

593

51593/589

SZÁZADOK

51593
(borsdo')

SZÁZADOK
109. 1975. 1.

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában

Perényi József: A Keleten maradt magyarok problémája

KÖZLEMÉNYEK — ELMÉLETI
ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
KRÓNKA — BIBLIOGRÁFIA

109. ÉVF.

1975. 1. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Hermann Zsuzsanna: Állam-háztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon
Pintér István: Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933–35-ös években

Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere

Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről

Tokody Gyula: A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében

Frank Tibor: Magyarország az angol publicisztikában (1865–1870)

Johannes Irmischer: A hellén polisz-ideológia és a bizánciak

Soós Pál: Szabó Ervin ifjúsága és felkészülése éveiből

Csapodi Csaba: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában

E számunk munkatársai

Barta Gábor az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus, a Pesterzsébeti Múzeum igazgatója (Bp.) — *Entz Géza* kandidátus, az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályának vezetője (Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtára történeti statisztikai kutatócsoportjának vezetője (Bp.) — *Gellériné Lázár Márta* az Akadémiai Kiadó szerkesztője (Bp.) — *Johancsik János* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Komanovics József* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Pollack Mihály Műszaki főiskola, Pécs) — *Kulcsár Péter* kandidátus, az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője (Bp.) — *Kurunczi Jenő* középiskolai tanár (Sarkad) — *Ladányi Sándor* a Duna melléki református egyházkerület levéltárának vezetője (Ráday Levéltár, Bp.) — *Mészáros László* tanársegéd (Tanárképző Főiskola, Szeged) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ólvedi Ignác* ezredes, kandidátus (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Bp.) — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Perényi József* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Simon Péter* kandidátus, egyetemi docens (ELTE) — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabó Ferenc* a Gyulai Állami Levéltár igazgatója — *Szántó Zsuzsanna* kandidátus (Bp.) — *Szilágyi János* a Petőfi Irodalmi Múzeum tud. főmunkatársa. — *Tihanyi János* kandidátus, főosztályvezető (ChemolimpeX, Bp.) — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézete munkatársa — *Unger Mátyas* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *V. Windisch Éva* kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárának vezetője.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLŐ NYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

109. ÉVFOLYAM 1975. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Pach Zsigmond Pál*: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában 3
Perényi József: A Keleten maradt magyarok problémája 33

KÖZLEMÉNYEK

- Barta Gábor*: Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig 63
Tihanyi János: A Schulze-Boysen/Harnack ellenállási csoport és az 1944. július 20-i összeesküvés historiográfia 89

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

- Gellériné Lázár Márta*: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850–1945 (II. rész) 112

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Nemes Dezső*: A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. I. köt. (Ism. *Simon Péter*) 151
Ránki György: A második világháború története (Ism. *Ólvedi Ignác*) 158
Kállai Gyula: Szabadságunk születése (Ism. *Johancsik János*) 159
Urbán Aladár: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán (Ism. *Unger Mátyas*) 160
Orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért (Ism. *Szántó Zsuzsa*) 163
Problemü isztorii obszesztvennogo Dvizsenyija i Isztoriografii (Ism. *Kurunczi Jenő*) 171
Paul Cernovodeanu: Societatea feudală românească văzută de călători străini (Secolele XV–XVIII) (Ism. *Bogyirka Emil*) 173

<i>Otto Folberth</i> : Gotik in Siebenbürgen (Ism. <i>Entz Géza</i>)	175
<i>Stephan Verosta</i> : Theorie und Realität von Bündnissen (Ism. <i>Somogyi Éva</i>)	177
Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439— 1440). (Ism. <i>Kulcsár Péter</i>)	179
<i>Richard Friedenthal</i> : Luther élete és kora (Ism. <i>Ladányi Sándor</i>)	181
<i>Archibald Robertson</i> : A kereszténység eredete (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	182
<i>O. R. Bozer</i> : The Portuguese Seaborne Empire 1415— 1825 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	184
<i>J. H. Parry</i> : The Spanish Seaborne Empire (Ism. <i>Nieder- hauser Emil</i>)	185
Hajdúböszörmény története (Ism. <i>Szabó Ferenc</i>)	186
Somogy megye múltjából 1972, 1973 (Ism. <i>T. Mérey Klára</i>)	189
<i>Varga Adám—Boda Ferenc</i> : Mözs község története (Ism. <i>Komanovics József</i>)	193
<i>Csapodi Csaba</i> : The Corvinian Library. History and Stock (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	195
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Szulejmán (Ism. <i>Mészáros László</i>)	197
<i>Komoróczy György</i> : A reformkori Debrecen (Ism. <i>Kállay István</i>)	201
<i>Hollós Ervin</i> : Rendőrség, csendőrség, VKF 2 (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	203
A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Bibliográfiája. 1945—1971 (Ism. <i>Szilágyi János</i>) . . .	204

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	206
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1973. január 1.—december 31.) Összeállították: <i>V. Win- disch Éva, Szelístei N. László</i>	207
--	-----

Pach Zsigmond Pál:

A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában

Áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?
— évszázados vitatárgya ez történeti irodalmunknak.

A XIV—XV. századot illetően a historiográfiai vita — mintegy a múlt század vége óta, a korábbi nézetektől¹ eltérően — azt a felfogást tette szinte közkeletűvé, mely szerint a Levante és Magyarország között nem volt olyan közvetlen szárazföldi kereskedelmi összeköttetés, amely fűszereket, „levantei cikkeket” forgalmazott volna; ezek csak kerülő úton, Velence földközi-tengeri kereskedelme révén, nyugat felől jutottak el hozzánk. Ebből a tételből következett *egyrészt* az az állítás, hogy a korabeli Magyarország levantei cikkekkel való ellátásában — közvetve (Bécsen át) vagy közvetlenül — az Adriai-tengerről érkező import játszott úgyszólván kizárólagos szerepet; hiszen még az erdélyi szász városok is *nyugat felől*, a dalmát partokról szerezték be a „res maritimae”-t Nagy Lajos korában, aki a dalmáciai útvonalat felvirágoztatta, és nemcsak Magyarország, hanem Közép-Kelet-Európa fűszer-utánpótlásában is központi helyre emelte, — egyesek fogalmazása szerint egyenesen „világ-jelentőségűvé” tette. Ugyanebből a tételből folyt *másrészt* annak tagadása, hogy a levantei áruk hazai kínálatában a közvetlenül *keleti irányból* jövő, a Fekete-tenger vidékéről érkező, az erdélyi szász városokon áthaladó behozatalnak része lett volna; ez — úgymond — forrásszerűen nem bizonyítható.²

Az első kérdés dalmát vonatkozásait a közelmúltban tettük tanulmány tárgyává. Arra az eredményre jutottunk, hogy a *dalmáciai útvonal* felkarolása Lajos király nagyralátó kereskedelempolitikai *szándéka* volt csupán, — abban az igyekezetében, hogy Velencével szemben elért katonai-politikai sikereit, a dalmát tengerpart birtoklását gazdaságilag is kiaknázza; Magyarország adriai importjának utánpótlási forrását Velencéből Zarába helyezze át. Ám a zárai út használatba vétele csak vajmi csekély mértékben valósult meg, és még jóval a dalmáciai magyar uralom megszűnte előtt mint kereskedelempolitikai célkitűzés is lekerült a napirendről.³

A második kérdést, az *erdélyi útvonal* dolgát, a következőkben szeretnénk vizsgálat alá vetni.

¹ Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?, Századok, 1972, 4—5. sz., 849—891.

² A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” XIX—XX. századi történetírásunkban, Történelmi Szemle, 1972, 3—4. sz., 343—364.

³ Uo. 364—377.

1.

Bizonyítható-e hát forrásszerűen, pozitív adatokkal a keleti fűszereknek az erdélyi szász városok révén kelet felől, a Fekete-tenger mellékéről való közvetítése?

A XIX. század első felének nem egy historikusa mindenesetre igenlő választ adott erre a kérdésre. I. Lajosnak egyik, 1382-ben kibocsátott oklevelére hivatkoztak, amely Pray, majd Katona kiadása nyomán vált ismertté,⁴ és az *idegen kereskedők* („mercatores advenae”) által Nagyszébenbe hozott „bors, sáfrány és más fűszerfajták” áruba bocsátását szabályozta, egyben az előírás ellen vétők megbüntetését Goblinus erdélyi püspökre bízta. Minden valószínűség szerint erre az oklevélre alapozta *Engel János Keresztély* azt az állítást, hogy Nagyszében 1382 óta a Vöröstoronyi-szoroson át haladó havasalföldi forgalom lerakata volt;⁵ s kifejezetten erre az oklevélre utalt *Horváth Mihály*, aki a forrást — később még visszatérünk szövegéhez — részletesen ismertette, és ilyen értelemben interpretálta. „Szében 1382 óta rakhelye volt az Oláhországon keresztül szállított áruknak. Igen sűrűen látogattaték ezen város az *örményektől*, kik sáfránt, borsot és egyéb keleti fűszereket hoztak piacára, onnét a magyarhoni kalmárok által az ország minden részére szállítandókat. Nevezetes e tárgyban Lajosnak egy oklevele,⁶ melyben ezen örmények kereskedését szabályozza. Panaszkodott — miként az oklevél tudósít — a városi német közönség, miképpen az örmény kereskedők nem elégedvén meg azon haszonnal, mely áruiknak nagyban eladásából folyt, önmaguk kezdenek a városban kiskereskedést űzni, a városi kalmárság nagy sérelmére. Lajos tehát ezen visszaélésnek . . . gátat vetendő azt rendelé, hogy az örmények a kiskereskedéstől s a már egyszer odavitt áruiknak visszavételétől, azoknak elvesztése alatt eltiltassanak, s portékáikat azontúl csak nagy mennyiségben adják át a honi kalmároknak.”⁷

A forrás hasonló értelmezését képviselték persze a levantei kereskedelem magyarországi áthaladásának más szószólói is; sőt — ellentmondásos módon, *Friedrich Hann*-tól való megemésztetlen átvételként⁸ — még *Meltzl Oszkár* is, aki pedig már szakított a korábbi felfogással, és okfejtésének fővonalába már éppen az erdélyi szászok *dalmát* kapcsolatát állította. „1382-ben — írta mégis a szóbanforgó oklevéllel kapcsolatban — kieszközlik a nagyszébeniek azt a királyi parancsot, hogy külföldi kereskedők a Nagyszébenbe hozott árukat, különösen borsot, sáfránt és egyéb fűszereket ne szállíthassák tovább, és még ott is csak nagyban árusíthassák el”; amikoris külföldieken itt maga is olyan „örmény, zsidó és görög” kereskedőket értett, akik révén Moldvából és Havasalföldről „fűszerárúk . . . eléggé gyakran [!] hozathattak Erdélybe . . .”⁹

⁴ *G. Pray*, Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae, II, Posonii et Cassoviae, 1779, 261 — 262; *St. Katona*, Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata, tomulus III, ordine X, Budae, 1790, 713 — 714.

⁵ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reichs, II, Wien, 1813, 150 — 151.

⁶ A szerző itt *Katona*, i. m. X, 713.-ra hivatkozott.

⁷ *Horváth M.*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig, Buda, 1842; a második kiadásban: Pest, 1868, 78.

⁸ (*Fr. Hann*,) Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, III, Hermannstadt, 1848, 164.

⁹ *Meltzl O.*, Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században, Századok, 1892, 724 — 725. — Fejtegetéseinek ezen a pontján a szerző még lehetségesnek

A Levante-kereskedelem magyarországi áthaladásának — Meltzlt megelőző s nála jóval felkészültebb — első hazai cáfolója, *Csánki Dezső* azonban már kiküszöbölte a forrásadat korábbi értelmezésének megtartása és a régebbi felfogás egészének elvetése közti logikai ellentmondást, amikor az 1382. évi oklevelet — amely időközben Fejérnél is megjelent¹⁰ — az eddigi interpretációt említetlen hagyva, merőben új összefüggésbe állította, s egy 1369-ben Brassó javára kiadott oklevéllel hozta kapcsolatba. „Lajos . . . — írta — 1369-ben elrendelte, hogy a kereskedők, németek, lengyelek és mások (kivéve a magyar kereskedőket, s különösen Kassát) ne mehessenek túl Brassó városon, Moldva és Oláhország felé, hanem e városban adják el áruikat. 1382-ben ugyanezt ismét megparancsolja a magyarországi kereskedőknek, csakhogy ekkor nem Brassó, hanem Szeben a meghatározott végpont. Úgy látszik, hogy e miatt Szebennek a magyarországi városokkal régi viszánya volt, s ennek elintézését Lajos az erdélyi püspökre bízta ugyan, de elvileg maga dönté el azt, a fent leírt módon. Ez alkalommal Kassa sincs a szabály alól kivéve.”¹¹

Mint látjuk, Csánki az eddigivel ellentétes — a szó szoros értelmében *diametrálisan* ellentétes — értelmet tulajdonított az 1382. évi oklevélnek: amit eddig Moldvából és Havasalföldről *Erdély és Magyarország felé* tartó kereskedelemnek fogtak fel, ő most Magyarország és Erdély felől *Moldva és Havasalföld felé* irányuló forgalomnak tekintette. A 180 fokos fordulatért — bár ehhez, mint még szólunk róla, az oklevél szövegében volt bizonyos fogódzója — nem csekély áldozatot hozott: lemondott a szövegben szereplő „bors, sáfrány és egyéb fűszerek”-ről, a „mercatores advenae”-t, „mercatores extranei”-t pedig „magyarországi kereskedők”-nek fordította.

Az oklevélnek (amely nemsokára Zimmermann-nál is kiadásra került)¹² ezt az új értelmezését azután — amint általában is a korábbi felfogás ellenlábását: a „dalmát teóriát” — *Fekete Nagy Antal* hajtotta a végletekig. Átvette Csánkitól az új, visszájára fordított irányt, — de nem mondott le az ínycsiklandó fűszerekről sem; sőt az utóbbiakat éppen ebben az irányban: *Erdélyből Havasalföld felé* szállíttatta, — méghozzá nem másokkal, mint — a „mercatores advenae”-ben föllelni vélt — kedvelt dalmatáival. „. . . nemszak a szebeni és brassói kereskedők jártak el a tengerpartra a keleti és olasz árukért, hanem — hangzott a szerző merész következtetése — a keleti árukkal, borssal, sáfránnyal és más fűszerekkel, maguk a dalmát kereskedők is eljártak a szász városokba, sőt a *Havasalföldre* és *azon túl is* elvitték árucikkeiket, és olyan nagy tömegben jelenhettek meg, hogy már veszélyeztették Szeben kereskedelmét. Ennek meggátlására a szebeniek privilégiumot eszközöltek ki a királytól, amely szerint Szebenen túl idegen kereskedő nem vihetett fűszert, hanem tartozott azt Szebenben eladni.”¹³

---

tartotta, hogy szász kereskedők is hoztak fűszert Havasalföldről és Moldvából Erdélybe; másutt viszont már azt sem tartotta kizártnak, hogy éppenséggel Németországból jött bors Nagyszebenbe meg Besztercére; végül pedig ott kötött ki, hogy a dalmát városok, jelesen Zára volt az erdélyi szászok fő fűszerbeszerzési forrása: i. m. 721, 732.

¹⁰ *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IX, 5, Budae, 1834, 571—573.

¹¹ *Csánki D.*, Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában, Bp., 1880, 27. — A szerző itt *Fejér*, i. m. IX, 5, 571.-re hivatkozott.

¹² *Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller*, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II, Hermannstadt, 1897, 555.

¹³ *Fekete Nagy A.*, A magyar-dalmát kereskedelem, Bp., 1926, 62—63. — A szerző itt *Zimmermann—Werner*. i. m. II, 555.-re hivatkozott.

Fekete Nagy önkényes konstrukciójára¹⁴ e helyütt szükségtelen külön is kitérnünk, hiszen elméletének egészével már részletesen foglalkoztunk.¹⁵ A Csánki adta értelmezésre azonban — jóllehet szabadoságai nyilvánvalóak — vissza kell térnünk, mert az általa bevont 1369. évi brassói oklevél, valamint egyéb, ehhez *valóban* kapcsolódó, tőle nem idézett oklevelek megtekintése — e *contrario* — hozzájárulhat a vitatott 1382. évi szöveg megfejtéséhez, „irányba állításához”.

Lajos 1369. évi oklevelében Brassó javára úgy rendelkezett, hogy „az idegen és külföldi kereskedők és posztóárusok (mercatores et pannorum venditores advenae et extranei), nevezetesen lengyelek és németek, s mások is — kivéve azonban országunknak, különösképpen Kassának a kereskedőit — posztóikat . . . az erdélyi részekben a már említett Brassó városán túl (ultra iam dictam civitatem Brasso) vinni ne merészeljék, hanem posztójukat legyenek kötelesek mind ebbe a városba szállítani, itt felbontani, majd igaz és hiánytalan egész végekben (in peciis integris iustis et falsitate carentibus) áruba bocsátani; amint ez a szokás és kiváltság Buda városunkban már meggyökeresedett.”¹⁶ Ennek az 1369. évi rendelkezésnek, amely tehát a Budához hasonló árumegállító jogot adományozott Brassónak a *külföldi* kereskedőkkel szemben a kelet (délkelet) felé irányuló posztóközvetítésben, csakugyan volt folytatása, — olyan, amely a *magyarországi*, jelesen a kassai kereskedőkre is kiterjedt, — olyan, amely már nem Brassót, hanem Szebent jelölte meg végpontként ebben az irányban, — csak hogy nem a kérdéses 1382. évi oklevélben, mint Csánki vélte, hanem egy — általa figyelembe nem vett — 1378. évi oklevélben. Ez utóbbi, az erdélyi szász kereskedők javára és Szeben követeinek kérelmére, úgy határozott, hogy „kassai és más Erdélyen kívüli kereskedők (mercatores de Cassa et alii ab ista parte silvae existentes)” Erdélyben csak Kolozsvárra, Besztercőre, Fehérvárra, Enyedre, Tordára és végső pontként Szebenbe („ultimo ad Cybinium”) mehetnek, és ezekben a városokban is, az országos vásárok időpontján kívül, „portékáikat, nevezetesen posztójukat csak végekben és nem rófszámra (mercantias suas, pannos scilicet, cum peciis et non cum ulnis” bocsáthatják piacra; s nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mindezek a kereskedők „*ultimate* in Cybinium, nequaquam *ulterius* in septem sedibus possint accedere cum mercimoniis praelibatis, *nec montanas nostras* in eisdem partibus attemptent visitare”.¹⁷ Mint látnivaló, ez a két oklevél valóban szervesen összetartozik,¹⁸ amennyiben Brassó, illetőleg Szeben árumeg-

¹⁴ Forrás-értelmezésének tulhajtottságát a szerző nyilván maga is érezte; bizonyára azért fűzte hozzá a következő jegyzetet: „Horváth Mihály ezen már Katonánál megjelent oklevél alapján örményeket lát az idegen kereskedőkben, akik visszaviszik keletre áruikat. Az oklevél nem nevezi meg az idegen kereskedők nemzetiségét, de lemondva a hazánkon átvonuló levantei kereskedelem hipotéziséről, a legvalószínűbb az, hogy dalmáciaiak voltak.” — Tehát: 1. a „mercatores advenae” azért nem lehettek „örmények” — vagyis kelet felől érkezett kereskedők —, mert a szerző „lemondott” a levantei cikkek kelet felől történt közvetítéséről; 2. a jegyzetben már csak „a legvalószínűbb” az, ami a szövegben biztos és határozott kijelentés. — Az okadatolás gyengeségének érzete mondatta a szerzővel a jegyzet utolsó szavait is: „Emellett fordulhattak meg örmények Erdélyben, mint ahogy Dalmáciában is jártak”: *Fekete Nagy*, i. m. 63.

¹⁵ Történelmi Szemle, 1972, 3–4. sz., 357–359.

¹⁶ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, Budae, 1834, 168–169; *Zimmermann* — *Werner* — *Müller*, Urkundenbuch, II, 336.

¹⁷ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 5, 264–265; *Zimmermann* — *Werner* — *Müller*, Urkundenbuch, II, 491–492.

¹⁸ Az 1369. és 1378. évi rendelkezés kapcsolatára rámutatott már, de az 1382. évi oklevelet is a „Románia felé vezető út elzárása”-ként értelmezte (nem ellenőrizhető

állítási jogát, amelyet az előbbi rendelkezés még csak a külföldi, nevezetesen a lengyel és a német kalmárokkal szemben, az utóbbi már a magyarországi, kiváltképpen a kassai kereskedőkkel szemben is kimondotta; ez a két oklevél csakugyan az Erdélybe és a Kárpátokon át tovább *kelet felé* irányuló forgalmat tárgyalta, ennek közvetítését szabályozta a szász városok javára.

De milyen árucikkekről van szó *ezekben* az oklevelekben? Kifejezetten és megnevezetten *posztóról*: főképp ez áramlott a jelzett útirányban Erdélybe és a „montanae nostrae”-n túl keletre; ezt lehetett az Erdélyen kívüli kereskedőknek — külföldieknek és magyarországiaknak (nem véve már ki a kassaiakat sem) — legfőljebb Brassóig—Szebenig vinni és nem tovább; a posztót kellett itt nagyban, végszámra áruba bocsátaniok, és a további közvetítés hasznát — Erdélyen belül és Havasalföld felé — a szász városoknak átengedniök.

Milyen portékáról esik szó viszont a többször emlegetett 1382. évi oklevélben? Kifejezetten és megnevezetten *borsról, sáfrányról és egyéb fűszerféléről*; ezeket szállíthatták a „mercatores advenae”, „mercatores extranei” — nempedig magyarországiak, főképp kassaiak — legfőljebb Nagyszebenig; ezeket kellett itt, a kicsinybeni árusításból („cum minuto pondere divisim”) kikeresztve, kizárólag nagyban értékesíteniök, és további közvetítésük hasznát a szász kereskedőknek átengedniök; keleti fűszerfélék áramlottak, nyilvánvalóan a nyugati posztóféval *ellentétes* irányban, Havasalföldről, Moldvából Erdély felé és azontúl.

Igen ám — hangozhatik el még egy ellenvetés —, de az 1382. évi oklevél nem beszél erről az utóbbi, Havasalföld felől Erdélybe tartó útirányról, hanem amennyiben iránnyt említ, akkor azt éppen „ex ipsa civitate nostra Cibiniensi ad partes Transalpinas” jelöli meg, ennek az útnak a használatában korlátozza az idegen kereskedőket. (Ez az a bizonyos fogódzója Csánki értelmezésének, amelyre fentebb utaltunk.) A szöveg tüzetes megtekintése azonban, úgy véljük, ezt az aggályt is eloszlathatja. „Nos vero cupientes — hangzik ugyanis az inkriminált passzus második, bővebb kifejtése az oklevélben — incommodis et defectibus ipsius civitatis nostrae [sc. Cybiniensis] obviare, volumus, ut nullus horum mercatorum extraneorum res mercimonales, quas *ad ipsam civitatem nostram* Cybiniensem *adduxerit*, audeat *iterum de eadem civitate ad partes Transalpinas deportare*, et etiam, quod nullus mercator piper, crocum et alia specierum genera in dicta civitate cum ponderibus minutis propinare seu vendere praesumat.” Nem annak elrendeléséről van tehát szó, hogy az Erdélyen kívüliek ne vihessék portékáikat Brassón vagy Szebenen *túl* — „*ultra*”, „*ulteriorius*”, mint a nyugati posztófélék kereskedelmét szabályozó oklevelek kifejezték — a Havasalföldre is, hanem annak előírásáról, hogy amit az idegen kereskedők egyszer már Szebenbe hoztak, mindezt ott igenis bocsássák áruba: nagy tételekben adják el a szász kereskedőknek, s ne merjék — amiért kicsinyben nem árusíthatják — keleti fűszereiket Szebenből Havasalföldre *ismét* — „*iterum*” — *visszavinni*.¹⁹

forráshivatkozással, de feltehetően Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch, II, 555. regesztájának figyelembe vételével) E. Fügedi, Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, II, Bp., 1956, 207.

¹⁹ Értelmezésünk tehát — Csánkival, Fekete Nagygyal szemben — lényegében Horváth Mihályhoz tér vissza, — azzal persze, hogy a Havasalföld felől érkező „mercatores advenae”-ben nem keresünk feltétlenül örményeket, hanem különféle balkáni-levanti kereskedő-elemeket; vö. IX. Bonifác pápa 1399-ben Rómában kelt oklevelével, amely szerint „in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato... tam

S ezzel eljutottunk egyfelől az 1369. és 1378. évi, másfelől az 1382. évi oklevél egymást kiegészítő jelentéséhez; ahhoz az értelmezéséhez, amely — véleményünk szerint — feltárja tényleges összefüggésüket. Az erdélyi szász városok, élükön Nagyszebennel és Brassóval, *egyrészt* olyan kiváltságokra törekedtek és tettek szert, amelyek gátat vetettek annak, hogy a nyugat (északnyugat) felől jövő kalmárok, kiváltképpen a kassaiak, meghódítsák az erdélyi piacot, sőt áruikat, nevezetesen a posztót, a Szászföldön is túl *Havasalföldre* vigyék; *másrészt* olyan szabadalmakat kívántak és szereztek, amelyek tilal-maszták, hogy a kelet (délkelet) felől, Havasalföldről jövő kereskedők áruikat, jelesen a borsot, sáfrányt és más fűszerfélét, a szász városokon túl *Erdélybe* vigyék: behatoljanak az erdélyi és magyarországi piacra. A *kétféle*, kétirányú kedvezménynek, kiváltságnak éppen *együttesen* volt részükre különös fontossága, hogy a nyugat felől jövő posztó (és egyéb iparcikkek) és a kelet felől érkező fűszerek (és egyéb levantei meg havasalföldi áruk) cseréjét: értékesítését az erdélyi piacon, közvetítő kereskedelmét Erdélyen túl, egyik irányban a havasalföldi, másik irányban a magyarországi piacok felé, a maguk számára tartásák fenn.

2.

A szóbanforgó oklevelek elnyerése tehát értékes vívmányt jelentett az erdélyi szászok részére; de ezzel az ügy persze még korántsem zárult le, a nagy haszonnal kecsgetető közvetítő kereskedelmi pozíciót még nem tekinthették szilárdan biztosítottnak. Még nem fejeződött be, nem ült el a küzdelem a szász városok és (főképpen) Kassa kereskedői között.

A felső-magyarországi város ugyanez idő tájt maga is jelentős kiváltságokat nyert Lajos királytól: kivált az északi, lengyelországi kereskedelemben. Már 1361-ben — vagy 1368-ban — „Russia” és „Polonia” kereskedőivel szemben Kassa éppenúgy „végpont” lett Felső-Magyarországon, mint ahogy az Erdélyen kívüli kereskedőkkel szemben a szász városok Erdélyben. Az északról jövők tovább („*ulterius*”) nem mehettek áruikkal Magyarországra, „teljesen” el kellett adniok azokat a kassaiaknak;²⁰ akik viszont egész Lengyelországban — Erzsébet királyné 1371-i oklevele értelmében — ugyanolyan kereskedelmi kedvezményekhez jutottak, amilyeneket ott a krakkóiak élveztek.²¹ Az észak felé terjeszkedő kassai kereskedelem nem nyugodott hát bele dél felől való korlátozásába sem: az erdélyi piac nagy részéből való kiszorításába s az Erdélyen túli, havasalföldi értékesítési lehetőségek elzárásába, — ha-

Grecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum, quam aliorum infidelium multitudo . . . una cum Christi fidelibus habitat et moratur . . .: Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, III, Hermannstadt, 1902, 246—247.

²⁰ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 135—136 (1368-ra datálva); *Hajnik I.*, Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt, Századok, 1868, 148—149 (1361-i keltezéssel). — Az 1372. évi megerősítés a rendelkezést kiterjesztette a lengyeleken kívül, „bármely idegen országból jövő kereskedőkre, ha a Lengyelországból Magyarország felé vezető utakon jönnek be”; egy 1368. évi oklevél viszont időközben, kizárólag a *krakkóiakra* vonatkozóan, annyiban enyhítette a tilalmat, hogy ezek „Magyarországra és következképpen Kassa városába” hozott portékákat csak bizonyos számú napon át kötelesek itt áruba bocsátani, ennek elteltével viszont továbbvihetik Magyarországra: *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 138—139; *Hajnik*, i. m. 149.

²¹ Kivonatossan közölte *Hajnik*, i. m. 150.

nem megújuló kísérleteket tett arra, hogy benyomuljon ezekre a — szász kereskedők által féltékenyen óvott, monopolizálni kívánt — fogyasztó piacokra. Nyilván ezzel függött össze, hogy a szászok viszont ismételtén átíratták az Erdélyen kívüliek erdélyi posztókereskedelmének korlátozását, havaselvi textilkivitelének eltiltását tartalmazó 1369. és 1378. évi oklevelet: az előbbit Zsigmonddal 1395-ben;²² az utóbbit, a fontosabbat, a kifejezetten Kassa ellen szólót 1405-ben és 1413-ban.²³ Egyben lényegileg hasonló értelmű új fogalmazásokat is kieszközöltek: a brassóiak 1395-ben Zsigmondtól a „mercatores extranei” ellen,²⁴ a szebeniek már 1384-ben Erzsébet királynétől általában a „mercatores forenses” ellen,²⁵ s ezt Zsigmonddal 1387-ben és 1412-ben²⁶ újfent megerősítették.

Az erdélyi szászok tehát nem maradtak tétlenek ellenrendszabályaikkal. Sőt ezeket nem korlátozták kiváltságolt piacaik őrzésére-védelmére, hanem egyidejűleg az „aktív védelem” terére léptek: támadásba mentek át a felső-magyarországi város ellen, és pedig az utóbbira nézve legérzékenyebb pontokon. „Ellencsapásként” Kassa privilegizált kereskedelmi tereibe szántottak: Lengyelországba is betörték. 1371-ben sikerült is a szebenieknek Lajosnál olyan szabadalmat kijárniok, amely a lengyelországi kereskedelemben Krakkóhoz, Kassához és Lőcséhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel őket. (Élelmességükre jellemző, hogy maguk eredetileg *Krakkóhoz* hasonló kereskedelmi jogokat kértek; Lajos viszont kérelmüket olyan formában teljesítette, hogy a „mercatores nostri de Cracovia”-ra való utalást megtoldotta a „*necon de Cassa et de Leucha*, quibus similem gratiam fecimus” kitétellel.)²⁷ Megjelentek a kassai piacon is, ahol persze a helybeliek nem mondhatnánk, hogy tárt karokkal fogadták őket, hanem inkább — mint Zsigmond királynak 1390-ben szebeni részről felpanaszolták — „útjukban és kereskedésükben minden módon akadályozták, . . . személyükben és áruikban sokszor feltartóztatták”;²⁸ hamarosan pedig „ellenkiváltságokat” szereztek és szegeztek velük szembe Kassa polgárai. Utóbbiak 1399-ben Zsigmondtól olyan kedvezményt kaptak, hogy akár bel-, akár külföldi kereskedők által Kassára hozott árúk tekintetében mindazok a jogok megillessék őket, amelyekkel a budai polgárok bírnak; s ugyanaz nap még egy másik oklevelet is nyertek, amely szerint a hazai és külföldi kereskedők mind, bármely vidékről jönnek is, *de különösen, ha Erdélyből és Várad felől* („de quibuscunque partibus et signanter totarum partium

²² *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, Budae, 1834, 306—307; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 126—127.

²³ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 370—371, 563—564. — Vö. azzal az 1415. évi oklevéllel, amely ugyancsak az Erdélyen kívüliek kereskedelmét korlátozta lényegileg azonos szövegezésben („ultimo ad Cybinium”), de speciálisan a temesváriak ellen kiélezve. Mint látszik, az erdélyi szász kereskedőknek érzékeny reflexük volt bárminő új vetélytárs felbukkanására is: Urkundenbuch, III, 638—639, 669.

²⁴ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 294—297; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 117—120.

²⁵ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 589—590. — Ugyanezt az oklevelet *Fejér* 1384 helyett 1382-re datálta; az áruelkobzással fenyegető passzusában pedig „si aliqui mercatores forenses exponerent mercantias eorum ad partes Transalpinas” helyett „ad partes Transylvanas”-t olvasott (ami viszont Havasalföldről jövő kereskedőkre lenne vonatkozatható): Codex diplomaticus, X, 1, Budae, 1834, 145.

²⁶ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 612—613; III, 518—519.

²⁷ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 335; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 369—370; vö. még *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 5, 628 (1382).

²⁸ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 640—641.

nostrarum Transylvanarum et de Varadino”) hoznak árukat, ezeket Kassán letenni és eladni kötelesek, innen akár titkon, akár nyíltan továbbvinni ne merészkedjenek, mert különben portékáikat a város javára lefoglalják.²⁹ Az utóbbi szöveg különösen tanulságos, többek között azért, mert kifejezetten kimondta, kik ellen irányult a kiváltság éle; egyben felmutatta azt a fő útvonalat is: *Nagyváradon át Kassára* — később majd többször járunk még erre³⁰ —, amelyen az erdélyi szász városok közvetítette bors, más fűszerek és egyéb portékák értékes szekérrakományai északnyugat felé haladtak.

Miért volt szükségük a kassaiaknak arra, hogy 1399 újévének másnapján, amikor már árumegállító jogot kaptak az összes bel- és külföldi kereskedőkkel szemben, ugyanezen a napon egy második királyi szabadalomlevelet is kioszközöljenek, amely ezt a jogot „*signanter*” az erdélyi részek és Várad felől érkezőkkel, tehát elsősorban az erdélyi szász kereskedőkkel szemben mondta ki? Úgy véljük azért, mert az az első oklevél az árumegállító jog adományozását — hasonlóan az 1369. évi brassói szabadalomhoz — abban a formában fejezte ki, hogy a kassaiak mindazokat a jogokat élvezzék, amelyekkel a budai polgárok bírnak („*quibus fideles nostri cives et incolae nostrae civitatis Budensis ex nostra speciali gratia et indultu potiuntur*”).³¹ Márpedig Buda árumegállító jogát Lajos király 1365-ben éppen a nagyszombati és más erdélyi kereskedők („*cives de Scybinio et alios de partibus Transilvanis*”) javára *korlátozta*;³² majd az erdélyi szászok dalmát kereskedelmét szorgalmazó 1367. és 1370. évi oklevelekben is megismételte, hogy a budai árumegállító jogot velük szemben *nem lehet* érvényesíteni.³³ Ezt a budai jogot csorbító szövegezést³⁴ 1391-ben maga Zsig-

²⁹ A két oklevelet kivonatossan publikálta *Hajnik*, i. m. 153–154; regesztájukat közli (egy ugyanaz nap kelt harmadikéval együtt, amely „*mercatoribus tam intra, quam extra regnorum ambitum existentibus*” adta tudtul Kassa árumegállító jogát): *Mályusz E.*, Zsigmondkori oklevéltár, I, Bp., 1951, 622–623.

³⁰ Hogy az erdélyi szász kereskedők borsszállítmányai Nagyváradra kerültek, innen pedig további közvetítéssel Kassára, — későbbi idoszakra nézve forrásadatok sorával tudjuk igazolni. Ezeket ehelyütt persze nem részletezhetjük, csupán jelezni kívánjuk. Ha az 1470-es években indult híres nagyváradai vámpör 1492. évi újrafölvétele kapcsán szóvá tett három-négyezer forintos, sőt még nagyobb értékű kocsiarakományok erre vonatkozóan még csak nagyfokú valószínűséget jelentenek — *Kubinyi A.*, A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén, Tanulmányok Budapest múltjából, XV, Bp., 1963, 195 —, akkor a kassai kereskedelmi társaság 1502–1503. évi Handelsregisteri már teljes biztonságot nyújtanak. A társaság tevékenysége ugyanis lényegileg abban állt, hogy *posztót* szerzett be Krakkóban, ennek túlnyomó részét Nagyváradon értékesítette, éspedig főleg brassói és más erdélyi kereskedőknek adta itt el, — akiktől viszont *borsot* vásárolt: *Kerekes Gy.*, A kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503., Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1902, 106–117; vö. *O. R. Halaga*, Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet, Hansische Geschichtsblätter, 85, Köln–Graz, 1967, 83. — Bihar vármegye vámhelyeinek 1520. évi összefirása pedig (amely egy régi keletű vámvisszaélések megszüntetését célzó vizsgálat kapcsán készült) nemcsak a szász szekerek értékes portékáinak mineműségére vet fényt, hanem Várad felé vivő útjuknak néhány állomására is. Több vámhelyen ugyanis — az Erdélyből Magyarországra vezető „nagy országút” mentén — a legdrágább árukat szállító „*currus ligatus*”-okat pénzfizetés mellett természetben, mégpedig *borsban* is megvámolták: *Iványi B.*, Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905, 81–104, 112–127.

³¹ *Hajnik*, i. m. 153; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, I, 623.

³² *Wenzel G.*, Budai regesták, Magyar Történelmi Tár, IV, Pest, 1857, 146 (1367-i keltezéssel); *Zimmermann* — *Werner* — *Müller*, Urkundenbuch, II, 223.

³³ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 50–51; IX, 7, 297–299; *Zimmermann* — *Werner* — *Müller*, Urkundenbuch, II, 297–298, 337–339.

³⁴ „*... libertate civibus nostris Budensibus . . . concessa in eo, ut nullus mercatorum regni nostri . . . vel aliarum partium res suas mercimoniales ultra ipsam civitatem*

mond is megújította, s 1393-ban, az erdélyi káptalan átírta.³⁵ Amikor pedig a budai polgárok nem nyugodtak bele jogaik e korlátozásába, és perbe szállottak a szebeniekkel „in facto peragracionis seu transitus mercatorum . . . partium Transilvanarum cum mercimoniis quibusvis versus Viennam fiendi”, az uralkodó 1397-ben olyan halasztó jellegű, mégis érdemi döntést hozott, amely szerint a pert „más égető teendői miatt” elnapolja; ám az erdélyrészi kereskedők addig is („medio tempore”) szabadon és békén folytathatják üzleti utazásaikat „non obstante contradictione . . . civium de Buda”.³⁶ Ilyen veszéyes mellézköngék tapadtak hát ekkoriban a privilégium *Budára utaló* megfogalmazásához; ezért nem elégedtek meg a kassaiak az első oklevéllel, s kívántak-kaptak olyan másodikat, amely már nem a budaiakra való hivatkozással, hanem közvetlen és részletező formában szövegezte meg árumegállítási jogosítványaikat, sőt félreérthetetlenül kifejezte, hogy ez az erdélyrészi kereskedőkre is vonatkozik.

De a szebeniek, úgy látszik, a következő években sem adták fel észak felé, Kassán *túl* menő szándékaikat. Érdekesen tükröződik ez egyes 1402. évi forrásokban, — méghozzá olyan rendelkezések kapcsán, amelyek pedig eredetileg sem Kassát, sem a szász városokat nem érintették. A Lajos királytól szorgalmazott „via Jadrensis”-törekvések elenyészését bemutató, utaltunk már³⁷ azokra a kiváltságlevelekre, amelyeket Zsigmond 1402-ben Sopronnak, Pozsonynak, Lőcsének, Bártfának adott. Ezek az oklevelek — fűzhetjük most hozzá —, amelyek mind egy napon, 1402. január 22-én kerültek kibocsátásra, nemcsak a dalmáciai útvonal elejtésének jeleként érdemelnek figyelmet, hanem azért is — sőt főleg azért —, mert bennük az uralkodó a felsorolt városokat ugyancsak árumegállító joggal ruházta fel, mind kivitel, mind behozatal tekintetében.³⁸

Nyugati, sőt egész külkereskedelmünkben „korszakalkotónak” minősítette *Pleidell Ambrus* ezeket az intézkedéseket, mint amelyek folytán — úgy mond — a „transitó-forgalom, mely eddig Budán bonyolódott le, kitolódott a határszélre”, „Budának külkereskedelmi jelentősége megszűnt”, sőt, végső következhetséppen az „önálló magyar külkereskedelem [is] megszűnt”.³⁹ Ezt az értékelést azonban fölöttébb kétségessé teszi az a körülmény, hogy Zsigmond

Budensem transportare vel deducere nequeant, sed in ipsa civitate Budensi vendere vel commutare aut ibidem reponere teneantur, non obstante . . .”

³⁵ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 4, 64; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, I, 212, 315.

³⁶ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 433—434; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 184—185.

³⁷ Történelmi Szemle, 1972, 3—4. sz., 375.

³⁸ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 4, Budae, 181, 108—116, 121—124; *Iványi B.*, Bártfa szabad királyi város levéltára, I, Bp., 1910, 8; *Házi J.*, Sopron szabad királyi város története, I, 1, Sopron, 1921, 267—269; *Mályusz E.*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, Bp., 1956, 167—170. — Egyébként ezekben az oklevelekben is szerepelt a Buda árumegállítási jogát korlátozó kitétel.

³⁹ *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bp., 1925, 71—72, 76. — A szerző Nagyszombatot is az 1402-ben árumegállítási joggal adományozott városok közé sorolta. A nagyszombatiakról, valamint a lőcsei oklevélben még a trencséniekről is, az előző jegyzetben idézett források csak abban az értelemben szóltak, hogy ők mentesültek a soproni, pozsonyi és lőcsei árumegállítási jog hatálya alól. *Mályusz Elemér* professzor azonban lektori véleményében — amelyért e helyütt is köszönetet mondok — szíves volt közölni: föllelte Nagyszombat és Trencsén (ugyancsak 1402. január 22-én nyert) privilégiumát is; az előbbié valóban kiterjedt az árumegállító jogra, az utóbbié nem.

néhány hónappal később, még ugyanabban az évben, 1402. október 1-én olyan tartalmú oklevelet adott ki, amelyben előbbi intézkedését visszavonta. Jóllehet *nemrég* („nuper”) — szólt a király utóbbi oklevele — néhány határszéli városnak árumegállítási jogot adományozott, és pedig *mind a hazai, mind a külföldi* kereskedőket illetően, mégis most ezeket a rendelkezéseket, érett megfontolásból, a főpapokkal és bárókkal való tanácskozás után és a királyi városok polgárainak jelenlétében eltörli és semmisnek nyilvánítja. Egyúttal — és most következik az oklevélnek immár Kassát érintő passzusa — a *régi keletű* árumegállítási jogokat, amilyennel egyes királyi városok, mint Kassa, „*dudum et ab antiquo*” vannak felruházva, megújítja, — ámde azzal a korlátozással, hogy csupán a *külföldi* kereskedők („*solummodo mercatores, institores et commutatores extranei*”) tartoznak ezekben a városokban, „*signanter in dicta Cassa*” áruikat lerakni és eladni; viszont a *hazai* kereskedők („*regnicolae vero seu incolae mercatores, institores et commutatores regni nostri*”) fölmentést nyernek az árulerakás kötelezettsége alól, és a szokásos harmincadok és tributumok megfizetése mellett az országon belül és kívül szabadon közlekedhetnek.⁴⁰

Kassa árumegállító jogának ez *utóbbi* 1402-i oklevélben foglalt szabályozásával lényegileg egyező alapelvek szerint állapította meg, szűkítette le néhány évvel később *Buda* árumegállító jogát is Zsigmond híres 1405. évi városi dekrétuma (amely *Decretum Sigismundi* 1405 anni primum seu minus néven került be a Törvénytárba): a belföldiekre nézve feloldotta, a külföldiekre viszont fenntartotta.⁴¹ Egy ponton azonban — és a tárgyalt összefüggésben ez különös érdekléssel bír — mégis mutatkozik különbség a két rendezés között. *Buda* árumegállító jogának megszüntetését a hazai kereskedőkre nézve a dekrétum általános, kivételt nem ismerő szövegezéssel mondta ki, tehát értelemszerűen az *erdélyi szásztokra is vonatkozóan*, — rájuk annál is inkább vonatkozóan, hiszen éppen velük szemben a budaiak ezt a jogukat, mint láttuk, már az *eddigiekben sem* érvényesíthették.⁴² A szóbanforgó 1402. évi oklevél viszont *Kassát* illetően az ímént elmondottakat még a következővel toldotta meg: „*demptis dumtaxat mercatoribus, institoribus et commutatoribus de omnibus partibus Transylvanis, quos ab huiusmodi depositionibus antiquis, in praetactis locis, signanter in Cassa faciendis non eximimus, neque libertamus*”.⁴³ A kassaiak-

⁴⁰ *Hajnik*, i. m. 154—155; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, 231.

⁴¹ „... omnes et singuli mercatores nostri, videlicet *regnicolae* . . . universas et quaslibet ipsorum res mercimoniales . . . per totum nostrum regnum et extra ipsum regnum . . . liberam . . . deducendi, deferendi, pellendi, reduci . . . habeant facultatem, non obstantibus quibuscumque libertatibus et privilegiis . . . civibus nostris *Budensibus* super . . . rerum depositione quomodolibet datis et concessis, quas et quae . . . ex certa scientia revocamus, *exemptis extraneis*, qui teneantur in praemissis antiquam consuetudinem observare: *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 4, 364; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 375—376; *Corpus Juris Hungarici* (Magyar Törvénytár). Millenniumi emlékkiadás, Bp., 1899, 218—219; vö. *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, 455.

⁴² Sőt az előző évben, 1404-ben Zsigmond király Zoelus budai várnagyot arra utasította, hogy az erdélyi kereskedőktől szekerterher szerint és ne egyes árufajtánként („*de curribus totis oneratis et non de singulis ac specialibus rebus*”) szedessen vámot. Ez rakományaik kibontásának tilalmazásával volt egyértelmű, s így velük szemben a budai harmincad-kötelezettség erejét is gyengítette (amit pedig az árumegállító jogot az erdélyiek irányában felfüggesztő oklevelek rájuk nézve is érvényben tartottak): *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 328—329; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, 403.

⁴³ *Hajnik*, i. m. 155. — Az oklevél egyben mentesítette a kassai kereskedőket is a budai és lőcsei árumegállító jog hatálya alól: *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1, 231.

nak tehát sikerült biztosítaniok azt, amit a budaiaknak nem:⁴⁴ árumegállító jogukat — ennek a hazai kereskedők irányában való eltörlése és a külföldiekre való szűkítése ellenére — az erdélyi szászokkal szemben továbbra is fenntartották.

Ezzel (pontosabban, ezzel is) magyarázható, hogy míg az erdélyi kereskedők utazásai Budán⁴⁵ — vagy Székesfehérváron — át Bécs felé a XV. század első harmadában is rendszeres gyakorisággal folytatódtak,⁴⁶ addig Kassa (illetőleg azon túl Lengyelország) felé irányuló törekvéseik hovatovább ellanyhultak-megszűntek. Hasonló lett a sorsa a kassaiak erdélyi (s azon keresztül havasalföldi) kereskedelmi szándékainak is: a szebeniek utoljára 1413-ban tartották szükségesnek megújítani a felső-magyarországiak erdélyi posztóárusításának korlátozásáról, havaselvi textilkivitelenek eltiltásáról szóló 1378. évi szabadalmukat.⁴⁷ Valószínű, hogy az egymással szembefeszülő törekvések ekkoriban már kezdtek kiegyensúlyozódni a Szeben — Kassa vonalnak mintegy fele útján, Nagyváradon.⁴⁸ A váradi vásár lett a kassai és erdélyi kereskedők fő találkozási pontjává, az előbbieket által közvetített posztó és az utóbbiak által felhozott bors cseréjének színterévé, — amint ez későbbi forrásokból oly világosan elibénk tárul.⁴⁹

Érdekesen egészítik ki a fentieket azok az adatok, amelyek a szász városok egymás közti viszálykodásaira vonatkoznak. A szebeniek ugyanis 1390-ben nemcsak Kassát, hanem Brassót is bepanaszolták Zsigmondnál, mégpedig éppen azzal, hogy nem veszi elég komolyan az erdélyen kívüli — nyilván főleg

⁴⁴ Az 1403 és 1439 között szerkesztett Budai Jogkönyv 67. cikkelye szerint viszont: „alle kaufmanschaft, welicher lay des sein, sy sein gefüert oder getragen auf wasser oder auf land, aus sibenburgen oder aus anderen lantten oder in unserem reich, von wan es sey, in dy deutschen lanndt oder gen walhen, . . . ist zu fueren durch dy selbig Stat Ofen, sy süllen nicht für gefuert oder getragen werden, sunderr . . . süllen do nider gelegt werden und dy verkauffen”: Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts, Hgb. von K. Mollay, Bp., 1959, 86 — 87. — A jogkönyv szövege itt, többek között, Zsigmond kiváltságlevelére utal, mintegy abból idéz, illetőleg fordítja németre a szóbanforgó passzust. A kitűnő modern szövegkiadás szerkesztője ehhez jegyzetben hozzáfűzte, hogy Zsigmond itt lefordított oklevele nem ismeretes. Mi a fentiek alapján hajlamosak vagyunk ezt azzal megtoldani, hogy Zsigmond valószínűleg nem is adott ki ilyen értelemben rendelkező oklevelet; a jogkönyv fogalmazása a budai német patriciusok törekvését tükrözte.

⁴⁵ Buda a XV. század első felében a bors és egyéb fűszerek jelentős hazai piacaként lép előnk. A Budai Jogkönyv több cikkelye (104, 414 — 416) foglalkozott a borsbehozattal: Mollay, Das Ofner Stadtrecht, 100, 193. — Az 1436. évi budai harmincadtarifa — amelyet Johannes Siebenlinder, egykori budai bíró, az idő szerint Óbuda várnagya és Borbála királynő harmincadosa szerkesztett (valószínűleg az ő tollából származott az Ofner Stadtrecht is) — a posztófajták után a fűszerfélékre fordította a legnagyobb figyelmet: Fejér, Codex diplomaticus, X, 8, Budae, 1843, 662 — 669; Kováts F., Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján, Bp., 1902, 211 — 213. — Sőt, éppen ez időből vannak adataink arról, hogy a budai piacról külföldi kereskedők, nevezetesen boroszlóiak is vittek ki borsot: (Klose,) Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen, II, 2, Breslau, 1781, 354 — 356; stb. — Vajon honnan és kik hozták be a borsot Budára, volt-e részük ebben az erdélyi szász kereskedőknek: ezt a kérdést munkánk folytatásában tesszük majd vizsgálat tárgyává.

⁴⁶ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 329, 435, 514 — 515, 557 — 558, 594, 639 — 640; IV, 272 — 273, 632 — 637 (1404, 1407, 1411, 1412, 1414, 1415, 1427, 1437).

⁴⁷ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 563 — 564; vö. fentebb a 17. és 23. jegyzettel.

⁴⁸ Vö. Fügedi, i. m. 207.

⁴⁹ Lásd fentebb a 30. jegyzetet.

éppen a kassai — kereskedők feltartóztatását, amikor az utóbbiak „ultra Braschoviam . . . ad partes Transalpinas”, a Havasalföldre igyekeznek, — amiből nekik (ti. a szebenieknek) nagy kárak származik. Zsigmond ezért — a Lajos által kiadott és a saját korábbi oklevelére utalva⁵⁰ — újfent lelkére kötötte a brassóiaknak: „mercatores Extrasilvanos . . . ulterius ad partes Transalpinas procedere nullatenus permittatis”.⁵¹ Megismételték a szebeniek Brassó elleni ilyen tartalmú panaszait az uralkodónál 1412-ben is, s az „ulterius ad partes Transalpinas transire”-tilalmat ismét megerősítették.⁵² Ezt követően azonban a kérdés újólaj már nem került szóba, — ami szintén azt jelzi, hogy a kassaiak Havasalföld felé irányuló törekvései hovatovább lekerültek a napirendről.

Nem így a testvérvárosoknak egy másik, szintén régebbi keletű viszálykodása, amelyben ugyancsak 1412-ben ítélkezett Stibor erdélyi vajda, immár a brassóiak Szeben elleni panaszára. Ez a marakodás, „amelyből már mindkét részre annyi kár és ártás háramlott kölcsönös feltartóztatások és tilalmazások révén”, nem a havasalföldi kereskedelem, hanem magán az erdélyi piacon való részesedés körül folyt: a posztó és egyéb textilárúk (vászon, barchet), a bor és méz, a viasz⁵³ és egyéb „mercimonia ponderosa vel mensurosa” — köztük nyilván a bors — kicsinybeni (röfszámra, ill. kimérve történő) eladása körül. A brassóiak ugyanis 1408-ban egész Erdélyre szóló szabadalmat kaptak arra, hogy posztót és más textiliákat mind nagyban, végszámra, mind kicsinyben, rőfökben mérve és vágva, valamint más portékákat — a vásárnapokon csakúgy, mint máskor — „vegyenek, eladjanak és cseréljenek”,⁵⁴ s ezt az oklevelet Zsigmond — a brassóiak panaszára, hogy a szebeniek akadályozzák őket ebbeli tevékenységükben — 1411-ben megerősítette.⁵⁵ Az ügyben most — 1412 szeptemberében⁵⁶ — Stibor vajda azt a salamoni ítéletet hozta, hogy a brassói polgároknak továbbra is joguk van minderre egész Erdélyben, Szebent és kerületét is ideértve; de viszont a szebenieket is megilletik mindazok a jogok Brassó városában és kerületében, amelyeket a brassóiak élveznek.⁵⁷ Az ítéletet ugyan — a forrás szavai szerint — mindkét fél kötelező érvényűnek ismerte el mindörökre; viszálykodásuknak azonban ekörül aligha szakadt vége, hiszen az oklevelet — Brassó kérelmére — Zsigmond 1419-ben, sőt még Hunyadi János is 1440-ben, a gyulafehérvári káptalan pedig 1452-ben újból és újból átírta.⁵⁸

A szász városok *belső*, egymással folytatott viaskodásaik közben mit sem csökkentették erőfeszítéseiket *kifelé*. A távolsági kereskedelemben kiépített közvetítő szerepüket nemcsak passzív módon, árumegállítási jogaikon minden irányban féltékenyen őrködve, védelmezték — miként az elkényelmesedő bécsiek a német városok és Magyarország közötti áruforgalomban elfoglalt

⁵⁰ Az utalás nyilván az 1369. évi oklevélre vonatkozott, amelyet 1395-ben Zsigmond is átírt: lásd fentebb a 16. és 22. jegyzetet.

⁵¹ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, II, 641 — 642; Mályusz, Zsigmondkori oklevéltár, I, 154.

⁵² Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 519 — 522.

⁵³ A viasz eredetére lásd alantabb a 67. jegyzetet.

⁵⁴ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 470 — 471.

⁵⁵ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 505 — 506.

⁵⁶ Az időpontra lásd alantabb a 87 — 91. jegyzethez tartozó szöveget.

⁵⁷ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 552 — 553.

⁵⁸ (Fr. Zimmermann —) G. Gündisch, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, IV, Hermannstadt, 1937, 93 — 95.

kulcshelyzetüket⁵⁹ —, hanem (e tekintetben kétségtelen igaza volt *Schlözernek*)⁶⁰ — fürgén és mozgékonyan. Aktív kereskedelmi tevékenységüket pedig nemcsak északnyugatra: Várad és Kassa felé, és nemcsak nyugatra: Buda és Bécs felé, hanem az ellenkező irányban, délre-keletre: Havasalföld felé is egyidejűleg élénken kibontakoztatták.

3.

Ha az előző irányokban szemlátomást Szeben járt az élen, az utóbbiban kétségtelenül Brassó mutatkozott tevékenyebbnek.

A „Korona-város” polgárai magyar részről már 1358-ban, román részről pedig 1368-ban kedvezményeket nyertek a „transzalpin” kereskedelemre. Lajos király oklevele szabad átkelést engedélyezett számukra a Bodza és Prahova folyók között (nyilván a Bodzai-szoroson és a Tömösi- meg a Törösvárihágón át) Havasalföldre egészen az Ilontha (Iălomița) és a Szeret folyók dunai torkolatáig;⁶¹ ebben a délkelet—kelet felé húzódó területsávban — ahol fő úti céljuk Brăila volt — találkozunk velük később is a leggyakrabban. László (Vladislav) havasalföldi vajda egy évtizeddel utóbb kelt oklevele — amely már „régől fogva” fennállónak mondta a brassaiak havasalföldi szabadalmait — egy másik, déli irányú kereskedelmi útra is célzott (ezt a későbbi források majd valamelyest világosabban körvonalazzák), amikor az Olt folyó mellett Salatina- (Slatina)-nál fizetendő tributum alól mentesítette őket. A fejedelem egyébként úgy rendelkezett, hogy a százok Havasalföld területén belül eszközölt eladásai és vásárlásai után harmincadot nem, csupán tributumot fizessenek „in Longo campo”: Cimpulung-ban; viszont ha Havasalföldön keresztül külföldre kelnek át, harmincadot is lerójanak. Mégpedig, ha *Brăilán át* mennek tovább kifelé, akkor csak egy harmincadot: visszatértükkor, szintén Cimpulung-ban; ha pedig *más úton* („per quamlibet viam terrae nostrae Transalpinæ excepta via Braylam ad regna extranea transeuntes”), akkor két harmincadot: odafelé Cimpulung-ban, visszafelé a Dunánál.⁶² A brassóiak kereskedelme tehát nem maradt Havasalföldön belül, hanem kiterjeszkedett azon túl is. Az út Brăila-n át nyilván tovább keletnek, a Fekete-tenger partvidékéhez, a Duna-torkolatához, Licostomo, a későbbi Kilia felé vezette őket, ahol a genovaiak 1360 körül már jelen voltak, és a továbbiakban élénk kapcsolatba kerültek vagy egy évszázaddal korábban létesült legfőbb fekete-tengeri kolóniájukkal, Kaffával (Theodosia, Feodoszija) és más pontuszi telepeikkel;⁶³

⁵⁹ Egyedül a Velence-kereskedelemben mutatkozáva aktívnak: *Th. Mayer*, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter, Innsbruck, 1909, 32; *C. Schalk*, Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna, Nuovo Archivio Veneto, NS 23, 1912, 52; *F. Tremel*, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Wien, 1969, 196—199.

⁶⁰ *A. L. Schlözer*, Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, III, Göttingen, 1797, 678—682; vö. Századok, 1972, 4—5. sz., 870—873.

⁶¹ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 2, 688—689; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 152—153.

⁶² *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 148—149; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 306—307.

⁶³ *W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, I, 393, 583; II, 159—168, 398; *N. Jorga*, Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe, București, 1899, 34, 39, 47, 49, 52-53; *N. Jorga*, La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, II, Bucarest, 1914, 298; *G. I. Brătianu*, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris, 1929; *M. Malowist*, Kaffa — kolonia genuieńska na Krymie i problem wschod-

a másik út feltehetően a Dunától délre fekvő balkáni vidékekre vitt; hiszen ugyanez idő tájt (1369) Stracimir, a viddini Bulgária cárja is megengedte a brassóiaknak, hogy országában „kereskedhessenek, ahogy kedvük tartja”.⁶⁴ Lajos 1358. évi szabadalomlevelét 1395-ben Zsigmond megerősítette;⁶⁵ sőt a brassói harmincadosokat arra utasította: ne szedjenek tricesimát és tributumot a brassóiaktól és *sebeniektől*, ha árukot hoznak be Havasalföldről.⁶⁶ Ezeknek az importcikkeknek az egyikéről: a nyersviaszról — „ceras ad ipsam civitatem nostram undecumque, signanter de ipsis partibus Transalpinis importandas” —, annak Brassóban történő kezeléséről, feldolgozásáról és tisztításáról ugyanez évben külön is rendelkezett.⁶⁷ Kitűnik tehát, hogy annak a finomviasznak — amelynek olvasztására-öntésére s védjegyükkel ellátva az egész országban, különösen Székesfehérváron és Budán, sőt azon túl Bécsben való forgalomba hozatalára Nagyszeben és Brassó már jó két évtizeddel korábban (1373-ban és 1374-ben) szabadalmat kapott⁶⁸ — a nyersanyaga szintén a havasalföldi kereskedelemről származott.

A havasalföldi import- és exportcikkek teljes felsorolását azután alig két évtizeddel későbbi, igen becses — a szakirodalomban az adott összefüggésben teljességgel figyelmen kívül hagyott — források tárják elénk.⁶⁹ Az egyik Stibor erdélyi vajda 1412. évi oklevele, amely — a brassóiak előterjesztése alapján — magyar részről szabta ki mind a Havasalföldre kivitt, mind az onnan behozott áruk vámját. Az export fő cikke persze a nyugati *posztó*: flandriai (Ypres-i, Louvain-i), itáliai, német (kölni), végül sziléziai fajták,⁷⁰ amelyek után minőség szerint tarifált vámot szedtek. Az importban pedig — a rögzített összegű vámmal terhelt — havasalföldi agrártermékek (hal, marha, bór, viasz, méz stb.)

ni w latach 1453—1475, Warszawa, 1947, 15—16, 61—62; *Oh. Verlinden*, Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque Byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517), XIII. Congrès International des Sciences Historiques, Moscou, 1970, 5, 7.

⁶⁴ *Gr. Tocilescu*, 534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603, Viena—București, 1931, 3. — A havasalföldi vajda 1368. évi oklevelére hivatkozva, a brassóiak további útját csak déli irányban, Bulgária és Konstantinápoly felé vezette *O. Fr. Jickeli*, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung, Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, XXXIX, 1, Hermannstadt, 1913, 80.

⁶⁵ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 309—310; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 125—126; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, I, 421.

⁶⁶ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 305; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 142—143; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, I, 423. — A harmincadmenetítés utóbb nyilván elenyészett; vö. alantabb a 135. jegyzettel.

⁶⁷ *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 294—297; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 117—120.

⁶⁸ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 500—501, 565—566; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, II, 402—403, 416—417; utóbbi 1395. évi megerősítése: *Fejér*, Codex diplomaticus, X, 2, 303; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 129; *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, I, 421.

⁶⁹ A legújabb román történetírás egyik jeles alkotása számba vette a szóbanforgó, 1412—1413. évi okleveleket és megújításait is, de nem fordított figyelmet a fekete-tengeri útvonalat illető fontos utalásaikra, s a keleti áruk közvetítésének szélesebb problematikájára: *R. Manolescu*, Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI), București, 1966, 28—29, 31—34, 169.

⁷⁰ Nyilván itáliai posztó rejlik a „Gallicalis” mögött (vámja még a flandriaiénál is magasabb); bizonyosan sziléziai a (legalacsonyabban vármolt) „Polonicalis” mögött, amelynek a bolgár—szláv szövegekben „csehországi” (*or uex*) a megfelelője; vö. alantabb a 141. jegyzethez tartozó szöveggel. — Az importált agrárcikkek egyike „vermasium” néven szerepel; ehhez az 1413. évi szöveg hozzátesszi: „vulgo temelturoi” (tömlőtúró).

mellett, íme: nagy súllyal jelennek meg a *bors, egyéb fűszerek és más keleti áruk*, amelyek után harmincad járt.⁷¹

Szorosan kapcsolódik ehhez a másik értékes forrás, a román részről: Mircea cel Bătrîn havasalföldi fejedelem részéről a következő évben, 1413-ban Brassónak adott vámszabályzat. Ennek két változata: szláv (vlacho-bolgár)⁷² és latin szövegezése⁷³ — az utóbbi kifejezetten utal is Stibor oklevelére — ezzel és egymással lényegileg egybehangzóan ismerteti a brassóiak havasalföldi kereskedelmének útvonalait, vámtételeit, árucikkeit. Odamenet Ruffa arbor (= Rucăr, Cîmpulung mellett) és Dimbovița, hazafelé jövet Brăila, Novum forum (= Tîrgușor, Ploești mellett), Tîrgoviște, s megint Dimbovița és Rucăr vámhelyeknél, árufajták szerint meghatározott összegű vámot fizetnek; ha pedig *túlmennek* Havasalföldre, akkor először a Dunán való átkelésnél, másodsor pedig a *tengermellékről vagy a Dunán túl fekvő részekről* visszajövet („venientes de marinis partibus seu trans Danubium”) „száz után hármát”, vagyis harmincadot adnak. Kiviteli cikkeik között az említett nyugati posztó-fajták (s egyéb textiliák) mellett vasárúk (kések, fegyverek) is megjelennek; behozatali áruik sorát, a jelzett őstermelvényeken kívül, ismét *bors, egyéb fűszerek s keleti cikkek* teszik ki.

S ez utóbbi tény — hogy egészen világos legyen a dolog a „dalmát teória” mégoly elszánt hívei, a levantei kereskedelem Erdély felé haladó útvonalának bármily makacs ellenlásasai előtt is — az 1412. évi oklevél így fejezte ki: „A bors, sáfrány, gyömbér, szegfűszeg, a kecskegyapjú, a gyapot és minden olyan áru után, amelyet a *szaracénusok hoznak (quae per Sarracenos asportantur)*, harmincad járja.”⁷⁴ Az 1413. évi oklevél szláv nyelvű változata pedig így: „... a bors, a sáfrány, a gyapot, a teveszőr, a kecskegyapjú, a bőrök és a többi áruk után, amelyek a *tengerről jönnek (по доходе от моря)*, 100 perpera után 3 perperát” fizetnek.⁷⁵ Azok a fűszerek, keleti cikkek tehát, amelyeket a brassóiak vittek tovább a Havasalföldről Erdélybe, szaracén (= mohamedán)⁷⁶ kereskedők révén jutottak a Fekete-tenger vidékére. — Íme, a tengerről jött portékák, a „*res maritimae*” az erdélyi szász városokban: — csakhogy nem a dalmát tengerpartról (mint az adriai import kizárólagosságát valló történészek képzelték),⁷⁷ hanem a Fekete-tenger partjairól.

Sőt, a *havasalföldi* mellett egy másik útvonalon is szállítottak „tengeri árukat”, keleti fűszereket az erdélyi szász városokba a Fekete-tenger mellékéről: nevezetesen *Moldván* keresztül.

A kereskedelmi érintkezések nagyjából egyidőben indultak, amint ezt Nagy Lajosnak egy 1368. évi oklevele tanúsítja. A király ekkor a brassóiak kérelmére, elengedte azt a harmincadot, amelyet Demeter „princeps Tartaro-

⁷¹ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 544 — 547.

⁷² J. Bogdan, Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI, București, 1902, 3 — 5.

⁷³ (Zimmermann —) Gündisch, Urkundenbuch, IV, 425 — 426.

⁷⁴ Zimmermann — Werner — Müller, Urkundenbuch, III, 546.

⁷⁵ Bogdan, Documente și regeste, 4.

⁷⁶ A szaracén elnevezés már XIII. századi forrásokban nemcsak arabokat, hanem általában mohamedánokat jelentett: Czeglédy K., Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről, Nyelvtudományi Értekezések, 70, Bp., 1970, 254. — A velenceiek az 1330-as években „de mercationibus saracenorum” (= akkor tatár fennhatóság alatt élő perzsa kereskedők áruiból) vásároltak Trebizondban és Tabrizban: G. I. Brătianu, Les vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle, Bucarest, 1939, 9 — 11, 44 — 45; vö. alantabb a 98. jegyzethez tartozó szöveggel.

⁷⁷ Lásd fentebb a 13. jegyzetet.

rum” moldvai alattvalói Erdélyben szoktak fizetni, éspedig éppen abból a célból, hogy a kölcsönösség alapján a brassaiak is „bizton és szabadon, harmincadfizetés nélkül kelhessenek át portékáikkal Demeter úr országába”.⁷⁸ A moldvai kereskedelembe egy másik szász város, a földrajzi fekvése miatt erre különösen hivatott Beszterce (Nösen, Bistritz, Bistrița) is bekapcsolódott,⁷⁹ s éppen Brassóra és Besztercére vonatkozik Stibor erdélyi vajdának két további, 1412-ben kiadott oklevele, amely — akárcsak fentebb már tárgyalt ugyanez évi kibocsátása — értékes tájékoztatást nyújt az erdélyi szászok kelet felé irányuló kereskedelmi összeköttetéseiről.

Az egyikben az erdélyi vajda bizonyos vonatkozásban megismételte — a moldvai fejedelem panaszára — Lajos király szabadalmát az odavalósi kereskedők vámmentességéről, és kimondta, hogy „qui de Moldavia venerint et de partibus superioribus”, senkisémm kötelezhető vámfizetésre Brassóban, a Törösvárról (Bran) ide helyezett vámhelyen, — előnyt élvezve e tekintetben azokkal szemben is, akik Havasalföldről kelnek át („qui de partibus Transalpinis transire consueverunt”),⁸⁰ és akiknek a vámtételeit a fentebb tárgyalt (vagy tíz nappal korábban kiadott) szöveg határozta meg.

A másik oklevél — amely néhány héttel még korábbi keltezésű — Besztercen került kibocsátásra, s a besztercei polgárok előterjesztése alapján szabályozta a Moldvával való forgalmat, nevezetesen a radnai (Rodna) harmincadon áthaladóktól járó vámtételeket („tributum vel tricesima ab in Rodna intrantibus vel exeuntibus Muldaviam”). A vámtarifa — akárcsak a brassói a havasalföldi forgalomról — átfogó képet nyújt a moldvai kereskedelem kiviteli és behozatali áruiról, éspedig ha kevésbé változatos, de lényegileg azonos tartalommal. Az export fő cikke itt is a nyugati *posztó* (s szintén az Ypres-i, Louvain-i, kölni és sziléziai); az importé megint csak az állattenyésztés produktumai (marha, sertés, juh, hal stb.), valamint — a *kelet fűszerei*: bors és gyömbér. „... de uno lapide piperis mercator medium tenetur solvere florenum, similiter de lapide zinziberis modo praemisso . . .”⁸¹ — a vámtarifa e tételei kétségtelenül teszik, hogy „res maritimae” Moldván át is eljutottak Erdélybe a Fekete-tenger mellékéről. Joggal gondolhatunk itt a már említett genovai kolónia, a Duna-torkolati Kilia mellett a Dnyeszter torkolatánál fekvő — Moldván át ugyancsak könnyen elérhető — Moncastrora (Maurocastro, Bialogrod, Cetatea Albă, Akkerman, Belgorod-Dnyesztrovszkij) is, ahol a genovaiak 1368 körül létesítették telepüket.⁸²

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget sem, hogy Erdély felől jövő kereskedők a *Dunától délre* eső valamelyik kikötőben érték el

⁷⁸ *Fejér*, Codex diplomaticus, IX, 4, 129; *Zimmermann — Werner — Müller*, Urkundenbuch, II, 315.

⁷⁹ Lásd pl. *Zimmermann — Werner — Müller*, Urkundenbuch, III, 330 (1404).

⁸⁰ *Zimmermann — Werner — Müller*, Urkundenbuch, III, 554.

⁸¹ *Zimmermann — Werner — Müller*, Urkundenbuch, III, 526 — 529. — Az oklevelet *G. D. Teutsch*, Zur Geschichte von Bistritz, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, IV, 2, Hermannstadt, 1870, 286 alapján ismerte *Meltzl*, i. m. 724 is; ezért sem térhetett ki a fentebb idézett, egész koncepciójába nem illő megjegyzés elől: lásd a 9. jegyzetet. — Utalást tett az oklevélre s a szövegben említett „egyes keleti fűszerekre”: *Jickeli*, i. m. 59. és *J. Nistor*, Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert, Gotha, 1911, 92 — 93 is, aki — nem véve tudomást Stibor vajda egyéb, ugyanez idei intézkedéseiről — a vámtarifa írásbafoglalását a radnai vámbérletet érintő speciális körülményeknek tulajdonította.

⁸² *Heyd*, i. m. I, 583; *Jorga*, i. m., 1899, 36, 41, 45, 47, 73; *Nistor*, i. m. 179 — 180; *G. I. Brătianu*, Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, Bucarest, 1935.

a Fekete-tenger partját (aminthogy ilyen útirányra a brassóiak havasalföldi részről nyert 1368-i és 1413-i szabadalma is célzott.)⁸³ Erre vall Zsigmond királynak egy 1402. évi oklevele is, amely szerint Elempek János budai és Menyhárt lőcsei polgárokat, valamint társaikat már régebben, majd most újból felhatalmazta, hogy bármely genovai kereskedőt vagy polgárt („quoslibet mercatores et alios *Januenses*”) feltartóztathassanak, „pro dampnis et ablationibus eis per Bartholomeum de Grimaldis capitaneum in *Callatrea*, contra litteras salvi conductus ipsis, per Malchion de Spinula potestatem *Peyrensem* concessi irrogatis”; mire ők a genovai Frank János 646 aranyforintját Kassa város bírájával és esküdtjeivel a minap lefoglaltatták. Sem Elempeket és Menyhártot — szólt a király rendelkezése a tárnokmesterhez —, sem a kassai polgárokat (akiket egyébként utasított, hogy a lefoglalt pénzt adják át a kárvallottaknak) ne háborgassa, és az ügybe egyáltalán ne is avatkozzék be, mert ez az ő intézkedésének megfelelően történt.⁸⁴

Hogy Frank János — Genovából vagy valamelyik pontuszi kolóniájából — milyen úton érkezett Kassára, a forrás nem árulja el. Az azonban kétségtelenül kiderül belőle, hogy az említett budai és lőcsei polgárok megelőzőleg *Callatrea*-ban jártak. E nevezet alatt nyilván a Várnától északra eső tengerparti *Kalliakrát* (Kallacerka, Caiacra, Caliacron Ponticum) ismerhetjük fel, amely XIV. századi forrásokban már gyakran szerepelt, s maga is kapcsolatba került a Fekete-tenger vidékének más genovai telepeivel.⁸⁵ Az a körülmény pedig, hogy a kárt szenvedett magyarországi kereskedők a pérai podesztától („per potestatem *Peyrensem*”) nyert menlevelükre hivatkoztak, — egészen *Péráig*: Konstantinápoly genovai negyedéig terjedő utazásukat valószínűsíti.⁸⁶

4.

Stiboriczi Stibor vajda 1412 nyarán, június—szeptemberében tette azt a körútját az erdélyi szász városokban, amelynek során — főképpen⁸⁷ — az Erdélybe vezető keleti kereskedelem támogatásáról-szabályozásáról intézkedett. Tette pedig ezt, mint a szövegek kifejezetten utalnak rá, Zsigmond király különleges utasítására: „de mandato regio”, „ex speciali permissione serenissimi principis et domini”.⁸⁸ Zsigmond király, mint tudjuk, ez időben, 1411 ősze óta Velencével háborúskodott, s nemsokára személyesen is hadba szállt: 1413

⁸³ Lásd fentebb a 64. és 73. jegyzetet, — valamint az 50—52. jegyzetet: a szebeniek 1390. és 1412. évi panaszát az „ulterius ad partes Transalpinas transire”-tilalom megszegéséről.

⁸⁴ *Mályusz*, Zsigmondkori oklevéltár, II, 1., 223—224.

⁸⁵ *Jorga*, i. m. 34, 51, 57. — Az osztrák régész és numizmatikus *A. v. Steinbüchel* szerint az ókori görög gyarmatosítás a következő kereskedelmi telepekre terjedt ki a Fekete-tenger vidékén, „csupán a nyugati parton: Apollonia, Anchialus, Mesembria, Odessus (a mai Várna), Dionysopolis, *Callatia*, Tomi [a mai Constanta], Istrus . . . , egyesek, mint *Callatia* és Istrus különösen gazdag kereskedőhelyek”: *Neueste Dampfschiffahrt von Wien nach Trapezunt oder die grosse Donaustrasse zu einem der reichen Ursitze des asiatischen Welthandels*, Wien, 1838, 10.

⁸⁶ A pérai podesztára (potestas *Peyrensis*, potestas *Januensis* in imperio *Romaniae*, potestas *Januensium* in imperio *Romaniae* conversantium, vicarius pro communi *Januae* in toto imperio *Romaniae* et mari maiori): *Heyd*, i. m. I, 502—505; a genovai Grimaldi- és Spinola-család tagjaira a Fekete-tenger mellékén, Konstantinápolyban: *Heyd*, i. m. II, 750, 771; *Jorga*, i. m. 40.

⁸⁷ Egyéb ekkori intézkedéseire lásd fentebb az 57. jegyzetet.

⁸⁸ *Zimmermann—Werner—Müller*, *Urkundenbuch*, III, 527, 545.

tavaszaán már a friauli táborból bocsátotta ki okleveleit.⁸⁹ Velence elleni *katonai* lépéseit pedig — a régebbi magyar történetirodalom több-kevesebb pontossággal ezt is számontartotta⁹⁰ — nagyralátó *gazdaságpolitikai* tervvel párosította, amely Velence levantei kereskedelmi uralmának megtörésére irányult, s amelyben a Magyarországon áthaladó keleti kereskedelemnek igen jelentős szerepet szánt. Vajon nem ez az oka annak, hogy a velencei háború idején Stibor vajdát, egyik legbensőbb hívét, a kitűnő katonát⁹¹ gazdaságpolitikai feladattal foglalkoztatta, és pedig éppen az erdélyi szász városok keleti kereskedelmével kapcsolatban?

Akárhogy is áll a dolog, annyi bizonyos, hogy Zsigmond keleti kereskedelempolitikája, levante-politikai elgondolásai megérdemlik a figyelmet.⁹² Zsigmond Velencével szemben — I. Lajoshoz hasonlóan — maga is a vetélytárs, Genova szövetségére kívánt támaszkodni; ám Szent Márk városának levante-kereskedelmi hegemoniáját — Lajos királytól eltérően — immár nem Dalmácián át, az Adriai-tenger vidékén, hanem főként éppen a Fekete-tenger felől próbálta megtörni. Nagyszabású terve ugyanis két fő ponton nyugodott.⁹³ Egyrészt a levantei áruknak Itália és Németország közötti transzalpin forgalmát új útvonalra akarta áttérlni: már közvetlenül a velencei háború kezdete után, 1412 februárjában megtiltotta a német városoknak a Velencével való kereskedést, arra ösztönözve őket, hogy Genovával lépjenek kapcsolatba: innen szerezzék be (legalábbis a nyugati délnémet városok) a keleti cikkekét. Másrészt közvetlen kereskedelmi összeköttetést akart létesíteni a (keleti) délnémet városok és Genova fekete-tengeri telepei, a krim-félszigeti Kaffa, ill. a duna-torkolati Kilia között szárazföldi úton: nevezetesen a Duna vonalán, Magyarországon keresztül.⁹⁴

A velencei kereskedést tiltó rendelkezését Zsigmond először 1412 februárjában adta ki, majd 1417—1418-ban és később is felújította;⁹⁵ a Fekete-tengerrel való összeköttetést célzó tervét *Aloys Schulte* és a régebbi szakirodalom

⁸⁹ *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 563—568.

⁹⁰ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs, Wien, 1813, II, 333; *Horváth M.* kisebb történelmi munkái, II, Pest, 1868, 112.

⁹¹ *Hóman B. (—Székfű Gy.)*, Magyar történet², II, Bp., 1936, 375.

⁹² A középkori magyar királyok közül egyedül Zsigmondnak volt keleti kereskedelmi politikája, — mutatott rá már *Kováts F.*, Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901, 434.

⁹³ *Heyd*, i. m. II, 721—723; *A. Schulte*, Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig, I, Leipzig, 1900, 513—520.

⁹⁴ Végül tervének harmadik pontja az volt, hogy Kaffából Lemberg (Lwów), Thornon (Toruń) és Danzigon (Gdańsk) át Flandriát is ellássa keleti árukkal, s így ezen a vonalon is versenyt támasszon a velenceiek Flandriába menő galéáinak. Ezt a célt szolgálta Heinrich Reiman 1420. évi felderítő útja, „der von Dantzig gesandt wart, umb zu besehen, nach begerung des hern Römischen Königs, wie man die Strasse ken Kaffaw konde finden”: id. *Nistor*, i. m. 83.

⁹⁵ Augsburg város tanácsa 1418 februárjában kereskedőivel közölte Zsigmond király parancsát a Velencével való kereskedelmi kapcsolatok megszakításáról. A nürnbergi tanács 1423 szeptemberében Ulmnak közös tanácskozást javasolt a velencei kereskedelmi tilalom tárgyában; két hónappal később már arról tájékoztatta Ulmot és Konstanzot, hogy a király „az utat Velence felé megint megnyitotta”; 1427 szeptemberében viszont újból közös fellépést sürgetett a tilalom ügyében. Zsigmond 1429-ben ismét engedélyezte a nürnbergieknek az érintkezés felvételét, de 1431-ben újból eltiltotta és csak 1437-ben engedte meg: *H. Simonsfeld*, Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen, Stuttgart, 1887, I, 163, 174—175, 183—184, 191, 227—228; II, 44—46.

1418-ra datálta, amikor a király bizonyos Fischer-testvéreket a jelzett útvonal bejárására és megnyitására kiküldte.⁹⁶ Utóbb azonban *Hermann Heimpel* újonnan föllelt források alapján kimutatta, hogy a tervnek ez a része is a velencei háború első hónapjaiban született.⁹⁷ Zsigmond e tárgyban már 1412 első felében, valószínűleg ez év tavaszán követséget menesztett Kaffába, és a krim-félszigeti genovai telephez intézett levelében — amelyet magyar familiárisaival: Gereci Miklóssal, Szalmavári Lászlóval és bizonyos Jacobus de Haugarral juttatott el⁹⁸ — részletesen kifejtette elgondolását a Fekete-tengerről Magyarországon át a német városok felé menő forgalom háttérének és utánpótlási forrásának biztosításáról. A keleti cikkeknek a keresztény országokban való nagyobb és állandó bősége érdekében („mercimoniorum seu mercantiarum genera solito fecundius et copiosius iugiter habundare”) — fejtegette a király levelében — fel kell eleveníteni azt az utat, amely Kínából Kaffába és innen Kilián át Magyarországra vezet („a regione *Chatan* [= *Cathay*]⁹⁹ in *Caffam* et ad portum *Kyliae* et demum ab illinc versus *partes istas*”¹⁰⁰); az út megnyitása és biztosítása érdekében pedig — tanácsolta a király — követeinek és a kaffai genovaiaknak a közös küldöttsége keresse fel Dzselaeddin kipszaki tatár kánt Szaraj-ban (Krasznij Jar), volgai székvárosában. A Kínából a Fekete-tengerhez vezető karavánforgalom megnövekedésétől Zsigmond — mint levelében utalt rá — egyébként azt is remélte, hogy elvonja a keleti áruk utánpótlását a Földközi-tenger partjaitól, nevezetesen Egyiptomtól (Alexandriától), ahonnan — úgymond — a közös ellenség, Velence a keleti áruk Európa felé való közvetítését monopolisztikus igénnyel gyakorolja („a quo Veneti hostes communes vendicant sibi ferre mercis universas”). A Fekete-tenger vidékén viszont Zsigmond éppen Genova kereskedelmi monopóliumát kívánta előmozdítani; hiszen a kaffai követküldéssel egyidejűleg, 1412 tavaszán Mánuel bizánci

⁹⁶ *Schulte*, i. m. I, 514.

⁹⁷ *H. Heimpel*, Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXIII, 2, Stuttgart, 1930, 145–156; közli Zsigmond Kaffához írt levelének es a levél előzetes vázlatának szövegét is.

⁹⁸ A legutóbbi években a magyar és német történetírás ismét foglalkozott Zsigmond király keleti követjárásaival: *Tardy L.*, Régi magyar követjárások Keleten, Bp., 1971, 13–25; *W. v. Stromer*, König Sigismunds Gesandte in den Orient, Festschrift für H. Heimpel, Göttingen, 1972, II, 591–609 (utalásokkal korábbi idevágó cikkeire). A magyar szerző Zsigmond törökellenes diplomáciai törekvéseire, ázsiai szövetségkeresési kezdeményezéseire összpontosította figyelmét, — főképp az 1428-ban birtokadományban részesült Nicolaus Saracenus (Szerecsen Miklós) és Josa Turcus (Török Józsa) követjárására Kara-Juluk türkmén fejedelemnél, ill. Mohamednál, az Aranyhorda kánjánál; az 1412. évi kaffai követséget nem vonta be fejtegetései körébe. A német történész, aki (részben ellentmondó következtetéseket tartalmazó) közlemények során jutott el idézett tanulmányában kifejtett nézeteihez, Zsigmond keleti diplomáciai és kereskedelempolitikai koncepciójának egészét elemezte, ám túlzásoktól éppen nem mentesen. Sikerült azonban valószínűsíteni, hogy az 1412. évi krimi követséget vezető Nicolaus de Geretz — aki a nikápolyi csata után szenvedett hosszú török fogsága miatt jutott feltehetőleg a *Saracenus* névhez — nem más, mint az 1428-i oklevél egyik adományosa. Végül Tardy és Stromer (1972) egyetértének abban, hogy a Tigris felső folyásánál fekvő Diarbekrben (Amida) 1430 őszén ismét megjelent két magyar követ („mit namen bayde Niclas Türcken”) azonos Nicolaus Saracenus-szal, ill. Josa Turcus-szal. Ez esetben Nicolaus Saracenus de Geretz személye mintegy összekötő kapcsolatot jelent az 1412-i, az (1428. évi birtokadománnyal jutalmazott) 1420 körüli és az 1430-i követjárások között.

⁹⁹ Khotan, Chatan, Cathay: *Heyd*, i. m. II, 223–226.

¹⁰⁰ 1412 első felében Zsigmond még Magyarországon tartózkodott; Budáról, Kassáról, Visegrádról adta ki okleveleit: *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch, III, 515, 518–520, 525. — Eszerint a szövegben szereplő „versus partes istas”, ill. „versus has partes” kifejezés Magyarországot jelenti.

császárt arra szólította fel, hogy zárja el a velenceiek elől Konstantinápoly piacán kívül a Boszporuszt is: a don-torkolati Tanával (Azov), legfontosabb fekete-tengeri telepükkel való összeköttetést.¹⁰¹

Hogy a távolsági kereskedelemnek Indiából a Perzsa-öblön és Mezopotámián, illetőleg a Vörös-tengeren át a Földközi tenger keleti partjaihoz vezető déli útvonalaira, Alexandria és ezen a réven Velence áru-utánpótlására érzékeny csapást mérhet az északi vonal forgalmának felfejlesztése, amely a Távol-Keletről jórészt szárazföldi utakon a Fekete-tengerhez vezetett;¹⁰² hogy Bizánc segítségével Velencét ettől az útvonaltól teljesen távoltarthatja, — Zsigmondnak ezek a várakozásai feltétlenül túlzottak voltak. Mégis a követeknek adott utasításai nemcsak nagyvonalúságot mutattak, hanem a gazdasági lehetőségek és történelmi előzmények jó ismeretén is nyugodtak, — állapította meg már Heimpel.¹⁰³ A fekete-tengeri genovai kolónia, Kaffa és velencei telep, Tana forgalma ugyanis korábban vetekedett Alexandriaival, és az északi karaván-útvonal valóban nagy lehetőséget rejtett magában. Ez az út a volgai Asztrahany (Astrachan) és Szaraj felé, majd a Káspi-tengeren (vagy északi partja mentén) az Ural folyóhoz, innen szárazföldön, az Aral-tavat északról és a Balkas (Balchas)-tavat délről érintve, a Tiancsan (Tiensan)-hegység északi oldalán Kínába vezetett; másrészt ugyancsak a Káspi-tengeren át Perzsiába vitt, sőt a Káspi-tenger délkeleti sarkánál levő Aszterabadon (Csikislar) át egy indiai karavánútba torkollott.¹⁰⁴ Ekként az északi karaván-útvonal éppen úgy biztosíthatta a legfontosabb indiai fűszerek: a bors, a gyömbér, a szegfűszeg, ezek mellett a perzsa és kínai selyem, a gyapot utánpótlását a Fekete-tenger mellékén, mint a déli útvonal Alexandriában.¹⁰⁵

S biztosította is, hullámmászokon-megszakításokon keresztül, a XIV. század folyamán. Az északi útvonal fénykora ugyan 1240 és 1340 közé esett, s a mongol birodalom felbomlásával előálló zavaros viszonyok és fegyveres konfliktusok közepette az 1340-es években forgalma egyidőre megszakadt; de a század második felében ismét megindult — mégpedig olyan módon, hogy a vetélytárs velencei gyarmat, Tana meggyöngyültével, éppen Kaffa szerepe emelkedett ki a kipszaki kánsággal: Asztrahany-nyal és Szaraj-jal való kereskedelmi érintkezésben; mígnem Timur Lenk hadainak megjelenése a Don és a Volga torkolatánál, Tana feldúlása, Asztrahany és Szaraj felégetése (1395—1396), majd a hódító halála (1405) után ismét eluralkodó anarchia újabb — végső? — csapást mért az északi karavánút kereskedelmére.¹⁰⁶ Ez újabb fejlemények előtti állapotra utalhatott tehát Zsigmond 1412. évi levelének az a kitétele, amely a Kínából Kaffa felé menő forgalom olyan bőségének és folyamatosságának helyreállítására buzdított, „prout in diebus antiquis revera fuisse asseritur”.¹⁰⁷

¹⁰¹ Heimpel, i. m. 148.

¹⁰² Az ázsiai-európai kereskedelem északi és déli útvonalaira: A. H. Lybyer, The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review, XXX, 120, London, October 1915, 578—579.

¹⁰³ Heimpel, i. m. 153.

¹⁰⁴ Heyd, i. m. II, 78, 191, 227—238, 377.

¹⁰⁵ Heimpel, i. m. 150—152. — Zsigmond terve „harmadik pontjának” — amely a Kaffa—Lwów útvonalon nyugodott — szintén voltak tényleges előzményei: Heyd, i. m. II, 719; a genovaiak és a bizánci császár régebbi közös próbálkozásai Velencének a Fekete-tengerről való kiszorítására: II, 158.

¹⁰⁶ Heyd, i. m. II, 52, 188—190, 195—209, 374—376, 427, 456; Lybyer, i. m. 579—581; Malowist, i. m. 16—18, 48.

¹⁰⁷ Id. Heimpel, i. m. 155.

Mindehhez még hozzátehetjük: nem nélkülözte Zsigmond elgondolása a tények és történelmi előzmények bizonyos ismeretét a *Fekete-tengertől Magyarország felé* („versus partes istas”) menő útszakaszt illetően sem, — hiszen itt sem valaminő merőben új, a valóságtól elrugaszkodó ábrándot szövögetett, hanem egy olyan útvonalnak (esetleg módosított formában való) erőteljes fejlesztésére (és a Duna vonalán a délnémet városokig való meghosszabbítására) gondolt,¹⁰⁸ amelyen — mint fennebb felsorakoztatott adataink, nem utolsó sorban Stibor vajdának éppen egyidejű, 1412. évi oklevelei bizonyították — a borsnak, más fűszereknek és a (szemlátomást 1405 után sem szünetelő) „szaracén” karavánkereskedelem egyéb áruinak továbbszállítása a Fekete-tenger mellékéről Havasalföldön és Moldván át Erdély felé *már eddig is folyt*, megvalósult. Ennek a forgalomnak a Duna-vonalán a délnémet városokig való meghosszabbítása, a keleti áruk bőségének „a keresztény országokban” való megteremtése — és a nyugati iparcikkek kivételének kiterjesztése — céljából, persze, csakugyan túlhajszolt, illúziórus elképzelés volt; de magára a *Levántéval való szárazföldi összeköttetésre* vonatkozó elgondolása meglevő előzményekre épült. Így hát elmondhatjuk: Zsigmond Fekete-tengerre orientált Levante-politikájának — ennek a szakirodalomban gyakran pusztá ábrándként minősített tervnek — volt bizonyos reális alapja; semmiképpen sem kevesebb, mint Nagy Lajos — oly magas piedesztálra emelt — Adria-centrikus kereskedelempolitikai törekvéseinek, aki a dalmát tengerpartra támaszkodva, az *eladdig nem használt zárai út*¹⁰⁹ felkarolásával próbálta megtörni az Adria királynőjének hegemoniáját a levantei kereskedelem közvetítésében.

Nem tudjuk persze magunkévá tenni *W. v. Stromer* merész következtetéseit, aki — Zsigmond keleti követjárásairól szóló újabb fontos adatainak bővületében, de az erdélyi útvonalra vonatkozó forrásanyag ismeretének hiányában — olyan megállapításhoz jutott, amely szerint „Zsigmond császár terve, koncepciójában és végrehajtásában, méltán hasonlítható Napóleon kontinentális blokádjához”, sőt „gazdasági és gazdaságpolitikai eredményeiben nagyobb és tartósabb sikert hozott, mint a korzikaié”, amennyiben „a közép-európai kereskedelem számára új transzkontinentális és tengeri szállítási útvonalakat nyitott meg”, amelyek a gazdasági háború befejezése után is versenyképesek maradtak.¹¹⁰ De nem tudunk osztozni abban az értékelésben sem — legutóbb *J. Janáček* adott ennek hangot —, amely Zsigmond kereske-

¹⁰⁸ Zsigmond elgondolásának ezt a pontját a szakirodalom többnyire abban jelöli meg, hogy a király a Fekete-tengertől Bécsig a *dunai vízi út* használatba vételét tervezte: *Schulte*, i. m. I, 514. — Ezzel kapcsolatban jelezniük kell, hogy Kaffához intézett 1412. évi levele a „versus partes istas” útvonalát — a szövegben még így is szerepel: „via deferendi mercimonía versus has partes” — közelebbről nem határozta meg: *Heimpel*, i. m. 155. A Fischer-testvérekhez intézett 1418. évi parancsa ugyan kétségtelenül a Dunára utalt, de nem szólt egyértelműen a dunai víziútról, főképpen nem arról, honnan kezdve haladt volna a forgalom a folyón (vagy a folyó mentén); másrészt határozottan említette a *szárazföldi utat* (honnan meddig, sajnos nem világos): „stratam publicam de partibus transmarinis de Kyla, Kaffa et Pera ac aliis civitatibus et terris in flumine Danubio versus Hungariam et deinde versus partes Almaniae . . . cum singulis mercimoniis transeundi erigere et de novo instaurare”; s a testvéreket jelölte ki „primos huius stratae inventores, qui transitum eius exquirere et preparare ac universis mercatoribus pandere sufficienter sunt experti”: id. *Heimpel*, i. m. 146.

¹⁰⁹ Történelmi Szemle, 1972, 3–4. sz., 366.

¹¹⁰ *W. v. Stromer*, Die Kontinentalsperre Kaiser Sigismunds gegen Venedig 1412—1433 und die Verlagerung der interkontinentalen Transportwege, Prato, 1973, 2, 6. — A hasonlatot különben *Schulte*, i. m. I, 513 sugallta: „Amit Napóleon később Angliá ellen hiába kísérelt meg, arra itt egy középkori uralkodó vállalkozott.”

delempolitikai elgondolása első részének, kudarca mellett is, talán még látná némi magvát (amennyiben a délnémet városok közül Konstanz ténylegesen érdeklődést mutatott a genovai összeköttetésre való átállás iránt);¹¹¹ a második-tól azonban már végképpen elvitatja ezt. „... a második projektum teljesen fantasztikus volt, és még azokat a jelentős politikai és gazdasági eltolódásokat sem vette figyelembe, amelyek a török expanzió folytán a Fekete-tenger vidékén bekövetkeztek. A genovaiak éppúgy, mint a velenceiek ugyan még mindig élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn fekete-tengeri telepeikkel, azonban számot kellett vetniök azzal, hogy a törökök hódításai leszállították a jelentőségét az Indiából a Fekete-tenger felé vezető kereskedelmi utaknak és ezzel az egész fekete-tengeri kereskedelemnek”.¹¹² Nem fogadhatjuk el ezt az indoklást, minthogy a törökök 1356-tól fogva, amióta megvetették a lábukat a Dardanellák két oldalán, bizonyos ellenőrzést tudtak ugyan gyakorolni a Fekete-tenger forgalmára, de a távolsági kereskedelem *északi* útvonalának fekete-tengeri támaszpontjai még jóideig kiestek hatalmi körükből. Kilia bevétele 1420-ban ideiglenes jellegű volt: hamarosan moldvai — majd 1448-ban vagy két évtizedre magyar, azután ismét moldvai — fennhatóság alá jutott vissza, s Cetatea Albă-val együtt csak 1484-ben hódolt meg, — Kaffa elfoglalását követően, amely maga is csak 1475-ben került II. Mohamed kezére.¹¹³ Másrészt — mint már *A. H. Lybyer* kimutatta — nem bizonyul tarthatónak az a régebbi fel fogás, amely szerint az oszmán-török előnyomulás vetett véget a középkor virágzó keleti kereskedelmének, eltorlaszolva a levantei forgalom útjait. A török politika éppen nem volt ellenséges e kereskedelemmel szemben, sőt többnyire ösztönözte azt, bevételeinek növelése érdekében. Konstantinápoly hódoltatásával 1453-ban II. Mohamed teljes ellenőrzést nyert a tengerszorosok fölött, s az „erő helyzetébe” került Genovával és Velencével szemben. De az újjárendezés során csak politikai jogaikat csonkította meg Konstantinápolyban; kereskedelmi privilégiumaikat viszont minimális változtatással megújította. Ami pedig az északi útvonal elzárását illeti, „ebben semmi része nem volt a törököknek, inkább kárvallottjai voltak, mind Timur idejében, mind azután”.¹¹⁴

Am ha Timur Lenk támadásai és a követő zűrzavarok — a törökök szerepe nélkül ugyan, de — valóban véglegesen elzárták az északi útvonalat, elreteszelték a Fekete-tenger vidékével a Távól-keletet összekötő karavánkereskedelmet, volt-e lehetősége ezek *után*, a továbbiakban, a Kaffára orientált fűszerellátásnak nyugat felé, ahogyan Zsigmond terve szorgalmazta? Tekintsünk el itt attól, hogy a kortárs persze még nem ítéltette meg: átmeneti fejleményről van-e szó — miként jó félszázaddal korábban, a mongol birodalom felbomlása idején —, vagy tartós következményű fordulatról. Csupán két tényt vegyünk figyelembe. Az egyik az, hogy a jelzett események csakugyan fordulóponthoz jelentettek a don-torkolati *velencei* kolónia, *Tana* sorsában: hanyatlása ettől kezdve feltarthatatlanná vált; de éppen nem hoztak hasonló kedvezőtlen fordulatot a *genovaiak* legfontosabb pontuszi telepe: *Kaffa* életé-

¹¹¹ *Heyd*, i. m. II, 721; *A. Schulte*, Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380–1530, I,² Wiesbaden, 1964, 261–262.

¹¹² *J. Janáček*, Der böhmische Aussenhandel in der Hälfte des 15. Jahrhunderts, Historica, IV, Praha, 1962, 41.

¹¹³ *Heimpel*, i. m. 153 véglegesnek tekintette Kilia 1420. évi elestét. — Az eseményekre: *Heyd*, i. m. II, 382, 397, 402–404; *Jorga*, i. m. 87, 102, 154, 256; *Nistor*, i. m. 187, 191, 195–196; *Malowist*, i. m. 317–329.

¹¹⁴ *Lybyer*, i. m. 581–583; vö. *Verlinden*, i. m. 10.

ben; *Cetatea Albă* szerepe pedig éppen ekkortól kezdve ívelt felfelé a Fekete-tenger északi partvidékének kereskedelmében.¹¹⁵ A másik tény pedig az, hogy Kaffa — ha az *északi* karaván-útvonalon való utánpótlása Ázsia felől netán végleg meg is szakadt — továbbra is hozzájuthatott a keleti fűszerekhez, perzsa selyemhez egy *másik* úton: a Fekete-tenger délkeleti partján levő Trebizondon (Trapezunt, Trabzon) keresztül, (amely egyébként csak 1461-ben került török kézre).¹¹⁶

A középkori orientális kereskedelem útvonalai ugyanis nem korlátozódtak arra az *északi* útvonalra, amely a Fekete-tenger északi partjaitól az Alsó-Volga vidékén át Kína felé tartott, s azokra a *déli* útvonalakra, amelyek a Földközi-tenger keleti medencéjéből Mezopotámián és a Perzsa-öblön, illetve a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon át vezettek Délkelet-Ázsiába, hanem volt egy másik északi vagy inkább *középső* útvonala, amely Trebizondtól Tabrizon (Tauris, Tebrisz) és Szultaniahon (Sultaniyeh) át vitt Közép-Ázsiába, illetőleg Perzsiába.¹¹⁷ S már Heyd kutatásaiból tudjuk, hogy a kaffai kereskedők Timur idejében és azután csakugyan kapcsolatban is állottak Trebizonddal, Tabrizzal, Szultaniahhal és más perzsiai piacokkal, ahonnét — az északi útvonal végleges elzárulta esetén is — beszerezhették a keleti árukat.¹¹⁸

Így vált lehetségessé, hogy — mint *Marian Malowist* monográfiája megvilágítja — Kaffa a XV. század folyamán is nagy piaca maradt a keleti áruknek. Bár „anyavárosával”, valamint a törökökkel és Egyiptommal folytatott kereskedelme fokozatosan más jelleget öltött: itt rabszolgaszállítmányai, továbbá gabona- és halkivitele került előtérbe¹¹⁹ — Genova ez idő tájt már a déli útvonal szíriai és egyiptomi végpontjain, illetőleg Chios szigetén át biztosította fűszerellátását¹²⁰ —, a többi fekete-tengeri kolóniával, kivált *Cetatea Albă*-val és Kiliával folytatott kereskedelmében a *keleti fűszerek* játszottak vezető szerepet. A kaffai kereskedők között sajátos munkamegosztás alakult ki: a genovaiak főképp rabszolga- és gabonaüzletre,¹²¹ a város görög, örmény, zsidó és tatár kereskedőelemei viszont túlnyomóan keleti cikkekre „specializáltak” magukat. S ez utóbbi drága portékák Moldván át Lwówba és Krakkóba jutottak, egyik fő forrásául szolgáltak Lengyelország levantei áruellátásának,

¹¹⁵ *Jorga*, i. m. 82—83; *Malowist*, i. m. 17—18; *E. C. Szkrzsinszkaja*, Storia della Tana, Studi Veneziani, X, 1968 (a szovjet szerző művének olasz fordítása); *Verlinden*, i. m. 5—6.

¹¹⁶ *Heyd*, i. m. II, 360—365.

¹¹⁷ *Steinbüchel*, i. m. 26—27; *Heyd*, i. m. II, 95—101; *Lybyer*, i. m. 578.

¹¹⁸ *Heyd*, i. m. II, 379—380, 502—505; Trebizond kereskedelmi jelentőségére a régebbi irodalomból: *J. P. Fallmerayer*, Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, München, 1827; Tabriz szerepére legújabbán: *R. H. Bautier*, Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Age. Points de vue et documents, Actes du VIIIme colloque international d'histoire maritime, Paris, 1970, 263—331.

¹¹⁹ A kaffai rabszolgaszállítás fontosságára legújabbán: *Verlinden*, i. m. 9—11; felfogását egyoldalúnak tekinti *Stromer*, i. m., 1972, 608, — bár *Verlinden* maga sem tartja meggyőzőnek azoknak a „kelet-európai történészeknek” a felfogását, akik szerint az északi-fekete-tengeri kolóniák szerepe csökkent volna az orientális cikkek közvetítésében a XV. század folyamán: i. m. 8.

¹²⁰ Chios mint genovai gyarmat jelentőségére legújabbán: *G. Pistarino*, Chio dei Genovesi, Studi Medievali, X, 1969, 1, 3—68.

¹²¹ Rabszolgaszállítmányokat is irányítottak Moldván át Erdély felé: genovai rendeltetéssel. 1475. március 20-án — Kaffa ugyanez év június 6-án kapitulált — a genovai kormány Beszterce bírájától és esküdteitől követelt elégtételt és kárpótlást azért, hogy a genovai Angelus Sgarzaficus kaffai kereskedőt, aki „servas quatuordecim . . . ad usum nostrorum civium conducebat”, a besztercei hegyekben megölték és kirabolták: id. *Nistor*, i. m. 192.

ahonnan ellentételként főleg *posztót* — német, sziléziai és lengyel fajtákat — vonzottak a Fekete-tenger mellékére. — Ezek Małowist kutatásainak legfontosabb eredményei a Lengyelország felé menő pontuszi forgalomról a XV. században.¹²²

5.

Magunknak egyelőre szerényebb megállapításokkal kell beérnünk. Amennyit bizvást elmondhatunk, hogy — ha a délnémet városokig vezető dunai útvonal létesítésének terve hatástalanul enyészett is el¹²³ — a Fekete-tenger mellékéről Erdély felé irányuló forgalom nem szakadt meg 1412—1413 után sem, (amikorra, mint láttuk, Stibor és Mircea oklevelei vitathatatlan bizonyítékát nyújtották). Az erdélyi százszok keleti kereskedelme tovább folyt mind Moldva, mind Havasalföld felé.

Ami a moldvai áruforgalmat illeti, Stibor radnai vámtarifáját, a vajda elhunytja után, Zsigmond király már 1414-ben megerősítette: a szó szerint átirított szöveget — benne a borsról, gyömbérről szóló kitételrel — lengyelországi kereskedők Moldva felől történő behozatali s kiviteli tevékenységének és vasáruk forgalmának engedélyezésével toldva meg.¹²⁴ 1419-ben pedig a brassaiakat abban biztosította, hogy akadály és bántódás nélkül haladhassanak át a Székelyföldön portékáikkal, amelyeket Moldvába visznek ki, ill. onnan hoznak be („cum . . . rebus ipsorum mercimonialibus . . . ad . . . partes Moldwae deferendis et deinte apportandis ineundo et redeundo”), most a vasárukat (ferramenta) kifejezetten a kiviteli cikkek között említve.¹²⁵ Hasonló biztosítékokat, szabadalmakat nyertek a szász kereskedők nemsokára a — többnyire Szucsavában (Suceava) székelő — moldvai fejedelmektől is, Moldva területére nézve. I. Illés (Ilie) 1433-ban a *szebeniek* és a hét szász szék küldötteinek kérésére, „biztonságuk és adásvételük nyugalma érdekében”, meghatározta az általuk fizetendő vámokat.¹²⁶ II. István (Ștefan) 1433-ban (vagy 1434-ben), a *brassóiak* panaszára, megerősítette azt a — már atyjától, Sándortól (Alexandru cel Bun) kapott — jogukat, hogy Moldvában szatocsárukkal kereskedjenek;¹²⁷ 1434-ben (vagy 1435-ben) kölcsönös kereskedelmi szabadságot biztosított Brassó és az egész Barcaság lakosainak;¹²⁸ 1435-ben általánosságban szabályozta vámjaikat, s felhívta Bacău és Troțuș bíráit, részesítsék védelemben

¹²² *Małowist*, i. m. 48—94. — Eredményeit fő vonásaiban megerősítik *G. Musso* legújabb genovai aktapublikációi is, és kiegészítik azzal, hogy a genovaiak kereskedelmi tevékenysége Kaffában 1475 után sem szűnt meg: *E. Ashtor*, Recent Research on Levantine Trade, The Journal of European Economic History, II, 1, 1973, 195. — Vö. még *H. Inalcik* újkéletű közléseivel, aki Kaffa és más fekete-tengeri kikötők török vámjegyzékei alapján megállapítja, hogy a vámbevételek nem csökkentek a XV. század végén: *L'Empire Ottoman, Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia, 1969, III, 87, 163.

¹²³ Zsigmond tervének módosított változata felmerült még 1438-ban a cseh — lengyel politikában: *Janáček*, i. m. 41, 50.

¹²⁴ *Zimmermann — Werner — Müller*, Urkundenbuch, III, 617—619. — Vö. II. István moldvai fejedelem 1434-ben a lwóvi kereskedőknek adott vámszabályzatával, amely utóbbiaknak Beszterce és Brassó felé irányuló tevékenységét is említi: (*Zimmermann —*) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 517—518.

¹²⁵ (*Zimmermann —*) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 97—99.

¹²⁶ (*Zimmermann —*) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 498—499.

¹²⁷ (*Zimmermann —*) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 512—513.

¹²⁸ (*Zimmermann —*) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 527—528.

őket.¹²⁹ — Ilie és Ștefan, társuralmuk idején, 1437-ben, külön-külön is kivált-ságlevélben rögzítették a brassói kereskedők vámjait az Alexandru cel Bun korában (1400—1433) dívott mérték szerint; megtiltották adósság miatt való feltartóztatásukat, sőt még háború esetére is oltalmat ígértek nekik.¹³⁰ Mindezek az oklevelek — és egyéb források, mint a moldvai fejedelmek Brassóhoz intézett levelei brassói polgárok adósságainak behajtása, moldvai alattvalók ügyeinek rendezése tárgyában¹³¹ — kétségtelenül bizonyítják az erdélyi szászok, kivált a brassóiak kereskedelmi kapcsolatainak folyamatosságát Moldvával, a meglehetősen zavaros politikai viszonyok között is. — Megjegyzendő azonban, hogy Ilie és Ștefan vámszabályzatai a tributum-szedésnek csak általános, érték szerinti elveit határozták meg, és nem adták a kiviteli és behozatali áruk olyan részletes felsorolását, mint annak idején Stibor radnai szabályzata. Konkrétan csupán — néha — a posztóra és élőállatra utaltak, s a behozattal kapcsolatban inkább ilyenformán fogalmaztak: „bármilyen árut vásárolnak is [ti. a brassóiak] országunkban” (ψο коли за товара имѣтъ кѣпиту оу нашеи земли).¹³²

Másként áll a dolog a havasalföldi összeköttetéssel, amelyet a források jóval élesebben világítanak meg. A *brassóiak* 1419-ben újabb szabadalmat nyertek Zsigmondtól ebben az irányban is: tributum-fizetés nélkül kelhessenek át a Töröcsvári-szoroson Havasalföld felé, mihelyt Töröcsvár (Bran) Mircea fiának, Mihály fejedelemnek a birtokából visszakerül a székely comes fennhatósága alá.¹³³ Amikor pedig erre csakugyan sor került, 1428-ban ismételten kimondotta az összes *szász kereskedők* vámmmentességét Töröcsvár alatt,¹³⁴ s a brassóiakét és barcaságiakét külön is, — olyképpen, hogy amikor áruikkal a Havasalföldre átkelnek vagy onnan visszatérnek, tributumot Töröcsvárnál vagy más barcasági vámhelynél seholyse fizessenek, tricesima-fizetés dolgában pedig régi állapotukban maradjanak, azaz csupán tricesimával tartozzanak.¹³⁵ Sőt, már két évvel korábban, 1426-ban, miután II. Dan havasalvi vajda a töröcsvári vám dolgában a brassóiaknál éles hangon tiltakozott,¹³⁶ utóbbiak közbenjárására Zsigmond a „transzalpin részekről” Brassóba jövő, majd onnan visszatérő *havasalföldi* kereskedőket is védelemben részesítette a töröcsvári vámvisszaélésekkel szemben — habár abban a rugalmas formában, hogy azoktól ne szedjenek „fölös, ki nem járó, igazságtalan és szokatlan”, hanem csak „igazságos, megillető és szokásos harmincad- és vámfizetséget.”¹³⁷ Az ügy mégis érdeklődésre tarthat számot, mert — Nagy Lajos 1382. évi emlékezetes okleveléhez hasonlóan — arra figyelmeztet, hogy nemcsak az erdélyi szászok jártak le

¹²⁹ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 568—570.

¹³⁰ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 630—632.

¹³¹ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 495, 516, 520, 604 (1433, 1434, 1436).

¹³² (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 569.

¹³³ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 102—103; vö. „castrum praenominatum [sc. Töröz] in manibus exstat alienis”: III. 554 (1412).

¹³⁴ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 330—331.

¹³⁵ (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 365—367; vö. fentebb a 66. jegyzettel.

¹³⁶ *Bogdan*, Documente și regeste, 19—20; (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 246—247.

¹³⁷ A brassóiak hajlandóságát a közbenjárásra az váltotta ki, hogy megtorlasként a havasalföldi vámosok kétszeres vámfizetésre szorították és egyéb módon is zaklatták őket: (Zimmermann—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 248—249.

portékáikkal a Havasalföldre, hanem a havasalföldi kereskedők is felhozták áruikat Erdélybe, legalábbis a szász városokig.¹³⁸

S havasalföldi viszonylatban beható tudomásunk van a kivitt és behozott áruk minőségéről ez idő tájt is, csakúgy mint az áruforgalom útvonalairól, — főképpen azért, mert Mircea Brassónak 1413-ban adott vám kiváltságát, 1418-ban bekövetkezett halála után, utódai gyakran megújították, — a török előnyomulása kapcsán egyre zavarosabban alakuló, nem egyszer ellenségeskedésre váltó politikai és katonai helyzetben is.

II. Radul (Praznaglava) havaselvi fejedelem 1421-ben, békeszerződést kötve a brassóiakkal, kereskedelmi szabadságot biztosított számukra országában, kölcsönösségi alapon;¹³⁹ ugyanez idő tájt a Cîmpolung-i (Длъгополе) vám felfüggesztéséről tudósította őket;¹⁴⁰ sőt részletes formában is újból megszövegezte kereskedelmi kiváltságait Havasalföldön, különösen a „brassói úton Brăiláig” (на пѣти Брашовском дори до Браилова), amely (Töröcsváron,) Dimbovița-n, Tîrgoviște-n, Tîrgușor-on át vezetett dunai célpontjához. Kivitelük áruai között első helyen újból az yperni, löweni, kölni és sziléziai („от чех”) posztót nevezte meg; behozatalukra vonatkozóan pedig, még az élőállatok említése előtt, megismételte a jellemző tételt arról, hogy „bors, sáfrány, gyapot, teveszőr, kecskegyapjú, bőrök és más áruk után, amelyek a tengerről jönnek (ψο доходат от морѣ) 100 perperától 3 perpera” fizetendő.¹⁴¹

Szószerint vagy majdnem szószerint ugyanezeket a passzusokat tartalmazták Radul utódjának, II. Dannak Brassó számára 1422-ben adott privilegiálisa,¹⁴² majd ezt közvetlenül követően Dimbovița és Rucăr, ill. Prahova vámosaihoz intézett, Mircea „törvényére” hivatkozó utasításai,¹⁴³ valamint 1424. évi latin és szláv nyelvű kibocsátásai. Ezek ilyen formulázásokat alkalmaznak: „az áruk után, amelyek a tengerről jönnek, legyen az bors, legyen sáfrány, legyen gyapot, 30-tól 1 dukátot”; „*quae mercimonia eveniunt de mare, de centum denariis tres denarios*”; „bors, sáfrány, gyapot, teveszőr, kecskegyapjú, bőrök és olyan áruk után, amelyek a tengerről jönnek, 100 banitól 3 banit”; „bors, sáfrány, gyapot, teveszőr, kecskegyapjú, bőrök, tengeri áruk után (кѣлпѣ от морѣ) 100 banitól 3 banit” kell szedni. A szóbanforgó oklevelek a „brassói út” állomásait Rucăr-tól Brăila-ig (от пѣтѣ Брашовѣ от Рѣкел дори до Браилова) szintén az ismert módon jelölik meg; sőt megint rendelkeznek a Dunán túl („*ultra Danobium*”) menő, *Havasalföldön kívül* kereskedő

¹³⁸ Később a havasalföldi kereskedők árufelhozatala egyre jelentősebbé vált. A XV—XVI. század fordulóján már a fűszerimport jóval nagyobb részét közvetítették Brassóba és Szebenbe, mint az erdélyi szász kalmárok, — az alantabb a 157. jegyzetben idézett vámnaplók statisztikai feldolgozásából megállapíthatóan.

¹³⁹ *Bogdan*, Documente și regeste, 7—8; (*Zimmermann*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 141—143.

¹⁴⁰ *Bogdan*, Documente și regeste, 10—11; (*Zimmermann*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 143—144.

¹⁴¹ *Bogdan*, Documente și regeste, 9—10; (*Zimmermann*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 149—151; vö. még II. Radul ugyancsak 1421—22-re datálható privilégiumával Brassó, Rozsnyó (Rosenau, Rașnov: Brassótól délnyugatra) és az egész Barcaság számára. A szöveg a vámtarifát nem ismétli meg; de konkrétan utal Rucăr és Dimbovița vámhelyekre: *Bogdan*, Documente și regeste, 11; (*Zimmermann*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 152—153.

¹⁴² *Bogdan*, Documente și regeste, 12—13; (*Zimmermann*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 168.

¹⁴³ *Bogdan*, Documente și regeste, 13—15; (*Zimmerman*—) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 170—173.

brassaiakról is, akiknek a vajda országán belül csak Rucăr-ban és a dunai átkelőhelyen kell vámot fizetniök.¹⁴⁴

Különösen kiemelik az utóbbi vonatkozást a Dan országlásának második periódusából¹⁴⁵ származó oklevelek. 1429 elején (valószínűleg a törökkel való békekötést adva hírül), arra hívta fel a brassóiakat: jöjjenek, s kereskedjenek szabadon *egészen a tengerig* („макар и на само море”);¹⁴⁶ s 1431-ben is, amikor átírta Mircea 1413. évi szabadalomlevelének latin változatát,¹⁴⁷ és az ehhez újonnan illesztett szláv szövegbe újból árufajtánként részletezett vámtarifát iktatott, megismételte, hogy a brassóiak és barcaságiak szabadon kereskedhetnek a *Vaskaputól a nagy tengerig* („от желѣзних врат даже до великаго моря”). Ez nyilvánvalóan a *brăilai út* („brassói út”) folytatását jelentette kelet felé egészen a tengerpartig, a Duna torkolatáig, a *moldvai* fejedelemséghez tartozó *Kiliáig*, (amely esetre a régebbi szabályozás egy harmincad fizetését írta elő). Ha viszont *más úton* haladnak, ti. déli irányban — „akár Durostornál [Dirstor, Silistra], akár Gyurgyevónál [Giurgiu], akár Nikápolynál [Nikopol] kelnek át áruikkal a Dunán” —, akkor kifelé menet a dunai révnél 100-tól 3-at, visszatértükkor Rucăr-ban megint 100-tól 3-at, azaz két harmincadot teljesítenek.¹⁴⁸ Az utóbbi átkelőhelyekre való utalás arról tanúskodik, hogy a brassóiak kereskedelme továbbra is kiterjedt a Dunától délre eső *bulgár* területekre is. — A Havasalföldön belüli behozatali és kiviteli tevékenységükre vonatkozó megállapodást Dan egyébként hamarosan országa valamennyi piac- és vámhelyének tudomására adta — ebben az összefüggésben Rucăr, Cimpolung, Curtea-de-Argeș, Tîrgoviște, Tîrgușor, Săcueni, Gherghița (Ploeștitől délkeletre), Brăila, Buzău és Floci (Brăila-tól délre) helységeket nevezte meg¹⁴⁹ —, s még 1431-ben újból is rendelkezett a vámokról, főként éppen a bors, a sáfrány, a gyapot forgalmáról.¹⁵⁰

A következő zavaros időkben, a Barcaságra zúdult első török betörés (1432 június) előtt és után is szakadatlan maradt a kapcsolat Brassó és mind a Dan örökébe lépő Alexandru Aldea, mind az ellene pártot foglaló Mircea-fi Vlad Dracul között,¹⁵¹ hogy végül — az 1432-ben színleg vagy tényleg török főséget vállaló — Aldea¹⁵² halála után, 1435-ben, Zsigmond király és Brassó támogatásával, Vlad Dracul kerüljön a trónra.¹⁵³ Uralomra jutását hamarosan újabb megállapodás követte Brassóval 1436-ban,¹⁵⁴ s a vámszabályzatnak is újabb kiadása 1437-ben: benne az ismert utalásokkal a „brassói útra egészen

¹⁴⁴ *Bogdan*, Documente și regeste, 15–18; (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 222–228.

¹⁴⁵ Az 1424 utáni években ismét Radul Praznaglava volt hatalmon, de Zsigmond segítségével 1427 tavaszán Dan végképpen kiszorította az országból; vö. (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 258–261, 271, 373.

¹⁴⁶ *Bogdan*, Documente și regeste, 19; (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 373–374.

¹⁴⁷ Lásd fentebb a 73. jegyzetet.

¹⁴⁸ *Bogdan*, Documente și regeste, 20–23; *Tocilescu*, i. m. 33–35; (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 426–429; vö. fentebb a 62. jegyzettel.

¹⁴⁹ *Bogdan*, Documente și regeste, 23–24; (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 430–431.

¹⁵⁰ *Bogdan*, Documente și regeste, 24–25.

¹⁵¹ (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 438–456, 501–506, 531–538.

¹⁵² (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 466–476.

¹⁵³ (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 577–579.

¹⁵⁴ (*Zimmermann* —) *Gündisch*, Urkundenbuch, IV, 609–610.

Bräiláig” (на пѣти Брашевском и до Браилѣ), — a borsra, sáfrányra, gyapotra, teveszörre, kecskegyarjúra és mindarra, „ami a tengerről jön” (от ти доходит от морѣ).¹⁵⁵

*

Mindezek a források tehát, kivált a havasalföldi részről kibocsátott oklevelek igenis teljes bizonyosságot nyújtanak — és pedig évtizedeken át folyamatosan, megszakítatlan egymásutánban — a borsnak, sáfránynak, egyéb „tengeri áruknak” a Fekete-tenger felől Havasalföldön át Erdélybe történt behozatala mellett.

Mindezek után azt a kérdést: bizonyítható-e pozitív adatokkal, forrászerűen a keleti fűszereknek az erdélyi szász városok révén kelet felől való közvetítése, mint vitakérdést, bizvást levehetjük a történetkutatás napirendjéről.

Egyben megdőltnek tekinthetjük azt az érvelést, amely szerint a középkori Magyarország — közvetlenül vagy közvetve, de — kizárólag az Adria felől, tehát a földközi-tengeri hajózás révén jutott „res maritimae”-hez: keleti fűszerekhez, levantei cikkekhez. Sőt, a mennyiségi adatok, amelyek ugyan néhány évtizeddel későbbi időből — az adriai fűszerimportra a század közepéről,¹⁵⁶ a keleti útvonalra a XV—XVI. század fordulójáról¹⁵⁷ állnak csak rendelkezésre — arra engednek következtetni, hogy az utóbbi terjedelme jelentékenyen meghaladta az előbbiét.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Bogdan, Documente și regeste, 49—50; (Zimmermann —) Gündisch, Urkundenbuch, IV, 626—628.

¹⁵⁶ Az adriai fűszerimport részben közvetlenül: a Zengg—Zágráb útvonalon érkeztet Magyarországra (erre nézve kvantitatív támponttal, sajnos, nem rendelkezünk); részben közvetve, főképp a Tarvisio—Semmering—Bécs útvonalon. 1457 április végétől 1458 április végéig — amikor Nyugat-Magyarország külkereskedelmi forgalma konjunkturális magaslapon állott — Bécsből Pozsonyba 166 ½ mázsa borsot hoztak be, kereken 5000 aranyforint értékben; egyéb fűszereket (főleg sáfrányt) 1511 aranyforint értékben: Kováts F., Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján, Bp., 1902, 78—81.

¹⁵⁷ A nagyszebeni és brassói vámhivatal 1500., ill. 1503. évi huszadnaplója: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, I, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, Hermannstadt, 1880, 270—307; Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, I, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt, Kronstadt, 1886, 1—81.

¹⁵⁸ E huszadnaplók szerint — amelyek statisztikai feldolgozását elvégeztük — 1500-ban a nagyszebeni vámon 105 ½ mázsa borsot hoztak be, 4120 ½ aranyforint értékben, 1503-ban a brassói vámon 719 ½ mázsát, 31 886 aranyforint értékben. Minthogy a nagyszebeni és brassói huszadjövedelmek összege és aránya a szóbanforgó években csak keveset változott — vö. Quellen zur Geschichte Siebenbürgens, I, 311—312 — megengedhetőnek látszik, hogy az 1500. évi nagyszebeni és 1503. évi brassói importot összegezzük. Eszerint a Havasalföldről Erdélybe irányuló egy évi borsbehozatal a XVI. század legelején kereken 825 mázsára rugott, 36 007 aranyforint értékben, — tehát az 1457—58. évi pozsonyi borsbehozatalnak csaknem ötszörösét tette ki. Egyéb fűszereket (főleg gyömbért) 2915 aranyforint értékben importáltak Szebenbe és Brassóba a jelzett években. — Az említett vámnaplóknak tárgyunkat illető részletes statisztikai feldolgozását, a Levante-kereskedelem erdélyi útvonalára, utánpótlásának forrásaira vonatkozó, további munkálataink keretében szándékunk bemutatni; eredményeink rövid összegezésére lásd tanulmányunkat: La route du poivre vers la Hongrie médiévale (Contribution à l’histoire du commerce méditerranéen au XVe siècle), Mélanges en l’honneur de Fernand Braudel, Toulouse, 1973, II, 449—458. — Vö. H. Wendt, Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick, Breslau, 1916, 63—64; R. Manolescu, Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI

A Havasalföldön (és Moldván) át Erdély felé haladó, s innen Váradon át Kassa felé tartó szárazföldi útvonal persze így sem volt valaminő „fő útja” a levantei áruforgalomnak, — kívált ha a velenceiek földközi-tengeri kereskedelmével vetjük egybe.¹⁵⁹ De kétségtelenül fennállott, és folyamatosan közvetített fűszereket, keleti árukat Erdélybe és Magyarországra,¹⁶⁰ — bizonyos fokig hasonlóan a levantei kereskedelemnek a Fekete-tenger partjairól Lengyelországba vezető útjához, a Kaffa—Lwów—Krakkó vonalhoz.¹⁶¹

Ж. П. Пах:

Путь левантийской торговли через трансильванию во время Людовика I и Жигмонда

(Резюме)

Проходил ли путь левантийской торговли через средневековую Венгрию? — об этом уже больше столетие споряте в исторической литературе.

Что касается XIV—XV веков, с конца XIX столетия в итосриографической дискуссии входила в обиход концепция, согласно которой — в отличие от прежних взглядов — между Левантом и Венгрией не было такого непосредственного сухопутного торгового пути, по которому транспортировали бы пряности, «левантийские» товары; эти были доставлены в Венгрию только косвенным путем, с запада, посредством средиземноморской торговли Венеции. По этой концепции нельзя доказать по источникам прохождения через Трансильванию непосредственного ввоза, идущего с восточного направления, с Черноморского побережья.

Автор подвергает анализу именно этот вопрос. Опираясь на венгерские, трансильванские, валахские и молдавские грамоты последней трети XIV в. и первой трети XV в., автор доказывает, что черный перец, шафран и другие «морские товары», на самом деле, регулярно были доставлены из черноморских колоний Генуи главным образом через Валахию в Трансильванию и отсюда в Венгрию. Значит, автор считает опровергнутой аргументацию, согласно которой средневековая Венгрия получила левантийские товары исключительно с Адриатического моря, то-есть посредством средиземноморского судоходства. В свете этого оценивается и восточная торговая политика короля Жигмонда, (которую не раз осудили).

lea, Studii și materiale de istorie medie, II, București, 1957, 169—176; S. Goldenberg, Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert, Revue des études sud-est européennes, II, Bucarest, 1964, 385 kk.; Fügedi E., Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején, Agrártörténeti Szemle, 1969, 6.

¹⁵⁹ Összehasonlításul lásd Velence Beirútból és Alexandriából lebonyolított bors-és egyéb fűszer-importjának számszerű adatait az 1497, 1498 és 1501 években: F. C. Lane, Venetian Shipping during the Commercial Revolution, American Historical Review, 38, 1933, és The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century, American Historical Review, 45, 1940; újranomva: Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, edited by B. Pullan, London, 1968, 33, 47; vö. még F. Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, ² Paris, 1966, I, 500 és E. Ashtor, La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, II, 40.

¹⁶⁰ A Havasalföldről Erdélybe behozott fűszerszállítmányok további útjára Nagyvárad, Debrecen, Kassa felé lásd fentebb a 30. jegyzetet.

¹⁶¹ St. Kutrzeba, Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski, w Krakowie, 1902, 106—115; H. Wendt, i. m. 32—38; P. P. Panaitescu, La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age, Revista Istorică Româna, III, 1933, 172—193; M. Malowist, Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie de la Pologne au Bas Moyen Age et au début de l'époque moderne, Atti del VI Colloquio Internazionale di Storia Marittima (Venezia, 1962), Firenze, 1970, 157—175.

Сухопутный путь, идущий в направлении Венгрии, конечно, не был каким-нибудь «главным путем» левантйского товарооборота, но в известной мере можно провести параллель между ним и путем, идущим со стороны Черного моря в Польшу.

Zs. P. Pach:

La route transylvanienne du commerce levantin à l'époque des rois Louis I et Sigismond

Résumé

Est-ce que la route du commerce levantin traversait la Hongrie du moyen âge — c'est l'objet du discussion séculaire de la littérature historique.

Quant aux XIVe—XVe siècles le débat historiographique — pour ainsi dire depuis la fin du siècle passé, à la différence des opinions précédents — rendait acceptée une telle opinion selon laquelle il n'existait pas un tel rapport commercial continental direct entre la Hongrie et le Levant qui aurait mis en vente des épices, des «articles du Levant»; ceux-ci parvenaient en Hongrie seulement par un biais, *du côté de l'Ouest*, à l'aide du commerce méditerranéen de Venise. L'importation qui venait *de la direction de l'Est*, de la région de la Mer Noire et traversait la Transylvanie — selon cette opinion — n'est pas démontrable sur la base des sources.

C'est la question que l'auteur justement examine. Il démontre sur la base des chartes de Hongrie, de Transylvanie, de Valachie et de Moldavie du dernier tiers du XIVe siècle et du premier tiers du XVe siècle qu'on importait continuellement du poivre, du safran et d'autres «marchandises maritimes» du côté des colonies de Gênes de la Mer Noire, surtout à travers la Valachie en Transylvanie et après en Hongrie. L'auteur considère l'argumentation comme réfutée selon laquelle la Hongrie du moyen âge pouvait acheter des «articles du Levant» seulement du côté de l'Adriatique c'est à dire par la voie de la navigation méditerranéenne. Il apprécie dans la lumière de celui-ci la politique commerciale orientale du roi Sigismond (qui est souvent condamnée).

La route continentale qui tendait à la Hongrie n'était pas évidemment la «voie principale» du commerce levantin mais il est possible le mettre parallèle avec la route qui conduisait à la Pologne du côté de la Mer Noire.

A Keleten maradt magyarok problémája

Mescserek, mocsarak, mozsarak és mozszerjánok

Bíborban született Konsztantinosz bizánci császár a Birodalom kormányzása c. munkájában egy magyar főnök elbeszélése alapján megemlíti, hogy a magyarok egy része még a honfoglalás előtt elszakadt, s ezekkel a Keleten maradt magyarokkal a mű írása idején, tehát a X. sz. közepén még követküldés által érintkeznek.¹

A XIII. sz. harmincas éveiben pedig magyar dominikánus szerzetesek kezükbe vették a vándorbotot, hogy felkeressék a Keleten maradt magyarságot, melynek hollétét pontosan nem tudták. Közülük egyedül Juliánusz barát jutott el hozzájuk, megtalálta őket a „nagy Etil folyó mellett”.²

Szemben az előző magyar irodalommal, amely itt nem részletezhető okok miatt Julianuszt Baskiriába vezette, egy régibb tanulmányomban bizonyítani igyekeztem, hogy Juliánusz nem kelt át a Volgán, hanem a mai Tyetyusi, Buinszk és Tarhani nevű városok, illetőleg községek közelében, tehát a Volgán innen találkozott a magyarokkal, kikkel minden nehézség nélkül, magyarul tudott beszélni. Juliánusz rövid ottartózkodás után a mordvinok folyóján (Moksa) 15 napon keresztül orosz föld felé hajózott, honnan sietve hazaindult, hogy hírt hozzon a tatárok közeledéséről.³ Néhány hónap múlva ismét Kelet felé vette útját, hogy másodszor is felkeresse a rokonokat, de Oroszország határán arról értesült, hogy a tatárok „elpusztították” a volgai magyarokat.⁴

A magyar történészek e forrás alapján kimondták, vagy legalább is hallgatólagosan feltételezték, hogy a keleti magyarság szétszóródott, elpusztult, bár e pusztulás módozatait nem részletezték. Úgy véljük azonban, hogy nem lehet szó a keleti magyarság szétszóródásáról, elpusztulásáról, hisz

¹ *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása.* A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950, 171–175.

² A Juliánusz útjáról készült jelentés magyar fordítása: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentése. Kiadja Györffy György: Bp. 1956, 43. Györffy úgy gondolja, hogy a baskírok zöme a Volga balpartján lakott (uo. 224. l. 23. jegyz.), hogy így Juliánusznak az Itilről szóló helymeghatározását összhangba hozhassa a baskíriai elmélettel. A XIII. sz. első felében a baskírok azonban már a mai Baskíriában laktak, legalább 500–800 kilométerre a Volgától.

³ *Perényi József: A Magna Hungaria kérdéshez.* Magyar Nyelv, LV. (1959), 385–391; 488–499. Minthogy nincs tudomásom arról, hogy észrevételeimet valaki megcáfolta volna, eredményeimet véglegesnek tekintem. Azóta többen is akadtak, akik lehetetlennek tartják Juliánusz baskíriai útját, s Magna Hungáriát a Volgától nyugatra keresik. Pl. И. Эрдэи: „Большая Венгрия.” Acta Archeologica, XIII (1961).

⁴ Napkelet Felfedezése, 46. Juliánusz szerint nemcsak a magyarok, hanem a volgai bolgárok és más népek is áldozatul estek a tatároknak. Ezek persze menekülőkől származó hírek. Minthogy ők előbb elmenekültek, természetesen nem tudhatták, hogy mi történt az otthon maradottakkal.

a többi Volga-parti nép sem tűnt el, csak más politikai keretek közé került, esetleg új uralkodó osztályt kapott. Életmódját egyiknek sem kellett megváltoztatnia, s a tatárjárás borzalmaival és vérveszteségeit rövidesen kiheverték.

Ezek szerint tehát jogosan állíthatunk fel egy új munkahipotézist. Vizsgáljuk meg a tatárjárás után is megmaradt Volga-parti magyarság további sorsát. Munkánk nem lesz könnyű, mert forrásoknak nem vagyunk bővében.

A tatárjárás után kétszáz év múlva megint csak elterjedt a hír Magyarországon, hogy Keleten, mégpedig a Don forrásvidékétől nem messze, még mindig élnek magyarok. Aeneas Piccolomini, a híres humanista tudós, aki később II. Pius néven a pápai trónra került, *Cosmographia* c. művében megemlékezik egy veronai szerzetesről, aki ott talált egy műveletlen, pogány népet, amely a magyarországi magyarokkal azonos nyelvet beszélt.⁵ Így azután nem csodálkozhatunk azon, hogy Mátyás király udvari történetírója, Bonfini szerint követeket és egyúttal „exploratores” küldött e tájra, hogy e népet áttelepítse Magyarországra.⁶ A vállalkozás azonban részben a moszkvai nagyfejedelem ellenállása miatt nem sikerült, illetőleg Mátyás halála miatt abba maradt.

A következő századokban utazók, katonák, diplomaták állandóan keresték a keleti rokonokat, de sikertelenül. Juliánusz után egy magyar ember sem tudott velük érintkezésbe lépni, s nem jártak sikerrel a XIX—XX. századi tudományos kutatók fáradozásai sem. Persze született egy sor elmélet, a kisszámú forrás több-kevesebb fantáziával való interpretálásának eredményeként. Ezek az elméletek azonban nem bírják ki a modern történeti kritikát, amin persze nem szabad csodálkozni, hisz kisszámú és heterogén eredetű, nehezen magyarázható forrásról van szó. E források értelmezésénél igen széleskörű földrajzi, természetföldrajzi és nyelvi ismeretekre van szükség. Valahogyan úgy néz ki a dolog, hogy e téren továbbjutni csak a források számának növelésével lehet. Ezt kíséreltük mi meg ebben a tanulmányunkban, melynek főbb eredményeit népszerű formában már régebben ismertettük.⁷

Mióta a XVIII. sz. végén az előzőleg sokáig Oroszországban működő híres német történész, A. L. Schlözer németnyelvű munkáiban megismertette az orosz történetet, sőt öt kötetben közzétette a Nesztor krónikát (1802-től) is, néhány magyar történész, akik már régebben ismerték a Juliánusz útjáról készült jelentést, összefüggést kerestek a volgai magyarok és a mescserek között, de a legegyszerűbb magyarázatot nem találták meg.

A XIX. sz. végén bizonyos mértékig új irányt mutatott Munkácsi Bernát, aki ráirányította a figyelmet⁸ J. N. Szmirnov orosz etnográfus mordvinokról írt kitűnő könyvére,⁹ melyben az hivatkozik az orosz évkönyvekre és egyes orosz okmányokra, melyekben a *mescsera*-ról (mescserekről), *mescserjak*-okról, *miser*-ekről stb. esik szó. Ekkor történik meg először tudományos érvek alapján

⁵ A pápa műve kéziratos formában is gyorsan terjedt. E kéziratok egyikét használta Thuróczy János, majd Bonfini, Mátyás király udvari történetírója. A művét csak a XVI. sz. elején nyomtatták ki. Az általam használt kiadás: Aeneae Piccolomini, postea Pii II papae opera geographica et historica . . . Helmstadii MDCCVII.

⁶ *Bonfini*: Rerum Hungaricarum decades. Basel, 1568, 176.

⁷ Először 1958-ban, a Nyelvtudományi Társaságban. Ennek ismertetését lásd A Szovjetunióban élő misárok a honfoglalás előtt elszakadt magyarok utódai c. cikket. Magyar Nemzet, 1958. dec. 25. Később népszerű formában, *Perényi József*: A honfoglalás előtt elszakadt magyarokról. Élet és Tudomány, XV. (1960), 967—970.

⁸ *Munkácsi Bernát*: Ad „Magnum Hungariam”. *Etnographia*, VI (1899), 140.

⁹ *И. Н. Смирнов*: Мордва. Историко-этнографический очерк. Kazany. 1895.

a mescsereknek és mozsaroknak a magyaroktól való származtatása, pontosabban felmerül e népneveknek a magyar népnévvel való összevetése, azonosítása. A kérdésre vonatkozó teljes irodalmat itt nem ismertethetem, csak egy-két kiváló szakkutató többé kevésbé elfogadott véleményét mutatom be.

Németh Gyula, kiváló turkológusunk a honfoglalás utáni idők forrásaiban előforduló, a magyar népnévhez közelálló hangalakú népneveket vizsgálva alapos nyelvészeti kritikával hangsúlyozza, hogy a legtöbb esetben e neveknek semmi közük sincs a magyarsághoz. A Szmirnov által közölt, nálunk Munkácsi által ismertett orosz források adatai közül csak a *mozserjan* nevet találja olyannak, mint amelynek köze lehet a honfoglaló magyarsághoz. E név viselőit baskiriai magyarok nyugatra került töredékeinek tartja. Munkácsi ugyanis Szmirnovra hivatkozva kifejti azt a gondolatát, hogy a tatárjárás Kelet-Európában egy jelentős kelet-nyugat irányú népvándorlást váltott ki, s ez szinte dogmává vált nálunk, hol a keleten maradt magyarságot Baskiriába szokás helyezni. Így azután, minthogy az orosz források *mozsar* vagy hasonló hangalakú adatai és az ilyen típusú helynevek jelentős része is a Volgától nyugatra fordulnak elő, ezért két magyarázat látszott lehetségesnek. Az említett nevek vagy a Magyarországról a tatárok által elhurcolt magyarok, vagy pedig a Baskiriából nyugatra menekült magyarok nyomai.

Németh Gyula különben hangtani okokra hivatkozva kutatásaiból ki-rekeszti a *mizsár*, *misar*, *miser* nép- illetőleg helyneveket.¹⁰

Másféleképpen vélekedik *Győrffy György*, közismert őstörténészünk, a Munkácsi által ismertett orosz forrásadatokról. „Lehetséges, hogy a ma *mescsera* néven ismert török nyelvű néptöredék és a tárgyalt nyugatra menekült baskir-magyarok között ethnikai kapcsolat van.” A Volgától nyugatra élő mescser nép és az ezt jelző helynevek tehát arról tanúskodnak, hogy a baskiriai magyarok, akiket Juliánusz ott talált meg, nyugatra költöztek. Mindezzel szépen összevág, hogy a magyar Johanca szerzetes, aki a XIV. sz. elején nyolc évig Baskiriában térített, nem tud az ottani magyarokról. „A baskir-földi magyarok egy része a tatárjárás alkalmával szétszóródott, más része pedig az újonnan odavándorolt török népelemek között a tatárjárás utáni nyolcvanadik évre nagyrészt eltörökösödött.”¹¹

Sokat foglalkozott a mescser-kérdés nyelvészeti problémájával kitűnő szlavistánk, néhai Kniezsa István. A negyvenes évek végén tartott egyik előadásában hosszasan fejtegette, hogy az orosz források *mozserjan*, *mozsar* alakjai mellett, amelyekben kétségtelenül a magyar népnév rejlik, a *mescsera* és a *misar*-féle alakok szintén e csoportba tartoznak. Minthogy azonban a *mogyeri* ~ *magyar* formából sem az orosz *mescsera*, sem a tatár *misar* nem vezethető le, közvetítéssel, mégpedig csuvas közvetítéssel kísérletezett. Ez azonban, úgy látszik, nem járt végleges eredménnyel, mert előadásának szövegét sohasem tette közzé.

Kniezsa István érdekes előadása irányította annak idején figyelmemet ezekre a kérdésekre. Mint történész úgy véltem, hogy a nyelvészeti megoldás csakis akkor lehet eredményes, ha a *magyarok* és a *mescserek*, illetőleg *mozsarok* között ki lehet mutatni a történeti összefüggést is. A Munkácsi, illetőleg Szmirnov alapján ismertté vált nép-, illetőleg helyneveknek csak akkor lehet valami közük a *magyar* népnévhez, ha a szóban forgó területen magyarok laktak, ez pedig történeti kérdés, megoldása tehát történész feladat.

¹⁰ *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930, 322 s kk.

¹¹ *Győrffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948, 77, 81.

A magyarok és a keleti szlávok honfoglalás előtti kapcsolatait vizsgálva arra a megoldásra jutottam, hogy a magyar törzsszövetség még az onogur korszakban érintkezésbe került a keleti szlávokkal. Az eddigi irodalomtól eltérően, a magyar törzsszövetség északabbra, az erdős sztyeppre helyezhető, hol mind nyelvünk bolgártörök jövevényszavainak, mind pedig az első szláv rétegnek megvoltak a kölcsönzési lehetőségei. A Juliánusz útjáról beszámoló jelentés tanulmányozása során azonnal feltűnt az előző, a keleti magyarokat Baskiriába helyező irodalommal szembeni ellentmondás. Juliánusz a honfoglalás előtt nem régen elszakadt magyarokat találta meg. A magyar törzsszövetség viszont a IX. században a Volgától nyugatra élt, tehát az elszakadt törzseket is itt kell keresni, s nem a Volga keleti partján, hacsak nem lehet kimutatni visszavándorlásukat. Erre viszont se forrás nincs, se más érv, amivel magyarázni lehetne. Az egyes nomád népek és töredékek mindig keletről nyugatra vándoroltak. Ha viszont az elszakadt magyar töredéket Juliánusz a Volga jobb partján találta meg, akkor valahogyan meg lehet majd találni az összefüggést az említett, orosz forrásokban található nép- és helynevek és Juliánusz magyarjai között is. Ez volt a munkahipotézisem, s ezt a keleti szláv kapcsolatokat tárgyaló cikkemhez csatolt térképen fel is tüntettem.¹²

A már többször említett J. N. Szmirnov könyvét elolvasva kiderült, hogy a mescser kérdésnek jelentős orosz irodalma van. A legtöbb szerző a forrásokban *mescsera* néven szereplő népet a *mordvinok* egyik ágának tartja, ami szinte természetes, hisz telepeik a mordvinok mellett, sokszor a mordvin szállásterület közepén található. Ezt a nézetet ma elsősorban a régészek képviselik, akik a Mordvin-földön kiásott telepek egy részét mescsernek deklarálják, s lakóikat mordvinnak minősítik, hisz anyagi kulturájuk emlékei valóban mordvin vonásokat mutatnak.¹³ A források tanulmányozása azonban rövidesen meggyőzött arról, hogy a *mescser* néven szereplő nép főleg állattenyésztő életmódot folytatott, s rengeteg lova volt, míg a régészek szóbanforgó leletei földműves nép emlékei. Tudomásom szerint a szűkebb értelemben vett Mescsera területén mindmáig nem tártak még fel a bennünket érdeklő korból származó állattenyésztő telepeket vagy temetőket.

A második nézet, amelyet annak idején F. F. Csekalin alapozott meg, a mescsereket és a misárokat a burtasokkal köti össze.¹⁴ Napjainkban ezt a nézetet elsősorban B. A. Vasziljev etnográfus képviseli.¹⁵

¹² *Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Magyar – Orosz Történeti Kapcsolatok.* Bp. 1956, 24–25. l. közé helyezett térkép. A további anyaggyűjtés igazolta ezt a munkahipotézist. A kérdésről egy nagyobb monográfiát szeretnék írni, melyben bemutatni szándékozom a Fekete-tengeri sztyepp és erdős puszták szintetikus jellegű történetét, amely megadja a szűkebb téma tág történeti keretét. Minthogy ehhez még hosszabb szovjetunióbeli levéltári kutatás lenne szükséges, — amelynek időpontja bizonytalan —, célszerűnek látszott az eddigi eredményeket e rövid tanulmány keretében publikálni.

¹³ *А. П. Смирнов: Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикама. «Материалы и исследования по археологии СССР.» № 26. Москва, 1952, 143—144.* Érdekes, hogy a kérdés régészeti érvelését kénytelen alátámasztani az orosz őskronika szövegével, de azt, minthogy ott a mescserek nem szerepelnek, önkényesen kiegészíti későbbi évkönyvek szövegével.

¹⁴ *Ф. Ф. Чекалин: Мещера и буртасы по сохранившимся о них памятникам. «Труды III Археологического съезда в Москве в 1890 году» III. к. Москва, 1897.*

¹⁵ *Б. А. Васильева: Проблема буртасов и мордва. «Вопросы этнической истории мордовского народа.» Вып. I. Москва, 1960.*

S végül, de nem utolsó sorban jelentős számú orosz és szovjet kutató a mescsereket és misárokat, valamint a mozsarakat ugornak, illetőleg magyar-nak tartja, mikoris nem lehet mindig biztosan megállapítani, hogy az orosz *ugor* szó mit jelent. Néha úgy tűnik, hogy a régi orosz nyelv *ugri*, tehát *magyart* jelentő szavát használják, néha pedig úgy, hogy a *finn-ugor* terminusban levő *ugor* kifejezést alkalmazzák, tehát valamilyen, az *ugor* csoporthoz tartozó népről beszélnek. Azt azonban, hogy a magyarok, pontosabban az ugorok hogyan kerültek a Volga—Oka közére, eddig még egy orosz kutató sem kísérelte meg kimutatni.¹⁶

Az elmondottakból világosan következik, hogy az ún. *mescser-misár* problematikával kapcsolatban a szakemberek véleménye megoszlik, s ellentétes, egymást kizáró véleményekkel találkozunk mind a magyar, mind pedig az orosz irodalomban.

*

Nézzük most először a nyelvészek számára szükséges anyagot. Magam, történész lévén, csak megoldási kísérleteket végzek, s nem is tiszta nyelvészeti eszközökkel. A végleges nyelvészeti megoldás itt a szakemberek feladata. Ennek megkönnyítése céljából közlöm mindazt, ami a forrásokban található, s ez jóval több, mint amennyit eddig használtak a Munkácsi-féle közlés alapján.

Kiindulópontként vegyük az orosz „őskronika” vagy nálunk „Nesztor krónika” néven ismert évkönyvnek a történészek által jól ismert részeit, azokat, ahol az évkönyvíró felsorolja a Rusz-szal, azaz a kijevi Oroszországgal szomszédos, s a neki adózó népeket. Hangsúlyozni kívánom, hogy az évkönyvíró rendkívül pontos ismeretekkel rendelkezik. A bennünket különösen érdeklő rész így hangzik: „Az Oka folyó mentén pedig, ott, hol betorkollik a Volgába [élnek] a murómák, kiknek saját nyelvük van, továbbá a cseremiszek, kiknek ugyancsak saját nyelvük van, és a mordvinok, kik szintén saját nyelvel rendelkeznek”.¹⁷ S néhány sorral lejjebb, a Rusznak adót fizető népek között olvashatjuk a következőket: *csugy, merja, vesz, muroma, cseremis, mordva, perm, pecsora, jam* stb. A listában tehát egy sor ma is élő, s néhány, azóta már kihalt finn-ugor nép szerepel, de hiányzanak a *mescserek* (oroszul: *mescsera*). Az orosz krónika ránk maradt része a XII. század elejéről származik, de egyes részei még a XI. században készültek. A mi szempontunkból ez annyit jelent, hogy a *mescsereket* Ruszban a XII. században még nem ismerték, s nem szerepelnek a későbbi krónikák XIII. századi részeiben sem.

Más a helyzet a XIV—XVI. században írt, ún. középszerkesztésű évkönyvekben. Ezek írói ugyanis kisebb-nagyobb változtatásokkal lemásolják

¹⁶ С. П. Толстов: Итоги и перспективы этнографического изучения национальных групп Нижегородской губернии. «Культура и быт народов в Центральной Промышленной Области». Moszkva 1929; Б. А. Куфтин: Татары касимовские и татары-мишари Центральной Промышленной области. Уо.; Б. А. Куфтин: Материальная культура русской мещеры. Часть 1. Женская одежда. Moszkva 1926; Т. А. Трофимова: Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии. «Труды Института этнографии». Новая серия, № 7, 1949.

¹⁷ Повесть временных лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перец. Moszkva—Leningrád, 1950, 13. Ez a kiadás az őskronika ún. Lavrentyev (Laurentius)-féle változatát tartalmazza. De hiányzanak a *mescserek* a másik legkorábbi évkönyvvariánsból, az Ipatyev-krónikából is. Lásd Летопись по Ипатьевскому списку. Спéтервár, 1871, 6. A XIII. sz. közepéről származó Слово о погибели Русской земли с. elbeszélés, amely említi a burtaszokat, bolgárokat, cseremiszeket, még mindig nem ismeri a *mescsereket*. М. Горлин: Le dit de la ruine de la terre russe. „Revue des Etudes Slaves”, 23 (1947) k.

a XII. századi krónikát, majd a XIII. századi szövegeket, s azután kortörténetként saját koruk eseményeit vázolják. E krónikák íróinak nagyobb része, amikor lemásolta az őskronika idézett részét, a többi finn-ugor nép mellé beszúrta a *mescserát* is, akik ekkor már az Oka mentén éltek, s közismertek voltak egész Oroszországban.¹⁸

E tényt több orosz kutató észrevette,¹⁹ de nem vonta le belőle a logikus következtetést, hogy ti. a mescserek nem őslakók az Oka mentén, s hogy a XII. században még oly messze éltek az oroszoktól, hogy nem ismerték őket.

Ezekután persze rögtön felmerül a kérdés, hogy mikor kerültek a mescserek az Oka vidékére. Erre később kerül majd sor, most számunkra csak az a lényeges, hogy a *mescsera* név mikor jelenik meg az orosz forrásokban.

Pillanatnyilag úgy látszik, hogy a *mescserát* egy kéziratoss egyházi könyv, az ún. Tolkovaja Paleja említi először. Ez a vegyes tartalmú egyházi gyűjteményes munka Jáfet leszármazóit felsorolva többek között említi a *merja*-t, a *muroma*-t, a *mordva*-t és a *mescsera*-t.²⁰ Három belőlük az őskronikában is szerepel, az egyházi író azonban a földrajzi közelség miatt odacsatolja az általa már ismert *mescsera*-t is. Nyilván a nyelvrokonság nem játszott itt semmi szerepet.

A Tolkovaja Paleja legrégebb ismert kézírata 1350-ben készült.²¹ Ebből az következik, hogy a mescsereknek 1350 előtt kellett az Oka vidékére költözniök. Minthogy a tatárjárásig nem tudunk róluk, nyilván 1240—1350 között kellett az oroszok közelébe telepedniök.

Mint már említettem, ez a nép a későbbi évkönyvekbe is bekerül *mescsera* alakban, amelyből a többszámot, illetőleg a területet jelentő *a* végződést elhagyva, megkapjuk a tövet, a *mescser*-t, amely azonban az oroszban valószínűleg *meser*-nek hangzott, ahhoz hasonlóan, ahogyan ma a moszkvaiak a *ы* betűt ejtik. Hogy melyik évkönyvíró, mikor és honnan vette először e népvét, lehetetlen megállapítani, de egyesek szerint éppen az említett Tolkovaja Palejából került az évkönyvek szövegébe.

Az orosz okmányokban viszont legelőször 1382-ben falunévként szerepel, *Mescserka* alakban.²² 1382 után az orosz fejedelmek okleveleiben a név igen sokszor fordul elő *mescsera*, *mescseri* főnévi alakban, s melléknévként: *mescerszkie* volosztyi (és zemlji vagy mjeszta), *mescerszkie* knyazji, *mescerszkij* rubezs formában.²³ A szó ezekben az okmányokban néha népet, legtöbbször azonban e nép szállásterületét jelenti, azt a területet, ahol a mescser fejedelmek éltek, akik nyilván valamilyen primitív területi szervezetet hoztak létre.

¹⁸ Példaként megemlíthetjük az orosz évkönyvek gyűjteményében (Полное собрание русских летописей, a továbbiakban ПСРЛ) található, a mescsereket említő köteteket: 3., 4., 5., 6., 8. stb. Valamennyit a XV. században vagy még később írták.

¹⁹ П. Н. Смирнов: О князьях мещерских. «Труды Рязанской ученой архивной комиссии» (1903). Rjazany, 1904. A többi hasonló vélemény mind e munkán alapult.

²⁰ Толковая Палея 1477 года. Воспроизведение синодальной рукописи, № 210. Выпуск I. Н. н., 1892, 69, első oszlop. Ugyanez megtalálható Толковая Палея по списку, сделанному в Коломне в 1406 году. Труд учеников Н. С. Тихонравова. Москва, 1892.

²¹ А. А. Шахматов: Толковая Палея и Русская летопись. «Сборник по славяноведению» Szpétervár, 1904; А. Michajlov: Zur Entstehungsgeschichte der Tolkovaja Paleja. „Zeitschrift für slavische Philologie”, IV (1927), 1—2. füzet.

²² Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вков. Сajtó alá rendezte Л. В. Черепнин, szerk. С. В. Бохрушин. Москва—Ленинград, 1950. A falu Kolomna városától nem messze volt.

²³ Lásd uo. a földrajzi nevek mutatójában.

Az idő múltával úgy látszik, hogy a „*mescser fejedelmek*” kifejezés egyre kevésbé jelenti az igazi, mescser nemzetiségű fejedelmeket (a szó talán inkább nemzetségfőt jelent), mint a *Mescsera* területén élő fejedelmeket, akiknek egy részéről kiderül, hogy tatár.

Az említett okmányok közül a legfontosabb és a legérdekesebb számunkra az Iván Vasziljevics moszkvai és az Iván Vasziljevics rjazányi fejedelmek között 1483. június 9-én kötött szerződés. A moszkvai példány adatát közölte nálunk annak idején Munkácsi Szmirnov műve nyomán.²⁴ A pontos adat a következő: kiderül, hogy Danjár tatár cárevics területén, azaz a Mescserán mordvinok, és *macsjarinok* élnek.²⁵ Ugyanezen szerződés rjazányi példányán e helyen *macsjarin* helyett *mocsarin* olvasható.²⁶

Ezek szerint az orosz okmányokból a népet és területet jelentő *mescsera* alak mellett megkapjuk e nép egy tagjának egyesszámú alanyesetét, ha az *-in* orosz végződést elhagyjuk. Van tehát egy *macsjar* és egy *mocsar* formánk ugyanazon nép egy tagjának a jelzésére. Az okmány *ja* betűje azonban itt szemben az *a*-val csak az előző *cs* lágyosságát jelzi. Biztosra vehető, hogy az írnok *macsjar*-t ejtett, a másik okmányon pedig nem jelölte a lágysságot. A két okmány írnoke valószínűleg ugyanaz a személy volt. Minthogy az okmány *ázó* nyelvjárásban íródott, s a hangsúly az utolsó szótagon volt, az egyik forma első *o*-ját is *a*-nak kell ejteni.

A *macsar* népnévnek bizonyításunkban döntő jelentősége van, mert szépen levezethető a magyar népnévből. Kiindulópontnak itt természetesen nem a *gy*-vel írt alakot kell felvenni, hanem a régebbi, honfoglalás előtti *madzsar* formát, mely csángó és néhány hazai nyelvjárásban mind a mai napig megmaradt.²⁷ Feltételezhetjük, hogy a keleten maradt magyarságnál, török környezetben a *dzs* ~ *gy* változás nem ment végbe. Ha tehát a magyar népnév *dzs*-vel hangzott, akkor az orosz nyelvben szabályosan vagy *zs*-t vagy *cs*-t találunk. Nézzünk néhány török eredetű orosz kölcsönszót: *aladzsza* > *alacsa* (csíkos selyem), *dzsirim* > *zsirim* (nyeregszíj), *indzsir* > *inzsir* (füge), *kyn-dzsala* > *kyncsala*, *chardzs* > *harcs*, stb. E szavak számát több tucatra lehet szaporítani. Az oroszban tehát a *madzsar* vagy talán még a *modzsar* szóból is simán *macsar* vagy *mazsar* lehet.

Külön kérdés itt a magas magánhangzós *mescsera* alak. A magas magánhangzók persze nem jelentenek problémát, hisz a keleten maradt magyarság körében aligha mehetett végbe az a fejlődés, amit nálunk látunk. Feltételezhetjük, hogy több törzsből keveredtek össze, s köztük erősen képviselve voltak a megyer törzs tagjai. A Juliánusz útjáról készült jelentés alapján úgy látszik, hogy a régi törzsek nem álltak újra össze, hanem a több törzsből származó nemzetségekből most egy új képlet alakult, ha tetszik nevezzük törzsnek, s ennek a neve most nyelvjárásokként *medzsar*-*madzsar* lett. Itt tehát nem ment végbe, mert nem is mehetett végbe az a változás, ami Magyarországon történt, hogy a mélyhangú alak népnévvé vált, a magashangú törzsnév pedig a törzsszel együtt eltűnt. A *mescser* szóban levő *dzs* > *sč* (š) változás magyarázata persze nyelvészetiileg nehezebb, mint a *mocsar* *cs*-je, bár szerintem nem kell itt sem közvetítő nyelvvel dolgozni. Számomra, a történész számára persze a *mescsera*

²⁴ Lásd a 8. jegyzetet.

²⁵ «... бесерменин, или морьдвин, или мацарин.» Духовные грамоты, 284.

²⁶ Uo. 288. l.

²⁷ Babos Ernő: A magyar népnév ősmagyarkori hangalakjához. Magyar Nyelv, 1957, 438 — 442.

alak nyelvészeti megoldása csak másodrangú kérdés, hisz a *Mescsera* területen élnek a hibátlanul leszármaztatható *macsarok*, azaz népvünk mindkét alakja képviselve van az orosz okmányokban, egy okmányban. Kétségtelen tehát, hogy a XIV. században az oroszok által *Mescserának* nevezett területen élt a *mescser-macsar* nép. Hogy hogyan került ide, erre később még visszatérünk.

Most azonban még meg kell említenünk a nálunk jól ismert *mozsar*, *mozsari*, *mozsarov*, *mozserjan* alakokat is. Ez utóbbi népnév az orosz évkönyvekben akkor jelenik meg, mikor IV. Iván orosz cár Kazány 1552. évi elfoglalását megelőző időben hódoltatja a kazányi kánság Volga-jobbparti területeit azután, hogy a Szvjaga torkolatában állandó erődöt épített. Ekkor hódolnak be neki a Volga „hegyes partjának” (gornaja sztorona) lakói: a *kazaki*, *csuvasi*, *cseremisza*, *mordvi*, *tarhani* és *mozsari* nevű népek.²⁸ Világos, hogy itt egy *mazsar* (hangsúly miatt az *o* a-nak ejtendő) nevű néptöredékről van szó. A *mazsar* ~ *mazsar* megfeleltetés ezúttal is hibátlan, azaz e név is csak egy magyar nevű nép töredékét jelölheti. E név viselői nyilván valaha beletartoztak abba a nagyobb kötelékbe, mely a megyer-magyar népvét viselte, feltételezhetően a Volga-menti magyarságba.

A nyelvészek számára még csak annyit, hogy a tárgyalt népvétek természetesen szépen képviselve vannak a helynevekben is a Volga—Oka közötti területen és a szomszédos vidékeken. Így pl. a rjazanyi kormányzóságban a XIX. sz. közepén megtaláljuk a *Mescserka*, *Mescserszkie vyszselki*, *Mesera*, *Mozsarovo* és *Mozsari* helységneveket.²⁹ A tambovi kormányzóságban: *Mescserjaki*, *Mescserka*, *Mozsarovka*, *Mozsarszkaja*, *Mozsaróvszkij hutor*.³⁰ A kazányi kormányzóságban: *Mescserinovka*, *Mozsarka*, *Mozsarki*, *Mozsarovo*, *Mozsary* és megjelennek a *Miser*, *Misar* típusú helynevek is.³¹ Ez utóbbiak persze a tatárban bekövetkező *ä > i* változás viszonylag késői volta miatt nem keletkezhetek a XVII. század vége előtt. A penzai kormányzóságban: *Mescserina*, *Mescserszkaja*, *Mescserszkoje*, *Mozsarovka*.³² A nyizsnij-novgorodi kormányzóságban: *Mescsera*, *Mescserszkie gora*, *Mozsarki*.³³ A vjatkai kormányzóságban: *Mescserjakov*, *Mescserjakovo*,³⁴ s külön kutatást igényel a *Vyzang-Madiarov* (Madiarov) helynév.³⁵

Fontos itt kiemelni, hogy a Volga—Oka közén, azaz a régi *Mescsera* területén és a szomszédos területeken mindenütt előfordulnak mind a magas, mind pedig a mélyhangú alakok. Ebből arra következtethetünk, hogy az orosz nyelvhasználatban a *mescseren* kívül a *macsar* alak mellett általános volt a *mazsar* is, annak ellenére, hogy ez utóbbi formát népnévként csak a Volga könyöknél tudjuk kimutatni, az említett Kazány elleni hadjáratral kapcsolatban.

²⁸ Az idézetet Szmirmov a Львовская летопись-ből vette, ПСРЛ 20. k. 482, de más évkönyvekben is megtalálható.

²⁹ Список населенных мест Рязанской губернии по сведениям 1859 года. А «Списки населенных мест Российской империи» с. sorozat XXXV. k. Szentpétervár, 1862.

³⁰ Список населенных мест Тамбовской губернии по сведениям 1862 года. А jelzett sorozat XLII. k. Szipétervár, 1866.

³¹ Список населенных мест Казанской губернии по сведениям 1859 года. А fenti sorozat XIV. k. Szentpétervár, 1866.

³² Список населенных мест Пензенской губернии по сведениям 1864 года. Fenti sorozat XXX. k. Szipétervár, 1869.

³³ Список населенных мест Нижегородской губернии по сведениям 1859 года. Fenti sorozat XXV. k.

³⁴ Список населенных мест Вятской губернии. Fenti sorozat X. k. Szipétervár, 1876.

³⁵ Малмыжский уезд, стан 1. № 7582. 16 porta, 40 férfi és 38 nő lakos.

Ezenkívül felhívom a figyelmet egy rendkívül érdekes körülményre. Az orosz krónikákban és oklevelekben a magyarokat *ugri*-nak, Magyarországot is *Ugri*-nak (lásd *mescsera* ~ *Mescsera*) nevezik egészen a XVI. sz. elejéig. Később pedig meghonosodik a lengyelből átvett *venгри* ~ *Vengrija* szó. Az átmeneti időben azonban nem egyszer hallunk *Mozsari*-ról és *Mozsarszkaja zemlja*-ról, mint Magyarországról,³⁶ sőt a *mozjarszkij korolj* is megtalálható.³⁷

Mit jelent ez? A név csak a cári kancelláriába tartozó emberek írásaiiban található. Ott talán még Mátyás próbálkozásai idejéből tudták, hogy a magyarországi magyarok és a mozsarok egy nyelvet beszélnek? Ezt azonban kevésbé valószínűnek tartom. Hihetőbb a következő magyarázat.

Az általam ismert valamennyi *Mozsari* = Magyarország adat a krimi kánsággal vagy Törökországgal függ össze. Az ottani orosz követek tatár vagy török források alapján adják elő, hogy mi történt Magyarországon. Tatárul és törökül pedig hazánkat Madzsarisátnak nevezték. Következésképpen tehát Madzsarisátnból orszul *Mozsari* és *Mozsarszkaja zemlja* lesz. Megmagyarázható ez tisztán nyelvészetiileg? Vagy mégis figyelembe kell venni az előbbi feltételezést? Nehezen tudnék erre felelni.

*

A nyelvészeti adatok felsorolása, s egy két nyelvészeti problémára tett megoldási kísérletem után rátérek a hozzám közelebb álló történeti részre. Már a népnevek tanulmányozása is világosan mutatja, hogy itt meglehetősen élénk, és nagy területekre kiterjedő népmozgásokkal kell számolnunk. Kísérleljük meg ezeket rekonstruálni.

Az egyetlen biztos forrásból, a Juliánusz barát útjáról készült ún. Ricardus-féle jelentés adataiból kell kiindulnunk. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a magyar kutatók többségével szemben Magna Hungáriát a Volga nyugati partjára helyeztük, a mai Tatár Autonóm Szocialista Köztársaság nyugati körzeteibe, ahol ma Buinszk, Tyetyusi, Urjum és Tarhani városok, illetőleg községek fekszenek.³⁸ Ez valamivel délebbre fekszik attól a területtől, ahol az orosz évkönyvek az 1550-es években a *mozsari*-t említik. Véleményünk szerint, ha valaki nem ismerné a baskiriai magyarsággal kapcsolatos feltevéseket, elméleteket, s úgy olvasná el a Juliánusz útjáról készült jelentést, eszébe sem jutna a keleti magyarokat Baskiriába helyezni. A jelentés világosan megmondja, hogy az Ethil-nél (*iuxta*) találta meg a magyarokat, tehát, ha nyugati irányból utazott kelet felé, akkor világos, hogy nem kelt át a folyón, mert különben a latin szövegben *trans* lenne. Nincs különben egy nyugati származású utazó sem, aki nem ejtene néhány szót e hatalmas folyón való rendkívül nehéz átkeléséről. A jelen esetben az Ethil folyót a Volgán kívül semmi más folyóval nem lehet azonosítani, mert a keleti magyaroktól Juliánusz a mordvinok

³⁶ A cár megbeszélte a bojárokkal (1597-ben), hogy a „... крымской хан пошел на Можары...” Magyarul „... a krimi kán elindult Magyarország ellen...” A 15 éves háborúban való részvételről van szó. В. И. Буганов: Разрядная книга, 1475—1598 годов. Москва, 1966, 532. Az 1566. évi magyarországi török hadjáratnál kapcsolatban pedig Magyarország Можарская земля és Можары névvel szerepel. Я. С. Лурье: Вопросы внешней и внутренней политики в посланиях Ивана IV-го. А Послания Ивана Грозного с. kötetben. Москва—Ленинград, 1951. 491—492.

³⁷ I. Novoszilcev orosz követ pedig 1570-ben Konstantinápolyban járván követésében, jelentésében a magyar királyt mozsarszkij korolj-nak nevezi. Путешествия русских послов в XVI—XVII веков. Москва—Ленинград, 1954, 382.

³⁸ *Perényi József*: A Magna Hungaria kérdéséhez. Magyar Nyelv, LV.

folyóján, a Moksán utazott orosz területre, ez a földrajzi körülmény pedig minden más interpretációt kizár.

A következő kérdés most az, hogy mi történt a Magna Hungária lakóival a tatárjárás után. Analógiás alapon feltételezhető, hogy nem semmisültek meg, mint sokan gondolják. Az a Juliánusztól származó, menekülő magyaroktól hallott hír, hogy a tatárok elpusztították őket, külön magyarázat nélkül teljesen érthetetlen lenne, hisz a többi Volga-menti népek: bolgárok, csuvasok, burtaszok és mordvinok is helyükön maradtak. Más szavakkal: egy Volga-jobbparti nép sem tűnt el a tatárok miatt. Joggal feltételezhetük tehát, hogy a volgai magyarok, ha megtizedelve is, de helyükön maradtak a tatár uralom idején, akárcsak szomszédaik.

Igen jó volna azonban találni néhány forrást is, amelyek alapján bizonyítani lehetne a kontinuitást az 1238—1550 közötti három századra. S ha keresünk, megtaláljuk őket, mégpedig a keleti, perzsa, és arab íróknál. Sajnos, e források száma nem nagy, de reményünk van még arra, hogy számuk szaporodni fog, mert e munkák nagy része ma még kéziratban, könyvtárak mélyén porosodik.

Az Aranyhordáról viszonylag jó ismeretekkel rendelkező *Rasid-ad-Din* perzsa történetíró és államférfi a XIV. sz. elején az Aranyhorda *Toktaj* vagy *Tokta* nevű kánjáról (1291—1312) írva megjegyzi: Dzsucsai, Dzsingisz kán fia apjától 4000 mongol kapott hódításaihoz, s „manapság Toktaj és Baján seregének nagy része ennek a 4000 embernek az utódaiból áll és azokból, akik az utóbbi időkben az oroszok, cserkeszek, kunok és *madzsarok* közül csatlakoztak hozzájuk . . .”³⁹ A XIV. sz. fordulóján tehát az Aranyhorda seregében *madzsarok* is szolgálnak. Itt magyarországi magyarokat feltételezni merő képzelenség, csakis a volgai magyarokról lehet szó. Ezeket pedig a keleti forrásokban *madzsarok*-nak hívták.⁴⁰

Nagyjából ugyanebben az időben ír *Omári*, az egyiptomi szultán titkára az Aranyhorda ügyeiről. Értesüléseit az ott járt arab kereskedőktől kapta. Részletesen leírja életmódjukat, s említi, hogy seregükben cserkeszek, oroszok és jászok is szolgálnak. „Bár [a tatárok] legyőzték az említett cserkeszeket, oroszokat, *madzsarokat* és jászokat, mégis e népek elrabolják gyerekeiket, és eladják őket a kereskedőknek”.⁴¹ Ebben az értesülésben aligha kételkedhetünk, mert az egyiptomi kereskedők e korban nagy üzleteket bonyolítottak le az Aranyhorda területén, s ezrével vásárolták hadseregük, a mamlukok (rabszolgák) kiegészítésére a kipcsak, azaz tatár gyermekeket, mint azt oly jól tudjuk Egyiptom történetéből. A kun nyelv legértékesebb emlékei éppen Egyiptomból kerültek elő. E tudósítás szerint az Aranyhordában éltek *madzsarok* is, akik részben a hadseregben szolgáltak, részben pedig elrabolták a hadsereg zömét alkotó kipcsak (tatár) gyermekeket. A *madzsarok* és a tatárok közti viszony tehát pontosan olyan volt, mint e korban az orosz—tatár viszony. Az orosz évkönyvek szerint az adószedés miatt orosz területekre behatoló

³⁹ *Рашид-ад Дин*: Сборник летописей. Москва, 1952, I. к. 2. р. 275.

⁴⁰ Azok a kísérletek, amelyek *Rasid-ad Din* és a többi keleti szerző *madzsar* adatait a Kaukázustól északra fekvő *Madzsar* város lakóival akarják azonosítani, nézetünk szerint alaptalanok, mert a források és a régészeti maradványok 200—300 házias városról beszélnek, úgyhogy ennek néhány százas katonai kontingensét aligha említették volna meg forrásaink.

⁴¹ *В. П. Тизенгаузен*: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. II. к. Москва—Ленинград, 1941, 234.

tatár csapatok sokszor rosszul jártak. Ez volt többek között az oka annak, hogy a kánok idővel lemondtak a baszkakok által eszközölt adószedésről, s e jogot átengedték a trónjukat engedelmsükkel (jarlik) elfoglaló orosz fejedelmeknek.⁴²

A XV. sz. első feléből ránkmaradt egy ismeretlen szerzőtől származó perzsa munka, melyet, minthogy szerzője Iszkendernek, Iszfahán urának ajánlja, *Iszkender Anonymus*ának neveznek. A szerző igen jó források alapján tárgyalja az Aranyhorda uralkodóinak történetét. Az 1300 előtti harcok (Nogaj) ismertetése után azt írja, hogy az Aranyhorda két részre szakadt. A nyugati részhez tartoznak: „Ibir-Szibir, Rusz, Libka, Ukek, Madzsar, Bulgar, Basgird és Szaraj Berke . . .”⁴³ A felsorolásban nép- és város-, illetőleg tartománynevek vannak, s nem mindig lehet megállapítani, hogy miről van szó. A keleti források népvnevei igen sokszor területet jelentenek, s fordítva. Kb. ugyanarról van szó, mint amit a *Mescsera* esetében láttunk, ahol a szó népet és területét is jelenti. A nép és területe ebben a korban még elválaszthatatlan volt egymástól.

Végül még egy adat. *Seref-ad-Din Jezdi*, aki a XV. sz. első felében írta *Zafar-name* c. munkáját, Timur Lenk XIV. sz. végi hadjárataival kapcsolatban megemlékszik az Aranyhorda elleni hatalmas győzelmekről is. Többek között így ír: Timur „megtámadta ennek az országnak a tartományait és vidékeit: Ukeket, *Madzsart*, az oroszokat, cserkeszeket, baskirokat, Mikeszt, Balcsimkint, Krimet, Azakot, Kubánt és az alánokat . . .”⁴⁴ Timur hadjáratainak történetét, útvonalát tanulmányozva arra a meggyőződésre jutottunk, hogy itt már nem a volgai területről van szó, mert a mongol vezér a kipszák pusztákról, azaz délről indult észak felé, Moszkva irányába, s ebben az esetben a *Madzsar* már valószínűleg a *Mescserát* jelenti.

Az idézett adatok úgy gondolom, hogy kétségtelenné teszik a keleti magyarság fennmaradását, de persze nem Baskiriában, ahonnan legalább félezer évvel ezelőtt elvonultak, hanem a Volga-jobbparti Magna Hungáriában, illetőleg a *Mescsera*-ban. Az orosz források ugyanis a XIV. sz. első felében a *Mescserának* nevezett területen ismerik meg a mescseréket-magyarokat, egy olyan területen, mely a Volga-parti szállásoktól mintegy 400–500 kilométerre nyugatra fekvő. Minthogy az 1350-es terminus ante quem adva van, meg kellene keresni az áttepedés okait, s ha lehet, meg kellene állapítani az áttepedés körülményeit. Az alábbiakban erre fogunk kísérletet tenni.

Az Aranyhorda, ez a hatalmas nomád állam a XIII. sz. ötvenes és hatvanas éveiben szerveződött állammá, olyan állammá, melynek története egyre

⁴² А. Н. Насонов: Монголы и Русь. Moszkva—Leningrád, 1940. Igen plasztikusan ábrázolja a két nép közti viszony változásait.

⁴³ Тизенгаузен: i. m. 127. Ha a megmagyarázhatatlan Libka-t kihagyjuk, akkor érdekes a pontos nyugat-keleti sorrend: oroszok, Ukek (egy Volga-jobbparti város és tartomány, talán tömen), magyarok, bolgárok és baskírok. A magyarok és a baskírok között ott vannak még a bolgárok. A magyarok tehát Baskiriától jóval nyugatabbra élnek.

⁴⁴ В. Л. Тизенгаузен: Сборник . . . 185. Itt említem meg, hogy a XVI. sz.-ban író *Gaffari Kazvini* világtörténetében Batu-utódokról, azaz az Arany horda jobb szárnyának, a Kók-Orda uralkodóinak rövid történetét adva felsorolja a hozzájuk tartozó területeket, illetőleg népeket. Ezek: „az oroszok, Lika, Ukek, Madzsar, Bulgar és Kazan.” Kétségtelen, hogy itt a szerző az előbb idézett szerzőt, vagy annak forrását használta, de azzal, hogy Kazanyt hozzácsatolta a sorhoz, bizonyítja, hogy jól ismerte a helyzetet. A XV. sz. folyamán ugyanis létrejött a kazányi kánság, mely *Iszkender Anonymusa* idején még nem létezett. Тизенгаузен: i. m. 211.

inkább elvált a részekre szakadozó nagy mongol birodalomtól.⁴⁵ Batu idejében történtek az első kísérletek a mongolok által illegizott, sok nyelvet beszélő népek egybefogására, állami keretek közé való illesztésére. Ennek egyik jele az adóztatás megszervezése volt. Ez kínai mintára és kínai hivatalnokok segítségével történt. Legelőször is összeírták a birodalom népeit, mint azt az orosz évkönyvekből tudjuk. Az adók behajtását pedig a baszkakoknak nevezett tisztviselők parancsnoksága alatt álló mongol csapatok biztosították.

Később azonban a Volga melletti Szarajban székelő Batu és utódai, valamint a Karakorumban, majd Pekingben élő főkán között feszültségek keletkeztek, s az Aranyhorda lassan függetlenné vált a mongol birodalom többi részétől, sőt nemsokára háborúkra került a sor a Közép-Ázsiában elterülő ún. Csagataj ulus-szal, majd a Perzsiában megalakuló mongol állammal, amely a Hülagida dinasztia uralma alatt állott.

Hogy mindez hogyan hatott a Volga-menti magyarokra, bizony nem tudjuk. Csapataik az idézett keleti források szerint részt vettek a horda háborúiban. Arra azonban aligha tudunk biztonsággal felelni, hogy vajon közvetlen, vagy csak közvetett tatár uralom alá kerültek-e. Valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy becsatolták őket is valamelyik tatár uluszba, s katonailag a legközelebbi tömen (tízezres hadi egység) főnökének parancsnoksága alá kerültek.⁴⁶ A legközelebbi tömen-főnök a mordvin területeken, a későbbi Narovcsat városa környékén székelte.⁴⁷ Ez a körülmény hozzájárul annak megértéséhez, hogy a magyarok miért éppen a mordvin területek közelébe telepedtek át. A későbbi Mescsera volt nyilván e tömen legnyugatibb része. Nem volna meglepő, ha egyszer kiderülne, hogy e tömen területi neve éppen a *madzsar* volt.

Az Aranyhorda uralkodói a XIII. század hatvanas és hetvenes éveiben áttértek a mohamedán hitre, amiben nyilván jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy alattvalóik egy része, a volgai bolgárok és a burtaszok, tehát a magyarok szállásterületeit északról és délről közrefogó népek már régen mohamedánok voltak. A káni udvart követve természetesen a tatár uralkodóosztály ugyancsak feladta pogány vallását. Az új helyzet megkönnyítette a mohamedán hittérítők működését. Vajon hogyan reagált erre a pogány magyarság, amely Juliánusz útja idejéig, bár már közel két és fél évszázadig a mohamedán bolgár állam keretei között élt, s nem cserélte fel vallását? Talán e tényezőnek is szerepe lehetett a magyarság áttelepedésében.

⁴⁵ Az Aranyhorda történetére ld. *B. Spuler: Die goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1222 – 1502.* Leipzig, 1943; *Б. Д. Греков – А. Ю. Якубовский: Золотая Орда и ее падение.* Moszkva – Leningrád, 1950; *М. Г. Сафаргалиев: Распад Золотой Орды.* Szaranszk, 1960. A tatárok történetére általában: *История Татарской АССР.* Kazány, 1955; *История Татарской АССР.* Kazany 1968. Érdekes forrásrészleteket találunk *История Татарин в документах и материалах.* Moszkva, 1937 c. kiadványban. A tatárookra vonatkozó szovjet korszakbeli irodalomra: *История Татарской АССР. Указатель советской литературы, 1917 – 1859.* Kazany, 1960. Nagy haszonnal forgattam még az *О происхождении чувашского народа.* Csebokszari, 1957 c. kiadványt és a *Материалы по истории Чувашской АССР.* Csebokszari, 1958 c. tanulmánykötetet.

⁴⁶ „Ezen a télen (1256 – 57) Tatárföldről népszámlálók érkeztek, számbavették az egész szuzdalji, rjazanyi és muromi földet. Tizedeseket, századosokat, ezredeseket és temnyikeket [tömen-főnök] állítottak, majd visszatértek a hordába...” Csak az egyháziakat nem vették számba, mert mint későbbi forrásokból tudjuk, adómentességet élveztek. Úgy gondoljuk, hogy az összeírás és hadi szervezés megtörtént a Volgpartii magyaroknál is. Tehát a Juliánusz idejében meglévő nemzeti rendet leváltotta egy primitív területiális államszervezet.

⁴⁷ Egy 1312-es pénzvereten szerepel először e város Mohsa neve. Az orosz irodalom ezt a későbbi Narovcsat várossal azonosítja.

Fontosabb azonban, hogy a XIII. sz. hatvanas-hetvenes éveiben a tatár birodalom szervezete teljesen kialakult, s a kezdetleges közigazgatás megszilárdult. A káni nemzetség véglegesen letelepedett a Volga keleti partján. Batu téli szállása, fővárosa még a Volga torkolatvidékén volt. Berke kán idején (1256—1266) azonban új fővárost építettek ugyancsak a Volga balpartján, de jóval északabbra a régítől, mutatván, hogy a birodalmi súlypont északabbra tolódott.

Az irodalomban sok helyen olvasható, hogy a folyók a nomádokat nem választották el egymástól, hanem inkább összekötötték. Félek azonban, hogy ez a megállapítás a Volga esetében módosításra szorul, mert itt egy olyan széles folyóról van szó, amelyen tömegeknek csak télen lehetett átkelni, mikor befagyott, míg nyáron állatokat s csapatokat átvinni rajta nagyon nehéz volt. Ez talán az oka annak, hogy az első időkben a káni család legelői csak a folyó keleti partján találhatók.

Tatár szokás szerint azonban a kánok fiai, s ezek száma egyre szaporodott, atyjuktól külön *uluszt* kaptak. Az *ulusz* a téli szálláshelyeket és a nyári legelőket magukba foglaló jelentős kiterjedésű terület volt. Itt a kán fiának családja, a káni nemzetségből hozzá csatlakozó, rendszerint állatvagyonnal nem, vagy csak kis mértékben rendelkező fiatalabb emberek éltek, kik a kánfiú hatalmas csordáit őrizték, részben pedig személyes fegyveres kíséretét alkották. A Batu-nemzetség mongol származású volt, de nemzetiségét nem sokáig tudta megtartani. A kán fiai, ha pásztoraikat és kíséretüket szaporítani akarták, nem-mongol elemeket kellett befogniok. E célból természetesen az Aranyhorda pusztai lakosságának, tehát a mongolokhoz hasonló életmódot folytató kipcakoknak volt döntő szerepe. Ez a török nyelvet beszélő nép, mely ismeretlen okok folytán már a XIII. sz.-ban tatárnak nevezte nyelvét,⁴⁸ a XIV. században nyilván már magát is tatárnak hívta, s ezzel párhuzamosan bizonyos népi öntudat is kezdett az Aranyhordában kialakulni. Véleményünk szerint a *tatár nép* kialakulásának a kora a XIII. sz. közepétől a XV. sz. közepéig terjed.

A kánok fiainak *uluszai* egyre szaporodtak, s így nyilván többen közülük kénytelenek voltak átköltözni a Volga nyugati partjára, ahol különben kövérebb legelők voltak, mint a másik parton. Ez a körülmény nyilván azt jelentette, hogy a burtaszokra és a tőlük északra élő magyarokra bizonyos nyomás nehezedett, s az egyik kánfiú *uluszába* beszervezték őket. De hogyan kell ezt érteni? Csak analógiák segítségével tudjuk a dolgot megközelíteni. Forrásaink azt tanúsítják, hogy a szomszédos mordvinok is közvetlen tatár uralom alá kerültek, mégpedig úgy, hogy földműves faluközösségeik élére egy mohamedán vezető került, aki a későbbiek folyamán az európai történelemből jól ismert földesúr szerepét játszotta. A mordvin falut „hűbérbe”, azaz katonai szolgálata fejében kapta. *Ulusza főnökének*, vagy a kánnak a hívására teljes hadi felszereléssel meg kellett jelennie a kijelölt gyülekező helyen.⁴⁹

⁴⁸ E nyelv egyik legkorábbi emléke, az 1303—1362 között keletkezett Codex Cumanicus. A Krimben működő katolikus szerzetesek állítottak össze e nyelven néhány egyházi szöveget, s ellátták azt szótárral. E kodexben a *kipcak* szó csak területi értelemben szerepel, míg a beszélt nyelvet *tatarče* vagy *tatar til* szavak jelölik. A. von Gabain: Die Sprache des Codex Cumanicus. Philologiae Turcicae Fundamenta. I. k. Wiesbaden, 1959, 47.

⁴⁹ Hogy ez hogyan viszonylott az ismertetett állami szervezethez, nehéz megmondani. Feltételezhetjük, hogy az új „földesúr” egyúttal százados vagy ezredes lett.

A magyarok persze nem voltak földművelők, de Juliánusz szerint mégis falvakban éltek, azaz a félnomád állattenyésztést művelték, s így nyilván az ő falvaik is tatár urakat kaptak. Ha persze egy-egy ilyen falu a nemzetségi téli szállásból alakult, akkor lehetséges, hogy a tatár úr az egész nemzetség főnöke lett. S nincs kizárva, hogy a tatár államszervezési formának megfelelően egy-egy ilyen tatár úr századosi rangot kapott, s több nemzetség fölé pedig ezredes került, aki viszont a tömen-főnöknek felelt.

Felmerül persze a kérdés, hogy vajon e főnökök egy része nem lehetett-e magyar. Elvileg ennek semmi akadálya se volt, de ha előfordult ilyesmi, az illetőnek át kellett térnie a mohamedán vallásra, s ekkor már beszámított a „tatár” uralkodó osztályba, tehát az etnikailag vegyes vezető osztályba. S minthogy a káni udvarban egyre inkább tatáruul beszéltek, s az uralkodó osztály tagjainak túlnyomó többsége is tatáruul, azaz kun nyelven beszélt, világos, hogy az esetleges magyar vezetőnek is meg kellett tanulnia e nyelvet.

Persze itt még felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a volgai magyarság nyelvileg teljesen egységes volt-e, mikor elszakadt a magyar törzsszövetségtől. Köztük is lehettek török elemek, mintahogy a honfoglalók között is voltak, s semmi lehetetlen sincs abban, hogy ezek a török elemek egészen a tatárjárásig megtartották nyelvüket, hisz török nyelvű népek szomszédságában éltek. Ez esetben az Aranyhorda uralkodó osztályába való felemelkedés számukra nagyon könnyű lehetett. Hagyjuk azonban ezeket az önként felkínálkozó gondolatokat, hisz mindezekre hiányzanak a források. Térjünk vissza realisabb talajra.

Nem ismertethetjük itt az Aranyhorda politikai, társadalmi és gazdaságtörténetét, de meg kell emlékeznünk egy hosszabb anarchikus korszakról, amely minden jel szerint erős hatással volt a Volga-menti magyarság sorsára. A kiindulópont Möngkő Timur kán 1282-ben bekövetkező halála. Trónutódlási zavarok keletkeztek, melyekben a Dzsingisz nemzetségből származó Nogaj, az Aranyhorda nyugati részeinek tömen-főnöke nagy szerepet játszott. 1287-től kezdve éveken át több kánfiú megosztottan gyakorolta a főhatalmat, s ez nyilván az uluszok átrendezésével járt. Nogaj személyes hatalma pedig a Volgától nyugatra egyre nagyobb lett. A kilencvenes évek vége felé azonban Tokta kán (1291—1312) felvette a harcot ellene, s végül nyílt csatában szétverte seregét. Az általános helyzetet tekintve nagyon valószínűnek látszik, hogy a burtaszok és a magyarok Nogaj oldalán harcoltak. S ezután következett a megtorlás, azaz legelőik elvétele. Másképpen nehezen lehetne megmagyarázni a burtaszok eltűnését, kiket a XIV—XV. sz.-i források többé egységes népként nem említenek. Nevüket csak az orosz időkben, a XVI. századi és még későbbi orosz forrásokban, összeírásokban találjuk meg. Itt-ott egy-egy földműves falujuk van, rendszerint azonban a csuvasokkal vegyesen, esetleg a mordvinokkal keveredve látjuk őket, s számuk bizony elég kicsiny lehetett. Az adott helyzetben ezt úgy lehet csak magyarázni, hogy a burtaszok a szokásos megtizedelés után kénytelenek voltak elhagyni legelőiket. Észak felé, a magyarok területére, onnan pedig még északabbra, a csuvasok közé kerültek, s itt terjedelmes legelőik hiányában áttértek a földművelésre.

De vajon mi történt a volgai magyarokkal? A burtaszok északra szorítása, valamint az 1551-ben ott talált *mozsari* néptöredék létezése legelőszőr azt a gondolatot váltja ki, hogy a magyarok is részben elpusztultak, részben pedig kiszorultak legelőikről. A kérdés azonban az, hogy hova. A *mozsari* létezése a Volga-könyökben nem oldja meg a problémát, csak akkor, ha feltéte-

lezzük a nép pusztulását, mert azokon a területeken, ahol később a burtaszokat találjuk, nincsenek vagy csak elszórtan találhatóak a magyar népnévből levezethető helynevek.

Így lehetetlen nem felfigyelnünk arra a nyelvészeti részben már ismertetett tényre, hogy a Tolkovaja Palejában, majd az orosz okmányokban a XIV. sz. első felében megjelenik a *mescser* népnév és szállásterületük neve, a *Mescsera*. Mindössze 400—500 kilométerre van e terület a Volgai magyarság szállásaitól. A *mescser* név forrásokban való megjelenési idejéből (1350) egészen logikusan következik, hogy ezek a szóbanforgó területen néhány évtizeddel előbb tűntek fel, hisz a forrás keletkezése idején már jól ismerik őket, nem friss jövevények. Ha az áttelepedés idejének feltételelesen az 1300 körüli éveket vesszük fel, akkor mindez megmagyarázza a volgai magyarok eltűnését, illetőleg új területen való feltűnését. Az út, amelyen haladniuk kellett, ismert volt előttük. Egyszerűen át kellett hajtaniuk állataikat a későbbi penzai és tambovi kormányzóságok, nyilván saját tömenük területén.⁵⁰

Az orosz források *Mescserának* nevezett területét akkor kapjuk meg, ha Murom városát egy képzeletbeli vonallal összekötjük Rjazanv városával. A déli és keleti ~~határ pontosan nem ismeretes~~, ~~úe a~~ szűkebb értelemben vett szállásterület déli része mindenütt az Oka folyó lehetett, mutatván, hogy itt a védekezés szempontját is figyelembe vették. Az Oka folyó előzőleg, sőt még később is nagy szerepet játszott a tatárok elleni védekezésben. A lovas nomádoknak erősen meg kellett gondolniuk, hogy átkelnek-e rajta, s behatolnak-e a mögötte levő erdős, mocsaras területre.

Az áttelepedő magyarok tehát egy olyan vidéket választottak, melynek természeti jellege erősen eltért régi hazájukétól. Egyenesen fel kell tennünk a kérdést, hogy az új hazában vajon tudták-e folytatni régi foglalkozásukat, az állattenyésztést. A történeti források e kérdésben elég világosan beszélnek. Igen, a mescserek, s a helyüket átvevő, illetőleg a velük összeolvadó tatárok még jóval később is nagymértékű állattenyésztést folytattak erre felé. Úgy vélem, hogy a szoros értelemben vett Mescserában elsősorban szarvasmarhatenyésztés és juhtenyésztés, a lótenyésztés pedig az Okán túl folyt, mert a Mescsera erre felé hatalmas lehetőségekkel rendelkezett. Délkeleten a későbbi Sack, keleten Tyemnyikov, északkeleten pedig Arzamasz városát vehetjük fel azoknak a pontoknak, melyeket összekötve megkapjuk a Mescsera keleti határát. Később amikor a Mescsera területén megalakul a Kaszimovi kánság, még további terjeszkedésre is sor kerül. Az Okán-túli területeken levő erdős pusztákon pedig kitűnő lótenyésztési lehetőségek voltak.

A magyarság áttelepülésének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szájhagyományt sem. Az orosz történelemből jól ismert Mescserszkij hercegi család genealógiájában (leszármazástörténetében) ugyanis érdekes adatokat kapunk.⁵¹ „6706-ban [1197] a Sirin nemzetségből származó Ahmed,

⁵⁰ Persze nem lehet itt kizárni egy tudatos, a tatár állam vagy az uralkodó osztály által irányított áttelepítési akciót sem, mert feltételezhetjük, hogy a mescsereket a rjazanyi fejedelmek terjeszkedési politikájának megakadályozására telepítették az Okához. Minthogy azonban a mescserek és az oroszok között sohasem került fegyveres összeütközésre a sor, sőt ellenkezőleg, sok mindenben egyetértésnek lehetünk tanúi, így mi ezt a feltételezést kizárjuk további vizsgálatunk köréből.

⁵¹ A centralizált moszkvai Oroszországban a XVI. században szokásban volt az ún. mesztnyicsesztvo, az a szabály, hogy bizonyos állásokat csakis bizonyos származású emberekkel lehetett betölteni. A legelőkelőbbnek a Rurik-család leszármazói, majd a tatár kánok és főemberek utódai számítottak. A leszármazás bizonyítására készültek

Hüszajn fia a Nagy Hordából [Aranyhorda] a Mescserába jött, a Mescserát meghódította és betelepítette, s a Mescserában született neki egy Beklemis nevű fia, aki megkeresztelkedett, s a Mihály nevet kapta. Ez az Andrejev Gorodokban felépítette az Urunk Színeváltozása nevű templomot, s magával együtt sokakat megkereszteltetett. Mihály fejedelem fia Fjodor fejedelem volt, Fjodornak pedig Jurij nevű fia született és Jurij fejedelem ott volt a Donnál, a Mescserából Dmitrij Ivanovics nagyfejedelemhez sietett csapatával [azaz az oroszok oldalán vett részt a tatárok ellen vívott kulikovói ütközetben 1380-ban]. Jurij fia pedig Alekszandr herceg volt.”⁵²

Az 1380-ban harcoló Jurij fejedelem (knyaz) szépapja, Ahmed körülbelül 1300 körül élhetett, s így ha az 1197. évi dátumot az orosz szakemberekkel együtt 1298-ra javítjuk, akkor máris ott vagyunk annál a dátumnál, amelyet egészen más meggondolások alapján tettünk meg a magyarság Mescserába való átköltözésének időpontjává. A dátum javítást feltétlenül el kell végezni, hisz az említett négy nemzedék az 1298/1380 időszakot tölti ki, másrészt 1197-ben még nem voltak ott a tatárok, s így az írnok nyilván egy százassal tévedett, ami sokszor előfordul.

Ez azt jelentené, hogy Ahmed éppenúgy mint apja, Hüszajn a volgai magyarok egyik főnöke, századosa vagy ezredese lehetett, s minthogy tatár főnök volt, nyilván szerepe volt a Nogaj oldalára való állásban. A vesztes csata után nem volt más tenni való, mint alattvalóival, a magyarokkal együtt elmenekülni a győztes kán elől.

Mivel ez a forrás rendkívül fontos, meg kell vizsgálni hitelességét. Nomádok között általában mindenki ismerte leszármazását hetediziglen. A XIX. sz.-ban végzett vizsgálatok szerint egyesek 14 ősiük nevét tartották nyilván, s ismerték a legfontosabb tetteiket is. Az ilyen leszármazási mondákat azután nem egyszer leírták (sedzserek), s ma kitűnő történeti forrásul szolgálnak. A Mescserszkij család szóbanforgó sedzsereje a XVI. sz. közepén készülhetett. A Sirin nemzetség a XVI. sz.-ban a krimi kánság négy vezető nemzetségének egyike volt, a tőlük való leszármazás tehát rendkívül előkelő helyet biztosított az orosz hierarchiában. S éppen ezért kritikus szemmel kell vizsgálnunk e leszármazási történetet. A Sirin nemzetségről ugyanis csak a XV. sz. elején kapunk hírt, s csak a XVI. sz. elején számíthatjuk őket a legelőkelőbb krimi családok közé. S minthogy ekkoriban Moszkvában nem egyszer bejelentették igényüket a Mescserára mint ősi jussukra, a Mescserszkij család ezen az alapon is bizonyíthatta előkelő származását.⁵³ Persze nincs kizárva az sem, hogy Ah-

a rövid családi leszármazástörténetek, melyeket *rodoszlovie*-nek neveztek. A XVII. sz. végén azután e történeteket beírták az ún. *Barchatnaja knyigja*-ba. A családi történetek legrégebbi részében persze sok a tévedés és még több a tudatos hamisítás, ezért ezek csak óvatosan, kellő kritikával használhatók. Lásd *M. H. Тихомиров: Источниковедение истории СССР*. I. k. Moszkva, 1940. 117.

⁵² *H. И. Новиков: Родословная книга князей и дворян российских...* Moszkva, 1787. 239.

⁵³ 1517-ben D. I. Alekszandrov krimi orosz követ leírja a krimi kánnal való beszélgetését. A kán többek között elmondja neki, hogy a Sirinek hadjáratot sürgetnek, hogy a Mescserát meghódíthassák, mert az „jurt nas” (a mi jurttunk) régtől fogva. A szöveget én úgy értelmezem, hogy a Sirinek tartják a területet jurttjuknak, de az sincs kizárva, hogy a pongyola szöveget úgy kell értelmezni, hogy a Mescsera a krimi kánok jurttja. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией, 1474 – 1521 годов. «Сборник Русского исторического общества.» 95. k. Szt Pétervár, 1895, 377.

med tényleg e nemzetség tagja volt, s így került a magyarok élére. Az Aranyhorda megalakulásának szakaszára oly kevés forrásunk van, hogy a Sirin nemzetség említésének hiánya nem meglepő.

Az Andrejev gorodok említése, valamint a gyors megkeresztelkedés bizonyítja, hogy a Mescsera területén orosz telepek, helyesebben erődök voltak. E kérdéssel itt most nem tudunk részletesebben foglalkozni. A mescserek betelepődése után azonban a rjazanyi fejedelemség befolyása e területen csökkent, hogy azután helyét a XV. sz.-ban a moszkvai-vlagyimiri nagyfejedelemség vegye át.

A XV. századi orosz oklevelekben azonban, éppenúgy mint az évkönyvekben is sokszor szerepelnek a *mescser* vagy talán helyesebben a *mescserai* fejedelmek, tehát nem egy, hanem több volt belőlük. Az egyik nevét okleveles adat alapján ismerjük, minthogy a moszkvai nagyfejedelem a Mescsera egyik részét, e fejedelem területét megvásárolta.⁵⁴ Az orosz *knyaz* szót fejedelemnek, hercegnek szoktuk fordítani, de már a XV. században a nem-orosz népek vezetőivel kapcsolatban egyszerűen „nemzetségfőnek” is értelmezhető. A későbbiekben erre számtalan példát találunk.

A szóban forgó mescser fejedelem, illetőleg nemzetségfő neve *Alekszandr Ukovics*. Akárcsak a Mescserszkij család őse, ez is a keresztségben kapta az Alekszandr nevet, míg apját Uknak hívták. Nálunk a Dunántúlon van egy Uk nevű községünk, de Uk magyarságának bizonyítására ez kevés, mert ez a név tatárul is nyilat jelent, s személynévként másutt is előfordul. Egy azonban biztos: Uk nem volt mongol, mert török neve volt, míg Ahmed lehetett mongol is meg kun is.

Az orosz irodalomban egyesek Alekszandr Ukovicsot a Mescserszkij család sedzseréjében szereplő Alekszandr-ral azonosítják. Ez azonban aligha lehetséges, mert akkor Alekszandr Jurjevicsnek neveznék. Nincs rá példa, hogy orosz forrás pogány, idegen otcsesztvót adjon valakinek (Ukovics), ha apjának volt keresztényneve. Ellene mondanak ennek az azonosításnak bizonyos kronológiai megfontolások is, amennyiben a név első előfordulása idején, 1382-ben az oklevél szövegéből világosan kiderül, hogy Alekszandr Ukovics régebben élt, s így nem lehet azonos Jurij Mescserszkij fiával. Jurij 1380-ban Kulikovónál harcolt, s még nyilván élt 1382-ben, azaz fiától a moszkvai nagyfejedelem aligha vehetett földet.⁵⁵

Egy 1402-ből származó oklevélből azonban kitűnik, hogy nemcsak a moszkvai nagyfejedelem vásárolt földeket a Mescserában, hanem megelőzték őt e téren a rjazanyi fejedelmek, sőt ezek bojárjai is.⁵⁶

Ezekből az adatokból következtetve tehát úgy néz ki a dolog, hogy a magyarok a Mescserában való áttelepedés után is nemzetségi szervezetben élhettek, s egy egy nemzetség élén általában tatár főnök állt, bár magyar nemzetségfő sincs kizárva, vagy talán a magyar nemzetségfők fölött tatár

⁵⁴ «А что купля князя великого Мещера, как было при Александре Уковиче . . .» Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. Москва. 1950. 29 (az 1382. évben).

⁵⁵ Egy 1402. évi oklevélben olvassuk: «А рубеж Мещерским землям, как было при великом князе Иване Ярославиче и при князи Александре Уковиче.» Уо. 54. Minthogy pedig Ivan Jaroszlavics rjazanyi nagyfejedelem 1350-ben halt meg, így a moszkvai vétel csakis ez előtt, még Szemjon Gordij (1340—1353) moszkvai nagyfejedelem idejében történt, fél évszázaddal a mescserek betelepődése után.

⁵⁶ Уо. az idézett 1402-es oklevél szövegéből ez világosan kiderül.

főnökök álltak, akik olyan hatalommal rendelkeztek, hogy eladhatták területüket, ők maguk pedig orosz szolgálatba álltak.

A név szerint ismert két adat, továbbá az oklevelekben szereplő többi névtelen mescser fejedelem orosz szolgálatba való állása világosan mutatja azokat a hatalmas változásokat, melyek a Mescsera környékén bekövetkeztek. Amikor Iván Danyilovics nagyfejedelem került a moszkvai trónra (1325—1341), az egyik évkönyv így ír: „nagy csend következett negyven évig, a pogányok megszűntek támadni az orosz földet, s nem sanyargatták többé a keresztényeket.”⁵⁷ Persze ez elsősorban a moszkvai és a rjazanyi területekre vonatkozott, másutt a tatár kánok beleavatkoztak az orosz belügyekbe, s nem egyszer cserélgették az orosz fejedelmeket.

Orosz viszonylatban ekkor, az Aranyhorda gyengülésével párhuzamosan egy fontos, ellenkező irányú folyamat kezdődött. Megindult az orosz földek, az orosz részfejedelemségek egyesítése. A XIV. sz. első felében még a moszkvai és a tverji fejedelmek küzdöttek a vlagyimiri nagyfejedelemi címért, amit a tatár kánok adományoztak, de 1327-ben Iván Danyilovics Kalita moszkvai fejedelem erős tatár segédcsapatokkal leverte a tverieket,⁵⁸ s ettől kezdve a vlagyimiri nagyfejedelemi cím birtokában lassanként a többi orosz fejedelem fölé emelkedett nem utolsósorban azért, mert a tatár kántól megkapta az egész oroszországi adó beszedésének jogát. Ugyanekkor a moszkvai nagyfejedelmek terjeszkedő politikába kezdtek mind az orosz területeken, mind pedig a szomszédos nem-orosz lakosságú területeken. E politika az erőszakos foglalástól, a házassági szerződésektől a vételig széles skálát mutatott. A Mescserában csak a vétel jöhetett szóba, mert e terület tatár területnek számított.

E politikát persze nem mindenki nézte jó szemmel az Aranyhorda vezetői között. Minthogy azonban Özbek kán halála után (1342) egy hosszú anarchikus korszak következett a hordában, az orosz egyesülés gyors ütemben haladt, s mikor 1380-ban Mamaj kán beavatkozásra szánta el magát, a kulikovi útközetben véres vereséget szenvedett a Dmitrij Donszkoj moszkvai nagyfejedelem által vezetett egyesült orosz seregtől, melyben a mescserék is az oroszok oldalán harcoltak.

A következő időkben a hadi szerencse még váltakozva hol az oroszok, hol meg a tatárokhoz szegődött, de a fejlődési tendencia világosan mutatkozott. Az Aranyhorda egyre gyengült, majd a XV. sz. elején szétesett, míg a moszkvai nagyfejedelemség egyre erősödött. Így azután a tatárok elleni küzdelem a XV. században már elsősorban Moszkva és az újonnan alakult, az Aranyhordából kiszakadt rjazanyi kánság között folyt.

A mi szempontunkból közben egy döntő fontosságú esemény következett be. Vaszilij Dmitrievics moszkvai nagyfejedelem 1392-ben az Aranyhorda kánjától többek között megkapta a Mescserát is.⁵⁹ Így azután érthető, ha 1401-ben birtokai között a Mescsera már „járásaival” együtt szerepel,⁶⁰ azaz a terület moszkvai módra már volosztyokra (járásokra) volt osztva. Az új hely-

⁵⁷ М. Д. Приселков: Троицкая летопись. Реконструкция текста. Москва—Ленинград, 1950, 359.

⁵⁸ Уо. 358—359.

⁵⁹ „1392-ben . . . ősszel, október 24-én megérkezett a Hordából Vaszilij nagyfejedelem, s a kántól oly nagy megbecsülésben részesült, mint még egy sem az előző fejedelmek közül. A kán neki adta Nyizsnyij-Novgorodot és Gorogyecet minden tartozékával, továbbá a Mescserát és Toruszát.” Летописец, содержащий Русскую историю. Москва 1853, 134.

⁶⁰ Духовные и договорные грамоты. 44.

zet szépen visszatükröződik abban az új szerződésben is, amelyet a moszkvai és a rjazányi fejedelmek kötöttek. E szerződés megtiltja a rjazányi fejedelmeknek és bojárjainak, hogy betegyék a lábukat azokra a mescser területekre, amelyeket ott előzőleg szereztek. A határ a Mescsera és Rjazány között úgy marad, mint az akkori rjazányi nagyfejedelem nagyapja és Alekszandr Ukovics mescser fejedelem idején volt, azaz a rjazányiak elvesztettek mindent, amit azelőtt a Mescserában bírtak.⁶¹ Más szavakkal: a Mescsera jogilag a moszkvai nagyfejedelem részévé lett. A rjazányiak azonban nem tartották be a szerződést, mert egy 1434-ben kötött újabb szerződésből kiderül, hogy az ekkori rjazányi fejedelem Iván Fjodorovics és bojárjai vásároltak mescser földet. A megállapodás szerint azonban pénzüket vissza kellett venniök, s a Mescserába nem tehetők be többé a lábukat.⁶² S végül 1449-ben egy újabb szerződés a rjazányiakat eltiltotta attól, hogy a Mescserába, a moszkvai nagyfejedelem *ösi örökbirtokára* (votcsina) belépjenek, s ott valamit szerezzenek.⁶³ A Mescsera tehát a moszkvai nagyfejedelem örökbirtokává vált, mellyel szabadon és teljes joggal rendelkezhetett.

Az elmúlt fél évszázad alatt természetesen erősebb iramú orosz kolonizáció kezdődött e területen. A betelepített orosz parasztok a hatalmas erdőkben megvetik lábukat, s megkezdődik a földművelés előnyomulása égetéses gazdálkodás formájában. A folyók árterületein, a hatalmas erdei tisztásokon pedig a mescserék, és az egyre szaporodó tatárok továbbra is állattenyésztést folytatnak, s gyorsan terjeszkednek délkelet és kelet felé, azokra az erdős pusztákra, amelyek tulajdonképpen már senkihez sem tartoznak, mert a kazányi kánság a Volga jobbpartján nem tud ily messzire fennhatóságot gyakorolni, a krimiek pedig még messzebb vannak. Az egyre terjeszkedő Mescserában tehát mescserék, oroszok, tatárok és mordvinok éltek, s idők folyamán érdekes változások, differenciálódás és összeolvadás játszódott le. De nézzünk előbb még egy másik kérdést.

Vajon a mescserék milyen nyelven beszéltek a XV. században. Erre sajnos csak egy adatunk van. Aeneas Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa írja erről *Cosmographia* c. művében, amely 1458-ban már készen volt, nyomtatásban azonban csak 1503-ban jelent meg.⁶⁴ A szöveget fontossága miatt magyar fordításban teljes egészében adom.

„Beszéltünk egy veronai származású emberrel, aki azt mondta, hogy Lengyelországon és Litvánián át a Don (Thanais) forrásvidékére ment, azon átkelt és Barbariának ezt az egész északi részét átkutatta.” „Veronai emberünk, kit fentebb említettünk, s aki elérkezett a Don eredetéhez, elmondta, hogy az ázsiai Scythiában [ekkoriban a Dontól keletre eső területeket már Ázsiának tartották], nem messze a Dontól olyan műveletlen és pogány emberek lakoznak, akiknek ugyanaz a nyelve, mint a Pannoniában lakó magyaroknak.” „Ő oda akart utazni több Ferenc-rendi írástudó szerzetessel, akik e nyelvet ismerik, hogy Krisztus szent evangéliumát prédikálják. De megtiltotta ezt neki az úr, akit moszkvainak nevezett, s aki, minthogy a görög családrság-

⁶¹ Uo. 54. l. 1402. év.

⁶² Uo. 85.

⁶³ Uo. 162.

⁶⁴ E szövegeket latinul adja *Gombocz Zoltán*: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtudományi Közlemények*. 1926, 2. füz., 172–175. Én az 5. jegyzetben adott kiadásban és az *Aeneae Sylvii opera omnia quae extant omnia*. Basileae, 1751 kiadásokból ellenőriztem a latin szöveget.

gal volt megfertőzve [azaz pravoszláv volt], rossz néven vette, hogy az ázsiai magyarokat a latin egyházhoz akarták csatolni, s meg akarták őket tanítani a mi rítusunkra.” A pápa önéletrajzában a dolgot így ismétli meg: „Megtudtuk, hogy a Donon túl, ázsiai Scythiában mindmáig ott található egy nép, melyet magyarnak neveznek. Azok ezek [ti. a magyarországiak] rokonainak tartják magukat. Pogány módra isteneket és bálványokat tisztelnek, s barbár módra, szinte állati módon élnek. IV. Jenő pápa [1431—1437] megkísérelte őket Isten tiszteletére téríteni Magyarországról küldött szerzetesekkel, hogy Isten szavát prédikálják, s megismertessék őket isten kegyelmével. A közbenfekvő oroszok azonban, akik görög módon áldoznak, megtiltották a földjükön való átkelést, s azt akarták, hogy inkább pogányként, tévelygésben haljanak meg, mintsem hogy az egyház római rítusát vigyék hozzájuk.”

Úgy gondoljuk, hogy itt teljesen hiteles tudósításról van szó. A katolikus misszió ebben az időben javában folyt Litvániában, ahol a pravoszláv egyház képviselői nem zárkóztak el a Rómával való unió előtt.⁶⁵ Éppen ellenkezőleg volt ez Moszkvában, ahol az uniós törekvéseknek még a magvát is kiirtották. Litvániából a Don forrásvidékéig eljutni nem volt nehéz, a veronai szerzetesnek a határtól legfeljebb száz kilométert kellett megtennie. S ha felfedező útván még továbbment, mindössze a rjazanyi fejedelemségen kellett keresztül mennie, hogy annak délkeleti határán eljusson a mescserekhez. Minthogy a Litvániában működő szerzetesek mind tudtak oroszul, így nem volt nehéz a továbbadott információkat megszerezni. Még a mescserekkel is beszélhettek, hisz nem egy tudott közülük oroszul, minthogy megkeresztelkedve orosz papoktól részesültek hitoktatásban. Semmi kétségünk sem lehet tehát az információ helyességéről. A pápa nem fordított volna pénzt szerzetesek küldésére, ha nem ellenőrizte volna kétszer is a hírt. S nem valószínű, hogy Mátyás király komolyan foglalkozott volna a keleti magyarok áttelepítésével, mint Bonfini közli, ha nem győződött volna meg az ottani magyarok létezéséről.⁶⁶

Egészen más kérdés az, hogy a magyar irodalomban, amely már régen ismeri a fenti adatokat, nem tudott érdemben foglalkozni a kérdéssel, mert, mint ahogy a Juliánusz útjánál mindig kísért a baskiriai őshaza, úgy itt összekötötték a dolgot a Jugria kérdésével, s így persze a veronai szerzetes értesülésének a hitele erősen csökken, mert hisz a Don forrásvidéken hiába keressük Jugriát. Abban az esetben azonban, ha csak magát a Juliánusz jelentést olvassuk, világos, hogy a magyar dominikánus a Volga nyugati partján találta meg a magyarokat. S ugyanez a helyzet a veronai szerzetes értesüléseivel. II. Pius szövege olyan világos és annyira érthető magában, hogy magyarázat sem kell hozzá. Persze csak akkor, ha tudjuk, hogy léteznek a mescserek és tudjuk azt is, hogy hol laktak. A pápa „tudományos” fejtegetései, melyek klasszikus és középkori auktorokat kevernek, csak bonyolítják a dolgot.

Az persze teljesen véletlen, hogy a fenti értesülések alig néhány évtizeddel előbb keltek, mint az orosz forrás, amely véleményem szerint az egész kérdésben a döntő adatot szolgáltatja. A Moszkva és Rjazány között kötött 1483. június 9-i szerződésre gondolok, amely a Mescsera lakóit böszörménynek [mohamedán tatárnak], mordvinnak és *macsarnak* mondja. A *mescser* népnév és területi elnevezés nyelvészeti szempontból lehet vitás, de a *macsar* nem.

⁶⁵ C. R. Jurgela: History of the Lithvanian nation. New York, 1948. 169. s. kk.

⁶⁶ Bonfini szerint Mátyás király a híreket szarmata, azaz orosz és lengyel kereskedőktől szerezte, tehát a pápát ellenőrizte.

Ez az adat bizonyítja a magyar népnév két formában, magas- és mélyhangú formában való meglétét, akárcsak a helynevek a Mescserszkoe és Mazsarszkoe formákkal.

A történeti helyzet figyelembe vételével egészen természetesnek kellene tartanunk, ha a Mescsera magyar lakossága, melynek száma túl nagy nem lehetett, beolvadt volna az egyre nagyobb tömegekben ide érkező orosz parasztságba, ha előzőleg áttértek volna a földművelésre. Ez azonban nem történt meg. Bár a régi Mescsera mai lakóit is *mescserjakoknak* nevezik, ezek oroszok, s semmi sem mutat arra, hogy beléjük olvadtak volna a mescserék. A *mescserjak* elnevezés ugyanis világosan mutatja, hogy itt nem a mescser népnév öröklődéséről van szó. A *szibirjak* Szibéria orosz lakója, a *mescserjak* pedig Mescsera orosz lakója.

A mai orosz mescserjakokon végzett antropológiai mérések nem mutatnak ki mescser sajátosságokat, tipikus orosz emberekről van szó,⁶⁷ ami érthető, mert a történeti körülmények a továbbiakban úgy alakultak, hogy a mescserék nem az oroszokba olvadtak. Tudomásom szerint a mescserjakok orosz nyelve sem mutat arra, hogy itt nyelvcsere következett volna be, sőt a nyelvjáráás idegen kölcsönszavai között sem nagyon lehet magyar eredetű.⁶⁸ Más kérdés az, hogy milyen eredménnyel járna a helynevek, pontosabban a patak- és tónevek, s főleg a dülönevek vizsgálata. Itt megvan a lehetőség magyar elnevezések megőrzésére. Hiába vizsgáljuk viszont a helységneveket, mert azok szinte kivétel nélkül a faluközösségek mohamedán főnökeinek nevét viselik, s így a falu lakóinak nemzetiségére nem szolgálnak támpontul.

Mindennek persze eléggé egyszerű történeti magyarázata van. A moszkvai fejedelmek ugyanis hiába deklarálták Mescserát ősi birtokuknak, a körülmények megakadályozták őket, hogy e területet már a XIV–XV. században kolonizálják, azaz betelepítsék orosz parasztokkal.

A XV. század közepén elkeseredett harc dúlt az orosz egység megvalósítására törő moszkvai nagyfejedelmek s az Aranyhorda örökségét átvevő kazányi kánság között.⁶⁹ A küzdelem több mint száz évig tartott, s Kazány városának IV. Rettegett Iván hadai által való elfoglalásával végződött 1552-ben. Ez a harc a legkülönbözőbb eszközökkel folyt, s a moszkvai nagyfejedelmek sikeresen alkalmazták a kazányi kánok ellenfeleinek és kíséretüknek a befogadását. A kazányi kánságban a kánok hatalma nem a legerősebb, fiaik mindig maguk mellé tudják állítani a tatár arisztokrácia vagy nemesség egy részét. Elégedetlenek nagy számban voltak a kánságban nemcsak a kizsákmányoltak, hanem a kizsákmányolók között is, s ezek időnként összefogtak a főhatalom ellen. Vereségük esetén egyszerűen orosz fennhatóság alá menekültek, s a moszkvai nagyfejedelmek engedelmes eszközeivé váltak.

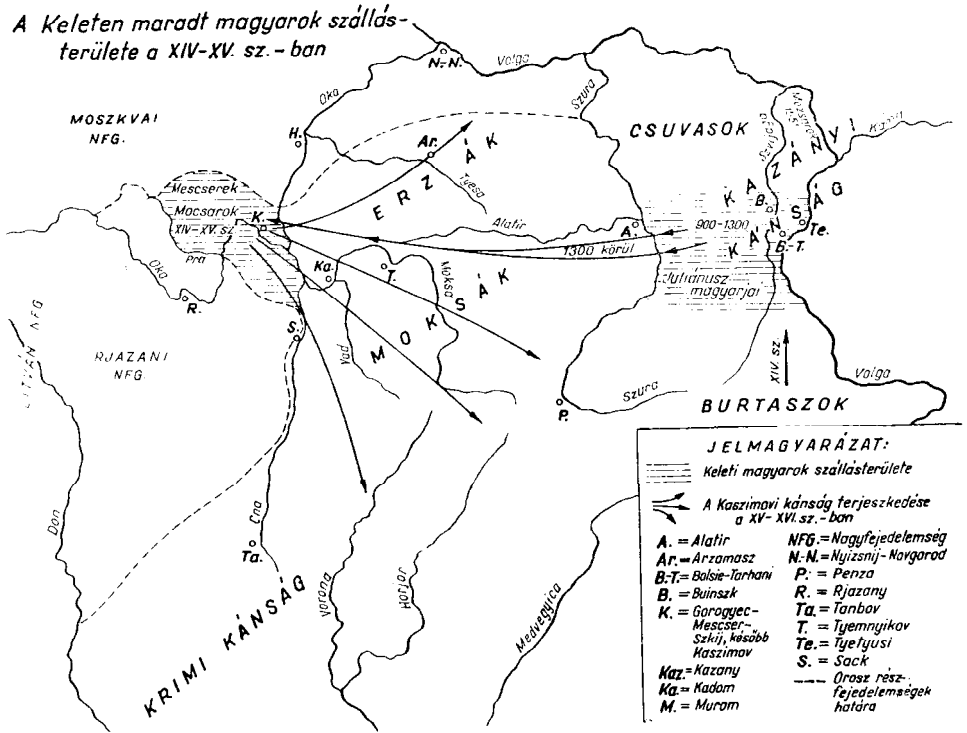
Így történt ez 1446-ban is, amikor Ulu Mohamed kazányi kán fiai, Kaszim és Jakub elmenekültek Kazányból, és Vaszilij Tyomnij moszkvai nagyfejedelem szolgálatába álltak. E szolgálataikért 1452-ben „részfejedelm-

⁶⁷ Т. И. Алексеева: Антропологический состав Мещеры (к проблеме славяно-финских взаимоотношений в Поволжье). Москва. 1964 és Антропологический состав населения Волго-Окского бассейна. «Антропологический сборник» I. к. Москва, 1956, 37–72.

⁶⁸ И. Б. Бохилина: Мещерские говоры на территории Пензенской области. «Труды института языкознания АН СССР» XII. к. (1957).

⁶⁹ A kor problematikájára lásd Л. В. Черепнин: Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках. Москва, 1960. c. kitűnő összefoglalást.

A Keleten maradt magyarok szállásterülete a XIV-XV. sz.-ban

ségeként” (ugyel) megkapták a Mescserszkij Gorodoknak nevezett orosz erődítményt és környékét. Az erőd ott terült el, ahol a Babenka patak az Okába ömlött, tehát Alekszandr Ukovics egykori területén. A későbbi okmányokból kiderül azután, hogy ez a Kaszim után kaszimovi kánságnak elkeresztelt tatár hűbéres állam magában foglalta az egész Mescserát, melynek lassan megismerjük délkeleti és keleti határvidékét is, kb. a mai Sack, Temnyikov és Arzamasz városokig, sőt még tovább is, mert a sztyeppe területének hovatarozása egészen bizonytalan dolog volt. Sem a krimi kánság, sem a kazányiak nem tudták megakadályozni, hogy a kaszimoviak ne terjessék ki hatalmukat e területek gyér lakosságára.⁷⁰

A későbbi források ezt a nagy területet is Mescserának nevezik, azaz a Kaszimovi kánság másik neve Mescsera. Ebből következne, hogy Mescsera már kezdetben is jóval nagyobb terület volt, mint azt az orosz oklevelek alapján gondoljuk, mert kiterjedt az Okától keletre elterülő pusztákra is. Persze itt erdős pusztákról van szó, s ez nagyon kedvező feltételeket teremtett a mescserek-magyarok állattenyésztéséhez.

A kaszimovi kánság hűbéres fejedelemségként több mint kétszáz évig állt fenn, tehát még Kazány elfoglalása után is tatár fejedelmek uralma alatt

⁷⁰ Н. И. Шишкин: История Касимова с древнейших времен. Rjazany, 1892²; В. В. Вельяминов-Зернов: Исследование о Касимовских царях и царевичах. I—III. k. Szent-pétervár, 1863—1866.

állt, egészen a XVII. sz. közepéig. A kánság egész fennállása alatt gyűjtőhelye volt a kazányi, krimi és asztrahányi kánságok elégedetlen elemeinek, vagy népfellegének, s így a kaszimovi kánok eleinte néhány száz lovassal, majd több ezres sereggel tudták segíteni a moszkvai nagyfejedelmeket, illetőleg cárokat összes háborúikban. A hivatalos feljegyzések szerint a kaszimoviak sohasem hiányoztak az orosz seregből, akár Kazány vagy Krim, akár Litvánia ellen folyt a harc.⁷¹

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Kaszim és Jakub tatár kíséretén kívül a hadseregbe rögtön beszervezték a mescser-mocsarokat is, kiknek vezetői ekkoriban már ügyis mohamedánok voltak, bizonyára tudtak tatárul, vagy egyenesen tatárok voltak. Ezek alkották a kaszimovi hadsereg magvát. Tudomásunk van arról is, hogy az új kánságban bizonyos kezdetleges, a kazányihoz hasonló államszervezet jött létre, mely végleg véget vetett a nemzetségfők, illetőleg nomád faluközösségek önállóságának. Megszületett itt a területi szervezkedés egy-egy erődítmény körül. Ilyen volt a már említett Sack, Tyemnyikov és Arzamasz is. Tyemnyikov neve világosan mutatja, hogy itt egy tömenfőnök központjáról van szó, mert oroszul a tömen-főnök a tyemnik nevet viseli. Azt persze nehéz lenne megmondani, hogy vajon a város neve az Aranyhorda egyik tömen-központja volt-e, vagy pedig a kaszimoviaké. Kaszimov mellett szól az a tény, hogy az Aranyhordának onnan nem messze, Narovcsatban már a XIII. sz. végefelé volt egy tömen-központja, nem valószínű, hogy oly közel hozzá egy másik tömen-központot szervezzenek.

Véleményem szerint tehát a kaszimovi kánság első idejében a sereg zömét a magyarok alkották. Kaszim fia, Danjar vezetése alatt a mescserek igen jól harcoltak 1471-ben Novgorod ellen, 1472-ben pedig Ahmed kazányi kán ellen. 1486-ban a kánságot megint egy kazányi menekült, Nur Dualet (Nur Devlet) kapja meg, mégpedig „cári” címmel, ami érthető, mert a kazányi kán (cár) fia.⁷² A kaszimoviak ekkor jelentős erőt képviselhetek, mert az orosz évkönyvek a „sokaságot”, „sok tatár” kifejezéssel emlékeznek meg róluk. Becslésem szerint a XV. sz. második felében mintegy 4000–5000 lovasról van szó.

Igy a kaszimovi kánság lassanként egyike lett azoknak a központoknak, mely egységbe fogta a régi Aranyhorda lakosságát. A földműves mordvinokon kívül állattenyésztő mescserek és egyre nagyobb számban kipcsak származású „tatárok” lakták. A nemzetségi szervezet felszámolása után a mescserek és tatárok keveredése mind jobban előre haladt, s ha hinni lehet egy XVI. sz. első feléből származó forrásnak, a magyar nyelvet ekkor már nem beszélték.⁷³ Feltételezhető tehát, hogy a volgai magyarság utódai beolvadtak a kaszimovi kánság tatár lakosságába. Ezzel a volgai magyarság története tulajdonképpen befejezhető lenne, mert megszűnt magyarnak lenni, elvesztette nyelvét. Mégis kissé még tovább kell vinnünk a történelem fonálát, mert a tatárokba

⁷¹ Вельяминов-Зернов: i. m. rengeteg forrást idéz erre vonatkozólag.

⁷² Шишкин: i. m. 12.

⁷³ Kurbszkij herceg IV. Iván parancsára egy sereggel Kazány ellen indult „a rjazanyi, majd a mescser földön keresztül, ahol a mordvin nyelvet beszélik”. Сочинения князя Курбского. I. k. Szpétervár 1914, 177. l., 1-ső oszlop. Ez persze nem döntő bizonyíték, mert a herceg nem végzett nyelvészeti kutatásokat, s nem kutatta át a hatalmas területet. Feltűnő, hogy itt, ebben az összefüggésben nem említi a tatárokat sem, holott azok ottléte nem kétséges, sok forrással igazolható. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a mescserek ekkor már tényleg nem beszéltek magyarul, hanem a három százados tatár hatására, keveredésre elvesztették nyelvüket, s felvették a tatárt.

beolvadó magyarság többek között pl. tovább örökítette nevét, hogy antropológiai vonásairól ne is beszéljünk.

A kaszimovi kánság, mint mondtuk, közel kétfáz évig állt fenn, mint vegyes lakosságú, földműves és nomád állam, melynek állattenyésztő lakosságában erős túlsúlyban voltak a kipcsak (kun) elemek. Mint már mondtuk, e kipcsakok már a XIII. században tatárnak nevezték nyelvüket, s később nyilván saját magukat is. Minthogy azonban az Aranyhorda felbomlása után a Volgától nyugatra három kánság jött létre (krimi, kazányi, asztrahányi), majd a XV. században megszületett a negyedik, a kaszimovi kánság is, nyilván e kánságok lakói valahogyan megkülönböztették magukat. Nyelvüket mondták tatárnak, de milyen jelzővel választották el magukat egymástól? Sajnos nem ismerünk olyan munkát, mely e kérdéssel foglalkoznék, s így megoldására nem is vállalkozhatunk, mert itt elsősorban nyelvészeti kérdésről van szó. Úgy gondolom azonban, hogy születőben kellett lenni egy feudális kori népfogalomnak, mellyel e kánságok lakói magukat nevezték. Legalább is így lehetséges ez a kaszimovi kánság esetében.

Kaszim nem volt olyan nagy történeti egyéniség, hogy nevet adhatott volna országának lakóinak, mint azt pl. a szeldzsukok, oszmánok és özbegek esetében látjuk, hol a népnév személynévből fejlődött. Az új képződményt az orosz források *kaszimovszkoe carsztvo*-nak, azaz kaszimovi kánságnak nevezik, s lakóit is *kaszimovszkie tatari*, kaszimovi tatárok néven emlegetik. A kérdés azonban az, hogy hogyan nevezték magukat ennek az államnak a lakói. Sajnos eddig még nem volt fellelhető olyan okmány, amelyben e keresett kifejezés tatárukl szerepelt volna. A XVI. sz. elején azonban a Krimben működő orosz követek jelentései, továbbá a krimi kánok és főemberek Moszkvába küldött leveleinek egykorú orosz fordításaiából az derül ki, hogy a Krimben nem használták a Kaszimmel kapcsolatos nevet, azaz a krimi tatároknál nem *Kaszim yurtu* féle kifejezés, hanem az orosz *Mescserszkij jurtnak* megfelelő olyan összetétel volt használatban, amelyben az első tag *Mecssera* volt tatárukl.⁷⁴ E tatár szónak az alapja természetesen csakis az orosz források *mecszer-mocsar* népnéve, illetőleg az ebből fejlődött területi elnevezés lehetett. Ha most meggondoljuk, hogy a tatár nyelv nyugati nyelvjárását ma is *misär-nyelvjárásnak* nevezik,⁷⁵ s tudjuk, hogy a tatár első szótagbeli *i* a XVII–XVIII. sz. folyamán *ä*-ből fejlődött, akkor nyilvánvaló, hogy a mi korunkban, azaz a XV. században ezek az emberek *mäsärnek* hívhatták tatárukl magukat, s minthogy ez az orosz okmányok *mecszer-mazsar* formájával összevág, aligha kételkedhetünk abban, hogy a kaszimovi kánság tatár lakói magukat *mäsär* (az irodalomban *misär*) alakkal jelölték. A kérdés csak az, hogy vajon megvolt-e a mélyhangú alak is, tehát az orosz források *mazsar*-ja. Nyelvésznek kell majd megmondania, hogy a tatár *mäsär* alak a *mecszerből* (*medzser, megyer*) vagy a *macsar* ~ *mazsar* formából fejlődött-e. Még pontosabban: minthogy feltételezhetjük, hogy a tatár elnevezés abból a hangalakból, illetőleg alakokból fejlődött, amely a keleti magyarban volt használatban, nem pedig az oroszban, meg kellene kísérelni e tatár szó közvetlen levezetését a magyarból.

⁷⁴ A krimi orosz követek ugyanis hazaküldött jelentéseikben mindig *Mescserszkij jurtnak* emlegetnek, s ez a kifejezés szerepel a krimi kánok Moszkvába küldött leveleinek fordításában is. Sajnos, az eredeti tatár nyelvű levelek holléte ismeretlen, valószínűleg megsemmisültek. Собр. Русск. ист. общества. 95. к. Сзпéтервár, 1895, тататни helyен.

⁷⁵ K. *Thomsen*: Das kazantatarische und die westsibirischen Dialekte. „Philologiae Turcicae Fundamenta”. I. k. 407. s. kk.

A XVII. században a kaszimovi kánság területére betelepülő orosz lakosság aligha ismerte a régi Mescsera viszonyait, aligha tudta, hogy valaha létezett ott egy *mecser-macsar* nép. Az ő idejében ott már csak mordvinok és tatárok éltek. A kérdés csak az, hogy akkor a penzai, tambovi, szimbirszki, kazányi kormányzóságok területén mégis miért neveztek egyes helységeket Mecserszkoje-nek, másokat pedig Mozsarszkoje-nek. E helynevek ugyanis az én véleményem szerint nem a régi *mecser-macsar* nép nevéből keletkeztek, hanem az ottlakó tatárok nevéből kapták orosz nevüket. A helynevek nem korábbiak a XVII. századnál, s így az ilyen nevű falvakban a magyarok nyomát keresni teljesen felesleges. A községnevek két, magas- és mélyhangú formájának a megléte azonban arról tanúskodik, hogy az itteni tatárok is használták mindkét alakot, hacsak az oroszok a tatár népvévet nem hallották egyszer *a*-val, egyszer *e*-vel. Ezt a kutatások mai állása mellett eldönteni még nem tudjuk, de így megértjük azokat a XIX. századi kutatókat, akik szerint egyes *misárok* elismerik, hogy tatáruk beszélnek, de magukat mégis *misárnak*, azaz *misár* nemzetiségűnek tartják.⁷⁶

Ez tehát annyit jelent, hogy a kazányi és a krimi, valamint az asztrahányi kánság között a XV–XVI. században, éppen a kaszimovi kánság keretei között kialakult valamiféle népi öntudat azok között a tatárok között, akik még ma is egy meglepően egységes dialektust beszélnek. Ez lehetett a kaszimovi kánság lakóinak a köznyelve, s beszélői *mäsär*, vagy más hasonló szóval nevezték magukat, amely a régi mescserek, a tatárokba olvadt magyarok nevet őrizte meg. S hogy ez a magyar örökség nemcsak a népvében mutatkozott, hosszabban idézek itt egy kiváló magyar turkológustól, aki az első világháború alatt az Esztergom melletti mohamedán fogolytáborban török nyelvi tanulmányokat végzett. Kunos Ignác a következőket írta: „Az egymást kiegészítő munkálatok egy napján egy különösebb tatár típusra terelődött a figyelmünk. Egy zömök testalkatú, jobbára alacsony vagy középtermetű, túlnyomóan szókés és kékbe játszó szemű népfaj jelent meg a mérő asztalok és mérőeszközök előtt. A kaukázusiakon kívül úgyszólván az egyetlen csoportozat, amely nem volt mongolos vonású, ritkás arcszörzetű és sárgásan barna színű. Megannyi *miser*-nek, itt-ott *tipter*-nek vallotta magát. Legott hozzáálltam a külső megjelenésben is érdekes néptörzsnek nyelvi kiaknázásához . . . Nyelvök egyébként főleg hangtani szempontból kelti fel az érdeklődést. A *cs* hang helyett főképp a szó elején *gy*-t ejtenek. Majdnem az egyedüli tatár nyelvűek, akik a *gy* hangot ki tudják ejteni.”

Kunos lejegyezte meséiket, nem-mohamedán neveiket stb. Kár, hogy azt az anyagot nálunk még nem dolgozták fel. A népmesék közt talált egyet, amely szinte azonos a magyar Jóna ördöge néven ismert mesével.⁷⁷ Ha most ehhez hozzávesszük még, hogy a mai modern nyelv kutatás megállapította, hogy

⁷⁶ Az irodalomban itt ott olvasható, hogy egyes *misárok* e nevet gúnynévnek érzik. Ennek persze megvan a saját története és oka, mégpedig a XIX. sz.-i kazányi tatárok nacionalizmusa, akik anekdotákat gyártottak a vándorkereskedő, s a kazányiaktól eltérő, számukra furcsán hangzó nyelvjárást beszélő *misárokról*, s gyakran gúnyolták őket. E sorok írójának viszont alkalma volt az elmúlt években beszélni kb. két tucat *misárral*, akik e nevet régi nevüknek tartották, s egyáltalán nem szégyeltek azt. Akadt közöttük olyan is, aki tudott arról, hogy ők a magyarok leszármazói, de alapos vizsgálataim azt mutatják, hogy ez a nézet nem nagyon régen, a tudományos irodalom hatása alatt terjedt el közöttük.

⁷⁷ *Kunos Ignác*: Tatár foglyok táborában. Budapesti Szemle, 165. k. (1916) 222–223.

a misároknek a hangsúlya a szó elején, nem pedig a szó végén van,⁷⁸ mint a kazányi tatárban és a többi török nyelvekben, akkor bizony nemcsak a történeti források sokszor bizonytalan adataival támaszthatjuk alá nézetünket, hogy a misár tatárok részben a volgai magyarok utódai. Helyesebben: olyan kipc sakok (kunok) vagy tatárokról van szó, akik beolvasztották a keleti magyarokat, átvették nevüket, bizonyos antropológiai sajátságait, sőt még nyelvüknek hatása is megmaradt mind a mai napig.⁷⁹

*

Most pedig áttérünk a *mozsari* szónak az orosz évkönyvekben való előfordulására. Mint láttuk, a XIV—XV. században az orosz évkönyvek és okmányok a *meszcer* és a *macsar* alakot használták. A XVI. sz.-ban azonban az évkönyvekben megjelenik a helynevekből oly széles területen ismert *mozsari* alak is, amit a hangsúly miatt természetesen *mazsari*-nak kell olvasni, s az egyes szám alany eset *mazsar*-nak hangzik.

Történeti előzményül hangsúlyozzuk, hogy III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462—1505) egyesítette az orosz részfejedelemségeket, kiépítette az orosz centralizált államot, s egyre sikeresebben szorította vissza a kazányi kánságot, melynek uralkodóit a következő évtizedekben nem egyszer orosz csapatok ültetik trónra, s az orosz kánjelölt legtöbbször éppen a kaszimovi kán, Moszkva hűbérese. A kaszimovi kánság története a XVI. sz. első felében a kazányiak ellen vívott szakadatlan harcok története. III. Vaszilij (1505—1533) és IV. Rettegett Iván alatt a kaszimoviak jelentős vereségeket szenvedtek.

A háborúk történetét mellőzve, mindjárt áttérünk a Kazány 1552-ben történt elfoglalását megelőző eseményekre. A Szvijaga torkolatában emelt orosz erőd, a későbbi Szvijazsszk városa rendkívül nehéz helyzetbe hozta Kazány lakóit, elzárta a volgai hajútatót, s lehetővé tette, hogy az oroszok a folyón hajókkal hatalmas sereget dobjanak a város közvetlen közelébe anélkül, hogy a tatárok azt megakadályozhatták volna. Az 1551. évi hadjárat idején is ez az erőd volt a hadműveletek központja.

Az évkönyv elbeszélése szerint IV. Iván cár itt a táborban megparancsolta Sigalej (Šejh Ali) kaszimovi „cárnak” és az orosz sereg vajdájának, hogy az egész „hegyes oldalt”, azaz a Volga jobbpartját eskessék fel a cár hűségére, s küldjék őket Kazány városa ellen. „És a cár és a vajdák megeskették a hegyi embereket, a hercegeket, a murzákat, a százados és tizedes főnököket (knyazi) és a csuvasokat, a cseremiszeket, a mordvinokat, továbbá a *mozsarokat* és tarhánokat, hogy híven fognak szolgálni . . . hogy Szvijazsszk várától nem fognak elállni, állami jobbágyként megfizetik . . .” mindazokat az adókat, amelyeket eddigi uralkodójuknak, azaz a kazányi kánnak fizettek.⁸⁰

⁷⁸ У. Ш. Байчуря: Звуковой строй татарского языка. II. Kazany, 1961, 193—194.

⁷⁹ A nagy ellenmondásokkal terhes misárok foglalkozó irodalomból csak néhány alapvető munkát idézek. Е. А. Малое: Сведения о мишпях. Этнографический очерк. «Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.» IV (1888). k.; В. А. Казаринов: О мишарях Чистопольского уезда. Уо. IV. k.; Г. Н. Ахмаров: О языке и народности мишарей. Уо. XIX. (1903). k.; Р. Т. Мухамедова: Татары-мишари. Moszkva, 1972.

⁸⁰ Львовская летопись. ПСРЛ. XX. k., 482; más évkönyvekben a *gornye ljudi* hódoltatása ily részletesen nem szerepel, de azok is megemlékeznek arról, hogy a Szvijaga torkolatában történt erődépítés után az egész kazányi föld (вся земля Казанская) békét kért a cártól. Az egész kazányi földet pedig a mollák, szeitek, seihek, ulánok, murzák s még egy sor tisztségviselő, továbbá „. . . a csuvasok és cseremiszek és a mordvinok

Bármily érdekes volna is a „hegyi emberek” átállásáról, Kazány elleni támadásukról, versengésükről, majd az oroszoktól való elállásukról s újra csatlakozásukról beszélni, — erre itt most nincs lehetőség. Most csak az oroszban többes tárgyesetben levő *mozsarov* (tb. sz. alanyeset: mozsari) népnévvel foglalkozunk. Szabályos orosz alakja ez egy *madzsar* féle hangalakot mutató népnévnek. Nyelvészetileg tehát semmi akadály, hogy a magyar népnévből származtassuk. De mi a helyzet történetileg?

A megoldást tulajdonképpen már jeleztük annak megemlítésével, hogy Juliánusz a keleti magyarokat Tyetyusi vidéken találta meg, s az évkönyv által jelzett hely nem lehet 100—150 kilométernél messzebb északra. Világos tehát, hogy itt a volgai magyaroknak egy töredékéről van szó, amely valamilyen ok folytán nem költözött át a többiekkel a Mescserába. Itt, e vidéken századokon keresztül megtarthatták nemcsak nevüket, hanem még nyelvüket is, mert úgy néz ki a dolog, hogy itt, ahol át kellett térni a földművelésre, zárt faluközösségekben éltek. A keveredés elég lassan ment, hisz e túlnyomóan csuvas környezetben a cseremiszek, mordvinok és burtaszok az orosz oklevelek tanúsága szerint még a XVIII. században sem veszítették el nemzetiségüket, nyelvüket.

Feltűnő viszont, hogy a források e vidéken a *mozsarokat* többé nem említik. Átvizsgálva több XVI—XVIII. századi kiadott és levéltárban őrzött, e vidékre való összeírásokat: ezekben csak csuvasok, cseremiszek, burtaszok és tatárok szerepelnek.⁸¹ Vajon mi lett a mozsarokkal? Hol kell keresni utódait? Legalább is így tette fel a kérdést A. F. Mozsarovszkij már 1884-ben.⁸² Ismerteti a mozsarokkal kapcsolatos idézett évkönyvi helyet. Végeredményben azt gondolja, hogy a csuvasok beolvastották őket. Erre az volna a bizonyíték, hogy a csuvasok még az ő idejében is *mizsernek*, *mizser-tatarnak*, *mizser-tutarnak*, *mescser-tutarnak*, *mescserjak-tutarnak* nevezik egyes falvak népét.

E közleményhez V. V. Radlov, a kiváló orosz turkológus egy jegyzetet fűzött. Ebben kifejti, hogy a tatár nyelvben az utóbbi századokban az első szótagos *ä* hang *i*-vé változott, mint ezt már más összefüggésben fel is használtuk, s így a valaha *mäsär*-nek mondott tatárok, kiknek ez a törzsi neve, most *misär*-nek nevezik magukat, s a Volga jobbparti kormányzóságokban laknak szétszórva. „Korábban sűrű tömegekben a kazányi kánság déli területein éltek (erre mutat nyelvjárásuk egysége), és akkoriban az orosz szomszédok mozsar néven ismerték őket”⁸³

A Mozsarovszkij által felhozott csuvas elnevezések — úgy véljük — elsősorban pedig a *mescser-tutar*, s főleg a *mescserja-tutar* azt bizonyítják, hogy itt viszonylag későn betelepedett olyan falvakról van szó, amelyek lakossága az oroszok által Mescserának nevezett területről, azaz a kaszimovi kánságból

és a tarhánok és a *mozsarok* . . .” alkotják. Ez a felsorolás az ún. *Carsztvennaja knyigában* egy békét kérő oklevél szövegének a kezdeteként van beiktatva, ПСРЛ XIII. k. 468, míg az ún. *Kazanszkij letopiszecben* a folyó elbeszélés részeként szerepel. Fontos, hogy ez utóbbi évkönyv eredetije jelöli a hangsúlyt is, s így kétségtelen, hogy a *mozsary-t mäsary*-nek kell ejteni. ПСРЛ. XIX. k. 392.

⁸¹ Список с писцовой и межевой книги г. Свяжска и уезда. Письма и межевания Никиты Васильевича, Борисова и Димитриева Андреевича Кикина (1565—1567). Kazany, 1909.

⁸² А. Ф. Мажаровский: Где искать в наше время потомков тех можар, которые в 1551 году среди поля Арского били с Казанскими верные присяге русскому царю? «Труды IV-го археологического съезда в России.» Kazany, 1884, 2. г. 17—20.

⁸³ Уо. 17.

érkezett e területre. Valóban az orosz időkben, a XVII. században, a krimi és nogaj-tatárok elleni védővonal kiépítésénél a kaszimovi kánság felszámolása után szép számmal telepítettek e területre Mescsera-beli tatárokat, kik magukat *mäsär*-nek nevezték.

Az 1551-ben itt talált *mozsarok* viszont, akiket a csuvasok nem nevezhettek *mescser-tutari*-nak, eltűntek, elvándoroltak, s nyilván ők is azoknak a mescserabelieknek a számát szaporították, akik az orosz keleti kolonizációt előkészítő katonai megszállás fegyveres erőinek egy részét szolgáltatták a volt kazányi kánság keleti területein, elsősorban Baskiriában. Mielőtt azonban erre rátérnénk, még egy nálunk is közismert forrásadattal kell foglalkoznunk.

Arról a Szmirnov nyomán Munkácsi által közölt 1539. évi IV. Iván által kibocsátott oklevélről van szó, mely Jenyikejnek, Tyenyis fiának, Kugusev fiának bizonyos jogokat ad Tyemnyikovban. Saját fordításomban a szöveg így hangzik: „elrendeltem, hogy a tarhanok, baskirok és mozserjanok közül való tatárok felett, kik Tyemnyikovban élnek, ítélhessen és bebörtönözhesse azokat a régi szokás szerint, ahogyan apja, Tyenyis ítélte és börtönözött.”⁸⁴

Az oklevél az ún. *tarhannye gramoty*, tehát a kiváltságlevelek műfajába tartozik. Bíraskodási jogot biztosít, s ez nem szokatlan ebben a korban. Tyemnyikov azonban a Mescsera része volt 1539-ben, ennek ura pedig Sigalej (Sejh Ali) kaszimovi „cár” volt 1537–1546 között. Ő az, aki a moszkvaiakat állandóan jelentős sereggel segíti. Alattvalóit ekkoriban egyes orosz oklevelek *mescserszkie kazakinak* is nevezik. Furcsa, bár nem megmagyarázhatatlan, hogy e területen miért a moszkvai nagyfejedelem, s nem Sejh Ali ad bíraskodási jogot még akkor is, ha ő a moszkvai fejedelem hűbérese. Nagyon nehéz azonban elképzelni, hogy mohamedán ember keresztény embertől kérjen bíraskodási jogot mohamedán ember felett. Az okmányokból az derül ki, hogy a kaszimovi kán jogait csak 1621-ben korlátozták, de ítélkezési joga a tatárok felett még ekkor is megmaradt.⁸⁵ Régi jogokra hivatkozni is nehéz volt az adott esetben, hisz Tyemnyikov városát csak 1536-ban helyezték át a Moxsa mellé, mai helyére.⁸⁶ Különbözik pedig ugyanez a Jenyikej 1573-ban a cártól egy minden tekintetben hitelesnek látszó cári oklevéllel visszacapott Tyemnyikovban egy kocsmát, amely nagyapjáé, apjáé és az ővé volt, s „Kazány bevétele után adományként adtuk Sigalej Sigalejovicsnak . . .”, a kaszimovi fejedelemnek.⁸⁷ Minthogy a kocsmát csak 1536 óta létezhetett, s az akkor Jenyikej nagyapjáé volt, hogy kaphatott ő 1539-ben bírói jogokat? 1539-ben a családfő még Jenyikej nagyapja volt.⁸⁸

Mindez szemünkben gyanússá teszi az 1539. évi oklevelet. S gyanúnkban még jobban megerősít bennünket ez a szövegrész: „. . . a tarhanok, baskirok és mozserjanok közül való tatárok felett . . .” A mondat így érthetetlen. Helyesen így volna: „. . . a baskirok, mozserjanok és tatárok közül való tarhanok felett . . .” Ettől függetlenül ez az egyetlen általam ismert irat, amely az

⁸⁴ Szmirnov a szöveget az Известия Тамбовской ученой архивной комиссии XXIII (1889) k.-ból vette, ld. melléklet, 30–31.

⁸⁵ Lásd a cár 1621. X. 16-i levelét В. В. Вельминов-Земнов: Исследование . . . III. k., 34–36.

⁸⁶ „Ezen a tavaszon Tyemnyikovot más helyre, a Moxsa folyó mellé helyezték.” «Пискаревский летописец. Материалы по истории СССР. Москва, 1955, 33.

⁸⁷ Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. XXIII. k., 2. melléklet, 31. l.

⁸⁸ Vajon miért vették el tőle a kocsmát 1553-ban Sigalej javára, hisz Jenyikej is ott volt 1552-ben Kazány bevételenél „a tyemnyikovi mordvinokkal”? Царственная книга. ПСРЛ. XIII. k., 2. r., 507.

1560—70-es évek előtt baskirokat említ, mégpedig a Volga jobb partján. Ez legfeljebb csak Baskiria becsatolása után volna lehetséges.

Így persze a *mozserjan* népnév is gyanús környezetbe kerül, legalább is ebben az oklevélben. Ez a névalak sehol másutt nem szerepel az orosz forrásokban, s ebből képzett helynév sincsen. Nyelvészetileg persze szintén be lehet bizonyítani, hogy összefügg a magyar népnévvel, vagy talán inkább a tatár *mäsär* alakkal, s ez történetileg nem lehetetlen, mert a tyemnyikovi tatárok is ezt a nevet viselték.

Ezzel a volga-menti magyarsággal kapcsolatos kutatásainkat le is zárhatnánk, bár van még egy következő fejezet, a mescserek, mozsarok kelet felé vándorlása, melyek eredményeként a misár-tatárok Baskiriában az orosz kormányzat támaszai lesznek, s megkapják a lázadó baskirok földjeinek egy részét. Erről a keletre vándorlásról rengeteg adat maradt fenn, s ezek felhasználásával kívánjuk majd a volgai magyarság egész problematikájáról készítenő, már jelzett monográfia utolsó fejezetét megírni.⁸⁹

Й. Переньи

Проблема венгров, оставшихся на Востоке

Мещера, мочарин, мочары и мшары

(Резюме)

Венгры (угры русских летописей) в конце IX в. переселились с Черноморских степей на территорию настоящей Венгрии, и тем самым спаслись от преследующих их печенегов. Однако, часть их была отрезана от массы венгерских племен и осталась где-то «на Востоке». В 30-тых годах XIII в. их нашел венгерский монах Юлиан «около Волги», вероятно в районе Тетюши в ТАСР. По мнению большинства исследователей они были разгромлены монголами и остатки их влились в соседние народы.

Однако, восточные источники в течение XIV—XV вв. упоминают еще несколько раз народ и территорию «маджар», что и есть самоназвание венгров. Это название стало общенародным вследствие того, что ведущее племя венгерского племенного союза называлось «меджер», позже «медьер». Из «маджара» позже стало «мадьар», но эти изменения произошли уже в нынешней Венгрии. На Востоке *маджар* и *меджер* (такие дублеты часто встречаются в венгерском языке) были параллельно использованы для обозначения одного народа, лучше сказать, племени, в котором объединились все венгры, оторванные от 7 племен венгерского союза, переселившегося в Карпатский бассейн.

Эти венгры (маджары, меджеры) после ухода других племен стали подданными Волжской Болгарии, а позже Золотой Орды. Там, на берегу Волги жили они до конца XIII в., когда в Орде началась феодальная междоусобица. Маджары участвовали во внутренней войне на стороне Ногая. Когда хан Токта окончательно победил Ногая, его союзницы, буртасы и маджары должны были спастись от победоносных татар, желающих приобрести их богатые пастбища.

Но куда они ушли? Русская Толковая Палая около 1350 г. упоминает, первый раз в русских источниках, один народ под именем «мещера» и русские летописи скоро определяют и их местопребывание около Оки, приблизительно там, где в настоящее время находится Мещерская низменность. Здесь надо подчеркнуть еще раз, что слово *мещера* до 1350 г. нет в русских источниках, потому что тогда еще мещера жили далеко от русских.

В «Мещерах» (народное название скоро стало означать и территорию) по одной русской грамоте живет между прочим «мочарин» (другая форма: «мочярин»). Это *мочарин* читался конечно «мачарин» «мачярин», следовательно он является правильной русской

⁸⁹ Ezúton is szeretném kifejezni legmelegebb köszönetem Bereczki Gábor, Gulya István és Kiss Lajos barátainnak, kik adatokkal és irodalom rendelkezésemre bocsátásával megkönnyítették munkámat.

forme de *маджара* des sources orientales, comme les «мажары» (lire: «мажары») des autres sources russes.

Si nous prenons en compte plusieurs dizaines de noms de localités peuplées dans le bassin de l'Oka-Volga sous la forme: Мещерское et Можарское et t. d., il n'y a aucune raison de douter que les noms mentionnés reflètent un doublet hongrois du nom national: маджар ~ меджер.

L'auteur démontre sa thèse non seulement par des arguments linguistiques, mais aussi par des sources écrites, connues à l'époque.

À la fin, l'auteur esquisse les traits généraux et le destin ultérieur de la Mещера. Au XVe s. en raison de la politique des grands princes de Moscou se forme le Khanat de Kasimov, dirigé contre le Khanat de Kazan.

Le territoire du Khanat de Kasimov couvrait une grande partie de la «Mещера» et les habitants de cette région étaient appelés ulus de Kasim, plus tard ulus de *mäšer*. À la fin du XVe s., quand existait encore plusieurs États tatars, il y avait des noms nationaux et populaires. Dans l'État, les habitants se battaient contre le Khanat de Kazan et même le Khanat de Crimée, on peut dire que presque naturellement il y avait un autre nom national, différent de celui du tatar. De même, le nom de la Mещера de Kasimov a été obtenu, en raison de ce que le territoire était appelé en tatar depuis longtemps *mäšer*. Les Mещера-hongrois, en raison de cela, qui étaient nombreux sur leur territoire, augmentaient chaque jour, dans la première moitié du XVIe s. ils se mêlaient aux masses tatarques. Les descendants de ces *mäšer* et à l'époque actuelle sont appelés «мишэр»-ами, en russe *мишарями*.

J. Perényi:

Le problème des hongrois restés en Orient

Meščera, mačarin, možary et mišary

(Résumé)

Les hongrois persécutés par les peuples du Caucase quittèrent, à la fin du IXe s., les steppes de la Mer Noire et occupèrent le bassin des Carpates, leur patrie actuelle. Mais une partie de l'alliance de tribus fut coupée et resta quelque part «en Orient». C'est à côté de l'Étil (Volga) que les trouva le moine Julien aux années trentes du XIIIe s. Leur territoire devait être dans les environs de la ville actuelle Tétéuš de la République Tatarque dans l'URSS. Selon l'avis des chercheurs, ils furent dispersés par les mongols et leur reste s'assimila aux peuples voisins.

Mais les sources orientales mentionnent encore le peuple et le territoire du peuple «маджар» aux cours de XIV—XVe siècles. C'est le nom que les hongrois utilisent encore aujourd'hui pour désigner eux-mêmes. Le nom est le doublet de «medžer» qui fut le nom du premier tribu. Des doublets pareils sont en abondance dans la langue des «магяры» d'aujourd'hui.

Selon l'auteur, les *маджары* ne furent annihilés par les tatars. Ils restèrent sur place jusqu'à la fin du XIIIe s., quand ils se sont mêlés dans une guerre intérieure de la Horde d'Or. Étant sur le côté des vaincus, ils durent quitter leurs pâturages.

Au milieu du XIVe s. on trouve un peuple nommé *mešcer* dans les sources russes aux environs du fleuve Oka. Leur territoire s'appelle *Meščerskoie* où vive un peuple dont l'individu s'appelle *mačar*. L'auteur prouve par plusieurs arguments que les *mačars* et les *meščers* sont identiques avec les *маджары* des sources orientales. L'argument le plus sérieux est que les *mačars* ~ *meščers* plus tard commencèrent à se répandre vers l'Est et leurs traces nous trouvons dans les noms de lieu: *Meščerskoie* et *Možarskoie* jusqu'à l'Oural. Mais, au cours du XVe s. se forma le Khanat de Kasimov, un moyen de la politique extérieure du grand-prince de Moscou dirigée contre le Khanat de Kazan. C'était un refuge de tous les tatars rebelles de Kasan et de la Crimée. Le centre de cet État-tampon se trouva dans la *Meščera* et les tatars se mêlèrent avec les *маджары* ~ *meščers*. Pour se distinguer des sujets de Kasan et de la Crimée qui s'appelaient tout simplement *tatars*, ils commencèrent à s'appeler *mäšer*, un nom qui au cours du XVIIe s. se transforma en *mišer*. C'est le nom d'une partie des tatars vivant actuellement dans l'URSS. Les *mišer* parlent encore un dialecte bien différent qui est caractérisé par une unité surprenante.

Barta Gábor:

Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig

1971 utolsó hónapjaiban, a Dózsa György születésének feltételezett 500. évfordulójára tervezett emlékvé elkészületei kapcsán, megbízást kaptam Fekete Nagy Antal kéziratban maradt, 1514-ről írott monográfiájának átdolgozására. A munkával elkészülvén, az 1973-ban megjelent a Gondolat kiadónál.¹ A parasztháború történetéről kialakult hagyományos kép erősen módosult benne — de, mint ezt az Előszóban magam is jeleztem,² a nyitva maradt kérdések száma változatlanul magas maradt. S ahogyan utólag visszatekintek a kész könyvre, az örök kétely újra megkísért, most már olyan mozzanatokkal kapcsolatban, amelyeket akkor rég eldöntöttnek ítéltm.

Néhai Kluch Jánosnak azt a figyelmeztetését, mely szerint forrásaink közül több azt állítja: Dózsa önhatalmulag lett a keresztes serege vezére, általában nem szó-kás figyelemre méltatni. Mikor a készülő monográfia munkahelyi vitáján Bácskai Vera ismét fölvetette ezt a kérdést, a hagyományokhoz híven magam sem tartottam érde-mesnek foglalkozni vele. A vezéri kinevezés históriáját ugyanis egymástól nyilvánvalóan függetlenül alkotó auktorok (Szerémi, illetve az Istvánffyban összegeződő humanista elbeszélések) egymáshoz igen hasonlóan örökítették meg.³

A monográfia megírásának utolsó napjaiban — Szűcs Jenő segítségével — módosítottam az úgynevezett „ceglédi kiáltvány” keletkezési időpontjáról addig általam is vallott régi nézetet. Ekkor figyelmemet elsősorban az kötötte le, hogy ez a módosítás feloldja a fegyveres felkelés kitérésének a kötetben kialakított új időrendjével szembe-állítható egyetlen komoly ellenérvet.⁴

Már csak utólag figyeltem föl még egy következményre. A „ceglédi hadparancs” június közepére datálásával a Székely Dózsa Györgyre vonatkozó, időben legelsőnek tekintett adatot iktattuk ki a sorból. A kereszteshadjárat, illetve a parasztháború okle-veles forrásaiban így az addig második említés került az első helyre: az pedig csak június első napjaiban kelt! (Közbevetőleg megjegyezve: Fekete Nagy Antal megjelenés előtt álló Okmánytára Székely György pályafutásáról, személyéről nem hozott új anyagot,

¹ Barta Gábor — Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973.

² Uo. 7.

³ Kluch János: Adalék az 1514-iki porlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. *Történelmi Tár*, 1905, 273, Bácskai Vera kételyeinek időközben írásban is kifejezését adta, vö. Valóság, 1974/6, 95. Egyébként minden ismertebb földolgozás a kinevezésről tud: Márki Sándor: *Dózsa György*. Bp. 1913 (Magyar történeti életrajzok sorozat) 56. s. kk., *A magyar nemzet története IV. Fraknoi Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora*. Bp. 1896. 402, *Féja Géza: Dózsa György*. Bp. 1939. 85. s. kk., *Hóman Bálint — Szekfű Gyula: Magyar történet*⁶ II. Bp. 1936. 586, *Magyarország története*² I. Bp. 1967. 149. (A vonatkozó részt írta Székely György.)

⁴ A „ceglédi kiáltvány” keletkezésének időpontját a monográfia eredményeit fölhasználva annak lektora, Szűcs Jenő helyesbítette, az Akadémián 1972 szeptemberében tartott nemzetközi konferencián fölolvasott referátumában. Időközben megjelent a *Valóság* 1972/11. számában.

az általam itt számításba vett források, melyek lényegesebb darabjai többnyire már ismertek, csak hallgatásukkal tanúskodnak.)⁵

A kinevezés eddig általam is helyesnek vélt időpontja, április 24-e, és az első okleveles említés között tehát legalább öthetes hiátus keletkezett. Ez a tény végül arra készítetett, hogy legalább is ellenőrizni próbáljam saját eddigi álláspontomat — s vele történeti hagyományunk idevágó részleteit.

Az ellenőrzésből a kérdés új megválaszolásának kísérlete lett, s ha nem is általom magam azzal, hogy a problémákat végleg megoldottam volna, bízom benne, hogy az a hipotézis, amely tanulmányom végeredménye, legalább részben hozzájárulhat 1514 történetének jobb megismeréséhez.

*

A készülő kereszties hadjárat vezetésére vonatkozóan a leghitelesebb források nyilvánvalóan az arra vonatkozó hivatalos iratok lennének. Ilyenek azonban sajnos nem állnak rendelkezésünkre. A hivatalosnak minősíthető korabeli oklevelek először, mint említettem, június elején nevezik nevén Székely Györgyöt, már mint a felkelők vezetőjét. Ulászló király kancelláriája június 3-án állította ki annak a Mykolas nevű udvaroncnak a *salvus conductus*-át, akit az uralkodó „... Székely Györgyhez, aki most ellenünk és országunk ellen fölkelt...” — küldött.⁶ Június 7-én a Déván tartózkodó Thuróczy Miklós erdélyi alvajda levélben értesíti Szeben városát a felkelés kirobbanásának körülményeiről. Az alvajda tudomása szerint „... ezeknek a felkelőknek vezére Székely György...”⁷ A parasztvezér neve ezekben a napokban bejárja az egész országot. Június 16-án Hont, Pest, Nógrád és Heves megyék a keresztiesek ellen hadba szállt nemesség támogatását kérik Abaúj megyétől. Szerintük a parasztok „... annak a Székely Györgynek, nyilvános rablónak és annyi baj fejének...” vezetésével a Tiszán túl a Maros folyótól Váradig és Debrecenig majdnem minden nemest kiirtottak.⁸ A II. Ulászló által több mezővárosnak ténny június elején kiadott kegyelemlevélben az illető helységeknek az volt a bűnük, hogy esatlakoztak „... egy bizonyos Székely Györgyhez, nekünk és országunknak nyilvános és nyilvánvaló ellenségéhez és ellenfeléhez, aki tudnillik a keresztiesek kapitányának mondja magát...”⁹

A királyi kancelláriának a vezér nevét is tartalmazó következő oklevele július 13-án készült. Ulászló Podmaniczky Jánosnak adományozta Szakolyi János két, Torontálban fekvő várát, mivel „... ezen Szakolyi János... Székely Györgyhez, ezeknek a gonosztevőknek fejéhez és vezéréhez, nekünk és ezen országunknak nyilvános ellensé-

⁵ Fekete Nagy Antal kéziratban maradt Okmánytárát Érszegi Géza, Kenéz Győző és Solymosi László szerkesztésében és kiegészítéseivel az Akadémiai Kiadó fogja megjelentetni. A Dózsára vonatkozó első adat ezek szerint még mindig az az 1507-i oklevél, melyet Szabó Károly és Szádeczky Lajos tett közzé (Székely oklevéltár III. [Kolozsvár 1890] 164, vö. *Márki S.*: i. m. 9 és 28). Feltéve persze, hogy a két személy azonos — de ezt eddig bizonyítani nem sikerült, vö. *Pataki József*: Dózsa György életútjáról. Korunk (Kolozsvár), 1971/8. 1149.

⁶ Ulászló király 1514. jún. 3-án Budán kiadott menlevele, Fekete Nagy Antal Okmánytárában (= Történelmi Tár 1904, 221): „... ad Georgium Zekel, qui nunc contra nos et hoc regnum nostrum insurrexit...”

⁷ Thuróczy Miklós alvajda 1514. jún. 7-i dévai levele (Okmánytár = Székely Oklevéltár V, 49): „... Georgius Zekel ductor ipsorum (cruciatorum)...”

⁸ A négy megye levele, 1514. jún. 16., Szentlőrinc (Okmánytár = Századok, 1872, 444): „... rusticana sevitia... ductu illius Georgii Zekel publici predonis et tanti mali capitis efferbuit...”

⁹ Ulászló kegyelemlevelei Kengyel, Kölesér és Körösszeg lakóinak, június végén (Okmánytár = *Márki S.* i. m. 359 és 368): „... cives... cuidam Georgio Zekel nostro et huius regni nostri publico et manifestó hosti et inimico, qui videlicet capitaneum cruciferorum se esse asserit, adheserunt...”

géhez csatlakozott”.¹⁰ A temesvári kivégzésekről s a háború végéről kövendi Székely Miklósnak, a német császár mellett levő magyar követnek küldött hivatalos beszámoló pedig (július 24.) a következőképpen beszél hősről: „ez a Székely György, ennek a lázadásnak szerzője . . .”¹¹

A további királyi oklevelek, vagy egyéb hivatalosnak tekinthető iratok nagyjából ezeket a kifejezéseket öröklék, illetve variálják. Ez a felfogás jellemzi az 1514. évi törvényeket, és Werbőczy Tripartitumát is.¹²

A parasztháború ideje alatt, vagy közvetlenül annak befejeződése után keletkezett magánjellegű levelek, híradások sorában a keresett név először egy datálatlan, feltehetőleg június első napjaiban Lippán frt levélben kerül a szemünk elé: Künisch Mátyás, Brandenburgi György őrgróf udvari papja a nagylaki csata körülményeiről számol be röviden urának, s kétszer is említi, minden magyarázat vagy jelző nélkül, „a Székely Györgyöt”. Hasonlóképpen csak a pusztá nevet örökítette meg az az aláírás nélkül ránk maradt levél, melyben valamikor június végén Országh János szerémi püspök egy familiárisa frt patrónusának a felkelők tetteiről. S végül Künisch-hez hasonlóan egyszerűen „a Székely Györgyöt” emlegeti Sayczlich János kassai harmincados június 21-i szikszói üzenete.¹³

Betinus de Comitibus gróf, Budán levő császári követ június 15-én állított össze elég részletes beszámolót tapasztalatairól, s természetesen megfelelő teret szentelt a szeme előtt megindult felkelésnek is. A ránk vonatkozó rész szó szerint így hangzik: a paraszt-keresztesek „követelni kezdték a szabadságot, sérelmeik megbosszulását, követeléseik teljesítését, a főpapok, papok és az ország más előkelőinek megsemmisítését és elpusztítását . . . és hogy ezt és egyebeket könnyebben véghezvihessék, egy bizonyos Györgyöt, aki nemes családból származott és vitézlő katona volt, királyukká, vagy vezérrüké választottak . . .” (Következik a felkelők pusztításainak leírása, majd a csanádi püspök kivégzésének története.)¹⁴

A vitézlő katona (miles strenuus) jelzöt éppen Dózsa e napokban közismertté lett „ceglédi kiáltványából” ismerjük — de Betinus ezen túl már a családnevet sem halotta (vagy nem értette) meg.

Antonio Suriano, a velencei köztársaság budai követe még hetekkel később, július 29-én is csak annyit frt haza, hogy „. . . Székely György, aki ezeknek a parasztoknak királya lett . . .”, vereséget szenvedett és kivégezték.¹⁵ Egy Niccolò de Zuane nevű velen-

¹⁰ Ulászló adománylevele, júl. 13, Buda (Okmánytár = Századok, 1972, 1022): „. . . Joannes de Zokol . . . Georgio Zekel, capiti scilicet ac duci ipsorum malefactorum et publico hosti nostro et huius regni . . . adhesisse dicitur . . .”

¹¹ Az Okmánytárban (= Történelmi Tár, 1891, 337): „Georgius ille Zekel, author huius seditionis . . .”

¹² 1514. évi 1. törvénycikk; Tripartitum, Pars III. titulus 25. § 2.

¹³ Künisch levele az Okmánytárban (circa 1514 V. 31., Nürnbergi áll. levéltár, Brandenburgica N. 1052/4, OL Filmtár): „Zo wyr dem Czekell Georgenn siben her phan abgeschlagen vnd geschossen habenn. Vorderlich des Bathorj Istwans phan den guldenen, den ym konielich maicstat zu der hauptmannschafft der vntern tail dißlandts hoth gebenn, den haben wyr drey tag mit andern ym schloß gehabt, wan der Czekell Georg heth yn ym zu Nadlag abgeschlagen.” A névtelen levél az Okmánytárban (= Történelmi Tár 1891, 340), Sayczlich levele ugyanott, vö. *Márki S.*: i. m. 320 s kk.

¹⁴ Az Okmánytárban. Első közlése: Történelmi Tár, XIII. 251, de Mircse János az évszámot tévesen 1513-nak olvasta. „Nam rustici predicti libertatem vindicare, injurias ulcisci, eorumque decreta exequi cupientes, prelatos, clericos et ceteros ipsius regni proceres suppressere et destruere . . . ceperunt, et ut hec et alia commodius perpetrare valeant, quendam Georgium ex nobili familia ortum militemque strenuum in eorum regem, sive duem delegerunt . . .”

¹⁵ Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Magyar Történelmi Tár, XXIV (1887). Közli *Wenzel Gusztáv*, 261: „. . . Et quel Cecol Giorgio, che si hauea fato Re di questi Cruciatu . . .”

cei polgár ugyancsak Budáról küldött szülővárosába egy, a felkelésről elég részletesen beszámoló levelet augusztus 10-én. Az ő tudomása szerint a parasztok „... elfoglaltak egy Zenadin nevű helyet (= Csanád), amely egy gazdag püspöké volt . . . , (ez utóbbit) elfogták . . . és karóba húzták. És, röviden szólva, vezért választottak, akit királyuknak mondtak, Székely Györgynek hívták, személyében nagyon kiváló ember, és maga is magyar . . .”¹⁶

Az ország határain túl följegyzett hírek között még később találkozhatunk csak hősünk nevével. Az első értesülések egyenesen zavarosak. A június 16-i budai hírekre hivatkozó német röplap (a „Wunderzaichen” néven ismert irat első bővítése) a „ceglédi kiáltvány” bevezető sorainak parafrázisához kapcsolva egy teljesen idegen hangzású nevet közöl. A szöveg szerint a keresztetek „... egy főembert választottak, akit királynak neveztek, s az így írt: Melchior Bannser Isten kegyelméből a keresztetek áldott népének királya, a magyar királynak barátja és alattvalója és nem a főpap, báró és lovag uraké . . .” A részletet megtalálták a „Wunderzaichen” egy korábbi példányára kézzel rávezetve is, lényegtelen kifejezésbeli eltérések mellett azzal a módosítással, hogy a kiáltvány első soraiba iktatott új név itt „Melchior Banckwr” formában szerepel. Székely György nevét a röplap csak a temesvári kivégzést is elbeszélő újabb toldással bővített (tehát már jóval későbbi) harmadik változatán olvashatjuk, „Zägl Jörg” alakban.¹⁷

A felkelő parasztok vezérééről, úgy tűnik, először a pápai udvar értesült hitelesen. Pietro Lando, Velence római követe július 2-án azt jelenti haza, hogy a lázadók „... fejet tettek maguknak, Cheler (!) György nevűt, és elfogták a csanádi püspököt és megölték és karóba húzták . . .”¹⁸ A híradás körülbelül akkor érkezhettek a köztársaságba, mikor Marino Sanuto július 10-én azt jegyezte be krónikájába, hogy Vegia-ból Zuan Moro magyarországi újdonságokat jelentett, közöttük a furcsa értesüléssel: a lázadó parasztok vezetője a horvát bán.¹⁹

Pietro Lando július 12-én kiegészítette előző beszámolóját. Németországból kapott hírré hivatkozva közölte: „... az összejött nép új királyt választott, alacsony sorból, és ez a következőképpen írja magát: Én, Melchior Vansar, a keresztetek áldott

¹⁶ Uo. 278: „... E tra le altre cosse i feno, capitorono a un locho se chiama Zenadin chera de vno Vescouo homo da bene, et lo preseno . . . poi lo impallo. Et breuiter narando, feze vn capo tra lhoró chiamato re, chauea nome Sechel Giorgi, valentissimo homo dela persona, e de Hongaro proprio . . .”

¹⁷ Az Okmánytárban, utolsó kiadásának dátuma: jún. 15-e után. Vö. *Márki S.*: i. m. 181/31. és 196/12. jegyz. „... Die selbigen haben eynen haubptman auffgeworffen, dem sie ein kuenig nennen, welcher sich also schreibt: Melchior Bannser auß goetlicher gnaden eyn kuenig des gebenedeyten volcks der creuetzer, ein frewndt und unterheniger des ungerischen kuenigs und nicht der herren prelaten banner herren und ritter . . .” A kézzel írott rájegyzés: „Melchior Banckwr ain koenig des gebenedeyten volcks des creitzs, aber underthenig dem koenig zu Ungern, aber den pischouen und grossen herren mit (sic!) . . .”

Az itt felsorakozó anyag alapján az is kiderül, hogy 1514 júniusától Budán szilárdan hitték: György vezért a parasztok királyukká tették. Ennek értelmében *Márki S.* (i. m. 186 sk.) és a monográfia (277) feltétel nélküli elutasító álláspontját nehéz lenne fenntartani. A „dux”, a „princeps” szavak téves fordításának ugyan valóban lehetett köze a dologhoz, de azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az itt olvasható budai híradások az eddig cáfolhatatlan ellenérveként kezelt ún. „ceglédi hadparancs” közismertté válása után keletkeztek. Dózsa tüzés vaskoronája talán mégis több volt, mint egy lázadó lovag hagyományos büntetése?

¹⁸ Az Okmánytárban. (Regestáját közölte *Óváry Lipót*, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi bizottmányának oklevélmásolatai. Első füzet. Bp. 1890. N° 1061.) „... populi . . . havevano facto uno Capo nominato D. Zorzi Cheler et havevano preso el Vescovo Cgozadino et morto et impallato . . .”

¹⁹ *Sanuto*: i. m. 257: „... E li diti popoli haueano electo lhoró Capitanio il Ban di Croatia etc. . . .”

népének választott királya, a magyar király barátja és a főpapok, bárók és nemesek ellensége; és ez a nevezett(?) választott királynak alatta van egy Székely György nevezetű, eddig a keresztések megszámlálhatatlan sokaságának főkapitánya . . .”²⁰

A parasztháború történetéről Rómában már 1514. augusztus 31-én kerek kis összefoglalót gyártó Janus Vitalis Panormitanus a következőképpen írt: „. . . a parasztok két részre osztott óriási tömege az egyik részének Melchior Moudert — így hívták — parancsolta vezetőül, aki ezeket mondotta: Melchior, Isten kegyelméből a keresztések áldott népének királya, Lászlónak, Magyarország és Csehország királyának barátja és alattvalója, a hegyi Szent Mártoni kardinális szentatya kiválasztotta, és a Pannoniában uralkodó főpapoknak, báróknak és másoknak ellensége; a másik résznek pedig Székely Györgyöt — mert itt ha valaki Székelyföldről való, Székelynek nevezik — jelölték ki vezérül, aki azokat a címeket a másiktól magának elvette . . .”²¹

Az okleveles anyagból annyi minden kétséget kizáróan kiderül, hogy Székely Györgyöt, mint a felkelt parasztok vezérét a nagylaki események híre teszi ismertté. Ennek bizonyítására elegendőnek érzem rámutatni, hogy neve először olyan iratokon szerepel, amelyek a marosmenti fordulatra való első királyi ellenintézkedésekkel vannak összefüggésben,²² illetve a nagylaki csatáról ránk maradt első hiteles híradást tartalmazzák. Valószínűleg hasonló értelemben hivatkozik a Maros folyóra a négy megye segélykérő levele is. Betinus és Zuane tudósítása pedig kifejezetten összekapcsolja György megválasztását a csanádi püspök halálával, s lényegében hasonló értelmű a Wunderzai-chen első folytatása is (az ott olvasható névre lentebb kitérek).

Viszont a felkelés éppen a nagylaki drámával veszi kezdetét:²³ ez a megállapítás tehát csak azt jelenti, hogy a fordulat pillanatától bizonyosan Székely György áll a parasztok élén. Azt a lehetőséget, hogy már korábban is viselt valamilyen fontos funkciót, ez még nem zárja ki.

Ez esetben viszont magyarázatot kell találnunk arra, hogy a június 3-a előtti, a hadjárattal kapcsolatos írások miért nem tartalmazzak utalást személyére. Igaz, a királynak ápr. 24-én Beriszlóhoz küldött utasítása a reguláris hadakkal foglalkozik, s Bakócz másnapra keltezett toborzási fölhatalmazása (az erdélyi püspök részére) sem olyan jellegű íromány, hogy a keresztések hadvezetési problémáira okvetlenül ki kellene térnie. Bakócz két egymást követő leltítő rendelkezéséből (május 15. és 24.) már inkább hiányolhatjuk a keresett hivatkozást, akárcsak a király május 24-i általános kegyelmi parancsából — de még ezek sem tekinthetők perdöntőnek.²⁴

²⁰ Okmánytár (= Velencei áll. levéltár, Dispacci di Roma, 1514, N. 67. OL Film-tár): „. . . et per uia di Allemagna ha hoggi intenso S. Sta essere da quella commosa plebe eletto un nouo re de infima conditione, che se sotto scriue a questo modo: Jo Melchior Vansar eletto re del popolo benedetto delli Cruciat, amico del re de Ungaria et inimico de prelati, baroni et nobeli, et che detto eletto re ha sotto di se uno chiamato Georgio Zekel fin hora capitano generale de una innumerabel multitudine de Cruciat . . .”

²¹ *Sanuto*: i. m. 296: „. . . ac ingente rusticorum bipartita copia Melchiorum Moudert (ita enim appellabatur), alteri presidere iubent, qui ita dici uoluit: Melchior Dei Gratia rex benedicti populi cruciferorum, amicus, et subiectus Ladislai Ungariae, Boemiae etc. regis et electus sancti patris cardinalis sancti Martini in Montibus, ac inimicus praefatorum et omnium Pannonio praesidentium regno, alteri uero Georgium Siculum, nam ibi etiam ut aiunt quidam ex Sicilia Siculi appellantur, deligunt ducem, qui esodem titulos ab altero sibi assumpsit . . .”

²² Május végén-június elején a királyi tanács ülésén foglalkoztak a felkeléssel, a királyi küldönc ezután indult útnak, vö. *Barta G. — Fekete Nagy A.*: i. m. IV./6. fej.

²³ A felkelés voltaképpen ki-robbanásának időpontjáról: *Barta G. — Fekete Nagy A.*: i. m. III./5. fejezet.

²⁴ II. Ulászló utasítása Beriszlóhoz: Dl. 104273; Bakócz felhatalmazása az erdélyi püspöknek: ld. *Márki S.*: i. m. 77; királyi utasítás a hazatérők kímelésére: Századok, 1972, 1018; Bakócz parancsa a toborzás beszüntetéséről (V. 15.) vö. *Márki S.*: i. m. 104/

Komolyabban kell számolnunk viszont a ténnyel, hogy az eseményekről eléggé részletesen, sokszor szenzációkra vadászva beszámoló egykorú magánlevelezés sem látszik tudni Székely Györgyről. Május 8-án irt Selmecebányára egy budai polgár hosszabb levelet, s abban beszél a toborzásról, Bakócz érsekről, Beriszlóról — de a keresztetek parancsnokáról szót sem ejt. Május 26-én kelt, ugyancsak Budán, Stek János orgonista levele, szintén sok érdekes részlettel — de megint csak minden, az önkéntesek vezérletére való utalás nélkül. S végül hallgat Székely Györgyről az a május 31-i budai cseh levél is, amelyik először ad részletesebb tudósítást az alföldi eseményekről, s a marosmenti véres fordulatról. Pedig ennek szerzője már Báthory István fellépéséről, sőt az egyébként teljesen jelentéktelen Ravazdy Péterről is tudott!²⁵

S hiába keresünk bármiféle utalást egy feltételezett korábbi funkcióra a Székely Györgyről egyre sűrűbben megemlékező, imént tárgyalt május utáni oklevelekben is. Ennek pedig csak két magyarázata lehet. Vagy valóban teljes ismeretlenségből verekedte föl magát a felkelő sereg élére; vagy utólag szándékosan elhallgatták a keresztetek között viselt korábbi rangját. Az emlékanyag pusztulásának véletlenjeivel itt nem kell számolni, hiszen összességében már igen nagyszámú adattal rendelkezünk.

Szándékos elhallgatásra a királyi kancellária által kiboocsátott oklevelek és Bakócz Tamás iratai esetében gyanakodhatnánk. Az érsekről el lehetne képzelni, hogy mikor a vállalkozás balul ütött ki, s ezért sokan őt tekintették felelősnek, nem igen emlegette a vezér kijelölésében elkövetett esetleges baklövését. A kormányzat pedig éppen rá való tekintettel, vagy pedig saját felelősségének kisebbitésére nyúlhatott hasonló eszközökhöz.

Meg kell vallanom, az ötletet nem tartom különösebben jónak. A hivatalos megnyilatkozásokban a legcsekélyebb áruló nyomot sem vagyok képes fölfedezni. A június 3-i menlevél „most” szócskáját ugyan érthetjük talán „most már”-nak is (s ez esetben egy előző funkcióra utalna), de egyszerű időhatározóként is felfoghatjuk, amely a lázadás friss keletére utal. A többi irat, mint láttuk, kifejezetten ismeretlenként állítja elének Székely Györgyöt („egy bizonyos”). A későbbi kancelláriai gyakorlat pedig szívesen magyarázta a felkelést bujtoztatással, a nép befolyásolásával²⁶ — s egy ilyen magyarázkozó beállításban egyenesen kapóra jött volna, ha megjelölhették volna néhány áruló, bűnbak nevét. A György vezérré alkalmazott „lázadó”, „nyilvános ellenség”, vagy „nyilvános rabló” kifejezések ezzel szemben pusztán formulák.

A központi kormányzattól függetlenül keletkezett, nem magánjellegű irások közül néhány olyan embertől vagy csoportosulástól származik, aki, vagy amely Bakóczot és az udvart ellenségesen figyelte: Szapolyai János vajdára és tiszttviselőire, vagy a négy pestkörnyéki megye nemességére gondolok. A baj megtörténte után nekik nem lett volna érdekük elhallgatni Bakócz „ostobaságát”, vagy „bűnös felelőtlenységét” — az eseményeket viszonylag részletesen lefestő beszámolóikban mégsem törekedtek ilyenmire.

S végül: egyáltalában semmiféle ésszerű magyarázatot sem találok arra, hogy a fordulat után keletkezett magánjellegű levelek, s a szintén semlegesnek tekinthető követ-jelentések miért nem beszélnek a keresztetek had állítólagos vezérének állítólagos pálfordulásáról. Vajon miért hallgatna egy ilyen „szenzációról” Suriano, Zuane, Moro,

81–82 j.; Bakócz parancsa a hadjárat felfüggesztéséről (V. 24.): *Márki S.*: i. m. 198, ill. Századok, 1972. 1019. Valamennyi az Okmánytárban.

²⁵ Mind az Okmánytárban (Selmecebánva város ltára, Garamszentbenedeki konv.), OL Filmtár; Dl. 47076; *Márki S.*: i. m. 179/21. és 200/24. jegyzetek.

²⁶ II. Ulászló parancslevele, 1514. VIII. 18., Buda: „... postquam ipsi rustici, quorum, ut scitis, maior pars non volens sed invita et per terrores periculorum insurrexit ...” (Okmánytár = Dl. 89043).

Lando, a Wunderzaichen és Panormitanus? Miért beszélne mellé Künisch Mátyás káplán maga-mentégetéseiben (1514. aug. 25.), illetve Ladislav Sternberg cseh főúr július 4-i prágai értesüléseket továbbító leveleiben?²⁷

A korabeli irat-anyagban tehát egyetlen olyan adat sincsen, amely alátámasztaná a Székely Dózsa György keresztveszéréséről szóló állítást.

Ezzel szemben egy újabbban előkerült forrásunk alapján elég határozottan merem állítani: a szerveződő kereszties hadnak valaki más volt a parancsnoka.

A toborzó ferences barátok egyik iratának kivonatát — egy custos „alkalmas” frátereket bíz meg a szervezésben való részvétellel — egy formuláskönyv fönntartotta. Az eredetiben meg volt nevezve a keresztiesek kapitánya, de az átiró szokás szerint jellezéssel helyettesítette a nevet: „ilyen és ilyen M, a mondott hadjárat vezére és vezetője.” A formuláriumban vagy N, vagy T helyettesíti a neveket, vagy azok egyes elemeiből készítene rövidítéseket. A mi írunkunk is így járt el, s a fontosabb neveknel megtartotta a keresztnev kezdőbetűjét (pl. „B de tali” alakot használ). A kérdéses betű ezek szerint valamely keresztnev első betűje.²⁸

Vagyis: hacsak az íródeák nem tért el saját logikájától, a *keresztieshad eredeti parancsnoka egy M-betűvel kezdődő keresztnevű személy volt*. Hogy pontosan kicsoda, azt nem könnyű megmondani.

A „Menyhért királyról” szóló történetek mintha választ adnának a kérdésre. Melchior Bannser-Banckwr stb. furcsa neve alatt rejtőznék ez az eltűnt kereszties vezér? A sokszoros előfordulás megtévesztő, valójában egyetlen hír variációit tartjuk kezünkben. Az eredeti a „Wunderzaichen” első folytatása, ezt kivonatolja a kéziratos első kiegészítés, s ugyanez Lando jelentésének német forrása is. Panormitanus pedig csak ezek további átkompilálását adja.²⁹

A közös és a ceglédi kiáltvány bevezető mondatába ágyazva közli „Bannser” nevét, az egészet összekapcsolva a királyválasztás fikciójával. Ezen az anyagon Lando annyit változtat, hogy hozzáteszi Székely György általa már korábban ismert nevét. Azt, hogy ez utóbbi „Menyhért király” hadvezére lett volna, alighanem maga sütötte ki. Panormitanus pedig Lando ötletét felhasználva félretéti az egyik parasztvezérrel a másikat, s így „ésszerűen” megmagyarázhatja, miért szerepel a felkelés végén „Mouder” helyett Székely György.

Tehát a római hír a két egymást váltó parasztvezetről kevés hitelű. Mégis, Melchior az egyetlen M-mel kezdődő keresztnevű figurája a kereszties hadnak. Elképzelhetőnek kell tartanom, hogy nem parasztvezér, hanem valami cseh, vagy német zsoldos tiszt lehetett, akit a szerveződő táborok élére állítottak.³⁰

²⁷ Künisch beszámolója: Okmánytár, 1514. VIII. 25-i irat (vö. *Márki S.*: i. m. 269. és 290/39. j.); Sternberg levele: Okmánytár, VII. 4-i irat (Třeboni áll. levéltár, Schwartzberg cs. N. 3613, ÓL Filmtár). Ugyanerre utal Cuspinianus naplója, melyben csak júliusban tűnik föl Székely György neve: „Maius: Isto mense surrexit quedam incondita multitudo rusticorum cruce signati in Hungaria et fecerunt inauditam crudelitatem. Julius: Hoc die (sic!) captus est Zeckel Georgius capitaneus cruciatorum in Hungaria et occisus.” MIOG 30/1909, 311.

²⁸ 1514. V. 15-e előtt kelt ferences irat (Okmánytár): „. . . cum M tali dicte expeditionis rectore et duce . . .”. *Szűcs Jenő*, aki e nevezetes iratot tartalmazó forrást fölfedezte, az annak alapján írt tanulmányban elsiklott e mondat jelentősége felett (i. m. 22). Figyelmemet arra az Okmánytár szerkesztői hívták föl, akiknek ezért, s a tanulmány készítésében nyújtott segítségükért ezúttal mondom köszönetet.

²⁹ A problémába többek között már *Márki S.* is beleütközött (i. m. 80 és 189, ill. 181/31. és 187/42. j.). Vö. még *Barta G.* — *Fekete Nagy A.*: i. m. 277. skk. és *Szűcs J.*: i. m. 15.

³⁰ Zuane külön kiemelte Székely György magyar mivoltát, ld. a 16. jegyzetet. A „Bannser” név lehet a Banner (hadizászló) szónak valami származéka is, talán „Bannerherr”, vagy valami efféle.

Ez esetben viszont azt nehéz megmagyarázni, hogyan került neve a felkelők hadba hívó parancsára.

Igaz ugyan, hogy annak léteztek olyan változatai, melyeken más név helyettesítette Székely Györgyét. Nagy Antal bácskai felkelő hadnagyról is tudjuk, hogy saját nevében terjesztette a nevezetes szöveget. Csakhogy a „kiáltvány” keltakor ez a feltételezett zsoldostiszt már nem állhatott a parasztok élén, hiszen éppen őt kellett Székely Györgynek leváltania!

Azt sem tagadhatom, hogy a röplap név-alakjai mind erősen torzultak. Még az a — nagyon halovány — gyanú is kísért, hogy vajon nem Beriszló Péter bán rejtezik e titokzatos név mögött. Egy feltehető „Beryzlo banus” vagy „Beryzlo ban wr” eredetiből a „barbár” nevekhez és címekhez nem szokott német röplap-kiadó kis népi etimológiával könnyen csinálhatott Melchior Bannsert, Banckwrt stb. A magánhangzórend azonos, a kritikus szókezdő M pedig menet közben is alakul: Bannser — Vansar — Moulder. Köztudott volt, hogy a bán 1514 tavaszán cseh vagy német zsoldosokat toborozva a török ellen készült.³¹ Ez a hír olyannyira összemosódott a kereszteshad fogalmával, hogy mint láttuk, Velencében is úgy értesültek: a bán a parasztok vezetője. Ugyanilyen hibás híresztelés Németországba is eljuthatott, s a röplap-szerkesztő könnyen összekapcsolhatta a kiáltványról szóló történettel.

De ugyanígy akár a zsoldostiszt Menyhért nevével is helyettesíthette valaki az ismeretlen új nevet . . . Így mindez megmarad kombinációnak, amit felesleges lenne folytatni. Csak a Székely Györgyre vonatkozó részlet érdekes amúgy is számukra.

Okleveleink vizsgálatát tehát a következő eredménnyel zárhatjuk. 1. Székely Györgynek a pesti kereszties főtábor vezérévé történt állítólagos kinevezését sem közvetlen, sem közvetett adat nem bizonyítja. 2. Ugyanakkor nagy valószínűséggel állítható egy eddig ismeretlen pesti kereszties parancsnok létezése. 3. Okleveleink egységesen a marosmenti fordulattal kapcsolatban említik először a parasztvezért, kifejezetten olyan beállításban, hogy csak a kereszteshadjárat „eltorzulása” során jutott hatalomhoz.

Meggyőződésem szerint mindebből csak az következhet, hogy Székely Dózsa György eredetileg nem volt a keresztiesek vezetője. De akkor honnan származik a kinevezéséről szóló, eddig a kétely árnyékától is mentes hiedelem? A választ a humanista visszaemlékezések, a történetírás vizsgálata adhatja meg.

A historikusai hagyomány korántsem olyan egyértelmű, mint azt a kutatási vélemény egységessége alapján gondolhatnánk. A Szűcs Jenő által javasolt értéksorrend³² szerint legmegbízhatóbbnak vélt szerzők közül Szerémi tud a kinevezésről, a Verancsics-kézirat nem, a bécsi kézirat pedig úgy tagadja azt, hogy akár szándékos ferdítésnek is nézhetjük szavait. A valamivel kevésbé becsült kortárs-humanista értesülések (Cuspinianus, Bartholinus, s talán Barbaro is ide vehető) egységesen a vezérnek a nép általi megválasztásáról írnak, a nagy humanista történészek viszont (Jovius kivételével) a hivatalos kinevezésről vélnek tudni (Tubero, Brutus, Istvánffy). Az általános értékelés tehát ebben a konkrét kérdésben nem elegendő.

Nézzük tehát a részleteket. A sokszínű hagyomány elemeit előbukkanásuk sorrendjében érzem legjobban megfoghatónak. Nos, az időrend elején Cuspinianus és Bartholinus áll, nagyon friss, alig egy évvel az események után Budán és Bécsben szerzett információikkal.

Cuspinianus az 1515 nyári budai követsége során szerzett híreket a következőképpen foglalta össze: „De váratlanul föltámadt a parasztok bizonyos rendetlen soka-

³¹ Ulászló parancsa Beriszlóhoz április 24-én (ld. a 24. jegyz.) és Beriszló levele Pozsony városához (Okmánytár, 1514 V. 4. = Pozsony város levéltára, N. 4532. OL Filmtár).

³² Szűcs J.: i. m. 14. sk.

sága, akiket keresztieseknek hívtak . . . Íme Magyarországon keresztül-kasul dühöngött ez a pestis, . . . semmi sem volt oly szent, hogy ezek a keresztiesek meg ne gyalázták volna. Vezetőjük, Székely György (ez népnév, a székelyek Erdély mellett lagnak) társul vette maga mellé Lőrinc papot, aki mindenkinél kegyetlenebb volt.”³³

A bécsi humanista tehát csak megismétli a legkülönbözőbb 1514. évi oklevelekben olvasható híradást György vezérré választásáról — aki az ismeretlenségből *e pillanában* lép elének. A székelyekre való hivatkozása pedig ugyanolyan magyarázkodás, mint Panormitanusnál: a népet, s nem a személyt értelmezi.

Bartholinus leírása már sokkal részletesebb (Bécs, 1515 szeptembere): „A pannonok, midőn állandó, súlyos szolgassággal nyomattak el, arra gondoltak, hogyan tudnák a járnót levetni. Az esztergomi érsek, amikor a népnek kereszties hadat hirdetett, utat nyitott a bűnnek. Kezdetben alig háromszázan adták nevüket, de a sokaság rövidesen megnőtt, vezérnek Székely Györgyöt választották meg. Ez négy párvialdalban győzött le törököket, s a vitézül végrehajtott cselekedeteiért a királynál nagy becsben volt, de midőn a megszolgált kitüntetés, a megszerzett győzelmek jutalmából a kincstartótól (akinek a király a kifizetést megparancsolta), semmit sem kapott meg, feldühödve bosszún kezdett gondolkodni, s kevéssel később egy királyi adószedőt, háromezer dukátot elvévén tőle, megölt, s azzal fenyegetőzött, hogy a török részekre lovagol. Mikor ezt Pannonia királya megtudta (ugyanis a belgrádi várban őrséget tartott, ahonnan a katonák csapata mindig őrködött az ellenség visszaűzésére), félve, nehogy az ország védőgátja a töröknek megnyitassék, kétszáz dukáttal, s két arannyal, ezüsttel díszített, fűlzerszámozott lóval ajándékozta meg. Míg ez történt, Szelim török császár a pannon király követével szerződést kötött. Mikor ezt a király és az ország vezetői megtudták, a dolgot eltitkolni, és a török elleni háborút más időre halasztani, s a lelkeket, amennyire tudják, (annak) megkezdésétől visszatartani határozták. Azok azonban, akik nevüket Krisztus keresztjéért adták, e dolgot gyalázták, istentelennek mondták, (s hogy) méltatlan a pannon névhez, ha nem követik Krisztust. És nyíltan azok megbüntetéséről beszéltek, akik a kezdeményezéstől elállnak. Mivel semmit sem haladtak, és a főpapat és fejedelmeket (főurakat), akiktől kegyetlenül kifosztattak, a legnagyobb gyűlölettel és gyűlölésséggel üldözték, Györgyöt előbb vezérré, majd királlyá tették . . .” (Következik a háború elég részletes, és viszonylag pontos leírása — az első tény a csanádi püspök megöletése.³⁴)

³³ Cuspinianus Diariuma, közölve: Mathias Bél, Adparatus . . . , Posonii 1735, 281: „Sed insperata erupit quaedam incondita rusticorum multitudo, quae cruciatorum appellabatur. . . . Nam longe lateque desaevit in Hungaria haec crudelissima pestis . . . . denique nihil tam sanctum, quod ab iis cruciatis non defoederaretur. Horum dux Georgius quidam Ceculus (gentis nomen est, Ceculi enim prope Transilvaniam habitant) adscivit hic sibi comitem Laurentium presbyterum, qui crudelitate omnes superavit.”

³⁴ *Riccardus Bartholinus*: Odeporicon, id est . . . Viennae 1515 idib. septembris. A vonatkozó részt közli Kemény József, az Új Magyar Múzeum 1857/I. kötetében, 450 skk.: „Pannonos cum diuturna, gravique servitute premerentur, quemadmodum jugum excutere possent, meditabantur. Cardinalis Strigoniensis cum populis cruciatem promulgaret, ad facinus iter praebevit, trecenti enim fere ab initio nomine dederant, sed paulatim multitudo crevit, ducemque Georgium Zechelium elegerunt. Hic cum quater duello Turcas profligasset, propter res fortiter gestas summo in honore apud regem habetur, sed cum nihil mercedis ob exantlatos (?) honores, partisque victorias a quaestore cui rex mandaverat, percepisset, indignatus ultionem meditabatur, paulo post regium exactorem, tribus millibus ducatorum arreptis, interfecit, minatus etiam se Turcarum partes equaturum. Id cum Pannoniae rex intellexisset (nam in Belgradi arcis praesidium tenebat, ubi militum manus ad arcendos hostes semper excubabat) veritus ne Turcis regni obices aperirentur, illum ducentis ducatis, equisque duobus auro, argentoque phaleratis donavit. Dum haec aguntur, Selimus Turcarum imperator cum oratore regis Pan-

Az új mozzanatok egész sorával találkozunk itt. 1. Négy (!) győztes párviadal a törökkel. 2. A király ezért jutalmat ígér neki. 3. Ennek kifizetését a kincstartó megtagadja. 4. György bosszúból megöl és kirabol egy adószedőt, és a török végekre készül. 5. A király megrémül és mégis megjutalmazza. 6. De a közbejött békekötés miatt a vállalkozást lefűjják. A folytatás már az eddig megszokott: a lázadó tömeg vezérévé teszi Györgyöt.

Az adószedő kirablása és megölése Szerémi és a bécsi kézirat (ld. lentebb) alapján Túrta lokalizálható. A keresztiesek lázadása ténylegesen összefüggött a vállalkozás lefűjésével. A törökök valóban folyták béketárgyalások, noha eredményről nincs tudomás. 1514 során valóban attól féltek a magyar urak, hogy György vezér megnyitja a török előtt az utat.³⁵

Bartholinus hír-forrásai — nyilván a Bécsben időző magyar követségek tagjai — tehát addig teljesen ismeretlen eseményeket meglehetősen megbízhatóan közöltek. Semmi okát nem látom, hogy a György vezérről szolgáltatott információkat (különösen, mivel szabályosan illeszkednek az addig ismert összképbe) elvessem. Legföljebb a jutalmazás-epizód megkettőzése tűnik túlkombinálnak, de más támpont híján nem merném kijelenteni, hogy pusztá írói túlzással van dolgunk.

Az 1515-ben Bécsben kinyomtatott Bartholinus-féle szöveg tehát tartalmazza a vezéri kinevezés történetének legtöbb elemét, méghozzá a jelek szerint eléggé hitelesen — csak éppen magát a kinevezést hiába keressük benne.

Taurinus alig négy évvel később megjelent Stauromachiája ezzel szemben — igen elnagyoltan — arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy a királyi trónra vágyva Székely György maga tette magát a felkelők vezérévé. Miután a szerző a magasabb klérushoz tartozott, nagyon valószínű, hogy Bakóczra való tekintettel próbálta az általa összegyűjtött keresztiesek lázadásának ódiúmat áthárítani a felkelés vezetőjére.³⁶

Hasonlóképpen Bakócz környezetével hozták kapcsolatba a Kluch János által közölt rövid bécsi kéziratot. Keletkezési ideje tisztázatlan, 1526 novembere előtt azonban nem készülhetett.³⁷ E szerint „... az ország előkelői és népe között nagy lázadás

noniae foedus iniit. Id cum rex, regnique duces rescisserent, rem occultare, atque in aliud tempus bellum in Turcas suscipiendum consulere, animosque quantum poterant, ab incepto retrahere. Verum qui nomina pro cruce Christi dederant, rem damnare, impiumque esse, nec dignum pannonico nomini, nisi Christum sequerentur, asserere, atque deinceps de iis, qui incepto obstarent, se supplicium sumpturos palam dicere. Cum itaque nihil proficeret, cumque maximo odio, invidiaque prelatos principesque, a quibus saevissime expilabantur, prosequerentur, Georgium ducem primo, deinde regem creant.”

³⁵ A hadjárat leállítására és a felkelés közötti összefüggésről ld. *Barta G. — Fekete Nagy A.*: i. m. III/6. fejezet. A béketárgyalásokról i. m. I/4. fej. Az urak félelme György vezér törökhöz közeledéséről: Tomori Pál 1514. jún. 29-i levele az Okmánytárban.

³⁶ *Taurinus*: Stauromachia. Bp. 1944. (Kiadta Juhász László). I. ének 345. skk. és 372. skk. sor. Vö. *Szűcs J.* i. m. 14.

³⁷ Történelmi Tár, 1905 273. (*Kluch J.*): „Unde inter proceres regni et plebeos magna exorta est sedicio. Quidam autem Georgius Siculus, qui illis diebus prope Nandoralbam unum famosum Thurcum singulari certamine vel duello deuincerat, cui rex pro remuneratione ducentos florenos commisit dare, qui per officiales regis de consilio procerum non sunt restituti. Ille Georgius Siculus ultramodum perturbatus accessit ad archiepiscopum Strigoniensem, petens ab eo crucem sub tali colore, ut ipse capitaneus cruciferorum vellet esse et eos coaceret, ne in progressu ipsorum aliqua damna colonis inferrent. Ipse tamen aliud in lingua aliud in corde habebat, quia iniuriam super proceres cum gente rusticana ob non solutione ducentorum florenorum ulcisci intendebat; crucem vero ab archiepiscopo Strigoniensi obtinere non potuit, sed sibi et seruitoribus suis crucem rubram de veluto affixit, fingens ab archiepiscopo impetrasse, venit Budam ad cruciferos, qui gaudio magno eum receperunt. Sed ille absque omni moraiuit ad oppidum Thwr . . .” Az írás folytatásában az 1521-i hadjáratot, majd a mohácsi csatát is ismerteti a szerző, s leírását Lajos király holttestének Szapolyai általi eltemetésével zárja, meg Cettrich nevét is ismeri.

8

zületett. Egy bizonyos Székely György pedig, aki ezekben a napokban Nándorfehérvár mellett egy híres törököt páros viadalban, vagy párbajban legyőzött, s akinek a király jutalomképpen kétszáz forintot parancsolt adatni, amit a király tisztviselői az előkelők tanácsára nem adtak meg neki. Ez a Székely György mód felett fölindulva az esztergomi érsek elé járult, s kérte tőle a keresztet azon ürüggyel, hogy ő akar lenni a keresztések kapitánya, és ügyelne, nehogy felvonulásukban a parasztok valami kárt okozzanak. De más volt a nyelvén és más a szívéen, mivel a paraszttal sérelmét, a kétszáz aranyforint ki nem fizetését akarta megbosszulni. Az érsektől pedig nem tudta megkapni a keresztet, hanem magának és szolgálainak bíbor szövetből keresztet erősített (a ruhájára), tetteve, hogy az érsektől kapta, Budára jött a keresztésekhez, akik nagy örömmel fogadták. És ő minden várakozás nélkül Thwr mezővárosáig ment . . ." (Következik a túri epizód, azután Temesvár, Csáky Miklós halála stb.)

Az összecsengés a névtelen szerző és Bartholinus előadása között több helyen szembotúnd. Ilyenek: az esemény sor hármastagolása (párviadal — jutalom — megtagadása); a jutalomban a 200-as szám. De az eltérések is számottevők. A bajvivások többesszáma egyetlen esetre redukálódik; hiányzik az adószedő-motívum; a jutalom végleg megadatlan marad, s erre a főurak (a királyi tanács?) veszik rá a kincstartót; s végül: a Bakócz-epizód fölbukkanása.

Számunkra e kérdés hitelességének a vizsgálata az érdekes. A Bakócz érsek és a becsvágyó végvári hadnagy közötti találkozás, noha eddig nem hallottunk róla, önmagában egyáltalán nem hihetetlen. 1514 tavaszán egészen természetes lehetett, hogy egy törökverő vitéz, ha Budára jön, kapcsolatot keres a kereszties hadjárat szervezőjével — mondjuk kihallgatás formájában.

A vezéri tisztségre vonatkozó kérés és megtagadása már gyanúsabb. Székely Dózsa György mindvégig a kereszt nevében küzdött — vajon nem ebből alakította ki a humanista okoskodás, vagy a megfoghatatlan szóbeszéd e jelenetet?

S a kétely más oldalról is kísérthet. Szűcs Jenő Bakócz-pártinak tartja a szerzőt,³⁸ s ebből arra is következtethetnénk, hogy a kinevezés megtörtént, csak a névtelen író próbálja azt letagadni.

Való igaz, a szerző a kereszties hadjárat ötletét a királytól származtatja; a hadjárat leállítását, a megtorlások kezdetét és György vezér jutalmának megtagadását az urak terhére rója — mindezt lehetne az érsek emléke tisztára mosdatásának is vélni. De az urak felelőssége a kérdéses intézkedésekben vitán felül áll, s a jutalom megtagadását is hallottuk már ilyen beállításban. S végül aligha lehet Bakócz iránti túlzott elfogultsággal vádolni azt az embert, aki pár bekezdéssel lejjebb úgy nyilatkozik, hogy Szapolyai János a parasztok leverésével „a köz javára kitűnő cselekedeteket hajtott végre”, az érsekre pedig alig fordít figyelmet.³⁹

Az elbeszélés időrendje pedig végleg elveszi az élet a szándékos ferdítés hipotézisének. A „névtelen” ugyanis az általam idézett rész előtt tárgyalja a toborzást letiltó parancsot és az első zavarokat. A Bakócz-epizód tehát szerkesztési hiba folytán került Székely György önkényes hatalomátvételének kronológiailag pontosan a helyén levő pillanatához. A nép általi megválasztás helyett ugyan György vitéz saját nagyraavágása lesz a döntő tényező, de ez a motívum sem ismeretlen már előttünk.

³⁸ Szűcs J.: i. m. 15.

³⁹ „egregiam operam reipublicae nauavit” (i. m. 276). A szöveg egyébként némi rosszállással ír az ifjú Lajos király 1521. évi magatartásáról, s sem 1521-ben, sem 1526-ban nem említi Szapolyai vajda sokat vitatott tevékenységét. A fehérvári királyi temetőkör azonban változatlanul vajdának mondja, holott azt hívei pár napra rá királlyá választották. Mindebből egy meglehetősen pártatlan, a hazai ügyekben talán nem is érdekelt író arca látszik körvonalazódní.

A bécsi kézirat tehát nem több az udvari körökből közismertté vált históriának az idő múlásával már kificamodni kezdő változatánál. A felkelést követő években ezek szerint a legjobban informált közegben élő hagyomány egységes és a lényegét tekintve határozottan körvonalazott volt. Olyan törekvést, mely egyes csoportok érdekében bizonyos tényeket elhallgatni akart volna, csak akkor képzelhetünk el, ha a hagyományt átörökítő udvart egységesnek tudjuk. A hatalmon levő csoport azonban állandóan változó összetételű klikkekre bomlott, melyek nem igen kímélték egymást. A viszályok nyoma fölismerhető például Taurinus állásfoglalásában, s talán a legutóbb tárgyalt töredék báró-ellenességében is. Kizártnak kell tehát mondanom, hogy e körben a parasztháború kezdetére vonatkozó emlékeknek létezhetett volna egy, az itt ismertettekkel ellentétes értelmű típusa.

Hogy azokért az egyre jelentősebb átszínezésekért, melyek e hagyomány útját kísérik, csak az emlékezés természetes elmosódása-e a felelős, vagy pedig egy olyan elbeszélés kialakulása befolyásolta-e annak tartalmát, melyet még ekkor senki sem tartott érdemesnek lejegyezni — annak eldöntéséhez egyelőre kevés az anyagunk.

Az első forrás, amely nem közvetlen Budáról kapott hírek fölhasználásával emlékezik meg 1514-ről, Ludovicus Tubero apát kommentárjainak könyve. Ő egyben az első igazi humanista historikus is a sorban, s ennek megfelelően bőbeszédűbb is az elődöknél: „Mikor (Szittyá György) a taurunumi őrségben eléggé vitéz katonaként szolgált, történt, hogy egy török lovascsapat Samandriából jövén zsákmányt keresve, a taurunumi földekre tört. Mindkét hely a Duna mellett fekszik, egymástól mintegy húsz-ezer lépésnyire, egyik a török végvára, másik a magyaré. A közöttük levő föld pusztaság, művelői nincsenek. A magyarok, akik Taurunum várának őrségében voltak, észrevették a törököket, s lóra pattanva azonnal elébük mentek; leginkább a törökök ruhái és lovai megszerzésének vágya hajtotta őket. És mikor, ha igaz, egymással könnyű csatározásba kezdenének, a törökök közül egy, a többinél nemességben és erényben előbbre való (s aki kitűnő lovon ült), kicsivel övéi elé léptetett, a magyar csapat vezérét hívta. — Miért — szólt — vívniánk egymással hiába, minden remélhető haszon nélkül? Hiszen a ti pusztá földeteken, amelyről az állandó háború elfűzte a földműveseket, semmilyen zsákmány nem maradt számunkra. A lakosságtól nem remélhető zsákmány, — küzdjünk hát inkább a hadi virtus dicsőségéért! Ezért aki közületek, magyarok, a leginkább törekszik dicsőségre, a legjobban bízik magában, álljon ki középre, s csapjon össze velem páros viadalban. — A török szavai felbosszantották Szittyá Györgyöt, és mivel hogy a magyarok nem könnyen tűrik az idegenek hetykeségét, meg szemet is vetett a kötekedőnek lovára (meg akarta azt szerezni), így megsarkantyuzva lovát, dárdáját a dühödten rárohánzó törökre fogta, fegyverével átdöfte a mohamedán mellét, kirántotta dárdáját a sebből, s a haldoklót kézzel lelökte lováról: a lovat el akarta fogni. De míg a földön fekvőt fosztogatta, a török lova elfutott Taurunum felé, egy magyar elfogta és a várparancsnokhoz vitte. Ott a győztes Szittyá azt követelte, hogy a szokásnak megfelelően az általa megölt ellenség lovát adják vissza neki; végül, minthogy háromszáz aranyat kapott, átengedte a lovat a parancsnoknak.

Szittyá úgy vélte, Ulászló király meg fogja becsülni ezért a harcért, s jutalomban is reménykedett. A taurunumi parancsnoktól ajánló levelet kért a királyhoz, s engedélyt a távozásra. Amint a parancsnok levelével a királyhoz érkezett, s a király megtudta a történeteket, parancsot adott, hogy adjanak neki egy körülbelül negyven jobbágy által lakott, szőlőkkel és szántóval bővelkedő falut. . .” (Következik Bakócz kereszteshadjárral való megbízatásának története.) „. . . Midőn a (kereszteshadjarat) híre elterjedt szerte Magyarországon, Szittyá a tévlenségtől és semmittevéstől türelmetlenül, a kardinálishoz (Bakócz) járult, s azt mondta neki: gyorsan létre tudja hozni, a magyarok nagy sokaságát összegyűjtve, a török ellenes hadjáratot; csak a magyar nemesség segítse

eszközeivel azt, vagy legalább ne támasszon akadályokat a jeles vállalkozással szemben. A kardinális, megörülvén az embernek, s nem tudván a jövőt, levelet adott neki, melyben ígéretet tett, hogy akár a török ellen fegyvert fognak, mindannyian elnyerik az apostoli szentszék kegyelmét.” (Ezután a toborzásra tér át, majd a lázadást meséli el.)⁴⁰

A bőbeszédű leírás tulajdonképpen nem sok új motívumot tartalmaz. A bajvívás részletezése (különösen a szép dikció) nyugodtan tekinthető az auctor szellemi termékének. Lényegesebbnek tűnik, hogy Tuberonál nem a király kezdeményezi György vitéz kitiüntetését, hanem ő maga jelentkezik jutalomért. Eltérés van a királyi jutalmazás részleteiben is: az előző hírek szerint pénzt (egyszer lovakat) kapott a vitéz hadnagy. Hiányzik a jutalom kiadásának megtagadásáról szóló mozzanat — viszont abban, hogy Bakócz annak kérésére írásbeli fölhatalmazást nyújt át Székely Györgynek, mintha a vezéri kinevezés keresett motívuma bukkanna elénk.

Honnan származhattak Tubero új értesülései? Két lehetőség van: vagy Itáliából, vagy magából Magyarországról. Nos, Itáliát ki kell hagynom a számításból: az eddig látott ottani anyag, és a még tárgyalásra kerülő két olasz historikus (Barbaro és Jovius) egyetlen szót sem hallott ebből a mára közismertté lett változathól.

Marad tehát a magyarországi eredet. Az elbeszélés vezérfonala — az utolsó mozzanattól eltekintve — leegyszerűsített változata annak, amit „udvari hagyománynak” ítéltém az imént. Az eltérések egy része (György maga megy jutalomért, birtokot kap)

⁴⁰ Ludovici Tuberonis commentariorum de temporibus suis libri. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini II. Vindobonae 1746 (Schwandtner) 329. sk.: „Qui (t. i. Georgius Scytha), dum Tauruni in praesidio eques satis strenuus agit; est autem id oppidum in confluentibus Sauis et Danubii, vt supra demonstratum est, situm, Nándorabam aetas nostra appellat; forte vna Turcarum equitum turma, Samandria egressa praedandi studio, agrum Taurunensem ingreditur. Distant autem haec duo inter se oppida, viginti circiter millia passuum, atque vtrumque in ripis Danubii conditum, alterum Turcaicos limites, alterum Hungaricos, finit; nam quid-quid agri in medio iacet, cultoribus vacuum, solitudo obtinet. Hungari, qui in praesidio Tauruni oppidi erant, conspicati Turcas, extemplo, conscensis equis, obuam illis eunt, vestium maxime et equorum Turcaicorum cupidine incitati. Et cum, vt sit, concursando leue inter se certamen ederent, quidam inter Turcas, cacteris et nobilitate et virtute praestantior, equo eximio insidens, paulo extra suos proeuctus, praefectum turmae Hungaricae nomine compellans: quid, inquit, frustra, nulloque proposito praemio inter nos digladiamur? Cum nulla nos in agro vestro deserto, et per bellum continuum cultoribus destituito, maneat praeda? Quin potius, quando ex populationibus emolumentum nequit adquiri, gloria bellicae virtutis quaeratur? Quare, si quis vestrum, Hungari, laudis studiosior est, et animi fidens, prodeat in medium, ac mecum singulari certamine congrediat. Mouent tam elata Turcae verba iram Georgio Scythae, et, praeterquam quod Hungari alienam insolentiam haud facile patiuntur, in equum etiam illum, quem prouocator insidebat, oculos coniecerat, eiusque potiundi cupidine ardebat. Itaque equo calcaribus incenso, infesta hasta Turcam sibi impigre occurrentem petit, pectoreque Mahometani per armam transfixo, atque hasta e vulnere euulsa, ex equo moribundum manu impellens deiecit, capiendo hostili equo intentus; sed dum iacentem spoliat, equus Turcae fugam Taurunum versus arripit. Quidem ab Hungaris captus, ad praefectum adductus est. Ibi, cum Scytha victor, equum hostis ab se interfecti sibi restitui, vt par erat, contenderet: tandem, acceptis a praefecto trecentis aureis nummis, equum praefectum habere permisit.

Scytha, ratus sibi apud regem Vladislaum hanc pugnam honori simul et emolumento futuram, petit a praefecto Taurunensis praesidii litteras ad regem commectusque abeundi. Qui ubi cum praefecti litteris ad regem peruenit, rexque rem, uti gesta erat, cognouit, quo viri virtutem praemio aliquo afficisse videretur, iussit illi pagum vnum, quadraginta circiter colonias inhabitatum, itemque vineis ac aruo satis instructum, attribui. . . . Quod cum per totum Hungariae regnum fama vulgatum esset, Georgius Scytha, quietis et otii impatiens, accedit ad cardinalem, profitetur: se breui, magna Hungarorum manu contracta, Turcis bellum illaturum, modo nobilitas Hungarica, aut suis opibus huic expeditioni auxilio foret, aut saltem moram tam egregio facto non iniiceret. Cardinalis, homine collaudato, ignarus futuri euentus, dat ei litteras, quibus fidem faceret, arma in Turcas sumentibus, expiationem omnium admissorum sedem Apostolicam polliceri.”

könnyen magyarázható, akár egyszerű hírtorzulással, akár azzal, hogy Tubero, humanista szokás szerint, értelmezni is próbálta nem túl részletes forrásait. Márpedig azokban szerepelhetett György vitéz először végvári tisztként, majd „lovagi” rangú nemesként (az ismételt előforduló „miles strenuus” formula ugyanis a magyarországi szóhasználatban egyfajta lovagi címet jelent) — ebből kikombinálható egy birtokadományozás. Arról is olvastunk már, hogy Székely magától ment volna el az érsekhez: a motívum összekeveredése a budai út indokaival megint csak könnyen elképzelhető.

S magyarázható lehet a Bakócz beleegyezéséről szóló hír is. Tubero ugyanis, mikor Dózsát még a kereszthirdetés megkezdése előtt vezeti az érsekhez, csak befejezi azt a dramatizálásba hajló időrendi félreértést, melynek kezdetét a bécsi kézirat szerkesztésében figyelhettük meg. A másik mozzanat pedig csak annyival mond többet annál (ti. a bécsi kéziratnál), hogy György vitéz az érsektől egy írást kapott — ami csakis a bulla kivonata lehetett. Ez pedig önmagában csupán azt jelenti, hogy Bakócz toborzóbiztosává tette a végvári tisztet — ilyen biztos pedig jóegynehány működött ekkor az országban.

Csak a szövegösszefüggésből következne, hogy itt György kérésének teljesítéséről volna szó. Az eddigiek értelmében viszont nem lehet eldönteni, vajon Tubero valóban erről tudott-e — vagy pedig csak a bulla-kivonat átadásáról hallott valamit, s annak beiktatásával alakította (akár véletlen, akár készakarva) ilyen kétértelművé szövegét.

A dalmát történetíró értesülései tehát esetleg a budai udvarból származó híreknek a távolság miatt eltorzult változatai is lehetnek. De ugyanakkor nem zárhatom ki annak lehetőségét sem, hogy a tudós apát egy másik hagyományt is ismert. Az általa följegyzett változat Székely György személyét, kezdeményezéseit különösen kiemeli, s egyben az érseki kinevezéshez kapcsolja kiemelkedését: pontosan olyan tehát, mint amilyen verzió a bécsi kézirat háttérében fölsejlik.

A Tubero utáni alkotók közül négynek munkája szinte egyszerre keletkezett. A XVI. század közepén írta Velencei Történet-ét Daniele Barbaro, világtörténetét Paolo Giovio (Jovius), emlékiratait Szerémi György káplán, és magyar nyelvű krónikáját Verancsics Antal ismeretlen segítőtársa. A sort az itáliaiakkal kezdeném. Barbaro, a velencei köztársaság hivatalos történetírója saját bevallása szerint Suriano jelentéseiből tudott viszonylag részletes tájékoztatást szerezni a parasztháborúról. A minket érdeklő bekezdés a következő:

(A már zavarogni kezdő kereszttesek ellen a király kiküldi Bornemissza Jánost.) „De a Buda környéki kereszteltek gyorsan Csanád városa közelébe vonultak, csatlakoztak ennek a vidéknek többi (keresztéséhez); kapitányuk Székely György volt, középszerű családból, de a törökök elleni harcokban becsült vitéz és hadi dolgokban tapasztalt. És királyukká tették, erővel elfoglalták Csanád városát . . .” (Csáky Miklós kivégzése következik, majd további eseménytörténet néhány, az eddigi forrásokból nem ismert, de hitelesnek tűnő részlettel.)⁴¹

Mivel Barbaro Suriano jelentéseire hivatkozik, de az általunk ismert követjelentésekben egyes új eseménytörténeti részletek nincsenek meg (sőt, azok a Sanuto által földolgozott egyéb velencei levéltári anyagból is hiányoznak), igazat kell adnom Szűcs Jenőnek: szerzőnk olyan Suriano-iratokat is ismerhetett, melyek nem maradtak ránk.⁴²

⁴¹ *Daniele Barbaro: Storia Veneziana dell'anno 1512 al 1515. Archivio Storico Italiano VII/2 (1844), 1054: „Ma i crocesegnati del contado di Buda, trattisi velocemente addietro nella citta di Cenedino, si congiunsero con gli altri di quel paese; i quali avevano per loro capitano un Giorgio Sechel, uomo di stirpe mediocre, ma per le operazioni fatte contro i Turchi, stimato valoroso ed esperto nelle cose della guerra: e creato loro re, presero per forza Cenedino e la fortezza . . .”*

⁴² *Szűcs J.: i. m. 15.*

A Székely György kiemelkedéséről szóló részlet azonban semmiben sem különbözik attól, amit Zuanetól, Landotól, és általában az 1514. évi oklevelekből megismerünk. Ez pedig egyrészt alighanem azt jelenti, hogy Suriano egyetlen jelentésében sem említette, hogy György vitézt kineveztek volna; másrészt, hogy ilyen hír más forrásból sem jutott Barbaro tudomására. Legfeljebb annyi újabb értesülése volt, hogy Székely valamiképpen a közpребndből származott és jó katona volt.

Jovius sok tekintetben Barbaroéhoz nagyon hasonló időrendben meséli el 1514 történetét. Miután elmondja, hogy a kezdődő zavarok miatt Bakócz letiltotta a hadjáratot, de a parancsnak csak Ambrus vezér engedelmeskedett, így folytatja: (a többiek) „... nehogy fővezér nélkül (maradjanak), nehogy a sereg ellenőrzés nélkül legyen, királyt választottak, Székely Györgyöt, erős, vakmerő, minden bűnre kapható, de a hadi dolgokban jártas férfiút, a nemesek elkeseredett ellenségét.” (Következik az alföldi hadjárat sok új részlettel színezett elbeszélése.)

A korábbi részekben levő ismeretlen információk eredetének vizsgálata itt felesleges volna. A mi kérdésünkben sem az 1514. évi anyaghoz képest, sem Barbaro előadásához képest nincs változás: György vezért a nép maga tette meg vezetőjének. Mivel 1514 dolgait valamennyi itáliai történetíró közül Jovius ismerte a legrészletesebben, bizonyos, hogy az olasz félszigeten még az ő korában sem tudott senki a vezéri kinevezés történetéről.⁴³

A Verancsics Antal iratai között ránk maradt magyar nyelvű krónikában az általam vizsgált história a következőképpen hangzik: „Ez esztendőben Tamás érsek szent György nap táján kihozá az keresztet és kiátatá nagy buceval, hogy valaki felvenné, az hadban meghalna, kíntól bintől megódoztatik.

Ugyan ez esztendőben farsangban Székely György megvéva Fejérvárnál az császár halmánál Erded beggel és az szabylás kezit elvágja neki, futtantatá is őtet, kiért az László király ez Székely Gyergyot felhivatá Budára, hogy őtet látná és megajándékoznája. Kinek László király az több ajándik között hagyja, hogy adnának neki négy száz arany forintot. Kiket nem adnának neki.

Ezen való búsulásában ez Székely Gyergy felvivé az keresztet, Pestből kiindula, jüve Szegedde, és kezdé nagy sok keresztéseket, hajdúkat, latrokat hozzája gyűjteni . . .” (Következik az apátfalvi ütközet és a kivégzések megemlézése; majd lejjebb, a kivégzett vezér testének fölnygeléséről írva, egy mondat:) „... Pálfi Balázs (a szegedi „fejbfőr”) hités atyja vala nekie (ti. Székely Györgynek) . . .”⁴⁴

Ez a változat lényegesen új motívumot nem hoz: Bartholinus és a bécsi kézirat elemeinek egyszerűbb, mondhatnám letisztult egybeötözésének tűnik. Forrásait, eredetét nem ismerjük. Egyéb részleteiből csak annyit lehetett megállapítani, hogy a legrészletesebb és legmegbízhatóbb értesülései a déli megyékben történekről szólnak. Az idézett mondatokból tehát a párviadalra vonatkozó új részletek („császár halma”, Erdőd bég, karddal vívás) lehetnek hitelesek, s dél-alföldi eredetű lehet a Pálfi Balázsra vonatkozó, rejtélyes utalás is. A Budán történekről azonban csak elismétli azt, amit általában mindenki mondott.

⁴³ Pauli Jovii Novocomensi episcopi Nucerni historiarum sui temporis . . . libri I. Lugduni 1561. 628: „Nec mora feroces et turbidi neglecta religione, et spreta auctoritate regis atque legati, ne sine imperatore, sine auspicijs exercitus esset, rogem deligunt Georgium quendam Sechelum, virum fortem, intrepidum, omnis sceleris audentem, nec ignarum militia et super haec nobilitatis hostem acerrimum.” Sulica Szilárd megállapította, hogy Jovius a parasztháború történetét Panormitanus fölhasználásával írta (Adalékok Jovius „Historiarum sui temporis . . .” magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Bp. 1907. 172. skk.

⁴⁴ Verancsics Antal összes munkái II. Pest. 1857. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum 3. A magyarországon lett dolgok emlékezete, melyek az utóbbi Lajos király születése óta estek. 5. sk.

A négy nagyjából egyidős leírásból már csak Szerémi van hátra. A későbbi királyi káplán emlékirataiban előbb elmeséli — jócskán átszínezve — a keresztes hadjárat keletkezésének körülményeit, majd áttér hősrünk személyére: „Volt ugyanebben az időben a végeken egy vitéz, név szerint Székely György. Ádáz párbajt vívott ugyanabban az évben egy törökkel Nándorfehérvár alatt, húshagyó kedden. Ez a török a leghíresebb volt Szendrő várában, s a magyar vitézek közül egy sem merte elfogadni bajvívását, csak Székely György. A török csak Mohamed hitét tartotta igaz hitnek, ő, György pedig Jézus Krisztusnak, Szűz Mária fiának a hitét vallotta annak. És kitűzék a párbajt napját. Amikora kitűzött nap már elérkezett, a Nándorfehérvár alatti mezőn kezdi magát mindegyikük lovon gyakorolni. Ezután a török felállott a magyarok felől, a magyar vitéz pedig a törökök felől. Egyformán lándzsákkal rontottak egymásnak, s a mi keresztény hitünk igaz volta azonnal bebizonyult, mert György keresztény vitéz megsebezte a törököt, teljesen levágta kardjával jobb kezét, s ezt a cseh királynak Budán bemutatta.

A király akkor kétszáz aranyforintot adatott neki, s megparancsolta Csáky Miklós csanádi püspöknek, hogy fizesse ki. György vitézt a királyi felség udvarosai elvezették a nevezett püspök szállására. A püspök megszidta őt, s a vitéz nagyon felháborodott, mert neki, a vitéznek, ily gyalázatos szavakat még senki nem mondott.

És elment az esztergomi legátushoz, illően üdvözölte őt, s nagy panaszt tett előtte, hogy a király ígért nekem adatni a csanádi püspök által kétszáz forintot bajvívásomért a krisztusi hit mellett, az izmaelita törökkel; és a kardommal levágott jobb kezét bemutattam a királyi felségnek. De a püspök nem adta meg a kétszáz forintot, sőt, illetlen szavakkal szidott engem. Ezt hallva az érsek így szólt György vitézhez:

— Vedd a szent keresztet a pápai felhatalmazással adott búcsúkkal az izmaeliták ellen... Székely György ezt hallva mondja: Ó lelki szentatyám uram, mást nem kívánok e világon, csak a pogányok elleni harcban nyerhessem el haláloamat. A búcsúbiztos mondja: — Jöjj el holnap, s felvarratom és felszentelem neked a skarlát posztóból való szent keresztet.

Másnap tíz vitézzel jelent meg, és egyházi szertartással megkapta Szent György kápolnájában a szent keresztet. És miután felszentelték a tíz vitézt, Szent György vértanú ünnepén, mikor 1504-et írtak (sic!), megindította a keresztes hadjáratot. Az esztergomi érsek kinevezte őt, Györgyöt hadvezérré... Székely György ebéd után... mikor már részeg volt, kiálttatta, hogy vegyék fel a szent keresztet a büntetés és a bűn elengedésével... Azonnal háromszáz lovas jött össze..., és Szentfalván, Pest alatt szállt meg újra...” (S következik egy adószedő megőlése Mezőtúron, majd az alföldi felvonulás stb.)⁴⁵

⁴⁵ Georgii Sirmiensis epistola de perditione Regni Hungarorum. Pest 1857. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores I. 57: „Et erat eodem tempore anno in confinibus vnus miles nomine Georgius Zekel; et furibundus eodem anno cum vno Turco duellum abebat sub Nandoralba in carnis priuium. Et erat iste Turcus famosissimus in arce Zendere, et nemo ex militaribus Hungarorum presumebat accipere, solummodo Georgius Siculus. Pro recta fide Turcus tenebat fidem suam Macumeti prophete; ille Georgius predictus affirmabat esse fidem Jesu Christi filii virginis Marie. Et proposuerunt diem duellacionis, cumque dies propositus iam appropinquasset, in campo sub Nandoralba ceperunt inter se super equos quilibet sese exercere. Et posthec Turcus stetit ex parte Hungaris, miles Hungarus ex parte Turcarum. In vicem equaliter cum hastis currerunt, et recta fides nostra Christianorum illico approbata erat, quia miles Christianus Georgius Turcum vlnerauit et manum dexteram totaliter cum framea suabscedit, et regi Bohemo ad Budam representauit.

Et rex cum ducentis aureis donare fecit, et precepit episcopo Chanadiensi Nicolao Chaki, vt sibi redderet. Georgium militem aulici regie majestatis duxerunt ad hospicium episcopi predicti, et episcopus male ipsum increpare fecit; et miles valde ira commotus, quia tali modo militem dedecoris verbis nemo contulisset ei. Et venit ad legatum Strigo-

Ha Tubero nem teljesen egyértelmű utalásától eltekintünk, akkor Szerémi az első, aki Székely Dózsa György vezéri kinevezéséről tudósít bennünket! Igaz, Szerémit nem szokás a szavahihető források közé sorolni, de 1514-ről leírt, meglehetősen terjedelmes elbeszélésével kapcsolatban a monográfia átdolgozása-írása közben rá kellett jönnöm: a fősereg tisztántúli meneteléséről szóló bekezdések mind időrendjükben, mind tényanyagukban igen pontosak. Hasonlóképpen értékesek, bár zavarosabbak vannak megfogalmazva, a bihari dolgokról írt sorai. Ebből arra következtettem, hogy Szerémi értesüléseit valahol e környéken szerezhetette: talán éppen Gyulán élte át a parasztháború hónapjait.⁴⁶

Viszont a tisztántúli események leírásába a kormányzat tevékenységéről beiktatott magyarázatok vagy tisztán a szerző fantáziájában születtek, vagy valami apokrif, a valóságtól teljesen elszakadt hagyomány lecsapódásai.⁴⁷

A vezéri kinevezésről szóló, idézett részletet mégsem rekeszthetem ki a vizsgálatból. Kétségtől vannak ugyan benne olyan mozzanatok, melyek egyértelműen Szerémi kézjegyét viselik magukon (a párviadal részletei, a beszélgetések, a keresztény hit állandó hangsúlyozása stb.), de a Budán történekről korántsem a levegőbe beszél. Amit elmond, az Csáky személyén és a vezérré avatás szertartásán kívül megtalálható Bartholinusnál, a bécsi kéziratban, Tuberónál, vagy Verancsicsnál. Ezek egyike sem tekinthető viszont Szerémi forrásának. Bartholinus változatában és a bécsi kéziratban nincsen benne a kinevezés ténye, Szerémi nem tud a Bartholinus-féle török békekötésről; a György vezér kinevezéséről beszélt Tuberónál a párviadaljelenet egészen másként van színezve, a túri jelenet hiányzik, s a király által adott jutalmat György vitéz megkapja, birtokban — Szeréminél viszont pénzről van szó, s a kifizetés nem történik meg. A párhaj-jelenetben a Verancsicssal való egyezés feltűnő, de a továbbiakban már nincs összecsengés: a pénzösszeg eltérő, Verancsicsnál Székely Szegedre indul stb.

Szerémi tehát aligha használt írott forrásokat (ilyesmit eddig sem állítottak róla), ellenben nyilvánvalóan ismerte az udvari hagyománynak vagy egy újabb változatát, vagy több epizódját.

Honnan származhattak viszont az ettől a hagyománytól idegen elemek? Szerémiről régen tudjuk, hogy szívesen jegyzett föl különböző mendemondákat, legendákat.

niensem, et optime salutauit sibi, et magnum querelam iniecit sibi, quod rex promisisset dare per dictum episcopum Chanadiensem ducenta florenos propter pugillarem meum iuxta fidem Christianam cum Ismaelitico Turko, et manu cum framea sua dexteram representaueram regie majestati, et insuper illicitis verbis me increpauit. Audiens archiepiscopus ait ad Georgium militem: accipe sanctam crucem cum indulgentiis authoritatis contra izmaelitarum . . . Siculus Georgius . . . ait: O vtinam, domine sancte pater in spiritali, nil mihi in mundo, solummodo mortem meam contra paganos expugnare possem . . . Ait commissarius: cras venias et rubeum sanctam crucem de pano scarlasio supra consuere et consecrare faciam.

Secundo die venit cum decem militibus, in die Sancti Georgii martiris (in sacello S. Georgii), dum scribebant anno 15 quarto, crucigerorum bella movit, et ipsum Georgium in belli ductorem ordinavit . . . Georgius Siculus . . . fecit iuxta clamare Sancti Georgii martiris capelle ad sanctam crucem accipere pena et a culpa, cum jam ebrius fuisset et post brandium . . . et in momento tricenta equites steterunt proximus. Et ad ultra Pesth in uno hospicio in Zenthfalwa descendit . . .” (A fordítás: Juhász László munkájából, *Szerémi György: Magyarország romlásáról*. Bp. 1961. Monumenta Hungarica V.)

⁴⁶ Szerémi hiteléről: *Barta G.* — *Fekete Nagy A.* III/5. fejezet. A korábbi ítéletekről ld. *Erdélyi László: A mohácsi vész nemzedéke II.* Szeged. 1941. 9, 38 skk. és 187 skk., *Székely György* előszava Juhász László Szerémi-fordításához.

⁴⁷ Szerémi szerint pl. a magyar urak azért nem mentek a keresztiesek segítségére, mert nem akartak harcolni. Ezzel szemben 1514-ben komoly katonai előkészületeket folytatott a magyar kormányzat, vö. *Barta G.* — *Fekete Nagy A.* I./4. és III/1. fejezet.

Ilyen eredetre valló részletek az 1514-ről frott fejezetben is vannak: Lőrinc pap halála, a temesvári kivégzés egy-két mozzanata stb. A tárgyalt idézetben belül egyfajta „népi logika” érezhető Csáky püspöknek a jutalom megtagadásába való kapcsolásában, bár ezt maga a szerző is kitalálhatta. A karddal levágott kéz históriája viszont megtalálható már a párviadal szempontjából legilletékesebb pseudo-Verancsicsnál is. A ruhára varrott vörös kereszt motívuma a bécsi kéziratot idézi. Maga a kinevezés-történet egésze pedig a hagyománynak azt a lappangó, önálló változatát, amelynek létezésére nagyon hipotetikusán a bécsi kézirat, már valószínűbben Tubero forrásainak kereséskor utaltam.

Szerémi után már csak két nagy humanista történész következik a sorban. Az első Gian Michele Bruto (Brutus), akinek roppant hosszadalmas szövegéből csak nehezen lehet összeollózni a vonatkozó részleteket. Szerinte a már nagy tömegben összegyűlt, lázongó keresztetek sokaságának nem voltak megfelelő vezetői. „De nem kellett nekik vezérükre sokáig önmaguktól várni, egyetlen ember hihetetlen vakmerősége, s álnoksága megtette a magáét. Székely György volt ez (egyekes Székelynek, mások tövesen Szittyának nevezik), alantas helyen a székelyek között született . . .” (következik egy leírás a székelyekről).

„. . . De hogy visszatérjünk Székelyhez, midőn az előző években Belgrádban, az őrségben szolgált, (amely város a Duna és a Száva összefolyásánál fekszik, s a régiek, úgy tűnik, Taurunumnak . . . nevezték) egy törököt, aki katonai szokás szerint lovas harcra hívta, s elbizakodottan dicsérte magát s övéit, engedélyt kapva a parancsnoktól, hogy az ellenséggel a sorok előtt harcoljon, ellenfelének mellét dárdájával átdöfve, azt megölte. Így György, az ellenségtől szerzett zsákmánnyal gyarapodva, s a kiváló győzelem hírével büszkélkedve, a vár parancsnokától kapott levéllel, amely az egész dologban hitelét bizonyította, s ez ember virtusát, ha igaz, nagyszerű szavakkal dicsérte, a királyhoz ment. Itt a király megörült a győzelem előjelének, hogy a haza tisztességét a gögös török fenyegetése ellen egyetlen ember védte meg; virtusáért és bátorságáért egy falut kapott, amely alkalmas volt arra, hogy az ember lovagi módon éljen.” (Ezután következik egy rész, melyben Brutus azt állítja, a körülrajongott vezér a fejedelemségre áhítozott.) „És lelkében így mozdítva, e gondolatoktól ingerelve a kardinálishoz ment, és biztatta, hogy mivel eddig az ediktumot nem hirdette ki, . . . ne késlekedjen a népnél a háborúról intézkedni . . .” Bakócz pedig „. . . a pápa ediktuma alapján frott oklevelet neki adta, abban felhatalmazta azoknak toborzására, akik . . . bárkik legyenek is, önként jelentkeznek a szent hadseregbe”.⁴⁸

⁴⁸ Brutus János Mihály . . . magyar históriája 1490–1552. I. Pest. 1863. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 12. 299: „Sed et eum ipsum ducem ne diutius sua spe desiderarent, unus hominis incredibilis audacia, scelusque perfecit. Georgius Zechelus erat (Sechellium alii, alii male Scytham appellant) obscuro loco inter Siculos natus: quae gens eam Transylvaniae partem incolit . . .” 300 sk.: „Sed ut ad Zechelum revertamur, cum superioribus annis Belgradi in praesidio ageret, quod oppidum ad Danubii et Savi confluentem situm, Taurunum, ut creditur, veteres, uti alibi diximus appellarunt, provocantem Turcam more militari ad equestrem pugnam, ac sese insolentius, et suos iactantem, facta potestate a prefecto in hostem, extra ordinem pugnandi, infesta hasta per adversum pectus adacta, interfecerat. Ita Georgius hostis spoliis auctus, et illustri victoriae titulo superbus, regem adiit, litteris ab arcis praefecto impetratis, quibus de tota re gesta fides fiebat, et hominis virtus, ut fit, verbis magnificentissimis ornabatur. Hinc a rege laeto victoriae omine, cum unus visus esset, patriae decus a superba Turcae ostentatione vindicare; virtutis et fortitudinis ergo pago donatur, qui idoneus alendo homini equestri ordinis videretur . . .” 302: „Atque in principio quidem motus, Cardinalem his incitatus adierat, et nondum edicto promulgato, hortatus erat, ut, se auctore, apud populum de bello agere ne cunctaretur . . .” 304: „Quae cum dixisset, litteras illi ex pontificis edicto perscriptas dedit, quibus fiebat potestas militem quicumque ii essent, qui voluntarii in sacram militiam nomina darent, conscribendi.”

Brutus maga hivatkozik több helyen is Tuberora és Joviusra, mint forrásaira. Az idézett részlet mozzanatról mozzanatra egyezik a Tubero-féle változattal: Jovius sokkal kiegyensúlyozottabb elbeszélését valószínűleg azért hagyta szerzőnk ezúttal figyelmen kívül, mert, kedvében akarva járnai megrendelőjének, Bakóczot a lehetőség szerint befektíteni igyekezett.⁴⁹ Új momentum a hivatkozott részben nincsen, az az állítás, hogy György vitéz a királyságra tört volna, már Taurinusnál is előfordult.

A humanisták sorát Istvánffyval zárhatjuk, hiszen az ő közkézen forgó munkája lett az alapja szinte valamennyi későbbi irodalmi vagy tudományos feldolgozásának. A jelenetsor nála is a gyülekező kereszttesekről szóló résszel indul . . . „Midőn a bíboros állandóan ezen (ti. hogy ki legyen a vezér) tépelődött, a véletlen, vagy a végzet, vagy valami vakeset élébe hozott egy embert, akit haljós hadseregének véztes vezérévé tett. Székely Györgyöt, más néven Dózsát, aki Dálnokról, ebből az erdélyi székelyeknek nem jelentéktelen mezővárosából származott, s ebben az időben egy lovascsapat élén állott Taurunumban, másnéven Nándorfehérvárott. Különben derék férfi volt . . . Midőn egyszer az epirusi Alit, a samandriai, törökül besliának mondott lovasok parancsnokát, aki kihívta, páros viadalban megölte, annak páncélos jobbkezét egyetlen csapással levágva, Budára jött, Ulászlóhoz, a jól és vitézül végrehajtott tettéért jutalmat követelt. Ezt a bíboros buzgó támogatásával könnyen meg is kapta, s kapott a királytól kétszeres szoldot, arányláncot, arannyal hímvett bíbor ruhát, sarkantyút és kardot, s ezeket, mint a lovagság jelvényeit, magának a királynak a kezéből vette át, és egy Nándorfehérvár és Temesvár között fekvő falut, melyben negyven jobbágytelek volt, azonkívül elnyerte azt, hogy a pajzsán egy szablyával együtt levágott, vértől csepegő kezét, mint a család nemességének jelvényét viselje, vitézségének és bátorságának emlékeztére. Könnyen megegyeztek vele, hogy elvállalja az új hadseregben a parancsnoki tisztelet. A bíbornok tehát, ugyancsak a Szent Zsigmond templomban, miután előbb ünnepélyes szentmisét celebrált, Györgynek saját kezűleg átnyújtott egy Rómában e célra készült fehér zászlót, melyen hatalmas vörös színű kereszt volt. Egy másik kis keresztet, mely hasonlóképpen vörös volt, az oltár előtt térdelőnek hadvezéri köpenyére szabójával szeme előtt felvartattott, s miután érette és az egész hadjárat szerencsés sikeréért az Istenhez könyörgött, a táborba küldi . . .” stb.⁵⁰

⁴⁹ Vö. még *Szűcs J.*: i. m. 15 és 36.

⁵⁰ *Nicolaus Isthvanffy*: Regni Hungarici Historia. Colonia Agrippina 1724. 41: „Quod quum Cardinalis animo assidue voleret, fors aut fatum, aut casus aliquis ei hominem obtulit, quem militiae suae inauspicatae fatalem ducem praeficeret, Georgium Siculum, Dosam cognomine, e Dalvoco oppido inter Siculos Transsilvanos haud postremo oriundum, qui eo tempore turmae equitum Tauruni seu Nandoralbae praecerat, egregium quidem ipsum, nisi ad id bellum malas artes attulisset. Is quum ex provocatione Alim Epirotam Samandriae equitum, quas beslias Turcae vocant, praefectum singulari certamine victum occidisset, prius dextra illius manu loricata immani vulnere uno ictu detruncata, Budam ad Uladislau venerat, praemia rei bene fortiterque gestae postulaturus. Quae opera et studio Cardinalis haud aegre obtinuit, acceperitque a rege duplex stipendium, ac cum torque aureo purpureas vestes auro intertextas, et calcaria et ensem, dignitatis equestris insignia de regia manu tradita, ac pagum inter Nandoralbam et Temesuarium situm, in quo XL incolarum fundi numerarentur; insuper ut in scuto et gentilitis familiae insigniis manum cum acinace praecisam, cruoreque madentem, signa et memoriam virtutis fortitudinisque suae gestaret, consecutus est. Nec multo labore cum eo transactum est, ut praefecturae honorem in novo exercitu obire vellet . . . Igitur Cardinalis in eadem Divi Sigismundi aede, sacris prius solenni more celebratis, vexillum album cum cruce praegrandi purpurea ad hoc Romae preparatum, Georgio de manu porrigit; alteramque crucem aequae purpuream, sed minorem, ipsius pro altari in genua provoluti paludamento, se spectante, a suo sartore assuendam curat; additisque ad Deum pro ipsius ac totius expeditionis felici ac prospera fortuna precibus in castra dimittit, quae erant in agro Pesthano . . .”. A fordítás: *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Fordította Juhász László. Bp. 1962. Monumenta Hungarica. VI.

Istvánffy nem csinált titkot abból, hogy fölhasználta elődei, Tubero, Jovius és Brutus munkáit. Az idézett részleten is fölismerhető Brutus szövegének hatása. De éppen ez az érdekes. Brutus érthető okokból vetette el Jovius álláspontját — de az aulikus Istvánffytól éppen ennek ellenkezője lett volna a természetes. Lehet persze, hogy egyszerűen többre becsülte a hosszadalmas, de ékes nyelvű Erdély-párti olaszt a tömörebb, de szerényebb elődöknél? Vagy pedig máshonnan származó információk készíteték erre a választásra?

Kétségtelen, hogy Istvánffynak 1514-ről írt lapjai súlyos kronológiai tévedésekkel, eltorzult, vagy eltorzított részletekkel vannak terhelve. Még magyarázatot is találhatunk e jelenségre: több emberöltő elmúltával ő már elsősorban humanista elődeit tekintette fő forrásának.⁵¹ De elbeszélésének vannak olyan részletei, melyeket sem Tubero, sem Jovius, sem Brutus nem ismert. Ilyen mozzanatok pl.: Sós Domonkos dunántúli harcai, Lőrinc pap ceglédi hivatala, Telegdi István szereplése és halála. S ezek a részletek, bár szintén szenvedtek bizonyos, sokszor ellenőrizhetetlen torzulásokat, magjukban hitelesek. Bár Sós Domonkos neve egyetlen más forrásból sem ismert, az a tény, hogy a Bakonyban a harcok a temesvári csata után lángoltak föl, beigazolódt. Telegdi haláláról a bécsi kézirat hitelesnek bizonyult híradást közöl: Istvánffy csak a körülményeket magyarázta félre (fiktív beszéd a királyi tanácsban; a halál helye és időpontja: feltehetően, mert forrása nem volt eléggé világos, vagy nem illett az általa ismert eseményrendbe). Egyedül Lőrinc pap és Cegléd kapcsolatát nem sikerült más forrásokból is igazolni.⁵²

Istvánffy tehát tudott a parasztháborúról szóló hagyomány több, addig teljesen ismeretlen, vagy a történeti tudatból időközben kiesett részletéről. Lehet-e az a mód, ahogyan Brutusnak Tuberótól származó, Székely György szerepét némileg homályosan tárgyaló elbeszélését egyértelműen fővezéri kinevezéssé fejleszté tovább, egy ilyen forrás, vagy források csoport értesülés-anyagának lecsapódása is?

Az idézett bekezdések lényeges mondanivalója egyezik Brutus szövegével, a kisebb részletekben azonban érdekes eltérések vannak.

Az első ilyen eltérés Székely György „Dózsa” neve. Az eddig vizsgált forrásokban ez az elnevezés nem szerepelt. Istvánffy információja azonban ezúttal sem előzmény nélküli. Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok valamikor 1515 és 1527 között a parasztervezér nevét ugyancsak Dózsa formában jegyezte le, még hozzá anélkül, hogy a Székely nevet hozzátette volna.⁵³ Az ő híradását követné időrendben Mindszenti Gábor naplója, aki az öreg Szapolyaival nevezetű „paraszt Dózsa uramnak” György vezért, ha nem jöttem volna rá időközben: a nevezetes napló hitelessége körül baj van, s legjobb esetben is csak egy elveszett kézirat ellenőrizhetetlenül átirrt parafrázisa.⁵⁴ Így a Dózsa

⁵¹ Istvánffy forrásairól és értékeléséről (az enyémtől némileg eltérően) ld. még *Szűcs J.*: i. m. 14. sk.

⁵² Minderről ld. *Barta G. — Fekete Nagy A.*: i. m. IV/4, V/12 és VI/2. fejezetek. Istvánffy nem ismerte az erdélyi harcok történetét, ez lehet a Telegdi-tévedés fő oka.

⁵³ Erasmi Rotterdami Adagiorum Chiliades Tres etc. Hely és év nélkül. A fővárosi Szabó Ervin könyvtár tulajdonában levő kötetet a XVI. század elején Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok széljegyzetekkel látta el. (Vö. *Kelenyi B. Ottó*: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. Bp. 1939. Fővárosi Könyvtár Évkönyve.) E kötetben Peleinek azzal a kézírásával, amelynek utolsó korhatározó adata 1527-ből való, a 132. verso lapon ez olvasható: „Veluti in Pannonia Georgius Dosa Dux Crucigerorum ocooperat.” A 244. recto lapon: „Georgius Dosa sub castro Themeswar confecto . . .”

⁵⁴ Mindszenti Gábor naplója: Erdélyország történetei tára I. 1540—1600. Kolozsvár 1845. Kiadja Gr. Kemény József és Nagy Ajtai Kovács István. 7. skk. A kézirat eredetije nincs meg, s több részletében, különösen stílusában XIX. századi változtatásokat lehet fölismerni, vö. *Eckhardt Sándor*: Hol van Mindszenti Gábor naplója? Egye-

családnév legközelebbi fölbukkanása a brassói „fekete templom” falára valamikor a XVI. században fölírt „évkönyv”, amely szerint „a keresztések . . . a székely Dózsa György vezetésével” lázadtak föl 1514 véres hónapjaiban.⁵⁵

A monográfiában arra következtettem, hogy a vezért bizonyosan Dózsának hívták, s csak szülőföldjéről messze elkerülve, Magyarországon ragadt rá a Székely elnevezés.⁵⁶ Ezt a véleményt Mindszenti adatának kiejtésével módosítanom kell. Az bizonyos, hogy Erdélyben igen hamar észlelhető egy olyan értelmű hagyomány, amelyik Dózsa-ként ismeri hősünket; ezt a hagyományt azonban csak nagyon kevés frástudó ismerte, legalábbis a század végéig, mikor végre Istvánffy belevette nagyhatású munkájába.

A Dálnokra, mint Székely György szülőhelyére vonatkozó adatnak semmiféle előzményét nem ismerem, kénytelen vagyok föltételezni, hogy az előző, a Dózsa-elnevezést tartalmazó hagyomány része volt.

Nem új, de az „udvari hagyományra” támaszkodó humanista történészeknél eddig ismeretlen motívum, hogy a párviadal karddal történik. Tubero és őt követve Brutus is dárdával vívatja hőseit, velük szemben a kard a legilletékesebb Verancsicsnál, és az „eretnek” Szeréminél fordul elő.

Teljesen ellenőrizhetetlen, hogyan került a szövegbe az „epirusi Ali”. Épp úgy lehet egy ismeretlen változat lejegyzése, mint a szerző által kitalált barbár név. (Eddig csak a pseudo-Verancsics nevezte meg György vitéz ellenfelét, de nála „Erdőd bég” olvasható.)

Az Istvánffy elsődleges forrásának tekintett humanista auktor-csoport értesülései között nem található meg a győztes vitéznek adott jutalom egyik fele, a „lovagi” díszek adományozása. Igaz, ilyen konkrét formában másutt sem találkozunk vele, de a motívum alapját világosan fölismerni vélem a „ceglédi kiáltványban” Tuberonál, és Bartholinusnál Székely Györgyre alkalmazott jelzőkben („miles strenuus”) valamint Brutus szövegében.

Teljesen új a címerképről és adományozásáról szóló állítás. A címerrajzot a makfalvi Dózsa-család már a XVII. században mint nemzeti címerét használta,⁵⁷ Istvánffy korában tehát létezhetett, s említése érzésem szerint ugyanazzal a hagyománnyal állt kapcsolatban, amely a Dózsa nevet és Dálnok nevét tartalmazta.

A vezéri kinevezés tényét, sőt a vezér-avatás ceremóniájának leírását eddig csak Szeréminél láttuk. A helyszín és több kisebb részlet nem egyezik, de itt is fölbukkan a hős ruhájára varrott vörös kereszt motívuma (ezúttal ismét Bakócz személyéhez kapcsolva), s hogy avatás után György a pesti táborba sietett.

Azt tehát bizonyosnak tekintem, hogy Istvánffy a vonatkozó részlet megírásakor nemcsak humanista elődeire támaszkodott. Új forrásbázisa viszont aligha lehetett Szerémi, vagy a Verancsics-kézirat, hiszen azok információi szűkebbek Istvánffynál. A „magyar Livius” tehát nem egyszerűen csak az egyik értelmet ragadta ki a Tubero-Brutus-féle változathoz, hanem minden valószínűség szerint ismert egy olyan hagyományt, vagy hagyomány-csoportot, amely a vezéri kinevezés történetét is tartalmazta.

*

temes Philológiai Közlöny, 1943, 74 skk. *Horváth János*: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 115 skk. Különösen gyanússá teszi számomra a dolgot, hogy bár Szapolyai János kormányzatának történetét kutatva rengeteg udvari ember nevét ismertem meg, Mindszenti Gáboréval sehol sem találkoztam.

⁵⁵ A brassói bejegyzés közreadva: *Scriptores Rerum Hungaricarum . . . (Schwandtner)* I. 887 („duce Georgio Doscha Ciculo , , ,”). A szöveg valamikor a XVI. században keletkezhetett, utolsó bejegyzése 1571-ről szól. Érszegi Géza szíves fölvilágosítása szerint ma már nem látható. A névről és erről az adatról *Putaki József* sem tudott újat mondani (i. m. 1149).

⁵⁶ Vö. *Barta G.* — *Fekete Nagy A.*: i. m. III/2. fej.

⁵⁷ *Márki S.*: i. m. 65.

Az az általános kép tehát, amelyik Székely György kilétéről és fölemelkedéséről már az 1514-es oklevelek alapján kialakulhatott (a nép választja meg, egyfajta „lovagi” méltóságot viselt) az 1515-ben lejegyzett elbeszéléseknek is alapjául szolgált (Cuspinianus, Bartholinus). A rajz azonban igen hamar színesedni kezdett, s anélkül, hogy a lényeg tekintve ellentmondásba került volna a fentiekkel, új elemekkel bővült. Már 1515-ben kiegészült a párviadallal kezdődő és a túri eseménnyel záródó epizód-sorozattal. Ennek a sorozatnak különböző elemeit először két olyan forrásban olvashatjuk, amelyek híreiket közvetlenül a budai udvarból kapták (Bartholinus, Bécsi Kézirat). Ez a körülmény — véleményem szerint — egyértelműen a közölt állítások hitelessége mellett szól. Nem látom értelmét, ki és miért költött volna ilyen bonyolult mesét a történekről, s főleg ha az valóban mese, miért talált ellenvetés nélküli elfogadásra mindig és mindenütt? Pedig éppen ez első híradások mutatnak példát arra, hogy az érdek nem egyszer diktálta a tények retusálását. Az elbeszélés lényege azonban ez esetekben sem változott meg.

Azt sem nehéz megmagyarázni, miért kerülhettek ezek az információk viszonylag ilyen későn a köztudatba. A robbanás után alighanem időbe tellett, míg a felkelő vezér kilétét meg lehetett állapítani: a szervezés zűrzavarában a György vitézzel történetek nyilván nem tűntek fontosnak. Az ügy szereplőinek valószerűleg maguknak is csak utólag sikerült rekonstruálni az összefüggéseket Nándorfehérvár, Buda és Nagytúr között!

1515-re tehát kialakult Székely György fölemelkedésének egy eléggé részletes leírása. A részletekben voltak eltérések, de az összkép nagyjából egységes.

A helyzet azonban nemsokára újból változott. Az anyagra újabb információ-reteg rakódott. Ennek egyes elemei csak tovább színezik a történet már ismert jeleneteit (pl. a királyi jutalom mibenléte). Egy további csoport már módosít, de csak kevésbé érdekes pontokon (ilyen a párviadal jelenete, karddal). S végül a harmadik rész már lényeges eltérést hoz: míg előzőleg csak célzatos közlésekben állították, hogy György vitéz saját akaratából lett a felkelők vezére, a legújabb változatok szerint már a keresztshad vezérének is ajánlkozott, azzá ki is nevezték, s ünnepi külsőségek között fel is avatták.

Az a hagyomány, amit „udvarinak” kereszteltem, sokfelől alátámasztott, hiteles híradásokat tartalmaz, emlékéit egymással kapcsolódó, majdhogynem folyamatos frásos forrás-csoport tartotta fenn. Ez az újabb információ-csoport csak később, eléggé töredékesen került lejegyzésre, fennmaradása vagy szóbeli terjesztésnek, vagy olyan frásbeliségnek köszönhető, melynek termékeit az utókor nem őrizte meg. Első forrása bizonyosan nem az udvarban, sőt aligha az uralkodó osztályon belül keresendő, de bizonyos, hogy az országhatárokon belül keletkezett, külföldre híre sem jutott el.

Azokról a szerzőkről, akik ennek az „apokrif” hagyománynak egyes mozzanatait számunkra közvetítik, általában elmondhatjuk azt is, hogy népies elbeszéléseket, esetleg bizonyos helyi, lokális legendákat is felhasználtak forrásként. Szerémről ez közzismert, Verancsicsnál a Pálfi Balázs-motívum a szegedi „Dózsa hagyomány” részeként jelentkezik (a parasztvezér feje Szegeden), Istvánffyál a makfalvi Dózsa-családra vonatkozó hagyományt érhetjük tetten.⁵⁸ (A dunántúli történet származhat okleveles anyagból is.)

⁵⁸ Azt nem merném határozottan állítani, hogy már ekkor a makfalvi Dózsa-család őrizte volna e hagyományt. A nevezett Dálnokon ugyanis sohasem éltek Dózsák (Márki S.: i. m. 14; Pataki J.: i. m. 1151), a címer pedig mégis a makfalviaké. Márki ismételtelen felmelegített családköltözési elmélete igen gyenge lábon áll. Lehet ugyan, hogy Istvánffy egyszerűen tévedett, de elképzelhető, hogy a címer ismerete és a lakóhely eltévesztése közötti ellentmondás nem véletlen. Úgy tűnik, hogy ekkor már egy erdélyi hagyomány e családhoz kötötte a parasztvezér személyét, csak éppen a tudós szerző nem akarta túl egyértelműen „befeketíteni” a nemes családot. Az más kérdés, mi lehet-

A két legkorábbi utalás — még koránt sem egyértelmű: bécsi kézirat és Tubero — sem mond ellent e feltevésnek.

Azt már eddig is tudtuk, hogy 1514 emléke sokféle formában kísértett a következő évtizedekben. A nép ajkán keletkezett legendák elemei ismerhetők föl a György vezér kivégzése helyére történő búcsújárás hagyományában, a bosszúban részes urak és Szapolyai bűnhődéséről lejegyzett történetekben (Verancsics-kézirat, ill. Szerémi), a ferences barátok által fönntartott hiedelemben, mely szerint a temesvári kivégzésnél megjelent Szűz Mária stb.⁵⁹

Ezek az eddig ismert legenda-töredékek egymástól teljesen független epizódokat tárgyalnak. Az e tanulmányban leírtak alapján azonban meg merem kockáztatni azt a feltételezést, hogy a háttérben egy, a parasztháború egészéről szóló, orális, népies hagyományt kell keresnünk. Ez a hagyomány ugyan nyilvánvalóan állandóan változott, alakult, egyes részletei önálló életre is kelhettek, de bizonyos közös jegyek végig kísérik pályáján. Ezek a jegyek a vizsgált anyagban általában Székely György személyével kapcsolatosan foghatók meg. Székely alakja kerül az elbeszélés központjába, cselekedeteiről szólnak a legérdekesebb részletek.

Egészen bizonyos vagyok benne, hogy ez a hagyomány nemcsak azokat az elemeket tartalmazta, amelyeket itt a történeti hagyomány elemeitől sikerült elválasztanom. Láttuk, a párbaj-jelenetnek önálló színt adott — tehát maga a jelenet megvolt benne. A jutalmazás és elutasítása körüli történéseknél ugyanez a helyzet. Úgy tűnik, ez a hagyomány mintegy magként magába zárta a valódi történet legfontosabb részleteit (párviadal — jutalmazás — kifizetés megtagadása — Túr), s ennek különböző variációihoz toldotta azután saját anyagát: György vezérnek ajánlkozását; a kinevezést; s a felszentelési jelenet egyes részleteit (vörös kereszt a ruhára varrva). Az is valószínű, hogy hasonlóképpen alakult a további események elbeszélése is: ennek kutatása már nem feladat, így csak egyetlen példát említenék. Szerémi azzal vádolja az urakat; a hadjárat lefújását azért rendelték el, mert elszoktak a harctól, gyávák lettek. Nos, ugyanezzel a motívummal indokolja a parasztfelkelést Heltai is („békavérek” — mondják nála az urakra).⁶⁰

Ez a szóbeli hagyomány véleményem szerint nem volt más, mint a *parasztháború élő legendája*. A közeg, amiben elterjedt, átfogja a magyar társadalom alsóbb rétegeit. „Verancsics” Pálfi-történetét a szegedi paraszt-polgárok, a Szerémi által lejegyzett hagyományt deákok, katonák, szegény papok, királyi és urasági cselédek adták szájról-szájra. Egyes elemeit a ferencesek is ismerték. A Dózsa-legendát Erdélyben terjesztették a legkorábban: talán azért juthatott el Peleihez, Brassóba és Istvánffyhoz is, mert a nemesek is ismerték, hiszen közülük valókat érintett. Istvánffyn keresztül azután az uralkodó osztály végleg befogadta a történetnek ezt a változatát. A bécsi kézirat, Tubero kommentárjai és Pelei Tamás jegyzetei egyaránt azt sejtetik, hogy mindjárt a felkelés után született. A XVI. század közepén már szerte az országban tudtak róla, Verancsics krónikása, Szerémi, Heltai, Istvánffy mellett alighanem Nagyszombati Márton, Hagymási Bálint és mások is merítették belőle. A továbbélés kérdésével nem tudok foglalkozni, de valószínűnek tartom, hogy a mezővárosi paraszt-polgárok s a népi reformáció nagy szerepet játszottak létezésében, mint ahogy elenyészésének egyik

tett e szóbeszéd alapja: valóságon épp úgy alapulhatott, mint az 1507-es közismert törvénysértő György köré fűzött fiktív legendán.

⁵⁹ Mindezt ld. *Márki S.*: i. m. 482, 490 skk. és 493.

⁶⁰ *Heltai Gáspár*: *Chronica az magyaroknak dolgairól . . . Kolozsvár 1575* — Budapest 1973 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 8) 204. verso — 205 recto. Különösen érdekes, hogy Heltai a parasztháború történetét elbeszélve meg sem említi annak vezetőjét, arra viszont kitér, hogy a felkelők választották parancsnokaikat.

okát is abban vélem látni, hogy mezővárosaink legaktívabb, legerősebb csoportja a török kezére került, vagy hadszintérré lett, s így az új gondok lassan elnyomták az elmúlt nagy válságok emlékét. Ezekben a kérdésekben azonban csak a további kutatás mondhatja ki a döntő szót.⁶¹

*

Visszatérve kérdésünkhöz: ha György vitéz családjáról és kinevezéséről csak a legenda szolgáltat adatokat, akkor tarthatjuk-e ezeket hiteles információnak? Először is leszögezném: a legenda tartalmaz más forrásokból ismert tényeket is, tehát egészében nem minősülhet fiktívnek. Így a történeti hagyománytól kisebb, vagy nagyobb mértékben eltérő részletek szavahihetőségét külön-külön kell megvizsgálni.

A család, a név kérdése csak látszólag egyszerű. Tény, hogy valamennyi okleveles forrásunk s a történetírók túlnyomó többsége Székely Györgyként ismeri hősünket. Hogy ténylegesen székely is lett volna, azt csak az erdélyi források állítják, a brassói évkönyvtől Brutusig. E kérdésben tulajdonképpen a családnév tisztázása dönthet.

Hősünk Dózsa neve, mint láttuk, szintén Erdélyben volt csak ismeretes. Korai előfordulása, megismétlődése mégis hitelessége mellett látszik tanúskodni. De ez nem biztos. Az erdélyi névhagyomány ugyan feltehetően valóságos értesülést őriz, de fennmaradását végül is csak az országrész különleges helyzetének köszönheti. Ellenőrzését a György vitézt Szegedhez kapcsoló, tehát ismeretlen, s esetleg a mi mai feltevéseinkkel ellentétes értelmű hagyomány megsemmisülése miatt nem lehet elvégezni.⁶²

A kinevezéssel kapcsolatos hírek már nem ilyen légüres térben mozognak. Láttuk, az okleveles anyag és a legjobban értesült elbeszélő források határozottan ellene mondanak a hivatalos megbízatás lehetőségének. Meggyőződésem szerint a Székely György kereszties parancsnokká tételéről szóló történet egészében utólag kialakult, fiktív kiegészítése a valóságnak.⁶³

*

⁶¹ Így felesleges olyan kényszerű feltevésekkel dolgozunk, mint hogy a megtorlás szigora megakadályozta volna a felkelés emlékének fennmaradását a nép ajkán (!) (*Féja Géza*: Eposz Dózsa Györgyről. Tiszatáj, 1972/6. 10).

⁶² A szegedi Dózsa-hagyomány léte vagy nem-léte körül a Tiszatáj hasábjain 1972–73-ban kisebb vita folyt (*Féja G.*: i. m., ill. *Péter László és Kulcsár Péter* cikkei, a folyóirat 1972/6, 1972/10. és 1973/2. számában). Kulcsár P. vitázójában csak a parasztvezér fejének Szegedre vitelét látja igazoltnak, Taurinus V. könyv 196 skk. sorra, ill. a Történelmi Tár, XXIV. 261. és 280. lapjain közölt olasz levelekre hivatkozva. Azt, hogy a városnak köze lett volna a felkeléshez, illetve személy szerint Dózsához, hamis hírek mondja. Egyrészt, mert a fejet az urak szövetségeseiként viselkedő városba szokás szerint küldött diadalmi jelnek véli, másrészt, mert szerinte a Verancsics-féle kézirat (Dózsa szegedi vonatkozásainak másik forrása) szerzője szintén Szerémi, így kettejük egybehangzó állítása — ugyanaz a hamis pletyka csupán. Utóbbi állítása azonban Acsády Ignác egy tanulmányának (Verancsics Antal és Szerémi György. Irodalomtörténeti Közlemények 1894) félreértésén alapszik. Acsády itt ugyanis csak annyit szögez le, hogy a Verancsics-hagyaték kéziratát nem Verancsics Antal írta, illetve hogy Szerémi György bizonyosan Verancsics kérésére írta le emlékezeit (i. m. 13 és 32). A két mű szerzőjének azonosságát egyébként véleményem szerint információs anyaguk különbözősége nem teszi lehetővé. A szegedi Dózsa-hagyomány kérdése így változatlanul nyitva van.

S még egy megjegyzés: Féja G. id. cikkében nyelvészekre hivatkozva feltételezi, hogy a fejbíró — talán hóhért jelent (?).

⁶³ A kinevezési történet pontosan írja le a kereszties vezéravatás egyházi szertartásait és szimbolikáját. Ez azonban elég közismert dolog volt a korban, tehát nem bizonyíthatja a történet hitelességét.

Mit tekinthetünk ezek után hitelesnek a Székely Dózsa Györgyről szóló, ellentmondásos elbeszélések közül? Az elmondottak alapján a következő történetet tartom a legvalószínűbbnek:

Székely György származása: Feltehetően a székelyföldi Dózsa családból származott, de kortársai csak Székely György néven ismerték, s maga is így nevezte magát. A parasztháború kitörésekor már bizonyosan nemes volt, a jutalmazásáról, mint megnesítésről tudni vélő hagyomány a legenda tartozéka.

Székely György születéséről: az emlékévben Márki becsléséből kiindulva egyezményesen 1472-öt tettek meg születési évnek.⁶⁴ Láttuk, forrásainkban életkora sosincs megemlítve. Ebből Márki joggal következtethetett arra, hogy sem fiatal, sem öreg nem lehetett, becslése mégis alighanem hibás: a XVI. század elejére saját korának viszonyait vetítette vissza, s jó negyvenesnek vélte Székely Györgyöt. Úgy vélem, közelebb jár-nánk az igazsághoz, ha harminc, harmincöt évesnek gondolnánk.⁶⁵

Szerepléséről: nándorfehérvári szolgálatát ténynek ítélem. Székely György egyike lehetett a leghíresebb végbeli bajvivóknak, s véletlenül 1514 tavaszán is győzött egy összecsapásban. Valószínűleg a szerveződő kereszties had hírére ment Budára, s megjutalmazása (pénzben) a tömeg lelkesítésére szánt gesztus lehetett. A jutalom kifizetésének megtagadásában akár Bakócz ellenfeleinek kezét is sejthetjük, de valószínűbb, hogy a hadjárat költségei kimerítették a mindig zilált kincstárat, s ezért a király utalványának kifizetése — talán későbbi teljesítés ígéretével — elmaradt. György vitéz beállt az akkor még csak néhány száz kereszties közé (ezért is jöhetett Budára), de nem lett a sereg vezére, legfeljebb egy a tisztek közül. Mégis népszerű lehetett, s emberei halmozódó elégedetlensége személyes sérelmével nagyon is egybecsengett.

Kiemelkedése: A túri események nem annyira a sereg, mint inkább Székely György számára jelentettek döntő fordulatot, s emléküik is a (sok más hasonló esettel szemben) ezért maradhatott fenn. Az adószedő megölése révén György személyes bosszúja — ekkor talán még akaratlanul — azonosult a nép érlelődő vágyaival.⁶⁶ Ettől a pillanattól tekinthették a vitéz és vakmerő végvári tiszte igazi vezetőjüknek a keresztiesek, s ettől a pillanattól kezdve kezdhette az magáénak érezni emberei sérelmeit. A folyamat következő állomása Békés, talán itt lett György a sereg tényleges vezére: erre utal az első parancs-megtagadás (a toborzás folytatása), s a menetirány megváltoztatása. Erre volt a válasz Apátfalva, majd a viszontválasz Nagylak és Csákyék kivégeztetése: azaz a parasztháború kitörése.

A monográfia lezárásakor magam is jeleztem: amit ott leírtam, az hipotézis.⁶⁷ E tanulmány készítése során rá kellett jönnöm: a Székely Dózsa György pályafutásának kérdéses szakaszáról kialakult kép csupán két forráson alapszik, s ezek közül egyik sem megbízható (Istvánffy és Szerémi). A leghitelesebb egykorú oklevelek, az első, már összefoglalás szándékával készült leírások, a XVI. századi történetírás több fontos munkája mind egy másik eseményrend valóságossága mellett tanúskodnak. Nem tagadom, ez az új eseményrend is hipotetikus, s egy eddig ismeretlen forrás alaposan megzavarhatja. De, úgy hiszem, mégis sokkal megalapozottabb, mint a régi, melyet valójában még Istvánffy Miklós (és kisebb részben Márki Sándor) kompilált össze. Nemcsak a forráskritika elvont logikája szól e mellett. Ha a korábbi elméletnek akarnánk igazat adni, föl kellene tételoznünk, hogy a felkelés igazi eseményeit csak utólag, évtizedekkel később

⁶⁴ Vö. Márki S.: i. m. 17.

⁶⁵ A XVI. század eleji életkori viszonyokra ld.: Magyarország történeti demográfiaja. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. (Bp. 1963. Szerk. Kovacsics József, a vonatkozó részt írta Szabó István.)

⁶⁶ Az adó-kérdés jelentőségéről: Szűcs J.: i. m. 17.

⁶⁷ Ld. a monográfia előszavát.

ismerte meg néhány emlékiratszerző és történetíró. A valóságban 1514 emlékének éppen fordított volt a sorsa: az idő egyre jobban összekuszálta a szálakat.⁶⁸

A választást azokra bízom, akik folytatni fogják a parasztháború történetének kutatását. Remélhetőleg nekik sikerül majd a kérdőjelek számát csökkenteni, és — amennyiben a most megfogalmazott gondolatokból elfogadnak valamit — egy olyan általános képet is kialakítani, amelyben azok is helyükre kerülnének.

⁶⁸ *Szűcs J.*: i. m. 14 skk.

Tihanyi János:

A Schulze-Boysen/Harnack ellenállási csoport és az 1944. július 20-i összeesküvés historiográfiája

A hitleri Németország óriási, szerteágazó elnyomó gépezete, a lakosság ideológiai befolyásolását, a német nép különböző rétegeinek gondolkodás-, érzésvilágát raffináltan elemző propagandaszervei a gazdasági alapokra épülve olyan organizációt képeztek, amely Németországon túl a megszállt Európát is átfogta.

A hitleri hadsereg háborús mozgósítási adatait nem ismertetve, a közvetlen elnyomószervek számszerű megoszlása: a háborús években egyedül a Gestapo létszáma 40 000 főt tett ki, a reguláris rendőrség 120–150 000 főből állt.

A RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) — mint hírszerző és kémelhárító „csúciszerv” — keretében több ezer ember dolgozott: bizalmas úton adatokat gyűjtöttek, amelyek végül is egy központba futottak össze és a fő célra, a hitleri III. Birodalom védelmére használták fel azokat. A Gestapo a különböző hírszerző és felderítő szervtől óriási mennyiségű anyagot kapott illegális csoportokról, személyekről, gyanús jelenségekről.

A fegyveres SS-kötelékeken kívül az ún. „Totenkopf”-egységek büntetőakciókkal és koncentrációs táborok őrzésével foglalkoztak (utóbbiaknál kb. 45 000 SS-legény szolgált.)

Lényeges szerepet töltöttek be a nácipárt különféle funkcionáriusai. 41 Gauleiter, 808 körzetvezető, 28 376 helyi csoportvezető és 89 378 sejtvezető fogta át Németországot, megfelelő szervezeti egységekre tagolva. Ha a központi pártszervekben dolgozókat is számoljuk, a hitleri pártapparátusban kb. 300 000 ember tevékenykedett.

Az óriási felderítő, elhárító, büntető szervezet a gyanús, a rendszer számára ellenséges emberek százazeit vetette börtönbe, koncentrációs táborokba, gyilkolta le.

A 300 000 tagból álló Német Kommunista Pártból mintegy 145 000 embert hurcoltak el, vagy gyilkoltak meg. Számítalan embert öltek meg bírói ítélet nélkül.

1944 folyamán legkevesebb 500 000 főt tartóztattak le. 1939-ben Németország területén több, mint 100 koncentrációs tábor működött és az európai országok lerohanása után a megsemmisítőtáborok egész sorát hozták létre a megszállt országokban.

Összesen mintegy 8–10 millió embert hurcoltak ezekbe a táborokba. Kb. egymillióra tehető a táborokban egyszere fogvatartottak száma.

A német fasizmusnak sikerült nem utolsó sorban a háború első időszakának katonai győzelmei folytán a német nép többségét megnyerni. A német munkásosztály megosztottsága már a fasizmus hatalomrajutásával kapcsolatban súlyos következményekkel járt.

Ilyen gondosan megszervezett, a terrort, a tömeggyilkosságokat a lélektani befolyásolás eszközeivel párosító hatalmas apparátus tevékenysége közepette alakult ki és működött — a német ellenállási mozgalom.

Ez a mozgalom alapvetően különbözött a nagy európai ellenállási mozgalmaktól (Szovjetunió, Jugoszlávia, Franciaország) és más országokétól, ahol a nép felkelt a fegy

veresen behatolt idegen hódítók ellen és pokollá tette a megszálló hadsereg életét. Németországban — amely a második világháború első éveiben hatalmas katonai sikereket ért el, — a nacionalizmus óriási tömegeket kerített hatalmába; ez hallatlan nehézzé tette a német ellenállási mozgalom kialakulását és működését. E mozgalom élén a német kommunisták álltak; a Német Kommunista Pártot üldözte legkegyetlenebbül a német fasizmus. De leszámoltak a német szociáldemokratákkal is, és üldöztek minden hatalmas erőt.

Mindamellett a fasiszta Németországban is kialakultak az ellenállás különféle formái. A háború első szakaszában, amikor a náci hadsereg villámgyors győzelmeket aratott, lerohanta Lengyelországot, Franciaországot — legyőzhetetlennek látszott. A Szovjetunió megtámadása után, Moszkva előtt a Szovjet Hadsereg megállította, majd visszavetette a hatalmas, kiválóan felszerelt, óriási hadi tapasztalatokkal rendelkező német hadsereget. A háborúban fordulat állt be, megkezdődött a németek tömeges kiűzése a szovjet területekről. Mindennek jelentős hatása volt a német ellenállási mozgalom kialakulására. A kipróbált antifasisztákon kívül, — akik kezdettől fogva felismerték a német fasizmus lényegét, — most már, különböző indítékoktól vezettetve, az uralkodó osztályok egyes rétegei, képviselői, különösen egyes katonai körök is intenzíven foglalkoztak Hitler és a náci kikapcsolásának kérdésével, egyúttal az angolokra — amerikaiakra támaszkodva, a német monopoltőke átmentésével. Kommunisták, polgári humanisták, diákok, a különféle vallásfelekezetek papjai és hívői, külföldi kényszer-munkások, az államigazgatás magasrangú tisztviselői, a tábournoki és tisztikar egyes tagjai, arisztokrata földbirtokosok, a nagytőke egyes képviselői, magános harcosok fejtették ki fokozódó ellenállást, miközben a végleges vereség előtt álló náci hatalom szervei súlyos csapásokat mértek az ellenállás különböző csoportjaira.

A háború befejezése után nem sokkal megjelentek az első írások a németországi ellenállásról. Ezek szerzői koncentrációs táborokban voltak, s ennek a hatása visszatükröződik munkájukban (a német kommunisták pozitív megítélése tekintetében). A változó európai és világpolitikai helyzet természetesen befolyást gyakorolt a téma későbbi irodalmára is. A nyugatnémet publikáció nagyszámú: *von Schlabrendorff* „Offiziere gegen Hitler” (Zürich 1946). és *von Hassel*, a hitleri Németország volt római nagykövete „Vom andern Deutschland” (Freiburg i. B. 1946) című munkáinak kiadásától *Rothfel-nek* 1947 júliusában e témában a chicagói egyetemen tartott előadásán át *Martininek*, Ribbentropp külügyminisztériuma munkatársának 1972. április 8-án a *Die Welt*-ben megjelent cikkéig több mint huszonöt év telt el.

Ezidő alatt szerteágazóvá nőtt a háború alatti német ellenállási mozgalom, a Hitler-ellenes merénylet-kísérletek, tervek irodalma. Hitleri tábormokok, politikusok, volt hírszerző és kémelhárító tisztek, haladó polgári ellenállók, NSZK- és NDK-, szovjet és más történészek tollából jelentek meg közlemények, könyvek. Eredeti okmányok kerültek elő és látnak folyamatosan napvilágot.

A nyugatnémet polgári történetírás kutatásai, majd szovjet és NDK történészek feltáró munkái következtében ma már meglehetősen széleskörű az összehasonlítási és bizonyítási lehetőség. Kétségtelen, hogy az utóbbi években a háborús visszaemlékezések renaissance-ukat élik. Az ilyen tárgyú könyvek hatalmas példányszámban fognak el, számos háborús témájú filmet játszanak Európa országaiban; újabb és újabb források nyújtanak eddig fel nem tárt adatokat.

Nyugat-Berlinben az ellenállási mozgalomban résztvettek gyermekei nemrégiben megalapították a „*Forschungsgemeinschaft 20. Juli*” elnevezésű munkaközösséget. Ennek célja: a náci rendszer elleni német — és a megszállt európai országokban létrejött — ellenállási mozgalmak történetének kutatása és jelentőségének a nyilvánosság előtti ismertetése.

A rendelkezésünkre álló forrásanyagok száma tehát állandóan bővül. Ezeket kellő kritikával kezelve — állandóan szélesednek ismereteink a német ellenállási mozgalomról.

A nyugatnémet polgári történetírás egyik legjelentősebb képviselője e téma átfogó feldolgozásában és rendszeres kiegészítésében *Hans Rothfels*.¹ Mindmáig az ő munkásságának a hatása legnagyobb a nyugatnémet történetírára és a nagyszámú olvasóközönségre egyaránt. 1948-ban angol nyelven megjelentetett előadásait az 1949-ben Krefeldben kiadott „Die deutsche Opposition gegen Hitler” c. munkája követte, majd 1958-ban átdolgozott és a Fischer Bücherei gondozásában megjelent mű 100 000 példányban fogyott el. Ugyanez a kiadó 1969-ben újra megjelentette könyvét. Rothfels munkássága tengelyébe az 1944. július 20-i összeesküvést állítja, de ezen túlmenően feldolgozza a német ellenállás legkülönbözőbb csoportjainak tevékenységét, kutatja indítékaikat, tevékenységük hátterét, a résztvevők politikai, emberi, morális beállítottságát. Mindezekből következtetéseket von le. Az 1969-es kiadásban több helyen megkísérli e téma szovjet feldolgozójának, *Melnyikov*² szovjet történésznek a koncepcióját cáfolni. Melnyikov és Rothfels vitája a marxista és polgári történetírás álláspontjainak kifejtése a háború alatti német ellenállási mozgalom értékelésével kapcsolatban. A két történész munkásságát a téma historiográfiája szempontjából is kikristályosodottnak tekinthetjük.

Az NDK történészei kutatásaikat Németország, a német munkásmozgalom történetének feldolgozásába ágyazva, valamint számos más publikációban jelentették meg. Az NDK történetírása kezdettől fogva feltárta azokat az osztálycélokat, amelyek egyes nyugatnémet polgári történészek részéről a legjelentősebb ellenállási csoportok tevékenységének tendenciózus beállítása mögött meghúzódtak.

E historiográfiai közlemény keretében elsősorban két ellenállási szervezet irodalmával foglalkozunk:

- A Schulze-Boysen/Harnack ellenállási csoport;
- az 1944. július 20-i összeesküvés.

Bár e két szervezet egymástól rendkívüli módon eltért, — véleményünk szerint — a második világháború alatti német ellenállási mozgalom legjelentősebbjei voltak.

Egy tanulmány keretében történő bemutatásukat még az is indokolja, hogy a nyugatnémet polgári történetírás egyrésze éles különbséget tesz e két mozgalom megítélésében: az előbbit nem akarja nemzeti ellenállási szervezethez elfogadni, sőt — internacionalizmusáért megbélyegezi.

A Schulze-Boysen/Harnack-ellenállási csoport

A második világháború első éveit az egyik legjelentősebb német ellenállási szervezet volt. Élén tudósok, írók, munkások álltak, kommunisták és antifasiszta ellenállók. Már a hitleri rendszer korábbi éveiben kialakult e csoport magva. Háború alatti tevékenységük: illegális röpcédulák, kiadványok, hírszerzés a Szovjetunió részére és

¹ 1891-ben született Kasselben. A legújabbkori történet professzora Tübingenben. 1919 óta számos közleménye jelent meg. A második világháború után nem sokkal megkezdte a német ellenállási mozgalommal kapcsolatos kutatásai publikálását. A „Die deutsche Opposition gegen Hitler” Angliában, Olaszországban, Japánban is megjelent. 1953 óta kiadója a Vierteljahreshefte für Weltgeschichte-nek.

² Melnyikov 1965-ben publikálta Moszkvában munkáját „Zagovor 20. ijula 1944 goda v Germanyiji. Pricini i szledsztvije” címen. Az NDK-ban három kiadásban jelentették meg, legutóbb 1967-ben. Melnyikov műve átdolgozása során újabb kutatásokat végzett az NDK-ban: a NSZEP KB. Marxizmus-Leninizmus Intézetében, a Potsdami Hadtörténeti Intézetben; járt az NSZK-ban, Nyugat-Berlinben és alaposan feldolgozta a téma nyugatnémet irodalmát.

más antifasiszta tevékenység. 1942. augusztus 31-én kezdte meg a Gestapo a csoport felszámolását. 130 embert vettek őrizetbe. A náci bíróság ítélete alapján 49-et kivégeztek, 65-öt összesen 170 évi börtönre ítélték, néhány elítéltet a frontra küldtek.

A nyugatnémet publikációk döntő többsége főtüzét erre az ellenállási szervezetre zúdította. Sommás ítéletek („kéme”, „hazaárulók”) jellemezték ezeket a nacionalista, revansista beállítottságból fakadó megállapításokat. A hitleri hadsereg tábornokaitól kezdve egyes nyugatnémet történészekig hosszú éveken át — némi árnyalati különbségektől eltekintve — tulajdonképpen valamiféle „egységfront” alakult ki ezzel a csoporttal szemben.

Rothfels is, idézett műve 1969. évi kiadásában a csoportról mint „kémszervezet”-ről ír: „... kétségtelen, hogy 1942-ig (a csoport letartóztatásáig — T. J.) az orosz hadvezetést rádióadón keresztül katonai információkkal látta el. Ezt semmiesetre sem szabad *elutasolni*”.³ Mindamellett kifejti, hogy a Schulze-Boysen/Harnack csoport kommunisták vezette valóságos ellenállási mozgalom volt, amelynek tevékenységét nem lehet „Kreml-ügynökök” szavakkal elintézni.⁴

Nyugat-Németországban is megjelentek különböző kiadványok, amelyek az Abwehr-től átvett terminológiával „Rote-Kapelle”-nek nevezték a csoportot. Nagy példányszámra való törekvés, szovjetellenesség, tények és kombinációk szövevénye, egyéni motívumoknak megfelelő beállítás tarka össze-visszasága jellemzi ezeket. A hatvanas évek közepe után folytatólagos sajtópublikáció is napvilágot látott az NSZK-ban, 1972-ben pedig a nyugatnémet TV sorozatot sugárzott e témáról.

Mindezek nem maradtak hatás nélkül; e közlemények egyrészesének időpontja egybe is esett a nyugatnémet revánstörékvésekkel, a hidegháború fenntartásával és a nemzetközileg egyre jobban megszilárduló NDK elleni harccal. Marxista forrásokból viszont hosszú időn keresztül csak lakonikus, és a csoport tevékenységének hirszerzési vonatkozásaira egyáltalán nem utaló közlemények jelentek meg.⁵

Kétség nem fér hozzá: a téma csábító. Egy olyan német ellenállási csoport, amely ráadásul rövidhullámú adókkal Berlinből, a fasizmus központjából Moszkvába sugározza katonai, politikai, gazdasági információit, mindenfajta megítélés tükrében „érdekes”. Azok a nyugatnémet történészek és kommentátorok, akik Hitlerék oldalán végigharcolták a második világháborút, nem fukarkodnak az „áruló”, „sötét üzelmek”, „német katonák gyilkosai” kifejezésekkel, mások pedig talán sokáig túl „szemérmesen” kezeltek e komplexumot.

Ma már a Schulze-Boysen/Harnack-csoport illegális mozgalmi tevékenysége meg lehetőségen részletesen publikált, sőt — éppen ez az a rész, amelyet legjobban ismerünk (illegális sajtótermékek megjelentetése, röpcédulázás, politikai képzés). A csoport legnagyobb jelentőségű tevékenysége: a *hirszerzés* inkább rövid tények ismertetésével szerepel. (A nyugati forrásokat ezúttal nem érintjük. Ezeket egyébként általában kritikával kell kezelni, mert Gestapo-anyagokat használnak elsődleges forrásként.)

A német fasizmus hatalomra jutása óta készült a világtörténelem legvéresebb háborújára. Thälmann a fasizmust a háborúval azonosította már akkor, amikor német katonák még nem lépték át más országok határait. Az emberiséget leigázni akaró és rablőháborúra készülő, majd azt folytató állammal, annak hadigépezetével, intézményeivel szemben minden lehetséges eszközzel harcolni kellett. A háború kitörésétől kezdve pedig nemcsak a frontokon folyt élet-halálra szóló küzdelem (hiszen a náciak a genfi konvenciót nem tartották be és írtották a foglyokat, a békés polgári lakosságot), hanem a front

³ Rothfels: i. m. 163.

⁴ Uo. 16.

⁵ Deutsche Geschichte harmadik kötete; Melnyikov: i. m. 44–46.

mögött is. Kötelékekben partizánegységek harcoltak — ezekben egyébként gyakran komoly hírszerző tevékenység is folyt, illetve a partizáncsoport hírszerzési bázisként is rendkívül fontos volt; — közvetlen a front mögött katonai felderítést folytattak és — mélyen az ellenség hátában, hátországában, katonai, gazdasági, politikai központjaiban is harcoltak a szovjet hírszerző tisztek és olyan hazafiak, akik a fasizmus ellen küzd⁶ Szovjetuniót életük kockáztatása árán segítették a háború sikeres folytatásához szükséges nagyfontosságú információkkal. Ez a harc sok szempontból nehezebb volt még a fronton küzdő katonáéknál is.

A náci Németország elleni hírszerzés az antifasiszta ellenállás egyik legélesebb, legmagasabb formája volt.

A hitleri biztonsági szervek ezzel tisztában lévén, hatalmas erőfeszítéseket tettek, — amelyek végül is sajnos gyakran eredményesek voltak, — hogy a német ellenállási mozgalmakat, azokban a hírszerzőket felderítsék, szétzúzzák őket. A katonai elhárítástól (Abwehr) a Gestapón át a politikai hírszerzésig (RSHA VI) nagy apparátus dolgozott, attól kezdve, hogy a katonai elhárítás az első rejtjelzett rádióanyagokat rögzítette.

A náci politikai hírszerzés helyettes vezetőjének, Schellenbergnek svájci tevékenysége szoros összefüggésben volt azzal, hogy valamilyen módot igyekezett találni a náci vezérkarból kikerülő hírforrások „elzárására”⁶.

1966. október 15-én kezdte meg a közismerten szovjetellenes, az NDK-t csak idézőjelben leíró nyugatnémet Die Welt feltűnést keltő cikksorozatát, Winfried Martini — Ribbentrop külügyminisztériuma volt munkatársának — tollából: „Deutsche Spionage für Moskau 1939 bis 1945”⁷ Martini — miközben főtűzét a Szovjetunió javára hírszerzést folytatott Schulze-Boysen/Harnack-csoportra zúdítja, szélsőségesen reakciós álláspontját több téma érintése során is igazolja.

Összegezve kommunista-, szovjetellenes kirohanásait, hangsúlyozza, hogy manapság kizárólag így tesz fel a kérdést: „Ellenállás — mivel szemben?” és a válasz pozitív, amennyiben hitlerellenes volt az. Szerinte a helyesen felteendő kérdés: „Ellenállás milyen célból?” S miközben egyetért azzal, hogy a karlsruhei Alkotmányvédő Bíróság betiltotta a Német Kommunista Pártot, a következők szavakkal fejezi be cikksorozatát: „A Hitlerrel szembeni ellenállás olyan érme, amely magas erkölcsi értéket tartalmazhat. Nem szabad azonban alapos ellenőrzés nélkül — hogy nincs-e abban kommunista hamispénz — átvenni és forgalomba hozni. Ellenállás — milyen célból?: óvakodjunk a naív, vagy irányított divattól, amely ezt a kérdést közlegyintéssel elintézi.”⁸

A cikksorozatot a Welt szerkesztősége feltűnő helyen hozta és sok fényképet is közölt a Schulze-Boysen/Harnack-csoport tagjairól.

Martini sorozata élénk visszhangot váltott ki: 1966. nov. 2. és 4. között a Welt sok levelet közölt.

Legfontosabb dokumentum Weisenborn⁹ levele, amelyben helyesen utal a csoport tevékenységének jellegére és hangsúlyozza, hogy Martini sorozata elsősorban Gestapo anyagokon alapul, nem objektív és nem elemzi a hitleri rezsim előzményeit.

⁶ Schellenberg Mémoire-jában mindamellett röviden ír a Schulze-Boysen/Harnack-csoportról: 1942 júliusában Himmlernek kelet-poroszországi főhadiszállásán jelentést tett a csoporttal kapcsolatban. Könyvében nem részletezi jelentése tartalmát. (Vö.: Schulze-Boysent 1942. aug. 31-én vették őrizetbe, a csoport másik vezetőjét, dr. Arvid Harnack-ot szept. 3-án.)

⁷ Martini a náci külügyminisztérium Tájékoztatási Osztálya III. Referatúráján a politikai reszortot vitte. Cikksorozatát ld.: Die Welt 1966. okt. 15., okt. 27. 241 — 251. sz.

⁸ Uo.: 1966. okt. 27.

⁹ Günther Weisenborn író 1942-ben került a Gestapo fogságába, és csak a háború végeztével szabadult ki. „Der lautlose Aufstand” címen (Hamburg, 1954) akkor jelentette meg könyvét a német ellenállásról, amikor a revansista, szovjetellenes tendenciák

Több mint öt évvel később Martini újból visszatért témájára: a *Welt* 1972. április 8-i számában a nyugatnémet ARD televízióstársaság dokumentumsorozata elé írott cikkében: „Árulás, vagy ellenállás?” cím alatt röviden áttekinti a Schulze-Boysen/Harnack-csoporttal foglalkozó irodalmat. Ezúttal már arról is ír, hogy az antifasiszta csoport nemcsak kommunisták, hanem baloldali németek körében is „korlátlan rokonszenvet élvez”, a szélsőjobboldaliak pedig egyenesen a háború elvesztését írják számlájára „... hogy Hitler elhibázott katonai döntéseit és a meghódított keleti népekkel való brutális bánásmódot háttérbe szorítsák”. Martini „objektivitása” persze tulságosan újkortól és látszólagos. Az általa „szélsőjobboldal”-nak jelölt réteghez ő maga is hozzátartozik, ha nem is állítjuk, hogy a háború elvesztését kizárólag a Szovjetunió javára dolgozó hírszerzők számlájára írnia. Ezzel szemben a fenti idézetből is kitűnik: több mint negyedszázad sem volt számára elegendő ahhoz, hogy a Szovjet Hadsereg hősiességét és vezérkara hadművészetét, mint a háborút eldöntő tényezőt figyelembe vegye.

Cikke végén megismétli az ellenállás jellegének már korábban felállított ismértét, amely lényegében a kommunisták, a szovjetbarát ellenállók kizárását célozza.¹⁰

Amint látjuk, a Schulze-Boysen/Harnack-csoportot — amely a legjobb németek lelkiismeretét fejezte ki — az NSzK-ban megkísérelték nemcsak tudományos publikációkban, hanem úriási példányszámú napilapban és — fődadásidőben, 16 millió néző előtt, — a nyugatnémet TV-ben elválasztani, idegenné tenni az ellenállási mozgalomtól.

A *Neues Deutschland* 1968. június 28-i számának „Wesen und Wollen der Widerstandsorganisation Schulze-Boysen/Harnack” című egész oldalas cikke¹¹ az első részlete-sebb közlemény, amely az NDK-ban a csoportról megjelent. Nyilvánvaló reagálás volt ez a *Welt* cikksorozatára. A szerző részletesen fejtegeti a csoport kommunista-antifasiszta karakterét, munkásmozgalmi tevékenységét; Schulze-Boysen/Harnack-ék legfontosabb, legnagyobb jelentőségű tettét a cikk két elvi megállapításból sejtethi az olvasó („Az antifasiszta felszabadítási front nem kizárólag ott húzódtott, ahol a Hitler-ellenes koalíció csapatai álltak, ahol a francia Maqui-k, vagy az orosz partizánok harcoltak; ez a front Németországon belül is megvolt és ezen a frontszakaszon olyan német antifasiszták álltak, mint a Schulze-Boysen/Harnack ellenállási mozgalom tagjai. Németországnak nem voltak jobb hazafiai náluk.” És: „... elvülhetetlen szolgálatuk volt egyidejűleg más népek, mindenekelőtt a szovjet nép antifasiszta felszabadító harcának minden rendelkezésükre álló eszközzel való támogatása...”)

Két évvel később adta ki a Dietz Verlag a „Die Schulze/Boysen/Harnack-Organisation im antifaschistischen Kampf” e. dokumentumgyűjteményt¹²: ötvenkét ellenállási harcos rövid életrajza, kivégzés előtti búcsúlevelei, fényképek.

E két NDK-publikációt csak kezdetnek tekinthetjük.

Biernat-Kraushaar búcsúlevel-gyűjteménye és a rövid életrajzok csak keretet jelenthetnek. Tisztelettel olvassuk a tömör tényeket tartalmazó mondatokat, amelyek mögött súlyos emberi helytállás húzódik meg egy nagy cél szolgálatában. De nem átfogó

---

széles körben érvényesültek az NSzK-ban. Művében megkísérli, hogy az ellenállásról általános áttekintést adjon. S ha ennek során — amint Melnyikov megállapítja (i. m. 248) — bizonyos leegyszerűsített párhuzamosítás tapasztalható a valóban antifasiszta ellenállók és reakciós tábornokok között, ugyanakkor: az illegális röpecédulákat szövegező, a náci fogságban kiemelkedően viselkedő Weisenborn tisztelettel emlékezik meg a német munkásosztályból származó bátor harcosokra, akik közül legtöbben áldozták életüket a német fasizmus elleni harcban. — *Die Welt*, Aus Briefe an die Redaktion Nr. 265, 2. Nov. 1966.

¹⁰ *Die Welt* 8. Apr. 1972. Nr. 82.

¹¹ Szerzője Prof. Dr. *Heinrich Scheel*, a Német Tudományos Akadémia Történeti Intézete (Berlin) osztályvezetője.

¹² *Karl Heinz Biernat—Luise Kraushaar*: i. m. Dietz Verlag. 1970.

feldolgozás, nem is összefüggő ismertetés a célja ennek a dokumentumgyűjteménynek. Ez további feladat, amelyet a csoport jelentősége és a nyugateurópai publikációk fentebb ismertetett jellege egyaránt megkíván. A második világháború befejezése után eltelt negyedévszázad már megérlelte az olyan kiadványok publikálását, amelyek a háború előtti és alatti hírszerzés nagyjelentőségű tetteit örökítik meg. Utalunk az NDK-ban kiadott Sorge-könyvre és Radó professzor munkájára.¹³

A 84 oldalas Biernat-Kraushaar könyv 35 oldalas bevezető tanulmányában Biernat nagyon vázlatosan ismerteti a Schulze-Boysen/Harnack-csoport történetét és ellenállásuk sokrétűségét. Nem megy túl az életrajzok, búcsúlevelek keretein. Kifejti, hogy a „... német antifasiszta ellenállási harc nemzetközi jellegű volt... Csak ebből az alapvető megállapításból kiindulva lehet a Schulze-Boysen/Harnack-szervezet szerepét és jelentőségét helyesen megérteni. Szociális összetételük alapján, valamint közös politikai céljuk, antifasiszta harcuk hatékonysága folytán a második világháború első éveinek egyik legjelentősebb ellenállási szervezete volt.”¹⁴ Rövid áttekintést ad a csoport tevékenységéről: „A Schulze-Boysen/Harnack-szervezet által alkalmazott harci formák és módszerek nagyon sokrétűek voltak. Felölelték a folyamatosan végzett marxista-leninista oktatást, a fasiszta rendszer és agresszív háborúja elleni agitációt, antifasiszta anyagok terjesztését... bebörtönzött antifasiszták hozzátartozóinak támogatását, külföldi kényszer munkásokkal és hadifogyokkal való közös akciókat, hadiüzemekben való szabotázszt és a Szovjetunió javára, a fasiszta német imperializmus ellen folytatott hírszerző tevékenységet.”¹⁵ Biernat utal az NDK fennállása 20. évfordulóján Berlinben elhangzott Brezsnyev-beszédre, amelyben a SzKP főtitkára kiemelte, hogy „... a német antifasiszta ellenállás harcosai terror, üldöztetés, fogság és koncentrációs táborok ellenére hűségesek maradtak a proletár-nemzetköziséghez és megőrizték a Szovjetunió iránti szeretetüket. Ebben látták legszentebb hazafias kötelességüket és népük iránti szeretetük kifejezését.”¹⁶

A csoport legfontosabb tagjai voltak: Harro Schulze-Boysen, százados a Légügyi Minisztériumban, Tirpitz nagyadmirális ükunokája; Arvid Harnack, a Birodalmi Gazdasági Minisztérium kormányfőtanácsosa, Adam Kuckhoff író, John Sieg író, John Graudenz újságíró, a polihisztor Wilhelm Guddorf és mások. A csoport vezetőjét, Harro Schulze-Boysent fiatal korában, nem sokkal a fasizmus hatalomra jutása után letartóztatták és megkínózták. Ez döntően befolyásolta világnézetének alakulását. 1938-ban a berlini szovjet követséget értesítette a köztársasági Barcelona térségében tervezett hitlerista akció titkos előkészületeiről. Később Schulze-Boysennak sikerült a Birodalmi Légügyi Minisztériumban rendkívül értékes információkat szerezni és eljuttatta a náci kikkel hadbanálló Szovjetunióknak. Gyors kombinatív képesség, személyi bátorság, a fasizmus elleni gyűlölet, a Szovjetunió iránti szeretet jellemezték.

Arvid Harnack a háború kitörésekor 40 éves volt. Fiatalkora óta gazdasági kérdésekkel foglalkozott. 1932-ben elutazott a Szovjetunióba, tanulmányozta annak életét, gazdaságát. Visszatérve hirdette az első szocialista ország sikereit, előadásokat tartott. 1935 óta folytatott hírszerzést a Szovjetunió javára, és a második világháború előtt került

¹³ *Mader-Stuchlik-Pehner*: Dr. Sorge funkt aus Tokyo. Deutscher Militärverlag. 5. überarbeitete und ergänzte Auflage, Berlin 1970. — Ez a Sorge-könyv különbözik az e tárgyban megjelent népszerű munkáktól. Széleskörű forrásanyaga, rengeteg fénykép, dokumentum-fotókópia, kortárs-résztvevők, ismerősök közlései, a politikai-katonai háttér részletes ismertetése teszik nemcsak olvasmányossá, de emelik a tudományos mű rangjára. — *Radó Sándor*: Dóra jelenti e. könyvére visszatérünk.

¹⁴ *Biernat-Kraushaar*: i. m. 9–10.

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ Brezsnyev beszéde az NDK 20. évfordulója alkalmával rendezett ünnepségen. Neues Deutschland, 1969. okt. 7.

kapcsolatba Schulze-Boysennel. A Reichswirtschaftsministerium amerikai osztályán dolgozott előbb kormánytanácsosi, majd kormányfőtanácsosi rangban.

Hézagpótló mű volna, ha mindkettőjükről megjelenne egy, a július 20-i összeesküvés jelentős alakjáról, gróf Stauffenbergről az NDK-ban több kiadást megírt monográfiához hasonló munka.

A Biernat-Kraushaar könyv megrázó dokumentumokat ismertet: ötvenkét ember rövid életrajzát, fényképét és legtöbbjük búcsúlevelét, amelyet közvetlenül kivégzésük előtt írtak. Közülük legfiatalabb a 19 esztendőös Horst Heilmann volt, legidősebb a 81 éves Emil Hübner.

Búcsúleveleikben hitvallást tesznek a halálraítéltek. „Ami történt — írja Schulze-Boysen —, amit tettem, nem akarok arról többet írni. Mindent, amit cselekedtem, saját elhatározásomból, szívemből és meggyőződésemből tettem . . . Ez a halál hozzám való. Valahogyan mindig így gondoltam. Ez »az én saját halálom« — ahogy Rilke egyszer megfogalmazta!”¹⁷ (Berlin Plötzensee 1942. dec. 22.)

Harnack leveléből: „Mindenekelőtt arra gondolok, hogy az emberiség felemelkedőben van.”¹⁸ (1942. december 22.)

Fennmaradtak Hansheinrich Kummerovnak 1943. augusztus 21-én a Berlin — Plötzensee-i börtönben elrejtett feljegyzései, amelyeket 1945 után találtak meg. (Kummerov kiválóan képzett mérnök volt, a háború alatt hadifontosságú üzemekben dolgozott. 1933 óta folytatott hírszerzést a Szovjetunió részére.) Kummerov megindokolja: miért lett hírszerző? „A kém, kémkedés kifejezés nem adja lényegét magatartásomnak . . . Ez a magatartás, beállítottság, cselekvési mód szervesen alakult ki kommunista és szimpatizánskörökben, amikor a kommunista világnézet Oroszországban hazát talált. Az volt a feladat, hogy műszakilag fejlesszék és katonailag felszereljék a mohó szomszédok elleni védelemre a gazdag, biztató jövő elé néző országot, amelynek lakosai, bár remek emberek, de rossz műszakiak. Ezért az egész világon segítették őket barátaik tanácsokkal és tettekkel és átadták nekik minden használható ismeretüket, különösen a fegyverekét és katonai titkokat, amelyek egy Oroszország elleni támadással függtek össze. Ezáltal lehetővé vált egy sikeres védelem. Az egész világon levő elvbarátok nyilvánvalóan nem vándoroltak ki Oroszországba . . . Így történt, hogy ezek a barátok legjobb lelkiismerettel és idealizmusból az önző, pénzéhes hadfelszerelési cégek műszaki titkait Oroszországba exportálták. Így tettem én is.”¹⁹

Találó, eredeti megfogalmazás. A proletár nemzetköziség plasztikus kifejtése egy német kommunista hírszerző kezeírásával a Gestapo börtönében, a biztos kivégzés árnyékában. Rothfels is megemlékezik ezekről az emberekről, amikor idézi Schulze-Boysenak szüleihez írott búcsúleveléből: „Európában szokássá vált, hogy vérrel hintik el a szellemiség magvát.” Továbbá: „Arvid Harnackról Roeder ügyész, a hírhedt véreb maga mondta: férfiként halt meg”.²⁰ Martini is kénytelen megállapítani: „Kuckhoff kiemelkedő személyiség volt . . . általában némely levél, amelyet a »Rote Kapelle« tagjai utolsó órájukban írtak, szokatlanul megragadó.”²¹

A „Geheime Kommandosache”-nak minősített periratokból kitűnik, hogy a bírósági tárgyalásokon kiket ítéltek halálra és börtönbüntetésre a birodalmi haditörvényszék. Hitler a börtönbüntetések közül többet nem hagyott jóvá, és az új tárgyalás halálos ítéleteket hozott (pl.: Harnack amerikai származású feleségére, Mildredre). A könyv emléket állít ezeknek az embereknek. Tevékenységük, amelyért életüket áldozták, különböző

¹⁷ *Biernat — Kraushaar*: i. m. 48.

¹⁸ Uo. 52.

¹⁹ Uo. 124.

²⁰ *Rothfels*: i. m. 16.

²¹ *Martini*: Wer dirigierte die „Rote Kapelle”? — Die Welt. 17. Okt. 1966. Nr. 242.

volt: egyesek lakásukat bocsátották ejtőernyőn ledobott rádiósok rendelkezésére, vagy az elromlott adó-vevőkészüléket megjavították, mások információkat szereztek, amivel a hitleri hatalmat gyengítették. Volt, aki röplapokat szerkesztett, terjesztett. Mások futárként tértek vissza a Szovjetunióból. Megint mások rádión továbbították a híreket Moszkvába.

Ez az első marxista munka, amely eredeti okmányok alapján mutat be egy német ellenállási, hírszerzési csoportot. A „Die innere Front” c. illegális újság, más kiadványok, az üldözöttek megsegítése, bizonyos kapcsolat a Stauffenberg-csoporthoz, mind komoly szervezkedésre utalnak és hozzá a háború első időszakában. Ismételjük: a szervezkedés legjelentősebb, a Szovjetuniót, a haladó emberiséget legjobban segítő tevékenysége a hírszerzés volt.

A Schulze-Boysen/Harnack-csoport ötvenkét tagjáról szóló könyvet csak első, nagyon is mozaikszerű összeállításnak tekinthetjük. Mintha a szerzők maguk is tisztában lennének ezzel: a tartalomjegyzék — a bevezető tanulmányra utaláson kívül — kizárólag az ismertett személyek névsorából áll. Nem látjuk a csoport szervezett, összefüggő illegális tevékenységét. Hiányoznak a forrásmegjelölések és más segédletek is (névregiszter, tárgymutató stb.) A szerzők búcsúleveleket és tömör életrajzokat publikáltak. Számunkra azonban a csoport tagjainak hősi halála és búcsúzásuk szereteteiktől, hozzátartozóiktól: egy súlyos küzdelemnek csupán befejező „epizód”-ja. Jobban ismerni kellene azokat a tetteket és az összefüggéseket, amelyek többek között sok-sok rejtjelzett rádió-táviratban testesültek meg és amelyek végeredményben fontos segítséget jelentettek a szovjet földön diadalittasan előretörő német hadsereg megállítására, majd visszaverése és később végleges szétzúzása terén.

Radó Sándor: Dóra jelenti c. könyve a szovjet hírszerzés második világháború alatti svájci csoportja magyar vezetőjének visszaemlékezéseit összegezi.²² A mű sok eredeti dokumentumanyagot ismertet, érdekes összefüggések lehetőségét villantja fel a Schulze-Boysen/Harnack-csoporthoz. (A Biernat—Kraushaar könyvben szerepel egy résztvevő visszaemlékezése Schulze-Boysen által Svájcba küldött bizonyos értékes katonai adatokról.²³ Nem tűnik ki azonban: kinek adta át az anyagot. Talán a Radó-csoportnak oly értékes információkat nyújtó Roesslernek.) Egyéb szájak elvezetnek a július 20-i összeesküvés egyes résztvevőjéhez, de mindenesetre egyes fontos beosztásban levő magasrangú Hitler-ellenes tisztékhez. S ha a könyv — az egyéb ilyen jellegű publi-

²² Radó professzor önéletrajz-szerű munkája (Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1971) fontos történelmi dokumentumokat közöl és egyben szembeszáll a Nyugat-Európát elárasztó „kémirodalom” egyes munkáival. Ismeretes, hogy Svájc a második világháború folyamán semlegessége és földrajzi helyzete folytán különleges helyet foglalt el. A szövetséges hatalmak, náci Németország és — természetesen — Svájc hírszerző, elhárító szervei küzdöttek itt egymással. Prof. Bonjour bázeli történészprofesszor a Bundesrat megbízásából tízéves kutatómunka eredményeként adta ki a „Geschichte der schweizerischen Neutralität im zweiten Weltkrieg” c. művét (Verlag Helbing und Liditenheim, Basel und Stuttgart), — amely igen érdekes forrásokat közöl. A Neue Zürcher Zeitung 1970. febr. 5. — ápr. 12. között sok érdekes részletet ismertet a „Bonjour-papírok”-nak is nevezett műből (Nr. 25 — 27, Nr. 41, Nr. 43 — 45, Nr. 48, Nr. 95, Nr. 99), és számos olyan tény került publikálásra a háború alatti évekről, amelyek összefüggenek a németországi ellenállással, hírszerzéssel, és ezeknek fontos vonalai éppen Svájcba vezettek. Különösen érdekesek Schellenberg-nek, a náci politikai hírszerzés (RSHA Amt VI.) helyettes főnökének Guisan tábornokkal, a svájci hadsereg főparancsnokával lefolytatott bizalmas svájci tárgyalásai. Radó Sándor szerint Schellenberg főcélja a hitleri hadvezetésből kikerült hírek forrásainak elzárása és a svájci szovjet hírszerzőközpont (a Radó-csoport) kikapcsolása volt. A „Dóra jelenti”, a „Bonjour-papírok”, más munkákkal együtt, fontos források a Schulze-Boysen/Harnack-féle ellenállási csoport és a július 20-i összeesküvés kutatásához.

²³ *Biernat—Kraushaar:* i. m. 41.

kációkhoz hasonlóan — nem is tud választ adni a hitleri főhadiszállásról kikerült óriási értékű és nagy mennyiségű hírszerzési anyagok eredetére (Rudolf Roessler: „Lucy” forrásai; a svájci hírszerzőszervek: a Hausamann-Iroda, Masson ezredes információs kapcsolatai); a Nyugat-Európában megjelent különféle divatos kémregények, köztük „A háborút Svájcban nyerték meg” megállapításainak elvi cáfolatán²⁴ kívül abból a szempontból is értékes, ahogyan a második világháború alatti német ellenállás egy *speciális* részét közvetve, a svájci szovjet hírszerzőcsoport tevékenységének tükrében, azzal összefüggésben is ábrázolja.

Az 1944. július 20-i összeesküvés

A náci háborús vereségei következtében a német monopoltörke egyrésze kiutat keresett. A szovjet fronton elszenvedett vereségek érlelték meg ezt a szervezkedést. Az ún. „Goerdeler-csoport” a német imperializmust akarta átmenteni és szovjetellenes irányzatot képviselt, ezzel szemben az összeesküvés „Kreissauer Kreis” elnevezésű része reálpolitikai célkitűzéseket kívánt megvalósítani. Utóbbihoz állt közel von Stauffenberg gróf ezredes, aki a Szovjetunióval történő megbékélés és a Németországban megvalósítandó erőteljes szociális-társadalmi átalakulás álláspontját képviselte. 1944. július 20-án Stauffenberg személyesen kísérelte meg Hitlert — annak főhadiszállásán — megsemmisíteni. Hitler könnyebb sérülésekkel megmenekült. Az időközben Berlinben és másutt megkezdődött katonai puccskísérlet Goebbels vezetésével néhány óra alatt elfojtották. Még aznap agyonlőtték Stauffenberget és három társát, majd megkezdődött a széleskörű megtorlás.

Kivégezték, koncentrációs táborokba vitték nemcsak az összeesküvésben résztvevőket, de azok családtagjait is; azokat is, akik tudtak az összeesküvés valamely momentumáról. Nem kímélték az öregeket, nőket és gyermekeket sem.

A Stauffenberg gróf által elhelyezett bomba és a Bendlerstrasse udvarán végrehajtott kivégzés között eltelt órák bizonyították: a váratlan helyzetben elsősorban Goebbels vezetésével a hitleri hatalom képviselői gyorsabban, határozottabban cselekedtek. Hitler megdöntésének ez a kísérlete bevonult a történetírásba nemcsak egyes résztvevőinek személyes bátorsága miatt, hanem, mert ezt a kísérletet a német tisztikar — arisztokrácia — főtisztviselők egy részének szervezkedése előzte meg, hogy a nyilvánvalóan elvesztett háborúból kimentsék Németországot. Hogyan? Az angolok, amerikaiak támogatásának megszerzésével, vagy a Szovjetunió háborús szerepének értékelésével?

Milyen Németországot alakítsanak ki? Mindezekről és más jelentős kérdéstről sok eredeti okmány, visszaemlékezés maradt fenn, illetve látott napvilágot 1945 óta.

Az állig felfegyverzett, a legkülönfélébb fegyveres alakulatokkal átfogott fasiszta Németországban különleges jelentőségűnek kell minősíteni az olyan szervezkedést, amely a katonai hierarchia *bázisán, belülről*, a fegyveres hatalom *hirtokából* igyekezett a zsarnoksággal végezni. A parancsok kiadásának és végrehajtásának szigorú processzusát akarátka az összeesküvők ügyük szolgálatába állítani. („Walkür terv”: a belső zendülések elfojtására kidolgozott katonai terv. Mint ismeretes, Stauffenbergék a Hitler-elleni merénylet sikerének tudatában azzal rendelték el a Walkür-terv végrehajtását, hogy Hitler halálát akarja egy csoport saját céljaira felhasználni.)

²⁴ P. Accoe — P. Quet: La guerre a été gagnée en Suisse. Paris 1966. — Radó professzor a francia szerzőkkel vitatkozva leszögezi: a hírszerzők által eljuttatott információk fontos segítséget nyújtottak a szovjet hadvezetésnek, hogy az ellenség szándékainak ismeretében elhatározásra jusson és meghozza döntését (pl: kurszki csata). De a győzelmet a Vörös Hadsereg vívta ki. — Accoe és Quet könyvét polgári történészek is bírálják.

A nyugatnémet polgári történetírás táborában 1944. július 20. feldolgozása során a reakciós-konzervatív nézetek különböző képviselői szólalnak meg. A negyedszázad egyes politikai szakaszai is befolyásolták e publikációk egyrészét: a háború befejezése után egyesekben még élénken éltek a koncentrációs táborokban eltöltött évek és ennek során az ott levő kommunistákkal való közös sors, szenvedés.

A maga nemében egyedülálló jelentőségre tett szert *Steltzer*²⁵ munkássága azáltal, hogy — mint a júliusi összeesküvés tagja — a „Kreisauer Kreis” egyes fontos dokumentumait elrejtette, megőrizte és könyvében publikálta. Norvégia megszállása után Falkenhorst tábornok törzsében szállítási főnök volt. E beosztásából kapcsolatot tartott ellenállókkel, résztvett norvégiai zsidó lakosok megmentésében. Stockholmi útja során tárgyalt Brandt-tal is, aki visszaemlékezéseiben elismerően írt róla.²⁶ Steltzert letartóztatták; a halálos ítélet végrehajtásától csak magas külföldi közbenjárás révén menekült meg, és a háború végéig koncentrációs táborban volt. Steltzer már 1945 nyarán a CDU első nyilvános berlini gyűlésén hitet tett a kommunistákkal való együttműködés mellett. A szovjet megszállási zónából eltávozva rövid ideig Schleswig-Holstein miniszterelnöke volt. Néhány héttel halála előtt, 1967. szeptember 22-én az NDK televíziójának adott nyilatkozatában áttekintést nyújtott életútjáról, majd elítélte az adenaueri politikát, követelte az NDK-val történő együttműködést és általában a nyugatnémet külpolitika feladatait tiszteletreméltó előrelátással és önkritikusan olyan teendőkben foglalta össze, amelyek azóta megvalósultak.²⁷

A már idézett *von Hassel* naplói — amelyek másolatát időben kicsempészte Svájcba —²⁸ értékes adatokat tartalmaznak az összeesküvésről. Az arisztokrata, de nem porosz junker, hanem a nyugati német területekről való diplomata Hasselt a művelt arisztokrata felháborodása jellemzi „a nehéz lovassági csizmát viselő” hatalmaskodókkal szemben.

Ritter,²⁹ a freiburgi egyetem történelem-professzora több professzortársával együtt résztvett Goerdeler alkotmánypolitikai-szociális elveinek kidolgozásában. Goerdelerről írott könyvéről Rothfels kiemeli, hogy feltűnő: mennyire sikerült Ritternek egy életrajzba ágyazva az „egész” ellenállási mozgalmat ismertetni.³⁰ Melnyikov részletesen bizonyítja, hogy Ritter szerint a történelem menetét „erős egyéniségek” határozzák meg. A *Geschichte als Bildungsmacht*tal igazolja ezt a szovjet történész, amelyben Ritter Hitler „egyedüli felelősségének” tézisént állítja fel. Hangsúlyozza Ritter szovjetellenességét, amelynek egyik bizonyítéka a háborúnak a nyugati, illetve keleti fronton egyidejűleg történő befejezése elleni álláspontja.³¹

*Schlabrendorff*³² a július 20-i összeesküvés egyik markáns egyénisége volt. Ő vonta be többek között Stauffenberget a szervezkedésbe, és már 1939-ben Londonban személyesen informálta Churchill a Lengyelország ellen küszöbönálló náci támadásról. Könyvé-

²⁵ *Theodor Steltzer: Von deutscher Politik. Dokumente, Aufsätze und Vorträge.* Frankfurt a/M 1949.

²⁶ *Harppecht: Willy Brandt. Porträt und Selbstporträt.* Droemer Knauer, München Zürich 1971. 79—80.

²⁷ *Stimme der Gemeinde zum kirchlichen Leben, zur Politik, Wirtschaft und Kultur.* Heft 22/1967 683. — *Steltzer TV*-nyilatkozatának szó szerinti szövegét idézi *Finker*: 389—391.

²⁸ *Ulrich von Hassel: Vom ändern Deutschland.* Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938—1944, Zürich (Freiburg) 1946.

²⁹ *Gerhard Ritter: Geschichte als Bildungsmacht.* Stuttgart 1949.

³⁰ *Rothfels: i. m. 11.*

³¹ *Melnyikov: i. m. 266—268.*

³² *Fabian von Schlabrendorff* (sz. 1907) jogtanácsos, t. főhadnagy, a szovjetfronton harcoló Heeresgruppe Mitte első vezérkari tisztjének, az összeesküvésben résztvevő Tresckow vezérőrnagynak segédtisztje és barátja volt. „Offiziere gegen Hitler” c. könyve Zürichben jelent meg 1946-ban és 1951-ben.

nek 1946-os svájci kiadásában élesen elítélte a Hitler-ellenes összeesküvésben résztvevő egyes tábornokok ingadozását, amit joggal megtehetett, mert előjárójával, Von Tresckow vezérőrnaggyal, akit rendkívül nagyrabecsült, már 1943 márciusában meg akarták Hitlert semmisíteni (de a konyakosüvegbe rejtett időzített bomba nem robbant fel). 1951-ben ő is átdolgozta és „kibővítette” munkáját: a Schulze-Boysen-csoport tagjait árulóként bélyegzi meg, az összeesküvés reakciós szárnyát dicsóíti.³³

Poelchau, a tegeli börtön evangélikus lelkésze is tagja volt a „Kreisauer Kreis”-nek. A halálraítéltek mellett állt utolsó óráikban. Szomorúsággal és mély együttérzéssel emlékezik meg róluk, megőrökíti emberi nagyságukat, a közelgő halállal való szembenézés óráit. *Poelchau* — aki fontos szolgálatokat tett: közvetített a külvilág és a börtön között — mint összeesküvő rejtve maradt: az egyetlen volt, akinek nevét a letartóztatottak meg sem említették.³⁴

Emlékiratokat jelentettek meg a Wehrmacht tábornokai is.³⁵ Több könyvet adtak ki *Rommel*ről,³⁶ akinek személyét nemcsak az afrikai győzelmes előnyomulás, majd a Montgomery 8. hadseregétől elszenvedett vereség, hanem a Hitler-ellenes összeesküvés ún. „párizsi” csoportjában viselt szerepe és a Hitler által engedélyezett öngyilkossága tették „érdekes” témává. *Rommel* koncepciója az összeesküvésben: különbécse az angolokkal — amerikaiakkal és az így felszabaduló valamennyi fegyveres erő átdobása a szovjet frontra.

Mindezek a munkák a Wehrmacht tábornokainak „Hitler-ellenességét”, vagy ellenállási szerepét, illetve „tisztán” katonai tevékenységét igyekeznek bizonyítani.

A hitleri rendszer nyílt dicsóítása a volt Wachregiment parancsnokának, *Remer*-nek könyve.³⁷

A volt náci politikusok, diplomaták, államférfiak emlékiratai, fennmaradt dokumentumai is nyilvánosságot kaptak a háború befejezése óta. Ezek vagy nyíltan dicsóítják a hitleri korszak számos intézkedését, vagy igazolni igyekeznek azokat. Egyesek közülük (pl. *Schacht*) tudtak a Hitler-ellenes összeesküvésről, annak legreakciósabb szárnyával rokonszenveztek és fontos állami funkcióra is számítottak egy sikeres merénylet után.³⁸

Egyéb megjelent munkák — ha esetleg csak röviden érintik is a július 20-i eseményeket, vagy nem foglalkoznak azzal, — érdekes „háttéranyagot” képeznek.³⁹

³³ *Melnyikov*: i. m. 251 — 253.

³⁴ *Harald Poelchau*: Die letzten Stunden, Berlin 1949; Die Ordnung der Bedrängten, Berlin 1963.

³⁵ *Karl Dönitz*: Zehn Jahre und zwanzig Tage. Bonn 1958; *Franz Halder*: Hitler als Feldherr. München 1949; Kriegstagebuch. Stuttgart 1963; *Albert Kesselring*: Soldat bis zum letzten Tag. Bonn 1952; *Erich von Manstein*: Verlorene Siege. Bonn, 1955; *Adolf Heusinger*: Befehl im Widerstreit. Tübingen/Stuttgart, 1950; *Heinz Guderian*: Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg. 1951; Generalfeldmarschall Keitel Verbrecher oder Offizier: Erinnerungen, Briefe, Dokumente des Chefs des OKW hg. von *Walter Görlitz*. Göttingen, 1961.

³⁶ *Erwin Rommel*: Krieg ohne Hass, hg. von Frau *Lucie-Maria Rommel* und Generalleutnant *Fritz Bayerlein*. Heidenheim Brenz 1950; *Lutz Koch*: Rommel, Die Wandlung eines grossen Soldaten. Stuttgart, 1952; *Karl Strölin*: Verräter oder Patrioten? Stuttgart, 1950; *Wilhelm von Schramm*: Der 20. Juli in Paris. Wörishofen, 1953; *Hans Speidel*: Invasion 1944. Ein Beitrag zu Rommels und des Reiches Schicksal. Stuttgart, 1949.

³⁷ *Otto Remer*: 20. Juli 1944. Hamburg 1951. Remer őrnagyot Goebbels ügyes rögtonzéssel nyerte meg az összeesküvés berlini elfojtására: Goebbels Hitlerrel beszélt telefonon. A kagylót átadta Remernek, akinek közvetlenül Hitler adott parancsot, amelyet az végrehajtott.

³⁸ *Hjalmar Schacht*: Abrechnung mit Hitler. Hamburg/Stuttgart 1948; 76 Jahre meines Lebens. Bad Wörishofen 1953.

³⁹ *Joachim von Ribbentrop*: Zwischen London und Moskau. Leone am Starnberger See, 1953; *Paul Carell*: Verbrannte Erde. Frankfurt a/Main, 1966; *Paul Schmidt*: Statist auf diplomatischer Bühne 1923 — 1945, Bonn, Athäneum Verlag 1953; *Baldur*

Különleges jelentőségűek a különböző hitlerista, vagy más titkosszolgálatok vezetőállású munkatársainak emlékiratai. Ezeknél figyelembe kell venni, hogy nyilvánvalóan nem vetettek papírra számos, fontos momentumot, vagy bizonyos érdekek szolgálatában tendenciózusan csoportosítottak tényeket. Részvételük az összeesküvésben nem antisziszta tett volt.

A volt hitlerista hírszerző- és kémelhárítóisztek munkáiban nemcsak az az érdekes, amit közölnek, hanem — egyéb forrásokkal egybevetve — az is, amit elhallgatnak, vagy nagyon is aktuális okok miatt csak éppen érintenek, esetleg másképpen állítanak be. Emlékirataikat érdemes tanulmányozni, mert beosztásuk, tevékenységük jellegénél fogva hatások szerteágazó és széles kisugárzása volt a hitleri hódító politika megvalósításában.

Höttl, a náci politikai hírszerzés délkelet-európai specialistája Hagen név alatt a háború befejezése után könyvet írt,⁴⁰ amelyben a délkelet-európai náci behatolás bizonyos műhelytitkait lebbenti fel, miközben hitet tesz a náci rendszer mellett, fejtegetve idegen országok politikájába a hírszerzés eszközeivel történő behatolás jelentőségét.⁴¹

Az összeesküvésben résztvevő titkosszolgálati emberek hírszerzési tapasztalataik birtokában valószínűleg felhasználták az általuk vezetett hálózat egyes ügynökeit, a technikai eszközöket, és kapcsolatokat létesítettek az amerikai — angol és más nyugati hírszerző szervekkel, amelyeknek hírányagokat adtak, vagy bizonyos akciókat szerveztek az összeesküvés kifejlesztésében.

Gisevius, aki a Canaris-vezette Abwehr megbízottjaként 1943-tól a zürichi német konzulátus alkonzulja volt és Allen Dulles-szel, az amerikai hírszerzés svájci vezetőjével állt kapcsolatban, az összeesküvés egyik ismert résztvevője volt. Könyve⁴² főnöke, Canaris, valamint Goerdeler, Schacht apoteozisa, miközben a kommunistákat „hazaárulók”-nak, „bolsevista ügynökök”-nek titulálja.

Az NSZK-ban Canarisról megjelent széleskörű irodalomból elég megemlíteni *Abshagen* munkáját.⁴³ A szerző a náci katonai hírszerzés és kémelhárítás fejét mint humanista hazafit és világpolgárt mutatja be.

Schellenberg, a náci politikai hírszerzés (RSHA Amt VI) helyettes főnökének emlékirata,⁴⁴ — amely nyilvánvalóan angol ellenőrzés alatt látott napvilágot — igen sok

---

von Schirach: Ich glaubte an Hitler, Hamburg, Mosaik Verlag 1967. — Carell (valódi neve: Schmidt), Hitler sajtófőnöke, Paul Schmidt, Hitler főtolmácsa; Baldur von Schirach, a hitlerista ifjúság vezére volt.

⁴⁰ *Walter Hagen*: Die geheime Front. Stuttgart, Veritas-Verlag 1953.

⁴¹ „Viszonylag gyakran fellelhető valamely idegen ország politikájába a titkosszolgálat közvetett (kiemelés tőlem — T. J.) eszközeivel történő beavatkozás módszere. Ebben a könyvben is találhatók példák, amelyek érthető okoknál fogva nem kerülnek részletezésre. Különösen a Jugoszláviával és Magyarországgal foglalkozó fejezetre utalunk.” *Hagen*: i. m. 478—479. Höttl tapasztalt náci hírszerző volt. Főnöke, Schellenberg melegen emlékezik meg róla emlékiratában.

⁴² *Hans B. Gisevius*: Bis zum bitteren Ende. Zürich 1946, Hamburg 1947.

⁴³ *Karl Heinz Abshagen*: Canaris, Patriot und Weltbürger. Stuttgart, 1950.

⁴⁴ *Walter Schellenberg*: Memorien. Verlag für Politik und Wirtschaft, Köln 1959. Schellenberg 1933—1945 között úgyszólván minden olyan lényegesebb akció tervezője, megszervezője, sőt több esetben kivitelezője volt, amely egy-egy náci politikai offenzíva kezdetét jelentette, vagy kísérő jelenségét képezte. (1938. márc. 12: Himmlerrel Bécsben az osztrák katonai elhárítás nyilvántartásának lefoglalása; 1938 április: Hitler olaszországi útjának biztosítása; 1941 koraosz. Heydrichkel Norvégiában; 1942 nyarán: Canarisszal Spanyolországban stb.) — Schellenberg és júl. 20. kapcsolatáról gyerekek az adatok. Finker szerint (Stauffenberg und der Juli 1944. 320) július 20-án este, miközben Himmler és Kaltenbrunner Goebbelsnél tartózkodtak, Schellenberg és Skorzeny az SD-központban voltak. Ez a náci titkosszolgálat vezetőinek elosztására utal az összeesküvés elfojtásával kapcsolatban: késő éjszaka Skorzeny viszont Kaltenbrunnerrel jelent meg a Bendlerstrassen, ahonnan a megkötözött foglyokat a Prinz-Albrecht-Stras-

tényt tartalmaz a náci hírszerzés kialakításának és továbbfejlesztésének elveiről, a különböző akciókról, valamint a különbéke-kísérletekről is, amelyekben Schellenberg — Himmler megbízásából — tevékenyen résztvett.

Itt kell megemlíteni a „Kaltenbrunner Dokumente” elnevezés alatt ismert okmánygyűjteményt, amely a Hitler-ellenes összeesküvők vizsgálatát vezető és a Reichsicherheitshauptamt (RSHA) Nürnbergi Perében elítélt és kivégzett vezetőjének Himmlerhez írt jelentéseit tartalmazza a letartóztatott összeesküvők vallomásairól, a Hitler-ellenes összeesküvésről. Magánarchívumból került kinyomtatásra.⁴⁵

A titkosszolgálati publikációkat az amerikai hírszerzés (OSS) háború alatti svájci főnökével, Allen Dulles-szel zárhatjuk,⁴⁶ akinek személye, svájci tevékenysége ismert és aki a Hitler-ellenes összeesküvés konzervatív, szovjetellenes szárnyát támogatta Svájcban.

Bezimenszkij szovjet haditudósító történész „Német tábornokok Hitlerrel és Hitler nélkül” c. könyve,⁴⁷ amely érdeklődést felkeltő, népszerű olvasmány, szintén okmányok felhasználásával készült.

A könyv szerzője, aki a Szovjet Hadsereg tisztjeként résztvett Berlin elfoglalásában, és értékes okmányokat talált és őrzött meg magánlevéltárában, a könyvet nem fejezi be a hitlerizmus leverésének időpontjával, hanem több magasrangú tisztet nyomon követ a nyugatnémet Bundeswehr-ig is. Érdekes adatokat közöl a július 20-i összeesküvéssel és a náci hadsereg teljes összeomlásával foglalkozó részben.⁴⁸

Értékesnek minősíthetjük a szerző saját forráskutatásait és az általa feldolgozott emlékiratokat.⁴⁹

Végül megemlítjük *Gilbert*: Nürnbergi naplóját.

A hivatásos pszichológus az amerikai hadsereg tagjaként mint börtönpszichológus megismerkedett a háborús főbűnösökkel, velük a nürnbergi tárgyalás időszakában rendszeres kontaktusban állt. Naplójában érdekesen eleveníti meg a háborús főbűnösök egy részének álláspontját az összeesküvésről, nem sokkal a háború befejezése után.⁵⁰

Tanulságos *Rothfels* munkásságának fejlődése, műve 1949. évi krefeldi megjelenésétől az 1958-as második, majd az 1969-ben megjelent, újból átdolgozott, kibővített kiadásig. Rothfels hangsúlyozza a legutóbbi kiadáshoz írott előszavában, hogy az utolsó tizenegy év óta sok új adat látott napvilágot. Ez kétségtelenül fennáll, de az is tény, hogy

---

sera szállították és kihallgatásukat azonnal megkezdték. — Tény, hogy Schellenbergnek komoly befolyása volt Himmlerre, aki viszont még július 20-a előtt, folyamatos tájékoztatást kapott a Gestapo beépített ügynökei révén az összeesküvésről. Érdekes Schellenberg szerepe, aki a Höttl-től fentebb idézett „közvetett beavatkozás” mestere volt; ezt bizonyítja tárgyalása pl. Guisan tábornokkal, a svájci hadsereg főparancsnokával, valamint — a hitleri uralom végóráiban — Himmler vonalán (esetleges különbéke létrehozására).

⁴⁵ 20. Juli — Spiegelbild einer Verschwörung. Hg. vom Archiv Peter für historische und zeitgeschichtliche Dokumentation, Stuttgart, 1961.

⁴⁶ *Allen Wels Dulles*: Verschwörung in Deutschland, Kassel 1949.

⁴⁷ Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1965.

⁴⁸ *Bezimenszkij*: i. m. 340–377.

⁴⁹ Dulles 1943 februári megbeszélései német tárgyalópartnereivel. Okmány a szerző levéltárából. Teljes szöveg: *Novoje Vremja* 1960. 27. sz. 12–15. Ezenkívül pl. *B. L. Montgomery*: *The Memoirs*. London. 1958; *F. Bernadotte*: *The Curtain Falls*. London. 1945. *F. Kersten* (Himmler háziurvosa): *Memoirs. H. Speidel*: *Invasion 1944*. Stuttgart. 1949.

⁵⁰ *G. M. Gilbert*: Nürnbergi napló. Megvető, Bp. 1967. — Gilbert a háború alatt az USA katonai felderítőszolgálatának tisztje volt. 1945. október 8-án érkezett Nürnbergbe és beosztása folytán szabad bejárása volt a foglyokhoz, érintkezett velük, egészen kivégzésükig. A könyvben néhány elítélő utalást találunk július 20-ról, a náci háborús főbűnösök tárgyaláson kívüli kijelentéseiből. A könyvet 1948-ban adták ki az USA-ban.

Rothfels munkásságának egy-egy szakasza a háború utáni időszak nyugatnémet politikai közegében zajlott le, és annak befolyása fellelhető műve újabb kiadásában.

Az összeesküvés huszonötödik évfordulójával keletkezett előszavában többek között az alábbi megállapításokkal indítja útjára könyvét: „Minden különbségnél, vagy »polarizáció«-nál, amelyet az osztálydogmát uraló frászművek eléggé gyakran kiéleznek, végül is az ellenzék táborában egy közöser, egy »antropológiai« kérdésért, a modern társadalom emberének sorsáért történt minden.”

Melnyikov az 1958-i kiadásból idézi Rothfels szavait: „Az ilyen emberek részvétele és haláluk nem egy osztály érdekében történt, hanem az individuum zendülését bizonyítják, akik konzervatív meggyőződésüket és keresztény vallásosságukat követték.” Továbbá: „... a katonai operációk nem voltak sem tisztán hivatásbeli, sem osztálymeghatározottak.”⁵¹

Az összeesküvésben résztvevő „öregek-fiatalok” problematikája kapcsán Rothfels megállapítja: „Egyetlen öreg — és biztosan Goerdeler⁵² sem — volt »meginyagathatatlan« vagy reakciós abban az értelemben, hogy ne lett volna egy mélyreható átalakulás szükségességéről meggyőződve. Egyetlen fiatal sem akart egy olyan erőszakos átalakulást, mint amit a szovjetek megvalósítottak, vagy amit Hitler a történelmi struktúrák aláaknázásával művelt. ... Arisztokratikus, vagyis felelősségteljes vezetői megfontolások és egy konzervatív szabadságidea mindkét táborban képviselve voltak.” És e gondolatokat összefoglalva: „Amennyiben a német ellenzéknel restaurációs tendenciáról volt szó, egy olyan társadalmi és gazdasági rendszer megújulását tűzte ki célul — és éppen Goerdeler —, amelynek a polgári történelmi korszak szellemében lehetőség szerint a *politikai beavatkozástól* (kiemelés tőlem — T. J.) messzemenően szabadnak kell lennie... Éppenúgy visszanyerte tradicionális helyét egy valódi politikai konzervativizmus, szemben az Állam és Nemzet dicsőítésével, szemben a Technika és Mammon istenítésével, lényegében mindennel szemben, ami az embert egy cél eszközzé teszi.”⁵³

Rothfels tehát kiemeli az összeesküvés „osztályfeletti” sőt „nemzetfeletti” jellegét, miközben a keresztény hit jelentőségét, az individuum szerepét hangsúlyozza. Mindezeket az egyes fontosabb résztvevők jellemzésénél is megtalálhatjuk. *Goerdelerről* például ezeket írja: „A gyakorlat mutatta, hogy Goerdeler, habár átfogó gyakorlati ismeretekkel és a városi öngazgatásban szerzett sokéves iskolával rendelkezett, mégis könnyen idealista egyszerűsítésekbe és túlzott optimizmusba esett. De senki se tagadhatta és tagadhatja, hogy gyökerei a hitben voltak, amely többet számolt a lelki, mint az anyagi erővel.”⁵⁴ *Von Hassel*⁵⁵ szerinte egyáltalán nem volt olyan „egyoldalúan nyugati beállítottságú”, ahogy „Melnyikov orosz történész” állítja. Ezt az állítását azonban nem támasztja alá, sőt — Hassel külpolitikai koncepciójának ismertetése során⁵⁶ és másutt Hassel tevékeny-

⁵¹ *Melnyikov*: 20. Juli 1944. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 3. Ausgabe. Berlin 1967. 114–115.

⁵² *Carl Friedrich Goerdeler* 1884-ben született. 1930–37-ig Lipcse főpolgármestere. Az összeesküvés konzervatív szárnyának prominens alakja volt. 1945. febr. 2-án kivégezték.

⁵³ *Hans Rothfels*: Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung. Neue, erweiterte Ausgabe. Fischer Bücherei Frankfurt a M/Hamburg. 1969. 176–177.

⁵⁴ *Rothfels*: i. m. 96.

⁵⁵ *Ulrich von Hassel* (1881–1944). 1932–38 között Németország olaszországi nagykövete. Az összeesküvés erősen konzervatív szárnyához tartozott. Célja: a Szovjetunió elleni háború folytatása és a nyugati hatalmakkal különbéke létrehozása volt. 1944. szept. 8-án kivégezték.

⁵⁶ Hassel 1940. febr. 22–23-án Arosában találkozott egy angol diplomatával, aki lord Halifax külügyminiszternek továbbította Hassel írásos békeprogramját, amelyben többek között az szerepelt, hogy a békerendezés során Ausztria és a Szudéta-föld maradjon a Német Birodalom része. *Rothfels*: i. m. 142. Hasselről lásd még: 152, 164, 199, 203, 205, 208, 212, 214.

ségével, tárgyalásaival, Napló-jából idézettekkel mutatja be annak nyugati orientációjú, reakciós-nacionalista külpolitikai elgondolásait.

Az átdolgozott, új kiadás befejező oldalain ismételten hangsúlyozza a szerző, hogy a német ellenzék olyan örökséget hagyott hátra, amely nincs kötve a lokális és nemzeti sajátosságokhoz. Utal „az emberiség állandó fenyegetettségére totalitárius rendszerek ilyen vagy olyan fajtájától.”⁵⁷

Rothfels szerint a német ellenzék szerepe túlmént a hitleri kormányzat megdöntésén. Erkölcsi és „tisztán emberi” hajtóerői általános érvényűek voltak. Az ellenzék vezetői előfutárjai voltak egy „nemzeti szétszakítottagságtól mentes”, a „diktatúra különböző fajtáitól” felszabadított Európának, végső soron az Ember — amely a technika eszköze lett és „absztrakt politikai ideálok létrehozója” — felszabadításának a valódi humanizmus jegyében. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha „az Ember visszatér eredetéhez, ahhoz, hogy őt Isten képére teremtették, minden felelősséggel, amely ebből ered”.⁵⁸ Rothfels „osztályfelettlisége” és keresztény hite, humanizmusa, mint a német ellenzék tevékenysége elemzésének vezérfonala, számos téves következtetésre, az összeesküvők nézetei között ellentétek elhalványítására vezetik a szerzőt. A német fasiszta titkosszolgálat, közte az Abwehr egyes tagjainak részvétele az összeesküvésben pl. nyilvánvalóan nem antifasiszta, humanista célokat szolgált. Wheeler-Bennett és Cranksaw angol polgári történészek is hangsúlyozzák, hogy az összeesküvők kapcsolata a Gestapohoz kompromittálta őket, és tudjuk azt is, hogy az összeesküvés egyes képviselői, maga Stauffenberg is — elleneztek ilyen kapcsolat fenntartását.

Rothfels koncepciója az osztály- sőt nemzetfelettliségről nem meggyőzőek a kötetben idézett Napló-részletek, a jövődő Németország gazdasági, politikai berendezésével foglalkozó emlékiratok, írásban hátrahagyott anyagok tükrében sem. Nem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni az összeesküvés résztvevői közül sokuk magasfokú erkölcsöt, a német ellenzékben tevékenykedő vallási körök, egyházi személyek keresztény hitből eredő humanizmusát a náci zsarnokság ellen. De mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy az összeesküvés az adott világ- és európai viszonyok realitása talaján ment végbe: a második világháború befejező szakaszában, amikor a kontinensen a Szovjet Hadsereg végérvényesen visszavonulásra késztette a világtörténelem legerősebb szárazföldi hadseregét, és immár a szovjet határon túl nyomult előre Németország középső részei felé. A Szövetséges Hatalmak és a leigázott európai népek között a Szovjetunió tekintélye hatalmasan megnőtt és világossá vált, hogy a háború befejezése után lényegbevágó változásokkal kell számolni. Az összeesküvésben résztvevők közül voltak, akik ezt figyelembe is vették (Stauffenberg, von Schulenburg volt moszkvai nagykövet), ám konzervatív vezetői, elsősorban Goerdeler és mások egyoldalúan a nyugati hatalmakkal akartak bizonyos kapcsolatokat megteremteni. Nem vették tehát figyelembe a reális katonai, politikai helyzetet, az ebből levonandó konzekvenciákkal együtt.

Ami Németország belső helyzetének alakulását, jövődő társadalmi és gazdasági berendezkedését illeti: az összeesküvők jórésze nagyon is nacionalista és osztálycélokat tűzött maga elé. Nem mérték fel reálisan a Szovjetunió megváltozott szerepét, úgy terveztek, mintha az 1914–18-as világháború utáni újrakezdés modelljével indulhatnának.

A nyugatnémet történész pozitív vonásai közül több fennmarad még munkája legújabb kiadásában is. A Schulze-Boysen/Harnack-csoportot megvédi a szélsőségesen reakciós nyugatnémet történészekkel szemben, akik egyszerűen „kémszervezet”-nek jelölték azt. Elismeri, hogy a dolgozó lakosság viselte a hitleri uralommal szembeni ellen-

⁵⁷ Rothfels: i. m. 181.

⁵⁸ Rothfels idézi Dönhoff grófnőt: „In Memoriam 20. Juli 1944” (Hamburg 1947) 182.

állítás fő súlyát. A német kommunisták illegális csoportjait (Saefkow, Uhrig), ha nem is részletesen, de mindenesetre pozitív módon ismerteti. Hangsúlyozza, hogy a német ellenzék szélesebbkörű volt, mint azt sokan vallják, és utal a háború kitörése előtti illegális szervezkedésekre is. Kiterjedt forrásfelhasználás, a téma irodalmának széleskörű ismerete jellemzik még a szerzőt (bár feltűnően röviden, jórészt lábjegyzetekben foglalkozik csak a kérdés NDK-irodalmával és Melnyikovot is egy-egy rész kérdés kapcsán érinti, általában kritikailag).

Tulajdonképpen leglényegesebb bírálni való Rothfels műve 1969. évi kiadásának szovjetellenessége, amelynek során párhuzamba állítja a német fasizmust a világ első szocialista államával. Nem meglepő, hogy utal az 1945 utáni évek ellenforradalmi kísérleteire, és a szocialista országok, valamint a Hitler-ellenes összeesküvés összefüggésében idézi George F. Kennan amerikai diplomatát, aki könyvében kifejtette: mennyire szükségesek a gróf Moltke-hoz — az 1944. július 20-i összeesküvés egy jelentős, haladó beállítottságú és Plötzensee-ben kivégzett tagjához — hasonló személyiségek ahhoz, hogy „az Elbától a Behring szorosig terjedő terület egyszer ismét boldogabb legyen”.⁵⁹ Ezzel függ össze, hogy most már tagadja a Hitler-ellenes merénylet végrehajtójának, Stauffenbergnek a Szovjetunióval kapcsolatos erőteljes realpolitikai törekvéseit és a német társadalom jövőbeni kialakulására vonatkozó haladó nézeteit.

Rothfels összefoglaló, mindmáig a nyugatnémet polgári történetírás legjelentősebbnek tekinthető munkájában az 1944. július 20-i összeesküvést — tábornoki és civil résztvevőinek társadalmi hovatartozása, politikai beállítottsága, tervei ismeretében — olyan általános szabadságideálokkal és humanizmussal fémjelzi, amely semmiképpen sem következik a német uralkodó osztályok egyes képviselőinek a német fasizmusból való kiábrándultságából, a szovjet fronton bekövetkezett súlyos vereségből. Akkor sem, ha az összeesküvés egyes kiváló résztvevői valóban magasfokú erkölcsi tulajdonságokkal, nemes célkitűzésekkel fordultak a nácik ellen. Egyébként ugyanezek a személyek álltak a legkomolyabban szemben az összeesküvés konzervatív-reakciós szárnyával.

Melnyikov szovjet történész idézett munkája a Rothfels-könyv 1969. évi kiadása előtt jelent meg. Kétségtelen, hogy újabb dokumentumok feltárásával sem lehet lezártnak tekinteni munkásságát. 1965-ben megjelentetett könyvének szűkszavúsága a Schulze-Boysen/Harnack-csoporttal kapcsolatban is bizonyítja ezt. Számunkra azonban Melnyikov munkásságában az a jelentős, hogy a legújabbkori német történelem összefüggésében részletesen kimutatja az 1944. július 20-i összeesküvés előzményeit, hátterét, az azt befolyásoló tényezőket, és miközben hangsúlyozza az abban résztvevő katonák jelentőségét („katonai körök különlegesen fontos, ha nem vezető szerepet játszottak az összeesküvésben”⁶⁰), felvázolja a német tábornoki karban az első világháború után kialakult katonapolitikai ellentéteket. (Von Seeckt: — nem szabad kétfrontos háborúba bonyolódni, ezért a Szovjetunióval barátságos kapcsolatokat kell fenntartani; Ludendorff: — Drang nach Osten).⁶¹ Természetes, hogy a katonák szerepét és ténykedését a mindenkori hadihelyzet befolyásolta. Emellett közülük többen különböző bűnöket követtek el a Szovjetunióban. Melnyikov a szovjet front eseményeinek az összeesküvésre gyakorolt hatását külön aláhúzza, azzal összefüggésben állítja fel az összeesküvés periodizációját:

— A sztálingrádi csatától (amelynek hatása az összeesküvést tulajdonképpen kiváltja) — a kurszki csatáig: 1943. II—VI.

⁵⁹ *George F. Kennan: American Diplomacy.* Chicago 1951. 142. Idézi *Rothfels:* i. m. 179.

⁶⁰ *Melnyikov:* i. m. 130.

⁶¹ Von Seeckt nézeteit tanítványai, Fritsch, Blomberg, Beck követték, Ludendorffét pedig a hitleri hadvezetés vezénylő tábornokai, akiket Hitler gyorsan előléptetett és a legmagasabb beosztásokat töltötték be.

- A kurszki csatától — az 1944 tavaszi offenzíváig: 1943. VI — 1944. III.
Erre az időszakra esik a „Walkür terv” kidolgozása.
- Az 1944 tavaszi offenzíva — 1944. július 20. A háború Németország területén folytatódik.

Az összeesküvés bizonyos eseményei kétségkívül egybeesnek a fenti időszakokkal.

Melnyikov részletesen elemzi az összeesküvők osztálytagozódását. Ismerteti Goerdeler régi kapcsolatát Kruppékhoz, Boschhoz, a német monopólióké Hitlerrel később szembeforduló részéhez. Érdekeseen ismerteti a német arisztokrácia tagjainak viszonylag nagyszámú résztvételét az összeesküvésben és foglalkozik a magasrangú állami tisztviselőkkel is, akik „messze voltak egy forradalmi demokratikus átalakulás gondolatától”. Éppen ezért „... némely képviselőjük jobbra állt az összeesküvésben résztvevő egyes katonáktól, junkerektől”.⁶²

Az összeesküvők célkitűzését összefoglalva megállapítja: „A tények világosan mutatják, hogy a német burzsoázia és junkerek számottevő rétegei 1944-ben palotaforradalom révén kiutat kerestek a fasiszta Németország reménytelen katonai és politikai helyzetéből. Mintául számukra a Badoglio marsall által Olaszországban szervezett államcsíny szolgált.”⁶³

Az összeesküvés leghaladóbb részét képező Kreisauer Kreis-et és annak tagjait ismertette Melnyikov Rothfels 1958. évi kiadású könyvére hivatkozik, melyben a szerző megállapítja, hogy „a Kreisauer Kreis legfőbb képviselői alapvetően . . . szakítottak a polgári gondolkodásmóddal”.⁶⁴ Vitathatónak tartja azonban, hogy Rothfels terminológiájában mi a „polgári”.

A nyugatnémet történész könyve legújabb kiadásában részletesen foglalkozik a Kreisauer Kreis tagjainak keresztény humanizmusból eredő célkitűzéseivel. Melnyikov rámutat arra, hogy túlzás lenne ugyan a jövőendő Németország politikai berendezkedéséről vallott nézetüket szocialistának jellemezni, gazdasági programjuk azonban erősen közel állt a szocializmus eszméihez. Ezt Rothfels sem tudja vitatni. Melnyikov hangsúlyozza: ez bizonyítja, hogy a szocialista eszméknek milyen befolyása volt erre a csoportra. Az sem véletlen, hogy éppen a gazdasági jellegű átalakulás (nagyüzemek, bankok, bányák államosítása) kérdésében mentek legmesszebbre. A kör tagjainak antimonopolista állásfoglalását Melnyikov megfelelően aláhúzza.

Stauffenbergről szólva, a szovjet szerző idézi Wheeler-Bennettet, aki megállapította: „Forradalmi módon gondolkodott és cselekedett és semmi sem szól amellett, hogy ha elérte volna következő forradalmi célját, nem ment volna tovább ezen az úton.”⁶⁵

Melnyikov éppen ezért nem lepődik meg azon, hogy Allen Dulles az összeesküvésről írott könyvében Stauffenberget „veszedelmes forradalmár”-ként jellemezte. Ahhoz kétség sem fér, hogy Stauffenberg az összeesküvés leghaladóbb szárnyához tartozott és komoly felfogásbeli különbség választotta el Goerdelertől. Nehéz lenne azonban a hősi halált halt és haláláig nagy személyi bátorságot, kitűzött céljaihoz teljes következetességgel ragaszkodó Stauffenberg további életpályáját egy *győztes* összeesküvés és főleg a második világháború befejezése *utáni* időszakra teljes biztonsággal megjósolni. Stauffenbergre még visszatérünk Finker NDK-történész kapcsán.

Korábban már szó volt arról, hogy az összeesküvés körében a legkülönbözőbb elemek mozogtak, így a fasiszta titkosszolgálatok egyes vezetői, tagjai is. Melnyikov Nebe SS-Gruppenführert említi példaként, aki az ún. „Einsatzgruppe B” vezetőjeként a Szovjetunió területén szörnyű bűntetteket követett el. Ez a Nebe a Reichskriminalamt főnöke-

⁶² *Melnyikov*: i. m. 150.

⁶³ Uo. 215.

⁶⁴ Uo. 159.

⁶⁵ *Wheeler — Bennett*: i. m. 713.

ként szintén tagja volt az összeesküvésnek: támogatta információkkal és szerepe lett volna július 20-a után. Rothfels könyve legújabb kiadásának lábjegyzetében méltatja Nebe szerepét és csak óvatosan utal vele kapcsolatban a szovjet frontra anélkül, hogy bármilyen bűncselekményre még csak célozna is. Melnyikov megecáfolja a polgári történészeknek — köztük Rothfelsnek — azt az állítását is, amely szerint az „antifasiszta” tevékenység különösen erős volt a német külügyminisztériumban.

Melnyikov legfontosabb pozitívumai közé kell sorolni: a német társadalom helyzetének marxista elemzését adja, ideértve a kommunisták, szociáldemokraták és más haladó erők szerepének, ellenállási mozgalmának bemutatását. Az ezzel foglalkozó rész mérték-tartó, arányaiban nem megy túl az alapvető célkitűzéshez szükséges kereteken. A Hitler-ellenes mozgalom fő erejét a német kommunisták alkották 1933-tól egészen a német fasizmus legyőzéséig. Ez megfelel a történelmi igazságnak akkor is, ha a Hitler-ellenes összeesküvés kapcsán csak egy létrejött megbeszélést rögzít a kutatás (Saefkow és Jacob, az illegális német kommunista mozgalom vezetőinek tárgyalása az összeesküvésben résztvevő Leber és Reichwein szociáldemokratákkal).⁶⁶ Leuschner, Leber, Reichwein szociáldemokrata politikusok szerepét Melnyikov röviden érinti, leszögezve, hogy a kommunistákkal való együttműködést, a munkásegység megvalósítását tartották szükségesnek. Ily módon levonták a szükséges tanulságokat az 1933. január 30-i náci hatalomátvétel egyik fontos előzményéből, a szociáldemokrata és kommunista párt közötti akcióegység hiányából. Ismételten Rothfelist kell idézni, aki Leuschnerrel kapcsolatban az alábbiakat állítja: „Világos Leuschner utolsó figyelmeztetése: »legyetek egységesek!» Ez nyilvánvalóan a cselekvésre szövetkezett különböző csoportokra vonatkozott és nem, mint ahogy azt egyesek értelmezik (Melnyikov), a kommunisták bevonására.”⁶⁷

Melnyikov ismerteti a német szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom (ADGB) e vezetőjének pályafutását és a KZ-ből 1934 nyarán történt kiszabadulását, amikor is a kommunistákkal való együttműködés szellemében folytatta illegális munkáját. Természetes, hogy a munkásosztály egységét akarta a tapasztalt munkáspolitikus a halál árnyékában is, ami nem mond ellent annak, hogy egész tevékenységével a Hitler-ellenes összeesküvés összehangolt fellépését kívánta, noha politikailag át nem hidalható ellentét választotta el Goerdelertől. Melnyikov realisabb Leuschner megítélésében, a vele kapcsolatos publikációk idézésében, mint Rothfels, akit kommunistaelenessége tényekkel alá nem támasztott megállapításokhoz vezet.

Egyébként az összeesküvésben résztvevő *szociáldemokratákról* ír Willy Brandt is Harpprecht idézett könyvében. „Selbstporträt” cím alatt a „Kontakt mit dem Widerstand” alfejezetben Brandt különösen melegen emlékezik meg Leberről, akivel közvetítő révén emigrációjában kapcsolatban is állt. 1944 júniusában a Stockholmban tartózkodó Trottt a Solz német diplomata, az összeesküvés egyik haladó beállítottságú tagja hozott Brandtnak üzenetet és megbízást Lebertől. Brandt nem részletezi ezt és csak arra utal, hogy a megbízás Leber kivégzése után tárgyalanná vált. Ír arról is, hogy a Stauffenberg körül tömörült fiatalabb tisztok és a Kreisauer Kreis haladó elemei kritikusan álltak szemben Goerdelerrel és Lebert kormányfőnek szánták: Leber egyébként nem tette magáévá ezt a gondolatot, mivel „. . . nem akarta, hogy a SPD a háború likvidálásának fő felelősségét viselje”.⁶⁸ Más források is utalnak Leber kancellári jelölésére, de vele kapcsolat-

⁶⁶ Nem sokkal az 1944. jún. 22-én létrejött megbeszélés után a Gestapo letartóztatta a résztvevőket, majd ki is végezték őket. Melnyikov és Rothfels vizsgálják a letartóztatás körülményeit, idéznek NDK- és nyugati szerzőket, akik megkísérelték tisztázni a letartóztatások előzményeit. Ezideig olyan dokumentum, amely tényszerűen bizonyítana, nem került publikálásra.

⁶⁷ Rothfels: i. m. 105 – 106.

⁶⁸ Harpprecht: Willy Brandt . . . 80, 82.

ban a belügyminiszterre jelöléséről maradt fenn dokumentum. Reálisnak látszik Leuschner alkancellári jelölése, amelyre Melnyikov a második kormánylista ismertetésénél utal.⁶⁹

Érdekesek a nyugatnémet Szociáldemokrata Párt elnökének visszaemlékezései az összeesküvők polarizációjáról. Brandtnak még a háború alatt jutott tudomására, hogy az ankarai emigrációban élő Ernst Reuter szociáldemokrata politikust⁷⁰ felkereste a Törökországban tartózkodó Goerdeler, aki Reutert beavatta az összeesküvők terveibe.

Reuter kételkedését azonban nem tudta eloszlatni: „Én nem ismerem az Önök tábornokait”, mondta, . . . de nem hiszek abban, hogy a tábornokok azt az embert akarják megdönteni, aki alapjában véve nem más, mint az ő produktumuk.” Brandt szerint a Stauffenberg, valamint a Kreisauer Kreis köré tömörült haladó beállítottságú összeesküvők Goerdeler felfogását „túlságosan a múltban gyökerezőnek” tartották. Brandt visszaemlékezéseiben arról is ír, hogy az összeesküvésről kapott első információ után szkeptikus volt. Sem ő, sem más elvbarátai nem bíztak különösebben „a magasrangú tisztek politikai és forradalmi elszántságában”. Később, úgy tűnik, Brandt látott bizonyos realitást Leber részvételén keresztül a szociáldemokraták közreműködésében, de végül is Leber 1945. január 5-i halálát teljesen értelmetlen áldozatnak tekinti, amely azonban számára az elkövetkező hónapok során személyes tanulságokkal, egyre nagyobb „világossággal és sürgetéssel” szolgált. (Nyilvánvalóan Brandt németországi hazatérése szempontjából.)⁷¹

A második világháború befejezése után *szociáldemokrata szerzőktől* megjelent munkák elismerik a Német Kommunista Párt jelentőségét az ellenállási mozgalomban. 1946-ban Németország Szociáldemokrata Pártjának vezetősége kiadta a német ellenállás „Fehér könyv”-ét. Az abban közölt névsor bizonyítja, hogy a hitleri terror elsősorban a német kommunistákat és szociáldemokratákat sújtotta. A „Fehér könyv” az 1944. július 20-i összeesküvés vezetőit kivétel nélkül antifasisztáknak nevezi, vagyis nem tesz különbséget a tényleges antifasiszta résztvevők és azon tábornokok-diplomaták-arisztokraták között, akik a német imperializmust kívánták megmenteni. A háború befejezése után nem sokkal megjelent szociáldemokrata műveket a július 20-i összeesküvéssel kapcsolatos — kritika nélküli — szimpátia kifejezése jellemzi.⁷²

A későbbi években kiadott szociáldemokrata munkákban az antikommunista tendenciák erősödése, az összeesküvés reakciós szárnyának előtérbe helyezése állapítható meg.⁷³

A szociáldemokrata vezetési nyugat-berlini szenátus védnöksége alatt a „Landeszentrale für politische Bildungsarbeit” az 1944. július 20-i összeesküvésről és általában a német ellenállásról 1968. július 20-án állandó emlékmúzeumot nyitott meg „Gedenk- und Bildungsstätte Stauffenbergstrasse” elnevezéssel. Az ezt ismertető kiadványból kitűnik, hogy „. . . hibás lenne a nemzeti szocializmussal szembeni ellenállás kiállítását csupán múzeumként vagy megemlékezésként tekinteni. Ezen a helyen a látogató inkább minden totalitárius uralommal szembeni ellenállásra kapjon ösztönzést.”⁷⁴

⁶⁹ *Melnyikov*: i. m. 124–125.

⁷⁰ Reuter 1945 után a nyugat-berlini Szociáldemokrata Párt elnöke és Nyugat-Berlin főpolgármestere volt. Éles harcot folytatott a kialakuló NDK ellen. 1953. szept. 29-én halt meg. Utána Brandt lépett helyére Nyugat-Berlinben.

⁷¹ *Harpprecht*: i. m. 82–83.

⁷² *Gustav Noske*: *Erlebtes aus Aufstieg und Niedergang einer Demokratie*. Offenbach 1947; — *Johannes Müller*: *Sturz in den Abgrund*. Offenbach 1947.

⁷³ *Paul Löbe*: *Der Weg war lang*, Berlin, 1954; *Friedrich Stampfer*: *Die 14 Jahre der ersten deutschen Republik*. Hamburg, 1953; *Carl Severing*: *Mein Lebensweg*, Köln, 1950.

⁷⁴ *Ausstellung Widerstand gegen den National-Sozialismus*. Berlin. Hg. Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit Berlin, Gedenk- und Bildungsstätte Stauffenberg-

Azon a helyen, ahol a Hitler-ellenes összeesküvés Stauffenberg kivégzésével fejeződött be, az Oberkommando des Heeres székhelyén, a volt Bendlerstrassen négy teremben mutatják be „Hitlerista terror Európában és az európai ellenállás”; „Az ellenállás motívumai, fajtái, formái és technikája” c. részt és a „Berlini ellenállás” anyagát. A kiállítás összeállítása megfelel a fent idézett célkitűzésnek. Náci terrorról szóló filmeket is vetítenek és rövid előadással, vezetéssel egészítik ki a látóvalókat. A kiállítás egyik jelentősége abban van, hogy a helyszínen tudják a július 20-i összeesküvés berlini központjában lezajlott események lefolyását bemutatni, „a minden diktatúra ellen, bárhol is jöjjön” párhuzam hangsúlyozásával azonban kommunista- és szovjetellenes irányban interpretálják az anyagot.

Iskolák, diákok részére csoportos látogatásokat szerveznek.⁷⁵ Jó kiállítású, díjtalan képes kiadványokat adnak a látogatóknak.

Az NDK-ban különböző publikációk jelentek meg az 1944. július 20-i összeesküvésről. Ezeknek és egyéb forrásanyagoknak tömör összefoglalását nyújtja az 1968-ban kiadott „Deutsche Geschichte” 3. kötete (1917-től napjainkig). A negyedik rész (Deutschland im zweiten Weltkrieg von 1939 bis 1945) négy fejezetének egy-egy alpontja foglalkozik a háború alatti német ellenállással, legrészletesebben az illegális német kommunista mozgalommal.⁷⁶ Az 1944. július 20-i összeesküvés és abban Stauffenberg szerepe differenciáltan, bár túlságosan rövidnek tűnő feldolgozásban kerül megtárgyalásra. Egy megállapítást idéznünk kell: „A Stauffenberg-merénylet antináci tett volt. A Stauffenberg körüli erők tragikumában volt, hogy nem tudták magukat az összeesküvők reakciós többségétől elszakítani és nem találták meg időben az utat a »Szabad Németország« mozgalomhoz és ezen az úton nem tudtak végigmenni.”⁷⁷

Finkernél még visszatérünk Stauffenberg és a NKFD (Nationalkomitee Freies Deutschland) összefüggésére.

A Deutsche Geschichte az összeesküvéssel kapcsolatban több illegális kommunistát és szociáldemokratát említ meg. Éppen ezért nem érthető: miért nem nevezi meg névszerint Saefkowot és Jacob-ot, akik Leber és Reichwein szociáldemokratákkal tárgyaltak 1944. június 22-én (és nemsokkal utána a Gestapo mind a négyüket letartóztatta, ld. Melnyikovnál). Ugyancsak hiányzik Leuschner neve is, noha mint régi szakszervezeti vezetőnek és szociáldemokratának fontos szerepe volt az összeesküvésben.

Kurt Finker: Stauffenberg und der 20. Juli 1944 c. terjedelmes monográfiája 2. bővített kiadásban jelent meg.⁷⁸ A szerző bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a gyorsan elfogyott első kiadást több bíráló érte. Így az, hogy Stauffenberget túlságosan a július 20-i események tükrében ábrázolta — ezt megszívelte; egy másik a bemutatott hősök és az őket körülvevő „társadalmi feltételek” viszonyának ábrázolására vonatkozott. A 2. kiadásból kitűnik, hogy ezt is figyelembe vette. Ehhez meg kell jegyeznünk: az egyébként értékes munka nem mentes bizonyos aktualizálástól. A mű legfőbb erénye Stauffenberg életútjának ábrázolása 1944. július 20-ig és az összeesküvésben résztvevő csoportok, személyek társadalmi polarizálódásának bemutatása. Stauffenberg életének alakulását gyermekkorától a katonatiszti pályán, sebesülésén át, sokoldalúan ábrázolja, politikai fejlődését is bemutatja, megszólaltatva az özvegyet, a testvéreket, a barátokat is.

strasse. 8. Gedenkstätte Plötzensee Berlin. Stätten der Verfolgung und des Widerstandes in Berlin 1933—1945, Hg. Landeszentrale für politische Bildungsarbeit Berlin. 24.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Deutsche Geschichte, Band 3. Von 1919 bis zur Gegenwart. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin. 1968. 298—303, 308—311, 320—323, 342—348, 361—367, 382—384, valamint a negyedik rész irodalomjegyzéke: 384—386.

⁷⁷ Deutsche Geschichte: 367.

⁷⁸ Union Verlag Berlin, 1971.

Finker összefoglalja a Stauffenberg-csoport 1944 nyarán kialakított programját és arról megállapítja: „...osztályjellegénél fogva antifasiszta, polgári-demokratikus programmal van dolgunk. Ez ... mutatja Stauffenberg nagyságát és korlátait a politika területén.”⁷⁹ A szerző realisan néz szembe a felmerülő kérdéssel: mi lett volna Stauffenberg további pályafutása? Hangsúlyozza, hogy az NDK-történeszeket gyakran éri a vád: Stauffenberget az „NDK-szocializmus szálláscsinálójá”-nak deklarálják. Finker ezt tagadja és kifejti, hogy a korábbi években éppen egyes nyugati polgári történészek nevezték Stauffenberget forradalmárnak és kommunistabarátnak. Tény, hogy Stauffenberg egy független, demokratikus Németországot akart. Ezt csoportjának programja is bizonyítja. Finker idézi Stauffenberg özvegyének szavait: „Minduntalan megkísérlem érthetővé tenni, hogy férjem nem előre kijelölt világnézeti kategóriákban gondolkodott, hanem gondolkodó ember volt. Őt nem lehet előregyártott »skatulyákba« vagy »rendszerbe« beszoportolni! A nép és a haza becsülete volt legfontosabb számára.” És — miután férjének Leberrel való kapcsolatát jellemezte — így folytatja: „Ha ebben a vonatkozásban, mint Lebernél, visszhangra talált, a mozgatórugók közömbösekké váltak számára. Nem annyira a szociáldemokratát, mint inkább a szociálisan gondolkodó demokratát látta benne. A személyi tisztesség és integritás volt számára mértékadó.” Érdekes módon ítélte meg a két ember kapcsolatát Leber özvegye, aki Stauffenbergről megállapította: „Erőteljes politikai érdeklődést és nagy jelentőséget tulajdonított dr. Leber jövőre vonatkozó politikai koncepciójának.”⁸⁰

Finker tehát nem jelöli ki Stauffenberg további *személyes* pályafutásának *irányait* a háború utáni német történelemben, de természetesen állást foglal — helyesen — amellett, hogy az antifasiszta tett egy demokratikus német társadalom kialakítására az NDK-ban valósult meg.

„A Stauffenberg-csoport és a »Szabad Németország« -mozgalom” c. rész-ben⁸¹ Finker a „Deutsche Geschichte”-ből már idézett módon tárgyalja ezt a „kapcsolatot”. (Stauffenbergnél legfeljebb a „Szabad Németország” újság egy-egy számának elolvasásáról volt szó, — ezt egyébként özvegye alátámasztja). Biztosra vehető, hangsúlyozza Finker, hogy a sikeres puccs után Stauffenberg kereste volna a kapcsolatot ehhez a mozgalomhoz.

Finker a fasizmus végleges szétverésének alapvető előfeltételét a munkásosztály akcióegységében jelöli meg és hivatkozik arra, hogy Stauffenberg csak egy sikeres államcsíny *után* akart polgári demokratákkal, szocialistákkal és kommunistákkal széles hazafias frontot létrehozni. Szerinte *ebben* keresendő a vállalkozás kudarcának csírája, mert arra lett volna szükség, hogy a haladó erőkre orientálódják és velük együtt mozgósítsa harcra a tömegeket.

Finker ugyanakkor jobban rámutathatott volna az e feladat megvalósításának útjában álló óriási nehézségekre. A német munkásosztály megosztottsága volt már korábban egyik oka Hitler uralomrajutásának. A továbbiakban — és ez történelmi tény — a német nép jelentős mértékben Hitler befolyása alá került. A háború alatt ugyanakkor a német munkásosztály még fel is hígult. Rengeteg kispolgári elem áramlott soraiba. Emellett a nácik tudatosan gyűlölködést szítottak a német munkások és az idegenajkiúk között, ez is növelte a megosztottságot. (1944-ben 7,5 millió külföldi munkás — hadifogoly és elhurcolt — dolgozott Németországban.)

Érdekesek művének azok a részei, amelyekben a háború után is szerepet játszó

⁷⁹ Finker: i. m. 244.

⁸⁰ Von Stauffenberg grófnő közlése; A. Leber nyilatkozata a Telegraf c. lap 1946. jún. 16-i számában. — Idézi Finker: 214–215.

⁸¹ Finker: i. m. 224–247.

egyres magasrangú katonáknak (Heusinger, Speidel)⁸² és politikusoknak (Gerstenmaier)⁸³ az összeesküvésben vitt kétkulacos, áruló tevékenységére vonatkoznak.

A szerző a „Schlussbemerkungen” c. részben (amelyet Günter Wirth-tel együtt írt), már a napi politika részleteibe menő polémiát folytat a nyugatnémet CDU-val, a Bundeswehr-rel, egyes nyugatnémet politikusokkal.

Finker könyvének 2., bővített kiadása nagyszabású monográfia. Sok forrásanyagot, dokumentumot ismertet, valamint kortársak, ismerősök visszaemlékezéseit, újság-, folyóiratanyagot. A kötet végén csoportosított jegyzetek széleskörűek. Névregisztere átfogó. Sok érdekes képet közöl, vizuálisan is ábrázolja a merénylet színhelyét, a jelenlevőket, feltüntetve a merénylet utáni sorsukat. A könyv olyan embernek állít emléket a marxista történész igényével és módszerével, aki keresztény humanizmusa és kiváló személyi tulajdonságai alapján hosszú, egyáltalán nem zökkenőmentes utat tett meg politikai fejlődése során.

⁸² Uo. 383.

⁸³ Uo. 332 – 333, 438 – 439.

ELMÉLETI ÉS MODSZERTANI KÉRDÉSEK

Gellériné Lázár Márta:

A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850—1945

(II. rész)

III. A KALENDÁRIUMOK VIZSGÁLATI MEGKÖZELÍTÉSE

1. A kalendáriumok helye a tömegkultúra és a tömegkommunikáció rendszerében a kapitalizmus korában

A tömegkultúra tehát a gazdasági-társadalmi fejlődés vonulatában kialakult társadalmi-kulturális jelenségként értelmezendő, az összkultúra egyik rétegeként.¹⁵³ Természetének és határának vizsgálatakor figyelembe kell venni:

1. azt a tényt, hogy nemcsak esztétikai vonatkozásokban értelmezendő kategória, az ismeretek, a tudás vonatkozásában ugyanúgy ható tényező,¹⁵⁴ pozitív és negatív irányban egyaránt,

2. valamint kapcsolatát a kultúra többi rétegével: mind a „magas” mind a népi kultúrával.¹⁵⁵

Fentiek alapján a vizsgálat számára kialakított alaphipotézis a következő volt:

A magyarországi kalendáriumok esetében funkcióváltozás következett be a XIX. század folyamán, mely vizsgálati időszakunk kezdetére kielélt bizonyos változásokat a kalendáriumok helyét illetően az összkultúrán (és a kiadói gyakorlaton) belül. Világosan érzékelhetővé váltak alapvető tömegkultúra s jellegzetességei. E jellegzetességek kialakulása a meginduló (s részben már végbement) gazdasági-társadalmi változásokkal, ill. ezek magyarországi jellegzetességeivel függenek össze.¹⁵⁶

A kalendáriumok tömegek tömeges olvasmányanyagává válásának bázisa az előbbieken bemutatott hagyományos idő- és időjárásjelző funkció. Ezen igény kielégítésének bázisa változatlan a továbbiakban is, összefüggésben egyéb, hasonló funkciót betöltő, ipari, kulturális és tájékoztató cikkek bizonyos rétegeknél fellelhető tartós hiányával (mint pl. az óra és a napisajtó).

A kalendáriumok olvasóközönsége — a már a XIX. század első felétől meginduló társadalmi-kulturális változások következtében — elsősorban a paraszti, félpaszti, kispolgári tömegek, kikhez a reformkor kulturális fellendülésének hatása szinte csak a népiskolázás ügyének viszonylagos javulásának formájában jutott el. Utóbbi folyamat eredménye viszont az olvasnitudók számának lassú emelkedése, akik:

1. így már kiszakadtak a csak hagyományos, népi kultúra fogyasztói-előállítói köréből, egy másfajta belső, elsősorban információs (többlet) igény kialakulásával is,¹⁵⁷

2. mint fogyasztók jelennek meg az általuk elérhető könyvpiacra, s vásárolják azt, ami számukra a legkönnyebben hozzáférhető és legolcsóbb; a kalendáriumot.¹⁵⁸

A kalendáriumok iránti érdeklődés, a kelendőség viszonylagos fokozódása mellett az ilyen üzlet fokozása maguknak a nyomdákna-kiadóknak is természetes érdekük, akik a — már a 40-es évek folyamán megindult — nyomdatechnikai¹⁵⁹ fejlődést kihasználva, egyre inkább tudták növelni előállítási kapacitásukat. Az 1850-es évek folyamán fenn-

álló üzleti nehézségek áthidalására (megfőtélésünk szerint) jó eszköznek bizonyult a kalendáriumkiadás, miután stabil, sőt növekvő igény mutatkozott irányukban.^{159a} (Az igény-növekedéshez a kezdeti időszakban hozzájárult a már korábbiakban említett nemzeti szempont is; ti. ezidőtájt sokan vásárolták mint magyar nyelvű, leginkább hazafiasnak tűnő könyvet azok közül is, akiknek egyébként nem a kalendáriumok jelentették az elsőrendű olvasmányanyagot.) S miután a fő olvasórétegek, a parasztság és a kispolgárság számára a későbbiekben sem változtak lényegesen a kultúrálódási viszonyok,¹⁶⁰ a jól bejáratott piaci pályák továbbra is funkcióképesek voltak.

A kalendáriumkiadás akadályozása az államnak sem volt érdeke, miután a kulturális fogyasztás bizonyos mértékű ellenőrizhetőségén túl (ld. a kalendárium-cenzúra rendelkezéseket már jóval korábban) bevételi forrást is jelentett (pl. a naptárbélyeg bevezetésével).¹⁶¹

A kalendáriumokban megjelenő írások, cikkek és irodalmi termékek színvonalát egyszerűen több tényező határozta meg.

1. A kultúra egészének erre az időre bekövetkezett átalakulása, a keveseknek szóló, klasszikus kulturális eszmény felbomlása, a popularizálódás általában.

E folyamatot, közismert különböző dichotómiákban értelmezik (mint „magas” és „mélykultúra”, elit- és tömegkultúra, városi és hagyományos kultúra, funkcionális és autonóm kultúra stb.).¹⁶² A kalendáriumok vonatkozásában ezzel összefüggésben a következők állapíthatók meg:

— A kultúra popularizációs folyamatának kimutatható egy pozitív vonása (mely talán itt eltér a nyugati modelltől), ti., hogy az ismeretterjesztő, hasznos funkció lényegesen nagyobb arányú a többi tömegkultúrás jellegzetességekhez képest (mint figyelemelterelés, szabadidő látszat-kitöltés stb.).¹⁶³

— A kalendáriumkiadás „városi” jellegének következményeképpen a fejlett polgári tömegkultúra (elsősorban sajtó) hatására bizonyos nem organikus fejlődés útján létrejött műfajok gyorsan törnek be, mint némely novellatípusok és híryanagok, hirdetői stílus stb.

— A kalendáriumolvasók „falusi” jellege állandosul, miután a városi, de egyébként tömegkultúrát „fogyasztó” rétegek könnyebben jutnak hozzá egyéb olvasmányokhoz (a skála végső pontjain: az újságponyvához vagy a kölcsönkönyvtári könyvhöz). (Külön probléma a falun lakó, de iparban ill. általában a városban dolgozó réteg kulturális szokásainak a kérdése, kulturális típusuk meghatározása.)

2. A kiadó-nyomda törekvése minél olcsóbb vagy ingyenes anyag szerzésére. Ennek következményei az utánnomások, a töredékek (a szerzői díj megtakarítására), ill. olcsó szerzők foglalkoztatása. Mindkét fenti tényező csökkent értékű olvasmányanyag megjelentetéséhez vezethetett.^{164a}

3. Az olvasmányanyagot előállítók számának megnövekedése a bekövetkezett gazdasági, társadalmi, munkamegosztásbeli és kulturális változások következményeként (az újságírógárda számbeli arányának ugrásszerű emelkedésén túl a tudomány és művészet területén vagy annak közelében levő „írástudók” számának emelkedése, differenciálódása). A kalendáriumokba való írás számukra kiegészítő vagy alapmegélhetést biztosított, mikor általában mind többen keresik az ilyen típusú megélhetési forrásokat. Az írók tagjainak felkészültsége és szándéka igen különböző, s az egyéni törekvés és ambíció sokban meghatározója a kalendáriumok olvasmányanyaga súlyának, minőségének.

4. Az állam, a hatalom érdeke az általános műveltségi színvonal emelkedése, mivel ezt megköveteli a gazdasági-technikai előrehaladás, a politikai érdek, a kor. A kalendárium az egyik eszköz az ismeretek terjesztésére úgy, hogy eközben esetenként a megfelelő befolyásolási elképzelések ill. azok ellenőrzése is teret kaphatnak.

5. A kalendárium-olvasók igénye^{163b} is visszahat — törvényszerűen — azok tartalmára, elsősorban a kereslet oldaláról érzékelhetően. Ezt pedig elsősorban az eddigi kínálat alapján kialakult igények és az olvasók társadalmi helyzetéből fakadó pszichés állapot befolyásolhatja nagymértékben.

Végző soron a magyarországi kalendáriumkiadásnak a tömegkultúra és a tömegkommunikáció rendszerében való helyét egyszerre határozták meg:

- a haladó népművelési elképzelések és az üzleti szempontok,
- a hatalom politikai és kulturális érdekei és a befolyásolásra való törekvés, ill. bizonyos egyéni vagy csoportelképzelések a politikai hatás felhasználására (egyetlen, de sokak számára az egyedüli tömegkommunikációs eszköz segítségével),
- az olvasási kedv fellendítésére való törekvés, egyidejűleg nagyszámú kultúra alatti termék megjelentetésével és valódi kulturális értékek propagálásával, jó értelemben vett popularizálásával.

— az a kettősség, amely a kulturális ismeretterjesztés és a babonák-jóslatok továbbélése számára egyaránt teret nyújt,

— hogy párhuzamos kielégítője az olvasókban feltámadt kulturális igényeknek és rombolója azoknak ízlésben, igényben, színvonalban egyaránt.

A kalendárium, mint kiadványtípus tartós fennmaradásának alapja a falusi lakosság zömének kulturális helyzete,¹⁶⁴ és az ezzel való manipuláció. A sajtó és egyéb nyomdatermékek terjedési sebessége ezen olvasók felé mindvégig lassú és akadozó, de a már kialakult, meglévő információ-igény kielégítésére kell alkalmas eszköz. Pozitív szerepük és hatásuk vitathatatlan ott, ahol nincs vagy nem elegendő a rendelkezésre álló egyéb könyv és sajtótermék, és elképzelhető, hogy kapunyitó szerepet játszottak esetenként egyéb kulturális termékek számára is.^{164a}

Nem kifejezetten népies formái kiegészítői egyrészt a sajtónak információban és a konkurrencia-harcban egyaránt, másrészt — időnként — a korszerűbb ismeretterjesztő formák előfutáraként is kezelhetők. Külön, további differenciáló szempont a csoporttudat erősítését szolgáló kalendáriumtípusok kérdése, valamint az, hogy a vegyestartalmú olvasmánygyűjtemények népszerűsége általában csak bizonyos kulturális szint felett esik.

A kalendáriumok kulturális jellege tehát a kapitalizmus korában: kialakult igényekre épülő, hézagpótló kulturális termékek, melyek elsősorban egy osztály számára közvetítették mindazt, amit az adott időszak egyéb kulturális intézményei nem, vagy csak hiányosan nyújtottak számukra. A funkcióváltás lényege pedig abban állt, hogy a hézagpótló jelleg erősödésével beépültek a stabilabb igények kielégítésének körébe úgy, hogy közben nem lepleződhetett le valós formában az, hogy ezeket az igényeket tartalmukban nem tudják vagy nem akarják igazában kielégíteni.¹⁶⁵

2. A kalendáriumok vizsgálatának alapszerepe: a tartalomelemzés

Vizsgálati kiindulópontunknak megfelelően a kalendáriumokat tömegkommunikációs eszközként fogjuk fel — megközelítésükben a tömegkommunikációs eszközök megragadása számára kialakult módszereket tartjuk alapvetően iránytadóknak, melyek közül az ún. tartalomelemzés jelenti a tömeges megközelítés számára a leghatékonyabb eljárást.¹⁶⁶

Ebben a megközelítésben a tartalomelemzés mint a „szövegkutatás” és a „dokumentumelemzés” megvalósítási formája jelenik meg, meghatározott célok érdekében; ti. a „forrás” elemzésének eszközeként, annak mind teljesebb megismerése érdekében.¹⁶⁷

A tartalomelemzés célja meghatározott dokumentumok feltárása olyan eszközök segítségével, melyek lehetővé teszik a kommunikációs szituáció alapelemeinek (a kommu-

nikáció explicit és implicit tartalma, a közvetlen tárgyi környezet és a kommunikálandó társadalmi viszony)¹⁶⁸ objektív mérését. Ebben a vonatkozásban tartalomelemzési eljárást jelent a kommunikáció *manifeszt* tartalmának leírása ugyanúgy, mint azoknak a következtetéseknek a levonása, amelyek az elemzendő szövegből a *látens* tartalmakat tárja fel.¹⁶⁹ Ez utóbbi irány céljaiban találkozik a strukturalista tartalomelemzési módszer minőségi elemzésre való törekvésével, ahol a cél az egyes elemek szerkezetének megállapítása, az elemek és a stílus együttes vizsgálata, azok belső kontingenciájának mérése, s nem csupán a gyakoriság számlálása és a kizárólagos mennyiségi ismervek szerinti csoportosítás.¹⁷⁰

A tartalomelemzés folyamata két eljárást ötvöz magába; a vizsgálandó és mérendő jellemzők kijelölését s a jellemzők kategorizálását. Az elemzés számára tehát dönt az a kérdés, hogy hogyan értelmezzük magát a tartalomelemzési folyamatot, mit lehet esetenként egységként meghatározni, és minek alapján alakítjuk ki a gyakorlatban a használandó kategóriarendszert.¹⁷¹

A kategóriarendszer meghatározói mindenkor: a vizsgálat kiinduló hipotézise (vagy annak hiánya), a kutatás célja, az elemzendő anyag természete és az elemzés típusa. Éppen ezért a szisztematizálásnak formális, előre meghatározott terven kell alapulnia a teljes anyagra vonatkozóan¹⁷² (olyan meghatározások útján, melyek alatt mások is — legalább megközelítően — ugyanazt értik).

A kategóriarendszer megalkotásának két útja lehetséges: a deduktív út, előzetes hipotézis esetén, mikor az igazolásra váró elméleti összefüggések kerülnek lebontásra, operacionalizálásra, s az anyag sajátosságaihoz illő kategóriák készülnek. Valamint az induktív út, amikor az anyag jellemzőihez kötődő kategóriákból fejleszthető ki az elmélet számára releváns kategóriarendszer. Mindkét esetben kapocsként szerepel egy-egy kategória a mérési folyamat és az elmélet, a hipotézis között.¹⁷³

A kialakított kategóriarendszer érvényességi köre csak a megfelelő, adekvát alkalmazási területre terjed ki. Az alapkövetelmény ezekkel kapcsolatban a „tulajdon-sághordozó” szempont meghatározása az egészre vonatkoztatva; hogy az egységek alapján kialakuló kép az egész jellemzőit hordozhassa. A feladat olyan egységek kialakítása az elemzési folyamat számára, melyek értelmet hordoznak, de nem tartalmaznak túl sok jelentést; azonosíthatóak és számuk a nagyobb egységen belül könnyen megállapítható.¹⁷⁴ Ily módon a tartalomelemzésnek többféle egysége lehet, mint: mérő, célelemzési, számlálási és interpretációs egységek. A formai megjelenés oldaláról ezek lehetnek: szavak, kijelentések, bekezdések, csoportok, személyek, intézmények, tér- és időmértékek stb.¹⁷⁵

A tartalomelemzés egészének értelmezése — mint tartalmak és jelentések elemzésének folyamata — egy hipotézisből kiinduló, megfelelő kategóriarendszer alapján kijelölt mérési egységeken nyugvó, különböző (mennyiségi, elosztási, osztályozási és értelmezési) modellek alapján végigvitt eljárás. Az ennek eredményeképpen levonható következtetéseket kell, hogy kiegészítsék a megfelelő ellenőrző eljárások mellett más forrásoknak az elemzendő szövegre vonatkozó információi is.

A „jelentésekben”, „tartalmakban” érvényesülő, azokból következtethető elemek modellje egybefogja a közlő és a befogadó oldaláról az elemzendő tárgyat és közegte valódi társadalmi meghatározottságukban.¹⁷⁶

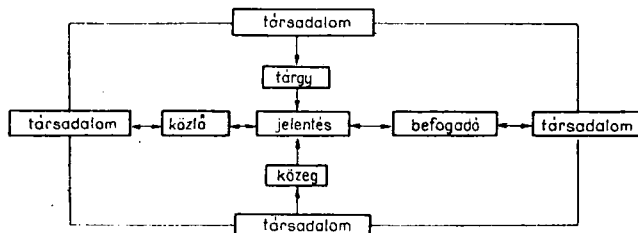
Így értelmezhető a kommunikáció-vizsgálat a társadalmi valóság aspektusaiból (mint szerkezetiség, történetiség és akció), illetve válik érzékelhetővé a makrostruktúráknak a kommunikációs mikrostruktúrákra való hatása, ezek befolyása az adott rendszeren belül folyó kommunikációs szerkezetre és ennek belső felépítésére.¹⁷⁷

A fenti, a tartalomelemzés lényegére vonatkozó jellemzőknek a *sajtótudományra* való alkalmazása többféle célmodell használatát állíthatja az elemzés szolgálatába.¹⁷⁸

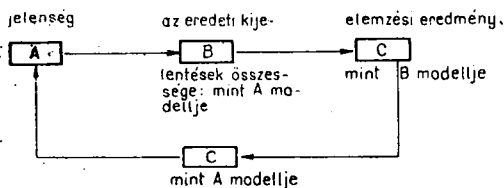

A sajtótudomány a kommunikáció-típusok közül elsősorban a kijelentéssel összefüggő tárgy — közeg — befogadó relációkat használja.¹⁷⁹

A tartalomelemzés célja itt az, hogy az elemzendő jelentések modelljét rendszerezéssel, méréssel elkészítse, s ebből majd levezethető a kommunikációs folyamat összes

1. ábra

2. ábra

elemének modellje. A tartalomelemzés eredményeként kapott modell, mely a jelentések összességére vonatkozik, alapja lesz olyan további modellek készítésének, melyek már az eredeti dokumentum minőségére vonatkoznak, s belőlük az illető sajtótermék modelljére következtetni lehet.¹⁸⁰

A sajtótudományi tartalomelemzés fő vonásainak áttekintése¹⁸¹ megvilágítja azt a módszertani előfeltevést, hogy a vizsgálat számára kiválasztott forrástípus, a kalendárium a tartalomelemzésben mint sajtótermék kezelendő. Az elemzés módot adhat (az egyes lépések megtétele után) egy olyan modell felállítására, melyből a kalendárium természete megismerhető.

A kalendáriumok tartalomelemzése egyben az általános kommunikációs szerkezetben az egyes adekvát vizsgálati módszere.¹⁸² E vizsgálat egyaránt magába foglalja a mennyiségi és minőségi elemzés módozatait, és figyelembe veszi a stílust, a mögöttes szöveget, és a tartalmakat meghatározó egyéb tényezőket. A cél olyan elemek és metszetek alkotása, melyek a történettudomány által feltárt konkrétumokból indulnak ki, majd az elemzés során mint a kalendáriumok egy tetszőlegesen (időpont vagy a kiadvány típusa szerint) megválasztott csoportjának jellemzői jelennek meg, azaz azonos minőségű, de egy sokaságra nézve érvényes történeti konkrétumokként.

E nyitottabb megközelítésmód célja az öncélúság, az evidenciák újrafelfedezése veszélyének elkerülése.¹⁸³

Felhasználva az eddigi sajtótörténeti elemzési módszereket (amelyek általában egy-egy esemény sajtóbeli visszhangját vizsgálják több orgánumban, vagy egy-egy orgánium történetének egészét vagy részleteit tárgyalják), e komplexebb megközelítés segítségével ok-okozat, tartalom és forma, kor és kiadvány kapcsolatát kívánjuk feltárni.

A kalendáriumok tartalomelemzése tehát csak egy történeti alapon nyugvó, és a tartalomelemzés többféle formájából merítő eljárás segítségével lehetséges. Itt egyaránt érdekesek az alapvető mennyiségi eloszlások, az egy-egy előre meghatározott metszet mentén elhelyezkedő tartalmi elemek és a szöveggörnyezeti kérdések. Az elemzés rend-

szere lényegében a fentiekben már érintett kommunikációs szituáció alapelemeinek min-tájára rajzolódik ki.¹⁸⁴ Ennek megfelelően az elemzési eljárás három metszete:

1. A *kiadványközpontú* metszet, melyben bizonyos, előre meghatározott téma, témacsoportok kalendáriumon belüli megjelenését elemezzük.

2. A *témaközpontú* metszet, melyben bizonyos, előre meghatározott téma, témacsoportok kalendáriumon belüli megjelenését elemezzük.

3. A *műfajközpontú* metszet, melyben egyes, a kor és a forrás viszonylatában egyaránt jellemző műfajokat (hirdetés, képanyag, elbeszélés) vizsgáljuk.

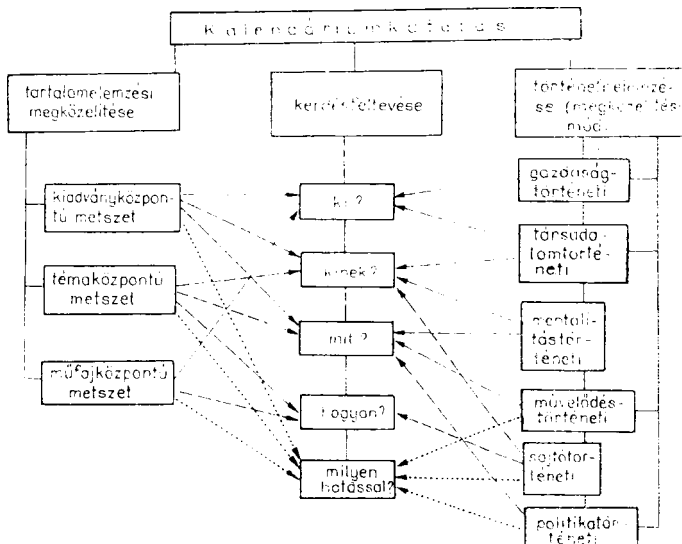
E metszetek alkotják a kalendárium-kutatás tartalomelemzési szakaszának egyes lépéseit. Minden lépés önálló kérdésfeltevésével, módszerével és a hozzá kapcsolódó adekvát elemzési jelentéssel épül a vizsgálat rendszerébe. Funkciója a tekintetben változik, hogy részleteket tár fel egy történetileg releváns jelenség alátámasztására, vagy alapadatokat szolgáltat olyan jelenségek természetének feltárásához, melyeknek inkább ismerjük hatását, mint alapját.

Végül is e kérdésfeltevések célja¹⁸⁵ annak feltárása, hogy

- kik adtak ki (nyomtattak) kalendáriumokat,
- kiknek szánták kiadványaikat,
- mit akartak vagy tudtak ezekkel közölni,
- hogyan realizálódott ez; milyenek voltak a konkrét megoldásmódok,
- és milyen hatása¹⁸⁶ volt e tevékenységnek?

3. Kalendáriumok kiadványközpontú vizsgálata

E vizsgálati metszet célja az előzőekben már vázolt feltételezések alapján a kalendáriumok tömegkultúrás jellegének meghatározása és bizonyítása részletes tartalmi szerkezeti analízis segítségével.¹⁸⁷ Ehhez kapcsolódóan követni kell a kitérített teljes időszakon keresztül e tartalmi-szerkezeti jellemzőkben bekövetkezett változásokat olyan eljárás segítségével, melynek révén következtetni lehet kiadói célokra és gyakorlatra, valamint tartalmi preferenciákra.

3. ábra

A vizsgálat tárgya és egyben *értékelő egysége* tehát:

- egy-egy kalendárium,
- egy-egy év vagy korszak elemzett kalendáriumai,
- valamint a teljes vizsgált időszak valamennyi elemzett kalendárium.

A kiadványközpontú vizsgálat *három lépcsőből* áll:

1. alapvető jellemzők alkotása tipizálás céljából,
2. az adatok standardizálása,
3. kvantitatív tartalomjegyzék összeállítása.¹⁸⁸

A fenti eljárások segítségével képzett *adatok vonatkozhatnak*:

- egy-egy kalendárium létrehozásának eredményeire,
- a kalendárium egészére,
- a kalendáriumon belüli nagyobb szerkezeti egységekre,
- a tartalmak egyedi hordozóira (egyes cikkek),
- a cikkek megoldására.

A kalendáriumok vizsgálatának felfogórendszere voltaképpen egy, a kalendáriumok *általános* jellemzői, valamint a funkciójával kapcsolatos elképzelések és kérdéshelyzetek alapján létrehozott „hipotetikus kalendárium-modell”.¹⁸⁹ Ehhez lehet viszonyítani a vizsgálandó kalendáriumokat mennyiségi, szerkezeti, tartalmi kérdésekben egyaránt. Ez ajánlja a tartomelemzés menetét,¹⁹⁰ ahol az adatok felvételének módját az adatok típusa határozza meg, az alábbi módon.

Adattípus	Adatfelvétel módja
<ul style="list-style-type: none"> — objektív: — értékelő: 	besorolás analízis

Az elemző eljárás során minden esetben az a kérdés, hogy a modellben szereplő egyes tartalmak előfordulnak-e, vagy sem az adott kalendáriumban.

A kalendáriumok létrehozásának körülményei (források a tipizáló jellemzők kialakításához).

A kalendáriumok létrehozásával kapcsolatban két adatot kell alapvetőnek tekinteni:

1. A kiadás *évé*t, mely a kiadvány besorolásán belül, az azonosító jegy (kódszám) része.

2. A kiadói gyakorlat kalendáriumokon keresztül történő megközelítése érdekében a *kiadás körülményeire* vonatkozó adatokat, kiadó és nyomda viszonyának tipizálásával.¹⁹¹ Ez a tipizálási adat, a „kiadvány jellege”, mint objektív besorolási szempont szerepel a későbbiekben minden elemzési metszetben.

A kalendáriumok formai jellemzői (források az adatok standardizálásához)

A kalendáriumok külső megjelenésének felmérése (azon túl, hogy módot ad a könyv-jelleg alakulásának követésére is^{191a}) egy-egy kalendáriumon belül alapadatokat szolgáltat a vizsgálat mérési egységének, a standard-sornak megállapításához, a tipográfiai adatok rögzítésével.¹⁹² A standard-sorok használata teszi tehát lehetővé a különböző módon és formában előállított kalendáriumok *terjedelmi jellemzőinek* összehason-

lítását; mint a kiadványok összterjedelme, egy-egy szerkezeti egység terjedelme, az egy-egy témához tartozó anyagok — vagy egy-egy cikk terjedelme (illetve ebből azok átlaga, szórása stb.).

A kalendáriumok szerkezeti jellemzői

E jellemzők adják a felállított hipotetikus modell egységeit, melyek a következők:

1. Űn. *naptári főcsoport*, amely a kalendárium idő- és időjárás-jelző, valamint egyéb, az évhez kötődő információs elemeit foglalja magában.

2. Űn. *vegyes csoport*, amely azokat az elemeket fogja össze, melyek ugyan nem a kalendárium tartalmas részei, de jelenlétük ill. hiányuk mércéje lehet egy-egy kalendárium szerkesztési igényességének, az üzleti jellegének. Részai:

a) színesítő elemek (közmondások, aforizmák, viccek, ételreceptek),

b) illusztrációk,

c) hirdetések.

3. Űn. *cikk főcsoport*, amely műfajra és terjedelemre való tekintet nélkül tartalmaz minden cikk-féleséget (kishír, ismeretterjesztő cikk, tanulmány, irodalmi alkotás stb.).

A vizsgálat egységei tehát a következő mátrixon belül helyezkednek el:¹⁹³ (ld. 1. sz. táblázat).

1. sz. táblázat

Az elemzés egységei	A modell egységei és mértékegységük		
	Naptári főcsoport	Vegyes csoport	Cikk főcsoport
	együttes terjedelem	db + terjedelem	db + terjedelem
<ul style="list-style-type: none"> — 1 kalendárium — 1 év kalendáriumai — 1—1 korszak kalendáriumai — A teljes vizsgálati időszak valamennyi kalendáriumai 			

A kalendáriumok tartalmi elemzése a felállított modell alapján a témák feltérképezését, és a kiadványon belüli megoldásuknak értékelését jelenti. Tartalmi jelentése van mind a naptári, mind a cikk-főcsoportnak. Előbbivel elsősorban az elemek felhasználásának gazdagságát, utóbbival egy-egy témacsoport alkalmazásának összetettségét lehet vizsgálni.

A naptári főcsoport elemzése a kalendáriumok hagyományos funkciót betöltő szerepének vizsgálatát jelenti. Információértékének meghatározása a különböző szokásos, illetve egy-egy kalendáriumforma által bevezetett tartalom-típusok rögzítésével lehetséges (fajtaát a próbavizsgálat alkalmával gyűjtöttük egybe). E tartalmak és információk aránya, minősége mutatja a kiadvány „műfaj” szerinti értékét.

A naptári főcsoport adatféleségei (függetlenül attól, hogy hol helyezkednek el a kalendáriumokban):

- naptár,
- tennivalók,
- gazdasági nyilvántartások,
- családi események,
- meteorológiai tudnivalók,
- cím- és névtárak,
- kronológiák.¹⁹⁴

Fenti adatfészeségek jelenlétének regisztrálása után alkotóelemeik ill. fajtaik¹⁹⁶ analitikus számbavétele — a belső bontás és a kiegészítő adatok¹⁹⁶ — következik.

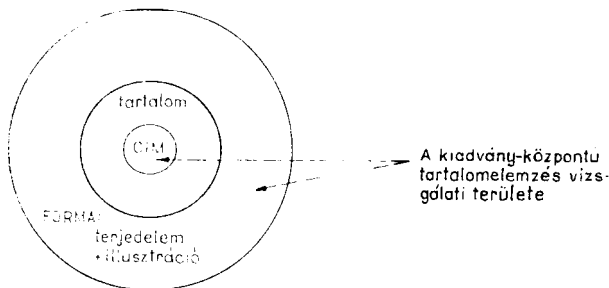
A cikk főcsoportban a kalendáriumok ismeretközlő funkciójának megvalósítása elemezhető. Az alapkérdés, hogy az ismeretterjesztő ill. nevelő funkciónak melyek a fő tematikus irányai. Mikor és mely kalendáriumok álltak a politikai információ-adás ill. informálódás szolgálatában, melyek és mikor váltak a kulturális javak közvetítőjévé, hol és mikor jelent meg a tudományos-technikai ismeretterjesztés, milyen súlyt fektettek az állampolgári nevelésre, ill. a családi szféra befolyásolására? Átfogó, az egészet érintő kérdések: a múlt felé fordulás vagy frissesség, a nemzeti befeléfordulás vagy a külfölddel való ismerkedés dimenziói.

A kalendáriumok teljes cikkanyagából adatok nyerhetők:

- 1—1 kalendárium tematikus anyagáról,
- 1—1 téma belső változatairól,
- általában a kalendáriumok tematikus anyagáról,
- 1—1 téma előfordulásának és belső megoszlásának évenkénti ill. időszakonkénti alakulásáról.

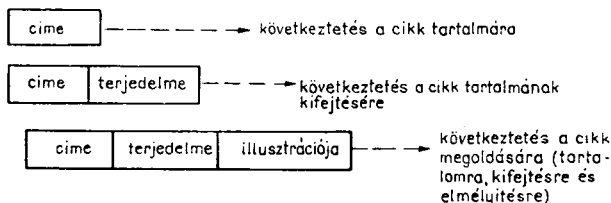
A kiadványközpontú vizsgálati metszetben a cikk-főcsoport elemzési módszere a címelemzés, az elemzendő cikk formai jellemzőinek (terjedelem és illusztráció) rögzítésével együtt. Tehát e szakaszban információk a tartalomról csak a cikkek címéből meríthetők.¹⁹⁷ Csak abban az esetben lehet a cikk első mondata a forrás, ha nincs cím, vagy semmitmondó, netán teljesen általános.

Egy-egy cikk a fentiek alapján az alábbi módon modellálható (4. sz. ábra).

4. ábra

A címelemzés végső kérdésfeltevése az, hogy milyen tartalmak milyen kifejtésben és megoldásban jelennek meg a kalendáriumokban. Ez egy-egy cikkből a következő módon állapítható meg: 5. sz. ábra).¹⁹⁸

5. ábra

A címelemzés menete tehát:

1.1 A cím témájának megállapítása,

1.2 A cím témájának közelebbi meghatározása (választás alternatívák közül).

2.1 Egyéb címelemek, dimenziók (hely, idő, valamint további viszonylatok és vonatkozások) létezésének megállapítása.

2.2 E dimenziók közelebbi meghatározása (alternatívák közül).

A vizsgálati metszet célrendszere, a témák felvett jellemzői, esetenként a kalendáriumok általános gyakorlata együttesen határozzák meg a címelemzés témáit és dimenzióit.

Az elemzés során használt kalendárium-modellben a kalendáriumokról feltételezzük a maximális tématefeltettséget, a címekről pedig a maximális információtartalmat, illetve lehetőséget teremtünk az információk minél teljesebb megőrzése számára.

A vizsgálati kiindulópontnak megfelelően az alábbi fő tematikus egységeket, s ezeken belül a következő témákat vettük fel:

I. Politika-történelem (kül- és belpolitika, egyetemes történelem, Magyarország története).

II. Gazdaság (közgazdasági ismeretek elméleti ill. gyakorlati területei).

III. Természettudományos kultúra (tudományos ismeretterjesztés, technikai ismeretterjesztés, egészségügyi ismeretterjesztés).

IV. Kultúra (irodalom, nyelv, zene, képzőművészet, színház és film, sport).

V. Nevelés (nevezetes emberek, vallás, nevelés, erkölcs, jog).

VI. Család és egyéb közösségtípusok (családi élet, közösségi élet).

VII. „Táj- és népismeret” (útleírás, néprajz).

Az idő-dimenzió és megoldása

A vizsgálat egyik fontos kérdése a kalendárium valódi jellemzőinek feltárása.

További téma a múlt felé, illetve a jelen, vagy jövő felé fordulás kérdése, mint az olvasók szemléletformálásának eszköze.

Fentiek megválaszolása érdekében az időt állandó elemzési dimenzióknak választottuk. Általános megoldása az aktualitás-történetiség-jövőre való vonatkozás differenciálása révén történik.¹⁹⁹ Egyedi megoldást egyrészt a politikai-történeti témájú cikkek-nél, másrészt azoknál a témáknál kellett alkalmazni, ahol a tematikus alternatívák valamilyen szempontból tartalmazzák az idő-faktort is (pl. irodalom, nyelv, zene, sport).²⁰⁰

A hely-dimenzió és megoldása

Az idő-dimenzióhoz hasonló fontosságú kérdés, mind a gyakorlat, mind az elmélet szempontjából; állandó elemzési szempontként szerepel. Általános megoldása a magyar-külföldi viszonylat megkülönböztetésén alapul,²⁰¹ egyedi módon a külpolitika és az egyetemes történelem mellett még az útleírást, valamint a néprajz-témát kezeltük, a témák jelentőségének megfelelően.²⁰²

A cikk fősoport témáinak alternatívái és az egyéb viszonylatok

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk azokat az elveket és megoldásokat, melyeket a címelemzés követett. E megoldások kialakításakor olyan címekeket feltételeztünk, melyekben minden, a vizsgálatot érintő elem megtalálható (ld. a hipotetikus modellről mondottakat).

Az értékelésben tehát az ideáltipikushoz való viszonyítás lehetősége adott. Eközben arra is mód nyílik, hogy elemezzük a címek információgazdagságát; mikor, mely kalendáriumok, és milyen mértékben törekedtek részletes, figyelemfelhívó címek megfogalmazására, és hogy az ilyen gyakorlat hogyan függ össze a kalendáriumok egyéb jellemzőivel (2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

Téma neve	Alternatívák elemszáma	Rendező elv	Felhasznált további viszonylatok, vonatkozások	Bontási elemszám	Rendező elv
Külpolitika, belpolitika	14	politikai események megragadható mozzanatai ²⁰³	külpolitikai viszonylat	5	a magyar külpolitika és a nemzetközi élet szétválasztása ²⁰⁴
Egyetemes tört., Magyarorsz. tört.	7	történettudomány részdiszciplínák ²⁰⁵	—	—	—
Közgazdaság	9+12	a közgazdaság elméleti kérdései és a gyakorlati gazdasági élet ²⁰⁶	—	—	—
Tudományos ismeretterjesztés	12	nagy természettudományos területek + hadtudomány és néhány más társadalom-tudományi ág	jelleg	2	gyakorlati és elméleti vonatkozás megkülönböztetése
			vonatkozás	2	a felhasználásban való érintettség
Technikai ismeretterjesztés	9	a termelés szférái + hírközlés, haditechnika	jelleg	2	gyakorlati és elméleti vonatkozás megkülönböztetése
			vonatkozás	2	a felhasználásban való érintettség
Egészségügy	6	egészség fenntartása, gyógyítás, propaganda	jelleg	3	korszerűség—elavultság dimenzió
Irodalom	8	művek, történet, jelen ir. élet, oktatás, sajtó	—	—	—
Nyelv	7	tudomány, ismeretterj., történet, oktatás, idegen nyelvek	—	—	—
Zene	6	művek, történet, jelen, oktatás	—	—	—
Képzőművészet	8	művek, történet, jelen, oktatás	—	—	—

(2. sz. táblázat folytatása)

Téma neve	Alternatívák elem-száma	Rendező elv	Felhasznált további viszonylatok, vonatkozások	Bontási elem-szám	Rendező elv
Színház, film	11	szervezés, technika, kritika, történet	—	—	—
Sport	6	történet, jelen, oktatás, eredmények	sportfajták	20	korszakhoz alkalmazkodva
Nevezetes emberek	18	„foglalkozás” ²⁰⁷	jellemzés közege	4	magánélet, közélet szférájának elkülönítése
Vallás	12	vallások + ateizmus	—	—	—
Nevelés	11	területei, család, pályaválasztás, intézmények	kire vonatkozik ²⁰⁸	10	a nevelési szituáció szereplői
Erkölc	10	követelmények területei, tanácsok ²⁰⁹	kire vonatkoznak a normák	10	megjelenési szituáció
Jog	13	a joggyakorlat területei, falu jogélete, kriminalitás ²¹⁰	kire vonatkozik	14	a joggyakorlat alanyai; a tulajdonviszony, a munkamegosztás és a nemzeti jelleg figyelembevételével
Családi élet	5	a család mindennapjai: területek ²¹¹	színtér, típus	6 4	lakóhely jellege családszerkezet
Közösségi élet	9	jellege ²¹²	színtér	7	működési helye, település jellege
Útleírás	8	hely jellege ²¹³	—	—	—
Néprajz	19	a diszciplína részterületei + népi műfajok	—	—	—
Kuriózumok és egyéb	2	témához nem köthető kuriozitások + egyéb	—	—	—

4. Kalendáriumok témaközpontú elemzése

E vizsgálat módszere²¹⁴ annyiban tér el az irodalomból ismeretes szerkezetkutatói és tartalomelemzési módszerektől, amennyiben nem csupán az egy-egy kategórián belüli mennyiségi megoszlást figyeli, hanem bizonyos értékelő elemeket is felhasznál,²¹⁵ egy a tudati viszonyok történeti alakulásának már feltárt eredményein alapuló a priori rendszerezésből kiindulva.²¹⁶

A vizsgálati metszet kérdései eltérnek a kiadványközpontú elemzéstől, mert míg ott a kalendáriumok által tartalmazott (vagy várható) jellegzetességekből indulunk ki, itt a szempontokat a témák ajánlják, a kalendáriumtól (mint egésztől) lényegében független módon.

A kiadványközpontú elemzéssel szoros kapcsolatban álló elemzési szakaszban a kalendáriumokban rejlő gazdag téma-lehetőségek közül a következő nagyobb kérdésköröket emeltük ki:

A. A vidéki és városi életmód megjelenése és értékelése (osztályok és rétegek, ellentétek-konfliktusok). (Falusi-városi emberek.)

B. Magyarország képe (történelemszemlélet, a mindenkori jelen tükröződése, a múlt interpretálása, a történeti és nemzeti tudat befolyásolása).

C. Információ a nagyvilágról (idegen országok, földrészek, népek, események és vívmányok megjelenése és értékelése).

D. Tudományos ismeretterjesztés megjelenése és színvonala (egészségügyi felvilágosítás és mezőgazdasági ismeretterjesztés).

A vizsgálat során a témák elemzésére alkalmas közeg és műfaj kiválasztása után a kérdéskörök és vizsgálati részegységek természetesen már keverednek, miután egy-egy műfaj több kérdéskör számára is kínálhat anyagot, s egy-egy elemzett műfaj nem adhat elegendő információt valamely téma teljeskörű kibontására.

A tematikus elemzés egységei a vizsgálatban a következő képet mutatják 3. sz. táblázat).

Az elemzés egysége az egy-egy kalendáriumban az adott kérdéskör vizsgálatára kijelölt műfaj egy darabja.

3. sz. táblázat

Téma	Elemzett műfaj	Elemzendő egységek (1 kalendáriumon belső) ²¹⁷	
		db	szereplője
Falusi – városi emberek	elbeszélés	3 db	5 szereplője
	vice	5 db	
	ruházkodással kapcsolatos hirdetések	5 db	
Magyarország képe – történeti, politikai ese- mények	a szöveg adott információi		a kalendárium minden 20. lapjának teljes szövege
– történeti, politikai sze- replők			
– „magyar” kifejezés megjelenése	a kifejezést tartalmazó tel- jes mondat		
Információk a nagyvilágról ²¹⁸	1 oldalnál rövidebb cikkek (kispublicisztika)	10 db	
Egészségügyi ismeretek	cikkek	3 db	
	hirdetések	5 db	
Mezőgazdasági ismeretek ²¹⁹	cikkek	3 db	
	hirdetések	5 db	

Az adatok vonatkozhatnak:

– egy elemzett egységre (cikkek, hirdetés, történeti szereplő, egy mondat stb.),

- egy kalendáriumon belül egy adott téma vizsgálatára kijelölt valamennyi egységre,
- az illető téma megjelenésére valamennyi kalendáriumban,
- az elemzett témák összefüggésére egy kalendáriumon, egy időszakon, valamint a teljes vizsgált körön belül.

A vizsgálati metszet témáinak bemutatása

A. *Falusi-városi emberek*

A cél: feltárni, hogyan tükröződik a kalendáriumokban a falusi, ill. városi életforma, bennük milyen rétegek és szereplők jelennek meg. Azért érdekes különösen ez a kérdés, mert a kalendáriumok döntő többségükben városi, kispolgári és falusi vagy félfalusi olvasók számára készültek egy, a társadalmi mobilitás és migráció szempontjából döntő jelentőségű időszakban. Ezen felül a falu és város közötti ellentét bemutatásának vizsgálata az ideológiai célrendszerre is engedhet következtetni.

Az elbeszéléseket és a vicceket azonos rendszerben vizsgáljuk, elsősorban a szereplőkre és körülményeikre koncentrálva: milyen életmód, életstílus, foglalkozási csoport került — mintegy pozitív vagy negatív modellt nyújtva — az olvasók elé. Hogyan változott ez a modell kiadványtípusonként és időszakonként?

A kalendárium-elbeszélések²²⁰ azért különösen alkalmasak ennek vizsgálatára, mert külön csoportot képeznek a műfajon belül egyrészt a szerkezetet, másrészt a színvonalat tekintve.²²¹

A ruházkodással kapcsolatos hirdetések elemzése megítélésünk szerint arra is alkalmas, hogy adatokat nyerjünk arról, hogy a kalendáriumokban milyen feltételezések vannak a kiadványok olvasóköréről, s annak ezirányú igényeiről, lehetőségeiről.

A/1. Elbeszélések és viccek elemzése

A vizsgálati szempontok kiterjednek egy-egy elbeszélés (vice) egészére, annak szereplőire²²² és azok kapcsolatára, valamint az elbeszélések (viccek) megoldásmódjára,²²³ a következő módon:

— Az elbeszélés (vice)²²⁴ egészéből ismerhetők meg egyrészt a kalendárium-elbeszélés műfaji jellegzetességei, másrészt — az előbbihez szorosan kapcsolódva — a tematikus elrendeződések és a konfliktustípusok, mint a tömegkulturás jelleg irodalmi megjelenései. Az elemzés dimenziói ennek megfelelően az elbeszélés (vice) témája, helyszíne, az érintett közösség jellege,²²⁵ a konfliktus típusa (alapjának és megoldásának szétválasztásával).²²⁶

— Az elbeszélések (viccek) szereplőinek²²⁷ szociológiai jellegű „felmérése”, mely a társadalmi helyzet ismervein túl — mint annak irodalmi megoldása — a szereplő elbeszélésbeli megjelenését is vizsgálja, külön hangsúlyozva a falusi — városi jelleg megállapításának szempontjait. A szereplő-vizsgálat dimenziói és kategóriái: *demográfiai* ismérvek (kor, családi helyzet)²²⁸ *szociológiai* ismérvek (származás,²²⁹ foglalkozás, nemzeti hovatartozás, vallás, vagyoni helyzet),²³⁰ *migrációs jellemzők*²³¹ (a szereplő lokális szituációs jellemzőinek megragadásával, a költözés, a munkába való eljárás és az alkalmi helyváltoztatás megkülönböztetésével), *falusi-városi jelleg* (a szereplők típusa, stílusa, környezete,²³² tevékenysége,²³³ kiegészítve az elbeszélés helyének közelebbi meghatározásával — a település jellege szerint),²³⁴ valamint a *szereplők elbeszéléseken belüli megjelenése*²³⁵ (helyük a novellában, jellemzésük, az író általi értékelésük).

— A szereplők szociálpszichológiai háttér-jellemzőinek vizsgálata²³⁶ az elbeszélésben tükröződő társadalmi és pszichológiai kapcsolatok és ellentétek elemzésével:

a) a szereplőre az elbeszélés folyamán leginkább jellemző társadalmi kapcsolattípus²³⁷ megállapítása,

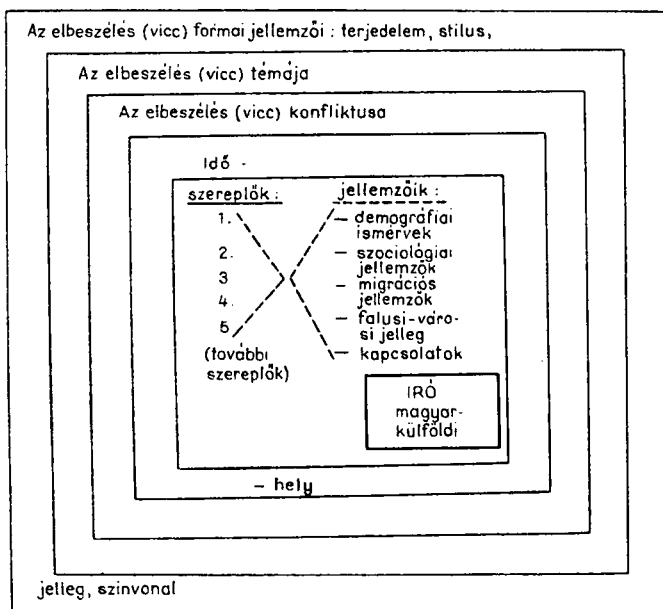
b) a társadalmi kapcsolatok,²³⁸ viszonylatok felmérése a vizsgált öt szereplőre vonatkozóan,

c) a szereplők közötti együttműködés ill. versengés mértékének megállapítása, és ennek szociometrikus mátrix segítségével való ábrázolása,²³⁹

d) a fenti három kapcsolattípus meghatározása után az egyes szereplőkre jellemző kapcsolati index képzése.

— Az elbeszélés megoldásának értékelése; a jelleg, a stílus és a színvonal meghatározásával.

Az elbeszélések (viccek) elemzési modellje tehát a következő: (6. sz. ábra).

6. ábra

A/2. Ruházkodással kapcsolatos hirdetések elemzése

Elsősorban a hirdető cégek helyének és a hirdetések típusának, valamint a hirdetőtett áru jellegének megállapítására törekszünk. Ezekon keresztül annak megválaszolására, hogy létezett-e a kalendáriumokban ún. réteghirdetés, s mely rétegekhez szólt elsősorban. Egy hosszabb időszakon keresztül nézzük a hirdetés-technikai változását, alakulását. E célok elérése érdekében a következő adatokat rögzítjük:

- a *hirdető* adatait ország és hely, valamint cég-típus szerint,²⁴⁰
- a *potenciális fogyasztó* adatait szociológiai jelleg, nem és réteg szerint,²⁴¹
- a *hirdetőtett áru* jellegét, fajtáját²⁴²
- a *hirdetés megoldását*, mire apellál a hirdető, milyen referenciákat használ,²⁴³ és hogyan illusztrálja hirdetését.

B. Magyarország képe

A téma vizsgálatának sokféle lehetőségén belül ezúttal a tartomelemzési eljárás egyik leggyakrabban alkalmazott módszerét, a kifejezés és meghatározott tartalmak keresését célzó eljárást használtuk fel.²⁴⁴ E módszer segítségével — első lépésben — megközelíthetők a kiadványok történeti-politikai arculata, történetiszemléleti jellegzetességei. A mintavétel által meghatározott pontokon keressük az ott megtalálható történeti-politikai eseményeket és szereplőket, valamint azokat a mondatokat, melyekben a „magyar” szó bármely szókapcsolatban előfordul.

Minden esemény, szereplő ill. mondat külön elemzési egység, és a módszer a gyakoriság megállapításán túl a bennefoglalt értékelés irányulását is keresi.

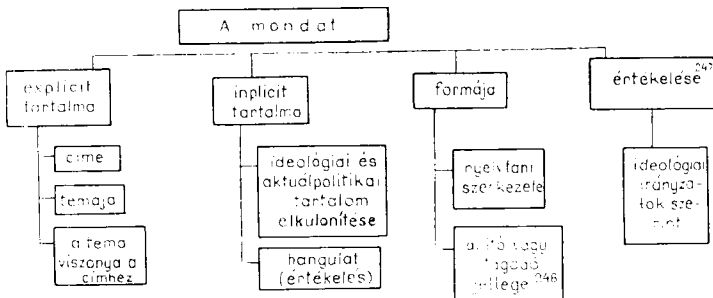
B/1. Személyek és események elemzése²⁴⁵

4. sz. táblázat

	Magyar vagy Magyarországgal kapcsolatos történeti-politikai		
	események	szereplők	
Az elemzés lépései: konkretizálás	év(ek)	név	
idő meghatározás	magyar történeti periodizáció szerint		
hely szerinti meghatározás	a magyar, vagy a Magyarországgal kapcsolatos jelleg elkülönítése		
besorolás	történeti témája szerint	foglalkozása, funkciója szerint	
értékelés	a szövegben foglalt értékelés (+, -, ±, =)	a szövegben foglalt értékelés szerint	a jellemzés közege szerint

B/2. A „magyar” kifejezés elemzése

Az elemzés rendszere a mondat egészének és a „magyar” kifejezés egyedi megjelenésének értékelését egyaránt magában foglalja,²⁴⁶ a következő módon: (7. sz. ábra).

7. ábra

C. Információ a nagyvilágról

A külfölddel való foglalkozás kalendáriumon belüli helyzete és megoldása az egész vizsgálat egyik fő kérdése, úgyis, mint a magyar-kép kiegészítője, úgyis, mint a tematikus nyitottság, az információs bázis és sajtójelleg hordozója. A téma elemzésére elsősorban kiválasztott ún. kispublicisztikai anyagot három blokk alapján vizsgáljuk. Kérdések irányulnak mind a cikk egészére (téma, megoldás), mind bizonyos kiemelt tematikus előfordulásokra.

A kiemelt témák egyike, az *ethnográfiai* blokk különböző idegen népekkel, népcsoportokkal, fajokkal való foglalkozás mértékét és minőségét vizsgálja, a fő kérdésfeltevés mindkét (nacionalizmus-probléma és információ) irányából.

Az ún: *munka*-blokk e cikkek anyagában az egyes munkafajták és tevékenységek megjelenését, valamint a hozzájuk kapcsolódó értékelést keresi. Többek között a vizsgálatban e téren végbement változások miatt is érdekes lehet ez a kérdés (kapcsolódva az újdonságok megtélésének módjához). Mutathatja a kiadványtípus nyitottságát is; optimális megoldásban ez azt jelentené, hogy a kiadvány adekvát ismereteket nyújt az olvasóközönségnek anélkül, hogy egy egyoldalú, zárt világ bemutatására szorítkoznék. (Ez utóbbi persze nemcsak a munkatevékenységek ismertetése és megtétele során felmerülő kérdés, de az ismeretterjesztés ezirányú adataihoz kiegészítést jelenthet.) A tartalomelemzési folyamat tehát itt meghatározott tartalmak keresését jelenti olyan közegben, ahol csak a műfaj formai jegyei és a mintavétel módja az előre adott. Ez a megoldás egyrészt a tematikus elrendezés nagy szórását, másrészt a külön tartalmak előre meg nem határozható számát jelentheti. Feltevésünk csupán az, hogy éppen a kispublicisztika műfaja a talán legalkalmasabb közeg e témák vizsgálatára.

A cikkek tartalmi elemzése és értékelése a következőképpen történik a megoldás és forma (előadásmód és stílus) egyidejű értékelésével²⁴⁹ (5. sz. táblázat).

5. sz. táblázat

Objektív adatok	Értékelő szempontok
A cikk egészéről: – terjedelem	Magyarország és külföld Régi és új összehasonlítása Lényeges és lényegtelen elkülönítése
– hely	
– idő	
– téma ²⁵⁰	
A cikk ethnográfiai vonatkozásai: – említett népcsoport ²⁵¹	A felhasznált közeg, és annak pozitív vagy negatív iránya szerint
– néprajzi téma ²⁵²	
A cikk által említett munka vagy tevékenységfajta ²⁵³	elismerése vagy elítélése

D. Tudományos ismeretterjesztés

D/1. Egészségügyi ismeretek

Mint a népművelés egyik legfontosabb ágát, s mint a kalendáriumok leghagyomá-

nyosabb tartalmi elemét emeltük ki az egészségügyi ismeretterjesztésre vonatkozó anyagot az elemzés számára. A cél az érintett tematikus elemek pontos meghatározásán, az ismereti értékek minősítésén túl annak követése, hogy a téma tudományos (felfedezések) és személyes (orvos-egyénségek) vonatkozásai milyen mértékben és hogyan jelennek meg a kalendáriumokban. A két műfajon keresztül való vizsgálat lehetővé teszi a kérdéskörön belül az elvek és a gyakorlat viszonyának megvilágítását: milyen a tartalmi és minőségi különbség a kalendáriumok belső (cikkek) és külső (hirdetések) anyaga között. — A hirdetés ebben az összehasonlításban mint a kiadó bevételi forrása szerepel.

A téma feldolgozása az elemzett egység műfaji elkülönítése után a cikk egészére vonatkozó objektív és értékelő információk, valamint a felfedezésekre és egyénekre vonatkozó adatok begyűjtésén alapul, a következő módon: (6. sz. táblázat):

6. sz. táblázat

Objektív adatok	Értékelő szempontok			
A cikk (hirdetés) egészéről — terjedelem — hely — idő — téma ²⁵⁴ 1. jellege 2. érintett betegség 3. gyógyítás, megelőzés módja	Magyarország és külföld összehasonlítása	Régi és új összehasonlítása	Ismereti érték	Jelleg: a szerző (hirdető) szerint
Felfedezések és személyiségek a cikkben — hely — idő — téma ²⁵⁵ — foglalkozás típus (személyeknél) ²⁵⁶	Jellemzés közege		Hírnév alapja	

D/2. Mezőgazdasági ismeretek

E témakör elemzésének megoldása és rendszere megegyezik az egészségügyi ismeretekkel foglalkozó egységek elemzésével.²⁵⁷ A cél a mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó cikkek megjelenésének vizsgálata; a korszakban végbement technikai előrehaladás tükröződésének megállapítása, ill. annak vizsgálata, hogy mi jelentett „újdonságot” a magyar kalendáriumokban a mezőgazdaság területén 1850—1945 között. Ebben a szakaszban is vizsgáltuk a hirdetéseket, mint a gyakorlat megismerése szempontjából fontos objektumokat.

A cikk (hirdetés) témájának meghatározásakor a termelés—értékesítés folyamatának és fejlesztésnek mezőgazdasági ágakként való megjelenése a csoportalkotás alapszempontjai. Kiegészítő szempontok az ismertett vagy propagált mezőgazdasági egység jellege, nagysága, valamint az ismeretek időbeosztás szerinti elkülönítése (évszakok, hónapok).

A mezőgazdasági felfedezések témái között az egyes termelési ágak, a műszaki fejlődés, valamint a kár-tényezők megakadályozását célzó eredmények egyaránt helyet kaptak.

Kiegészítő szempontja e kérdéskörnek a földdel bíró vagy foglalkozó személyek kategoriális megjelölésének keresése. Ezt előzetesen összeállított listával, a mezőgazdasági cikkek, hirdetések szöveganyagából végeztük.²⁵⁸

A vizsgálati metszet egészére vonatkozó módszertani eljárások

Közös jellemzője valamennyi idetartozó kérdéskör megoldásának, hogy a számbajelölhető tematikus elemeket úgynevezett listákon rögzítettük. Ezeken az elemszám a témák tág lehetőségei alapján viszonylag magas. Annak érdekében, hogy az adatok mégse szóródjanak túlzottan, csoportokat alkottunk, így esetenként az összetartozó témaelemek össze is vonhatók.

A vizsgált témakörökben alkalmazott listákat és megoldásukat a 7. sz. táblázat mutatja.

7. sz. táblázat

A vizsgált téma	Csoportképző szempont	Rendező elv	Csoportok száma	Elem-szám
Falusi városi emberek	az elbeszélés témája	az elbeszélő műfajok szokásos téma-felosztása ²⁵⁹	—	9
	a szereplő foglalkozása	osztály, munkamegosztásbeli réteg ²⁶⁰	11	99
	a hirdetett ruhafajta	a felhasználás területe és iránya ²⁶¹	8	80
Magyarország képe	esemény témája	a történettudomány részfejezetei szerint	—	7
	szereplők elhelyezése	foglalkozás szerint ²⁶²	—	19
	a mondat témája	a címelemzés tematikus megoldásához hasonló módon, a népesség, nemzetiség, nacionalizmus kör kiemelve	8	90
Kispublicisztika	a cikk témája	politikai, tudományos, kulturális és mindennapi élet, nevelés, erkölcs, jog kiemelve ²⁶³	22	98
	népcsoport	földrajzi, etnikai, vallási, történeti megkülönböztetéssel	8	90
	néprajzi téma munkafajták	néprajztudomány általános felosztása munkamegosztás szerinti réteg	— 9	7 90
Egészségügyi ismeretek	téma	orvostudomány szakágai	—	19
	betegségek	szakágak és a várható gyakori betegség-típusok	19	91
	gyógyítás, fenntartás	megelőzés, propaganda, gyógykezelés, szervezés és kutatás	7	81
Mezőgazdasági ismeretek	téma	mezőgazdasági tevékenység: termeléstől értékelésig és birtokviszonyok	11	96

Általános besorolási és értékelő kategóriák és megoldások:

1. A *helyszínre* vonatkozó információk besorolása (8. sz. táblázat).
2. Az *időre* vonatkozó kategóriák besorolása (9. sz. táblázat).
3. A szövegben foglalt *értékelés, minősítés* típusai

8. sz. táblázat

A megoldás módja ²⁶⁴	Mely vizsgált témában használatos	A szempont, ahol hely szerinti besorolás szükséges
Országok szerinti besorolás	Falusi – városi emberek Kispublicisztika	Az elbeszélés (vicc) helyszíne Az egyes szereplők hovatar- tózása A cikk helyszíne ²⁶⁵
Magyar – külföldi elkülönítés	Falusi – városi emberek Egészségügyi ismeretek	A ruházat viselőjének helye A cikk írója A hirdető székhelye A felfedező v. felfedezés helye
	Mezőgazdasági ismeretek	A cikk írója A hirdető székhelye A felfedező v. felfedezés helye
Magyarországgal kapcsolatos helymegjelölés ²⁶⁶	Magyarország képe	Az érintett esemény helye Az említett személyiség helyi meghatározása

9. sz. táblázat

A megoldás módja ²⁶⁷	Mely vizsgált témában használatos	A szempont, ahol idő szerinti besorolás szükséges
Történelmi periodizáció	Falusi – városi emberek Magyarország képe Kispublicisztika	Az elbeszélés ideje (magyar) Magyarországgal kapcsolatos történelmi-politikai esemény (magyar) Magyarországgal kapcsolatos történelmi-politikai személy (magyar) A cikk egészének idői meghatározása (egyetemes)
A jelen és a múlt megkülönböztetése ²⁶⁷	Kispublicisztika Egészségügy Mezőgazdaság	A cikk egészének idői meghatározása ²⁶⁸ A felfedező vagy a felfedezés idői meghatározása
Igeidő szerint	Falusi – városi ember	Az elbeszélés ideje ²⁶⁹

Az írók, szerzők jellemzés-technikájának értékalapú megközelítését jelenti e szempont érvényesítése. A feladat a jellemzési közegek elkülönítése, ill. annak megállapítása, hogy egy-egy „szereplőtípussal” kapcsolatban (novella szereplő, történeti-politikai személyiség, népcsoport) mely közegek, és a közegek milyen együttjárása a gyakori. Figyeljük ennek megfelelően, hogy egy-egy szereplő (vagy csoport) jellemzése

- tárgyias jellemzőin (vagyon helyzet, lakhely, ruházat stb.),
- emberi vonásain, tulajdonságain,
- személyes környezetén (család, barát, alkalmazott-főnök stb.), vagy
- tevékenységén keresztül történik.²⁷⁰

Esetenként kiegészül e minősítési forma az elemzett szövegben foglalt explicit vagy akár implicit értékítélet jelölésével. Ebből következtethetünk az írói azonosulás irányára, ill. általában a szerzői értékátadás mechanizmusára is.

Az értékelő-minősítő szempontok érvényesítésének területei az elemzésben a következők (10. sz. táblázat):

10. sz. táblázat

Az elemzett téma	Az értékelő szempont	Minősítés	
		a jellemzés közege szerint	az értékelés iránya szerint (+, -, ±, =)
Falusi – városi emberek	Az elbeszélések szereplői	×	×
Magyarország képe	Történeti események	0	×
	Történeti-politikai személyek	×	×
Kispublicisztika	Népcsoportok	×	×
	Munkatevékenység	0	×

4. Konkrét, tartalmi jellegű információk értékelése

a) *Magyarország és külföld összehasonlítása* a cikkekben levő példák alapján.

E szempont az „információk a nagyvilágról” című témakör, és a nemzeti vonatkozás vizsgálatának egyaránt kiegészítő eleme. Az elemzés anyagai itt a kispublicisztikai jellegű cikkanyag és az egészségügyi-mezőgazdasági témák.

b) *A „rég” és az „új” összehasonlítása* a cikkekben levő példák alapján. A cél az újdonságok értékének, a szokások kötő szerepének vizsgálata a különböző tudományostechnikai megoldások, valamint a „világ menetének” megítélésére az értékelés pozitív ill. negatív irányulásának rögzítésével.

Az értékelő összehasonlítás mindkét esetben (magyar—külföldi, régi—új) a következő együttjárási típusok figyelembevételével történik: (ld. 11. sz. táblázat).

c) *A cikkekben foglaltak ismereti értéke*

A tudományos ismeretterjesztés színvonalának, a korszerű ismeretek propagálási hányadának megállapítására, valamint a cikkek és hirdetések közötti eltéréseknek regisztrálására használjuk ezt az értékelő szempontot.

Ezt az egészségügyi cikkeknel (hirdetéseknel) a babonás, kuruzsló – népi (nem babonás) – hagyományos (elavult) – korszerű, tudományos jelleg elkülönítésével célozzuk meg.²⁷¹

11. sz. táblázat

	Magyarország vagy „régli”	Külföld „új” említése
1.	+	+
2.	—	—
3.	+	—
4.	—	+
5.	említi	nem említi
6. típus	nem említi	említi

A mezőgazdasági ismereteknél az elkülönítés a hagyományos — tudományos (valamint „vegyes”) kategóriák felhasználásával történik.

5. Ismeretterjesztő cikkek és hirdetések *jelleg* szerinti értékelése

A kalendáriumok alapvető oktató-felvilágosító jellegéből következően kerestük az olvasóra való közvetett vagy közvetlen hatás elérésének közvetett vagy közvetlen formáját. Ezt a kifejezetten ismeretterjesztő vonatkozású elemzési egységekben egy már korábban kipróbált eljárás segítségével nézzük. A népi közmondások osztályozására ajánlott és alkalmazott²⁷² eljárás alapján különíthető el a cikkek és hirdetések jellege aszerint, hogy azok csupán *megállapításokat* tartalmaznak (vagyis ismertetnek), vagy *ítélettel* (megítélés, elítélés), ill. *tanáccsal* is alátámasztják mondanivalójukat. Egy-egy elemzési egység kettős vagy hármas jelleggel is bírhat.

6. Írói *stílus és színvonal* értékelése

Vizsgálata ott lehetséges, ahol az elemzési egységet mint önálló egészet is figyelemmel tudjuk kísérni; azaz az elbeszéléseknél és a kispublicisztikában. Megoldásmódjukból a tömegkulturás jelleg üzleti vonatkozásaira is következtetni lehet bizonyos mértékig (az olcsó, értéktelen „termékek” arányának megállapításával stb.), elvégezve egyúttal a szembesítést azokkal az igényekkel és elvárásokkal, melyeket a kalendáriumokkal foglalkozó szerzők oly gyakran hangoztattak. A tartalomelemzői értékelés nyomán adatok nyerhetők az írások stílusáról, valamint azok megoldásának (általuk-) becsült színvonaláról, a következő szempontok alapján (12. sz. táblázat):

12. sz. táblázat

Az értékelés iránya	Az elemzett műfaj	A rendező elv
Írói stílus	Elbeszélés	Az író által követett stílusirányzat ²⁷³
	Kispublicisztika	Az előadás stílárius jegyei ²⁷⁴
Írói megoldás	Elbeszélés	Az írás színvonalának tartalomelemző általi megítélése ²⁷⁵
	Kispublicisztika	A választott téma fontosságának megítélése Az előadás komolysága ²⁷⁶

5. Kalendáriumok műfajközpontú elemzése

E vizsgálati metszet nem kötődik önálló feldolgozási egységhez. Feladatunk azoknak a műfajoknak az elemzése, melyek témájuknál fogva más metszet egységei ugyan, de ott többé-kevésbé műfaji specifikumaiktól megfosztva voltak jelen a vizsgálatban. A műfajközpontú nézőpontból dolgozzuk fel a témaközpontú elemzés néhány olyan értékelési dimenzióját is, melyek egy-egy vizsgálati egység jellegzetességét megvilágítják.

A vizsgálati metszet területei a hirdetések, a kép- és illusztrációanyag, az elbeszélések és a kispublicisztika. Az elemzés egysége tehát egyrészt az elemzett műfaj egy-egy darabja, másrészt az illető műfaj egy kalendáriumon belüli jellemzői. Az adatok ennek megfelelően vonatkozhatnak a vizsgálati elemek (hirdetés stb.) a különböző egységeken (egy kalendárium, egy év vagy korszak teljes anyaga, az adott műfaj minden eleme) belüli előfordulására, és az elemzés középpontjába állíthatók maguk a műfaji jellegzetességek éppúgy, mint a jelenlétükkel és előfordulásuk gyakoriságával minősített kalendáriumok. E műfajokat a megelőző szakaszok alábbi adatai alapján vizsgáljuk (egy kalendáriumra vonatkoztatva (13. sz. táblázat):

13. sz. táblázat

A vizsgált műfaj	A műfajközpontú elemzés forrása	
	a kiadványközpontú metszetből	a témaközpontú metszetből
Hirdetés	valamennyi hirdetés terjedelme, darabszáma, aránya	a három témához (ruházkodás, egészségügy, mezőgazd.) kapcsolódó hirdetések előfordulása, megoldása, — a hirdető
Kép, illusztráció	valamennyi kép, önálló kép-anyag darabszáma, a cikkek illusztrációs foka	—
Elbeszélések	arányuk a kalendáriumon belül és a témában	a szereplők száma, a konfliktus típusa, technikai megoldások
Kispublicisztika	1 oldalnál rövidebb cikkek aránya általában és témánként	a megoldásra vonatkozó adatok

A) A hirdetések

A hirdetések problémája szerzteágazó és sokat vitatott kérdés. Elemezni már csak azért is szükséges, mert sok kalendárium szinte azonos terjedelemben közölt hirdetéseket és egyéb anyagot,²⁷⁷ mintegy illusztrálva *Karl Bücher* megállapítását, miszerint a sajtó olyan „üzleti vállalkozás, amely hirdetéseket termel, s azokat a könnyebb értékesítés érdekében szövegrésszel toldja meg”.²⁷⁸ *Löwenthal* a tömegkultúra befogadására való képesség kialakulásában is szerepet tulajdonít hatásuknak,²⁷⁹ ahol kialakulhat a közönség-igény és a hatalom birtokosai által kényszerített tartalom közötti kapcsolat. A hirdetésnek mint gazdasági információnak természete világos, benne a hirdetett áru bemutatása szándékosan szubjektív, egyoldalú, gyakran hamis. Lényegéhez tartozik az állandó ütközés a közönség, a hirdető, a szerkesztőség és a kiadó között.²⁸⁰

A hirdetés-szituáció összetevői: a hirdető, a hirdetést közlétező tömegkommunikációs eszköz, annak kiadója, valamint a közönség, amelynek a hirdetést szánják. A hirdetés gyakorlati megvalósulása tehát a következő tényezőktől függhet:

— A hirdető cég anyagi helyzetétől (milyen árut és milyen gyakorisággal hirdet, és hirdetéseit milyen fórumon teszi közzé).

— A hirdetést közlétező tömegkommunikációs eszköz jellegétől, céljaitól (milyen hirdetések közzétételére kapható), olvasóközönségétől (illetve attól az elképzeléstől, melyet saját olvasóikról kialakítanak), anyagi helyzetétől és a mögötte álló kiadóval való kapcsolatától, valamint a hirdetést megfogalmazók technikai felkészültségétől.

— A kiadóhivatal jellegétől és anyagi helyzetétől (mennyiben kötelessége, ill. mennyiben rászorult hirdetések közzétételére), az illető szerkesztőséggel való kapcsolatától és attól a politikai-kulturális célrendszerétől, mely a kiadó vállalkozás mögött áll, ill. abban megtestesül.

— A hirdetésben megcélzott közönség anyagi helyzetétől, igényeitől, mellyel való találkozás érdekében a hirdetés megszületett.

A hirdetések megvalósulási mechanizmusa tehát a tömegkommunikációs szituáció általános törvényszerűségei szerint értelmezhető. Mint ilyennek vizsgálata a kalendáriumokra vonatkozó összképet teszi teljesebbé.

Korszakonként és kalendáriumonként mindezeknek megfelelően vizsgálandó tehát, hogy a hirdetések miként illeszkednek be a kalendáriumoknak mint tömegkommunikációs eszközöknek gazdasági, kulturális, politikai arculatába. (14. sz. táblázat):

14. sz. táblázat

A hirdetés-elemzés		
kérdésfeltevés	források:	
	a kiadványközpontú elemzés adatai	a témaközpontú elemzés adatai
Gazdasági orientáció (üzleti elképzelés)	A kiadvány jellege, a hirdetések terjedelmi aránya, darabszám és terjedelem összefüggése	A hirdető cég neve, helye, a hirdetések terjedelme
A hirdetés belső megvalósulása	Darabszám és terjedelem-arány összefüggése	Referencia, ajánlás (ruházkozás), megállapítás — ítélet — tanács (egészségügy, mezőgazdaság), ismeretiérték, nevezetes személyiségek, illusztráció

A fenti táblázatban bemutatott összefüggések alapján következtethetünk a hirdetések kapcsolódására a kalendáriumok egészéhez.²⁸¹ Az e tények mögött húzódó és döntő mértékben meghatározó üzleti, politikai viszonyok elemzése csupán a jelen vizsgálati szakaszt követő „intézménykutató” (a hirdetőkre és a kiadókra irányuló, elsősorban levéltári forrással dolgozó) metaszemben, tehát a tartomelemzést követően végezhető el.

Ismét más szempontokat vet fel a hirdetések közönsége történeti vizsgálatának kérdése: ez szorosan összefügg a kalendáriumok egész komplexumával kapcsolatban felmerülő hatáskutatás igényével és lehetőségével. Ez a tömegkommunikációs anyagok történeti kutatásának egyik alapkérdése; megoldása — a módszertani és forrásneheziségek miatt — a jövő feladata. A hirdetések ilyen szempontú vizsgálata kínálhat olyan lehetőségeket (pl. kalendáriumokban hirdető cégek vevőkörének vizsgálata, azok területi és rétegmegoszlása stb.), melyek az egész kérdéskör megoldását valamelyest előbbre vihetik.

B) *A kép- és illusztráció-anyag*²⁸²

A kiadványközpontú elemzési eljárás velejárójaként minden kalendárium minden cikkével kapcsolatban elemeztük azok illusztráltságát. Rögzítettük minden kalendárium képeinek számát, tehát az illusztráltság fokát is. Külön elemzési egységként kezeljük azokat a képeket (tematikus eloszlásban), melyek önállóan, cikktől függetlenül jelennek meg a kalendáriumokban. Mindezzel a kalendárium-illusztráció kérdését egyrészt történeti fejlődésében kívánjuk vizsgálni, másrészt azt a kép kettős funkciója alapján osztályozni: milyen mértékben használják mint kísérő, alátámasztó anyagot, s mennyire élnek az önálló fotopublicisztika eszközével.²⁸³ Figyelemmel kísérhetjük még a foto-technikai eljárás elterjedésének hatását, a kalendáriumok előállításának alakulását.

C) *Elbeszélések*

Műfaji jellegzetességeik meghatározása érdekében elemezzük azokat az elbeszéléseket, melyeket (három kalendáriumonként) a falusi–városi téma elemzése során jelöltünk ki.²⁸⁴ Kiegészítő információkat a kiadványközpontú elemzés „irodalom”-témájának anyagából kapunk (elbeszélések aránya egyéb irodalmi műfajokhoz és egyéb irodalmi témákhoz viszonyítva stb.). A kalendáriumok irodalmi anyagának vizsgálatával a korszak „másodrendű” irodalmáról, áttételesen: tömegkultúrájáról alkotott kép gazdagodhat.

Vizsgálendő szempontok:

- Az elbeszélések terjedelme és ennek alakulása a teljes időszakban.
- A szereplők számának alakulása.
- A fő-, a mellék- és az epizód szereplők megoszlása az elbeszéléseként követett

5 szereplő esetében.

- Az elemzett egységek tematikus megoszlás (szerelem, politika stb.).
- A konfliktustípusok és megoldások alakulása.
- Az elbeszélések stílus-irányai.
- A teljes elbeszélés-anyag illusztráltsági fokának megállapítása (a kiadványközpontú elemzés adatai segítségével).

D) *Kispublicisztikai anyag*

Műfajközpontú elemzése a kalendáriumok sajtó-jellegének fokát hivatott bemutatni. Ehhez mindkét megelőző elemzési metszet szolgáltat információkat, egymást mintegy kiegészítve, az extenzív és intenzív megközelítéssel nyert adatok egymásnak való megfeleltetésével.

A kispublicisztikai anyag témaközpontú vizsgálata során történő stílári értékölő elemzése (a tárgyalás szintje, komolysága, az előadásmód) a megoldás színvonalát mutatja.

6. A kalendáriumok kiválasztása a vizsgálat számára: a mintavétel

A vizsgálat a kapitalizmuskori kalendárium-irodalom elemzését tűzte ki céljául, mint alkalmas közeg egy kor tömegkultúrájának megközelítésére, elsősorban a hatásmechanizmus egyik oldala feltárása érdekében. Keresi ezért a kiadványtípus alapvető jellegzetességeit és kísérletet tesz funkció-változásának megközelítésére a kitűzött száz év alatt. Felhasználja ezen kívül néhány, főképp művelődéstörténeti szempontból különösen fontos kérdés vizsgálata közegéül.

Ennek megfelelően az elemzésbe bevont anyagnak ki kellett terjednie a teljes történeti időszak különböző szakaszaira, a kiadványfajták nagy sokaságát kellett felölelnie, s mindemellett törekednie kellett arra, hogy reális összkép alakulhasson ki az eredményekből.

A két nagy vizsgálati szakasz (a műfajközpontú metszet nem külön vizsgálat-szakasz) nem terjedhetett ki a kalendáriumoknak ugyanakkora körére, de a témaközi pontú szakasznak ugyanabból a körből kellett a kiadványokat merítenie, mint a kiadványközpontú metszetnek (megtartva az adatok egyeztetésének lehetőségét), úgy, hogy a kisebb sokaság is valamelyest reprezentálja az egészet.

A mintavétel

Már a könyvtárakban végzett első tájékozódások alkalmával kitűnt, hogy a kalendárium-irodalmat a vizsgált időszakban csak esetleges módon, ill. utólag nem rekonstruálható szempontok alapján gyűjtötték.²⁸⁵ Ez — és a már érintett bibliográfiai nehézségek — kettős értelemben is akadályozták, hogy a teljes „sokaságból” való mintavételt megvalósítsuk: nem lehetett megismerni a tényleges sokaságot (az egy-egy évben megjelent kalendáriumok összességét), és a konkrét darabokat is csak a meglevő anyagból lehetett kiválasztani.

A mintavételnek alapul mindazonáltal a meglevő könyvtári anyagot kellett tekintenie, konkrétan az Országos Széchényi Könyvtár, mint nemzeti könyvtár kalendáriumgyűjteményét (mint az ismert legnagyobb ilyen típusú gyűjteményt).²⁸⁶

A megfelelő mintavételi megoldás megválasztásakor a sajtókutatásoknál általánosan használatos eljárások itt természetesen nem voltak követhetők, az anyagnak megfelelő eljárást kellett kialakítani. Annak érdekében, hogy egy-egy időpont kalendáriumokban tükröződő valóságképe kirajzolódjék, és az kalendáriumonként is összehasonlítható legyen, bizonyos éveket kiemeltünk, és a mintavételt ezekre koncentráltuk. Az időpontok kijelölésének két útja kínálkozott: számos érv szólt a politikailag „kritikus” évek kiemelése, de ugyanígy egy mechanikus, azonos időközökkel dolgozó kiemelés mellett is. A számunkra ezúttal elsősorban fontos művelődéstörténeti kiindulópont, a tömegkulturás tanulságok számbavétele szempontjából az utóbbi megoldás ígért többet, éppen a változások egyenletes regisztrálásának lehetőségével. Ugyanakkor — mint a későbbiekben erre még kitérünk — megvan a lehetőség minden év anyagának intenzív elemzésére is: három kalendárium-fajta teljes anyagából.

A báziskönyvtárban őrzött kalendárium-fajták közül random (véletlen) eljárással kerestük azokat a darabokat, amelyek az 1850 és 1945 közötti időszakban, pontosabban ennek bármely ötödik évében fellelhetők. Ezzel a mintavételi eljárással 245 kalendáriumot választottunk ki a kiadványközpontú elemzés számára.²⁸⁷

A mintavétellel kapott általános jellegű és magyar nyelvű kalendáriumok számbeli megoszlása természetesen évenként nem lehetett azonos, mivel igen változó számban jelentek meg maguk a kalendáriumok.²⁸⁸ Az ebből könyvtárban megőrzött (és a mintavétel alapjául szolgáló) darabok száma is feltehetően ezt követte. Számításaink, valamint a rendelkezésre álló kalendáriumok alapján jó közelítéssel azt mondhatjuk, hogy a teljes magyar nyelvű és általános jellegű kalendárium-anyagnak átlag mintegy 13%-át vizsgáltuk a kiemelt években.

A Magyar Könyvszemle már említett adatai alapján a kalendáriumok fajtanként (bibliográfiai egységként) a következő megoszlást mutatják a három évben random-eljárással nyert mintánk adataihoz viszonyítva (15. sz. táblázat):

A leírt mintavételi eljárással párhuzamosan további három kalendárium-fajta jelöltünk ki, azzal a céllal, hogy egy hosszabb történeti időszak alatt *folyamatosan* figye-

lemmel kísérjük. Ennek érdekében itt minden év anyagát bevontuk az elemzésbe. A kiemelt kalendáriumok megválasztásánál épp e longitudinális elemzés lehetőségét: a hosszú fennmaradás tényét, az egymástól lényegesen eltérő olvasókört, és a kiadók típusainak különböző voltát tartottuk szem előtt. A kiválasztott kalendáriumok a *Népszava Naptár*, a *Kincses Kalendárium* és a *Bucsanszky-féle Nagy Képes Naptár* 1897–1945 között megjelent és fellelhető darabjai.

15. sz. táblázat

Évek	Összes megjelent (db)	Általános jellegű, magyar nyelvű (db)	Szakmai (db)	Fali, zseb- (db)	Idegen nyelvű (db)	Minta (db)	Minta (%), az általános magyar nyelvű kal.-hoz viszonyítva
1880	69	36	8	5	20	8	22,2
1885	163	92	16	19	36	12	13,0
1890	202	105	32	8	57	11	10,5
Együtt	434	233	56	32	113	31	13,5

A témaközpontú vizsgálat csak a fentieknél szűkebb körre terjedhetett ki. Az öt-évenkénti anyagból, valamint a három kiemelt kalendárium-fajta azonos évekre vonatkozó példányaiból választottunk ki évente 5–5 kalendáriumot, melyekkel összetételükben a megismert jellegzetes típusok reprezentálását céloztuk meg. A véletlen mintavétel itt nem lehetett cél – ez az egy-egy évre eső kiválasztható alacsony mintaelemszám miatt nem is lett volna lehetséges –, inkább az ismert gyakorisággal előforduló kalendárium-típusok jellegzetes tartalmait kívántuk elemezni egy hosszabb időszakon keresztül.

*

A tartalomelemzést egy e célra felkészített csoport (10 fő) végezte, folyamatos ellenőrzés mellett.²⁸⁹

A teljes anyag *számítógépes feldolgozásának* megoldásakor az információk felvitelének alapelve volt, hogy minden elemzési egység (egy konkrét cikk vagy pl. egy „magyar” szót tartalmazó mondat, egy elbeszélés-szereplő, egy hirdetés stb.) összes jellemzőjével együtt bármely kontextusban vizsgálható legyen: tehát akár ugyanazon kalendáriumon belül más hasonló típusú egységekkel, akár bármelyik egység további jellemzőivel összehasonlítható, vagy – elszakadva a kalendáriumtól, mint egységtől – egy nagyobb történelmi időszakhoz, esetleg egyidejűleg a kiadvány típusához kapcsolódják. Ugyanakkor változatlanul megmarad a lehetőség arra, hogy akármely konkrét cikket vagy hirdetést ismét előkereshessünk, visszatérve a tartalomelemzési dokumentumokra, ill. magára a kiadványra; az ellenőrzés vagy az egyedi elemzés céljából.²⁹⁰

Jegyzetek:

¹⁵³ Eszerint: „a tömegkultúrán a tömegkommunikáció segítségével, az ipari civilizáció keretében, a szó legtágabb értelmében vett közönség rendelkezésre bocsátott kulturális fogyasztási javak összességét kell érteni.” Ld. *G. Friedman: Enseignement et culture masse*. Paris, 1962. 3. Id. *Kłoskowska*, 81.

Természetesen minden meghatározásnak megvannak a saját korlátai, erre mutat rá *Löwenthal* is a különböző meghatározás-típusok összegyűjtése alkalmával. Ld. i. m. 18. A tömegkultúra színvonalát meghatározó további tényezőkről (források száma, a megcélzott réteg nagysága, nivellálódás) ld. *Kłoskowska*, 74.

¹⁵⁴ A tömegkultúrát, mint tudásra ható fontos tényezőt úgy értelmezzük, hogy az magában foglalja a közoktatás, népművelés, a populáris művészetek, a sport stb. bizonyos elemeit, s még legkereskedelmibb változatában is betölt információs, oktató-népművelő funkciót. (Ld. *Kłoskowska*, 276–278. 292). Szerepe — megítélésünk szerint — a konkrét gazdasági, társadalmi feltételek között a különböző kulturális hagyományok talaján nagymértékben eltérő lehet.

¹⁵⁵ E kapcsolatok adják a tömegkultúra lényegét, miután az a bekövetkezett változások nyomán lép egyrészt a népi, másrészt az autonóm kultúra helyébe, egy sokkal szélesebb társadalmi alapon. A kérdésnek megint vannak ismereti vonatkozásai és esztétikai következményei. (Miután feltétlenül többet nyújt a népi ismereteknél, már csak avval is, hogy kilép a hiedelmeken nyugvó tudás köréből, valamint avval, hogy a korábbiánál szélesebb az érvényesülési köre. Másrészt az egységesített tartalom, s a tetszés és nevelés céljából létrehozott termékek általában nem elég jogosak és megalapozottak a szenvedély-keltésre, katarzisz létrehozására.) A problémáról — és annak további kapcsolatairól az üzleti és társadalmi vonatkozásokkal ld. *Löwenthal*, 42, 71–72., *Kłoskowska*, 272–277.

¹⁵⁶ A tömegkultúra kialakulásának feltételei: iparosodás, urbanizálódás, technika fejlettség, az általános műveltség fejlettségének egy foka (frni-olvasni tudás) demokratizálódási folyamatok megindulása. E tényezők együttesen járulnak hozzá az új olvasói rétegek kialakulásához, az ismeretek terjesztése iránti megnövekedett igényekhez stb. A folyamat megvalósulása a fenti összefüggések alapján erősen különbözik területenként, országonként és ez meghatározza az egyes országokra jellemző kulturális színvonalat. Ld. erről *Robert Escarpit: A könyv forradalma*. Bp. Gondolat, 1973 (a továbbiakban *Escarpit*, 2.) 133; *Kłoskowska*, 77–78, 89, 275; *Löwenthal*, 16–17, 104, 161.

¹⁵⁷ A közműveltség emelkedésével párhuzamosan nő a kulturális „fogyasztók” száma, s ez visszahat a kulturális termelés további alakulására is. Alapja ennek a közoktatás megindulása a technikai fejlődés nyomán. Az új technikák és forgalmazási módszerek már ehhez igazodnak, s építenek már az új ismeretek iránti igényekre. Az új olvasói rétegek másként fogadják a gyakorlati szükségleteket kielégíteni hivatott ismeretközlést, mint az ún. esztétikai közlést. Ezt — mivel megelőző társadalmi tapasztalataik és aktuális körülményeik nehezítik annak megszerzését és befogadását — szükségképpen inkább kívülről kapnak, miután nem lehetnek részesei a továbbiakban sem a megelőző társadalmi-kulturális fejlődésben kialakult „elit” műveltség-fogyasztási szokásainak. (Ez természetesen nem színvonalbeli különbséget jelent, hiszen az esztétikai befogadásra és alkotásra való készség elemei jelenlevők a népi kultúra területén.) A szerteágazó problémakör gazdasági-társadalmi vonatkozásairól ld. *Lazarsfeld—Merton*, 57, 69. *Kłoskowska*, 134–137. Az igény szintjéről és színvonalról *Robert Escarpit: Irodalomszociológia*. Bp. Gondolat, 1973 (ld. a továbbiakban *Escarpit*, 1.) 9., 66.

¹⁵⁸ Az új olvasói kör olvasmányait ugyanott keresi, ahol egyéb napi szükségleteit szerzi be. A népi forgalmazás különböző formái ennek megfelelően alakultak ki (*Escarpit*, 1. 69. 73–75). Így kerülnek a kalendáriumok elsősorban a vásárokra (egészen az 1940-es évekig), az újságárusokhoz, a különböző falusi boltokba és a vándorárusok kezébe. Áruk legtöbbször biztosította kelendőségüket. A vásári terjesztésről ld. többek között *Trócsányi*: 34; *Naptárgyártás*. . . 189; *Sőreghy*, 1940/b. 114. Ár és kelendőség összefüggéséről *Táncsics*, 89; *Kossuth Lajos levele Bodon Józsefnek*, (K. L. iratai 9. köt. Bp. 1903, 306–309). Népiünk olvasási kedvéről. (*Dr. J—S*) — *Corvina*, 1885. 131. (Utóbbi igen világosan látta a naptárfogyasztás és a valódi olvasási igények közötti ellentmondást.)

¹⁵⁹ *Kłoskowska*, 75–76; *Löwenthal*, 99; *Escarpit*, 2. 132–133. *Escarpit* a nyomda-technikai forradalom betetőzését egész Európára vonatkoztatva az 1840-es évekre teszi. A tömegkultúrás alapjelleg és a tömegtermelés kapcsolatáról *Kłoskowska*, 242.

^{159a} A közönség fokozódó érdeklődéséről és ezirányú elvárásairól egészen a legutóbbi időkig (ld. pl. *Kovári* 21; *Naptárgyártás*, 189; *György Aladár: Olvasóközönségünk*. — *Figyelő*, 1875. okt. 24. 505–507; *Szélpál*, 10), valamint a kiadók ezirányú tartós érdeklődéséről és sikereiről (*Wajdlus József* — *Corvina*, 1887. 146; *Aigner*, 54; *Révai*, I. 319–320) egybehangzón szól az áttekintett irodalom.

¹⁶⁰ A Corvina által közölt adatokból kitűnik, hogy 1876 és 1905 között a megjelent összes *könyvfajta* közül a kalendáriumok részesedése (fajtákat tekintve!) átlag 7,9%; soha nem esik 6% alá, sőt két évben (1889 és 1892) meghaladja a 10%-ot is. Ld. Corvina, 1887, 103; 1897, 38; 1907, 84. A kalendáriumok aránya a szépirodalmi kiadásokhoz hasonlítva (ismét a könyvfajtákat tekintve): 1890: 8,9% szépirodalom — 11,4% kalendárium az össztermelésen belül. Ez az arány 1895-ben: 5,7% ill. 12,6%. Ld. *Louis Gerb*: *La littérature hongroise en chiffres*. Bp. 1900. 25, 42. Gulyás adatai szerint 1928-ban a kalendáriumkiadás az összkönyvkiadásban az 5. helyen állt (211 mű). Ld. *Gulyás Pál*: *A magyar könyvtermelés egy esztendeje*. Magyar Könyvszemle, 1930. 99. A példányszám szerinti adatok is alátámasztják az állítást: a reformkori nagy példányszámok után (*Komáromi*: évi 84 000; *Gyurán-féle*: 15 000; *Bagó-féle*: 15 000; *Temesvári* 4000 — ld. *Haraszti Károly*: *Landerer Lajos és Heckenast Gusztáv könyvtárú cég társulatának története*. — Corvina 1913, 185). Tánicses 1859-ben 10–15 ezer eladott példányt említ egy-egy fajtából (i. m. 84). Wajdits József könyvkiadó saját bevallása szerint „szép néhány ezer” példány elfogy egy évben saját naptáraiból (ld. Corvina, 1882, 99). Az erdélyi százsz kalendáriumok az 1900-as években szintén magas példányszámokban jelentek meg, az évi kb. 40 000 összpéldány megoszlása: *Deutscher Volkskalender* 10 000, *Neuer Volkskalender* 10 000, *Volksfreundkalender* 7000, és a többi sem került 3000 példány alá (*Adleff*, 87). Gulyás számításai alapján úgy látja az 1928. évre vonatkozóan, hogy a naptárak némelyikének példányszáma meghaladja az elemi iskolai tankönyvek példányszámát is; 20–27–35–56–80 ezres számokat említ (ld. i. m. 1930. 105).

¹⁶¹ A naptár és hírlapbélyeg bevezetése 1850. szeptember 6-án. További rendelkezések az 1900. december 31-én történt megszűnésig: 1868: 23, 1969: 16, 1870: 58, 1871: 63, 1873: 9, 1875: 16, 25, 1881: 26 tc-kek. Ld. Corvina, 1900. 53, 57. Az 1850. évi rendelkezés értelmében a kalendáriumok minden példánya után 3 pengőforint bélyegdíjat fizettek a kibocsátók.

¹⁶² Az ismert példákon kívül külön figyelmet érdemel az Escarpit-féle funkcionális és irodalmi fogyasztás szerinti elkülönítés, az olvasási igény alapmotívációinak szétválasztásával. Ennek alapján nevezi — mások között — a kalendáriumokat a funkcionális és tényleges („öncélú”) irodalom határán levő termékeknek. Ld. i. m. 1. 101; 2.151. Amint az eddigiekből is kitűnik, mindezek a dichotómiák — más-más megkülönböztető jegyeket emelve ki — az ún. két kultúra eltérő sajátosságait hangsúlyozzák.

¹⁶³ Szabadidő és tömegkultúra kapcsolatában nem szükségszerűen érvényesül az egybeesés, de előbbi teremti a lehetőséget a szükségletekkel párhuzamosan. A kalendáriumok esetében a funkcionális motívációk kielégítésére való alkalmasság (ismeretek, adatok, szakolvasmányok — ld. *Escarpit*, 1.102) a hétköznapi élet problémái megoldásához való hozzászólás adja meg ezt a különbséget, s a klasszikus értelmezés mintájára egyszerre nyújt anyagot a fantázia működtetéséhez, a szórakoztatáshoz és az erkölcsi—állampolgári nevelés feladatainak ellátásához. Így kapcsolódik szorosan az egyéb funkciókhoz (népművelés, informálódás). Ld. *Kłoskowska*, 126–129, 277, 281–282.

^{163a} A klasszikus szerzők alkalmazásáról a tömegkultúrák gyakorlatban, mint az ingyen anyagok egy fajtájáról ld. *Kłoskowska*, 241. Író és könyvüzlet újkori kapcsolatáról, a szerzők függőviszonya kialakulásáról, mint általános jelenségről: *Escarpit*, 1. 8; *Löwenthal*, 109. Tánicses éppen a kalendárium-írók helyzetét említi, akik körülményeik folytán kénytelenek néhány forintért dolgozni a kiadóknak. Ld. i. m. 85–86.

^{163b} A várható igény felmérése a kiadói válogatás előfeltétele is. A döntés egyszerre jelenti a szerzőkre és a közönségre való hatást, s utóbbira továbbmenően: a kulturális szokások kialakításával is hathat a kiadói tevékenység. Ld. *Escarpit*, 1. 56.

¹⁶⁴ A kifejezetten falura szánt irodalom, könyvmennyiség az idő elrehaladtával egyre csökken: népkönyvtárak csak a falvak 1/3-ában, s azok is igen elavult könyvanyaggal az I. világháború után, s az e területre szánt kiadás volumenének süllyedése. Ld. *Balogh István*: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 66) 96. (A szerző Erdősi Károlyt, a Szent István Társulat kiadó-igazgatóját idézi, aki a kalendáriumkiadások csökkenésével bizonyítja a népies könyvkiadás hanyatló tendenciáját: 1913-ban 183-féle, 1921-ben 77-féle. E példa véleményünk szerint nem szerencsés a két világháború közötti teljes időszakra vonatkozóan, mert tapasztalataink szerint — éppen egyéb kiadványok rovására talán — emelkedik a 20-as évek végétől a kalendárium-féleségek száma.)

^{164a} Pl. az irodalom jobb, eredményesebb propagálása céljára ajánlják a kalendáriumokat, ahol egy-egy író arcképével (jó kivitelben, hogy érdemes legyen berámázní) lehet megismertetni és ezután inkább lehet műveit terjeszteni. Ld. Corvina, 1906. 39.

¹⁶⁵ Alapul véve *Földes Ferenc* a parasztság kultúrájának egészét érintő megállapításait és adatait (ld. i. m.), valamint a *Balogh István* által rajzolt képet a parasztság műve-

lődési arculatának kontrasztos voltáról, melyen a negatív vonások határozottabbak a pozitívoknál (ld. i. m. 101 — 102). Engedelmeskedve az általános törvénynek, miszerint a tömegkommunikációs eszközök a gazdasági nyereség érdekében mindig feladják a társadalmi célokat és így próbálják biztosítani a valóságos szükségletek kielégítését. (Ld. *Lazarsfeld—Merton*, 68; *Kloskowska*, 293).

¹⁶⁶ Burgerlin megállapítása alapján, mely szerint a „közönség és a tömegkommunikáció hatásának vizsgálatát, de a kommunikátorok csoportja szerepének elemzését sem lehet korrektil elvégezni, ha azt nem előzi meg megbízható tartalomelemzési munka”. Ld. *Olivier Burgerlin: Structural Analysis and Mass Communication*. Id. *Szecső Tamás: Kommunikációs kutatás és a strukturalizmusok — Magyar Filozófiai Szemle*, 1969/3. 502. A tartalomelemzés hatalmas irodalmának áttekintésére ld. *Gernot Wersig: Inhaltsanalyse. Einführung in ihre Systematik und Literatur*. Berlin, 1968 (Schriftenreihe zur Publizistikwissenschaft, 5). Magyarul: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan, 1973/6.

¹⁶⁷ A szövegkutatást egy forrás kritikai megközelítésének alapjaként értelmezve (ld. *Köpeczi*, 152), s a dokumentumelemzést, mint a gondolati tartalomra és a célokra hatásokra való következtetés módszerét nézve (ld. *Wersig*, 7—8).

¹⁶⁸ *Szecső*, i. m. 1969. 494. Az alap a kvantitatív, mint az elemzés szisztematikus-ságának biztosító, eszköze.

¹⁶⁹ E kétféle megközelítés a tartalomelemzés definitív értelmezésének különbségeit lényegileg tárja fel. *Berelson* a manifeszt tartalmak leírását kívánja közelíteni objektív, szisztematikus, kvantitatív módon. *Holsti és Stone* a látens tartalmakat specifikált jellemzők szisztematikus és objektív azonosítása alapján tartja feltárhatónak. Ld. *Manchin Győző: Tartalomelemzés a szociológiában*. Bp. MRT. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1970. 10—13.

¹⁷⁰ Ld. *Szecső*, 1969. 502, *Manchin*, 21.

¹⁷¹ *Wersig*, 10—11; *Manchin*, 14.

¹⁷² A kategóriarendszer tartalmazza így a vizsgálat lényegét, ezen áll vagy bukik a vizsgálat, mert a tartalomelemzés nem lehet jobb, mint az alkalmazott kategóriarendszer (*Berelson* megfogalmazása). Ld. *Manchin*, 14—15.

¹⁷³ *Manchin*, 38.

¹⁷⁴ Ilyen pl. a *Danielson—Muller-féle Basic Space Unit (BSU)*, amely hasáb széles és 1/3 hasáb hosszúságú újságrészletet jelent. Ld. *Manchin*, 30—31.

¹⁷⁵ *Wersig*, 18; *Manchin*. 35.

¹⁷⁶ *Wersig*, 26; *Manchin*, 25 (utóbbi *Ph. Stone: „Content analysis”* modellje alapján).

¹⁷⁷ *Wersig* a következő modellen ábrázolja az összefüggést — i. m. 22. (ld. 1. sz. ábrát).

¹⁷⁸ Ily módon hozza összefüggésbe *Szecső* a kommunikációs vizsgálat és társadalmi valóság kapcsolatát ill. a kommunikáció-kutatás mikro-strukturális elemzéseinek a makro-strukturával és a kommunikáció belső szerkezetével való összefüggését. Ld. i. m. 1969. 494, 510.

¹⁷⁹ *Wersig* a jelentés, a közlő, a közeg, a tárgy, a befogadó és társadalmi struktúra modelljeit különbözteti meg a megközelítési módtól függően, melyek minőségek, formák (szintaktikai), gondolati tartalmak (szigmatikai), tárgy jelzésére vonatkozó (szemantikai) és a reakciót képviselő (pragmatikai) tartalmak lehetnek. Ld. i. m. 23—24.

¹⁸⁰ Vö. a 177. sz. jegyzettel.

¹⁸¹ *Wersig*, 19—21, 30. A szerző a következőképpen ábrázolja a folyamatot (ld. a 2. sz. ábrát).

¹⁸² *Wersig* meghatározása: — olyan kijelentések elemzése, amelyeket alapvetően más célból tettek — az ún. természetes kijelentések körébe tartoznak, — mint tömegkommunikációs eszközök által terjesztett tartalmak nyilvánosak és nyilvánosan meghatározottak, — eredeti formában is rögzített anyagok. Ld.: i. m. 12.

¹⁸³ Mint öncélúság, iránytalanná válás, részletekbe való perspektívátlan elmerülés, közismert eredményekre való jutás. Ld. *Vörös K., Műv. tört. vita*, 163.

¹⁸⁴ *Szecső*, 1969. 508. Ha az általános szerkezet tanulmányozása a történet- és politikai tudományok, a különös szerkezet elemzése a szociológia, szociálpszichológia feladata.

¹⁸⁵ A kalendárium-kutatásban az adott cél követése érdekében alkalmazott különböző alapú, forrásbázisú és nagyságrendű módszertani eljárások találkozása a következő módon ábrázolható: (3. sz. ábra). Természetesen nemcsak a fenti kapcsolatok léteznek (s számos közvetett kapcsolat jelzése is hiányzik), azonban a kifejezetten a téma szempontjából ezeket kívánjuk most hangsúlyozni.

¹⁸⁶ A hatásvizsgálat jelentőségéről és a megvalósítás nehézségeiről a történeti anyagban ld. *Kópeczi*, 150; *Escarpit*, 1. 23. *Escarpit* a tömegek kulturális viselkedése történeti feltárását szinte lehetetlennek látja. Mindkét szerző a különböző személyes dokumentumok ezirányú kutatását ill. a könyvkiadás adatainak elemzését tartja a megfelelő módszernek.

¹⁸⁷ A vizsgálandó kalendáriumok kiválasztásának elveit és szempontjait a következő fejezet tartalmazza.

¹⁸⁸ Lényege: egyenlő periódusokra osztva tartalomjegyzék felvétele a teljes anyagról kategóriánként, melyek fő és alcsoportokat alkotnak a műfaj és a „durva” tartalom szerint. Így mutató egyaránt lehet az előfordulási gyakoriság és a terjedelem. A módszer értékes felvilágosítást adhat a kiadványokban foglalt tematikus tendenciákról. Ld. *A szociológiai felvétel módszerei*. (Összeáll. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa) 2. kiad. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 121–122.

¹⁸⁹ A kategóriarendszer kidolgozásakor alapelveként került rögzítésre az, hogy az összetételre és tartalomra vonatkozó adatok közül minden számbajöhető elem részét képezze az elemzési rendszernek, mint egy e célra kidolgozott „szakrendszer”. Hasonló szakrendszer segítségével dolgozik *Büky*, aki az akadémiai disszertációk témaanyagának összehasonlító elemzését végezte el, vagy *Elekes*, aki 987 egészségügyi közleményt vizsgált meg az azokban előforduló témaelőfordulások felmérésére. Ld. *Büki Béla*: A tudományos tájékoztatás egyik feladatköre: témaelemzési statisztikák készítése. — Magyar Könyvszemle, 1964. 310–322. *Elekes Attila*: Vizsgálódás az országos napilapok egészségnevelő közleményeinek mennyiségéről és minőségéről. — *Egészségügyi Felvilágosítás*, 1971/6. 262–268. A klasszikus típusú sajtóelemzés is témaelőfordulási rendszer alapján csoportosítja anyagát. Ld. pl. *Der Inhalt der Zeitungen*. Eine Inhaltanalyse der Tagespresse in der Bundesrepublik Deutschland (1967) mit Quellentexten früherer Inhaltsanalysen in Amerika, Frankreich und Deutschland. Hrsg. Wilfried Schulz. Düsseldorf, 1970 (Journalismus, Beiheft 4).

¹⁹⁰ A feldolgozás számára technikailag ezt egy olyan kódfüzet jelentette, amelybe mindig csak egy kalendárium anyaga került, úgy, hogy annak 1–1 lapja egy témaegységet képviselt. A megfelelő azonosító jelek segítségével a lapok külön és együttesen is kezelhetők.

¹⁹¹ Rögzítjük itt a nyomda helyét (Budapest ill. vidék), a kiadó jellegét — az alábbiak szerint:

Kiadó	világi	egyházi
lap testület vállalat (egyén) párt		

Emellett a szerkesztő, kiadó és nyomda viszonyát (8 típusban, az összetartozás ill. különálló különböző fokozatainak megfelelően, külön típusként kezelve az önálló „naptárkiadó” kategóriát). Így pl. a *Kincses Kalendárium* 1897. évi számának kiadványjellege: budapesti világi lap által kiadott kalendárium, szerkesztő feltüntetése nélkül, ahol kiadó és nyomda egy egység.

^{191a} A forma könyvkiadásbeli jelentőségéről (kötés, betűtípus, szedéstükör stb.) ld. *Escarpit*, 1. 57.

¹⁹² Mint minden tartalomelemzési munkánál, ez esetben is alapvető fontosságú volt a terjedelemszámítási egység meghatározása, alkalmazkodva ahhoz az alapadottsághoz, hogy a kalendáriumok esetében formailag igen heterogén az elemzésre kerülő anyag. A kalendárium-elemzés terjedelmi egysége az a *standard-sor*, melyre egy-egy kalendárium formai jegyeinek rögzítése után mindent átszámítunk.

A rögzített formai jegyek:

A teljes kalendárium adatai	1 oldal adatai
oldalak száma a könyv gerincének hossza	sorok száma a tükör hossza cm-ben 1 sorban a leütések száma

A standard-sor, melyre mindent átszámítunk: 70 leütés (n) egy sorban. Ennek alapján a standard-sor számításmódja a következő:

$$\text{ahol a } \frac{\text{jel}}{\text{cm}} = \frac{\text{sorok száma} \times \text{leütések száma}}{\text{a nyomdai tükör hossza cm-ben}}$$

Tehát 1 kalendárium-cikk terjedelme = $\frac{\text{standard-sor}}{\text{cm}}$ cikkhossz(cm)

és egy kalendárium összterjedelme = $\frac{\text{standard-sor}}{\text{cm}} \times \text{tükörhossz (cm)} \times \text{oldalok száma}$.

¹⁹³ Az egyes szerkezeti egységek terjedelmi arányának megállapítása mindig a csoport jellegének megfelelően történik:

1. *Naptári főcsoport*: Tekintettel arra, hogy itt azt vizsgáljuk, hogy a feltételezett elemek közül melyek kerültek be egy-egy naptárba (és nem azt, hogy azok milyen terjedelmet foglalnak el), az összes ide tartozó elemek együttes előfordulásának rögzítése standardsorban.

2. *Vegyes csoport*

a) *Közmondások, viccek, receptek*: az egyes elemek előfordulása darabszámának rögzítése. (A közmondások esetében kiegészítő szempontként azok „jellegének” megállapítása is egy-egy kalendárium teljesilyentípusú anyagából, a valódi közmondások és az ún. híres emberek mondásainak elkülönítésére.)

b) *Képanyag*: csak azok darabszámának rögzítése (a terjedelmet mindig a cikkekhez számoljuk.)

c) *Hirdetések*: terjedelem és darabszám együttes rögzítése.

3. *Cikk-főcsoport*: 1—1 cikk terjedelmének megállapítása (hossza cm-ben felvételkor, később átszámítás standardsorra), ebből a teljes cikkanyag terjedelmi arányának megállapítása.

¹⁹⁴ A kiadványközpontú elemzés 6 első témája.

¹⁹⁵ Különösen ott látható ennek előnye, ahol igen magas (9-en felüli) az előforduló fajták száma.

Pl. *A tudnivalók* c. témánál: politikai, hatósági, jogi, gazdasági, katonai, mezőgazdasági, kereskedelmi, közlekedési, postai tudnivalók, névnapok, vallási és nemzeti ünnepek, „imádkozni valók”, népi regulák, egyéb. Vagy a *Kronológiák* csoport: korszámítás, vallási, magyar történelmi, egyetemes történelmi, magyar és egyetemes történelmi (vegyes) kronológiák, előző év eseményei magyar, külföldi vagy vegyes felsorolásban, művészeti, sportesemények, év halottai, egyéb.

¹⁹⁶ Pl. a *Naptárak* c. téma megoldása:

a) fajtái: normál naptár (van—nincs)

örök naptár

gazdasági jellegű naptár

vásár naptár

hatósági jellegű naptár

egyéb

b) előjegyzési rész: (van—nincs)

c) a naptár vallási jellege . Itt 0—9 variáció szerint bomlik a különböző vallások naptárainak előfordulása szerint együttesen vagy egyedül.

Hasonló módon bomlik a Tennivalók téma fajtákra ill. annak jelölésére, hogy ad-e a naptár ezekhez valamilyen idői beosztást.

¹⁹⁷ Tisztában vagyunk avval, hogy egy-egy cikk címe nem mindig fedi annak tényleges tartalmát. Ennek ellenére — vizsgálattechnikai okokból is — ragaszkodtunk ehhez az elemzési megoldáshoz, mert:

1. A tartalmak fő megoszlását megítélésünk szerint ez nem befolyásolja, miután a végső tartalmi összegzésben az eltérések kiegyenlítik egymást.

2. A kalendáriumok tematikus szempontú teljeskörű feltérképezése csak ilyen „merev”, az egységes szemléletet biztosító szemlélet esetén lehetséges. (Egyszerűen megszűnik az

egyértelmű döntés lehetősége akkor, amikor a tartalomelemző már ismeri a belső tartalmi csúszásokat s eszerint minősíti a cikket stb. A vizsgálat lebonyolítása során kifejezetten meg is kértük a tartalomelemzőket, hogy csak akkor olvassanak, ha már befejezték az elemzést.)

¹⁹⁸ A cikkek illusztráltságának mérése egységesen a következő alternatívák szerint: illusztráció nélkül, grafika, rajz, fotó, reprodukció, térkép, többféle, egyéb.

¹⁹⁹ Ha a cikk címéből ill. első mondatából kiderült, alkalmazkodva a cikk tényleges tartalmához, a következő kategorizálás szerint: *Idő*: nem megállapítható, aktuális, történeti, általános (nincs idői viszonylat), vegyes, átfogó, jövőre vonatkozik. Ezt használtuk a nevezetes emberek, közgazdasági ismeretek, tudományos, technikai, egészségügyi ismeretek, a vallás és az útleírás c. témáknál.

²⁰⁰ A *politikai* témájú cikkeknél az időbeli elhatárolást a kalendárium megjelenésétől visszafelé számított 5 év jelentette. Ezen belül azt vizsgáltuk, hogy a cikk a megelőző év eseményeivel vagy az 5 éves határon belül történetekkel foglalkozik, ill. a tárgyév vagy a jövő várható politikai eseményeivel. — A *történeti periodizációkat* (külön egyetemes és magyar) lényegében az általánosan használatos bontások szerint állítottuk össze, a jelen felé közeledve mindig kisebb határokat jelölve (így az egyetemes történetben 21, a magyar történetben 31 periódust különböztettünk meg 1941-ig). Alkalmazkodva a kalendáriumok gyakorlatához, felvettük ide olyan átfogó időszakok jelölésének lehetőségét is (1000, 500, 100, 50, 25, 10 év története), mellyel az egyébként nehezen elhelyezhető cikkek is megközelíthetők az időben.

²⁰¹ Egy-egy cikk magyar ill. külföldi jellegének elválasztásával. Általános megoldása: nem megállapítható, magyar, külföldi, egyetemes (országhoz nem kötött), vegyes (magyar és külföldi). Ezt a megoldást használtuk minden cikknél, ahol nem volt szükség ennél mélyebb bontásra. Nem vettük figyelembe egyáltalán a szempontot a *Vallási kérdések*, a *Nevelés*, az *Erkölc*s, ill. a *Közösségi élet* témáknál. Mindegyiknél a tematikus alternatívák tartalmazzák már ezt a szempontot.

²⁰² *Politikánál* és *történelemnél* egységes országok szerinti bontást alkalmaztunk (36 egység felhasználásával) úgy, hogy a részletesebb Magyarország számbajöhető politikai-történeti partnereinél és a nagyhatalmak esetében és elnagyoltabb az egyéb országok vonatkozásában. Mód van itt még egy-egy földrész általános tárgyalásának elkülönítésére is. Az elemzésnél egy cikk esetében legfeljebb 2 ország jelölése lehetséges. Ugyanezt a felosztást alkalmaztuk az *Útleírás* témánál, míg a *néprajzi* cikkeknél a tárgyalt népcsoport szerint tettünk különbséget 17 alternatíva szerint. Itt a magyar nemzetiségek és a szomszédos országok népein kívül a történeti múlt kapcsán számbajöhető népcsoportok (finn-ugor rokonság, törökök), valamint a néprajzi kutatások és a földrajzi felfedezések bemutatása nyomán előfordulható népek egyaránt előfordulnak.

²⁰³ Egyetemes és magyar megoldása megegyezik. Egyrészt a politikai élet szereplőivel kapcsolatos mozzanatok kiemelésével, másrészt a politikai események, mozgalmak jellegének meghatározásával.

²⁰⁴ Külpolitikai viszonylat: Magyarország – külföld, külföld – külföld, csak 1 külföldi ország, országok közötti kapcsolat általában, egyéb. Ehhez kapcsolódik — bár az országok szerinti felsorolásban kap helyet — különböző politikai szövetségek kiemelése is.

²⁰⁵ Esemény vagy politikatörténet, kultúr- és művelődéstörténet, gazdaságtörténet, közigazgatástörténet, munkásmozgalom, paraszt- és agrármozgalmak.

²⁰⁶ Külön kezelve egyrészt a nagyobb közgazdasági kérdéseket (népesség, foglalkoztatottság, pénzügy, piaci viszonyok stb.), másrészt a gazdasági élet gyakorlati kérdéseit (adó, bér, ár, szállítás stb. — ide sorolva még a ki- és bevándorlás kérdéseit is).

²⁰⁷ A politikai, kulturális tudományos élet „foglalkozásai” szerint, kiemelve a társadalmi rang szerint nevezetes személyeket, a felfedezőket, utazókat és néhány különleges típust (pl. betyárok, gengszterek).

²⁰⁸ Közös megoldásban az *Erkölc*s c. témával: család, általában, gyerek általában, a család egyes szereplői külön figyelve, majd a család és egyéb beosztott, külön tartva az iskolai közösséget.

²⁰⁹ Mint: vallási, hazával kapcsolatos, szexuális erkölcs, házassággal, családdal, foglalkozással kapcsolatos erkölcsi kérdések.

²¹⁰ Politikai jogok (külön tartva a választójogot, katonakötelezettséget), munkával, tulajdonnal, vallással kapcsolatos jogok.

²¹¹ Családi konfliktus, időbeosztás, gazdálkodás, szórakozás és mindennapi élet.

²¹² Termelő, vallási, művészi-alkotó, politikai jellegű közösségek.

²¹³ Táj, helység, ország, földrész, az ún. nevezetes helyek, kiemelve Budapest nevezetességeit, valamint a földrajzi felfedezéseket.

²¹⁴ Ezt a módszert tartja célravezetőnek *Adleff* is, már 1907-ben. Ld. i. m. 4–5.

²¹⁵ A szociológiai felvétel módszerei, 122–123.

²¹⁶ Ez az elemzési megoldás igen körültekintő és nagy figyelmet igénylő tartalom-
elemzői munkát kívánt. A kollektív munka — mely rendelkezésünkre állott — lehetőség
megkísérelte kizárni a mindig fennálló szubjektivitásból eredő torzulásokat is.

²¹⁷ Az itt megjelölt mennyiségek az elemzendő optimumot jelentik, természetesen
nem minden kalendáriumban találtuk meg a kellő mennyiséget.

²¹⁸ Mint az „Információ a nagyvilágról” c. kérdéskör központi elemzési területe,
de ennek a vonatkozásnak kiegészítő elemeit más egységek is biztosítják, míg az elemzett
műfaj más kérdéskörök számára is szolgáltat információkat, mint a „Magyarország képe”
és az ismeretterjesztés.

²¹⁹ A tudományos-technikai ismeretterjesztés szerteágazó jellegére való tekintettel
csak ezt a kérdéskört emeltük ki, mint az olvasóközönség többsége számára a mindennapi
élet gyakorlatához legközelebb eső témát. Ezenkívül az ismeretterjesztés egyszéről a
kiadvány-központú elemzés megfelelő témái, valamint a kispublicisztikai anyag ide-
vonatkozó adatai szólnak.

²²⁰ Irodalmi művek történeti-forrás értékére *Löwenthal* hívta fel a leghangszúlyo-
sabban a figyelmet (bár ő csak az irodalmilag értékes alkotásokat említi, megítélésünk
szerint a kifejezetten tömegcikkekre is vonatkozhatnak megállapításai) irodalom és tár-
sadalom rendszer összefüggésének kettős szempontú vizsgálatával: 1. Mi az irodalom helye
a társadalom funkcionális rétegstruktúrált rendszerében, úgy is mint ideológiai eszköz
meghatározott uralmi rendszer szolgálatában? 2. Mi az irodalmi formák kapcsolata a tár-
sadalom helyzetével? *Löwenthal* az irodalom információit ember és társadalom viszonyá-
nak leglényegesebb forrásának tekinti. A történeti forrásértéket itt az elemzés módszere
határozza meg, nemcsak a kifejezetten szociológiai témák vonatkozásában, hanem az
adott társadalom érzelmi problémáinak feldolgozásakor is. Ld. i. m. 8, 13–15, 22–224,
246.

²²¹ Színvonalukról tömören szól *Ortutay*: irodalmunk legselejtesebb része, társadal-
milag távolesők, átlátszóan kegyesek, szemléletük károsan befolyásoló, morálisan erő-
szakoltak (ld. i. m. 289). Szerkezetének, jellegének találó meghatározását adja a *Brock-
haus Enzyklopädie* (9. Bd. 629). *Kalendergeschichte* = rövid prózai elbeszélés, tárgyát a
nép életéből veszi, legtöbbször valamilyen morális tanulságot szolgáltatva.

²²² Praktikus szempontoktól vezetve az elemzésbe csak minden elbeszélés első öt
szereplőjét vontuk be annak feltüntetésével, hogy még hány további szereplő volt az ill.
elbeszélésben. Ez a megszorítás az esetek többségében nem jelentett problémát, mivel
az elbeszélés műfaji adottságaiából következően nincs vagy alig van több szereplő ezekben.

²²³ Jó példa egy műfaj ilyen típusú komplex vizsgálatára *Arnheim* klasszikus elem-
zése a folytatásos rádiójátékokról, ahol elemzésre került a rádiójátékban levő minden
konfliktus, az egyes szereplők cselekvése, a reakciók — a benne foglalt értékeléssel
együtt —, és az előforduló különleges témák (politika, tanulás, sajtó, a nő). A vizsgálat fő
témái így: a társadalmi környezet, a problémák, az erkölcsi értékelés, a lélektani képletek,
foglalkozás, színjel, problémataralom és okok, a szereplők értékelésének, a cselekmény-
ben játszott szerep kategorizálása segítségével. Ld. *Rudolf Arnheim*: A nappali folytatásos
rádiójátékok világa. — Kommunikáció elméleti szöveggyűjtemény, 175–216.

²²⁴ Elbeszélésből és a viccekből nem nyerhető természetesen azonos mértékben infor-
máció, a közös rendszerben való elemzéssel biztosítani akartuk az adatok egybevethető-
ségének lehetőségét.

²²⁵ Az elbeszélésben dominál a közönségtípusok megkülönböztetése: családi, baráti,
munkahelyi, egyházi, katonai, politikai, egyéb társaság.

²²⁶ A konfliktus *alapjának* egyrészt az ember és ember közötti, másrészt az ember és
lehetőség között fennálló ellentétet tekintettük, melyek érde- és pszichológiai alapon
jelentkezhetnek. A kettős viszonyításból képzett skálán a tartalomelőzőnek a domináns
jelleget kell jelölni, ahol az „érdek” viszonylag megjelenése mindig elsőbbséget kap a beso-
rolásnál. — A konfliktus *megoldásmódjának* megállapítására egyrészt a bekövetkezett csele-
kedet ill. lelki változás alternatívái állnak rendelkezésre, másrészt ezek jelentkezésének
mértéke (végleges vagy határozott irányú, de nem végtelen változás). Ebben a dimenzió-
ban a cselekvés kapja a domináns jellegét.

²²⁷ Irodalmi alkotások szereplőinek vizsgálatára — különösen szociológiai inter-
pretációban — szintén *Löwenthal* irányította a leginkább a figyelmet. Nézete szerint a
társadalmi helyzet és a társadalmi típusok képének figyelése önmagáért szóló kérdések.
Alkalmasak a szereplővizsgálatok az adott korra jellemző magatartásformák, elvárások
és reakciók keresésére, az egyező vonások kutatásának segítségével. Saját ezirányú vizs-
gálata az életrajzok főszereplőiről három folyóirat 1–1 évfolyamának írásait elemzi,

keresve az életrajzok divattá válásának okát, a szereplők társadalmi típusát. Ld. *Löwen-thal*, 11–12, 177–180. *Vörös Károly* az olvasók jobb megismerése érdekében ajánlja a hősök, különösen a ponyvaregényhősök vizsgálatát, mint kitűnő alapot az olvasók vágyainak, eszményeinek megismerésére. Ld. *Vörös*, i. m. Valóság, 31.

²²⁸ A családi státus (egyedülálló, házas stb.), a családban betöltött szerep (gyerek, szülő stb.) és a családnagyság szerinti bontásban.

²²⁹ A szereplők származásának lehetőség szerinti megállapítása két dimenzióban: 1. osztály-réteg szerinti meghatározás, 2. az apa foglalkozásának megállapítása egy 9 csoportból álló foglalkozási lista segítségével. Ugyanevvel a listával történik a szereplő foglalkozásának megállapítása is.

²³⁰ 5 fokú skálán elhelyezve a gazdagság–szegénység mértéke szerint. Külön jegyzésre került az elbeszélés vagyoni helyzetéről alkotott véleménye és a tartalomlemező megállapítása.

²³¹ A vidék–város közötti viszonylat (vidékről fővárosba, faluról városba, tanyáról faluba stb.) különböző alternatívái szerint, külön csoportosítva a „költözés”, „eljárás” és alkalmi helyváltoztatás eseteit.

²³² Stílus és környezet a falusi–városi jelleg megkülönböztetése szerint, külön jelölve azt, hogy a megállapított jellegzetesség hogyan derül ki az elbeszélésből (öltözködés, nyelvhasználat, szokások, normák, mások mondják róla stb.).

²³³ Foglalkozásbeli, családi, szórakozásbeli, közéleti stb. tevékenység megkülönböztetése.

²³⁴ Tanya–puszta, falu, kisváros, város, üdülőhely, közlekedési eszköz. Ebben a viszonylatban a cselekmény folyamán bekövetkezett változás megközelítésére két település-típus is jelölhető.

²³⁵ Az elbeszélés szereplői között elfoglalt hely (fő-, mellék-, vagy epizód szereplő), az elbeszélés narratív jellege szerint, valamint a szereplő író általi megítélése (explicit vagy implicit) az elismerés-elítélés és fokozatai szerint.

²³⁶ A szempont felvetése és kidolgozása Hunyady György érdeme.

²³⁷ Családi, baráti, üzleti, politikai, intézménye-hivatali, eszmei-politikai, szexuális kapcsolattípusok megkülönböztetése.

²³⁸ Alá- és felérendeltség, valamint egyenlőség megkülönböztetésével, valamennyi szereplővel kapcsolatban, 5 fokú skálán elhelyezve.

²³⁹ A szoros együttműködés és éles versengés végpontjai között a vonatkozó kapcsolattípus 5 fokú skálán való elhelyezése, kiegészítve a szociometrikus matrix-szal, ahol az együttműködés, versengés és egyoldalú viszonyulás egyes szereplők közötti irányai kerülnek rögzítésre.

²⁴⁰ *Ország*: Magyar, külföldi, Monarchiához tartozó ország

Hely: Főváros, vidék, (ezen belül Budapest, területi bontása: Belváros–Lipótváros, Erzsébet–Terézváros, egyéb)

Cég szerint: termelőhely közvetlenül, termelőhely képviselője, áruház, egyéb kereskedés, kisipari műhelyek, egyéb.

241

A vásárló jellege	A vásárló	
	neme	rétege
közvetlen fogyasztó	férfi nő felnőtt gyerek vegyes	felső tízezer polgári (urbánus) kispolgári (suburbánus) falusi
viszonteladó	—	—

²⁴² *A ruházat jellege szerint*: alkalmi, ünneplő, napi viselet, munkaruházat.
Fajtája szerint: a fő jelleg lebontása egyedi darabokra

Amire apellál	amilyen referenciát ad	ahogy illusztrálja
személyes hiúság nemzeti érzés társadalmi helyzet vallás faj üzleti érdek ált. olcsó drága márka	uralkodóra (házra) arisztokráciára híres emberekre gazdagokra	az árut mutatja a felhasználó személyt mutatja a hatást mutatja vegyes

²⁴⁴ Személyek, események és kifejezések előfordulásának keresése adott szövegkontextuson belül egyszerű és viszonylag objektív (éppen ezért gyakran használt) tartalom-elemzési eljárás. Leghíresebb ilyen típusú vizsgálat a Stanford egyetemen *Laswell, Lerner, Sola Pool*-féle politikai szimbólumvizsgálat, mely az öt nagyhatalom elit sajtóját és beszédeit vizsgálta 1890–1950 között. (Ld. *Manchin*, 19, 35–36). *Magnus* vizsgálata a francia sajtó bizonyos kifejezéseit és a neveket (pl. empire, dictature, Napoléon, Pétain) és ezek említésszámát kutatta az ezekhez fűzött értékelésekkel együtt. Ld. *Uwe Magnus*: „L'Express” als publizistische Opposition in der V. Republik. — Publizistik 1965/4. sz. 534–537. Ilyen típusú vizsgálatok nagy számban találhatók az irodalomban és valóban alkalmasak bizonyos tendenciák érzékeltetésére. Veszélye a módszernek az evidenciák feltárásán túl a tendenciózusság torzító lehetősége. Ld. pl. *Julius Morel*: Religion in der kommunistischen Presse. Eine Inhaltsanalyse. Innsbruck. Kommissionsverlag der Österreichischen Kommissionsbuchhandlung, 1972 (MRT TK Dok, 685).

²⁴⁵ A vizsgálati szakaszban a történeti periodizáció, a tematikus besorolás és a személyek foglalkozási kategóriái megegyeznek a címelemzési szakaszban alkalmazott kategóriákkal.

²⁴⁶ Rögzítették a tartomelemzők (7. ábra) a teljes mondatot is, az utólagos „hagyományos” elemzés elvégezhetősége érdekében.

²⁴⁷ Természetesen jelen fogalmaink értéke alapján: a semleges, a konzervatív, a liberális, a baloldali, a marxista, a nacionalista, a sovinszta, a fasiszta főbb kategóriák szerint. A cél egyrészt technikai jellegű volt; a tartomelemzőt a mechanikus osztályozás közben az értékelés igényével „gondolkoztatni”. Másrészt egyben azt a célt is szolgálja a kísérlet, hogy vizsgálhassuk, hogy az egyes kifejezések (főleg az egymáshoz közeledő értékűek) milyen jegyek alapján sorolódnak egyik vagy másik kategóriába. (E szempont használhatósága az eredmények áttekintése után dől csak el.)

²⁴⁸ Az állító vagy tagadó jelleg elkülönítése tartalmi meghatározás és a formai jegyek határán levő szempont, miután meghatározott nyelvtani szerkezetben a hangulati jelleg kiegészítő szempontja.

²⁴⁹ Az értékelő szempontok bemutatását egyszerre, az egész vizsgálat menetére vonatkoztatva mutatjuk be a későbbiekben.

²⁵⁰ A *kispublicisztikai anyag* elemzése során előfordulható témák listájának összeállítására az előzetes tematikus megkötés hiányában igen problematikus feladat volt, a megoldás: a témák előzetes csoportosítása (a próbavizsgálat eredményeire támaszkodva) 9 osztályban és ezek további bontása ezek alosztályai szerint (rendezőelvét ld. később a téma-bemutatásnál). Lehetőség van itt is az esetlegesen előforduló kettős téma-jelölésre.

²⁵¹ A *nép csoportok* rendezése a következők szerint: — kiemelt fajok (indiánok, eszkimók, négerok, zsidók stb.) — magyarok, — magyarországi nemzetiségek (részletes bontásban, valamint cigányok és magyarországi zsidók), — népcsoportok földrajzi egységek szerint (európaiak, ázsiaiak, északiak, déliek stb.) — vallás szerinti megkülönböztetés, — más országok nemzetiségei, — az ún. történeti népek (görögök, rómaiak, húnok, egyéb népvándorláskori népek stb.), — az ún. fajelméleti megkülönböztetés szerint (árják, turániak stb.).

²⁵² Gazdaság, társadalom, életmód, szokások, vallás, kultúra.

²⁵³ Csoportjai: — fizikai (mezőgazdasági, kézműipari, gyári), kereskedői, kiszolgáló munka (cseléd, fodrász stb.), (irodai munka, alsó- és felsőszintű), — értelmiségi,

alkotómunka (szellemi, művészi), — valamint a különleges tevékenységek (politikai, egyházi, katonai, sport).

²⁵⁴ A téma hármas csoportosítása az egészségügyi ismeretterjesztés jellegéből és céljaiból következett: alapvető (a mindennapi élet számára fontos) egészségi ismeretek terjesztése; a betegségek ismertetése, ill. az azok elleni küzdelem; a gyógyítás és a betegségek megelőzése. Ennek nyomán a vizsgálatban:

1. Egészségügyi téma meghatározása, a cikk alapvető ismeretkörének rögzítése.
2. A különböző betegségek csoportosított és lebontott feltüntetése és ennek alapján ennek besorolása annak érdekében, hogy egy-egy időszak kalendáriumokban érintett legfontosabb betegségtípusait megismerhessük. A csoportosítás magában foglalja a betegségekben kívül az ún. ártalmakat (alkohol, dohány stb.), a baleseteket, fertőzéseket, külön kezelve a korszak nagy betegségeit (pl. tbc) és a járványokat is.
3. Az ún. *gyógyítás-fenntartás* témaköre; az egészség fenntartása, a betegségek megelőzése és gyógyítása, a fogyatékosok korrekciója és az egészségügyi szervezés témacsoportjainak lebontása alapján vizsgáljuk a megelőzött időszak egészségügyi propagandájának mennyiségi-minőségi helyzetét és változásait.

²⁵⁵ Gyógyszer, gyógymód, műszer, fiziológiai mechanizmus, kórokozó, oltás megkülönböztetésével.

²⁵⁶ Orvos vagy gyógyszerész személyes megjelenése esetén a bemutatott tevékenység (foglalkozáson belül ill. magánéletben) regisztrálásán túl a hírnév alapjának meghatározása (felfedezés, praxis, szervezés, közélet, oktatás) és a foglalkozás pontos megjelölése (orvos, kutató, biológus, gyógyszerész).

²⁵⁷ Mind az értékelő szempontok érvényesítésében, mind a „felfedezések”, személyiségek keresése terén.

²⁵⁸ A keresett kategóriák: bérlő, cseléd, felesbérlő, földbirtokos, gazda, gazdálkodó, jobbágy, kisbirtokos, kiscgazda, középbirtokos, nagybirtokos, nagygazda, napszámos, östermelő, paraszt, részes, summás, tanyásparasztt, telkes, úrbéres, zsellér. A szempont felvetése és kidolgozása Benda Gyula érdeme.

²⁵⁹ Mód van egy-egy elbeszélést több (maximum kettő) téma szerint is besorolni a gyakori tematikus átfedések miatt.

²⁶⁰ Az ún. különleges foglalkozások figyelembe vétele is. A csoportok: paraszt, munkás, tulajdonos, kereskedő, tisztviselő, értelmiségi, katona, pap, foglalkozás-, hivatás nélküliek (vagyonból élők, cselédek, eltartott családtagok, alvilági szereplők stb.) államvezetés foglalkozásai.

²⁶¹ Méteráru, személyi ruhadarabok, munkaruhák, egyenruhák (hivatali, iskolai), a fegyveres testületek egyenruhái, politikai állást kifejező ruhadarabok és kiegészítő kellékek.

²⁶² E kettő megegyezik a kiadványközpontú elemzés Történeti események és Nevezetes emberek c. témáinak megoldásával.

²⁶³ Lehetőség itt is az előfordulható kettős témajelölésre.

²⁶⁴ Az országok szerinti és a magyar — külföldi jelleg szerinti elkülönítés a kiadványközpontú elemzés megoldásával megegyező módon.

²⁶⁵ Amennyiben több helyszínen, az első kettő jelölése.

²⁶⁶ A következő kategorizálás szerint: — magyarországi, — volt magyarországi (1920 után), — Magyarországgal kapcsolatos a Habsburg-birodalmon ill. a Monarchián belül (1918 előtt), — Magyarországgal kapcsolatos külföldi, — külfölddel kapcsolatos magyarországi.

²⁶⁷ Mind a történeti periodizáció, mind az aktualitás mértékének megállapítása a kiadványközpontú elemzés megoldása szerint.

²⁶⁸ Amennyiben a pontos idői besorolás nem lehetséges, az információ frissesége mértékének megállapítása a kiadványközpontú elemzés Politikai események c. témájának megoldása szerint.

²⁶⁹ A pontos idő megállapításának lehetlenségekor az elbeszélésben használt idő jelölése (jelen, múlt, jövő és ezek variációi).

²⁷⁰ Mind a négy esetben van — nincs alapon rögzítettük a szöveg információinak értékelését az együttjárások megállapítása érdekében. Az eljárás már kipróbálásra került kifejezetten népi forrásanyagban (közmondások és népdalok), ahol „úr”, „paraszt” és „szolga” megkülönböztetésével elkülönítve figyeltük azok jellemzésének irányát. Az eredmény éles elkülönülést mutatott a három társadalmi csoport szerint. Ld. *Gellériné Lázár Márta*: A jobbágyvilág paraszti emlékképe. Kísérlet a kései-feudalizmus kori jobbágyvilágra utaló proverbiumok és népdalok művelődéstörténeti felhasználására minőségi-mennyiségi elemzés segítségével. Bp. ELTE, 1972.

²⁷¹ A típusok közötti átmenet érzékelhetőségére a kettős jelölés lehetősége. Termé-

szetesen a cikkek ismereti érték szerinti megkülönböztetése e kategóriák szerint viszonylagos (elsősorban egy adott kor ún. hagyományos és korszerű ismeretanyagánál problematikus — már a tartalomlelenezők ilyenirányú alapos felkészültsége hiányából következően is). De alkalmas lehet az alapvető tendenciák elkülönítésére — bizonyos megszorítással. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdasági cikkek ilyen típusú értékelésére is.

²⁷² A módszert, melyet *Tolnai Vilmos* közmondás-típusizáló rendszeréből vettünk át, sikerrel alkalmaztuk a közmondások jellegzetességeinek feltárására (ld. *Gellériné*, 175–178). Tolnai bizonyos nyelvtani formákhoz kötötte a három típus elkülönítési szempontjait. Esetünkben a terjedelmesebb elemzési egységekre vonatkoztatva az elkülönítés csak a tartalmi és formai információ-jellegzetességek együttes figyelembevételével lehetséges.

²⁷³ Népies, klasszikus, romantikus, realista, naturalista, impresszionista, publicisztikus-szociográfikus, gicces, humoros jegyek alapján. Egy-egy írásmű stílárius kettőssége jelölési lehetőségének biztosításával.

²⁷⁴ Tárgyszerű, ironikus, humoros, komikus, patetikus előadói módor megkülönböztetésével.

²⁷⁵ Egy átlagszínvonalhoz viszonyítva színvonalon aluli és kiemelkedő megoldás.

²⁷⁶ A lényeges — lényegtelen megkülönböztetése az ún. kuriózumok kiszűrését célozza, az előadás komolyságának megállapítása a szerzői szándék megoldásbeli tükröződését kísérli meg rögzíteni.

²⁷⁷ *Adleff* a reklámok rohamos elszaporodásáról beszél, melyek — véleménye szerint — a babonás elképzelések továbbélésének is eszközei (ld. i. m. 79). *Alexander Bernát* úgy említi a hirdetések, mint ilyen jelenséget, melyek megjelenésének tényével ki kell békülni (ld. *Kincses Kalendárium*, 1936. 146). *Rákosi* a hirdetések szerepeltetésének tényében szerkesztőség és olvasóközönség jobb kapcsolata megteremtésének lehetőségét látja. Ld. *Rákosi Jenő*: Az új század sajtójáról. — Magyar Nyomdászok Évkönyve, 1901. 21.

²⁷⁸ Idézi *Dezsényi Béla*: Tények és irányok a magyar tudományos sajtókutatásban. — Magyar Tudomány, 1968/9. sz. 548.

²⁷⁹ Ld. *Löwenthal*, 42; *Arnheim* elemzése a reklámcélú irodalmi alkotásokról a hatásmechanizmus folyamatába is bepillantást enged. Ld. *Arnheim*, i. m.

²⁸⁰ *Gábor Pál*: A tájékoztatás dilemmái. — Magyar Sajtó, 1970/3. sz. 108–111, 4. sz. 100–109.

²⁸¹ A kérdésfeltevés ilyen típus elválasztása *Gábor* megfogalmazása alapján, ld. i. m. 109–111.

²⁸² *Kloskowska* a képeket mint a legegyszerűsebb közlési eszközöket jellemzi, és mint ilyet emeli ki a tömegkultúra vonatkozásában. Ezek a különböző kiadványok állandó és igen nagy hányadot kitevő elemei. Ld. i. m. 237–238.

²⁸³ Ld. *Mihályfi Ernő*: Ismételt gondolatok a „képeslapokról”. — (Magyar Sajtó, 1970/1. sz. 5–6) c. cikkének megállapításait a kép kettős funkciójáról. Kiemelve a fotopublicisztika kérdését (annak beszámoló, állásfoglalásra készítő jellegét) vizsgáltuk ezeket, mint önálló egységet. A megadott tematikus alternatívák egyben ezek ismeretközlő funkciójának alakulására is választ adhatnak.

²⁸⁴ Ezen a ponton már irodalmár szakember bevonásával kell a vizsgálódást folytatni.

²⁸⁵ A kalendáriumokat az irodalom egyértelműen pusztulásnak kitett kiadványtípusként értékeli. Pl. *Kiss* és *Miklós* adata szerint az 1843-ban 5000 példányban megjelent pápai Néprekat c. naptárból mára egyetlen példány maradt fenn (ld. i. m. 78). A kiadványfélék rekonstruálásának nehézségei is ismertek. Erről beszél *Trócsányi* (i. m. 33), *Pintér* (i. m. 579). A könyvtári kezelési problémáiról is számos az említés a tudatos gyűjtésre való felhívással párhuzamosan (pl. *Teutsch*, 29, *Mátray*, 26–29).

²⁸⁶ A könyvtár vezetőinek a munka lefolytatásának lehetőségéért, dolgozóinak a segítőkész támogatásért ezúton mondunk köszönetet.

²⁸⁷ A felhasznált minta-kalendárium darabszám szerinti megoszlása a három kiemelt kalendáriumon kívül: 1850: 6, 1855: 8, 1860: 8, 1865: 16, 1870: 12, 1875: 17, 1880: 8, 1885: 12, 1890: 11, 1895: 18, 1900: 22, 1905: 23, 1910: 18, 1915: 10, 1920: 6, 1925: 11, 1930: 15, 1935: 13, 1940: 5, 1945: 6.

²⁸⁸ A Magyar Könyvszemle által 1880–1891 között folyamatosan közölt adatok alapján a kalendáriumkiadás alakulása a következő képet mutatja a kiadványfajta szerint. (A naptárak csoportosítását saját szempontjaink alapján végeztük el az abc-ben közölt listák alapján:

Évek	Összes ka- lendárium	általános magyar	magyar szak	fal, zseb	idegen- nyelvű vegyes
1880	69	36	8	5	20
1881	114	57	15	—	42
1882	104	57	11	12	24
1883	130	71	16	9	34
1884	123	70	13	11	29
1885	163	92	16	19	36
1886	136	80	17	7	32
1887	184	105	19	15	45
1888	154	79	17	11	47
1889	164	79	32	18	35
1890	202	105	32	8	57
1891	194	105	34	15	40
Együtt:	1739	936	230	131	441
Átlag évi:	145	78	19	11	37

²⁸⁹ Lelkes munkájukért és segítőkészségükért ezúton mondok hálás köszönetet.

²⁹⁰ A feldolgozás a Ferroglobus Elektronikus Adatfeldolgozó Főosztályán folyik, Gál Mátyás vezetésével. Külön köszönettel tartozunk a vizsgálat előkészítő szakaszában nyújtott intenzív segítségéért.

TÖRTÉNETI IRODALOM

NEMES DEZSÓ:

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉHEZ.

TÉNYEK, VITÁK, TANULSÁGOK. ELSŐ KÖTET

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1974. 597 l.)

Nemes Dezsó új könyve a magyar munkásmozgalom történetének a századfordulótól 1918-ig terjedő periódusával, azon belül pedig főként a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének politikájával foglalkozik. A mű szorosan kapcsolódik ahhoz a nagyjelentőségű tudományos munkához, amelyet a szerző *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című háromkötetes monográfia megírásakor, mint a szerkesztő bizottság elnöke végzett, amennyiben e monográfia első kötetében már érintett legfontosabb történelmi eseményekre, elméleti és politikai kérdésekre tér vissza, s a valóság jóval részletesebb bemutatása, elemzése révén mintegy magyarázza, indokolja a benne foglalt következtetéseket és értéktételeket. Amde ezzel együtt rendkívül sok újat ad. Bőséges forrásanyag felhasználásával történeti irodalmunk által eddig még fel nem tárt, avagy csak fogyatékosan megvilágított folyamatokat sikerült első ízben teljes hűséggel rekonstruálnia. S a kor politikai történetének eme mélyebb és pontosabb rajzára alapozva a könyv szerzője számos új következtetésre is jut; olyan következtetésekre, amelyek bizonyos részletek tekintetében továbbfejlesztik, de egyúttal az alapvető jelentőségű kérdésekre vonatkozóan messzemenően igazolják, megerősítik a marxista-leninista történetírásnak a korra vonatkozó felfogását.

A könyv — a szerző által sem titkoltan (hisz az alcímben is utal rá) — vitairat. Vitairat a szó legjobb értelmében: a vizsgált kérdésekre vonatkozó *valamennyi* tényt számba vevő, logikus okfejtésű, *következetes* marxista szemlélettől áthatott alkotás, amelyik direkt módon is — a téves, hibás nézetek gyenge pontjainak kimutatásával —, ám nem kevésbé a példa és meggyőzés erejével is küzd a tudományos igazság elfogadtatásáért s a helyes történetírói magatartásért.

A Bevezetésben a szerző a könyv keletkezési körülményeinek taglalása után mindenekelőtt ez utóbbihoz fűz néhány fontos megjegyzést. Elismervén, hogy a magyar történettudomány az utóbbi években nagyon jelentős, minden korábbit felülmúló fejlődést ért el, arra is rámutat, hogy e fejlődés nem volt egyértelmű. A személyi kultusz szemléleti torzulásainak visszahatásaként, a revizionizmus és más burzsoá elméletek behatolása folytán 1956-ban a marxista, illetve magukat marxistának tekintő történészek között is bizonyos eszmei zavar keletkezett. S bár ezt a zavart a későbbi években nagyjából sikerült leküzdeni, maradványai mindmáig élnek, s részben megújulnak.

E zavar egyik megnyilvánulási formája a pusztán leíró jellegű — az elemzést és az elvi értékelést mellőző — írások elszaporodása. Ezek a történelmi munkák — írja Nemes Dezsó — nem tekinthetők komoly tudományos feldolgozásoknak, mert nem tartalmaznak a szükséges történelmi tanulságokat, s nem segíthetik az elméleti ismeretek gyarapítását. (Természetesen, csak a konkrét tényekre, ezek valóságos összefüggéseire alapozott tárgyilagos történelmi feldolgozás biztosíthatja a valódi elvi és politikai tanulságok felismerését és az értékelések helyességét — teszi hozzá.)

Az eszmei zavar másik — az előbbinél is károsabb — megnyilvánulási formája az, hogy történészeink egynémelyike tárgyilagosságát azzal véli bizonyítani, hogy nem egyszer a forradalmi irányzatokkal szemben a reformista mozgalmak politikáját mintegy reálpolitikának tekinti.

A történetírás csak akkor járulhat hozzá hatékonyan a hazai és nemzetközi haladáshoz, a két világrendszer közti ideológiai küzdelemben csak akkor nyújthat megfelelő támogatást a szocializmus és a béke erőinek, ha teljesen leküzdte a gyengeségeit, ha következetesen hí marad a forradalmi pártosság, a marxista-leninista pártosság elvéhez. És csak így válik minden tekintetben tárgyilagossá is. Mert a jól felfogott forradalmi pártosság — miként ezt a szerző részletesen és alaposan megindokolja — nem akadály, hanem inkább feltétele a történelem tárgyilagos vizsgálatának.

A történetírásunkban fellelhető eszmei zavarok jelzését követően — nem véletlenül, hanem nyilvánvalóan történeti szemléletünk tisztasága érdekében — a könyv a történeti periodizáció gondos mérlegelésének szükségességére figyelmeztet bennünket. S egyúttal állást foglal több periodizációs problémában. Állásfoglalásai közül ehelyütt kettőt kell kiemelnünk: a magyarországi feudalizmus és kapitalizmus közötti korszakhatárra, valamint az 1867-es kiegyezésre vonatkozó véleményét.

Nemes Dezső nem ért egyet azokkal a történeti munkákkal, amelyek a magyarországi feudalizmus és kapitalizmus közötti korszakhatárt 1849-re, vagyis a szabadságharc leverésének időpontjára teszik; márcsak azért sem, mert ez a periodizálás „annak a nézetnek kedvezett, amely az 1867-es kiegyezés fontosságát kívánta jobban kiemelni, túlértékelve jelentőségét” (12. o.). Véleménye szerint a *jobbágyrendszer eltörlése, tehát az 1848-as forradalom* a korszakhatár, miként a marxista történetírás ezt régebben is vallotta.

A szerzőnek mélységesen igaza van. A kapitalizmus uralkodóvá válásának legfőbb feltétele és jellemzője a *tőkés—bérmunkás viszony felülkerekedése* a kizsákmányolás feudális formái felett. Ehhez pedig a döntő lökést Magyarországon az 1848-as forradalom, azon belül elsősorban az úrbériség eltörlése adta. Az említett korszakhatár tehát vitathatatlanul 1848 tavasza. A szabadságharc 1849-es veresége a magyarországi kapitalizmus további fejlődésének a *körülményeit* módosította jelentékenyen, méghozzá a magyarországi kapitalizmusra nézve *kedvezőtlenül*. E vereség következtében nem tudott a magyarországi kapitalizmus az önálló fejlődés útjára lépni, e vereség következtében maradt továbbra is *függő* kapitalizmus, annak valamennyi gazdasági és politikai következményével együtt.

Az 1867-es osztrák—magyar kiegyezést Nemes Dezső ellentmondásokkal terhes, de fontos *szakaszhatárnak* nevezi. A kiegyezés — írja — kibővítette a hazai tőkés gazdasági és politikai fejlődés lehetőségeit, de ugyanakkor *rögzítette korlátait is*. Nem szabad túlbecsülnünk sem a tőkés fejlődés gyorsulására, sem a belpolitikai élet liberalizálódására, sem pedig a munkásmozgalom fejlődésére gyakorolt hatását. Vitathatatlan, hogy a kiegyezés „reális kompromisszum” volt. Belső kormányzati önállóságot adott, sőt a Monarchia gazdasági, pénzügyi és külpolitikájának befolyását is lehetővé tette; de ne felejtjük el, hogy a *nagybirtokos osztály* számára tette lehetővé, amelynek *politikai vezetőszerpét ezáltal megszilárdította*. A kiegyezés biztosította a nagybirtokos osztály jogát arra, hogy kormányzatában olyan mértékben őrízze meg az önkényuralmat, amilyen mértékben azt a félfendális nagybirtokrendszer s a nemzetiségek feletti uralma védelmében igényli és érvényesíteni tudja, s amihez többé-kevésbé a vagyonos városi polgárság támogatását is megszerzi. A kiegyezés teremtette rendszer a *néptömegek ellen irányult*. A magyarországi szocialista mozgalom éppen eme önkényuralmi kormányzat rendőri zaklatásai és terrorja *elleni* harcban fejlődött ki, s nem a rendszer liberalizmusa jóvoltából.

1867-ben — folytatja a szerző — Ausztria legyengülése és válsága következtében az objektív helyzet kedvezett a magyar függetlenség ügyének. A nagybirtokos osztály viszont nem akart önálló, független államot. Gazdasági és politikai érdekeiből megmagyarázható, hogy miért döntött ez az osztály a kiegyezés, illetve annak megvalósult formája mellett. Emiatt azonban nem adható felemeltetés sem neki, sem „bölcs” politikusainak a történelmi felelősség alól, s pláne „nem illeti őket elismerés azért, hogy feladták nemcsak az állami függetlenség ügyét, hanem még egy perszónalunió formáját öltő államszövetségen belüli teljesebb kormányzati önállóság követelését is” (14. o.). Semmi meglepő sincs abban, hogy a nagybirtokos osztály a nagybirtokrendszer és a más nemzeti-ségű lakosság feletti magyar uralom fenntartását a kiegyezéssel vélte kellően biztosítani. A meglepő az, „ha ezt a tényt nemzeti vívmányként, vagy legalábbis olyan eseményként értékelik, amelyben a pozitívum dominál” (uo.).

A „reális kompromisszum” kifejezés helyett talán jobb volna a marxista történetírásban régebben használatos „szükségyszerű kompromisszum” kifejezést alkalmazni, de ettől függetlenül a kiegyezésről adott eme jellemzés helyességéhez sem férhet kétség.

Az MSzDP századforduló utáni politikájának tárgyalását a könyv a párt múltjának rövid ismertetésével s a pártvezetőség reformista koncepciójának, továbbá az 1905-ös orosz forradalomhoz való viszonyának bemutatásával kezdi. Megállapítja, hogy a századfordulóra a munkásosztály Magyarországon az országos politikai élet fontos és erősben egyre gyarapodó tényezője lett. Szervezettségének, gazdasági és politikai küzdelmeinek fejlődésében döntő szerepe volt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak, amelyik a szakszervezetekre és más munkásszervezetekre gyakorolt irányító befolyása révén 1905—6-ig az ország legjelentősebb tömegmozgósító ereje, igazi tömegpárt lett. (1906 végére a szakmunkások szervezettsége elérte a 26—28%-ot, míg az összes ipari munkásoké a 15—16%-ot, s erős szervezett bázisa volt a pártnak a földmunkások, a vasutasok és a

kereskedelmi dolgozók körében is. Ám a párt hívó szavára megmozdulni kész tömegek létszáma többszörösen felülmúlta a szervezett munkásokét.) Az MSzDP szervezte és vezette a szervezkedési, szőlés- és sajtószabadság kiszélesítéséért folyó harcot; segítette és irányította a szakszervezetek küzdelmét az élet- és munkaviszonyok javításáért, s benne a munkaidő csökkentéséért, valamint a munkásvédelmi törvényekért. Terjesztette a munkások között a szocializmus eszméit, egybekapcsolva ezeket a gazdasági és politikai részletkövetelésekért, köztük az általános titkos választójogért folyó harcokkal. S meggyökerezett a munkások körében annak a tudatát, hogy társadalmi felszabadulásukat, szocialista céljaik valóra váltását a politikai hatalom megszerzésével érhetik el.

Az MSzDP vezetősége azonban nem készült fel, s a munkásságot sem készítette fel forradalomra, holott a századforduló után ez Magyarországon is belátható közelségbe került. Politikája *reformista* maradt — reformizmusa a századfordulótól kezdve új eszmei támaszra lelt a Németországi Szociáldemokrata Pártból beáramlott Bernstein-féle revizionizmusban — s a munkások tömegharcát (olykor-olykor már forradalmivá élesedő megmozdulásaival egyetemben) minden erővel a reformizmus vágányára igyekezett terelni. Ilymódon a párt messze elmaradt az imperializmus kialakulásával és a fennálló rendszer válságnak elmélyülésével előálló helyzetből, feladatoktól, de nem kevésbé az általa szervezett és vezetett tömegek harcokészségétől is.

Magyarországon a polgári átalakulás befejezetlensége következtében ebben az időben még a polgári demokratikus forradalom volt napirenden. Csak egy *demokratikus népfeladat*, s csak a *munkásosztály vezetésével* tisztíthatta meg az utat a szocialista forradalomhoz. Az MSzDP vezetősége — írja a szerző — „Magyarországon nemcsak a szocialista forradalommal szemben helyezkedett reformista álláspontra — a fokozatos fejlődés, az evolúció jelszavával a revolúció ellen —, hanem a napirenden levő polgári demokratikus forradalomhoz való viszonyában is” (23. o.). Elvileg a köztársaság híve volt, de a monarchia megdöntését nem tűzte ki célul. A napirenden levő polgári demokratikus forradalom fő kérdésével, a *parasztkérdéssel a párt nem tudott mit kezdeni*. Nem ismerte fel, hogy a parasztság Magyarországon zömmel még forradalmi erő, s a párt kötelessége lenne forradalmi energiáit kifejleszteni. Az 1903-as pártprogramban a földkérdésre vonatkozóan csupán olyan rész-követeléseket szerepeltetett, amelyek erre összességükben sem voltak alkalmasak, mert messze elmaradtak a földkérdés forradalmi demokratikus megoldásának követelményeitől. Az MSzDP nem tette magáévá a földműves szegénység földosztó törekvéseit — írja a szerző. Hadd tegyük hozzá: a párt az egész földesúri föld kisajátításáért sem szállt síkra egyértelműen és határozottan, pedig ezt Engels a kilencvenes években is olyan követelésnek nevezte, ami szocialisták közt nem lehet vita tárgya; s a párt a falusi proletariátus szervezésével és sztrájkmozgalmaival szemben is ingadozó magatartást tanúsított. Nem volt jobb az MSzDP álláspontja a nemzeti — nemzetiségi kérdésben sem. Az Osztrák-Magyar Monarchia — mint ismeretes — a cári Oroszországhoz és a korabeli Törökországhoz hasonlóan a népek börtöne volt. Az MSzDP *mégsem tűzte ki célul ennek a reakciós államrendszernek a forradalmi szétbontását*, csupán bizonyos mértékű megreformálását; pedig — mint a szerző írja — „a dualista Habsburg-monarchia nem olyan államalakulat volt, amely biztosította volna a megfelelő politikai feltételeket valamennyi országának egyaránt előnyös fejlődéséhez” (28. o.). A pártnak a *nemzetek teljes egyenjogúsága álláspontjára kellett volna helyezkednie*, mert ez szolgálta volna igazán mind a monarchiát elsősorban demokratikus népfeladatosság ügyét, amely megnyitja az utat a szocialista forradalomhoz, mind pedig a nemzetek önkéntes összefogását és testvéri együttélését egy valódi egyenjogúságon alapuló államszövetségben.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy ebben az időszakban Magyarországon rendkívül kedvező helyzet alakult ki a munkásosztálynak a parasztság (döntő részének és az elnyomott nemzetiségeknek az összefogásához, forradalmi szövetségük kialakításához). Ám elsősorban az említett reformista álláspont miatt a parasztkérdésben, a magyar nemzeti örendelkezés kérdésében és nem kevésbé a királyi Magyarország által elnyomott nemzetiségek örendelkezésének kérdésében tanúsított értetlenség és opportunizmus miatt ez a kedvező történelmi pillanat kihasználatlan maradt.

A történelmi igazsághoz hozzátartozik — s ezzel a könyv szintén behatóan foglalkozik —, hogy az MSzDP sem az osztrák, sem a német szociáldemokrata párt vezetőitől nem kapott megfelelő elméleti segítséget a magyarországi helyzet problematikájának tudományos értékeléséhez és a történelmileg szükséges forradalmi koncepció kimunkálásához. Ettől azonban az elkövetett hibák és a mulasztások, hibák és mulasztások maradtak. Nemes Dezsőnek igaza van, amikor a *mércét*, minek figyelembe vételével ítéletet mond az MSzDP vezetőinek korabeli politikája felett, minden vonatkozásban az *objektív történelmi helyzetből* kiindulva, a *proletár osztályharc valószínű szükségletei alapján állapítja meg*.

Nem célunk találgatni, hogy mennyivel lett volna erősebb, elsöprőbb erejű a néptömegek harca (és vele együtt mélyebb a dualizmus rendszerének válsága) az első világháború előtti Magyarországon, ha az MSzDP a viszonyoknak megfelelő, forradalmi politikát folytat. Az azonban biztos állítható, hogy a hegemon szerep kialakításának elmaradása a munkásosztályt roppant tömegtámogatástól fosztotta meg, és a reformizmus külön magát a szocialista mozgalmat is jelentékenyen gyengítette. Az országban nagyon mély társadalmi ellentétek alakultak ki; ezért az ipari proletariátus szocialista mozgalma a pártvezetésben uralkodó reformizmus *ellenére* is gyorsan növekedett, de e fejlődés sokkalta hatalmasabb lett volna, és bizonyára az eljövendő forradalmakat is lényegesen más körülmények között lehetett volna megvívni, ha az MSzDP képes a helyzet magaslatára emelkedni, ha betölti a proletariátus forradalmi élcsapatának szerepét.

A pártvezetőség irányvonalának legsúlyosabb hibája az egész történelmi szakasz folyamán az volt, hogy *nem törekedett a szocialista mozgalom önálló politikai erővé változtatására, és a pártot az uralkodó osztályok hol egyik, hol másik politikai csoportjának az uszályába vonta.* Ez a hiba egyrészt abból a felfogásból táplálkozott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia demokratizálható, és a modern polgári Magyarország megteremtése a liberális polgárságtól várható. Másrészt azonban nem kevés része volt benne a pártvezetőség forradalomtól való félelmének. A pártvezetőség messzemenően tudatában volt (már a kilencvenes évek vége óta) a hazai viszonyok robbanékonyságának, és rettegett attól, hogy a tömegek nyomására önálló munkáspolitikai útjára, s netán ennek érdekében az illegális munka és a vele járó áldozatok meghozatalára kényszerül.

Reformista koncepciója és a forradalomtól való félelme miatt az MSzDP vezetősége a munkásosztály politikai küzdelmét a választójogért folytatott harcra szűkítette le, és a munkásosztály választójogi harcát az uralkodó politikai irányzatok egyikének vagy másikának rendelte alá. Mindig annak a csoportnak, amelyiktől a választójog kiterjesztését várta. Ez az alárendelés nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy a párt az illető csoport támogatására utasította tömegeit, hanem abban is — amire a könyvben számos bizonyíték található —, hogy újból és újból engedett az általános titkos választójog követeléséből, t. i. a választójog kiterjesztésére irányuló igényét mindig a támogatandó polgári csoport politikájához igazította.

A könyv részletesen nyomon követi ezt a választójogi küzdelmet az 1905–1906. évi kormányzati politikai válságtól az első világháború kitöréséig. Bemutatja, hogyan vált a Szociáldemokrata Párt az 1905–1906. évi kormányválság idején a bécsi udvar és a Fejérváry-kormány támogatójává, s miként tette lehetővé, hogy az udvar egy kényszerezzett és korlátolt választójogi ígérettel (amit aztán nem tartott be) kijátssza a munkásosztályt a koalíció ellen. Leírja, hogy a koalíciós kormány idején, amelyben egyébként a reakciós erők voltak hangadók, az MSzDP-ben erősödött az a törekvés, hogy a párt politikáját önállóbbá tegyék. Az önállóbb szociáldemokrata politika rendkívül fontos szerepet játszott abban, hogy a szervezett munkásságnak sikerült megállítania a szakszervezetek ellen indított Andrassy-féle támadást, és megvédenie az ipari szakszervezetek működési lehetőségét, de a párt ekkor sem tudott megszabadulni a dinasztia iránti illúzióitól és attól a felfogásától, hogy a választási jog kiterjesztését az uralkodó osztályok valamelyik csoportosulásával együttműködve érheti el; s az önállóbb politikára való törekvés 1908-ban gyengült. A Függetlenségi Párt kettészakadása után Garamiék az eddig bizalmatlanul szemlélt Justh Gyuláékba vetették reményüket, bízva abban, hogy Justhék megegyeznek a dinasztival. Az udvar azonban nem kívánt rájuk támaszkodni. A Justh-párt csak azután fogadta el az általános, titkos választójog követelését és lépett együttműködésre az MSzDP-vel, miután az 1910-es választásokon meggyengült és politikai csúdtól kellett tartania, azonban adandó alkalommal, az 1912. május 23-i nagy munkásmegmozdulás alkalmával és ezt követően is cserbenhagyta szövetségesét, nyíltan feladva az általános, titkos választójog követelését, amelyhez előzőleg „lekötötte” magát. Garamiék a Justh-párt támogatásának politikáját később az Apponyi — Kossuth-pártra is kiterjesztették, egy rendkívül mérsékelt választójogi reform ígéretéért. Ebből az ígéretből sem lett semmi, viszont megmaradt a Szociáldemokrata Párt lekötöttsége ehhez a parlamenti ellenzéki csoporthoz. A monarchista-nacionalista ellenzékkel való együttműködés politikája egymaga is gátja volt annak, hogy a párt kibontsa a demokratikus köztársaságért való harc zászlaját. A pártvezetés végül már abban reménykedett, hogy a Tisza-féle törvény nyomán fog néhány mondatumhoz jutni. „Ebben az időben — vonja le végkövetkeztetését a szerző — a II. Internacionálé valamennyi reformista pártja közül talán az MSzDP ment el a legmesszebbre abban, hogy a munkásosztály politikai küzdelmét polgári erők politikai törekvéseinek uszályhordozójává tegye, de — semmire sem ment vele. S ezt legjobban éppen a választójogi küzdelem szemlélteti” (268. o.).

A könyvnek talán a legtöbb újat adó részét azok a fejezetek alkotják, amelyek az MSzDP első világháború alatti történetével, valamint a párt baloldali ellenzékével foglalkoznak.

Az MSzDP-nek a Monarchia háborús politikájával kapcsolatos álláspontját a szerző a Balkán-háborútól kezdve, a II. Internacionálé pártjainak állásfoglalásaival összefüggésben vizsgálja. Kimutatja, hogy a szocialista pártok világháború előtti antimilitarista küzdelmében mind a forradalmi, mind a reformista irányzatok részt vettek. Az európai háború veszélye a reformista irányzatok képviselőit is nyugtalanította. De ők a gyarmati hódítások kérdésében a burzsoá nacionalizmussal és sovinizmussal kerültek egy platformra, az európai háborút is csak mint pacifisták ellenezték, s kispolgári pacifizmusuk a munkásmozgalmon belül egyúttal fegyver volt a forradalmi antimilitarizmus ellen. „A revizionizmus képviselői egyrészt a munkásmozgalom antimilitarizmusának, másrészt pedig a burzsoá hatalom nacionalizmusának nyomása alatt, a kettő között manőverezve formálják állásfoglalásaikat a háború és a háborús készülődések kérdéseiben” — írja a szerző (274. o.). Az MSzDP tömegeinek az Internacionálé háborúellenes akcióihoz csatlakozó fellépései jórészt túllépték a pacifista korlátokat, de a Garami-féle politika újból és újból a pacifizmus keretei közé igyekezett visszaszorítani eme megmozdulásaikat. E szociálpacifizmus azután Magyarországon is szociálsovinizmusba csapott át; az osztrák pártchoz hasonlóan egy nappal a Monarchia hadüzenete előtt, tehát megelőzve a német Birodalmi Gyűlés szociáldemokrata frakciójának augusztus 4-i szégyenletes parlamenti szavazását. „Amikor már nem lehetett *csupán kilátásba helyezni* a háborúellenes tömegfellelést, hanem *dönteni kellett*: harcot indítani a kirombantott háború ellen, vagy *behódolni*, akkor a pártvezetőség *behódolt*, és a pacifizmus zászlaját is cserben hagyta. Mind az osztrák, mind a magyar Szociáldemokrata Párt . . . elárulta az általa vezetett háborúellenes küzdelmet” (322. o.).

A könyv részletesen tárja fel az imperialista háború támogatásának ideológiáját és taktikáját az MSzDP-ben, a Németországi Szociáldemokrata párt 1916-ban kibontakozó válságának az MSzDP-re gyakorolt hatását, a cárizmus bukásának magyarországi politikai következményeit, s az MSzDP vezetőségének arra irányuló manővereit, hogy a munkások békét követelő harcát a „választójogi” harc zsákutcájába terelje, végül pedig azt a mélysegesen forradalomellenes magatartást, amit a pártvezetőség irányadó személyiségei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után, ennek a magyarországi tömegekre gyakorolt felszabadító hatása ellen tanúsítottak.

Az MSzDP-ben kibontakozó ellenzéki áramlatokkal, törekvések és akcióik értékelésével foglalkozó fejezetből és fejezetrészekből kibontakozó kép is a maga egészében teljesebb, és értékelését tekintve mélyebb, mint az, ami a korábbi feldolgozásokból vált ismertté. Az olvasó megismerheti belőle az ellenzékiek meg-megújuló és fokozatosan radikalizálódó harcát a pártvezetőség opportunizmusa ellen, úgyszintén azokat az elméleti és politikai gyengeségeiket is, amelyek miatt — harcuk nem csekély jelentősége ellenére — a legfontosabb feladatot, egy új, forradalmi marxista munkáspárt megteremtését saját erejükből nem tudták megoldani.

Nemes Dezső könyve tudományos hitelességű igazolása annak, hogy a XX. század elején Magyarországon is kialakult egy új típusú forradalmi munkáspárt megteremtésének szükségessége, és érett a helyzet a forradalmakra; de a munkásosztálynak, a dolgozó tömegeknek szükségük volt arra az elméleti segítségre, amit Lenin tanításai nyújtottak a magyar munkásmozgalom legjobb erőinek, továbbá a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példájára, amely e tanítások megvalósítására mutatott utat. A könyv nagy nyeresége a magyar történetírásnak, és jó szolgálatot fog tenni nemcsak székebben a történeti tudat fejlesztésének, hanem annak az általánosabb küzdelemnek is, amelyet a magyar kommunisták az elméleti tisztaságért vívnak napjainkban.

SIMON PÉTER

RÁNKI GYÖRGY:

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

(Budapest, Gondolat. 1973. 651 l.)

1974 tavaszán a Gondolat Könyvkiadó 10 000 példányban közreadta Ránki György: „A második világháború története” című művét. A könyv öt hónap alatt elfogyott, az érdeklődők várják az újabb kiadást.

A közönségsiker a legjobb vélemény, amit egy történész munkájára kaphat, de ez egyben bizonyítja a magyar olvasóközönség nagy érdeklődését is a háború iránt. Pozitív hangon szóltak a könyvről a megjelent ismertetések is, azt tárgyilagos alkotásnak minősítették. Recenziómban a hadtörténész szemszögéből kívánok hozzászólni és néhány kérdésben véleményt mondani.

A történelem folyamán számtalan háborút viseltek, de közülük egy sem volt hasonló a második világháborúhoz, annyi pusztítást és emberáldozatot még egyik sem követelt. A Föld lakosságának több mint háromnegyed részét, 1700 millió embert, hatvanegy államot érintett. A fegyverbe szolgáltak száma 40 millióval több volt, mint az első világháborúban, meghaladta a 110 milliót. Megközelítő számítások szerint 50 millió ember halt meg, ötször annyi, mint az 1914–1918-as világháborúban. Eredményei és következményei még ma is rányomják bélyegüket a volt résztvevő államok fejlődésére és együttműködésükre, korunk politikai, gazdasági és katonai problémáira is hatással vannak. Az európai biztonság kérdése, a katonai tömbök kialakulása, a béke megvédése, az atomháború elkerülésének lehetősége, az államok közötti viszonyok stb. mind szoros kapcsolatban vannak a második világháborúval. Ezért eseményeinek tanulmányozása és tapasztalatainak leszűrése nemcsak a történettudomány számára fontos, hanem korunk valamennyi politikai, gazdasági és katonai problémájának a helyes megértéséhez is elengedhetetlenül szükséges. Még napjainkban is – harminc évvel a háború után – nemcsak a történészek és a katonai szakírók, de sok közgazdász, filozófus, politikus és író, valamint a volt résztvevők népes csoportja is tanulmányozza a második világháborút és adják közre tapasztalataikat, emlékeiket, melyek iránt nemcsak a kortársak, a háború veteránjai, de az új felnőtt és fiatal nemzedékek is nagy érdeklődést tanúsítanak. A legutolsó statisztika szerint hazánk lakosságának 44 százaléka 29 évesnél fiatalabb. Ebből arra következtethetünk, hogy Magyarország lakosainak nagy része csak a történelemkönyvekből ismeri, illetve ismerheti meg a második világháborút. Ezért van a tömegekben aktív érdeklődés a háborúról közreadott könyvek, emlékiratok iránt. Meg akarják ismerni annak a háborúnak a történetét, melynek eredményeivel és következményeivel a mindennapi életben, a tudományban, a művészetekben, a technikában, az irodalomban gyakran találkozunk.

Hazánkban könyvkiadónk, de különösen a Zrínyi Katonai Kiadó és a Kossuth Könyvkiadó jóvoltából a háború egészéről, több hadműveletéről, így a magyarországi harcokról és a háborúval kapcsolatos sok más kérdéstről – magyar és külföldi szerzők munkáiból – több tucatnyi könyv jelent meg.

Magyar szerző tollából azonban ez az első olyan alkotás, melyben kísérlet történt, hogy a nagy háború szinte valamennyi főbb politikai, gazdasági, diplomáciai és katonai stb. kérdését, azok dialektikus összefüggéseit, az egymásra gyakorolt kölcsönhatásukat az események menetében mutassa be, és így alkossa meg a háború történetének tudományos szintézisét. Ránki György e sokoldalú, bonyolult és nehéz feladattal megbirkózott, a vállalkozást sikeresen teljesítette. Megjelent új műve történeti irodalmunkat jelentősen gazdagította.

Könyve mindenkihez szól: a történészhez, a főiskolai hallgatóhoz, a középiskolás diákhoz és minden olvasóhoz, aki meg akar ismerkedni a második világháború főbb eseményeivel. A mű nem hadtörténeti munka – írja a szerző a bevezetőben –, de tartalmazza mindazt, amit az átlagműveltség embernek a nagy háborúról és annak főbb eseményeiről tudni illik. A szaktörténész számára viszont nélkülözhetetlen kézikönyv.

A munka tartalma jól visszatükrözi, hogy összeállításánál a szerző a dokumentumok mellett messzemenően támaszkodott a háború különféle eseményeiről közreadott sokezer kötetet kitevő szakirodalomra, emlékiratokra stb.

Ránki György nem elégedett meg a háború különféle eseményeinek időrendben egymást követő egyszerű leírásával. Behatolt a folyamatok mélyébe, igyekezett – igaz gyakran tézisszerűen – feltárni a jelenségek rejtett összefüggéseit, törvényszerűségeit és sokoldalúan tanulmányozta azokat. Majd ezek után adott elemzést, értékelést a jelenségekről, az objektív körülményekről, az eredményekről és a következményekről. A folyamatokat és a jelenségeket történelmi összefüggésekben és fejlődésükben vizsgálja és

mutatja be, annak szem előtt tartásával, hogy a szóbanforgó jelenség a háborúban milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során és hogy végül is mivé lett. Csakis így kerülhetett el, hogy nem rekedt meg, nem tévedt el az apró-cseprő részletek tömkelegében, vagy az egymással szembenálló, harcoló vélemények óriási sokaságában.

A szerző erénye, hogy nem vész el a részletekben, nem vitatkozik, nem hadakozik a különféle nézetekkel, hanem az eseményekről a maga tárgyilagos véleményét mondja el olyan népszerű tudományos stílusban, hogy azt a történelemben még kevésbé jártas olvasó is megérthesse. Jó a szerkezeti felépítés, jók az arányok. A háború főkérdéseire, melyekről a nyugati irodalomban még ma is viatkoznak, hogy melyik volt a háború főarcvonalai, melyek voltak a legdöntőbb csaták, Ránki professzor egyértelműen válaszol. Bizonyítja, hogy a második világháború fő hadszíntere a szovjet – német hadszíntér volt, mert itt zajlottak le a legvéresebb, a legtöbb emberi áldozatot és technikát követelő csaták, amelyekben a Wehrmacht és szövetségeseinek főerőit felőrölték és amelyek eredményei kihatottak az egész háború menetére.

A sztálingrádi csatáról a következőket írja: „Befejeződött az a nagy szovjet ellen-támadás, mely fordulatot hozott a második világháború egész menetében” (222. o.). Majd így folytatja: „A sztálingrádi csata jelentősége túlnőtt a háború közvetlen eseményein. A Szovjetunió tekintélye ezzel a döntő, s szinte kizárólag saját eszközeivel kivívott győzelemmel hallatlanul megerősödött az egész világ... A sztálingrádi csata megteremtette a feltételeit annak, hogy... meginduljon a Szovjetunió és egész Európa felszabadulása a fasiszta megszállás alól” (223 – 224. o.).

A mű érdemeinek elismerése után, a továbbiakban szólni szeretnék néhány olyan fogyatékoságról, bosszantó hibákról, amelyek véleményem szerint a szaklektor és a szerkesztő nem kellően körültekintő munkájából adódtak. Figyelembevételük a második kiadás előtt indokolt; feltétlen növelné a könyv értékét és javítaná a hadtörténelmi leírások stílusát is.

Itt is bekövetkezett az, ami a Zrínyi Katonai Kiadó kivételével csaknem minden könyvkiadónál előfordul, hogy a katonai szakkifejezések használatára nem fordítanak kellő figyelmet. A hadtörténelmi események leírásának stílusa elmarad a diplomáciai, politikai és a gazdasági kérdéseké mögött. Különösen sokat rontanak a nem mindig helyesen megválasztott és használt katonai szakkifejezések. Például ott, ahol egyszerűen csak „védelemről”, védőállásokról van szó „védelmi” vagy „védővonal” megnevezést találunk. A hadidolgokban jártas olvasónak különös az a kifejezés, hogy a „védelem megzavarodott” (27. o.), vagy hogy a csapatokat, a katonákat „felhasználják”. A löszert, üzemanyagot, élelmiszert valóban felhasználjuk, de a csapatokat, az egységeket, az előerőt „alkalmazzuk”, bevetjük, átcsoportosítjuk, szállítjuk, stb. de nem felhasználjuk.

Egy másik, csaknem általánosan előforduló hiba a „motorizált”, „motoros” és „gépesített” hadosztály elnevezés helytelen használata. Ezek nem szinonim szavak, hanem mély tartalmi különbséget rejtjenek. A gépesített jelzőt olyan egységekre alkalmazzuk, amelyek hadrendjében rendszeresített harcigépek voltak: harcokocsik, rohamlővegek és páncélozott szállító járművek. A motorizálás viszont azonos a gyalogság gépkocsira ültetésével és nehéz technikájának a motor segítségével történő mozgatásával. A Wehrmachtban 1943-ig gyalogos, páncélos és motorizált hadosztályok voltak. Majd 1943-ban megjelentek a páncélgránátos hadosztályok. Ezek hasonlítottak a gépesített hadosztályokra. A szovjet hadseregben viszont tartalmukat tekintve voltak lövés (gyalogos) hadosztályok, harcokocsi- és gépesített hadtestek, illetve dandárok. A 452. oldalon nem „motorizált lovas csoport” hanem „lovasgépesített” csoport a helyes megnevezés.

Szintén helytelenül alkalmazott katonai terminológia az arcvonal és a hadszíntér helyett: a „Nyugati Front”, „Keleti Front”, „Déli Front” elnevezés. De ezek mellett van „Délkeleti Front”, „Ukrán Front”, „Belorussz Front”, „Voronyezi Front” stb. Megzavarjuk az olvasót, ha az arcvonalat és a hadszínteret is frontnak nevezzük. Célszerűbb, ha a „front” megnevezést a hadászati-hadműveleti kötelezettek, a seregtesztekre alkalmazzuk. A földrajzi elnevezéseknél viszont egyszerűbb és érthetőbb, ha a magyar szót: „nyugati arcvonal”, „keleti arcvonal”, vagy a hadszíntér elnevezést használjuk. Értelemszerűen ezt a megjegyzéseimet a „frontvonal” szóhasználatra is vonatkoztatom. Ez helyesen arcvonal.

Hasonlóképp nem mindig helyes a műben a „haderő” szó használata. A haderő gyűjtőfogalom, az állam fegyveres erejének egészére alkalmazzuk. A hadszíntéren, harc-téren nem kerülhet bevetésre az állam teljes hadereje, az „angol kaderő”, nem nyomulhat előre és nem vonható vissza Európából. Haderő helyett ez esetben: a csapatok, hadse-regek, seregtesztek, hadosztályok elnevezés az elfogadható.

Gyakran előfordul, hogy a „szovjet” megjelölés helyett az „orosz” jelzőt használja a szerző. Pl. „orosz gépesített hadtest” (452, 455. o.), „orosz erők”, „orosz előőrsk”

stb. Igaz, Sztálinnál is találunk olyan kijelentéseket, hogy „mi oroszok” úgy gondoljuk, vagy úgy vélekedünk. A nyugati irodalomban általában az „orosz” megjelölés a szokásos. Nálunk azonban ez szokatlan. A „szovjet” szóhasználat a helyes, ez fejezi ki a valóságot.

Még egy-két olyan kérdésben szeretném elmondani véleményemet, amelyek módosítása, vagy árnyaltabb megfogalmazása feltétlen javítaná a könyv tartalmát és kiküszöbölné a félreértéseket.

A szerző a Szovjetunió elleni agresszió megindításánál a 110–115. oldalakon egyértelműen „váratlan támadásnak” minősíti a Barbarossa fedőnevű hadjárat megindítását. Igaz, hogy ezen a történések még ma is vitakoznak. Véleményem szerint nem nevezhető váratlannak az a támadás, melyről a szovjet állam legfelsőbb politikai és katonai vezetése tudott. Még azt is ismerték, hogy a hitlerista csapatok június 22-én lépik át a határt. De az is ismeretes, hogy 1941 májusában és júniusában a szovjet hadvezetés egy sor konkrét intézkedést fogantatosított a fasiszta agresszió elhárítására. Más kérdés, hogy a szovjet közvélemény, a dolgozók, a katonatömegek részére, akik csak a TASzSz június 14-i közleményét ismerték a háború valóban váratlan volt.

A mű 166. oldalán a szerző a legfelsőbb vezetés kérdéseivel foglalkozik. „Természetes, hogy a háború — írja — ... minden államban megkövetelte a hatalom nagyfokú koncentrálását — nem véletlen, hogy Rooseveltt és Churchill is felvette a főparancsnoki tisztséget. A Szovjetunióban viszont — folytatja — ez a szükséges hatalom koncentráció részben a 30-as évek személyi kultuszából nőtt ki, mikor a hatalom erősítése jegyében a hatalommal való tömegméretű visszaélésre is sor került, melyért, nem kétséges, elsősorban Sztálint terhelte a felelősség.” E két problémának: a politikai, gazdasági és a katonai hatalomnak háború idején lehetőleg egy kézbe való koncentrálása, valamint a személyi kultusznak semmi köze egymáshoz. Ilyenformán nem szerencsés a kettőnek a párhuzamba állítása.

Háborúk idején a politikai, a gazdasági és a katonai hatalomnak egy kézbe való koncentrálása a korszerű hadviselés követelménye. Ez nemcsak a szocialista államban, hanem az úgynevezett polgári demokratikus országokban is, továbbá a fasiszta Németországban és Olaszországban is így volt.

A szerző könyvében hazánkknak nem szánt nagyobb szerepet, mint amit a háborúban betöltött. Lehet, hogy sokan talán többet vártak Magyarországra vonatkozóan. Véleményem szerint feltétlen a szerzővel kell egyetértünk. Ezt elismerve, úgy érzem, hogy a 348–349. oldalakon, ahol a magyarországi ellenállási mozgalommal foglalkozik, egy-két mondatban azokra a magyar partizáncsoportokra is utalnia kellett volna, amelyek kiképzésüket a Szovjetunióban kapták és 1944 augusztusában megindult a hazai földre történő bevetésük.

Hazánkkal kapcsolatban a műben utalás van arra is, hogy a szovjet csapatok oldalán román és bolgár hadosztályok is résztvettek felszabadításunkban. A 444. oldalon azonban a román csapatok létszámát illetően téves adat került a műbe. A „România in Războiul Antihitlerist” c. mű 648–663. oldalain a szerzők dokumentumokkal bizonyítják, hogy 1944. október 3-tól 1945. január 19-ig (a román hadosztályok kivonásáig) összesen 167,306 román katona és tiszt vett részt a magyarországi harcokban és nem 350 000.

Még egy magyar vonatkozású megjegyzés. „A különböző csapattesteknél — olvassuk a 454. oldalon — a németek segítségével nyilas tisztek vették át a parancsnokságot, s letartóztatták a kiugrást végrehajtani akaró parancsnokokat.” Ez nem helytálló. Horthy a hadseregnek parancsot a „kiugrásra” — hogy én is ezzel a kifejezéssel éljen — nem adott. Egyetlen olyan tisztől sem tudunk, aki ezt egységének élére állva megpróbálta volna. Még Miklós Béla sem mert cselekedni, pedig ő Vattay altábornagytól megkapta a szóbeli utasítást, hogy úgy járjon el, ahogy a kormányzónál megbeszélték.

Ezek azok a katonai vonatkozású kisebb megjegyzések, amelyek figyelembevételre az értékes könyvet hadtörténelmi vonatkozásban még jobbá teheti, olvasóközönségünket a helyes katonai szakkifejezésekkel ismertetve meg.

Befejezésül: Véleményem szerint a könyv tartalma feltétlen megköveteli, hogy a bevezetőben, ha röviden is, mutassuk be a háborút megelőző katonapolitikai helyzetet, azokat az okokat, amelyek végül is fegyveres harc kirobbanásához vezettek.

Ügyszintén itt kellene előrebocsátani a háború periodizációját és jellemezni az egyes időszakok tartalmát. Ezzel megkönnyítenénk az olvasó számára az események rendszerezését. Ebben az esetben e mű valóban teljes lenne, s az olvasó mindent, ami a második világháborúval kapcsolatos, megtalálhatna egyetlen kötetben.

Igaz, hogy a háborúval kapcsolatban ezekről a problémákról írtak a legtöbbet, ezekről jelent meg a legtöbb könyv. Mégis úgy vélem, hogy elmondásuk és bemutatásuk elengedhetetlenül szükséges.

ÖLVEDI IGNÁC

KÁLLAI GYULA:

SZABADSÁGUNK SZÜLETÉSE

(Budapest, Gondolat. 1973. 480 l.)

Közelmúltunk történetének sajátos dokumentumgyűjteményét adta közre a Gondolat kiadó Kállai Gyula e kötetbe foglalt publicisztikai írásainak megjelentetésével. A szerző cselekvő résztvevője volt annak az eszmei, politikai küzdelemnek, amelyről cikkei, beszédei és visszaemlékezései vallanak. A kötet érdekességét fokozza, hogy a mai életünket leginkább meghatározó történelmi sorsfordulóhoz kapcsolódik, a benne szereplő írások az 1938 és 1949 közötti évtized politikai és társadalmi rendszert változtató nagy történelmi eseményeiről tanúskodnak.

A kötet mintegy felerészben a felszabadulás előtt a Tiszántúli Független Újságban, a Tovább-ban, a Márciusi Front Debrecenben kiadott lapjában, és a Népszavában megjelent írásokat tartalmazza. A szociográfiai jellegű riportok, amelyek az alföldi uradalmi cselédek, a részesaratók, erdőirtó és telepítő szegények, a hortobágyi gyékényesek munkájáról és életkörülményeiről készültek, vagy a debreceni és a pesterzsébeti nyomortanyákról szólnak, megdöbbentő képét adják a kultúrfölnnyel hivalkodó kurzus társadalmi falusi és városi szegénységének nyomorúságos valóságáról, és egyben megvilágítják annak a politikai mozgalomnak a társadalmi motivációját, amelynek a szintén népi sorból indult szerző elkötelezte magát (erről vallanak a „Levél anyámhoz” lírai sorai). A szegénységről írott riportjainak jellegzetessége, hogy őt — a szociális lelkiismeretet ébresztgető szokványos publicisztikától eltérően — nemcsak a szegények helyzete, hanem a sorsukról és sorsuk megváltoztatásának lehetőségeiről kialakított tudatuk is érdekelt, politikai öntudatuk ellentmondásossága is izgatta („Riport a debreceni nyomortanyákról”).

A nép ügyének belülről való szemlélete és képviselése jellemzi a politikai írásait. Kállai Gyula ezekben egy olyan politikai mozgalom határozott politikájának szószólója, amely erre az időre már megtalálta a helyes, hosszú távra szóló politikai irányt a fasiszmus külső fenyegetésének és belső rendszerének felszámolására. Politikai cikkeinek dokumentumértékét éppen az növeli, hogy a politikai üldözések következtében rajtuk keresztül jutott el legális úton a szervezett munkássághoz és a szélesebb közvéleményhez az illegális KMP szava. Ausztria hitleri bekebelezését követően a magyar kormányzati körök nemzeti érdekeket kiárusító politikája, amely Magyarországot 1941-ben a Szovjetunió elleni háborúba sodorta, nemzeti létkérdessé tette az ország függetlenségének védelmét illetve helyreállítását. E cél érdekében valamennyi németellenes erő összefogására törekedett a KMP népfrontpolitikája, és e gondolatokat hirdette cikkeiben Kállai Gyula is a Népszava hasábjain. A munkásság és parasztság összefogására épülő demokratikus front kialakítása, amelyet már 1938-ban a Tovább-ban programként fogalmazott meg („A népi arcvonal”), a politikai partnerek megnyerését, az alapkérdésekről folytatott nem kevés vitát kívánt.

Kállai Gyula cikkei részét alkották a népfrontgondolat körül 1941–42-ben néhány demokratikus és haladó lapban kibontakozott eszmei vitának, amely során a munkásosztály történelmi szerepével, munkás-parasztszövetséggel az antifasiszta összefogás erőivel és céljaival kapcsolatban szembe kellett szállni mind az összefogás keretait szűkítő szektás felfogással, mind a munkásság politikai súlyát alábecsülő jobboldali polgári nézetekkel, meg kellett világítani a függetlenség és a dolgozó osztályok szociális felemelkedésének szoros kapcsolatát, a valódi nemzeti érdekeket. Ennek az eszmei harcnak nemcsak olyan közvetlen politikai gyümölcsei voltak, mint a Magyar Történelmi Emlékbizottság, az 1941–42-es háborúellenes demonstrációk, hanem hosszú távú következményei is. A nemzeti és társadalmi haladás alapvető kérdéseiről folytatott eszmecsere a magyar szellemi élet új áramlatának kiformálásában működtek közre, amely a felszabadulás utáni demokratikus szellemi megújulásban teljesedett ki.

Az irodalmi és művészeti élet kérdéseiről írt hozzászólásait és recenzióit is ez a szemlélet hatja át. A nép költői és a népi írók munkásságának méltatása, a népművészet és a magyar tájakat és népeket megörökítő művészek értékelése, a paraszti önképzés és munkásművelődés ügyének pártolása, a politikai jelentőségűvé vált, 1941-ben a Vígadó-ban rendezett forró hangulatú költői esetekről írt beszámolóit mutatják az új kulturális felfogást, amely a hivatalosan mellőzött igazi nemzeti értékek megóvását és kifejlesztését bátorította. Nemcsak a szellemi értékek esetében, hanem akkor is, amikor a Badacsony, vagy a Hortobágy természetvédelméről volt szó. A biztatás, a helyes útra segítés szándéka vezette a népi írók útját végigkísérő cikkeket a Márciusi Fronttól egészen e tábor szét-hullásáig („Írók az eresz alatt”).

A kötet második részében szereplő írások — a Szabadság, a Szabad Nép, a Szabad Föld című lapokban közölt cikkei, a Társadalmi Szemle folyóiratban megjelent tanulmánya, az országgyűlésben és más fórumokon elhangzott beszédei — a felszabadulás utáni gyökeresen megváltozott helyzetben sem jelentenek törést az alapvető mondanivaló tekintetében. A népi demokratikus forradalom győzelméért folytatott harc a népfront-politika talajáról folyt. Kállai Gyula cikkeiben, aki a Szabadság, a Budapesti legelsőként megjelent demokratikus lap egyik szerkesztőjeként az első pillanatoktól részt vett az új, demokratikus közvélemény formálásában, megtalálható a történelmi jelentőségű politikai küzdelem szinte valamennyi fő kérdése: a felszabadulás, és a demokratikus hatalom kiépítése, a harc a földért és a földreform megvalósításáért, a választási küzdelem 1945-ben, a köztársaság törvénybe iktatása, a Baloldali Blokk és programja, az MKP III. kongresszusa, a belső harc kiéleződése 1946–47 fordulóján, az iskolák államosításáért folytatott harc. A politikai eseményekhez kapcsolódó elemzései közül kiemelkedő a földreformról az MKP Politikai Akadémiáján 1945. június 12-én elhangzott előadása.

A cikkek jelentős hányada a szellemi megújulásért folytatott harc szolgálatában állt, amely az ellenforradalmi rendszer reakciós, fasizsta szellemi örökségének felszámolására volt hivatva és a népi demokratikus forradalom lényeges részét képezte. A Szovjetunióhoz és a környező népekhez való viszonyunkban, nemzeti múltunk hagyományainak, a nemzeti tudat és érdekek megítélésében kellett helyes felfogást kialakítani, amiben sokat segített a demokratikus törekvések hazai előzményeinek kidolgozása. Hogy a fasizmus mérgezése milyen mélyre hatolt, mutatta a kunmadarasi pogrom, amelyet a jobboldali erők siettek általában a demokratikus népmozgalmak ellen felhasználni („Antiszemitizmus, vérvád, népmozgalom”).

A politikai harcokkal együtt bontakozott ki a kulturális forradalom is, amely nemcsak a tartalmi változásokat, hanem a műveltség és a dolgozó tömegek találkozását is jelentette. Ezt célozta a Szabad Föld Téli Esték megszervezésétől az oktatási rendszer demokratikus megreformálásáig, az iskolák államosításáig és egyesítéséig a kultúra kincsházát a dolgozó tömegek felé kitaró kezdeményezések és intézkedések sorozata. Ennek a következetes harcnak eredményeként az 1949. január 25-i országgyűlési felszólalás már jelentős kulturális vívmányokról számolhatott be és célul tűzhetette ki: „El kell érnünk, hogy ne csak a köznevelés, hanem az általános magyar nemzeti műveltség alapja is a marxizmus—leninizmus legyen.”

Kállai Gyula írásai esetében is ez a történelmi látásmód, az elméleti igényesség teszi lehetővé, hogy az aktualitás szülte írásokból időt álló mondanivaló kerekedjék a társadalmi haladás és a kultúra kérdéseiben, és az eltérő történelmi helyzet ellenére a kötet első és második részéből egységes folyamatként bontakozzék ki szabadságunk születése.

A gondos, hozzáértő válogatás Nagy László munkája, aki az utószóval és jegyzetekkel megkönnyíti az olvasó eligazodását. A korabeli cikkek közé a szerző későbbi írásai- ból és visszaemlékezéseiből beillesztett részletek egységesebbé teszik a különféle témájú és műfajú írások gyűjteményét.

JOHANCsik JÁNOS

URBÁN ALADÁR

A NEMZETŐRSÉG ÉS A HONVÉDSÉG SZERVEZÉSE 1848 NYARÁN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 426 l. + 4 t.)

1848/49-nek könyvtárnyi irodalma van, a forradalom és szabadságharc éveinek mégis nem kevés olyan témája akad, melynek kidolgozásával a tudomány eddig adós maradt. Még a leginkább kimunkált politikai történeti vonatkozásokban is találunk kevésbé feltárt területeket (pl. a Habsburg-udvarral, bécsi kormánnyal való kapcsolatok, a szabadságharc alatti pártviszonyok alakulása stb.). De ennél is feltűnőbbek — és az összkép szempontjából nagyon zavaróak — azok a hiányosságok, melyek hadtörténeti vonatkozásban mutatkoznak, ahol eddig nem egy alapkérdés tudományos feldolgozása hiányzott, nem is szólván arról, hogy a hadtörténeti munkák legtöbbször — szempontjait erősen leszűkítve — csak a katonai elemzésre törekedtek, s a politikai és még inkább a társadalmi meg- a tudati összefüggéseket nem vette figyelembe.

Urbán Aladár nemrég megjelent könyve jó példa arra, hogyan lehet egy elsősorban hadtörténeti vonatkozású munka egyszerre hézagpótló a maga területén — kidol-

gozva végre a nemzetőrség és a honvédség keletkezéstörténetét —, s a kérdés társadalmi politikai és tudati vonatkozásainak a megragadásával hogyan járulhat hozzá a negyvenyolcra alkotott összkép jelentős megváltoztatásához.

Történettudományunk sokáig — bizonyos egyoldalúsággal — a forradalom nagy föllobbanásait tartotta kutatásra igazán méltó témának, aminek — mivel ez az álláspont nemcsak témaválasztást, hanem szemléletet is tükrözött — az lett a következménye, hogy a közbenső szakaszok, elsősorban 1848 nyara, előnytelenül és méltatlanul, a félig sem megértett és egészen elítélt kompromisszumok szakasza, kormánya pedig — egyedül Kossuthot kivéve, — a megalkuvás kormánya lett.

Urbán Aladár munkájának a hadszervezeti kérdés sokoldalú megvilágításán túl igen nagy érdeme, hogy a forradalom 1848 nyári szakasza s benne a Batthyány-kormány működése — éppen a legfőbb kérdés, ti. a forradalom védelme, a katonai felkészülés kérdésében — helyes megvilágításba kerül. Urbán Aladár egészen egyértelműen igenlő választ ad arra a kérdésre: „a Batthyány-kormány hadügyi politikája segítette-e az önvédelmi harcra felkészülést”. A korábbi polgári forradalmak katonai erőfeszítéseivel összevetve is kedvezően alakul ítélete: „A nagy történelmi összefüggések, az egyetemes történelem mértékével mérve sem lebecsülendők az első felelős magyar minisztérium hadszervezési eredményei” (355. l.). A nagy apparátussal készült monográfia arról is meggyőzhet minket, — s ez 1848 nyarának értelmezése szempontjából döntő —, hogy „az első felelős magyar minisztérium, amely nem mindennapi nehézségek közepette kezdte meg munkáját, a hadszervezésnek viszonylag rövid idő alatt olyan alapjait rakta le, amelyekre a súlyosbodó viszonyok között is lehetett építeni” (352. l.). S hogy ezen pontosabban mit ért, azt világosan jelzi, amikor — igen kiegyensúlyozott formában, minden túlzást kerülve, de szerintünk is nagyon helyesen — a nyári hadseregszervezési erőfeszítéseket összefüggésbe hozza a pákozdi győzelemmel (358–359. l.) s a politikailag és katonailag egyaránt jelentős sikerből a Batthyány-kormánynak is részt kér. 1848 ősze, a szeptemberi fordulat, s a szabadságharcnak a köztudatban kizárólag Kossuth nevével összekapcsolódó heroikus nyitánya nem képzelhető el a nyári erőfeszítés és személy szerint Batthyány Lajos munkája nélkül.

Urbán Aladár — őszinte örömünkre — Batthyánynak is igazságot szolgáltat. Eddig a tudományos közvélemény előtt sem volt ismert, hogy a nemzetőrség és a honvédség szervezésében Batthyány Lajosnak mennyire kulcsszerepe, mennyire kezdeményező szerepe volt. Urbán igen konkrét adatokkal bizonyítja, hogy tulajdonképpen mit is köszönhetünk a csöndben, föltűnés nélkül dolgozó Batthyánynak. A monográfiából kiderül, hogy a belső nyugtalanság, a polgárháborús veszély, s az egyre félelmetesebb külső fenyegetés heteiben és hónapjaiban Batthyány nagy jellemerőről, előrelátásról és — még közjogi kérdésekben is — meglepő rugalmasságról tett tanúbizonyságot. Béccsel ugyan sohasem akart szembekerülni, de a nemzetőrség szervezésével, majd a nemzetőrségben való család után a honvédtoborzás megindításával a Béccsel szembeni nagyobb cselekvési szabadságot, a nagyobb függetlenséget akarta biztosítani. S eközben nem ragaszkodott mereven még a közjogi formákhoz sem. (A honvédség, az ún. állandó, mobilis nemzetőrség szervezése pl. közjogilag egyáltalán nem volt tisztázott.) Batthyány anélkül, hogy összeütközést akart volna, mert és tudott rugalmas lenni. Mint ahogy 1848 őszén ügyvezető (kijelölt) miniszterelnökként: „A nagyra nőtt veszély láttán félretette korábbi aggályait . . . és elrendelte a toborzást az új honvédszászlóalj számára. Egyben nádori jóváhagyás nélkül kinevezte a tizenhat újonnan szervezendő honvédszászlóalj tisztikarát is. Intézkedett a dunántúli népfőlkélsőről” stb. (358. l.). Nem túlzás tehát azt mondanunk, hogy Batthyány „névéhez fűződik az 1848/49. évi szabadságharc első honvédszászlóaljainak megszervezése, valamint — legalább is jelentős részben — a pákozdi győzelem előkészítése” (358/359. l.).

Urbán Aladárnak a nemzetőrséggel és a honvédség szervezésével foglalkozó monográfiája természetesen elsősorban hadtörténeti munka, — a szónak abban a szélesebb értelmezésében, melyben a hadszervezeti kérdések mindig társadalmi és politikai összefüggéseikben kerülnek megvilágításra. A szerző, aki ennek a kérdéskörnek idetova két évtizede kutatója, részeredményeit több tanulmányban is közölte, összefoglaló munkájában — 1848 nyarára vonatkozóan — lényegében hiánytalanul oldja meg a vállalt feladatot, aminek a feltételeit — a fölvetett kérdés módszertani kezelésén túl — elsősorban azzal teremtette meg, hogy sokéves — az elérhető megyei levéltárakra is kiterjesztett — kutatómunkával igen gazdag levéltári anyagot hordott össze. Azt lehet mondani, hogy a monográfia elsődlegesen levéltári kutatásra alapozott, jóllehet a korabeli sajtó, memoár- s a kérdésre vonatkozó szakirodalom adatait és eredményeit is figyelembe veszi. (Nem egyszer korrigálva vagy vitatva történettudományunk egyes újabb megállapításait is.)

A mű — a címnek megfelelően — tulajdonképpen két nagy részre tagolódik. Az első négy fejezetben a nemzetiséggel foglalkozik, a fejezetek fölépítésében, egymásutánjában szerencsésen ötvözve az alapvetően kronológiai elrendezést az anyag tematikus csoportosításával (a nemzetiség alakulása; általánosság tétele, fegyverzete és kiképzése; tábori szolgálatra való átszervezése). Szervesen illeszkedik az elsőhöz a — két fejezetre osztott — második rész, amelyben a szerző a honvédség toborzását illetve táborba szállását mondja el. A munka függelékében nemzetőri létszámkimutatások, nemzetőri és honvédségi névsorok s a témával kapcsolatos fontosabb események kronológiai elrendezése található. A félíves mellékletben néhány a nemzetiség és honvédség toborzásával, szolgálattal stb. kapcsolatos okiratot illetve Szerelmy Miklósnak a nemzetiségi egyenruhákról készített könyvátának fényképmásától közli a szerző, amivel a maga témájára vonatkozólag szerencsésen egészíti ki a Rózsa — Spira-féle kiadványt.

A nemzetiség kialakulásával, a nemzetőri törvénnyel (1848: XXII. tc.) kapcsolatban a szerző foglalkozik a nemzetiség jellegével, céljával, összetételével, s ebben az összefüggésben a kvalifikáció kérdésével; a létszám és a fegyverrel való ellátottság alakulásával, a régi polgárorséggel való egybeolvasztás, az egységes nemzetiség létrehozásának nehézségeivel. (A polgárorségekkel az összetétel, a jelleg, a cél szempontjából való egybevetés érdekében érdemes lett volna talán a jelenleginél többet foglalkozni!) Ebben a részben nagyon előtérben áll a pesti és a budai nemzetiség alakulása és az ehhez kapcsolódó szervezeti, társadalmi és politikai kérdések elemzése. A szerző ugyanis itt tudja a legmeggyőzőbben bizonyítani azt az alapelvét, hogy a nemzetiség célja „a forradalomban megszerzett politikai hatalom biztosítása”, s egyféle katonai ellensúly képzése a Bécsnek engedelmessé állandó hadsereggel szemben (11. l.).

A nemzetiség vidéki szervezését tárgyalva Urbán Aladár — anélkül, hogy azt kimondaná, — szétfoszlalt bizonyos, a történeti köztudatban élő illúziókat. Nem kendőzi el azokat a — helyenként igen nagy — nehézségeket, amelyek a nemzetiség s később a honvédség toborzásakor is mutatkoztak. A jobbágyság átállása Habsburg oldalról a reformnemesség oldalára korántsem olyan gyors és egyértelmű mint ahogyan azt eddig ábrázoltuk. „A nép nincs oly rokonszenven a pesti mozgalmak iránt, mint azt némelyek hiszik” — idézi a szerző az egyik jelentést, s következtetését is el kell fogadnunk: „a vidéket nem lehet a baloldal által irányított főváros magatartása alapján megítélni” (30. l.).

Az idegenkedésnek, sőt ellenszegülésnek — mely a magyarlakta területeken sem ritka — nagyon plauzibilis történeti magyarázatát adja a szerző a politikai körülmények és a tudati előzmények, a megcsontosodott előítéletek elemzésével. A paraszti bizalmatlanság mögött még mindig ott munkál a jobbágy — nemes ellentét, „a jó császár” illúzió, az újtól való óstönös félelem, amely a nemzetiségben nem a szabadság zálogát, hanem az úrbér helyéért adó, a katonai kötelezettség egy fajtáját látja, stb. A nemzetiségi vidékeken még erősebb a magyar kormánnyal szembeni bizalmatlanság. A nemzetiség megszervezése ilyen vidékeken egyenesen a forradalomra leselkedő veszélyeket növelné.

A monográfia sok újonnan föltárt adattal teszi teljessé a nemzetiség szervezésére, irányítására, felfegyverzésére és kiképzésére vonatkozó ismereteinket. A szerző igyekszik teljes korrektséggel válaszolni olyan kérdésekre, mint a létszámviszonyok, az arányok, a társadalmi összetétel alakulása, a fegyverzet minősége, mennyisége, eredete; a felfegyverzettség mértéke stb.

Urbán a nemzetiség létszámát április végén — országosan — 55–60 ezerre becsüli, s a megyei listákon alapuló számításai szerint július elejére ez a szám 350–380 ezerre növekszik (35, 69. l.). Hozzáteszi azonban, hogy „a részleges adatok mögött sok helyen nem találhatunk tényleges nemzetiséget” (69. l.). A fegyverrel való ellátottság pedig még inkább jelzi a szervezet gyengeségét, hiszen szeptemberre mindössze 40 ezer löfegyverrel és kb. 120–150 ezer szürő fegyverrel számol (104. l.).

A nemzetiség szolgálatára vonatkozó részekben a szerző jól érzékelteti azokat az ellentmondásokat, melyek végül is a nemzetiség átszervezéséhez illetve a honvédség föllállításához vezettek. A „közrend és helbátorság” biztosításán, kisebb mozgalmak pl. az ápr. 19-i pesti nyugalanság elfojtásán, s bizonyos helyőrségi szolgálat ellátásán túl egyre inkább a nemzetiség katonai szolgálata s ezzel a nemzetiség „hadi lábra állítása” vált szükségessé. A szerző a déli őrvonal felállításával kapcsolatban levéltári dokumentációval rekonstruálja 9 vármegye mintegy 22 ezer nemzetőrének augusztusi táborba szállását s a nehézségeket, amelyek végül is azzal a tanulsággal jártak, hogy nem 2–3 hétre, hanem 2–3 évre szolgálatot vállaló önkénteseket kell jól fölfegyverezve szembeállítani az ellenséggel. A nemzetiség alapvető gyengéi jórészt már korábban napfényre kerültek, s ezért nem véletlen, hogy a honvédség szervezése már májusban megkezdődött.

A honvédséggel foglalkozó két fejezet a monográfia kisebb részét teszi ki, temati-

kialakul azonban nagyon gazdag. A szerző tudatosan nem foglalkozik ugyan hadműveleti kérdésekkel, de a hadszervezeti vonatkozások is számtalan problémát vetnek fel, így a cél, a szervezés jogcíme, a szervezeti séma, az összetétel, a felszerelés, a kiképzés, a hadszíntérre helyezés stb. kérdését. A monográfiából kitűnik, hogy a francia példához túlságosan ragaszkodó baloldal csak egy idő után ismerte föl, hogy formailag a nemzetőrség keretei közt egy új — a külföldön levő magyar ezredek pótlására, az állandó hadsereg nem magyar egységeivel szembeni ellensúlyozásra alkalmas — haderő született. Érdekes a honvéd (235. l.), illetve a „vörös sipkások” elnevezés eredetéről szóló rész (303. l.), a tudomány szempontjából azonban azok a különösen jelentős eredményei, melyek a társadalmi bázis, a belső összetétel arányainak a forrásokra támaszkodó konkrét vizsgálatából származnak. Urbán Aladár a nemzetőrséggel kapcsolatosan is vizsgálta ezt a kérdést, s igen szemléletesen tudja bemutatni, hogy már a nemzetőrség történetében milyen szoros összefüggés mutatkozott az önkéntesség és a vagyoni cenzus gyökeres korrekciója között. A monográfiában — végső következtetésekre is módot nyújtó részadatok alapján — megtaláljuk a szerzőnek a parasztok (a különböző paraszti rétegek), iparosok (mesterek és legények), az értelmiségiek és földbirtokokosok arányára vonatkozó fejtegetéseit (V. fej. 7.). Igen szemléletes a toborzás leírása és tanulságos, ahogyan annak sikerét — egyéb tényezők figyelembe vétele mellett — „elsősorban a tájék társadalmi-gazdasági feltételeiben: a mezőgazdasági népesség belső arányaiban (zsellérek és majorságiak számában) és a munkapiac feltételeiben (a foglalkoztatásban)” keresi (262. l.).

Urbán Aladár hézagpótló monográfiájának olvasása, a megkezdett gondolatsorok és problémafölvetések az olvasóban néhány további igényt vetnek fel. Először is természetes az a kívánság, hogy 1848 szeptemberével folytatódjék a megkezdett munka. Hasznos lenne a csak nagyon futólag érintett külföldi párhuzamok (USA, Franciaország, porosz Landwehr) kidolgozása. Ennél is nagyobb szükség lenne a hadszervezeti kérdések még biztosabb megítélése szempontjából az osztrák hadszervezet, a Generalkommandók magyarországi működésének elemzésére, s végül de nem utolsó sorban a közjogi kérdések tisztázására.

Ismeretetésünk végén annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy ez a monográfia, amely a témával kapcsolatos alapkérdéseket, fogalmakat olyan egyértelműen tisztázza, amely tudományos módszerrel is példát mutatott, ösztönzést ad a helytörténeti kutatóknak, akik munkájukkal ezt az imponáló biztonsággal megrajzolt általános képet részleteleményeikkel kiegészíthetik.

UNGER MÁTYÁS

OROSZ INTERNACIONALISTÁK A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁGÉRT

(Dokumentumgyűjtemény)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 400 oldal, 50 fotómásolat, 6 térképmelléklet*)

A dokumentumgyűjtemény az internacionalista mozgalom tanulmányozása szempontjából különösen értékes kiadvány. Az első imperialista világháború kitérésével a második Internacionálé pártjai elárulták az internacionalizmust. Az egyetlen párt, mely tovább is az internacionalizmus elvét hirdette, a V. I. Lenin vezette bolsevik párt volt. A háború kezdetétől harcolt ez a párt a nemzetközi proletariátus céljaiért, figyelembe véve a harc új körülményeit. Az OSzDMP külföldi szekcióinak berni konferenciáján a háború és a béke kérdésében elfogadott határozatok ismertetésétől kezdve a felsorakoztatott dokumentumokban végigkísérhetjük a bolsevik párt növekvő befolyását az orosz hadifoglyokra, az internacionalizmus gondolatának kibontakozását a háború adta körülménye között az elvi alapok lerakásától a nagy tömegek meghódításán keresztül a hatalom megragadásáig és szocialista köztársaságok megteremtéséig. A Szovjet Szocialista Köztársaságok születése az internacionalizmus nagy diadala volt. Ennek az internacionalizmus-

* A kötet összeállításában részt vettek: Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, az SzKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Levéltári Főigazgatóság. Szerkesztőség a szovjet fél részéről: Az SzKP KB mellett működő Marxizmus-Leninizmus Intézet igazgatóhelyettese A. A. Szolovjev, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Levéltári Főigazgatóság igazgatóhelyettese L. I. Jakovlev; a magyar fél részéről: Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese Zsilák András, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka Liptai Ervin. Összeállították Ljudmilla Csizsova, Józsa Antal.

nak jegyében keletkezett a Magyar Tanácsköztársaság is és a Tanácsköztársaságot védő orosz hadifoglyokat az internacionalista eszmék vezérelték.

Az internacionalista mozgalomnak az a sajátossága, hogy különböző országok munkásmozgalmi problémáival kell egyszerre szembenéznie. Ebben a kötetben is egyszerre vonul el szemünk elé az oroszországi és a magyarországi munkásmozgalom. Az események Magyarországon játszódnak, de állandóan, lépésről lépésre nyomon követjük az oroszországi forradalmi harcokat. Egyetértek a szerzőkkel, amikor négy fejezetre bontják az egész anyagot szem előtt tartva e korszak forradalmi eseményeinek szükséges periodizációját. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom új korszakot nyitott. De ebben az időben Magyarországon még a polgári demokratikus forradalom nem következett be. Érthető, hogy az első fejezet az első periódusnak megfelelően 1914-től 1917-ig, a szocialista forradalom győzelméig tart. A második fejezet 1917 novembertől 1918 decemberig foglalja össze a dokumentumokat. Én 1919 márciusáig vinném végig az anyagot. Ez célszerűbbnek látszik. El lehetne kerülni azt az ugrást, ami most a második és harmadik fejezet között van. A második fejezet 1918 decemberrel végződik, a harmadik 1919 márciussal kezdődik. Egyszerűbbnek találnám, ha a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmétől a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásáig lenne összefoglalva a második fejezet dokumentumanyaga. Jobban kidomborodnék az októberi szocialista forradalom hatása, a magyar munkásság harca a magyarországi polgári demokratikus forradalom győzelmén túl a szocialista forradalom győzelméért Magyarországon. Inkább érthetővé válnék, hogy a polgári demokratikus forradalom győzelme a magyarországi proletariátus számára egy állomás volt a hatalom megragadásához vezető úton. Jobban kifejezésre jutna az a tény, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a Nagy Október hatására jött létre, annak része. Akkor jobban lehetne érzékeltetni az oroszországi és magyarországi proletariátus közös harcát 1919 márciustól 1919 július végéig, a Tanácsköztársaság idején, ami a harmadik fejezet témája. A negyedik fejezet, a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának szovjet-oroszországi és szovjet-ukrajnai visszhangja, a második fejezetben bekövetkezett változtatás következtében szintén egységesebben állna össze, érthetőbbé válnék a magyar tanács-hatalom megegyítése érdekében hozott határozatok és intézkedések indítéka.

Itt szeretném megemlíteni, hogy a harmadik fejezet anyagában található V. A. Uraszov rendkívül érdekes visszaemlékezése, amely a második fejezetbe tartozik. A magyarországi polgári demokratikus forradalomról és a KMP megalakításáról szól.

De lássuk az anyagot részletesebben.

Az első fejezet „Az OSzDMP Külföldi Szervezetei Bizottságának agitációs és propagandatevékonysége, a cári hadsereg osztrák-magyar fogságba esett katonái között kibontakozó forradalmi erjedés és mozgalom az oroszországi szocialista forradalomig (1914 – 1917)”.

Az első dokumentum, az OSzDMP külföldi szekcióinak berni konferenciáján elfogadott határozatok. 1915 február végén, március elején a bolsevik párt oroszországi pártkonferencia jelentőségű konferenciája megállapította a háború jellegét, mely egyértelműen imperialista háború. Csak a proletariátus nemzetközi harca a burzsoázia ellen törhet utat a jobb jövő felé. A határozat kimondta, hogy az egyetlen helyes proletár jelző az imperialista háború átváltoztatása polgárháborúvá. Ennek érdekében az első lépések: a hadihitelek feltétlen megtagadása és kilépés a burzsoá kormányokból, szakítás a „nemzeti béke” politikájával és illegális szervezet létesítése, a katonabarátkozások elősegítése, a proletariátus forradalmi megmozdulásainak támogatása. A II. Internacionálé csődje után arra kell törekedni, hogy az Internacionálé sovinizmusellenes elemei közelebb kerüljenek egymáshoz. Következétesen végigvezetve álláspontját, a konferencia úgy döntött, hogy „Oroszország veresége minden körülmények között a kisebb rosszat jelentené” (47. o.). Az OSzDMP külföldi szervezeteinek feladatai az oroszországi munkásmozgalommal kapcsolatos teendők mellett a hadifoglyok közötti munka és a külföldi szocialista pártokhoz tartozó elvtársak tájékoztatása az orosz munkások hangulatáról, az OSzDMP-n belüli helyzetről, „ennek érdekében a szekció tagjai lépjenek be a helyi szocialista kollektívába” (49. o.).

Ez a bolsevik állásfoglalás indította el a háború kezdetén az internacionalista mozgalmat.

A negyedik dokumentum N. K. Krupszkaja levele a külföldi szekciókhoz az internacionalista klubok létrehozásával kapcsolatos feladataikról. Az OSzDMP Külföldi Szervezetei Bizottságát a berni konferencián újjáválasztották, tagjai között volt N. K. Krupszkaja is. Ez a bizottság segítette az oroszországi forradalmi mozgalmat és irányította az Oroszország határain kívül működő bolsevik csoportokat. Az 1915 szeptemberben írt levél célszerűnek ítélte az ideológiai összeforrottság megteremtése céljából gyakrabban összehívni a szekciók üléseit. Elméleti kérdések megvitatására szimpatizáns közönséget

is ajánlatos meghívni. Az internacionalista elemek tömörítésére kívánatos internacionalista klubok létrehozása. N. K. Krupszkaja felhívta a figyelmet arra, hogy Európa és Amerika kikötővárosaiban és nagyipari centrumaiban sok Oroszországból való munkás van, akik között propagandát kell folytatni. Azok az elvtársak, akik beszélnek annak az országnak a nyelvén, ahol élnek, folytassanak propagandát a helyi szocialisták között. Az internacionalista klubok célja, hogy az oroszországi szociáldemokrácia külföldön élő különböző frakciókhoz tartozó internacionalistáit közelebb hozza egymáshoz, hogy elősegítse a nemzetközi internacionalisták egyesítését a zimmerwaldi konferencia szellemében, pontosabban a konferencia baloldali kisebbsége által támogatott manifesztum és határozat alapján.

Az oroszországi hadifoglyok helyzetéről a magyarországi táborkban, az ott uralkodó viszonyokról sajnos kevés anyagot nyújt a gyűjtemény. Az OSzDMP Külföldi Szervezetei Bizottsága mellett Bernben alakult Hadifoglyok Intellektuális Segélybizottsága jelentéséből 1917 februárban megtudjuk, hogy a foglyok anyagi helyzete siralmas volt. A bizottsághoz a könyveket kérő levelek mellett állandóan érkeztek a kenyeret, dohányt, kétszernyűt kérő levelek (80. o.). Svájcban az internált franciák leírták az oroszok szörnyű nyomorát. A franciák kaptak küldeményeket, de az oroszok nem. Semmijük sem volt. Nagyon éheztek. Mindenféle munkát elvégeztek a többi fogoly számára, hasznos tárgyakat készítettek eladásra, de a pénznél többre becsülték a kenyeret. „Minden táborkban kétfajta ember létezik: oroszok és az összes többiek . . . Az orosz paraszt hadifoglyok jólelkűek, de valahogy megfélemlítettek” (uo.). Az oroszországi hadifoglyok helyzetének megértéséhez tudni kell azt is, hogy féltek a hazatéréstől. 1916. december 26-án Vaszilij Kletkin orosz hadifogoly a következőket írta Magyarországról a péntevári B. D. Hrusztaljovnak: „. . . Vaszja, én a hadifogságunkról vallott felfogásról érdeklődöm; légy olyan jó, és felelj nekem. Hadifogoly társaink közül sokan azt mondják, hogy a fogságból való visszatérésünk után agyonlőnek minket. Nem jobb lenne akkor Ausztriában maradni . . . ?” (86. o.).

Az oroszországi hadifoglyok politikai hangulatára vonatkozóan a kötetben bőséges anyag áll rendelkezésre. Csak néhány példa: 1916. május 15-én a ferencvárosi 1. sz. gázgyár vezetője jelentette a Budapesti Székesfőváros Gázművei igazgatóságának, hogy a gyárban dolgozó orosz foglyok viselkedése túrhetetlen. „Tegnap is már 1/4 9 volt, mire végre a munkához oda lehetett őket hozni. A munkájuk azonban már nem nevezhető hanyag munkának, hanem egyáltalán csak naplopásnak” (59. o.). Vízivás, cigarettázás ürügyén és ürügy nélkül hagyták el a munkahelyüket és feleseltek előjáróikkal. 1916. június 21-én az osztrák-magyar hadügyminiszter bizalmas parancsot adott az aratás alkalmával kirohantató hadifoglyoszátrajkok elfojtásának módjáról és eszközzeiről. 1916. június végén a budapesti gázműveknél zendülésben való részvételért statáriális bíróság elé állítottak és kivégeztek több orosz hadifoglyot, mások súlyos börtönbüntetést kaptak.

N. K. Krupszkaja a következőket írta A. M. Kollontajnak: „Németország beengedi a foglyok számára a mi irodalmunkat, általában megengedi nekik, hogy könyvtárat, előadásokat stb. szervezzenek. Küldünk, amit tudunk” (74. o.). Ausztria-Magyarországon hasonló volt a helyzet. Nagyszámú levél tanúskodik arról, hogy az oroszországi hadifoglyok a Hadifoglyok Intellektuális Segélybizottságától politikai irodalmat kértek és kaptak. Tudniillik, az OSzDMP Külföldi Szervezeteinek Bizottsága mellett G. L. Sklovszkij, ezen bizottság egyik tagjának vezetése alatt a foglyok közötti agitáció és propagandamunka, valamint a nekik nyújtandó anyagi segítség céljából Bernben létrehozták a Hadifoglyok Intellektuális Segélybizottságát (68. o. jegyzet). A bolsevikok politikai felvilágosító munkája a hadifoglyok között komoly eredményeket hozott. Erről tanúskodik sok levél, beszámoló és jelentés. N. K. Krupszkaja 1916-ban készült feljegyzésében a Németországban és Ausztria-Magyarországon levő hadifoglyok között végzett munkáról többek között megemlítette, hogy a dunaszerdahelyi táborban 280 kötetből álló könyvtár volt, 3 hónapja folytak előadások, kezdetben 20–30 ember járt, a feljegyzés elkészítésének idején már 500; 28 tagú kör működött. „A katonákat ijesztgetik” — írta N. K. Krupszkaja és megjegyezte — „Ivanov (öntudatos szociáldemokrata)” (67. o.). Egy másik levélből kitérünk, hogy ez a V. T. Ivanov volt a könyvtáros.

A hadifoglyok és a lakosság jó kapcsolatáról értesülünk az orosz cenzúracsoport jelentéséből. A hadifoglyok arra kérték oroszországi hozzátartozóikat, bánjanak ott is jól az osztrák hadifoglyokkal (126. o.). A jó kapcsolat politikai véleményesére is kiterjedt. A szociáldemokrata hadifoglyok a helyi lakosság között is agitáltak. A Nógrád megyei táborból G. Gosztyev orosz hadifogly magyar nyelvű proklamációkat kért a berni Hadifoglyok Intellektuális Segélybizottságától (106. o.).

1917 március közepén V. I. Lenin felhívással fordult a hadifoglyokhoz. Megmagyarázta nekik az oroszországi februári polgári demokratikus forradalom lényegét, a

kettőshatalom kialakulását, majd a hadifoglyok feladatairól szolt. Volt már példa a történelemben arra, hogy a fogságból hazatért katonák a nép ellen fogtak fegyvert. Viszont a Japánból visszatért foglyok lettek 1905-ben a forradalom legjobb harcosai. V. I. Lenin felszólította a hadifoglyokat, hogy a Szovjet oldalára álljanak, ennek érdekében agitálnak a táborban és majd otthon (89–92. o.).

A hadifoglyok forradalmi hangulatát tükrözi a közös Hadügyminisztérium 10. osztályának jelentése (105. o.) és a különböző cenzori jelentések, levelek stb. Rendkívül érdekes I. Z. Sztankin régi bolsevik visszaemlékezése Ausztria-Magyarországon 1915-től 1918-ig az orosz hadifoglyok között végzett bolsevik politikai munkáról (149–151. o.).

A második fejezet „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása az oroszországi hadifoglyokra, az OK(b)P Bécsi és Budapesti Csoportjának felvilágosító és szervező tevékenysége, az orosz hadifoglyok részvétele a magyarországi politikai harcokban, szerepük az ősrizórsás forradalomban (1917 november – 1918 december).” Kár, hogy ez a fejezet aránylag kevés dokumentumot tartalmaz. Az előző fejezethez képest elég rövid. Ha abból indulnánk ki, hogy a szocialista forradalom hatása az oroszországi hadifoglyokra csak ebben a fejezetben és kizárólag abban a három dokumentumban jut kifejezésre, melyek szó szerint ezzel a kérdéssel foglalkoznak, akkor ez szinte elfogadhatatlannul csekély anyag lenne. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatását az oroszországi hadifoglyokra is és az egész magyar társadalomra, melyen belül az itt felsorakoztatott tények lejártszódtak, nem kizárólag a közvetlen, azonnali reagálás, hanem sokkal szélesebb méretekben, lassabban de mélyrehatóbban a forradalom kibontakozása mutatja, a forradalom kifejlődése szocialista forradalommmá, a Tanácsköztársaság kikiáltása. Ebből a szemszögéből nézve a második fejezet dokumentumai a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első közvetlen kihatásait tükrözik.

A cenzúracsoport jelentéséből megtudjuk, hogy a foglyok „nagy szimpátiával fogadták azt a hírt, hogy a Kerenszkij-kormány megbukott, és hogy a kormányzást a leninisták vették át” (161. o.). „A foglyok — hangzik a jelentés — büszkéek hazájukra, amely átvágta a gordiusi csomót, és most becsületes békét hoz a világnak” (168. o.). Az októberi szocialista forradalmat üdvözlő nagy budapesti munkástüntetésen, melyen Bokányi Dezső beszélt, orosz hadifoglyok is voltak. A Petrográdon megjelent „Nemzetközi Szocialista” beszámolt arról, hogy a gyűlésen egy orosz hadifogoly is felszólt és beszédét nagy tetszéssel fogadták.

A szocialista forradalom győzelmének híre egybeolvadt a békekötés híreivel. A hadifoglyok lelkes hívei voltak a békének. A cenzor véleménye szerint „az a csekély számú ellenző, kizárólag tiszték, akik valamilyen formában a béke ellen foglalnak állást, ezt csak az időpont miatt tesszék. Véleményük szerint . . . egy elsiertt béke Oroszország számára súlyos következményekkel járhatna. Nyugtalanítja őket a különbéke lehetősége . . .” (169. o.). A dokumentumokból kitűnik, hogy a hadifoglytáborokban béketüntetések akartak szervezni, melyeket a budapesti cs. és kir. katonai parancsnokság betiltott. Hogy a betiltás előtt vagy az ellenére történt-e ilyen jellegű megmozdulás, arról nem kapunk értesülést. Feltehető azonban, hogy az intézkedést kiváltó kérdést akkor vetették fel, amikor az orosz hadifoglyok kéréseit a zászlós felvonulásokra nézve, egyes helyeken a békekötés feletti öröm megnyilvánulásai már megelőzték.

A hadifoglyokkal való bánásmód komoly gondokat okozott az osztrák-magyar hatóságoknak. Egyrészt az ellenség fogvatartott katonáiról volt szó, akik ráadásul még forradalmi hajlandóságot is mutattak, másrészt félték attól, hogy a rossz bánásmód megtorló intézkedéseket von maga után az Oroszországban levő osztrák-magyar hadifoglyokkal szemben. A Hadsereg-főparancsnokság utasításában olvashatjuk erre vonatkozóan: „Ha nyilvánosságra kerül, hogy a hadifoglyokkal rosszul bántanak, az általában megtorló intézkedésekhez vezet az ellenség országában, a jelenlegi helyzetben Oroszországban pedig hadifoglyaink ottani üldözésére adhat alkalmat . . .” (156. o.). A közös Hadügyminisztérium körlevelet adott ki a hadifoglyokat alkalmazó vagy azok ügyeivel foglalkozó szervekhez, hogy akadályozzanak meg minden szabálytalanságot, visszaélést az orosz hadifoglyokkal szemben, nehogy az ilyen esetek megtorlást váltsanak ki az Oroszországban levő osztrák-magyar foglyokkal szemben (157. o.).

A helyzetet bonyolította az a körülmény, hogy a hadifoglyok több esetben megtagadták a munkát, hivatkozva a békére és arra, hogy Oroszországban az osztrák-magyar hadifoglyok már szabad emberek (167. o.).

A közös osztrák-magyar Hadügyminisztérium megkísérelte az engedetlenséget felszámolni. Bizalmas körtáviratban közölte, hogy felhatalmazott minden katonai parancsnokságot a következők közzétételére: „Tekintettel arra, hogy egyre több szökési eset és engedetlenség fordul elő az orosz hadifoglyok között, ki kell hirdetni minden hadifoglytáborban, minden munkahelyen és minden egyéb helyen, ahol orosz hadifoglyok

tartózkodnak, hogy azt a hadifoglyot, aki mostantól számítva a szabályos fogolycsere lebonyolításáig megszököik, megtagadja a munkát vagy engedetlenkedik, katonai hadifogly munkacsapatba sorozzák be, és büntetésből csak az egész csere lezárulásakor bocsátják haza" (180. o.). A Hadügyminisztérium ajánlatosnak tartotta egy orosz nyelvet tudó hivatalos személy kiküldetését az illető munkahelyre, aki a munkát megtagadó hadifoglyoknak tudomására hozza, hogy a hadifogolycsere hosszú időt vesz igénybe, tekintettel az oroszországi helyzetre (184. o.). Az intézkedés hatásának lemérésénél figyelembe kell venni, hogy az oroszországi forradalom erősen befolyásolta a társadalmi életet. A hazai lakosság sok esetben bízta és rábeszélte az orosz hadifoglyokat a szökésre, a szökések mind gyakoribbá váltak.

A dokumentumok egy része foglalkozik az orosz hadifoglyok kapcsolataival a magyar lakossággal és az osztrák-magyar volt hadifoglyokkal. Az osztrák-magyar Hadügyminisztérium meg szeretne volna akadályozni az orosz hadifoglyok és az Oroszországból hazatérő volt osztrák-magyar foglyok érintkezését és tapasztalatszerését. Az oroszországi hadifoglyok fontos információt kaptak a magyar volt hadifoglyoktól az oroszországi eseményekről, az ottani munkaviszonyokról. Az ilyen beszélgetések gyakran azzal fejeződtek be, hogy az oroszországi hadifoglyokat felszólították, szüntessék be a munkát, szökjének hazájukba (185. o.). A magyar hatóságok minden eszközzel igyekeztek megakadályozni ezeket a szökéseket és szigorúan büntették a szökésre való csábítást is. A hadifogolycsere biztosításán túl a hadviselés érdekeire is hivatkoztak, valamint a gazdasági motívumokra (188. o.).

Érdekes adatokat tartalmaz egy a Belügyminisztériumhoz intézett átirat. Volt magyar hadifoglyok, akiknek sikerült Oroszországból hazajutni, orosz egyenruhában dolgoztak és orosz hadifoglyoknak tüntették fel magukat, hogy kibújjanak a katonai szolgálat alól (188. o.).

Az oroszországi hadifoglyok szerepéről az őszirózsás forradalomban mindössze két tudósítást találunk ebben a fejezetben és Móricz Zsigmond „Forradalom” című írását a budapesti lakosság és az orosz hadifoglyok viszonyáról a polgári demokratikus forradalom napjaiban. A Pesti Hírlap közölte, hogy a Budapesten levő orosz és ukrán hadifoglyok a Nemzeti Tanácshoz intézett kiáltványukban örömmüket fejezték ki a budapesti nép és katonaság megmozdulásával kapcsolatban és készségüket a mozgalomhoz való csatlakozásra. A hadifoglyok kérték, hogy a katonai parancsnokság helyett a felettük való rendelkezést vegye át a Nemzeti Tanács. A Pesti Hírlap idézte a kiáltvány egy részét, majd hírl adta, hogy október 31-én délután az oroszországi hadifoglyok összegyűltek a Radikális Párt helyisége előtt, ahol magyar- és orosznyelvű beszéd meghallgatása után ideiglenes bizottságot választottak ügyeik intézésére (190–191. o.).

A Népszava tudósított az oroszországi hadifoglyok november 1-én a Radikális Párt kezdeményezésére az Oktogon téren tartott gyűléséről. 12 órakor mintegy ezer fogoly gyűlt össze. A Radikális Párt képviselője közölte a foglyokkal, hogy a Magyarországon levő orosz foglyok bizottságot alakítanak, amelynek feladata biztosítani, hogy ezentúl a hadifoglyok is mint szabad, független polgárok élhessenek a magyar nép között. A szónokok biztosították a gyülekezetet, hogy a Nemzeti Tanács gondoskodni fog a foglyok mielőbbi hazaszállításáról, egyelőre pedig a munka nélkül levő orosz foglyok élelmezéséről és lakásszükségleteik kielégítéséről. Felszólították azokat, akiknek erre szükségük van, hogy menjenek az Óriás utcai orosz táborba meleg ebédért (191. o.).

Két dokumentumra külön fel kell hívni a figyelmet. Az egyik a Bécsi Cenzúrahivatalnak a közös Hadügyminisztérium miniszteri bizottságához intézett jelentése a Bécsi Bolsevik Csoport megalakulásáról és állásfoglalását jellemző levelének elkobzásáról. Az Ausztriában tartózkodó orosz emigránsok 1917. december 12-én megalakították a Bécsi Bolsevik Csoportot. A csoport az orosz bolsevik párt egy szervének tekintette magát és december 29-én elküldte Stockholmba, nyilván továbbítás céljából, az oroszországi bolsevik párt Központi Bizottságához intézett levelét, melyet a bécsi cenzúrahivatal elkobzott (176. o.). 1918 novemberében alakult meg az Osztrák Kommunista Párt; szervezésében részt vettek az orosz kommunista csoport tagjai. A csoport két tagját, F. Filippovícot és L. B. Szunyicát letartóztatták és kiutasították Ausztriából. November 14-én Budapestre érkeztek és az orosz bolsevik hadifoglyokkal együtt a Kommunista Magyarországi Pártja mellett Budapesten orosz kommunista (bolsevik) csoportot alakítottak. F. V. Filippovíci levele az OK(b)P Központi Bizottságához a csoport munkájáról — a másik említett dokumentum.

A budapesti orosz kommunista csoport a következő feladatokat tűzte maga elé: „1. az orosz hadifoglyok körében végzendő agitáció; 2. a helyi sajtó tájékoztatása a szovjet-oroszországi helyzetről és viszont, az orosz szovjet sajtó tájékoztatása az itteni politikai helyzetről és 3. a Magyar Kommunista Pártban folytatott munka, azaz ameny-

nyiben csoportunk ereje engedi, segíteni a Magyar Kommunista (bolsevik) Munkáspárt szervezését” (194—195. o.).

F. V. Filippović kifejtette a levélben, hogy a csoport politikai irodalmat terjesztett a foglyok között, röpiratokat nyomtatott és terjesztett az állomásokon és a foglyok más összpontosítási helyén, agitátorokat küldött ki, hogy tájékoztassák a hadifoglyokat a Szovjet Köztársaság helyzetéről.

A csoport néhány tagja korábban (Bécsben) több fontos cikket fordított le az Izvesztija Szovjeta rabocsih gyeputatov című újságból, agitációs jegyzeteket állított össze a Szovjet Köztársaság helyzetéről és elhelyezte ezeket német, cseh és jugoszláv lapokban. A budapesti csoport keveset tett ebben az irányban, mert nem kapta meg rendszeresen Moszkvából az újságokat és az irodalmat. A csoport szükségesnek tartotta, hogy az Oroszországi Távirati Iroda mellett működő agitációs osztály küldjön Budapestre képviselőt. A csoport szoros kapcsolatot tartott fenn a Kommunisták Magyarországi Pártjával.

Tájékoztatásul a magyarországi helyzetről, F. V. Filippović ismertette a magyar kommunisták sikereit. (A levél 1918. december 18-án kelt.) A magyar kommunisták a gyárakban és üzemekben előadásokat tartottak, hetenként háromszor kiadták a Vörös Újság-ot, röplapokat és agitációs brosrúákat nyomtattak és terjesztettek a gyárakban és üzemekben; nagy eredményeket értek el a szakszervezetekben.

A csoport kapcsolatot tartott fenn a délszláv kommunistákkal.

A harmadik fejezet „Az orosz és ukrán internacionalisták a magyar tanács hatalom fenmaradásáért vívott harcokban. (1919 március — 1919 július).” A dokumentumok jelentős része az OK(b)P Budapesti Csoportjának tevékenységét ismerteti. Április 6-tól megjelent hetenként kétszer a csoport lapja, a Pravda. Az újság Magyarország vidéki városaiban is kapható volt. A lap első számának szerkesztéségi cikkében a többiek között ezt olvashatjuk: „A magyar munkásnép . . . kívánja magának a szabadságot, és nekünk, orosz munkásoknak és parasztnak is lehetőséget adott arra, hogy megvitassuk közös ügyeinket, és saját újságot adjunk ki” (217. o.). Elsősorban a Budapesten lakó oroszok olvasták a Pravda-t, de vásárolták a hadifogságból hazatért magyarok is. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Budapesti Csoportja brosrúákat jelentetett meg orosz nyelven, szervezte az orosz hadifoglyokat, propagandát, agitációt folytatott köztük. Március 30-án például összehívta a Budapesten élő orosz munkások és parasztnok gyűlését a Gólyavárba. Dr. J. Bermann, a magyarországi szovjet misszió vezetője, a gyűlés elnöke, felolvasta az oroszországi szovjet kormány rádiósürgönyét, melyben felszólította az oroszországi hadifoglyokat, lépjenek be a magyar Vörös Hadseregbe.

A gyűlés résztvevői együtt indultak a Vörös Hadsereg orosz toborzóirodájába. Május elsején a csoport tagjai szervezték a felvonulás orosz résztvevőit, a Városligetben sikeresen szólaltak fel Filippov, Jusztusz, Belocerkovszkij és Lucenko. A Pravda hasábjain és szóbeli agitációval mozgósította az OK(b)P Budapesti Csoportja az oroszországi hadifoglyokat a Vörös Hadseregbe.

Fentiekből kiderül, hogy a Budapesti Bolsevik Csoport az OK(b)P szervezete volt, tagjai az OK(b)P tagjai voltak. Külföldi szervezetek működése nem volt újdonság az OK(b)P-ben. Gondoljunk csak az OSzDMP külföldi szekcióira. Ezt a bevált régi szervezeti formát követték a Budapesti Bolsevik Csoport szervezői, amikor új körülmények között és más elnevezéssel elindították az OK(b)P Budapesti Csoportjának működését. A csoport tagjainak egy része jól ismerte az OSzDMP külföldi szekcióinak munkáját és jól hasznosította ezt a csoport tevékenységében.

A 143. sz. dokumentum viszont (249—250. o.) a Magyarországi Internacionalista Szocialista Föderáció szekcióinak közös levele a Magyarországi Szocialista Párt Titkárságához a Föderáció és a szekciók feladatairól. A szekciók, illetőleg frakciók között szerepel az orosz és az ukrán. A Magyarországi Internacionalista Szocialista Föderáció levélben ezt olvashatjuk: „Mi a Magyarországi Szocialista Párt tagjainak tekintjük magunkat, és feladatunkat abban látjuk, hogy a párthatározatokat végrehajtsuk a nem magyar anyanyelvű elvtársak között. Ezt a munkát főképpen a Magyarországi Tanácsköztársaság határain túl fekvő területeken akarjuk folytatni” (249. o.). Az Ukrán Frakció nevében Grünberg írta alá a levelet. Sajnos más dokumentumokban Grünberg neve nem szerepel, így csak azt tudjuk róla, hogy a Magyarországi Internacionalista Szocialista Föderáció Ukrán Frakciójának egyik vezetője volt. Az Orosz Frakció képviselőjének aláírása olvashatatlán.

Lehetséges, hogy ez az Orosz Frakció nem azonos a Budapesti Bolsevik Csoporttal? A kötet 209. oldalán találjuk a Szocialista — Kommunista Munkások Magyarországi Pártja nemzetközi csoportjainak felhívását. A többi nyelv között a felhívás szövegében az orosz és az ukrán is szerepel. Az orosz kommunista csoport összejeveteleit a Marx —

Lenin házban tartotta, Rózsa u. 61., ahol a Nemzetközi Szövetség működött és ahol az orosz csoport más kommunista csoportokkal találkozott (229. o.). Valószínű, hogy itt egyazon orosz internacionalista csoportról van szó.

A Föderáció levele június 10-én kelt. Ne felejtjük el a második fejezetben közölt levelet arról, hogy a KMP mellett Budapesten megalakult az orosz kommunista (bolszevik) csoport (194—195. o.). De tegyük fel, hogy az orosz kommunista csoportnak a Magyarországi Szocialista Párthoz való tartozását június 10-től kell számítani, akkor ez a Tanácsköztársaság fennállásának végéig másfél hónap és néhány nap. Ez rövid idő, de mégis figyelembe kell venni, hogy ekkor két párthoz tartoztak a csoport tagjai. Ez a Komintern megalakulása után volt, tehát két testvérpártról van szó. A kommunista pártok akkor is tiszteletben tartották, ma is tiszteletben tartják a Szervezeti Szabályzatban szereplő V. I. Lenin által megfogalmazott pontot, mely meghatározta, ki lehet a párt tagja. Egy párttag nem tartozhat egyszerre két alapszervezethez. Tehát két párthoz sem. Hogy a Tanácsköztársaság idején az orosz kommunista csoport tagjai a magyar párt utasításait követték, ezek érdekében dolgoztak, sőt életüket is áldozták, ez tény.

A kérdés megoldása nem tartozik egy recenzió keretébe. Azonban a probléma felvetése fontos.

A Pravda tudósításaiból sokat megtudhatunk az orosz hadifoglyok helyzetéről, hangulatáról, tevékenységéről a Tanácsköztársaság idején. Április 12-én, a Pravda közleménye szerint, több mint 300 orosz Németországból szökött hadifogoly az Augusztatelepen volt elhelyezve. Ellátásukról és kényelmükről gondoskodás történt. Több hírt kapunk a Pravda-ból arról, hogy vidéken is komoly felvilágosító munka folyt az orosz hadifoglyok között. Kecskeméten április 12-én délelőtti népes gyűlést tartottak a helyi párttitkár elnökletével. A hallgatók megtöltötték az egész Kossuth tereket. Orosz és magyar nyelven hangzottak el a beszédek. Egy volt orosz hadifogoly, J. Talalaj magyarul beszélt. „Nem is reméltem — mondotta —, hogy nekem, a szabad Szovjet-Oroszország fiának valaha Kecskemét főterén kell beszélnem.” A gyűlés résztvevői a világforradalmat ültették (228. o.). Június 1-én ismét egy kecskeméti orosz nagygyűlésről kapunk hírt. Több közleményt olvashatunk a Pravda tudósításai között a régi műgyemem épületében tartott gyűlésekről. A május 11-én tartott összejövetel beszámolója a Szolnok eleste utáni orosz hangulatról tudósított. Jusztusz felszólalásában meg is állapította, hogy „nem mindenki tért magához, és néhányan még mindig félnek . . .” (233. o.).

Érthető, hogy a legtöbb dokumentum a Tanácsköztársaság fegyveres harcaival függ össze. A Vörös Hadseregbe toborzó különböző felhívások között meg kell említeni az Oroszországi Szovjet Köztársaság külügyi népbiztosának, G. V. Csicserinnek felhívását valamennyi magyarországi orosz hadifogolyhoz, hogy lépjenek be a magyar Vörös Hadseregbe. Több dokumentum tanúskodik arról, hogy ennek a felhívásnak eleget is tettek. Március 25-én jelent meg a Forradalmi Kormányzótanács rendelete a Vörös Hadsereg megszervezéséről. Néhány nappal később, március 30-án a budai Várban már felvonult az első nemzetközi ezred első zászlóaljja, mely orosz internacionalistákból állott. Sok tudósítást olvashatunk a gyűjteményben a Vörös Hadsereg nemzetközi ezredeinek szemléjéről és felvonulásáról. A Vörös Újság adatai szerint „az első ezred katonái csupa Oroszországot megjárt forradalmár: magyarok, oroszok és másnyelvű proletárok, akik már Oroszországban is küzdöttek és vérezték a proletárforradalom eszméiért. A második ezred németekből áll, főképp a Bécsből érkezett lelkes proletárokból” (220. o.). Az első nemzetközi ezred első és második zászlóaljjáról valamint a második nemzetközi ezred első és második zászlóaljjáról volt szó. Az egyik ilyen díszfelvonulás alkalmából Vlagyimir Jusztusz orosz nyelven üdvözölte a magyar proletariátust, majd rámutatott, hogy az oroszok elsőként indítottak harcot a világproletariátus felszabadításáért. A világforradalom jelszava abban az időben rendkívül népszerű volt Szovjet-Oroszországban és Tanács-Magyarországon egyaránt. Ezt töblnyire úgy értették akkor, hogy közvetlenül csatlakozni fog a forradalomhoz rövid időn belül az egyik ország munkássága a másik után, saját erejéből vagy a Vörös Hadsereg felszabadító harcai nyomán. Abban az időben ez nem következett be, illetőleg csak részben következett be. De a jelszó kifejezi azt a magas színvonalú öntudatot, ami a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és polgárháború idején a forradalmárokat jellemezte. Hiszen a Nagy Október valóban a világforradalom kezdete, a világproletariátus felszabadításának kezdete volt. Ennél a kezdetnél ott volt, ha nem is az első, de a második sorban a Magyar Tanácsköztársaságcrt harcoló magyarországi proletariátus is.

Az első nemzetközi ezred első orosz zászlóaljának parancsnoka, K. V. Kablukov parancsaiban a fegyelem megszállítására törekedett. Az oroszországi Vörös Hadseregben uralkodó fegyelemre hivatkozott, annak példáját akarta követni.

Szántó Béla hadügyi népbiztos intézkedésére a nemzetközi ezredeket átszervezték.

A Kablukov parancsnoksága alatt álló zászlóalj részt vett az északi hadjárat harcaiban, erről tanúskodik számos jelentés és közlemény. Élményt nyújtó írás Szántó Zoltán, az első nemzetközi ezred parancsnokának visszaemlékezése az ezred szerepéről az északi hadjáratban.

Az orosz internacionalisták a végsőkig harcoltak július végén, a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban. A harcéri jelentések a Tiszán átkelt internacionalista zászlóaljok hősies küzdelméről beszélnek.

A harmadik fejezetben közölt dokumentumokat jól kiegészítik az orosz internacionalisták visszaemlékezései a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban való részvételükről.

A negyedik fejezet „A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának szovjet-oroszországi és szovjet-ukrajnai visszhangja. Határozatok és intézkedések a magyar tanács-hatalom megsegítése érdekében (1919 március – augusztus)”. Ennek a fejezetnek legfontosabb dokumentumai V. I. Lenin írásai a Magyar Tanácsköztársaságról. Ezek a levelek, üzenetek, üdvözetek, sürgönyök, intézkedések és beszédrészletek azt bizonyítják, hogy V. I. Lenin nagyon nagyra értékelte a Magyar Tanácsköztársaság jelentőségét, nagyra becsülte Kun Bélát és ugyanakkor aggódott a Magyar Tanácsköztársaság sorsáért. Állandóan visszatérő motívum a jobboldali szociáldemokraták árulására való figyelmeztetés a proletárdiktatúra következetes megvalósításának szükségessége. Legrészletesebben ez a gondolat abban az üdvözetben talált kifejezésre, melyet V. I. Lenin a magyar munkásságnak küldött és melyet Szamuely Tibor hozott magával Moszkvából. V. I. Lenin ebben a munkában kifejtette, hogy „a proletariátus nem töltheti be világtörténelmi felszabadító küldetését, ha nem söpri el, nem távolítja el útjából” mind a szocialsoviniszta, mind a Kautsky-féle irányzathoz tartozó szocialista vezéreket, akik nem értékelték meg a világtörténelmi fordulatot a polgári demokráciától a proletárdemokráciához, a burzsoá diktatúrától a proletárdiktatúrához (320. o.). Továbbá V. I. Lenin a proletárdiktatúra lényegét magyarázza, majd a magyar munkásokat felszólítja, legyenek szilárdak. „És ha ingadozás úti fel a fejét a szocialisták között — akik tegnap csatlakoztak hozzátok, a proletárdiktatúrához — vagy a kispolgárság körében, nyomjátok el könyörtelenül ezeket az ingadozásokat” — hangsúlyozta V. I. Lenin (322. o.).

Rudas László visszaemlékezése szerint V. I. Lenin így szólt: „Veszélyesnek tartom ezt az egyesülést. Jobb lett volna egy blokkot alkotni, melyben mind a két párt megőrzi függetlenségét. Így a kommunisták megmaradtak volna a tömegek előtt önálló pártként, növelhették volna napról napra erejüket, és szükség esetén kenyértörésre is vihették volna a dolgot, ha a szociáldemokraták nem teljesítik forradalmi kötelességüket. De így . . .” (329. o.).

V. I. Lenin szükségesnek tartotta a Szovjet-Oroszország és Tanács-Magyarország közötti kapcsolat megteremtését, ami a fegyveres, politikai és másirányú támogatást is jelentette. A Szovjet Köztársaság Fegyveres Erői főparancsnokához, I. I. Vacetiszhoz intézett táviratában V. I. Lenin azt írta, hogy „a Galícia és Bukovina egy részébe való behatolás szükséges a Tanács-Magyarországgal való kapcsolat céljából”. Az ukrán hadsereg — folytatta V. I. Lenin — elsősorban a Donyec-medence megsegítésére kell hogy törekedjék, a „második feladat tartós összeköttetés a vasútvonalak mentén Tanács-Magyarországgal” (304. o.).

A negyedik fejezet dokumentumainak jelentős része a Magyar Tanácsköztársaságnak nyújtandó fegyveres segítség témaköréhez kapcsolódik. A különböző dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Szovjet-Oroszország európai részében, Nyisznij-Novgorodban majd Kijevben nemzetközi alakulatokat szerveztek a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére.

A dokumentumgyűjtemény témaköréből adódik, hogy nincsen benne olyan anyag, mely megmagyarázná, hogy miért nem került sor az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság fegyveres erőinek bevetésére. Hiszen Szovjet-Oroszország júliusi hadihelyzetét jellemző dokumentumokat az ellenforradalmi erők támadásáról és az ezzel összefüggő szovjet erők összevonásáról Moszkva és a szovjet központi területek védelmére ebben a kötetben hiába is keresnénk. Ez nem ide tartozik.

A jegyzetek, mutatók és mellékletek szakszerű elkészítése sokban hozzájárul a dokumentumok megértéséhez és emeli a gyűjtemény értékét.

A források rendkívül sokrétűek. V. I. Lenin művein és az SzKP határozatain túl, a magyar, osztrák és szovjet iratokat az egyes országokon belül is a legkülönbözőbb levéltárakból gyűjtötték össze, felhasználva ezenkívül a korabeli sajtót, a tudományos irodalmat és folyóiratokat, valamint egyéb kiadványokat.

SZÁNTÓ ZSUZSA

PROBLEMŰ ISZTORII OBSZESZTVENNOGO DVIZSENJA
ISZTORIOGRAFIJ

(Moszkva, Izd. Nauka. 1971. 472 l.)

A TÁRSADALMI MOZGALOM ÉS A TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉNEK
KÉRDÉSEI

PROBLEMŰ ISZTORII FEODAL'NOJ ROSZSZII

(Leningrád, Izd. Leningradsz. univ. 1971. 271 l.)

A FEUDÁLIS OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI

A fenti tanulmánykötetek M. V. Nyecskina akadémikus 70. és V. V. Mavrogyin 60. születésnapjára készültek. A két könyv elején tartalmas bevezető olvashatunk a két tudós munkásságáról. Nyecskina tudományos és pedagógiai tevékenysége kiemelkedő a szovjet historiográfiában. A nagy szovjet tudós az orosz forradalmi mozgalom története kidolgozásának és az orosz történetírás története tanulmányozásának szentelte életét. Részletesen foglalkozott a dekabrista mozgalommal és az 1859–1861-es forradalmi helyzettel. A jeles leningrádi történész, Mavrogyin részletesen tanulmányozta a feudalizmus korának osztályharcát, az óorosz államiság kialakulásának történetét, az orosz lőfegyverek és a tengerészet történetének kérdéseit. A tanulmánykötetekben megtalálható Nyecskina műveinek 1920 és 1970 és Mavrogyin munkáinak 1934 és 1970 közötti részletes bibliográfiája.

Ha a két kötetet szemügyre vesszük, nyilvánvaló, hogy lehetetlen a közel 60 cikk bármily rövid tartalmi ismertetése és maguk a témák is olyan sokrétűek, hogy egy ember erejét ezek értékelése meghaladja. Így a recenzens inkább csak a kutatási témákat jelölheti meg és az egyes cikkek tematikai összekapcsolására törekedhet, kiemelve, hogy ezek a kutatót témákban milyen új szempontokkal gazdagíthatják a történettudományt.

A Nyecskina- emlékkönyv tematikailag két részre tagolódik. Az első részben az orosz társadalmi gondolkodás és a társadalmi mozgalom történetéről olvashatunk. M. T. Beljavszkij cikke arra az eddig kevésbé kutatót kérdésre ad új forrásanyag alapján pozitív választ, hogy N. I. Novikov haladó eszméit a gyakorlatban is megpróbálta megvalósítani. A tanulmány új adalékokkal bővíti Novikov és a nagy orosz forradalmár A. N. Ragyiscsev kapcsolatát. A kötet következő cikkei a dekabrista mozgalommal foglalkoznak. Sz. Sz. Landa tanulmánya a titkos társaságok 1820 előtti, alkotmányos dokumentumokban szegényebb időszakáról szól N. I. Turgenyev politikai traktátusának elemzése kapcsán. A mű részletes elemzésével a szerző bizonyítja, miért vonzódott az orosz nemesi társadalom a nyugati liberalizmus felé és ugyanekkor az orosz társadalmi valóság kapcsán eszmekörük milyen új elemeket tartalmazott. A cikkíró mellékelte a forrás szöveget. A másik tanulmány: V. M. Taraszova munkája Turgenyev „Oroszország és az oroszok” című könyve kiadásának történetével foglalkozik.

A kötet első része cikkeinek túlnyomó többsége az 1859–1861-es orosz forradalmi helyzettel kapcsolatos. I. Sz. Miller tanulmányát elvi bevezetőnek is tekinthetjük. Cikkében a forradalmi helyzet lenini fogalmával összefüggő kérdésekkel foglalkozik. Megállapítja, hogy minden forradalmi helyzetnek van idő- és térhatára, és mivel a forradalmak főkérdését az államhatalom kérdése jelenti, így a forradalmi helyzet keretét az államhatárok adják. A szerző részletesen foglalkozik „a részforradalmi helyzettel”, aminek legtipikusabb esete a soknemzetiségű állam nemzetiségi területein jelentkezik. Ennek egyik alapvonása azszinkronitása az általános állami forradalmi helyzettel. Ez azonban nem határozza meg előre intenzitásának fokát. Ebben a részben tanulmányokat olvashatunk még a munkásmozgalom korai szakaszának jellegzetességeiről, A. I. Herzen és a harkovi–kijevi forradalmi társaság kapcsolatáról, az 1860-as évek forradalmárai ideológiai nevelésének kérdéseiről, a 60-as évek jellegzetes paraszt-demokratájáról, P. A. Martjanovról.

Je. Sz. Sabliovszkij cikkében T. G. Sevcsenko tevékenységét vizsgálja az első orosz forradalmi helyzet éveiben. Rámutat a nagy ukrán költő és Csernisevskij ideológiai közelségére. A két forradalmár kapcsolata éppen ezekben az években érte el a csúcspontot. Sevcsenko ekkori versei a nyílt osztályharcot és a parasztforradalmat hirdették és fontos agitációs anyagot adtak a forradalmi demokraták kezébe. N. N. Novikova N. G. Csernisevskij és a „Kolokol” szerkesztőinek találkozójával foglalkozik. A cikk igazolja Nyecskina korábbi következtetéseit a két forradalmi központ közötti kapcsolatra.

A könyv ezen részének további tanulmányaiban választ kapunk az 1860-as évek forradalmi mozgalomra vonatkozó források forrásértékének fokára. Je. L. Rudnyickaja N. A. Herzen naplója alapján új adalékokkal bővíti a nyecsajevi „Kolokol” létrejöttének és programjának történetét, megvilágítva ebben Bakunyin szerepét és Nyecsajev politikai módszereit. Je. N. Gorogyecki Ja. M. Szverdlov előadását ismerteti az első szovjet alkotmányról. Szverdlov, mint teoretikus marxista—leninista módon mutatta be a történelem fejlődését az Októberi Forradalomig. Az előadás központi részében elemezte a szovjet alkotmány kidolgozásának történetét. Kiemelte, hogy az alkotmány a szovjet gyakorlat tükröződése volt. Szverdlov előadása az alkotmány történetére sok vonatkozásban egyedüli forrást jelent.

A könyv második részében historiográfiai problémákról olvashatunk. V. A. Kucsikin cikke V. N. Tatyisev történeti munkájának forrásértékével foglalkozik. Szerinte a hitelesség kritériuma a történetíró forrásainak meghatározása és forrásfeldolgozási és szerkesztési módszereinek vizsgálata. A szerző az összehasonlító módszert alkalmazva meggyőzően bizonyítja, hogy a historiográfus „hibái” nem nála, hanem távoli forráselődeinél jelentkeztek. Tatyisev művét nemcsak historiográfiailag, hanem történeti forrásként is kezelhetjük. A történetíró részletesebb útmutatást ad Kálmán magyar király 1099-es oroszországi hadjárataról, ami szükségszerűen felveti a magyar történeti források és Tatyisev forrásainak összehasonlító elemzését. A kötet következő tanulmányai két polgári történeti társaság összetételével és tevékenységével foglalkoznak.

R. A. Kireeva I. V. Lasnyukov historiográfiai művét vizsgálja. Meghatározza megírásának idejét és elemzi a történetírónál a historiográfia fogalmának determinálásában jelentkező új mozzanatokat. Lényegesnek ítéli meg, hogy Lasnyukov először tett kísérletet az orosz történetírás periodizációjára. M. N. Druzsinyin V. V. Bervi-Flerovszkij történeti nézeteivel foglalkozik. A. K. Biron F. Roziny nagy érdemeire mutat rá a lett marxista történetírás megteremtésében.

A következő fontos elvi cikkek anyagokat tartalmaznak Leninről és a lenini történeti koncepcióról. V. B. Szárbej az „orosz történelem új szakasza” lenini koncepciójának forrásalapjait vizsgálja. Rámutat, hogy a marxizmus klasszikusai szolgálták Leninnek alapforrást. A lenini terminus olyan műben (Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen) jelent meg, amelynek célja az orosz történelem beillesztése volt a világtörténetbe. A lenini koncepció megalapozásához fontos volt Marx a Tőke harmadik kötete 20. fejezete: a két gondolkodó elképzelése a kereskedelmi tőke szerepéről intenzíven kapcsolódik.

Sz. O. Smidt, P. G. Rindzjunszkij és M. Volin cikkei tovább gazdagítják Lenin történeti munkamódszereinek alapvonásairól, az 1861-es reformról alkotott koncepciója fejlődéséről és a szovjet történészek első nemzedékére gyakorolt hatásáról alkotott elképzeléseinket. A kötet befejező részében olvashatjuk O. D. Szokolov új szempontokat felvető tanulmányát M. N. Pokrovszkij historiográfiai értékeléséről.

A Mavrogin-émlékkönyv tanulmányait tematikailag és kronológiailag is nehéz csoportosítani. A cikkek többsége valóban a feudalizmus történetével foglalkozik, de néhány tanulmány a feudalizmus korszakhatárát lépeli. Ha a cikkek kronológiai elhelyezését nézzük, itt sem találunk egyértelmű sortrendet. Elvi jelentőségű és érdekes a kötet bevezető tanulmánya, amelyet M. N. Artamonov írt „Az archeológiai kultúra és az etnikum” címmel. A szerző eredeti módon vizsgálja a két fogalom meghatározásának kérdéseit. Foglalkozik azokkal a nehézségekkel, amikor az archeológiai kultúrát, mint egy etnikum kultúráját kell meghatározni. Következtetése szerint el kell ismerni az archeológiai kultúra megfelelését az etnikai közösségeknek és ezt történetileg kell tanulmányozni. Az archeológiai kultúra objektív valóság és nem absztrakció. A történetírásban két, ma még eléggé vitatott témáról szól I. Ja. Frojanov és M. B. Szverdlov cikke: „A fejedelmi földbirtok és gazdaság a kijevi Oroszországban a X—XII. században” és „A »cseljagy« társadalmi kategóriáról a régi Oroszországban”. Frojanov a fejedelmi földbirtok jelentőségét vizsgálja a vázolt időszakban. Szverdlov pedig a cseljagy jelentésváltozását követi nyomon. Mindkét szerző következtetéseivel csak részben lehet egyetérteni, különösen a korai idősakra vonatkozóan. Számunkra meggyőzőbbnek mutatkozik L. V. Cserpnyin érvelése (A. P. Novoszel'cev — V. T. Pasuto — L. V. Cserpnyin: A feudalizmus fejlődésének útjai. Moszkva. 1972).

A tanulmánykötet következő cikkei Szvjatoszláv keleti hadjáratával (A. V. Gadlo), az egyes gabonafajták termesztésének arányával és változásával kapcsolatosak (A. L. Szapiro). N. A. Kazakova a polocki föld és a baltikumi törzsek viszonyát vizsgálja a X—XII. század elején. I. V. Mordaszova a termény- és pénzjáradék szerepével foglalkozik a novgorodi feudális gazdaságban a XIII—XV. században. Figyelemreméltó következtetéseket von le Sz. N. Azbelev a novgorodi évkönyvekkel kapcsolatban (azok forrás-

értékéről), amelyeket eddig a kulikovói csatával kapcsolatban kevéssé használtak fel, pedig kitűnnek pontos adataikkal. A kötet következő részében tanulmányokat olvashatunk a „fekete” parasztok állami adójáról a XVI. század közepén, a legelőrendelkezési jog és a földjáradék szerepéről a kazah állattenyésztő társadalomban, az orosz tengerészetről a Balti-tengeren a XVII. században és az orosz állam 1720–25-ös törvénykönyvének tervezetéről. Az utóbbi cikkben A. G. Manykov alapvetően új adatokkal bővíti ismereteinket az orosz törvényhozás fejlődéséhez és a péteri reformok megértéséhez fontos téma vonatkozásában. Az eddigi változatokkal szemben revidáltabb kép tűnik elénk I. V. Sztjepanov cikkéből Sz. Razin harcáról Szimbirszkért 1670 őszén. További cikkek foglalkoznak a paraszti adózással és a jobbágyok osztályharcának kérdéseivel, az orosz tüzérségi és hadmérnöki képzés kezdetével a XVII. század végén — a XVIII. század elején. Sz. N. Valk és Sz. L. Pestyics cikkeikben V. N. Tatyiscsev tevékenységével és „Orosz történetének” kiadásával foglalkoznak. V. A. Petrova cikkében bemutatja, hogy a „Szabad Közgazdasági Társaság” szabályzata mennyire távol áll Lomonoszov haladó elképzeléseitől. A tanulmánykötet egyik legérdekesebb és tartalmában is új anyagot nyújtó cikke az orosz hadsereg lőfegyvereinek színvonalát és a változások irányát vizsgálja a XIX. század közepén. Rámutat arra, hogy az orosz katonai vezetők a régi fegyvereket akarták átalakítani. Látták az egyes fegyvertípusok elavultságát, de gazdasági, társadalmi nézeteik is gátolták őket a helyes megoldásban. A tanulmány a lőfegyverek történetének ismertetésénél világtörténeti párhuzamokat alkalmaz. A cikk írói rajzokat és keresztmetszeteket mellékeltek az egyes típusokról. Ezen utolsó tanulmány méltó folytatása az orosz lőfegyverek története mavrogijini kutatásának.

Mindkét tanulmánykötet sok új levéltári forrás felhasználásával készült, amelyekre a szerzők új következtetéseiket alapozták. A cikkírók gyakran alkalmazták az összehasonlító módszert és a bator, de megalapozott hipotéziseket és egyes esetekben a polemikus hangvételt. I. Sz. Miller cikke, bár további kutatást igényel, úgy véljük, a magyar kutatóknak is támpontul szolgál. A lenini anyagokkal kapcsolatos tanulmányok felvetik a kérdést, hogy magyarul is hasznos lenne a szovjet és a szocialista országokbeli történetesek e téren jelentkező eredményeinek gyűjteményes közzététele.

KURUNCZI JENŐ

PAUL CERNOVODEANU:

**SOCIETATEA FEUDALĂ ROMANEASCĂ VĂZUTĂ DE CĂLĂTORI STRĂINI
(SECOLELE XV—XVIII)**

(Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Buc. 1973)

**A ROMÁN FEUDÁLIS TÁRSADALOM A KÜLFÖLDI UTAZÓK SZEMÉVEL
(XV—XVIII. SZÁZAD)**

A „Történelem és civilizáció” című sorozat 6. kötetében a szerző a román történetírásban előszeretettel idézett útleírásokból olyan szemelvényeket válogatott ki, amelyek a román feudális társadalomról alkotott képet egészítik ki.

Az útleírások, egyéb források híján, különösen a román polgári történetírásban elsődleges forrásként is szerepeltek. A felszabadulás utáni nagyarányú és figyelemre méltó forrásfeltáró munka mellett a mai marxista román történetírás továbbra sem maradt hűtlen ezekhez a sok szubjektív vonást tartalmazó dokumentumokhoz, kisebb-nagyobb fenntartásokkal.

A szerző, bevallása szerint, ezzel a munkával Iorgának a század elején hirdetett elvét akarja feléleszteni, azt, hogy mozaikszerűségük ellenére az útleírások a szintézis jellegű történelmi művek forrásai is lehetnek. Az útleírások tág teret kaptak az 1972-ben megjelent, a XIX. századról szóló román történeti bibliográfiában is, amelyben külön fejezetben több mint 900 útleírás jellegű könyv, tanulmány, cikk felsorolását találjuk meg.

Bár a könyv címe a román feudális társadalom bemutatását ígéri, a mintegy negyedrészes terjedelmű bevezetőben a román fejedelemségek földrajzi, településtörténeti, gazdasági jellegére vonatkozó leírásokat is idéz. Külön fejezetben gyűjtötte össze azokat a részleteket, amelyek a román nép eredetéről szólnak. E bonyolult kérdés felvetéséhez szükséges tudományos ismeretek hiánya miatt felszínes vélemények, fantáziadús elképzelések születtek.

A címben ígért feudális társadalom bemutatása a harmadik fejezetben kezdődik. Ebben a fejezetben a szemelvények válogatásával és csoportosításával a feudális társadalom szerkezetét rajzolja meg az alábbi csoportosításban: a) fejedelmek és hercegek, a török fennhatóság és a Habsburg-uralom rendszere, b) társadalmi osztályok, osztályharc, c) a hadsereg, katonai erődítmények, d) a városi élet.

A fejezet elején rövid áttekintést kapunk a fejedelmi tanácsról, annak hatásköréről, az országgyűlésről, a feudális hadsereg felépítéséről, a középkori igazságszolgáltatás rendszeréről.

A könyv Erdélyről szóló útleírásokat is idéz. A fejedelemségekről szóló mai történeti munkákban ez majdnem minden esetben szokásos, a mai román történetfelfogásnak megfelelően, amely szerint, Mohács után, Erdély a román lakosság kisebbsége ellenére gazdasági szempontból szorosabb kapcsolatban állt a román fejedelemségekkel mint azzal a területtel, amelyhez politikai és közigazgatási vonatkozásban tartozott.

A harmadik fejezetben idézett külföldi utazók közül megemlítjük a nálunk is ismert Georg Reicherstorffer, Evlia Cselebi nevét. Az előbbi mint Mária királynő, majd I. Ferdinánd titkára járt Erdélyben és Moldvában a XVI. század közepén. Erről szóló útleírásából a szerző, többek között, az örökösödés kérdésével foglalkozó részeket válogatta ki. E kérdéssel foglalkozó részt idéz Verancsics Antal, humanista történész, volt esztergomi érsek és diplomata „De situ Transilvaniae, Moldaviae et Transalpiniae” című munkájából. Evlia Cselebinek, a XVII. századi török utazónak értékes, de túlzásokkal is teli leírásából az udvari méltóságok felsorolását tartja fontosnak megemlíteni a szerző.

A fanarióta uralkodók (1711–1825) korszakára vonatkozóan Erasmus von Weismantell svéd tiszt leírását idézi a könyv. Ebből a XVIII. századi udvari életre, katonai szervezetekre vonatkozó szemelvényeket olvashatunk.

Jean Louis Carra francia publicista és politikus szerint a fanarióták idejében a két fejedelemségben a törvénytelenések és túlkapások természetes jelenségek voltak. Nem hoztak törvényeket, az ítéleteket szóban közölték.

A XVIII. század első feléből kelt útleírások közül a szerző kiemeli egy névtelen török utazó leírását (1740), aki igen értékes adatokat közölt Havasalföld és Moldva gazdasági és politikai életére vonatkozóan.

Az említett névtelen utazó a fejedelem-választással járó ajándékozási szokások leírása során megemlítette például, hogy Szulimán szultán idejében Havasalföldön 48 000, Moldvában 30 000 házat írtak össze.

A XV–XVIII. századi társadalmi mozgalmakat a két legismertebb, közép-európai visszhangot kiváltó parasztmozgalommal, a Dózsa-féle felkeléssel és a Hória-féle jobbágy-lázadással jellemzi a szerző. Ezekkel kapcsolatban idéz Taurinus István morva származású humanista író latin eposzából és egy korabeli német röpiratból.

A továbbiakban — a korábban említett útleírásokból vett szemelvények másik csoportjával — a feudális hadsereget mutatja be a könyv. A szemelvények egy része egy sor középkori erődöt ír le teljes részletességgel. Másik része Vitéz Mihály havasalföldi vajda törökellenes harcáról, kiemelkedő hadvezéri képességeiről, a moldvai feudális hadsereg szervezetéről szól.

A feudális társadalmat bemutató fejezet utolsó részében a leírásokból a szerző olyan szemelvényeket válogatott ki, amelyek a fejedelemségek és Erdély ismert városainak szervezetéről, a városi lakosság foglalkozásáról, a kereskedelmi életéről informálják az olvasót. A korábban már említett utazók mellett a következőktől idéz ebben a részben: Pierre Lescaopier francia jogásztól, Franco Sivori olasz származású fejedelmi titkártól és Francesco della Valle olasz tudóstól. Ezek a XVI. század folyamán jártak a román fejedelemségekben és Erdélyben. Erdély nagyobb városainak (Brassó, Nagyszében, Kolozsvár, Torda) leírásában elsősorban Evlia Cselebi élményeire támaszkodik a könyv. A fanarióták korából Galati és Jasi leírását tartja érdemesnek idézni. Az idézett utazó: John Bell, of Antermony skót orvos, Franciszek Goscieski lengyel jezsuita szerzetes és Franz Joseph Sulzer, a nálunk éles bírálatairól ismert utazó, fejedelmi titkár és osztrák katonatiszt.

Az utolsó fejezetben csoportosított válogatások a fejedelemségek kulturális életéről, a középkori művészetéről, az iskolai oktatásról, az egyházi nyelvről és kultúráról adnak rövid ismertetőt. A XVI. századra vonatkozóan többek között idézetet találunk Giovan-Andrea Gromo Zápolya seregében szolgáló olasz kapitány leírásából, aki Nagyvárad, Beszterce iskoláiról és tanáiról készített feljegyzéseket. A XVII. századi moldvai egyházi nyelvre és kultúrára vonatkozó észrevételekről, a lengyel kulturális hatásról is találunk szemelvényeket. C. I. Hildebrand stettini evangélikus lelkésznek, a II. Rákóczi Györgyhez küldött svéd követéség tagjának leírásából vett részletek a XVII. századi Erdély oktatási rendszeréről adnak személyes jellegű benyomást. A magyar történeti irodalomban is ismert Evlia Cselebitől és Edmund Chieshull angol utazótól idézett sorok Szeben szépsé-

gét emelik ki, illetve az erdélyi kollégiumokat és könyvtárakat sorolják fel. Jean Claude Flachet a magyar történeti bibliográfiában is említett francia kereskedő és utazó a nyugati kultúra hatásáról írt, amelyet Havasalföldön és főképpen a fejedelmi udvarnál tapasztalt.

A fenti munka, jellegét tekintve, a forrásközlés és a tanulmány határán mozog. Az előbbinél több, mert a korábbi tárgyilagos források alapján a szerző a szokásosnál bővebb magyarázatot ad ezekhez a válogatásokhoz, az utóbbinál kevesebb, mert nem terjed ki a könyv címében jelzett kérdés részletesebb elemzésére.

BOGYIRKA EMIL

OTTO FOLBERTH:

GOTIK IN SIEBENBÜRGEN.

DER MEISTER DES MEDIASCHER ALTARS UND SEINE ZEIT.

(Wien—München, 1973. 147 l. 8 mell.)

GÓTIKA ERDÉLYBEN. A MEGGYESI OLTÁR MESTERE ÉS KORA

A könyv történeti igénnyel íródott. E törekvés megnyilvánul egyrészt abban, hogy tulajdonképpeni témája számára széles történeti háttérrel ad, másrészt abban, hogy a tárgyként választott műalkotásnak is elsősorban erdélyi szász történelmi szálaival keresi. Bár a főcím az erdélyi gótikát adja meg, a szerző fejtegetései elsősorban a megyyesi szárnyasoltár nyolc képtáblájáról szólnak. A mondanivaló hat fejezetre osztozik. Az első a szárnyasoltár keletkezésének történeti feltételeit világítja meg. Rámutat a szász település ősi magjának észak felé, a Küküllő vidékére való kiterjedésére. Különösen kiemeli a szász egyházszervezet önállósodását, sajátos helyzetét. Röviden, de nagyon erős hangsúlyval foglalkozik a török betörések következtében a XV. század második fele során szűkséggé váló templomerődítésekkel, amelyben a szász nép nagy tettét ünnepli. Érdeklődéssel fordul Meggyes és környéke Hunyadi-kori politikai szereplése felé és részletesen taglalja az 1479-i kenyérmezei csatát. Kiemeli Mátyás király uralkodásának kulturális vonásait, majd Bécs 1485-ben bekövetkezett elfoglalását. — A második fejezet a megyyesi oltár művészettörténeti előfeltételeire mutat rá. A szárnyasoltárművészet általános rövid jellemzése után Pacher St. Wolfgangban felállított szárnyasoltárára vet egy pillantást. Ezt követően Genthon István 1932-ben kiadott és a régi magyar festészetet tárgyaló művéből kiindulva aránylag bőven ismerteti a megyyesi oltár egy évszázadot meghaladó szász, magyar, román és német méltatásait, elég változatos vélemény-alakulásait. E kutatástörténetet annyira fontosnak tartja, hogy függelékben a főszövegben tárgyalt szerzőknek idézet formájában közli állásfoglalásuk lényegét. Ez a függelék a teljes terjedelem egy ötöde. — A harmadik fejezet felteszi a kérdést: vajon a bécsi skót bencések oltára volt-e a megyyesi mester ihletője. Ez az 1469 és 1475 között keletkezett bécsi oltár ugyanis a legtöbb kutató szerint közvetlen összefüggésbe hozható a megyyesi oltárral. E fejezetben kerül sor a szóban forgó bécsi oltár passiósorozatának ismertetésére. — A negyedik fejezet részletesen leírja a megyyesi oltár nyolc képét, megállapítja, hogy jeleseitek a délnémet passiójátékok hatása alatt állnak és különösen nagy hangsúlyval elemzi a megyyesi oltár ábrázolásai háttérkéinek erdélyi vonatkozásait. Elfogadja, hogy a Keresztrefeszítés festményén látható város környezeti megjelenése Meggyest idézi. Szintúgy megerősíti a szász kutatóknak azt a megfigyelését is, amely szerint a megyyesi mester oeuvre-jéhez tartozó prépostfalvi oltárkép háttérében ugyancsak Meggyes városképét és tájképi környezetét lehet felismernünk. — Az ötödik fejezet rámutat arra a különbségre, amely a skót bencések oltára festőjének lírai felfogása és a megyyesi mester realizisztikusabb, drámaibb hangvétele között megállapítható. Ismerteti a megyyesi mester művészi előfutárjait és kortársait (flamand festészet, Wolgemut, Witz, Pacher stb.). Felhívja a figyelmet a Dürer és Stoss-család délkelet-európai kapcsolataira. Végül az utolsó fejezet tudósít az oltár restaurálásáról a reformáció során bekövetkezett megcsönkítéséről az 1972—1973-ban történt restaurálásáig. A már érintett idézetekkel teli függelék után időrendi adatok, jegyzetek, irodalom, a helynevek német, román, magyar táblázata és személy- valamint helymutató zárja a kötetet. A könyv a Schroll-kiadó megszokott gondos kivitelében készült, szép fekete-fehér és színes képtáblákkal.

Folberth munkájának fenti tartalmi vázlata érzékelteti már azt a szemléletet és módszert, amely azt jellemzi. Főcélja, a megyyesi oltár szélesebb európai keretbe való

helyezése természetesen helyeselhető. E cél elérésére több sikeres lépést tesz elsősorban az eddigi vélemények világos, bár szerintem terjengős lerögzítése által. Nagyon hasznos a két szobán forgó oltár párhuzamba állított képeinek pontos és részletes leírása is. Figyelemre méltó a térképi és városképi részletek konkretizálására irányuló törekvés annál is inkább, mivel a XV. századi táblaképfestészet ilyenszerű hajlamokat valóban mutat. Csak példaként szeretnék rámutatni a genti oltárkép középső, a Bárány imádását megjelenítő festményére, ahol Jan van Eyck a háttérben egyéb — képzelt — épületek között megfestette a genti Szent Miklós templomnak tornyát olyan valószínűsítéssel, hogy az épület legutóbbi helyreállítása során ábrázolását részletkérdésekben is bizonyítékként lehetett felhasználni. Konrad Witz Csodálatos halászat című képének Genf természeti környezetét bemutató előadását a szerző is idézi. Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy a meggyesi oltár Keresztrefeszítésén a bécsi Szt. István dóm mellett a meggyesi táj is megjelenik, vagy a prépostfalvi oltáron Meggyes városképe. Meg lehetett volna még említeni a skót bencések oltára Mária életét bemutató sorozatának a Visitation ábrázoló képét, hiszen ez a bécsi Kärtnerstrasse gótikus elődjén játszódik le a háttérben ott emelkedik a Szt. István dóm. Ha tehát a két oltár mesterének művészi rokonságáról esik szó, ez a belső összefüggés fontosabb, mint Konrad Witz genfi képének említése. E ponton mindjárt meg kell említeni, hogy a szerző művében igen tág teret ad általános történeti és művészeti jelenségeknek a helyett, hogy inkább a közeli koncentrálna, illetve azokat próbálná tisztázni. Oldakat szentel pl. a meggyesi oltárképek művészettörténeti helyzetének megvilágítására — a flamand és német festészetnek. Külön foglalkozik a Dürer és Stoss művészcsaládok délkelet-európai vonatkozásaival, noha ezek későbbiek lévén, nem lehettek hatással a meggyesi mesterre. Szkeptikus álláspontot foglal el a kétségtelenül kortárs skót bencés oltár mesterével szemben, és rámutatván a két oltár festőjének felfogásbeli különbségére, végül is adós marad a világos állásfoglalással: mi köti össze a bécsi vagy osztrák egykorú festészet Meggyessel, s ha nem a skót bencések oltára, akkor mely más bécsi illetve osztrák mesterek állnak az erdélyi műalkotáshoz közelebb.

A történeti összefüggések megrajzolása is elnagyolt. Igen sokat foglalkozik a szász településtörténettel, egyházszerkezéssel, a török elleni harccal, s ezekhez a keretkérdésekhez viszonyítva igen kevés az, amit Meggyes történeti és kulturális szerepéről mond. A mai olvasót pedig éppen ez érdekelné, ebben lehetne újat mondani. Érdekes ellentmondás, hogy ugyanakkor, amidőn Folberth az európai vagy helyi történet — mondanivalója szempontjából másodlagos fontosságú — szálait szövögeti, nem tud szabadulni a szász partikuláris szemlélet évszázados hagyományától. Egy szárnyasoltár monográfiájának nem feladata, hogy akár helyi, akár európai általános történeti kérdéseket boncolgasson vagy oldjon meg, de az igen, hogy a közvetlen történeti összefüggésekre rámutasson. Nagyon érdekes, hogy a meggyesi oltár mesterének drámai hajlamát a kenyérmezei csatával, a bécsi művészi ösztönzések megerősödését pedig Bécs Mátyás általi elfoglalásával hozza kapcsolatba, de e vonatkozások a könyv laza történeti szövetében nem meggyőzőek. Feltevések, amelyek azonban nagyon erős hangsúllyal érvényesülnek ahhoz képest, hogy nincsenek mögöttük megfelelő bizonyítékok. Nem a téma európai távlatokba való állítása szándékát kifogásolom, sőt azt sem állítom, hogy a könyv e tekintetben eredménytelen volna, csak a lehetőség kihasználását tartom kevésnek és az alkalmazott módszert nem eléggé célravezetőnek.

Folberth maga is az erdélyi szász népből származik. Erdélyből került Ausztriába. Természetes, hogy saját népe történeti és kulturális szerepéről szívesen és szeretettel beszél. Már kevésbé felel meg azonban a történeti valóságnak az a szemlélet, amely a szászokot csak önmagában látja és láttatja. Pedig a szászok minden kiváltságuk és különleges jogállásuk mellett, amelyeket egyébként a magyar központi hatalom biztosított számukra, sem éltek betelepedésük óta légüres térben. Az erődtemplomokról írt fejtegetések egy kevésbé járatos olvasó előtt azt a látszatot keltik, mintha Erdély török elleni védekezésének egyetlen hathatós eszközét csak a szászok teremtték volna meg. Csodálatmal méltatja, hogy aránylag milyen kevés népesség hozta létre a tekintélyes számú templom-erődöket és felteszi a kérdést: kik építhették ezeket. „Keinesfalls kam die Heranziehung fremder, das heisst nichtdeutscher Arbeitskräfte in Frago, weil es solche damals kaum gab” (25). Ez a válasz nem azért helytelen és félrevezető, mert kétségbe lehet vonni, hogy a szász erődtemplomokat valóban a szászok építették, hanem azért, mert egyrészt nem vesz tudomást a középkori építkezések munkaszervezetéről, arról, hogy a nagyon is fontos és nagy tömeget kívánó segédmunkát jobbágyok munkaerejével oldották meg és ilyen munkaerő akkor nemcsak a szász területen, hanem Erdély egész területén természetesen volt. Másrészt azért is, mert azt a látszatot kelti, hogy Erdélyben csak a szászok voltak alkalmasak magasabb rendű építési feladatok ellátására. Kétségtelen, hogy

a magyar és székely lakosság nem épített szász módra erődtemplomokat, mert más volt a védekezési rendszerük és ez más építkezési megoldásokat igényelt. Itt tehát a történeti fejlődés által megszabott különböző magatartásról van szó, amely az építkezésben és védekezésben is más és más eredményt hozott. Folberth többször is kiemeli, hogy a magyar kutatók mindig rámutattak arra, hogy a szászok kultúráját és ebben művészetét nem lehet kizárólag szász-német viszonylatban értékelni, mert az évszázados közös történelmet is mindig figyelembe kell venni. Kár, hogy a kérdésben nem foglal állást, csak a fenti példához hasonlóan közvetetten és megfelelő indokolás nélkül.

ENTZ GÉZA

STEPHAN VEROSTA:

**THEORIE UND REALITÄT VON BÜNDNISSEN
(HEINRICH LAMMASCH, KARL RENNER
UND DER ZWEIBUND 1897—1914)**

(Wien, Europa Verlag. 1971. 660 1.)

**SZÖVETSÉGEK ELMÉLETE ÉS REALITÁSA (HEINRICH LAMMASCH,
KARL RENNER ÉS A KETTŐS-SZÖVETSÉG 1897—1914)**

Stephan Verosta 1935-től az osztrák külügyminisztérium nemzetközi jogi osztályán tevékenykedett, s már akkoriban a gyakorlati munkájában adódó problémák irányították érdeklődését a Habsburg-Monarchia nemzetközi kapcsolatai iránt. Amikor 1962-ben megvált a külügyi szolgálattól, s a bécsi egyetemen a nemzetközi jog professzora lett, végre teljes figyelmét régen dédelgetett témájának szentelhetette. Így született meg a vaskos monográfia, amit a szerző elsősorban nemzetközi jogi tanulmánynak szánt. Minthogy a nemzetközi jogban különösen fontos szerepet játszik a szokásjog, Verosta mint precedenssel foglalkozik a XIX. század végi nemzetközi szerződésekkel, s azok közül is elsősorban a Németországgal kötött ún. kettős-szövetséggel. Csakhogy a szerződő országok a tárgyalat korszakban nagy belső átalakuláson mentek keresztül. Németország 1871-től 1914-ig egységes erős nemzeti állammá vált, míg a Monarchia —, minthogy nem hajtott végre korszerű reformokat —, olyannyira meggyengült, hogy mint szövetséges partner alapján más szerepet töltött be a századforduló után, mint az 1870-es években. Eppen ezért — fejtegeti Verosta —, egy diplomáciai jogi tanulmánynál is feltétlenül figyelembe kell venni a belső fejleményeket, azok hatását az államok szövetségi politikájára.

Tulajdonképpen ez az elméleti kiindulás, amit a szerző következetesen visz végig a munkán, teszi a történések számára oly figyelemreméltóvá Verosta monográfiáját. Nemcsak anyagában nyújt sok új és érdekes ismeretet, nemcsak elgondolásai készítetnek az ötletek továbbvezetésére, alkalmanként vitatására, hanem a kül- és belpolitikai események mindenkor kölcsönhatásban történő vizsgálata módszertani szempontból is feltétlenül méltánylandó teljesítmény.

Eppen a módszertani eredmények készítetnek arra, természetesen a személyes érdeklődésemén túlmenően, hogy recenziómban ne a nemzetközi szerződések példaszzerű elemzésének ismertetésére vállalkozzam, hanem az előbb említett kül- és belpolitikai összefüggések tárgyalására.

Verosta behatóan vizsgálja azt a változást, amely az 1866. évi porosz—osztrák háború után a Monarchia bel- és külpolitikájában végbement. Ferenc József Königrätz után nem tekintti magát többé német fejedelemnek. A Habsburg-Monarchia 67 után két nemzet uralmára épül, nem egy kör többé Béccsel a középpontjában, hanem elipzsis, aminek szükségképpen két fókuszja van: Bécs és Budapest. Nem vitatnám Verosta nézeteit a két birodalomfél belpolitikai önállóságának vonatkozásában, az azonban korántsem olyan bizonyos, hogy a birodalom nemzetközi politikájában is érvényesült volna a két fél paritásának elve. Igaz ugyan, mint a szerző írja, hogy a birodalom külképviselőit az osztrák császár és a magyar király nevezte ki, de azok attól még a dinasztia képviselői maradtak.

A munka középpontjában a Németországhoz való viszony, s így a kettős-szövetség genezise, tartalma és későbbi sorsa áll. Verosta úgy látja, hogy Bismarck 1879-ben a Monarchiával kötött szerződésével nemcsak Oroszországra és a nyugati hatalmakra mért csapást, hanem a porosz-ellenes belső német erőkre is. Ezek nem számíthattak többé a Monarchia támogatására. Hiszen a Monarchia a szerződéssel nemcsak Poroszországot 1866-

os hódításait szankcionálta, hanem véglegesen lemondott arról, hogy beleavatkozzék a német belügyekbe. Ugyanez fordítva nem áll. Németország befolyása az osztrák belviszonyokra az évek során megnövekedett. A német politika e célra kezdetben a magyarokat, később az ausztriai német nacionalistákat használta fel. A munka úgy értékel az 1878—79-es szerződéseket, hogy azok segítséget nyújtottak a Monarchiának Bosznia-Hercegovina megszerzéséhez, s cserében a Monarchia hozzájárult az új német állam kül-és belpolitikai konszolidációjához és a porosz hegemonia biztosításához. — Az osztrák—magyar vonatkozásoktól eltekintve kérdéses persze —, hogy olyan vitatott és bizonytalan volt-e a 70-es évek végén a porosz hegemonia, mint ahogy azt a könyv láttatja.

Bismarck messzebbre akart menni a Monarchiával kötött szövetségben, mint Andrassy. Verosta feltételezése szerint Bismarck újja akarta élesíteni az egykori német szövetséget, mégpedig olyan formában, hogy ehhez az új, porosz-német vezetésű Közép-európához Magyarország, Galícia, Bukovina és Dalmácia is hozzátartozott volna. Bismarck Andrassynak több ízben három birodalmi képviselőtestületről beszélt: a berliniről, a bécsiről és a budapestiről. — Egy „Super Bundesstaata” gondolt volna Bismarck? — teszi fel a kérdést Verosta —, amely Németországból, Ausztriából és Magyarországból állt volna? — Verosta hipotézisét nem látjuk elég indokoltnak. Az azonban kétségtelen, hogy Andrassy mindenképpen ragaszkodott ahhoz, hogy Ausztria és Németország szigorúan nemzetközi jogi szerződést hozzon létre, amely az Oroszországgal szembeni védekező politikát szabályozza.

A kettős-szövetségben feltétlenül Ausztria volt a gyengébb fél. Andrassy mégis akarta a szövetséget, és tanácsolta a császárnak. Verosta úgy látja, hogy e vonatkozásban a magyar liberális politikus szolt a Monarchia külügyminiszteréből, aki éppen magyar és liberális volta következtében Oroszországgal nem szövetkezhetett, viszont a kettős-szövetséggel Magyarország súlyát, vagy éppen túlsúlyát biztosíthatta a dualista Monarchiában. Mi úgy gondoljuk, hogy Andrassy indokai nem térhettek el lényegesen Ferenc Józsefétől. Feltételezhető, hogy akárcsak az uralkodó, azért támogatta a német szövetség tervét, mert az legalább öt esztendőre megátolta Németországnak az oroszokkal való szövetkezését, ami oly végzetes lehetett volna a Habsburg-birodalom nagyhatalmi állása számára. Verosta nagyra értékeli Andrassy személyes politikáját, hiszen azzal, hogy megátolta Bismarck más jellegű szövetségi terveit, megőrizte a Monarchia függetlenségét, s a szövetség titokban tartásával — a szerző szerint — Oroszország felé is nyílt utat biztosított.

A Monarchia külpolitikáját meghatározó kettős-szövetség első válságát az 1887—88-as krízis idején élte át, amikor a Monarchia katonái körei úgy érezték, hogy cselekvőképességüket a Németországnak való alárendeltség korlátozza. 1897 és 1907 között volt a kettős-szövetség második válságkorszaka, amikor (Goluchowski külügyminiszterése idején) a Monarchia jó kapcsolatot épített ki Oroszországgal. Ez a külpolitikai változás céltalanná tette a német szövetséget. Hiszen Németország formális szövetség nélkül sem veszélyeztethette a Monarchiát, viszont a Monarchia balkáni politikájához Németországtól nem kapott segítséget.

A német—osztrák viszony elemzésében érdekes momentum annak bemutatása, hogyan viselkedett a hivatalos Németország a monarchiabeli nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Bismarck élete végéig elítélte a monarchiabeli alldeutsch-törekvéseket, a Monarchia adott struktúrájának fenntartását feltétlenül szükségesnek tartotta. Bülow e vonatkozásban Bismarck nézeteit vallotta. De az ő intencióival ellentétben a hivatalos és nem hivatalos német politika bátorította a monarchiai német nacionalista mozgalmakat. Érdekes Verostának az a magyarázata, hogy Ferenc József 1899-ben azért mondott le a csehországi nyelvtörvény keresztülviteléről, mert tartott a német fenyegetéstől; ám nem egyszerűen attól, hogy a németek felmondják a kettős-szövetséget. Hiszen a szövetség az 1890-es évek végén, amikor Goluchowski sikerrel folytatta az oroszokkal való egyezkedés politikáját, már a Monarchia számára sem volt oly fontos. Ferenc Józsefet az a lehetőség riasztotta el a csehországi nyelvkérdés rendezésétől, hogy Németország esetleg nyilvánosságra hozza a szövetség felbontásának okát, ti. azt, hogy Ausztria kedvez a szláv lakosságnak és üldözi az Anschluss-párti német nacionalistákat. Egy ilyen német nyilatkozat pedig feltétlenül nagy hatást gyakorolt volna a Monarchia egész német lakosságára.

(Itt feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a „szlávoknak kedvezés” s a német nacionalizmus „üldözése”, a dinasztának abból a felfogásából eredt, amely tudomásul vette, hogy a Monarchia fenntartása érdekében fokról-fokra bizonyos nyelvi-kulturális engedményeket kell tenni a tartományok határain belül a Monarchia nem német nemzetének. A Schönierer-mozgalmat pedig, mint a Monarchia felbomlásztására törekvő, dinasztiaellenes mozgalmat korlátozni igyekezett, sőt esetenként valóban tiltotta.)

Verosta következetesen elítéli a kettős-szövetséget, amely támogatta a Monarchia dualista berendezkedését, gátjává vált a föderalista átalakításnak, s ily módon fennmaradásának. A magyarokat —, akiket egy szinte homogén „függetlenségi” táborba egyesít, — két ok miatt hibáztatja: egyrészt azért, mert a porosz szövetséggel a hátuk mögött a dualizmus hívei, a föderalista átalakítás megátalói voltak, másrészt, a hadsereg egységének támadóiként a századfordulótól nyíltan fenyegették a birodalom hatalmi helyzetét. Azok a reformtervek, amelyeket a munka a dualizmussal szemben előnyben részesít, nagyrészt Ferenc Ferdinánd műhelyében születtek. A szerző kevésbé mutatja meg a különbséget a különféle konzervatív reorganizációs tervek, pl. Popovici, Lammasch valamint a szociáldemokrata föderalizációs programok között, sőt elhanyagolja a különbséget a korai liberális, és bizonyos demokratikus elemeket őrző Fischhof-féle elképzelés, és a keresztényszocialista újjászervezési javaslatok között. Egy helyen pedig arról ír, hogy a monarchiabeli nemzeti problémák rendezését szolgálta a neoabszolutizmus intézkedése (1850), amely Magyarországot öt közigazgatási egységre osztotta.

Ferenc Ferdinánd reformkésztségével (amelynek reakciós tartalma felett a szerző elsiklik) Ferenc József reformképtelensége áll szemben. E megállapítással nyilván egyetérthetünk, sőt azzal is, hogy a századforduló után egyetlen életképes reform született Ausztriában: az általános választójog bevezetése. A könyv lapjain felsejlik ugyan, hogy a választójogi reform is a nemzeti rendezés egyik megvalósulási formája. (Eppen mint ilyen válik elfogadhatóvá a Habsburg császár számára.) Verosta mégis úgy látja, hogy az általános választójog fegyver a császár kezében a magyar hadsereg-követelésekkel szemben. 1906-ban a magyarok azért álltak el az önálló magyar hadsereg követelésétől, mert Ferenc József velük szemben általános választójoggal fenyegetőzött. S ez a fenyegetés a továbbiakban akkor lehetett hatékony, ha a birodalom egyik felében már éltek vele.

A szerző úgy látja, hogy a Monarchia átalakításának, s kimondva vagy kimondatlanul a Monarchia továbbéltetésének terve azért nem sikerült, mert Németország, amelyhez a kettős-szövetség láncolta a birodalmat, megakadályozta ezt. A lehetőség e külpolitikától való elfordulásra adva volt: Verosta szerint ezt Goluchowski teremtette meg. Ferenc Ferdinánd reformtervei is erre az új külpolitikai orientációra épültek.

Csak sajnálhatjuk, hogy a szerző a tervek társadalmi és nemzeti tartalmának nagyon kevés teret szentel. S az a probléma, hogy a Ferenc Ferdinánd-féle újtípusú, bizonyos helyi autonómiát biztosító konzervatív centralizált birodalom megfelelt-e a birodalom népei elképzeléseinek, egyáltalán nem foglalkoztatja.

SOMOGYI ÉVA

DIE DENKWÜRDIGKEITEN DER HELENE KOTTANNERIN (1439—1440). HRSG. V KARL MOLLAY

(Wiener Neudrucke. Neuausgaben und Erstdrucke deutscher literarischer Texte. Hrsg. v. Herbert Zeman. Bd 2. Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1971. 94 l.)

KOTTANNER ILONA EMLÉKIRATAI

Kottanner Ilona Emlékiratai vagy száznegyven éve ismeretesek a közönség előtt, érdemben azonban igen kevesen foglalkoztak velük, s a vonatkozó irodalom — zömmel a múlt század második feléből — napjainkra jócskán elavult. A szöveg (egy 1834-es ismeretét után) először 1846-ban jelent meg Lipcsében névtelen kiadó — állítólag és hihetőleg Endlicher — gondozásában. Ebből hamarabb készült francia, mint magyar fordítás, legalább is egy hosszú részletet bizonyos francia folyóírátra hivatkozva közöl magyarul Horváth Béla a Kecskeméti Lapok 1870. évi 37—39. számában. Mindkét fordítás teljességgel ismeretlen maradt (s az az ma is, bár Szinyei említi ezeket). A franciának magunk sem tudunk nyomára jutni. Ezek és a szórványosan következő más kisebb közlések az 1846-os edícióra mentek vissza, jóllehet ez már a korabeli színvonalat sem ütötte meg. Maga a kézirat (Bécs, Nationalbibliothek, Ms 2920.) csonka, szakadozott, sok helyt nehezen olvasható, és az ebből óhatatlanul következő hibákat, bizonytalanságokat egy közbevett másolat és az erről készült kiadás még tetézte, s ezen a dicséretre méltó kiadói apparátus sem segíthetett. Az erre épülő csekély számú feldolgozás tehát meglehetősen ingatag alapokon állt. Végre 1965-ben Mollay Károly gondozásában az Arrabona VII. kötetében napvilágot látott az Emlékiratok teljes és kifogástalan olvasatú szövege (már

amennyire az konjektúrákkal egyáltalán helyreállítható), a szükséges jegyzetek kíséretében. Ugyanő ugyanekkor adta közre a teljes mű magyar fordítását (Soproni Szemle XIX. évf.).

Ez a mostani bécsi kiadás lényegében az 1965-ben közreadottat teszi szélesebb körben hozzáférhetővé önálló füzetben némi kiegészítéssel, tekintettel a német anyanyelvű olvasóra, akinek a számára a mű elsősorban nem történeti forrás, hanem nyelvemlék és a női memoáriródalom legrégibb darabja. Az Arrabonában közölt szöveg már — úgy látszik — kifogástalan volt (próbaképp összehasonlítottuk a faksimilében bemutatott lapokkal); most néhány finomítás és a kedvezőbb nyomdatechnikai lehetőségek kiaknázása révén mintaserűvé lett. Ugyancsak imponáló a tekintélyes terjedelmű, hatalmas irodalmat és számos dokumentumot felvonultató tárgyi jegyzetanyag. Mollay Kottannerné elbeszélésének szinte minden egyes mondatához, adatához magyarázó jegyzetet fűz, korabeli okleveles párhuzamot idéz, s ezzel apparátusát a szóban forgó néhány év magyar történetének mintegy kézikönyvecskéjévé teszi. Elhez járul egy alapos tanulmány (az Arrabona-beli bevezető jócskán átdolgozott és bővített változata), mely ismerteti a szöveg hagyományt, összefoglalja a szerzőre vonatkozó adatokat, historiográfiai és irodalomtörténeti szempontból értékeli a művet, beállítja a germanisztika és a történettudomány eredményei közé, párhuzamba hozva a kortárs és közelkorú írőkkel, egyúttal szélesebb alapokra fektetve magukat a tárgyalat eseményeket is. A szépirodalmi és képzőművészeti hatásról, utóéletéről sem feledkezik meg. Kiegészíti még a kiadást egy rövid előszó, a szövegkritikai jegyzetek sora, az avult szavak jegyzéke, név- és tárgymutató, néhány ábra (helyszínrajz) és a kézirat négy lapjának fotómásolata. Első pillantásra (és a mi számunkra) kissé túlzottnak és fölöslegesnek tűnik ez, elvégre a kiadott írás nem játszik olyan nagy szerepet történeti forrásaink sorában, mint amekkorát ez a hatalmas apparátus mutatni látszik (27 lapnyi szöveget 60 más lap kísér). Meggondolva azonban, hogy a külföld mily gyarló ismeretekkel rendelkezik rólunk, inkább örülnünk kell ennek. E jegyzetek mindenesetre a legapróbb részletekig megvilágítják az elbeszélést, és kritikai szövegkiadástól el sem várható, rendkívül széles perspektívába állítják a művet s magát a történetet is.

A feladat másik oldala továbbra is hátra van, most már azonban könnyebben és biztonságosabban elvégezhető, mint eddig lett volna. Ahogy Mollay a különböző tudományágak eredményeinek felhasználásával új megvilágításba tudta helyezni Kottannerné feljegyzéseit, úgy lehet a következőkben hasznosítani az ezekből származó eredményeket. Az Emlékiratok ugyanis az érdekesítő és nem minden távlatos jelentőség nélkül való epizód leírásán túlmenően számos, alig-alig hasznosított művelődéstörténeti adalékkal szolgálnak a korabeli hétköznapokról, az udvari életéről, a király személye és a korona, a koronázás körül divó, nyilván már akkor is évszázados szokásokról. Ilona asszony főleg — persze — saját szerepét domborítja ki. Föl is rója egyik múlt századi méltatója: „Az emlékiratnak főhibája, hogy egy asszony írta, ki saját egyéniségének fontosságát és az általa kiállott veszélyek nagyságát mindenütt előtérbe nyomni iparkodik.” Csakugyan. Dehát e szándék nélkül tollat sem fogott volna, s ezért munkácskájának legnagyobb hibája egyben lényege is. Szubjektív, és nyilvánvalóan távol áll mind a tárgyilagosságtól, mind a történeti hűségtől, talán az őszinteségtől is. Ami a dolgok aktuális és személyes vonatkozásait illeti, rendkívül óvatos. Társait sem nevezi meg, és hogy a leírt történet fő vonala alatt milyen mellékszálak húzódnak még, az csak itt-ott sejlik ki a sorok közül. Példaként idézzük föl annak a szegény horvátnak az alakját, aki visszarettent, miután a tervbe beavatták; Isten akaratából már másnap oly súlyos baleset éri, hogy amint lábra kap, hanyatt-homlok menekül az országból. Isten vállalja magára a koronát őrző kapitány eltávolítását is, súlyos betegséget bocsátván rá. Kottanner Ilona az elbeszélte eseményeket nem az országos ügyek, hanem a magánélet folyamatába illeszti bele, számára a király csecsemő, a királyné anyja. A „nagy politika” neki csak háttér, mely előtt az emberi élet lejátszódik. Inkább szépirói alkotás ez tehát, de éppen ez a jellege teszi a történeti források kitűnő kiegészítőjévé. Annál is inkább, mert ha joggal panaszoljuk is föl történeti forrásaink hiányát, a múltnak e másik oldalát megvilágító emlékünkhöz még kevesebb maradt.

A sorozat másik magyar érdekű darabja egyébként az Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus (1683) Marian Szpyrocki és Konrad Gajek gondozásában.

KULCSÁR PÉTER

RICHARD FRIEDENTHAL:

LUTHER ÉLETE ÉS KORA

(Budapest, Gondolat. 1973. 658 l.)

Luther-életrajzok, monográfiák, résztanulmányok egész sora látott már napvilágot az idők folyamán. Ezek jelentős része magyar nyelven is hozzáférhető. Nem az ebbéli hiányérzet indokolta Friedenthalnak a reformáció 450 éves jubileumára írt és kiadott művének (Luther. Sein Leben und seine Zeit. R. Piper und Co. Verlag, München 1967) magyar fordítását. Sokkal inkább indokolja egy vallási, ideológiai elfogultságtól mentes, reális, modern Luther-kép hiánya. Korábban ugyanis Luther alakját és a Wittenbergből kiinduló, a német-római birodalom határain messze túl is nagy viharó reformációs mozgalom képét jobbra teológusok; Luther követői, a reformáció valamely ágához tartozó, vagy éppen vele ellenségesen szemben állók rajzolták meg. Friedenthal Luther könyvének éppen ez legnagyobb előnye: mindenféle vallási előítélletől mentes, tárgyilagos Luther-képet igyekszik adni.

Richard Friedenthal író, nem történész. Műve mégsem regény, s nem is történet-tudományi tanulmány. Műfaji meghatározása igen nehéz. A szerző polihisztor-író; regények, művelődéstörténeti monográfiák írója. E munkájának legértékesebb részei a nagy körültekintéssel, alapos tárgyismerettel megírt művelődéstörténeti részletek. A reformáció korának megrajzolásában ugyanis a kultúrtörténet, társadalomlélektan és gazdaságpolitika eredményeit, felismeréseit felhasználja.

Friedenthal három nagyobb egységre tagolja könyvét. Az I. rész: *Egy lázadó útja*. Ebben Luther reformátorra fejlődését rajzolja meg. Színes körképet fest a XV. századi Európáról, majd Németország gazdasági és társadalmi helyzetét vázolja a reformációt megelőző évtizedekben. „Tarka rongyokból összefércelt bohócruhára emlékeztet a »szent római birodalom« térképe, ha különböző színekben próbáljuk ábrázolni a rengeteg kisebb-nagyobb önálló területet. És e színes foltokon belül egyáltalán nem is lehet fel-tüntetni a hűbéri jog folytán kialakult, egymást keresztező kapcsolatokat és az egyházi hatóságok privilégiumaiból adódó átfedéseket” — írja. Ezután a Luder—Luther család-on keresztül a polgárosodó paraszt-bányász társadalmi réteget mutatja be. Ezzel érkezik el tulajdonképpeni hőiséhez. Ettől kezdve Luther Márton környezetének bemutatásával hiteles társadalmi és kultúrtörténeti áttekintést ad, különösen a városok és falvak, egyetemek és kolostorok, a gazdasági viszonyok, a korabeli háztartások plasztikus ábrázolásával. Ezzel meg is ismerteti az olvasót azzal a közeggel, amelyben a reformáció eszméje megszületett, azzal a talajjal, amelyben megfogantán gyorsan növekedett és terjedt tovább.

A II. rész, — a *Roham* — a mű központi része. Ebben a reformáció történetének első nyolc esztendeje eseményeit tárgyalja, a 95 tétel kiszögezésétől a nagy német parasztháború kimenetelig. Itt sem Luther személyét állítja az események középpontjába — nem misztifikálja hőseit, ez igen nagy erénye, — hanem azokat a társadalmi-gazdasági erőket igyekszik kitapintani, amelyek ebbe az irányba hatottak. Luthernek és az általa megindított (tulajdonképpeni tovább vitt, mert az „előreformációs”, jobbra antifeudális mozgalmak hatása nyomonkövethető, különösen a német parasztháború esetében) reformációnak a győzelme, nem egy ember zsenialitásának az eredménye, hanem a haladó eszme győzelme az immár anakronisztikussá vált középkori egyház felett. Luther fellépésével elsősorban a kolostorok nagyhatalmi helyzete ért véget.

A III. rész — *A wittenbergi reformátor* — a német parasztháború utáni, 1525 és 1546 közötti „rezignálttá vált” (bár ezt lutheránus teológusok erősen vitatják) Luther megcsendesedett működésének rövid összefoglalása. Érinti a reformáció táborába belső megosztottsága — a „rajongók” jelentkezésétől a „martiniánusok” és „filippiánusok” súrlódásain keresztül a protestantizmus felekezetekre bomlásáig — főbb kérdéseit, de nem kapunk átfogó és megnyugtató választ ezekre könyvében. Ügyszintén csak érintőlegesen találkozzunk Luther korlátaival; a parasztság követeléseivel szembeni magatartásával, egyházszervezete kialakításával, mérsékelt reformjaiban (pl. a reformáció radikálisabb irányzataival szemben) — és magyarázatukat nem kapjuk meg.

Friedenthal könnyed stílusa, — ezt a magyar fordító, Terényi István híven adja vissza, — határozott, fegyelmezett belső vonalvezetése igen érdekes olvasmánnyá teszi a művet. Nagy erénye a könyvnek, hogy hőseit, mint embert, a hétköznapi életben, annak forgatagában, küzdelmeiben igyekszik bemutatni. Szakít a korábbi gyakorlattal, s nem ábrázolja Luthert emberfeletti lénynek, s „megtérése”, szerzetessé létele mögött is próbálja megkeresni a tulajdonképpeni okot, nem fogadva el még magának Luthernek sem

a későbbi magyarázatát erről. Nagyobb jelentőséget tulajdonít az erfurti diákeveknek is, mint ezt Luther életrajzírói tettek. Luther négy évig tanult Erfurtban a „*facultas artium*”-on, ahol „szabad művészeteket” hallgatott, majd jogi tanulmányokba kezdett. Teológiával nem foglalkozott. A XVI. századi erfurti egyetem nem illik bele a „sötét középkor” szimplifikált képébe; modern egyetem volt. S a város — hétköznapijainak szövevényével, s harcaival, s éppen a mainzi érsekkel folytatott harcaival — Luther tanulmányainak helye. „Erfurt jellegzetesen példázza a „szent római birodalomban” uralkodó mérhetetlenül kusza, sajátos rétegződésű állapotokat, s „. . . Luther éppen itt töltötte a fejlődése szempontjából döntő fontosságú éveket . . .” A Luther-kutatók, de magának Luthernek a szemében is megtérése és szerzetesi élete beárnyékolta és szinte jelentéktelenné degradálta az erfurti periódust.

A szerző színes, eleven képet rajzol a reformátor ellentmondásos lényéről, s igen plasztikusan ábrázolja a kort, amelyben Luther élt, alkalma nyílik széleskörű művelődéstörténeti anyagát is hasznosítani. Friedenthal igyekszik bemutatni mindazokat, akikkel Luther akár a politikában, akár a magánéletben kapcsolatba került. Így Magyarországról és a magyarokról is több szó esik. Nem említi azonban a szerző Luthernek Werbőczy Istvánnal való találkozását.

A szerző adós marad a válasszal arra a kérdésre, hogy Luther hogyan vált tulajdonképpen reformátorrá — Friedenthal koncepciója az, hogy Luther lázadóként kezdte történelmi jelentőségű működését, de az első évtized lángolása után a német parasztháborúval kapcsolatos események, s magának a háborúnak a kimenetelét is rezignálttá tette őt, s az egykori lázadó reformátorként fejezte be működését, — érvelését túlságosan leegyszerűsítettnek érezzük. — A szerző alapos művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti és politikai történeti tudásából tellett volna egy kitekintésre is, amely azt vizsgálja, hogy mennyiben változtatta meg a reformáció az európai népeknek és egyházaknak az arculatát, s mi okozta, hogy egyes országokban, pl. Magyarországon jelentős mértékben átadta helyét a reformáció radikálisabb irányzatának.

A könyvet az 1378—1556 éveket felölelő kronológiai táblázat és hasznos hely- és névmutató egészíti ki. Sajnáljuk azonban, hogy az eredeti német kiadás több tucatnyi kép és metszetanyagát, a borítólapp térképeit, valamint az értékes, 15 oldalnyi német bibliográfiát, (amely a szerző tájékozottságát bizonyítja, s az érdeklődőt további elmélyedésre segíti, s amit a magyar Luther-bibliográfiával ki kellett volna egészíteni) a magyar kiadás elhagyta.

Mindent összevetve: Friedenthal művével — ha a szerző az események minden mozzanatára nem is tér ki, s ha egyes események megítélésében, kommentálásában téved is, — hasznos olvasmányt, tárgyilagos Luther-képet adó könyvet vehet a kezébe a „művelt olvasó”.

LADÁNYI SÁNDOR

ARCHIBALD ROBERTSON:

A KERESZTÉNYSÉG EREDETE

(Második kiadás. Budapest, Gondolat. 1973. 333 l.)

A kereszténység eredetének történeti kérdése nálunk is a társadalmi érdeklődés homlokterében áll. Magyarazzák ezt egyrészt a második világháború után tett nagyjelentőségű, a kereszténység keletkezését sok tekintetben új megvilágításba helyező régészeti felfedezések, mint a khenobosztoni kopt nyelvű gnosztikus könyvtár, még inkább a holttengeri esszénus tekercesek felfedezése, de nem kevésbé az a tény is, hogy művelt közvéleményünk csupán a felszabadulás után ismerkedhetett meg a kereszténység keletkezésének nem csupán marxista, de haladó polgári valláskritikai és -történeti irodalmával is. A szovjet marxista szerzőknek erről a témáról írt műveit, R. Ju. Vipper, I. A. Kriveljov és J. A. Leneman alkotásait a problémát más oldalról megvilágító nyugati marxista és haladó polgári feldolgozások, A. Donini és P. Alfario művei követték (utóbbi Komoróczy Géának A keresztény vallás társadalmi hátteréről írt kitűnő utószavával). Most pedig előttünk fekszik a kiváló angol marxista vallástörténész, A. Robertson rövid idő alatt két hazai kiadást megért alkotása, bizonyítva a kérdés marxista megközelítésének sokoldalúságát és termékenységét.

A könyv eredetisége nem annyira koncepciójában, mint ennek a koncepciónak nagyszabású és következetes érvényesítésében, részletekbe menő kidolgozottságában

rejlik. Már az újszövetségi bibliakritikát kezdeményező német tübingeni iskola, F. C. Baur (1792–1860) és követői észrevették két ellentmondó tendencia egyidejű jelenlétét az Újszövetségben: a kereszténység zsidó gyökereit hangsúlyozó, Péter apostoltól és társaitól képviselt ún. petrinus és a judaizmussal szakító, Pál apostol nevével fémjelzett paulinus irányzatát. A tübingeniek felfogása szerint az evangéliumok — a hegeli dialektikának megfelelően — e két ellentét szintézisét alkotják, és az Újszövetség legkésőbbi rétegehez tartoznak. Pál levelei ennél korábbi alkotások, de ezek nagy részét sem írhatták a II. század előtt. Baur követői, D. F. Strauss és az Engels által igen nagyrabecsült Bruno Bauer kritikájukat az újszövetségi könyvekről kiterjesztették a vallásalapító Jézus személyére is, akit nem történeti, hanem legendás személynek találtak. Bauer—Strausszal ellentétben — nem a kereszténység zsidó, hanem görög—római hellénisztikus gyökereit hangsúlyozta.

Hogy a további közvetítő láncokat mellőzzük, ehhez a tübingeni gondolati anyaghoz kapcsolódik A. Robertson munkássága. Szerzőnk az eszmék dialektikáját a társadalmi valóság dialektikájára vezeti vissza, kimutatva, hogy az eszmei ellentmondások forrása a korai kereszténységben meglévő két ellentétes törekvés harca. Az újszövetségi iratok egyik csoportja, különösen az első három ún. szinoptikus evangélium, a szegény osztályok I. századi forradalmi mozgalmanak tükrö. Ennek a mozgalomnak központja Palesztina volt, és kapcsolatot tartott fenn az esszénusokkal. Egyik megfeszített, de visszavárt vezetője vagy még inkább több hasonló, történeti személy körül kialakult sokrétű hagyomány alapján konstruálták meg az eredeti evangéliumi történetet. Más újszövetségi iratok, különösen az ún. Pál-levelek számára Jézus Krisztus nem hús-vér vezér volt, hanem a misztériumvallások megváltó istene, aki a szegényeket, gazdagokat egyaránt hívja. A két irányzat társadalmi bázisa nem volt azonos; a petrinus irányzat hívei a szabadosok, rabszolgák, szegényebb gazdagok, a paulinus irányzaté pedig a jobbmódú középosztálybeliek sorából regrutálódtak. A két irányzat elkeseredett harcát nyomom követhetjük a Pál-levelekben és János Titkos jelenéseiben.

A zsidó felkelés leverése és Jeruzsálem lerombolása után a paulinusok igyekeztek kihúzni a forradalmi mozgalom méregfogát és egyszerűsmindekkorra elkerülni a Rómával való összeütközést, amibe ők maguk is belesodródtak volna. Evégből először is gazdag adományokat tettek az egyházaknak, amire a szegény forradalmárok nem voltak képesek, ily módon ellenőrzésük alá vonták az egyházakat. Aztán újra iratták az evangéliumi történetet, kilugozták annak forradalmi tartalmát, és fő szereplőjét, a naszoreus (törvénytartó, nem pedig „názáreti”) forradalmi mozgalom János után kivégzett másik vezetőjét, Jézust a zsidó szabadsághős hús-vér figurájából a pogány misztériumisten fénybevezető alakjává formálták. Minthogy az átfórmálás nem lehetett tökéletes, az evangéliumok ellentmondásokkal teli kompilációkká váltak.

A II. században az egyház vezetőinek újabb fordulatot kellett végrehajtaniok. Kétarcvonalas háborúban leszámoltak egyrészt a szélsőséges paulinusokkal, akik teljesen ki akarták tépni a kereszténység zsidó gyökereit, másrészt a gnosztikusokkal, akik olyannyira misztifikálni akarták a kereszténységet, hogy az elvesztette volna tömegvonzását. Ennek a fordulatnak eredménye lett a püspöki rendszer és az újszövetségi kánon létrejötte.

A többszörös fordulat szülte az Újszövetségben az olyan kiegyenlíthetetlen ellentmondásokat, mint: egy zsidó Messiás, aki embernek született, és mégis kezdettől fogva isten; isten országa, amely e világon van, de mégis a világból; a gazdagok és Róma elítélése és ugyanakkor az irántuk való lojalitás hangoztatása. Ezek az ellentmondások más-más társadalmi osztályok érdekeit és vágyait fejezik ki: a földi paradicsom után sóvárgó szegényekét, akiknek örökségéből később az eretnekségek merítettek, és a kényelmes misztikus álmodozásba merülő jó módúakét, akiknek meggyőződése és magatartása az egyházszervezetbe és dogmatikába kövesedett.

A. Robertson könyve természetesen sokkal koncepciózusabb, gazdagabb és izgalmasabb annál, semmint egy ilyen szűkreszabott ismertetés képes lenne érzékeltetni. A kereszténység eredete nála egy nagy szabású és drámaian mozgalmas történelmi háttérből domborodik ki. A szerző a bonyolult genezis egyetlen összetevőjét sem hagyja figyelmen kívül, légyen az akár az alap, akár a felépítmény kategóriájába tartozó jelenség. Egészen új családfát szerkeszt az újszövetségi Szentírás számára, és ha a végső bizonyosságig a források állapota miatt nem is juthat el, nincsen egyetlen olyan állítása sem, amely nem lenne átgondolt, nem tárna fel új összefüggéseket.

Bár részletes bírálatra itt nincs mód, néhány kritikai megjegyzést mégis megköszönhetünk. A kereszténység két irányzatának következetes megkülönböztetése és két különböző társadalmi bázishoz kötése minden bizonnyal érdekes feltételezés, de még további logikai-történeti bizonyításra szorul. A két különböző tendencia *különböző* társadalmi

bázisát egyelőre még nem sikerült kimutatni; a petrinus irányzat társadalmi bázisát jelenlegi ismereteink szerint ugyanaz a kisáru-termelő réteg adta, mint a paulinusét. Problematikusnak látszik előttünk a kereszténység két ellentétes irányzatának vagy szakaszának, a forradalmi és a vallásos fantasztikus irányzatnak, szakaszának elkülönítése is; a kettő szerintünk kölcsönösen áthatotta egymást. Bár helyeseljük a szerző határozott állásfoglalását Jézus személyének történetisége mellett, szerintünk mégis túlmegy a forrásadottságokon Jézusnak és Keresztelő Jánosnak az esszénusból származtatott naszoreus nevű forradalmi mozgalom kivégzett vezetőiként való beállításával. Az újszövetségi iratok keletkezésével és leszármazásával, egyes történeti jelenségek, alakok (pl. az ókori rabszolgaság, Catilina) bemutatásával, valamint a racionalista és hiperkritikus szemlélet tüneteivel kapcsolatos problémákra csak futólag utalunk.

A fordítás szakmai és stílári szempontból egyaránt kiváló munka, egy félreértés (a seplőtlen fogantatás nem azonos a szűzről születéssel [84, 98. l.]; helyesen megkülönböztetve a 296. lapon), egy-két elírás és ugyancsak nem sok sajtóhiba (köztük a legboszszantóbb: Amor Canetus [69. l. 2. jegyzet]) kivételével. Mintaszerű névmutató segíti elő az értékes kiadvány használatát.

BELIÉR BÉLA

C. R. BOXER:

THE PORTUGUESE SEABORNE EMPIRE 1415—1825

(London, Penguin Books, 1973. XXVII, 436 l.)

A PORTUGÁL TENGERI BIRODALOM 1415—1825

„Az emberi társadalom története” sorozatban kiadott munka, mint azt a sorozat szerkesztője, J. H. Plumb bevezetőjében hangsúlyozza, az első gyarmatbirodalom történetét tárja fel, azét, amely egyúttal az utolsó, felbomlása szemünk láttára megy végbe, s hogy ez elkerülhetetlen, arról Plumb sem táplál illúziókat, sőt nagyon is utal rá.

A szerző, mint maga írja, mintegy 40 éven át foglalkozott a portugál gyarmatosítás történetével, bejárta majdnem az egész egykori birodalmat, mindenütt megnézte a fennmaradt levéltárakat, jól ismeri az eddigi irodalmat, amelynek nem jelentéktelen tételei éppen az ő tollából származnak. Így valóban alapos, ugyanakkor mégis éppen a fő vonalakat kiemelő áttekintést tudott nyújtani első ízben 1969-ben megjelent könyvében.

Az időbeli keretet Ceuta elfoglalása (1415) és Brazília állóságának a portugál kormány részéről való elismerése (1825) szabja meg. A négy évszázadon belül azonban az első mintegy másfél a leglényegesebb. Boxer rövid bevezetőt ad Portugália középkori fejlődéséről és berendezkedéséről, majd két nagy részben tárgyalja az anyagot, az első mintegy eseménytörténeti jellegű, a második a gyarmatbirodalom egyes kérdéseit tárgyalja még egyszer átfogóan, a beosztás vitatható, mert bizonyos ismétlődésekre, ill. kényyszerű visszaatalásokra vezet.

A gyarmatok megszerzésének első rugója az afrikai arany iránti kereslet volt, ez vezetett a nyugat-afrikai hódításokra, majd az Afrika körülhajózásával Indiába vezető út felfedezése nyomán az egész Indiai-óceáni kereskedelembe való betörés, ill. ennek a kereskedelemnek egyidőre történő monopolizálása volt a következő lépés. A szerző igen plastikusan mutatja be, milyen nehézségei voltak a gyarmatbirodalom kiépítésének, hiszen Portugália lakossága az egész korszakon keresztül alig haladta meg az 1 milliót, tehát a gyarmatosításban részt vevők száma mindig igen korlátozott volt. Ezért is történhetett az, hogy szemben a spanyolokkal, a portugálok csak egy-egy kikötő, kereskedelmi központ megszerzésére törekedtek, ennek révén tartották kezükben jóideig az Indiai-óceán egész kereskedelmét, főképp az arabok kiküszöbölésével. Meg az a másik körülmény is közrejátszott, amire a szerző ugyancsak utal, hogy a portugálok Indiában és egyebütt Ázsiában jóval fejlettebb, szervezettebb államokkal kerültek szembe, mint a spanyolok Amerikában.

A fűszerkereskedelem terén azonban a portugáloknak csakhamar egyéb európai konkurensekkel kellett megküzdeniük, elsősorban a hollandokkal. A XVII. századra a portugálok már visszavonulóban voltak Indiában és Kelet-Afrikában, de a brazíliai cukor, majd dohány, ill. a nyugat-afrikai rabszolga-kereskedelem még újabb másfél évszázadig éltette a birodalmat.

Boxer igen határozottan eloszlatja azt a sokhelyt jelentkező illúziót, mintha a portugálok nem ismerték volna el a fajok közti különbségeket, és kimutatja, milyen erős volt éppen náluk is a faji diszkrimináció, még az egyház is idegenkedett a bennszülöttek felvételétől a papi rendbe (a jezsuiták ezt másoknál elítélték, de saját rendjükbe ugyan csak nem vettek fel bennszülötteket). Jól mutatja meg Boxer a gyarmati társadalom helyzetét is, a rabszolgák tartásának jelentőségét (még az anyaországban is nagy számban akadt rabszolga). Kitér arra a sajátos jelenségre is, hogy a portugál kultúra voltaképpen meglepően csekély részzel járult hozzá ebben a korszakban az emberiség kultúrájához, gyarmatainak gazdagságához képest, ez már a kortársaknak is feltűnt.

A szerző valóban az egész gyarmatbirodalom fejlődését mutatja be, sőt ennek az anyaországra gyakorolt hatását is, tehát az anyaország fejlődését is érinti, különösen a Pombal-féle felvilágosult abszolutizmus korában. Megállapításaival sokszor egyet lehet érteni, de talán túlhangsúlyozza az egyház szerepét a gyarmatbirodalom fennmaradásában, és az sem meggyőző érv, hogy a portugál nyelv azért maradt a keleti félteke lingua franca-ja még sokáig, mert a portugált könnyebben tanulták meg a helybeliek, mint pl. a hollandot vagy az angolt.

A könyvet néhány statisztikai táblázat, igen hasznos szómagyarázó jegyzék és a levéltári anyagra is kitérintő bibliográfia egészíti ki. Ha kissé száraz, mégis hasznos, jól tájékoztató munka Boxer könyve.

NIEDERHAUSER EMIL

J. H. PARRY:

THE SPANISH SEABORNE EMPIRE

(London, Penguin Books. 1973. XXIV, 438 l., 8 tb.)

A SPANYOL TENGERI BIRODALOM

A spanyol fejlődéssel és a korai gyarmatosítás kérdéseivel foglalkozó angol professzor összefoglaló munkája „Az emberi társadalom története” c. sorozatban jelent meg, amely szerkesztőjének, J. H. Plumbnek az előszava szerint abban különbözik egyéb összefoglaló világtörténetektől, hogy nem minden adatot felölelő referenz-könyvek sorozata, nem is minden kérdésre kiterjedő szintézis, hanem az emberiség fejlődésének fő kérdéseit igyekszik egy-egy összefoglalásban bemutatni, főképp azzal a szándékkal, hogy megvilágítsa, hogyan is éltek az emberek a múltban.

Parry könyve valóban megfelel ennek a sorozatnak, a múlt egyik jelentős problémakörét, az amerikai spanyol gyarmatbirodalom létrejöttét és sorsát a függetlenség megszerzéséig nagyon összevontan, csak a lényegre törekedve, de kétségtelenül igen érdekesen, olvasmányosan foglalja össze. Talán valamivel kevesebbet ad annál, amit címe kínál, hiszen csak az amerikai birtokokkal foglalkozik, azon belül is zömmel a kontinentális területekkel, az egyéb tengerentúli spanyol birtokok már kimaradnak. De nem kétséges, hogy akár Spanyol-Marokkó, akár a Fülöp-szigetek, hogy csak két pólust jelöljünk meg, messzemenően nem játszottak olyan világtörténelmi szerepet, mint az amerikai birtokok.

A szerző a XV. századig terjedő spanyol történet rövid összefoglalásában azt emeli ki, hogy a spanyol társadalom a reconquista évszázadai során már berendezkedett az állandó hódításra, területszerzésre, ebből a szempontból tehát az amerikai terjeszkedés csak ennek logikus folytatása volt.

A témát magát a szerző öt nagyobb részre tagolva dolgozza fel, az eseménytörténetet és a társadalmi fejlődés szélesebb tablóját ügyesen vegyítve. Áttekinti a hódítás előtti amerikai kultúrákat, a conquistadorok tevékenységét, a meghódított terület felosztásának első formáját, az encomienda-rendszert. Jó képet ad az új területek és az anyaország közti kapcsolatokat biztosító hajózási rendszerről. Érdekes, amit a gyarmatosítás által a politikai elmélet síkján felidézett újabb tanokról mond, a gyarmatosítás igazolását a kereszténység terjesztésével, ugyanakkor az ebből eredő felelősséget is, amelyet azonban inkább csak elméletben vállaltak. A spanyol hódítás az őslakosság jelentős részének pusztulását idézte elő, demográfiai katasztrófát, amelyen a néger rabszolgák behozatalával segítettek. A XVII. századi hanyatlás után a Bourbon-kormányzat idején bizonyos fellendülés következett be. Ebben az időszakban nőttek meg viszont az ellentétek az amerikai születésű kreolok és az Európából jött spanyolok, a gyarmati közigazgatás vezetői közt. Ezzel az ellentéttel, és számos véletlennel, elsősorban a spa-

nyolországi francia hódítással Napóleon idején magyarázza a szerző a XIX. sz. elején kitört és végül győzelemre vezető függetlenségi háborúkat, a sok állam kialakulását pedig a gyarmati korszak hagyományával, amikor a spanyol hatóságok szigorúan elkülönítették egymástól az egyes nagyobb egységeket, alkirályságokat, továbbá a helyi vezetőknak, caudilloknak is nagy szerepet tulajdonít ebben. Nem érdektelen szempontokat vet fel a végén Parry arra vonatkozólag, hogyan élnek tovább a gyarmati korszak egyes jellemvonásai napjainkig.

A gazdasági fejlődésről sok érdekeset mond a szerző, a közigazgatásról is, még a társadalmi struktúráról is érinti több ízben, de itt csak a felső körök helyzetére tér ki, alig mond valamit pl. a bányákban foglalkoztatott munkásokról. Viszonylag kevésbé érdeklik a Karib-tengeri szigetek is, ami persze összefügg az egész munka terjedelmével. A legnagyobb hiányérzetet a függetlenségi harcok tárgyalása kelti az olvasóban. Parry azt hangsúlyozza, hogy alapvetően nem változott meg semmi, ugyanazok a társadalmi rétegek maradtak az uralkodók, mint korábban. Ez igaz, csak hogy az egész változás mégis a feudális gyarmati rendszer helyébe a kapitalista fejlődés lehetőségét állította. A törés, a fordulat erősebb a kontinuitásnál, bár ennek Parry által túlhangsúlyozott elemeit persze nem szabad elhanyagolni.

A könyv végén fejezetenként hasznos bibliográfiát talál az olvasó, zömmel spanyol és angol nyelvű munkákat. Parry könyve egészében — érthető hiányosságaival együtt — a kérdés jól megírt, laikusok számára érdekes, a szakember számára is hasznos összefoglalása.

NIEDERHAUSER EMIL

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY TÖRTÉNETE

Szerkesztette: Szendrey István

~(Debrecen. Hajdúböszörmény Város Tanácsának kiadása. 1973. 587 l. + 1 mell.)

A múlt század utolsó harmadáig visszanyúló, számottevő előzmények után az utóbbi két évtizedben a történetírás és a társtudományok művelői — köztük is elsősorban a Debrecenben és vonzáskörében dolgozó kutatók — megkülönböztetett figyelemmel fordultak a hajdúság történetjének korszerű feltárása felé. Az egymást szerencsésen inspiráló, eléggé szervesen egymásra épülő kutatási eredmények rendszeres publikálásának a következménye, hogy ma már átfogó képünk van a hajdú-társadalomról, a hajdúvárosok fejlődésének menetéről. Ez a kép egyes részleteiben még módosulni fog, tudományos megbízhatósága és színeinek gazdagsága révén azonban eléggé meg nem becsülhető értékeket mutat. A magyar társadalom egy jórészt sajátos utat végigjáró részéről illetve egy jól körülhatárolható, agrár jellegű tájegység múltjáról hasonló színvonalú vagy megközelítő teljességű munkálat-sorozatra nemigen akad példa. Igaz, hogy a Hajdúsághoz fogható, problematikájában eléggé egységes, területileg is összefüggő, kedvező forráslehetőségeket kínáló vizsgálati „terepet” hazánk nem minden részében lehet találni.

A komplex megismerés célkitűzése, a kedvező kutatóhelyi és munkatársi kapcsolatok, a közzététel egybehangolást biztosító formái és lehetőségei révén a főbb kérdések megítélésében viszonylag rövid idő alatt kiformalódott az egység. A fokozatosan kialakuló, egységes kutatói szemlélet, s a vele párhuzamosan erősödő színvonal mögött elsősorban a széleskörű alapmunkálatot, mint tudományos fedezetet kell kiemelniünk. A magyar történetírásnak egyre több eredménye halmozódott föl — mind elvi-tartalmi, mind pedig módszertani vonatkozásban — a hajdúság kapcsán. Különösen a Bocskaishabadságharerről és a jobbágykérdésről írt könyvek és tanulmányok jelentettek fontos bázist. Alapvető szerepük volt azoknak a szintézis jellegű, az alapokig leásó és már szorosán a hajdúkkal foglalkozó forráspublikációknak és összegzéseknek, amelyek az egyes részkérdéseket ismertető tanulmányokkal jórészt egyidőben, de még az 1971 óta sorjázó városmonográfiákat megelőzően születtek.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Déri Múzeum és a Hajdú-Bihar megyei Levéltár köré csoportosult kutatók nagyjából részét változtatlan együttessé eddig négy „öreg hajdúváros” történetét publikálta: Hajdúdorogét 1971-ben, Hajdúhadházét 1972-ben, Hajdúböszörményét és Hajdúnánását 1973-ban. (Az első kettőt Komoróczy György, a hajdúnánási kötetet pedig Rác István szerkesztette.) Nyomdában van a hajdúszoboszlói monográfia (szerkesztője Dankó Imre), s legújabban megjelent az 1701-ig hajdúváros Polgár története is (Bencsik János szerkesztésében).

A „Hajdúböszörmény története”, a legnépesebb hajdútelep, a hajdúkerületi szék-város múltjának bemutatása, így bizonyos mértékig az egész Hajdúságra szóló érvényesíthető iróddatott. Mint *Szendrey István* magvas szerkesztői bevezetője elmondja, maga Hajdúböszörmény városa hosszabb idő óta szorgalmazza a hajdúkutatókat, s példamutatóan vállalja az ezzel járó anyagi terhek tetemes részét is.

A hasonló nagyszágú városokéhoz mérten Hajdúböszörménynek már a monografikus munkálatok előtt meglehetősen gazdag és igen színvonalas településtörténeti és néprajzi irodalma volt. (*Györfly István, H. Fekete Péter, Balogh István* tollából elsősorban.) A városra vonatkozó etnográfiai kutatások ma is igen termékenyen folynak, a történetírás nagy hasznára. Böszörmény társadalom- és gazdaságtörténetének, a sokat emlegetett hajdú önkormányzat tényleges tartalmának feltárása ugyanakkor az 1950-es évekig kevésbé folyt. Ez a körülmény nem kis mértékben nehezítette a szerkesztő és a kötetben közreműködő tizennégy munkatárs feladatát. Olyan mértékű forrásfeltárást kellett végezniük a helyi és az országos levéltári anyagban, amellyel Hajdúböszörmény fejlődés-vonalának a Hajdúság egészen belüli, külön, egyéni vonásait is pontosan dokumentálni lehetett. Ezt az akadályt a kötet szerzői általában példás sikerrel leküzdötték.

A következőket, igényes és ökonomikus szerkesztői munka eredményeként a hat „öreg hajdúváros” egységébe illesztve, de a Hajdúkerület egészéről csak a valóban szükséges általános vonásokat nyújtva kapja az olvasó a kötetben Böszörmény történetét. Az említett követelményt a megfelelő kulcsfontokon Mesterházy Károly, Rácz István, Poór János, Orosz István fejezetei érvényesítették legjobban, bár szinte minden fejezetben megmutatkozik. A XIX. század végétől kezdve erre már kevésbé volt lehetőség.

A Hajdúböszörmény történetét feldolgozó kötet — mint ahogy a másik három hajdúvárosi munka is — szerkezetében nem követi a monográfiák szokásos felépítését. Tematikáját nem a köztörténeti korszakbeosztáshoz igazította a szerkesztő, hanem a város múltjának főbb kérdésköréhez, egységesen végigvezetve azokat. A kialakított „témaömbök” sorrendjével kapcsolatban az olvasónak lehetnek észrevételei. A felszabadulásig elmondott politikai történet (1867—1944) után következik például a XVII—XX. századi népesedéstörténet, amely inkább a három fejezettel korábban tárgyalt kérdésekhez (a letelepedés, a feudális kori népesség gazdasági-társadalmi képe) kapcsolódik mondanivalója zömével. Vagy: a mezőgazdaság mai állapotának rajza után kapjuk a XVIII—XIX. századi városgazdálkodás elemzését. A nyolc fő tárgykör kiválasztása tudományos szempontból, a lényegre koncentráló megközelítés oldaláról nézve mégis helytálló, alapjában véve biztosítja a teljességet a pontosan körülhatárolt tematikában. A tárgykörök szerves kapcsolatát ez a szerkezet mégsem tudja kézenfekvő módon visszaadni, a sokágú történeti folyamat egységét az olvasó nehezebben érzékeli. Mint lényeges problémakör, a felszabadulás utáni politikai élet bemutatása hiányzik a műből. Ezt csak részben pótolja a gazdasági fejlődés, a tanácsrendszer, a művelődés 1944 és 1970 közötti alakulásáról nyújtott átfogó kép.

A kötet egyes fejezeteinek behatóbb ismertetése, a gazdagon dokumentált új megállapítások egész légiójának kiemelése ezúttal nem lehet feladatunk. A monográfia eredményeinek felhasználása máris megindult, mind a rész kérdések kutatói, mind pedig a szintetizáló feladatokon munkálkodó kutatók részéről. A kötet tudományos igényessége, módszertani megoldásai természetesen hatottak a méreteikben szerényebb vállalkozásokra is a helytörténeti irodalomban. Ez a sokágú hasznosítás hozza majd magával a tartalmas, összességében messzemenően elismerő értékelést a történészek körében éppúgy, mint a böszörményi lakosság körében. Mindezt számításba véve, a teljesség igénye nélkül vállalkozunk néhány elemző megjegyzésre.

Elismeréssel kell szólnunk a kötet régész és középkor-történész szerzőinek jól összehangolt együtteséről. *Módy né Nepper Ibolya, Mesterházy Károly és Módy György* a módszeres ásatások hiányában igen szegényes leletanyagot átfogó képbe illesztették. (M. Nepper Ibolya a Hajdúsági Múzeum 1973-ban megjelent első évkönyvében a böszörményi leleteket külön is rendszerezte.) Mesterházy és Módy egymással szinkronban aknáztatta ki a tárgyi anyagot és az okleveles forrásokat. Mindketten írnak Böszörmény területének honfoglalás utáni izmaelita-mohamedán etnikumáról, ebben Módy véleménye óvatosabb, de bizonyítottabbnak látszik. Más munkák szerzőit cáfolva, értékes megállapításokat nyújt Módy György a terület XVI. századi rác népességéről, amely a lakosság egyharmada körül lehetett.

A kötet gerincét a hajdúszabadság, a hajdú önkormányzat másfél századát (1609—1848) bemutató szintézis — *Rácz István* igen színvonalas, példásan világos szerkesztői, tömörked ismeretlen tény felvonultató dolgozata —, továbbá *Poór János, Orosz István és Gazdag István* agrártörténeti fejezetei jelentik, hasonló értékekkel. Böszörmény agrárváros lévén, a társadalomcentrikus agrártörténeti vizsgálat eredményei méltán

foglalják el a könyv egyharmadát. Rácz István bemutatja a hajdúság kialakulását, csoportjait, a hajdú kiváltság tartalmát, a hajdúszabadság megtartásáért vívott küzdelem többszörösét, majd a hajdúvárosi önkormányzat funkcióit, a törzslakosok és a beköltözöttek egyre élesebb ellentéteit. Poór János 1609 és 1784 között tekinti át gazdag eredeti forrásanyag alapján a termelőerők fejlődését és ezzel szorosan összekapcsolva a szerteágazó gazdálkodástörténeti, társadalomtörténeti kérdéseket. Tisztázza a hajdú földközösség formájának változásait, a polgári földtulajdon kialakulásáig, amely a privilegizált föld 1784. évi kiosztásával valósult meg Bösözrményben. Dolgozata néhány ponton tömöríthető lett volna, nem meggyőző a XVIII. század eleji gabonatermesztés és a piac kapcsolatáról kifejtett véleménye, de ez nem von le lendületes munkája értékéből. Orosz Istvánnak a mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom 1784 és 1889 közötti fejlődéséről írt fejezete a komplex feltárás és elemzés kitűnő példája. A tényanyag szerkesztését alapul véve teljes képet ad a bösözrményi parasztpolgári gazdálkodás minden lényeges összetevőjéről és jellemzőjéről. Egyebek között pontosan tisztázza az 1881–1889 közötti tagosítás előtt gyakorlatban volt változatos határhasználati formákat és vetésforgókat, továbbá a kettős beltolkú kertés város rendjében a tagosítás után bekövetkezett, alapvető módosulást, funkcióváltást, a földművelő tanyák rendszerének megerősödését.

Orosz István dolgozatát *Veliky János*nak a XX. század elejének agrártársadalmát felvázoló, magvas, de forrásaiban szegényes, rövid fejezete kívánja összekötöni Gazdag István munkájával, amely a felszabadulástól napjainkig nyújtja a bösözrményi mezőgazdaság és parasztság történetét. Az említett összekötés nem pótolja a két világháború közötti évtizedek agrárviszonyainak a kötetből hiányzó bemutatását. *Gazdag István* biztos vonalvezetéssel, gondos adatfeltárás birtokában, objektivitásra törekedve, színvonalasan oldotta meg feladatát, a bösözrményi tényeken mérve le a magyar agrár- és szövetkezeti politika fejlődését.

A hajdúvárosi társadalom vizsgálatának másik ágát, a népesedéstörténeti módszert, *Szendrey István* igen értékes fejezete képviseli a kötetben. Túlnyomórészt a hivatalos statisztika előtti korszakkal foglalkozik, következetes forráskritikával, a források pontatlansága miatt elsősorban a családok számának megállapítására törekedve. Bizonyítja, hogy a népesség XVIII–XIX. századi tömege nem előzmény nélküli, Bösözrmény népessége a török időkben is alapvetően növekvő tendenciát mutatott, a terület 1609 előtt is folytonosan lakott volt, ezek az „öslakosok” belenőttek a letelepített hajdúk közösségébe. Az anyakönyvek tüzetes, elemző feldolgozása eredményeit tovább árnyalhatta volna.

A kötet többi fejezete jól támogatja-szélesíti a gerincfejezetekben kifejtett megállapításokat. Valamennyi hasznos és gondos munka, de többnyire egyenetlenek, egyes részek nagyon alaposan kidolgozottak, más részek vázlatosabbak. *Ujlaky Zoltánné* nívósan feldolgozta a helyi ipar és kereskedelem 1872–1918 közötti fejlődését, de a Horthy-korszaktól napjainkig csak madárröptű áttekintést ad. *Bencsik János* jól kimunkált képet nyújt a XVIII. század művelődéséről, viszont keveset a XIX. század nagyobb feléről. Színvonalas összegzést adott *Veliky János* a hajdúkorszak városgazdálkodásáról. Nagyon szemléletes, új módszerű képet rajzolt Bösözrmény felszabadulás előtti politikai életéről *Fehér András*, világosan elkülönítve a helyi csoportosulásokat a mögöttük álló erők szerint. Fejezete elsősorban az ellenforradalmi rendszer időszakát elemzi.

A kötet az utóbbi évek helytörténeti monográfiái között a legjobb tudományos teljesítmények egyike, biztos alap a hajdúkról szóló, tervezett nagy összegzéshez.

SZABÓ FERENC

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL 1972

(Levéltári Évkönyv 3. Kaposvár, 1972. 284 l.)

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL 1973

(Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár 1973. 301 l.)

Szerk.: Kanyar József

A Somogy megyei Levéltár újabb két gyűjteményes kötettel jelentkezik a magyar történeti irodalomban. A kötetek — az előbbi évek kötetei szerkesztési elveinek megfelelően — egy-egy, Somogy területére vonatkozó probléma vagy problémakör feltárását és kidolgozását tartalmazó tanulmányok sorát fűzik össze. A terület az, amely a különböző korszakok és azon belül egy-egy részprobléma feldolgozását egységbe foglalja.

A Levéltári Évkönyv 3. kötete *Maksay Ferenc*: „Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII — XIV. századi struktúráváltozás idején” című tanulmányával kezdődik. A tihanyi apátság birtokainak nagy része Somogy területére esett, s a szerző értekezésében ennek a területnek és dolgozó népének életében és sorsában beállott konkrét változásokat vizsgálja. A XII, XIII és XIV. századi okleveles anyagban lerögzített birtok- és népesség-összeírás eltérő módjának elemzésével, továbbá a szolgáltatási feltételek konkrét változásainak nyomkövetésével árnyaltan mutat rá a XIII — XIV. századi gazdaság- és társadalomtörténeti változások mélyebb gyökereire és szerteágazó okaira, mindig a termelők oldaláról közelítve meg a problémát. A hazai fejlődés menetének mélyebb megértését a külső politikai történet eseményeinek hatásain kívül nyugat-európai analógiákkal segíti elő.

A következő tanulmány már a XV — XVI. századba vezet, *Kubinyi András*: „Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén” című értekezésével. A szerző Budapest történetének írása közben felfigyelt arra az érdekes jelenségre, hogy Buda, Pest és Óbuda polgárainak 32%-a 1440 és 1529 között Tolna, Somogy, Baranya és Zala megyékből származott. Választ keresve „a miértre”, rámutat, hogy a dél-dunántúli mezővárosok általában csekély lakosúak voltak, és csupán egy civitas alakult ki a területen: Pécs. A sok apró mezőváros nem tudta teljesíteni azt a városi funkciót, amelyet a polgárság igényelt. (Tegyük talán itt azt is hozzá, hogy ez időben a török egyre fenyegetőbb közelsége is hathatott az elvándorlási kedvre!) Amellett Székesfehérvár és Szeged vonzása sem volt túl erős. — Vizsgálja a szerző a beköltözőtök foglalkozását, beilleszkedését Buda, Pest, illetve Óbuda városának gazdasági és társadalmi életébe. A tanulmányt értékes adattár egészíti ki, amely név szerint sorolja fel e három város Dél-Dunántúlról származó polgárait.

Ezt követi *Komjáthy Miklósnak* az első két kötetben (Levéltári Évkönyv 1, 2) már elkezdett oklevél-kivonat közlése, a Somogyi Konvent II. Lajos-kori okleveleinek az Országos Levéltárban megtalálható adatai hasznosítására. Ez a befejező közlemény. Az 1518 és 1526 között kelt 17 oklevél kivonatos közlése elé a szerző a megértésüket és értékelésüket elősegítő legfontosabb irodalmat is közli, amivel előmozdítja azt, hogy a történelemtanárok is használhassák anyagát egy-egy forrás-elemző órán. Felvillant néhány nyelvészeti problémát, utal az írásösszehasonlítás problematikájára stb.

A kötet negyedik tanulmánya *Vass Előd*: „Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása” című munkája. Ez az értekezés igen figyelemre méltó képet rajzol a XVII. századi szandzsák-székhelyé elöléptetett Somogy megyei mezővárosról, amikor részletesen elemezve az adóösszeírást, a kivett összegekből következett az adózók számára, a bevetett területre, a terméseredményre, sőt a munkaerőre, a terményfelesleg meglétére stb. A must-tized alapján vizsgálja a bortermeles feltételezhető mennyiségét, és a méhkas-tizedből jelentős méz- és viasztermelésre következtet. A város gazdasági helyzetén kívül az adóösszeírásból a török uralom első századának közbiztonsági helyzetébe, a lakosság összetételének változásaiba is betekintést nyerhetünk a forrásösszehasonlítás módszerét logikusan felhasználó tanulmányból. A munkát a koppányi és simontornyai szandzsákok török törvénykönyvének és az ennek alapján készült Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírásának magyarra fordított szövegű közlése követi. (Figyelemre méltóak az arab betűből átrít, tehát hangzás után közölt nevek!)

A török világot bemutató munka után *Iványi Emma* tanulmánya következik, amely az alig felszabadult Somogy megye népének életébe nyújt betekintést, „A hidvégi stumultus (1696)” történeti elemzésén keresztül. A két megye számára (Tolna és Somogy) adót szedni kívánó német katonai executio és Hidvég mezőváros lakóinak fegyveres össz-

szecsapása kapcsán bemutatja a szerző e határszéli mezőváros török utáni betelepülésének ütemét, a betelepültek származási helyét és megállapítja e hajdú-kiváltságokkal rendelkező mezőváros lakóinak jogi helyzetét. Lelkiismeretes alapossgal tárja fel e sok áldozatot követelő nyílt összecsapás utótörténetét is, és ezzel tömör képet rajzol egy alakuló kor sokszínű, népi problematikájáról. E tanulmány a dunántúli hajdú-probléma történeti megítéléséhez ad fontos adatokat.

A XVIII. század történetébe visz át *Ladányi Sándor*: „1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy megyében” című tanulmánya. Szó szerint közli a címben jelzett évben tartott „tanúvallomási” jegyzőkönyvet, amelyben 60, Külső-Somogy területén élő (általában jobbágy) lakos tett vallomást templomaik református vagy katolikus részről történt felépítéséről, elvételéről, a prédikátorok vagy mesterek létéről, dotációjáról stb. E vallomások visszanyúltak a XVII. század utolsó két évtizedéig, és így annak a korszaknak művelődéstörténetéről adnak életszerű képet, amelyet bevezetőjében a szerző mint a reformáció és ellenreformáció küzdelmes időszakát jellemez.

Simonffy Eml.: „Földművelési rendszer Somogy megye északi részén 1728-ban” című tanulmánya a mezőgazdaság hazai történetének feltárásához szolgáltat értékes és precíz forrásfeldolgozással és térképvezéssel dokumentált anyagot. A falvakban alkalmazott nyomásos gazdálkodás változatos formáinak sokoldalú és számszerű vizsgálatára alapján megállapítja a szerző, hogy Somogy megyében a XVIII. század harmadik évtizedében nem a földhiány szabott határt a paraszti földművelésnek. A melléklet a további helytörténeti kutatásokhoz ad értékes eligazítást, 97 észak-somogyi helység betelepülésének éveire, az 1720. és 1728. évi háztartás-számokra és a földművelési rendszer struktúrájának belső alakulására vonatkozóan.

A következő tanulmány már a kapitalizmus időszakába vezet. *Kelemen Elemér*: „A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években” címen az Eötvös-törvény bevezetését megelőző, 1860-as években vizsgálja levéltári anyag alapján Somogy gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési viszonyait, majd ismerteti és értékeli az 1862/63. évi népoktatás helyzetét felmérő megyei statisztikát (összesített táblázatban is közli adatait), az alispáni iratok adataival kiegészítve és részben korrigálva azokat. E tanulmány utolsó fejezete az 1866-tól megjelenő Somogy című hetilap népoktatással foglalkozó cikkeit elemzi, és helyezi el a korabeli, hasonló tárgyú országos munkák között.

Bakács István: „A somogyvári uradalom 19. század végi gazdálkodásáról” címmel az Országos Levéltárban őrzött iratanyag igen értékes gazdaságtörténeti adatait teszi hozzáférhetővé. A gr. Széchényi Dénes pénzgazdálkodását (1871–91) bemutató táblázat a századvégi főúri pénzügyletekre értékes dokumentum, míg a 2, 3, 4 és 5. táblázat a mezőgazdaság, a 6. táblázat az állattenyésztés, a 7. pedig az uradalom tiszta jövedelméről ad képet. A századfordulóval foglalkozó gazdaságtörténésznek hasznos segítséget nyújt ez a tanulmány, nemcsak adataival, hanem a forrásközlést megelőző bevezetésben tett szakszerű és lelkiismeretes forráselemző megjegyzéseivel is.

Hasonlóképpen a XIX. századi mezőgazdaságtörténet mélyebb megértését segíti elő *Tóth Tibor*: „A szarvasmarha fajtaváltás Somogyban a századfordulón” című tanulmánya. A szerző rámutat arra, hogy a XIX. század harmadik negyedében már teljesen elkülönül Somogyban a nagyüzemi és a népies szarvasmarhatenyésztés. Az 1890-es években pedig a nagybirtok megelőzi a kisbirtokot, amely utóbbiban a nyugati marhatarítás mégcsak spontánul és központi intenció ellenére (mely ezt a területet a magyar szürke marha tenyésztő körzetek közé sorolta) indulhatott meg. Utóbb, — amint ezt a szerző nagy statisztikai apparátus és a korabeli sajtó és szakirodalom alapján megállapítja: a 100 holdon aluli birtokokon a hármas hasznosítású (tej, hús, igaerő) piros tarka fajták jutottak abszolút túlsúlyra, a 100 holdon felüli gazdaságok pedig a háromféle hasznosítást tűzték ki célul, és ezért a tejelő fajták mellett a magyar szürke, illetve ennek javított változatait, a hizláláshoz pedig főként a piros tarkát tenyésztették. Bár a szerző vizsgálódásait elsősorban a 100 holdon felüli gazdaságokra koncentráltta, érdeklődésének homlokterében mindig e kétféle üzemtípus párhuzamos egymásmellett-élése lehetőségének történeti vizsgálata állott.

Ugyancsak a megye gazdaságtörténetéhez kíván adalékkal szolgálni a következő tanulmány, amely a megye két világháború közötti gyárparáival foglalkozik. Ez a munka még magán viseli a műfaji kísérlet (régiora lebontott ipartörténet) kezdeti nehézségeit, egy részről a forrásbőség, másrészt a forráshiány ellentmondásából fakadó szerkezeti aránytalanságot, de az ismertető — aki egyben e tanulmány szerzője is — reméli, hogy a fennmaradt levéltári és sajtóanyag feltárásával sikerült hozzájárulnia Somogy múltja egyik eddig ismeretlen területének megismeréséhez.

E kötetet záró tanulmányt a szerkesztő: *Kanyar József* írta „Az újjazdák helyzete Somogy megye mezőgazdaságában a földosztás után és az új agrárstruktúra (1945 —

1949)" címen. A szerző a megyei levéltár iratanyaga (Somogy megyei Földhivatal, közgyűlési jegyzőkönyvek, a községi és jegyzőségi iratanyag, valamint a Somogy megyei Nemzeti Bizottság és a Somogy megyei Földbirtokrendező Tanács iratai) alapján, több táblázattal illusztrálva mutatja be ennek a nehéz és sorsdöntő korszaknak problémáit a falun. Ismerteti a megoldásukra felvetett módokat, és leméri e munkálatok somogyi eredményeit. A tanulmányt sokoldalú problémalátás és a következtetések logikus menete mellett az igen precíz számítási anyag jellemzi.

*

A Levéltári Évkönyv 4. kötete — az időrendet figyelembe vevő szerkesztési elv alapján — *Kubinyi András*: „A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Ujlaki Miklós birtokpolitikájában” című tanulmányával kezdődik. A szerző e tanulmányt adaléknak szánja a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikája témakör feldolgozásához, amint ezt az alcímmel jelzi. A tanulmány elején azt a kérdést teszi fel, mi volt az oka annak, hogy Ujlaki mindenképpen ragaszkodott Kaposújvár birtokához. E kérdés megválaszolása kapcsán pontosan felméri és térképre vetíti Ujlaki és familiárisainak birtokait, s ezzel igazolja, hogy Ujlaki politikai céljaihoz (Szlavon királyság) rendkívül fontos volt, hogy a szlavóniai és a Fehérvár környéki birtokai között meglegyen az összekötő útvonal, s egyben a familiáris-hálózat „elővédrendszere”.

Ebben a kötetben kezd el *Komjáthy Miklós* a Somogyi Konvent II. Ulászló korából származó és az Országos Levéltárban található okleveleinek kivonatának közlését. Bevezetőjében utal arra, hogy e hiteleshely okleveles anyagának teljes ismerete lehetővé teszi majd azt, hogy a magyarországi hiteleshelyek működésének eddig ismeretlen részleteire is fény derüljön. Érdekesen kapcsolódik az itt közölt 11 oklevél (1490. október 4. és 1494. február 8. időhatárok közt) az előző tanulmányhoz, bőven hozva konkrét példákat a hatalmaskodásokra, birtokfoglalásokra. Talán nem éreztelen felhívnom a dülő- és helynévkutatást végzők figyelmét arra a ragyogó névanyagra, amely ezekben az oklevelekben található. Ezek összegyűjtése, rendszerezése, a kontinuitás megállapítása további értékes következtetésekhez vezethet. Az oklevelek tényanyaga pedig értékes gazdaságtörténeti helyzetképet is ad egy-egy somogyi vidék középkori arculatáról (halastavak, mezővárosok stb.).

A középkori Somogy egy más jellegű problematikájába nyújt betekintést *Szakály Ferenc*, amikor Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalait veszi számba a XVI. század derekán. Igen széleskörű forrásanyaggal dolgozva mutat rá három fontos dél-dunántúli útvonalra, amelyek közül kettő átszelte, és a harmadik is érintette Somogy megyét, és amelyek Pettau felé vezettek. Tisztázza a XVI. századi kivitel és behozatal árukészletét, kitér a szarvasmarha-kereskedelem problémájára, és érdekes képet fest Kálmánsehiről, amely — szerinte — a „kereskedelmre, a transitforgalom lebonyolítására specializálódott mezőváros” volt. Logikus következtetései, grafikonokra és térképre vetített adatai meggyőzően támasztják alá következtetéseit.

Bendefly László: „A juti gátak és a Balaton törökkori magas vízállása” című tanulmánya a legújabb földrajzi, régészeti és egyéb tudományos kutatások eredményeinek felhasználásával, az almásdi monostor számára 1420-ban megújított adománylevélben közölt adatok elemzésével vizsgálja a Balaton vízszintjének magasságát a XV. században. A törökkori magas vízállást csupán mesterséges duzzasztással lehetett elérni, és ezt — a juti gátaknak tulajdonítja, melyek meglelte 1857-ig térképekkel igazolható. Fejtegetései szerint a török készíttette, neki állott ez érdekében, s ez a gát okozta a törökkorban a Balaton kimutathatóan megemelkedett magas vízállását.

A következő tanulmányt a kötet szerkesztője, *Kanyar József* írta: „Kaposvár mezőváros művelődéstörténetéből a kései feudalizmus idején” címmel. Ez a tanulmány, akárcsak Vörös Károly: „A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában (különös tekintettel Kaposvár fejlődésére)” című értekezése, Kaposvár város megalakulásának centenáriumára készült.

Kanyar József tanulmánya a török alóli felszabadulás utáni Kaposvár helyzetét ismerteti, bemutatva a betelepített és örökös jobbágyság kettős „elbírálását”, amely végigkíséri a város feudális-kori életét, az Esterházy hercegi birtok egyik másodlagos uradalmi központjának árnyékában. A tanulmány végigkíséri Kaposvár lassú fejlődését 1848-ig és utal a mezőváros kispiai süllyedésére a XIX. század első évtizedei során beállott kezdeti változásaira, a megindult építkezésekre stb. Ezt követően a szerző vázolja a közoktatás helyzetét Kaposváron a XVIII. század második és a XIX. század első felében, beleegyezve azt a megyei törekvésekbe. Rámutat arra, hogy míg a megyében nagybirtokkal rendelkező egyházi tanító rendek elzárkóztak az iskola-állítás és fenntartás gondola-

tától, a megye felvilágosult középnemesi rétegének és Kaposvár vékony rétegét képező polgárságának közös törekvéseként létrejött nemcsak egy nemzeti iskola, hanem egy gimnázium is a városban. Végigkíséri ez utóbbi történetét, ismertetve a tanulók számának növekedését, a szülők lakhelyét, származását és vallási megoszlását is. Ezután tér át a szerző a közművelődés taglalására, ismertetve a század elején felépült megyeházában létesített megyei levéltár, az 1816-ban alapított megyei könyvtár, az Olvasó Egylet, a teátrumszervezés, a kaszinó építése, a kórház-alapítások stb. konkrét teremtőmunkájában megnyilvánuló polgárosulási törekvéseket. Tanulmánya értékes adalékokkal szolgál nemcsak Kaposvár, hanem Somogy megye művelődéstörténeti problematikájának megvilágításával, — Magyarország reformkori kultúrtörténetének megírásához.

Vörös Károly fent említett munkája időben részben e téma folytatója. A szerző mindenekelőtt vázolja a modern értelemben vett városfejlesztés feltételeit, és több oldalú statisztikai elemzéssel mutat rá arra, hogy Kaposvár fejlődése szempontjából döntő volt az 1890-es években ott kialakult Mezőgazdasági Ipari Rt. kezelésébe jutott birtokkomplexum mezőgazdasági ipart teremtő gazdálkodása (eukorgyár, gőzmalmok). Megítélése szerint Kaposvár a hazai városfejlesztésben „a valódi általános központ” „meglepően tiszta típusa”. E tanulmány finom részletelemzéseivel, aprólékos és pontos számításaival nemcsak Kaposvár, hanem a kapitalizmuskori városfejlesztés általános megítéléséhez is kitűnő szempontokat ad.

A két utóbb ismertetett tanulmány közé ékelődik, időben nagyjából az 1830 és 1870 közti évekhez kötődő tanulmány, amely „Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban” címmel *Tóth Tibor* munkája. A szerző — mint írja — a mezőgazdasági kis- és nagyüzem kialakulását kívánta végigkísérni, de értekezésében a gazdaságtörténeti elemzésen túl a feszülő társadalmi ellentétek bemutatására is sor került. A mernyei uradalomban folyó birtok-szétválasztási processzus egyes állomásait elemzi és értékeli, főként a mernyei uradalom gazdag levéltári iratanyagának felhasználásával, amelyet megyei adatokkal is kiegészít. Tanulmánya konkrét adatokat szolgáltat a parasztság anyagi megkárosításának mértékére éppen úgy, mint az eddig csak utalásokból ismert több, XIX. század közepén lezajló paraszti „tumultus” eseménytörténetére. Végül bemutatja a paraszti megváltásból származó összegek hováfordítását is. Az értekezést több táblázat egészíti ki.

Az 1867—1870. közötti évek somogyi történetére vonatkozóan *Kelemen Elemér* folytatja az előző kötetben megírt tanulmányát „A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben” címmel. Áttekinti a bizottmányi nagygyűlési jegyzőkönyvek és egyleti iratok, továbbá a korabeli sajtó és szakirodalom alapján a népoktatás helyzetét, a megye állásfoglalását az Eötvös-törvénnyel kapcsolatban, majd ismerteti a hatósági intézkedéseket. Rámutat a „népnevelési egyletek” megalakulásával kapcsolatos problémákra, és ismerteti a hozzá kapcsolódó sajtó-vitát. Végül rövid áttekintést ad a népoktatás 1869—71 közötti megyei helyzetéről, statisztikailag vizsgálva az iskolák és a tankötelesek számát, az iskolák látogatottságának mértékét, a tanítók helyzetét stb. Tanulmánya a hazai oktatástörténet számára nyújt konkrét adatokat Somogy megyéről.

Az ezt követő tanulmány ismét a gazdaságtörténet tárgy körébe tartozik. *Simonffy Emil*: „Somogy megye mezőgazdasági földbirtokstruktúrájának néhány kérdése 1935-ben” című értekezését azzal a céllal írta, hogy elősegítse egy „mintafelvétel” lehetőség szerinti pontos elkészítését, hogy így ki lehessen alakítani a kapitalizmuskori főbb birtoktípusok modelljét. A felhasznált statisztikai kiadványt a helytörténet kutatói részéről már komoly bírálatok érték (vö. dr. Benke József: Néhány észrevétel egy statisztikai kiadvány évfordulója kapcsán. Statisztikai Szemle, 1968. 8—9. sz. 899—909). és ezért különösen indokolt az a körültekintő, aprólékos vizsgálata, amelyre itt a szerző példát mutat. Tanulmányában a földbirtokcsoport elhatárolásában követett módszer ismertetése után a földbirtok-struktúra járási szintű vizsgálatát végezte el a Statisztikai Közlemények 99, 102. kötete és a Gazdacimtar együttes használatával. Ezután a községi szintű vizsgálatra tért át, rámutatva az ezzel kapcsolatosan felmerülő, szerteágazó problémák sokaságára. A tanulmányhoz több táblázatot mellékel, amelyek járásonként mutatják meg az összes terület, termő- és szántóterület megoszlását birtok-csoportonként. Táblázatokba foglalta a szántóföldre redukált termőterület megoszlását és a kisbirtok részesedési arányát az egyes művelési ágak területéből stb. A táblázatokat mellékelte követi, amelyben felsorolja Somogy megye községeit 1935-ben, megállapítva összes területüket, s ezen belül a kisbirtok mennyiségét és arányát, továbbá a szántóterület mennyiségét és a kisbirtok részesedési arányát.

A kötet zárótanulmánya *Benke József*: „A termelőszövetkezeti mozgalom és a termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyainak fejlődése Somogyban” (1957—1970) című tanulmánya, amely a szerző kandidátusi disszertációjának egyik fejezete és

nagyrészt a Somogy megyei Pártarchívum dokumentumainak adataira épül. A szerző áttekinti a mezőgazdaság szocialista átszervezése befejeződésének időszakát Somogyban (1957–1961), rámutatva az átszervezés jellegére és fő jellemvonásaira. Ezután a szocialista termelési viszonyok fejlődését ismerteti 1962–70-ben Somogy megye mezőgazdaságában, táblázatokkal reprezentálva az 1953–56. évi átlagokhoz viszonyítva az állami gazdaságokban, a szocialista iparban és a termelőszövetkezetekben a részesedés mértékét 1970-ig. Vázolja a falvakból való elvándorlás, majd utóbb, a 60-as évektől a visszavándorlás okait, és ismerteti az ezekkel kapcsolatos megyei intézkedéseket. A tanulmány utolsó fejezete az egységes szövetkezeti parasztság kialakulásának folyamatát mutatja be Somogyban, felhasználva annak a szociológiai felvételnek eredményeit, amelyek munkálataiban maga is részt vett.

*

E két kötet tanulmányairól ez az ismertetés korántsem adhat — már csak megszá-
bott terjedelme miatt sem — mélyebb értékelést. Megítélésem szerint a tanulmányok általában „műhelymunkák” a szó igazi és jó értelmében. S noha ezt a kifejezést irodalmi alkotásokra szokták alkalmazni, most — úgy érzem — mégis indokolt történelmi tanulmányok jellemzőjeként említeni. Nemcsak azért, mert e kötetek tanulmányai általában nagy műgonddal készültek, hanem azért is, mert a felépített mű „állványzatát” is megmutatják, azt az utat, amelyen a szerző az eredményhez eljutott! S ez, különösen ott, ahol a forrásszegénység miatt csak másodlagos forrásanyagból történő következtetésekkel jut el a szerző az eredményhez, alapvetően fontos. E tanulmányok talán hosszabbak, részletesebbek, mint a szakirodalomban megjelenő munkák zöme, — kevésbé tömörek, helyenként túl szétfolyóznak is tűnik egy-egy munka, — de mindez az előbb elmondottakból adódik: a forrásfeltárás lázában és az alkotás bűvöletében olykor nem különül el a lényeges a lényegtelenről. De ez ebben az esetben — véleményem szerint — nem feltétlenül hiba, mert ami esetleg a történeti kérdést tanulmányozó szakember számára lényegtelennek tűnik, az válhat a területtel foglalkozó, más érdeklődésű ember számára hasznosíthatóvá, vagy gondolatébresztővé. Ezekből a munkákból okulhat a terület története iránt érdeklődő laikus, nem szakmabéli olvasó is.

Ilyen meggondolások alapján valóban dicséret illeti a kötetek szerkesztési munkáját vállaló és végző Kanyar Józsefet, aki nagy felelősséggel rendezi sajtó alá ezeket az évkönyveket. Emeli a kötetek értékét a sok szép illusztráció, amely a tanulmányok szövegéhez kapcsolódik. Egy kis technikai hiányosságra hadd hívjam fel mégis a szerkesztő figyelmét: a sok, nem szövegbe ékelt kitűnő táblázat használhatóbb lenne, ha a forrást a táblázatok alatt is közölnék a szerzők és így azokat a szövegtől függetlenül is könnyen használni lehetne.

Úgy vélem, ezeket a szorgalommal összehordott adatokat és a kötet tanulmányainak nagyobbik részét, illetve az azokban foglalt tudományos eredményeket idővel be kell építeni majd az országos történeti feldolgozásokba. Ehhez a gondolatsorhoz kapcsolódva, de tovább menve, vetem fel: nem lenne-e érdemes ma, amikor a történettudomány eredményei már nem ismernek országhatárokat, és nemzetközi összefogással születnek újabb és újabb közös munkák, — nemcsak idegen nyelvű tartalomjegyzékekkel, hanem a tanulmányok után közzétett tömör, idegennyelvű összefoglalásokkal is megkönnyíteni az értékes eredmények közkinccsé tételét?

T. MÉREY KLÁRA

VARGA ÁDÁM—BODA FERENC:

MŰS KÖZSÉG TÖRTÉNETE

(Szekszárd, 1973. 502 l.)

Az utóbbi években mind gyakrabban látnak napvilágot egyes megyék, községek tanácsai illetve termelőszövetkezetei által kiadott helytörténeti munkák, amelyek azt a célt szolgálják, hogy erősítsék azokat a szálakat, amelyek a lakosokat szűkebb pátriájukhoz kötik, másrészt a szerzők arra töreksenek, hogy az országos vagy nemzeti történetre vonatkozóan is új megállapításokra illetve következtetésekre jussanak. Ugyanis — s ezt nem egy helytörténeti munka meggyőzően bizonyítja — bizonyos összefüggéseket szinte kizárólag a helytörténetírás módszereivel vagyunk képesek kellő mélységgel és pontossággal megközelíteni illetve feltárni.

Mözs község történetét a Varga Ádám és Boda Ferenc szerzőpár dolgozta fel. A két szerző munkája, — témáját részben a feldolgozás módját tekintve is — viszonylag jól érzékelhetően elválik egymástól. Varga Ádám Mözs községnek az őskortól a második világháborúig terjedő története megírására vállalkozott. Először viszonylag részletesen megismereti az olvasót a helység történetével a régibb kőkortól a honfoglalásig, eközben szakavatott kézzel felhasználja a vonatkozó legfrissebb kutatási eredményeket (az ásatások, nyelvészet stb. terén) s a vitás kérdésekben — ahol ehhez bizonyítót anyaggal rendelkezik — önálló álláspontra helyezkedik. Ezt követően középkori oklevelek alapján részletesen elemzi a község elnevezésének eredetét, s a község történetét Mohácsig, majd bemutatja a hódoltság korát. Élénk színekkel eseteli a magyar nép szenvedéseit, a török adóprést, a kettős adózás sanyarú következményeit. Az adózási okmányok alapján megkísérli rekonstruálni a község lakóinak vagyoni helyzetét, lélekszámát, vallási megoszlását. E kor történetét bemutatva, vizsgálat alá veszi a magyar végvári katonaság szerepét a hódoltsági terület lakosságának — néha kényszerű — megsarcolásában.

Nyomon követi a községet birtokló földesúri család történetét, a birtoklási viszonyokat, a községnek a török kiűzése utáni elnéptelenedését, az új birtokosok közti huza-vonákat. Viszonylag nagy teret szentel a székszárdi apátság és a Martonfalvai-család között a környék birtoklásáért folyt kötéltűzésnek, pereskedésnek.

Ezt követően bemutatja a község benépesítését. Kezdetben a Felvidékről származó szlovák, majd Németországból hozott német telepesekkel pótolták a hiányzó lakosságot. Eleinte többnyire ügyetlen, haszontalan, később azonban — Mária Terézia és II. József által is szorgalmazott akció révén — értékesebb telepesek érkeztek.

A következő fejezetekben képet kapunk az úrbéri viszonyok szabályozásáról, a helyi jobbágy-sajátos rétegződéséről. Majd a XVIII. sz. második felének illetve a XIX. sz. gazdálkodását elemzi a szerző, ismertette az egyes termelési ágakat, a földekkel kapcsolatos földesúri önkényeskedéseket, visszaéléseket. Nyomon követhetjük a falu önkormányzatának kialakulását, fejlődését. Megismerjük a községet sújtó 1856-os tűzvészt, a lakók koldushotra jutását, a telepítés utáni viszonyokat. Képet kapunk a község roppant mostoha iskola- és egészségügyi helyzetéről, mindazokról a gondokról, amelyek a község nemzetiségi jellegéből fakadtak (németek, szlovákok, magyarok).

A szerző tájékoztat az 1848-as jobbágyfelszabadítást követő fejleményekről, a paraszti földesúri vitákról, ellentétekről, helyi források hiányában itt is, s néha másutt is átsúszva az országos viszonyok ismertetésére. Leírja a község tulajdonviszonyait, gazdálkodását, a forgalom alakulását. Viszonylag röviden szól — akkor is inkább országos kitekintésben — a két világháború közti gazdasági viszonyokról, középpontba állítva a tagsítást.

Szinte csak érinti az 1918-as polgári demokratikus forradalom illetve a Tanácsköztársaság gazdasági intézkedéseit, s teljesen figyelmen kívül hagyja a gazdasági világválságot és annak — a község életét befolyásoló — következményeit.

Mözs történetének feldolgozását a falu- és az országos politika áttekintésével zárja. Ezen belül foglalkozik — a gazdaságinál egy árnyalattal ugyan részletesebben — az 1918-as forradalom, valamint a Tanácsköztársaság alatti politikai eseményekkel, a két világháború közti nemzetiségi problémákkal, kiemelve a németiség kérdését. Az olvasó számára azonban érthetetlen módon — talán mert itt történik a váltás — a második világháború időszaka kiesik mindkét szerző érdeklődési köréből.

A munka első — terjedelemben kétharmadnyi — része műfajilag nem tekinthető egységesnek. Némely részek inkább dokumentumgyűjteményként vagy tényszerű leírásként értékelhetők, ahol a sokoldalú elemző feldolgozással adós marad a szerző. Ily nagy forrásanyagot felvonultató munka esetében — úgy véljük — célszerű lett volna az egyes fejezetek lezárásaképpen a legfőbb gondolatok illetve megállapítások összegezése. S bizonyára az is előnyére vált volna a feldolgozásnak, ha egyértelműbb a terminológiája, illetve, ha a szerző a hozzánk közelebb eső időszakok története kimunkálásának nagyobb teret szentelt volna.

A felszabadulást követő időszak történetének Boda Ferenc által történt feldolgozása több tekintetben előnyösen különbözik az első résztől. Fokozott dokumentum-gazdagsága ellenére a szerző elkerüli a források végnélküli citálását. Varga Ádámhoz viszonyítva sokkal inkább törekedett az elemző feldolgozásra, általános érvényű következtetések levonására, az egyes időszakok illetve témák mélyebb értékelésére.

Boda Ferenc munkája nyomán képet kapunk a falu szinte vereszeség nélkül történt felszabadulásáról, majd a politikai, gazdasági, társadalmi élet 1945 utáni megújulásáról, a koalíciós korszak bonyodalmairól, amelyekkel kapcsolatban a szerző értelmi és érzelmi hovatartozása félreírhatatlan.

Mözs községet viszonylag jelentős számú német lakossága miatt erősen érintették

a háború utáni ki- illetve betelepítések. A szerző eléggé részletesen ismerteti — sajnos sokkal kevésbé elemzi — a háborút követő lakosságmozgásokat, s e vonatkozásban adós marad a határozott állásfoglalással („történt, ahogy történt”). A vonatkozó irodalom mellőzésével, meglehetősen szűk horizonton szemlélte ezt a rendkívül bonyolult és sokak számára valóban fájdalmas kérdést. A község felszabadulás utáni történetében szegényesnek és hézagosnak érezzük a termelészövetkezet ellenforradalmi előtti történetének feldolgozását. Annál sikeresebbnek mondható viszont az 1956 utáni időszakra vonatkozó részletes, sokoldalú elemzés. Ebből megtudjuk, hogy a községben az ellenforradalom később is érzékelhető bomlasztó, romboló, kártevő hatása még jó ideig nehézséget okozott. Boda Ferenc bemutatja azt a hősi küzdelmet, amellyel urrá lettek a tornyosodó akadályokon, azokat az erőfeszítéseket, amelyek végül is az 1963-as fordulat évéhez, a termelészövetkezet fellendüléséhez vezettek. Nagyon hasznosak és tanulságosak a munka azon részei, amelyek a stabil munkaerő biztosítására irányuló intézkedéseket taglalják egy olyan faluban, amely közel fekszik a nagy elszívó hatást gyakorló megyeszékhelyhez.

Dicséretes a szerző törekvése a tematikus feldolgozásra, mégis úgy tűnik, hogy szerkezetileg talán előnyösebb lett volna az ellenforradalommal összefüggő eseményeket, a község politikai életének alakulását, illetve a termelészövetkezet fejlődését együtt tárgyalni, ezáltal főlegesen ismétléseknek és átfedéseknek is elejét vehette volna. Hogy ezt az oktatás és a kulturális élet fejlődése tekintetében megtette, a felszabadulástól napi jainkig végig kísérve és értékelve a legfontosabb eseményeket. Boda Ferenc a vallásélet illetve a cigányság problémáinak feltárásával zárja a község felszabadulás utáni történetét föléelő fejtegetéseit.

Mözs község monográfiájának szerzői rendkívül kiterjedt, széleskörű, alapos kutató munkát végeztek. Igen nagy tényanyagot gyűjtöttek, s ennek alapján megismerhetjük a község több száz éves történetét. E könyvet még akkor is haszonnal forgathatjuk, ha nem is mentes némely — a fentiekben már jelzett — fogyatékoktól.

KOMANOVICS JÓZSEF

CSAPODI CSABA:

THE CORVINIAN LIBRARY. HISTORY AND STOCK

(Budapest, Akadémiai Kiadó 1973. 516 l. *Studia Humanitatis*. Ed. T. Klaniczay I.)

A CORVINA KÖNYVTÁR. TÖRTÉNETE ÉS ÁLLOMÁNYA

Mátyás király híres könyvtárából, a Corvina-ból 167 kötet maradt fenn szétszórva Európa és az Újvilág gyűjteményeiben, egy ezek közül is áldozatul esett a második világháborúnak. A fennmaradt kötetek közül nem egy fényes kiállítása miatt lett a közgyűjtemények és magános gyűjtők féltett kincse. A 167 kötetből a könyvtár állományát rekonstruálni ugyanolyan hiábavaló kísérlet, mintha egy középkori város népességéből csak azt a néhány polgárt vennénk figyelembe, akinek sírköve fennmaradt. Nincs azonban akadálya annak, hogy a könyvek díszítésének vizsgálata a művészettörténet egyik ágának tárgyául szolgáljon, s talán ez az oka, hogy a fennmaradt Corvinákon keresztül a nagy uralkodó könyvtárának kutatásával az elmúlt évtizedek során elsősorban művészettörténészek foglalkoztak. Csapodi személyében Főgel József és Fraknói Vilmos óta (1927) először fordult ismét történész figyelme a könyvtár felé. Önálló vagy feleségével, Gárdonyi Klárával együtt írt kisebb tanulmányai lassan két évtizede jelentek meg itthon a Magyar Könyvszemleében, külföldön a könyv- és könyvtártörténeti folyóiratokban, 1967-ben pedig — ugyancsak Gárdonyi Klára közreműködésével — napvilágot láthatott az első, a kutatás mai eredményeit is tükröző reprezentatív összefoglalás, amely hamarosan angol és németül is olvasható volt.

A most ismertető munkáé célja látszólag korlátozott: Csapodi azt kívánta megállapítani, hogy hány kötet lehetett a Corvina-ban (az eddigi becslések 500 és 50 000 között ingadoztak!). Ennek a célkitűzésnek logikus átgondolása azonnal világossá tette, hogy új kritikai katalógust kell készíteni (az utolsót Hoffmann Edit állította össze 1929-ben), az „minden további munka előfeltétele, mert az eddigi lajstromok hiányosnak tűnnek, gyakran ellentmondanak egymásnak és hiányzik belőlük a kritikai apparátus”

(9. 1.). A látszólag korlátozott kutatási cél tehát alapvető a további történeti (és természetesen művészettörténeti) munka valóságos bázisa, amely nélkül sem a könyvtár fejlődése, sem távolabbi hatása a magyar és az európai humanizmusra nem ítéltető meg.

A Corvina állományának jegyzéke teszi ki a kötet túlnyomó részét (111—457. l.). Némcsak azt kell elmondani, hogy kereken ezer (pontosan 1018) tételt tartalmaz a jegyzék, még csak azt sem, hogy minden egyes tétel a szerző nevét, műve címét, a kötet lelőhelyét, eddigi tulajdonosait, anyagát, írásmódját, a másolóról található bejegyzéseket, illuminációját, a benne levő címet, a munka kötéését, esetleges reprodukcióit, a rávonatkozó bibliográfiai adatokat, és az eddigi katalógus-számokat tartalmazza, hanem nemegyszer kisebb értekezésre menő megjegyzést is. Ez a szerényen megjegyzésnek nevezett utolsó rovat árulja el a munka egyik legfontosabb vonását. Csapodi személyében történéssz nyúlt a rendelkezésre álló és általa újonnan felkutatott anyaghoz és a történéssz eszközeivel, a forráskritika kegyetlenül fáradságos, de egyedül célravezető módszerével. S ha az ismertetés olvasója kissé különösképpen találja ennyi ismerv vagy olyan látszólag távoli ismerv bekapcsolását, mint amilyen pl. a könyvben található címer, akkor meg kell mondani, hogy éppen a Mátyás és Ulászló uralma alatt a címerben beállt változások segítenek hozzá kronológiai megállapításokhoz, nem is szólva arról az esetről, amikor az eredeti Mátyás címet festették át, s lett a Hunyadiak fekete hollójából Jagellókra utaló lengyel fehér sas.

A forráskritika eredményeképpen az ezer tétel több csoportra bomlik. A meglévő, kétségtelen Corvinákon kívül elveszett corvinákra, olyan művekre, amelyek biztosan megvoltak (vagy nagy valószínűséggel meglehettek) a könyvtárban, a Buda 1686-i visszafoglalásánál a volt királyi palotában talált (de biztosan nem a Corvina állományába) tartozókra és helytelenül corvinának tartott kötetekre.

Ha összesen ezer tétel szerepel a kritikai jegyzékben, akkor nyilvánvaló, hogy — főképpen az 1686-ban jegyzékbe vett könyvek és helytelenül corvinának tartottak levonása után — még ennyi sem marad, s ismételten felvetődik a kérdés: hies kötet lehetett Mátyás könyvtárában? A kortársak írásai, de még a Corvináról szóló dicsőítő költeményt író Naldi sem ad konkrét számot, a Jagelló-kori humanistáktól sem lehet ilyet várni, a Heltai által fenntartott évi 33 000 aranyforint ráfordítással sem jutunk semmire. Az állomány számának megállapítása mégis olyan fontos, hogy Csapodi az összehasonlítást veszi igénybe. Megállapítja egyrészt a korabeli humanista könyvtárak gyarapodási ütemét és kötetszámát (25—29. l.), másrészt a könyvtár elhelyezését (30—34. l.). A végső eredmény 2000—2500 kötet (56. l.), s ennek a számnak megítéléséhez azt is tudnunk kell, hogy ennél nagyobb csak a vatikáni könyvtár volt a XV. század vége felé. A módszer iránt annál nagyobb tiszteletet érez az olvasó, mennél jobban érzi a kérdés egészével tisztában levő szakember hívős tárgyilagosságát és — a történészeknél olyan sokszor hiányzó — egészséges arányérzékét.

Az eredmény kidolgozásánál Csapodi még egy eszközt igénybe vett, s ez a mű címében ígért Corvina-történet. Ennek során felvázolta a fejlődés szakaszait, megkísérelte megállapítani az egyes szakaszokban a fejlődési ütemet. Kévs ilyen izgalmas olvasmány jut manapság a történéssz kezébe. Mert ahogyan Mátyás könyvei gyűlnek — (elődeitől, a magyar királyoktól nem sokat örökölt) —, úgy rajzolódnak ki a nagy uralkodó életének állomásai, munkatársainak sorsa, úgy érzi az olvasó Csapodi sorai mögött a XV. század második felének magyar történetét. 1467 (a pénzügyi reform!) után indul meg a nagyobb-mérvű könyvszerzés, Vitéz János, az atyai barát az egyik legnagyobb segítőtársa a fiatal uralkodónak; az eredeti királyi könyvtár 200—250 kötete 500—600 kötetre nőtt fel. Vitéz összeesküvése negatív befolyást gyakorolt Mátyásra, de az érsek és Janus Pannoniusz gyűjteménye végül mégis a Corvinat gazdagította, 1484-re ezer kötetből állhatott. Ekkor áll be a gyűjtőtevékenység fénykora, nemcsak az évi növekedés üteme nőtt meg, a kiállítás bámulatot keltő művészi színvonalat ért el, a király halálakor 1500—1600 kézirat, 400—1000 nyomtatott mű alkotta a könyvtárt, s ebben nem Beatrix hatását kell keresnünk, nem is Mátyás pompaszeretét, mert az olvasmány és könyv nem a reneszánsz uralkodó jellemzője, hanem Mátyás legszemélyesebb ügye volt.

A magyar történet tükröződésének a nagy király halálával éppúgy nem volt vége, mint ahogyan a Corvina története sem vele ért véget. Az Italiában megrendelt kódexek árának kiegyenlítését Ulászló csak ígérte, az állomány egy része Bécsben maradhatott, egy része Csontmezőnől a belső harc áldozatává vált (az egyik hadvezér az írástudatlan Báthory István volt!), a könyvtárnak öre sem volt. Valami javulás állt be II. Ulászló nősülése után, de Anna királyné halálát követően a könyvtárban is urrá lett a letargia, művelt humanista fosztogatók prédájává és fényes királyi ajándékok tartalékává lett. A pontot Szulejmán tette a történet végére, amikor 1526-ban a könyvtárt Isztambulba vitette.

Ilyen messzire vezetett Csapodi látszólag korlátozott célkitűzése a könyvtörténet terén. Az érdem, amelyet büszkén vállalhat magáénak, az hogy XV. századi szellemi életünk bármely részletkérdésének kidolgozásához alapot teremtett, biztos lehet benne, hogy minden következő munka úgy időzi majd, mint nagy kézikönyveinket szokás. Remélhetőleg magyarnyelvű kiadását is mielőbb kézbe vehetjük.

FÜGEDI ERIK

KÁLDY-NAGY GYULA:

SZULEJMÁN

(Budapest, Gondolat. 1974. 219 l. 16 kép)

A török történelem legnagyobb szultánjának, II. Szulejmánnak élete és kora régóta foglalkoztatja a szakemberek képzeletét, köztük a magyar kutatókat is. A XVI. század első fele az oszmán birodalom „aranykora”, melynek megtestesítője Szulejmán szultán, a „Nagy”, a „Pompás”, aki „az uralkodása alatt felmerült számos jogsérelem miatt annyi törvényt hozott, hogy az utókor Kánuni Szulejmánnak, Törvényhozó Szulejmánnak nevezte el”. Hosszú, 46 esztendei uralkodásának (1520. szept. 30. — 1566. szept. 6.) időszaka elválaszthatatlanul összefonódik a magyar történelem gyászos fejezeteivel, Nándorfehérvár elestével, a mohácsi csatavesztéssel, fél tucat magyarországi hadjáratával, Buda és az ország középső harmadának megszállásával. Érthető, hogy a magyar kutatók a múlt század közepe óta sokat foglalkoztak Szulejmán tetteivel, magánéletével, a hadjárait tárgyaló török elbeszélő források lefordításával,¹ s az uralkodása idején megszervezett közigazgatási-katonai-hivatali, adózási és pénzügyigazgatási apparátus forrásanyagának, a különféle deftereknek (iratoknak, jegyzékeknek) publikálásával.² Egy kutató sincs, hogy Fekete akademikus megjelentette a Szulejmánról szóló miniatűr kiadványát.³ Felmerülhet a kérdés, hogy a már így is gazdag Szulejmán-irodalmat érdekes-e (és egyáltalán lehetséges-e érdemben) tovább bővíteni, gyarapítani.

Káldy-Nagy Gyula tudományos-népszerűsítő jellegű (és ennek megfelelő felépítésű, stílusú) könyve arról győzi meg az olvasót, hogy nemcsak lehetséges, de szükséges is Szulejmán életének és korának további kutatása. Ismeretes, hogy a történettudomány újabb eredményeinek a laikus olvasók széles tömegeivel történő megismertetése terén napjainkban még igen sok a kívánni való; „olvasmányos, rövid terjedelmű népszerű írások, tanulmányok alig-alig készülnek.”⁴ Szulejmánról, a hódoltság koráról Takáts, Szekfi révén rendkívül eklektikus, az objektivitást sokszor teljesen nélkülöző kép maradt meg a laikus olvasók emlékezetében.⁵ Erre tekintve, hogy a Szulejmánról alkotott kép kiigazítására szakavatott tudós, turkológiánk vezető egyénisége vállalkozott. A jeles munka nyelvezete és stílusa egyszerű, közérthető, olvasmányos; előadása érdekfeszítő, „a regényes történeti közzjátékot” sem nélkülöző. Kis formátuma, 16 fényképmellékletből álló illusztrációs anyaga, olcsósága és 10 000-es példányszáma ugyancsak elősegíti, hogy minél több érdeklődő forgathassa. Egyszóval a kiadvány eleget tesz a tudományos-népszerűsítő irodalom követelményeinek. Ugyanakkor a szerző két évtizedes tudományos munkássága és a lektorok (Perényi József, Székely György) gondossága biztosítja a munka tudományos hitelét is.

¹ I. d. Szulejmán 2., 3. és 4. magyarországi hadjáratának leírását Vámbéry fordításában az Új Magyar Múzeum 1859-es évfolyamában és a Thury József, Karácson Imre által lefordított Török történetfrók három kötetét (Bp. 1893, 1896, 1910), továbbá: *Repiczky János*; A mohácsi ütközet török forrásokból. Magyar Történelmi Társ., I. évf. Pest, 1855. 125–140; Szolimán és János Zsigmond 1540-ben. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Közéleti: Szalay László. Pest, 1859. 182–197; Szulejmán naplója 1820-ki bécsi hadjáratáról. Ford.: Budenz József. MTT. 2. folyam., 1. k. Pest, 1867. 117–212; Szolimán szultánnak a mohácsi ütközetnél nyert győzelmeit hirdető levele. Ford.: Vámbéry Ármán. Hazánk. Szerk.: Török János. 2. évf. Pest, 1860. 196–199; Szulejmán rendelte Buda egy-lyk külvárosa helyreállítására (1564. júl. 28.). = Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Ford.: Karácson Imre. Bp. 1914. 48; *Takáts Sándor*: Nagy Szolimán sírja. = A török hódoltság korából. Rajzok a török világból. IV. Bp. é. n. 121–132. stb.

² A defterek közzétételével a múltban Velics Antal, Györffy Lajos és Fekete Lajos, jelenleg Káldy-Nagy Gyula Vass Előd és Dávid Géza turkológusok foglalkoznak. Kiemelkedő jelentőségűek a Káldy-Nagy által publikált budaj szandzsákdifterek (Kánuni devri Budin tahrir defteri [1546–1562]. Ankara Universitesi Basimevi, 1971. 374).

³ *Fekete Lajos*: Szulejmán szultán. Bp. 1967. 142 l. + 1 t. (Életek és korok).

⁴ *Berend T. Iván—Szabolcs Ottó*: Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás. Századok, 107. évf. 1973. 5–6. sz. 1172.

⁵ Kritikájukat ld.: *Káldy-Nagy*: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 5; *uo.*: A török hódoltság elbeszélő és oklevéles kútfőiről. Századok, 106. évf. 1972. 3. sz. 648–650.

A Szulejmánnal kapcsolatos írások, főleg a nyugat-európaiak, egyik nagy hibája az volt, hogy nemegyszer alaposan belemerültek a mesés keleti egzotikumok színpompás világába, részletesen ecsetelték (lehetőleg jól kiszínezve) Szulejmán magánéletének eseményeit, az általuk Roxolane néven emlegetett volt rabszolgájának, Hurrem iránti személyes érzelmét, a „kadinlar szaltanati” (asszonyok szultánusa) időszakát, az udvartartás káprázatos pompáját, pazarlását, fényűzését, a szultáni szeráj (főleg a hárem) titokzatos, „érzéki” világát, intrikáit, a pasák és vezérek pénzsóvárságát, hatalomra vágyását, a hadjáratok kalandos fordulatait, a rokonait hidegvérrel lemészárló Szelim szultán és a legidősebb fiát könyörtelenül halálba küldő Szulejmán kegyetlenségét stb. Káldy-Nagy Gyulát hidegen hagyták a romantikus-egzotikus keleti mozzanatok; nem tévedt el a puszta külsőségek, csalfa látszatok gazdagon burjánzó trópusi szövevényében, hanem figyelmét az e mögött rejlő lényeges, tartalmi mondanivalóra, a realitások kevésbé csillogó világára összpontosította. Elmondja mindazt, amit Szulejmánról és udvartartásáról érdemes tudnunk, sőt számos vonatkozásban lényegesen pontosabbá teszi a „Törvényhozó” emberi, uralkodói és hadvezéri portréját. Munkájának középpontjában azonban nem Szulejmán egyénisége, magánélete áll, hanem mindenekelőtt a XVI. századi oszmán-török birodalom gazdasági, társadalmi, politikai, stratégiai viszonyainak, a városi és falusi lakosság életmódjának, mindennapjainak bemutatása. A szultáni szeráj káprázatos külsőségei mögött észreveszi az „aranykor” negatívumait, a később kibontakozó permanens válság jeleit, melyek a XVII. század elejétől egyre inkább „Európa beteg emberévé” tették az Ottomán Birodalmat. A XVI. századi oszmán-török despotikus katonáállam Európa, Ázsia és Észak-Afrika jelentős részére kiterjedő „világbirodalom” volt, ennek megfelelően a szerző Szulejmán életét és korát e területek történelmével, főképpen az azt számos viszonylatban determináló európai eseményekkel szerves összhangban tárgyalja. A magyar olvasóközönségre való tekintettel nem feledkezik meg a területileg ugyan kicsiny, de stratégiai szempontból annál fontosabb szerepet játszó Magyarországról sem, viszont inkább csak azokat az eseményeket tárgyalja kissé bővebben, melyek a török forrásanyag kiaknázatlan volta miatt mindeddig homályban maradtak.

Az eddigi Szulejmán-irodalom másik nagy gyengéje, hogy utóbb már csak a régóta ismeretes (és főleg az elbeszélő) kútfők anyagára támaszkodott, azok közléseit csoportosította, színezte, variálta a maga szubjektív ízlése és előzetes koncepciója szerint. A forráshianyból eredő negatívumok hatása alól nem tudott mindenben megszabadulni az eddigi legjobb magyarországi Szulejmán-biográfia szerzője, Fekete Lajos sem.

Káldy-Nagy Gyula művét tudományos szempontból éppen az teszi értékesé, — a népszerűsítő célon messze túlmutatva —, hogy központi, lényegi mondanivalóját eddig részben vagy teljesen feltáratlan oszmán-török levéltári iratanyagra alapozta. A szerző az elmúlt esztendőknél több alkalommal végzett kutatómunkát az isztambuli levéltárak defteranyagában, s ennek eredményeit most bőségesen kamatoztatta munkájában. Elsősorban a Basvekalet Arsivi (Miniszterelnökség Levéltára) és a Topkapi Sarayi Arsivi (Ágyúkapu Szeráj Levéltára) különféle oszmán-török forrásainak közlendőit elemezte és építette be egyszerű biográfiánál jóval többet nyújtó könyvébe. Több forrásféleséget szóltaltatott meg: Szulejmán, a szultáni rokonság, a vezérek, pasák leveleit, a tahrir-deftereket (összeírási jegyzékeket), a dzsizje-deftereket (fejadó-jegyzékeket), a mühimme-deftereket (a „fontos ügyek” jegyzékeit), a mevadzsi-deftereket (zsoldjegyzékeket), a timár-deftereket (a szolgálati birtokok jegyzékeit), a rendkívüli hadiadó elszámolásait, a birodalom egészére kiterjedő 1526–27-es kincstári összeírásokat, a különféle jelentéseket, a panaszosok beadványait, a vámnaplókat, a karavánjegyzékeket, a kádiki iratait, a hagyatéki leltárakat, a városok összeírásait, a nagy építkezések elszámolásait stb. Ezek közül több forrástípus, így a nálunk alig ismeretes mühimme-defterek⁶ érdekes adatokat közölnek a magyarországi hódoltságról is, mint például a budai defterdár 1552-es felterjesztésére írt rendelkezés: „Tudattad, hogy a budai várat egy építőmester 8 emberével kijavította, s most a pesti vár javítására került volna sor, de ekkor azt mondták, hogy ők csak a budai vár javítói, ezért ha a pesti váron dolgoznak, mindegyiküknek napi 4 akce koszt pénz jár. Elrendelem, hogy az építkezésre most nincs szükség, ezért ne fizess nekik”. Az 1561-ben elhunyt Rüsztlem pasa, nagyvezér hagyatéki leltára megmutatja, hogy a sajátos keleti despotikus feudalizmus viszonyai közepette egy mohamedáni főúr mibo

⁶ A mühimme-defterek időrendben tartalmazták a szultáni díván által kiköcsötött rendelkezéseket. A XVI–XVII. századból 110 mühimme-defter maradt az utókorra Sztambulban. A jüszüv Gilsa Elezovik rövid regesztákat készített az 1564-es és 1565-ös mühimme-defterekről, melyeknek egyynolcaáca, mintegy 400 rendelkező magyar (120 budai) vonatkozású! (G. Elezovik: Iz carigradskih turshih arhiva mühimme defteri Becriac, 1950. 574; Káldy-Nagy; Mindhat Sertoglu; Muhteva Bakimindan Basvekalet Arsivi. Ankara, 1955. XV + 90 l., Levéltári Közlemények, 28. évf. 1958. 237).

fektethette felgyülemlett pénztökéjét. Rüsztém pasa vagyona az alábbi tételekből állt: „1700 rabszolga, 2900 harci mén, 1100 teve, 5000 kaftán, 800 turbán, 1100 arannyal hímzett főveg, 2900 páncéling, 2000 páncél, 600 ezüstveretű, 500 aranyozott, drágakövekkel kirakott nyereg, 1500 ezüstsisak, 130 pár aranyozott kengyel, 7060 drágaköves hüvelyű kard, 1000 ezüstözött lándzsa, 800 Korán, közülük 130 darabnak a fedele drágakövekkel díszített, 5000 kötet(!) különféle tárgyú könyv, 78 000 aranydukát, 32 darab 11 200 000 akese (vagyis 140 000 aranydukát) értékű drágakő, 100 000 000 akese ezüstpénzben (vagyis 1 250 000 aranydukát), valamint 815 jobbágytelek, és 476 malom.”

Ajasz pasa, nagyvezér, 1536-os levele érdekes mozzanattal járul hozzá a török – Habsburg diplomáciatörténehez: „a ti állhatatosságotok a felséges udvar iránti barátságban és a remélnél nagyobb ragaszkodástok, valamint a magas porta iránti hűségtek és becsületességtek megmutatkozott, amikor őfelsége boldogsággal az iráni hadjáratban volt.” Az oszmán-török kereskedelem-történet alapvető forrásai a vámnaplók és a karavánjegyzékek. A legfontosabb kereskedelmi útvonalak a szárazföldön: Aleppo – Adana – Kónja – Afjon – Izmir (vagy Brüsszán át Isztambul), Bagdad – Moszul – Mardin – Dijar-bekir – Kajszeri – Ankara – Sztambul, Iszfahán – Tebriz – Erzerum – Trabzon, Erzerum – Amászia – Isztambul. Az alleppói vámnaplók arról tanúskodnak, hogy az áruk túlnyomó részét európaiak vették át és szállították a közeli iszkenderumi kikötőből Európába, néhány bagdadi, buharai és dsuffai kalmáron kívül. 1610-ben 120 kereskedő 942 teve-teher (jük) árut vitt Aleppoba az iraki tartomány székhelyről, Bagdadból. Ismeretes valamennyiük neve és árujuk mennyisége. Zömük perzsa és iraki arab volt, közülük 10 indiai, 5 európai és néhány kisebb tőkéjű török kalmár szállított árut Aleppoba. A jómódúak 10 – 30, a kisebb forgatókével rendelkezők csak 3 – 6 jük áruval kereskedtek. A Szulejmán idejében elfoglalt arab kikötők jelentős bevételeket hoztak, például 1525-ben a dsziddai és szevakimi vámbevétel közel 4 500 000 akésére rúgott! Az új arab területek török pénzügyigazgatása éppoly gyorsan kiépült, mint a magyarországi hódoltság;⁷ az 1546 decemberében elfoglalt Bászra vámhivatala 1547 tavaszán már megkezdte működését. Szulejmán szerette volna megkaparintani az indiai kereskedelmet, sőt magát Indiát is; Bászra meghódítása után arra utasította Ajasz beglerbéget, hogy keljen át Indiába és „az útjukat tévesztett portugálokat semmisítse meg”. Diu erődjénél azonban meghiúsultak a török expanziós törekvések a portugál gyarmatosítók hatékony ellenállásán. Viszont a Földközi-tengeren a hírhedt kalózvezérből lett flottakapudán és beglerbég, Barbarossa Hajreddin az 1540-es években már korlátlan hatalomra tett szert, „megalapozta az oszmán birodalom tengeri hatalmát”.

Szulejmán összesen 13 hadjáratot vezetett személyesen, s emellett vezérei és flotta-parancsnokai számos kisebb rablóhadjáratot is folytattak. Földközi-tengeri, afrikai, iraki, egyiptomi, Arab-félszigeti vállalkozásait siker koronázta, a birodalom területét jelentős mértékben kiterjesztette. Hódításai egy ideig segítettek elodázni a birodalom kezdődő válságát, melynek jelei a számtalan felkelésben, az elnyomott népek küzdelmeiben, a vezérek, beglerbégek pártütéseiben, a trónutódlási harcok zűrzavarában, a janicsárok, a síták, a bektas szektához tartozók megmozdulásaiban, a középfokú iskolát végzett diákok (szuhték) lázongásaiban, a ruméliai és anatóliai parasztháborúkban, a „napibéresek” lázadásában, a kis timár-birtokosok fokozódó elégedetlenségében, a kereskedők, kézművesek, földművesek tengernyi panaszában és sok más tényezőben már az „aranykorban” megmutatkoztak. Szulejmán nem tudott leszámolni a birodalom két legveszélyesebb ellenfelével, a német-római császárral és a perzsa sahhal, csak részleges és időleges sikereket ért el velük szemben. V. Károly jórészt kiszorult a Földközi-tenger-ről és Afrikából, s a szultáné lett Magyarország középső harmada is. Azonban számos kísérlete sorra zátonyra futott a „hitvány juhaklokból” összetevődő magyar végvári rendszer és Bécs falainál. Jelképes, hogy maga Szulejmán is magyar végvár ostroma alatt, Szigetvárnál halt meg 72 éves korában, 1566-ban. Nem volt képes átűtő győzelmet aratni tehetséges perzsa ellenfelén, Tahmpasz sahon sem, bár Irakot elszakította Perzsiától s Bagdad székhellyel beglerbésséggé szervezte. A központi területek, Azerbajdzsan és Irán meghódítása sosem sikerült, bár ezzel többször is megpróbálkozott. 1562-ben a perzsa sah 500 000 aranydukátot kapott tőle a hozzá menekült Bajezid szultánfi és 4 gyermeke megölésének engedélyezéséért. Így lett az egyedüli trónörökös Szelim, a későbbi szultán, miután a legidősebb fiút, a szelid Musztafát Hurrem és Rüsztém pasa intrikái miatt Szulejmán már az 1553-as perzsa hadjárat során megfojtatta. A szűnni nem akaró háborúskodások óriási kiadásai tönkretették a falvak népét, mely földjét műveletlenül

⁷ Például Székesfehérvárt 1543. szept. 3-án foglalta el a török, s 21-én már működésbe lépett a mohamedán vámapparátus (Kálly-Nagy; Harács-szedők... 1970. 71).

hagyva, a városokba özönlött. Az otthon maradottakat a kincstári adóbeszedők, a szpáhi-birtokosok, a kádik és más tisztségviselők sanyargatták; oly nagy nyomorban tengődtek, hogy — mint 1564-ben Csesméből jelentették, — a parasztok végül már a füvet ették! A paraszti termelők nagymérvű pusztulása miatt a városok örökös élelmiszerhiánnyal küszködtek. A birodalom „aranykorában” is „felkelésre ösztönző sors jutott a falvak lakosságának”.

A legtöbb menekülő paraszt Isztambulba özönlött, ahol 1477-ben már 16 326 családot regisztráltak. Az ázsiai városrészben 8951 mohamedán, 3151 görög, 1647 zsidó, 267 krími, 372 örmény, 384 karamán és 31 cigány család, az európai Galata városnegyedben 535 mohamedán, 592 görög, 332 európai „frenk” és 62 örmény család élt. A XVI. század közepén már kb. 400 000 lakosa volt a szultáni fővárosnak, mely nemcsak közigazgatási és katonai, hanem kereskedelmi, kézműipari és kulturális központja is volt a hatalmas birodalomnak.

A török állam erejének megtestesítője, a birodalom fenntartója a hadsereg volt. Ennek központi részét a jól szervezett zsoldos alakulatok képezték, valamint az állandó helyőrségek, a hűbéres tímár birtokosok csapatai, a Földközi- és Vörös-tengeri flotta állománya s a különféle kisegítő alakulatok. Az 1525. III. 21. — 1526. III. 21. közötti pénzügyi esztendő elszámolásai szerint 447 millió akcset tett ki a török birodalom összbevételé, kiadása pedig 403 milliót. A bevételből 200 milliót a tímár birtokos szpáhek szedtek be (ezek nem öröktulajdont, hanem bármikor elvehető szolgálati birtokot kaptak), 277 milliót pedig a kincstár adószedői. A leggazdagabb tartomány Egyiptom volt, mely egyedül 116 millió akcset jövedelmezett (itt nem voltak tímár-birtokok)! „A kincstár adóbeszedői olyan rosszul működtek, hogy a tényleges bevételnek hozzávetőlegesen 25%-át nem fizették be.” Anatólia 174 milliót jövedelmezett, s ennek 60%-át (103 milliót) szolgálati birtok gyanánt osztottak ki 17200 katonai és polgári tisztségviselőnek. Az európai Ruméliában a 187 millió bevétel 43%-án (83 millió) 10 668 tímár-birtokos osztozott. Ezek közül minden tizedik otthon maradhatott háború esetén, s további 10%-uk betegség és egyéb címen szintén nem vonult hadba. Az általuk felszerelt mintegy 23 000 lovassal együtt kb. 45 000 főből álló lovassereget alkottak. A várak állandó helyőrsége 39 158 fő volt, s elvileg 71 millió akcse zsold járt nekik. Viszont pénzmegtakarítás céljából minden negyedik katona szolgálati zsoldhűbért, kis tímár-birtokot kapott, összesen 9643 darabot, 14,5 millió akcse évi összbevétellel. A helyőrség 62%-a, 24 107 fő, az európai Ruméliában állomásozott.

A legütőképesebb egységet, a zsoldos hadsereget a XIV. sz. második felében szervezték meg, és „jeni cseri”-nek, azaz „új sereg”-nek nevezték. Kisebbségük hadifoglyokból, túlnyomó többségük a birodalom nem-mohamedán családjainak gyermekeiből került ki. Ezeket a „devsirme” (összeszedési)-rendszer keretében 3 — 5 évenként gyűjtötték össze, elvégezték rajtuk a circumcisiót, egy ideig mohamedán családoknál szoktatták őket, majd 7 — 8 év alatt teljes katonai kiképzésben részesültek. 1525/26-ban 1600 fiú került a devsirme révén a mohamedán hadsereg újoncállományába. A gyalogos janicsárok csak napi 5 akcse zsoldot húztak (míg a lovas szpáhek napi 20 akcset kaptak). Az összegyűjtött keresztény fiúkból azonban nemcsak janicsárok lettek. 1525/6-ban a 27 049 fős zsoldos hadsereg 66 millió akcse illetményben részesült. 1527/8-ban 24 146 zsoldosból 7886 a janicsár, 5088 a lovas, 3553 az újonc, 2830 az istállószemélyzet, 948 az ágyúszekeresz, 695 a tüzér, 524 a fegyverműves, 319 az ajtónálló, alabárdos, s jegyzékbe vettek még 301 szabót, 277 szakácsot, 462 zenészt stb. is. Szulejmánnak tehát a mohácsi ütközet évében mintegy 60 000 embere volt állandóan fegyverben, s ez a tímár-birtokosok alakulataival 100 — 110 000 főre emelkedett. Ennek viszont legfeljebb csak a felét vihette magával, mert az óriási birodalom egyik felét sem hagyhatta teljesen védtelenül. Így „megközelítő pontossággal megállapítható, hogy Szulejmán 1526 tavaszán 60 000 főnyi haderőt mozgósíthatott”. Ehhez járultak még a kézművesek, kereskedők, szolgák sisere-hadai és a különféle kisegítő alakulatok (málhások, híd- és útépitők), akik látványosan felduzzasztották a sereg létszámát.

Káldy-Nagy Gyula a forrásadatokból megállapította, hogy Szulejmán „az államigazgatás teendőit ugyan elég jól ismerte, de nagyobb had vezetése terén . . . semmi gyakorlati tapasztalata sem volt”. Magyarországi hadjáratait, mint pl. az 1521. évit, „inkább a rajta esett sérelemből fakadó bosszú, mintsem valamiféle jól végiggondolt haditerv irányította . . . Sorozatos tévedései éberebb és szervezettebb ellenféllel szemben esetleg végzetessé válhattak volna, de az adott körülmények között mindez semmi hátrányt nem jelentett neki.” Európai és ázsiai hadjáratai az isztambuli források tükrében azt bizonyítják, hogy „Szulejmán valójában nem volt nagy koncepciójú hadvezér, de kedvelte a hatalom fitogtatását, és mérhetetlenül szerette a pompát”. 1526-ban nem Magyarország elfoglalása volt a célja, hanem a magyar király megalkodása és a franciák megsegítése.

Európai hadjáratai rendre sovány sikeresedménnyel vagy nyílt kudarcral végződtek⁸, de „mesterien értett ahhoz, hogy a sikertelenséget népe előtt olyan győzelemnek tüntesse fel, aminek megtévesztő hatása alatt még napjainkban is töretlen fény övezi hadvezéri nagyságát”. Magyarország 1541-es megszállására az adott nemzetközi erőviszonyok sarkallták. A budai beglerbégség 1559/60-as pénztári naplói szerint a hódoltság csak 6–8 millió akcsét jövedelmezett évente, viszont a 10 328 főnyi állandó zsoldos helyőrség illetménye 23 millióra rúgott! Az óriási deficitet, 17–18 millió akcsét a gazdag Egyiptom adójából fedezték. „A várak időnkénti felszerelési és karbantartási költségeivel együtt így Szulejmán a magyarországi támaszpont fenntartása évi 300 000 aranyába került.”

Szulejmán művelt, tudománykedvelő, verselgető ember volt, de rossz hadvezér. 1566-os szigetvári, „tizenharmadik hadjáratát éppen olyan határozatlansággal vezette, mint a legelső”. Mint Káldy-Nagy Gyula a korábbi (és mai török) véleményekkel szöges ellentétben röviden summázta: „a lepergett századok során időről időre akadtak olyan kivételes képességű emberek, akiknek történelemformáló erejük volt; Szulejmán nem tartozott ezek közé. Híres történeti személység lett mégis, de nem annyira kiváló képességei, mint inkább az adott viszonyok miatt. Legnagyobb győzelme, Mohácsnál szinte az ölébe hullott, éppen amikor az európai hatalmi egyensúly felbomlott. Az ekkor kialakult körülmények, tehát a korszak, amelyben született, tette naggyá Szulejmánt.”

MÉSZÁROS LÁSZLÓ

KOMORÓCZY GYÖRGY:

A REFORMKORI DEBRECEN

(A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 6. sz. Debrecen 1974. 355 l.)

A háromtípusú gazdasági terület — az árvízmentes, szigetszerű magaslat, a búza-termő lösz és a futóhomokos táj — találkozásánál fekvő Debrecen fejlődése a magyar várostörténet számos általános és különös jellemzőjét veti fel. Fekvése lehetőséget nyújtott a mezőgazdasági termelés különböző ágazatainak és a pásztorkodásnak a kifejlesztésére, a nemzetközi útvonalak lehetővé tették a kereskedelem kifejlődését. Komoróczy György, kinek e tárgykörből merített számos kiváló munkáját e helyütt még csak összefoglalóan sem lehetséges megemlíteni, e fejlődés sokrétű vizsgálatára vállalkozott, a reformkor időszakára vonatkozóan. Munkája, eddig kiaknázatlan levéltári forrásokra támaszkodva, a reformkori Debrecen legáltalánosabb kérdéseit kívánja bemutatni. A felhasznált eredeti források nagy száma arra utal, hogy a szerző e munkájához nemcsak évekig, de évtizedekig gyűjtötte az anyagot.

A munka egy — a reformkorban jelentős szerepet játszó — város helyzetét vizsgálva, az országos fejlődéshez kíván adatokat szolgáltatni. Elismeréssel kell szólni a monográfia bevezetéséről, mely a tárgyra vonatkozó magyar várostörténeti irodalom kiváló összefoglalása. E részt nemcsak a Debrecen történetével, hanem az országos fejlődéssel foglalkozók is haszonnal forgathatják.

A munka három nagy fejezetre — település, városfejlesztés, a társadalom gazdasági rendje, politikai és igazgatási szervezet — tagolódik.

Az első fejezet ismerteti a városmag kialakulását, a belvárosi házak, utak állapotát, a közvilágítás, víz- és csatornaépítés helyzetét, az árkon kívüli településeket, a kertéségeket és tanyákat. Megállapítja, hogy a város össznépesége a polgári forradalmat az ország legnagyobb városaival egy sorban érte el.

A második fejezet a társadalom gazdasági rendjével foglalkozik. Olvashatunk a városi közösség ingatlantulajdonáról, a királyi kisebb haszonvételekről, az egyéni vagyonképződésről, a földművelésről és állattenyésztésről, a város jobbágytelkeiről, az ipari (céhen belüli és kívüli) termelésről és a kereskedelemről. A szerző szerint a mezőgazdaság terén kevésbé érvényesültek a korszakban másutt már alkalmazott agrotechnikai módszerek. A kereskedelemben a konzervatív magatartású céhek mellett kifejlődtek a lazább szervezetű társaságok, a hazai és külföldi városokba irányuló áruszállítás. Ez a fejlődés hatott a társadalomban végbement rétegződésre, a polgárságon belül vagyoni, társadalmi különbségek kialakulására. A település szerkezetében is változás következett be; a város

⁸Szulejmán európai hadjáratairól, hadvezéri portréjáról ld. Gy. Káldy-Nagy: Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia, 1974. 28. tom. 2. fasc. 163–212.

peremére szorult, munkaerejét áruba bocsátó napszámos-réteg messze elmaradt a belvárosban élő polgároktól. A város peremén élők még a polgári forradalom után is hosszú küzdelmet vívtak a saját házhelyhez jutásért.

A harmadik fejezet a város politikai és igazgatási szervezetét mutatja be. Ennek során általános várospolitikai kérdéseket, a városi képviselői rendszert, a választott községet, a végrehajtószolgálatot, a törvénytörvényeket, a gazdasági igazgatást, a közművelődést, a tudományt és művészetet, az önkormányzat állami ellenőrzését érinti. A szerző megállapítja, hogy a reformkori Debrecenben végbementek azok a gazdasági és társadalmi változások, melyek az ország nagyobb szabad királyi városaira a feudális rend bomlásakor jellemzőek voltak. A differenciált társadalmi helyzet politikai harcokat, nyílt szembenállást eredményezett. A városvezetés és ki tudta harcolni azokat az — elsősorban kereskedelmi, a céhes ipart támogató — előnyöket, melyek a várost nagygyá, a reformkori Magyarország egyik legjelentősebb városává tették. Az e korban szerzett földbirtokok, kincstári bérletek azonban mindinkább hozzájárultak ahhoz, hogy a városvezetés a mezőgazdasági termelés felé fordult, kevesebb érdeklődést tanúsítva a kereskedelem, a céhen kívüli ipar iránt. Tevékenysége egyértelműen az önmagát túlhaladott céhrendszert pártfogolta, forradalmi változást nem akart. Ebből következőleg szembe került azokkal a haladó erőkkel, melyek a városi polgárjog kiterjesztéséért, a bíraskodás és igazgatás szétválasztásáért harcoltak. A tárgyalt korszakban mégis szélesedtek a piaci kapcsolatok, az országos vásárokon tömegesen jelentek meg a hazai és külföldi kereskedők. A város polgársága azonban inkább nyersanyagot vitt piacra, semhogy a város iparát fejlesztette volna. Mindezen ellentmondások sem tudták háttérbe szorítani a város — elsősorban gazdasági és művelődési — fejlődését. E korszakban indult meg a tervszerű városfejlesztés, az építésrendészet, a kezdetleges csatornázás, az iskolák számának növelése. A szerző végkövetkeztetése szerint a város „eljutott a polgári forradalom küszöbéig, majd annak győzelme után megindulhatott a kapitalista fejlődés útján”.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a monográfia átfogó és pontos képet ad a város reformkori — illetve igen gyakran korábbi — fejlődéséről. Hasznosnak látszik a továbbiakban néhány, a gazdálkodást, a társadalmat és az igazgatást érintő kérdést — elsősorban a nagyobb hangsúly kedvéért — kiemelni.

A város gazdálkodásán a szerző nemcsak a városnak, mint közösségnek gazdálkodását, hanem a lakosság gazdasági tevékenységét érti (91. l.). E megfogalmazás a város társadalmának minden rétegét érinti, mivel a gazdálkodásban valamilyen módon minden városlakó részt vett. A források azonban nagyon kevés adatot őriztek meg az egyes háztartások gazdálkodásáról, ezért a szerző is túlnyomórészt a városi közösséggel foglalkozik.

A városi gazdálkodás legjelentősebb ágazata, alapja, a kisebb királyi haszonvételek gyakorlása. Ez nem annyira a földbirtok-adományozással járt együtt (95. l.), mint inkább a városi kiváltságlevélben a király, mint földesúr, a város részére engedte át azokat. Ebben az értelemben tehát a város e haszonvételeket mint a király által átengedetteteket gyakorolta. Más városok adatai arra mutatnak, hogy a pozsonyi kamara e haszonvételek bérbeadását szorgalmazta. A bérleti díj ugyanis évi fix összegű bevételt jelentett, mellyel egyrészt biztosan számolni lehetett, másrészt csaknem kizárta a visszaélés lehetőségét.

Igen figyelemreméltó, amit a szerző a 96. lapon ír, ti. hogy a polgárok évtizedek óta követelték a tanácstól a saját boruk mérési jogát. Ez a többi város gyakorlatához képest jelentős eltérésre utal, hiszen a szabad királyi városok polgárai — az évenkénti négy városi bormérési időszakot kivéve — házuknál árulhatták saját borukat. A debreceni gyakorlat ehhez képest visszafejlődést mutat.

A haszonvételek közé tartozott a városok, így Debrecen által szedett közevetvám. A király ezt a vámot kifejezetten azzal a céllal engedte át a városoknak, hogy a beszedett pénzekből az utakat, hidakat javíttassák. Igen jellemző, hogy ez a tény a reformkori Debrecen vezetőségében már teljesen elhomályosult, az utak javítását kizárólag az állami sóár-alapból származó összegekből remélték (184. l.).

A haszonvételek közé sorolható salétromfőzés Debrecenben középkori hagyományokkal rendelkezett. Ezért olvastunk volna szívesen bővebben a Vay-féle salétromfőzés üzeméről (163. l.).

Minden várostörténeti monográfia sarkalatos kérdése a városi társadalom tagozódása. A szerző ezzel kapcsolatban több álláspontot ismertet, melyek közül szívéhez legközelebb a Mályusz Elemér által megállapított rétegződés áll (81. l.). E szerint a városi lakosság három részre oszlik: polgárjoggal nem rendelkezők (munkások, szolgák, zsellérek, önálló műhellyel nem bíró kisiparosok), polgárjogúak, és a leggazdagabb vezető réteg. Véleményem szerint vagyonos polgárokat (patriciusok), polgárjoggal rendelkezőket, lakosokat és zselléreket lehet megkülönböztetni.

Külön kiemelném a városi polgárok, lakosok vagyonekfejlődéséről szóló, teljesen újszerű fejezetet. Ez a polgári fejlődésnek olyan elemeire utal, melyeket máshol, mint a vagyonekfejlődésnél, nehéz megragadni. Szívesen olvastunk volna többet az értelmiség mobilitásáról (107. l.) is. A városi tisztségviselők, tisztviselők, alkalmazottak társadalmi előrehaladása minden városra igen jellemző, így volt ez Debrecenben is. A nagykereskedőkkel kapcsolatban utalok Palugyai Imre megállapítására, aki Vályira hivatkozva mondja, hogy Debrecen az egyetlen város az országban, melyben számos magyar kereskedő is található (Sz. kir. városok leírása, Pest 1853. I. 433). Az, hogy a városi polgárok, lakosok vagyonának képződésénél a földbirtok játszott elsődleges szerepet (III. l.), a magyar városfejlődés általános jellemzője, a fejletlen munkamegosztás következménye.

Debrecen város igazgatásáról Komoróczy György korábban külön monográfiát írt. „A reformkori Debrecen” című munkájában, igen dicséretes módon, nem korábbi megállapításait ismétli, hanem azok szintézisét adja. Felhívja a figyelmet, hogy a politika és igazgatás a városokban sokkal szélesebb körre terjedt ki, mint a vármegyékben, mivel a város nemcsak másod- vagy harmadfokú fellebbezési, hanem elsőfokú hatóság volt.

Szólnunk kell még a kötetet kiegészítő függelékről. Ebben a szerző több táblázatot közöl a házak, kertek, polgárjogi személyek, lakosság, háztulajdonosok és lakók, szántóvetők, napszámosok, adóháztartások számának alakulásáról. Igen hasznos a vezető tisztségviselők — főbíró, polgármester, tanácsos, főjegyző méltóságosorainak közlése. Külön összeállítás foglalkozik az egészségügyi személyzettel, a halálozásokkal, a kórházi kezeléssel. Megtalálható a hortobágyi állatállomány 1834—1853 évi alakulása, a heti-piaci árak táblázata. Befejezésül a szerző közli az 1825—1844. évi követi utasításokat.

KÁLLAY ISTVÁN

HOLLÓS ERVIN:

RENDŐRSÉG, CSENDŐRSÉG, VKF 2

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 429 l.)

A magyar uralkodó osztályok szemléletében a „katasztrofális összeomlás” emlékével vált egyenértékűvé az első világháború vége: a háborús vereség, az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása, a forradalmak kitörése, s különösen a proletárdiktatúra, „a komün” átmeneti győzelme, majd a trianoni békerendelkezések. Az ellenforradalom felülkerekedésével, az állami élet restaurálásával természetesen együttjárt a „szomorú tanulságok” levonása is. A hatalom centralizációjának erősítésével párhuzamosan, annak érdekében is, rendkívül tudatosan építették ki illetve szervezték újjá az erőszakszervezeteket, a rendszer legfőbb tartó pilléreit: a hadsereget, a rendőrséget és a csendőrséget.

Hollós Ervin könyve 1919 augusztusától a nyilas rémuralom bukásáig tárgyalja a rendszer elnyomó apparátusának felépítését és működését, az egymás munkáját kiegészítő politikai rendőrség, csendőrség és VKF 2 — a vezérkari főnökség második (politikai nyomozásokkal, hírszerzéssel és elhárítással foglalkozó) osztályának — történetét, majd a nyilas rendőrség, a Nemzeti Számokérő Különítmény rémtetteinek valamint az állam-biztonsági rendszet utolsó napjainak feltárásával zárja vizsgálódásait.

Igen nagy mennyiségű forrásanyagra alapozza Hollós Ervin mondanivalóját. A levéltári anyagok közül meg kell említenünk mindenképp a Belügyminisztérium Levéltárát, Irattárát, a Párttörténeti Intézet Archivumának anyagait, a néphírosági perek iratanyagát, ügyészégi, törvényszéki, bírósági ügyiratokat, a Külügyminisztériumi Levéltár fondjait, a Budapesti Rendőrfőkapitányság iratait, a Hadtörténelmi Levéltár állagait, a Budapesti Katonai Bíróság aktáit, a Budapesti Megyei Bíróság iratait, a Budapesti Népjószágosság dokumentumait stb. Bőven merítette adatait továbbá a korabeli broszúra-irodalomból, rendőrségi, csendőrségi, honvédelmi minisztériumi belső kiadványokból, a sajtóból, memoárokból és visszaemlékezésekből. Aligha akad a forrásoknak olyan fajtája, amelyre nem támaszkodnék a szerző feldolgozó munkájában.

Kétségtelen pozitívuma a könyvnek az, hogy Hollós Ervin népszerűen, széles olvasóközönségnek ír. A kötet alapján tényleg érthetővé válnak a költő, József Attila sorai a megbízhatatlan állampolgárok kartotékos nyilvántartásáról. Az államhatalom állandóan fejlesztette, tökéletesítette, új részlegekkel bővítette, s ezáltal szinte mindenhatóvá tette nyomozó szervezeteit. Egész hálózatát építette ki „B” egyéneinek (bizalmi egyének, azaz besúgók), akik nemcsak a baloldali pártokba és tömegszervezetekbe épül-

tek be, hanem a polgári egyesületekbe, sőt magába az államszervezetbe is; figyeltette saját vezető politikusait is.

Impozáns forrásmennyiség megszólaltatásával teszi meggyőzővé a szerző a könyv egyik fő mondanivalóját, azt ugyanis, hogy az ellenforradalmi állam erőszak szervezete mindenekelőtt a baloldali mozgalmakkal szemben lépett fel a legerőteljesebben, sőt kifejezetten brutálisan. Felsorolt konkrét esetei, majd a könyv második nagy fejezetét képező „Nyílt nyomozások” mindezt kétségtelenné teszik. Nem hallgatja el ugyanakkor a szerző azt sem, hogy — éppen a Horthy-állam rezonjájának megfelelően — a Belügyminisztérium s a VKF 2 is állandó jelleggel figyelemmel kísérte a jobboldali, szélsőjobboldali politikai mozgalmakat is. Természetesen nem azonos céllal és nem egyforma intenzitással, de az ellenforradalmi rendszer mindenkor kormányzati helyzetének megfelelő módon.

Kitűnő képet kapunk a Belügyminisztérium felépítéséről, a politikai rendőség struktúrájáról és funkciójáról, a csendőrségről, feladatáról és működéséről, valamint a VKF 2-ről, s ezen különböző szervek egymással való kapcsolatáról; együttműködéséről és bizonyos hatásköri viszályairól is. Találó képet kapunk e szervezetek néhány hirhedtté vált vezetőjéről, s ugyanakkor nagyon sok konkrét eset felelevenítésével nyerünk bepillantást az illegális munkásmozgalom izgalmas, hősi és nem kevés áldozatot követelő mindennapi harcaiba is.

Nem mulasztja el Hollós Ervin azt sem, hogy — feltárva e hatalmas mennyiségű tényanyagot — bizonyos elméleti következtetéseket is levonjon a rendszer jellegének egészére vonatkozóan: „A kommunista párt üldözése önmagában véve még nem kritériuma a fasiszta diktatúrának, de az üldözés foka és mérete már feljogosít arra, hogy az adott politikai rendszert fasiszta diktatúrának minősítsük.”

E megállapításával kapcsolatban azonban szeretnénk rámutatni arra is, hogy — éppen a feldolgozott anyag egésze bizonyíthatja ezt legjobban — a Horthy-állam erőszak-apparátusa teljes egészében a korszak kormányzati berendezkedésének, a kormányzati politika érvényrejuttatásának vált megfelelő eszközévé. Ez még akkor is igaz, ha találunk benne olyan vonásokat, amelyek ezen erőszak-apparátus hatalmának bizonyos önálló tendenciáira utalnak. Kétségtelen, igen erős volt e tendencia a korszak születésekor, és ismét felerősödött a második világháború idején. Teljes hatalmi önállósulásról azonban egyik periódusban sem beszélhetünk, sőt kifejezetten állíthatjuk, hogy a rendszer konszolidációja és még a konszolidációs egyensúlyi helyzet fellétele idején, a totális fasiszta berendezkedés kiépítésére tett sorozatos kísérletek folyamán, a 30-as években sem valósult meg. A fegyveres testületek, az erőszak szervezete híven szolgálta fenntartó államának érdekeit, végsőfokon pontosan eleget téve a Horthy-államrezon követelményeinek. Ez az államrezon pedig nem volt „tiszta” képződmény, hanem a gazdasági, a politikai és a kormányzati hatalmat kézben tartó különböző rétegek érdekazonossága, amely egyébként maga is csak tükrözte a hatalom tényleges megosztását, a hatalmi érdekek és törekvések koalíciós jellegű érvényrejuttatását, magát a koalíciós politikai gyakorlatot.

STIER MIKLÓS

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA. 1945—1971

(Szerk.: Kálmán Lászlóné. Kiad. az MSzMP KB. Párttörténeti Intézetének Könyvtára. Bp. [1974.] 596 l.)

Régóta nélkülözött segédkönyvet jelentetett meg a Párttörténeti Intézet könyvtára. A kötet az 1945 és 1971 között megjelent magyar munkásmozgalom-történeti könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiáját tartalmazza. Összesen mintegy 6800 címet foglal magába, e szám is jelzi az elvégzett munka nagyságát, fontosságát.

A kiadvány előzményei ugyancsak a Párttörténeti Intézet feldolgozó-rendszerező tevékenységéhez fűződnek. Kiadásukban 1951 és 1959 között jelent meg a négykötetes A magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája, majd 1964-ben A magyar munkásmozgalmi bibliográfia két kötetben, ez az 1848—1948 között megjelent munkásmozgalmi vonatkozású könyvek felsorolását tartalmazza.

A most kiadott bibliográfiai kötet tartalmát és kereteit tekintve egyaránt többet jelent a korábbi hasonló kiadványokhoz képest. Egyrészt a minőségileg új körülmények között keletkezett, a felszabadulás után készült munkák felsorolását adja, másrészt

az összefoglaló műveken s a részkérdések monográfiáin túl tartalmazza az 1945 utáni legfontosabb folyóirat-cikkeket s egyéb tanulmányokat is.

Mindezekből következik, hogy e bibliográfiai kötet a kutatók széles körének tevékenységét érinti. Elsősorban a magyar történettudomány művelői — s ezen belül a munkásmozgalom-történettel foglalkozók — meríthetnek belőle sok, más helyütt így nem található bibliográfiai anyagot, de a helytörténetírással, a társadalom- és művelődéstörténettel s a hasonló más kérdésekkel foglalkozó kutatók is nagy mértékben használhatják.

A széleskörű igénybevételt lehetővé teszi a kötet világos szerkezete s alcsoportokra bontása. Az általános kérdéseket tárgyaló összefoglaló művek után kronológikus sorrendben tárja fel az egyes időszakokról szóló munkák sorát, s ezen belül külön-külön sorolja fel az egyes speciális témákról szóló műveket (így például az Szociáldemokrata Pártról, a Kommunista Pártról, vagy a szakszervezetekről szóló írásokat, a földmunkás-mozgalomról, az ifjúsági mozgalmakról vagy a munkássajtóról és munkásművelődésről szóló műveket). Mindezzel eléri a kiadvány, hogy az általános kérdésekről szóló műveket éppoly gyorsan meg lehet találni itt, mint a részkérdésekről szóló írásokat.

A jól felhasználhatóság gyakorlati érdeme mellett a kötet egy másik jelentőségét is említeni kell. Azt, hogy e bibliográfiai kiadvány hű képet ad a felszabadulás utáni magyar történetírás nagy eredményeiről, a tárgyalt problémák széles köréről, a megjelentetett írások nagy számáról. A kötet tanúbizonyságot ad arról, hogy a magyar történettudomány milyen nagy energiákat fordított a munkásmozgalom történetének feltárására, s arra, hogy milyen jelentős eredmények születtek itt.

Valamennyi számottevő eredmény feltárására, regisztrálására törekedve a bibliográfia magában foglalja az 1945 — 1948 közötti, az első kísérletekként jelentkező munkák, tanulmányok felsorolását, majd az 1948 utáni, dogmatikus torzulásokat tükröző, de új eredményeket is adó munkák jegyzékét. Ilyen körülmények között a folyamatosságot is képviseli a kötet, megmutatván, hogy az 1956 után, s még inkább az 1960-as évektől kibontakozó nagy publikációs eredmények a korábbi időszakok munkáira is épültek, vagy a korábban képviselt álláspontokkal vitáztak is: s gyakorta éppen a korábbi hibás álláspontok kijavításával, helyesbítésével, a történelmi valóság széleskörű ábrázolásával értek el tudományos és politikai eredményeket.

A kiadvány más szempontú jelentősége, hogy lehetőséget nyújt a különböző kérdések feltártságának, kidolgozottságának felmérésére is. A felsorolt bibliográfiai adatokból kitérünk, hogy mely kérdésekről nincsenek — vagy nem kellő mértékben vannak — művek, cikkek, tanulmányok. Ilyenképpen a munkásmozgalom-történet „fehér foltjainak” felderítésére is alkalmas a kötet. (Például a nemzetközi kapcsolatok története, az emigrációk története, vagy a munkássajtó és munkásművelődés története „fehér foltjai” is kiviláglanak itt.)

Igen hasznos és fontos a kiadványban a magyar munkásmozgalom egyes szereplőinek tevékenységéről szóló művek és tanulmányok felsorolása. Nemcsak politikusok, hanem a munkásmozgalomban részt vevő tudósok, írók, művészek is helyet kaptak a felsorolásokban. Ennek alapján olyan személyekről is bő bibliográfiai tájékoztatást kapunk, akiknek tevékenységéről — ilyen szinten és ilyen mértékben — másutt nem találhatunk adatokat. (Például Frankel Leórol, Alpári Gyuláról, Landler Jenőrol, Károlyi Mihályrol, Stromfeld Aurérol, Derkovits Gyuláról, Fogarasi Béláról, Lukács Györgyrol, Révai Józsefrol, Molnár Erikrol és másokrol.) Ami kifogást lehet emelni itt: a személyekre vonatkozó művek elszakadtak az egyes korok történetéről szóló művektől; bár a munkásmozgalom résztvevőinek többsége valóban több korszakon át tevékenykedett. (Talán jobb megoldás lett volna a perszonalia-jellegű műveket az egyes korszakok anyagának végén feltüntetni.)

Külön kell szólni a bibliográfia szakmai színvonaláról, összeállításának gondosságáról. A művek címlírásai híven követik a magyar és a nemzetközi gyakorlatot, egyes fontosabb művekhez rövid tartalmi megjelölést is fűztek a szerkesztők. Az egyes publikációkat sorszámokkal látták el, ennek alapján a kötethez fűzött név-, tárgy- és földrajzi mutatókban is könnyen megtalálhatók a művek.

Bár a kiadvány sokszorosítással jelent meg, egészében ízléses, jól használható. A munka kiegészítő jegyzéke az 1972-ben megjelent munkásmozgalom-történeti könyvek felsorolását is tartalmazza. Ezután feladat a bibliográfiai adatok további gondos összegyűjtése s az 1972 utáni publikációkat tartalmazó kiegészítő kötet mielőbbi megjelentetése.

A kötet szerkesztésében Kálmán Lászlóné végzett értékes munkát. Az anyaggyűjtésben Lett Miklós, Pálmai Magda, Vargáné Toldi Sarolta és Vida Sándor vettek részt.

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

A központ hírei

Károlyi Mihály emlékülés

Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából 1975. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat *emlékülést* rendezett. *Kállai Gyula* megnyitója után *Berend T. Iván*: „Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországon és Károlyi Mihály”, *Hajdu Tibor*: „Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban”, *Jemnitz János*: „Károlyi Mihály a két világháború között” címmel tartott előadást. Korreferátumot tartottak: *Pölöskei Ferenc*, *Haraszi Éva*, *Györfly Sándor*, *Lútván György*. (Az emlékülés részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmányának 1975. április 7-i ülésén először a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetének kutatására meghirdetett *pályázat* ünnepélyes eredményhirdetésére került sor. Az elnöklő *Ember Győző* akadémikus üdvözölte a pályázatot kiíró intézményeknek az elnökségben helyetfoglaló képviselőit és a díjkiosztás alkalmából meghívott nagyszámú pályázót, majd *Vass Henrik*, a Társulat alelnöke értékelte az igen széleskörű érdeklődést kiváltó, nagy jelentőségű pályázatot. A pályadíjakat *Ember Győző* elnök nyújtotta át, majd méltatva a Bírálóbizottság áldozatos működését, köszönetét fejezte ki a pályázatot meghirdető intézmények nevében. Az Igazgatóválasztmány a pályadíjak kiosztása után elfogadta a *pártolótagság* kérdésével foglalkozó Bizottság jelentését.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1973. január 1.—december 31.)

Összeállította:

V. WINDISCH ÉVA —
SZELESTEI N. LÁSZLÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák, biobibliográfiák, lexikonok

Arotó Antal: A jászszági sajtó bibliográfiája. /1868—1945./ KMJászberény. 3. 93—106. l.

A baranyai-pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 4. füz. *Babics András—Molnár István—Szita László*: A kapitalizmus korára vonatkozó /1945—1971 közötti/ irodalom. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Intézet; Magyar Történelmi Társulat; Pécs, Város[i] Tanács.) Pécs 1972. Soksz. 103 l.
/Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 13./

Bényei Miklós: Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának irodalma. 1971. július 1.—1972. június 30. (Bibliográfia.) Hajdú-Biharm. MMT. 3. 163—178. l.

Bényei Miklós—Héthy Zoltán: Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmatörténetének irodalma 1967. január 1.—1971. június 30. Hajdú-BiharMM. 2. 159—194. l.

Budapesti lexikon. (Szerk. biz. [vez.] Berza László.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 1335 l.

Csongrád megye forradalmi harcosainak életrajzi gyűjteménye. (Szerk. Rác János. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Csongrád Megyei Bizottság.) Szeged 1973. 110 l.

Debreceni egyetemi bibliográfia. Bibliographia Universitatis Debreceniensis. A Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos dolgozóinak irodalmi munkássága az 1971. évben. (Összeáll. Korompai Gáborné.) [Kiad. a] (Debrecen, Egyetemi Könyvtár.) Debrecen 1973. Soksz. 97 l.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán

elfogadott történelmi tárgyú doktori disszertációk 1945—1970. [Összeáll.:] Menyhárt Lajos. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 815—817. l.

Drechsler Ágnes, H.: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a szakajtó tükrében. 1945—1970. Válogató bibliográfia. Sz. EÉ. 15. 85—100. l.

Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban. /1945—1970./ [Bibliográfia.] Bp. 1972, Akad. Kiadó. 43 l.

/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 130./

Az 1971. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1—2. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1973. 20. évf. 3—4. sz. 603—616, 784—797. l.

Fejér Mária, F.: Magyar régészeti irodalom 1971. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 132—148. l.

Fejlődő országok lexikona. Főszerk.: Kende István. [Lezárva]: (1973. szeptember). Bp. 1973, Akad. Kiadó. 1327 l.

Ferenczy L[ászló]: Bibliography of the works of Tibor Horváth. AÁr. 1973. 25. tom. 1—2. fasc. 207—210. l.

Filozófiai kislexikon. (Szerk. Szigeti Györgyné, Vári Györgyné, Volczer Árpád. Ford. Csirba István, Józsa Péter stb.) 3. [átd.] kiad. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 419. l.

(*Gáliczky Éva*): Lenin a mi korunkban. Ajánló bibliográfia. (Szerk.) — —. Közrem. Ecsedy Éva. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1973. Soksz. 205 l.

Hasznos Rozália: Jászszági vonatkozású sajtócikkek repertórium. KMJászberény. 3. 107—138. l.

Hubay László—Kluger Lászlóné: Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti bibliográfiája. 1965—1970. BTÉ. 4. 217—314. l.

- Información bibliográfica sobre la actividad científica del profesor dr. Tibor Wittman. AUSzeg. 46. 12–18. 1.
- Iványi Sándor*: Heves megye történeti irodalma 1971. (Válogatott bibliográfia.) Archivum. 1. 1973. 105–118. 1.
- Jakabffy Imre*: Az Iparművészeti Múzeum Évkönyveinek összesített tartalommutatója. Arsdec. 1. 187–198. 1.
- Jászkunság Törökszentmiklósról vonatkozó cikkeinek bibliográfiája /1954–1972/. [Kiad. a Törökszentmiklós], Általános iskola, Helytörténeti Szakkör. Törökszentmiklós [1973]. Soksz. 87 1. /Helyismereti füzetek 1./
- Jemnitz János*: Rosa Luxemburg életrajza és bibliográfiája. Vt. 1972. 22. sz. 99–102. 1.
- (*Kálmán Lászlóné*): A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája. 1945–1971. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Könyvtára. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. XI, 593 1.
- Kaposvár. Bibliográfia. (Összeáll. Bohony Nándor, Fiola Pál stb.) [Kiad. a] (Kaposvár), Megyei Könyvtár. Kaposvár 1973. Soksz. 390 1. /Somogyi bibliográfiák 5./
- Károlyi Zsigmond*: Magyar technika- és ipartörténeti bibliográfia 1968–1969. TtSz. 1971–72. 6. sz. 253–274. 1.
- Kormányos András*: Kiegészítések „A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden” című bibliográfiához. Somogyi-könyvtári Műhely. 1973. 12. évf. 1–4. sz. 55–64. 1.
- Koszorús Oszkár*: 225 éves Orosháza, 100 éves Gyopárosfürdő. Sajtóbibliográfia. BékésmAnt. 4–5. 151–167. 1.
- (*Lakos Katalin*): Az utópista szocialisták. Bibliográfia. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. (Lezárva: 1973. január 1.) Bp. 1973. Soksz. 79 1.
- Lukáts János*: A magyar irodalom története. I. köt. A–B. 2. köt. B–E. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 82, 165 1. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. C. sor. 1–2./
- Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom. 1967. Bibliográfia. (Szerk. Dienes Gedeonné, Földi Tamás, Hajdú Elemérné.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára; MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Könyvtára. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 157 1.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1970 [–1971]. LK. 1971. 42. évf. 2. sz. 395–402. 1.; 1972. 43. évf. 1. sz. 181–188. 1.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1972. júl. [–1973. jún.] PtK. 1973. 19. évf. 1–4. sz. 218–220, 222–224, 204–206, 210–212. 1.
- Markovits Györgyi*: The bibliography of the European resistance movements. NHQu. 1973. 14. évf. 52. sz. 192–201. 1.
- (*Maruszi József–Székelyné Dóczy Éva*): „Egy nagy cél érdekében.” Bibliográfia a világifjúsági és diáktalálkozók, a nemzetközi ifjúsági mozgalom elmúlt negyedszázada és a KISz nemzetközi kapcsolatai témaköréből. [Bp.] 1973, Ifj. Lapkiadó. 61 1.
- Mócsy András*: Pannonia-Forschung 1969–1972. AAr. 1973. 25. tom. 3–4. fasc. 375–403. 1.
- Munkások Újságja /1848/, Forradalom /1849/, Arany Trombita /1869/. Repertorium. [Összeáll.] Illés Ilona. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 164 1. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei B. sor. 2./
- Palásti László*: Adatok Szeged francia nyelvű bibliográfiájához. ASzeg. 1972. 1. r. 91–102. 1.
- Papp János*: A Szegedi József Attila tudományegyetem bölcsészettudományi karán a történelemből elfogadott doktori disszertációk 1945–1971. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1272–1276. 1.
- A Párttörténeti Közlemények repertórium. 1955–1972. (Összeáll. Pálmai Magda, Vida Sándor.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Párttörténeti Intézet. Bp. 1972. 81 1.
- Reöthy Ferenc*: Lukács Károly. Életrajz és bibliográfia. Kaposvár 1973. Soksz. 59 1. /Somogyi bibliográfiák 4./
- Repertorium az Arrabona 1–15. sz. /1959–1973/ kötetéhez. Összeáll. Jászberényiné Papp Márta. Arrabona. 15. 379–434. 1.
- Szecső Károly*: A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakaszának forrásai a helyi sajtóban. /1890–1918./ Bibliográfia. Eger 1972, H[evesm.] Tanács. Soksz. 48 1.
- (*Takács Gyula*): Az encsi járás 25 éve a sajtó tükrében. Cikkbibliográfia. (1945–1972.) Encs 1973, II. Rákóczi F. Kvt. Soksz. 244 1.
- Tisztatáj. Repertorium. 1947–1972. Összeáll. Reguli Ernő. Szeged 1973. 314 1.
- Vadász Sándor*: A Párizsi Kommun legújabb történeti irodalmáról. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1152–1160. 1.
- A Válasz repertórium. /1934–38; 1946–49./ (Összeáll. Bényei József.) Debrecen 1973, Megyei Kvt. Soksz. XI, 174 1.
- Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertorium. 1971. január 1. — [december 31.] Összeáll. Bánó Zsuzsa–Dalmi Kál-

- mánné—Takács Miklós. VSz. 1973. 27. évf. 1—4. sz. Mellékletek.
- Vértessy Miklós:** Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. /Kiegészítés évkönyvünk korábbi kötetiben megjelent bibliográfiához./ AnnBU. 6. 87—90. l.
- Világtörténeti kisenciklopédia.** (Kleine Enzyklopädie—Weltgeschichte.) (Szerk.: biz.: Walter Markov, Alfred Anderle stb. Ford. Dalos György, Hollós Alfréd stb. [A magyar kiadást] szerk. és jegyz.: Szuhay-Havas Ervin. [Közrem.] Vas Edit.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 811 l.
- b) Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények és kiállítások ismertetése**
- Archiv der Hauptstadt Budapest. /Wegweiser./ Zsgest.: *Ibolya Felhő*. Bp. 1973. Sokszt. 29 l., 8 t.
- /Veröffentlichungen des Archivs der Hauptstadt Budapest. Archivdokumentation [1]./
- Arokay Lajos:** A Hadtörténeti Múzeum új állandó 1848—1849-es kiállítása /Néhány rendezési probléma/. MMMKözl. 1973. 2. sz. 41—46. l.
- Balázs József—Pongó János:** Pisztolytörténeti kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 773—779. l.
- Balla György:** XVII. századi kéziratos magyar település- és vártérképek a karlsruhei gyűjteményekben. StudCart. 4. 79—93. l.
- Baranya története az őskortól az Árpád-korig.** /A Pécsi Janus Pannonius Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője./ [Írta] *Bánda Gábor*, [Sz.] *Burger Alice* stb. Pécs 1973. 61 l.
- /A Janus Pannonius Múzeum füzetei 15./
- Borsa Iván:** Az Országos Levéltár Filmtárának 1972. évi gyarapodása. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 313—335. l.
- Budapest Főváros Levéltára. /Ismertető./ [Írta] *Felhő Ibolya*. Bp. 1973. Sokszt. 48 l., 8 t.
- /Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 1./
- Budapest száz éve. 1873—1973. [Kiállítás.] Budapesti Történeti Múzeum, [1973. január 9—október 31.] (Rend. Nagy Lajos, Gerelyes Ede, Tóth Imre.) [Katalógus.] [Írta *Gerelyes Ede*, *Nagy Lajos*.] [Bp.] 1973. 58 l.
- Csapodi Csaba:** A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény /K 31—K 114./ Bp. 1973. Sokszt. 133 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. Catalogi collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 5./
- Csapodi Csaba:** Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában. 1. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1369—1398. l.
- Dinnyés István:** A Blaskovich Múzeum régészeti gyűjteménye. StudCom. 2. 37—70. l.
- Gellériné Lázár Márta:** Budapest 100 éve. Centenárium kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1481—1485. l.
- Harsányi János:** A fegyverek múzeumban. MH. 1973. 6. évf. 67. sz. 6. l.
- Hellebrandt Magdolna:** Az ózdi régészeti gyűjtemény. HOMK. 12. 37—51. l.
- Héthy Zoltán:** Helyi röplapok és plakátok az MSzMP Hajdú-Bihar megyei Bizottság archívumában. 1./1900—1919./ Hajdú-Biharm. MMT. 3. 93—102. l.
- Hódmezővásárhelyi Majolikagyár.** /1912—1972./ [Kiállítás.] Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum, 1972. augusztus—szeptember. (Rend. és a katalógust összeáll., [bev.] *Kajári Gyula*.) (Hódmezővásárhely 1972.) 54 l., 34 t.
- Hoffmann Tamás:** A Néprajzi Múzeum kincsei 1872—1972. Művészet. 1973. 14. évf. 1. sz. 16—20. l., 4 t.
- Horváth Miklós:** Kiállítás Budapest száz éves történetéről. MMMKözl. 1973. 2. sz. 47—53. l.
- Janus Pannonius és a humanizmus.** [Kiállítás.] (Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1973. augusztus 11.—szeptember 17. Rend. F. Petres Éva, Kovács Péter, Kovács Zoltán. [Katalógus. Bev.] *Kovács Zoltán*.) Székesfehérvár 1973. 15 l., 4 t.
- /Az István Király Múzeum közleményei D. sor. 89./
- Lajti Rudolf:** A magyar sajtó múltjából. Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. MS. 1973. 14. évf. 10. sz. 345—346. l.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke.** 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 17. rész. Tolna Megyei Levéltár /volt Szekszárdi Állami Levéltár/. Összeáll. *Bakó Jenő*, *Kárpáti Andrásné* stb. [Közread. a] *M[agyar] O[rszágos] L[evéltár]*. Bp. 1973. Sokszt. 63 l.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke.** 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 22. rész. A Veszprém Megyei Levéltár /volt Veszprémi Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke. ([Összeáll.] *Balogh Elvira*, *Dobi Marianna* stb.) [Közread. a] (Magyar Országos Levéltár). Bp. 1973. Sokszt. 118 l.
- A Magyar Országos Levéltár anyagáról készült mikrofilmek a Filmtárban.** Tematikai alapelejtár. [Összeáll.] *Szentgyörgyi Mária*. [Lezárva]: 1972. január 1. Bp. 1972. Sokszt. 140 l.
- /Levéltári alapelejtárak 1/13./

- Magyar Országos Levéltár. A Balassa család levéltára. Repertórium. [Összeáll.] Kállay István, Pataky Lajosné. Bp. 1972. Soksz. 196 l.
/Levéltári leltárak 55./
- Magyar Országos Levéltár. A Belügyminisztériumi Levéltár. 1867–1945/1949. Repertórium. [Összeáll.] Szinai Miklós. Bp. 1973. Soksz. 568 l.
/Levéltári leltárak 58./
- Magyar Országos Levéltár. A Magyar Lezárt és Pénzváltó Bank Rt. iratai. Repertórium. [Összeáll.] Török Mária. Bp. 1972. Soksz. 89 l.
/Levéltári leltárak 57./
- Magyar Országos Levéltár. A Mohács előtti gyűjtemény. [Összeáll.] Borsa Iván. Bp. 1972. Soksz. 188 l.
/Levéltári leltárak 54./
- Magyar Országos Levéltár. A Szombathelyi Római Katolikus Egyházmegye anyakönyveinek mikrofilmjei az Országos Levéltár filmtárában. Tematikai konspektus. [Összeáll.] Judák Margit. Bp. 1973. Soksz. 124 l.
/Levéltári leltárak 60./
- Magyar Országos Levéltár. Kisebb takarékpénztári és bankfondok. Repertórium. [Összeáll.] Jenei Károly. Bp. 1972. Soksz. 293 l.
/Levéltári leltárak 56./
- Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium. [Összeáll.] Bélay Vilmos. Bp. 1973. Soksz. 195 l.
/Levéltári leltárak 59./
- Markovits Györgyi*: Ismeretlen magyar „fond” egy franciaországi könyvtárban. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 299–300. l.
- Mojzer Miklós*: A százéves Keresztény Múzeum. Eszt. 1000. 27–32. l.
- Ojtozi Eszter*: Slawische Bücher in den Sammlungen der Universität in Debrecen bis 1850. 2. Eine vorangeschickte Meldung über die Veteroslavica der Universitätsbibliothek. Slavica. 12. 161–168. l.
- Oltvai Ferenc*: A battonyai községi levéltár sorsa a felszabadulás előtt. BékÉL. 1973. 1. sz. 56–63. l.
- Oltvai Ferenc*: Kiállítás Földeákon a község áttelepítésének 125. évfordulója alkalmából. LSz. 1973. 3. sz. 161–164. l.
- Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. (Kiállítás. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 1973. október 5.–1974. január 6. [Szerv.] Országos Széchényi Könyvtár; Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése stb.) Kiállítási kalauz. (Szerk. Berlász Jenő.) Bp. 1973, OSzK. 56 l.
- Pál Lajos*: A Dózsa emlékkiállításról. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1170–1172. l.
- Pap Gáborné*: Az Országos Levéltár 3. osztályának 1971–72. évi gyarapodásáról. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 336–339. l.
- Papp Tibor*: Mátyás király és Kutuzov levele [A Hadtörténelmi Levéltárról.] MH. 1973. 6. évf. 67. sz. 6. l.
- Pest-budai események. 1810–1860. (1973. A kiállítás rend. és a katalógus összeáll. Cifka Péterné.) Bp. 1973. 12 lev. /A Budapesti Történeti Múzeum grafikai kiállításai 5./
- Radó, Polycarpus*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Redivit, adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 639 l.
- Szakács Margit*: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum dagerrotípiái. MMMÉvk. 1971–1972. 5–61. l.
- Takács Lajos*: A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa. NrÉ. 54. 19–46. l.
- Tamás István*: A London Múzeum. MM-MKözl. 1973. 2. sz. 58–64. l.
- (*Tapolcai Ernőné*): Komárom megye közgyűjteményeinek helyismereti katalógusa. (Lezárva: 1972. november 15.) [Kiad. a] József Attila Megyei Könyvtár. Tatabánya 1973. Soksz. XIV, 402 l.
- Temesközy István*: (Opera Stephani Temesközy ad historiam oppidi Abony pertinentia.) 5. Abonyi napló. (2.) A Nebojszai és Galánthai Balogh család abonyi levéltára. Abony 1973. 100 l.
- Temesvári Ferenc*: Emlékkiállítás a 125. évfordulón a Magyar Nemzeti Múzeumban. MMMKözl. 1973. 2. sz. 31–40. l.
- Tóth András*: Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának fejlődése. AnnBU. 6. 13–42. l.
- Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 782 l.
/A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 5./
- Vanyó Tihamér*: A Vatikáni Levéltár és kutatása. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 157–162. l.
- Vizkelety, András*: Beschreibendes Verzeichniss der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. 2. Budapest, Debrecen, Eger, Esztergom, Győr, Kalocsa, Pannonhalma, Pápa, Pécs, Szombathely. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 324 l., 6 t.

c) Ismertetések

- Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII/1 Teil. *Ulbrich, K.*: Kartenwerke. Eisenstadt 1970. — Ismerteti: *Bendefy László*. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 168–170. l.

- Ila Bálint—Kovácsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1963. — Ismerteti: *Hangay Zoltán*. Száz. 1974. 107. évf. 2. sz. 491—493. 1.
- Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970. — Ismertetik: *Ember Győző*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 458—473. 1.; *Kubinyi András*. AH. 1973. 19. tom. 1—2. sz. 229—233. 1.
- Liebkecht, Karl—Luxemburg, Rosa* bibliográfia. Összeáll.: *Lakos Katalin*. Bp. 1972. — Ismerteti: *Láng Péter*. Vt. 1972. 22. sz. 102—103. 1.
- Munkásmozgalom-történeti lexikon*. Szerk. *Vass Henrik*. Bp. 1972. — Ismertetik: *Blaskovits János*. TáSz. 1973. 28. évf. 5. sz. 98—100. 1.; *M. Kondor Viktória*. Nsz. 1973. 31. évf. 58. sz. 4—5. 1.; *Mérei Gyula*. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 209—214. 1.; *Vág Ottó*. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 613—614. 1.
- Varga Rózsa—Patyi Sándor*: A népi írók bibliográfiája. Bp. 1972. — Ismerteti: *Csűrös Miklós*. ITK. 1973. 77. évf. 6. sz. 744—750. 1.
- Várkonyi György*: Gondolatok a Munkásmozgalomtörténeti Lexikonról. EMK. 11. 112—115. 1.
- 2. Marxizmus—leninizmus**
- a) Forrásközlések, forrásismertetések*
- Lenin, [Vladimir Il'ics]*: Állam és forradalom. [Goszudarsztvo i revoljucija.] A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 184 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 16./
- Lenin, [Vladimir Il'ics]*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. [Imperializm, kak vüszsaja sztadija kapitalizma.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 192 l.
- Lenin, [Vladimir Il'ics]*: Marx, Engels, marxizmus. [Marksz, Engel'sz, markszizm.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 188 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 20./
- Lenin, V[ladimir Il'ics]*: Mi a teendő? [Csto delat'?] Mozgalmunk égető kérdései. (2. kiad.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 327 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 11./
- Lenin, V[ladimir Il'ics]* összes művei. 37. köt. 1918. július—1919. március. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. XXIII, 690 l., t.
- Lenin, V[ladimir Il'ics]* összes művei. 38. köt. 1919. március—június. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. XXI, 549 l., 2 t.
- Lenin, V[ladimir Il'ics]* összes művei. 39. köt. 1919 június—december. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. XX, 579 l., 3 t.
- Lenin, V[ladimir Il'ics]*: A szovjethatalom soron levő feladatai. [Ocserednűe zadaci szovetszkoj vlaszti.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 120 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 18./
- Lenin, [Vladimir Il'ics]*: A tudományos munkaszervezésről. (Válogatás. [Bev.] Lázár György. Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 240 l.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]*: Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte. [„A német ideológia” 1. fejezet.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 177 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 19./
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]*: A Kommunista Párt kiáltványa. [Das Manifest der Kommunistischen Partei.] [— valamennyi előszavával.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 158 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 30. köt. Levelek. 1860—1864. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. XIII, 819 l., 3 t.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 31. köt. Levelek. 1864—1867. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. XVIII, 756 l., 6 t.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]—Lenin, [Vladimir Il'ics]*: Marxról. Über Marx. O Marksze. — irásaiból (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973. 149 l.

- A Marx-család és Lafargue. Levelek, visszaemlékezések. ([Bev.] Ruth Stolz.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 258 l.
- b) *Feldolgozások*
- Agh Attila*: Marxizmus történeti „ásatások”. Világosság. 1972. 13. évf. 10. sz. 585–592. l.
- Aszmusz, V[alentin] F[erdinandovics]*: Marx és a polgári historizmus. (Marksz i burzsuaznüj isztorizm.) (Ford. Szűszmann György.) Bp. 1973, Gondolat. 412 l.
/Társadalomtudományi könyvtár./
- Cogniot, Georges*: Kortársunk, Lenin. (Présence de Lénine.) ([Bev.] Waldeck Rochet. Ford. Gerő Ernő.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 428 l.
- (Dankó Ilona—Sipos Klára—Tóth Ferencné)*: Címmutató Vladimir Il'ics Lenin összes műveinek 2. kiadásához. [Közread. a] Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. Debrecen 1973. Soksz. 112 l.
- Dér Aladár*: Lenin a szocialista nemzeti fejlődésről. AUDmarx. 19/c. 3–30. l.
- Dér Aladár*: A nemzetfogalom lenini értelmezéséhez. AUDmarx. 18/c. 23–42. l.
- Dolmányos István*: Lenint búcsúztatták. MH. 1974. 7. évf. 19. sz. 5. l.
- Domonkos Anna*: A marxi forradalomelmélet kezdetei. 1842–1844. Bp. 1973. 98 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 19./
- Erényi Tibor*: Férfi, aki az emberiségé [Marx Károly]. Népszava. 1973. 101. évf. 103. sz. 5. l.
- Földes Éva*: Lenin, a sokoldalú ember. PSz. 1974. 24. évf. 1. sz. 3–18. l.
- Frisz István*: Marx tanításának érvényessége. Nsz. 1973. 31. évf. 103. sz. 6–7. l.
- Harsányi Iván*: A gondolkodás és a cselekvés egysége. Százötvenöt éve született Marx Károly. MH. 1973. 6. évf. 122. sz. mell. 1. l.
- Házak, utcák, emlékek. Marx Károly halálának 90. évfordulója. [Írta:] Sz. L. I. Nsz. 1973. 31. évf. 61. sz. 4–5. l.
- Jemnitz János*: Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz (1889–1895). Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1095–1135. l.
- Józsa György*: A Kommunista Kiáltvány megjelenésének 125. évfordulójára. TáSz. 1973. 28. évf. 2. sz. 8–14. l.
- Kálmán Endre*: A Kiáltvány születése. Nsz. 1973. 31. évf. 34–37. sz. 6. l.
- Kálmán Endre*: A Kommunista Kiáltvány. Nsz. 1973. 31. évf. 34–37. sz. 6. l.
- Kálmán Endre*: A Kommunista Kiáltvány előtörténetéből. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 3–46. l.
- Karnauhov, I. M.*: F. Engels szerepe a marxista államelmélet megalkotásában. AUDmarx. 18/a. 5–20. l.
- Kiss Artúr*: Marxizmus és demokrácia. Adalékok a marxista demokrácia-konceptió egyes problémáihoz. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 345 l.
- Köves Rózsa*: A 125 éves történelmi dokumentum [Kommunista Kiáltvány]. MN. 1973. 29. évf. 38. sz. 5. l.
- Kriszán László*: Lenin's conception of alliance and the emergence of the Third World. Bp. 1973. Soksz. 60 l.
/Studies on developing countries 53/
- Manacorda, Mario Alighiero*: Marx és a mai pedagógia. (Marx e la pedagogia moderna.) (Ford. Bolyainé Falus Lilla.) Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 184 l.
- A marxizmus–leninizmus a háborúról és a hadseregről. (Marxizm–leninizm o vojne i armii.) ([Szerk.] Sz[tepan] A[ndreevics] Tüskevics, N. Ja. Szusko, Ja. Sz. Dzjuba. Ford. Tucsa Miklós.) Bp. 1972, Zrínyi Kiadó. 474 l.
- Milova, I. V.*: V. I. Lenin o kommuniszticeszkom voszpitanii trudjascsihszja kak zakonomernosztii sztroitel'sztva kommuniszticeszkogo obszesztva. MLI-kérd. 201–210. l.
- Molnár László*: A „Grundrisse” helye a marxi életműben. AUDmarx. 18/a. 21–28. l.
- Nemes Dezső*: A Kommunista Kiáltványról. TáSz. 1973. 28. évf. 4. sz. 3–6. l.
- Panfilova, A.*: Lenin szerepe az 1920. évi népszámlálás szervezésében. StSz. 1973. 51. évf. 11. sz. 1137–1141. l.
- Simon Péter*: „Világ proletárjai egyesüljétek.” MH. 1973. 6. évf. 45. sz. 6. l.
- A történetiség és a maiság kapcsolata a marxizmus–leninizmus oktatásában. Tanintézetű társadalomtudományi tanárok konferenciája a Magyar Néphadseregben. (Budapest), 1972. [Rend. a] MN, Politikai Csoportfőnökség. [Előadások.] Bp. 1973, Stat. Kiadó. IX, 427 l.
- c) *Ismertetések*
- Kirschner Béla*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról. Bp. 1971. — Ismertetik: *Iván Géza*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 995–997. l.; *Kun László*. Tájékoztató. 1973. 2. sz. 176–179. l.; *Zsúák A. AH.* 1973. 19. tom. 1–2. nr. 241–246. l.
- Vadász Sándor*: Lenin és zimmerwaldi baloldal. Bp. 1971. — Ismertetik: *Józsa Antal*. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 179–182. l.; *Mucsi Ferenc*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 455–458. l.

3. Általános munkák

a) Történetelmélet. Elvi kérdések

Agh Attila: A tér és az idő történelmi dimenziói. Valóság. 1973. 16. évf. 4. sz. 16–26. l.

Berend T. Iván: Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történetiség. TáSz. 1973. 28. évf. 3. sz. 48–59. l.

Blaskovits János–Illés János: A munkásosztály fogalma. TanM. 219–302. l.

Burmisztrova, T[at'jana] J[ul'eva]: A szocialista nemzet elmélete. ([Teorija] szocialisticeszkaj nacii.) (Ford. Kovács Árpád. + [Függelék]: A nemzetelmélet néhány problémájáról folyó vita eredményeihez. A Voproszi Isztortii vitazáró cikke. Ford. H. Sas Klára.) [Bp.] 1973. 116 l.

/Tudományos szocializmus füzetek 23./
Az egri „hazafias tanácskozás” anyagából. *Benczédi László, Hanák Péter, Lackó Miklós, R. Várkonyi Ágnes* felszólalása. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 235–251. l.

Fehér Alajos: A munkás-paraszt osztályszövetség elméleti kérdései a szocialista Magyarországon. TDK 10/1. 193–234. l.

Gedő András: Történetiség és megismerés. /A hegeli és a marxizmus problémájához./ MFSz. 1972. 16. évf. 5–6. sz. 698–713. l.

Görgényi Ferenc: Az állam történetiségének kérdéséhez. Filozófiai Közlemények. 1973. 10. évf. 2. sz. 34–43. l.

Hermann István: A szfinx rejtvénye. Tanulmánykötet. Bp. 1973, Gondolat. 463 l.

Ikladi Lajosné: Kispolgári-paraszti demokrácia, parasztszocializmus, népi demokrácia. Társstud. Közl. 1972. 1. sz. 104–121. l.

Az információtól a közéletig. [Tanulmányok. Bev. és szerk.] (Szecskő Tamás). Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 226 l.

A kötet tartalmából:
Terestyéni Tamás: A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. 87–105. l.

Jánossy Ferenc: Gazdaságtörténet és gazdaságtervezés. TervgIK. 127–152. l.

Király István: Hazafiság és internacionalizmus. — A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok. 1–3. Kortárs. 1973. 17. évf. 7–9. sz. 1118–1128, 1280–1290, 1476–1491. l.

Klaniczay Tibor: A régi magyarországi írók nemzeti hovatarozása. ITK. 1973. 77. évf. 2–3. sz. 148–153. l.

Kolosi Tamás–Papp Zsolt: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. TársstudKözl. 1973. 4. 72–97.

Köpeczi Béla: Patrie et nation en Europe

centrale: une discussion idéologique. NÉhong. 8. 53–60. l.

Köpeczi Béla: Történelmi regény — történelmi szemlélet. Olvasó ifjúság. 99–105. l.

Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 218 l.

Nemeskürty István: Művészet és történelem. MH. 1973. 6. évf. 193. sz. 11. l.

Németh Lajos: Adalékok a művészetszociológia és a művészettörténetírás viszonyához. MtTt. 183–202. l.

Niederhauser Emil: Közös táj — közös sors. Történelem. 1973. 12. sz. 4–49. l.

Stier Miklós: Vita a szocialista hazafiság és az internacionalizmus értelmezéséről. MTAFT. 1973. 22. köt. 3. sz. 185–208. l.

Szabad György: A helytörténet és az országos történet viszonyáról. LSz. 1973. 1. sz. 34–38. l.

Szocialista hazafiság. Országos Tanácskozás. Eger, 1971. okt[óber] 12–13. (Rend. Eger, Város[i] Tanács; Honvédelmi Minisztérium stb. [Előadások, hozzászólások.] Szerk. Döndő Rezső.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 110 l.

Tőkei Ferenc: Contribution à la nouvelle discussion sur le mode de production asiatique. NÉhong. 7. 80–96. l.

Vass Henrik: Egy évszázad történelmi tapasztalatai. Népszava. 1973. 101. évf. 175. sz. 5. l.

Vészi Béla: A párizsi Kommün és az államelmélet mai kérdései. A párizsi kommün. 89–103. l.

Zádovszky Géza: Patriotizmus — nacionalizmus — szocialista hazafiság. Népszava. 1973. 101. évf. 151. sz. 5. l.

b) Módszertani kérdések. A történettudomány története

Agh Attila: Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 307 l.

Anderle Ádám: A mai polgári parasztmozgalom-kutatás néhány kérdése. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 592–596. l.

Aumüller, Stephan: A Clusius-kutatás nemzetközi feladatai. VSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 605–609. l.

Balassa Iván: Gondolatok a munkaeszközök történetének kutatásáról. Tízéves a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archivuma. ET. 1972. 93. évf. 4. sz. 584–589. l.

Barg, M. A.: A módszer problémája a mai polgári történetírásban. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 719–737. l.

Beke László: Megjegyzések a magyarországi művészet történetének korszakoláshoz. MtTt. 131–160. l.

- Braudel, Fernand*: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 988–1012. 1.
- Csorba Csaba*: A kárpátukránok kutatása a 20. század fordulóján. HOMK. 12. 114–118. 1.
- Dankó Imre*: Egy százéves helytörténeti könyvről [Rozvány György: Nagy-Szalonta mezőváros történelme]. Békésm. Ant. 4–5. 124–127. 1.
- Dávidházi Péter*: Gyulai Pál történelem-szemlélete. ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 580–600. 1.
- Degré Alajos*: A helytörténetírás és a történeti kritika kezdetei Zala megyében. LSz. 1973. 1. sz. 53–55. 1.
- Dénes Iván Zoltán*: A történelmi illúziók elleni küzdelem történetéből. Valóság. 1973. 16. évf. 8. sz. 20–31. 1.
- Diószegi István*: La monarchie austro-hongroise dans l'histoire hongroise récente. NÉhong. 7. 27–42. 1.
- Dobosi Viola, T.*: Miskolc és a magyar őskor-kutatás. /1891–1945./ HOMK. 12. 13–17. 1.
- Dömötör Ákos*: Az üzemtörténet-írás jelentősége és a munkáséletmód kutatása. MMMKözl. 1972. 2. sz. 66–84. 1.
- Fancsovits György*: A magyarországi munkásosztály életmódjának történeti-múzeológiai vizsgálata. MMMKözl. 1973. 1. sz. 38–69. 1.
- Fehér Pál, E.*: Egy politikus történeisz. Időszerű sorok Mihail Pokrovszkijról. Éllr. 1973. 17. évf. 34. sz. 5. 1.
- Granasztói György*: A számítógépek a történettudományban. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 29–47. 1.
- Granasztói György*: Számítógépek a történettudományban. Nsz. 1973. 31. évf. 205. sz. mell. 8. 1.
- Granasztói Pál*: Az urbanizációval kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és társadalmi igények problémái; jelentőségük a városépítés számára. (Berend T. Iván, Juhász Pál, Lettrich Edit, Perényi Imre és Széleányi Iván hozzászólásával./MTAFT. 1972. 21. köt. 3. sz. 259–294. 1.
- Gunst Péter*: Acsády Ignác. Bp. 1973. Akad. Kiadó. 236 l., 1 t.
/A múlt magyar tudosai./
- Gunst Péter*: A német historizmus kritikája. Valóság. 1973. 14. évf. 7. sz. 65–70. 1.
- Hajduska István*: Nyomozás egy csaknem ezeréves ügyben. Beszélgetés Gerevich László akadémikussal a régészet izgalmairól. MN. 1973. 29. évf. 128. sz. 8. 1.
- Hanak Péter*: A kiegyezés historiográfiájához. Valóság. 1973. 16. évf. 12. sz. 16–25. 1.
- Hársing László–Kozák Károly*: A tudományos hioptézisek megalapozottságának értékelése az építészettörténeti kutatásban. Építés-Építészettudomány. 1972. 4. köt. 1–2. sz. 237–247. 1.
- Hoffmann Tamás*: A településtörténet határai. Valóság. 1973. 16. évf. 12. sz. 1–15. 1.
- Hoffmann Tamás*: A történelem etnográfiai és történeti megközelítése. TanÁK. 1. 21–26. 1.
- Kara György*: Őshazakutatás a XIX. században. Magyar utazók. 181–189. 1.
- Kara György*: Az őshazakutatás állása a XX. században. Magyar utazók. 316–319. 1.
- Kiszely Gyula*: A kohászat-történetírás helyzete az elmúlt hat évtizedben. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1973. 24. évf. 1. sz. 1–14. 1.
- Kovács E[ndre]*: Stefan Kieniewicz, a lengyel forradalmak történetírója. Vt. 1973. 23. sz. 109–120. 1.
- Kulcsár Péter*: A szegedi Dózsa-hagyomány legendája. Válasz Péter Lászlónak. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 2. sz. 66–71. 1.
- Lackó Miklós*: A történelem kihívása és a film válaszai. Filmkultúra. 1973. 9. évf. 4. sz. 56–62. 1.
- Lakó György*: Sajnovics János. Bp. 1973. Akad. Kiadó. 247 l., 1 t.
/A múlt magyar tudosai./
- Lányi Vera*: Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 53–63. 1.
- Mann Miklós*: Emlékezés Szilágyi Sándorra. MN. 1974. 30. évf. 9. sz. 5. 1.
- Mátyás Antal*: A modern polgári közgazdaságtan története. Bp. 1973. Közgazd. és Jogi Kiadó. 581 l.
- Miklós Pál*: A marxista irodalomtudomány történetéből. /A szaktudomány megalapozása: a 30-as évek./ TanSzIT. 3. 240–257. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Egy évszázados történetésztörténet: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 849–891. 1.
- Pamlényi Ervin*: A másik Szekfü. MN. 1973. 29. évf. 116. sz. 9. 1.
- Pamlényi Ervin*: A Párizsi Kommun hatása a magyar polgári történetírára. A párizsi kommun. 139–144. 1.
- Pamlényi Ervin*: Történelem nélkül élni? [Golo Mann könyvéről.] MN. 1973. 29. évf. 205. sz. 11. 1.
- Papp István*: A soproni munkásmozgalom történetírásának időszervi feladatairól. SSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 49–53. 1.
- Papp János*: Emlékezés a megye helytörténetészeire: Márki Sándor (1853–1925) BékésmAnt. 4–5. 137–140. 1.

- Perényi József*: Paiszj Hilendarszki, az első bolgár történétíró. /XVIII. sz./ Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 427–434. 1.
- Péter László*: Kiirtandó Dózsa-hagyomány? Levél Kulcsár Péterhez. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 2. sz. 65–66. 1.
- Pintér Lajos*: Legendák és vizsgálatok a századfordulón Petőfi haláláról. MN. 1973. 29. évf. 176. sz. 10. 1., 177. sz. 4–5. 1.
- Prokopp Gyula*: Ipolyi Arnold. Vigilia. 1973. 38. évf. 10. sz. 671–678. 1.
- Regöly-Mérei Gyula*: Theodor Meyer-Steinerg (1873–1936) orvostörténész és szemorvos. OHI. 1973. 114. évf. 48. sz. 2923–2294. 1.
- Rónay László*: A Nyugat Petőfi-kepe. PIMÉvk. 10. 187–206. 1.
- Rottler, F[erenc]*: Beiträge zum Versuch der Bildung einer Gruppe von kirchlichen Geschichtsschreibern in Ungarn der 1860er Jahre. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 23–53. 1.
- Sándor István*: Dózsa György a néphagyományban. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 444–456. 1.
- Sewell, William H.*: Marc Bloch és az összehasonlító történelem logikája. Vt. 1972. 22. sz. 31–41. 1.
- Szabad György*: Tények és módszerek. /Kosáry Domokos „Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra” c. cikkéhez./ TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 256–258. 1.
- Szabó Ferenc*: A Békés megyei helytörténetírás vázlatos áttekintése a kezdetektől az első világháborúig. BékésmAnt. 4–5. 51–64. 1.
- Szabó Júlia*: Pogány Kálmán, tudománytörténetünk elfelejtett alakja. MtTt. 203–215. 1.
- 150 évvel ezelőtt született Péch Antal. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohász. 1972. 105. évf. 7. sz. 289. 1.
- Szczepanski, Jan*: A szociológia története. (Socjologia.) A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése. (Ford. Forintos György, Tagányi Zoltán.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 456 1.
- Székely György*: Emlékezés Márki Sándor történész munkásságára. BékÉl. 1973. 8. évf. 3. sz. 501–509. 1.
- Székely Lajos*: Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület megemlékezése Péch Antalról születésének 150. évfordulója alkalmából. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 10. sz. 702–706. 1.
- Szekérené Németh Irén*: Zala megye monográfiájának története. Göcseji Hel. 6. 85–91. 1.
- Szilágyi Miklós*: Az archivális fényképek helytörténeti és néprajzi forrásértéke. BékésmAnt. 4–5. 30–42. 1.
- Takács Péter*: A Deák Ferenc történelmi szerepéről alkotott ítélet változásai a közoktatásban. ANyír. 5/5. 5–20. 1.
- Timár Eszter*: Kánitz Félix térképészeti munkássága /1829–1904/. StudCart. 4. 69–78. 1.
- Udvarhelyi Károly–Göcsei Imre*: Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 194 1.
- Usztyinov, V. A.*: Elektronikus számítógépek alkalmazása a történettudományban. MMMKözl. 1972. 2. sz. 3–33. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Népiesség és történettudomány. /Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján./ Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 523–527. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A pozitivista történetnyszemlélet a magyar történetírásban 1–2. 1. A pozitivista történetnyszemlélet Európában és hazai értékelése. 1830–1945. 2. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon. 1830–1860. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 308, 521 1. /Tudománytörténeti tanulmányok 6./
- Vass Henrik*: Történelem és tömegkommunikáció. Népszava. 1973. 101. évf. 158. sz. 9. 1.

c) Történeti segédtudományok

- Bándy Zsuzsanna*: Családi levéltárak — rendezés és tudományos feldolgozás. LSz. 1973. 3. sz. 128–130. 1.
- Bányai Irén, Sz.*: A paraszttírártárak jelentősége az újkortörténeti múzeológiában. StudCom. 2. 161–172. 1.
- Bezerédy Győző*: Baranya megye községeinek feudáliskori pecsétjei. BarMűv. 1972. 4. sz. 118–123. 1.
- Biljan, F.*: Levéltári segédletek a tudomány szolgálatában. (Ism.: *Bélay Vilmos*. Hozzászól.: *Ember Győző*.) LSz. 1973. 1. sz. 15–21. 1.
- Borsa Iván*: A fototechnika alkalmazása a levéltárakban. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 227–242. 1.
- Borsa Iván*: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára egyes adatainak gépi segítséggel történő feldolgozása. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 3–32. 1.
- Gedai István*: A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. NTÉvk. 1972. 189–198. 1.
- Hudson, K.*: Mi az ipari régészet? Vt. 1972. 22. sz. 21–29. 1.
- Huszár Lajos*: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebb időktől 1850-ig. 1. Történeti érmek. 2. Újkor (1526–1657.) Bp. 1973. Soksz. 72 1.
- /Az éremgyűjtők szakkiadványsorozata. 5. csop. 10./
- Kállay István*: A családi és uradalmi levél-

- tári fondok alapvető kérdései. LSz. 1973. 3. sz. 120–127. l.
- Kállay István:** A családülés. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 3–32. l.
- Kohajda László:** Heves vármegye pecsétje és címere. Archívum. 1. 1973. 5–13. l.
- Kohle, W.:** Kép-, hang-, film-dokumentumok és audiovizuális archívumok. (Photographische, phonographische, kinematographische Dokumente und audiovisuelle Archive.) A 7. Nemzetközi Levéltári Kongresszusra készített jelentés. [Ford. Erdmann Gyula.] (Kiad. Új Magyar Központi Levéltár; Magyar Országos Levéltár stb.) Bp. 1973. Sokszt. 82 l.
- A magyar bélyegek monográfiája. 6. **Kostyán Akos:** A magyar postaigazgatás bélyegzői. 1867–1967. (Kiad. a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége.) [Bp.] 1973. 831 l.
- Olvai Ferenc:** A községi irattárak védelme Csanád megyében a felszabadulás előtt. LSz. 1973. 3. sz. 14–36. l.
- Pohl Artúr:** Tiroli tallérok. 1482–1777. Hazai forgalmuk a hódoltság korában. 1566–1657. Bp. 1973. Sokszt. 88 l. /Az éremgyűjtők szakkiadványsorozata 2. csop. Középkori pénzek 11.
- Radocsay D[énes]:** Wiener Wappenbriefe und die letzten Miniaturen von Buda. AHA. 1973. 19. tom. 1–2. fasc. 61–73. l.
- Répay Lajos:** Régi gyógyszerári súlyok és egyéb mértékek. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 1. sz. 30–31. l.
- Rhoads, J(ames) B[ert]:** Új levéltári módszerek. (New archival [!] techniques.) [Ford. Balázs András.] (Kiad. az Új Magyar Központi Levéltár; Magyar Országos Levéltár stb.) Bp. 1973. Sokszt. 156 l.
- A 7. International Congress on Archives /Moszkva, 1972. augusztus 21–25./ alkalmából készített jelentés.
- Ring Gusztávné:** Adalékok a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum zászlóihoz. MMEV. 1971–1972. 63–96. l.
- Rózsa György:** Vázlat a magyar országgyűlések ikonográfiájához. Fol H. 1. 81–94. l.
- Schneider Miklós:** Néhány gondolat a tanácsai iratanyag levéltári feldolgozásáról. LSz. 1973. 1. sz. 29–33. l.
- Sey Katalin, B.:** Bizánci pénzek a Kárpát-medencében. NTEV. 1972. 131–138. l.
- Sey Katalin, B.—Gedai István:** Éremkincsek. (2. kiad.) Bp. 1973, M. Helikon—Corvina. 42 l., 24 t. /A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei./
- Sey Katalin, B.—Gedai István:** Münzen und Medaillen. (Éremkincsek.) (Übertr.: Ferenc Gottschlig.) Bp. 1973, Corvina—Magyar Helikon. 52 l., 24 t.
- /Kunstschatze des Ungarischen Nationalmuseums./
- Szepessy Géza:** A súly fejlődésének rövid története. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 2. sz. 64–66. l.
- Tábori György:** Békés megyei községi pecsétek néprajzi ábrázolásai. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 361–376. l.
- Tompos Ernő:** Sopronban őrzött címeres levelek. SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 193–211. l.
- Tompos Ernő:** Soproniak középkori pecsétjei. SSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 289–306. l.
- Tóth András:** A numizmatikus Weszprémi István. OHI. 1973. 114. évf. 34. sz. 2055–2058. l.
- Váczy P[éter]:** Helm und Diadem. /Numismatische Beiträge zur Entstehung der byzantinischen Kaiserkrone./ AA. 1972. 20. tom. 1–2. fasc. 171–208. l.
- Vajay Szabolcs:** Városi címerek korszerű megújítása. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 97–112. l.
- Vásáry István:** A török és a magyar rovábrás. ÉIT. 1973. 28. évf. 2. sz. 51–55. l.
- Vértes Jenő:** Budapesti nyomdajegyek. /1873–1973./ Budapest. 1973. 11. évf. 1. sz. 36–38. l.
- Volkova, N. B.:** Az irodalmi és művészeti levéltárak. (Ism. Vass Előd.) LSz. 1973. 1. sz. 21–24. l.
- d) *Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz. Kartográfia.*
- Bakos József—Fekete Péter:** Eger és Fel-német földrajzi nevei. 2. A belterület nevei. Eger 1973. 200 l., 1 térk. /Egri honismereti és helytörténeti füzetek 4./
- Balogh László:** Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. NyK. 1973. 75. évf. 2. sz. 407–418. l.
- Baranyai Kálmán:** Mezőberény népmozgalma a XVIII. század végétől napjainkig. MezőbTört. 1. 537–589. l.
- Becsei József:** Az Orosháza környéki tanyavilág néhány településmorfológiai problémája. BékésMant. 4–5. 116–123. l.
- Benda Gyula:** Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Sokszt. 457 l. /Számok és történelem 1./
- Bendefy László:** A Duna-medence földrajzi megismerésének és térképezésének kezdetei. Magyar utazók. 62–68. l.
- Bendefy László:** A magyar geodéziai és kartográfiai tudomány- és technikatörténeti kutatás helyzete. Geodézia és Kartográfia. 1973. 25. évf. 3. sz. 196–200. l.

- Domokos Zsuzsanna*: Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. Vésztő Tört. 385—436. 1.
- (*Erdész Tiborné*): Az UNESCO statisztikai tevékenysége. 1947—1972. Ismertetés. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 35 1.
- /Nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéről. Ismertetések és fordítások 21./
- Faragó Tamás*: Községeink demográfiai helyzete. Edelény múltjából. 341—358. 1.
- Fügedi Erik*: A hivatalos statisztika Magyarországon a XVIII. század végén. StSz. 1973. 51. évf. 8—9. sz. 873—879. 1.
- Horváth Róbert*: Konek Sándor és a magyar népmozgalmi statisztika kialakulása. Szeged 1973. 34 1.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 20/1./
- Horváth Tibor*: A 11. Statisztikatörténeti Vándorülés. StSz. 1973. 51. évf. 8—9. sz. 908—912. 1.
- Huszár István*: A nemzetközi összehasonlítások történetéből. SSz. 1972. 50. évf. 8—9. sz. 932—939. 1.
- Kakuk Mátyás*: A kunszentmártoni földrajzi névgyűjtés tanulságai. Jászkunság. 1973. 19. évf. 1. sz. 38—40. 1.
- Kápolnai István*: Statisztikai vizsgálódások Mezőkövesd gazdálkodásának történetében /1828—1935/. AtSz. 1973. 15. évf. 3—4. sz. 451—468. 1.
- Kázmér Miklós*: Ortsnamenbildung mit ung. „Falu, Dorf”. /13—19. Jahrhundert./ AL. 1972. 22. tom. 3—4. fasc. 281—307. 1.
- Klebniczki József*: Csongrád megye népességalakulásának vázlatja. ASzeg. 1972. 2. r. 91—98. 1.
- Klinghammer István*: A magyar földgömbkészítés történetéből. StudCart. 4. 37—48. 1.
- Kovács Tibor*: A városi növekedés és a város környéki néptömörülés folyamata Szombathelyen /1787—1970/. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 446—461. 1.
- Kovács Zoltán*: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. 2. ASzeg. 1972. 1. r. 3—26. 1.
- Kovács Zoltán*: A népesség. Hajdún. Tört. 32—86. 1.
- Magyar Dezsd—Németh Lajos*: Göcsej-Hetés vidéke demográfiai viszonyai. Göcseji Hel. 6. 49—70. 1.
- Melik, Vasilij*: A szlovéniai városok demográfiai és etnográfiai fejlődése a 19. században. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 51—52. 1.
- Mérő József*: Győr centralizációjának településföldrajzi vonatkozásai. GyőriT. 1. 85—102. 1.
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870—1970. [2.] Állattenyésztés. 2. Megyei adatok. 1. Szarvasmarha-tenyésztés. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 399 1.*
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870—1970. [2.] Állattenyésztés. 2. Megyei adatok. 2. Sertésenyésztés. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 371 1.*
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870—1970. [2.] Állattenyésztés. 2. Megyei adatok. 3. Lótenyésztés és egyéb állatfajok. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 366 1.*
- Nagy Lajos*: Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. Fejérm. Évk. 6. 227—312. 1.
- A népmozgalom főbb adatai községenként. 1828—1900. 2. köt. Vas megye. Veszprém megye. (Összeáll. Klinger András.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 173 1.
- Papp Vilmos*: Az Órségi kerkavölgyi községek népmozgalma /1805—1970/. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 90—120. 1.
- Papp-Váry Árpád*: Mezopotámia térkép-története. Geodézia és Kartográfia. 1973. 25. évf. 4. sz. 277—280. 1.
- Schram Ferenc*: XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár Urbaria et Conserptiones gyűjteményében. Bp. 1973. Soksz. 185 1.
- /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 132./
- Szendrey István*: A város népesedése. Hajdúb.Tört. 256—283. 1.
- Vásárhelyi tanulmányok. [3.] Nyelvtudományi Vándorgyűlés. Hódmezővásárhely, 1972. október 20—21. (Rend. a Magyar Nyelvtudományi Társaság; [Hódmezővásárhely], Városi Tanács stb. Előadások. Szerk. Szathmári István.) [Hódmezővásárhely] 1973. 77 1.
- A kötet tartalmából:
Hajdú Mihály: A Vásárhelyi-pusztá földrajzi nevei. 28—36. 1.
- Wrigley, E[duard] A[nthony]*: Népesedés és történelem. (Population and history.) (Ford. Benda Gyula.) Bp. 1973, Kosuth Kiadó. 238 1.

e) Ismertetések

- Cartographia Hungarica. Bp. 1972. — Ismerteti: *Bendefy László*. LSz. 1973. 1. sz. 81—83. 1.
- Ezekiel, M.—Fox, K. A.*: Korreláció és regresszió-analízis. Lineáris és nem-lineá-

- ris módszerek. Bp. 1970. — Ismerteti: *Timár Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 483–484. 1.
- Grosjean, Georges - Kinauer, Rudolf*: Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock. Bern—Stuttgart 1971. — Ismerteti: *Bendefy László*. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 309–311. 1.
- A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 3–4. A helytörténetírás levéltári forrásai 1–2. Debrecen 1972. — Ismerteti: *Koroknai Ákos*. LSz. 1973. 1. sz. 77–80. 1.
- Hajdú-bihari kéziratok térképek. Debrecen 1972. — Ismerteti: *Bendefy László*. LSz. 1973. 3. sz. 137–141. 1.
- Higham, L. - Krueger, L. - Gilbert, F.*: History. The development of historical studies in the United States. Prentice-Hall 1965. — Ismerteti: *A. Rényi Zsuzsa*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 484–488. 1.
- Iorga, Nicolas*. L'homme et l'oeuvre. A l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Ed. D. M. Pippidi. Bucuresti 1972. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Vt. 1972. 22. sz. 141–144. 1.
- Jakó, [Zsigmond] - Manolescu, R.*: Scrierea latina in evul mediu. Bucuresti 1971. — Ismerteti: *Makkai László*. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 149–151. 1.
- Juhász Gyula*: Tájékoztató a Közép-Kelet-Európa II. világháborús historiográfiája című nemzetközi konferenciáról. MTAFT. 1973. 22. köt. 3. sz. 295–298. 1.
- Korompay János*: Lapozható történelem. Elkészült Veszprém megye régészeti topográfiája. Nsz. 1973. 31. évf. 183. sz. 7. 1.
- Közös gondok a néprajztudomány és a történettudomány múltjában. Az ősi magyar hitvilág. Bp. 1971. — Ismerteti: *R. Várkonyi Ágnes*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1103–1107. 1.
- Kutnař, František*: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. I. Od počátku národní kultury až po vyznění obrodného úkolu dějepiscetví v druhé polovině 19. století. Praha 1973. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1261–1263. 1.
- Magyarország régészeti topográfiája. 2. köt. Szerk. *Éri István*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Soproni Sándor*. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 120–121. 1.
- Magyarország régészeti topográfiája. 3. köt. Szerk. *Bakay Kornél*. Bp. 1970. — Ismerteti: *Parádi Nándor*. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 121–122. 1.
- Manuel d'archivistique*. Paris 1970. — Ismerteti: *Vörös Károly*. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 163–167. 1.
- The New Cambridge modern History. XIV. Atlas. Cambridge 1970. — Ismerteti: *Bereznay András*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 761–768. 1.
- Pestic, Sz. L.*: Russzkaja sztoriografija XVIII veka. Leningrad 1971. — Ismerteti: *Kurucz Jenő*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1255–1257. 1.
- A Román Kommunista Párt története marxista-leninista kutatásának szolgálatában. /Tudományos ülésszak a Társadalomtudományi és Történeti Intézet 20 éves fennállása alkalmából./ Bucuresti 1971. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. Vt. 1972. 22. sz. 144–145. 1.
- Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg.: Paul Philipp. Köln—Graz 1967. — Ismerteti: *Sárközi Zoltán*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1272–1274. 1.
- Szczepanski, Jan*: A szociológia története. Bp. 1974. — Ismerteti: *Kulcsár Kálmán*. Nsz. 1974. 32. évf. 31. sz. 7. 1.
- Sztejanov, N. - Kacsanov, Sz. - Szimenova, K.*: Sztruktura i metodologija na istoriceszko poznanie. Sofija 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1142–1147. 1.
- Topolski, Jerzy*: Metodologia historii. Warszawa 1968. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1132–1137. 1.
- Ujváry Zoltán*: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen 1969. — Ismerteti: *N. P. AtSz*. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 531–533. 1.
- Zacek, Joseph F.*: Palacky. A történelem mint tudós és nacionalista. Haga—Paris 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 132–133. 1.

4. Gyűjteményes munkák

a) Többszerzős tanulmánykötetek

A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban.

Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. ([Írták] *Antall József, Bényei Miklós* stb.) Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 319 l., 1 t.

Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. (A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.) Tom. 5/[5]. Marxizmus—leninizmus, történettudomány. Szerk.: *Hársfalvi Péter*. Nyíregyháza 1973. 68 l.

Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. (A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.) Tom. 5/7. Pedagógia—pszichológia. Szerk. *Almáry György*. Nyíregyháza 1973. 103 l.

Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 8. (Ed.: *Stephanus*

- Borzsák, Johanes Sarkady.) [Kiad. a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem.] Debrecen 1972. 117 l.
- Acta gymnasii. (A kaposvári Táncsics Mihály Gimnázium évkönyve.) (1812–1972. Szerk. Szijártó István.) (Kaposvár) 1973. 225 l., 1 t.
- Acta historiae litterarum Hungaricarum. (Kiad. a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.) Tom. 13. (Szerk. Csukás István, Horváth Károly.) Szeged 1973. 175 l.
- Acta historiae litterarum Hungaricarum. (Kiad. a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.) Tom. 13. Suppl. 1. Szeged 1973. 78 l.
- Acta marxista-leninistica. 18/a. Filozófiai tanulmányok. Szerk. Kónya István. [Kiad. a] Debrecen, Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Tanszék. Debrecen 1972. 47 l.
/Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series marxistica-leninistica./
- Acta marxistica-leninistica. 18/b. Politikai gazdaságtan tanulmányok. Szerk. Kőváry László. [Kiad. a] Debrecen, Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Tanszék. Debrecen 1972. 70 l.
/Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series marxistica-leninistica./
- Acta marxistica-leninistica. 18/c. Tudományos szocializmus tanulmányok. Szerk. Farkas Dezső. [Kiad. a] Debrecen, Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Tanszék. Debrecen 1972. 85 l.
/Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series marxistica-leninistica./
- Acta marxistica-leninistica. 19. [b.] Politikai gazdaságtan tanulmányok, Szerk. Kőváry László. [Kiad. a] Debrecen, Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Tanszék. Debrecen 1973. 122 l.
/Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series marxistica-leninistica./
- Acta marxistica-leninistica. 19. [c.] Tudományos szocializmus tanulmányok. Szerk. Farkas Dezső. [Kiad. a] Debrecen, Egyetem, Marxizmus–Leninizmus Tanszék. Debrecen 1973. 82 l.
/Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series marxistica-leninistica./
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 17. Egyetemes történeti tanulmányok. 7. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen 1973. 97 l.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 18. Ser. 11. Series geographica, geologica et meteorologica. Red. R[ezső] Bognár. Debrecen 1973. 179 l.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 40. (Szerk. Szántó Imre.) Szeged 1972. 102 l.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 46. (Szerk. Wittman Tibor.) Szeged 1973. 59 l.
/Studia Latinoamericana 6./
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 11–12. Szeged 1973. 71, 73 l.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Az István Király Múzeum évkönyve. (Kiad. a Fejér Megyei [Múzeumi] Igazgatóság.) 12. 1971. (Szerk. Fitz Jenő. [Közrem.] Makkay János.) Székesfehérvár 1972. 297 l., 2 t.
/Az István Király Múzeum közleményei. C. sor. 12./
- Angol filológiai tanulmányok. Hungarian studies in English. 7. (Szerk. Ország László.) Debrecen 1973. 101 l.
/A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének kiadványai./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tom. 4. Red.: [István] Szathmári. Bp. 1973. 191 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio paedagogica et psychologica. Tom. 3. Red. Gábor Tóth. Bp. 1972. 111 l.
- Antalfy György–Papp Ignác–Popovics Béla: Lectures on the history of political and legal thinking. Szeged 1973. 127 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica. Tom. 20/6./
- Arrabona. (A Győri Xántus János Múzeum évkönyve.) 15. (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1973. 433 l., 2 t.
- Ars decorativa. (Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum évkönyve.) 1. Red. Imre Jakabffy. Bp. 1973, NPI. 212 l.
- Bajomi krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Dankó Imre. Kiad. a Biharnagybajom, Község[is] Tanács. [Biharnagybajom] 1973. 202 l.
- Borsodi történelmi évkönyv. 4. (Szerk. Deák Gábor, Román János.) (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, Borsod-Abaúj-Zempléni Csoport.) Miskolc 1973. 331 l.
- Budapest. Fővárosunk története. (Fő-

- szerk.: Ságvári Ágnes. [Kiad. a] Fővárosi Levéltár.) Bp. 1973, Corvina. 157 l., 32 t.
- Budapest története. Főszerk.: Gerevich László. 2. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László, Kosáry Domokos. [Kiad.] Budapest, Fővárosi Tanács. Bp. (1973), Akad. Kiadó. 469 l., 1 t., 1 térk.
- A Budapesti Egyetemi Atlétikai Club háromnegyed évszázada. 1898–1973. (Szerk. Korosztényi József.) Bp. 1973, ELTE. Soksz. 107, 47 l.
- Budapesti Helytörténeti Konferencia. 1971. november 11–12. Rend. a Fővárosi Népművelési Tanács; Hazafias Népfront Budapesti Bizottság. [Előadások.] (Szerk. Susits Imre.) Bp. 1972. 150 l.
- Cumania. Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei. (Szerk. Horváth Attila.) 1. Archeológia. (Szerk. H. Tóth Elvira. [Bev.] Horváth Attila.) [Kiad. a] Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága. Kecskemét 1972. 261 l.
- Csongrád megyei művelődésügyi szemle. 11. 1971/72. (Szerk. Vida Zoltán.) Szeged 1973. 204 l.
- A Debreceni Agrártudományi Egyetem tudományos közleményei. *Studia Universitatis Scientiarum Agriculturae Debreceniensis. Series marxistica – leninistica. Közlemények a marxizmus – leninizmus köréből.* Tom. 17. (Fel. szerk.: Poór József.) Debrecen 1973. Soksz. 137 l.
- A debreceni tipográfiáról, könyvművészetéről, könyvtárakról, olvasókról. Debrecen, 1972. szeptember 12–13. Előadások a Nemzetközi Könyvév debreceni ünnepén. (Szerk. Csúry István.) Debrecen 1973. 86 l., 2 t.
- Edelény múltjából. [Tanulmányok.] (Szerk. Sági Vilmos. Kiad. az Edelény Községi Tanács.) Edelény 1973. 722 l., 1 térk.
- Az egeri múzeum évkönyve. *Annales Musei Agriensis.* 10. (Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1973. 377 l., 6 t., 1 térk.
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyve. *Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae.* 6. 1972. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós.) Bp. 1973. 266 l.
- Elméleti és módszertani közlemények. 11. A propaganda elméleti és módszertani kérdéseiről. (Szerk. Frey Andorné, Regős Gáborné stb.) [Kiad. az] MSZMP, Budapesti Bizottság, Oktatási Igazgatóság. [Bp.] 1973, Kosuth Kiadó. Soksz. 115 l.
- Elméleti és módszertani közlemények. 12. r. Az SzKP és a Szovjetunió fejlődéséről (Szerk. Regős Gáborné, Ruff Mihály Sz. Várnagy Marianna.) [Kiad. az] MSZMP, Budapesti Bizottság. [Bp.] 1973, Kosuth Kiadó. Soksz. 140 l.
- Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa. Aus Materialien der internationalen Konferenz über Verwaltungsgeschichte in Pécs–Siklós. (19–20. Mai 1972./ ([Org. Pécs Egyetem] Állan- és Jogtudományi Kar.) [Vorträge.] Red. Andor Csizmadia. Pécs 1972. 298 l.
- /*Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata* 80./
- Évezredek hétköznapijai. (Szerk. Szombathy Viktor. Ill. László Gyula.) Bp. 1973, Panoráma. 380 l.
- Évkönyv. 1973. (Szerk. Gyenes Antal.) [Közread. a] Szövetkezeti Kutató Intézet. Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 454 l.
- 1000 éves Esztergom. 973–1973. (Főszerk. Balassa Gyula.) Bp. [1973]. 93 l.
- 1473–1801–1973. [Tanulmányok, dokumentumok a szegedi nyomdászat történetéből.] Bev. *Vince György*. Vál. Gaál Endre.) [Kiad. a] Szegedi Nyomda. Szeged 1973. 117 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár évkönyve. 6. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez.) (Szerk. Farkas Gábor.) Székesfehérvár 1972. 338 l.
- Fejezetek Nyiregyháza művelődéstörténetéből. Nyiregyháza 1973. Szabolcsm. Lapkiadó. 115 l.
- A finnugor őshaza nyomában. [Tanulmányok.] Vál. és szerk. ifj. Kodolányi János. [Bp.] 1973, Gondolat. 448 l.
- Folia archaeologica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 23. (Főszerk.: Fülepp Ferenc.) Bp. 1972, NPI. 253 l., 3 t.
- Folia archaeologica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 24. (Főszerk.: Fülepp Ferenc. Szerk. Sárdy Judit.) Bp. 1973, NPI. 250 l.
- Folia historica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 1. (Szerk. biz.: Bánkúti Imre, Rózsa György stb.) Bp. 1972, NPI. Soksz. 141 l., 22 t.
- A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 15. 1970–71. (Szerk. Ecsedy Andorné.) Bp. 1973. 240 l., 9 t.
- Georgikon Napok Tanácskozásai. 14. 1972. 175 éves a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem. (Ünnepi tanácsülés. [Keszthely], 1972. szeptember 1–2.) [Előadások.] Szerk. Kótun Károlyné. [Kiad. az Agrártudományi Egyetem.] Keszthely 1972. Soksz. 408 l.
- Göcseji Helikon. Honismereti közlemények. 5–6. [Tanulmányok.] (Szerk. Fülöp István. [Közread. a Zalaegerszegi]

- Megyei Könyvtár.) Zalaegerszeg 1973. Soksz. 115 l., 5 t.; 156 l., 3 t.
- Győri tanulmányok. 1. (Szerk. Czigliényi László.) [Kiad. a] Győr Megyei Város Tudományos Kutató Csoportja. Győr 1973. Soksz. 146 l.
- Hajdúböszörmény története. [Tanulmányok.] (Szerk. Szendrey István. Kiad. a Hajdúböszörmény, Városi Tanács.) Debrecen 1973. 587 l., 1 t.
- A hajdúk a magyar történelemben. 2. [Szerk.] (Dankó Imre). Debrecen 1972. 84 l., 1 t.
/Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 19./
A tanulmányok a Déri Múzeum 1969–70. évkönyvében is megjelentek.
- Hajdúnánás története. (Szerk. Rác István. [Kiad. a] Hajdúnánás, Városi Tanács.) Hajdúnánás 1973. 475 l., 13 t., 3 térk.
- A Hajdúsági Múzeum évkönyve. 1. (Szerk. Bencsik János.) Hajdúböszörmény 1973. 189 l., 2 térk.
/A Hajdúsági Múzeum kiadványai 6./
Itt születtem én ezen a tájon. Petőfi emlékkönyv. [Antológia.] (Vál. és szerk. Fenyvessiné Góhér Anna, I. Tóth Pál.) Kecskemét 1973. 144 l.
- Kalocsa vidéke és népe. 1963–1973. Szemelvények a kalocsai I. István Gimnázium honismereti gyűjtéséből. Szerk. Kuczy Károly. (Kalocsa 1973.) 239 l.
- Komárom megyei honismereti füzet. (A Hazafias Népfront Komárom megyei Elnöksége mellett működő Honismereti és Helytörténeti Bizottság tájékoztatója. Kiad. a Komárom Megyei Tanács.) 1973/1. [Komárom] 1973. Soksz. 64 l.
- Könyv és könyvtár. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve.) 9. (Szerk. Csúry István.) Debrecen 1973. 284 l.
- Könyvtár és művelődés. A Jászberényi Városi-Járási Könyvtár értesítője. 3. 1972. (Szerk. Arató Antal.) Jászberény 1973. Soksz. 138 l.
- Könyvtári Tudományos Ülésszak a Nemzetközi Könyvév alkalmából. (Miskolc) 1972. május 9–10. (Rend. a Miskolc, Nehézipari Műszaki Egyetem, Központi Könyvtár. Előadások. Szerk. Zsidai József.) Miskolc 1972. Soksz. 125 l.
/Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 14./
- Körösmenti helytörténeti honismereti közlemények. 4–5. Szerk. Beck Zoltán. (Kiad. a Békés Megyei Tanács.) Békéscsaba 1973. 173 l.
- A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1971–1972. (Szerk. biz.: Esti Béla, Hetés Tibor, Horn Emil.) Bp. 1973. 289 l.
- A Magyar Numizmatikai Társaság évkönyve. 1972. Numizmatikai ismeretterjesztő előadások. Bp. 1973. Soksz. 202 l.
- Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának évkönyve. (1973. Szerk. Rác Lajos.) Szeged 1973. 147 l.
- Az MSzMP Komárom megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának és a Hazafias Népfront Komárom Megyei Bizottságának ünnepi emlékülése a Szovjetunió fennállásának 50. évfordulója tiszteletére. Tatabánya, 1972. december 18. [Előadások.] (Szerk. Szabó József.) [Komárom] 1973. 123 l.
- Magyar utazók, földrajzi felfedezők. (Szerk. Havasné Bede Piroska, Somogyi Sándor.) [Kiad. a] Magyar Földrajzi Társaság.) Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 379 l.
- Magyar zenetörténeti tanulmányok. (3. köt.) Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére. Bp. 1973, Zeneműkiadó. 364 l., 18 t.
- A marxizmus–leninizmus néhány időszerű kérdése. Szbornik sztatej po nekotorüm aktualnum voproszani marksizma–leninizma. (Nemzetközi tanulmánygyűjtemény. Szerk. Benke István.) Közread.: [Moszkva], Inzsenerno-Szroitel'nyü Insztitut; [Budapest], Műszaki Egyetem. Bp. 1972. 276 l.
- Matyóföld. (A Mezőkövesdi Városi és Járási Művelődési Központ irodalmi és néprajzi munkaközösségének kiadványa.) 1973. Fel. szerk.: Kruszely Károly. [Mezőkövesd 1973.] 106 l.
- Meghallói a törvényeknek. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 3. Szerk. Szabolcsi Miklós, Illés László. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 711 l.
/Irodalom – szocializmus./
- Mezőberény története. 1–2. köt. (Szerk. Szabó Ferenc. [Közrem.] Szilágyi Miklós. [Bev.] Zolnai László.) Kiad. a Mezőberény, Községi Tanács. Mezőberény 1973. 1.: 568 l., 35 t. 2.: 437 l., 49 t.
- A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 10. 1972. (Szerk. Zádor Tibor, Bodó Sándor.) Miskolc 1972. 146 l.
- Művészettörténet, tudománytörténet. Főszerk. Aradi Nóra. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutató Csoport.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 228 l., 34 t.
- A nemzetközi munkásmozgalom története. 1830–1945. (Szerk. [M.] Csonka Rózsa, Harsányi Iván.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 463 l., 14 t.
/Korszerű társadalmi ismeretek könyvtára./

- Népi kultúra — népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. Főszerk. Ortutay Gyula. 7. (Szerk. Diószegi Vilmos. Összeáll. Istvánovits Márton, Kósa László.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 413 l.
- Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 54. 1972. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1972, NPI. 224 l.
- A neveléstudományi kutatás módszertani kérdései. Tanácskozás. [Budapest], 1972. január. [Rend.] az Országos Pedagógiai Intézet. (Előadások.) Bp. 1972. Söksz. 215 l.
- /Az OPI Tudományos Bizottságának közleményei./
- Nógrád megyei múzeumi közlemények. 19. (Szerk. Molnár Pál. [Közrem.] Domonkos Alajos.) [Kiad.] Nógrád Megyei [Múzeumi] Igazgatóság. [Salgótarján] 1973. 111 l., 11 t.
- Madách Imre emlékkötet.
- Nouvelles études hongroises. (Vol. 6—7. 1972—1973. [Chéf.réd.]: Béla Köpeczi.) (Bp. 1972—1973, Corvina.) 204 l., 4 t.; 214 l., 8 t.
- Ókori történeti tanulmányok. /Ókori kelet — klasszikus antikvitás./ Emlékkönyv Hahn István tiszteletére... ([Írták] Főti László, Gadl Ernő stb.) Bp. 1973, ELTE. Söksz. 202 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 5./
- Olvasó ifjúság. Tanulmányok, cikkek és dokumentumok az ifjúsági regény és az olvasónevelés kérdéséről. (Vál., szerk., bibliogr.: Rákai István.) Bp. 1972, Móra Kiadó. 378 l.
- A párizsi kommun. [Tanulmányok.] (Szerk. Erényi Tibor, Vészi Béla. [Kiad. az] MSzMP, Párttörténeti Intézet; MSzMP, Politikai Főiskola.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 144 l.
- Paysannerie française, paysannerie hongroise. XVI—XX. siècles. [Ed.] Béla Köpeczi, Éva H. Balázs. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 318 l.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 10. (Szerk. V. Nyilassy Vilma.) Bp. 1973, NPI. 222 l.
- Régi magyar századok. Adatok a reneszánsz és barokk irodalom történetéhez. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz-kutató Csoport. Bp. 1973. 29 l. /Studium./
- Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. 4. 1966—1970. (Szerk. Szentlélek Tihamér.) [Közread.] Vas Megyei Múzeumi Igazgatóság. Szombathely 1973. 624 l.
- Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. 12. Red. Endre Iglói, Ferenc Papp. Debrecen 1972. 191 l.
- Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1973. 303 l., 1 t.
- Studia comitatensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. 2. (Szerk. Ikvai Nándor. Kiad. a Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Szentendre 1973. 354 l.
- Studia litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei. Tom. 11. Red. J(ános) Barta, V(iktor) Julow. Debrecen 1973. 157 l.
- Száz éves a Képzőművészeti Főiskola. 1871—1971. (Tanulmányok. Szerk. Végvári Lajos.) Bp. 1972. 347 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek kiadványai. 1973. (Szerk. Sipos József, Kóbor Jenő.) Szeged 1973. 131 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1972. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László. [Közrem. Hegedűs András, Megyeri János.] Szeged 1972. 303 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1973. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) Szeged 1973. 369 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1973. 2. r. (Tanulmányok a természettudományok köréből. Szerk. Megyeri János.) Szeged 1973. 231 l.
- A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve. Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati. 2—3. 1971—1972. (Szerk. Mészáros Gyula. Kiad. a Tolna Megyei Tanács.) [Szekszárd 1973]. 351 l., 7 t.
- Szocialista hazafiság. Országos Tanácskozás, Eger, 1971. október 19—20. (Rend. Eger, Város[i] Tanács; Honvédelmi Minisztérium stb [Előadások, hozzászólások.] Szerk. Molnár Pál.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 166 l.
- Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. Dissertationes ethnographicae. 1. Szerk. Tálasi István. [Kiad. a Budapest, Egyetem], Targyi Néprajzi Tanszék. Bp. 1973. Söksz. 366 l.
- Tanulmányok és dokumentumok Hajdú és Bihar megye közoktatásügyének történetéből. /1945—1948./ (Szerk. Vaskó

- László.) Debrecen 1973. Soksz. 152 1. /A köznevelés és a pedagógia időszerű kérdései 1./
- Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkaszervezetének történetéhez. 2–3. (Szerk. Serflek István. Kiad. az MSZMP, Hajdú-Bihar Megyei Bizottság.) Debrecen 1972–1973. 207, 189 l.
- Tanulmányok a munkásosztályról. ([Írták] Lackó Miklós, Turgonyi Júlia stb.) [Kiad. az.] MSZMP Központi Bizottság, Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 301 l.
- Térképtudományi tanulmányok. /Studia cartologica./ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanulmányosztályának évkönyve. 4. köt. (Szerk. Stegena Lajos.) [Bp.] 1973. Soksz. 95 l.
- Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok. 1. (Szerk. Lázár Vilmos.) (Kiad. a Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) Bp. 1972. 386 l.
- Tervgazdálkodásunk időszerű kérdései. (Szerk. Ganczer Sándor.) Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 435 l.
- Tudományos Diákkörök 10. Országos Konferenciája. Marxizmus—Leninizmus és Közgazdaságtudományi Szekció. [Gödöllő, 1972. március 16–18.] Díjazott tanulmányok. 1, 2/a, 3. (Szerk. Lengyel Zsuzsa. Kiad. a Művelődésügyi Minisztérium.) Gödöllő 1972. 268 l., 283–489 l., 450 l.
- Veres Péter koszorúja. Kortársak írásai, emlékezései. (Vál. és szerk. Rádics József.) Bp. 1973, Táncsics Kiadó. 438 l., 13 t.
- Veszprém megyei honismereti tanulmányok. (A honismereti mozgalom Veszprém megyei fóruma.) 2. (Válogatás a néprajzi és nyelvjárási pályázatokra beküldött dolgozatokból. Szerk. Raffai István. Kiad. a TIT, [Veszprém] Megyei Szervezet; Hazafias Népfőnt, [Veszprém] Megyei Bizottság.) Veszprém 1973. 149 l.
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitees Veszprém. 11. (Szerk. Palágyi Sylvia. Kiad. a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém 1972. 480 l., 1 t.
- Vésztő története. (Szerk. Szabó Ferenc.) [Kiad. a] Vésztő, Nagyközségi Tanács. Vésztő 1973. 546 l., 35 t.
- b) *Egyszerűs tanulmánykötetek*
- Dobossy László: A közép-európai ember. [Tanulmányok.] Bp. 1973, Magvető. 351 l.
/Elvek és utak./
- Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. [Tanulmányok.] Bp. 1973, Magvető. 531 l.
/Elvek és utak./
- Kardos Tibor: Az emberség műhelyei. [Tanulmányok.] Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 516 l.
- Klaniczay Tibor: A múlt nagy korszakai. [Tanulmányok.] Bp. 1973, Szépirodalmi Kiadó. 528 l.
- Lukač, Emil Boleslav: A nagy üzenetváltás. [Tanulmányok.] (Vál. és [bev.] Csanda Sándor. Ford. Mayer Judit.) Bratislava — Bp. 1973, Madách Kiadó — Szépirod. Kiadó. 250 l., 10 t.
- Ortutay Gyula: Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok. Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 444 l.
- Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973, Magvető. 393 l., 4 t.
/Elvek és utak./
- Szabolcsi Miklós: Változó világ—szocialista irodalom. Újabb tanulmányok. Bp. 1973, Magvető. 503 l.
/Elvek és utak./
- c) *Ismertetések*
- Budapest régiségei. XXI. köt. Bp. 1964. XXII. köt. Bp. 1971. — Ismerteti: Soproni Sándor. AÉ. 1972. 99. köt. 274–275. l.
- Fejér megyei történeti évkönyv 5. Székesfehérvár 1971. — Ismerteti: Nagy István. LSz. 1973. 1. sz. 93–94. l.
- Fejes Judit—Varga F. János: Szemlélet a Történelmi Szemléletben. MH. 1973. 6. évf. 5. sz. mell. 1. l.
- Klaniczay Tibor: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. — Ismerteti: Nemeskürty István. MH. 1973. 6. évf. 178. sz. mell. 4. l.
- Somogy megye múltjából. 1970. 1975. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1970. 1971. — Ismerteti: Mérey Klára. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 157–162. l.; Sárközi Zoltán. [Csak a II. kötetéről.] LSz. 1973. 3. sz. 143–145. l.
- Studium. 2. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Diákköreinek kiadványai I.) Szerk. Veliky János. Debrecen 1971. — Ismerteti: Niederhauser Emil. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1030–1032. l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971. — Ismerteti: Dóka Klára. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1245–1248. l.
- Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. — Ismerteti: Máthé Gábor. LSz. 1973. 1. sz. 83–85. l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. [1.] Szekszárd 1968. — Ismerteti:

- Degré Alajos*. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1440–1444. 1.
 Tanulmányok Tolna megye történetéből 2–3. Szekszárd 1969–1972. — Ismerteti: *Sárközi Zoltán*. LSz. 1973. 1. sz. 88–91. 1.
 Tolna megyei helytörténeti füzetek. 2. szám. Szekszárd 1970. — Ismerteti: *Tóth Tibor*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 784–786. 1.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forráismertetések

- Antall József*–*Szebellédy Géza*: Képek a gyógyítás múltjából. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. [Bp.] 1973, Corvina. 144 l.
 Bányászdalok Komárom megyéből. [Közread. és bev.] Pálinkás József. Bp. 1973, Komárom Megyei Múz. Ig. 135 l.
Bóna István: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 161 l., 1 mell.
 /*Fontes archaeologici Hungariae*./
 Dabas nagyközség évkönyve. 1972. (Szerk. biz. [vez.]: Czeróczi András.) [Kiad. a] Nagyközségi Tanács. Dabas 1973. 143 l. A kötet tartalmából:
Fábián Miklós–*Járomi Lajos*: Dabas nagyközség műemlékei. 113–139. l.
Dersi Tamás–*Szántó Tibor*: A magyar sajtó képeskönyve. [Kiad. a] Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 301 l.
Déshy Mihály: A mezőkövesdi járás műemlékei. Matyóföld. 1973. 97–99. 1.
Dömötör Sándor: Baltavári adatok a betyárvilág kezdeteiből. VSz. 1973. 17. évf. 2. sz. 277–282. 1.
Endrei Walter: Textilminták a Levéltárban. TtSz. 6. 117–122. 1.
Franciscs Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. [Emlékiratok.] (Vál. és sajtó alá rend. Vörös Károly.) Bp. 1973, Magvető. 485 l.
Gaál Endre: Válogatott dokumentumok a szegedi nyomdai munkások mozgalmának történetéből 1874–1919. 1473–1801–1973. 19–66. 1.
 A helytörténetírás levéltári forrásai. 2. 1848–1944. Szerk. Komoróczy György. (Kiad. a Déri Múzeum Baráti Köre.) Debrecen 1972. Sokszt. 72 l.
 /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 4./
 Az 1. kötet címe: Helytörténeti források 1848-ig a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban.
Hidas Antal: Világotjárt sorok. [Visszaemlékezések.] Bp. 1973, Magvető. 516 l., 1 t.
 /Hidas Antal művei./
 Írások a régi Mezőberényről. (Vál. és sajtó alá rend. Szabó Ferenc. + Mezőberény és Petőfi.) (Dokumentumok. Összeáll. Irányi István.) [Kiad. a Békéscsaba], Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; Békés Megyei Tanács stb. Békéscsaba 1973. 94 l.
 /Bibliotheca Bekesiensis 8./
Kállai Gyula: Szabadságunk születése. [Beszédek, cikkek.] (Összeáll., utószó és jegyz.: *Nagy László*.) [Bp.] 1973, Gondolat. 477 l.
Kilán István: Gyalog, szekéren, gyorskocsin, vonaton Miskolcra Pestre /XIX. századi kéziratok naplók a Pestre utazásról/. HOMK. 10. 53–59. l.
Károlyfalvi Aladár: A repülés történetének szegedi emlékei. Somogyi könyvtári műhely. 1973. 12. évf. 1–4. sz. 65–69. l.
 A magyar könyvnyomtatás képeskönyve. 1473–1973. ([Összeáll.] Haiman György. Sajtó alá rend. a Magyar Iparművészeti Főiskola, Typo-grafikai Tanszék.) [Bev.] Soltész Zoltánné. Bp. 1973. 15 l., 65 t.
 Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. 2. kiad. Bp. 1973, Gondolat. 750 l.
 Magyar–zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. 15. köt. 1408–1770. Szerk. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő. Bp. 1972, M. Izt. Orsz. Képviselőtestület. 501 l.
Nádass József: A hullám. [Visszaemlékezések, önéletrajzi írások.] Bp. 1973, Magvető. 457 l.
Nagy Dező: Az agrárszocialista mozgalmak hagyományából. MMMÉvk. 1971–1972. 167–184. 1.
Nagybákay Péter: Újabban előkerült Veszprém megyei tárgyi céhemlékek. VMMK. 11. 401–416. 1.
Németh Péter: Nyíregyháza földjének régészeti leletei az őskortól a magyar középkorig. RNY. 5–27. 1.
Nepper Ibolya, M.: Hajdúböszörmény határának régészeti lelőhelyei. Hajdúsági-MÉvk. 1. 9–20. 1.
Novák Tamásné: A régi Budapest két

- tere képarchívumunkban [Kálvin tér, Vörösmarty tér]. SzEE. 15. 109–112. l.
- Sources du passé de Budapest. (1686–1950.) Red. Ágnes Ságvári. Bp. [1973], Impr. Zrínyi. 122 l., 4 t.
- /Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 5./
- (Szabó Tünde, L.—Sási János): Somogy megye műemlékjegyzéke. [Kiad. a] Somogy Megyei Tanács. [Bp.] 1973. Soks. 308 l., 1 térk.
- 100 esztendő. Egy évszázad dokumentumaiból. Népszava. 1973. 101. évf. 3. sz. 7–9. l.
- Székelyhídi Vilmos: Zalaszentgrót utcáinak, tereinek, szobrainak, műemlékeinek és emléktábláinak jegyzéke. 1863–1973. Göcseji Hel. 6. 93–109. l.
- (Szigetvári György): Építészeti emlékek Somogyban. 1000–1900. ([Közrem.] Dabóczi József, Egyed Tibor stb.) Kiad. a Somogy Megyei Tanács. Kaposvár [1973]. 126 l.
- Szolnok megye műemlékei, emlékművei. 1. Sáros András: Jászberény műemlékei, emlékművei, emléktáblái. (Kiad. a Jászberényi Városi Tanács, Jász Múzeum.) Jászberény 1971. Soks. 93 l., 1 térk.
- Történelmi olvasókönyv. 7/2. Forrásszemelvények a magyar társadalom életéből. /1849–1944./ (Összeáll., bev. és jegyz.: Szabolcs Ottó.) Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 376 l., 4 t.
- Valkó Arisztid: Levéltári adatok Mosonyi Mihály életrajzához és emlékének megörökítéséhez. MZTan. 3. 63–72. l.
- Várkúti János: Meteorológiai megfigyelések és észlelések Sopronban. SSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 57–67. l.
- Veszprém megyei állami anyakönyvi kerületek változásainak jegyzéke. 1895. október 1.–1973. április 15. (Összeáll. Veszprém], Megyei Levéltár. Veszprém 1973. Soks. 121 l.
- Xántus János: Ferencvárosi krónika képekben. [Kiad. a] Budapest, 9. ker. Tanácsa. [Bp.] 1973. 167 l.
- Zoltai Endre: A Diósgyőri Vasgár 200 éve az ipartörténeti dokumentáció tükrében. KtTudÜsz. 51–58. l.
- b) Feldolgozások**
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 14. Magyar történeti tanulmányok. 5. Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitéről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán. /1870–1930./ Debrecen 1972. 101 l.
- Adamik Mihályné—Molnár Ambrus: Mezőberény határának története és helynevei. MezőbTört. 2. 119–154. l.
- Alberti Rezső: A Rózsavölgyi és Társa cég története 1908-tól 1949-ig. MZTan. 3. 187–212. l.
- Alföldi Vilma: Vác munkásmozgalma. 1. StudCom. 2. 145–160. l.
- Andrásfalvy Bertalan: A Duna menti népesség történetének sajátos vonásai. BarMűv. 1972. 4. sz. 115–117. l.
- Andrásfalvy Bertalan: Madocsa és Dunamente története, néprajza. Művelődés. 1973. júl. 3–8. l.
- Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt. Bp. 1973. Soks. 74 l.
- Andrássy Antal: Ahol a vörös út vezet... A Bakonyi Bauxitbánya Vállalat és jogelődjeinek története a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében. (Veszprém 1973), Veszprém. Lapkiadó. 243 l.
- Andrió, Mirko: Varasd szabad királyi város hatszáz éves története. XIII–XVIII. század. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 47–49. l.
- Aradvári Lászlóné Kovács Júlia: A falusi nők helyzetének változása három nemezedéken keresztül. VMHT. 2. 39–46. l.
- Bácskai Vera: Pest-Buda. /1686–1848./ BpFt. 23–35. l.
- Bajkó Mátyas: Egyházszerkezet és iskola-rendszer. Hajdún. Tört. 333–358. l.
- Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 630 l.
- Balassa Iván: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. VMMK. 11. 357–399. l.
- Balassa Iván: Szárazmalmok a Hegyalján a 18–19. században. HOMK. 12. 87–92. l.
- Bátint Lehel Tamásné—Hargitai Nándorné: Mit olvastak 1936-ban s 1969-ben a 3. számú kerületi könyvtár gyermek részlegének olvasói? SzEE. 15. 172–194. l.
- Balogh István: A civisek világa. /Debrecen néprajza./ Bp. 1973, Gondolat. 306 l., 12 t.
- /Néprajzi sorozat./
- Balogh János, K.: Hareban a tőke ellen. Az építőmunkások Tolna megyei mozgalmanak története. [Közread. az] Építő-, Fa- és Építőanyagip. Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1973. Soks. 78 l.
- Balogh László: A hazai iskolai értékelés-minősítés történeti előzményeiből. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 574–576. l.
- Bános Tibor: Regény a pesti színházakról. (Dokumentumregény.) Bp. 1973, Magvető. 507 l., 16 t.

- Baranyi Dóra, M.:** A Franklin Nyomda százéves története. [Bp.] 1973. 199 l., 1 t.
- Barcza József:** A református egyház és iskola Edelényben és Finkén. Edelény múltjából. 249–300. l.
- Bárh János:** A Kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII–XIX. században. A kalocsai szállások településnéprajzi sajátosságai. TanAK. 1. 253–309. l.
- Bauer Jenő:** Műgyetemi könyvtár. MH. 1973. 6. évf. 47. sz. mell. 1. l.
- Becht Rezső:** Évfordulók a Storno-házban. SSz. 1973. 26. évf. 3. sz. 267–270. l.
- Békefi Ernő:** Liszt Ferenc származása és családja. Bp. 1973, Zeneműkiadó. 117 l.
- Belák Sándor:** A keszthelyi mezőgazdasági felsőoktatás 175 éve. Georgikon. 14. 5–14. l.
- Belitzky János:** Nógrádi pedagógiai gondolkodók 1742–1848. Palócföld. 1973. 6. sz. 19–20. l.
- Bellér Béla:** A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. BarMűv. 1973. 4. sz. 11–24. l.
- Bellon Tibor:** Egy bajomi kisenemesi porta élete [Nemes-család]. Bajomi krónika. 110–122. l.
- Beluszky Pál:** Magyarország feltárói a XIX. században. Magyar utazók. 241–246. l.
- Bence Gyula:** A Képzőművészeti Főiskola története. KMF. 1871–1971. 245–288. l.
- Bencze Imre:** A budapesti ipar százéves fejlődése. Földrajztanítás. 1973. 16. évf. 1. sz. 1–10. l.
- Bencsik János:** Hajdúböszörmény népességének életmódbeli elkülönülése. HajdúságiMÉvk. 1. 97–110. l.
- Bencsik János:** Művelődési viszonyok a hajdúkerület megszűnéséig. Hajdúb. Tört. 524–546. l.
- Bencsik János–Nyakas Miklós:** A művelődés története 1876-tól napjainkig. Hajdúb. Tört. 547–585. l.
- Benda Gyula:** Production et exportation des céréales en Hongrie. /1770–1870./ PFPH. 187–197. l.
- Bendefy László:** Idb. Vay Miklós és Born Ignác szerepe a Tokaji-hegység földtani megismerésében. TtSz. 6. 73–86. l.
- Benedek István:** Semmelweis és kora. [Életrajz.] (2. bőv. kiad.) Bp. 1973, Gondolat – Magvető. 591 l., 28 t. /Benedek István munkái./
- Béni Miklós:** Háromnegyed évszázad. A BEAC rövid története. BEACHévsz. 7–30. l.
- Bereczki Sándor:** A gyakorlati kiképzés fejlődése a Tanárképző Főiskolán /1873–1971/. ASzeg. 1972. 1. r. 149–166. l.
- Berend T. Iván–Szuhay Miklós:** A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848–1944. Bp. 1973, Kossuth Kiadó – Közgazd. és Jogi Kiadó. 381 l.
- Blázy Árpád:** A keszthelyi gyógyszerész története 1867-ig. VMMK. 11. 435–445. l.
- Bodgál Ferenc:** A község népeletéből. Edelény múltjából. 385–426. l.
- Bodgál Ferenc:** A szinpetri kovácsműhely. HOMK. 10. 113–116. l.
- Bogdán István:** Papírfeldolgozó iparunk a XIX. században. Papírpar. 1973. 17. évf. 1. sz. 23–29. l.
- Bogdán István:** Régi magyar mesterségek. Bp. 1973, Magvető. 407 l.
- Bolgár Iván–Végh Oszkár:** Könyvnyomtatás Magyarországon. 1473–1702. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 121 l.
- Bóra Ferenc:** Lengyel–magyar történelmi kapcsolatok nyomában. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 24–26. l.
- Borbás Lajos:** Mezőhegyesi közkatonák. [Közread. a] (Mezőhegyesi Állami Gazdaság). Mezőhegyes 1973. 321 l.
- Borsos László:** Budavár erődítéseinek pusztulása. Műemlékvédelem. 1973. 17. évf. 3. sz. 145–152. l.
- Borus József:** Az Elektromos Készülékek és Anyagok Gyárának története. [Közrem.] Dávid Istvánné, Gabi Tibor. Bp. 1972. 141 l. /Üzemtörténeti füzetek 7./
- Bucsay Mihály:** A Magyarországi Református Egyház és a nacionalizmus. Történeti áttekintés. ThSz. 1973. 16. évf. 9–10. sz. 261–268. l.
- Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 1. Nagy Tibor–Győrffy György–Gerevich László:** Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Bp. (1973), Akad. Kiadó. 429 l., 1 mell., 2 térk.
- Buday Tihamérné Mosonyi Klára:** Dorogról a dorogiaknak. Dorog [1973], Nagyközségi Tanács. 249 l., 19 t.
- Buzinkay Géza:** Tudósasszonyok és boszorkányok. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 1. sz. 20–25. l.
- Buzinkay Géza–Kapronczay Károly:** Petőfi „legrégebb barátja”, Sass István tolnai főorvos. Művelődés. 1973. jún. 9–20. l.
- Cennerné Wilhelm Gizella:** XVI–XIX. századi grafikus viseletsorozatok. Közép-Európa nemzetiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. FolH. 1. 23–44. l.
- Chlebowczyk, Jozef:** Németesítő és magyarosító politika a XVIII–XIX. században és a századfordulón. Vt. 1973. 23. sz. 75–92. l.
- Czeglédi Imre:** A gyulai kovács-kerék-

- gyártó-bognár céh vándorlegény-protokollumának elemzése /1803–1872/. BékÉl. 1973. 1. sz. 121–130. l.
- (Csákvári János): Lapok a Tipográfia TE történetéből. 1903–1973. Bp. 1973. 166 l.
- Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Az infrastruktúra százéves fejlődése nemzetközi összehasonlításban. Kgsz. 1972. 19. évf. 10. sz. 1199–1216. l.
- Csiha Antal: Hajdúböszörmény ipara és kereskedelme 1872-ig. Hajdúb. Tört. 475–491. l.
- Csipőse Antal: Az árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában. Lsz. 1973. 23. évf. 2. sz. 176–188. l.
- Csiszár Károly: Az Őrség földje és népének élete. [Bp. 1973]. Soksz. 81 l.
- Csizmadia Andor: Reformbestrebungen in der ungarischen Verwaltung vor 1944. EVME. 33–48. l.
- Dankó Imre: Biharnagybajom történetének vázlata. Bajomi krónika. 6–23. l.
- Dankó Imre: Értékes adalékok Sarkad művelődéstörténetéhez. Osváth Imre és Veress Ferenc emlékezte. BékÉl. 1973. 8. évf. 3. sz. 559–566. l.
- Dankó Imre: A magyar vásárok funkciói. Hajdúsági MÉvk. 1. 155–165. l.
- Deák Gábor: A miskolci cipő- és bőripari dolgozók szakszervezetének bérmozgalmai, agitációs és könyvtári munkája. Miskolc 1972. 40 l.
- /Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 6./
- Dinnyés Valéria: A kalocsai kórház története. KalocsaVN. 117–123. l.
- Dobosy László: Salaklelő és vasfeldolgozó helyek a Bán-patak völgyében. HOMK. 12. 69–75. l.
- Dobrossy István: A mezőkövesdi vászonkereskedelem. HOMK. 12. 105–109. l.
- Dohánics János: A Szolnoki Papírgyár múltja, jelene és jövője. Jászok. 1973. 19. évf. 2–3. sz. 100–104. l.
- Domonkos János: A rézműves-rézkovács kismesterség Szombathelyen. VSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 253–270. l.
- Donáci Ferenc—Bertalan József: A bánya és a cukorgyár. Edelény múltjából. 211–234. l.
- Egri István: A főváros csatornázása. Hidrológiai Közlemény. 1973. 53. évf. 9–10. sz. 385–389. l.
- Eperjesi László: A Közlekedési és Szállítási Dolgozók Szakszervezetének történetéből. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 103 l.
- Erdész Sándor: Nyíregyháza néprajza. NyMT. 5–55. l.
- Esztergomi Tanítóképző Intézet. Tanulmányok. 5. (Szerk. Gábris József.) [Esztergom] 1973. Soksz. 144 l.
- A kötet tartalmából:
- Hegedűs Rajmund: Iskolák az ezeréves Esztergomban. 14–58. l.
- Farkas Attila: Óbuda metamorfózisa. Vigilia. 1973. 38. évf. 6. sz. 366–372. l.
- Fehér András: A tőkés rendszer érdekharca. Hajdún. Tört. 291–332. l.
- Fehér András: A város politikai élete. 1867–1944. Hajdúb. Tört. 189–255. l.
- Fehér Lajos: Urbanizáció és városi cím. /Gondolatok Békés nagyközség várossá alakulása alkalmából./ AI. 1973. 23. évf. 6. sz. 481–488. l.
- Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből. Erdész Sándor: Nyíregyháza néprajza. + Katona Béla: Irodalom, színház, sajtó a várossá nyilvánítástól a felszabadulásig. Nyíregyháza 1973, Szabolcsm. Lapkiadó. 115 l.
- /Nyíregyházi kiskönyvtár 8./
- Felkai László: A százéves gyakorló gimnázium a tanárképzés szolgálatában. FSz. 1972. 21. évf. 10. sz. 602–605. l.
- Filep Antal: Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII–XIX. században. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 484–506. l.
- Fitz Jenő: Az etruszoktól a török korig. A limes mögötti világ. MH. 1973. 6. évf. 221. sz. 9. l.
- Főnyád Ernő: A 125 éves Műgyetemi Könyvtár. Budapest. 1973. 11. évf. 4. sz. 22–25. l.
- Földes Attila: Szolnok város villamosenergia-szolgáltatásának történetéből. Jászok. 1972. 18. évf. 4. sz. 178–186. l.
- Friss Istvánné: Palotás Irméné Czövek Ilona. /1897–1937./ PtK. 1973. 19. évf. 161–171. l.
- Füves Ödön: A pesti görögök iskolái. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 98–104. l.
- Gaál László: A szimentáli fajta egy évszázada Magyarországon /1850–1950/. At-Sz. 1973. 19. évf. 1–2. sz. 51–69. l.
- Galuska Imre: Hátérhasználat Kesznyétenben a parasztbirtok kialakulásától az 1945-ös földosztásig. BTÉ. 4. 13–74. l.
- Gergely Pál: Szentföldi magyar utazók. Magyar utazók. 89–91. l.
- Gollowitzer Michael: Adatok Mosonyi Mihály családjának történetéhez. MZTan. 3. 53–62. l.
- Grovcsik János—Reichard Ernő: A magyar finomkerámiaipar története. [Közread. a] Finomkerámiaipari Művek; Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet. Bp. 1973, Műszaki Kiadó. 323 l.
- Grünvald Fülöp—Harsányi László—Schück Jenő: Öt község. [Bev. és utószó] Scheiber Sándor. (Kiad. a Magyar Izraeliták

- Országos Képviselőte.) Bp. 1972. 51 l.
/A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 5./
- Gunst Péter:** L'agriculture hongroise dans la première moitié du XX. siècle. PFPH. 265—287. l.
- Gyárfás Ágnes:** Népszínházi és munkásszínházi törekvések Miskolc színháztörténetében BSz. 1973. 18. évf. 2. sz. 63—73. l.
- Gyárfás Ágnes:** 150 éves a Miskolci Nemzeti Színház. Napjaink. 1973. 12. évf. 1—6. sz.
- Gyéresy Béla:** Pálos faragások mesterei. MűE. 1973. 22. évf. 3. sz. 199—215. l.
- Györi György:** A Goldberger gyár történetéből /1784—1945/, Budapest. 1973. 11. évf. 6. sz. 35—38. l.
- Gyüsi László:** Az oroszlányi jobbágyok harca a földért a XIX. században. Új Forrás. 1972. 4. évf. 3. sz. 49—61. l.
- Gyüsi László:** Történelmi pillanatképek a XIX. századból. Új Forrás. 1973. 5. évf. 2. sz. 64—70. l.
- Hajdú-Bihar emlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete.** (Szerk. Szöllösi Gyula. Kiad. a Hajdú-Bihar Megyei Tanács.) Debrecen 1973. 450 l.
- Halász Zoltán:** Historia de Hungaria. (Trad.: Miklós Bejczy, Bernardo Bullain etc.) Bp. 1973, Corvina. 281 l., 16 t.
- Harcos Ottó:** A pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs 1973. 283 l.
- Harkó Viola, R.:** A Lenhossékok. OHI. 1973. 114. évf. 36. sz. 2177—2181. l.
- Halvani Dániel:** Szent Ivántól Felsőszentivánig. Múlt és jelen egy bácskai faluban. (Kiad. a Községi Tanács.) [Felsőszentiván] 1973. 162 l., 19 t.
- Héberger Károly:** 125 éves a Műgyetemi Könyvtár. Kts. 1973. 23. évf. 4. sz. 192—194. l.
- Heckenast József:** A magyar mezőgazdasági szakoktatás történeti fejlődésének néhány jellemző vonása. Georgikon. 14. 155—166. l.
- Hegedűs László:** Regöly. Egy egyházközség emlékei. Vigilia. 1973. 88. évf. 2. sz. 97—106. l.
- Hegedűs Rajmund:** Esztergom: iskola-város. Eszt. 1000. 33—36. l.
- Hencz Aurél:** Területrendezési törekvések Magyarországon. Az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából. ([Közrem.] B. Hortelendy Magdolna, Bezeredy István.) Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 677 l.
- Hentz Lajos:** Népi építkezés Mezőberényben. MezőbTört. 2. 263—290. l.
- Hentz Lajos:** A népi tégl- és cserépvetés Mezőberényben. /Munkaszervezet és technika egy 1886—1931 között működő kisüzemben./ BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 237—252. l.
- 75 éves a pécsi köztisztaság. [Kiad. a] (Köztisztasági Vállalat, Pécs). Pécs 1973. 78 l.
- 75 éves a Szombathelyi Vízmű. (Fel. szerk.: Szabó Lajos, Zentai Pál.) [Szombathely 1973.] 119 l.
- Hoffmann Tamás:** A Néprajzi Múzeum 100 éve. NrÉ. 54. 5—18. l.
- Hoffmann Tamás:** Faillite et culture de la paysannerie /Hongrie — XIX. siècle/. PFPH. 225—238. l.
- Hoffmann Tamás:** A parasztság csődje és kultúrája /Magyarország — XIX. század/. NrÉ. 54. 105—118. l.
- Holl Béla:** A kétszáz éves váci könyv. /1772—1972./ [Bp.] 1973, Magyar Helikon — Európa. 124 l., 1 t.
- Hollós Ervin és szerzői kollektívája:** Az ifjúság eszmei-politikai nevelésének kérdései a magyar kommunista mozgalom dokumentumaiban — különös tekintettel a főiskolai diákság nevelésére. /1918—1972./ Tájékoztató. 1973. 3. sz. 38—101. l.
- Horgos Gyula:** 100 éves a magyar szerzőgépgyártás. Gépgyártástechnológia. 1973. 13. évf. 1. sz. 2—4. l.
- Horváth Ferenc:** Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben. XIV—XIX. század. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 125—134. l.
- Horváth Lajos:** Tass község története. [Közread. a] Községi Tanács. Tass 1973. 328 l.
- Horváth Pál:** Egyetemtörténeti tanulmányok. /Adalékok a modern felsőoktatás rendszerének kifejlődéséhez./ [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék. Bp. 1973. Soksz. 482 l.
- Horváth Péter:** A Lenti Fűrészüzem története. Göcseji Hel. 6. 30—46. l.
- Huszka Lajos:** Szatymazi kapások és úri birtokosok. Somogyi-könyvtári műhely. 1973. 12. köt. 1—4. sz. 41—52. l.
- Hutterer Miklós:** A magyarországi német népesorport. NrKCsÉvk. 7. 93—118. l.
- Hünner László:** A Soproni Kereskedelmi Betegpótló Segélyező és Nyugdíjgyesület története /1806—1948/. SSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 353—359. l.
- Ignác Rózsa:** Moldvai magyarok nyomában. Magyar utazók. 215—221. l.
- Implom József:** Gyula város története. /1214—1972./ Kiad. a Városi Tanács. 2. kiad. Gyula 1973. 83 l., 6 t.
- In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv. Tanulmányok. [Közread. a Szolnok], Megyei Könyvtár. (Szerk., [bev.] Szurmay Ernő.) Szolnok 1973. Soksz. 154 l.

- A kötet tartalmából:
Vörös Károly: A közép-tiszai táj Verseghy korában. 5–22. l.
- Irányi István*: Az első világháború. A két forradalom időszaka. /1914–1919./ MezőbTört. 1. 289–310. l.
- Irányi Károly*: A nyomda művelődéstörténeti jelentősége és szerepe a politikai közgondolkodás formálásában 1867–1945. DT. 20–31.
- Jajczay János*: A híd [Budapesten a rómaiaktól a XIX. századig]. Vigilia. 1973. 38. évf. 6. sz. 361–365. l.
- Jakab Mihály—Makvi Gyula*: Mezőberény sporttörténetének vázlatja. MezőbTört. 2. 99–118. l.
- Jóó Tibor*: A fizérradványi Károlyi-kastély. HOMK. 12. 62–68. l.
- Jóó Tibor*: Műemlékeink: a kastély, a református templom, a vár. Edelény múltjából. 137–174. l.
- Jóó Vencel*: A római katolikus egyház és az iskola. Edelény múltjából. 301–340. l.
- Kádár László*: A 100 éves Magyar Földrajzi Társaság és jeles képviselői. FÖK. 1972. 20. köt. 2–3. sz. 107–117. l.
- Kállay István*: Zur Frühgeschichte der administrativen Tutel. EVME. 75–82. l.
- Károlyi Zsigmond*: Az Alduna-szabályozás múltjából. TtSz. 6. 95–116. l.
- Katona Béla*: Irodalom, színház, sajtó a várossá nyilvánítástól a felszabadulásig [Nyiregyházán]. NyMT. 57–115. l.
- Katona Imre*: A miskolci kerámia. 2. Művészet. 1972. 1. évf. 3. sz. 177–199. l.
- Katona Imre*: L'organisation et les communautés temporaires des ouvriers saisonniers instables en Hongrie. /1848–1945./ PFPH. 239–245. l. t
- Katonáné Winkler Vera*: A szülésznői gyakorlat Magyarországon a XVIII. század végéig. OHI. 1973. 114. évf. 2. sz. 93–95. l.
- Katonáné Winkler Vera*: A szülésznői gyakorlat alakulása Magyarországon a XIX. században. OHI. 1973. 114. évf. 50. sz. 3036–3039. l.
- Kazinczy László*: A magyar szerszámgépgyártás 100 esztendeje. Gépgyártástechnológia. 1973. 13. évf. 1. sz. 7–10. l.
- Kelecsényi Gábor*: Az Alagút története. MH. 1973. 6. évf. 40. sz. mell. 2. l.
- Kempler Kurt*: Adatok a magyar gyógyszerészet szociális mozgalmainak történetéhez. OHI. 1973. 114. évf. 38. sz. 2315–2316. l.
- Keresztényi József*: Gerentsér László emlékezete. BEAChévsz. 35–38. l.
- 200 éves jubileum. 1972. szept. 16. /A szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium./ VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 55–58. l.
- Kiss Gy. Csaba*: A Nagyenyedi Kollégium. ÉIT. 1973. 28. évf. 4. sz. 147–151. l.
- Kiss Imre*: A kuriális nemesi Felső-Pásztori a XVI. századtól a XIX. század közepéig. 1–2. SSz. 1973. 27. évf. 2–3. sz. 138–154, 204–219. l.
- Kiss István*: Botanikai vonatkozású mozaikok a régi főiskola biológus hallgatóinak életéből. ASzeg. 1973. 2. 19–38. l.
- Kiss J[enő]*: Beiträge zu den kulturellen Beziehungen zwischen Göttingen und Ungarn. AUSBlingu. 4. 61–68. l.
- Kiss Sándor, É.*: A fácán a magyar nyelvemlékekben és régebbi irodalmi forrásokban. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 331–339. l.
- Knüttler, Herbert*: A gazdasági és szociális struktúra fejlődéstendenciái az ausztriai nyugat-magyarországi határvidék városi településeiben. VSz. 1973. 37. évf. 1. sz. 43–45. l.
- Kodolányi János*: A Néprajzi Múzeum 100 éve. ÉIT. 1972. 27. évf. 41. sz. 1923–1928. l.
- Komárik Dénes*: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. Építés-Építészettudomány. 1972. 4. köt. 1–2. sz. 165–222. l.
- Komoróczy György*: A közigazgatás 1850–1944 között. Hajdúb. Tört. 121–161. l.
- Konrádyne Gálos Magda*: A vendéglátó és gyógyító Margitsziget. — Die Margareteninsel, Stätte der Gastlichkeit und Genesung. [Ford.] Frank Katalin. Bp. 1973. 99 l., 1 térk.
- Kósa László*: 350 éves a nagyenyedi kollégium. Köznevelés. 1972. 20. sz. 18–20. l.
- Kósa László*: A magyar burgonyakultúra néprajza. A magyarországi burgonyatermelés kiterjedése. TanAK. 1. 151–195. l.
- Kósa László*: A magyar nép történelmi emlékezete. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 3. sz. 48–58. l.
- Kovács Endre*: Magyarok és lengyelek évezredes kapcsolatai. Népszava. 1973. 101. évf. 169. sz. 5. l.
- Kovács Endre*: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp. 1973, Gondolat. 341 l.
- Kovácsy Zoltán*: Egy 1848-as honvédezászló utótörténete. HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 523–531. l.
- Kováts András*: The 175 years old Georgicon. Acta Agronomica. 1973. 22. tom. 1–2. fasc. 5–12. l.
- Kozák Károly*: Az egri vár. Bp. (1973), Corvina. 53 l., 16 t.
- Kozák Károly*: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái. VMMK. 11. 271–290. l.
- Kozmáné Horváth Mária*: A parasztság rétegződésének alakulása a sárvári já-

- rásban. 1767–1935 között. 1–2. VSz. 1973. 27. évf. 3–4. sz. 420–436, 621–632. l.
- Kóshalmi Gyula:** Négy budapesti hídról. Budapest. 1973. 15. évf. 8. sz. 34–37. l.
- Kövér Sándor:** Adatok Hajdúböszörmény egészségügyének történetéhez. Hajdú-ságiMÉvk. 1. 127–138. l.
- Kristofcsák Tamás:** A múlt emléke: a kecskeméti gazdasági vasút. Vasút. 1973. 23. évf. 4–5. sz. 18–19. l.
- Kun Dezső:** A tokaj-hegylajai bortermelés. BSz. 1973. 18. évf. 1. sz. 44–52. l.
- Kun László–Krasovec Ferenc:** Adalékok a hazai munkás-sportmozgalom történetéhez. Testneveléstudomány. 1973. 8. évf. 4. sz. 5–16. l.
- Lackó Miklós:** A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. /1867–1944./ TanM. 9–56. l.
- Lengyel Alfréd:** Győr 700 éve város. GyőriT. 1. 23–62. l.
- Magyar András:** Munkáskönyvtárak Borsodban a felszabadulás előtt. KtTud-Üsz. 118–123. l.
- Magyar Bálint:** A magyar színészet kétszáz éve 1–21. Népszava. 1973. 101. évf. 181, 187, 193, 198, 204, 210, 216, 222, 228, 234, 240, 246, 252, 258, 263, 269, 275, 281, 287, 293, 303. sz. 8. 1.
- A magyar erdészeti kutatás 75 éves jubileuma. Erdészeti Kutatások. 1972. 68. köt. 1. sz. 5–22. l.
- A magyar munkásmozgalom fejezeteiből. 20–[49]. [Írták:] **Borsányi György, Pintér István, Sipos Péter, Stier Miklós, Strassenreiter Erzsébet, Szabó Ágnes, Szekeres József, Vida Sándor, Zsilák András.** Népszava. 1973. 101. évf. 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40, 46, 52, 58, 64, 70, 76, 81, 87, 93, 99, 103, 109, 115, 121, 127, 133, 139, 145, 151, 157, 163, 175. sz.
- A magyar vízszabályozás története. Összeáll. és szerk. **Ihrig Dénes.** [Közrem.] **Károlyi Zoltán, Károlyi Zsigmond, Vázzsonyi Ádám.** (Kiad. az Országos Vízügyi Hivatal.) Bp. 1973. Soksz. 398 l., 1 térk. mell.
- A magyarországi művészet története. 1–2. köt. Főszerk.: **Fülep Lajos.** (5. átd. kiad.) Szerk. **Dercsényi Dezső., Zádor Anna.** Bp. 1973. Corvina. Szöveggkötet: 607 l., 16 t. Képkötet: 461 l.
- Maksay Ferenc:** Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon. 1700–1848. 1. 2. rész. AtSz. 1973. 19. évf. 1–4. sz. 13–38, 245–300. l.
- Maksay Ferenc:** Telekrend és népesedés a Sopron megyei Círákon, 1366–1856. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 507–515. l.
- Manga János:** Magyarországi szlovákok. NrKCsÉvk. 7. 211–250. l.
- Martonyi János:** Les débuts, l'organisation et l'efficacité de la juridiction administrative en Hongrie /1867–1949/. EVME. 175–188. l.
- Martonyi János:** A közigazgatási bírászkodás bevezetése, szervezete és hatékonysága Magyarországon. /1867–1949./ Szeged 1972 [1973]. 18 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 20/2./
- Martos Gizella:** A matyóság életkörülményeinek változásai. Egészségügyi jelzőszámok 1275–1970 között. [Bp. 1973.] 130 l., 14 t.
- Merényi Ferenc:** A magyar műemlékvédelem száz esztendeje. Építés-Építéstudomány. 1972. 4. köt. 1–2. sz. 3–49. l.
- Mező András:** Nyíregyháza története 1753-ig. RNY. 29–74. l.
- Mezősi Károly:** A csárda romjai és a múlt. Petőfi emlékkönyv. 99–108. l.
- Mike Jánosné:** A közoktatás és közművelődés története Vésztőn. Vésztő Tört. 307–362. l.
- Miskolczi Dezső:** Schaffer Károly. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 141 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./
- Módy György:** Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. Hajdúb. Tört. 29–61. l.
- Molnár Ambrus:** A belterület története és helynevei. MezőbTört. 2. 155–178. l.
- Molnár Dezső:** Gazdálkodás Noszlopi Ferenc birtokán 1822–1868 között. VMHT. 2. 17–38. l.
- Molnár János:** Hetvenöt éves Tiszántúlon az áramszolgáltatás. Magyar Vilamos Művek Tröszt Közleményei. 1973. 10. évf. 2. sz. 4–12. l.
- Molnár László:** A Herendi Porcelángyár történetének periodizációja. MűÉ. 1973. 22. évf. 1. sz. 44–58. l.
- Nagy Emese–Entz Géza–Balogh Ákos:** Az ezeréves Esztergom. Természet Világa. 1973. 104. évf. 7. sz. 290–298. l.
- Nagy Ferenc:** A művelődés intézményei Mezőberényben. /Történelmi vázlat./ MezőbTört. 2. 71–98. l.
- Nagy István:** A X. kerület centenáriuma. Budapest. 1973. 11. évf. 4. sz. 31–33. l.
- Nagy Lajos Géza:** A társadalmi struktúra átalakulása Komárom megyében 1930 és 1960 között. Új Forrás. 1972. 4. évf. 3. sz. 87–98. l.
- Nagy Magda, K.:** Balázs Béla világa. [Kaid.] (az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete). [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 404 l.
- Nagyrévi-Neppel György:** Huszárok. Bp. (1973), Corvina. 181 l.
- Nándori Gyula:** 100 éves a hazai kohómérnöképzés. Bányászati és Kohászati

- Lapok. Kohászat. 1972. 105. évf. 9. sz. 386–390. l.
- Naszály Sándor*: Két államosítás Dunaveosén. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 516–526. l.
- Nemecz Ernő*: 125 éves a Magyarhoni Földtani Társulat. MT. 1973. 18. évf. 9. sz. 579–583. l.
- Németh Ferenc*: Pulszky Ferenc, a szabadságharc diplomatája (1814–1897). Magyar utazók. 229–231. l.
- Németh Péter* – *Mező András*: A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza 1973, Szabolcsm. Lapkiadó. 74 l.
/Nyíregyházi kiskönyvtár 7./
- Nógrád megye története. Főszerk.: Balogh Sándor. 1. köt. 896–1849. (Írta *Belitzky János*.) Kiad. a Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján [1973]. III, 396 l., 9 t.
- Nógrádi Géza*: Sárvár tűzoltótörténete. 1873–1973. Sárvár 1973. 84 l.
- Novák László*: Balla Károly /1792–1873/. StudCom. 2. 345–350. l.
- Nyilas Márta*: A százéves női szakképzés. Budapest. 1973. 11. évf. 2. sz. 16–18. l.
- Az óbudai 8-as számú könyvtár ötvenéves története. + A 8-as számú gyermekkönyvtár tizéves története. (Szerk. Remete László, Dobos Piroksa.) [Kiad. a Budapest], Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1973. Soksz. 75 l., 6 t.
- Ódor László*: Forradalom előtt és után. A márciusi ifjakról. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 3. sz. 30–36. l.
- Oláh József*: Ipar, kereskedelem. Hajdún. Tört. 209–248. l.
- Orbán László*: A szovjet kultúra fél évszázada. Szovjet–magyar kulturális kapcsolatok. EMK. 12. 5–26. l.
- Orosz István*: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése. 1784–1889. Hajdúb. Tört. 343–390. l.
- Orosz István*: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. Hajdún. Tört. 89–208. l.
- Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület jubileumi évkönyve. (1892–1972. Szerk. Óvári Antal.) Bp. 1972. 203 l.
- Az 50 éves Szerencsi Csokoládégyár jubileumi évkönyve. 1923–1973. (Fel. szerk.: Halácsi Dezső. [Bev.] Lénárt Lajos.) [Szerencs 1973.] 94 l.
- Pach Zsigmond Pál*: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyág”. MTAFT. 1972. 21. köt. 3. sz. 230–257. l.
- Paládi-Kovács Attila*: Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északi részén. NrKCsÉvk. 7. 327–368. l.
- (*Palov József*): A szarvasi szárazmalom. [Kiad. a] Tessedik Sámuel Múzeum. Szarvas 1973. 31 l.
- Pap Miklós*: Gondolatok Tokaj 900 éves jubileuma alkalmából. Borgazdaság. 1973. 21. évf. 2. sz. 71–76. l.
- Pápa Miklós*: A százéves magyar turistamozgalom és a Dunakanyar. Dunakanyar Tájékoztató. 1973. 1. sz. 87–91. l.
- Pápa Miklós*: Százéves a szervezett magyar turistamozgalom. MN. 1973. 29. évf. 186. sz. 7. l.
- Patay Pál*: Vasi harangok. Savaria. 4. 169–192. l.
- Pecz Ferenc*: Beiträge zur Geschichte der ungarischen Universitätsjurisdiktion. Die Differenzierung der Universitätsverwaltungs- und Gerichtsfunktion. (Übers.: Imre Kranitz. Hrsg.: Ungarischer Juristenverband.) [Bp. 1973], Agrártud. Egyet. Soksz. 44 l.
- Pentelényi János*: A magyar autógyártás és a budapesti gépkocsi-közlekedés fejlődése 1873-tól 1973-ig. Járművek, Mezőgazdasági Gépek. 1973. 20. évf. 12. sz. 445–450. l.
- Petersák Tivadar*: Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. ET. 1973. 84. évf. 4. sz. 527–548. l.
- Pölöskei Ferenc* – *Takács Ferenc*: Grófi földek urai és vándorai 1–3. Kortárs. 1973. 17. évf. 7–9. sz. 1149–1154, 1343–1348, 1506–1512. l.
- Prickler, Harald*: Városok és mezővárosok a Fertő tó körül. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 52–55. l.
- Priszter Szaniszló*: A pesti Egyetemi Botanikus Kert történetéhez. Botanikai Közlemények. 1972. 59. köt. 3. füz. 145–154. l.
- Pusztadaróczi Mária*: Adalék a soproni állami leánygimnázium 100 éves történetéhez. SSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 253–257. l.
- Putics József*: Ötven éves a Szerencsi Csokoládégyár. Édesipar. 1973. 24. évf. 3. sz. 65–68. l.
- Rabinovszky Máriausz*: A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon. KMF. 1871–1971. 13–36. l.
- Rác István*: Adatok a csóti hadifogolytábor történetéhez. [Közread. a] Csóti Községi Tanács. Csót 1973. Soksz. 69 l.
- Rákos István*: Vésztfő története újrateremtéséről 1848-ig. Vésztfő Tört. 119–140. l.
- Rátkai Árpád*: A szegedi munkás-szpe- rantista mozgalom létrejötte és megerősödése. /1915–1927./ Csongrád MSzMP. 47–66. l.
- Ravasz János*: A hétszáz éves Szederkény. /Egy baranyai német község története./ Pécs 1973. 152 l., 17 t.
- Román Kálmán*: A fővárosi kéménysep-

- rés. Budapest. 1973. 11. évf. 12. sz. 12–15. l.
- Román Kálmán:** Százéves a fővárosi tűzoltóság. Budapest. 1973. 11. évf. 5. sz. 22–25. l.
- Romsics Ignác:** Adatok egy „szállás”-ból alakult község /Homokmég/ múltjából. Szegedi TFDK. 1973. 31–44. l.
- Ruffy Péter:** Esztergom ezer éve. MN. 1973. 29. évf. 193. sz. 5. l.
- Ruzsás Lajos:** A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a XVI–XIX. században. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 41–42. l.
- Saad Andor:** A felszabadulás előtti Mezőkövesd. HOMK. 12. 76–86. l.
- Sándor Ildikó, I.:** A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. A kőbányászat gazdasági, társadalmi háttere. StudCom. 2. 229–256. l.
- Sándor Pál:** A magyar filozófia története. 1900–1945. 1–2. köt. Bp. 1973, Magvető. 665, 499 l.
/Elvek és utak./
- Sápi Lajos:** Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen 1972. 121 l., 38 t., 16 térk.
/A Déri Múzeum Baráti Köre kiadványai 10./
- Sápi Vilmos:** A mezőgazdasági munkás-ság. Edelény múltjából. 191–210. l.
- Sárközi Zoltán:** A földközösség felbomlása Mezőkövesden. BTÉ. 4. 75–90. l.
- Sáros András:** A jászberényi honvéd emlékmű története. KMJászberény. 3. 57–76. l.
- Sarosicz György:** Magyarország délszláv nemzetiségei. NrKCsÉvk. 7. 369–390. l.
- Sebestyén Ádám:** A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Mádéfalvától napjainkig. (1. r. Az andrásfalvi nép története. 2. r. Népszokások. Kiad. a Tolna megyei Tanács.) Szekszárd 1972. 7–106, 109–279 l. Egybekötve.
- Simon Gyula:** A polgári iskola létrejötte és fejlődése Magyarországon 1919-ig. PSz. 1972. 22. évf. 9. sz. 810–822. l.
- Simon Ildikó–Urbán Rózsa:** Adatok Miske község történetéből. KalocsaVN. 59–64. l.
- Simon Sándor:** 100 éves a Vaskohászati Tanszék, Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1972. 105. évf. 9. sz. 390–397. l.
- Sivirsky Antal:** Magyarország a XIX. századi holland irodalom tükrében. (+ Függelék: Egy különös holland–magyar jelenség: Ritschl Giza költőné.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 226 l., 2 t.
/Irodalomtörténeti füzetek 84./
- Solymos Ede:** A dunai „malmok kora” Baján. Forrás. 1973. 4–5. sz. 85–93. l.
- Sóter István:** Eötvös József és a romantika. ÁÉV. 5–20. l.
- Suba Gábor:** 100 éves a hazai mozdonygyártás. Járművek, Mezőgazdasági Gépek. 1973. 20. évf. 12. sz. 441–444. l.; Vasút. 1973. 23. évf. 4–5. sz. 13–14, 19–20. l.
- Sugár István:** Dobó István sírja és sír-emlékének története. AnnAgr. 10. 227–246. l.
- Suszter Lajos:** A kisipar. Edelény múltjából. 235–248. l.
- Szabó Béla:** Madách Imre közéleti tevékenysége Nógrád megyében. NógrádMűzK. 19. 82–111. l.
- Szabó Géza:** Nyírbátortól Szinérváraljáig /Szende Pál portréjához/. SzSzSz. 1973. 8. évf. 2. sz. 88–101. l.
- Szabó Imre:** Pikler Gyula. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 192 l., 1 t.
/A múlt magyar tudósai./
- Szabó László:** 75 éves a Péch Antal Bányai Akadémia Technikum. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 8. sz. 565–566. l.
- Szalai György:** Budapesti kávéházak. 1–3. Budapest. 1973. 11. évf. 8–10. sz. 31–33, 38–41, 1.
- Szalai Tibor:** Egyed község /Győr-Sopron m./ műemlékeiről. Műemlékvédelem. 1973. 23. évf. 2. sz. 116–118. l.
- Szállási Árpád:** Az Eckstein-dinasztia OHL. 1973. 114. évf. 22. sz. 1317–1318. l.
- Szállási Árpád:** Az esztergomi keserűgyógyvizekről. Eszt. 1000. 43–44. l.
A 100 éves Budapest tömegközlekedésének története. 1873–1973. Kiad. a Budapesti Közlekedési Vállalat. Bp. (1973). 155 l.
- 100 éves a szombathelyi gázgyártás. Északdunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat jubileumi kiadványa. (Összeáll. Bencze Károly, Emresz Tibor stb.) [Szombathely] 1973. 79 l., 2 t.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve. /1873–1973./ (Szerk. Megyeri János, Moholi Károly.) Szeged 1973. 165 l.
A kötet tartalmából:
Berezki Sándor: A Tanárképző Főiskola 100 éves története. 1871–1973. 5–78. l.
(**Székely András:**) A brief history of Hungary. (Transl.: Elek Helvey.) Bp. 1973, Corvina. 45 l.
- Székely Lajos:** Két nevezetes hazai bányászati jogalkotás (1523 és 1573) évfordulójára. Bányászat. 1973. 107. évf. 3. sz. 206–208. l.
- Szeli István:** A jugoszláviai magyar nyelv-művelés múltjáról. MNyőr. 1973. 97. évf. 2. sz. 131–138. l.

- Szentgyörgyi Mária*: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián. 1831–1945. Bp. 1973. Soks. 170 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 69./
- Szentpéteri Ernő*: A bányászati tudományok fejlődésének hatása a borsodi szénbányászatban. KtTudÜsz. 34–41. l.
- Szepessy Géza*: Egy elfelejtett erdélyi gyógyszerész a XVIII. századból. /Benkő József 1740–1814/. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 6. sz. 223–224. l.
- Szigeti Endre*: Az egyház és az állam jogviszonyának történeti háttere. Vigilia. 1973. 38. évf. 6. sz. 373–381. l.
- Szigeti János*: Egy forradalmár életútja. Emlékezés Csorba Máriára. /1874–1944./ CsongrádmSz. 11. 159–168. l.
- Szigeti Kilián*: A Magyarok Nagyasszonyának tisztelete történelmünk folyamán. Vigilia. 1973. 38. évf. 8. sz. 557–559. l.
- Szj Rezső*: A volt pápai „kollégium”. Vigilia. 1973. 38. évf. 2. sz. 114–118. l.
- Szilágyi Miklós*: Mezővárosi közösség és néphagyomány. MezőbTört. 2. 179–226. l.
- Szita László*: Harkány. Fürdőtörténet. 1823–1973. [Kiad. a] Baranya Megyei Fürdő Vállalat. Harkány 1973. 109 l., 4 t.
- Szics Margit, H.*: A pesti tőzsde a XIX. században. Budapest. 1973. 11. évf. 9. sz. 31–33. l.
- Tasnádi Kubacska András*: Egy „szerencsés tudományág” hazai történetéből. 125 éves a Magyarhoni Földtani Társulat. MH. 1973. 6. évf. 109. sz. 6. l.
- Tímaffy László*: Győri fémművesek. Arrabona. 15. 227–240. l.
- Tóth Gábor*: Les 75 ans du Collège Eötvös József. /1895–1970./ AUBpaed. 3. 103–111. l.
- Tóth Melinda*: A sárvári vár építéstörténete. Savaria. 4. 193–286. l.
- Tóth Mihály*: A Pusztaszentmihályi Közúti Vasút Rt. rövid története. Budapest. 1973. 15. évf. 8. sz. 38–39. l.
- Tóth Tibor*: Elkülönítés és jobbágyfelszabadítás a mernyei uradalomban. Somogy. M. 4. 159–188. l.
- Török Katalin, F.*: A mezőgazdaság a kapitalizmus korában. Edeleny múltjából. 175–190. l.
- Uherkovich Gábor*: A gömöri bányatelepülések. Földrajzi és településtörténeti vázlat a XIX. századig. + *Wagenbreth, Otfried*: A freibergi bányászati akadémia és kapcsolatai a magyar bányászatnál a XVIII–XIX. században. Miskolc 1973. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár. Soks. 34, 10, 15 l., 7 t.
- /Érc- és Ásvány Bányászati Múzeum Füzetek 2./
- Újlaky Zoltánné*: Ipar és kereskedelem Hajdúböszörményben 1872-től napjainkig. Hajdúb.Tört. 492–523. l.
- Ulrich Károly*: Pálfa község krónikája. [Közread. az] Egyetértés Mgtsz. Pálfa 1972. 118 l., 8 t.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó*: Magyarország története. /Rövid áttekintés./ 2. átd. és bőv. kiad. Bp. 1973, Gondolat, 418 l.
- Vadász Ferenc*: Minden áldozatra készen állt. Poll Sándor születése 75. évfordulóján. Nsz. 1973. 31. évf. 188. sz. 4–5. l.
- Vadkerty Lajos*: Száz év egészségügye. Részletek Budapest történetéből. Egészségügyi Gazdasági Szemle. 1973. 2. évf. 2. sz. 176–187. l.
- Varga Ádám*: Mőzs község története. Közrem. Boda Ferenc. Szekszárd 1973. 504 l., 16 t.
- Varga Béla*: A helyi kereskedelem. Edelény múltjából. 577–584. l.
- Varga Gyula*: Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében [Kismarja]. HajdúságiMÉvk. 1. 139–154. l.
- Varga László*: Heves megye sporttörténete. 1. A testi nevelés története Heves megyében a honfoglalástól a Tanácsköztársaság megdöntéséig. Kiad. a Magyar Testnevelési és Sportszövetség Heves Megyei Tanácsa; Hazafias Népfront Heves Megyei Bizottsága. stb. Eger 1972. 319 l., 34 t.
- Vargha László*: Családi és közösségi hagyomány az építkezésben. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 457–483. l.
- A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve. 1972. (Szerk. Nagy József.) Bp. 1973. 429 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
- Gadanez Béla*: A vasutas-szakszervezetek létrehozását befolyásoló tényezők. 367–396. l.
- Egy védjegy útja a világhírig. Az Oriongyár eredményes hat évtizede. [Írta:] (környei). MN. 1973. 29. évf. 207. sz. 7. l.
- Veliky János*: Városgazalálkodás a hajdú-önkormányzat korában. Hajdúb.Tört. 458–474. l.
- Veres György*: Kecskeméti Szikrai Állami Gazdaság múltja és jelene. /A 80 éves Kecskemét Városi Szikrai Szőlőtelep és a Kecskeméti Szikrai Állami Gazdaság monográfiája. 1891–1971./ Kecskemét 1972, Kertészeti Egyet., Kertészeti Főisk. Soks. 73 l.
- Vida Mária*: Patikák és patikusok a régi Magyarországon. EIT. 1973. 28. évf. 6. sz. 262–267. l.

- Vida Sándor*: A Budapest című napilap. Budapest. 1973. 11. évf. 5. sz. 32–33. l.
- Vida S[ándor]*: Politika N'ezaviszimozj partii melkih szel'szkih hozjaev v 1944–1948 gg. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 151–193. l.
- Vörös Lászlóné*: A Pamuttexilművek története. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 216 l.
- Weiner Piroska*: Aperçus de l'histoire du Musée des Arts Décoratifs. /1872–1972./ Arsdec. 1. 31–54. l.
- Weisz Sándorné*: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kezelési és ügyviteli szabályzatainak története. SzEE. 15. 72–84. l.
- Zákonyi Ferenc*: A balatonfüredi Horváthház, új nevén Bányász Üdülő Szanatórium története. /1798–1973./ [Veszprém 1973.] 77 l.
- Zalai Károly*: Ezer év egészségügyi jogszabályalkotásának fontosabb gyógyszerési vonatkozásai. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 1. sz. 23–28. l.
- Zolnay László*: A paraszti élet kezdete, tündöklése és elmúlása. Budapest. 1973. 11. évf. 12. sz. 36–38. l.
- Zombai Pál*: Tanulmányutak a reformkorban és a szabadságharc után. Magyar utazók. 140–146. l.
- Zombai Pál*: A XIX. századi utazások és a földrajztudomány. Magyar utazók. 107–112. l.
- c) *Ismertetések*
- Bendefy László*: A magyar földmérés 1890–1920. Bp. 1970. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1179–1182. l.
- Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szakály Ferenc* Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1242–1245. l.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára*. Bp. 1970. — Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 218–221. l.
- Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve*. 1872/73–1972. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1279–1280. l.
- Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. — Ismerteti: *Martin Victor*. AI. 1973. 23. évf. 2.sz. 186–191. l.
- Eperjessy Kálmán*: Városaink múltja és jelene. Bp. 1971. — Ismerteti: *Besnyő Miklós*. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 31–32. l.
- Források Budapest múltjából*. I. Források Buda, Pest, Óbuda történetéhez. 1686–1873. Bp. 1971. — Ismerteti: *Fülöp Géza*. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 318–320. l.
- Források Budapest történetéhez*. II. 1873–1919. Bp. 1971. — Ismerteti: *Gecsenyi Lajos*. LSz. 1973. 3. sz. 142–143. l.; *Remete László*. Száz. 107. évf. 3. sz. 779–781. l.
- Forrásszemelvények a magyar hazafias és honvédő hagyományok történetéből*. Bp. 1970. — Ismerteti: *Simon Gyula*. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1444–1446. l.
- Gergely Pál*: A Magyar Tudoányos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. Bp. 1971. — Ismerteti: *Boros Zsuzsanna*. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1446–1448. l.
- Hajdúdorog története*. Hajdúdorog 1970. — Ismerteti: *Bácskai Vera*. LSz. 1973. 3. sz. 145–146. l.
- Isztorija Vengrii v treh tomah*. Tom. 1 [–3]. Moskva 1972. — Ismerteti: 1. köt.: *Bartha Antal*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1118–1122. l.; 2. köt.: *Mucsi Ferenc—Niederhauser Emil*. Száz. 1972. 106. évf. 4. sz. 1123–1127. l.; 3. köt.: *Orbán Sándor*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1243–1254. l.; 1. 3. köt.: *Bartha Antal, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emil*. Valóság. 1973. 16. évf. 4. sz. 95–102. l.
- Jeszenszky Géza*: Három történeti értekezésről. /Az Értekezések a történeti tudományok köiből c. sorozatról/. Valóság. 1973. 16. évf. 4. sz. 102–107. l.
- Komoróczy György*: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen 1969. — Ismerteti: *Bónis György*. ISz. 1973. 1. sz. 92–93. l.
- Benczédi László*: A honfoglalástól napjainkig. Magyarország története képekben. /Szerk. Kozáry Domokos./ Nsz. 1973. 31. évf. 38. sz. 7. l.
- Krischan, Alexander*: Die „Temesvarer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle 1852–1948. München 1969. — Ismerteti: *V. Windisch Éva*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 480–482. l.
- Laczkó István*: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Bp. 1968. — Ismerteti: *L. Benke Zsófia*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 774–779. l.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. 1–3. köt. Szerk. Nemes Dezső. Bp. 1973. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Nsz. 1973. 31. évf. 112. sz. 7. l.
- A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája*. Bp. 1971. — Ismerteti: *Teleki Éva*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1028–1030. l.
- Makó az első felszabadult magyar város*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kopasz Gábor*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1023–1026. l.
- Martos András*: Történeti meteorológia és helytörténet. [Réthly Antal: Időjárás]

- csemények és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Bp. 1970.] SSz. 1973. 37. évf. 1. sz. 54–57. l.
- Merényi Ferenc:** A magyar építészeti 1867–1967. Bp. 1970. — Ismerteti: **Vörös Károly.** Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 997–1001. l.
- Móra László:** A Műegyetemi Könyvtár története 1848–1948. Bp. 1971. — Ismerteti: **Vártesy Miklós.** MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 316–317. l.
- Nagy István:** A magyar kamara 1686–1848. Bp. 1971. — Ismerteti: **Kállay István.** Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 987–990. l.
- Nagy Miklós:** Kemény Zsigmond. Bp. 1972. — Ismerteti: **Gergely András.** Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1252–1253. l.; **Kovács Kálmán.** ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 617–619. l.
- Nógrád megye története 1849–1919. I.** Salgótarján 1969. — Ismerteti: **Deák Gábor.** Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1185–1187. l.
- Pesterzsébet, Soroksár.** Budapest XX. kerületének múltja és jelene. Bp. 1972. — Ismerteti: **Jenei Károly.** LSz. 1973. 1. sz. 95–96. l.
- Ravasz Éva–Ortutay András:** Elemzés. Komárom megye újabb helytörténeti irodalmáról. Komáromi HF. 1973/1. 5–10. l.
- Stier Miklós:** Helytörténeti-honismereti kiadványok. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1115–1118. l.
- Strassenreiter Erzsébet:** Csongrád megyei forráspublikációk. /Szeged 1970./ PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 205–209. l.
- Szilágyi Gábor:** Üzemtörténeti Füzetek. LSz. 1973. 1. sz. 96–99. l.
- Tardy Lajos:** Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. — Ismertetik: **Niederhauser Emil.** Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1439–1440. l.; **Vásáry I.** AO. 1972. 26. tom. 2–3. fasc. 395–396. l.
- Zolnay László:** Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971. — Ismerteti: **Nagy Domokos Imre.** AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 529–531. l.
- 2. A magyar föld története a honfoglalás előtt**
- a) *Forrásközlések, forráismertetések*
- Bóna István:** A korai bronzkori somogyvári-csoport leletei Nagyvejkéről. AMSz. 2–3. 19–66. l.
- Burger Alice, Sz.:** Rómaikori temető Majson. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 64–100. l.
- Garam Éva:** Avar temetők Andocson. Fola. 23. 129–182. l.
- Hellebrandt Magdolna:** A halmajugrai keltalelet. AnnAgr. 10. 107–118. l.
- Horváth László:** A balatonfőkajári kelta terület leletmentése. /A Balatonkörnyék késővaszkori leletei I./ VMMK. 11. 93–107. l.
- Horváth László:** Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely-Usztatón. VMMK. 85–91. l.
- Kemenczei Tibor:** Régészeti leletek a neolitikumból a honfoglalás koráig. Edelény múltjából. 39–45. l.
- Kerecsényi Edü, H.:** IX. századi sírok Letenyén. Fola. 24. 135–152. l.
- Kiss Ákos:** Róman mosaics in Hungary. (Transl.: J[ános] Boris.) Bp. 1973. Akad. Kiadó. 72 l., 13 t. /Fontes archaeologici Hungariae./
- Kocztur Éva, V.:** Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. Fola. 23. 43–58. l.
- Kovács Tibor:** Korai markolatlapos bronz török a Kárpát-medencében. AÉ. 1973. 100. köt. 2. sz. 157–166. l.
- Kovrig Ilona, L.:** Hunnische Kessel aus der Umgebung von Várpalota. Fola. 23. 95–128. l.
- Kőhegyi Mihály:** Római pénzek szarmata sírokban. NTÉvk. 1972. 173–188. l.
- László, A.:** Vases néolithiques à face humaine, découverte en Roumanie. AR. 12. 211–236. l.
- Lipták Pál:** Der anthropologische Fund von dem Ackerhof Szabadszállás-Boczka. Cumania. 1. 137–141. l.
- Mozsolics Amália:** Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Beitrag: **Sangmeister, Eduard:** (Die Bronzen des Hortfundhorizontes von Ópályi). Bp. 1973, Akad. Kiadó. 364 l., 1 térk.
- Müller Róbert:** A pötrétei későbronzkori kincslelet. VMMK. 11. 59–71. l.
- Párducz Mihály:** Sarmatisches Gräberfeld aus der Hunnenzeit von Bugac-Pusztaháza. Cumania. 1. 115–129. l.
- Párducz Mihály:** Völkerwanderungszeitlicher Fund aus Kiskunmajsa. Cumania. 1. 131–136. l.
- Rosner Gyula:** Előzetes jelentés a Gyöngy-Vásártéri úti avar temető feltárásáról. 2. AMSz. 2–3. 85–222. l.
- Die römischen Inschriften Ungarns. /RIU 1. Lief. Barkóczi László–Mócsy András:** Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum — Arrabona. Bp. — Amsterdam 1972, Akad. Kiadó. — Hakkert. 300 l.
- Sági Károly:** Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásataása Kékkúton. VMMK. 11. 121–138. l.
- Szónyi Eszter:** A győri Kálvária utcai

- római temető hamvasztásos sírjai. Arrabona. 15. 5—68. 1.
- Torma István*: A kispostagi kultúra telepe Balatonyörökön. VMMK. 11. 15—39. 1.
- Tóth Elvira, H.*: Preliminary account of the Avar Princely find at Kunbábony. Cumania. 1. 143—168. 1.
- Tóth Lajos*: Mezolit-telep Sajóbábonyban. HOMK. 12. 17—25. 1.
- Török Gyula*: Sopronkőhida IX. századi temetője. + *Bökönyi Sándor*: A temető állatsontanyagának vizsgálata. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 129 1. 1 mell. /*Fontes Archaeologici Hungariae.*/
- Török Gyula*: VII. századi sírok Kerepesről. Fola. 24. 113—134. 1.
- Végh Katalin, K.*: Adatok a kelta kocsitemetkezések kérdéséhez. AÉ. 1973. 100. köt. 2. sz. 208—218. 1.
- Vékony Gábor*: A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 111—121. 1.
- Vékony G[ábor]*: Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. AAR. 1973. 25. tom. 3—4. fasc. 293—306. 1.
- Wellner István*: Az aquincumi Herculesvilla. Vezető a kiállítás és romkert megtekintéséhez. Die Herculesvilla in Aquincum. [Bp. 1973], Budapesti Tört. Múz. 52. 1. /Emlékek Budapest múltjából 11./
- b) *Feldolgozások*
- Báncs Gábor*: A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és elterjedése. VMMK. 11. 41—58. 1.
- Barkóczi László*: Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des III. und zu Beginn des IV. Jahrhunderts. Fola. 24. 67—112. 1.
- Bóna István*: Longobárdok nyomában. ÉH. 320—380. 1.
- Bóna István*: Nagy Károly nyomdokain. ÉH. 141—163. 1.
- Bregant, T.*: Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturgruppe im Alpenfazies der Lengyel-Kultur. AR. 12. 181—186. 1.
- Dobosi Viola, T.*: Mesolithische Fundorte in Ungarn. AR. 12. 39—60. 1.
- Farkas, Zoltán*: Notes sur le culte Scarbantien de Silvanus Augustus. AClassD. 8. 95—100. 1.
- Füz Jenő*: Gorsium — Herculia. Táp. Bp. 1973, Pannonia. 49. 1. /Műemlékeink./
- Fodor István*: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. Fola. 23. 223—242. 1.
- Fülep F[erenc]*: Beiträge zur frühmittelalterlichen Geschichte von Pécs. AAR. 1973. 25. tom. 3—4. fasc. 307—326. 1.
- Fülep Ferenc—Duma György*: Adatok a római kori emlékek továbbéléséhez. /A pécsi Cella Trichora falfestményeinek vizsgálata./ AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 64—80. 1.
- Harmatta János*: A föld jogi helyzete Pannoniában. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 52—63. 1.
- Harmatta, J[ános]*: Landed Property in early Roman Pannonian. AA. 1972. tom. 20. 1—2. fasc. 123—132. 1.
- Jerem, E.*: Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien. Spätzeitliche Grabfunde von Beremend /Komitat Baranya/. AAR. 1973. 25. tom. 1—2. fasc. 65—86. 1.
- Juhász Irén, T.*: Vésztő története a honfoglalásig. Vésztő Tört. 79—90. 1.
- Kalicz Nándor—Makkay János*: A neolitikus Sopot-Bicske kultúra. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 3—14. 1.
- Kalicz Nándor—Makkay János*: Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. AR. 12. 77—92. 1.
- Kalicz Nándor—Makkay János*: Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens. AR. 12. 93—106. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa-Csongrád közötti útvonalon. Cumania. 1. 103—114. 1.
- Kürti Béla, ifj.*: Mezőberény területének története a honfoglalásig. MezőbTört. 1. 17—70. 1.
- László Gyula*: „Isten ostroma”. A hunok, 400—453. Népszava. 1973. 101. évf. 98. sz. 5. 1.
- Lichardus, J.*: Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei. AR. 12. 107—122. 1.
- Mócsy András*: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im heutigen ungarischen Gebiete. A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. [Németül és magyarul.] Cumania. 1. 83—102. 1.
- Mócsy A[ndrás]*: Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum. AA. 1972. 20. tom. 1—2. fasc. 133—168. 1.
- Mócsy András*: Róma alattvalója. ÉH. 96—140. 1.
- Nandris, John*: Relations between the Mesolithic, the First Temperate Neolithic, and the Bandkeramik: the Nature of the Problem. AR. 12. 61—70. 1.
- Nepper Ibolya, M.*: Hajdúböszörmény határának népei és kultúrája az őskortól az i. u. III. század végéig. Hajdúb. Tört. 9—13. 1.

- Párducz Mihály*: Probleme der Skythenzeiten im Karpatenbecken. AAR. 1973. 25. tom. 1—2. fasc. 28—63. 1.
- Patay Pál*: A népvándorlás gátja. Szarmata sáncrendszer az Alföldön. MH. 1974. 7. évf. 18. sz. 7. 1.
- Pavúk, J.*: Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik. AR. 12. 123—130. 1.
- Póczy Klára, Sz.*: Aquincum első aquaeductusa. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 15—32. 1.
- Radan, G.*: Comments on the history of Jews in Pannonia. AAR. 1973. 25. tom. 3—4. fasc. 265—278. 1.
- Rosner Gyula*: A VI—VII. századi szürke kerámia és etnikai vontkozásai a Kárpát-medencében. AMSz. 2—3. 223—228. 1.
- Schreiber Rózsa*: A harangedények népe Budapesten. — Die Glockenbecherkultur in Budapest. (Ford. Ü. Lambrecht Erzsébet.) [Kiad. a] Budapesti Történeti Múzeum. [Bp.] 1973. 44. 28 1. /Emlékek Budapest múltjából 19./
- Schreiber Rózsa*: A korabronzkor kérdései Budapesten. AÉ. 1972. 99. köt. 2. sz. 151—166. 1.
- Török Gyula*: Halottesonkítás egy dunavarsányi avar sírban. FOLA. 23. 183—194. 1.
- Trogmayer, O[tto]*: Körös-Gruppe — Linienbandkeramik. AR. 12. 71—76. 1.
- Váczy, P[éter]*: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. AA. 1973. 20. tom. 3—4. fasc. 395—420. 1.
- Vámos Károly*: „Szeged-Makkoserdő” avar kori népességének vizsgálata. AnthrKözl. 1973. 17. köt. 1—2. füzet 29—38. 1.
- Várady László*: Pannónia későrómai történetének vitaanyagához. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1086—1093. 1.
- Wellner István*: Megjegyzések az aquincumi helytartói villacsoport keletkezésének újabb adataihoz. AÉ. 1973. 100. köt. 2. sz. 222—223. 1.
- c) Ismertetések**
- Füz J[enő]*: Les Syriens à Intereisa. Bruxelles 1972. — Ismerteti: *Mócsy András*. AAR. 1973. 25. tom. 1—2. fasc. 233—234. 1.
- 3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás**
- a) Forrásközlések, forrásismertetések**
- Dienes István*: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. FOLA. 24. 177—218. 1.
- Gedai István*: A kiskunfélegyházi X. századi sírlelet érmei. Cumania. 1. 169—176. 1.
- b) Feldolgozások**
- Bakay Kornél*: Rokonaink-e a szkíták? ÉH. 64—93. 1.
- Czajtányi István*: A honfoglalás és ország-alapítás eseményei Kalocsán és környékén. KatonaTT. 20—37. 1.
- Dümmmerth Dezső*: A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága /Kiegészítés a Filológiai Közölnyben megjelent, Álmós fejedelemről szóló tanulmányhoz/. AnnBU. 6. 205—222. 1.
- Erdélyi István*: Régészeti kutatások Baskiriában és a magyar őstörténet. AÉ. 1972. 99. köt. 244—248. 1.
- Fodor István*: Honfoglalás kori régésztünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. FOLA. 24. 159—176. 1.
- Fodor István*: Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása. TSz. 1972. 15. évf. 1—2. sz. 1—28. 1.
- Fodor István*: Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet. /A magyar őstörténet néhány művelődéstörténeti vonatkozása./ SzSzSz. 1973. 8. évf. 2. sz. 102—118. 1.
- Fodor István*: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Bp. 1973, M. Nemzeti Múz. — NPI. Soksz. 120 1. /Régészeti füzetek. Ser. 2. 15./
- Gombocz Zoltán*: Életföldrajz és a magyar őshaza. FUŐshaza. 308—317. 1.
- Gömöri János*: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban. Arrabona. 15. 69—124. 1.
- Halikova, J. A.*: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. HajdúságiMÉvk. 1. 21—37. 1.
- Herényi István*: Válasz Kristó Gyula „Bulcsu nemzetségének nyári szállása ürügyén” című hozzászólására. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1399—1402. 1.
- Hunfalvy Pál*: A magyarok őstörténeti a magyar nyelv tanúsága szerint. A magyar nyelv és nemzet származási időszak. FUŐshaza, 39—84. 1.
- Jankó János*: A magyarok uráli őshazája. FUŐshaza. 175—192. 1.
- Kristó Gyula*: „Bulcsu nemzetségének nyári szállása” ürügyén. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1080—1085. 1.
- Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegefi László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. 1. Szeged 1973. 91 l., 1 térk. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 44./

- Labuda, G.*: Lengyel–magyar kapcsolatok a X. század második felében. Vt. 23. 1973. 3–22. l.
- László Gyula*: „Emlékezetek régiekrel, a Szkythiából kijüttekkel...” ÉH. 164–197. l.
- László Gyula*: A honfoglalókról. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 76 l.
/Történelemtudomány — történelem-tanítás 5./
- László Gyula*: Lehel kürtje. 4. kiad. Jászberény. 1973. 23 l.
/Jászági füzetek 10./
- Mesterházy Károly*: Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és a honfoglalás korában. Hajdúb. Tört. 14–28. l.
- Mesterházy Károly*: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. Hajdúsági-MÉvk. 1. 37–48. l.
- Mészöly Gedeon*: Mióta lovas nép a magyar? FUŐshaza. 368–385. l.
- Munkácsi Bernát*: A magyar őshaza kérdése. FUŐshaza. 193–227. l.
- Nagy Géza*: Honfoglaló őseink. FUŐshaza. 134–159. l.
- Németh Péter*: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. SzSzSz. 1973. 8. évf. 4. sz. 67–69. l.
- Reguly Antal*: Rokon nyelvek — rokon népek. A finnugor rokonság nyomában. FUŐshaza. 31–38. l.
- Sebestyén Gyula*: A honfoglalók. A magyar nemzet őskora. FUŐshaza. 228–271. l.
- Szinyei József*: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. FUŐshaza. 272–307. l.
- Vámbéry Ármin*: A magyarok eredete. FUŐshaza. 85–133. l.
- Veres Péter*: An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People. NrÉ. 54. 155–182. l.
- Zichy István*: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. FUŐshaza. 336–385. l.
- Zsirai Miklós*: A magyarság eredete. FUŐshaza. 394–412. l.
- c) *Ismertetések*
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. — Ismerteti: *L. Kovács*. AAr. 1973. 25. tom. 3–4. fasc. 408–409. l.
4. Magyarország története 1000–1526
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Az Aranybulla. [Közli] Érszegi Géza. Fejérm. Évk. 6. 5–26. l.
- A Balatonfüred temetői templomrom feltárása és helyreállítása. Írta *Valter Ilona* stb. VMMK. 11. 149–194. l.
- Bodor Imre*: A budavári domonkos templom képe Schedel világkrónikájának metszetén. Műemlékvédelem. 1973. 23. évf. 103–106. l.
- Brodarics (István)* históriája a mohácsi vészről. (De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio.) Ford. Szentpétery Imre. Bp. 1972. 228 l., 1 t.
- Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia Penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiadás.* + [A krónika magyar szövege.] Ford. Horváth János. (Utószó): *Soltész Zoltánné*. Bp. 1973, M. Helikon — Európa. 138, XXVII l.
- Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia Penthecostes per Andream Hess. Éd. fac-similé. Préc., préf. d'Erzsebet Soltész.* Bp. 1972, M. Helikon — Európa. [80] lev.
- Dümmerling Ödön*: A Dunakanyar műemlékei. II. A középkor emlékei. Dunakanyar Tájékoztató. 1973. 1. sz. 61–81. l.
- Érszegi Géza—Kenéz Győző—Solymosi László*: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1013–1042. l., 4 t.
- Fegyő János*: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckeven. StudCom. 2. 93–106. l.
- Gádor Judit*: Középkori templom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. HOMK. 12. 26–36. l.
- Heltai Gáspár*: Chronica az magyaroknak dolgairól. (Colosvar 1575. [Hasonmás kiad. Sajtó alá rend.] Varjas Béla. A kísérő tanulmányt írta Kulcsár Péter.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 208 lev., 1 mell.: 23 l.
/Bibliotheca Hungarica antiqua 8./
- Irásné Melis Katalin*: A Budapest-rákoskeresztúri Árpád-kori templomrom. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 106–109. l.
- Irásné Melis Katalin—Virág Lajosné*: A budai várnegyed XIV–XV. századi faanyagú régészeti leletei. Faanyagú leletek konzerválása és restaurálása. TtSz. 6. 29–54. l.
- Király Péter*: István király erszénye. ÉIT. 1973. 28. évf. 16. sz. 723–726. l.
- Király Péter*: A Sztáray- és a Drugeth-levéltár magyar nyelvű levelei. MNY. 1973. 69. évf. 2. sz. 229–231. l.
- Koppány Tibor*: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. VMMK. 11. 139–147. l.
- Kovács Béla*: Nagytálya középkori templomának feltárása. AnnAgr. 10. 119–158. 158. l.

- Kozák Károly:** Az egri várszékesegyház feltárása. 1. AnnAgr. 10. 159–190.1.
- Kozák Károly:** A szekszárdi bencés apát-ság feltárása. 2. AMSz. 2–3. 229–269.1.
- Kőhgyi Mihály:** XIV. századi ezüstkincs Kelébiáról. Cumania. 1. 205–214.1.
- Magyar Kálmán:** A barcsi középkori bődönhajó régészeti feltárása. Somogy. 1973. 3. sz. 105–110.1.
- Maron Ferenc:** Az őspogány „kutyaeskü” emlékei az Árpád-kori temetőben. MN. 1973. 29. évf. 148. sz. 7.1.
- Nehring, Karl:** Angaben zu einer unveröffentlichten Kopie eines Registers aus der Kanzlei von Matthias Corvinus. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 85–96.1.
- Pálóczy-Horváth András:** A felsőszentkirályi kun sírlelet. Cumania. 1. 177–204.1.
- Parádi Nándor:** Az Esztergom-Széchenyi téri ásátás. AÉ. 1973. 100. köt. 2. sz. 232–249.1.
- Paulinyi Oszkár:** A körmöcbányai kamara 1434–35. évi számadása /Műhelybeszámoló/. NTÉvk. 1972. 79–94.1.
- Ricardus:** De Facto Ungarie Magne. FUÓshaza. 20–30.1.
- Rogerius, (mester):** Tatárjárás. (— — sír-almas éneke a tatároktól elpusztított Magyarországról.) (Carmen miserabile.) Ford. Szabó Károly. ([Bev.] Gál Katalin.) Bp. 1972. 247 l., 1 térk.
- A Somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. (1.)** [Közli és bev.] Komjáthy Miklós. Somogym. M. 4. 45–53.1.
- Vas megyei középkori oklevelek. 18–20. Közli:** Házi Jenő. VSz. 1973. 27. évf. 1., 2., 4. sz. 143–146., 283–286., 632–636.1.
- b) Feldolgozások**
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica Hungarica. Tom. 2. Bp. 1973. 64 l.**
A kötet tartalmából:
Mezey László: Die mittelalterliche Frauenbewegung und die Anfänge der ungarischen Literatur.
- Barta Gábor:** Az 1514. évi parasztháború és a Dunántúl. VSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 231–240.1.
- Barta Gábor—Fekete Nagy Antal:** Parasztháború 1514-ben. [Kiad. az] MTA Történettudományi Intézet. Bp. 1973. Gondolat. 359 l., 16 t.
- Bendefy László:** A Keleten maradt magyarok nyomában. Magyar utazók. 18–27.1.
- Bendefy László:** Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések. Geodézia és Kartográfia. 1973. 25. évf. 4. sz. 290–292.1.
- Bertényi Iván:** Az országbírói intézmény pecséthasználata a XIV. században. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 113–143.1.
- Bertényi Iván:** Az országbírói intézmény története az 1380-as években. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 391–405.1.
- Bónis György:** A sasdi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 103–113.1.
- Borsa Gedeon:** Ötszázéves a magyarországi könyvnyomtatás. Kts. 1973. 23. évf. 5. sz. 255–257.1.
- Czeplédy Ilona:** Gyűrűvár a diófás ligetben. FH. 198–216.1.
- Csapodi Csaba:** Báthory Mikós Cicero-kódexe és egy állítólagos Athenaios-korvina. AT. 1972. 19. évf. 1. sz. 97–98.1.
- Csapodi Csaba:** The Corvinian Library. History and stock. (Transl. Imre Gombos.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 516 l. /Studia humanitatis I./
- Csapodiné Gárdonyi Klára:** L'arte del libro veneziano e la Biblioteca del Re Mattia Corvino. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 175–179.1.
- Csapodiné Gárdonyi Klára:** A Barberini-gyűjtemény néhány kódexéről. MK. 1973. 89. évf. 3–4. sz. 361–365.1.
- Csizmadia Andor:** A 750 éves „Aranybulla”. Székesfehérvár 1972. 184 l.
- Csonka Ferenc:** A Dózsa-forradalom első eposzának fordítása /Fordítói tévedések a Paraszti háborúban/. ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 653–680.1.
- Dankó Imre:** Egy történeti mondánk vándorlása. (A Báthoriak és a sárkány.) ET. 1973. 84. évf. 3. sz. 325–331.1.
- Deák Gábor:** A Dózsa parasztháború problematikájához. BSz. 1972. 17. évf. 4. sz. 56–62.1.
- Dümmerth Dezső:** Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák. ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 617–620.1.
- Elekes Lajos:** Les luttes antiféodales de la paysannerie et le système gouvernemental des „États et Ordres” en Hongrie au cours des XV. et XVI. siècles. PFPH. 13–31.1.
- Fabányi Tibor:** Eretnektörvénnyel a reformáció ellen. 450 éves a magyar törvényhozás első reformációellenes intézkedése. ThSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 73–77.1.
- Fabányi Tibor:** Reformációval az eretnektörvény ellen. A magyar törvényhozás 450 éves intézkedésének kudarcáról. ThSz. 1973. 16. évf. 5–6. sz. 144–146.1.
- Fazekas Árpád:** Nyiregyháza középkori temploma. SzSzSz. 1973. 8. évf. 2. sz. 119–126.1.

- Fehértói Katalin*: Huszíták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok? Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 435–439. l.
- Fügedi Erik*: A szentgyörgyi Vincze-család. VMMK. 11. 261–269. l.
- Gecsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 340–352. l.
- Gedai István*: A magyar pénzverés kezdetének problémái. NTÉvk. 1972. 69–78. l.
- Gedai István*: Pénzforgalom a magyaroknál a X. században és az önálló pénzverés kezdete. NTÉvk. 1972. 139–150. l.
- Gerevich László*: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. Bptört. 2. 241–334. l.
- Gergelyffy András*: Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai 2. VMMK. 11. 243–250. l.
- Granasztói György*: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. /Szücs Jenő kandidátusi értekezésének vitája./ Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 114–130. l.
- Györffy, Gy[örgy]*: Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. AA. 1972. 20. tom. 1–2. fasc. 209–229. l.
- Györffy György*: A tízes és százas szervezet. MTAFT. 1973. 22. évf. 1–2. sz. 57–64. l.
- Gyürkly Katalin, H.*: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 33–46. l.
- Háiman György*: Nyomdászat és társadalom. Megemlékezés a magyar nyomdászat alapításának ötszázadik évfordulójáról. Bp. 1973. Soks. 81.
- Havasné Bede Piroska*: Földrajzi ismeretek a középkori Európában és Magyarországon. Magyar utazók. 13–18. l.
- Házi Jenő*: István, az első soproni városbíró /1277/. SSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 68–70. l.
- Holl Imre*: Sopron középkori városfalai. 4. AÉ. 1973. 2. sz. 180–207. l. 100. köt. István király emlékezete. (Györffy György: István király. + A koronázási jelvények. + István király intelmei. (Erkölcs-tanító könyvecske.) [De institutione morum ad Emericum ducem.] Ford. Kurcz Ágnes. + Szent István-legendák. Ford. Kurcz Ágnes.) A képanyagot és a leírásokat összeáll. Dercsényi Dezső. (2. kiad.) [Bp.] 1973, M. Helikon – Európa. 84 l., 14 t.
- Juhász Irén, T.* – *Kristó Gyula*: Vésztő a középkorban. Vésztő Tört. 91–118. l.
- Kalmár Lajos*: A Victorinus-corvina madár ábrázolásainak intellektuális háttere. 1. Az illumináció topos és situs vizsgálata. AnnBU. 6. 171–204. l.
- Kardos Tibor*: Janus Pannonius és a középkor. FK. 1973. 19. évf. 1–2. sz. 1–37. l.
- Kardos Tibor*: Janus Pannonius világnézete. 1–2. Világosság. 1973. 14. évf. 3., 5. sz. 140–149, 284–291. l.
- Karikó Sándor*: Hess András helye a magyar kultúrtörténelemben. Forrás. 1973. 2. sz. 73–79. l.
- Kiss Á[kos]*: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11 Jahrhundert. AAr. 1973. 25. tom. 3–4. fasc. 327–340. l.
- Kiss Imre*: Pásztori a feudalizmus korában. SSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 38–49. l.
- Koch, Bernard*: Kölcsönhatások a középkori osztrák és magyar pénzügyekben. NTÉvk. 1972. 94–122. l.
- Konjathy Miklós*: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 33–49. l.
- Koppány Tibor*: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. 2. VMMK. 11. 213–241. l.
- Koroknay Éva, Sz.*: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 125 l., 34 t.
/Művészettörténeti füzetek 6./
- Kovács Béla*: Középkori váмок és vásárok Heves megyében. Archivum. 1. 1973. 15–30. l.
- Kovács Éva*: A román kori magyar művészet kutatásának néhány kérdése. MtTt. 13–40. l.
- Kovács Sándor, V.*: Magyar utazó a XV. század végi Itáliában. Magyar utazók. 28. l.
- Kozák Károly*: A premontreiek építkezései Győr-Sopron megyében a XII–XIII. században. Arrabona. 15. 125–148. l.
- Kralovánszky Alán*: Alba civitas. A magyar középkor tizenete. MH. 1973. 6. évf. 221. sz. 9. l.
- Kristó Gyula*: Anonymus magyarországi frott forrásainak kérdéséhez. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 166–174. l.
- Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 252 l.
- Kristó Gyula*: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. AUSzhist. 40. 51–74. l.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc*: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 198–203. l.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szeffjü László*: Szempontok és adatok a korai

- magyar határvédelem kérdéséhez. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 639–660. l.
- Kubinyi András:** A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. LK. 1971. 42. évf. 2. sz. 203–269. l.
- Kubinyi András:** Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Bptört. 2. 7–240. l.
- Kubinyi András:** A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. /Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához./ SomogymM. 4. 3–44. l.
- Kubinyi András:** A középkori testvérvárosok. BpFt. 11–22. l.
- Kulcsár Péter:** Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 251 l.
- László Gyula:** „Az Attila-kincs” és a Szent László-legenda. Népszava. 1973. 101. évf. 210. sz. 8. l.
- Makk Ferenc:** Megjegyzések II. Béla történetéhez. AUSzhist. 40. 31–49. l.
- Málik László:** 880 éves Bóly. Az I. László király által 1093-ban kiadott oklevél és annak problémái. BarMűv. 1973. 4. sz. 125–130. l.
- Mályusz Elemér:** Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 109 l. /Irodalomtörténeti füzetek 79./
- Marosi Ernő:** A 14–15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. Ars Hungarica. 1973. 25–66. l.
- Mészáros István:** Die Methode der schulischen Texterläuterung im XV. Jahrhundert im Spiegel des Szalkai-Kodexes. AUBpaed. 3. 3–12. l.
- Mészáros István:** A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 340 l.
- Módy György:** A falutelepülés külső kerete a honfoglalás utáni első századokig. Hajdún. Tört. 21–31. l.
- Molnár István:** A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái. /Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli primi heremita; Gyöngyösi Gergely./ VMMK. 11. 301–312. l.
- Müller Róbert:** Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. VMMK. 11. 195–212. l.
- Nagy Árpád:** Elfeltett tudósok – feltaláló literátusok. Adalékok a reneszánsz-kori irodalmunk történetéhez. Hevesi Szemle. 1973. 1. évf. 1. sz. 48–49. l.
- Nagy Emese:** Mit találtak III. Béla palotája alatt. MH. 1974. 7. évf. 46. sz. mell. 2. l.
- Nemeskürty István:** In signo crucis. Ferencsek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. Vigilia. 1972. 37. évf. 9. sz. 595–599. l.
- Németh Péter:** Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről /1969–1971/. AE. 1973. 100. köt. 2. sz. 167–179. l.
- Nyarády Mihály:** Sorozatos tévedések Nyíregyháza 1471. évi határvonalbeli helyneve körül. SzSzSz. 1972. 7. évf. 3. sz. 75–82. l.
- Palásti László:** Bertrandon de la Brocquière útleírása és annak szegedi vonatkozásai. ASzeg. 1973. 1. 191–204. l.
- Puruczki Béla:** A hazai könyvnyomtatás születésének 500. évfordulója. EIT. 1973. 28. évf. 22. sz. 1011–1017. l.
- Radocsay Dénes:** Egy Zsigmond-kori címeradomány. MŰE. 1972. 21. évf. 4. sz. 274–278. l.
- Rauzs József:** Bácsborsod község története. Adatok Bácsborsod középkori történetéből. KalocsaVN. 65–70. l.
- Rázsó Gyula:** A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. /1393–1437./ HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 403–444. l.
- Ruffy Péter:** Beszélgetés Pannonhalmán az Anonymus-rejtélyről. MN. 1973. 29. évf. 301. sz. 23. l.
- Szabó János Győző:** Adatok Dobó István élettörténetéhez. A családi keretek és hagyományok kialakulása a XIII–XV. században. AnnAgr. 10. 19–64. l.
- Szántó Tibor:** Az ötszáz éves magyar könyv. Papírpár. 1973. 17. évf. 3. sz. 89–95. l.
- Szatmári Sarolta, B.:** Fejezetek Tata középkori történetéből. 2. Új Forrás. 1972. 4. évf. 3. sz. 62–70. l.
- Szegfi László:** Az Ajtony-monda. AUSzhist. 40. 3–30. l.
- Szegfi László:** Mezőberény középkori története. MezőbTört. 1. 71–92. l.
- Székely György:** Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon. Kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 261–278. l.
- Székely Gy[örgy]:** Die Rolle von mittelalterlichen Handwerkerberufen bei der Herausbildung eines ungarischen Familienamentyps. AUSBlingu. 4. 13–28. l.
- Székely György:** A sevillai Janus Pannonius-kódexhez. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 710–712. l.
- Szigeti Kilián:** A szentmise megújított

- liturgiájának előzményei a középkori magyar liturgiában. *Vigilia*. 1973. 38. évf. 2. sz. 84–88. 1.
- Szűcs Jenő:** Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. 1–2. rész. Száz. 1973. 107. évf. 3–4. sz. 569–643, 823–878. 1.
- Tardy Lajos:** Magyarok Mohács előtt Egyiptomban és Krímben. MN. 1973. 29. évf. 144. sz. 4. 1.
- Tettamanti Sarolla:** Adatok a Pilis hegység középkori településtörténetéhez. *StudCom*. 2. 71–92. 1.
- Tóth Illés, B.:** Községeink a feudalizmus korában. Edeleny múltjából. 48–86. 1.
- Vajay Szabolcs:** Egy Zsigmond-kori címeradomány. *MűÉ.* 1972. 21. évf. 4. sz. 272–274. 1.
- Varga János:** Werbőczy joglevelei és a parasztság földhöz kötése 1514-ben. *JK.* 1973. 28. évf. 2. sz. 99–102. 1.
- Várszegi Alajos:** Volt-e Szászváron apátság? *BarMűv.* 1972. 4. sz. 127–131. 1.
- Vuljan, Sergej:** A középkori város Pannónia és Észak-Adria között. *VSz.* 1973. 27. évf. 1. sz. 45–47. 1.
- Vladár Imre:** Nagy Lajos király betegségeiről. *OHI.* 1973. 114. évf. 2. sz. 98–101. 1.
- Zolnay László:** Budai „szép napok”, budai „jó északák” a középkorban. *EH.* 217–245. 1.
- Zolnay László:** A budaszentlőrinci pálos főkolostor emlékezete. *Vigilia*. 1973. 38. évf. 8. sz. 514–519. 1.
- Zolnay László:** Középkori díszkutatak Budán. *MűÉ.* 1973. 22. évf. 4. sz. 254–261. 1.
- Zolnay László:** Pest-budai gyermekek a régi világban. Budapest. 1973. 11. évf. 4. sz. 36–38. 1.
- Zsiray Lajos:** Adatok a Dörögdi-család és a felsődörögdi plébániatemplom történetéhez. *VMMK.* 11. 251–259. 1.
- c) *Ismertetések*
- Bakács István:** Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. — *Ismertetik: Fügedi Erik.* Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1239–1242. 1.; *Kőhegyi M[ihály]. AAr.* 1973. 25. tom. 1–2. fasc. 220–221. 1.
- Bónis György:** A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. — *Ismerteti: Nizsalovszky Endre.* *ÁJ.* 1973. 15. évf. 4. sz. 651–658. 1.
- Chronica Hungarorum.* Bp. 1973. — *Ismertetik: Borsa Gedeon.* *MK.* 1973. 89. évf. 3–4. sz. 393–395. 1.; *Horváth György.* MN. 1973. 29. évf. 128. sz. 12. 1.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* Szerk. R. Marsina. Bratislava 1971. — *Ismerteti: Niederhauser Emil.* *Vt.* 1972. 22. sz. 122–125. 1.
- Csorba Csaba:** Középkorkutatásunk négy új kézikönyve. (*Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. — *Bónis György:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon Bp. 1971. — *Maksay Ferenc:* A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. — *Bakács István:* Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971.) *MTAFT.* 1972. 21. köt. 3. sz. 201–207. 1.
- Fügedi Erik:** A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. — *Ismerteti: Kubinyi András.* Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 753–757. 1.
- Gácsova, Alžbeta:** Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava 1972. — *Ismerteti: Niederhauser Emil.* *Vt.* 23. köt. 152–155. 1.
- Heckenast Gusztáv:** Fejedelmi [királyi]/szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. — *Ismerteti: Kristó Gyula.* Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 742–746. 1.
- Maksay Ferenc:** A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. — *Ismertetik: Fügedi Erik.* Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 983–987. 1.; *Kőhegyi M[ihály]. AAr.* 1973. 25. tom. 1–2. fasc. 218–220. 1.; *Török Katalin.* *AtSz.* 1973. 15. évf. 3–4. sz. 597–598. 1.
- Mályusz Elemér:** Az V. István-kori *Gesta.* Bp. 1971. — *Ismerteti: Komjáthy Miklós.* Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 448–451. 1.
- Mályusz Elemér:** A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — *Ismerteti: Kubinyi András.* *MTAFT.* 1973. 22. köt. 3. sz. 173–176. 1.
- Marsina, Richard:** Studie k Slovenskému diplomatáru I. 1971. — *Ismerteti: Niederhauser Emil.* *Vt.* 1972. 22. sz. 121–122. 1.
- Mészáros István:** A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972. — *Ismerteti: Bellér Béla.* Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 992–995. 1.
- Moravcsik Gyula:** Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. — *Ismerteti: Bartha Antal.* Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 738–742. 1.
- Székesfehérvár évszázadai.** 2. Középkor. Székesfehérvár 1972. — *Ismerteti: Kurcz Ágnes.* *ITK.* 1973. 77. évf. 5. sz. 628–629. 1.

5. Magyarország története 1527—1790

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Acta cassae parochorum.* Egyházmegyék szerint besorolt iratok. Művészettörténeti adatok. 1733—1779. 4. füz. Nagyváradi, Munkácsi, Besztercebányai, Nyitrai, Pécsi, Rozsnyói, Szombathelyi és Szepesi Egyházmegye. (Gyűjt. Bónisné Wallon Emma, Kenéz Győző, Sprenger Mária.) Bp. 1973. Soks. 263 l. /A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 9./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio biologica.* Tom. 15. Red. B[éla] Faludi. Bp. 1973. 148 l. A kötet tartalmából:
Priszter Sz[aniszló]: Zur Geschichte des botanischen Gartens der Universität zu Pest. 6. Winterls handschriftlicher Pflanzenkatalog /1785/. 91—101. l.
- Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz. /1789—1791./ [Közli] Ladányi Sándor. *Ahstlitt.* 13. 159—172. l.
- Bánkúti Imre:* Adatok Szatmár várának ostromához. 1703—1705. *SzSzSz.* 1973. 8. évf. 3. sz. 95—100. l.
- Godó Sándor:* Miskolci nemesi ház építése 1783-ban. *HOMK.* 10. 45—50. l.
- Bodó Sándor:* Tiszakeszi juhászok szerződése a zilizi földesúrral. *HOMK.* 10. 101—103. l.
- Bolgár L.—Bolgár A.:* Ferenc X. Éder's description of the Peruvian missions from the 18th century. *AEt.* 1973. 22. tom. 1—2. fasc. 1—50. l.
- Bors Irén:* Egy ismeretlen Zrínyi-levél. *MH.* 1973. 6. évf. 81. sz. 13. l.
- Bugyi Balázs:* Angol orvos háromszáz éves útikönyve Magyarországról. *OHI.* 1973. 114. évf. 2. sz. 97—98. l.
- Dán Róbert—Stoll Béla:* Szenci Molnár Albert ismeretlen levele. *ITK.* 1972. 76. évf. 5—6. sz. 681—683. l.
- Dávid Zoltán:* A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén. 1747—1748. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára; Magyar Országos Levéltár. Bp. 1973. Stat. Kiadó. Soks. III, 171 l. /Történeti statisztikai kötetek./
- Filiczki János levele 1605-ből. [Közli] Benda Kálmán. *Ahstlitt.* 13. 83—90. l.
- Hargita Pál:* Clusius — Beythe: Stirpium nomenclator Pannonicus. *Acta Agronomica.* 1973. 22. tom. 1—2. fasc. 194—202. l.
- Heckenast Gusztáv:* Fazola Henrik emlékirata a Diósgyőri Vasmű alapításáról, 1777-ből. *TtSz.* 6. 87—94. l.
- Holl Béla:* A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből. *MK.* 1973. 89. évf. 3—4. sz. 377—385. l.
- Hölvényi György:* Hevenesi Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez. *AnnBU.* 6. 147—152. l.
- Hrenkó Pál—Stegena Lajos:* A török háborúk eseményei Magyarország korabeli térképein. *StudCart.* 4. 3—36. l.
- Ila Bálint:* Adalékok Keszthely végvár megépüléséhez. *Műemlékvédelem.* 1973. 17. évf. 4. sz. 223—224. l.
- Jankovics József:* Bethlen Miklós bécsi leveleiből. *ITK.* 1973. 77. évf. 4. sz. 439—444. l.
- Jenei Károly:* Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez. *Fejérm. Évk.* 6. 171—210. l.
- Katona Imre:* Pápa város 1660. évi összeírása. *VMMK.* 11. 341—356. l.
- Knézy Judit:* Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból. *ET.* 1972. 83. évf. 4. sz. 518—531. l.
- Kókay György:* Kazinczy Ferenc ismeretlen tanügyi vonatkozású levelezése. *ITK.* 1973. 66. évf. 4. sz. 444—454. l.
- Korzenszky Miklós Richárd:* Kassai István 1629-i énekgyűjteménye. *ITK.* 1973. 77. évf. 4. sz. 426—439. l.
- Kovács Béla:* Magyar várak XVII. századi ábrázolásai. (Rajzok a Rein bei Graz-i ciszterci kolostor Nr. 200. kódexéből.) *VMMK.* 11. 339—340. l.
- Kovács Sándor, V.:* Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata. *MK.* 1973. 89. évf. 3—4. sz. 332—348. l.
- Lengyel Imre:* Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez. *ITK.* 1973. 77. évf. 5. sz. 588—591. l.
- Marjalaki Kiss Julia—Gyárjás Ágnes:* Az első magyar történeti orvosi helyrajz. Benkő Sámuel *Topographia Oppidi Miskoltz* *historicomédica* című műve megjelenésének 190. évfordulója alkalmából. *Az Orvosi Könyvtáros.* 1972. 12. évf. 4. sz. 357—371. l.
- Módy György:* Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. *Hajdúsági-MÉvk.* 1. 49—60. l.
- Molnár József:* Néhány XVII. századi iromány. *HajdúságiMÉvk.* 1. 61—66. l.
- Móra Magda:* Források Fejér megye török kori történetéhez. *Fejérm. Évk.* 6. 211—226. l.
- Nyomárkay I[stván]:* Ein burgenländisch-kroatisches Evangelienbuch aus dem Jahre 1732. *SSI.* 1973. 19. tom. 4. fasc. 391—401. l.
- Pirnát Antal:* Krecher Dániel besztercei nótárius ügye avagy Kovácsóczy Farkas a vallásszabadságról. *RMSZ.* 19—22. l.

- Prokopp Gyula*: Komárom városképe a XVIII. század első feléből. Új Forrás. 1973. 5. évf. 2. sz. 71–72. l.
- Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. 1–2. (Vál., szerk., [bev.] és tanulmányok: *Köpeczi Béla*, *R. Várkonyi Ágnes*. Jegyz. *Bánkúti Imre*.) Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 515 l., 8 t.; 587 l., 8 t.
- Sinkovics István*: Aussage von dreiunddreissig Bauern über den kroatisch-slovenischen Aufstand des Jahres 1573. SSL. 1973. 19. tom. 4. fasc. 365–371. l.
- Szabó T. Attila*: XVI. századi magyar nyelvű céhiratok. MNy. 1973. 69. évf. 1. sz. 100–103. l.
- Szombathi János*: Magyar Athenas Tol-dalékja. [Közli] Torbágyi Tiborné. Ann-BU. 6. 239–254. l.
- Tardy Lajos*: Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról /1553–1557, 1567–1568/. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 91–105. l.
- A török után. Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községerjéről. ([Sajtó alá rend.], bev. Schneider Miklós.) Salgótarján 1973. 47 l. /Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból 3./
- Vanyó Tihamér*: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól. 1649–1673. LK. 1971. 42. évf. 2. sz. 323–339. l.
- Viscontai György*: Lady Montague Magyarországról. MN. 1973. 29. évf. 61. sz. 8. l.
- Zrínyi Miklós*: Tábori kis tracta. (Összeáll. Kisfaludi Katalin.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 111 l.
- b) Feldolgozások**
- Aldobolyi Nagy Miklós*: Benyovszky Móric, négy világrész vándora (1741–1786). Magyar utazók. 91–95. l.
- Aldobolyi Nagy Miklós*: Jelky András, a világjáró szabólegény (1730–1783). Magyar utazók. 95–98. l.
- Askercz Éva, D.*: Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban. Arrabona. 15. 149–168. l.
- Balassa Iván*: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. AtSz. 1973. 19. évf. 1–2. sz. 1–12. l.
- Balázs Éva, H.*: Les Lumières et la paysannerie en Hongrie au cours du dernier tiers du XVIII. siècle. PFPH. 149–164. l.
- Bálint Sándor*: A somlővásárhelyi premontrai apácák. (A szegedi Szentlélek- és a bécsi Porta Coeli-kolostor között.) VMMK. 11. 291–300. l.
- Balogh István*: A paraszti emlékezet és a történelem. /Két határper 1698-ból és 1724–28-ból./ Bajomi krónika. 85–92. l.
- Bánkúti Imre*: Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István. Arrabona. 15. 257–272. l.
- Barta János, ifj.*: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 128 l., 4 t. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 67./
- Bartha Lajos*: Magyar tudósok a Sarkkőrön túl (Hell Miksa és Sajnovics János vardoí expedíciója). Magyar utazók. 81–84. l.
- Bede-Havas, Piroška*: The science of geography in the XVI. and XVII. centuries as reflected in János Apáczai Csere's Hungarian encyclopedia. AUDGeogr 18/11. 11–28. l.
- Beliczay Angéla*: Könyvnyomtatás és reformáció. Az ötszáz éves magyar könyvnyomtatás kezdete. ThSz. 1973. 16. évf. 7–8. sz. 227–235. l.
- Beluszky Pál*: A magyar föld első leírói. Magyar utazók. 69–73. l.
- Beluszky Pál*: Magyarország feltárói a XVIII. században. Magyar utazók. 99–105. l.
- Benda Kálmán*: A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a XVI–XVIII. században. DT. 9–19. l.
- Benda Kálmán*: „Födönfy Rimay Klára”. ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 620–621. l.
- Benda Kálmán*: A kelet-közép-európai felvilágosodás kérdései. MTAFT. 1973. 22. évf. 1–2. sz. 113–122. l.
- Benda Kálmán*: Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVII. században. Magyar utazók. 51–61. l.
- Bendefy László*: A jutí gátak és a Balaton török-kori magas vízállása. Somogym. M. 4. 113–128. l.
- Bérenger, Jean*: Les relations franco-hongroises au temps de l'insurrection d'Eméric Thököly. NÉhong. 8. 171–184. l.
- Bérenger, Jean*: Les relations franco-hongroises pendant la guerre de succession d'Espagne. NÉhong. 8. 195–202. l.
- Bogdán István*: A betűk mestere. Tótfalusi Kis Miklós. Vigilia. 1973. 38. évf. 10. sz. 679–682. l.
- Borsa Gedeon*: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege /Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzájárulásával/. MK. 1973. 89. évf. 249–269. l.
- Borsy Károly*: A pécsi nyomdászat kezdetei. [Kiad.] (a TIT Baranya Megyei Szervezete). Pécs 1973. 143 l., 4 mell.
- Borzák István*: Der Horaz-Kodex des Sambucus. AClassD. 8. 107–117. l.

- Botta István*: A reformáció és a nyomdászat Magyarországon (*Benda Kálmán és Székely György* hozzászólásával). MK. 1973. 89. évf. 3–4. sz. 270–289. 1.
- Bucsay Mihály*: A legtudósabb magyar reformátor. Szegedi Kis István 1505–1572. ThSz. 1972. 15. évf. 11–12. sz. 375–376. 1.
- Buza János–Gyimesi Sándor*: Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI–XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 527–551. 1.
- Buzinkay Géza*: Mikes Kelemen törökországi leveleinek orvosi és egészségügyi vonatkozásai. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 12. sz. 368–372. 1.
- Buzinkay Géza*: Raymann János Ádám. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 8. sz. 251. 1.
- Buzinkay Géza*: Torkos Justus János. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 8. sz. 253. 1.
- Čaplovič, Ján*: Huszár Gál három ismeretlen műve. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 180–192. 1.
- Czege Imre*: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról. Halálának negyvenedik évfordulójára. ThSz. 1972. 15. évf. 11–12. sz. 329–338. 1.
- Csapody István*: Clusius magyar mecénása és munkatársai. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 407–415. 1.
- Csorba Osaba*: Település és erődtettség az Alföldön a török korban. Bajomi krónika. 56–64. 1.
- Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 271 1.
- /Humanizmus és reformáció 2./
- Dán Róbert*: Péchi Simon világgépének elemei és forrásai. MTAFT. 1973. 22. évf. 1–2. sz. 81–98. 1.
- Détszy Mihály*: „Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-loggia”? A sárospataki várkastély loggiájának építéstörténete. Építés-Építészettudomány. 1972. 4. köt. 1–2. sz. 51–93. 1.
- Donáth Regina*: Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 210–219. 1.
- Dümmerth Dezső*: Barokk fények és árnyak. ÉH. 290–317. 1.
- Endrei Walter*: Képfestést illető mágikus formula egy XVIII. századi boszorkányperben. VMMK. 11. 417–419. 1.
- Esze Tamás*: Néhány hónap Bottyán János életéből. Eszt. 1000. 80–83. 1.
- Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. DKtÉ. 9. 89–194. 1.
- Fallenbüchl Zoltán*: Adalékok a magyar kamarai hivatalszervezet működéséhez a Rákóczi szabadságharc idején. LSz. 1973. 3. sz. 37–48. 1.
- Faragó Tibor*: A jobbágyágazdálkodása a XVII. sz. derekán. Edelény múltjából. 87–120. 1.
- Fehér Géza*: Török krónikák és miniatúráik magyar vonatkozásai. FolH. 1. 11–22. 1.
- Fehér Géza, ifj.*: Adatok Eger török agyagművességéhez (a múzeumi régi raktáranyag alapján). AnnAgr. 10. 191–214. 1.
- Fekete Lajos–Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. Bptört. 2. 335–436. 1.
- Földesi Béla*: Deákélelmezés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 64–90. 1.
- Földesi Béla*: A XVII. századi magyar testkultúra tükröződése az iskolatörvényekben különös tekintettel a tanulók egészségügyére és fegyverhasználatára. Testneveléstudomány. 1972. 7. évf. 2. sz. 38–51. 1.
- Gál István*: Erzsébet kori angolok magyar lóvásárlásai. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 353–355. 1.
- Galambos Ferenc*: Egy elfelejtett magyar bibliofil: Reviczky Károly. Kts. 1973. 23. évf. 10. sz. 613–614. 1.
- Galambos Ferenc*: Egy lelkipásztor és népnevelő a XVIII. században [Winkler Mihály]. Vigília. 1973. 38. évf. 2. sz. 106–111. 1.
- Galavics Géza*: A barokk művészet kezdetei Győrben. Ars Hungarica. 1973. 97–126. 1.
- Galavics Géza*: Későreneszánsz és korabarokk. MTT. 41–90. 1.
- Gergely Pál*: Magyar misszionáriusok közreműködése Dél-Amerika megismerésében. Magyar utazók. 84–89. 1.
- Gerő Győző*: Szekeres séta Bubun várából Siklósig. ÉH. 246–289. 1.
- Gombáné Lábos Olga*: Kecskeméti Alexis János világ- és történelemszemlélete, politikai felfogása. DKtÉ. 9. 195–210. 1.
- Guzsik Tamás*: A budapesti Szervita templom építéstörténetének újabb kutatási eredményei. Műemlékvédelem. 1973. 23. évf. 2. sz. 96–102. 1.
- Guzsik Tamás*: A budapesti Szervita templom és kolostor építéstörténete. MűÉ. 1973. 22. évf. 1. sz. 1–21. 1.
- Gyenis Vilmos*: Les nouveaux résultats dans l'étude de la période initiale de l'édition en Hongrie. /A propos du 500. anniversaire de l'imprimerie hongroise./ ALitt. 1973. 45. tom. 3–4. fasc. 419–430. 1.
- Haiman György*: Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus élete műve

- betűinek és nyomtatványainak tükrében. + [Függelék]: *Soltész Zoltánné*: (Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája.) [Bp.] 1972, M. Helikon — Európa. 317 l., 6 mell. /Magyar tipográfia./
- Haiman György*: Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hatatékához. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 193–209. l.
- Hajdú Lajos*: Az állami tisztviselők minősítési rendszere II. József uralkodása idején. ÁI. 1973. 23. évf. 6. sz. 519–529. l.
- Hajdú Lajos*: Das Strafbuch Josephs II. in Ungarn. /Beiträge zur Wertung der strafrechtlichen Reformen des Josefismus./ Bp. 1973. ELTE soksz. 31 l.
- Havasné Bede Piroška*: A földrajzi tudás kibontakozása a XVI–XVII. században. Magyar utazók. 29–33. l.
- Herepei János*: A XVII–XVIII. századi alkalmi diákversek hitelessége. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 292–294. l.
- Hopp Lajos*: A lengyelországi Rákóczi-emigráció irodalma. FK. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 72–91. l.
- Hopp Lajos*: Mányoki Ádám fejedelmi képrő. Születésének 300. évfordulójára. ITK. 1973. 77. évf. 6. sz. 733–743. l.
- Hopp Lajos*: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 230 l., 4 t. /Irodalomtörténeti füzetek 80./
- Hopp Lajos*: Renouveau des traditions hungaro-polonaises à l'époque de Ferenc II. Rákóczi. ALitt. 15. tom. 3–4. fasc. 435–447. l.
- Horváth Mária*: Über die Quelle des 1. Zrinyi-Extrakts. (Die Rolle der deutschen Lehnwörter im ungarischen in der Quellenforschung.) AÜSBlingu. 4. 37–46. l.
- Hunyadi István*: A XVI. századi idézőlevelek demográfiai értéke. Arrabona. 15. 251–256. l.
- Implom József*: Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában. MezőbTört. 1. 93–184. l.
- Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 137–161. l.
- Izsépy Edű*: A hajdúság részvétele I. Rákóczi György 1644–1645-ös hadjáratában. AnnBU. 6. 153–170. l.
- Jankovics József*: A Hungarian Traveller in Late XVII. Century England. [Bethlen Mihály.] AngFT. 7. 87–102. l.
- Jároló József*: Adatok Orosháza 1744–1771 közötti össznépességszámának alakulásához. Szegedi TFDK. 1973. 7–16. l.
- Kaiser, Wolfram—Piechocki, Werner*: Segner János András /1704–1777/ hallei tartózkodásáról. Energia és Atomtechnika. 1972. 25. évf. 12. sz. 539–543. l.
- Kaiser, Wolfram—Piechocki, Werner*: Segner János András /1704–1777/ tudományos tevékenysége hallei hivatali időszakában. Energia és Atomtechnika 1972. 25. évf. 12. sz. 532–538. l.
- Kakuk [Zsuzsa, N.]*: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. [Par] Suzanne Kakuk. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 660 l. /Bibliotheca orientalis Hungarica 19./
- Kállay István*: Hiemer Mihály. Fejérm. Évk. 6. 313–317. l.
- Kállay István*: Székesfehérvár város hiteltűgyelei a XVIII. század második felében. Fejérm. Évk. 6. 27–38. l.
- Kállay István*: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei. /1688–1790./ Fejérm. Évk. 6. 107–150. l.
- Kállay István*: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 115–135. l.
- Kampus, Ivan*: Zágráb város gazdasági és társadalmi fejlődése a XVI–XVII. században. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 49–51. l.
- Kardos Gyula*: Inicialék az Egyetemi Nyomda XVI–XVIII. századi kiadványaiban. — Inicialü v izdanijah tipografijih Edétemi v XVI–XVIII. vekah. — Initials in XVI–XVIII. centuries publications of Egyetemi Nyomda. Bp. 1973. 139 l.
- Katona Imre*: Bocskay csapatai Vas megyében. VSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 274–276. l.
- Katona Imre*: Farkas Imre csepregi nyomdája. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 134–142. l.
- Katona Imre*: A késő-habán kerámia és a XVIII. századi fajansz néhány kérdése. MűÉ. 1973. 22. évf. 4. sz. 233–253. l.
- Kiss István, N.*: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVII. század. /Termelés, export, ár, minőség./ AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 383–390. l.
- Kiss József*: Küzdelem a jászkunsági pusztákért a Német Lovagrend uralmának első évtizedeiben /1702–1720/. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 391–450. l.
- Kolba Judit, H.*: Huszár Péter ötvösmeister. Fola. 23. 243–253. l.
- Kosáry Domokos*: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. Valóság. 1973. 16. évf. 9. sz. 23–32. l.
- Kovács József László*: Farkas Imre sop-

- ronkeresztúri és csepregi nyomdája /1608–1643/. MK. 1973. 89. évf. 3–4. sz. 359–364. l.
- Kovács Sándor, V.:** Egy magyar humanista a Föld első körülhajózásáról: Maximilianus Transsylvanus (1490–1538). Magyar utazók. 34–36. l.
- Kovács Sándor, V.:** Az új-fundlandi expedíció magyar krónikása: Budai Parmenius István (?–1683). Magyar utazók. 37–41. l.
- Kovács Sándor Iván:** Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században. Magyar utazók. 45–51. l.
- Köpeczi Béla:** A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század gondolkodásában. ITK. 1973. 77. évf. 2–3. sz. 154–170. l.
- Ladányi Sándor:** A protestánsok harca az egyenlőségért. A „Status Evangelicus” kérdése az ellenreformáció korában. ThSz. 1973. 16. évf. 5–6. sz. 147–150. l.
- Lénárt Andor:** Legények harca mestereik ellen a céhben való különválásért 1790-ben. /Egy nyugtalan esztendő az egri ács, kőfaragó és kőműves céh életében./ Archivum. 1. 1973. 85–104. l.
- Lengyel Imre:** A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai. DKtÉ. 9. 211–260. l.
- Makkai László:** Méliusz Juhász Péter, Magyarország Kálvinja. ThSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 65–72. l.
- Makkai László:** Szarvasmarhatenyésztésünk első virágkora. ÉIT. 1973. 28. évf. 17. sz. 802–806. l.
- Mastalirné Zádor Márta:** Schwartner Márton soproni kapcsolatai. SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 245–253. l.
- Mátrai Zemplén Jolán:** Segner János András /1704–1777/. Energia és Atomtechnika. 1972. 25. évf. 12. sz. 529–530. l.
- Mikó Sándor:** A Mária Terézia-féle úrbérendezés előzményei és következményei Sopron vármegyében. 2. SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 211–227. l.
- Módy György:** Adatok a hódoltságkorabeli jobbágyságunk életéhez. Bajomi krónika. 65–69. l.
- Molnár Ambrus:** Bajom [Biharnagybajom] a XVI–XVII. század fordulóján. Bajomi krónika. 70–84. l.
- Molnár Ambrus:** Berény népessége és gabonatermesztése a XVI. században. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 226–236. l.
- Molnár Ambrus:** Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 398–422. l.
- Móricz Béla:** Móricz István – II. Rákóczi Ferenc ezredese /1703–1711/. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 79–102. l.
- Murányi Róbert Árpád:** Magyarország éneklő ifjúsága 1500–1650 között. MZ. 1973. 14. évf. 1. sz. 77–84. l.
- Müller Róbert:** Törökkori ideiglenes szálláshelyek a fonyódi járásban. Somogy. 1973. 3. sz. 111–119. l.
- Nagy Árpád:** Az egri volt jezsuita „Magyar Király”/ patika története. 1713–1773. Archivum. 1. 1973. 31–41. l.
- Nagy László:** Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 445–480. l.
- Németh S. Katalin:** A Pécsi disputa szövegeiről. Ahistlitt. 13. 75–82. l.
- Nyarády Mihály:** Az 1759. évi nyíregyházi első földosztás. SzSz. 1973. 8. évf. 3. sz. 90–94. l.
- Olasz Sándor:** A kálvini művészetfelfogásról és magyarországi kisugárzásáról. Ahistlitt. 13. 43–52. l.
- Pach Zsigmond Pál:** Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVIe et XVIIe siècles. PFPH. 75–97. l.
- Pach Zsigmond Pál:** L'Europe centrale et orientale dans la première période de l'épanouissement de l'économie mondiale /XVI–XVII. siècle/. NÉhong. 7. 3–12. l.
- Pajkossy Györgyné:** Az egyetem és a nagyszombati városi tanács viszálya az 1640-es években. AnnBU. 6. 91–106. l.
- Paulinyi Oszkár:** A „bánya” kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 967–969. l.
- Péter Katalin:** A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Síralmas panasz keletkezéstörténete. + (Függelék: Síralmas könyörgő levél.) Bp. 1973. Akad. Kiadó. 118 l.
- /Irodalomtörténeti füzetek 83./
- Poór János:** Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII. és XVIII. században. Hajdúb. Tört. 284–342. l.
- Prokopp Gyula:** Adatok Bottyán János és a Körösvidék kapcsolatához. BékÉl. 1973. 8. évf. 3. sz. 585–587. l.
- Rácz István:** A hajdúszabadság birtokában. Hajdúb. Tört. 62–120. l.
- Rácz István:** Jobbágyi alávetség – hajdúvárosi szabadság. Hajdún. Tört. 249–290. l.
- Rázsó Gyula:** Buda, Bécs és Velence: az európai – török viszony katonai és politikai problémái. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 661–682. l.
- Rútoók Zsigmondné:** Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról. ITK. 1973. 77. évf. 546–547. l.
- Roy, Philippe G.:** La Diète hongroise de 1687–1688. NÉhong. 8. 185–194. l.
- Sápi Vilmos:** A mezőgazdasági bérmunkásság a XVIII. században. Edelény múltjából. 121–136. l.

- Schneider Miklós*: Adalékok a XVIII. század elején Békés megyébe vándorolt Nógrád megyei jobbágyokról. BékÉl. 1973. 8. évf. 3. sz. 588—590. 1.
- Sebianic, Franc*: Mura-vidéki szlovén protestánsok kapcsolata Nemescsóval a XVIII. században. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 462—467. 1.
- Somi Éva*: Az újsztoicizmus /Lipsius/ hatásának nyomai Borsos Tamás naplóiban. Ahistlitt. 13. 91—98. 1.
- Somogyi Sándor*: A földtudományok fejlődése és a földrajzi megismerés új forrásai a XVIII. században. Magyar utazók. 75—80. 1.
- Soós Imre*: Az egri „vitélő rend” /1688—1711/. Hevesi Szemle. 1973. 1. évf. 3. sz. 36—38. 1.
- Sugár István*: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770—1775 között. Archivum. 1. 1973. 49—84. 1.
- Sugár István*: Az 1750—51. évi bélapátfalvi parasztlázadás története. Eger 1973. 99 l., 1 térk.
- Sugár István*: Hányan voltak 1552 őszén az egri vár védői? Hevesi Szemle. 1973. 1. évf. 2. sz. 43—47. 1.
- Szabó József*: Comenius és a magyarok. ANyír. 5/7. 29—36. 1.
- Szakály Ferenc*: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 356—386. 1.
- Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogym. 4. 55—112. 1.
- Szalatnai Rezső*: Jeszenszky János. Nép-szava. 1973. 101. évf. 193. sz. 8. 1.
- Szállási Árpád*: Nagykaroly /orvosi/ könyvkiadása a XVIII. század második felében. OHL. 1973. 114. évf. 32. sz. 1941—1945. 1.
- Szántó Imre*: Dobó István. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 3—37. 1.
- Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1541—1547. AUSzhist. 40. 75—102. 1.
- Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén. 1541—1566. VMMK. 11. 313—329. 1.
- Szaunder József*: L. A. Muratori két erkölcs-tani műve a XVIII. századi magyar irodalomban. ITK. 1973. 77. évf. 2—3. sz. 171—179. 1.
- Székely András*: Zalánkeményi Kakas István /1558—1603/. Magyar utazók. 41—44. 1.
- Székely György*: Les conséquences démographiques de la domination ottomane. PFPH. 99—101. 1.
- Szelestei N. László*: A Hess-féle Chronica legrégibb kéziratok másolata. MK. 1973. 89. évf. 3—4. sz. 349—351. 1.
- Szepessy Géza*: „Febris ungarica” egy kétszázéves német műben. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 1. sz. 28—29. 1.
- Szepessy Géza*: Fischer Dániel /1695—1746./ emlékezete. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 7. sz. 270—272. 1.
- Szita László*: Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében. BarMűv. 1973. 4. sz. 131—137. 1.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: Az első magyar „szódagyár”. Magyar Kémikusok Lapja. 1973. 28. évf. 8. sz. 379—383. 1.
- Taráy Lajos*: Csuzi Cseh János, orvos, alkimista és költő. OHL. 1973. 114. évf. 38. sz. 2304—2305. 1.
- Taráy Lajos*: Márványtábla a romok között. Augustus császár politikai végrendeletének magyar felfedezője. [Verancsics Antal.] MH. 1974. 7. évf. 4. sz. Mell. 3. 1.
- Tarnóc Márton*: A késő reneszánsz retorikus próza történetéből /Geleji Katona István/. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 548—557. 1.
- Tarnóc Márton*: A magyar könyv a XVII. század elején (Benda Kálmán, Székely György és Gyenis Vilmos hozzászólásával). MK. 1973. 89. évf. 3—4. sz. 315—331. 1.
- Tóth Béla*: Maróthi György albuma. /Album Georgii Maróthi 1731./ Stud-Litt. 11. 107—126. 1.
- Vámos Éva*: Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván. ITK. 1972. 76. évf. 5—6. sz. 621—626. 1.
- Vanyó Tihamér*: A hazai hódoltság vatikáni források tükrében. Vigilia. 1973. 38. évf. 2. sz. 88—97. 1.
- Varga Imre*: A magyar barokk költészet egy változata. Koháry István börtönköltészete. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 501—513. 1.
- Varga Imre*: Protestáns lelkészek gályarabsága. A Wesselényi-féle összeesküvés egyházpolitikai következményei. Vigilia. 1973. 38. évf. 4. sz. 232—239. 1.
- Varjas Béla*: Heltai Gáspár, a könyvkiadó /Gyenis Vilmos hozzászólásával/. MK. 1973. 89. évf. 3—4. sz. 280—314. 1.
- Vass Előd*: Adatok a magyarországi török postaszolgálat működéséhez a XVII. században. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 251—252. 1.
- Vidu Mária*: Melius Juhász Péter. OHL. 1973. 114. évf. 6. sz. 333—335. 1.
- Vissi Zsuzsanna*: A cigánykérdés — 200 éve. Új Forrás. 1973. 5. évf. 1. sz. 85—92. 1.
- Wellmann Imre*: Le monde rural en Hongrie au XVIII. siècle. PFPH. 127—147. 1.

- Zemplén Jolán, M.*: Kopernikusz Magyarországon. MH. 1973. 6. évf. 47. sz. mell. 3. l.
- Zimányi Vera*: Velence szarvasmarhaimportja az 1624–1647-es években. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 387–397. l.
- Zólyomi József*: A szlovákok letelepítése Nógrád megyében. Palócföld. 1973. 7. évf. 5. sz. 21–22. l.
- Zytkowicz, Leonid*: Gabonahozam Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában a XVI–XVIII. században. Vt. 1973. 23. sz. 45–74. l.
- c) *Ismertetések*
- Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. III. köt. Bp. – Szeged 1971. – Ismerteti: *V. Windisch Éva*. ITK. 1973. 77. évf. 6. sz. 750–753. l.
- Bán Imre*: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971. – Ismerteti: *Horváth Iván*. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 315–316. l.
- Granasztói György*: „Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767.” Varga János doktori értekezésének vitája. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 440–447. l.
- Jordan, S.*: Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert. München 1967. – Ismerteti: *ifj. Barta János*. AtSz. 1972. 14. évf. 573–574. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri/1546–1562/. Ankara 1971. – Ismerteti: *Mészáros László*. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 600–602. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1409–1410. l.
- Lengyel Balázs*: A török Magyarországon. Bp. 1971. – Ismerteti: *Lackó András*. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 31–32. l.
- Mollay Károly*: Népi hiedelmeink kutatása. Hozzászólás Schram Ferenc könyvéhez. /Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Bp. 1970./ SSz. 1973. 26. évf. 3. sz. 257–263. l.
- Öry Miklós*: Pázmány Péter tanulmányi évei. Eisenstadt 1970. – Ismerteti: *Bitskey István*. ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 723–726. l.
- Rettegi György*: Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784. Bukarest 1970. – Ismerteti: *ifj. Barta János*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 574–575. l.
- Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály /Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig/. Bp. 1973. – Ismerteti: *Benczédi László*. Nsz. 1973. 31. évf. 112. sz. 7. l.
- Urbaria et conscriptiones*. 1–3. Bp. 1969–1970. – Acta cassae parochorum. 1–3. Bp. 1969–1971. – Ismerteti: *Vörös Károly*. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 147–149. l.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a feudalizmus késő századaiban. /1557–1767./ Bp. 1969. – Ismerteti: *Vörös Antal*. MTAFT. 1973. XXII. köt. 3. sz. 181–184. l.
- Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdonvállomásainak tükrében. Bp. 1967. – Ismerteti: *Gunst Péter* AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 233–236. l.
6. Magyarország története 1791–1849
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Balogh Sándor*: Egy abonyi köznemes gazdálkodása a reformkorban. /Márton Lajos gazdasági naplója. 1824–1848./ StudCom. 2. 107–144. l.
- Baumgarten Sándor*: Széchenyi István levele Mészáros Lázárhoz. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 594–595. l.
- Benedek András*: Kovács Károly emlékirata az 1848–49-es szabadságharc kárpátaljai katonai eseményeiről. SzSzSz. 1973. 8. évf. 1. sz. 105–111. l.
- Centgráf Károly*: A magyar hivatali nyelvért folytatott harc egyik dokumentuma. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 253–257. l.
- Domonkos Imre*: Bogdan Pavlovics Villevald festményei az 1848/49-i magyar szabadságharcról. MűÉ. 1972. 21. évf. 3. sz. 234–243. l.
- Ecker János*: Győr 1847–1850-ben, ahogyan egy lokálpatrióta látta. /Szemelvények – kéziratos naplójából./ [Németből] ford. Bay Ferenc. Szerk. Pernes Gyula. Győr 1973. Soks. 231 l., 20 t.
- /Kisfaludy Károly Könyvtár füzetek 2./
- Fazekas Árpád*: Egy nyíregyházi szülésznő értékes feljegyzései 1838-ból. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 1. sz. 25–27. l.
- Fried István*: A. Apáthi Kiss Sámuel arcképehez /1796–1861/. SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 263–267. l.
- Gilitze István*: P[üspöki] Makó városának víz által való pusztulásáról. [elbeszélő költemény. Bev.], (jegyz.: Tóth Ferenc. Kiad. a Csongrád Megyei és a Makói Városi Tanács.) Makó 1973. 39 l.
- /Az eredeti kiadás Szeged 1821. hasonmásával./

- Jókai Mór*: Életemből. Petőfi emlékkönyv. 113–118. l.
- Kerényi Ferenc*: Reformkori színészetünk levéltári emlékei Kassán. LSz. 1972. 3. sz. 165–167. l.
- Korabeli beszámolók az 1848-as márciusi magyar forradalom eseményeiről. /*Írta: / s. é. MN.* 1973. 29. évf. 63. sz. 6. l.
- Kovács István*: „Hungária, előre hát...” /Magyar vonatkozású versek a bécsi forradalomból./ Tiszatáj. 1973. 27. évf. 3. sz. 10–15. l.
- Könyves Máté*: Játékszíni koszorú, melyben a két magyar hon nemzeti színjátszó társaság eredete... könyvtárának mennyisége, szerzők és fordítók nevei foglaltatnak. Szerk., kiad. — —. Buda-Pest 1834, Landerer. [Hasonmás kiadás.] (Szerk., utószó és jegyz.: György Eszter. Röv. kiad.) [Bp. 1973], M. Színház Int. Soks. 132, XXX l. /Színháztörténeti könyvtár 1./
- Lorberer Árpád*: Stanislaw Staszic a Baradla-barlangról. Karszt és Barlang. 1971. 2. sz. 71–74. l.
- Major István*: Honvédelményeim 1848–49-ből. (Sajtó alá rend., jegyz., [bev.] Szócs Sebestyén. [Utószó]: Nagy Anna.) Bp. 1973, Magvető. 147 l.
- Major István*: Lapok egy honvéd-emlékezésből. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 3. sz. 16–29. l.
- Merényi Oszkár*: Az ifjabb Wesselényi Miklós ismeretlen ifjúkori levelei. ITK. 1973. 77. évf. 55. sz. 592–594. l.
- Miskolc város egy régi céhkönyvéről. „A Tanuló Inasok Könyve a be Szegőtetés és fel Szabadulás idején Miskoltzon, 1836.” Miskolc 1972. 66 l.
- /Zrínyi Ilona Gimnázium, Lévy József Tudományos Könyvtár kiadványai 2./
- Muskatirovics János*: Rövid gondolatok azon módok eránt, mellyek szerént kedves magyar hazánkat jó féle hússal, és hallal állandóan lehetne segíteni... Buda 1804. [Hasonmás kiadás.] [Bp.] 1973. Soks. 45 l.
- Petőfi Sándor és Debrecen. [Adattár és szemelvénygyűjtemény.] (Szerk. Bényei Miklós.) Debrecen 1973. Megyei Kvt. Soks. 153 l.
- Petőfi Sándortól származó, rá vonatkozó, vagy vele kapcsolatos iratok és kéziratok a magyar levéltárakban. (Közli: Kiss Dezső). LSz. 1973. 3. sz. 65–111. l.
- Rózsa György - Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok. Bp. (1973), Képzőműv. Alap. 575 l.
- Schneider Miklós*: 1848 nyomában szovjet levéltárakban. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 271–274. l.
- Soós Imre*: Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovásadó összeírásai. Eger 1973. 206 l., 12 t. /Tanulmányok Heves megye történetéből 1./
- Szabados Pál oroszlányi lelkész feljegyzései a jobbágyviszonyokról és a jobbágyfelszabadításról. [Közli:] *Gyúzi László*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 423–431. l.
- Szánthó Gábor abai református segédlelkész feljegyzései az 1848–49-es évekről. [Közli:] *Tank János*. Fejérm. Évk. 6. 165–170. l.
- Szentmihályi Imre*: Adat Pálóczi Horváth Ádám göcseji birtokáról. Göcseji Hel. 6. 25–29. l.
- Urbán Aladár*: Az 1848-as első honvédtáborzásról utasítása. HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 567–574. l.
- Vasvári Pál javaslata a hadirokkantoknak ígért földosztás megkezdéséről. Közli: *Fábián Istvánné*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 432–436. l.

b) Feldolgozások

- Ács Tibor*: Engels az 1848–49-es „magyar háború” hadtörténetéről. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 103–135. l.
- Andics Erzsébet*: Metternich und die Frage Ungarns. (Übers.: Zoltán Jókai. [Mitarb.] Ferenc Kepecs.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 513 l., 15 t.
- Antall József - Kapronczay Károly*: Bugát Pál. OHI. 1973. 114. évf. 28. sz. 1689–1691. l.
- Arató Endre*: 1848–49 öröksége — a népek barátsága. MH. 1973. 6. évf. 72. sz. 6. l.
- Bácskai Vera*: Pest társadalmá 1848-ban. Élt. 1973. 28. évf. 1. sz. 3–7. l.
- Balázs György*: Hagyomány és hazafiság. Világosság. 1973. 14. évf. 8–9. sz. 449–451. l.
- Bálint Ferenc*: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc megyei vezető szerveinek működése és iratai a Békés megyei levéltárakban. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 195–205. l.
- Beke György*: Gábor Áron legendája. Népszava. 1973. 101. évf. 228. sz. 7. l.
- Bendefy László*: Az aggteleki Baradla-barlang feltárói és első térképezői. Magyar utazók. 247–248. l.
- Bezerédy Győző*: Adatok a baranyai 1848–49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi kérdéseire. BarMűv. 1973. 4. sz. 138–142. l.
- Bibó István*: Europäische Einflüsse und lokale Entwicklung in der ungarischen Architektur um 1800. AHA. 1972. 18. tom. 3. 4. fasc. 269–299. l.
- Bodolay Géza*: Petőfi diaktársaságai. Bp. 1973, Kozmosz. 260 l., 8 t.

- Borbély Andor*: Reguly Antal /1819–1859/. Magyar utazók. 199–203. l.
- Cenner Mihály*: Déryné. Megemlékezés halálának 100. évfordulóján. KMJászerény. 3. 38–47. l.
- Csatári Dániel*: Évfordulók, szerepjátások és történelemformálók. Pártélet. 1973. 18. évf. 3. sz. 14–18. l.
- Csinády Gerő*: Körösi Csoma Sándor /1784–1842/. Magyar utazók. 190–196. l.
- Daka István*: A gyomai jobbágság katonatartási terhe a 18. században és a napoleoni háborúk alatt. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 377–382. l.
- Deák István*: A forradalmi Magyarország egy napja Kossuth Lajos hivatalában. Új Írás. 1973. 13. évf. 4. sz. 109–115. l.
- Dér Ferenc*: Petőfi „sajtópera”. MS. 1973. 14. évf. 4. sz. 119–120. l.
- Dóka Klára*: A pest-budai iparosok számkészlete a reformkorban. TtSz. 6. 55–72. l.
- Dömötör Sándor*: Helytörténeti adalékok nyíri dámákról és poétáikról. SzSzSz. 1973. 8. évf. 3. sz. 70–82. l.
- Duka Zólyomi Norbert*: Huszty Zakariás Teofil a modern közegészségtan egyik megalapítója. OHI. 1973. 114. évf. 10. sz. 573–576. l.
- Az élő Petőfi. Megemlékezés Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójáról. (A Petőfi Emlékbizottság felhívása. + Díszünnepség az Operaházban... /1972. december 30./ *Losonczy Pál*, *Illyés Gyula*, *Aczél György*... beszéde. Szerk. S. Nyíró József.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 47 l.
- Fazekas Árpád*: Balásházy János és az 1831. évi choleralázadás. Alföld. 1973. 24. évf. 10. sz. 72–76. l.
- Fekete Sándor*: Petőfi ifjúsága mai szemmel. VSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 554–558. l.
- Fekete Sándor*: Petőfi Sándor életrajza. 1. A költő gyermek- és ifjúkora. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 363 l.
- Fenyő István*: Eötvös József és a Budapesti Szemle. ÁÉV. 21–85. l.
- Fenyő István*: Nemzet, nép – irodalom. Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról. Bp. 1973, Magvető. 405 l. /Elvek és utak./
- Fülöp István*: Katonaszökevények és betyárok Zala megyében a XIX. század elején. Göcseji Hel. 6. 71–84. l.
- Für Lajos*: Népek tavaszán. Tiszatáj. 1973. 27. évf. 3. sz. 3–9. l.
- Füves Ödön*: Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 106–113. l.
- Gacsalyi Gábor*: Egyház a szabadságharcban Az 1848–49-es szabadságharcban. Szatmári Református Egyházmegyében. ThSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 77–82. l.
- Gál István*: Petőfi és az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. Forrás. 1973. 6. sz. 125–126. l.
- Horkay László*: A magyar nyelvű filozófiás kezdete. A református kollégiumok szerepe a filozófiás intézményes megindulásában. ThSz. 1973. 16. évf. 7–8. sz. 224–226. l.
- Horváth Róbert*: A statisztika Berzeviczy Gergely műveiben. StSz. 1973. 51. évf. 6. sz. 733–741. l.
- Implom József*: A polgári forradalom és a szabadságharc időszaka. /1848–1849./ Mezőb Tört. 1. 185–200. l.
- Irányi István*: A mezőberényi régi gimnázium története. [1802–1834.] Mezőb Tört. 2. 13–32. l.
- Irányi István*: Orlai-Petrics Soma és Mezőberény. MezőbTört. 2. 57–70. l.
- Irányi István*: Petőfi Mezőberényben. Egykorú adatok és a szájhagyomány tükrében. MezőbTört. 2. 33–57. l.
- Jakus Lajos*: Petőfi édesanyja családjának társadalmi és gazdasági alakulása. StudCom. 2. 333–340. l.
- Julow Viktor*: Csokonai és Petőfi között. /A debreceni késő-felvilágosodásról./ StudLitt. 11. 93–106. l.
- Kállai Gyula*: Március 15-e új korszak nyitánya volt. Nsz. 1973. 31. évf. 63. sz. 3. l.
- Kamarás Ilona*: Pest-budai kórházak a múlt század első felében. Budapest. 1973. 11. évf. 1. sz. 33–35. l.
- Kanyar József*: Kaposvár mezőváros művelődéstörténetéből a kései feudalizmus idején. SomogymM. 4. 129–158. l.
- Kaposvári Gyula*: Az 1848-as márciusi napok Szolnokon. Jászkunság. 1973. 19. évf. 2–3. sz. 105–110. l.
- Kapronczay Károly*: Grósz Frigyes /1798–1848/ születésének 175. évfordulóján. OHI. 1973. 114. évf. 48. sz. 2920–2922. l.
- Kardos László*: Barlangi kirándulások a XIX. század első felében. Karszt és Barlang. 1971. 1. sz. 33–36. l.
- Kempler Kurt*: Gyógyszerészeti reformtörekvések 1848-ban. OHI. 1973. 114. évf. 50. sz. 3035–3036. l.
- Kiss József*: Petőfi és Bács-Kiskun megye. Petőfi emlékkönyv; 119–133. l.
- Kiss József*: Petőfi Sándor, az emberi méltóság költője. VSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 558–567. l.
- Kókay György*: Tállyai Dániel és az első szlovák újság megindítása. MK. 1973. 89. évf. 3–4. sz. 386–387. l.
- Kókay György*: Ungarische, deutsche und tschechische /slowakische/ Zeitungspläne in Ungarn am Ende des XVIII.

- Jahrhunderts. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 220–232. l.
- Kovács Endre*: Hírünk a világban – 1848-ban. MN. 1973. 29. évf. 61. sz. 5. l.
- Kovács Kálmán*: L'établissement du gouvernement de type bourgeois en Hongrie. EVME. 83–102. l.
- Kovács László*: Bölöni Farkas Sándor, „aki felfedezte a demokráciát” /1795–1842/. Magyar utazók. 147–151. l.
- Kovács Magda*: „A cél Magyarország egysége.” Eötvös harca a központosításért a Pesti Hírlapban. ÁÉV. 86–106. l.
- Könczöl Imre*: Petőfi útjain Veszprém megyében. (Kiad. Eötvös Károly Megyei Könyvtár.) Veszprém 1973. Soks. 102 l.
- Körmendi János*: Adatok a Csanád megyei dohánykertész községek történetéhez 1848–49-ben. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 206–218. l.
- Kun László*: A polgári-nemzeti testkultúra alapjai lerakásáért folytatott erőfeszítések időszaka hazánkban 1790–1848. Tudományos Közlemények. 1971. 4. köt. 37–46. l.
- Leblanc Zsoltné*: Iratok Madách Imre katonai főbiztosi működésének történetéhez. LSz. 1973. 1. sz. 56–61. l.
- Leblanc Zsoltné*: Nógrádi Nemzeti Intézet. Oktatási reformképzések Nógrádban a múlt század elején. Palócföld. 1973. 6. sz. 20–21. l.
- (*Lugosi Árpádné*): Kossuth Zsuzsanna élete. 1817–1854. (Kiad. a Fejér megyei Tanács 5. sz. Kossuth Zsuzsanna Rendelőintézete.) (Sárbogárd 1973.) 45 l.
- Martinkó András*: Költő, mű és környezet. /Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban./ Bp. 1973, Akad. Kiadó. 206 l.
- /Irodalomtörténeti füzetek 82./
- Martinkó András*: Petőfi és Karl Beck. Forrás. 1973. 6. sz. 127–133. l.
- Martinkó András*: Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján. ITK. 1973. 77. évf. 2–3. sz. 195–208. l.
- Mezősi Károly*: Petőfi anyja. Petőfi emlékkönyv. 77–88. l.
- Mikó Sándor*: Iván a XVIII. század végén. /Egy falu szociográfiája 1792–1796./ SSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 320–347. l.
- Molnár István*: 1848 a jászapátiak emlékezetében. KMJászberény. 3. 85–92. l.
- Molnár József*: Petőfi és baráti köre Szatmárban. SzSzSz. 1973. 8. évf. 1. sz. 35–48. l.
- Nádasdy Lajos*: Kiegészítések Petőfi pápai életszakaszához. Életünk. 1973. 5. sz. 454–460. l.
- Nagy István György*: A szabadságharc hadiröppentyűi. ÉIT. 1973. 28. évf. 11. sz. 483–488. l.
- Nagy Tamás*: A testkultúra reformkori irodalma. Tudományos Közlemények. 1972. 2–3. sz. 9–25. l.
- Niederhauser Emil*: A jobbágyfelszabadítás 1848-ban. MN. 1973. 29. évf. 62. sz. 5. l.
- Nizsalovszky Endre*: Eötvös József és – a „jövő zenéje”. ÁÉV. 179–212. l.
- Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület társadalmi küzdelmei a XVIII. század végétől és a polgári átalakulásunk kérdése. HajdúságiMÉvk. 1. 77–96. l.
- Pákozdi százhuszonötödik évfordulójára. HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 399–402. l.
- Pastinszky Miklós*: Ahol a Kossuth nóta megszületik. Kossuth Lajos látogatása Esztergomban, 1848. október 18-án, Majer István helyi tudósítása tükrében. Eszt. 1000. 85–86. l.
- Péterffy Ida*: Kováts Sámuel, Csokonai jó barátja. StudLitt. 11. 137–154. l.
- Poór Ferenc*: A közigazgatási nyelv ügye Zala vármegyében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. VMMK. 11. 421–433. l.
- Rákos István*: Vésztlő az 1848–1849. évi polgári forradalom és szabadságharcban. Vésztlő Tört. 141–144. l.
- Révi Endre*: Az urbanizációs ártalmakról – 130 évvel ezelőtt. Egészségügyi Felvilágosítás. 1973. 14. évf. 3. sz. 124–125. l.
- Révai József*: Petőfi. [Válogatott írások.] (Szerk. és bev. Bodnár György.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 101 l.
- /Eszttéikai kiskönyvtár./
- Sas Andor*: A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. Bratislava – Bp. 1973, Madách Kiadó – Gondolat. 335 l.
- Sashegyi Oszkár*: A Magyar Kamara szerepe a bányaugy igazgatásában 1790–1848. LK. 1971. 42. évf. 2. sz. 271–300. l.
- Solt Andor*: Amikor Petőfi statisztika volt... Két hónap a Pesti Magyar Színház történetéből. PIMÉvk. 10. 53–84. l.
- Sötér István*: A költészet forradalmától a forradalom költészetéig. ITK. 1973. 77. évf. 1. sz. 3–10. l.
- Sötér István*: Petőfi Sándor. MT. 1973. 18. évf. 1. sz. 1–9. l.
- Spira Gy[örgy]*: Petőfi et les dirigeants libéraux de la révolution hongroise de 1848. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 1–22. l.
- Szabad György*: Kossuth szavának ereje. Százhuszonöt éve hangzott el a megajánlási beszéd. Nsz. 1973. 31. évf. 160. sz. 7. l.
- Szabad György*: A polgárosító 1848. MH. 1973. 6. évf. 73. sz. 6. l.
- Szabadi Imre*: A hajdúböszörményi erdők

- és nádas területek birtoklási és használati joga a XIX. században. Hajdúsági-MÉvk. 1. 67–76. 1.
- Szabó Béla:** Petőfi kora Nógrádban. Palócföld. 1973. 1. sz. 19–21. 1.
- Szabó Ferenc:** A szegedi nyomdászat első évtizedei. SzegNy. 5–18. 1.
- Szabó Károly:** A márciusi forradalom Balassagyarmaton. Palócföld. 1973. 1. sz. 21–22. 1.
- Szabó László:** A szabadságharc tábormoka Czetz János. ÉIT. 1973. 28. évf. 10. sz. 435–440. 1.
- Szekely András:** Besse János /1765–1841/. Magyar utazók. 196–198. 1.
- Szilágyi Miklós:** Jég alatti halászat a Sárreuten 1811-ben. Bajomi krónika. 123–131. 1.
- Tábori György:** A honismereti és helytörténeti szakkörök eredményesebb munkájáért. Tótkomlói adatok az 1848–49-es szabadságharchoz. BékésmAnt. 4–5. 43–50. 1.
- Táncsics Mihály** lapja. Százötven éves a Munkások Újsága. [Írta:] K. G. MH. 1973. 6. évf. 91. sz. 3. 1.
- Tardy Lajos:** Magyar utazó Egyiptomban. [Geramb Ferdinánd 1772–1848.] MN. 1974. 30. évf. 8. sz. 4. 1.
- Tirnitz József:** Michel János soproni krónikáiról. /Adalék a soproni katolikus alsó fokú oktatás történetéhez./ SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 271–276. 1.
- Tóth Sándor:** Petőfi emlékek Szabadszálláson. (Kiad. Nagyközségi Tanács.) (Szabadszállás) 1973. 33. 1.
- Ugróczky Mihály:** „Fegyverre hát, magyarok!” Forradalom és szabadságharc. MS. 1973. 14. évf. 10. sz. 311–312. 1.
- Urbán Aladár:** Magyar tavasz, európai tavasz. Nsz. 1973. 31. évf. 59. sz. 5. 1.
- Urbán Aladár:** A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 426 l., 4 t.
- Urbán Aladár:** Nemzetőrség és honvédség szervezésének időbeni áttekintése. (1848. márc.–szept.) HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 730–755. 1.
- Urbán Aladár:** A szabadságharc honvédserege. Pákozdi, 1848. szeptember 29. MH. 1973. 6. évf. 268. sz. mell. 3. 1.
- Váradí-Sternberg János:** Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1136–1169. 1.
- Vayerné Zibolen Ágnes:** A költő és festője. Orlai Petrich Soma és Petőfi. Művészet. 1973. 14. évf. 1. sz. 13–15. 1.
- Vörös Károly:** Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au début du XIX. siècle. PFPH. 179–186. 1.
- Zádor Anna:** Kétszáz éve született Pollack Mihály. MN. 1973. 29. évf. 202. sz. 4. 1.
- Zádor Anna:** A művészet helye és szerepe a XVIII–XIX. század fordulóján. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 558–562. 1.
- Zólyomi József:** Nógrád megyei parasztmozgalmak 1848-ban. Palócföld. 1973. 1. sz. 22–23. 1.

c) Ismertetések

- Andics Erzsébet:** Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. — Ismerteti: **Szabó Endre.** MH. 1973. 6. évf. 178. sz. mell. 2. 1.
- Barla Gyula:** Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. — Ismerteti: **Gergely András.** Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1173–1176. 1.
- Dóka Klára:** A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. — Ismerteti: **Spira György.** Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1422–1424. 1.
- Erdélyi jobbágyok panaszlevelei.** Szerk. Kovách Géza. Bukarest 1971. — Ismerteti: **Tamás Anna.** ITK. 1972. 76. évf. 5–6. sz. 730. 1.
- Gergely András:** Széchenyi eszmereszereinek kialakulása. Bp. 1972. — Ismerteti: **Szegedi-Muszák Mihály.** ITK. 1973. 77. évf. 6. sz. 753–758. 1.
- Hajdú Lajos:** Az első /1795-ös/ magyar büntetőködex-tervezet. Bp. 1971. — Ismertetik: **Bónis György.** Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1026–1028. 1.; **Pecze Ferenc.** LSz. 1973. 1. sz. 85–88. 1.
- Pándi Pál:** „Kísértetjárás” Magyarországon. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban. Bp. 1972. — Ismertetik: **Kende János.** PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 198–201. 1.; **Martinkó András.** ITK. 1973. 77. évf. 1. sz. 109–113. 1.; **Mesterházi Lajos.** Új Írás. 1973. 13. évf. 7. sz. 95–103. 1.
- Sarlós Béla:** Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter. Bp. 1970. — Ismerteti: **Szabad György.** Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 133–137. 1.
- Szabolcsi Hedvig:** Magyarországi bútorművészet a XVIII–XIX. század fordulóján. Bp. 1972. — Ismerteti: **Vörös Károly.** Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 138–142. 1.

7. Magyarország története 1849–1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Adatok az Egyesült Munkáspárt összetételéről. Közli: Rákosi Sándor. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 181–190. 1.
- Ady Endre összes prózai művei. 9. Újság-cikkek, tanulmányok. (1907. október–

- december.) Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 647 l., 8 t. /Ady Endre összes művei./
- Ady Endre összes prózai művei. 10. Újságcikkek, tanulmányok. (1910. január – 1912. december.) Sajtó alá rend. Láng József, Vezér Erzsébet. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 599 l., 8 t. /Ady Endre összes művei./
- Balyi Ferenc: Adatok a szolnoki meteorológiai megfigyelések történetéhez. Jászkunság. 1973. 19. évf. 2–3. sz. 141–144. l.
- Beke Albert: Gyulai Pál öregkori kiadatlan levelei. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 595–609. l.
- Berecz Dezső: Kortörténeti tanulságok százegynéhány éves apai intelmekből /Berecz József tanító levelei Sopronban tanuló Ábel fiához 1860–1868./ SSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 307–320. l.
- Berta Sándor levelei Bartalus Istvánhoz. [Közli, bev.] Szabolcsi Bence. MZTan. 3. 129–154. l.
- Bónis Ferenc: Erkel Ferenc vaskoronarendje. MZTan. 3. 85–102. l.
- Bürokrácia száz évvel ezelőtt. Közli: Vörös Károly. LSz. 1973. 3. sz. 113–114. l.
- Csillag István: Egy magyar orvos kalandos élete. A Magyar Hírlap jelentette 75 évvel ezelőtt. MH. 1973. 6. évf. 310. sz. mell. 2. l.
- Ember Győző: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az Osztrák Magyar Monarchiából. MH. 1974. 7. évf. 11. sz. mell. 3. l.
- Gal Attila – Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában. AMSz. 2–3. 270–332. l.
- Hanak Péter: Népi levelek az első világháborúból. Valóság. 1973. 16. évf. 3. sz. 62–87. l.
- Józsa Antal – Vajda Alajos: Az oroszországi szocialista forradalmat követő osztrák–magyar hadifogoly-politikára vonatkozó dokumentumok /1917–1918/. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 136–178. l.
- Justh Zsigmond parasztszínháza. [Visszaemlékezések.] (Vál. és sajtó alá rend. Beck Zoltán. Békécsaba 1973. 107 l. /Bibliotheca Bekesiensis 9./
- Komáromy József: Herman Ottó telekvétele Lillafüreden. HOMK. 10. 29–35. l.
- Kunszery Gyula: Ihász Dániel levelezése ifj. Caesar Gyulával /1875–1881/. SSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 193–204. l.
- Leblanc Zsoltné: Újabb dokumentumok Madách élettörténetéhez. NógrMúzk. 19. 58–81. l.
- Mádai Lajos: A lakosság egészségi állapota Budapesten. 1873–1882. StSz. 1973. 51. évf. 7. sz. 742–752. l.
- A magyar értelmiség történetéhez. 1. /Dokumentumok./ (Vál. Dérer Miklós. Szerk. Léderer Pál.) [Közread.] a Művelődésügyi Minisztérium. [Bp. 1973], Kossuth Kiadó. Soksz. 383 l. /Szociológiai füzetek 6./
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 63. köt. Cikkek és karcolatok. 13. 1882. január – május. (Sajtó alá rend. Bisztray Gyula.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 493 l., 4 t.
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 68. köt. Cikkek és karcolatok. 18. 1884. január – 1884. július. (Sajtó alá rend. H. Hutás Magdolna, Rejtő István.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 383 l., 4 t.
- Péchy Blanka: Hűség és hűtlenek. [Életrajzi regény.] (2. kiad.) Bp. 1973, Magvető. 414 l., 16 t.
- Prokopp Gyula: Ipolyi Arnold népiratgyűjtése. MK. 1973. 89. évf. 3–4. sz. 387–389. l.
- Remete László: Ismeretlen Szabó Ervin dokumentumok. SzEÉ. 15. 62–71. l.
- Scheiber Sándor: Eötvös József levele Léway Józsefhez. ITK. 1973. 77. évf. 4. sz. 454. l.
- A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. 1–2. köt. (Vál. és bev. tanulmány: Litván György, Szics László.) Bp. 1973, Gondolat. 585, 581 l. /Társadalomtudományi könyvtár./
- Vadász Sándor: La Commune de Paris et les Hongrois. Dossier inédit de Léó Frankel aux Archives du Ministère de la Guerre. NÉhong. 7. 141–146. l.
- Vezér Erzsébet: Un témoin hongrois de la Commune de Paris [Ugron Gábor]. NÉhong. 7. 147–170. l.
- Xantus János: Xantus János utazásai a vadnyugattól Borneoig /1825–1894/. Magyar utazók. 166–170. l.

b) Feldolgozások

- Anderle Ádám: A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 687–709. l.
- Antalfy Gyula: Lóczy Lajos, Belső-Ázsia vándora, a Balaton titokfejtője /1849–1920/. Magyar utazók. 117–123. l.
- Antall József: Modell és valóság. Eötvös József a kiegyezési politika sodrában. ÁÉV. 213–244. l.
- Antall József – Kapronczay Károly: Markusovszky Lajos. OHI. 1973. 114. évf. 30. sz. 1815–1817. l.
- Babics Antal: Semmelweis munkásságának jelentősége. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 6. sz. 163–166. l.

- Bács Gyula:** Kánitz Félix, a Balkán Kolombusza /1829–1904/. Magyar utazók. 170–173. l.
- Balanyi Béla:** A Nagykőrös határában 1879-ben és 1894-ben folytatott ásatásokról. StudCom. 2. 13–36. l.
- Balassa M. Iván:** Néprajzi falu az Ezredéves kiállításon. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 553–572. l.
- Bánóné Fleischman Marianna–Zalai Károly:** A gyógyszerészet helyzete Budapest főváros kialakításának évében, 1872-ben. Gyógyszerészet. 1973. 17. évf. 1. sz. 21–23. l.
- Batári Gyula:** Egy magyarországi német nyelvű orvosi folyóirat. /Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn/. OHI. 1973. 114. évf. 24. sz. 1440–1444. l.
- Becht Rezső:** Líceumi diákélet a század elején. SSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 154–168. l.
- Békés István:** Szegény ember gazdag városban. Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867–1917 között. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 357 l.
- Benedek László:** Jenei Jankó Sándor emlékezete. VSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 147–160. l.
- Benkő Péter:** A pécsi ifjak párválasztásának társadalmi korlátai a XIX. század végén. BarMűv. 1972. 4. sz. 124–126. l.
- Bényei Miklós:** Eötvös József és kora szocializmusa. ÁÉV. 245–272. l.
- Berecz Árpád:** Így írták a híreket 70 évvel ezelőtt. MS. 1973. 14. évf. 10. sz. 312–314. l.
- Bezdán Sándor:** Hódmezővásárhelyi agrárszocialista olvasókörök a századfordulón. ASzeg. 1973. 1. 3–12. l.
- Bogdán István:** Helyi földmértékeink 1828-ban. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 51–101. 1., 1 térk., 5 t.
- Buzinkay Géza–Kapronczay Károly:** Korányi Frigyes. OHI. 1973. 114. évf. 18. sz. 1063–1065. l.
- Csepregi Horváth E. János:** Soproni Társsaskör Budapesten /1881–1888/. SSz. 1973. 27. évf. 1. sz. 70–74. l.
- Csiky Gábor:** Berzenczey László (1820–1884). Magyar utazók. 204–207. l.
- Csiky Gábor:** Emlékezés Zsigmond Vilmosra. Budapest. 1973. 11. évf. 9. sz. 42–43. l.
- Csinády Gerő:** Orbán Balázs, a Székelyföld legjobb ismerője /1830–1890/. Magyar utazók. 249–253. l.
- Csinády Gerő:** Zichy Jenő Ázsia-expedíciói /1837–1906/. Magyar utazók. 134–139. l.
- Csohány János:** A zsidó vallás egyenjogúsítása. A korabeli református időszakai sajtó tükrében. ThSz. 1973. 16. évf. 9–10. sz. 280–286. l.
- Czukás István:** Jókai és a nemzetiségek. Ahistlitt. 13/1. 5–78. l.
- Csúry István:** A „Huszadik Század” szociológiai pozitívizmusa. /Fejezet a folyóirat történetéből./ DKtÉ. 9. 5–88. l.
- Demény János:** Adatok Bartók szülővárosának művelődéstörténetéhez. MZTan. 3. 213–224. l.
- Dersi Tamás:** A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 191 l. /Irodalomtörténeti füzetek 81./
- Dersi Tamás:** Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 525 l., 4 t.
- Dezsényi János:** Zsigmond Emil, az alpinizmus úttörője /1861–1885/. Magyar utazók. 176–177. l.
- Diószegi István:** Honvédőrnagy Metternich íróasztalánál. 150 éve született Andrássy Gyula. ÉHr. 1973. 17. évf. 9. sz. 7. l.
- Diószegi István:** A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 3–24. l.
- Dobozy László:** Adalékok a hazai testnevelő tanárképzés történetéhez. Tudományos Közlemények. 1971. 4. köt. 47–53. l.
- Dóka Klára:** Az ipartársulatok megalakulása a fővárosban. BHK. 1971. 127–150. l.
- Égető Melinda:** Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata. Szőlőművelés és borkészítés a racionalizálás előtt. TanAK. 1. 195–249. l.
- Erényi Tibor:** Fejezet a szövetségi politika történetéből. Juth és a Szociáldemokrata Párt. EMK. 11. 17–41. l.
- Farkas Dezső:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 289 l.
- Farkas Gábor:** A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Fejérm.Évk. 6. 39–66. l.
- Fazekas Árpád:** Korányi Frigyes nagykálói kórházáról. OHI. 1973. 114. évf. 18. sz. 1065–1067. l.
- Felczak, Waclaw:** A galíciai és magyar politikusok kapcsolatai a Habsburg monarchiában a dualizmus kialakulásának idején. Vt. 1973. 23. sz. 93–108. l.
- Frank Tibor:** A leap backwards: Leslie Stephen in Transylvania. NHQu. 1973. 14. évf. 52. sz. 160–164. l.
- Fried István:** A „Külföld” című soproni folyóirat szlavisztikai anyaga /1879/. SSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 168–175. l.
- Futó József:** Magyar László felfedező tevékenysége Nyugat-Afrikában /1818–1864/. Magyar utazók. 158–163. l.

- Futó József*: Teleki Sámuel kelet-afrikai felfedező útja /1845–1916/. Magyar utazók. 124–129. 1.
- Gaál László*: Cserháti Sándor /1852–1909/. Takarmánybázis. 1972. 12. köt. 1. mell. 65–79. 1.
- Gaál László–Gunst Péter*: Livestock husbandry in Hungary from 1848 to World War I. *AtSz.* 1972. 14. évf. suppl. 7–48. 1.
- Galambos Ferenc*: Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapító és mecénási tevékenységéhez. *MK.* 1972. 88. évf. 3–4. sz. 275–280. 1.
- Galántai József*: A radikálisok és a nemzeti kérdés. Jászi Oszkár föderációs koncepciói az első világháború alatt. *Világosság.* 1973. 14. évf. 1. sz. 23–27. 1.
- Gecsei Lajos*: A postaszervezet működése Békés vármegyében. Az osztrák posta időszaka. 1850–1867. Békéscsaba 1973. 191. 1.
- Gergely Pál*: Idegen földre vándorolt magyar utazók a XIX. században. Magyar utazók. 231–236. 1.
- Gerő László*: Pest-Buda építészete az egyesítéskor. ([Közrem.] Seenger Ervin, Tókei Ferencné stb. + Függelék: A főváros utcanév-jegyzéke.) Bp. 1973, Műszaki Kiadó. 223. 1.
- Glutz Ferenc*: Vitás kérdések a dualizmus-korabeli magyar nacionalizmus történetében. *ThSz.* 1973. 16. évf. 9–10. sz. 269–276. 1.
- Gyárfás Ágnes*: Miskolci nőírók a századfordulón. *B Sz.* 1972. 17. évf. 4. sz. 83–91. 1.
- Győrszi László*: Az orosz-lányi jobbágyok harca a földért a XIX. században. /Jobbágyfelszabadítás – birtokrendezés – birtokviszonyok./ KomáromiMF. 1973. 1. 11–60. 1.
- Hanák Péter*: A magyar társadalomfejlődés néhány problémája a dualizmus korában. *MMMKözl.* 1973. 2. sz. 3–14. 1.
- Harkó Viola, R.*: Schordann Zsigmond. *OHI.* 1973. 114. évf. 6. sz. 338–341. 1.
- Hegedűs András*: Móra Ferenc az „Egyetemi Kör”-ben. 1–2. *ASzeg.* 1972. 1. r. 61–76. 1.; 1973. 1. r. 143–164. 1.
- Hetcs Tibor*: A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének megalakulása. [Kiad. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1973. 79. 1., 6 t.
- Horváth Jánosné*: A M. Kir. Közmunka- és Közlekedési Minisztérium 1867. és 1871. évi írószer ellátása. *LSz.* 1973. 23. évf. 2. sz. 258–270. 1.
- Horváth Pál*: A „Fővárosi Frank-Könyvtár” művelődés- és jogtörténeti szerepe. *JK.* 1973. 28. évf. 1. sz. 1–8. 1.
- Így lett Pest-Budából Budapest. *MH.* 1973. 6. évf. 68. sz. mell. 1–3. 1.
- Irányi István*: Petőfi István. *BékÉl.* 1973. 1. sz. 13–40. 1.
- Irinyi Károly*: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 272. 1.
- Isoz Kálmán*: A Rózsavölgyi és Társa cég története 1850-től 1908-ig. *MZTan.* 3. 155–186. 1.
- Jemnütz János*: Adalékok a magyar–svéd munkásmozgalmi kapcsolatok történetéből. *PtK.* 1973. 19. évf. 1. sz. 139–148. 1.
- Kadicssiné István Sarolta*: Fejér vármegye közigazgatása a kiegyezés korában /1860–1871/. *Fejerm.Évk.* 6. 67–90. 1.
- Kamody Miklós*: A vasúti postaszállítás Észak-Magyarországon az 1870–1880-as években. *HOMK.* 10. 73–79. 1.
- Kapronczay Károly*: Apáthy István. *OHI.* 1973. 114. évf. 4. sz. 209–212. 1.
- Kapronczay Károly*: Gáspár Ferenc. *OHI.* 1973. 114. évf. 36. sz. 2181–2182. 1.
- Kapronczay Károly*: Réczey Imre. *OHI.* 1973. 114. évf. 50. sz. 3039–3040. 1.
- Kapronczay Károly*: Schulek Vilmos. *OHI.* 1973. 114. évf. 20. sz. 1193–1194. 1.
- Kapronczay Károly*: Zlamál Vilmos. *OHI.* 1973. 114. évf. 34. sz. 2058–2060. 1.
- Kartal Zsuzsa*: Százhatvan éve született Eötvös József. *MN.* 1973. 29. évf. 206. sz. 4. 1.
- Katona Imre*: A Batthyányak műkincesei és az 1912-es Vasvármegyei Műtörténeti Kiállítás./Adatok a Vas megyei műgyűjtés történetéhez./ *Savaria.* 4. 311–336. 1.
- Kávássy Sándor*: Latincea Sándor útja a forradalmakig. *Somogy.* 1973. 2. sz. 107–115. 1.
- Kelemen Elemér*: Kaposvár dualizmuskori közoktatástörténetének vázlata. *Somogy* 1973. 3. sz. 121–125. 1.
- Kelemen Elemér*: A népoktatás Somogyban a dualizmus kezdő éveiben. /1867–1870./ *Somogy.M.* 4. 205–232. 1.
- Kemény G. Gábor*: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. *Kortárs.* 1973. 17. évf. 10. sz. 1668–1674. 1.
- Kemény G. Gábor*: A Párizsi Kommün az egykorú magyar irodalomban. A párizsi kommün. 123–138. 1.
- Kempler Kurt*: Adatok Rozsnyay Mátyás munkásságáról. *OHI.* 1973. 114. évf. 20. sz. 1188–1190. 1.
- Kempler Kurt*: Lengyel Béla. *OHI.* 1973. 114. évf. 12. sz. 693–695. 1.
- Kempler Kurt*: Nendtvich Károly, a materialista orvos-kémikus. *OHI.* 1973. 114. évf. 28. sz. 1696–1698. 1.
- Kende János*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája.

- 1903–1919. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 123 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 68./
- Keresztényi József:** A Magyar Olimpiai Bizottság megalakulása. Tudományos Közlemények. 1972. 2–3. sz. 27–37. l.
- Kovács Ferenc–Soós Gábor:** Emlékezés Zlamál Vilmosra születésének 170. évfordulóján. Magyar Allatorvosok Lapja. 1974. 29. évf. 2. sz. 139–143. l.
- Kubinszky Judit:** Babona, fajgyűlölet, demagógia. Az antiszemita mozgalom Magyarországon az 1880-as években. Világosság. 1973. 14. évf. 6. sz. 354–359. l.
- Kunfalvi Rezső:** Déchy Mór, a Kaukázus magyar feltárója /1851–1917/. Magyar utazók. 129–133. l.
- Kuntár Lajos:** 100 év előtti Vas megyei egyletek. VSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 271–273. l.
- Lakatos István:** A Kolozsvári Dalkör tiszteletbeli tagjai: Mosonyi, Erkel, Ábrányi, Ruzitska és Liszt. MZTan. 3. 79–84. l.
- Lánczos Zoltán:** Az 1903. évi annavölgyi bányászsztrájk. Új Forrás. 1973. 5. évf. 2. sz. 73–76. l.
- László Gábor:** Az esküdtbíróóság szervezése és működése Vas megyében. 1900–1914. Savaria. 4. 287–310. l.
- Legány Dezső:** Erkel és Liszt Zeneakadémiája. /1876–1877./ MZTan. 3. 103–114. l.
- Lehoczky Alfréd:** Borsod munkásmozgalma a század első két évtizedében. BSz. 1973. 18. évf. 4. sz. 62–70. l.
- Lengyel Alfréd:** Adalékok a győri munkásmozgalmak történetéhez. Arrabona. 15. 273–298. l.
- Lútván György:** Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején /Somló Bódog/. Valóság. 1973. 14. évf. 7. sz. 32–42. l.
- Losonczy Zsuzsanna:** A soproni Laehne-féle nevelőintézet és gimnázium története /1853–1903/. 1. SSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 228–245. l.
- Lőkös István:** Miroslav Krleža és a magyar forradalmi törekvések. TanSzIT. 3. 74–99. l.
- Ludányi Gabriella, F.:** Az egri Liceumi múzeum és képtár megalakulása. Ann-Agr. 10. 65–80. l.
- Mádai Lajos:** A lakosság egészségi állapota Budapesten 1873–1882. 2. StSz. 1973. 51. évf. 8–9. sz. 880–895. l.
- Mayer, M[ária]:** Beiträge zur Geschichte der Ruthenen /Karpátoukrainer/ um die Jahrhundertwende. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 115–150. l.
- Merényi László:** Háborúellenes mozgalom Békés megyében az 1912/13 évi balkáni háború idején. BékÉl. 1. sz. 46–55. l.
- Merényi László:** A második balkáni háborús válság és a Jászkúnság. Jászkúnság. 1973. 19. évf. 4. sz. 170–177. l.
- Merényi László:** A polgári baloldal és a háború kérdése 1912–1914 között. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1192–1222. l.
- Mészárosné Bakos Ildikó–Fejesné Erdész Agnes:** Szeged és környékének demográfiai viszonyai a XIX. század közepén. /Forráskritikai tanulmány./ Szegedi TFDK. 1973. 17–30. l.
- Mezei József:** Polgári illúziók és kísérletek. A XIX. század irodalmi reneszánszai. ITK. 1973. 77. évf. 2–3. sz. 257–266. l.
- Mezey Katalin:** A Ma. A nemzetközi avantgarde mozgalmak magyar fóruma. Valóság. 1973. 16. évf. 9. sz. 66–73. l.
- Miklóssy János:** Vajda János hírlapírói pályakezdése. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 233–250. l.
- Móra Ferenc:** A szegedi cenzorjárás története. Somogyi-könyvtári műhely. 1973. 12. köt. 1–4. sz. 5–19. l.
- Nagy Géza:** Az 1898-as karesai földosztó mozgalom története. BTE. 4. 91–116. l.
- Nagy Tibor:** Az utazó és tájalakító Haraszty Ágoston /1812–1869/. Magyar utazók. 237–240. l.
- Nemes Dezső:** Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben a háború első évében. PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 5–46. l.
- Nemes Dezső:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi harca 1911–1913-ban. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 3–61. l.
- Nemes Dezső:** Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 892–918. l.
- Németh Ferenc–Somogyi Sándor:** Hazájuk lett a nagyvilág. Magyar utazók. 222–228. l.
- Nyilas Márta:** A Párizsi Kommün magyarországi menekültjei. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1075–1079. l.
- Oltvai Ferenc:** A cenzúra szegedi történetéből. Somogyi-könyvtári műhely. 1973. 12. évf. 1–4. sz. 21–24. l.
- Oszetzky Gábor:** Zipernowsky Károly kevésbé ismert találmányairól. TtSz. 6. 123–144. l.
- Pál Sándor:** Die Urbarialregulierungs-Prozessakten. AtSz. 1973. 15. évf. suppl. 1–4. l.
- Pásztor József:** Budapest nevelés- és oktatásügye 1873–1896 között. Budapesti Nevelő. 1972. 8. évf. 4. sz. 21–32. l.
- Petró András:** A népoktatási törvény megteremtője. Emlékezés Eötvös József-re. Népszava. 1973. 101. évf. 214. sz. 4. l.
- Pintér István:** Rendnek muszáj lenni... Bp. 1973, Tánácsics Kiadó. 291 l.
- Pintér János:** Föld- és regálebérletek a

- vallásalapítványi uradalmak ceglédi gazdasági kerületében a XIX. század utolsó harmadában. *AtSz.* 1973. 15. évf. 3–4. sz. 469–506. 1.
- Pogány Mária*: A vasútépítő munkások szociális és bérviszonyai a 19. század második felében. *MMMKözl.* 1973. 2. sz. 21–22. 1.
- Probáld Ferenc*: A XIX. századi magyar expedíciók. Magyar utazók. 113–116. 1.
- Rácz István*: Attempts to Curb Hungarian Emigration to the United States before 1914. *AngFT.* 7. 5–34. 1.
- Rácz Lajos*: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Bp. 1972, ELTE Soks. 122 1.
- /Jogtörténeti értekezések 4./
- Rádóczy Gyula*: Az Osztrák-Magyar Monarchia pénzügyei a XIX. század második felében. *NTÉvk.* 1972. 43–68. 1.
- Rédiger Béla*: Dr. pharm. Felletár Emil a magyar törvényszéki orvosi kémia megalapítója és a toxikológia kiváló művelője /1834–1917/. *Gyógyszerészet.* 1973. 17. évf. 6. sz. 225–226. 1.
- Resli Antónia*: A kalocsai 48 cselédlak építése. *KalocsaVN.* 71–82. 1.
- Sáfrán Györgyi*: Karacs Teréz Békésen. *BékÉl.* 1973. 1. sz. 76–94. 1.
- Sándor Pál*: A birtokrendezési periratok. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 105 l., 5 t. /Ertekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 69./
- Sándor Pál*: A birtokrendezéssel kapcsolatos 1852. évi „Kimutatás” és az 1859. évi „Áttekintés” eredményei. *StSz.* 1973. 51. évf. 1. sz. 60–75. 1.
- Sebestyén Sándor*: A „hevesi ügy”, 1867–1869. *Száz.* 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1175–1191. 1.
- Sinkó Ferenc*: Izsóf Alajos /1870–1945/. Egy nap drámája a századfordulón. *Vigília.* 1972. 37. évf. 9. sz. 582–590. 1.
- Somogyi Éva*: Az 1867. évi kiegyezést előtörténetéből. /A februári pátenis felfüggesztése./ *Száz.* 1973. 107. évf. 4. sz. 879–905. 1.
- Somogyi Sándor*: Világutazók a XIX. századból. Magyar utazók. 243–257. 1.
- Soós Pál*: Szabó Ervin közművelődési törekvéseiről. *DT.* 71–84. 1.
- Soós Pál*: Szabó Ervin pályakezdése és a magyar századelő kulturális indulásai. *MT.* 1973. 18. évf. 9. sz. 567–578. 1.
- Stier Miklós*: A Magyar Mérnök-Egyetem megalakulásának történetéhez. /1866–1867./ *TtSz.* 6. 11–28. 1.
- Studia botanica Hungarica.* Tom. 8. Red. G[ábor] Fekete. Bp. 1973. Soks. 125 l. A kötet tartalmából:
- Husztly Sándor*: Kanitz Ágost és az első magyar botanikai folyóirat.
- Sütő József*: Kiskunsági parasztszínpad a millenium évében. *Forrás.* 1973. 4–5. sz. 118–126. 1.
- Szabó Ferenc*: A Habsburg önkényuralom kora. /1849–1867./ *MezőbTört.* 1. 201–223. 1.
- Szabó Ferenc*: A kiegyezéstől az első világháborúig. /1867–1914./ *MezőbTört.* 1. 227–288. 1.
- Szabó Ferenc*: Vésztő a kiegyezéstől az első világháborúig. /1867–1914./ *Vésztő Tört.* 161–200. 1.
- Szabó Ferenc*: Vésztő az osztrák önkényuralom korában. 1849–1867. *Vésztő Tört.* 145–160. 1.
- Szabó Géza*: Adalékok Szende Pál adópolitikájához. *ANytr.* 5/5. 43–52. 1.
- Szabó József*: Vüdajuscisjsza vengerszkij isszledovatel’ Kavkaza Mor Decsi /1851–1917/. *AUDgeogr.* 18/11. 29–42. 1.
- Szakács Kálmán*: Mezőgazdasági szociálpolitika és munkásbiztosítás Magyarországon az első világháború előtt. *PtK.* 1973. 19. évf. 4. sz. 47–73. 1.
- Szakács Margit*: Vidacs János politikai pályafutása. 1848–1867. *FoIH.* 1. 95–134. 1.
- Szállási Árpád*: Ady orvosa és barátja: Lukács Hugó /1875–1939/. *OHI.* 1973. 114. évf. 51. sz. 3093–3095. 1.
- Szállási Árpád*: Lister pesti útja. *OHI.* 1973. 114. évf. 48. sz. 2922–2923. 1.
- Szállási Árpád*: Petrik Ottó. *OHI.* 1973. 114. évf. 10. sz. 576–578. 1.
- Szállási Árpád*: Török József. *OHI.* 1973. 114. évf. 38. sz. 2299–2301. 1.
- Székely András*: Jankó János, a világjáró polihisztor /1868–1902/. Magyar utazók. 178–180. 1.
- Székely András*: Ónody Bertalan, a turáni öntözéses gazdálkodás tanulmányozója /?–1892/. Magyar utazók. 174–175. 1.
- Székely András*: Ujfalvi Károly /1842–1904/. Magyar utazók. 214–215. 1.
- Szepessy Géza*: A felsőbányai bányászati és kohászati ipariskola alapítása. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 10. sz. 707–709. 1.
- Szepessy Géza*: A hazai nómozgalmak történetéhez. Budapest. 1973. 11. évf. 1. sz. 39. 1.
- Szigeti Kilián*: Tausz Antal /1826–1903/ nagyszentmihályi orgonaépítő élete és munkássága. *VSz.* 1973. 27. évf. 3. sz. 437–445. 1.
- Szjártó István*: Adalékok Kaposvár közművelődéséhez és irodalmi életéhez a századfordulón. *TMG Évk.* 145–159. 1.
- Szili Ferenc*: A mezőgazdaság kapitalizálódásának társadalmi következményei Somogyban a kiegyezéstől a századfordulóig. *TMG Évk.* 159–163. 1.
- Szövényi István*: Képek a dualizmuskori

- Köszeg történetéből Chernel Kálmán naplói alapján. Savaria. 4. 371—396. 1.
- Telek Mihályné—Zielbauer György*: Adatok az 1903. évi kétegyházi „népzendülés” történetéhez. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 337—342. 1.
- Tóth György*: Gothard Jenő tudományos munkássága. Savaria. 4. 77—96. 1.
- Tóth Tibor*: Adatok Kaposvár városi fejlődésének kezdetéhez. Somogy. 1973. 1. sz. 52—59. 1.
- Vadász Sándor*: Frankel Leó a Párizsi Kommünben. A párizsi kommün. 51—56. 1.
- Varga Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége. 1906—1911. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 217 l.
- Varsányi Péter*: Egy százestendős reformterv. [Garzó Imrétől 1827—1914]. Köznevelés. 1973. 29. évf. 1. sz. 11. 1.
- Vayerné Zibolen Agnes*: Ismeretlen Orlai Petrich-festmény Petőfi otthonából. Petőfi lefoglalt képeinek sorsa. PIMÉvk. 10. 37—53. 1.
- Vécey Zoltán*: Bakerné Sass Flóra a Nilus forrásvidékén. Magyar utazók. 164—166. 1.
- Vécey Zoltán*: Vámbéry Ármin /1832—1913/. Magyar utazók. 208—213. 1.
- Végh Antal*: Winkler Lajos. OHL. 1973. 114. évf. 20. sz. 1187—1188. 1.
- Veliky János*: A mezőgazdaság és az agrártársadalom szerkezete a XX. század elején. Hajdúb. Tört. 391—399. 1.
- Vértesy Miklós*: Az Egyetemi Könyvtár története. 1899—1919. AnnBU. 6. 43—86. 1.
- Vértesy Miklós*: 1852-es kezdeményezés egy kórház-könyvtár alapítására. Kts. 1973. 23. évf. 1. sz. 35. 1.
- Vincze Edűt, S.*: A Párizsi Kommün hatása a magyarországi munkásmozgalomra. A párizsi kommün. 105—123. 1.
- Vincze Edűt, S.*: Egy százéves „bűnper”. MN. 1973. 29. évf. 143. sz. 5. 1.
- Vörös Károly*: Budapest nagyvárossá fejlődése. /1849—1919./ BpFt. 36—44. 1.
- Vörös Károly*: Főváros születik. 1—6. Budapest. 1973. 11. évf. 2—7. sz. 39—41. 1.
- Vörös Károly*: A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. /Különös tekintettel Kaposvár fejlődésére./ Somogym. M. 4. 189—204. 1.
- Vörös Károly*: Egy világváros születése. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 231 l., 8 t. /Népszerű történelem./
- Zombai Pál*: Kutató utazások és tanulmányutak a XIX. század második felében. Magyar utazók. 151—157. 1.
- c) Ismeretéseik*
- Angyal Dávid*: Emlékezések. London 1971. — Ismerteti: *Nagy Miklós*. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 632—633. 1.
- Bödy, Paul*: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840—1870. Philadelphia 1972. — Ismerteti: *Antall József*. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 620—623. 1.
- Csáky Moritz*: Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894—95. Graz—Wien—Köln 1967. — Ismerteti: *Diószegi István*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 154—155. 1.
- Deák Farkas*: Fogságom története. Bukarest 1972. — Ismerteti: *Tamás Anna*. ITK. 1973. 77. évf. 5. sz. 631. 1.
- Domokos József*: Achim L. András. Bp. 1971. — Ismerteti: *Varga József*. ITK. 1972. 76. évf. 5—6. sz. 732—733. 1.
- Für Lajos*: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870—1914. Bp. 1969. — Ismerteti: *Gunst Péter*. AH. 1972. 19. tom. 1—2. nr. 236—241. 1.
- Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete. I. Bp. 1968. — Ismerteti: *Pritz Pál*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1182—1185. 1.
- Hegedűs Sándor*: Az utolsó trónfosztás. Bp. 1970. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1973. 107. évf. 5—6. sz. 1277—1279. 1.
- Józsa Antal*: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban. Bp. 1970. — Ismerteti: *Farkas Márton*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1176—1179. 1.
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. 1906—1913. Bp. 1971. 107. évf. 4. sz. 990—992. 1.
- Lorant, André*: Le compromis austro-hongrois et l’opinion publique française en 1867. Genève 1971. — Ismerteti: *Frank Tibor*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 757—761. 1.
- Magyarország története 1848—1918. Bp. 1972. — Ismertetik: *Niederhauser Emil*. MH. 1973. 6. évf. 110. sz. mell. 1. l.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1973. 29. évf. 194. sz. 11. 1.
- Merei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai. 1867—1918. Bp. 1971. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Száz. 1973. 107. évf. 5—6. sz. 1249. 1.
- Der österreichisch—ungarische Ausgleich 1867. Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava 28. VIII—1. IX. 1967. Bearb. Antun Vantuch. Bratislava 1971. — Ismertetik: *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 125—131. l.; *Szász*

- Zoltán. Száz. 1972. 106. évf. 5. sz. 1423–1427. l.
- Palotás Emil*: A Balkán kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Bp. 1973. — Ismertetik: *Szász Zoltán*. Nsz. 1973. 31. évf. 137. sz. 7. l.; *Wesselényi Miklós*. MN. 1973. 29. évf. 217. sz. 13. l.
- Polityicseskaja bor'ba v Vengrii nakunnye pervoj mirovoj vojni. 1906–1914. Moszkva 1972. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1128–1130. l. és AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 209–212. l.
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband. Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867. Behördengeschichtliche und aktenkundliche Analyse von Helmut Rumpfer. Wien 1970. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 151–156. l.; Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1147–1152. l.
- A szociológia első magyar műhelye. 1–2. Bp. 1973. — Ismertetik: *Köves Rózsa*. MN. 1973. 29. évf. 140. sz. 8. l.; *Schlett István*. TáSz. 1973. 28. évf. 8–9. sz. 144–147. l.; *Varga F. János*. MH. 1973. 6. évf. 129. sz. mell. 1. l.
- Ungvári Tamás*: Századvégi üzenet. Dersi Tamás sajtótörténeti könyve. MN. 1973. 29. évf. 89. sz. 51. l.
- Varga F. János*: Történelmi útikönyv. Budapest születése. /Vörös Károly könyvéről./ MH. 1973. 6. évf. 199. sz. mell. 1. l.
- Vincze Edit, S.*: A hűtlenségi per. Bp. 1971. — Ismertetik: *Kemény G. Gábor*. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 204–207. l.; *Mucsi Ferenc*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 733–734. l.
- ## 8. Magyarország története 1918–1919
- ### a) Forrásközlések, forráismertetések
- Dobossy László*: Une lettre inédite de Romain Rolland sur la République Hongroise des Conseils. NÉhong. 8. 203. l.
- Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből. Szerk. Ujfalussy József. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 657 l.
- Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Emlékezések, (naplójegyzetek, levelek. [Részben angolból] ford. Justus Pál, Balabán Péter. 2. kiad.) Bp. 1973, Európa. 494 l., 12 t.
- Lehoczky Alfréd*: Emlékezés dr. Krausz Györgyre [Krausz György visszaemlékezései.] BSz. 1973. 18. évf. 2. sz. 56–62. l.
- Orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságerért. /Dokumentumgyűjtemény./ (Összeáll. Ljudmilla M. Csizsova, Józsa Antal. [Kiad.] az MSZMP [Központi Bizottság], Párttörténeti Intézet; Hadtörténeti Intézet és Múzeum stb.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 397 l., 12 t., 6 térk. mell.
- Óry Magda*: Tizennégy éves gyermekek dolgozatai 1919-ből. 1973. 23. évf. 3. sz. 195–200. l.
- Pór Bertalan*: Emlékezés 1919-ro. KMF. 1871–1971. 63–65. l.
- ### b) Feldolgozások
- Botár József*: Paraszti követelések és megoldási kísérletek 1918–1919-ben Szabolcs megyében. ANyír. 5/5. 21–42. l.
- Csulák Mihály*: 1919 az egykori váci főgimnáziumban. Köznevelés. 1973. 29. évf. 12. sz. 13. l.
- Erényi Tibor*: „Ó gyúlt világ! Ó drága március.” MH. 1973. 6. évf. 79. sz. 6. l.
- Farkas Gábor*: Újabb adatok Balogh Jánosnak, a székesfehérvári forradalmi törvénytörvényvezető vádbiztosának élet-történetéhez. Fejérm.Évk. 6. 319–324. l.
- Gecsényi Lajos*: Jász földön a Tanácsköztársaságerért. /Matisán Nela életrajza./ Jászberény 1973, Jász Múz. 11 l.
- /Jászági füzetek 8./
- Gergely Jenő*: A Papi Tanács. A magyar katolikus alsópapság demokratikus szervezkedése 1918–1919-ben. Világosság. 1973. 14. évf. 3. sz. 167–174. l.
- Hajdú Tibor*: A contribution to the history of the proclamation of the Hungarian Republic of Councils in 1919. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 55–86. l.
- Kávássy Sándor*: Latinca Sándor. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 163 l., 1 t.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 71./
- Kávássy Sándor*: Latinca Sándor Somogy vármegye direktóriumában. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 526–551. l.
- Kékesdi Gyula*: A forradalom katedróján. Lengyel Gyula élete. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 176 l., 6 t.
- Kolmogorov, N[ikolaj Szergeevics]*: Vörös magyarok. [Krasznü mad'jarü.] Magyar internacionalisták az orosz szovjet hatalomért vívott harcban. 1917–1919. (Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Pest megyei Bizottsága; Magyar-Szovjet Baráti Társaság. Ford. [S]. Nyíró József.) [Bp.] 1973. 129 l.
- Környei Attila*: Adatok az 1919. évi Sopron vármegyei osztályharcokhoz. 1–2. SSz. 1973. 27. évf. 1–2. sz. 24–38, 123–138. l.

- Leiner Gyula*: Két forradalom Vésztőn. Vésztő Tört. 201—216. 1.
- Liptai Ervin*: A magyar Tanácsköztársaság. 3. jav. kiad. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 457 l., 16 t. /Népszerű történelem./
- Lőkös István*: Krleža és a magyar munkásmozgalom. Nsz. 1973. 31. évf. 158. sz. mell. 5. 1.
- Pelle József*: A Tanácsköztársaság közoktatásügyi intézkedéseinek tanulságai. AnnBU. 6. 223—238. 1.
- Petike László*: A polgári demokratikus forradalom hatása Kalocsa környékén. KalocsaVN. 43—47. 1.
- Pollák Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi kapcsolatai. Pénzügyi Szemle. 1973. 17. évf. 3. sz. 179—189. 1.
- Réti László*: A Magyar Tanácsköztársaság helyi szervei és pecsétjeik. [Kiad. a] (Magyar Országos Levéltár). Bp. 1973, Akad. Kiadó. 420 l.
- Réti R. László*: A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában. /1918—1919./ AUSzszoc. 11. 29—70. 1.
- Selmeczi László*: A Tanácsköztársaság szolnoki mártírjainak emlékezete. Jászkún-ság. 1972. 18. évf. 4. sz. 145—156. 1.
- Slezsák Imre*: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság. Edelény múltjából. 359—384. 1.
- Szántó Zsuzsa*: Magyar internacionalisták harca Szibériában a polgárháború idején. 1918—1920. [Adalékok./ MMMÉvk. 1971—1972. 185—212. 1.
- Szerényi Imre*: A jászapáti Munkástanács nevében... /Velemi Endre életrajza./ Jászberény 1973, Jász Múz. 20 l. /Jászszági füzetek 9./
- Vadász Ferenc*: A szociális termelés népbiztosai [Bajáki Ferenc]- Pártélet. 1973. 18. évf. 6. sz. 88—90. 1.
- c) Ismertetések
- Devics József—Károlyi Zsigmond—Zádor Mihály*: A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején. Bp. 1969. — Ismerteti: *Pándi Ilona*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 782—783. 1.
- Gerelyes Ede*: A magyar műzeumügy a két forradalom időszakában 1918—1919. Bp. 1967. — Ismerteti: *Glatz Ferenc*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 488—491. 1.
- Hungary in revolution 1918—19. Ed. Iván Völgyes. Lincoln 1971. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Vt. 1972. 22. sz. 148—150. 1.
- Tóth Tibor*: A szocializált mezőgazdasági nagyüzemek az igali járásban /1919/. Kaposvár 1970. — Ismerteti: *Kávássy Sándor*: AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 533—535. 1.
9. Magyarország története 1919—1944
- a) Forrásközlések, forrásismertetések
- Angyal Endre*: A Dunántúli Szemle évei. /Adalékok Pável Ágoston pályaképehez./ Savaria. 4. 397—408. 1.
- Darvas József*: Szárszó, 1943. Emlékező beszéd a 30. évfordulón. Ellr. 1973. 17. évf. 36. sz. 3—4. 1.
- Dokumentumok a nyíregyházi építőmunkás szakszervezeti mozgalom történetéhez. [Közread. és bev.] Gecsényi Lajos, Szerényi Imre. SzSzSz. 1973. 8. évf. 2. sz. 65—87. 1.
- Duczynska Ilona*: 1927: Választások és fegyverek. Valóság. 1973. 16. évf. 10. sz. 65—73. 1.
- Duczynska Ilona*: 1934 februárja. Valóság. 1973. 16. évf. 3. sz. 55—61. 1.
- Erdei Ferenc*: Parasztok. Hasonmás kiad. [Bp. 1938], Athenaeum. ([Bev.] Köpeczi Béla. Utószó: Kulcsár Kálmán.) Bp. 1973, Akad. Kiadó. 235 l. /Erdi Ferenc összegyűjtött művei./
- Fábray József*: A szabadságot harcoltunk. — — visszaemlékezései. Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 222 l.
- Fülöp Károly*: Emlékeim a szeghalmi Péter András gimnázium kezdő éveiről. BékÉl. 1973. 1. sz. 151—159. 1.
- Gál István*: Dokumentumok a magyar—orosz és a magyar—szovjet kulturális kapcsolatok köréből. Kortárs. 1973. 7. évf. 11. sz. 1819—1824. 1.
- Galambos Fütő Sándor*: Három nehéz esztendő. [Visszaemlékezések.] Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 218 l.
- Hajdú Tibor*: A két világháború közötti magyar történelem amerikai forrásaiból. Valóság. 1973. 16. évf. 10. sz. 74—87. 1.
- Jordáky Lajos*: Szocializmus, munkásság és történelmi gondolat. Levél Bajcsy-Zsilinszky Endréhez és a magyar néphez. Népszava. 1973. 101. évf. 181. sz. 8. 1.
- Károlyi Mihályné*: Együtt a száműzetésben. Emlékezések, (naplójegyzetek, levelek. [Részben angolból] ford. Balabán Péter. [Versford.]: Tótfalusi István. 2. kiad.) Bp. 1973, Európa. 475 l., 16 t.
- Krizsán László*: Mosolygó Antalra vonatkozó adatok a Pest megyei Levéltárban. LSz. 1973. 1. sz. 62—66. 1.
- Molnári Tibor*: Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 427 l. /Számok és történelem 2./
- Nagy Zsuzsa, L.*: Jászi Oszkár amerikai

- hagyatéka. MN. 1973. 29. évf. 235. sz. 9. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 198–211. l.
- Papp Lajos:** Törvényen kívül. [Visszaemlékezések.] Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 215 l.
- Pásztor József, M.:** József Attila Sallai és Fürst megmentéséért. A költő két röpirata a statárium ellen. Nsz. 1973. 31. évf. 71. sz. mell. 7. l.
- Sándor László:** „Kérjük: becsülje meg törekvéseinket...” A Korunk 1938. évi előfizetési felhívása. Nsz. 1973. 31. évf. 205. sz. mell. 8. l.
- Vadász Ferenc:** Sallai Imre ötven év előtti két levele Bécsből Párizsba. Nsz. 1974. 32. évf. 4. sz. mell. 7. l.
- b) Feldolgozások**
- Anderle Ádám:** Az APRA ideológiájának alapvonásai a pártalakulás időszakában. /1928–1932./ AUSzeghist. 46. 19–44. l.
- Aradi Nóra:** Jelkép és történelem. A csendőrtollaktól a szabadságig. MH. 1973. 6. évf. 93. sz. 12. l.
- Aradi Nóra:** A képzőművészet és a munkásmozgalom kapcsolata a két világháború között Magyarországon. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 117–119. l.
- Bakács István:** A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. LK. 1972. 43. évf. 1. sz. 33–84. l.
- Balogh István:** A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 103 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 66./
- Barbarits Lajos:** A magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 437–474. l.
- Bellér Béla:** Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése /1923–1929/. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 644–686. l.
- Bényei József:** A „Tovább”. /Egy forradalmi folyóirat története./ Hajdú-Biharm. MMT. 3. 3–16. l.
- Berené T. Iván—Ránki György:** A magyar társadalom a két világháború között. 1–2. Új Írás. 1973. 13. évf. 10–11. sz. 92–106, 107–113. l.
- Bihari Mór:** A tanító. Czabán Samu élete. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 171 l., 4 t.
- Borsányi György—Gecsényi Lajos—Láng Péter:** A mozgalom kiváló harcosai voltak [Poll Sándor, Schönstein Sándor, Solymosi Ignác]. Pártélet. 1973. 18. évf. 8. sz. 85–88. l.
- Csepányi Dezső:** A hivatásszervezet története 1938–1939. Az ellenforradalmi rendszer utolsó nagyszabású kísérlete a munkásosztály megnyerésére. AUSzegsóc. 11. 3–28. l.
- Dedinszky Gyula:** Emlékezés a Crabiansky kalendarra. BékÉL. 1973. 1. sz. 132–139. l.
- Dobossy László:** Romain Rolland et Mihály Károlyi. NÉhong. 7. 176–179. l.
- Döme Piroška:** A szabadságharc zászlai ismét hazatértek. Huszonöt éve történt. MN. 1973. 29. évf. 61. sz. 5. l.
- Erki Edit:** Az Üzenet [1939]. TanSZIT. 3. 301–311. l.
- Farkas Gábor:** Politikai mozgalmak Székesfehérváron a két világháború közötti időben. Fejérm.Évk. 6. 151–164. l.
- Farkas József:** A világgazdasági válság végétől a község felszabadulásáig. /1934–1944. október 5./ MezőbTört. 1. 353–396. l.
- Filadelfi Mihály:** A békéscsabai Aurorkör történetének vázlatos áttekintése. BékÉL. 1973. 8. évf. 3. sz. 510–528. l.
- Fodor András:** Kocsisok, csöngettyűsök. Adalékok a köztisztaság történetéhez. Budapest. 1973. 11. évf. 9. sz. 36–37. l.
- Gaál László:** Az Esterházi hercegi hitbizomány gazdálkodása /1930–1941/. 2. AtSz. 1972. 14. 3. évf. 3–4. sz. 475–518. l.
- Gádoros nagyközség 1931–1948. év közötti baloldali és illegális kommunista mozgalmának története.** (Szerk. Rába István.) [Orosháza 1973]. Soksz. 93 l.
- Gecsényi Lajos:** A forradalmár jász kubikos. /Solymosi Ignác életrajza./ Jászberény 1973. 22 l.
- /Jászsági füzetek 7./
- Gecsényi Lajos:** Kocsis János /1899–1938/. BékÉL. 1973. 8. évf. 3. sz. 581–584. l.
- Gergely Ernő:** A bányamunkások szakszervezeti mozgalma az ellenforradalmi rendszer első éveiben. 1919–1923. [Kiad. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1973. 151 l.
- /Történeti tanulmányok./
- Gergely Jenő:** A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt /1919 szept.—1920 júl./. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1043–1074. l.
- Gutter József:** A Horthy-korszak uralkodó műveltségeseiméne. NépmÉ. 1973. 14. évf. 3–4. sz. 217–236. l.
- Havas Gábor—Ohati Nagy László—Sebestyén László:** A 43-as szárszói találkozó előzményeihez. Valóság. 1973. 14. évf. 7. sz. 43–55. l.
- Hegedűs András:** Ember a művek mögött. Kemény Gábor halálának 25. évfordulóján. Köznevelés. 1973. 29. évf. 21. sz. 13. l.

- Hegedűs András:** Kemény Gábor emlékezete. PSz. 1973. 23. évf. 4. sz. 350–361. l.
- Hegyi András:** Szeged mezőgazdasága és parasztságának helyzete a Gömbös-kormány időszakában /1932–1936/. Szeged 1973. 46 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 45./
- Hunya István:** Az 1922-es választások végső harcai Endrődön és Gyomán. BékÉl. 1973. 1. sz. 140–150. l.
- Indali György:** A budapesti nyomdász könyvtár a második világháború küszöbén. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 282–284. l.
- Jakab Miklós:** A magyar értelmiség társadalmi struktúrájának, gazdasági helyzetének és politikai-ideológiai arculatának néhány vonása a felszabadulás előtt. Tájékoztató. 1973. 4. sz. 26–41. l.
- Kerekes Lajos:** Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 179 l., 6 t.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 70./
- Keszthelyi György:** „A Cselekvés Iskolájá”-nak irodalomtanítási szemlélete. ASzeg. 1973. 1. sz. 171–190. l.
- Kiss Ferenc:** A szocialista kritika történetéből. /A Népfrent-időszak problémái./ TanSzIT. 3. 258–278. l.
- Kocsis László:** Éhségtüntetés Karcagon /1932. ápr. 10./ Jászkunság. 1973. 19. évf. 1. sz. 42–49. l.
- Kocsis Rózsa, [R.]:** A magyar szocialista drámai-színpadai avantgarde. TanSzIT. 3. 148–176. l.
- Komanovics József:** „Hűséggel a hazához”. A német lakosság náciellenes szervezkedése a II. világháború éveiben. BarMűv. 1973. 4. sz. 115–119. l.
- Komját Irén—Pécsi Anna:** A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban. 1934–1944. Bp. 1973, Kosuth Kiadó. 209 l., 12 t.
- Kontha Sándor:** Magyar képzőművészet a két világháború között. Gondolatok egy művészettörténeti tanácskozásról. TáSz. 1973. 28. évf. 4. sz. 83–88. l.
- Kontha Sándor:** A politikai-ideológiai áramlatok hatása /különös tekintettel a szobrászatra/. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 113–116. l.
- Körner Éva:** Adalékok a magyar képzőművészeti avantgarde történetéhez a két világháború között. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 131–136. l.
- Környei Attila:** Üldözöttek ellenállása Sopron megyében a fehérterror éveiben. /1919–1921./ Arrabona. 15. 299–356. l.
- Köteles Lajos:** Az ellenforradalmi rendszer kiépítése. Az 1920-as évek. A gazdasági világválság időszaka. Mezőberényben. /1919–1923./ MezőbTört. 1. 311–352. l.
- Köves Rózsa:** Dr. Kis Jenő /1886–1938/. Budapest. 1973. 11. évf. 1. sz. 31–33. l.
- Kuknyó János:** Bajcsy-Zsilinszky Endre és a tiszaháti gyümölcsstermelés. SzSzSz. 1973. 8. évf. 3. sz. 87–89. l.
- Lackó Miklós:** Az Új Szellemi Front történetéhez. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 919–985. l.
- Lagzi István:** Adatok az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez /1939–1941/. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 691–719. l.
- Lagzi István:** Lengyel menekültek Sopron környékén a második világháború első éveiben. SSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 244–253. l.
- Leiner Gyula:** A Horthy rendszer negyedszázada Vésztőn. Vésztő Tört. 217–284. l.
- Lengyel Klára:** A fasizmussal kapcsolatos történelmi analógiákról és a magyarországi fasizmus politikai mechanizmusának egyes kérdéseiről. EMK. 11. 66–80. l.
- Löffler A. Pál:** Adalékok a franciaországi magyar baloldali irodalom történetéhez. TanSzIT. 3. 279–300. l.
- Major Máté:** Magyar építészet a két világháború között. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 98–109. l.
- Márkus László:** Észrevételek Talpassy Tibor „Két nagy — két világ” című visszaemlékezéséhez. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 251–255. l.
- Matosek Miklós:** Magyarok az európai antifasiszta ellenállási mozgalmakban. TDK 10/1. 169–192. l.
- Mátrai László:** A két világháború közötti korszak esztétikájáról. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 121–123. l.
- Mautner József:** Egy volt a mozgalommal. (Emlékezés Spitz Rezsőre.) Kaposvár 1973, A Nyomda-, a Papíripar és a Sajtó Dolgozóinak Szakszerv. Biz. 82 l.
- Molnár József:** Heves megye iskolapolitikai helyzetének főbb kérdései a Horthy-korszakban. Hevesi Művelődés. 1973. 1. sz. 66–72. l.
- Nagy Magda, K.:** Szalmás Piroska. Születésének hetvenötödik évfordulóján. Nsz. 1973. 31. évf. 183. sz. 6–7. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** Budapest a két világháború között. /1919–1945./ BpFt. 45–54. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 329–390. l.
- Némedi Dénes:** A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 75–110. l.

- Nemeskürty István*: Requiem egy hadseregért. (2. kiad.) Bp. 1973, Magvető. 239 l.
/Magvető zsebkönyvtár./
- Németh Lajos*: Stílustendenciák és irányzatok a két világháború közti magyar képzőművészetben. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 110–112. l.
- Németi Gábor*: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt hatvani szervezete. Ann-Agr. 10. 365–376. l.
- Orbán László*: Emlékezés Ságvári Endrere. Nsz. 1973. 31. évf. 259. sz. 4–5. l.
- Ördögh Piroska*: A munkásság fellépése Gömbös Gyula érdekképviseleti törvénytervezete ellen. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 121–158. l.
- Papp Károly*: A helyi sportélet. Edelény múltjából. 427–445. l.
- Pataki István*: Az ellenforradalom hadserege. 1919–1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszilárdításában Magyarországon /1919 augusztus–1921 július/. Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 298 l.
- Pergel Ferenc*: Az irodalmi ponyva ellen. A ponyvalektorátus létrehozása 1942-ben. ITK. 1973. 77. évf. 4. sz. 456–462. l.
- Pergel Ferenc*: Memento az 1944-es könyves írópusztításra. MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 284–286. l.
- Pethő Tibor*: Budapest a két világháború között. MN. 1973. 29. évf. 17. sz. 9. l.
- Pogány Frigyes*: Iparművészetünk a két világháború között. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 127–130. l.
- Pogány Ö. Gábor*: A Horthy-korszak hivatalos művészetpolitikájáról. MűÉ. 1973. 22. évf. 2. sz. 124–126. l.
- Rézler Gyula*: Magyar város- és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés. Szociológia. 1972. 4. sz. 556–572. l.
- Rigó Jázonné*: Adalékok a szegedi dolgozók életkörülményeinek alakulásáról a stabilizáció időszakában. /1924–1929./ CsongrádMSzMP. 19–32. l.
- Salamon Zoltán*: L'apparition de la pensée sociologique dans la pédagogie hongroise de l'entre-deux-guerres. AUBpaed. 3. 71–78. l.
- Sallai József*: Nyfregyháza iskolaügyének történetéből. 1940–1946. ANyír. 5/5. 53–67. l.
- Sík Ferenc*: Budapest közigazgatása az 1930. és az 1934. évi fővárosi törvények tükrében. AI. 1972. 22. évf. 9. sz. 785–795. l.
- Simonffy Emül*: Somogy megye mezőgazdasági földbirtokstruktúrájának néhány kérdése 1935-ben. Somogym.M. 4. 233–264. l.
- Sipos József*: A Kisgazdapárt kormány-párttá bővülése. Szegedi TFDK. 45–62. l.
- Sipos Péter*: Munkásélet az 1920-as években. Népszava. 1973. 101. évf. 4. sz. 8. l.
- Soproni János*: Ságvári Endre a BEAC-ban. BEACHévsz. 31–33. l.
- Szalai Anna*: Koszorúcsata. A Petőfi-centenárium történetéhez. Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 333 l.
- Szállási Árpád*: Szenteleky Kornél 1893–1933. OHl. 1973. 114. évf. 24. sz. 1444–1446. l.
- Szántó Tibor*: Emlékezés Kner Imrere, a magyar könyv mesterére. Magyar Grafika. 1973. 27. évf. 5. sz. 1–12. l.
- Szigeti Endre*: Közgazdasági nézetek a magyar szociáldemokrata irodalomban a két világháború között. /1920–1939./ [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 139 l.
/Politikai gazdaságtan füzetek 7./
- Szij Rezső*: A „magánkiadás” hazai történetéhez. /A Kner Nyomda „privát-druk”-jai/ BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 261–272. l.
- Tamás Aladár*: A 100 % története. (+ Szemelvények [a folyóiratból].) Bp. 1973, Magvető. 402 l.
- Tanulmányok nevelőink munkáiból. [Kiad. a] (Leőwey Gimnázium). (Pécs) 1973. Soksz. 82 l.
A kötet tartalmából:
Matavovszky Iván: Az 1922-es választások Pécsen és Baranyában. 42–74. l.
- Teleki Éva*: A nyilas uralmi rendszer berendezkedése 1944 október–november. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 154–197. l.
- Tilkovszky Loránt*: A Fegyveres SS magyarországi toborzóakciói. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 38–78. l.
- Tilkovszky Loránt*: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika. /1944. márc. 19.–1945. ápr. 4./ Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 25–63. l.
- Timár Árpád*: A magyar műkritika főbb tendenciái a két világháború között. MűÉ. 1972. 22. évf. 2. sz. 94–97. l.
- Timár Ede*: A pétervári Nemzetközi Szocialista. MS. 1973. 14. évf. 5–6. sz. 183–184. l.
- Tóth Gábor*: Az MSzDP agrárpolitikájának néhány kérdése a gazdasági válság éveiben. /1929–1933./ AUDmarx. 18/c. 57–84. l.
- Tóth Gábor*: A tiszántúli szociáldemokrata szervezetek politikai arculatáról /1929–1933/. AUDmarx. 19/c. 31–81. l.
- Tóth Pál*: A demokratikus blokk választási győzelme 1924-ben. BSz. 1973. 18. évf. 1. sz. 35–43 l.
- Tóth Pál*: Az első „titkos szavazásos” vá-

- lasztás története Borsod megyében — 1920. BSz. 1972. 17. évf. 3. sz. 48—60. l.
- Tóth Pál:** Újságírók, lapszerkesztők, művészek... /Adalékok Miskolc város két világháború közötti művelődéstörténetéhez./ HOMK. 10. 89—95. l.
- Tóth Sándor:** A 2. magyar hadsereg katasztrófája. MN. 1973. 29. évf. 217. sz. 8. l.
- Törő Imre:** Huzella Tivadar. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 171 l., 1 t.
/A múlt magyar tudósai./
- Új Auróra.** Irodalmi, művészeti és közművelődéspolitikai antológia. (I. Szerk. biz. [vez.]: Darvas József.) (Kiad. a Békéscsaba, Városi Tanács.) (Békéscsaba) 1973. 110 l.
A kötet tartalmából:
- Bata Imre:** Szabó Pál indulása. 1929—1933.
- Vadász Ferenc:** Meghalt, hogy mások élhessenek... Kreutz Róbert születése 50. évfordulóján. Nsz. 1973. 31. évf. 1. sz. 4. l.
- Vadász Ferenc:** Petőfi nevével a felszabadulásért. Nsz. 1973. 31. évf. 79. sz. 6—7. l.
- Vadász Ferenc:** A „Schönstein-füzetek” szerzője [Schönstein Sándor]. Születése 75. évfordulóján. Nsz. 1973. 31. évf. 182. sz. 4. l.
- Varga Ilona:** Adalékok az Argentínába kivándorló magyarok életének alakulásához a két világháború között. AUSzeghist. 46. 45—59. l.
- Varga Rózsa:** A Magyar Nap c. napilap az antifasiszta népfretpolitika szolgálatában. TanSzIT. 3. 312—350. l.
- Vayer Lajos:** A korszak művészettörténetírásáról. [A két világháború között.] MűÉ. 1972. 22. évf. 2. sz. 91—93. l.
- Vida Sándor:** Kommunista sajtó Magyarországon a harmincas években. Nép-szava. 1973. 101. évf. 70. sz. 8. l.
- c) Ismertetések**
- Ádám Magda:** Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. — Ismerteti: *Juhász Gyula*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1109—1112. l.
- Bethlen István titkos iratai.** Bp. 1972. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. AH. 1973. tom. 1—2. nr. 246—249. l.; Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 451—453. l.
- Borsányi György:** „Munkát, kenyeret”. A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon a gazdasági válság éveiben /1929—1933/. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szakács Kálmán*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1107—1109. l.
- Dósa Rudolfné:** A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918—1944. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kónya Sándor*. MN. 1973. 29. évf. 158. sz. 13. l.; *Szilágyi János*. Nsz. 1973. 31. évf. 125. sz. 7. l.
- Fábry József:** A szabadságért harcoltunk. Bp. 1973. — Ismerteti: *Molnár Pál*. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 763—764. l.
- Fekér András:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer /1919 augusztus—1921/. Bp. 1969. — Ismerteti: *Stier Miklós*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 748—750. l.
- Kovács Endre:** Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. — Ismerteti: *Prütz Pál*. MTAFT. 1972. 21. köt. 3. sz. 309—314. l.
- Körműves Imre:** Vészben, viharban. Vági István élete. Bp. 1972. — Ismerteti: *Váczai András*. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 30—31. l.
- Mesterházi Lajos:** Hősök vagy áldozatok? [Nemeskürty István Requiem egy hadseregért c. művéről]. Új Írás. 1972. 12. évf. 10. sz. 82—90. l.
- Munkásénekek 1919—1945.** Összeáll. Czizgány Gyula. Bp. 1967. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 164—165. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Bp. 1972. — Ismerteti: *Prütz Pál*. MTAFT. 1973. 22. évf. 1—2. sz. 131—134. l.; *Stier Miklós*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 750—752. l.
- A nógrádi adózó nép viszonyai 1929-ben.** Helyzetkép a mai Nógrád megye községeréről az országos összeírás alapján. Salgótarján 1972. — Ismerteti: *Vass Előd*. LSz. 1973. 1. sz. 80—81. l.
- Rotman Miklós:** Fáklyavivők. A Munkás Újság rövid története. Úzshorod 1973. — Ismerteti: *Sándor László*. Nsz. 1973. 31. évf. 171. sz. 7. l.
- Soós Katalin:** Burgenland az európai politikában 1918—1921. Bp. 1973. — Ismerteti: *Prütz Pál*. MN. 1973. 29. évf. 77. sz. 13. l.
- Tamás Aladár:** A 100 % története. Bp. 1973. — Ismerteti: *K. R.* MN. 1973. 29. évf. 164. sz. 13. l.; *Lőcsei Gabriella*. Nsz. 1973. 31. évf. 183. sz. 7. l.
- Vargyai Gyula:** Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör /1919—1921/. Bp. 1971. — Ismerteti: *Sipos Péter*. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 214—217. l.
- Vargyai Gyula:** A legitimisták és a szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Bp. 1964. — A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése. Pécs 1967. — Ismerteti: *Ruszoly József*. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1414—1418. l.
- Vinaver, Vuk:** Jugoszlavia i Madarska 1918—1933. Beograd 1971. — Ismerteti: *Ormos Mária*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1137—1140. l.

10. Magyarország története a felszabadulás idején

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bieliczky Sándor: Az MKP debreceni szervezetének szerepe az élet kibonatközésében. /Dr. Tariska István visszaemlékezése./ Hajdú-Biharm.MMT. 3. 115—124. l.

A debreceni ifjúkommunista mozgalom a második világháború idején /Szemelvények *Kulcsár Ferenc*, *Lantos Sándor*, *Németi Irén* és *Darvasi Iván* visszaemlékezéséből/. Hajdú-BiharMM. 2. 107—118. l.

Fortusz, Marija: Az „Alba Regia” hősei. Egy felderítő őrnagy feljegyzései a második világháborúból. (Ford. és átd. Apostol András.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 112 l., 4 t.

Kanyar József: Egy kaposvári származású újságíró levele Eden külügyminiszterhez. Somogy. 1973. 2. sz. 116—118. l.

Szász Ferenc: A szabadság útját választottam. /Visszaemlékezés./ HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 720—729. l.

b) Feldolgozások

Andrianov, V. N.: Magyar hazafiak a szovjet partizánok soraiban a második világháború idején. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 623—638. l.

Balogh Sándor: A közép- és délkelet-európai legyőzött országok a szövetséges nagyhatalmak politikájában a második világháború befejezésekor. Tudományos Közlemények. 1971. 4. köt. 9—26. l.

Fehér András: Küzdelem a néphatalom megszilárdításáért. HajdúnTört. 373—390. l.

Gazdag István: Adalékok a hajdúböszörményi földreform történetéhez. Hajdú-BiharMM. 2. 57—64. l.

Gelencsér István: A nemzeti bizottságok megalakulása és tevékenysége 1945 őszéig Somogy megyében. (Kiad. az) MSZMP Somogy Megyei Bizottsága. [Kaposvár 1973]. 63 l.

Gerencsér Miklós: Fekete tél. [Dokumentum] regény. Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 489 l.

Gergely Ernő: Adalékok a demokratikus rendőrség megalakulásához/1944—1945/. JK. 1973. 28. évf. 4. sz. 186—194. l.

Gergely Ernő: A demokratikus rendőrség megalakulása. /1944—1945./ MMMÉvk. 1971—1972. 213—248. l.

Kanyó Ferenc: A forradalmi tömegmozgalom kialakulása Csongrád megyében 1944 őszén. CsongrádMSzMP. 3—18. l.

Kanyó Ferenc: Az igazoló bizottságok tevékenysége 1944—1945-ben Szegeden és Csongrád megyében. /1944 vége—1945 nyara./ AUSzegoc. 12. 45—63. l.

A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944—1945. (Oszvobozsdenie jugovosztocnoj i central'noj Evropü voj-szkami 2-go i 3-go ukrainszkih frontov.) (Szerk. M. V. Zaharov. Ford. Sörös Lajos, Szentesi Ede, Rózsa Gizella.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 507 l., 40 t., 12 térk.

Miklya Jenő: Emlékezés Kónya Lajosra, Szeghalom felszabadulásának krónikására. BékÉL. 1973. 1. sz. 161—166. l.

MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának évkönyve. 1973. (Szerk. Horváth Istvánné, Kálovits Géza, Szilágyi Tibor.) Salgótarján (1973). 95 l.

A kötet tartalmából:

Szomszéd Imre: Adalékok Balassagyarmat felszabadulást követő demokratikus átalakulásának történetéhez. 1944. dec. 9.—1945. május. 47—61. l.

Orosz István: A földosztás. Hajdún.Tört. 391—396. l.

Sápi Vilmos: A felszabadulás első éve. Edelény múltjából. 447—486. l.

Siklós Ferenc: A felszabadulástól az 1945-ös választásokig. MezőbTört. 1. 397—422. l.

Somlyai Magda: Le partage des terres. PFPH. 289—294. l.

Szamosvölgyi Piroska: A népi hatalom kialakulása Kalocsán. KalocsaVN. 49—57. l.

Szekeres József: „Budapest nyílt város”? Új adalékok a háborús főváros történetéhez. Budapest. 1973. 11. évf. 4. sz. 1—4. l.

Szűcs Ernő: A hajdúvárosok MKP-szervezeteinek megalakulásáról. Hajdú-BiharMM. 2. 5—18. l.

c) Ismertetések

Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. Bp. 1972. — Ismerteti: *Izsák Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 5—6. sz. 1250—1252. l.; *Vida István*. Nsz. 1973. 31. évf. 32. sz. 7. l.

A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944—1945. Bp. 1973.—Ismerteti: *Setana Béla*. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 182—183. l.

Szolnok megye 1944/45-ös eseményeiből. Szolnok 1969. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 163—164. l.

11. Magyarország története 1945—1971.

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Agh István*: A madár visszajár. /Önéletrajzi és szociográfiai írások./ Bp. 1973, Magvető. 221 l.
- Az állandó és lakónépesség száma megyénként, városonként. 1960—1969. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 110 l.
- Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatóság. Kecskemét — Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 369, 32 l.
- Baranya megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatóság. Pécs—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 425, 32 l.
- Barcsi krónika. (Szerk. Jávori Béla. Kiad. az MSzMP, Barcsi Járási Bizottság; Somogy Megyei Tanács, Barcsi Járási Hivatal.) [Barcs 1973.] 60 l.
- Békés megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság. Békéscsaba—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 363, 32 l.
- Bényei Miklós*: Adalékok Hajdú és Bihar megye párttörténetéhez a Pártmunka 1945—48. évi számaiban. Hajdú-Biharm. MMT. 2. 77—88. l.
- Bényei Miklós—Mervó Zoltánné*: Hajdú-Bihar megye eseménynaptára. 1949. Hajdú-Biharm. MMT. 3. 125—162. l.
- Bertha Bulcsu*: Balatoni évtizedek. [Szociográfia.] Bp. 1973, Szépirod. Kiadó 243 l., 16 t.
- /Magyarország felfedezése./
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság. Miskolc—Bp. 1973, Stat. Kiadó, Soksz. 449, 32 l.
- Budapest statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 414 l.
- Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatóság. Szeged—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 381, 32 l.
- Dokumentumok [Hajdú és Bihar megye közoktatásügyének történetéből]. Válogatta: Lemhényi Jenő, Vaskó László. Hajdú-Biharm. Közokt. 109—152. l.
- Egységbe ifjúság! Válogatott iratok a magyar ifjúsági mozgalom történetéből. 1944 október—1948 március. (Szerk. és bev. tanulmány: *Gál Lajos*.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 538 l.
- Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei (Vál. Fekete Ferenc. [Bev.] *Fehér Lajos*.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 439 l.
1948. Történelmi sorsforduló. Miénk a gyár. Népszava. 1973. 101. évf. 70. sz. 4—5. l.
- Fejér megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár — Bp. 1973. Stat. Kiadó. Soksz. 347, 32 l.
- A fordulat évének pillanatképei. Dokumentum-részletek. Összeáll. Szabó É., Újlaki P. Pártélet. 1973. 18. évf. 6. sz. 14—21. l.
- Források Budapest múltjából. Szerk. Ságvári Ágnes. 4. (Források Budapest történetéhez. 1945—1950. Szerk. Gáspár Ferenc. [Közrem.] Halasi László, Szabó Klára.) Bp. 1973. 569 l., 16 t.
- /Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 4./
- Gácsér József*: Az iskolák államosítása Békés megyében. 1948. + (Dokumentumgyűjtemény az államosítás Békés megyei történetéről.) Békéscsaba 1973. 171 l.
- Gáspár Sándor*: A munkáshatalom szolgáltatásban. [Beszéd, cikkek.] Bp. 1973, Táncsics Kiadó. 366 l.
- Gőzgazdász. Negyedszázad diákhumora. 1948—1973. (Szerk. Farkasinszky Tiborné. [Kiad. a Budapest], Közgazdaságtudományi Egyetem.) Bp. [1973]. 143 l.
- Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatóság. Győr — Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 383, 32 l.
- Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 397, 32 l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945—1972. 1. köt. Törvények. Országgyűlési határozatok. Törvényerejű rendeletek. Elnöki tanácsi határozatok. (Összeáll. a Minisztertanács, Titkárság, Igazságügyminisztérium stb. dolgozóiból alakult munkaközösség, vez. Gál Tivadar, Katona Zoltán, Szilbereky Jenő.) Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 728 l., 1 t.
- Heves megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatóság. Eger—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 349, 32 l.
- 25 éve a miénk az iskola. Dokumentumok az iskolák államosításának Szolnok megyei történetéből. (Összeáll. és jegyz.:

- Antal Árpád, Györi Tibor, Szurmay Ernő.) Szolnok 1973. Soksz. 111 l.
- Iratok a magyar képzőművészet történetéhez. 1. füz. 1945. (Vál. és szerk. Kiss Dezső. [Bev.] Aradi Nóra.) Bp. 1973. Soksz. 196 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 8./
- Jávorka Edűt: Árak és jövedelmek. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 147 l.
- /Közgazdasági ismeretek./
- Józsefváros 1973-ban. (Szerk. Vasas Béla.) [Kiad. a] Budapest, 8. Kerületi Tanács. Bp. 1973. 176 l., 2 térk.
- Kádár János: Munkásosztályunk történelmi győzelme. Beszélgetés — — elvtársal a két munkáspárt egyesülésének negyedszázadosévfordulóján. [Riporter:] Sánta Ilona. Pártélet. 1973. 18. évf. 6. sz. 5—13. l.
- Kápolnai Iván: A népesség szerkezetének változásai Mezőkövesden. Matyóföld. 1973. 42—49. l.
- A 900 éves Szolnok ipara. [Szolnok 1973]. 202 l.
- Komádi nagyközség politikai programja. A Magyar Kommunista Párt komádi szervezetének vezetősége által jóváhagyott tervezet. Közli: *Serflek István*. Hajdú-Biharm.MMT. 2. 88—96. l.
- Komárom megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Komárom Megyei Igazgatóság. Tatabánya—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 379, 32 l.
- Komoróczy György: A munkásmozgalom levéltári forrásairól. /A felszabadulástól 1948-ig./ Hajdú-Biharm.MMT. 2. 65—76.
1. Közművelődési adatgyűjtemény. [1967—1971. Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 386 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 288./
- A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 205 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 282./
- László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben. [Szociográfia.] Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 393 l., 16 t.
- /Magyarország felfedezése./
- Magyar külpolitikai évkönyv. A Magyar Népköztársaság külpolitikai kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. 1972. (Szerk. biz.: Berecz János, Gyovai Gyula, Matusék Tivadar.) [Kiad. a] Külügyminisztérium. [Bp.] 1973. 311 l.
- A Magyar Népköztársaság alkotmánya. ([Bev.] *Apró Antal*.) Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 69 l.
- A Magyar Népköztársaság helységnevtára. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. [1973], Stat. Kiadó. 1120 l., 2 térk.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956—1962. (Sajtó alá rend. Vass Henrik, Ságvári Ágnes.) [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. 2. bőv. kiad. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 636 l.
- A Magyar Tudományos Akadémia beszámolója . . . 133. közgyűlés. /1973. május 7—11./ Bp. (1973). 581 l.
- A Magyar Tudományos Akadémiára és intézményeire vonatkozó jogszabályok gyűjteménye. 1—2. [Lezárva:] (1972. december 31.) (Bp. 1973.) Soksz. 627, 633—1169. l.
- Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 372 l.
- Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 441 l.
- Magyar—szovjet kapcsolatok. 1948—1970. Dokumentumok. (Szerk. biz.: Marjai József, N. N. Rogyionov stb. [Kiad. a] Külügyminisztérium; Szovjetunió Külügyminisztériuma.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 630 l.
- Marosán György: Az úton végig kell menni. [Visszaemlékezések.] (2. kiad.) Bp. 1973. 404 l.
- /Magvető zsebkönyvtár./
- Mezőgazdasági Szövetkezetek Kongresszusa, 2. (Budapest, 1972. március 29—31. [Rend.] Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. [Előadás és hozzászólások.] + Függelék: Adatok a mezőgazdasági szövetkezetekről. /1967—1971./ + A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa és választott szerveinek tevékenysége. /1967—1971./ + Az Országos Tanács és az Elnökség főbb állásfoglalásai, ajánlásai és irányelvei. /1967—1972./) Bp. 1972. 244 l.
- A Munka Törvénykönyve és végrehajtási rendelete. Az 1967. évi 2. törvény, a végrehajtásról szóló 34/1967. /[Október] 8./ Korm. számú rendelet. Összeáll. a Szakszervezetek Országos Tanácsa; Munkaügyi Minisztérium. (Lezárva: 1973. április 30.) Bp. 1973, Tánácsics Kiadó. 517 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 22. Budapest adatai. 1—2. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 92, 470; 559 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 22. a. Budapest számlálókörzeti és külterületi adatai. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 291 l.

- Népszámlálás, 1970. évi. 23. Demográfiai adatok. 1. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 449 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 24. Foglalkozási adatok. 1. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 732 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 25. Háztartási és családi adatok. 1. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 213 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 26. Lakás és lakóépület adatok. 1. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 178 l.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Igazgatóság. Salgótarján—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 351, 32 l.
- Ortutay Gyula*: „Minden tettünk felett történelem ítélkezik”. Beszélgetés... [Riporter] Medvegy Antal. Köznevelés. 1973. 29. évf. 22. sz. 3—5. l.
- Pest megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatóság. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 443, 32 l.
- Romány Pál*: A tanyarendszer ma. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 124 l.
/Új falu./
- Sánta Ilona*: Interjúk a munkásegységről. /1945—1948./ Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 373 l.
- Somogy megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatóság. Kaposvár—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 367, 32 l.
- Sóter Edit*: Miénk a gyár. 1—5. Nsz. 1973. 31. évf. 67—71. sz. 6, 8, 6, 6, 6. l.
- Statistic survey of the Hungarian co-operative movement. /1949—1972./ (Ed.: János Juhász. Transl.: Ferenc Szirbik.) (Publ.): Hungarian Co-operative Research Institute. Bp. 1973. Soksz. 144 l.
- Statisztikai évkönyv. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. XVI, 563 l.
- Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatóság. Nyíregyháza—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 383, 32 l.
- Szolnok megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Solnok Megyei Igazgatóság. Solnok—Bp. 1973, Stat. Kiadó, Soksz. 395, 32 l.
- A termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. (Összeáll. a Központi Statisztikai Hivatal. [Kiad. a] Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.) Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 114 l.
- Tolna megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatóság. Pécs—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 373, 32 l.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1972. Közzéteszi a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Komány Titkársága. Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXXI, 1067 l., 1 t.
- Varga Alajosné*: Periodikák kiadása és terjesztése az elmúlt tíz évben. StSz. 1973. 51. évf. 3. sz. 248—260. l.
- Vas megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatóság. Szombathely—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 403, 32 l.
- Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatóság. Veszprém—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 379, 32 l.
- A vidéki értelmiség helyzete. Szociológiai vizsgálat. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt], Társadalomtudományi Intézet. 6. köt. (*Szelényi Iván—Sipos Katalin*: A vidéki értelmiség kultúráltsága és kulturális szokásai.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 57 l.
- Zala megye statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg—Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 383, 32 l.
- Zám Tibor*: Bács-Kiskunból jövök. [Szociográfiák.] Bp. 1973, Szépirod. Kiadó. 287 l., 14 t.
/Magyarország felfedezése./
- Zupkó Béla*: Mezőkövesd iparának, kereskedelmének és mezőgazdaságának főbb mutatói a negyvenes évek végétől. Matyóföld. 1973. 21—31. l.

b) Feldolgozások

- Ádám Béla*: A pártirányítás a Magyar Néphadseregben 1956 után. Kiad. a Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztősége. Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 39 l.
- Az államosítás 25. évfordulója. Kereskedelmi Szemle. 1973. 14. évf. 3. sz. 1—2. l.
- Asztalos László*: A civilizált oktatásnak és tudományának fejlődése a budapesti egyetemen. 1945—1970. Bp. 1973, ELTE soksz. 99 l.
/Polgári jogi tanulmányok 2./
- Bajkó Máttyás*: A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés szerepe iskolakultúránk demokratikus átalakításában. Hajdú-Biharm. Közokt. 7—24. l.
- Bajkó Máttyás*: Az iskolák kapuinak kitérása. Hajdún.Tört. 397—410. l.
- Bak Julianna*: A foktői termelőszövetke-

- zet története. 1948—1966. KalocsaVN. 83—92. l.
- Bakó Endre:** A meggyorsult idő. Hajdún-Tört. 411—445. l.
- (**Balatinác Jeromos—Csepely-Knorr András**): Hat falu a közös úton. Falu és tsz-történet. (Kiad. a Belvárdgyulai Közös Út Termelőszövetkezeti.) (Belvárdgyula) 1972. 208 l.
- Bálint Ferenc—Páhi Ferenc:** A tanácsok igazgatási osztályainak ágazati vizsgálata Békés és Csongrád megyékben. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 155—175. l.
- Balogh Sándor:** Belpolitikánk a fordulat éve előtt. [Interjú. Riporter:] Földesi József. MH. 1973. 6. évf. 19. sz. mell. 1. l.
- Balogh Sándor:** A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak /1947 tavasza/. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 906—941. l.
- Balogh Sándor:** A mezőgazdasági érdekvépviselet és a koalíció. /1945—1946./ AtSz. 1973. 15. évf. 3—4. sz. 319—347. l.
- A Bányászati Aknamélyítő Vállalat jubileumi évkönyve. 1948—1973. (Összeáll. Serafin Aurél.) Bp. 1973, Műszaki Kiadó. 127 l.**
- Baracska Margit:** Miske község termelőszövetkezeteinek története a fejlődés tükrében. KalocsaVN. 93—97. l.
- Barát Györgyné—Takács Jánosné:** A konfekcióipar fejlődése az elmúlt 25 évben. Ruhai. 1974. 18. évf. 1. sz. 24—27 l.
- Barcza—Béres—Bojtor—Joó—Moldován—Sápi:** Az egyházak és az iskolák. Edeleány múltjából. 585—606. l.
- Bayer Zoltán:** Szociálpolitikánk 1945 utáni alakulásának néhány kérdéséről. TársstudKözl. 1973. 4. 53—71.
- Benke József:** Agrárviszonyok demokratikus és szocialista átalakítása és mezőgazdaságunk jelenlegi fejlettségi szintje. AtSz. 1973. 15. évf. 3—4. sz. 348—371. l.
- Benke József:** A termelőszövetkezeti mozgalom és a termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági viszonyainak fejlődése Somogyban /1957—1970/. Somogym.M. 4. 265—294. l.
- Bényi László:** Adatok a keszthelyi Balatoni Múzeum múltjából. /1948—1949./ VMMK. 11. 9—14. l.
- (**Bercsényi József**): A fogyasztási szövetkezeti mozgalom kialakulása és fejlődése Bács-Kiskun megyében. 1945—1970. (Kiad. a Fogyasztási Szövetkezetek Bács-Kiskun Megyei Szövetsége.) Kecskemét 1972. 488 l.
- Berecz János:** A magyar-szovjet barátsági szerződés negyedszázada. TáSz. 1973. 28. évf. 2. sz. 15—23. l.
- Berend T. Iván:** A magyar gazdaság fordulója — radikális államosítás 1948 tavaszán. Pénzügyi Szemle. 1973. 17. évf. 4. sz. 267—276. l.
- Bodó László:** 25 éves a Magyar Honvédelmi Szövetség. PSz. 1973. 23. évf. 4. sz. 375—376. l.
- Bondor József:** Az építőipar államosításának negyedszázados jubileuma. Építésügyi Szemle. 1973. 16. évf. 4. sz. 89—91. l.
- Borsi Emil:** Georgi Dimitrov szerepe a népi demokratikus országok közötti kapcsolatok kiéptítésében. Bulgária és Magyarország kapcsolatai 1944—1948-ban. EMK. 11. 42—53. l.
- [Budapest, Kertészeti Egyetem.] Jubileumi tudományos ülésszak. 2. Hazánk felszabadulásának 25. évében tartott előadások. 1970. április hó 21. Fel. szerk.: Kozma Pál. [Rend.] (Budapest, Kertészeti Egyetem; MSZMP XI. Kertületi Bizottság.) Bp. 1972, Soksz. 268 l. Az elmúlt 25 esztendő értékelése tan-székenként.
- Czétényi Piroška, A.:** A Belváros műemlékvédelmének tizenöt esztendeje, 1957—1972. Műemlékvédelem. 1973. 17. évf. 1. sz. 21—26. l.
- Czoma László:** A földreform és a termelőszövetkezetek. Edelény múltjából. 501—544. l.
- Csepely-Knorr András:** Tíz év a közös úton. A Belvárdgyulai Közös Út Mezőgazdasági Termelőszövetkezet nagyüzemi fejlődésének története. TszTörtTan. 1. 259—346. l.
- Dani Lukács:** A párt- és a tömegszervezetek munkájának főbb vonásai a Dunai Vasmű építésén. 3. 1951. december—1952. március. Fejérm. Évk. 6. 91—105. l.
- Dániel Tamás:** „Vezetőképzés” a Gazdasági és Műszaki Akadémia pénzügyi tagozatán 1949—53 között. Pénzügyi Szemle. 1973. 17. évf. 4. sz. 277—281. l.
- Donáth Ferenc:** A magyar szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története /1949—1970/. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 292—330. l.; TszTörtTan. 1. 27—64. l.
- Dütsch Zsolt:** Mezőberény gazdasági és társadalmi fejlődése 1957 és 1971 között. MezöbTört. 1. 483—536. l.
- Egész szívünkkel. /1948—1973./ A Szolnok megyei gépállomások, gépjavitó állomások, MEZŐGÉP Vállalatok negyedszázados története. (Szerk. Borzák Lajos.) (Szolnok) 1973, Szolnokm. Lapkiadó. 175 l.
- Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet. Jubileumi évkönyv. 1962—1972. (Fel. szerk.: Gál István.) Bp. 1973. 264 l. A kötet tartalmából:
- Zacher László—Bass Livia—Schleicher Imre:** Az élelmiszeripar fejlődésének főbb jellemzői az államosítástól napjainkig. 195—216. l.
- Az endrődi Lenin Tsz. 25 éve. (Összeáll.:

- Dupsi Károly.) Szolnok [1973] [32] lev. *Éva Józsefné:* Az építőipar fejlődése az államosítástól napjainkig. Építésügyi Szemle. 1973. 16. évf. 4. sz. 99–106. l.
- Faluvégi Lajos:* Szocialista bankrendszerünk negyedszázados évfordulója. Számvetél és Ügyviteltechnika. 1973. 15. évf. 1. sz. 1–5. l.
- Fehér István:* Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után. 1945–1962. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 229 l.
- Fekete Ferenc:* A magyar mezőgazdaság szerkezeti átalakulásának főbb közgazdasági jellemzői matematikai megfogalmazásban. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 372–382. l.
- Filadelfi Mihály:* Úton. Mozaikok a békéscsabai „Szabadság” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 25 éves történetéből. (Békéscsaba 1973.) 143 l., 12 t.
- Fórizs Sándor:* A Magyar Dolgozók Pártja mezőgazdasági politikája Csongrád megyében. /1948–1953./ ASzeg. 1973. 1. 13–30. l.
- (*Földi Dezső*): A Gépszakmai Szövetkezet negyedszázados története. 1948–1973. Bp. [1972]. 69 l., 24 t.
- Gábris József:* Negyedszázada államosították az iskolákat. Új Forrás. 1973. 5. évf. 2. sz. 77–88. l.
- Gadó Ottó:* A tervezési és gazdálkodási módszerek fejlődése Magyarországon. Tervg. IK. 37–74. l.
- (*Gali Sándor–Mihók Sándor*): Negyedszázad a homokon. A dánszentmiklósi Micsurin Tsz 25 éve. (Bp. 1973.) 200 l.
- Gáspár Ferenc:* A felszabadulástól Nagy-Budapestig. /1945–1950./ BpFt. 55–62. l.
- Gazdag István:* Adalék a Hajdúböszörményi Vörös Csillag Termelőszövetkezet történetéhez. DAETK. 17. 83–100. l.
- Gazdag István:* Adalékok Szűcs Sándor életútjához /1945–1946/. Bajomi krónika. 23–31. l.
- Gazdag István:* A földosztás, a szocialista mezőgazdaság kiépülése. Hajdúb. Tört. 400–457. l.
- Gellért Tibor:* Az új magyar hadsereg aknakutató és tüzszerész alakulatainak tevékenysége. HK. 1973. 20. évf. 3. sz. 481–522. l.
- Gunda Mihály:* 20 éves a MTESZ Sopron Városi Szervezete /1952–1972/. SSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 362–367. l.
- Gyarmati Antal:* Ipari város születik. Eszt. 1000. 51–80. l.
- Gyurkó Géza:* Negyedszázad a gyöngyösi szövetkezeti mozgalom történetéből. ([Közrem.] Boros Zoltán.) [Gyöngyös 1973]. 61 l.
- Halász Péter–Tóthné Loós Gyöngyi:* A Makói „Úttörő” Termelőszövetkezet története. TszTörtTan. 1. 65–180. l.
- Harmat Klára:* A KÖZÉRT huszonöt éves fejlődése. Kereskedelmi Szemle. 1973. 14. évf. 7. sz. 35–36. l.
- 35 éves a magyar olajtermelés. [Írta] *B. B. és T. I.* Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1973. 6. évf. 1. sz. 2–4. l.
- Hatos Géza:* A Csepel Autógyár gyártmánypolitikája 1960–1972 között. Közlekedéstudományi Szemle. 1973. 23. évf. 1. sz. 9–17. l.
- History of the revolutionary workers movement in Hungary. 1944–1962. (Ed.: Dezső Nemes. Transl.: Éva Rácz. Publ.: Party History Institute of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party.) Bp. 1973, Corvina. 287 l.
- Holló Lajos:* 25 éves a záhonyi átrakókörczet. Vasút. 1973. 23. évf. 3. sz. 1–4. l.
- Hollós Ervin:* Az ellenforradalmi erők kétszakaszos taktikája Magyarországon 1956-ban. MLIkér. 139–150. l.
- Honfi István:* Az MSZMP munkás-paraszt bázisának alakulása Somogy megyében az ellenforradalom utáni konzolidáció és a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején. /1956–1962./ (Kiad. az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága.) Kaposvár [1973]. 46 l.
- Horgos Gyula:* Megemlékezés az ipari üzemek államosításának 25 éves évfordulójáról. Kohó- és Gépipari Szemle. 1973. 4. évf. 1. sz. 5–10. l.
- Horváth Márton:* Közoktatási rendszerünk egysége – az államosítás. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 489–500. l.
- Hosszú út. A kőrösladányi Magyar–Vietnám Barátság Mtsz 20 éve. (Szerk. Berki Imre.) [Kőrösladány 1973]. 68 l.
- 25 éve az állami építőiparban a 100 éves Budapestért. 1948–1973. [Bev.] (*Kisvári János.*) Bp. (1973). 119 l.
- A 25 éves enyingi Vörös Hajnal Termelőszövetkezet fejlődése, gazdálkodása. (Szerk. Baranyi Pál.) [Enying–Szeged] 1973, Csongrád Megyei Lapkiadó. 72 l.
- 25 éves az ipari szövetkezeti mozgalom Borsodban. (Szerk. biz.: Koltai Zoltán, Visnyovszky Károly stb.) [Miskolc 1973]. 263 l.
- 25 éves a Magyar Honvédelmi Sportszövetség. (Szerk. Bötökös Ferenc, Garlóczy János stb.) [Bp.] 1973. 83 l.
- 25 éves a marxista közgazdászok képzése. (Szerk. Zoltán Zoltán.) [Kiad. a.] (Budapest, Közgazdaságtudományi Egyetem.) [Bp.] 1973. 286 l.
- Huszonöt éves a Néphadsereg, a Honvédelmi Minisztérium központi hetilapja. (Összeáll. a szerk. biz. [Főszerk.: Németh

- László. Bev.] Gábor Pál.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 163 l.
- 25 évesek a Centrum Áruházak Jubileumi évkönyv. 1948–1973. (Szerk. Szűts Dénes. [Bev.] *Tarján István.*) Bp. 1973. Soksz. 72 l., 33 t.
- Ihrig Dénes*: A vízgazdálkodási tudományos kutatás húsz éve. Vízügyi Közlemények. 1973. 1. füzet. 119–121. l.
- Ikladi Lajosné*: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása és tevékenységének első éve. /1945–1946./ EMK. 12. 27–43. l.
- Inokai János*: 25 éves a KGMTI. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1973. 106. évf. 4. sz. 145–158. l.
- Iványi Anna*: A földosztás hatása Borsod megye földbirtokviszonyaira. BTÉ. 4. 117–124. l.
- Jakab Mihály*: A szocialista társadalmi rend építése. /1948–1956./ MezőbTört. 1. 445–482. l.
- (*Káson József*): A pécsi Bőrgyár 25 éve. Kiad. a T(udományos) I(smeretterjesztő) T(ársulat), Baranya Megyei Szervezet. [Pécs] 1973. 214 l.
- Kelemen Elemér*: Az államosítás történeti előzményei Somogyban. Somogy. 1973. 1. sz. 82–88. l.
- Kelemen János*: A budapest gyorsvasúti hálózatra vonatkozó alapelvek két évtizedes fejlődése. Városi Közlekedés. 1973. 13. évf. 2. sz. 110–117. l.
- Kelemen Lajos*: A bentlakásos gyermekvédelmi intézmények kialakulása és első évei Hajdú megyében. Hajdú-Biharm. Közokt. 25–41. l.
- Keller László*: Az építőanyaggyártás és az építőipari termelés kölcsönhatása 1948–1973 között. Ipargazdaság. 1973. 12. évf. 12. sz. 18–25. l.
- Késedi Ferenc*: A munkaerő mozgása hazánkban /1949–1970/. TDK. 10/3. 199–245. l.
- Kirsch János*: A nagymalmok államosításának 25. évfordulója. Malomipar és Terményforgalom. 1973. 20. évf. 2. sz. 53–54. l.
- Kis András*: A magyar néphadsereg születése. ÉIT. 1972. 27. évf. 39. sz. 1827–1830. l.
- Kiss György–Lukácsy Róbert*: A községi tanácsok 20 éves mérlege. AI. 1973. 23. évf. 12. sz. 1057–1069. l.
- Komló László*: Révolution agraire et industrialisation du complexe alimentaire hongrois. PEPH. 295–315. l.
- Kovács Béla*: A paraszttársadalom fejlődése Hajdú és Bihar megyében a földreformtól a termelőlövözetkezeti mozgalom kezdetéig /1945–1949/. Alföld. 1973. 24. évf. 5. sz. 49–58. l.; 6. sz. 64–71. l.; DAETK. 17. 25–64. l.
- Kovács Dénes*: A nagyüzemek államosításának negyedszázados évfordulója. TÁSz. 1973. 28. évf. 3. sz. 10–16. l.
- Kovács István*: La formation et l'évolution du droit constitutionnel de la République Populaire Hongroise. Szegeged 1973. 43 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 20/3./
- Kovács Tibor*: A szovjetek fejlődése tapasztalatainak hatása hazánkban. AI. 1973. 23. évf. 1. sz. 24–33. l.
- Köpeczi Béla*: A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után. MN. 1973. 29. évf. 288. sz. 8. l.
- Kun László*: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejező szakasza Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. BTÉ. 4. 143–180. l.
- Lemhényi Jenő*: Adalékok a debreceni népi kollégiumok történetének első két évéhez. Hajdú-Biharm. Közokt. 43–74. l.
- Lengyel Béla*: A termelőlövözetkezeti parasztság jövedelemviszonyainak fejlődése a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. BTÉ. 4. 205–216. l.
- (*Lukács Imre. Sz.*): Viharsarki állami gazdaságok. 1949–1969. [Bev.] Zsibók András.) [Szegeged 1972]. 394 l., 20 t.
- Lukács Sándor*: „Az iskola mindnyájunké”. Harcok az egyházi iskolák államosításáért 1945 előtt és után. Világosság. 1973. 14. évf. 12. sz. 728–735. l.
- Magyar Imre*: A belgyógyászat húszéves haladása. Egészségügyi Munka. 1973. 20. évf. 6. sz. 170–173. l.
- Malonyay Dező*: A Bábszínház 25 éve. Színház. 1973. 6. évf. 9. sz. 15–19. l.
- Marton Ádám*: A fogyasztói árak változásai Magyarországon a második világháború után. StSz. 1973. 51. évf. 6. sz. 619–639. l.
- Mátrai László*: Az Egyetemi Könyvtár fejlődése a felszabadulás után. AnnBU. 6. 7–12. l.
- Mervó Zoltánné*: A Hajdú-Bihar Megyei Tanács és Debrecen város egészségügyi szolgálatának ágazati felépítése, hatásköre 1950–1956 között. LSz. 1973. 23. évf. 2. sz. 189–209. l.
- Mihály István*: A népi hatalom kialakításának folyamata és intézményei Országán a tanácstörvény megjelenéséig. BékésmAnt. 4–5. 79–115. l.
- Mikecz Ferenc*: A fordulat éve Hajdú megyében. /1947–1949./ 3. Alföld. 1973. 24. évf. 2. sz. 56–67. l.
- Misóczki Lajos*: Az atkári Új Élet Mezőgazdasági Termelőlövözetkezeti 25 éve. /1948–1973./ [Gyöngyös 1973]. 65 l., 4 t.
- Misóczki Lajos*: Az egyházi iskolák álla-

- mosítása a Mátravidéken. 1948. (Kiad. Heves megye Tanácsa.) Eger [1973]. 38. l.
- Moholi Károly*: Tanyatelepülés és a mezőgazdasági termelés a Duna–Tisza köze homokterületein. ASzeg. 1973. 2. 99–118. l.
- Mojzes Jánosné*: A mezőgazdasági népesség átrétegződési folyamatának fő indítékai és jellemzői a szocialista magyar társadalomban. /1945–1970./ AUD-marx. 18/b. 45–69. l.
- Molnár Pálné*: Az 1945-ös választásoktól a fordulat évéig. MezőbTört. 1. 423–444. l.
- Nagy Sándor*: Die Entwicklung der ungarischen Pädagogik im letzten Vierteljahrhundert. /1945–1970./ AUBpaed. 3. 79–94. l.
- Negyedszázad együtt. A körösladányi Dózsa Tsz. 25 éve. (Szerk. Anda Gyula.) Körösladány 1973. 40 l.
- Nemes Dezső*: Az MKP és az SzDP egyesülése. TáSz. 1973. 28. évf. 6. sz. 11–23. l.
- Németh József*: A műszaki értelmiség érdekvépviseletének és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének néhány kérdése. 1945–1948. [Közread. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1973. 128 l. /Történeti tanulmányok./
- Nyakas Miklós*: Városigazgatás a felszabadulás után. Hajdúb.Tört. 162–188. l.
- Oltvai Ferenc*: Fejezetek a szegedi nyomdászat történetéből. 1949–1972. SzegNy. 67–115. l.
- Ortutay Gyula*: Az 1949/33. törvénycikk: az iskolák államosítása. Valóság. 1973. 16. évf. 8. sz. 1–19. l.
- Ortutay Gyula*: Az iskolák államosítása. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 485–488. l.
- Ölveti Lászlóné*: Adalékok a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Hajdú-Bihar megyei szervezeteinek megalakulásához és fejlődéséhez. /1944–1948./ Hajdú-Biharm. MMT. 3. 17–42. l.
- Papp Zoltán*: A Mezőkövesdi Ruhaiipari Szövetkezet. Matyóföld. 1973. 34–38. l.
- Parlamentari és pártharcok Magyarországon 1945–1947. (Beszámoló Balogh Sándor doktori disszertációjának vitájáról.) Ismerteti: *Izsák Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1223–1238. l.
- Perehazy Károly*: A fővárosi ingatlankezelő szervek műemlékvédelmének 15 éve. Műemlékvédelem. 1973. 17. évf. 1. sz. 11–20. l.
- Péter János*: Történelmi tanulságok. /A magyar–szovjet barátsági szerződés 25 évfordulóján./ Nsz. 1973. 41. évf. 41. sz. 3. l.
- Pető István*: A bruttó jövedelem alakulásának rövid áttekintése 1965–1970 között Hajdú-Bihar megye termelőszövetkezeteiben. DAETK. 17. 5–24. l.
- Pető Iván*: Az első hároméves terv beruházásai. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 213–224. l.
- Pintér László*: Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium irányító tevékenysége. Építésügyi Szemle. 1973. 16. évf. 4. sz. 115–120. l.
- A pusztaföldvári Dózsa Tsz huszonöt éve. (Szerk. Seleszt Ferenc.) (Pusztaföldvár 1973). Soksz. 85 l.
- Regős János*: Adalékok a Vas megyei iskolák államosításának történetéhez. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 507–516. l.
- Ságvári Ágnes*: Budapest a tanácsrendszer első két évtizedében. /1950–1970./ BpFt. 63–79. l.
- Ságvári Ágnes*: A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1333–1368. l.
- Schenk János*: A baloldali ifjúság harca Somogy megye demokratikus átalakításáért. 1945–1970. TDK. 10/2a. 283–348. l.
- Schleich Lajos*: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Győri Csoportjának első éve. /1946./ GyőrIt. 1. 103–128. l.
- Schönwald Pál*: Igazoló eljárások. 1945–1948. MMMÉvk. 1971–1972. 249–274. l.
- Simon Gyula*: Az iskolák államosításának neveléstörténeti jelentősége. Somogy. 1973. 1. sz. 74–81. l.
- Simon Gyula*: Az iskolák államosításának történeti jelentősége Magyarországon. MP. 1973. 12. évf. 4. sz. 399–405. l.
- Stark Antal*: Terv és valóság. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 358 l.
- Strassenreiter Erzsébet*: A két munkáspárt együttműködése a felszabadulás után. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 47–78. l.
- Susster Lajos*: A kisipar és a ktsz. Edelény múltjából. 558–576. l.
- Szabó Lajos*: A termelőszövetkezeti mozgalom története Taktaszadán. 1961–1971. BTÉ. 4. 181–204. l.
- Szabó Sándor*: A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének főbb kérdései Csongrád megyében az utóbbi tíz évben. CsongrádMSzMP. 33–46. l.
- Szakasits D. György*: Magyarország és a tudományos-technikai forradalom. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 222 l.
- Szántó Ferenc*: Kommunizták a munkátegységért. Új Forrás. 1973. 5. évf. 1. sz. 93–106. l.
- Szanyi József*: Tizenöt éves Budapest műemlékvédelme. Műemlékvédelem. 1973. 17. évf. 1. sz. 5–10. l.
- Szász Tibor*: A gazdasági-technikai tényezők hatása a beruházás hatékonyságára

- Magyarországon 1961–1970 között. AUDmarx. 19/b. 3–24. l.
- Szász Tibor*: Magyarország gazdasági növekedése és beruházási tevékenysége 1961–1970 között. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. Soks. 90 l.
/Politikai gazdaságtan füzetek 9./
- Szathmáry László*: Az építésügyi tudományos kutatás és műszaki fejlesztés főbb eredményei az elmúlt 25 évben. Építésügyi Szemle. 1973. 16. évf. 4. sz. 92–98. l.
- A szegedi szocialista sütőipar negyedszázada. 1946–1971. Jubileumi emlékkönyv. (Szerk. Péter László.) Szeged 1973. 130 l.
- Székelly Lajos*: Demokratikus ifjúsági szervezet a felszabadult Békéscsabán. BékÉl. 1973. 8. évf. 2. sz. 351–360. l.
- Székely Jenő*: A koalíciós Törvényhatósági Bizottságban. Budapest. 1973. 11. évf. 2. sz. 30–33. l.
- Szénay László*: A Tiszakarádi Új Élet Termelőszövetkezet története. Tsz tört. Tan. 1. 181–258. l.
- Szenes Sándor*: Huszonöt éves a Kossuthdíj. Nsz. 1973. 31. évf. 5. sz. mell. 1. l.
- Szenkirályi János*: A „másik Szekfü” — mint képviselőjelölt. MN. 1973. 29. évf. 146. sz. 11. l.
- Szentmártony Gusztáv*: Az állami építőanyagipar 25 éve. Építésügyi Szemle. 1973. 16. évf. 4. sz. 107–110. l.
- Takács Gyula*: A Szovjetunió nemzetiségi politikájának hatása Magyarországon. AI. 1973. 23. évf. 1. sz. 45–52. l.
- Takács József*: A tanyai népesség gazdasági-társadalmi helyzetének változása. Bp. 1973. Soks. 44 l.
/Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 88./
- Tálas István*: A Tárgyi Néprajzi Tanszék története. TanAK. 1. 7–12. l.
- Tellér Gyula*: A magyar kisipari szövetkezetek története. 1945–1962. Bp. 1973. Soks. 303 l.
/Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 84./
- Tellér Gyula*: A magyar kisipari szövetkezetek története a konjunktúra és a konszolidáció időszakában. /1957–58./ Évkönyv. 1973. 327–370. l.
- Timaffy László*: A lipői Petőfi Termelőszövetkezet története. Győr 1973. Soks. 54 l., 28 t.
- Tímár Máttyás*: Gazdaságpolitika Magyarországon. 1967–1973. Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 357. l.
- Tóth Attila*: A szentesi járás három új községének — Árpádhalom, Cserebökény és Székkutas — fejlődési sajátosságai. Szegedi TFDK. 1973. 111–120. l.
- Tóth Imre*: A mezőgazdaság szocialista átszervezése Hajdú-Bihar megyében. /1958–61./ Hajdú-Biharm. MMT. 3. 61–74. l.
- Tóth I.*: The role of the National Peasant Party in the people's democratic revolution 1944–1948. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 87–113. l.
- Tóth Lajos*: Vajúdo világ. /A nagyszénási Lenin Termelőszövetkezet első 25 éve./ Nagyszénás 1973. 185 l.
- Tóthné Tóth Irén*: A két magyar munkáspárt elképzelései a munkásegység feladatairól és formáiról közvetlenül a népi demokratikus átalakulás megindulása előtt. EMK. 11. 54–65. l.
- Török Lehel*: A dolgozók középiskoláinak fejlődéstörténete Somogy megyében. Részlet. TMG Évk. 175–181. l.
- Újlaki Péter*: A termelőszövetkezeti mozgalom kialakulása és fejlődésének fő kérdései Borsod megyében 1948–1956 között. BTE. 4. 125–142. l.
- Uray Miklós*: A termelőszövetkezetek fejlődése az átszervezés után. BSz. 1973. 18. évf. 3. sz. 49–64. l.
- Urbán László*: Búzakalász a mi szövetkezetünk. Kunszentmárton 1972. 62 l.
- Urbán László*: A Magyar Kommunista Ifjúság iSzövetség újjászervezése 1957-ben. TDK 10/2a. 350–391. l.
- Vadas György*: Az ügyvédi munkaközösségi mozgalom indulásának negyedszázados évfordulója. JK. 1973. 28. évf. 4. sz. 221–228. l.
- Vadász Ferenc*: Együtt nőtt osztályával, a mozgalommal. [Szakasits Árpád.] Nsz. 1973. 31. évf. 285. sz. 4–5. l.
- Vaska Miklós*: Hűsz küzdelmes év. Mezőgazdasági üzemtörténet. Göcseji Hel. 5. 3–115. l.
- Vaskó László*: Az egységes állami iskola megteremtése Hajdú és Bihar megyében. Hajdú-Biharm. Közokt. 75–107. l.
- Vaskó László*: Az iskolák államosításáért folyó küzdelem a debreceni tankerületben. MP. 1973. 4. sz. 406–420. l.
- Vaskó László*: A középiskolai diákönkormányzatok történetéhez. /1945–1948./ Debrecen 1973. 78 l.
/Nevelés, Művelődés. Acta Paedagogica Debrecina 57./
- Vaskó László*: A Magyar Kommunista Párt ifjúságpolitikája Hajdú és Bihar megyében különös tekintettel a MADISz tevékenységére. /1944–1947./ 1–2, Hajdú-Biharm. MMT. 2. 31–56. l.; Hajdú-Biharm. MMT. 3. 43–61. l.
- Vaskó László*: Szolnok megye iskolakultúrájának néhány sajátos vonása az 1945–1948 közötti koalíciós időszakban. Jász-kunság. 1973. 19. évf. 1. sz. 21–31. l.
- Vass István, G.*: Vésztő története a fel-

- szabadulástól a fordulat évéig. Vésztő Tört. 285—306. 1.
- Vida István*: A Független Kisgazdapárt 1946 második felében. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 79—120. 1.
- Vida Zoltán*: Makó iskolatörténete a város felszabadulásától az államosításig. /1944—1948./ Makó 1973, Városi Tanács. 38 1.
- /A Makói Múzeum füzetei 11./
- Voksán József*: Szakszervezeti mozgalmunk az iskolák államosításáért. PSz. 1973. 23. évf. 6. sz. 501—506. 1.
- Winkler Oszkár*: Az elmúlt 26 esztendő soproni építészetéről. 2. SSz. 1973. 27. évf. 2. sz. 103—122. 1.
- Zsíros Lajos*: Adalékok a Magyar Kommunista Párt debreceni szervezeteinek megalakulásához és fejlődéséhez. /1944—1948./ Hajdú-Biharm. MMT. 2. 19—30. 1.

c) Ismertetések

- Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Miskolc 1970. —Ismerteti: *Gyimesi Sándor*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 493—495. 1.
- A felemelkedés útján. 1944—1970. Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből. Szolnok 1971. —Ismerteti: *Standeisky Éva*. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 207—210. 1.
- Habuda Miklós*: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944—1948. Bp. 1971. —Ismerteti: *Izsák Lajos*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1113—1115. 1.
- Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Bp. 1971. —Ismerteti: *Mann Miklós*. Ttan. 1973. 18. évf. 4—5. sz. 64. 1.
- Interjúk a munkásegyeségről /1945—1948/. Bp. 1973. —Ismertetik: *Habuda Miklós*. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 214—217. 1.; *Vértés Imre*. Nsz. 1973. 31. évf. 137. sz. 7. 1.
- Kántor Lajos—Láng Gusztáv*: Romániai magyar irodalom. 1945—1970. Bukarest 1971. —Ismerteti: *Pomogáts Béla*. ITK. 1972. 76. évf. 5—6. sz. 707—714. 1.
- Rácz János*: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikusátalakulásban /1944—1948/. Bp. 1971. —Ismertetik: *Izsák Lajos*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 453—455. 1.; *Strassenreiter E[rzsébet]*. AH. 1973. 19. tom. 1—2. nr. 249—252. 1.
- Stier Miklós*: Helytörténeti forráskiadványok a felszabadulás és az élet megindulásának időszakából. LK. 1971. 42. évf. 1. sz. 171—174. 1.
- Szakács Sándor*: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945—1948. Bp. 1969. —Ismertetik: *Borsi Emil*. Száz. 1972.

106. évf. 6. sz. 1418—1420. 1.; *Stier Miklós*. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 535—537. 1.
- Szakács Sándor*: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945—1948. Bp. 1971. —Ismerteti: *Sipos Levente*. PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 202—205. 1.
- Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története, 1944—1948. Bp. 1972. —Ismerteti: *Orbán Sándor*. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 200—203. 1.
- Vida István*: Magyarország legújabb kori története szovjet szerzők tollából. PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 195—198. 1.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

- Bélay Vilmos*: Varga Endre 1901—1973. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1058—1059. 1.
- Bognár József*: Erdei Ferenc, a közgazdász és szociológus. Évkönyv. 1973. 9—22. 1.
- Erdélyi I[szván]*: Gyula Moravcsik /1892—1972/. AAr. 1973. 25. tom. 3—4. fasc. 371—373. 1.
- Ferenczy László*: Horváth Tibor 1910—1972. AÉ. 1972. 99. köt. 2. sz. 243—244. 1.
- Ferenczy L[ászló]*: Tibor Horváth. 1910—1972. AAr. 1973. 25. tom. 1—2. fasc. 205—206. 1.
- Harmatta János*: Kardos Tibor. 1908—1973. FK. 1973. 19. évf. 3—4. sz. 241—244. 1.
- Heckenast Gusztáv*: Wittman Tibor. 1923—1972. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1223—1224. 1.
- Károly Sándor*: Egy nyelvtudós emlékezete [Lotz János]. MN. 1973. 29. évf. 207. sz. 4. sz.
- Kiss Lajos*: Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából. MNy. 1973. 69. évf. 1. sz. 1—15. 1.
- Korek József*: Banner János. AÉ. 1972. 99. köt. 1. sz. 112—113. 1.
- Köpeczi Béla*: Dezsényi Béla. /1907—1972./ MK. 1972. 88. évf. 3—4. sz. 295. 1.
- László Gyula*: Emlékezés Banner Jánosra. 1888—1971. Cumania. 1. 225—230. 1.
- László Gyula*: Feticsh Nándor emlékezete. 1900—1971. Cumania. 1. 231—232. 1.
- Makkai L[ászló]*: Tibor Wittman 1923—1972. AH. 1973. 19. tom. 1—2. nr. 253—256. 1.
- Mihay Sándor*: Emlékezés Jankó Lászlóra. /1875—1954./ VMMK. 11. 5—8. 1.
- Nyers Rezső*: Emlékezés Erdei Ferencre. Gazdálkodás. 1973. 17. évf. 2. sz. 1—8. 1.
- Ortutay Gyula*: Diószegi Vilmos temetésén. ET. 1972. 83. évf. 4. sz. 532—539. 1.

- Párducz Mihály*: Fettich Nándor. *AE.* 1972. 99. köt. 1. sz. 113–115. 1.
- Pásztor József, M.*: Végh Dezső /1882–1953/. *PtK.* 1973. 19. évf. 1. sz. 149–167. 1.
- Péter László*: Szeghy Endre 1898–1972. *ET.* 1972. 83. évf. 4. sz. 550–552. 1.
- Szabó Béla, H.*: Marjalaki Kiss Lajos életműve. *BSz.* 1972. 17. évf. 3. sz. 62–69. 1.
- Szalatnai Rezső*: Krammer Jenő. /1900–1973./ *SSz.* 1973. 27. évf. 4. sz. 372–377. 1.
- Szülágyi Miklós*: In memoriam Sárkány József /1885–1972/. *StudCom.* 2. 341–344. 1.
- Zupkó Béla*: Bodgál Ferenc /1932–1972/. *Matyóföld.* 1973. 112–113. 1.
- b) Tervek, beszámolók*
- Arató E[ndre]*: L'activité des comités mixtes d'historiens travaillant sous la direction de l'Académie des Sciences de Hongrie. *AH.* 1973. 19. tom. 1–2. nr. 195–207. 1.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1971.* *AE.* 1972. 99. köt. 2. sz. 250–273. 1.
- Balázs Péter*: Az általános levéltárak 1970-ben. *LK.* 1971. 42. évf. 2. sz. 367–393. 1.
- Benda Kálmán*: A Magyar Országos Levéltár 1966–1975. évi kutatási tervének teljesítéséről. *LSz.* 1973. 3. sz. 156–157. 1.
- Benda Kálmán*: A Magyar Országos Levéltár 1971–1975. évi kutatási tervéről. *LSz.* 1973. 3. sz. 158–159. 1.
- Beszámoló a történeti muzeológusok 1972. évi országos konferenciájáról. Írta: *H. T., J. A.* *MMMKözl.* 1973. 1. sz. 4–19. 1.
- Beszámoló a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége tagegyesületeiben folyó tudomány- és technikatörténeti munkákról /elhangzottak az 1972. máj. 23–24-én tartott MTESZ konferencián/. [Írták:] *Mátrai László, Szénássy Barna, Lengyel Zoltán, Mátrai-né Zemplén Jolán, Bendefy László, Péntes István, Susánszky László, Petrik Ottó, Fűr Lajos, Király Árpád, Lászlóffy Woldemár, Csiky Gábor, Szőkefalvy-Nagy Zoltán, Csöre Pál, Kiszely Gyula, Székely Lajos, Endrei Walter.* *TtSz.* 1971–1972. 6. sz. 171–245. 1.
- Bezerédy Győző*: A községi krónikairás megszervezése Baranya megyében. *LSz.* 1973. 1. sz. 39–51. 1.
- Csorba Csaba*: A hazai régészeti topográfiai munka első eredményei. *MTAFT.* 1973. 22. évf. 1–2. sz. 123–129. 1.
- Darvas György*: Tudomány- és technikatörténeti konferencia. *MT.* 1973. 18. évf. 3. sz. 167–169. 1.
- Ember Győző*: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1970-ben végzett munkájáról. *LSz.* 1973. 1. sz. 103–140. 1.
- Erényi Tibor*: Történelem és tömegkommunikáció (Vándorgyűlés Egerben 1973. július 2–4.). *PtK.* 1973. 19. évf. 4. sz. 149–160. 1.
- É[rszegi] G[éza]*: A IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus Budapesten. 1973. okt. 1–okt. 6. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1089–1091. 1.
- Esze Judit*: Vita a Rákóczi-szabadságharc és emigráció kutatásáról. /1973. március 23./ *ITK.* 1973. 77. évf. 5. sz. 640–642. 1.
- Faragó Sándor*: A Rábaközi Múzeum alapítása és első tíz éve. *SSz.* 1973. 27. évf. 3. sz. 219–237. 1.
- Farkas Márton*: Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat egri tanácskozásáról. *HK.* 1973. 20. évf. 3. sz. 597–601. 1.
- Farkas Márton*: Magyarok a harcmezőkön. A háborúk monográfiái. [A Hadtört. Levéltár munkálatai.] *MH.* 1973. 6. évf. 67. sz. 6. 1.
- Fejes J[udit]*: Le patriotisme — les sciences historiques et leur enseignement [Conférence. Eger, 1971. octobre]. *AH.* 1973. 19. tom. 1–2. nr. 257–265. 1.
- Frank Tibor*: A X. Országos Tudományos Diákköri Konferencia történettudományi alszekciója. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1265–1270. 1.
- Gábor István*: A tömegkommunikáció és a történelem. Vándorgyűlés Egerben. *MN.* 1973. 29. évf. 158. sz. 12. 1.
- Gábor Sándorné*: Bolgár és magyar párt-történeszek tanácskozása a korai munkásmozgalom kérdéseiről. *PtK.* 1973. 19. évf. 2. sz. 191–193. 1.
- Gábor Sándorné*: Román és magyar történeszek tanácskozása a korai munkásmozgalomtörténet problémáiról. *PtK.* 1973. 19. évf. 1. sz. 168–173. 1.
- Gergely András-Tóth István*: Fialat régészek és történeszek munkakonferenciája Sopronban /1973. szept. 6–9./ *SSz.* 1973. 27. évf. 4. sz. 348–352. 1.
- Habuda Miklós*: Csehszlovák és magyar párt-történeszek tanácskozása. *PtK.* 1973. 19. évf. 4. sz. 172–178. 1.
- Harsányi Iván*: Ülészak a Párttörténeti Intézet működésének negyedszázados jubileumán. *MTAFT.* 1973. 22. köt. 3. sz. 209–224. 1.
- Horváth Zoltán*: A Győr-Sopron megyei 2. sz. Levéltár /Sopron/ 1972. évi munkájáról. *SSz.* 1973. 27. évf. 4. sz. 369–371. 1.
- Hönyi Ede, ifj.*: Nemzetközi történelmi-

- térkép-kiállítás és tanácskozás Buda-
pesten. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 1—3. l.
- Juhász Róbert*: A honismereti-helytörténeti
mozgalom és tanácsi vonatkozásai. *AI*.
1973. 23. évf. 2. sz. 166—173. l.
- Kádás Mihály—Murányi Lajos—Zimonyi
Zoltán*: Tízéves a Napjaink. *HOMK*. 10.
2—16. l.
- Kállay István*: Nemzetközi igazgatástörté-
neti konferencia Siklóson. *LSz*. 1973.
3. sz. 149—153. l.
- Karsai Elek*: Egy amerikai tanulmányút
tapasztalataiból. *LSz*. 1973. 3. sz. 131—
136. l.
- Komjáthy Miklós*: Várostörténeti konfe-
rencia Kaposvárott. *LSz*. 1973. 23. évf.
2. sz. 340—349. l.
- Kovács Máté*: A helytörténeti mozgalom
Budapesten. *BHK*. 1971. 11—26. l.
- Környei Elek*: Helytörténeti kutatások
Békés megyében. *MN*. 1973. 29. évf.
108. sz. 5. l.
- Lackó Miklós*: Tudomány, oktatás, nép-
szerűsítés. Egy történész anketé tapaszt-
alatai. *TSz*. 1972. 15. évf. 1—2. sz.
225—234. l.
- Láng István*: A kémiától a történettudo-
mányokig. Magyar—szovjet akadémiai
együttműködés. *MN*. 1973. 29. évf. 41.
sz. 8. l.
- Madaras Éva*: A magyar—német történész
vegyesbizottság budapesti üléséről. *Száz*.
1973. 107. évf. 1. sz. 217—222. l.
- Magyar Történelmi Társulat. Közgyűlés.
Budapest, 1972. ápr. 13. *Berend T. Iván*
főtáskái beszámolója. *Száz*. 1972.
106. évf. 4—5. sz. 1225—1248. l.
- Mann Miklós*: A Magyar Történelmi Tár-
sulat várostörténeti konferenciája. *Száz*.
1973. 107. évf. 5—6. sz. 1304—1309. l.
- Mátyás István*: A magyar sajtó története.
Beszélgetés Dersi Tamással. *Népszava*.
1973. 101. évf. 240. sz. 8. l.
- Nagy Emese*: Tudományos ülésszak és
kiállítás a magyar középkori régészet
huszonöt éves fejlődéséről. *AE*. 1972. 99.
köt. 1. sz. 117—119. l.
- Nagy Ferenc*: Tárgyalások az NSzEP KB
Marxizmus—Leninizmus Intézete és a
Párttörténeti Intézet együttműködésé-
nek továbbfejlesztéséről. *PtK*. 1973. 19.
évf. 2. sz. 197—198. l.
- Nemzetközi Igazgatástörténeti Konferen-
cia Siklóson. /1972. máj. 18—20./ Ismer-
teti: *K. I.* *Száz*. 1972. 106. évf. 4—5. sz.
1263—1265. l.
- Nemzetközi Történészszimpozion. *Köszeg*.
1972. júl. 3—8. *VSz*. 1973. 27. évf. 1. sz.
39—40. l.
- Niederhauser Emil*: Közös történelem-
életi alapok. [A Magyar—Csehszlovák Tör-
ténész Vegyesbizottság ülése.] *MH*. 1973.
6. évf. 40. sz. mell. 1. l.
- Niederhauser Emil*: A Magyar—Csehszlo-
vák Történész Vegyesbizottság 10. ülé-
szaka. *Száz*. 1973. 106. évf. 6. sz. 1469—
1473. l.
- Pálóczi-Horváth András*: A magyarországi
kunok régészeti kutatásának helyzete.
FoLA. 24. 241—250. l.
- Papp Tibor*: Nemzetközi levéltáros kon-
ferencia a Hadtörténelmi Intézet és
Múzeumban. *HK*. 1973. 20. évf. 4. sz.
780—782. l.
- Ránki György*: Konferencia Közép-Kelet
Európa gazdasági fejlődéséről a két
világháború között. *Száz*. 1973. 106. évf.
6. sz. 1473—1480. l.
- Ruffy Péter*: Több mint ötven év után
folytatják az Országgyűlési Emlékek
kiadását. *MN*. 1973. 29. évf. 223. sz. 12. l.
- Ságvári Ágnes*: A fővárostörténeti kutatás
eredményei és további feladatai. *BHK*.
1971. 27—52. l.
- Ságvári Ágnes*: Tájékoztató Budapest
Főváros Levéltára 1972. évi tevékeny-
ségéről. *LSz*. 1973. 23. évf. 2. sz. 302—
312. l.
- Sárközi Zoltán*: Nemzetközi üzemtörténeti
konferencia [Budapest és Mosonmagyar-
óvár. 1972. jún. 7—10.] *LSz*. 1972. 3. sz.
153—155. l.
- Sashegyi Oszkár*: Svédországi tapasztala-
tok. 1. rész. *LSz*. 1973. 1. sz. 69—76. l.
- Szabó Ágnes—Borsányi György*: Román
és magyar párttörténészek tanácskozása
Bukarestben. *PtK*. 1973. 19. évf. 4. sz.
183—187. l.
- Szabolcs Ottó*: Történelem és tömegkom-
munikáció. [Vándorgyűlés Egerben. 1973.
július 2—4.] *TÁSz*. 1973. 28. évf. 8—9.
sz. 112—114. l.
- Szathmári István*: Befejeződött Győr-Sop-
ron megye földrajzi neveinek összegyűj-
tése. *SSz*. 1973. 26. évf. 3. sz. 253—257. l.
- Szita János*: Közigazgatástörténeti Kon-
ferencia. *AI*. 1972. 22. évf. 9. sz. 855—
859. l.
- Szekeres József*: Nemzetközi Üzemtörténeti
Konferencia [Budapest és Mosonmagyar-
óvár. 1972. június 7—10.] *AH*. 1973.
19. tom. 1—2. nr. 265—269.; *Száz*. 1972.
106. évf. 4—5. sz. 1259—1263. l.
- Szita János*: A Magyar Állam- és Jogtör-
ténét c. egyetemi tankönyv vitája. *JK*.
1973. 28. évf. 5. sz. 289—291. l.
- Szűcs Ernő*: Siker-e a félsiker? /Helyzetkép
megyénk üzemtörténet-írásáról./ *Hajdú-
Biharm.MMT*. 3. 107—114. l.
- Tájékoztató a Magyar—Szovjet Történész
Vegyesbizottság tudományos szimpozium-
máról és együttes üléséről. *MTAFT*. 1973.
22. köt. 3. sz. 225—234. l.
- Tanácsi levéltáraink helyzetéről. *LSz*. 1973.
3. sz. 5—13. l.
- Tóth Elvira, H.*: Régészeti kutatások

- Bács-Kiskun megyében. 1960–1971. Cumania. 1. 233–261. 1.
- Tudományos eszmecsere szovjet és magyar kutatók között. [Írta:] S. E. PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 178–183. 1.
- Tudományos minősítések. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1276–1284. 1.
- Urbán Károly*: A munkásmozgalom-történetírás eredményei és időszerű feladatai /Tudományos ülészak a Párttörténeti Intézetben/. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1309–1327. 1.
- Vass Henrik*: A Duna menti országok a II. világháborúban. Történeszek a történelmi múlt valóságos feltárásáért. Népszava. 1973. 101. évf. 240. sz. 5. 1.
- Vita nemzeti történelmünk kezdeteiről. [Írta:] A. G. MN. 1974. 30. évf. 8. sz. 4. 1.
- Zsilák András*: A magyar munkásmozgalom történetének kutatása. Az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének munkájáról. Nsz. 1973. 31. évf. 54. sz. 4–5. 1.
- c) Történelemtanítás**
- Alkotó pedagógusok. Szeged 1973. [Tanulmányok. Kiad. a] Szeged, Városi Pedagógus Továbbképző Kabinet. (Szerk. Czúth Béláné.) (Szeged 1973. Soks. 265 lev.)
- A kötet tartalmából:
- Kovács Józsefné–Suki Béláné*: Szeged helytörténete az általános iskolai oktatásban. 6, [39] lev.
- Balla György*: Iskolai történelmi falitérképek Magyarországon. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 713–718. 1.
- Balogh Endre*: A gimnáziumi tantervmódosításról. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 28–31. 1.
- Bárdosi Mária*: A történelmi térkép szerepe a komplex módszerű történelemoktatásban. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 11–13. 1.
- Bedécs Gyula*: Az iskolatörténet fölhasználása a történelemtanításban. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 51–53. 1.
- Berend T. Iván–Szabolcs Ottó*: Történettudomány – népszerűsítés – történelemoktatás. Hevesi Szemle. 1973. 1. évf. 3. sz. 18–20. 1.
- Berend T. Iván–Szabolcs Ottó*: Történettudomány – népszerűsítés – történelemoktatás. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1169–1174. 1.
- Bernáth József*: Bátorabban, korszerűbben! Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 43–47. 1.
- Bodó György*: A fasiszta történelemszemlélet uralkodóvá válása a Horthy-rendszer történelemoktatásában. OPITBközl. 1972. 173–176. 1.
- Bodó György*: A világnézeti nevelés a történelemtanításban. Bp. 1973. Tankönyvkiadó. 101 1.
- /A történelemtanítás időszerű kérdései 5./
- Csatáry Mária*: Egy évforduló, amelyről a középiskolai történelemtanároknak nem szabad megfeledkezniük. /Janus Pannonius emlékezete./ Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 30–31. 1.
- Csulák Mihály*: Ifjúságunk történelmi tudata. Olvasó ifjúság. 146–154. 1.
- Dékán Károly*: A hajózás szerepéről. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 16–19. 1.
- Donáth Péter*: A társadalomtudományok történetisége az oktatásban. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 54–56. 1.
- Eperjessy Géza*: A „kiegészítő és tájékoztató” anyag fölhasználásának módjai a történelemórákon. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 32–35. 1.
- Erdődy János*: A történelmi regény és a történelmi folyamatosság érzése. Olvasó ifjúság. 113–120. 1.
- Fábián Pál–Porcsalmy János*: Történelmi életképek a középkor világából. [Oktatási segédesszék.] Ttan. 1973. 18. évf. 6. sz. 21–22. 1.
- Fabulya Lászlóné*: A történelem szaktanterem kialakításának és felhasználásának problémái. Nógrádi Művelődés. 1973. 2. sz. 51–68. 1.
- Faludi Szilárdné*: A történelemtanár képzés egyes tényezőinek kérdőíves vizsgálata. OPITBközl. 1972. 154–156. 1.
- Fekete Pál*: Adalékok az ismeretek tartós megőrzéséről. Ttan. 1973. 18. évf. 6. sz. 17–20. 1.
- Fellner László*: A dolgozók középiskolája I. és II. osztályos történelemtanórkönyveiről. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 21–24. 1.
- Fiala, Hans Joachim*: A történelmi falitérképek szerepe a tanulók történelmi gondolkodásra való nevelésében. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 19–22. 1.
- Filla István–Szabolcs Ottó*: Alternatívák a történelem tanításának továbbfejlesztéséhez. Budapesti Nevelő. 1973. 9. évf. 3. sz. 8–18. 1.
- Gyarmathy Zsigmond*: Történelemórák a könyvtárban, múzeumban. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 19–21. 1.
- Hönyi Ede, ifj.–Szeberényi Péter*: Tanári kézikönyv a Képes történelmi atlasz használatához. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 147 1.
- Kékesi Katalin*: Történelem és közönség. Nsz. 1973. 31. évf. 158. sz. mell. 8. 1.
- Kemsei István*: A történelmi regény és gyermekolvasói. Olvasó ifjúság. 155–161. 1.
- Kottay Ferenc*: A történelemtanítás néhány problémája a dolgozók gimnázium-

- mában. Budapesti Nevelő. 1972. 8. évf. 4. sz. 41–47. l.
- Lengyel Balázs*: Mi a történelmi igazság az Egri csillagokban. Olvasó ifjúság. 162–177. l.
- Merényi László*: Történelemtanítási problémák az esti tagozat IV. osztályában. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 10–13. l.
- Mikulási Béla*: A történelemtanítás és a világnézetünk alapjai új tantervének kapcsolatai. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 16–18. l.
- Módszertani útmutató az értékelés és az osztályozás korszerűsítéséhez a történelem tanításában. Ttan. 1973. 18. évf. 6. sz. 1–5. l.
- Nagy Róbertné*: Kísérleti történelemtanítás. Nógrádi Művelődés. 1971. 3. sz. 109–113. l.
- Paár Pál*: A szakközépiskolai történelemtanítás időszzerű kérdései. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 10–12. l.
- Paár Pál*: A tantervmódosítás tapasztalatai a szakközépiskolákban. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 36–37. l.
- Perjes Géza*: A történelmi regény lényege: a történetiség. Olvasó ifjúság. 121–135. l.
- Polányi Imre*: Nemzetiségpolitikai feladatok az általános iskolai történelem szakos tanárképzésben. BarMűv. 1973. 4. sz. 28–31. l.
- Porcsalmy János*: A térképek szerepe és az ifjúság történelmi műveltsége. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 7–10. l.
- Rézműves Lajos*: „Iskolamúzeumok” a történelemtanítás szolgálatában Borsod megyében. HOMK. 10. 132–137. l.
- Szabó Károly*: A világnézetű nevelés szemléleti kérdései a történelem tanításában. Nógrádi Művelődés. 1973. 1. sz. 89–105. l.
- Szabolcs Ottó*: A kiegészítő anyag funkciója a történelemtanításban. Ttan. 1973. 18. évf. 6. sz. 8–11. l.
- Szabolcs Ottó*: Korszerűség és konzervativizmus a történelemtanításban. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 1–4. l.
- Szabolcs Ottó*: Az oktatáspolitikai határozatok és a történelemtanítás. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 1–3. l.
- Szabolcs Ottó*: A tanulói túlterhelésről és a tananyagcsökkentésről. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 17. l.
- Szabolcs Ottó*: A térkép szerepe az ifjúság történelmi műveltségének formálásában. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 3–6. l.
- Szebenyi Péter*: Reprodukció—megértés—alkalmazás. /Eredmények és hiányosságok az általános iskolai történelemtanításban./ Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 5–9. l.
- Szebenyi Péter*: A 10–11 évesek történelmi gondolkodásának sajátosságai és a történelmi térképek. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 13–18. l.
- Tájékoztató az általános iskolai történelem tananyagának csökkentéséhez. Összeáll. Sári Gusztáv. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 8–27. l.
- Tölgyesi László*: Élményszerű tanórákat a múzeumokban! Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 14–16. l.
- Történelmi követelményrendszer-munkafüzet-feladatlap; kísérlet az általános iskola 5–6. osztályában. [Írta:] OPI Történelmi Tanszék. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 19–21. l.
- Varga Lajos*: Szemléltetési lehetőségek egy falusi gimnáziumban. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 23–28. l.
- Virág Lászlóné*: Aktivizálás a történelemórán. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 48–50. l.
- Waczulik Margit*: Néhány módszeres megjegyzés a szakközépiskolák I. osztálya tananyagának oktatásához. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 13–16. l.
- Závodszy Géza*: A Tankönyvkiadó új sorozatai a történelemtanítás szolgálatában. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 28–29. l.
- Závodszy Géza*: Tesztek a történelmi képzés szolgálatában. Ötletek és kérdőjelek. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 4–9. l.
- Zsigmond László*: Az egyetemi oktatás korszerűsítéséről. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1094–1102. l.

d) Ismertetések

- Balla Arpád*: Könyvek a történelemtanítás időszzerű kérdéseiről. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 57–61. l.
- Történelem és tömegkommunikáció. A Magyar Történelmi Társulat évi vándorgyűlésének anyaga. (Eger, 1973. júl. 2–4.) Ismerteti: *Mann Miklós*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1061–1089. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) Forrásközlések, feldolgozások

Berend T. Iván: Les caractéristiques du développement économique dans l'Europe de l'Est aux XIX. et XX. siècles. NÉhong. 7. 13–26. 1.

(*Bodó László*): A közlekedés és kereskedelem technikájának főbb fejlődési állomásai a XVIII–XX. században. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 113 l.

/Történelemszakköri füzetek 9./
Gleisberg, Hermann: Die Kasten- oder Gestellmühle. AtSz. 1972. 14. évf. suppl. 1–6. 1.

Kínai múlt és jelen. [Tanulmányok.] (Összeáll. Pálos Tamás, Polonyi Péter. Jegyz.: Polonyi Péter.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 552 l.

Kuzmiscsev, V[ladimir] A[lekszandrovics]: A maja papok titkai. (Tajna zsrcov majja.) (Ford. Auer Kálmán.) 2. kiad. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 338 l., 20 t.

Láng György: A cimbalom fejlődéstörténete. Muzsika. 1973. 16. évf. 11. sz. 37–41. 1.

Liebfeld, Alfred: Henry Ford, az „isten”. (Henry Ford — legenda i rzczywistość.) [Életrajz.] (Ford. Pfeifer Dániel.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 367 l., 4 t.

Mannix, Daniel P[ratt]: Fekete elefántcsont. Az atlanti rabszolgakereskedelem története. /1518–1865./ (Black cargoes: a history of the atlantic slave trade.) Közrem. Malcolm Cowley. (Ford. Váradi Szabolcs.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 356 l., 8 t.

Marjai Imre—Pataky Dénes: A hajó története. A vitorlás hajózás korszaka. Bp. 1973, Corvina. 370 l., 16 t.

Melichar, Erwin: Die Entwicklung der österreichischen Verwaltungsorganisation seit 1867. EVME. 189–202. 1.

Melichar, Erwin: Az osztrák közigazgatás fejlődése 1867 után. LK. 1971. 42. évf. 2. sz. 301–322. 1.

A mérnök. (The engineer.) [Írta] C. C. Furnas, Joe McCarty stb. (Ford. Lehoczky László.) Bp. [1973], Műszaki Kiadó. 211 l.

/A tudomány csodái./
[*Neumann, Albin*] *Allan—Schiff, (Herbert)—Kramer, Gert G[unther]*: Hamis szellemek, igazi családok. (Falsche Geister — echte Schwindler.) Három évszázad szellemvadászata. (Ford. Kiss Szilvia.) Bp. 1973, Gondolat. 277 l.

Ránki György: A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet- és Délkelet-Európa országaiban. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 95 l.

/Történelemtudomány — történelemtanítás 4./

Schneider, Wolf: Városok Urtól Utopiáig. (Überall ist Babilon. Die Stadt des Menschen von Ur bis Utopia.) (Ford. T. Tedeschi Mária.) Bp. 1973, Gondolat. 323 l., 44 t.

Service, E[Iman] [Rogers]—Sahlins, M[archall] [David]—Wolf, E[rich] [Robert]: Vadászok, törzsek, parasztok. (Ford. Sárkány Mihály, Nagy Géza, Takács Ferenc.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 462 l.

Stingl, Miloslav: Indiánok hadiösvényen. (Indiáni na válečné stezce.) (Harminc történet a leghíresebb indián harcosokról és a legjelentősebb indián háborúkról. Ford. Bárfai László.) Bratislava—Bp. 1973, Madách Kiadó — Móra Kiadó. 187 l., 1 t.

Tevan Andor: A könyv évezredes útja. [Bev.] (Keleti Arthur). 2. jav., röv. kiad. Bp. 1973, Gondolat. 295 l., 9 t.

Thorwald, Jürgen: A detektívek órája. (Die Stunde der Detektive.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1973, Minerva. 428 l.

Vekérdi László: Kémiatörténeti úr. Világosság. 1972. 13. évf. 10. sz. 621–629. 1.

b) Ismertetések

The agrarian history of England and Wales. London 1967. — Ismerteti: *Hans-Heinrich Müller*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 561–562. 1.

American Social Thought: Sources and Interpretations. Red. Mc. Giffert and R. A. Skotheim. Massachusetts, California, London, Ontario 1972. — Ismerteti: *Arvayné Rényi Zsuzsa*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1266–1270. 1.

Bairoch, P.: Diagnostic de l'évolution économique du tiers-monde 1900–1968. Paris 1970. — Ismerteti: *Benke József*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 562–564. 1.

Beiträge zur Geschichte des Buchwesens. I–II. Bd. Leipzig 1966. — Ismerteti: *Kratky Tamás*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1004–1005. 1.

Dimitrov, Strasimir: A balkáni népek története. Szófia 1971. — Ismerteti: *Bur Márta*. Vt. 1972. 22. sz. 105–112. 1.

Dimitrov, Strasimir—Mancsev, Krasztjo: Isztorija na balkanszките narodi. XV–XIX. vek. Szofija 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1973. 23. sz. 151–152 l.

Dolmányos István: Finnország története. Bp. 1972. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1001–1004. 1.

Histoire de Pologne. Szerk. Stefan Kienie-

- wicz. Warszawa 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 133—135. l.
- Iorga, Nicolae*: Válogatott írások. Bukarest 1971. — Ismerteti: *Gergely András*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 478—480. l.
- Itália új története. A Libri Novi 1972. júl. 11. sz.-ban levő magyar szövege. /A kiadó, Einaudi előzetes ismertetésben./ Vt. 1973. 23. sz. 127—142. l.
- Jemnitz János*: A nemzetközi munkásmozgalom háborúellenes hagyományai. /Moszkva 1972./ PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 189—192. l.
- Lindenberg, K.*: La función política de las fuerzas armadas en America Latina. Santiago de Chile 1971. — *Lindenberg, K.*: Fuerzas armadas y política en America Latina. Bibliografia selecta. Santiago de Chile 1972. — Ismerteti: *Anderle Ádám*. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 756—759. l.
- Momenti di storia dell'organizzazione sindacale in Italia. Bologna 1970. — Ismerteti: *Kálmán Lászlóné*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1170—1173. l.
- Niederhauser Emil*: Forrongó félsziget. Bp. 1972. — Ismerteti: *Sey István*. Száz. 1973. 107. évf. 5—6. sz. 1274—1276. l.
- Tokody Gyula*—*Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1973. — Ismertetik: *Gonda Imre*. MN. 1973. 29. évf. 17. sz. 13. l.; *Jemnitz János*. Nsz. 1973. 31. évf. 2. sz. 8. l.; *Ormos Mária*. MH. 1973. 6. évf. 75. sz. mell. 3. l.; *Tábor Ádám*. Élír. 1973. 17. évf. 4. sz. 10. l.
- Világtörténet képekben. Bp. 1972. — Ismerteti: *Engel Pál*. MH. 1973. 6. évf. 171. sz. mell. 1. l.
- Xenopol, A. D.* Studii privatoare la viata si opera sa. Bucuresti 1972. — Ismerteti: *Bogyirka Emil*. Száz. 1973. 107. évf. 5—6. sz. 1263—1266. l.
- Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*. Tom. II. Warszawa 1964. — Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 545—554. l.
- Zubov (Nikolaj Ivanovics)*: Félix Dzerzsin-szkij. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1973. 18. évf. 2. sz. 30. l.
- la culture à céramique rubanée en territoire roumain. AR. 12. 173—180. l.
- Hahn, I[stván]*: Appian und Hannibal. AA. 1972. 20. tom. 1—2. fasc. 97—121. l.
- Havas, László*: La monographie de Salluste sur Catilina et les événements qui suivirent la mort du César. 2. AClassD. 8. 63—73. l.
- Hegyi Dolores, [K.]*: A hérodotosi perzsa „logos”-ok forrásértéke. ÖTT. 5. 49—76. l.
- Höckmann, O.*: Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. AR. 12. 187—210. l.
- Kádár Zoltán*: Some Problems concerning the Scientific Authenticity of Classical Authors on Libyan Fauna. A Zoological Commentary on Description of Libyan by Herodotus. AClassD. 8. 11—16. l.
- Kákósy László*: Asztrológia és vallás az ókorban. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 507—514. l.
- Kákósy László*: I. Sétih apoteózisa. ÖTT. 5. 77—98. l.
- Keiser, Helen*: A nagy istennő városa. (Die Stadt der grossen Göttin.) Uruk négyezer éve. Régészekkel a Tigris és Euphratesz között. (Ford. Gergely Erzsébet.) Bp. 1973, Gondolat. 299 l., 16 t., 2 térk.
- Kertész István*: A cohors-taktika kialakulásának katonai előzményei. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 683—690. l.
- Kertész István*: A római cohors-taktika kialakulása és Polybios katonai terminus technikusai. ÖTT. 5. 99—118. l.
- Komoróczy Géza*: Egy asszír király az arab hagyományban. AT. 1973. 19. köt. 1. sz. 91—96. l.
- Komoróczy Géza*: Bérószos és a mezopotámiai irodalom. ÖTT. 5. 119—164. l.
- Komoróczy Géza*: A Biblia és az ókori Kelet. Világosság. 1973. 14. évf. 1. sz. 15—22. l.
- Liebmann István*: Tutanhamon kincsei. ÉIT. 1973. 28. évf. 5. sz. 212—219. l.
- Livius, Titus*: A római nép története a város alapításától. (Ab urbe condita.) 5. köt. (31—35. kv.) Ford. és jegyz.: Murakózy Gyula. Bp. 1973, Európa. 387 l.
- Lukács József*: Istenek útjai. A kereszténység előzményeinek tipológiájához. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 349 l.
- Maróti Egon*: Spinas runcare. /A horatiusi „spinas evellere” rokonságához./ AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 15—25. l.
- Meier-Arendt, W.*: Zur relativen Chronologie der Gruppen Hinkelstein und Grossartach sowie der Rössener Kultur. AR. 12. 149—161. l.
- Michałowski, Kazimierz*—*Dziewanowski, Andrzej*: Piramisok és masztabák. (Pira-

2. Ókor

a) Forrásközlések, feldolgozások

- A bagauda mozgalom történetének forrásai. Bev. és ford. Czuth Béla. AT. 1973. 20. köt. 1. sz. 90—109. l.
- Castiglione László*: Az ókor nagyjai. 2. kiad. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 441 l., 1 térk.
- Comsa, E.*: Quelques nouvelles données sur

- midy i mastaby.) [Fotoalbum. Szöveg]: *Kazimierz Michalowski*. (Ford. Pályi András.) [Fotó]: *Andrzej Dziewanowski*. Bp. 1973, Corvina. 29 l., 44 t.
- Michel, A.*: Cécéron et les problèmes de la culture. AA. 1972. 20. tom. 1–2. fasc. 67–76. 1.
- Ritók Zsigmond*: A görög énekmondók. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 163 l.
- /Apoló könyvtár 2./
- A római jog világa. [Szemelvények.] (Összeáll., bev., magyarázatok és jegyz. Diósi György.) Bp. 1973, Gondolat. 253 l., 4 t.
- /Európai antológia. Róma./
- Roy, J.*: Tribalism in southwestern Arcadia in the Classical period. AA. 1972. 20. tom. 1–2. fasc. 43–51. 1.
- Sarkady János*: Zur Entstehung des griechischen Kalenders. Festsetzung der Monatsnamen. AClassD. 8. 3 10. 1.
- Scher Tibor*: A Holt-tengeri tekercsek és az antik művelődéstörténet. ÖTT. 5. 165–180. 1.
- Szemjonov, Ju[rij] I[vanovics]*: Hogyan keletkezett az emberiség? (Kak vzniklo cselovecsesztvo?) Ford. Józsa Péter. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. 500 l.
- Sziklai László*: Az esztétikum őstörténetéhez. Barlangművészet és nemzeti társadalom. Világosság. 1973. 14. évf. 2. sz. 71–79. 1.
- Szilágyi Mária*: Római kettőstáborok a principátus első évszázadában. ÖTT. 5. 181–202. 1.
- Tímár László*: A könyv őstörténete. ÉIT. 1972. 27. évf. 38. sz. 1779–1784. 1.
- Tóth Lajos*: Bibliai és babiloniai történetírás. Tényközlés és céltudatos összegezés az ókori leírásokban. ThSz. 1973. 16. évf. 7–8. sz. 236–238. 1.
- Török László*: Az I–II. századi meroitikus tulajdonjелеk egy különös csoportjáról. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 84–91. 1.
- Vasziljev, L.*: Hiedelmek és kultuszok az ősi Kínában. Világosság. 1972. 13. évf. 10. sz. 616–620. 1.
- Visky, K.*: Bemerkungen zur Entwicklung des kontraktuellen Haftungssystems im antiken römischen Recht /Nachtrag zur Lehre des Prof. G. Marton/. AA. 1972. 20. tom. 3–4. fasc. 371–388. 1.
- White, Leslie A.*: A kultúra fejlődése. [The evolution of culture.] (Ford., bev., összekötő szöveg: Sárkány Mihály.) [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 237 l.
- /Szociológiai füzetek 5./
- Zinserling, Verena*: A nő a klasszikus ókorban. (Die Frau in Hellas und Rom. ([Ford.] Kecskeméti Márta.) Bp. - Lípese 1973, Corvina — Ed. Leipzig. 84 l., 56 t.
- b) *Ismertetések*
- Alföldy Géza*: Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Heidelberg 1969. — Ismerteti: *Balla Lajos*. AÉ. 1972. 99. köt. 2. sz. 280–281. 1.
- Fodor Sándor*: Arab legendák a piramisokról. Bp. 1971. — Ismerteti: *Wessetzky Vilmos*. AT. 1972. 19. évf. 1. sz. 129. 1.
- Gazdasági élet az ókori Görögországban. Összeáll. Sarkady János. Bp. 1970. — Ismerteti: *Hegyi Dolores*. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 130–131. 1.
- Hatt, J.-J.*: Les Celtes et les Gallo-Romains. Genova 1970. — Ismerteti: *Szabó M.* AAr. 1973. 5. tom. 1–2. fasc. 228–229. 1.
- Hoffmann, D.*: Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf 1969. — Ismerteti: *Soproni Sándor*. AÉ. 1972. 99. köt. 283. 1.
- Kákósy László*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969. — Ismerteti: *Fóti László*. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 125–127. 1.
- Kákósy László–Varga Edit*: Egy évezred a Nilus völgyében. Bp. 1970. — Ismerteti: *Nagy István*. AT. 1972. 19. évf. 1. sz. 127–129. 1.
- Mócsy A[ndrás]*: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. — Ismerteti: *Balla Lajos*. AT. 1972. 19. köt. 1. sz. 137–140. 1.
- Oliva, P.*: Sparta and her social problems. Praga 1971. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1973. 25. tom. 1–2. fasc. 230–232. 1.
- Rüger, Ch. B.*: Germania Inferior. Köln 1968. — Ismerteti: *Gabler Denis*. AÉ. 1972. 99. köt. 2. sz. 282–283. 1.
- Wells, C. M.*: The German policy of Augustus. Oxford 1972. — Ismerteti: *Gáspár D.* AAr. 1973. 25. tom. 3–4. fasc. 426–427. 1.
- Winkler, G. I.*: Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Wien 1969. — Ismerteti: *Füz Jenő*. AÉ. 1972. 99. köt. 2. sz. 281–282. 1.
- Závodszy Géza*: Őstörténet-kutatók. [Ju. I. Szemjonov: Hogyan keletkezett a világ és Ágh Attila: Az őstörténet aktualitása c. könyvéről. Bp. 1973.] Nsz. 1973. 31. évf. 208. sz. 7. 1.

3. Középkor

a) Forrásközlések, feldolgozások

Ágh Attila: Az óászi termelési mód Mezopotámiában. Világosság. 1973. 14. évf. 7. sz. mell. 3–36. 1.

- Barta György*: Kopernikusz /1473–1543/. ÉIT. 1973. 28. évf. 9. sz. 397–402. 1.
- Buza János–Gyimesi Sándor*: Nemzetközi tudományos ülészek a XVI–XVII. századi közép-kelet-európai parasztszervezetek történetéről. MTAFT. 1972. 2. köt. 3. sz. 217–230. 1.
- Czegledy K[ároly]*: Gardizi on the history of Central Asia /746–780 A.D./. AO. 1973. 27. tom. 3. fasc. 257–267. 1.
- Csóka J. Lajos*: Az ókori kultúra átszármaztatója a középkorba. Buda Venerabilis. /673–735./ Vigilia. 1973. 38. évf. 8. sz. 522–526. 1.
- Csomasz Tóth Kálmán*: Hesseni Móric és a református egyházi zene. ThSz. 1972. 15. évf. 11–12. sz. 356–359. 1.
- Duby, Georges*: A középkor társadalmi. Vt. 1972. 22. sz. 5–20. 1.
- Földes Éva*: Az eretnekségek és az anyanyelvi kultúra. Művelődés és közoktatás az antifeudális mozgalmakban. Világosság. 1973. 14. évf. 2. sz. 80–85. 1.
- Friedenthal, Richard*: Luther élete és kora. (Luther. Sein Leben und seine Zeit.) (Ford. Terényi István.) Bp. 1973. Gondolat. 658 l.
- Grickevičs, Anatolij*: A pravoszláv egyház helyzete a Litván Nagyfejedelemségben és a nemzeti-vallási harc a magánföldesúri városokban. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 942–966. 1.
- Hortobágyi Tibor–Jeanplong József*: Clusius a botanikus. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 415–419. 1.
- Horváth Ernő*: Clusius, a mikológia atyja. VSz. 1973. 27. évf. 4. sz. 578–582. 1.
- Janin, V. L.*: A régi orosz pénzrendszer kialakulása. NTÉvk. 1972. 151–172. 1.
- Kardos Tibor*: Történelmi arcképcsarnok: Ulrich von Hutten lovag. FK. 1973. 19. évf. 3. sz. 245–249. 1.
- Katona Imre*: Clusius és kora. VSz. 1973. 27. évf. 3. sz. 398–407. 1.
- Kopernikusz és kora. (Mikolaj Kopernik. W piecsetlecie urodzin /1473–1973./) [Tanulmányok.] Vál. és szerk. Barbara Bieńkowska. (Ford. Hársing Lászlóné.) Bp. 1973. Gondolat. 208 l., 9 t., 2 térk.
- Kula, Witold*: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Vt. 1973. 23. sz. 23–32. 1.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel*: Les paysans français au XVI. siècle. PFPH. 33–53. 1.
- Lesniok, Henryk*: Megemlékezés Kopernikusz születésének 500. évfordulójáról. Geodézia és Kartográfia. 1973. 25. évf. 2. sz. 81–86. 1.
- Mann Lajos*: Kopernikusz /1473–1543/. ÉIT. 1973. 28. évf. 7. sz. 291–296. 1.
- Matuz, Josef*: Zur Sprache der Urkunden Suleymans des Prächtigen. AO. 1972. 26. tom. 2–3. fasc. 285–297. 1.
- Meyer, Jean*: Le paysan français pendant les Guerres de la Ligue. PFPH. 55–75. 1.
- Mukhtar A. M.*: On the survival of the Byzantine administration in Egypt during the first century of the arab rule. AO. 1973. 27. tom. 3. fasc. 309–319. 1.
- Nemeskal, Lubomir*: A cseh pénzverés jelentősége a tallérverés kezdetekor. NTÉvk. 1972. 123–130. 1.
- Orosz Gábor*: A nemzetközi megértés gondolata Comenius műveiben. ANyír. 5/7. 37–44. 1.
- Piotrowski, S.*: Kopernikusz tanulmányai és a krakkói egyetem tudományos légköre a reneszánsz korában. MT. 1973. 18. köt. 7–8. sz. 484–489. 1.
- Rapcsák János*: Buda a tudós és a tanítói. ÉIT. 1973. 28. évf. 11. sz. 502–507. 1.
- Róna-Tas A(ndrás)–Fodor S(ándor)*: Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok. Szeged 1973. Šoksz. 189 l. /Studia Uralo-Altica 1./
- Russocki, Stanislaw*: Az európai „előparlamentek” tipológiája. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1390–1398. 1.
- Sachs, Hannelore*: A nő a reneszánszban. (Die Frau in der Renaissance.) (Ford. Katona Tamás.) Bp.–Lipce [1973], Corvina – Ed. Leipzig. 58 l., 56 t.
- Simon Gyula*: Comenius örökségéről. ANyír. 5/7. 7–20. 1.
- Székely Andorné Vanini*: Emlékezés a szabadgondolat egy vértanújára. Világosság. 1973. 14. évf. 7. sz. 400–406. 1.
- Székely György*: Bizánc és a Nyugat érintkezései. AT. 1973. 20. köt. 1. sz. 44–53. 1.
- Székely György*: Németország változásai Cranach életútján. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 303–328. 1.
- Tardy Lajos*: Francia követ a tatár kán udvarában. MN. 1973. 29. évf. 190. sz. 4. 1.
- Wittman Tibor*: A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései. /XVI–XVII. század./ Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1293–1332. 1.
- Wittman Tibor*: F. Vitoria y los derechos económicos de los españoles en las Indias. AUSzghist. 46. 3–10. 1.
- Wyczański, Andrzej*: A nemzeti jövedelem Lengyelországban a XVI. században. Vt. 1973. 23. sz. 33–44. 1.
- Zétényi Endre*: „A legfenségesebb felfedezés.” Ötszáz éve született Kopernikusz. MN. 1973. 29. évf. 41. sz. 8. 1.

b) Ismertetések

- Angelov, Dimitar*: Obrazuvane na balgarskata narodnoszt. Szofija 1971. — Ismereti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 771–773. 1.

- Bensing, Manfred—Hoyer, Siegfried*: Der deutsche Bauernkrieg 1524—1526. Leipzig 1965. — Ismerteti: *Székely György*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1141—1142. l.
- Deutsche Reichstagsakten. Unter Kaiser Karl V. Band VIII, 2 Halbbände. Bearb. W. Steglich. Göttingen 1970/71. — Ismerteti: *Sinkovics István*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 131—135. l.
- Fourquin, Guy*: Histoire économique de l'Occident médiéval. Paris 1969. — Ismerteti: *N. J. AtSz.* 1973. 15. évf. 3—4. sz. 608—611. l.
- Grigulevics, J. R.*: Isztorija inkvizicii. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1130—1132. l.
- Korszunskij, A. R.*: Gotszkaja Iszpanija. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Bartha Antal*. Száz. 1973. 107. évf. 142—144. l.
- Mályusz Elemér*: Repertorium fontium historiae medii aevi. MTAFT. 1973. 22. köt. 1—2. sz. 103—112. l.
- Wasowicz, Teresa*: Legenda slaska. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1967. — Ismerteti: *Petneki Aron*. Vt. 1973. 23. sz. 149—150. l.
- Westermann, Ekkehard*: Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt 1460—1560. Köln—Wien 1971. — Ismerteti: *Heckel-Gusztáv*. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 1161—1162. l.
- Zagorszkij, V. P.—Nyikityin, N. N.*: Szovjet történeti irodalom Oroszország történetéről a feudalizmus korszakában. Vt. 1972. 22. sz. 55—89. l.
- 4. Újkor**
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Andréev, M.*: La juridiction en matières administratives en Bulgarie. La loi de la juridiction administrative du 3 Avril 1912. EVME. 13—16. l.
- Antall József—Kapronczay Károly*: Samuel Hahnemann. OHI. 1973. 114. évf. 32. sz. 1945—1947. l.
- Baranyi Dóra, M.*: Franklin Benjamin élete. — The life of Benjamin Franklin. — *Zsizn' Bendszamená Franklina*. Bp. 1973. 139. l.
- Benedek István*: Párizsi szalonok. Julie de Lespinasse naplója. [Életrajzi regény.] (2. kiad.) Bp. 1973. Magvető. 722 l. /Benedek István munkái./
- Béranger, Jean*: Le paysan français et la crise du XVII. siècle. PFPH. 103—125. l.
- Bishop, Jim*: Lincoln utolsó napja. (The day Lincoln was shot.) (Ford. Medgyes Péter.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 343 l., 12 t.
- Borsi Emil*: A nemzetközi munkásmozgalom az imperializmus időszakában. /1900—1914./ NMMT. 65—121. l.
- Borsi Emil*: A nemzetközi munkásmozgalom az imperializmusba való átmenet időszakában. NMMT. 50—64. l.
- Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Beszámoló Arató Endre doktori disszertációjának vitájáról. [Irtta] (*Palotás Emil*). Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 970—982. l.
- Brown, Dee*: A Vadnyugat története indián szemmel. (Ford. Tandori Dezső.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 395 l., 16 t.
- Bugyi Balázs*: John Hopkins és egyeteme. OHI. 1973. 114. évf. 30. sz. 1820—1823. l.
- Csep Áttila*: Simón Bolívar. Bp. 1973, Gondolat. 205 l., 10 t.
- Csiszovonov, A. N.*: A kapitalizmus keletkezési folyamatának általános és sajátos vonásai Közép- és Kelet-Európában. Vt. 1972. 22. sz. 43—54. l.
- Erényi Tibor*: A Párizsi Kommun 100. évfordulójára. A párizsi kommun. 7—30. l.
- Falniowska-Gradowska, Alicja*: Falufelmérések és földmérők Lengyelországban a XVIII. század második felében. AtSz. 1973. 19. évf. 1—2. sz. 39—50. l.
- Gerhard, Lukás*: A testkulturális hagyományok ápolásáról, különös tekintettel a német tornamozgalom megalapításának három nagy alakjára /J. C. F. GutsMuths 1759—1839, G. U. A. Vieth 1736—1836, F. L. Jahn 1778—1852/. Tudományos Közlemények. 1971. 4. köt. 27—35. l.
- Greaves, Charles Desmond*: Az ír válság (The Irish crisis.) (Ford. és jegyz.: Szuhay-Havas Ervin. Bev. és kieg. Bebrits Anna.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 245 l.
- Guranowski, Jan*: A Rerum novarum enciklika nyolcvanadik évfordulóján. Világosság. 1973. 14. évf. 1. sz. 1—7. l.
- Haraszti Éva, H.—Jemnitz János*: Karcolatok Julian Harney portréjához levelezése alapján. TSz. 1972. 15. évf. 1—2. sz. 204—213. l.
- Horn Emil—Jemnitz János*: Az első világháború alatti nemzetközi munkásmozgalom ikonográfiája. MMMÉvk. 1971—1972. 97—166. l.
- Izsépy Edit*: Kościuszko. Bp. 1973, Gondolat. 231 l., 8 t.
- Jaurès, Jean*: Válogatott beszédek és írások. (Vál., bev., jegyz. *Jemnitz János*, Ford. *Székely Andorné*.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 468 l., 1 t.
- Jemnitz János*: Dokumentumok A. M. Kollontáj életéhez. Vt. 1973. 23. sz. 143—148. l.
- Jemnitz János*: A Párizsi Kommun és az

1. Internacionálé. A párizsi kommün. 31—50. l.
- Jotov, Jordan N.*: A bolgár marxisták nézetei a párt jellegéről és szerepéről az első világháború előtt. PtK. 1973. 19. évf. 2. sz. 159—180. l.
- Kempler Kurt*: Justus Liebig. OHI. 1973. 114. évf. 22. sz. 1312—1317. l.
- Kenéz János*: Friedrich Hoffmann. OHI. 1973. 114. évf. 12. sz. 695—697. l.
- Kiss Ákos*: Die Entwicklung der kunstgewerblichen Bewegungen und das Entstehen der Kunstgewerbemuseen. Ars dec. 1. 7—29. l.
- Lakatos Árpád*: A forradalmi munkásmozgalom és a tudományos szocializmus kialakulása. A Kommunista Párt kiáltványai. A Kommunista Szövetségének tevékenysége. Az 1848—49-es forradalmak és tapasztalataik. NMMT. 5—27. l.
- Lakatos Árpád*: A nemzetközi munkásmozgalom fejlődése 1852-től az 1870-es évek közepéig. Az I. Internacionálé megalakulása és tevékenysége. A párizsi kommün és történeti tapasztalatai. NMMT. 28—49. l.
- Lakatos Árpád*: A Párizsi Kommün szerepe az önálló munkáspártok kialakulásában. A párizsi kommün. 57—70. l.
- Lazurenko, V. D.*: Adminisztracija carszkoj Roszszii vtoroj polovinu XIX. v. i kritika ee revoljucionerami-demokratami. EVME. 103—115. l.
- Locke, John*: (Epistola de tolerantia ad clarissimum virum.) — Levél a vallási türelemről. Szövegkritika és előszó: *Raymond Klibansky*. (Ford. Halasy-Nagy József. Átd. Gecse Gusztáv.) Bev. Mátrai László. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 131 l., 1 t.
- /Filozófiai írók tára. U. F. 34./
- Ludassy Mária*: A filozófiától a forradalomig. Az ismeretlen Saint-Just. MFSz. 1972. 16. évf. 5—6. sz. 644—661. l.
- Maly, Karel*: Die Selbstverwaltung in der Politik des tschechischen Bürgertums in der zweiten Hälfte des XIX. Jhdts. EVME. 161—174. l.
- Mandrou, Robert*: Culture populaire et communauté paysannes d'Ancien Régime. PFPH. 211—223. l.
- Marx, Roland*: La paysannerie française au temps de la Révolution de 1789. PFPH. 165—177. l.
- Mickun, N. I.*: A merinó juhok transzhumálása a XVIII. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 279—291. l.
- Miskolczy Ambrus*: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 406—426. l.
- Montanelli, Indro—Nozza, Marco*: Garibaldi. (Ford. Lontay László. [Versford.]: Tótfalusi István.) Bp. 1973, Európa. 490 l.
- /Századok — emberek./
- Niederhauser Emil*: La question de l'indépendance nationale dans les mouvements de renaissance nationale chez les peuples slaves. Slavica. 12. 149—160. l.
- Niederhauser Emil*: La situation et les mouvements des paysans en Europe Orientale dans la première moitié du XIXe siècle. PFPH. 199—209. l.
- Niederhauser Emil*: „Teher és nyomorúság volt az életetek...” A Pugacsov-felkelés a dokumentumok világánál. MN. 1973. 29. évf. 227. sz. 7. l.
- Oldenbourg, Zoé*: Nagy Katalin. (Catherine de Russie.) (Ford. Gellért György.) Bp. 1973, Európa. 424 l.
- /Századok — emberek./
- A párizsi kommün napjai. (Dokumentumok és emlékiratok tükrében. Vál., szerk., ford. és írta *Domokos János*.) [Bp.] (1973), Európa. 317 l.
- Réti Endre*: Marat, az orvos-forradalmár. OHI. 1973. 114. évf. 22. sz. 1309—1312. l.
- Sellnow, Werner*: Hugo Preuss, ein Verwaltungsrechtler im Kampf mit dem preussischen Verwaltungsrecht. EVME. 229—252. l.
- Somogyi Éva*: Königrätz után. TSz. 1972. 15. évf. 1—2. sz. 111—137. l.
- Szabadváry Ferenc*: Antoine Laurent Lavoisier. Der Forscher und seine Zeit. 1743—1794. Bp.—Stuttgart 1973, Akad. Kiadó — Wiss. Verlagsges. 245 l.
- Szabó István*: Az észk színjátászás történetéből. Jászkunság. 1973. 19. évf. 2—3. sz. 135—140. l.
- Vadász Sándor*: Litvinov. ÉIT. 1973. 28. évf. 17. sz. 771—774. l.
- Váradi-Sternberg János*: Petőfi és a cári cenzúra. ITK. 1973. 77. évf. 1. sz. 93—99. l.
- Varga Lajos*: A bolsevik párt megalakulása és harca a hatalomért. PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 117—148. l.
- Vorosilov, Kliment (Jefremovics)*: A marsall ifjúsága. (Raszszkazi o zszini.) Kliment Jefremovics Vorosilov emlékiratai. (Ford. Gerő Ernő.) Bp.—Uzsgorod 1973, Kossuth Kiadó — Kárpáti Kiadó. 383 l., 8 t.

b) Ismertetések

- Arató Endre*: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Bp. 1971. — Ismerteti: *Sziklay László*. SSI. 1972. 18. tom. 3—4. fasc. 385—386. l.

- Castelot, A.*: Napoléon. Bp. 1972. — Ismerteti: *Závodszy Géza*. Ttan. 1973. 18. évf. 4–5. sz. 62. 1.
- Corfus, Ilie*: Agricultura țării Romanesti in prima jumătate a secolului al XIX-lea. București 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 556–559. 1.
- Czerska Danuta*: Sobornoje Uloženiye 1649 roku. Zagadnienia społecznoustrojowe. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. — Ismerteti: *Komoróczy György*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1259–1261. 1.
- Dimitrov, Strasilir*: Az 1850. évi felkelés Bulgáriában. Szófia 1972. — Ismerteti: *Bur Márta*. Vt. 1972. 22. sz. 114–118. 1.
- Eisfeld, Gerhard*: Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland 1858–1870. Studie zu den Organisationen und Programmen der Liberalen und Demokraten. Hannover 1969. — Ismerteti: *Zachar József*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1010–1013. 1.
- Ejdelman, N. Ja.*: Lunyin. Moszkva 1970. *Rudnyickaja, E. L.*: Ogarjov az orosz forradalmi mozgalomban. Moszkva. 1969. — Ismerteti: *Kun Miklós*, Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1421–1423. 1.
- Getzler, Israel*: Martov. A political biography of a Russian social democrat. Cambridge—Melbourne 1967. — Ismerteti: *Jennitz János*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 155–156. 1.
- Hardy Jr., James D.*: Judicial Politics in the Old Regime. The Parliament of Paris during the Regency. Louisiana State 1967. — Ismerteti: *Bónis György*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1022–1023. 1.
- Hough, Richard*: Felkelés a „Patyomkin” páncéloson. Bp. 1971. — Ismerteti: *Pók Attila*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1276–1277. 1.
- Johann, E.*: Geschichte der Waldnutzung im Kärnten unter dem Einfluss der Berg-, Hütten- und Hammerwerke. Klagenfurt 1968. — Ismerteti: *Kolossivry Szabolcsné*. AtSz. 1973. 15. évf. 3–4. sz. 610–615. 1.
- Kann, Robert A.*: Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges. Wien 1971. — Ismerteti: *Galántai József*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1018–1019. 1.
- Kasik, Vladimír*: M. A. Bakunin. Praha 1969. — *Pirumova, N. M.*: Bakunin. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Kun Miklós*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 476–478. 1.
- Kielmansegg, Peter*: Deutschland und der erste Weltkrieg. Frankfurt a/M 1968. — Ismerteti: *Gonda Imre*. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 212–218. 1.; Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1162–1166. 1.
- Lengyel Márta, S.*: Reformersors Metternich Ausztriájában. Bp. 1969. — Ismerteti: *Fenyő István*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 746–748. 1.
- Mihordea, V.*: Relatiile agrare din secolul al XVIII-lea in Moldova. București 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1972. 14. évf. 3–4. sz. 554–556. 1.
- Müller, Iuja*: Egy fontos könyv és magyar vonatkozásai /*Stefan Kieniewicz*: Powstanie styczniowe. Warszawa 1972./ Vt. 1973. 23. sz. 121–126. 1.
- Moritz, Erhard*: Preussen und der Kosciuszko-Aufstand 1794. Berlin 1968. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 768–771. 1.
- Novaja isztorija*. Pervüj period. Moszkva 1972. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 474–475. 1.
- Papacostea, Serban*: Oltenia sub stapinirea austriaca /1718–1739/. București 1971. — Ismerteti: *Miskolczy Ambrus*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1006–1007. 1.; *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 135–138. 1.
- Petrović, Nikola*: Svetozar Miletić i narodna straka. Karlovic 1969. — Ismerteti: *Arat Endre*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 146–153. 1.
- Rzadzowska, Helena*: Działalność centralizacji londyńskiej Towarzystwa Demokratycznego Polskiego 1850–1872. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1971. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1973. 107. évf. 5–6. sz. 1257–1258. 1.
- Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti, 1767–1774*. Wien—Köln—Graz 1970. — Ismerteti: *Mályusz Elemér*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1013–1017. 1.
- Śliwowska, W.*: W kręgu poprzedników Hercena. Warszawa 1971. — Ismerteti: *Kun Miklós*. Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 145–146. 1.
- Stan, Apostol*: Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie. București 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 139–141. 1.
- Tapie, Victor-L.*: L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux lumières. Paris 1973. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1973. 23. sz. 155–156. 1.
- Todorov, Nikolaj—Trajkov, Veszelin*: A Görögország szabadságáért folyó harcok bolgár résztvevői. 1821–1828. Szófia 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1972. 22. sz. 113–114. 1.
- Todorova*: Diplomaticeszka isztoria na vnsite zaemi na Balgaria 1888–1912. Szófia 1971. — Ismerteti: *Búr Márta*. Vt. 1972. 22. sz. 118–120. 1.

5. Legújabb kor

a) Forrásközlések, feldolgozások

- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 15. Egyetemes történeti tanulmányok. 6. *Tokody Gyula*: A német fasiszta mozgalom létrejöttének történelmi feltételeiről. Debrecen 1972. 89 l.
- Adalékok az európai ellenállási irodalom könyvszeretetéhez. [Ismerteti] *m. gy.* MK. 1972. 88. évf. 3–4. sz. 300–302. l.
- Ádám Magda*: A müncheni egyezmény. MN. 1973. 29. évf. 229. sz. 10. l.
- [*Adibekov*], *G. M.*: A Vörös Szakszervezeti Internacionálé. (Krasznúj Internacionál Profsojuzov.) /A Profintern vázlatos története./ [Írta] *G. M. Agyibekov*. (Ford. Kabos Ernő.) Bp. 1973, Táncsics Kiadó. 127 l.
- /Nemzetközi szakszervezeti mozgalom./
- Andrus, Burton C.*: A nürnbergi huszonkettő. (The infamous of Nuremberg.) (Ford. Tellér Gyula.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 209 l., 4 t.
- /Népszerű történelem./
- Babirák Ilona*: A gyarmati és függő országok felszabadító mozgalmai a két világháború között. A mongol és a kínai forradalom. Az indiai függetlenségi harc. NMMT. 273–306. l.
- Bagramjan, I[van] H[risztoforovics]*: Így kezdődött a háború. (Ford. Kádás Géza, Nándor Tibor.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó—Kossuth Kiadó. 540 l.
- Balogh Béla András*: Az ipar fejlődésének sajátos vonásai a Német Szövetségi Köztársaságban a második világháború után. Földrajztanítás. 1973. 16. évf. 1. sz. 18–26. l.
- Bandur Károly*: Harcok és győzelmek hét évtizede. Nógrádi Szemle. 1973. 4. évf. 4. sz. 78–90. l.
- Bannih, Sz[tepan] A[niszimovics]*: Egy élet a határon. [Visszaemlékezés.] (Ford. és átd. Káldor György.) Bp. [1973]. 175 l., 16 t.
- Barabás Miklós*: Az Egyesült Államok és a fegyverkezés korlátozásának kérdése a washingtoni konferencián /1921–1922/. AUDhist. 17. 45–69. l.
- Barral, Pierre*: Le monde agricole français vers 1950. PFPH. 247–264. l.
- Béki Ernő*: Centristák a Berni Nemzetközi Munkás- és Szocialista Konferencián. /1919. február 3–10./ PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 62–99. l.
- Bessenyei Andor*: Jegyzetek a Romániai Magyar Népi Szövetség tevékenységéről. /1944–1948/. TársstudKözl. 1972. 1. sz. 75–87. l.
- Bialoszewski, Miron*: Napraforgók ünnepe. Emlékezés a varsói felkelésről. (Pamiętnik z powstania warszawskiego.) (Ford. Kerényi Grácia.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 331 l.
- Bianchi, Leonard*: Untergeordnete Stellung der Selbstverwaltung zur Staatsverwaltung in der bürgerlichen Tschechoslowakei. EVME. 17–32. l.
- Bimbó József*: A légierő a háborúkban. Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 160 l., 36 t.
- Borsányi György*: A nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmus átmeneti stabilizációja és a világgazdasági válság éveiben. NMMT. 213–234. l.
- Borsi Emilné*: A jugoszláv néphatalom kialakulása. TársstudKözl. 1972. 1. sz. 88–103. l.
- Borza Dezsőné*: A szovjet vízgazdálkodás 50 éve. Hidrológiai Közlöny. 1973. 53. évf. 3. sz. 97–104. l.
- Chilanti, Felice*: Három zászlót Salvatore Giulianónak. Egy bűnügy hiteles elbeszélése. (Ford. Székely Fva.) Bp. 1973, Kosmosz. 213 l., 8 t.
- Colotka, Peter*: 1948 február. A csehszlovák nép történelmi válaszutja. Nsz. 1973. 31. évf. 47. sz. 3. l.
- Corvalán, Luis*: Négyszemközt a chilei forradalomról. (Corvalán 27 horas.) Interjú. [Készítette] Eduardo Labarca Goddard. (Ford. Szil Péter. Utószó: Vályi Zsuzsa.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 294 l.
- Csiffáry Nándor*: A békés egymás mellett élés politikájának érvényesülése a Szovjetunió külpolitikájában. KomáromEÜ. 101–122. l.
- Csonka Rózsa, [M.]*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme és jelentősége. NMMT. 122–149. l.
- Csonka Rózsa, [M.]*: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború utáni forradalmi fellendülés éveiben. A Kommunista Internacionálé megalakulása és fejlődése. /1918–1925/. NMMT. 176–212. l.
- Csonka Rózsa, [M.]*: A szocialista szovjet állam megszilárdulása és fejlődése 1917 és 1924 között. NMMT. 150–175. l.
- Csujanov, A[lekszej] Sz[emenovics]*: Sztálingrádi napló. (Sztalingradszkij dnevnik (1941. jún. 22.–1943. febr. 4.)) (Ford. Bánkuti Gábor.) Bp. 1973, Gondolat. 463 l.
- Davis, Benjamin J[efferson]*: Egy kommunista Harlemből. (Communist councilman from Harlem.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Medgyes Péter.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 225 l., 4 t.
- Deák József*: Az ötvenéves Szovjetunió történelmi útja. KomáromEÜ. 13–52. l.
- Debris, Jean-Pierre—Menras, André*: Mi,

- akik Saigon börtöneiből szabadultunk, vádolunk! (Rescapés des bagnes de Saigon, nous accusons!) (Ford. Gergely Pál.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 188 l., 2 t.
- Dernői Kocsis László*: Politikusok és kalandorok. [Riportok, karcolatok.] Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 291 l.
- Dezséry László*: Erőszak. Szociológiai dokumentum. [Bp.] 1973, Kozmosz. 336 l., 8 t.
- Dimitrova, Sztela*: A Munkapárt /1924./ — Az első kísérlet legális munkaspárt alakítására a fasiszta diktatúra létrejötte után Bulgáriában. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 100–120. l.
- Diószegi István*: A párizsi békekonferencia 1919-ben. Történelem. 1973. 12. sz. 50–86. l.
- Elekes Sándor*: A szocialista forradalom győzelme a balti államokban 1940 nyarán; EMK. 12. 59–69. l.
- Erdey-Grúz Tibor*: A Szovjetunió tudományos fejlődése. MT. 1973. 18. évf. 3. sz. 133–145. l.
1973. január 27-én Párizsban aláírt egyezmény és az ahhoz csatlakozó jegyzőkönyvek a háború befejezéséről és a béke helyreállításáról Vietnamban. [Kiad. a] Vietnami Demokratikus Köztársaság, Budapesti Nagykövetség. (Bp. 1973), Kossuth Kiadó. Soksz. 75 l.
Ua. angol és francia nyelven is.
- Fjodorov, V. I.*: A Szovjetunió megalakulása mérföldkő az emberiség társadalmi haladásában. KomáromEÜ. 53–62. l.
- Freyer, Paul Herbert*: Halál a tengereken. A fasiszta Németország tengeralattjáróflottája a második világháborúban. (Ford. Moller Pál.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó—Zrínyi Kiadó. 339 l.
- García, José*: Spanyolország a XX. században. (Izspanija XX veka.) (Ford. Berényi Pálné.) Bp. 1973, Kossuth. 430 l.
- Gaullé, Charles [André] de*: Háborús emlékiratok. (Mémoires de guerre.) 1. A riadó. (L'appel.) /1940–1942./ (Ford. Losonczy János.) + 2. Az egység. (L'unité.) /1942–1944./ (Ford. Dániel Anna.) + 3. A haza üdve. (Le salut.) /1944–1946./ (Ford. Terényi István.) [Bp.] 1973, Gondolat. 708 l.
- Gömöri Endre*: Makariosz. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 267 l.
- Görög Tibor*: A nemzetközi kommunista mozgalom jelenkori stratégiai irányvonalának néhány jellegzetessége. [Bp.] 1973, Művelődési Min. 95 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 21./
- Harsányi Iván*: A második világháború. A fasiszta agresszió. A Szovjetunió Nagy Honvédelő Háborúja. Az antifasiszta koalíció kialakulása. A kommunista pártok harca és az ellenállási mozgalom a háború éveiben. NMMT. 355–406. l.
- Honfi József*: A szocializmus felépítése a Szovjetunióban. NMMT. 235–272. l.
- Hubenák, Ladislav*: Verwaltungsmässige Methoden der Unterdrückung der Arbeiterbewegung in der bürgerlichen Tschechoslowakei. EVME. 59–74. l.
- Illés László*: A „proletár világirodalom” stratégiája. ITK. 1973. 77. évf. 2–3. sz. 316–325 l.
- Illés László*: A Proletkult-[Internacionálétól a harkovi konferenciáig, a Litintern tervéig. Új Írás. 1973. 13. évf. 3. sz. 98–109. l.
- Jemnyuz János*: Az első antifasiszta felkelés 50. évfordulója. Nsz. 1973. 31. évf. 223. sz. 6. l.
- (*Kamunin, Nikolaj Petrovics*): Repülők és űrhajósok. (Letcsiki i koszmonavtű.) [Visszaemlékezések.] (Ford. ZalaiEdvin.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó—Zrínyi Kiadó. 452 l., 8 t.
- Kanyó András*: Ernst Thälmann beszél. A Német Kommunista Párt vezetőségének utolsó ülése a fasiszta hatalommegragadás után. Nsz. 1973. 31. évf. 31. sz. 4–5. l.
- Kende István*: Guerres locales en Asie, en Afrique et en Amérique Latine. /1945–1969./ Bp. 1973. Soksz. 146 l.
/Études sur les pays en voie de développement 60./
- Kende István*: Local wars in Asia, Africa and Latin America. 1945–1969. Bp. 1972. Soksz. 86 l.
/Studies on developing countries 60./
- Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. 1933–1938. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 221 l., 4 t.
/Népszerű történelem./
- Kilbracken, [John Raymond Goldley], Lord*: A van Meegeren-dosszié. (Ford. Zentai Éva.) [Bp.] 1973, Gondolat. 215 l., 14 t.
- King, Martin Luther*: Nem hallgathattam. [Válogatott írások.] (Vál. és utószó: Szuhay-Havas Ervin. Ford. Forgács Marcell.) Bp. 1973, Gondolat. 333 l., 10 t.
- Kóródi József*: A békemozgalom 25 éve. Népszava. 1973. 101. évf. 211. sz. 7. l.
- Korunk ifjúsági mozgalmi. Cikkek, tanulmányok. (Bev. és vál. Gombár József.) [Bp.] 1973, Ifj. Lapkiadó. 232 l.
- Kovács György*: Nemzetközi gazdasági együttműködés a Szovjetunió és a szocialista országok között. KomáromEÜ. 83–100. l.
- (*Kőhalmi Sebestyén*): Egységűrekrvések az olasz szakszervezeti mozgalomban. [Kiad. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1973. Soksz. 127 l.
- Kövics Emma*: Coudenhove Kalergi Pán-

- európa-konceptiójának bírálatahoz. AUDhist. 17. 71–97. l.
- Krizsán László*: Les thèses de Lénin sur l'alliance et la constitution du Tiers Monde. Bp. 1973. Soks. 60 l. /Études sur les pays en voie de développement 53./
- Kun László–Takács Ferenc*: A Vörös Sport Internacionálé harca a nemzetközi sportmozgalom egységéért. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 121–138. l.
- Kühnrich, Heinz*: Partizánháború Európában. 1939–1945. (Der Partisanenkrieg in Europa.) (Ford. Porga Lajos.) Bp. 1973. Zrínyi Kiadó. 335 l., 20 t.
- Lysiak, Ludwik*: L'administration locale en Pologne au seuil de la II. République. EVME. 139–148. l.
- Majevszkij, Victor*: A sajtó kulisszái mögött. (Szrazsenija mirnüh dnej.) (Ford. Gallyas Ferenc.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 249 l.
- Makai György*: Izrael állam és a cionizmus. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 385 l.
- Mikojan, A(nasztasz) I(vanovics)*: A harc útján. 1. köt. [Visszaemlékezések.] (Ford. Hangay Sándor.) Bp.–Uzgorod 1973, Kossuth Kiadó–Kárpáti Kiadó. 575 l., 13 t.
- Mussolini végnapjai. /A L'Unità cikke alapján./ Nsz. 1973. 31. évf. 188. sz. mell. 2. l.
- Nagy Ferenc*: Az állam és a demokrácia fejlődése a szovjet szocialista forradalomban. AI. 1973. 23. évf. 1. sz. 34–44. l.
- Nagy László*: A Francia Kommunista Párt harca Algéria függetlenségéért. AUSzecsoc. 12. 3–40. l.
- Nagy László*: A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom küzdelme a fasizmus és a háborús veszély ellen, az antisziszta népfrontért. /1933–1939./ NMMT. 307–333. l.
- A nemzetközi kommunista mozgalom. [Mezsdunarodnoe kommuniszticeszkoe dvizsenie.] Stratégia és taktika. (Főszerk.: V. V. Zaglagyin. Ford. Szabó Tamás, Hollós Alfréd, Antal László.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 463 l.
- (Nikol'szkij, N[ikolaj] M[ihajlovics])*: A tudományos-technikai forradalom. Világgazdaság, nemzetközi politika, demográfia. (Naučno-tehnicseskaja revoljucija.) (Ford. Rupert Ferenc.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 349 l.
- Onyikov, L. A.*: A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége megalakulása és a Szovjetunió társadalmi struktúrájában végbemenő változások. AI. 1973. 23. évf. 1. sz. 16–23. l.
- Ormos Mária*: A Matteotti-ügy. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 188 l., 4 t. /Népszerű történelem./
- (Ovszjanüj, I(gor) D(mütrievics)*: A második világháború előkészítésének titkai. (Tajna, v kotoroj vojna rozsdalasz'.) (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 427 l.
- Pietrzak, Michal*: Les rapports juridiques entre l'Etat et les communautés religieuses en Pologne dans les années 1918–1939. EVME. 217–228. l.
- Pintér István*: A baloldal küzdelme a szocialista munkásegységért. /1933–1935./PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 74–116. l.
- Pirityi Sándor*: Óceánok, flották. Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 20 l.
- Pokriškin, A. I.*: Háborús égbolt. (Nebo vojnü.) [Visszaemlékezések.] (Ford. [S.] Nyíró József.) Bp. 1972, Zrínyi Kiadó. 365 l.
- Radev, Sztóján*: A bolgár népi felkelés 50. évfordulója. MN. 1973. 29. évf. 223. sz. 10. l.
- Ránki György*: A második világháború története. [Közrem.] (Boros Zsuzsa). Bp. 1973, Gondolat. 653 l.
- Riesman, David*: A magányos tömeg. (The lonely crowd.) (Közrem.) Nathan Glazer Reuel Denney. (Ford. Szelényi Iván.) 2. kiad. Bp. 1973, Közgazd. és Jogi Kiadó. 399 l.
- Rigó Pál*: A szovjet állam megteremtése elsősorban a Lenin vezette orosz munkásosztály érdeme. KomáromEÜ. 7–12. l.
- Ryszka, Franciszek*: Gondolatok a fasizmusról. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 138–153. l.
- Sallay Géza*: Emlékezés Togliattira. Nsz. 1973. 31. évf. 72. sz. 6. l.
- Schiffer Péter*: Az ifjúsági és diákmozgalmak problémái Nyugat-Berlinben és az NSZK-ban 1949–1968 között. [Bp.] 1973, Műv.Min.72 l.
- /Tudományos szocializmus füzetek 20./
- Seeber, Eva*: A háború végén kialakult új nemzetközi erőviszonyok hatása az európai népi demokratikus forradalmak győzelmére. AUDhist. 17. 3–19. l.
- Senkowski, Jerzy*: Die Organisation der wirtschaftlichen Selbstverwaltung in Polen 1918–1939. EVME. 253–264. l.
- Serény Péter*: 30 éve: sztálingrádi csata. Nsz. 1973. 31. évf. 23. sz. mell. 2. l.
- Sík Endre*: Fekete-Afrika története. 4. köt. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 437 l., 4 t.
- Šindelka, Ján*: A nemzetiségi kisebbségek problematikájának megoldása Csehszlovákiában 1945 és 1968 között. Társtud-Közl. 1972. 1. sz. 58–74. l.
- Szántó György*: A Párizsi Kommün és a francia kommunista mozgalom. A párizsi kommün. 71–87. l.
- Szász István*: A kurszki csata. MN. 1973. 29. évf. 155. sz. 5. l.

- Szekisztov, V. A.*: Háború és politika. (Vojna i politika.) A nyugat-európai és földközi-tengeri haditevékenység/1939–1945/ katonai-politikai vázlata. (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1973, Zrínyi Kiadó. 560 l.
- Szenyavszkij, Sz. L.*: A szovjet társadalom szociális struktúrájának változásairól /1938–1970/. Nemzetközi Szemle. 1973. 17. évf. 11. sz. 10–12. l.
- Szkrípüev, E. A.*: Goszudarsztvennünj apparat vremennogo pravitel'sztva i szlomego v hode Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revolucii. EVME. 265–276. l.
- Szokolay Katalin*: Krakkó, 1923 november. Emlékezés a lengyel forradalmi mozgalom nevezetes évfordulójára. Nsz. 1973. 31. évf. 260. sz. 6. l.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. (Isztorija Kommunisticeszkoj partii Szovetszko Szozjuza. [Szerk. biz.] vez.: B. N. Ponomarjov. Kieg. és szerk. Hangay Sándor.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 911 l.
- A Szovjetunió a kommunizmus építésének útján. 1959–1970. (SzSzSzR na puti sztroitel'sztva kommunizma.) (Főszerk.: M. P. Kim. Ford. Dani Tivadar, Ferenczy Róbert stb.) (Röv. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 227 l.
- Takács Tihamér*: A Szovjetunió államiségának fejlődése és a lenini normák érvényesülése az SzKP politikai gyakorlatában. KomáromEÜ. 63–82. l.
- Tatár Imre*: Európa tegnap és ma. MH. 1973. 6. évf. 103. sz. mell. 1. l.
- Tatár Imre*: A leszerelési folyamat tíz éve. TáSz. 1973. 28. évf. 3. sz. 74–80. l.
- Tito, Josip Broz*: Válogatott beszédek. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 376 l.
- Tokody Gyula*: A német konzervatív jobboldal és a polgári köztársaság kérdése 1918–19-ben. AUDhist. 17. 20–44. l.
- Tokody Gyula*: A porosz-német konzervativizmus politikai válsága és újjászervezésének kezdete 1918 novemberében. TSz. 1972. 15. évf. 1–2. sz. 48–78. l.
- Tóth László*: A nemzetközi politika fő irányzatai és az erőviszonyok alakulása a harmincas években. NMMT. 334–354. l.
- Várady György*: Hadsereg a béke védelmében. [Kiad. a] Magyar–Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1973. 109 l.
- Vásárhelyi Miklós*: A hatalom mestersége. Bp. 1973, Magvető. 303 l.
- A vietnami kérdés főbb dokumentumai. 1954–1973. [Kiad. az] MSzMP Politikai Főiskola, Nemzetközi Politikai Tan-szék. [Bp.] 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 251 l.
- Werth, Alexander*: Oroszország nagy hábo-rúja. (Russia at war.) 1941–1945. (Ford. Auer Kálmán.) 2. kiad. Bp. 1973, Kossuth Kiadó–Zrínyi Kiadó. 526 l.
- Wojtkiewicz, Stanislaw Strumph*: A tábor-nok halála. (Siła zlego.) [Wladislaw Sikorski.] [életrajza]. (Ford. Bárkányi Zoltánné.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 260 l., 8 t.
- Zsukov, G[eorgij] K[onsztantinovics]*: Em-lékek, gondolatok. (Voszpominanija, razmüslenija.) (Ford. Galsai Pongrácné, Kádás Géza stb.) 3. kiad. Bp. 1970 (1973), Kossuth Kiadó–Zrínyi Kiadó. 549 l., 16 t.

b) Ismertetések

- Az angol munkásmozgalom az első világ-háború éveiben. (R. Dowse: Left in the centre. The Independent Labour Party 1893–1940. London 1966. — S. Bünger: Die sozialistische Antikriegsbewegung in Grossbritannien 1914–1917. Berlin 1967. — Ismerteti: Jemnitz János. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1427–1431. l.)
- Calic, Edouard*: Ég a Reichstag! Bp. 1971. — Ismerteti: Ormos Mária. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 225–228 l.
- Europa-Föderationspläne der Widerstands-bewegungen 1940–1945. Gesamm. W. Lippens. München 1968. — Ismerteti: Ruff Mihály. Száz. 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1167–1170. l.
- Fätu, Mihai—Spälätelu, Ion*: A Vaszárda fasiszta típusú terrorszervezet. Bucuresti 1971. — Ismerteti: Szász Zoltán. Vt. 1972. 22. sz. 146–148. l.
- Fischer, W.*: Deutsche Wirtschaftspolitik 1918–1945. Opladen 1968. — Ismer-teti: Ránki György. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1437–1439. l.
- L'irrédentisme allemand en Europe Cen-trale et Sud-orientale avant la 2e guerre mondiale. Katowice—Krakow 1971. — Ismerteti: Kovács Endre. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 228–229. l.
- Jahn, E. K.*: Die Deutschen in der Slowa-kei in den Jahren 1918–1929. München—Wien 1971. — Ismerteti: Kovács Endre. AH. 1973. 19. tom. 1–2. nr. 222–225. l.
- Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. 1933–1938. Bp. 1973. — Ismerteti: Márkus László. MH. 1973. 6. évf. 122. sz. mell. 2. l.
- Kis Aladár*: Az olasz fasiszmus története. Bp. 1970. — Ismerteti: Sávoly Mária. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1433–1437. l.
- Könnemann, E.—Krusch, H. J.*: Aktio-nenseinheit contra Kapp-Putsch. Berlin. 1972. — Ismerteti: Farkas Márton. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 185–188. l.

- Mader, Julius*: Hitlers Spionage-Generale sagen aus. Berlin 1971. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 189—191. 1.
- Moneta, Jakob*: Die Kolonialpolitik der französischen KP. Hannover 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1019—1022. 1.
- Nemes János*: A forradalom enciklopédiája. Az SzKP története új magyar kiadásáról. Nsz. 1973. 31. évf. 79. sz. 15. 1.
- Óvári Miklós*: A kor követelményeinek színvonalán. Gondolatok az SzKP történetének olvasása közben. TáSz. 1973. 28. évf. 4. sz. 7—13. 1.
- Przygoński, Antoni*: Polska w walce z okupantem hitlerovskim /1939—1945/. Książka i Wiedza 1971. — Ismerteti: *Lagzi István*. Száz. 1973. 107. évf. 4. sz. 1008—1009. 1.
- Székelly Gábor*: Tanulmánykötet a kommunista Internacionálé II. kongresszusáról. (Vtoroj kongressz Komintyerna. Moszkva 1972). PtK. 1973. 19. évf. 4. sz. 192—195. 1.
- A Szlovák Tanácsköztársaság dokumentumai. Bratislava 1970. — Ismerteti: *Gyivicsán Anna*. Száz. 1973. 106. évf. 6. sz. 1431—1433. 1.
- Várkonyi Tibor*: A kizökönt idő krónikája. (*Charles de Gaulle*: Háborús emlékiratok. Bp. 1973.) MN. 1973. 30. évf. 28. sz. 13. 1.
- A Vietnami Dolgozók Pártjának rövid története. Moszkva 1971. — Ismerteti: *Iván Géza*. PtK. 1973. 19. évf. 1. sz. 211—214. 1.
- Vtorája mirovaja vojna i szovremennoszty. Moszkva 1972. — Ismerteti: *Ólvedi Ignác*. HK. 1973. 20. évf. 1. sz. 184—185. 1.
- Zsikova, L.*: Anglo—turszkite otnosenija 1933—1939. Szófia 1971. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1973. 20. évf. 4. sz. 759—761. 1.
- 6. Tudományos élet**
- Behrendt, Dieter*: A történelmi fogalmak az NDK történelemtanításában. Ttan. 1973. 18. évf. 1. sz. 27—28. 1.
- A Belga Agrártörténeti Központ tevékenysége. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 527—528. 1.
- Braudel, Fernand* hetven éves. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. sz. 986—987. 1.
- Diere, Horst*: A fasizmus és az ellene folyó küzdelem tanítása az NDK általános képző iskoláinak 9. osztályában. Ttan. 1972. 17. évf. 4. sz. 24—27. 1.
- Fábián Istvánné*: Az NDK levéltárügyi zsebkönyve. LSz. 1973. 3. sz. 115—119. 1.
- Giday Kálmán*: A történelemtanítás a Német Szövetségi Köztársaságban. Száz. 1972. 106. évf. 6. sz. 1403—1408. 1.
- Jemnitz János*: Nemzetközi konferencia a nemzetközi munkásmozgalom történetéről. /VIII. Linzi Konferencia 1972. szept. 12—16./ Száz. 1973. 107. évf. 1. sz. 222—227. 1.
- Jemnitz János—Spira György*: A munkásmozgalom története kutatóinak 7. linzi nemzetközi kongresszusa. Száz. 1972. 106. évf. 4—5. 1249—1259. 1.
- Kerekes Lajos*: Történész konferencia a bécsi Hofburgban. Vt. 1972. 22. sz. 91—93. 1.
- A második világháború történetének elemzése. /A Történelmi Tudományok Nemzetközi Bizottsága Budapesten tartott tanácskozása./ MH. 1973. 6. évf. 275. sz. mell. 1. 1.
- A II. Román Mezőgazdaságtörténelmi Szimpozion határozatai. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 524—527. 1.
- Munkásmozgalomtörténelmi kiállítás Novi-Sadon. [Írta:] *N. F. PtK*. 1973. 19. évf. 1. sz. 173—174. 1.
- Ruzsás Lajos*: Nemzetközi kultúrtörténelmi symposion Mariborban 1973. júl. 2—7. Száz. 1973. 107. évf. 2. sz. 551—554. 1.
- Selmecezi Kovács Attila*: Agrártörténelmi múzeumfalu az NDK-ban. AtSz. 1972. 14. évf. 3—4. sz. 521—524. 1.
- Szabolcs Ottó—Unger Máttyás*: Az V. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziumról. [1973. okt. 14—21. Moszkva és Leningrád.] Száz. 1973. 107. évf. 3. sz. 811—815. 1.
- Szász Zoltán*: A kölni 28. német történész-kongresszusról. Vt. 1972. 22. sz. 93—98. 1.
- Szedő Antal*: A Nemzetközi Levéltári Tanács működése. Nemzetközi kongresszusok. LSz. 1973. 1. sz. 5—9. 1.
- Tudományos elméleti tanácskozások Berlinben a Kommunista Kialtvány megjelenésének 125. évfordulója alkalmából. [Közli:] *E. T. PtK*. 1973. 19. évf. 2. sz. 193—196. 1.

Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke

- AClassD. 8. — Acta classica Universitatis ... Debreceniensis. 8. 1972.
 ÁéV. — Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről.
 Ahistlitt. 13.; 13/1. — Acta historiae litterarum Hungaricarum. 13. és 13. suppl.
 1. 1973.
 AMSz. 2–3. — A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve.
 2–3. 1971–1972. 1973.
 AngFT. 7. — Angol filológiai tanulmányok. 7. 1973.
 AnnAgr. 10. — Az egri múzeum évkönyve. 10. 1973.
 AnnBU. 6. — Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 6. 1972. 1973.
 ANYír. 5/5.; 5/7. — Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. 5/5.;
 5/7. 1973.
 AR. 12. — Alba Regia. 12. 1971. 1972.
 Arrabona. 15. — Arrabona. 15. 1973.
 Arsdec. 1. — Ars decorativa. 1. 1973.
 ASzeg. 1972. 1. r.; 1973.
 1. r.; 2. r. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.
 1972.; 1973.
 AUBpaed. 3. — Annales Universitatis ... Budapestiensis ... Sectio
 paedagogica et psychologica. 3. 1972.
 AUDgeogr. 18/11. — Acta Universitatis Debreceniensis ... Series geographica.
 ... 18/11. 1973.
 AUDhist. 17. — Acta Universitatis Debreceniensis ... Series historica.
 17. 1973.
 AUDmarx. 18/a.; 18/b.;
 18/c.; 19/b.; 19/c. — Acta marxistica-leninistica. 18/a., 18/b., 18/c. 1972.;
 19/b., 19/c. 1973.
 AUSlingu. 4. — Annales Universitatis ... Budapestiensis ... Sectio
 linguistica. 4. 1973.
 AUSzeghist. 40., 46. — Acta Universitatis Szegediensis ... Acta historica. 40.
 1972.; 46. 1973.
 AUSzogsoc. 11., 12. — Acta Universitatis Szegediensis ... Sectio scientiae
 socialismi. 11., 12. 1973.
 Bajomi krónika. — Bajomi krónika.
 BEACHévsz. — A Budapesti Egyetemi Atlétikai Club háromnegyed
 évszázada.
 BékésmAnt. 4–5. — Körösmenti helytörténeti honismereti közlemények. 4–5.
 1973.
 BHK. 1971. — Budapesti Helytörténeti Konferencia. 1971. 1972.
 BpFt. — Budapest. Fővárosunk története.
 Bptört. 2. — Budapest története. 2.
 BTÉ. 4. — Borsodi történeti évkönyv. 4. 1973.
 Cumania. 1. — Cumania. 1. Archeológia. 1972.
 CsongrádmSz. 11. — Csongrád megyei művelődésügyi szemle. 11. 1973.
 CsongrádMSZMP. — Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizott-
 sága Oktatási Igazgatóságának évkönyve. 1973.
 DAETK. 17. — A Debreceni Agrártudományi Egyetem tudományos
 közleményei. Series marxistica-leninistica. 17. 1973.
 DKté. 9. — Könyv és könyvtár. 9. 1973.
 DT. — A debreceni tipográfiai ...
 Edelény múltjából. — Edelény múltjából.
 EMK. 11., 12. — Elméleti és módszertani közlemények. 11., 12. 1973.
 ÉH. — Évezredek hétköznapjai.
 Eszt. 1000. — 1000 éves Esztergom.
 Évkönyv. 1973. — Évkönyv. 1973.
 EVME. — Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa.
 Fejérm. Évk. 6. — Fejér megyei történeti évkönyv. 6. 1972.
 Folia. 23., 24. — Folia archaeologica. 23. 1972.; 24. 1973.
 FolH. — Folia historica. 1. 1972.
 FUÓshaza. — A finnugor őshaza nyomában.
 Georgikon. 14. — Georgikon Napok Tanácskozásai, 14. 1972.

- Göcseji Hel. 5., 6. — Göcseji Helikon. 5., 6. 1973.
 GyöriT. 1. — Györi tanulmányok. 1. 1973.
 Hajdú-BiharmKözokt. — Tanulmányok és dokumentumok Hajdú és Bihar megye
 közoktatásügyének történetéből.
 Hajdú-Biharm.MMT. 2., 3. — Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkás-
 mozgalmának történetéhez. 2. 1972.; 3. 1973.
 Hajdúb.Tört. — Hajdúböszörmény története.
 Hajdún.Tört. — Hajdúnánás története.
 Hajdúsági MÉvk. 1. — A Hajdúsági Múzeum évkönyve. 1. 1973.
 HOMK. 10. — A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 10. 1972.
 KalocsaVN. — Kalocsa vidéke és népe.
 KMF. 1871—1971. — Száz éves a Képzőművészeti Főiskola.
 KMJásb.berény. 3. — Könyvtár és művelődés. 3. 1972. 1973.
 KomáromEU. — Az MSZMP Komárom megyei Bizottsága Oktatási
 Igazgatóságának... ünnepi emlékülése...
 KomárommHF. 1973. 1. — Komárom megyei honismereti füzet. 1973/1. 1973.
 KtTudÜsz. — Könyvtári Tudományos Ülésszak a Nemzetközi Könyv-
 alkalmából
 Magyar utazók. — Magyar utazók, földrajzi felfedezések.
 Matyóföld. 1973. — Matyóföld. 1973.
 MezőbTört. 1., 2. — Mezőberény története.
 MLlkérd. — A marxizmus—leninizmus néhány időszerű kérdése.
 MMÉvk. 1971—1972. — A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1971—
 1972. 1973.
 MtTt. — Művészettörténet, tudománytörténet.
 MZTan. 3. — Magyar zenetörténeti tanulmányok. 3. 1973.
 NÉhong. 7., 8. — Nouvelles études hongroises. 7. 1972.; 8. 1973.
 NMMT. — A nemzetközi munkásmozgalmak története. 1830—1945.
 NógrMúzK. 19. — Nógrád megyei múzeumi közlemények. 19. 1973.
 NrÉ. 54. — Néprajzi értesítő. 54. 1972.
 NrKCsÉvk. 7. — Népi kultúra — népi társadalom. 7. 1973.
 NTÉvk. 1972. — A Magyar Numizmatikai Társaság évkönyve. 1972. 1973.
 NyMT. — Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből.
 Olvasó ifjúság. — Olvasó ifjúság.
 OPITBkőzl. 1972. — A neveléstudományi kutatás módszertani kérdései.
 ÓTT. 5. — Ókori történeti tanulmányok. 5. 1973.
 A párizsi kommün. — A párizsi kommün.
 Petőfi emlékkönyv. — Itt születtem én ezen a tájon.
 PFPH. — Paysannerie française, paysannerie hongroise.
 PIMÉvk. 10. — A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 10.
 RMSZ. — Régi magyar századok.
 RNy. — Németh Péter—Mező András: A régi Nyíregyháza.
 Savaria. 4. — Savaria. 4. 1966—1970. 1973.
 Slavica. 12. — Slavica. 12. 1972.
 SomogyM. 4. — Somogy megye múltjából. 4. 1973.
 StudCart. 4. — Térképtudományi tanulmányok. 4. 1973.
 StudCom. 2. — Studia comitatensia. 2. 1973.
 StudLitt. 11. — Studia litteraria. 11. 1973.
 SzEE. 15. — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 15. 1970—
 1971. 1973.
 Szegedi TFDK. 1973. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek
 kiadványai. 1973.
 SzegNy. — 1473—1801—1973.
 TanAK. 1. — Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. 1. 1973.
 TanM. — Tanulmányok a munkásosztályról.
 TanSzJ.T. 3. — Meghallói a törvényeknek. Tanulmányok... 3. 1973.
 TDK. 10/1., 10/2a., 10/3. — Tudományos Diákkörök 10. Országos Konferenciája.
 Marxizmus—leninizmus és Közgazdaságtudományi Szek-
 ció. 10/1., 10/2a., 10/3. 1972.
 TervIK. — Tervgazdálkodásunk időszerű kérdései.
 TMG.Évk. — Acta gimnasii. A kaposvári Táncsics Mihály Gimnázium
 évkönyve.
 TszTörtTan. 1. — Termelőszövetkezetektörténeti tanulmányok. 1. 1972.

Vésztő Tört.
VMHT. 2.
VMMK. 11.

- Vésztő története.
- Veszprém megyei honismereti tanulmányok. 2. 1973.
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 11. 1972.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	— Archaeológiai Értesítő
AEt	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	— Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AI	— Állam és Igazgatás
ÁJ	— Állam és Jogtudomány
AL	— Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt	— Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AnthrKözl	— Anthropológiai Közlemények
AO	— Acta Orientalia
AT	— Antik Tanulmányok
AtSz	— Agrártörténeti Szemle
BarMűv	— Baranyai Művelődés
BékÉl	— Békési Élet
BSz	— Borsodi Szemle
ÉlIr	— Élet és Irodalom
ÉIT	— Élet és Tudomány
ET	— Ethnográfia
FK	— Filológiai Közlöny
FöK	— Földrajzi Közlemények
FSz	— Felsőoktatási Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
IT	— Irodalomtörténet
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közlöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
LSz	— Levéltári Szemle
MF'Sz	— Magyar Filozófiai Szemle
MH	— Magyar Hírlap
MK	— Magyar Könyvszemle
MMMKözl	— A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei
MNy	— Magyar Nyelv
MNyőr	— Magyar Nyelvőr
MP	— Magyar Pedagógia
MS	— Magyar Sajtó
MT	— Magyar Tudomány
MTAFT	— A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történet-tudományi Osztályának Közleményei
MűÉ	— Művészettörténeti Értesítő
MZ	— Magyar Zene
NépmÉ	— Népművelési Értesítő
NHQu	— The New Hungarian Quarterly
Nsz	— Népszabadság
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OHl	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle

Száz	— Századok
SzSzSz	— Szaboles-Szatmári Szemle
Tájékoztató	— Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus.
TárstudKözl	— Társadalomtudományi Közlemények
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TtSz	— Technikatörténeti Szemle
VSz	— Vasi Szemle
Vt	— Világtörténet

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Zala Tamás:** Az újvilág próbatétele. Társadalomrajz a századforduló Amerikájáról. Bp. Kossuth, 1975. 402 l.
- Sárközi Zoltán:** Az erdélyi szászok 1848—1849-ben. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 99 l. + 8 képm. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 74.)
- Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmizgalmának történetéből 1848—1918.** (Szerk.: Szabó Béla). Salgótarján, Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. 328 l.
- A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok.** (összeáll.: Müller Róbert) Veszprém, 1974. 102 l.
- Az 1973. december 14-én és 15-én Veszprémben megtartott II. Kézművesipar-történeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai.** (Összeáll. és bev.: Nagy-bákay Péter). Veszprém, 1974. 118 l.
- J. B. Csernyak: Szent Johannától Dreyfus kapitányig. Évszázadok politikai perei.** Bp. Kossuth — Uzsgorod, Kárpáti Kiadó, 1974. 400 l.
- A KMP első kongresszusa.** (Összeáll. és szerk.: Szabó Ágnes és Imre Magda) Bp. Kossuth, 1975. 271 l.
- Neveléstörténeti források és tanulmányok I.** (Szerk.: dr. Vág Ottó) Bp. Tankönyvkiadó, 1974. 217 l. (Pedagógiai források)
- Horánszky Nándor: Közoktatási tantervek 1868—1971. I.** Az általános képzés tantervei. Budapest, 1974. 173 l. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Neveléstörténeti bibliográfiák 3.)
- Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok.** Bp. Gondolat, 1974. 634 l.
- Kis Aladár: Olaszország története 1748—1968.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 322 l.
- Püspöki Nagy Péter: Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmány a történelmi címer felújításához.** Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1973. 110 l.
- László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig.** — Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig. Bp. Gondolat, 1974. 276 l.
- Kéki Béla: Az írás története.** Bp. Gondolat, 1975. 126 l. (Gondolat zsebkönyvek)
- Róma istenei.** (Összeáll. előszó, bev. és jegyz.: Hahn István) Bp. Gondolat, 1975. 250 l.
- A szocialista művészetért! A művészek és a művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez.** (Szerk.: dr. Geregyes Ede) Bp. Táncsics Könyvkiadó, 1974. 491 l.
- A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.** (Vál. és szerk.: Csonka Rózsa, Harsányi Iván, Székely Gábor) Bp. Kossuth, 1975. 524 l.
- Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947.** Bp. Kossuth, 1975. 631 l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből VI.** (Szerk.: K. Balog János) Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 1974. 421 l.
- Hüller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között (Fejezetek a soproni egyetem történetéből) 1819—1945.** Sopron, 1975. 218 l.
- Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX—XX. századi történetéről.** Bp. Magvető, 1974. 669 l. (Elvek és utak)
- The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus.** (Ed.: Gy. Káldy-Nagy) Bp. Loránd Eötvös University, 1974. 264 l.
- Vlastislav Lacina: Krize československého zemědělství 1928—1934. Praha, Ústav československých a světových dejín. ČSAV, 1974. 351 l.**
- Andrei Opetea: A reneszánsz és a reformáció.** Bp. Gondolat, 1974. 438 l. (Európa nagy korszakai)
- John H. Komlos: Louis Kossuth in America 1851—1852.** Buffalo, New York, East European Institute, 1973. 198 l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *П. Ж. Пах*: Путь левантийской торговли через Трансильванию при Лайоше I. и Жигмонде — *Й. Переньи*: Проблема венгров, оставшихся на Востоке — СООБЩЕНИЯ — *Г. Барта*: Как стал Георгий Секей Дьердем Дожа? — *Й. Тиханьи*: Историография группы сопротивления Шульце-Бойсен/Гарнак и заговора на жизнь Гитлера 20 июля 1944 г. — ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ — *М. Геллери-Лазар*: Календарная литература в Венгрии при капитализме. Часть II — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *Zs. P. Pach*: Le trajet transylvanien du commerce de Levant à l'époque des rois Louis I. et Sigismund. — *J. Perényi*: Le problème des hongrois restés en Orient. — COMMUNICATIONS — *G. Barta*: Georgius Zekel alias György Dózsa. — *J. Tihanyi*: Historiographie du groupe de résistants Schulze-Boysen/Harnack et du complot du 20 juillet de 1944. — QUESTIONS DE THÉORIE ET DE MÉTHODOLOGIE — *Mme M. Gelléri-Lázár*: La littérature d'almanach en Hongrie à l'époque du capitalisme. Partie II. — LITTÉRATURE D'HISTOIRE — CHRONIQUE. — BIBLIOGRAPHIE.

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *Zs. P. Pach*: The Transylvanian Route of the Levante Trade in the Age of Louis I. and Sigismund — *J. Perényi*: The Problem of the Hungarians Left behind in the East — REVIEW ARTICLES — *G. Barta*: From Georgius Zekel to György Dózsa — *J. Tihanyi*: The Historiography of the Schulze-Boysen/Harnack Resistance Group and the Conspiracy of 20 July 1944 — THEORETICAL AND METHODOLOGICAL QUESTIONS — *Mrs. Gelléri, M. Lázár*: The Hungarian Calendar-literature in the Age of Capitalism. Part II — HISTORICAL LITERATURE — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY.

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *P. Zs. Pach*: Die siebenbürgische Route des Levantehandels zur Zeit Ludwigs I. und Sigismunds — *J. Perényi*: Das Problem der im Osten gebliebenen Ungarn — BEITRÄGE — *G. Barta*: Von Georgius Zekel bis György Dózsa — *J. Tihanyi*: Historiographie der Widerstandsgruppe Schulze-Boysen/Harnack und der Verschwörung vom 20. Juli 1944 — THEORETISCHE UND METHODOLOGISCHE FRAGEN — *M. G. Lázár*: Die ungarländische Kalenderliteratur im Zeitalter des Kapitalismus. II. Teil. — GESCHICHTSLITERATUR — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

A

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL
tájékoztatnak az Akadémiai Kiadó folyóiratai

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE	Évi előfizetési ára
Főszerkesztő: HOFMANN TAMÁS Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: FÜLEP FERENC Megjelenik évente egy kötet 2 füzetben	50,— Ft
ETHNOGRAPHIA	
Szerkeszti: HOFER TAMÁS Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
MAGYAR PEDAGÓGIA	
Főszerkesztő: NAGY SÁNDOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	40,— Ft
MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: POPPER PÉTER Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben	80,— Ft
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI	
Szerkeszti: MÁTRAI LÁSZLÓ Megjelenik évente egy kötet 3 füzetben	40,— Ft
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: POGÁNY Ö. GÁBOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	100,— Ft
SZÁZADOK	
A szerkesztő bizottság elnöke: ZSIGMOND LÁSZLÓ Felelős szerkesztő: PÁMLÉNYI ERVIN Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben	
SZOCIOLÓGIA	
Főszerkesztő: MOLNÁR LÁSZLÓ Megjelenik egy kötet 4 füzetben	80,— Ft
TÖRTÉNELMI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: RÁNKI GYÖRGY Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	44,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1363 Budapest Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEKRŐL TÁJÉKOZTATNAK az Akadémiai Kiadónál megjelenő közgazdasági és jog- tudományi folyóiratok

---

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata
Főszerkesztő: SZABÓ IMRE

Kutatási eredmények és tájékoztatás az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog, az alkotmányjog és az igazgatási jog területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 80,— Ft

---

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei
Szerkeszti: EÖRSI GYULA

Áttekintés és tájékoztatás az Osztály munkájáról, előadásain, konferenciáin elhangzott kérdésekről, értekezések a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 40,— Ft

---

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata
Főszerkesztő: ZSARNÓCZAI SÁNDOR

Tanulmányok a közgazdaság, az ipar, a mezőgazdaság, a bel- és külkereskedelem, a tervgazdálkodás és a világgazdaság időszerű problémáiról. Tájékoztató a magyar és külföldi szakirodalomról.

Megjelenik havonta · Évi előfizetési díj: 132,— Ft

SZIGMA

Matematikai közgazdasági folyóirat
Szerkeszti: MARTOS BÉLA

Tájékoztató azokról a bel- és külföldi matematikai módszerekről, melyek a közgazdaság területén alkalmazhatók.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 40,— Ft

---

Előfizethetők: az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

Az

Akadémiai Kiadó új sorozata

HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

1. kötet

KULCSÁR PÉTER

Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése

252 oldal · Kötve 50,— Ft

2. kötet

DÁN RÓBERT

Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon

272 oldal · Kötve 58,— Ft

3. kötet

SZABÓ GYÖRGY

Abafáji Gyulai Pál

146 oldal · Kötve 36,— Ft

4. kötet

KATHONA GÉZA

Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből

Kb. 240 oldal · Kötve kb. 50,— Ft

Szakemberek számára nélkülözhetetlen

a KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

a Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdasági Bizottságának folyóirata

Főszerkesztő: ZSARNÓCZAI SÁNDOR

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE elméleti tanulmányokon kívül rendszeresen közöl cikkeket

az *ipar*

a *mezőgazdaság*

a *bel- és külkereskedelem*

a *tervgazdálkodás*

a *világgazdaság*

időszerű problémáiról.

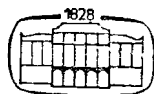
Tájékoztat a magyar és a külföldi szakirodalomról;
ismerteti a külföldi szaksajtó figyelemre méltó termékeit.

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE havonta jelenik meg magyar nyelven, angol és orosz nyelvű összefoglalókkal

Évi előfizetési díja 132,— Ft

Példányonkénti eladási ára 11,— Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban: 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 78,—Ft.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 10. — Terjedelem: 28,6 (A/5) ív

---

75.142) Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

A Politikai Főiskola
Közleményei

1975/1. sz.

Ünnepi ülés a Politikai Főiskola 25 éves jubileumán

Szabó József: Ünnepi visszaemlékezés

Kádár János: Politikánk vezérfonala a marxizmus—leninizmus

Vészi Béla: A két rendszer eszmei harcának időszerű kérdései

Wirth Ádám: Filozófia és világnézeti harc
Sipos Aladár: A politikai gazdaságtan szerepe az ideológiai harcban

Harsányi Iván: Munkásmozgalom-történet, nemzetközi politika, világnézeti harc

Lick József: A politikai tudat tartalma és formálása

Je. V. Majat: A politikai tudat formálása a Szovjetunióban

Ernst Wimmer: A „szociális partnerség” a tőkés stabilitás fenntartásának eszköze

I. M. Krivoguz: A mai szociálreformizmus kritikájáról

Wiesław Myslek: Az ideológiai harc feladatai a Lengyel Népköztársaságban

Szabó Gábor: A tudományos-technikai forradalom polgári értelmezéséről

Milan Hrbek: Az ideológiai konszolidáció előrehaladása Csehszlovákiában

Otto Raus: A munkásosztály és a szocialista gazdasági integráció

Horváth József: A természettudományok szerepe korunk ideológiai és világnézeti harcaiban

Ja. D. Szerkedzsiev: A burzsoá és a kispolgári ideológia elleni harc a Bolgár Népköztársaságban

Ionel Achim: A Román Kommunista Párt időszerű ideológiai feladatai

Szántó Györgyné: Az állammonopolista kapitalizmus apológiája Galbraith egyes nézeteiben

Dankó László: A Magyarországon jelentkező „neomarxista” közgazdasági felfogások kispolgári antimarxista jellegeről

Vigh Lajos: A pártszervezetek feladatai a tudatformálás irányításában

Peják Emil: A Budapesti Oktatási Igazgatóság és a Politikai Főiskola közös munkája

Ungor Tibor: A megyei Oktatási Igazgatóságok és a Politikai Főiskola együttműködése

Sándor Pál: Két hét pártiskola

Zsigmond László: Emlékezés — elmélkedés

1974/1—2. sz.

Bolla Ilona: A közsabadság lehangyatlása a XIII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban). II.

Bónis György: Decretalis Intellecto (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetőségéről)

Puskás Julia: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt

Sarlós Béla: Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények

Madaras Éva: Az osztrák keresztényszocialisták a proletariátus megnyeréséért

Janusz Żarnowski: A lengyel értelmiség a XX. században

Pásztor Imre: A Kossuth-emigráció Bulgáriában

PÁRT-
TÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

1975/1. sz.

Kárpáti Sándor: A népi Magyarország harminc éve — a tudományos szocializmus eszméinek megvalósulása

Kálmán Endre: Küzdelem a munkásosztály forradalmi stratégiájának kialakítására. A gothai program kritikájának előzményei és története

Kirschner Béla: A nemzetközi forradalom lehetőségének megítélése és a magyar forradalom kérdése a KMP-ben 1919 augusztusa és 1921 tavasza között

Pintér István: Adalékok az MSzDP politikai arculatához (1933—1934 július)

Blaskovits János: A párt és a munkásosztály (1956 november—1957 február)

51593

Sz - 1348

SZÁZADOK

1976 JAN 5

A tartalomból:

Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon

Pintér István: Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933—35-ös években

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

109. ÉVF.

1975. 2. SZÁM

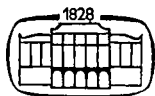
51593

51593 / 589

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

109. ÉVFOLYAM

1975. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1975

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Benczédi László</i> : Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere ..	509/III—IV
<i>Ember Győző</i> : Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában	796/V—VI
<i>Frank Tibor</i> : Magyarország az angol publicisztikában (1865—1870) ...	574/III—IV
<i>Hermann Zsuzsanna</i> : Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon	301/II
<i>Ormos Mária</i> : Francia—magyar tárgyalások 1920-ban	804/V—VI
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában	3/I
<i>Perényi József</i> : A Keleten maradt magyarok problémája	33/I
<i>Pintér István</i> : Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933—35-ös években	337/II
<i>Szabad György</i> : Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről	551/III—IV
<i>Székelly György</i> : Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon	765/V—VI
<i>Tokody Gyula</i> : A német munkásmozgalom belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében	622/III—IV

KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta Gábor</i> : Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig	63/I
<i>L. Benke Zsófia</i> : Az ellenforradalmi korszak munkásbiztosításának történetéből	1001/V—VI
<i>Csapodi Csaba</i> : Történeisz hagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában II.	669/III—IV
<i>Farkas Gábor</i> : A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében	1029/V—VI
<i>Irmscher, Johannes</i> : A hellén polisz-ideológia és a bizánciak	373/II
<i>Klingenstein, Grete</i> : Kaunitz államkancellár származása és neveltetése .	986/V—VI
<i>Kristó Gyula</i> : Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről	953/V—VI
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Kőrmöcbányától Telkibányáig	968/V—VI
<i>Réti György</i> : Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról ...	645/III—IV
<i>Soós Pál</i> : Szabó Ervin ifjúsága és felkészülése éveiről	386/II
<i>Tihanyi János</i> : A Schulze—Boysen/Harnack ellenállási csoport és az 1944. július 20-i összeesküvés historiográfiája	89/I

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

<i>Gellériné Lázár Márta</i> : A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850—1945 (II. rész)	112/I
--	-------

BESZÁMOLÓ

A szovjet és magyar történészek együttműködésének negyedszázada (<i>Stier Miklós</i>)	399/II
Jemnitz János doktori értekezésének vitája (<i>Pál Lajos</i>)	683/III—IV
Kerekes Lajos doktori értekezésének vitája (<i>Pál Lajos</i>)	1104/V—VI

Orbán Sándor doktori disszertációjának vitája (<i>Vida István</i>)	1094/V—VI
<i>Szász Zoltán</i> : A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről	1084/V—VI
Tudományos ülészak Magyarország felszabadulás utáni agrárpolitikájáról és agrárátalakulásáról (<i>Steinbach Antal</i>)	693/III—IV

TÖRTÉNETI IRODALOM

A boldogság felé (Ism. <i>Hársfalvi Péter</i>)	1125/V—VI
Acta Iuvenum (Ism. <i>Pajkossy Gábor</i>)	465/II
A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Bibliográfiája 1945—1971 (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	204/I
A Párizsi Kommün (Ism. <i>Kurunczi Jenő</i>)	1116/V—VI
<i>Aradi Péter dr.</i> : A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán (Ism. <i>Szócs Sebestyén</i>)	743/III—IV
A római jog világa (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	462/II
<i>Balassa Iván</i> : Az eke és a szántás története Magyarországon (Ism. <i>Bartha Anial</i>)	416/II
<i>Balogh István</i> : A parasztság művelődése a két világháború között (Ism. <i>Andrásfalvy Bertalan</i>)	710/III—IV
<i>Balogh Sándor</i> : Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947 (Ism. <i>Urbán Károly</i>)	708/III—IV
<i>Barton, Peter</i> : Ignatius Aurelius Fessler. Barockkatholizismus, Romantik, Erweckungsbewegung (Ism. <i>Árvayné Rényi Zsuzsa</i>)	443/II
Békés megye 1944—1945-ben. Tanulmányok a Viharsarok történetéből (Ism. <i>Fehér István</i>)	1148/V—VI
<i>Berend T. Iván—Ránki György</i> : Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX—XX. századi történetéről (Ism. <i>Varga László</i>)	1117/V—VI
<i>Bérenger, Jean</i> : Les „Gravamina”. Remonstrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681 (Recherches sur les fondements du droit d'État au XVII ^e siècle). (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	723/III—IV
<i>Bihari Mór</i> : A tanító. Czabán Samu élete (Ism. <i>Balázs Györgyné</i>)	747/III—IV
<i>Boda Ferenc</i> : lásd Varga Ádám	
<i>Bodó György</i> : Világnézeti nevelés a történelemtanításban (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	745/III—IV
<i>Boxer, C. R.</i> : The Portuguese Seaborne Empire 1415—1825 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	184/I
<i>Bromlej, N. J.—E. M. Zsukov—L. N. Liszicina</i> : Mirovaja szocialisztij-cseszkaja szisztyema (Ism. <i>Balogh Róza</i>)	713/III—IV
<i>Cantemir, Dimitrie</i> : Descriptio Moldaviae — Descrierea Moldavei (Ism. <i>Miskolczy Ambrus</i>)	436/II
<i>Cernovodeanu, Paul</i> : Societatea feudală românească văzută de calatori străini (Secolele XV—XVIII). (Ism. <i>Bogyirka Emil</i>)	173/I
<i>Csapodi Csaba</i> : The Corvinian Library. History and Stock (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	195/I
Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen (Ism. <i>Bónis György</i>) ..	757/III—IV
Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439—1440). (Ism. <i>Kulcsár Péter</i>)	179/I
Emlékezések Ady Endréről. 2. köt. (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	460/II
<i>Erényi Tibor</i> : lásd Köves Rózsa	
<i>Farkas Dezső</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között — <i>Kende János</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919 — <i>Varga Lajos</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911 (Ism. <i>Pritz Pál</i>)	427/II
<i>Fink, Kristina Maria</i> : Die Österreichisch-Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen (Ism. <i>Varga László</i>)	732/III—IV
<i>Folberth, Otto</i> : Gotik in Siebenbürgen (Ism. <i>Entz Géza</i>)	175/I
<i>Friedenthal, Richard</i> : Luther élete és kora (Ism. <i>Ladányi Sándor</i>)	181/I
<i>Fügedi Erik</i> : Uram, királyom (Ism. <i>Barta Gábor</i>)	1138/V—VI
<i>Galántai József</i> : Magyarország az első világháborúban. 1914—1918 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	414/II

<i>Garcia, José</i> : Spanyolország a XX. században (Ism. <i>Jemnitz János</i>) . . .	1134/V—VI
Hajdúböszörmény története (Ism. <i>Szabó Ferenc</i>)	186/I
<i>H. Haraszi Éva</i> : Szerződészek (Ism. <i>Arday Lajos</i>)	447/II
<i>Heller, Georg—Karl Nehring</i> : Comitatus Sirmiensis (<i>Karl Nehring</i> : Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis). (Ism. <i>Szakály Ferenc</i>)	1132/V—VI
Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből (Ism. <i>Sipos Péter</i>)	455/II
<i>Hobsbawm, Eric</i> : Primitív lázadók (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	730/III—IV
<i>Hobsbawm, E. J., G. Rudé</i> : Captain Swing (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	438/II
<i>Hollós Ervin</i> : Rendőrség, csendőrség, VKF 2 (Ism. <i>Szier Miklós</i>)	203/I
<i>Horváth Pál</i> : Egyetemtörténeti tanulmányok (Ism. <i>Kállay István</i>)	712/III—IV
<i>Howard, Michael</i> : The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy in the Era of Two World Wars (Ism. <i>Ránki György</i>)	437/II
<i>Imreh István</i> : A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából (Ism. <i>Nagy Imre</i>)	722/III—IV
Isztoriografija isztorii SzSzSzR sz drevnejsih vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii (Ism. <i>Kurunczi Jenő</i>)	434/II
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Szulejmán (Ism. <i>Mészáros László</i>)	197/I
<i>Kállai Gyula</i> : Szabadságunk születése (Ism. <i>Johancsik János</i>)	159/I
<i>Kende János</i> lásd <i>Farkas Dezső</i>	
<i>Komoróczy György</i> : A reformkori Debrecen (Ism. <i>Kállay István</i>)	201/I
Könyvek a kubai munkásmozgalom történetéből (Ism. <i>Anderle Ádám</i>)	720/III—IV
<i>Köves Rózsa—Erényi Tibor</i> : Kunfi Zsigmond életútja (Ism. <i>Kávássy Sándor</i>)	1140/V—VI
<i>Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegeő László</i> : Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I—II (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	420/II
<i>Kristó Gyula</i> : Csák Máté tartományúri hatalma (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	421/II
<i>Kristó Gyula</i> : A XI. századi hercegség története Magyarországon (Ism. <i>Bertényi Iván</i>)	1113/V—VI
<i>Krupa András</i> : Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	1154/V—VI
<i>Lehár, Anton</i> : Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918—1921 (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	1129/V—VI
<i>Liszicina, L. N.</i> lásd <i>N. J. Bromlej</i>	
<i>Locke, John</i> : Levél a vallási türelemről (Ism. <i>Ladányi Sándor</i>)	737/III—IV
<i>Makk Ferenc</i> lásd <i>Kristó Gyula</i>	
<i>Markovits Györgyi</i> : Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai. 1919—1945 (Ism. <i>Vigh Károly</i>)	1143/V—VI
<i>Molnárfi Tibor</i> : Aralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára (Ism. <i>Kápolnai Iván</i>)	450/II
<i>Nehring, Karl</i> lásd <i>Georg Heller</i>	
<i>Nemes Dezső</i> : A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. I. köt. (Ism. <i>Simon Péter</i>)	151/I
<i>Norman, Edward</i> : A History of Modern Ireland (Ism. <i>Pók Attila</i>)	725/III—IV
Orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért (Ism. <i>Szántó Zsuzsa</i>)	163/I
<i>Palotás Emil</i> : A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	425/II
<i>Parry, J. H.</i> : The Spanish Seaborne Empire (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	185/I
Problémü isztorii obcsesztyvnenno Dvicszenyija Isztoriografii (Ism. <i>Kurunczi Jenő</i>)	171/I
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmány a történeti címer felújításához (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	1153/V—VI
<i>Ránki György</i> : A második világháború története (Ism. <i>Ólvedi Ignác</i>)	156/I
<i>Ránki György</i> lásd <i>Berend T. Iván</i>	
<i>Reden, Armgard von</i> : Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg (1543—1689). (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	441/II
<i>Robertson, Archibald</i> : A kereszténység eredete (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	182/I
<i>Rot, A. M.</i> : Vengerszko-Vosztocsnoszlovjanszkie jazikovije kontakti (Ism. <i>Bodonyi Ilona</i>)	716/III—IV
<i>Rudé, G.</i> lásd <i>E. J. Hobsbawm</i>	
<i>Sári Gusztáv</i> : Szövegfeldolgozás az általános iskolai történelemórákon (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	461/II

<i>Sárközi Zoltán</i> : Az erdélyi századok 1848–1849-ben (Ism. <i>Miskolczy Ambrus</i>)	1115/V–VI
Somogy megye múltjából 1972, 1973 (Ism. <i>T. Mérey Klára</i>)	189/I
<i>Szegfü László</i> lásd <i>Kristó Gyula</i>	
Tanulmányok Tolna megye történetéből (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	457/II
Tanulmányok Tolna megye történetéből. V. köt. (Ism. <i>Degré Alajos</i>) ...	739/III–IV
Tanulmányok Tolna megye történetéből. VI. köt. (Ism. <i>Degré Alajos</i>) ...	1146/V–VI
<i>Taylor, A. J. P.</i> : The Second World War (Ism. <i>Ránki György</i>)	1130/V–VI
<i>Teleki Sándor</i> : Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezések (Ism. <i>Kovács József</i>)	1150/V–VI
<i>Tilkovszky Loránt</i> : SS-toborzás Magyarországon (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	453/II
<i>Tyutyikin, Sz. V.</i> : Vojna, mir, revolucija. Igyejnaja borba v rabocsom dvizsenyii Rosszii 1914–1917 gg. (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	717/III–IV
<i>Urbán Aladár</i> : A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán (Ism. <i>Unger Mátyás</i>)	160/I
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1127/V–VI
<i>Varga Adám</i> – <i>Boda Ferenc</i> : Műzs község története (Ism. <i>Komanovics József</i>)	193/I
<i>Varga Lajos</i> lásd <i>Farkas Dező</i>	
<i>Verosta, Stephan</i> : Theorie und Realität von Bündnissen (Ism. <i>Somogyi Éva</i>)	177/I
Vésztfő története (Ism. <i>Kanyar József</i>)	1122/V–VI
Világtörténelmi kisenciklopédia (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	454/II
<i>Vörös Károly</i> : Egy világváros születése (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	1142/V–VI
<i>Winstanley, Gérard</i> : The Law of Freedom and Other Writings (Ism. <i>Árvayné Rényi Zsuzsa</i>)	728/III–IV
<i>Zala Tamás</i> : Az Újvilág próbatétele (Ism. <i>Jeszzenszky Géza</i>)	1136/V–VI
<i>Zselicki, B. I.</i> : Szocializációs kísérlet a rabocsie dvizsenie v Vengrii 1873–1890 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1124/V–VI
<i>Zsukov, E. M.</i> lásd <i>N. J. Bromlej</i>	

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Anfimov, A. M.</i> – <i>I. F. Makarov</i> : Új adatok az európai Oroszország földbirtokviszonyairól	473/II
<i>Bokarjov, Ju. P.</i> : A parasztagazdaságok költségvetésének vizsgálata az 1920-as években	479/II
<i>Bourderon, Roger</i> : Fasiszta volt-e a Vichy-rendszer?	482/II
<i>Broué, Pierre</i> : Spartakizmus, bolsevizmus, baloldaliság és a német proletárforradalom problémái	1165/V–VI
<i>Bullough, Vera L.</i> – <i>Serge Lusignan</i> – <i>Ohlgren, Thomas H.</i> : Számítógépek és a középkorkutatás	467/II
<i>Cserepnyin, L. V.</i> : A rendi képviselői monarchia megalapozásának kérdéséhez Oroszországban (XVI. század)	1155/V–VI
<i>Goldenberg, S.</i> : Klíma és történelem. (A román országok XVI–XVII. századi klímátörténetéhez)	470/II
<i>Gordon, Michael R.</i> : A belpolitikai konfliktus és az első világháború eredete: A brit és a német eset	1163/V–VI
<i>Ionescu-Niskov, Tr.</i> : A Dunin-eset	1160/V–VI
<i>Kann, Robert A.</i> : A dinasztikus kapcsolatok és az európai hatalmi politika (1848–1918)	474/II
<i>Kuzmin, A. G.</i> : A varégek etnikai természetéről	1155/V–VI
<i>Kuznyecov, I. V.</i> : Az układokról és a kapitalista Oroszország többkuládóságáról	471/II
<i>Makarov, I. F.</i> lásd <i>A. M. Anfimov</i>	
<i>Manselli, Raoul</i> : A „népi vallásosság” a középkorban	468/II
<i>Ostenc, Michael</i> : Az olasz ifjúság és a fasiszmus a második világháború előestéjén	1166/V–VI
<i>Papacostea-Danielopolu, Cornelia</i> : A brassói „görög” kompánia	470/II
<i>Pospelov, P. N.</i> – <i>V. A. Kumanyev</i> – <i>Sz. Sz. Hromov</i> : A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 250 éves jubileuma és a történettudomány fejlődésének jelenlegi szakasza	483/II

<i>Rozaliev, Ju. N.</i> : Az államkapitalizmus a fejlődő országokban	480/II
<i>Skop, Arthur Lloyd</i> : A belpolitika primátusa: Eckart Kehr és Charles A. Beard szellemi fejlődése	485/II
<i>Soboul, Albert</i> : Új megközelítések, új problémák a francia forradalom historiográfiájában	1559/V—VI
<i>Szmirnov, V. P.</i> : A legújabb kor történetének tanulmányozásáról Franciaországban	1167/V—VI
<i>White, Stephen</i> : A munkástanácsok Nagy-Britanniában: az 1917. évi leedsi konferencia	477/II
<i>Williamson, Samuel R. jr.</i> : Befolyás, hatalom és a politikai folyamat: Ferenc Ferdinánd esete 1906—1914	471/II

KRÓNIKA

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1971—1974-ben történelemből megvédett doktori disszertációk (<i>Menyhárt Lajos</i>)	757/III—IV
A Magyar Történelmi Társulat hírei	206/I, 487/II, 1169/V—VI
Az ellenállási mozgalom történetének kutatására kiírt pályázat eredményei	749/III—IV
Beszámoló a Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésről (<i>Pók Attila</i>)	493/II
Bizánc társadalmi-gazdasági fejlődésének tipológiai sajátosságai. Nemzetközi bizantinológiai szimpózium. Moszkva, 1974. szeptember 24—25. (<i>Bartha Antal</i>)	489/II
Településtörténeti konferencia Székesfehérvárott 1975. május 26—27. (<i>F. G.</i>)	1170/V—VI

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1973. január 1.—december 31.). Összeállították <i>V. Windisch Éva, Szelistei N. László</i>	207/I
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) jegyzéke (1974. január 1.—december 31.). Összeállították <i>V. Windisch Éva, Szelistei N. László</i>	1179/V—VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

109. ÉVFOLYAM 1975. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon 301
Pintér István: Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933—35-ös években 337

KÖZLEMÉNYEK

- Johannes Irmscher*: A hellén polisz-ideológia és a bizánciak 373
Soós Pál: Szabó Ervin ifjúsága és felkészülése éveiről 386

BESZÁMOLÓ

- A szovjet és magyar történészek együttműködésének negyedszázada (*Stier Miklós*) 399

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. 1914—1918 (Ism. *Gonda Imre*) 414
Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon (Ism. *Bartha Antal*) 416
Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I—II. (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 420
Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma (Ism. *Fügedi Erik*) 421
Palotás Emil: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén (Ism. *Szász Zoltán*) 425
Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között — *Kende János*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919 — *Varga Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911 (Ism. *Pritz Pál*) 427
Isztoriografija Isztorii SzSzSzR sz drevnejsih vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii (Ism. *Kurunczi Jenő*) 434
Dimítrie Cantemir: Descriptio Moldaviae—Descrierea Moldavei (Ism. *Miskolczy Ambrus*) 436

<i>Michael Howard</i> : The Continental Commitment. The Dilemma of British Defence Policy in the Era of Two World Wars (Ism. <i>Ránki György</i>)	437
<i>E. J. Hobsbawm, G. Rudé</i> : Captain Swing (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	438
<i>Armgarð von Reden</i> : Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen-Lauenburg (1543–1689) (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	441
<i>Peter Barton</i> : Ignatius Aurelius Fessler. Barockkatholizismus, Romantika, Erweckungsbewegung (Ism. <i>Árvayné Rényi Zsuzsa</i>)	443
<i>H. Haraszi Éva</i> : Szerződésszegők (Ism. <i>Arday Lajos</i>)	447
<i>Molnárfi Tibor</i> : Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára (Ism. <i>Kápolnai Iván</i>)	450
<i>Tilkovszky Loránt</i> : SS-toborzás Magyarországon (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	453
Világtörténelmi kisenciklopédia (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	454
Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből (Ism. <i>Sípos Péter</i>)	455
Tanulmányok Tolna megye történetéből (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	457
Emlékezések Ady Endréről. 2. köt. (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	460
<i>Sári Gusztáv</i> : Szövegfeldolgozás az általános iskolai történelemórákon (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	461
A római jog világa (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	462
Acta Iuvenum (Ism. <i>Pajkossy Gábor</i>)	465

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

<i>Vera L. Bullough</i> — <i>Serge Lusignan</i> — <i>Thomas H. Ohlgren</i> : Számítógépek és a középkorkutatás 467 — <i>Raoul Manselli</i> : A „népi vallásosság” a középkorban 468 — <i>S. Goldenberg</i> : Klima és történelem. (A román országok XVI—XVII. századi klimatörténetéhez) 470 — <i>Cornelia Papacostea-Danielopolu</i> : A brassói „görög” kompánia 470 — <i>I. V. Kuznyecov</i> : Az ukládokról és a kapitalista Oroszország többbuklódosságáról 471 — <i>A. M. Anfimov</i> — <i>I. F. Makarov</i> : Új adatok az európai Oroszország földbirtokviszonyairól 473 — <i>Robert A. Kann</i> : A dinasztikus kapcsolatok és az európai hatalmi politika (1848—1918) 474 — <i>Samuel R. Williamson jr.</i> : Befolyás, hatalom és a politikai folyamat: Ferenc Ferdinánd esete, 1906—1914 471 — <i>Stephen White</i> : A munkástanácsok Nagy-Britanniában: az 1917. évi leedszi konferencia 477 — <i>Ju. P. Bokarjov</i> : A parasztgazdaságok költségvetésének vizsgálata az 1920-as években 479 — <i>Ju. N. Rozaliev</i> : Az államkapitalizmus a fejlődő országokban 480 — <i>Roger Bourderon</i> : Fasiszta volt-e a Vichy-rendszer? 482 — <i>P. N. Poszpelov, V. A. Kumanyev, Sz. Sz. Hromov</i> : A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 250 éves jubileuma és a történettudomány fejlődésének jelenlegi szakasza 483 — <i>Arthur Lloyd Skop</i> : A belpolitika primátusa: Eckart Kehr és Charles A. Beard szellemi fejlődése 485.
--

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	487
Bizánc társadalmi-gazdasági fejlődésének tipológiai sajátosságai. Nemzetközi bizantinológiai szimpózium. Moszkva, 1974. szeptember 24—25. (<i>Bartha Antal</i>)	489
Beszámoló a Károlyi Mihály születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakról (<i>Pók Attila</i>)	493

Hermann Zsuzsanna:

Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon

(Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához)

I. Az okmány

A történelmi irodalomban nem ismeretlen az a dokumentum, amelynek eredeti kéziratát a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, jelenleg a *Litterae et epistolae originales* 254. jelzeten. A négyleveles, keltezetlen okmány a magyar uralkodónak az év folyamán várható bevételeit és kiadásait sorolja fel, modern kifejezéssel *elvára*, állami költségvetési előirányzat tehát, amelyet — ezt még feltehetőbb tanulmányozása is elárulja — II. Lajosnak Habsburg Máriával kötött házassága után, vagyis az 1522-vel kezdődő és 1526-tal záruló öt esztendő valamelyikében vetettek papírra. A magyar történelem egyik sorsdöntő korszakának központi problémájáról, a Mohácsot közvetlenül megelőző időszak államháztartásáról vall a dokumentum, méghozzá olyan formában, amely rendkívül ritka a középkori forrásanyagban: mindez elég ok arra, hogy az érdeklődést magára vonja. A történészek mégsem szenteltek neki annyi figyelmet, amennyit, véleményem szerint, megérdemel, jöllehet szövegét már kerek százhetven éve kinyomtatták.

A XVIII. század végén a kézirat leveleit egymástól szétválasztva egy „*Analecta saeculi XVI Hungarica*” címmel ellátott gyűjteménybe kötötték bele, s nyilván ez vezette félre Kovachich Márton Györgyöt, aki 1800-ban elsőként, de töredékesen adta közre a dokumentumot. Kovachich csupán az első, a többitől különválasztott levélről vett tudomást, és a csonka szöveget az 1519. évi bácsi országgyűlés dekrétumaihoz csatolva, tévesen határozta meg keletkezésének idejét.¹ Mindkét tévedését már három esztendővel később helyreigazították.

Schedius Lajos, a „*Zeitschrift von und für Ungern*” szerkesztője, 1803-ban, folyóiratának 3. kötetében közreadta a kézirat teljes szövegét, csaknem hibátlanul és rövid, de lényegében helytálló kommentárral. Néhány cáfolhatatlan érveléssel bizonyította, hogy a költségvetési előirányzatot csak 1523-ban vagy 1524-ben készíthették, s ezzel megnyitotta az utat az adatok megfelelő értékelése előtt. Ezt a munkát, a dokumentum elemzését, a következtetések levonását, Schedius „hazánk pragmatikus történetíróinak éleselméjűségére és megjelentető képességére” bízta.²

Hazánk pragmatikus történetírói legkevésbé sem szenvednek — mégkevésbé szenvedtek a múltban — a bőség zavarában, amikor a Mohács előtti Magyarország gazdasági életéről vagy éppenséggel államháztartásáról vallatják, illetve vallatták a forrásokat, s így e kérdésekkel foglalkozva, érthetően, sok-

¹ *Kovachich M. Gy.*: *Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ... celebratorum*. 2. tom. Budae, 1800. 462.

² *Schedius L.*: *Etwas über den Zustand der ungarischen Finanzen im Anfange des XVI. Jahrhunderts*. *Zeitschrift von und für Ungern*. 3. Bd. Pesth, 1803. 99—106.

szor nyúltak a költségvetési előirányzat adataihoz. Fölhasználták őket arra, amire szinte önként (de csalókan) kínálkoznak, a korábbi, hasonló jellegű adatokkal való összevetésre; hivatkoztak rájuk, amikor a Jagelló-korabeli állam-szervezet és államgazdaság általános szétbomlásáról és lezülleséről írtak, és akkor is, amikor speciálisabb gazdasági problémákat vizsgáltak. A költségvetésnek a harmincad-bevételekről és általuk a külkereskedelmi vám nagyságáról és megosztásáról nyújtott információja például az egyik legfőbb, újabban egyre többet idézett adata s olykor messzemenő következtetések levonására indító érve mindazoknak, akik a magyar külkereskedelmi mérleg XVI. századbeli alakulását igyekeznek nyomon követni.

Semmiképpen sem a Schedius kiadta forrás mellőzésére vagy elfeledésére gondoltam tehát, amikor keveseltem a neki szentelt figyelmet, ellenkezőleg, inkább arra, hogy a történészek túlságosan is siettek a forrás adatainak fölhasználásával, azaz előbb értékesítették, mint értékelték azokat. Sokan hivatkoztak a költségvetési előirányzatra, de senki sem vizsgálta meg létrejöttének körülményeit, adatainak megbízhatóságát és, nem utolsósorban, a benne szereplő pénzösszegek valódi értékét. Pedig úgy hiszem, ez esetben nem is annyira a források felhasználásánál általában és, ha pénzről van szó, különösképpen ajánlatos elővigyázatosság követeli meg ezt a vizsgálatot, mint maga a dokumentum, amely nemcsak — vagy talán egyáltalában nem — arra hivatott, hogy összehasonlítsa alapul szolgáljon, de önmagában is mélyítheti meglehetősen felületes ismereteinket a Mohács előtti államháztartásról.

Sajátos, a maga körében szokatlan jellegű pénzügyi dokumentumról van ugyanis szó. Költségvetési tervek készítése későbbi időkben, rendezettebb államháztartásokban vált általános gyakorlattá s a gazdálkodás alapjává. „A régi költségvetési jog elszámolási jogot jelent, mert az adminisztráció eszközeként használt költségvetési előirányzatot mindenhol megelőzi a számadás. A jövedelmek összegének és felhasználásának felülvizsgálata régebbi, mint a költségvetési javaslatok készítése s ezek végrehajtásának ellenőrzése, így a költségvetési jog a számadási kötelezettségre vonatkozó alapelvek vagy előírások rögzítésével kezdődik. Azzal kezdődik, hogy számadást követelnek az állami bevételek kezeléséről.”³

Ezt a követelést a rendi államok országgyűlésein fogalmazták meg, természetes következményeként annak, hogy az országgyűléseken megszavazott adók és segélyek egyre nagyobb szerepet kaptak az államháztartásban. Az alkalmanként, önként és változó nagyságban megajánlott adó, amelyet, bármily rendszeressé vált is behajtása, az uralkodó rendkívüli jövedelmének tekintettek és neveztek, ilymódon terminológiailag is elhatárolva azt az összes többi, alattvalói hozzájárulás nélkül élvezett „rendes” uralkodói bevételtől, szükségképpen megnövelte a szavazók politikai súlyát, s ez a pénzügyigazgatásra sem maradt hatás nélkül. Az adót megajánló rendek, annak fejében, hogy hozzájárultak, illetve jobbágyaikat hozzájárulni engedték az uralkodói jövedelmek gyarapításához, ellenőrizni kívánták e jövedelmek kezelését, és az ellenőrzés alapvető feltételeként, igyekeztek számadásra kötelezni a jövedelmek behajtóit és kezelőit. A magyar törvényekben a XV. század közepétől kísérhető nyomon e törekvés: először V. László 1454. évi dekrétuma mondotta ki, hogy a prelátságok, bárók és nemesek választott képviselői „ügyeljenek arra, miként kezelik királyi

³ *W. Gerloff: Die öffentliche Finanzwirtschaft. Frankfurt a. M., 1942. Frankfurter wissenschaftliche Abhandlungen. Rechts- und wirtschaftswissenschaftliche Reihe. 6. Bd. 463.*

kamaránkban királyi jövedelmeinket”, majd, négy évtizedes szünet után, Mátyás halála után került ismét napirendre, s 1495-től kezdve egyre határozottabb és hangsúlyozottabb formában kapott helyet az országgyűlési határozatokban az ellenőrzés és számadás kérdése.⁴

A határozatok pedig, miként az újabb kutatások tisztázták, korántsem csupán elvi állásfoglalást jelentettek. Bónis György alapos tanulmányban mutatta be, hogyan működött az adószedésnek az a rendszere, amelyet az 1518 és 1523 között tartott országgyűléseken dolgozott ki a nemesség, Kubinyi András pedig, a kincstartói hivatal írásbeliségét vizsgálva, jelentős szerepet tulajdonított e hivatal okiratai között a kincstartók készítette számadásoknak.⁵ Jóllehet a számadási kötelezettségre vonatkozó javaslatok és határozatok állandó ismétlődése az egész korszak folyamán inkább arról árulkodik, hogy a számadás nem vált rendszeres gyakorlattá s a kicstartók tevékenységének szerves részévé, a ténylegesen fennmaradt számadáskönyvek, kiadási és bevételi jegyzékek kétségkívül a rendi törekvéseknek legalább részleges megvalósulását bizonyítják.⁶

A teljes igazság kedvéért meg kell ugyan jegyezni, hogy a Jagelló-kor országgyűléseinek határozataiban az utólagos számonkérés mellett az előzetes költségvetés előterjesztésének homályosan megfogalmazott követelése is fel-felbukkan, mégis, mindaz, amit e kor államháztartásának rendjéről, helyesebben, rendezetlenségéről tudunk, nagyon valószínűtlenné teszi, hogy e időben bármely költségvetési előirányzatot „az adminisztráció eszközeként” készítették és használták volna. Ebben az időben egy költségvetési előirányzat aligha tölthette be későbbi funkcióját, nemigen szolgálhatta sem a tervszerűség fokozását, sem az ellenőrzés megkönnyítését, egyetlen feladata lehetett csupán: az uralkodói jövedelmek elégtelenségének kimutatása.

Ennek a célnak költségvetési előirányzatunk tökéletesen megfelelt, annál is inkább, mert nem számolt a rendkívüli jövedelemmel, a megszavazandó és behajtandó adóval, csupán a rendes bevételeket sorolta föl. Ilymódon összegezve az év folyamán várható bevételeket és kiadásokat, az utóbbiak 47 622 forinttal múltak felül az előbbieket, ami azt jelenti, hogy a jövedelmek 189 709 forintra rugó summája a kiadások 237 331 forintos összegének 80%-át sem érte el.

Hozzá kell fűznöm: a jegyzék készítőjének vagy leírójának összegezése szerint, amely egyik esetben sem állja ki az ellenőrzés próbáját, mert a bevételek tételeit összeadva, kerek 1000 forinttal, a kiadásokéit összegezve 72 forinttal többet kapunk a dokumentumban jelzett számnál. Az utóbbi, jelentéktelenebb, de rejtélyesebb hiba forrását maga az okmány tárja fel, mégpedig úgy, hogy egyúttal elfogadhatóvá is teszi saját összeadási eredményét, a tévedést a kiadások summájáról azok első és legnagyobb összegű, 82 072 forintos tételére hárítva. Ez a szám különleges figyelmet érdemel azért is, mert Schedius

⁴ 1454: 2. t. c., 1495: 34. t. c., 1518. tolnai orsz. gy.: 13. t. c., 1518. bácsi orsz. gy.: 21. t. c., 1519: 16. t. c., 1521: 53. t. c., 1523: 1. t. c., 1525. hatvani orsz. gy.: 20. t. c. — Az országgyűlési határozatokat itt és a továbbiakban részben a Corpus juris Hungarici milleniumi emlékkiadásából, részben a két Kovachich-törvénygyűjteményeiből idézem (*Kovachich M. Gy.* i. m. és *Vestigia comitiorum... Budae, 1790, valamint Kovachich J. M.: Sylloge decretorum comitialium inelyti Regni Hungariae. Pesthini, 1818).*

⁵ *Bónis Gy.: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jh. = Nouvelles études historiques publ. à l'occasion du XII. Congrès Int. des Sciences Historiques. I. Bp., 1965. 83–103; Kubinyi A.: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. = Levéltári Közlemények. 28. köt. Bp. 1958. 35–62.*

⁶ A fennmaradt számadásokat és költségvetéseket felsorolja *Kubinyi: i. m. 45–49*

egyedül ennek leírását vétette el, 87 077-et adva meg helyette, s így a publikációval, a közreadó tévedéséből, amelyet természetesen az irodalom is átvett, már 5077 forintra nőtt a különbség a kiadások tényleges és az okmányban megjelölt összege között.

A kiadások első, valójában tehát 82 072 forintos rovatában a költségvetési előirányzat a végvárak fenntartásáról gondoskodni köteles tisztségviselők fizetését regisztrálta. E tételről bővebb felvilágosítással is szolgál a jegyzék vagy annak függeléke, egy különálló levél, amelyen részletezve, de összegezés nélkül sorolták fel az egyes tisztségviselőknek (az erdélyi vajdának, a temesi ispánnak, a horvát, a jajcai és a szörényi bánoknak) járó pénzüsszegeket. Ha ezeket összeadjuk, az eredmény kerek 82000 forint lesz, eltűnik tehát az ellenőrzésnél kapott 72 forintos többlet.

Nem lehetetlen, hogy hasonló jellegű tévedés, tudatos megfontolás vagy véletlen elírás okozta a bevételek összegezésébe csúszott hibát is, de sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ez esetben egyszerűen arról, a középkori számadásokkal és számításokkal foglalkozók előtt nagyon jól ismert tényről van szó, hogy e korszak emberei nem számoltak pontosan. A középkori számítások ellenőrzésénél — J. Rosennak, a baseli városi számadáskönyveket tanulmányozó svájci történésznek találó megfogalmazásában — „némi túlzással azt lehet mondani, hogy mindig örülni kell, ha a számítás történetesen helyesnek bizonyul”.⁷

Mielőtt valaki, számolási készségére büszkén, megvetéssel illetné a hajdaniakét, próbáljon meg összeadni egy hosszú, római számjegyekkel írott oszlopsort — dehogyan oszlopsort: hiszen nem írógéppel kopogták pontosan egymás alá a számokat! — vagy római számjegyekkel egyéb aritmetikai műveletet elvégezni. Márpedig a római számjegyek használata még a XVI. században is egészen általános volt Európa-szerte, mind a városi, mind az állami följegyzéseken, s ettől a gyakorlattól a költségvetési előirányzat készítője sem tért el. Ugyancsak némi túlzással a fenti megállapítás úgy is megfogalmazható, hogy ebben az időben — a csillagászokon kívül — csak a kereskedők, közülük is csupán a legnagyobbak számoltak jól (és arab számjegyekkel!), az pedig minden túlzás nélkül is leszögezhető, hogy ők viszont oly fölényes biztonsággal mozogtak a pénz- és mértékrendszerek dzsungelében, oly könnyedén és hibátlanul váltottak át az egyik rendszerből a másikba, hogy az, aki ellenőrizni, jobban mondva, hosszas fejtörések árán, botladozva, követni kívánja számításaikat, kénytelen mélységes tisztelettel adózni képességeiknek. Gazdagságukat nem csekély részben e tudásuknak köszönhatték.

Az utóbbi két mondattal egyáltalában nem kanyarodtunk el eredeti témánktól. A gazdag kereskedők és a Mohács előtti magyar államháztartás kapcsolata, legalábbis általánosságban, eléggé ismert, az az okirat pedig, amelyre az Országos Levéltár Mohácselőtti Gyűjteményében bukkantam, nemcsak a kapcsolatot világítja meg újabb adalékkal, hanem dokumentumunk vizsgálatánál felvetődő némely kérdés tisztázásának reményével is kecsegtet. Ez a német nyelvű (és arab számjegyeket alkalmazó) irat formailag levél, tartalmában számadás — olyan híradás ugyanis gazdag kereskedőkről és uralkodói jövedelemekről, amely a költségvetési előirányzatot is érinti. A levél 1523. április 14-én Budán kelt, írója Hans Alber, a kor leggazdagabb kereskedő családjának, az augsburgi Fuggereknek budai faktora, azaz ügyvivője, címzettje Beth-

⁷ J. Rosen: Der Staatshaushalt Basels von 1360 bis 1535. = Öffentliche Finanzen und privates Kapital im späten Mittelalter und in der ersten Hälfte des 19. Jh. Hrsg. von H. Kellenbenz. Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgesch. 16. Bd. Stuttgart, 1971. 29.

lenfalvi Thurzó Elek, „Pless bárója, Magyarország Királyi Felségének legfőbb kamarása és kincstartója, Magyarország bányavárosainak kamaragrófja” volt.⁸

A budai Fugger-faktor pénz váltásáról és veréséről, kamarai jövedelmekről és kiadásokról számolt be levelében. Az, a címzett előtt nyilvánvaló tény, hogy melyik kamara ügyeit intézte — a számadást, mint említettem, Budáról küldte —, írásából mindvégig nem világlik ki teljes egyértelműséggel. Erre a kérdésre azonban a költségvetési előirányzat segítségével minden kétséget kizáró választ kapunk.

A levél egyik mondata magyarul így hangzik: „Továbbá, mint Nagyságod tudja, adtam már számadást Nagyságodnak az 1522-es esztendő januárjának első napjától ugyanezen év decemberének utolsó napjáig terjedő 12 hónapról, Nagyságodnak tehát tudnia kell róla, hogy a Királyi Felségnek Selmechbányáról, Körmöcbányáról és az összes bányavárosból a kamarába befolyó bevétele az egész év folyamán 90 777 forintot és 25 dénárt tett ki.”

A költségvetési előirányzatban a jövedelmek első két tétele foglalkozik a kamarai bevételekkel, és pedig, magyarra fordítva, ílymódon:

„A körmöci kamara pénzveréséből az év folyamán, kellő gonddal és előrelátással 90 777 forint jövedelmet lehet húzni, ebből a Felséges Királynénak a kamara évi bérleti díjaként 16 480 forint jár, így a Királyi Felség részére maradó összeg tisztán 74 297 forint.

A budai kamara pénzveréséből az elmúlt évben 87 347 forint és 54 dénár jövedelem származott, a következő évben azonban, részben a régi pénz és az ezüst hiánya és elégtelensége miatt, részben azért, mert mindkettőnek az ára emelkedik, alig lehet többet várni, mint 50 000 forintot.”

A pénzverés hasznáról, a költségvetési előirányzat bevételi oldalának e jelentőségében és összegében legkiemelkedőbb tételéről és egyúttal legdöntőbb problémájáról sok szó esik majd a továbbiakban, annyit azonban addig is leoszúrhatunk az idézett szövegből, hogy e haszon igen bizonytalan, évről-évre változó nagyságú volt. Ha pedig e tartalmi s önmagában is bizonyító erejű érv mellett azt a formai szempontot is figyelembe vesszük, hogy olyan, legkevésbé sem kerek (és kerekítésre nagyon is csábító) szám szerepel két különböző okmányban, mint a 90 777, úgy nyugodtan kizárhatjuk a véletlen egyezés legcsekélyebb lehetőségét is. A két okiratban ugyanazon bevételről van szó, a Fugger-faktor számadásában szereplő összeg a költségvetési előirányzatban a körmöci kamarából húzható évi jövedelmet jelzi, s ez az egyezés segítséget nyújt mindkét dokumentum jobb megértéséhez.

Mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy egészen pontosan meghatározzuk a költségvetési előirányzat készítésének idejét, és a Schedius megnevezte két esztendő helyett — de azon belül — egyetlen hónapot, sőt, egy-két hetet jelöljünk meg a jegyzék kelteként. Jóllehet teljes biztonsággal csupán az a kronológiai következtetés vonható le az egyezés tényéből, hogy a költségvetési előirányzat Hans Alber levelének kelte, tehát 1523. április 14. után készült, mégis csaknem ugyanilyen biztonsággal toldanám meg e következtetést azzal, hogy a levélből nyert információ felhasználására nagyon hamar sor került, sőt, még annak az okozati összefüggésnek a föltételezésével is, hogy a kincstartó éppen az elkészítendő költségvetési előirányzathoz kért adatokat a Fugger-faktortól.

Ez utóbbi megállapításnak az a levél ad nagyobb valószínűséget, amelyet az Országos Levéltár, a kronológiai rendnek megfelelően, közvetlenül Hans Alberé mellett őriz. A későbbiekben szó esik még erről a missziliról, itt a fenti

⁸ Országos Levéltár. Mohácselőtti Gyűjtemény (a következőkben: OL DI) 25 678.

kijelentés alátámasztására annyit jegyeznek csak meg, hogy a levélnek nemcsak a dátuma, címzettje és nyelve egyezett meg pontosan a Hans Albertól származóval, hanem a témája is: írója ugyancsak a pénz veréséről és váltásáról, a kamara — mégpedig, bár erre kifejezett utalás itt sem történik, nyilvánvalóan a a budai kamara — munkájáról számolt be. Két ugyanazon a napon írott kamarai beszámoló pedig eléggé indokoltá teszi annak föltételezését, hogy a kincstártó meghatározott céllal gyűjtötte ezidőben az ilyen jellegű információkat.

S minthogy mindez április közepén történt, tovább mennék a föltételezésekben, és kapcsolatot keresnek az okmány dátuma és rendeltetése között. Aki a középkori terminológiában és terminus-meghatározásokban valamelyest járatos, annak április második feléről föltétlenül Szent György ünnepe, április havának 24-ik és az esztendőnek egyik leggyakrabban emlegetett napja jut az eszébe. Szent György ünnepén kezdődtek, nagyon sok egyéb mellett, a Jagelló-kori országgyűlések is; az 1498. évi diéta erről intézkedő határozatát, ha nem is mindig, de többnyire, így 1523-ban is megtartották.

A következtetés kézenfekvő: a kincstártó, Bethlenfalvi Thurzó Elek az országgyűlésre s az egybegyűlt rendek számára készítette el a költségvetési előirányzatot, ezért nem számolt a rendkívüli bevétellel. Nem számolhatott vele, hiszen nem tudhatta, mennyi adót szavaznak meg a rendek, és nem is óhajtott vele számolni, mert a jegyzék elkészítésével, az uralkodói jövedelmek elégtelenségének kimutatásával éppen az adómezsavazási készség fokozása lehetett a célja.

Mindez azonban, bármily hihetőnek és elfogadhatónak látszik is, mégis csupán föltételezés, amelyet semmiféle konkrét adat nem támaszt alá. A források nem szólnak arról, hogy az 1523. április 24-én Budán megnyitott országgyűléssel ismertették volna a költségvetési előirányzatot, az ott hozott dekrétumokból pedig a dokumentum ismerete mellett is, de ellene is kiolvashatunk érveket. Mert ezen az országgyűlésen nagyon határozottan, valamennyi dekrétum élén fogalmazták meg a követelést, hogy „először és mindenekelőtt a Királyi Felség összes jövedelmét alaposan vizsgálják felül, és állapítsák meg, mekkora összeget tesz ki, s ebből mennyivel rendelkezik és mit oszthat ki Ófelsége”, s ez talán inkább a költségvetési előirányzat ismerete ellen szól, de ugyanez a diéta valóban minden addiginál több adót szavazott meg, akkora subsidiumot, amelyről maga a király teljes joggal írhatta, hogy az „a szokásosnál nagyobb, sőt annak kétszerese”⁹ (s amelyet a szokásnak megfelelően nagyon csekély részben hajtottak be).

Úgy hiszem, semmiféle erőszakot nem teszek az igazságon, ha a fentieket azzal foglalom össze, hogy a költségvetési előirányzatot egészen biztosan 1523 áprilisának második felében és nagyon valószínűen az ekkor tartott országgyűlés számára készítették. A dokumentumban többször említett „per annum” meghatározás tehát mindenképpen az 1523-as esztendőre vonatkozik, a kincstártó az 1523-as év folyamán várható uralkodói jövedelmek és kiadások jegyzékét állította össze.

De a számok nem ennek az esztendőnek a költségvetését jellemzik.

A körmöci kamara évi jövedelmét jelző összeget Hans Alber az 1522-es év bevételeként adta meg, s ebből a tényből két további, az okmány forrásértékének megítélése szempontjából nagyon lényeges következtetés vonható le,

⁹ II. Lajos 1523. máj. 3-án Budán kelt, Zsigmond, lengyel királyhoz intézett levele. Acta Tomicianae. 6. tom. 274.

nevezetesen egyrészt az, hogy a kincstartó, legalábbis a bevételek felsorolásánál (de valószínűleg a kiadásokénál is) az 1522-es esztendő adataira támaszkodott, másrészt az, hogy ezeket az adatokat egészen pontosan, a forintok utolsó számjegyéig részletezve jegyezte föl. Ezen a téren nincsen tehát igaza Schediusnak, aki szerint „a lista, mint látható, nem annyira egy már eltelt év ténylegesen behajtott jövedelmeinek és valóságos kiadásainak jegyzéke, hanem sokkal inkább egy általános, a remélhető évi jövedelmekről és a szükséges kiadásokról előzetesen készített költségvetés”. Az igazság, éppen ellenkezőleg az, hogy a lista, formáját és rendeltetését tekintve, költségvetési előirányzat ugyan, valójában azonban, összeállításának módszeréből következően, az eltelt, vagyis az 1522-es év ténylegesen behajtott jövedelmeit (és talán valóságos kiadásait) jelzi.

Ezt a megállapítást, véleményem szerint, nem cáfolja, hanem megerősíti a budai kamara bevételehez fűzött, fentebb idézett megjegyzés, amelyben határozottan megkülönböztették a pénzverésből a múltban származott és a jövőben remélhető hasznot, hiszen e megkülönböztetés azt bizonyítja, hogy a költségvetési előirányzat összeállítója még akkor is feltüntette az elmúlt évben elért eredményt, még hozzá dénárokgig menő pontossággal, amikor az nyilvánvalóan jócskán meghaladta a várható bevételt. A pénzverés hasznának csökkenése pedig, mindenekelőtt „az ezüst hiánya és elégtelensége miatt” annyira nyilvánvaló volt, hogy nem a budai kamara jövedelmét illető óvatosság a meglepő, hanem a kincsirtónak az a merészsége, amellyel a körmői kamarában 1522-ben szerzett nyereséget változatlan összeggel tervezte be az 1523-as évre. Hacsak nem túlzott és indokolatlan optimizmus sugallta e tervezési bátorságot, úgy nem találok rá egyéb magyarázatot, mint Thurzó Elek bizalmát a Fuggerek azon igyekezetében, hogy „kellő gonddal és előrelátással” irányítsák a kamara munkáját.

S ezzel visszakanyarodtunk Hans Alber leveléhez, illetve e levél olvastán szükegszerűen felvetődő kérdéséhez: vajon miért az augsburgi kereskedők budai ügyvivője adott számot Magyarország legjelentősebb pénzverőkamarájának működéséről? A válaszáért egy pillantást kell vetnünk a kamara távolabbi múltjába, és hosszasan kell időznünk Hans Alber levelének s a költségvetési előirányzatnak közvetlen múltjánál és előzményénél, az 1521-es esztendő eseményeinél.

II. *A Fuggerek, a Thurzók és az 1521. évi pénzrontás*

Körmöcbánya királyi kamarája az 1330-as években Károly Róbert radikális pénzügyi és pénzügyigazgatási reformjai nyomán kezdte meg működését. Az Anjou uralkodó, aki pénzügyi intézkedéseivel egyszerre vetett véget a nemesfém szabad forgalmának, az évenkénti pénzüjtásnak és az ezüstvaluta egyeduralmának, oly módon igazította a pénzverés apparátusát az új követelményekhez, hogy a nemesfém beváltásának és pénzzé verésének műveletét az addiginál is decentralizáltabb szervezetben kapcsolta össze, vagyis a kamarák számát négyről tízre emelte, s a pénzverő kamarákat egyúttal saját körzetük, a kamaraispánságok nemesfémbeváltó központjává is tette. Meghagyta viszont az addigra kialakult bérleti rendszert, és a kamarák jövedelmét, egy-egy esztendőre kötött szerződés alapján s a szerződésben rögzített föltételek mellett, a kamarákat bérlő és igazgató ispánoknak (grófoknak) engedte át.¹⁰

¹⁰ *Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 193–224.

A nemesfém kötelező beváltására alapozott pénzverés azonban egy nemesfémekben oly gazdag országban, amilyen Magyarország volt, szükségképpen a pénzverés centralizációjához vezetett. A XV. századra Károly Róbert kamaráinak legtöbbszörében időlegesen vagy véglegesen abbamaradt a munka, de a körmőci kamara, hála a környékén bányászott ezüstnek és aranyaknak, egyre nagyobb szerepet kapott a magyar pénz verésében. Körmőcbánya, ha nem is jogilag, de ténylegesen az ország pénzverésének központja lett, és 1498-ban, amikor Thurzó János, a kiváló bányászati-kohászati szakember és (magyarországi viszonylatban) gazdag bányabirtokos vette bérbe kamaráját¹¹, kivülről csupán Nagybányán és talán Nagyszébenben vertek pénzt, az utóbbi két helyen is csak aranyból.¹²

Thurzó János és fia, György akkor már üzleti (és, az utóbbi házassága révén, rokoni) kapcsolatban állottak a náluk lényegesen gazdagabb augsburgi Fuggerekkel. 1494-ben és 1495-ben a Thurzók és a Fuggerek megkötötték első szerződéseiket a Besztercebánya környéki rézbányák közös kiaknázására, s ezzel megindult az augsburgi pénzembereknek 1526-ig a Thurzókkal közösen, majd további húsz esztendőn keresztül önállóan vezetett „magyar üzlete”, amely nemcsak a besztercebányai réz és az abból nyert ezüst árusításával foglalkozott, hanem mindennel, amit csak a réz tisztítása és kereskedelme, sőt a bánya- és kohómunkások ellátása lehetővé és szükségessé tett, „legyen az üzlet tárgya” – az 1496 októberében kötött szerződés szavait idézem – „ólom, ezüst vásárlása vagy eladása, lengyelországi pénzverés, lembergi viasz, textilkelme, pénzváltás vagy bármi más, amit még a jövőben kigondolunk”. És mivel ugyanezen 1496. évi szerződésben a Thurzók valamennyi addigra kiépített és a jövőben kiépítendő üzletük jogvedelmének felét „az utolsó forintig” átengedték a Fuggereknek – és e megállapodást 1498 márciusában a király is jóváhagyta –, az augsburgiak igényt tarthattak a kamarai bevétel felére is.¹³

Így tehát minden további indokolás nélkül foglalták bele az 1499. április 29-én kelt egyezség szövegébe, hogy „miután Thurzó János és fia György Magyarország Felsőleges Királyától négy évre bérbe vették Körmőcbánya kamaráját, amiért nevezettek, a Királyi Felsőlegnek ez ügyben kiállított, pecsétes írása értelmében, az említett négy esztendőben évente 14 000 forintot tartoznak fizetni, a kamarának minden nyereségét és veszteségét egyenlő arányban fogjuk élvezni, illetve elszenvetni”.¹⁴

Négy helyett huszonhat évig volt a kamara a Thurzók és velük együtt, vagy inkább általuk, a Fuggerek kezében. A bérlet Thurzó János, majd Thurzó György halála után is a családban maradt: amikor az utóbbi 1517-ben Augsburgba költözött, ahol négy év múlva el is hunyt, a kamaraispáni tisztséget öcseje, Elek és János vették át. Valamennyiük közül Thurzó Elek, Hans Alber levelének címzettje futotta be a legfényesebb karriert, s e pálya csak ideiglenes sérü-

¹¹ *M. Jansen*: Jakob Fugger, der Reiche. Leipzig, 1910. Studien zur Fugger-Gesch. 3. H. 149.

¹² *Paulinyi O.*: Magyarország aranytermelése a XV. sz. végén és a XVI. sz. derekán. = A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. 6. évf. Bp. 1936. 38. *Pohl A.*: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490. Bp. 1972. Az éremgyűjtők kiadványsorozata. 2. csop. 8. sz. 33; *Pohl A.*: Évszámnélküli magyar dénárok és obulusok 1308–1502. Bp. 1972. Az éremgyűjtők kiadványsorozata. 2. csop. 4. sz. 94.

¹³ Az üzleti szerződések szövege: *Jansen*: i. m. 367–373, 377–378; Thurzó Györgynek 1497-ben Jakob Fugger unokahúgával, Annával kötött házassági szerződése: *Wenzel G.*: Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és rézvállalatának történetéhez. Történelmi Tár. 1882. 636–640.

¹⁴ *Jansen*: i. m. 382 és *Wenzel*: i. m. 641.

lést szenvedett 1524-ben, amikor a Thurzóknak véglegesen meg kellett válniuk a kamaraispáni tisztségtől.

„A királyi udvarban igen otthonos”, írta Thurzó Elekről 1517-ben Jakob Fuggerhez intézett levelében az udvari körökben ugyancsak járatos Balbi Jeromos. A velencei származású humanista arról igyekezett meggyőzni a „magyar üzletnek” és a Fuggerek családi vállalkozásának 1510 óta korlátlan hatalmú vezetőjét, hogy üzletének mily nagy szolgáltatokat tett a múltban és tehet még a jövőben Thurzó Elek, jó politikai kapcsolatai, különösképpen a pécsi püspökhöz, Szatmári Györgyhez fűződő rokonsága és barátsága révén. Thurzó Elek 1510 táján Szatmári unokahugát vette feleségül, és a nagyhatalmú pécsi püspök, aki nemcsak 1517-ben, amikor ezt Balbi írta róla, hanem hosszú esztendőkön keresztül Magyarországon „minden dolgok ura” — és a Fuggereknek egyébként maga is régi üzletfele — volt, biztosan sokat tett rokona politikai pályájának egyengetéséért.¹⁵

1521-től azonban már nemigen illett Thurzó Elekre Balbi Jeromos jellemzése, mert az udvarban otthonos pártfogolt maga is egyik vezető személyisége lett a gazdasági és politikai életnek. Politikai karrierje egybeesett és szorosan összefonódott a magyar történelemnek talán legválságosabb korszakával, és mindkettőnek a kezdetét jelentették az 1521-es évnek azon eseményei, amelyek ismerete nélkül sem a költségvetési előirányzat, sem Hans Albernek Thurzó Elekhez intézett levele nem érthető meg.

Az események láncolatát a törökországi uralkodó-változás indította el. 1520 szeptemberében meghalt Szelim szultán, és a török trónt fia, Szulejmán foglalta el. Két hónappal később Velence magyarországi követe, Lorenzo Orio azt jelentette Budáról, hogy az udvarban kialakult nézet szerint az új szultán „békés természetű, és nem fog a keresztények ellen fordulni”.¹⁶ Szulejmán csaknem fél-évszázados, a magyar történelemben mély és tartós nyomokat hagyó uralmának ismeretében nehéz lenne a jellemzést találni, a jóslatot látnokinak nevezni, akkoriban azonban sem az egyik, sem a másik nem tűnt alaptalannak. Törökország új ura békeajánlással fordult a magyar királyhoz, és harciasak, legalábbis szavakban, egyelőre a magyar urak voltak.

Szulejmán, meg akarván újítani elődjének 1519-ben a magyar királlyal kötött, és Szelim halálával érvénytelenné vált fegyverszünetét, 1520 decemberében követet küldött a magyar udvarba.¹⁷ A török követ hónapokig időzött Budán anélkül, hogy az ajánlatra nyílt választ kapott volna. Az udvarban eközben a keresztény uralkodók szándékait fürkésztek, és „írtak a Császári Felségnek” — jelentette Velencének 1521 februárjában Lorenzo Orio — „kérvén őt, buzdítán a többi fejedelmet arra, hogy egymással kibéküljenek, és a török ellen forduljanak”.¹⁸

A kommentálásról sajnos le kell mondanom. Nagyon messze vinne eredeti témámtól annak feszegetése, vajon valóban hittek-e Magyarország vezetői egy európai törökellenes kereszteshadjárat lehetőségében akkor, amikor azt a gon-

¹⁵ *Tóth-Szabó P.*: Szatmári György primás (1457—1524). Bp. 1906. Magyar történeti életrajzok. 22. évf. 1—3. füzet. 21—25 és 126; *Hermann Zs.*: Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés. Bp. 1961. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 21. 62. Az említett levél egyik másolatát az Egyetemi Könyvtár őrzi: Coll. Kaprinay. 4^f. I. tom. 199; közreadta, többek között, Wenzel G., a levelet Ernuszt Jánosnak tulajdonítva. ld. *Wenzel*: i. m. 657—659.

¹⁶ *Sanuto*: I diarii. 29. tomo. 452. h.

¹⁷ Uo. 515—516. h.; *Káldy-Nagy Gy.*: Szulejmán. Bp. 1974. 42.

¹⁸ *Sanuto*: 29. t. 672. h.

dolkodó emberek, az országon kívül és belül egyaránt, már régóta a hamis illúziók birodalmába utalták. Bármennyire szeretnék, nem időzhetnek annál az előbbivel összefüggő, de átfogóbb kérdésnél sem, amelyet a Mohács utáni korszakra vonatkozóan Perjés Géza vetett föl és vizsgált meg: miért zárkóztak el Magyarország vezetői attól, hogy a szultánnal egyezkedjenek, és miért nem vett tudomást a magyar történetírás a békés politikai megoldás alternatívájának létezéséről.¹⁹ A magyar vezetőknek 1521-ben tanusított magatartása alapján, és hozzátéve, hogy ugyanígy fogadták a magyar udvarban a lengyel királynak a törökökkel való megegyezést 1523-tól kezdve egyre hevesebben sürgető üzeneteit (a lengyel király 1525-ben békét is kötött Szulejmánnal)²⁰, csupán annyit jegyezhetek itt meg, hogy Perjés Gézának, véleményem szerint, a dolgok mélyébe hatoló kérdésfeltevése a Mohács előtti évekre is érvényes.

Azon, hogy mi történt volna, ha 1521-ben II. Lajos békét köt Szulejmánnal, lévén bizonyíthatatlan, nem érdemes elmerengeni. Így mindenesetre az történt, hogy Szulejmán, a hírek szerint 80 000 főnyi sereggel, megindult Magyarország ellen, és 1521 júliusának első napjaiban ostrom alá vette a teljes joggal az ország kulcsának tekintett és nevezett, de egyáltalában nem ennek megfelelően felszerelt és ellátott Nándorfehérvárt, azaz Belgrádot.²¹ „Az egész ország a legnagyobb rémületbe esett”, jelentette július 16-án a velencei követ titkára, Francesco Massaro, és beszámolt arról, hogy II. Lajos (aki mindössze tizenöt éves volt ekkor!) 200 lovassal hadra kelt, remélvén, hogy alattvalói követik a példáját, de „a prelátusok és bárók nem követik, mert nagy viszálykodás dúl közöttük”.²²

A török Belgrádot ostromolta (augusztus 29-én, pontosan öt évvel a mohácsi csata előtt be is fogja venni), az európai uralkodóktól természetesen nem érkezett segítség, a magyar királynak pedig nem volt sem katonája, sem pénze katonák szerzésére. „Il Re non ha danari”, ismételte a velencei követ augusztus közepéig.²³ Ekkorra azonban már megszületett a terv a hiányzó pénz előteremtésére.

A pénzrontás régi és gyakori jövedelem-gyarapító módszeréhez folyamodtak, de a korábbiaknál lényegesen radikálisabb kivitelben. A jövőben olyan ezüstpénzt kívántak verni, amely az addiginak a felét sem éri, s az új dénárt, a nova monetát, a több mint kétszer annyi ezüstöt tartalmazó régi értékében szándékoztak forgalomba hozni.

Az 1521. évi pénzrontás Szerencsés Imre reformjaként vonult be az irodalomba. Numizmatikusok és történészek, magyarok és külföldiek, ha csak futólag érintették is ezt a témát, nem mulasztották el megemlíteni, hogy a pénzrontás szellemi atyja a megkeresztelt zsidó pénzember, az udvari körökben ugyancsak otthonos Szerencsés — latinosan Fortunatus — Imre volt; a magyar gazdaság és a magyarországi zsidóság történetének kutatói egyaránt tudni vélték, hogy a pénzügyi gondoknak illetően megoldását Szerencsés Imre javasolta a királynak.

A legutóbbi időkben kétségkívül sokat veszített határozottságából e nézet, de azért meg nem tagadtatott. Nem vetette el még Peter Ratkoš sem, aki pedig

¹⁹ Perjés G.: Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. 11–12. sz., 1972. 1. sz.

²⁰ Acta Tomiciana. 6. tom. 251–253, 286–287, 316–317, 7. tom. 69–70, 277–281.

²¹ Káldy-Nagy Gy.: i. m. 44–46; Sanuto. 31. tomo. 37–38., 71–72. h.

²² Sanuto: 31. tomo. 160. h.

²³ Sanuto: 31. tomo. 249. h. (aug. 5.), uo. 348. h. (aug. 17.).

elsőként vizsgálva meg alaposabban az 1521. évi pénzrontás körülményeit, a figyelmet Thurzó Elek és a Fuggerek tevékenységére irányította. Ennek ellenére ő is „a Fortunatus javasolta pénzrontásról és értékcsökkentésről” ír, bár megállapítja, hogy Thurzó Elek szerepe „gyengíti azt a korábbi nézetet, amely szerint egyedül Fortunatus Imre . . . volt felelős a magyar dénár értékének csökkentéséért; ezt rótták fel bűnéül az 1525. évi rákosi országgyűlés kismemesi ellenzékének szónokai”, és kifejezi azt a gyanúját, hogy a nemesek vádjában „szerepet játszott a középkorban is gyakorta feltörő antiszemita gyűlölet”.²⁴ Kubinyi András is úgy véli, hogy az 1525. évi rákosi országgyűlés Szerencsés Imre személyében a nova monetaért felelősségre vonható bűnbakot találta meg.²⁵

Csakhogy a nemesség nem vádolta Szerencsés Imrét pénzrontással. Az 1525. évi viharos rákosi országgyűlésről legkimerítőbben az a napló tájékoztat, amelyet a gyűlés egyik külföldi megfigyelője, az éles szemű és jól értesült pápai nuncius, Antonio Burgio báró vezetett, és az általa följegyzettekkel teljesen egybehangzanak az országgyűlés menetéről Velence tanácsához érkezett jelentések. A beszámolókbán elég sok szó esik a Szerencsés Imre ellen emelt vádakról, de ezek között a pénzrontás bűne sehol sem említettik. A nemesség követelte az új pénz verésének megszüntetését, és követelte „a zsidó” megbüntetését, sőt megégetését, de a kettőt sohasem kapcsolta össze.

Még az sem hangzott el, hogy Fortunatust „a pénzügyek miatt, amelyeknek az élén állott, vonják felelősségre” (titulo rei monetariae, cui praepositus erat in quaestionem vocaret), miként ez Kovachich Márton György tolmácsolásában olvasható.²⁶ Kovachich, aki latinnyelvű kivonatban és meglehetősen félrevezető — a két, májusban Rákoson és júliusban Hatvanban tartott, 1525. évi országgyűlés eseményeit szinte szétválaszthatatlanul összevegyítő — komilációban ismertette Burgio naplóját és későbbben írott leveleit, a fenti szavakkal adta vissza a pápai nuncius diáriumának következő, május 13-i bejegyzését: negyediként a nemesség azt követelte, hogy „Ófelsége égettesse el Szerencsés Imrét, a zsidóból lett keresztényt, hivatkozva ennek rossz életére és hitvány tetteire” (vagy: magatartására — *allegando de la sua mala vita et mal portamenti*).

Kovachich jóvoltából abban az eléggé ritka élményben lehet részünk, hogy már embrionális állapotban megismerhetünk egy nagyjövőjű legendát. Mert hiába adta ki Engel János Keresztély nyolc évvel Kovachich művének megjelenése után Burgio naplójának teljes és többé-kevésbé hűséges latin nyelvű fordítását,²⁷ félévszázaddal később Horváth Mihály mégis Kovachich szövege alapján ismertette az 1525. évi rákosi országgyűlés történetét, de ő már, ki tudja miért, így fogalmazott: „Hevesen vádoltatott továbbá Szerencsés Imre alpénztárnok, hogy ő volna a pénzhamisításnak s mind azon bajnak oka, mi ebből a hazára áradott”. Innen pedig rövidke út és néhány év vezetett csak Szalay Lászlóhoz, aki kategorikus tényként állapította meg, hogy II. Lajos „Szerencsés Imre’ tanácsából” rendelte el a dénár értékének csökkentését.²⁸ Megszüle-

²⁴ P. Ratkoš: Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze im Jahre 1521 und ihre Folgen in der Slowakei bis 1526. *Studia historica Slovaca*. 1. Bratislava, 1963. 33, 35.

²⁵ Kubinyi A.: Die Nürnberger Haller in Ofen. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte d. Stadt Nürnberg*. 52. Bd. Nürnberg, 1963–1964. 101.

²⁶ Kovachich M. Gy.: *Vestigia comitorum apud Hungaros ... celebratorum*. Budae, 1790. 559.

²⁷ J. Chr. Engel: *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. 2. Th. Halle, 1798. 49–55.

²⁸ Horváth M.: *A magyarok története*. 2. szakasz. Pápa, 1843. 347. Szalay L.: *Magyarország története*. 3. köt. Lipcse, 1853. 534.

tett a legenda, amely háborítatlanul élt több mint száz éven át, és ismervén az effajta legendák szívósságát, nemigen hiszem, hogy hamarosan és hirtelen halállal múlna ki.

A magam részéről, az igazság kedvéért mégis szükségesnek tartom ismételtelen leszögezni, hogy a rendelkezésünkre álló források szerint a rákosi országgyűlésen Szerencsés Imre hevesen vádoltatott ugyan, de nem pénzhamisítással. „Rossz életén és hitvány tettein” kívül szemére vetették, hogy „zsidóbb, mint volt” (era pur zudeo più che prima), hogy „legfőbb kegyeltje az esztergomi érseknek”, Szalkai Lászlónak; a nemesek „csodálkoztak rajta, hogyan juthatott Szerencsés ekkora tekintélyhez a királynál és királynénál”, és a legkonkrétabb vádként megállapították, hogy „ő volt az ügynöke a rossz szerződéseknek” (era lo senzale de li mali contratti; ez a meglehetősen homályos kifejezés Burgionak egyik valamivel korábban, 1525. április 13-án írott levelében is előfordul, kiegészítve azzal, hogy Szerencsés mindazon rossz szerződéseknél az ügynöke, amelyeket az esztergomi érsek köt: è lo senzale di tutti li mali contratti che Strigionense fa).²⁹

Voltaképpen ma, bár még mindig sem sokat, de többet tudunk Szerencsés Imre és a pénzrontás kapcsolatáról annál, amennyit erről 1525-ben a nemesek szóltak, mert azt legalább tudjuk, hogy Fortunatus, jónéhány társához hasonlóan, igyekezett a maga javára kihasználni az értékcsökkentés üzleti előnyeit. A legenda adományozta főszerseptől azonban határozottan és egyértelműen meg kell őt fosztanunk, bele kell nyugodnunk abba, hogy a pénzrontás szellemi atyját nem nevezik meg a korabeli írások, a terv végrehajtásában viszont haborzás nélkül tulajdoníthatjuk a Fuggereknél és Thurzó Eleknél a főszersept.

Thurzó Elek szerepét illetően a források semmi kétséget nem hagynak, mert a nova moneta bevezetéséről szóló valamennyi okirat őt nevezi meg, mint a pénzverésért egyedül felelős személyt. A legelső írások, amelyekben II. Lajos bejelentette, hogy „új pénz verését határoztuk el”, két 1521. augusztus 22-én, a Tolna melletti haditáborban kelt levél, azt a célt szolgálták, hogy segítsék feladata végrehajtásában Thurzó Eleket „főkamarásunkat és körmöci kamaránk ispánját, akire ezen új pénz verésének terhét és gondját, jóllehet akarata ellenére, raktuk,” illetve, „akire ezen új pénz verésének gondját bíztuk”,³⁰ és hasonló a fogalmazás a további írásokban is.

Mint az idézetből is kitűnik, Thurzó Elek ekkor még nem volt kincstartó, politikai pályáján azonban nagyot lépett már előre, mert elnyerte — mégpedig éppen 1521-ben — az előkelő udvari méltóságot, a főkamarás (cubiculorum magister) tisztségét.³¹ Akkoriban, amikor a nova moneta kibocsátását elhatározták és verését megkezdték, a kincstartó tisztségét Várdai Pál viselte, de mielőtt még a török ellen gyűjtött és végezetül elég tekintélyessé nőtt királyi sereg (amely a törököt, talán szerencsére, nem is látta) széteszlott és felbomlott volna, szeptember utolsó vagy október első napjaiban Báthori András — Báthori István nádor öccse — személyében új kincstartót nevezett ki a király. Tőle vette át a funkciót az 1521-es év utolsó napjaiban vagy a következő év elején a király főkamarása, a körmöci kamara ispánja. Az 1522-es

²⁹ Burgionak az 1525. évi rákosi országgyűlésről vezetett naplója: Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. 2. ser. 1. tom. Bp., 1884. 188—195; ápr. 13-i levele: uo. 158—164; a rákosi országgyűlésről a velencei tanácsnak küldött jelentések: *Sanuto*: 38. tomo. 375—377. h.

³⁰ OL DI 23 575—7.

³¹ *Főgel J.*: II. Lajos udvartartása 1516—1526. Bp. 1917. 51.

esztendőben, amikor túl az előkészületeken, a próbavereteken, az első dénárok kibocsátásán, már nagy mennyiségben kezdték verni a nova monetát, Thurzó Elek, a pénzverés gondjával a vállán, a királyi pénzügyek legfőbb kezelője is lett, és az maradt csaknem két évig, pontosan 1523 szeptemberének végéig (majd újra kincstartó lett Mohács előtt még kétszer, először 1525-ben januártól július közepéig és másodszer 1526. május 23-tól július végéig).³² Költségvetési előirányzatában tehát a saját kincstartósága idején behajtott és kiadott uralkodói jövedelmek jegyzékét állította össze.

A Fuggerek közreműködése az új pénz verésében korántsem követhető oly világosan nyomon, mint Thurzó Eleké, és éppen ez teszi Hans Alber levelét különlegesen értékes történelmi dokumentummá. Néhány elszórt adat, köztük Jakob Fuggernak egy-egy, az enyészettől megóvott följegyzése és, mindenekelőtt, a Fuggereknek és Thurzóknak egészen 1526-ig érvényben lévő megállapodása a kamarai jövedelmek megfelezéséről eddig is kétségtelenné tette ugyan magát a közreműködés tényét, de a budai Fugger-faktor levele nemcsak a közreműködés mértékét tárja elénk, pontos adatokkal szolgálva az 1522-ben és az 1523-as év első negyedében a Fuggerek által vert pénz mennyiségéről, hanem azt is megvilágítja, hogy miképpen osztotta meg velük Thurzó Elek az új pénz verésének „terhét és gondját”.

Nekik engedte át a körmöci kamarát, és magának tartotta meg a budait, amelyet félévszázados szünet után az a feladat hívott újból életre 1521 júliusában, hogy pénzt verjenek az elhunyt Bakócz Tamás hagyatékában talált nagy mennyiségű ezüstműből.³³ A budai kamara pénzverőmestere Thurzó Elek familiárisa, név szerint az ifjabb Hans Krug (vagy Krüg), a numizmatikai és történelmi irodalomban egyaránt számon tartott és a magyar forrásokban többször felbukkanó nürnbergi éremvéső volt. Felbukkan a neve, meglehetősen kicsavart formában — talán ezért nem ismerték föl benne az övét — egy publikált, sőt, magyarra fordított és elég gyakran idézett írásban is, Thurzó Eleknek 1522. december 30-án Báthori Istvánhoz intézett, a nova moneta verésének nehézségeit taglaló levelében, amelyben „Hans Krwk”-ot (pontosabban: „Hanskrwk”-ot) mint a budai pénzveréssel megbízott emberét említi.³⁴ Az esetleges kétségeket végképp eloszlathatja Hans Krug sajátkezűleg írott, futólag már említett levele, amelynek kelte és címzettje pontosan megegyezik a Hans Albertől származóval, s amelyben Hans Krug a budai kamara munkájáról számolt be (alátámasztva a feltevést, hogy Thurzó Elek a költségvetési előirányzat számára kért számadást a kamarák működéséről).³⁵ Levele, a keltéből levonható következtetésen kívül

³² Várdai Pál 1520 júniusában lett másodízben kincstartó (előzőleg 1517 májusától 1519 júniusáig viselte e tisztséget): egy 1520. jún. 10-i oklevélben már és egy szept. 4-iben még thesaurariusként szerepel, ld.: OL Fényképtár. OA Bardejov. Bártfa város lt. 4946, illetve OL DI 23 582; Bebek János írja Dóczy Ferencnek 1521. okt. 7-én Pécsen kelt levelében, hogy „thesaurarium novum habemus et fecimus, videlicet magnificum dominum Andream de Bathor”, ld.: OL DI 23 587; Thurzó Elek kincstartóságának első nyomát egy 1522. febr. 1-én kelt királynéi oklevélben találtam, ld.: OL DI 23 606.

³³ *Huszár L.*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 105–106; *P. Ratkó*: Die Entwertung ... 34.

³⁴ Eredetije: OL DI 25 641; Kiadva: Magyar–zsidó oklevéltár. 5. köt. 1. rész. Bp. 1959. 143–145. — Magyarra fordította és kommentálta *Kelényi B. O.*: Budai oklevelek pénztörténeti adatai. Numizmatikai Közöny, 43. évf. 1944. 15–20. Kelényi valóban „Hanskruck”-nak írta a nevet, és megjegyezte, hogy „Hanskruck pénzverő személyére és működésére majd a további kutatások fognak világosságot deríteni”. — Hans Krug pályafutásának rövid összefoglalását, a róla szóló irodalommal ld.: *G. Frhr. von Probst*: Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstadt. München. 1958. 85.

³⁵ OL DI 25 677.

nem nyújt közvetlen információt a költségvetési előirányzathoz — a számadás, amelyet, írásából kivehetően, leveléhez mellékel, sajnos nem maradt fenn — annak egyéb szempontból nagyon is érdekes tartalma és írójának nem kevésbé érdekes személye viszont külön tanulmányt igényel és érdemel. Bizonyítsa ezért itt a levél pusztá létezése, Thurzó Elekével és Hans Alberével együtt (az utóbbiban egyébként ugyancsak szó esik Hans Krug működéséről³⁶), csupán azt a tény, hogy az új pénz verésének idején a budai kamarát Thurzó Elek megbízottja vezette, míg a körmöcöt, mint tudjuk, a Fuggerek faktora, a müncheni születésű Hans Alber, aki 1520-ig Lipcsében szolgált a Fuggereket, és ezután még az innsbrucki faktorátusban is dolgozott,³⁷ éppen akkortájt jöhetett tehát Budára, amikor Magyarországon verni kezdték az új dénárt.

Nem kétséges, és többé-kevésbé ki is mutatható, hogy mind Thurzó Elek, mind a Fuggerek, tapintatosan fogalmazva, megtalálták a maguk számítását a pénzverés „terhének és gondjának” vállalásában. Mégis hangsúlyozni szeretném, hogy a fentebb vázoltakkal a tényeket kívántam leszögezni, nem pedig erkölcsi ítéletet formálni. A pénzrontás kényszermegoldás volt, és az ország helyzete teljesen indokolta, hogy vezetői kényszermegoldáshoz folyamodjanak. Igaz, ez a rendszabály katasztrofális következményekkel járt, és 1526-ra oly mértékben szétzilálta az ország gazdaságát, olyan nyílttá tette és annyira elmélyítette a régóta lappangó és növekvő gazdasági és politikai válságot, hogy az állam szinte a törökök közreműködése nélkül is szétesni látszott, csak hogy 1521-ben a pénzrontás tervének kidolgozói, engedélyezői és végrehajtói nem tudhatták, és, úgy tűnik, nem is hitték, hogy öt év haladék adatik még nekik.

Amikor 1521 nyarán Szulejmán megindult Magyarország ellen, itt jóformán Buda falai alatt látták már a törököt, és inkább az okozott meglepetést, hogy Belgrád bevétele után a szultán visszafordította a seregét. Ettől kezdve minden év tavaszától nyaráig fel-felröppent a hitelesnek és hihetőnek tartott hír arról, hogy Szulejmán Magyarország megtámadására készül, mégpedig — miként II. Lajos írta 1523 júliusában Bártfa városának — „most már nemcsak pusztítandó az országot, mint azelőtt, hanem azzal a céllal, hogy az egész országot meghódítsa és uralma alá gyűrje”.³⁸ Mire a támadásra valóban sor került, a nova moneta már csak súlyosbította és betetőzte az egyéb gondokat, bajokat, de pályájának kezdetén voltaképpen teljesítette azt a feladatot, amely életre hívta: pénzhez juttatta a királyt.

Bizonyosság a költségvetési előirányzatra hivatkozhatok, amelyben a pénzverésből származó jövedelem az összbevételeknek (a valódinak) több mint 65%-át alkotta, e jövedelem kialakulására vonatkozóan pedig egyetlen hiteles adattal szolgálhatok, a pénzverésnek azzal a haszonkulcsával, amelyet Hans Alber nevezett meg.

Úgy hiszem, érdemes ez utóbbit közelebbről megvizsgálni, még annak árán is, hogy megértéséhez és értékeléséhez valamelyes betekintést kell nyer-

³⁶ „So weyll ich alt geltt ein, so pest ich kan. Der geleichen thuett Hanns Krueg auch. Ich lass im den vor zug, die weill er gelt hatt, dar mit ainer dem anndern nit irr. War mit ich im kan undt mag fudernn, dass thue ich gernn.”

³⁷ *G. Frhr. von Pölnitz*: Jakob Fugger. 2. Bd. Tübingen, 1951. 446, 461; *G. Frhr. von Probst*: i. m. 27 — 28.

³⁸ Az 1521-ben és a következő két évben elterjedt híreket arról, hogy Szulejmán Buda, illetve Magyarország meghódítására készül, ld.: *Sanuto*: 31. tomo. 37. h. (1521. júl. 1.), 196. h. (1521. júl. 16.), 33. t. 135 — 136. h. (1522. márc. 12.), 34. t. 104 — 105. h. (1523. márc. 16.), 263. h. (1523. jún. 2.); II. Lajos 1523. júl. 27-én Budán kelt levelének másolata az Egyetemi Könyvtárban: *Coll. Kaprinay*. 4^t. 11. tom. 89. no. (98 — 99).

[Faint handwritten text, likely a budget or financial statement, written in cursive script. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through.]

137

2

Magister Clausus, hic p[er]tinet affinis
propter y[un]ctio[n]em Bulla

Civitas Albinen.	H 5 ^s
Civitas sancti Martini Caponi Clausus	H 9 ^s 27
Reinigungsma[ter] Clausus	H 11 ^s
Civitas Budes, u[er] p[er]f[er]re	H 7 ^s
Civitas Jurgewand, f[er]re	H 9 ^s
Civitas Alba Regalis	H 11 ^s
Civitas Capuarum	H 11 ^s 17
Civitas Vigonensis	H 7 ^s
Vogelweiss	H 11 ^s
Civitas Kersgunde Clausus, Capus	H 1 ^s
u[er] p[er]f[er]re f[er]re	H 1 ^s

Tolykindsat l[and] a 2400
Lapen 2412 2413

Sancti Petri ad Vincula

Sancti Petri ad Vincula
Sancti Petri ad Vincula
Sancti Petri ad Vincula

Sancti Petri ad Vincula
Sancti Petri ad Vincula

Sancti Petri ad Vincula
Sancti Petri ad Vincula
Sancti Petri ad Vincula

Case of *Myiophobus bromeliarum*

C

Myiophobus bromeliarum is a species of flycatcher
found in the mountains of the Andes. It is
characterized by its long tail and its habit of
catching insects in the air.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

The species is found in the mountains of the
Andes, where it feeds on insects. It is a
common species in its range.

Myiophobus

Das Comptorium gegen die Stadt 20
die Stadt hat sich verpflichtet die
Comptoren zu bezahlen und zu zahlen

1710

Die Comptoren der Stadt
haben sich verpflichtet die
Comptoren zu bezahlen und zu zahlen

Die Comptoren der Stadt
haben sich verpflichtet die
Comptoren zu bezahlen und zu zahlen

Die Comptoren der Stadt
haben sich verpflichtet die
Comptoren zu bezahlen und zu zahlen

Das Comptorium gegen die Stadt 20
die Stadt hat sich verpflichtet die
Comptoren zu bezahlen und zu zahlen

Emporium Annonarum Regni Maritimi
et prebendarum super expensis per
annum ff 97

De Emporium horarum et candlearum pro
domibus et capella Regis apud Regium ff 97 112

De Confessariis et numeris de Messis:
Diversorum oratorum et forisium pro
adibus expensis per annum ff 112

De Polissim coram: Agrosorum et vicorum:
Tubisatorum: sigillatorum, et aliorum
Diversorum forisitorum et forisitorum Regis
expensis per annum ff 112 113

Quia filii ff 113 114
Rubea Regia pro expensis et annu ff 113
pro hinc ad posses
Reformatione castorum finibus
Solusoms debitorum divergorum ff 113

142

28. Soudan - Fin ma km

Comte de Soudan - Fin ma km pp 28

Comte de Soudan - Fin ma km pp 28

Comte de Soudan - Fin ma km pp 28

Comte de Soudan - Fin ma km pp 28

Comte de Soudan - Fin ma km pp 28

nünk a pénz verésének és forgásának korabeli rendszerébe. Nemcsak az indokolja a vizsgálatot, hogy a költségvetési előirányzatban kimutatott uralkodói jövedelem nagyobbik részének forrásáról van szó, hanem talán méginkább az, hogy csak így ismerhetjük meg azt a pénzt, amellyel a dokumentum számolt, amely tehát az okmányban feltüntetett összegek valóságos értékét meghatározza.

III. A pénz

Károly Róbert — európai példákat követő — reformjai óta Magyarországon is kettős, azaz arany- és ezüstvaluta volt érvényben, vagyis aranyból is, ezüsből is vertek pénzt, és a kettő értékét egymáshoz, illetve egymás nemesfém tartalmához viszonyították. A Jagelló királyok háromféle pénzérmét verettek, az aranyforintot, az ezüstdénárt és az utóbbinak a felét érő ugyancsak ezüst obulust; mindhármat elődeiktől vették át, és egészen 1521-ig egyiknek az értékén sem változtattak. A nova moneta bevezetéséig azok a „madonnás” dénárok bocsáttattak ki, amelyeket 1468-tól Mátyás hozott forgalomba, értéket oly módon megszabva, hogy száz darab dénár érjen egy aranyforintot, a tényleges átváltásnál azonban már a XVI. század elején 5—10 dénáros felárat fizettek 1—1 aranyforintért.³⁹

Az Európa-szerte megbecsült és keresett, a velencei aranydukáttal azonos értékű magyar aranyforint gyakorta szerepel a kor forrásaiban, a hazaiakban és külföldiekben egyaránt, valamennyiben félreérthetetlenül jelezve, hogy az elszámolás valóságos aranyban, vagy pontosabban körülírva, „jó és szabályos súlyú” magyar aranyforintokban történik. A mi forrásainkban azonban nem találunk ilyen megjelölést; sem a költségvetési előirányzat, sem a kamarai beszámolók nem szólnak aranyról és nem számolnak aranyban.

Az a forint, amely a költségvetési előirányzatban és Hans Alber levelében szerepel, nem valóságos, materiális pénz, hanem száz dénár összegét — és elméletileg egy aranyforint értékét — jelző számítási egység.

Közbevetőleg megjegyezve, számunkra szinte elképesztő annak a pénzrendszernek a funkcionálása, amelyben a közhasználatú fizetőeszközök legértékesebbike a dénár. Képzelnék el, ha csak néhány forintot, százasokról és ezresekéről nem is beszélve, fillérekben — nem húsz- és nem tíz-, hanem 1 azaz egyfillérekben — kellene kiszámlálnunk! Akkoriban, úgy látszik, ez nem okozott problémát: az országyűléseken, éppen a nova moneta idején, többször is követelték, hogy verjenek a dénárnál kisebb értékű pénzt, vagyis obulust, de a dénárnál nagyobb értékű pénz verésére nem mutatkozott igény.

Ehhez azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a Mátyás által forgalomba hozott és 1521-ig lényegében változatlan finomságban vert dénár viszonylag magas ezüstartalmú, értékes pénz volt, amely csaknem ugyanolyan előkelő helyet foglalt el a hasonló nagyságrendű európai váltópénzek között, mint a magyar aranyforint az aranypénzek sorában. Értékét ki lehet és ki is szokták grammokban fejezni (1 dénár nyers súlya 0,590235 gramm, színsúlya 0,2951175 gramm),⁴⁰ de úgy hiszem, jobban meg tudjuk közelíteni a vizsgálandó kérdést,

³⁹ Huszár L.: Mátyás pénzei. = Mátyás király. Emlékkönyv. 1. köt. Bp. [1940] 551—561; Pohl A.: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei. — Az aranyforintért fizetett felárról példák: K. O. Müller: Welthandelsbräuche (1480—1540). Stuttgart—Berlin, 1934. Deutsche Handelsakten des Mittelalters u. d. Neuzeit. 5. Bd. 199; Jansen: i. m. 69; Nyáry A.: A modenai Hippolyt-codexek. Századok, 1870. 686—687.

⁴⁰ Jeszenszky G.: II. Lajos dénárjai. Numizmatikai Közölny, 26—27. évf. 1927—1928. 1931. 128.

ha megmaradunk az ezüst súlyának és finomságának korabeli meghatározásánál.

Az ezüst súlyegysége a márka volt, amelynek nagysága országonként és országokon belül vidékenként, városokként különbözött. Magyarországon e szempontból szerencsésebben alakult a helyzet, mert a XVI. században a nemesfémét már országszerte a budai márkával mérték, amely mai súlyegységben kifejezve, megközelítően negyedkilót, pontosan 245,53779 grammot nyomott.⁴¹ A márka felosztása ugyancsak országonként, vidékenként különbözött; a XVI. századi magyar márkát, a német városokban honos rendszer szerint 16 latra (és 48 pisetumra) osztották, és minthogy e súlyegységekkel az ezüstnek nemcsak a szín-, hanem a nyersúlyát is jelölték, az egy-egy márkában mért szín-ezüst latjainak számával fejezték ki a márka ezüsttartalmát, vagyis az ezüst finomságát.

A színezüst tehát 16 latos ezüstöt jelentett, ebből azonban sohasem vertek pénzt, hanem a rendelkezés szerint több-kevesebb rezet vegyítettek hozzá, és az így nyert öntvényből, korabeli szakkifejezéssel „pagamentum”-ból verték ki a meghatározott számú pénzermét. 1521-ig 8 latos ezüsből verték a dénárt, ez tehát fele-fele részben tartalmazott ezüstöt és rezet, és egy márka 8 latos pénz-öntvényből 416 darab dénárt vertek, plusz és minusz 4–4 darabos tűrési háttárral.⁴² A nova monetát az addigi ezüsttartalom felével, 4 latos ezüsből verték.

A pénz nyers- és színsúlyát uralkodói rendeletek szabályozták, de ezek természetesen nem ötletszerűen, hanem gondos (bár kizárólag finánciális szempontokat figyelembe vevő) kalkuláció nyomán születtek. Copernicus, aki a pénzelmélet terén is nagyot alkotott, 1526-ban így fogalmazta meg az ideális kalkuláció alapszabályát: „A pénznek akkor van méltányos és megfelelő értéke, ha valamivel kevesebb aranyat vagy ezüstöt tartalmaz annál, amennyit érte vásárolni lehet, mégpedig csak annyival kevesebbet, amennyit a verdeköltségek le kellett vonni, a verdejegynek ugyanis valamiféle méltóságot kell hozzáadnia a pusztá matériához.”⁴³ Ilyen pénz azonban, miként azt Copernicus is kifejtette, a valóságban nem létezett, mert valamennyinek az értékéhez, a benne foglalt nemesfém árán és a verdeköltségeken kívül, több vagy kevesebb pénzverési hasznót is hozzászámítottak.

Az 1521 előtt és után vert magyar dénárok értékét és pénzverési hasznát Jeszenszky Géza 1931-ben a következő számokkal jellemezte:⁴⁴

1521-ig	1 márka színezüsből (2 × 416 =)	832 darab dénárt vertek
	1 márka ezüst beváltási ára	550 darab dénár volt
	Maradt verdeköltség és nyereség	282 darab dénár

⁴¹ *Hóman B.*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 97.

⁴² E pénzről több leírás is maradt, közülük az egyik legpontosabb és leghitelesebb az, amelyet Hans Dernschwam, a Fuggerek budai pénztárosa, majd besztercebányai faktora adott 1563-ban készített emlékiratában. Ld.: Dokumenty k bančickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Na vyd. pripravil P. Ratkoš. Bratislava, 1957. Edícia Slovenský Historický Archív. I. zv. 471.

⁴³ „Justa autem et equa monete estimatio est, quando paulo minus auri vel argenti continet, quam pro ipsa ematur; utpote quantum pro expensis duntaxat monetariorum oportuerit deduci, debet enim signum ipsi materie aliquam addere dignitatem.” *N. Copernicus*: Monete cudende ratio. 1526. Mikolaja Kopernika Rozprawy o monecie i inne pisma ekonomiczne. Opracował J. Dmochowski. Warszawa—Kraków—Lublin, (1923). 4–5.

⁴⁴ *Jeszenszky G.*: i. m. 128–129.

1521-től 1 márka színezüstről (4 × 500 =)	2000 darab dénárt vertek
1 márka ezüst beváltási ára	650 darab dénár volt
Maradt verdeköltség és nyereség	1350 darab dénár

Ezek az adatok axiómákként élnek mind a történelmi, mind a numizmatikai irodalomban. Meggyőződésem szerint: helytelenül. Jeszenszky Géza számai ugyanis -- az egyetlen, közismert 832-es kivételével -- önmagukban vagy (de inkább: és) egymáshoz viszonyítva, mind hibásak.

A nova monetát jellemző számok alapvető hibája szerintem az, hogy mindössze három van belőlük. Egyetlen kivonási művelettel jellemezni egy olyan pénzügyi intézkedést, mint a pénz valóságos értékének csökkentése és névleges értékének fenntartása, amely törvénytzerűen önmagában hordja az állandó és gyorsuló változást, s amely az adott esetben négy évig volt érvényben, enyhén szólva, képtelenség. Még átlagszámítással sem jutnánk sokra, de Jeszenszky, ami a kivonandót, az ezüst árát illeti, nem is törekedett az átlagos érték megkeresésére.

A nova moneta bevezetésének idején a kamara a régi áron váltotta be az ezüstöt. Tanu rá maga II. Lajos király, aki 1521. szeptember 1-én, még mindig a Tolna melletti táborból, türelmet kért a bányavárosok polgáraitól addig, amíg a hadjáratból visszatér és rendezi a kérdést, mert „tudjuk, milyen terhes nektek, hogy ebből az új pénzbelől ugyanannyit adnak az ezüstről, mint azelőtt”.^{44a}

A régi ár pedig nem a Jeszenszky megnevezte 550 darab dénár volt. Ez a szám Selmechánya városának egyik okmányában szerepel, egy keltezetlen, de mint az alábbi idézetből kiviláglik, nyilvánvalóan 1521 augusztusa után készített, a kamaraispán ellen emelt panaszokat és a vele szemben támasztott követelményeket felsoroló jegyzékben, amelynek összeállítói, többek között, azt kérték, hogy „az ezüst márkájáért, amennyiben a jelenleg vert pénz forgalomban marad, 8 forintot, de ha visszatérnének a régi pénzre, úgy 5 forintot és 50 dénárt fizessenek”.⁴⁵

A mondat nem kijelentő, hanem felszólító, követelésről és nem a tények leszögezéséről van szó, következképpen olvastán inkább arra gondolna az ember, hogy a bányaművelők a régi pénz forgása idején nem kaptak 550 dénárt ezüstről márkájáért. És jól gondolná, mert a forrásoknak, ha nem is bőséges, de egybehangzó információja szerint, régi pénzben 4 forintot és 50 dénárt fizetett a kamara az ezüst márkájáért.⁴⁶ Ha pedig ennek ellenére mégis tényként fogadták el a selmechányai okmány egyik adatát, vajon miért nem fogadták el a másikat, a nova monetában fizetett 8 forintot is? Talán nem is tévedtek volna túlságosan nagyot.

Legalábbis nem nagyobbat, mint azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy sikerült következképpen és mindvégig végrehajtani az 1523-ban tartott országgyűlés határozatát, amely szerint „egy márka ezüstöt hat forintért és ötven

^{44a} OL DI 23 580.

⁴⁵ „Item dy sylber, so dy muntz dy ytzundt geschlagen wirt, dy marek zu bezalen per fl. 8, so es aber kwem auff dy alte muntz, dy marek zu bezalen per fl 5/50”. Eredeti je: OL Selmechánya város levéltára III. 47/b; Idézi: P. Ratkoš: Die Entwertung ... . 37.

⁴⁶ 1514: Paulinyi: i. m. 49, 1515: OL Selmechánya város levéltára. II. 453, 1525. aug. 4.: Bernhard Behaim kamaragróf levele Selmechánya tanácsához: „... ir habt ungetzweyfelt vornemen, das ich ... widerumbn das guetgelt in altem schrot unnd korn muntzen und aufschlagen mues lassen. Nu vernim ich ..., das man villeicht auch die marek silber per funfthalben [4 1/2] gulden, wie dan vormalis auch geschehen, betzallen wolt, ...” Ld.: Dokumenty k banckemu povstaniu ... . 63.

dénárért kell beváltani és vásárolni, miként ez már korábban is elrendeltetett” (és ugyanezen — a költségvetési előirányzattal kapcsolatban már említett — országgyűlésnek egy másik határozatát, amely arról intézkedett, hogy 100 régi dénárt 110 új dénárért váltsanak be). Jeszenszkynek és követőinek az adatai ugyanis ezeken a határozatokon alapulnak.

Elméletileg is kiszámítható, hogy mihelyt nyilvánvalóvá vált az új pénz valóságos értéke, illetve értéktelensége — ez pedig az összes intézkedés, rendelet és határozat ellenére föllépő és növekvő infláció nyomán nagyon hamar és egyre inkább nyilvánvalóvá vált — senki sem sietett ezüstjét és dénárjait a nova monetára beváltani. Ha mégis pénzt kívántak verni, kénytelenek voltak magasabb árat adni az ezüstért is, a régi dénárért is, és ha a haszonról sem akartak lemondani, még lejjebb kellett szállítani a pénz finomságát, tehát még értéktelesebb pénzt kellett verni.

De nem kell csupán az elméletre, a pénzrontás és infláció ördögi körének törvényszerűségeire hagyatkoznunk, mert minderre (kivéve az ezüst mindenkori árára) bőségesen találunk utalásokat a forrásokban. Talán elegendő, ha közülük egyelőre a legtöbbet mondók egyikére hivatkozom, a költségvetési előirányzat már idézett megjegyzésére: „... a következő évben azonban, részben a régi pénz és az ezüst hiánya és elégtelensége miatt, részben azért, mert mindkettőnek az ára emelkedik . . .”. És hogy ez az ár már akkoriban is olykor meghaladta a 6 forint 50 dénárt, azt Jakob Fugger elszámolása tanúsítja. Jakob Fugger, aki azideig a besztecebányai réz túlnyomó részét tisztítatlanul, tehát az ezüsttel együtt vitte ki az országból — ezt egyébként az 1496-ban Thurzó Jánosnak adott királyi privilégium alapján legálisan tehette — a nova moneta verésének idején nemcsak a Besztecebányáról származó nemesfém-ből értékesített sokkal többet az országon belül, hanem még Tirolból is hozatott be ezüstöt. Szóbanforgó elszámolása szerint 1522 (!) január 18-tól ez év júliusának utolsó napjáig 4214 márkát adott el a körmöci kamarának, márkáját 7 magyar forintért.⁴⁷ Természetesen lehetséges, sőt valószínű, hogy Jakob Fugger ezüstjéért az átlagosnál többet fizettek — jóllehet ő maga 1525-ben az ellene emelt vádakkal szemben arra hivatkozott, hogy ugyanannyiért adta el az ezüstöt, mint mások⁴⁸ — de végtére ezekből a márkákból is nova monetát vertek, számukból ítélve nem is keveset, áruk tehát mindenképpen kihatott a pénzverés hasznára.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az országgyűlés megszabta 6 forint 50 dénárt az ezüst márkájáért fizetett összeg alsó határának kell tekintenünk, amit még az országgyűlés évére, sőt, az azt megelőző 1522-es esztendőre vonatkozóan is csak erős fenntartásokkal fogadhatunk el átlagos árnak. Eszerint mi, akiket éppen ennek az időszaknak a pénzverési haszna érdekel, ha fenntartásokkal is, de jobb híján akár el is fogadhatnánk Jeszenszky Géza számítását. Csak hogy van itt más baj is.

Nevezetesen az, hogy a 650 dénárt és a beváltásnál fizetendő bármely más összeget nem szinezestre szabták meg, hanem Magyarországon történetesen 15 latosra. Ez vitathatatlan tény, amelyet 1521 előtti és utáni leírások egyaránt tanúsítanak⁴⁹ — a régi dénár verésének hasznára tehát ugyanúgy vonatkozik,

⁴⁷ *Jansen*: i. m. 174.

⁴⁸ *Marczali H.*: Regesták a külföldi levéltárakból, Bp. 1882. 41.

⁴⁹ *Paulinyi*: i. m. 48—49; *Péchy A.*: Alsó Magyarország bányamívelésének története. Bp. 1884. 401, 407 (egy 1504-es és egy 1525-ös oklevél szövege); a Fuggerek 1526. ápr. 15-én kötött újabb, tizenöt évre szóló bérleti szerződésükben arra kötelezték magukat, hogy évente 7500 márká 15 latos ezüstöt szolgáltatnak be a kamarába, márkáját — a 8 latos pénzben számolva — 7 forintért. Ld.: Dokumenty ... 164.

mint a nova monétáéra — és a kétségeket végképp eloszlatandó, most már ki-egészíthetem Jakob Fugger imént említett elszámolását is azzal, hogy följegyzése szerint a 7 magyar forintot 15 latos márkáért kapta.

(Egyébként nem valamiféle magyar specialitásról, hanem általános gyakorlatról van szó, amelyben csak a beváltott ezüst finomsága különbözött; Tirolban például 14 1/2 latos, úgynevezett „schwazi égetésű” ezüstöt szolgáltattak be a halli pénzverdébe.)

Valójában tökéletesen megtisztítani az ezüstöt akkoriban nem is tudták — bár a 15 lat nem jelentette az elérhető finomsági fok maximumát —, a 16 latos „finom” ezüsthöz voltaképpen számítással jutottak olymódon, hogy az ezüst nyersúlyából levonták a színezüsttel összevegyült réznek a súlyát. E számításonban a pénzverdék ténylegesen elvégezték, és kalkulációikat az ekképpen nyert, meghatározott áru, 16 latos „finom” ezüstre alapozták. Ezt bizonyítják pénzverés révén szereshető haszonról a kereskedők számára összeállított korabeli példatárak, és erről tanuskodik a magyar gazdaságtörténet egyik különlegesen becses forrása, a kassai pénzverde számadáskönyve is.⁵⁰

Alig egy hónappal a mohácsi csata után, 1526 szeptemberének végén, 8 latos pénzt kezdtek verni Kassán, és ennek az öt hónapig tartó tevékenységnek írásos emlékét a sors ritka kegye megőrizte, s ifjabb Kemény Lajos buzgalma nyomtatásban is hozzáférhetővé tette. A pénzverde, miként számadásaiból kiolvasható, nemcsak a pagamentum elkészítésénél számolt következetesen színezüsttel, hanem olykor az ezüstöt is annak színezüstre átszámított súlyán vásárolta, és pedig, míg a 15 latos ezüst márkájáért mindig 6 forintot adott, a 16 latos márkáért különböző, 6 forint 80 dénár és 7 forint 65 dénár között mozgó összeget fizetett, mindenképpen többet tehát annál a summánál, amelyet

egyszerű aritmetikai számítással kapnánk $\left(16 \times \frac{600}{15} = 640 \text{ dénár}\right)$.

E más korra és másfajta pénzre vonatkozó adatok összecszerűen természetesen semmit sem segítenek a nova moneta értékének kiszámításában, de némi tájékozódást nyújtanak az árkülönbözet fölbecsüléséhez, és főképpen — az említett példatárakkal együtt — képet adnak a pénzverés hasznának korabeli kalkulációjáról. Ez pedig alátámasztja a Jeszenszky-féle számítás ellen fentebb emelt kifogást, amely szerint, ha azt kutatjuk, hogy a nova moneta mennyivel kevesebb ezüstöt tartalmazott annál, amennyit érte vásárolni lehetett, vagy Copernicus szavait másképpen megfogalmazva, hogy a meghatározott súlyú ezüstöt az érte adottknál mennyivel több darabra osztották a pénzverdében, úgy semmiképpen sem vonhatjuk le a 16 latból vert dénárook számából a 15 latért fizetettét.

Mindezek alapján — és pontos adatoknak, sajnos, híján — úgy hiszem, még mindig nagyon óvatosak vagyunk, ha az ezüst áráként 650 helyett 750 dénárt vonunk le.

Levonunk — de miből? Jeszenszky (és követői) szerint 2000 darab dénár-
ból, ezt a számot azonban, bár éppen ellenkező okokból, ugyanúgy nem fogad-

⁵⁰ *Christoff Rudolff*: Künstliche Rechnung mit der Ziffer unnd mit den Zalpfenningen, ... Auff's new ... ubersehen. Wien, 1574. P₄ — R lev. (Első kiadása: 1526); A Baumgartnerek számára 1544 táján összeállított „Mintzmaisterey”: *K. O. Müller*: Quellen zur Handels-gesch. der Paumgartner von Augsburg (1480—1570). Wiesbaden. 1955. Deutsche Handelsakten des Mittelalters u. d. Neuzeit. 9. Bd. 296—309; A kassai pénzverde számadás könyve: Kassa város régi számadáskönyvei 1431—1533. Közli ifj. Kemény L. Kassa, 1892. 61—98.

hatjuk el, mint a 650 dénáros ezüstárat. Míg az utóbbival, mint láttuk, Jeszenszky legfeljebb a kezdeti időszakra érvényes alsó határértéket, sőt annál is kevesebbet adott meg, a pénzzé vert dénárok számához, úgy tűnik, numizmatikai mérések útján juthatott, s így az talán jellemezheti a négyéves átlagot, de semmiképpen sem az 1524 előtt vert dénárok értékét. 1524-től kezdve mind többen verettek pénzt, uralkodói engedéllyel, s olykor anélkül is, és a következő másfél évben, részben ezért, részben a pénzrontás és infláció törvényszerűségeiből fakadóan, a nova moneta egyre többet veszített amúgy sem nagy értékéből. Ebben az időszakban valószínűleg vertek a 4 — sőt 3, 2 vagy még kevesebb — latos pénzöntvény márkájából 500 vagy ennél is több dénárt, de az eredeti és a körmöci kamarában a jelek szerint mindvégig meg is tartott rendelkezés szerint nem 5 forint jutott a 4 latos pagamentum és 20 forint a színezüst márkájára.

E téren a források kielégítő felvilágosításokkal szolgálnak. A nova moneta legrészletesebb leírását a már említett Antonio Burgio bárónak, a Mohácsot megelőző két és fél esztendő t Kasszandraként végig követő, szenvedő, viaskodó pápai nunciusnak köszönhetjük, aki nagyon közelről volt érintve a kérdésben, s ezért pontos információkat szerzett a pénz értékéről, mégpedig, minden valószínűség szerint, a legilletékesebb helyről: Jakob Fugger embereitől. Érdeklődése onnan adódott, hogy VI. Hadrián pápa 1523-ban 50 000 dukátot küldött Magyarországra, s minthogy ez összeget kifejezetten a törökök elleni harc céljaira szánta, egyelőre nem használták azt föl, hanem a budai Fugger-faktorátusban helyezték el, és nagyobbik, 33 000 dukátot kitevő részét az akkor vert magyar ezüstpénzre, tehát nova monetára váltották át. Az 1524 elején Magyarországra érkező Burgio így végignézhetette, mint értéktelenedik el egyre jobban a pápai pénz, s miként zsurgorodik szinte semmivé 1526-ra, amikor égető szükség lett rá.

Akkorra tombolt már az infláció, az új dénárok értéke a valóságosnál is mélyebbre zuhant, teljes lett a pénzügyi zűrzavar. 1525 augusztusában, születésének pontosan negyedik évfordulóján, az országgyűlési határozatok értelmében megszüntették a nova, vagy mint most már hivatalosan is nevezték, cuprea moneta, azaz rézpénz verését, és helyét ismét 8 latos dénárokkal szándékoztak betölteni. Ez azonban, minthogy az ország el volt árasztva a 4 (és kevesebb) latos dénárokkal, a 8 latosok verését pedig az ezüst és a tőke hiánya késleltette, nem ment se könnyen, se gyorsan, a nova monetát ezért egyelőre nem vonták ki a forgalomból, hanem értékét akként szabályozták, hogy két új dénár érjen egy régit, ami az eredeti értékviszonynak nagyjából meg is felelt. Számos beszámoló, többek között Burgioé is tanúsítja, hogy a rendelkezésnek semmi foganatja nem volt, a rézpénzt csak három, négy, sőt több régi dénár értékében és sokan, elsősorban a törökök ellen fogadott zsoldosok, egyáltalában nem fogadták el.⁵¹

A pápai nuncius kétségbeesetten keresett valamiféle megoldást, amivel menthetné a menthetőt. Fölöttesei elé tárta a lehetőségeket, és a helyzetet megmagyarázandó, részletes leírást adott a régi, az új és a legújabb — az 1525

⁵¹ II. Lajosnak a nova moneta verésének beszüntetéséről és értékének szabályozásáról szóló 1525. szept. 1-én Budán kelt levelét ld. *Szabó D.*: Magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 212 — 213. — Az infláció méreteiről, többek között, képet ad Báthori István két harcósának 1525. okt. 1-én írott levele, amelyben a zsoldosok arra kérik Báthorit, hogy a többi urakhoz hasonlóan régi pénzben fizesse zsoldjukat, mert egy régi dénár értékében nem két, hanem öt vagy hat nova monetát kell adni, és „leírhatatlan, milyen magasak az árak”. Ld.: Révai cs. levéltára. Fragm. pap. diversarum familiarum. OL Filmtár. C 4. doboz.

augusztusától verendő — magyar pénz értékéről, kitérve arra is, hogy a 4 latos pénzből 4 forint 50 dénár jut egy márka pagamentumra és így 18 forint a színezüst márkájára.⁵² Burgionak a nova moneta halódása idején, először 1525. augusztus 9-én, majd még egyszer 1526. április 3-án adott információja pontosan megegyezik azzal, amelyet Hans von Planitz, a szász választófejedelem tanácsosa röviddel a 4 latos pénz születése után, 1521 novemberében a Magyarországon járt kereskedőktől szerzett, amely szerint az új dénárokból 18 forint jut egy márka színezüstre,⁵³ s mindkét leírást igazolni látszik az a tárgyilagos adat, amellyel az elhalálozott rézpénzről a kassai pénzverde fentemlített számadáskönyve szolgál. A pénzverdében a különböző mértékben, de egyaránt „geryngr”, azaz csekélyértékű pénz márkáinak százait váltották és olvasztották be, értékesebbjét három esetben 200 — 200 forintjával — 20 000 dénárral — vették át és mérték le, s a darabszám és súly (45 1/2 illetve 45 1/4 márka) ismeretében egyszerű osztási művelettel megkaphatjuk a pénzöntvény 1 — 1 márkájára eső darabok számát. A 440 körüli eredmény valamivel még kisebb is a Burgio és Planitz megadta számnál, de az eltérés oly csekély, hogy az akár a pénz kopásának, akár a számlálás vagy mérés pontatlanságának is tulajdonítható.⁵⁴

Mindezek után, korántsem valamiféle újabb axióma bevezetésének az igényével, ellenkezőleg, hangsúlyozva, hogy az ezüst árat hozzávetőleges (bár a valóságosnál inkább alacsonyabbra becsült) szám jelzi, illetéknéppen határozom meg az 1522-ben és talán még 1523-ban is — de csakis ezekben az években — vert nova moneta copernicuszi értelemben vett, tehát nemesfém tartalmából adódó „belső” értékét:

1 márka színezüstből (4 × 450 =)	1800 darab dénárt vertek
1 márka színezüst ára	750 darab dénár volt
<hr/>	
Maradt verdeköltség és nyereség	1050 darab dénár

Fölmerülhet esetleg a kétség, vajon érdemes volt-e a 3 forintos eltérés miatt oly hosszasan cáfolni Jeszenszky általánosan elfogadott számainak helyességét. Nem hiszem, hogy jogos volna a kétkedés. Eltekintve attól, hogy azt remélem, sikerült bemutatnom a költségvetési előirányzat számai mögött rejlő pénz nemét és értékét, a márkánként 3 forint óriási különbséget jelent, hiszen ez az eltérés 10 000 márkánál már 30 000 forintot tesz ki, akkora summát, amely meghaladja például a költségvetési előirányzatban jelzett harmincadbevétel egészét és csaknem eléri az Erdélyben behajtott jövedelmek összességét. (Márpedig, a költségvetési előirányzat adataiból az alább ismertető haszonkulcs segítségével kiszámíthatóan, 1522-ben mintegy 21 600, 1523-ban több mint 17 000 márka ezüstből vertek pénzt.)

A különbséget az ezüstből vert és az ezüstért adott dénárok száma között azonban így is jelentős. Márkánként 10 forint és 50 dénár maradt verdeköltségre és nyereségre s ez utóbbiban, többek között, az esztergomi érseknek járó pise-

⁵² A VI. Hadrián által küldött pénzről: *Sanuto*: 35. tomo. 114., 297. h. és *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. 2. ser. 1. tom. 83—84, 141—142 stb. — Burgionak a nova moneta értékét taglaló levelei: *Monumenta Vaticana* ... 251—257, 356—358.

⁵³ *P. Ratkoš*: *Die Entwertung* ... . 38.

⁵⁴ Kassa város régi számadáskönyvei ... . 82, 83, 85.

tumra, arra a hányadra, amelyet a primás az Árpád-házi királyok, sőt, talán már I. István óta kapott a pénzverés hasznából. Ezzel újabb megoldásra váró problémát érintünk, mert a magyar gazdaságtörténet adós még e részesezés mindenkori nagyságának megállapításával, illetve annak tisztázásával, hogy az érsek járandósága mindig fedte-e annak elnevezését, és ha igen, milyen formában kapta meg a pisetumot, azaz a márka 1/48 részét. E helyütt sem lehetőség, sem föltétlen szükség nincsen e feladatnak akár az 1522-es és 1523-as esztendőkre eső részének elvégzésére, s nem kell nekigyürkőznünk az egyelőre amúgyis megoldhatatlannak látszó rejtvény megfejtésének sem, hogy a pénzverde, a király, az esztergomi érsek, Thurzó Elek és a Fuggerek miképpen osztozkodtak a márkánként fennmaradt 10 forint 50 dénáron. A minket legfőképpen érdeklő adatot, az uralkodónak járó összeg nagyságát ugyanis készen kapjuk meg Hans Albertól.

Miután beszámolt a kamara 1522-es évi bevételéről és kiadásairól, a Fugger-faktor így folytatta Thurzó Elekhez intézett levelét: „Nagyságod kéri tőlem a jelenlegi elszámolást január elsejétől március utolsó napjáig, itt küldöm azt tehát, amiből Nagyságod megtudhatja, hogy e három hónapra 2081 márka és 38 pisetum ezüst jutott, ez valóban kevésnek tűnik, jobban utána kellene nézni. A Királyi Felségnek minden egyes márkára 8 forint 25 dénár hasznót számolok, így ennek a negyedévnek a haszna 17 174 forintot és 78 dénárt tesz ki.”⁵⁵ (Ellenőrizni lehet a szorzást: a Fuggerek emberei jól számoltak.)

Márkánként 825 dénár volt tehát az uralkodó haszna a nova moneta veréséből. Az adat az 1523-as esztendő első negyedére vonatkozik, és nem tudhatjuk, hogy e haszonkulcs meddig maradt érvényben, de alig kételkedhetünk abban, hogy ugyanekkora volt a megelőző, 1522-es évben is. Ami a mi témánk szempontjából a bizonytalanság egy kicsiny árnyát veti erre az egyébként precíz és vitathatatlanul hiteles információra, az nem ennek időbeli korlátozottsága, hanem egyik adatának szűkszavúsága, nevezetesen az, hogy Hans Alber nem mondja meg, hogy a három hónapra jutó ezüstmennyiségen és a „minden egyes márkán” a 16 latos színezüstöt vagy a 15 latos finomságban beváltott ezüstöt érti-e. A magam részéről azonban még a finomság meghatározásának hiányából is inkább arra következtetnék, hogy színezüstről lehetett szó, ezt valószínűsíti ugyanis az a fentebb említett, többek között a kassai pénzverde számadáskönyvéből nyert tapasztalat, hogy a kamara a beszolgáltatót ezüstöt átszámította színezüstre, és a továbbiakban már ezzel a 16 latos ezüstmennyiséggel számolt.

A végső, összefoglaló jelentésekben azonban már nem tüntették föl az ezüst finomságát, és ezzel kétségkívül megfosztottak minket a teljes biztonságérzettől. Nem tüntette föl Hans Alber, és nem tüntette föl harmincegy esztendővel korábban Schaidler Péter, a körmöci kamara akkori ispánja sem. 1492-ben Schaidler Péter elszámolt az elmúlt öt és fél esztendő tevékenységéről, amelyből négy és fél év még Mátyás uralkodásának idejére esett. Számadásában a kamarai bevételek között „az ezüst haszna” címen felsorolta a feldolgozott ezüst mennyiségét és az annak feldolgozásából az uralkodónak, helyesebben, a kamara

⁵⁵ „So schreibtt mir Ewr genadt umb die jeczigk rechnung von primo Jenner pyss auff adi ulltimo marczo, die schigk ich ewrnn genadn hie mitt, dar in fundt Ewr genadt, dass in disssn drey monadten gefallen ist 2081 marck 38 pesett silber, dass dungk mich warlichn wenig sein, wer nott, dass man pass zw sech, also rechne ich der K. Mt. auff ain jettliche marck nuczung 8 gulden 25 d, also fundt ess sy in rechnung, so macht die nuczung diss fuerttll jar fl. 17 174 d. 78.”

jövedelmét élvező Beatrix királynénak járó nyereséget. A két adatból kiszámítható — és a följegyzett 18 adatpáron ellenőrizhető —, hogy az egy márkára eső haszon 83 dénár, vagyis az 1522—1523. évinek majdnem pontosan egytizede volt.⁵⁶

IV. Költségvetés félévvel később

¶ Az 1522-es és 1523-as években II. Lajos csaknem kereken tízszer annyi dénárt kapott az ezüst minden pénzzé vert márkája után, mint 1486 és 1491 között Mátyás felesége illetve özvegye.

De a dénároknak csak a száma, nem pedig az értéke szerint. Pontosabban: nem a valóságos értéke szerint.

Ez a bökkenő mindenfajta összehasonlításnál, amelynek egyik oldalán a költségvetési előirányzat valamely adata áll. Mert ismerjük ugyan az előirányzatban regisztrált pénznek mind a valóságos, mind a hivatalosan megállapított névleges értékét, de az összevetésekben egyiket sem használhatjuk. Váltunk át a pénzt valóságos értékére? Teljesen hamis képet kapnánk, hiszen a pénz — különösképpen az uralkodói elszámolásokban — akkor még, legalábbis megközelítően, a névleges értékén forgott. Fogadjuk el tehát a névleges értékét? De hogyan mérhetjük össze valamely (megközelítően) valóságos értékén forgó pénz összegét a ténylegesnek legalább kétszeresére értékeltével? És miképpen vonhatunk egy-egy számmal párhuzamot egy többé vagy kevésbé szilárd pénzügyi állapot és egy rapid inflációs folyamat között, mégha az adott esetben az inflációnak éppen kezdetét rögzíti is az összehasonlításra kiszemelt (vagy inkább: összehasonlíthatónak vélt) okmány?

Pedig mindezzel még rendkívül le is egyszerűsítettem a problémát. Az igazság ugyanis az, hogy bár Magyarországon 1521 augusztusától 4 latos dénárokat vertek, és a költségvetési előirányzatban regisztrált uralkodói jövedelmeknek több mint 65 %-a minden kétséget kizáróan, a fennmaradó 35 %-nak túlnyomó része pedig nagyon valószínűen ebben a pénzben realizálódott — hiszen az uralkodó nem utasíthatta vissza az általa kibocsátott pénzt —, és ez természetesen a kiadásokra sem maradhatott hatás nélkül, de a régi, 8 latos dénárokat nem tüntek el az ország gazdaságából, és kérdés, még hozzá megoldhatatlan kérdés, hogy mennyire tüntek el az uralkodó háztartásából és ennek írásos dokumentumából. A régi pénzt, az antiqua monetát hivatalosan voltaképpen nem vonták ki a forgalomból, a rendelkezések csupán azt szabták meg, hogy a nova monetát azzal egyenlő értékben kell elfogadni, és az elszámolásokban az „új pénz”, a „jelenleg forgó királyi pénz”, a „rézpénz”, a „hitvány pénz” mellett mindvégig szerepelt a „rég”, a „jó és régi”, a „Néhai Felséges Mátyás Fejedelem Ur idejében vert régi” pénz is.⁵⁷ Felbukkan még Hans Albernél is, aki 1700 forintot, mint írta, régi pénzben adott át az alkinstartónak.

⁵⁶ Schaider Péter elszámolását először *Hatvani M.* adta közre 1858-ban (Magyar. történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. 2. köt. 48—55), majd *Berzeviczy A.* 1914-ben (Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Magyar történelmi emlékek. 1. oszt. 39. köt. 254—264). Kováts F., akinek az elszámolásnak egyik, Selmechányára vonatkozó adatát felhasználta, kategórikusan, de minden indokolás nélkül 15 latosnak tekinti a megjelölés nélkül megadott ezüst mennyiséget (*Kováts F.*: A magyar arany világtörténelmi jelentősége ... Bp. 1923. 13), és ezt Paulinyi O. is elfogadta (*Paulinyi O.*: i. m. 73—75).

⁵⁷ Például: 1524. jan. 8.: „in bonis et veris monetis hungaricis veteribus Matthie regis nominatis” OL DI 23 870; 1524. febr. 28.: „in bona et veteri hungaricali moneta” OL DI 23 895.

Megpróbálom egyetlen példán illusztrálni a pénzügyek, pénznemek és pénzértékek kibogozhatatlan összekuszáltságát.

A költségvetési előirányzat bevételei között szó esik egy összegről, amelyről nemcsak a kincstartó tudott tájékoztatás nélkül is mindent, minthogy, legalábbis névleg, éppen ő fizette, hanem mi is bőséges és hiteles információkat szerezhetünk. Ez az összeg a körmői kamara bérlőjétől, a jegyzék szavaival, „a Felsőleges Királynénak a kamara évi bérlési díjaként” járó pénz.

Az előzményekről és körülményekről röviden ennyit: II. Lajos jegyese, Habsburg Mária — V. Károly császárnak és Ferdinándnak, Magyarország jövőendő királyának testvére — 1521-ben éppen akkoriban érkezett Magyarországra, amikor Szulejmán ostrom alá vette Nándorfehérvárt. Az esküvő így hónapokra elhalasztódott, de végül is december elején Máriát királynévá koronázták, a következő esztendő januárjának közepén megtartották a menyegzőt, és 1522. február 2-án kiállított oklevelében a király átadta hitvesének a mindenkori magyar királynét mintegy száz év óta megillető javakat és jövedelmeket, köztük a körmői kamarát.⁵⁸

A körmői kamarából húzott uralkodói jövedelem a nova moneta bevezetéséig a kamara bérlési díja volt.⁵⁹ A 4 latos pénz verése új helyzetet teremtett, a sokszorosára nőtt bevétel tulajdonjogának vitatható — és vitatott — kérdése újabb (és erős a gyanúm, hogy igen lényeges, a Mohács előtti pártharcokat alapjaiban befolyásoló) konfliktussal szaporította az amúgy sem csekélyszámú ellentéteket, és valószínűleg jelentős szerepet játszott abban, hogy 1524-től kezdve a királyné nem adta többé bérbé a kamarát, sem a Thurzóknak, sem másnak, hanem saját emberét állította annak élére. Addig azonban, mint a költségvetési előirányzatból kitűnik, II. Lajos hitvesének be kellett érnie a bérlési díjjal, és a pénzverés hasznának azt meghaladó részét a király kapta.

Az 1522-es év elejétől (sőt, visszamenőleg, 1521 szeptemberétől) Thurzó Elek a királynétől bérelte tehát a kamarát, és neki fizette — illetve, valószínűleg a kamaraispán nevében és rajta keresztül neki fizették a Fuggerek — a bérlési díjat. Az Országos Levéltár Mohácselőtti Gyűjteményében szinte az utolsó nyugtáig minden megtalálható, ami e bérletre vonatkozik, így a bérlési szerződés is, amelyben a királyné nagyon határozottan kikötötte, hogy az 1522-es esztendő január első napjával kezdődő évben a kamaraispán „rég, nempedig új magyar ezüstpénzben” 15 000 forintot köteles bérlési díjként fizetni, január elsejétől törlesztendő havi 1250 forintos részletekben. 1522. február 1-én Mária királyné 2500 forint „kiszámolt pénz” átvételét nyugtázta, a további elismervényekben a kapott összeg nagyságát nem nevezte meg.⁶⁰

⁵⁸ Habsburg Mária Magyarországra érkezéséről, koronázásáról és esküvőjéről ld.: *Tóth-Szabó P.*: i. m. 243—251. II. Lajos 1522. febr. 2-án kiállított oklevelének teljes szövegét ld.: *F. A. Schmidt*: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie. 2. Abt. 1. Bd. Wien, 1834. 85—88.

⁵⁹ A magyar uralkodó jövedelmeit vizsgáló velencei követjelentések 1503-ban 14 000, 1516-ban 16 000 és 1519-ben ismét 14 000 dukátot jelölnek meg a körmői kamarából húzott bevételként. Ld.: *Sanuto*: 4. tomo. 861. h., 23. tomo. 350. h., 27. tomo. 497—498. h.

⁶⁰ A bérlési szerződés nem éppen problémamentes; a határozottan és ismételtlen az 1522-es év január első napjától fizetendő díjról intézkedő levél dátuma ugyanis 1522. dec. 19. Ld.: OL DI 23 708; Mária királyné első nyugtája, amelyben az 1521. szept. 1-től ugyanaz év dec. 1-ig terjedő időszakra kapott 5000 „magyar forint” átvételét ismeri el, 1521. dec. 1-én kelt (OL DI 23 594), a továbbiak: 1522. febr. 1. (OL DI 23 606); 1522. szept. 16. (OL DI 25 644); 1523. júl. 31. (OL DI 24 402); 1523. szept. 22. (OL DI 23 832).

És ezzel megfosztott minket annak lehetőségétől, hogy megfejtjük a rejtélyt: vajon miért éppen 16 480 forintot jelölt meg a költségvetési előirányzat a Felséges Királynénak fizetendő bérleti díjként?

A Thurzó-bérletnek egy további dokumentuma, választ adva a kérdés egyik részére, még reménytelenebbé teszi annak teljes megfejtését. Ezt az okmányt ugyancsak az Egyetemi Könyvtár őrzi eredeti kéziratai között, s mint-hogy az számos egyéb problémát is érint, ismertetésére más alkalommal térnék ki, itt csupán a bérleti díjra vonatkozó megjegyzését idézem és magyarítom: „Thurzó a körmöci kamarát, Zólyom várával együtt, egy évre 15 000 forint régi, nem pedig új pénzben vette bérbé a Felséges Királynétól. És jóllehet, az egész összeget új pénzben fizetve, 100 régiért 120 újat számolt, ezzel a Felséges Királyné nem elégedhet meg”, többek között azért nem, mert „100 régiért legalább 170 új dénárt kellett volna kapnia”.⁶¹

A kézirat nincs ugyan keltezve, de tekintettel arra, hogy 1524-ben Thurzó Elek már nem bérelte a kamarát, nemigen készülhetett máskor, mint 1523-ban, tehát legfeljebb néhány hónappal a költségvetési előirányzat összeállítása után. A benne megadott bérleti díj, ugyanúgy, mint a költségvetési előirányzatban szereplő, vagy az 1522-es vagy az 1523-as évre vonatkozik, minthogy azonban a két okmány adata egymástól eltérő — mert 15 000 forintnyi régi dénárt 20%-kal több új dénárra átszámítva 18 000 forintot kapunk —, feltehetően a kézirat az 1523. évi, a költségvetési előirányzat az 1522. évi díjat regisztrálja.

Gyarapodott a tudásunk azzal, hogy Thurzó Elek, a megállapodás ellenére nova monetában fizetett, amiből azt hiszem joggal következtethetünk arra is, hogy a régi pénz a költségvetési előirányzat bevételeiben általában minimális helyet kapott, ha ugyan kapott valamit, mert az uralkodó-párnak még akkor is új pénzt adtak, amikor előzőleg régít ígértek. Továbbá, újabb bizonyítékot szereztünk arra, hogy a költségvetési előirányzatban a kincstartó az 1522-es helyzetet rögzítette még az általa legjobban ismert adatok esetében is. Végül még egy, cáfolhatatlan érvet kaptunk azokkal szemben, akik az 1523-as országgyűlés határozatait, köztük azt, amely szerint 100 régi dénárt 110 új dénárra kell beváltani, a gyakorlatban véghezvitt, a nova moneta értékét általában és mindvégig jellemző ténynek tekintik.

Csak éppen azt nem tudtuk meg, hogy 1522-ben miért 16 480 forintot fizetett Thurzó Elek a bérletért. Ez az összeg húsz forint híján megfelel 15 000 forintnyi régi dénár 10%-os felárral számított új pénzre váltásának. De miért kevesebb annál húsz forinttal? És miért csak húsz forinttal kevesebb, amikor, a királyné nyugtájával bizonyíthatóan, az első két hónap díjaként felár nélkül 2500 forintot fizetett a kamaraispán?

Így állunk tehát a költségvetési előirányzat számaival, ezekkel a kétségkívül megbízható, és az 1522. évben behajtott uralkodói jövedelmeket maximális pontossággal regisztráló összegekkel. És mindezzel a nova moneta bevezetésének még csupán a felületen észlelhető, közvetlen következményeit vettük szemügyre, s nem is érintettük a mélyebb összefüggéseket, nem vizsgáltuk meg például azt, hogy miképpen hatott a pénzrontás a külkereskedelemre — márpedig elsősorban és a legerősebben éppen erre kellett hatnia — s ennek folytán mennyi és minő része volt az okmányban kimutatott, sokat idézett és sokszor felhasznált harmincad-bevétel kialakulásában.

*

⁶¹ Egyetemi Könyvtár, Litterae et epistolae originales. 222.

Talán sikerült bebizonyítanom, hogy a költségvetési előirányzat nagyon értékes és érdekes dokumentum ugyan, de összehasonlítási alapként nemigen használható. Létezik azonban egy jegyzék, amellyel úgy hiszem, nemcsak lehet, hanem érdemes is összevetni. Műfaja is, a benne számbavett pénz neme is meg egyezik a mi okmányunkéval; egy néhány hónappal később készített költségvetési előirányzatról van szó, amelynek keletkezéséről, összeállításának idejéről, helyéről és körülményeiről, az eddig vizsgálttal ellentétben, magával a jegyzékekkel együtt minden felvilágosítást megkapunk. Ez a lista ugyanis abban, az irodalomban nem ismeretlen naplóban maradt fenn, amelyet a lengyel kancellár, Krzysztof Szydłowiecki titkára vezetett, s amelynek másolatát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi.⁶²

A napló egy uralkodói összejövetelen és összejövetelről – pontosabban: egy uralkodói találkozóra kezdődő tárgyalássorozatról – íródott, a konferencia pedig része volt azoknak a hiábavaló és meglehetősen költséges fáradozásoknak, amelyekkel a magyar állam vezetői külföldi segítséget próbáltak szerezni a török ellen. 1522 nyarától kezdve II. Lajos újra és újra fölvetette leveleiben, hogy szeretné gondjait személyesen megbeszélni két szomszédjával, Ferdinánd Habsburg főherceggel, az ausztriai tartományok urával és Zsigmond lengyel királlyal.⁶³ Nem állítható, hogy ez uralkodók – mindkettő közeli rokona, Ferdinánd kétszeresen is sógora, Zsigmond nagybátyja volt a magyar királynak – sietve és lelkesen kaptak volna az ajánlaton, de végül is 1523 őszén legalább kettőjük, Lajos és Ferdinánd között létrejött a találkozó. A Habsburg főherceg nem ment ugyan Pozsonyba, mint magyar részről tervezték, de október 15-én Bécsűjhegyen fogadta sógorát és annak kíséretét, s itt tíz napon keresztül tanácskozott velük. A lengyel király kancellárjával, Krzysztof Szydłowieckivel képviseltette magát Bécsűjhegyen, majd Pozsonyban is, ahol október 25-től, immár Ferdinánd nélkül folytatódott a tárgyalások, és még akkor sem értek véget, amikor csaknem két hónap múltán, december 18-án Szydłowiecki búcsút vett vendéglátótól.

A megbeszéléseken szó esett a Magyarországnak nyújtandó és nyújtható segítségről, és némi alkudozások után Ferdinánd tett is egy konkrét ígéretet, a főtéma azonban, különösen Pozsonyban, a magyar állam belső helyzete volt, s ebben természetesen központi helyet kapott a pénz, pénzverés és pénzgazdálkodás, Javaslatok tétettek és határozatok hoztak, többek között arról, hogy „Ófelsége gondoskodjék országában jó és egyenlő értékű pénzről”, hogy „kötelezzenek számadásra mindenkit, akinek kezén az uralkodó és az ország jövedelme keresztülmegy”, továbbá, a kincstartó „kérjen elszámolást alárendeltjeitől, minekutána ő maga is köteles legyen elszámolni”, hogy „a jövedelmek nagyságának megállapítása után mindenekelőtt döntsék el, mekkora összeg szükséges a határok védelméhez”, „számítsák ki, mennyi pénz kell egy évben a királyi udvarnak és mennyi a végvárnak” és „mekkora összeg szükséges az uralkodó konyhájának ellátására és mekkora a ruházkodására”.

1523. december 8-án ezt jegyezte föl naplójába a lengyel kancellár titkára: „A hajnali mise végeztével a követ ur [mármint Szydłowiecki] a veszprémi püspök úrral, az ország kincstartójával együtt tért vissza a templomból, és hosszasan tárgyalt vele az ország jövedelmeinek behajtásáról és szétosztásáról, a királyi udvar állapotáról és létszámáról, a határokon szolgáló fegyvereseknek és a

⁶² MTA Könyvtára, A Történelmi Bizottság másolatgyűjteménye .Ms 4945.

⁶³ Acta Tomiciana. 6. tom. 104, 113–114, 127, 151–152, 218–219, 311–314.

határvidékek bánjainak ellátásáról, amelyek során [a kincstartó] a rendes bevételekről és a végvárok költségeiről a következő összegeket adta meg...’’

Mielőtt folytatnám az idézetet, vagyis ismertetném a fenti szavakkal bevezetett költségvetési előirányzatot, néhány megjegyzést kell fűznöm a leírtakhoz és leírandókhöz.

Három héttel a bécsújhelyi találkozó előtt, 1523. szeptember 24-én II. Lajos arról értesítette Bártfa városát, hogy a kincstartói tisztséget, amelyet azideig Bethlenfalvi Thurzó Elek töltött be, a veszprémi püspökre, Várdai Pálra ruházta.⁶⁴ (Találkoztunk már a nevével: ő volt a kincstartó a nova moneta bevezetésének idején is.) A pozsonyi tárgyalásokon — legalábbis 1523 decemberétől — Thurzó Elek már tárnokmesterként vett részt, Szydłowiecki pedig az új kincstartóval, Várdai Pállal beszélt meg az ország pénzügyi helyzetét. A két költségvetési előirányzat tehát különböző kincstartóktól származik.

Különbözött a rendeltetésük is, hiszen az egyik feltehetően az országgyűlés, a másik egy külföldi követ számára készült. Alapvető funkciójuk azonban ugyanaz volt: minden korabeli költségvetési előirányzat összeállításának közös és egyetlen indoka, az áldozatvállalás serkentése, és ebből a szempontból lényegtelen, hogy a kimutatásnak az ország lakóit vagy egy külső hatalmat kellett-e meggyőznie az áldozat meghozatalának fontosságáról. Mint látni fogjuk, Várdai Pál jegyzéke, amely pedig kiadásokként csak a védekezésre fordítandó összegeket sorolta föl, még Thurzó Elekénél is jobban betöltötte e hivatását.

Nem közömbös azonban a jegyzék rendeltetése adatainak pontossága és részletessége szempontjából. Mint ugyancsak látni fogjuk, Várdai Pál költségvetésének bevételi oldala exaktságban meg sem közelítette Thurzó Elekét, és nagyvonalúsága nemcsak abban nyilvánult meg, hogy kerek összegekkel számolt, ami még nem lenne baj, hanem abban is, hogy összevonta a közös forrásból származó bevételeket, sőt — egyébként akkoriban szokásos módon — ,jellegükben annyira eltérő jövedelmeket is egy kalap alá vett, mint az erdélyi huszadot és ötvenedet, amelyek közül az előbbi a harmincadnak megfelelő külkereskedelmi vám, az utóbbi egy rendszeresen behajtott adó volt. E tömörsége már olymértékben csökkenti forrásértékét, hogy azt hiszem, nem túlzok, ha a jövedelmekre vonatkozó összegeit csak elődjének, Thurzó Elek költségvetésének adataival együtt tartom felhasználhatóknak és értékelhetőknak.

Számunkra pedig, akik e jegyzékeket éppen egymással kívánjuk összevetni, magától adódik a kettő párhuzamba állítása. S minthogy ez metodikailag nemigen oldható meg anélkül, hogy a kimutatások egyikének rendjét, a másikéhoz igazítva, meg ne bontsuk, a következő táblázat, amely egymás mellett ismereti a két költségvetési előirányzatot — szövegüket magyar nyelvre, számjegyeket arab jegyekre átültetve — a bevételeknél teljesen, a kiadásoknál nagyjából a naplóban följegyzett, tömörebb jegyzék tételeinek sorrendjét követi, és az áttekinthetőség kedvéért, e tételeknek megfelelően összegezi a részletesebb kimutatás adatait.

⁶⁴ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay V. 1. köt. Bp., 1902. 99—100.

Thurzó Elek költségvetése
1523 áprilisának második fele

A Királyi Felség évi jövedelme

Buda és Székesfehérvár harmincada	16 000 ft
Pozsony harmincada	6 000 ft
Szlavónia harmincada, ha felszabadul (si eliberabitur) kb.	4 000 ft
Kassa harmincada	800 ft
[összesen:	26 800 ft]
<hr/>	
Buda és Pest városa	2 000 ft
Szeged városa	2 000 ft
Székesfehérvár városa	400 ft
Kolozsvár városa	312 ft
Esztergom városa	200 ft
Sopron városa	400 ft
Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben	1 000 ft
[összesen:	6 312 ft]
<hr/>	
Az erdélyi százszok taksája	6 000 ft
Az erdélyi százszok Szent Márton napi cenzusa	6 700 ft
[összesen:	22 700 ft]
<hr/>	
Az erdélyi huszad a folytonos háborúk miatt a kezelőit (officiales) is alig tartja fenn	—
Az erdélyi ötvened	* 000 ft
<hr/>	
A nagyszebeni cementáló (cementum: aranytisztító)	5 000 ft
<hr/>	
<hr/>	
Az összes zsidók (universitas Judaeorum)	1 600 ft
<hr/>	
A körmöci kamara pénzveréséből az év folyamán kellő gonddal és előrelátással 90 777 ft jövedelmet lehet húzni; ebből a Fels. Királynénak a kamara évi bérleti díjaként 16 480 ft jár, így a Kir. Fels. részére maradó összeg tisztán	74 297 ft
A budai kamara pénzveréséből az elmúlt évben 87 347 ft és 54 d. jövedelem származott; a következő évben azonban, részben a régi pénz és az ezüst hiánya és elégtelensége miatt, részben azért, mert mindkettőnek az ára emelkedik, alig lehet többet várni, mint	50 000 ft-ot
[összesen:	124 297 ft]
<hr/>	
Összesen	189 709 ft
[helyesen:	190 709 ft]

Várdai Pál költségvetése

1523. december 8.

A Királyi Felség rendes jövedeleme

Buda, Székestehérvár, Pozsony, Kassa és Szlavónia harmincada összesen	28 000 ft
--	-----------

A szabad városok cenzusa, kivéven az adófizetés alól felmentett városokat és azokat, amelyek cenzusa le van kötve (demptis civitatibus exemptis et inscriptis)	6 000 ft
--	----------

Az erdélyi szászok taksája, a Szent Márton napi cenzussal együtt	22 000 ft
--	-----------

Az erdélyi huszad és ötvened	4 000 ft
------------------------------	----------

A nagyszebeni cementáló	5 000 ft
-------------------------	----------

A raguzaiak fizetni tartoznak	500 ft-ot
-------------------------------	-----------

A kamara haszna (lucrum camerae Regiae Maiestatis)	20 000 ft
Szlavóniában alig tesz ki	3 000 ft-ot

Összesen	88 000 ft
[helyesen:	88 500 ft]

*Thurzó Elek költségvetése**Kiadások*

(Exitus praemissorum proventuum)

Mindazoknak a fizetése, akik a végvárok fenntartásáról gondoskodni kötelesek, nem számítva azoknak a fegyvereseknek a fizetését, akiket az uraknak meghatározott számban kell az ország fenntartására és védelmére kiállítaniuk, az év folyamán 82 072 forintot tesz ki [Az okmány végén részletezve:]

A jajcai bánnak 27 000 ft

Az erdélyi vajdának salariumként készpénzben 9 000 ft

A szőrényi bánnak 6 400 ft

A temesi ispánnak 10 000 ft

Horvátország és a többi horvát végvár bánjának, a gyalogosok ellátásával együtt 29 600 ft

Ezer naszádos fizetése 24 000 ft

Azoknak a fegyvereseknek a fizetése, akiket az uraknak meghatározott számban kell kiállítaniuk — —

[összesen 106 000 ft]

Azoknak az uraknak a fizetése, akik a Királyi Felségtől salariumot kapnak, nem számítva a nekik adott segélyeket és öltözékeket, az év folyamán kb. 23 268 ft

A Kir. Fels. összes udvarnokának a fizetése 56 624 ft

A Kir. Fels. konyhájának ellátására, napi 25 ft-tal számolva, kivéven Őfelsége lakomáit, az év folyamán fizettetik 9 125 ft

Fűszerekre, heti 60 ft-tal számolva, kivéven a Kir. Fels. által fogadott különféle követek és vendégek tiszteletére adott lakomákat, az év folyamán 3 120 ft

Bor vásárlására a Kir. Fels. számára az év folyamán legalább 832 ft

Bor vásárlására a Kir. Fels. praebendariusai számára 6 000 ft

Zab vásárlására a Kir. Fels. és Őfelsége praebendariusai számára 2 600 ft

Mécsesek és gyertyák vásárlására a Kir. Fels. termeibe és kápolnájába 326 ft

A különböző követek ellátására és megajándékozására, valamint a külföldi uralkodók ajándékaira legalább 25 000 ft

A szakácsoknak, lovaszoknak és kocsisoknak, trombitásoknak, sípосoknak és a Kir. Fels. többi különféle szolgálóinak és alkalmazottjainak fizetése az év folyamán 4 436 ft

---

[összesen 131 331 ft]
Összesen 237 331 ft

Várdai Pál költségvetése

A végvárakra fordított kiadások
(Solutiones castrorum finitimorum)

Jajcának adni kell	24 000 ft-ot
Az erdélyi vajdának	9 000 ft-ot
A szörényi bánoknak	6 000 ft-ot
Ugyanazoknak 200 gyalogos fenntartására	4 800 ft-ot
A temesi ispánnak	10 000 ft-ot
Ugyanannak 200 gyalogos fenntartására	4 800 ft-ot
A jövődó horvát bánoknak még legalább	26 000 ft-ot
A többi horvát várra	7 000 ft-ot
Ezer naszádosnak pénzben és természetben	18 000 ft-ot

[összesen 109 600 ft-ot]

A pétervárad 500 gyalogosnak adni kell	12 000 ft-ot
A kalocsai érsek 500 huszárjának havi zsoldként	12 000 ft-ot
fejenként 10 ft-os salariumként	5 000 ft-ot
300 gyalogosnak	6 000 ft-ot
A zengi és klisai kapitányoknak készpénzben	6 000 ft-ot
Összesen	150 600 ft-ot

Az első, általános konklúzió levonásához nem kell sokáig böngészni és elemezni a táblázat számjegyeit. Az összevetés legfőbb tanulsága kirívó: azoknak a tételeknek az összegei, amelyek mindkét jegyzékben helyet kaptak, csaknem mindig, és — a kerekítésektől eltekintve — legtöbbször szinte hajszálra megegyeznek, a végső summák mégis merőben eltérnek egymástól, és pedig nemcsak a kiadásoknál, ahol ez szükségszerűen következik abból, hogy az egyik lista csak a védelem költségeit tartalmazza, hanem a bevételeknél is, sőt az utóbbiak összegeinek különbsége lényegesen felülmúlja a kiadásokéit.

Alapvetően új és megdöbbentő felfedezéshez nem jutottunk. A két költségvetési előirányzat összevetésének e tanulsága nem elsőként kelti föl, csupán még indokoltabbá teszi a gyanakvást, amellyel az uralkodói pénzügyekkel foglalkozó valamennyi korabeli kimutatás végső summáját ajánlatos fogadni, és alátámasztja azt a — véleményem szerint — jobban megszívlelendő historiográfiai tapasztalatot, hogy e kimutatások részletei, különösképpen, ha valamelyest ellenőrizhetők, értékes információkkal szolgálhatnak, azok végösszegeit azonban nem szabad túlságosan komolyan venni. A költségvetési előirányzatokra, e célzatosan összeállított jegyzékekre természetesen fokozottan vonatkozik ez, de a pénzgazdálkodás korabeli, hitelekre épített rendszerében, a bérelt, elzálogosított és törlesztésre lekötött jövedelmek igen hiányosan adminisztrált kusza szövevényében a kincstartók — akik ráadásul csaknem évente, sőt olykor hónapok alatt cserélődtek — akkor is nehezen adhattak volna objektív és pontos képet a pénzügyek állapotáról, ha történetesen valóban erre törekedtek volna.

Mindez azonban önmagában még nem magyarázza a két költségvetési előirányzatban megadott összbevételnek oly feltűnően nagy különbségét, nem indokolja azt, hogy Várdai Pál jegyzékében az uralkodó rendes jövedelmeinek summája a felét sem éri el a hét hónappal korábban kimutatott összegnek. A differencia, mint a táblázatból látható, abból adódik, hogy Várdai Pál egyáltalában nem számolt a pénzverésből származó bevétellel, igaz, helyébe beiktatta a *lucrum camerae*, ami viszont Thurzó Elek listájából maradt ki.

Pedig ott lett volna a helye, a kamarai bevételekkel együtt, mert a *lucrum camerae* a XIV. század óta használt értelmében az uralkodó rendes jövedelmei közé tartozott, de szó szerinti jelentésétől eltérően, nem a kamarából származó nyereséget jelölte, hanem azt a portánként meghatározott összegben kivetett és évente — alattvalói hozzájárulás nélkül — behajtott adót, amelyet Károly Róbert az évenkénti pénzüjtás megszüntetésével kieső haszon pótlására vezetett be. Az adó eredeti rendeltetése a Jagelló-korban már alighanem feledésbe merült, behajtása ellen legalábbis 1521-ben, a radikális pénzüjtás idején sem tiltakoztak, ellenkezőleg, ugyanazon az országgyűlésen hoztak határozatot a *lucrum camerae* összegének fölemeléséről, amelyen először vettek hivatalosan tudomást, mégpedig helyeslően, a *nova moneta* veréséről. Az 1521-es esztendőben, a török támadás miatt szokatlan időben, Szent Erzsébet napján, vagyis november 19-én megnyílt országgyűlés nemcsak azt hagyta jóvá, hogy „a Királyi Felsőg veresse tovább azt a pénzt, amelyet legújabban kezdtek verni, mert ezzel királyi jövedelmeit nagy pénzüsszeggel gyarapíthatja”, és nemcsak igen jelentős subsidiumot szavazott meg, hanem arról is intézkedett, hogy a *lucrum camerae* a szokásosnál magasabb összegben, portánként húsz helyett huszonöt dénárral hajtsák be.⁶⁵

⁶⁵ *Thallóczy L.*: A kamara haszna (*lucrum camerae*) története ... Bp. 1879; *Bónis Gy.*: i. m. 94.

A kamarai elszámolásokban azonban kétségkívül tovább élt a *lucrum camerae* eredeti jelentése is, és ezért elméletileg nem elképzelhetetlen éppenséggel, hogy Várdai Pál, Thurzó Elekhez hasonlóan, nem az adóból, hanem a pénzverésből származó bevételt ismertette. Ezt a föltételezést azonban határozottan cáfolja a *lucrum camerae* 20 000 forintos összegét közvetlenül követő tétel: „Szlavoniában alig tesz ki 3000 forintot”, jegyzi meg a napló írója, nyilvánvalóan az előző tételre utalva, és egyúttal félreérthetlenné téve, hogy mindkét rovat csakis adózásról szólhat.

A naplóban följegyzett költségvetésből tehát teljesen kimaradt a pénzverés haszna, ami azért meghökkentő, mert azokon a tárgyalásokon, amelyekről a napló beszámolt, nagyon sok szó esett a *nova moneta* értékéről és a kamarai bevételekről. Király és királyné, illetve kettőjük tanácsosai között éles vitára került sor a körmöci kamarai jövedelem illetőségének kérdésében, Mária sokáig és erélyesen küzdött „auktoritásának” megvédelmezéséért, és végül csak az ország súlyos helyzetére való tekintettel és jogainak elvi fenntartása mellett egyezett bele abba, hogy a körmöci kamara pénzverőmestere (*cursor monetae*) először a királynak és csak utána a királynénak, majd a kincstartónak esküdjön hűséget.

Mindenesetre Mária az 1524-es évre, a bérletet megszüntetve, közvetlen fönnhatósága alá vonta Körmöcbánya kamaráját, II. Lajos pedig azt a nyereséget, amelytől fílyódon elesett, semmiképpen sem tudta azzal pótolni, hogy különböző egyéneknek és városi közösségeknek engedélyt adott az új pénz verésére. Viszonylag előnyösebb megállapodásai közé tartozhatott az, amelyet udvarnokával, a nürnbergi Hans Hallerral, Szerencsés Imre adoptált fiával és üzlettársával kötött. Hans Haller, fönnmaradt elszámolása szerint 1524. szeptember 8-tól december 25-ig „visegrádi műhelyében 600 márka színezüstből veretett pénzt, amiből a Felséges Királynak, márkánként 2 forint és 50 dénár hasznót számítva, 1500 forint jövedelme származott”.⁶⁶

Ezek alapján, akár azért nem számolt Várdai Pál a pénzverés hasznával, mert az annyira labilisnak látszott, hogy nagyságát még hozzávetőlegesen sem tudta fölbecsülni, akár bármi más okból, abban mindenképpen biztosak lehetünk, hogy, amennyiben helyet kapott volna jegyzékében, és a kincstartó többé-kevésbé reálisan kalkulál, úgy az 1524-es évben várható nyereségként megjelölt összeg lényegesen kisebb lett volna Thurzó Eleknek az 1522. évi eredményeken alapuló számainál, sőt, talán nem is igen haladja meg a *lucrum camerae* 23 000 forintra becsült summáját.

Nem nélkülöz bizonyos keserű iróniát a következtetés, amelyhez mind ezek figyelembevételével végül is szükségszerűen el kell jutnunk: az uralkodói bevételeknek az a végösszege, amelyre az államháztartás Jagelló-korabeli lezülését illusztrálандó szoktak hivatkozni, teljességgel idealizált képet fest a Mohács előtti uralkodói pénzügyek állapotáról, és a jövedelmek többéves átlagát Thurzó Elek jegyzékének 190 000 forintot meghaladó összegénél sokkal jobban megközelíti Várdai Pál listájának 90 000 forint alatt maradó eredménye. Az a bevétel, amely Thurzó Elek kimutatásában a jövedelmeknek több mint a felét alkotta, legfeljebb két esztendőn keresztül volt behajtható, de a bécsújhelyi és pozsonyi tárgyalásoktól a *nova moneta* verésének megszüntetéséig tartó másfél év alatt egyre kisebbé zsugorodott, az erre következő esztendőben pedig, az új,

⁶⁶ *Viktorin J.*: Visegrád hajdan és most. Pest. 1872. 36; Hans Hallerről és annak Szerencsés Imréhez fűződő kapcsolatáról ld.: *Kubinyi A.*: Die Nürnberger Haller in Ofen. 96–108.

8 latos dénárok verésének valóban súlyos „terhe és gondja” olyan anyagi áldozatot kívánt, amelyet a királyi kincstár csak újabb kölcsön fölvételével hozhatott meg.

Az újabb és régebbi kölcsönök útját itt már nem követjük; nem nyúlunk bele a pénzgazdálkodás darázsfészkebe, amelynek legjellemzőbb vonása az volt, hogy az uralkodó — nemcsak Magyarországé! — ezidőben nem a jövedelmeivel, hanem az azokra fölvett hitelekkel gazdálkodott, nem tesszük tehát nagyító alá azt a néhány szót sem, amellyel Thurzó Elek, miután lezárta költségvetési előirányzatában a kiadások rovatait is, minden konkrétum nélkül röviden ennyit közölt: „A Királyi Felség régi adósságainak kifizetése”. De a kölcsönök és adósságok létezését tudomásul kell vennünk, azok pedig, a keserű ironiát tovább növelve, arra intenek, hogy még a Várdai Pál kimutatta, oly csekélynek tűnő összebevételt is a valóságos helyzetet szépítő eredménynek tekintsük.

Az irónia természetesen csak a történetírást illeti, semmiképpen sem magát a tényt. A történelem tragikumának valódi mélységét hadd érzékeltessem végezetül egy párhuzammal. Jóllehet a fentiekben erőteljesen hadakoztam az ellen, hogy a költségvetési előirányzatok adatai összevetésekben szerepeljenek, ezúttal, úgy hiszem, fölmentést kaphatok a tilalom alól. Azok a számok ugyanis, amelyekre hivatkozni kívánok, oly távol esnek a mi száz- és kétszázézer forint körül mozgó összegeinktől, hogy mellettük eltörpülnek a vizsgált problémák, lényegtelen részletkérdésnek tűnik, vajon valóságos vagy névleges értékén forgott-e a nova moneta és a kimutatott jövedelmeknek a fele vagy éppenséggel a kétszerese közelíti-e meg jobban a valóságot.

1522 februárjában Velence törökországi követe részletes jelentésben taglalta az új szultán, Szulejmán jellemét, haderejét és pénzügyi helyzetét, s eközben beszámolt arról, hogy a szultán jövedelme évente hárommillió dukátot tesz ki, és további 1 200 000 dukát bevételt húz a nem mohamedán alattvalók adójából (dil carazo).

Két és háromnegyed esztendő múltával, 1524 novemberében a Konstantinápolyból hazatérő követ Velence tanácsa előtt foglalta össze törökországi tapasztalatait. Többek között elmondta, hogy a török szultán évi jövedelme 4 500 000 dukát, kiadása 3 000 000 dukát, átlagosan tehát csaknem napi tízezer dukátot költ el.⁶⁷

A két jelentés között eltelt időszakban készült Thurzó Elek és Várdai Pál költségvetési előirányzata.

⁶⁷ *Sanuto*: 33. tomo. 314—316. h. és 37. tomo. 142—144. h.

Ж. Херманн:

Бюджетные и финансовые отношения в Венгрии до Мохача

(Резюме)

Бюджетное положение государства в эпоху Ягеллонов в большинстве случаев показано историками так, что данные эпохи короля Матьяша Хун'яди сравниваются с данными бюджетного расчета, чью рукопись (в настоящее время находится в Библиотеке Будапештского университета, Litt. orig. 254) опубликовал Людвиг фон Шэдиус в 1803 г. Обстоятельный анализ этого документа приводит к тому, что такие сравнения являются обманчивыми; этот список с иам отражает тяжелые финансовые проблемы Венгрии до Мохача (1526 г.).

Шэдиус читал, что данная рукопись без даты была написана в 1523 или 1524 гг. Этот двухлетний период был сокращен на две недели с помощью письма, направленного 14 апреля 1523 г. будайским фактором Фуггеров, Гансом Альбером казначею и князю казенной палаты Элеку Турзо. Дав отчет в монетной деятельности камары в городе Кёрмёцбанье, фактор Фуггеров назначил доход камеры на 1521 г. в точно такой же сумме, как это было определено ожидаемым доходом в бюджетном плане камеры. Учитывая и непрерывное изменение пользы чеканки монеты, отмеченное и в данном списке, совпадение двух сумм делает возможным прийти к следующим выводам: 1. Бюджетный расчет был составлен в последние 14 апреля 1523 г. дни или неделях, по всей вероятности, для созванного в то время государственного собрания с такой целью, чтобы путем обнаружения недостаточности доходов короля — сумма доходов, зарегистрированных в списке, на 25%⁹ менее расходов — побудить государственное собрание к голосованию за высшие налоги. (В бюджетном расчете не содержится размер «чрезвычайного» дохода, т. е. принимаемого налога.) 2. Хотя список по своей форме и назначению является бюджетным планом на 1523 год, на самом деле в нем перечислены действительные доходы и расходы предыдущего года. 3. Данные от 1522 года точно отмечаются в нем.

Но цифры списка, вопреки их большой точности, не подходят для сопоставления с данными периода перед 1521 г., так как монета, чья сумма выражается в этих цифрах, была серебряник, сдержанный на принудительном курсе и оцененный два раза выше своей реальной стоимости. Этот денарий (нова монета) содержал в половину меньше серебра, чем старый денарий, определивший его номинальную стоимость. Чеканка новой монеты началась в августе 1521 г. с целью, чтобы из пользы чеканки монеты изыскать средств к защите от турков, осаждавших — и наконец взявших — Белград. Инициатором обесценения денег считается в литературе Имре Серенчеш (Фортунатус), но в источниках не упоминается такая роль Серенчеша и не оставляют никаких сомнений в том, что исполнением обесценения денег Элек Турзо (который велел приготовить бюджетный расчет) поделился с Фуггерами. Начиная с 1498 г. центр чеканки монеты в Венгрии — камару в г. Кёрмёцбанье — арендовала семья Турзо — Янош Турзо и его сыновья —, которая согласно договору, заключенному в 1499, уступила половину доходов камары Фуггерам. По свидетельству письма Ганса Альбера, во время чеканки новой монеты, камара в Кёрмёцбанье попала в целом в руки Фуггеров, а Элек Турзо руководил будской камарой, вновь приведенной в действие — после полувекового перерыва — в июле 1521 г.

Бюджетный план, регистрирующий данные от 1522 г., является главным доказательством тому, что нова монета — в начале ее чеканки — на самом деле уделила значительные доходы королю, ведь больше 65% общих доходов исходило из пользы чеканки монеты. Но этот факт обращает внимание и на то, что бюджетный план — который вообще иллюстрирует упадок бюджетных отношений государства — нарисовала более благоприятную картину о доходах короля до Мохача. Ведь начиная с 1524 г., чеканка новой монеты чуть только принесла пользу королю; а сама монета приводила к большой инфляции и вместе с этим к углублению социально-экономического и военного кризиса. Поэтому о доходах короля до Мохача более реальное представление дается в бюджете, составленном в декабре 1523 г. Этот список сохранился в дневнике секретаря польского канцлера Кржиштофа Шидловецкого. Этот бюджет совсем не считается с доходами камары и поэтому валовой доход в нем не достигает ни половины дохода, бюджетного расчета, составленного полгода раньше.

Zs. Hermann.

La situation des finances de l'Etat et de la monnaie en Hongrie à l'époque antérieure à Mohács

(Résumé)

La situation des finances de l'Etat à l'époque des Jagellons est révélée par les historiens le plus souvent de façon que les données de l'époque du roi Mathias Corvin sont mises en parallèle avec celles du préliminaire budgétaire dont le manuscrit fut, d'origine, publié en 1803 par Ludwig von Schedius. (Ce manuscrit se trouve dans la Bibliothèque Universitaire de Budapest, *Litterae et epistolae originales*. 254.) Un examen plus approfondi de ce document permet de constater que de telles comparaisons sont trompeuses, mais le bordereau reflète lui-même les problèmes graves des finances que devaient affronter le budget de l'Etat hongrois à l'époque antérieure au désastre de Mohács (1526).

Selon Schedius le manuscrit sans date remonte aux années 1523 ou 1524. On a réussi à réduire cette période d'une durée de 2 ans à quelques semaines, à l'aide d'une lettre, adressée le 14 avril 1523 par Hans Alber, agent des Fugger à Buda à Elek Thurzó de Bethlenfalva, trésorier royal. L'agent des Fugger, en rendant compte de l'activité du frappeur de la monnaie de la Chambre de Körmöcbánya (Kremnitz), a indiqué le même montant en tant que rentrées de la Chambre en 1522, lequel montant figurait au préliminaire budgétaire comme rentrées prévues de la Chambre. La coïncidence des chiffres des deux montants nous a permis de tirer les conclusions suivantes: 1. Le préliminaire budgétaire a été préparé aux journées ou semaines après le 14 avril 1523 et — selon toute probabilité — exprès pour la Diète convoquée à la même époque, dans le but de la stimuler — en révélant l'insuffisance des rentrées du souverain — à allouer un tribut plus élevé. 2. Bien que le bordereau ait été, au fond, — quant à sa forme et sa destination — le préliminaire budgétaire pour l'année 1523, il a dénombré, cependant, les rentrées et les dépenses réelles de l'année précédente. 3. Le bordereau portait ces données de provenance de l'an 1522 tout à fait avec exactitude.

Toutefois, il serait erroné de comparer les chiffres du bordereau — bien qu'ils soient exacts — aux données d'avant 1521, car la monnaie dont il s'agit est denier d'argent ayant cours forcé, évalué à plus du double de sa valeur réelle. La monnaie nouvelle dont le contient d'argent approchait la moitié de celui du denier précédent — qui lui fixa la valeur nominale — fut frappée pour la première fois au mois d'août, 1521, dans le but d'employer le rendage à défendre le pays contre les Turcs qui assiégeaient — et finirent par prendre — la ville de Belgrade. La littérature présume Imre Fortunatus d'être initiateur de la dépréciation de la monnaie, bien que les sources n'en disent rien. Les mêmes sources rendaient, cependant, incontestable que dans l'exécution de la dépréciation de la monnaie, Elek Thurzó s'est partagé avec les Fugger. Le centre de la frappe de la Hongrie, la Chambre de Körmöcbánya, a été pris à bail à partir de l'an 1498 par la famille Thurzó — János Thurzó et fils — qui, en vertu d'un contrat conclu en 1499, ont concédé la moitié du revenu de la Chambre aux Fugger. Au témoignage de la lettre de Hans Alber, à l'époque du frappeur de la monnaie dépréciée les Fugger ont pris possession entièrement de la Chambre de Körmöcbánya alors que Elek Thurzó gérait la Chambre de Buda, dont l'activité recommença au mois de juin de l'an 1521, après une interruption demi-centenaire.

Le préliminaire budgétaire, enregistrant les données de l'an 1522, s'est révélée une preuve de premier ordre en ce qui concerne le fait que la monnaie dépréciée — lors du commencement de son frappeur — a permis au roi de bénéficier des rentrées vraiment considérables: plus de 65. p. c. des rentrées globales relevées au bordereau provenaient du rendage. Cela nous attire l'attention à ce que le préliminaire budgétaire — à l'aide duquel les historiens illustrent l'avilissement des finances de l'Etat — donne une image beaucoup plus favorable, par rapport à la situation réelle, des rentrées du souverain de l'époque antérieure au désastre de Mohács. A partir de l'an 1524, le souverain bénéficiait à peine du frappeur de la monnaie dépréciée; d'autre part, l'usage de la monnaie au cours forcé, sans valeur aboutit à une inflation extraordinaire et — en même temps — à l'aggravation d'une crise économique, sociale et militaire. Par rapport au préliminaire budgétaire préparé au mois d'avril de l'an 1523, un autre budget daté de décembre nous donne une idée plus précise sur l'état des revenus de la couronne dans les années antérieures à 1526. Ce bordereau conservé au journal du secrétaire du Chancelier polonais Krzysztof Szydłowiecki, ne comprenait absolument pas les rentrées de la Chambre, et c'est pourquoi que le montant des rentrées globales y figurant ne s'est pas élevé même à la moitié de la somme des rentrées qui a été six mois auparavant relevée au préliminaire budgétaire.

Pintér István:

Az antifasiszta munkásegység problémái Magyarországon az 1933—35-ös években

A nemzetközi munkásmozgalomban éppúgy, mint az egyes országok mozgalmában ebben az időben már több, mint egy évtizede központi probléma a szocialista munkásmozgalom két nagy szárnyának egymáshoz való viszonya, a munkásegység. A 20-as évek első felének egységfrontos erőfeszítései után úgy tűnt, hogy a két irányzat végleg elkülönült, sőt szembefordult egymással és nincs mód az együttműködésre. A kapcsolatok annyira megromlottak, ellenségessé váltak, hogy — úgy tűnt — a munkásmozgalom belső ereje képtelen az ellentétek lebontására. Külső tényező, Hitler hatalomra kerülése kellett ahhoz, hogy a tanulságokat összegezve olyan feltételek megteremtésén munkálkodjanak — erre főként a kommunista mozgalom tett hatalmas erőfeszítéseket —, amelyek képesek a fasizmus elleni harcban a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó együttműködést létrehozni.

Az egységfront útjában hallatlan nehéz akadályok álltak. A két irányzat alapvetően ellentétes eszmei-politikai célkitűzésén, a közel egy évtizede felhalmozódott politikai és morális ellentéteken, az egymás iránti bizalmatlanságon túl nehezítette a kapcsolatok felvételét a vezetők személyi kontaktusának teljes hiánya is. Az együttműködés útjának keresésében a kommunista mozgalom bizonyult ismét következetesnek. Kezdeményezései, politikai és gyakorlati erőfeszítései nélkül a munkásegység szükségessége a felismerésnél alig jutott volna tovább. A másik döntő tényező a munkástömegek egység iránti ösztönös vonzódása mellett azok aktív, sok esetben spontán fellépése: az kényszerítette főként a szociáldemokrata pártokat, esetenként a kommunistákat is arra, hogy az elvi nyilatkozatok, a felelősség áthárítása, a vádaskodások, a tömegnyomás kivédését szolgáló felemás intézkedések helyett, tettekben munkálkodjanak az egységfront létrehozásán.

Ezekben az években az egységfront ügye lépésről-lépésre, az országokén-
ti és nemzetközi tanulságok összegezése, az eredmények állandó mérlegelése, a munkástömegek aktív közreműködése és ellenőrzése mellett haladt előre. A konkrét eredmények főként a Komintern¹ és részben a SzMI baloldalának erőfeszítései² révén gyorsan, — ha nem is ellentmondásoktól mentesen — jelentkeztek és a kezdeti merev általánosítások után rugalmasan, az egyes országok konkrét viszonyaihoz alkalmazkodva törtek utat. A harmincas évek közepén számos országban — Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Ausztria stb. — hivatalos akcióegység megállapodásra is sor került, másutt a jobboldali szociál-

¹ *Bethlen Oszkár*: Párizs, Madrid, Bécs. Kossuth. 1968. A Kommunista Internacionálé története. Kossuth, 1971.

² *Pintér István*: A baloldal küzdelme a Szocialista Munkásinternacionáléban a munkásegységért (1933—1935). Párttörténeti Közlemények, 1973. évf. 4. sz. 74—117.

demokraták magatartása miatt ez nem sikerült ugyan, de a kommunisták és szocialisták között emelt válaszfalak jórészt ledőltek és az együttműködés jelentősen megjavult.

*

A 30-as években a magyarországi munkásmozgalomban is központi probléma a munkásegység kérdése. Azok a gondok azonban, amelyek a nemzetközi munkásmozgalomban jelentkeztek, Magyarországon nemcsak megvoltak, hanem halmazottan, számos eltérő vonással gyarapodva jelentkeztek.

Melyek ezek az eltérő vonások?

Európában talán a magyar munkásmozgalom az egyetlen ebben az időben, ahol a két párt, az MSzDP és a KMP helyzete alapvetően eltérő. Bizonyos hasonlóság található a lengyel, a bolgár, román és balti államok munkásmozgalmában. Az antifasiszta munkás-akcióegység ebben az időben általában ott jött létre, ahol a pártok politikai helyzete, befolyása, számbeli nagysága jórészt azonos, vagy hasonló volt. Ahol a 20-as évek második felének főként a szociáldemokrata, részben kommunista politikája nem hagyott morálisán is súlyos nyomokat a pártok kapcsolatában. Ahol a jobboldali szociáldemokraták magatartása nem juttatta el a pártot a burzsoáziával való teljes lepaktálásig, a kommunisták elleni nyílt, áldozatokat is követelő támadásig, s ahol az ennek ellenhatásaként fellépő hibás szociálfasizmus elmélet az annak megfelelő politikai gyakorlat nem élezte ki végsőig a kommunista — szociáldemokrata ellentétet. A magyar munkásmozgalom nem ezek közé tartozott.

Magyarországon a Tanácsköztársaság megdöntése után újjáalakult szociáldemokrata párt lényegesebben jobboldalibb politikát folytatott, mint a századfordulón létrejött, reformista-centrista vezetés alatt álló MSzDP. Ez a párt legalitását a munkásosztálynak a párthoz való ragaszkodásán túl a Tanácsköztársaság megtagadásának, a Szovjetuniótól és mindenekelőtt a KMP-től való elhatárolásának köszönhetette, legalitása fennmaradását pedig változatlanul a fenti elvekhez való ragaszkodásában látta. Az MSzDP a KMP-t, mint munkáspártot nem ismerte el, a magyar munkásmozgalom egyetlen pártjának tekintette magát. Az MSzDP nyílt antikommunizmusát egyetlen csak növelte az a sajátos körülmény, hogy az illegálisan dolgozó, törvényesen is üldözött KMP bázisa nem az MSzDP-től független munkástömegekre koncentráldott, hanem éppen e pártra és az e párt irányítása alatt álló szakszervezetekre, vagyis azokra a munkásszervezetekre, amelyeket a jobboldali szociáldemokrata vezetés minden erővel távol akar tartani a kommunista befolyástól. Ez ugyancsak sajátos vonás, mert az európai országok kommunista és szocialista mozgalma többségében szervezetileg is határozottan elkülönült egymástól. A kettős tagság — kommunista és szociáldemokrata egyszerre — ritkán jelentkezett. Magyarországon az MSzDP helyzetét az is bonyolítja, hogy a KMP tagjainak letartóztatása, illegális tevékenységük feltárása szinte minden alkalommal valamilyen formában az antikommunizmusára féltően vigyázó szociáldemokráciát is „kompromittálja”. Az MSzDP vezetősége ez ellen kétféleképpen próbált védekezni. Egyrészt úgy, hogy minden ilyen alkalommal újból és újból elhatárolta magát a KMP-től, nyíltan megbélyegezte a kommunista mozgalmat, fokozta antikommunista propagandáját, másrészt időről időre a saját „erejére” támaszkodva igyekezett megszabadulni a kommunistáktól, denúciálásokkal, a pártból való kizárásokkal igyekezett elejét venni a kommunista befolyásnak. A KMP tevékenysége ugyanis a legtöbb esetben azokon a területeken érződött — a munkásosztály legfőbb politikai és gazdasági érdekeit szolgálva —, ahol az MSzDP éppen a

mindenkori kormányokhoz fűződő lojális magatartását — törvényes keretek közötti működését — akarta bizonyítani. Az MSzDP hivatalos vezetése ezért hangoztatta újból és újból, hogy a KMP tevékenysége az MSzDP legalitását veszélyezteti.

Miközben e sajátos, sok problémát jelentő, az egységfront útjában álló körülményt hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg ennek bizonyos előnyéről sem. Utóbbi abban jelentkezett, hogy alsó szinteken, szociáldemokrata párt és szakszervezetekben a kommunisták, szocialisták lényegében együtt dolgoztak, azonos szervezetben tevékenykedtek.

A törvényen kívül helyett Kommunisták Magyarországi Pártjának nemcsak a fehérterror, majd a fasizmus „törvényes kerete között” folyó „intézkedéseivel” kellett megküzdenie, hanem az MSzDP hivatalos vezetésének állandó támadásaival is. S így — miközben szinte egyedül szállt síkra a forradalmi magyar munkásmozgalom érdekeiért — az osztályellenség ellen vívott kiméretlen harc közepette fokozott radikalizmussal válaszolt az MSzDP reformista, opportunist magatartására is. A huszas évek végén és a válság alatt a párt hibás stratégiája mellett főként a balos, szektás módszerek erősödése növelte a mozgalom két irányzata között meglévő szakadékot, amely egyben gátolta az egységfront létrejöttét. Ebben változás csak Hitler hatalomra kerülése után kezdődött.

Nemzetközileg, de országonként is az egységfront-politika megoldásában döntő tényező volt annak a körülménynek a felismerése, elfogadása, és a gyakorlatban alkalmazása, hogy az antifasizta egységfront olyan kompromisszum a pártok között, amelyben változatlanul megmarad a partnerek politikai önállósága. Az együttműködés egy központi célt szolgál: a fasizmus megállítását, illetve visszaszorítását és az ellentámadás kibontakoztatását.

A magyar munkásmozgalomban — mint látni fogjuk — az egységfront elvi elismerése, s főként gyakorlati megvalósítása útjában elsősorban az MSzDP vezetősége állott. Az MSzDP vezetői a rájuk nehezedő nemzetközi és hazai nyomás hatása alatt bizonyos idő után kénytelenek voltak elvben elismerni az egységfront létjogosultságát, bár magyar vonatkozásban ennek megoldását kizárták tartották.

A magyar kommunisták hallatlan erőfeszítéseket tettek; az e téren a KMP politikájában meglévő korábbi súlyos torzulások fokozatos kiküszöbölése, az elvek és a gyakorlat, a nemzetközi tapasztalatok és a hazai viszonyok állandó mérlegelése, a legkisebb részeredmények és az irreális elképzelések ütköztetése stb. útján lépésről lépésre haladtak előre. A kommunisták fokozatosan felismerték, hogy a magyar munkásmozgalom adott viszonyai közepette arra nincs lehetőség, hogy az MSzDP felső vezetésében valamiféle fordulatot hajtsanak végre, olyan fordulatot, amely hivatalosan is elismerné a két párt közötti akcióegységet.

A KMP útkeresését, erőfeszítéseit a jobboldali szociáldemokraták minden gáncsoskodása ellenére a szocialista munkástömegek aktív részének támogatása, jószándékú kritikája segítette 1935 végén, s főként 1936-ban így vált lehetővé, hogy főbb vonásaiban kialakuljanak azok az elvek és módszerek, amelyek Magyarországon, a munkásmozgalom sajátos feltételei között, a jobboldali szociáldemokrácia akarata ellenére is — bár még nem az akcióegység — a kommunista-szocialista munkások együttműködésének pillérei lesznek. Ehhez kíván adalékot szolgáltatni e tanulmány.

Első lépések a kommunisták-szociáldemokraták antifasiszta együttműködése terén

Hitler hatalomra kerülése után az SzMI egységfront-felhívása, majd erre a Komintern pozitív válasza elkerülhetetlenné tette, hogy az MSzDP is valamilyen formában állást foglaljon. A pártvezetőség az SzMI felhívását közölve és a KI válaszából a számukra elfogadhatatlannak talált részeket ismertetve arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kommunisták egységfront-törekvése nem más, mint manőver. Ennek bizonyítására egymás után tette közzé azon szociáldemokrata pártok és pártvezetők nyilatkozatait, amelyek és akik a kommunistákkal mindenfajta egység lehetőségét elutasították. E kérdésben az SzMI különböző — zürichi, párizsi, brüsszeli — tanácskozásai anyagából is általában az elutasító álláspontokat emelte ki.

Az MSzDP vezetőségének hivatalos véleményét a párttagságnak szóló — Mónus Illés főtitkár által aláírt — körlevél rögzítette. Ebben a pártvezetőség a fentiek szellemében az egységfront ellen foglalt állást. Hangoztatta, az egységfront célja: a szociáldemokrata párt bomlasztása, a hatóságok számára pedig jogcím lenne a pártvezetetek elleni eljárásra és az MSzDP felosztatására. „Nálunk az egységfrontról még beszélni sem lehet, mert ezzel elismerjük a bolsevik párt létjogosultságát — írja Mónus. Nincs kikkel egységfrontot alkotni, mert nem ismerjük őket és ebben a formában minden ellenkező viszonyok mellett sem lehetne végrehajtani.”³

Az MSzDP vezetői úgy vélték, hogy határozott fellépésük és fenyegetéseik, egységfrontellenes progandájuk alkalmas eszköz lesz az „egységfrontmanőver” csírájában való elfojtására. Rövidesen kiderült, hogy tévedtek. A nemzetközi munkásmozgalomhoz hasonlóan a magyar szervezett dolgozók körében is az egységfront ügye nem várt támogatásra talált. Nem véletlen, hogy 1933 tavaszától alig van az MSzDP-nek olyan pártvezetőségi, vagy pártválasztmányi ülése, amelyen e kérdés valamilyen formában napirendre ne került volna. Az a körülmény, hogy maga a januári kongresszus is az ezen fellépő ellenzék, egyik legfontosabb feladatának a kommunistákhoz fűződő kapcsolatok tisztázását, a pártvezetőségnek a kommunisták ellen hozott drasztikus intézkedései megváltoztatását és a nyílt, látványos összeütközések helyett az ügyettségnek valamilyen mindkét fél számára elfogadható kialakítását szorgalmazta⁴ és ezért a kongresszus után is sikrázóllt, ugyancsak kedvezően hatott a szervezett dolgozók egy részének egységfrontos magatartására. Sőt a pártvezetőségen belüli ellentétek felszínre kerülésekor a vezetőség egyes tagjai — Buchinger, Kéthly, Ries stb. — bár az egységfrontot ők is elutasították, Magyarországon kivihetetlennek tartották, de a kommunistákhoz fűződő peyeri-megoldásának felülvizsgálását szorgalmazták.⁵

A változtatást a párt egész helyzete is indokolta. A szakszervezeti tagok számának csökkenése, a párt anyagi helyzete, a pártvezetőség politikája elleni növekvő tömegelégedetlenség, amely az ellenzék népszerűségének fokozódásában is megnyilvánult, a pártban és szakszervezetben meglévő frakciók — Weiss-haus, Demény, kivált vasasok — hirtelen megerősödése, aktivitásuk növekedése, s főként pedig vidéken, mint új jelenség, különböző fasiszta csoportok fellé-

³ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1929—1935 (Összeállította: Borsányi György, Friss Istvánné. Kossuth. 1964.) 217—218.

⁴ A kongresszus — rendőrség részéről felvett — gyorsírói jegyzőkönyvét lásd: PI Arch. Bm VIII. res. 1933—4—2118.

⁵ PI Arch. 651. f. 1933—4—8806, Népszava, 1933. máj. 13.

pése és ezekben a pártból kilépettek vezető szerephez jutása sürgette, hogy a pártvezetés a mozgalom stabilitása érdekében lépéseket tegyen. Számos más tényező mellett egyesek úgy vélték, hogy a kommunistákkal való egészségesebb kapcsolat megteremtése is hozzájárulhat a párt helyzetének megjavításához, a pártvezetés Mónus-csoportja pedig azzal a hátsó szándékkal támogatta 1933 őszén ezt a javaslatot, hogy bebizonyídják: a kommunistákkal együttműködésre nincs lehetőség.⁶

Az MSzDP vezetősége 1933 nyarán, éppen az egységfront hatásának mérésére, meghirdette a magyar szervezett dolgozók MSzDP-n belüli egységének megteremtését. E jelszó kiadásánál a pártvezetőség abból az antikommunistai álláspontból indult ki, hogy nálunk nincs két munkáspárt, amellyel pártok közötti egységfront megteremthető lenne, csupán egy párt van, s az ebben megtalálható különböző irányzatok között kell az együttműködést, a pártegységet megteremteni. Ez a reformista álláspont átmenetileg mégis kedvező feltételeket teremtett a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének kibontakozására, mert egybe esett a KMP által ebben az időben kiadott „Be a szakszervezetekbe!” jelszóval.

A KMP a Komintern többi pártjaihoz hasonlóan 1933 áprilisában fordult egységfront-javaslatral a szocialista munkásszervezetekhez és első ízben magukhoz az MSzDP és szakszervezetek vezetőihez is. Ez a javaslat — bár benne az alulról és felülről való egységfrontról volt szó,⁷ s így jelentős eltérés volt a korábbi, csak a szociáldemokrata tömegekkel való együttműködés álláspontjától —, a gyakorlatban alig jelentett változást. Az egységfront kérdésében a tényleges előrelépést a KMP 1933 őszén kiadott „Be a szakszervezetekbe!” jelszava jelentette. A jelszó kiadásával a KMP jobban figyelembe vette azt a tényt, hogy Magyarország sajátos viszonyai közepette a fasizmus elleni harc egyik, ha nem a legfőbb területe, bázisa a több, mint 100 ezer szervezett, politikailag érett és öntudatos munkást tömörítő szakszervezetek. Helyesen ismerte fel: nem véletlenül irányítja Gömbös éppen a szakszervezetek ellen a fő tüzet.

A KMP szakszervezeti politikájában történt változást a kommunisták nagy többsége azonnal kedvezőtlen fogadta és találkozott a szociáldemokrata szakszervezeti vezetők egy részének rokonszenvével is. Erősítette utóbbiak arra irányuló erőfeszítéseit, hogy az MSzDP vezetőségét rábírájék: hagyjon fel a kommunisták denunciálásával és a szocialista szervezetekből való kizásával. A kommunisták közötti viták eddig nem arról folytak, mint egy évvel előtte: lehet-e a nem osztályharcos alapon álló szakszervezetekbe visszalépni, bár még ilyen kérdésfeltevés is akadt, hanem a visszalépés mikéntjéről, főként pedig a szakszervezetekben végzendő munka tartalmáról.⁸ A vitában gyakran felmerült a KMP-nek a szociáldemokráciáról alkotott — részben ugyan már módosított és nem, vagy legalábbis nem mindig az egész pártra vonatkozott — hibás „szociálfasiszta” elmélete és a „Be a szakszervezetekbe!” jelszó gyakorlati megoldása között feszülő ellentmondás. 1933 őszén az útkeresést, a vitákban az előrelépést a gyakorlati munka bizonyos részeredményei is segítették. Ilyen volt pl. az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék két legerősebb és a reformista szakszervezektől különálló csoportjának — építők és bőrsők — kedvező feltételek között a szakszervezetekbe való visszavétele, és az ezt követően, 1933 októberé-

⁶ PI Arch. 651. f. 1933-4-8806.

⁷ PI Arch. Röpiratgyűjtemény III. 1933. 30/65.

⁸ PI Arch. 500. f. 1/175.

ben lezajlott építő, bőrs és más, a kommunisták és szociáldemokraták által közösen szervezett sztrájkok kezdeti sikere.

Éppen a szakszervezetekbe való visszalépés és méginkább a szakszervezetekben végzett aktív munka, a közösen kidolgozott és elfogadott sztrájkfelhívások, a sztrájkok bizonyították, hogy lehetőség van a szakszervezeti „bürokraták” — így nevezték a szociáldemokrata vezetőket a kommunisták — egy részével tárgyalások útján az együttműködésre, sőt a közös harcra is. A „bürokraták” való tárgyalások útján a szakszervezetekben történt visszalépések és más kompromisszumos megállapodások azonban újabb gondokat vetettek fel. Így azt, vajon ezek az eredmények összeegyeztethetők-e a KMP azon elvi álláspontjával, hogy „nem szervezünk a bürokratáknak!”, „nem tárgyalunk a bürokratákkal!”; nem lehetséges, de nem is volna helyes célul tűzni a szakszervezeti apparátus megnyerését. A KMP elvi álláspontján túl lépő törekvéseket a KMP vezetősége és a tagság kisebb része opportunistáknak nyilvánulván tartotta.⁹

A fentiek ellenére a gyakorlat, az 1933-as őszi első eredmények a kommunisták egy részét — sez fokozatosan erősödött — arról győzték meg, hogy a továbblépés feltétele a szakszervezeteken belüli közös munka és nem a külön fellépés, nem a szakszervezeteken belüli szervezeti elkülönülés. Az együttes munka — az elért sikerek is azt bizonyították — a szakszervezeteken belüli közös fellépés, nem a „bürokraták”, hanem az osztályharcos erők, mindenekelőtt a kommunisták pozícióit erősíti. Ez nem csupán a gazdasági követelésekért folyó harc erősödésében, a politikai befolyás növekedésében mutatkozott meg, hanem a kommunistáknak egyes — építők, bőrs, szabó, textiles stb. — szervezetekben vezető pozíciókhoz jutásában is megnyilvánult. Rövid idő után éppen a gyakorlat bizonyította, hogy korrigálni kell a KMP KB-nak a szakszervezeteken belüli szervezeti különállására, a tárgyalások és a szakszervezeti vezetés meghódításának elutasítására vonatkozó állásfoglalását.

1933 végén, 1934 elején — bár a gyakorlati munkában, éppen e területen, további előrelépések történnek — elvi síkon éles vita bontakozott ki a fenti kérdésekben. Ennek a KMP általános politikája és a konkrét tevékenysége közötti ellentmondás mellett más okai is voltak. Az egyik nemzetközi vonatkozású.

Az SzMI párizsi konferenciája, 1933 augusztusa után a szociáldemokrata pártok többsége, köztük az MSzDP is éles egységfrontellenes propagandába kezdett. A kommunista párok többsége is — részben joggal — úgy értékelte a konferenciát, hogy nincs lehetőség a szociáldemokrata vezetőkkel az egységfront létrehozására, és vissza kell térni a korábbi álláspontjukhoz. Ezt a felfogást a Komintern 1933 végén megtartott XIII. plénuma azzal is megerősítette, hogy változatlanul fenntartotta a szociáldemokráciáról alkotott korábbi hibás álláspontot, a „szociálfasizmus” elméletét. A bécsi munkások 1934-es februári felkelésének kudarcát a kommunisták többsége egyoldalúan a jobboldali szociáldemokrata vezetők árulásával magyarázta és ez ismételtelen alátámasztani látszott a szociáldemokráciáról alkotott téves nézetet.

⁹ „Vannak elvtársak — írja a Kommunista 1933 novemberi száma —, akik olyan otromba nézeteket vallanak, hogy ha mi egységfrontot csinálunk, nem szabad olyan élesen támadni a szociáldemokratákat, nem szabad őket szociálfasizistáknak nevezni. Ez az értelmezése az egységfrontpolitikának tiszta opportunizmus... Ha mi egységfront-ajánlatot teszünk a bürokratáknak — írja tovább a lap —, úgy azok pozícióit erősítenénk, mert olyan illuziókat keltenénk a munkásosztályban, hogy a bürokraták is harcolni akarnak az ő érdekében, hogy azok, ha talán néha »tévedtek« is, de mégis becsületes emberek, becsületes elvekkel. Nekünk pedig nem célunk a bürokrácia befolyását erősíteni.”

A nemzetközi események mellett a magyar munkásmozgalomban történt események is ebbe az irányba hatottak. A kezdeti eredmények után a jobboldali szociáldemokraták a kommunistáknak a szakszervezetekbe történt belépésénél ismét fokozták ellenük a támadásukat. Ennek oka kettős. Egyrészt 1933 novemberében — az átmeneti szünet után — Gömbös újra az MSzDP-re zúdítja a fő tüzet. Ebben kétségtelen szerepet játszott az a körülmény, hogy 1933 őszén a szocialista mozgalom erősödőben volt, a gazdasági harcok a válság után első ízben és váratlan hevességgel jelentkeztek. A sztrájkharcokban — a rendőrség megállapítása szerint is — a kommunisták szerepe kezdeményező, amit a szakszervezeti vezetők — a tömegek megtartása miatt — kénytelenek tudomásul venni. Sőt gyakran előfordul, hogy a kommunisták által kezdeményezett bérmozgalomba kénytelenek bekapcsolódni, és azt politikailag és anyagilag támogatni. Gömbös, aki a gazdasági harc letörését tartja legfontosabbnak, ezt az alkalmat felhasználja arra is, hogy fokozza a terrort a kommunisták ellen, egyben politikai és szervezeti nyomással, fenyegetésekkel zsarolja az MSzDP-t is. (Gyűléstilalom, szocialista kórusok betiltása, főként alsóbb szintű szocialista vezetők elleni zaklatások állandósítása stb.)

Az MSzDP védekezése — bár a párt erősíti a Gömbös-kormány elleni támadásait, elsősorban propaganda vonalon, s ebben segíti a Gömbös és ellenzéke között kieleződött ellentét a fővárosi törvénytervezet és általában a közgazdaság „reformjának” kérdésében, — nem lépi túl hagyományos módszereit. Megkísérli mérsékelni a gazdasági harcokat, amit számára megkönnyít az a körülmény is, hogy a téli hónapok annak folytatására egyébként is alkalmatlannak, másrészt támadásokat indít a kommunisták ellen, illetve durván fellép minden kommunista kezdeményezéssel szemben. Ez utóbbit Gömbös nyomása mellett még egy körülmény is sürgette. A „Be a szakszervezetekbe” jelszó jegyében végzett munka ugyanis 1933 végén, 1934 elején több szakszervezetben — MÉMOSz, bőrös, cipész, szabó stb. — vezető pozícióhoz juttatta a kommunistákat és várható volt, hogy a kedvező tapasztalatok hatására ez más szakszervezetekben is folytatódni fog. Ezzel egyidőben a vezető pozíciókba jutott kommunisták a KMP fő irányvonalának szellemében és a lehetőségek és az elvek között feszülő ellentmondások következtében a szakszervezetekben esetenként túlságosan hevesen, még a velük együttműködni akarók egy részének ellenérzéseit is kiváltó módon — mint pl. 1934 februárjában a MÉMOSz székház megrohamozása — léptek fel, ami újabb alkalmat szolgáltatott a jobboldali szociáldemokratáknak kizárásokra és denunciálásokra.¹⁰ A Népszava ennek nyomán általános támadást indított a kommunisták ellen azzal az ürüggyel, hogy a kommunisták legfőbb célja változatlanul a szakszervezetek bomlasztása és a szocialista munkások közti ellentétek szítása és kimélyítése.¹¹

A történetek — úgy tűnt — azokat igazolták, akik opportunizmussal vódolták azokat a kommunistákat, akik megkísérelték, hogy — a lehetőségekhez igazodva — a „Be a szakszervezetekbe” jelszónak reális tartalmat adjanak. Szociáldemokrata oldalról pedig azok hadállásait erősítették, akik a kommunistákkal való együttműködés ellen léptek fel. Ezért 1934 tavaszán *mindkét oldalon* bizonyos visszalépésnek, elbizonytalanodásnak lehetünk tanúi, miközben erő-

¹⁰ 1934. febr. 9-én bezárták a Szaktanács nyomására a MÉMOSz székházát, majd megkezdték a kommunista építők eltávolítását a szervezetből. Február 14-én az Eszperantista Munkások Egyesületét, amely kommunista vezetés alatt állott, kizárták a Szaktanács, az MSzDP kötelékéből, ezt követően vezetőit a rendőrség letartóztatta.

¹¹ Népszava, 1934. febr. 11.

sődnek a negatív tendenciák: egyik oldalon az egységfront hibás felfogásának erőltetése, a másik oldalon az együttműködés elutasítása. Jól tükrözi ezt a Kommunista számos cikke, közülük is legjobban a „Hova irányítsuk a fő tüzet” című. A kommunisták és a kommunista szervezetek fő hibájának azt tartja, hogy „helytelenül fogják fel a kommunizmus és szociáldemokrácia viszonyát és gyakorlati munkájukban engedményeket tévén a szociáldemokráciának, legyengítik a forradalmi harc eredményeit . . .” A cikk megállapítja, hogy „a köztünk és a szociáldemokrácia között folyó harc a proletárforradalom és ellenforradalom harca, nem pedig két konkurrens munkáspárt versenye . . . Azok a hangulatok, amelyek a bürokrácia megjavulását hirdetik, vagy a kis bürokráciákban a kisebbik rosszat látják, közvetve és közvetlenül is a szociáldemokrácia előtti fegyverletételhez vezetnek és a faszizmus megerősödését jelentik.”¹² A KMP felső vezetésében ez az álláspont azonban már nem tudott ismét tartósan megerősödni. Ezt tükrözi az ugyancsak ebben az időben a Központi Bizottság, „A Korintern XIII. plénuma és a KMP feladatai” címen napvilágot látott felhívása a párttagokhoz és a kommunista fiatalokhoz. Bár ebben is erősen érződik a fentiekhez hasonló álláspont és a szociáldemokrácia megemmisítésére hív fel, de helyesen látja a másik veszélyt is; ismét megnövekedett a reformista szervezetekben végzett munka lebecsülése, esetenként ennek „szabotálói” is találkozunk — írja — és harcot hirdet minden ilyen jelenség ellen.¹³

A választójog és az egységfront

A munkás-egységfront további alakulását átmenetileg két fontos, egymásra kölcsönösen ható tényező befolyásolta. Az egyik az új választásjogi törvénytervezet, a másik a szakszervezetek likvidálásának és a faszizta munkakamara bevezetésének terve. Mindegyiket a Gömbös-kormány tűzte napirendre, s mindkettő nagy hatással volt a munkásmozgalomra, a faszizmus elleni harc szempontjából.

Az MSzDP vezetősége az új választójogi törvénytervezet napirendre kerülését a párt számára óriási lehetőségként értékelte. A pártvezetőség, miközben helyesen ismerte fel, hogy az általános, titkos választójog előtérbe kerülése tovább élezi a kormánypárton belül, Gömbös—Bethlen, sőt látszólag Gömbös és a Kisgazdapárt között az ellentéteket; Gömbös elejtett szavaiból, ellenfeleinek fellépéséből hibásan arra következtetett, hogy a kormány az általános, titkos választójog híve, míg ellenfelei a választójog ellenzői. Nem ismerte fel, vagy nem akarta felismerni, hogy Gömbös számára a választójog csupán taktikai kérdés, demagóg fegyver saját faszizta terveinek végrehajtásához. Az MSzDP vezetősége ismét mindent az általános választójog szemüvegén keresztül kezdett nézni,¹⁴ abban a téves reményben, hogy az általános választójogi törvény elfogadása, s a törvény alapján végrehajtott választás képes — az adott történelmi

¹² Kommunista, 1934. ápr.

¹³ PI Arch. 500. f. 1/178.

¹⁴ Az 1934. szept. 16-án — az MSzDP tattersalli nagygyűlésén, amely egyben tiltakozás volt a Kisgazdapárt választójogi tervezete ellen is —, elfogadott határozat kimondta: „A demokratikus választójog évtizedek óta minden más kérdés fölött álló követelése a magyar munkásosztálynak és sorsdöntő problémája az egész országnak. A magyar munkásosság évtizedek óta állandóan hirdeti, hogy az ország gazdasági nyomorúságának, feudális és szociális elmaradottságának legfőképp a demokratikus választójog hiánya az oka...” (Népszava, 1934. szept. 18.)

körülmények között is – demokratikus fordulat végrehajtására. „Tudjuk, hogy a választójog magában nem elég – olvashatjuk a Szocializmus 1934 októberi számában –. De a szociáldemokrata pártok meg vannak győződve arról, hogy lehetetlenség a társadalmi élet, a gazdálkodás multhatatlanul szükséges nagy átalakítását végrehajtani a tömegek beleszólása, önkormányzata, önálló tevékenysége nélkül. Ehhez pedig feltétlenül szükség van a teljes választójog megalkotására Magyarországon is.”

Ez az alavetően hibás, csupán az általános választójogra korlátozott és minden más kérdést ennek alárendelt álláspont sorozatos politikai kudarcokhoz, a Gömbös-kormánynak tett felesleges engedményekhez, a pártvezetés és a szervezett dolgozók aktív része közötti ellentétek éleződéséhez vezetett. S ez nem véletlen.

A választójogi törvénytervezet napirendre tűzése után Gömbös változatlan heveséggel támadta a szociáldemokráciát, s kijelentette: vagy vállalja a szociáldemokrácia a Gömbös-féle „nemzeti frontba” való beilleszkedést, vagy – mint Gömbös fogalmazta – „csomagolnia” kell. A német és osztrák események után az MSzDP peyeri szárnya bizonyos hajlandóságot mutatott az egyezkedésre, abban a reményben, hogy a választójog tető alá kerülése magát Gömböst fogja likvidálni, 95 pontjával együtt. Átmenetileg, ellenzéke félreállításáig Gömbösnek is szüksége volt a szociáldemokrácia semlegesítésére. Ez a kölcsönös „megértés” mutatkozott meg abban a tényben is, hogy Gömbös közel másfél esztendei kormányelnöksége alatt egyetlen alkalmat sem talált, hogy tárgyaljon az MSzDP vezetőivel. 1934 illetve 1935 tavasza közötti időszakban pedig három hivatalos¹⁵ – 1934 május, október, 1935 január – és 1925 februárjában egy nem hivatalos¹⁶ tárgyalásra is sor került. Míg Gömbös ebben az időben a nyilvánosság előtt szinte minden alkalommal „csomagolásra” szólította fel az MSzDP-t, a titkos tárgyalásokon, amelyről a nyilvánosság előtt gazdasági és szociális vonatkozású kérdésekre történt utalás, valószínűleg alkudozás folyt az „együttműködés”-ről, mindenekelőtt az érdekképviseleti rendszer – valamilyen formában az MSzDP vezetőitől is megkívánt – elfogadásáról és az MSzDP elképzeléseiről a kormány választójogi tervezetével kapcsolatban.¹⁷

Gömbös éppen 1934 kora tavaszán – a fővárosi törvénytervezet kapcsán ismerte fel azt a veszélyt, amit az alkotmányvédő blokk létrejötte és ennek szociáldemokrata támogatása, tehát egy egységesen fellépő ellenzék jelenthet tervezet keresetülhúzására. A feladat tehát – úgy vélte – ezt az ellenzékot megbontani, fenyegetésekkel, taktikai sakkhúzásokkal egymással szembeállítani. Erre éppen a választójog kérdése ígérkezett alkalmas fegyvernek. Gömbös jól számított. Az ellenzék egyik legfőbb erejét, az MSzDP-t és a szakszervezeteket sikerült leválasztani, sőt szembeállítani Gömbös ellenfeleivel.¹⁸ S ezt oly mó-

¹⁵ A hivatalos tárgyalásról a Népszava és az 1935-ös pártgyűlésre készített jelentés is megemlékezik, bár az olvasóra bízta, hogy a napi politikai kérdések kapcsán miről lehetett szó.

¹⁶ Minden jel szerint ez alkalommal került sor az érdekképviseleti törvénytervezet átadására. Azt nem tudjuk, hogy ekkor Peyer és Gömbös között közvetlen tárgyalás folyt-e. Peyerék erről mélyen hallgattak. A visszaemlékezések sem megbízhatóak e vonatkozásban. Gömbösnek 1935 nyarán a parlamentben e tárgyalásra utaló megjegyzései sem adnak arra választ, hogy közvetlen, vagy közvetett tárgyalások voltak-e.

¹⁷ Ez utóbbira a Népszava, 1934. okt. 6-i és 1935. jan. 23-i számában, a tárgyalásról közölt kommunikében történt utalás.

¹⁸ 1934 második felében az MSzDP sokkal élesebben támadta a Kisgazdapártot, a Bethlen csoportot, mint Gömböst. Sőt 1935 elején – a választások előtt – fellépő új „reformnemzedékkel” is kapcsolatot keresett Bethlenék ellenében.

don érte el, hogy közben sikerült a szociáldemokrata vezetőket olyan kérdésben is tárgyalásra bírni, amelyről pedig a vezetők többsége hallani sem akart. Ez az érdekképviselési törvény kérdése volt. Pontosan nem tudjuk, mi történt 1935 februárjában az e kérdéstről szóló tárgyalások során. Történt-e megállapodás, vagy csupán a tervezetet adták át, erről mai ismereteink alapján nem tudunk véleményt mondani. A február 18-i szakszervezeti titkári értekezlet, az a nagyfokú titoktartás,¹⁹ amely a tervezetet és az ülésen elmondottakat övezte, valamint a rendőrség erről szóló jelentése²⁰ azt látszik bizonyítani, hogy Gömbös és a szakszervezeti vezetők között az érdekképviselési törvénytervezet kérdésében közeledtek az álláspontok. A jobboldali szociáldemokraták az általános választójog érdekében még a szakszervezeteket is hajlandók voltak áruba bocsátani és az eddig egyértelműen elutasított érdekképviselési törvénytervezetről is tárgyalásokat folytatni. A választójog lett ismét az a „varázsszó”, amely megfosztotta az MSzDP vezetőit a kialakult helyzet²¹ normális megítélésétől. Ezt bizonyítja a pártvezetőség és a parlamenti frakció 1935. január 30-i közös ülésének és méginkább az MSzDP 1935. február 7-én tartott választmányi ülésének határozata. „Az MSzDP nagy elégtétellel állapítja meg — olvashatjuk a Népszava 1935. február 8-i számában —, hogy az ország minden politikai tényezőjének, a kormánynak, az uralmon levő többségi pártnak, valamint az ország egész közvéleményének a sürgősen megoldandó problémák közül újból a választójogi reformmal és a földbirtokreform ügyével kell elsősorban foglalkoznia. Ennek a két problémának ilyen előtérbe jutásában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a maga politikai igazolását látja . . .” Egy nappal később a fővárosi és környéki pártszervezetek elnökeinek és titkárainak tartott ülésen Pajor Rudolf főtitkárhelyettes pedig a következőket mondta: Az MSzDP-t az uralkodó osztályon belül folyó harc nem érdekli, csak az, mikor válik lehetővé az új választójogi törvénnyel olyan reform megvalósítása, amely Magyarország demokratizálásához vezet.²²

Hogy a választójog kérdése milyen központi szerepet játszott az MSzDP politikájában, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor 1935 márciusában Gömbös Horthy jóváhagyásával, Bethlen kijátszásával, váratlanul felszólatta a parlamentet és a régi választójog alapján kiírta a választásokat, az MSzDP-nek a választójogra felépített minden reménye egy csapásra szertefosz-

¹⁹ A tervezet egy részét és főbb célkitűzéseit korábban 1935 januárjában már az Új Magyarország ismertette.

²⁰ A jelentés szerint a tervezetet a szakszervezeti vezetők tárgyalási alapul elfogadták és ahhoz némi változtatással — főként a szocialista vezérek pozícióinak nagyobb mérvű biztosítása után — hozzájárultak. A jelentést közli: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. Kossuth, 1964. 364–365. Erre utal az alábbi cikkrészlet is: „Tulajdonképpen érdekképviselésről van itt szó — írja a Népszava, 1934. jan. 4-i száma — és tulajdonképpen egyszerűen és logikusan azzal kellene kezdeni a dolgot, hogy összeülnek az érdekképviselőkkel, vagy az érdekképviselőket képviselő országos szövetséggel. És megmondják neki, hogy mi készül. Illetőleg: kikérik a véleményüket arról, ami készülőben van. Kikérni a véleményüket, kikérni a tanácsukat. Így kellene kezdeni...” — Ez világos felajánkozás.

²¹ *Ördögh Piroska*: „A munkásság fellépése Gömbös Gyula érdekképviselési törvénytervezete ellen” címmel a Párttörténeti Közlemények 1973. évi 3. számában (121–158) megjelent tanulmányában, amely értékes áttekintést nyújt az érdekképviselési törvénytervezet elleni harcról, a választójog kérdését talán kissé alábecsüli a Gömbös és az MSzDP közötti „párviadalban”.

²² Népszava, 1935. febr. 10. A jan. 30-i — tehát a Gömbössel folytatott tárgyalás utáni — közös ülésről a Népszava 1935. jan. 31-i száma tájékoztat, amely a „Mélyreható, gyökeres, demokratikus reformok nélkül nincs kibontakozás!” — hangzatos címet viseli.

lott. Ettől kezdve az MSzDP hivatalos propagandája, amely az említett időszakban óvakodott Gömbös és a szociáldemokrácia között kiélezeni az ellentéteket,²³ mindig nyitva hagyott egy kiskaput az „együttműködés” lehetőségeinek megteremtésére, most hirtelen hangot változtatott és minden rendelkezésére álló eszközt felhasználta a Gömbös-kormány elleni támadásra.²⁴ Megszűnt minden tárgyalási készség az érdekképviselő kérdésében — ezt ekkor már Gömbös sem tartotta fontosnak —, és az MSzDP ismét nagy figyelemmel kísérte a Bethlen körül gyorsan tömörülő ellenzékét.²⁵

Úgy vélem, történetírásunk eddig jórészt figyelmen kívül hagyta ezt a fordulatot, és az érdekképviselő kérdésében kibontakozott és egyre erősödő ellenállást csupán kommunista kezdeményezésnek és a szervezett dolgozók alulról jövő nyomásának fogta fel. Utóbbiak kétségtelen döntő szerepet játszottak ebben a küzdelemben. Az MSzDP vezetőit azonban a választójog kérdésében elszenvedett kudarc arra készítette, hogy változtassanak korábbi álláspontjukon és felkarolják az érdekképviselő bevezetése elleni harcot, sőt fokozatosan élére álljanak annak.

A választójog ily mértékű középpontba állítása is szerepet játszott abban, hogy az MSzDP vezetősége ne változtasson az egységfront elutasításának álláspontján, hogy a nyilvánosság előtt az egységfrontnak, a „bolsevistákkal” való együttműködésnek még a látszatát is kerülje. Ezt annál is inkább szükségesnek vélte, mert a gyakorlat elsősorban nemzetközi, de részben hazai vonatkozásban is erőteljesen cáfolta Peyerék azon állítását, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták között nincs semmiféle együttműködési lehetőség. 1934 nyara ugyanis fordulóponthoz jelentett az egységfront kérdésében, mindenekelőtt nemzetközi vonatkozásban.

Az 1933-as év és 1934 első felének tapasztalatai, az egyik oldalon az ausztriai vereség, a másik oldalon a franciaországi és spanyolországi eredmények, ennek hatására a Kominternben — főként a szociáldemokrácia megítélésének kérdésében megindult — az előző évinél is célratörőbb útkeresés, a Francia Kommunista Párt rugalmas, a kompromisszumot is vállaló egységfront politikája meghozta az első sikereket. A nemzetközi munkásmozgalomra — köztük természetesen a magyarra is — mindenekelőtt a francia, spanyol, osztrák, olasz egységfront megállapodások gyakoroltak nagy hatást, amelyeknek nemzetközi értékét csak növelte az a körülmény, hogy 1934 októberében, több mint egy évtized után tárgyalóasztalhoz ültek Brüsszelben a Komintern és az SzMI képviselői.

Az egységfront terén elért eredmények Magyarországon is, hasonlóan a nemzetközi munkásmozgalomban történetekhez, nem egyformán hatottak a munkásmozgalom két nagy irányzatára, de nem egyformán hatottak a vezetők-re és a szervezett dolgozókra sem.

²³ 1934 végén kezdett világossá válni, hogy a Gömbös-féle választójogi tervezet is messze elmarad az MSzDP vezetőinek várakozásától. Ezt az MSzDP vezetői első ízben — közvetett módon ugyan —, az 1934. december 23-án Békéscsabán megtartott kerületi pártértekezleten bírálták. A Népszava december 25-i száma az értekezlet határozatát közölve hangsúlyozta: „az eddigi jelekből megállapítható, hogy a Gömbös-kormány választójogi tervezete még ez eddigi rendszernél is reakciósabb lesz”. Ezért az „értekezlet erőlyesen tiltakozik” ellene.

²⁴ Lásd az MSzDP felhívását. Népszava, 1935. márc. 10., továbbá a Népszava március — áprilisi számait.

²⁵ Népszava, 1935. márc. 27.

Az 1933 — 34 telén történt átmeneti visszaesés után 1934 nyarán — főként a szakszervezetekben — alsó szinteken ismét megerősödtek az egységfront-törekvések. Az 1934 tavaszán kiújuló, majd a nyár folyamán újabb lendületet kapó — elsősorban gazdasági, de Gömbös támadásai következtében esetenként politikai jelleget is öltő — sztrájkharcokban a kommunisták és szocialisták együttes fellépésének közvetlen eredményei mind nyilvánvalóbbak. Természetesen ezt a hatást csak fokozzák a nemzetközi munkásmozgalomban az egységfront terén elért sikerek.²⁶

1934 nyarán a nemzetközi síkon és a magyar munkásmozgalomban elért kezdeti eredmények egyre türelmetlenebbül vetették fel a több, mint egy évtizede — esetenként a testvér-háború szintjén mozgó — politika eddigieknél radikálisabb felülvizsgálatát, és ezzel egyidőben egy merőben új, rugalmas, a kudarcokat, buktatókat éppúgy, mint a sikereket magában hordó akciógységpolitika kialakítását. A KMP-nek el kellett jutni annak felismeréséig, hogy az MSzDP vezetőségének többsége jobboldali reformista beállítottságánál, sajátos helyzeténél — legális és illegális párt közötti kapcsolatról volt szó — nem vállalja, s talán megkockáztatnám, a közös ügy, a szakszervezetek és MSzDP legalitásának biztosítása érdekében nem is vállalhatja a hivatalos, írásba foglalt és nyilvánosságra hozott együttműködést. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a KMP-t ebben a felismerésben, egységfront-politikájának a magyar viszonyokhoz való alkalmazásában, gátolta az a körülmény, hogy vezetőinek, elsősorban külföldön élő vezetőinek kevésbé állt módjukban a gyakorlat útján mérlegelni a teendőket, és sok esetben hibásan, mereven ragaszkodtak a nemzetközi tapasztalatokhoz az egységfront-politika gyakorlati megoldásában. A hazuról kapott, helyes és helytelen törekvéseket vegyest tartalmazó, sok esetben — mint ezt a visszaemlékezések és a korabeli dokumentumok is bizonyítják, — a valóságos helyzetet torzító jelentések alapján ugyancsak nehéz volt a nemzetközi gyakorlattól lényegesen eltérő egységfront-politika kialakítása. A magyar kommunista mozgalom nagy érdeme éppen az, hogy ilyen feltételek között is, hihetetlenül nehéz küzdelemben megtalálta azt a legkedvezőbb formát — bár ehhez több mint két évre volt szükség —, amely a magyar viszonyok között, a jobboldali szociáldemokrata vezetők változatlan álláspontja ellenére is megteremtette az együttműködést kommunisták és szocialisták között.

Az 1934-es sztrájkharcok, a „Be a szakszervezetbe”- politika eredményeként a szakszervezetekből kizártak többségét, sőt az 1934 elején újonnan kizártak egy részét is visszavették a szakszervezetekbe. A kisebb — bőrös, nemesfemes, szabó, szállítómunkás, cipész, cukrász, sütő — szakszervezetek jelentős részében a nagyobb szakszervezetek közül a MÉMOSz-ban textilesek, magánalkalmazottak szakszervezetének helyi és közép szerveiben, esetenként felső szerveiben is vezető pozícióhoz jutottak kommunisták, s ez a folyamat 1934 második felében erősödően volt. Ez a körülmény már önmagában is komoly gondot okozott a szakszervezeti vezetőknek, hiszen mint Buchinger megfogalmazta: fennáll az a veszély, hogy a szakszervezetek irányítása kommunista vezetés alá kerül.²⁷

Ebben a helyzetben vált központi problémává az egységfront kérdése. A kérdés az volt, hogy a „Be a szakszervezetekbe”- politika sikeres megoldása

²⁶ A rendőrségi jelentések az 1934-es sztrájkharcok növekedésében döntő tényezőnek az egységfront terén elért nemzetközi sikereket és a KMP megváltozott szakszervezeti politikáját tartják. Lásd: PI Arch. 651. f. 6. csomóban található dokumentumokat.

²⁷ PI Arch. 651. f. 6. cs. 1934. szept. 6.

esetén változatlanul szükség van-e az ESzE fennmaradására. Az egységfront magyar viszonylatban szakszervezeti vonalon azt jelenti-e, hogy a szakszervezeteknek egységfrontra kell lépniük a kebelükben megtalálható ellenzékkel, illetve az ESzE-vel? A kommunisták egy része kezdte felismerni, hogy az akcióegységért folytatott harc során az ESzE már nem tudta betölteni funkcióját, a szakszervezetekből kizártak összefogását, amely megalakulását és létét elsődlegesen indokolta. Tevékenysége így csupán az ellenzék feladatainak koordinálására szűkül. Ezt pedig, mint félégalis szervezet kevésbé tudta ellátni. Ezért kényszerült fokozatosan illegálisításba s ez a magyarázata, hogy egy bizonyos idő után a KMP szerepét kezdi betölteni.²⁸ 1934 második felében tehát már felvetődött az ESzE létrejogosultságának kérdése is, még inkább az, hogy az ESzE mint nem létező, illetve fokozatosan megszűnő szervezetek koordinálója, javasolhat-e egységfrontot a szakszervezetekkel. Ugyanis a jobboldali szociáldemokrata vezetők éppen ezt az akut problémát használták fel arra, hogy a szervezett dolgozók többsége előtt sem érthető kérdést az egységfront ellen használják fel.

1934 júliusában, közvetlenül a francia egységfront sikerének hatására az ESzE elhatározta, hogy július 28-án az építőkmunkások székházában „a munkanélküliek és a dolgozók egységfrontjának” létrehozására gyűlést tart.²⁹ A Népszava a felhívásra azonnal — két alkalommal is — reflektált és felhívta a szervezett dolgozókat, hogy „az akciótól tartsák távol magukat, mert azt a MÉMOSz tudta nélkül hívták egybe, másrészt pedig az összehívók többsége a szakszervezetekből kizárt elemekből áll”.³⁰

Az ESzE minden jószándéka ellenére is, a gyűlés nyilvános meghirdetése nem volt szerencsés. Nem is került sor megtartására. Ezen túl azonban mind a rendőrség, mind a jobboldali szociáldemokrata vezetők figyelmét túlzottan az egységfront szervezeti megoldására irányították és támadásaikat az egységfront formai, tehát másodlagos, a szervezett dolgozók által kevésbé támogatott oldala ellen fordították. A kommunisták gyorsan felismerték ennek fonákságát és az önállóan szervezett, nyilvánosan meghirdetett egységfront-gyűlésektől elálltak.

A KMP vezetősége ugyanebben az időben kezdte szorgalmazni a szociáldemokrata és a szakszervezetekben az írásos egységfront-javaslatokat. Ez ismételten a nemzetközi tapasztalatok nyomán honosodott meg, és hosszabb időre volt szükség, hogy a gyakorlat győzze meg először a szociáldemokrata szervezetekben dolgozó kommunistákat, majd az ő felismerésük nyomán a felső vezetést is arról, hogy magyar körülmények között ilyen írásban történő megállapodásra és annak nyilvánosságra hozatalára nem kerülhet sor.

1934 augusztusától — csökkenő mértékben — 1935 tavaszáig a kommunisták fáradhatatlanul azon kísérleteztek, hogy minden szinten — a szakszervezetekben éppúgy, mint a pártszervezetekben — egységfront-megállapodásokat fogadtassanak el. A KMP 1934 októberében — 1933 áprilisa után első ízben — egységfront-javaslatot fordult az MSzDP vezetőségéhez s a Szakszervezeti Tanácshoz. A javaslatban foglalt követelések többsége³¹ szerepelt az ugyaneb-

²⁸ *Friss Istvánné*: Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék. (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből.) Tánácsics, 1969. 319 — 358.

²⁹ Népszava, 1934. júl. 21.

³⁰ Népszava, 1934. júl. 21. és 25.

³¹ A javaslatot lásd: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből... 222 — 224. A rendőrségi jelentés szerint a javaslatot okt. 17-én kapták meg a szociáldemokraták.

ben az időben megtartott Szakszervezeti Választmány nyilvánosságra hozott követeléseiben,³² tehát elfogadása nem jelentett volna komoly akadályt. Az a körülmény azonban, hogy a javaslattevők sajtó útján nyílt választ követeltek, alkalmat adott arra, hogy az MSzDP vezetősége e javaslatokat³³ is manővernek bélyegezze és minden szinten megtegye az intézkedéseket az elutasítására.

Ebben az időben azonban az egységfrontnak nemcsak formai oldala okozott problémát, hanem tartalma is. A KMP-ben éppúgy, mint a többi kommunista pártban és magán a Kominternen belül is heves viták folytak a szociáldemokrácia megítéléséről, ami egyben elválaszthatatlanul összefonódott az egységfront problémájával.³⁴ A többi kommunista párthoz hasonlóan a KMP-ben is heves vita folyt a hogyan tovább kérdésében.

Az MSzDP-hez hasonlóan, de ellenkező előjellel, a KMP felső vezetésében is megoszlottak a vélemények — váratlanul — a politikai élet középpontjába került választójog ügyében. A vezetők egy része változatlanul azt hangoztatta, hogy az általános választójog kimondottan burzsoá követelés; annak a KMP programjába való felvétele a reformista szociáldemokrácia támogatását jelentené,³⁵ amely a fasizmus elleni harcot is annak rendelné alá. A vezetők másik része ezzel szemben úgy vélte, hogy az általános választójog olyan demokratikus követelés, amelyet a fasizmus elleni harcban fel kell és fel lehet használni, s a követelés elfogadásával a szervezett dolgozók között, sőt a fasizmus által fenyegetett más társadalmi csoportokon belül is növelni lehet a kommunisták befolyását, ellenkező esetben fennáll a KMP elszigetelődésének veszélye. Végül is a vitát a Komintern pozitív állásfoglalása azzal zárta le, hogy a KMP kapcsolódik be a választójogi küzdelembe.³⁶ Hasonló vita folyt abban is, hogy vajon lehet-e a jobboldali szociáldemokráciával vagy annak egyes tagjaival az egységfront kérdésében közös nevezőre jutni, vagy változatlanul ellenükre kell a szociáldemokratákkal az együttműködést keresni.³⁷

Az álláspontok ütközésében természetesen döntő szerepe volt a nemzetközi kommunista és szocialista mozgalomban végbement változásoknak, és az e téren jelentkező kedvezőtlen hazai tapasztalatoknak, de hatottak már a többnyire még csak egy-egy hazai részterületre korlátozódó eredmények vagy eredménytelenségek is.

³² A határozatot közli: Népszava 1934. okt. 6-i száma. Ugyanez fogalmazódott meg az MSzDP október 19-én megtartott országos választmányi ülésén, amely „offenzív szellemű” szocialista munkahét megindítását javasolta, ezzel is előkészítve a decemberre összehívott pártkongresszust (Népszava, 1934. okt. 20.).

³³ 1934 nyarától az ESzE, valamint a szakszervezetekben létrejött egységfront-bizottságok, továbbá a kommunista befolyás alá került szakosztályok különböző, de jórészt azonos tartalmú egységfrontjavaslatokat küldtek, vagy adtak át a különböző szintű vezető szerveknek.

³⁴ Dimitrov a Komintern VII. kongresszusát előkészítő 2. bizottság július 2-i ülésén erőteljesen húzta alá a szociáldemokráciához való helyes viszony kialakításának szükségességét, és azt, hogy az egységfront-taktikát országonként és konkrét formában kell kimunkálni. (Lásd: *Pintér István*: i. m.; *Párttörténeti Közlemények*, 1973. dec.)

³⁵ A *Kommunista*, 1934 júliusi száma élesen meg bírálta ugyanezen folyóirat korábbi három cikkét és a KMP Budapesti Pártbizottságának röpiratát, amelyek az általános választójog mellett foglaltak állást. „Nálunk az általános titkos választójog jelszava — írja — a fasizmus alátámasztásának és támogatásának jelszava.”

³⁶ *PI Arch.* 500. f. 1/176.

³⁷ *Kommunista*, 1934 aug.; *Sarló és Kalapács*, 1935. jan. 15.

Az egységfrontnak ez az ellentmondásos megközelítése különösen szembe-tűnő volt az 1934 szeptember-októberében történt események tükrében.³⁸ A KMP 1934. okt. 17-én — mint már említettük — egységfront-javaslatot nyújtott át az MSzDP-nek és a Szaktanácsnak, és ugyanebben az időben október 22-ére olyan politikai sztrájkot hirdetett, amely nemcsak a kormány, a politikai rendőrség, hanem az ellen a Szaktanács ellen is irányult, mely éppen ezekben a napokban kapta kézhez az egységfront-ajánlatot. Ha tényként fogadjuk is el, hogy ez a súlyos hiba a KMP KB utasításával szembeszegülő egyik KB-tag — Gold Géza — kalandorpolitikájának a következménye, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a belső feszültséget, politikai és morális problémák egész sorát, amelyeket a KMP-nek le kellett küzdenie ahhoz, hogy az új egységfront-politika a formai elismerésen túl valóban a kommunisták meggyőződésévé váljék. Egyesek ne azért, vagy ne úgy próbálják alkalmazni a gyakorlatban, hogy a várható kudarc a régi politika helyességét igazolja. Október 22-e nem sikerült, mert a kommunisták többsége nem értett vele egyet, s már a szervezés során elutasította és nem volt hajlandó részt venni benne, mivel a sztrájknak — az előkészületek során kiderült — nem volt tömegbázisa, így az utolsó pillanatban felülről le is állították.³⁹ Természetesen a jobboldali szociáldemokraták ezt a kudarcot azonnal gazdagon kamatoztatták. Ez a politika „megbontja a ma annyira szükséges egységet — írja a Népszava — és nem véletlenül, mindig akkor indul offenzívára, amikor az öntudatos és harcra kész proletárok valamiféle akcióra⁴⁰ készülnek”.⁴¹

Október 22-e jobban ráirányította a Komintern figyelmét is a KMP munkájának fogyatékoságára. 1934 novemberében hozott határozata, majd ennek nyomán a KMP-nek a párttagsághoz intézett levele a fentebb említett vitakérdésekben egyértelműen pozitív választ adott és jelentős segítséget nyújtott ahhoz is, hogy az egységfront-taktika nyomán szerzett pozitív és negatív tapasztalatokat helyesebben értékeljék, növeljék a helyes úton járó kommunisták kezdeményezőképességét és erősítsék meg az általuk követett módszereket.

Az egységfront területén jelentkező problémák ellenére is 1934 második felében erősödött a szervezett dolgozók körében az egység utáni vágy. Mind a nemzetközi sikerek, mind a gazdasági harcokban szerzett tapasztalatok azt bizonyították, hogy a kommunisták-szocialisták együttes fellépése a sikerek kovácsa. Az egységfront iránti vonzódást a fentiekén túl segítette a jobboldali szociáldemokraták makacs ellenállása miatti felháborodás, amit csak táplált az a körülmény, hogy 1934 október-november hónapban a rendőrséggel szinte azonos időben Peyerék is mindenütt felléptek — erről még lesz szó —, ahol úgy tűnt, hogy az egységfront konkrét szervezeti formát is ölthet.

Ma nagyon nehéz lemérni, hogy ebben az időben az egységtörekvések érzelmi töltésén túl a szervezett dolgozók milyen mértékben vállalták volna a vele járó veszélyeket és mennyiben voltak hívei a kommunisták által ezidőben elképzelt — formai és tartalmi — egységnek. Ismeretes, hogy 1934 őszén a kommunista vezetés alatt álló, később megbírált, majd feloszlott Budapesti Egység-

³⁸ 1934 szeptemberében az MSzDP egymás után tartotta a választójoggal kapcsolatos gyűléseit. Ezeket a kommunisták igyekeztek megzavarni. Így a legtöbb gyűlés újabb és újabb alkalmat adott az egymás elleni támadásokra, sőt a rendőrség beavatkozására is. (PI Arch. 651. f. 6. csop. 1934. szept. 21-i jelentés.)

³⁹ Sarló és Kalapács, 1935. jan. 15.

⁴⁰ A szocialista hét meghirdetéséről van szó.

⁴¹ Népszava, 1934. okt. 24. „Tömegtüntetés...”

bizottsághoz 30 helyi szakszervezeti csoport csatlakozott.⁴² (Nem lemérhető azonban, hogy ez számszerűen milyen erőt képviselt, mert előfordult, hogy a helyi szervezet vezetőségének még inkább a tagságnak a tudta nélkül, esetenként ellenzéki kommunisták a szervezet nevében csatlakoztak a bizottsághoz.) Ennél sokkal lényegesebb, hogy néhány szakszervezeti — bőrös, nemsfemes — és az építők szakmai szervezetei közül a festő-, kőműves-, fás-szakosztály, amelyek ugyan számszerűleg a kisebb szakszervezetek közé tartoztak, de politikai aktivitásuk miatt meghatározó szerepük volt az egész mozgalomra, az egységfront leghatározottabb követői voltak. Ezek voltak azok, akiknek kezdeményezésére különböző párt- és szakmai szervezetek számos indítványt terjesztettek az 1934 decemberére összehívott MSzDP-kongresszus elé. Az indítványok többsége a pártvezetőségtől az egységfront melletti pozitív állásfoglalást követelte.⁴³

Az 1934. november 18-án megtartott kongresszusi küldöttértekezleten — a rendőrségi jelentés szerint ez a kongresszus szokásos előértekezletének felelt volna meg — a résztvevők jelentős része az egységfront mellett foglalt állást. Ha túlzásnak is vesszük a rendőrség azon feltételezését, hogy a pártkongresszus a vezetőséget leszavazta volna és az egységfrontot párthatározattá emelte volna, az események mégis rávilágítanak arra, hogy a szervezett dolgozóknál milyen mély rokonszenvre talált az egységfront.⁴⁴ Hamarosan kiderült azonban, hogy a rokonszenv nem azonos az egységfront realitásával; az MSzDP hivatalosan nem vállalja, de nem is vállalhatja az egységfrontot.

1934 második felében az MSzDP vezetősége nehéz helyzetbe került. Jobboldali magatartásánál fogva, de még inkább a párt és a szakszervezetek legalitására hivatkozva változatlanul elutasított a KMP-vel mindennemű együttműködést, illetve a KMP-t nem létező pártnak tekintve, magyar vonatkozásban az egységfrontot továbbra is mint nem aktuális problémát próbálta kezelni. 1934 nyarán világossá vált, hogy az egységfront kérdését nem lehet félvállról venni, s csupán kommunista manővernek tekinteni. 1934 júliusáig, s még júliusban is, az MSzDP minden megnyilatkozása arra irányult, hogy nemzetközi szinten is cáfolja az egységfront lehetőségét.⁴⁵ A francia, olasz és a többi egységfront-megállapodás, még inkább a Komintern meg az SzMI képviselőinek brüsszeli találkozója, valamint az 1934 november közepére az egységfront kérdésében összehívott SzMI Végrehajtó Bizottság kompromisszumos döntése,⁴⁶ végül a hazai mozgalomban mind erőteljesebbé váló egységfrontos megnyilvánulások után azonban az MSzDP vezetősége sem szemlélhette passzívan az eseményeket.

A nyugati országokban folyó erőfeszítéseket, tárgyalásokat, vitákat a pártvezetőség kezdetben hallgatással vagy a kudarcok hangoztatásával próbálta hatástalanítani. A megállapodások után ezt már nem tehetette azért sem, mert a magyar polgári sajtó is foglalkozott azokkal, s főként azért nem, mert

⁴² PI Arch. 651. f. 6. cs. 1934. okt. 4-i és nov. 1-i jelentés.

⁴³ PI Arch. Bm. VIII. res. 1934—4—8020. A jelentés szerint a vas, szabó, nemsfemes szakszervezetekből, továbbá 4 budapesti és 3 vidéki pártszervezetből érkezett egységfrontos indítvány. Ezek utalnak arra, hogy „az MSzDP vezetősége nem függetlenítheti magát az egységfront megalkotására irányuló szocialista világmozgalomtól”. (Lásd az 1934. nov. 13-i jelentést.)

⁴⁴ A rendőrségi jelentések az 1934 decemberére összehívott kongresszus elhalasztásának fő okát az egységfront kérdésében kiéleződő ellentétekben és az 1933-as kongresszushoz hasonló szituáció elkerülésének szándékában látták.

⁴⁵ Népszava, 1934. júl.

⁴⁶ Lásd Betlen Oszkár könyvét, Pintér István idézett tanulmányát.

világossá vált, hogy a Nyugaton: Franciaországban és Spanyolországban éppen a kommunisták és a szocialisták együttműködése a faszizmus további térnyerése megakadályozásának és a demokrácia kiteljesedésének egyik fő, ha nem a legfőbb eszköze. Egyben a Nyugaton a munkásmozgalmaknak a faszizmus támadásával szemben elért sikerei azt is bizonyították, hogy a szociáldemokrácia nem élte túl önmagát, mint azt a reakció úton-útfélen állította, hanem képes a megújulásra. Erre az MSzDP vezetői a Gömbössel vívott „csatákban” gyakran hivatkoztak. A pártvezetőség, miközben az egyik oldalon megpróbálta kiaknázni az egységfrontnak a faszizmus elleni harcban elért eredményeit, a másik oldalon megkísérelte csökkenteni ennek történelmi szerepét és helyét a nemzetközi munkásmozgalomban. Mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a már említett egységfront-megállapodások során a kommunisták jelentős engedményeket tettek és az egységfront a szociáldemokraták által elképzelt platformon jött létre.⁴⁷ Azt bizonygatták továbbá, hogy az egységfront csak ott jöhetett létre, ahol a kommunista és szocialista pártok helyzete azonos, vagy hasonló, és főképp ott — itt Franciaországra utaltak —, ahol Moszkva külpolitikai érdekeit mind a Komintern, mind az illető ország kommunista pártja kénytelen volt figyelembe venni.

„Komoly fordulatot jelent-e a francia egységfront a világ munkásmozgalma történetében, vagy pedig csak egyikét azoknak a nagyszámú taktikai fordulatoknak, amelyekben oly gazdag a Kommunista Internacionálé története? — tette fel a szónoki kérdést — még az a Párizsban emigrációban élő Rónai Zoltán is (a Szocializmusban és a Népszavában cikkei Vándor Zoltán néven jelentek meg), aki egyébként rokonszenvezett az egységfronttal. Tény — adja meg a választ —, hogy Franciaországban, ahol orosz külpolitikai érdekek az egységfrontot követelik, a fegyverszünet létrejött, addig más országokban, így Németországban ádáz harc folyik a szocialisták ellen.” Végül felhívja a figyelmet arra, hogy minden közeledési kísérletet „a legnagyobb óvatossággal kell fogadnunk”.⁴⁸ Nincs és nem is lesz egységfront a skandináv országokban, Angliában, és nem kerülhet erre sor a szociáldemokrata és kommunista vonatkozásban azonos erőt képviselő csehszlovák munkásmozgalomban — toldotta meg a fentieket Buchinger.⁴⁹

A nemzetközi munkásmozgalom egészére kiterjedő egységfront lehetőségének ilyen kategórikus elutasítása mellett természetesen előfordulnak, utat törnek a vezetőségben is egészségesebb vélemények. Érdemes felfigyelni például a Szocializmus 1934 októberi számában „Az elkövetkező harcok taktikája” c. cikkre, amely ugyan nagyobb részében azzal foglalkozik, hogy még egy nemzetközi határozattal sem lehetne egyes pártokat a kommunistákkal együttműködésre kényszeríteni, mégis kénytelen elismerni, hogy a munkásosztály egységének előfeltételei objektíve is jelentősen megjavultak. Ebben nem kisebb felismerésről van szó, mint arról, hogy a faszizmus „a demokratikus harci alap megsemmisítésével maga kapcsolt ki sok olyan kérdést, amelyek ezelőtt surlódást okoztak a proletariátus soraiban, s ezzel megteremtették a munkásosztály egységének sok előfeltételét”.⁵⁰

⁴⁷ Buchinger Manó: Az egységfront problémája. Szocializmus, 1934 dec. 390 — 394.

⁴⁸ Vándor (Rónai) Zoltán: A francia egységfront. Szocializmus, 1934 szept. 244 — 246.

⁴⁹ Buchinger id cikke.

⁵⁰ „Elkövetkezendő harcok taktikája”. Szocializmus, 1934 nov.

Az MSzDP vezetősége szembe találta magát az egységfront problémájával azért is, mert a KMP újból és újból felvetette, javasolta azt, de azért is, mert a szervezett dolgozók mind nagyobb része rokonszenvezett vele, s az a része is, amely még elvetette azt, nyílt érvekkel alátámasztott, nem pedig durva módon elutasított állásfoglalást várt és követelt a felsőbb párt- és szakszervezeti vezetőktől. A pártvezetőség hivatalos állásfoglalása az egységfront meghatározott elutasítása volt.⁵¹ Az SzMI 1934 novemberi párizsi ülészaka előtt — amelynek napirendjén legfőbb kérdésként a Komintern és az SzML, a kommunista és szociáldemokrata pártok együttműködése szerepelt — a rendőrség így összeszegezte az MSzDP álláspontját: „élesen szembe kíván helyezkedni az egységfront-akcióval és ha a külföldi egységfront-tárgyalások megegyezéssel végződnek, akkor inkább el van szánva arra, hogy a II. Internacionáléból kilépjen, de a kommunista párttal való együttműködésre semmi körülmények között nem hajlandó”.

Ez az állásfoglalás azonban nem jelentette azt, hogy a pártvezetőség, vagy a Szaktanács, s még kevésbé egyes szakszervezetek vagy pártszervezetek vezetői minden alkalommal és teljes határozottsággal elutasítottak mindenféle együttműködést. Több szakszervezetben, kerületi pártszervezetben, az OIB-ben tartott értekezleteken egyes szociáldemokrata vezetők az egységfront helyett írásba nem foglalt, de közös szóbeli megállapodáson alapuló együttműködést javasoltak.⁵² Ez részben kifejezte a pártvezetőségen belüli ingadozást is, de — úgy vélem — részben azt is, hogy egyes vezetők az őket ért támadásokat és számukra kínos magyarázkodásokat így akarták csökkenteni, vagy elkerülni.

A rendőrségi jelentések tömege foglalkozik ezekkel az írásban nem rögzített megállapodásokkal, az úgynevezett „hallgatóság” egységfronttal.⁵³ Az MSzDP legfelső vezetőinek körében is erősödött az az álláspont, hogy ott, ahol a kommunisták, szociáldemokraták együttműködése nem ad alapot rendőrségi vagy pártszervezeti beavatkozásra, ott türelmet kell tanúsítani. Ez egybeesett a pártnak azon korábbi álláspontjával, hogy Magyarországon az MSzDP-n belül kell megteremtteni az egységet. Ez utóbbi érdekében 1934 őszén még cselhez is folyamodtak: 1934. szeptember 27-én a Népszava cikket közölt arról, hogy a franciaországi magyar kommunisták testületileg beléptek az ottani szociáldemokrata pártba és így akarják a munkásegységet elősegíteni. A pártvezetőség félrevezető manőverére⁵⁴ hamarosan kiderült, sőt a franciaországi és belgiumi magyar kommunista szervezetek tömegesen tiltakoztak is a torzítás ellen,⁵⁵ de a Népszava helyreigazításra nem vállalkozott.

Más területen is változás volt tapasztalható. Míg a pártvezetőség szinte minden tagja korábban mindenféle egységfront lehetőségét elutasította, a vezetőség több tagja — Buchinger,⁵⁶ Mókus, később Kabók is — kifejti, hogy ott,

⁵¹ PI Arch. Bm. VIII. res. 1934—4—8020.

⁵² PI Arch. Harustyák József, Gallai Lajos, Révész Ferenc, Vas-Witteg Miklós és mások visszaemlékezései.

⁵³ PI Arch. 651. f. 6. cs. Jelentések 1934 második feléből.

⁵⁴ Népszava, 1937. szept. 17.

⁵⁵ PI Arch. 659. f. 1934/7.

⁵⁶ „Buchinger Manó ... a II. Internacionálé párizsi végrehajtó bizottsági ülésén, amelyen a Komintern egységfront-javaslatát tárgyalták, nem merte nyíltan támogatni a II. Internacionálé jobboldalát, ... akik elvileg elleneztek mindenféle egységfrontot a kommunistákkal, — írja a Sarló és Kalapács, 1935. jan. 1-i száma —, hanem szerényen meglapult és anélkül, hogy elvileg ellenezte volna az egységfrontot, csak azt tagadta, hogy az egységfront Magyarországon lehetséges lenne.”

ahol a kommunista és szocialista pártok helyzete politikailag és jogilag is azonos, megvan a lehetőség az egységfrontra. Magyarországon az egységfront elutasításának oka nem az elv helyességének tagadásában, hanem a két párt alapvetően eltérő helyzetében van. Ezt az álláspontot a KMP 1934-ben még nem „honorálta”, 1935 elején azonban már ezeket a vezetőket mint lehetséges tárgyaló partnereket vette számításba.⁵⁷

A nagy nyilvánosság előtti hivatalos állásfoglalásban azonban nyoma sincs — a már említett — pártvezetőségen belüli változás jeleinek. Sőt, éppen 1934 vége az az időszak, amikor az egységfront híveivel szemben a párt- és szakszervezeti vezetés a legdurvább eszközökhöz; a párt- és szakszervezetekből való tömeges kizáráshoz, sőt több alkalommal is a pártkongresszus elhalasztásának eszközéhez nyúlt. Ennek alapja kétségtelenül az egységfront elutasítása volt, de más okok is közrejátszottak.

Az 1934 őszen megélenkül sztrájkharcokat, s általában a szocialista mozgalom felélénekülését a Gömbös-kormány, s még inkább a rendőrség — részben joggal — az egységfront-mozgalom sikerének tekintette. Ismét erősödött az a felfogás, hogy a szociáldemokrácia a bolsevizmus előfutára. Ezért a rendőrség sorozatban indított akciókat azon szakszervezetek és szociáldemokrata szervezetek ellen, ahol a kommunisták, szociáldemokraták együttműködése politikai és esetenként szervezeti formában is jelentkezett.⁵⁸ Peyer az 1934. október 5-i Szakszervezeti Választmány ülésén kénytelen határozottan tiltakozni a már a szakszervezeti vezetőkre is kiterjedő rendőri brutalitások miatt. Ezért a rendőrség, nem mondva le az újabb és újabb zaklatásokról, ismét eddig már jól bevált módszereket újít fel. November hónapban a főkapitányság egymás után figyelmezteti azokat a szakszervezeti vezetőket, ahol a kommunisták befolyása erős, hogy — ha nem történik változás — kénytelenek lesznek a Belügyminisztériumnak javasolni e szakszervezeteknek a feloszlását.⁵⁹ November 24-én pedig, hogy a fenyegetésnek nagyobb nyomatókat adjon, feloszlatta a kommunista befolyás alatt álló Nemesfémipari Szakszervezetet.⁶⁰

Ezzel „betelt a pohár”. A Szakszervezeti Tanács, a Népszava, majd a Szakszervezeti Választmány ez alkalomból összehívott rendkívüli ülése, miközben határozottan elítélte a Belügyminisztérium eljárását, amely alapot szolgáltathat bármely, vagy akár minden szakszervezet feloszlására, a szokásosnál is élesebben lépett fel a szakszervezetek falai között folyó minden olyan tevékenység ellen, amely „az összesség célkitűzéseivel nem egyeztethető össze”.⁶¹ Hogy ez alatt mit értettek, néhány nappal később a napnál is világosabbá vált. Az egységfront legerősebb bázisa a MÉMOSz volt, s itt a kőműves és más szakosztályokban nem kevesebbről volt szó ezekben a napokban, mint arról, hogy a tisztújítás során a vezetés többsége kommunistákból került ki. A pártvezetés úgy vélte: ez egyrészt újabb alkalmat szolgáltatna a rendőrségnek a beavatkozásra, az esetleges siker pedig szinte kihívás lenne a néhány nappal később összeülő pártkongresszuson az egységfront ellen fellépő vezetőséggel szemben. A kommunisták egy része meg volt győződve arról, hogy ebben a helyzetben nem

⁵⁷ PI Arch. 500. f. 1/190.

⁵⁸ 1934 júliusában pl. az Óbudai Munkásotthon körülvárta a rendőrség, razzitát rendelt el, fegyverek után kutatva (Népszava, 1934. júl. 15.).

⁵⁹ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1929—35. 245—247.

⁶⁰ Népszava, 1934. nov. 21.

⁶¹ Uo. 1934. nov. 23.

helyes az ellentéteket a végsőig kiélezni, még akkor sem, ha az adott szakszervezet tagsága a kommunistákat támogatja. A cipészeknél Peyerék beavatkozása előtt a kommunisták visszaléptek, bár ezért a felsőbb pártszervek és a szervezet dolgozói is elmarasztalták őket. Ennek ellenére úgy tűnt, álláspontjuk helyes volt.⁶² A MÉMOSz-ban is voltak kommunisták, akik óvtak a többségi kommunista vezetéstől.⁶³ Végül is itt sor került Peyerék beavatkozására. November 29-én a festő- és kőművesszakosztály vezetőségét felfüggesztették, a kommunistákat kizárták a szövetségből és megkezdtek az egész építőszakszervezet „megtisztítását”.⁶⁴ A szövetség titkára a hozott intézkedésekről a rendőrséget levélben értesítette és az esetleges rendezaravások meggátolásához, mint amelynek tavasszal a székház bezárása előtt történtek, segítségét kérte.⁶⁵ Az MSzDP vezetősége pedig ezt az alkalmat felhasználva még aznap úgy döntött, hogy a december 7–9-re összehívott pártkongresszust — túlságosan is átlátszó ürügygel⁶⁶ — 1935 februárjára halassza.⁶⁷

Kétségtelen, a jobboldali szociáldemokrata vezetőség egyik legdrasztikusabb intézkedés-sorozatára került sor 1934 második felében. Peyer úgy látszik elérkezettnek találta az időt egyrészt arra, hogy végleg leszámoljon a már központi problémává érlelődött egységfront kérdésével, másrészt hogy bizonyítsa Gömbösnek, hogy a nehéz időkben is számíthat rá; végül pedig, hogy kihúzza a talajt a jobboldali reakció felfokozott propagandája alól, miszerint az MSzDP a bolsevizmus szálláscsinálója. Erre nem csupán a nemzetközi események szolgáltatnak alkalmat, hanem az is, hogy az egységfront-mozgalom erősödésével egy időben került sor a második Rákosi-per megrendezésére. A reakciós propaganda, talán nem véletlenül, a per előtt és részben alatta is, nem annyira 1919-et, hanem annak előkészítőjét, 1918-at támadta. Ez ellen a szociáldemokraták a szokásos módon védekeztek: — bár elítélték az újabb Rákosi-pert és védelmükbe vették magát Rákosit,⁶⁸ élesen elhatárolták magukat a bolsevizmustól.⁶⁹ Egyben Gömböst — nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt — rendkívül szorult

⁶² PI Arch. Tóth Gyula visszaemlékezése.

⁶³ PI Arch. Kenéz István visszaemlékezése.

⁶⁴ Népszava, 1934. dec. 1. PI Arch. 651. f. 6. cs. 1934. dec. 7-i jelentés.

⁶⁵ PI Arch. ÉSz. III. 6/1934/5.

⁶⁶ A december elejére egyes vidéki városokban kiírt képviselőtestületi választásra, mint olyan akadályra hivatkoztak, amely a vidéki küldötteket gátolná vagy a kongresszuson való megjelenésben, vagy a választáson való részvételben.

⁶⁷ A rendőrségi jelentések a halasztás okát egyértelműen az egységfront kérdésében kialakult feszült helyzetben látják. Ez kétségtelen és fő ok, de az ország nemzetközi és belső helyzetének bizonytalansága, s az a körülmény, hogy a pártvezetőséget e helyzetben tanúsított magatartásáért is elmarasztalhatják, vagy a kongresszuson nyílt állásfoglalást várhatnak tőlük, szerepet játszott a halasztásban. Ezenkívül úgy tűnik, hogy az 1933-as kongresszuson élesen felvetődött, s azóta előre nem mozduló, az újabb Rákosi-per során ismét jelentkezett amnesztia-kérdés is közre játszott. Számos jel, az MSzDP több beadványa is arra utal, hogy Horthy kormányzóvá választásának 15. évfordulóján nagyobb amnesztia-ra volt kilátás. Az MSzDP beadványaiban a bolsevizmus elleni harcban szerzett érdemeire hivatkozva, ezt hivatalos politikájában is bizonyítva, akart az amnesztia kérdésében eredményt elérni. Remélte, hogy a későbbi időpontban megtartott kongresszuson már eredményről számolhat be (PI Arch. 658. f. 5. cs. 1935 febr.).

⁶⁸ E kérdéssel a Népszava több cikke is foglalkozott. Megemlíthető, hogy a per alatt a Népszava igen részletes tudósítást adott és érzelmileg Rákosi mellett állt. Az 1935-ös februári pártválasztmány Buchinger javaslatára tiltakozott Rákosi ismételt perbefogása ellen. Lásd Népszava, 1935. január 20., 22., 23., 25., február 8. stb. számait.

⁶⁹ Buchinger, aki az SzMI párizsi ülésén még elvben egyetértett az egységfronttal, hazatérve lehetetlennek tartotta azt nemzetközi és nemzeti méretekben is. Szocializmus, 1934 december.

helyzetében — az általános titkos választójog reményében nem, vagy a polgári ellenzékhez képest elnéző módon támadták. Pedig erre a marseillei merénylet s az azt követő népszövetségi vizsgálat, valamint a Gömbös és ellenzéke között kiéleződött viszony körülményei között igen kedvező alkalom adódott volna.⁷⁰ Ezek után, ha van is túlzás a Sarló és Kalapács 1935 januári számában az MSzDP-ről írott cikkben, jórészt érthető, ha el nem is fogadható az a megállapítás, amely a szakszervezeti ellenzék elleni fellépést „a fasiszta hatóságokkal való gondos munkamegosztásnak” tartja. „A belügyminiszter feloszlatta a nemesfémmunkás szervezetet — írja a folyóirat. — Peyerék elrabolták a festők és kűművesek autonómiáját!” Találó a cikk további fejtegetése is: „Peyerék terrorizmusa pillanatnyilag kétségkívül megfélemlítette azokat a MÉMOSz vezetőségben levő munkásvezetőket, akik hajlamosak voltak az egységfrontra, de Peyerék brutális támadásának hátterében mégis az egységfront gondolatának térhódítása is áll. Maga az a tény, hogy Peyernek kellett elmennie Szakasits birodalmába, mert nyilván nem bízott Szakasits »erélyében«, mutatja, hogy a MÉMOSz szervezett munkásai között oly erős az egységfront akarata, hogy ez a nyomás már befolyásolja a Szakasits és Peyer közti viszonyt is.”⁷¹ Miközben helyesen értékeli a Sarló és Kalapács a Szakasits és Peyer magatartása között meglevő lényeges politikai különbséget, fontosnak tartjuk annak leszögezését is, hogy Peyer 1934 őszén éppen azért alkalmazhatta a kommunisták ellen fenti módszereit, mert a pártvezetésen belül a peyeri politikával szemben állók következetlenek, ingadozók voltak; a mozgalom legalitását mindennél előbbre valóknak tartották.

Peyerék durva támadása az egységfront ellen a szakszervezeti bürokrátnak nem hozta meg a várt eredményt, 1935 februárjában részben újra az egységfront miatt kellett elhalasztani a pártkongresszust és újabb és újabb durva intézkedésekre kellett „elszánni” magukat, kevés eredménnyel. Ezek az események azonban fontos tanulságul szolgáltak a kommunisták számára is. Ami talán a legfontosabb: nem értettek egyet a szervezett dolgozók egy részének Peyerék támadására spontán kialakult szeparatista törekvésével, véleményük az volt: „senki se ki, mindenki be a szakszervezetbe”.

A Komintern már említett novemberi határozata után újabb lehetőség nyílt a kommunisták számára, hogy keressék az egységfront megteremtésének reális megoldási módjait. A kommunisták egy része, az MSzDP brutális fellépése és az újabb kizárások nyomán kezdte belátni, hogy hosszabb távon nem mindig vezet sikerre a jobboldallal való nyílt összeütközés. Kezdték belátni, hogy az újabb kizárások, denunciaciók, a rendőrség beavatkozásai miatt az egységfrontot helyeslő szociáldemokraták sem vállalják a nyílt kiállást. Egyes kommunisták ugyanezért őket kétszínűnek bélyegezték,⁷² de egyre többen voltak, akik ugyan nem fogadták el, de megértették ezt a magatartást. Rózsa Richárd — a KMP egyes kerületi bizottságainak álláspontjával összhangban — írja 1935 első felének tapasztalatait összegező jelentésében: A KMP-vel szemben igen nagy a bizalmatlanság, félelem az illegalitástól, a lebukástól, a kockázatvállalástól. Ehhez hozzá teszi még: nem bíznak bennünk, mert nem ismernek bennünket, s mi nem vesszük eléggé figyelembe ezt a tömeghangulatot. El kell oszlatni

⁷⁰ Erre a szociáldemokraták mind a parlamentben, mind a sajtóban hivatkoztak, mintegy annak bizonyosságául, hogy mennyire nem nemzetietlenek, ha a „haza” közös ügyéről van szó.

⁷¹ Sarló és Kalapács, 1935. jan. 1. szám.

⁷² PI Arch. 500. f. 2/522. óe. 1935. febr. 4-i jelentés.

a bizalmatlanságot.⁷³ Felismerte azt is, hogy egyeseknél az egységfront elfogadása nem azonos az érte folyó harccal, hanem csak ürügy náluk a hangoskodásra, miközben sem a szakszervezetekben, sem a pártszervezetekben semmilyen munkát nem végeznek, s ezzel magát az egységfront ügyét is kompromittálják.⁷⁴ Szem előtt kell tartani, — olvashatjuk ugyancsak Rózsa Richárd 1935 áprilisi jelentésében —, hogy „majd minden szociáldemokrata ma utálja a »csak kritizálást«, »építeni« akar. Tehát az elvtársaknak aktívan részt kell venniük a szociáldemokrata pártéletben.” Körzetmegbízotti tisztséget, házi agitációt kell vállalni, mindenütt a munka révén kell befolyásra szert tenni. Ez azonban nemcsak pozíció szempontjából fontos — írja —, hanem azért is, mert újabb, eddig eléggé ki nem használt legális lehetőségeket nyújt a kommunisták számára. Javasolja, hogy a kommunisták a szocialista szervezetekben ne mint kommunisták lépjenek fel, mert a leggyakrabban még „leszavazzák” őket, hanem baloldali szociáldemokratákként, s így erjesztő, balratoló szerepök jobban érvényesül.⁷⁵ Mind általánosabb az a vélemény, hogy az egységfront nem lehet a pártmunka rész kérdése, hanem annak központi kérdésévé kell válnia. Új jelenségeként vetődik fel egyrészt: a szakszervezetek mellett a szociáldemokrata pártszervezetekre, s az egységfront szempontjából legalkalmasabb szervezetek megnyerésére való koncentráció, mint pl. Angyalföld, Kispest, Újpest, Kőbánya, Erzsébetváros, Óbuda, a rákosmenti falvak pártszervezetei, az OIB, a Vörös Segély és az MSZDP által ujonan létesített Wallisch-alap és más szervezetekkel való együttműködés keresése. Ezt is először szervezeti keretek nélkül javasolják, s csak a kölcsönös bizalom megerősödése után kellene a szervezett együttműködést felvetni. Másrészt: az aktívabb baloldali funkcionáriusokkal közvetlen kapcsolatot kell teremteni. Ez utóbbi „nagyon meggyorsíthatja a munkát” olvashatjuk az egyik javaslatban.⁷⁶ Ez az indítvány ebben az időben már bizonyos pozitív eredmények tanulságaként hangzik el.

1934 végén eredményes volt a kommunista vezetés alatt álló Tandíjreform Bizottságnak Kéthly Annához intézett kérése: interpelláljon a parlamentben a magas tandíjak ügyében, Kéthly vállalkozott erre, bár ő is jól tudta, — ha nem tudta volna, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter az interpellációra adott válaszában figyelmeztette erre, — a kezdeményezés mögött kommunisták állnak.⁷⁷ Az OIB-nek Buchingerhez intézett kérdésére, hogy hajlandó volna-e az egységfront ügyében személyesen tárgyalni, válasza nem volt elutasító.⁷⁸ Ezek az első kísérletek vezettek el oda, hogy 1935 legelején a KMP konkrét kísérletet tegyen az MSZDP erre alkalmas vezetőivel a személyes kapcsolatok felvételére. Elsősorban Szakasits Árpádról volt szó, de gondoltak Mónus Illésre és Buchinger Manóra, további az OIB titkárára, Révész Ferencre és néhány — a jelentésben nem jelzett — funkcionáriusra, vagyis azokra, akik hivatalosan elutasították ugyan az egységfrontot, de a gyakorlatban nagyobb

⁷³ Uo. 1935. máj. 2-i jelentés.

⁷⁴ PI Arch. 500. f. 2/522. 1935. febr. 20-i jelentés. Jellemző tünet — olvashatjuk egy márc. 13-i jelentésben —, hogy nagyon sok proli azt hiszi magáról, hogy bolsi, de semmiféle mozgalomban nem vesz részt. Bejár egy-két este a szervezetbe, ott mindent gáncsol és azt hiszi ezzel elvégezte feladatát. Sebes Pál, a párt titkára, ehhez széljegyzetként hozzáfűzte: „Sajnos, ez helyes meglátás.”

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ PI Arch. 500. f. 2/522. 1935. ápr. 17-i és máj. 2-i jelentés.

⁷⁷ Friss Istvánné szóbeli közlése, és az 1931-re meghirdetett országgyűlés naplója. XXIV. köt. 178.

⁷⁸ PI Arch. 500. f. 2/522. 1935. febr. 20-i közlés.

rugalmasságot tanúsítottak e kérdésben. 1935 tavaszán több megbeszélésre is került sor Martos Flóra és Szakasits Árpád között. Mónus Illésnél is érdeklődtek, hogy hajlandó-e hivatalos vagy magánbeszérként tárgyalni. Ő azonban a KMP-vel való mindennemű tárgyalást elutasított. Álláspontját Szakasits révén ismerhette meg a KMP vezetősége.⁷⁹ 1935-ben — a hazai MSzDP vezetőivel folytatott tárgyalási kísérlettel egyidőben — a KMP kapcsolatot keresett a Prágában tartozkodó Böhm Vilmossal, a Világosság csoport vezetőjével. Böhm-mel a személyi kontaktus tartósan megmaradt, közös egységfront-javaslat kidolgozására is sor került. Böhm magyarországi kapcsolatait igyekezett a kommunistákkal való együttműködés szellemében felhasználni. Szó volt arról is, hogy esetleg a csehszlovákiai SzDP-on keresztül teremtenének — nyilvánosságra nem hozott — egységfrontot a KMP és az MSzDP között.⁸⁰ Ezek a kísérletek azonban az MSzDP vezetőinek makacs ellenállása, a Világosság csoport befolyásának rohamos csökkenése miatt nem vezettek eredményre. A személyi kapcsolatok tartós fennmaradása révén az együttműködés helyes taktikájának kialakulásában mégis volt szerepük.

A Szakasitssal és Böhmmel folyó puhatolódzó tárgyalások híven tükrözték az egységfronttal szimpatizáló, de azt hivatalos formában vállalni nem merő szociáldemokrata vezetők álláspontját, egyben véleményük jelentős mértékben hozzájárult nemcsak a személyi kontaktus kibontakozásához, hanem a helyes — a szociáldemokraták indokait is figyelembe vevő — egységfront taktika kialakításához.⁸¹

Hivatalos szinten ezek a helyes, az útkeresést jelző álláspontok csak fokozatosan és egyáltalán nem visszaesések nélkül érvényesültek. Ebben nemcsak a sokéves, az együttműködést mérgező, az egymás iránti bizalmat, a jóhiszeműséget kétségbevonó politikának volt szerepe, hanem annak is, hogy a napi események időről időre kérdésessé tették a még túlságosan a nemzetközi tapasztalatokra épülő, a magyar munkásmozgalomban kevésbé alkalmazható egységfront-taktikát. Úgy tűnik, hogy a KMP vezetőinek egy része a már ismertetett jelzések ellenére türelmetlen volt és nem azt vizsgálta, hogyan lehetne a jobboldali szociáldemokraták álláspontját jól ismerve is keresni az együttműködést, támogatni a pártban az erősödő egészséges, előremutató tendenciákat, hanem időnként igazolni kívánta, hogy a „szociálfasizmusról” és a burzsoáziának tett lakájszolgáltatásról szóló idejétmúlt felfogás magyar vontkozásban megállja a helyét. Erre utal az a dokumentum is, amely az együttműködésen fáradozó

⁷⁹ Martos Flóra a KMP vezetőivel való tárgyalás színhelyéül Csehszlovákiát ajánlotta. Szakasits erre nem látott az adott időszakban lehetőséget, mert, mint mondotta: „nekik most a legnagyobb mértékben vigyázniok kell magukra”. „Mónus talán a szíve mélyén sajnálja az elutasítást — hangoztatta Szakasits Martos Flórának Mónussal történt beszélgetéséről —, mert szerinte Mónusban vannak baloldali beállítások, de nagyon kell vigyázniok magukra. Ha a tárgyalások kitudódnának...” Szakasits — a jelentés szerint — egy későbbi időpontban viszont hajlandóságot mutatott a tárgyalásra, s vállalta, hogy megszerzi az érdekképviselési törvénytervezetet. Ez utóbbit teljesítette is. (PI Arch. 500. f. 2/522.)

⁸⁰ Erre vonatkozóan lásd: PI Arch. 500. f. 1/190., 500/837., továbbá 651. f. 6. cs.

⁸¹ Egy másik, ugyancsak Martos Flórától származó jelentés szerint Szakasits arról panaszkodott, hogy mindig „a buta frázisokkal” lépnek fel ellenük, s ezt még akkor is el kell utasítani, ha együttműködni akarnak. Martos Szakasits megjegyzéséhez hozzáfűzte: „Szerintem, ha nem is így van egészen a dolog, de valószínűleg sokszor elvetik a súlykot és nem jó taktikával dolgoznak az embereink. Jó volna ebben az irányban beszélni velük” (PI Arch. 500. f. 2/522).

kommunisták szorgalmazására 1935 elején született. Ez már a „vagdalkozás” helyett megkísérelt elvi vitába szállni Mónusék egységfrontot elutasító érveivel, de az ellenérvek változatlanul a burzsoáziának tett lakájszolgálat gyanánt fogták fel a legális MSzDP-nek az illegális KMP-vel való egységfront iránti elutasító álláspontját.⁸² Ez pedig alig vitte előbbre az együttműködés ügyét.

Nehéz helyzetben volt az MSzDP vezetősége is. Több szociáldemokrata pártszervezetben, így a II. kerületben is, tiltakoztak az ellen, hogy az MSzDP vezetősége nem indokolja meg a hozzáérkezett egységfront-javaslatok elutasítását, hogy nem folytat ellenpropagandát, hogy megkísérli agyonhallgatni, lekicsinyelni a problémát, holott „a veszély nagy” és túlnőtt már a szűken vett pártkereteken. Éppen ez a nyomás készíteti a pártvezetőséget arra, hogy a „zárt falak mögül” kilépjen a nyilvánosság elé és először csak a Népszavában néhány sorban,⁸³ majd Mónus a február 7-i pártválasztmányon egész referátumot szenteljen az ügynek s ezt főbb vonásaiban a Népszava február 8-i száma is közölje.⁸⁴

1935 első felében sem csökkentek, ellenkezőleg szaporodtak a KMP részéről az egyes párt- és szakszervezeteknek tett egységfront-javaslatok. Az MSzDP jobboldali vezérkara a javaslatok komolyságát megkérdőjelezte, s ügyesen felhasználta arra, hogy nehéz helyzetében, a Gömbössel éleződő viszony során az egységfrontot ismét a „szociáldemokrácia gyöngítésére és megsemmisítésére” irányuló manővernek minősítse és felszólítsa tiszteletét és szervezeteit, hogy az ilyen „egységmanővernek” még „megvitatás formájában” sem adjon helyt. „A választott időpont pedig azt bizonyítja — hangoztatta Mónus a pártválasztmány ülésén —, hogy egyenesen az akaratuk, hogy a jobboldal számára lehetővé tegyék, hogy a bolsevizmust és a szociáldemokráciát — amint azt a Rákosi-ügy kapcsán megpróbálták — közös nevezőre hozza és ezen keresztül tagadjon meg minden reformot azzal, hogy a reform a bolsevizmus céljait szolgálja, mert íme a szociáldemokrácia, a reformok legelszántabb követője is a bolsevizmussal karöltve harcol.”⁸⁵

Az egységfront ügyét a belső ellentmondásoktól nem ment kommunista útkeresés és az MSzDP vezetőinek gáncsoskodása mellett két esemény — bár ugyancsak tele ellentmondásokkal — vitte előbbre: az érdekképviselési törvénytervezet napirendre kerülése és az 1935-ös választások.

A kommunisták, szociáldemokraták együttműködése elveinek, módszereinek, gyakorlatának kialakulása

Az a körülmény, hogy az érdekképviselési törvénytervezet elkészültét közlő, s ezzel kapcsolatban a jobboldali szakszervezeti vezetők túlságosan is „béketűrő”, megértést tanúsító magatartást és a törvénytervezetet tárgyaló szakszervezeti titkárok megbeszélését is nyilvánosságra hozó kommunista röpirattal egyidőben a KMP az akciók sorozatát javasolta a szervezett dolgozóknak a szakszervezetek védelmében, amit most először kötött össze az általános titkos választójog követelésével, majd az MSzDP legalitásáért folytatott harc-

⁸² PI Arch. 500. f. 2/536.

⁸³ Népszava, 1935. jan. 15.

⁸⁴ PI Arch. 651. f. 6. cs.

⁸⁵ Népszava, 1935. febr. 8.

cal,⁸⁶ újra kedvező kiindulási alapot nyújtott az 1934–35 telén „holtpontra” jutott együttműködéshez. Az érdekképviselőt elleni harc önmagában azonban kevés lett volna, mert az MSzDP és a Szaktanács vezetőinek véleményét, hogy ti. nem áll fenn a szakszervezetek feloszlásának közvetlen veszélye,⁸⁷ a szervezett dolgozók többsége elfogadta. A változás akkor következett be, amikor a jobboldali szociáldemokrácia Gömbös iránt tanusított „megértőbb” politikáját a választások váratlan kiírása miatt feladta. Ezek után a pártvezetőség a választási harcba már a gazdasági és politikai kérdéseket egyaránt bekapcsolta és Gömbös nyílt kihívása után az érdekképviselőt elleni harc is magától értetődően mind szervezettebb része lett a választási küzdelemnek.

Ebben természetesen a kezdeményező szerep a kommunistáké, mindenekelőtt az ESzE-é, amely az érdekképviselői törvénytervezet ismertté válása után nemcsak megszerezte és nyilvánosságra hozta a tervezetet, hanem március elején tartott választmányi ülése határozatot hozott minden szinten — a legszélesebb egységfront jegyében — a fasiszta támadás ellen megindítandó harca. Az a helyes törekvés vezette, hogy a szakszervezetek, sőt, ha lehet, a Szaktanács álljon a harc élére. A választási küzdelemmel egyidőben, annak harcos jellegét is fokozva, szinte minden szakszervezetre kiterjedő, a bérmozgalmak előkészítését és elfogadását is magában foglaló gyűlésekre került sor. Az ESzE érdeme, hogy az érdekképviselőt elleni harc — számos helyen az egységfront jegyében — növekvő tömegtámogatásra, egyes szakszervezeteknél, mint pl. a MÉMOSz-nál határozatban is rögzített tiltakozásra, más szervezeteknél pedig szimpátiamegnyilvánulásokra talált.⁸⁸

Miközben az érdekképviselőt kérdésében a jobboldali szociáldemokratáknak a kommunistákkal való együttműködést elutasító magatartása mind nehezebbé vált, adódott egy másik terület, ahol lehetőség nyílt az antikommunista fellépésre. Erre az 1935 márciusában kiírt és március 31-én, április 7-én lezajlott országgyűlési, ezzel párhuzamosan folyó OTI és végül a májusban megtartott fővárosi képviselőtestületi választások adtak alkalmat.

A kommunista párt a Társadalombiztosító Intézet (OTI) önkormányzati választásán, amelyet eredetileg 1935 márciusára írtak ki, majd az országos választás miatt áprilusra halasztottak, az egységfront jegyében kívánt résztvenni. Ennek szellemében javasolta a Szaktanácsnak az egységes lista felállítását. Utóbbi azonban visszautasította, ezért az ellenzék önálló listával indult. Még az országos választások kiírása előtt kiderült, hogy a különlista a szervezett dolgozók elég széles körének támogatását élvezi, hiszen csak az induláshoz szük-

⁸⁶ A Komintern 1935. márc. 8-án foglalkozott a KMP és a magyarországi helyzet problémáival. E határozat első ízben tártta fel a Gömbös és Bethlen István csoportja között feszülő ellentétet és mutatott rá az ebből adódó lehetőségekre. Ugyancsak ez a határozat hangsúlyozta, hogy az adott körülmények között Magyarországon nemcsak a szakszervezeteket, hanem az MSzDP legalitását is veszély fenyegeti, és mindkettőért egyaránt harcolni kell (PI Arch. 500. f. 4/4). A határozat nyomán született meg a KMP KB-nek a párttagokhoz intézett elvtársi levele, amelyet a Kommunista 1935 májusi száma tett közzé.

⁸⁷ A hivatalos megnyilatkozásokon túl ezt hangsúlyozta Szakasits Árpád is Martos Flórával folytatott beszélgetései, sőt Friss Istvánnénak adott visszaemlékezése során is. „Szerinte nincsenek a szervezetek közvetlen veszélyben — írja Martos —, mert Gömbösöknek most más gondjuk van. A veszély pillanatában mindent megtesznek — bár »sajnos eredmény nélkül, mert fegyverekkel szemben még velünk együtt sem tudnak új eredményt elérni. De ha elveszítik is legalitásukat, ők akkor is tovább fognak élni, sőt akkor jobban lehet szó az egységfrontról” (PI Arch. 500. f. 1/190).

⁸⁸ Az érdekképviselői törvénytervezet elleni küzdelem megszervezésével részletesen foglalkozik Ördögh Piroska már említett tanulmánya. E kérdést itt csak az összefüggések megértése végett érintjük.

séges ajánlásokat 5000 munkás írta alá.⁸⁹ Kétségtelen: ez a siker, továbbá az érdekképviseleti törvényjavaslatnak a február 18-i titkos szakszervezeti titkári értekezlet általi esetleges elfogadása elleni tiltatózó hullám, valamint a korábbi országgyűlési választásokon (1926, 1931) való részvétel, döntő szerepet játszott abban, hogy a KMP javaslatára⁹⁰ a budapesti északi és déli valamint Pest-környéki választókerületben „Fasisztaellenes Munkásegységfront” néven a szakszervezeti ellenzék önállóan indult az országgyűlési választásokon.

A KMP jól számított. A „Fasisztaellenes Munkásegységfront” indulása a szervezett dolgozók egy részében szimpátiára talált. A jelöltek listáinak összeállítására, az ajánlások íve hitelesítése körüli nehézségek, a rendőrség brutális magatartása ellenére is a munkások egy része lelkesen vállalkozott a választási harcban való részvételre. Egyes szociáldemokrata pártszervezetekből, mint pl. a kispestiből, vagy az OIB részéről küldöttségek keresték fel a szociáldemokrata párttitkárságot és javasolták: változtassa meg álláspontját és közösen vegyenek részt a választási harcban. Maga a Munkásegységfront is hasonló javaslattal fordult az MSZDP-hez. Felajánlotta, hogy az egységfront elfogadása esetén kész mindazokban a kerületekben, amelyekben nem állított fel jelölteket, teljes erővel a szociáldemokrata lista érdekében dolgozni.⁹¹ Ezzel egyidőben a Munkásegységfront választási felhívását tartalmazó levelek tömegét juttatta el — főleg postán — szociáldemokrata funkcionáriusokhoz, egyszerű szervezett dolgozókhöz.⁹²

Az MSZDP válasza, mint az várható volt, nemcsak elutasító, hanem a Népszavában egyenesen uszító és megbélyegző jellegű volt. Mégsem ezzel tudott a dolgozókra hatni, hanem azzal a megállapításával, hogy a fasisztaellenes egységfront „azzal kísérletezik, hogy egységfront ürügye alatt megbontsa a szociáldemokrata harc egységét”, „hátha támadja az MSZDP-t” és „erejét sokszorosan túlhaladóan használ a reakciónak”.⁹³ Kihasználta azt is, hogy a szervezett dolgozók, különösen az egységfrontot tudatosan nem vállalók körében visszautasításra találtak a sárga borítékban érkezett felhívások. A címzettek listája ismeretlen módon a rendőrség kezébe került, akiket azután tömegesen idézték a különböző rendőrfőkapitányságokra.⁹⁴ A rendőrség támadása is fokozódott, s amikor a Tanácsköztársaság évfordulóját a választási harc jegyében, tüntetéssel akarta az ellenzék megünnepelni, a főkapitányság a Fasisztaellenes Munkásegységfrontot feloszlatta, vezetőit letartóztatta.⁹⁵

Az ellenzék ezt követően úgy döntött, hogy fehér lappal szavaz, csak az utolsó pillanatban változtatta meg határozatát és javasolta: támogatói az MSZDP-re szavazzanak. Az országos választások után megtartott OTI választásokon az ellenzék 5 mandátumhoz jutott, ezt azonban a közigazgatási hatóság megsemmisítette. Az ellenzék a „kudarcok” ellenére is elhatározta, indul a fővárosi képviselőtestületi választáson. Ezt azonban a rendőrség csírájában megakadályozta.

⁸⁹ Sarló és Kalapács, 1935. ápr. 15.

⁹⁰ A Komintern márciusi határozatában megfogalmazást nyert egy legális választási blokk létrehozása és közös platform kidolgozása. A választással kapcsolatos teendőket a KMP KB 1935. március 6-i levelében részletesen megfogalmazta. Közli: Dokumentumok — 1929—35. 349—351.

⁹¹ Sarló és Kalapács, 1935. ápr. 10.

⁹² Népszava, 1935. márc. 21.

⁹³ Népszava, 1935. márc. 10. és 21.

⁹⁴ Népszava, 1935. márc. 21.

⁹⁵ Uo. és Sarló és Kalapács, 1935. ápr. 10.

Ezek után joggal vetődik fel, helyes volt-e a választásokon külön listán indulni eleve irreálisnak tűnő feltételek között, eleve számolva a jobboldali szociáldemokraták támadásával és kitéve választóikat a rendőrség üldözésének. Véleményünk szerint a választáson való indulás önmagában nem volt hiba. Alkalmat, lehetőséget adott az ellenzék tényleges befolyása, a tényleges erőviszonyok nyílt megnyilvánulásának. Természetesen már az indulásnál is megmutatkoztak azok a szervei hibák, amelyek a párt egész egységfront-politikáját ebben az időben még jellemezték. Hiba, nyílt kihívás volt az MSZDP-nek tett egységfront-ajánlat, hiszen ha a pártvezetőség elfogadta volna, — egyébként erre semmilyen körülmények között nem kerülhetett volna sor és ezt a KMP is jól tudta, — a reakció féktelen pergőtüzébe került volna a választási csatáját úgyis nehéz körülmények között vívó MSZDP. Alkalmat adott arra is, hogy a szakszervezeti vonalon, az érdekképviselő kérdésében visszavonulóban levő jobboldali vezetés egy számára sokkal látványosabb és hatásosabb területen nyisson tüzet a kommunisták ellen. Ez a probléma a kommunisták között is vitára adott alkalmat, különösen akkor, amikor az OIB a Fasisztaellenes Munkásegységfronthoz csatlakozás mellett döntött. Ebben az ügyben a Mónus főtitkárnál járt ifjúsági küldöttség tudomására hozták, hogy csatlakozás esetén a pártvezetőség az OIB feloszlását latolgatja. A csatlakozás kérdésében vita alakult ki a KMP-ben is, végül is a KMP titkársága a csatlakozást javasolta, hozzáfűzve, hogy minden erővel védekezni kell a feloszlítás ellen.⁹⁶

Míg a fentiek még nem róhatóak fel egyértelműen a KMP hibájául, a Fasisztaellenes Munkásegységfront feloszlítása után a tüntető szavazás meghirdetése súlyos hiba volt.⁹⁷ Nem véletlen, hogy sokan nem értettek azzal egyet, ezt később a választások is igazolták. Végül az utolsó pillanatban, a teljes kudarc elkerülése végett és a vele egyet nem értők nyomására meg is változtaták. A tüntetőleg leadott, azaz tudatosan érvénytelen szavazatok száma kevés, olvashatjuk a választásról adott részletes kommunista elemzésben. „A tüntető szavazásra való felhívás vagy nem ért el hozzájuk, vagy nem követték, feleslegesnek, vagy veszélyesnek tartották.” „Felhívásunk dacára — olvasható, tovább a valóságra helyesen rátapintó dokumentumban, — az MSZDP-re szavaztak, mint a »legbaloldali« pártra, amelyet meg kell védelmezni. Ez azt jelentené, hogy a munkásság szükségesnek látja, hogy »legalább« az SzDP minél több képviselővel benn legyen a parlamentben.”⁹⁸ Ugyancsak hiba volt az előző eredmények után kísérletet tenni a fővárosi képviselőtestületi választáson való indulásra,⁹⁹ amely az előzmények után valóban csak arra volt jó, hogy a peyerista vezetés antikommunistá propagandájához anyagot szolgáltatasson.¹⁰⁰ A hibákból a KMP tanult, az 1935 végén megtartott részleges képviselőtestületi választás-

⁹⁶ PI Arch. 500. f. 2/522. 6e. 1935. márc. 10-i jelentés.

⁹⁷ Az ellenzék röpiratokon arra szólította fel a szavazókat, hogy a szavazólapra a „Le a fasizmussal, éljen a szocializmus” feliratú enyves hátú cédulát ragasszák. (Népszava, 1935. ápr. 7.)

⁹⁸ Az említett elemzés azt is megállapítja, hogy az utolsó pillanatban az ellenzék bekapcsolódott ugyan az MSZDP választási kampányába, de azzal a megszorítással tette ezt, hogy mindenütt kihangsúlyozta, hogy az ellenzék nevében lép fel, a munkásegységet képviseli, ezért a legtöbb helyen összetűzésre, a munka megzavarására, illetve a felajánkozás elutasítására került sor. (PI Arch. 500. f. 2/538.)

⁹⁹ Az ellenzék itt a „Szocialista Munkások Egységblokkja” néven indult, programját április 11-én tette közzé. (Lásd: Dokumentumok... 1929–1935. 354–356.)

¹⁰⁰ A Népszava, 1935. máj. 8–22. között megjelent számaiban durva hangú „figyelmeztetést” tett közzé az Egységblokk denunciálására.

táson az MSzDP-t támogatta, aktívan részt vett a választási küzdelemben, s ennek tulajdonítható, hogy pl. Újpesten több kommunista szimpatizáns, sőt kommunista, köztük Jáhn Ferenc orvos is, bekerült a helyi képviselő-testületbe.

Gömbös választási sikere, majd a parlamentben az érdekképviseleti törvény napirendre tűzésének beharangozása a szociáldemokrata vezérkart is aktívabb ellenállásra sarkallta. Kétségtelen ebben szerepet játszott a Bethlen—Gömbös ellentét, sőt Eckhardték ellenzékként való fellépése, az a tény, hogy a GyOSz Bethlen álláspontját támogatva elutasította az érdekképviseleti törvénytervezetet, s nem utolsósorban az a körülmény, hogy a szakszervezetek megvédése és a gazdasági követelések kiharcolása érdekében a munkásszervezetekben a korábbinál egészségesebb kommunista, szociáldemokrata együttműködés volt kialakulóban. Különösen ez utóbbi az MSzDP vezetőségének figyelmét nem kerülhette el. A rendőrség májusi jelentése már jelzi is a fenti változás lehetőségét és úgy véli, hogy az érdekképviseleti reform elleni harcban „szemmel láthatóan megerősödött” „egységfront-mozgalmat” a pártvezetőség sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy elutasítsa a reformtörvényt és támogassa az ellenzék „sztrájkmozgalom” követelését.¹⁰¹

Gömbös parlamenti bejelentése után a KMP riadót fújt. Utasította minden szervezetét, az ESzE-t is, mozgósítsa az egész proletariátust a törvénytervezet ellen. A párt, s nyomán az ESzE is helyesen ismerte fel, hogy Gömbös parlamenti beszéde után a legtöbb szociáldemokrata főfunkcionárius véleménye is megváltozott: beismerik a veszély komolyságát, hangoztatják a védekezés szükségességét, tehát meg lehet és meg kell nyerni őket a harcnak.¹⁰² Ez a felismerés tette lehetővé, hogy 1935 nyarán a munkáskamarák elleni harc, szorosan összefonódva a munkásság gazdasági küzdelmeivel, a szocialista munkásmozgalom legfontosabb kérdésévé és az egységfront-mozgalom legeredményesebb területévé váljék. 1935 tavaszán a cipészek, szabók, fások, textilesek sikeres sztrájkharcai részben az egységfront jegyében folytak és vezettek eredményre, s különösen kiemelkedő szerepe volt az érdekképviselet elutasításában és a helyes egységfront-taktika kialakításában a júliusban kirobbant és több, mint 4 hétig tartó budapesti általános építőmunkás-sztrájknak.¹⁰³

A szervezett munkásság általános hangulata, valamint a kormány polgári ellenzékének ismételt megerősödése arra készítette a szociáldemokrata vezetőket¹⁰⁴ is, hogy mind a parlamentben, mind egyéb megnyilatkozásaik alkalmával most már nyíltan elítéljék a kormány tervét. Meglepő módon gyakrabban adtak sajtóorgánumaikban is helyet az egyes szakszervezetek ilyen irányú tiltakozásainak, politikai, anyagi támogatáson túl szokatlanul nagy publicitást biztosítottak az építőmunkás sztrájknak. Elfogadták az ESzE kezdeményezésére a leg-

¹⁰¹ Dokumentumok... 1929—1935. 344—345.

¹⁰² PI Arch. 500. f. 1/191.

¹⁰³ A MÉMOSZ-sztrájkra vonatkozóan lásd: *Apró Antal*: Az 1935-ös építőipari sztrájk történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1973. évf. 3. sz. 118—147.

¹⁰⁴ 1935 májusában Böhm Vilmos is levélben fordult az MSzDP vezetőihez. Levelét valószínűleg akkor írta, amikor a KMP vele már Prágában felvette a kapcsolatot. Böhm helyteleníti levelében a pártvezetőségnek a KMP-vel szembeni magatartását. „Nem ajánlja ugyan kifejezetten az együttműködést, de kifejti, hogy a kommunista mozgalom, mint az MSzDP megtúrt balszárnya korántsem jelentene olyan veszélyt a pártra, mint jelenben” működése által. Hogy az MSzDP jelenleg „egyszerűen nem vesz tudomást a KMP-ről, még nem fogja azt eredményezni, hogy a kommunista mozgalom megszűnik”. Sőt ez csak fokozza a kommunisták támadását a szociáldemokrata vezérek ellen (PI Arch. 651. f. 6. cs.).

több szakszervezet által sürgetett renkívüli szakszervezeti kongresszus összehívását, amelyen egyetlen napirendi pont: a munkáskamara elutasítása szerepelt. A párt- és a szakszervezeti vezetők tollából — Mónus Illés, Buchinger Manó, Szakasits Antal — a fasizmust és az ennek szerves részeként jelentkező érdekképviselőket elutasító, éles hangú cikkek jelentek meg 1935 szeptemberében mind a rendkívüli szakszervezeti kongresszus, mind a többször elhalasztott és végre megtartott pártkongresszus — bár a vártnál határozatlanabban — elítélte Gömbös fasiszta terveit. Miközben úgy tűnik, hogy a szociáldemokrata pártvezetők éppen a szocialisták, kommunisták közös fellépésére volt kénytelen korábbi álláspontját feladni, az „egységfront-mozgalom” legalapvetőbb követeléseit legalább elvben elfogadni, tudomásul venni, hogy a szakszervezetekből kizárt kommunistákat az egyes szakszervezetek egymás után visszavették; változatlanul hajthatatlan maradt az egység mindenfajta hivatalos megnyilvánulásával szemben. A pártvezetőségnek sikerült is mind a pártkongresszuson, mind a szakszervezeti kongresszuson megakadályoznia, hogy az egységfront¹⁰⁵ képviselőt, s még inkább nyílt fórumot kapjon.

A rugalmas, sajátos viszonyokhoz alkalmazkodó egységfront-taktika kialakulásában a nemzetközi munkásmozgalomhoz hasonlóan a magyarban is igen nagy szerepet játszottak a Komintern VII. kongresszusának előkészületei és még inkább a kongresszuson megfogalmazott és határozatokban is rögzített helyes, a szociáldemokráciához és a reformista szakszervezetekhez fűződő viszonyt a fasizmus elleni harc talajáról vizsgáló elvek. „A pártnak, a párt vezetőségének — a súlyos szektáriánus hibák után — sikerült a Kommunista Internacionálé segítségével egész politikájában megindítani — egyenlőre csak megindítani — azt a fordulatot, amely fordulat megteremtette a szükséges előfeltételeket az egységfront-taktika valóságos alkalmazásához és a szociáldemokrata szervezetekkel és reformista szervezetekkel való egységfront kiépítésének megkezdéséhez” — alapította meg Kun Béla a Komintern VII. kongresszusának szónoki emelvényén. Beszéde további részében számos olyan javaslatot vetett fel, amely az év második felében hozzájárult a már valóban megindult helyes egységfront-taktika megerősödéséhez és a kommunisták által alulról sürgetett változtatások végrehajtásához. Helyeselte többek között a vörös szakszervezeti ellenzéknek azaz az ESzE-nek — a szakszervezetek balszárnyává való átalakítását, mert ezzel — mint mondotta — „a szakszervezetekben a forradalmi befolyás kiszélesítésének nagy akadályát távolítják el az útból”.¹⁰⁶ Igen nagy jelentőségű az a megállapodás is, amely több „türelmet” kér a kommunistáktól¹⁰⁷ az egységfront megvalósítása során, hogy a szociáldemokraták valóban meg is bízzanak a kom-

¹⁰⁵ Lásd Ördög Piroska tanulmányát. Vitatható viszont a szerző azon álláspontja, amely egyoldalúan a jobboldali vezetők rovására írja, hogy a kongresszuson az egységfront nem kapott teret. Ebben szerepet játszott az általános politikai helyzet megváltozása, a gömbösi tervek kudarcának látható jelei, az érdekképviselői törvénytervezet napirendről való lekerülése. A szakszervezetek által elért sikerek mellett közre játszott az is, hogy az ellenzék nem is tudott olyan személyt találni, aki a kongresszuson hivatalos egységfront-ajánlatot tett volna. Ez — a KMP számos dokumentumából kitűnik — 1935 tavaszától komoly problémaként jelentkezett.

¹⁰⁶ 1935 végén éppen ennek a felismerésnek a nyomán az ESzE-t Szakszervezeti Baloldallá alakították át, majd 1936 tavaszán utóbbi is megszűntették. Ezzel lényegében megszűnt a szakszervezetekben a kommunisták, szocialisták külön szervezkedése.

¹⁰⁷ Szakasits Árpád „az egységfront kérdésére pedig azt mondta — írta Martos Flóra az egyik májusi megbeszélésükről —, hogy legyünk egy kicsit türelmesebbek, az évtizedekig tartó gyűlölködést nem lehet máról holnapra megszüntetni, de biztos benne, hogy 1 — 1½ éven belül más lesz közöttünk a viszony” (PI Arch. 500. f. 2/522).

munistákban, meggyőződjenek arról, hogy itt nem manőverről, hanem tényleges együttműködésről van szó.¹⁰⁸

A KI VII. kongresszusán részt vett magyar delegáció az egységfront kérdésében megerősítette nemcsak Kun Béla felszólalását, hanem a kongresszus e vonatkozásban hozott határozatait is. Természetesen a KMP egész vonalán a helyes elvekkel értelmileg és érzelmileg is azonosulni és a gyakorlatban alkalmazni nem ment máról holnapra, már csak azért sem, mert a magyar jobboldali szociáldemokrácia felismerte a veszélyt, amely őt a helyesebb kommunista módszerek alkalmazása folytán fenyegeti, ezért változatlanul harcolt az egységfront ellen. S így nem véletlen, hogy a Komintern VII. kongresszusát „értékelő” Népszava, Szocializmus cikke, a vezetők különböző megnyilatkozásai változatlanul manőverről, olyan törekvésekről írtak, amelyeknek célja a szociáldemokrácia szétrobbantása.

1935 őszén a szakszervezeti vonalon fokozatosan tért hódított a KMP helyes egységfront-taktikája. Megszűnt, illetőleg megszűnőben volt az egységfront-ajánlatok hibás módszere.¹⁰⁹ nem a forma, az elnevezés volt már fontos, hanem mindinkább a tartalom. A kommunisták a kezdeti bizonytalankodás, elutasító állásfoglalás után gyorsan felismerték, milyen nagy lehetőségek nyílnak a kommunisták és szocialisták közös fellépésére és a tömegek mozgósítására a Gömbös-kormány bejelentett szociálpolitikai intézkedései nyomán. Belátták, milyen veszélyeket rejtene magában, mekkora hiba volna, ha ezeket elutsítva, a kormánynak és a szélsőjobboldali erőknek, a „reformnemzedéknek” engednék át a munkásság és más dolgozó tömegek szociális helyzetének javítását. Ezért módosult pl, a kommunisták álláspontja néhány heti ingadozás után olyan kérdésekben is, mint a 48 órás munkahét és a minimális munkabérekről szóló törvényjavaslat elfogadása, amelyet a kormány a szakszervezetek kemény harca után volt kénytelen napirendre tűzni.¹¹⁰ Felismerték, hogy a szociális vonatkozású törvények legális kereteket biztosítanak az azok valóra váltásáért folyó harchoz, egyben lehetőséget a kormány demagógiájának leleplezéséhez.

A KI kongresszusa és a magyar delegáció helyes állásfoglalása után a KMP vezetői és az ellenzék tagjai között talált egyértelmű helyeslésre az ESzE megszüntetésére vonatkozó javaslat. Az utóbbiak — az e kérdésben folyó közel egy éves vita után is — úgy vélték, hogy az ESzE az ellenzéki szakszervezeti munka összefogásának nélkülözhetetlen eszköze. Ezzel szemben a párttagság nagyobb része is megszüntetését sürgette. Kun Bélának 1935. november 25-én a KB-hoz írott levele az ESzE-t megszüntetni akarók oldalán foglalt állást, kifejtve, hogy e szervezet az utóbbi időben mindinkább a szakszervezeti egység megteremtésének akadálya lett és az ellenzék a szakszervezetekben „nem politikáját, hanem szer-

¹⁰⁸ A beszédet lásd: *Kun Béla: Válogatott írások és beszédek*. Kossuth, 1966. 346 — 364.

¹⁰⁹ „Az akcióegységért folytatott küzdelmet egyáltalán nem helyettesíthetik azok a levelek — olvashatjuk a Pártmunkás számára készült kéziratban —, amelyeket az MSzDP, a szakszervezetek vezetőségeihez intéznek, hanem éppen fordítva”, kiegészíthetik és aláírással támaszthatják a szakszervezetekben, üzemekben végzendő tömegmunkát (PI Arch. 500. f. 2/536. Lásd még PI Arch. 500. f. 1/194).

¹¹⁰ Kezdetben a KMP KB a törvényjavaslat ellen foglalt állást és élesen támadta a szociáldemokratákat, mivel azok első lépésként elfogadhatónak tartották és minél gyorsabb megoldásáért harcoltak. Néhány hónap után a KMP is a törvényjavaslat, illetve a rendelet és bérmegállapító bizottságban való részvétel mellett szállt síkra.

vezetét akarta elismertetni”.¹¹¹ 1935 végén feloszlatták az ESzE-t, majd megalakult a Szakszervezeti Baloldal és 1936 elején ez utóbbi megszűnésével az utolsó szervezeti akadály is elhárult egy egészséges, főként alsó- és középszinteken folyó együttműködés útjából.

Az MSzDP és a KMP kapcsolatának megítélésében és alakulásában azonban még 1935 őszen is voltak komoly, megoldásra váró problémák. A Komintern VII. kongresszusa után a KMP KB-ben még mindig vita folyt a „szociálfasizmus” hibás elméletének feladása körül.¹¹² Vita volt arról is, hogy az MSzDP szervezeteiben alkalmazható-e az együttműködésnek az a formája, amely a szakszervezetekben eredményre vezetett és amelyet éppen ezért a szocialista pártszervezetekben dolgozó kommunisták szeretnének alkalmazni.¹¹³ Ez utóbbi kérdésében a vita azért bontakozott ki, mert a kommunisták egy része úgy vélte: a szakszervezeteket be lehet állítani az osztályharc frontjába, de maga az MSzDP nem tehető újra „osztályharcossá”. Továbbra is tartotta magát e területen az a felfogás, hogy a szakszervezetekhez hasonló úgynevezett „belső egységfront” elvezet „a szociáldemokrácia szétzüllött kádereinek megszilárdításához, zilált szervezetei munkaképességéhez (Népszava-agitáció stb.), ezen keresztül a szociáldemokrata párt megerősítéséhez, a taglétszám növeléséhez és a szociáldemokráciából már kiábrándult munkásrétegek illúzióinak felébresztéséhez”, ahhoz, hogy „a munkástömegek hisznek abban a lehetőségben, hogy a szociáldemokráciát újra »osztályharcossá« lehet tenni”. Veszélyesnek tartják azt az álláspontot, hogy a szociáldemokratákat úgy nyerjük meg, hogy „mi jobban dolgozunk pártjukban, mint ők”.¹¹⁴ Valóban, a kommunisták rugalmas egységfront-taktikája nemcsak a szakszervezetekbe, hanem a pártszervezetekbe is új lendületet vitt. Ezt nemcsak a jobboldali szociáldemokraták ismerték el, s ezért igyekeztek „szemet hunyni” a kommunisták tevékenysége felett, amíg az nyilvánosan szociáldemokrata „érdemeket” nem sértett, de szinte egyértelműen erre vezette vissza a rendőrség is 1936-ban adott átfogó jelentésében a szakszervezetek és szociáldemokrata pártszervezetek taglétszámának, politikai befolyásának ugrásszerű emelkedését.¹¹⁵

A vita ésszerű és pozitív kimenetele szempontjából fontos szerepet játszott az OIB és KIMSz kapcsolata, akcióegysége, ez utóbbi hivatalos formában való közzétételének sürgetése, s nyomán az OIB feloszlata. Már 1933-tól az egyes szakszervezetek mellett az OIB volt az a szociáldemokrata szervezet, amely a legnagyobb hajlandóságot mutatta az egységfront létrehozására. 1935 elejétől, több alkalommal, konkrét formában is — pl. a választások alatt — kifejezésre juttatta a KIMSz-szel való együttműködési szándékát. 1935 nyarán konkrét tárgyalások kezdődtek, amelyek eredményeként szeptember 13-án a budapesti és környéki ificsoportok küldöttközgyűlése a KIMSz-szel való akcióegység mellett foglalt állást. Mivel a KIMSz ezt nyilvánosságra akarta hozni, — ezzel az OIB egy része is egyetértett, — javaslatukkal felkeresték Mónus Illés főtitkárt, aki az egységfrontot — korábbi megnyilatkozásaihoz hasonlóan — elvben lehetségesnek, gyakorlatban kivehetetlennek tartotta, és az OIB

¹¹¹ PI Arch. 500. f. 189/a.

¹¹² Uo.

¹¹³ Ez a taktika nyílt, vagy burkolt formában állandóan visszatér az egységfront gyakorlati megoldásán fáradozó kommunistáknál — írja Rózsa Richárd 1935. szept. 18-i jelentésében (PI Arch. 500. f. 2/536).

¹¹⁴ PI Arch. 500. f. 2/536.

¹¹⁵ PI Arch. 651. f. 4/1936.

feloszlásával fenyegetőzött. Érdemes Mónus érvelését részletesen is ismertetni: 1. A munkásosztály szervezeteit Gömbös törekvései valóban létükben fenyegetik, de ezekkel szemben ma erős szociáldemokrata párt áll. Ha a KMP-vel az egységfrontot megkötnék, ez a párt széthullana. „2. Gömbös-kormány belső nehézségekkel küzd — az uralkodó osztályok belső ellentétei, Bethlen, Eckhardt és az úgynevezett polgári ellenzék permanens támadásai akadályozzák a kormányt diktatórikus törekvései megvalósításában. 3. A magyar fasizmusnak nincs tömegbázisa. Ha létrejönne az egységfront, akkor a bolsevizmus elleni harc jelszavával a fasizmus tömegbázist tud magának teremteni és a széthúzó erők, amelyek akadályozzák Gömböst diktatórikus törekvéseiben, mind összefognának, hogy legyűrjék a szocdemeket, megmentsék az országot a bolsevista veszélytől.”¹¹⁶

Amikor pedig az OIB ezek után sem mondott le a tervezett akcióegységről, a pártvezetés először a Népszavában denunciót figyelmeztetést jelentetett meg,¹¹⁷ majd sor került az OIB feloszlására.

A történetek heves vitát váltottak ki a kommunisták között is. Miközben — helyesen és jogosan — a kommunisták elítélték az MSzDP vezetőségének döntését és a szociáldemokrata párt- és szakszervezetekben is mozgósítottak ellene, a kommunisták körében is erősödött az a meggyőződés, hogy a saját egységfront-taktikájukban még mindig meglevő hibák is szerepet játszottak a feloszlásban. Erősítette ez azt az álláspontot, hogy a további együttműködés elmélyítésének feltétele, a kommunistákkal közösen harcolni akaró szociáldemokraták bizalmának tartós megnyerése csak a még meglevő hibák kiküszöbölésével lehetséges.¹¹⁸ Antal János és Rózsa Ferenc — mindketten tartósan az egységfront ügyének sikeres megoldásán, az OIB és KIMSZ akcióegységén is munkálkodva, — sok kommunista társuk meggyőződését is kifejezve fogalmazták meg 1935 őszén külön-külön írott jelentésükben az együttműködés helyes elveit.

A két párt közötti akcióegység állandó hangoztatásáról ideiglenesen le kell mondani, fejtette ki véleményét Antal János, — később bizonyos formában állást lehet majd mellette újból foglalni. Nem helyes az az érv sem, hogy az MSzDP-ben való munkálkodásunk a KMP-vel szemben az MSzDP-t általában erősíti, ellenkezőleg, „csak azt a részét és azt a tendenciát benne, amely az egy-

¹¹⁶ PI Arch. 500. f. 2/523. Mónus negatív magatartása ellenére a KMP változatlanul nagy figyelmet fordított a főtitkár minden megnyilatkozására. Ezt tükrözi az a tény is, hogy a szociáldemokrata vezetőkkel való kapcsolat alakulását rögzítő évi összefoglaló jelentésben külön kitérnek a főtitkárnak 1935 október végén a vasasszakszervezet budapesti konferenciáján tartott felszólalására. Mónus ismételten kijelentette: „nemzetközi méretekben az egységfront híve”; ennek keretében üdvözölte a francia egységfrontot. Üdvözölte továbbá a Szovjetunió és Franciaország között létrejött antifasiszta együttműködést. Külön is aláhúzta a Szovjetunió megnövekedett jelentőségét a világbéke megőrzésében: „a Szovjetunió az egyedüli konzekvens harcosa a békének” — mondotta. A jelentés még megjegyzi: hasonló szellemben beszélt Kabók Lajos is, aki Mónus álláspontját még megtoldotta azzal is, hogy a magyar fasisztáknak a szakszervezetek elleni támadásait, főként ezek likvidálására irányuló kísérleteit a szakszervezeteknek radikális fellépésekkel kell megakadályozniuk (PI Arch. 500. f. 1/190. 6e. 1935. dec. 12-i — német nyelvű — jelentés).

¹¹⁷ Népszava, 1935. szept. 29.

¹¹⁸ Az OIB-vel való akcióegység „legfőbb akadálya a mi egységfronttaktikánk hibáiban rejlik” — írja Antal János. „Az akcióegység tényleges összekovácsolása érdekében a legmesszebbmenő engedményeket kell megtennünk, — folytatódik tovább fejtegetése —, ha nem akarjuk, hogy a szociáldemokrata ifjak ránk süssék az ifjúsági mozgalom szétzüllesztésének bolyegét.”

ségfront felé mutat”.¹¹⁹ Még világosabban fogalmazott Rózsa Ferenc, aki részt vett az OIB-vel folytatott tárgyalásokon, az akcióegység-okmány megfogalmazásában és aki közvetlen közlelről ismerhette meg az egységfront útjába tornyosuló akadályokat. Rózsa „Az OIB-vel kötött akcióegység egyedülálló tapasztalatai és tanulságai” cím alatt összegezte mondanivalóját. „Nem helyes az az álláspontunk — írja —, hogy az akcióegység »legális« célok érdekében maga is *féllegális*, amelyeket nekünk *megfelelő óvintézkedésekkel kell körülbástyáznunk!* Nehogy a szociáldemokrata munkások azt higgyék, hogy mi propagandhatások kedvéért, szűkkeblű pártszempontból veszélyeztetjük őket . . . Bizonyos, hogy ha ezen a téren óvatosabban és rájuk való tekintettel járunk el, akkor sokkal hamarabb meg fogjuk őket nyerni az akcióegység, sőt a párt törhetetlen katonáinak.”

Rózsa Ferenc erélyesen követelte: le kell számolni azzal a felfogással, hogy az MSzDP-t „robbantani kell. Ez lehet a *fasiszták* jelszava, de nem a miénk! Mi igenis erősítjük mindazokat a szervezeteket, amelyek az akcióegység jegyében dolgoznak . . . De nem robbantjuk a többi szociáldemokrata szervezeteket sem, amelyeket potenciális szövetségeseinknek tekintünk a fasizmus elleni harcban, hanem igyekszünk *megnyerni* őket a bennük végzett antifasiszta munkánkkal az akcióegység számára. Mi nem a szociáldemokrata szervezeteket akarjuk rombolni, hanem egyesegyedül a fasizmussal való megalkuvás szellemét bennük . . . ”¹²⁰

A kommunistáknak ezek az erőfeszítései 1935 utolsó hónapjaiban már mindjobban éreztették hatásukat. Végleg lekerült napirendről a szociálfasizmus jelszava, mind ritkábban fordult elő az e jelszót egyeseknél mintegy helyettesíteni akaró felfogás, miszerint a szociáldemokrácia, ha nem is fasizmus, de a burzsoázia főtámasza. Mind világosabban kezdett kirajzolódni az az álláspont, hogy lehetséges az MSzDP-n belül, a vezetők egy részére is támaszkodva kialakítani olyan baloldalt, amely fokozatosan erősíti a pártban és a szakszervezetekben az osztályharcos politikát, amely hajlandó együttműködni — titkos, nem írásba foglalt megegyezés alapján, vagy a nélkül — a KMP-vel. Ezzel egyidejűleg fokozatosan tért nyert az a meggyőződés is, hogy a kommunistáknak nemcsak a szakszervezetekben, hanem a szociáldemokrata pártszervezetekben is lehet és kell harcolniuk a jobboldal visszaszorítása és a munkásosztály előtt álló legfontosabb feladatok valóraváltása érdekében.

Lényegében ezek a helyes törekvések fogalmazódtak meg a KMP 1935. november 25-én elkészült azon javaslattervezetében is, amelyet a Böhm Vilmos vezette Világosság csoporttal való prágai tárgyalásra készítettek.¹²¹ Ebben a dokumentumban a KMP KB javasolta, hogy a tárgyaló felek foglaljanak egyetértően állást a Dimitrov referátumában kifejtettekkel, sürgessék a két internacionálé együttműködését a háború és fasizmus elleni harcban. Tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a KMP és az MSzDP, valamint szervezetei a proletáregységfront szellemében együttműködve, közös antifasiszta és háborúellenes összejöveteleket, gyűléseket, tüntetéseket tartsanak és tegyenek lépése-

¹¹⁹ PI Arch. 500. f. 2/536.

¹²⁰ PI Arch. 500. f. 2/536. 8e.

¹²¹ A dokumentum sorsáról és a tárgyalások alakulásáról jelenleg nincsenek megbízható adataink. Azt tudjuk, hogy 1937-ben a KMP új, ideiglenes KB-ja ismét felvette a kapcsolatokat Böhm Vilmostal, aki kontaktust teremtett Szakasits Árpáddal. Az így alakult kapcsolat is szerepet játszott Szakasits Árpád és a KMP mind szorosabbá váló együttműködésében.

ket az összes fasisztaellenes pártok antifasiszta népfrentjének megteremtésére. A hat pontba foglalt követelések között említésre méltó Gömbös bel- és külpolitikájának egyértelmű elítélése, a polgári szabadságjogokért, mindenekelőtt az általános, titkos választójogért, a szakszervezetek és az MSzDP legalitásáért való elszánt küzdelem, a politikai foglyok amnesztiájáért és következetes szociálpolitikai intézkedésekért folyó harc. A javaslat a szociáldemokráciához való helyes viszony kialakításának fontos láncszeme volt.¹²²

*

A KMP-ben folyó kemény belső küzdelmek során, a gyakorlatban elért eredményekre támaszkodva, a hibák tanulságait megszívlevélve 1936 elejére tört utat magának a magyarországi sajátos viszonyoknak megfelelő, egy legális és egy illegális párt közötti kapcsolatokra épülő helyes akcióegység-taktika alkalmazása. A KMP KB 1936. január 15-i levele a KMP és a KIMSZ minden tagjához lényegében már ezeket a helyes elveket foglalja magában. „Mi, kommunisták, őszintén törekszünk arra, hogy a szociáldemokrata pártnak, szervezeteinek és tagságának megkönnyítsük a proletár akcióegység, a fasisztaellenes harc politikájára való áttérést — olvashatjuk a levélben. Ezért gyökeresen szakítanunk kell azzal a szektás, a tömegek hangulatával, harci készségük fokával számot nem vető gyakorlattal, amelyik a közös akciók szervezésére és keresztülvitalére a szociáldemokrata munkásokban pártjuk legalitásáért való aggodalmakat kiváltó javaslatokat állított, és ezért végeredményben lehetetlenné tette a közeledést. Mi a közös harcra semmi más feltételt nem állítunk, mint hogy az akció a fasiszmus, a tőkés kizsákmányolás, a háború ellen irányuljon . . . Nem akarjuk támadni a szociáldemokrata pártot és vezetőit, hanem minden erővel meg akarjuk nyerni őket a fasiszmus elleni támadásra. Velük szemben gyakorolt kritikánkat az akcióegységhez, a proletariátus harci erejének növeléséhez való magatartásuk határozza meg . . . elvtársiasan támogatjuk mindazokat a szociáldemokrata funkcionáriusokat, akik hívei az akcióegységnek és ebbe az irányba akarják terelni a szociáldemokrata párt politikáját. Nem hánytorgatjuk a multat —, a jelen feladatai, a jelen veszélyei a megértés keresését tesszük minden proletárforradalmár követességévé.”¹²³

¹²² A tervezetet lásd: PI Arch. 500. f. 21 837.

¹²³ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935–1945. Kossuth, 1964. 45–46.

И. Пинтер:

Проблемы антифашистского единства рабочих в Венгрии в 1933–1935 гг.

(Резюме)

Автор статьи в введении пишет о том, что — в отличие от международного рабочего движения — в рядах венгерского рабочего движения какие проблемы затрудняли развертывание антифашистского единства. Он — между прочим — указывает на то, что не только обычные проблемы в отношениях Венгерской Партии Коммунистов и Венгерской Социалдемократической Партии являлись препятствием на дальнейшим пути, но и тот факт, что положение двух партий было различным с юридической точки зрения. Венгерская Социалдемократическая Партия являлась легальной, участвующей в работе парламента партией, а Венгерская Партия Коммунистов была нелегальной, и стояла вне законов. На основе всего этого автор статьи дает подробный анализ о том, каким препятствием на пути сотрудничества являлся тот факт, что Венгерская Партия Коммунистов, на основе международного урока, с Венгерской Социалдемократической Партией хотела заключить официально провозглашаемое соглашение. Данное обстоятельство облегчало для реформистских руководителей Венгерской Социалдемократической Партии отвержение любого сотрудничества с Венгерской Партией Коммунистов, а в Венгерской Партии Коммунистов усиливало убеждение в том, что в Венгрии пока не имеются условий для создания единства акций.

Автор статьи шаг за шагом изображает ту великую внутреннюю борьбу, которая внутри рядов Венгерской Партии Коммунистов велась и в конечном счете привела к оформлению правильного, соответствующего венгерским условиям сотрудничества. В ходе данной борьбы автор придает должное значение той борьбе, которая велась членами и работниками обеих партий на в первую очередь все же членами и работниками коммунистической партии за сотрудничество, за разыскивание здоровых и правильных методов.

Автор статьи дает картину о том, что достигнутые международным рабочим движением успехи в области единого фронта какое воздействие оказывали на венгерское рабочее движение. Автор исследует и вопрос о том, что направленные на введение тотального фашизма попытки правительства Гембеша в какой мере оказывали воздействие на поведение Венгерской Социалдемократической Партии, каким образом содействовали сближению социалдемократов и коммунистов, и какие акции были — в результате всего этого — осуществлены или совместно.

Автор статьи в своей сложности изображая политику как коммунистов, так и социалдемократов, приходит к выводу, что к концу 1935 года, и главным образом в 1936 году, в общих чертах были определены те принципы, которые в Венгрии, при своеобразных условиях рабочего движения — несмотря на сопротивление реформистских руководителей социалдемократов, во второй половине 30-х годов и главным образом во время второй мировой войны стали основой сотрудничества рабочих, как социалдемократов, так и коммунистов.

I. Pintér:

Les problèmes de l'unité ouvrière antifasciste
en Hongrie dans les années de 1933—1935

(Résumé)

L'étude analyse dans son introduction les problèmes qui ont entravé au mouvement ouvrier hongrois — à l'opposé du mouvement ouvrier international —, l'épanouissement de l'unité d'action antifasciste. Elle démontre en même temps que l'avancement entre le Parti Hongrois des Communistes et le Parti Hongrois des Ouvriers socialistes était entravé non seulement par les problèmes déjà existants mais par le fait également que la position des deux Partis était, au fond, *de iure* très différente. Le Parti Hongrois des Ouvriers socialistes était un parti parlementaire, fonctionnant légalement; le Parti Hongrois des Communistes était, par contre, un parti illégal. Sur cette base, l'étude analyse, d'une façon détaillée, les entraves dans la voie de la collaboration qui ont été occasionnées par le fait à savoir que le Parti Hongrois des Communistes voulait arriver — en se basant sur des expériences internationales — à un accord avec le Parti Hongrois des Ouvriers socialistes, un accord à divulguer officiellement. Ce fait a facilité pour les dirigeants réformistes du Parti Hongrois des Ouvriers socialistes de refuser toutes sortes ou moyens de la collaboration avec le Parti Hongrois des Communistes; il a, en même temps, justifié la manière de voir au sein du Parti Hongrois des Communistes que les conditions de l'unité d'action en Hongrie n'étaient pas encore données. L'étude suit, de pas à pas, la lutte interne extraordinaire qui a, finalement, amené au développement — au sein du Parti Hongrois des Communistes — d'une collaboration appropriée correspondant aux conditions existantes en Hongrie. Au cours de la lutte poursuivie dans ce domaine, un rôle de grande portée a été attribuée à la lutte cherchant la propre direction et formulant les méthodes appropriées par les membres et les fonctionnaires engagés à la collaboration dans tous les deux Partis mais, en premier lieu, au sein du Parti communiste.

L'étude esquisse l'effet produit par les succès remportés dans le domaine de l'unité d'action par le mouvement ouvrier international sur le mouvement ouvrier hongrois. Elle examine que les tentatives du gouvernement Gömbös tendant à établir le fascisme total, dans quelle mesure ont-elles influencé l'attitude du Parti Hongrois des Ouvriers socialistes, comment ont-elles facilité l'approche entre les sociaux-démocrates et les communistes et, à quelles actions — réalisées par efforts communs — ont-elles amené?

L'étude — en suivant, en sa complexité, la politique soit des communistes soit des sociaux-démocrates — pouvait arriver à la constatation que vers la fin de l'an 1935 et surtout en 1936 les principes — qui ont fourni les bases, parmi les conditions spécifiques du mouvement ouvrier en Hongrie dans la deuxième moitié des années trente mais en particulier pendant la deuxième guerre mondiale, à la collaboration des ouvriers communistes-socialistes — se sont déjà dégagés dans leurs traits essentiels.

KÖZLEMÉNYEK

Johannes Irmischer:

A hellén polisz-ideológia és a bizánciak*

A föld magántulajdonán és a rabszolgaságon nyugvó antik görög városállam, a polisz, amelyet olyan fogalmak és elképzelések jellemeztek, mint szabadság, demokrácia, autonómia, autarkia, s ennek megfelelő saját ideológia és patriotizmus hordozója volt, megteremtette Perikles idejében — Karl Marx szavaival élve — „Görögország legszebb virágkorának feltételeit”. Aranykornak, saeculum aureumnak tűnt az elkövetkező nemzedékek számára az a korszak, amelyben Athén, a polisz-államtípusnak e legimpozánsabb és különösen jellegzetes képviselője, „Hellas Hellasává” emelkedett, és az újkor periklesi korszakról szólt, ha az államhatalom kibontakozásának egybeesését a tudományok és művészetek virágzásával akarta érzékeltetni. Ehhez járult még az állami élet formáinak és fogalmainak olyan, az egész utókorra kiható kialakulása, amely minden osztálytársadalomban messzeterjedő általános érvényt nyert, s amelyet részben — új tartalmakkal töltve — még a szocialista társadalom is felhasznál.

E határozott világtörténelmi jelentőségre való tekintettel szinte kínálkozik a kérdés, hogy vajon tovább élt-e s milyen módon a görög polisz eszméje és konkrét megvalósulási formája az antik termelési mód megszűnte után azon a területen, ahol kialakult, vagyis Bizáncban, a középkori görög államban. Itt elsősorban azt kell vizsgálnunk, hogy a bizánciak történet szemléletében milyen helyet foglalt el a klasszikus polisz, milyen formában használták terminológiáját; másik célunk pedig a polisz közvetlen és konkrét hatásának kutatása a politikai ideológiában, politikai hagyományokban, valamint a társadalmi szervezeti formákban. E kérdések vizsgálatánál külön figyelmet kell szentelnünk egyfelől a korai bizánci városnak, amely a communis opinio következtében az egykori polisz-szabadság maradványait megőrizte, másfelől pedig a már teljes mértékben kifejlett feudalizmus centrifugális tendenciái nyomán bekövetkezett városi ellenmozgalmaknak a hanyatló Bizáncban, amelynek legjobb teoretikusai tudatosan nyúltak vissza az antik múlthoz.

I.

A bizánci történelem kezdetéről sokféle felfogás van; a modern kutatás mindinkább hajlik azon nézet elfogadására, hogy a III. századi válság után a Diokletianus reformjaival elért viszonylagos stabilitást tekintse a protobizánci korszak kezdetének. A mi kérdésfeltevésünk szempontjából mindenképpen figyelembe kell vennünk a IV. század gazdag irodalmát — gondoljunk csak az újra kibontakozó szofista retorikára és a keresztény iro-

*Fejtegetéseim a „Hellén poliszok. Válság — változás — hatás” (Hellenische Poleis. Krise — Wandlung — Wirkung) című gyűjteményes műben szereplő tanulmányomon alapulnak. A mű Elisabeth Charlotte *Welskopf* szerkesztésében a berlini Akademie-Verlag-nál a közeljövőben fog megjelenni. A dokumentumokra és az irodalomra való utasok ott találhatók.

dalom felvirágzására —, hiszen az e korban keletkezett művek jó része Keletróma uralkodó osztályának műveltségi tartalmát és a bizánci tudósok egész munkaapparátusát tükrözi.

Míg a klasszikus Athén szofisztikáját méltán foghatták fel a polisz nagy nevelőmozgalmának, addig a római császárkor második vagy új szofisztikája, amely a IV. században érte el utolsó fénykorát elődjéhez való csatlakozásra törekedvén, messzemenően átvette ugyan annak nyelvét és formáit, de a szabad polgárok széles tömegeinek politikai-társadalmi aktivitásához az abszolutisztikus uralom már csak igen korlátolt teret nyújtott. Az ékesszólásnak főleg a külső eleganciára ügyelő mesterei azonban könnyen beleterődtek hatókörük ilyen korlátozásába, amint ezt az a polémia is tanúsítja, amelynek Themistios volt kitéve, mert Konstantinápolyban a praefectus urbis kommunális hivatalának vezetője volt. Az általa szépnek, nagyinak nevezett főváros szolgálatában betöltött rangja, melyet császári kegynek köszönhetett, és Platon iránti lelkesedése, amely az athéni filozófus műveinek beható ismeretére épült, semmiképpen sem hozták közelebb ezt a szofistát a klasszikus polisz-felfogáshoz. Államideálját Platon öregkori művéből, „A törvények”-ből vezette le, amely a jó tirannust „jó emlékező tehetségű, gyors felfogású, bátor és nagylelkű” ifjúként jellemzi. Themistios azonosítja a zsarnokot a királlyal, illetve — az adott történelmi helyzetben — a császárral, akitől megköveteli, hogy „ifjú, értelmes, bátor, nagylelkű, gyors felfogású” legyen. A művelt szofista ismeri természetesen az ideális állam rendiségének a lélek hármasságából való platoni leveztetését és olvasmányából számos, a klasszikus polisztól elválaszthatatlan személyről és epizódról való tudomása; a klasszikus kor társadalmi miliője és politikai arculata azonban számára, aki tudatosan szolgálta a későantik monarchiát, rejtve maradt.

Szinte ugyanezt mondhatjuk Libaniosról, az igazi szofistáról, aki — bár többször kiállt szorongatott polgártársai mellett és nyíltan bírálta a közigazgatás hibáit — sohasem töltött be politikai tisztséget. Kiválóan ismerte a klasszikusokat és szónoklataival bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy Athén nagy múltjának nimbusza megmaradt, holott a város virágkora, formálisan még fennálló autonómiája és szabad alkotmánya ellenére már régen elmúlt, és nem véletlen, hogy Libanios ottani első működési helyének hozzá intézett hívását visszautasította. De a dicső múlt alakjai számára és a hozzá hasonlók számára csupán irodalmi művek tárgyai, szónoklatok és értekezések témái voltak, az a történelmi környezet azonban, amelyben éltek, neki idegen maradt, és semmi sem állt távolabb tőle annál a gondolatnál, hogy e nagy múlt eszméit saját kora, saját jelene javára életre keltse. Ha mégis visszanyúlt e korba, akkor egyenesen a polisz-ideálok ellen foglalt állást, mint például a XXV. beszédében, amelyben — valószínűleg a cinikusok valamilyen vitairatával kapcsolatban — azt bizonygatja, hogy minden ember rabszolga. „Hadd válaszoljunk minden athéninek és minden demokratának — mondja a 60/61. fejezetben —, akik abban a meggyőződésben ringatják magukat, hogy ők mintegy a szabadság csúcsán élnek. Én azt mondom erre: Ti, akik demokratikus viszonyok között éltek, lármáztok ugyan a népgyűléseken, sokat kiabáltok és azt hiszitek, hogy ezzel saját érdekeiteket szolgáljátok; közben azonban mindnyájan helyeslitek azt, ami jónak tűnik a szónokoknak, akiket a herold által szólítottatok fel arra, hogy szavuk hatalmának és ékesszólásuknak alávéssétek magatokat. Mert — úgy vélem — ezek az emberek, mihelyt a szónoki emelvényre léptek, úgy vezetnek benneteket sima szavaikkal, mint a csordabeli marhát. Az első határozatot érvénytelenítitek egy másodikkal, az egyik döntést egy másikkal, és ha harmadik szónok lép fel, aki még hatásosabb orátor, akkor az nem hagyja el addig az emelvényt, míg mindkét előző megállapodást nem hatálytalanítja és egy harmadikat érvényre nem juttat. Nem az az ügy győz tehát, ami hasznos, hanem az, amit nagyobb svádával adnak elő és így a démosz annál inkább elfogadja.”

Ne hallgassuk el azonban, hogy egy úgynevezett progymnasma-ban, kezdőknek szánt szónoki gyakorlatban, „A tirannusok ellen” címen a demokrácia valódi dicsőítése

is megtalálható ilyen kitételekkel: „Atyáink a polisz-szal átmentették számunkra a demokráciát; ennek feltételei között élve és működve élvezzük a jót, kerüljük a visszást és élünk azon törvények szerint, amelyek kizárják, hogy bárki erőszakot alkalmazzon embertársa ellen. A bule kidolgozza a határozati javaslatokat, a démosz megvitatja azokat a népgyűlésen, a bíróságok segítenek, ha igazságtalanság történik és megbüntetik a gonosztevőket. Nem az uralkodik, aki éppen akar, hanem az, akit arra a sorsolás vagy a démosz karemlése feljogosít... A demokrácia megadja, ami megillet, és méltányolja, ami igazságos; korlátozza a nyerészkedést és számúzi, ami ellenséges; mindenkinek egyformán nyújtja javait... Észszerűen élnek tehát a demokratikus rendszerben, mert nincs semmi olyan, ami önkényre ösztökélne; úgy élnek, amint az szabad emberhez illik.”

Ugyanezen irányba mutat, ha az egyik deklamációban, a költött vagy valódi mintaeseteket tárgyaló szónoki gyakorlóbeszéd egyikében, Demosthenes-szel azt mondatják, hogy ha ő Makedoniába menne, kénytelen lenne „a demokrácia után zsarnokságban” élni; vagy egy valószínűleg költött beszédben Solont úgy aposztrofálják, mint aki a „görögök között a legbölcsebb, az athéniak között a legdemokratikusabb”, vagy egy harmadik ilyen gyakorlatban a mizantróp Timon Alkibiadesnek szemére veti: „Te becsmérlőleg ítélsz a demokráciáról és a soloni törvényekről, lekicsinyled Periklest és ócsárolod a példamutató Themistoklest, lebecsüled az Akropoliszt, acsarkodsz Peisistratosra, a zsarnokuralmat tiszteled”.

Ha ezeket a deklamációkat összevetjük a valódi beszédekkel, kiviláglik, hogy Libanios személyes meggyőződését csak az igazi orációk árulják el, mert hiszen a retorikai iskolai gyakorlatokban a trójai háború, a mitológiai történetek vagy a néprajzi témák minden kapcsolat nélkül és azonos súllyal sorakoznak fel a történelmieket mellé. E megfontolásokból azonban az következik, hogy Libaniostól, akinek opusculá-i Bizáncban iskolai olvasmányok voltak, sőt az általános műveltséghez is hozzátartoztak, bensőleg távol állt a klasszikus görög államforma, bármennyire is jól ismerte annak szabályait, kiváló képviselőinek életét, sorsát; számára az állameszme a monarchiában öltött testet és ezt nem csupán róla állíthatjuk egészen bizonyosan, hanem mindazokról a társadalmi csoportokról, amelyeknek szószólója volt: a városi lakosság felső rétegéről, a kuriálistákról és Julianus híveiről.

A Libanios és Themistios követő nemzedékhez tartozott az V. század elején Johannes Stobaios, aki saját művével közvetlenül, és annak a florilegiumokba átvett szemelvényeivel közvetve hatott a bizánci olvasóközönségre. Az ő Anthologium-a, amelyet nem utolsósorban a szónokok szolgálatára szánt, a legtágabb értelemben vett filozófiai kérdéseket tárgyalja és a második könyvben „A filozófia etikai oldaláról” című részben tér ki a politikára. Itt — Aristoteles „Politika”-jából kiindulva — a királyságot, az arisztokráciát és a demokráciát mint egyenértékűeket, vagyis mint egyaránt „jogosultakat” állítja egymás mellé, míg az oligarchiát és az ochlokráciát hitványnak minősíti és utal egy, a pozitív irányzatokból összevegyített alkotmány lehetőségére. Nem szükséges szót vesztegetni arra, hogy egy ilyen, minden értékelésről lemondó felsorolás aligha volt alkalmas arra, hogy állásfoglalásra késztesse valamely államforma vagy eszme mellett, amely régmúlt idők sajátjának tűnt, és pedig annyival kevésbé, minthogy ugyanaz a szerző más helyen, hogy a monarchia fölényét demonstrálja, antik költőktől és íróktól gyűjtött össze idézeteket és ezzel a maga részéről nagyon is jól foglalt állást.

Hála nyilvánvaló szilárdságának, az Imperium Romanum vált ugyanis egyszerűen „Birodalom”-má, amely az egész ökumené-t átfogta, vagy legalábbis erre a feladatra hivatottnak tűnt. A népesség minden rétegében, az ógörög hagyományhoz kötődő uralkodó osztályokban éppenúgy, mint a nincsteleneknél, és a provinciák lakossága körében is, egyre inkább egy olyan monarchikus beállítottságú szemlélet lett úrrá, amelyből hiányzott a görög polisz, vagy akár a római reszpublika iránti történelmi megértés. Ezt leg-

meggyőzőbben a világrónikák bizonyítják azzal, hogy amennyire csak lehetséges, mindkét említett történelmi korszakot kirekesztik látókörükből és előadásukban a bibliai, ókori keleti és a perzsa történelemről Nagy Sándor és a diadochosok korára, innen ismét Caesár és a császárok korszakára igyekeznek áttérni. Vonulassuk fel hát a világrónikák legmarkánsabb képviselőit!

Mint oly sok irodalmi műfaj, a krónika-írás is az alexandriai grammatikusok iskolájában gyökerezik; az athéni Apollodoros krónikájával jelenik meg első ízben. A mű ránkmaradt töredékei, éppen a polisz-korszakra vonatkozóan, túl gyérek ahhoz, hogy érdemleges véleményt mondhatnánk, mindenesetre azt a filozófia- és tudománytörténeti adatok iránti szembetűnő érdeklődést bizonyítják, amellyel ilyenemű későbbi munkákban ismételtelen találkozunk. A Justinianus uralkodása kezdetét még megérő Hesyehiosz Illustriosnak világtörténeti műve is, amely az asszír királyokkal kezdődött és Anastasios császárig (518) terjedt, csak töredékesen maradt fenn és így a mi témánkhoz mit sem nyújt. Már két évszázaddal előbb megszerkesztette azonban Eusebiosz, Caesarea tudós püspöke táblázatos világrónikáját, amely örmény fordításban, valamint Hieronymusz latin feldolgozásában hozzáférhető. Eusebiosz osztja az Apollodorosnál tapasztalt érdeklődést az irodalom, filozófia, a színház iránt; a politikai történelem adatai ezzel szemben szűkre fogottak s inkább személyekhez, semmint eseményekhez kapcsolódnak. A klasszikus Hellas politikai struktúrájának megértését e mű nem segítette elő, nem is szólva arról, hogy érte való kiállásra lelkesített volna. Mégis, ami Eusebiosznál megtalálható, az tartalmilag kifogástalan. Nagymértékben torzítja ezzel szemben az események ábrázolását a Justinianus korában élt Johannes Malalas, aki a népszerű keresztény-bizánci világrónikák első nagyhatású példáját alkotta meg. Az V. századi Athénból megemlíti a „filozófus-pedagógus” Platont, aki „Timaios”-ában állítólag a Szentháromság-tan hívének vallotta volna magát, megnevezi még kortársaként Xenophont, Aischinest és Aristotelest, mint akik hittek a lélekvándorlásban. Ez volt minden, amit a bizánci olvasók jelentős tömege Perikles koráról megtudhatott!

De a későbbi krónikások sem nyújtanak kielégítőbb ismeretanyagot. A röviddel 628 után megírt Húsvéti Krónika, amely nevét a húsvéti időszakról szóló bevezető elmélkedésről nyerte, megemlíti — az Eusebiosz-hagyományra támaszkodva — Herodotos hírneves voltát, Bakchylides fénykorát és Sokrates születését; Periklest éppenúgy hallgatással mellőzi, mint Eusebiosz tette. Részletesebb, bár ugyanazon hagyományhoz ragaszkodik, Georgios szerzetes „Történeti Kivonat”-a. Georgiosz Synkellos, azaz a patriárka titkára járuléknévvel említi; ezt az állást Tarasios alatt (784 — 806) töltötte be. Anekdotákat beszöve beszél a perzsa háborúkról, de a peloponnésosi háborút is ebben a formában találjuk nála: akkor tört ki — meséli —, amikor Perikles a népgyűlésen kiharcolta azt a döntést, hogy az athénieknek a megaraiakkal semmiféle közösséget ezután fenntartaniuk nem szabad, mert azok megsértették Aszasiát, Perikles nejét (sic!); a megaraiak erre Spártában kerestek támaszt. Ez a történet semmiképpen sem eredeti, hiszen már Aristophanesnél megtalálható. Magát Aristophanest Euripides és Herakleitos vélt kortársaként mutatja be Georgiosz, „akiknek élete folyamán született állítólag Sokratesz filozófus is”. Néhány anekdotát mond el továbbá Platon szicíliai tartózkodásáról; ezek közül egyedül arra az utalásra érdemes felfigyelnünk, miszerint a filozófus remélte, hogy a tiranisz arisztokráciára változtatható át. Az a kronológiai lista pedig, amelyet Nikephoros, a patriárka méltóságban Tarasios utóda (806 — 815), állított össze, egyáltalán nem veszi tekintetbe a görög történelmet, hanem a perzsa királyokról közvetlenül Nagy Sándorra tér rá. Az elsődlegesen egyházi-teológiai irányzatú Georgiosz Monachos-nál (IX. század második fele) eleve nem számíthatunk elmélyült vizsgálódásra, és valóban ő is csak a bibliai történetekkel kapcsolatban álló perzsa birodalmi eseményeket tekinti történelmi jelentőségűeknek. Csupán Artaxerxesz Makrocheir-rel (464 — 424) összefüggésben mutat be egy listát az Achaimeni-

dák állítólagos görög kortársairól. Ez a lista Sophokles, Herakleitos, Anaxagoras, Pythagoras, Thukydides, Euripides, Herodotos, Empedokles, Diogenes, Zenon, Pherekydes, Aristarchos, Hippokrates, Parmenides, Platon, Aristoteles, Demosthenes és Sokrates nevét tartalmazza és csak a legutóbbit méltatja egy megjegyzésre, miszerint neki, mivel a hellén törvényeket semmibe vette, ki kellett üríteni a méregpoharat. Az összeállítás — úgy vélem — önmaga eleget mond.

948-ig terjed az a világhkrónika-kompiláció, amelynek kéziratain vagy Symeon Magistros, Symeon Logothetes, Theodosios Melitenos és Leon Grammatikos neve szerepel szerzőként, vagy anonim. A szerző monarchikus történetnézete folytán itt is csak a perzsa királytörténet nyer történelmi fontosságot. Artaxerxes Mnemon uralkodásáról szólva (404—358) mégis megállapítja, hogy „ebben az időben Platon, a filozófus és Aristoteles tekintélynek örvendtek”. E két személyiséget egymáshoz kapcsolva találjuk Georgios Kedrenos-nál is, aki éppen egy századdal később írta: „Aristoteles Platon tanítványa”. Egyébként itt is afféle anekdotákkal találkozunk Platon szicíliai tartózkodásával kapcsolatban, amelyenkről már Georgios Synkellosnál megemlékeztünk. Előzőleg a perzsa harcokról szolt a szerző és pedig — jellemző módon — perzsa szemszögből: Xerxes Athénba jött és felégette a várost. Időrendi aggályok nélkül említi mindjárt ezután Sokratesnek „az athéniek oktalansága folytán” bekövetkezett halálát és az achaiai földrengést — nyilván Helike és Bura pusztulását 373/72 telén. Ismét egy évszázaddal később írta meg Johannes Zonaras világtörténeti kézikönyvét, amely antik és középkori források használata folytán mind stílusában, mind pedig tartalmában kitűnik e műfaj hasonló termékei közül. Ettől eltekintve azonban az ő történeti szemlélete sem különbözik elődeiétől, vagyis a perzsa történelmet Xenophon, Herodotos és Josephus felhasználásával igen részletesen tárgyalja, de a korukbeli klasszikus Görögországra egy szót sem veszteget.

Ha a zöldelő fán ez termett, nem várhatunk többet a száraztól. Konstantinos Manasses-nek (meghalt Naupaktos érsekeként 1187-ben) részben Zonaras-ra támaszkodó verses krónikája — teljesen a Vergilius alkotta augustusi történelmi kép értelmében — a trójai háborúról áttér Aeneasra és Róma történetére és Hellast egészen figyelmen kívül hagyja; hogy a bizánciak magukat mindenkor rómainak érezték és birodalmukat az Imperium Romanum töretlen folytatásának tekintették, az világosan kitűnik Manasses naiv művéből, amelynek hatása messze túlterjedt Bizáncon. A perzsa fejlődésvonal kerül ezzel szemben ismét előtérbe Manasses kortársánál, Michael Glykas császári titkárnál, valamint az ismeretlen életsorsú Ioel-nél (XIII. sz. első fele), aki a korai időszakra vonatkozólag csupán Georgios Monachos történelemkönyvét kivonatolta. Mindkét auctor számára Artaxerxes Makrocheir uralkodása képezi azt a szilárd pontot, amelyhez görög szellemi nagyságok listái kapcsolódnak. Ioel listája — elődeire támaszkodva — részletesebb: Sophokles, Heraklitos, Anaxagoras, Pythagoras, Thukydides, Herodotos, Empedokles, Diogenes, Zenon, Pherekydes, Aristarchos, Hippokrates, Parmenides, Platon, Aristoteles, Demosthenes, Sokrates, míg Glykas megelégszik 12 névvel, de ezek között szerepel az Ioel-nél hiányzó Euripides. A függőség és a felsorolás módja kétségtelenné teszik, hogy egyik krónikaíró sem kapcsolt össze a nevekkel további képzeteket.

Az utójára nevezett szerzőkkel a bizánci világhkrónika már túlhaladt tetőpontján; a Paläologos-korból még csak két művet kell megemlítenünk: a latinbarát Theodoros Skutariotes metropolita kompilációját, amelyet kiadója után régebben leggyakrabban „Synopsis Sathas”-ként idéztek, és a korai korszakra vonatkozólag a Zonaras-ra épülő verses krónikát, az egyébként ismeretlen Ephraim művét a XIV. század elejéről. Skutariotes szintén összekapcsolja a hellén kultúra nagyjait a perzsa történelemmel, kronológiája azonban pontos. II. Dareios Nothos-nál (423—405) említi az abderai Demokritost, „az athéni filozófust, Sokratest és a kosi orvost, Hippokratest”, Artaxerxes Mnemon-nál (404—358) Platont és Xenophont, III. Dareiosnál (335—330) Aristotelest, Speusippost és Xenokratest. Az Eph-

raim-féle krónika ezzel szemben csak Julius Caesar-ral kezdődik és már csak ezzel is hangsúlyozza a monarchista kontinuitást.

A bizánci alsóbb rétegek történelmi és világképében, amelyet a Biblián és a szentek életén kívül mindenekelőtt a bemutatott népi, többnyire egyszerű nyelven és közérthető előadásmóddal megírt szerzetesi krónikák alakítottak ki, nem volt hely — mint láthatunk — a klasszikus Hellas városállamainak története számára. A krónikák legjobb esetben néhány nevet, fogalmat közvetítettek, de a demokratikus államforma ideológiájáról és gyakorlatáról lehetetlen volt belőlük szemléletes képet nyerni, hiszen a szerzők és forrásaik, amelyekből közvetlenül merítettek, maguk sem voltak ilyen elképzelés birtokában. De még ha ez a hagyomány megalapozottabb és gazdagabb lett volna, akkor is aligha talált volna megértésre olyan embereknél, akik számára a monarchia istentől alkotott örök rendet jelentett.

Mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy legalább a klasszikus műveltségük, akár a felsőbb osztályok, akár pedig a későbbi századokban Bizáncban már számottevő proletár értelmiség tagjai, nem nyúlhattak-e vissza jobb információkhoz. Kétségtelen tény az, hogy Bizánc mint az emberiség hí könyvtárosa az antik világ klasszikus irodalmát szakértő filológusok és szorgos másolók segítő gondoskodásával maradandó kincsként óvta meg a késő századok számára. Lehetetlen azonban észre nem vennünk, hogy ez a megőrzés legkevésbé a klasszikus Athén politikai tartalmára terjedt ki. Az elsődleges művelődési érdeklődés, éppenúgy, mint a kései antik korban, a klasszikus formára (Robert Browning szavaiival: „the purist ideal”-ra) és nem az antik eszmevilágra irányult, mint ahogy a IX. század óta újraébredt filológiai aktivitás pusztán a szövegekre összpontosult, amelyeket sematikusán reprodukáltak. Hogyan vehetett volna fel egyébként Konstantinos Kephalas propópa röviddel a 900. év előtt görög epigramma-antológiájába olyan, a kereszténységgel összeférhetetlen anyagot, mint az 5. könyv szerelmi epigrammáinak túlnyomó többsége, a 6. könyvben a pogány eszmeiségből fakadó himnuszokat, vagy Straton költeményét „A fiúszerelem műzsájá”-t a 12. könyvben? Ahol pedig az antik tartalomhoz nyúltak vissza, ott a klasszikus Hellas politikai intézményei kívül estek érdeklődésük körén, így például abban a nagy enciklopédiában, amelyet VII. Konstantinos császár (912–959) készíttetett el, vagy az újplatonikusok esetében, akiket kiváltképpen Platónnak azon iratai foglalkoztattak, amelyek mágikus-theurgikus szempontból folytatott metafizikai spekulációik számára jelentőségük volt. Ezeket a tényeket figyelembe kell vennünk, ha valatára fogjuk a bizánci irodalmat, amely talán leginkább a mi tudománytárainkkal hasonlítható össze.

A IX. században, a korai feudális bizánc államban, amely a szláv honfoglalás, az arab támadás és a képrombolás zűrzavarai után ismét konszolidálódott, Photios patriarcha a klasszikus tanulmányok újjászületését kezdeményezte. Nemcsak támogatta a klasszikus szövegek filológiai feldolgozását, hanem maga is tanulmányozta Aristoteles filozófiáját, „Könyvtárában” referátumokat állított össze olyan könyvekről, amelyekkel tanítványai és barátai körében foglalkoztak. Műve 99 profán szerző írásait tartalmazza, de a mi szempontunkból mégis csalódást okoz, mert a szerzők túlnyomó többségükben a római császárok, vagy a bizánci korszak képviselői. A klasszikus költőket, Platont, Xenophont, Thukydideszt a kivonatolásnál mellőzték; Photios szerse ismerte őket, s az utóbbi kettőről igen jellemző módon ítélete így hangzott: „az attikai nyelvjárás zsinórmértékei”. A legrégebb auctor, akit figyelembe vett, Herodotos volt. Stilisztikai, valamint irodalomtörténeti szempontból találóan jellemzi, művének tartalmát röviden összefoglalja mégpedig valódi bizánci észjárás szerint a perzsa történelem szemszögéből; ez a szemléletmód Ktesias-nak, Artaxerxes Mnemon udvari orvosának elveszett, de Photiosnál részletesen tárgyalt „Perzsa történet”-e esetében a témából önként adódott. Az attikai szónokok közül Antiphont, Isokratest, Andokidest, Lysiaszt, Isaiost, Aischinest, Demosthenest,

Hypereidest, Deinarchost és Lykurgost azzal a megjegyzéssel nevezi meg, hogy nem akadt keze ügyébe minden szónoklatuk (Lykurgoséi közül egy sem). Behatóan ismerte ezzel szemben Ailios Aristeides császárkori retort; de hát mi mást meríthetett volna a római hatalmi rendszer és a római világbéke dicsőítőjétől a klasszikus Hellásra vonatkozóan, mint néhány retorikai példaként felhasznált tény? Figyelemreméltó végül még a 37-es kodex-ként jelölt, dialógus formában megírt anonim traktátus, nyilvánvalóan a korai bizánci időkben. A legjobb államformát kutatja, amelyet „igazság-uralom”-nak nevez: alkotmányának monarchista, arisztokratikus és demokratikus elemekből kell összetevődnie. Photios nem foglal állást e kérdésben, csak a kritikát fogadja el, amit a névtelen szerző Platon „Államán” gyakorol.

A Photiosra vetett pillantás lényegében azt mutatja, hogy a nagyműveltségű főpap, politikus és író természetesen sokkal gazdagabb információs anyaggal rendelkezett, mint a világkrónikák sokszor naivan korlátolt szerzői, de politikai alapállása miben sem különbözött azokétól.

Ez az eredmény akkor sem változik, ha a X. századból származó Suda-t tanulmányozzuk, azt a terjedelmes lexikont, amely a legkülönbözőbb forrásokból merít és a már említett VII. Konstantinos kezdeményezésére jött létre. Számtalan személyi szócikk mellett, amelyek legtöbbször Hesychios Illustrios (VI. század) „Névjegyzék”-éből származnak, találunk itt címszóként néhány olyan terminust, amelyeket dolgozatunk elején a görög polisz jellemzőiként értelmeztünk. Megtalálható pl. — egy Polybiostól származó idézet — az „autarkia”, amelyről felvilágosítást lehetne várni. Az adott fogalmi magyarázat azonban filozófiai (és nem politikai) és az idézet nem is Polybiostól való, hanem a hozzá képest későbbi Halikarnassosi Dionysiosztól. A „demokrácia” címszóban is Polybiosra történik hivatkozás; ha a demokrácia úrrá lett ellenségein, akkor szabadságát már nem zsoldosok segítségével őrzi meg, mondja a szócikk, nem éppen meggyőző világgossággal.

Fordítsuk végül figyelmünket a késő-bizánci polihisztorra és prehumanistára, Theodoros Metochites-re († 1332), aki — legmagasabb rangú hivatalnok, császárok tanácsadója — Bizáncban a természettudományokat érvényre juttatta és ennek megfelelően az akkoriban divatos újplatonizmussal szemben Aristotelest választotta filozófiai vezérévé. „Miscellanea philosophica et historica” című művében laza formában foglalja össze kutatásainak és elmékedéseinek eredményeit, anélkül, hogy zárt filozófiai vagy tudományos rendszerre törekedett volna. Híven példaképéhez — bár számára a monarchia minden tekintetben a legjobb államformát jelentette — elmagyarázza a különböző alkotmányformákat és a demokráciának szenteli könyve egész terjedelmének 96. fejezetét. De ha mégoly átfogó is történelmi áttekintése, mindenütt csak az „értelmetlen démoszt” képes felfedezni, egészen a saját koráig, amikor számára a „tisza demokráciát” Genua képviseli, ahol 1339-ben, tehát már Metochites halála után, a néptömegek elégedetlensége megdöntötte a patriciusi oligarchiát. „Tiszta demokráciának” tekintette Athént, „minden művelődés és tudomány hírneves kincsesládát” is, amelynek államrendjét a 99. fejezetben tárgyalja, de Metochites itt is csak kóros állapotot, kiéleződött helyzetet és indokolt hanyatlást képes felfedezni.

II.

Az előadottak bizonyára elegendőképpen rávilágítottak arra, hogy Bizáncban szó sem lehetett tudatos polisz-hagyományról, sőt arra is, hogy Keletróma polgárai számára a népuralom és a polgári szabadság polisz-eszményei érthetetlenek és idegenek maradtak. A klasszikus műveltség pedig, amely ezen elképzelések és értékfogalmak ismeretét közvetíthette volna, csaknem kizárólag az uralkodó osztály, a szenátori rangú nagybirtokosság privilégiumát képezte, és így szükségszerűen arisztokratikus beállítottságú volt.

Ha mégis más néprétegek is utat találtak a klasszikus műveltséghez, ez az eszmokines nem volt képes mozgósítólag hatni, mert a klasszikus auktorokat csupán formailag tanulmányozták, olyannyira, hogy az intézményes keresztény egyház is megtúrta ezt a művelődési anyagot. Ahol pedig a paideia, amelynek alapjában véve arisztokratikus jellegét nem szabad figyelmen kívül hagyni, az ékesszólás mesterfogásainak oktatásán túl még tulajdonképpeni célját, az emberformálást sem tévesztette szem elől, ott ez az individuumra irányult és nem az államot szolgálta. Mégis válaszolnunk kell még arra a kérdésre, hogy vajon közvetve, a régi vagy az új intézményekben, nem élt-e tovább a hellén polisz, nem hatott-e tovább megváltozott feltételek között — a kortársak számára alig tudatosultan. Ez a kérdés annál nagyobb nyomatékkal merül fel, mivel elismert tekintélyek a korai bizánci cirkuszi pártokat — hogy csak egy példát említsünk — olyan edénynak nevezték, amelyben az antik városok szabadság-tradíciói továbbéltek. Itt két szempontot kell tekintetbe vennünk: először a polisz-hagyomány kérdését a bizánci városok közigazgatásában, másodszor pedig a szabadság-hagyományt a birodalom irányításában.

Kétségtelen az, hogy a görög államrendszer összeomlása után a városállamok továbbra is fennmaradtak, sőt a hellén területi-államok megalakulása következtében számuk még növekedett — több-kevesebb autonómiával és részben igen erőteljesen kifejeződő lokálpatriotizmussal. Nem szabad azonban azt a döntő különbséget figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a hellén városok, bármily messzemenő is volt önkormányzatuk, nem voltak már népjog szerinti alanyok, hanem bevonódtak az új, keleti jellegű központosított monarchiák közigazgatási rendszerébe. A hagyományos politikai terminológiát megtartották ugyan, de a használt fogalmak tartalma lényegében megváltozott. A „szabadság” már nem azonos az állami függetlenséggel és szuverenitással, hanem csupán a megszállás hiányát, saját községi alkotmányhoz való jogot (erre azelőtt a sokkal kifejezőbb autonómia terminust használták), valamint adómentességet jelentett. Hogy a politikai viszonyok ilyen változása hogyan hatott éppen a városlakók tudatára, azt szembetűnően mutatja a vígjáték fejlődése Aristophanestól egészen Menandrosig. Az előbbinek önbizalmat tükröző, határozottan politikus darabjait a polisz-közösség problémái ihlették, míg az utóbbi az individuális, a sors (tyche) kényétől függőnek vélt boldogság és jólét utáni vágyat helyezi a középpontba. És gondoljunk a filozófiára is, amelynek minden rendszerében az elmélkedés kifejezett célja az individuum lesz, az egyéni etika a szociális etikával szemben túlsúlyra jut, nem is szólva a filozófusok egyre süllyedő társadalmi rangjáról, amelyről már Marx és Engels a „Deutsche Ideologie”-ban oly találó szarkazmussal nyilatkozott. Az államelmélet hasonlóképpen alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. Az állam felépítésének vegyes formájáról szóló, csírájában már a klasszikus Görögország gondolkodóinál fellelhető tan semmiképpen sem járult a népuralom gondolatának propagálásához, sőt éppen ellenkezőleg, erre támaszkodva igyekezett megokolni a demokratikus rend elutasítását és tudományosan igazolni a rabszogatartók korlátlan hatalmát. E tanítástól már logikusan vezet az út egy olyan történet személeti koncepcióhoz, amely a még teológiaiilag is alátámasztott egyetemes monarchiában látja az optimális, sőt egyedül lehetséges uralmi rendszert. Az előzőekben idézett bizánci krónikákban megtaláljuk ezt a bizonyára széles olvasóközönséghez szóló hatásosan terjesztett világgépet.

Ha ezt a háttérrel vesszük tekintetbe, megértjük, mily keveset jelent az, hogy a hellén államrendszerben és az örökébe lépő Római Birodalomban megmaradt a görög államok démosz-szervezete, és a gimnázium, a színház és a templom az elsősorban kulturálisan értelmezett hellénizmus szimbólumaivá váltak. Korunk társadalmi rendszerei, a szocializmus és a kései kapitalizmus között felmerülő viták szinte naponként nyújtanak szemléletes példát arra, hogy azonosan hangzó fogalmak ellentétes dolgokat jelölnek és hasonló intézmények a legkülönbözőbb funkciókat töltik be ennek a társadalmi rendszernek megfelelően, amely alkotta őket és amelynek szolgálnak. Egyébként a Római Impéri-

um államférfiai nem titkolták megvetésüket a görög demokrácia „libertas immoderata ac licentia concionum”-ával szemben és ennek megfelelően, ahol csak Görögországban vagy Keleten demokratikus alkotmányú poliszokra bukkantak, timokratikus alapon átszervezték őket; a hatósági szervezeteket lehetőség szerint megtartották ugyan, de a polgárjogok gyakorlását a vagyoni állapothoz kötötték. Elvileg hasonlóan jártak el egyébként a birodalom más területein is a vidéki arisztokrácia érdekében: a hagyományos rend formáit megtartották, de a belső struktúráját átszervezték.

Még az a szabadság sem maradt érintetlen, amely valójában csak a plutokrata felső réteg szabadságát jelentette. Talán már Domitianus, de minden esetre Trajanus óta működtek császári meghatalmazottak, *curatores rei publicae*, a városi pénzügyigazgatás ellenőrzésében. Az idők folyamán bekövetkeztek ugyan bizonyos hatásköri eltolódások, amelyek indítékait nem utolsósorban a municipiális szertartásügynek, a *dekurionatus* ezen — minden polisz-elvnek ellentmondó — kényszerintézményének kialakulásában kell keresnünk. Alapjában véve azonban ez semmit sem változtat azon a tényen, hogy Diokletianus politikai rendszerével a polisz mint autonóm, önkormányzatú szervezet végképpen megszűnt. A *defensor civitatis* (*defensor plebis* néven is előfordul), eredetileg a humiliores védelmére rendelve a *potentiores túlkapásai* ellen, lassanként kiszorította a *curator rei publicae*-t a város legfőbb tisztviselője szerepéből, a püspökök növekvő befolyásával hivatala is hanyatlásnak indult és Justinianus korában a város tulajdonképpeni védnöke az *episcopus* lett, akivel szemben az összes többi városi *magistratus* befolyása és jelentősége váttérbe szorult.

Az említett politikai változások szükségképpen kihatottak a szavak jelentéstartalmára is. A polisz szót persze továbbra is használták, de a VI. században ezen csupán városi vagy községi településformát, alacsonyabb szervezeti egységet a birodalmi hierarchia keretében értettek, és semmiképpen sem azt a szuverén polgári közösséget, amelynek ellemzőit dolgozatunk elején említettük, és még kevésbé fogták fel a polisz-t a „demokrácia” szinonimájaként. Ehelyett — mint ahogy azelőtt az „*urbs*” par excellence Rómát jelentette, úgy most Konstantinápoly, a főváros lett polisz, míg a többi város jelölésére a *castrum* szó honosodott meg.

Még lényegesebben változott a demokrácia fogalom jelentése. Már Polybios, a római világalom első teoretikusa és a római államépítmény dicsőítője, amely számára a görög államfilozófia követelte vegyes alkotmányt testesítette meg, alkalmilag pejoratív értelemben szólt a demokráciáról (a demokrácia az ochlokrácia cégére!); ez a leértékelődés tovább folytatódott, ahogy a polisz-gondolat mindinkább kiszorult a köztudatból. A harcias Alexandriai Kyrill patriarcha számára az V. század első felében, és azután folyamatosan a bizánci krónikaírásban a demokrácia szó „önkényes népítélkezést, csődületet, lázadást, felkelést” jelentett, és csak keresztény metaforákban lehetett még „az atomok csodálatos demokráciájáról” szólni. Az egyház nyelve általában igen kiterjedten használta fel a polisz fogalomvilágát: a „szabadság” sajátosan a keresztény szabadság; a szentek tulajdonságának számított; az örök élettel és isten tulajdonságaival kapcsolatban állónak ítélték: „*politeia*” főleg „életmódot, életformát” jelentett, és pedig igen gyakran az aszkétikus életre vonatkoztatva, „*polites*” volt a keresztény ember, mint az égi hon polgára, és a „polgárlistára bevezetni” a „megkeresztelni” metaforikus kifejezése. A demokrácia szó jellemző jelentésalakulását tükrözi a *demosz* jelentésváltozása is, amely nélkül az előbbi érthetetlen lenne. A „*demosz*” immár nem jelentette a szabad polgárok közösségét, mint ahogy azt megszemélyesítve Aristophanes „*Lovagok*” című vígjátékában és a görög virágkor néhány képi és domborműves ábrázolásán megtaláljuk, hanem a Keletrómai Birodalom nagyvárosaiban főleg a kékek és zöldek cirkuszi pártját jelentette. Ezek a cirkuszi pártok, amelyek praktikái a színházi klakőrökre emlékeztettek, területileg tagolva mint városi milícia szolgáltak vagy egyéb közfunkciókat láttak el.

A fentiek megállapításával korántsem akarjuk kérdéssé tenni a demoszok politikai jelentőségét, amellyel helyi viszonylatban, főleg pedig a fővárosban, Konstantinápolyban bírtak. Ennek lakossága a szokásjog alapján, különösen válságos időkben, szervezetei révén a birodalom összlakosságának reprezentálójaként, cselekvésre jogosult képviselőjeként lépett fel. A Justinianus korában teljes kibontakozásra jutott császári abszolutizmussal szemben nem tudott sem a szenátus, amely egy fajta koronatanácsa lett, még kevésbé a nép — az egyes szám kollektív értelemben gyakran jelenti a kékek és zöldek két pártját — mint egyenjogú partner fellépni, ez utóbbi legfeljebb csak javaslattal vagy kérelemmel élhetett. Amint azonban a császári hatalom gyengülése esetén — például Justinianus halála után — a szenátus érvényesíteni igyekezett lehetőségeit, ugyanezt megtették a demoszok is, amelyekben a párt zöme — amint a szovjet kutatás kimutatta — az alsó néprétegekből toborzódott, míg a vezetés a kékekénél a régi arisztokrácia és a hivatalnoki nemesség, a zöldekénél pedig a nagykereskedők és az ergasterionok tulajdonosai képezte. Így a demoszok akciói szeleptül szolgáltak, amelyen át a néptömegek reális igényei jelentkezhettek, persze legtöbbször csak azért, hogy az uralkodó osztályok saját érdekeiknek megfelelően, használják fel. A császári hatalom számára ez az intézmény minden esetre nem lebecsülendő lehetőséget nyújtott, amelyet okosan számításba is vett. Mommsen mondásának, hogy Bizánc a forradalom törvényes jogávalenyhített autokrácia volt, megvan a maga értelme. De a demoszok intézménye — bármennyire is tágította a politikai cselekvés terét és növelte a politikai öntudatot — valójában a hippodrom ellenkező hatást gyakorolt, mint a római városi cirkusz, és egy másik, éppen ezért nem összehasonlítható síkon töltötte be az attikai dráma funkcióját —, bármennyire is a polgári szabadság és a kommunális autonómia illuzióját sugallta, sehol és sohasem állt a klasszikus polisz és a poliszt elsődlegesen jellemző demokratikus kormányzási forma jegyében. A források e múlthoz, mint az előzményekből kiviláglik, a demosz-ideológusok számára elérhetőek voltak, s ezért azt kellene várnunk, hogy ezt a szellemi fegyvertárat — éppen a megerősödő görögösödés folytán, amely a Birodalom 395-ben történt felosztása után következett be — felhasználják, ha politikai szándékaik szempontjából használhatónak ítélték volna.

Ennek azonban az ellenkezője történt. Maga a polis = város szó fogalomköre egyre szűkül az alkalmazás során: a fővárost jelölik vele, valamint a görög városokat in partibus infidelium, vagyis a birodalom területén kívül, míg Bizáncban a város jelölésére a castrum szó lesz általánossá. A hellén név már korábban kiveszett, pedig ennek éppen a polisz-polgárok tudatában rendkívüli jelentősége volt; helléneknek most a pogányokat nevezték, míg a bizánciak magukat rómaiaknak érezték: a római világbirodalom polgárai és törvényes képviselői akartak lenni, a klasszikus Hellas pedig eltűnt látókörükből és csak a bizánci feudalizmus összeomlása után kezdték ismét tisztelni a régi hellén nevet, sőt ekkor már programot is jelölhetett. A római-keresztény egyetemes monarchia vált egyszerűen világrendd, és ennek egyensúlyát fenyegette, ha a demoszok a rendelkezésükre álló eszközökkel a monarchiát és a szenátust maguk alá igyekeztek rendelni. „Demokráciának” nevezték ezt a folyamatot éppen azok a népies krónikások, akik a tömegek tudatát formálták, mint Malalas és Theophanes. Az ilyen „demokratikus” akciókat az említett szerzők következetesen államellenes bűnténynek bélyegezték, és Malalas teljesen rendjénvalónak találja, ha a hatóság képviselője ilyen esetben erőszakot alkalmazott és „úrrá lett a bizánciak »demokráciáján«”. A megváltozott kor és a megváltozott társadalom megfosztotta becsétől, kivetkőztette méltóságából a hellén fogalomhoz hasonlóan a demokrácia fogalmát is és a szó szoros értelmében eretneknek, ördöginek minősítette. Ezért a korai bizánci demoszok, amennyiben a népakaratot egyáltalán képesek voltak érvényre juttatni, ezt a központi fogalmat, valamint az egész polisz-ideológiát osztályharc-akcióikban nem használhatták.

III.

Polgári oldalról szemére vetették a szovjet bizantinológusoknak, hogy ellensúlyozni igyekezhessen a bizánci történelem tendenciózus idealizálását, az osztályharcot, népi mozgalmakat és felkeléseket tolták előtérbe. Valójában pedig a szovjet bizánckutatók egyik legnagyobb érdeme, hogy a Kommunista Kiáltvány tételét — „minden eddigi társadalom története az osztályharcok története” — szakterületükön komolyan vették, és a történelem kutatásakor munkáikban nemcsak a filológiai forráskutatást hasznosították és a történelmet nemcsak jogi szemszögből dolgozták fel, hanem mindenekelelt a társadalmi-gazdasági mozgatóerőket keresték, és így a jelenségek elmélyültebb megismeréséhez jutottak. A mi szempontunkból felmerül a kérdés, hogy a haladás erői a bizánci feudalizmus korának osztályellentétei közepette felhasználták-e helyzetük megszilárdítására a polisz-ideológia progresszív tartalmát, vagy pedig ez számukra éppúgy idegen maradt, mint a protobizánci korszak démoszi deológusai számára.

Bizonyos, hogy már a Komnenosok korában a kereskedelem és a kézművesipar fejlődése folytán a városok jelentősége ismét megnőtt és a birodalom szorongatott helyzete sok esetben a kommunális autonómia megerősítéséhez vezetett. Egészen véve azonban a bizánci városok nem tudták megváltoztatni a politikai rendszert. Míg nyugaton a feudális városi urakkal folytatott harcban kialakultak az önkormányzatú kommunák, a keleti birodalom városaiban a feudális urak megtartották hatalmukat és elég erősek voltak ahhoz, hogy a demokratikus mozgalmakat elfojtsák. Mégis a polisz elnevezés a castrum helyett ismét tért hódított és a városi, különösen a fővárosi néptömegekben nem hiányzott a törekvés, hogy a korai bizánci cirkuszi pártok jogait ismét érvényre juttassák, így például a császárválasztásban; de a visszaemlékezés a korai bizánci állapotokra semmiképpen sem tudatosította bennük a klasszikus polisz emlékét.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése a bizánci falvakban a parasztság szociális differenciálódását hozta létre, a városokban pedig a kézművesek elszegényedésére vezetett és a nép tömegfelkeléseit vonta maga után, amelyekre az jellemző, hogy a parasztság és a plebs közösen kelt fel. A XIV. század negyvenes éveiben csaknem egész Thrakia és Makedonia lázadózott. A mozgalom az 1342—1349 közötti években érte el csúcspontját a tessaloniki felkelésben, amelynek élén a zelóták radikális csoportosulása állt. E felkelést a polgári történetírás a demokratikus szellem következményének minősítette, míg a marxista történetírás a valóságos középkori demokratikus forradalom típusát vélte benne felismerni. Az első esetben elvonatkoztatták a felkelési mozgalmak osztálytartalmától, a másodikban pedig hamis aktualizálással anakronisztikus tételt állítottak fel. Ez a bíráló természetesen a legcsekélyebb mértékben sem szándékozik kétségbe vonni a néptömegeknek mint döntő erőnek a szerepét ebben az antifeudális felkelésben. Minket azonban ezúttal a felkelők ideológiája érdekel elsődlegesen. E tekintetben állítólagos demokratikus tradíciókra szoktak utalni, amelyek Bizáncban az autokrácia és a despotizmus mellett egészen a Birodalom bukásáig léteztek, — úgy véelve, hogy e hagyomány az antik városállamokra, sőt még messzebb, a törzsi alkotmányra vezethető vissza. Az előzőekben már volt alkalmunk arra, hogy egy ilyenfajta állítólagos „tradicionalizmust” a filológiai forrásvizsgálatok alapján kétségbe vonjunk. Ezzel kapcsolatban szeretnénk itt azt a történetírói követelményt hangsúlyozni, miszerint „nem szabad egyes tényezőket kiragadni, hanem a tárgyalt kérdésre vonatkozó tényeket összességükben kell szemlélni” (Lenin). Ezen alaptételből kiindulva meg kell állapítanunk, hogy a korai bizánci démoszok egészen más szociális és gazdasági adottságokból nőttek ki, mint a középbizánci kornak az eparchos kényuralma és ellenőrzése alatt álló kézműves szövetezései, vagy az ismét lényegesen másfajta történelmi helyzettel meghatározott zelótamozgalom. A bizánci történelem osztályharcai nem valamely vélt demokratizmus meg nem szűnő hatóerejének tulajdonítandók, hanem a

mindenkori konkrét osztályviszonyoknak. Persze feltehető lenne, hogy a zelóták vezetői, akiknek nyilván megvolt a maguk szociálpolitikai programja, amely tetteiket irányította, ideológiai pozíciójuk meszilárdítására a „klasszikusan szigorú hagyomány nyelvéből, szenvedélyből és illúzióiból” (Marx) merítettek. Hogy azonban ezt nem tették, bizonyítja a tudós történetírónak, Nikephoros Gregorasnak tanúságtétele, aki nyomatékosan hangsúlyozza a zelóta köztársaság eredetiségét és élesen elkülöníti az ismert államformáktól: Nem volt ez sem arisztokrácia, amelyet Lykurgos alapított Spártában, sem az athéni Kleisthenes-féle demokrácia, de nem vethető össze Zeleukos államával az alsóitáliai Lokrisban, vagy Charondaséval a szicíliai Katanében sem, és még kevésbé a későbbi vegyes alkotmányokkal Cipruson és a régi Rómában és egyéb helyeken; sokkal inkább az ochlokrácia különleges formájáról van itt szó, ahogy éppen a véletlen hozta magával. Hogy az arisztokrata Gregoras a zelótákról, akik azt a társadalmi rendet fenyegették, amelynek ő haszonélvezője volt, tartózkodóan nyilatkozott, az csak természetes, de éppen ebből a distanciából következik, hogy bizonyára tiltakozott volna, ha a zelóták akciójuk érdekében a klasszikus görögségre hivatkoztak volna.

Hogy a kései bizánci irodalomra annyira jellemző újraéledt atticizmus és polihisztori tudományosság jegyében figyelem fordult, ismét a klasszikus Görögország politikai öröksége felé is, tanúsítja Gregorason kívül a nála egy nemzedékkel korábbi filológus, Thomas Magistros is, aki Theodulos és Thekaras néven is ismeretes (1270–1325 körül). Isokratesi gondolatokat átvéve és saját jelenének állapotain szigorú kritikát gyakorolva tárgyalta az uralkodó kötelességeit és írt az államról egy második beszédet Bár ez a traktátus hangsúlyozza az uralkodó függőségét az állampolgárok tömegétől, a hagyományos monarchikus világképet mégis kritika nélkül elfogadja; a korszak osztályharcait ily intellemmel igyekszik kiegyezésre készíteni: „Ha az egész államot előkelők és plebs szerint tagoljuk is, mégsem tartjuk rendjén valónak, ha gonoszság vagy féltelenség harapódzik el a két fél között; sokkal helyénvalóbb lenne, ha mindkét fél egyformán, illendő jóakarattal közelednék egymáshoz.” Ilyen értelemben a szerző kizárólag az egyén erkölcsi tulajdonságainak fejlesztését tűzi ki célul: az egyén beagyazódása az egyetemes monarchiába viszont magától értetődőnek tűnik számára. Figyelemre méltó, hogy a rabszolgaságot természetellenesnek tekinti, hiszen a természet kezdettől fogva mindenkit szabad emberként hív létre, senkinek sem juttat kiváltságokat, hanem mindnyájan azonos fajtájú teremtményei vagyunk. Még fontosabb a mi szempontunkból, hogy kiemeli a VII. század óta periférikus kisvárossá süllyedt Athén jelentőségét egész Görögország, sőt az egész emberiség számára. E gondolat konkrét kifejtése persze némi csalódást kelt, mert nem felel meg annak a várakozásnak, amit hozzáfűzhetünk; az V. század politikai vívmányait ugyanis egy szóval sem említi, csupán az athéni erkölcsösségéről, istenfélelméről, igazságosságáról stb. szól. Ha a végén az olvasókat kalokagathiára inti, tévedés lenne ebben hajlandóságot látni a pogány antikvitás felé való forduláshoz, hiszen a szerzetesi rendhez tartozó szerző kevéssel előbb kijelenti, hogy szegény és gazdag gyerekeknek egyaránt mindenek előtt a szentiratokat kell megismerniük, minden más csak ezután következhet.

Vitathatatlan azonban, hogy a fokozott visszaeszmélés az antik irodalom akárcsak formai oldalára is, lényeges lépést jelent annak a nagy progresszív átalakulásnak az előkészítéséhez, amely nem csekély mértékben a „Bizánc elestekor megmentett” (Engels) kéziratoknak köszönhető. De a kései Bizánc nemcsak előkészítette a reneszánszt, hanem maga is aktív részese volt. A bizánci társadalom alsó rétegéből származó tudós és tanító, miniszter és tudományszervező Michael Psellos már a XI. században (1018–1079 vagy 1097) újra felfedezte Platont — nem a politikust, hanem a filozófust és kutatót — és rajta keresztül visszaszerezte az antik gondolkodás vívmányait: a racionalizmust, a tények megállapítását, az okok kutatását, minden tekintélyre vagy analógiára támaszkodó vak hit elvetését. Ezen irányzatnak csúcspontján azonban Georgios Gemistos Plethon (XIV. század

közepe — 1452) áll, akit joggal neveztek politikus filozófusnak. Dél-Peloponnesoson, Mistra tartományban — úgy vélte — lehetséges lenne a platoni eszmék szerinti ideális államot megalkotni, amely a hellénség új virágkorához vezetne. Plethon írásaiiban tudatosan és nyomatékkal hellénekről szól és nem rómaiakról. A hellén hagyományokban szerinte a spártaiak állnak a legelső helyen. Ez érthető, hiszen az utópisztikus humanista Plethon reformterveit az egykor spártai felségterületen akarta valóra váltani; ez a szándék magából a tervből is önként adódik. A régi spártai állam Plethonnak a törvényekről szóló könyvében nyíltan megnevezett példakép, amelyből természetesen a több oldalról kifogásolt túlzott keménységet elhagyja, viszont kiegészíti azt a platoni állam központi eszméjével: a filozófia jusson érvényre a hatalom birtokosainál. Ebben az értelemben jelöli meg más alkalommal — egy beszédben, II. Theodoros despotához intézett emlékiratában — a három fő államforma közül a monarchiát mint legkiválóbbat, abban az esetben, ha az döntő tényezőként a legjobb tanácsadókra és okos törvényekre támaszkodik; az uralkodó felelősségét ezért II. Manuel császárral szemben nyomatékosan hangsúlyozza. Plethon arisztokratikus koncepciójában az athéni demokrácia számára természetesen nem jutott tér, — egyébként az egyház és a papság számára sem, úgyhogy Gennadios patriarcha néhány évvel Plethon halála után elrendelte a törvényekről szóló művének elégetését és csak azt engedélyezte, hogy bizonyítékul néhány töredéket őrizzenek meg belőle.

Georgios Gemistos Plethon-nal lezárul a politikai gondolkodás története Bizáncban; az egykor nagyhatalmú birodalom fővárosa 1453-ban a török hódító birtokába jutott. Az állam amely ezennel mint politikai tényező megszűnt, minden más volt, csak nem kifele erős és befelé egyetértő ideális állam, a fény és gazdagság teljessége. Több mint ezer éves fennállását sokkal inkább az antik termelési mód végérvényes pusztulása jellemezte, valamint a feudális rend kialakulása és teljes kibontakozása, amelynek végső fúziójában már a kapitalista termelési mód jelei kezdtek mutatkozni. Elkéseredett osztályharcok voltak a fejlődés motorjai, amelyek során a néptömegek jogaikért, szabadságukért küzdöttek a kizsákmányolás és az elnyomás ellen. A bizánci állam és kultúra jellemző vonásai közé tartozik az is, hogy mint „az emberiség könyvtárnoka” híven megőrizte az antik Görögország szellemi vívmányait. Így könnyű lenne elképzelni, hogy a polisz-szabadság és a polisz-demokrácia ezekben a harcokban hatásos fegyverül szolgált. Hogy ez az elképzelés csalóka, az talán fejtegetéseinkből kiderült: a széles néptömegek, mind az elnyomók, mind az elnyomottak, a hagyományossá vált birodalmi gondolkodásmód és az abból kialakult történeti szemlélet következtében nem rendelkeztek — még a legfelsőbb réteg sem — olyan szervekkel, amelyek alkalmasak lettek volna önigazgató és önkormányzó államforma kialakítására. A tudósok ismerték ugyan a klasszikus szövegeket, de ezek politikai tanulságát nem tudták és nem is akarták saját koruk számára hasznosítani. Mindazonáltal szorgalmasan ápolták és gondosan átörökítették a tanulságokat, úgyhogy ezek hatékony fegyverek maradtak, amelyek később hathatósan segítettek a burzsoáziát emancipációért folytatott harcaiban.

Soós Pál:

Szabó Ervin ifjúsága és a felkészülése éveiről*

Szabó Ervin szocialista pályakezdésének, de túl ezen, egész pályafutásának egyik lényeges kérdése: honnan eredt, milyen forrásai voltak a szociáldemokrata mozgalomba alig több mint húszévesen bekapcsolódó és meglepő hirtelenséggel legtöbb nemzedéktársa fölül magasodó fiatalember forradalmi presztízsének? Szabó Ervin kiemelkedő kvalitásai, szellemi fölénye és vezetőszerepe ugyanis szinte kezdettől fogva magátólértetődően elismert, természetes és vitán felül álló volt a szocialista munkás- és diákmozgalomban. Ezért egész aktív munkásmozgalmi tevékenységének és művelődési törekvéseinek megértése szempontjából fontos, hogy megkíséreljük — legalább néhány vonatkozásban — világosságot deríteni e korán keletkezett forradalmi és szellemi tekintély eredetének és forrásainak „rejtélyére”.

Az eddigi Szabó Ervin-irodalom már nyújt bizonyos támpontokat arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között, mikor és hol tett szert az ifjú Szabó Ervin arra a nagy, sokoldalú és mély műveltségre, tudományos felkészültségre, a munkásosztály iránti szenvedélyes morális elkötelezettségre, forradalmi világszemléletre és gyakorlati szervező-készségre, nevelői gondolkodásra és vonzerőre — amely már első jelentős megnyilatkozásai-val mély benyomást gyakorolt a munkásmozgalom, a radikális polgárság és diákság legjobbjaira.

Szabó Ervin bámulatossá szellemi erőit — amelyeknek testi foglalata törekeny és betegségekre állandóan hajlamos volt — igen korán működésbe hozta és tudatosan, célratorősen használta fel. Pályakezdése szokatlanul magas intellektuális szintjét, forradalmi hőmérsékletét és etikai töltését csak úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy már középiskolás, de még inkább egyetemi tanulóévei az állandó és megfeszített tanulás, sokirányú és elmélyült olvasás, kitartó felkészülés és önnevelés jegyében teltek el. Szabó Ervin nemzedéke rendkívül korán érő generáció volt, ő azonban talán még ennek átlagától is elütött. Egyik barátja nem alaptalanul állapította meg róla, hogy tulajdonképpen nem volt a szokásos értelemben vett ifjúsága. Szabó Ervin élete „ifjúság nélküli élet... Az egyszer való, az egyetlen ifjúságot teljes egészében maradéktalanul a könyveknek”, a tanulásnak és a proletariátusnak áldozta.¹

Szabó Ervin később teljes tudatossággal vállalt szocialista életirányához már serdülő korától kezdve nem elhanyagolható ösztönzésekkel járult hozzá haladó szellemű polgári, kispolgári *családi környezete*, szélesebb rokonai és baráti köre. Az apa korai tragikus halála miatt elszegényedett, de fejlett szellemi életet élő családja² a gyermek-ifjú Szabó Ervint olyan életmód és kulturális szokások kialakítására ösztönözte, amelyek egész további életvitelében szervesen hozzátartoztak egyéniségéhez és mindennapjaihoz.

*Részlet egy Szabó Ervin pályakezdésével foglalkozó nagyobb munkából.

¹ *Leopold Lajos*: Szabó Ervin. Pester Lloyd, 1918. okt. 1.

² *Jászai Oszkár*: Szabó Ervin és életmunkája, in: *Szabó Ervin*: Társadalmi és párt-harcok a 48—49-es magyar forradalomban (Bevezető tanulmány). Bécsi Magyar Kiadó. 1921. 13.

Középiskolás diákéveinek otthoni családi kulturális környezetéről egy ízben Szabó Ervin maga is vallott, fontos mozzanatokkal szolgálva ifjúkori fejlődésének megértéséhez: „Nekem abban a szerencsében volt részem, hogy a szülői házban viszonylag nagy és igen gondosan válogatott könyvtár állt rendelkezésemre. Így a világirodalom legjavával már akkor ismerkedtem meg, amikor társaim még az iskolai szerzőkkel vesződtek. Azt hiszem, hogy egész érzés- és gondolatirányomra az első erős hatást Dickens filantrópikus regényeitől kaptam, amelynek teljes sorozata megvolt otthon. Kivált *Oliver Twist*-re emlékszem. Ugyancsak otthon találtam Schiller filozófiai dolgait és Lassalle több beszédének kiadásait. Ezek még határozottabban érelték meg a dickensi csírákat. Petőfi sok versét szerettem magamban szavalni.”³ Noha később Szabó Ervin ádáz ellenfelévé lett és elkeseredett harcot folytatott a filantrópikus jótékonykodás és a munkásmozgalom lassalleánus irányzata ellen, a szépirodalom, a filozófia és a szocializmus mellett életre szólóan elkötelezte magát. Ezek a korai ösztönzések tehát valóban „erős hatásúaknak” bizonyultak.

Szabó Ervin *az ungvári középiskolát* — amint ezt önéletrajzában is említi — „mindvégig jeles eredménnyel végezte”.⁴ Az ő esetében e mögött az eredmény mögött kora műveltsége ormai felé törekvő, kitartóan szorgalmas és komoly elhivatottságot sejtető tanulás húzódott meg. Egyik ungvári osztálytársa, László Aladár 1919-es visszaemlékezésében jellemző képet villantott fel az alsós gimnazista diákról. „Kis diákok voltunk még, a harmadik B. osztályba jártunk. Szívesen tanultunk, de — mi tagadás! — szívesen pajkoskodtunk is. Szabó Ervin, bár szűkebb társaságunkhoz tartozott, nem vett részt a játékokban, már akkor elmélyedt a tanulmányokban. *Tanult, folyton csak tanult* (kiem. tőlem — S. P.). Hihetetlen ambíció lakozott a kis Szabó Ervinben”... A legjobb tanulókból alakított harmadik B-s önképzőkörben „elnökké egyhangúlag Szabó Ervint választottuk és a kis önképzőkör helyiségéül az ő szobáját jelöltük ki. Ott gyűltünk össze azután minden héten egyszer és az üléseken mutattuk be egy heti önművelődésünk eredményeit.”⁵

A serdülő diák Szabó Ervinnek magáról az iskoláról és a nevelésről sem lehettek különösebben negatív tapasztalatai. Hiszen beteges alkata és túl korai kenyérkereső munkája⁶ mellett is hamar felismerhették élesebb szemű tanárai az átlagon felüli szellemi teljesítményekre képes, eminens diák sugárzó tehetségét és intelligenciáját. Ez ösztönző pedagógiai kapcsolatot teremthetett néhány tanára és a kis Szabó Ervin között. Erre utal az a tény is, hogy a kedvenc diákra rábízták az iskolai könyvtár katalógusának elkészítését, amelyet később ki is nyomtattak. Egyik legjobb tanítványa, Kőhalmi Béla teljes joggal írhatta évtizedekkel később: „Az ungvári gimnazista Szabó Ervin, a gimnázium könyvtárának nyomtatott katalógusával kezdi el a könyvtárosi pályát”.⁷ *A könyv és könyvtár* valóban serdülő korától kezdve, egész ifjú és felnőtt korán — megszakítás nélkül — végigvonuló kulturális alapélménye, érdeklődési és tevékenységi területe volt Szabó Ervinnek. Nem lehet és nem szabad ezt leszűkíteni életpályájának egyik vagy másik szakaszára, és úgynevezett könyvtárosi korszakaként kiemelni. A párhuzamos cselekvésekre, az egyszerre több irányban végzett munkára való törekvés és képesség Szabó Ervinnél már középiskolás korában jelentkezett.

Az ungvári középiskolás évek mind *a tudás megszerzéséért*, mind pedig *a mindennapi sovány kenyérért* folytatott küzdelem nehéz időszakát jelentették a diák Szabó Ervin szá-

³ Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900—1918. Bp. 1959. 595.

⁴ Uo. 31.

⁵ *László Aladár*: Emlékezés Szabó Ervinre. A Nap, 1919. ápr. 9. in: Szabó Ervin 1877—1918. Szerk. Remete László Bp. 1968. 164.

⁶ *Jászi Oszkár*: i. m. 13.

⁷ Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi... 9.

mára, aki korban a legkisebb, de tehetség szempontjából a legnagyobb reményekre jogosító gyermek volt a nagyszámú és kiterjedt rokonsággal rendelkező, apa nélkül maradt családban. Az érettségi vizsgáira készülő gimnazista valóban megfeszített tanulásáról és szigorúan beosztott életrendjéről tanúskodik az a néhány legújabbban — részben töredékesen — előkerült, német nyelvű levél is, amelyet Szabó Ervin 1895 koratavaszán, még Ungvárról írt akkoriban távollévő édesanyjának. „Utolsó leveleim — szolt a „Teure Mama”-hoz intézett egyik levél — azért sikerültek olyan rövidre, mert tanulás után, tehát már késő éjjel (nach dem Lernen, also schon spät in der Nacht) írtam azokat, amikor már meglehetősen nehéz a gondolatokat nemcsak összeszedni, hanem még le is írni. Mert most napi munkám tovább tart, mint korábban, ugyanis délután egész nap tanulok, ha hazajövök az iskolából, sőt reggel is. Borzalmas gyorsan közeledünk a vizsgák idejéhez, és nem csoda, ha nyakig merülünk a munkába. A látogatások abbamaradtak, vacsorázni is csak pontos időre megyek le, sőt még néhány francia óra is elmaradt.”⁸ Ugyanakkor hű képet ad ez a levél a család rendkívül szegényes anyagi életviszonyairól is, amelyet a némileg jobb módú rokonok próbáltak elviselhetőbbé tenni. Jellemző ebben a tekintetben a levél következő, maga Szabó Ervin által kiemelt részlete: „Hamarosan nem fogok tudni felső kabátot hordani, és mivel felöltöm sincs, nagyon kérek, hogy a nagybácsi valamelyik tavaszi vagy nyári kabátját küldd el O. Seidlerrel, mert a régi szürke felső kabátomban már valóban botrányosan nézek ki. De kérek Mamácska, tényleg ne feledkezz el róla.”⁹

Az ungvári középiskolás évek még abból a szempontból is bizonyára jelentősek lehettek Szabó Ervin életében, hogy a nyiladozó elméjű diák itt Ungváron, a tipikus magyarországi vidéki, soknemzetiségű kisvárosban érezhette először tudatosabban a hazai társadalmi valóságot, legalábbis azt, hogy milyen sokrétű és tarka a magyar világ. Magyarok, szlovákok, ruszinok, zsidók éltek itt együtt, legtöbbször szegényen, nyomorogva: napszámosok, földművesek, munkások, fuvarosok, kisegyzisztenciák. Nem hiányoztak e vidéki világból természetesen Szabó Ervin leendő osztályos társai, az értelmiségiek és leendő ellenfelei, a dölyfös, ostoba nagyurak, a parancsozó politikai hatalmasságok és a tőkés kizsákmányolók sem.¹⁰ A „félfeudális Magyarországról” szerzett első tudatosabb élményei mélyen megrögződhettek a gimnázium padjaiból kilépő fiatalemberben.

A középiskola elvégzése után Szabó Ervin életében a korántsem gondtalan falusi és vidéki gyermekkor, a korai ifjúság időszaka végetért, 18 éves korában véglegesen nagyvárosi, sőt fővárosi környezetbe került. Szabó Ervinnek alig néhány év alatt meglepően természetes mozgásterévé és ösztönző életközegévé lett a főváros, a nagyvárosi társadalom, noha további pályafutása során sem szakadtak el azok az „erős szálak, melyek őt a faluhoz, a vidékhez fűzték”.¹¹ Korai személyes élményei bizonyára hatással voltak később tudatosuló progresszív, szocialista népiségére, a paraszt- és agrárproblémákkal szembeni politikai-elméleti érzékenységére és az egyszerű paraszt- és munkás emberek érdekeiért mindig harerakész humanizmusára.

Budapesten a jogi tanulmányokat 1895 őszén elkezdő Szabó Ervin a szélesebb család, a rokonság oltalma alatt vághatott neki az új diákéletnek, amely az első egy-két évben nem sokban különbözhetett a korabeli szegény sorsú pesti egyetemi hallgatók anyagi gondokkal teli életformájától. Az egyetemista Szabó Ervin két idősebb bátyjával és más diák albréklőkkel együtt a Pesten élő „t. Grossmama”-nál lakott, a szó szoros értelmében

⁸ Szabó Ervin levele édesanyjához 1895. márc. 14. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Különgyűjtemény 2048/5.

⁹ Uo.

¹⁰ Kálmán József: Szabó Ervin a szocializmus nagy tanítója. Bp. 1946. 23–24.

¹¹ Jászi Oszkár: i. m. 19.

nyomorúságos körülmények között.¹² A rokonság köréből — úgy tűnik — elsősorban a Pollacsek („Onkel Miska” és „Tante Cecil”) és a Seidler („Onkel Seidler”) család volt abban a helyzetben, hogy időnként az ifjú Szabó Ervin hóna alá nyúlhatott, aki sürű levelezést folytatott Ungváron maradt, a pesti áttelepülést ekkor még nem vállaló édesanyjával, testvéreivel és unokatestvéreivel. Szabó Ervin óraadásból igyekezett fenntartani magát és fedezni a tanulmányaival kapcsolatos költségeket. A Pollacsek-családnál adott órák mellett házitanítószkodott Dénes Zsófia családjánál is. „Nagyobb ösém — írta visszaemlékezésében Dénes Zsófia — nem tanult jól, anyám bukástól féltette és keresve keresett korrepetitort, aki átsegítse a lecketanulás nehézségein. Arra is emlékszem, Waldbauer József zeneakadémiai professzor ajánlotta anyámnak az egyetemi diák Szabó Ervint. Így járt ő néhány évig hozzánk. Apám dolgozószobájába... nekem tilos volt belépnem. De én időnként megszegtem ezt a tilalmat, mert érdekelt az a néhány szó, amelyet Szabó Ervinnel sebtében válthattam. Már akkor észre kellett vennem, hogy egészen kivételesen művelt és hogy sokat tanulhatnék tőle.”¹³ Szabó Ervin is utalt egyik édesanyjának írt — valószínűleg 1895 őszén kelt — levelében a „Tante Cecilnél” és „Déneséknél” adott óráira. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megjegyezte, hogy a Dénes fiúval ugyan néha sok bosszúsága van, de azért mégis jól és kellemesen érzi magát náluk.¹⁴ A házitanítószkodás természetesen az egyetemi óralátogatások rovására is ment, Szabó Ervin azonban a kötelező vizsgákat olyan eredménnyel igyekezett letenni, hogy legalább a félévenként elért tandíjat ne kelljen fizetnie.¹⁵

Szabó Ervin *budapesti egyetemi tanulmányai*, felkészülése és későbbi szellemi orientációi szempontjából jórészt csak a pozitivisták természettudományos társadalom-, állam- és jogbölcseleti irányzat, ezen belül elsősorban *Pulszky Ágost* professzor szerepét és hatását emelhetjük ki. A dualizmus-kori budapesti tudományegyetem jogi és államtudományi karán folyó oktatás — európai mértékkel mérve — alacsony színvonalon mozgott. A kiigyekeztetés utáni évtizedekben ez a kar híjával volt nagy, magával ragadó tudományos egyéniségeknek és értékeknek. Bizonyos változás csak a századfordulót megelőző és követő évtizedekben következett be, amikor a Comte, Stuart Mill és főként Spencer képviselte pozitivisták hullám, a „mode.n” nyugat-európai társadalomtudományi gondolkodás e nagy polgári vonulata hatására a magyarországi jog- és államfilozófia korszerűsítése — a hazai kapitalista fejlődés szükségleteinek megfelelően — elkerülhetetlenné vált. Ezen a tudományterületen a régi, a feudálisizmusnak is takaróul szolgáló jogtörténeti és természetjogi felfogás elleni fellépés és a természettudományos pozitívizmus szellemének a magyarországi jogtudományba valamint jogi oktatásba történt bevezetése elsősorban Pulszky Ágost és Pikler Gyula, budapesti jog- és államfilozófiai professzorok nevéhez fűződött.¹⁶ Nemzetközi mértékkel mérve is jelentős tudományos tevékenységük, a Pulszky által elkezdett és Pikler által kibontakoztatott pozitivisták állam- és jogbölcselet nemcsak a hazai jogtudomány és egyetemi jogi oktatás korszerűsödését eredményezte, hanem egyik alapforrásává lett a századforduló magyar szociológiai mozgalmának is.

¹² Erről tanúskodnak édesanyjához 1895 őszén már Budapestről írt, közelebbi dátum nélküli levelei Főv. Szabó E. Könyvt., Budapest különgyűjtemény 2048/2,26. Bővebben erről lásd még: *Remete László*: Ismeretlen Szabó Ervin dokumentumok, Különgyűjtemény a Főv. Szabó E. Könyvtár Évkönyvéből XV. köt. 1970—1971. Bp. 1973. 63—65.

¹³ *Dénes Zsófia*: A Könyvtárőr. Élet és Irodalom, 1967. aug. 9.

¹⁴ Szabó Ervin levele édesanyjához 1895 őszén, Főv. Szabó E. Könyvtár, Budapest különgyűjtemény 2048/26.

¹⁵ Uo. A számára érdektelen tantárgyak tanulására az egyetemista Szabó Ervin nem helyezt különösebb hangsúlyt.

¹⁶ *Szabó Imre*: A burzsoák állam- és jogbölcselet Magyarországon Bp. 1955. 214—275. Később számos szerző: Horváth Zoltán, Szűcs László, Litván György stb. jóval pozitívebben értékelték Pulszky és Pikler fellépését és működését, mint azt Szabó Imre tette.

Pulszky Ágost, az európai látóköri, haladó egyetemi tanár, tudós és kulturpolitikus — aki sokat megőrzött magában a reformkor polihisztor-típusának szenvedélyes igazságkereséséből és Eötvös József elfogulatlanságra törekvő klasszikus liberalizmusából — valóban a modern magyar társadalomtudományi gondolkodás egyik úttörője volt. A szociológiai pozitivizmus alapelvei szerint az embert ő is a természeti törvények egyetemességében igyekezett felfogni, a társadalom, az állam, a jog jelenségeit illetően az okok és a törvényszerűségek kutatását tartotta alapvető tudományos feladatnak, „okadatolni azt, ami van, ebből következtetni arra, aminek lenni kell”. Pulszky — rejtett, szemérmes formában elismerve az osztályharc bizonyos szerepét — az államot az uralkodó és alatta létező társadalom mérkőzése eredményeként megszilárdult egyensúlyállapot kifejezésének tekintette, amely azonban „mindig némi méltánytalanság, további változás és küzdelem elemét tartalmazza”.¹⁷ Az Angliát megjárta, nagytehetségű és éleselméjű jogbölcse az átlag hallgatóságra nagyobb hatást nem gyakorolt, részben — parlamenti képviselő lévén — nagy gyakorlati, politikai elfoglaltsága, részben előadásainak, tankönyvének rendkívül bonyolult stílusa miatt. Emiatt a vizsgázó hallgatók nagy részének valóságos réme lett. A tájékozatlan közvélemény, amely ebben az időben még nem tudta megkülönböztetni egymástól a szociológiát és a szocializmust, gyakran gyanúval és gúnnyal fogadta a pozitívista társadalomtudomány első magyarországi apostolát. Pulszky Ágost tudományos működése így az élelapok állandó céltáblája lett. A kritikusabb és gondolkodóbb jogász hallgatók kisebbsége azonban észrevette, hogy komoly és eredeti gondolkodóval áll szemben, aki sokat tanult az európai, főként angol szellemiségtől.

Szabó Ervin, akinek Pulszky Ágost professzora volt, az utóbbi hallgatói csoporthoz tartozott. Pulszky is valószínűleg hamar felismerte Szabó Ervin kiemelkedő tehetségét, és őt is bevonta tanítványainak szűkebb, tudományos reményekre jogosító körébe. Ezekkel a hallgatóival az egyetem elvégzése után is kapcsolatot tartott és — ha csak tehetett — pártfogolta őket elhelyezkedésükben. Szabó Ervin gondolkodására ilyen körülmények között természetesen nem maradhattak hatástalanok professzorának tudományos nézetei, amelyeknek befogadását már bizonyos értelemben előkészítették korábbi középiskolás, különösen önképzőköri dolgozataival kapcsolatos olvasmányai. Szabó Ervin későbbi marxista alapirányú társadalomtudományi, államelméleti, etikai stb. gondolkodásában is fel-felbukkanak, nyomon követhetők a szociológiai pozitivizmus egyes elemei, beütései, amelyek talán részben Pulszky koncepcióira nyúlhattak vissza,¹⁸ jóllehet ezekkel óvatosan kell bánni, mert Szabó Ervin önállóan is átrágtta magát a polgári szociológia korabeli szakirodalmán.

A Pulszky-hatásnál lényegesebb és meghatározóbb volt Szabó Ervin — budapesti egyetemi éveire eső — *radikális, szocialista irányú* fejlődése tekintetében az a *társaság és baráti kör*, amelybe — amint erre már utaltunk — rokonsága révén került be. Szabó Ervin

¹⁷ Uo. 218.

¹⁸ Esetleges példaként Pulszky Ágost két gondolatsorára utalnánk: „Valamint a közgazdaságtan a társadalmi és külső tényezők közti viszonyokra terjed ki, úgy az erkölcs-tan azon törvényeket állapítja meg, amelyek az emberi társadalom kebelén belül a cselekvés tekintetében irányadók, és ennél fogva, mint köteletség, mint a jó szabályai jelentkeznek, ... az erkölcs-tan egyszersmind a belső alanyi szabadság tudományának is tekinthető...” — „... valódi küzdelmet tulajdonképpen az uralkodó társadalom egyrészt azokkal folytat, amelyek annyira fejlődtek, hogy maguk is már-már uralomra törekszenek, másrészt azokkal, amelyek az uralomról és államiságról az imént hanyatlottak le, és még nem jutottak annak tudatára, hogy állásukat többé vissza nem hódíthatják. A társadalmi élet folyamatainak és alakulatainak legjelentékenyebb mozzanatai azok tehát, amelyek uralomra jutás és uralomról lehanyatlás körül csoportosulnak.” Az állam „az uralkodó és az alatta létező társadalomnak mérkőzése eredményeként megszilárdult ellensúly állapotának kifejezése”. *Pulszky Ágost: A jog- és állambölcsezet alaptanai.* Bp. 1885. 32, 86 és 160. Idézi *Szabó I.: i. m. 2, 18.*

fiatal korának erre a fontos mozzanatára is először Jászi Oszkár hívta fel a figyelmet visszaemlékezéseiben: „...volt egy másik társaság is erősen radikális, sőt szocialista hangsúlyval. Egy felvidéki tehetséges és kezdetben nagyon sikeres mérnök, több vasútvonal építője, Pollacsek (Polányi) Mihály és felesége, egy rovnoi származású orosz nő, a fogalomná sőt szimbólummá vált Tante Cecil, vagyoni katasztrófájuk után egy ellentétes „dzsungli” (az angol jungle szó »magyarított« formája — S. P.) vezető szelleme és irányítója lett. Ez is kevert társaság volt, de mindjobban Nietzsche és Marx hatása alá került... A Cecil mama körének nemcsak budapesti, de bizonyos fokig nemzetközi hírneve volt, és olykor külföldi gondolkozók is meglátogatták, hogy a magyar extróm tanok levegőjét megismerjék. Ebből a társaságból több érdekes alak került ki. Először is három családtag... Polányi Károly... Laura... és Adolf... De politikai hatása eszmetörténeti szempontból a Polányi-család egyik távoli rokonának, egy magányos gondolkodónak volt. Szabó Ervin marxista tanulmányaival az integrális marxizmus vezérszelleme lett...”¹⁹ Jászival egybehangozóan Horváth Zoltán is rámutatott arra a kevéssé ismert tényre, hogy az a család, amelyből Szabó Ervin származott, „a magyar forradalom dinasztijája” volt. Szabó Ervin unokatestvérei közül ugyanis az előbb említett Polányi Károly a Galilei Kör alapító elnöke és Stickerne Polányi Laura pedig a feministák egyik előharcosa lett. Más oldalról volt unokatestvére Vedres Márk szobrászművész felesége és annak öccse, Pór Ödön az olaszországi szocialista mozgalom egyik részese. Szabó Ervin unokatestvére volt továbbá Seidler Ernő, a Tanácsköztársaság Vörös Őrségének parancsnoka, a magyar kommunista mozgalom egyik alapítója. „Ebben a bizonyára nem hétköznapi családban Szabó Ervin volt — írta Horváth Zoltán — a szellemi központ.”²⁰

A Pollacsek-család otthonában rendszeresen egybegyűlő rokoni, baráti társaságtól kapott impulzusok — Nietzsche, Marx, orosz és más nemzetközi kapcsolatok stb. — már sok tekintetben egybeestek Szabó Ervin *bécsi egyetemi éveinek* indíttatásaival és ösztönző hatásaival. Természetesen Szabó Ervin számára elsősorban a magyar főváros jelentette a mindennapi életkezeket és játszotta időben és térben a meghatározó szerepet ifjúból férfiváérésének időszakában, nem beszélve pályakezdésének későbbi éveiről. Minden valószínűség szerint már budapesti egyetemi éve során kialakultak, Bécsben pedig elmélyültek fő érdeklődési területei, irányai. Önéletrajzában maga írta, hogy jogtudományi tanulmányai során főként közgazdaságtannal és e tudományterület bibliográfiájával foglalkozott, s hogy az akkoriban legfontosabb négy világnyelv ismerete képessé tette arra, hogy a kötelező egyetemi tananyagot messze túlterjedő *speciális tanulmányokat* folytasson. Szabó Ervin arra is utalt önéletrajzában, hogy a budapesti tudományegyetemen — 1895-ben — elkezdett jogi tanulmányait csak a két alapvizsga letétele után folytatta a bécsi egyetemen, ahol két szemeszternél több időt töltött.²¹ Ezek a harmad- vagy negyedéves korára — 1897/98-ra eső — bécsi szemeszterek viszonylagos rövidegük ellenére kétségtelenül alapvető jelentőséggel bírtak Szabó Ervin ifjúkori fejlődésének betetőzésében.

Bizonyára nem véletlen, hogy a tudós, a könyvtáros és a forradalmár Szabó Ervin személyiségének végső kifomálódási tere a dualista monarchia akkori igazi központja, Bécs volt. Kulturális és tudományos szempontból az osztrák főváros ekkor ugyanis még lényegesen előrehaladottabb volt a korabeli Budapestnél, de a szocialista mozgalom és a nemzetközi kapcsolatok terén is fejlettebb, magasabb színvonalat képviselt és több lehetőséget kínált, különösen olyan nyitott szellemiségű és szeizmográfszerűen problémaérzékeny fiatalember számára, mint Szabó Ervin volt.

¹⁹ *Jászi Oszkár*: Emlékeimből. Látóhatár (München), 1957. 1—2. sz. 62—63.

²⁰ *Horváth Zoltán*: A szellem a fontos! Időszerűtlen gondolatok Szabó Ervin emberiségéről. Az Irodalom és történelem c. kötetben. Bp. 1968. 11.

²¹ Curriculum vitae, Szabó E. magyar nyelven megj. könyvtártudományi ... 31.

A fiatal magyar joghallgató a bécsi egyetemen nemzetközi hírű közgazdász és statisztikus professzorok előadásait hallgatta és az általuk vezetett szemináriumok munkálataiban tevékeny részt vett. A statisztikai szemináriumban felolvasott egyik dolgozatát vezető szakmai folyóirat még hallgató korában kivonatosan leközölte.²²

A könyv, a könyvtár és a könyvtárosi hivatás, pálya iránti érdeklődés egyetemi évei során Szabó Ervin elhatározott életcéljává érlelődött. A budapesti tudományos könyvtárakról igen kedvezőtlen tapasztalatokat szerzett, és ezért is igyekezett bécsi tanulmányai idején az osztrák főváros legnagyobb könyvtárait és a könyvtártudományi szakirodalmat alaposan tanulmányozni. A porosz könyvtárak katalógus-rendszerének és fennálló szabályzatának részletes elemzését, bírálatát még egyetemi hallgató korában végezte el. Hogy Szabó Ervin már ekkor rendelkezett bizonyos áttekintéssel a nemzetközi könyvtártudomány és könyvtári fejlődés fölött, mutatják e nem sokkal később nyomtatásban is megjelent munkájának záró sorai: „A tudomány és a könyvtárak érdekei egyaránt megkövetelik egységes katalogizálási szabályok követését. Angliában, Amerikában már régen, s most már Olaszországban és Franciaországban is meghonosodtak.” Igen jellemző a magyar könyvtárosoknak szánt programadó figyelmeztetése ugyanitt: „Vajon Magyarországon e téren is addig várnak, amíg éppen a német példát lehet majd követni?”²³

Bécs legtöbbit az ifjú Szabó Ervin számára eszmei, *világnézeti-politikai fejlődése* szempontjából nyújtott. „Bécsben az egyetemen — s itt Szabó Ervin újabb fontos kulcsot adott diákéveinek szellemi térképéhez — ismerkedtem meg Nietzschével, illetve először Schopenhauer als Erzieher-jével. S ez — mondhatom — forradalmi átalakulásokat idézett bennem elő. Ehhez kapcsolódtak — minden ellentétességük mellett mégis valamimisztikus összefüggésben — Emerson és Tolsztoj. Amikor a szakstudium komoly ideje kezdődött, Marx és Engels kisebb, főképp bölcséleti és szociológiai értekezéseinek hatása alatt állottam, de individualisztikus hajlamaimat ébren tartották Kropotkin és Lavrov. E furesának látszó épület betetőzéséhez főként a francia Georges Sorel és az olasz Vilfredo Pareto segített. Grünwald Béla Régi Magyarországnak köszönhetem, hogy elméleteimet magyar anyagon mindig ki tudtam próbálni.”²⁴

Ez a szűkszavú önvallomás első pillantásra valóban „furesának látszó” szellemi bolyongásról tanúskodik, pedig pontosan rögzíti a filantrópiától a szocializmus, a liberális és radikális polgári ideológiától a marxizmus felé nyomuló ifjú Szabó Ervin világnézeti fejlődési irányát, felillantva már későbbi szindikalista elhajlásának tendenciáját, valamint a magyar történelem és társadalom szocialista értelmezésére, megváltoztatására irányuló törekvését is. Szabó Ervin a második reformnemzedék fellépése és valamennyi nagy vezéregyénisége előtt, önállóan járta vagy inkább vajudta végig ezt a világnézeti utat, s ezért is lehetett bizonyos értelemben „modellje” és egyik legnagyobb tanítómestere ennek a nemzedéknek. A társadalmi, filozófiai kérdések mélyebb tanulmányozására — amint már láttuk — középiskolás korától kezdve hajlamos volt Szabó Ervin. Érzékeny idegrendszere és szűkebb családi-rokoni és tágabb társadalmi környezete, halmozódó olvasmányai egyaránt arra készítették, hogy felvegye és soha többé el ne ejtse az emberiség nagy szellemeivel való szakadatlan érintkezést. A gondolatra mindig szomjas és — bécsi egyetemi éveire már — nagyképzettségű ifjú Szabó Ervin sorjában engedett minden tanulmányozott és megvizsgált új szellemi irányzat vonzásának. Egyéniségét éppen e — korántsem céltalan — szellemi bolyongása révén alakította ki, amely oly sok és gyakran ellentmondásos gondolat megismerése, kitapasztalása és összehasonlítása után létrehozta önálló kritikai szellemét és eredeti gondolkodói erejét. Polgári oldalról indulva, komoly belső lelki-szellemi harcok árán vált olyan progresszív, forradalmi szocialista gondolkodóvá, aki

²² Uo. 32.

²³ Uo. 447.

²⁴ Uo. 595.

— ha az adott körülmények nem is mindig tették ezt számára lehetővé — egyszerre tudott az elmélet és gyakorlat, a tárgyilagos racionalizmus és az intuitív felismerés, a szubjektíve átélt nagy érzelmek és képzelőerő, az akarat és cselekvés embere lenni.

Egyénileg és bizonyos értelemben történelmileg sem véletlen, hogy az egyetemista Szabó Ervin először korának legnagyobb hatású pesszimista polgári és radikális gondolkodójának a hatása alá került. Az eddig kevésbé ismert és emlegetett *Nietzsche-hatást* néhány méltatója talán el is túlozta. *Jászi Oszkár* és nyomában *Csécsy Imre* Szabó Ervin „titkos Nietzsche-rajongása” mögött a két gondolkodó „mély benső rokonságát” látta. Jászi szerint Szabó Ervin számára Nietzsche gögös *Übermensch*-morálja egyik fő esztétikai hevítő szerül szolgált a realitásoknak kicsinyes szomorú és fájó adottságaival szemben, de elsősorban egyetemi éveire korlátozódott a német filozófus nagy átalakító hatása.²⁵ Csécsy viszont — véleményünk szerint vitathatóan — Szabó Ervin egész életpályájára értelmezte és vonatkoztatta a Nietzsche-élményt, amelynek „titkos rajongás”-jellegét egyébként egy ténybeli tévedésre alapozta. Csécsy ugyanis — nem ismervén a fentebb idézett szabóervini vallomást — azt hitte, hogy Szabó Ervin maga egyetlen írásában sem árulta el, s csak Jászi Szabó Ervin életrajza őrizte meg az utókor számára, hogy lelkes olvasója volt Nietzschének. Az ekletikusan gondolkodó polgári radikális Csécsy ebből az alapállásból kiindulva hangsúlyozta, hogy aki Szabó Ervinben csak a marxistát látja, bizonyára meglepődik, sőt értelmetlennek találja, hogy „egy igazi és hű szocialista... rokonléleknek érzi magát a szocializmus egyik legkíméletlenebb ellenségével, az exkluzív és erőszakos »Herrenmoral« profétájával! De ha mélyebbre nézünk Szabó Ervin sokrétű lelkébe, nincs ebben semmi érthetlenség vagy ellentmondás. Társadalomszemléletének alapja a történelmi materializmus volt, de tágabb értelemben vett világnézetében az erkölcsi idealizmus vezérelte... Ő maga is... csskugyan arisztokratikus lélek volt. Ez a szegény zsidó kispolgári családból származó szocialista forradalmár valójában lelki nagyról volt, mint Ady... Titkos Nietzsche-rajongásán sem lehet megütközni. Benne ő természetesen nem a korlátlan hatalomvágy apostolát látta — aminthogy Nietzsche valóban nemesak az volt —, hanem az emberfaj tökéletesedésének profétáját... Végső eszménye neki is, mint Nietzschének a magasabbrendű ember volt, az *Übermensch*. De nem mint egy-egy csodapéldány, hanem úgy, hogy mindenki azzá váljék.”²⁶ Csécsy tetszetős magyarázata elsősorban azért vitatható, mert a Nietzsche-élmény még a marxizmussal való megismerkedése előtt érte Szabó Ervint, aki a történelmi materializmus elsajátításával szükségképpen meghaladta a retrográd nietzschei filozófiát és elvetette annak *világnézeti tartalmát*.

Az ifjú Szabó Ervin szellemi tájékozódásának ezzel az irányával röviden foglalkozott a *Népszava* 1943-as *Szabó Ervin emlékcikk-sorozatának* egyik — sz. s névjelű — szerzője is. A Jászi-féle életrajzra és „személyes benyomásainak felidézésére” támaszkodva, ez a szerző nem tartotta véletlennek, hogy az ekkor még polgári szellemi örökségből táplálkozó ifjú Schopenhauert, Nietzschét és Tolsztojt választotta első ideáljainul. Hiszen a polgári világrendnek ez a három nagy szelleme komor megérzéseiben és pesszimista alaptónusú meglátásaiban „napjaink világrendi válságának előhírnökéül tekinthető” és a kapitalista üzletiesség posványáiból igyekezett átmenteni az egyéniség és a formákat elvető mély humánus jokait. Szerinte Szabó Ervin különösen későbbi életszakaszában nem volt mentes a „pesszimista alapszínektől. Magával viszi egész életén át az ifjúkor schopenhaueri, nietzschei és tolsztoji emlékeit, s későbbi korszakainak fejlődésében és összeütközéseiben ennek a *karakterológiai beállítottságnak* (kiemelés tőlem — S. P.) jelentős szerep jut.”²⁷

²⁵ *Jászi O.*: Szabó E. és életmunkája. 14.

²⁶ *Mucsi Ferenc*: Csécsy Imre emlékirataiból. Századok, 1968. 1079.

²⁷ sz. s. (*Szerdahelyi Sándor*): Szabó Ervin az ember, a gondolkodó. Népszava, 1943.

A Nietzsche-hatást illetően — véleményünk szerint — *Kemény Gábor* jutott az igazsághoz legközelebb. Ő is megállapította a tényt, hogy mély hatással volt a fiatal Szabó Ervinre Nietzschének egyik értekezése: a Schopenhauer als Erzieher. Szabó Ervint szerinte is jellemezte a hajlamosság arra, hogy az individuum, az erkölcsi, a belső átalakulás szemszögéből nézze a dolgokat. A „Sei du selbst!” — nagy tanítás volt számára, de Szabó Ervint realitás érzéke megmentette attól a tévedéstől, hogy külső intézmények átalakítása és harcok nélkül át lehet a társadalmi viszonyokat alakítani. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Szabó Ervint a Nietzsche- és más hatások sohasem szédítették meg, csak kiváltották belőle mindazt, ami érték volt benne. Szabó Ervin „is követi lelkiismeretét, de azért nem fordul szembe a tömeggel, mint Nietzsche; ...*Aliis laetus-sibi sapiens*: ezt Szabó Ervin jobban elmondhatta magáról, mint Nietzsche, mert neki életeleme volt, hogy megossza magát másokkal. Nem azért menekült a szent magányosságba, hogy tisztán tartsa magát uralmaktól, társaságoktól, közvéleményektől, hanem hogy megváltoztassa a társaságokat, uralmokat, közvéleményeket; nem szállt szembe az idővel, a végtelennel, hanem szembe nézett az ellenkező nézetűekkel, hogy meggyőzze őket. De Nietzsche mélysége és a dolgokon végigfúró éles tekintete, erkölcsi megérzései és mindig a lényegyet kereső elméje nagyon hatottak Szabó Ervinre.”²⁸

Lukács György Az ész trónfosztása című és *Király István* Ady Endréről szóló könyvének *marxista Nietzsche-kritikájából* és a századvég—századelő Nietzsche-kultuszát magyarázó elemzéseiből²⁹ megérthetjük, hogy Szabó Ervint — legnagyobb haladó európai és magyar kortársainak többségéhez hasonlóan — szinte kikerülhetetlenül érte el a „lázadás, a forradalom szellemét”, az „istenek alkonyát”, a „minden értékek átértékelését”, a „prófétai messianizmust” stb. szuggeráló Nietzsche-divat. A Schopenhauer örökébe lépő „különös német filozófus” a kialakuló modern nagykapitalizmus mellett a agresszív-reakciós állásfoglalást, az imperialista hatalomratorés mítoszt, a demokrácia, a szocializmus, a tömegek elleni barbár harcot patetikus, demagógikusan hatásos „túlforradalmi” mezbe öltöztette. Ugyanakkor mint korának legnagyobb kvalitású és hatású, legszemélyesebb és sokoldalúbb kulturfilozófusa, esztétikusa és moralistája a polgári tömegtársadalom és tömegkultúra, a polgári értelmiség és dekadencia számos alap- és részjelenségét megdöbentő pontossággal és jövőbelátással ábrázolta. Bármily zavaros is volt ez a filozófia, Európaszerte megragadta a leghaladottabb polgári értelmiség széles köreit. „Hogy mily erős ez a csábítás, — írja Lukács György — azt az egész imperialista korszak folyamán láthatjuk. Kezdve Georg Brandes és Strindbergen és Gerhart Hauptmann nemzedékén ez a hatás Gideig és Malrauxig terjed. S éppenséggel nem pusztán az értelmiség reakciós részére korlátozódik. Olyan írók, akik egész tevékenységükben lényegében határozottan haladók, mint Heinrich és Thomas Mann vagy Bernard Shaw, ugyancsak hatása alatt álltak. Sőt még néhány marxista intellektuelle is erős benyomást tudott tenni.”³⁰ Hasonló volt a

²⁸ *Kemény Gábor*: Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet 1938. KLTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára 52. l. A szerző szerint Szabó Ervin „az államról való elgondolásában is összetelálkodik a különös német filozófussal: „Itt látjuk azonban — idézi Kemény Gábor Nietzschét ennek bizonyítására — annak az újabb nagy dobra vert tannak a következményeit, hogy az állam az emberiség legmagasabb célja, és hogy az ember számára nincs magasabbrendű kötelesség, mint az államot szolgálni; amidőn én nem is a pogányságba, hanem egyenesen az ostobaságba való visszaesést látok. Lehet, hogy az olyan ember, aki az állam szolgálatában látja legmagasabbrendű kötelességét, valójában nem is ismer magasabbrendű kötelességeket, de azért mégis, ezen túl még vannak emberek és kötelességek; — és egyike ezeknek a kötelességeknek, amely számomra legalábbis magasabbnak számít, mint az állam szolgálata, az ostobaság minden alakján való felháborodást követeli, sőt az ostobaság minden alakjának, tehát ennek is az elpusztítását követeli” (Nietzsches Werke. Schopenhauer als Erzieher. Leipzig, 1895. Band I. S 420).

²⁹ *Lukács György*: Az ész trónfosztása. Bp. 1956. 238—311.

³⁰ Uo. 245.

helyzet a magyar századforduló progresszív nemzedékével is, amely a körülötte levő „rossz valósággal”, az élet mindennapi kisszerű prózaiságával alkudni nem tudó „lázádo zsenit” illetve „forradalmárt” látta Nietzscheben, akinek az volt a küldetése, hogy „megmentse”, „megváltsa” az önismeretre törekvő és önmaga dekadenciájára rádöbbsent polgári értelmiséget. Ez a nemzedék is az őszinte pesszimizmus és kétségbeesés állapotából egyfajta messianisztikus lázádo hangulatába csapott át. Nietzsche a fiatal Szabó Ervinre elsősorban a fennálló hivatalos társadalom, állam és kultúra tagadásával, bátorságával és tragikus színezetű küzdelmével gyakorolt mély benyomást. Hatása azonban inkább morális, mint intellektuális volt. Az egyetemi diák Szabó Ervin világnézeti-filozófiai tájékozódásai-ban a Nietzsche-élmény kétségtelenül átmeneti jellegű volt, pontosan abban az értelemben, ahogy ezt az első nagy marxista Nietzsche-kritikus, Franz Mehring megállapította. „Kétségkívül Nietzsche írásai csábították arra a néhány, kiváló irodalmi tehetségű fiatal-emberre, aki talán még a polgári osztályban nő fel, s elsősorban a polgári osztály előítéletei miatt elfogult. Számukra azonban Nietzsche csupán átmeneti pont a szocializmushoz.”³¹

A fiatal Szabó Ervin eszmei, politikai felkészülésében és fejlődésében az *alapvető fordulat* akkor következett be, amikor — szakstudiumai „komoly idejének” kezdetén — a marxizmussal megismerkedett. Ez időben egybeesett és szorosan összefüggött bécsi orosz emigráns kapcsolatainak kialakulásával. A radikális gondolkozású magyar joghallgató ugyanis rokonságra — az orosz származású Pollacek-nagynéni — révén besőséges baráti viszonyba került a Bécsben élő orosz szocialista emigráns Kljascsko-családdal, amelynek vendégszerető házában az orosz forradalmárok csaknem minden árnyalata megfordult. A fiatal Szabó Ervin számára addigi életének legnagyobb — későbbi pályafutása szempontjából is meghatározó — élménye volt az orosz forradalmárokkal való találkozás és mély barátság. Nincs okunk kétségbe vonni, — a Szabó Ervin-irodalomban nincs is rá példa — hogy Jászi Oszkár Szabó Ervin-életrajza helyesen mérte fel ennek az orosz kapcsolatnak a jelentőségét, amikor hangsúlyozta, hogy a fiatal egyetemista bécsi orosz társasága volt az, amely életirányát leginkább meghatározta, és hogy az orosz forradalmároktól kapta az első erős ösztönzéseket ahhoz, hogy a marxista elmélet alapételeit, mindenekelőtt a forradalom eszméjét magáévá tegye.³²

A fiatal Szabó Ervin e viszonylag gyors, a nietzschei-emersoni-tolsztoji eszmevilághoz képest objektíve gyökeres, *forradalmi eszmei-politikai balrafordulása* mögött természetesen történelmileg érzékelnünk, hallanunk kell az 1897–98-ban rendkívül kiéleződött magyarországi munkás és paraszti osztályharcok, a Bánffy-éra kíméletlen szocialista üldözéseinek moráját, amelyre akkoriban nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchiában, hanem egész Európában felfigyeltek. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kezdődő imperializmus, a kicsirázódóban levő kelet-európai forradalmak bonyolult és ellentmondásos történelmi helyzetében, a századvég sajátos szellemi útkeresésében, kavargásában és szabadversenyében az ifjú Szabó Ervin eszmei-politikai „váltásai” szubjektíve nemcsak egy-egy világnézeti stációja „forradalmi átalakulásának”, hanem — a filantropiától a tudományos szocializmusig húzódó szellemi épület — „betetőzésének” tűntek. Ebben a korszakban minden objektív világnézeti különbségük ellenére még gyakran megérttek egymás mellett a „közös Nem !-ek” alapján a haladó liberálisok, szabadgondolkodók, reformerek, radikálisok, forradalmárok, anarchisták, messianisztikus próféták, istenkeresők, misztikusok stb. Ebből a világnézeti zűrzavarból világtűtoronyként kiemelkedő tudományos szocializmus és a vele vitatkozó világnézetek között ekkor még — ha átmenetileg is — hidat vert a közös lázádo magatartás, az elutasító szenvedély és a nyugtalan újat akarás, vágy a haladás iránt.

³¹ Uo.

³² Jászi O.: Szabó E. és életmunkája. i. m. 14.

A marxizmus és az orosz szocialista forradalmárok hatása alá került egyetemista Szabó Ervin — testi-lelki-anyagi gondoktól bizonyára szintén nem mentes — bécsi tartózkodása idején lelkesen és intenzíven kezdett hozzá a *tudományos szocializmus és más szocialista irányzatok irodalmának tanulmányozásához* és — felkészülésének és pályakezdésének ugyancsak fontos körülménye ez — *gyűjtéséhez*. Remete László egyik kevésbé ismert, érdekes tanulmányában fontos adalékokkal járul hozzá a fiatal joghallgató szellemi bolyongásainak, olvasmányainak a feltérképezéséhez. Remete Szabó Ervin több ezer kötetre tehető magánkönyvtárának a Fővárosi Könyvtára hagyományozott és annak állományába beépített anyagát kutatta és dolgozta fel.³³ A filológusi lelkiismeretesség szigorú szűrőjét alkalmazva, mintegy negyedszáz könyvről állapította meg minden kétséget kizáróan, hogy azok egyetemi éveik idején kerültek Szabó Ervin akkortájt megalapozott magánkönyvtárába. Remete az alapos kutató óvatosságával hangsúlyozza, hogy az első diákkori szerzeményekből már csekély számuk miatt sem lehet az ifjú Szabó Ervin szellemi érdeklődésére, világnézeti orientációira messzemenő következtetéseket levonni. Hiszen a diákkorban szerzett könyveknek valószínűleg csak a töredékéről van szó, az pedig nyilvánvaló, hogy nemcsak a birtokába került könyveken nevelődött. Mindenesetre az eddig előkerült és feltárt anyagból az első pillantásra kiderül, hogy a munkásmozgalmi kiadványok már akkor túlsúlyban voltak Szabó Ervin magánkönyvtárában. A birtokába került Marx és Engels művek, főként német szociáldemokrata kiadványok és egy-két hazai munkásmozgalmi füzet³⁴ erről az oldalról is igazolják, hogy egyetemi — elsősorban bécsi — tanulmányai idején intenzíven és rendszeresen kezdett foglalkozni a tudományos szocializmus irodalmával. Remete kutatásainak egyik legfontosabb eredménye annak tényszerű dokumentálása és bizonyítása, hogy az ifjú Szabó Ervin nemcsak a szociáldemokrata munkásmozgalomhoz, hanem az anarchista irányzathoz is vonzódott, hogy tudományos, szocialista világnézetének első anarchista, szindikalista csfrai, oldalhajtsái már a bécsi tanulmányok idején jelentek. Szabó Ervin még joghallgató korában megszerezte az anarchizmus olyan kiemelkedő képviselőinek — olasz, német és francia nyelven megjelent — munkáit, mint Bakunin, Kropotkin és Tolsztoj. A diákkori szerzemények alapján Remete már arra is következtetni tudott, hogy alapirányként a marxizmus világnézetére orientálódó fiatal joghallgató már 1899 előtt sem szorítkozott a szocialista munkásmozgalom egyik vagy másik iránya kizárólagos megismerésére, kiadványainak, röpiratainak beszerzésére. A marxista és anarchista művek mellett igyekezett beszerezni a marxizmussal polemizáló, a szocializmussal foglalkozó polgári műveket is. Figyelmet érdemel az egyetemista Szabó Ervin érdeklődése az agrárkérdés, a kulturpolitika, a munkástörvényhozás iránt, egy-két könyvcím ugyanis erről tanúskodott.³⁵ Mindezek együttesen valószínűsítik Remetének azt a feltételezését, hogy Szabó Ervinben már diákkorában felbredhetett a könyvgyűjtés, különösen a szocialista könyvgyűjtés szenvedélye. Talán éppen bécsi tartózkodása idején érlelődött benne elhatározássá, hogy anyagi lehetőségeinek határán belül tervszerűen gyűjteni fogja a szocialista irodalmat, kiadványokat, dokumentumokat. Márpedig ennek csak úgy volt értelme, ha a gyűjtés kiterjedt a munkásmozgalom és a szocializmus minden irányzatára, sőt a szocialista-ellenes irodalomra is.

A *szépirodalom és a művészet* a középiskolás évekhez hasonlóan — amikor még versfrással is próbálkozott³⁶ — egyetemi éveiben is fontos helyet töltött be Szabó Ervin életé-

³³ Remete László: Szabó Ervin szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban, A Főv. Szabó E. Könyvtár Évkönyve 1964—1965. Bp. 1966. 104—123; *Ua.* 1966—1967. Bp. 1968. 104—120.

³⁴ Pl. Bokányi Dezső, Ormos Ede, Mezőfi Vilmos brosurái.

³⁵ Remete L.: i. m. I. rész 107—108.

³⁶ László Akadár: i. m. 165.

ben. Irodalmi-művészeti érdeklődése másirányú elkötelezettségei ellenére sem lankadt sőt fokozódott és tudatosan beépített részévé vált nagy szellemi tartományokra kiterjedő és mély kulturális felkészültségének, általános műveltségének. Más átlagos képességű diáknak önmagában is teljes felkészülési programul szolgálhatott volna annak az irodalmi-művészeti kincs-halmaznak a megismerése, amelynek ő az alkotó szellemi integráció, a „lelki higiénia” szerepét szánta. Olvasmányaiban költők és regényírók, régiak és újak, magyarok és külföldiek már ekkor tarka egymásutánban következtek, hogy „mindújra megövják a megcsontosodástól”. Ha csak tehette, látogatta a színházakat és képtárakat is. Szabó Ervin már diákkorától kezdve igyekezett tartani magát a goethei intelmekhez: „Az embernek minden nap meg kellene tennie legalábbis a következőket: egy kis dalt meghallgatni, egy jó költeményt elolvasni, egy gyönyörű festményt megnézni, és ha lehetséges, néhány értelmes szót váltani valakivel.”³⁷ A lélek klasszikus értelemben vett harmóniájának, az igazi kultúrának az irodalom és művészet „funkcionális szükséglete” — Szabó Ervin egyik axiomaszerű életelve volt ez. Ezért olvasta már ifjú éveitől kezdve gyakran és szívesen Goethét, akinek Faust-ja újra meg újra visszatérő olvasmánya volt.³⁸

A bécsi időszak még egy vonatkozásban igen fontos volt Szabó Ervin felkészülése, de ezen túl egész későbbi élete szempontjából. Már utaltunk rá — a Jászi-féle életrajz nyomán —, hogy bécsi orosz barátaitól tanulta meg és vette át a forradalom eszméjét, azt a gondolatot, hogy az új társadalom csak az öntudatra ébredt, jól megszervezett munkásság erőszakos felkelésének eredménye lehet. Az éles szemű Jászi azonban még azt is észrevette, hogy „az orosz forradalmároktól nemcsak számos eszmét és taktikai nézőpontot vett át, de valahogyan megtanulta tőlük a fiatalságra való hatás művészetét is: a titkos összejövetelek, előkészületek, szervezkedések éjjeli s kissé rejtelmes technikáját.”³⁹ A szinte hihetetlen belső fegyelemre képes és mindenre fogékony ifjú Szabó Ervin az elmélet és gyakorlat egységét követelő, feltételező forradalmi szocialista mozgalom első komoly leckéit kitűnően elsajátíthatta, mert az orosz tanítómesterektől megtanult *forradalmi konspirációs és szervezőkészség* további életszakaszainak és tevékenységének is jellemző lényegi vonása volt illetve maradt. Magyarországon — „a félszabadságnak és félszolgaságnak” az országában — ugyan nem kényszerítették ki a politikai viszonyok olyan hatalmas kiterjedésű és mélységű forradalmi konspirációs szervezkedést, mint az abszolutista cári Oroszországban, a félillegális konspirációs módszerekre azonban a magyarországi szocialista mozgalomban is fel kellett készülni. Az egyetemista Szabó Ervin ezen a területen is igyekezett teljes értékű „diplomát” szerezni.

A fentebbi — korántsem teljességre törekvő — jellemző mozaikokból összerakott kép a diák Szabó Ervinről valóban azt tanúsítja, hogy a szokványostól eltérően alakult korai fiatalsága, amelyben kevés hely jutott a gyermekkori játékoknak, a gondtalan diákélet élményeinek és örömeinek. A rendkívül korán érő Szabó Ervin első tudatos eszméléseitől kezdve mindig inkább a komoly és rendszeres tanulás, a könyvek, a tudomány és a szociális problémák világához vonzódott. Mohó szellemi étvággal igyekezett az egyetemes és szocialista műveltség — korabeli Monarchiában elérhető — legnagyobb értékeit magáévá tenni és nem könnyűnek ígérkező felnőtt életére morálisan is megalapozott hivatástudattal felkészülni. A kitartó szorgalommal, lankadatlan akaraterővel végzett tanulás, önművelés és önnevelés eredményeként tulajdonképpen már egyetemi diákvevei idején igazi felnőtté, férfivá érett és jól felkészült könyvtárossá, alapirányát tekintve marxista szemléletű társadalom tudóssá és nem utolsósorban önállóan gondolkodó, cselekvő forradalmi szocialistává vált. Mindez természetesen nagyon sok belső küzdelemmel, lemondás-

³⁷ Szabó E. magyar nyelven megj. könyvtártudományi... 596.

³⁸ Uo. 594.

³⁹ Jászi O.: Szabó E. és életmunkája. 14—15.

sal és áldozattal járt. A tanulmányait befejező fiatalember céltudatosságára jól illenek Jászi szavai: „heroikus lelke csüggedés és megalkuvás nélkül haladt előre a magának kitzűzött úton”.⁴⁰

Egyetemi diákévei lezárultával Szabó Ervin éppen abban az időben tért haza Bécsből és kezdte meg felnőtt pályafutását, amikor a munkásmozgalomban, sőt az egész magyar társadalomban és kultúrában új szükségletek és áramlatok érlelődtek. Ezeknek ő egyfelől gyűjtőienéséje és kifejezője, másfelől kezdeményezője, úttörője és megteremtője volt. A szocialista diák- és munkásmozgalomban, a tudományos és könyvtárosi munkában, valamint a munkásművelődésben kifejtett sokoldalú pályakezdő tevékenysége egyaránt tanúsítja ezt.

⁴⁰ Uo.

BESZÁMOLÓ

A SZOVJET ÉS A MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK NEGYEDSZÁZADA

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése

1974. szeptember 17–18-án került sor a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének szervezésében a Magyar–Szovjet Műszaki és Tudományos Együttműködés egyezménye aláírásának 25. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakra. A plenáris ülést követő szekció-ülések sorában az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának tanácskozási a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság készítette elő, s a vegyesbizottság magyar és szovjet tagozatának képviselői tartottak előadásokat.

Az ülést *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. Osztályának elnöke nyitotta meg: „Közéletünknek immár hetek óta egyik jelentős eseménysorozata a Magyar–Szovjet Műszaki és Tudományos Együttműködés egyezménye 25. évfordulójának megünneplése. Most Akadémiánk keretei között a szovjet és a magyar tudomány jeles képviselői tárják a nyilvánosság elé ennek a negyedszázadnak világviszonylatban sem lebecsülhető eredményeit.

Érthető és természetes, hogy ma, a tudományos-technikai forradalom idején a műszaki és a természettudományok fejlődése kapja a legnagyobb hangsúlyt. De hiba volna, ha a szovjet tudomány eredményeivel való megismerkedést, ezeknek az eredményeknek felhasználását és továbbfejlesztését erre a térre korlátoznánk, és nem próbálnánk meg annak felmérését, mit jelentett ez a korszak a társadalomtudományok, s — szélesebben — ideológiai fejlődésünk számára. Hiszen arról van szó, hogy — persze nem egyedül, de nem is utolsósorban — az ennek az egyezménynek a keretei között kibontakozott együttműködésnek köszönhető, hogy a marxizmus–leninizmus, a természet és a társadalom törvényeinek tudományosan megalapozott felismerése a magyar társadalomtudományok terén is a kutatás alapjává, elengedhetetlen módszerévé vált. Ha a felszabadulás utáni első években a marxista–leninista világnézet, a marxista–leninista tudományosság még nem volt tudományos életünkben, és azon is belül a társadalomtudományok művelői körében általánosan és egyértelműen elismert, az azóta eltelt évtizedek — általánosságban és minden tudósunk saját munkája, tapasztalatai révén, — megbizonyították ennek az elméletnek, alkotó, elmélyült alkalmazásának termékenységet.

Különösen érvényes ez a történettudomány vonatkozásában, hiszen a társadalomtudományok körében azoknak a sorába tartozik, amelyek leginkább érzékenyek a társadalmi fejlődés és a politika kölcsönhatásaira, a ma már világméretben folyó osztályharc újabb és újabb fejleményeire.

Történettudományunkat ennek a 25 évnek a során áthatotta, átformálta, a korábbi-nál jóval magasabb szintre emelte a marxista–leninista történetnézet, a történelmi materializmus elmélete. És abban, hogy ez így történt, elhatározó szerepe volt a szovjet történettudománnyal való megismerkedésnek, a szovjet történettudomány tanulmányozásának, eredményei átvételének. Történészeink a szovjet példa nyomán ismerték fel, hogy a történettudománynak a haladást kell szolgálnia, a jelent, napjaink társadalmi fejlődését, éppen azzal, hogy a múlt tanulságait, a társadalmi haladás sokszor buktatókon és

megpróbáltatásokon keresztül, de végső fokon mindig győztes útját mutatja be. Megtanulták azt, hogy a történelmi eseményeket pártosan, éppen a haladás, az élenjáró osztály szempontjából vizsgálják. És megtanulták azt is, hogy a történelmi *valóságot* vizsgálják és ábrázolják, hogy ne későbbi korok mércéjével és szempontjaival közelítsék meg, hanem minden korszakban azt nézzék, mit jelentett *akkor* a haladás, és milyen erők álltak mellette, milyenek ellene.

Az elméleti, elvi tanulságok mellett pedig arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szovjet történettudomány eredményeinek megismerése a Szovjetunió népeinek a múltját, a magyar nép történetével sokszor összefonódó sorsát is közelebb hozta nemcsak történészeink, hanem az ő munkájuk révén a legszélesebb rétegek számára is. A magyar történettudomány ezzel járult hozzá a népeink közti barátság, a szoros együttműködés megszilárdulásához.

Sokat kaptunk a szovjet történettudománytól. De talán nem szerénytelenség, ha arra hivatkozunk, hogy nemcsak kaptunk. A szovjet és magyar történészek közt az évek során olyan termékeny együttműködés, kölcsönhatás bontakozott ki, amely mindkét fél számára gyümölcsöző volt.”

E megnyitászavak után *Pach Zsigmond Pál* akadémikus „*A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése*” c. előadásában öt kiváló szovjet történész arcképét villantotta fel, — olyanokét, akik az elmúlt évtizedek folyamán közvetlen kapcsolatban álltak magyar kollegáikkal és a magyar történettudománnyal.

Mint mondotta, „sokan vagyunk így magyar történészek, akik a szovjet történettudománnyal való kapcsolatainkról, a szovjet kollegákkal való tudományos együttműködésről aligha tudnának másképp beszélni, aligha tudnak érzelmet-értelmet mozdtató személyes emlékek kirekesztésével, életutakat formáló egyéni élmények távoltartásával szólni”.

Előadását személyes élmény felidézésével kezdte. Elmondotta, hogy 1948 őszén találkozott először *Borisz Dmütrijevice Grekov* akadémikussal, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnökével, a moszkvai Történettudományi Intézet igazgatójával, aki abban az évben hazánk vendége volt. A közoktatásügyi miniszter által tiszteletére rendezett ebédet követően ismerkedtek meg a jelenlevő magyar történészek Grekov akadémikussal. „Őnök magyarok — mondotta ekkor Grekov — mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak, s most is, a történettudománynak. Látszik ez abból is, hogy az elmúlt években s jelenleg is történettudós képviseli követként, politikusként az Önök hazáját”, Szekfű Gyula és Molnár Erik. „Történettudomány és politika más-más dolog, de nem lehetnek meg egymás nélkül. Csak az a kérdés, milyen történettudományról és milyen politikáról van szó.”

Grekov akadémikus 1948-ban három előadást tartott Magyarországon. Ezek jelentőségét Pach Zsigmond Pál e szavakkal érzékeltette: „Hogy mit jelent számunkra a szovjet politika, azt 1944 őszének 1945 tavaszának hónapjaiban a felszabadult magyar nép százezrei — milliói értették meg, vagy kezdték megérteni. Hogy mit jelent számunkra a szovjet történettudomány, azt voltaképp csak ekkor, 1948 őszén kezdtük felfigyelni.”

Grekov akadémikus előadásából kaptak ugyanis ízelítőt a magyar történészek közül sokan először a parasztság történetének olyan tárgyalásából, amely — a tőkés földjáradék eredetéről adott marxi elemzés alkalmazásával — a feudális járadék formaváltozásaihoz kapcsolta a középkori agrárfejlődés törvényszerűségeit; s tőle hallhattak a történészek közül többen először a XVI—XVII. századi kelet-európai agrárstruktúra fő jellemzőjéről, az ún. második jobbágság engelsi téziséről. Ezek az előadások s Grekovnak a feudális kori Oroszország parasztsága történetéről szóló monográfiája nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy ebben a témakörben már az ötvenes évek első felében nálunk is érdemleges munkák lássanak napvilágot.

A szovjet tudásra történő visszaemlékezés lehetőséget nyújtott az előadónak arra, hogy méltassa a szovjet történettudománnyal való kapcsolat létrejöttét, a szovjet törté-

netkutatás eredményeinek kezdődő s fokozódó megismerését. Ezek — mint mondotta — sarkalatos feltételeit képezték a marxista — leninista magyar történetírás kibontakozásának és fejlődésének.

Grekov akadémikus a látogatását követő egy év múlva hozzánk írott levelével, az akkor megalakult Történettudományi Intézet előtt álló tudományszervezési s tudományos tervezési problémák megoldásához is jelentős segítséget nyújtott. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról a *Vesztnyik Akademyii Naukban* megjelent ismertetés is új kutatás-szervezési módszerek kialakítására ösztönzött. A szovjet társintézménnyel ugyanilyen nélkülözhetetlenek bizonyult a kapcsolat 1951-ben, amikor elkezdődött a magyar történelem egyetemi tankönyvsorozatának előkészítése.

A magyar szocialista történettudomány, a szovjet—magyar történészkapcsolatok első megtett lépéseinek Grekov akadémikus emlékét idéző bemutatása után Pach Zsigmond Pál a szovjet történettudomány egy másik nagy tudósára emlékezett: az 1953 júniusi — a magyar történettudománynak és egyben a szovjet—magyar történészkapcsolatoknak is fontos állomását képező — magyar történészkongresszus nagytekintélyű résztvevőjére, a Szovjetunió, a népi demokratikus országok jelenlevő neves történészei között is kiemelkedő hírű Jevgenyij Viktorovics Tarlára.

A történészkongresszus egyik fő témaköre a magyar függetlenségi küzdelmek méltatása volt, Tarlé akadémikus azonban egyik felszólalásában tudatosan elszakadva, elkülönülve e fő témakörtől, az 1514-es magyar parasztháborúra hívta fel a figyelmet. „A világtörténelem annaleseiben az 1514. évi magyar felkelés úgy szerepel, — mondotta Tarle, — mint a feudális életforma és az egész jobbágyrendszer ellen a középkor végén indított három legnagyobb parasztmozgalom egyike. A magyar felkelésnek óriási szerepet kell tulajdonítanunk a jobbágy sorba döntött vagy jobbágyságba kerülő tömeg nagy forradalmi tiltakozásának történetében.” Tarle professzor felszólalásában a történészkongresszus azon hiányosságára mutatott rá, „hogy annak tematikájából hiányzott, ill. csak a XIX. század végétől, a XX. század elejétől jelent meg olyan témacsoport, amely történelmünk osztály-antagonizmusaira és osztályharcaira koncentrált volna”.

Mint Pach Zsigmond Pál rámutatott, Tarle ezen előadását nem kevésbé tette jelentőssé, hogy 1514-et együtt említve a német 1525-ös és az orosz 1606-os parasztmozgalommal, segítette a magyar történettudomány elszakadását a hungarocentrikusnak nevezett provinciális szemlélettől, ösztönzést adott arra, hogy a magyar történetírásban általános metodológiai elvvé válhasson a közép-kelet-európai, összeurópai egyetemestörténeti kitekintés, hogy létjogosultságot nyerjen a marxista összehasonlító történeti módszer alkalmazása.

„Az 1953. évi történészkongresszuson volt módunk a szovjet történettudomány egy másik nagyszerű alakját, *Anna Mihajlovna Pankratovát* is megismerni” — folytatta előadását Pach Zsigmond Pál. A szovjet akadémikust hazája történetéről írt háromkötetes összefoglalása, valamint számos tanulmánya az oroszországi munkásosztály és munkásmozgalom fejlődéséről, már ismertté tette a magyar történészek előtt is. A kongresszuson felvetett kutatási témajavaslatok között első helyre a munkásosztály, a munkásmozgalom, a munkáspártok történetével kapcsolatos közös kérdések megoldását állította. Nem egy, segítő céllal felvetett kritikai észrevétele között a felszabadulással induló fejlődésünk történeti kutatásában való elmaradásunkat emelte ki.

A kedvező feltételek, melyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a Pankratova akadémikus által első helyen javasolt témákban a kutatómunka hazánkban is lendületet vegyen, elsősorban az SzKP XX. kongresszusának a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájára gyakorolt hatását követően, az ötvenes évek végén bontakoztak ki.

A politikai és tudománypolitikai feltételek kedvező alakulása mellett a felszabadulást megelőző korszak, valamint az azt követő évtizedek tudományos vizsgálódásában elért

előrehaladásunkban közvetlen konkrétással is bennefoglaltatnak a szovjet történettudománnyal való kapcsolataink gyümölcsei. Az ellenforradalmi korszakban Magyarországot elhagyni kényszerülők, szovjet földön második hazájukra találó magyar kommunista ideológusok és történészek a felszabadulás után hazatérve, a szovjet történettudomány elveinek, módszereinek, eredményeinek ismeretében működtek együtt történettudományunk megújulásáért, fejlődéséért az itthon maradt s illegálisban dolgozó marxista historikusokkal, teoretikusokkal.

Az 50-es évektől vált szervezetté a magyar – szovjet együttműködés a felsőoktatásban. Számos egyetemi hallgató, aspiráns, ösztöndíjas tanult, dolgozott, kutatott a Szovjetunió egyetemlein, tudományos intézeteiben, elsősorban a munkásmozgalom, a párttörténet, a népi Magyarország létrejötte és fejlődése tanulmányozásában, tehát éppen azokban a témakörökben – mutatott rá az előadó –, amelyeket Pankratova akadémikus előtérbe állított. Ugyanígy, az ő általa a kongresszuson javasolt módon, átfogó jelleggel valósult meg ezen témakörökben a tudományos együttműködés egyik konkrét formája, amikor a szocialista országok történészeinek részvételével létrejött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetével, nemzetközi hatásával foglalkozó, sokoldalúan együttműködő problémabizottság. Tevékenységét *Minc* akadémikus vezeti, s az 1967-ben Moszkvában tartott, az 50. évfordulót ünneplő ülészak meggyőzően bizonyítja az együttműködés termékeny voltát. Az ülészak előadásai két nagy kötetben jelentek meg, s impozáns tablót adnak a Nagy Október nemzetközi jelentőségéről, a proletár internacionalizmus eszméje gyakorlattá válásának folyamatáról.

A problémabizottság munkája a megalakulás óta jelentősen kibővült. Vizsgálódási tárgya ma már a közép-kelet-európai országok felszabadulás utáni forradalmi átalakulása is; elemzés és általánosítás, általános törvényszerűségek keresése a szocialista forradalmakban –, egyben az osztályviszonyok, a nemzeti feltételek, a politikai és a kulturális örökség különbözőségéből adódó sajátos jegyek feltárása. E munkálatok eredményeként jelentős mértékben előrehaladt a „Lenin és az Októberi forradalom történelmi tapasztalata. A szocialista forradalom közös törvényszerűségei” c. tanulmánygyűjtemény előkészítése, amely a gazdasági, társadalmi, politikai és tudati fejlődés átfogó kérdéseit vizsgálja az utolsó félévszázadban, többek között a hazafiság és nemzetköziség szerves egységét és gyökeres ellentétét a nacionalizmussal és nemzeti közömbösséggel.

Mind szorosabban kapcsolódik a bizottság tevékenységéhez az a kutatómunka, amely a Szovjetunió népei és a magyar nép közös forradalmi hagyományainak feltárását tekinti feladatának. Az eddigi eredményeket két nagyszabású dokumentum-kiadvány reprezentálja.

Az előadó ezután ismét konkrét példán keresztül érzékeltette a kapcsolatok jelentőségét, amikor rámutatott arra, hogy a tízkötetes szovjet Világtörténet, a Szovjetunió 12 kötetes történetének eddig megjelent kötetei, más átfogó művek, továbbá a szovjet tudománynak a hazai és az egyetemes történet periodizációjára vonatkozó újabb szempontjai, problémafelvetései nélkülözhetetlenek bizonyultak és bizonyulnak nagy történešzvállalkozásunk, a Magyarország története 10 kötetes összefoglalása megvalósításához. Ezek az évek, – a 60-as évek második fele, – már az az időszak, amelyet az együttműködés „kétoldalúvá” válása kezdetének tekinthetünk, amikor már mi is hozzájárultunk a szovjet történettudomány kutatásainak eredményességéhez, elsősorban a háromkötetes Magyarország története szovjet kiadásával kapcsolatban, amellyel a szovjet szerzők, tudományos és eszmei-politikai szempontból egyaránt jelentős munkát alkotva, internacionalista feladatot teljesítettek.

Hallatlan problémaérzékenység, az új kérdések és módszerek iránti rendkívüli fogékonyság jellemezte *Borisz Fjodorovics Porsnyevet*, – folytatta a szovjet tudósokra való visszaemlékezést Pach Zsigmond Pál. Porsnyev akadémikus azt a szovjet történész-

típust képviselte, aki teljes élességgel és következetes marxista osztályszempontúsággal vetette fel a történeti folyamat lényegi megragadásának elméleti és metodológiai kérdéseit. A magyar történészeknek az 1960-ban Stockholmban megrendezett X. Nemzetközi Történetész Kongresszuson nyílt alkalmuk személyesen megismerkedni vele, ahol előadását a harmincéves háború korszakának szentelte. Tanulmányai, cikkei, elvi jelentőségű írásai a feudalizmus alapvető kérdéseiről, s különösen ezek visszhangja, vitát kiváltó alkotó ereje volt az, amely a szakmai tanulságokon kívül két igen fontos felismerés birtokába juttatta történészeinket. „Az egyik az — mondotta Pach Zsigmond Pál —, hogy az alkotó vita, a nézetek éles konfrontációja a marxista történettudomány fejlődésének szükségszerű mozgásformája, nélkülözhetetlen életeleme. A másik pedig az, hogy a viták végső egyenlegét olykor nem a közvetlen zárszó vonja meg, hanem az, hogy az összeütköző vitaálláspontok s annak eredői hogyan értékesülnek, nem ritkán hosszú évek múlva, konkrét tudományos alkotásokban.”

Az előadás ezután a szovjet—magyar kapcsolatok egy újabb jelentős eseményét idézte fel: 1969 januárjában került sor a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság alapító okmányának aláírására. A szocialista országok többoldalú kapcsolatát megvalósító nemzetközi problémabizottság mellett a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság volt hivatott a kétoldalú együttműködésnek megfelelő koordinatív szervezeti keretet adni. Pach Zsigmond Pál hangsúlyozta, hogy e bizottság — megalakulása pillanatától kezdve — elnevezésénél tágabb keretekben kívánt tevékenykedni: kezdettől fogva épített a társ-tudományok és minden fontos történész intézmény együttműködésére. Ezen intézmények, a Történettudományi, a Párttörténeti, a Hadtörténeti Intézet, a tanszékek, levéltárak, múzeumok maguk is kiterjedt szovjet kapcsolatokkal rendelkeznek. E bizottságnak nem is az volt a célja, hogy az együttműködést közös mederbe terelje, centralizálja, hanem hogy a külön-külön is jelentős s terebélyesedő szovjet kapcsolatokat bővítse, sokszínűbbé tegye.

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság alapító okmányát szovjet részről *Alexandr Andrejevics Guber* akadémikus írta alá, mint a szovjet tagozat elnöke. Pach Zsigmond Pál méltatta a nagyhírű tudós tevékenységét, nemcsak az alapító okmány, hanem a vegyesbizottság munkatervének kidolgozásában is, külön kiemelve a központi helyet elfoglaló közös tudományos ülésszakok témáinak megválasztásában, kidolgozásában való részvételét. Méltatta a tudós-diplomata hozzájárulását a nemzetközi tudományos életbe való aktívabb magyar bekapcsolódás kedvező feltételeinek megteremtéséhez, az 1970. évi moszkvai Nemzetközi Történészkongresszus eredményeihez.

A közös tudományos ülésszakok 1969 óta évről-évre ismétlődnek, s egyre inkább munkaértekezlet jelleget öltve tárgyalták a magyar őstörténet kérdéseit, az újkori társadalomtörténeti kutatások metodikai szempontjait, a munkásosztály helyzetének, struktúrájának és tudatállapotának fejlődését a szocialista iparosítás időszakában, — az utóbbi témakörbe bevonva filozófusokat és szociológusokat is.

Pach Zsigmond Pál akadémikus ezekután javaslatot tett a következő ülésszak programjára. Kiemelte a közép-kelet-európai társadalomtörténeti fejlődés hosszútávú vizsgálatának, a társadalmi formációváltás törvényszerűségeinek keretében illeszkedő szakmai témák programba iktatásának fontosságát, másrészt közös igényként fogalmazta meg olyan történelemelméleti, metodológiai és historiográfiai kérdések napirendre tűzését, amelyek megvitatása, mint mondta, „hozzájárulhat legfőbb gondunk megoldásához: a magyar történetírás marxista eszmeisége elmélyítéséhez, elvi színvonalának emeléséhez.”

A szovjet—magyar tudományos együttműködés eddig elért eredményeit értékelve, a jövőben megoldásra váró egyre több, nehezebb és szerteágazóbb feladatokról is beszélt. Az együttműködés továbbfejlődésének biztosítékai között említette „a személyi viszonylatok »paraméterét«, amely nem kis szerepet játszik tudományágak fejlődésében vagy

ellankadásában csak úgy, mint nemzetközi szakmai kapcsolatok felfelé ívelésében vagy éppen megtörésében.” Felsorolta azokat a nagy szovjet tudósokat, akik vállalt tisztségükben, illetve kutatási témáikat tekintve e biztosítékok hordozói, így *Jevgenyij Mihajlovics Zsukov* akadémikust, aki a szovjet Történettudományi Bizottság elnöke s egyben a Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnöke; a Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság szovjet tagozatának elnöki posztját betöltő *Alekszej Pavlovics Okladnyikov* akadémikust, a világhírű archeológust; majd *Julián Vlagyimirovics Bromlej* akadémiai levelező tagot, aki a Vegyesbizottság alelnöke, történész és etnográfus. A Vegyesbizottság szovjet tagozatának jeles tagjai, akikkel a magyar történészek állandó, eleven kapcsolatokat építettek ki: *Tofik M. Iszlamov*, *Andrej Ivanovics Puskás*, a történettudományok doktorai és *Vlagyimir Susarin* kandidátus. Üdvözölte mindazokat a szovjet történészeket, akik a Szovjetunióban Magyarország története kutatásának szentelték munkájukat — immár egy-két évtized óta. „Nem volt példa még rá historiográfiánkban, s ma sincsen rá más példa (mégoly élénk, más oldalról jövő érdeklődés mellett sem), hogy a *mi hazánk* történetével, társadalmi-nemzeti fejlődésünk döntő szakaszaival egy *másik* országban olyan mélységben, kútfői alapozottsággal, szakszerűséggel foglalkoztak volna — az elméleti-módszertani vonatkozásokról nem is szólva —, mint az utóbbi évtizedekben és ma a Szovjetunióban.”

A. P. Okladnyikov akadémikus és *Ju. V. Bromlej* akadémiai levelező tag „*A szovjet és a magyar történészek együttműködésének alapvető szakaszai és irányai a háborút követő években*” c. közös előadása mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a két ország, a Szovjetunió és Magyarország különböző kapcsolatai, közöttük a tudományosak is, hosszú múltra tekintenek vissza. Hivatkozott például a két nép őstörténetét kölcsönösen kutató régészek, nyelvészek, történészek természetes egymásrautaltságára. Igazi együttműködésre azonban csak a kizsákmányoló osztálytársadalmak megszüntetése után nyílt lehetőség. Ennek az útnak volt fontos állomása a Műszaki és Tudományos Együttműködésről szóló egyezmény aláírása.

Az előadó hangsúlyozta, hogy az egyezmény aláírásával új szakasz kezdődött a szovjet–magyar történész kapcsolatokban. Az együttműködés célját a 40-es és az 50-es években mindenekelőtt annak a harcnak a feladatai határozták meg, amelyet a magyar tudósok folytattak a marxizmus megszilárdulásáért a történettudományban. Rámutatott arra, hogy a magyar marxista történészek látogatásai a Szovjetunióban eleve kettős célt szolgáltak: egyrészt a szovjet történettudomány legjelentősebb eredményeit tanulmányozhatták, másrészt segítséget nyújthattak azoknak a szovjet történészeknek, akik abban az időben láttak hozzá a magyar történet egyes korszakainak kutatásához. Meleg hangon, név szerint emlékezett meg azokról a magyar történészekről, régészekről, etnográfusokról, paleoantropológusokról, akik a szovjet főiskolákon tanultak, s kezdték meg kutatói pályájukat. Méltatta a két ország történettudományi kutatómunkája legfontosabb eredményeinek kölcsönös publikálását. Hangsúlyozta, hogy a jövőben erre fokozottabb szükség lesz.

Hosszabban időzött az előadás a szakemberképzéshez nyújtott kölcsönös segítség kérdéseinél, s örömmel állapította meg, hogy ennek során kollegiális és baráti kapcsolatok alakultak ki a szovjet és a magyar történészek között. A jövőben intézményesen kell növelni a kölcsönös tudós-cserék számát, lehetővé kell tenni, hogy minél többen vállalhassanak munkát a két ország akadémiai intézeteiben. Emellett ideje elkezdeni a történész egyetemi hallgatók kölcsönös cseréjét is.

Az együttműködés eredményes eszközét jelentette az egymás tanulmányköteteiben, folyóirataiban való publikálás. E vonatkozásban is szükséges azonban újabb, tökéletesebb formák bevezetése: közös munkák készítése. E tekintetben a régészek vállaltak úttörő feladatot. A kollektív munkák elkészítésében az intézeteknek kell döntő szerepet játszaniuk, de a Vegyesbizottság nagy segítséget nyújthat az ilyen jellegű munkálatok

megindításához. (Témajegyzék összeállítása, a témák kutatására hivatott intézmények koordinálása stb.)

A szovjet—magyar történész együttműködésnek a Műszaki és Tudományos Együttműködés egyezményének aláírásától a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság létrehozásáig terjedő időszakában (1949—1968) elég tapasztalat gyűlt össze a konkrét együttműködés, az elvtársi kölcsönös segítség terén. Új közös feladatok kerültek napirendre, amelyek megoldásához a Vegyesbizottság volt hivatva segítséget nyújtani, s ezért joggal jelenthette ki megalakulásakor a két elnök, Guber és Pach akadémikus, hogy a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság létrehozása új szakasz kezdetét jelenti a szovjet és a magyar történészek együttműködése terén. Az előadás meleg hangon tért ki mind Guber akadémikus érdemeinek méltatására, mind arra, miként segítették a magyar történészek, élükön Pach Zsigmond Pál akadémikussal a kölcsönös baráti egyetértés légkörének megteremtését. Név szerint is említve méltatta az előadó Ortutay Gyula akadémikus tevékenységét, Sinkovics István, Ránki György, Niederhauser Emil, Bartha Antal és Mucsi Ferenc érdemeit.

Az előadás a továbbiakban áttekintést nyújtott a Vegyesbizottságnak az első plenáris ülésen elfogadott Határozatában foglalt feladatok végrehajtásáról. A Vegyesbizottság a legnagyobb figyelmet a Határozat ama pontjának végrehajtására fordította, amelyik speciális tudományos ülésszakok (szimpóziumok) szervezéséről szól. A Határozat ennek érdekében előirányozta a „megfelelő szakemberek bevonását a tudományos és elméleti vonatkozásban fontos olyan problémák, előadások és közlemények megvitatásához, amely témák a magyar illetve a szovjet történettudomány fejlődésével, a történettudomány egyes ágazatainak az oktatásával kapcsolatosak. A Vegyesbizottság feladata, hogy javaslatot tegyen olyan témákra vonatkozóan, amelyek a különböző közös szovjet—magyar szimpóziumokon, konferenciákon, avagy egyéb, a történettudomány kérdéseivel foglalkozó tudományos tanácskozásokon megvitatásra kerülhetnek.”

Az elmúlt öt esztendőben ennek a Határozatnak a szellemében tartotta meg a Vegyesbizottság egyes kibővített üléseit. A szovjet tagozat összesen harminc szovjet történész részvételét biztosította a Magyarországon megrendezett ilyen jellegű konferenciákon, a Szovjetunióban megrendezett konferenciákon pedig mintegy ötven magyar szakember vehetett részt. Ezek a konferenciák tudománypolitikai és tudományos szempontból egyaránt sikeresek voltak, s kitűnő szervezőmunkáról tettek tanúságot. A legfőbb eredmény pedig az, hogy a problémák rendkívül széles körét felölelő tematikában az ismeretelméleti, elméleti és módszertani szempontból egyaránt legfontosabb kérdéskomplexumokat sikerült megragadni, s eközben mindkét ország tudósai kölcsönösen megismerkedhettek egymás eredményeivel.

A szovjet—magyar tudományos találkozások során mindkét fél eredményesen teljesítette azon kötelezettségét is, amely egymás rendszeres kölcsönös tájékoztatására irányul. Ez mindenekelőtt olyan formában valósult meg, hogy mindkét fél rendszeresen meghívta a másik képviselőit a különböző nagyobb jelentőségű tudományos rendezvényekre, konferenciákra, tudományos ülésszakokra. A munkát ebben a vonatkozásban tovább lehetne fejleszteni: a Vegyesbizottság egyik együttes ülésén (kísérletképpen) napirendre kellene tűzni a szovjet ill. a magyar történettudomány egy-egy ágának a helyzetével és fejlesztésével kapcsolatos kérdéseket.

A Vegyesbizottság — ugyancsak a Határozat szellemében — sikeresen segítette elő a szovjet és a magyar történészek tevékenységének koordinálását a nemzetközi kongresszusokkal kapcsolatban is.

„A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság tevékenységének öt esztendeje alatt a két ország történészeinek az együttműködése olyan fokot ért el, amely lehetővé teszi azt, hogy a legközelebbi jövőben a szocialista munkamegosztás és kooperáció alapján

konkrétan megvalósíthatjuk a szocialista tudományos integrációt. Most már a maga teljes nagyságában felvethetjük azt a feladatot — mutatott rá az előadás —, amely a Vegyesbizottság Határozatában a következőképpen szerepel: „a szovjet és a magyar történészek tevékenységében előmozdítani a koordinációt, a történettudományi kutatómunka terén meghatározni a legfontosabb irányokat, ... a megfelelő szovjet és magyar tudományos szervezeteknek és intézményeknek javaslatokat tenni az ilyen irányú közös, ill. koordinált kutatások megszervezésére, kinyilvánítani a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság tudományos együttműködésére vonatkozó tervvel kapcsolatos elképzeléseket a történettudomány terén”. A koordinált tevékenységben is van már némi gyakorlatuk a magyar és a szovjet történészeknek. A koordináció, a közös erőfeszítéssel végzett közös kutatás nem öncél, hanem eszköz a lehető legjobb eredmények elérésére — hangsúlyozta az előadás. Munkamegosztásról akkor lehet szó, amikor a partner-ország történészei felhasználják kollégáik munkájának végeredményét, végkövetkeztetéseit. A Vegyesbizottság feladata lenne azon témák meghatározása, amelyek kidolgozása *csupán* koordináció segítségével, ill. a szovjet és a magyar történészek közös erőfeszítései nyomán lehetséges. „A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete számára teljes mértékben megérett feladatnak találjuk egy ilyen jellegű javaslat összeállítását, amely feladat egyrészt a tudományos fejlődés követelményeiből, másrészt a felgyült munka-tapasztalatokból fakad.”

Az előadás ezután említést is tett a koordináció egy már megvalósult konkrét példájáról: a Szovjetunióban megjelent háromkötetes „Magyarország története” a magyar történészekkel való együttműködésnek köszönhető. (Csupán az I. és a II. kötethez írott előszavakban ötvenhat magyar történész neve kerül megemlítésre, akik közvetlen segítséget nyújtottak a szovjet szerzőknek és szerkesztőknek.)

A közös munkálkodás megszervezése elengedhetetlen feltétele a tudomány sikeres fejlődésének. Különösen fontos területe lehet a jövő munkamegosztásának a szocializmus építésének története, a szocialista együttműködés története.

A szovjet és a magyar történészek együttműködésének 1945 utáni története „ezen együttműködés elmélyüléséről, formáinak tökéletesedéséről beszél. Ez az együttműködés a közös marxista—leninista világnézet, valamint az adott ország történettudományában mutatkozó tradíciókat, tapasztalatokat és sajátosságokat figyelembevevő internacionalizmus alapján fejlődött és fejlődik. Örvendetes, hogy ez az együttműködés mindenekelőtt a fontos elméleti és metodológiai kérdések közös megoldására irányult, s hogy kiterjedt szinte valamennyi történettudományi diszciplínára; közös erőfeszítésekkel oldjuk meg a módszertani kérdéseket, valamint a különböző korszakok konkrét történeti kérdéseit, közös erőfeszítésekkel kutatjuk az írásos, régészeti, numizmatikai, folklór- és egyéb emlékeinket.

Úgy gondolom, hogy magyar kollégáinkkal közös meggyőződésünknek adok hangot, midőn úgy vélem, hogy kötelességünk felhasználni országaink történettudományának belső fejlődéséből fakadó eredményeinket, valamint az együttműködésből fakadó tapasztalatokat a további együttműködés megszilárdítása, elmélyítése és tökéletesebbé tétele érdekében. Ezt mindkét nép érdekei követelik” — fejezte be Okladnyikov akadémikussal közösen írt előadását Bromlej akadémikus.

Niederhauser Emil, a történettudományok doktora, „*A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban*” c. előadásának bevezetőjében megállapította, hogy a magyar polgári történetírás Oroszország története iránt nem érdeklődött, legfeljebb a magyar őstörténeti kutatások révén vette figyelembe területét. Nem vezetett eredményre a magyar történelem oroszországi forrásanyagának feltárására tett néhány elszórt kísérlet sem. A szovjet korszak története még kevésbé jöhetett számításba témaként, ez a publicisták területe volt, telve ellenséges indulatokkal. Noha a két világháború közötti időszakban — a nemzetiségi ill. kisebbségi kérdés révén — megnőtt az

érdeklődés a szomszéd népek története iránt, s ennek eredményei is mutatkoztak, orosz és szovjet vonatkozásban még erről sem lehetett beszélni. A felszabadulás pillanatában a téma jószerivel érintetlen volt még.

Az indulás kézenfekvő volt; orosz-szovjet vonatkozásban is az évszázados kapcsolatok, és éppenséggel a haladó, a népek érdekeit kölcsönösen szolgáló kapcsolatok kutatása került először az érdeklődés előterébe. Az 1947-ben megjelent, a magyar és a szomszéd népek kapcsolatainak történetét tárgyaló gyűjteményes munka dolgozatai között a magyar—orosz kapcsolatokról már marxista történészek írtak. A kapcsolat-történet iránti érdeklődés később sem maradt el; újabb gyűjteményes kötetek jelentek meg — kizárólag az orosz—magyar kapcsolatok történetéből is, különböző korszakokból és különböző területekről.

A történeti kapcsolatok kutatása természetes módon vezetett e kapcsolatok hatékonyasága előfeltételeinek, alapjainak vizsgálatához, az adott két vagy több nép belső fejlődésének hasonló, párhuzamos vonásait feltáró munkálatokhoz. Az 50-es évek végétől egyre több kísérlet irányult arra, hogy feltárja a kelet-európai népek fejlődésének sajátosságait — a fejlődés közös és eltérő vonásainak megrajzolásával, típusok és altípusok megkülönböztetésével. „Az biztos volt, hogy ezek az áttekintések Oroszország és a Szovjetunió történetét mindig belevonták vizsgálódásaik körébe, de ugyanakkor azt is éreztették, hogy egészében nem szorítható bele a kelet-európai fejlődés kereteibe, azt meghaladja.”

A szovjet történettudomány eredményeivel való megismerkedés, a kutatási lehetőségek kibővülése azután a kizárólag az orosz és a szovjet történeti fejlődés témáját tárgyaló munkák megszületéséhez vezettek. Ezek részben eredeti kutatásokon alapultak, részben tudományos-népszerű feldolgozások voltak, amelyek pozitív szerepet játszottak a történeti tudat formálásában.

Azon műfajok áttekintése után, amelyekben az orosz és a szovjet történelem tematikája Magyarországon felvázolásra került, Niederhauser Emil hangsúlyozta, hogy az orosz történelem mellett a soknemzetiségű Szovjetunió többi népének története iránti érdeklődés is jelentkezett, sőt többnek története jelentős kutatások tárgyává is vált (finn-ugor népek, kárpátukránok, örmények, grúzok stb.). A történeti korokat tekintve különösen a XIX. század és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom korszaka vált a legtöbbet kutatott és vizsgált időszakká.

Az előadó a továbbiakban áttekintést nyújtott a legfontosabb témákról, a leglényesebb eredményekről.

A Szovjetunió területének őstörténetével kapcsolatban a kutatás a finnugor népek őstörténetének kérdéseit vizsgálta. (Az urali népek eredeti lakóhelyei, a szibériai régészeti leletek fontossága, népnév-azonosítási problémái, az iráni és a finnugor érintkezések, a szarmata törzsek kérdése, a szibériai sámánhit elemeinek vizsgálata, Molnár Erik őstörténeti kutatásai stb.)

A korai középkor vonatkozásában a dél-oroszországi sztyeppe nomádjainak története állt az érdeklődés középpontjában. (Kazárok, a magyar törzsek vándorlásának, gazdasági-társadalmi fejlődésének rekonstrukciója, a magyar és a keleti-szláv törzsek érintkezése, szláv jövevény-szavaink, a korai Oroszország fejlődésének sajátosságai, a kazár és a mongol-tatár befolyás, az antik előzmények hiánya és a barbár rabszolgaság, öltözet és ékszerek vizsgálata, a korai kelet-európai agrárfejlődés néhány lényeges vonása, a szabadok jobbágy-sorba süllyesztésének problémái, az orosz évkönyvek vizsgálata, a besenyők, grúzok, örmények kérdései, a tatárjárás stb.) Jelentős, hogy e korszak kutatásában egyre több az összehasonlító módszerrel készült fejlődés-vizsgálat, s a tanulmányok mellett szaporodik a monografikus feldolgozások száma is. A középkor későbbi századaira vonatkozóan pedig megállapítható, hogy egyre nagyobb teret kapott a kifejezetten orosz témák iránti érdeklődés, ill. az összehasonlító módszerű kutatás. Monográfiák és tanulmányok

egész sora foglalkozik a rendiség, a központosítás kérdéseivel, a Nyugat—Kelet közötti kereskedelem kibővülésével, az abszolutizmus kérdéseivel, a XVI—XVII. századi nagy parasztmozgalmak problematikájával.

Az újabb korokhoz közeledve egyre inkább növekszik a kutatások száma, s mindinkább bővülnek a feldolgozott témák is. Diplomáciatörténet Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatairól majd Katalin cárnő külpolitikájáról, a felvilágosult abszolutizmus kutatása, kulturtörténeti és hadtörténeti témák stb.

Különösen nagy érdeklődés mutatkozott a XIX. századi oroszországi fejlődés kérdései iránt. Szintetizáló igényű könyvek, nagyobb monográfiák összehasonlító módszerrel mutatják be a kelet-európai, s benne az orosz gazdasági-társadalmi és a politikai-kulturális fejlődés legfőbb kérdéseit. (A nemzeti mozgalmak, a burzsoá nemzet kialakulása, a nemzetiségi kérdés, a polgári átalakulás kelet-európai sajátosságai, a jobbágyfelszabadtítás kérdései stb.) Emellett tanulmányok egész sora tűzött témájával sajátos részletkérdéseket is, a társadalom-, a politikai és a kulturtörténet területéről egyaránt. (Ez utóbbiak között a tudománytörténetről a hadművészet történetéig találhatóunk érdemes feldolgozásokat.)

Ugyancsak bő termést hozott a történeti irodalomban az orosz—magyar kapcsolatok tanulmányozása. A XIX. századra vonatkozó gazdag irodalomból a személyi kapcsolatokat bemutató tanulmányoktól kezdve a kultúrhistoriai tanulmányok egész sorát ismertette az előadó. Utalt azokra a nagyobb összefoglalásokra is, amelyek az 1848/49. évi magyar forradalommal, a kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés kérdéseivel, a kárpátukránok történetével foglalkoznak.

„Érdeemes itt felfigyelni arra, — hangsúlyozta az előadó —, hogy míg a megelőző korszakok vonatkozásában a kutatás minden műfajban a politikai és kulturális fejlődés kérdései felé tájékozódott elsősorban, a tőkés rendszer kibontakozásának korában egyszerre erősen megnőtt a gazdasági fejlődés problémái iránti érdeklődés.” Emellett persze az egyéb kérdések vizsgálata is napirenden maradt, — könyv jelent meg az orosz—magyar kapcsolatok kérdéséről a XIX. század második feléből, diplomáciatörténeti munka az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország politikájáról, majd egy-egy konkrét diplomáciatörténeti eseménnyel kapcsolatosan a Monarchia és Oroszország ellentéteiről.

Az imperializmus korára vonatkozó kutatások ismét inkább a politikai történet kérdéseire koncentráltak. Ezt az magyarázza elsősorban, hogy „ebben a korszakban találkozott a magyar kutatás Lenin és a bolsevik párt szerepével, amelynek a Magyar Tanácsköztársaságig vezető forradalmi úton a magyar fejlődésre is elhatározó befolyása volt.” Vizsgálták az agrárkérdéssel kapcsolatos orosz irányzatok álláspontjait, az 1905-ös orosz forradalom magyarországi hatását, a magyar és az orosz munkásmozgalmak különböző szintű, szférájú kapcsolatait.

„Szinte beláthatatlan az a gazdag irodalom, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, annak a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttében megtestesülő magyarországi hatásával és általában a szovjet fejlődéssel foglalkozik” — hangsúlyozta Niederhauser Emil. „A pusztasámszerűség is mutatja, a tematikán túlmenően, hogy a magyar marxista történészek világosan látják az Októberi Forradalomnak és a Szovjetunió fejlődésének világtörténelmi jelentőségét.” Nagy érdeklődéssel fordultak a magyar történészek Lenin munkássága felé, amire különösen az 1970. évi Lenin-centenárium adott alkalmat.

Számos kiadvány, önálló kötet, tanulmány, iratpublikáció számol be a forradalomról, s az ezt követő intervenciók háború időszakáról. A korszak egyik, magyar szempontból is igen lényeges kérdése az Oroszországban hadifogságba esett magyar katonák forradalmasodása, részvétele az Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. Mintegy 100 000 katonáról van szó, akiknek küzdelme számottevő hozzájárulás volt; hazatérésük után a magyarországi forradalmakban játszottak kiemelkedő szerepet. Jónéhány dokumentumkiadvány, köztük szovjet és magyar kutatók közös erőfeszítésének eredmé-

nye, tárta fel az eddig ismeretlen részleteket. A dokumentumok mellett több feldolgozás (könyv és tanulmány egyaránt) jelent meg az adott témakörből.

A kapcsolatok tárgykörébe vágó munkák e korszak vonatkozásában elsősorban az oroszországi forradalmak magyarországi hatásával foglalkoztak. Ezek a nagy anyagot megmozgató tanulmányok elsősorban a magyar történelem jobb megvilágítását szolgálják ugyan, de nem jelentéktelen adalékok az oroszországi forradalmak világtörténelmi jelentőségéhez sem. (Témáik: a februári forradalom hatása; katonabarátkozások, az oroszországi forradalmak magyar irodalmi visszhangja, magyar sajtó és röpiratok az orosz eseményekről, tanulmánykötetek az évfordulókra; Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatai, hadtörténelmi tanulmányok stb).

Számos tanulmány, közlemény foglalkozik kapcsolat-történelmi vonatkozásban az intervenciós háború utáni korszakkal a második világháború időszakáig. (Diplomácia-történet, hadifogolycsere stb.) Sokoldalú érdeklődést váltottak ki a Nagy Honvédő Háború történetének és a partizánmozgalomnak egyes kérdései is, továbbá a Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveleteinek hadtörténelmi vizsgálata. A katonai események ábrázolásán kívül történelmi irodalmunk foglalkozik a Szovjetuniónak a háború végén nyújtott gazdasági, politikai segítségével is.

„Az orosz és a szovjet történelem vonatkozásában a marxista magyar történettudomány nem keveset tett. A népszerű munkák elsősorban a magyar közönség tájékoztatását szolgálják, annak szólnak. Úgy tűnik azonban, hogy a kapcsolatok felkutatásában, a további szálak felfejtésében és az összehasonlító vizsgálódásokban a magyar történészek eredményei a szovjet történettudomány számára is hozhatnak érdemleges, figyelemreméltó adatokat és szempontokat” — fejezte be előadását Niederhauser Emil.

T. M. Iszlamov, a történettudományok doktora „*A Magyarország történetével kapcsolatos problémák és azok megoldása a szovjet történettudományban*” c. előadását szintén historiográfiai jellegű bevezetővel kezdte. Elmondotta, hogy az Oroszországi Tudományos Akadémián már jóval a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt fejlett volt az orientalisztika és a turkológia, a szlavisztika és a bizantinológia. A humán tudományok ezen ágazatainak művelői a különböző országok illetve országcsoportok vagy régiók történetének, nyelvének, kultúrájának, etnográfiajának elmélyült tanulmányozására specializálták magukat. A forradalom előtt is már számos olyan finnugor-szakértő tevékenykedett, akik műveikben közvetve vagy közvetlenül érintettek magyar vonatkozásokat. A XIX. század második felében állott be gyökeres fordulat, nem utolsósorban az 1848—1849. évi események következtében: — megnövekedett ugyanis Oroszországban a közvélemény érdeklődése Magyarországra iránt. Ekkor következett be az orosz irodalomban Magyarország első „felfedezése”, s ez azt is bizonyítja, hogy „a Romanovok és a Paszkievicsek Oroszországa mellett születőben volt a Hercenek és Csernyisevszkijek Oroszországa is”. A hivatalos tudomány persze minden erővel igyekezett eltagadni e „másik” Oroszország jelenlétét — hangsúlyozta Iszlamov —, pedig az ország jövőjét ez hordozta.

„Az igazi kölcsönös kapcsolatok kialakítására nem mindig alkalmas politikai fordulatok és történelmi cikk-cakkok” azonban nem akadályozhatták meg azt, hogy a magyar társadalom széles köreiben el ne terjedjenek a nagy orosz irodalomnak és kultúrának a forradalmi humanizmustól és a magasfokú polgári öntudattól áthatott művei, mint ahogy még a cári rendőrség kegyetlen üldözése és a cenzúra sem vethetett gátat annak, hogy Herzen és Csernyisevszkij, a korszak e két kiváló gondolkodója, nyilvánosan is elítéljék Romanov Miklós szégyenteljes akcióját és nyíltan lelkesedjenek azért a nemzetért, amely elég bátor volt ahhoz, hogy kihívja ellenfelét. Elítélték a cári intervenciót, amely nemcsak a magyar, hanem egyben az orosz nép igazi érdekeit is sértette. Herzen így fogalmazott: „Miklós — segítséget nyújtván Ausztriának —, éppentúgy elárulta Oroszországot, amiképp Görgey, segítséget nyújtván neki, elárulta Magyarországot.” Csernyisevszkij pedig 1849

júliusában így írt: „... kívánom, hogy ott (azaz Magyarországon) az oroszok szenvedjenek vereséget és ezért sok mindent feláldoznák.” Az 1849. évi események ilyen jellegű megközelítése hagyománnyá vált a haladó tudósok, írók, művészek között, s ezt vallja a szovjet történettudomány is. (Gorkijra, Leninre utalt itt az előadó mindenekelőtt, idézve is megállapításait.)

A magyar ügyek iránti érdeklődés a „Bach-abszolútizmus” korszakának esődjekor növekedett meg ismét. Nem volt ugyanis érdektelen Oroszország számára a dunai monarchia további sorsának alakulása, az itt élő népek hovatartozásának problémája. Az orosz sajtó, beleértve a progresszív újságokat is, igen élénken vitatta ezeket a kérdéseket. „Csernysevskij és a forradalmi demokraták álláspontja, az osztrák-magyar-szláv problematikával kapcsolatos számos megjegyzése — hangsúlyozta az előadó — a mai napig is megőrizte értékét a történész szakember számára.” Az 1848. évi forradalom, valamint a forradalmat követő évtized tapasztalatait összegezve Csernysevskij arra a következtetésre jutott, hogy nem csupán Magyarország, de az egész Habsburg-monarchia elkövetkező jövője „a korábbi Magyar Királyságot lakó magyar és nem-magyar lakosság megbékélésétől avagy a köztük keletkező harctól” fog függeni. Eközben igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyarok állásfoglalásának, feltételezve, hogy amennyiben a magyarok a királyságon belül lemondanak a nemzeti hegemoniáról, ez nem csupán a magyarok és a horvátok, szerbek, románok és szlovákok megbékélése előtt nyitja meg az utat, hanem a véleménye szerint egyetlen értelmes döntés, a Duna mentén Pozsonytól a Fekete tengerig elterülő földek föderációja előtt is.

Hasonló nézeteket vallott, mint ismeretes, Herzen is. A két nagyhatalom, az osztrák és az orosz birodalom reakciós szövetségével szembehelyezte az elnyomott népek szövetségének eszméjét, mely népek történelmi missziója — véleménye szerint — abban állott, hogy megsemmisítse a „mesterséges katonai-diplomáciai képződményeket” (avagy más helyen, az „erőszakos képződményeket”), az olyanokat, mint a Habsburg-birodalom, és azok romjain létrehozza „a népek képződményét”, azaz a föderációt. Herzen meg volt győződve arról, hogy egy ilyen föderációt nem fog gyengévé tenni az a tény, hogy összetétele — soknemzetiségű, mivel „egy szabad szövetségben, egy konföderációban mit sem számít, hogy sok törzs van jelen”.

Az orosz polgári történetírás és a liberális szellemű politikai publicisztika — bár a kiegészést követően az első világháborúig publikált írások jelentősen bővítették az orosz olvasóközönség Magyarországra vonatkozó ismereteit — a forradalmi demokraták látásmódját, értékeléseit feladta. Kivételnek talán csak P. P. Mitrofanov magas szakmai szinten megírt művei számítnak. Nagy figyelmet fordított viszont az orosz polgári történetírás az Ausztria-Magyarországon élő szláv népek helyzetének, s egészében véve a Monarchia nemzetiségi problémáinak tárgyalására.

A megnövekedett érdeklődés ellenére sem sikerült azonban e történetírásnak valamelyest is jelentős, eredeti monografikus feldolgozásokat alkotnia a magyar múlttól. Egyik legjelesebb képviselője K. Ja. Grot maga állapítja meg: „Nem segített az a megnövekedett érdeklődés sem, amely az 1867. évi kiegészést követően volt tapasztalható az osztrák-magyar problematika iránt az orosz szlavisták részéről. Az egész téma művelése kimerült néhány tudományos cikkben, tanulmányban és vázlatban”. Amikor tehát a szovjet történettudomány a XX. század 50-es éveiben hozzákezdett Magyarország történetének a tanulmányozásához, — a szlavisztikától és a történettudomány egyéb ágazataitól eltérően — alig támaszkodhatott az orosz polgári történetírás eredményeire”, — állapította meg Iszlamov.

A Magyarország történetével foglalkozó szovjet történetírás elválaszthatatlan V. I. Lenin nevével. Azon kívül, hogy számos, a magyar és az osztrák történetre közvetetten vagy közvetlenül vonatkozó utalást találhatunk műveiben, Lenin több esetben — elsősor-

ges forrásokat is használva — mélyen szántó elemzést is nyújt Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődéséről.

Iszlamov ezután kitért Leninnek néhány olyan megállapítására, amely ma is döntő jelentőségű a magyar történetírás egy sor aktuális problémájával kapcsolatban. Ilyen Leninnek az 1867. évi kiegyezésről és annak történelmi következményeiről nyújtott elemzése, amelyet — véleménye szerint — a történészek nem minden vonatkozásában vesznek kellőképpen figyelembe. Pedig „Lenin nem csupán megállapította az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés viszonylag progresszív jellegét, hanem egyidejűleg kiemelte azt is, hogy a dualista monarchiában a polgári reformokat a munkások érdekei ellenére, a munkások számára a legkedvezőtlenebb formában valósították meg, fenntartva a monarchiát, a nemesség privilégiumait, a falu jogfosztottságát, s a középkor számos egyéb maradványát.” Így — noha a dualizmus értékelése során a történeti irodalom számos kérdésre megfelelő figyelmet fordít — „különösen az átfogó jellegű művekben a dualizmusnak a proletariátus és a proletár osztályérdekek szempontjából történő értékelése még nem vált döntő kritériummá. Ezt, természetesen, azzal az általánosan ismert ténnyel magyarázhatjuk, hogy a 60-as évek végén Ausztriában és méginkább Magyarországon a munkásosztály nem képezte még a társadalom vezető erejét, minek következtében — minden jel szerint — kiesik a dualizmussal foglalkozó történészek bizonyíték- és ítélet-rendszeréből. Az a lenini elemzés, amelyben a dualista rendszer keletkezésével, fejlődésével és szét-hullásával kapcsolatos egész problémakomplexum a társadalmi haladás, ill. a munkásosztály szemszögéből nyer megvilágítást, a legmegbízhatóbb iránytű ahhoz, hogy megértsük a századfordulón a Duna—Kárpát-medencében végbemenő történelmi folyamat lényegét.

Ami pedig a dualista monarchiában a legbonyolultabb kérdést, a nemzetiségi kérdést illeti, megoldásának útjait és módzatait Lenin teljes egészében a nemzeti és nemzetközi méretű osztályharc konkrét feltételeitől és perspektíváitól tette függővé, attól, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik vagy másik módja milyen mértékben felel meg a proletariátus érdekeinek” — mutatott rá az előadó.

Iszlamov a továbbiakban arról számolt be, milyen eredményeket ért el, hogyan áll a magyar történelem kutatása a szovjet történettudományban.

A korai korszakkal foglalkozók legjelentősebb munkái feltárják a Közép-Duna vidéke VI—IX. századig terjedő történetének legfőbb kérdéseit (avarok, szlávok, Nagy-Morvaország). A szovjet szakértők részt vettek a magyarok etnogenezisével kapcsolatos kérdések kidolgozásában, új módon vetve fel a magyar őshaza helyének kérdését is. (Példás a régész-együttműködés, s a X. század előtti magyarságra vonatkozó keleti kútfőkben található magyar vonatkozású források összegyűjtése.) Vizsgálják a legkorábbi, a magyarok honfoglalása előtti egyes magyar törzseknek Oroszországhoz fűződő kapcsolatait.

A korai feudális magyar társadalom gazdaság- és társadalomtörténetének problémáit is vizsgálja a szovjet történeti irodalom. (Monográfiák és tanulmányok foglalkoznak pl. a feudalizmus kialakulásának kérdéseivel Dalmáciában, Horvátországban; Ó-Oroszország és Magyarország külpolitikájának történetével, a magyarországi osztályharc és belpolitika kérdéseivel a XI—XIII. században; a magyar—bizánci kapcsolatok kérdéseivel, a Magyarországról szóló spanyol-arab híradásokkal, pénztörténeti kérdésekkel stb.)

A virágzó feudalizmus időszakának történetéből monográfia vizsgálja a XIV—XV. századi gazdasági-társadalmi történetet, a XV. század közepi erdélyi parasztfelkelés kérdéseit, a huszitizmus magyarországi hatását, a magyar—orosz kapcsolatok XV. század végi alakulásának problémáit, a magyar parasztság történetét a XVIII. század végéig. Részletes munka jelent meg a magyar királyság feudalizmuskori társadalmi, gazdasági, politikai és művelődéstörténetéről.

„A szovjet történettudomány, a történelmi folyamat lényegéről vallott marxi—lenini felfogásnak megfelelően, figyelmét leginkább az elmúlt korok osztályharcaival és

forradalmi mozgalmával kapcsolatos problémákra fordítja” — állapította meg T. Iszlamov. „Egyáltalán nem meglepő az az élénk érdeklődés, amelyet a szovjet történészek Magyarország múltja iránt tanúsítanak, az iránt az ország iránt, amely elsőként követte a Nagy Október példáját és az emberiség történetében létrehozta a második tanácsköztársaságot. Teljesen természetes az is — folytatta az előadó —, hogy az 1919. évi magyarországi Tanácsköztársaság történelmi tapasztalatainak a tanulmányozása jelentette a történettudomány terén a magyar—szovjet tudományos együttműködés alapjainak a lerakását.”

A két világháború között a szovjet sajtóban igen sok, a Szovjetunióba emigrált magyar kommunista vezető tollából jelent meg orosz nyelvű publikáció. Az általuk a Szovjetunióban írott műveket a szovjet történetírás számontartja, sajátjának is érzi. Különösen nagy jelentőségű munkásságot fejtett ki Varga Jenő, Sík Endre, Czóbel Ernő s rajtuk kívül még sokan mások. „Ők voltak a magyar—szovjet tudományos együttműködés első úttörői.”

A Szovjetunióba emigrált magyar kommunisták, a Tanácsköztársaság volt vezetői, teoretikusok és historikusok kísérelték meg legelőször, hogy „levonják a Magyar Tanácsköztársaság tanulságait, s hogy azokat a nemzetközi kommunista mozgalom közkinésévé tegyék”.

Az 1919. évi magyar Tanácsköztársaság történetére irányuló kutatómunkát a magyar és a szovjet történészek közösen kezdték el. 1929-ben a Proletárforradalom c. szovjet folyóirat — szovjet szerző tollából — közzétette az első historiográfiai jellegű tanulmányt, amelyben összegezte, rendszerezte, historiográfiailag értékelte a Tanácsköztársaságról 10 év alatt megjelent irodalmat. A következő ilyen jellegű írás 1947-ben — magyar szerző tollából — már a felszabadult Magyarországon jelent meg. A háború utáni években a szovjet szerzők egész sora foglalkozott az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak kérdéseivel. Ezek az írások a magyar kollégák fundamentális jellegű monográfiáit több vonatkozásban kiegészítik.

A magyar történelem rendszeres tanulmányozására a Szovjetunióban az 1950-es évek második felétől került sor, amikor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája keretében kialakult az a szakmai gárda, amely a magyar nép múltjának tanulmányozását tűzte célul maga elé. A hungarisztika másik centruma Kárpát-Ukrajnában, az ungvári egyetemen alakult ki. Az első időkben azonban a magyar szakos történészek csekély száma, valamint a forrásbázis meghatározott jellege következtében a magyar történelemnek csupán egyes, döntő csomópontjai, kiemelt témái váltak tanulmányozás tárgyává.

A szovjet történészek egész sora közvetve, a Monarchia történetével kapcsolatban foglalkozik Magyarországgal is. (Külpolitika, nemzetközi helyzet, az első világháború előtti diplomácia, blokkokban, szövetségek rendszerében való részvétel stb.) Ebben a témakörben derült ki, — hangsúlyozta Iszlamov —, hogy „metodikailag tarthatatlan az a gyakorlat, amely az egyes részleteket az egész nélkül kívánja tanulmányozni. Így pl. tarthatatlan a szlovákok, a kárpátukránok, az erdélyi románok stb. történetének a tanulmányozása az egész magyar királyság történetének az ismerete, tanulmányozása nélkül, éppen úgy, amint terméketlenek azok a kísérletek is, amelyek a magyar történetet Ausztria és a Birodalom történetétől elszakítva óhajtják tanulmányozni; avagy a magyarok történetének az ábrázolása során figyelmen kívül akarják hagyni azoknak a népeknek a történetét, amelyekkel az elmúlt ezer esztendő során együtt élt.

Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy sikeresen tört utat magának a magyar, a szovjet és általában a szocialista marxista történettudományban az az irányzat, amely a Monarchia történetének a komplex kutatását összekapcsolja a Monarchiát alkotó egyes országrészek történetének a kutatásával.

Az Osztrák Birodalom és a dualista Osztrák-Magyar Monarchia története válhat — minden jel szerint — azzá a területté, amely összefoghatja a Szovjetunió és Magyar-

ország, s úgyszintén valamennyi, a témában érdekelt szocialista ország erőfeszítéseit, azaz az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története a kétoldalú és a sokoldalú tudományos együttműködés tárgya lehet” — hangsúlyozta az előadó.

Ma már a legújabbkori magyar történelem kutatásával a moszkvai, kijevi, lvovi, ungvári akadémiai intézményeknél és az egyetemeken jelentős számú szakember foglalkozik. Több mű jelent meg a két világháború közötti időszak munkásmozgalmának küzdelmeiről, a fasiszta rendszer kialakulásáról, a jobboldali szociáldemokrata vezetők tevékenységéről, a faszizmus és a háború elleni harcokról, az antifasiszta egységfront létrehozásáért folytatott küzdelemlről, Magyarország kül- és belpolitikájáról a háború idején.

Könyvek, cikkek, brosurák egész sora mutatja be „a magyar nép mintegy harminc esztendő, felfelé ívelő fejlődési útját, a szocializmus magaslatai felé ívelő pályáját”. Tisztázzák ennek az útnak alapvető szakaszait, a népi demokratikus rendszer lényegét és jellegét, a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokat, a szocializmus építési folyamatát. Nagyszabású monográfia nyújt elemzést a Magyar Népköztársaságban végrehajtott szocialista iparosításról, valamint a mezőgazdaság szocialista átalakításáról. Egy másik igen jelentős könyv a fordulat évtől 1962-ig tárgyalja a korszak gazdasági és belpolitikai fejlődésének kérdéseit.

A szovjet hungarisztika fejlődésében a kollektív erőfeszítések nyomán kiadott háromkötetes „Magyarország története” határkő, a szovjet és magyar történészek jó együttműködésének egyik nagyszerű bizonyítéka. „A gyümölcsöző együttműködés sikeres tapasztalatai azt a reményt keltik bennünk, hogy új utak és új lehetőségek kínálkoznak országaink tudósai számára — a népeink közti barátság további megerősítésének a szellemében fogant — kooperáció elmélyítése és kiszélesítése terén” — fejezte be előadását Iszlamov.

A tudományos ülés *Mátrai László* akadémikus, osztályelnök zárszavával ért véget, aki kiemelte az előadások sok tapasztalatot, módszertani újdonságot is nyújtó jellegét. Sikerekben gazdag, további eredményes munkát kívánt a Szovjet—Magyar Vegyesbizottság mindkét tagozatának a következő esztendőkre még magasabb szintű kooperációjához.

Stier Miklós

TÖRTÉNETI IRODALOM

GALÁNTAI JÓZSEF:

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN. 1914—1918

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 453 l.)

Galántai Józsefnek ez már a második könyve Magyarország szerepéről az első világ-háborúban. Nemcsak terjedelmében tér el az elsőtől, hanem tartalmában is, amennyiben szinte mindazokat a kérdéseket magában foglalja, amelyek e témával kapcsolatosan európai viszonylatban is felvethetők. Felhasználja a legfontosabb kül- és belföldi szakirodalmat, s külföldi, főleg bécsi levéltári forrásokat is, az eddig fel nem használt, alig ismert hazai gyűjteményekről nem is beszélve. A mű marxista szemléletű, előadásmódja kiegyensúlyozott; tartózkodik a szólamoktól, hamis aktualizálásoktól. A címben megjelölt témának igen alapos feldolgozását adja; ennél fogva munkája kézikönyvként használható.

Az alábbiakban nem bírálatként, inkább kiegyesztésként, elméleti vitaként kívánunk egyes problémákat felvetni. Így elsősorban Tiszának a háború megindításával kapcsolatos álláspontja problémáját. Galántai helyesen teszi, ha nem elégszik meg e probléma felvetésének és megválaszolásának eddigi módszereivel, hanem tovább kutat meggyőzőbb, alaposabb válaszokat jelentő tények után, pontosabban: már előző munkájában is felmerült sejtéseinek szilárdabb alátámasztását biztosító adatokat keres. Így most már szinte meggyőzőnek tűnik az, ha Tiszának a Szerbiával folytatandó háborútól való húzódozása majd hirtelen véleményváltoztatása okát és kulsását éppen a román kérdésben találja meg.

Tisza arról igyekezett meggyőzni a németeket, hogy Magyarország a román kérdésben semmiféle engedményt nem tehet anélkül, hogy az egész Monarchia szerkezeti stabilitását meg ne rendítené. Ezzel kapcsolatban két mozzanatot kell megemlíteni. Az egyik az, hogy a Monarchia valóban alig tehetett olyan területi engedményeket, amelyek ingatag strukturális egyensúlyát meg ne rendítették volna. Magyarország román viszonylatban súlyosabb helyzetben is volt, mint Ausztria az olaszokkal szemben. Erdély Magyarország számára jelentősebb volt, mint a Trento stb. Ausztriának; leginkább Csehország jelentőségéhez mérhető, amelynek kiszakítása az Osztrák Birodalom kebeléből hatalmi helyzetének megszűnésével egyenlő. Tisza nem csupán Magyarország fenntartani kívánt integritása szempontjából nem tehetett Románia irányában területi engedményeket — előrelátóbb államférfi demokratikusabb nemzetiségi politikát folytathatott volna —, hanem összmonarchiai érdekből sem, mert minden terület-átengedés olyan precedenst teremthetett, amely az egész birodalom fennmaradását veszélyeztette. S ezen a ponton található a másik hangsúlyozandó mozzanat: a Monarchia ezen strukturális gyengesége a Német Birodalommal a háború folyamán kiéleződő ellentét egyik legfőbb oka. E probléma mindjárt a háború kezdetén az egész kettős szövetségnek olyan belső ellentmondásává lett, amely súlyosan befolyásolta a későbbi fejleményeket. Kétségtelenül, hogy ha nem is területi, de bizonyos nemzetiségpolitikai engedményekkel Olaszországot és Romániát — legalább is időlegesen — le lehetett volna szerelni. A nemzetiségi követeléseknek azonban az imperializmus korszakában a demokratizmuson túlmenő elemei is vannak, amelyek, ha külső ösztönzőre találunk, túlléphetik a jogos vagy indokolt határokat, annál nagyobb mértékben, minél kielégítetlenebbek a tényleges, demokratikusnak tekinthető igények. Így igen valószínű, hogy az olaszoknak s románoknak tett engedmények további követelésekre vezettek volna részükről s a Monarchia más népei részéről is, s így végül, a katonai vereségek bekövetkezése után, a Monarchia felbomlása ugyanúgy bekövetkezett volna.

Hogy a német politikai vezetés Tiszát illetve a Monarchia általa képviselt érdekeit mennyire értette meg, az nehezen állapítható meg. Látszólag akceptálta Tisza érveléseit, mert a Monarchia további zsarolását nem folytatta, holott ebből valóban származhattak volna bizonyos pillanatnyi előnyök a háború első időszakában. A későbbiekben persze aligha befolyásolhatták volna a hadműveletek menetét. Kétségtelen azonban, hogy a német politika és a hadvezetés éppoly kevésbé nélkülözhetette a Monarchia, s ezen belül Tisza állásfoglalását a háború mellett, mint ahogy a Monarchia és Tisza sem lehetett meg

Németország nélkül. Ezért helyes Tisza álláspontja megváltozásának a motiválása Galántai részéről azzal, hogy Tisza nem kockáztathatta a német szövetséget a román kérdésben tanúsított s általában a hadüzenettel kapcsolatos merevségével. Galántainak az egész munkán végigvonuló ábrázolása a magyar és a román kérdés belső összefüggéseiről, valamint a román és az olasz kérdés kapcsolatairól igen alaposak és jól tájékoztatják az olvasót.

A másik probléma nem közvetlenül magyar vonatkozását, de közvetve érinti a Monarchiát is. Ez pedig a német imperialista uralkodó csoport kettéválása mérsékelt és agresszív annexionista, mondhatnánk prefasiszta irányzatra, a kezdeti háborús kudarcok hatása alatt. Először történt Európában, hogy a háborút felidéző imperialista uralkodó csoportból kivált egy ennél is reakciósabb, még agresszívebb hódító érdekeket képviselő irányzat, amely mind a német nép, mind az egész hatalmi csoportosulás, tehát a Kettős Szövetség számára eddig ismeretlen veszélyeket idézett elő. A „régii” Bethmann-Hollweg-féle irányzat, felismervén az ezen „ultra” irányzat által felidézett veszedelmeket, bel- és külpolitikájában egyaránt defenzívába szorult. Ebben a kényszerű helyzetében nemcsak külpolitikájában igyekezett valamilyen kiegyezési béke felé tájékozódni, de belpolitikájában is egyre erőteljesebben sodródott az eddig a hatalomból teljesen kirekesztett munkásosztálynak legfelső, s a számára legjobban megközelíthető szociáldemokrata irányzata felé, amely igen jelentős munkástömegeket tartott befolyása alatt. A Bethmann-Hollweg-féle „mérsékelt” imperialista irányzat szempontjából ez valóban igen jelentős közeledés volt, amely forradalomellenes célokat követett ugyan, amennyiben a radikális törekvésektől akarta az erőket elvonni, de oly elemeket is tartalmazott, amelyek a polgári demokratikus fejlődést is előmozdíthatták. Ezzel szemben a Ludendorff által képviselt irányzatban a későbbi német fasizmus csírái ismerhetők fel. Természetesen mindkét irányzat imperialista volt, — különbségeik, sőt ellentéteik mégis igen jelentősek. E két irányzat megkülönböztetés nélküli, együttes kezelése „szuperimperializmus” vagy „monopolkapitalista érdekeltségek” címszó alatt, téves következtetésekhez vezethet. A két irányzat létezése már a háború alatt is olyan fordulatokat és jelenségeket idézett elő, amelyek a folyamatban levő háborús eseményekre közvetlen befolyással voltak. Ezeknek az irányzatoknak a fent említett gyűjtőfogalomnak alá rendelése tényleges történelmi folyamatok lényegét homályosítja el.

Mind ezek kétségtelenül nem tartoznak Galántai munkájának témakörébe. Mégis fel kellett hívnom rájuk a figyelmet, mert az uralkodó csoportokon belüli hasadás jelensége bizonyos — fentitől eltérő — formában és következményekkel Ausztriában is megmutatkozott: Stürgkh miniszterelnöknek a túlzó nagynémet érdekeket képviselő AOK-val (a Hadseregfőparancsnoksággal) szembeni ellentétében jutott kifejezésre. Egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formája volt ennek az osztrák miniszterelnök kiállása és bátor tanúvallomása 1916-ban a Kramar-perben, amelynek voltak ugyan homályos vonatkozásai, a hadvezetéssel szembeni demonstratív jellege túlment azonban az ausztriai nemzeti kérdésekkel kapcsolatos kormányzati különbségek kifejezésén. Ausztriában azonban a német fejlődéssel ellentétben, ahol a Bethmann-Hollweg-féle mérsékelt irányzat bukott meg, a Conrad-féle túlzó irányzat jutott erre a sorsra az uralkodóváltozás után, aminek ugyancsak megvoltak a jellegzetes okai. Kár, hogy Galántai sem a Stürgkh-Conrad ellentétre, sem az említett problémára nem tért ki. A magyar fejlődéssel kapcsolatban azonban egy helyen rámutat azokra a konzervatív-reakciós kormányzati elemekre, amelyek az ellenforradalmi fejlődés csíráit jelentették.

A szerző által felvetett számtalan probléma közül még sokat lehetne kiemelni. Így pl. azt, amiről az utóbbi évtizedekben nem sokat beszéltünk, de amit marxista megvilágításban megfelelőképp helyére kellett tenni, annál is inkább, mert az ellenforradalmi korszak nacionalista propagandájának egyik állandó eleme volt: a magyar nép háborús részvételi arányának rendkívüli magasságát, amely es esetekben, hadifoglyokban, s háborús terhekben igen erősen túlhaladta a dualista „quotát”. Bár e jelenség szociológiai hátterére bővebben is ki lehetett volna térni, magának a ténynek a statisztikai adatokkal való alátámasztása igen plasztikusan mutatja be az osztrák-magyar viszony e sajátos vonatkozását, amelyet csupán a magyar dolgozó osztályoknak a századforduló időszakában megfigyelhető kivándorlási részarányával lehet párhuzamba állítani.

Ismertetésünk természetesen nem térhet ki a nagyterjedelmű munka összes fontos problémáira, s csak az esetlegesség kockázatával raga'dhat ki azokból néhányat. Az egész mű érdemei érzékeltetése szempontjából — összefoglalásszerűen — a két fő problémakörrel kapcsolatos eredményeket kívánjuk röviden kiemelni: a világháború magyar bel- és külpolitikájára vonatkozó fejezeteket.

Galántai könyve átfogó képet ad a belpolitikában végbement folyamatokról. A magyar uralkodó osztályok politikáját s Tisza domináló szerepét részletesen ábrázolja.

Ha ebben a vonatkozásban helyenként mégis hiányérzetünk támad, az abból ered, hogy Galántai nem mutat rá: Tisza „szúklátókorúsége” a román kérdésben, s „hisztériája” utolsó boszniai körútján, olyan történelmi és osztálymeghatározottságokból adódott, amelyek meghaladták személyi adottságainak határait. Ez nem mentség a számára, de tény. Hasonló a helyzet az ugyancsak igen plasztikusan ábrázolt Wekerle esetében is, akinek valóságtól elrugaszkodott megnyilatkozásai szinte a képtelenség határait súrolják.

Arányosak és világosak a magyar munkásmozgalmat s a szociáldemokrata pártot ismertető fejezetek. Az erősödő forradalmi mozgalmakat realiztikusan ítéli meg, s elmondja mindazokat az eseményeket, amelyek a későbbi fejlődés megértését elősegíthetik.

A polgári baloldal és a magyar radikalizmus ábrázolása a korrekt tényközlésen túlmenően élénkebb lehetne. Elsősorban abból a szempontból, hogy mélyebben elemezhetné volna azt az izgalmas problémát, miért nem sikerült ennek az irányzatnak a Monarchia örendelkezési jogukat megszerző nemzeti hasonló csoportjaival megfelelő konstruktív kapcsolatot kiépítenie. Közlebből: mi volt a háttere annak, hogy egyfelől a magyar radikálisok annyira ragaszkodtak a túlhaladottan értelmezett történelmi integritás gondolatához, s másfelől pedig, hogy a Monarchiából kilépő nemzetek polgári csoportjai szinte kivétel nélkül a nacionalizmus és imperializmus foglyai voltak, ami megakadályozta őket egy demokratikus magyar politikai irányzattal való eredményes együttműködésben. Károlyi Mihály álláspontjának és szerepének ebből a szempontból való részletesebb ismertetése igen érdekes lett volna. Térjünk át azonban immár Galántai nagy könyve külpolitikátörténeti erényeinek rövid méltatására is. Ha néhány évvel ezelőtti ismertetésünk a mű első változatának viszonylag szűk külpolitikai tényanyagát tette szóvá, úgy az új kötetnél erre nem lehet panaszunk. Szerzőnk ugyanis igen nagy külpolitikai forrásanyagot mozgatótt meg, s műve a korszerű tudományos eredmények színvonalán áll. Nem siklik el eddig alig érintett témák, mint pl. a Monarchián belüli nemzeti mozgalmak és emigrációs kapcsolataik fölött. Bár az emigrációk tevékenységét egyes vonatkozásokban kissé lebecsüli, a magyar olvasó ebből a műből kaphat először reális képet ezek szerepéről és a háború befejezésével bekövetkezett átalakulás eddig ismeretlen előzményeiről is. Nagyon helyes, hogy említés történik a „The New Europe” c. angliai folyóiratról, csupán a hasonló jellegű francia „La Nation Tchèque” (s néhány más) maradt ki, amelynek nacionalista irányzata sok vonatkozásban elhomályosította az előbbi demokratikusabb törekvéseit. A háború befejező szakaszának ábrázolásából az olvasó mindenképpen reális képet alkothat magának arról, hogy ami történt, az nem véletlenül következett be, hanem elválaszthatatlan következménye volt a közvetlenül megelőző korszak történéseinek. Ez pedig egy történeti munkánál a legfontosabb.

GONDA IMRE

BALASSA IVÁN:

„AZ EKE ÉS A SZÁNTÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON
(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. I—630. I. 199 kép és ábra)

A mű többet nyújt a cím ígértenél. Összegezi a gabonaneműek, a vonóállatok domesztikálása és a fogatolás története vizsgálatának főbb eredményeit. E kérdéseket taglaló nemzetközi és hazai szakirodalom vívmányait kapcsolja be a néprajz és a történelemtudomány vérkeringésébe. Külön említést érdemel, hogy kitűnő hazai szakértőink, köztük Bökönyi Sándor és Matolcsi János munkásságát méltó helyre állította. Ezzel sajnálatos mulasztást számol fel, ugyanis az archaeobotanika és zoológia tárgykörében született magyar eredmények a nemzetközi történeti és néprajzi irodalomban a hazinál korábban váltak közkincsé. Az emberiség egésze, sajátosan pedig népünk őstörténetében oly fontos fordulat, mint az élelemtermelés, másként a termelő gazdálkodás kialakulásának és terjedésének vizsgálatában az archaeobotanika és zoológia eredményei nélkülözhetetlenek.

A bevezetés az irodalom mellett az ekék osztályozását és a munkában alkalmazott szakkifejezéseket mutatja be. Ezt a domesztikálás, földművelés és állattenyésztés kialakulását valamint fejlődését áttekinthető rész követi. E szélesívelésű összegezésre épül a magyarországi eke és szántás történetének elemzése a X. sz.-tól a XX. század elejéig, a faeke eltűnéseig. E legnagyobb rész értékei talán szemléletesebbek lennének, ha a leíró-typologizáló mellett a történeti módszer több teret kapott volna. E rész értékei közül külön figyelmet érdemel az eke és a szántás magyar népi szakkifejezéseinek példás

gyűjteménye és elemzése, bár a szerző figyelmeztet, hogy a gyűjtést és következtetéseit nem szabad lezártan tekintetni. A magyar nyelvterületen általánosnak tekinthető szak kifejezések táblázata mellett, vele azonos elvek szerint rendezett tájegységi szókészletek táblázatait is megtaláljuk. A táblázatok négy csoportba osztva mutatják be a magyar szókincset: a honfoglalás előtti feltehetőleg meglevő szavak, honfoglalás előtti szláv jövevény szavak, honfoglalás utáni szláv jövevénytörzsvavak, önálló magyar fejlődés. Az utóbbin a magyar nyelv törzsvavagából keletkezett eke szakkifejezéseket ért a szerző, melyek történeti helyét még nem lehet kijelölni. Osztvva a szerző aggályait beosztásának támadható oldalai vonatkozásában, úgy gondolom, termékeny munkahipotézisként foghatjuk fel rendszerezését, amely finomításra szorol.

Az első csoportban finnugor, ugorokori, a magyar nyelv alaprétegéhez tartozó és az ismeretlen, valamint a török eredetű szókészletet találjuk. Sajnálatos az eke szó kiemelésének hiánya annál is inkább, mert szóösszetételben kivétítve szerepel. Szánt szavunk nem tartozik az eke szókincséhez, távolléte mégsem vált ki megértést. Égyfelől azért nem, mert fontos ekerész összetett nevében szerepel, másfelől azért, mert Balassa Iván rámutat, hogy a szántóvas szót az eke szónál, de még az azonos jelentésű laposvas, ekevas szavaknál is régibbnek tartja. Bár jelzi, hogy 'szánt' szavunk finnugor és ugor egyeztetése problematikus. Úgy vélem azonban, a „finnugor vagy ugor egyeztetése nem fogadható el” (175. l.) helyében tartózkodóbb állásfoglalás kívánkozik. Mert végül, a kérdés további vizsgálatát maga a szerző is szorgalmazza.

Az 'eke' szóból képzett 'szánt' jelentésű igét nem vettük át a törökből, pedig az ige szélteben megvolt és megvan a török nyelvekben. Balassa Iván egy általánosnak vehető jelenségre figyelmeztet. Új eketípus átvételek a szerszám neve megváltozhat, de a művelet, a szántás régi neve megmarad és őrzi a korábbi szerszám nevét. Vagyis, a magyar őstörténet esetében ez az elmélet oldaláról erősíti meg azt a következtetést, hogy a török 'eke' átvételénél régibb története van földművelésünknek és fontos eszközének. A szál, amit Balassa Iván megragadott, művelődéstörténeti szempontból elvi horderejű állásfoglaláshoz vezetett. — E kérdésre még visszatérek.

Fejtegetésében viszont a szláv 'szoha' és a török 'szaban' szavak felbukkanása bökkenőt okoz. Erre maga is felfigyel, de nem hártja el. Nem tisztázott, viszont nem elképzelhetetlen, hogy a szoha-féle boronaeke (a szerző karcoló ekének nevezi) valamilyen kezdetleges típusának lehet köze a magyar földművelés török és keleti szláv kapcsolatánál régibb történetéhez. Az eke típus szláv hangalakú neve nem bizonyított arra nézve, hogy csak keleti szláv környezetben fordulhat elő a szerszám. A 'szoha' szó azonban aligha hozható vonatkozásba a magyar 'szánt', 'szánt' ige 'szám' tövével. A szaban (ágyeke) fejlett szerszám, a X. század második felénél korábbi előfordulására nincs adat, ez is a Volgai Bolgárországból származik. Ellenben a 'szaban' szó, az 'eke' szóval szemben, a török nyelveknek sokkal szélesebb körében elterjedt. E jelenség értelmezése további vizsgálatot kér, ami a nyelvészet hatáskörébe vág. A szaban ágyekét a magyarok egyetlen török néptől sem vehették meg át, ahogyan azt a szerző is megállapítja. A szaban keletkezését a szerző indokolatlanul a IX—X. századokra — túl tág időhatárok közé — helyezi; mint jeleztem, a X. század második felénél korábbi előfordulása ismeretlen. A 'szaban' török szó széles előfordulása sem biztató a magyar 'szánt' fogalom eredete szempontjából. Egyébként a török 'szaban' és 'eke' szavak esetében az iranisták állásfoglalása is szükséges, mert a török népek földművelésének szogd előzményeire adatok vannak. Erre érdemes lett volna az olvasót figyelmeztetni. A honfoglalás előtti magyar nyelv csuvasos török kapcsolatai dominálnak, e vonatkozásban mégis érdemes lett volna idézni Bárcai Géza mértéktartásra felhívó fejtegetéseit.

Az bizonyos, hogy a magyarok a fejlett talpas ekét vették át a bolgár törököktől. Ha viszont a lengőgerendelyes talpas török ekénél fejlettebb eketaligát a rövidebb gerendellyel, a magyarok a keleti szlávok közelében vették át, akkor az irodalomban, ide érve a szovjet irodalom egy részét is, elterjedt felfogás, hogy a török eke a szlávnál fejlettebb volt, módosulásra szorol. A Balassa Iván által a második csoportba osztott, keleti szlávoktól átvett szavak, szókincs egybevetésével a keleti szlávok déli típusú korai ekéivel meggyőzően végezte el, eredményei lényegével vitába szállni nem sok értelme volna. Érzésem szerint a keleti szlávok körében használt VIII—IX. századi eke-típusokat két nagy területi csoportra oszthatjuk: az északi erdős és valunás talajon alkalmazták a szohát, délen a rálót és a belőle kifejlődött taligás, rövid gerendelyes plugot. Hipotétikus csoportosításomat megerősítve látom a Petrozavodszki Muzeum páratlan értékű történeti-tipológiai szoha sorozatában. Ennek fejlett, nagyméretű, többfogatú kései példányai tanúsítják, hogy a szoha típus sem rekedt meg fejlődésében, északon a szoha technika és szántási eljárása pótolhatatlan volt. — Öszintén sajnálom, hogy megkésve hívhatom fel a szerző figyelmét a petrozavodszki sorozatra.

A honfoglalás kori, a közvetlen az előtti magyar eke, szántási eljárás bolgár török és keleti szláv együttes hatás bélyegét viseli magán. Az orosz és ukrán hatás említése a műben szóvétel, mert abban a korban kijevi orosz vagy a keleti szlávok déli csoportjaival kialakult kapcsolatokról beszélhetünk, de az orosz és ukrán népevek alkalmazása anakronizmus.

Úgy vélekedem, hogy a szőlő és gyümölcs, továbbá a gabonafélék termesztésével kapcsolatos török jövevényszavak átvételének déli, illetve északi színhelye esetében elfoglalt határozott állásponthelyett a tartózkodás inkább helyén való lett volna. Megoldatlan nyelvtörténeti problémák körütekintőbb, mérlegelőbb felfogásra indítanak.

A harmadik csoportba kerültek azok a kisebb jelentőségű és kisebb területen ismert népi eke szakszavak, amelyek a Kárpátmedencében talált szlávoktól kerültek a magyarba. E tájjellegű szókinés lényeges figyelemztetése az, hogy a helyi szlávok nyelvtanilag és műveltségileg különböztek egymástól.

A negyedik csoportban található a magyar nyelv belső törzsanagygából keletkezett szókinés. Érzésem szerint ez a szócsoporthoz fűszült figyelmet érdemel. A szerző helyesen járt el, amikor a csoport esetében az adatszolgáltatás határát nem lépte át. Ezen a ponton színre lép a nyelvtudományhoz intézett felkérés a szókinés kialakulásának és nyelvtörténeti helyének kijelölése tárgyában. Érdeklődéssel, leplezetlen, de bocsánatos türelmetlenséggel várjuk, sikerül-e nyelvészeink érdeklődését felkelteni.

Szépek, csak szűkre sikerültek az ember és az eke, valamint az eke és a szántás folklórját tárgyaló részek. A mélyre hatoló elemzések és következtetések helyett is leíró adatszolgáltatást kap az olvasó. Ennek magyarázata tudománytörténeti mulasztásban rejlik: sajnálatos, hogy a civilizálódás alapjait megvető szántó-vető műveltség kutatása évtizedekig nem tudta elfoglalni méltó helyét a magyar néprajzban. Sok tévhit, szükségtelen romantika forrásává vált a magyar ekés földművelés vizsgálatának háttérbe szorulása. A szerző figyelemztet, hogy a mulasztás pótlása komoly feladatot hárít néprajz-tudományunkra. Hogy végső soron az eke, a szántás az anyagi és szellemi műveltség egységében áll előttünk, azt annak köszönhetjük, hogy a szerző az ekés művelés szellemi vetületét nem függeléként kezelte; ahol módja nyílt a folklórt, népi hiedelmeket — és nemcsak a magyart — bevonta tárgyalásába. Ezzel követésre méltó példát mutatott.

Az első szócsoporthoz és vele elvi-elméleti összefüggésben álló kérdésekhez kívánok néhány kiegészítést és pontosítást eszközölni. A kézirat 1970 közepén zárult. A termelő gazdálkodás és elterjedése történetének vizsgálatában elért, a műben említetteknel újabb eredmények összegezését tudományos közvéleményünk szívesen fogadta volna. A természetből a termelő gazdálkodásra az áttérés legkorábban ott következhetett be, ahol a gabona és fontos házi állataink ősei vadon tenyésztek. A jelek szerint az átmenet előkészítésében vezető szerepet a gyűjtögetés vitte. A termelő gazdálkodás az ősi fészkekből terjedt szét, Kelet-Európa és a Kárpátmedence esetében külső hatásra jött létre. A kérdésnek elvi jelentősége van, mert nem egyes népek eredendően nagyobb értelmi és fejlődőképessége, hanem az ökológiai adottságok határozták meg a növénytermesztés és állattenyésztés indulását. Érdemes lett volna megemlékezni gabona-növényeink és házi állataink vad elődeinek háziasítását előmozdító genetikai és biológiai adottságokról. Ezeket jelenleg pontosabban ismerjük, mint az ember, a legfontosabb tényező domesztikációs tevékenységének történetét. Ezzel összefüggésben köszönettel fogadtuk volna annak a vitának a bemutatását, amely a gabona-félék illetve az állatok domesztikálása sorrendiségének kérdésében folyik. A vita lezáratlan, úgy tűnik azonban, hogy a két esetben a háziasítás fokozatai nagyjából párhuzamosan haladtak. Az világos, hogy Elő- és Kisázsiaiban fekvő központokból szétvándorló népesség hatására Kelet-Európában és a Kárpátmedencében a termelő gazdálkodás két ágazata, a földművelés és az állattenyésztés együttesen terjedt.

Kelet-Európa területein a bevándorló termelő és a helyi természeti gazdálkodás találkozásából sokféle műveltségi változat jött létre. A szarvasmarha, továbbá a ló háziasítása esetében az ázsiai steppe, a Kaspi déli és délkeleti partvidékével együtt Kelet-Európa elsődrendű szerephez jutott. A Dnyeper középső vidékén a ló háziasítása az i. e. 4. évezred elejétől adatolt. A magyar őstörténet távoli művelődéstörténeti előzményének megítélésében rendkívüli jelentőségű az, hogy az i. e. 2. évezred első felében a termelő gazdálkodás terjedése elérte a Volga—Káma vidékét és ott meg is honosodott. A meghonosításban Kelet-Európa térségein északra tartó műveltségekről van szó, bár a közép-ázsiai és nyugat-szibériai kapcsolatok sem lényegtelenek. A földművelés-állattenyésztés közösen terjedt el a Volga-Káma vidékén élő finnugorok körében, akik kereskedtek a délről érkezett bevándorlókkal. E nagyhorderejű fordulat elemzést érdemelt volna. Véletlen tollhibának tartom ananyinói műveltség bronzkorba sorolását, azzal a megjegyzéssel együtt, hogy a kutatás csak újabbant tekintti koravaskorinak. Az ananyinói műveltségről (i. e. IX—IV. sz.) régtől tudott vaskorba tartozása. Nem tudom, mi indíthatta a szerzőt arra a megállapí-

tásra, hogy e műveltség „döntően ugor jellegű volt” (252. l.), bár megjegyzi, „valószínű más népek is résztvettek benne” (uo.). A nyelvtörténet és a népalakulás történetének szakaszolása szempontjából a műveltség valóban az ugor korszak utolsó szakaszára esik. Ilyen fogalmi értelemben a szerzőérvelés kifogástalan lenne. Egészében, vagy döntő részben ugor régészeti műveltséget azonban biztosan kimutatni nem sikerült. A volga-kámai régészeti műveltségek esetében már az is nagy vívmány, ha a fogalom tág értelmében, mégis megalapozottan, finnugor műveltségekről beszélhetünk. Részletes etnikai bontásuk lehetőségére, etnikai fogalmak és régészeti műveltségek, csoportok tudományosan kifogástalan összekapcsolására még nem nyílt lehetőség, és a közeli kilátások sem túlságosan biztatók. Gondolom, a szoros etnikus jelzőknek régészeti műveltség nevek elé állításáról nehézség nélkül lemondhatunk, a tudósokat ezek a jelzők amúgy sem kötelezik, a nehézségeket nem ismerő közvélemény hiszékenységével pedig számolni kell. A mondottak vonatkoznak a Közép-Volga két partjára kiterjedő imenykovo-i műveltség esetére is, melyet a szerző László Gyulára hivatkozva a magyarokkal hoz vonatkozásba.

Az anyaninói korban a gabonafélék termesztése a Káma felső vidékén, a jelenleg is érvényes északi határig elterjedt. Gabonapörkölt edények, őrlőkövek és bronz sárlók az i. e. 2. évezred közepe tájától, vas sárlók az anyaninói kor elejétől ismertek. Ellenben a talajmegművelésének eszközeit nem ismerjük, ez megfoszt bennünket a kapás földművelés fogalmának használatától. Laza feltevésként kezdetleges égetéses gazdálkodásra, esetleg talajlazító dorongok — északi tájak sokáig élő szerszámának — meglétére gondolhatunk. Az anyaninói lelőhelyekről ismert vaskos csont és bronz csúcsok talán e feltevés javára szólnak. Balassa Iván a kapás művelésen kezdetleges eljárásra gondol — tehát ily értelemben helyesen foglal állást. Csupán a pontosítást biztosító adatok hiánya érződik érvelésében. Az viszont már merőben más kérdés, hogy milyen volt a termelő gazdálkodás aránya az ugor és a későbbi ugor magyar korban. Az anyaninói műveltség egészét tekintve a házi állatok aránya (ló, szarvasmarha, juh, kecske és sertés együttesen) 50—52 % volt. A vadászott állatok arányán belül 70—80 %-ot a táplálkozásra alkalmatlan prêmes állatok tettek ki. A termelő gazdálkodás „szerény terjedelme” (253. l.) tekintetében tehát mérlegelőbb állásfoglalás lett volna indokolt.

A pjanobori műveltség (i. e. III. — i. sz. III. sz.) idején a termesztett gabonafélések és fajták gyarapodtak. Megjelentek az erdőirtásra alkalmas fejszék és a 'kustan' nevű, kapaszerű szerszámok. A volga-kámai finnugor népek néprajza azt tanúsítja, hogy a 'kustan'-t nem talajművelésre, hanem irtáskor gyökerek átvágására használták. Az i. sz. III—IV. sz. folyamán a Volga-könyök és a Vjatka folyó közötti területen elterjedtek az ekevasak (túró ekék) és velük a rövid kaszák. Megjelenésük körülményei tisztázatlanok, egyelőre meg kell elégednünk létezésük pusztá tényével.

Szó sem eshetik arról, hogy a nagyjelentőségű ekevas leletek és lelőhelyek bármelyikét is az ugor magyarokkal hozzuk vonatkozásba. A fejlemény művelődéstörténeti hordereje így is nagy. Etnikai értelemben tág, ámde művelődéstörténeti szempontból abszolút megbízható adatok határolják körül a magyar őstörténet finnugor, ugor és ugor magyar kori mezőgazdasági vonatkozásait. Ezért Balassa Iván következtetése, hogy a talajművelésnek, szántásnak és eszközének a török kapcsolatoknál — hozzáteszem — sokkal régiebb és hosszú fejlődéstörténete van, szilárd alapokra épül. A nem lényegi bizonytalankodások ellenére, a bemutatott adatokkal összhangban álló eredményre jutott. A további igényes és nehéz feladat abban áll, hogy *valamennyi* érdekelt szakágazat közös erőfeszítésével szűkebbre vonjuk a határokat őstörténetünk elvi jelentőségű fejleménye körül, közelebb kerülünk szánt, szántóvas fogalmunk jelentés- és fejlődéstörténetéhez, mezőgazdasági műveltségünk eredetének meghatározásában pontos eredményre jussunk.

Az máris megtörtént, hogy a magyar őstörténetben a török műveltségi szupremáciát valló nézet ezúttal már nem elvi-eszmei érvekkel, hanem tárgyi adatok erejével kapott cáfolatot. Ebből nem a török kapcsolatok jelentéktelensége, csupán az azokat túlhaladó ideológikus jellegű állásfoglalások tarthatatlansága következik.

Méltányolom Balassa Ivánnak velem szemben gyakorolt bírálatát a szaltovomajáki ekék típusával összefüggésben (260. l.). Megbírált csoportosításom valóban formális, mert szem elől tévesztí a funkcionálisan különböző szimmetrikus és aszimmetrikus ekevasakat. Két dolog szolgál mentségül: az ekék és csoroszlyák helyszíni tanulmányozására kevés idő állt rendelkezésemre, nem tudtam a részletezésre koncentrálni. Csak a lényegét láttam, a steppén az ősmagyarok ott tartózkodása idején ekés földművelés folyt, megdönthetetlen bizonyítékaik kezében tartottam, nyelvünk török eredetű földművelő szókincse, ha még tág határok között is, tárgyi megerősítést nyert. Fontos részletek helyreigazítását most Balassa Iván elvégezte.

Helyenként bíráló pontosításaim szükségtelenek lennének, ha a szerző a domesztikálás egyetemes történetének összegezésében, a kérdésnek szentelt nemzetközi konferen-

ciák 1962-ben és 1969-ben közzétett anyagait és Vavilov érdemes munkássága mellett Kupcov és Mallowan eredményeit is kamatoztatta volna. Kelet-Európa és a finnugor őstörténet esetében Paasonen, Gromova, Calkin, Liszicina, Hlopin, Tyitov, Gurina, Bader műveiben és a Baskir Akadémiai Részleg régészeti-néprajzi sorozatában közzétett adatok összegezés és értékelése hiányzik. A műben idézett Munkácsi, Toivonen, Zbrueva, Halikov és Gening munkássága átfogóbb kiaknázásának hiánya is érződik. Nincs fontos adatok, támpontok, hanem főként elméletek és módszerek szembesítése, a belőle leszűrhető tapasztalatok összegezése nyereséget jelentett volna a mű számára. A honfoglalás előtti magyar kérdések tárgyalása valahogy nincs jó helyen a könyv szerkezetében. Ebben az esetben a leíró-tipológiai és a történeti komplex módszer konfliktusba került. Nyilván ez nehezítette meg a különböző módszerekkel kezelt részek egybeforrasztását. Szinte már rendszerré vált, hogy az orosz és ukrán nyelvű művek címei és szerzőik nevei súlyos torzulást szenvednek, mint ezt a tárgyalt mű esetében is tapasztaljuk (pl. Gening és nem Gyening, ahogyan az irodalomjegyzék feltünteti).

A nagyívvelű, komplex szemléletű mű komoly nyereség és hézgapótló szerepet tölt be. Szilárd alapot képez a további kutatások számára. Az Akadémiai Kiadó szép, izléses kötetben adta közre ezt a fontos művet.

BARTHA ANTAL

KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFŰ LÁSZLÓ:

ADATOK „KORAI” HELYNEVEINK ISMERETÉHEZ. I—II.

(Szeged, 1973—1974. 96, 55 l., 2 térk. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XLIV, XLVIII)

Új tudományos feltevésekkel való egyet nem értés kifejezésre juttatásának igen sok módja van. Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László a talán legrokonszenvesebb, és kétségtől mentes, a leghasznosabb módot választották ki. Nem értvén egyet korai helyneveink történeti forrásként való felhasználásának azzal a módszerrel, amelyre a közelmúltban Györfly György és én adtunk példát, mert megítélésük szerint „a helynevek teherbírájáról csakis a minél szélesebb forrásos bázis birtoklása alapján lehet véleményt mondani” (I. 7.), hozzákezdtek a forrásbázis kiszélesítéséhez. Ennek a fáradságos munkának első lépése az ismertetésre kerülő két füzet.

„A jelen munka azt tekinti feladatának, hogy összegyűjtse mindazon helyneveket, amelyek valamilyen módon is kapcsolatosak a korai magyar történelemben szerepet játszott népek, törzsek és meghatározott személyek nevével.” (I. 3.) A munka tartalma egy rövid — talán túlságosan is rövid — bevezetés után a helynévként előforduló nép-, törzs-, vezérnevek, X. századi személynevek és későbbi nemzetségnevek adattára. A szócikkek utalnak a név etimológiájára, megadják az egyes települések azonosításához szükséges adatokat, felhívják a figyelmet — ahol kell — a nem személynévi eredet, az újabkori keletkezés lehetőségére, s a lokalizálást két térképmelléklettel könnyítik meg. Nagyon szerencsés elhatározás volt a honfoglalás kori régészeti leletkataszter térképét venni alapul, mert ez „biztosítja a régészeti leletanyag és a földrajzi névanyag azonnali szembesítését” (I. 10.). Ahol a szócikkeknek vannak tudománytörténeti előzményei, pl. Kniezsa István törzsi helynév-jegyzékei, a szerzők ezekre lelkiismeretesen utalnak.

Az Adattár összeállítása során a szerzők a lehető legnagyobb tömörségre törekedtek. Az anyag kezelésében ez csupán az olvasást nehezíti, a szócikkekben való eligazodást a füzetek végén adott mutató megoldja. Sokkal bonyolultabb, néha szinte lehetetlen viszont a felhasználó irodalomban való tájékozódás. Folyóirataikkal esetében csak a kötet-, évfolyam- és lapszámra történik hivatkozás, a szerző nevére és a munka címére nem, így gyakran csak hosszabb utána járással állapítható meg, hogy egy bizonyos tanulmányt a szerzők felhasználták-e. Úgy tűnik, nem használták Mályusz Elemérnek a középkori magyar nemzetiségi politikáról a Századok 1939. és 1941. évfolyamában közölt tanulmányait, amelyek az idegen népnevek számbavétele szempontjából lettek volna fontosak, továbbá Fügedi Erik Nyitra megye betelepüléséről frott munkáját sem (Századok 1938).

Egyet kell érteni a szerzőkkel abban, hogy gyűjtésük köréből eleve kihagyták (a Pesty-féle helynévgyűjtemény kivételével) a kiadatlan anyagot. Az oklevelek átnézése munkájukat befejezhetetlenné tette volna. Velics—Kammerer török defter kiadásának, Fejér György és Wenzel Gusztáv oklevélgyűjteményeinek ellenőrzés nélküli használata azonban nyilvánvalóan olvasási hibákkal terhelte az anyagot. A füzetek használhatóságát

azonban ez alig csökkenti, mert a tapasztalt kutatót a forráshivatkozás ezekre a munkákra egyúttal az olvasat esetleges megbízhatatlanságára is figyelmezteti.

Nem mindig világos és következetes az Adattárba felvett anyag kronológiai elhatárolása. Véleményem szerint helyesen jártak el a szerzők, amikor a Velence szócikkben (I. 30.) felvették a XIX—XX. századi néphumor helynévalkotó megnyilvánulásait is, amikor helyet adtak a Ság szócikkben (I. 40.) a -ság utótagú helyneveknek, a Tormás szócikkben (I. 45—46.) pedig minden rendelkezésükre álló adatot közöltek. Helyesen tették volna, ha nem mellőzik a Lengyel és a Cseh szócikkben (I. 26, 27.) az újkori és ismeretlen provenienciájú előfordulásokat. A Tata személynév magyarázatában (I. 79.) utalni lehetett volna rá, hogy nyilvánvalóan középkori népetimológiával van dolgunk.

Az egyes szócikkek összeállításában mutatkozó kisebb következetlenségek felsorolását folytatni lehetne, de ezeknek az anyaggyűjtés méreteit és egészét tekintve alig van jelentőségük. Végeredményben a szerzők teljesítették magukra vállalt feladatukat, a további kutatás rendelkezésére bocsátották korai helyneveink néhány pontosan körülhatárolt csoportjának jó adattárát. (Éppen ezért nem világos számomra, miért tették idézőjelbe munkájuk címében a „korai” szót: az általuk feldolgozott helynevek valóban korai helynévadásunk emlékei, a koraiak analógiájára keletkezett újabkori „korai típusú” helyneveket, ha elkülönítésük lehetségesnek bizonyult, a szerzők többnyire mellőzték.) Nagyon kívánatos lenne, hogy Kristó Gyula és munkatársai ez első, eredményes lépés után vállalkozzanak a következő lépés megtételére is, és kísérletet tegyenek „a helynevek teherbírásának” megállapítására a korai magyar helynévadás gyakorlatának az általuk összegyűjtött szélesebb forrásbázis alapján történő vizsgálatával.

Kristó Gyula és munkatársai állandóan forgatott, nagyon hasznos segédeszközt bocsátottak rendelkezésünkre. Mindazok a középkorkutatók, akik az „Adatok” két füzetét használják, példányuk margójára följegyzik korrekcióikat és kiegészítéseiket. Befejezésül következzenek itt, a recenzens „Árpád-korba tett kirándulásának” (Századok 1973. 742) eredményeként saját példányom margójegyzetei:

I. 12. *Kazár*. 2. Kozárowce, L. 1, 342 helyett: Kozarofcse, Fekete L. 96 (amely másfél századdal korábbi adat).

I. 15—16. *Nándor*. 1. Nándorvölgy törlendő, mert a XIX. századi földesúrról, Coburg Ferdinánd hercegről kapta nevét; 21. Nándorhegy törlendő, mert Ferdinánd királyról nevezték el. (Mindkettő a XIX. század első felében alapított vasmű!) Ezzel szemben felveendő a budai hegyekben fekvő Nándor falu XIII. század-végi említése (Budapest története I. 317).

I. 22. *Kun*. 5. Kun, Kwn törlendő; Csánki az adatot ÁUO XI. 611—620 hibás szövegközlésből vette, a helynév helyes olvasata Kwy (OL. DI. 41 985.), a mai Tornallya-Safárikovo h.

II. 22. *Hánta*. Kiegészítendő: 3. 1276: Hanta, Bp. O. 153. Kóspallag v.

HECKENAST GUSZTÁV

KRISTÓ GYULA:

CSÁK MÁTÉ TARTOMÁNYÚRI HATALMA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 252 l.)

Csák Mátének utolsó életrajza — Pór Antaltól — lassan száz éves, azonkívül igen sok tanulmány foglalkozott életének és tevékenységének egy-egy szakaszával vagy területével. Kristó itt ismertetendő monográfiája tartományúri hatalmának kialakulását és funkcionálását veszi marxista vizsgálat alá. A szerzőt izgató téma tulajdonképpen a tartományúri hatalom, ezen belül törekedett arra, hogy egy oligarcha uralmának teljes feldolgozásával jusson el általános következtetéshez. Erre valóban Csák Máté a legjobb alany, mert a tartományurak legjellegzetesebbje és viszonylag a legbőségesebb a rá vonatkozó forrásanyag. A kutatás eredményét négy fejezet foglalja össze, a tartományúri hatalom megalapozása (11—34), kiépítése (35—107), funkcionálása (109—196), és végül bukása (197—215), melyhez még egy rövid kitekintés (217—222) csatlakozik.

A tartományúri hatalmat Máté ősei alapozták meg, elsősorban a Dunától északra eső területen. A Komárom és Hruszó (Bars megye) környéki birtokokon kívül a legfontosabb a Nyitra megyei Tapolcsány megszerzése volt. A nemzetség ősi birtokai a Dunántúlon feküdtek, az ottani terjeszkedésnek a Héder-nembeli Kőszegiek voltak akadályaik, Csák Mátéra maradt a Kőszegiekkel való harc befejezése. 1292-ben sikerült megállítania

a Kőszegiek északi, Pozsony felé irányuló előretörését, ettől kezdve a két oligarcha család között a Duna volt a határ, Máté szabad kezet kapott az ország észak-nyugati részén. Kristó a tartományúri hatalom kiépítésében négy korszakot különböztet meg: 1. Északnyugat Magyarország megszerzését, 2. Nógrád és Trencsén megye elfoglalását, 3. a zólyomi erdőispánság elfoglalását, és végül 4. északkelet Magyarország meghódításának kísérletét.

Az első korszakban Máté Tapolesány mellé Temetvény, Trencsén, Bajmóc, Ugróc, Gimes és Cseklész várát szerzi meg tartozékaival együtt. 1302-ben Vencel király legalizálja szerzeményeit. Részletes és korrekt adatsorok alapján győződhet meg az olvasó arról, hogy a királyi birtokok adománykénti megszerzése és elfoglalása mellett Máté erőszakkal sajátította ki az egyházi földeket, lassan törte meg és űzte el a magánbirtokosokat, akikből vagy Máté szerviense vagy földönfutó lett. Az első korszak eredményeként birtokai Pozsony, Nyitra és Trencsén megyékben összpontosultak ugyan, de befolyása hét megyére terjed ki. A megnyerés és erőszak alkalmazásával sikerül később Bars és Hont megyén át Nógrádig előrehatolnia, majd a zólyomi ispánság egy részét birtokába vennie. Amikor 1311-ben az Amadéfiak szorult helyzetbe kerültek, Máté valószínűleg rájuk is kiterjesztette familiájának szervezetét, Abaúj, Szepes és Sáros megyét is hatalmába kerítette, így összesen 14 megyén uralkodott. A rozgonyi csata megállította terjeszkedését, de tartományát 1312 után is meg tudta tartani, egészen 1321 tavaszán bekövetkezett haláláig —, ha Komáromot el is vesztette 1316-ban.

A tartományúri hatalom funkcionálásának területén Kristó négy pontot vizsgál meg: 1. a familiaritás intézményét, 2. Máté gazdaságpolitikáját, 3. a jobbágysággal szembeni magatartását, 4. a közigazgatást és igazságszolgáltatást.

Máté szerviensei két csoportból kerültek ki: bárókból és köznemesekből. Forrásaink természetesen a bárókról többet tudunk, s így mód nyílt arra, hogy politikai magatartásukon kívül birtoktörténetüket is részletes vizsgálatnak vessen alá a szerző. Úgy látja, hogy Máté „hübéri piramisa” háromszög helyett tulajdonképpen sarkán álló rombusz, mert a bárók közül kikérül szervienseknek is van familiájuk. Az összegyűjtendő adatok felsorolása után veti fel Kristó a kérdést: mi döntötte el azt, hogy a birtokosból familiáris lesz-e vagy ellenség, s arra az eredményre jut, hogy a „defenzívába szorult nagybirtokosok” voltak Máté ellenségei (128), amiből az is következik, hogy a trencsényi nagyr részét a köznemesek közül toborozta szervienseit. A familia Magyarországon későn fejlődött ki, aminek a magánbirtok késői megerősödése, a királyi familia felbomlása volt a legfőbb tényezője, mellékesen a szerviensek száma a magánbirtokosok társadalmi rangjának is bizonyossága volt. A szerviensek gazdasági, jogi és katonai helyzetének részletes elemzése juttatja el ahhoz a megállapításhoz, hogy a magyarországi és nyugati hűbéreség azonos, az eltérő vonásokat (jogi szabályozás hiánya, a hűbéri lánc csúkevényes volta és az a tény, hogy felülről lefelé haladó folyamattal van dolgunk) a nagybirtok „viharos gyorsaságú” fejlődése indokolja.

Gazdasági téren a „birtok koncentráció” mutat a tartományúri hatalom irányába. Máté sem a városok sem a bányászat jelentőségét nem ismerte fel, tartományának belső viszonyai nem segítették elő az árutermelés fejlődését, sem a pénzgazdálkodás kibontakozását, aminek az sem mond ellent, hogy nagy pénzüsszegekkel rendelkezett, amit hadseregének és familiájának fenntartására illetve birtokszerezésre fordított.

Molnár Erik megállapításaival ellentétben és Székely Györggyel összhangban Máté Kristó megállapítása szerint nem enyhítette a jobbágyok helyzetét, telepítéseinek kérdése pedig a rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem oldható meg megnyugtatóan.

Közigazgatás és igazságszolgáltatás terén a nádori cím használata a királyi jogok gyakorlására szóló jogigényt jelzi, ezzel összhangban Máté konzerváltni igyekezett a királyi megye szervezetét és Trencsénben várszervezetet alakított ki.

Bármelyik területet is vesszük szemügyre, Máté tartománya „nem jutott el a konszolidáció állapotába”, a tartomány létrejöttéhez „a magánbirtok törvényszerű megerősödése” vezetett. De miután a tartományúri hatalom gazdasági alapja ingatag (még a természeti gazdálkodás), társadalmi erők érdeke pedig a Mátéval való leszámolás volt, ezért nemcsak Máté hatalma tűnt el halála után, de ilyen jelenség később sem merült fel Magyarországon a virágzó feudalizmus korában.

Nagyon rövidre kellett fognunk a könyv tartalmi ismertetését, amit annál inkább sajnálunk, mert így értékének egy része nem kap megfelelő méltatást. Minden helyszűke ellenére hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szerző nagyfokú mesterségbeli tudásról tesz tanúbizonyságot. Jegyzetelése részletes és pontos, nemcsak a kiadott, hanem a kiadatlan forrásanyagot is tekintetbe veszi. A legszebb ilyen rész talán az a hosszú jegyzet, amelyben a rozgonyi csatát később értékelt királyi okleveleket veszi számba (104). Sietve tegyük

hozzá, hogy nemcsak a magyar, hanem a szlovák irodalomban is otthonos. És végre ismét olyan könyvet vehetünk a kezünkbe, ahol pontos és bő névmutató segítségével bármelyik részletet vissza lehet keresni. Ilyen apparátus mellett már csak egy hiányérzetünk van: kár, hogy nem adott bibliográfiát.

Ha tisztelettel adózva a munka érdemeinek a következőkben bizonyos megállapításával perbe szállunk, akkor be kell vallanunk, hogy saját felfogásunk kialakítását elsősorban Kristó könyve segítette elő, magunk is csak az ő lelkiismeretesen összeállított adatsorai alapján bizonyosodtunk meg olyan összefüggések általános érvényéről, amely mindeddig csak kicsi és bizonytalan minta nyomán felvetődött hipotézis volt. Azt is el kell mondanunk, hogy a végső eredményt, hogy tudniillik a magán nagybirtok vezetett el a tartományi hatalom magyarországi típusához — ezt magunk is valljuk, az eltérés csupán a részleteket érinti, és pedig két pontban: Máté terjeszkedésében, és annak a módnak megítélésében, ahogyan a nagybirtokos eljutott a tartományig.

Teljesen egyetértünk azzal, hogy Máté hatalmának bázisa Nyitra és Trencsén megye volt, pontosabban a két megyében a Trencsén—Gimes—Privigye várak által határolt háromszög. Innen délre Nyitrán át korridor vezetett Komáromhoz. Az egyháziak ezen a területen tehetetlenek voltak — ez sem vitás —, legfeljebb annyit tennék hozzá, hogy az egyházi nagybirtok sohasem (később sem) volt katonailag egyenrangú a világival, mert az egyház számításba vette (az oligarchák viszont számításán kívül hagyták) erkölcsi tekintélyét. A világi nagybirtokok közül ezen a háromszögen belül csak Úgrócot kellett megvenni és Gimest elfoglalni. Bajmóc, Privigye és Trencsén megszerzése Máté nádorságának idejére esik, s itt — de más kisebb birtokoknál is — tekintetbe veendő, hogy a közjogi tisztség ideig-óráig legalitás látszatát kölcsönözhetette törvényellenes akcióknak, hiszen pl. a nádor bírság címén is szerezhetett birtokot (1273: CD. V/2. 137). Akárhogyan is szerezte meg Máté az említett várakat, az első korszakról (1302 előtt) nem állíthatjuk, hogy Máté hét megye ura volt.

Ennél fontosabb a második korszak, Nógrád és Trencsén megye elfoglalása. Ismét teljesen egyetértve Kristó fejtegetésével azt állítanám, hogy Máté az Ipoly (és mellékfolyói) völgyében hatolt előre, itt került szembe a Balassák őseivel, de — és ez igen fontos — azok másodlagos szerzeményein, ahol nem gyakoroltak semmiféle közjogi hatáskört. Amikor később ugyan ez ellen a család ellen fordult Trencsén északi részén, akkor ismét olyan várakat vett el tőlük, amelyeket a Balassák — Mátéhoz hasonló eszközökkel — nemrégén kaparintottak meg, és amelyek szintén kívül estek a zólyomi erdőispánságon. De — és itt már teljesen eltérő kettőnk nézete — a Balassák törzsterülete, a zólyomi ispánság, Szucsány kivételével sohasem került Máté birtokába. Amikor új szerzeményeket elvette és nógrádi terjeszkedésével a királyhoz való kapcsolatukat elvágta, akkor nem a Forgáchokhoz hasonló módon törte meg, hanem szövetségre kényszerítette őket. A Balassák éppen ezért támaszt kerestek ott, ahol családjuk — Zólyomhoz hasonlóan — már régebben is ispánságot viselt, — tehát Sárosban.

Ezzel eljutottunk a rozgonyi csatát közvetlenül megelőző időponthoz. Kristó abból, hogy az Amadéfiak kezesei között Balassák vagy hozzájuk tartozók is vannak, arra következtet, hogy a Balassák Máté familiárisai voltak. Van ennél kézenfekvőbb magyarázat is. Csák Máté, az Amadéfiak és a Balassák (sőt a Rátotok és Forgáchok) között csak mennyiségi különbség van, mindnyájan a királytól független hatalom megvetésén fáradoztak. Ha csak egy kis érzékük volt — és ezt aligha lehet tőlük elvitatni —, akkor az Amadé nádor halála utáni perben fel kellett ismerniök a döntő pillanatot és az Amadéfiak oldalára kellett állniok. A túsadás önmagában még nem jelent függő viszonyt, de jelenti a nagybirtokosok szolidaritását látszólag a kassai polgárokkal, a valóságban a királlyal szemben. A király a legkisebb ellenállás vonalán haladva az Amadéfiak után a sárosi várat tartó, tehát törzsterületétől elvágott (Balassa) Demeter ellen vonult. Ha még volt kétsége valamelyik nagyúrnak I. Károly céljait illetőleg, akkor ez a lépés feltétlenül eloszlatta azt, így állnak egysorban Rozgonynál a Balassák, az Amadéfiak és Csák Máté. De, hogy Máté itt nem a másik kettő ura, hanem szövetségese, arra nemcsak a krónika szóhasználata, hanem az is jellemző, hogy serege Nagy Aba vezénylete alatt megőrzi önállóságát. Mellékesen: a király a sikertelen városi ostrom után a Szepességbe vonult vissza, mert a szászok a király oldalán álltak, ez a terület nem volt Máté kezében!

A Balassák helyzetének megítélésében döntő egy 1313. július 1-i oklevél, amelyben Csák Máté fogott bírák által hozott ítélet végrehajtásánál való közreműködésre (Balassa) Doncsot — „kedves komáját és atyafiát” — kéri fel (*assumpsimus*) és két másik emberét utasítja (*commisimus*). A kifejezések világosan megkülönböztetik a szövetségest és az alárendeltek. Máté írónakának tulajdonítjuk azt, hogy ebben az oklevélben a zólyomlipcsei várnagyot saját emberének nevezi, holott az (a turóci konventnek egy évvel később kelt oklevele szerint) Doncsó volt.

Nem jelent nehézséget az sem, hogy a második oklevél az előzőekben foglalt ítélet végrehajtása, mert az ítéletet fogott bírák hozták, az tehát éppen azért jött létre, hogy az ügy ne kerüljön a hatalmat gyakorlók elé. (Érdekes lenne az ilyen ítéletekből a királyi hatalom hanyatlását a XIII. század második felében és lassú megerősödését a XIV. század elején megfigyelni.)

Összefoglalva: a Balassák Máté szövetségesei voltak és nem familiárisai. Ugyanez a véleményünk Abáról, aki egy későbbi oklevél szerint Máté seregét *ratione proximatis et consanguineitatis* vezette (AO. V. 340). Úgy véljük, hogy egy alkalomra volt szövetségese a Csákoknak Móric bán fia Mihály és Keszői Lóránd is a Radvány elleni „vállalkozáskor”, mert az oklevél fogalmazása ezt bizonyítja (*magister Chak . . . cum sua familia et cum familia . . . fratris sui et unacum ipso Michaele Julio Mauriti et suis servientibus et cum servientibus eiusdem Lorandi de Kezeu* ÁUO X. 406). A források adta lehetőségek szerint meg kell különböztetni a lazábban kapcsolódó szövetségeket és az esküvel kötött familiárisokat.

A kérdés mögött a nagybirtok áll, amely kétségtelenül a tartományuraság felé vezet. Három pontot szeretnék kiemelni ezzel kapcsolatban:

1. a területileg zárt világi nagybirtok (a „birtokkoncentráció” szavunk mást fejez ki) már a tatárjárás előtt kialakult. Eddig Kristóval együtt azt vallottuk, hogy a tatárjárás csak felgyorsította az ütemet. Ma egy más vizsgálat alapján (Középkori várak — középkori társadalom. Várépítézetünk története [szerk. Gerő László]. Sajtó alatt) azt kell mondanunk, hogy a magánvárak felépítésével minőségi változás állt be, mert Magyarországon a nagybirtok és vár egyszer és mindenkorra összekapcsolódott, aminek következtében a nagybirtok már nemcsak gazdagságot, hanem kézzelfogható hatalmat jelentett.

2. Közismert a báróknak az a törekvése, hogy több várat birtokoljanak, ehhez pedig már elengedhetetlen a familiaritás, mert a jövedelmet szolga is kezelhette, a hatalmat jelentő várnagyi tisztet azonban csak megbízható személyre lehetett ruházni. De ebben az országban emberhiány volt, ez indokolja a familia erőszakos, felülről történő szervezését.

3. Meg kell jegyezni, hogy a familiárisok fizetése mindig a birtok jövedelméből történt, akár készpénzben, akár természetben, akár természetben, akár birtok jövedelmének bizonyos része átengedésével, — legtöbbször a három kombinációjával, mert a kötelezettségek folyósításához Mohácsig sohasem volt elég pénz forgalomban. Így tekintve, a familiárisok részére történő birtokadományozás olyan kevés, hogy elhanyagolható mennyiség. Hűbéri intézmény volt a familiaritás? Igen. Nyugat-európai típusú intézmény volt? Nem. Mert éppen azok a szabályok, amik a vazallusok kötelességeit és jogait (!) ölelik fel, sohasem érvényesülhettek, másszóval: a familiaritás személyre szóló volt és nem volt objektív (birtokokhoz kötött), előjogokkal és kötelezettségekkel járó intézmény. A dominus a despotizmus, a familiáris pedig a szabadság olyan vonásait őrizte meg, amelyek Nyugat-Európában ismeretlenek.

Máté tartományuraságát is magyarországi jelenségnek kell minősíteni még akkor is, ha nem jutott el a konszolidációhoz. Az objektív okok előtt még hadd említsük meg a következő pszichológiai tényt. Máté apjának nemzedéke még hallhatott III. Béláról, még ismerhette a királyi hatalmat és tekintélyt, IV. Béla trónralépését és bosszúját pedig személyes élményei közé sorolhatta. Máté nemzedéke ezt már legfeljebb távoli múltként tarthatta számon. Az események pszichológiailag is előkészítették a tartományuraságot. Az objektív okokra térve, a tartományok stabilitásának hiánya részben a megelőző fejlődésben keresendő. Örökletes ispánságot a magyar fejlődés ebben az időben nem ismer, így nem volt meg a lehetősége a több generációra terjedő territórium-építésnek. Gyakorlatilag persze pl. a Balassák egymást váltva viselték a zólyomi és majdnem ugyanígy a sárosi ispánságot, részben ezzel magyarítható, hogy ezekről a területekről Máté nem tudta kiűzni őket. Gazdaságilag a Magyarországon kialakuló tartományok egységszerűek voltak (azonos agrártermelést folytató területek), ez alól Máté lett volna kivétel, ha Selmebányát meg tudta volna szerezni, amire semmi nyom nem utal. A nyugati territóriumok megalapozói az egyházat is felhasználták, főképpen a szerzetesrendeket, erre Magyarországon nemcsak azért nem volt lehetőség, mert Máté kapzsiságában egyházellenessé vált, hanem mert a szerzetesrendek gyengén fejlettek voltak, a főpapok pedig a központi hatalom támogatói. Nem volt olyan partikuláris jogi fejlődés sem mint pl. Normandiában, Magyarországon a kiváltságolt népektől eltekintve egy és ugyanaz a feudális társadalmi rend uralkodott. És végül: a tartományúr nem szerzethetett megbízható szövetségeket. Nemcsak az ilyennek tekinthető nagybirtokosok hagyták el Mátét élete végén, de a kisebbek is (itt ütött vissza, hogy a familiaritás személyre szóló volt). Ebből következett, hogy a helyi nemesség és a tartományúr közé nem került olyan közép-

réteg, amilyenek nyugaton a közvetlen vazallusok voltak, bár éppen az oklevelek quasi-dignitáriusainak felsorolásából világos, hogy Máté erre törekedett. Tartományurasága mégis lényegében a nagybirtokok csak részben összefüggő sorozata volt, s mennél messzebb feküdt a nagybirtok Trencsén és Nyitra megyétől, annál kevésbé volt megtertartható. Más nagybirtokostól az oligarchát várainak és zsoldosainak száma, de nem a tartomány megszervezettsége különböztette meg. Egyetértünk Kristóval, ha azt állítja, hogy ennek végső oka a nagybirtoknak a központi hatalom ereje miatt megkésétt, de aztán „viharos gyorsasággal” végbemenő fejlődése volt.

FÜGEDI ERIK

PALOTÁS EMIL:

A BALKÁN-KÉRDÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR ÉS AZ OROSZ DIPLOMÁCIÁBAN A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 233 l.)

A szerző egy olyan korszakot vizsgál munkájában, amelyet nem számítunk a diplomáciatörténet nagy periódusai közé; nem jöttek létre új államok vagy új szövetségi rendszerek, nem történt látványos fordulat az európai politikai életben. Mégis a kelet-európai politikai fejlődés fontos szakaszát ismerjük meg művéből: az utolsó olyan balkáni diplomáciai konfliktust, melynek során a nagyhatalmak még nem a XX. század elején kialakult szövetségrendszerek szerint csoportosultak, s a diplomáciai játszma összes résztvevői még visszariadtak a katonai megoldások erőltetésétől.

A munka az 1895–97-ben zajlott közelkeleti válság különböző aspektusainak követeésével kísérli meg az osztrák-magyar és az orosz Balkán-politika fejlődésének bemutatását.

A tulajdonképpeni tárgyalás kiindulópontja az ún. keleti kérdés, vagyis a török birodalom sorsának újbóli napirendre kerülése 1894–1895-ben, amikor a kisázsiai örmények problémája ismét a nemzetközi élet homlokterébe került. A nagyhatalmak aktivitása az örmény kérdésben visszahatott a Balkánra is. Erősítette a Bulgáriában érlelődő változásokat. Gyorsan megélenkült a bolgár-macedon agitáció; a belpolitikában tevékenyebb lett az oroszbarát irányzat, s erősödött a külgazdasági kapcsolatokban nagyobb önállóságot igénylő tendencia. Ezek a változások kedvezőtlenül hatottak az osztrák-magyar–bolgár viszonyra. A törökországi és bulgáriai változásokkal egyidejűleg következett be személyi változás az osztrák-magyar külügyminisztérium élén is. Goluchowski, az új miniszter, aktívabb balkáni politikára törekedett, amit nagymértékben motivált Oroszországtól való félelme. E félelemnek az adott tápot, hogy 1895 nyarán, amikor a bolgár-macedon mozgalom egy kisebb fajta törökellenes felkelésbe torkollott, Bulgária demonstratív kísérletet tett az Oroszországgal rég megszakadt kapcsolatok helyreállítására. Bécsben úgy vélték, hogy nemcsak a bolgárok, hanem az orosz politika is hajlana a fordulatra: a bolgárokkal való megbékéléssel Oroszország visszanyerné szófiai pozícióit, s lehetősége nyílnék a Balkán-félsziget erőviszonyainak jelentős megváltoztatására is. A nagy diplomáciai mozgást kiváltó bolgár–orosz közeledési kísérletet a szerző a változást előidéző bulgáriai belső tényezők ismertetésével is kiegészíti.

Ausztria-Magyarország diplomáciai helyzete 1895 őszére romlott; az Oroszország ellen addig potenciális szövetségesnek számító Anglia megváltoztatta álláspontját a közelkeleti ügyekben, s török-ellenes irányvonala objektíve Oroszország számára kínálhatott előnyöket. A szultáni hatalom gyengülése felelőstette a török birodalom összeomlásának rémképét. Mindenki attól félt, hogy valamelyik nagyhatalom egy gyors katonai intervencióval megszerzi a Fekete-tengeri kijáratot. A szerző kiterjedt forrásanyag bevonásával igyekszik egybevetni azokat az egymástól független, de párhuzamosan érlelődő elképzeléseket, amelyek Törökország várható felbomlásával voltak kapcsolatban, s az ilyen esetre való politikai-diplomáciai felkészülést célozták. A szerző nem csupán azt mutatja be, hogy a hírtelen támadt végveszély-pszichózisban hogyan igyekezett Goluchowski a hatalmak közös felleptetésével, egy közös európai flotta megteremtésének segítségével Anglia vagy Oroszország izolált akcióját lehetetlenné tenni, hanem érdekesen bizonyítja, hogy a cárizmus, bár alapjában a status-quo politikát követte, bizonyos feltételek esetén akár addigi álláspontjával homlokegyenest ellenkező akcióra, egy gyors katonai agresszióra is hajlandó volt. Ennek ismeretében jobban érthető az osztrák-magyar diplomáciát akkor uraló nagy félelem, noha az orosz tervek részleteiről Bécsben semmi közelebbit nem tudtak. Részlete-

sebb bemutatásra kerül az angol orientáció felújításával kapcsolatos bécsi erőfeszítés, s ennek szükségszerű kudarca.

A szerző részletesen ismerteti azokat a bolgár kísérleteket, amelyek révén végül is sikerült helyreállítani a bolgár—oroszl diplomáciai kapcsolatokat. Új eredmény annak bebizonyítása, hogy a bolgár kormánykörök ebben az újraorientálódásban nemcsak az évtizedes küzdelemben formálódott belső önállóságot őrizték meg az orosz hegemon törekvésekkel szemben, hanem a Monarchiát sem idegenítették el maguktól, s végeredményben egy viszonylagos, de Bulgária számára fontos mozgásszabadsághoz jutottak. Az orosz—bolgár kibéküléssel végetért az a korszak, amikor a bolgár fejedelemség vagy kizárólag oroszofil vagy kizárólag nyugatbarát (lényegében ausztrófil) vonalat volt kénytelen követni.

1896 tavaszától csillapulni kezdtek a keleti válság első szakaszának hullámai. Az Osztrák-Magyar Monarchia vezetőkörében többen hajlottak a régi partnerrel és vetélytárral, Oroszországgal való konzervatív-nagyhatalmi egyezkedésre. Az 1896 folyamán bekövetkező fejlemények (oroszl—bolgár kibékülés, a krétai felkelés tanulságai, az orosz diplomácia azonos szellemű fellépése a makedon kérdésben) segítették a Ballhausplatz Szentpétervárral szembeni gyanakvásának enyhülését. A status-quo politikához való ragaszkodásukról az orosz politikusok is igyekeztek meggyőzni Bécsét. Az összebékülés folyamata azonban a vártnál hosszabb volt. Jórészt azért, mert 1896 őszén meghalt Lobanov orosz külügyminiszter, elbizonytalanodott az orosz külpolitika irányítása. Egy ideig II. Miklós cárl tulajdonképpen egymaga irányította az orosz diplomáciát, s ez természetesen kapkodáshoz vezetett.

A két kelet-európai nagyhatalom megegyezésére a közvetlen előkészületek 1897 elején indultak meg. A szerző plasztikus képet ad mindkét fél szándékairól és a megegyezéshez fűzött távolabbi elképzelésekről. Ez utóbbiak lényegében hagyományos Balkán-felosztási tervek voltak, ezeket a hivatalos vezetők azonban nem hagyták jóvá. Ferenc József 1897 áprilisi szentpétervári látogatásakor született meg a megegyezés; ennek elemzése alkotja a mű zárófejezetét. Magát a szerződést Palotás Emil az egy évtizeden át többkevesebb sikerrel folytatott közös balkáni status-quo politika nyitányaként értékeli.

A szerző nem csupán az egyik ország külügyi levéltárára, illetve a másik ország kiadott külügyi irataira támaszkodik, hanem a balkáni ügyekben legérdekeltbb két nagyhatalom viszonyát eredeti forrásanyag alapján ábrázolja, s azt jól egészíti ki a bolgár iratokkal. Ausztria-Magyarország és Oroszország viszonyát a diplomáciatörténet síkján követi ugyan végig, de magának a balkáni országok diplomáciájának alakulását már nem a diplomáciatörténetben szokásos vázlatossággal, hanem annál mélyebben vizsgálja. A nagy levéltári anyag felhasználása lehetővé teszi, hogy az érdekelt hatalmak külpolitikai tevékenységét, diplomáciai lépéseit úgy kövesse nyomon az olvasó, hogy azokat ne valamilyen „boszorkánykonyha” működésének tulajdonítsa, hanem a történelmi alaphelyzet alakulásából, a nagyhatalmak azonos célkitűzéseiből és egymáshoz hasonló helyzetelemzéseiből természetesen következőknek fogja fel.

Kétségtelen, hogy a munka az osztrák-magyar külpolitikáról nyújtja a legplasztikusabb képet. A címben szereplő Balkán-kérdésen túl benne van a Kálmok bukását követő teljes külpolitikai újraorientálódás. A szerző a bolgár példán mutatja be, hogy a kis balkáni országok a XIX. század végén a nagyhatalmak játékszereiből önállóan cselekvő tényezőkké lesznek. Rendkívül nehéz feltételek mellett megpróbálják saját érdekeiket rugalmasan képviselni, a nagyhatalmak rivalizálását, féltékenységét kihasználni. Ha nem is lettek ténylegesen függetlenek, a századvégtől már nem lehetett az érdekelt kis országok rovására úgy alkudozni, mint korábban. Éppen ezért egy hatékony Balkán-politika a Monarchiától is új módszereket, új taktikát követelt. A meglévő állapotok befagyaszttását célzó, de mind a török birodalom bomlását, mind a balkáni országok saját törekvéseit egyaránt szemelőtt tartó új osztrák-magyar külpolitika kialakulásának bemutatása képezi a munka gerincét.

A munka tükrözi az önálló kutatásokra épülő magyar egyetemestörténetírás törekvését, hogy újabb, kevésbé látványos, de nagyjelentőségű problémaköröket vonjon be vizsgálódási körébe. E mű ismeretében méltán tarthat számot érdeklődsére a következő kötet is, melyben a szerző a 80-as évek Balkán-politikájának feltárását és elemzését végzi majd el.

SZÁSZ ZOLTÁN

FARKAS DEZSÓ:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS AZ AGRÁRKÉRDÉS 1900 ÉS 1914 KÖZÖTT

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 289 l.)

KENDE JÁNOS:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT NEMZETISÉGI POLITIKÁJA 1903–1919

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 68. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 123 l.)

VARGA LAJOS:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ELLENZÉKE ÉS TEVÉKENYSÉGE 1906–1911

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 217 l.)

Az Akadémiai Kiadónál 1973-ban 3 munka is napvilágot látott, amely tárgyát a századelő magyarországi munkásmozgalmának történetéből meríti. Már önmagában e tény is mutatja, hogy változatlanul nagy az érdeklődés az MSzDP részleteiben is pontos históriája iránt. E munkák áttanulmányozása pedig meggyőzően bizonyítja, hogy mily sok kérdésben lehet érdemlegesen újat mondani, és azt is, hogy éppen az újabb kutatások újabb megoldatlan – széleskörű feltárásokat igénylő – problémákat vetnek fel.

E három könyv közel egyidőben történt megjelenése izgalmas lehetőséget nyújt arra, hogy ismertetésüket egymással egybevetve írjuk meg.

Kézenfekvő, hogy először a *korszakhatárokkal* foglalkozzunk. Az agrárkérdést 1900 és 1914 között, a nemzetiségi politikát 1903 és 1919 között, a párt ellenzékét és annak tevékenységét 1906 és 1911 között vizsgálja az illető szerző. Mennyiben megalapozottak ezek a választások?

Inkább esetlegesnek, 1900 egyszerű kerekésége ígézetében születettnek látjuk Farkas Dezső munkájában a vizsgált periódus elejének a meghatározását. A szerző maga sem indokolja, hogy miért éppen innét indítja – a munka címéből kitetszően – előadását. Ellenkezőleg, éppen az előszóban olvashatjuk: „a magyar szociáldemokrácia egyik alapvető feladata már a XIX. század végén az volt – s a kilencvenes évek nagy erejű szegényparaszt mozgalmai adják egyik bizonyítékát ennek –, hogy a marxizmus elmélete segítségével tudományosan elemezze a magyarországi agrárviszonyokat, és ennek megfelelő agrárpolitikát dolgozzon ki” (11. l.). A szerző erre nem vállalkozik, holott így tudta volna tárgyával szervezesebb összefüggésben indítani előadását. Hozzá kell tennünk azonban mindehhez azt is, hogy a cím és a tartalom nincs teljes összhangban: a szűkebb témát szélesebb összefüggések közé ágyazó első két fejezet időben jóval korábbra ás, másrészt viszont a munka gerincét képező mondanivaló 1900-al nem indul el a maga várható szélességében, amit a vonatkozó alfejezetcímek is mutatnak („Az MSzDP agrárelméleti nézeteinek 1906 előtti fejlődéséhez”, illetve „A párt általános felfogásának néhány vonása 1905 előtt” [kiemelések – P. P.]).

Kende János értekezése valóban egy történelmi szakaszt fog át. 1903-ban 8, erősen nemzetiségi jellegű vármegye területén tízezreket magával sodró – 1848 és 1918 között egyedülállóan intenzív – parasztmozgalmak indulnak, amelyek az MSzDP nemzetiségi politikáját a korábbiakhoz képest számottevően és pozitívan megváltoztatják. Az eseményeket a szerző a Tanácsköztársaság kikiáltásáig követi nyomon, amely lezárja az MSzDP addigi történetét, ezért a befejezés is – akárcsak Farkas Dezső esetében – a választott téma logikájához igazodó.

Varga Lajos munkájánál inkább gyakorlati megfontolások mint tárgyának zártsága jelöli ki a választott időhatárokat. Mert a párton belüli baloldali ellenzék tevékenysége már korábban elkezdődött, de azt a közelmúltban már feldolgozták. 1911 ugyan a baloldali ellenzék életében a pártalapítási kísérlet kudarcával lezár egy szakaszt, de korántsem vet véget az ellenzéki tevékenységnek. A szerző könyve végén azt írja, hogy „az MSzDP-ben az 1911–1914-es évek között tevékenykedő ellenzék történetének feltárása és elemzése . . . már külön munka feladata” (182. l.). Véleményünk szerint azonban ezen szakasz a jelen munka újabb fejezetét vagy fejezeteit is képezhetné, ha azt a kutatás előrehaladása, valamint a terjedelmi köztéttségek lehetővé tették volna.

Különbségek mutatkoznak a vizsgált munkák között akkor is, ha *műfajukat* vesszük szemügyre.

Farkas Dezső *eszméletörténeli* munka megírására vállalkozott. Gondos alaposággal ismerteti és értékeli az MSZDP-nek, illetve egyes jelentősebb személyiségeinek az agrárkérdéssel kapcsolatos felfogását és annak a vizsgált perióduson belül történt esetenkénti változásait.

Kende János célja változásában ismertetni-elemezni a pártnak a nemzetiségi kérdés megoldásáról, az uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomásáról vallott nézeteit, így munkája elsősorban szintén *eszméletörténeli* jellegű. Minthogy azonban tanulmányával be kívánja bizonyítani, „hogy az MSZDP-nek voltak lehetőségei a nemzetiségi tömegek meghódítására (ideértve a nemzetiségi parasztságot is) és kimutatni, hogy milyen konkrét szerepet játszott az MSZDP a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásában” (8. l.), ezért tárgyalása jelentős mértékben *politikatörténettel* bővül.

Varga Lajos dolgozata főképpen *politikatörténeli* jellegű. Elsősorban történetileíró módszer segítségével eleveníti meg a párt baloldali ellenzékének a tevékenységét, eszmei-politikai arculatát. Előadásának szembeesző sajátossága, hogy témáját a párt tárgyalat korszakbéli politikája bemutatása irányában számottevően bővíti. Ennek jogoságát a jelzett periódus párttörténete feldolgozatlansága megfelelőképpen indokolja, ezért a munka egyik eredményét egyenest éppen ebben jelölhetjük meg. Természetesen a könyv tárgya is igényli az elméleti jellegű vizsgálódásokat, amelyek elől általában Varga Lajos nem tér ki, ezért munkájának szintén van *eszméletörténeli* jellege.

Mindhárom munkánál joggal vetődik fel előadásának a *nemzetközi és hazai összefüggésekbe való beágyazottságának* a kérdése.

Farkas Dezső abból a közismert tényből kiindulva, mely szerint a magyarországi szociáldemokrácia dogmatikusan átvette és nem a magyarországi viszonyok figyelembevételével alkalmazta az agrárkérdésre vonatkozó marxista tanításokat, logikusnak következteti: „a magyar szociáldemokrácia e kérdésben vallott felfogása átvett, lemásolt és valamennyire is önálló vonásainak pontos felvázolásához a nemzetközi — főleg a német és osztrák — szociáldemokrácia agrárélméletét kellett volna behatóan megvizsgálni. Erre azonban — állapítja meg — kutatásunk részleteiben nem terjedhetett ki. Könyvünk idevágó része csak a rendelkezésre álló anyagok alapján összeállított vázlat . . .” (11 — 12. l.). Az ennek a jogos igénynek a munka nem is felel meg, másfelől azonban hangsúlyozniuk kell, hogy maguknak az MSZDP által hirdetett nézeteknek a korabeli szociáldemokrata teoriákhoz való alapos viszonyítását a szerző kellő mértékben megteszi. A nemzetközi horizontot Farkas a lenini agrárnézetek bemutatásával-elemzésével is szélesíti, hogy sokoldalú alapot teremtsen a magyar párt nézetei megítéléséhez.

Kende János a szükséges mértékben — és a terjedelem adta szűk lehetőségeken belül, hiszen a vizsgált 3 mű között az övé a legszerényebb terjedelmű — mondanivalóját szélesebb összefüggések közé elhelyezte. Ez itt lényegében a nemzetiségi szekciók valamint az osztrák párt politikájára vázlatos ábrázolását jelenti.

Terjedelméhez képest hiányérzet marad az olvasóban Varga Lajos munkáját e szempontból forgatva. Úgy véljük, hogy a nemzetközi összefüggések és analógiák kérdését még akkor sem lehet elhanyagolni, ha — helyesen — abból indulunk ki, hogy „a revizionizmus hiánya, az SZDP vezetősége tevékenységének a munkásosztály részéről történt támogatása, a magyarországi társadalmi-politikai viszonyok” következtében „Magyarországon nem jött létre a németországihoz hasonló ellenzék” (7. l.). A szerző azon megállapítását pedig, mely szerint „a magyarországi munkásmozgalomban nem alakultak ki élesen szétválasztó frontok és áramlatok, mint a környező országokban” (uo.) az idézet második része szempontjából sommásnak, nem helyénvalónak látjuk. Azt gondoljuk, hogy ezen országok munkásmozgalmának sajátosságai — kelet-európai jellegükből következőleg — nem kevés rokonvonást mutattak.

Farkas Dezső könyvét illeti a legtöbb dicséret azért, hogy vizsgált témáját a magyarországi társadalmi és belpolitikai viszonyokba szervesen beépíti. A munka terjedelmes első fejezete részletesen foglalkozik a magyar uralkodó osztályok agrár- és parasztpolitikájának lényeges kérdéseivel, adalékokat szolgáltat az agráriusok és a Magyar Gazdaszövetség politikájára történetéhez, vizsgálja a Függetlenségi Párt, a Katolikus Néppárt és keresztényszocialista mozgalom parasztpolitikáját, bemutatja a paraszti, kispolgári, értelmiségi pártok és csoportok agrárnézeteit és programköveteléseit.

Kende János is általában sikerrel oldja meg témájának a hazai viszonyok közé ágyazását. Ebből a szempontból a legteljesebbnek az utolsó fejezetet látjuk, amely az 1918 — 1919-es polgári demokratikus forradalom időszakát ábrázolja. Ellenben szívesen olvastunk volna a megelőző fejezetekben — még az adott szűk terjedelemen belül is — többet a nemzetiségi szekciók és burzsoá pártok közötti viszony alakulásáról. Arról, hogy

a nemzetiségi szociáldemokrata szekciók tévútra jutásában az MSzDP *taszító* hatása mellett milyen mértékben érvényesült a nemzeti pártok *vonzó* effektusa.

Mint hogy Varga Lajos könyvének tárgya nem a párt politikája, hanem azon belül a baloldali pártellenzék nézeteinek és tevékenységének bemutatása, ezért értelemszerűen itt a beágyazás kérdése másképp vetődik fel. A fő feladat az, hogy ezen ellenzék szerepe, jelentősége nyerjen adekvát elhelyezést a párt koordinátarendszerében. Ezt a szerző főleg összegező értékeléseivel helyesen oldja meg. A szükséges mértékben Varga Lajos arra is gondot fordít, hogy a kormányzati politika alakulását, a koalíció politikai arculatát ábrázolja.

Érdemleges összevetési szempont a felkutatott *kütfők* minősége és mennyisége, a forráskezelés módja, a témát érintő eddigi szakirodalom felhasználása.

Farkas Dezső munkájának jegyzetelése igen bőséges, gazdag. A könyv dokumentációjának — jegyzetapparátusának — szembeszökő sajátossága, hogy túlnyomó többségében nyomtatott forrásokból áll: az archivális anyag a teljes forrásbázisnak csekély töredéke. Ez azonban inkább a *kütfők jellegére* mint *minőségére* vet fényt. Ugyanis ennek ellenére Farkas Dezső zömében elsődleges jelentőségű anyaggal dolgozik: teljességre törekedve felhasználja a különböző és a tárgyalta korszakban született, még abban az időszakban napvilágot látott, nyomtatott formában megjelent programjellegű elképzeléseket, állásfoglalásokat; egyes dokumentumkötetekben illetve folyóiratokban közzétett forrásokat; a korabeli munkásmozgalom története feltárásához nélkülözhetetlen évenkénti rendőrségi összefoglalókat; a kérdés korabeli szakirodalmát, sajtóját. Emellett Farkas Dezső ugyancsak lelkiismeretesen számbaveszi azt, amit témájára vonatkozóan a marxista történetírás eddig produkált. Nem feledkezik meg jelezni azt, hogy következtetéseiben hol tudott történetírásunk eddigi eredményeire támaszkodni. Ahol viszont ezen megállapítások némelyikével nem ért egyet, azt jelzi, finomítja.

Forráskezelése zömében szintén kifogástalan, mert megállapításait több és különböző típusú kütfővel dokumentálja. Ezért nem jellemzőnek, inkább kirívónak látjuk azt a hibát, hogy egyhelyütt a *főszövegben* „munkapárti sajtó”-ról beszél, de az ezzel kapcsolatos megállapítását csupán egy helyi lap idézésével „támasztja alá” (243. l.). Csupán néhol érezzük úgy, hogy kellően meg nem alapozott következtetésre jut, illetve forrását nem adekvátan elemzi. Kár, hogy néhány helyütt lefólyósított jelzetet közöl (V. fejezet 45. l. fejezet, VI. fejezet 5. és 8. l. fejezet).

A három munka között Kende János dolgozata támaszkodik terjedelméhez képest a leggazdagabb és nem másoktól átvett, hanem általa feltárt levéltári anyagra. A szerző széles forrásbázisát precíz kezelési és általában adekvátan elemzi, általánosítja.

Varga Lajos szintén igen bőséges jegyzeteléssel dokumentált munkája arányaiban Farkas Dezsőénél több, Kende Jánosénál pedig kevesebb levéltári anyagra támaszkodik. A jegyzetapparátus jellemző erőnye, hogy a szerző bőséggel merít a baloldali ellenzéki munkássajtból. A jegyzetek feltűnő technikai fogyatékosága a hivatkozások nem ritka pontatlansága, az egységes kezelés hiánya. Ötletszerű megoldásokról tanúskodik az, hogy a szerző hol csupán a puszta jelzetet közli, hol pedig a forrás tárgyát is megjelöli. Egyes jelzetekben hiányzik a fonszám feltüntetése, másutt a jelzet a fonszám megadásával véget is ér, ami természetesen a további kutatások számára nem adja meg a szükséges segítséget. Az eddigi szakirodalom felhasználására jellemző, hogy általánosságban, mint egy bibliográfiai fogadóként felsorolja az eddigi munkákat, de úgy látjuk, hogy az indokoltnál kevesebbszer hivatkozik konkrétan egyes megállapításai szakirodalmi előzményeire — legyenek azok megerősítő vagy ellentétes jellegűek.

Varga Lajos forráskezelése is általában korrekt, ezért szintén kiütőköz — ha nem is egyedüli — a következő „megoldása”. A *főszövegben* megállapítja, hogy a párton belül „a koalíció hatalomra jutásával alakult ki végleg és merevedett meg a magyarországi feudalizmusról szóló elmélet”⁸⁵ (24. l.). A 65. számú, egyébiránt igen terjedelmes, l. fejezet nemhogy nem támasztja alá ezen megállapítást, de mintha éppen csorbítaná annak hitelét. Mert a bizonyításnak felhozott, de ugyanakkor úgymond csupán megemlített Garami írás (Magyarország 1848-ban és 1908-ban) után Varga Lajos sietve hozzáfűzi: „Garami fentebb ismertetett véleményével már akkor sokan nem értettek egyet.” És azután részletesen idézi Tarcazi Lajos véleményét. Ezen eljárás következményeképpen a szerző nem csupán a *főszövegben* tett megállapításával kerül némileg szembe, de — és ez a fontosabb — a történeti valósággal is.

Milyen e munkák történelemszemlélete, hogyan látják, illetve láttatják az MSzDP szerepét a korabeli Magyarország történetében?

Úgy véljük, hogy e szempontból első helyre az azonosság kiemelése kívánkozik. E munkák közel egyidőben történt megírásának a ténye, az új- és legújabbkori történelem hiteles feltárását (egyéb más és mindenkor ható tényezők mellett) nehezítő magá-

tikus történetírás időben mind távolabb kerülése meghatározó jelentőségű. A fentebb említett és mindhárom munkára jellemző széleskörű forrásfeltárás párosulva a dogmatizmus mind teljesebb leküzdésére irányuló törekvéssel és kimondatlanul is elhatárolódva a korábbi szociáldemokrata történetírás kritikátlanúságától — mindez az időtálló munkák megalkotásához vezető út fontos feltétele.

Immáron közhellyé vált megállapítás, hogy az MSzDP nem volt képes a marxizmus tételeinek a magyarországi viszonyokra való alkotó alkalmazására és így az agrárkérdésben is megrekedt a klasszikusok nézeteinek dogmatikus színezetű ortodox ismételtetésénél. A párt agrárprogramot csak 1930-ban dolgozott ki, illetve fogadott el. Farkas Dezső munkájának legfontosabb tanulságát talán abban foglalhatjuk össze, hogy a szerző megmaradva ezen megállapítás keretein belül, sőt egész munkájával azt igazolva mégis bebizonyítja: sok-sok jele van annak, hogy a pártban igenis élt a törekvés az agrárkérdés megoldására, a föld után áhító agrárnépesség érdekei és a marxizmus célkitűzései között a szociáldemokrata teoretikusok szerint feszülő ellentmondás feloldására. És e szellemi erőfeszítés nyomán számos részeredmény született. Hadd utaljunk itt csupán röviden Poór Ernő, Csizmadia Sándor, Dániel Arnold vagy akár Diner-Dénes József nézeteire, illetve annak fragmentumaira.

A párt elméleti gyengeségének másik lényeges következménye az volt, hogy nem tudott a proletárszocializmus platformjáról helyes feleletet adni a magyarországi nemzeti és ezzel összefüggésben a nemzetiségi kérdésre. Kende János értekezésének talán az a legfigyelemreméltóbb elméleti eredménye, hogy az annyiszor emlegetett, rengeteg jogos bírálattal illetett, de általában a párt elméleti megnyilvánulásaitól elszigetelten kezelt választójogi küzdelmet munkája tárgya szempontjából vizsgálja. És ennek nyomán arra a következtetésre jut, hogy a választójogi küzdelem taktikai változásai alakították a párt nemzetiségi politikáját. „Ez és nem a pártvezetőség nacionalizmusa vagy kozmopolitizmusa magyarázza a különféle, nemegyszer egymással ellentétes, hibás nézetek jelentkezését a pártnak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásaiban” (10. l.). Így Kende János dolgozata sem korrigálja — mert nem is kell — a közhellyé vált igazságot, de annak összetevőit, a párt tevékenységébe való beágyazottságát lényegesen hitelesebben fejti fel.

Nem csekély feladatra vállalkozott Varga Lajos, amikor az MSzDP baloldali ellenzékének feltárását tűzte maga elé. Hiszen, ha voltak témák, amelyeket a szociáldemokráciát mostohán kezelő korábbi marxista történetírásunk kiváltképp voluntarista módon kezel, akkor a baloldali ellenzék bemutatása feltétlenül ide tartozott. Ezzel a felfogással szemben Varga Lajos — elsősorban összegző megállapításaiban — helyesen jelzi e mozgalom szétaprózottságát, szervezeti gyengeségét, a szervezett munkásság szélesebb köreiben való hatástalanságát, elméleti következetlenségeit, gyengeségét, azt, hogy minden ellenzékiiségükkel együtt sem tudtak a szociáldemokrata szemvilágon pozitív irányban túllépni. Ugyanakkor azonban Varga Lajos távolról sem esik az oly gyakori hibába és nem kerül az ellenkező előjelű végtel felé. Mert könyve nem hagy kétséget afelől, hogy minden fogyatékoságukkal együtt is a baloldali ellenzékiek voltak azok, akik a pártban egyre inkább eluralkodó opportunista reformizmust ostromozva ébren tartották a forradalmi osztályharcos szellemet.

Az egyes munkák eddigiekből is kitetsző erényein túl említsünk meg néhány sikerültnek tartott megoldást, külön kiemelendő eredményt.

Farkas Dezső választott témájának feldolgozása során nemcsak arra a megállapításra jut, hogy „az MSzDP megalakulása pillanatától kezdve foglalkozott agrárpolitikai kérdésekkel” (120. l.), de azt is felismeri (és könyvében bizonyítja), hogy az agrárkérdés — bár nem jelentőségének megfelelő súllyal — „a magyar szociáldemokrata mozgalom egyik állandóan napirenden levő problémája volt” (95. l.). Ezen állandóan napirenden levő kérdéssel összefüggő (és általában számos ellentmondással terhes, tehát egyértelmű, sarkos megállapításokkal helyesen nem értékelhető) nézeteket a szerző láthatóan nagy gondtal kezel, árnyaltan ábrázolja. Példaként említhetjük erre Kautsky felfogásának a bemutatását (84. l.); Csizmadia Sándor agrárnézeteinek elemzését, a lenini gondolatokhoz való viszonyának a meghatározását (164. l.). Példaszerűnek mondhatjuk azt, ahogy a szerző Dániel Arnold sok szempontból zseniális nézeteiben elválasztja azt, ami nem David hatását mutatja (168. l.). Érdemes felfigyelni arra is, hogy a Mezőfi-féle mozgalmat érintve a szerző a paraszti tömegek öntudatának fokozása terén e mozgalom elévülhetetlen érdeméről beszél (60. l.). Nem tanulság nélküli az agráriusoknak marxizmusról alkotott képének a bemutatása, csakúgy mint Tisza István ezzel összefüggő felfogása egy szövegletének a felvillantása (28–29., ill. 42. l.).

Látszatra talán közönséges, mégis eredetinek és fontosnak tartjuk az 1903–1904-es nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatos azon megállapítását a szerzőnek, mely szerint

a nemzetiségi paraszti tömegek el sem tudták képzelni, hogy a „szocializmus” ellenezhető a nyomorgó nép földért folyó harcát (136. l.).

A könyv bőséges anyaga alapján rajzolódik ki az a lényeges fejlődési tendencia, amelynek az elején az agrárkérdést az azzal foglalkozó szociáldemokrata gondolkodók zöme a gazdasági oldal, a termelés szempontjai felől vizsgálta, míg később (a 10-es évek elején) a párton belül szinte már „mindenki tisztában volt vele, hogy — Kunfi szavaival — a »párt minél szélesebbkörű terjeszkedésének szüksége tartja napirenden az agrárprogram kérdését«, tehát a szövetségi politika a fő kérdés . . .” (251. l.).

Kende János tanulmánya legsikerültebb és legtöbb újat hozó részének az MSzDP-nek az 1917-es stockholmi békekonferencián vitt szerepének a bemutatását látjuk (85 — 92. l.). Szabó Ervin, a kiváló marxista gondolkodó a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan is kifejtette a maga álláspontját. Kende János e felfogást, illetve annak változását ismertetve finom precizítással bizonyítja e nézetek általa adott interpretálásának a helyességét (34 — 37. l.). Fontosnak gondoljuk annak kiemelését, hogy a szerző leszögezi: az első világháború előtt „nem kárhözható az MSzDP azért, hogy nem helyeselte a nemzetiségek különválását Magyarországtól” (50. l.). Ugyancsak igen figyelemreméltó az is, hogy Kende János a szociáldemokrata megnyilatkozások értékelésénél felismeri (elismeri) a „magyarság” védelmében „a taktikailag megengedhető mértéket” (52. l.). Kár, hogy nem határozta meg közelebbről, mit ért ezen.

Mint korábban esett már szó róla, Varga Lajos könyve behatóan foglalkozik az MSzDP tárgyalt időszakbeli történetével. A munka egyik erénye, hogy a szerző nagy figyelmet szentel az objektív körülmények számbavételének, az elöadott politikai események azokhoz viszonyítására. Igen sok adalékot talál az olvasó a párt szövetségi politikájával kapcsolatos párton belüli véleményekre vonatkozóan. Bár Varga Lajos több ízben hangot ad azon nézetének, hogy a párton belül meglévő jobboldali szak szervezeti ellenzék csupán periférikus jelentőségű volt, maga a könyv is tartalmaz annyi adatot e tekintetben (és ez szintén a munka értékét növeli), hogy a szerző felfogását — véleményünk szerint — megkérdőjelezze. Eddigi ismereteinket érdemlegesen gyarapítják azok a lapok, amelyekben a párt szervezeti felépítése, a megváltoztatására irányuló erőfeszítések és az az ellen ható erők ábrázoltnak. A vizsgált téma gondos feltárása révén a könyv tárgyán túlmutató tanulsága az, hogy a magyar munkásmozgalomban a Tanácsköztársaság bukása után szakadékká mélyült ellentétek forrásvidékét jelentős hányadában itt kell keresni. De Varga Lajos munkája azt is jelzi (legalább is ki lehet belőle olvasni), hogy a marxista történetírás a szociáldemokráciát szélsőségesen elmarasztaló értékelései érvelésüket innét merítik. Például, hogy a pártvezetőség klikk volt, a kormánytól függett, hogy a párt elvesztette a tömegek bizalmát, stb. Messzemenően igaza van Varga Lajosnak, amikor az effajta nézetekkel szemben leszögezi: „ . . . a vezetőség klikként való értékelése nem felelt meg a valóságnak. A pártvezetőség minden hibája ellenére is a magyarországi munkásság és mozgalom érdekét képviselte” (144. l.).

Az erények mellett mindhárom könyvben vannak — kisebb-nagyobb mértékben és a korábban érintettekben túlmenően — olyan részek, megoldások, amelyek a recenziát ellenkezésre indítják.

Farkas Dezső a II. Internacionálé agrárkérdéssel kapcsolatos útmutatásait áttekintve arra a megállapításra jut, hogy a proletár világpárt „az imperializmus kialakulásával előállott új helyzet sajátosságait nem volt képes megfogalmazni” (80. l.). Ehhez azonban azt is hozzá kellene tenni, hogy igazából az Internacionálé a klasszikus kapitalizmus viszonyai között alkalmazandó proletár agrárpolitikáról sem mondott érdemlegesen irányjelzést.

A szerző többek között foglalkozik a párt néhány vezetőjének és így Garami Ernő agrárnézeteivel. Úgy látja, hogy Garami (a Szocializmus 1906 — 1907-es számában írt cikkéből kiviláglóan) az agrárviták központi problémáját jelentő nagyüzem — kisüzem kérdést gazdasági szempontból vizsgálja, holott — úgymond — ő is „bizonyára jól tudta”, hogy az főképp a munkás — paraszt szövetség létrehozása és megerősítése miatt volt lényeges. Végül Farkas Dezső megjegyzi, hogy „Garami nem foglalkozott behatóan az agrárkérdéssel, ami menti is tévedését” (153. l.). Anélkül, hogy bátorságot vennék ennek az igen bonyolult kérdések az eldöntésére, rá kell mutatnunk a szerző előadásának az ellentmondására. Ha valóban igaz, hogy Garami nem foglalkozott behatóan az agrárkérdéssel, akkor nagyon is kérdéses, hogy arról az eszmei-politikai platformról, ahonnan ő a társadalmi kérdéseket megközelítette, világosan látható lett volna ekkortájt az agrárkérdés szövetségi politika szempontjából való fontossága.

Diner-Dénes nézeteit ismertetve Farkas Dezső érinti a pártvezetés paraszti tömegekkel kapcsolatos elgondolásait. A pártvezetőség törekedett ugyan arra, hogy „az általános választójog törvénybe iktatása után minél több szavazati joggal rendelkező

parasztot megnyerjen. Arra azonban, hogy magának a törvénynek a kiharcolása e tömegek nélkül nem fog menni, komolyan már nem gondolt” (158. l.). Kétkednünk kell ebben. Talán elég itt Kunfi Zsigmond nem sokkal később megfogalmazott (és Farkas Dezső szerint a pártvezetőség egésze által osztott (vö. 280. l.) meggyőződésére utalni, amely kétségbe vonta a korabeli Magyarország általános választójogra való érettségét. Márpedig ezen felfogás éppen abban gyökerezhetett, hogy átütő erő nem áll rendelkezésükre az általános választójog kivívására.

Ebbe a gondolatszembe kapcsolódik azon észrevételünk is, hogy nem helyes Dániel Arnold felismeréseképpen jellemezni azt a felfogást, mely szerint „a kisszámú ipari munkásság egymagában nem képes az országos viszonyokat módosítani” (168. l.). Mert ugyanezt a pártvezetőség is világosan látta. A döntő különbség sokkal inkább az, hogy ennek nyomán milyen szövetségi politikára gondoltak. Az előbbi lesújtó véleménnyel volt a magyarországi burzsoáziáról, míg az utóbbi — még ha esetleg hasonlóképp is vélekedett — a polgárságot és nem a parasztságot tartotta szövetségeseinek.

Az olvasó megtudja a könyvből, hogy a Világsszabadság hasábjain 1909 legelején Ladányi Rezső indította el komoly visszhangot kiváltóan a szövetkezeti kérdés körüli vitát. Mithogy azonban korábban az effajta gondolatok nyomtalanul elenyésztek, indokolt lett volna e nyilvánvaló fordulat magyarázatát adni.

A köztársaság jelszavának 1912 őszén történt felhangzásával összefüggésben Farkas Dezső ismerteti és értékeli Kunfi Zsigmondnak a köztársasági mozgalommal kapcsolatos eszmefuttatását. Farkas Dezső úgy véli, hogy Kunfi „nem látott lényeges különbséget az alkotmányos monarchia és a köztársaság között, s emiatt céltalannak itéli az érte folytatott harcot . . .” (279. l.). A Kunfitól idézett szöveg ellenben ezt nem támasztja alá. Az kétségtelen ugyan, hogy Kunfi miközben — véleményünk szerint igen tanulságosan — a köztársasági jelszó felbukkanásának okait keresi, *csökkenti* az alkotmányos királyság és köztársaság közötti tényleges különbségeket. De Kunfi arról ír, hogy a köztársaság jelszava „nem olyan, amelyért érdemes volna egymagában, szociális változások lehetősége nélkül, nagy küzdelmet indítani”. Ezért Farkas Dezső következtetését nem tartjuk kellően megalapozottnak. És, ha ez így igaz, akkor ugyancsak elhamarkodott dolog (egy, a korona konzervatív és antidemokratikus voltáról szóló Kunfi idézet kapcsán) ellentmondásosnak minősíteni Kunfi fejtegetéseit (279—280. l.).

Kende János az 1903—1904. évi nemzetiségi megmozdulások kapcsán helyesen állapítja meg: „az uralkodó osztályok *mindenre* (kiemelés — P. P.) el vannak szánva, hogy megakadályozzák az MSzDP munkáját a nemzetiségek között” (32. l.). Az MSzDP helyzetét-lehetőségeit azonban — véleményünk szerint — nem sikerül pontosan meghatározni, amikor arról ír, hogy „a szociáldemokrácia pozícióit csak akkor lehetett volna megőrizni, ha a párt városon és falun egyaránt teljes erejét mozgósítja a hatósági terror ellen” (uo.). Először is világosan kell látnunk, hogy ez csupán elméleti megállapítás, mert az MSzDP eszmei arculatát, politikáját nézve nem kínál reális alternatívát. De még ha a párt — és ez ellenvetésünk lényege — képes lett volna minden erejét mozgósítani, akkor is alul kellett volna maradnia a mindenre elszánt és összehasonlíthatatlanul jobb pozíciókban levő erőszakszervezetekkel szemben. Kende János is tesz — megítélésünk szerint — ezen felfogás irányában lépést, amikor fenti kategórikus megállapításához hozzáfűzi: „Ez azonban esetleg azzal a kockázattal járt volna, hogy a magyar munkásmozgalom által élvezett sovány legalitás még jobban csökken” (32—33. l.). Ellenben ez nem illeszkedik szervesen korábbi kijelentéséhez.

A nemzetiségi kérdésben az MSzDP — miközben határozottan elítélte a nemzetiségekkel szembeni terrort, az erőszakos asszimilációt — nem ment tovább a saját iskola, bíróság, kultúra iránti jog elismerésénél. Kende János ebből olyan következtetésre jut, hogy az MSzDP álláspontja nem megy tovább az 1868-as törvényen (29., 50., 51. l.). Lényegét tekintve feltétlenül helyes a szerző értékelése, ám az 1868-as törvénnyel való ilyen direkt összevetést túlzottan elmarasztalónak véljük. Abból a meggondolásból, mely szerint az 1868-as törvény számos pontján visszalépést jelentett a valóban liberális elképzelésekhez képest is. Tehát amennyiben az MSzDP nemzetiségi politikája letérést is jelentett a proletárszocializmus platformjáról, az még egyáltalán nem jelenti azt — és Kende munkája sem bizonyítja —, hogy az út innét a polgári demokratikus megoldás *mostohább* változatának igényléséhez vezetett volna.

Az értekezés többek között kimutatja, hogy a soknemzetiségű magyar párt elmaradt az ugyancsak soknemzetiségű osztrák párttól, amikor a nemzetiségeknek tulajdonképpen csak az önálló agitáció jogát adta meg (60. l.). Másfelől azonban ugyancsak e munka megállapítja, hogy a haladottabb osztrák párt 1897-es kongresszusa megszüntette a párt egységét „és kaput nyitott a nacionalizmusnak a munkásmozgalmon belül” (64. l.). Mind a két megoldás tehát zsákutcába torkollott. Felvetődik ezért a kérdés, hogy vajon

milyen pozitív megoldásra volt lehetőség? Adott volt-e egyáltalán ilyen lehetőség? Persze nem elméletileg, hanem a két párt helyzetét, politikáját, lehetőségeit figyelembe véve. Erre azonban — sajnos — az olvasó nem kap feleletet.

Mint fentebb már érintettük, Varga Lajos ugyan foglalkozik a párton belül a tárgyalt időszakban kialakult jobboldali jellegű szakszervezeti ellenzékkel, de ezen ellenzék fellépését periférikusnak mondja. Mivel a szerző ezen a felfogáson van, ezért a könyv gerincét képező baloldali ellenzék tevékenységének tárgyalása közben általában csupán ellenzékéről beszél. Csak néhány helyütt fordul elő a „baloldali ellenzék” megjelölés és egyetlen egyszer beszél Varga Lajos az „ellenzék baloldali szárnyá”-ról (185. l.). Annak világos tudatában is, mely szerint a korabeli munkásmozgalomban ismeretlen volt az ellenzék jobb- illetve baloldalként való megjelölése (ez csak a forradalmak után vált megszokottá), úgy véljük, akkor járt volna el a szerző helyesen, ha a vizsgálódásának középpontjában álló ellenzékot mindenütt baloldali ellenzék elnevezéssel illette volna. Mert a Varga Lajos által alkalmazott szóhasználat óhatatlanul azt sugallja, hogy a korabeli MSZDP vezetésének egyetlen számbajöhető ellenzéke volt: a baloldal. Még akkor is így van ez, ha nem feledkezünk meg Varga Lajos egy sor részmegállapításáról és összegző értékeléséről, amely ezen ellenzék gyengeségéről, heterogenitásáról, szétszabdaltságáról szól.

Az MSZDP szervezete ismeretesen szakszervezeti alapokra épült. A fleggalisan működő szabadszervezetek törekedtek a politikai funkció ellátására, de ezeknek tevékenysége nem csekély mértékben szakszervezeti jellegű volt: minthogy a szakszervezetek alapszabályszerűen nem voltak jogosultak sztrájkok szervezésére, az ellenállási pénztárcákat a szabadszervezetek kezelték. Így aztán a párt és a szakszervezet szorosan összefonódott. Az önálló területi pártszervezetek kiépítése 1908-ban vette kezdetét, de a tárgyalat korszakban nem sok eredményt hozott. Ezért a párt felépítése némi túlzással úgy festett, hogy a tisztán politikai szervezet — a néhány területi egységen kívül — csupán a pártvezetőséget jelentette. A magyarországi munkásmozgalom a század első évtizedében történt megizmosodása, országos politikai tényezővé válása, a szervezeti keretek kiépítése egy a szakszervezeti mozgalomban megélhető forrást találó réteg kialakulását is eredményezte. A szakszervezeti tisztségviselők nem csekély hányadában az egzisztenciális érdekeken túlmenően vállalt tisztségük szűkebb értelmezéséből következően is élt a törekvés a politikai jelleg halványítására, a szabadszervezet politikai funkciójának a háttérbe szorítására, szélsőséges formában a két szervezet szétválasztására. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Tanácsköztársaság bukása után az MSZDP élére került garnitúra tulajdonképpen ezen — már a Varga munkája általi időszakban *tradeunionista* vonásokat mutató — szakszervezeti bürokráciából rekrutálódott, akkor talán e vázlatosan jelzett tények is figyelmeztetnek arra, hogy a párt jobboldali ellenzéke sokkal több volt, mint periférikus. Varga Lajos maga is idézi — és bíráló szóval nem illeti — Buchinger Manó helyzetértékelését: „... a szakmai szervezet volt a politikai mozgalom háziura, a politikai szervezet pedig nem volt más, mint megtűrt albérlő, vagy ágyrajáró. Természetes, hogy ilyen viszonyok között a munkásmozgalomban a szakszervezeti háziúr gyakorolta a hegemóniát...” (115. l.).

Azt, hogy a szakszervezetek semlegességét, a politikai mozgalomtól való elválasztását sürgető erőnek mekkora is volt a súlya, ezen apolitikus magatartásnak milyen volt a korabeli munkásmozgalmon belüli *politikai* jelentősége, azt természetesen csak a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetének részleteiben is pontos, elemző feltárása fogja megmutatni. Arra azonban már a párt szervezeti felépítéséből kiindulva logikai úton is lehet következtetni — és ezt, mint volt már szó róla, a jelen munkában feltárt tényanyag is támogatja —, hogy a pártvezetőségtől jobboldalisága ellenére is nem csekély energiát igényelt a vezetése alatt álló mozgalom tömegpolitikai jellegét csorbítani igyekvő törekvések elleni küzdelem.

A pártvezetőség választójogi politikáját ismertette-bírálvá Varga Lajos többek között így ír: „... az MSZDP vezetősége a demokratikus ellenzék élén haladt, nagyszámú szervezett munkássággal rendelkezett, és számottevő ellenfélként jelentkezett a politikai küzdelemben. Politikai tevékenységében mégis a kompromisszumot kereső magatartás került előtérbe” (22. l.). Az idézet első fele félreérthető, illetve többféleképpen értelmezhető. Mert, ha a magyarországi demokratikus ellenzék egészére gondol itt a szerző, akkor hibás dolog azt írni, hogy a pártvezetőség ennek élén haladt. Ha viszont ezen csupán azokat az erőket érti, amelyeknek a pártvezetőség tényleg a vezetője volt, akkor a magyarországi demokratikus ellenzék táborát megengedhetlenül leszűkíti. A fő kifogásunk azonban az, hogy a szerző helytelenül szembeállítja a párt számottevőségét a kompromisszumot kereső magatartással. Holott, úgy gondoljuk, éppen a „számottevő ellenfél” állapothoz illik leginkább a „kompromisszumot kereső magatartás”. Mert a jelentéktelen

ellenfélnek nincs reális lehetősége a kompromisszumra, ha pedig a számottevőnél erősebb, akkor felesleges a kompromisszum. Azért tesszük mindezt viszonylag részletesebben szóvá, mert úgy véljük, hogy még mindig hiányzik az adott politikai aréna összes meghatározó tényezőjének a párt politikája szempontjából való számbavétele. Például a párt politikájának megrajzolásához elsőrangú forrást jelentenek a pártgyűlések. De, hogy ezeket a pártgyűléseket mindig úgy volt kénytelen a párt megrendezni, hogy azokon a rendőség jelen volt, éberan figyelt — vajon megfelelő súllyal figyelembe vették-e? Talán nem módosította ez a párt taktikáját? Minden bizonnyal igen.

Varga Lajos egyhelyütt paradox helyzetnek nevezi azt a körülményt, „hogy a kongresszusokon állandó bírálatban részesült a pártvezetőség, de újjáválasztására mindig sor került” (125. l.). Akkor lenne ez paradox helyzet, ha a kongresszusi küldöttek túlnyomó többsége és nem csupán kisebbsége alkotta volna a bírálók táborát. De a kongresszusok — véleményünk szerint — reálisan mérlegre tették a pártvezetőség tevékenységét hibáival és eredményeivel együtt, és ennek alapján választották meg az új (és az előzővel általában lényegében azonos) vezető testületet. Talán abban az esetben, ha történetírá-sunk — amellett, hogy vizsgálja: a párt irányítását közben tartó munkáspolitikusok mennyiben, hol és mikor követtek el hibát, okoztak kárt a mozgalomnak, stb. — arra is kellő figyelmet fordítana, hogy e vezető grémium munkája mennyiben járult hozzá a magyarországi munkásmozgalom országos erővé válásához, akkor az ilyen vélt paradoxonok maguktól megszűnnének.

Varga Lajos ismerteti a parasztság politikai arculatáról a párton belül uralkodóvá vált felfogást, és ennek kapcsán helyesen állapítja meg, „hogy a párt vezetői nem értékelték megfelelően a parasztságban végbemenő politikai differenciálódási folyamatot . . .” De a mondat befejezése („annak ellenére, hogy Áchim András a szociáldemokrata párt 1909-es februári békéscsabai gyűlésén a szociáldemokrata párt és a parasztság összefogására felhívta a figyelmüket”) módszertanilag felettébb kifogásolható. Mert Áchim felhívásának (akár a két párt kölcsönös bizalmatlankodással és vándaskodásokkal terhes viszonyából fakadóan) korántsem volt akkora súlya, mint amit a fenti fogalmazás sugall. Ennek a felhívásnak a hatása elenyésző lehetett az MSzDP elzárkozását okozó elméleti kötöttségekhez képest (146. l.).

Összehasonlító ismertetésünket összegezve talán az előadottakból kitetszően is megállapítható, hogy párttörténeti irodalmunk e három kötet közrebocsátásával (hibáik és fogyatékoságaik ellenére is) érdemlegesen gyarapodott.

PRITZ PÁL

ISZTORIOGRAFIJA ISZTORII SzSzSzR SZ DREVNEJSIH VREMEN DO VELIKOJ OKTJABR'SZKOJ SZOCIALISZTICESZKOJ REVOLJUCII

(Moszkva, Izd. Vűszsaja skola. 1971. 460 l.)

A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETÉNEK HISTORIOGRÁFIÁJA A KEZDETEKTŐL A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMIG

A szovjet egyetemek és a pedagógiai főiskolák történeti fakultásainak hallgatói számára készült munka átfogó jellege, az egyes irányzatok sokoldalú marxista kritikája, a fejezetek végén adott irodalomjegyzék túlmutatnak a tankönyvjellegre; a szovjet történetírás kutatóinak is hasznos kézikönyvet nyújtanak a szerzők.

A könyv két szakaszra — a feudalizmus és a kapitalizmus historiográfiája — bontja a téma tárgyalását. A feudalizmus korának történetírásáról az első rész a XVIII. század első feléig tárgyalja az orosz historiográfia fejlődését. A szerzők nagy érdeme, hogy világos képet kapunk az évkönyvrés fejlődéséről. Részletesen elemzik a népi művelődés fő jellegzetességeit és a központosított orosz állam kialakulásakor a történeti művek problematikájában és formájában jelentkező változásokat. Az új történeti feltételekből következtek a történeti gondolkodás új feladatai, amelyek új eszméket hoztak létre. A könyv szerzőinek nagy érdeme, hogy bemutatják az egyes művek sorsának alakulását — elfeledését, vagy újbóli átdolgozását — és hatását a későbbi historiográfiára. A szerzők korban mindig végigkövetik Oroszország népeinek történetírását. Az egyes fejezetek végén összefoglalják az adott szakasz historiográfiájának leglényegesebb jellemzőit, így világos fejlődésvonalat tárnak az olvasó elé. Az egyes szakaszok elemzésekor hangsúlyozzák, hogy a gazdasági-társadalmi változások tükröződnek az ideológia területén.

A feudalizmus korának historiográfiája elemzésekor a második részben a történeti ismeretek tudományává válásával foglalkoznak a könyv írói. Világos képet kapunk az orosz

racionalizmus sajátosságairól és meggyőző összehasonlításokat láthatunk a felvilágosodás európai és orosz jelenségei között, a történettudomány területén. Tömör elemzésben tárul elénk V. N. Tatyiszev történeti munkássága. A szerzők kiemelik Lomonoszov sokoldalú tevékenységét a patrióta nemzeti történettudomány megalapozásáért.

A feudalizmus történetírása vizsgálatának harmadik részében a nemesi historiográfia fejlődését és a polgári kialakulását vizsgálják a könyv írói. Jelentőségének megfelelő helyet kap a történelem forradalmi értelmezésének kialakulása a XVIII. század második felében. Valamennyi fejezetnél vizsgálat tárgyát képezi a történettudományt megalapozó új tudományos központok és történeti társaságok tevékenysége. A XVIII. század második felében növekedett a történeti források kutatása és publikációja. A szerzők ezen rész végén M. M. Scserbatov és I. N. Boltyin munkásságával foglalkoznak. Átfogó értékelést kapunk a polgári történettudomány első képviselőiről. Az első orosz forradalmi gondolkodó, Ragyiszev történetfilozófiáját és hatását a későbbi forradalmi demokrata történetfelfogásra részletesen elemzik a szerzők.

A feudalizmus történetírásának vizsgálatát a nemesi historiográfia hanyatlásának okai feltárásával, a polgári történetírás ellentmondásos fejlődésének bemutatásával és a forradalmi demokrata történetírói irányzat kialakulásának elemzésével zárják a szerzők. Részletes kritikáját adják N. M. Karamzin reakciós nemesi historiográfiájának. Tematikailag is részletes és meggyőző a dekabristák történeti nézeteinek elemzése. A XIX. század második negyedét a nemesi történetírásban a hivatalos és a szlavofil irányzat jellemzi. A század közepének legnagyobb polgári történetírója, Sz. M. Szolovjov munkásságának bemutatása az egyik legjobban megoldott fejezet. A feudalizmus kora historiográfiájának értékelésében kiemelkedő szerepet töltöttek be: Belinszkij és Herzen. A szerzők bemutatják a történeti haladásról kifejtett elképzeléseiket és a történeti folyamat mozgató erőiről alkotott véleményüket. Kiemelik, hogy a későbbiekben a két forradalmi gondolkodóra támaszkodott Csernisevszkij és Dobroljubov.

A kapitalizmus történetírásáról az első részben a polgári és a nemesi historiográfia közeledésével és a marxista történettudomány kezdetével foglalkoznak a könyv írói. Elemzik a történetírás fejlődésének fő sajátosságait a XIX. század második felében. Csernisevszkij és Dobroljubov történetírói nézeteivel különös részletességgel foglalkoznak. Kiemelik szerepüket a nemesi és a polgári történetírás kritikájában, koncepciójuk alapjainak tartják a történeti folyamat objektív törvényeinek hangsúlyozását és a néptömegek döntő szerepének megalapozását az orosz historiográfiában. A múlt század második felének történetírói irányzatai közül részletesen foglalkoznak az állami iskola koncepciójának elméleti alapjaival és politikai irányultságával. A könyv egyik kiemelkedő része V. O. Kljucsevszkij történetírói nézeteivel, annak elméleti alapjaival, viszonyával az állami iskola képviselőihez és a későbbi történészekre gyakorolt hatásával foglalkozik. A szerzők kiemelik, hogy a történetíró tevékenységében a polgári historiográfia válsága tükröződött. Igen problematikus kérdéseket tárgyalnak a könyv írói a narodnyik történetírás elemzésekor. Kiemelik a narodnyik ideológia kispolgári jellegét és a reform utáni Oroszország gazdaságának hibás felfogását. Ugyanakkor elismerik egyes narodnyik szerzők komoly hozzájárulását a parasztság történetének tanulmányozásához, az osztályharcos pártosság érvényesítése nélkül. A könyv nézetünk szerint egyik legkiemelkedőbb része Marxnak és Engelsnek az orosz történeti fejlődésről írt műveivel foglalkozik. A marxizmus klasszikusai munkájukban a történelmi materializmus alapján az orosz történelem szinte valamennyi kérdését érintették. A későbbi marxista történetírásnak így munkáik kiinduló támpontul is szolgálnak. Ezen rész végén a szerzők G. V. Plehanov historiográfiai nézeteivel foglalkoznak.

A kapitalizmus historiográfiájának vizsgálatára vonatkozó rész második szakaszaként a XIX. század vége–XX. század eleje történetírását vizsgálják a szerzők. Átfogóan jellemzik a marxista történetírás lenini szakaszát és kiemelkedő részletességgel foglalkoznak az orosz történelem koncepciójával Lenin műveiben. A nagy gondolkodó a gazdasági-társadalmi formációk szerint vizsgálta az orosz történelmi folyamat általános kérdéseit. Tudományos módszerében alapvető volt a pártosság és a historizmus elve. A történettudomány módszertanának legáltalánosabb kérdéseiben művei valamennyi kutatónak alapul szolgálnak. A konkrét történeti kérdések közül különösen jelentősek Lenin megállapításai az orosz feudalizmus és kapitalizmus lényegéről és a forradalmi mozgalom történetéről.

A szerzők a mű végén az első orosz marxista feldolgozásokkal foglalkoznak és jellemzik az imperializmus kora polgári, nemesi és kispolgári historiográfiáját. Az utóbbiak filozófiai alapja a pozitívizmus és a neokantiánizmus volt. Ezen művek új általános következtetéseket nem adtak, legfeljebb új forrásokat vontak be a kutatásba. Az eszer és mensevik historiográfia filozófiai alapja a szubjektív idealizmus volt, politikailag a marxizmus revíziójára irányult.

A könyv jeles szerzőinek nagy érdeme a rendkívül gazdag téma világos tagolása és a közérthető tudományos nyelvezet. Az egyes részeket és fejezeteket tipográfiaiailag is célszerűen tagolták. Legfeljebb néhány kérdésben lehet árnyaltabb álláspontot kívánni, a legutóbbi monografikus kutatások és a szovjet folyóiratokban megjelenő historiográfiai témájú cikkek és viták alapján. Ezek azonban még nem váltak általánosan elfogadottá s így kérdéses, hogy ezeket a felsőfokú intézményeknek szánt tankönyvben mennyire lenne célszerű bemutatni.

KURUNCZI JENŐ

DIMITRIE CANTEMIR:

DESCRIPTIO MOLDAVIAE – DESCRIEREA MOLDOVEI

(București, Editura Academiei. 1973. 404 l.)

MOLDA LEÍRÁSA

A Descriptio Moldaviae a Nagy Péter szövetségeseiként csatát és trónt ve szto moldvai fejedelemelek, a sokoldalú humanista filozófusnak és tudósnek D. Cantemirnek ma legismertebb műve. 1716 körül írta Oroszországban, latinul, de nyomtatásban először csak 1769–70-ben jelent meg német fordításban, 1825-ben pedig románul. A jelen bilingvis kiadásban a fordítás Gh. Guțu munkája. D. M. Pippidi tekinti át az eddigi kiadásokat, és elemzi a mű latin stílusát.

A Descriptio — a bevezetés szerzőjének, Maria Holbannak találó jellemzése szerint — műfajilag határhő; ezernyi szál fűzi ugyanis a moldvai krónikákhoz, amelyek egyes leszármazottjának is tekinthető, de kezdetét jelenti a jobb terminus híján „leírásnak” nevezhető műfajnak, amelynek főkövetelménye: információgazdagsága, a múlt és jelen felölésével az élet egészének bemutatása.

Cantemir az orosz cárral kötött szövetségével a török fennhatóság alól kiszakítani remélt Moldva számára az örökösödési joggal felruházott abszolút uralkodói hatalmat akarta biztosítani. Művében is ennek a törekvésnek a jogosságát próbálta igazolni. Ez a törekvése elhatárolja a Descriptiot a moldvai krónikáknak a nagybojári befolyás igazolását célzó szemléletétől. De a társadalmi tagozódás magyarázatában, a múlt — kortársak által fontosnak tartott — mozzanatainak bemutatásában a krónikákból merít, felhasználva a magyar és lengyel humanisták műveit is. Eszerint a moldvai bojárság zöme és a szabadparasztság római eredetű szabadok leszármazottai, akik a barbárok nyomására a Máramarosba húzódtak, majd onnan foglalták ismét vissza Moldvát, és alapították meg a fejedelemséget. De nem véletlenül hangoztatja Cantemir azt sem, hogy sokan a fejedelemtől kapták a nemességet. (Ő maga is szabadparasztsorból felemelkedő családját Timur Lenk dinasztiájából származtatta.) Viszont a nagybojári ideológia társadalomszemléletébe illeszkedő elem az, hogy a moldvai jobbágyparasztság idegen eredetű, mert az államalapítók egyenlőségét nem akarván megbontani, a szomszédos országokból hoztak és hívtak be jobbágyokat. Annak hangsúlyozása azonban, hogy a moldvai jobbágyok „a föld legszerencsétlenebb teremtsései”, akik robotjukat is a földesúr belátása szerint végzik, és végül a nemesség erős bírálata a fejedelmi hatalmi beavatkozás szükségességét sugallja, azét a hatalomát, amely soha nem volt olyan korlátlan, mint azt Cantemir bemutatta.

Cantemir okfejtése tehát nem ellentmondásmentes. Állításai sokszor nem fedik a valóságot, mint erre M. Holban a bevezetésben, és D. Stoicescu a lábjegyzetekben figyelmeztet, szembeítve a Descriptiot a román történetírás és gyakran saját eredményeivel. A mű ellentmondásainak forrása abban rejlik, hogy Cantemir az abszolút fejedelmi hatalom jogosultságát akarja igazolni, viszont a múlt bemutatásában a krónikairódalom epikájának elemeit használta fel, amelyek a nagybojári befolyás eszmei igazolásául szolgáltak. Utólagos betoldásai, amelyeket M. Holban aprólékos műgonddal regisztrál, tanúsítják a fejedelemelek az ellentmondások feloldását célzó erőfeszítéseit.

A Descriptio nemcsak a saját célkitűzéseit igazolni akaró fejedelemelem, hanem olyan élesszemű kortárs műve is, aki előtt Konstantinápoly világának az európai kortársak előtt rejtve maradt részletei éppúgy feltárultak, mint a moldvai fejedelmi udvar vagy a nép mindennapi élete. Az emberi élet mélységei iránt fogékony író mutatja be e páratlanul gazdag világot: a fejedelemelek beiktatásának szertartását, az udvar életének hétköznapjait és ünnepeit, az ember életének legfontosabb mozzanataihoz — a születéshez, házassághoz, halálhoz — kapcsolódó népi szokásokat. M. Holban a Descriptio maradandó értékét éppen abban látja, hogy az Cantemir mély humanizmusából fakadóan az emberi társadalom életének valóságát tükrözi.

MISKOLCZY AMBRUS

MICHAEL HOWARD:

THE CONTINENTAL COMMITMENT. THE DILEMMA OF BRITISH DEFENCE POLICY
IN THE ERA OF TWO WORLD WARS

(London, 1972. 173 l.)

SZÁRAZFÖLDI ELKÖTELEZETTSÉG. AZ ANGOL KATONAPOLITIKA
DILEMMÁJA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

M. Howard oxfordi professzor — nem kétséges — az angol hadtörténelem egyik legkiválóbb szakértője. Hadtörténész, de nem a szó szorosan vett technikai értelmében. Felkészültsége és tájékozottsága ugyan nem hagy kívánni valót sem a haditechnika, sem a hadviselés szakmai részleteiben, de a hadtörténelmet mint politikatörténeti folyamatot szemléli, mint a nemzetközi kapcsolatok részét ábrázolja, ezért munkáiban a katonapolitika kérdései ténylegesen a külpolitikai döntésekre és alternatívákra vezetődnek vissza.

Kitűnően sikerült kis áttekintésében M. Howard azt próbálja megvilágítani, hogy Anglia speciális helye a világpolitikában milyen kül- és katonapolitikai dilemmákat támasztott az európai hatalmi politikában való részvételét illetően. Az angol fejlődés egyik sajátos velejárója volt ugyanis, hogy a világ vezető tőkés nagyhatalma, a világ területe jelentős részének ura nem rendelkezett erős szárazföldi hadsereggel. Hatalmas, és az első világháború előtt legyőzhetetlen flottája, valamint kisebb zsoldos hadserege, párosulva gazdasági erejével és ügyes diplomáciájával, mindig elégnék bizonyult az angol birodalom érdekeinek megvédésére. Az első világháborút megelőző fegyverkezési verseny vetette fel először, hogy ez a katonapolitikai koncepció talán már nem lesz elégséges egy jövőbeli katonai összeütközéshez, de mint Howard világosan mutatja, az angol politika nehezen tudott dönteni, hogy hadseregét elsősorban gyarmatai védelmére, vagy esetleges európai összeütközés érdekében fejlessze. Az első világháborúban létele hozta a szárazföldi hadsereget, de nem kétséges, hogy ez az orosz illetve francia hadsereg mellett csak másodlagos szerepet töltött be, az angol katonapolitikát még — mint Howard a korabeli véderőbizottság és hadseregőparancsnokság iratait idézi — továbbra is a tengerek feletti uralom, mint a Brit Birodalom fenntartásának záloga hatotta át. Látszólag ezt a szemléletet siker koronázta. Az európai szárazföldön viszonylag csekélyebb angol közreműködéssel is győztek és a háború befejezése után az angol birodalom újabb területekkel bővült, elérte kiterjedésének legnagyobb határait. Sajátos ellentmondása volt ez a történelemnek. A siker látszólagos csúcsa a hanyatlást is jelentette. Anglia sem gazdaságilag, sem katonailag nem volt képes ezt a Birodalmat változatlanul birtokolni.

A két háború között a dilemma újabb jelentkezett. Európa-centrikus történelemfelfogásunknak olykor meghökkentően hangzanak az angol vezérkar ülésein elhangzottak, a birodalmi véderő bizottság jegyzőkönyvei, melyek bizony egyáltalán nem Németországot, hanem még 1934-ben is Japán tekintették a Birodalom első számú potenciális ellenségének. Nem kétséges, Howard könyve újból bizonyítja, az angol külpolitikát nem lehetséges csakis európai aspektusok figyelembe vételével megérteni. Idézi 1936-ból a vezérkari főnök állásfoglalását: „Nem szabad megfeleledkezni azokról az általános elvekről, melyekre birodalmi stratégiánk mindenkor alapozódott, és nem szabad figyelmen kívül hagyni a történelem tanulságait. Minél erősebbek kötelezettségeink Európában, annál kevésbé leszünk képesek a Birodalom és összekötő vonalai biztosítására.” Howard jól mutatja be a technikai konzervativizmust (a légierő szerepének késői megértését), a fegyvernemek közötti versengést, és a gazdasági nehézségeket is a fegyverkezés késői megindításában.

Az angol baloldal sajátos dilemmájára is utal a fegyverkezéssel kapcsolatban.

Érdekes a Münchent megelőző kép, ahol a szerző ismét felhívja a figyelmet néhány olyan szempontra (pl. a dominiumok álláspontja), melyet az angol politika taglalásánál kevésbé szoktunk figyelembe venni. Ugyanakkor maga sem mulasztja el kritizálni a szűklátókörű angol politikát, mely saját katonai gyengeségéből következően olyan politikai döntést támogatott, mely az erőviszonyokat Anglia számára még kedvezőtlenebbé tette.

A tényleges katonai veszély felismerésére, a szárazföldi erők érdemleges növelésére csak 1939 elején került sor, akkor is úgy, hogy, mint ismeretes, a Szovjetunióval való katonai együttműködéstől elzárkóztak — Howard szerint katonai dokumentumokban csupán 1939 februárjában jelentkezik először az együttműködés lehetősége — és stratégiailag a német katonai erőknek Dél-Kelet-Európában való lekötésével számoltak. A történet további része ismert. A második világháborús győzelmet Anglia úgy tudta megszerezni, hogy a birodalmi taktikáról le kellett mondani, a vezetés az USA kezébe ment át.

Olvasmányos és sok figyelemre méltó új anyagot tartalmaz Howard könyve. Azonban a katonai és külpolitikai szempontok mögött húzódó gazdasági és társadalmi erők elemzése hiányzik a könyvből. Azt hiszem nem tévedek, ha állítom, hogy az imperializmus szó nincs leírva a 173 oldalas szövegben.

RÁNKI GYÖRGY

E. J. HOBSBAWM – G. RUDÉ

CAPTAIN SWING
(Penguin University Books. Bungay, Suffolk, 1973. 380 l.)

SWING KAPITÁNY

Két kitűnő angol történész, E. J. Hobsbawm és G. Rudé¹ közös vállalkozását, az elsősorban 1969-ben megjelent Swing kapitányt (Captain Swing) adta ki sorozatában a Penguin University Books. Ez az új sorozat célul tűzte ki, hogy olyan jelentős, tudományos műveket tegyen közzé olcsó, fűzött formában, amelyek a történelem és általában a társadalomtudomány számos területét ölelik át s egyben összekötik „a gondolat és tett világát”.²

„Swing kapitány” nem egy személy, hanem egy mozgalom története. Azé a mozgalomé, amely Dél- és Kelet-Angliában söpört végig az 1830-as évben és robbanásszerűen fejezte ki a mezőgazdaságban dolgozó szegény nép mély és széleskörű elégedetlenségét. A nép haragja elsősorban gyűlöletének tárgya, a cséplőgép ellen irányult, amelyet alkalmazásának helyszínén rombolt szét, tett használhatatlanná, de a szőrűk és szénaboglyák gyűjtogatása is napirenden volt. A nép írásba foglalta kívánságait és fenyegetéseit s az uraknak és papságnak küldött kérés és fenyegető leveleit általában „Swing kapitány” aláírással látta el.

A két szerző bevezetéssel és kitűnő függelékekkel ellátott feldolgozását négy nagy részre osztotta. Hobsbawm írta a bevezetést és az első, összefoglaló, a Swing előtti helyzetet elemző részt, azaz a mezőgazdasági Anglia társadalmát vizsgáló, összefoglaló szintézist; míg a felkelést ismertető, analizáló valamint a megtorlást és következményeket összefoglaló további három rész megírását, három fejezet kivételével, Rudé vállalta magára. De, mint a szerzők előljáróban megállapítják, tulajdonképpen igen szorosan együttműködtek a könyv megtervezésében és kivitelezésében mindvégig. Azt is hangsúlyozzák, hogy nem volt céljuk az 1830. évi valamennyi felkelés teljes történetét megírni, hiszen ehhez még sok helytörténeti kutatás szükséges; könyvükkel éppen erre kívántak buzdítani.

A szerzők módszere, amellyel témájukat megközelítik, körülfonták, átszővik, majd a fonadékok mikroszkopikus vizsgálat alá vetik, rendkívül figyelemreméltó mind a kutató-történészek számára, mind eredményességében és szemléletességében az átlagolvasó számára. Kérdésfeltevésük igen sokoldalú, állításaitak mindmennyiszor maguk kérdőjelezik meg, hogy ismét, a kizáró okok felsorakoztatásával, megerősítsék. Akár a források hiányából, akár azok elégtelenségéből adódó feltevéseiket mindig megjelölik és kerülnek a kevés adatból leszűrt általánosításokat.

Talán szükségszerű ez olyan témánál, amelynek főszereplői a XIX. századi angol mezőgazdasági munkások, akikről pontos ismereteik — a szerzők szerint — sem maguknak, sem uraiknak, csak a születési, házassági és halálozási adataikat feljegyző egyházkerületi vezetőknek, papoknak voltak. A megyei lajstromok a falvak földbirtokosairól, kocsmárosairól, falusi kézműiparosairól, kiskereskedőiről szólnak, de róluk — akiknek többsége 1830-ban még írni sem tudott —, róluk csak személyi adataikat őrző sírfeliratok regélnek.

A mintegy húsz megyét érintő 1830-as mozgalomról és résztvevőiről hiába keres említést a történész a Victoria County History terjedelmes gentleman szemléletű kötetiben. A korabeli városi pamfletek és híradások elsősorban a városokban elterjedt hiedelmek-

¹ E. J. Hobsbawm 1917-ben született. Bécsben, Berlinben, Londonban és Cambridge-ben szerezte képesítését. Jelenleg a londoni Birkbeck College gazdasági és társadalomtörténeti tanszékének professzora. Főbb munkái: *The Age of Revolution, Labouring Men, The Jazz Scene, Industry and Empire, Bandits*. — G. Rudé Oslóban született 1910-ben, Shrewsbury-ben és Cambridge-ben folytatott tanulmányokat. Középiskolákban és egyetemeken tanított Adelaide-ben, Tokióban, a dél-ausztráliai Flinders egyetemen. Jelenleg a montreali St. George Williams egyetem professzora. Főbb művei: *The Crowd in the French Revolution, Wilkes and Liberty, The Crowd in History, Revolutionary Europe, Paris and London in the Eighteenth Century*.

² Penguin University Books egyéb kötetei: *G. Mattingly: Renaissance Diplomacy, K. D. Bracher: The German Dictatorship, L. Althusser: For Marx, H. Lefebvre: The Sociology of Marx, J. Freund: The Sociology of M. Weber* és más kötetek.

ről tudósítanak; ezek szerint Swing kapitány, létező, becsületes farmer volt, holott valójában feltehetően nem létezett, illetve nem egy személy lehetett s hogy a gyűjtogatás állt a mozgalom előterében, holott ez csak 1830 után vált jellemző tünetté. Ezért az 1830. évi mezőgazdasági munkásfelkelések történeti irodalma, történetük feldolgozása eléggé hézagos, hiányos. Valójában a jelen mű kiadásáig a kérdés klasszikus, modern, társadalomtörténeti feldolgozása a híres férj–feleség szerzőpár, J. L. és B. Hammond: *The Village Labourer* (A falu munkása) Londonban először 1911-ben megjelent műve volt. Erdemük nagy, feldolgozásuk úttörő: ők irányították először a figyelmet az ipari forradalom e késői korszakában a mezőgazdasági dolgozó felé s ők használták fel e célból először szisztematikusan a Public Record Office-beli belügyi (Home Office) iratokat, amelyek mindmáig is a kérdés alapvető forrásanyaga maradt.

Miben lépett túl e klasszikusnak számító feldolgozáson a Hobsbawm – Rudé szerzőpár munkája? Hammondék a társadalmi átalakulás egészét és abban az 1830-as év eseményeit bizonyos fokig leegyszerűsítették, hogy hatásosabban jeleníthessék meg. A „bekerítések”-nek az események alakulására gyakorolt hatását — bár jelentőségük rendkívüli nagy volt — túlméretezték, illetőleg kizárólagossá tették. Hobsbawm és Rudé ezt a folyamatot bonyolultabbnak látja és látatja. Lényeges a különbség a hatvan évvel korábban író Hammondék problémafelvetése és Hobsbawm – Rudé között. Utóbbiak, mielőtt bármilyen társadalmi-gazdasági kérdés vizsgálatához kezdenek, a jelenkor rangosabb társadalomkutatóihoz hasonlóan, tudatában vannak annak, hogy a társadalmi struktúra, a gazdasági fejlődés, a kollektív viselkedési formák, a társadalmi-gazdasági alap és a különböző osztályok, rétegek társadalmi tudata közti kölcsönhatások vizsgálata nélkül a történeti feldolgozás, a történeti mozgó kép pontatlan és felszínes.

Mit tettek tehát szerzőink? Megkísérelték az angol mezőgazdasági munkásság nyomor és ninestelenség elleni hosszú, nehéz harcának egyik legintenzívebb epizódját a kor és társadalom problematikájába beágyazva leírni és elemezni. Ennek az osztálynak a története az ipari forradalom kezdetétől a XIX. század közepéig tragikus. Mert hiszen már a XVIII. század közepén létező társadalmi osztály az övék. 1750 és 1850 között továbbra is fennmarad az angol mezőgazdasági élet három alapvető osztálya: a kisszámú nagybirtokosság, a bérlő-farmer, amely mezőgazdasági munkásokkal dolgozott és a mezőgazdasági munkásság. (Természetesen néhány atipikus, helyi jelenségtől eltekintve.) A változás így alapvetően hierarchikus, hagyományhoz ragaszkodó, a piac igényeinek sok vonatkozásban ellenálló mezőgazdasági társadalomban ment végbe a XIX. század eleji nagy mezőgazdasági fellendülés majd visszaesés következtében. Ez a változás elsősorban a bérlő és mezőgazdasági dolgozó viszonyában jelentkezett: s a mezőgazdasági munkás, aki a bekerítések, a szerződés e feltételeinek változása és egyéb okok miatt proletarizálódott, saját igényei és színvonalára alá süllyedt; gazdasági helyzete megrendült és az 1820-as évek végére pauperrá vált. Ez a mezőgazdasági pauper vagy proletár azonban csak gazdasági értelemben volt az: munkája természeténél, a mezőgazdasági társadalomban elfoglalt helyénél fogva, ellentétben a nagyvárosok ipari proletárjával, tudatában, a kiúthoz vezető út keresésében elmaradottabb, szánalmasabb helyzetben volt, mint a gyárnegyedek lakója. Helyezte ellen mindenképp tiltakoznia kellett. 1790-től 1840-ig a lázadás, a felkelés számos formáját próbálta Anglia keleti és déli megyéiben. E felkelések legkiterjedtebb, legnagyobb jelentőségűjét, az 1830. évit vette vizsgálat alá Hobsbawm és Rudé. E mozgalmak közvetlen célja gazdasági volt, nem forradalmi: s ez is legvilágosabban 1830-ban magasabb bér-követelések, jobb szerződésfeltételek kikényszerítésének igényében jelentkezett. Földbirtokreform-, földtulajdon-követelésekkel a mezőgazdasági dolgozók körében alig találkoztunk ekkor. Az 1830-as évek közepéig az egyre inkább gazdasági nyomás alá került, nyomorúságba jutott osztály egyedül kétségbeesetten védik hagyományos, egyéni jogait, amelyek „törvény” szerint a szabadnak született vidéki szegényt megillették visszasírták a régebbi idők, nem előre, hanem hátra, a múlt felé tekintettek. (Ez a visszavágódás, visszatekintés még az 1840-es évek közepén is jelentkezett O’Connor chartista kispárcellás földtervezetében.) Ebben a nosztalgiában helyenként, időszakonként a bérlő-farmer, sőt elvéve a gentry is osztozott. Ez ad magyarázatot arra a különös jelenségre is, hogy az 1830-as felkeléssorozat, amely az angol történelem legnagyobb arányú és legeredményesebb — nemcsak a közvetlen célt illetően, hanem hosszabb távon, hiszen majd két évtizedre visszavetette a cséplőgép használatát ezeken a vidékeken — géprombolási kampánya volt, sok esetben, különböző okok folytán, támogatásra talált a bérlők körében is.

Az 1830-as felkeléssorozat nagy tanulsága a mezőgazdasági pauper számára, több mint két évtizeden keresztül ez a keserű igazság maradt: egyedül kell harcolni megvívnia vagy sehogy. Az 1870-ben bekövetkezett nagy mezőgazdasági szakszervezeti felkelésig nagyobb vidéki mozgalom nem indult, de helyenként és időszakonként a nép elkeseredése fellobbanó tüzekben, szérúk gyűjtogatásában és más akciókban megnyilvánult.

A XIX. századbeli mezőgazdasági felkelések fegyvertára még archaikusnak minősíthető. Az első nagyobb kiterjedésű géprombolás és gyűjtogatás 1815-ben fordult elő; az ideológia mindvégig a törvény keretein belüli megoldást javasolta. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az angol falu a kor radikalizmusától mentes maradt. A korai antikapitalista, radikális eszmék közvetítői többnyire a kézművesek, iparosok, főleg cipészek, a kisebb vásárvárosok kereskedői. Az ő közvetítésükkel jutottak el a külhoni hírek is, a belga, a francia forradalmi mozgalmakról.

Az 1830. évi Swing kapitány nevével fémjelzett angliai mozgalom, a szerzők sumházása szerint, oly közel járt az országos mozgalomhoz, amennyire egy spontán és szervezetlen mozgalom közel járhatott. Országos kiterjedtségének gátja azonban nem a szervezettség és ideológia hiánya volt, hanem a gazdasági struktúrából adódott. A XIX. század első felében az angol mezőgazdasági terület durván két területre, a gabonatermő déli és keleti s nagyjából pástorkodó nyugati részre bontható, vagyis az alacsony fizetésű déli és keleti megyékre s a viszonylagosan jobb keresetet nyújtó északi, nyugati területekre. Az 1830-as felkelés színhelye tehát Angliának az a területe, ahol a mezőgazdasági lakosság túlnyomó volt és ahol a nagyipar és nagyváros — London kivételével — ritka tűneményszámba ment. A Swing népi-vidéki mozgalomnak legnagyobb tragédiája az volt, hogy nem találkozott a bánya, az üzem, a város mozgalmával.

A könyv számos erőnye közt előkelő helyet foglal el a nagy gonddal összeállított, szinte a probléma egészét átölelő öt függelék. Ezekben összesítő és részletező adatokat kapunk (falvanként, városokként, megyéenként és százalékosan) a felkelés valamennyi típusáról, időpontjáról és céljáról, az okozott károk számszerű vagy becsült összegéről, közvetlen célpontjáról, a cséplőgép problémáról (miért irányult ellene a mozgalom — a főválaszadáson túl, hogy ti. elvonta a dolgozóktól a téli foglalkoztatottság lehetőségét — hogy mennyire volt elterjedt a cséplőgép használata 1815 és 1830 között, milyen elosztásban, melyek voltak a kézi és gépi cséplés költségei, miért nyerte el a cséplőgéprombolás a bérlők rokonszenvét és miért késleltették használatának újrabevetését hosszú időre a felkelések után), a gyűjtogatások méreteiről, elterjedtségéről az 1830-at követő évtizedekben és a megtorlás eszközeiről, megyéenkinti számáról.

Egy lényegesebb kritikai észrevételt lehet a kitűnő könyv szerzői felé irányítani: „a negyedik rendnek” nevezett W. Cobbett, e kor írója és értője, gazdasági reformer, alig szerepel könyvükben. Szinte sejtetni engedik csupán azt a forradalmasító, erjesztő, reális és részben szintén múltba visszatekintő érzelmi hatást, amit ő — aki egyébként Marx tetszését éppen úgy megnyerte, mint Széchenyiét — kora mezőgazdasági társadalmára, elnyomott rétegeire gyakorolt.³

A magyar olvasót különösképpen érdekelheti az angol történelemnek ez a korszaka. Széchenyi ekkor foglalta írásba (1830—32) reformrendszerét; ő maga már akkor többször járt Angliában, hogy 1832-ben újra odainduljon, ezúttal a Lánchíd létrehozásához gyakorlati tapasztalatokat gyűjtendő. 1831 nyarán, mint ismeretes, a nagy kolerajárvány nyomán az ország északkeleti megyéiben jelentkezett a magyar történelem egyik legnagyobb és legvéresebb antifeudális parasztfelkelése. A reformkor nyugat-európai (Angliában Reform Age, a Reform Bill kora) és közép-kelet-európai egyidejű, szintetikus vizsgálata vagy akárcsak áttekintése, érdekes, újabb analógiákra és különbségek megállapítására sarkallhatja a kutatókat.

HARASZTI ÉVA

³ Az elmúlt hónapokban jelent meg Cobbett-ről is és az ipari forradalom idején élő neves mezőgazdasági író néhány hézagpótló mű: *J. G. Gutzley: The Life of A. Young, 1741—1820* (Philadelphia), *J. Sambrook: W. Cobbett* (London) jelentősebbek.

ARMGARD VON REDEN:

**LANDSTÄNDISCHE VERFASSUNG UND FÜRSTLICHES REGIMENT
IN SACHSEN-LAUBURG (1543—1689)**

(Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Schrift 41. Göttingen.
Vandenhoeck & Ruprecht. 1974. 284 l.)

RENDI ALKOTMÁNY ÉS FEJEDELMI KORMÁNYZAT SZÁSZ-LAUBURGBAN

A rendiségnek mint történeti jelenségnek a kutatása az utóbbi években egyre előkelőbb helyet kap az egyetemes történelemben. A nagy témán belül a kutatókat elsősorban a rendi dualizmus fejlődése érdekli, az, hogy különböző korokban a hatalom hogyan oszlott meg az uralkodó és a rendek közt, melyeknek milyen súlya volt a törvényhozásban és a végrehajtásban, s az évszázadokon tartó küzdelemből hogyan született meg a XIX. században az alkotmányos államforma. Így került az érdeklődés előterébe a rendek és az uralkodók harcának fősíntere, az országgyűlés.

A liberális polgári felfogás még hajlott arra, hogy az országgyűlésekben a nemzeti fejlődések egyedi jelenségeit lássa, a „nemzeti karakter” speciális megnyilvánulásait. Amióta azonban Otto Hintze az 1910-es években egybeállította az európai rendi országgyűlések tipológiáját, világossá vált, hogy az országgyűlések fejlődése Európa-szerte közös vonásokat mutat. (Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes. Új kiadása: O. Hintze, Staat und Verfassung, 1962. c. kötetben.) Hintze kutatásai óta a történetírás alapvetőnek tartja a rendi szervek és intézmények, így mindenekelőtt az országgyűlések összetételében és működésében fellelhető egyező és eltérő vonásokat, mert belőlük a társadalmi fejlődés lényegére vonhat le következtetéseket.

Hintze két alapvető típust állított fel. Az első a két kamarás országgyűlés (prototípusa az angol), amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség, az alsópapság és a polgárság küldöttei két külön táblán tanácskoznak és táblánként szavaznak. A másik a kuriális rendszer, amikor nem alakul ki egy alsó és egy felső-tábla, hanem a négy rend (papság, főurak, lovagok, városok) külön-külön kúriában tanácskoznak, és a kúriánként egyenként szavazatok aránya dönti el a kérdéseket. (Pl. Franciaországban és az osztrák tartományokban.)

Hintze nyomán napjaink történetírása mind részletesebben rajzolja fel az egyes országgyűlési típusok sajátosságait, azt, ahogyan a kezdeti egykamarás gyűlésekből már a korai középkorban kibontakoztak és gyakran különböző irányban fejlődtek. A nemzetközi történész komiténak külön szekciója foglalkozik az országgyűlések történetével. Kiadványait itt nem sorolhatjuk fel, de megemlíthjük a Max-Planck-Institut kiadásában megjelent egyik kötetüket, amelyet a kérdés ma talán legkitűnőbb ismerője, Dietrich Gerhard szerkesztett. Ez a kiadvány országonként sorra veszi az európai rendi gyűléseket, megrajzolja fejlődésüket, jellemzi működésüket és kijelöli helyüket az egyetemes fejlődésben. (Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Göttingen 1969. A magyar országgyűlésekről — igaz csak vázlatosan és csak a XVIII. század vonatkozásában — Bónis György írt a kötetben.)

Az általános összefoglaló munkákkal egyidőben, sőt részben már azokat megelőzve, megindultak az országonkénti részletvizsgálatok is, s elmondhatjuk, hogy ezek szempontjaikban és eredményeikben napjainkra messze túljutottak a Hintze-féle kérdéseken. Az országgyűlés működése, a rendek és az uralkodó birkózásának konkrét jelenségei között egyrészt a küzdelem társadalmi hátterét, másrészt a politikai teóriák hatását és érvényesülési módját keresik. Olyan kérdések kerültek az előtérbe, hogy a társadalom belső arányaiban végbemenő változások hogyan hatnak a rendiség erősödésére vagy gyöngülésére, a hatalomért folyó küzdelemben milyen része van az egyes társadalmi osztályoknak, a rendi dualizmuson belül történő eltolódások hogyan tükröződnek az uralkodóval folytatott harcban, s hogy a közigazgatás szerkezetében, a politikai intézmények magatartásában és az országgyűlések összetételében hogyan érvényesülnek a társadalmi erők. A társadalmi vonatkozások mellett előtérbe léptek az eszmetörténeti kérdések. Így az, hogy az újkori politikai gondolkodás miként bontakozik ki a reneszánsz idején a középkori jogfelfogásból, milyen újabb változást hoz a XVI. században a reformáció, hogyan hatnak politikai téren Luther és főleg Kálvin tanai, a természetjog befolyásolja-e a rendek és az uralkodó hagyományos viszonyát, s mindezt hogyan módosítja a XVII. század végén kibontakozó korai felvilágosodás.

Ennek a rendiség történetét vizsgáló nemzetközi irodalomnak egyik legfrissebb terméke A. von Reden könyve, mely Szász-Lauenburg viszonyait vizsgálja 1543 és 1689 között.

A Lübeck és Hamburg közt elterülő Lauenburgi Hercegség egyike volt a Német-Római Birodalom törpeállamainak: területe kisebb volt, mint az egykori Esztergom megye. Határain belül számottevő várost, ipari vagy kulturális központot nem találunk, a mezőgazdasági termelés volt túlsúlyban, s a hercegség területén egy tucatnyi nemes család és egyházi méltóság osztozkodott. A kis tartomány fejlődése — a többi német államhoz képest — elmaradt, megkésett volt minden vonatkozásban. Annaira, hogy a XVI—XVII. században számos olyan archaikus vonásra találunk itten, amely német nyelvterületen másutt már ismeretlen. A XIII. század óta a hercegségben a szász uralkodóház aszkániai ága uralkodott, 1689-ig, a család kihaltáig, amikor is a hercegség területét Kurhannover-hez csatolták és ezzel önálló léte megszűnt. Ez az esemény adja a könyv záróidőpontját. A kezdetit pedig I. Ferenc lauenburgi herceg trónralépése szolgáltatja: az ő uralkodásának idejére esett a lutheri reformáció teljes győzelme és az első rendi intézmények kikristályosodása a hercegségben.

A könyv mindenekelőtt részletekbe menő teljes rajzát adja a lauenburgi államigazgatás történetének. Megismerkedünk az uralkodó tanácsadó testületeivel, annak főbb személyeivel, munkakörükkel és hivatali ügyrendjükkel. Ezután kerülnek sorra a végrehajtó-szervek. A szerző nyomon követi a kancellária és a kamara létrejöttét, lassú fejlődését, személyzetének változásait, azt a folyamatot, ahogy a születési előjog helyét fokozatosan a szaktudás váltja fel. Az uralkodói államgépezet után, a könyv a rendi szervek működését vizsgálja. Valójában a rendek Lauenburgban sem rendelkeztek önálló hivatalokkal, csupán koronként változó befolyással az államgépezetre. Kezdetből fogva igyekeztek beleszólni a kancellária és a kamara ügyintézésébe és mind nagyobb hatáskört követeltek maguknak bírósági ügyekben. Befolyásuk hol növekedett, hol csökkent, és csak a XVII. század végére állapodott meg valamelyest a küzdelem. Az egyetlen kifejezetten rendi intézmény itt is az országgyűlés volt, mely mint a rendi hatalom legfőbb megtestesítője, mint az uralkodó herceg és a tartomány nemessége közti küzdelem legfontosabb színtere, von Reden kutatásainak a középpontjában áll. Részletesen tárgyalja kialakulását, azt, hogy hogyan és miért rekedt meg az egykamarás középkori gyűlésből kibontakozó átmeneti állapotban, amikor is a tanácskozásban már kuriális csírákat fedezhetünk fel, de az országgyűlés végül inkább a kétkamarás típusall mutat rokonságot. Részletes adatok tükrében mutatja be az egyes rendek országgyűlési súlyát és szerepét. Különösen érdekes annak taglalása, hogyan csökkent a polgárság befolyása a XVII. századra az országgyűlésen. Ismerteti az országgyűlés összehívására vonatkozó jogszabályokat, azt, hogy kinek volt joga azon résztvenni, s hogyan alakult a tárgyalások rendje, mely a lényegyet tekintve mindig számos azonosságot mutat a magyar országgyűlésekkel. Hasonlóság, sőt egyezés található a válaszok és viszontválaszok formájában megnyilvánuló, hosszán elhúzódó országgyűlési tárgyalások érdemi vonatkozásaiban is. Ugyanaz a kötelhúzáshoz hasonló küzdelem folyt itt is a rendek és az uralkodó közt, s az alkudozások itt is szinte mindig kompromisszummal végződtek. Az uralkodó időről-időre megpróbálta a rendi egységet megbontani, hol sikerrel, hol sikertelenül, a külső viszonyoktól függően. Érdekes és számunkra is tanulságos, hogy az uralkodó hercegek a rendiséggel szemben többnyire úgy próbálták önállósulni, hogy idegen tanácsosokra támaszkodtak. A vezetői méltóságokba tanult, nem egyszer polgári származású külföldieket neveztek ki, — amit a rendek idegen uralomnak bélyegeztek, s hatalmuk védelmére felélesztették, sőt tovább fejlesztették a középkorból örökölt ellenállási jogot. Igaz, Lauenburgban fegyveres összeütközésre nem került sor rendek és uralkodó közt, de a fejedelmi adó és katonakérések itt is állandó alkalmat szolgáltatottak a rendi követelések részbeni érvényesítésére.

A szerző a teljesnek mondható irodalmi és levéltári anyag alapján rajzolta meg a lauenburgi törpeállam államigazgatási és rendi szerveinek történetét, országgyűlésének működését, munkája jelentősége, főként számunkra, mégsem csak ebben van. A könyv jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy megmutatja egy államon belül a hatalmi harcok konkrét társadalmi hátterét és feltárja közigazgatás, államigazgatás és politikai elképzelések szoros kapcsolatát. Nem kevésbé fontos annak megmutatása, hogy az abszolút uralomra törekvő uralkodó és a hatalmat maguknak követelő rendek közötti évszázados harc során jön létre a XVII. századra a rendi dualizmus hatalmi egyensúlya. További jelentősége a műnek, hogy példát mutat arra, hogyan lehet aprólékos részutatást egyetemes történeti szempontok szerint és úgy végezni, hogy a fejlődés lényeges kérdéseit nem tévesztjük szem elől. A még éppen hogy csak megindult magyar rendiség-kutatók, államigazgatási és közigazgatástörténeti vizsgálódások sokat tanulhatnak e munkából, szemléleti és módszertani vonatkozásban is egyaránt.

BENDA KÁLMÁN

PETER BARTON:

IGNATIUS AURELIUS FESSLER. BAROCKKATHOLIZISMUS, ROMANTIK,
ERWECKUNGSBEWEGUNG

(Böhlau Verlag, Wien—Köln—Graz. 1969. 635 l.)

Fessler Ignác Aurél, a XIX. század elejének egyik legnagyobb hatású magyar történetírója diákori imáiban három dolgot kért istentől: azt, hogy a „teológia tudorává, vértanúvá és szentté tegye”.¹

A fohász ellenére Fesslerre mégsem a mártírság várt. 70 éves „zarándoklása”² során a volt jezsuita tanítvány, majd kapucinus rendtag Fessler a jozefinista egyházpolitikát támogató szabadkőműves lett, aki nemcsak hogy kilépett a kapucinus rendből, de protestáns hitre tért s élete utolsó két évtizedében evangélikus szuperintendensként tevékenykedett Oroszországban.

E kivételes pálya ellenpólusai rögtön felkeltik a történész érdeklődését. Azonban épp ez a szinte túlságosan is fejlődési példának kínálkozó életút rejt veszélyeket Fessler életrajzírói számára: az eddigi tanulmányok Fessler egyéni életútjában túlságosan is a kor vetületét keresték. Ahelyett, hogy azt elemezték volna, hogyan tükröződik a megtett út a megváltozott szemléletű író alkotásaiban, megelégedtek annak bemutatásával, hogy hogyan jutott el az író az új nézetek befogadásáig; hiszen Fessler nézeteinek fejlődését csak önéletráisa és levelei alapján dokumentálták.

Fessleről először a „Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen” című műve kapcsán emlékeztek meg. Az író több évtizedes irodalmi és oktató tevékenység után fogott a magyar történet megírásához. A tíz kötetes mű 1815–25 között jelent meg a Gleditsch cég kiadásában Lipcsében s 1815 novemberétől Magyarországra is folyamatosan érkeztek az újabb kötetek. 42 év elteltével, 1867-ben, a lipcsei Brockhaus cég új kiadásban, 5 kötetre rövidítve, Horváth Mihály előszavával adta közre a Geschichte-t.³ Ernst Kleinnek, az új kiadás szerkesztőjének Horváth-hoz intézett levele érdekesen dokumentálja, hogy a 42 év alatt mennyire megváltoztak a történetíróval szemben támasztott igények, és hogy Fessler műve sok szempontból már akkor elavult volt, de a kiadó mégis úgy látta, hogy 1867-ben sem nyújthatnak jobb Magyarország történetét a német olvasónak.

Az új kiadáshoz írt bevezető tanulmányában Horváth Mihály elismerően szólt Fessler művének jelentőségéről. Horváth Magyarországot az „európai népcsalád” tagjának tekinti, s hangsúlyozza az ország történeti szerepének fontosságát Németország számára. A magyarok történetét egy szabadságért küzdő nemzet sok tanulságot nyújtó történetének tekinti, Fessler művét pedig megfelelőnek tartja e tanulságokban gazdag történelem bemutatására. Értékelésében kiemeli, hogy Fessler világosan mutatja be a társadalmi viszonyokat, jól ragadja meg a „népszellem” (Volksgeist) és az egyes korszakok szellemének sajátosságait. A Geschichte — írja — tehetséges ember műve, melynek pozitívumai a világos előadásmód, a szerző igazság szeretete és pártatlansága, a művelődéstörténet alapos tárgyalása, a történeti összefüggések helyes felismerése, találó ítéletei és művészi előadásmódja, negatívuma viszont a források hiányos ismerete és Fessler misztikus szemlélete, amiből az események okainak szubjektív beállítása ered. Egészében azonban Horváth a Geschichte-t, hiányosságai és hibái ellenére is kitűnőnek tartja, melyet a kiadó helyesbítéseivel és kiegészítéseivel megtoldva érdemes újból publikálni.

Egy évvel azután Horváth Mihály Kisebb történelmi munkái bevezetésében ismét kiemeli, hogy „az egy Fesslert kivéve” a magyar történetírók nem foglalkoztak kielégítő módon „az intézmények s a népi élet történeti fejleményeivel”.⁴

11 évvel az 1867-es Fessler-kiadás után jelent meg Abafi Lajos tanulmánya a Századokban,⁵ mely a részletes életrajz mellett az irodalmi művek és a Geschichte lényegi ismeretetésére szorítkozott. 1879-ben Abafi kiadta Fessler néhány levelét,⁶ melyek közt az Engelhez és Kovachich-hoz írtak is szerepeltek.

Az irodalomtörténészek már a század végén megemlékeztek Fesslerről: Gyulai Pál egyetemi előadásában, valamint Bayer József irodalomtörténetében.⁷ 1900-ban Vizota

¹ Idézi *Abafi Lajos*: Fessler I. A., Századok, 1878, 618–645. Fessler önéletrajza alapján.

² Rückblicke auf seine 70jährige Pilgerschaft. Leipzig, 1851 (zweite Auflage).

³ Fessler: Geschichte von Ungarn und ihrer Landsassen, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, mit einem Vorwort von Michael Horváth, I–V. Leipzig, Brockhaus, 1867.

⁴ Horváth Mihály: Kisebb történelmi munkái. 3. kötet Pest, 1868.

⁵ Abafi Lajos: Fessler Ignác Aurél. Századok, 1878.

⁶ Abafi Lajos: Unedierte Briefe von I. A. Fessler (Literarische Berichte aus Ungarn 1879. 382).

⁷ Bayer József: A magyar drámairodalom története 1897.

Gyula cikkével⁸ kezdődött meg azoknak az összehasonlító tanulmányoknak sora, melyek Fesslernek a magyar írók alkotásaira gyakorolt hatását mutatták ki. A historiográfiai feldolgozások sorában a következő írás Békefi Remig cikke 1909-ben, a Századok-ban, aki Horváth Mihály kapcsán emlékezik meg Fesslerről, kiemelve Fessler művelődéstörténeti koncepciójának jelentőségét.⁹

Ugyanebben az évben külföldön is írtak Fesslerről: Berlinben látott napvilágot a Bücherei für Freimaurerei sorozatban Ludwig Fensch cikke Fessler szabadkőműves tevékenységéről.¹⁰ Három évvel Békefi említett írása után, a már neki szentelt emlékkönyvben publikálta Buday Károly tanulmányát,¹¹ ami azonban semmi újjal nem járult hozzá az addig kialakult Fessler-képhez.

1913–20 között több irodalomtörténeti tanulmány vizsgálta a Fessler-hatást, így Vértsey Jenő, a romantikus drámáról írt művében¹² és Tolnai Vilmos két írásában,¹³ Az első cikk arról számol be, hogy Tolnai felvette a kapcsolatot a Brockhaus kiadóval (mely Fessler kiadójának, a Gleditsch cégnek lett jogutódja) és az így kapott információk fényt vetettek a Geschichte kötetének pontos kiadási dátumaira. E szerint a Geschichte 1–2. kötetét Magyarországon 1815 ősze előtt nem olvashatták. Ezt az adatot használta bizonyítéknak Tolnai következő tanulmányában, ahol kimutatta, hogy a Bánk Bán első fogalmazásában (melyet Katona 1815 júliusában fejezett be) még nem lehet Fessler hatásától beszélni, a második fogalmazásban viszont a szöveg-összevetés több epizódban nyilvánvalóvá teszi az átvételt.

A hatásvizsgálati, valamint életrajzi írások után Koszó János monográfiája volt az első, mely behatóan elemezte Fessler életművét.

Koszó Fessler tanulmányaiban¹⁴ meghatározó szerepe van annak, hogy a szerző a német irodalom tanára volt, s így elsősorban Fessler irodalmi munkáinak a német filozófiával való kapcsolatával foglalkozott; az életműnek ezt a vonatkozását gazdag anyagismerttel és filológiai precizitással dolgozta fel, s így könyve a mai kutatóknak is jó támpontul szolgál. Koszó tanulmányainak nagy érdeme annak kiemelése, hogy Fessler életművének és főleg a Geschichte-nek széleskörű hatása elsősorban nem szép előadásmódjának és epikai érdemeinek, hanem szemléletének és történetfilozófiai nézeteinek tulajdonítható. Koszó tanulmányának másik nagy pozitívuma az, hogy elsőnek foglalkozva érdemben Fessler személyével és életművével, történetírásának is az ezt megillető jelentőségét tulajdonította. Koszó célkitűzése az volt, hogy Fesslert „egyéni, lélektani szempontból és a szellemtörténeti nagy összefüggések”¹⁵ alapján ítélje meg. Koszó nem rokonszenvezett a felvilágosodás tanáival. Szerinte a XIX. század elején a felvilágosodás „teóriái csődöt mondtak” és így a német romantikus történetbölcsélet volt az a szellemi áramlat, ami az egyedül helyes gondolkodási módot megteremtette. Koszó alapos elemzésének megállapításait azonban szemléleti elfogultsága miatt nem lehet kritikátlanul elfogadni. A könyv koncepciója voltaképpen annak igazolása, hogy milyen helyesen tette Fessler, hogy háttérbe szorította a felvilágosult eszméknek, a német romantika követőjévé vált. Ugyanebből a szemléletből fakad az, ahogy Koszó Fessler felfogását szembeállítja a felvilágosult Engelével, akinél „a voltaire-i tagadás szelleme egész XVIII. századi kellemetlenségében mutatkozott”.¹⁶ Két évvel Koszó utolsó tanulmányának megjelenése után Zolnai Béla a magyar janzenistákról szóló monográfiájában¹⁷ foglalkozott Fesslerrel, mint a janzenizmus képviselőjével. A szerző eltekint Fessler változó nézeteitől és meglehetősen indokolatlanul állítja elének épp Mikest, Rákóczi és Fessler, mint a magyar janzenistákat. Zolnai ugyanis azokat tekinti janzenistáknak, akik Szent Ágostonhoz hasonló confessiokat hagytak maguk után. Fessler, szerinte, „ateistává nem alacsonyodott”, az „észvállás”-ból való kiábrándulása után visszatért a mély, látomásos vallásossághoz, s ez a hit volt, Zolnai szerint, Fessler életének „legtartalmasabb része”. Úgy véljük, hogy a fentiekben kiragadott idézetek jelzik, hogy a Fessler-irodalomnak nem volt nagy nyeresége Zolnai tanulmánya.

1927-ben Papp Zoltán esszéje az írónak a romantikával való azonosulását igyekezett bebizonyítani. Sajnálatos módon ez a tanulmány sem tett új vonásokat a Fesslerről

⁸ *Viszota Gyula*: Fessler hatása Kisfaludi Károlyra. Irodalomtörténeti Közlemények, 1900.

⁹ *Békefi Remig*: Horváth Mihály és a magyar történetírás. Századok, 1909. 713–730.

¹⁰ *Ludwig Fensch*: Fessler, sein Leben und seine maurerische Wirksamkeit. Berlin, 1909.

¹¹ *Buday Károly*: Fessler I. A. a művelődéstörténetben. Bp. 1912.

¹² *Vértsey Jenő*: A magyar romantikus dráma. Budapest 1913.

¹³ *Tolnai Vilmos*: Fessler I. A. történelmének megjelenéséről. Magyar Könyvszemle, 1916; *uő.*: Katona és Fessler, Irodalomtörténeti Közlemények, 1918.

¹⁴ *Koszó János*: Fessler I. A. élete és szépirodalmi működése Bp. 1915. — Fessler és a romantikus történetfilozófia. Bp. 1922. — Fessler I. A. a regény- és történetíró. A felvilágosodástól a romantikáig. Bp. 1923.

¹⁵ *Koszó János*: Fessler I. A. a regény- és történetíró 291. l.

¹⁶ *Koszó*: i. m. Fessler I. A. a regény- és történetíró 303.

¹⁷ *Zolnai Béla*: Magyar janzenisták. Bp. 1925.

¹⁸ *Papp Zoltán*: Fessler és a magyar romantikusok. Pécs. 1927.

kialakított képhez, mert csak az addigiakat foglalta össze: Koszóhoz hasonlóan a romantikus történetbölcseletet mutatja be és az addig megjelent tanulmányokra hivatkozva a Fessler-átvételt követi nyomon Kisaludy, Katona, Vörösmarty, Szigligeti műveiben.

Megemlíthető még Sulica Szilárd munkája, aki kiadta Fessler és Kovachich levelezését.¹⁹ Ez a kiadvány ma is nagy jelentőségű, hiszen a Fessler-iratok nagy része csak Magyarországon kívül lehet fel. A levelezésből képet nyerünk a két történetíró munkakapcsolatáról, s a külföldön élő Fessler által kért és felhasznált forrásokról. Sulica a Fessler által kért könyvek jegyzékét is közzétette. A levelezés igen fontos adalékokkal szolgál Fessler történetírói portréjának megismeréséhez: egy 1809-es levelében kifejezi elhatározását, hogy nem a királyok, hanem az eddig háttérben állt egész „nemzet” történetét fogja megírni; ugyanitt határolja el magát Katona és Pray történetírásától is.²⁰ Egy másik, szintén 1809-es levelében Fessler már elküldi Kovachichnak a Geschichte mind a tíz kötetének részletes tartalomjegyzékét. Sulica magyarázó jegyzetei Kovachich munkásságát kommentálják s a külföldön élő „kolléga” támogatásának érdemeit emelik ki.

Az 1945 előtt írt historiográfiai összefoglalások röviden, bár néha igen találóan²¹ ítélik meg Fessler munkásságát. 1945 óta először 1963-ban Fenő István érdekes cikkében²² olvashattunk Fesslerról, mely az író oroszországi kapcsolatairól közöl adalékokat.

1969-ben Lengyel Dénes és Nagy Miklós szerkesztésében jelent meg Jókai addig kiadatlan írása „A magyar nemzet története regényes rajzokban”.²³ A szerkesztők alapos jegyzetei felérnek egy hatásvizsgálati tanulmánnyal, a pontos szövegösszevetések megbizonyítják, hogy a kötetben közölt több írásban fordul elő szözszerinti átvétel, s maga Jókai is több alkalommal hivatkozott Fesslerre.

Mint a fenti rövid áttekintésből láthatjuk, a magyar historiográfiai irodalom nem méltányolta eléggé Fesslert, s a történetíró életművének marxista feldolgozása még várat magára.

Az új Fessler-monográfia 1969-ben, az osztrák Peter Barton munkájaként látott napvilágot. Barton könyve igen nagy jelentőségű: Fessler életrajzának és irodalmi műveinek szintézise. A szerző óriási forrásanyagot térképezett fel és hosszú évek kutatásának anyagát összegzi ebben a monumentális életrajzban. Ezt a nagy horderejű feldolgozást mégsem tarthatjuk a Fessler-probléma végleges lezárásának. Barton teológiai doktorátusa témájának választotta a Fessler-kérdést.²⁴ Ez határozza meg érdeklődési területét és alapja szemléletének s innen erednek a mi ellenvetéseink is. A szerzőt Fessler sokoldalú alkotói egyéniségéből elsősorban felekezeti hovatartozása, egyházi szolgálata és műveinek vallásbölcseleti tartalma érdekli, s mindezt valóban igen alaposan dokumentálja és érdekesen interpretálja, az életpályája és az életmű más vonatkozásai azonban így tagadhatatlanul háttérbe szorulnak.

Jelen monográfiájában²⁵ Barton sem kerülte el azokat az életrajzírói veszélyeket, melyeket Fessler kiemelkedően érdekes életpályája rejt magában. A könyv első része historiográfiai tájékoztatást nyújt. Ennek első alpontjában a „Zwischen Barockkatholizismus und Josephinismus” című részben egyáltalán nem Fessler útját követhetjük nyomon a barokkcatolicizmustól a jozefinizmusig, hanem az ezekkel az irányzatokkal foglalkozó szakirodalomból mutatja be a szerző azon kutatók nézeteit, akikkel egyetért. A barokkcatolicizmus kérdésében Barton a katolikus osztrák történészek véleményét osztja, elsősorban Wolfgang Philipp-re hivatkozik, aki a XVIII. századot csak mint a barokk folytatását szemléli. Egyetértően idézi Ferdinand Maas és követője, Herbert Rieser nézeteit, akik a jozefinizmust az államegyházi törekvésekkel azonosítják. Átveszi továbbá Edward Winter Frühaufklärung fogalmát és a jozefinizmus leszűkítését az osztrák reformkatolicizmusra. Ezzel szemben az osztrák, a német és magyar szakirodalom azon képviselőinek nézeteit, melyek a fentebb említett történészek véleményét elutasítják, Barton bírálja, vagy negligálja. Csak W. Markovval tesz kivételt, itt azonban csak névleg fogadja el Markov meg-

¹⁹ *Sulica Szilárd*: Fessler levelezése Kovachich-csal. Pécs. 1943. Műhely knyt.

²⁰ Uo. 5. „Nein, die Geschichte der Ungarischen Nation welche bey den Genannten völlig im Hintergrunde steht, will ich liefern und die Könige, als solche, in dem Hintergrunde stehen lassen.”

²¹ Flegler Fessler-képe a legsikerültebb. *Flegler Sándor*: A magyar történetírás történelme. Bp. 1877. Foglalkozik még Fesslerrel Hóman, Marczali és Lékai. — *Hóman Bálint*: Tudományos történetírásunk megalapozása a 18. században. Bp. 1920. *Hóman Bálint*: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon (Bp. 1925). *Marczali H.*: Az újabbkori magyar történetírás (*Beöthy* — *Badiacs*: Képes magyar irodalomtörténetben. Bp. 1906). *Lékai Lajos*: A magyar történetírás 1790 — 1830 (Bp. 1942).

²² *Fenő István*: Fessler Oroszországban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963.

²³ *Jókai Mór*: A magyar nemzet története regényes rajzokban. I — II. Bp. 1969.

²⁴ *Peter Barton*: I. A. Fessler; Ev. Theol. Habil. Schr. Wien 1964.

²⁵ *Uő.*: I. A. Fessler, Barockkatholizismus, Romantik, Erweckungsbewegung. Böhlau Verlag. Wien — Köln — Graz. 1969. 635.

állapítását, mi szerint a jozefinizmus nem szűkíthető le pusztán az egyházpolitikára, mivel Barton saját művében a jozefinizmusról *csak* egyházpolitikai értelemben beszél. Barton ebben az elméleti bevezetőben többet foglalkozik a barokk és barokkatulicizmus kérdéseivel, valamint a legkülönbözőbb egyházi reformmozgalmakkal (pietizmus, febronionizmus, janzenizmus stb.), mint magával a felvilágosodás fogalmával, aminek tisztázása pedig a tárgyalás korszakokról szólva elengedhetetlen. Abban a rövid részben, ahol foglalkozik a felvilágosodással, azt egyházi nézőpontból ítéli meg, a felvilágosodásból csak a racionalizmust (mint hit-ellenességet) és az egyház-ellenességet emeli ki. Szerinte a felvilágosodás pusztán „gerilla-harc”, mely a bibliai világkép ledöntését célozza. A fiatal Fesslerrel szóló rész végén is (Der Josephinismus in Fessler's Sicht) is zavarónak érezzük a szerző célzatos beállítását. A könyv terjedelméhez viszonyítva aránytalanul gyorsan fut át azon a folyamaton, ami Fessler egész szellemi fejlődésének legizgalmasabb szakasza, vagyis azon, hogy a jezsuita tanítványból hogyan lett a jozefinizmus hívévé; annál a kérdésnél időzik viszont hosszasan, hogyan „ábrándult ki” Fessler a jozefinizmusból. A szerző saját felvilágosodás-ellenes álláspontjából adódóan utólagos helyesléssel nyugtázza Fessler szembe fordulását a jozefinizmussal. Valójában Barton már említett leszűkített jozefinizmus-értékelése miatt nem vette figyelembe, hogy Fessler az *egész* jozefinista rendszert helyeselte s szembe fordulása sem egyéni „kiábrándulás” volt, hanem a 80-as évek végén tett magyarországi utazásának élményeiből fakadó csalódás. Nem fogadja el, hogy a jozefinizmus egy egész társadalmat átfogó rendszert jelentett,²⁶ csak mint a korszak egyik összetevő faktoráról beszél.²⁷ Például a jozefinizmus „népjóléti” törekvéseit Barton úgy magyarázza, hogy a rendszer ezzel is csak az egyháztól akarta átvállalni a keresztény etika kötelezettségeit.²⁸ A császár, akit „staatkirchlicher Despot der Kirche”-nek titulál,²⁹ Barton szerint már csak azért sem alkothatott egy „jozefinista rendszert”, mert rendelkezései szeszélyesek és kapcsolódók voltak, a császár maga pedig állhatatlan.³⁰ Barton pszichologizáló beállítása teljesen semmibe veszi a történészek szakmai szempontjait, hiszen az, hogy a „die Gestalt des grösten, menschlichsten und unglücklichsten Kaisers der lotharingischen Dynastie”-ről beszél, nélküli a történeti meghatározások objektivitását.

A könyv beosztása — az eddig ismertett elméleti bevezetés után — Fessler életét követi kronológiailag és földrajzilag is. Az első rész Fessler neveltetésével, szerzetesi terveivel foglalkozik s röviden összefoglalja útját a jozefinizmusig és a szabadkőművességig. Az ezt követő részekben, Fessler tartózkodási helyei szerint külön-külön fejezetekre osztva, a könyv háromnegyed részében Fessler irodalmi műveit elemzi, fontos helyet szentelve ezen belül önéletrajzainak és teológiai munkáinak. Nagyon érdekes elemzést ad pl. a „Was ist der Kaiser” c. Fessler-röpiratról, viszont sajnálatos módon nem aknázza ki azt a lehetőséget, ami az összes Fessler irat és kézirat ismeretében kínálkozott volna. Így pl. hiányoljuk a Fessler által szerkesztett *Eunomia* c. folyóirat cikkeinek bemutatását, ez közelebb vezetett volna Fessler nézeteinek megismeréséhez.

Barton könyve — Koszó tanulmányaival ellentétben — fel sem veti Fessler szemléleti sajátosságainak problémáit és teljesen mellőzi történetírásának kérdését. A *Geschichte*-nek a 635 oldalas műben összesen 13 oldalt szentel, amelynek nagy részét filológiai adatok töltik ki, melyeket Koszótól vesz át. A mű részletesebb elemzésének hiánya annál szembetűnőbb, mert az irodalmi művek kapcsán, elsősorban történeti regényeiről szólva, Barton részletesen foglalkozik az írónak a különböző történetfilozófiai problémákról alkotott nézeteivel. Ezért érthetetlen, hogy a *Geschichte*-ről szólva megelégszünk annak — bizonyítás nélküli — summázásával, hogy az író történetfilozófiai nézetei, regényei megírása óta, nem változtak.³¹ Teljesen hiányzik Bartonnál annak a kérdésnek felvetése, hogy tükröződik-e a *Geschichte*-ben az a szellemi szabadság, melyet az író, saját bevallása szerint is,³² a távoli Oroszországban élvezett. Barton ugyan utal a bécsi cenzúra reagálására,³³ érdemben azonban nem foglalkozik vele s úgy látszik, hogy nem ismeri azt a — Sashegyi által közölt — tény,³⁴ hogy a cenzúra már a kiadás előtt indexre helyezte a könyvet,

²⁶ Barton: i. m. 37.

²⁷ Uo. 32. „zum dritten entscheidenden Faktor”.

²⁸ Uo. 37.

²⁹ Uo. 157.

³⁰ Uo. 157.

³¹ Első négy történeti regénye és a *Geschichte* első kötetének megjelenése között 21 év telt el, az utolsó történeti regényt is 7 évvel a *Geschichte* előtt írta.

³² Levele 1808-ból Böttiger, német történetíróhoz. Magyar fordításban közli *Koszó* i. m. „Úgy írhatok, mint akár magyar, akár külföldi az osztrák monarchiában még soká nem fog írhatni.” Mednyánszky Alajos báróhoz írt 1828-as levelében ismét leszögezi, amit korábban már Kovachich-nak kifejtett, hogy nem a királyok, hanem az egész „nemzet” történetét kívánja adni.

³³ Barton: i. m. 485.

³⁴ *Sashegyi Oszkár*: A német felvilágosodás és a magyar cenzúra (1800–1830) (Bp. 1938).

feltételezett politikai „eretneksége” miatt. „Így Fessler volt az egyetlen, akinél a felvilágosult történetírás, a romantika történeti érzelmei és az idealista történetfilozófia egy harmónikus összképben egyesültek.”³⁶ Hogy ez az összkép valóban harmónikus-e, vagy inkább nagyon is ellentmondásos, hogy miért érvényesülhettek mind az említett felvilágosult tendenciák, mind a romantikus és vallásos történetbölcsélet tézisei, e kérdések korántsem elhanyagolhatók, épp a Fessler-probléma leglényegesebb kérdései. Sajnálatosnak tartjuk, hogy Fessler életrajzának, levelezésének, munkásságának és a rá vonatkozó szakirodalom olyan beható ismerete birtokában, mellyel Barton rendelkezik, alapvető kérdésekre nem kapunk választ; a szerző elhanyagolja az író érett korszaka alkotásainak elemzését, s ahol kísérletet tesz Fessler nézeteinek megragadására, ott is nem annyira a Fessler-művekből indul ki, mint inkább Fessler szubjektív visszaemlékezéseit veszi alapul. Mivel nem tulajdonít kellő jelentőséget Fessler történetírásának, teljességgel hiányzik annak bemutatása, hogy Fessler melyik historiográfiai iskolát követte, hogy hol áll a magyar történetírók sorában. Nem foglalkozik a XIX. század magyar történetírására gyakorolt hatásával sem. Válaszra vár még Fessler — kora történeti tudatához viszonyított — történet szemlélete jellegének kérdése. Történetibb megközelítést igényel nézetünk szerint a Fessler felvilágosult és romantikus felfogása közti határvonal meghúzása is.

Barton könyvére mégis fontosnak érezzük felhívni a figyelmet. A szerző felkészültsége, a különböző országokban fellelhető források jó áttekintése a gazdag anyagot feldolgozó könyv vitathatatlan érdeme. Ha nem is válaszolja meg az általa áttekintett életmű sok problémáját, mégis megtöri a Fessler körüli hallgatás jegét. Amikor Barton könyvét a kutatók figyelmébe ajánljuk, abban reménykedünk, hogy a Fessler kapcsán felmerülő kérdések a XVIII—XIX. század fordulója számos általános problémájának megoldásához s ösztönzést nyújtanak.

ÁRVAYNÉ RÉNYI ZSUZSA

H. HARASZTI ÉVA:

SZERZŐDÉSSZEGŐK

Az angol—német flottaegyezmény, 1935 június

(Értekezések a történeti tudományok köréből, 61.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972, 192 l.)

Az „appeasement”, a Németország megbékéltetésére irányuló törekvés, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódott Neville Chamberlain és Lord Halifax nevével, ma is a két háború közötti brit külpolitika egyik legtöbbet emlegetett és vitatott irányzata, de jellemző módon inkább külföldön elemzik és értékelik ezt az elhibázott politikát, mint a szigetországban. Ennek oka lehet az, hogy az angolok számára még ma is kellemetlen ez a téma, de sokkal inkább magyarázható azzal, hogy az e politika kiteljesedését jelentő müncheni egyezmény, s az azt követő második világháború sokkal súlyosabban érintette a kontinenst, mint Nagy-Britanniát. Az a körülmény, hogy a Közép-Kelet-Európa iránt következetesen érdektelenséget tanúsító angol vezető körök a „békéltetés” időszakában „leírták” ezt a térséget, kiszolgáltattva ezzel a diktátorok kénye-kedvének, teszi érthetővé és indokolttá azt, hogy egy tenger- és flotta-nélküli, „land-locked” ország történésze többéves kutatómunka eredményeként könyvet írjon az 1935-ös angol—német flottaegyezményről, amely egyértelműen az „appeasement” látványos nyitányának tekinthető.

A szerény alcím és műfaj-megjelölés (eset-tanulmány, case-study) mögött valójában 1935 tavasza-nyara európai politikájának, a tengeri fegyverkezésnek és az angol megbékéltető politika felülkerekedésének ragyogó elemzése rejtőzik. Ez a kis könyv, az 1969-ben megjelent „Békéltető”-kel együtt e politika gyökereinek és gyakorlati megvalósulásának egyik legteljesebb összefoglalását adja nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi történeti irodalomban is. A szerző teljes sikerrel valósította meg kitűzött célját: minden elérhető forrás³⁷ felhasználásával olyan mélyre hatolni az okok, szándékok és események szövevényébe, amennyire az lehetséges, és egyetlen — s hozzátehetjük: biztos érzékkel, helyesen kiválasztott—történelmi aktus teljes bemutatásával és elemzésével ráírnyítani a figyelmet a korszak fő problémájára, a német revizionizmus és az angol békéltetés veszélyeire.

³⁶ Barton: i. m. 477.

Ez utóbbival főként a politikai előzményeket ismertető s érthetően legterjedelmesebb első fejezet foglalkozik, bemutatva a békéltetés első fecskéinek, a munkáspárti Lord Allen-nek és a konzervatív Lord Lothian-nak félhivatalos németországi misszióját, a brit felfegyverzés sürgetését, náci-ellenes „kemény vonal” képviselői által (Sir W. Fisher, Sir M. Hankey és Sir R. Vansittart) összeállított, határozottan német-ellenes „White Paper”-t és hatását, Hitler válaszát a kötelező katonai szolgálat visszaállításának formájában, Simon külügyminiszter és Eden berlini tárgyalásait, Eden-nek, a kormány különmegbízottjának moszkvai, varsói és prágai megbeszéléseit, s a nagy reményeket ébresztő, de az ellentétes érdekek szirtjein hajótörést szenvedő „stresai front”-ot.

S itt álljunk meg egy pillanatra. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után sokak számára világossá vált, hogy Németországban az újrafelfegyverzés és a háborús újjárendezés híveit a döntő szó. Ez a felismerés hozta közel 1933 és 1935 elején az angol és olasz álláspontokat, de az 1933. március 20-i római közös nyilatkozat nemcsak a stresai konferencia, hanem a revíziós igények jogosságát elismerő békéltető politika előfutárának is tekinthető.

Kik voltak a politika képviselői és milyen megfontolások készítették őket erre? Elsősorban nem a liberálisok és munkáspártiak, a pacifisták és a lefegyverzés minden áron való hívei közül kerültek ki, hanem a brit uralkodó körök ultra-konzervatív, a birodalmi szemlélet bükkörében élő (Lord Lothian), francia-ellenes (Dawson, a Times befolyásos szerkesztője), németbarát és szovjet-ellenes képviselőiből (az Astor-ok, akiknek vidéki házáról nevezték el később az egész csoportot Cliveden-klikknek), akik magukévá tették azt a véleményt, hogy Németországgal és a többi legyőzöttel igazságtalanul jártak el 1919-ben Párizsban, túlságosan szigorú és feleslegesen megalázó feltételeket szabva, amelyeket ha megváltoztatnak, Németország, Európa leghatalmasabb nemzete, nemcsak megelégedett és békés hatalommá válik, de gátja lehet a kommunizmus továbbterjedésének is.³ Ide tartozik Conwell-Evans, a köznagsbergi egyetem volt előadója, Lord Lothian és Lloyd George barátja és tolmáca, T. Jones, a kormány közgazdasági tanácsadója, sőt átmenetileg maga Lloyd George is, és Lord Londonderry, 1931–35 között repülésügyi miniszter, aki ugyan 1935 elején még a légierő kiépítésével és bevetésével akarta megtörni Hitler uralmát, de amikor a kormány ettől pénzügyi okok miatt visszariadt, már csak egy lehetőséget látott: teljes barátságot kötni a németekkel és befolyásukat a szélsőségesek visszaszorítására felhasználni.⁴

A második fejezet tárgyalja a német és az angol flotta helyzetét és stratégiáját, s helyesen, a hangsúlyt a tengeralattjárók kérdésének vizsgálatára teszi, hiszen a flotta-egyezmény ezen a téren lehetőséget biztosított Németországnak az egyenlőség elérésére. Rövid áttekintést kapunk a két előző flottaegyezményről (1922: Washington, 1930: London), az egyre fenyegetőbbé váló japán hadihajóépítésről, amely szükségessé tette a távolkeleti brit támaszpontok kiépítését, s — az Admirális értékelése szerint — a németek által önként felajánlott 100:35 arány elfogadását a hadihajók építése terén. Ami a két hajóhad célját illeti, a brité a világbirodalom védelme és összetartása, Anglia ellátásának és védelmének biztosítása; — a németé: partvédelem és a Balti tenger „német tóvá” változtatása, a hadifontosságú nyersanyagok, elsősorban a vasérc szállításának biztosítása.

A következő rész foglalkozik a flottaegyezmény előkészítésével és megkötésével. Élén mottóul és magyarul Smuts Lothianhoz intézett levelének egy részlete áll: „Meg kell akadályoznunk a japán — német kombinációt, amely végzetes lehet; ezt csak akkor kerülhetjük el, ha Németországot többé nem kezeljük úgy, mint Európa páriáját.” Ezt követi a Védelmi Követelmények Albizottsága tanulmányának megállapítása a kormány számára: az ország és a birodalom biztonsága megköveteli, hogy Nagy-Britannia ne kerüljön szembe egyidejűleg Japánnal és Németországgal, s bármely más országgal, amely a kettő közötti útvonalon fekszik.

Így a német küldöttség a dilettáns és sértően agresszív Ribbentrop vezetésével a lehető legtöbbet érte el: az egyezmény az első részt utotta a Párizs környéki békék acélfalán, és jelentős mértékben megerősítette Hitler nemzetközi helyzetét. A számukra legfontosabb fegyvernemnél, a légierő bevetésével — akkor úgy látszott — sikerrel szállhatnak szembe a brit flottával, egyenlőséget értek el; ami pedig a többi hajótípusot illeti, ők maguk tudták a legjobban, hogy az angol flotta 35%-ánál többet semmiképpen sem tudnak építeni, a szárazföldi hadsereg és a légierő fejlesztésének elsőbbsége miatt.

Az egyezmény megkötése Hitler kedvenc eszméje volt, amelyet első lépésnek tekintett az angol — német szövetség megkötése felé vezető úton. (Június 18-át, az egyezmény aláírásának napját élete legboldogabb napjának nevezte.) Ezt hangsúlyozta Lloyd George-nak is a következő évben, amikor a flottaegyezményt bizonyítékul hozta fel arra, hogy ő mindenkor elismerte az angol birodalom életbevágóan fontos érdekeit, s azt követelte, cserében Anglia is ismerje el Németország érdekeit, különös tekintettel a kontinensen betöltött helyzetére.⁵

Az utolsó fejezet, amelyet egy rövid összefoglalás követ, tárgyalja a flottaegyezmény nemzetközi visszhangját, amelyből a francia felháborodásra vonatkozóan meg kell említenünk, hogy legkevésbé okuk nekik volt a tiltakozásra: joggal érveltek a brit politikusok azzal, hogy a másfél évtizedes merev, önző és a megértés minden jelét nélkülöző francia politika elősegítette Hitler hatalomrajutását, s az 1934 májusi Barthou-jegyzék indította el a német haderő eszkalációját. A tengeri erő kérdésében sem érte sérelem őket, hiszen a francia tengeralattjáró flotta az angolokét és németekét 86%-kal múlja felül, más kategóriákban az arány 100 : 50!

Többen, főleg francia politikusok és történészek, azzal vádolták az angol kormányt, hogy a flottaegyezmény megkötésével véget vetett Németország elszigeteltségének, s nemcsak megerősítette Hitlert, de egyenesen bátorították egy agresszív külpolitika követésére, azt bizonyítva Mussolininak, hogy nem lehet bízni a nyugati demokráciákban.⁶ Ezt a nézetet — helyesen — nem fogadja el a szerző, hiszen semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy Hitler már a kapituláció szélén volt, amikor a brit tárgyalókészség és a megegyezés megmentette helyzetét. A. J. P. Taylor szerint a brit eljárás részben igazolható, mint egy „ésszerű kísérlet” arra, hogy mentse, ami menthető, a leszerelési konferencia kudarca után, legalább a tengeren.⁷ Az értékelést két angol történész megállapításával zárhatjuk. „Ha Hitler ígéretei olyan racionális államférfiú ajkáról hangzottak volna el, mint Stresemann, a flottaegyezmény győzelmet jelentett volna.”⁸ „A megbékélés ésszerű kísérlet volt, még akkor is, ha nem az erre alkalmas emberen próbálták ki, és a diplomata szótárában a legnemesebb szó marad.”⁹ Ebben van az angol külpolitika alapvető tévedése és bűne: felcsérték a 20-as és a 30-as években kívánatos és szükséges politikát: Ebert, Rathenau és Stresemann Németországát kezelték úgy, mint Hitlerét kellett volna.

A mondanivalót ügyesen csoportosító, célratörően világos és közérthető stílusban megírt mű érdemeit néhány kritikai megjegyzés nem csökkentheti. A címet — „Szerződészegők” — túl harsánynak érezzük. Nem szólva a nyilvánvalóan sajtóhibákról („németek” helyett „némettel” vagyunk, 16. l.; Lloyd George nem 1919-től, hanem 1916-tól miniszterelnök, 17. l.) csupán egy-két pontatlanságot javíthatunk: a Népszövetségnek csak Tanácsa, s nem Biztonsági Tanácsa volt (13. l.); a „squadron” repülőszázad s nem légiraj; egy 1934-es kijelentés nem cáfolható egy 1937-re vonatkozó becslés alapján. Lord Lothian nem egyszerűen egy korlátolt brit főrend vagy amatőr diplomata, amilyenek tűnik a könyvet olvasva: az első világháború és a béketárgyalások idején óriási befolyással rendelkező „szürke eminenciása” a brit politikai életnek, aki 1918 márciusában — Smuts után — folytatta brit részről a Monarchiával kötendő különbéke-tárgyalásokat, s nem őt, hanem elsősorban Czernint érheti a vád azok kudarcáért; 1919-ben Balfour nagyon találozón (és epésen) jegyzi meg: „Mióta Mr. Kerr a miniszterelnök?” A sűrűn szereplő Liddell-Hart, a kiváló katonai szakíró és előadó nemcsak töretlen náci-ellenessége és helyzetmegítélő képessége miatt érdemli meg, hogy hivatkozzunk rá: feltétlenül el kell mondanunk róla, hogy ő volt — De Gaulle-al együtt — a gépesített, s különösen a páncélos hadviselés elméletének megteremtője.

A kis könyvet kitűnő korabeli képanyag és táblázatok egészítik ki, de a szövegközi karikatúrák mintha nem volnának eléggé szellemesek és találóak.

A mindenképpen időszerű és időtálló kis könyvet nemcsak a szakember, hanem a történelem és politika iránt érdeklődő átlagember is érdeklődéssel és haszonnal olvashatja.

ARDAY LAJOS

1. Történelmi Szemle, 1969/3—4, 231—282. Tanulmány és forrásközlés.
2. Az angol és magyar levéltári anyagokon és a diplomáciai dokumentumgyűjteményeken (Documents on British Foreign Policy, Documents on German Foreign Policy) kívül különösen értékesek a prágai külügyminisztériumi levéltár (AMZV) irataira és Hugh Dalton munkáspárti politikus, volt külügyminiszter-helyettes naplórészleteire való hivatkozások.
3. F. Gilbert: The End of the European Era 1890 to the Present. London. 1971. 251.
4. Ld. Haraszti Éna: „Békéltetők”. 233—234.
5. „Békéltetők” 261.
6. F. Gilbert: i. m. 241—242.
7. A. J. P. Taylor: The Origins of the Second World War. Penguin Books, 1967. 118.
8. M. Gilbert: Roots of Appeasement, 150. Idézi Haraszti É. az ismertetett mű 192. oldalán.
9. A. J. P. Taylor: Munich Twenty Years after. Manchester Guardian Weekly, 1958. IX. 30. Idézi Haraszti É.: Békéltetők 231.

MOLNÁRFI TIBOR:

ÁRALAKULÁS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. IPARI TERMÉKEK ÁRA

(Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest 1973. 428 1.)

Az Országos Levéltár és a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának jól szervezett együttműködésével az 1950-es évek derekán figyelemreméltó fejlődésnek indult történeti-statisztikai kutatások értékes új eredményének tekinthető Molnárfi Tibor: „Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára” c. munkája. Az eddigi hazai történeti statisztikai kutatások nagyobb részét demográfiai és — részben ezzel összefüggésben — mezőgazdasági kérdésekre irányultak, kevésbé foglalkoztak az elmúlt 2–3 évtized folyamán gazdasági életünk vezető ágává vált ipari fejlődésünk történeti előzményeinek — Goethe szavaival: a jelenbe átnyúló múlt — statisztikai feltárásával. Így Molnárfi Tibor vállalkozását annál is inkább örömmel lehet üdvözölni, mert a történeti statisztikai szempontból elhanyagoltabb ipar területére esik. Még inkább hiányt pótlónak tekinthető a több mint 50 íves mű, ha figyelembe vesszük, hogy a hazai ártörténet — illetőleg az annak nélkülözhetetlen alapjául szolgáló történeti árstatisztika — bizony elég szerény helyet foglal el abban a nagyarányú nemzetközi erőfeszítésben, amely az áralakulás több évszázadra visszatekintő és napjainkig nyúló történetének feltárására irányul, és amelynek számos eredményével találkozhatunk a külföldi szakirodalomban, — különösen az elmúlt évtizedekben. A magyar történeti árstatisztika ezzel szemben csupán az első világháborút megelőző — alig fél évszázadot átfogó — időszakról mutathat fel (még az első világháború előtt megjelent) publikációkat, a két világháború közötti időszak egyetlen jelentősebb árkiványa pedig csupán az 1929–1940. évi nagykereskedelmi árak fővárosi alakulását dolgozta fel. Molnárfi Tibor műve tehát a nemzetközi színvonalhoz képest viszonylag szegény és meglehetősen hosszú ideig szünetelt magyar történeti árstatisztikai publikációs tevékenység folytatásának tekinthető, a korábbi kiadványokkal szemben azonban az adatgyűjtemény összeállításánál a vizsgált időszakra vonatkozólag a teljességre, az adatok részletes forráskritikájára törekszik.

A kötetben közölt ipari árak az árképződés népgazdaságban belüli teljes folyamatát bemutatják a termelői (gyári, valamint kisipari) áráktól kezdve a vállalati nyereséget is tartalmazó nagykereskedelmi árakon át a kiskereskedelmi (fogyasztói) árakig. Forrásként a Központi Statisztikai Hivatalon kívül mindenekelőtt a Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai szolgáltak, felhasználva ezenkívül más szervek (pl. a Magyarországi Szakszervezeti Tanács, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara stb.) folyóiratok, újságok (Közgazdasági Figyelő, Kereskedelmi Figyelő, Üzlet, Piac, Pester Lloyd, Pesti Hírlap, Pesti Napló stb.) adatközléseit, és a teljességre törekvés az ismertebb adatbázisok mellett újak felderítésére is ösztönözte a szerzőt. A munka nem tekinthető tehát a hivatalos statisztikai adatokat valaminő meghatározott szempont szerinti rendszerezéssel közreadó *statisztikatörténeti* adatgyűjteménynek, hanem *történeti statisztikai* kutatások körébe vágó vállalkozásnak, annak ellenére, hogy címében a két világháború közötti időszakot viseli, amikor a magyar hivatalos statisztikai szolgálat már több, mint félévszázados, nemzetközileg is elismert eredményekkel büszkélkedhetett. A történeti statisztikai kutatás fogalma alatt azonban nem csupán a hivatalos statisztikai rendszer működése előtti időszakra vonatkozó, számszerű adatokat feltáró és elemző tevékenységet kell érteni. Joggal ide sorolható az a teljesítmény is, amely a hivatalos statisztikai szolgálat kereteit nemcsak *időbelileg*, hanem *tárgyilag* is igyekszik tágtani általa, hogy a hivatalos statisztika eredményeit kellő értékeléssel teljesebbé teszi, vagy éppenséggel a gazdasági-társadalmi élet múltjának olyan területeit vonja be a statisztikai vizsgálódás körébe, melyeket a korábbi hivatalos statisztika nem érintett.

A kötet terjedelmének közel 9/10 része táblázatokból áll, és a táblázatos részen belül a legtöbb lapot (kb 40%-ot) foglal el a *nagykereskedelmi árak* fejezete. Az első táblák megteremtik a nagykereskedelmi árszint kapcsolatát az első világháború előtti utolsó békeévvél az 1923 óta kimunkált összevont indexek révén. A fejezet gerincét azonban a négy és félszáz ipari termék éves nagykereskedelmi árának és 1929. évi bázissal számított árszintjeinek 1927–1944. évek közötti alakulását bemutató táblák adják, továbbá azok az adatoszlopok, melyek a fontosabb termelési ágak és kiemelt alágazatok — szám szerint több, mint 50 termékcsoport — hó végi adatok alapján kimunkált árszintjeit tartalmazták az 1929–1944. évekről. További táblázatok 43 termékcsoport évvégi pengő árait és 1929. évi bázisú árszintjeit közlik az 1923–1944. évek közötti időszakra, de megismerhetjük a pénzügyileg zavarosabb 1920–1925 évek áralakulását is, melyet 171 termék — koronában és pengőben egyaránt kifejezett — évvégi árai és (bázisindexek helyett mindig az előző évi árszinthez viszonyított) láncindexek érzékelhetnek.

Nem marad el terjedelemben a nagykereskedelmi áruk oszlopsorai mögött a *termelői áruk* fejezete, mely bevezetőül közel félszáz termelési ág és alágazat árszintjének évenkénti és havonkénti alakulását az 1929. évi adatokhoz viszonyított indexekkel szemléleti az 1927–1944. évekre. Ugyanezekre az évekre vonatkoznak öt és félszáz — a nagykereskedelmi termékreprezentációt is meghaladó számú — egyedi termék termelői (gyári eladási) éves átlagárait, illetőleg árindexeit bemutató táblázatok.

A *kisipari* áralakulásról tájékoztató fejezet rövidebb időszakot: az 1936–1943. éveket fogja át, és 16–16 szakmai csoport szerinti tagolásban 75 különböző termék, továbbá 64 kisipari munka évvégi és havonkénti árát valamint — 1936 július = 100 bázissal kimunkált — árindexeit tartalmazza.

Bár a *kiskereskedelmi (fogyasztói) áruk* adatgyűjteményéhez volt szükség a legtöbb forrás felhasználására, a fogyasztási cikkek egységárait hosszabb időszakban a termékeknek mégis csak viszonylag szűkebb körére lehetett összeállítani. Míg azonban a nagykereskedelmi áraknál csak néhány nagyon összevont index segítségével sikerült megteremteni az összehasonlítást az első világháború előtti árszinttel, a kiskereskedelmi áruk alakulása konkrét termékmélységben is tanulmányozható közel félszáz kiválasztott cikk alapján az 1913–1943 közötti időszak kiragadott, jellemző éveiben. Ezenkívül évenkénti folyamatossággal kísérhetők figyelemmel az árváltozások 50–60 termékre és szolgáltatásra az 1914–1924. években, és hasonló számú, de eltérő összetételű termékválasztékre (koronában és pengőben) az 1920-as évtizedben. Mintegy másfél száz fogyasztási cikk árai tájékoztatnak az 1928–1938. évek, valamint más cikkreprezentációban a háborús időszak — az 1939–1944. évek — áralakulásáról.

A fogyasztói áruk változásához szorosan kapcsolódnak a *létfenntartási költségek*, melyek szintén összehasonlíthatók az első világháború előtti és alatti adatokkal: az 1914–1924. években 6 alcsoport, az 1924–1944. közötti időszakban pedig 4 alcsoport szerinti bontásban.

A munka során felhasznált nagyszámú — részben publikált, de jelentős részben korábban még nem is publikált — forrás tartalmának kritikai felülvizsgálata szükségessé tette az adatok jelentős részének módszertani megmondolásokból kiinduló átdolgozását és korrekcióját, s így módon az adatgyűjtemény mintegy 80%-ban új (illetőleg átdolgozott) adatokat tesz közzé. Az adatgyűjteményt bevezető tanulmány nagyobbrészt módszertani kérdésekkel, a táblázatok összeállításánál felmerült problémákkal foglalkozik, részletesen ismertetve — matematikai képletekkel is — a főleg az indexek képzésénél alkalmazott metodikát. A módszertani kérdésekhez szervesen kapcsolódik a felhasznált források részletes kritikai értékelése. Megkülönböztetett helyet kapnak itt a Magyar Gazdaságkutató Intézet indexpublikációi, a magyar gazdaságtörténet eddig csak kis mértékben hasznosított forrásai. A Magyar Gazdaságkutató Intézet — amely a két háború között a világ legrégebb és legrangosabb ilyen jellegű intézményeivel állt azonos színvonalon — az árindexszámítás terén meg is előzte a korabeli nemzetközi gyakorlatot: az árváltozások mérését azokon a területeken is megkísérelte, ahol számos országban ma sincs ármegegfigyelés, és a legtöbb országban jelenleg szokásos reprezentációhoz képest is viszonylag nagyszámú minta figyelembe vételével olyan módszereket alkalmazott, amelyek ma — az árstatisztika valóságos nemzetközi reneszánsza idején — sem avultak el. Érdeme a kötetnek — egyebek közt — az is, hogy kissé ráirányította a figyelmet erre a magas színvonalú elméleti és gyakorlati közgazdasági tevékenységet folytató hazai intézményünkre, melynek egyéb munkái is — gazdaságtörténeti forrásértékükön túlmenően — a különböző gazdaságtudományok mai művelői és a gazdaságpolitika alakítói számára is tanulságosak (pl. pszichológiai módszerekkel végzett piackutatási tanulmányok stb.).

Az áruk és árindexek részletes elemzésébe a tanulmány nem bocsátkozik, csak egész rövid — de nemzetközi összehasonlítási keretbe is beágyazott — összefoglaló jellemzést ad az áralakulásról. Figyelemre méltó megállapítása, hogy az 1930-as évek világ-gazdasági válsága a magyar iparban a többi országhoz képest mérsékeltbb lefolyású volt. Nagyfokú óvatosságra int azonban a szerző az adatok hasznosításánál. Alapvető célkitűzése az volt, hogy a két világháború közötti korszak *gazdaságtörténetének* megírásához részletes áradatokat és árindexeket bocsásson a kutatók rendelkezésére. Az árstatisztika — mint a gazdaságstatisztikának talán legrégebbi ága — a gazdasági-társadalmi élet törvényszerűségeinek feltárásában végeredményben alapvető jelentőségűnek tekinthető, mert hiszen az egyes ártípusok vizsgálata számos gazdasági jelenség — pl. a kiskereskedelmi (fogyasztói) áruk, az életszínvonal, a termelői ármozgás, a vállalati nyereségek — alakulásának megvilágítására alkalmas. Az egyes ártípusok, valamint meghatározott termékek, termékcsoportok árának egymás közötti összehasonlítása pedig ugyanakkor az arány- és árszerkezeti vizsgálatokat, a konkrét árrendszer sajátosságainak megismerését segítheti elő. És itt — az adatgyűjtemény gazdaságtörténeti szempontú hasznosítható-

sága mellett — jelentkezik a gyakorlati *közgazdasági, gazdaságpolitikai* célokra való felhasználás lehetősége is, amely éppen napjainkban — a magyar népgazdaság ársztruktúrájának az 1960-as évek derekán megindult és huzamosabb ideig tartó, fokozatos átalakulási folyamatában — nyer különösen fokozott jelentőséget. A további, kielégítő ütemű gazdasági fejlődés ugyanis elodázhatatlanul szükségessé tette az 1946 augusztusi stabilizáció és az 1950-es évek elején érvényben volt szocialista ár- és gazdaságpolitika eredményeként létrejött — a korábbi hazai árárányoktól éppúgy, mint a világgiazi árárányoktól tudatosan eltérített — árszerkezetnek a megváltoztatását. Figyelembe véve, hogy — mint Berend T. Iván megállapítja — az árárányok és az árárányok sohasem csak közgazdaságilag, hanem történelmileg is determináltak, az 1945 előtti hazai árstatisztika tanulmányozása, nagyon hasznos lehet az egészséges, gazdaságilag is ösztönző új árárányok kialakításánál.

Ez azonban a kötetben közzétett árárányok és árárányindexek ágazatok és árárányindex szerinti komplex elemzését kívánja meg. Ennek kiinduló alapjait rakta le Molnárfi Tibor dokumentációs műve.

Az árárányok egymásközti belső árárányait *analizáló* árszerkezeti elemzés keretein túllépve, az árstatisztika bázisán felépülhetnek azok a *szintetizáló* vizsgálódások is, melyek az árárányok a termeléssel és a ráfordításokkal, a keresleti és kínálati stb. viszonyok alakulásával való kapcsolatát tárják fel. (Ehhez persze további — de minden bizonnyal kevésbé munkaigényes — adatgyűjtemények összeállítására és kiadására van szükség!) Az első lépés ezen az úton annak a kérdésnek megválaszolása lenne, amely egyébként az árárányok kapcsolatban a külföldi országokat járó egyszerű turista agyában is felötlök: hány munkaóra bérének felelnek meg az árárányok? A földrajzi, *térbeli* összehasonlításra hasonlóan, az *időbeli* szemlélet ugyanezt a kérdést veti fel a különböző kor(szak)okra vonatkozóan a gazdasági érdeklődésű történész és a jelenségeket fejlődésükben figyelő közgazdász előtt. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához elegendő néhány korabeli átlagos órabér ismerete és egyszerű osztási műveletek elvégzése. Kitűnő példát adnak az árárányok kapcsolatos ilyen irányú vizsgálódási eljárás következetes alkalmazására többek között a neves francia gazdaságtörténész, közgazdász és jövőkutató, Jean Fourastié művei, melyek az árárányok és átlagbér hányadosából adódó órárányokból az egyes termelési ágak termelékenységi és műszaki fejlettségi színvonalára is következtetést vonnak le, sőt hosszabb idősorokra támaszkodva előrejelzik a jövőbeli fejlődés irányát és ütemét is. Elérkezettnek látszik az idő, hogy ilyen természetű vizsgálódások a hazai szakirodalomban is meginduljanak az alapozó jelentőségű árstatisztikai kötet közreadása után, melyet bizonyára további dokumentatív értékű történelmi statisztikai adatgyűjtemények követnek.

A két háború közötti ipari árárányok tartalmazó kötet ugyanis — a mezőgazdasági árárányokról szóló kötetet megelőzve — annak a kiadványsorozatnak 2. számaként jelent meg, melyet a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat Dányi Dezső és Fügedi Erik szerkesztésében „Számok és Történelem” címmel indított útjára. A sorozat bizonyára jelentősen hozzájárul majd a kvantitatív módszerek kiterjedtebb alkalmazásához a történelmi kutatásokban és közelebb viszi a megvalósuláshoz a történettudományban is azt a célt, melyet a Galileinek tulajdonított mondás általában a tudományok céljaként megjelölt: mérni a mérhetőt és mérhetővé tenni azt, ami jelenleg még nem mérhető!

A kiadványsorozat időrendben elsőként közreadott kötete feljogosít arra a reményre, hogy a továbbiak is hasonló tartalmi gazdagsággal és módszertani megalapozottsággal fognak segítséget nyújtani a történelmi és gazdaságtudományok korszerű műveléséhez. Csak fokozná az árárányok értékét, ha — annak érdekében, hogy az adatok felhasználói könnyebben eligazodjanak a számok valóban tengernyi sokaságában — a későbbiekben tárgymutató is csatlakoznék az adatgyűjteményekhez. Ezt a legtöbb más ország statisztikai publikációinál megfigyelt gyakorlattól eltérően, a hazai statisztikai kiadványokban általában — így az ismertett kötetben is — sajnálatosan nélkülözni kénytelen a statisztikai adatokat és módszereket hasznosítani kívánó történet- és gazdaságkutatók örvéndesen növekvő tábora.

KÁPOLNAI IVÁN

TILKOVSKZY LORÁNT:

SS-TOBORZÁS MAGYARORSZÁGON

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 191 l.)

A Kossuth Kiadó „népszerű történelem” sorozatának újabb kiadványa tudományos szempontból is figyelemre méltó. Olyan téma feldolgozását vállalta ugyanis a szerző, amely nemcsak lebilincselően érdekes, de szakkörökben is kevésbé ismert. A magyarországi SS-toborzások gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó bemutatása elsősorban a német kisebbség, részben a magyar — német kapcsolatok történetére vonatkozó ismereteinket teszi teljesebbé, de új szempontokat ad a magyar uralkodó körök második világháborús politikájának megítéléséhez is.

Úgy tűnik — Tilkovszky könyvének tanulmányozása alapján —, hogy a Súdost-raum németiségének szánt feladatkör a Szovjetunió ellen indított háború után alapvetően megváltozott. Már nem csupán stratégiai tartalékot képezett, s nem csupán a térség politikai befolyásolásának eszköze volt, hanem alárendelődött a háború szükségleteinek és a „Mein Kampf”-ban megálmodott kelet-európai terveknek. Elsősorban azért, hogy egyre nagyobb tömegű önkéntes került be az SS-be annak a három, 1942 elején, 1943 tavaszán és 1944 derekán, végrehajtott toborzási akciónak a során, amelyről könyvében részletesen beszámol a szerző. A háború végén a magyarországi német önkéntesek száma már 100 000 körül mozgott, ami — Tilkovszky számításait figyelembe véve — azt jelenti, hogy a fegyveres SS emberállományának hozzávetőlegesen egytizedét (!) Magyarországról biztosították.

Másrészt annak a hitleri tervnek az előkészítéséről volt szó, amely szerint többek között a Súdost-raum németiségének a segítségével, annak áttelepítése útján kell majd Kelet-Európa germanizálását megvalósítani. E tervből ugyan szerencsére nem lett semmi, de a megvalósítására tett kísérletek és a kérdés napirenden tartása szintén hozzájárult a német kisebbségek egyre nagyobb méretű faszizálódásához Magyarországon is. Ez viszont szükségszerűen maga után vonta a háború végén bekövetkezett tömeges evakuálást és egy olyan helyzet kialakulását, amelyben a szövetséges hatalmaknak a németiség áttelepítésére vonatkozó potsdami határozata sok tekintetben a már kialakult állapotok rögzítését jelentette.

A német kisebbség történelmi-politikai szerepe tehát ebben az időszakban alapvetően negatív volt, bár a szerző ezt a következtetést nem fogalmazza meg. Csupán módosítja, de a lényegét nem változtatja meg az itt-ott mutatkozó passzív elfordulás, méginkább a Volksbund és az SS törekvéseivel határozottan szembeeszegetülő hűségmozgalom. Tilkovszky érdemei közé tartozik, hogy könyvében nem csupán a volksbundisták fasiszta propagandájával, terrorakcióival, a faji gőg különböző megnyilvánulásaival, a magyarság ellen is irányuló nagyhatalmi ábrándokkal ismerteti meg az olvasót, hanem az ellentétes irányzattal is. A toborzóakciók a német falvak egy részében heves összecsapások közepette zajlottak le, a magyar állampolgárság elvesztése, valamint a férfiak bevonulása nyomán keletkezett szociális nehézségek gyakran elkeseredett hangulatot szültek, amely kedvező esetben szélesebb fasisztaellenes mozgalomnak is talaját képezhette volna. A magyarországi politikai viszonyok azonban egyáltalán nem ösztönöztek ebbe az irányba, a német kisebbségen belül pedig a fasiszmus amúgyis rendkívül erős pozíciói 1944. március 19., Magyarország német megszállása, után megrendíthetetleneknek bizonyultak. Így a hűségmozgalom javarészt konzervatív katolikus hívei fokozatosan elszigetelődtek, számosan közülük életükkel fizettek szembeeszegetésükért, s a gyenge befolyású szociáldemokrata, ill. kommunista ellenállás sem változtatható a helyzeten.

Szívesen olvastunk volna részletesebben a toborzóakciók eredményeinek, egyben a fasiszta propaganda hatékonyságának területi, méginkább társadalmi rétegek szerinti megoszlásáról. Kiténik az adatokból, hogy a Magyarországhoz csatolt területeken — főleg a Bácskában —, továbbá a ninestelen, szegényparaszti rétegekben voltak a legeredményesebbek a toborzóakciók, de egyrészt — főleg az utóbbi vonatkozásban — a részletesebb elemzés, másrészt az okok behatóbb vizsgálata teljesebbé tehetné volna a képet. Ezen túlmenően az olvasóban — talán nem alaptalanul — felmerülhet az a kérdés is, hogy a toborzóakciók eredményessége pontosan tükrözte-e a fasiszta propaganda hatékonyságát. S ha nem, milyen értelemben mutatható ki, vagy feltételezhető különbség? Bizonyára beszélhetünk a szociális összetételét tekintve túlnyomórészt paraszti német kisebbség esetében is hamis tudatról, hiszen alig lehetne osztályérdekeit a német birodalom agresszív nagyhatalmi terveivel azonosítani, de a hamis tudat létrejötte és alakulása, valamint a

társadalmi szerkezet és politika állásfoglalás összefüggései — meggyőződésünk szerint — még újabb kutatásokat igényelnek.

A magyar uralkodó körök második világháborús politikájának megítélése szempontjából végül azok az eddig nem ismert, vagy figyelmen kívül hagyott szempontok és adalékok ragadnak meg bennünket, amelyek a hazánk függetlenségének feladásához vezető folyamatot egészítik ki, teszik teljesebbé. Már önmagában az a körülmény, hogy legális, a magyar kormány által elfogadott toborzásokra sor kerülhetett, a szupremácia formális voltát bizonyítja. De az első akció idején — 1942 elején — még legalább voltak feltételek magyar részről, amelyek közül elsősorban az állampolgárság elvesztése okozott zavart a német kisebbségben. A továbbiakban azonban újabb és újabb engedményekre került sor, a toborzóakciók megítélésében amúgysem egységes magyar vezető körök nem tudtak, részben nem is akartak a fokozódó külső nyomásnak ellenállni.

Az 1944. április 14-én német és magyar részről aláírt egyezmény végül már semmiféle lényeges feltételt nem tartalmazott. Végleg felszámolták az addig is csak részben tisztelt önkéntességi elvet, s a magyar kormány még az állampolgárság kérdésében is retárlt. Sőt, amint a szerző írja, nem volt elég, hogy „a magyar kormány az ország állampolgárainak egy részét egy másik állam hadereje számára »átengedte«, még saját közigazgatási hatóságaival idéztette és saját csendőreivel állíttatta az SS sorozóbizottságai elé a vonakodókat” (153. l.).

Ez a politika végül is nem csupán a magyar népre és a német kisebbségre ütött vissza, hanem az ország kiárusítóira is: 1944 októberének közepén a magyarországi németekből néhány hónappal előbb toborzott katonai egységek is részt vettek Horthy politikájának megbuktatásában és a nyilasok hatalomra juttatásában.

TOKODY GYULA

VILÁGTÖRTÉNELMI KISENCIKLOPÉDIA

(Budapest, Kossuth. 1973. 811 l.)

A második német kiadás szövege alapján magyarra fordított munka eredetileg az NDK-ban jelent meg, a német történészek nagy kollektíváját mozgatta meg, szerkesztői Walter Markov, Alfred Anderle, Ernst Werner és Herbert Wurche.

Címének megfelelően a kötet a világtörténelem, pontosabban a világtörténelemben szerepelt, ill. ma fennálló országok történetének rövid összefoglalása. Az országok betűrendjében közli az egyes országokra vonatkozó adatokat, az országok magyar elnevezése szerint, amennyiben ilyen van és használatos. Az ókori birodalmak és országok is a magyar elnevezés szerint jönnek sorra (pl. Karthágó, vagy Római birodalom).

Az egyes országokra vonatkozó adatok több csoportban kerülnek tárgyalásra (és nem minden országnál található meg valamennyi csoport). Ma létező ország esetében az első csoport az illető ország hivatalos neve, területi, közigazgatási és népességi adatai, esetleges gyarmati területei felsorolását tartalmazza. A következő csoport maga a rövid történet (ez minden címszó alatt megtalálható). Nagyobb és jelentősebb országok esetében ezt egy időrendi táblázat követi, továbbá (még inkább csak a fontos államok vonatkozásában) egy lexikon-szerű rész, amely — betűrendben — személyekről, eseményekről, szervezetekről stb. ad néhány soros tájékoztatást.

Az országtörténet, ill. az időrendi táblázat 1970 végéig haladt az eredetiben, ezt a magyar kiadás szerkesztői az 1971–72-es legfontosabb eseményekkel kiegészítették, ennek feltüntetésével. (Olykor még a korábbi szövegen belül is szükségessé vált egy-két magyarázó mondat, pl. Jugoszláviánál az 1948–53 közti szakasz vonatkozásában, a magyar Kiadó itt is jelezte, hogy ez a szerkesztőség kiegészítése).

Az országtörténet és az időrendi táblázat természetesen elsősorban politikai eseménytörténetet ad, a gazdasági fejlődésre csak az egészen jelentős országok történeténél találunk érdemleges utalásokat, a társadalomtörténet tárgyalására nem volt lehetőség, a kulturális fejlődés fontos tényeire pedig csak egészen kivételesen történik utalás (pl. Ausztriánál). A szövegek lexikális tömörségre törekszenek, előadásmódjuk tényközlő; negatív személyiségek és jelenségek esetében is objektív hangot ütnek meg.

Az adott terjedelem csak a legfontosabb adatok közlésére adott lehetőséget. A szerzők száma nagy, minden címszót a legjobb szakember írta meg, így tévedések, pontatlan-ságok alig fordulnak elő, az enciklopédia adatai megbízhatóak.

Hosszan lehetne elősorolni, mit lehetett volna még belefoglalni ebbe az enciklopédiába, vagy mit lehetett volna másként megoldani, mindez azonban óhatatlanul a terjedelem növelésével járt volna együtt. Fel lehetne pl. vetni, hogy a prekolumbiánus amerikai államokról miért nincs külön címszó (inka-állam, azték állam), ha Fönícia pl. szerepel. Az adatok persze a mai latin-amerikai államokkal kapcsolatban megtalálhatók, de ez is már ismereteket tételez fel.

A legtöbb címszó a mai országot, ill. államot tárgyalja, vagyis annak mai területét és ennek történetét (így kerül szóba a Csehszlovákia címszó alatt, hogy az 1514-es parasztháború Szlovákia területére is kiterjedt). Ez azt is jelenti persze, hogy pl. csak Jugoszlávia címszót találunk, és a horvát vagy szerb történelem eseményei itt szerepelnek. A Szovjetunió egyes szövetségi köztársaságai is csupán a Szovjetunió címszón belül, az utolsó, lexikális részben kerülnek elő.

A német olvasóközönségnek készült eredeti kiadás természetesen nem tárgyalta a német történelmet, viszont a magyar igen. A magyar Kiadó — nagyon helyesen — megcsérelte ezt, kihagyta a Magyarország címszót, és kiegészítette a kötetet, ugyancsak német szerzőktől, a német történelemre vonatkozó címszavakkal (külön Németország 1949-ig, és azontúl külön az NDK, ill. az NSzK története).

A munka a legújabb korra helyezi a fő hangsúlyt, azt tárgyalja a legrészletesebben. Persze itt avulhat el a legkönnyebben; a munkában Portugália még „kleriko-fasiszta diktatúra Délnyugat-Európában” (625. l.), hiszen az 1973 áprilisi fordulatot nemhogy a német szerzők, de a magyar kiadás összeállítói sem sejtették 1972 végén. Számos hasonló eset fordul még elő, de ez — hangsúlyozzuk — óhatatlan ilyen munkáknál.

Világtörténelmi kisenciklopédia a cím, de a tényleges tartalom egyes országok története. Éppen az egyetemes történeti folyamatok, problémák maradtak ki: feudalizmus, kapitalizmus, földrajzi felfedezések, nemzetközi kapcsolatok, Internacionálék, a két világháború, az ENSz — a listát hosszan lehetne folytatni. Olyan fogalmakról, eseményekről van szó, amelyek valóban világtörténelmi jelentőségűek. Igaz, hogy ezekből viszont talán, egy másik kötet is kitelnek.

Az enciklopédiában könnyű a tájékozódás, ha az olvasó valamely ország történetét vagy annak valamelyik szakaszát keresi. Az egyes országoknál szereplő kis lexikon használata már nem ilyen egyszerű. Hogy De Gaulle-t a Franciaország címszó alatt kell keresni, az alkalmasint köztudomású, de hogy a Bhave címszó Indiánál keresendő, mert reformista indiai politikusról van szó, az csak abban az esetben nyilvánvaló, ha ezt az olvasó eleve tudja.

Egészen természetes, hogy ilyen terjedelemben a lexikon csak rövid, első információt adhat; aki alaposabban akar valamit megtudni, annak még lexikon-szinten is nagyobb munkák után kell nyúlnia; méginkább ha egészen részletes tájékoztatást igényel. Mégis nagyon hasznos munkáról van szó, amelyet nemcsak a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönségnek, hanem még a szakembereknek is melegen tudunk ajánlani. Mert nyilvánvaló, hogy az a történész, aki mondjuk Anglia történetével foglalkozik, ebben a vonatkozásban nem talál a maga számára újat a munkában. De vele is előfordulhat, hogy mondjuk hirtelen a spanyol történelem valamelyik fontos dátumáról vagy jelenségéről volna szüksége rövid információra: ilyen esetben az ő számára is ez az enciklopédia a leghasznosabb, mert a legkönnyebben és a leggyorsabban nyújtja a szükséges információt. Hogy pl. történelemtanárok számára milyen hasznos a legfontosabb adatok együttese egy, viszonylag könnyen kezelhető kötetben, azt talán nem kell bizonygatnunk. Valóban hézagpótló munka: lefordítása és nagy példányszámban való megjelentetése helyes gondolat volt. Remélhetőleg sokan forgatják majd ezt a maga nemében igen hasznos jó munkát tájékozódásuk érdekében.

NIEDERHAUSER EMIL

HELYTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK ÉS KRÓNIKÁK A FELSZABADULT MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

(Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Budapest 1971. 303 l.)

Az évfordulók és a velük kapcsolatos pályázatok korát éljük. A bíráló bizottságokhoz minden alkalommal nagyszámú írás érkezik be, jelezve, hogy a múlt iránti érdeklődés nem csupán fellendülőben van, hanem változik is. Növekszik azok száma, akik nem érik be a História befogadásával, elsajátításával mások munkáinak olvasása révén, hanem alkotóan hasznosítva ily módon szerzett ismereteiket, maguk is bekapcsolódnak a történetírás

valóságfeltáró tevékenységébe. Túlzás lenne azt állítani, hogy olyan méretű és népszerűségű társadalmi jelenségről van szó, mint az amatőr művészeti ágak esetében, de jellegét tekintve úgy véljük, ezekkel rokonítható, mint a művelődési mozgalom szerves része.

Talán nem elfogultság, ha azt állítjuk, hogy a bűvárkodás a levél- és irattárakban, a tallózás a régi újságokban, könyvekben, a fontos események részeseinek és szemtanúinak faggatása, majd az összegyűjtött adatok megformálása egységes egészzé a múlt valóságának egyik darabjaként az önművelés és önkifejezés egyik magasrendű formája, amelynek a haszna a közösség számára is kétségbevonhatatlan. „Maga a nép ez — írta a pályamunkák szerzőiről a könyv előszavában Erdei Ferenc —, amely tudatosan és kitartóan fordult önmaga történelme felé” (3. o.).

Mindez indokoltá teszi a nyilvánossághoz szólás lehetővé tételét a nem hivatásszerűen történeti kutatással foglalkozók érdemes írásai számára. Ez a kötet a Hazafias Népfőnt és az Országos Népművelési Tanács által Magyarország felszabadulása 25. évfordulójára 1969. december hó 31-i határidővel meghirdetett pályázatra az országos bíráló bizottsághoz beérkezett 141 dolgozat közül 27 díjnyertes munkából közül részleteket. A leggyakoribb típusok: egy helység történetének átfogó feldolgozása; valamely község mezőgazdaságának és termelőszövetkezetének bemutatása; visszaemlékezés a felszabadulásra és az új élet megindulására. Már jóval ritkább a művelődéstörténeti munka, s alig akad ipartörténeti feldolgozás.

Ha összevetjük a díjnyertes írásoknak a függelékben közölt teljes címlistáját a könyv tartalomjegyzékével, akkor kitűnik, hogy a kötet tematikája arányosan tükrözi a pályázatra beérkezett művek tárgyválasztását. A válogatás azonban — helyesen — mégsem valamiféle statisztikai átlagra törekedett, hanem arra, hogy felhívja a figyelmet a helytörténeti tematika bővítésének lehetőségeire a pályaművek sorában egyedi sajtó-, társadalom- és ifjúsági mozgalom történeti feldolgozások közreadásával.

A publikáció terjedelmi okokból a pályaművekből csak részleteket közölhetett. A dolgozatok jellemző vonásait — tartalmukat, szerkezetüket, forrásaikat — bemutató szerkesztői ismertetések mégis lehetővé teszik, hogy az olvasó képet nyerjen a teljes munkákról. Ezek a tömör bevezetők egyúttal összetartják az egész kötetet, a témában és színvonalban oly heterogén szövegrészleteket egy határozott publikációs elgondolás fonálára fűzik fel.

A közel másfél száz pályamű értékelése alkalmat adott arra, hogy Glatz Ferenc „Legújabbkori történetírásunk néhány kérdése és a »helytörténeti« kutatás” c. bevezető tanulmányában foglalkozzék a történetírásnak mint szaktudománynak egyes aktuális problémáival, amelyek egyúttal tudatformáló társadalmi-politikai szerepét is érintik. A szerző joggal látja a helytörténeti kutatómunka egyik legnagyobb érdemét a helyi források felszínre hozatalában: „Ha a helytörténeti tanulmány készítője a történeti kép országos méretű kiszélesítésének tudatos igényével közelít választott témájához, egyrészt új oldalról képes megragadni a történeti események menetét, másrészt új adataival gazdagítja vagy módosítja az eddigi szűkebb forrásbázisra épülő megállapításokat” (10. l.). Ebből az is következik, hogy a helytörténet — önálló történeti studium. Elsődleges feladata nem az, hogy kimutassa a nemzeti történet jelentős fordulópontjainak tükröződését lokális szinten. A helytörténet akkor tölti be mind valóságfeltáró, mind tudatformáló szerepét, ha a helyi eseményeket, gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődési irányzatokat, bár az országos történetbe helyezve, mégis alapvetően az adott mikrokörnyezet sokoldalú elemzésével kutatja. Különösen fontos ez a módszer a dolgozó osztályok életformája változásainak vizsgálatában, valamint a politikai aktivitás (vagy esetleg annak hiánya) konkrét társadalmi gyökereinek feltárásában.

A pályaművek tárgyválasztását vizsgálva tér ki Glatz Ferenc arra az egyoldalúságra, amely a munkásság történetét tárgyaló vagy érintő dolgozatok szinte teljes hiányában fejeződik ki. Utal a probléma historiográfiai hátterére, bár itt jobban rámutathatna történetírásunk, s különösen a munkásmozgalom-történetírás azon korábbi hibájára is, hogy a saját gyakorlatában sem érvényesítette eléggé a társadalmi-gazdasági alapok elsődlegességének elvét, s így kevésbé befolyásolhatta a helyes irányban a közvélemény történeti érdeklődését.

Úgy véljük, még a bevezető tanulmány adta szűk keretek között is utalni kellett volna a munkásosztály története elhanyagolásának szemléleti okaira is, különösen arra a mindmáig élő felfogásra, amely „nép”-en csak a parasztságot érti! Sőt, benyomásunk szerint a bevezető tanulmány is leszűkíti a nép, a dolgozó osztályok fogalmát, hiszen nem teszi szóvá az értelmiség és alkalmazotti rétegek kimaradását a helytörténettel foglalkozók érdeklődési köréből.

Egyetértve a fentebb idézett megállapítással a helytörténeti kutatómunka jelentőségéről, a bevezető tanulmány egyes megfogalmazásai felnagyítják a helytörténet

jelentőségét az országos történet témáit feldolgozó művek szempontjából. Nem a helyi eredetű források felhasználásának fontosságát vitatjuk, hiszen a kutatás — eltekintve egyes sajátos (pl. külpolitikai) témáktól — nem nélkülözheti a vidéki levél- és irattárak, pártarchívumok anyagát. Nem vagyunk azonban meggyőződve arról, hogy a szintetizáló munkának a sok helyi eseményből összeálló folyamatokra kell épülnie (12. l.). Az általános képhez az országos méretű történések feltárására alkalmas kútfők feldolgozásával lehet eljutni. A helyi források átnézésének szerintünk az ábrázolás ellenőrzésében lehet szerepe: a koncepciókat verifikálhatja, illetve esetleg módosításukra ösztönözheti vagy éppen teljes ellenvetésükre készítheti a kutatót.

Nem hiszünk abban sem, hogy a helytörténet „művelése megóv bennünket a legújabb kori történetírásunkban magát igen erősen tartó történeti-publicisztikaszerű megközelítésektől, a gyakran csak szellemes konstrukciók gyártásától” (12. l.). A felületességnek és ötletgyártásnak sok más, itt nem részletezhető ellenszere van, nem is szólva arról, hogy a helytörténet is művelhető az idézett sorokban joggal bírált módon. Számtalan példát hozhatnánk fel erre.

Elgondolkodtató és tanulságos mind a közzétett anyag, mind a bevezető tanulmány. Hasznos volna, ha a közelmúltban lezárt, ill. jelenleg értékelés alatt álló (üzem-történeti, társadalomtörténeti, a magyar ellenállási mozgalommal kapcsolatos stb.) pályázatok gondozói szintén megjelentetnének hasonló válogatásokat.

SÍPOS PÉTER

TANULMÁNYOK TOLNA MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL

III. köt. 322 l., IV. köt. 488 l.

(Szekszárd. 1972. Tolna megyei Levéltár kiadása)

Két évvel a gyors egymásutánban megjelent első két kötet után egy fél éven belül két újabb kötettel gyarapodott a szép kiállítású, jó nyomású, jó papíron készült, szépen kötött tanulmány sorozat. De míg a III. kötet szerkesztési elve a régi, vagyis különböző korokra vonatkozó történelmi, sőt egy irodalomtörténeti tanulmányt is közöl, a IV. kötet a maga egészében az 1945. évi felszabadulással és az azt közvetlenül követő évekkel foglalkozik.

A III. kötet kiemelkedően érdekes irodalomtörténeti tanulmánya, *Csányi Lászlónak Babits és Szekszárd* című dolgozata. Fő problémája, milyenek látta Szekszárd — a szülőváros — Babitsot, és milyenek találta Babits Szekszárdot. Kimutatja, Babits mindig igényelte, hogy a város őt elismerje, befogadja, de a város őt nem értékelte, nem is értette meg. Ennek bizonyítására a szerző felméri Szekszárdot a költő életében, a századfordulótól 1940-ig. Ezt majdnem kizárólag helyi sajtószemelvényekkel oldja meg, melyeknek jó a tényanyaga, de sugárzik róla a konzervativizmus és kisszerű provincializmus. A szerzőnek nincsenek illúziói a helyi sajtóról. Rámutat, milyen szűkkörű közönség ízlését és érdeklődését szolgálta. Nem tesz kísérletet azonban arra, hogy a sajtóközlemények mögötti valóságot, a tényleges munka- és kereseti viszonyokat, a vagyonmegoszlást, a város és lakóinak valóságos gazdasági helyzetét elemezze. A szociológiai feltárást nem pótolja a polgármester elleni támadások ismertetése. Mert lehet, hogy tényleg kicsinyes panamák folytak a város-házán, de az is lehet, hogy csak igen éles személyes ellentétek voltak a polgármester és az ellenzék között, és az ellenzék jobb adatok híján nevetségesen kicsinyes visszaélésekkel vádolta őt. Nem bizonyítja a szerző, hogy a város által felvett kölcsönök a tisztviselők fizetésére és visszaéléseire mentek rá. Magam részéről valószínűbbnek is tartom, hogy a „nagy faluból” várost teremteni kívánó törekvések során a város erejét meghaladó terheket vállalt. Ilyen jelenségek ugyanis a századfordulón másutt is előfordultak. Szellemesen mutatja ki a szerző, hogy Babits „Halálfiat” c. regénye mennyire reális képe Szekszárd századelejei társadalmi viszonyainak.

A kötet legterjedelmesebb tanulmánya *Horváth Árpád* dolgozata Tolna megye utolsó nemesi felkeléséről. Roppant lelkiismeretes és részletes forráskutatást végzett, elsősorban Tolna megye levéltárában, de az Országos Levéltár regnicolaris levéltárában, sőt a Hadtörténeti Intézet levéltárában is, és anyagát kitünően rendszerezte. Bár a probléma jelentősége aligha van arányban az igénybevett terjedelemmel, a sok precíz adat teljes képet fest mind a felkelés elvi kérdéseiről, mind az anyagi alapok megteremtéséről, a felszerelésről, a felkelő csapat személyi összetételéről, a kivetés módjáról, a behívásról, a ki-képzésről, a fegyelemről, szökésekről, de még a győri csatában való magatartásukról is.

Közli a felkelő csapat teljes névsorát, de ebben azt is feltünteti, ki kelt fel saját személyében, kit fogadott fel más hadköteles vagy nagybirtokos, ki viselte maga a költségeit, ki kapott a megyei pénztárból segílyt vagy teljes felszerelést. Így képet kapunk arról is, mennyiben tekinthető a felkelés nemesi vállalkozásnak. A mindössze egy lovas és egy gyalog századot kitevő tolnai seregben a lovasságnál 20, a gyalogságnál 40 % körül járt a nem nemesek aránya. Ki kell emelni a tárgyalás messzemenő objektivitását. Az érdemeket is elismeri, de sem a központi, sem a megyei szervezet, sem a felkelt egyének hibáit nem hallgatja el. Így nemcsak az 1809. évi nemesi felkelés országos történetéhez járul hozzá egy kitűnő részlettel, de Tolna megye egykorú viszonyait is híven vázolja.

Csizmadia Andor „A szekszárdi predialisták és utódaik a feudális korban” című dolgozatában egy szokatlan eseménysort bizonyít. A szekszárdi apátnak a mohácsi vész előtt voltak egyháznemesi, akik a Duna bal partján, Fajszon éltek. Keveset tudunk róluk, inkább csak néhány hatalmaskodási perüket ismerjük. Önkormányzatuk módját összehasonlító adatokból vázolja. Ez a predialista szék a török háborúk során elpusztult. A falunak egy töredéke túlélte ugyan a háborúkat, az önkormányzat, a privilegium azonban elveszett. A XVIII. században nem is a szekszárdi uradalomhoz tartozott. Ellenben Szekszárd mezővárosba, mely 1707-ben kedvező urbáriumot kapott a javadalmas apáttól (a bencés konvent nem állt helyre többé), mind nagyobb számban költöztek be szegény nemesek. Felnőtt férfitagjaik száma 1843-ra elérte a 155-öt. Mint más mezővárosokban is (pl. Keszthely), ahol nagyobb számú nemes élt és sikerült együttesen fellépnie, külön szervezetet alkottak a nemesek, és a szekszárdi apát predialistái jogutódainak vallották magukat. A folyamat igen érdekes, mert nyilvánvalóan hamis tudattal származtatták jogaikat a predialistáktól. Csizmadia a szekszárdi nemeseknek a XVIII. század végén kezdett jegyzőkönyve alapján vázolja a városon belüli szervezeti életét. Ez a dolgozat legértékesebb része, mert az ilyen szervezetek történetének megírására eddig csak szerény kísérletek történtek.

Csorba Csaba a *Sárvíz* mentének X—XVII. századi településtörténetéről írt dolgozata nagyon fontos kérdéshez nyúl, törekvése tiszteletreméltó. Nevezetes kísérlete, hogy munkájába a régészeti leleteket és frott forrásokat egyaránt feldolgozza, sokszor kiderítve ezzel, hogy a helyiség már jóval az első írásbeli említés előtt létezett. Módszere az, hogy bizonyos korszakokként végigmejj a táj településén, feljegyzi, akkor milyen falvakról van tudomásunk, ha adata van rá, azt is, mekkora volt, milyen jövedelmei lehettek. A középkori adatokat Karácsonyi és Csánki, a törökkoriakat a közzétett török kincstári defterek, Takáts és a nagyon gazdagon felhasznált irodalom alapján közli. A forrásidézés nem mindig precíz, pl. Balázs Éva „Jobbágylevelek” című kitűnő munkáját Eckhart Ferencnek tulajdonítja. Az adott kép kissé kusza, amiben nagy része van annak, hogy térképet nem közölt hozzá.

Kisebbségi igénnyel lép fel *Katona Géza* a *neobabszolutilizmus Tolna megyei bírói gyakorlatának* egyes mozzanatairól írt dolgozata. Nem akarja sem az egész bírói gyakorlatot jellemezni, sem azt bemutatni, hogyan és mennyiben hajtották végre a Bach kori büntető-eljárási jogszabályokat, csak néhány érdekes jogesetet ismertet. Ezek színesek, elevenek, de inkább az egyes bírók, orvosok, zsandárok képességeire, tanultságára, lelkiismeretességére jellemzők, nem az egész rendszerre.

A kötetnek egyetlen legújabbkori történelmi témájú tanulmánya *Puskás Attila* dolgozata *Tolna megye 1918—1919* évi képviselőtestületeinek és tanácsainak működéséről. A városi és községi jegyzőkönyvek anyagát mutatja be, csak háttérként említ országos szabályokat, országos eseményeket. Nagy anyagot gyűjtött össze, és azt jó rendszerben közli. Plasztikus képet fest mind a régi testületek továbbéléséről, lassú vagy gyors átalakulásáról, mind az új testületekről, a népgyűlésekről, nemzeti tanácsokról, munkástanácsokról stb. Szépen megvilágítja ezek személyi összetételét, osztálybázisát, aktivitását. Gondosan keresi a gyorsabb vagy lassúbb haladás okait, és igyekszik a gazdasági viszonyoknak, a lakosság osztályhelyzetének elemzésével ezeket kimutatni. Csupán egyetlen állítását nem tudom elfogadni, az 1919 előtti községi önkormányzat „formális”-nak minősítését. Mert abban ugyan igaz van, hogy a képviselőtestületek felét a legtöbb adót fizető virilisták tették ki, azaz a községhelyi földesurak képviselői és a legvagyonosabb parasztok, de akkor még az önkormányzat elvét komolyan vették, az érdemi községi ügyeket a képviselőtestületben döntötték el, nem egyszer súlyos viták alapján. A jegyző kénytelen volt a testület határozataihoz alkalmazkodni. Csak a Horthy-korban került minden érdemi ügy a jegyző kezébe, aki többnyire nem a falusiak, hanem a felsőbb hatóságok bizalmát bírta.

A *IV. kötet* látszólag egységes tematikájú szerkesztésébe két hiba csúszott. Egyik, hogy a kötet kétharmad részét Puskás Attilának „Történelmi fordulat Tolna megyében 1944—1945-ben” című 318 oldalas tanulmánya foglalja el, amihez képest csak kiegészítésnek látszik Balog János 50 oldalas és Kisasszony Éva 91 oldalas dolgozata. A másik,

hogy Balog és Puskás dolgozatai között átfedések vannak. Mindegyik szól pl. a néme megszállás következményeiről, a — szerény méretű — ellenállási kísérletekről, sőt Puskás tudatosan igyekszik kiegészíteni Balognak a Szálasi puccsal szembeni ellenállási kísérletekre vonatkozó adatait. A felszabadító hadműveletekkel általában Balog foglalkozik de Szekszárd felszabadítását Puskás is leírja.

A kötet előkészítése során hihetetlen mennyiségű visszaemlékezést gyűjtöttek össze — javarészt a leghitelesebb formában, magnószalagon — és őriznek az MSzMP Tolna megyei archívumában és a Tolna megyei levéltárban. Ez a kitűnő adatgyűjtés nagy érdem, és az adatokat bőségesen felhasználja Balog is, Puskás is. Puskás szerencsésebben, mert a főleg közigazgatási intézkedésekről szóló visszaemlékezéseket könnyű kiegészíteni és kontrollálni az egykorú iratokkal. *Balognak a felszabadító hadműveletekről* szóló dolgozata lényegileg ezekre a visszaemlékezésekre támaszkodik. Márpedig jól tudjuk, hogy a 25 év előtti eseményekre való visszaemlékezés nem mindig teljesen megbízható, különösen, ha a visszaemlékező arra gondolhat, hogy az általa elmondottak politikai állásfoglalást is jelenthetnek. Ez érezhető is a dolgozaton. Igaz, néhány szovjet tiszt, köztük a Tolna megyei hadműveletekben résztvevő vezénylő tábornok visszaemlékezésére is támaszkodik, de ezek is késői, — némelyik újság interjúban leadott — visszaemlékezések. Tavólról sem adnak olyan tiszta, világos és sokoldalú képet, mint pl. Fejér megye felszabadításáról az egykorú szovjet eligazítások és a nagyon gazdag német memoár irodalom felhasználásával Nagy Gábor és Borús József. A közölt térképek persze könnyítik az áttekintést, de ezeknek sem mindegyike könnyen érthető, pl. a januári német ellentámadást ábrázoló. Feltehetőleg az eredeti térkép színes volt, és az egyszínű közlés bizonytalanná teszi, melyik támadó nyíl melyik fél mozgását vagy célkitűzését jelzi.

Puskás Attila roppant anyagot gyűjtött össze, nemcsak visszaemlékezésekből, de a legkülönbözőbb jellegű iratokból is, és igyekszik teljesen bemutatni a Tolna megyei eseményeket, az új apparátus kiépülését is, nagyon gondos társadalmi és gazdasági alapot is rajzolva hozzá. Persze a leggondosabb anyaggyűjtés mellett is maradtak hiányok. Pl. a német megszállás után a baloldali egyének internálásáról — visszaemlékezések alapján — néhány eset leírásával eleven képet ad, de nem tudja megmondani, még körülbelül sem, hány embert internáltak, és milyen szempontok érvényesültek a csendőrség részéről a „baloldaliság” fogalmának alkalmazásában. A visszaemlékezéseket egymással és a fennmaradt iratokkal összevetve próbál kritikát mondani. Nagyon sok tekintetben újat mond, eddig nem ismert adatokat pontosan feltár. Pl. részletesen ismerteti a megyei, járási szovjet katonai parancsnokságok létrejöttét, tevékenységüket, intézkedéseik jellegét. Mit kívántak a lakosságtól illetve a magyar közigazgatástól, milyen parancsokat adtak ki stb. Ezeknek némelyikét fotokópiában is közli. Ha adatai bizonytalanok, ezt is őszintén megmondja.

Természetesen e nagy előnyei mellett vannak a dolgozatnak hibái is. Egyik, hogy aránylag sokat elmélkedik, pl. a nemzeti bizottságok Tolna megyei működésének értékeléséről. Azt hiszem, ennek a kérdésnek már olyan országos felvetői, mint Csizmadia Andor és Balázs Béla után ezt a kérdést sokkal rövidebben is eldönthette volna. A Tolna megyei nemzeti bizottságokról közölt adatok nem különböznek lényegesen az eddig kialakított képtől. Másik, nagyobb hibája, hogy országos politikai alapvetés címén 20 oldalon keresztül ír Horthy és Hitler klessheimi találkozásáról, a Sztójay-kormány megalakulásáról és helyzetéről, majd utóbb 12 oldalt szentel a debreceni ideiglenes nemzetgyűlésnek és az ideiglenes nemzeti kormányának. Nem új forrásokból, hanem Karsai, Juhász stb. munkái alapján, olykor összevetve az általuk előadottakat. Ezt csak a dolgozat terjedelme növelésének tekinthetjük, amire semmi szükség nincs.

Kisasszonyi Éva az 1945. évi földreformról írt dolgozatát messziről kezdi. Az 1898-as agrárszocialista mozgalmakat is megemlíti, majd az 1905-ös megmozdulásokat. Ez inkább csak színező anyag, de jó, hogy ezt is közli. Sajnos ő is sokat foglalkozik az országos eseményekkel, a 600/1945 M. E. sz. rendelet előkészítésével, ami nem helytörténeti probléma. Viszont nagyon ügyes megkülönböztetést tesz a már januárban megalakított termelési bizottságok és a március végén alakuló földigénylő bizottságok között. Szemléletesen mutatja be a Vörös Hadseregnek a földreform iránti érdeklődését, és az általa nyújtott konkrét segítségeket. Tolna megyei specialitásnak látszik a közigazgatásnak nagyon erős részvétele a földreform lebonyolításában, mert pl. Zalában, ahol a régi közigazgatás sokáig megmaradt és jó ideig erősebbnek bizonyult a népi szerveknél, a közigazgatás közreműködése nélkül osztották a földet. Szemléletesen mutatja ki az ebből eredő hátrányokat. Világosan látja, hol és miért működtek jól a földigénylő bizottságok, hol rosszul. Nagyobb osztási hibákról, visszaélésekről nem tud, csak községek közötti harcokról, majd a megyei Földbirtokrendező Tanács és a községi bizottságok ellentéteiről, ami viszont elég általános jelenség volt. Beismeri, hogy megbízható statisztikát nem tud hozni a földreform helyi

eredményeiről, ami szintén elég sok helyen így van. Bemutatja viszont az 1949. évi népszámlálás adatait, ami általános fogalmakat ad.

A kötetet *Sipter Gézáné* 20 oldalas felszabadulási bibliográfiája zárja be. Igyekszik az irodalmat témák köré csoportosítani. Kissé túlságosan apró részekre tördeli, így nem könnyen áttekinthető.

DEGRÉ ALAJOS

EMLEKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL. 2. KÖT.

Gyűjtötte, sajtó alá rendezte: Kovalovszky Miklós.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 844 l.)

1961-ben jelent meg Kovalovszky Miklós Adyról szóló emlékezés-gyűjteményének első kötete. Ez Ady gyermek- és ifjúkoráról mintegy nyolcvan hosszabb-rövidebb, emlékezés-jellegű forrásanyagot tartalmazott.

A most megjelent második kötet újabb mintegy százhusz emlékezést foglal magába. Ezúttal Ady írói-újságírói pályájának kezdetétől az 1900-as évek elejének időszakáig terjedő évekről szólnak a memoárok.

Kovalovszky Miklós nagy munkával és példás gondossággal gyűjtötte össze, s rendezte sajtó alá az Adyról szóló emlékek, emlékezések hatalmas tömegét. Nemcsak a különböző újságokban és folyóiratokban már megjelent emlékezéseket emelte ki az elfeledettségből, hanem eddig kéziratban lappangó feljegyzéseket és maga által gyűjtött visszaemlékezéseket is foglalt e kötetbe. Felsorakoznak itt a kor neves személyiségeinek — Móricz Zsigmondnak, Tóth Árpádnak, Vikár Bélának, Nagy Endrének és másoknak — ismert, vagy kevésbé ismert visszaemlékezései, a memoárok legtöbbje azonban a névtelen kisemberek, egykori barátok, ismerősök teljesen ismeretlen, vagy elfeledett visszaemlékezései közül kerül ki. Mindebből sokrétű és színes Ady-kép kerekedik ki, valóságos, eleven, belső ellentmondásoktól, meghasonlottságtól sem mentes Adyt ábrázolva.

E memoárok összegyűjtése nemcsak az Ady-kutatás szempontjából fontos. A kötet emlékezései, kor-dokumentumai a történészek számára is tanulságos forrásul szolgálhatnak. Kevés helyen található meg a XIX. századvégi, XX. századeleji Magyarországnak ilyen elevenen leírt, sokoldalúan szemlélt képe, mint Kovalovszky Miklós e kötetében. A korabeli vidéki élet sivársága, elmaradottsága éppúgy kibontakozik e kötetből, mint a korszakból és a környezetből kitörni készülő erők ábrázolása; ez utóbbiak élén áll Ady és elvbarátainak csoportja. A társadalom- és művelődéstörténet, a sajtótörténet, vagy a színháztörténet kutatói is jól használhatják a kötetet: a korabeli vidéki újságírás, vagy a vidéki színjátszás szemléletes képe, elmaradottsága és feltörekvő vonásai egyaránt kibontakoznak belőle. Sok forrásanyagot szolgáltat a gyűjtemény a helytörténészek számára is: a korabeli Debrecen és Nagyvárad életére éppúgy, mint a kisebb falvak, települések társadalmi és kulturális jellegzetességeire. Az emlékezés-kötet tehát az Ady-kutatókat meghaladó, szélesebb kutatói igényeket is szolgál. A szövegek érdekesek, olvasmányosak, gondolatébresztők.

Felvetődik a kérdés, hogy a különféle, egymásnak sokszor ellentmondó emlékezésekből hogyan bontakozik ki a valóság,

Mint minden memoár-gyűjteményből, a jelenlegiből is különféle Ady-arcok, Ady-portrék, különféle helyzet-rajzok, helyzetábrázolások bontakoznak ki. A különféle ábrázolásmódok egymás mellé állításával azonban mégis kirajzolódik egy határozott körvonalú kép, amely konkrét és egyre inkább pontos jellemzést nyújt az ábrázolt személyről, vagy az ábrázolt problémáról. Így van ez az Ady-kötet esetében is: az egymástól eltérő, egymásnak gyakran ellentmondó vélemények összegeződésével kibontakozik Ady ellentmondásoktól nem mentes, de fő vonásaiban az elmaradottság, a rossz kötöttségek ellen küzdő, a lázadó és előretekintő, a harcos Ady alakja.

Ebben a mérlegelő-koordináló és végső sorban helyes szintézis kialakítására törekvő Ady-ábrázolásban — és korszak-ábrázolásban — a kutatók nagy segítséget kapnak a kötet összeállítójától. Kovalovszky Miklós az emlékezésekhez fűzött jegyzeteiben gondosan értékel, mérlegeli és magyarázza az egymásnak ellentmondó álláspontokat és véleményeket is: e tevékenysége a kornak és embereinek, s végső fokon magának Adynak és költészetének jobb megértéséhez vezet. A logikai tevékenység összeötvöződik itt a konkrét kérdések fel-

tárására irányuló kutatói tevékenységgel, s együttesen jelentkezik az Ady és eszméi iránti megbecsüléssel, a széleskörű kor- és szakismereti felkészültséggel.

A kötet legfőbb irodalomtörténeti érdekessége talán a „Kiváncsi-rejtély” dokumentumainak közlésében van. Ady 1899 és 1903 között több verset, s huszonegy rövidebb-hosszabb levelet írt a számára ismeretlen, magát „Kiváncsi” jellegével jelölő fiatal nőnek. „Kiváncsi” az 1950-es évek végén, csaknem hatvan év múltán fedte fel magát: kiderült, hogy egy szerényen élő debreceni iparoscsalád hat gyermekének egyikéről van szó, aki Adyval — levelezés útján — hosszú éveken át tartó bensőséges kapcsolatot létesített, s akiről Ady sohasem tudta meg, hogy ki. Varga Ilona — így hívták „Kiváncsit”, — élete végéig őrizte ismeretlenségét, s a hozzá írt Ady-leveleket.

Az emlékezés-gyűjtemény következő kötetére remélhetően nem kell hosszú ideig várni. A további emlékezés-kötetek sűrűbb megjelentetése annál is inkább kívánatos, mert az emlékezők száma fogy. Az 1903 után következő évek, évtizedek Ady költői és forradalmári kiteljesedésének legfontosabb időszakát jelentik; az ezzel kapcsolatos emlékezések kiadása egyben a korabeli magyar politikai, társadalmi és kulturális fejlődés egyik legfontosabb időszakának jobb megismeréséhez is új dokumentumanyagot, lényeges segítséget nyújt.

SZILÁGYI JÁNOS

SÁRI GUSZTÁV:

SZÖVEGFELDOLGOZÁS AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TÖRTÉNELEMÓRÁKON

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1973. 104 l. — A történelemtanítás időszerű kérdései 6.)

Az általános iskola felső tagozatos tanulóinak olvasási készsége nem egy tantárgy — jelen esetben a történelem — szűk privát ügye, hanem valamennyi tantárgy közös gondja, a korszerű pedagógia egyik alapvető fontosságú kérdése. Jelentőségével nemcsak a szűkebb tudományos, elsősorban pedagógus körök, de a szélesebb közvélemény is tisztában van azóta, hogy az UNESCO nemzetközi felmérésének ránk nézve nem a legkedvezőbb adatai nyilvánosságra kerültek. Annál öröndetesebb viszont, hogy a valamennyi tantárgyat érintő általános pedagógiai helyzet szaktárgyi következményét elsők a történelem tantárgy vonta le az előttünk fekvő jól sikerült módszertani könyvecske tanúsága szerint.

Az 1971/72. tanév végén az olvasmányértést, szövegfeldolgozást igénylő történelem-feladatlapokkal végzett felmérések megerősítették azt a tényt, hogy az önálló olvasás nyomán átlagosan gyengébb eredmények születnek, mint a szöveg meghallgatása vagy tanári közlés nyomán. Ebből adódott az a következtetés, hogy az optimális eredmény eléréséhez egyrészt a tanulói önálló olvasás és a tanári közlés összekapcsolására van szükség, másrészt a tanítás-tanulás e kettős folyamatán belül a gyengébb faktor, a néma, értelmessé olvasásra támaszkodó tanulói szövegfeldolgozó tevékenység erősítésére. Ez utóbbi összhangban van azzal a korszerű pedagógiai törekvéssel, amely a tanórai és a tanórán kívüli munkában egyaránt növelni akarja a tanulói önálló egyéni munkáját, vagyis aktivitását, és végcélja a tanítás és a tanulás hagyományos kettősségének felszámolása és olyan magasabbrendű egységének megteremtése, amelynek uralkodó vonása a tanulásban maximálisan aktív tanuló tevékenysége.

Az olvasásmegértés és szövegfeldolgozás készségének fejlesztése különféle szövegek különböző módszerekkel történő megközelítését és elsajátítását jelenti. A tanulmány leltározza és rendszerbe foglalja a történelemtanítás írásos információforrásait, mindenekelőtt a tankönyvet, aztán a történelmi dokumentumokat, leíró és elbeszélő forrásokat, a szép-irodalmi forrásokat, a népszerű tudományos szövegeket, a lexikonokat és végül más tantárgyak történelemmel kapcsolatos szövegeit is. Anélkül, hogy ez utóbbiak fontos — hitelesítő, korfestő, kiegészítő, módosító — szerepét tagadná, döntő fontosságot a szöveg megértésben és -feldolgozásban mégis csak a tankönyvnek mint a tanuló legfőbb munkaeszközének tulajdonít. Nem csupán a történelem szakmetodológiája, de a tankönyvelmélet és -metodológia szempontjából is igen tanulságosak azok a fejtegetések, amelyekből egy eddig nem, vagy legalábbis tökéletesen nem ismert fenoménnek, a tankönyvnek mint univerzális munkaeszköznek képe bontakozik ki. Csupán a tankönyvszövegnek következő változatait, rétegeit tartja számon a kis tanulmány: elbeszélést, leírást tartalmazó ún. olvasmányos szöveget; általánosítást, törvényszerűséget tartalmazó „kiemelt”, szöveget; végül ismétlő, összefoglaló szövegeket. Az összefüggő tankönyvszövegek után a nem összefüggők tárgyalása következik, vagyis a kérdések, a feladatok, az illusztrációkhoz adott

írásos információk, kronológiai táblázatok tárgyalása. Mindezeknek a különféle szöveg-változatásoknak, -rétegeknek nem csupán adekvát s emellett igen gazdag módszertani inventáriumát találja meg e kis könyvben a történelemtanár, hanem a módszertani fetiszizmus elé emelt üdvös korlátokat is tapasztalhatja, amelyek állandóan figyelmeztetik a történelemtanárt, hogy még a legbravúrosabb, a legszillogóbb módszertani megoldás is gyakorlatilag csupán annyit ér, amennyit a történelmi gondolkodás fejlesztésének, sőt ezen túl a személyiség kibontakoztatásának feladatából magára vállal, és teljesíteni tud.

A történelemtanítás egyéb, a tankönyvszövegen túlmenő információforrásainak feldolgozásával a kis tanulmány szűkebb keretek közt foglalkozik, sőt nemegyszer változattal, utalásokkal, hivatkozásokkal is beéri. Ha a kellő elméleti tájékoztatásra nem is mindig, a gyakorlati módszertani munka indukálására azonban csaknem mindig alkalmaznak ezek a szűkreszabott megjegyzések is.

A tanulmány a történelemtanítás teljesen írásos információforrásai mellett a részben írásos információforrásoknak, a történelmi térképeknek, didaktikus ábráknak, diagramoknak, sőt filmszövegeknek olvasásával is foglalkozik. Ezeket a neveket, adatokat tartalmazó ún. belső szövegeket mindig az ábrázolás egyéb eszközeivel, információival együtt kell „olvasni”, összefüggéseiket feltárni, hogy ily módon a tanulók fontos új ismeretekhez jussanak.

A munka befejező része az információforrások feldolgozásának írásos eszközeit veszi szemügyre. Hagományos formájuk a tanulók által írt munkafüzet; újszerűek a nyomtatott munkafüzetek, a feladatlapok, a programok. A tanulók által összeállított albumok, gyűjtemények, a közreműködésükkel szervezett kiállítások ugyancsak a tananyag feldolgozásának sajátos írásos formái. Ezekkel a tanuló teremt információs forrást önmaga, tanára, tanultársai számára, s ha jól végzi munkáját, hasznos olvasnivalót nyújt. Ezek a sokoldalú írásos információforrások, különféle olvasnivalók a tanítás-tanulás iskolai és iskolán kívüli alkalmi révén bekerülnek a tanulók sokoldalú tevékenységének áramába, és fejlesztik alapkészségeiket, így pl. a helyesírási készséget a történelmi és földrajzi nevek, a tulajdonnevek, betűszavak írásának gyakoroltatásával, ezenfelül azonban formálják az egész tanulói személyiséget is. Egyetérthetünk a könyv végkövetkeztetésével: „A történelemtanítás — ha élünk a lehetőségekkel — a helyes, világos, szabatos, meggyőző, szemléletes, élénk tanulói beszéd és írás fejlesztésének egyik legfontosabb, életre felkészítő területe” (101. l.).

E kis módszertani füzet a történelemtanítás mindmáig legfőbb eszközének, a tankönyvnek rendeltetésszerű, sokoldalú felhasználásában nélkülözhetetlen munkatársa a történelemtanárnak, a többi — teljesen, ill. részben — írásos információforrás feldolgozásában pedig legalábbis hasznos segítőtárs. A feldolgozás bizonyos aránytalansága, egyenetlensége, a részletező és a jelzésszerű feldolgozásmód váltakozása nem belső, hanem külső okok — elsősorban a szűk terjedelem — következménye. E szűk terjedelem maximális hasznosítása viszont olyan érdeme a szerzőnek, amellyel rajta kívül kevés történelem-metodikus dicsekedhet.

BELLÉR BÉLA

A RÓMAI JOG VILÁGA

(Budapest, Gondolat Kiadó, 1973. 253 l.) (Európai antológia. Róma)

Az Európai antológia sorozatnak ez a kötete a tragikus hirtelenséggel, fiatalon elhunyt kiváló romanista, Diósi György szerkesztésében és magyarázataival azt a szép feladatot tűzte maga elé, hogy a római jog szabályait és elveit, elsősorban mégis a római magánjog rendszerét megismertesse a mai „laikus” olvasóközönséggel. Hasonlóan az Európai antológia már megjelent kötetéhez *A római jog világa* is az egykorú források alapján, a legjellemzőbb szövegek fordításainak a bemutatásával törekszik célja elérésére. Ez jelen esetben azt az alig titkolt többletet is magában foglalja, hogy felkeltve a csodálatot a római jog időtálló alkotásai iránt, az olvasót a római jog intenzív tanulmányozására is ösztönözze.

D. Gy. a római magánjog (és büntetőjog) bemutatására kiválogatott anyagot a római jog hét fontos tárgykörével foglalkozó fejezetben csoportosította. A római jogtudósok szerepét és általában a római jogtudomány fejlődését és jelentőségét az 1. fejezet tárgyalja, bár természetesen a további fejezetek is bőven foglalkoznak a jogtudósok tevékenységével. Ez a tevékenység, mint a szerkesztő hangsúlyozza, döntő módon járult hozzá a római magánjog rendszerének felépítéséhez. A szemelvények, melyek a római jogtudo-

mány fejlődését hivatottak illusztrálni, általában jól szolgálják ezt a célkitűzést, ha természetesen nyitva marad is a kérdés, hogy Pomponius mindenképpen nélkülözhetetlen Enchiridion-ja mellett vajon nem lett volna érdemes a közöltekén túlmenően (vagy éppen egyik-másik közreadott szemelvénnyel helyett) esetleg más szövegek közreadása.¹

A következő tárgykör, melyet a 2. fejezet tárgyal, a római törvények világa. A szerkesztő itt mintha kissé sommásan ítélkeznék a római törvényhozás jelentősége felett. A rómaiak törvényhozó tevékenysége ugyanis az archaikus és preklasszikus korban egyáltalán nem volt jelentéktelen, még ha igaz is az, hogy a magánjog fejlődése szempontjából a köztársaság utolsó évszázadától kezdődően a praetor és a jogtudósok tevékenysége nagyobb fontosságra emelkedett. Közismert, hogy maguk a rómaiak minden köz- és magánjog forrásának a 12 táblás törvényt tartották.² Történeti tény továbbá, hogy az ezt követő évszázadok törvényei, melyeket az adósságok, a kamatláb, a végrehajtás, a gabonaellátás és földosztás körében a comitiakon megszavaztak, a rómaiak gazdasági, társadalmi és politikai rendjének alapjait érintették és ennek megfelelően a magánjog fejlődésére is kihatottak.³

A 3. fejezet a praetori jogot (*ius honorarium*) elemzi és jelentőségét, mint speciális római intézményét — melyhez hasonló valóban egyetlen más ókori jogrendszerben sem alakult ki — méltán domborttja ki. A közölt szemelvénnyek sokoldalúan mutatják be a praetor (bár közvetve) jogképző és jogszolgáltató működését. Csak a kötet terjedelme volt bizonyára az oka annak, hogy a praetor ténykedésének nem egy fontos oldala maradt mégis említés nélkül. Így például nem jutott hely egy különösen érdekes *actio*-fajta, a *bonae fidei actio* (*iudicia bonae fidei*) ismertetésére. Ezek ugyanis eredetileg nem civiljogi, hanem praetori keresetek voltak⁴ és átvéve a *ius gentium*-ból (pontosabban a *ius naturale*-ből) a méltányossági elvet (*epieikeia*), a római igazságszolgáltatásban messze kiható reformot valósítottak meg. A méltányosság (*aequitas*) eszméjének a praetor kezdeményezése nyomán a bíróságok útján való érvényesítése nemcsak a római jog szellemét frissítette fel és formálta át: hatása ezen keresztül a modern magánjog fejlődésében is világosan felismerhető.⁵

Gazdag, jól válogatott forrásanyag teszi színössé és a laikus számára is érdekessé a 4. fejezetet, mely a család és a házasság intézményével foglalkozik. A római (kis) család monokratikus jogi jellegű alakulat volt, melyet a családfőnek (*pater familias*) az agnát családtagok (és a familia nem szabad születésű tagjai) fölött gyakorolt korlátlan hatalma (*manus, potestas, mancipium*) jellemezte. A családfiúk személyi jog tekintetében szabadok voltak ugyan (közjogi vonatkozásban teljesjogú polgároknak számítottak, érvényes házasságot köthettek stb.), de jogképességük hiányzott a régi peres eljárásban (*legis actioni*) és később is (a formulás eljárás bevezetése óta) csak bizonyos esetekben nyertek jogosultságot a peres eljárásban való fellépésre. Nem lehetett vagyoniuk, amit szereztek, a családfőt illette stb. Az a merevség, mely a római családjogot jellemezte az idők folyamán is aránylag keveset változott. Valójában csak a postklasszikus jogban bontakozott ki a családtagok bizonyos fokú jogi önállósága, de a családfő különleges jogállása lényegileg a római jog fejlődésének egész tartama alatt fennmaradt.

A rómaiak házasság-fogalmának magyarázata a családnál nem kevésbé bonyolult feladatot rótt a kötet szerkesztőjére. A rómaiak szemlélete a házasságról ugyanis gyökeresen eltért a középkori (egyházi) házasságjog hatása alatt kialakult modern európai házasságjogtól. A kötetben jó és érdekes jellemzést kapunk a római házasságról, ha a szerző a közérthetőség kedvéért nem is törekedett annak pontos jogi definíciójára. A római házasság nem jogviszony volt, hanem olyan társadalmi tény (állapot), mely hasonlóan a birtok (*possessio*) fogalmához, jogi hatásokat eredményezett. Mégis „a férfi és nő megvalósított életközössége” (L. Mitteis) a fejlődés során olyan feltételek teljesítéséhez kapcsolódott (monogámia, élethossziglani együttélés, vagyonközösség stb.), melyeket a modern házasság

¹ Csak példaképpen említem meg, hogy a jogtudós Trebatiushoz írt két Cicero-levél mellett, bár ezek tagadhatatlanul érdekesek, szellemesek és (a beavatottak előtt) fényt vetnek Cicero, Caesar és Trebatius viszonyára, megérdemelte volna, hogy Ciceronak egy másik, ugyancsak Trebatiushoz írt levele is kiadásra kerüljön (*Ad fam. VII. 22*). Ez ugyanis, egyebek között, a jogtudós, Mucius Scaevola: *De iure civili c. művére* tartalmaz kétségtelen utalást. A közltekéknél nem kevésbé jelentős anyagot szolgáltathattak volna a római jogtudomány fejlődéséhez szemelvénnyek Ciceró retorikai és filozófiai műveiből. Vö.: *J. Stroux: Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*. Potsdam. 1949, 100 és passim, *Fr. Schulz: Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*. Weimar. 1961, 52*.

² Liv. 3, 34, 6: ... *centuriatis comitiis decem tabularum legis perlatas sunt, quae nunc quoque in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo fons omnis publici privataeque est iuris*.

³ Vö. különösen: *Fr. Wieacker: Vom römischen Recht*. Göttingen. 1961, 45. skk.

⁴ Vö.: *Kaser: Röm. Privatrecht*, I. 1971, 485. sk., ahol a kérdésre vonatkozó modern szakirodalom is megtalálható.

⁵ Vö.: *Wieacker: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen. 1967, 52. sk. és passim.

ságjog alapjául szolgáló keresztény és nem egy tekintetben a szocialista házasságjog is magáévá tett.

A tulajdon és öröklés problémájával foglalkozó 5. fejezet az előbbi mellett a kötet legsikerültebb része. Nem hiába ért el megérdemelt sikert a nemzetközi szakirodalomban D. Gy. három évvel korábban megjelent műve a római tulajdonjogról,⁶ a szemelvények, méginkább pedig a hozzájuk fűzött magyarázatok valóban érzékletesen világítják meg a római jog e legjobban kimunkált területének a problematikáját, főként a „jogi látszat-ként” említett birtok és a „jogi valóságként” nevezett tulajdon viszonyát.⁷ Gondosan kidolgozott az öröklésjogi rész is, bár sajnáljuk, hogy a Cicerónál feljegyzett híres *causa Curiana*,⁸ mely rendkívül érdekes fényt vet az i. e. I. század fejlett öröklésjogi szemléletére, nem kapott helyet a forrásszövegek között.⁹

A szerződések tárgyaló 6. fejezet nem kívánt átfogó képet adni a római szerződésekről. Ehelyett igen helyesen arra törekedett, hogy a római szerződések leggyakoribb és egyben legfontosabb fajtáival ismertessen meg és a ma ember előtt megvilágítsa azt a szemléletet, mely a római ember rendkívül fejlett kereskedelmi és jogérzékét a szerző és megkötésében jellemezte. Nehezebb feladatra vállalkozott a kötet utolsó (7.) fejezete, melyben büntetőjog cím alatt büntetőjogi, büntetőeljárásjogi, sőt magánjogi jellegű szövegekkel ill. magyarázatokkal találkozunk. Az ügyesen választott szemelvények és szakszövegi magyarázatok mellett is természetesen itt alig lehet szó többről, mint néhány fénycsóvát szórni szét egy hatalmas területnek a mai embert érdeklő problémái felé.¹⁰

Összefoglalóan: *A római jog világa* hasznos és — népszerűsítő jellege mellett — szakmai szempontból is figyelemre méltó terméke a mai magyar római jogi kutatásnak. Kollektív munkának is tekinthető, hiszen a szemelvények fordítói között több római jogászunk, fiatalabbak és idősebbek nevével találkozunk (Hamza G., Kállay I., Visky K., Zlinszky J.). Ami a fordításokat illeti, ezek legtöbbször kifogástalan hűséggel adják vissza az antik szövegek értelmét (az előbb említett fordítók mellett olyan szakemberek nevével találkozunk itt mint: Borzsák I., Devcséri G., Terényi I.), nem egy esetben azonban túlzottan is ragaszkodnak az eredeti betű szerinti fordításához.¹¹ A magyarázatok viszont, ezzel ellentétben olykor túlzottan is törekszenek a közérthetőségre, a vulgarizálás minden veszedelmével együtt. A szerkesztőt, aki általában kiváló munkát végzett, dicséret illeti meg azért is, hogy a kötet végéhez egy kis fejezetet illesztett A római jog irodalmáról címen. Egy-két itt olvasható, nem jelentékeny pontatlanságot legyen szabad kiigazítanom: Heumann—Seckel: *Handbuch-jának* legújabb kiadása nem az 1914-ben megjelent 9., hanem az 1958-ban (igaz, változatlanul) Grazban kiadott 10., W. Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte-jének* a könyvben hivatkozott 1960-ban megjelent 3. kiadása óta bővített 4. kiadása jelent meg 1964-ben, sőt egy 5. kiadása is 1967-ben. Helyes lett volna továbbá — nézetem szerint — akár az élő szerzőkre való hivatkozások korlátozása árán is, ehelyütt megemlíkezni azokról a magyar romanistákról, akiket az elmúlt rendszer külföldre vándorolni kényszerített és akik ott világhírt szerelve, dicsőséget araszoltak a magyar római jog kutatására. A. B. Schwarz, Freiburg i. Br.-ban, Zürichben és Ankarában

⁶ *Ownership in ancient and preclassical Roman Law*. Bp., 1970.

⁷ Kár, hogy a falu életéből vett modern hasonlat, mellyel a szerkesztő a birtok és tulajdon kettősségét a laikus olvasó értelméhez kívánta közel hozni, sajnálatosan balul sikerült. Az a situáció, melyet példa gyanánt olvasunk, a mai magyar falu életében nem reális.

⁸ *De oratore* I. 39, 180 sk. A legújabb irodalom erről a problémáról: *U. Wesel: Tijdschrift* 38, 1970, 343 sk. *Kaser: Röm. Privatr.* I. 890^a.

⁹ 92-ben i. e. a centumviri bírósága előtt egy végrendelet körül per nyomán került sor arra a híres jogvitára, mely *causa Curiana* néven vált ismertté. Az örökhagyó halála előtt tett végrendelezése időpontjában még gyermektelen volt, de abban a reménységben, hogy felesége megfogant, születendő gyermekét nevezte örökösének. Arra az esetre, ha ez serdültsége előtt meghalna, a végrendelező M. Curium rendelte örökösének (substitutio pupillaris). A végrendelet előfeltétele azonban nem valósult meg: a gyermek nem jött világra, és midőn 10 hónap elteltével M. Curius az örököséget kérte, arra, mint legközelebbi rokon M. Coponius is bejelentette igényét. Ezt arra alapozta, hogy a végrendelet előfeltétele, a gyermek születése — M. Curius örökössé nevezésének feltétele — nem valósult meg. Miután pedig a végrendelet az örökös személyét illetően más rendelkezést nem tartalmaz, tekintve, hogy a végrendelet érvényességének elengedhetetlen tartalmi kelléke, az örökösnevezés hiányzik, a végrendelet érvényesen nemis jött létre, és így az intestat öröklés állott be.

Coponius igényét a bíróság előtt e kor ünnepeit jogtudósa, Q. Mucius Scaevola képviselte, M. Curiusét a híres szónok, L. Licinius Crassus. A jogvita akörül folyt, hogy a végrendelet „grammatikai értelmezése” (scriptum) legyen-e az irányadó vagy pedig a végrendelező voluntas-a (vagyis az a vélelem, hogy az örökhagyó részéről a substitutio pupillaris valójában egy substitutio vulgaris-t: feltételes örökös-nevezést is rejt magában). A bíróság végül Crassus álláspontját (az ún. *patrocinium aequitatis-t*) tette magáévá.

¹⁰ Különösen kár, hogy e fejezetben, nyilván helyhiány miatt, a jogellenes károkozás olyan szűk terjedelmet kapott. Főleg azért, mert éppen ebben a szférában, a *lex Aquilia* nyomán kifejlődött felelősségre vonatkozó tanok közismerten jelentékeny befolyást gyakoroltak a kártérítési felelősségre vonatkozó modern elméletek kialakulására (vö.: *Marton G.: Les fondements de la responsabilité civile*. 1933).

¹¹ Vö.: „azon hatósági mértékek közül, melyekkel a nép élni szokott” (43); „úgy tetszik a senatusnak” (45) stb.

tevékenykedett, mint egyetemi tanár (tanítványai közül került ki a mai romanisztika egyik legnagyobbja: F. Wieacker), Balogh Elemér pedig a dél-afrikai Pretoria egyetemén szerzett hírnevet. A B. Schwarz összegyűjtött tanulmányait a freiburgi egyetem adta ki 1960-ban, de a róla szóló méltó megemlékezés változatlanul adóssága a mai magyar romanisztikának.

FERENCZY ENDRE

ACTA IUVENUM

(Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara KISz-szervezetének tudományos kiadványa. Történelem. Budapest, 1973. 1. szám)

Három évi szünet után, 1973 őszén ismét megjelent az Acta Iuvenum, az ELTE Bölcsészettudományi Karának tudományos diákkőreuma. A tervek szerint évente négyszer (történelem-régész, irodalmi, nyelvészeti és filozófiai-pszichológiai szám) megjelenő kiadványból elsőnek a történelem számot vehetjük a kezünkbe.

Talán nem felesleges az ilyenkor szokásos ismertetésen túlmenően utalni arra, mit jelentene e szerény kiadvány állandósulása. Közismert: jelentős szellemi erőfeszítés testül meg egy-egy kiemelkedő diákköri, szakszemináriumi vagy szakdolgozatban, pályamunkában, de ezek, eltekintve a szűkkörű diákköri felolvasásoktól, vitáktól, többnyire nem válnak ismertté. Így rövidre zárul a véleménycsere, magánügygő vagy néhány ember ügyévé szűkül egy-egy probléma, annak megoldása. E munkák kis része később — természetesen jóval kiérleltebb formában — megjelenik ugyan, de kikerülve a bölcsészkar közegéből, ezek sem tudnak a kari hallgatói tudományos öntevékenység és „tudományos közélet” fejlődéséhez hozzájárulni. A publikációs lehetőségek hiánya természetesen a tudományos diáktevékenység hiányosságainak csak egyik oka és vetülete, de az Acta a valóban értékes eredmények egybegyűjtésével és bemutatásával serkentheti, alakíthatja a jelenleg — sajnos — igen gyér tudományos munkát.

Hosszabb ideje először nyílik lehetőség a számadásra-számvetésre is. A kötet összeállítói, Donáth Péter szerkesztővel az élen, is ezt kívánták biztosítani: nem szépítve a valóságot, hű, csaknem teljes képet adtak a történészhallgatók tudományos munkájáról. A kötet közli — teljes terjedelemben vagy rövid összefoglalásban az utóbbi évben TDK konferenciákra és más pályázatokra frott, TDK- vagy szakkollégiumi keretben született összes jelentős dolgozatot, röviden tájékoztat az itt folyó TDK-munkáról, végül a jeles szakdolgozatok nagy részét ismertet. Így nemcsak a bölcsészkaron tájékozott, hanem a kívülálló olvasó is világosan láthatja az eredményeket és a hiányosságokat. Kirajzolódik előtte: elsősorban a középkori magyar településtörténet, a reformkori társadalom- és politikátörténet, a XVIII. századi egyetemes történelem és a középkori várostörténet azok a területek, amelyeken remélhető, hogy a pesti bölcsészkar diáksága további eredményeket mutat fel. Itt alakultak ki a tudományos munka feltételei: egy-egy tanszék vagy tanár körül a szakmai közösségek. Az eredmények már most is mutatkoznak. A közölt — és valóban a legjobb — tanulmányokat egyenletlenségeik, eltérő színvonaluk ellenére nagy anyagismeret, olvasottság és kemény munka hozta létre.

Lőrincz Barnabás nagy apparátussal készült, igen alapos dolgozatában egy Esztergom mellett talált töredékes feliratot kiegészítve C. Iulius Commodus Orfitianus, II. századi római államférfi hivatali pályájának eddig ismeretlen állomását, a Carnuntumban állomásozó legio legatusi tisztét bizonyítja és köti évhez, majd hivatali pályájának többi állomását datálja. Több cursus elemzése után arra a következtetésre jut, hogy az ún. pannóniai karrierséma nem bizonyítható.

Zsurka Ágnes a Koppány-nemzettség Árpád-kori birtokviszonyait elemzi. Témáját a Szabó István, majd legújabban Maksay Ferenc által alkalmazott, a települések fejlődését a gazdasági-társadalmi viszonyokkal összefüggésben tárgyaló módszerrel vizsgálja. A nemzetségek csallóközi birtokain kívül határ megvonása nélkül földesúri gazdaságok fejlődtek ki. A zárt települések nem a XI., hanem csak a XIII. századtól kezdődően alakulnak ki, amikor a földeket a nemzetség tagjai megosztják egymás között és elhatárolják a közbeékelte idegen birtokoktól. A dolgozat eredményei módosítják eddigi ismereteinket, noha a települések késői elkülönülése itt speciális földrajzi tényezőknek, a földművelés késői kifejlesztésének, a halászat nagy szerepének is tulajdonítható.

Sudár Kornélia Joseph von Sonnenfels Magyarországon eddig részletesen fel nem dolgozott rendszeres munkáját, a „Grundsätze der Polizey-Handlung- und Finanzwissen-

schaft” című művét elemzi. Körvonalazza Sonnenfels viszonyát a kor filozófiai, közgazdasági, államtani, jogi eszmeáramlataihoz, részletesen tárgyalja az állami élet különféle területein tett reformjavaslatait. Mint ideológus és államférfi, a felvilágosodott Habsburg-abszolutizmus fontos személyisége, főként Mária Terézia alatt; e műve pedig 1848-ig tankönyv, a birodalmi korszerű hivatalnokképzés alapja. Nyilvánvalóan jelentős a magyar történelemben játszott szerepe, de — mint erre a dolgozat a feladatok felvázolásával is figyelmeztet — még nem tisztázott.

Bakcsi Erzsébet dolgozata Vasvári Pál filozófiai és történeti nézeteit tárgyalja. Meggyőzően bizonyítja: Vasvári filozófiai nézeteinek formálódására elsősorban Hegel, részben Rousseau és Hobbes gyakorolt befolyást. Mint történész Michelet-t követi, Cabet Icarie-ja pedig a polgári forradalmon túlmutató társadalmi koncepciója kimunkálásához segítette. A dolgozat Vasvárit mint autonóm gondolkodót tárgyalja, aki azonban rövid élete során nem tudott egységes eszmerendszert kialakítani. Nézetei, minden forradalmisága ellenére, nem mentesek ellentmondásoktól, belső következetlenségektől.

Donáth Péter a középiskolai marxizmus-oktatás egy lehetséges, gyakorlótanításán meg is valósított módját vázolja fel. A marxi elméleti fordulatot igazi jelentőségében csak a konkrét gazdasági-társadalmi folyamatba ágyazott elmélettörténeti áttekintéssel, a Marx által használt kategóriák kialakulásának, fejlődésének végigkísérésevel lehet megérteni és megérteni, máskülönben Marx úgy jelenik meg a diák szeme előtt, mint — a szerző szavaival élve — valami misztikus, ember-feletti ember, vagyis érthetetlenül.

Több dolgozat terjedelmi okok miatt csak röviden került ismertetésre. *Csorba Csilla* a reformkori Győrről, *Ring Éva* a XVIII. század végi lengyel reformerek és a varsói értelmiség kapcsolatáról, *Vargyas Péter* az ókori Kelet értelmiségéről, *Majoros Anna* pedig Dózsa György történeti képéről írott dolgozatát foglalja össze.

A szűkszavú ismertetésekből is kitűnik a szakdolgozatok tematikai szélessége, többük pedig kiadatlan forrásanyagra épül — jogos tehát a régi kívánság, hogy tegyék a jó szakdolgozatokat valamilyen formában hozzáférhetővé.

A kötetet a jelenleg működő négy tudományos diákkör bemutatása, az eredmények és tervek ismertetése zárja.

Viszonylag kevés ember tiszteletreméltó erőfeszítései és eredményei, ezekre támaszkodó szolid elképzelések és remények — ilyennek mutatja az Acta Iuvenum a pesti bölcsészkar történészhallgatóinak tudományos tevékenységét. Reméljük, ez a kötet nemcsak a jelen állapotot rögzíti: az innen való elmozduláshoz is hozzásegít majd.

PAJKOSSY GÁBOR

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Vern L. Bullough — Serge Lusignan — Thomas H. Ohlgren:

Számítógépek és a középkorkutatás

A cikk elsősorban ismertető, áttekintő és nem értékelő céllal készült. A szerzők elsődleges célja felhívni a figyelmet a középkori témájú számítógépes kutatásokra és összefoglalásuk igen bő bibliográfiai utalásokat is tartalmaz.

A középkorkutatás különböző ágazataiban már több évtizede komoly hangsúlyt nyertek a kvalifikációs problémák, számos kitűnő eredmény született ezen a téren, jórészt olyan „hagyományos” módszerekkel, melyek a „computerek korában” is gyümölcsözőek maradnak. A kipróbált történeti elemzési módszerek további értékesítése mellett azonban fokozott figyelmet kell fordítanunk azokra a 60-as évek kezdete óta elszaporodó kísérletekre, amelyek a számítógépes technika felhasználásához egyengetik az utat a történeti kutatás e mezején is. Annál is inkább, mert a medievisztika területén talán az átlagosnál is erősebbek azok a hagyományok, melyek a kutatókat elszigetelt, „céhmesteri” munkaformára készítetik, kárhoztatják.

A kutatás magasabb szintre kerüléséhez, koordinálódásához már az is jelentős segítséget nyújt, ha a számítógépek új, tökéletesebb segédeszközök megteremtését teszik lehetővé. Jelentős vállalkozások indultak már a középkori latinság és a „vulgáris” nyelvek új szótárainak összeállítására (pl. Louvainben, a németalföldi, 1200 előtti dokumentumok alapján). Nagyterjedelmű forrásanyagok többszempontú szövegadatbázisok jól használható segédeszközt nyújthatnak pl. a középkori jog, vagy a filozófia tanulmányozóinak (Nancyban készül a középkori francia diplomatikai iratok, Párizsban a középkori lateráni zsinatok és Bariban a „Corpus Thomisticum” szövegadatbázis feldolgozása).

A középkorkutatás több területén felvetődött már nemzeti és nemzetközi adatbankok létrehozásának szükségessége. A legnagyobb lépést talán a régészet tette ebbe az irányba: az Egyesült Államok múzeumaiban található anyagok számítógépre programozása már 1967-ben megindult (Museum Computer Network). Ha elkészül, egy ilyen adatbank nagyot emelhet a kutatás hatékonyságán; megteremtve a gyors és pontos összehasonlítást lehetőségét, lényegesen megkönnyíti az új leletek szabatos datálását.

A dokumentációs segédeszközök létrehozása mellett a számítógépeket egyre több fontos kutatási probléma megoldására is felhasználják. Az így nyert eredmények jelentőségéről azonban megoszlanak a vélemények. Raymond de Roover pl. így nyilatkozott, miután a Bruges-i pénzpiac 1400 körüli forgalmának elemzésénél számítógépes vizsgálatokat végzett: „az így nyert számok pusztán megerősítették azokat az eredményeket, amiket hagyományosabb módszerekkel értünk el.”

Egy valami mégis bizonyosnak tűnik: ha a számítógépek mindaddig nem is hoztak „forradalmi” újításokat a középkorkutatásba elméleti, minőségi téren, egy-egy probléma kutatásához lényegesen nagyobb mennyiségű forrás megvizsgálását tették lehetővé. Alkalmazása tehát ott kecsegtet jelentősebb sikerekkel a közeljövőben, ahol nagyszámú dokumentumot egyesítő forráscsoportok maradtak fenn, melyeket egy-egy kutató nehezen tudna feldolgozni.

Egy-két példa az erre történt kísérletek sorából: A Harvard egyetemen David Herlihy vezetésével egy nemzetközi „team” a középkori Firenze egyik legmonumentálisabb dokumentumát, az 1427-es „Catasto”-t dolgozza fel számítógép segítségével. A mintegy 60 000 háztartást, tehát körülbelül negyedmilliónyi embert magában foglaló összeírás jelentős tanulságokkal szolgálhat a demográfiai elemzés számára. A francia Le Roy Ladurie a párizsi házbérek XV–XVIII. századi alakulását vizsgálta meg számítógépek segítségével.

Érdekesnek ígérkeznek azok a munkálatok, melyek a történeti statisztika módszereivel egyfajta középkor-szociológia felé egyengetik az utat. Michael Goodich és Michael Radow a XIII. századi szentek osztályonkénti és földrajzi megoszlását vizsgálják. Vern. L.

Bullough a XV. századi itáliai humanisták és természettudósok „társadalmi háttérét” kutatva arra a következtetésre jutott, hogy a természettudományok művelői jóval alacsonyabb társadalmi rétegekből kerültek ki, ezért kutatásaik folytatásához inkább rászorultak egy-egy egyetemi katedra, juttatás birtokára. Loy Bilderback a bázeli zsinat delegátusainak, részvevőinek összetételét és a zsinat ügyéhez való kötődésüket kutatta számítógép segítségével. Eredményeinek eléréséhez talán ő alkalmazta a legösszetettebb matematikai módszereket (váltókulcs korreláltatása, valószínűségelmélet, regressziós számítás).

Ismertetésében a cikk még kitér a középkori nyelvészet, irodalomtörténet, zene-történet és régészet terén végzett számítógépes kutatásokra, ahol egy-két elméletileg is úttörő jelentőségű kísérlet folyik. (pl. a középkori francia irodalom egyik remekének, az „Aucasin és Nicolette”-nek hangstatisztikai elemzése, Josquin Deprez zenéjének strukturális elemzése stb.).

A középkorkutatás is megindult tehát a számítógépes módszerek alkalmazásának útján, a kísérletek örvedetesen szaporodnak. A szerzők a szociológia e téren elért eredményeire gondolva azonban úgy látják, hogy a medievisták többsége még mindig a zavaros, „barbár” időköt éli, vagy legjobb esetben is csak „Karoling reneszánszuk” felé haladnak. Bizonyos lehetőségek, perspektívák azonban már most is világosan láthatók. A számítógépek használata előtt lehetséges volt különösebb nyelvészeti elméletek bevonása nélkül értekezni egy középkori szöveg értelmezéséről, számos bibliográfia készülhetett el a könyvtártudomány minimális ismerete nélkül. A számítógépes munka ezt már nem teszi lehetővé. Tulajdonképpen ebben áll a számítógépek alkalmazásának igazi jelentősége: fokozottan kényszeríti a történészeket arra, hogy megtalálják, vagy megalkossák a vizsgált anyag értelmezéséhez szükséges koherens elméleti premisszákat.

Zárjuk ezt az ismertetést a szerzők ihletett gondolatával: „A (tévesen Cluny-i Odónak tulajdonított) De Musica, másnéven Enchiridion című középkori zenei értekezésben egy helyen a tanár a »monochord« nevű hangszer használatát magyarázza: »te csodálatos mester, én készítettellek és te tanítasz engem, s noha tőled tanulok, te magad nem tudsz semmit.« A computer a mi XX. századi monochordunk. Csak arra a problémára adhat választ, amit mi is pontosan látunk, csak azt tudhatja, amire mi beprogramozzuk. Ha jó programokat készítünk, beláthatatlan segítséget kaphatunk tőle, de ehhez még a történészek hosszú önképzése szükséges, és nem utolsósorban a számítógépekben rejlő lehetőségek módszeres feltérképezése”.

Spcculum, Volume XLIX, Number 2, 1974 ápr. szám. 393–402.

K. G.

Raoul Manselli:

A „népi vallásosság” a középkorban

Raoul Manselli a középkori művelődés, különösen az eretnekmozgalmak történetének egyik legnevesebb, legtermékenyebb olasz kutatója. E tanulmány egy újabb kutatási tervének, a középkori „népi vallásosság” vizsgálatának első kiindulópontjait, megfontolásait foglalja össze.

Az utóbbi években számos társadalomtudomány fordul — fokozódó érdeklődéssel — a sokhelyütt mindmáig fellelhető népi hiedelmek, vallásos képzetek felé. A vallás-szociológia, az etnológia, a kulturális antropológia mellett a történettudománynak is fontos — és nagy részben még elvégzésre váró — tennivalói vannak ezen a területen. Nem egy történelmi korszak esetében leginkább a népi vallásosság felkutatásával közelíthetünk ahhoz a világképhez, értékrendhez, amely akkoriban meghatározta az emberek túlnyomó többségének cselekedeteit, gondolkodását. Manselli saját szakterületén, a középkori kereszténység világában indítja meg a nyomozást ennek a hiedelemrendszernek a megismerésére.

A középkori népi vallásosságról szinte elenyésző számban maradtak fenn „közvetlen” dokumentumok — ezért igen fontosak az elemzés elvi, módszertani megfontolásai. Mit tekinthetünk „népi” hiedelemnek ebben a korban? Manselli a „népi” fogalmát — Croce nyomdokain — elsősorban egyfajta kulturális jellegzetességben határozza meg. Azt sorolja ide, ami leginkább beillik egy „elementáris”, egyszerű pszichológiai és érzelmi rendszerbe, szemben a „magas kultúra” bonyolultabb, raffináltabb értékeivel. A középkori vallásosságra alkalmazva ez a megkülönböztetés egy mélyebb összefüggés felismerését is lehetővé teszi: a feudális uralkodó osztály, a világi hatalmasok, gazdagok

hosszú ideig — a „lovagi” ill. a „városi” kultúra felvirágzásáig — ugyanazon a kulturális-vallási szinten állnak, mint alattvalóik, a nincstelenek tömegei. Képzettségük, ismereteik csak kivételes esetekben haladják meg az egyszerű parasztét, hiedelmeik sokkal közelebb állnak a népi vallásos mentalitáshoz, mint a „kulturális monopólium” birtokosainak, a papoknak, klerikusoknak teológiai-filozófiai értelmezéseikkel finomított kereszténységéhez.

A középkorban ennek a népi vallásosságnak egyik fő jellemzője, hogy kumulatív rendszert alkot: számos pogány szokás, vallásos képzet zavartalanul él tovább benne. A kereszténység leegyszerűsített tételei pusztán *ráarakodnak* a régi hiedelemvilágra, vagy legjobb esetben összeolvadnak vele. A mindennapi élet feladatainak végrehajtását elősegítő szokások, tradíciók szilárd mechanizmusa ill. a vallásosság ezeken belül elfoglalt *helye*, *funkciója* a döntő, ez határozza meg, hogy egy-egy vallás mely tanítása válik a népi hiedelmek integráns részévé. A középkori vallásosság sajátos képlete — Manselli szerint — leginkább érzelmi, pszichológiai beállítottságokkal jellemezhető, melyek többsége a kereszténységnél jóval kezdetleesebb vallásos világkép logikáján alapul.

Igen tanulságos pl. a „kezdeteket”, a barbárok kereszténységre való áttérését szemügyre venni. Akár Chlodvig és népe megtérésére, akár Canterbury-i Augustinus germánokról szóló híradásaira, akár a Vlagyimir kijevi nagyfejedlem és alattvalóinak megkeresztelkedését leíró krónika-beszámolókra gondolunk, egyértelmű, hogy a keresztény Isten csak új központi figurát jelentett az addig tisztelt istenek továbbra is fennálló pantheonjában. Olyan új isten, melytől Chlodvig — germán szokás szerint — elsősorban az ellenség, az alemannok elleni győzelem biztosítását várta, melynek kedvéért Vlagyimír a Dnyeprrbe hajíttatja a „rég” főisten, Perun szobrát, ezzel is bizonyítva, hogy a keresztények istenének nagyobb a hatalma. A barbár isteneket hátrébe szorítani hivatott templom- és szobor-rombolások messzemenően építettek a népből *továbbra is* eleven totemiztikus, animisztikus képzetekre. Emellett a nép számára az új hit (pontosabban: az új isten) elfogadásának legfőbb indoka — mint a krónikák elbeszéléséből is kiderül — az a meggyőződés, hogy saját uralkodójuk istene a leghatalmasabb, legjobb, mindig őt kell leginkább tisztelni.

A középkor későbbi évszázadaiban is ehhez a népi vallásos mentalitáshoz alkalmazkodik a keresztény hit vulgarizálódó változata. A pogány ünnepek keresztény nevet kapnak; a népi babonákkal, mágiával, a pogány szokásokkal *konkurálva* (nem pedig azokat egy fejlettebb hit jegyében megszüntetve) a kereszténység is a mágia eszközeivel lép fel. Az egyszerű emberek számára a keresztény szertartások többségének egyedül ez ad értelmet, jelentőséget. A kereszténység csodák ezreivel igyekszik bizonyítani hívőinek, hogy papjai, szentjei „természetfeletti” hatalommal rendelkeznek, hogy Istene mindenható.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy nem történnek a nép körében — mind gyakrabban — kísérletek a keresztény gondolatvilág több fontos elemének átvételére, önálló értelmezésére. Ezt a kibontakozó folyamatot a XI. századtól kezdve elsősorban a mind nagyobb tömegeket érintő népi vallásos mozgalmak tanításain keresztül vehetjük szemügyre. Nagy mértékben a felemelkedő városok „élesztő” hatására, kialakul a középkori népi vallásosság egy újabb dimenziója, mely egy vallásos életmód-ideál („lelki tisztaság”, aszkézis, „apostoli szegénység”) jegyében száll sikra az evangéliumok morális tanításainak komolyan vétele, üdvözítő volta mellett.

Jellegzetes — mutat rá Manselli —, mennyire kívül oszok ennek a népi-morális kereszténységnek a látókörén a teológia intellektuális és dogmatikus problémái. Igaz ez még az eretnek tanok intellektuálisabb spekulációira is. A XII–XIII. század legjelentősebb népi eretnekmozgalmának, a kataroknak dualista kozmogóniája, manicheus eredetű mítoszai csak a szekta „kiválasztottjainak” szűk köreiben voltak ismertek. A „hívők” döntő többségét a „kiválasztottakban” megtestesülő „apostoli életmód” győzte meg — mint erről számos inkvizíciós jegyzőkönyv tanúsodik. A katolikus egyház képviselőivel való szembeállásnál, vitáknál az eretnekek egyik legfőbb érve mindig saját és ellenfeleik életmódjának összehasonlítása volt. Azért válhattak a katar eretnekek ideig-óráig az egyház féltelmes ellenfelévé, mert jól kielégítettek egy új, mindinkább előtérbe kerülő szentimentális-morális népi vallásos igényt.

Fokozottan érvényes ez a dualista spelukációknak már semmilyen figyelmet nem szentelő, az „apostoli szegénységet” méginkább középpontba állító valdens mozgalomra. A mozgalomalapító Valdo, a gazdag lyoni kereskedő „megtérésének”, Bibliával való megismerkedésének története sokat elárul a népi vallásosság alakulásának hatásmechanizmusairól.

Az egyháztól függetlenül, sőt, vele szemben kialakult népi vallásos mentalitás számos elemét egyesítette személyében és a körülötte kialakuló mozgalomban Assisi Szent Ferenc is. Az egyház — felismerve a kulturális változások számos tünetét — elsősorban az

ő alakját próbálta — sikerrel — felhasználni az új vallásos nézetek „konszolidálására”, az adott rendbe való beépítésére.

A középkort is túlélő régi, pogány elemek és a középkorban létrejövő új, népies-morális kereszténység két pólusa között alakul ezekben a századokban a népi vallásosság, Sokarcúságát nem utolsó sorban e két szint koe egzisztenciája okozza: még sokáig magán hordozza a „primitív tudat” jellemvonásait, makacs konzervativitásán megannyi újító kezdeményezés török meg — kedvező történelmi helyzetben viszont többször is épp ez a népi vallásosság válik a forradalmi átalakulások legnagyobb hajtóerejévé.

(*Nuova Rivista Storica, Gennaio-Aprile 1974, 29—44. l.*)

K. G.

S. Goldenberg:

Klíma és történelem

(A román országok XVI—XVII. századi klímátörténetéhez)

S. Goldenberg cikke úttörő klímátörténeti tanulmánya a mai román történetírásnak. Előjáróban Engelsre is támaszkodva hangsúlyozza a szerző, hogy az emberi társadalom vizsgálata mennyire elválaszthatatlan természeti környezetének vizsgálatától. Kifejti azt, hogy a klíma csak egy tényező az emberi társadalom lehetőségeit meghatározó tényezők együttesében, nem kizárólagos, de elengedhetetlen eleme bizonyos történeti jelenségek magyarázatának. Úszó jégtáblák vágták el a vikingek útját az általuk felfedezett területektől, klimatikus ingadozások is kiváltották a népvándorlás hullámait. A nemzetközi szakirodalom eredményei alapján utal arra Goldenberg, hogy a XIV. század válsága, a XV. századi fellendülés, majd az ezt követő regresszió miként kapcsolódik a klimatikus tényezők alakulásához.

Ezeknek a tanulságoknak a hasznosítása a nemzeti történetírás területén elsősorban a hazai forrásadottságoktól függ. A szerző célja nem az informatív értékű források tipizálása, hanem azok számbavétele és használhatóságuk bemutatása. Útleírás, emlékirat, diétai határozat, kalendárium, levelezés, városi és földesúri számadáskönyvek alapján állítja össze a XVI—XVII. századi erdélyi természeti katasztrófák, tartós esőzések, áradások, szokatlanul erős fagy, szárazság, éhínség kronológiájának több változatát: évenként jelzi a természeti katasztrófákat, elkészíti ezek típusainak kronológiáját, végül felsorakoztatja típusaik helyét és évét. A XVI—XVII. századi Erdély harminchét különösen zord, kemény telet, tizenegy szokatlanul esős esztendőt, húsz áradással teli évet, huszonnyolc forró nyarat és szárazságot, nyolc jégesővel teli évet élt meg, és tizennégy éhínségen esett át. A helyzet különösen a XVI. században volt súlyos. Ezek a példák így „összességükben megerősítik az Anglia, Franciaország, Németország klimatikai viszonyainak elemzéséből levont általános következtetéseket egy klimatikailag hideg szakasról Európában, és segítik Erdély történetének jobb megértését”, különösen a XVII. századi gazdasági és demográfiai hanyatlását, a földhőkötést és a robotrendszer általánossá válását, az adóterhek fokozódását, az idegen politikai és katonai beavatkozást és megszállást, azok következményeit, a török és tatár emberrablást, a periodikus járványokat.

Ezekhez hasonló kutatások elősegíthetik a klíma emberre gyakorolt biológiai és társadalmi befolyásának elemzését. Általuk értelmezhetővé válnak a feudalizmus és kapitalizmus olyan jelenségei, mint az éhínség, a különböző demográfiai katasztrófák, az alulpláltság. Elengedhetetlen eszköze az agrártörténetnek is.

(*Revue Roumaine d'Histoire, 1974. 2. szám. 305—322. l.*)

M. A.

Cornelia Papacostea-Danielopolu:

A brassói „görög” kompánia. Harc a privilégiumok megőrzéséért (1777—1850)

Erdélyben a brassói és szebeni görög kompánia privilegizálása volt sokáig a Habsburg gazdaságpolitika egyetlen lehetősége, hogy a levantei kereskedést egyedül eredményesen folytatni képes görög kereskedőket szorosabban a Habsburg birodalomhoz fűzze,

hogy török alattvalókból az osztrák birodalomhoz szorosan kötődő kereskedő réteget hozzon létre. Mária Terézia az erdélyi fejedelemség görög kereskedőkkel szembeni gyakorlatának és politikájának nyomdokain haladva a görög kompániához tartozó kereskedők számára a hazai polgár-kereskedők helyzeténél szinte kedvezőbbet teremtett. A kompánia meghatározott évi összegben rőtta le adóját, tagjai igazságszolgáltatás tekintetében a kompánia választott bírája és nem a helyi törvényhatóság alá tartoztak, ingatlant azonban nem szerezhettek. A birodalom határain kívül pedig császári-királyi alattvalóknak kijáró védelmet élveztek. Érthető, hogy ez sok görög és román kereskedőt belépésre ösztönzött a kompániába. Sokan csak az osztrák konzuli védelem biztosítása miatt léptek be a kompániába és ha az nem bizonyult elég hathatósnak, onnan kilépve gyakran orosz pártfogásért folyamodtak.

A kompánia privilégizálása csak az első szakasza volt annak a Habsburg gazdaságpolitikának, hogy saját célkitűzéseit szolgáló kereskedő réteget teremtsen. A második szakaszban lehetővé tették, hogy a „görög” kereskedő-kompánista vagy török alattvaló ingatlant és polgárjogot is szerezhessen Erdélyben. Annak, aki élt ezzel a lehetőséggel, ki kellett lépnie a kompániából és a helyi törvényhatóság alá került. Mindez persze a visszaköltözés lehetőségét a török birodalomba a kompánia tagságnál jobban nehezítette. Most már a kompániák korlátozását tűzte ki célnak a Habsburg gazdaságpolitika. Korlátozták a tagfelvétel lehetőségét, majd 1815-ben a kompánia teljes felszámolásának célkitűzésével minden újabb tagfelvételt megtiltottak. A zárlat 1825-ig tartott, feloldása után a kompánia egykori jelentőségét már nem tudta visszaszerezni.

A szerző a brassói görög kompánia levéltárának eddig publikált és publikálatlan anyaga alapján elemzi a kompanista kereskedők kötődéseinek motivációját, a privilégium érvényesítéséért folytatott harc elemzése során bemutatja Bécsig terjedő kapcsolataikat és azt is, hogy hogyan látták saját szerepüket a Habsburg-birodalom gazdasági életében. Ez a tanulmány a szerző XVIII.—XIX. századi görög—román kapcsolatokról készülő monográfiájának egyik fejezete.

(*Revue des études sud-est européennes*, 1974. I. szám 59—78. l.)

M. A.

I. V. Kuznyecov:

Az ukládokról és a kapitalista Oroszország többuklásújáról

A forradalom előtti orosz fejlődés klasszikus-egyetemes és sajátos jegyeinek arányairól folytatott viták a közelmúltban ismét a szovjet szakkivadványok hasábjaira kerültek. Az ismertetőndő cikk is erről tanuskodik, amelynek szerzője vitázik a sajátosságokat, a többuklásújáról túlértékelőkkel. Abból a tételből indul ki, miszerint osztálytársadalmakban a formációk változása két úton lehetséges. Társadalmi-politikai forradalmakkal, ill. reformok révén. Ez utóbbi esetben lassabban megy végbe az átalakulás, a régi formáció elemei továbbbélnek, s ekkor beszélhetünk többuklásújáról. Oroszországban — mint ismeretes — 1861-től reformok sora segítette elő a válságba jutott feudális rendszerből a kapitalizálás irányába mutató fejlődést. Szerző szerint azonban, az 1861 utáni orosz valóság tudományos vizsgálatánál a tőkés fejlődés szakaszait, mint a szocialista forradalom előfeltételeit kell a középpontba állítani, s nem a maradvány-elemeket túlértékelni. I. V. Kuznyecov cikke elsősorban M. Ja. Geftyer, K. N. Tarnovszkij és V. V. Adamov tanulmányai-val polemizál, melyek „A kapitalista Oroszország történetének kérdései. A többuklásújáról problémáitika.” (Szverdlovsk, 1972) c. tanulmánykötetben jelentek meg. Említett szerzők álláspontja szerint — amelyet K. G. Levikin és szerzőtársai is vitáltak a „Voproszi isztorii KPSzSz” c. folyóirat 1973. 11. számában — a többuklásújáról a gazdasági-társadalmi rend külön típusa, sajátos törvényszerűségekkel.

A cikk alapján előre bocsátható, hogy a használt fogalmak mögött nem mindig azonos tartalmat értenek a vitapartnerek. Szerzőnk pl. az 1840—1880-as évtizedekre teszi Oroszországban a gyáripár kialakulását, a gépek elterjedését, amit azonosít az ipari forradalommal. A másik táborban V. V. Adamov az ipari forradalom fogalmának szélesebb — a gazdasági-társadalmi viszonyok egészét átalakító — értelmezéséből indul ki, az 1840—1880 közötti jelenségeket iparosodásnak tekinti, amely mellett uralkodó maradt Oroszország gazdasági elmaradottsága. Szerzőnk érveléséből az is kiderül, hogy az ipari forradalom fogalmát szűk, technikai értelemben használja, s szélesebb tartalmú fogalom-

ként beszél az iparosodásról. Abban mindkét tábor egyetért, hogy az ipari (szabadversenyessé) kapitalizmus előfeltétele az ipari forradalom. Kuznyecov Oroszország esetében — a gyár-
ipar kialakulását azonosítva az ipari forradalommal — a XIX. sz. utolsó harmadára datálja a szabadversenyessé kapitalizmust. K. N. Tarnovszkij szerint viszont — mivel csak iparosodás és nem ipari forradalom ment végbe Oroszországban — nem teljesedett ki a szabadversenyessé szakasz. A tőkés fejlődés szempontjából két csoportba osztja az országokat. A kapitalizálódás útján korán, ill. későn indulókat különböztet meg. Oroszország ez utóbbiak közé tartozott, ahol az ipari forradalom nélküli, nem immanens, erőltetett iparosítás (a Vitte-féle gazdaságpolitika) a feudális elem fokozódó ellenállását váltotta ki, sajátosan élezve a XX. sz. elején a forradalmi helyzetet. Kuznyecov a két országcsoporthoz közötti különbséget abban jelöli meg, hogy a korán kapitalizálódó országokban időben elnyújtva, a későn indulóknál pedig rövid idő alatt bontakozott ki a szabadversenyessé szakasz, de ez utóbbiaknál sem hiányozhatott. Lenin műveiből idéz adatokat arról pl., hogy Oroszország 1886—1896 között háromszorosára növelte nyersvas termelését, míg ugyanilyen arányú növekedést Franciaország 28 (1852—1880), az USA 23 (1845—1868), Anglia 22 év alatt (1824—1846) ért el, Németországnak viszont csak 12 évre (1859—1871) volt szüksége.

A véleménykülönbség a monopolkapitalista szakaszt illetően is fennáll. Cikkünk szerzője úgy véli, hogy a szabadversenyessé kapitalizmus szükségképpen meg kell hogy előzze az imperializmust, míg Tarnovszkij ezt a fejlődési szakaszt is a többkudlású egyik elemeként értelmezi Oroszország esetében. Az imperializmus-kori Oroszországról cikkünk Lenin alapján megállapítja, hogy az közepesen fejlett tőkés ország, a kapitalizmus magasan fejlett formáival az iparban, de a legfejlettebb tőkés országokhoz képest elmaradott, ezért nevezhető leggyengébb láncszemnek. Tarnovszkij az értékelés sok elemével egyetért, de úgy fogalmaz, hogy a nagyipari tőke uralmától eltekintve, Oroszország egy általában (nemcsak viszonyítva! — M.) elmaradott, földműves ország volt. A nézetek különbözőségét Kuznyecov azzal is kiemeli, hogy kiragadott idézeteket ütköztet V. V. Adamov megfogalmazásával, amely szerint az 1861-es reform az Uralban nem számolta fel teljesen a régi viszonyokat, egyrészt Lenin egy 1897-ben a jövőre vonatkoztatott megállapítását, másrészt T. K. Guszikova tanulmányának 1910—1916-ra vonatkozó adatait szegezi szembe, amelyek a feudális viszonyok háttérbe szorítását, a tőkés jellegű nagyipar mind erőteljesebb kibontakozását bizonyítják. A valóság a folyamat mindkét értékeléshez nyújtott alapot. A XIX. sz. utolsó harmadában a szén hiánya, a közlekedés fejletlensége és a feudális jellegű maradványok következtében a dinamikus fejlődő déloroszi iparvidék háttérbe szorította az Ural körzetét, de a XX. sz. elején az egységes nemzeti piac kiteljesedése során a Volgán-túli területek is beintegrálódtak, s ez a feudális viszonyok eltűnését, a kapitalizmus-tikus elem uralmát eredményezte az Uralban is.

Tarnovszkij tanulmányából szerzőnk kiragadja azt a gondolatsort, amelyben az a klasszikusokra hivatkozva a XX. sz. eleji orosz kapitalista fejlődésben a külföldi tőke, az állam szerepét hangsúlyozza, mint a sajátosságok fontos eredőjét. Kuznyecov ezt azért tartja elfogadhatatlannak, mert emlékeztet a narodnyik tételre, miszerint Oroszországban a kapitalizálódás idegen, az országra mesterségesen ráerőltetett fejlődési tendencia. Az ukladokra, mint régi formációk maradványaira visszatérve, az orosz agrárkapitalista fejlődés jellegéről folytatott vitára hivatkozik a cikk. Tarnovszkij egyik megfogalmazását idézi: „A közelmúltig úgy vélték, hogy a XX. sz. elején a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése a feudális maradványok többé kevésbé gyors felszámolódása, a polgári-demokratikus forradalom bázisának és feladatainak szűkülése és ennek következtében a szocializmus és a szocialista mozgalom anyagi-szervezeti feltételeinek kiszélesedése vonalán haladt.” Ez utóbbival egyetért cikkünk szerzője, de az első két fejlődési vonalról más véleménye van. Emlékeztet Larin és Rozskov mensevik történelemző álláspontjára, amely szerint a sztolinpi földreform minden feudális maradványt felszámolt és eredményeként az orosz agrárfejlődés a nyugat-európai típushoz közeledett. Mindebből a forradalomelmélet számára azt a következtetést vonták le, hogy a polgári-demokratikus forradalom lekerült a napi-rendről, a szocialista pedig még igen messze van. Kuznyecov a szovjet történészek többségének véleményére hivatkozik az orosz agrárfejlődés orosz utas jellegéről, az ezzel együtt járó feudális maradványokról, amelyek ellen a paraszti osztályharc folyt. A lenini két társadalmi forradalom feltételeinek arányairól a vitában megoszlottak a vélemények. A. M. Anfimov szerint a feudális maradványok 1914-ig jellemzőek. Sz. M. Dubrovskij paritásról beszél a feudális és a kapitalista elem között, amit Tarnovszkij a két álláspont összemérésére tett kísérletnek értékelt. Kuznyecov Lenin-idézeteket sorakoztat fel és az orosz agrárviszonyok kapitalista jellege mellett foglal állást.

Tarnovszkij viszont Lenin alapján és Anfimov következtetéseire építve egy dialektikus folyamatot látta, amely jól összeegyeztethető a lenini két társadalmi forradalom gondolatával. Véleménye szerint a „kapitalista imperializmus” a kapitalizmus előtti és a

korai kapitalista ukladokat szétrombolja, de konzerválja is őket. Konkrétan a századforduló orosz agrárviszonyaiban ez úgy jelentkezett, hogy a nemesi nagybirtok kapitalizálódása a parasztek félfeudális függésének (ledolgozási rendszer) erősödéséhez is vezetett. Ez az ellentmondásos folyamat tehát érlelte a szocialista forradalom feltételeit, és a polgári demokratikus feladatok is napirenden maradtak, nem a feudális maradványok erősödése, hanem egyre tarthatatlanabb volta miatt. S ebben áll az orosz fejlődés sajátossága, több-ukládúsága, amely a lenini két társadalmi forradalom alapja. Kuznyecov természetesen vitatja ezt a gondolatmenetet. A nagytőke maradvány-konzerváló szerepét általában ugyan elismeri, de szerinte Oroszországban nem volt olyan erős, hogy az agrárviszonyokat is áthatotta volna. A továbbiakban — Anfimov nyomán — olyan adatokat sorakoztat fel, amelyek a nemesi nagybirtok kapitalizálódását, terület-vesztését bizonyítják, a parasztság fokozódó differenciálódását, a bérmunka elterjedését mutatják. A mérleg másik serpenyőjében ugyanakkor ott van az a tény, hogy a sztolipini agrárpolitika nem számolt fel minden feudális csökevényt.

Összefoglalásként a cikk idéz V. V. Adamovtól, aki szerint a többukládúság elfogadói várakozáson felüli eredményeket mutattak fel eddig is, míg szerzőnk a fogalmak pontos tartalmi meghatározását, a különböző ukladók kölcsönhatásának mechanizmusát nem látja kellően kidolgozottak, s az a véleménye, hogy ezzel Tarnovszkij és kollégái eltértek a marxizmus—leninizmus formáció elméletétől.

(*Voproszi isztorii*, 1974. 7. szám. 20—32. l.)

M.

A. M. Anfimov—I. V. Makarov:

Új adatok az európai Oroszország földbirtokviszonyairól

A szerzők előljáróban hangsúlyozzák a földbirtokstatisztika nagy jelentőségét az agrárviszonyok tanulmányozásában. Lenin is statisztikai adatokkal igazolta, miért kellett 1905—07-ben agrárforradalomnak is kiobbannia. Az 1905—1907-es forradalom után a cárizmus agrárpolitikája megváltozott, a falusi agrárviszonyokat a gazdaparasztek javára igyekeztek átalakítani, hogy támaszra is leljenek, de a nagy latifundiumokat se kelljen felosztani.

Ez a politika, amely az új parasztforradalom kiküszöbölését célozta, végül is eredménytelen maradt, hiszen 1917-ben a munkásokkal együtt az orosz parasztság is harcba indult a nagybirtok ellen.

A paraszti magatartás okait kutatva az Októberi Forradalomban, sor került a földbirtokmegoszlás vizsgálatára is. Ez azonban nehézségekbe ütközött, mert nem volt használható felmérés a birtokmegoszlásról az 1917-et közvetlenül megelőző évekből. Volt ugyan 1917-ben egy statisztikai adatgyűjtés, de ennek publikált eredményeiből a birtokviszonyokat és a gazdaságok típusait nem lehet megállapítani. A szerzők többsége ezért ma is az 1905. évi földbirtokmegoszlásról készített statisztikát használja az Októberi Forradalom előtti helyzet megvilágítására is. Ez azért nem helyes, mert a földbirtokviszonyokban 1905 és 1917 között jelentős változások következtek be. Ezeket tükrözi egy 1911-ből származó pénzügyminisztériumi kiadvány, amely 25 kötetben adatokat közöl a földbirtokmegoszlás változásairól 1863-tól 1910-ig az európai Oroszország területéről az eladók és vevők rendi állása, az ügylet nagysága stb. szerint kormányzósági és kerületi összefüggésben. Az adatgyűjtés 1915 januárjáig folytatódott, de a szovjet Tudományos Akadémia lenin-grádi mezőgazdasági intézetében Makarov professzor által őrzött statisztikai adatok kiadására mindmáig nem került sor. Makarov professzor halála ellenére az anyag jelenleg kiadásra kész állapotban van.

A tanulmány négy táblázatban és egy terjedelmes mellékletben összefoglalva 47 kormányzóság összesített adatait közli 1915-ig, természetesen megkísérelve az adatok elemzését is.

Az első táblázatban a birtokkategóriák szerinti változások adatai vannak összefoglalva. A szerzők az orosz agrártörténet és agrárstatisztika hagyományainak megfelelően kisbirtosoknak tekintik az 50 gyeszjatyinánál kevesebb földdel rendelkezőket; a középbirtok felső határa 500, a nagybirtoké 5000 gyeszjatyina, ezen felül pedig latifundiumról beszélnek.

A birtokkategóriánkénti elemzés azt mutatja, hogy 1905 és 1915 között mintegy 130 000 új kisbirtok keletkezett 1570,7 ezer gyeszjatyina földdel. A birtokváltások iránya ennek megfelelően a kisbirtok növekedése a többi kategória rovására. Az 50 gyeszjatyinánál kisebb birtokok területe 7,6%-ról 10,7%-ra nőtt.

A csökkenés azonban nem egyformán érintette a felsőbb csoportokat. A középbirtok esetében nagyarányú volt, de az 500 gyeszjatyinánál terjedelmesebb birtokok aránya már csak 0,7%-kal (71,4%-ról 70,7%-ra) csökkent, s ezen belül a latifundiumok aránya (38,2%) változatlan maradt. Bármilyen nagyok voltak is az eltolódások az oroszországi földbirtok megoszlásában, az Októberi Forradalmat közvetlenül megelőző években a föld kétharmada még mindig a nagy latifundiumentulajdonosok kezén volt.

A földbirtokmegoszlás rendszerként, társadalmi rétegenkénti vizsgálata mindenkéltől azt mutatja, hogy 1905—07. után igen intenzív volt a földbirtok forgalma az egyes csoportok között. Ebben a nemesek, katonatisztek és hivatalnokok kb. 10 millió gyeszjatyina földet veszítettek, összes földtulajdonuk 19,7%-át. Kevesebb lett a kereskedők földbirtoka is mintegy 13,5%-kal. Valamelyest (8,8%-kal) csökkent az egyház birtoka s a különböző társaságok kezén levő föld is. Nőtt a jogi személyek földje (77%-kal), főként azonban a parasztoké, telepeseké és kozákoké csaknem 40%-kal, 24,6 millió gyeszjatyináról 34,4 millióra. A nemesek és kereskedők azonban — bár birokállományuk csökkent — azáltal, hogy nemcsak eladtak, de vettek is földet, a piacon konkurrensei voltak az egészségtelen birokmegoszlást vásárlással korrigálni óhajtó parasztoznak.

Érdekesen alakult a nemesség birokvesztési folyamatának belső dinamikája. Az 1905—07-es forradalom alatt sok nemes eladta földjét, mert attól félt, hogy minden ellenszolgáltatás nélkül elveszíti. Ezért 1905—10 között a nemesi birtok kevesedése nagyobb arányú, mint 1910—15 között. Ha kisebb mértékben is, de a kereskedők birtoka is tükröz hasonló sajátosságot. Mindezeknek megfelelően viszont a parasztbirtok növekedése 1910—15 között lényegesen lassabb, mint a megelőző 5 évben.

A harmadik táblázat a nemesi földbirtok változásait mutatja be, de nemcsak 1905 után, hanem 1863-tól 1915-ig. A nemesi tulajdonban levő földek ez idő alatt 85 millió gyeszjatyináról 30 millióra csökkentek, az 1863. évi mennyiség 49,1%-ára. Az a folyamat tehát, amelyet a szerzők 1905 és 1915 között a nemességgel kapcsolatban más összefüggésben már kimutattak, valójában a jobbágyfelszabadítástól kezdve jellemezte a birtokváltásokat.

A tanulmány utolsó része a magántulajdonú paraszti föld alakulását kíséri nyomon, megállapítván, hogy a parasztságon belül is „kolosszális különbségek” voltak. A magántulajdonú paraszti föld összességében jelentősen nőtt, 15,6 millió gyeszjatyináról 24,8 millióra, azaz évente 1,6%-kal. A birtokszerzések révén az összes magántulajdonú föld (97,7 millió gyeszjatyina) 16%-áról 25,4%-ra nőtt a parasztság részesedése, ugyanakkor a társadalmi polarizáció is erőteljessé vált. Erősödött a leggazdagabb és legszegényebb parasztek közötti különbség. A magántulajdonú föld tekintetében az 50 gyeszjatyinánál kevesebbet bírók aránya a vizsgált évtizedben 32,2%-ról 43,2%-ra nőtt, birtokuk 4,25 millió gyeszjatyináról 7,28 millióra. Ugyanakkor az 500 gyeszjatyinánál nagyobb területtel rendelkező parasztek földterülete is emelkedett 3,6 millióról 3,9 millióra.

A szerzők arra a végső következtetésre jutnak, hogy a magántulajdonú föld újraelosztása a parasztság között távolról sem volt olyan gyors, mint a burzsoá politikusok és közbizalmasok vélték, akik el akarták téríteni a parasztokat a földesúri földbirtok elleni harctól. A szocialista forradalom előestéjén igen élesen kellett felvetődnie a régi földbirtokrendszer elleni forradalmi harc kérdésének.

(*Isztorija SzSzsZR, 1964. jan. febr. szám. 82—97. l.*)

O.

Robert A. Kann:

A dinasztikus kapcsolatok és az európai hatalmi politika (1848—1918)

A kérdés vizsgálata akkor válik érdekessé, amikor a monarchikus kormányzat — mintegy vetélytársként — alkotmányos, többé-kevésbé népképviselői jellegű kormányokkal találja magát szemben. Ezért alkalmas a fenti korszak a két intézményfajta összehasonlító vizsgálatára. A szerző a kérdés illusztrálására egyszerűség kedvéért csupán az öt európai nagyhatalmat vizsgálja, közülük is Oroszországot csak érintve.

A fenti időszakra általánosságban jellemző, hogy fokozatosan csökken az elvi alaponarchikus szolidaritás. Fontosabbakká válnak viszont a házasságok: szinte mindig poliútikai természetű kapcsolat teremtnek az érintett országok között, bár a következmények nem mindig pozitívak, rendszerint beláthatatlanok. Az első problémát a vallás jelentette. Míg a protestáns dinasztiaiak elég könnyen házasodtak össze más keresztény hitet követő dinasztiaikkal, s ilyenkor a „beházasodó” leány feladta hitét, a katolikusoknál ez igen ritka volt, így az utóbbi dinasztiaikra inkább volt a jellemző a „beltenyészet”. (Jó példa erre a többszörös Habsburg-Wittelsbach rokonság.) A számos német dinasztia sok házastársat adott a protestánsoknak, míg orosz viszonylatban e kapcsolat egyoldalú volt: a magukat igen nagyra tartó Romanovok nem adták hercegnőiket német hercegecskékhöz. A protestáns és görögkeleti dinasztiai házasságai azonban nem nagyon érintették a hatalmi viszonyokat, viszont a balkáni államok politikájának befolyásolásában fontos szerep jutott a különböző házassági kapcsolatoknak.

A brit uralkodóház házassági kapcsolatainak jelentőségét nem csökkenti az a tény, hogy Angliában az uralkodó politikai befolyása korlátozott volt, mert éppen e miatt a házasságokban nagyobb szerep jutott az egyéni érzelmeknek — következésképp a létrejött házasságok politikai hatása nagyobb volt. A legismertebb példa Viktória királynőnek Albert herceg hatására kialakult német szimpátiája. Albert nemcsak feleségét befolyásolta, de óvatos módon a protestáns uralkodóház alatt létrejövő német egységen is munkálkodott, a Hohenzollernek liberalizálódását remélve. Leánya a német trónörökös felesége lett, s Viktória ezen a csatornán — Bismarck bosszúságára — férje halála után is minden kormányellenőrzés fölött álló kapcsolatot tudott fenn tartani a Hohenzollern-udvarral. A brit politikát a királynő érzelmei tartózkodóvá tették a krími háborúban, egészében véve azonban nem valószínű, hogy a XIX. század második felének brit politikája jelentősen eltért lett volna valamely más uralkodó alatt. Viszont Viktória kapcsolata leányával és annak férjével, a korán elhunyt Frigyss császárral, jelentős támaszt nyújtott Bismarck-kal szemben a német liberális erőknél. Az angol királynőt irigylő, csodáló, de mindig tisztelő *enfant terrible* unokája trónraléptével megszűnt e hatás, de VII. Edwardnak unokaöccse iránt érzett antipátiája sem befolyásolta a brit külpolitikát, amelyet az uralkodói érzelmeknél sokkal lényegesebb kérdések állítottak szembe a német birodalommal.

Jelentősebb volt a dinasztikus eredetű porosz-ellenesség szerepe az orosz udvarban III. Sándor dán felesége révén (akiben élénken élt Schleswig emléke), bár meg kellett küzdenie a nagy hagyományokra visszatekintő és mindkét részről ápolt porosz-orosz dinasztikus kapcsolatokkal, amelyeket nagyban erősített a két ország autokratikus rendszere is. Viszont a két unokatestvér, II. Vilmos és II. Miklós alatt a „Vili” ill. „Miki” megszóltatás levelezés ellenére az érzelmi viszony korántsem volt felhőtlen. Persze az 1914-es konfliktusnak ehhez nem volt semmi köze, legfeljebb a német császár közvetítői lehetőségeit csökkentette.

Ausztria-Magyarország politikájában a német dinasztiahoz fűződő korántsem egyértelmű kapcsolatok igen csekély szerepet játszottak, csakúgy, mint ahogy nem változtattak a külpolitikán Ferenc József és VII. Edward hosszantartó személyes ismeretsége sem. Ferenc Ferdinándnál az autokratikus-monarchikus szolidaritás érzése sokkal többet nyomott a latban, mint nagybátyjánál. Ferenc József és a Romanovok kapcsolatát valóban erősen megrontotta a krími háborúban tanúsított „hálátlanság” (ami az érzelmeiktől magát befolyásolhatni nem engedő Ferenc József részéről természetes és logikus lépés volt) — s ezután az orosz autokraták már nem láttak indokot arra, hogy szembeszálljanak az erősödő pánszláv áramlattal.

Olaszországban a Savoyai Ház tekintélye nem állott erős lábakon, a Róma elfoglalását követő pápai kiközösítés maga után vont bizonyos korlátokat (ismert, hogy Ferenc József a pápa miatt nem látogathatott el Rómába, erősen megsértve ezzel szövetségét), de egészében véve a dinasztia kapcsolatai nem befolyásolták jelentősen az ország politikáját.

Érdekes kérdés, hogy mennyire hatott ki Franciaország republikánus kormányformája a nagyhatalmakhöz fűződő viszonyára. (A parvenűnek tekintett III. Napoleon császársága határozottan negatív hatást váltott ki a monarchiak körében, már csupán az „Isten kegyelméből” való uralom eszméjének lejárata miatt is.) A párizsi kommuné levevése az első lépés volt azon az úton, hogy a monarchikus nagyhatalmak fokozatosan teljesen elfogadják Franciaországot mint köztársaságot, amit azután a vele kötött szövetségek pecsételtek meg.

Milyen következtetések vonhatók le a fenti áttekintésből? A népképviselői kormányzás megszületése után a külpolitika a rendőrállamokban sem függött csupán az uralkodó szeszélyétől: a vezető rétegek érdekei, véleménye nagyban determinálták. Az autokratáknál nagyobb külpolitikai szerepük volt azoknak az uralkodóknak, akik irányítani

próbálták (és tudták) a közvéleményt: pl. Viktoria, vagy akár a népszerű külpolitikára törekvő III. Napoleon. Az erősödő nacionalizmus korában az uralkodók — származásuktól függetlenül, sokszor azzal ellentétben — nemzetük megtestesítőivé, a vélt nemzeti sajátosságok hordozóivá váltak uralkodótársaik szemében. Viszont jelentős szerepe volt az uralkodók és rokonaik közötti levelezésnek — még akkor is, ha ez nem mindig hatott az óhajtott irányban, mint a német és orosz uralkodók esetében. Az alkotmányos berendezkedésű országokban ez az érintkezés jogilag kétes megítélés alá eső szerepet játszott.

A szarajevói merénylet következményei első pillantásra a monarchikus szolidaritás teljes csödjét bizonyítják, de az elv szívóssága még a háború alatt is megmutatkozott, ha figyelembe vesszük, hogy pl. az uralkodók mindvégig tartózkodtak egymás személyes támadásától. Maga a monarchikus elv. az uralkodó iránti személyes lojalitás érzése, nagy pszichológiai előnyt jelentett a háború kezdetén, amit talán Ausztria-Magyarország példája bizonyít a legjobban. Hosszú távon azonban 1914 mégis a külpolitikára gyakorolt uralkodói befolyás végét jelentette.

(*The Journal of Modern History*, 45. évf. 3. szám, 1973 szept., 387—410. l.) J. G.

Samuel R. Williamson, Jr.:

Befolyás, hatalom és a politikai folyamat: Ferenc Ferdinánd esete, 1906—1914

A szerző a bécsi Állami Levéltár és a Hadilevéltár anyaga, valamint osztrák memoárrok és feldolgozások alapján Ferenc Ferdinándnak a Monarchia politikai döntéshozatali folyamatában betöltött szerepét kísérli meg bemutatni. Talán forrásbázisa egyoldalúságával és bizonyos osztrák történetírói iskolák hatásával magyarázható, hogy véleményem szerint túlbecsüli a trónörökösnek mind a befolyását, mind személyisége értékeit. Úgy véli, hogy halála megváltoztatta az egész döntéshozatali folyamatot: a minisztereknek, katonáknak és udvari hivatalnokoknak többé nem kellett figyelembe venniük a főherceg erőteljes, legtöbbször békés természetű külpolitikai nézeteit — s így könnyebb volt a végzetes lépésre rászánni magukat.

Williamson bizonyítottan tekinti, hogy Ferenc Ferdinánd jelentős befolyással rendelkezett, tulajdonképpen „Öfelsége leglojálisabb ellenzéke” volt. Az uralkodó nem osztotta örökösének a kiegyezéssel és a magyarokkal szemben táplált ellenszenvét, nem kedvelte természetét, de az alapkérdésben egyek voltak: ragaszkodtak a királyi eljogok változatlan fenntartásához és a hadsereg központi szerepéhez. A trónörökös a hadsereg révén folyt be mind jobban a politikai folyamatokba. Ferenc József fokozatosan mind több hatalmat ruházott rá: 1898-tól a hadseregre vonatkozó minden irat átment a kezén. 1906-ban létrehozott katonai irodája 1908-ban hivatalos státust nyert (létszáma 1914-re erősen megközelítette az uralkodó katonai kancelláriáját), végül 1913-ban a fegyveres erők főfelügyelőjének nevezte ki. Ezzel hadügyi kérdésekben a főherceg vált az uralkodó után a legfontosabb emberré. 1913-ra évi 10 000 db-ot meghaladó iratmennyiséget dolgozott föl kancelláriája, előbb Brosch, majd Bardolff irányítása alatt. A Balkánháborúk idején az eseményekről már jobban volt tájékoztatva, mint a császár vagy a külügyminiszter. Ugyancsak igen fontossá vált politikusokból, magasrangú hivatalnokokból, tábornokokból, miniszterekből, ambiciózus arisztokratákból, egyházi személyekből, nemzeti reformerekből és újságírókból álló hálózata. Ez tanácsadói és informátori szerepet töltött be, tanulmányokat készített a trónralépést követő feladatok megoldásáról, s Ferenc Ferdinánddal együtt várta a hatalomra kerülés pillanatát.

A politikába csak személyes kapcsolatok segítségével tudott a főherceg beleszólni. Ennek legegyszerűbb módja a közvetlen intervenció volt az uralkodónál, de az esetek többségében (pl. a magyarokkal kapcsolatban) ez teljes kudarccal végződött. Több eredménnyel befolyásolt egyes fontosabb kinevezéseket, főként a hadseregben. Nagy szerepe volt Conrad, Schönauich, majd Auffenberg kinevezésében. Az alacsonyabb posztok esetében még nagyobb sikerrel támogatott egyes jelölteket, viszont pártfogyottjai szereplésével gyakran elégedetlen volt, különösen a magyarokkal szembeni „engedékenységet” vette zokon Aehrenthaltól és Schönauichtól. A magyarországi ügyekbe gyakorlatilag képtelen volt beleszólni, de az ausztriai és a közös minisztériumok nem tudták kikerülni beavatkozását. Emberein keresztül jó kapcsolatot tartott fenn a sajtóval is. (A szerző nem említi, hogy a trónörökös által liberálisnak és zsidóbarátnak tartott sajtó java részével kifejezetten elégedetlen volt.) Külön szívügye volt a flotta. Ennek növelése érdekében törvénytelen eszközo-

ket is fölhasznált, amíg az energikus budapesti tiltakozás ezt lehetetlenné nem tette. Mindenesetre 1914-re katonai körökben a Belvedere igen fontos tényező lett. A Conraddal szembeni növekvő ellentétet a szerző a trónörökös békés külpolitikai irányvonalának tulajdonítja.

A külpolitikában is megfigyelhető volt hatalmának a növekedése. Aehrenthal alatt óvatos és békés nézetei nem sok meghallgatásra találtak, helytelenítette a külügyminiszter szerinte olasz- és magyarbarát, illetve oroszellenes politikáját. Berchtolddal jobb viszonyban volt, gyakran érintkezett vele kinevezési ügyekben, panaszokat tett a diszmagyarban megjelenő magyar diplomatákra. Az ismétlődő balkáni válságokban magatartása szeszélyes volt: előbb békés, majd harcias, végül ismét erősen békepárti. Befolyása azonban csak akkor érvényesült, ha a külügyi vezetés pillanatnyi álláspontja közel állt az övéhez. Megkérdésének szükségessége viszont egyértelmű volt. Igen nagy szerepet játszott a háború előtt Románia biztosítására tett erőfeszítésekben. Itt kettős játékot folytatott: a budapesti kormánytól engedményeket kívánt a magyarországi románok ügyében Bukarest megnyerésére, de rajta volt, nehogy az engedmények annyira megbékítsék a románokat, hogy ne lehessen őket a jövőben fölhasználni a magyarokkal szemben. Berchtold nyomán 1914 júniusára belátta, hogy a Monarchiának Bulgáriára kell támaszkodnia a mind megbízhatatlanabbnak mutakozó Románia helyett.

1914 júniusra tehát a Belvedere jelentős beavatkozási és befolyásolási jogot vívott ki magának, noha árnyékkormányának még nem volt tekinthető. Az uralkodó magas kora folytán a hivatalnokok mindenesetre egyik szemükkel folyton Ferenc Ferdinánd irodájára tekintgettek. Bizonyos fókig így a főherceg és köre a parlament informálódási és számonkérési funkcióját kezdte gyakorolni, s csatornát kínált az alternatív politikai megoldások számára. A trónörökös halála ezt az alternatívát szüntette meg. Berliini befolyása is mérséklő tényező lehetett volna, ha például Potiorek esett volna a merénylet áldozatául. Életében fékezte a katonai akció iránti nyomást, halála viszont erre adta meg az ürügyet. Megszűnt az az erő, amely korlátozta Conrad, Kroatina és Ferenc József „konzervatív realizmusát”.

(*The Historical Journal*, 17. évf. (1974) 2. szám, 417–434. l.)

J. G.

Stephen White:

A munkástanácsok Nagy-Britanniában: az 1917. évi leeds-i konferencia

White kiterjedt forrásanyagra építette tanulmányát. A könyvészeti és sajtóanyag mellett támaszkodott a szakszervezetek archivumaira (s ennek során nemcsak a londonira, hanem a helyi városi archivumokra, valamint a különböző egyetemeken őrzött archivális hagyatékokra).

Az 1917. június 3-án Leedsben rendezett nagy munkás és szocialista nagygyűlés tudvalevően speciális helyet foglal el a háború alatti angol munkásmozgalom történetében. Itt nemcsak elítélték a háborút, s ennek keretén belül az angol kormány háborús politikáját, nemcsak leszögezték, hogy rokonszenveznek az orosz forradalommal s az orosz forradalmi fejlődéssel — hanem határozatot hoztak arra is, hogy Anglia határain belül is meg kell teremteniük a munkástanácsokat. A konferencia — amelyen a Független Munkáspárt, a Brit Szocialista Párt és még néhány más szocialista szervezet vezetői, illetve ismert baloldali szakszervezeti vezetők, továbbá az újonnan kibontakozó, befolyásos shop steward mozgalom (munkásbizalmiak) képviselői vettek részt — nagy figyelmet keltett, s még a király is az iránt érdeklődött a mérsékelt munkáspárti vezetőknel, hogy Leeds után nem kell-e forradalomra számítaniuk a szigetországban is. Ehelyett azonban a mozgalom elhalt, legalábbis nem öltött forradalmi arányokat, s a munkástanácsok sem alakultak ki. E tények és fő vonások ismeretesek. S. White a fő áramlatok kijelölésén túl sok új részmozzanatra hívja fel a figyelmet, új, ismeretlenebb forrásanyaggal ismertet meg, új gondolatokat, következtetéseket, megfigyeléseket is felvet.

White mindenekelőtt nyomatékosan aláhúzza, hogy téved az, aki Leedstől forradalmi átalakulást várt, s ennek alapján vonja le a következtetést, hogy Leeds csak csalódsást okozott. Leeds igazi mondanivalója az volt, hogy lendületes pacifista programot adott. Az egybegyűltek legfontosabb követelése az volt, hogy a háborús győzelem helyett a minél hamarabbi békekötést sürgessék — a népek kiegyezése talaján. S mivel ez volt a mozgalom felhajtó ereje — a mozgalom a későbbiekben könnyen egybeolvadt a stockholmi konferen-

cia összehívását követelő, ugyancsak pacifista színezetű mozgalommal. Ennyiben White⁹ elhibázottnak ítéli a BSP (Brit Szocialista Párt) tagjai részéről többször emelt vádat, hogy e mozgalom az ILP (Független Munkáspárt) vezetőinek csendes szabotázsza, illetve forradalomellenes, opportunistá alapállása következtében halt fokozatosan el. White ezzel szemben hangsúlyozza, hogy „a mozgalmat nem ölték meg”, hanem a későbbbészélesedő pacifista mozgalom egyszerűen magába olvasztotta a leedsieket.

White rávilágít, hogy már az 1917. évi februári forradalom angol visszhangja is arra mutatott, hogy azok, akik ténylegesen örömmel fogadták az orosz forradalom híreit, elsőrendűen a béke ügyének előmozdítását várták attól, s mint MacDonald e hetekben többször kifejtette, az orosz szocialisták és az ILP között nem látott lényeges különbséget. Mindez természetesen a mensevikek Ceretelli vezetete törzsére vonatkozott, mivel Mac Donald maga is jelezte az április-májusi napokban, hogy Lenin és a bolsevikok „szélsőséges” politikáját elhibázottnak és meddőnek ítéli. Ugyanakkor azonban nemcsak az ILP baloldali vezetői, publicistái, hanem MacDonald is fellépett azon angol politikusok ellen, akik be akartak avatkozni az orosz belpolitikai életbe, hogy a forradalmat megállítsák és az orosz vezetőket a háborús politika folytatására hangolják. Ezt az ILP elvetette, de sem MacDonald, sem Glasier és Snowden s a többi vezető nem rokonszenvezett igazán a belső szocialista forradalommal, hanem a változást úgy fogták fel, hogy végre ledöntötték a cárizmus korlátait — és így az akadályok elhárultak egy szabadabb demokratikus fejlődés elől. Ilyen szellemben tartották március-áprilisban az első szolidaritás gyűléseket Londonban — az orosz forradalom mellett. S ekkor, éppen a szolidaritásmozgalom megszervezésében került egymáshoz közelebb a két legnagyobb szocialista párt, a BSP és az ILP. White utal arra, hogy májustól kezdődően egyre többször hangzott el az a jelszó — hogy kövessék az orosz példát. Úgy véli azonban, kevesen értették, hogy ez mit jelent. A tartalom ugyanis mégiscsak változatlanul a béke sürgetése maradt, s nem a belső szocialista forradalom igénye. Ugyanígy White kritikusan jelzi, hogy noha a BSP — ILP együttműködés meg is valósult, ez nem volt felhőtlen. (Az erőviszonyokat pedig jól mutatta a különféle kialakított tanácsok, bizottságok összetétele. Általában 3:1 arány alakult ki az ILP javára.)

White hangsúlyozza, hogy a mozgalom vezetői közül alig gondoltak arra, hogy ténylegesen forradalmat készítsenek elő, erőszakhoz folyamodjanak. Kitért a katonák szervezésének problematikájára is. Jelezte, hogy noha a leeds-i konferencián ilyen értelemben hoztak határozatot, ezt Henderson — a Munkáspárt vezetőjeként — azonnal megopponálta. Az ellentét feloldása kompromisszumos úton történt. A különféle szocialista csoportok nem mondhattak le az egyszerű katonák védelméről, de ezek külön szervezése mégis túl nagy problémákat okozott. Így a gyakorlatban az történt, hogy elsősorban már a leszerelt avagy leszerelő katonák helyzetét tartották napirenden.

Jellemző, hogy a kérdés ekkor a kabinet elé került. Magának a leeds-i konferenciának ügyét Lloyd George referálta a kabinethoz, s hangsúlyozta, hogy Leeds célja nem más, mint hogy az orosz példára Angliában is munkástanácsokat alakítsanak. A kabinet is úgy vélte, hogy a mozgalom forradalmi jellegű — de egyelőre a betiltás gondolatát elhárították, a hadügyminisztert viszont felelőssé tették: ne engedje, hogy a gyűlésen katonák is megjelenjenek, méghozzá uniformisban. (Vagyis Londonban ugyanúgy féltek attól, hogy a forradalmasodás a hadseregben is végbemegy — s ebben az esetben forradalmi változásoktól is tartottak.) Ugyanakkor a kabinet határozatot hozott arra, hogy az erősödő pacifista mozgalom ellensúlyozására szervezett pacifistaellenes kampányról kell gondoskodni. White hangsúlyozza, hogy a kabinet ezekben a napokban jóval nagyobb aggodalommal figyelte a munkástanácsok megteremtésére irányuló törekvéseket, mintsem azt később Lloyd George elismerte.

A kormány reagálásának feltérképezése után White a munkásmozgalom néhány vezetőjének s ezzel egyidejűleg irányzatának felfogását is részletesebben elemzi. Megemlékezik Lansburyról, aki a munkásmozgalom baloldalán állt, s Herald ç. hetilapja fokozódó népszerűségnek örvendett. Szól S. Pankhurstól, akinek szintén megvolt a maga — kisebb befolyású — lapja. Figyelme kiterjed a clyde-i baloldali munkásszakszervezeti vezetőkre, s többször közelít a problémákhoz úgy, hogy a helyi munkásszervezetek állásfoglalását elemzi. Így foglalkozik a londoni és glasgowi munkástanács állásfoglalásaival (a tanácsok jegyzőkönyvei alapján), a bristoli független munkáspárti csoportosulással, a dél-walesiekkal. Érinti, hogy a vidéki munkáslapok miként foglaltak állást, de kiténik a mozgalom jobbszárnyán elhelyezkedő New Statesman cikkeire is. Végül cikkét azzal zárja, hogy felidéri azokat az 1917 őszi reagálásokat a munkássajtóban, illetve konferenciákon, amelyek mind azt bizonyították, hogy a munkásságnak a munkástanácsok felé irányuló érdeklődése megcsappant.

Ju. P.: Bokarjov

A parasztgazdaságok költségvetésének vizsgálata az 1920-as években

A parasztság gazdasági viszonyainak jellemzése szempontjából jelentős forrás csoport gyűjtésével az 1920-as években több intézmény is foglalkozott. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a Földművelésügyi Népbiztosság (FmNb), a Mezőgazdasági Tudományos Kutatói Intézet (MTKI), kormányzósági földhivatalok, helyi szovjet szervek stb. A különböző intézmények vizsgálódási céljai, módszerei igen eltérőek voltak. A szakirodalom eddig a KSH és a MTKI által gyűjtött anyagokat dolgozta fel, viszont a kép teljesebbé tétele érdekében a többi forrásképző szerv fondjait is be kell vonni a vizsgálódások körébe. Ezt meg kell előznie ezeknek a forrásoknak a lévéltári leírása, rendszerezése, s megbízhatósági fok szerinti osztályozása. M. N. Csernomorszkij munkássága jelentette az első lépéseket ezen a területen.

A források a szintetizáltság mértéke szempontjából két nagyobb csoportra oszthatók. Az elsőbe maguk az adatgyűjtési lapok tartoznak, amelyek a paraszti élet sokféle eleméhez igazodva, egyszerűen megfogalmazott kérdések alapján tartalmazzák az adatokat. A második csoportba a forrásképző intézmény által már elsődlegesen feldolgozott anyagok tartoznak. Itt egységes normatívákban fejezték ki a parasztgazdaságok munkaerőhelyzetét, a fogyasztók számát, az egy férfi munkaerőre átszámított munkanapokat, s szintén a statisztikai feldolgozás szempontjait szem előtt tartva számos állatban tüntették fel az állatállományt, a bevételi-kiadási tételeket tipizálták, stb. A forrás csoport említett két típusa a mai kutató feladatait is befolyásolja.

A parasztgazdaságok költségvetési adatainak gyűjtésében, feldolgozásában az 1920-as évek folyamán három periódus különböztethető meg. Az elsőben 1919–1922 között, a KSH a tulai zemsztvo statisztikai hivatal felvételező programja szerint gyűjtötte az adatokat. Ez a program — szerzőnk szerint a kispolgári szocialista nézőpontnak megfelelően — elsősorban mint fogyasztókat értelmezte a parasztgazdaságokat. Pozitívuma az ekkor, s eszerint képződött forrás csoportnak, hogy nem csupán a tárgyév adatait tartalmazza, hanem az 1914-es helyzetet is tükrözi, összehasonlítást téve lehetővé. Előnye továbbá, hogy pl. differenciálni törekedett a paraszti idejét a határban, a ház körül végzett munka, a közszolgálat és a különböző gyűléseken való részvétel szerint. Ez utóbbi a parasztkok társadalmi-politikai aktivitását is tükrözheti. Érdekesekek azok az adatok is, amelyek a parasztkok hétköznapi és ünnepi étrendjét évszakok szerinti bontásban adják. A tulai program fő gyóatékossága, hogy sok egymást átfedő, a mindennapi élet lényegtelen mozzanatait rögzítő adatot is tartalmaz. Az első periódus elején a parasztgazdaságokat szinte kizárólag földművelő üzemként tartották számon, s a felmérések programjait is ennek megfelelően dolgozták ki, figyelmen kívül hagyva a parasztkok egyéb, nem földműves tevékenységét. Ezt a kezdeti időszakot befolyásolta a politikai-közigazgatási viszonyok kialakulatlansága és a szakemberhiány is. 1919-ben pl. 15 ezer parasztgazdaság reprezentatív feltérképezését tervezték az Orosz Föderáció területein, de csak 18 kormányzóság 2240 gazdaságát tudták felmérni, s ezek közül mindössze 583 adatgyűjtőlap jutott el a központba. A hatékonyság fokozása érdekében 1922-ben a helyi szervek mellőzésével a KSH, a FmNb és a MTKI szakemberei felmérő expedíciókat indítottak. Ez sem biztosított tömeges adatokat, de a szociálökonomiai tipizálás követelményeinek jobban megfelelt, így a mai kutató számára is jól hasznosítható. Annál is inkább, mert L. N. Litosenko statisztika-elméleti munkássága eredményeként már nem fogyasztói egységként, hanem jövedelmező termelői vállalkozásként vizsgálták a parasztgazdaságokat.

Ez a közelítési mód jellemezte az 1923–1926 közötti második periódust. Ekkor már állandó hálózat segítségével több éven át megfigyelték ugyanazokat a parasztgazdaságokat. A felmérő program súlyt fektetett a költségvetési mérlegek rögzítésére, a parasztkok gazdálkodásának jövedelmezőségi fokára keresve a választ. Az elsődleges feldolgozást megnehezítette a pénzrendszer labilitása. Háború előtti árakban, arany rubelben s egyezményes rozs egységben próbálták kifejezni a sokféle és változó költségvetési adatot. 1925-ben pedig több mint 10 ezer adatlap tipizálására négyféle árrendszert használtak fel. Átlagolt szezonárakban írták le a tartalékok, a tőke, a bruttó termelés és a személyes fogyasztás adatait. A tényleges eladási árakon rögzítették a parasztkok piaci tevékenységét, ugyanez érvényesült a parasztkok vásárlásainak rendszerezésénél is, s végül rögzítették az ún. szubjektív árakat, amennyire a gazda maga értékelte épületeit, eszközeit.

1927-ben a FmNb. és a MTKI észrevételezte, hogy a KSH egyoldalúan a jövedelmezőség, a parasztkok életszínvonal aspektusából folytatja a felméréseket, a termelés szervezésére, az önköltség kérdésére és a falu szociális viszonyainak elemzésére nem terjednek ki

vizsgálódásai. Az 1927—1929 közötti harmadik periódust ez utóbbi szempontok érvényesítése jellemezte.

A továbbiakban szól még a szerző a MTKI expedícióról, amelyek során egy-egy táj vagy közigazgatási egység parasztgazdaságainak reprezentatív felmérése alapján a különböző paraszti rétegek eloszlását, a bér munka alkalmazásának sajátosságait, a földbérleti és hitelrendszer mechanizmusát vizsgálták. Utal arra, hogy több speciális felmérésre is sor került, amelyeket egyes termékek önköltségének, a gazdaságok technikai felszereltsége kutatásának szenteltek. Megemlíti még, hogy a helyi szervek (szovjetek) felmérései rendszertelenek, szempontjaikat tekintve pedig véletlenszerűek voltak. Befejezésül sajnálatosnak tartja Bokarjov, hogy az 1920-as évek parasztgazdaságainak szociálökonomiai tipizálása, a parasztság termelői lehetőségei, ártermelése tendenciái s a kollektivizálás előfeltételeinek vizsgálata szempontjából oly fontos forrástípus — különösen a második világháborús pusztítások után — csak szörványokban maradt fenn. Ennek a kis hányadnak a feldolgozása viszont elengedhetetlenül szükséges az 1920-as évek agrárviszonyainak plasztikus ábrázolásához.

(*Voproszi isztorii*, 1974. 6. szám, 37—48. l.)

M.

Ju. N. Rozaliev:

Az államkapitalizmus a fejlődő országokban

A mai fejlődő országok gazdasági-társadalmi életében az államkapitalizmus először általában még a gyarmati korszak idején jelentkezett, mint az anyaországok állami monopolkapitalizmusának kísérő jelensége, a függő viszony tartósítása érdekében. A gyarmati rendszer széthullása után a függetlenné vált országokban végrehajtott államosítások eredményeként az államkapitalizmus sajátos formája alakult ki, amely kezdetben csak igen szerény szerepet játszott az egykori gyarmati területek életében, néhány év elteltével aztán a gazdasági élet meghatározó tényezőjévé vált, különösen az ún. nem kapitalista úton haladó államokban. Az 1950-es évek végén a fejlődő országok beruházásainak 25—35 százaléka származott állami forrásból, egy évtizeddel később ez az arány 45—55 százalék, de pl. Szíriában 80%, Algériában 70% volt. Ez a fokozódó jelentőségű állami gazdasági tevékenység, más intézkedésekkel együtt, a gyarmati örökség felszámolásának fontos eszköze.

A szovjet tudomány kezdetől élénk érdeklődést mutatott a fejlődő országok gazdasági életének kutatása iránt. Már az 1950—1960-as évtized fordulóján több tanulmánykötet látott napvilágot. Többségükben az államkapitalizmus konkrét gyakorlatát tárgyaló írások voltak ezek. A fordulóponthoz az „Államkapitalizmus a Kelet-országokban” c. gyűjtemény jelentette (Moszkva, 1960), amelyben már több tanulmány tett kísérletet a téma általános fejlődéstendenciáinak elemzésére. Ezt követően kiszélesedett, elmélyült a kérdés vizsgálata, amit Rozaliev cikkének igen gazdag hivatkozási apparátusa is érzékeltet. A mind nagyobb számban megjelenő munkák az 1960-as évek közepéig elsősorban Délkelet-Ázsia országainak iparosodását, tervgazdálkodási kísérleteit elemezték, az államkapitalizmus kialakulásának belső okaira, ellentmondásosságára helyezve a hangsúlyt. A közelmúltban már térben is kiszélesedtek a kutatások, tematikájukban is gazdagodtak, a fejlődő országok gazdasági élete különböző ukladjainak kölcsönhatását, államkapitalizmusuk perspektíváit állítva a középpontba. A kutatások kiszélesedése és elmélyülése ellenére, vagy talán éppen annak következtében sok kérdésben nincs még egyetértés a szovjet szakemberek körében. Vitatott pl. a kereskedelmi, ipar és bank-nagytőke, valamint az államkapitalizmus kapcsolatrendszer, mivel olyan országokról van szó, amelyekben a kapitalizmus — a „hagyományos” formák által meghatározott — többkuladú rendszerben fejlődik. Vannak, akik kétirányú folyamatot látnak. Egyfelől a nagy-tőke az állami szektor felhasználásával „felülről” gyorsítja a tőkekoncentráció folyamatát, a helyi monopóliumok kialakulását, másrészt szinte érintetlenül léteznek kapitalizmus előtti és korakapitalista elemek, amelyekben „lentől” szüntelenül kialakul, majd tönkremegy a kispolgári és a kistőkés elem. A véleménykülönbségek egyik oka, hogy a gazdasági és a politikai tényező kölcsönhatása, aránya nincs kellően tisztázva, de sokak szerint utóbbinak a fejlődő országok mai helyzetében különleges jelentősége van.

A politikai faktor különleges jelentőségét több szovjet kutató azzal magyarázza, hogy a fejlődő országok kapitalizálódását a ma már fejlett tőkés országok kapitalizálódásától eltérő, más irányú tendenciák jellemzik. A fejlett tőkés országok kapitalizmusának klasz-

szikus úton bontakozott ki, a tőkés termelés egyszerűbb formáit fokozatosan a fejlettebb formák váltották fel, magukba integrálták, s ennek eredményeként az egyes országok egész gazdasági életét áthatotta a tőkés árutermelési forma. Ázsia és Afrika tőkés úton fejlődő fiatal országainak gazdasági-társadalmi viszonyait a többkládúság jellemzi. Ezen belül jelen vannak a tőkés viszonyok fejlett formái, amelyek a gyarmati múltban jelentek meg, szinte függetlenül a domináns hagyományos termelési formáktól, s jelenleg ezek az államkapitalizmussal egyesülve mintegy „felülről” bontakoztatják ki a kapitalizálódást. Ez azt is jelentheti, hogy a nagyburzoázia, az idegen elemként kialakult monopoltőke az államapparátus kulcspozícióinak kézben tartásával az államkapitalizmust saját gazdasági befolyásának növelésére használja fel. Az árutermelési viszonyok fejletlensége, a természetes formák túlsúlya következtében viszonylag nem nagy tőkeerőre van szükség a hitel- és a kereskedelmi szféra, továbbá néhány iparág monopolizálásához, állami segítséggel. Tehát a politikai tényező, az állami pozíciók, elősegítik a nagytőke befolyásának megszilárdulását, „felülről” történő kapitalizálódást eredményezve. Természetesen ezzel egyidejűleg végbemegy a kapitalizmus klasszikus, „alulról” történő kibontakozása is. Ennek egyik társadalmi terméke az ún. nemzeti, „demokratikus” burzoázia, amely szemben áll a fenti nagytőkés réteggel, s kettejük küzdelme is szükségessé teszi az állam gazdasági beavatkozását a tőkés árutermelés fejlődése érdekében, a kivívott függetlenség gazdasági megszilárdításáért. Az egyes országok társadalmi erőviszonyai döntik el, hogy az általában reakciós nagytőke vagy a nemzeti burzoázia érdekei érvényesülnek-e, vagy esetleg az ún. nem kapitalista utat választják.

A fejlődő országok államkapitalizmusának értékelését illetően megoszlanak a vélemények. R. A. Uljanovszkij 1960-ban megjelent cikke szerint Indiában az államkapitalizmus végső soron a termelőerők fejlődését szolgálja, s meggyorsíthatja a szocializmus irányába való haladást. Ugyanakkor A. I. Levkovszkij — akinek véleményét szerzőnk is osztja — szintén Indiára hivatkozva abból az ellentmondásból vezette le az államkapitalizmus kialakulását, amely a gazdasági elmaradottság és a gazdasági, politikai függetlenség követelményei között fennáll. Ez utóbbiak előtérbe kerülése a fejlődő országok államkapitalizmusának antiimperialista jellegét mutatja. Je. A. Bragina és szerzőtársai a tőkés viszonyok kiteljesítésében jelölik meg az államkapitalizmus funkcióját. A fentiekkel szemben Sz. A. Bessonov és kollégáinak 1966-ban kiadott monográfiája a fejlődő országok államkapitalizmusának osztálytartalmára helyezi a hangsúlyt. A. I. Levkovszkij pontatlanul interpretálva cáfolják azt a tételt, hogy a gazdasági elmaradottság lenne az államkapitalizmus forrása. Ezt vitatva kifejtik, hogy a függetlenné vált országokban a kizsákmányoló osztályok diktatúrája nem szilárd, a nemzeti burzoázia gyenge (ennek a gazdasági elmaradottság a fő forrása — M.), s osztályuralma megszilárdítása teszi szükségessé az államkapitalizmus életrehívását (ami egyben a függetlenség megtartását is célozza, a neokolonializmus ellenében hoz — M.), tehát burzoa érdekeket szolgál. Bessonovék idézett álláspontjához Rozaliev hozzáfűzi, hogy az túl általános, nem veszi figyelembe a sajátos történelmi helyzetet, a gazdasági-társadalmi feltételeket, amelyek a fejlődő országok államkapitalizmusának kialakulását és fejlődését meghatározták. Épp a sajátos feltételek, az adott történelmi helyzet teszi szükségessé, hogy ezt az államkapitalizmust ne csupán a burzoa pozíciókat szilárdító eszközként értékeljük (amely minden kapitalizálódás velejárója), hanem antiimperialista jellegét, az ún. nem kapitalista út lehetőségét is lássuk.

Napjainkban a szovjet kutatók többsége azon az állásponton van, hogy a fejlődő országok államkapitalizmusának kettős funkciója van. Egyrészt a tőkés viszonyok megszilárdítása — horizontálisan és vertikálisan egyaránt —, ami a nemzeti burzoázia megerősödéséhez vezet, másrészt a külföldi tőke korlátozása, a „hagyományos” gazdasági és társadalmi formák felszámolása révén, potenciálisan antiimperialista és antifeudális jelleggel. Haladó volta mindig viszonylagos. Haladó, amennyiben a kapitalizmus az a „hagyományos” formákhoz képest, ill. amennyiben a neokolonializmus elleni harc eszköze. Míg korábban szinte egyértelműen haladónak ítélték a fejlődő országok államkapitalizmusát, addig újabban előtérbe kerül egy körültekintőbb értékelés, amely nem a gyarmati felszabadító mozgalmak imperializmus-ellenességét emeli ki egyoldaluan, hanem országonként, a belső társadalmi erőviszonyok függvényében, a benne és általa érvényesülő társadalmi csoportérdekekre helyezi a hangsúlyt. Másfél évtizeddel ezelőtt minden fiatal, fejlődő ország államkapitalizmusát — a gyarmati felszabadító mozgalom általános jelentőségébe ágyazva — progresszívnek értékelték. Újabban azonban különbséget tesznek — a társadalmi erőviszonyok elemzése alapján — a kapitalista és az ún. nem kapitalista utat erősítő államkapitalizmus között. Ez utóbbi esetben is tudnunk kell azonban — amint ezt „A nemzeti gazdaság építése Afrika országaiban (M., 1968)” c. monográfia is megfogalmazta —, hogy „az állami szektor Afrika országainak többségében jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy kiszorítsa a magánkapitalizmust, ill. a tőkés árutermelést megelőző formákat”.

Ez a megállapítás válasz azokra az értékelésekre, amelyek — abból a felismerésből kiindulva, hogy a fejlődő országok politikai és gazdasági függetlenségének, gazdasági-társadalmi fejlődésének, kulturális forradalmának egyetlen biztos útja a szocializmus lehet — az államkapitalizmusban szocializmust láttak. Holott csak arról volt és van szó, hogy az adott világtörténelmi helyzetben, az egyes országok társadalmi-politikai erőviszonyaitól függően előtérbe kerülhetnek olyan tendenciák, amelyek a fejlődő országok többbuktadú gazdasági-társadalmi struktúráján belül a szocializmus elemeit jelenthetik. Tehát az ún. nem kapitalista úton haladók esetében is meg kell vizsgálni az állami szektor gazdasági-társadalmi tartalmát, mert az nemcsak a szocializmus eleme, de a neokolonializmus eszköze is lehet. A fejlődő országok gazdasági és politikai függetlensége nem biztosítható csupán az állami szektor segítségével, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés, a társadalmi-politikai élet demokratizálása, a szocialista országokkal való együttműködés lehetnek a következetes antiimperializmus feltételei.

(*Voproszi Isztorii*, 1974. 8. szám. 51—67. l.)

M.

Roger Bourderon :

Fasiszta volt-e a Vichy-rendszer?

Bourderon felveti a kérdést, hogy a német uralom uniformizálta-e az elnyomott országok kormányait és ha igen, milyen mértékben. Vichy alapvető helyzete szerinte meg egyezik a legtöbb megszállt európai államéval, gazdasági élete a német hadicélokhoz alárendelt. Belpolitikai függetlensége viszonylagos, a háború általános menete határozta meg. A különbség annyi, amennyi az egyes országok gazdasági, társadalmi és politikai helyzetéből, történelmi múltjából fakad.

Mégis, Vichy az egyetlen olyan legyőzött állam, amelynek helyzetét olyan fegyverszünet határozza meg, amelyet törvényes kormány kötött, ahol a katonai megszállás nem teljes s ahol közvetlenül a megszállt zóna mellett (legalábbis elvben) önálló — nem német részvétellel, hanem fegyverszüneti szerződés által létrejött — kormány van hatalmon, amely megtartotta gyarmatbirodalma feletti rendelkezési jogát.

A szerző a továbbiakban a Vichy rendszert a délkelet-európai náci csatlósrendszerek belső struktúrájával hasonlítja össze.

Vichy ellentétben a dunai államokkal, amelyek a háborúban való részvétel fejében területgyarapodást remélhettek, „gyenge volt a gyengék között”, csak tartozott és nem követelhetett. Háborúban való részvételére Németország egyébként nem is tartott igényt.

A tanulmány további részében Bourderon azt vizsgálja, hogy a németbarát kormány létrejötté azonosulást jelentett-e a fasiszmus, és ha igen, milyen mértékben. A Vichy-kormány helyét „német Európa” diktatórikus rendszerei között keresi, vizsgálja beilleszkedését az új európai rendbe. Először a rendszer ideológiai bázisával, a „Nemzeti Forradalommal” foglalkozik. A gondolatsor elején leszögezi: a különböző nemzeti mozgalmak, mint a német nemzeti szocializmus, spanyol nemzeti szindikalizmus stb. alapvető szinkronizmusát éppen a nemzeti jelleghez való ragaszkodás adja, tehát pontosan az a nemzeti jelleg vész el, amit ezen mozgalmak teoretikusai önállónak és sajátosan francia, német illetve spanyol jellegzetességnek hirdetnek. Bár a „Nemzeti Forradalom” maurrassizmusból, proudhonizmusból, La Tour du Pin-ből és Charles Péguy-ből táplálkozik, mégis minden lényeges kérdésben elvész a mozgalom eredetisége. Léteznek árnyalatok, amelyek módosítják a mozgalmak jellegét, de alapvetően meg nem változtatják. Két lényeges elemre a szerző felhívja a figyelmünket: mértéktartóbb hangnemenvel és azzal, hogy nem alkot abszolút szabályokat, elűt a többi fasisztoid mozgalomtól.

Bourderon szerint a Vichy-rendszer sokkal inkább a francia társadalmon és történelmen belül vált egyedivé, mint a többi mozgalom illetve rendszer viszonylatában. Az eddigi Franciaországhoz képest ad újat a hatalom gyakorlásának módjában és a kormány módszereiben. A francia társadalmon belül volt idegen a közélet minden területére való beavatkozás. A francia társadalom újjászervezését szolgálta az alkotmánymódosítás, a közgazdaság megtisztítása, az ellenzékiiséget megtorló intézkedések, a sportra nevelés és a gazdasági élet irányítása.

Az alkalmazott módszerek is a fasiszta rendszerek közös jellegét bizonyítják. Egyeséges mozgalom és tömegpárt nélkül olyan állam jött létre, amely látszólag az egypártrendszerű államok módján biztosította a rendet, ellentétben az olyan államokkal, mint Magyar-

ország vagy Bulgária, ahol az alkotmányosság bizonyos formái fennmaradtak. A Vichy-rendszer erősen bírálta az általános választójogot és a parlamenti képviseleti rendszert; a választási rendszer módosítását és új alapokra helyezését tervezte. Politikai pártok, szakszervezetek, nemkívánatosnak ítélt közéleti tanácsok feloszlatásával, a képviselőház bizonytalan időre való elnapolásával, a rendőrség hatalmának kiterjesztésével egy év alatt a francia állam a régi politikai rendszer ledöntésében és az új rend felépítésében olyan messze jutott el, mint Mussolini csak 1930-ra. Ezekkel az intézkedésekkel messze túlszárnyalták a Horthy-rendszert, amely 1944-ig megőrizte parlamentjét, politikai pártjait, a szociáldemokrata pártot is. Igazságszolgáltatásukban nem jutottak el arra a fokra mint Németországban, mégis ugyanazokat a politikai, ideológiai és faji megkülönböztetéseket vezették be. A kommunisták ellen 1940 szeptemberében indított nagy hajszát és razziákat során sok, Franciaországban bujkáló spanyol köztársasági bukkant le, a bírósági eljárások, bebörtönzések, az algériai deportálások mind-mind az államapparátus fasizálódásának bizonyítékai.

A politikai és ideológiai vizsgálatok után Bourderon a rendszer gazdasági, társadalmi tényezőivel foglalkozik, amelyek szerint még jobban bizonyítják a fasiszta rendszerek közé való besorolás jogosságát. A Vichy korporációs rendszer igen sokrétű. A paraszti szervezetekben a gazdag parasztság mindig jelentős szereppel bírt, így bizonyos demokratikus formák fenntartása sok kisebb problémát jelentett, másrészt egy olyan rendszerhez vonzódatott a parasztság, amely a vidéki életet és a földművelést dicsőítette. Az ipari korporáció lényeges pontjaiban semmiben sem különbözik az olasz illetve német korporációs rendszertől és messze eltér a dunai államoktól, ahol a gazdaság és a társadalom hagyományos formái maradtak fenn.

A Vichy-kormány helyzete a háború végén a szerző szerint egyedülálló, hatalma 1944-re összezsugorodik és szembetalálja magát egy, a határain kívül és az Ellenállásból született törvényes kormánnyal, amely önálló hadsereggel rendelkezett.

A felsorolt tényekkel Bourderon bizonyítottan véli, hogy Vichy mégsem egyszerűen a legyőzött, amelyet a győztes akarata teremtett meg. A Vichy-állam nem a kivárárs és átvétel, a francia anyagi javak és emberek védelme végett léte, kollaborációjának alapja a német győzelembe vetett hit volt, mely lehetőséget adott volna Franciaország liberális intézményei felszámolására és a korlátlan hatalom megteremtésére.

(*Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 1973 július*)

G. É.

P. N. Poszpelov, V. A. Kumanyev, Sz. Sz. Hromov:

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 250 éves jubileuma és a történettudomány fejlődésének jelenlegi szakasza

Az I. Péter által alapított intézmény fennállása óta komoly szerepet játszik a tudományok egyetemes fejlődésében. Osztályai között a történeti mindig előkelő helyet foglalt el, s már 1917 előtt olyan tudósok tették híressé, mint Tatyiscsev, Szolovjov, Kljucsevszkij és mások. Fejlődése 1917 után vett igazán nagy lendületet. A szovjet hatalom első éveiben Lenin fokozott figyelmet fordított a tudományos élet anyagi és szellemi feltételeinek megteremtésére. A történettudomány fejlesztéséről külön gondoskodott, mert az adott időszakraiban is nagy jelentőségűnek tartotta tudatformáló szerepét. A régi szakemberek megnyerése mellett a fiatal marxista szakemberek nevelését gyakran hangsúlyozta. Az ő tevékenysége is hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet történészek első nemzedékét olyan tudósok alkották, mint V. V. Bartold, J. V. Tarle, M. N. Pokrovszkij, B. D. Grekov, A. M. Pankratova és V. V. Adoratszki, akik a történelmi fejlődés alapvető kérdéseinek tudományos megalapozottságú, marxista eszméiségű megvilágításával tűntek ki. A tudományok, köztük a történettudomány napjainkban is minden szükséges támogatást megkap fejlődéséhez a szovjet államban. Az SzKP Központi Bizottsága 1967-ben külön határozatban foglalkozott a társadalomtudományok helyzetével, feladataival. Az azóta eltelt néhány év során több nagy történelmi évforduló is elősegítette a történettudomány előrelépését. Körvonalazódtak a legfontosabb kutatási témák: a szovjet nemzetiségi politika eredményei, az első szocializmus-építés tapasztalatainak szintetizálása, a Szovjetunió nemzetközi szerepe stb.

Az Akadémia jubileuma szintén számvetéssel és feladatmegjelöléssel járó eseménye a szovjet tudományos életnek. Az évforduló tiszteletére az Akadémia társadalomtudományi intézetei több jelentős szakmai feladatot oldottak meg. A történetkutatók eredményeit

az is jelzi, hogy 1967 óta évente átlag két ezer történelmi tárgyú könyv jelent meg, növekvő korszérú, eszmei színvonalon, több társadalomtudomány képviselőinek együttműködésével. A megjelent tudományos munkák többsége olyan témákat elemzett, amelyek napjaink nemzetközi ideológiai konfrontációjának homlokterében állnak. A legszembetűnőbb eredményeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének kutatói érték el, de a több kötetes Szovjetunió története, az SzKP története újabb köteteti is figyelemreméltóak. Napirenden van a második világháború történetének 12 kötetes feldolgoása és a Világtörténet 1945 utáni kötetének elkészítése. E monumentális vállalkozások természetesen a részmonográfiák széles bázisára támaszkodnak. Az 1917 előtti orosz történelem feltérésében pl. az alapos rész kutatások teszik lehetővé „A három orosz forradalom története” c. összefoglaló munka kiadását, amelyet azonban meg kell előzzen néhány eddig gyengébben kutatott probléma tisztázása. Az elmúlt néhány év eredményeihez tartozik, hogy a szovjet történelemek három kötetes „Magyarország története”, s két kötetes „Románia története” monográfiát jelentettek meg. Újabb monográfiák és forráskiadványok láttak napvilágot a szláv népek történelmi múltjáról. Az egyetemes történelmi kutatások között előtérben áll a gyarmati felszabadító mozgalmak és a fejlődő országok történetének kutatása, de publikáltak a közelmúltban a fejlett tőkés országokkal foglalkozó műveket is.

A hosszasan sorolható eredmények ellenére, természetesen megoldásra váró feladatok is vannak. Az elmúlt egy-két évben több polemikus cikk jelent meg, amelyek egyes munkák fogyatékoságaira hívták fel a figyelmet. (Ld. pl.: Voproszi isztorii KPSzSz, 1972. 9., 1973. 5., 11.; Voproszi isztorii, 1972. 9., 11.; Isztorija SzSzsZR 1973. 1., 5. sz., stb.) Egyértelmű, a pártosságot és az osztályszempontokat következetesen érvényesítő elemzéseket sürgettek ezek az írások, néhány leíró jellegű, objektívizmusra hivatkozva az osztályszempontok elhanyagoló tanulmánnyal vitakozva. Az Akadémia Történettudományi Intézete vitauléseket szervezett „A történettudomány és napjaink néhány kérdése”, „Az orosz proletariátus, — lelki alkata, harca, vezető szerepe” és „Az abszolutizmus bukása Oroszországban” c. kollektív munkák értékelése céljából. Megállapítást nyert, hogy az említett kötetekben számos érdekes cikk jelent meg, de néhány olyan is, amelyik eszmei és módszertani szempontból sem kielégítő. Némelyik például a marxizmus — leninizmus egyes tételeinek indokolatlan felülvizsgálatára tett kísérletet. Cikkünk a metodikai kérdések elhanyagolására vezeti vissza a fel-felbukkanó negatív jelenségeket. A szerzők úgy látják, hogy a módszertan kutatása az 1960-as évek közepének nagy nekilendülése után az évtized végére megtorpant. Ez vezetett el pl. ahhoz, hogy egyesek az ún. „új irányvonal” jegyében helytelenül átértelmezték a történelmi materializmus formáció-elméletét, a gazdasági-társadalmi formációk váltakozásáról szóló tanítást, objektíve az antimarxista polgári iskolák „tétéleihez” közeledve. Ezekkel a törekvésekkel szemben a formációk váltakozásának történelmi materialista felfogásának igazolásához az antikvitás és a középkor történetének kutatói járulnak hozzá a legeredményesebben újabb szintéziseikkel.

A szovjet történettudomány előtt álló feladatok között megemlíti még a szerzők a szovjet munkásosztály fél évszázados fejlődésének elemzését, az agrártársadalom átalakulásának monográfiákus feldolgozását és a Szovjetunió nemzeti, nemzetiségi folyamatainak összegezését. Ez utóbbi fontosságát növeli, hogy a közelmúltban a téma ismét a polgári „szovjetológusok” érdeklődésének homlokterébe került. Az ismertetett cikk szerzői úgy vélik, hogy bár hasznosak az egyes szövetségi és autonóm köztársaságok történetét feldolgozó monográfiák, elérkezett az ideje egyes regionális összefoglalások megírásának, a szovjet Közép-Ázsia, a Kaukázusontúl, ill. a Baltikum történelmi múltjára gondolnak. A társadalmi tudat formálása szempontjából különös jelentősége van a forradalmi mozgalmak (társadalmi és nemzeti-felszabadító értelemben egyaránt) további feldolgozásainak. Cikkünk kiemeli a századforduló mozgalmait, amelyeknek az értékelésével a polgári kutatók az orosz példa egyedi, kivételes, sajátos voltát vélik igazolni, az Októberi Forradalom egyetemes érvényűségét kérdőjelezik meg. A néptömegek történelem-formáló szerepének bizonyítása is esorbát szenvedett a közelmúltban néhány szovjet szerző munkájában. Egyes történelmi személyiségek, jelenségek már-már nacionalista hangvételű értékelésére érzékenyen reagált a szovjet szakközvélemény. Timur, Rettegett Iván és pl. a Zaporozszei Kozákság jelentőségét túlhangsúlyozó munkákra utal cikkünk. Hasonló jelenségként tüntetik fel a szerzők azokat a műveket, amelyek a kulturális fejlődésben egyes egyházi személyek szerepét túlozzák el. A megoldásra váró további feladatok közé tartozik az egyetemes kulturtörténet feldolgozása, a társadalmi gondolkodás fejlődésének elemzése stb. A tartalmi, eszmei, módszertani problémák mellett a különböző kutatóközpontok munkájának koordinálása is az előrelépés feltétele lehet, s ebben az Akadémia fontos szerepet tölthet be.

Arthur Lloyd Skop:

A belpolitika primátusa: Eckart Kehr és Charles A. Beard szellemi fejlődése

Eckart Kehr 1931-ben megjelent híres doktori disszertációja, a *Schlachtflottenbau und Parteipolitik* voltaképpen eléggé későn lett híres. Megjelenése idején alig gyakorolt hatást a konzervatív német történettudományra. A német historizmus központi helyet biztosított az államnak a történelmet befolyásoló tényezők között. Az államok közötti kapcsolatoknak így kitüntetett helyet juttattak, és a külpolitika döntő voltát hangsúlyozták. A XIX. században az állam „felsőbbrendűségének” eszméjét csak a marxisták tagadták, akik az államot az uralkodó osztály eszközévé „fokozták le”. Max Weberre komoly hatást gyakorolt a marxizmus, noha Weber a „hatalmi motívumot” azért a „profitmotívumnál — a szerző szerint — előbbre valónak tartotta”. Ez a felfogás az első világháború után olyan konzervatív német történészeknél is feltűnt, mint Friedrich Meinecke. A nem marxista történészek közül aztán éppen Meinecke egyik tanítványa szakított a meghatározottabbban az államot idealizáló historizmussal. Kehr eredetileg az állameszme változásairól akarta írni disszertációját, de a munka során a német anyag figyelmét a belpolitika és a gazdaság összefüggéseire terelte. Kétségkívül Max Weber és Carl Brinkmann szociológiája is ezirányban hatottak rá. Végül is a dolgozat tárgya a német flottaépítési program lett 1894 és 1901 között.

Kehr nem történetfilozófiát csinált Weber állammelfogásából, hanem gyakorlati rendezőelvnek tekintette empirikus kutatómunkájában. Módszertanilag elfogadta Weber megkülönböztetését a tudománynak és a politikának mint hivatásnak alapvetően eltérő követelményeit illetően. Az állam objektív elemzését le kell választani az állam morális értékeléséről. Kehr megvizsgálta a német társadalom különböző osztályainak és rétegeinek viszonyulását a flottaépítési programhoz. Elismert politikai hajtóerőket is, például azt, hogy a Katolikus Centrumpart politikai okokból szavazta meg a törvényt. Az előtérbe azonban a társadalmi és gazdasági hajtóerőket állította. A második haditengerészeti törvény a régi arisztokrácia és a nagyipar kompromisszumából jött létre, amelyet a szociáldemokrácia és a proletariátus elleni egység tett szükségessé. A flottaépítés volt a magas gabonavámok és a nagybirtokosok politikai szerepe megőrzésének az ellentétele. A külső fenyegetés csak a tömegek félrevezetésére szolgáló propaganda tükrében vált a flottaépítés indítékává. Kehr hasonló érveket hozott fel későbbi tanulmányaiban is, például az *Englandhass und Weltpolitik*-ban, miszerint az angolelles nagyipar és az Oroszország kárára terjeszkedni akaró Elbán túli nagybirtokos réteg kompromisszuma alapján vetette elő árnyékát a háború a diplomáciában is.

A harmincas évek elején Kehr frontális támadást kezdett az ortodox történettudomány ellen. Kritizálta Meineckenek az angol — német szövetség kudarcáról szóló könyvét. A diplomáciai forrásokra alapított elemzéseket szétzúzta és kimutatta a gazdasági hajtóerőket a német külpolitika mögött. A viták során Kehr radikális, sőt bolsevista hírébe került, noha erről szó sem volt. Tény azonban, hogy tanulmányait szocialista folyóiratok közölték, elsősorban Hilferding *Die Gesellschaft*-ja. Kehr gondolatainak amerikai fogadtatása sokkal melegebb volt, elsősorban Beardnek és vejének, Alfred Vagtsnak köszönhetően.

Beard a harmincas évek elején a nagy gazdasági válság hatására szellemi válságba került, megrendült hite az amerikai kapitalizmus és demokrácia életrejében. Új doktrínát próbált kidolgozni Amerika számára, a kontinentalizmust, az izolacionizmus egy újabb variánsát. Ezzel egyidőben fedezte fel magának a ralativista történelemfilozófiát is. Vagts közvetítésével Beard felfigyelt a német historizmus válságjelenségeire. 1931-ben recenzálta Kehr disszertációját, amelyet inkább gyakorlati és politikai okokból, semmint elméleti eredményei miatt tartott érdekesnek. A kontinentalizmusnak szerves része volt a leszerelési politika, és ehhez Kehr munkája átütő érveket szolgáltatott. Az amerikai haditengerészeti lobby érdekei igen hasonlóak a német nagyiparéhoz. Beard a *Navy: Defense or Portent?* című híres tanulmányorozatában kiemelte a német — amerikai párhuzamokat. Az amerikai forrásanyag nem tett lehetővé egy Kehr munkájával összevethető mélységű elemzést, de Beard átvette Kehr technikáját s a következtetések így hasonlóak voltak. A flottaagitáció mögött a nagyipar illetve a haditengerészet saját apparátusa állt. Beard felhívta a figyelmet arra, hogy hová vezetett Németországban ezeknek a tendenciáknak a szabad érvényesülése. Hasonló irányt képviseltek már Beard huszas évek végén írott cikkei is, de az érett megfogalmazáshoz Kehr segítette hozzá.

Kehr 1931-ben Rockefeller ösztöndíjat kért a napoleoni háborúk pénzügyi hátterének kutatására. Beard segítségével az ösztöndíjat meg is kapta. 1933 elején érkezett Amerikába és ott halt meg ez év májusában. Találkozott Beard-del is, bár az fölöslegesnek tar-

totta európai problémák amerikai háttérkutatását. Kehr Chicagóban előadást tartott a hagyományos német történetírás válságáról, és ebben felhasználta a fiatal Beard radikális történetírásának kritikai elemeit is. Szerinte Németországban Beardet és társait mint szocialistákat kiűzték volna az egyetemekről.

Kehr halála után Beard visszatért a külpolitika problémáihoz és a német történész hatása munkájára még explicittebbé vált. A „belpolitika primátusának” elve kidolgozottabb és egyben merevebb is lett új nagy munkáiban. Kehr hatása a metodológiában is érvényesült. Kehrt követve, a flottaagitációt az uralkodó osztály válságellenes gazdaságpolitikájának részeként mutatta be. Egy ponton azonban Beard élesen eltért Kehrtől. Kehr — Weber követve — tartózkodott politikai következtetések levonásától, míg Beard a német historizmus relativista kritikusainak hatása alatt nemcsak tudatosan teret engedett munkájában a szubjektívizmusnak, hanem egyenesen erkölcsi ítéletek megalapozását állította az előtérbe. Természetesen Kehr sem volt ment a politikától, bármennyire is igyekezett azt műveiben elkerülni. Rámutatott arra, hogy a német birodalom agresszivitása abból következett, hogy Németországban nem alakult ki demokratikus állam. De Beard voluntarizmusa, amely az *Open Door at Home*-ban nyilvánvaló, teljesen idegen volt tőle. Beard később éppen ebbe az irányba fejlődött, ami nemcsak Kehrtől, hanem saját korábbi álláspontjától is igen messzire vitte.

Relativista alapokra támaszkodva Beard egyre inkább kétségbevonta a történettudomány objektivitását. Ezzel egyidejűleg kezdte kétségbevonni a külpolitika gazdasági meghatározottságát. Beard személyes iratai alig maradtak fenn, így ennek a változásnak az okait nehéz dokumentálni. Gyanítható azonban, hogy Beard politikai elkötelezettsége szorította háttérbe Beardet a tudóst. Ezzel párhuzamosan feladta régi determinizmusát, de ennek helyét nem tudta betölteni. Egyszerűen feladta az imperializmus elméleti megértésének igényét. Ami közös maradt benne Kehrrel, az a háború elítélése volt. Nem azért, mintha pacifista lett volna, hanem Kehrhez hasonlóan belátta, hogy háborúval semmit sem lehet megoldani. Az egész „a belpolitika primátusa” elv egyébként az első világháború utáni kiábrándulás következménye volt mindkettőjüknél. Kehr az elvet az apologéta német történettudomány ellen fordította. Beard emellett politikai propagandát is űzött vele, és később éppen azért adta fel, mert mint aktuális propaganda hatástalannak bizonyult.

(*History and Theory*, 1974. 2. szám, 119—131. l.)

H.

A külföldi folyóiratszemplét írták: Gáldi Éva (G. É.), Hont István (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Klaniczay Gábor (K. G.), Menyhárt Lajos (M.), Miskolczy Ambrus (M. A.) és Orosz István (O).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Várostarténeti konferencia

A Magyar Történelmi Társulat, Szolnok város Tanácsa, a Szolnok megyei Múzeumok Igazgatósága és a TIT Szolnok megyei szervezete 1975. május 19–21-én *várostarténeti konferenciát* rendezett a 900 éves jubileumát ünneplő Szolnokon. A konferencia első napján elhangzó előadások Szolnok szerepét vizsgálták a magyar hadtörténelemben. A délelőtti ülésen *Nagy Gábor* vezérőrnagy elnökölt; *Szántó Imre*: „Szolnok az 1552. évi török hadjáratban”, *Urbán Aladár*: „Szolnok 1848–49-ben” címmel tartott előadást. A konferencia délutáni ülésén *Szabolcs Ottó*, a Történelmi Társulat főttkára elnökölt; *Liptai Ervin*: „Szolnok 1919-ben”, *Gellért Tibor*: „A magyar hadirepülés 1919-ben”, *Borus József*: „Szolnok 1944-ben”, *Nagy Lajos*: „25 éves a Kilián Repülő Műszaki Főiskola” címmel tartott előadást.

A konferencia második napi programján azok az előadások szerepeltek, amelyek a városnak a magyar gazdasági fejlődésben betöltött szerepével foglalkoztak. *Ránki György*, a MTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettese elnökölt; *Szabó László*: „A modern Szolnok előzményei”, *Vaszkó Ákos*: „A szolnoki vasúti csomópont kialakulása”, *Soós László*: „A szolnoki gyáripár kialakulása”, *Győri Tibor*: „A munkásmozgalom Szolnokon”, *Kaposvári Gyula*: „Szolnok a nagyvárossá fejlődés útján”, *Ábel József*: „A városfejlődés távlatai”, *Mészáros János*: „A szolnoki urbanizáció kérdései” címmel tartott előadást. A konferencia Ránki Györgynek az előadásokat összefoglaló értékelésével és Szabolcs Ottó zárszavával ért véget.

Történelemtanítás és múzeum

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Pedagógiai Társaság 1975. június 24–26-án „Történelemtanítás és múzeum” címmel konferenciát rendezett Debrecenben. *Korek József*: „Múzeumok és a történelemtanítás” és *Gyapay Gábor*: „Korszerű történelemtanítás és a múzeum” címmel tartott bevezető előadást. A konferencia ezután szekcióülések keretében folytatta munkáját, majd június 26-án a plenáris záróülésen a szekcióvezetők beszámolóit után *Szabolcs Ottó* foglalta össze a konferencia eredményeit. (A konferencia részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

Felolvasó ülések

A Magyar Történelmi Társulat felolvasó üléseinek keretében Társulatunk elnöke és alelnöke tartott a Magyar Tudományos Akadémián egy-egy fontosabb kérdéstről nagy érdeklődéssel fogadott előadást. 1975. május 22-én *Ember Győző* akadémikus „Külkereskedelmünk áruforgalma a XVIII. század második harmadában” címmel tartott előadást, míg június 20-án *Pach Zsigmond Pál* akadémikus „Széchenyi és az Aldunaszabályozás 1830–32-ben” című előadása hangzott el.

Nemzetközi kapcsolatok

A Szlovák Történelmi Társulat 1975. június 9–12-én, Bratislavában rendezett VII. konferenciáján Társulatunk képviselőjében *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke vett részt.

*

Társulatunk meghívására Magyarországra érkezett *Jacques Droz* professzor, s 1975. május 26-án az Országos Levéltárban „Les sectes religieuses en Allemagne et en Europe centrale à l'époque de la révolution de 1848” címmel tartott előadást.

*

A Mengersdorffban rendezett hagyományos nemzetközi kultúrtörténeli szimpozionum ebben az évben a népiskolai oktatás történetének 1918 előtti kérdéseivel foglalkozott. Magyar részről *Horváth Ferenc* és *Vörös Károly* tartott előadást. Társulatunkat *Szabolcs Ottó* főtítkárról és *Kanyar József* igazgató-választmányi tag képviselte; a konferencia utolsó napján *Szabolcs Ottó* elnökölt és zárszavával fejeződött be a szimpozionum.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja Miskolcon idén tavasszal több tudományos felolvasó ülést rendezett. Február 28-án *Czerner Mihály* színház-történész „A színház szerepe Miskolc életében”, március 21-én *Bogár Károly* tanszékvezető tanár „Borsod megye gazdasági, társadalmi fejlődésének alapvető vonásai a szocializmus teljes felépítése időszakában”, április 25-én *Uray Miklós* tanszékvezető tanár „A mezőgazdasági termelőségvetkezetek szocialista jellege erősödésének néhány vonása meggyenkben” címmel tartott előadást.

*

A Nógrád megyei Pedagógiai Napok keretében Salgótarjánban 1975. április 8-án *Szabolcs Ottó*, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára „A magyar szocialista történelem-tanítás 30 éve” címmel tartott előadást. A Társulat korábban már működő Nógrád megyei csoportjának újjáalakuló ülésén *Szabolcs Ottó* főtítkárról és *Incze Miklós*, a Társulat szakosztályelnöke vett részt. Az ülés megválasztotta a csoport vezetését: *Schneider Miklós* levéltárigazgató (elnök), *Káári Sándor* szakfelügyelő (elnökhelyettes), *Bozó Gyula*, az MSzMP Oktatási Igazgatóság munkatársa (titkár).

*

Az MTA veszprémi bizottságának településtörténeli szakbizottsága, az MTA pécsi bizottságának VIII. számú szakbizottsága és a Magyar Történelmi Társulat dunántúli szervezetei Székesfehérvárott 1975. május 26–27-én a *Dunántúl településtörténete I.* címmel konferenciát rendeztek. A konferencia plenáris ülésén *Heckenast Gusztáv*, a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi tagja elnökölt, *Ruzsás Lajos* igazgatóválasztmányi tag „A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1688–1768” címmel tartott előadást. A plenáris ülésen hozzászóltak: *S. Tigelmann Ilona*, *Simonffy Emil*, *Tóth Tibor*, *T. Mérey Klára*, *Kopasz Gábor*, *Andrásfalvy Bertalan*.

Május 27-én a konferencia szekcióülések keretében folytatta munkáját. Az első szekcióban *Maksay Ferenc*: „A dunántúli településrendszer a XVI–XVIII. század fordulójáig” címmel tartott előadást. Hozzászóltak: *Müller Róbert*, *Müller Veronika*, *Horváth Ferenc*, *Vándor László*, *Horváth István*, *Ortutay András*, *Lakatos Ernő*, *Degré Alajos*, *Kisasszony Éva*, *Vadász Géza*. A második szekcióban *Muzsnay Lászlóné*: „A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása” című előadásához hozzászóltak: *Fatuska János*, *Tirnütz József*, *Farkas Gábor*, *Kállay István*, *Jenei Károly*, *Szita László*, *Bezerédy Győző*, *Mészáros László*, *Heiczinger János*, *Madarász László*. A harmadik szekcióban *Kanyar József*: „A művelődéstörténet néhány kérdése a XVII–XVIII. század fordulóján a Dunántúlon” című előadásához hozzászóltak: *Móra Magda*, *Mihály Ferenc*, *Hegedüs Rajmund*, *Somkúti Éva*, *Magyar Zsuzsa*, *Urbán László*, *Békefi Antal*. A konferencia plenáris ülésén a szekcióvezetők beszámolóit hangzottak el, majd az ülés *Varga János*, a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatóságának vezetője zárszavával ért véget.

BIZÁNC TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK TIPOLÓGIAI SAJÁTÓSÁGAI

Nemzetközi bizantinológiai szimpózium. Moszkva, 1974. szeptember 24—25.

A szimpózium a SzTA Történelemtudományi Osztályának, a Szovjet Történezesek Nemzeti Bizottságának és a SzTA Egyetemestörténeti Intézetének szervezésében zajlott le.

B. A. Rybakov akadémikus a SzTA Történelemtudományi Osztályának titkára nyitotta meg a tanácskozást. Fontos elméleti kérdésekre irányítva a figyelmet, emlékeztetett arra, hogy Bizánc, e középkori világhatalom, a Német-Római Császársággal ellentétben összefogott politikai szervezet volt, a társadalmi-gazdasági fejlődés vonatkozásában pedig koherensebb volt amannál. Nem szakértő történész körökben él még az a felfogás, amely a Bizánc összeomlását közvetlenül megelőző súlyos tünetek alapján, a birodalom egész történelmét nem enyhülő bajok, válságok és katonai vereségek sorozatának tartja. Bizánc évszázadokon át mély hatást gyakorolt Európára és a Közel-Keletre, nemcsak a Balkánra és Oroszországra. Híd szerepét töltötte be Kelet és Nyugat között az élet valamennyi vonatkozásában. De mint a Római Birodalom nyugati maradványa, egyszersmind megtartotta a birodalmi államszervezetet, őrizte hagyományait. Keletkezésének körülményeiből, helyzetéből következtek fejlődésének tipológiai sajátosságai, amelyek méltán keltették fel a szakértők érdeklődését és kerültek a tanácskozás középpontjába. Ezek a sajátosságok a jelek szerint az európai feudális rend képébe illeszkednek. Ennek az illeszkedésnek ma még nyitott és esetenként problematikus mozzanatait vette nagyító alá a tanácskozás.

A szimpózium négy fő kérdést vitatott meg.

A „Sajátosságok Bizánc agrár berendezkedésének fejlődésében” c. témában *D. Angelov* a feudális rend kialakulásának lényegi ismérveit elemezte. A parasztság feudális függőségbe kerülésének egyik útja a termelőeszközöktől, elsősorban a földtől való megfosztása. Különböző jogi helyzetű, de földbirtokától megfosztott parasztság került függőségbe. A feudalizálódásnak ezen az útján magánjogi kapcsolatok létesültek. Ez a nyugati típusú fejlődés. A másik út: a földbirtoktát megtartó parasztság került a nagybirtokosok hatalma alá. A magán nagybirtokosok mellett maga az állam is magánbirtokos szerepében lépett fel. A feudalizálódás közhatalmi, államjogi keretekben következett be, ennek feleltek meg a kapcsolatok. Ezen az úton haladt Bizánc, ezen az úton haladtak a Balkán országai is. A nyugat-európai fejleményekhez viszonyított különbségek természetesen egyéb területeken is jelentkeztek. — *Z. V. Udalcova* megállapította, hogy a feudális viszonyok fejlődésének tipológiájára, elméleti tisztázására irányuló kutatás a szovjet medievisztika régi témája. Szkazkin, Nyeuszihin, Porsnyev és mások eredményeinek jelentősége közismert. A tipológiában és elméletben egyeduralkodó volt ez a nézet, hogy a feudális viszonyok kialakulásában a magánföldesúri és a (hűbéri) földtulajdon képviseli az elméleti-tipológiai viszonyítás hiteles mértékét. Tudjuk, hogy erről a felfogásról le kell mondanunk. — A bizánci feudalizmus fogalma, néhány lényegi ismérve már nem vita tárgya. A kutatási feladatok a tipológiai sajátosságok finom részleteinek tisztázására irányulnak. Ez nélkülözhetetlen az új elméleti-tipológiai szintézishez. Bizánc egész történelme folyamán létezett magánföldtulajdon. A független földtulajdon három válfaja: a magán-nagybirtok az állami (császári és kincstári) nagybirtok és a kisparaszti tulajdon. A bizánci állami földtulajdon jellege sokat vitatott és nehéz probléma. Párhuzam és azonoság Bizánc és az ázsiai országok között nincs. Keleten a földmagántulajdon kialakulatlan, fejletlen maradt, a föld legfőbb tulajdonosa az uralkodó volt. Bizáncban az állami földtulajdonnak nem volt patrimonialis jellege. A császári és kincstári birtokok gyakran névlegesek voltak, mert lakatlan területekre terjedtek ki. Különböző feltételek alapján telepések kapták meg, minek következtében gyakorlatban csak névlegesen őrizték állami jellegüket. A nagy magánbirtokok nem is igyekeztek egy területre összpontosítani birtokaikat. A magán és az állami birtoktestek váltakozva helyezkedtek el. Az immunitás fejletlensége visszafogta a magán nagybirtok fejlődését. A bizánci állam beavatkozott a gazdasági életbe, de nem irányította egészét, mint Keleten. Keleti hatások természetesen az élet több területén érvényesültek, de a bizánci és a keleti fejlődés azonosítása indokolatlan. — *A. Guillon* a Sziciliában fekvő magán nagybirtokok belső szervezetét, egymás közti és az állami birtokkal létesült kapcsolatát és kölcsönviszonyát, ezek alakulását vizsgálta. — *K. A. Oszipova* megjegyezte, hogy a nyugati fejlődéstől eltérően Bizáncban a faluközösség sokáig megmaradt. A bizánci faluközösség több tényező szintézise. Egyebek között a római jog normáit követő antik és a nemzeti elveken nyugodó sláv faluközösségek összefonódása, szembeötlő. A parasztság feudális függőségbe kerülésének folyamata elhúzódott, a paraszti kategóriák sokfélesége

sokáig megmaradt. — A nem bizantinológus *Bartha Antal* utalt arra, hogy Marx a múlt század gyér ismeretei alapján kísérelte meg az ázsiai történelem elméleti összegezését. Az ázsiai termelőmód ismét felállított elmélete nem tudja betölteni szerepkörét. Anakronizmus lenne azt feszegetni, milyen elméleti megállapításokra jutnak majd az ázsiai országok vizsgálatában elért korszerű eredményekre alapuló általánosítások. Udalcova és Gutnova kidolgozták az európai feudalizmus regionális tipológiáját. A regionális szemlélet és elv nélkülözhetetlen. Ugyanakkor érezhető a régiókon túllépő elmélet szükségése, ugyanis a feudalizmus közös vonásai a szomszédos országok kölcsönhatásánál mélyebb okokra mennek vissza. *P. Medvegyev* a feudálisan függő bizánci parasztokra vonatkozó terminusokat mutatta be. A különböző meghatározások a parasztoknak gyakran ugyanazon csoportjaira vonatkoznak. — *H. Kúpstein* azt fejtegette, hogy a VI—VIII. sz. folyamán az antik hagyományok, tartományi sajátosságok fékeztek a feudális fejlődést A VIII. sz. végétől meggyorsult az átalakulás.

„A bizánci város sajátosságai” témakörben *E. Werner* beküldött előadása arra mutatott rá, hogy a nyugat-európai és a bizánci városok funkcionálisan azonosak. A különbségek azonban lényegesekek; a bizánci városban nem alakult ki polgárság. A városi tevékenység állami szabályozásának nagy szerepe volt. A provinciális városok helyi feudális uralom alá kerültek. A XIV. sz.-ban a város nem vonzotta a falvak lakóit, maga került a vidék uralma alá. A kolostorok negatív szerepet játszottak a bizánci város történetében. A városigazgatás intézményei antik örökségek voltak, jellegzetesen feudális városigazgatás nem jött létre. — *R. A. Nászledova* azt fejtegette, hogy a bizánci feudalizmus rendszerében általában a város probléma, különösen pedig a késő bizánci város szerepének tisztázása elvi jelentőségű feladat. A városfejlődés virágkora a X—XII. sz.; ezt egyes tartományokban a hanyatlás, egyebütt a feudális várossá történő átalakulás követte. A városok sorsát — szinte döntő — mértékben az olasz városok gazdasági expanziója, agresszivitása határozta meg. Nem alakult ki polgárság, a XIV. sz.-i városi felkelések nem a korai tőkés elemek fellépései voltak. Az ipari és kereskedelmi vállalkozás az állam ellenőrzése alatt zajlott. A városokban a termelési ciklus megrekedt az egyszerű újratermelés szintjén. Az iparos és kereskedő korporációk nem alakultak át céhekké, önálló politikai szerepet nem játszottak. Manufaktúrák kialakulásának nyoma sincs. A XIII—XIV. sz. folyamán nemcsak hanyatlás történt, hanem a városok konzerválódása következett be. E jelenségek okait alaposan meg kell vizsgálni. A bizánci történelem utolsó szakaszában a városok feudális uralom alá kerültek, a vidéki agrártermékek és az olasz ipari áruk le- és átrakodó állomái voltak. A korai középkor századaiban viszont a bizánci városok óriási nemzetközi gazdasági funkciót tölthettek be. A hanyatlás ideje nem homályosíthatja el, hogy Bizánc fontos szerepet játszott a történelmi haladásban. — *I. F. Fihman* a kis és nagy városok sorsa alakulásának különbségeit fejtegette. A II—VI. sz.-i egyiptomi városokat vette szemügyre. A rabszolgamunka aránya korábban jelentős volt, de sohasem volt domináns. A feudalizálódás idején a rabszolgamunka aránya a városi termelésben csökkent. A mezőgazdaságban jelentéktelen volt a rabszolgamunka. Egyiptom nem ismerte a görög polisz-rendszert, a városi kormányzatot. De a II—III. sz. vonatkozásában bő adatok szólnak a városi önkormányzatról. A IV—V. sz.-ot illetően a városi életről kevés adat maradt. A VI. sz.-ban a városi kormányzati funkciók és tisztségek csak növelegesen léteztek, mert egyházi és világi feudálisok magánbirtok igazgatásához csatolták őket. — *Sz. P. Karpov* a Trapezunti Császárság városairól közölt megállapításokat. Trapezunt önálló állammá vált, de a bizánci fejlődés hatása alatt állt. Viszont Bizánccal ellentétben, ahol az olasz városok kereskedelmi tevékenysége végzetes következményekkel járt a városokra, Trapezunt esetében ez nem következett be. A helyi ipar és kereskedelem megőrizte pozícióit, noha az olasz városok tevékenysége ide is kiterjedt, de itt kénytelenek voltak alkalmazkodni az egyezményekhez. A trapezunti várostörténetnek azonban sok még a tisztázatlan vonatkozása. Így a városok gazdasági erejének okai még feltáratlanok. — *I. V. Szokolova* túl merésznek ítélte a városok hanyatlásával kapcsolatos általánosításokat. E vonatkozásban még tüzetes részelemzésekre van szükség. Az általánososan osztott felfogással ellentétben úgy véli, hogy a városi önkormányzat nem tűnt el. Herszozeszos esetében például az archontokat Bíborbanszületett Konzstantin az önkormányzat tagjainak nevezi. A X. sz. 70-es éveiben nincs nyoma a herszozeszosi önkormányzatnak, de a XI. sz. folyamán ismét megjelent. E tekintetben a szfragisztika a várostörténet becses forrása. — *N. Ju. Lomouri* Nyugat-Grúziában a Tehuri folyó partján fekvő Nokalavehi, görög nevén Archeopolisz város területén folyó ásatások kezdeti eredményeiről számolt be. Az 1930-as években Schneider német régész kezdett ott ásatásokat, eredményeiről rövid beszámolóit közölte. Az ásatások anyaga, 26 drb. aranyérem kivételével, elkallódott. A jelenleg két éve folyó ásatások az akropolisz-ra nem terjedtek ki. Az alsóváros legkorábbi épületei a IV. sz.-ból származnak. Az V—VI. sz. folyamán a város elnyerte azt a külsőt,

amit az frott kútfők ismertettek. Az építkezés bizánci példákat követett, de számottevő helyi hagyományok is kimutathatók. Az erődítések grúz (lak) jellegűek. — *A. I. Romancsuk* a Herszoneszoszra és környékére kiterjedő ásatások anyagán a város és agrár környezete kapcsolatának néhány mozzanatát mutatta be. A VI. sz.-ban nagyszabású mezőgazdasági építkezés folyt, jelentős birtokközpontok létesültek. A VIII–IX. sz. folyamán a vidéki építkezés folytatódott, de igénytelenné vált. A IX–X. sz. folyamán a város kapcsolatai közvetlen környezetére korlátozódtak. — *G. L. Kurbatov* a városi mozgalmak kutatásának elégtelenségét tette szóvá. A mozgalmak evolúciója ismeretlen. Az egyes városi mozgalmak indítékai és lefolyása is tisztázatlan. A mozgalmak távlati megítéléséhez fel kell deríteni az alapvető városi indító okokat. Az antik demoszok a városok politikai életében nem játszottak szerepet. A városi pártok a IV–V. sz. folyamán új társadalmi alapokon keletkeztek. Ezt a korszakot általában igen fontos társadalmi mozgás jellemzi. Az antik városi közösségek széthullottak, új feltételek keletkeztek, színre léptek a világi és egyházi pártok. A „nagy politika”, a kormányzat és az udvar belső viaskodásai, intrikái színezték a városi mozgalmakat.

„A bizánci társadalom struktúrája és dinamikája” téma taglalásában *J. Irmacher* a zelotok XIV. sz.-i mozgalmát elemezte. A mozgalom nem antik példákat követett. E mozgalomban került sor a görög etnosz öntudatos alkalmazására — genosz, natio értelemben; mi görög emberek közössége vagyunk, akik származásunknál és műveltségünknel fogva vagyunk görögök. A kormányzatnak művelt emberek kis csoportjából kell létesülnie. A plebs műveletlensége folytán a kormányzásra alkalmatlan. A gazdagok önzők és demagógok, partikuláris érdekek vezetik őket, alkalmatlanok a kormányzásra. A középrétegek nem gazdagok és nem szegények, nincsenek alantas és partikuláris érdekeik. Szervezetek és rendelkeznek a kormányzáshoz szükséges ismeretekkel. Képzettségüknél fogva az egész görög közösség érdekét tartják szem előtt. Ezek a nézetek a korai polgári ideológia több mozzanatát tartalmazzák. A pravoszláv egyház nagy szerepet játszott a bizánci nemzeti ideológia kialakításában. Előzmény a bizánci univerzalizmus eszméje. Az oszmán török uralom idején a XVI–XVII. sz. folyamán átalakult görög nemzeti ideológia a XIV. sz.-i előképekre épült. — *A. P. Kazsdan* a társadalmi kapcsolatok fogalma pontos tisztázásának igényét hangoztatta. Valószínűleg egy széles és egy szűk meghatározás lehetőségével kell számolni: vagyis társadalmi kapcsolatok a gazdaságiakkal és nélkülük. Vannak vertikális és horizontális kapcsolatok. Vertikálisok a hűbéri viszony, az udvari-kormányzati szubordináció stb. Horizontálisok az egyes rétegeken, osztályokon belüli kapcsolatok. Tisztázásra vár az uralkodó osztály zárttságának kérdése. Egyesek szerencsével mélyről is bekerültek a legfelsők közé, de egész csoportok vertikális mozgása szempontjából a kérdés vizsgálatra szorul. Voltak stabil és nem stabil kapcsolatok. Stabilok a család, faluközösség, városi korporációk. Nem stabilok: a véletlen környezet, üzlet, piac, csocma, templom — ahol az előkelő főhivatalnok és a pauper találkozott viselkedési alapon is. Bizánci társadalmi kapcsolataira — a nyugati jelenségekhez viszonyítva, — a lazaság, nem stabilitás a jellemző. Mindenek felett állt a bizánci individualizmus, — innen fakadt a tömegmozgalmak hisztériamusa. — *V. A. Szmetanin* jelezte, hogy a XIII. sz. 80-as éveitől a birodalom permanens háborúk korszakát élte. Deklasszálódott elemek csavarogtak, parasztokká csak a nagybirtokos engedélyével válhattak. Viszont idegen földművesek befogadását törvények tiltották. Városon és vidéken nagy bérmunkás réteg élt; ez nem pauper, mert adót fizetett. — *M. L. Ljubanszkij* fejtegetésében a bizánci társadalmi és személyi kapcsolatok közötti különbségek bizonytalanságát mutatta ki. Az episztoláris források fontosak a személyi kapcsolatok vizsgálatához. Ezek tele vannak közhelyekkel. A toposz azonban nem séma, mert emberek közötti kapcsolatot fejez ki. A bizánci „filia” fogalmat nem lehet barátság szóval fordítani. A bizánciak tagadták a barátság értelemben vett „filia”-t: lekötözöttséggel jár, elvon az állami szolgálattól. A tudósok között a „filia” egyszerűen kapcsolatot, ismeretséget, vagy a tanár és tanítvány kapcsolatát fejezte ki. Protekció nélkül semmire sem lehetett jutni, a protekció üzlet volt. Az ajánló levelekben fel sem tüntették a pártfogolt valóságos, vagy kitalált erényeit, alkalmasságát, mert ez senkit sem érdekelt. Elegendő volt lefni, hogy a pártfogolt „filia”, akit a protektor esetleg sohasem látott, mert esetleg több száz személyből álló elszemélytelenedett protekció lánc végén állt. A „filia” ellentéte a kötelesség, ami viszont kevésbé volt lényeges a kapcsolatokban. A „filia” társadalmi kapcsolatokra vonatkozik. — *V. A. Arutjunova-Fidanjan* a bizánci uralkodó réteg nemzetiségi összetételének néhány vonatkozását elemezte. Az örmény származású hivatalnok és katonai előkelőségek pályafutását vázolta. A bizánci tisztségekbe került örmények kezdetben számontartották származásukat és ragaszkodtak monofizita vallásukhoz. Ugyanakkor büszkén hangoztatták birodalmi rangjukat és funkciójukat. A harmadik, negyedik nemzedékben már nem tartották számon az örmény nemzetiséget, csak birodalmi érdekeket tartottak szem előtt. — *Z. V. Udalcova* kifogásolta Ljubanszkij

érveit, melyek szerint a személyi és a társadalmi kapcsolatok egybeestek. Megítélése szerint a birodalmi társadalom stratigráfiája nagyjából így nézett ki. 1. A rendi, korporációs szerkezet kevésbé kifejezett. Az állam és az udvar hatalma nagy volt. 2. A kereskedő-iparos mánások a hivatali előkelők uralkodó rétegébe olvadtak be. 3. A vidéki földbirtokosok rendi tagoltsága kevésbé kifejezett, mint nyugaton. Kevésbé váltak félig vagy egészen független tartományurakká. 4. A XII. sz.-tól az uralkodó osztály arisztokratizálódott. A rendek kialakulása nem fejeződött be. Kazsdan érveléséből úgy tűnik — mondotta —, mintha Bizánc társadalmi szervezetének vizsgálata merőben új téma lenne. Kazsdan értékes kutatásokkal gyarapította a bizánci társadalomra vonatkozó ismereteket; újszerű kérdésfelvetését nemcsak a nyugati szociológiai irodalom fogalomkészlete és zavara befolyásolta, hanem valóban vannak tisztázásra váró kérdések. Nem bizonyos viszont, hogy a gazdasági elem kikapcsolása célra vezet a társadalmi kapcsolatok vizsgálatában.

A „Bizánc állam szervezetének sajátosságai” kérdéscsoportot *E. Stănescu* elvi fejtegetése vezette be. A feudalizmus Nyugat-Európában született, Marx ezért a nyugati modellt ismerte meg. Az utóbbi években megnőtt a komparatiztika tekintélye és a kutatói igény iránta. Itt azonban körültekintésre van szükség, az egyedi jelenségeket veszelés dolog általánosítani. Érdeemes felfigyelni az egyház jelentőségére a feudális viszonyok keletkezésében és alakulásában. Bizonyos értelemben a keleti és a nyugati egyház határa mentén húzódik a feudalizmus két fő típusát elválasztó vonal. Ez jól tapasztalható Románia középkori történelmének példáján, ahol a Kárpátokon innen és túl két fajta egyház volt és a feudalizmusnak két típusa alakult ki. Bizánc vonatkozásában ázsiai termelőmódról nem beszélhetünk, maga a fogalom is problematikus. Török, japán, iráni, indiai és kínai tudósok elutasítják. Bizáncban létezett rendiség, de nem abban a körülhatárolt alakban, mint a Nyugaton. A bizánci rendiség kérdése bonyolult, elmélyült vizsgálatot igényel. A bizánci egyház önálló politikai szerepét kétségbe szokták vonni. Holott a császár beiktatásában nagy szerepe volt, közreműködése révén született meg a császári hatalom isteni eredetének eszméje. — *L. Zaszterova* Nagy Morávia és Bizánc kapcsolatát vizsgálta. Nagy-Morávia területén a IX. sz. kezdetén fejlett termelési viszonyok voltak, település-agglomerációk alakultak ki. A IX. sz. elejéről származó kis templomok és a nyelvtörténet adatai nyugati keresztény befolyást bizonyítanak. Morávia egyháza a IX. sz. 30-as éveiben Passau fennhatósága alatt állt. Rosztiszláv fejedelem szabadulni akart a frank politikai beavatkozástól és egyik, fő eszközétől, Passau felügyeletétől. Bizánchoz fordult önálló morva püspökség létesítése tárgyában. A császár nem püspököt küldött, hanem a szláv ügyekben járatos térítőt, Metodót. A cél azonban, a konstantinápolyi patriarcha alá tartozó érsekség felállítására volt. — *G. G. Litavrin* a XI. sz.-i válságot mutatta be. A válság mély volt, de nem szabad eltúlozni méreteit és kihatását. A válság ráirányította a figyelmet arra a tényre, hogy Bizánc többé nem a tarka antikumulatív pravoszláv alattvalók kozmopolita birodalma volt. A kormányzat Bulgária és Armeno-Grúzia meghódítását a XI. sz. elején nem hódításként, hanem elvesztett területek visszacsatolásának fogta fel. Ez azonban már nem felelt meg a valóságos helyzetnek. A különböző birodalmi népek, köztük a görögök, korábban kezdődött etnikai konszolidációja a XI. sz.-ra előrehaladott fokon állt. S ezek saját államuk létrehozását tűzték ki célul. A XI. sz.-i válság lényege az volt, hogy az államgépezet működésének formája, de még nem maga a birodalmi kormányzás jutott válságba. Megjelentek a rendiség jegyei, az egyes rendek tehetséges képviselői kaptak kormányzati megbízást. Ezek az előkelők csoportjai képviselőinek tekintették magukat. Átalakult az egységes birodalmi bírói szervezet, tisztségeit helyi előkelők sajátították ki. Sor került a hadsereg megreformálására. A válság oka nem az volt, hogy a feudalizmus vált retrográddá, hanem az átörökölt birodalmi kormányzat gépezete nem felelt meg többé a társadalomban lezajlott átalakulásnak. — *T. Wasilewski* a X. sz. végén végrehajtott hadseregreform okait abban mutatta ki, hogy a tartományi katonaság alapját képező kisparaszttok tönkrementek. Válságos helyzetük már korábban érezhető volt, ezzel magyarázható a külföldi zsoldosok nagyarányú alkalmazása a IX. sz. folyamán. A X. sz.-ban a tartományi alakulatok javából állandó zsoldos hadsereget hoztak létre. — *O. I. Podobedova* a források komplex hasznosítására irányította a figyelmet. A társadalmi struktúra forrás-együttesek, köztük a miniatűrük segítségével tárható fel. — *G. N. Kurbatov* a demokrácia bizánci fogalmának fejlődését mutatta be. A források szlávokra vonatkozó megállapításai-ból a kutatók ösközösségi népuralomra következtetnek, megfigelkezve a bizánci fogalomhasználat konkrét korabeli jelentéséről. Az V. sz. előtt a demokrácia városi népgyűléseket, a IX. sz.-ban anarchiát, zavargást jelentett. A VI. sz.-ban a városi pártok megjelenésével a politizálásba kiválságos körök kapcsolódtak be. A politizálásnak, a hatalom gyakorlásának szűk testületre korlátozottságát értették demokrácia alatt. Ezt értették a szlávok demokráciáján is. A IX. sz. elejétől a demokrácia politikai veszélyt, erősödő városok politizáló rétegének ellenzékiességét jelentette. A X—XI. sz.-ban a demokrácia azt jelentette, hogy a korpo-

rációk részesedtek a városi igazgatásban. A XII—XIII. sz. folyamán a birodalom belső állapotait illetően a demokrácia a kormányzati egyensúly felbomlását negatívumot jelentett. — *H. Ahrweiler* túl kategorikusnak tekintette Kurbatov gondolatmenetét. Nemesak a fogalom tartalmi evolúcióját, hanem alkalmazásának egyéb feltételeit, így azt is tekintetbe kell venni, hogy személy szerint ki alkalmazta a demokrácia fogalmát. Egyébként a bizánci irodalomban szakkifejezésként a demokrácia fogalma állandóan szerepelt. — *K. V. Juzbasjan* a bizánci külpolitika, nemzetközi kapcsolatok IX—XI. sz.-i vonatkozásait elemezte. Helytelen, de általános szokás a bizánci diplomácia, kormányzat hitszegésének, alattomoságának hangoztatása. Hitszegés, alattomoság nem történelemtudományos fogalmak. Bizánc kialakította a nemzetközi egyezményekre, érintkezésekre vonatkozó nézeteit és érték kategóriáit, köztük a becsületét is. Ezekhez mindenkor tartotta magát, nem sértette meg saját elveit. Örményország bekebelezése nem hódítás, hanem egyezmények útján történt. Az örmény uralkodók és előkelők bizánci méltóság címeket kaptak, amit elfogadtak és hivalkodtak velük. Ők később ismerték fel, a bizánci kormányzat kezdetől fogva tudta az adományozott címek valóságos értékét és célját. Az adományozott címek a külkapcsolatok vonatkozásában az alárendelés, majd bekebelezés vagy hódítás jogi megalapozását szolgálták. A méltóság címek élén a császár személyéhez viszonyított rokonsági fokozatokat jelölő titulusok álltak, ezt követték az egyéb címek. Túl nagy jelentőségük nem volt, ezt minden bizánci hivatalnok tudta. A forrásokban szereplő rangokat és sorrendjüket nem szabad túl komolyan venni, sok köztük a tudálékos, kitalált, sohasem alkalmazott titulus. — *M. D. Lovdkipanidze* a grúz udvar, előkelők és Bizánc kapcsolatát elemezte. A grúz uralkodók bizánci méltóságokat kaptak, de szuveren uralkodóknak tartották magukat. Birodalmi címekre szívesen hivatkoztak. A IX. sz.-tól császári hűbéréssé váltak és Grúzia ügyei a birodalmi belügyek részét képezték. Ezen a tényen nem változtatott, hogy a grúz uralkodók továbbra is függetlennek, minden esetben grúzoknak és nem bizánciaknak tartották magukat.

Z. V. Udalcova foglalta össze a tanácskozás tapasztalatait. A bizánci társadalom sajátosságainak sok kérdése került tárgyalásra. A végső szót természetesen még senki sem mondta ki, sok a nyitott, problematikus kérdés. Sok egyéb között, ki kell dolgozni a tipologizálás kritériumát, vagy kritériumait. Ebben a vonatkozásban az összehasonlítás, a komparatiztika nélkülözhetetlen. Ezt elvileg tisztázottnak tekinthetjük. Azon azonban alaposan gondolkodni kell, hogy mivel történjék Bizánc összehasonlítása. Őszintén be kell vallani, hogy az ázsiai országok fejlődését hiányosan ismerjük. Éppen ezért helyesen jártak el azok, akik óvtak az ázsiai termelőmód fogalmától. Az ázsiai országok történelmének elméleti tipologizálása csakis a kelet-kutatásban elért eredmények elmélyült elemzésén és összegezésén épülhet fel. Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani Délkelet-Európa történelmére. Bizánc belső állapotainak vizsgálatában az egyik fontos feladat a város és a vidék kölcsönviszonyának gondos elemzése. Ebben a vonatkozásban a nagy összegezések és általánosítások ideje még nem érkezett el. A kísérletezések éveit éljük. — A tanácskozás nagy pozitívuma a kollegiális, barátságos légkör és a résztvevők kis létszáma. Ez kedvezett a közvetlen eszmecsere, a kérdésseltevések és feleletek légkörének. Öröndetes, hogy ezen a tanácskozáson néhányan vállalták a kötetlen formában való felszólalást. Eppen az így előadott gondolatok keltettek leginkább érdeklődést a résztvevőkben. Köszönet illeti a tanácskozás szervezőit, a jól meggondolt program összeállítóit.

A magam részéről Udalcova összegezéséhez a következőket fűzöm: a francia, német és orosz nyelvű kifogástalan szinkron-tolmácsolás biztosította a tanácskozás gördülékenységét. A szervezők szívélyes előzékenységből nem-bizantinológus létemre részt vehettem a tanulságokban gazdag, magas színvonalú tanácskozás programjaiban. Ezért ezúton is köszönetet mondok. Őszintén sajnálom viszont, hogy hazai bizantinológusaink nem juthattak el Moszkvába. Az ő aktív részvételüket és szakszerű beszámolójukat e vázlatos tájékoztatás aligha pótolhatja.

Bartha Antal

BESZÁMOLÓ A KÁROLYI MIHÁLY SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKRÓL

1975. március 4-én a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat tudományos ülészakon emlékezett meg Károlyi Mihály születésének 100. évfordulójáról. Az ülésen *Erdey-Grúz Tibor*, az MTA elnöke elnökölt, az elnökségben foglalt helyet *Kállai Gyula*, a Hazafias Népfront elnöke, az MSzMP KB PB tagja, *Kornidesz*

Mihály, az MSzMP KB osztályvezetője, Köpeczi Béla, az MTA főtitkára, Ember Győző, a Magyar Történelmi Társulat elnöke és Károlyi Mihály özevegye.

Az ülés első előadója *Kállai Gyula* volt, aki bevezetőül hangsúlyozta: „Az elmúlt korszakok igazságtalanságaival szemben eddig is sokat törlesztettünk, mégis úgy érezzük: még mindig van adósságunk. Az évforduló tehát alkalom arra is, hogy Károlyi Mihály életműve maradéktalanul megkapja azt a figyelmet és megbecsülést, amelyet megérdemel”. Utalt történetírásunk újabb eredményeire, amelyek lehetővé tették, hogy egyes történelmi személyiségeink emlékét megtisztítsuk a reakciós rágalmaktól, biztosituk számukra az érdemeik szerinti megbecsülést. Károlyi Mihály életéről, emberi és politikai helyzetéről a történelmi irodalmon kívül két alkalommal jelentős politikai és társadalmi fórum is véleményt mondott 1945 után. Először 1946-ban, amikor a nemzetgyűlés ünnepi ülésen iktatta törvénybe az első magyar köztársasági elnök érdemeit, majd másodsor, amikor 1962-ben Károlyi végső akaratát és özevegye kívánságát teljesítve Magyarországon helyezték örök nyugalomra hamvait. Ez utóbbi eseményre emlékeztetve mondta Kállai Gyula: „Máig érvényes, és érvényes marad a hazai temetésén tett megállapításunk: Károlyi Mihály igaz, nagy hazafi volt, aki életét a nemzeti függetlenség, a magyar nép felemelkedése, a népek közötti béke és barátság érdekében vívott harcnak szentelte.” Ennek ellenére, mutatott rá az előadó, Károlyi Mihály még mindig nem foglalta el népünk történelmi tudatában az őt megillető helyet. Nem méltánytalanság vagy mellőzés játszott ebben közre, hanem számos objektív körülmény. Így például egyre inkább fogyatkoznak azok az emberek, amelyek tagjai harcostársai, tanúi voltak Károlyi Mihály élete első fontos szakaszának, annak az időszaknak, amikor az ország egyik leggazdagabb arisztokrata családjának tagja egyre inkább elszakadva osztályától, a haladás szolgálatába, a dolgozó nép ügye mellé állt.

Már akkor a leghatározottabban szembeszállt a módszereiben nem válogató, az uralkodó osztály valóságos és vélt érdekeit képviselő Tisza Istvánnal. Követelte, hogy Magyarország lépjen ki az első világháborúból és belső reformok végrehajtásával induljon meg a polgári demokratikus fejlődés útján s majdnem 100 éves kiséssel, a kor követelményeinek megfelelően magasabb színvonalon valósítsa meg az 1848-as forradalom eszméit. A történelmi realitásokat egyre inkább felismerve, Károlyi Mihály mind szorosabb szövetségre lépett a munkásosztállyal, a forradalmi erőkkel, s a dolgozó nép legszélesebb rétegeinek egyetértésével választották meg 1918-ban előbb miniszterelnökké, majd köztársasági elnökké. Amikor úgy látta, hogy nem tud megbirkózni a belső és külső reakció összpontosított támadásával, objektíve maga is előmozdította, hogy létre jöhessen a magyarországi Tanácsköztársaság.

A Horthy-fasizmus uralomra jutása után Károlyi Mihály nem volt hajlandó sem a békülésre, sem a megalkuvásra. Nagy elődei sorsában osztozva inkább a számkivetést vállalta, sem hogy a legcsekélyebb mértékben is szentesítse azt, ami itthon történik. Vagyonát elvesztette, a nemzetárulók nemzetárulónak bélyegezték, s joggal tarthatott attól, hogy a tisztí különítményesek vak dühükben még az emigrációban is bosszút állnak rajta: megpróbálnak életére törni.

Károlyi Mihály e nehéz körülmények között tovább ment a megkezdett úton. Következétesen mindent megtett azért, hogy a Horthy-fasizmus valóságos arculatát leleplezze Európa népei előtt. Szervezte az emigráció haladó erőit. Felhívásai, röpiratai idehaza is nagy hatást gyakoroltak. Károlyi, aki mint köztársasági elnök saját kezével verte le a cölöpöt, hogy Kápolna határában, családi birtokán ünnepélyesen megkezdődjék a földosztás, nagyhatású röpiratban ismételten követelte, hogy a föld azé legyen, aki megműveli. A „Tietek a föld” című, 1931-ben illegálisan terjesztett röpiratának előszavában töretlen hittel üzent: Tudja meg a magyar falu minden dolgozója, hogy újra földet fogunk osztani Kápolnán, de nemcsak ott, hanem az egész országban.

Nyugat-Európában az elsők között ismerte fel az olasz, majd a német fasizmus céljait és mutatott rá az egész világ sorsát veszélyeztető törekvésekre. Európa s a világ legjelentősebb gondolkodóival, íróival, művészeivel egy sorban küzdött, hogy éberségre intsen, s felébressze a népek lelkiismeretét.

Ebben a korszakban, mint erről maga is többször vallott, szoros szövetségre lépett a kommunistákkal, olyannyira, hogy felajánlotta a párt soraiba való belépését. Felismerte a Szovjetunió szerepét és jelentőségét a fasizmus elleni harcban, a világ jövőjének formálásában. Írásaiban küzdött azért, hogy a világ első szocialista államára szórt vádakot és rágalmakat visszautasítsa, a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét védje és erősítse.

A több mint két évtizedes emigrációban szüntelenül ápolta együttérzését az itthon küzdő haladó erőkkel. Minden kapcsolatát felhasználta arra, hogy megmentse Sallai, Fürst, Karikás és más kommunisták életét. Átérezte a háborúba hajszolt magyar

nép minden nyomorát és szenvedését. A nemzetközi közvélemény előtt feltárta azokat az okokat, amelyek a történelmi tragédiát lehetővé tették, rámutatott az antant hatalmak felelősségére, védte népe becsületét és ereje, meggyőződése szerint dolgozott azért, hogy a szabadulás órájában minél kedvezőbb hazai és nemzetközi körülmények között kezdődhessék meg az ország újjáépítése, az új állami és társadalmi rend megteremtése.”

Összegezve értékelésként Kállai Gyula a következőket mondotta: „Károlyi Mihályt akkor is tisztelnünk kellene, ha származása, neveltetése, társadalmi helyzete alapján a polgári demokratikus forradalomig jutott volna el. Ő azonban ennél jóval messzebbre ment, s bátran kimondhatjuk, hogy ha egy-egy rész kérdésben tévesen foglalt is állást, egész életművét tekintve a szocialista forradalom, a szocialista társadalom nagy felkészültségű és hűséges harcosa volt.

Ha hajlamos lett volna a kiábrándulásra, a féltreállításra, találhatott volna okot rá. Ám emlékirataiban az elvű, tiszta ember önérzetével vallotta: „Csak hibák, csalódások, vesztett csaták által tanulunk és indulhatunk el újból az igaz úton a szocializmus felé.”

Ezután *Berend T. Iván*, a MTA levelező tagja, a Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem rektora „*Gazdaság és társadalom a századelő Magyarországon és Károlyi Mihály*” címmel tartott előadást. Károlyi Mihályról, mint a második magyar reformnemzedék legkimagaslóbb alakjáról beszélt. A századelő történelmi alaphelyzete ugyanis, mutatott rá, „rendkívül jellegzetes hasonlóságokat mutat a XIX. század 30–40-es éveinek történelmi szituációjához”.

Az első reformnemzedék és a kor széles néptömegei vetették meg az alapjait az 1849 nyomán és 1867 után Magyarországon lejátszódó hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulásnak. Röviden változtatta az előadó az átalakulás néhány fontosabb mozzanatát: a kötelező ingyenes népoktatás bevezetését, a modern közegészségügy alapjainak megteremtését, amelynek eredményeképpen az átlagos élettartam egy évtizeddel hosszabbá vált, a modern mezőgazdasági termelési módszerek megjelenését, a gyáripár megthonosodását, az infrastruktúra kiépítését. Ezeknek az eredményeknek a számbavétele után a gazdasági-társadalmi fejlődés minden előrehaladás ellenére és éppen azok fényénél kibontakozó problémáiról, főmegoldásairól szövege az előadó. A XX. század elejére kirívóvá vált az ipari forradalom magyarországi felemássága, befejezetlensége, nyilvánvalóvá vált, hogy az ország végül is nem válhatott ipari jellegűvé, hogy a nemzeti jövedelemnek csak mintegy negyedét állítja elő a gyáripár és a lakosság 60%-a továbbra is a földeken, a mezőgazdaságban dolgozik. Kiáltó ellentmondásban volt a modern tőkés agrárátalakulás és a szántóföldek 1/3-át elfoglaló, középkori eredetű nagybirtokrendszer. Az előrehaladó polgárosodás csak még jobban kiemelte a polgárság gyengeségét, az elmaradott társadalmi struktúrát, amelyben a társadalmi státuszt még erősebben határozta meg a származás, mint a tőkés társadalom vagyoni szelektálól elve. A független nemzeti fejlődést a dualista Monarchiába tartozásból adódó gazdasági és politikai függőség akadályozta és igen súlyos problémát jelentett az, hogy éppen az Ausztriához kötöttség következtében Magyarország is a lakosságnak mintegy felét kitevő szláv és román népek, az ország területén élő nemzeti kisebbségek elnyomójává vált.

A régi megoldatlan problémák és a tőkés előrehaladásból adódó új konfliktusok feltárása és elemzése új nemzeti ébresztést követelt, olyan új nemzedéket, amely a nemzeti önismeret kifejlesztésével tömeges tudat felsorakoztatni a változást akarók táborából. A hivatalos Magyarország képviselői már eljátszották történelmi szerepüket, a szocialista munkás- és parasztmozgalom tömegereje és viharos megnyilvánulásai ellenére sem integrálódhatott még a századelő magyar politikai társadalmába, így az 1900-as, 1910-es években felsorakozó új reformnemzedék feladatává lett a gazdasági-társadalmi ellentmondások nemzeti érvényű felismerése és kimondása, a válság tudatosítása, a kibontakozás lehetőségének minden osztály és réteg számára egyértelmű megfogalmazása. Ehhez a sokszínű, nemzetébresztő reformnemzedékhez csatlakozott az igen távolról jött Károlyi Mihály.

Előadása további részében Berend T. Iván azokat a tényezőket próbálta felvázolni, amelyek a magyarországi nagy társadalmi problémák felismeréséhez vezették Károlyi Mihályt, azt a földbirtokost, aki 1910-ben még értekezletre hívta össze az OMGE tagjait, hogy tiltakozzanak a birtokba még nem vett földalatti kincsek állami tulajdonának kisajátítása ellen. Akkor még — nyolc évvel a kápolnai fősosztás előtt — Apponyi Albert joggal írhatta Károlyi Mihálynak a következő sorokat: „Az idők fejlődése ezt követeli, aki annak ellentáll. . . , az kihívja maga ellen a fejlődés megmáshatatlanságát erejét és elsodortatik. Nem szeretném, hogy Magyarország földbirtokosai ilyen helyzetbe jussanak és reáshorgáljanak a merev osztály-egoizmus vadjára.”

De az sem helyes, ha csak a világháború szörnyűségeiben keressük a nagy társadalmi felismerések okait. Ez sajátos, hosszú út volt, aminek során részlegesen,

s a politikai vagy társadalmi kérdések egyik területén jóval előbb, mint a másikon, fokozatosan alakult egy nagy formátumú egyéniség és program. A kezdet talán akkor volt, amikor huszonévesen először kezébe vette — amint ezt ő maga írja 1923-ban — Marx Kapitalját; amikor Károlyi Sándorral együtt lassan, pontról-pontra menve, kritikával olvasták el az első kötetet. De akkor is, amikor az ellenzék soraiban indul — még jellegzetesen főúri — politikai pályáján, és megismerkedik a Tisza István-i politikai rezsim romlottóságával, de ezen keresztül nemcsak az Ausztriával fennálló kapcsolat ellentmondásait, de a közjogi szemléletből lassan kibontakozva az önálló és demokratikus Magyarország hiányát is felismeri. „Minél jobban megismerte a rendszert, amelynek mint az OMGE elnöke valóban támasza volt — írta ezekről az évekről —, annál határozottabbá vált felismerése, hogy ez a rendszer rosszul van megalapozva és ezer veszélyt hozhat a magyar népre.

A háború küszöbén Károlyi Mihály már olyan messzire jutott fejlődésében, mint kevesen a kor Magyarországanak politikai porondján. Felemáson, ellentmondásosan, a hagyományos függetlenségi ellenzék érv-rendszerétől is áthatva, de már erősen közelített a befejezetlen polgári forradalom — különböző és átfogó reformok útján elképzelt — befejezése szükségességének felismeréséhez. Idézte az előadó Károlyi Mihály 1914. június 13-i ceglédi képviselői programbeszédét, amelyben a következő jelszót hirdette meg: „Jogot a népek! Földet a népek! Kenyeret a népek!” Ez a hármas jelszó akkor és a következő fél évtizedben egyre gazdagodó tartalommal a polgári demokratikus átalakulás befejezésének formálódó programjává vált, hogy a következő fél évszázadban a forradalom továbbfejlesztésének, a szocialista forradalomnak, a szocializmusnak hitvallásává gazdagodjék, — mondotta Berend T. Iván, majd elemezte ezeknek az általános követeléseknek 1914—1918 között egyenes vonalú fejlődést mutató konkrét formáit. 1914-ben a jog követelése az általános, egyenlő és titkos választó jog bevezetése melletti állásfoglalást — 1919 tavaszán azonban már a proletariátus hatalmának elismerését jelentette. A föld követelése 1914 nyarán még mérsékelt telepítési elgondolás volt, 1917 novemberében viszont már így ír Károlyi: „A földet visszadjuk azoknak, akik megművelik.” Később már a földkérdés szocialista megoldását tanulmányozta a Szovjetunióban és 1943-ra eljutott a szövetkezeti elv elfogadásához. A kenyér követelése 1914-ben munkaalkalmak, illetve az ennek előfeltételét jelentő önálló vámtérrétele alapozott iparfejlesztés követelését jelentette. 1918-ban már arról beszélt Károlyi, hogy „...a régi formájában a kapitalisztikus rendszer fent nem tartható”, 1919-et követően pedig eljutott a magántulajdon elvének teljes tagadásáig, a szocializmusig.

Károlyi Mihály felismeréseiben jelentős szerepet játszott egyidejűleg kibontakozó igaz internacionalizmus: „Ő azzal indult, ameddig a nemzetiségi kérdésben Kossuth legtovább jutott, a Dunai Konföderáció eszményével és a szocialista internacionalizmus és összefogás vált vezérelvévé” — mondotta az előadó.

Befejezésül újra párhuzamot vont a XIX. század második negyede és a századelő reformnemzedéke között. Károlyi és Ady, Bartók és Achim, Szabó Ervin és Lukács György ugyanazt a történelmi munkát vállalták magukra, és végezték is el, mint nem egészen egy évszázaddal korábban Széchenyi és Kölcsey, Eötvös és Kossuth, Petőfi és Tócsics. Életműveikre, felismeréseikre nem várt a meghaladás tragédiája. „Károlyi Mihályt hosszú életpályáján sem lehetett meghaladni, mert ő magát tudta meghaladni és megújítani, a századelő magyarországi ellentmondásainak felismerésétől a jövő Magyarországa, a szocializmus felismeréséig, vállalásáig” — zárta előadását Berend T. Iván.

A következő előadó *Hajdú Tibor*, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa volt, aki „*Károlyi Mihály a polgári demokratikus forradalomban*” címmel tartott referátumot. A referátum tulajdonképpeni témája Károlyi külpolitikai tevékenysége volt az őszirózsás forradalom idején. A téma ilyen megközelítést az előadó avval indokolta, hogy Károlyi maga is a független külpolitika megteremtését és irányítását tartotta legfőbb feladatának e nagyszerű, de a nemzeti létet érintő súlyos kérdésekkel terhes hónapokban. Károlyi „ahhoz a jólinformált szűk körhöz tartozott, amely Bosznia 1908. évi okkupációja óta tudta, hogy Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia vezetői európai háborút készítenek elő. Ezért politikai érdeklődésében és tevékenységében mindinkább előtérbe került a külpolitika, a békéért vívott harc, a háború kitoréása után pedig a mielőbbi békekötés elősegítése. Béketörékvései 1916 végéig nem voltak önállóak, egyrészt mert Ferenc József életében önálló külpolitikai kezdeményezés elképzelhetetlen volt, másrészt meg volt kötve a keze, amíg 1916 nyarán saját pártját meg nem alakította. 1917 elején az összeroppanás előtt álló Monarchia krízise bátortalan béke-tapogatózásokra készítette az új királyt és tanács-

adót, így Károlynak lehetősége nyílt határozottabb, kezdeményezőbb béke-politika folytatására. Károlyi optimális célja ekkor: a német szövetség felbontására, különbéke kötésére bírni a királyt. Ezért többször is audienciára jelentkezett nála, amit Ferenc József idején sohasem tett volna.

Az együttműködés a királlyal és Czernin közös külügyminiszterrel, az a tény, hogy szinte minden lépésről beszámolt nekik, akik ezen túlmenően gondosan figyelték is, lefékezték Károlyi kezdeményező készségét. Ennél többet azonban csak akkor kérhetnének tőle számon, ha Magyarországon olyan számottevő szervezett erő állt volna mögötte, amely bázist nyújthatott volna független magyar külpolitika kezdeményezésére. Miután sem saját pártja, sem a szociáldemokrata párt nem tekinthető ilyen erőnek, más kisebb békebebarát organizációkról nem is szólva, nem folytathatott más gyakorlati politikát, mint hogy megpróbált hatni a király jobbik énjére. Emlékirataiban önmagát vádolja, hogy nem követte Masaryk példáját: csakhogy Masaryk maga mögött tudta a cseh polgárság és munkásság pártjait.

Hogy Károlyiból nem a bátorság hiányzott a végső lépés megtételéhez, azt bizonyítják parlamenti és parlamenten kívüli beszédei, melyek a magyar nép békeakaratának legbátrabb és legismertebb, külföldön is számontartott megnyilatkozásai voltak. Ezek közül Hajdú Tibor Károlyi 1917. június 24-i félegyházi beszédét idézte: „Nem bánom, ha megköveznek is érte, kimondom, hogy ezért a háborúért a felelősséget nem vállalom... ezt tartom a vizdön óta a legnagyobb csapásnak, amely a világot érthette. Át vagyok hatva attól a gondolattól, hogy nem lehet e borzasztó csapások után megteremteni az új Magyarországot, csak úgy, ha azokat, akik felelősek voltak ezért a háborúért, többé vissza nem engedjük a hatalomra.”

Részleteket olvasott fel az előadó Károlyi 1917. március 20-i, az orosz forradalmat köszöntő parlamenti beszédéből is, amelyből kitűnik: Károlyi üdvözölte az orosz forradalmat, de nem akart forradalmat Magyarországon; el akarta kerülni, ha elkerülhető, — de nem az elnyomart fokozásával, hanem a népjogok kiterjesztésével.

A szociáldemokraták és Jászi Oszkár hatása mellett az oroszországi forradalom segítette Károlyit a nemzeti kérdés fontosságának, megoldása szükségességének felismeréséhez. Ez azonban 1917-ben még nem jelentette azt, hogy Károlyi felismerte volna a Monarchia felbomlásának elkerülhetetlenségét vagy tárgyalásokat kezdeményezett volna a nemzetiségek vezetőivel. Ekkor — nem is kevés fontolgatás után — az antant-hatalmakkal keresett kapcsolatot. Próbálkozásai nem jártak kezzelfogható eredménnyel, viszont a német vezérkar és ügynökei hajszát indítottak Károlyi és hívei ellen. A külpolitikai kísérletek folytatása így lehetetlenné vált, Károlyi érdeklődése egyre inkább a belső problémák felé fordult. Támogatta az 1918 januári és júniusi sztrájkmozgalmakat és ezért ellentétbe került a szociáldemokrata párt Garami-vezette jobbszárnyával és saját pártjának a szociális problémákat nem értő képviselőivel is. Új „forradalmi környezetbe” kerül, „mely a szociáldemokrata Kunfi és Diener-Dénes mellett Jászból, a polgári radikálisok és szociáldemokraták között álló független Fényes Lászlóból, Kéri Pálból, titkárából, Simonyi Henriből s másokból tevődött össze, ideértve a Károlyi-párt radikálisabb szellemű tagjait, Hock Jánost, Nagy Vincét, Búza Barnát, sőt ekkor még Friedrich Istvánt s haláláig Holló Lajost is”.

Az őszirózsás forradalmat megelőző napokról szólva kiemelte az előadó Károlyi emberi nagyságát és önzetlenségét: „ő, aki annyiszor utasította el... a felajánlott miniszteri széket, most szinte követelte a rá semmi jót nem hozó hatalmat, hogy legalább az utolsó percben mentse, ami menthető.” Az utolsó pillanatig a legalitás keretei között akart maradni Károlyi, meg akarta nyerni a király bizalmát. Ebben az óvatosságban — hangsúlyozta Hajdú Tibor — a nemzeti katasztrófától való félelem játszott döntő szerepet. A végső elhatározáshoz Károlynak szüksége volt arra, hogy az események, a forradalom előtti napok huzavonája meggyőzzék arról, hogy az uralkodó osztályok milyen süketek és vakok, ha nem közvetlen osztályérdekeikről van szó. Éreznie kellett: „a történelem parancsára vesz részt a régi rend romjainak eltakarításában.”

1918 novemberének első felében a fegyverszünet megkötésére irányultak Károlyi erőfeszítései, melyek közül kiemelkedett Franchet d'Esperey-vel folytatott belgrádi tárgyalása. Hajdú Tibor értékelése szerint, ha csak a tárgyalások tényeit tekintjük, Károlyi a körülményekhez képest jó eredményt ért el: Franchet elismerte tárgyaló-félnek a forradalmi kormányt, hangsúlyozta a győztesek bizalmát Károlyiban, akivel egyedül hajlandók tárgyalni; sikerült nyitva hagyni bizonyos lehetőségeket. A magyar közvélemény viszont elkeseredetten fogadta a belgrádi tudósításokat: nyilván abban a hitben, hogy Franchet ünnepélyes fogadtatást rendez az „antantbarátnak” kikiáltott Károlynak, s a kedvéért elfelejti a négy és fél éves háborút, szövetségeseinek tett ígéreteit. Ugyanazok, akik október végén még nemzeti katasztrófának hírdették Károlyi

hatalomra jutását, most csodát vártak tőle. Hát még azok, akik addig is benne hittek.”

Az előadó utalt arra, hogy a történeti irodalomban gyakran felmerül Károlyi állítólagos naivitásának, hiszékenységének kérdése. Véleménye szerint Károlyi „nagyon jól ismerte a magyar és osztrák uralkodó köröket, nem voltak illúziói a berlini politika iránt, de nem ismerte eléggé a nyugati és főleg az amerikai diplomáciát.”

A belső helyzetet — mutatott rá Hajdú Tibor — 1918 végén, 1919 elején Károlyi a külpolitika függvényeként nézte. Tudta, hogy az antant legfőbb gondja a bolsevizmus elfojtása, ezért a nyugati hatalmak rokonszenvének biztosítását célozta a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőinek letartóztatása 1919 februárjában. Károlyi nem ismerte a munkásmozgalom belső helyzetét, lebecsülte a KMP erejét, de a tiltakozások és főleg Kunfi bírálóhatóság hatására elrendelte a letartóztatottak politikai fogolyként kezelését és egy részük szabadon bocsátását. Ez persze megfelelő reakciót váltott ki az antant-missziók helyzetértékelésében és a Vix-jegyzék is előrevetette már árnyékát.

Végül az előadó Károlyinak a Tanácsköztársaság kikiáltása körül játszott szerepéről beszélt. Károlyi azt szerette volna, hogy az áprilisa kiírt választásokon az MSZDP kapjon többséget és egy szociáldemokrata többségű kormány próbálja megelőzni az új forradalmat. Március első felében azonban a munkásság forradalmasodása már olyan fokot ért el, hogy felmerült a kormányban a gondolat: a polgárháború megelőzésére már a választások előtt szociáldemokrata kormányt kell alakítani. A Vix-jegyzék ettől függetlenül is felvethette a lemondás gondolatát. Nyilvánvaló tehát, hogy Károlyinak ekkor semmi oka nem volt már arra, hogy ragaszkodjék a hatalomhoz.

„Aláírta-e ezek után Károlyi ismert nyilatkozatát, amely szerint átadja a hatalmat a proletariátusnak?” — vetette fel Hajdú Tibor a sokat vitatott kérdést, és a következő választ adta: „Minden esetre ismerte a titkárságán megfogalmazott nyilatkozatot, ő azonban mást értett a hatalom átadásán, mint ami valójában történt. Tudta, sőt helyeselte, hogy az MSZDP valamiképpen fúzióra lépjen a KMP-vel, de még mindig nem ismerve a munkásmozgalom erőviszonyait, ezt úgy tekintette, mint egy szélsőséges frakció visszatérését az anyapártba. Tehát maga hatalmon maradva, szociáldemokrata jellegű kormányt akart kinevezni, a hozzá elképzeléseiben közelálló centrista Kunfi elnökségével.

Tény, hogy mikor megtudta: nem marad elnök, a „Népköztársaságot” igazi proletárforradalom, proletárdiktatúra döntötte meg, tiltakozott a nyilatkozat közzététele ellen, mely így engedély nélkül jelent meg. Nem mintha tenni akart volna valamit a munkáshatalom ellen: de megzavarva, megtévesztve érezte magát, nem tudta, mit írna alá.

Ugyancsak tény, hogy a forradalom éjszakája után, látva, hogy a proletárdiktatúra nem az, aminek ellenségei hirdetik, látva kommunisták, baloldali szociáldemokraták és centristák akkor még jó együttműködését, nemcsak hogy nem tett kísérletet a nevében kiadott nyilatkozat dezavválására, de újabb nyilatkozatokat adott ki, melyeket már valóban ő fogalmazott meg, s ezekben elítélte az antant-imperializmust, a Tanácsköztársaság támogatására szólított fel mindenkit. „Öntsünk olajat az új kormányzat kerekéire” — mondta búcsúztatására megjelent volt minisztereinek.

Befejezésül Hajdú Tibor hangsúlyozta: annak ellenére, hogy Károlyi „a Tanácsköztársaság politikájából sok mindennel nem értett egyet, de túl vitáin és kételyein, jogos és téves ellenvéleményeken, mégis e hónapokban értette meg, hogy a szocializmus alkalmas csak a magyarság szociális és nemzeti problémáinak megoldására. Mikor az ellenforradalom győzelme előtt külföldre távozott, első dolga volt a bécsi Arbeiter Zeitungban megjelentetni „Lemondásom története” című híres cikkét, melynek lényege: hitvallás a szocialista forradalom mellett.”

A következő előadó *Jemnitz János*, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa *Károlyi Mihály élete 1919–1945 közötti, emigrációban töltött időszakáról* beszélt. Károlyi ekkor már teljesen kiforrott politikus; 1919–20 után újabb nagy átalakulás eszmerendszerében, világnézetében nem tapasztalható. Programjának fő alkotó részei a feudális örökség felszámolása a gazdasági és politikai életben, nemzeti függetlenség, békés egymás mellett élés a környező országok népeivel. Ez az alapjában demokratikus program 1919–20 után fokozatosan egészült ki szocialista elemekkel (egyves alapvető termelési ágak államosítása, a tervgazdálkodás megvalósítása). Károlyi azonban inkább 1918–19-es tevékenysége, a feudális viszonyokkal és az ellenforradalmi terrortal szembeni állásfoglalásai alapján vált, az ellenforradalom győzelmének első pillanatától kezdve, az egész magyar demokratikus emigráció vezetőjévé és összefogójává. Az előadó hangsúlyozta, hogy Károlyi nem taktikázásból vállalta ezt a szerepet; ezt ő maga ugyanúgy magától értetődőnek tartotta, mint a

nyugati országokba szakadt demokratikus magyar emigráció legkülönfélébb csoportjai: kommunisták, szociáldemokraták és polgári radikálisok. Ezt a nagy egyesítő, vezető szerepet nagyrészen azért tölthette be, mert a demokratikus átalakulásért küzdött, de már a szocialista távlatok vonzották. „Ez óvta meg attól, hogy fontos aktuális kérdésekben szektás, az átmeneti demokratikus feladatokat lebecsülő válaszokat adjon, de a szocializmus igényese megvédte attól is, hogy sok őszinte humanista értelmiségi módjára különféle nehéz időszakokban (vagy egyenesen tragikus események idején) elszakadjon a munkásmozgalomtól, elszigetelje magát a munkásmozgalom bármelyik szektorától.” Szerepet játszott külpolitikai koncepciója is. A Horthy-rendszer revíziós propagandája idején a Duna-menti népek tényleges kiegyezését akarta, politikai szövetséget keresett a környező országok — mindenekelött Csehszlovákia — demokratikus politikusaival. Külpolitikai koncepciójának része volt a baráti kapcsolatok kiépítése a Szovjetunióval is. A második világháború időszakában már nyomatékosan hirdette Károlyi ezt a gondolatot és küzdött is elismertetéséért, hiszen a nyugati emigránsok egy része idegenkedett a Szovjetunióval való együttműködéstől. A nyugat-európai országok viszonylatában Károlyi azt hirdette, hogy Magyarországnak a német—olasz orientációval szemben Franciaországra kellene támaszkodnia. Ez a koncepció az 1930-as években érezhetően mélyebb gyökeret. „Miközben Gömbös és a következő kormányok a tengelyre építették számításait, Károlyi az antifasiszta koalíció kialakulásában bízott.” Miután 1936-ban Franciaországban a népront-kormány került hatalomra, úgy gondolta, hogy a magyar kibontakozást egyfelől a Duna-medencében, másrészt Párizsra támaszkodva kell megtalálni, de a számításokból Moszkvát sem szabad kihagyni.

A második világháború idején az antifasiszta koalíció kialakulásával új elemek jelentkeznek Károlyi külpolitikai koncepciójában. Biztosra vette, hogy a háború után a Labour Party alakít kormányt Angliában, amely így majd elindul a szocialista fejlődés útján. Az új Munkáspárt által vezetett Anglia és a Szovjetunió közötti barátság és szövetség teremti majd meg — Károlyi ekkori elképzelése szerint — Európa újjászületésének alapját.

Röviden utalt az előadó Károlyi és felesége antifasiszta tevékenységére, 1933—34-es utazásaikra, amelyeknek célja az volt, hogy sikerre vigyék a Braunbuch ügyét. Majd azokról a fegyvertársi, baráti kapcsolatokról szólt, amelyek a nemzetközi és a magyar progresszió kiemelkedő képviselőihez fűzték Károlyi Mihályt. Levelező partnerei között találjuk Romain Rollandot és Barbusse-t, az idősebb és fiatalabb Masarykot, Majszkijt, Th. Dreisert; progresszív értelmiségieket, szociáldemokratákat, kommunistákat egyaránt. Hasonló a helyzet magyar kapcsolatairól is. Hock János, Nagy Vince, Juhász Nagy Sándor, Jászi Oszkár októbriista csoportja vezérének tekintette Károlyit, de velük különbözőzt össze legelőbb, mégpedig azon a ponton, ahol meghaladta őket: a szocializmus és a munkásmozgalom vállalásában. A szociáldemokrata mozgalomban Károlyi mélységesen saladott, vezetőit többségükben oportunistáknak tartotta, így csak egyes baloldali szociáldemokratákkal (Kunfi, Rónai, Böhm, Diener-Dénes, Szende vagy Fényes) épített ki baráti kapcsolatokat, a magyarországi szociáldemokrata vezetőkben nem bízott. A legmélyebb és legbarátságosabb kapcsolatok ebben az időben a kommunistákkal szövdtek (Madzsar, Karikás, Lukács, Hamburger, Hevesi Ákos, Hajdú Gyula), így Károlyi mindig első kézből tájékozódhatott a kommunista mozgalom mindenkor politikájáról és programjáról. A magyarországi népi írók táborának elképzeléseiről Illyés Gyula, Bölöni György és Révai József tájékoztatták Károlyit. A második világháború időszakában olyanokkal egészült ki a levelezők köre, akik elsősorban németellenességből fordultak Hitler, majd Horthy ellen. E csoportosulással szemben Károlyinak erős fenntartásai voltak.

Összefoglalásul Jemnitz János arról beszélt, hogy Károlyi már az 1920-as években valóban korszerű, az antifasiszta népronthoz közelálló programot adott. Ő lehetett volna így nemcsak a nyugati emigráció néprontos összefogásának, hanem az ország demokratikus, szocializmus felé haladó tömegeinek vezetője is. „Hogy ez nem így történt, nem elsősorban őrajta múlott. Még csak nem is azon, hogy valóban jó gyakorlati politikus volt-e vagy sem. Mindenesetre az egész ország láthatta kárát, hogy 1919 és 1945 között ez a kérdés fel sem vetődhetett Magyarországon, Károlyi, aki megelőzte korát... 1946-ban már csak késvé érhetett haza.

Szünet után elsőnek *Pölöskei Ferenc*, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár korreferátuma hangzott el „*Károlyi Mihály életútja az 1918-ik évi polgári demokratikus forradalomig*” címmel. Ő is utalt arra a nagy útra, amelyet Károlyi az agrárius táborból a polgári demokratikus forradalomig, majd a szocializmus vállalásáig megtett. Rámutatott arra, hogy az OMGE elnökségéről 1912-ben lemondó és a parlamentből Tisza parlamenti őrsége által kihurcoltatott Károlyi akkor még a

párton kívüli függetlenségiek csoportjához tartozott, nem kötődött még szervezetileg sem a konzervatív Apponyi Alberthez, sem a liberális demokrata Justh Gyulához. Justh azonban bízott benne, biztatta, tanítványának tekintette. Mint Pölöskei Ferenc hangsúlyozta, Justh Gyula hatása sorsdöntő volt Károlyi Mihály pályájának alakulásában. A továbbiakban a Justh-féle, 1910 utáni függetlenségi politikát elemezte az előadó, abból a szempontból, hogy vezethetett-e ebből a politikából út a polgári demokratikus forradalom irányába? Elhatárolta Justh Gyulát attól, a századforduló után agrárius nagybirtokosokkal feltöltődött Függetlenségi Párttól, amely már elvesztette 1867 utáni liberalizmusát és számára a nemzeti már egyértelműen a nacionalizmust jelentette. Justh Gyula sem ismerte fel a dualista rendszer alapvető társadalmi és nemzeti problematikáját, azonban erélyesen képviselte Tisza Munkapártjával szemben a Függetlenségi Párt eredeti, liberális programját és néhány társával együtt vállalta az együttműködést a polgári radikálisokkal, valamint a szociáldemokratákkal. Károlyi Mihály 1916–17-ig azzal tett túl Justh Gyulán és csoportján, hogy retrográd, inkább a konzervatívokhoz kapcsolódó nézeteiken (nacionalizmus, elzárkózás a feudális nagybirtokrendszer bolygatásától, felemás antimilitarizmus) túlmutató koncepciót dolgozott ki. Végérvényesen szakított a konzervatívokkal, a német orientáció híveivel, előremutatók elképzelései az agrárkérdés és a nemzetiségi kérdés területén.

A következő korreferátumot *H. Haraszi Éva*, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet főmunkatársa tartotta, aki *Károlyi Mihály fasizmus elleni tevékenységéről* beszélt, pontosabban Károlyi korabeli írásai és későbbi visszaemlékezései alapján 1931–33-as tevékenységét tekintette át. Felszólalása első részében Károlyinak a Szovjetunióval kapcsolatos állásfoglalását elemezte. Károlyi 1931 nyarán a *Vu* magazin felkérésére utazott a Szovjetunióba. Tapasztalatai alapján kialakított akkori álláspontját *Hit illúziók nélkül című művében* így foglalta össze: „Noha jól tudtam, hogy még korántsem valósították meg azt a paradicsomot, amelyet lelkes hívők már látni véltek, bízom benne, hogy a rendszer magában hordja egy olyan világ megteremtésének lehetőségét, amely működőképesebb, igazságosabb és boldogabb lesz, mint a mienk... Szovjet-Oroszország még csak 10 éve áll fenn... Forradalom zajlott le, hasonló az 1789-es francia forradalomhoz... Ezért nekünk, haladó európaiaknak rokonszenvvel és megértéssel kellett fogadnunk ezeket az erőfeszítéseket, amelyeket a világ egyhatodán kezdtek a felemelkedés érdekében és mindent el kell követnünk egy olyan atmoszféra kialakítására, amely kedvez Szovjet-Oroszország békés fejlődésének.” Bár az 1936–37-es moszkvai perekkel (magánlevelezése tanúsága szerint) nem értett egyet, ellenérzését nem vitte nyilvánosság elé, mert ahogy Kéri Pálnak írta 1943-ban: „... abban az időben javában dúlt a spanyol polgárháború és a Szovjetunió volt az egyetlen, aki a köztársaságiakat nemcsak szavakkal, de tankokkal és repülőgépekkel támogatta. Nem tehettem meg, hogy érzéseimnek szabad utat engedjek, mert megbocsájthatatlan lett volna olyasvalamit írni, amivel az ellenállók táborát megosztom és a reakciót erősítem.”

1932 első felében — szintén a *Vu* magazin megbízásából — Károlyi Németországban töltött néhány hetet; ekkoriban elsősorban a szocializmus építésének problémái, a fasizmus elleni küzdelem formái és lehetőségei foglalkoztatták. Felismerte, ahogyan ezt Károlyi Mihályné érzékletesen megfogalmazta: a fasizmus „leginkább azzal a legendában szereplő állattal, a vámpírral hasonlítható össze, mely vérből táplálkozik és amely elpusztul, ha nem talál új áldozatot”. A fasizmust a kialakuló monopolkapitalizmus termékének tekintette. Vámbéry Ruzstemnek írta 1942-ben: „A legnagyobb veszély, amely Európa gazdasági rendjét fenyegeti, ma már nem a klasszikus laissez-faire-aller kapitalizmus, hanem a monopolkapitalizmus, amely például Németországban alakult ki és amely a maga politikai formáját nacionálszocializmusnak nevezi. A fasizmusnak (beleértve a német fasizmust is) természetesen semmi köze sem a szocializmushoz, sem a nacionalizmushoz, mert csakis a nagytőke uralmának fenntartását tekinti életcéljának.” Francia közéleti személyiségeket, írókat, szerkesztőket és persze emigráns magyarokat is folytonosan igyekezett Károlyi felvilágosítani, felfogásának megnyerni, de nemcsak szavakban hirdette az antifasizmust, hanem tett is érdekében. 1932 nyarán például sokat utazott a kontinensen és Angliában, hogy aláíráásokat gyűjtsön, befolyásos embereket mozgasson meg a halálra ítélt Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes élete megmentésére. Hogy az előbbi kettőt megmenteni nem lehetett, nem Károlyin múlt, Karikás megmentése azonban az ő nevéhez fűződik, és jórészt Károlyi közreműködésének volt köszönhető Madzsar József átmeneti szabadonbocsátása.

Györffy Sándor, a Munkásmozgalmi Múzeum munkatársa, korreferátumában *Károlyi Mihály 1945 utáni tevékenységével* és — vizsgálatát napjainkig kiterjesztve — *utóéletével* foglalkozott. Bevezetőben utalt nemzedéke Károlyi-képének ellentmondásos

alakulására. A Horthy-korszak hivatalos propagandájában az átkozódva rágalmozott Károlyi a dicsőített Horthy Miklós ellenpólusa volt, az új, független, szabad, demokratikus Magyarországért harcolók egy része viszont ebben az időben azt az államférfit látta benne, akit forradalmi múltja predestinál arra, hogy az új magyar demokratikus köztársaság elnökeként majd tanúsítsa: negyedszázadon át volt egy „másik Magyarország” is. 1946-os hazatérése után Károlyi történelmi szerepe reális, jelentőségéhez méltó értékelést kapott, 1949-től azonban torzulást szenvedett s csak az SzKP XX. Kongresszusa után kerülhetett sor Károlyi Mihály rehabilitációjára, leginkább Károlyi hamvainak 1962. évi hazahozatalakor.

Mint az előadó — a Károlyi Mihályné által rendelkezésére bocsátott forrásanyag alapján — rávilágított, 1945 második felében Károlyi több — nem hivatalos — információt kapott arról, hogy mielőbbi hazaérkezését minden párt várja és köztársasági elnökké választása bizonyosnak tekinthető. Mértékadó körök részéről azonban nem kapott konkrét választ politikai jövőjéről; 1946. február 1-én Tildy Zoltánt választották köztársasági elnökké. Károlyi belenyugodott a helyzetbe, táviratban köszöntötte az elnököt.

1946. május 10-én a parlament ünnepi ülésen fogadta a hazatért Károlyi Mihályt. A Kommunista Párt nevében Rajk László üdvözölte Károlyit, akire — visszaemlékezései szerint — nagy hatással volt a fiatal kommunista politikus egyénisége, megerősítette a szocializmus ügyébe, Magyarország jövőjébe vetett hitét. Az üdvözlésekre válaszoló Károlyi hangsúlyozta, hogy 1945 a magyar demokratikus forradalom végleges győzelmét hozta meg. Külpolitikai kérdésekről szólva kiállt a szovjet orientáció mellett és Magyarország egyik fontos külpolitikai feladatának a Szovjetunió és az angolszász világ együttműködésének elősegítését, megkönnyítését jelölte meg. Történetírásunk további feladata — mutatott rá Györffy Sándor — Károlyi ekkori megnyilatkozásai hatásának tanulmányozása abból a szempontból, hogyan járult hozzá Károlyi — másodszer életében — a demokratikus forradalom szocialista forradalomba való békés át-növésehez.

1946 nyarán és őszén részt vett Károlyi a párizsi békekonferencia magyar delegációjának munkájában, 1947–49-ben pedig párizsi nagykövet volt. E minőségében folytatott tevékenysége két szakaszra oszlik: 1947-ben lázas munkát fejtett ki egy szovjetbarát Dunai Konföderáció előkészítése érdekében; 1948–49-ben azonban a Dimitrov, illetve Tito fölött gyakorolt bírálat, valamint a személyi kultusz hazai eluralkodása miatt elkedvetlenedett; passzivitás, fokozatos visszavonulás jellemezte magatartását; végül a Rajk-per elleni tiltakozása jeléül lemondott és külföldön maradt. Az akkori magyar kormány ezzel kapcsolatos nyilatkozataira így válaszolt: „Azzal vádolnak, hogy ezzel a cselekedetemmel a magyar népi demokrácia ellenségeinek táborához csatlakoztam. Ezzel szemben a szocializmusért vívott harminc esztendőszakadatlan harcom az ellenkezőjét bizonyítja és a jövő is meg fogja mutatni, hogy a számomra még hátralevő néhány esztendőben ugyanolyan hűséges és szilárd híve leszek a szocializmusnak, mint a múltban voltam.” Valóban, mindvégig elhatárolta magát azoktól, akik a Rákosi-féle vezetéssel szembeni bírálatát a Szovjetunió és a magyar népi demokrácia elleni harc eszközüvé akarták tenni.

Befejezésül az előadó Károlyi „Hit illúziók nélkül” című, rövidesen magyarul is megjelenő emlékiratainak jelentőségét méltatta.

Az ülésszak utolsó előadója *Litván György*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa volt, aki *Károlyi Mihály egyénisége* címmel tartott korreferátumot. Elsősorban nem Károlyi magánemberi tulajdonságait, hanem azokat a jellemvonásait elemezte, amelyek egész fejlődésének, valamint hatásának, kisugárzásának jobb megértéséhez segítenek.

Kiemelte, hogy Károlyi politikai fejlődése, szemléletének gyökeres átalakulása nem azért különleges, mert arisztokrata származású volt — az ilyen osztálykorlátok átlépése másoknak is sikerült már előtte és utána is —, hanem azért, mert az igazi fordulat itt 40–45 éves korban, egy érett politikusnál, pályája csúcspanzáig ment végbe. Nehéz meghatározni, hogy honnan merítette Károlyi az erőt az osztályával és személyes érdekeivel való mind következetesebb szakításhoz. Ellenfelei befolyásolhatósággal vádolták. Litván György e nézettel szemben leszögezte, hogy Károlyi csak annyiban volt befolyásolható, hogy egész életében szívesen és mohón tanult másoktól, de mindvégig a maga útján haladt. Maga választotta mestereit, küzdőtársait (1912–13-ban Justh Gyula helyett hallgatható volt Tiszára, 1917–18-ban Andrásyékra, 1920-ban a kommunistaeellenes Kunfira, 1930-ban a szintén kommunistáktól óvó Jászira, 1949-ben hihetett volna Rákosinak), de sorra elszakadt tőlük — mégpedig soha nem személyes, hanem mindig politikai okból, ha úgy látta, hogy gátolják továbbhaladásában. Politikai

fejlődésének magyarázatául szolgálhatnak — mutatott rá Litván György — bizonyos, születésével és neveltetésével összefüggő vonások és adottságok: „nagyvonalúsága, széles nemzetközi horizontja, egzisztenciális szempontoktól nem korlátozott függetlenség-érzése, alkura képtelen nagyúri büszkesége s magától értetődő felelősségtudata az ország sorsáért”. Ezek a vonások persze — amint ezt sok más arisztokrata példája mutatja — egészen más utakra is vezethettek az ő jelleme és morális érzéke nélkül. Kritikus helyzetekben szinte mindig — tudatosan — a nehezebb utat választotta, rendszerint saját érdekei ellen döntött. A csapások, támadások nem készítették visszavonulásra, inkább megkeményítették és előrehaladásra sarkallták.

Szellemi és jellembeli tulajdonságainak együttese adja meg Litván György szerint a kulcsot Károlyi nagyívű pályájának megértéséhez. „Becsületessége és érzékeny szociális lelkiismerete, éles megfigyelőképességgel párosulva, nem engedte, hogy a dúsgazdag mágnás észre ne vegye, min alapszik kiváltságos léte. Másrészt logikus gondolkodásmódja, az a képessége, hogy az új felismeréseket, mindenre való tekintet nélkül, a végső konzekvenciát is, végiggondolja, olyan jellemmel és temperamentummal párosult, amely nem ismert habozást és késlekedést a felismert igazságok tetteváltásában.”

Ezután Litván György azokat az okokat összegezte, amelyek Károlyi hatását, egyéniségének máig tartó kisugárzását magyarázzák. „A jelenség egyik oka alighanem Károlyi őszinteségében, meggyőződésének erejében rejlik. Egy másik oka abban, hogy igazi nemzeti politikus volt. Egy harmadik pedig, hogy az emberek fantáziáját felgyújtani képes romantikus politikai egyéniség volt, egyike az utolsóknak ebből a fajtából, amiből századunk magyar történelme már nem nagyon bővelkedik” — mondta. Befejezésül a következőképpen foglalta össze Károlyi rendkívüli egyéniségének magyarázatát: „egyszerre volt a helyzettel számoló reálpolitikus és eszméit tűzön-vízen át követő romantikus politikus. A kettő egyesítésében van emberi nagysága, a kettő összeütkezéséből fakad politikusi tragédiája. Pályafutása talán kézzelfogható eredményekben gazdagabb lehetett volna, ha valamikor felülkerekedik benne a hidegen számító reálpolitikus. De emléke, alakja előtt ma elsősorban azért tisztelgünk, mert végül mindig nagy eszményeit választotta, mert hazája és az emberiség szocialista jövőjébe vetett hitéhez illúziók nélkül is hű maradt.”

Az előadásokért és korreferátumokért *Erdey-Grúz Tibor* mondott köszönetet, majd bezárta az ülésszakot.

Pók Attila

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Benda Kálmán:** Habsburg-abszolútizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században. Budapest, Tankönyvkiadó. 1975. 60 l. (Történelemtudomány — Történelemtanítás)
- Békés megye 1944—1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban.** Tanulmányok (szerk.: Dér László és Szabó Ferenc). Békéscsaba, MSzMP Békés megyei Bizottsága, Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága. 1975. 482 l. + 64 l. képmelléklet
- Földes Mihály:** Virradat a város peremén. Budapest, Kossuth. 1975. 347 l.
- Alexandru Balaci: Niccolò Machiavelli.** Budapest, Gondolat — Bukarest, Albatrosz Könyvkiadó. 1974. 237 l.
- Kathona Géza:** Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 250 l. (Humanizmus és reformáció)
- Bellér Béla:** Az ellenforradalom nemzeti-ségi politikájának kialakulása. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 290 l.
- Huszár Lajos:** Habsburg-házi királyok pénzei 1526—1657. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 168 l. + 24 képtábla (Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár)
- Simon Róbert:** A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 168 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 75.)
- Gaál Endre:** Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szerveződésének történetéből 1901—1904. Szeged. 1974. 103 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tomus L.)
- Kókay György:** A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849. 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 925 l.
- Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte.** Band XVIII (Red.: Walter Schlesinger). Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, é. n. 809 l. + 2 térképmell. (Vorträge und Forschungen)
- Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919—1945** (össz. és bev.: Markovits Györgyi). Budapest, Gondolat. 1975. 343 l.
- Magyar műemlékvédelem 1971—1972.** Tanulmányok (szerk.: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Havassy Pál, Merényi Ferenc). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 411 l. (Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai VII.)
- Démographie historique en Tchécoslovaquie 1973.** (Ed.: Institut de l'Histoire Tchécoslovaque). Prague, 1974. 176 l. (Historicka demografie 7.)
- Nemzetközi kulturtörténeti szimpozion (1972. Kőszeg).** A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16—19. században. Szombathely, Vas megye Tanácsa. 1974. 277 l.
- Lőrincz Ernő:** A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig 1840—1918. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974. 254 l.
- Egyetemes történeti tanulmányok VIII.** (szerk.: Tokody Gyula). Debrecen, KLTE, 1974. 84 l. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XIX.)
- John H. Komlos: Louis Kossuth in America 1851—1852.** Buffalo, New York, East European Institute. 1973. 198 l.
- Somlyai Magda: Nagy csaták után 1944—1945.** Budapest, Kossuth. 1975. 184 l. (Népszerű történelem)
- Lengyel István: A Breszt-litovszki béketárgyalások.** Budapest, Kossuth. 1975. 309 l.
- Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában.** Budapest, Kossuth. 1975. 341 l.
- „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből IV.** (szerk.: Illés László és József Farkas). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 546 l.
- Julius Fucik: Riport az akasztófa tövéből.** Budapest, Kossuth. 1975. 139 l.

- Oláh József*: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX—XX. század fordulóján. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 288 l. (Agrártörténeti tanulmányok 1.)
- Szabó Bálint*: Felszabadulás és forradalom. Tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 154 l.
- Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 99 l. (Agrártörténeti tanulmányok 2.)
- Arany János összes művei XV. Levelezés I.** (szerk.: Keresztúry Dezső). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 949 l.
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975** (főszerk.: Pach Zsigmond Pál). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 547 l.
- Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből 1945—49.** (Össz. és bev.: Erdmann Gyula és Pető Iván). Budapest, Kossuth. 1975. 622 l. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez I. kötet)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ж. Херман*: Государственный бюджет и монетная ценность в Венгрии до Мохача — *И. Пинтер*: Проблемы антифашистского единства рабочих в Венгрии в 1933—1935 гг. — СООБЩЕНИЯ — *Й. Ирмшер*: Идеология эллинических полисов и византийцы — *П. Шош*: Молодость и годы ученичества Эрвина Сабо — ОТЧЕТ — Четверть века сотрудничества советских и венгерских историков (*М. Штур*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *Zs. Hermann*: Le budget de l'Etat et la valeur de la monnaie en Hongrie à l'époque antérieure à Mohács. — *I. Pintér*: Les problèmes de l'unité ouvrière antifasciste en Hongrie dans les années de 1933—1935. — COMMUNICATIONS — *J. Irmscher*: L'idéologie de la polis hellénique et les Byzantins. — *P. Soós*: Des années de la jeunesse et des apprêts de Ervin Szabó. — BULLETIN — Les vingt-cinq ans de la coopération des historiens hongrois et soviétiques (*M. Stier*). — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *Zs. Hermann*: State Finance and the Worth of the Money in the pre-Mohács Hungary — *I. Pintér*: The Problems of the Antifascist Workers' Unity in Hungary, in the Years 1933—35 — REVIEW ARTICLES — *J. Irmscher*: Hellenic Polis Ideology and the Byzantines — *P. Soós*: From Szabó Ervin's Youth and Training Years — REPORT — 25 Years of Co-operation between Hungarian and Soviet Historians (*M. Stier*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zs. Hermann*: Staatshaushalt und der Wert des Geldes in Ungarn vor der Schlacht bei Mohács — *I. Pintér*: Probleme der antifaschistischen Arbeitereinheit in Ungarn in den Jahren 1933—35 — BEITRÄGE — *J. Irmscher*: Die hellenistische Polis-Ideologie und die Byzantiner — *P. Soós*: Über die Jugend und die Vorbereitungsjahre Ervin Szabós — BERICHT — Vierteljahrhundert der Zusammenarbeit ungarischer und sowjetischer Historiker (*M. Stier*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHORINK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. IV. 24. — Terjedelem: 18,2 (A/5) fv

---

75.1755 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából

Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere
Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről
Frank Tabor: Magyarország az angol publicisztikában (1865–1870)
Tokody Gyula: A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében
Réti György: Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról
Csapódi Csaba: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában

E számunk munkatársai

Arday Lajos nyelvtanár (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Árvayné Rényi Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet szerződéses munkatársa — *Bartha Antal* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Degré Alajos* kandidátus, a Zala megyei Állami Levéltár főlevéltárosa (Zalaegerszeg) — *Ferenczy Endre* kandidátus, tudományos főmunkatárs (ELTE, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának vezetője — *Gáldi Éva* egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *H. Haraszi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Hermann Zsuzsanna* az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője (Bp.) — *Hont István* az MTA Történettudományi Intézet ösztöndíjas gyakornoka — *Johannes Irmscher* egyetemi tanár (Berlin, NDK) — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kápolnai Iván* a KSH Könyvtárának gazdasági tanácsadója — *Klaniczay Gábor* a Világosság szerkesztőségének munkatársa — *Kurucz Jenő* középiskolai tanár (Sarkad) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE, Bp.) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pajkossy Gábor* az Országos Levéltár ösztöndíjas gyakornoka — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Pók Attila* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Pritz Pál* az MTA Központi Hivatala Társadalomtudományi Főosztályának főelőadója — *Ránki György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet helyettes igazgatója — *Sipos Péter* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Sóos Pál* kandidátus, egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szilágyi János* a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

1974/3. sz.

- Beller Béla:* A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban
- Szabó Miklós:* A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón
- Lackó Miklós:* A Blum-tézisek
- Siklós András:* A Monarchia felbomlása és a magyarországi kormányzati válság 1918 októberében
- Glatz Ferenc:* Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből)
- Niederhauser Emil:* A kultúrtörténet kérdéséhez
- Makkai László:* Művelődéstörténet mint értékrendszerek története
- Kosáry Domokos:* A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben
- Hanák Péter:* A kultúrtörténeti szintézis problémái

1975/1. sz.

- V. I. Csujkov:* A fasiszta fészek ostroma
- Tóth Sándor:* A 2. Ukrán Front jobbszárnyának felszabadító harcai Észak-Magyarországon (1944. november 7.—december 31.)
- Övedei Ignác:* A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások és Horthy sikertelen „leválási” kísérlete (1944 október)
- Godó Ágnes:* A Kovalenko—Zalka szovjet felderítő csoport története

VALÓSÁG

1975/3, 4, 5. sz.

- Lackó Miklós:* Szellemi irányzatok és társadalomtudomány a két világháború között
- Litván György:* Progresszió és nemzeti törekvések a század eleji Magyarországon Fejlődésünk állomásai — Szemelvények pártdokumentumokból
- Zsigmond Gábor:* Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állatáról
- Tömörny Márta:* Kossuth Lajos levelei Thallóczy Lajoshoz
- Ortutay Gyula:* Emlékező idő
- M. Kiss Sándor:* Történelmeim
- Dolmányos István:* A béke jaltai palotája
- Zdzislaw Jan Antoniewicz:* Lengyelek Magyarországon 1939—1945
- Bartha Antal:* Kazányi diákéveimre emlékezve

Magyar Tudomány

1975/5—6. sz.

- A Magyar Tudományos Akadémia jubileumi közgyűlése
- Erdély-Grúz Tibor:* Elnöki megnyitó
- Köpeczi Béla:* A főtitkár az akadémiai intézetek tevékenységéről
- Sőtér István:* Az Akadémia szerepe a magyar közművelődésben
- Pach Zsigmond Pál:* Tudománypolitikai kérdések a másfél százados Akadémián
- Bogárdi János:* Széchenyi szerepe a hazai műszaki fejlődésben
- Keresztúry Dezső:* Arany és a Magyar Tudományos Akadémia
- Újfalussy József:* Kulturális hagyományaink Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében
- Kónya Sándor:* Az Akadémia szerepe a magyar tudományos élet irányításában (1949—1970)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

1976 MAR 16

A tartalomból:

Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere

Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről

Frank Tibor: Magyarország az angol publicisztikában (1865—1870)

Tokody Gyula: A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
KRÓNIKA

Következő számaink tartalmából

Székely György: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon

Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a 18. század második harmadában

Ormos Mária: Francia—magyar tárgyalások 1920-ban

Paulinyi Oszkár: Körmöcbányától Telkibányáig.

Farkas Gábor: A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében

Kristó Gyula: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről

E számunk munkatársai

Anlerle Ádám egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Andrásfalvy Bertalan* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs) — *Árvayné Rényi Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Balázs Györgyné* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Balogh Róza* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Beller Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benczédi László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bodonyi Ilona* középiskolai tanár (Pécs) — *Bónis György* a történettudományok doktora, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója. — *Csapodi Csaba* az MTA Könyvtára kézirattárának vezetője — *Degré Alajos* kandidátus, a Zala megyei Állami Levéltár főlevéltárosa (Zalaegerszeg) — *Frank Tibor*, egyetemi tanársegéd. (ELTE, Bp.) — *H. Haraszi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Ladányi Sándor* a Ráday Levéltár igazgatója (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Nagy Imre* a Kossuth Lajos Tudományegyetem gyakorló iskolájának igazgatója (Debrecen) — *Pál Lajos* a Századok szerkesztőségének munkatársa — *Pók Attila* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Réti György*, követségi titkár, — *Steinbach Antal* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Szabad György* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szócs Sebestyén* levéltáros (Fővárosi Levéltár, Bp.) — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Urbán Károly* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Varga László* aspiráns (Bp.)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22, Telefon: 185-612

Előfizetési díj egy évre: 78,— Ft,

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŐRI UTCA 51-53.

109. ÉVFOLYAM 1975. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Benczédi László</i> : Az 1670. évi tiszavidéki felkelés éstársadalmi háttere	509
<i>Szabad György</i> : Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről	551
<i>Frank Tibor</i> : Magyarország az angol publicisztikában (1865-1870)	574
<i>Tokody Gyula</i> : A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében	622

KÖZLEMÉNYEK

<i>Réti György</i> : Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról	645
<i>Csapodi Csaba</i> : Történeiszahyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. II.	669

BESZÁMOLÓ

Jemnitz János doktori értekezésének vitája (<i>Pál Lajos</i>) Tudományos ülésszak Magyarország felszabadulás utáni agrárpolitikájáról és agrárátalakulásáról (<i>Steinbach Antal</i>)	683
.....	693

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Balogh Sándor</i> : Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-1947 (Ism. <i>Urbán Károly</i>)	708
<i>Balogh István</i> : A parasztság művelődése a két világháború között (Ism. <i>Andrásfalvy Bertalan</i>)	710
<i>Horváth Pál</i> : Egyetem történeti tanulmányok (Ism. <i>Kállay István</i>)	712

<i>N. J. Bromlej—E. M. Zsukov—L. N. Liszicina: Mirovaja szocialiszticeszkaja szisztyema (Ism. Balogh Róza)</i>	713
<i>A. M. Rot: Vengerszko-Vosztocsnoszlovjanszkije jazikovije kontakti (Ism. Bodonyi Ilona)</i>	716
<i>Sz. V. Tyutyikin: Vojna, mir, revolucija. Igvejnaja borba v rabocsem dvizsenyii Rosszii 1914—1917 gg. (Ism. Jemnitz János)</i>	717
<i>Könyvek a kubai munkásmozgalom történetéből (Ism. Anderle Ádám)</i>	720
<i>Imreh István: A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából (Ism. Nagy Imre)</i>	722
<i>Jean Bérenger: Les „Gravamina”. Remonstrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681 (Recherches sur les fondements du droit d’État au XVIIe siècle). (Ism. Benda Kálmán)</i>	723
<i>Edward Norman: A History of Modern Ireland (Ism. Pók Attila)</i>	725
<i>Gerard Winstanley: The Law of Freedom and Other Writings (Ism. Arvayné Rényi Zsuzsa)</i>	728
<i>Eric Hobsbawm: Primitív lázadók (Ism. H. Haraszti Éva)</i>	730
<i>Kristina Maria Fink: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen (Ism. Varga László)</i>	732
<i>Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen (Ism. Bónis György)</i>	737
<i>John Locke: Levél a vallási türelemről (Ism. Ladányi Sándor)</i>	737
<i>Tanulmányok Tolna megye történetéből. V. köt. (Ism. Degré Alajos)</i>	739
<i>Dr. Aradi Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán (Ism. Szócs Sebestyén)</i>	743
<i>Bodó György: Világnézeti nevelés a történelemtanításban (Ism. Bellér Béla)</i>	745
<i>Bihari Mór A tanító. Czabán Samu élete (Ism. Balázs Györgyné)</i>	747

KRÓNKA

<i>Az ellenállási mozgalom történetének kutatására kiírt pályázat eredményei</i>	749
<i>A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1971—1974-ben történelemből megvédett doktori disszertációk (Menyhárt Lajos)</i>	757

Benczédi László:

Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere*

A felkelés kitörése és kezdeti sikerei

Az 1670 márciusában megtartott besztercebányai gyűlésről széteszoló nemesi követek még szinte vissza sem érkeztek vármegyéjükbe, amikor a keletmagyarországi ellenzék politikai központjában, I. Rákóczi Ferenc sárospataki várában már megtörtént a jeladás a Habsburg-ellenes felkelés megindítására. Miután apósa, Zrínyi Péter felkelésre biztató üzenetét kézhez kapta, az ifjú fejedelem 1670. április 9-ére magához hívatta az országrész legismertebb ellenzéki vezetőit, hogy a további teendőkről tanácskozzék velük. Alighanem a véletlen múlt, hogy az egybegyűlt vendégeknek azonnali alkalmuk nyílt elszántságuk kimutatására. A tokaji vár német parancsnoka, gróf Starhemberg ezredes ugyanis néhány tisztje kíséretében aznap ugyancsak Sárospatakon időzött, ahol némely magánügyeiről tárgyalt a fejedelemmel. Rákóczi és hívei úgy határoztak, hogy nem engedik a kezükből kicsúszni a kapóra jött zsákmányt. Április 10-én a reggeli órákban négytagú magyar küldöttség kereste fel szobájában a gyanútlan császári tisztet, aki az első felszólításra lecsatolta oldaláról a kardját, s megadta magát. A sikeres akció után Rákóczi és alvezére, Bocskai István zempléni főispán még aznap levelet írtak a környező vármegyéknek, amelyben „édes eleink véren fundált külső és belső szabadságinak sérelmét” és „hazánknak idegen nemzettül való elpusztítását” felhánytorgatva, tudtul adták a tokaji parancsnok „tisztességes” fogságba vételét, s egyben felszólították a rendeket, hogy a „szép uniót” követve, „egyezőszívvel és indulattal” fáradozzanak a haza javára és a maguk oltalmára.¹

Bármennyire ártatlan (mert vértelen) volt is ez a Starhemberg-akció önmagában (a császári tisztnek ugyanis hajaszála sem görbült meg „tisztességes” regéci fogságában), elég látványos és *visszavonhatatlan* volt ahhoz, hogy

*Az alábbi tanulmány része egy nagyobb feldolgozásnak, amely a Wesselényi-féle rendi szervezkedés egész történetét foglalja magába, s eredetileg előtanulmánynak készült a 10 kötetes „Magyarország története” számára. A tárgyalásnak azt a sajátosságát, hogy leíróbb, narratívabb jellegű (így pl. a tiszavidéki felkeléssel párhuzamos horvátországi események nem önálló kutatásokon alapuló bemutatásában), semmint azt egy szoros értelemben vett problémakifejtő és elemző feldolgozás megkívánta volna, mindenekeelőtt a tanulmánynak ez az eredete magyarázza.

¹ Starhemberg elfogatását minden részletében hitelesen írta le *Pauler Gyula* „Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671” című mindmáig alapvető munkájában, I–II. Bp. 1876, II. 4–9. Rákóczi levelének egyik példányát megtaláltam Ung vármegye lt-ában, Beperovo (Beregszász, Szovjetunió) fond. 4, op. 2, nro. 936 sz. alatt.

ország-világ előtt demonstrálja a nagyjelentőségű politikai *fordulatot*. Ennek értelmét másnap, április 11-én Abauj megye gönci gyűlésén — a jelenlevők egy részének tapsától kísérvé — Níkházi István alispán világitotta meg, amikor emelt hangon jelentette be a nemesi gyülekezetnek: „Nagy fába vágtuk a fejszét, nagy dologhoz fogtunk, úgy kell emberkednünk, hogy a markunkba ne szakadjon: a német az ellenség!”² Az abaúji alispán e szavai azután mintegy szállóigeként járták be vármegyéről-vármegyére, közgyűlésről-közgyűlésre egész Kelet-Magyarországot: mindenekelőtt a szomszédos Zemplént, Sáróst, Tornát és Borsodot, azután távolabb Gömör, Szepes, továbbá Üng, Bereg és Szatmár vármegyéket. Az interessátusok sok éves előkészítő munkájának most ért be a gyümölcse: a központi jeladásra, szinte egyik napról a másikra, fel-forrósodott a talaj a német katonaság és a bécsi kormány minden rendű és rangú híveinek a talpa alatt.

A felkelés kitörése mindenekelőtt katonai szempontból állította váratlan és kényes helyzet elé a Habsburg-kormányzatot. Starhemberg elfogatásának a pillanatában viszonylag kevés német katonaság állomásozott Kelet-Magyarországon, ami volt, az is szét volt szórva a végvárakban, s ráadásul nem volt semmi reményük arra, hogy a közeli jövőben csapaterősítéseket kapjanak az udvari haditanácstól. A császári hadszervezet hazai elemei pedig — főleg a magyar végbeliek — sokkal elhanyagoltabb, fizetetlenebb, a szó szoros értelmében lerongyolódottabb állapotban voltak, semhogy komoly teherpróba esetén az udvar megbízhatott volna bennük. Kiderült ez már a felkelést megelőző hetekben is, 1670 február—márciusában, amikor Lipót és az udvari haditanács elrendelte a vármegyék által a török elleni önvédelem ürügyén fogadott hadak feloszlátását. Csáky Ferenc kassai főkapitány ugyanis hiába továbbította ezt az utasítást a végbeli magyar kapitányoknak, azok nem tudtak feladatukban eljárni, mert — mint egyikük a két katonaság egymáshoz való viszonyáról írta — „holló, varjú nem igen vájja ki egymás szemét: minthogy (egyaránt) fizetetlenek, effélében nem örömet vétnek egymásnak”.³ Sőt, a vármegyei hadfogadás és zsoldfizetés nagy vonzerőt gyakorolt magára a végvári katonaságra is. Így a diósgyőri kapitány is minden eredmény nélkül rendelte el, hogy „senki feje vesztése alatt meg ne merészelje a végháztól eltávolzni és valakinek zászlója alá adni magát”: katonái sorra szöktek át a vármegyei bandériumokba.⁴

A magyar végvári katonaság és egyéb katonarétegek kérdésével ezen a helyen nem kívánunk részletesen foglalkozni, csupán annyit állapítanánk meg, hogy általános helyzetük a Habsburg-ellenes mozgalom mindenkori potenciális szövetségesevé tette őket — feltéve, hogy az megfelelően gondoskodni tud a fizetésükről. De ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy 1670-ben, az áprilisi felkelés kitörésekor valójában többről is volt szó, mint a katonaság passzív rokonszenvééről. Az előző évek titkos szervezkedése, a fokozódó politikai izgatottság távolról sem hagyta érintetlenül a keleti országrészek végvári őrségeit. A kállói vár magyar katonasága például, amelyet Csáky Ferenc Báthory

² Az elhatározó jelentőségű gönci gyűlés lefolyására a legmegbízhatóbb forrásnak Mokcsay András egri nagyprépostnak az egri káptalan előtt tett részletes vallomása tűnik. Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára (a továbbiakban EK), *Protocollum Extrasoriale* (a továbbiakban PE). AG. Nro. 234, 150. vallomás.

³ Farkas Fábrián tokaji kapitány levele Csáky Ferencnek, 1670. márc. 8. OL. Csáky-lt. fasc. 265/c.

⁴ Suskovits János diósgyőri kapitány levele Csáky Ferencnek, 1670. márc. 5. uo.

Zsófia védelmére rendelt, egy ellene hozott protestáns érdekű vármegyei végzés végrehajtásának megakadályozására, megtagadta e parancs teljesítését, és a felelősségrevonástól tartva 1670 februárja óta gazdátlanul kóborolt a nyírségi részeken — készen arra, hogy csatlakozzék az első Habsburg-ellenes felszólításra.⁵ Vicekapitányuk, Veér Mihály — az erdélyi Teleki Mihály sógora —, aki más végvárak küldötteivel együtt a „vitélő rend” jogos panaszait adta elő az 1670 márciusi beszercebányai rendi gyűlésen, az elsők között állt a felkelők oldalára, hogy aztán éveken át harcoljon a bécsi uralom ellen a kuruc mozgalom soraiban. Farkas Fábrián pedig, aki évek óta volt résztvevője a titkos szervezkedésnek, s akit 1670 március elején iktattak be a tokaji vár magyar kapitányságába, új tisztségében a legkritikusabb napokban gáncsolta el Csáky Ferenc parancsainak végrehajtását. Amikor például, mindjárt a felkelés kitörése után, utasítást kapott a zempléniek és a hegyaljai városok Tokaj alá gyülekező hadainak a szétozlatására, Farkas „csúfolódva” mutatta fel a kassai főkapitány levelét Bocskaiéknak, s velük együtt nem a felkelő seregek szétszórásán, hanem toborzásán és szervezésén munkálkodott⁶ stb.

De a keletmagyarországi hadszervezet megbénulásának, sőt széthullásának előmozdítói közé tartozott maga a kassai főkapitány, Csáky Ferenc is. Ővele kapcsolatban még olyan szélsőséges vélekedéseket is hangoztattak egyesek a kortársak közül, hogy „ha őnagysága serénykedett volna, ezek a dolgok el sem kezdődhetek volna őfelsége ellen”.⁷ Ezt az ítélekezt ugyan mindenképpen elfogultnak kell tartanunk, mert egy embernek rójjá fel azt, ami végeredményben az egész magyarországi hadszervezet Bécs általi elhanyagolásának volt a következménye (s ami, tegyük hozzá, az udvari rendeletek végrehajtásában Csáky Ferencet is szinte megoldhatatlan feladat elé állította), tény és való az, hogy a kassai főkapitány a *maga helyéről* és a *maga módján* csakugyan előmozdította a felkelés kibontakozását. Nem véletlenül tartott Csáky az utóbbi években éppen Nádasdyval közeli barátságot: a főkapitány egy sok szempontból hozzá hasonló, kétféle kacsintó, ravasz magatartást tanúsított — csak hogy ő nem a mozgalmon belül, hanem annak sorain kívül, s amellett kisebb képességekkel, s kevésbé tragikus véggel is, mint az országbíró. A maguk helyén azonban mindketten jellegzetes alakjai voltak a kor ellentmondásos magyar politikai valóságának.

Csáky Ferenc kassai főkapitány 1664 decemberében Wesselényi Ferenc nádor ajánlására és az udvari haditanács akkori elnökével, Gonzaga Hannibállal való rokoni kapcsolatai révén nyerte el magas katonai tisztségét, amit — tekintettel fiatal korára és a hadi dolgokban való teljes járatlanságára — a magyar rendi társadalom szinte osztatlan megrökönyödéssel fogadott.⁸ Minthogy udvari körökben is sokszor és sokfelől támadták őt (úgyannyira, hogy nem egy-

⁵ „A kállai katonák . . . azt beszélik maguk felől, hogy ők nem mernek bemenni Kállóba, itt széjjel a Nyíren csapongván” — írta róluk 1670. márc. 31-én Farkas Fábrián, uo.

⁶ Ld. EK, PE. AG. Nro. 234, a 141. tanú, Petrovai György vallomását. Farkas Fábrián tokaji beiktatását 1670. március 11-én jelentette Kinisi János Csáky-nak. Csáky-lt. fasc. 265/c.

⁷ Dési Ferenc recognitionalisa szerint ezt Semsei György jelentette ki Csákyról. EK. Protocollum Seriale (a továbbiakban PS). P. Nro. 165.

⁸ „Nem hiszi kegyelmed talán, de nem csak gróf Csáki István bele fordult fel ellenem kegyelmed generálissága miatt, de olyanoknak is, kiket nem vélne kegyelmed!” — írta ezzel kapcsolatban Wesselényi nádor Csáky-nak 1665. febr. 3-án. Csáky-lt. fasc. 259/c. folio 366.

szer hajszálon függött állásának a megtartása),⁹ a főkapitány be akarta magát biztosítani „fölfelé”, s hogy ezt elérje, elsősorban a bécsi udvar valláspolitikájának szigorú végrehajtásával kívánt érdemeket szerezni: a kancellária utasítására és a kezén levő katonasággal éveken át ő volt a protestáns érdekeket szolgáló bírói ítéletek foganatosításának legfőbb akadályja. Ezzel — de ezen kívül a földesurak által visszakövetelt végbeli jobbágykatonák visszatartásával is — természetesen a keletmegyarországi nemesi ellenzék irdatlan haragját vonta magára; az 1669 májusi eperjesi rendi gyűlésen nem utolsósorban őllene is viharzottak a szenvedélyek. De a főkapitány ekkor (1669-től kezdve) — látva, hogy már-már túlfeszíti a húrt, s a készülődő vihar előszelét is megérezve — áttért a hintapolitikára, s feltűnő gesztusokat tett az ellenzék irányában is. Így kapcsolatot keresett és talált az elhunyt Wesselényi nádor özvegyével, Széchy Máriával, s megüzente neki, hogy ő is „igaz magyar”-nak tartja magát, aminek megbizonyítására kész volt fiát, Szepes várának felével együtt, zálogba adni a nádorné kezére. Ugyanakkor állítólag összeköttetésbe lépett a nemesi ellenzék olyan vezetőivel is, mint Bocskai, Fáy László és a Keczerfivérek, s az udvarból érkező utasításokba rendszeresen beavatta őket, hogy ezzel is bizonyítsa irántuk való jóindulatát. Bizalmukat azonban arra használta fel, hogy eskü alatt titkos közléseket csikarjon ki belőlük, amikről aztán terjedelmes jelentéseket írkált Bécsbe, mert, mint mondta, a bécsi papok őt úgyis feloldozzák az ilyen eskü megtartásának kötelezettsége alól.

Tulajdonképpen nem meglepő, hogy ez a többek vallomásából kirajzolódó bonyolult kettős játék lassan elbizakodottá tette a generálist. Kezdte már maga is elhinni talán, amit önmagáról dicsekedve állított: egyrészt, hogy ő tökéletesen ura a helyzetnek, s a 13 vármegyét arra hajlítja, amerre akarja (ezt a bécsi udvarban mondta), másrészt, hogy az udvarnál ő elsősorban azért szerzett tekintélyt magának, hogy ezáltal a „factio”-val, azaz az ellenzéki mozgalommal kapcsolatos ügyeket jobban elő tudja mozdítani (ezt viszont az ellenzékieknek bizonygatta). De állásának pusztá megtartásán, s a kétoldalú biztosításon túl most már, úgy látszik, nagyratörőbb tervei is támadtak a főkapitánynak. Miután felesége, Czobor Erzsébet egy furcsa (de a korban elég gyakori) mérgezési história miatt 1667 decemberében faképnél hagyta őt, fejbe vette — legalábbis ha a nádorné értesülésének hihetünk —, hogy megpályázza az özvegy fejedelemszöny, Báthory Zsófia kezét, ezen a révén birtokába jut a Rákóczi-ház mérhetetlen vagyonának és — elnyeri a keleti országrészek feletti „elsőség”-et. Ilyen ambíciók mellett válik érthetővé az a bensőséges harag, amely egyrészt a főkapitány, másrészt a maga fejedelmi „elsőség”-ére ugyancsak sokat adó ifjú Rákóczi között feszült.

⁹ Csáky Ferenc kassai főkapitányságának egyik ilyen válságperiódusa volt 1668 decembere, amikor Nádasdy Ferenc egyebek között a következőket írta neki Pottendorfól: „Securus legyen abban kegyelmed, valamit kegyelmed becületére elkövet-hetek, tiszta szívből megcselekszem... de én ezekben azt tapasztalom, hogy az mi udvarunk nem csak kegyelmed személye ellen akarja mutatni hatalmát, hanem inkább haláluk után gonoszakarói Gonzaganak és Palatinusnak (ti. Wesselényinek) azt akarják ófelségével elhítenni, hogy helytelen promotiot tett. Az mi magyarink pedig, ki hasonlóval nem gondol, ki sarcot reméln, s ki magának halász. Forgach uram (ti. Forgách Ádám tárnokmester) nem directe ugyan, de subtiliter halász kegyelmed tisztí után, noha nem hihetem, hogy consequentialná... mindazonáltal ártani fáradoz.” Mint „igaz barátja”, Nádasdy azt tanácsolta Csákyknak, hogy utazzon fel Bécsbe, „járja meg” a minisztereket, s szerezzze meg Szelepcsényi érsek támogatását. 1668. dec. 29. Uo. fasc. 259/d, folio 663.

Az események felgyorsulása — illetve az abból adódó választási kényszer — persze halomra döntötte Csáky Ferenc nagyranéző elgondolásait. 1670 telén még ugyamennyire igyekezett eleget tenni a bécsi udvar iránti hivatali kötelezettségeinek, bár ekkor is megtalálta a módját, hogy kiskapukat hagyjon az ellenzékiek működése számára. Az áprilisi felkelés kitérése után azonban már nem igen nyílt módja a korábbi kettős politikai játék folytatására: egy-két rendelkezés kiadása után (amelyekről eleve tudhatta, hogy nem lesz, aki végrehajtsa őket), generalátusa zászlaját átadta a harcias váradi püspöknek, Bársony Györgynek, maga pedig — „súlyosodott nyavalyája” gyógyítása ürügyén — egyik éjjel kiszökött Lengyelországba. Távozása előtt az alája tartozó végbeli tiszteket csakúgy, mint Kassa parancsnokát arra utasította, hogy „semmilyen a nemes vármegyékkel ujjat ne vonjanak”, mert — mint egyik levelében írta — „énmiattam nem romlott, s ezután sem romlik soha is az ország”.¹⁰ A lengyel határ átélése előtt pedig, Lublyóról azt az üzenetet juttatta el Murányba, hogy ő most Krakkóba távozik, de onnan Szilézián keresztül Bécsbe készül, hogy ott lemondjon tisztéről, s visszatérjen Magyarországra, ahol ahhoz a párthoz kíván csatlakozni, amely az ország feletti uralmat bírja. Kérte egyúttal a nádornét arra is, járjon közbe Rákóczinál, hogy a fejedelem felfüggeszse vele szembeni haragját, mert ha az ország az övé lesz, maga is csatlakozni kíván hozzá. Mindezt, ha nem is éppen bátor, de legalább egyértelmű kiállásnak tarthatnánk ilyen kritikus helyzetben — ha nem tudnánk, hogy a felkelés ellobbanását követően, egy-két hetes távollét után, a generális úgy tért vissza Lengyelországból, mintha mi sem történt volna, s főkapitányi működését is ott folytatta, ahol április derekán abbahagyta. Sőt, hogy Bécs szemében jóvátegye áprilisi megfutasát, 1670 nyarán és kora őszen élénk részt vállalt a „rebellesek” utáni hajtóvadászatban, bár egyes jelek szerint — amit természetesen a javára kell írunk — menteni is igyekezett őket, ahol ezt megtehetette. Amivel persze újra csak nem használt magának: tisztességéből való leváltásának, sőt esetleges fogságának és meghurcoltatásának végül is csak korai halála vette elejét 1670 novemberében.¹¹

Am nemcsak Csáky Ferenc szökése hátráltatta a helyszínen levő kormányerők hatékony ellenakcióját. „Mit cselekedjünk már mi egynéhányan, szegények, akik őfelsége hívei még fenn vagyunk? Nincs hová vetni a hátunkat, az az óra jó, amelyik elmúlik” — így kesergett Csáky szökése után helyettese, Petheő Zsigmond vicegenerális is, aki Starhemberg elfogásának a hírére ijedten húzódott sztropkói várába, s nyíltan megírta Rottalnak: ő bizony nem

¹⁰ Csáky Ferenc levele Kapy Gábornak, 1670. ápr. 29. OL. Nádasdy-lt. 16. sz. csomó, Nro. 542, folio 3.

¹¹ A Csáky Ferenc politikai arculatáról mondottakat főként az ellene folytatott bécsi vizsgálat anyaga alapján állítottam össze. Ezek a következők: *Puncta in negotio comitis Francisci Chiaky (informatio comitis Sigismundi Petheő vicegeneralis)*. Wien, Staatsarchiv, Hungariae, Specialia, fasc. 323/A., folio 48–51. — *Extractus seu essentia informationum in negotio domini Francisci Chiaky*, uo. folio 54–55. — *Informatio vicedirectoris (Christophori Cserőczy) circa negotium Francisci Chiaky Generalis Cassoviensis*, uo. folio 58–59. — *Informatio palatinissae cum annexa informatione Georgii Makay*, uo. folio 60–62. — A felsorolt vizsgálati anyagok információinak mérlegelésénél természetesen figyelembe kell venni, hogy az összeállítók tendenciózan, eleve a vádlott terhére csoportosították a tényeket, nem is szólva arról, hogy egyik-másik tanú, pl. a Csáky helyére pályázó Petheő Zsigmond vicegenerális évek óta ellenséges viszonyban élt a főkapitánnyal. A fentebb összefoglaltakat részben több tanúvallomás tartalmi egyezése, részben más forrásokból nyert információk valószínűsítik.

mer bemenni kassai hivatalába, mert attól tart, úgy ne járjon, mint annak idején Dóczy András főkapitány, „akit vasba veretvén a városiak, úgy adtak kézbe Bethlen Gábornak”.¹² Lehet-e ezek után csodálni, hogy a főkapitány és a vicegenerális megfutasásával — ami önmagában is a bécsi udvar magyarországi hadi politikájának általános csődjét tükrözte — a keletmagyarországi hadszervezet egésze is oldott kéveként hullott szét már a felkelés előtti fuvalatára?

Ugyanakkor, a Habsburg-hadszervezet szétesésével egyidőben — és e folyamat visszajaként — tekintélyes katonai erő halmozódott fel az 1670 áprilisában szárnyát bontogató Habsburg-ellenes felkelés oldalán. A korábban gyűjtött vármegyei bandériumok mellett, két havi zsold ígéretere, sorra a felkelők oldalára álltak a szendrői, ónodi, diósgyőri, kállói és ecsedi várőrségek (így Diósgyőrben maga Szepesi Pál ígérte, hogy a katonáknak fizetést hoz Rákóczi-tól), s a szatmári őrség magyar katonasága is kapcsolatba lépett a felkelő seregek ottani részlegével.¹³ Mustrát tartottak a hajdúvárosok is, s ezen felül Rákóczi a maga költségén már a felkelés kitörése előtt mintegy ezer lovas és 500 gyalogot fogadott a „szabad legények” kimeríthetetlen tömegéből.¹⁴ S mindehhez járult több vármegyében (így Zemplénben, Szatmárban és Sárosban) a nemesi felkelés kihirdetése, továbbá a parasztok összeírása is, akik minden 5 ház után egy személyt voltak kötelesek hadba állítani.¹⁵ Mindezt figyelembe véve, nem túlzás talán, ha a felkelő seregek összlétszámát 1670 április végén mintegy 12–15 ezer főre becsüljük.

Ekkora sereggel már meg lehetett valósítani a keleti országrészek feletti szinte zárt katonai ellenőrzést. Az utakat, réveket mindenütt a felkelők vették birtokba, a postákat, harmincadosokat feleskették, aki ellenállt, azt fogságra vetették. A Kassán székelő szepesi kamara működését jóformán lehetetlenné tették.¹⁶ Az úton levő kisebb német egységeket mindenfelé felkelő csapatok fegyverezték le: egy német századot, amely Szatmár felé tartott, Eperjes külvárosából Rákóczi sárosi várába, a szendrőiek egyik részlegét a kassai útról a fejedelem szerencsi várába kísérték.¹⁷ A Kelet-Magyarországon levő összes német erők Tokaj és Szatmár falai közé szorultak, miközben mindkettőt mintegy 6–6 ezer főnyi felkelő sereg zárta körül, ugyannyira, hogy még a folyókön leúszó fadarabokat is ellenőrizték.¹⁸ Amikor pedig az utóbbiból április

¹² Petheő Zsigmond Rottalnak, 1670. ápr. 23., Sztropkó. Nádasdy-lt. 15. sz. csomó, Nro. 528, folio 135–136.

¹³ A magyar katonaság csatlakozását részletekbe menően ismerteti *Pauler*: i. m. II. 16–25.

¹⁴ Erről Suskovits János diósgyőri kapitány 1670. márc. 5-én értesítette Csáky Ferencet. Csáky-lt. fasc. 265/c.

¹⁵ EK. PE. AG. Nro. 234, 82. tanú, Fodor János — továbbá OL, Neo-Registrata Acta (a továbbiakban NRA) 1737/2, 44. tanú, Bálintffy János vallomása.

¹⁶ Ez derül ki a szepesi kamara (Holló Zsigmond kamarai tanácsos) 1670. ápr. 26-i átiratából a pozsonyi kamarához: „...observatis undiquaque viis per Rakoczianos, nihil inde (ti. a Tiszántúlról) iam nobis referri potest ...nec litteras iam eo mittere possumus.” OL. Litterae Camerae Scepusiensis (továbbiakban: Litt. Cam. Scep.) fasc. 1204, 1670. ápr., folio 31–32. A harmincadosok felesketésére ld. Holló 1670. máj. 3-i levelét, uo. 1670 máj. folio 7–8.

¹⁷ Erre vonatkozó tanúvallatási jegyzőkönyvek: EK. PS. P. Nro. 235, 236, PE AG. Nro. 266, illetve AG. Nro. 268.

¹⁸ Cherney Pál írta a szepesi kamarának Bereg vármegye egyik szolgabírája, Keviczky Miklósnak a felkelés alatti intézkedéseiről: „megparancsolta, hogy Oroszinál a hidon által menőknél, sőt még a koldusok botjában is megnézzék és vizsgálják, hogy valami levél ne vitetődjék, aki által őfelsége vagy hívei értetődnének (értsd: értesítenének), sőt azt is megparancsolta, hogyha a Szamoson valami tőke avagy darab fa

23-án három század német dragonyos szállt ki az egyik környékbeli nemes megfenyítésére, a Szinyérváralja melletti gombási erdőben Gyulafi László vezetésével mintegy 1500 főnyi felkelő sereg kapta lesre a meglepett ellenséget, úgyhogy a német katonaságból hírmondó is alig menekülhetett vissza Szatmárra. Ez a *gombási harc* — mintegy 120 német halottal¹⁹ — volt az 1670. évi felkelés egyetlen jelentősebb harci cselekménye — s egyben előhírnöke az elkövetkező négy évtized számlálhatatlan kisebb-nagyobb kuruc — labanc ütközetének.

De a felkelők nem elégedtek meg a császári kézen levő ellenállási góccok ostrom alá vételével, a keleti országrészek feletti uralom megszerzésével. A felkelést előkészítő vármegyei mozgalom egyik legnagyobb eredményének, teljes joggal, azt tartották, hogy a kölcsönös szolidaritás jegyében együttműködést tudtak létrehozni a két nagy vármegyecsoport, a nyugati és a keleti országrészek között, s ezt az együttműködést a közös politikai fellépés után most katonai térre is ki kívánták terjeszteni. Eljárásukat e téren bizonyos tervszerűség jellemezte. A felkelés összeomlása után felvett tanuvallomásokból tudjuk például, hogy Bocskai István, mint az 1670 januári kassai gyűlésen kinevezett rendi főparancsnok birtokában az ország egész területét felölelő haditervek voltak, amelyek az egyes várak és városok elfoglalására indítandó seregek hadrendjét is feltüntették.²⁰ A felkelés meghirdetése után, 1670 április közepén mindenesetre a Garam környéki bányavárosok elfoglalását tekintették a leg-sürgősebb feladatuknak. Ennek végrehajtására Barkóczy Istvánt jelölték ki 2 ezer lovassal és néhány száz főnyi török segélycsapattal. Ez a vállalkozás lett volna hivatva egyébként arra is, hogy közvetlen kapcsolatot létesítsen a nyugatmagyarországi Habsburg-ellenes erőkkel, mindenekelőtt a Hont megyei ellenzékiekkel. De ekkor, már a tervezés időszakában, bizonyos ellentétek támadtak a különböző felkelőcsoportok között. A murányiak vezére, Nagy Ferenc ugyanis, akivel ezt a tervet Szepesi Pál közölte, a környék interessátusai-val való tanácskozás után azt az ellenjavaslatot tette, hogy a bányavárosok elfoglalását bízzák inkább a helyi, azaz Hont és Zólyom megyei felkelőkre, a Barkóczy-féle lovasság pedig vonuljon inkább Füleken át Nagytapolcsányra, ahol Trencsén és Turóc megyék nemességével együtt a morvaországi átjárókat vegye ellenőrzése alá. A töröktől remélt segélycsapatokra vonatkozólag pedig azt tanácsolta, hogy azokat csupán az örökös tartományok elrettentésére, fenyegetésképpen alkalmazzák, de vegyék elejét a magyarok félelmének, s helyezték őket egyelőre figyelő állásba az érsekújvári török táborba. A két terv közötti eltérésben nyilvánvalóan a bányavárosokból remélt gazdag zsákmány birtoklása feletti versengés játszott a főszerepet.²¹

alámgyen, a Szamos mellett való lakosok reá vigyázzanak és kifogják, kifogván darabokra hasogassák és jól megnézzék, hogyha a szatmári németek valami leveleket nem csináltak-e belé.” OL. Repraesentationes, informationes, instantiae (a továbbiakban Repr.), 3217., 1671. ápr. 6.

¹⁹ Vö. *Pauler*: i. m. II. 22–24.

²⁰ EK. PE. AG. Nro. 234. l. a 71. tanú, Domik Menyhárt vallomását: „oculis vidisse literas quasdam apud dominum Stephanum Bocskai, in quibus expresse continebatur series et modus militiae, quae pars quam debet obsidere civitatem vel fortilitium.”

²¹ A bányavárosokkal kapcsolatos tervekre ld. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia. fasc. 322/D, folio 89–116. Nagy Ferenc 1670. szept. 14-i, második vallomása (a továbbiakban: NF. 1670. szept. 14.). — „Barkóczy István uram hétfün fog indulni

De bármilyen gyors kiterjedést ért is el, bármekkora katonai erő birtokába is jutott, bármennyi tervet dolgozott is ki a felkelők tábora, vállalkozásuk további sorsa végül mégiscsak a politikai tényezőkön — elsősorban a külső adottságokon, de nem utolsósorban a mozgalom belső szilárdságán és vonzerójén is — múltott. Mielőtt ezért a külső feltételeket számba vennénk, azt kívánjuk vizsgálni, milyen belső társadalmi-politikai erők, milyen célok és törekvések jutottak felszínre az 1670 tavaszi tiszavidéki felkelésben.

A felkelés után felvett tanuvallomások egyike egy sokatmondó és tanulságos politikai vita emlékét őrizte meg, amelyre az Eperjesről Bártfa felé vezető úton Pongrácz György királypárti nemes és Bánchy Márton, Rákóczi familiárisa, a felkelés egyik legradikálisabb nemesi résztvevője között került sor valamikor a felkelés napjaiban. Mikor e beszélgetés során Pongrácz ócsárolni kezdte a felkelőket, Bánchy azzal akarta őt a maga nézeteinek megnyerni, hogy nagy vonásokban felvázolta előtte a mozgalom történetét, Wesselényiek szövetkezésétől egészen Zrínyi Péter török atnáméjáig. Pongrácz azonban — legalábbis ha hihetünk saját tanúságtételének —, miután végighallgatta társa fejtegetését, újra kétségének adott kifejezést, ilyenformán: „Így sem látom, hogy helyesen cselekednétek, mivel sem erőtök, sem pénzeitek, sem tanácsotok (consilium = itt »program« értelemben is) nincsen.” Bánchy erre — már érezhető indulattal — így vágott vissza Pongrácznak: „Hát nem tudod, hogy az erőt a fejedelem (ti. Rákóczi) adja, a tanácsot pedig Szuhay Mátyás és Szepesi Pál?” Mire Pongrácz állítólag csupán ennyit jegyzett meg rezignáltan: „Szuhay csak dicsekedni tud, méltóságra tör és egyedül a kevélysége vezet, ami viszont Szepesi Pált illeti, őt nem ismerem, nem tudok hozzászólni”. — „No akármint, akárhogy legyen — zárta a vitát Rákóczi embere —, de valóban nagy fába vágánk a fejszét, ha kivonhatjuk, valóban nagyot nyerünk, ha pedig nem, bizony nagyot veszünk, országunkat is elvesztjük.”²²

„Az erőt a fejedelem adja, a tanácsot pedig Szuhay Mátyás és Szepesi Pál”: ennél tömörebben, úgy véljük, mi sem határozhatnánk meg az 1670. évi felkelés döntő politikai tényezőit. Csak hát a nevek mögül ki kell fejteni azok általánosabb tartalmát, jelentését is. Az 1670 tavaszi felkelés eszerint arról a kettős alapzatról támadt, amelynek egyik pilléré a kelet-magyarországi vármegyék zömben protestáns nemesi ellenzéke, a másik tartó oszlopát pedig I. Rákóczi Ferenc magánföldesúri hatalma (és fejedelmi nimbusza) alkotta, míg e két tényező szövetségét az egy évvel korábban megkötött (1669 áprilisi) sárospataki egyezmény rögzítette. A fenti megjegyzés egyébként a személyek kiválasztásában is pontos: a felkelést előkészítő békésebb korszakban csakugyan a jogászai képzettségű, „prokátoros” Szepesi Pál, a felkelés viharosabb heteiben pedig a „fegyverhez értő”, harciasabb Szuhay Mátyás játszotta Rákóczi oldalán a döntő szerepet.

Rákóczi és Szuhay — az ifjú fejedelem és a hadviselt, tapasztalt katoná — szoros együttműködése, úgy is mondhatnánk, összjátéka figyelhető meg a felkelés valamennyi fontosabb mozzanatában. Már az április 10-i össze-

az bányavárosokat elfoglalni hadakkal és másfél száz ezer tallér készen lévén, elhozni” — írta Kende Gábor Telekinek 1670. ápr. 17-én, *Gergely Sámuel*: Teleki Mihály levelezése (a továbbiakban TML), V. 156.

²² EK. PE. AG. Nro. 234, a 113. tanú, Pongrácz György vallomása (eredetiben latinul és magyarul vegyesen).

jövetelen ők voltak azok, akik a legélesebb szavakkal korholták, fenyegették a Starhemberg elfogatását ellenző nemeseket. Szuhay Mátyás például „szecskahitű”-nek szidalmazta Ujfalussy Zsigmondot, Rákóczi pedig „feje elüttetésé”-vel fenyegette meg az Abaúj megyei Baxa Istvánt, amiért vonakodtak résztvenni a Starhemberghez küldött nemesi követségben,²³ míg végül mindketten engedtek az erőszaknak, ámbár Baxáról így is feljegyezték, hogy sáppadozó arccal és reszkető inakkal teljesítette kényes küldetését.²⁴ Elsősorban Rákóczi és Szuhay kényszerítették a Szerencsre behozott kétes hűségű nemeseket is, hogy nekik tetsző kötelezvényeket írjanak alá, miközben szelvében-hosszában azt terjesztették, hogy néhányuknak a fejét is veszik, „hogy a többi is tanuljon rajta”.²⁵ Az ezután tárgyalandó május 1-i tállyai gyűlésen pedig ugyancsak Szuhay ajánlkozott Rákóczinak, hogy a felkelés folytatása ellen szavazókat „mind levágatja”, s miután a szavazás megtörtént, a fejedelem állítólag maga biztatta az ellenzéki vezért: „no, vágd le már azokat, akik azt tanácsolják, hogy a fegyver letétessék!”²⁶ Mindez így történt, igaz, de a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a sok szitkozódás és fenyegetőzés ellenére egyetlen esetről sem tudunk, hogy a felkelők csakugyan bántalmazták volna az ellenszegülő, illetve a fogságba vetett nemeseket.

De az igazi kérdés persze nem az, hogy Rákóczi és Szuhay a felkelés sikerének előmozdítására a fenyegetéseknek milyen széles skáláját alkalmazták, hanem az, hogy ez a kettejük közötti együttműködés pusztán személyes viszonyokon és a kiélezett helyzet véletlenszerű eseményein múlt-e, vagy pedig a felszíni jelenségeken túl, mélyebb politikai tartalmat és egymásra utaltságot is kifejezett. Ez a kérdés viszont végsőfokon a felkelés céljára és programjára irányítja a figyelmünket. A rendelkezésünkre álló forrásokból ebből a szempontból arra következtethetünk, hogy a felkelés céljának két általánosan elfogadott, viszonylag szilárd eleme volt vezetőknél és vezetetteknel egyaránt: egyrészt a töröknek való kollektív behódolás terve (az erdélyi példa nyomán), másrészt a „német császár” magyarországi uralmának a megdöntése. Az előbbivel kapcsolatban hol évi 12, hol 17, hol 20, hol 30 ezer tallér adót emlegettek egész Magyarországtól a porta részére, sőt egyesek még azt is kiszámították (az abaúji nemesek például ezzel igyekeztek csatlakozásra bírni a gömörieket): ez olyannyira kedvező feltétel, hogy a nemeseknek fejenként mindössze 2 denár többletadózást kell magukra vállalniok egy-egy évben.²⁷ Ami viszont a program másik elemét, a Habsburg-uralom felszámolását illeti, e téren forgalomban voltak ugyan ennél mérsékeltőbb jelszavak és elképzelések is, (mint például az a szokványos formula, hogy a mozgalom nem az uralkodó, hanem csak a rossz tanácsosok ellen irányul, vagy az a Kende Gáborék által Szatmárban terjesztett változat, hogy a töröknek való behódolás nem jelenti a Habsburgoktól való elszakadást, mert a portai adót az „őfelségé”-hez való hűség fenntartása mellett ki-ki a maga zsebéből adná össze),²⁸ de ezeket az érveket a felkelők, ha egymás között voltak, maguk sem vették valami komolyan, hanem inkább a bécsi kormányzathoz ragaszkodó, királyságot támogató nemesek meg-

²³ Ld. uo. a 95. tanú, Ujfalussy Zsigmond vallomását.

²⁴ EK. PS. P. Nro. 113, Ujfalussy Zsigmond recognitionalisa.

²⁵ Uo. P. Nro. 129 és Q. Nro. 166.

²⁶ Uo. P. Nro. 136, 20. tanú, Fodor János vallomása.

²⁷ Ezt Fügedi Nagy András fejtegette Gömör vármegye követének, Szakinári Jánosnak, uo. P. Nro. 196. — és NRA. 1737/2.

²⁸ A szatmári változatra ld. EK. PE. AG. Nro. 234 a 27., 109. és 112. vallomásokat.

nyerésére (mint az egyik vallomásban olvashatjuk: „megtévesztésére”) hangoztatták őket. Hiszen épen Kende Gáborról és a szatmáriakról jegyezték fel például, hogy amikor nem a megyegyűlés színe előtt beszéltek, hanem a felkelők táborában nyilatkoztak, ők is egészen más hírokat pengettek, ilyesmit mondván: „őfelsége nem lesz többé Magyarország királya, hanem Zrínyi Péter”²⁹.

S itt érkezünk el ahhoz a kérdéshez, hogy a Habsburg-uralom megdöntése esetén kinek szánták a felkelők — milyen megfontolások alapján, s minő feltételek mellett — a török fennhatóság alá kerülő Magyarország koronáját. — „Közönségesen folyt a hír, hogy a német az ellenség és Rákóczi Ferenc a király” — olvassuk erről az egyik Munkács környéki nemes vallomásában,³⁰ s az eddig felkutatott források alapján azt kell mondanunk, hogy ez volt a legelterjedtebb változat, természetesen elsősorban az északkeleti vármegyékben, a Rákóczi-birtokokon élő lakosság, s főként a fejedelmi háztól függő nemesség körében. Orosz Pál Ung megyei nemes például állítólag kijelentette: „Immár Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem a mi kegyelmes urunk, több urat ezután nem tartunk Őnagyságánál.”³¹ Ugyancsak Ungban egy Ónodi Mihály nevű ember is Rákóczi királyságát híresztelte, mégpedig clymódon, hogy koholt török levelet hordozott a falvakon, amely szerint „a török Rákóczi Ferenc fejedelmet a magyarországi királysággal biztatta volna és megoltalmazza, Mohammed koporsójára esküdvén”.³² Ez a levél egyébként — olvassuk egy másik ungi nemes vallomásában — „nem kevés bátorságot adott a népnek”, hogy csatlakozzék a felkelőkhöz.³³ Ez utóbbi esetben persze nagyonis kézenfekvő az a feltételezés, hogy az ilyen leveleket épen Rákóczi környezetéből terjesztették, propagandisztikus céllal.

Rákóczi Ferenc mellett, mint a fenti szatmári példából is látható, a Rákóczi-birtokoktól távolabb fekvő területeken gyakran emlegették Zrínyi Péter királyságát is. Ezzel szemben nem maradt nyoma az Apafi királyságához, illetve általában az erdélyi uralom kiterjesztéséhez fűzött várakozásoknak. Ebben a negatívumban az fejeződik ki, hogy az 1670 áprilisi felkelés magyarországi gyökerekből sarjadt, függetlenül az erdélyi politikától, sőt attól — mint később még közelebbről is látni fogjuk — nagyfokú idegenkedéssel kísérvé.

Ami már most a keletmagyarországi protestáns nemesi ellenzék derék-hadának és konspirátor vezetőinek a jövődő uralmi formáról vallott elképzeléseit illeti, nincs tudomásunk arról, hogy a felkelés heteiben nyíltan elleaneztek volna akár Rákóczi, akár Zrínyi királyságát, de számos közvetlen és közvetett bizonyíték szól amellett, hogy egyiket sem tartották eldöntött kérdésnek, korántsem támogatták őket feltétel nélkül, s mégha a kettő közül valamelyik meg is valósult volna, azt egészen másként értelmezték, mint akár a fejedelmi ház, akár a Zrínyi-család familiáris-hívei. Hogy a jövő politikai berendezkedéséről milyen elképzelésük volt, azt a leghitelesebben egy Bónis

²⁹ Uo. ld. a 120. tanú, Debreczeni Ferenc vallomását. Szó szerint: „Ab iisdem (ti. Kendétől és Gyulafitól) audivit, quod Sua Maiestas amplius non sit futurus rex Hungariae, sed Petrus Zrínyi.”

³⁰ NRA. 1737/3, 8. tanú, Modra György.

³¹ Kovács Boldizsár vallomása, mellékletként Hartyáni András Rottalhoz írt 1671. márc. 25-i levelében. Nádasdy-lt., 17. sz. csomó, Nro. 597, folio 294—296.

³² NRA. 1737/5. 70. tanú, Borbély Miklós vallomása.

³³ Uo. 80. tanú, Fejérpataki Miklós vallomása.

Ferenc által papírra vetett feljegyzés tartotta fenn, amelyet ő a felkelés napjaiban egyik nemesi társához juttatott el, s amelynek szövegét ma az egri káptalan egyik hiteleshelyi protokolluma őrzi. Ez a feljegyzés, amely a felkelő nemesek politikai gondolkodásának rejtett zúgaiba egyedülálló bepillantást enged, a következőket tartalmazza: „Magyarország és a magyar nemzetbeli statusok bizonyosan a török császár hívei, s a török császár hite is azon van nekik, hogy ha hűségüket hozzája megtartják, ameddig egy megmarad, s lesz az ottomán nemzetben, addig megsegíti őket minden törvényében, meghagyván Magyarországot is szabadságiban, lévén adója Magyarországnak húsz-ezer arany, melyhez képest botját, zászlóját, két levelét is kiküldötte Magyarországnak és van Zrínyi Péter uramnál. De báró (sic!) Zrínyi Péter uramnak erős hittel való reversalisa van az országnál, hogy a gubernátorságot magának nem vindicálja, hanem akit az ország választ szabad akaratra szerint, annak resignálja, akárki legyen is, ha csak egy pásztorból való léssen is, minden veszedés nélkül, az egy horvátországi generálisságot magának reserválván. Nincs ebben semmi privátum, hanem aki a hazával egyetért, mindenféle embernek maga állapotjában való megmaradása léssen és lehet. Magyarországnak mezőben kell összegyűlni a gubernátor választására, és az a gubernátor az ország tetszéséből tehet mindenféle tiszteket, és már ezután az ország fogja dirigálni a dolgot, nem praecise csak a gubernátor.” (Kiemelések tőlem – B. L.)³⁴

Az idézett sorokból, úgy véljük, félreérthetetlenül kiderül, hogy az 1670-i felkelést kiobbantó nemesség vágyálma nem valamelyik királlyá (vagy „kormányzó”-vá) felemelkedő hazai nagybirtokos erőskezű uralkodása volt, hanem a szabad király- (illetve kormányzó-) választás fenntartásával a nemesség „ezerfejű” politikai uralmának a megvalósítása, a nemesi demokrácia és a nemesi köztársaság alkotmányos biztosítása, e politikai forma lengyelországi példájára.³⁵ Ez a nemesi törekvés, amely a megyei ellenzék szintjén kapott hangot, s jellegében eltért a Habsburg-ellenes szervezkedés élén álló főúri vezetők egyéni szándékaitól, vörös fonálként kísérte végig nemcsak az 1670. évi felkelés, de az egész Wesselényi-féle szervezkedés történetét, sőt, megítélésünk szerint, annak legmélyebb, alapvető társadalmi-politikai tendenciáját fejezte ki. Ennek a külön nemesi érdekek adott például hangot Keczer Menyhért is már 1668 nyarán, amikor Nádasdyék meggondolatlan felkelési terve ellen a velük tartó Szuhayék előtt ilyenképpen nyilatkozott: „Nádasdy és Zrínyi nemesi szabadságon való uralkodását hallhatták, s vajon nincs-e most

³⁴ EK. PE. AG. Nro. 234, 57. tanú, Gandel Zsigmond vallomása. Bónisnak ezzel a feljegyzésével teljes mértékben egybevág a Gömör megyei Szakmári János vallomása, miszerint Fügedi Nagy András őt azzal igyekezett a felkelés ügyének megnyerni, hogy kijelentette: „non esset credendum, quod Zrinus vel Rakozius jam in regem essent declarati, sed ipsos jure jurando jurasse, post peracta regni negotia ac pacatia rebus, quicunque per liberam electionem per regnicolas eligeretur, pro rege agnituros”. EK. PS. P. Nro. 196, a Gömör megyei vallomások közül a 16. – Az idézett forrásokkal kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni, hogy adott összefüggésben, nézetünk szerint, tulajdonképpen másodrendű kérdés, hogy Zrínyi vagy Rákóczi csakugyan adtak-e magukról ilyen kötelezvényt (ami egyébként felettébb valószínűtlen). Fontosabbnak itt azt a körülményt tartjuk, hogy a vármegyei nemesség körében el volt terjedve egy ilyen kötelezvény létezésének a híre, s ez nyilván nem kis mértékben segítette elő a felkelők céljainak elfogadtatását.

³⁵ Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban Barkóczy István 1670 októberében tett vallomásának egyik nyomatékos mondata is, miszerint az ellenzékiek „wollten ursprünglich die Republik einführen”. Ld. Regr. Em. *Lilek*: Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663–1671), I–II, Celje. 1928, II. 86.

dolguk jobban, mint akkor volna, mikor azok közül akármelyik is uralkodnék rajtuk?’’³⁶ A megyei nemesség, vagy legalábbis annak öntudatos vezetőrétege tehát a maga arculatára kívánta a mozgalom irányát szabni, s nem óhajtotta a tűzből valamelyik nagybirtokos dinasztia számára a gesztenyét kikaparni. A Zrínyi—Rákóczi-házzal kötött szövetségük is a két fél érdekeinek egyeztetésén és társításán, de nem a két külön érdekkör bármelyikének is a feladásán alapult. Ennélfogva nem meglepő, hogy a szövetség két eleme közötti együttműködés falán a felkelés idején itt is, ott is repedések mutatkoztak, amelyek a dolog jellegéből következőleg elsősorban újra — de korántsem kizárólag — a mindvégig lappangó vallási bizalmatlanság s a felekezeti viszályok formájában törtek a felszínre.

A Wesselényi-féle szervezkedés három nagy vallási csoportosulását tekintve, a felkelés előkészítő szakaszához hasonlóan, a fordulat megtörténte után is a kálvinista-katolikus frakció kezében volt a kezdeményezés, míg a luteránus csoport ekkorra már szinte teljesen kiszorult az események irányításából. Ez utóbbi irányzat lelke és fő szervezője, Vitnyédy István 1670. február 13-án váratlanul meghalt. Nádasdy (akinek a felkelés alatti magatartásával a későbbiekben még bővebben foglalkozunk) idegenkedéssel tekintett az általa megvetett Zrínyi Péter akciójára, s az áprilisi felkelés napjaiban várokozóan figyelt pottendorfi otthonából. Thököly Istvánt — aki szintén egyik vezérjelöltje volt az evangélikus pártnak — 1670 elején súlyos bántalom érte Erdély részéről (Apafi ugyanis az erdélyi állam részére foglaltatta le a Thököly által saját gyermekei számára igényelt huszti uradalmat),³⁷ s ő ezért most privát sérelmet gubbasztva, éppen a legkritikusabb hónapokban mutatott közönyt a nemzet sorsa iránt. (Meggjegyezzük: Észak-Felvidék e nagyhatalmú ura, őszintén szólva, korábban sem igen mutatta jelét politikai elhivatottságának.) Ami pedig a Sáros megyei Keczer-testvéreket illeti, ők ugyan igen aktív, sőt mondhatjuk, kezdeményező szerepet játszottak a mozgalom előkészítő szakaszában, de a felkelés heteiben sajátos módon nem találkoztunk a nevükkel, sőt egy április végi levelében Keczer Menyhárt kifejezetten elítélően nyilatkozott az egész akcióról.³⁸ Vajon hihetünk-e nekik, amikor később, már a felkelés leverése után, a maguk mentésére ezt írták Rottalnak: „a rebelleseknek semminémű munkájukban nem részesültünk, sőt Rákóczi Ferenc fejedelem ónagysága akkor vármegyénkben tekergő katonái által háborgattattunk, s tőlünk mindenek titkoltattanak’’³⁹ Közlésüket mindenesetre megerősíti részben Kende Gábor, részint Vesselényi Pál; az előbbi szerint például a „13 vármegyében levő Luter atyafiak’’ távoltartották magukat „Zrínyi doltgától’’, s a Keczer-testvérek emiatt „csaknem halált is szenvedének’’.⁴⁰

³⁶ Keczer e kijelentését Csuti Benedek idézte Telekihez írt 1668. szept. 16-i levelében. TML. IV. 356.

³⁷ A konfliktus részleteire ld. TML. V. Előszó VII—VIII. és XVII—XVIII.

³⁸ Keczer Menyhárt levele Teleki Mihálynak, 1670. ápr. 25. uo. V. 150—154. (A kiadásban feltüntetett ápr. 15-i keltezés téves.)

³⁹ Keczer András Rottal Jánosnak, 1670. júl. 5., Eperjes. Nádasdy-lt. 19. sz. csomó, Nro. 688, folio 232. — Ugyanilyen értelemben írta későbbi bujdosásából 1670. november 7-én Keczer Menyhárt is Rottalnak: „soha semmiben nem cooperáltam, sőt azon okért Rákóczi fejedelemtül persequáltattam is’’. Uo. 18. sz. csomó, Nro. 643, folio 295.

⁴⁰ Idézet Kende egyik 1670 májusi leveléből, TML. V. 189. — Vesselényi Pál pedig többek között ezt írta Telekinek 1670. máj. 6-án: „Ha Keczer Menyhártot egy szolgája el nem ugratta volna, úgy hallom, elébb adtak volna rajta’’. Uo. V. 205.

De a felkelés napjaiban, az események gyújtópontjában, voltaképpen nem is annyira a kevésbé veszélyes luteránusok *ellen*, mint inkább a reformátusok és a katolikusok *között* folyt az elkeseredett hatalmi vetélkedés. A protestáns többségű megyék a katonai szükségletek előteremtésére, akárhány helyen, állítólag nagyobb közadót vetettek ki a katolikusokra, mint a protestánsokra, s ha ezek vonakodtak fizetni, kétszeresen hajtották be rajtuk.⁴¹ Bónis Ferencről azt terjesztették, hogy „pápista az ellenség, csak le kell vágni a beste lélek kurva fiaikat” — csatakiáltással bízatta harcra a katonáit.⁴² A felkelés vezérkarában pedig Szuhay és társai sürgettek radikális fellépést a jezsuitákkal szemben: így az ungvári rendház Lengyelországba készülõ szervezeteseit felkelõ katonasággal kívánták õriztetni stb.⁴³ Ebben a légkörben — amelyben a protestáns szenvedélyek elszabadulása csak mintegy a visszája volt a Habsburg-kormány által pártfogolt katolikusok ellenreformációs harciasságának — érthetõ, hogy a katolikus nemesek állítólag több megyei kongregáción „a félelemtõl reszketve” hallgatták a felkelés meghirdetését,⁴⁴ mint ahogy az is természetes, hogy szorongattatásukban legfõbb reményüket a katolikus Rákóczi-ház oltalmába vetették. S Rákóczi maga, a lehetõségekhez mérten, igyekezett is eleget tenni ennek a várakozásnak: a fenyegetett klérusnak és rendházaknak, ahol csak tudott, a védelmére sietett.⁴⁵ Ez azonban persze csak olaj volt a tûzre: a szenvedélyeket, indulatokat még jobban felszította — ezúttal még fokozottabban a Rákóczi-ház ellen. A vázolt ellentétek méreteire egyébként mi sem jellemzõbb, mint hogy a felkelés egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb résztvevõje, a középnemesség felsõ rétegéhez tartozó szatmári Serédi Benedek — igaz, nyilván a maga és az egész mozgalom mentésére — félév múltán így vallott az áprilisi felkelés céljáról: „a rebellesek minden törekvését és intézkedését az a cél és szándék vezette, hogy a pataki házat mielőbb megdöntsék, a fejedelemasszonyt a fiával, azaz Rákóczi Ferencsel együtt elveszítsék és megöljék, minthogy õk vallásuknak leghatalmasabb ellenségei.”⁴⁶

A jövõ nemzeti királyságának legfõbb esélyese, a katolikus Rákóczi-ház és a nemesi „köztársaság”-ra törekvõ protestáns rendi ellenzék (vagy személyekben kifejezve: Rákóczi és Szuhay) között tehát egészében véve bonyolult, ellentmondásos viszony állt fenn, amelyben a politikai egymásrautaltság és az ellentét motívumai keveredtek. A megyei ellenzéknek, hogy Habsburg-ellenes terveit realizálja, hatalmi támaszként nélkülözhetetlen szüksége volt Rákóczi anyagi erõforrásaira csakúgy, mint társadalmi rangjára és súlyára, s meg-

⁴¹ Ld. EK. PE. AG. Nro. 234, a 78. tanú, Chernel Pál vallomását.

⁴² Uo. 93. tanú, Halápi Márton vallomása.

⁴³ *Fassiones collectae Joannis Rettegghi*. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 324/E., folio 26—33. — A katolikusok és a reformátusok közötti hatalmi féltékenység fontos dokumentuma egyebek között az az igazolás is, amelyet az egrí káptalan a Barkóczi-fivérek felkelés alatti magatartásáról állított ki. Ez a Habsburg-kormány szempontjából többek között a Barkócziak érdeméül tudta be, hogy mihielyt észrevették Szuhay Mátyásnak és „többek”-nek a „katolikus rendek ellen való gonosz szándékát”, nem törõdve a reformátusok „furiá”-jával, „sincere” és „candide” a katolikusok védelmére keltek. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1913. 159. *Kemény Lajos* adatközlése Kassa város levéltárából.

⁴⁴ Többek között az Abaúj megye gönci gyûlésén résztvevõ Melczer Lajos Sáros megyei nemes vallotta ezt a katolikusok magatartásáról. EK. PE. AG. Nro. 234, 146. tanúvallomás.

⁴⁵ Ld. a 43. sz. jegyzetet.

⁴⁶ EK. PE. AG. Nro. 234, 145. tanú, Serédi Benedek vallomása.

fordítva, Rákóczi, ha vissza akarta szerezni a család apja által elvesztett szuverén uralkodói hatalmát, szintén nem nélkülözhetette a megyei nemesség támogatását, illetve e réteg politikai rutinját és befolyását. A kölcsönös egymásrautaltságon *belül* azonban mindkét fél a *maga* törekvéseit igyekezett érvényre juttatni, amelyek részben egy irányba mutattak, de ugyanakkor számos ponton (és korántsem csupán vallási ügyekben) keresztezték is egymást. Amíg Szuhay Mátyás például a rendi „ország”-ra vette ki az esküt a Szerencsre behozott nemesektől, addig Rákóczi servitorai, így Semsey György, Bánchy Márton stb. — sokat mondó eltérés! — személy szerint *Rákóczi* hűségére eskették az embereket.⁴⁷ Amíg a vármegyei ellenzékiek egy jövődó rákosmezei gyűlésre, azaz szabad „gubernátor”-választásra készülődtek, („maholnap a Rákos mezején koronázzuk meg a királyt” — mondta pl. egyikük),⁴⁸ addig a Rákóczi-háznak már az államszervezet megszerzése volt a gondja: Bánchy, mint Rákóczi embere, postákat és harmincadokat foglalt,⁴⁹ ómaga a szepesi kamara prefektusságára tört,⁵⁰ Rákóczi maga Kelet-Magyarország fővárosát, Kassát akarta hódoltatni,⁵¹ a fejedelmi tisztek pedig azt terjesztették, hogy nemességet és a birtokperekben ítéletet a továbbiakban ne a bécsi kormányzásoktól, hanem a pataki udvartól kérjenek és várjanak az emberek.⁵²

„Ferkó, életed-halálod a kezemben vagyom!” — a felkelés sikerének forró napjaiban Szuhay Mátyás állítólag így tréfálkozott, bizalmaskodott — a körülálló nemesek nem kis meütközésére — az ifjú fejedelemmel.⁵³ Tréfa? — Ha az is, bármily fonákul hangzik, valamit mégis kifejezett a valóságos erőviszonyokból, de a történelem mélyebb összefüggéseiből is. Mert ami az erőviszonyokat illeti, Kelet-Magyarországon — mint ahogy ebben a mozgalomban és felkelésben is megmutatkozott — csakugyan Szuhay Mátyás és társai jelentették az igazi hatalmat. A történelem további alakulása szempontjából pedig I. Rákóczi Ferenc szuverén uralkodói ambíciója — és ezzel történeti jelenléte is — valóban a nemesi felkelés sorsával állt vagy bukott. Egy

⁴⁷ Arra, hogy Szuhay az országra („regno”) esketett, ld. Becskereki Ferenc vallomását, EK. PS. P. Nro. 196, 21. tanúként. Ezzel szemben Semsey György pl. Szerencsen „a fejedelem hűségére” vette ki az emberektől az esküt. Uo. R. Nro. 266.

⁴⁸ Ld. NRA. 1744/57 a 43. tanú, Semsey Ferenc vallomását Izsépi Ferenc nemes kijelentéséről.

⁴⁹ Rettegghi János vallomása, vö. a 43. sz. jegyzettel.

⁵⁰ Legalábbis ezt vallotta róla Révész Ádám, EK. PE. AG. Nro. 234, 67. tanúként.
⁵¹ Ld. Holló Zsigmond 1670. ápr. 26-i átiratát a pozsonyi kamarához. Vö. a 16. sz. jegyzettel.

⁵² Utóbbira ld. EK. PE. AG. Nro. 234 a 113. tanú, Pongrácz György vallomását. Figyelemre méltó a Daróczy István felkelés alatti tevékenységére irányuló vizsgálat egyik kérdőpontja is: „quare dixit, quod armales Sua Maiestas amplius non sit collatura, unde seivit hoc?” OL. Archivum Regni, Lad. EEE. Acta regni miscellanea, fasc. O. Nro. 20. N. 19. — A protestáns nemesi ellenzék és a Rákóczi közötti feszült, bizalmatlan viszony jellegzetes dokumentumaként figyelmet érdemel azon „conditio” listája is, amelyet a felkelés napjaiban Szuhay Mátyás terjesztett a fejedelem elé. Ebben az iratban Szuhay egyebek között olyasmiket kifogásolt, hogy Patakon létében a fejedelem nem az ott való „becsületes urakkal”, hanem a Barkóczyakkal „diskurált”, továbbá, hogy a nemesség megkérdezése nélkül szó terveket a bányavárosok elfoglalására, valamint, hogy a törökkel való „szemben létel”-re készül, aminek az a veszélye, hogy elhívtetné vele: a nemesség maga választotta meg őt vezérévé. Szuhaynak ez az irata a nemesi ellenzék és a Rákóczi közötti ellentéteknek egyik legélesebb megnyilvánulása. Ld. *Koncz József*: A bujdosók levelezéséből 1670-ben. Történelmi Tár, 1891. 255–256.

⁵³ Ld. EK. PE. AG. Nro. 234, a 106. tanú, Halápi László vallomását.

hónap sem telt belé, s a rendi mozgalom összeomlásával az ifjú fejedelem dicsőségének napjai is leáldoztak. Nála súlyosabb erők arra ítélték, hogy 24 éves korától, legszűkebb családi körébe visszazorulva, történeti halottként élje le életének hátralevő éveit. Családjá újabb történelmi és morális felemelkedését — egy emberöltővel később — már csak fia szenvedései és harcai hozhatták meg.

A mozgalom összeomlása

A nemesi felkelők természetesen kezdettől fogva tisztában lehettek azzal, hogy vállalkozásuk kimenetele nem a helyszínen tartózkodó császári erőkkel szemben elért könnyű sikereiken múlik, hanem végsőfokon a külső feltételektől, Bécs reagálásától, a birodalom központjából küldött katonai erőktől és persze nem utolsósorban a török porta magatartásától függ. A soraikban lábra kapott lelkes győzelmi hangulat (amelynek oly sok és változatos kifejezését őrizték meg az egykorú források), a felkelés kiterjedésével együttjáró természetes lendületen túl, mindenekelőtt két feltevésen alapult. Úgy tudták és hitték, hogy az uralkodóház katonailag kimerült, s nem lesz képes megfelelő erőt összpontosítani lázadásuk leverésére, másrészt vakon bíztak Zrinyi üzenetében, s egy percig sem kételkedtek a török segítségében.

A felkelés vezérkarában Starhemberg bécsi postájának elfogásából s leveleinek elolvasásából szereztek tudomást azokról a nehézségekről, amelyekkel a bécsi udvar új ezredek felállításában s a császári katonaság kiegészítésében szemben találta magát.⁵⁴ Ezek az értesülések azután, szájról-szájra vándorolva, bejárták a felkelők egész táborát, s ahogy terjedtek, úgy öltöttek egyre túlzóbb formákat. Voltak ugyan, akik — elég realisan — 15 ezerre becsülték a Magyarországot ellen küldhető császári zsoldosok számát, de az ilyenek is azt tartották, hogy ezzel az erővel szemben a felkelők akár 50 ezer „sapkás”-t is ki tudnak állítani.⁵⁵ A legtöbben azonban abban a hiszemben voltak, hogy a bécsi kormánynak 5 ezer katonája sem akad („5 ezer eb faljon fel, ha őfelségének 5 ezer katonája van” — jelentette ki például az egyik felkelő),⁵⁶ s ezzel az erővel a magyarok könnyűszerrel elbánhatnak, sőt nem kisebb személy, mint Bocskai István, a felkelés „direktora”, s a ranglétrán Rákóczi után második embere, olyan képtelenségeket is terjesztett, hogy a császár, mindössze 2–300 katonát tud ellenük küldeni.⁵⁷ Az efféle szóbeszédeken, hiedelmeken azután könnyen megteremtke a gyors győzelem olyan illúziói, mint a felkelés kiszemelt hadvezéréé, Barkóczy Istváné, hogy ti. „maholnap Morvaországot és Sziléziát kell megmustrálnunk”,⁵⁸ vagy az a hetyke magabiztosság, amely szerint „pünkösd napra Bécsben eszünk ebédet”.⁵⁹

De hasonló optikai csalódás — saját politikai vakbizalmuk és tájékozatlanságuk — áldozatai voltak a felkelők a török szándékainak megítélésében is. „Isten engem úgy segítjen, ha mi el nem igazítjuk, eligazítja a budai vezér”

⁵⁴ NF. 1670. szept. 14.

⁵⁵ Orosz Pál e vélekedése Hartványi András Rottalhoz írt 1671. márc. 25-i levelének mellékletében olvasható. Ld. a 31. sz. jegyzetet.

⁵⁶ EK. PÉ. A.G. Nro. 234, a 62. tanú, Usz Ferenc vallomása Gombos Imre kijelentéséről.

⁵⁷ Uo. a 81. tanú, Farkas László vallomása.

⁵⁸ Uo. a 139. tanú, Harságy Sándor vallomása.

⁵⁹ Ld. NRA. 1744/57, a 39. tanú, Szalay Balázs vallomását Izsépi Ferenc és Petróczi Pál kijelentéséről.

— vágta oda állítólag, mint legfőbb érvet, egy szóváltás alkalmával, Bónis Ferenc, amikor vitatársa a császári ház túlerejére figyelmeztette őt.⁶⁰ A szatmári felkelők vezére, Gyulafi László pedig a megyei kongregáció színe előtt jelentette ki: „hogyha kívántatni fog, 40 ezer embert is ad a török császár mellénk”.⁶¹ Ezek a példák egyben persze arra is rávilágítanak, hogy a török segítség ígérete nemcsak az önbizalom forrása, hanem tudatosan forgatott politikai fegyver is volt a felkelők kezében, ellenfeleik megtörésére, a vonakodók megnyerésére, s a küzdők sorainak kiszélesítésére.⁶² Már a fentebb említett fiktív török levélnél is láthattuk, hogyan használták azt fel toborzási célra Ung vármegyében. Szatmárból viszont arról van tudomásunk, hogy az egyik várbeli magyar tiszt azért küldte ki ál-kémútra egyik emberét, hogy az visszajövet terjessze el: 8 ezer török érkezett Nyírbátorba. Ezzel akarta megfélemlíteni és kapitulációra bírni a szatmári német őrséget.⁶³

Nem önmagáért és nem is pusztán a korfestés kedvéért idéztük fel az alaptalan várakozásoknak, hiedelmeknek és illúzióknak ezt a tömegét, amely vastag ködburokként vette körül az 1670. évi felkelők gondolkodását, hanem főként azért, mert úgy véljük, fontos szerepük van az események további alakulásában. Ismeretük nélkül lélektanilag jószerint érthetlenné válnék mindaz, ami 1670. április 27-e után történt. Mert az álmok és illúziók világából keserű volt a felébredés, amikor Nagy Ferenc Szerencsre érkezett Zrínyi Péter fegyverletételének és Bécsbe futásának a hírével.⁶⁴ Az eufória szélsőségét most törvényszerűen követte a depresszióé. Ezt az éveken át előkészített, sok energiával fűtött felkelést tulajdonképpen nem is kellett levérni: összecsuklott az magától a nehézségek első jelentkezésére, anélkül szinte, hogy megszólaltak volna a fegyverek.

Zrínyi Péter felkelésre biztató üzenete még jóformán el sem jutott a felső-magyarországi ellenzékiekhez, s a besztercebányai gyűlés is még éppen csak hogy megkezdte a tanácskozását 1670 március derekán, amikor a bán már gondolt egyet, s szokásos állhatatlanságával közvetítők útján Bécsben puhatolózott, nyitva állna-e előtte a kegyelem és előmenetel útja, ha a török szövetséggel felhagyva, ismét alávetné magát a császárnak. Tudtával és megbízásával előbb Borković zágrábi püspök, majd (március utolsó napjaiban) fiának nevelője, Forstall Márk ágostonrendi szerzetes kereste fel újabb ajánlatokkal a bécsi Burgot, sőt a bán volt annyira naív, hogy kiengesztelődése áraként még különböző feltételeket is szabott. Többek között a varasdi főkapitányságot, újabb birtokadományokat és örökös grófságokat, s 40 ezer forintos adóságának kifizetését kívánta az udvartól.⁶⁵ De közben odahaza egyre szorosabbra fonódott körülötte a hurok. Herberstein károlyvárosi császári generális, látva a Horvátországban helyenként tapasztalható nyugtalanságot, nem várt köz-

⁶⁰ EK. PE. AG. Nro. 234, 98. tanú, Megyeri Ferenc vallomása.

⁶¹ NRA. 517/5, 27. tanú, Székely László vallomása.

⁶² Jellemző erre többek között az, amit Semsei Pál vallott az Egri Káptalan előtt: „Imo fixerunt famam de turcarum excursione haeretici istarum partium, quo rumore etiam Andreas Székely terreat dominum fatentem, suadendo, quod melius esset literas a turcis habere et se subdare”. Mint vallomásából kiderül, Székely András olyasmit is terjesztett, hogy mintegy 27 ezer török vert táborot Harangod mezején. EK. PÉ. AG. Nro. 234, 66. tanúként.

⁶³ Uo. ld. a 118. tanú, Kanisai János vallomását.

⁶⁴ Vö. *Pauler*: i. m. II. 41.

⁶⁵ Uo. I. 359.

ponti parancsra és csapaterősítésre, hanem a rendelkezésére álló katonasággal kiindult székvárosából, szétugrasztotta az itt-ott gyülekező felkelőket, s sorra meghódította a horvát városokat. A Habsburg-ellenes akciót a horvátországi társadalom alapján véve passzívan és visszhangtalanul fogadta: a nemesség és katonaság Zrínyiék által remélt felkelése elmaradt („Országunkról jól emlékeznek meg az udvarban, amiért hűségét megtartotta” — írta erről később, 1670 szeptemberében Erdődy Imrének egyik horvát udvari ágense),⁶⁶ Zrínyi fegyverbarátai (Čolnić, Mallinić, Gottal stb.) szinte ellenállás nélkül hódoltak be Herbersteinnak. A bán fiatal sógora és felkelő társa, Frangepán Ferenc a német hadak elől hanyatthomlok menekült Csáktornyára. De Zrínyi még ekkor sem adta fel a reményt: miután a boszniai pasa kitért segélykérő üzenetei elől, s a kanizsai pasához utasította, a bán április 2-án e szomszéd török erősségbe küldte el embereit, hogy a még mindig remélt török segélyt sűrűssek. A kanizsai pasa válasza azonban hideg zuhanyként érthette: a portáról nincs parancsa, nem mehet a segítségére, nem tehet érte semmit. Ez a tagbaszakadt ember most jutott el a lelki összeomlás küszöbére: a lázas tervek és tevékenység hetei után először rémlett fel előtte sorsa halvégzete. — Vagy mégis van remény? — Április 5-én, nagyszombat estéjén megérkezett Forstall Bécsből, hozva magával a császári miniszterek biztató üzenetét: az osztrák ház kegyelme véghetetlen, s ha a bán önként meghódol, bocsánatot nyerhet bűneire, sőt még további előmenetelre is számíthat. Mindezt a bécsi udvar első minisztere, Lobkowitz herceg saját kézzel írt levelével hitelesítette Zrínyi előtt . . .⁶⁷

Pedig Lipót környezetében ekkor már elhatározott dolog volt, hogy nem alkudoznak tovább, hanem pártütőnek és felségsértőnek tekintik Zrínyit, s úgy is bánnak el vele. A bécsi udvar magyarországi politikájában 1670 márciusának harmadik hetében következett be a döntő fordulat: az eladdig többkevesebb türelmet mutató, halogató magatartást, illetve a felkészületlenségük-ből adódó habozást ekkor váltotta fel véglegesen a kemény kéz politikája, a nyers megtorlás. Zrínyi Péter akcióját és a magyarországi vármegyék nyugtalanságát — azaz a horvát- és magyarországi zavarok *egyidejű* jelentkezését — úgy ítélték meg, mint amely a birodalom biztonságát veszélyezteti, s amelynek a megfékezése immár nem tűr halasztást. Ennek megfelelően már a titkos konferencia március 19-i ülése, amelyen Lobkowitz első miniszter, Hoher kancellár, Montecuccoli, a haditanács elnöke, továbbá Schwarzenberg herceg, a birodalmi udvari tanács elnöke és Lamberg gróf főkamარás vettek részt, a legnagyobb erélyre határozta el magát. A Horvátországban levő katonai erők mellé nagyarányú csapaterősítéseket küldtek Spankau tábornok vezetésével, elrendelték Zrínyi és társai elfogatását, a hűtlenné vált bán helyére ideiglenes báni helytartókat neveztek ki, s ugyanakkor — felkészülve az esetleges nagyobb bonyodalmakra — segélykérő leveleket írtak a birodalmi fejedel-

⁶⁶ Peter Prašinský levele Erdődy Imrének, 1670. szept. 12., Bratislava, Štátny Archív, Erdődy-lt. Erdődy Imre missilisei.

⁶⁷ A fentieket összefüggően és hitelesen leírja *Pauler*: i. m. I. 377–382. — Ugyancsak ápr. 5-én kelt Zágrábból a Bécsből hazatért Borković Zrínyihez írt levele, amelyben a püspök a bánnal kapcsolatban a következő szavakat idézte Lobkowitztól: „habebitur respectus illius absolute; Cur non venit Viennam; veniat . . . secure venire potest”. Ld. *Fr. Rački*: Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia, Zágráb. 1873, 146.

mekhez.⁶⁸ A Zrínyivel szemben használt kegyes, engedékeny hang csupán időnyerésre, a bán megtévesztésére, s akciójának leszerelésére szolgált. „Remélem, Isten velem lesz, hogy illendőségre tanítsam őket, s olyant koppintsak ujjakra, hogy a fejeik is lehulljanak tőle” — írta Lipót véstjtjóslóan már 1670. március 26-án madridi követének.⁶⁹ A nyájas külső mögött suhogni kezdett a Habsburg-abszolutizmus fenyítő pálcája.

Zrínyi nem várta meg Csáktornyán az elfogatására küldött császári katonaságot. Miután meghódolása jeléül előzőleg az udvarba küldte János fiát, Lobkowitz ígéretében bízva április 13-án, Frangepánnal együtt maga is a császárvárosba vette az útját, ahová április 18-án a reggeli órákban érkezett meg. Megfordult-e a fejében, hogy Kelet-Magyarországra meneküljön, ahol nyilván — sejtette — tárt karokkal fogadták volna őt? Bizonyára igen, s ha mégsem tette, ennek a főoka alighanem a császári kegyelembe vetett bizalma lehetett. Ő ekkor még csakugyan hitte, hogy minden „helyrehozható”. Bécsben Lobkowitz fogadta, telve színlelt jóindulattal. Az udvarba két nappal korábban, április 16-án futott be az első hír a keletmagyarországi fejleményekről, először olyan változatban, hogy Starhemberget az erdélyiek vetették fogáságra.⁷⁰ A dolog értelme aznap világosodott meg, amikor Zrínyi váratlanul Bécsbe toppant. Egy okkal több, hogy udvariasan, csínján bánjanak vele, sőt őt használják fel a keletmagyarországi nyugtalanság lecsillapítására. Levelet irattak hát vele vejének, Rákóczinak és más felkelő vezéreknek, hogy a török becsapta mindnyájukat, a hadakozásnak most nincs értelme, tegyék le a fegyvert, kérjék alázatosan a császár kegyelmét. Zrínyi — aki most mindent elkövetett volna, hogy lojalitását bizonyítsa — készséggel vállalkozott, sőt, úgy látszik, félig-meddig maga ajánlkozott e szolgálat megtételére. „Biztat bán uram, ha írhat a vejének, ő is eszére tér” — írta erről legalábbis április 19-én Bécsből a magyar kamara elnöke, Zichy István.⁷¹ De a tapintat, amelyet rabtartóik a két horvát „rebellis” iránt mutattak (így például, hogy kezdetben szabadabban járhattak, látogatókat fogadhattak stb.), nem tartott két hónappal tovább. Mihelyt Magyarországon megszűntek a nehézségeik, 1670 június végétől, már mindkét fogollyal szemben teljes kíméletlenséggel léptek fel. Június 26-ától, amikor Hoher elsőízben fogadta kihallgatáson a két horvátországi főembert, s ezzel kezdetét vette a hónapokig tartó bírói eljárás, hétről-hétre sötétebbé váltak a fejük fölött tornyosuló fellegek.

A megtorlás gépezete most már a keletmagyarországi felkelők ellen is beindult. Az udvar annál magabiztosabban léphetett fel, mert magyarországi ellenfelei sehonnét sem számíthattak külső segítségre. A bécsi francia követ, Gremonville néma közönnyel figyelte egykori védencei sorsát, s igyekezett

⁶⁸ *Pauler*: i. m. I. 355—356 és 365.

⁶⁹ Idézi *O. Redlich*: „Österreichs Großmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I.” c. munkájában, Wien. 1921, 264.

⁷⁰ „Olly hír hallatott itten, Starenberget elfogták volna erdélyiek, kiről nékem sem kegyelmetek, sem onnan senki is nem írván semmit, nem hihetem igaznak azon hírt” — írta a pozsonyi kamara Bécsben tartózkodó elnöke, Zichy István a kamara pozsonyi tisztviselőinek 1670. ápr. 16-án. *OL. Litterae ad cameram exaratae* (a továbbiakban: *Litt.*) fasc. 51, 1670/87.

⁷¹ *Uo.* 1670/90. — A bécsi francia követ, Gremonville is úgy tájékoztatta királyát 1670. ápr. 27-i jelentésében, hogy Zrínyi maga ajánlkozott a Rákóczi-féle felkelés leszerelésére. *Ld. V. Bogišić*: *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nádasdy illustrantia* (1663—1671), *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, XIX. Zágráb. 1888, 150.

magától minden gyanút elhárítani, hogy bármi köze is lett volna hozzájuk. Sőt, királya, XIV. Lajos — az 1668 januári francia—osztrák titkos szerződés szellemében — a követen keresztül arról biztosította a császárt, hogy minden baját a magáénak tekinti, s nemcsak jókívánságait küldte neki az ellenségeivel való leszámoláshoz, de szükség esetén támogatását is felajánlotta, „amennyiben azt saját ügyeinek az állása lehetővé teszi”.⁷² De a francia udvaron kívül, a birodalmi választók közül a szász választó, sőt a magyar ellenzékiek egykori nagy szövetségese, a mainzi érsek is Bécsnek ajánlották fel a segítségüket.⁷³ Maga a török pedig, Rákócziék legfőbb reménysége, aki miatt mindenki más idegenkedve húzódott félre, majd fordult szembe az interessátusokkal, a kritikus hetekben ismételtén megnyugtatta Bécsset, hogy a magyarországi felkelés ügyében nincsen érdekelve, sőt a budai vezér éppenséggel örömet fejezte ki a „zavargó emberek” megrendszabályozása felett.⁷⁴ A kajmekám is a szultán barátságáról biztosította a konstantinápolyi császári rezidenst, ha ellenszolgáltatásul a bécsi udvar nem gördít akadályt a lengyelországi török tervek útjába.⁷⁵ A kör ezzel bezárult: a magyarországi felkelők magukra maradtak. Ha valamikor, úgy Bécs most valóban szabad kezet kapott, hogy senkitől és semmitől sem zavartatva, úgy bánjon el ellenfeivel, ahogy neki tetszik.

Néhány nappal Zrínyi levelének elküldése után tehát már úton is volt a magyar kancellária mandátuma, amely a fegyverek azonnali letételére szólította fel a magyarországi vármegyéket, szigorú büntetéssel fenyegetve mindazokat, akik kitartanak Rákóczi mellett. Nemhiába sürgette Zichy István is — mindenki mást megelőzve — a hűtlenek jószágainak legfoglalását:⁷⁶ április 26-án napvilágot látott az első konfiskációs rendelet, amelyet aztán annyi szász hasonló követett az elkövetkező évtizedekben. S ami a legfontosabb, április 29-én császári rendelet adta tudtúl újabb német sereg küldését Magyarországra.⁷⁷ A horvátországi zavarok lecsillapítása ugyanis nem okozott valami nagy gondot az udvari haditanácsnak; Spankauról már április 25-én azt írta Zichy, hogy „egy regiment dragonnyal és két regiment gyaloggal . . . Pozsonynál megyen által, hogy a többi, Ausztriából, Morvából, Csehországból és Sziléziából jövő hadakkal a Vág mellékén megegyezzen”.⁷⁸ A kamaraelnök úgy tudta, hogy az újabb toborzások eredményeként május közepére 30 ezer, egy hónappal később pedig újabb 20 ezer katonája lesz a császárnak.⁷⁹ Ebből az erőből végül is mintegy 8—9 ezer fő összpontosult május 20-a körül a Vág völgyében,

⁷² „J’y contribuera y aussi avec plaisir de tout mon pouvoir, autant que l’estat de mes propres affaires me le permettra” — ennek közlésére hatalmazta fel többek között XIV. Lajos Gremonville-t 1670. ápr. 18-i levelében. Vö. *Bogisic*: i. m. 149. — A követ máj. 18-i jelentésében számolt be a francia ajánlat fogadtatásáról: Lipót udvariasan megköszönte a segítséget, de reményét fejezte ki, hogy a maga erejéből is úrrá lesz Magyarországon. Uo. 157.

⁷³ *Lilek*: i. m. I. 192.

⁷⁴ *Lilek*: Karakteristik der kroatischen Verschwörer Petar Zrinski, Fr. Frankopan und der Katarina Zrinska im Lichte der historischen Wahrheit. Celje. 1928, 114.

⁷⁵ Legalábbis ezt jelentette Gremonville 1670. máj. 30-án XIV. Lajosnak, *Bogisic*: i. m. 161.

⁷⁶ „Eleget urgeáloom, parancsoljon őfelsége, foglalják a nyilvánvaló árulók jószágait, de itt nem szoktak semmivel is sietni” — írta Zichy már 1670. ápr. 20-án (!) a pozsonyi kamarának. Litt. fasc. 51, 1670/91.

⁷⁷ Az említett császári rendeletekre ld. *Pauler*: i. m. II. 40—41.

⁷⁸ Litt., fasc. 51, 1670/97.

⁷⁹ Ld. 1670. ápr. 23-i levelét, uo. 1670/94.

hogy a Habsburg-seregek egyik veterán hadvezére, Spork tábornok vezérlete alatt megkezdje a keletmagyarországi felkelés felszámolását. „Ha nem resipiscál idején a magyar nemzet, elegen gyűlnek össze a romlására” — fejezte ki aggodalmát április végén Zichy István,⁸⁰ amikor a felkelésről érkező nyugtalanító hírek hatására még mindenki hosszú, nehéz harcokra számított Magyarországon.

Egy-két hét sem telt el, s fény derült a kamaraelnök aggodalmainak alaptalanságára. Zrínyi Péter megcsalásának, Bécsbe futásának és kapitulációjának a híre egyszeriben kioltotta az április derekán még fennen lobogó harci kedvet Kelet-Magyarországon. Az 1670. május 1-re összehívott tállyai gyűlésen, ahol elsősorban vált nyilvánossá a horvátországi fordulat, az egybegyűltek nagy többsége a fegyverek letétele mellett szavazott. Hiába marasztották — érvelve és rábeszélve csakúgy, mint fenyegetőzve — Rákóczi, Bocskai, Szuhay, Bánchy és fegyvertársaik a vármegyék követeit, azok — mint a szepesi kamara erről szóló hivatalos jelentésében olvashatjuk — „mihelyt értették Zrínyi uram dolgát . . . mingyarást jó reggel eloszlottak”.⁸¹ A május első hetében összeülő vármegyei kongregációk is kivétel nélkül mentegetőző és könyörgő feliratokat küldtek fel Lipóthoz: ők törvényesen jártak el, „defensíve és nem offensive cselekedtek mindeneket”, kérve-kérték a császárt, ne hadakat, hanem újabb bizottságot küldjön az országba, s annak élére Rottal nevezze ki, akinek közbenjárásától most szinte valami csodát vártak.⁸²

Az újabb fordulat egyszeriben felszínre hozta az 1670 tavaszi nemesi felkelés „titká”-t, amit a vármegyei mozgalom lázas tevékenységi periódusa még a kortársak egy része elől is eltakart: az ellenzéki mozgalom kisebbségi jellegét a nemesi társadalom egészéhez viszonyítva, azt ti., amit a felkelők egyike, Chernel Pál így fejezett ki egyik Telekinek írt levelében: ennek az akciónak „többek voltak volna nem akarói, hogysen akarói, ha az félsztül nem viseltettek volna”.⁸³ Mert az interessátusok megfélemlítésen alapuló, erőszakos fellépése, az ellenzék elnémitása s az ellenszavazatok elfojtása, mondanunk sem kell, nemcsak a felkelést előkészítő vármegyei mozgalom hónapjaiban, de a jelek szerint a felkelés forrójánál is — sőt a dolgok természetéből következőleg ekkor talán még inkább — jellemzője volt a vármegyei határozatok meghozatalának. Amikor például Borsod vármegye vámosi gyűlése még 1670 áprilisában Rákóczi és Bocskai felszólításáról tanácskozott, s némelyek úgy nyilatkoztak, hogy e felhívások „homályos” kitételeit nem egészen értik, felállt Szepesi Pál és fenyegetőleg kijelentette: „kiki olyat szóljon és úgy cselekedjék, hogy meg ne bánja, mert már is vagyon oly jó akaró uram, aki szólott annyit, hogyha többet nem is szól, megéri vele, csak arról adhasson számot”. Ezeket a szavakat azután döbönt némaság és a javasolt határozatok ellenkezés nélküli megszavazása követte, s aki más véleményen volt is, együtt szavazott a többiekkel, mert „faluhelyen lévén a dolog, féltének, hogy valami szeroncsétlenség esik rajtuk”.⁸⁴ Még különösebb módon történt,

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Holló Zsigmond a magyar kamara elnökének, 1670. máj. 3. Ld. a 16. sz. jegyzetet.

⁸² Ld. Nagy Ferenc 1670. máj. 1-én Tállyáról írt levelét ismeretlennek, Nádasdy-lt. 18. sz. csomó, Nro. 625, folio 136–137, továbbá Pethő Zsigmond 1670. máj. 7-i levelét Rottalnak, uo. 15. sz. csomó, Nro. 528, folio 137–138.

⁸³ 1670. máj. 4. TML. V. 195.

⁸⁴ Borsod vármegye vámosi gyűlésére ld. Deöry Ferenc és mások vallomását. EK. PE. AG. Nro. 264.

legalábbis egyes tanúvallomások szerint, a felkelési határozat kimondása Szatmár vármegye április 14-i csengöldi gyűlésén. Az itteni felkelő vezérek, Kende Gábor, Gyulafi László és Váradai Jónás ekkor a vármegyei tanácskozássra állítólag hangszerestől kivezényelték a felkelők oldalára állt esedi magyar katonaságot, s amikor a kongregáción Károlyi László főispán és utána mások is elkezdtek érveiket felsorakoztatni a felkelés és a török behódolás ellen, odakinn, úgymond, megszólaltak a sípok, a dobok és a trombiták, s miután a hangzavar „kellő félelemmel töltötte el a bennülőket”, a sírva (!) távozó Károlyi László kivételével, mindenki leszavazott az előterjesztett felkelési határozat mellett,⁸⁵ stb.

De a tállyai gyűlésnél és a május eleji vármegyei kongregációk hűségnyilatkozatainál is szemléletesebben mutatta a megyei nemesség többségének valódi arculatát mindaz, ami 1670 június elején történt. Május elején ugyanis a vármegyék még bízhattak a békés kibontakozás, a „commissio” útján való rendezés lehetőségében, s ez *önmagában* — még az ellenzéki mozgalom álláspontjáról tekintve is — érthetővé, sőt elfogadhatóvá teszi tartózkodásukat az ellentétek immár értelmetlen kielezésétől. De június elején Spork hadai a keleti vármegyék határára érkeztek: ekkor már nem maradhatott kétség a bécsi udvar eljárása és igazi szándékai felől. Itt volt tehát a pillanat, amire az ellenzékiek évek óta készültek, s amiről az áprilisi felkelés győzelmi hangulatában oly harcias kijelentéseket tettek. S mi történt? — Szepes és Sáros vármegye üdvözlő követvességekkel, ajándékokkal, díszbédóval, élelemmel és fuvarral várták a német seregeket, Abaúj vármegye június 6-i gönci gyűlése is a kapituláció mellett döntött,⁸⁶ s noha Zemplén vármegye terebesi gyűlése Böcskai István indítványára, heves viták után, kimondta a németek elleni felkelést, mire a császári hadak lőtávolságon belülre értek, a felkelő seregnek hűlt helye maradt, miközben maga Bocskai, a kiszemelt vezér „egy két lovú szekéren, mint valami koldus, mankó tétetvén melléje, pokróc alatt szaladott be” az erdélyi Huszt várába.⁸⁷ Az előző hetekben érkezett ijesztő hírek után maga Spork és tisztjei voltak a legjobban meglepődve, hogy *semmilyen* ellenállásba nem ütköznek Kelet-Magyarországon. „Kegyelmes Isten — sóhajtott fel 1670. június 26-án Lobkowitznak írt levelében maga Lipót is —, hogy ezek a (magyarországi) dolgok ilyen jól lezajlottak!”⁸⁸ Mint ahogy később, Spork seregének Ausztriába való visszatérése után, Szelepcsényi érsek is csodálkozásának adott kifejezést afölött, hogy „oly hamar visszatért az őfelsége armadája . . . aminek misztériumát — mint Rottalnak írta — nem értem”.⁸⁹

A felkelés és a fegyveres ellenállás radikális híveivel szemben a mozgalom e májusi és júniusi „visszavonulási” szakaszában tehát, mint látható, immár a fegyverletétel és a behódolás szószólói szabták meg az események alakulását. Ennek az irányzatnak az Abaújban és Zemplénben birtokos *Baxa István* volt a legtekintélyesebb képviselője, aki, mint láttuk, Rákóczi és Szuhay fenyegetéseinek engedve, részt vett ugyan Starhemberg letartóztatásában, de megjósolta a vállalkozás kudarcát, s elítélte a török behódolást, amiért

⁸⁵ Uo. Nro. 234, 121. tanú, Jenei János vallomása.

⁸⁶ Vö. *Pauler*: i. m. II. 75—78.

⁸⁷ Ld. Győri Mihály 1670. jún. 20-i jelentését a szepesi kamarának, Repr. raksz.

3214.

⁸⁸ *Max Dvořak*: Briefe Kaiser Leopold I. an Fürsten von Lobkowitz, 1657—1674. Archiv für österreichische Geschichtsforschung, 1894. 491.

⁸⁹ Levele Rottalnak 1670. aug. 26-ról. Nádasdy-lt. 15. sz. csomó, Nro. 535, folio 429.

azután „magyartalanság”-gal és „nemzetéhez való szeretetlenség”-gel vádolták, felhánytorgatták hűtlenségét az őt felnevelő pataki házzal szemben, sőt árulónak is kikiáltották, úgyhogy a felkelés napjaiban szinte ki sem merete tenni a lábát otthonából. A Zrínyi-féle fordulat után természetesen egyszeriben megnőtt a tekintélye, mint akit az események igazoltak, s ő aztán jelentős részt is vállalt a tállyai és gönci fegyverletételi határozatok kimondatásában.⁹⁰ A Baxaéhoz sok tekintetben hasonló szerepet játszott Zemplén vármegye alispánja, *Szemere László* is, a középnemesség kimondottan jómódú, felső rétegéből, ahogy egyszer Csáki István jellemezte őt, egy „nagyobb értékű, mint idejű és eszű főember”.⁹¹ Ők mindketten a vármegyei mozgalom időszakában — tehát viszonylag későn, már csak 1670 telén — sodródtak az ellenzékiek szervezkedéséhez, s azok közé a nemesek közé tartoztak, akik valódi meggyőződésük ellenére keveredtek belé az eseményekbe. De rajtuk és a hozzájuk hasonlókon kívül május—júniusban már a régebbi interessátusok között is megbomlott az egység, s akadtak közöttük, akik céltalannak tartották a további ellenállást. Így mindenekelőtt Nagyidai Székely András, Csáky Ferenc hadbírája, aki az 1666 augusztusi murányi gyűlés óta volt résztvevője az ellenzéki szervezkedésnek, de a tállyai gyűlésen immár ő is Rákócziék ellen fordult⁹² — továbbá Fáy László, aki Abaúj megye júniusi gönci gyűlésén Baxával együtt a főellenzője volt a nemesség inszurrekciójának, s akiről emiatt Szuhay még az 1672. évi kuruc támadáskor is úgy nyilatkozott, „kár, hogy csak egyszer halhat meg, pedig hét halált érdemelne”, mert — mint mondta — 1670-ben Baxával együtt ők veszítették el a hazát „az ő nagy eszükkel”.⁹³ Az 1670 márciusától követett Habsburg-politika szellemére egyébként mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy az itt felsorolt mérsékelt „békepártiak”, akiknek csakugyan nagy részük volt a fegyveres ellenállás meg hiúsításában, s nem csekély személyi kockázatot is vállalva, többet tettek az ország pacifikálásáért, mint a kormány akárhány főtisztviselője, ez év őszén már kivétel nélkül a császári börtönök mélyén senyvedtek, miközben birtokaikat a kamara konfiskálta.

Igazában mégsem a felkelők nyílt kisebbségbe jutása, leszavazása volt az alapoka az ellenzéki mozgalom 1670 májusában bekövetkezett összeomlásának; mindez inkább az általános háttérét és keretét adta a széthullás folyamatának. Itt is figyelembe kell ugyanis vennünk azt a tényezőt, amely egyik legfőbb összetevője, szinte alapadottsága volt a XVII. századvégi magyar nemesi politikának: azt ti., hogy a török hódoltság torkában élő nemesség helyzetéből — ha *döntő* érdekeik mindvégig is a törökkel állították szembe őket — a megoldás útjára, a „modus vivendi”-re nézve egyaránt lehetett törökellenes és török szövetségi, azaz behódolási következtetéseket levonni, s hogy e „határhelyzet” következtében a nemesség tömegei — számos külső körülménytől függően — könnyen csoportosulhattak át akár az egyik, akár a másik irányba. Ebben a hallatlanul kiegyensúlyozatlan, labilis situá-

⁹⁰ Baxa István közszereplésére vonatkozó tanúvallomások nagy számmal találhatók az Egri Káptalan hiteleshelyi levéltárában. Ld. EK. PS. P. Nro. 94, 110, 113, 136, 148, 151, 208.

⁹¹ *Szemere László* felkelés alatti magatartására vonatkozó vallomások uo. a P. Nro. 210, 218, 228. sz. alatt találhatók. Csáki István idézett megjegyzése Rottalnak írt 1667. szept. 14-i levelében olvasható. Nádasdy-lt. 14. sz. csomó, Nro. 498, folio 167.

⁹² Ld. EK. PS. P. Nro. 219.

⁹³ Fáy Lászlóra vonatkozó vallomások uo. P. Nro. 129 és Q. Nro. 194 alatt.

cióban tehát a „kisebbség” könnyen „többség”-gé válhatott és megfordítva — ahogyan ezt részben a fenti események során is láttuk. Vagyis a kisebbségben levő irányzat akkor is külön útra léphetett és akcióba kezdhett, ha a többség ellene foglalt állást, mert minden alapja megvolt rá, hogy bízzék a többség csatlakozásában, ha egyszer *siker* kíséri a vállalkozását. S ha a kelet-magyarországi felkelők Zrínyi akciójának összeomlása után ennek ellenére sem léptek külön útra, hanem a fegyveres ellenállás helyett inkább a kapitulációt vagy a menekülést választották, ebben a meghátrálásban, véleményünk szerint, politikai elszigetelődésükön túl, mindenekelőtt belső meghasonlásuknak és a vezetés ezzel is összefüggő csődjének volt döntő szerepe.

„Most csak hányják egymás szemére, ki volt a Zrínyi cimborája” — Vesselényi Pál május 1-i tállyai levelének ez a mondata⁹⁴ a kulcsa annak a súlyos politikai és morális válságnak, amely az ellenzékiek táborát 1670 májusában belülről szétmargangolta. Ez a kérdés és a belőle kivillanó vád a legközelebből természetesen Rákóczi Ferencet érte, akinek a helyzetét még kényesebbé tette, hogy éppen ezekben a napokban terjedt el az a hír, miszerint Zrínyi a töröktől magának a magyar királyságot, a veje számára pedig az erdélyi fejedelemséget kérte. Az apósával együtt indított akció külpolitikai alapzatának összeomlása után ez az ifjú fejedelmet most olyan hírbe is keverte, hogy az egész vállalkozást csupán a maga „privátumáért” indította. A tállyai gyűlésre ő még Zrínyi bécsi üzenetének kézhezvétele után is abban a reményben ment el, hogy ott a megyei nemesség támogatását és németellenes harci készségét fogja tapasztalni. A megyei urak elfordulása, Székely András ellene irányuló támadása azután mélységes csalódással töltötte el: a „nagy kaland” ezzel véget ért a számára. Hazament hát Munkácsra Báthory Zsófiához, aki súlyos anyai korholásokkal fogadta — de utána minden bécsi összeköttetését megmozgatta, hogy fiát a felségsértés vádjá alól tisztázza. Maga Rákóczi pedig — most már anyja hatására is — elrendelte Starhemberg azonnali szabadon bocsátását, feloldozta a neki tett eskü alól a harmincadosokat és a postákat,⁹⁵ s Starhemberg egyik tisztje előtt már egy olyan kijelentést is megkockáztatott, hogy a mozgalom megindításával neki tulajdonképpen csak az volt a célja, hogy próba elé állítsa „őfelsége” híveit.⁹⁶ Mihelyt pedig a maga fejedelmi aspirációiról szállongó mende-mondákról értesült, írt Apafinak, tudtára adván, hogy apósa vele kapcsolatos terveiről ő mit sem tudott, s biztosítva őt, hogy soha nem kívánta a trónját.⁹⁷ Ugyanakkor (május közepén) két levelet is írt Szelepcsényinek, arra kérve az érseket, hogy enyhítse a császár ellene irányuló haragját, „mert — mint erről az érsek beszámolt Rottalnak

⁹⁴ TML. V. 187.

⁹⁵ A harmincadosok és posták feloldozására ld. Rákóczi Ferenc 1670. máj. 7-én Sárospatakról kiadott pátensét. Litt. Cam. Scep. 1204, 1670. máj. folio 22.

⁹⁶ Ld. Chernel Pál 1670. máj. 4-i levelét Telekihez, TML. V. 196.

⁹⁷ Levele kélt Sárospatakon 1670. máj. 13-án Történelmi Tár, 1896, 569. — Meg kívánjuk itt jegyezni, hogy történetírásunk mindeddig nem tudta egyértelműen tisztázni, vajon Zrínyi valóban előterjesztette-e a portán a maga magyarországi királyságára és a veje erdélyi fejedelemségére vonatkozó kívánságát, vagy az erről szóló hír szárnyra bocsátása csupán a porta intrikája volt-e abból a célból, hogy Apafiékat összeugrassza Zrínyiékkel. Hasonlóan nyitva kell hagynunk egyelőre azt a kérdést is, hogy Rákóczinak magának mi volt mindebben a szerepe: pályázott-e Apafi helyére, vagy — mint maga magáról állította — „ártatlanul” keveredett bele a dologba. Történelmi szempontból a kérdés mindenekelőtt a Habsburg-ellenes táboron belül feszülő személyi-hatalmi ellentétekre hívja fel a figyelmet.

— arra a vakmerőségre őt csak a rossz tanácsok vették, kiket kész mindjárt megjelenteni, irásukat felküldeni és némelyeket közülük őfelsége kezébe adni, s azonkívül is egynéhány ezer embert az őfelsége többi rebellisei ellen küldeni.”⁹⁸ Ebből a felajánlkozásából aztán meg is valósult annyi, hogy június végén Rákóczi a császáriaknak átadott egy „Declaratio sincera” című iratot, amelyben egyéb tények mellett közölte annak a 16 „ligista” (azaz ligatag) ellenzéki-nek is a nevét, aki kezdettől fogva résztvevője volt a konspirációnak.⁹⁹ Ez az értékes névsor mindenestre Rákóczi önkéntes vallomása útján került először a bécsi kormányservek birtokába.

Báthory Zsófia mindenkin túlszárnyaló katolikus ügybuzgalma, embe-reinek bécsi kilincselése, s nem utolsósorban magának Rákóczinak kinyilvánított készsége — ha nem is viták, ellenállások nélkül — végül is kikövezte az utat a bécsi udvar és a Rákóczi-ház kiegyezéséhez. A fontosabb Rákóczi-várakba, Patakra, az Eperjes melletti Sárosba és Ecsedbe német őrséget fogadtak, s a fejedelmi ház hosszas alkudozások után készpénzben és élelemben összesen 350 ezer frt. értékű sarc fizetésére kötelezte magát, részben a „rebellió” okozta károk jóvátételére, részben Rákóczi életének és szabadságának megváltására.¹⁰⁰ Kora nem fukarkodott az ítéletekben a fejedelemség nélküli fejedelem politikai pályafutása és annak diostelen záróakkordja felett. „Senki széles e világon nem volt, nincs és nem is leszen, aki több kárt tett Magyarországnak, mint Rákóczi, s ha az én valamelyik fiam cselekedte volna ezt, megköveztetném, s én volnék az első, aki agyonütném a rossz embert” — írta például róla e súlyos szavakat még a felkelés napjaiban, első felindulásában, Forgách Ádám tárnokmester.¹⁰¹ Ami viszont a börtönbe hurcolt, vagy bujdosásba kényszerült közfelkelőket illeti, ők természetesen nem osztották a labanc nagyúr politikai szemléletét, s nyilván nem tették a magukévá személyi ítékezésének az élet sem. De ha emberileg talán meg is értették az ifjú fejedelem „különbéké”-jét, nagy közösségi céljaikhoz a továbbiakban természetesen Zrínyi, Nádasdy és Frangepán mártírhalálából merítették elszántságot, míg Rákóczi alakjára a hallgatás sűrű függönyét eresztették. 1677-ben bekövetkezett haláláig sokatmondó, néma csönd vette körül a közélet mezején elbukott ifjú fejedelem alakját.

Rákóczi visszavonulásával végleg szétesett az a politikai szövetség, amely az 1670 áprilisi felkelés alapját képezte. Mindazok, akikben megvolt a készsége az éppen csak hogy megkezdett Habsburg-ellenes küzdelem folytatására — és ezek száma azért nem volt csekély — 1670 május eleje után vezetés és anyagi támogatás nélkül maradtak. Fizetés, szolgálat és fővezérlés híján a keleti országrészekben felgyülemlett tekintélyes katonai erő is kihasználatlanul hullott szét.

A Zrínyi—Rákóczi-féle irányzat csődje most ismét annak a két tényező-nek a súlyát és lehetőségét növelte meg a Habsburg-ellenes mozgalmon belül, amelyet a Zrínyi—Rákóczi szövetség létrejötte és aktivizálódása 1669 tavaszától egyre inkább félreszorított: Nádasdyét és az erdélyi politikáét. Ami az országbíróét illeti, az 1668-as felkelési terv kudarca után ő többé-kevésbé pasz.

⁹⁸ Szelepcsényi Rottalnak, 1670. máj. 20. Nádasdy-lt. 15. sz. csomó, Nro. 535, folio 422.

⁹⁹ Ld. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 325/A. folio 141.

¹⁰⁰ *Pauler*: i. m. II. 257—258.

¹⁰¹ Levele Nógrád megye alispánjának, 1670. máj. 7. OL. Forgách-lt. fasc. 18, 1670/1, folio 117.

szív magatartást tanúsított; az 1669–70. évi akciókba való tevékenyebb bekapcsolódástól már csak a Zrínyivel való személyi ellentétei is visszatartották. Hogy az újra és újra feltámadó udvari intrikák és gyanú alól tisztázza magát, 1669 őszén Lipót lábai elé borult, míg egy szerzetes jóakarója terjedelmes emlékiratban igyekezett a rendi szervezkedés korábbi szakaszában játszott szerepét a kormány szempontjából elfogadhatóvá tenni.¹⁰² Az 1670 márciusi beszercebányai gyűlésen azonban ismét élenkebbé vált a tevékenysége. Familiárisa, Hidvéghy Mihály itt „a követek nyilvános ülésén mintegy az összes tanácsosok direktoraként viselkedett, amiről csaknem mindenki azt tartotta, hogy Nádasdy titkos utasítására cselekszi”.¹⁰³ Nagy Ferencnek ez a vallomásrészlete arra utal, hogy az ellenzéki hangulat szításával az országbíró ekkor megint korábról ismert, kettős politikai taktikájának a folytatásával kísérletezett. A Zrínyi–Rákóczi-féle vállalkozás összeomlása után még aktívabbá vált a tevékenysége. 1670 májusában azt tervezte, hogy vagy személyesen látogat el Erdélybe, vagy Teleki, illetve Bánffy kiküldését kéri Apafitól; mint Teleki írta róla: „úgy hiszem, ő még akarna valamit”.¹⁰⁴ Ennek a „valamit akarás”-nak adta jelét ismételten 1670 júniusában is. A keletmagyarországiaknak küldött június 6-i levelében arról biztosította az ellenzékieket, hogy ő „igaz fia és tagja” maradt a hazának, s azt vére kiontásával is kész oltalmazni, „aminthogy — mint írta — ezen keserves állapotjában is a magam személye jelenlétével kegyelmes urunk őfelsége előtt szívesen törekedtem és esedeztem volna, ha a maga hasznát egyedül kereső s szegény országnak csak sírját óhajtó . . . embereknek (ti. Szelepcsényinek és Rottalnak) ellentünk való mérges fulánkodása nem gátolt volna”.¹⁰⁵ De Nádasdy aktivizálódása nem szorítkozott csupán az udvarnál való közbenjárásra. Június végén Hidvéghy Mihály és Nagy Ferenc útján újabb üzenetet juttatott el a keletmagyarországiakhoz, hogy ne kedvetlenedjenek el, ne álljanak el szándékuktól, s ha csalódtak is Zrínyiben, bízzanak a török kedvező döntésében, ő a maga részéről meg fog felelni tisztségének és a haza iránti kötelességének.¹⁰⁶ Amikor aztán 1670 júliusában Hidvéghyt, augusztusban pedig Nagy Ferencet is letartóztatták, s az ő mindenre kiterjedő vallomásukból fény derült Nádasdy e legutóbbi üzenetére is, végleg eldőlt az országbíró sorsa. Ellenségei már régóta szerettek volna lecsapni rá, s most kapóra jött az ürügy: Nádasdy, íme, 1669 novemberi ígéretei és a császár akkor mutatott jóindulata után is folytatva kormányellenes tevékenységét, nem Zrínyi, hanem ő a titkos szervezkedés tulajdonképpeni vezére. Az országbírót ezek után szeptember 3-án tartóztatták le pottendorfi kastélyában.¹⁰⁷ A mozgalomban játszott ellentmondásos, többnyire visszás szerepének ez a legrokonszenvesebb — mert kétségtelen politikai állhatatosságra és emberi együttérzésre valló — befejező mozzanata nem kis részben járult hozzá bírái vele szemben tanúsított kerülhetetlenségéhez, s tragikus halálához 8 hónappal később.

De a Habsburg-ellenes mozgalom további alakulása szempontjából az országbíró egyéni akciójánál természetesen minden tekintetben nagyobb je-

¹⁰² Vö. *Pauler*: i. m. I. 282–286.

¹⁰³ NF. 1670. szept. 14.

¹⁰⁴ Levele Bánffy Déneshez, 1670. máj. 14., TML. V. 221.

¹⁰⁵ Nádasdynak ez a levele másolatban maradt meg Szelepcsényi Rottalhoz írt 1670. júl. 4-i levelében. Nádasdy-lt. 15. sz. csomó, Nro. 535, folio 424.

¹⁰⁶ Ld. Nagy Ferenc 1670. aug. 22-i lőcsei nyilatkozatát. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 322/C, folio 21–24.

¹⁰⁷ *Pauler*: i. m. II. 142.

lentősége volt az erdélyi állam, illetve Apafi magatartásának. Ennek mindekelőtt gyakorlati oka volt: a Zrínyi—Rákóczi-irányzat összeomlásának pillanatában a magyarországi ellenzékiek szinte kivétel nélkül a fejedelemségtől reméltek és sürgették segítséget. De Erdély tekintélyét emellett egyszerűen megemelte az a körülmény is, hogy a fejedelemségnek semmi része nem volt a meghiúsult akcióban. A magyarországi mozgalom összeomlásából így az erdélyi politika folt nélkül, tisztán került ki, mintegy erkölcsi győztesként az irányzatok közötti hatalmi versengésben.

Apafi udvarában érthető módon kezdettől fogva tartózkodással figyelték a Zrínyi—Rákóczi-párt szerveződését. Ez a tartózkodás aztán kifejezett bizalmatlansággá mélyült, amikor 1670 telén híret vettek Zrínyi portai akciójának. A leghatalmasabb erdélyi tanácsúr, Bánffy Dénes ezzel kapcsolatban már február elején kifejezte azt az aggodalmát, hogy a bán „a maga kosarába kívánja szedni az eperjét”, s hogy ez a meghasonlás rossz előjel a jövőre nézve.¹⁰⁸ E rossz előérzeteket később teljes mértékben igazolva látták, amikor portára küldött követük, Rozsnyai Dávid diák április elején Zrínyi állítólagos portai ajánlatának és Rákóczi erdélyi fejedelmi aspirációjának a hírével megérkezett. Az április derekán kitört magyarországi felkelést ezért a fejedelem környezetében már közömbösen, ha ugyan nem ellenségesen szemlélték. Apafit magát annyira idegesítette a szomszédban folyó felkelés, hogy még a magyarországi eseményekről beszámoló leveleket is vonakodott elolvasni, s mint egyik udvari embere írta, főként a vele egy valláson levő kalvinistákra haragudott, amiért előbb „felbízatták, (majd) cserbenhagyták” őt. Nagy mérgében olyasmiket is mondott, hogy „megéri ő még azt, hogy . . . reá szorulnak, de ő is bizony úgy szolgál akkor, amint érdemlik”.¹⁰⁹

Tagadhatatlan, hogy az erdélyi vezetők ebből következőleg kezdetben némi elégtétellel szemlélték a magyarországi felkelők bukását, amelynek tanulmányát Béldi Pál summázta a legtömörebben: „Ifjak erejével, vének tanácsa nélkül akarták dolgukat véghez vinni.” „Ha mit azért főztek, aszerint egyék” — írta róluk május 10-én maga Apafi is.¹¹⁰ De mindjárt a tállyai gyűlés után elkezdődött a Canossa-járás: többen azok közül is, akik az elmúlt évben Zrínyi—Rákóczi kedvéért cserbenhagyták Erdélyt (pl. Bocskai István és Gyulafi László), most hosszú levelekben mentegették, magyarázták eljárásukat. Aztán megindult a kérések, könyörgések áradata is: „egy hazát két-három esztelen bolond ember cselekedetiért el ne hagyjon ónagysága, mert mindnyájan veszünk”, „a nagy Istenért, ne úzzunk bosszút, a gonoszért is jóval fizessen kegyelmetek”, „azt kell megnézni, mind Erdélyországban, s mind Magyarországon magyarok laknak”¹¹¹ stb. S a szomszédból özönlő jajpanaszok hatására — de persze előrelátó politikai megfontolásból is — Apafiban lassan csakugyan mérséklődött a haragos indulat, (május végén már Rákóczi levelére kiengesztelődött, megbékélt hangon válaszolt),¹¹² s fokról-fokra az együttérzés és a cselekvő szolidaritás kerekedett benne felül. Nemhiába írta Kende Gábor 1670. május 31-én Teleki Mihálynak: „az emberek eszükbe vették, hogy

¹⁰⁸ Ld. 1670. febr. 9-i levelét Telekihez. TML. V. 89.

¹⁰⁹ Ld. Székely László levelét Telekihez, 1670. ápr. 27. Uo. 174.

¹¹⁰ Uo. 228, illetve 212.

¹¹¹ Gyulafi levele, 1670. máj. 11. Uo. 215—216. — Bocskai levele, 1670. máj. 16. Uo. 231—235. — Az idézetek Kende Gábor 1670 májusi, Ispán Ferenc 1670. május 17-i és Bocskai István előbb idézett leveléből valók, uo. 189, 239 és 234.

¹¹² Ld. Történelmi Tár, 1896, 569—570.

bizony szabadítása a magyar nemzetnek nem lehet másunnét . . . hanem Erdélytől.”¹¹³ A magyarországi akció bukásával a mozgalmon belüli hatalmi küzdelem lényegében eldőlt — Apafi javára! A győztes helyzetéből a fejedelem most már nagyvonalú és adakozó lehetett, s messzemenően érdeke is volt, hogy ezúton ismét magához ragadja a kezdeményezést. Segítőkészségében — látva a protestánsellenesség szaporodó jeleit — talán a nemzeti motívációnál is erősebb hangsúlyt kapott vallási együttérzése. Hogy a magyarországi üldözéseknek elejét vegye, követet küldött és leveleket írt Bécsbe, később azt is tervezte, hogy a birodalmi választófejedelmekhez folyamodik közbenjárásukért.¹¹⁴ Rottalnak küldött levelében a magyarországi megmozdulást „nagyobbara pohár között lett tanácskozások” eredményének nevezte, amelyet „akik távol vannak, kétség nélkül, mint valami nagy és derék dolgot, úgy hallják, de a közel valók igen méltán megnevethetik, mert — mint megjegyezte — amidőn (volt) a kezdete, ugyanakkor lett a vége is annak a haszontalan mozgolódásnak, őfelsége egy(etlen) levelének érkezése véghez vívén azt, hogy akik annak előtte nagy dolgokkal álmodoztanak, akkor ismervén meg hibás cselekedetüket, ki szaladáshoz, ki könyörgéshez nyúlt, mintsem a resistencia felől gondolkodott volna.” Majd miután a magyarországi felkelésnek ezt a finoman ironikus és sokban találó jellemzését adta, emelt hangon kelt a „végső elfogyáshoz közelítő magyar nemzet” védelmére, amelynek megmaradása — mint írta — érdeke az egész kereszténységnek, míg elfogyásából megbecsülhetetlen kár következne.¹¹⁵

Amikor Apafi ezeket a sorokat leírta, 1670 június végén, Spork hadserege már teljesen ura volt Kelet-Magyarországnak. Az áprilisi felkelés sok ezer fős táborából végül is egyetlen ember akadt, aki a többiek széteszlása után is a császári hadsereg ellen fordította a fegyverét. A zempléni köznemes Bónis Ferenc volt ez a férfi, akit az ellenállás szervezése közben június 11-én egy 20 főnyi nemesi csapat fogott el és vitt megkötözve Spork táborába¹¹⁶ —, hogy onnan később a pozsonyi vesztőhelyre vezessen az útja. A nagyhangú kijelentések általános inflációja és devalválódása idején Bónis azon kevesek közé tartozott, akiknél nem váltak vízzé a szavak. Ő az életével

¹¹³ TML. V. 261.

¹¹⁴ „Magyarország egészen veszedelemben borult, Isten őfelsége tehet jól vélek. Rajtunk is ami áll, az sok szegény kereszténységet s ecclesiáinkat szánván, pro interpositione Macskási Boldisár uramat római császárhoz ő felségéhez felküldjük, s az mit az által véghez vihetünk, elkövetjük” — írta Apafi már 1670. máj. 15-én Telekinek, uo. 232. A választófejedelmekhez való folyamodás tervéről uo. 370. s köv.

¹¹⁵ 1670. jún. 21. Nádasdy-lt. 17. sz. csomó, Nro. 584, folio 89. — Erdély és a Wesselényi-féle szervezkedés, s ezen belül az 1670 tavaszi felkelés viszonyáról újabban Trócsányi Zsolt adott áttekintést „Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)” c. monográfiájában, Bp., 1972. Jelen tanulmányomban az Erdélyt illető kérdésekben a lényeges pontokon és összefüggésekben megjegyző, vagy legalábbis hasonló következtetésekre jutottam, mint Trócsányinak ez az igen adatgazdag feldolgozása. Egyetlen részletben mutatkozik eltérés kettőnk álláspontja között: Trócsányi, elfogadva Pauler Gyula érvelését (i. m. I. 317–321), fenntartás nélkül koholtnak tekinti a Rákóczi erdélyi fejedelmi igényéről szóló portai információt (ld. i. m. 82–83). A magam részéről ismételen megjegyezném — anélkül, hogy itt most felsorolnám az érveimet —, hogy (amint arra a 97. sz. jegyzetben is utaltam) nem tartom lezártnak és megoldottnak a kérdést.

¹¹⁶ Bónis elfogásáról Czeglédi Mihály számolt be 1670. jún. 13-án Bónis Ferencnek írt levelében. OL. Bónis-lt. fasc. 3., 1670/2, folio 9. — Egy 1670. jún. 19-én kelt irat a Bónist fogságba ejtő, többségükben homonnai nemesek névsorát tartalmazza. Uo. 1670/1, folio 23.

hitelesítette a felkelés alatt tett állítólagos fogadalmát: „Csak kilencen legyenek, akik felkelnek a magyar szabadság mellett, én a tizedik leszek. A szabadságomért kész vagyok meghalni!”¹¹⁷ S milyen kifejező az is, amit a szepesi kamara jogügyi igazgatója, Cseróczy Kristóf írt róla, nem sokkal a letartóztatása után: „Bónis uramnak rosszul van a dolga, mert nem tudja magát megalázni.”¹¹⁸

Hamarosan kiderült, hogy a keleti országrészeket megszálló német katonaságnak és mögötte a bécsi kormánypolitikának elsődlegesen a büntetés és a bosszúállás, illetve a rendi önállóság gyökeres felszámolása, nem pedig a viszonyok békés rendezése a célja. Június közepén megkezdődtek a vallatások, a letartóztatások és a tömeges konfiskálások. A rettegés, a szenvedés és üldöztetés válogatás nélkül utólért mindekit, akár részt vett az ellenzéki mozgalmakban, akár loyális maradt a kormányhoz. A távollevő „rebellis”-ek helyett nem egyszer otthon talált feleségeiket hurcolták börtönbe, amit Abaúj vármegye egy 1670. június 28-i panaszlevele joggal nevezett „a magyarországi históriákban hallatlan példák”-nak.¹¹⁹ A szatmári vár tömlőcébe zárt Booskai Istvánnét például — mint azt az egyik kamarai jelentés tudtúl adta — „tetőtől fogvást talpig úgy elverték, alsó ingben hagyván, hogy az inán folyt le a vér”.¹²⁰ Apafi kelt a szerencsétlen asszony védelmére, a törökök példáját olvasva a császáriak fejére, akik annak idején egy ujjal sem nyúltak a száműzött havasalföldi vajda feleségéhez.¹²¹

Június 10-étől megindult a menekülők áradata is. „Azokban a napokban majd az egész ország szekere hátán ült” — olvassuk az egyik kamarai jelentésben.¹²² A kezdeti pánik után, igaz, sokan visszatértek, de nem kevés volt azoknak a száma, akik — az elmúlt mozgalmakban kompromittálva — évekig tartó bujdosásba kényszerültek. A menekülőket szinte kivétel nélkül Erdély fogadta be, ahol Apafi még május közepén intézkedett elhelyezésükről.¹²³ Június 20-án már 85 menekült nemes húzódott meg Huszt várában,¹²⁴ s magyarországi bujdosókkal telt meg Máramaros, Kővár és Somlyó vidéke is.

Az 1666-tól kibontakozó ellenzéki szervezkedés és a belőle kinövő 1670-es tavaszi felkelés ezzel elbukott, véget ért. A mozgalom maga, a befejező felkelés elvetélésével együtt, *önmagában tekintve*, kisebb súlyú és méretű eseménysorozat volt, mint amivé történeti következményei tették. A büntetés, még a Habsburg-államrezon szemszögéből nézve is, aránytalanul nagyobb volt az elkövetett „bűn”-nél. A mozgalom súlyát valójában a bécsi kormány növelte meg azzal, hogy benne ürügyet, leverésében pedig alkalmat látott régóta dédelgetett tervének keresztülvitelére: az abszolutizmus magyarországi bevezetésére.

¹¹⁷ Bónisnak ezt a kijelentését Csobádi Gáspár vallomása tartotta fenn. EK. PS. P. Nro. 196.

¹¹⁸ Ld. levelét Batthyany Borbálának, 1670. jún. 25. OL. Batthyany-lt. Missiles, 9213.

¹¹⁹ Litt. Cam. Scep. 1204. 1670. július, folio 5. Abaúj megye panaszlevelét ld. mellékletként.

¹²⁰ Holló Zsigmond írta a pozsonyi kamarának 1670. jún. 25-én. Litt. fasc. 51. 1670/179.

¹²¹ Ld. levelét Rottalnak 1670. jún. 22-én. Nádasdy-lt. 17. sz. csomó, Nro. 584, folio 91.

¹²² Radi István írta 1670. szept. 15-én Újhelyről. Repr. raksz. 3215.

¹²³ Ld. 1670. máj. 15-i levelét Telekinek a 114. sz. jegyzetben.

¹²⁴ Ezt Ispán Ferenc írta 1670. jún. 20-án Telekinek, TML. V. 289.

1670 nyarán ezzel új és minden tekintetben szerencsétlen korszak vette kezdetét hazánk történetében.

A felkelés társadalmi háttere

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés története, amelynek a „csúcspontja”, mintegy balul végződő záróakkordja volt a fentebb bemutatott 1670. évi tiszavidéki felkelés, valamennyi szakaszában egy-egy főúri vezető tevékenységéhez kapcsolható, mint ahogy ezeket a szakaszokat is az irányító politikusok egymástól elütő emberi vonásaival lehet jellemezni. Ebből a szempontból a mozgalom történetét egy olyan lépcsősorhoz hasonlíthatjuk, amelynek élén (1664 novemberéig) Zrínyi Miklós, a befejezésénél (az 1670. évi felkeléskor) pedig I. Rákóczi Ferenc állt, s a kettő között Wesselényi Ferenc nádor (1667-ig), Nádasdy Ferenc (1667—68) és Zrínyi Péter (1669—70) tevékenysége képezte az egyes fokozatokat. Ez a névsor már önmagában is jelzi, hogy ez az elképzelt lépcsősor nem felfelé, hanem lefelé vezet, nem a vezetés emelkedő ívét, hanem fokról-fokra hanyatló színvonalát fejezi ki. A nagy minőségi cezúra, a „törésvonal”, megítélésünk szerint, a Wesselényi és Nádasdy közötti váltásnál húzódik: a nádor halála volt az az időpont, amelytől kezdve ez az egykor felelősséggel indított és irányított mozgalom egyre inkább aláhanyatlott: a rögtönzések, kapkodások és kalandok sorozatává lett. Nemhiába mondotta Farkas Fábrián is a költő Gyöngyösi Istvánnak, amikor ez az 1668 júliusi szendrői gyűlés tanácskozásai felől kérdezte őt: az emberek nagyjelentőségű dolgon török a fejüket, válaszolta, de nincs férfi, akire ügyüket rábízhatnák, s nincs pénzük, amivel katonát fogadhatnának.¹²⁵ A Wesselényi-mozgalom *egyik* fontos kérdése, bukásának egyik nem alábecsülendő oka, főként 1667 tavaszától, valóban az alkalmas *vezetőgyéniség hiánya* volt. Azé a vezető, aki kellő látókörrrel, áttekintéssel rendelkezik, elsőrendűen nem egyéni céljait követi, hanem az „ügy”-re függeszti a tekintetét, cselekvését nem a rögtönzések, hanem a mély átgondolás irányítja, s aki amellet — ami a vezetés fogalmi „sine qua non”-ja — a társadalomból jövő impulzusok felfogására és kifejezésére csakúgy képes, mint azok irányítására, s ha kell, kritikájára. Ez utóbbinak persze nélkülözhetetlen előfeltétele a vezető személyének kiderített tekintélye a politikai társadalom, mindenekelőtt az uralkodó osztály mérvadó többségénél. Zrínyi Miklós halála után ilyen vezér, ilyen abszolút tekintély, tudjuk, jóideig nem akadt Magyarországon.

De ha a főúri vezetés hiányosságainak kellő jelentőséget is tulajdonítunk, nyilvánvaló az is, hogy nem állhatunk meg ezen a ponton, s a fenti kérdést nem tekinthetjük a mozgalom *alapkérdésének*. Ha csupán egy-két rendi nagyméltóság titkos szövetkezéséről lett volna szó, ez a szervezkedés egyike maradt volna a feudalizmus korában nagyszámban előforduló főúri „ligák”-nak, s nem vált volna az évtizedekig tartó kuruc *tömegmozgalmak* nyitányává — mint ahogy minden hibájával, fonákságával, gyatraságával együtt ez a szövetkezés végül mégiscsak azzá vált. S hogy ez így történt, annak — mint arról meggyőződhattünk — az a magyarázata, hogy a szűkkörű szövetkezés egy széles társadalmi réteg, a megyei nemesség jelentős részének társadalmi és politikai törekvéseivel találkozott. Ennek alapján mondhatjuk: a Wesselényi-féle rendi szervezkedés társadalmi bázisát elsőrendűen — ezen belül az

¹²⁵ EK. PE. AG. Nro. 234, 117. tanú, Gyöngyösi István vallomása.

1670. évi felkelését pedig csaknem kizárólag — a vármegyéken szervezkedő köznemesség alkotta, mégpedig ennek is főként a török hódoltság sz. mszéd-ságában birtokló, s — tegyük most már azt is hozzá — erőteljesen felfelé törekvő, robotoltató és árukereskedő, középső és jómódú felső rétege. Az ellenzéki mozg. lomnak erre a szociális karakterére utal egyebek között az az érdekes epizód, amelyet Sáros vármegyével kapcsolatban jegyeztek fel a felkelést követő tanúvallatások során. Eszerint az itteni közéletet irányító Keczerfivérek különböző akcióik során a vármegyei kongregációkon főként a szegénynemesség szavazását tartották szükségesnek megakadályozni, s amikor emiatt az egyik megyei tekintély, Szentiványi János efelé a csoport felé fordulva gúnyosan megjegyezte: tinéktek pedig „hallgass, te szegény!” a nevetek — a fel-dühödött Keczerék pert akartak akasztani osztályostársuk nyakába.¹²⁶

Ha már most kísérletet teszünk arra, hogy összesítsük azokat az adatokat, amelyek a megyei ellenzék vezetőinek társadalmi arculatáról a rendelkezésünkre állnak, úgy szinte kivétel nélkül valamennyiük rendkívül erőteljes, élénk, többnyire erőszakos pénzszerző és robotoltató tevékenysége, illetve gazdagodási vágya ötlük a szemünkbe. Ami például a nyugatfelvidéki Vág völgyében birtokos *Petróczy Istvánt*, az ellenzéki mozgalom luteránus irányzatának egyik oszlopát és a későbbi kuruc fővezért illeti, vele kapcsolatban a Trencsén megyei Szoblakov, Sztankóc és Turna falvak jobbágyainak egyik kamarai instanciájából tudjuk meg, hogy e birtokok korábbi földesuraival, valamint a szomszédos birtokok *egykorú* földesuraival szemben, akik csupán a „poradka” nevű robot teljesítésére kötelezték alattvalóikat, ő ezenkívül évi 20 forint censzus fizetését is megkívánta tőlük, úgyhogy a kamarai konfiskáció után a trencsényi kamarai prefektus, Sirchich Gáspár indokoltnak is tartotta e terhes többlétszolgálat eltörlését, mert — mint írta — a jobbágyok „némelyike annyira kimerült, hogy jóformán kenyere sincsen”.¹²⁷ Hasonló, ámbár más módszerekre, ti. zálog- és pénzügyletekre utaló feljegyzés maradt fenn, ugyancsak Sirchich Gáspártól, a Nyitra és Trencsén megyékben birtokos *Hidvéghy Mihály* ügyvédéről, aki Nádasdynak volt jobbkeze a rendi szervezkedésben. Amikor az ügyvédet letartóztatták, Sirchich vizsgálatot tartott Hidvéghy pacolaji birtokán, s erről a pozsonyi kamarának 1670. július 24-én a következő jelentést küldte: „hatod napig mulatván Pacolajt, eluntam volt hallgatni a számtalan sok quaerulanst, sok főembert, árvát, özvegyet, maga édesanyját, egy testvér való atyafiait . . . akiknek jószágát (zálogban) erővel bírta, (s) pénzüket nem akarta felvenni . . . az atyafiai is, úgy az édesanyja is panaszkodták, hogy őstől maradt jószágukat hírük nélkül eladván, a pénzt a maga szükségére fordította, s őnekik semmi részt nem adott.”¹²⁸

Ha tekintetünket a nyugati országrészek után Kelet-Magyarországra irányítjuk, úgy az itteni ellenzéki vezéreknél is a fentiekhez hasonló élénk pénzszerző, részben árukereskedő tevékenység ötlük a szemünkbe. *Szuhay Mátyás* például — akiről Rottal egyszer azt írta, hogy főként szőlőben gazdag, míg más birtoka viszonylag csekély¹²⁹ (ingó és ingatlan vagyonát a kamara összesen 61 970 forintra becsülte a konfiskációkor)¹³⁰ — egyebek között sókeres-

¹²⁶ Uo. 133. tanú, Dobai Gáspár vallomása.

¹²⁷ Litt., fasc. 67, 1678/181.

¹²⁸ Uo. fasc. 52, 1670/205.

¹²⁹ Levele Szelepcsényinek, 1670. szept. 29. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 322/D., folio 128—129.

¹³⁰ Ld. OL. Urbaria et conscriptiones 113/29. (Az említett további vagyonbecs-lések — Szepesi Pálé és Kende Gáboré — ugyancsak innen valók.)

kedéssel foglalkozott, s annak hasznából építtette fel egyik házát Tarcalon. Tiszai sószállító szálait egyízben „német vitézek” foglalták le, amit Szuhay nemesi szabadsága megsértésének tekintett és ellene hevesen tiltakozott.¹³¹ *Szepesi Pálnak*, aki a kamara által 67.385 forintra becsült vagyonával (s ugyancsak tekintélyes szőlőbirtokával) egyike volt a mozgalomban résztvevő legmódosabb nemeseknek, 1668-ban a szendrői őrséggel volt nagyobb szabású gabonaüzlete, s mint a vonatkozó kamarai iratból kiderül, az eladott áru után a kamara készpénzfizetéséhez ragaszkodott.¹³² Ongai lakóhelyén (Ónod mellett) a malmot 8 emberrel 500 forintért bírta zálogban.¹³³ Nyereségnövelő tevékenysége 1665-ben súlyos konfliktusba sodorta őt a diósgyőri várőrséggel. Mint az itteni végbeli katonaság két instanciájából megtudjuk, Szepesi, miután mint zálogbirtokra („nem a maga, hanem más ember pénzére”) rátette a kezét Diósgyőrré, a katonákat vetéseik után dézsmaadásra kényszerítette, amit — mint a kérvényben olvashatjuk — „soha a régi földesurak, kik kardjukkal oltalmazták is a végházat és vérük hullásával, és halálukkal is megpecsételték . . . meg nem dézsmáltak”, ezzel szemben új uruk — mint írták — „soha őfelsége mellett nem hogy kardot, de még botot is nem fogott . . . és még csak egy gyermek szolgálja sincsen”. A kérvényből megtudjuk továbbá, hogy ellenszegülésük miatt Szepesi Pál „mocskos szavakkal” szidalmazta a diósgyőrieiket, azzal fenyegetve őket, hogy sertésmarhájukat, ménesüket „ellenség módjára” elhajtja, miért is az elkeseredett őrség ott akarta hagyni a szolgálatát.¹³⁴

De a szolgáltatások növelésére irányuló erőszakos földesúri módszerek, amelyek eszerint Szepesi Pál eljárását is jellemezték, igazában ott váltak súlyossá, ahol a jobbágyterhek kezdetlegesebb formáival, a munkajáradékkal, vagyis az alattvalók robotoltatásával találkozunk. Ez volt a helyzet például *Bocskai István* zempléni birtokain, ahol a korábbi földesurak idején követelt heti 3 nap robot után, mint a vonatkozó kamarai jelentésből megtudjuk, Bocskai földesurasága idején a jobbágyok mindennap úrdolgára jártak.¹³⁵ Ugyancsak a korlátlan robotoltatás nyomasztó képe tárul eléink *Bónis Ferenc* fűzéri árendabirtokán. Fűzér várát a hozzátartozó négy faluval együtt Bónis Nádasdy Ferentől 1668 elején vette bérbe két évre, összesen 7 ezer forintért. Zálogbirtoklásának idején maximális hasznot igyekezett kisajtolni a jobbágyalattvalókból, elsősorban oly módon, hogy saját liszikai és szegi majorságában dolgoztatta őket. Az erről szóló jobbágyvallomások tanúsága szerint „Bónis uram a fűzéri jószág bírásának idejétől fogva rendkívül szolgáltatta a szegénységet, nem tartván meg a három napi szolgálatban, hanem egész héten másfél hónapig is (ti. egyvégtében) dologra hajtotta őket, hazajöttek ugyan (a jobbágyok) mindenkor szombatnap, de hétfőn megint elűzte őket, . . . és mivel a régi szokott szolgálathoz akarták volna magukat tartani, s nem mentenek, mindjárt hétfőn behivatván az udvarba, s rútvál szidalmazván, levonatta, igen megverette, annak utána felvitette a várba s vasba verette

¹³¹ Ld. levelét Rottalhoz, 1665. jan. 29. Nádasdy-lt. 17. sz. csomó, Nro. 609, folio 564.

¹³² Hans Péter szendrői kapitány levele a kamarához, 1668. ápr. 23. Repr. raksz. 3212.

¹³³ Ld. Ongai Éva kérvényét a Szepesitől konfiskált ongai malom visszaadásáért. Litt. Cam. Scep. 1206. 1671. máj. 6.

¹³⁴ A diósgyőri őrség 1665. aug. 23-i és nov. 8-i instanciái Csáky Ferenchez. Csáky-lt. fasc. 264/a.

¹³⁵ Ld. Szegedy György kamarai tiszt 1671. ápr. 8-i és jún. 25-i jelentését a szepesi kamarához. Repr. raksz. 3217.

(öket).” De a forrásul használt tanúvallatás Bónis több más erőszakosságának az emlékét is megőrizte. Egyik alattvalóját például azért vonatta deresre, mert a kiárúsításra rávetett hordó boron és sörön nem elég gyorsan adott túl. Míg egy másik, pálházi jobbágyát azért vette elő, mert nem eléggé rakta meg a szekeret: emiatt — mint az egyik jobbágy a vallomásában elmondta — „úgy elverte maga háromban, hogy azóta sem él, sem hal, csak kinlódik” stb. Ha pedig a szerencsétlen emberek panaszkodni vagy tiltakozni járultak eléje, a válasza ez volt: „de gyehennára valók, ha mind ökröstől gyehennára mentek is, az enyémnek csak meg kell lenni, mert sok pénzt adtam érettetek”.¹³⁶

A felsorolt nemesek földesúri gazdálkodásában jól megfigyelhetők bizonyos eltérő tendenciák, amelyek egyfelől a polgáriasuló „új nemesség” szabadabb áruteremelő és -kereskedő tevékenységére, másfelől a jobbágykizsákmányolás archaikus formáinak a megmerevedésére, a „második jobbágyosság” rendszerének a konzerválódására engednek következtetni. Ezek keveredési arányának megállapítására, jelenlegi ismereteink birtokában, nem merünk vállalkozni: ehhez általában véve többet kellene tudnunk gazdaságtörténet-írásunk egyik fehér foltjáról, a korabeli nemesi középbirtok gazdálkodásáról. Csupán annak a feltevésünknek adnánk hangot, hogy itt egészében véve a nemesi középbirtok nagy felzárkózási kísérletéről lehetett szó azon a csapáson, amelyet néhány évtizeddel korábban a majorsági áruteremelésre való tömeges áttéréssel, azaz a gazdagodás új forrásainak a megnyitásával a nagybirtok vágott — végső fokon tehát a „második jobbágyosság” kiépülésének második nagy hullámáról. Hogy aztán ez a nemesi középbirtok a gazdagodás mely forrásait, s milyen módszerekkel aknáztta ki, az alapjában véve tájegységenként változott, az egyes országrészek piaci lehetőségeitől és más gazdasági feltételektől függően. Tárgyunk szempontjából itt az a következmény a lényeges, hogy ezen a szélesedő gazdasági bázison a XVII. század második felében jelentősen megnövekedett e középnemesi réteg társadalmi és politikai öntudata, feszítve, lazítva maga körül a mindenfelé szűkösnek talált, hagyományos viszonyokat. A növekvő nemesi öntudat, amely mindenképp a „nemesi szabadság”, illetve „szabadságok” erőteljes követelésében kapott hangot, e réteg sajátos önálló érdekeit és törekvéseit fejezte ki, éspedig körkörösén, minden irányban: a parasztsággal, a városi polgársággal, a nagybirtokossággal és természetesen — a központi hatalommal szemben.¹³⁷

A nemesi érdekek és öntudatnak ezt a sok irányú konfliktusát figyelhetjük meg többek között a szatmári ellenzékiek egyik vezéralakjánál, *Kende Gábornál*, aki vagyonának 20.563 forintos kamarai becslésével anyagi erőben

¹³⁶ Tanúvallatások Bónis Ferenc zálogbirtoklására EK. PS. P. Nro. 92. — Fűzér váranak Bónis általi bérletére ld. Nádasdy hozzá intézett 1670. febr. 5., 22. és márc. 21-i levelét. Bónis-lt. fasc. 3, 1670/3, folio 3–6.

¹³⁷ A nemesi középbirtok majorsági áruteremelésének XVII. századi előretörését úttörő módon *Pach Zsigmond Pál* vetette fel, illetve állapította meg „Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században” (Bp. 1963) c. monográfiájában, 205, 206 és 263. A jelen tanulmányunkban felhasznált politikai és társadalomtörténeti források a fentebb tárgyalt vonatkozásokban, úgy véljük, nagymértékben alátámasztják, illetve igazolják azokat a következtetéseket, amelyekre Pach Zsigmond Pál a korszakra vonatkozó gazdaságtörténeti források alapján jutott. Nem kell talán külön részleteznünk, hogy a nemesi középbirtok majorsági áruteremelésének e konkrétumán túl, társadalomtörténeti elemzésünk és következtetéseink szélesebb értelemben, általános szemléleti és metodikai szempontból is több vonatkozásban támaszkodnak a késő-feudális magyar gazdaságtörténet e fundamentális marxista feldolgozására.

elmaradt ugyan a fentiektől, de ebben a becsértékben nem szerepelnek a főként felesége révén birtokolt erdélyi jószágai. Neki az ellenzéki mozgalom éveiben sorozatos ellentétei támadtak hol a szatmári magyar főkapitánnyal, gróf Csáki Istvánnal,¹³⁸ hol az ottani német katonasággal,¹³⁹ hol pedig Szatmár város tanácsával. Ez utóbbi ellentétek egyik visszatérő oka az volt, hogy Kende Gábor és rokonsága házaiba, a család nemesi kiváltságainak megsértésével, újra meg újra német katonaságot szállásoltak. Így járt el a szatmári városi szenátus pl. 1664 őszén, amikor a rendkívüli zsúfoltság miatt a városban lakó nemesek házaiba is kvártélyozókat helyeztet.¹⁴⁰ Emiatt Szatmár vármegye december 3-i jánki gyűlése a maga kebeléből kiűzte a városi követeket és megtorlásként a város polgársága ellen öt pontból álló határozatot hozott. (Észerint pl. a polgárok kinnlevő marháit a falvak határáról elverték, a városiaknak sehol a vármegyében szállást nem adtak, a sokadalmakra nem engedték őket kijárni stb.) A városi tanács ezzel kapcsolatos instanciája külön hangsúlyozta: nem a nemesi vármegye egésze ellen emelnek panaszt, mert többen nem szavazták meg a fenti határozatot, hanem főként két embert okolnak, Kende Gábort és Pap Dániel udvarbíró, mert — ahogy írták — „mint közönséges nem jó akaróink, ők voltak fők azon conclusiok csináltatásában”.¹⁴¹ Maga Kende Gábor pedig, amikor az épen Szatmáron tartózkodó Rottal előtt mentegetni igyekezett fenti eljárását, a „nemes vármegye és a város között való controversiá”-t egyebek között ezzel magyarázta: „kegyelmes uram, a paraszti vér az ember telenséget nemzette, (míg) a nemesi vér mibennünk az emberséget”.¹⁴²

Ez a Kendénél tapasztalható harcoss nemesi öntudat, amely a maga hátvédjét elsőfokon a nemesi vármegye kongregációján, másodfokon pedig a 13 vármegye együttes tanácskozásain találta meg, alapvető paraszt- és városellenessége mellett természetesen a főrendekkel és a központi hatalommal szemben is éreztetni igyekezett a maga hatalmát. Gazdasági megerősödésében — elsősorban a keletmagyarországi vármegyékben — lassan elérkezett arra a pontra, ahol immár *semmiféle* gyámkodást nem akart eltérni a feje fölött. Ez mutatkozott meg többek között a familiáris szolgálattól való húzódozásában, illetve általában a nagybirtok-servitori kötelekkel lazulásában is. „Gyermekegémektől fogva nagy emberek udvarában lakván, jól megtanultam vala azt, hogy nagy emberek és holt emberek felől vagy jól szóljon ember, vagy semmit se” — Kende Gábor e malíciózus megjegyzése, amellyel egy Csáky Ferencnek szóló keményhangú levelét vezette be, jól érzékelteti e réteg öntudatának viszolygását az „udvari állapot”, azaz a nagybirtokos mellett való személyi szolgálat ellen.¹⁴³ Igaz, a magánföldesúri familiaritást ebben az időben már a kisnemesség egy része is „splendida miseria”-nak, azaz „cifra nyo-

¹³⁸ Kende Gábor és Csáki István ellentéteire vet fényt 1667. máj. 15-i és 26-i levélváltásuk, Nádasdy-lt. 14. sz. csomó, Nro. 525. folio 518, illetve Nro. 498, folio 114, továbbá Csáki István 1668. máj. 12-i levele Rottalhoz, uo. Nro. 498, folio 219.

¹³⁹ Erre adalékot nyújt Lónyai Anna 1668. ápr. 12-i levele Csáki Istvánhoz, uo. 14. csomó, Nro. 521, folio 487, továbbá Kende Gábor 1669. nov. 8-i levele Rottalhoz: „Nekem . . . most is nagy, nemesi szabadságomban való megbántódásom vagyon Strasoldo (szatmári császári parancsnok) uram mia, tegnap a gondviselőmet megfogván két jobbágyommal, erős fogságban tartja azért, hogy hat szekér szenát kért rajtuk, hogy mindjárt meg nem adták.” Uo. 17. sz. csomó, Nro. 599, folio 325.

¹⁴⁰ Erre utal Szatmár város tanácsának levele Rottalhoz 1664. okt. 15-én. Uo. 11. sz. csomó, Nro. 408, folio 175.

¹⁴¹ Ld. a szatmári tanács 1664. decemberi levelét Rottalhoz. Uo. folio 177.

¹⁴² 1664. dec. 18. Uo. 17. sz. csomó, Nro. 599, folio 317.

¹⁴³ 1669. nov. 8. Csáky-lt. fasc. 265/c.

morúság"-nak tartotta, (legalábbis Kelet-Magyarországon), ahol — mint egyikük, egy Rákossy Pál nevű szegény nemes 1670-ben írta — „a szolgálat csak ideig való, míg az ember egészséges, de ha nyomorúságba esik, hamar elfelejtkeznek róla”¹⁴⁴ — de a nemességnek ez az alsóbb része — mint az előbbi levél írója is — a privátköteléket szívesen cserélte fel állami (kamarai) szolgálatra, míg ezzel szemben a nemesség tehetősebb része teljes függetlenségre tört. (A kamarai tisztviselők és a megyei nemesség között egyébként korunkban mindvégig fennállt ez a szociális színezetű feszültség is). Mi sem természetesebb azután, mint hogy a középnemesség ezt a nem kis fáradsággal elért és sok irányban körülbástyázott függetlenségét a központi kormányzattal szemben is érvényesíteni igyekezett. Ezt a törekvését egyébként az egyik korabeli tanuvalomás a következőképpen jellemezte: a vármegyei úlnökök „semmit nem törődtek öfelsége rendeleteivel, hanem köztársaság módjára (»per modum rei publicae«) mindent maguk akartak kormányozni”¹⁴⁵. A vármegyei rendek ellenzéki mozgalma ilymódon egyesítette magában a középbirtokos nemesség „körkörös”, komplex társadalmi és politikai törekvéseit.

A megyei birtokosság itt vázolt helyzetét — természetesen elsősorban a területileg érintett országrészekben — az 1660-as évek elejétől már erőteljesen motiválta a török újabb előretörése, illetve ennek az 1664-es vasvári békében történt rögzítése is. Nem tekinthetjük véletlennek pl., hogy a megyei ellenzék mozgalma a tárgyalat években éppen a török által legjobban fenyegetett két országrészről — a felső Tiszavidékről és Nyitra környékéről — kapta a legerőteljesebb indításokat. Hogy a török hódítás milyen ellentmondásosan hatott a területileg közvetlenül érintett nemesség magatartására, arra röviden már korábban is utaltunk: részben növelte is a töröktől való félelmet és ezzel együtt a Habsburg-támogatás igénylését, részben, ezzel ellentétben, azokat a törekvéseket is felerősítette, amelyek a súlyosodó bajokat, mintegy a „könnyebb ellenállás” vonalán, a török orientáció jegyében, általában a központi hatalom és konkrétan a Habsburg-kormányzati tényezők rovására igyekeztek orvosolni. Ez a „fordított” összefüggés nyilvánult meg például a megyei nemesség és a végvári őrségek Vasvár után megromlott viszonyában is, amely többek között éppen Szepesi Pál működésében jelentkezett igen szemléletes formában. A borsodi alispán 1665. évi dézsmakövetelésével kapcsolatban a diósgyőri végvári katonaság már fentebb idézett instanciájában megjegyezte: ilyesmi azelőtt nem fordult elő velük, mert a „mostani szent békesség” (azaz Vasvár) előtt „a földesurak soha semmiben meg nem háborították” őket.¹⁴⁶ Ez az észrevétel, megítélésünk szerint, közvetve arra utal, hogy a Várad el-estével, a török 1660–61 utáni újabb előnyomulásával, a hódoltsági kettős adózás török általi felszámolásával s a földesúri jogok megnyirbálásával megnehezült helyzetén a hódoltság torkában birtokló nemesség ott és úgy igyekezett javítani — nem utolsósorban a végbeli katonaság rovására —, ahol és ahogyan tudott. Ebben az összefüggésben válik érthetővé a jobbágyrepetíciók olymértvű felszaporodása is, hogy az már a központi hatalom beavatkozását tette szükségessé a végvári őrségek védelmében: 1666. április 19-én kiadott rendeletével ugyanis Lipót — nehogy a várak kiürüljenek, s mint írta, „a közj legnagyobb kárára védtelenül maradjanak bármiféle támadással szemben”

¹⁴⁴ Rákossy Pál levele Sambar Mátyás jezsuita atyához, 1670. dec. 15. Litt. fasc. 52, 1670/390.

¹⁴⁵ EK. PE. AG. Nro. 234, 82. tanú, Fodor János vallomása.

¹⁴⁶ Ld. a diósgyőri őrség 1665. aug. 23-i panaszlevelét, a 134. sz. jegyzetben.

— a rendi törvények nyílt félretételével a jobbágykatonák földesúri követelésre történő kiadásának megtagadására utasította a várkapitányokat.¹⁴⁷ A hódoltság mentén birtokló nemesek ekkor, hogy a jobbágyaik végvárakba szökésével és visszatartásával előállt, valamint a török előnyomulása által okozott veszteségeiket kárpótolják, minden egykori — valódi vagy vélt — jobbágyalattvalójukat (nemegyszer azok gyermekeit és unokáit is) felkutatják, hogy 15—20 vagy akár 30 év múltán is érvényesítsék felettük földesúri joghatóságukat. Ami magát Szepesi Pált illeti, ő kettős minőségben is érdekelve volt az ebből eredő konfliktusokban. Egyrészt személy szerint követelte vissza akárhány végvári katonává felcsapott jobbágyát (egyízben, 1669 júniusában például a sajószentpéteri vásáron fogatta meg egyik volt alattvalóját),¹⁴⁸ másrészt, mint Borsod vármegye alispánja, „hivatalból” is eljárta a nemesi osztályérdekek szolgálatában. Így került sor 1668 januárjában a nagy port felvert ónodi összetűzésre Szepesi Pál és Pethő Zsigmond kassai vicegenerális között, amikor ez utóbbi Lipót tiltó rendelete alapján a várórséggel együtt fegyveresen akadályozta meg, hogy az alispán megyei segédlettel jobbágykatonákat kényszerítsen vissza egykori földesuraikhoz. Emiatt azután Borsod vármegye január 18-i törvényszékén a nemesek „nem kicsiny zendüléssel és illetlen zajjal” tiltakoztak Pethő eljárása ellen, miközben Fígedi Nagy András, Szepesi Pállal együtt, a „haza prédálóí”-nak nevezte a végvári katonákat, akik, mint mondták, egytől-egyig megérdemelnék, hogy levágják őket. A megyei kongregáció előbb 12 ezer (!) emberrel Szepesit akarta Pethő birtokainak feldúlására küldeni, de aztán mégis jobbnak látta, hogy panaszát a 13 vármegye rövidesen összeülő újhelyi gyűlése elé terjessze.¹⁴⁹ Az innen Bécsbe felutazó két követ azután vitte is magával a vármegyei ellenzék tiltakozását a jobbágykatonák visszatartása miatt — persze végül is eredmény nélkül, mert Lipót nem mutatott engedékenységet ebben a kérdésben.¹⁵⁰ Hasonló tiltakozási hullámot váltott ki Sennyei Ferenc kállói főkapitány 1669 októberi eljárása is, aki harcrendbe állított katonasággal és kibontott zászlókkal várta a jobbágyrepeticióra érkező vármegyei embereket. Szabolcs vármegye erre fellármázta mind a 13 vármegyét, akik sorra küldték tiltakozó leveleiket Csáky Ferenchez: „miért kell azt ónagságának cselekedni, hogy a földesurak jobbágyait a végházakból ki nem adatja . . . nem kicsiny országunk sérelmével?” — kérte pl. számon Zemplén vármegye Bónis Ferenc által átadott üzenete a kassai főkapitánytól.¹⁵¹

¹⁴⁷ Csáky-lt. fasc. 259/a, folio 103—104. Lipót e végvári rendeletének előzményeiről és következményeiről (amelyek ismeretlenek eddigi történeti irodalmunkban) bővebben szóltam az 1973 szeptemberi vajai tudományos ülésen tartott korreferátumomban. Az előadás szövege „Egy végvár gondjai. A kállói »zenebona« 1666-ban” címmel megjelent az Élet és Tudomány 1974/27. számában — és a „Rákóczi-kori tudományos ülésszak, 1973. szeptember 20—21.” (Vaja, 1975) o. kiadványban.

¹⁴⁸ Erről szól a diósgyőri őrség Csáky Ferenchez intézett 1669. jún. 25-i levele, Csáky-lt. fasc. 265/e, továbbá Csáky Ferencnek ez ügyben Szepesire írt levélfogalmazványa, 1669. júl. 1. uo. fasc. 265/b, végül Szepesi Pál 1669. júl. 7-i levele, uo.

¹⁴⁹ A Szepesi Pál és Pethő Zsigmond közötti ónodi összetűzésről részletesen tájékoztat Pethő Zsigmond Rottalnak írt 1668. jan. 27-i levelében. Nádasdy-lt. 15. sz. csomó, Nro. 528, folio 85—86. Az esetről több vallomás szól az EK. PE. AG. Nro. 234 anyagában.

¹⁵⁰ A 13 vármegye követeinek — Guth Dánielnek és Székely Andrásnak — adott utasítás, s Lipót 1668. márc. 12-én adott válasza megtalálható az Egyetemi Könyvtár, kéziratár, Pray-gyűjtemény XIX/42. Nro. 55, 56 alatt.

¹⁵¹ Ld. Sennyei Ferenc 1669. okt. 22-i és Zemplén megye 1669. nov. 12-i panaszlevelét Csáky Ferenchez. Csáky-lt. fasc. 265/b.

Farkas Fábrián még putnoki kapitánysága idején 1665-ben azt írta egyszer Csáky Ferencnek, hogy a repetíciót „nem a főúri rendek cselekszik, hanem csak a nemeseknek az alávalója”.¹⁵² Ha nem is ennyire merev kizárólagosságban, tény és való az, hogy a nagybirtok inkább tudta nélkülözni a jobbágyszökésekkel támadt emberveszteségét, mint a nemesi kis- és középbirtok. A jobbágykatonák kiadásának leállítására mindenestre a vármegyei nemesség legsajátabb rétegsérleme volt, ami nem kis mértékben járult hozzá a központi hatalommal való viszonyának megromlásához. Egy okkal több, amely a nemesség hangadóit — eredetileg a török terjeszkedés hatására — a Habsburg-kormányzattal szembeállította. Itt tehát lényegében arról lehetett szó, hogy egy egészében felfelé törekvő széles társadalmi réteg egyre inkább szemben találta magát az elszegényedés rémével is: emelkedése, illetve annak akadályoztatása, sőt az anyagi romlás egymást erősítve, sajátos szimbiózisban vált ellenzékiségenek hajtóerejévé. A török előretörésével és a vasvári békével megnehezült általános viszonyok ily módon hajtották a vizet ugyancsak a bécsi kormány ellen forduló ellenzéki mozgalom malmára.^{152a}

Sorra vettük az ellenzéki mozgalom bázisát alkotó vármegyei nemesség helyzetének néhány gazdasági, társadalmi és politikai jellemzőjét, s láttuk, hogy ezek összessége hogyan rajzolja ki e réteg arculatát szinte minden irányban. A fenti áttekintés alapján talán érthetővé válik, hogy a korabeli magyar társadalom más osztályainak és rétegeinek az ellenzéki mozgalomban, majd az 1670-es felkelésben való részvétele meg sem közelítette a vármegyei nemesség aktivitásának a mértékét. Ami például a végvárakba tömörült magyar katonaságot, s általában a katonarétegeket (így pl. a „szabad legények” népes táborát) illeti, a Habsburg-ellenes szervezkedés, majd felkelés, mint láttuk, nem hagyta ugyan érintetlenül az ő soraikat sem, de a katonai elem tömeges és aktív bekapcsolódása a Habsburg-ellenes mozgalomba mégis főként 1670 után következett be, s ezért e réteg sajátos helyzetével itt nem kívánunk részletesen foglalkozni. Valamivel bővebben kell viszont szólnunk, úgy véljük, ebben a keretben is a jobbágytömegek passzivitásáról a nemesi mozgalom és felkelés ezen időszakában.

A rendelkezésünkre álló források ebben a tekintetben egyöntetű információt nyújtanak. Az 1670-es felkelés után felvett jobbágyvallomások szerint — főként a Szatmár körüli harcokban — a földesurak hol „baltával”, hol „hegyestőrrel” „űzték”, „hajtották”, „kényszerítették” a parasztokat, hogy a németek ellen támadjanak.¹⁵³ Igaz, a felkelés leverése és a hatalmi viszonyok konszolidálása után a jobbágyoknak érdekében állt, hogy a felkelés ódiomát önmagukra a földesuraikra hárítsák át, s ennyiben e vallomások állítását fenntartással kell fogadnunk. Ezzel szemben tény az, hogy sehol, semmilyen forrásban nincs nyoma annak, hogy a parasztság nagyobb tömegben magától és önként megmozdult volna a német katonaság, illetve a Habsburg-kormányzat ellen. Sőt, a kritikus időszakból több jele maradt fenn a jobbágyparasztság

¹⁵² 1665. szept. 15. Uo. fasc. 264/a.

^{152a} A fenti fejtegetések margójára meg kívánjuk még jegyezni: egy réteg viszonylagos emelkedése egy-egy adott időszakban nem zárja ki a társadalom egészének anyagi süllyedését. Annak mérlegelését azonban, hogy Magyarország, s ezen belül a 13 vármegye általános anyagi helyzete milyen tényezők hatására és hogyan alakult a tanulmányunkban tárgyalt periódusban, ebben a keretben nem tekintjük feladatunknak. A kérdés megválaszolása további beható vizsgálatokat igényel.

¹⁵³ Ld. az NRA. 517/5. vallomásait.

és a császári hivatalnokok, illetve katonaság közötti kifejezett rokonszenvenyilvánításnak. Egyes vallomások szerint Bozok várának a felkelőkhöz csatlakozott kapitánya például azért veretett meg egyes parasztembereket, amiért azok különböző kéréseikkel „őfelsége” híveihez és tisztjeihez folyamodtak.¹⁵⁴ A Szatmár vármegyei Óvár faluban Szilágyi István földesúr is azért szidalmazta állítólag egyik jobbágját, mert az „holmi ajándékkal kedveskedett” a szatmári német kapitánynak, s ezért azzal fenyegette meg, hogy „ha felülfordul a magyar és elmúlik a német világ, az ágyú kerekéhez kötteti és úgy hordozza meg a táboron”.¹⁵⁵ Egy 1670 novemberéből származó szatmári feljegyzés szerint is „bizony az itt való nemességnek igen felnyílt a szeme, s még a jobbágyot is úgy verik, állj meg csak, mert eltelik a német idő”.¹⁵⁶ S végül — az ismertek közül talán ez a legszélsőségesebb megnyilvánulás — a nemesi felkelők elfogatása után egy Kozák János nevű zempléni fiskális jobbágy állítólag ilyen kijelentést is megkockáztatott: „büntesse meg az Isten őfelségét, hogyha meg nem öleti azokat az urakat, akiket megfogatott, ötöt vagy hatot meghagyván a javában”.¹⁵⁷

Ezek a tények, nézetünk szerint, a jobbágyságra nehezedő földesúri, illetve állami (és német katonai) terhek egymáshoz viszonyított korabeli arányában lelik a magyarázatukat. A földesúri szolgáltatások és erőszak országosan tapasztalható növekedésének idején, a tárgyalt időszakban, az állami adóterhek elenyészően csekélyek voltak, ugrásszerű növekedésük éppen az 1670. évi felkelés leverése után következett be. Ami pedig a német katonai terheket illeti, ezek ugyan súlyosak voltak *egyes* országrészekben (főként a török elleni várak körzetében), de *akkor még* nem múlták felül a magyar végvári katonaság eltartásával járó kötelezettségeket és *országos átlagban* meg sem közelítették a paraszti gazdaságok földesúri megterhelését. Igaz, az 1660-as évek első felében, az erdélyi és a török háború idején, a nagyarányú német csapatmozgásokat gyakran kísérték egy-egy falura, vagy két-három helysére — és viszonylag rövid időre — korlátozó helyi felkelések, s még 1665 tavaszáról is tudunk egy ilyen ösztetűzésről a Zemplén megyei Felső-Méra „gyülevész” szőlőkapásai és egy Eperjessről Tokaj felé vonuló német század között.¹⁵⁸ De a háború befejezése után, a béke helyreálltával, a Magyarországra vezényelt német katonaság általában mégis egyes végvárakban, illetve végvárrá átalakított városokban (Kelet-Magyarországon elsősorban Szatmáron) összpontosult; a városok zömét és a falvak népét *akkor még* nem terhelte állandó német beszállásolás. A német katonasággal támadt korábbi konfliktusok emléke a jobbágyparasztság tudatában ilyen körülmények között többé-kevésbé háttérbe szorulhatott a földesúri terhek szinte naponta tapasztalt súlyosbodásával szemben. Ezek a tényezők, úgy véljük, együttesen magyarázzák a parasztság meglehetősen passzivitását a nemesség 1670. évi Habsburg-ellenes felkelésekor.

Áttekintésünk végére hagytuk — persze korántsem fontossági okokból — az ellenzéki mozgalom és a magyarországi városok viszonyát. Ebben a vo-

¹⁵⁴ Uo. 517/8, 3. tanú, Gerhard Pál honti viceispán vallomása.

¹⁵⁵ Uo. 517/5. 18. tanú, Hegedűs György jobbágy vallomása.

¹⁵⁶ Erről Dankó János szatmári hadnagy számolt be Rottalnak 1670. nov. 4-én írt levelében. Nádasdy-lt. 18. sz. csomó, Nro. 648, folio 316.

¹⁵⁷ NRA. 173/75. 6. tanú, Pányoki András vallomása.

¹⁵⁸ Ld. Attestationes in facto necis germanorum, 1665. jún. 3. OL. Kamarai lt. Miscellanea, Militaria, fasc. 4.

natkozásban sajátos kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt a zömben protestáns városok aktív részvételét a felkelést megelőző rendi akciókban, másrészt viszonylagos tartózkodásukat a felkelés időszakában. Ami a rendi ellenzékkel való együttműködésüket illeti, ez különösen erőteljes volt a zömben német és szlovák lakosságú Garam vidéki bányavárosoknál, amelyek vezetőivel Nagy Ferencnek, Bory Mihálynak, Vitnyédy Istvánnak és Baloghy Gáspárnak szinte már a szervezkedés kezdetétől fogva intenzív kapcsolatai voltak (ez utóbbiról például Gerhard György Hont megyei esküdt azt vallotta, hogy mint Korpona város jegyzője a polgárok közül többeket magához fűzött, s általuk „a szegény tudatlan városi népet ámitotta”).¹⁵⁹ A megyei ellenzék és e városok együttes fellépése különösen határozottá vált a selmecbányai evangélikus templom elfoglalása után, amely az 1670-es évek erőszakos templomfoglalásainak, az ellenreformáció újabb nagy támadásának amolyan előhírnöke volt 1669 februárjában.¹⁶⁰ A három középfelvidéki bányaváros, Selmec-, Körmöc- és Besztercebánya nem hiába fordult ekkor támogatásért a 13 vármegyéhez: az 1669 májusi eperjesi gyűlés minden tekintetben szolidaritást vállalt a városok közbiztonsági és vallási panaszaiival, s az itteni tárgyalások egyik botránykövévé éppen a selmeci templom elvétele vált.

Persze a vegyeslakosságú felvidéki szabad királyi és bányavárosok életében általában nagyon is kézzelfogható gazdasági okok és szociális feszültségek húzódtak meg a vallási ellentétek hátterében. A bányavárosok igazgatása ki volt véve a magyar kamarák hatásköréből, közvetlenül a bécsi udvari szerveknek volt alárendelve, s élén az a katolikus Joanelli kamaragróf állt, akinek a gazdálkodása ellen a panaszok végeláthatatlan tömege gyűlt fel ezekben az években, ami áttételesen ugyancsak a vallási sérelmeket táplálta. (Nem véletlen, hogy a keletmagyarországi felkelők egyik első dolga volt a gyűlölt kamaraispán szomolnoki jószágának felprédálása.) „Semmi tallért vagy aranyat nem hagynak itten, mind kiviszik az országból és amely lengyel pénzt el nem veszik Bécsben, idehozzák, s azzal fizetnek a bányászoknak” — olvasuk erről Baloghy Gáspár egyik levelében.¹⁶¹ Az eperjesi gyűlés is visszhangzott a Joanelli elleni támadásoktól: a kamaragróf lopja-csalja az országot, a Körmöcbányán vert pénzből kivonja a nemesfémeket, az aranyat, ezüstöt és rezet a maga hasznára kiviteti az országból, s ezzel idehaza drágaságot okoz, stb:

A magyar rendiség kétségtelen rugalmasságról s jó politikai érzékről tett tanúságot, amikor félretéve a nemesség és a városi polgárság között egyébként fennálló ellentéteket, a Habsburg-kormányzattal szembeni közös érdekeket állította előtérbe, s ilymódon a polgári elemet is bevonta a Habsburg-ellenes rendi ellenzékbe. Ennek a nemesi-polgári összefogásnak korunkban a protestáns vallási ideológia adta az eszmei keretét. De éppen ez a vallási ideológia volt az, amely egyben e szövetség korlátait is kijelölte, legalábbis a Wesselényi-mozgalom időszakában. Az ellenreformáció nagy rohama, a központi hatalom nyílt és közvetlen támogatásával (katonai, kamarai és természetesen főpapi segédlettel), ne felejtjük, az 1670 utáni évek fejleménye; erőszakos protestánsellenes fellépésekre 1670-ig még inkább csak egyes földes-

¹⁵⁹ NRA. 517/8, 5. tanúvallomás.

¹⁶⁰ Ld. *Franz Kroner*: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn seit dem Linzer Frieden bis zum Ergebnisse der Ungarischen Magnatenverschwörung, 1645—1671. Archiv für österreichische Geschichtsforschung, 1893, 43.

¹⁶¹ 1669. jún. 11. Nádasdy-lt. 18. sz. csomó, Nro. 631, folio 274—276.

urak (illetve más helyi tényezők) egyéni túlbuzgóságából s a központi hatalom közvetett támogatásával került sor. Nem kis részben nyilván ez magyarázza, hogy az 1670 áprilisi nemesi felkeléskor a városok önkéntes csatlakozása végül is elmaradt. A felkelők vezérkara, mint láttuk, tervezte ugyan a bányavárosok elfoglalását (Rákóczi tekintélyes anyagi segílyt remélt innen), de a gyors összeomlás következtében erre — vagy az itteniek helyi megmozdulására — már nem kerülhetett sor. Ami viszont a kelet-magyarországi városokat illeti, közülük Kassa senátusa pl. hívös, tartózkodó választ adott Rákóczi hítségkövetelésére.¹⁶² A legtekintélyesebb és legvagyonosabb eperjesi kereskedő, Czimermann Zsigmond is elzárkózott az ifjú fejedelem segílykérése elől¹⁶³ (nem úgy, mint később, amikor Thököly igencsak tekintélyes politikai és anyagi támogatást kapott a módos eperjesi kereskedőktől). Spork hadtestének megérkezésekor pedig a magyarországi városok, a vármegyékhez hasonlóan, ellenállás nélkül fogadták be a német katonaságot.¹⁶⁴ A magyarországi városok magatartása tehát végeredményben sajátos kettősséget, egyfajta átmeneti állapotot fejezett ki: jelentős részük rokonszenvet mutatott a magyar rendek ellenzéki törekvései iránt, de azért Habsburg-ellenes érdekeltségük nem érte el a fegyveres szembefordulás mértékét. Egészében véve pedig minden tekintetben függvényei és függelékei maradtak a nemesi politikának.

Ezt a városoknál megfigyelhető kettősséget, átmenetiséget valójában szélesebb értelemben, a Vasvár utáni magyarországi közállapotok egészére is jellemzőnek mondhatjuk. A politikai viszonyok alakulásában ekkorra rendkívül labilis, érzékeny egyensúlyi helyzet alakult ki a különböző hatalmi tényezők (a Habsburg-centralizáció, a magyarországi rendiség, a török hódítók és Erdély) között. Ebben a „nyitott” történeti szituációban, amelyből többfelé ágazhattak a továbbvezető utak, talán még az átlagosnál is több múlt a szubjektív történeti tényezőn, az emberek egyéni döntésén. A rendi ellenzék vezetői a legális orvoslás helyett, mint láttuk, végül is e kényes egyensúlyi helyzet teljes felfordítása, a hatalmi viszonyok radikális megváltoztatása mellett döntöttek. Az 1670-es felkeléssel így a viszonylagos nyugalmi helyzet felborult, s a kimozduló inga megkezdte ellentétes irányú lengését. Ezzel a kuruc—labanc harcok sok áldozatot és szenvedést okozó évtizedei köszöntöttek Magyarországra.*

¹⁶² Ld. Holló Zsigmond 1670. ápr. 26-i átiratát a pozsonyi kamarához a 16. sz. jegyzetben.

¹⁶³ Ld. EK. PE. AG. Nro. 234, 148. tanú, Sennyei István vallomását.

¹⁶⁴ Lőcse meghódolására ld. *Pauler*: i. m. II. 76, Kassára uo. 105.

* Az 1670. évi felkelés eseményeinek felidőzésében, mint látható, az Egri Káptalan hiteleshelyi levéltárában fennmaradt tanúvallatási anyag volt egyik legfontosabb forrásom. Erre a maga nemében egyedülálló kútfőre *Ila Bálint* volt szíves a figyelmeimet felhívni akkor, amikor az — még valamikor az 1960-as évek első felében — néhány hónapra az Országos Levéltár részére volt kikölesönözve. Mélyen sajnálom, hogy a kiváló tudós nagyértékű segítségéért már csak a halála után mondhatok nyomtatásban is köszönetet. A sokszáz oldal terjedelmű anyag feldolgozásában (másolásában) *Pogány Mária* volt a segítségemre; értékes közreműködéséért ugyancsak köszönettel tartozom.

Tudatában vagyok annak, hogy mint minden tanúvallatásnak, úgy az itt felhasználtnak is korlátozott a forrásértéke. Egyebek között számításba kell pl. venni, hogy a tanúk emlékezete (gyakran több hónap elteltével) pontatlanul őrizte az események emlékét, vagy egyoldalú és szubjektív információkat nyújtott, nem is szólva arról, hogy joggal feltételezhető: a vallomástevők egy része — kinek-kinek az érdekei és a fennálló hatalmi viszonyok szerint — szándékosan is eltorzította vagy meghamisította a tényeket. Ennek ellenére, mindezt figyelembe véve sem tartottam és tartom mellőzhetőnek e jegyzőkönyvek tanúságtételét. A jelen tanulmányban felhasznált vizsgálati

A jegyzetekben használt rövidítések jegyzéke

EK. PE.	= Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára, Protocollum Extraseriale
EK. PS.	= Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára, Protocollum Seriale
Litt.	= OL. Kamarai levéltár, Litterae ad cameram exaratae
Litt. Cam. Scep.	= OL. Kamarai levéltár, Litterae Camerae Scepusiensis
NF. 1670 szept. 14	= Nagy Ferenc 1670. szept. 14-i, második vallomása (Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 322/D, folio 89—116.)
NRA.	= OL. Neoregistrata Acta
Repr.	= OL. Kamarai levéltár, Repraesentationes, informationes, instantiae
TML	= (<i>Gergely Sámuel</i>): Teleki Mihály levelezése.

L. Бенцеди:

Восстание 1670 года в области верхней Тисы и его социальный фон

(Резюме)

Кульминационным пунктом развертывавшегося с 1666 года антигабсбургского выступления венгерских сословий под руководством Ференца Вешшелени было восстание 1670 года в области верхней Тисы, начавшееся 9 апреля в Шарошпатаке по призыву хорватского бана Петера Зриньи к оружию и по инициативе его зятя Ференца Ракоци I. Антигабсбургское движение вначале достигло быстрых успехов; оно захватило за собой главным образом 13 северовосточных комитатов и неоплаченных воинов пограничных крепостей. В ходе разветвленных событий восстания — внутри единого намерения разрывать с габсбургами и коллективно покориться туркам — прорвалось наружу два общественно-политических стремления или тенденции. Одно из них принадлежало фамилии Ракоци и ее сторонникам и имело целью захватить центральную власть и образовать независимое от Габсбургов венгерское национальное княжество. Второе стремление принадлежало знатым дворянам комитатов, принимавшим участие в движении, и направлялось на соблюдение сословных привилегий (прежде всего права на свободное избрание короля) дворян и на создание дворянской республики польского типа. Основная общественно-политическая тенденция сословного движения, несомненно, нашла свое выражение в стремлении дворянства к достижению самостоятельности и созданию дворянской республики.

После первых успехов и иссякания восторженного победного настроения повстанцев в мае и июне 1670 г. с трагической быстротой наступил провал и падение движения. Получив известие о неудаче акции Ференца Зриньи и о бегстве его в Вену, дворяне комитатов Восточной Венгрии решились капитулировать перед правительством императора. Императорские войска, вошедшие в мае 1670 г. в Восточную Венгрию, уже не встретили почти никакого вооруженного сопротивления. В это время ходом событий уже руководили лояльные в отношении Габсбургов дворяне, которые были представителями дворянского большинства, перешедшего к дефанзиве во время подготовки восстания. Сами участники восстания стали бессильными вследствие междуусобия, вспыхнувшего в своих рядах после раскрытия полной неосновательности восстания.

anyagok is olyan információk birtokába juttatnak, az egykorú történeti valóság olyan rejteteibe világítanak belé (gondoljunk pl. a történeti események részesei között lezajlott párbeszédék, viták olykor szinte drámainak mondható megjelenítésére), amelyek semmilyen más történeti forrás révén meg nem közelíthetők. Ezért, meggyőződésem szerint, semmilyen forráskritikai megfontolás nem igazolhatja, hogy a történelem vizsgálatában mellőzzük őket — habár közléseiket a fentiek alapján fenntartással kell is fogadnunk és körültekintően kell mérlegelnünk. A tanulmányban oly gyakran alkalmazott feltételes fogalmazásokat mindenesetre forrásunknak ez az adottsága magyarázza.

Что касается социального фона движения Вешшеленьи и, внутри этого, восстания 1670 года в области верхней Тисы, по свидетельству венгерских источников социальную базу сословного движения составило в первую очередь среднепоместное дворянство комитатов, а именно его средний и состоятельный верхний слои, которые имели владения в соседстве занятых турками территорий и вели барщинное хозяйство и торговлю товарами. В соответствии с нашими нынешними знаниями можно рискнуть сделать вывод, что движение Вешшеленьи в целом было политической проекцией большой попытки примыкания, в ходе которого среднепоместное дворянство — открывая новые источники обогащения и следуя прежнему примеру крупнопомещичьих владений — тоже двинулось по пути массового перехода к товарному производству на помещичьих запашках, т. е. сословное движение возвещало о второй большой волне распространения «второго издания крепостного права».

По сравнению с интересами и активностью состоятельного среднепоместного дворянства роль и участие остальных классов, слоев и групп общества были малозначительны в восстании 1670 г. Только после 1670 г., в результате противодействия угнетательской политике абсолютизма короля Леопольда произошли изменения в социальном составе и в масштабах антигабсбургского лагеря.

L. Benczédi:

L'insurrection aux environs de la Tisza en 1670 et son dessous social

(Résumé)

L'insurrection aux environs de la Tisza en 1670 qui a marqué le point culminant de l'organisation corporatiste de Wesselényi s'étant déployée à partir de l'an 1666, s'est allumée le 9 avril de la même année à Sarospatak, sur le message de Pierre Zrinyi, ban de Croatie, appelant sous l'étendard de l'insurrection et sur l'initiative de François Ier Rákóczi, beau-fils de ce dernier. Ce mouvement de caractère anti-Habsbourg a remporté, à sa période initiale, des succès foudroyants; il a électrisé et entraîné, en premier lieu, les 13 comitats du territoire Nord-Est et les soldats hongrois impayés des confins militaires. Au cours d'une suite d'événements fortement ramifiés de l'insurrection, des efforts respectivement des tendances socio-politiques de deux espèces ont émergé — au sein des efforts unanimes visant, d'une part, à la rupture de la Cour de Vienne et à la soumission collective aux Turcs, d'autre part. Les efforts de la Maison Rákóczi et leurs prosélytes ont visé, d'une part, à s'emparer du pouvoir central respectivement à établir un royaume national hongrois indépendant des Habsbourg; l'autre tendance s'est manifestée en forme d'efforts de la noblesse aisée des comitats participant au mouvement qui visait à assurer les franchises politiques corporatistes (en premier lieu la royauté élective) et à établir une forme de république nobiliaire, pareille à celle de la Pologne. C'était cette dernière tendance notamment les efforts de la noblesse de se faire indépendante et le programme visant à établir la république nobiliaire qui ont manifesté la tendance socio-politique la plus fondamentale et la plus profonde de l'organisation et de l'insurrection corporatistes.

Après les victoires temporaires de quelques semaines, le flamboiement du moral triomphal plein d'enthousiasme se répandant aux rangs des insurgés, le cataclysme et la chute du mouvement sont survenus par une vitesse dramatique aux mois de mai — juin de l'an 1670. Ayant appris l'échec de l'opération de Pierre Zrinyi et la fuite du ban à Vienne, la noblesse des comitats du territoire de Hongrie-Est s'est décidée aussi à la reddition d'armes et à la soumission au gouvernement impérial. Les troupes impériales arrivées à la région de Hongrie-Est au mois de juin 1670 ont trouvé à peine de la résistance à main armée. La suite des événements a été alors déjà dirigée par la noblesse loyale au gouvernement Habsbourg qui a fait prévaloir la voix de la majorité nobiliaire ayant été sur la défensive au cours de l'organisation de l'insurrection. Les insurgés eux-mêmes étaient, cependant, voués à l'inertie par la rupture interne se répandant très vite à leurs rangs après la révélation du manque de la préparation complète de l'insurrection.

En ce qui concerne le dessous social du mouvement de Wesselényi et, au sein de celui-ci le dessous social de l'insurrection aux environs de la Tisza en 1670, nos sources en offraient bien du témoignage que la base sociale de l'organisation corporatiste s'était constituée, de premier ordre, de la petite noblesse s'étant organisée aux comitats;

même au sein de la petite noblesse, la couche sociale dite moyenne et haute de situation aisée, détenteurs au voisinage de la Hongrie assujettie au Croissant, faisant faire la corvée et marchands, couche employant des efforts très ambitieux à monter en haut. Sur la base de nos connaissances actuelles, on peut, éventuellement, faire la conjecture que le mouvement de Wesselényi en son intégrité, était, au fond, l'épure politique de la tentative d'accouplement grandiose, au cours de laquelle — par l'ouverture de nouvelles sources d'enrichissement — la propriété moyenne nobiliaire, marchant sur les brisées de la grande propriété de quelques décennies antérieures, s'est mise, en masse, à la production marchande allodiale, à savoir: l'organisation corporatiste a marqué le deuxième grand retentissement de la formation «du deuxième servage».

Le rôle respectivement la participation à l'insurrection de l'an 1670 de toutes autres classes, couches ou de formation sociale était de minime importance par rapport aux intérêts et à l'activité de la noblesse moyenne de situation aisée y joués. Un tournant de fond dans la composition sociale et à l'étendue du camp anti-Habsbourg n'est survenu qu'après 1670 par réaction contre la politique oppressive de l'absolutisme du Léopold Ier.

Szabad György:

Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről

„Ön jogot nyert arra, hogy értelmezze
a mi Washingtonunkat”. R. W. Emerson
Concord-ban, 1852. máj. 11-én
Kossuthhoz intézett beszédéből.¹

Az öröklött „példa”

1789-től, Washington elnöki beiktatásának esztendejétől kezdve a feudális szisztéma felszámolásáért, a politikai berendezkedés és Magyarország függő helyzete megváltoztatásáért harcba szálló magyar politikusok legjobbjai — szinte kivétel nélkül — az exotikum irántin immár túlmutató érdeklődéssel figyelték az amerikai fejleményeket. Az Egyesült Államok mindinkább a sikeres példává emelkedett a szemükben, amint azt Szacsvai Sándor saját vágyait általánosítva a francia politikai erjedésről adott áttekintése kapcsán 1789 tavaszán így fejezte ki: „mióltától fogva Amerika az anglus jármot nyakából ki-vevén Szabad Társasággá lett, az ólta minden Nemzetek ezen arany szabadság után ásitoznak [értsd: áhitoznak]”.²

Hajnóczy Józseftől Széchenyi Istvánig a magyarországi átalakulás szükségességének felismerői többé nem tévesztették szem elől az amerikai példát.³ De már a reformmozgalom megszerveződése előtt különbségek mutatkoztak a „példa” és alkalmazhatósága megítélésében. Széchenyi, ha nagyon lelkesedett is számos amerikai személyiségért és intézményért,⁴ Metternich szerint 1825. december 8-i beszélgetésükön — feltehetően nem kevésbé taktikai megfontolásból is — már „panaszkodott egyik-másik ifjú társának túlzásaira, akiknek ideáljuk az amerikai köztársaság, s akiket . . . meg akar téríteni”.⁵

A felnövekvő nemzedék már viszonylag könnyen hozzájuthatott az Egyesült Államokkal kapcsolatos ismeretekhez, hiszen a protestáns főiskolákon rendszeresen foglalkoztak a függetlenségi háború történetével és vívmányaival, mind több az Egyesült Államokat ismertető könyv vált hozzáférhetővé a könyvtárakban, került kiadásra magyar fordításban, sőt magyar szerző tollából is.⁶ Már 1829-ben Balogh János személyében olyan is akadt, aki baráti

¹ Kossuth in New England... with his speeches, and the addresses that were made to him... (Ed. Jewett, Proctor and Worthington.) Boston, Cleveland, Ohio, 1852. 223.

² Magyar Kurir, 1789. máj. 27. Idézi: *Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924. 106.

³ A magyar jakobinusok iratai. (S. a. r. Benda Kálmán.) I. Bp. 1957. 49, 85, 326; *Bónis György: Hajnóczy József.* Bp. 1954. 63, 124, 176, 183–185; *Gál, István: Széchenyi and the U. S. A.* In: *Hungarian Studies in English.* Debrecen, 1971. 95–98.

⁴ *Gál, István:* i. m. 99–104, 114. Vö. *Barany, George: Stephen Széchenyi and the awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841.* Princeton, 1968, 85–87, 94, 100, 113–114, 174–177.

⁵ *Viszota Gyula: Bovezetés Gróf Széchenyi István Naplói II. kötetéhez.* Bp. 1926. LXXXIX.

⁶ *Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli*

körben az angol alkotmányos monarchia parlamentáris kormányzati rendszeréért lelkesedőkön is „tovább ment, oly köztársaságot kívánva, mint az amerikai”.⁷ Róla keringett egyébként az a történet is, hogy hétéves kisfiát ilyen „katekizmusra” tanította: „Ki volt az első ember? — Washington. — Melyik a legjobb kormányrendszer? — A köztársaság. — Mi vagy te? — Demokrata.”⁸ S tudjuk azt is, hogy abban a Zemplén megyei körben, amely oly nagy hatással volt a fiatal Kossuth politikai nézeteire, az Egyesült Államok történetével, illetve kiemelkedő államférfiainak tevékenységével ismerkedők egyike, Rhédey József már úgy fogalmazott, hogy Washington az emberiségnek azon nagyjai közé tartozik, akiket „nem elég dicsérni, hanem tehetségünkhöz képest cselekedettel is kell követni”.⁹

Az 1832 végén megnyílt diétán, amit a reformellenzék fellépése az első reformországgyűléssé avatott, egyre többen idézték Nyugat-Európa mellett az Egyesült Államok példáját is. Abban, hogy az országgyűlés kezdetétől fel-felvillanó amerikai „példa” általános biztatásnál többet, részleteket is sokban érintő konkrét tanulság lehetőségét jelentette a magyar reformerek számára, ekkor tájt — mint ismeretes — a legfontosabb szerepe Bölöni Farkas Sándor éppen az országgyűlés derekán megjelent, s a következő évben már hatósági eljárást magára zúdítva újra kiadott művének volt.¹⁰ Bölönit maga Wesselényi is mintegy irigykedve méltatta, hogy „láthatta az emberi jussok és szabadság fiatal óriását” (olyan fordulat, amellyel Wesselényi tanítványa, Kossuth majd ismételten él), s dicsérte, hogy a szabadság kiváltságoktól és önkénytől fertőzetlen levegőjét Amerika földjén nemcsak mélyre szívta, hanem nagyhatású műve révén „tisztán lehelte . . . édes honnára”.¹¹

Kossuth tudósításai az országgyűlési tárgyalások hű tükröztetői voltak ugyan, teljes terjedelemben azonban — mint ismeretes — csak néhány kivételes jelentőségű felszólalást közöltek. Így nemcsak az országgyűlés szónokait, hanem az érveiket szelektáló Kossuthot is jellemzi mindaz, ami az Egyesült Államokról tudósításai lapjain helyet kapott. Csak futólag utalunk arra, hogy Kossuth tanúsága szerint a reformellenzék Somssich Miklós „a halhatatlan Éjszaka Amerikai szabad alkotmány”-ra hivatkozott, Beöthy Ödön pedig egyenesen „isteni igazgatással bíró Éjszaka-Amerika”-ról beszélt a történelem „tündöklő fényei” közé emelve Washingtont és Franklint.¹² A vallásszabadságról folytatott vitában az Egyesült Államok nemcsak „a türelem példájává minősült, hanem Beöthy »a szabadságnak ezen hazáját« összehasonlítva Dél-Amerikával határozott összefüggést talált abban, hogy az előbbi, ahol »teljes

tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1960. 71, 195—196, 212—214; *Gál, István*: i. m. 97—98 117. Vö. *Fenyő István*: Haza és tudomány. Bp. 1969. 167, 171.

⁷ *Kászonyi Dániel*: Egy régibb kor férfiai. Hazánk, 1885. 523. Idézi: *Barta István*: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. Történelmi Szemle, 1963. 324.

⁸ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf. 1864. I. 289.

⁹ Vö. *Barta István*: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 102, 108.

¹⁰ *Bölöni Farkas Sándor*: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, 1834; 2. kiad. Kolozsvár, 1835.

¹¹ *Hatvany Lajos*: Egy székely nemes, aki felfedezte a demokrációt. Bp. 1934. 118; *Gál, István*: i. m. 105—106.

¹² *Kossuth Lajos*: Országgyűlési Tudósítások In: Kossuth Lajos Összes Művei (a továbbiakban: KÖM.), (S. a. r. Barta István) Bp. 1948—1961. II. 663, III. 337, IV. 316.

mértékben divatozik a legszélesebb vallásbeli szabadság . . . kevés évek alatt mily óriási virágzásra emelkedett, míg délen, ahol »korlátozva van az, . . . hátra maradt a nemzeti előmenetel«.¹³ Prónay János a külföldiek betelepedésétől húzódozók ellenében hivatkozott az Egyesült Államokra annak bizonyosgatójaként, „hogy a közönséges törvény s közérdek, mint forrasztja, mint nemzetesíti együvé a legkülönbözőbb fajokat”, ami ugyan menten szkeptikus ellenvéleményre is talált. A jobbakok birtokszerzési jogáért folytatott küzdelemben Ragályi Tamás Amerika „vadonjainak népesítésével” is érvelt, Beöthy pedig gúnyosan vágta oda a javaslat arisztokrata ellenzőinek, akik a birtokszerzési jog kiterjesztésében a „demokrácia” veszedelmes térhódítását látták, hogy „amaz új s boldog világgrész” (ti. Amerika) „dicső emlékezetű alkotói síri nyugalomban is felháborodnának, ha hallanák, hogy még a birtok birhatás is democratiának kereszteltetik”.¹⁴ Lónyay Gábor, a pályakezdő Kossuth egyik legfőbb támogatója az igazságszolgáltatás reformjára buzdító beszédében emlegette „Éjszakamerikának s Angliának remek intézetű esküdt-székeit”. És ismét Beöthy volt az, aki a jobbakokat a jogkiterjesztésre még éretleneknek ítéelő konzervatívoknak odavágta a szónoki kérdést a Kossuth által kiemelten közölt beszédében: „Valjon midőn Éjszak Americában a boldogító szabadság fáklyáját kitzúzték, minden ember a míveltség magas fokán állott-e már? S mivel nem állott, veszedelmet hozott-e a szabadság s törvény előtti egyenlőség?”¹⁵ — A konzervatív arisztokrácia konok következetessége a reformellenzék politikai törekvéseinek elgáncsolásában vezetett arra, hogy még a mérsékelt Fáy András is fenyegető hangsúllyal Franklinra hivatkozva nevezte kérdésesnek a törvényhozás második kamarájának szükségességét.¹⁶

Annál kevésbé tűrte szótlantul az Egyesült Államok példává emelését az ellentábor. De la Motte Károly gróf a rendi hierarchiát fenyegető ellenzéki támadások kiéleződése idején kockáztatta meg azt az állítást, hogy „Észak Americát kivéve, aristocratia nélkül szabad országot nem is mutat a história” — majd hozzátette az ellenzéki hivatkozásokkal egy csapásra végezni akarván — „America pedig még nagyon fiatal, például nem szolgálhat”. Amire Borcsiczky István azzal felelt, hogy az Egyesült Államok fennállása óta eltelt hatvan estendő több bizony szempillantásnyi időnél, márpedig költői igazság, hogy „egy szempillantásig élni a paradicsomban felér egy egész élettel”.¹⁷ Egy esetben viszont maga a közlő Kossuth érezte szükségesnek, hogy súlytalanítsa az amerikai viszonyok fonákjára utaló konzervatív bírálatot. Amikor Pfannschmidt (később: Zsedényi) Ede az ellenzék sajtószabadságot követelő érveit az USA rabszolgatartó államainak kíméletlen cenzúraintézkedéseire is hivatkozva verte vissza, azon az érezhetően pironkodó Kossuth „szomorú” fejleményeket emlegetve igyekezett keresztülsiklani.¹⁸

Kossuth politikai látókörébe az amerikai „példa” — futó áttekintésünk tanúsága szerint is — örökségként került. De — tegyük hozzá — korántsem vált történelmi és politikai példatárának valamiféle holt, gépiesen előugratott elemévé. Ismételten s viszonylag behatóan foglalkozott az Egyesült Államok politikai viszonyaival is, a legtöbbet természetesen 1851/52-ben, amikor terü-

¹³ Uo. I. 193, 397.

¹⁴ Uo. II. 223–224, III. 213, IV. 29.

¹⁵ Uo. IV. 90, V. 427.

¹⁶ Uo. V. 244.

¹⁷ Uo. III. 719–721.

¹⁸ Uo. V. 494.

letén nevezetes körútját tette. Bármennyire tanulságos lenne is pályaszakaszaira bontva vizsgálni meg vonatkozó nézeteinek a fejlődését, erre az adott területi keretek között nem vállalkozhatunk. A gazdaságosabb megoldást választottuk, nagyobb kérdéskörönként adunk áttekintést arról, hogyan ítélte meg Kossuth az Egyesült Államok politikai berendezkedését.

A történelmi teljesítmény és a továbblépés követelménye

Kossuth ékesszóló dicséretei az Egyesült Államokról az elmaradottabb viszonyok bírálójának a meggyőződéséből fakadtak, amit azonban nem tett vakká sem az udvariasság, sem a lelkesedés. Nem tették elfogulttá informátorai — Bölöni Farkas mellett elsősorban Tocqueville könyve¹⁹ —, de az amerikai történelem ismételen emlegetett²⁰ és nem egy vonatkozásban tényleg a részletekig hatoló tanulmányozása sem, még kevésbé amerikai körútjának élményei.

Önmagában erőltettnek tetszhet Wesselényi fordulatának „az amerikai ifjú óriás”-nak ismételt felbukkanása Kossuth beszédeiben²¹ és külsőlegesen a dicsérő jelzők halmozása a kormányzóelnökként az USA elnökéhez intézett levelében („az Egyesült Államok dicső nemzete”),²² vagy kisázsiai internált-ságából az USA „népéhez” intézett üzenetében („Te, a szabadság Istenének választott népe”) ²³ még inkább a páratlan ünnepléssel fogadott száműzöttként az USA földjén fogalmazott megnyilatkozásainak egyes kitételei: „a szabadság dicső hazája”,²⁴ „a bátrak hona”,²⁵ „szabad Amerika . . . a szabadság szellemének a legigazabb és legerőteljesebb képviselője”, a föld, ahol „az emberiség nagy szíve dobog”.²⁶ De az, hogy Kossuth nemcsak akkor lelkesedett Amerikáért, amikor az közvetlen politikai céljai szempontjából hasznosnak mutatkozott, így száműzetése kezdetén és különösképpen az USA közéletének nyílt fórumain, hanem nyilvánosságra sem szánt öregkori magánlevelezésében is, utal meggyőződésére, szónoki fordulatainak fedezetére. 1882-ben írta: az amerikaiak „tudtak építeni a nyert alapra . . . egy bámulatos épületet minőt a történelem még nem látott soha, egy épületet, mely világító tornya az emberiség jövődjének”. De nemcsak dicsért, hanem kereste is a teljesítmény magyarázatát, s

¹⁹ Tocqueville művét alig másfél évvel a francia eredeti megjelenését követően ismertette a magyar Figyelmező (1837. I. 25. sz.), majd részletek közreadása után az 1840-es évek elején az egész mű nagy hatást keltve megjelent magyarul. *Tocqueville Elek: A democratia Amerikában.* (Ford. Fábrián Gábor.) I–IV. Buda. 1841–1843.

²⁰ Erről ismételen, de legtöbbször Louisville-ben 1852. márc. 6-i, Montgomery-ben 1852. ápr. 6-i és Jersey City-ben 1852. ápr. 20-i beszédében szólt. OL. R. 90. I. 1706, 1761, 1782. (Itt jegyezzük meg, hogy Kossuth amerikai beszédeit általában eredeti kézírataiból és saját fordításunkban idézzük, de lehetőség szerint hivatkozunk a számkunkra hozzáférhetővé vált kiadásokra is.)

²¹ Többek közt: Beszéde Cincinnati-ban 1852. febr. 25-én, Buffalo-ban 1852. máj. 26-án, Utica-ban 1852. jún. 9-én. OL. R. 90. I. 1687, 1834; *Francis W. Newman: Select Speeches of Kossuth.* London. 1853. 353–354.

²² KÖM. XV. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1955. 217.

²³ „Address to the free people of the United States of America.” (Broussa, 1850. márc. 27.). Magyarul ld.: Kossuth demokráciája. (S. a. r. Ács Tivadar.) Bp. 1943. 19. Angolul ld.: *New York Herald*, 1851. okt. 20. és Kossuth in England... (Ed. Bradbury and Evans) London. 1851. 128.

²⁴ Kossuth (Washington, 1852. jan. 12.) — Millard Fillmore elnöknek. Országos Széchényi Könyvtár kéziratára (a továbbiakban: OSzKk.).

²⁵ Beszéd St. Louis-ban 1852. márc. 15-én. OL. R. 90. I. 1724.

²⁶ Beszéd Cincinnati-ban 1852. febr. 25-én. Uo. I. 1687.

azt a történelemben találta meg, legkivált abban, ahogy „az amerikai nép bölcsen tudta hasznát venni a sors kedvezésének”.²⁷

Kossuth, polgári demokratikussá fejlődő történelemszemlélete liberális fogantatásának megfelelően, a szabadságnak, azaz — felfogása szerint — a kiváltságoktól mentes egyének és államalkotó közösségeik önrendelkezésének az érvényesülésével mérte az emberiség materiális tényezők fejlődésére alapozódó haladását, amit korlátatlannak remélt.²⁸ Ennek megfelelően az Egyesült Államok történetének tényeit és intézményrendszerének elemeit a szorint értékelte, mennyiben és hogyan mozdították elő az így felfogott „szabadság” térnyerését. Ilyen értelemben hangsúlyozta pl., hogy „a régi Massachusetts története telve van útmutatással azok számára, akik az írott tényanyagból képesek kiolvasni az iratlan filozófiát”.²⁹ Ismételten és igen részletezően nyúlt vissza a Mayflower Compact-hez,³⁰ „a világtörténet palládiumához”, „a zarándok atyák” egyenlőségen alapuló szabad önkormányzatot meggyökereztető kezdeményezéséhez, amiből „a Szabadságnak fája kifejlődött”.³¹ Méltányolva az amerikai telepések másfél évszázados civilizatorikus tevékenységét, dicsérve az indiánokat patronáló John Eliot (1604—1690) emberségétől az életét a függetlenség ügyének áldozó Joseph Warren (1741—1775) patriotizmusáig a legkiválóbbak erőit³² Kossuth legtöbbit az amerikai forradalom és függetlenségi háború okaival és eredményeivel foglalkozott. Érthető ez, hiszen közvetlenül ahhoz kapcsolódott mindaz a siker, ami az amerikai példát olyan vonzóvá tette számára, másrészt elsősorban benne találta meg az egybevetésnek azokat a lehetőségeit, amelyek nemcsak a magyarországi fejlemények megértését szolgálhatták, hanem amerikai körútján segíthették legfőbb célkitűzésében, az „intervention for non-intervention” („a beavatkozást a be nem avatkozásért”) elvének, egy kiújuló magyar, sőt európai antiabszolutista és függetlenségi küzdelem külső beavatkozástól mentesítése biztosítékainak elfogadtatásában is.³³

²⁷ Kossuth Lajos Iratai (a továbbiakban: KLI.) (S. a. r. Kossuth Ferenc.) Bp. 1904. X. 135.

²⁸ A Kossuth történelemszemléletét tükröző legfontosabb s még kiadatlan íráskor feldolgozásával e tanulmány szerzője foglalkozik.

²⁹ Beszéd Worcester-ben 1852. ápr. 25-én. OL. R. I. 1792; Vö. Kossuth in New England 49.

³⁰ 1620. nov. 21-én az amerikai partokhoz érkezett Mayflower hajó fedélzetén írták alá 41-en azt a megállapodást, amit az Egyesült Államokban — mint ismeretes — hagyományosan az amerikai alkotmányosság alapokmányának tekintenek.

³¹ Beszéd Boston-ban 1852. ápr. 28-án és Plymouth-ban 1852. máj. 11-én OL. R. 90. I. 1797, 1818; vö. Kossuth in New England 79—80, 237. (Az egykorú szövegközlés stílusán sokban tér el az eredeti kéziratától. Lehetséges, hogy Kossuth beszédeiben maga sem ragaszkodott szorosan fogalmazványaihoz. A továbbiakban csak az érdemi szövegeltérésekre utalunk.)

³² Mindenekelőtt a Roxbury-ban 1852. máj. 19-én mondott beszédében. Ld. Kossuth in New England 205—206.

³³ Az „intervention for non-intervention” elvére ld. többek közt beszédét Washington-ban, 1852. jan. 8-án és Jackson-ban, 1852. márc. 22-én. OL. R. 90. 1601, 1739; *Newman*: i. m. 142. — Itt jegyezzük meg, hogy tanulmányunkban Kossuth amerikai körútjának aktuálpolitikai vonatkozásaival érdemileg nem foglalkozunk. Átfogó, de sokban leegyszerűsített ismertetését ld. *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851—1852. Bp. 1940—1948. I. 206—387. — Kossuth célkitűzéseinek és az amerikai fogadtatás társadalmi, illetve politikai meghatározóinak gondos analízisét adja feltétlenül kiadást érdemlő disszertációjában: *Tako, Laslo, E.*: Louis Kossuth, Hungary's Advocate, and the American Response. 1972. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Könyvtára, D—103. sz. (Kéziratunk nyomdába adását követően vet-

„1775 forradalma nem csoda volt, hanem szükségesség, népetek bizonyágtétele, hogy nagykorú nemzeté fejlődött” — fejtegette ismételten.³⁴ „Ki csinálta ezt a forradalmat?” tette fel a szónoki kérdést, hogy azután így feleljen rá: „A nép, a névtelen félistenek, a közvélemény.”³⁵ Mellőzve a „zsarnokság” társadalmi bázisának a kérdését és a „nemzet” egészével azonosítva a forradalmasítható erőket hangsúlyozta, hogy „egy forradalom akkor elkerülhetetlen, ha minden osztály minden érdeke folytán igényli és kívánja”. Külön is kiemelte, hogy a forradalmasító tényezők közül „a legalantasabb, mégis a leghatalmasabb” megítélése szerint „az anyagi érdek”.³⁶ Kossuth, aki reformpolitikusként megelőzni és elkerülni akarta, de 1848-ban vállalta a forradalmat, hű maradt önmagához, amikor Angliában — még amerikai útja előtt — hangsúlyozva, hogy „a forradalmat szerencsétlenségnek tekinti” ugyan, mindjárt hozzátette azt is, „hogy egy elnyomott népnek, ha látja, hogy önmaga megmentésének minden más módja elveszett, joga van a forradalomra”. Sőt magukat az angolokat is emlékeztette arra, hogy „Anglia szabadsága és nagysága ennek az igazságnak a gyakorlati érvényesüléséből ered”.³⁷ Az amerikai angol gyarmatok forradalmi fellépését Kossuth egyszerre ítélte jogosnak³⁸ és a felszabadulásukért küzdők materiális érdekei által is indokoltnak. Az utóbbival olyan motívumhoz nyúlt vissza amerikai körútján, ami nagyon is egybecsendült a Magyarország gazdasági önrendelkezéséért általa vezetett küzdelem hajdani érveivel.

1837 tavaszán Kossuth a *Törvényhatósági Tudósítások* azon számában, amit börtönbevetése miatt már nem küldhetett szét előfizetőinek, Csongrád megye közgyűlésének Magyarország gazdasági függő helyzeté, vámpolitikai eszközökkel űzött kizsákmányolása és a hazai iparfejlesztés akadályai elleni fellépését tárgyalta első helyen. Részletezően Klauzál Gábor felszólalását emelte ki, aki az angol textíliák bojkottjára, mint az északamerikai gyarmatok hajdani kizsákmányolás elleni küzdelmének és iparfejlesztő törekvéseinek sikeres eszközére emlékeztetett.³⁹ Kossuth, aki az 1840-es években Magyarország gazdasági önrendelkezésének biztosítását igyekezett előmozdítani, korántsem tagadva meg liberális gazdaságpolitikai alapelveit primitív elzárkózására törekvéssel, de ragaszkodva a fejlettebb országokkal való kapcsolatban a partnerválasztás szabadságához, szívesen hivatkozott az amerikai angol gyarmatok példájára. Franklin hasonlata az ipar nélküli nemzetek kiszolgáltatottságáról, az amerikaiak áldozatvállalása a bojkottmozgalom sikeréért, a hazai iparfejlesztés kibontakoztatásáért mind érvvé vált Kossuth reformkori

tük kézhez *John H. Komlos* *Louis Kossuth in America 1851–1852*. Buffalo—New York. 1973 című, messzemenően Jánossy művére támaszkodó tanulmányát, ami újat elsősorban az amerikai kongresszus Kossuth céljai szempontjából kedvezőtlen erőviszonyváltásainak az elemzésével nyújtott.)

³⁴ Beszéd Lexington-ban 1852. máj. 10-én és Plymouth-ban 1852. máj. 11-én. OL. R. 90. I. 1816, 1818; Kossuth in *New England* 219–220, 240.

³⁵ Beszéd Albany-ban 1852. máj. 21-én OL. R. 90. I. 1831.

³⁶ Beszéd Boston-ban 1852. máj. 14-én. Uo. I. 1822; *Newman*: i. m. 326.

³⁷ Beszéd Brimingham-ben 1851. nov. 12-én OL. R. 90. I. 1457; Kossuth in *England* 113.

³⁸ Beszéd New York-ban 1851. dec. 18-án és Concord-ban 1852. máj. 9-én. OL. R. 90. I. 1518, 1815; Kossuth in *New England* 224–225.

³⁹ KÖM. VI. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1966. 1030–1031, 1037.

publicisztikájában, gazdaságpolitikai vonatkozású megnyilatkozásaiban.⁴⁰ Worcesterben mondott beszédében pedig — többek között — így vont párhuzamot Massachusetts végül sikeres és Magyarország még továbbfolyónak remélt küzdelme között: „attól kezdve, hogy Nagy-Britannia a gyarmatosító rendszert tette magáévá az amerikai kereskedelem monopolizálásának megőrzése végett, s azért, hogy megakadályozza a gyarmatosokat abban, hogy önállóságuk megerősítésére képesé váljanak, egészen Washington balsikereiig és végső győzelméig . . . szembeötlő hasonlatosságok mutatkoznak az Önök hazájának a története és az enyéme között”.⁴¹ Kossuth emellett a reformkorban buzdításul, 1849 után pedig a Habsburg-birodalom, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia keretei közt továbbélő Magyarország általa igen korlátozottnak, még inkább torznak ítélt gazdasági fejlődésével szívesen szembesítette a gazdasági önrendelkezésre alapozott alternatíva megvalósult példájaként — nem minden egyszerűsítés nélkül — a gyorsütemű amerikai gazdasági fejlődést, aminek alapfeltételét éppen a XVIII. században kivívott állami függetlenségben jelölte meg. Annak a Kossuthnak a számára, aki önálló politikai fellépése kezdetén éppen a gazdasági fejlődés követelményei vonatkozásában szögezte le, hogy „rég elmúlt az idő, amikor a világ mesékből okult”,⁴² az amerikai példa az ipar, a közlekedés, a városiasodás, sőt általában a gazdasági-társadalmi fejlődés konkrétumai által megerősített bizonyágtételnek tűnt, hogy jó irányban keresi, illetve kereste Magyarország gazdasági elmaradottsága felszámolásának útját.⁴³ 1875-ben írott egyik levelében korántsem minden politikai célzat nélkül — ugyanakkor a szembesítés eredményét meg is szenvedve — írta: „az embernek, mint az emberiség tagjának keble büszkén kitágul — bár mint magyarnak görcsösen összeszorul — ha meggondolja, hogy egyetlen egy városban, mely annyira fiatal, hogy még nem volt, mikor én már férfikorom delén túl voltam (Chicagót értem)⁴⁴ az . . . iparos elemek . . . több értéket produkálnak évenként, mint amennyit egész Magyarország földművelte előállítani képes”.⁴⁵

Bármilyen tisztelettel hajolt meg Kossuth — idézhetetlenül sok alkalommal — Franklin, Jefferson, Washington, majd Lincoln történelmi szerepe előtt, az amerikai teljesítmény igazi létrehozójának „a népet” nevezte meg, amely — mint Cincinnatiiban mondotta — „a rézbőrűek vadonát a keresztény civilizáció és a művelt emberiség virágzó településévé alakította, a tudomány, a művészet, az ipar és a messzire terjeszkedő kereskedelem szorgalmas műhelyévé. S ezt az átalakulást nem a vízcepphez hasonlatosan hajtotta végre, amely századokon át hullva alá szüntelenül, szakadékot váj ott, ahol korábban hegy állott, hanem mágusként, hirtelen, egyetlen kézmozdulattal.” „Mi a nyitja ennek a gyors és csodálatos átalakulásnak? ” — tette fel a szónoki kérdést,

⁴⁰ Többek közt: PH. 1842: 110, 114, 121. sz.; KLI. XIII. 245, 265–266, 280; Hetilap, 1846: 81. sz.; *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 1946. 310.

⁴¹ Beszéd Worcester-ben 1852. ápr. 25-én. OL. R. 90. I. 1792; Kossuth in *New England* 49–50.

⁴² PH. 1841: 70. sz.; KLI. XII. 132.

⁴³ PH. 1841: 84. sz., 1842: 175. sz.; KLI. XII. 183, 385; beszéd Columbusban 1852. febr. 5-én, Boston-ban 1852. ápr. 29-én. OL. R. 90. I. 1654, 1798; *Newman*: i. m. 181–182, 289–290 stb.

⁴⁴ A négyezer lakost számláló Chicagót 1837-ben (amikor Kossuth 35 éves volt) nyilvánították várossá. *Thomas H. Johnson*: *The Oxford Companion to American History*. New York. 1966. 165.

⁴⁵ KLI. IX. (S. a. r. Kossuth Ferenc.) Bp. 1902. 17.

hogy a nép öntudatosodásának nagy történelmi víziójához kapcsoltan a maga válaszát is menten megadja rá: „A nemzeti függetlenség és az önkormányzat elveire alapozott, bölcs törvények által szabályozott szabadság az a bűvös pálcza, amellyel a nagy varázsló, a *Nép* ezt a csodálatos teljesítményt létrehozta.” Majd ugyanebben a beszédében így jellemezte — mondhatni — szinte leltározta a történelmi folyamat eredményeit, a saját célkitűzéseivel egybevágónak minősített amerikai berendezkedés leglényegesebb elemeit: „A nép az igazi uralkodó; az önök intézményei, amelyek az igazi szabadságot biztosítják, mivel az önkormányzat elvein alapulnak; szövetség a nemzeti függetlenség és a hatalmi pozíció megőrzésére; együtt valamennyien, nem ismerve más urat, mint Istent; nem ruházva fel mindenhatósággal sem személyt, sem testületet, és szabad teret nyitva minden becsületes erőfeszítés számára, mivel a polgári, a politikai és a vallásszabadság mindenkinek közös java, s csak önmaguk (tudniillik az önalkotta törvény láthatatlan, de korántsem érzékelhetetlen behatása) által korlátozott. Ez a nyitja az élő csodának, ami a szemem elé tárul.”⁴⁶

Utaltunk arra, hogy Kossuth — noha érthetően némileg elfogulttá tette annak az elmaradottabb hatalomnak a gyűlölete, amelynek ellenfele volt — nem szemlélte kritikátlanul a történelmileg kialakult amerikai viszonyokat. Elragadtatott megállapításai nem állnak ezzel ellentétben. Dicsérete az alapelvekre és a rájuk épülő alapintézményekre vonatkozott. Ugyanakkor félt attól, hogy az alapelveket dogmarendszerbe merevítik. Másfelől nem látta őket mindenoldalúan kifejtetteknek, még kevésbé minden vonatkozásban érvényesülőknél. Szorosan összefüggött ezzel (és természetesen a maga aktuálpolitikai célkitűzéseivel is), hogy Kossuth amerikai megnyilatkozásaiban a politikai cselekvés alapelveinek és az alkalmi döntéseknek a megkülönböztetését szorgalmazta. Washington születésnapjának előestéjén tartott beszédében talált közvetlen alkalmat erre: „Washington *alapelvei* örökre helytállóak és örökre vezéricsillagai kell, hogy legyenek az Egyesült Államok minden polgárának. De *politikáját* nem szabad összetéveszteni alapelveivel, mivel a politika az exigenciák tudománya, az exigenciák pedig időben és térben változnak, míg ellenben az alapelvek teljes mértékben igazak minden körülmények között és minden időben.”⁴⁷ Kossuth politikai koncepciója egyik sarkételét idézte ezzel, azt — ami saját megítélése szerint — politikai gyakorlatát képessé tette a körülményekhez való alkalmazkodásra, de elvtelenné sohasem. Később öregkorában saját tapasztalataira is hivatkozva „az exigenciák” kívánatos figyelembevételével kapcsolatos esetleges túlzások veszélyeit így hangsúlyozta: „Egykor én azt mondtam a politika »az exigenciák« tudománya. Ez nem azt teszi, hogy a cél az opportunizmus kaptájára szabad ütni, azt nem szabad, . . . hanem a cél felé haladáshoz a körülményektől kell tanácsot kérni (ez az exigenciák tudománya), de előre mindig a cél felé, sohasem félre, soha sem hátra.”⁴⁸

A dogmatizmust és az elvtelenséget egyaránt elítélő Kossuth az elszigetelődés amerikai hirdetőivel csatázva jelentette ki közvetlenül az USA-ba érkezése után, hogy „bajosán lehet valami veszedelmesebb egy nemzet haladó irányú

⁴⁶ Beszéd Cincinnati-ban 1852. febr. 14-én. OL. R. 90. I. 1670; *Newman*: i. m. 199—202.

⁴⁷ Beszéd Cincinnati-ban 1852. febr. 21-én. OL. R. 90. I. 1678. Erős csonkítással közli *Newman*: i. m. 210.

⁴⁸ Kossuth (Turin, 1884. nov. 6.) — Thallóczy Lajosnak, OSzKk.

fejlődésére . . . mint lényeginek tekinteni azt, ami alkalmi csupán, vagy alkotmányos tétellel téveszteni össze azt, ami csak az ügyintéző politika pillanatnyi szükséglete”.⁴⁹ A Washington-émlékbeszédben újra hitet téve az USA alkotmányos rendszere alapelveinek „örökérvényűsége” mellett, volt bátorsága bírálni azokat, akik „az Egyesült Államok népének azt tanácsolták, hogy tekintsenek úgy Washington írásaira, mint a mohamedánok a Koránra”. Majd tanúságot tett arról is, hogy „az alapelvek örökérvényességén” korántsem továbbfejlesztetlenségüket érti: „Sohase engedjék, hogy letűnt korok az eleven jövő béklyóivá váljanak, ne engedjék, hogy bárkinek a bölcsessége Koránná változzék az önök számára, veszteglésre ítélve a haladást, és a mérlegelés helyére pusztán az emlékezetből idézés nyomorúságos leckéje lépjen”.⁵⁰ Ettől a Rousseaura és Benthamre sokban visszavezethető tételtől már csak egy lépés kellett ahhoz, amit Emerson üdvözlőbeszédére adott válaszában mondott: „A haladás élet, a veszteglés halál” és annak hangsúlyozásához, hogy „az amerikai forradalom még nem érte el rendeltetését . . . a feladat eddig még bevégezetlen.”⁵¹

Kossuth megnyilatkozása mindenekelőtt az USA általa hön óhajtott külpolitikai aktivizálását célozta, de aligha vitatható, hogy általánosabb érvennyel fogalmazott, annál is inkább, hiszen — mint látni fogjuk — számos vonatkozásban kritikusan tekintett arra a szisztémára, amelynek alapelveivel olyan messzemenően egyetértett.

„Mindent a népért és mindent a nép által”

Kossuth nagyon magasra emelt mércével közeledett annak az Egyesült Államoknak a politikai berendezkedéséhez, amelynek a történetét — mint állította — saját törekvései „vezérsillagának” tekintette.⁵² A „demokrácia” mércéjével mért, polgári demokratikus igénnyel határozva meg annak követelményeit éppen Egyesült Államokbeli körútja során. Columbusban, 1852. febr. 6-án tartott beszédében mondotta: „Korunk szelleme a demokrácia. Mindent a népért és mindent a nép által. Semmit a népről a nép mellőzésével. Ez a demokrácia. És ez korunk szellemének uralkodó irányzata.”⁵³ A szöveg nem ismeretlen. Newman közlése óta⁵⁴ ismételten idézték Kossuth amerikai szereplésének feldolgozóit.⁵⁵ A demokratikus kormányzásnak ez a definíciója jelentős önmagában is, de jelentős annak a feltételezhető hatásnak a szempontjából is, amit Lincoln nevezetes, tizenegy évvel későbbi *Gettysburg Address*-ére (Gettysburgi üzenetére) gyakorolhatott. Lincoln fogadalmának a „végső változat”

⁴⁹ Beszéd New York-ban 1851. dec. 11-én. *Newman*: i. m. 32.

⁵⁰ Beszéd Cincinnati-ban 1852. febr. 21-én. OL. R. 90. I. 1678. *Newman*: i. m. 210–211.

⁵¹ Beszéd Concord-ban 1852. máj. 9-én. OL. R. 90. I. 1815; Kossuth in *New England* 227, 229.

⁵² Beszéd Utica-ban 1852. jún. 9-én. *Newman*: i. m. 353–354.

⁵³ Ld. a Columbusban 1852. febr. 6-án mondott beszéd sajátkezű fogalmazványának fényképmásolatát: OSzKk. Analekta 10467.

⁵⁴ Az idézett bekezdést interpunkciós különbségekkel, de egyébként szó szerint közölte 1853-ban *Newman*: i. m. (185), nemcsak a szöveget, hanem keletkezésének időpontját is hitelesítve.

⁵⁵ *Balassa József*: Kossuth Amerikában 1851–1852. Bp. 1931. 52; *Tako, Laslo E.*: i. m. 78; *Széplaki, Joseph*: „The Nation’s Guest” 1852–1972. *Bibliography on Louis Kossuth, Governor of Hungary with special reference to his trip in the United States*. . . Athens, Ohio [1972] 1.

megfogalmazása szerinti híres passzusa — mint ismeretes — a következőképpen hangzik: „mi itt határozottan eltökéltük, hogy ezeknek a halottaknak a halála ne legyen hiábavaló, hogy ez az Isten kezében lévő nemzet szülessen újjá a szabadságban, és hogy a népnek a nép által s a népért [működő] kormányzata soha ki ne vesszen a földről”.⁵⁶ Mind a hat ismeretes szövegvariánsban „a kormányzat” főnévhez „a népnek a nép által s a népért” meghatározás társul,⁵⁷ azt tehát, amelynek két utóbbi tagja Kossuth megfogalmazásában fordított sorrendben ugyan, de nemcsak tartalmilag, hanem ritmikailag is azt formálta („mindent a népért és mindent a nép által”), amit Lincoln egy nevezetes elemmel („a népnek a kormányzata”) megbővítve és alaptétellé emelve halhatatlanított. Lehet, hogy véletlen egybeesésről van szó, hiszen széleskörűen példázható, hogy mindez benne élt a korszak demokratikus politikusainak a gondolatvilágában, nemhiába mondta Kossuth, „hogy ez korunk szellemének uralkodó irányzata”. Mégis feltételezhetjük a közvetlen hatást, ha nem is tudunk róla, hogy Lincoln jelen lett volna Columbusban. A sajtó útján így is megismerkedhetett Kossuth megnyilatkozásával, annál is inkább, hiszen az tény, hogy nagyon figyelt rá.

Ismeretes, hogy Lincoln 1849-ben egy Illinoisban a magyar szabadságküzdelem támogatására egybehívott meeting határozati javaslatának előterjesztői között a harmadik helyen szerepelt.⁵⁸ Ezzel azonban korántsem merült ki Lincoln érdeklődése Kossuth és a magyar ügy iránt. Az ugyancsak Illinoisban 1852. január 5-i kelettel kibocsátott felhívást „Kossuth-meeting” szervezésére első helyen Lincoln írta alá, aki nemcsak az egyik, a be nem avatkozás mellett állásfoglaló szónoka volt a gyűlésnek, hanem egyik megfogalmazója is lett annak a határozatnak, amely — többek között — kijelentette: „mi a magyarországi Kossuth kormányzóban a kontinensen a polgári és a vallási szabadság ügyének a legérdemesebb és legkiválóbb képviselőjét látjuk. Amiért ő és nemzete harcolt mindaddig, amíg egy idegen zsarnoknak a természeti és a nemzeti törvények legszentebb elvein erőszakot elkövető fegyveres beavatkozása le nem tiporta, az a szabadság barátai által mindenütt, de legkivált az Egyesült Államok népe által drágának tartott alapelvek ügye.”⁵⁹ Lincoln részt vállalt abban a küldöttségben is, amit Kossuth springfieldi meghívásának és látogatásának megszervezésével bíztak meg.⁶⁰ S ha arról nincs is tudomásunk, milyen tényleges szerepet játszott ez utóbbiban, az eddig elmondottak mellett az a körülmény, hogy a január 8-i meeting Lincoln részvételével készült igen terjedelmes határozatának nem egy passzusa Kossuth érveit és szónoki fordulatait követte, bizonyossá teszi, hogy a magyar száműzött személye és gondolatai erősen foglalkoztatták. Korántsem indokolatlan tehát, hogy Kossuth Colombusban tartott beszédét a „Gettysburgi üzenet” lehetséges forrásai közé soroljuk.

Kossuth nem csupán számításból vagy udvariasságból minősítette amerikai körútján az Egyesült Államokat olyan „igazán demokratikus köztár-

⁵⁶ The collected works of Abraham Lincoln. (A továbbiakban: Lincoln) (Ed. Roy P. Basler). New Brunswick—New Jersey, 1953—1955. VII. 23.

⁵⁷ Uo. VII. 18—22.

⁵⁸ Uo. II. 62. Vö. *Jánossy*: i. m. I. 142; *Tako*: i. m. 13.

⁵⁹ Lincoln II. 115—116. Vö. *Ács Tivadar*: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—1865. Bp. 1964. 8.

⁶⁰ Lincoln II. 118.

„saságnak”⁶¹ amelyben „a »kormányzat és a nép« szavak éles egyenetlenség helyett összhangban olvadnak fel”.⁶² Jó öt esztendővel később Nagy-Britanniában tartott egyik előadásában még továbbfűzte ezt az idealizáló megállapítást: „Az Amerikai Egyesült Államok bámulatos sikerrel oldotta meg a nép kormányzata⁶³ a nép által feladatát. A leghatásosabb módon adta tanúbizonyságát annak, hogy a tiszta demokrácia alapelvei menten minden monarchikus és arisztokratikus elemtől az emberi energiák szabad kibontakozásának legerőteljesebb serkentői mind az anyagi, mind a szellemi élet területén, és a történelemben eddig példátlan mértékű általános virágzásnak a gazdagon áradó forrását nyitotta meg.”⁶⁴

Kossuth mély összefüggést látott az Egyesült Államok polgári demokratikus kormányzati rendszere és helyi önkormányzaton alapuló föderatív államberendezése között. Kossuth, aki a feudális municipiális berendezkedésű Magyarország ellenzéki nemességének a Habsburg-hatalom centralizáló és abszolutista törekvései elleni küzdelmének a hagyományait is örökölte, nem kevésbé az Egyesült Államok államberendezkedésének közvetett ismeretében vált a kialakítandó polgári municipalizmus⁶⁵ és a központi parlamentáris felelős kormányzat összhangba hozatalának előharcosává Magyarországon.

A pályakezdő Kossuth nem sokkal fogságba vetése előtt írta naplójába: „boldognak hiszem America szövetséges státusait, hogy a törvény egységéből eredő érdekek egységében elég kapcsot találnak heterogén unitásokat is egy szép egységbe kapcsolni”.⁶⁶ Ezt a bejegyzést az teszi különösen értékessé, hogy segítségével megállapítható, Kossuth valószínűleg még Tocqueville könyvének megismerése előtt már megfogalmazta önmagának a helyi érdekeket megtestesítő területi önkormányzat és a közös érdekeket képviselő központi törvényhozó testület összhangjának a követelményét. Az 1840-es évek elején viszont Kossuth immár kénytelen volt nyilvánosan védekezni azon vád ellen, hogy „megyéink statutarius hatóságuk gyakorlatával egyenesen az éjszak-amerikai foederalizmus öble felé hajóznak”. Kossuth ezt „a hatalom minden féltékenységét felzúdítani” törekvő „ügyesen gondolt tacticá”-t azzal hártotta el, hogy a megyék ilyen esetleges törekvéseit az adott államberendezkedés keretei között mindenképpen sikertelenségre kárhoznának a uralkodó, aki „fölgügyelői jogával a törvény értelmében a kellő súlygyent örökké fenntartandja”. De Kossuth — akkor már feltehetően támaszkodva

⁶¹ Beszéd Boston-ban 1852. máj. 14-én OL. R. 90. I. 1822; Kossuth in New England 263.

⁶² Beszéd Indianapolis-ban 1852. febr. 17-én, OL. R. 90. I. 1694.

⁶³ Ez a „the government of the people” fordulat Lincoln hat évvel későbbi „Gettysburgi üzenete” híres meghatározásának harmadik elemével vág egybe. Ez esetben azonban közvetlen hatás aligha tételezhető fel, hiszen semmi támpontunk sincsen arra, hogy Kossuth 1857. szept. 7–8-i glasgowi előadásának a szövege ismeretetre került volna az Egyesült Államokban.

⁶⁴ Lecture Glasgow-ban, 1857. szept. 7–8-án. OL. R. 90. I. 2635, 2637.

⁶⁵ Széleskörűen elterjedt nézetekkel szemben tartjuk szükségesnek ismételt hangsúlyozni, hogy Kossuth már jóval 1848 előtt, sőt az Eötvös József által vezetett centralisták megye elleni támadásának kibontakozását is megelőzően polgári municipalista álláspontra helyezkedett. 1842-ben írta: „egyike vagyunk azoknak, kik nemzeti szerencsétlenségnek tartják, hogy nemzetnek magát még most is csak a nemesség nevezheti; hiszünk Istenben, ez másként leszen, különben öngyilkolás várna nemzetünkre; s ha másként leszen, a megyei szerkezetnek is népképviseleti rendszerré kellend alakulnia”. PH. 1842: 165. sz.; KLI. XII. 353–354.

⁶⁶ Ld. Kossuth 1837. febr. 25-i naplóbejegyzését. KÖM. VI. 583–584.

Tocquevillere — egyidejűleg világosan érzékelté is, jelezte is a két szisztéma legmagasabb fokú önkormányzati testületeinek hatásköre között fennálló (s tegyük hozzá, későbbi, az amerikai berendezkedéshez jobban közelítő terveiben is mindig fenntartandónak ítélte) alapvető különbséget: „a magyarországi megyék állása s az amerikai foederalizmus közt: . . . egy minden hasonlatot lerontó lényeges különbség van, az, t. i., hogy Amerikában a szövetséges törvényhozás az egyes státusok beligazgatásába nem avatkozhatik, s csak az alkotmány által számára világosan fenntartott ügyekre terjeszkedhetik; nálunk ellenben a megyéknek bármely statutuma is azon pillanatban elveszti minden erejét, melyben a törvényhozás azon tárgyról rendelkezik.” Sőt hozzátette, hogy Magyarországon több vonatkozásban szükségessé válhat a nem egyértelműen megvont statutumalkotó jogkörön túllépő megyei gyakorlat visszaszorítása az országgyűlés által.⁶⁷ Nagyon is összhangban van mindezzel, hogy az amerikai törvénytisztelőre is hivatkozva róttá meg 1841-ben azokat a törvényhatóságokat, köztük saját hajdani megyéjét, Zemplént is, amelyek egyes törvények, nem utolsósorban a zsidók jogfosztottságán enyhítő előző évi törvény végrehajtásával késlekedtek.⁶⁸

Kossuth a polgári államberendezkedés kialakításáért vívott küzdelemben a francia centralisztikus szisztémával a területi önkormányzat elvét messzebbmenően érvényesítő angol és amerikai rendszert állította szembe, azonban a fentiekből következően is szélesebb hatáskört kívánt biztosítani a parlamentnek és a kormánynak az USA-belinél. Az 1848-as forradalmi átalakulás idején az új Magyarország államberendezkedését megalapozó törvényjavaslatok vitájában nagyon is egyértelműen szögezte le az önkormányzati rendszer és a miniszteri felelősség összeegyeztethetlenségét hangoztatókkal szemben, hogy „a francia forradalom előtti⁶⁹ miniszteri felelősség nem fér össze a municipiumokkal, de az angol és éjszakamerikai igen”. Majd hozzátette: „az angol és amerikai módot inkább kedveli, mint a francia centralizációt, mely mellett a nemzet jogai biztosítva nincsenek”.⁷⁰ Ez a mozzanat egyfelől jól példázza, hogy Kossuth a kormány tagjaként is ragaszkodott ahhoz az alapelvhez, amit még ellenzéki politikusként tett a magáévá, másfelől tanúsítja félelmét attól, hogy a centralizált államberendezkedés megkönnyítheti az újjáéledő abszolutizmus uralomrajutását Magyarországon, illetve a Habsburg-birodalomban, sőt másutt is a feszültségekkel terhes Európában. 1848. július 11-én — közel fél évvel a francia elnökválasztás előtt — arról beszélt, hogy Franciaország „egy második 18-diki Brumaire-t ér, Franciaország a dictaturának küszöbén áll; meglehet, hogy ebből a világ egy más Washington, de az is meglehet, hogy egy más Napoleont látand”. Rokonszenvét egyértelművé a történelmi példázatok felfejtésével tette, Franciaország sorsát attól ítélve függővé, hogy mivé válik a hatalom birtokosa, lesz-e belőle „egy második Washington, ki el tudja magától vetni a koronát, vagy egy második Napóleon, ki a népek szabadságán emelte fel dicsőségének templomát”.⁷¹

Kossuth Franciaországot illető — ismételten jelzett — legrosszabb sejtései beigazolódtak. Maga nem jóstehetségével, hanem a dolgok logikájának fel-

⁶⁷ PH. 1842: 107. sz.; KLI. XII. 241—242.

⁶⁸ PH. 1841: 74. sz.; KLI. XII. 144—146.

⁶⁹ Értsd a júliusi monarchiát, Lajos Fülöp kormányzati rendszerét.

⁷⁰ Ld. 1848. ápr. 2-i felszólalását. KÖM. XI. (S. a. r. Barta István.) Bp. 1951. 714—715, vö. uo. 722.

⁷¹ KÖM. XII. (S. a. r. Sinkovics István.) Bp. 1957. 436.

ismerésével magyarázta, hogy Luois Bonaparte hatalomrajutását, majd visszaélését a hatalommal — éppen Franciaországnak az utóbbit szerinte igen megkönnyítő államberendezkedését tanulmányozva — megjövendőlhette.⁷² Kossuthot az a kérdés, hogyan válhat a municipális rendszer a polgári értelemben vett „népfelség” érvényesítőjévé, pályája kezdetétől foglalkoztatta.⁷³ 1851 tavaszán még törökországi internáltsága idején készített alkotmánytervében, amellyel nem csupán az általános választójogra fektetett municipális önkormányzat és az ugyancsak általános választójog alapján újjászervezendő parlamentnek felelős kormány összhangját remélte megteremteni, hanem egyidejűleg megoldani Magyarország valamennyi nemzetisége polgári demokratikus együttélésének problémáját is, Louis Bonaparte önkényúrrá emelkedésére mint a centralizált államberendezkedéssel szemben hangoztatott ellenvetésinek történelmi igazolásra utalt.⁷⁴ Internáltságából szabadulása után Angliában, majd Amerikában alig volt olyan megnyilatkozása, amelyben — olykor már-már a leegyszerűsítés határait is súrolva — ne szembesítette volna a despotizmus eszközeként és szálláscsinálójaként jellemzett centralizációt a demokratikus kormányzat alapföltételének minősített municipalizmussal, annak gyakran párhuzamba állított angol és magyar hagyományaival,⁷⁵ az utóbbi továbbfejlesztésének terveivel⁷⁶ és mindenekelőtt a példává emelt amerikai változattal.⁷⁷

Washingtonban 1852. január 5-én, az USA kongresszusának két háza által adott banketten, amelyen a kormány több tagja, élükön Webster külügyminiszterrel is részt vett, Kossuth Louis Bonaparte friss államcsínyével szembesítve a szerinte szabadságot, igazságot és patriotizmust szülő önkormányzatra épült föderalizmus amerikai példáját kijelentette: „A lecke, amit önök az emberiségnek adtak, nem vész el; az államjog tiszteletben tartása az amerikai szövetségi kormányzat és az egyes államok részéről, az általános kímélet, béketűrés és igazságosság tanulságos példájává válik Európa eljö-

⁷² Pl. Beszéd Louisville-ben 1852. márc. 6-án, OL. R. 90. I. 1712.

⁷³ Kossuth először politikai pályája kezdetén, 1833-ban egy, a cenzúra által a megjelentetéstől eltiltott kéziratában szolt úgy a municipiumokról, mint olyan intézményekről, amelyekben potenciálisan „minden magános polgár ... nemzeti felségjogainak gyakorlásában közvetlenül részesül, s melyekben rejtetik a nemzetek által tapogatózva keresett garancia valahai létesítésének magva”. KÖM. VI. 375; *Barta István*: A fiatal Kossuth 217. Vele szemben később a francia júliusi monarchia alkotmányosságát „mockliberális”-nak minősítette, s centralizált közigazgatási rendszerét erős kritikával illette. PH. 1843: 237. sz.; KLI. XIII. 93–94.

⁷⁴ Ld. Kossuth 1851. ápr. 25-én Mazzininek küldött levelének a mellékletét. OSzKk. Pulszky-hagyaték. An. lit. VIII/2797; *Eugenio Kastner*: Mazzini e Kossuth (Lettere e documenti inediti). Firenze, 1929. 120–121.

⁷⁵ Többek között Kossuth 1851. okt. 30-i londoni beszédében. Kossuth in England 60–63. — J. T. Smith a „local self-government” ügyének angol teoretikusa és Kossuth támogatója e vonatkozásban némileg már elő is készítette a talajt érvei befogadására. Ld. *J. Toulmin Smith*: Parallels between the constitution and constitutional history of England and Hungary. London. 1849. 24–48; *J. Toulmin Smith*: Local self-government and centralization... London, 1851. 225–227. Vö. *H. J. Hanham*: The nineteenth-century constitution. 1815–1914. Cambridge, 1969. 372–373.

⁷⁶ Beszéd Londonban 1851. nov. 3-án. Kossuth in England 78–79; *Newman*: i. m. 3–5. Az amerikai sajtó beszédének ezekre a vonatkozásaira is felfigyelt. *Tako*: i. m. 76.

⁷⁷ Többek közt New York-ban 1851. dec. 14-én Columbus-ban 1852. febr. 6-án, Corvington-ban 1852. febr. 24-én, Indianapolis-ban 1852. febr. 27-én, Louisville-ben 1852. márc. 4-én, Newark-ban 1852. ápr. 21-én elmondott beszédeiben OL. R. 90. I. 1502, 1656, 1685, 1694, 1706, 1785.

vendő államai és köztársaságai számára. Ezen az alapon lehet felszámolni a misztikus nyelv- és nemzetiségi kérdést, amit az ármányos zsarnokság azért kavart fel Európában, hogy meggyilkolja a szabadságot; a kisebb államok biztonságukat fogják fellelni a föderatív egybeforrás alapelveiben, miközben megőrzik nemzeti szabadságukat a független önkormányzás elvei alapján, s míg a nagyobb államok lemondva a centralizációs elvekről megszűnnek a kegyetlen zsarnokság vérengzéseinek színterei és gonosztevők nagyravágyásának eszközei lenni, az önkormányzati intézmények biztosítani fogják a helyi sajátos elemek fejlődését. A szabadság, ez a korábban elvont politikai eszme az önkormányzatok bensőséges jótévőjévé válik, és valamennyi alkotóelem jólétéből, elégedettségéből boldogság, béke, biztonság árad majd az egészre.”⁷⁸ Mindezt az a Kossuth fejtegette, aki a magyarság és a vele együttélő nemzetiségek tragikus konfliktusát idézett beszédének leegyszerűsítésével némileg ellentétben korántsem csupán az abszolutisztikus hatalomnak tudta be. Az Egyesült Államok „népéhez” intézett 1850. március 27-i üzenetében — noha továbbra is igyekezett a hatalmon volt magyar politikai erők felelősségét csökkenteni a lezajlott konfliktus előidézésében — elismerte: „Nem titkolom én, hogy a múlt időkben hazám e népeinek sok joguk volt panaszkodni . . . sok sérelmük közös volt a magyar néppel, mert hiszen ez is a szolgaság jármát velök egyenlően viselé. De voltak különös sérelmeik is.” Majd az 1849-es nemzetiségi törvény tartalmi ismertetése után kijelentette: „őszinte vallomást teszek előttetek America szabad polgárai, hogy végeszmém a foederatio eszméje, mely egy unióba forrassa össze a magyar s a magyarral szomszéd kisebb népeket, hogy ezen eszmében keresem a nemzetiségek biztosítékát, a népek függetlenségét s önállóságát”, majd „igéretet” tett „a Magyarország határain belül vegyesen lakó népfajok” további „igazságos” kívánságainak teljesítésére.⁷⁹

Messzire vezetne, ha követnénk Kossuthot az amerikai önkormányzati rendszer egyes alkotóelemei adaptálásának kísérleteiben, illetve funkcionálásuk vizsgálatában. De kiemelést érdemel kérdéskörünket szűkítve is az amerikai igazságszolgáltatás és különösen az esküdtszéki rendszer dicsérete úgyszólván pályája kezdetétől fogva. Állásfoglalásának bizonyos fejlődését jelzi, hogy pl. Edward Livingstonnak a reformkorban még valósággal magasztalt louisianai büntetőtörvénykönyvét amerikai útja idején már merevnek minősítette.⁸⁰ Az 1851-ben szövegezett alkotmánytervének javaslatát az általános választójog alapján formált megyegyűlés „Grand Jury”-ként funkcionáltatására pedig az Egyesült Államokban tett körútja után is demokratikusabbnak ítélte amerikai megfelelőjénél.⁸¹ Viszont az amerikai típusú önkormányzatra alapított intézményekben „hatalmas nevelőket” látott, s hatásukat igen sokra ér-

⁷⁸ Beszéd Washingtonban 1852. jan. 5-én. OL. R. 90. I. 1595. Az idézett szövegrészeket kisebb stiláris módosításokkal közli *Newman*: i. m. 120–121. Vö. *Pulszky*: i. m. II. 82–84. A rendkívül nagy hatást keltő beszédre adott felelete végén ürtette poharát a „független” Magyarországra a Habsburg-hatalom éles diplomáciai reagálását idézve fel Daniel Webster külügyminiszter. Vö. *Newman*: i. m. 125–129; *Eugene Pivány*: Webster and Kossuth. Philadelphia. 1909. 18–22; *Jánossy*: i. m. 278–282.

⁷⁹ Kossuth demokráciája. 29–31. A szöveg angol kiadása az idézett passzusokat erős torzítással közli. Kossuth in England. 134–135.

⁸⁰ Például: KÖM. VI. 629; PH. 1841: 7, 52, 53, 54. sz., 1843: 209. sz. KLI. XII. 12, 93, 95, 97, 103; Kossuth beszéde New York-ban 1851. dec. 18-án, OL. R. 90. I. 1518. A vonatkozó részt mellőzi *Newman*: i. m. 91.

⁸¹ OSzKk. Pulszky-hagyaték. An. litt. VIII/2797; *Kastner*: i. m. 131; *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez*. 1859. (S. a. r. Koltay-Kastner Jenő) Szeged. 1949. 67.

tékelte „az értelmi cultura minden ágában”.⁸² Értette ezt átvitt értelemben, és értette szó szerint is. 1848-ban miniszterként honfitársainak éppenúgy példaként említette, mint ahogyan az USA földjére érkezett száműzötteként „a legdicőségesebb emlékműnek” nevezte a „Népnevelési Alap” megteremtését minden új településen, általa is a nevelésnek közügyvé tételét és az önkormányzatban közügyként kezelését.⁸³

Kossuth 1849 tavaszán, nem sokkal azután, hogy a magyar parlament Magyarországot több mint három évszázados Habsburg-uralom után független állammá nyilvánította, és őt kormányzóelnökké választotta, az Egyesült Államok elnökéhez írott levelében hazáját késznek mondotta „az emberiség és a civilizáció érdekeinek a szolgálatára, amelyeknek az amerikai nemzet oly dicsőségteljesen volt az első képviselője”.⁸⁴ Az Egyesült Államokban pedig számtalanszor jelentette ki, hogy „Magyarország legutóbbi küzdelme azokért az elvekért vívott dicsőséges ütközet volt”, amelyek az amerikai alkotmányban és az amerikai valóságban tetet öltöttek. S ha ez nem is minden leegyszerűsítéstől mentesen volt igaz, azt magánlevelezése és megnyilatkozásai egyaránt tanúsítják, hogy joggal tette hozzá: „Én azokért az elvekért folytatandó küzdelmet készítek elő.”⁸⁵ Már amerikai útja előtt félreérthetlenné tette, mit ért ezen: „Magyarország szabad és független köztársaság akar és kíván lenni, de olyan köztársaság, amely a társadalmi rendet, a személyt és a tulajdont,⁸⁶ az erkölcsi fejlődést és a nép anyagi jólétét egyaránt biztosító törvény uralmán épül, egyszóval olyan köztársaság, mint az Egyesült Államok, amely maga is az Angliától öröklött intézményekre alapozott.”⁸⁷ A polgári átalakulásért küzdve a polgári berendezkedést valósággal eszményítő Kossuth ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok intézményeit „mi azzal a különbséggel kívánjuk felállítani országunkban, hogy Magyarország nem akar⁸⁸ államokra tagolódni, hanem egyetlen, szabad municipiumokból összetevődő ország kíván lenni”, azaz az 1851-es alkotmányjavaslatában felvázolt állam-szerkezetet ítélte továbbra is a legkívánatosabbnak az újjászülető Magyarország számára.⁸⁹

⁸² Ld. pl. 1841-ben és 1884-ben fogalmazott megnyilatkozásait: KLI. X. 134, XII. 97.

⁸³ Beszéde Pesten 1848. aug. 5-én és New York-ban 1851. dec. 14-én. KÖM. XII. 684—685; OL. R. 90. I. 1502; *Newman*: i. m. 60.

⁸⁴ KÖM. XV. 217.

⁸⁵ Beszéd Louisville-ben 1852. márc. 4-én. OL. R. 90. I. 1706.

⁸⁶ Mindez összhangban volt a magyarországi antifeudális küzdelem vezetőjévé emelkedett, de a szocialista törekvésektől magát ismételtelen elhatároló Kossuth jellegzetesen polgári álláspontjával.

⁸⁷ A zárófordulat nemcsak udvariassági gesztus volt, hanem összefüggött a két angolszász hatalom szoros szövetségének szükségességét hirdető Kossuthnak az intézményrendszereik közös történelmi gyökereire célzó felismerésével, azzal, amit az újabb kutatás olyan tanulságosan világít meg. Vö. *J. R. Pole: Political Representation in England and the Origins of the American Republic*. Berkeley—Los Angeles—London. 1971.

⁸⁸ Kossuth, aki angliai és amerikai beszédeiben Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus reformtervét, magyar közkívánatként tárgyalta, hazaküldött üzeneteiben alkotmánytervét olyan „javaslatnak” minősítette, amelynek elfogadása az önrendelkezés visszavívása után az országgyűlés döntésétől függjön.

⁸⁹ Beszéd Londonban 1851. nov. 3-án. Kossuth in *England* 76, 79. Két héttel később Magyarországra küldött üzenetében is arról szólt, hogy „magyar hazánk csak köztársasági kormányban lelheti megnyugvását, de oly köztársasági szerkezetet értek, mint az Egyesült Statusoké”. *Jánossy*: i. m. II. 11.

Árnyék a példán

Kossuth, aki pozitívan ítélte meg, hogy amerikai körútján „ugyanazon alapelveket, egyazon intézményeket a helyi viszonyok módosító befolyásának alávetve” látta érvényesülni, mindjárt azt is hozzátette, hogy „nem kerülte el a figyelmét, mint vetette árnyékát a múlt a jelenre, mégpedig sötétebben az egyik, mint a másik helyen”.⁹⁰ Az 1850-es években mindenekelőtt a rabszolga-kérdés árnyéka volt az, ami — az Egyesült Államok különböző területein eltérő mértékben — de Kossuth szemébe ötlően vetődött rá a jelenre. Kossuthot történelemszemlélete, politikai koncepciója és érzelmi elkötelezettsége minden emberalázó függés és faji megkülönböztetés ádáz ellenfelévé tette. A rabszolga-kérdésről száműzetése előtt természetesen csak esetlegesen szolt, hiszen annak Magyarországon aktuális szerepe nem volt, az amerikai viszonyok átfogó taglalásába pedig akkor még nem bocsátkozott, gyakori példázó utalásai közt a rabszolgarendszerre legfeljebb mint riasztó ellentmondásra hivatkozhatott volna. Néhányszor megtette. Ezek a megnyilatkozásai is tanúsítják, hogy a magyar reformerek legjobbjaihoz hasonlóan a rabszolgaság gyökeres felszámolásának híve volt.⁹¹

Kossuth Egyesült Államok-beli körútján nagyon tartózkodóan nyilatkozott a rabszolga kérdésben. Ez ahhoz vezetett, hogy Garrison és a radikális abolitionisták majdnem olyan hevesen támadták, mint a másik oldalról a szélsőséges konzervatívok és az eltökélt rabszolgatartók.⁹² Ugyanakkor tartózkodása viszonylagos volt, és nagyon is az abolitionisták derékhadából és a „free soiler”-ek közül kikerült támogatói kifejezett kívánságához idomult.⁹³ Elsősorban az ő hatásukra jelentette ki Kossuth ismételten, hogy nem kíván foglalkozni a rabszolga kérdéssel, mert idegenként nem akar beavatkozni az Egyesült Államok belügyeibe.⁹⁴ Ennek ellenére a free soiler-ek és az abolitionisták túlnyomó részének támogatása és számos saját gesztusa (attól kezdve, hogy a rabszolga-ellenes küzdelem vezető költőjét, J. G. Whittiert, aki a hozzá intézett versek tömegéből kiemelkedő költeménnyel köszöntötte, maga is idézte, egészen addig, hogy négereket személyesen is fogadott) mindenki számára elég egyértelművé tette, melyik oldalon áll az Egyesült Államok nagy belső kérdésében. És aligha volt kétséges a fejtegetéseire igazán figyelők számára, hogy Concordban elhangzott biztatása az amerikai forradalom továbbvitelére annak a rabszolgarendszernek a kiiktatására is irányult, aminek a múltból öröklött, de sötétebb vagy áttetszőbb árnyékként jelenvoltára newarki beszédében utalt.⁹⁵

Kossuth mindenekelőtt azért vált olyan tartózkodóvá a rabszolga kérdésben, mert semmiképpen sem akarta megzavarni az egyes államok közt feszülő s már-már az Unió egységét veszélyeztető belső ellentét áthidalásának

⁹⁰ Beszéd Newark-ban 1852. ápr. 21-én. OL. R. 90. I. 1784—1785.

⁹¹ Pl. KÖM. VI. 382; Magyar Szózatok. Hamburg. 1847. 229—230; Gál, István: Széchenyi 115.

⁹² Vö. *Pulszky*: i. m. II. 74; *Jánossy*: i. m. I. 227—230; *Tako*: i. m. 124—125.

⁹³ *Pulszky*: i. m. II. 74; *Jánossy*: i. m. I. 231. Az 1848-ban alakult „Free-Soil party” (Szabad Föld Párt) — mint az a továbbiakból is kiviláglik — a rabszolgaságtól mentes területek fokozatos kiterjesztését szorgalmazta. Vö. *Johnson*: i. m. 313.

⁹⁴ Beszéd New Orleans-ban 1852. márc. 30-án, Boston-ban 1852. ápr. 29-én, OL. R. 90. I. 1753, 1798; *Newman*: i. m. 292—293; *Jánossy*: i. m. I. 229, 272.

⁹⁵ Beszéd Lexington-ban 1852. máj. 10-én. OL. R. 90. I. 1816; *Newman*: i. m. 312; *Aldor Imre*: Vázlatok a magyar emigratio életéből. Pest, 1870. 119—120; *Balassa*: i. m. I. 245, 255, 260, 271—272; *Tako*: i. m. 119, 123, 125.

ugyan nagyon is szkeptikusan megítélt jövőjű kísérleteit. Egy visszaemlékezésében arról írt, hogy már tengerentúli körútja idején meg volt győződve róla, miszerint az Egyesült Államokban a rabszolgakérdés fegyveres konfliktushoz vezet, mivel egyfelől „democratiai szabadság s rabszolgaság karöltve nem járhatnak, s vagy egyiknek vagy másiknak vesznie kell”, másfelől, mert az „amerikai köztársaságnak teljességgel nem lehet ideje a rabszolgasági kérdés anomáliájából századok hosszú processzusát igénylő azon módon kibontakozni, mint abból Európa kibontakozott”, különös tekintettel arra, hogy „Americában a szabad népességnek óriási mérvű növekedése mellett a szabad és a rabszolga munka ellentétességéből szükségkép eredni kellő érdeköszeütközés napról-napra sokkal érzékenyebben volt érezhető”. Véleményét körútja idején feltárta egyik legkövetkezetesebb és vele igen szoros személyi kapcsolatot is tartó támogatója⁹⁶ W. H. Seward szenátor, Lincoln későbbi riválisa, majd külügyminiszterként legkövetlenebb munkatársa előtt. 1865-ben papírra vetett visszaemlékezése szerint Seward annak idején azt válaszolta fejtegetéseire, hogy azért nem törlik el a rabszolgaságot kongresszusi határozattal, mert annak „a Dél fegyverrel is ellentállna”, és arra hivatkozhatna, hogy a határozat ellenkezik „az Unió alapját képező alkotmány azon cikkével, mely beldolgaikban az egyes Statusok souverénitását biztosítja azon egy megszorítással, hogy az egyes Statusok mind republicanus kormányformát tartozzanak választani”. Ezért nem eltörölni fogják a rabszolgaságot, „csak annak tovább terjesztését fogjuk az által megakadályozni, hogy új territóriumokba a rabszolgaságot kiterjesztetni nem engedjük. Ezen óvatos politica mellett, nállunk is igazolva reményljük látni azon igazságot, hogy amely elv nem terjeszkedhetik, annak vesznie kell. A szabad lakosság óriásilag növekedik, a szabad munka mind inkább olcsóbb, tehát jövedelmezőbb lesz, elannyira, hogy egy pár decennium alatt gazdaságosabb lesz még délen is a földet szabad kezek által műveltetni, mint . . . rabszolgák által . . . Úgy hogy a dolog természetes folyamában a déliek eleinte szabad napszámosokkal fogják pótolni a rabszolgák számábani fogyatkozást, a helyett, hogy új rabszolga vételre fecsérelnék tőkéiket, utóbb a rabszolgák számának fogytával óhajtani fogják, hogy minél több szabad munkás telepedjék meg közöttük . . . s így saját érdekük kényszerítendi őket a rabszolgaságot eltörölni.” Feljegyzése szerint Kossuth azt felelte Sewardnak, „hogy tervök egy pszichológiai tévedésen alapszik”. Azt tételezik fel, hogy a déliek nem számolnak mindezzel ugyanígy. Pedig „az anyagi érdek éles szemmel bír.” Ezt mutatja „azon düh, mellyel a rabszolgaságnak az ujdun alakuló territoriumokra kiterjesztése mellett küzdenek”. Ha azt nem sikerül biztosítaniok és politikailag is teret vesztenek, „meg vagyok győződve — mondta Kossuth visszatekintő feljegyzése szerint —, hogy fegyverhez nyúlnak s elszakadnak az uniótól”. Majd a déliek és a „free-soiler” politikus viszonyában tapasztalt váratlan közeledés felidézésével illusztrálta, miért erősödhetett meg átmenetileg Sewardban a békés kibontakozás reménye, amit ő ugyan továbbra sem osztott, de amire — tegyük hozzá — egyik legfőbb támogatójának a rabszolgakérdésben tartózkodásra intő kérésének mellőzésével sem reagálhatott, nem is szólva annak esetleges hátrányos következményeiről a magyar ügy szempontjából, ha — miután az Unió nagyon is

⁹⁶ The works of William H. Seward. (Ed. by George E. Baker.) New York, 1853. I. 178—185, 196—221, 355, III. 504—506; *Pulszky*: i. m. II. 73—74, 77, 102, 107; *Jánossy*: i. m. I. 276, 280, 290—291, 333—334; *Tako*: i. m. 92—93.

kényes belpolitikai egyensúlyának kialakulása idején hivatalosan is az egyik oldalon kötelezte el magát — a békebontó szerepébe kerül.⁹⁷

Nagyon kérdéses, volt-e akárcsak valami szerepe is Kossuth korábbi érvelésének abban, hogy Seward — mint ismeretes — 1858-ban eljutott addig, hogy maga is „elfojthatatlan konfliktust” lásson a rabszolgakérdésben.⁹⁸ Az azonban bizonyos, hogy Kossuth idézett 1865. évi feljegyzése hajdani vitájukról korántsem Seward 1858-as megnyilatkozásának és az azt követő fejleményeknek a hatására visszavetített fantáziatermék volt. 1857-ben nemcsak a rabszolgatartás következetes ellenfeleként,⁹⁹ hanem „a demokratikus példa” jövőjét is féltő aggodással szólva a mind feszültebbé váló amerikai belső helyzetről, egyik angliai előadásában a békés megoldás lehetőségének azokat a reményeit cáfolta és érdemileg ugyanazokkal az érvekkel, amelyek — 1865-ös feljegyzése szerint — Sewarddal folytatott hajdani eszmecseréjük során már megfogalmazást nyertek. Annak a véleményének adott immár nyíltan kifejezést, hogy az USA meg fog szabadulni az „óriási poliptól”, „a négerék rabszolgaságának öröklött átkától”, ha nem is békés úton: „Elkerülhetetlennek tartok egy heves válságot. A válság rettenetessé válhat, megosztó próbatételnek vetheti alá a demokratikus alapelv életképességét, sőt a dicső alkotást magát is alapjában rendítheti meg; mindazonáltal egyfelől a történelem logikája, másfelől az amerikai nép jelleméről szerzett ismereteim nem engednek kétkednem abban, hogy a nagy köztársaság diadallal jut ki a válságból, és a demokratikus alapelv diadalmas életképességének példája Amerikában” tovább áraszthatja hatását.¹⁰⁰

A polgárháború kritikus időszakában Kossuthot — egy magánlevelének tanúsága szerint — mégis elfogta a kétség az Egyesült Államok jövője iránt. Történelmi visszapillantásában ismét rámutatott ugyan arra, hogy „a rabszolgaság átkát Anglia hagyta örökül rájuk”, de egy Garrison indulatával róttá fel, hogy „a nagy amerikai köztársaság megalapítói feláldozták a demokratikus alapelv követelményét a pillanatnyi célszerűség szempontjainak, hazugsággá tették Függetlenségi Nyilatkozatuk első nagy alapelvét¹⁰¹ és meghamisították a demokratikus intézményeket törvényesítve a leggyalázatosabb eltérést tőlük, tudniillik a legrosszabbikát, a legistentelenebbikét minden oligarchiának, a faji oligarchiát”. Kifejezte ugyan reményét, hogy a polgárháború végül is a rabszolgaság felszámolását eredményezi, de aggodott, nehogy az USA felbomlásához, annak a „példának” a bukásához vezessen, amire politikai pályája során — nem ritkán önmaga biztatására is — annyiszor hivatkozott. Félt, hogy „a tiszta demokratikus alapelv érvényesítésének első nagyszabású kísérlete összeroppan és tönkremegy. És a legrosszabb a dologban az, hogy az ellenségei a demokráciának (ami az emberi nem felszabadítását

⁹⁷ „Alkalmi jegyzetek (1865. május)” OL. R. 90. I. 4345.

⁹⁸ *Johnson*: i. m. 717. Vö. *Pulszky*: i. m. II. 121.

⁹⁹ Hogy annak tartották, azt jól tanúsítja többek között Harriet Beecher Stowe látogatása nála angliai útja alkalmával és a száműzött magyar politikusról alkotott igen kedvező véleményének megörökítése. Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Kossuth és Beecher-Stowe találkozás. PH. 1934: 294. sz. Idézi: *Csabai Tibor*: Kossuth Lajos és az irodalom. Bp. 1961. 217–218.

¹⁰⁰ Előadás Glasgow-ban, 1857. szept. 7–8-án. OL. R. 90. I. 2635, 2637.

¹⁰¹ Kossuth az Amerikai Függetlenségi nyilatkozatnak a „minden ember egyenlőnek teremtett, a teremtő által ugyanazokkal az elidegeníthetetlen jogokkal ruházott fel” fordulatára utalt. Vö. *The essential Jefferson*. (Ed. Albert Fried.) New York. 1963. 118.

jelenti a kevesek gyámkodása alól, minthogy önkormányzatot jelent), mondom, a demokrácia ellenségei mindenkit a világon rá fognak szedni a hazugsággal, hogy a nagy kísérlet kudarca a demokráciában rejlő fogyatkozásoknak tulajdonítható.”¹⁰² Kossuth, aki annak idején, mint pályakezdő cáfolandó tételként idézte a konzervatív De la Motte gróf gúnyos megállapítását, miszerint az Egyesült Államok túl rövid ideje áll fenn ahhoz, hogy példa lehessen, most szorongott a „példáért”, s ez magyarázza a magánlevelében oly magasra csapó indulatot. Mégis a vétket enyhítendő — mutatott rá — maga is az „idegen uralom” ellenfeleként — hogy a rabszolgaság az angol gyarmati uralom maradványa volt, és nem szerves, hanem idegen elemként élt tovább az általa demokratikusnak tekintett kormányzati rendszer keretei között.

Kossuth a polgárháború befejezése idején fájdalmasan regisztrálva Lincoln halálát, „az emberiség jövődje” szempontjából végtelenül fontosnak ítélte, hogy „a demokratiai elv Americában” sikerrel jutott át az „irtózatos tűzpróbán”.¹⁰³ Visszatekintően pedig így írt: „le van mosva a rabszolgaság szégyenfoltja a tengerentúli nagy köztársaság büszke cimerpajzsáról, s ama szégyenfolt helyén . . . egy új jövőnek, a népek öncéliasságának hajnala pirladozik”.¹⁰⁴

A „Presidency” kritikája

Kossuth nemcsak a rabszolgaság rendszerét illetve kritikával az amerikai politikai berendezkedéssel foglalkozó megnyilatkozásaiban. Nem letörlendő szégyenfoltnak ugyan, de a demokratikus intézményrendszer követelményeivel egyes vonatkozásaiban ellentétben állónak ítélte a „presidency”-t, a sajátos amerikai elnöki intézményt, nem kevésbé a hatalomnak túlzottan széles körű összpontosítását az elnök kezében.

Kossuth az Egyesült Államok történelmi teljesítményének nagyra értékelt elemét látta az elnökök választásának megszilárdult rendszerében. Feljegyzéseiben nagy elégedettséggel idézte James Buchanan londoni amerikai nagykövet, később államelnök kijelentését, amit az 1850-es évek derekán egy az európai emigráció vezetőinek részvételével tartott ebéden tett azzal kapcsolatban, hogy a résztvevők egyike Washington érdemének tudta be, hogy hatalma teljében sem gondolt monarchia alapítására. „Buchanan . . . komoly eréllyel . . . így nyilatkozott: Washington kétségtelenül igen becsületes ember volt. Azonban, a mi azt illeti, hogy magát királlyá nem tette, ebben neki nem oly nagy az érdeme, mint az urak hinni látszanak. Mert én . . . biztosíthatom önöket, hogy ha Washington csak legkisebb jelét adta volna is annak, hogy koronára vágyik . . . a legközelebbi huszonnégy óra alatt »a feje ugyanúgy a porba gördült volna, mint hadseregének bármelyik egyszerű katonájáé«”. Az anekdotázás eszközével hazai kortársainál sokkal kevésbé élő Kossuth részéről a történet feljegyzése és hangsúlyos idézése őszinte elismerést jelez.¹⁰⁵ A demokrácia méltánylandó érvényesülésének minősítette azt is, hogy az Egyesült

¹⁰² Kossuth (Turin, 1863. jan. 10.) — W. G. Langdon-nak, OSzKk.

¹⁰³ Kossuth, (Turin, 1865. április) — Ch. Gilpin-nek; „Alkalmi jegyzetek. (1865. május.)”. OL. R. 90. I. 4336, 4345.

¹⁰⁴ *Kossuth Lajos: Előszó* . . . (1885.) Kossuth Lajos iratai összevont népies kiadásban. (Szerk. *Helty Ignác.*) Bp. 1887. 10.

¹⁰⁵ „Alkalmi jegyzetek. (1865. május.)” OL. R. 90. I. 4345; vö. KLI. VII. (S. a. r. Kossuth Ferenc.) Bp. 1900. 433—434.

Államokban „a munka tiszteletben áll, s nem gát, hanem lépcső a legmagasabb méltóságokra” az elnökséget is odaértve, amit Lincoln favágó és Andrew Johnson elnök szabómesteri múltjával példázott. Nem hiányzott megnyilatkozásaiban az olyan optimistán általánosító ítélet sem, hogy az Egyesült Államokban a választott közhivatalnok, bármilyen posztra jutott is, nem ura hanem szolgálja kíván lenni a köznépnek. Nem kevésbé e mozzanatokra is vezette vissza azt a korántsem csupán taktikából hangoztatott meggyőződését, hogy az Egyesült Államokban a nép és a kormányzat viszonyában a harmónia a domináns.¹⁰⁶

Fenntartásai voltak azonban azzal kapcsolatban, hogy értesülései szerint az USA-ban mindinkább elharapódzó szokássá vált egyes közhivatalok betöltését az elnök személyes ambíciói, választási érdekei szolgálatába állítani. Kossuth, aki az Egyesült Államok politikai berendezkedését a polgári fejlődés érdekeivel összhangban állónak találta ugyan, de amerikai körútján is ismételtén elítélte „annak a dollárnak az imádóit, amelyhez Önök »a mindenható minősítő jelzöt társítják”,¹⁰⁷ későbbi magánlevelezésében bizony súlyos hibaként róttá fel, hogy a „zsiros” hivatalok „rendesen a presidentialis választások jó corteseinek adatnak jutalomul”, arról nem is szólva, hogy az elnökváltás ugyanakkor általában kedvezőtlenül hat vissza az előző elnök mégoly kitűnő munkatársainak a pozícióira is.¹⁰⁸

Közvetve az amerikai elnökválasztási rendszer bizonyos korrekciójának az igénye mutatkozott meg Kossuth alkotmányjavaslatának különböző változataiban. 1851-ben a majdani alkotmány szövegezői számára alternatív javaslatot tett: a végrehajtóhatalom élére vagy a parlament által választandó triumvirátust, ill. szélesebb testületet állítsanak, vagy az általános szavazattal felruházott nép által választandó személyt. A részletekbe azonban nem bocsátkozott.¹⁰⁹ Az alkotmányterv 1859-ben publikált (és azt követően még továbbformált) változatában nemcsak az angliaihoz hasonló alkotmányos parlamentáris monarchikus államforma lehetőségéről is beszélt, ha Magyarország nemzetközi helyzetére való tekintettel (azaz egy új intervenció elhárítása érdekében) azt ítélné kívánatosnak „a nemzet”, hanem a reménye és kívánsága szerint formálendő köztársaság elnökének választására olyan javaslatot tett, ami az alkotmányterv minden változata által ismételtén felemlgetett amerikai példát némileg korrigálta. Az elnököt továbbra is általános választójog alapján közvetlenül ajánlotta választatni, azzal azonban, hogy ha a jelöltek egyike sem kapna abszolút többséget, úgy maga a parlament válassza meg a két legtöbb szavazatot elnyert jelölt közül az államfőt.¹¹⁰ Nyilvánvaló, hogy Kossuth a „kisebbségi elnökök”¹¹¹ akkoriban oly gyakori közvetlen ha-

¹⁰⁶ Beszéd Indianapolis-ban 1852. febr. 27-én. OL. R. 90. I. 1694; *Newman*: i. m. 224–228; KLI. IX. 16–17; *Jánossy*: i. m. I. 326–327.

¹⁰⁷ Beszéd Jersey City-ben, 1852. ápr. 20-án, OL. R. 90. I. 1782; jelentős stiláris módosítással közli *Newman*: i. m. 274. Vö. Beszéd Buffalo-ban 1852. máj. 26-án. OL. R. 90. I. 1834; Kossuth (London, 1856. dec. 30.) — Ludvig Jánosnak, OSzKk.

¹⁰⁸ Kossuth (Turin, 1869. jan. 25.) — Ludvig Jánosnak. OSzKk.; vö. KLI. VII. 403.

¹⁰⁹ OSzKk. Pulszky-hagyaték. An. Lit. VIII/2797; *Kastner*: i. m. 127.

¹¹⁰ *Irányi, D.—Chassin, Ch. L.*: Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847–1849. Paris. 1859–1860. I. 383–384.

¹¹¹ „Kisebbségi elnök” lett 1844-ben Polk, 1848-ban Taylor, 1856-ban Buchanan, tehát az alkotmányjavaslat tárgyalt változatának a keletkezését közvetlenül megelőzően választott négy elnökből három.

talomrajutását az Egyesült Államokban nem helyeselve egészítette ki az adott vonatkozásban korábbi javaslatát.

Kossuth közvetve már amerikai körútja idején bírálta, legalábbis egy vonatkozásban, az amerikai elnök túl széles jogkörét, ti. a saját politikai törekvéseit leginkább érintő vonatkozásban, a külpolitika meghatározása tekintetében. Első nagyszabású amerikai beszédében felkérte „az Egyesült Államok népét”, hogy „a megszokott közéleti keretek között minden alkotmányos eszközzel” nyújtson politikai segítséget Magyarországnak függetlenségének helyreállításához, beleértve azt, hogy szólítsa fel „az Egyesült Államok kormányát ennek a függetlenségnek az elismerésére az adódó legelső alkalommal”.¹¹² Egy későbbi beszédében, mintha csak a múltból szólna, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok közéletének egy nevezetes ellentmondását említette: „A legjelentéktelenebb belső ügyet nyilvánosan tárgyaltak meg, és a nemzettel szabályoztatták előzetesen azt, amit később a kormánynak kellett végrehajtania. De a legfontosabb, az ország nemzeti pozícióját és nemzetközi kapcsolatait illető ügyekben menten közbelépett a titkos diplomácia, az emberiségnek ez a halálos végzete, és a nemzeteknek mindig el kellett fogadniuk a tettek következményeit, noha ők utólag mindig kárhoztatták a történeteket. Minden más téren az alkotmányos nemzetek maguk készítették el ebédjüket, úgy amint azt szerették, de országuk nemzeti pozíciója, független hatalmi állása terén olyan ebéddel kellett beérniük, amilyent a titkos diplomácia készített számukra.” Majd hozzáfűzte, hogy „az alkotmányos nemzeteknek ez a gondatlansága a külügyeket illetően súlyosan fog visszavágni rájuk tömredék belső baj formájában”. Be is következett ez — folytatta — Franciaországban, sőt a múlt időt vétképpen jövő idővel cserélve fel kijelentette — megisméltódik majd Anglia és az Egyesült Államok esetében is, ha a nép továbbra is elmulasztja, hogy alkotmányos befolyást gyakoroljon a külpolitika alakítására, annál is inkább hiszen a világban olyan változások mennek végbe, amelyeknek nemtörődomség esetén helyrehozhatatlanokká váló következményei előbb-utóbb az Egyesült Államok népének érdekeit közvetlenül is veszélyeztetni fogják.¹¹³ Tekintettel arra, hogy a külpolitika irányítása legfelső fokon a mindenkori elnök kezében volt, Kossuth bírálata e vonatkozásban félreérthetetlenül az elnöki rendszert is érte. Nem kevéssé ezért is kényszerült arra, hogy — semmi érdemit ugyan a mondottakból vissza nem vonva — védekezzen a vád ellen, mintha megpróbált volna „egyenetlenséget támasztani a nép és a kormány között”.¹¹⁴ A száműzött politikus kimutathatta rajongását az amerikai „példáért”, de a kritikával illetet csínyján bánnia.

Kossuth, akinek a figyelmét a későbbiek során nem kerülte el Andrew Johnson elnök és a kongresszus páratlanul éles konfliktusa sem,¹¹⁵ minden bizonnyal már amerikai körútja idején úgy érezte, erkölcsileg is jogosult az elnöki túlhatalom kritikájára. Annak idején, 1849-ben Magyarország választott kormányzóelnökeként elfogadta ugyanis hatalmi jogosultságának olyan korlátozását, ami nemcsak félreérthetetlen egyértelműséggel tette felelősségre vonha-

¹¹² Beszéd New York-ban 1851. dec. 11-én. *North American and United States Gazette*, 1851. dec. 12/13.; *Newman*: i. m. 55–56.

¹¹³ Beszéd Louisville-ben 1852. márc. 6-án. OL. R. 90. I. 1712. Kihagyásokkal közli: *Newman*: i. m. 230–231. Vö. Beszéd Londonban 1851. okt. 30-án. *Kossuth in England* 60–61.

¹¹⁴ Beszéd Mobile-ban 1852. ápr. 3-án. OL. R. 90. I. 1758; *Newman*: i. m. 261.

¹¹⁵ KLI. VII. 434–435.

tóvára a parlament által minden jogszabályba ütköző cselekedetért, hanem a legfőbb külpolitikai döntések parlamenti jóváhagyásának kötelezettségét külön is kimondta.¹¹⁶ Nyilvánvalóan erre is gondolt, amikor a választott államfő parlamenti felelősségre vonásának biztosítását ajánló alkotmányterve első kidolgozott változatát Mazzininék megküldve kijelentette, hogy az általa javasolt államberendezkedést „demokratikusabbnak tartja az Amerikai Egyesült Államok politikai intézményeinél”.¹¹⁷ Kossuth azonban sohasem felejtette el azt, hogy amíg ő egy kiteljesülésében meggátolt, fegyverrel szétzúzott kísérlet élén állt, és egy olyan alkotmányjavaslat megformálója volt, amit elfogadásra sem bocsáthatott saját népe elé, addig az Amerikai Egyesült Államok — Magyarország egykorú viszonyaihoz mérten — minden belső ellentmondása és megrázkodtatása ellenére is a „sikeres példának” bizonyult. Politikai berendezkedésének kritikáját is kiváltó elemei ellenére Kossuth benne látta annak a megvalósult példáját,¹¹⁸ amiért ő, a feudális kiváltságrendszer és az önkényuralmi kormányzás legkövetkezetesebb XIX. századi magyar ellenfele egy életen át küzdött.

Дь. Сабад:

Кошут о политическом устройстве Соединенных Штатов Америки

(Резюме)

Используя большей частью неопубликованные выступления, статьи и письма Кошута, автор статьи пытается раскрыть, как оценивал формирование и функционирование политического устройства США выдающийся вождь венгерского общества в его борьбе с феодализмом и абсолютизмом в XIX веке.

Можно констатировать, что прежде всего благодаря успешной борьбе за независимость, а также некоторым известным элементам государственного устройства, в 20-х и 30-х гг. XIX века США были положительным примером для оппозиционных кругов венгерского либерального дворянства, оказывавших большое влияние на молодого Кошута. Глубокие знания о США Кошут черпал из широкого круга книг, поездки по США в 1851—1852 гг. и в личном общении с американскими политическими деятелями и ведущими представителями интеллигенции.

Особое внимание Кошут уделял таким историческим событиям, как борьба американских колоний за экономическое самоопределение и государственную независимость. Кошут уже перед 1848 годом считал, что как с позиций осуществления демократических прав, так и предупреждения злоупотреблений исполнительной властью федеративное государственное устройство США, основывающееся на местном самоуправлении, является более благоприятным, чем централизованное устройство Франции. В том, что Луи Бонапарте мог совершить государственный переворот, Кошут усматривал подтверждение своему мнению. В период 1851—1862 гг., завершив свои прежние начинания, он разработывал проекты буржуазно-демократической конституции, целью которых было создать благоприятные условия для мирного сосуществования наций. В этих проектах Кошут попытался осуществить равновесие центральной законодательной и исполнительной власти и местного самоуправления с учетом опыта функционирования государственного устройства США.

В статье указывается на то, что Кошут определил основные требования буржуазно-демократического государственного устройства во время поездки в Америку и в 1857 г. в Англию. Можно сказать, что он предварил определение Линкольна, сформулированное

¹¹⁶ KÖM. XV. 181—184.

¹¹⁷ OSzKk. Pulszky-hagyaték. An. lit. VIII/2797; *Kastner*: i. m. 132.

¹¹⁸ KLI. VII. 402—403, 434—435.

в Геттисбургском манифесте. Однако Кошут относился к столь высоко оцененному им устройству США не без критики. Во время своей поездки в Америку в 1852 г. он решительно подчеркивал, что американцам нельзя считать завершённой их собственную революцию, ещё должны быть решены весьма важные задачи.

В статье доказывается, что во время своей поездки Кошут воздержался от высказывания мнения по вопросу о рабстве только по желанию поддерживавших его «аболиционистов» и «фрисойлеров». Но в ходе переговоров с этими людьми и в других высказываниях Кошут рассматривал отмену рабства — этого пережитка колониальной системы — как основное условие дальнейшего развития. Кошут во многих отношениях подвергал критике даже президентскую систему, наложенную, по его мнению, чрезмерной властью.

Gy. Szabad:

Lajos Kossuth sur le système politique des Etats-Unis d'Amérique

(Résumé)

La présente étude — en mettant à contribution les paroles prononcées par Kossuth, ses articles, études et lettres inédits encore en leur majeure partie —, tente de révéler comment jugea-t-il le dirigeant éminent des luttes anti-féodalistes et anti-absolutistes hongroises du XIXe siècle, la formation et le fonctionnement du système politique des Etats-Unis d'Amérique.

On peut constater que, aux milieux de la noblesse libéraliste de l'opposition hongroise ayant exercé une influence importante sur Kossuth qui était, à cette époque-là aux années de 1820—1830, encore au commencement de sa carrière, les Etats-Unis d'Amérique constitua un modèle attirant due, en premier lieu, à sa lutte d'indépendance réussite et aussi aux éléments déjà connus de son système politique. Kossuth puisa ses connaissances profondes y relatives aux sources de ses lectures de vaste étendue, aux expériences acquises au cours de son tour de voyage aux Etats-Unis aux années de 1851/52 respectivement aux relations personnelles établies avec les hommes-politiques et les intellectuels dirigeants américains. Kossuth consacra — même en raison des similitudes utilisables sous les rapports hongrois également — une attention particulière aux antécédents historiques, en premier lieu aux luttes des colonies américaines poursuivies pour leur autonomie économique respectivement pour l'indépendance étatique. Il jugea déjà avant l'époque de 1848, le régime étatique fédératif basé sur l'auto-gouvernement local des Etats-Unis d'Amérique beaucoup plus favorable que celui de la France de caractère centralisé, soit de l'aspect de la domination des droits de liberté démocratiques soit de l'aspect de l'endigement des abus contre le pouvoir exécutif. Il vit d'être justifié son propre jugement par le fait que le coup d'état de Napoléon Bonaparte pouvait se réaliser. Ayant amplifié ses initiatives antérieures, il tenta de faire valoir dans ses propositions — en matière de la constitution —, de caractère démocratique bourgeois, élaborées dans la période de 1851—1862, s'efforçant à formuler des conditions favorables de la coexistence pacifique des Nations, la mise en équilibre de l'auto-gouvernement local respectivement des pouvoirs législatifs et exécutifs centraux, en considération — dans une mesure significative — des enseignements offerts par le fonctionnement du système étatique des Etats-Unis d'Amérique.

L'étude renvoie au fait que Kossuth qui désigna les exigences de base du système étatique de caractère démocratique bourgeois, lors de son tour de voyage aux Etats-Unis ensuite en Angleterre en 1857, ayant eu avant la lettre, presque mot sur mot, la formulation du célèbre adresse de Gettysburg de Lincoln — ne regarda cependant sans critique le système politique des Etats-Unis d'Amérique quoique, il l'avait apprécié de façon particulière. Lors de son tour de voyage aux Etats-Unis d'Amérique en 1852, il souligna, de façon accentuée, que les Américains ne considéraient pas leur révolution comme terminée puisque des tâches d'importance attendaient encore à être résolues. — L'étude en donne preuve que Kossuth qui, lors de son voyage, ne s'est pas tenu sur la réserve en matière d'esclavage, que en premier lieu, sur la demande de ses «protecteurs» américains «free-soilers» et «abolitionnistes», considéra, lors des entretiens poursuivis avec eux et dans d'autres révélations également, comme une condition de base de l'avancement, la liquidation de l'esclavage considéré en tant que survivance du système colonial. Il a émis de vives critiques également — sous plusieurs rapports — contre le «présidency», le système présidentiel concentrant, à son avis, un pouvoir trop excessif.

Frank Tibor:

Magyarország az angol publicisztikában (1865—1870)

A Magyarországgal kapcsolatos angol vélekedések szerepet játszottak XIX. és XX. századi történetünk nem egy fordulóján. A reformkortól a második világháborúig terjedő szakaszban az angolok hivatalos és nemhivatalos állásfoglalásai, a közvélemény reakciói hatással voltak a hazai események alakulására. Mégis, e mintegy másfél százados időszak magyar történetének angliai visszhangjáról igen keveset tudunk. A szakirodalom — néhány kivételtől eltekintve¹ — alig érintette az angliai Magyarország-kép alakulását, s éppen nem a dualizmus koráét, különös tekintettel a kettős monarchia kialakulásának és kezdeti korszakának problémáira. Korszakunk e sajátos szempontjából történő vizsgálatát ugyanakkor indokoltnak mutatják a kiegyezés nemzetközi megítéléséről legutóbb publikált munkák is, melyek először kíséreltek meg a kérdés angliai hátterére is fényt vetni.^{1a}

Tanulmányunk az 1860-as évek angol publicisztikájának Magyarország-képét vizsgálja. Kelet-Közép-Európa történetének, népei sajátosan rokon társadalmi, néprajzi, kulturális és pszichikai jellemzőinek ismeretében, illetve az angol gondolkodás és mentalitás történeti vizsgálata alapján arra a — talán nem túlzó — következtetésre juthatunk, hogy eredményeink a térség egészének angliai megítéléséhez is hasznos adalékokat szolgáltatnak. *Magyarország* ilyen megfontolások szerint talán *modell* gyanánt is felfogható az adott összefüggésben: sorsának felvillanása a brit tükörben más népek és historikusaik számára is jelzés, egy fajta tanulság lehet.

I. A PUBLICISZTIKAI TERMÉS

A hazánkról Angliában rajzolt egykorú kép vizsgálata előtt összegezzük röviden mindazt, amit a Magyarország problémáival foglalkozó angol publicisz-

* Részlet a szerző „Magyarország az angol közgondolkodásban (1865—1870)” című munkájából.

¹ *Haraszti Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen (Bp. 1951); *Harry Hanak*: Great Britain and Austro-Hungary during the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion (London. 1962).

^{1a} *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés (Bp. 1960); *Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Bp. 1968; ld. különösen 251—331); *André Lorant*: Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867 (Genève. 1971). — A kérdés historiográfiai előzményeiről ld. *Gonda*: i. m. 6—15. — *Gonda Imre* előtt gyakorlatilag egyedül *Wertheimer Ede* utalt a kiegyezéssel kapcsolatos angol álláspontra: Gróf Andrássy Gyula élete és kora (Bp. 1910; I/304).

tikai irodalom méreteiről, az egyes művek szerzőiről, illetve forrásairól tudunk.² A feltárt anyagot három szakaszban mutatjuk be.

² Az anyag feldolgozása során igyekeztünk minden olyan könyvet és folyóirat-cikket áttekinteni, amely a témára vonatkozik. A tanulmány így több mint félszáz periodikum anyagára támaszkodik, értékesítve néhány napilap idevágó cikkeit is. A rendszeres áttekintés nyomán előkerült közel száz folyóiratcikk és harminc könyv (pamflet) legnagyobb részét itt mutatjuk be először.

Az anonyim írások szerzőinek megállapításához a Wellesley Index nyújtott segítséget [The Wellesley Index to Victorian Periodicals, 1824–1900. Editor: Walter E. Houghton. Toronto—London, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, Vol. I (1966), Vol. II (1972)].

Az itt hasznosított legfontosabb folyóiratok rövid jellemzésére az alábbiakban Alvar Ellegård úttörő tanulmánya nyomán („The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain”, Göteborgs Universitets Årsskrift, Vol. LXIII, 1957, No. 3) közöljük a lapok politikai hovatartozását és körülbelüli példányszámait.

A) REVIEW-k

1. Kétheti_és negyedévi lapok

a) *Irodalmi és általános*

The Academy: 8000

The Edinburgh Review: Whig-liberális, 7000

The Fortnightly Review: liberális-radikális, 2500—3000

The North British Review: liberális, 2000—3000

The Quarterly Review: Tory, 8000

The Westminster Review: liberális, 4000

b) *Tudományos*

The Anthropological Review

c) *Vallási*

The London Quarterly Review: konzervatív, metodista, 2000

The Theological Review: liberális, unitárius, 1000

The British Quarterly Review: liberális, kongregacionalista-baptista, 2000

The Dublin Review: katolikus, 2000

2. Hetilapok

Irodalmi és általános

The Athenaeum: független, 15 000

The Spectator: liberális, 3000—4000

B) MAGAZIN-ek ÉS JOURNAL-ek

1. Havilapok

Blackwood Edinburgh Magazine: konzervatív, 7000—8000

The Cornhill Magazine: liberális, 18 000—30 000

Fraser's Magazine: liberális: 6000—8000

The Gentleman's Magazine: 10 000

Macmillan's Magazine: liberális, 8000—20 000

The Temple Bar: 13 000—20 000

Colburn's New Monthly Magazine: koalíciós-konzervatív, 2000

St. Paul's Magazine: liberális, 20 000

Victoria Magazine: 10 000—20 000

2. Hetilapok

All the Year Round: liberális, 50 000—60 000

Once a Week: liberális, 40 000—60 000

Punch, or the London Charivari: 40 000

Chamber's Edinburgh Journal: 60 000—70 000

1. 1865 tavaszától a porosz—osztrák háborúig

A levert szabadságharc után az abszolutista rendszer rendkívül megnehezítette angolok és amerikaiak számára a Magyarországra való beutazást. Az osztrák kormány minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett a magyarországi viszonyok megismerését a külföldiek számára lehetetlenné tenni.³ John Murray londoni kiadó rendkívül népszerű és sokak által használt útikalauz-sorozatának Ausztriával és Magyarországgal is foglalkozó kötetében 1855-ben felhívja az utazók figyelmét az akadályokra. Információi szerint 1854-ben mindössze 5 angol állampolgár kapott beutazási engedélyt az osztrák hatóságoktól magyarországi utazásra.⁴ Az ebből a korszakból származó közvetlen tapasztalatok csekély száma így világosan érthető. Csak a 60-as évek kezdetének enyhülő politikai klímája teszi lehetővé angol megfigyelők számára, hogy viszonylag akadálytalanul nézhessenek körül az országban. Ez a tény, valamint az élénkülő politikai életre való felfigyelés gazdagítja hirtelen számottevő mértékben a hazánkkal kapcsolatos angol publicisztikai irodalmat.^{4a}

Az 1865 tavaszától 1866 kora-nyaráig tartó időszak figyelemre méltó írásai közé tartozik a liberális Spectator című hetilap Magyarországgal foglalkozó, négy darabból álló cikksorozata.⁵ Egy-egy írást szentel a magyar kérdésnek néhány más liberális orgánus is: a Fraser's Magazine, a Fortnightly Review, a Westminster Review, a Macmillan's Magazine és a North British Review.⁶ E két utóbbi annál is inkább érdeklődésre tarthat számot, mert szerzőik neves közírók: a Macmillan's cikkét Edward Dicey (1832—1911), a kitűnő újságíró, számos érdekes publicisztikai munka szerzője,⁷ nagy angol lapok (Daily Telegraph, Daily News, Observer) tudósítója, illetve szerkesztője írta; a North British Review cikkírója pedig Sir Mountstuart E. Grant Duff (1829—

³ L. Gy. Czigány: The Reception of Hungarian Literature in Great Britain from Bowring's 'Poetry of the Magyars' to the Novels of Jókai (London, MS, 1965, 155) ill. Ch. L. Brace: Hungary in 1851, with an experience of the Austrian police... (New York, 1852).

⁴ John Murray: A Handbook for Travellers in Southern Germany (London, 1855⁷, 487). — Idézi: L. Gy. Czigány, : i. m. 155. A Murray sorozat többi kötetét ld.: Mr. Murray's General List of Works, January, 1866, in: A. G. Stapleton: Intervention and Non-Intervention, or the Foreign Policy of Great Britain from 1790 to 1865 (London, 1866; függelék, 16—17).

^{4a} A hazánk, és tágabban a külpolitikai kérdések iránti angliai érdeklődés sajátosságairól e korszakban ld. Tibor Frank: Foreign Affairs in British Political Thought in the 1860s (Studies in English and American, Vol. 2, Bp. ELTE, 1975, 323—348).

⁵ The King of Hungary (The Spectator, 1865. jún. 17., 660); The Hungarian Victory (1865. júl. 8., 745—6); The Hungarian Ultimatum (1865. nov. 18., 1276—7); The Prospects of Austria and Hungary (1865. dec. 23., 1429—1430, ez utóbbit idézi Kovács Endre: i. m. 275).

⁶ Austrian Politics (Fraser's Magazine, Vol. 72, 1865 okt. 547—574); Recent Austrian Policy (The Fortnightly Review, Vol. III, 1865. nov. 15., 55—74); The Situation in Austria (The Westminster Review, Vol. 85, 1866, 358—389); Edward Dicey: Glimpses of Magyarland (Macmillan's Magazine, Vol. 13, 1866. márc., 376—385); (E. Mountstuart, E. Grant Duff) Austria (The North British Review, Vol. 44 (OS), ill. 5 (NS), 1866 márc. 51—94).

⁷ Dictionary of National Biography (DNB): Supplement 1901—1911, Vol. I, 497—8 (Oxford UP, repr. 1958). — Fontosabb munkái: Rome in 1860 (London, 1861, 270); Six Months in the Federal States (London and Cambridge, 1863, I—II); A Month in Russia during the Marriage of the Czarevitch (London, 1867. VIII, 248); The Morning Land... (London, 1870. I—II); The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894 (London, 1894. IV, 332).

1906), a jelentős angol politikus, miniszter, parlamenti képviselő,⁸ egyebek mellett Madras kormányzója és a Royal Historical Society elnöke (1892–99). Ugyancsak szerzője miatt érdekes kétszeresen is a Fortnightly Review idézett cikke, mert ha a szerző nevét nem is ismerjük, a szerkesztő lábjegyzetéből kitűnik, hogy a névaláírást diplomáciai megfontolásokból hagyták el, ami egyébként ennél a lapnál nem szokásos eljárás.⁹ Ez mindenestre utal a szerző személyének fontosságára, de legalábbis érdekességére.

Külön kell felhívni a figyelmet a Fortnightly Review három összefüggő cikkére,¹⁰ melyek — bár részben már a porosz–osztrák háború időszakában láttak napvilágot — értelemszerűen ehhez a periódushoz tartoznak még. E cikkek ugyanis az 1865-ös választások tapasztalatait rögzítik, szerzőjük a kiegyezés kora legfontosabb magyar vonatkozású angol munkájának szerzője: Arthur J. Patterson. Patterson élete szorosan kapcsolódik a magyarországi anglisztika, illetve a magyar–angol kapcsolatok történetéhez. A Cambridge-i Egyetem diákja volt, 25 esztendő korában már díjnyertes esszéje jelenik meg a kasztokról.¹¹ Jól megtanul magyarul már első magyarországi útjai során: először 1862 márciusában utazik hazánkba, és nemsokára újra megismétli látogatását, hogy előbb 11 hónapot, majd közel két évet töltsön Magyarországon.¹² Nyelvtudásának állandó fejlesztésére nagy gondot fordít, és számos magyar barátira tesz szert,¹³ ami mind hozzásegíti őt magyarországi ismereteinek elmélyítéséhez, a helyzet másoknál hitelesebb, pontosabb felméréséhez. Hazánkkal kapcsolatos irodalmi működése a Fortnightly Review-ba írott három cikkével kezdődik. Ezek sikere alapján, anyagukat is hasznosítva írja meg később két kötetes nagy munkáját Magyarországról.¹⁴ Az 1869-ben megjelent mű mind Angliában, mind nálunk nagy sikert aratott; a „független” pártállású Athenaeumban írott kritikájában Vámbéry egyenesen a legjobb könyvnek nevezte, amit Magyarországról írtak.¹⁵ Angolra fordítja Jókai Mór regényét, „Az új földesúr”-at,¹⁶ majd később Gyulai Pál könyvét, az „Egy

⁸ DNB: Supplement 1901–1911, Vol. II, 150–1.

⁹ Recent Austrian Policy, 74.

¹⁰ A. J. Patterson: The Electoral Laws of Hungary (The Fortnightly Review, Vol. V, 1866. máj. 15. — aug. 1., 1–14); Country Life in Hungary before the Elections (The Fortnightly Review, Vol. V, 1866. aug. 1., 705–717); A Hungarian Election (The Fortnightly Review, Vol. VI, 1866. aug. 15. — dec. 1., 129–150).

¹¹ Vö. Alumni Cantabrigienses, ed. by J. A. Venn. From 1752 to 1900, Part II (Cambridge. 1940–54). — A. J. Patterson: Caste, considered under its Moral, Social, and Religious Aspects (The Le Bas Prize Essay in the University of Cambridge for the Year 1860). London. 1861. XII. 122.

¹² A. J. Patterson: The Magyars: their Country and Institutions I–II (London, 1869. XXIII, 335, 362).

¹³ Nyelvtanulásáról: The Magyars, i. m. I/IX, X, XI, 2–3, 135, 243, 246; II/33, 149. — Magyar barátairól: I/III, 3, 15, 45, 119, 124, 125, 145–7, 155; II/196, 223, 345.

¹⁴ A „The Electoral Laws...” lényegében teljes anyaga képezi a „The Magyars...” XII., XIII. és XIV. fejezetét (I/247–317); a „Country Life...” részletei a XI. fejezetbe kerültek át (I/221–2).

¹⁵ Arminius Vámbéry: The Magyars... by A. J. Patterson (The Academy, Vol. I, 1870. ápr. 9., 176).

¹⁶ (Maurice Jókai): The New Landlord. Translated from the original Hungarian of Maurice Jókai, by Arthur J. Patterson, I–II (London. 1868. XII, 288, 312). A fordító bevezetése: I/V–IX. — Ez volt a regény első idegennyelvű fordítása, vö. *Czigány Gy.*: i. m. 317–8, ill. *Jókai Mór: Az új földesúr* — *Útóhang* (1895), (Jókai Mór összes művei, Nemzeti kiadás, XXIV. kötet, Bp. 1913, 327–8); *Jókai Mór: Az új földesúr* (Összes művei, kritikai kiadás, Regények, 13, Bp. 1963, 357). Ennek nyomán készült a holland (De nieuwe landheer. Hongaarsche toestenden geschetst, naar de Engelsche

régi udvarház utolsó gazdájá"-t,¹⁷ és kritikát közöl Kemény Zsigmondról és Gyulairól az Athenaeumban.¹⁸ A 80-as évek elején ismertetéseket közöl Felméri Lajosnak az angol iskolarendszerről megjelent könyvéről,¹⁹ továbbá a magyar filológia helyzetéről.²⁰ Magyar vonatkozású munkássága, kiemelkedő magyar írókhoz és tudósokhoz fűződő kapcsolatai²¹ hozzájárulnak ahhoz, hogy 1886-ban elnyerje nyilvános rendes tanári kinevezését a budapesti egyetem ekkor alapított angol tanszékére, ahol 1899-ben bekövetkezett haláláig működött.²² Nevéhez fűződik többek között az egyik első magyarországi angol nyelvkönyv megírása is.²³

A hazánk iránti figyelem éledéséről számos jelzés árulkodik. A lapok a magyar vonatkozású cikkeket egy részét első oldalainkon közlik,²⁴ s még olyan „politikán kívüli” lap is, mint az *Anthropological Review*, arra kéri fel a jónevű nyelvészt, R. S. Charnock-ot, hogy írjon cikket a magyarok nyelvéről.²⁵

E periódus egyik legfontosabb terméke önálló, vaskos kötet: Boner munkája Erdélyről.²⁶ Charles Boner (1815–1870), útleírások és vadászati-turisztikai munkák népszerű szerzője, Andersen műveinek angol fordítója,²⁷ előbb John

---

vertailing van Arthur J. Patterson... I–II. Zutphen, 1869), a svéd és a dán kiadás is. — A regény angliai fogadtatásáról ld. *L. Gy. Czigány*: i. m. 315–328; *M. M. Czigány*: *Hungarian Literature in Great Britain, 1830–1963. A Bibliography of English Translations published in Great Britain (A Bibliography for the University of London Diploma in Librarianship, London. 1964. 71; ill. a regény kritikai kiadásának 412. l. — Ld. még Patterson levelét Jókaihoz, é. n. (1868?), („Londonba visszajövetelem óta...”) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSzK Kt): Levelestár.*

¹⁷ (*Paul Gyulai*:) *The Last Master of an Old Manor-House. A Transylvanian Tale (From the Hungarian of Paul Gyulai, translated by A. J. Patterson)* (*The Cornhill Magazine*, Vol. 26, 1872. szeptember–október, 357–384, 475–512).

¹⁸ *A. J. Patterson*: *Sigismund Kemény's Studies (Kemény Zsigmond Tanulmányai, Kiadja Gyulai Pál) The Academy*, Vol. II, 1871. máj. 15., 259); *A. J. Patterson*: *Romhányi, a Satire*, by P. Gyulai (Gyulai Pál Költemenyei) (*The Academy*, Vol. II, 1871. nov. 1., 490–1).

¹⁹ *A. J. Patterson*: *A Hungarian Report on English Education (Macmillan's Magazine*, Vol. 46, 1882 jún. 155–160). Vö. *Gál István*: *Magyarország, Anglia és Amerika (Különös tekintettel a szláv világra). Vázlatok a nemzetközi vonatkozások köréből (Bp. é. n. 40).*

²⁰ *A. J. Patterson*: *Report on Recent Hungarian Philology (Transactions of the Philological Society, 1882–1884, 539–543).*

²¹ Ld. levelezését Gyulai Pállal (1868–1882, OSzK Kt), Budenz Józseffel [1870–1885, *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTAK Kt), Budenz levelezés*], Hunfalvy Pállal (1871–1882, MTAK Kt, Levelestár). Patterson hagyatékának tekintélyes részét Dobos István gimnáziumi tanár (Mezőtúr) őrizte; az anyag a második világháború során sajnálatos módon elpusztult (Országgh László professzor szíves közlése nyomán). Könyvtárának egy része a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Angol Nyelv és Irodalom Tanszékének állományába került.

²² *Szentpétery Imre*: *A Bölcsészettudományi Kar története (1635–1935)*. (Bp. 1935, 535–6, 672).

²³ *A. J. Patterson és Balassa József*: *Angol nyelvtan és olvasókönyv (Bp. 1892, IV, 190).*

²⁴ *The Athenaeum*, 1865. nov. 11., 643–5; *A. J. Patterson*: *The Electoral...* 1–14; *A. J. Patterson*: *A Hungarian...* 129–150.

²⁵ *Richard Stephen Charnock*: *On the Language of the Magyars (The Anthropological Review, Vol. 4, 1866, 171–9).*

²⁶ *Charles Boner*: *Transylvania: its Products and its People (London. 1865. VII, 641).*

²⁷ *Charles Boner*: *Chamois Hunting in the Mountains of Bavaria (London. 1853. VIII, 410); Verses (1858); Forest Creatures (London. 1861. VIII, 245); Guide for Travellers*

Constable fiainak „tutor”-a volt (1831—1837), majd mintegy 20 évet töltött Thurn und Taxis herceg Regensburg-i házában (1840—1860). Innen Münchenbe költözött, majd Bécsbe. Mint a Daily News tudósítója, egyesek szerint mint osztrák ágens érkezett Erdélybe, ahol közel egy esztendő telt. ²⁸ Munkája Angliában és Magyarországon egyaránt figyelmet keltett: részletes ismertetést közölt róla az Athenaeum, a Fortnightly Review és az Edinburgh Review.²⁹ A könyv iránti élénk kortársi érdeklődést jelzi gyors német kiadása is.³⁰

A korszak irodalmának összefoglaló ismertetése után vizsgáljuk meg röviden az íráskor *forrásainak* kérdését is. A szerzők többsége közvetlen élmény alapján, magyarországi (erdélyi) utazás nyomán alakította ki nézeteit. Különösen alaposan tájékozódott a helyi viszonyokban A. J. Patterson. Első kézből kapott információkat Edward Dicey és M. E. Grant Duff is. Bár ez utóbbi 1865 szeptemberében tett magyarországi útjáról³¹ nem tesz említést tanulmányában, meglepő tájékozottsága, illetve a cikkéhez csatolt, szakszerűen összeállított bibliográfia³² elárulja, hogy a szerző kivételes érdeklődéssel és hozzáértéssel közelít a magyar kérdéshez. Sir Robert Morier, a magyar ügyekben is járatos angol politikus és diplomata Grant Duff-hoz küldött levelében a legmelegebb szavakkal méltatta a tanulmányt, találó bírálatot mondva az angol sajtó egyéb hasonló termékeinek szokásos hibáiról. „Azt nyújtja, amit az angol sajtótól a külföldi témák tárgyalásakor elvárok — objektív, igazságos és jóindulatú, s elkerüli a megrögzött angol közírói bűnököt, a zsörtölődést, az iskolamesteri hangot, a vállveregetést és valamiféle nevetséges, képzelt brit mérce felállítását, mintha egy ilyen mellett meg lehetne mérni nem-angol dolgokat . . .”³³

Grant Duff tájékozódásának magyar-centrikusságát, a magyar kérdés iránti őszinte és lényegében jóindulatú érdeklődését különösen akkor mérhetjük fel, ha cikkét — és annak bibliográfiáját — összevetjük a Westminster Review névtelen szerzőjének nem kevésbé figyelemre méltó munká-

in the Plain and the Mountain (1866); ill. *H. C. Andersen*: A Danish Story Book (1846) és The Dream of Little Tuck (1848).

²⁸ *Ch. Boner*: Transylvania. . . 181. — Boner életéhez ld. Rosa M. Kettle (ed.): Memoirs and Letters of Charles Boner, I—II (London. 1871), ill. DNB: Vol. II, 806—7. Oxford UP, repr. 1963—4). — Feltételezhető ügynöki szerepére vonatkozóan ld. *Barbara Krebs*: Die westeuropäische Pressepolitik der Ära Beust (1865—1871) (Göppinger akademische Beiträge, No. 5) (Göppingen. 1970, 111—2).

²⁹ Transylvania. . . (The Athenaeum, 1865. nov. 11., 643—5); *Robert Bell*: Transylvania. . . (The Fortnightly Review, Vol. III, 1865. nov. 15., 120—3); *J. W. Wilkins*: Boner's Transylvania (The Edinburgh Review, Vol. 123, 1866. jan. 130—145). — Boner könyvéről ismertetést közölt még a Daily News, a Morning Post, a Spectator, az Examiner, a London Review és a Saturday Review is (ld. *Arany László*: Egy angol Erdélyről. Budapesti Szemle, 1866/4, 288—317).

³⁰ *Charles Boner*: Siebenbürgen. Land und Leute (Deutsche, vom Verfasser autorisierte Ausgabe. Leipzig. 1868, XVI, 693).

³¹ *M. E. Grant Duff*: Notes from a Diary 1851—1872 (London. 1897) I/312—6.

³² Austria 51. *Anton, Springer*: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden (Leipzig. 1865). (*Ludasi Mór*:) Drei Jahre Verfassungsstreit (Leipzig. 1864); *John Paget*: Hungary and Transylvania (London. 1839), *A. A. Paton*: Researches on the Danube and the Adriatic (London. 1862); *Charles Boner*: Transylvania (London. 1865); *Erasmus Schwab*: Land und Leute in Ungarn (Leipzig. 1865); *Joseph Eötvös*: Die Nationalitäten-Frage (Pesth. 1865).

³³ Memoirs and Letters of the Rt. Hon. Sir Robert Morier, from 1826—1876. By his daughter Mrs. Rosslyn Wemyss (London, 1911, I—II) II/63.

jával.³⁴ E cikk szerzőjéről a figyelmesebb forráskritika könnyen megállapíthatja, hogy azonos a folyóirat későbbi (1866–67) két számában megjelent, ugyancsak Ausztriával foglalkozó írások szerzőjével, aki valószínűleg egyszerűsmind a Westminster Review egy 1863-as, Ausztriáról szóló cikkének is szerzője.³⁵ E cikkek tendenciózusan szláv-barát, egyoldalúan magyar- (sőt: német-) ellenes irányvételére már a kortársi publicisztika is felfigyelt,³⁶ a magyar kérdésben hangoztatott nézeteit tehát némi fenntartással kell fogadnunk, különösen ami azok objektivitását illeti. Elég egyértelműnek látszik, hogy a cikk (és későbbi társai) pánszláv politikai tendenciák befolyására készült.

Tanulságos megvizsgálni Boner könyvének forrásait is. A szerző nem csatolt bibliográfiát a munkához, bár kétségtelenül sokat olvasott, hogy személyes benyomásait kiegészítse. Ha azonban elszórt utalásai alapján összeállítjuk az általa felhasznált irodalom,³⁷ valamint személyes informátorainak jegyzékét, nyomban feltűnik, hogy a könyv erősen német-barát beállítódása kölcsönös összefüggésben van azzal, hogy a szerző lényegében kizárólag német (szász) munkákra támaszkodik, illetve személyes benyomásait is elsősorban a szász értelmiség képviselőivel, többségükben papokkal folytatott beszélgeté-

³⁴ 358; Stenographische Berichte der 2ten und 3ten Session des Abgeordnetenhauses (Wien, 1863–64); *Siste Viator*: Ein Gedenkbuch für Oesterreichs Völker (Wien, 1865); *Franz Palacky*: Oesterreichs Staatsidee; (*Ludasi Mór*.) Drei Jahre Verfassungstreit; Parlamentarisches Taschenbuch für den ungarischen Reichstag (Pesth, 1866); Stenographische Berichte verschiedener Oesterreichischer Landtage (Wien, 1866).

³⁵ Austrian Constitutionalism (The Westminster Review, Vol. 79, 1863. ápr., 334–41); Dualism in Austria (The Westminster Review, Vol. 88, 1867. okt. 431–458); The Nationality Question in Austria (The Westminster Review, Vol. 94, 1870. 35–46). — A cikkek közös eredetére a szemlélet azonossága mellett a következők utalnak: az 1863-as cikkre hivatkozás történik az 1866-osban (358. l.), az 1867-esben (443. l.) és az 1870-esben (39., 46. l.); az 1866-osra az 1867-esben (443. l.); az 1867-esre az 1870-esben (39., 46. l.). Emellett szó szerinti egyezés található az 1866-os és az 1870-es cikkekben (1866/384. l., ill. 1870/37. l.); illetve lényegében azonos szövegrész az 1866-os és az 1867-es cikkben (1866/376. l., ill. 1867/434. l.).

³⁶ *Eugene Oswald*: Austria in 1868 (Reprinted from „The English Leader”). London. 1868/18, 34.

³⁷ Boner forrásai: (A lapszámok a hivatkozás helyei Bonernél. Utalásai nyomán az adatokat lehetőség szerint kiegészítettük; a kiegészítéseket [ ]-kel láttuk el.) *Albert Bielz*: Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. [Eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes] [Hermannstadt. 1857] 155, 624; *M. Brem* (vegyi üzem igazgatója Nagyszebenben) 313; [*Johann*] *Fabini* (professzor) (tanulmány az erdélyi borrhól) 165; *Julian Fane* (angol követségi titkár Bécsben): (Jelentések a Blue Book-okban 1860: 290, 1864: 165); [*Ivan*] *Golovine*: Types et caractères Russes, [I–II]. [Paris, 1847] 462; [*Fraz*] *Ritter von Hauer* — *Guido Stache*: Geologie Siebenbürgens [Wien. 1863] 353; *Ignaz Meyer*: Die Heilquellen von Borszék in Siebenbürgen [Kronstadt. 1863] 335; *Friedrich Müller*: VI, 189, 225; Die Verteidigungs-Kirchen in Siebenbürgen, 191–196; Die kirchliche Baukunst des romanischen Styl[e]s in Siebenbürgen [Wien. 1858] 363, 511–3; Orbán Balázs fényképei [később megjelentek: Székelyföld képekben, Bukarest, 1971] VI; *John Paget*: [Hungary and Transylvania, I–II], [London, 1839¹] 445; *Wilhelm Heinrich Riehl*: [valószínűleg: Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik]. [Stuttgart. 1859] 202; [*Johann Karl*] *Schuller*: [Geschichte von Siebenbürgen. Mit besonderer Berücksichtigung der Geschichte der deutschen Colonisten im Lande]. [1–2. Heft, Hermannstadt, 1840–51] VI, 516; [*Ferdinand*] *Schur*: (brassói professzor) 313; *Sievert*: (monográfia Nagyszebenről) VI. l., ill. az V., VIII. és IX. fejezet; [*G(eorg) D(aniel)*] *Teutsch*: Geschichte der Siebenbürg[er] Sachsen [für das sächsische Volk]. [Kronstadt, 1852–8] VI. 121, 360, 517; *Wilberforce*: Social Life in Munich. 209.

seiből meríti.³⁸ Boner könyve nem egyedüli példája annak, hogy rendkívül szoros a kapcsolat az információk eredete és a rájuk épülő munkák politikai tendenciája, hangvétele között. Itt nemcsak arra kell gondolni, hogy a feloldozások átveszik forrásaik adatai mellett azok politikai mondanivalóját is, hanem inkább arra, hogy a szerzők általában beállítottságuknak megfelelően választják ki már a munka megírása előtt azokat a forrásokat, melyekből véleményük szerint mondandójuk alátámasztásához megfelelő adatokat nyerhetnek. Ez a tendencia azt mutatja, hogy a publicisták (utazók) már nagyjában előre kialakított nézetek hitelesítéséhez, bizonyításához keresnek anyagot, akár írásos dokumentumok, akár személyes beszélgetések formájában. Bizonyos értelemben ezt dokumentálja az is, hogy az ebben a periódusban nálunk járt angolok közül éppen a lényegében magyarbarát Grant Duff, illetve később Leslie Stephen és James Bryce keresik fel angliai ajánlólevéllel (tehát előre készülve) Eötvös Józsefet.³⁹

A Magyarországon nem járt közírók értesüléseiket leginkább a sajtóból meríthették. A napilapok viszonylag bőséges tájékoztatásán kívül⁴⁰ rendszeresen foglalkozik Magyarországgal (pontosabban Ausztria és Magyarország viszonyával) a *Revue des Deux Mondes* mintájára akkor alapított liberális-radikális *Fortnightly Review* „Public Affairs” elnevezésű rovatában.⁴¹ E rovat a kül- és belügyek alakulását követi nyomon, és majd minden számában figyelmet fordít az osztrák—magyar viszony alakulására is, egy-két oldalas hírósszefoglalásokkal és ezekhez kapcsolódó politikai kommentárokkal könynyítve meg az eligazodást az angol közönség számára. Ugyancsak meghaladja az egyszerű híradás mértékét a *Spectator* „News of the Week” elnevezésű rovata, amely — ha rövidebb formában is, de — szintén reflektál a legfrissebb eseményekre.⁴² Emellett természetesen a külföldi — elsősorban az osztrák-német — sajtó szolgáltatja a publicisztika alapanyagát. Ezek nyomán az olcsóbb és igénytelenebb lapok nem-utazó munkatársai már elegendő adat birtokába jutottak, s nem követték alaposabb kollégáik gondosabb gyűjtőmunkáját.

2. A porosz—osztrák háború időszaka

A *Times* és a többi nagy napilap híryanagának vizsgálata azt mutatja, hogy 1866 nyarának nagy eseménye hirtelen felszította a publicisztika érdeklődését. Folyóiratok egész sora foglalkozik a háborús eseményekkel és több hadtudományi munka is napvilágot lát.⁴³

³⁸ Magyar informátorokról: V, VI, 169, 293, 437, 556—9; szászokról: 53—6, 187, 260, 272—7, 468—479, 547—8, 517.

³⁹ *M. E. Grant Duff: Notes from a Diary... I/312—3; H. A. L. Fisher: James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont). (London. 1927. I—II) I/126.*

⁴⁰ A *Times* igen jó híryanagot közölt Magyarországról, ld. *Palmer's Index to „The Times” Newspaper, 1865—1870* (London, Samuel Palmer).

⁴¹ A folyóiratról ld. *Edwin Mallard Everett: The Party of Humanity* (Chapel Hill. 1939). A „Public Affairs” rovat a folyóirat első 8 kötetében szerepelt, 1865. máj. 15-től 1867. aug. 1-ig. Mindig a szám végén jelent meg, anyaga igen értékes forrás az európai helyzetkép angol megítélésének tárgykörében.

⁴² A fontosabb híradások a *Spectator* következő számaiban találhatóak meg a korszakra vonatkozóan: 1865. szept. 23., dec. 16., 1866. febr. 17., 24.

⁴³ A porosz—osztrák háború angol publicisztikai visszhangjával részletesen foglalkozunk „A porosz—osztrák háború és az angol közvélemény” című tanulmányunkban (Történelmi Szemle, 1976/4. megjelenés alatt).

Még olyan sajátos műfajban is, mint amilyen a politikai karikatúra, mérni lehet a porosz—osztrák háború angolai visszhangját. A hetenként megjelenő Punch minden számában egy egész oldalas rajzot közöl, ami — eltérően a többi karikatúra zömétől — szinte minden esetben politikai jellegű. A háború időszakában összesen nyolc szám „nagy metszete” foglalkozik háborús témával.⁴⁴

Érdekes dokumentumai vannak azonban annak is, hogy a háború idején a kifejezetten magyar vonatkozású érdeklődés sem lankadt el. John Bowring (1792—1872), a nevezetes diplomata, politikus, utazó és irodalmi tótumfaktum 1866-ban kifejtett magyar vonatkozású tevékenysége minden bizonnyal szoros összefüggésben állott a politikai eseményekkel. A korszak publicisztikai anyagának, Bowring 1865 és 1867 között írott, politikai érdeklődéstől áthatott leveleinek, illetve egyéniségének ismeretében⁴⁵ kimondhatjuk, hogy az 1866 szeptemberében napvilágot látó angol Petőfi-kötet⁴⁶ nem véletlenül jelent meg a kiegyezési probléma kiéleződésével egyidejűleg. Nyilvánvaló, hogy kölcsönhatásról van szó, hiszen nemcsak Bowring Petőfi-kötete volt a Magyarország iránti érdeklődés terméke és jól időzített kihasználója, de a kötet maga is segítette ezt az érdeklődést felszítani.⁴⁷ Bowring munkamódszere erre különlegesen alkalmas volt. Már jóval a kötet megjelenése előtt ugyanis szemelvényeket közölt különféle lapokban Petőfi fordításából, melyek élénk visszhangot keltettek.⁴⁸ E cikkek közül különösen a Gentleman's Magazine-ben megjelent kis tanulmány érdemel említést,⁴⁹ amely bevezetőjében hosszabban foglalkozik a magyarsággal általában, továbbá Magyarország történetével és jelenkori helyzetével. A helyzetelemzés figyelemre méltó, érdemes megemlíteni az erőszakos beolvasztási kísérletek elleni határozott állásfoglalást.⁵⁰ Maga a Petőfi-kötet komoly visszhangot váltott ki, ami a költő személyén túl feltétlenül az ország pillanatnyi politikai helyzetének is szólt. Kertbeny szerint 82 angol journal és magazine foglalkozott a Petőfi-kötettel.⁵¹

⁴⁴ Consulting the Oracle (Punch, or the London Charivari, Vol. 50, 1866. máj. 12. 199); The Dark Horse (Vol. 50, 1866. máj. 19., 211); Check to the King! (Vol. 50, 1866. jún. 2., 233); Honesty and Policy (Vol. 50, 1866. jún. 16., 253); Denmark Avenged (Vol. 51, 1866. júl. 7., 7); The Lion of St. Mark (Vol. 51, 1866. júl. 21., 29); Rival Arbiters (Vol. 51, 1866. júl. 28., 41); Peace — and No Pieces! (Vol. 51, 1866. aug. 25., 83).

⁴⁵ Bowring Kertbenyhez, 1866. máj. 10., OSzK Kt, idézi *Varannai Aurél*: John Bowring és a magyar irodalom (Bp. 1967) 147. — Bowring Kertbenyhez, 1866. júl. 2., OSzK Kt, idézi *Varannai Aurél*: i. m. 147. — Bowring Toldyhoz, 1866. nov. 14., MTAK Kt: M. Irod. Levelezés, 4—r. 105. sz., idézi *Varannai Aurél*: i. m. 182. — Bowring Toldyhoz, 1867. jan. 6., MTAK Kt: M. Irod. Levelezés, 4—r. 105. sz. A katalógusban a levél tévesen szerepel június 6-i kelettel, ugyanígy tévesen idézi *Varannai Aurél*: i. m. 183. Ugyanígy a levél olvasata téves. Bowringról ld. DNB: Vol. II, 984—8, ill. *Varannai Aurél*: i. m. 9—24, *passim*.

⁴⁶ *Sir John Bowring*: Translations from Petőfi, the Magyar Poet (London. 1866, VIII, 239).

⁴⁷ *L. Gy. Czigány*: i. m. 238. — Bowring Kertbenyhez, 1867. jan. 15., OSzK Kt: idézi *Varannai Aurél*: i. m. 187.

⁴⁸ *Varannai Aurél*: i. m. 136, 141, 146—7, 149. — *L. Gy. Czigány*: i. m. 238—245.

⁴⁹ *John Bowring*: Alexander Petőfi (The Gentleman's Magazine, 1866. febr. 186—200). Részletesen foglalkozik a cikkel *Varannai Aurél*: i. m. 142—6.

⁵⁰ *John Bowring*: Alexander Petőfi, 187—8.

⁵¹ *K. M. Kertbeny*: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete (Bp. 1880) 10. Idézi: *L. Gy. Czigány*: i. m. 257. — A kötet angolai fogadtatásával részletesen foglalkozik *L. Gy. Czigány*: i. m. 257—274, továbbá *Varannai Aurél*: i. m. 176—183. — *M. M. Czigány* alapos bibliográfiája (i. m. 93) csak hetet sorol fel a recenziók közül.

Bowring magyar vonatkozású tevékenysége nem merült ki a Petőfi-fordításokkal. Leveleiből tudjuk, hogy ebben az időben is tartotta a kapcsolatot londoni magyarokkal, köztük Vámbéry Árminnal és Rónay Jácinttal is.⁵² A magyar szellemi élettel való sokoldalú kapcsolata és politikai érdeklődése egyaránt szerepet játszik abban, hogy 1866 nyarán cikket jelent meg Deák Ferencről a liberális *Once a Week* hasábjain.⁵³ Az írás — mint Bowring szinte minden magyar tárgyú megnyilatkozása ebben az időszakban — Kertbeny adatain nyugszik, és ő küldte Bowringnak a képet is, mely a cikk élén megjelent.⁵⁴ Bowring igen meleg hangon méltatja Deákot, akinek közli teljes életrajzát. Állást foglal az Ausztriával való unió ellen, a magyar nemzeti törekvések mellett, és Deákot mint e törekvések és a nemzeti gondolat kifejezőjét, sőt, megtestesítőjét üdvözli.⁵⁵ Kissé kiábrándító, hogy a magyarok jóakarója súlyos félreértéseket is közöl egyébként tájékozottnak tűnő cikkében: a jog-eljárás elméletét „megzavarodási elméletnek” (Verwirrungstheorie — sic!) nevezi, és félreértések elkerülése végett még angolra is lefordítja: theory of bewilderment!⁵⁶ (Ezek után joggal állapítja meg a kifejezésről: „szerencsétlen . . . volt, és mélyen bevésődött a magyar tudatba”).⁵⁷

Közvetlenül a porosz—osztrák háború után jelent meg Leslie Stephen Cornhill Magazine-beli cikke.⁵⁸ A sokoldalú Stephen (1832—1904), a liberális Cornhill Magazine, majd a Dictionary of National Biography későbbi szerkesztője,⁵⁹ az angol szellemi élet egyik középponti alakja, James Bryce-szal (1838—1922) jog- és történettudósként, illetve politikusként később egyaránt nagy hírnévre szert tett barátjával utazott Magyarországon át Erdélybe.⁶⁰ Hegymászó szenvedélyüknek akartak hódolni elsősorban, de nyitott szemmel nézték az országot. Útjukról Stephen cikkén és egyik publikált levelén kívül Bryce néhány kiadott levele is fennmaradt dokumentumként, ami annál is érdeke-

⁵² *Varannai Aurél*: i. m. 147, 189. — Rónay londoni pályaszakaszáról ld. *Pál Lajos*: Rónay Jácint (Századok, 1971/3—4, 682—693).

⁵³ *John Bowring*: Francis Deák, the Hungarian Patriot (Once a Week, Vol. 15, 1866. júl. 21., 57—60).

⁵⁴ Bowring Toldyhoz, 1866. nov. 14., MTAK Kt: M. Irod. Levelezés, 4—r. 105. sz.; idézi *Varannai Aurél*: i. m. 182. — Ld. még Bowring Kertbenyhez, 1865. jún. 15. (OSzK Kt, vö. *Varannai Aurél*: i. m. 133—4, 146).

⁵⁵ *John Bowring*: Francis Deák . . . 60.

⁵⁶ Uo. 59.

⁵⁷ Bowring 1866-ban megjelent Deák-cikkéről meg kell jegyeznünk, hogy az eddigi szakirodalomban téves adatok szerepelnek vele kapcsolatban. *Varannai Aurél* idézett munkájában helytelenül azonosítja az írást Bowring egy másik, ugyancsak Deákról írott portréjával, amely (1868-as dátummal) a szerző halála után, fia által összeállított tanulmány-kötetben jelent meg, 1877-ben, és ez utóbbi cikk szövegét idézi az 1866-os tanulmány ismertetésekor. (*Sir John Bowring: Deak Ferencz [1868] In: Autobiographical Recollections of Sir John Bowring (London. 1877) 326—337. Vö. Varannai Aurél: i. m. 134.*) Tény, hogy ez a későbbi keletű Deák-írás sokban emlékeztet az elsőre, de szövegében, sőt sok helyen gondolatmenetében is teljesen eltér attól. Annál sajnálatosabb, hogy még a nagyon megbízható L. Gy. Czigány is egyszerűen az 1866-os cikk bővített újrakiadásának tekinti a későbbi változatot, ami kétségtelenül több ennél (*L. Gy. Czigány: i. m. 239.*)

⁵⁸ (*Leslie Stephen*): Transylvania (The Cornhill Magazine, Vol. 14, 1866. nov. 567—585).

⁵⁹ Stephenről ld. *Frederic William Maüland: The Life and Letters of Leslie Stephen (London. 1906)*; ill. DNB: Supplement 1901—1911, Vol. III, 398—405. (Oxford UP, repr. 1958). — *Oscar Maurer: Leslie Stephen and the Cornhill Magazine, 1871—82 (University of Texas, Studies in English, Vol. 32, Austin, 1953, 67—95).*

⁶⁰ *H. A. L. Fisher: i. m. I/119.* — Bryce-ről ld. még DNB: 1922—1930, 127—135 (Oxford UP, repr. 1953).

sebb, hiszen az agg (1914-től Lord) Bryce az első világháború után a trianoni béke revíziójának egyik első jelentékeny szószólója lett.⁶¹ A kiegyezés-kori Magyarországról kialakított angol kép — az ő személyén keresztül — közvetlen befolyást is gyakorolt a revízió kérdésében állást foglaló angol politikusok nézeteire, ami bizonyos mértékig kontinuitást is jelez e nézetek alakulásának menetében.⁶²

3. A kiegyezés. A dualista rendszer első évei

A háborút közvetlenül követő időszak folyóirataiban még hiába keressük a kiegyezés politikai jelentőségét, a dualizmus várható következményeit méltató-értékelő tanulmányokat. Először a koronázás jelent „témát” a lapok számára.⁶³ De már 1867 végétől publikálnak komoly, elemző tanulmányokat is, melyek az előzőeknél jóval igényesebben reagálnak a változásra. Már 1867 októberében megjelenik a Westminster Magazine anonym szerzőjének újabb cikke a dualizmus értékeléséről,⁶⁴ amely kétségtelenül az egyik legszínvonalasabb összefoglaló elemzés angol lapban. Rendkívül érdekes Eugene Oswald cikksorozata is, mely előbb az English Leader nevű hetilapban, majd 1868-ban önálló pamflet formájában is napvilágot látott.⁶⁵ Külön cikket szentel Ausztria új helyzetének a Spectator és a Macmillan's Magazine is.⁶⁶

Az összefoglaló értékelések mellett számos más írás is foglalkozik Ausztria-Magyarország problémáival. A Spectator cikket közöl Beust-ról.⁶⁷ Rendkívül érdekes a konzervatív-methodista London Quarterly Review tanulmánya a keleti kérdéstről, amelyben számos osztrák-magyar vonatkozás található.⁶⁸ Az unitárius lelkész és teológus-professzor John James Tayler (1797—1869), „az angol Schleiermacher”, aki a vallásszabadság 1568-as proklamációjának 300. évfordulójára érkezik Erdélybe, tanulságos útibeszámolót közöl a liberális-

⁶¹ *Frederic William Maillard*: i. m. 181—2. — *H. A. L. Fisher*: i. m. I/122—9. — Bryce revíziós tevékenységéről ld. *H. A. L. Fisher*: i. m. II/204—5, 249; *Balogh József*: A magyar revízió angol előharcosa: Lord Bryce születésének századik évfordulójára (Bp. 1939, 12, ill. *Joseph Balogh*: Lord Bryce and Hungary: on the Centenary of his Birth (The Hungarian Quarterly, IV, 1938, 750—6); illetve ezek nyomán *Gál István*: Magyarország, Anglia... 58—64. A Lordok Házában Trianonról elmondott beszédét ld. *Hansard's Parliamentary Debates*, 5th Series, Vol. XLV, 239—245 (London. 1921). — Vö. a 209. sz. jegyzettel.

⁶² Ld. Bryce revíziós beszédének 1866-ra utaló szakaszát; magyarul idézi *Balogh József*: i. m. 7. — Stephen és Bryce erdélyi útjáról bővebben ld. *Tibor Frank*: A Leap Backwards: Leslie Stephen in Tansylvania (The New Hungarian Quarterly, Vol. XIV, No. 52, Winter 1973, 160—164, ill. *Frank Tibor*: A régi Erdély — brit szemmel (Tiszatáj, 1974, jún., 28. évf. 6. sz., 77—79).

⁶³ *Henry Ecroyd*: From Vienna to Pesth (The Temple Bar, Vol. 19, 1867, 318—336). Magyar tanulmányairól: 320. — *Harold King*: The Coronation Fête of Hungary (The Gentleman's Magazine, 1867. jún. 760—3). — Adventures of the Hungarian Crown (Once a Week, Vol. 17, 1867. júl. 13., 57—60). — (*William Howard Russell*.) The Pageant at Pesth (The Cornhill Magazine, Vol. 16, 1867 aug. 212—229).

⁶⁴ Dualism in Austria...

⁶⁵ *Eugene Oswald*: i. m. 40. — Oswaldról ld. visszaemlékezéseit: *Reminiscences of a Busy Life* (London. 1911, IX, 643).

⁶⁶ The New Position of Austria (The Spectator, 1868. jan. 25., 94—5). — The Beust Régime in Austria (Macmillan's Magazine, Vol. 18, 1868. szept. 414—425).

⁶⁷ The Austrian Premier (The Spectator, 1869. aug. 14., 949—950).

⁶⁸ The Eastern Question (London Quarterly Review, Vol. 29, 1868, 399—462).

unitárius Theological Review hasábjain.⁶⁹ 1868-ban készül el Bowring már említett második Deák-életrajza, mely azonban csak jóval később lát napvilágot. Charles Dickens lapja, a liberális All the Year Round is magyar vonatkozású cikket közöl 1870-ben: „a nagy magyar”, Széchenyi életéről szóló négy részes beszámolót.⁷⁰

1869 és 1871 között a dualista rendszer jónéhány, addig lappangó problémája került felszínre. Részben ezekkel kapcsolatosak azok a tanulmányok, melyek ebben az időszakban jelentek meg éppen a legszínvonalasabb folyóiratokban. Mindenekelőtt meg kell említeni az osztrákok által mozgatott Aurelio Buddeus két tanulmányát, melyeket a North British Review közölt,⁷¹ Ausztria alkotmányos problémáival, szerkezetének kérdéseivel kapcsolatban. A Westminster Review-ban akkor jelenik meg a már említett cikkíró újabb tanulmánya a nemzetiségi kérdésről.⁷² A tory Quarterly Review közölte a korszak utolsó összefoglalását Ausztria belső helyzetéről,⁷³ melyet a szerző a porosz–osztrák háborútól kezdve követ nyomon. Számos egyéb írás is bizonyítja, hogy Ausztria, illetve a német kérdés a nagy lapok egyik *legnépszerűbb* témája maradt ebben a korszakban.⁷⁴

A folyóirat-cikkek forrásairól sajnos kevés adattal rendelkezünk. A Westminster Review szerzőjéről a fentiekben már esett szó, ebben a korszakban megjelent írásai ugyanolyan egyoldalúságról tanúskodnak, mint a korábbi

⁶⁹ *John James Tayler: Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania, on Occasion of the Threehundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568* (The Theological Review, Vol. 6, 1869. jan. 1–48). — A cikk érdekes anyagot tartalmaz a magyar unitáriusok angol kapcsolataira vonatkozóan. Ld. ehhez még *A. J. Paterson*: i. m. II/229; Bowring Kertbenyhez frott levelét (1871. jún. 2., OSzK Kt, idézi *Varannai Aurél*: i. m. 191–2); *Jakab Elek: Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések, Keresztény Magvető, 1890; Borbély István: Összeköttetéseink az angol unitáriusokkal, uo.; Buzogány Aron: Emlékkönyv az erdélyi és angol unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésről. Kolozsvár, 1926(?)*. (Ez utóbbiakra hivatkozik *Gál István: Magyarország, Anglia... 248. Taylerről ld. John Hamilton Thom* (ed.): *Letters, embracing his Life, by John James Tayler* (I–II, London. 1872); ill. DNB: Vol. XIX, 399–400.

⁷⁰ (*Edward Robert Bulwer Lord Lytton*.) *The Great Magyar* (All the Year Round, Vol. 23, 1870. ápr. 9, 16, 23, 30; 450–6, 476–480, 498–504, 522–8).

⁷¹ (*Aurelio Buddeus*.) *The Constitutional Development of Austria* (The North British Review, Vol. 51 (OS), ill. 12 (NS), 1869 okt. 136–172. — (*Aurelio Buddeus*.) *The Cisleithan Constitutional Crisis* (The North British Review, Vol. 52 (OS), ill. 13 (NS), 1870 júl. 493–512).

⁷² *The Nationality Question in Austria* (The Westminster Review, Vol. 94, 1870, 35–46).

⁷³ (*Gabriel Henry Cremer*[?]) *Austria since Sadowa* (The Quarterly Review, Vol. 131, 1871 júl. 90–113).

⁷⁴ Ide tartozik *George Strachey*-nek, a bécsi angol követség másodtitkárának (vö. *Almanach de Gotha, 1866, 411*) néhány bécsi vonatkozású cikke a Cornhill Magazine-ben (*Good Society in Vienna, Vol. 14, 1866 nov. 629–640; Views of Vienna, Vol. 14, 1866 dec. 750–760; Music in Vienna, Vol. 15, 1867 jan., 25–35; A Dark Chapter of Austrian History, Vol. 15, 1867 márc., 366–384*), illetve több osztrák és porosz témájú írás ugyanott és néhány más folyóiratban (*Coke Richardson: Reminiscences of an English Cadet in the Austrian Service, The Cornhill Magazine, Vol. 15, 1867 január–február–március, 104–116, 174–191, 326–342; „T. P.” = J. Karuth: A Prussian Soldier's Notes on the Prussian Army* (The Cornhill Magazine, Vol. 18, 1868 aug. 221–230); *W. W.: The Danube I–II* (The Athenaeum, 1868. nov. 21, 680–1, 717–8); *Archer Gurney: Reminiscences of Vienna* (Macmillan's Magazine, Vol. 14, 1866 okt., 417–424). Ezeknek az írásoknak politikai vonatkozásuk alig van, érdekességük abban áll, hogy tükrözik a folyóiratok igényét osztrák témák feldolgozására.

tanulmány, és forrásai is meglehetősen tendenciózusan vannak összeválogatva.⁷⁵ Eugene Oswald cikkének alapvető forrására érdekes felfigyelnünk: itt ugyanis osztrák propaganda kiadványról van szó. Oswald is gyanítja ezt, de úgy látszik, nincs pontosan tisztában a munka jellegével és szerzőjével.⁷⁶ F. L. Weinmann munkája ez, az „Austria, a Constitutional State” című, 100 oldalas pamflet.⁷⁷ F. L. Weinmann, az osztrák publicisztikai befolyás e hatékony képviselője közvetlen kapcsolatban állt a londoni osztrák követséggel, illetve a bécsi Külügyminisztériummal.⁷⁸ Itt említett pamfletje a dualizmus első, kifejezetten Angliának szánt apológiája. A szöveg és a germanizmusokkal teli fordítás egyaránt elárulja, hogy a Külügyminisztérium propagandájáról van szó. Ugyancsak Weinmann fordította angolra az egy évvel később, ugyanannál a kiadónál (Dulau & Co.) megjelent osztrák „vöröskönyvet” is, mely a Beust által kiadott, tendenciájában poroszellenes osztrák diplomáciai anyag első kötetének angol kiadása.⁷⁹

Oswald forrásairól beszélve érdemes utalnunk még egy megjegyzésre, melyben egy korábban osztrák szolgálatban álló angol tiszt hozzá írott magán-

⁷⁵ Dualism in Austria: Die Süd-Slaven (In: Die Gegenwart. Leipzig. 1856); Der Zerfall Oesterreichs von einem Deutsch-Österreicher (Leipzig. 1857); *Wolfgang Menzel*: Der deutsche Krieg im Jahr 1866 (Stuttgart. 1867); Die staatsrechtliche Zweisplaltung Oesterreichs. Rede des Grafen Leo Thun den 5ten Juni im Herrenhaus (Wien. 1867); The Nationality Question in Austria: *Adolf Fischhoff*: Österreich und die Bürgerschaften seines Bestandes (2. Aufl., Wien, 1870); *Emile de Laveleye*: L'Allemagne depuis la Guerre de 1866 (Revue des Deux Mondes, 1868. aug. 1.)

⁷⁶ *Eugene Oswald*: i. m. 10.

⁷⁷ *F. L. Weinmann*: Austria, a Constitutional State: a Short Sketch of the Rise, Progress, and Development of Constitutional Life in the Austrian Dominions (London. Dulau & Co., 1867) 100. Vö. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA): Ministerium des Aeussern, Pressleitung, Karton 10, 1867, 717/PL. Az irat hiányzik, tartalmára csak a mutatókönyvből lehet következtetni: Index 1867—73.

⁷⁸ Weinmannról, illetve az angol közvélemény befolyásolására tett osztrák kísérletekről részletesebben ld. *Tibor Frank*: Die österreichische Propaganda des Dualismus in England (Zeitschichte, 1976, megjelenés alatt).

⁷⁹ 1868 és 1870 között Bécsben négy osztrák „vörös-könyv” jelent meg diplomáciai iratokkal: Correspondenzen des kaiserlich-königlichen (gemeinsamen) Ministeriums des Aeussern, No. 1—4 (1866 nov.—1870 dec.). E kötetek, amellet, hogy Poroszország-ellenes politikai eszközök voltak, az angol Blue-Book-ok mintájára az osztrák politika új korszakának szellemét: liberális, demokratikus felfogását voltak hivatva dokumentálni, már pusztán közzétételük tényével is. E célokat hangsúlyozta a „vöröskönyvek” első kötetének éppen angol nyelvre történő fordítása is, amely a bécsi kiadással egyidejűleg jelent meg Londonban (The Austrian Red-Book. Diplomatic Correspondence of the Imperial-Royal Ministry for Foreign Affairs from November 1866 to 31st December 1867. No. 1. Translation. London, Dulau & Co., 1868, 238. — Ld. mellékelve Apponyi Rudolf — Beust, London, 1868. márc. 10. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 71, Berichte, No. 19). Az angol sajtó világosan felismerte a propagandakiadvány célját: „...still more pregnant with suggestive matter is the recent gratuitous publication of the Red Book by Count Beust, which is throughout nothing more than an artful indictment of Prussia on the charge of machinations calculated to excite the jealousy of the Hungarians...” (The Spectator, 1868. dec. 26., 1526). Egyéb sajtóvisszhangjáról ld. „Opinions of the Press”: sajtóvélemények az „Austria, a Constitutional State”, illetve a „The Austrian Red-Book” című kiadványokról (Weinmann kötetének mellékleteként az Országgyűlési Könyvtárban, 327.256; továbbá Apponyi Rudolf — Beust (magánlevél), London, 1868. febr. 10. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 72, Varia). — A „vörös-könyv”-nek az angol gazdasági élet vezető személyiségeire tett kedvező hatásáról ld. Somerset Beaumont — Apponyi Rudolf, London, 1868. febr. 18. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 72, Varia.

leveleire hivatkozik.⁸⁰ A leírás alapján arra kell következtetnünk, hogy itt W. J. Wyatt-ról van szó, aki nagysikerű munkát írt az olasz—osztrák háborúról.⁸¹

A hazánkban járó J. J. Tayler unitárius lelkész értesüléseit elsősorban az erdélyi papságtól szerezte. Meg kell említenünk azonban, hogy magyarországi útjára John Bowring adott számára ajánlást Toldy Ferenchez, „rég barátját”-hoz,⁸² ami érthetőbbé teszi cikkének kifejezetten magyar-barát beállítását. Tayler erdélyi útja során hosszabban időzött John Paget vendégeként is, Gyéresen,⁸³ s ez ugyancsak hozzájárulhatott az ország iránti rokonszenvének kialakulásához. Az All the Year Round Széchenyi cikkéről legutóbb Gál István mutatta ki gondos filológiai elemzéssel, hogy az E. R. Lyttonnak, a bécsi követség első titkárának, Bloomfield nagykövet felesége unokaöccsének írása.⁸⁴ — A fontosabb írások közül még a Quarterly Review összefoglaló tanulmányának forrásait ismerjük, melyek jól összevágtnak a cikk osztrák-barát, magyar-ellenes tendenciájával.⁸⁵

Fontos könyvek is jelennek meg e korszakban. Ekkor lát napvilágot az egész kiegyezés-kor két legfontosabb munkája, Patterson könyve a magyarokról,⁸⁶ és Henry de Worms műve az Osztrák-Magyar Monarchiáról.⁸⁷

Arthur J. Patterson munkásságáról már szóltunk, itt most csak könyvének forrásaira utalunk. Bonerhez hasonlóan Patterson sem ad könyvészeti összefoglalást, ha azonban szétszórt hivatkozásai nyomán rekonstruáljuk bibliográfiáját, igen változatos képet kapunk.⁸⁸ Számos magyar informátorán

⁸⁰ Eugene Oswald: i. m. 35.

⁸¹ W(alter) J(ames) Wyatt: A Political and Military Review of the Austro-Italian War of 1866, with an account of the Garibaldian expedition to the Tyrol, a review of the future policy of Italy and her present financial difficulties (London, 1867, 138); ill. W. J. Wyatt: A Political and Military History of the Hanoverian and Italian War (London, 1868, VII, 399).

⁸² Bowring Toldyhoz, 1868. jún. 18. MTAK Kt: M. Irod. Levelezés, 4—r. 105. sz. — A könyvtári katalógus tévesen datálja a levelet 1868. szept. 18-ra, amit azután Varannai Aurél is átvesz (i. m. 184). Varannai emellett a nevet is tévesen olvassa, és könyvében I. B. Taylor-t említi (uo.). Taylor szerepel Gál Istvánnál is (Magyarország, Anglia... 131).

⁸³ J. J. Tayler: i. m. 24, 26—9, 40—2.

⁸⁴ Gál István: Dickens és folyóirata Kossuthról és Széchenyiről (Filológiai Köz-
löny, 1970, 1—2, 199—214).

⁸⁵ Das Reichsgesetzblatt (Wien); Adolf Fischhoff: Oesterreich und die Bürgerschaften seines Bestandes (Wien, 1870); W. Lustkandl: Federation oder Realunion (Wien, 1870); Des Oesterreichers Grundrechte und Verfassung (Wien, 1868); Oesterreich seit dem Falle Belcredi's (Unsere Zeit, Vol. V, Nos. 2, 4, 9, 12, 15).

⁸⁶ A. J. Patterson: The Magyars... I—II. köt.

⁸⁷ (Henry de Worms:) The Austro-Hungarian Empire and the Policy of Count Beust. A political sketch of men and events from 1866 to 1870. By an Englishman (London, 1870, XVII, 331) 2. kiadása: Baron Henry de Worms: The Austro-Hungarian Empire. A political sketch of men and events since 1866 (2nd ed., London, 1877, IX, 341).

⁸⁸ Patterson forrásai: (A lapszámok a hivatkozás helyei Pattersonnál. Utalásai nyomán az adatokat lehetőség szerint kiegészítettük; a kiegészítéseket [ ]-kel láttuk el.) [David Thomas] Ansted (Prof.): A Short Trip in Hungary and Transylvania [in the Spring of 1862] [London. 1862] I/17, 167, 176, II/150; Bartalus István: (előadás a Kisfaludy-társaságban) II/104; Charles Boner: Transylvania [: its Products and its People] [London. 1865] I/17, 55, II/88—9, 94, 226, 261—2, 265, 274, 304; Sir John Bowring: Poetry of the Magyars [London. 1830] II/184; [Charles Loring] Brace: [Hungary in 1851, with an experience of the Austrian police] [New York.] 1852) I/60, II/338; Heinrich Ditz: Die ungarische Landwirtschaft [Leipzig. 1867] I/76—7—96 passim, illetve I/111,

kívül⁸⁹ ugyanis a legkülönbélebb forrásokból merített, magyar, angol, német és francia tudósokra, publicistákra egyaránt támaszkodva. Orientációja azonban ezek megválasztásánál is jobbára magyarbarátnak mutatja.

Henry de Worms (1840–1903) talán a legfontosabb volt az Angliában működő, osztrák érdekeket képviselő közéleti férfiak közül.⁹⁰ Worms, aki később több kormány tagja, a brit kereskedelmi kamara elnöke, befolyásos parlamenti képviselő, és – 1895-ben – Baron Pirbright néven *peer* lett, a kiegyezés táján, Leopold Friedrich von Hofmann báró, az új kancellár külügyminisztériumi osztályfőnöke (később közös pénzügyminiszter) buzdítására vállalta magára azt a feladatot, hogy az osztrák érdekek szószólója legyen az angol publicisztikában.⁹¹ Ausztria, illetve a Beust-kormányzat érdekében kifejtett angliai tevékenysége legfontosabb eredményeként alighanem azt a könyvet kell tekintenünk, amely 1870-ben, névtelenül jelent meg Londonban. A szerző „Egy angol”, aki a mű címében az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint Beust gróf politikájának leírását ígéri. A könyv azonban a hangsúlyt főként az utóbbira, Beust működésére fekteti és a szövegből világossá válik, hogy itt gyanúsán hízelgő véleményt kapunk az osztrák politikusról, és „művéről, a dualizmusról”. Beust munkájának valószínűleg jelentős szerepe

121–2, 157–9, 169, II/4; [Henry] Sutherland Edwards: The Russians at Home [Unpolitical Sketches. . .] [London. 1861] I/321, II/152, 191; Fényes Elek: [Valószínűleg: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása (Pest, 1857), ill. Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, 1–3. kötet (Pest, 1841–42) I/10, II/82, 94; [Auguste] de Gérando: [De] l'esprit public [en] Hongrie [depuis la révolution française]. [Paris, 1848] I/70, 105–7, 115, 261; [Auguste] de Gérando: [La] Transylvanie et ses Habitants [Paris. 1845¹, 1850²] II/25, 295, 299, 302, 320; [Edward] Gibbon: [The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. 1–6]. [London. 1776–88¹] I/22, 50. — [Patterson feltehetően azokra a részekre utal, amelyekkel Gál István foglalkozik behatóan „Gibbon a magyar történelemlről” című tanulmányában (Századok, 1971, 1. sz., 70–88)]; A Hon [(Pest, 1868. v. 1869. évf.)] II/114; Hunfalvy J[ános]: [Az osztrák birodalom rövid statisztikája. . .] [(Pest, 1867)] I/119–120, II/93; R[obert] G[ordon] Latham: [The] Native Races of the Russian Empire, [Vol. 1–2] [London. 1853] I/49; Mocsáry Lajos: A kérdések kérdése [(Pest, 1866)] I/313–5; [John] Murray: [A] Handbook for [Travellers in] Southern Germany [London, 1837¹, 1867¹⁰] I/22, 34; [Friedrich] Max Müller: Lectures on the Science of Language [London, 1861–4] II/162, 164, 171–3; John Paget: Hungary and Transylvania, [Vol. 1–2] [London. 1839¹, 1850², 1855³] I/17, 22, 48, 294–5, 321; II/28, 111, 149–150, 170, 272, 310, 320; A[ndrew] A[rchibald] Paton: [valószínűleg: The Goth and the Hun; or, Transylvania, Debreczin, Pesth, and Vienna in 1850 (London. 1851), vagy: Researches on the Danube and the Adriatic; or, contributions to the modern history of Hungary and Transylvania. . . Vol. 1–2 (Leipzig. 1861)] I/47, 113–4; Erasmus Schwab: Land und Leute in Ungarn. [1: Natur-, Cultur- und Reisebilder]. [Leipzig. 1865] II/58; Smith: Dictionary of Greek and Roman Geography I/49; [John] James Tayler: [Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania, on Occasion of the Threehundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568 (The Theological Review, Vol. 6, 1869 jan. 1–48)] II/110, 113.

⁸⁹ Ld. a 13. sz. jegyzetet.

⁹⁰ Vö. a 78. sz. jegyzettel. E tanulmány részletesen foglalkozik Worms-szal és művével is.

⁹¹ DNB: Supplement 1901–1911, Vol. I, 495–6; Worms Hofmannhoz, London, 1870. jún. 6. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75, Varia. — Worms és a külügyminisztériumi sajtóosztály együttműködésére vonatkozóan ld. HHStA: Min. des Aeussern, Pressleitung; 1868: 533; 1869: 288, 321, 350; 387, 419, 501, 556; 563; 659; 1870: 23; 342, 388, 398, 405, 469; 460 (Vö. Index: 1867–73). Ld. még Ludwig Ritter von Prüzbram: Erinnerungen eines alten Oesterreichers, Band I. (Stuttgart–Leipzig. 1910), 262–3.

lehetett abban, hogy atyja — és az ő révén az egész család — 1871-ben *osztrák* bárói címet kapott.

A fentiek mellett még néhány más könyv is figyelmet érdemel. Ezek között elsőként említjük Mrs. J. C. Byrne-nek, a Pulszky Ferencsel szoros, családi kapcsolatban álló Horner család tagjának terjedelmes útikönyvét,⁹² mely Patterson „The Magyars” című munkájával egyazon évben jelent meg, jóllehet egyetlen más vonatkozásban sem lehet a két munkát összehasonlíttani. Mrs. Byrne munkája alacsony színvonalú *baedeker*, amely megmarad a látottak meglehetősen együgyű leírásánál, természeti képek, színes öltözetek, fogadások és találkozások felelevenítésénél. Mindamellett tanulságos könyv az övé, hiszen személyében valódi átlag-londoni,⁹³ a „társaság” reprezentánsa mond véleményt a látottakról, s a könyv nyilvánvalóan számíthatott az angol közép-rétegek széles köreinek érdeklődésére. A szerző sajátos vonásai közé tartozik erős katolicizmusa,⁹⁴ amely mintegy eleve meghatározza magyarországi útiélményeit, sőt benyomásait. Wiseman-nek, a néhai westminsteri érseknek latinnyelvű ajánlólevelével sorra látogatja Pannonhalmát, Esztergomot, Tihanyt,⁹⁵ s a szíves fogadtatások nyomán hamarosan kialakul benne a katolikus Magyarországról a nagyon kedvező benyomás.⁹⁶

Ide tartozik befejezésül a már említett W. J. Wyatt valamivel később, 1871-ben megjelent könyve, a „Hungarian Celebrities”.⁹⁷ Az egykor *osztrák* zsoldban álló tiszt a háború után hosszan utazgatott Magyarországon, sőt, valószínűleg letelepedésre is gondolt.⁹⁸ Munkája eltér az eddig ismert műfajoktól: körképet ad a magyar történelem nagyjairól és a kortársi politika vezetőiről, rövid esszék sorában mutatva be a „magyar celebritásokat” az angol közönségnek.⁹⁹ Munkájának figyelemre méltó sajátossága, hogy míg ezek sorában külön fejezetet szán Ferenc József és Erzsébet királyné méltatására, „megfeledkezik” az angol közönséget korábban oly igen érdeklő Kossuth Lajos alakjáról.

II. A „MAGYARORSZÁG-KÉP” ÖSSZETEVŐI

I. A gazdasági viszonyok és a társadalom

1865 a változás éve — ezt a tényt egybehangzóan ismerik fel mindazok, akik a politikai élet alakulását figyelemmel kísérik.¹⁰⁰ Ám a helyzet egyelőre

⁹² (*Julia Clara Byrne:*) *Pictures of Hungarian Life. By the Author of „Flemish Interiors”* (London. 1869).

⁹³ (*J. C. Byrne:*) i. m. 281.

⁹⁴ Mrs. Byrne levele az Athenaeumban, 1869. dec. 11. „I am a Catholic, though a just and liberal one...”

⁹⁵ (*J. C. Byrne:*) *Pictures...* V, X, 46, 65, 110, 114, 117, 121–2, 263.

⁹⁶ Még egy nagyon hasonló munka jelenik meg ebben az évben: Lizzie Selina Eden ausztriai útikönyve (*Lizzie Selina Eden: My Holiday in Austria. London. 1869. VIII, 300*). Ez még Mrs. Byrne munkájától is messze elmarad; magyar vonatkozása mindössze néhány bekezdésnyi.

⁹⁷ *Walter James Wyatt: Hungarian Celebrities* (London, 1871, X, 296).

⁹⁸ Uo. 131, 136, 143, ill. *W. J. Wyatt: A Political and Military History...* 2. kiadás, 356–8.

⁹⁹ A fontosabb személyiségek: Árpád, I. István, Hunyadi János, II. Rákóczi Ferenc, Thököly Imre, Szilágyi Erzsébet, Zrínyi Ilona, Mária Terézia, Ferenc József és Erzsébet királyné, illetve Deák, Eötvös, Mikó, Festetics, Lónyay, Andrássy és Horváth.

¹⁰⁰ *Ch. Boner:* i. m. VI–VII, 2. — *Recent Austrian Policy*, 59. — *Austrian Politics*, 473–4.

túlságosan bonyolult: „Minden káotikus állapotban van, — írja Grant Duff — olyan káoszban, melyből — hevesen reméljük és félig hisszük is — egy új és jobb birodalom emelkedhet ki. Ám e káoszt részleteiben senki nem próbálná meg leírni és végső kimenetele felől egyetlen bölcs ember sem próbálna meg jóslatokba bocsátkozni, hacsak nem a legátfogóbb és általánosabb módon”.¹⁰¹ Míg Grant Duff káoszt emleget, Boner anarchiára, zavaros helyzetre panaszkodik.¹⁰² Az első, ami az utazóknak feltűnik Magyarországra jövet, az a hatalmas különbség, amely gazdasági-anyagi fejlődés tekintetében a birodalom két fele között fennáll. Dicey úgy érzi, hogy egy évszázadot utazott visszafelé az időben, mikor 30 mérföldnyire elhagyta a császárvárost — Leslie Stephen bátran kimondja: az erdélyi utazás visszaröpíti a feudalizmusha.¹⁰³ Az általános szegénység megdöbentő. „Nincs Erdélyben a nyomorúságnak és szegénységnek olyan fészke, mint a magyar Alföldön, melyen keresztülutaztunk vonatnal . . .” — írja Nagyszébenből kelt levelében Bryce, Stephennel közös élményükről. „A földnek közel fele műveletlen marad . . .” — írja más alkalommal Aradról.¹⁰⁴ Stephennek különösen az tűnik föl, hogy milyen rendkívüli méretű erőforrások maradnak kihasználatlanul, s hogy milyen szembeötlő az ellentét az ország szegénysége és a rendelkezésre álló gazdasági bázis között.¹⁰⁵ Barátja ugyanezt rögzíti egyik levelében,¹⁰⁶ Grant Duff pedig joggal állapítja meg, hogy milliókat kell befektetni ahhoz, hogy a lehetőségeket akár csak félig is kihasználják.¹⁰⁷

Különösen nagy lehetőséget látnak az országban az angol tőkés vállalkozás számára. Egyes megfigyelők ugyanakkor vigyázatra intik az angol vállalkozót: ne fektesse be hitét és pénzét Ausztriába mindaddig, amíg a birodalom nem rendezi legégetőbb belpolitikai problémáit.¹⁰⁸ Az angol—osztrák kereskedelmi egyezményt az angol publicisztika zöme is az angol tőkebehatolás várható üdvös következményeire hivatkozva sürgette.¹⁰⁹ „Semmi sem biztosabb, mint hogy az angolok tágabb teret nyernek majd vállalkozásaik számára Ausztriában, mint Franciaországban. Stájerország, Magyarország és Galicia erdei és bányái nagyon vonzóak lesznek, amint ismertté válnak, s az utak és vasutak építése gyors ütemben megkezdődik, ha az angol tőkésék ráébrednek, hogy közreműködésük jövedelmező üzletet jelent.”¹¹⁰ A Times az „elmaradt, de gazdag” Ausztria számára hallatlan lehetőséget látott az angol gazdasággal való együttműködésben.¹¹¹ A rossz pénzügyi helyzetből a kivezető út a *free trade*, s az Angliával való együttműködés — hangoztatták a kereskedelmi körök

¹⁰¹ (M. E. Grant Duff:) Austria, 51.

¹⁰² Ch. Boner: i. m. 402, 587—9.

¹⁰³ E. Dicey: i. m. 378. — (Leslie Stephen:) i. m. 567.

¹⁰⁴ H. A. L. Fisher: i. m. I/123—5. — Nem lehetetlen, hogy Bryce a nyomásos gazdálkodás rendszerében uagnak hagyott parcellákat is műveletlen földeknek vélte.

¹⁰⁵ (L. Stephen:) i. m. 584.

¹⁰⁶ H. A. L. Fisher: i. m. I/129.

¹⁰⁷ (M. E. Grant Duff:) Austria, 88.

¹⁰⁸ The Times, 1865. dec. 5.

¹⁰⁹ Az angol—osztrák kereskedelmi egyezményről részletesebben ld. Frank Tibor: A magyar agrárexport kérdése az 1860-as évek angol—osztrák kereskedelmi tárgyalásain (Agrártörténeti Szemle, 1975/3—4).

¹¹⁰ Hope of a Treaty of Commerce with Austria. The Liverpool Mercury, d. n. (Mellékelve: Calice liverpooli konzul jelentése a Külügyminiszterhez, Liverpool, 1865. márc. 7. No. 39. HHStA: Min. des Aeussern, Administrative Registratur, F 34/5, Staaten: Grossbritannien, 1861—69.

¹¹¹ The Times, 1865. nov. 23., ill. 1866. jan. 10.

szócsövei.¹¹² „Ausztia természeti lehetőségei olyanok, hogy Európa minden állama közül leginkább ez az ország aknázhatja ki az Angliával való fokozott kereskedelem rendkívüli előnyeit... Olyan termékek gazdag választékát kínálja, melyeknek híjával vagyunk...”¹¹³ Ez a gondolat számos helyen, sokféle fogalmazásban megjelenik a korszak angol közíróinál,¹¹⁴ akik pedig e vonatkozásban az üzleti körök igényeinek, elgondolásainak adtak hangot.¹¹⁵

Boner is nagy figyelmet fordít arra, hogy minden alkalmat megragadjon az angolok számára kínálkozó gazdasági lehetőségek propagálására. Nem elképzelhetetlen, hogy idevágó megjegyzéseit bécsi sugalmazásra építette könyve szövegébe. „... Bizonyos vagyok benne, hogy bármely angolt, aki kereskedelmi vállalkozások tervével érkezik az országba, a lakosság és a kormány egyaránt szívélyesen fogad és megad neki minden tőle telhető segítséget.”¹¹⁶ „Olyan tágas a tér és oly csekély a verseny, mint Afrika bensejében... Ha Erdély távolabb feküdne, merész kereskedelmi úttörőink feltehetően nem néztek volna el fölötte oly sokáig...”¹¹⁷ Boner nemcsak általánosságban szól: konkrét tervei is vannak. Különösen nagy lehetőségeket lát a borkereskedelemben,¹¹⁸ de felhívja a figyelmet a nagy kén- és timsó-tartalékokra is.¹¹⁹ S hogy amit tanácsol, visszhangra talál Angliában, arra jó bizonyíték az Athenaeum kritikája és Grant Duff reakciója is: „Boner úrnak igaza van, ha Erdélyt jövedelmező tájnak tekinti az angol vállalkozók szempontjából.”¹²⁰

Akad tehát terv, sőt megvalósult terv is angol érdekeltségek bevonására. Angol program születik a déli víziutak és vasutak fejlesztésére, Magyarország és Erdély déli vidékeinek összekapcsolására az Adriával,¹²¹ Brassóban pedig angol vállalkozókkal vezetik be a gázvilágítást.¹²² Boner könyve különös hangsúlyt ad a vasútkérdésnek, amiben természetesen ugyancsak lát angol érdekeltséget: közvetlen összeköttetés lehetőségét Erdélyen, illetve Törökországon keresztül Indiával!¹²³ Az ország felvirágzása szempontjából döntőnek találja a kommunikáció kérdését, hiszen jelenlegi állapotában „a tartományról (= Erdély) szinte nem vesz tudomást Európa”.¹²⁴

Kevésbé összefüggő, de mozaikszerűségében is hiteles a kép, amit a kiegyezés előtti időszak társadalmáról kapunk. A feudális uralkodó osztály gazdasági ereje megtörik,¹²⁵ ugyanakkor a kapitalizmust már nagyon is jól

¹¹² The Proposed Commercial Treaty with Austria. The Liverpool Mercury, 1865. nov. 11. Calice Mensdorffhoz, 1865. nov. 11., No. 322. HHStA: Min. des Aeussern, Admin. Reg., F 34/5, Staaten: GB, 1861–69.

¹¹³ Hope of a Treaty...

¹¹⁴ Prussian Aggression and England's Interests (London. 1866) 31–2.

¹¹⁵ W. H. Bishop Apponyi Rudolphhoz, London, 1868. márc. 18. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 71, Berichte, No. 21 B.

¹¹⁶ Ch. Boner: i. m. 181–2.

¹¹⁷ Uo.: 389–390.

¹¹⁸ Uo.: 174, 179–180. — Bonernek a borkereskedelem lehetőségeivel kapcsolatos megjegyzései egybecsengenek a kortársi magyar publicisztika sokszor hangoztatott véleményével. Vö. Frank T.: A magyar agrárlexport...

¹¹⁹ Ch. Boner: i. m. 312–6.

¹²⁰ The Athenaeum, 1865. nov. 11., 645. — (M. E. Grant Duff:) Austria, 88.

¹²¹ (J. H. Tremenheere:) Servia (The Quarterly Review, Vol. 117, 1865. jan., 192–3.

¹²² Ch. Boner: i. m. 269–270.

¹²³ Uo. 604.

¹²⁴ Uo. 601.

¹²⁵ Uo. 442–3. — The Athenaeum, 1865. nov. 11., 645.

ismerő angolt meglepi a céhes rendszer hosszú utóélete.¹²⁶ Feltűnik a proletariátus hiánya is: „Nincs proletár osztály az országban, ami szerencsés dolog (!), hiszen ellensúlyozhatja a pénz és a föld terményeinek hasznosítására szolgáló eszközök hiányát.¹²⁷ A birodalmat fojtogatja a bürokrácia, társadalmi méretű probléma az alkoholizmus, általános a megbízhatatlanság.¹²⁸ Komoly problémák jelentkeznek a felekezetek közötti viszonyban a konkordátum óta, s a katolikus klérus még szítja is az ellentéteket.¹²⁹

Néhány utalás a nyelvi elszigetelődésből adódó problémákra hívja fel a figyelmet. Az Athenaeum kritikusa szerint ez meggátolja az egészséges eszmecserét különféle nézetű, más-más véleményeket valló emberekkel, s a szembenálló oldalon írott munkák olvasása nélkül egyoldalúság, szellemi beszűkülés fenyeget.¹³⁰ A magyar kultúra bizonyos hanyatlásáról is szót ejt a megfigyelő. A kiegyezés utáni szakaszban elsősorban Arthur Patterson foglalkozik az ország gazdasági-társadalmi viszonyaival. Patterson az ország „provinciális vagy fél-provinciális” helyzetéről ír, máshelyütt pedig „peninszulációról” beszél, s a civilizáció szempontjából zsákutcaként jellemzi az állapotokat.¹³¹ „... Az ország elkülönülése Európa más részeitől részben földrajzi helyzetének, részben történelmének az eredménye s maga is oka lett e félféudális viszonyok hosszú fennmaradásának.”¹³² Az ország elmaradásának okairól szólva elsőként a török uralom időszakát említi. Ez hosszabbította meg a középkort a XVIII. századig, ez vetette az országot az anyagi fejlődés szempontjából Európa más térségei mögé. Bizonytalansági érzést szült, ami a civilizáció egyik nagy fékezője. Másutt az elmaradás okaként az ország távolságát jelöli meg Róma „civilizáló hadseregeitől”, aminek az „északi barbarizmus” továbbélése, a polgári átalakulás sajátos elmaradása lett a következménye.¹³³ Vámbéry természetesen jólesően emeli ki mindezek nyomán az Academy-ben írott ismeretetésében: „Patterson úr helyesen mutatott rá az osztrák-barát írókkal szemben, hogy a magyar kultúra elmaradottságának okait nem a nép eredetének, hanem szerencsétlen földrajzi helyzetének kell tulajdonítani.”¹³⁴ Patterson mindamelllett örömmel nyugtázza, hogy a gazdasági fejlődés kérdése a legvitatottabb beszédtema az országban, és az Athenaeum is észreveszi, hogy valami már mozdul Magyarországon. „Magyarország gazdasági és politikai értelemben egyaránt ébredőben van, hogy nekilásson tartalékainak kiaknázásához, melyeket túl sokáig elhanyagolt.”¹³⁵

¹²⁶ Ch. Boner: i. m. 201, 221.

¹²⁷ Uo.: 209.

¹²⁸ Uo.: 415–7, 182, 617–8, 227.

¹²⁹ Uo.: 326–7. — A. J. Patterson: A Hungarian Election... 131–3.

¹³⁰ Ch. Boner: i. m. 562–5. — The Athenaeum, 1865. nov. 11., 644–5.

¹³¹ A. J. Patterson: i. m. II/199, ill. II/42.

¹³² Uo.: I/159.

¹³³ Uo.: I/57–8, 71.

¹³⁴ A. Vámbéry: i. m. 176.

¹³⁵ A. J. Patterson: i. m. II/2. — Hungary is waking up... (The Athenaeum, 1867. nov. 2., 577). — Egyes gazdasági szakemberek ugyanakkor meglepetéssel látják azt, hogy milyen elmaradott a magyar közgazdasági gondolkodás is, így például a szabadkereskedelem kérdésének megítélése (Susan Horner Pulszky Ferenchez, Norwood, 1868. jan. 30. OSzK Kt: Fond VIII/445, fol. 19). Evvel áll összefüggésben az is, hogy egyes arisztokratáink Angliában igyekeznek továbbfejleszteni nemzetgazdasági ismereteiket: Dessewffy Aurél gróf, Dessewffy Emil fia például T. E. Cliffe Leslie-nél, a neves közgazdásznál folytat tanulmányokat 1868-ban (Országos Levéltár: Dessewffy családi levéltár, P 90, 3. csomó, 5/c).

Patterson a társadalom képét gondosabban rajzolja meg, mint a gazdasági helyzetet. Viszonylag széles magyarországi ismeretségi köre révén elég jó áttekintése van a magyar társadalmi szerkezetről. „A magyarok elkülöníthető társadalmi osztályokra oszlanak és a nemzeti jellemet nem lehet helyesen megérteni, ha nem vesszük tekintetbe az ügyvéden és a mágnáson kívül a vidéki nemest, a parasztot és a kézművest is.”¹³⁶ E gondolat ma már némileg triviálisnak tűnik, de Pattersontól még figyelemre méltó eredmény a „magyar ember” jellemzésénél a társadalmi szempontok tekintetbe vétele. Patterson érzékeny megfigyelője a korszak társadalmi átalakulásának is. Egy-egy társadalmi osztály vagy réteg vizsgálatánál nem csupán merev, statikus kép megrajzolására törekszik, hanem változásaiban igyekszik megragadni a kiegyezés-kor magyar társadalmát. Különösen ott figyel föl aktuális problémákra, ahol a legtöbb személyes tapasztalatot, közvetlen benyomást gyűjtötte: a közép-nemesség, a birtokososztály körében. „A társadalmi élet tanulmányozójának szempontjából Magyarországot e pillanatban az az ellentét teszi érdekessé, ami a régi típusú, még ma is létező úri réteg és újmódi követők között figyelhető meg. Ez utóbbiak gyakran elődeik fiai vagy unokaöccsei, akik hazatérő menekültektől vagy külföldi utazásokon összeszedték »a nyugati civilizáció minden bűnét«. — A társadalmi változások most olyan gyorsan mennek végbe, hogy ez az ellentét hamarosan el fog tűnni.”¹³⁷ Patterson megfigyeléseinek értékét akkor mérhetjük fel pontosabban, ha más angol utazók helyzetelemzéseivel vetjük össze őket. A vele nagyjából egyidőben hazánkban járt Mrs. Byrne például ebben a vonatkozásban mindössze annyit tapasztal, hogy ha már valamelyik földbirtokos befogadja őt és társaságát, akkor már könnyű dolga van: szinte kézről-kézre adogatják az egész országban. Ebből arra következtet, hogy itt a társadalom egy „primitív, sőt őseredeti állapotáról” van szó.¹³⁸

A társadalmi fejlődés szempontjából Patterson néhány helyen érdekes párhuzamot von Magyarország és Anglia között. A helyzetet nagyon hasonlóan találja a forradalom utáni Anglia társadalom-képéhez, ahol a főváros és a vidék ugyancsak szembekerült egymással. „A nagy földbirtokosok, az udvari emberek, a pénzvilág Whig-párti volt; az angol földbirtokosok zöme ugyanakkor a Toryk közül került ki. Ehhez hasonlóan ma Pest Deák-párti. Zsidó plutokráciája, a külföldi spekulánsok, a bank- és biztosítási tisztviselők, a literátus réteg többsége és a gazdagabb mágnások a minisztérium pártján állnak; a municipális párt erejét a megyékben kell keresni.”¹³⁹ Ugyanez a hasonlat jelenik meg más pontokon is Pattersonnál. A magyar táblabírák rétege például nagyon emlékezteti a XVIII. század elejének angol *squirearchy*-jára, Addison és Fielding jól ismert figuráira. Azonos vonásnak találja a két csoport között a németgyűlöletet, a központi hatalom, az adószedők, az arisztokrácia, az udvaroncok megvetését, a nem-olvasást. A döntő különbséget viszont a szabadsághoz való viszonyban jelöli meg.¹⁴⁰ Párhuzamba állítja a magyar, illetve az angol nemesség megoszlását hazájukban. Ezt olyan egyenlőtlennek találja, hogy szerinte legalább akkora — ha nem nagyobb — különbség van az

¹³⁶ A. J. Patterson: i. m. 4.

¹³⁷ Uo.: I/217.

¹³⁸ (J. C. Byrne:) i. m. 47.

¹³⁹ A. J. Patterson: i. m. I/305.

¹⁴⁰ Uo.: I/265–6.

egyes megyék között demokratikus jellegük szempontjából, mint volt Angliában a *borough*-k között az első *Reform Bill* (1832) előtt.¹⁴¹

Patterson figyelmét a társadalom tanulmányozása során talán a parasztság ragadja meg leginkább. Megfigyelése szerint a magyar paraszt álma a földbirtok, ami — véleménye szerint — önmagában is elegendő ahhoz, hogy a paraszti osztályt megvédje „szocialista tanok, vagy éppen a »mindenki egyenlő« demokratikus eszméjének” elterjedésétől.¹⁴² A magyar paraszt meg van győződve arról, írja továbbá, hogy más országokban nincsen elegendő ennivaló. Erre egyrészt az Alföldre történő szlovák, román és német bevándorlás nyomán, másrészt egy-egy felsőmagyarországi vagy erdélyi ínség idején szerzett személyes tapasztalatai alapján következtet.¹⁴³ A magyar paraszt jellemzésénél hangsúlyozza ravaszságát, udvariasságát, jószívűségét, a nőhöz való viszonyában egy fajta keleties felfogásra, szolgálival kapcsolatban patriarkális viszony nyomaira utal.¹⁴⁴

Érdekesek azok a megjegyzései is, melyekben a magyarok általános jellemzésére tesz kísérletet. Megállapítja például, hogy a magyarok túlzott fontosságot tulajdonítanak saját szerepüknek Európában. Azt is észreveszi ugyanakkor, hogy a magyarok szokásaik, magatartásuk szempontjából az átalakulás korszakában vannak, „a korábbi barbárság és a benyomuló civilizáció különös keverékét mutatják”.¹⁴⁵

Patterson figyelme a magyarországi társadalmi szerkezet vizsgálata mellett kiterjed a birodalom nemzetektől elidegenedett kasztjaira is. Rendkívül tanulságos például az a beszélgetés, amelyet egy katonatiszttel folytat, s melyhez reflexiókat fűz a birodalmi hadsereg társadalmi és politikai szerepére vonatkozóan. „Melyik nemzetiséghez számítja magát? — Egyikhez sem — hangzott a válasz —, a hadsereghez tartozom, egy katona gyermeke vagyok. — Emlékszem, egy osztrák tiszt megjegyezte egyszer: » A legjobb az, hogy a hadsereg nem tartozik egyetlen nemzetiséghez sem, illetve hogy maga is különálló nemzetiség.« Ez nem teljesen igaz az egyes katonák szempontjából, de elég közel áll az igazsághoz, ahhoz, hogy igazoljon egy francia katonai szakíró, aki az Osztrák Birodalom egyetlen, bár igen nagyhatalmú támogatójának nevezte a hadsereget.”¹⁴⁶ Patterson e néhány jelzése nyomán világosan kirajzolódik a birodalom „nemzetek feletti” tisztikarának jellegzetes gondolatvilága.

Patterson sajátos, epizódokból, részmegfigyelésekből, rövid, sokszor különálló esszékből összeszótt könyvének jellege nem nagyon teszi lehetővé, hogy a társadalmi struktúra egységes, kerek analizisét kérhessük tőle számon. Hasonlóképpen mozaikszerű az a kép is, amelyet a társadalom életének sokféle problémájáról ad. Ebben a vonatkozásban pedig jószerivel egyedül reá számíthatunk, hiszen a korszak többi publicisztikai terméke szinte kizárólag politikai kérdésekkel foglalkozik. Megfigyelései közül feltétlenül ki kell emelnünk a vallás helyzetére, szerepére tett utalásait. A protestáns angolt (és angolnak ő a tipikus, nem pedig a katolikus Mrs. Byrne!) meglepi, hogy a hazájában legbensőbb magánügynek tekintett vallásnak Magyarországon milyen gyökeresen eltérő szerep jut. „... Ausztriában és Magyarországon gyakorlatilag úgy vélik,

¹⁴¹ Uo.: I/285.

¹⁴² Uo.: I/150—1, 335.

¹⁴³ Uo.: I/151—3.

¹⁴⁴ Uo.: I/161—5.

¹⁴⁵ Uo.: II/179, I/14.

¹⁴⁶ Uo.: II/287.

hogy egy ember »felekezete« nem annyira saját magát érinti, mint inkább viszonyát az államhoz és a rendőrséghez.”¹⁴⁷ „. . . A felekezet, melyhez egy ember magát tartozónak vallja, adat lesz a »Legitimations-Karte«-ján, éppúgy, mint rangja, foglalkozása, vagy kora.”¹⁴⁸ Megállapítja, hogy a katolikusok és protestánsok között jó viszony alakult ki, amit a „politika iránti mindent felemészítő érdeklődés és a XIX. század toleráns szelleme” következményének tart; de mindezek mellett sincsen megalégedve a vallási türelem kérdésében elért eredményekkel.¹⁴⁹

Több megfigyelő érinti a zsidó-kérdést. Mrs. Byrne több helyen is utal a zsidóság helyzetére, és térhódításukról nem minden ellenérzés nélkül szól.¹⁵⁰ Több-kevesebb antiszemitizmus jellemzi Bonert, sőt Pattersont is,¹⁵¹ bár ez utóbbi elsősorban a zsidó plutokráciát bírálja. A Westminster Review szerzője az egész birodalom gazdasági, kulturális és ideológiai zülléséért a zsidókat teszi felelőssé, igen felületesen homogén társadalmi alakulatnak tekintve a Monarchiában élő egész zsidó népességet.¹⁵²

Érdeklődés nyilvánul meg a cigányok iránt is, feltehetően azért, mert ez a probléma Angliában is létezett. Különösen Mrs. Byrne és Wyatt¹⁵³ tér ki részletesen a cigányok jellemzésére, nem annyira társadalmi szempontból közelítve meg a kérdést, mint inkább kuriózumot keresve. Egy publicista viszont a cigányságot a magyar társadalom jellegzetes elemeként értékeli.¹⁵⁴

Tanulmányok a nyelvi problémákra utaló megjegyzések is. Mrs. Byrne egy alkalommal megállapítja, hogy a nemzeti érzés olyan erőteljes Magyarországon, hogy még a legműveltebb asszonyok között is ritkán lehet németül tudót találni. Aki nyelvet tanul, franciával vagy angollal foglalkozik, „de olyan nagy az ellenszenv minden német dolog iránt, hogy a nyelvet csak szükségből tanulják és beszélik, következésképp az asszonyok, akiknek kevés dolguk akad az üzleti életben, ritkán szólnak e nyelven.”¹⁵⁵

A Magyarországról kialakuló általános kép meglehetősen sok forrásból táplálkozik, s számos megfigyelés rendkívül pontatlan, naív, vagy csupán futó benyomásra épül. A sok mozaik nem áll össze egységes történeti tablóvá. Úgy tűnik azonban, hogy még így, töredékes és esetleges formájában is jellemző a kép, amely a kor Magyarországnak gazdasági-társadalmi viszonyairól kialakul.

2. A politika

Történelem és nemzeti jelleg

Magyarország politikai helyzetének megítélése a brit közgondolkodásban szervesen egybeépül az ország történelmének értékelésével. A magyarság történeti szerepéről kevés önálló ítélet hangzik el, egyedül a Fortnightly Review nevét rejtő szerzője emlékeztet a magyarság „védőbástya” szerepére

¹⁴⁷ Uo.: II/122.

¹⁴⁸ Uo.: II/128.

¹⁴⁹ Uo.: II/107, 110.

¹⁵⁰ (J. C. Byrne:) i. m. 18–19, 75–6.

¹⁵¹ Ch. Boner: i. m. 617–8. — A. J. Patterson: i. m. 30, 305.

¹⁵² Dualism in Austria, 440–1.

¹⁵³ (J. C. Byrne:) i. m. 82–91. — W. J. Wyatt: Hungarian Celebrities, 293–6.

¹⁵⁴ Among the Magyars (Chamber's Edinburgh Journal, Vol. 47, 1870. márc. 12., 174–5).

¹⁵⁵ (J. C. Byrne:) i. m. 81.

tatárral és törökkel szemben.¹⁵⁶ Grant Duff hosszan időzik a magyar történelem korábbi fejezeteinél, de jó összefoglalást ad a Fraser's Magazine, a Fort-nightly Review és a Westminster Review is.¹⁵⁷ A történeti képből számunkra különösen a 48-hoz való viszony, a forradalom, Kossuth és a nemzeti függetlenség lehetőségeinek megítélése érdekes, hiszen ez segít hozzá a kiegyezéssel kapcsolatos állásfoglalások objektív értékeléséhez. A cikkek általában nagyon óvatosak a politikai kérdések vizsgálatánál: szívesebben sorakoztatnak fel hosszú adatsorokat és adnak tájékoztatást az eseménytörténetről, mint hogy értékeljék is a történeteket. Az elszórt megjegyzésekből sajátos kép bontakozik ki. Míg ugyanis egyfelől a forradalmat mint túlzást, „a nemzet jobbik részének tanácsai és kívánsága ellenére” megtett ballépést értékeli, a független Magyarországot pedig mint „az agitátorok vad álmát” könyvelik el, s kevés alkalmat mulasztanak el, amikor bírálhatják, vagy legalábbis megmosolyoghatják Kossuthot, a 48-as alaphoz való ragaszkodásról mindeközben megértéssel és tisztelettel szólnak.¹⁵⁸ Úgy tűnik, hogy itt 48 és 49 bizonyos értelemben vett szembeállításáról van szó. A kiegyezés tervét mint 1848 valóraváltását üdvözik az angolok — feltehetően egy olyan politikai koncepció hatása alá kerülve, amely hazai történeti irodalmunkban is igen sokáig, egészen Szekfű Gyuláig kísértett.¹⁵⁹ E problémát pedig már az éles szemű magyar kortárs, Eötvös József is helyesebben ítélte meg, amikor feltette a kérdést: „Ki nem látja át, hogy . . . valjon e munkálat minden hiányai nem onnan erednek-e, mert oly dolgoknak, melyek feltarthatatlanok, színét akartuk feltartani s midőn a jelennek tagadhatatlan szükségeit kielégíteni iparkodánk, egyszersmint azon jurisfictionhoz ragaszkodtunk, hogy minden, mi által új helyzetünk szükségeinek megfelelőnk, semmi egyéb, mint a réginek restauratioja.”¹⁶⁰

A „jogellenes” trónfosztás elítélése e gondolatkörben jól megfér az alkotmányhoz való mindenáron történő ragaszkodás kifejezett ünneplésével. Ez utóbbit a Spectator például mint az angol eszményeknek is megfelelő politikai magatartás diadalmas példáját említi.¹⁶¹ A liberalizmusnak ez az ellentmondásossága, mely olyannyira emlékeztet a magyar mérsékelték Deák körül tömörülő csoportjának alkotmányvédő, de birodalmi keretekben gondolkodó programjára,¹⁶² a Spectator egy másik írásában egészen egyértelműen megfogalmazódik. „Ha Magyarország csak akadályozza az osztrák birodalom egyesülését, s míg elfogadja a felajánlott engedményeket, a másik oldalon megtagad minden viszonzást, Európa liberálisai csalódottak lesznek, s az olyannyira vágyott megbékülés végzetesen késni fog.”¹⁶³ A birodalmi egység,

¹⁵⁶ Recent Austrian Policy, 73—4.

¹⁵⁷ (M. E. Grant Duff:) Austria, 53—68, 72—87. — Austrian Politics, 547—574, *passim* — Recent Austrian Policy, 56—58. — The Situation in Austria, 359—364.

¹⁵⁸ Ch. Boner: i. m. 428. — Austrian Politics, 468. — The Prospects of Austria and Hungary, 1430. — Ch. Boner: i. m. 12—5, 429. — Edward Dicey: i. m. 385. — Recent Austrian Policy, 70—1.

¹⁵⁹ Szekfű Gyula: Három nemzetek és ami utána következik. (3. kiad. Bp. 1934, 195).

¹⁶⁰ Eötvös József: Naplójegyzetek, gondolatok. 1864—1868 (Bp. 1941, 224—266).

¹⁶¹ The Hungarian Victory, 745—6.

¹⁶² Újabb kutatások nyomán ma már nyilvánvaló, hogy a mérsékelték tábora is megoszlott a kiegyezés mikéntjének kérdésében. Eötvös nézete szerint például a meg egyezést nem a Habsburg birodalommal, hanem 'az alkotmányos Ausztria népeivel' kell kötni. Vö. Szabad György: Eötvös József a politika útjain (Századok, 1971, 3—4. sz., 667).

¹⁶³ The Prospects of Austria and Hungary, 1430.

a kiegészítés terve itt mintegy a liberális Európa, pontosabban az angol liberális politika érdekeként jelenik meg, és ugyanennek a liberalizmusnak a nevében fordulnak szembe az angolok a független Magyarország gondolatával is.

Azt sem állíthatjuk azonban, hogy a magyar alkotmányos törekvések — akár csak eddig a határig is — egyértelműen megértésre számíthattak angol körökben. Boner például egyáltalában nem osztja a fenti véleményt. Két összefüggő fejezetet szentel „politikai vázlatoknak”,¹⁶⁴ amelyek voltaképpen a magyar politikai álláspont, illetve magatartásforma szigorú bírálatát adják. A magyarokat a politikában igaztalan és értelmetlen lényeknek látja, s politikai kérdésekben nem tartja őket becsületesnek.¹⁶⁵ A történeti érveléshez való ragaszkodásukat túlságosan makacsnak találja, a magyar párt-rendszert pedig egyenesen az inkvizícióhoz hasonlítja.¹⁶⁶ Ez utóbbi vélekedés egyébként tipikus gondolat a Schmerling-korszakban: a kormányzat a magyar ellenzék „középkori terrorista módszereinek” igyekszik tulajdonítani a magyarok elzárkózását a schmerlingianus politikában való részvételtől.¹⁶⁷ Valószínű, hogy Boner információi ebben a kérdésben a Schmerling politikájával rokonszenvező konzervatívok, vagy Lajtán túli liberálisok híveitől eredtek.

Boner oldalakon keresztül ostromozza a magyar politikát, s minden elképzelhető rossztulajdonsággal megvádolja: előítéletekkel terhelt, elvakultan büszke, merev, igazságtalan, ellenfelével szemben elfogult, sértődékeny, és így tovább.¹⁶⁸ Ő is von párhuzamot az angol politikai élettel, de ez azt bizonyítja, hogy Angliában soha nem éleznek ki politikai ellentéteket annyira, mint ahogyan azt Magyarországon teszik.¹⁶⁹ Mindezek után hozzáteszi, hogy jóakarattal bírál, s hogy e megjegyzéseket a tapasztalt jelenségek fölött érzett sajnálkozása mondatja ki vele.¹⁷⁰

Az angol kritika helyenként átveszi értékelését, és a magyarokat mint sérelmeikhez már-már szenvedéllyel ragaszkodó, furesza népséget mutatja be.¹⁷¹ A *Fortnightly Review* bírálata ugyanakkor rámutat arra, hogy Bonernek nem éppen erős oldala a politikai értékelés.¹⁷² Leslie Stephen viszont, aki erdélyi cikkében kitér Boner könyvének értékelésére is, nyíltan kimondja: „Boner úr erdélyi könyve eléggé osztrák szempontból íródott és a magyarokat némi csípősséggel bírálja a kompromisszumok makacs visszautasításáért és történeti igényeikhez való ragaszkodásukért, s miközben elismerően szól lovagias jellemükről, finoman megfogalmazza gyanúját, hogy ti. a gyakorlatban kissé fafajűek. A könyv — úgy tűnik — az osztrákokkal kacsint össze s hiányzik belőle az ortodox magyar patrióták kívánságai iránti rokonszenv.”¹⁷³

¹⁶⁴ *Ch. Boner*: i. m. XXXV—XXXVI. fejezet, 544—577.

¹⁶⁵ *Uo.*: 545, 551.

¹⁶⁶ *Uo.*: 552, 560—2.

¹⁶⁷ *Szabad György*: *Forradalom és kiegészítés válaszútján* (1860—61) (Bp. 1967) 605.

¹⁶⁸ *Ch. Boner*: i. m. 565—574.

¹⁶⁹ *Uo.*: 569.

¹⁷⁰ *Uo.*: 571.

¹⁷¹ *The Athenaeum*, 1865. nov. 11., 645.

¹⁷² *Robert Bell*: i. m. 120.

¹⁷³ *L. Stephen*: i. m. 582. — Stephen ad képet arról is, hogyan vélekedtek Boner könyvéről megjelenése után Erdélyben. A munkát kevesen olvasták, ennek ellenére széles körben elterjedt a vélemény: a könyv tele van hazugságokkal, a szerzőt az osztrák kormány fizeti (582. l.). Stephen cikkének tanúsága szerint Boner nevének pusztá említése magyarok körében máris vihart keltett. Stephen nem csupán a kritika túlzásain, a könyv magyar-ellenességén érzett felháborodásként értékeli ezt: „Ez nem pusztán egy rendkívül érzékeny hazafiasság, hanem az angol kritika iránti különleges

A magyarságnak politikus nemzetként való felfogása a porosz—osztrák háború utáni időszakban, a kiegyezés létrejöttének idején erősödik az angol közgondolkodásban. Patterson személyes élményei alapján állapítja meg, hogy „a politika Magyarországon — mint minden egyebet — a vallást is át-színezi”. „Minden ország közül leginkább Magyarország az a hely, ahol a politika a legjobban befolyásolja a mindennapi életet és ahol ez a beszélgetések legáltalánosabb témája . . .” A politika iránti rendkívüli érdeklődésnek köszönhető az is, hogy az irodalmi energiákat a politikai újságírás vezeti le. „. . . Ebben a politikus és tudománytalan országban a nyelvtudós vagy a filológus csak akkor érzi jól magát, ha politikai lapot szerkeszthet vagy parlamenti képviselő lehet.” Egy másik helyen ugyanő azt írja, hogy az angol utazót még mindig meglepi az a tartós és élénk belpolitikai érdeklődés, amelyet hiába keresne franciák vagy németek között. Többek között ennek a rendkívül élénk politikai mozgásnak lesz az eredménye előbb-utóbb a homogén nemzetté válás is: véleménye szerint a kor változásainak tendenciája egységes nemzeti állam megteremtéséhez fog vezetni. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy itt nyelvében is egységes nemzetről lesz szó, és kifejezi meggyőződését, hogy a magyar királyság területe egységes marad majd, és egész területén a magyar nyelv válik uralkodóvá. A magyarok fennmaradása Oroszország és Németország között attól függ, hogy mennyire civilizálódnak, illetve milyen mértékben nyerik meg Nyugat-Európa rokonszenvét. Kis számárányukat gazdasági és kulturális fölényükkel kell ellensúlyozniuk — teszi hozzá.¹⁷⁴

E politika részleges sikereit megfigyelők elsősorban a magyar alkotmány történelmi múltjának, nagy hagyományaiiban gyökerező erejének tulajdonítják. „Jól ismert tény, hogy Magyarország sem 1848 előtt, sem azután nem vette le figyelő tekintetét saját alkotmányáról; és az Ausztriával való unió még a Birodalom alkotmányossá válása után is csak akkor ment végbe, amikor a magyar alkotmányt elismerték . . .”¹⁷⁵ Az alkotmányos fejlődés vonatkozásában hasonlóságot látnak a két ország között. Tayler kitér e hasonlatra, melyet előtte és utána sokan megfogalmaztak már: „Azok véleménye alapján, akikkel alkalmam volt beszélgetni, úgy ítélem meg, hogy a politikai érzelmeket erős alkotmányosság jellemezte, amely egyaránt távol volt az amerikai republikanizmustól és a francia imperializmustól, s leginkább az angol Whigek politikájának liberálisabb és fejlettebb típusához áll közel . . .”¹⁷⁶

érzékenység következménye. Az angolnak — a világ minden népe közül a leginkább — kötelessége, hogy rokonszenvezen egy olyan néppel, amely e. őszakkal elragadott, ősi, alkotmányos kiváltságaiért küzd; s különösen elftéendő, ha lankasztani igyekszik lelkesedésüket avagy bármiféle megalkuvást ajánl” (582. l.). Az utóbbi gondolat bepillantást enged az angolokkal kapcsolatos hazai elvárás-sztereotípiák világába, s evel az általunk vizsgált kérdésnek mintegy a fonákjához nyújt adalékokat. Patterson egyik cikkében ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy „egyetlen nép véleményét sem értékeli oly nagyra a magyarok, mint az angolokét” (A Hungarian Election, 150). Az angolokhoz való ragaszkodás gyakori és őszinte kifejezése mindenestre szerepet játszott abban, hogy érdeklődést keltsen az angol utazókban, s ez kétségtelenül befolyásolta véleményüket. (A. J. Patterson: Country Life in Hungary . . . 705—6; Ch. Boner: i. m. 199—200, 304, 317, 356, 445, 518, 580).

¹⁷⁴ A. J. Patterson: i. m. II/129, 29, 190—1, I/258—9, II/72, II/90—1, I/311—2.

¹⁷⁵ (A. Buddeus:) The Cisleithan . . . 494.

¹⁷⁶ J. J. Tayler: i. m. 8.

Az angol párhuzam teszi érdekessé a magyar politikai élet egy másik jellegzetességét is. Patterson a mezővárosok önkormányzati jogáról szólva kétséget fejez ki az iránt, hogy vajon ténylegesen megvan-e a sokszor emlegetett önkormányzati képesség a magyarokban. Tudomása szerint ugyanis a Schmerling-kormányzat idején a mezővárosok egy része önkormányzati jogot kapott, de nem tudtak élni vele, s így le akartak mondani róla.¹⁷⁷ A megyei önkormányzat problémája már korábban is nagyon megragadta az angolokat: elég itt arra utalni, hogy Eötvös József regénye, „A falu jegyzője” egyebek mellett éppen azért aratott kiemelkedő sikert Angliában az abszolutizmus idején, mert bepillantást engedett a megyei önkormányzat — feudális — rendszerébe.¹⁷⁸ Érthető tehát, ha Patterson már eleve bizonyos várakozással tekintett éppen az alkotmányossághoz való ragaszkodás, a parlamenti élet hagyományai nyomán a politikai tevékenység helyi demokratizmusa felé is. Csalódása ezért ebben a tekintetben nagyon is érthető lenne, ha nem vált volna tudatos félrevezetés áldozatává. A községek és városok ugyanis nagyon is akarták önkormányzati jogaik helyreállítását, ám — érthetően — nem fogadták el a Bach-féle „községi törvényt”, s helyette általában a demokratikusabb 48-as megoldás életrekelését kívánták.¹⁷⁹ Az alaprobléma éppen a helyi önkormányzat jellegének változása volt: a feudális önkormányzat már nem bizonyult vonzósnak, s most már polgári formákat kívántak meghonosítani Magyarországon is. Patterson e különbséget feltehetően nem ismerte fel.^{179a}

A nemzetiségi kérdés

A magyar politikai élet rajzához hozzátartozik az a gondolatsor, mely a magyarországi nemzetiségekkel, illetve a magyar korona országai közötti viszonytal kapcsolatos. A más módon ugyan, de hajdan ugyancsak történeti önállósággal rendelkező és erre következetesen törekvő népeket egybezáró birodalmi szerkezetben élő angolok számára különösen érdekes volt a kérdés: hogyan él egymás mellett a közép-európai térségben megtelepült számtalan népcsoport, és milyen problémák adódnak az állam szerkezetéből?

Boner a magyar emberről szólva megjegyzi: „Számára minden kérdés valamiképpen nemzetiségi jelleget ölt; ez elhomályosítja ítélőképességét, érvei elfogynak és szertelen érzelmek törnek elő.”¹⁸⁰ Erdélyről szólva hozzáteszi, hogy a nemzetiségi különbségek egyben társadalmi különbségek is: „Nem egyszerűen a magyar kerül szembe a szásszal, hanem a nemes a szabad és jogvéde plebejussal. Ezért rés húzódik a kettő között itt is, éppúgy, mint

¹⁷⁷ A. J. Patterson: i. m. I/109.

¹⁷⁸ L. Gy. Czigány: i. m. 176—8; továbbá Czigány Loránt: Egy magyar klasszikus és viktoriánus kritikusa. Eötvös József: A falu jegyzője (1845). In: Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről (Bp. Szépirodalmi K., 1973), 130—152, passim; ill. 315—8.

¹⁷⁹ Szabad György: Forradalom és kiegyezés... 105—9.

^{179a} A helyi igazgatásban 1848—1872 között bekövetkezett változásokról ld. Balogh István: A megyei önkormányzat működése Szabolcsban 1848—1872 között; Simonffy Emil: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben (1848—1872); valamint Kanyar József: A megyei közgyűlés és bizottságai Somogyban (1860—1871). In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából (Bp. Közgazdasági és Jogi K., 1971), 205—233, 235—283, 285—315.

¹⁸⁰ The Athenaeum, 1865. nov. 11., 644.

máshol, amit nem vettek eléggé figyelembe.”¹⁸¹ Megfelelkezik ugyanakkor a magyar paraszt és a román jobbágy közötti komoly különbségekről, illetőleg a kettős: magyar és szász függésben élő román parasztság problémáiról, és így túlzott mértékben egyszerűsíti a társadalom képét. Az Athenaeum Boner nyomán talán világosabbá teszi a helyzetet olvasói számára, amikor nyíltan megfogalmazza, hogy itt osztálykülönbségekről és „faji” szembenállásról együttesen van szó. „A szembenállás egészen meghökkentő mértékig megfigyelhető itt nemcsak az osztályok, hanem a fajok között is, s ez fokozza minden társadalmi és politikai kérdés nehézségét. A magyarok a föld arisztokratái, a szászok képviselik a középosztályt, míg számszerűen a románok a legfontosabbak.”¹⁸² Ám ez a kép is túlságosan sematikus, amennyiben abszolútizálja a különféle nemzetiségeknek az egyes társadalmi osztályokban kimutatható arányát.

A nemzetiségi ellentétek állandó veszélyére hívja fel a figyelmet Grant Duff is. Megállapítja, hogy még ha a magyar korona országainak a birodalom többi részéhez fűződő kapcsolatát megnyugtatóan rendeznék is, akkor is nagy óvatosságra volna szükség, hogy elejét vegyék a nemzetiségi ellentétek kirobbanásának.¹⁸³ A kritika Boner könyvéről szólva mindegyik esetben megérzi, hogy a fő politikai probléma a nemzetiségi kérdés. A liberális Edinburgh Reviewban írva J. W. Wilkins a nemzetiségi kérdést „az ausztriai politika kulcsának” nevezi, és — amint előbb Grant Duff — hosszan kitér Eötvösnek nemrégiben megjelent tanulmányára.¹⁸⁴ A nemzetiségi helyzetről szólva az angol politikai érvelésben sokhelyütt felbukkanó gondolatoknak ad hangot. „A nemzetiségek doktrínája — írja —, amelyen valamely sajátos fajhoz tartozó embercsoport kizárólagos önkormányzati jogát értjük . . . , nem csupán az Osztrák Birodalom összetett anyagának a széteséséhez vezet, hanem minden egyes királyság különálló kerületekre, s minden egyes kerület falvakra bomlását idézi elő, oly különbözőek az emberfajták ezeken a térségeken, melyeket egyedül a császári hatalom tart össze. Ez a szélsőséges doktrína hívekre talált Magyarországon, de a magyarok semmi olyan érveléssel nem indokolhatják a birodalom más tartományaitól való elszakadásukat, amit a románok, a szlávok, a székelyek, a szászok és a horvátok ne használhatnának egyenlő súllyal a magyarországi és a szomszédos fejedelemségekben tapasztalható magyar fennhatósággal szemben.”¹⁸⁵ Az informátor elfogultsága jól érzékelhető a megfogalmazásban, amely a valóságos helyzetet erősen egyszerűsítve tárja az olvasó elé. A cikkíró nem figyel fel eléggé arra, hogy Magyarország nem csupán soknemzetiségű, hanem kevertnemzetiségű államalakulat is. Mégis, a szövegben már ott rejlik a figyelmeztetés, amit az angol publicisztika később sokkal határozottabb formában is kifejez: nemcsak Magyarország tarthat igényt a nemzeti függetlenségre, de a területén élő összes többi népcsoport is ugyanolyan joggal követelheti a teljes szuverenitást.

A nagy kérdéscsoportból a megfigyelők ebben az időszakban elsősorban Erdélyvel és a területén élő népcsoportok viszonyával foglalkoznak. Erdély látszik a legvilágosabb példának a nemzetiségi kérdés vonatkozásá-

¹⁸¹ Ch. Boner: i. m. 553.

¹⁸² The Athenaeum, 1865. nov. 11., 643.

¹⁸³ (M. E. Grant Duff:) Austria, 90.

¹⁸⁴ J. W. Wilkins: i. m. 132.

¹⁸⁵ Uo.

ban, s amellett, ahogyan a *Fortnightly Review* mondja, illusztrációul is szolgál Bécs manipulatív politikai módszereit illetően.¹⁸⁶

Erdély és Magyarország viszonyáról szólva az angol állásfoglalás — kevés megfigyelő kivételével — egyértelmű. Tekintet nélkül a „faji”, nyelvi és érdekbeli különbségekre, a helyi féltékenységekre és adminisztratív problémákra, „... Erdély jövője elszakíthatatlanul össze van kötve Magyarországgal. ... ugyanúgy viszonylik ez utóbbihoz, ahogyan Wales Angliához: Magyarország hatalmas síkságai mellett a felföld (Highlands) szerepét tölti be.”¹⁸⁷ Amíg tehát a nemzetiségek tekintetében az angol közírók felhívják a figyelmet az éles és veszélyes ellentétekre, és az elszakadás lehetőségét is latolgatják, a területi különválás eshetősége éppen nem merül föl.¹⁸⁸ A nemzetiségi ellentétek bemutatása egyáltalán nem arra szolgál, hogy a birodalom — illetve Magyarország — egységét megbontó tendenciákat a helyzet megoldását célzó törekvésekként ünnepeljenek. A cél sokkal inkább az, hogy rámutassanak minden olyan tényezőre, amely veszélyeztetheti a birodalom egységét, amely Anglia számára mindenképpen fontos érdek. Ezért reménykedik a *Fortnightly Review* például már ekkor abban, hogy az erdélyi országgyűlés ki fogja mondani a visszacsatolást,¹⁸⁹ jóllehet világosan látja a nemzetiségek szembenállásából adódó problémákat.

Az erdélyi nemzetiségek és egymáshoz való viszonyuk bemutatását főként Bonernek köszönhetjük. A nemzetiségekről alkotott képében magyarellenes beállítottságát a szászok iránti rendkívüli rokonszenv és különösen heves románellenesség egészíti ki. Egész fejezeteket szentel a szászoknak. Együttérző módon ismerteti véleményüket, mely szerint ha már kell lennie centralizációnak, ők szívesebben látnák a középpontot Bécsben, mint Pesten, hiszen az előbbi a civilizáció központja és a kapcsolatot jelenti a nyugattal, az utóbbi pedig a civilizáció határán fekszik.¹⁹⁰ Újra meg újra visszatér a szász — magyar politikai ellentétekre.¹⁹¹ Rendkívüli elismeréssel emlékezik meg a szász értelmiségéről, ezen belül is főképpen a papságról. A szász papok háza „oázis a sivatagban”, ami többek között a nyugati civilizációval fenntartott állandó, eleven kapcsolat következménye. Elragadtatása csak fokozódik, mikor kiderül, hogy még az ő nevét is ismeri egyik-másik. Ez és a szász papság általában is széleskörű angol vonatkozású műveltsége meglepi és fokozza irántuk érzett nagyrabecsülését.¹⁹² Boner itt ugyanakkor nem jelzi világosan, hogy a szászok készségét a birodalom határain kívül élő protestáns németekkel való kapcsolattartásra éppen a Habsburg-kormányzat protestáns-ellenes politikája erősíti, s részben ugyanezzel magyarázható kultúrájuk angol orientációja is.

Mindezzel szemben áll a románokról rajzolt, már-már ellenséges képe. A független román állam lehetőségére gondolva óva inti Ausztriát: ne bízson e románokban. „Ausztria téved, ha hűségükre támaszkodik, mert nincs olyan kötelék, amely hozzá fűzné őket. Bár uralma alatt élnek, az utolsó emberig Oroszország felé tekintenek, amelynek uralkodója egyházuk feje. Semmi kö-

¹⁸⁶ *Recent Austrian Policy*, 60—3.

¹⁸⁷ *The Athenaeum*, 1865. nov. 11., 643.

¹⁸⁸ *J. W. Wilkins*: i. m. 131—2.

¹⁸⁹ *Recent Austrian Policy*, 62—3.

¹⁹⁰ *Ch. Boner*: i. m. 260.

¹⁹¹ *Uo.*: 253—6, 555.

¹⁹² *Uo.*: 53—4, 55—6, 124, 187—8, 56.

zük sincs a nyugathoz; reményeik keletről biztatnak és gondolataikban mindig él a lappangó bizakodás, hogy egy napon . . . nagyszámú és hatalmas román nemzet jön létre.”¹⁹³ Földézi a román gyűjtogatásokat és kegyetlenkedéseket a forradalom napjaiból, és figyelmeztet az erdélyi románok kulturális elmaradottságára. Több történetet beszél el a román papság szerinte igen alacsony szellemi színvonalának illusztrálására.¹⁹⁴ Nagy veszedelemként állítja be, hogy a politikai élettől távol maradó magyarok és a számszerű kisebbséget képviselő szászok helyére a vállalkozó szellemű románok lépnek.¹⁹⁵ Itt — többek között — újra a birodalom egységének féltése játszik szerepet Boner érvelésében, akinek — ekkoriban eléggé magányosan képviselt — nézete szerint az önállósuló román politika előbb-utóbb elszakadással fenyegeti a birodalmat. Boner — és később Stephen is — megjegyzi, hogy a magyarok a románok tetteit is az osztrák kormányzat számlájára írják.¹⁹⁶

A „belszerkezeti” rendezés problémái

A nemzetiségi probléma ebben a periódusban kisebb figyelmet ébresztett, mint a birodalom politikai problematikájának másik nagyon jelentős vonatkozása, az osztrák—magyar viszony. A publicisztika érdeklődésének homlokterében kétségkívül a készülő kiegyezési tervek állanak, s angol nézőpontból Bécs és Pest viszonya, illetőleg az ezzel sok ponton érintkező német egység kérdésköre jelenti az európai érdekű problémát.

Az ősi alkotmányhoz való tántoríthatatlan ragaszkodás angol visszhangját elemezve láttuk, hogy a megfigyelők — Bonertől eltekintve — egyenesen az angol politikai ideálok megtestesüléseként értékelik ezt a politikát. Még a Westminster Review cikkírója is úgy ítéli meg, hogy „Magyarország most minden valószínűség szerint annak köszönheti önállósága megőrzésének utolsó lehetőségét, hogy ragaszkodott történelmi jogaihoz, a nemzeti fejlődés követelményeihez, és hogy Ausztria népének nagy része magától értetődően visszautasított mindenféle merev, centralizált rendszert . . .”¹⁹⁷ A cikkíró még azt is hozzáteszi, hogy a magyarok ragaszkodása az alkotmányhoz nagyban segítségére volt a birodalom másik felében élő népek hazafias törekvéseinek. Ahogyan azonban ellentmondást láttunk 48 és 49 megítélésében, nem kevésbé sajátos az az összkép, ami a tervezett dualisztikus szerkezet megítélése és Magyarország ebben játszott szerepének értékelése nyomán kibontakozik. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg a bukott forradalom utáni magyar politikai passzivitás az angol politikai *eszmények* híveinek rokonszenves, addig az ország betagozódása a dualisztikus államszerkezetbe a politikai *gyakorlat* érdekeinek kedvez. Az európai hatalmi egyensúly kérdése pedig eléggé fontos gyakorlati problémát jelentett még mindig Anglia számára ahhoz, hogy a dualista szerkezet létrejöttét mindenképpen örömmel üdvözölje. Ezért látja és láttatja a legtöbb esetben a hosszú politikai küzdelem méltó befejezésének a tervekben már érlelődő kiegyezést. A dualista szerkezet létrejötté ekkor azonban még nagyon is problematikusnak tűnik.

¹⁹³ Uo.: 394.

¹⁹⁴ Uo.: 228—231, 320—3, 394, 366—371.

¹⁹⁵ Uo.: 277, 394, 559.

¹⁹⁶ Uo.: 232. — *L. Stephen*: i. m. 577.

¹⁹⁷ *The Situation in Austria*, 365.

A Spectator az első lap, amely összekapcsolja a kiegyezés kérdését a fenyegető porosz veszéllyel. „Az osztrák császárnak az a törekvése, hogy megbékítse magyar alattvalóit, attól tartunk, kudarcba fullad majd. Tartunk ettől, mondtuk, hiszen épp a jelen pillanatban Ausztria gyengesége veszélyes Európára nézve, mert a porosz udvart arra bátorítja, hogy megsemmisítse az alkotmányt.”¹⁹⁸ A szerző az osztrák—magyar viszonyt itt tehát az európai biztonság szempontjából közelíti meg, s a helyzetnek ez a megítélése egy gondolatkörbe tartozik a Spectator néhány héttel későbbi — fentebb már idézett — magyar-barát cikkének mondanivalójával. A kiegyezés még korántsem látszik biztosnak, hiszen magyar és osztrák részről egyaránt heves ellenzéssel találkozunk . . . — állapítja meg a szerző. És mindjárt hozzáteszi: a dualisztikus megoldás szétzúzná az egységes birodalom elméletét. Ha pedig a Reichsrath hatásköre nem egyetemes, mi fogja vajon összetartani a birodalmat? Hiszen ha minden tartománynak megadják önállóságát, megszűnik a német elemtől való függés. „Éz az, amit a németek nem tudnak elfogadni és — hacsak nem kényszerítik őket —nem is fognak lehetővé tenni. Magyarország és a szomszédos tartományok olyanok voltak számukra, mint a gyarmatok . . . és nem tudják elviselni, hogy lemondjanak egy előjogról, amelyről — Magyarország esetében csak részben méltán — azt hiszik, hogy mintegy erkölcsi okoknál fogva megilleti az ő magasabbrendű civilizációjukat.”¹⁹⁹

Kétséges a megoldás lehetősége Grant Duff számára is. Nem tartja kielégítőnek sem a Deák által hangoztatott perszonáluniót, sem egyes publicisták reáluniós tervét, de még a „Drei Jahre Verfassungstreit”-ben közzétett megoldási javaslatot (a reál- és a perszonálunió közötti átmenetet) sem látja megfelelőnek.²⁰⁰ Az általa javasolt államforma az *incorporative union*, ami például Anglia és Skócia között fennáll.²⁰¹ Ezt az állapotot majd a kommunikáció fejlődése teremti meg a birodalom részei között — teszi hozzá. A birodalom újjászervezése melletti kiállása különösen feltűnő volt a néhány évvel korábban általánosan elfoglalt Ausztria-ellenes állásponthez képest.²⁰² A birodalom jóléte most komoly, európai érdeklődésre tart számot, s Grant Duff reméli, hogy a zűrzavarból rend, a tévedésekből pedig bölcsesség születik.

Edward Dicey ugyancsak helyesnek, de problematikusnak érzi a kiegyezést. „Az az érzésem — írja —, hogy angol megfigyelők eléggé alábecsülik az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezés nehézségeit. Egy ilyen kiegyezés — szerintem mindenesetre — a legjobb dolog lenne mindkét királyság számára, de a múlt közébük áll.”²⁰³ Nem lehet csodálkozni azon — teszi hozzá —, hogy a magyarok bizalmatlanok Ferenc József ajánlataival szemben. A magyarok álláspontjától érzi többek között függőnek a megoldás lehetőség-

¹⁹⁸ The King of Hungary, 660.

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ A Ludasi által összegezett koncepciót találjuk meg már az Októberi Diplomában és Apponyi György 1862. évi emlékiratában is. Vö. *Szabad György: Forradalom és kiegyezés* . . . , 9–10, 69–70, 73–5, 77–9; Deák Ferenc beszédei (Összegyűjtötte Kónyi Manó), III. köt. (Bp. 1903), 301–315; ill. *Szabad György: Az abszolutizmus kora, 1849–1867*. In: Hanák Péter (szerk.): *Magyarország története 1849–1918* (Bp. 1972), 114–5.

²⁰¹ (*M. E. Grant Duff:*) i. m. 88. — Skócia és Anglia kapcsolatát csak Grant Duff jellemzi *incorporative union*-ként. Russell, Rechberg 1861. máj. 20-án kelt diplomáciai körlevelére válaszolva ettől eltérő koncepciót fejtett ki. Ld. *Szabad György: Forradalom és kiegyezés* . . . 476, 562–3.

²⁰² (*M. E. Grant Duff:*) i. m. 93–4. — *Ch. Boner:* i. m. 91.

²⁰³ *E. Dicey:* i. m. 384.

gét a Fraser's Magazine is, elfogadva egyébként a dualisztikus szerkezet lényegét.²⁰⁴ Magyarország akkor fog részt vállalni a birodalom terheiből, ha teljesítik követeléseit — mondja a Fortnightly Review cikke. A hangsúlyozottan magyar-barát írás megállapítja, hogy „Magyarországon a nemzeti párt (sic) maga a nemzet”.²⁰⁵ A csatlakozást az új államszerkezethez azonban csak fenntartással fogadja el. „... Magyarország ... nem lesz hajlandó külföldiek soknyelvű gyülekezetével társulni, ... ahol valami pápista, bigott tiroli vagy báránybőrsubás rutén voksa is számítana.”²⁰⁶ Valószínűtlennek érzi a *questio vexata*: a dualista alapon való rendezés lehetőségét a Westminster Review szerzője is. Ő az egyetlen, aki rámutat arra, hogy még ez a megoldás sem rendezné a birodalom valamennyi problémáját, hiszen igazságtalan a szláv népekkel szemben. Míg a Fraser's Magazine az elképzelhető megoldások közül a legjobbnak tartja, hogy a birodalom lakosságának 66%-át kitevő szláv népesség egyharmada Pest, kétharmada pedig Bécs körül csoportosuljon a két nagy részre osztott monarchiában, a Westminster Review szót emel a terv ellen. A cikk szerint nem valószínű, hogy Ausztria valaha is teljesen németesíthető lesz, vagy, hogy a német elem túlsúlyba kerül a birodalom egyik felében, a magyar pedig a másikban. Figyelmeztet arra, hogy Ausztria mintegy 35–36 milliós lakosságából több mint 15 millió szláv.²⁰⁷ A Spectator ugyanebben a szellemben foglal állást.²⁰⁸

Az elmondottakat összegezve láthatjuk, hogy a kiegyezés tervét mint koncepciót a megfigyelők örömmel üdvözölték, de megvalósulásában több oknál fogva kételkedtek. A birodalom belpolitikai problematikájának, szerkezeti kérdéseinek angol felfogásához a legjellemzőbb adalékokat az a több helyen is felbukkanó hasonlat kínálja, amely Ausztria és Magyarország, illetve Ausztria és más tartományok viszonyát az angol–ír párhuzammal igyekszik megvilágítani, az angol olvasóhoz közelebb hozni. Nagy-Britannia belső szerkezeti problémáinak megoldásában — később, Gladstone idején — különösen nagy jelentőségre tett szert a Monarchia példája,²⁰⁹ és ezért fokozottan érdekes megvizsgálni a magyar példa előfordulásait a századnak ebben az időszakában. E néhány gondolat részét képezi az angol (és ír) politikai érvelés történetének, egyszersmind jellegzetes részlete a hazánkról külföldön kialakított politikai-történeti képek is.

A legvilágosabban a Fraser's Magazine fogalmazza meg a tételt. „Az angol olvasók talán akkor fogják legjobban megérteni Ausztria egész hely-

²⁰⁴ Austrian Politics, 474.

²⁰⁵ Recent Austrian Policy, 72.

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ The Situation in Austria, 377, 386–9. — Austrian Politics 474.

²⁰⁸ The Prospects of Austria and Hungary, 1429.

²⁰⁹ Ld. Gladstone-nak az ír kérdésben elmondott parlamenti beszédeit 1886-ban és 1893-ban, melyekben a Monarchia által képviselt, dualista szerkezetet követendő példaként említette (Hansard's Parliamentary Debates, 3rd Series, 1886, Vol. CCCIV, London, 1886, 1047–8, 1540–1; ill. The Parliamentary Debates, 4th Series, 1893, Vol. X, London, 1893, 1607–9). Hasonló érvekkel támogatta miniszterelnökét az 1893-as vitában James Bryce, aki mint „Chancellor of the Duchy of Lancaster” a kabinet tagja volt (Hansard, 4th Series, 1893, Vol. VIII, London, 1893, 1423–4). Ehhez ld. *Marczali Henrik*: Az angol–magyar érdekközösségről a múltban (Századok, 1919, 122). — Az ír–magyar párhuzamról ld. továbbá: *Friedrich Ferdinand Beust*: Memoirs of... Written by Himself (London, 1887, I /XXXV–XLIX); *Arthur Griffüh*: The Resurrection of Hungary: a Parallel for Ireland (A series of articles, repr. from The United Irishman, Dublin, 1904¹, 1918³, 99).

zetét, ha felidézük Írország és Anglia viszonyát. Írországot érzik legfőbb problémájuknak, és olyan az érzésük, mintha túske volna az oldalukban. Európa csaknem minden országának megvan az Írországa, de Ausztria csupa Írországból áll.”²¹⁰ Bonernél ugyanez a gondolat jelenik meg, ha nem is ennyire világos, szabatos megfogalmazásban.²¹¹ Boner politikai nézeteihez természetesen az is hozzátartozik, hogy az ír kérdésben az angolok, a magyar kérdésben pedig Ausztria mellett foglal állást. A brit birodalmi gondolat mellett politikai nézeteinek megformálásában szerepet játszik az egységes Ausztria koncepciója, s európai küldetésének tudata, mellesleg pedig az önálló magyar államiság lehetőségének kétségbevonása is. Ezért hangoztatja a fentiekhez kapcsolódóan, hogy Írország Anglia nélkül nem jutott volna messzire. Amit Írországról mond, világosan Magyarországra is értendő: . . . „valamennyien jól tudjuk, hogy milyen volt Írország helyzete, amikor saját parlamentje volt, s azt is, hogy mit ért az a parlament. Jól tudjuk, mi lenne Írországból Anglia nélkül.”²¹²

De nemcsak az országrészek közötti viszony: más sajátosságok is Írországot juttatják a magyarországi látogatók eszébe. Diceyt pesti látogatása során szomorú benyomásai az Írországról olvasottakra emlékeztetik, és Patterson is az írekre gondol, amikor a magyar politikai küzdelmek jellegzetességeiről számol be.²¹³

Az osztrák–magyar viszony rendezésének problémáit tárgyalva azonban az időszaki sajtó sem marad meg az általánosságok szintjén. A kiegyezés konkrét előkészítését érintő részletek megítélését figyelve számos ponton gazdagíthatjuk a fenti képet. Schmerling távozása, az új kormány kinevezése kedvező fogadtatásra talál. Nem lesz könnyű feladat a megoldás — írja a *Fortnightly Review* —, hiszen a sok együtt élő népfajt csak a közös nyomorúság emléke tartja össze; ám a kormány most jó kezekbe került.²¹⁴ Hosszan foglalkozik az új miniszterelnök, Belcredi gróf méltatásával a *Westminster Review* is, benne a cseh területek szószólóját remélve.²¹⁵ Nagyon kedvező már ebben az időszakban is Deák megítélése. A *Fortnightly Review* szerint Deák és Eötvös pártja mögött egységes a nemzet. A nép bizik Kossuth e küzdőtársai-ban, különösen Deák örvend igen nagy tiszteletnek. Csak a mágnások egy töredéke ragaszkodik a feudális idők hagyományaihoz, és ellenez minden változást. „Egy ilyen órában Deák Ferenc dicső hivatása lesz, hogy ő, aki hazájának Rientije volt, most Periclese vagy Peelje legyen!”²¹⁶

Ugyancsak a Deák-párt vezető szerepét hangsúlyozza a *Spectator* is. A mérsékelt párt, írja, az országgyűlés háromnegyedét foglalja magába, és az egyetlen vezető erő, melyet a külvilág elismer.²¹⁷ Grant Duff a *North British Review*-ban méltatja Deákot, és összegzésül megjegyzi: „Ha bölcs és mérsékelt politikája eredményes lesz, senki élő ember nem érdemli majd meg jobban a „*pater patriae*” nevet.”²¹⁸

²¹⁰ *Austrian Politics*, 463.

²¹¹ *Ch. Boner*: i. m. 572.

²¹² *Uo.*: 572.

²¹³ *E. Dicey*: i. m. 380. — *A. J. Patterson*: *A Hungarian Election*, 148.

²¹⁴ *Recent Austrian Policy*, 73.

²¹⁵ *The Situation in Austria*, 365–7.

²¹⁶ *Recent Austrian Policy*, 72–4.

²¹⁷ *The Hungarian Ultimatum*, 1276.

²¹⁸ (*M. E. Grant Duff*:) i. m. 85.

Lépésről-lépésre követi az egyezkedést Magyarország és Ausztria között a *Fortnightly Review* „Public Affairs” rovata. A kommentár sorozat két szempontot különösen hangsúlyoz az osztrák–magyar viszony alakulását követve. Rendkívüli jelentőséget tulajdonít egyfelől az alkotmányosságnak — s ezzel igazolja azt, amit az angol politikai ideálok szerepéről a kiegyezés megítélésében fentebb mondottunk —, másrészt nagy érdeklődést tanúsít Ausztria nemzetközi súlya, nagyhatalmi státusza iránt, különös tekintettel a nemzetközi helyzet éleződésére. A kommentátor megítélése szerint a Monarchia belső helyzete alapján meghatározza nemzetközi tevékenységének súlyát, lehetőségeit. Ezért tulajdonít a *Fortnightly Review* nagy jelentőséget az 1865-ös magyar választásoknak, és közli Patterson három részes beszámolóját a magyar választási rendszerről, illetve a választások során szerzett személyes benyomásairól.²¹⁹ Pedig ez már a porosz–osztrák háború időszakában lát napvilágot, amikor döntően a nemzetközi kérdések foglalkoztatják az angol sajtót. E cikkek közlése is azt mutatja, hogy a magyar kérdés mint nemzetközi probléma, megoldása mint európai jelentőségű feladat jelenik meg az angol politikai gondolkodásban.

A német kérdés

Meg kell végezetül vizsgálnunk, hogy mi az angol álláspont a német kérdés rendezése ügyében. Grant Duff sajnálattal állapítja meg, hogy Ferenc József semennyi románért, bolgárért vagy bosnyákért nem áldozna fel egyetlen német provinciát sem. Pedig („Eötvös bárótól eltérően”) véleménye szerint Ausztriának ki kellene válnia a Német Szövetségből, és azt porosz vezetés alatt kellene újjászervezni.²²⁰ Hozzáteszi azonban, hogy a német kérdés ilyen módon történő rendezése útjában olyan hatalmas akadályok állanak, hogy évtizedek telhetnek el, amíg „forradalom” történhet Németországban. De hogy Ausztria jövője a legtermészetesebb módon a dunai birodalommal való átalakítással lenne megoldható, azt Grant Duff határozottan leszögezi. „... Mi más egy olyan Ausztria eszméje, amelynek középpontja Pesten van s ami végig nyúlik a Duna völgye mentén, mint egy kellemes álom? Ezt szomorúan állapítjuk meg, és semmit nem kívánnánk inkább, mint hogy valaki bizonyítsa nekünk, hogy túlságosan sötéten látunk, hiszen ez látszik Közép-Európa számos nagy nehézsége természetes és logikus megoldásának.”²²¹

A birodalom nyugati missziójának a Habsburgoktól hangoztatott, s az arisztokrácia, a hivatalnokréteg és a hadsereg által támogatott koncepciója²²² — úgy tűnik — más angol közíróknál sem talált megértésre. Helyteleníti a németországi vezetőszerphez való ragaszkodást a *Spectator* is. Ez könnyen válhat a kiegyezés meghiúsítójává is, figyelmeztet a nemzetközi összefüggésekre „The King of Hungary” című cikkében. A legtermészetesebb megoldásnak szintén azt tartaná, ha Európa négy nagy birodalomra: Franciaországra,

²¹⁹ Ld. a 10. sz. jegyzetet.

²²⁰ (*M. E. Grant Duff*:) i. m. 92.

²²¹ Uo.: 92–3.

²²² *István Diószegi*: Die österreichisch-ungarische Monarchie in der internationalen Politik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts (Études historiques, Bp. Akadémiai K., 1970, 367).

Németországra, Oroszországra és egy dunai monarchiára tagolódná.²²³ A birodalom jövőjét, a kiegyezés létrejöttét leginkább a Monarchia német elemétől félti, s e kérdésre egy következő cikkében is visszatér. „Nem tudják elviselni, hogy feladják Magyarország adóztatásának jogát, nem képesek lenyelni a magyarokkal való egyenlőség gondolatát, s képtelenek elfogadni egy olyan központi szervezetet, amely őket, a birodalom gazdáit háttérbe szorítaná. Előre látják, hogy a magyarok, oldalukon a császárral, leszavazzák őket . . .”²²⁴ Ha pedig a német elem izolálódik a birodalmon belül, természetesen módon északi testvérei felé fog gravitálni.²²⁵ A „nagy német kérdés” és a Monarchia német lakosságának problémája szorosan összefonódva jelenik meg ebben a megvilágításban. Amit pedig a magyarok akarnak, folytatja szinte ugyanezt a gondolatsort a Fraser's Magazine, az éppen az, hogy ne áldozzák fel érdekeiket „a német befolyás fantomjának hajszája közepette”.²²⁶

E hajsza 1866 nyarán új és döntő szakaszához érkezett. A kiegyezés terve az osztrák—magyar viszony minden felvetett kérdésével együtt egy csapásra háttérbe szorul az angol közvéleményben, hogy átadja helyét a porosz—osztrák küzdelem európai horderejű problémájának.

A porosz—osztrák háború

Az 1866. évi osztrák—porosz összecsapás Angliában rendkívüli visszhangot váltott ki.²²⁷ Az eseményeket hadtudományi szempontból értékelő munkák mellett szép számmal akadnak politikai elemzések is. A publicisták egy része a nagyarányú osztrák vereség egyik legfontosabb okát az Osztrák Birodalom belső problémáiban látta, s végső fokon a magyar kérdés megoldatlanságát tette felelőssé a roppant kudarcért. A publicisztika szinte egyöntetűen Ausztria jövőjét latolgatta a vereség után s a döntő kérdésnek azt tartotta, hogy vajon a Habsburgok milyen módon szervezik újjá birodalmukat. Úgy tűnik, hogy a Birodalom fennmaradását a közírók egybehangzóan fontosnak ítélték, az egész kérdéskört elsődlegesen oroszellenes megfontolások jegyében mérlegelve. Ugyanakkor az önálló, egységes Németország koncepciója is hamar utat talált a brit közvélemény alakítóinak gondolatrendszerébe. Mindez — tegyük hozzá — nem volt teljesen váratlan: Ausztria kiszorulását Itáliából és Németországból már Palmerston is üdvözölte, az eképpen újjáalakuló birodalomban az európai „egyensúly” stabilizálásának hatékony eszközét látva.²²⁸

Hogyan vetődik fel az önálló Magyarország gondolata ebben az eszmekörben a háború alatti, illetve az azt közvetlenül követő időszakban? A „dunai birodalom” eszméje mindinkább előtérbe kerül a háborús időszak publi-

²²³ The King of Hungary, 660.

²²⁴ The Hungarian Ultimatum, 1276—7.

²²⁵ The King of Hungary, 660.

²²⁶ Austrian Politics, 473.

²²⁷ E kérdéssel részletesen foglalkozik fent idézett, „A porosz—osztrák háború és az angol közvélemény” című tanulmányunk; ehelyütt csupán összegezzük e dolgozat témánk szempontjából legfontosabb következtetéseit.

²²⁸ Hanák Péter: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés (Kritika, 1967, 10. sz., 15); ill. Péter Hanák: Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger-Monarchie und der Ausgleich von 1867 (Studia Historica Acad. Sci. Hung., No. 62, Bp. Akadémiai K., 1970, 204).

cisztikájában, s ebben az újjáalakított Habsburg-birodalomban a magyaroknak döntő szerep jut. A „birodalmi” koncepció itt eleve meghatározza a Magyarországgal kapcsolatos vélekedések végső eredményét. Nem mintha a politikai megfigyelők nem látnának sok olyan mozzanatot is, amely egy szuverén magyar állam mellett szólna. „Magyarország . . . az egyetlen erős állam a keleti blokkban . . .”²²⁹ „Magyarországot kivéve . . . sehol sincsenek jelentékeny emberek, akik mint elismert értékek válnának ki . . .”²³⁰ „A magyarok — semmi kétség — politikus fajta, a politikai munka iránti kiváló érzékkel . . .”²³¹ Ám e gondolatok mindjárt kiegészülnek olyan megfigyelésekkel, amelyek célja éppen az, hogy az önálló magyar államiság lehetőségét (a Szent István-i birodalom területén mindenestre) kétségbevonják. „. . . Egy hatalmas, alig benépesített térség, nagyobb mint Nagy-Britannia és Írország, népességének csupán harmadával, s ez a népesség a fajok keveréke, félig keleties, melyeket csak egy nagyon tehetséges politikai kaszt követésére mutatott készség köt össze.” „. . . tegyük fel, hogy Magyarország országgyűlése felemelné az eltört jogart, — rendkívül nehéz munka, ha csak Poroszország nem nyújt segítséget — és magához köti ősi külső tartományait — az eredmény csak egy új Ausztria volna németek nélkül, a Habsburgok nélkül, akik ha jól nem is, de erősen tudnak kormányozni, gazdaság nélkül, egy nagy katonai monarchiával északon és egy halom kis állammal délen, amelyek valóban elégedetlenek, de nem törekednek Magyarországgal való szövetségre.”²³² Ennek az állásfoglalásnak a logikus folytatásaként ítéli el Wyatt a poroszok Magyarországgal kapcsolatos terveit, sőt az emigráció háborús kombinációit általában is. „. . . Nyomorult és galád kísérlet lázadást szítani egy nép között, amely — bár évekig helytelen politikával kormányozták — megmutatta Európának, hogy teljesen megérti az alattvaló és az uralkodó jogait, s hogy e jogok megszerzésének egyetlen módja az alkotmányos út.”²³³ Egy ízben azért a *Spectator* is felveti annak lehetőségét, hogy a magyarok el is szakadhatnak a dinasztiától, amely oly sok nyomorúságot hozott számukra. A cikkíró felidéz egy berlini társaságot, melyben magyarok és poroszok együttesen üritették poharukat Frigyes Károly hercegre, mint Magyarország leendő királyára. A szerző hozzáteszi: egy Hohenzollern Magyarországon valószínűleg álom, de ilyen álmok világosan mutatják, hogy milyen messzire eltérnek egyesek már a hagyományos gondolkodási sémáktól.²³⁴

Az elmondottakat összegezve levonhatjuk a következtetést: 1866 tapasztalatai egyértelművé tették azt, hogy a Habsburg-dinasztia csak akkor őrizheti meg birodalmát, ha kilép a Német Szövetségből és a monarchiát dunai birodalommá szervezi át. Világossá vált, hogy kizárólag a magyarokkal való megegyezés, mégpedig a dualista szerkezet formájában történő megegyezés őrizheti meg Ausztria számára az — Anglia és Nyugat-Európa szemében olyannyira kívánatos — egységet.

²²⁹ *The Evil Results . . .*, 796.

²³⁰ *The Future of Austria*, 989.

²³¹ *The Evil Results . . .*, 796.

²³² Uo.

²³³ *W. J. Wyatt*: i. m. 1. kiad., 80; 2. kiad. 251.

²³⁴ *The Evil Results . . .*, 796. — Megjegyezzük, hogy e gondolat más angol forrásokban is felbukkant e periódusban: vö. F. W. Newman Pulszky Ferenchez, Bristol, 1866. aug. 13. OSzK Kt: Fond VIII/745, f. 82.

A háború utáni helyzet

A porosz—osztrák háború utáni helyzet megítélése Angliában eléggé egyértelmű következtetésekre vezet. A Béccsel jó kapcsolatokat ápoló A. Buddeus nem egészen elfogulatlan megállapítása szerint példa nélkül álló volt Ausztria veresége 1866-ban, s hihetetlen feltámadása is. Mindenféle külső segítség vagy különleges szerencse nélkül nem csupán egy állam, hanem egy nagyhatalom rangjára emelkedett.^{234a} Mindezek után azonban leszögezi, hogy ehhez az egyetlen lehetséges út a magyarokkal való kiegyezésen át vezethető.^{234b} Pontosan ugyanerre a következtetésre jut a Macmillan's Magazine is.²³⁵ A Spectator véleménye szerint a háború nem csupán az osztrákoknak, de a magyar félnek is ugyanezt a következtetést kínálta: „Sadowa adott valami kárpótlást még a Habsburgoknak is. A csatának, melyre ezután úgy fognak tekinteni, mint a világ arculatát megváltoztató kevés csata egyikére, megvolt az az eredménye, hogy meggyőzte a magyar uralkodó osztályt arról, hogy az ország számára bizonytalan, ha továbbra is egyedül marad... Deák vezetésével, akit leginkább úgy jellemezhetnénk, mint a legjobb fajtájú magyar Whiget, aki olyan önzetlen, mint Andrew Marvell, oly hűvös, mint Earl Russell és messzetelektől, mint Earl Grey, jelezték a bécsi Hofburgnak, hogy a kiegyezés lehetővé vált.”²³⁶ A Westminster Review a háború utáni helyzet értékelésénél azt emeli ki, hogy a szerencsétlen időszakban a kormány kénytelen volt a dualista szerkezet mellett sikraszállni, jóllehet a birodalom egységes „nyugati felének” koncepciója szembekerült az egyes tartományok önálló jogrendszerével. Megfogalmazása azt mutatja, hogy korántsem tartotta volna szükségesnek a dualisztikus megoldást, sokkal inkább valamely föderatív elgondolás élt benne.²³⁷ Ausztria jövőjét illetően a lapok egybehangzóan állítják, hogy a birodalom kiválása a német szövetségből végleges.²³⁸ Mindez nem jelenti azt, hogy Ausztria előtt ne láttak volna új formájában is feladatot, jövőt. Sőt, Bowring, aki persze erősen rokonszenvezett a magyarokkal, kifejezetten azt állítja, hogy Ausztria „Pesten esetleg a koncentrált cselekvés alkalmasabb központját fedezheti föl, mint a most némiképpen megalázott Bécsben”.²³⁹ A Punch a maga írónikus hangján lényegében ugyanerre a következtetésre jut: a birodalom új formájában is megtalálhatja önmagát.²⁴⁰ Az Athenaeum az erdélyiek örömét idézi fel a háború elvesztése felett, és magáévá teszi reménykedésüket, hogy ti. Ausztria most már a birodalom keleti felével is fog törődni.²⁴¹

A kiegyezés

A kiegyezés előtörténetét, létrejöttét, értékelését több helyen is megtalálhatjuk a kortársi publicisztikában, így ez az eseménysorozat viszonylag jól ismert lehetett az újság- és folyóiratolvasó angol közönség körében. Első-

^{234a} (A. Buddeus:) The Constitutional..., 136—7.

^{234b} Uo.: 154.

²³⁵ The Beust Régime..., 418.

²³⁶ The New Position..., 94.

²³⁷ Dualism in Austria, 442—3.

²³⁸ (F. H. Geffcken:) Count Bismarck, 454—5. — The Beust Régime..., 422.

²³⁹ John Bowring: Deak Ferencz, 328.

²⁴⁰ King Punch's New Year Reception (Punch, Vol. 52, 1867. jan. 5., 1).

²⁴¹ Hungary is waking up..., 577.

ként Eugene Oswald mutatta be olvasóinak a kiegyezés előtörténetét, Weimann pamfletjére alapozva előadását. Részletesen beszámol az osztrák—magyar viszony alakulásáról 1848-tól kezdve, és különösen nagy figyelmet szentel a 60-as évek fordulójának, a Schmerling-korszak jellemzésének és a kiegyezési tárgyalások első, majd második menetének.²⁴² A. Buddeus a North British Review hasábjain egészen a Pragmatica Sanctio-ig nyúl vissza elemzésében, kitér a Schwarzenberg-kormányzat alapos bírálatára, majd a Schmerling-korszak értékelését adja. Megállapítja, hogy míg Ausztriában a Februári Pátens az alkotmányos élet kezdetét jelentette, Magyarországon éppen az ellenkezője volt a helyzet. A kiegyezési tárgyalások első menetének sikeretelenségéért Deák pártjának macacsságát teszi felelőssé. Különösen hosszan ismerteti a tárgyalások ez után következő, a háborút követő szakaszát, a tények meglehetősen alapos ismeretéről téve tanúságot.²⁴³ Úgy tűnik, hogy információi közvetlenül Bécsből származhattak. Henry de Worms, aki ugyancsak a Külügyminisztérium által rendelkezésére bocsátott adatok alapján rajzol képet, Belcredi kormányzásáig megy vissza az előzmények ismertetésében. Hibáztatja Belcredit és Esterházyt, és méltatja Beust koncepcióját. Alapos eseménytörténeti összefoglalást ad a kiegyezési tárgyalások menetéről, és dicséri a dualista rendszert, mint a helyzet egyetlen lehetséges megoldását.²⁴⁴

Néhány helyen ebben az időszakban is felmerül az ír—magyar párhuzam gondolata. A Cornhill Magazine-ben Russell — jóindulatú szépitással — így ír: „(Magyarország) volt az Írország, amelyre minden ellenség számított, de Írországtól eltérően Magyarország egy emberként egységes volt, és erőteljes nemzetként képes arra, hogy segítség nélkül is folytasson védekező jellegű háborút, segítséggel pedig bármely ellenséggel szembe tudna nézni.”²⁴⁵ Pattersonban Erdély idézi fel Írország képét, amikor megállapítja: ez az országrész „Magyarország Írlandja, a megbékéltetés hasonló problémáit jelenti”²⁴⁶

A kiegyezés tekintetében nagyon sokan mondanak ítéletet a publicisták közül. Általában egybehangzó a vélemény, hogy Ausztria számára a kiegyezés kényszerítő szükség volt.²⁴⁷ Ami Magyarországot illeti, a vélemények megítélésénél talán a leghelyesebb ismét a forradalomnak, illetve Kossuth szerepének elbírálásából kiindulnunk. A kép, ami az írások nyomán kibontakozik, már ismerős. A sikerre vitt kiegyezés után nem is várhatunk változást a forradalmi út és Angliában legismertebb jelképe, az „agitátor” megítélése tekintetében. 1848-ból már eleve csak azt fogadják el (sőt: veszik tudomásul), ami belőle 1867-ben megvalósult. 1848 angol szemmel tehát egy fajta visszavetített 1867, s ezt az 1848-at azután örömmel „ismerik fel” és azonosítják 1867-tel. Mindezt a kiegyező Deák-csoport és az annak nézeteit a magyar véleményként számon tartó osztrák publicisztika nyomán építik be a maguk gondolatrendszerébe. Ám ez a rendszer távolról sem egységes: ellentmondásos elemek ötvöződnek és öröklődnek benne. Elfeledkezve Kossuth 1848-ban — és éppen az angolok által is elfogadott mozzanatokban — játszott szerepéről, alakját leginkább a „trónfosztó diktátor” figurájával azonosítják. A radikális

²⁴² Eugene Oswald: i. m. 11—29.

²⁴³ (A. Buddeus:) The Constitutional..., 138—63.

²⁴⁴ (Henry de Worms:) i. m. 1. kiad. 3—5, 12—30, 38—40.

²⁴⁵ (W. H. Russell:) i. m. 214.

²⁴⁶ A. J. Patterson: i. m. II/335.

²⁴⁷ (W. H. Russell:) i. m. 213—4.

kibontakozás, s még inkább az elszakadás a birodalomtól már túl sok a saját forradalmát régen feledő Anglia számára.²⁴⁸ Az eszmény Angliában a reform, a józan, törvényes átalakulás. Patterson ennek megfogalmazásában egészen odáig megy, hogy a reformot kész a forradalommal azonosítani, úgy véelve, hogy az előbbi pusztán az utóbbinak „kevésbé erőszakos és taszító változata . . .”²⁴⁹

A 48-as eszmékért folyó hosszú küzdelem, a passzív ellenállás korszaka továbbra is a legnagyobb rokonszenvvel találkozik. Ezt bizonyítja többek között „Az új földesúr” megjelentetése és lelkes angliai fogadtatása is.²⁵⁰ A kritika összekapcsolja a regény témáját az aktuális politikai fejleményekkel, és a kiegyezést „ama nagy és hosszú függetlenségi harc” betetőzéseként értékeli.²⁵¹ Itt, úgy tűnik, a „dicsőséges” forradalom korszaka merül fel a konzervatív megfigyelőben, amikor saját hazája történetéből keres analógiát. Oswald ugyancsak a hosszú küzdelem eredményeként „megnyert ügyről” beszél, és hosszan méltatja a magyarok mindenáron való ragaszkodását a törvényességhez.²⁵²

Forradalom és kiegyezés más esetben is egymás folytatásaként jelenik meg. Nem vagylagosan, hanem egymás nélkülözhetetlen kiegészítőjeként. Kossuth — itt és sok más helyen²⁵³ — mint a megalkuvást nem ismerő, de éppen ez által tévedő politika szimbóluma szerepel. Egy-egy esetben kísérlet történik arra is, hogy a forradalmat mint az ő személyes ügyét, sőt, „hóbortját” állítsák be, amely, úgymond, nélküle — és a hozzá hasonlók nélkül — sohasem zavarta volna meg a birodalom életét.²⁵⁴ Ennek a gondolatnak teljesen logikus folytatása, hogy kétségbevonják Kossuth politikájának szükségességét, és — ahogyan azt már Bonernél és másoknál is láttuk — Kossuthot mint szónokot és újságírókat dicsérik, megtagadva tőle minden elismerést államférfiúi nagyságát, sőt képességeit tekintve.²⁵⁵ Mindez azt mutatja, hogy a forradalom megítélésében igen nagy változás történt húsz esztendő alatt. A forradalommal és szabadságharccal kortárs Anglia ugyan általában szintén nem fogadta el a radikalizmust, nem ismerte el a független Magyarországot, és inkább éljenezte, mint segítette Kossuthot és az általa is képviselt politikát. De mindennek ellenére megértett valamit mindabból, ami a kontinens közepén történt, és liberalizmusa, a szabadság jogának, illetve a szabadsághoz való ragaszkodás jogának elismerésével, megőrzött valamit eredeti jelentéséből. 1867 után az angol közgondolkodás értetlenebb. Ebből következik azután többek között Kossuth emigrációs politikájának tökéletes félreismerése és félreértelmezése, amit éppúgy elkövet a tájékozott Oswald, mint a naív Wyatt.²⁵⁶ Ez emeli a másik politikai koncepció jelképévé Deákot. A két államférfi összehasonlítása hálás feladat volt, hiszen a 'sikertelen' Kossuthot szembe lehetett állítani a 'sikeres' Deákkal, s így a kétféle politika értékét, értelmét nagyon egyszerűen ki lehetett mutatni.²⁵⁷ Ahogyan Kossuth neve mellől

²⁴⁸ (A. Buddeus:) The Constitutional. . . , 141.

²⁴⁹ A. J. Patterson: i. m. 311.

²⁵⁰ Ld. a 16. sz. jegyzetet.

²⁵¹ The London Review, 1868; idézi: A. E.: Angol bírálók Jókai regényeiről (Fővárosi Lapok, 1868. nov. 28.; ld. Jókai Mór: Az új földesúr, kritikai kiadás, 412).

²⁵² E. Oswald: i. m. 6.

²⁵³ (W. H. Russell:) i. m. 217.

²⁵⁴ H. Ecroyd: i. m. 333.

²⁵⁵ Uo.: 334–5.

²⁵⁶ E. Oswald: i. m. 6. — W. J. Wyatt: Hungarian Celebrities, 149.

²⁵⁷ Henry Ecroyd: i. m. 335.

ritkán marad el az epitheton ornans-ként szereplő „agitator”, Deákot — mint már láthattuk — a „nagy Whig” jelző kíséri az angol publicisztikában, amelynek Deák jellemzése kifejezetten kedvező témája. A magyar liberális reformnemesség e tipikus képviselője²⁵⁸ által képviselt politika sikerét az angolok természetesen éppen ennek a mozzanatnak, a deáki magatartás Whig jellegzetességeinek következményeként tartják számon. Itt tehát az angol liberális álláspont és a magyar mérsékelt liberálisok politikai koncepciói közötti sajátos hasonlóság egy újabb kifejezésével állunk szemben.²⁵⁹

A két magyar államférfi angliai értékelésére nézve jellemző tünet, hogy míg az 1850-es évek elején oly divatosak voltak a különféle Kossuth-életrajzok, a 60-as években az emigráns kormányzót nem méltatják többé figyelemre a kiadók. Deákról viszont még 1880-ban is vaskos biográfia lát napvilágot.²⁶⁰

Az új államalakulat értékelése, a kiegyezés tényének megítélése is egyike a legnagyobb érdeklődést kiváltó témáknak. A North British Review cikkírója a dualizmust mint „a történelem által szentesített természetes állapothoz való visszatérést”, nem pedig mint újszerű megoldást üdvözi. Véleménye szerint a dualizmus már 1787 óta fennáll Magyarország és Ausztria között. Lelkesen ünnepli az 1867 utáni gyors, alkotmányos fejlődést: „Ausztria Sadowa óta csodákat tett”.²⁶¹ A Spectator örömmel állapítja meg, hogy a birodalom újra létezik, harcra kész, Oroszország elleni fellépésre képes,²⁶² és angol szempontból vajon mi egyéb fontos még a nagy politikai átalakulásból. A North British Review elismerésében egészen odáig megy, hogy az osztrák kormányzati rendszert Közép-Európa legszabadelvűbb kormányának nevezi, amely „jelenleg a szabadság legbiztosabb menedéke az Alpok és a Balti Tenger között”.²⁶³

²⁵⁸ Hanák Péter: A dualizmus korának történeti problémái (Bp. Tankönyvkiadó 1971, 21).

²⁵⁹ A Whig-problémához ld. Donald Southgate: The Passing of the Whigs, 1832—1886 (London. 1962).

²⁶⁰ Kossuthról ld. többek között: Louis Kossuth and the Last Revolutions in Hungary and Transylvania containing a detailed biography of the Leader of the Magyar Movement (London, 1850); Authentic Life of His Excellency Louis Kossuth... (London. 1851); Ph. C. Headley: The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary (Auburn, 1852). Deákról: (Florence A. Forster:) Francis Deák, Hungarian Statesman. A Memoir. With a Preface by M. E. Grant Duff (London. 1880) XXIV, 322.

²⁶¹ (A. Buddeus:) The Constitutional..., 138, 139—140, 172. A cikkíró téves dátumhoz köti az 1791. évi X. tc.-t.

²⁶² The New Position, 94.

²⁶³ (A. Buddeus:) The Cisleithan..., 493. — A kiegyezés allegorikus értelmezését adja John Bowring az Athenaeumban, éppen a koronázás napján. Egy állítólagos magyar népdal refrénjét teszi közzé, minden kommentár nélkül, mindössze annyit jegyezve meg, hogy e strófát minden paraszt ismeri Magyarországon:

„The Magyar for his nation's rights
Will rush into a thousand fights —
But give his very shirt with glee
To him who asks it courteously.”

(Hozzávetőleges fordítása:

Hazája szent jogaiért
A magyar kész áldozni vért,
Am ingét adja szívesen
Annak, ki kéri kedvesen.)

Vö. J. B.: Magyar Song (The Athenaeum, 1867. jún. 8., 766). — Bowring máskor is közölt epigrammákat J. B. név alatt, és teljes neve alatt is; ld. uo.: 17 és 156.

A dícséreték mellett találunk azonban kritikusabb hangokat is. Ezek különféle oldalról támadják a dualista szisztémát, de abban megegyeznek, hogy látóköriükbe nem csupán Ausztria és Magyarország, hanem a birodalom más népei, illetve más országai is beletartoznak. A *Quarterly Review* megítélése szerint például „a kiegyezés vagy föderációs terv Magyarországgal adminisztratív és politikai értelemben visszalépés volt. Amikor minden más európai nemzet — például Észak-Németország — egyszerűsítette és egységesítette politikai rendszerét, Ausztria épp a fordítottját csinálta.²⁶⁴ A létrejött új szerkezet fő hibájaként a két-központúságot tartja számon, és átveszi azt az egykorú osztrák megfogalmazást, hogy míg Magyarország a pénzügyi terheknek csupán 30 százalékát vállalja magára, a politikai hatalomban fele arányban osztozik. Véleménye szerint a 67-es megoldást Magyarország megbékítése céljából hozták létre, és bár az több szempontból nem jó, egyet mégis elért: „1867 előtt Magyarország elégedetlen tartomány volt, melyet német csapatok tartottak féken: ugyanő most a birodalom legegyszerűbb és leghazafiasabb része.”²⁶⁵ A kiegyezéssel létrejött új szerkezet fogadtatásánál a *Macmillan's Magazine* cikkírója már észreveszi, hogy a dualizmust a nemzetiségek hevesen ellenezték, amit azonban Beust egyszerűen nem vett figyelembe.²⁶⁶ A. Buddeus második tanulmánya a *North British Review*-ban arra figyelmeztet, hogy az egyes tartományok politikai viszonyai, helyi alkotmánya, és ezek relációja a birodalom egészében rendezetlen maradt.²⁶⁷

A közép-európai problémák megítélésénél, úgy tűnik, két egymásnak ellentmondó, de egymással párhuzamosan létező nézet alakult ki Angliában. Egyfelől tovább élt a hagyományos osztrák-gyűlölet bizonyos körökben. Oswald cikksorozatából tudjuk, hogy ezek a körök ellenséges szemmel figyelték Ausztria sorsát. Oswald példaként említi, hogy „amikor a magyar probléma még nem volt megoldva, egy nagyon jóindulatú ember azt mondta . . . : »A magyaroknak össze kellene fogniuk a csehekkel Ausztria ellen!« Sürgettek és üdvözöltek bármely, mégoly lehetetlen vagy természetellenes kombinációt, amely a német civilizáció ellen látszott összefogni az erőket.”^{267a} A magyar—cseh összefogás lehetőségeire egyébként éppúgy utaltak a liberális osztrák politikusok, mint Bach. — Éppenolyan tradicionális gondolatmenet — és ezen túlmenően: politikai érdek — indított ugyanakkor másokat (és nem feltétlenül csupán konzervatívokat) arra, hogy az osztrák-gyűlöletnek elébe helyezték a birodalom fennmaradásának hatalmi-politikai szempontból oly döntően fontos igényét. A források számbavétele nyomán valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi vélemény volt a nyomatékosabb, ez kapott inkább hangot a legkülönbélebb formákban, s ez erősödött meg azután különösen a kiegyezés sikere láttán. Patterson szerint az átlag angol olvasó érdeklődése például a nemzetiségi kérdés iránt mindössze arra korlátozódik, hogy a nemzetiségi elv vajon milyen hatással lehet a birodalom egységére.²⁶⁸ Marczali idézi Freeman oxfordi professzort, aki így nyilatkozott: „Hadd álljon fenn Magyarország hatalmasan, mint természetes oltalmazója a balkáni népeknek úgy törökkel, mint ármányos muzsika felszabadítójukkal szemben.”²⁶⁹

²⁶⁴ Austria since Sadowa, 92—5.

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ The Beust Régime . . . , 418—9.

²⁶⁷ (A. Buddeus:) The Cisleithan . . . , 493.

^{267a} E. Oswald: i. m. 18.

²⁶⁸ A. J. Patterson: i. m. II/87.

²⁶⁹ Marczali Henrik: Az angol—magyar . . . , 122.

A soknemzetiségű állam

A magyarországi nemzetiségek helyzetének problémájára és a nemzeti-ségi kérdésre általában is felfigyelt a publicisztika. Patterson rámutat, hogy „a legfontosabb kérdés, mely az angolok számára fel kell, hogy merüljön, így hangzik: »Mi lesz a vége a kelet-európai nemzetiségek jelenlegi konfúziójának?« Ami Magyarországot illeti, három megoldás kínálkozik: vagy a magyar nemzetiség olvasztja magába a többbit, vagy az egész ország német lesz, vagy szláv.»²⁷⁰ Patterson az ország lakosságának statisztikai megoszlását kommentálva elismeri, hogy a magyar elem kisebbséget képvisel, de hozzáteszi: magába foglalja a „művelt és gazdag osztályokat”, a legjobb földek paraszti birtokosait, és maga mögött érezheti évszázadok történeti hagyományának, az államalapító és államfenntartó szerepkörnek tradicionális biztosítékait. Leszögezi, hogy a magyarországi magyar szupremácia ellen tekintélyes mértékű ellenállás mutatható ki, de véleménye szerint a Lajtán túli területet a szétesés veszélye jobban fenyegeti, mint a Lajtán innenit, a magyar királyságot.²⁷¹ Vámbéry a könyvről írott kritikájában határozottan rá is mutat, hogy Patterson „alábecsüli a bécsi politikusok által a szlovákokban, illírekben és románokban keltett magyar-ellenes érzések erejét. . . . A szlovákok Csehországhoz és Oroszországhoz húznak, a románok pedig a dunai fejedelemségekhez; az illír a török birodalom 6 millió dél-szlávjával való egyesülésről álmodik.»²⁷²

A magyar szupremácia veszélyeire többen is utalnak a kiegyezés után. A London Quarterly Review a keleti kérdéstről írott cikkében külön részben hívja fel a figyelmet erre a problémára, és rámutat, hogy a magyar uralom biztosítása a magyar királyság területén szükségszerű, de veszélyeket rejtő lépés Ausztria részéről, amit csak akkor lehet káros következmények nélkül végrehajtani, ha Ausztria lemond az „oszd meg és uralkodj” elvéről, és minden nemzetiségnek a lehető legtöbb szabadságot és önkormányzati jogot biztosítja.²⁷³ A magyarok kisebbségi helyzetére utal Tayler is,²⁷⁴ a North British Review szerint pedig a pillanatnyi helyzet azért tartható, mert a magyarországi nemzetiségek gyengék ahhoz az energikussághoz és vakmerőséghez képest, amivel a magyarok kiváltságait érvényesítik.²⁷⁵ Oswald a magyarok jellemzésénél éppúgy hangsúlyozza a saját szabadságukhoz való ragaszkodást, mint a mások fölötti uralkodási vágyat.²⁷⁶ A legrészletesebben azonban a Westminster Review foglalkozik a kérdéssel „Dualism in Austria” című tanulmányában. Emlékeztet Kossuthnak a szerbek kérdésére adott válaszára, és az „egy politikai nemzet” fogalmát ostorozva idézi Palacký véleményét Kossuthról: „a legrosszabb renegátok egyike”.²⁷⁷ A magyar liberalizmus kétarcúságát bírálva ugyanarra a következtetésre jut, mint Oswald.²⁷⁸

²⁷⁰ A. J. Patterson: i. m. II/71.

²⁷¹ Uo.: I/9–10, 5–6.

²⁷² A. Vámbéry: i. m.

²⁷³ The Eastern Question, 457–8.

²⁷⁴ J. J. Tayler: i. m. 2.

²⁷⁵ (A. Buddeus:) The Cisleithan. . . . 493.

²⁷⁶ E. Oswald: i. m. 20.

²⁷⁷ Dualism in Austria, 431–5. — Palacký itt Kossuth állítólagos szlovák származásának legendájára célozott. Meg kell itt ugyanakkor jegyeznünk, hogy Kossuth és Palacký kiegyezés-kritikájában sok egyező mozzanat található.

²⁷⁸ Uo.: 437–8.

Hogy itt nem csupán a magyar liberalizmus sajátosságáról, hanem éppenúgy az angoléról is szó van, arról a megfigyelők nem szólnak.

Az angol publicisztika magyar-barát tendenciáira utalva a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy „az angol irodalomban a magyarokat mint homogén népet szokás emlegetni, akik az igazságért és szabadságért, alkotmányos kormányzásért és törvényért” lelkesülnek, ragyogó jövőt jósolva nekik, fővárosukban már-már a hatalmas dunai birodalom központját látva. Hogy ez az álom valóra válhassék, a magyaroknak meg kell fordítaniuk politikájukat, hogy megnyerjék a velük együtt élő különféle nemzetiségek szimpátiáját és együttműködését, azok ellenséges érzelmeit leküzdve. Véleménye szerint a szlávokkal való bánásmód a pánszláv tendenciák erősödéséhez vezet majd, ami végzetes lehet a magyar és német dunai szupremácia terveire nézve. „A szitkok, melyeket a bécsi és a pesti sajtó állandó jelleggel Magyarország, Csehország és más országok szláv népességeire szór; a németek és magyarok állandó öndicséretei, melyekben magukról mint az osztrák birodalom egyedüli »kultúrnépeiről« . . . emlékeznek meg; a lenézés, amellyel a cseheket és a szláv család más részeit mint »barbárokat« és durva tömegeket emlegetik, & napról-napra erősítik a pánszláv tendenciákat, melyek, ha Poroszország tovább bátorítja őket, nem sok idő múlva (amikorra a török európai uralmának kérdése megoldhatóvá válik) végzetesnek bizonyulnak majd a dunai magyar és német szupremácia-törekvésekre nézve.”²⁷⁹ Magyarország népességét vizsgálva a számok alapján rámutat, hogy a kisebbséget képviselő magyaroknak számolniuk kell azzal, hogy uralmuk elnyomó jellegének fokozódása esetén a magyar királyság területén élő nemzetiségek az országhatárokon túl létesülő nemzeti államok felé fognak gravitálni. Ebben az esetben lényegében az egész államtest szétdarabolódására is sor kerülhet. „Egy román állammal az egyik oldalon (mert az egyesült fejedelemségeket így hívják, amióta egy Hohenzollern ül Bukarestben) és egy növekvő fontosságú szerb fejedelemséggel a másikon, adva van legalábbis a magja azoknak az államoknak, amelyek felé Erdély és Magyarország román és szláv lakosai minden valószínűség szerint gravitálni fognak, ha a magyarok elnyomása fokozódik.”²⁸⁰

Mindez — hangsúlyoznunk kell — 1867 októberében jelenik meg, 40 évvel Seton-Watson előtt, amikor még ki sem bontakozhattak a később olyan végzetessé váló nemzetiségi politika tendenciái. És korántsem csupán egyetlen hangról van itt szó.²⁸¹

A nemzetiségi problematikából különösen kiemelkedik a román kérdés és Erdély ügye, mellyel Patterson igen részletesen foglalkozik. Nem tartja olyan közelinek a román állam megalakulását, mint a Westminster Review cikkírója,²⁸² de felhívja a figyelmet a román területi aspirációkra. „A román iskolák számára kiadott atlaszokban találunk egy térképet Dacia Modernáról, amely a név alatt nemcsak a Dunai Fejedelemségeket, hanem Besszarábiát, Bukovinát, Erdélyt, Máramarost, a Körös-vidéket és a Temességet is magába foglalta. Ez utóbbi három név alatt Magyarország észak-keleti felén, és a Körös és a Temes partjai mentén elterülő vidéket, azaz Máramaros-megyét értjük, tehát egész Magyarországot a Tiszától délre és keletre. Ezt az atlaszt — mint olvashatjuk — I. Károlynak, . . . »minden románok urának« rende-

²⁷⁹ Uo.: 438.

²⁸⁰ Uo.: 441.

²⁸¹ W. J. Wyatt: *Hungarian Celebrities*, 140.

²⁸² A. J. Patterson: i. m. II/334.

tére adták ki.”²⁸³ Erdély szempontjából a döntő kérdésnek azt tartja, hogy a románok politikai fontossága nő-e avagy csökken. Meggyőződése szerint a románok megerősödése az utolsó 20 évben a bécsi kormányzat segítségének köszönhető, amely a magyarok ellensúlyozására használta fel őket. Az orosz hatalom árnyékában különösen fontosnak tartaná, hogy a magyar politikuskusok modus vivendit találjanak a magyar és a román nemzetiség között.²⁸⁴ Patterson Erdélyt történetileg is, az aktuális helyzetet tekintetbe véve is Magyarország részének tartja.²⁸⁵ Jelentőségét Magyarország szempontjából igen nagynak találja. „A magyar állam politikai helyzetének jövője, úgy tűnik, ennek a természetes erődnek birtoklásától függ. Ha Erdély egyszer egy idegen hatalom kezeibe kerülne, akkor, akár Oroszország, akár Románia volna is ez az állam, Magyarország központi síksága, a magyar faj fő letelepedési helye, egyszerűen ki lenne szolgáltatva.”²⁸⁶ Figyelemre méltó az a megállapítása, amely szerint az erdélyi nemesség a román parasztságtól való félelmében nagyobb jelentőséget tulajdonít a dinasztíával és a birodalom Lajtán túli területeivel meglévő kapcsolatainak, mint a magyarországi birtokososztálynak.²⁸⁷

Ausztria és a hatalmi egyensúly

Angol felfogásban — mint részben láttuk — a nemzetiségi viszonyok is elsősorban az európai hatalmi helyzet szempontjából válnak érdekessé. „A veszélyek, melyek a birodalmat kívülről fenyegetik, tükröi, megfelelői mintegy annak a veszedelemnek, mely belülről fenyeget.”²⁸⁸ Az orosz (pánszláv) veszély csak olyan mértékben fenyeget, amennyire a szlávok helyzete a birodalomban rendezetlen. A birodalom egészére nézve mindazonáltal a legnagyobb veszélyt éppen ebben látják az angolok: a pánszláv eszme vonzerejében.²⁸⁹ A birodalom nyugati felében tapasztaltakhoz képest még a magyarhorvát megegyezés is vonzó példaként szerepel például a Macmillan's Magazine érveiben. „Az Ausztria sorsa felett függő sötét felhők közül egy igazság ragyog ki tiszta és állandó fényvel: annak abszolút szüksége, hogy a Monarchia nyugati felének jövője a szlávokra épüljön. Azáltal, hogy Beust báró a németeket tette az új osztrák épület talpköveivé, előkészítette annak biztos széthullását, és ha kitartanak e hiba mellett, óhatatlanul eljön az idő, amikor Ausztria uralkodójának szembe kell néznie az alternatívával: vagy kicseréli miniszterét, vagy elveszíti birodalmát.”²⁹⁰

²⁸³ Uo.: II/314.

²⁸⁴ Uo.: II/315—6, 334—5.

²⁸⁵ Uo.: I/15, II/210, 212.

²⁸⁶ Uo.: II/334.

²⁸⁷ Uo.: II/216. — Az erdélyi román—magyar együttélés problémáihoz ld. I. Tóth Zoltán: Az erdélyi és magyarországi románok abszolútizmus korabeli történetéhez; Az erdélyi és magyarországi románok a XIX. század utolsó harmadában; A nemzetiségi kérdés a dualizmus első évtizedeiben (1867—1900). In: I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok (Bp. 1966) 373—446; Mester Miklós: Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszabenyi országgyűlésen (Bp. 1936); Ürmösy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. júl. 19. — 1866. ápr. 17. (Temesvár. 1894, I—II. köt.).

²⁸⁸ Austria since Sadowa, 113.

²⁸⁹ The Beust Régime..., 423. — The Eastern Question, 454—7.

²⁹⁰ The Beust Régime..., 424—5.

A London Quarterly Review a keleti kérdést vizsgáló tanulmányában a birodalom széthullásának veszélyét olyan nagynak érzi, hogy ebben a vonatkozásban Törökországhoz hasonlítja Ausztriát. Véleménye szerint a Monarchia különféle nemzetiségei csak azért egyeztek bele Magyarország különállásába, mert ebben saját autonómiájuk megszerzése felé tett lépést láttak. „Ausztria eltűnhet Törökország előtt . . .” — ez a cikk alapvető tanulsága és figyelmeztetése.²⁹¹ A Westminster Review cikkírója még ennél is tovább megy. Nemcsak a birodalom nyugati felében, hanem Magyarországon is elégedetlenek a szlávok a kiegyezéssel — hangsúlyozza. A szlávok nem bánják a magyar autonómiát, de joggal követelik, hogy következetesen vigyék végig az önkormányzat és a végrehajtó hatalom decentralizálásának érvényesítését minden olyan koronaországban, amelyet arra történelmi hagyományai feljogosítanak. Horvátországgal és Dalmáciával együtt a szerző szerint hét koronaország lakosainak döntő többsége elítéli a dualizmust. Még most sem lenne késő a birodalom föderatív rendszerű átszervezésére. A cikkből több helyen is kiderül, hogy a szerző elsősorban a cseh nemzeti érdekek szószólója. A csehek dícséretében egész odáig elmegy, hogy antropológiai kutatásokra hivatkozva kijelenti: a birodalom népei között a cseheknek van a legnagyobb és legsúlyosabb agyállományuk, sőt a Monarchia öt szláv népének átlagos agymérete meghaladja az itt élő többi népek átlagát.²⁹² Mindezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy 1870-ben újra visszatér a folyóiratban a cseh követelések hangoztatására. Ebben a cikkében Laveleye nyomán idézi a moszkvai Néprajzi Kiállításról visszatért horvát politikusok magyar-ellenes nyilatkozatát, amely szerinte kifejezi a Monarchiában élő más szláv nemzetiségek vélekedését is.²⁹³ A fentiek nyomán levonhatjuk azt a következtetést, hogy az angol politikai érvelés csak legszélsőséesebb megnyilatkozásaiban gondolt ekkor a Monarchia népeinek teljes különválására. Az autonómia követelése inkább egyfajta föderatív átalakulás igényét jelentette, a magyar minta nyomán belpolitikailag önálló, de a „közös ügyek” tekintetében az egységes államalakulathoz tartozó országok létrehozását tartotta szükségesnek. A Monarchia egységének megőrzése továbbra is az angol külpolitika programján maradt, a nemzetiségi önállóság pártolása csak mintegy ennek alárendelve, második helyen szerepelt. A dualista szerkezetet korántsem tartotta a legjobb és legcélszerűbb megoldásnak, bár elismerte, hogy az adott időszakban ez kínálkozott egyedül.

A Monarchia egységének szüksége szinte minden esetben az orosz veszély említésével együtt szerepel a politikai irodalomban. Az orosz birodalom „agresszív despotizmusával” szembeni védőbástya-szerepben látja például a Monarchia küldetését Oswald.²⁹⁴ A London Quarterly Review Oroszország és Ausztria viszonyát a keleti kérdés, a Török Birodalom felbomlásának perspektívájában vizsgálja. Véleménye szerint Törökország biztos szétesése esetén Oroszország és Ausztria riválisokká válnak, és bizonyos körülmények között Ausztriának egzisztenciális érdeke lesz, hogy területi növekedéssel fokozza önvédelmi készségét, mert ellenkező esetben széteshet.

²⁹¹ The Eastern Question . . . , 452—3, 457.

²⁹² Dualism in Austria, 435—6, 436—7, 448, 458, 453. Vö. A. Weisbach: (The Weight of the Brain of the Different Peoples in Austria). (Archiv für Anthropologie, 1867, 208—217).

²⁹³ The Nationality Question . . . , 43, 45.

²⁹⁴ E. Oswald: i. m. 3.

Ez lényegében egész Európa számára döntő kérdés, hiszen Oroszország és Nyugat-Európa között az ellentétek fokozódnak, és Európának minden eszközzel meg kell akadályozni egy 90 milliós agresszív szláv tömb létrejöttét. A cikk magának Angliának is abban látja érdekeit, hogy — indiai elsőbbségnek fenntartása mellett — „megőrizze egész Európa függetlenségét az ellen a tatár despota ellen, aki néhány éve fenyegette, és újra fenyegetni fogja, ha nem vagyunk éberek és készek odavágni.”²⁹⁵ Patterson ugyanabban a vonatkozásban megjegyzi, hogy amennyiben a Monarchia felbomlana, ebből legtöbbet kétségkívül Oroszország nyerne.²⁹⁶ — Az angol közírók oroszellenes állásfoglalása egybeesik a magyar vezetőrétegnek a reformkortól nyomon követhető külpolitikai orientációjával, amelyet „alapjában az oroszellenesség, a pánszlávizmus fogalmával egybecsendülő cári expanziótól való félelem” határozott meg.²⁹⁷

Az orosz probléma mellett leggyakrabban a keleti kérdés, Törökország sorsa merül fel az irodalomban a Monarchia nemzetközi szerepének megítélésékor. A London Quarterly Review és a Quarterly Review szerint aligha lehetne Ausztriánál alkalmasabb örököszt találni a Török Birodalom felbomlása esetén.²⁹⁸ A Macmillan's Magazine hozzászól: „Ausztria számára életbevágóan fontos, hogy azok az államok, melyek a levantei uralmat átveszik, ne váljanak veszélyes szomszédokká, különösen mivel németországi kapcsolatai megszűnván, politikai aktivitásának iránya keletre tevődött.”²⁹⁹ A Westminster Review is ezt a gondolatot fogalmazza meg, összekapcsolva a kiegyezést a birodalom keleti érdekeivel. „Az egyik motívum, amely befolyásolta Beustot politikájában meghatározásában, az európai Törökország várható válságának kirobbanása volt; s ez kétszeresen szükségessé tette, hogy megbékítsék Magyarországot, hogy ez az »Ausztria kardja« készen álljon a bevetésre.”³⁰⁰

Ebben az összefüggésben keresik tehát a birodalom jövőjének, fennmaradási lehetőségeinek, hivatásának kérdésére is a választ a kortársi Angliában. A Spectator abban látja a kiegyezés jelentőségét, hogy komoly változást hozott a kontinens helyzetében. Új nagyhatalom született a Duna partjain, amely a nyugati civilizáció előretolt bástyája lehet a legveszélyesebb ponton. A cikkíró éppen az angol hatalmi politikai megfontolások, a „balance of power” elv sikerének tartja a dualista monarchia létrejöttét.³⁰¹ Tayler egyenesen arról beszél, hogy a birodalom funkciója az, hogy *cordon sanitaire* legyen, „amely megvédi Nyugat-Európát azoknak a zsarnoki elveknek a benyomulásától, amelyek a birodalmon túl érvényesülnek.”³⁰² Élesen oroszellenes Oswald állásfoglalása is. Ausztria hivatását abban látja, hogy megőrizze és továbbfejlessze a civilizációt a Duna partjai mentén, és biztosítsa, hogy e térség az európai civilizáció része maradjon. Ő mondja ki azt is, hogy a tartományok összetartása éppen azért európai érdek, mert központi erő nélkül, szétszakadva, a birodalom részei a cári Oroszország vonzásába kerülnek.³⁰³

²⁹⁵ The Eastern Question, 399, 450, 458, 400.

²⁹⁶ A. J. Patterson: i. m. II/92.

²⁹⁷ Hanák Péter: A polgári átalakulás..., 18; ill. Péter Hanák: Die bürgerliche Umgestaltung..., 220.

²⁹⁸ The Eastern Question, 451. — Austria since Sadowa, 112.

²⁹⁹ The Beust Régime..., 422.

³⁰⁰ Dualism in Austria, 449.

³⁰¹ The New Position..., 94—5.

³⁰² J. J. Tayler: i. m. 48.

³⁰³ E. Oswald: i. m. 34—5, 32.

A *Quarterly Review* a nemzetközi politikai szerep mellett egy belső, birodalmi feladatot is lát Ausztria előtt. 1866 óta Ausztriának van *raison d'être-e*, amilyen azelőtt nem volt: nemzetet kell teremnie a különböző, egymással szembenálló nemzetiségekből, melyek területén élnek.³⁰⁴ A *North British Review* már szinte látja is ennek a folyamatnak a megindulását.³⁰⁵ Csak a *Macmillan's Review* szkeptikus: a birodalom két része szerinte nem sokáig maradhat együtt. Magyarország az erősebb fél, ahol a körülmények kedvezőbbek. „A dolgok természetes folyása szerint a »nyugati fél« el fog tűnni, mivel a német tartományok csatlakoznak a jövő egyesült Németországhoz, a maradék pedig Magyarországhoz fog kerülni.” De addig is, míg ez bekövetkezik, vitális érdeke a Monarchiának, hogy a két fél közötti kapcsolatot fenntartsa.³⁰⁶

Magyarország szétesésének lehetőségével azonban még ez az okfejtés sem számol. Mint ahogyan nem látja ezt valószínűnek tulajdonképpen egyetlen angol megfigyelő sem, és az ország jövőjét a területi integritás megőrzésével képzei el. És általános az a meggyőződés is, hogy az ország jövője a magyarok kezében van. Ahogyan *Bowring* mondja: „Hadd reméljük, hogy bölcsességük megszilárdítja azt, amit türelmük és hazaszeretetük elért.”³⁰⁷ *Oswald* szerint pedig nem csupán saját jövőjük: az egész birodalom jövője függ nagy mértékben a magyaroktól.³⁰⁸ Magyarország szerepe itt, ebben az értelmezésben kap nemzetközi rangot, ebben az összefüggésben tesz szert európai jelentőségre.**

³⁰⁴ Austria since Sadowa, 90—91.

³⁰⁵ (*A. Buddeus*.) *The Cisleithan* . . . , 512.

³⁰⁶ *The Beust Régime* . . . , 424.

³⁰⁷ *John Bowring*: Deak Ferencz, 337. Tévesen idézi: *Varannai Aurél*: i. m. 134.

³⁰⁸ *E. Oswald*: i. m. 6.

** Hálás vagyok Szabad Györgynek e tanulmány megírásához nyújtott szíves támogatásáért és tanácsaiért.

Т. Франк:

Венгрия в английской публицистике (1865—1870 гг.)

(Резюме)

Высказывания английских лиц в связи с Венгрией не раз сыграли большую роль в венгерской истории XIX и XX вв. В период от эпохи реформ до начала второй мировой войны официальные и неофициальные высказывания англичанев и реакция общественного мнения оказывали влияние на движение событий в Венгрии.

Данная статья изучает картину Венгрии, нарисованную английской публицистикой 60-х годов XIX в. Автор статьи опирается на материалы больше чем полусотней периодик и показывает примерно 100 журнальных статей, 30 книг и памфлетов, к стати, подавляющее их большинство в первый раз. В первой части автор суммирует все, что нам станет известно после рассмотрения источников о масштабах английской публицистической литературе, занимающейся проблемами Венгрии периода 1865—1870 гг., а также об авторах отдельных трудов. Среди авторов важнейших работ, касающихся Венгрии, автор статьи подробно изучает деятельность А. Дж. Паттерсона, Ч. Бонера и Дж. Баурина, и по мере возможности обнаруживает источники трудов, связанных с Венгрией.

Во второй части статьи автор занимается компонентами картины Венгрии, составленной английской публицистикой. Рассматривает и оценивает мнения, относящиеся к социально-экономическому положению Венгрии, потом анализирует высказывания по ее политике. Источники свидетельствуют о том, что взгляд на политическое положение Венгрии в общественной мысли Великобритании тесно связан с оценкой венгерской истории. Среди британских представлений о венгерской политике автор выделяет проблему отношения Великобритании к венгерской революции 1848—1849 гг. Автор подробно анализирует оценки английских публицистов, давшие ими о привязанности венгров к законам 1848 года и к «исконной конституции», а также о периоде пассивного сопротивления. В статье изучается и британское рассуждение национального вопроса, потом подвергается подробному анализу, какое отношение встретил компромисс 1867 года между Австрией и Венгрией со стороны Англии. В этом отношении автор излагает и британские мнения о германском вопросе и суммирует английские высказывания в связи с прусско-австрийской войной. Кажется, что глазами англичанев 1848 представляет собой какой-нибудь «обратный показ» 1867 года и истолкованный по-своему 1848 год с радостью «признают» в 1867 г. Здесь автор указывает на своеобразные черты английских мнений о Лайоше Кошут и Ференце Деак.

В последней части рассматривается круг вопросов взаимоотношений Австрии и «равновесия европейских держав». В понимании Англии большинство вопросов, в том числе и национальный вопрос, интересно для ее в первую очередь с точки зрения равновесия держав континента. Британская публицистика того времени подчеркивает, как правило, необходимость единства монархии, но в большинстве случаев оценивает это под знаком антирусских соображений великих держав. Именно по таким соображениям, питая доверие к роли «циитадели» великой державы Центральной Европы, приветствовали английские публицисты, без различия принадлежности к партии, включение Венгрии в новый дуалистический государственный строй. В этом отношении Венгрия приобрела общеевропейское значение.

T. Frank:

La Hongrie dans les journaux anglais

(1865—1870)

(Résumé)

Les croyances anglaises concernant la Hongrie avaient un rôle de grande importance lors de nombreux tournants de l'histoire hongroise aux XIXe et XXe siècles. Les attitudes officielles et non-officielles des Anglais au cours de la période partant de l'âge des réformes jusqu'à la deuxième guerre mondiale, les réactions de l'opinion publique avaient aussi exercé une influence sur la tournure que prenaient les événements.

La présente étude traite l'image qui s'était faite de la Hongrie par le journalisme anglais dans les années de 1860. Elle est fondée sur la source de plus de 50 périodiques, présente près de 100 articles de périodiques et une trentaine de livres, de pamphlets, pour la première fois dans leur majeure partie.

Dans la première partie de l'étude, l'auteur résume tous dont nous avons connaissance — à l'aide des ressources littéraires — de l'étendue de la littérature de publiciste anglaise traitant les problèmes de la Hongrie dans les années de 1865—1870 et aussi des auteurs des ouvrages respectifs. L'auteur s'occupe, de façon plus détaillée, parmi les auteurs des écritures les plus significatives ayant trait à la Hongrie, des figures de A. J. Patterson, Ch. Boner et J. Bowring et des activités déployées par eux et met également à jour, dans la mesure des possibilités, les sources des ouvrages ayant trait à la Hongrie.

L'étude traite, dans sa deuxième partie, des composants de l'image formulée de la Hongrie par le journalisme anglais. Elle donne, tout d'abord, un aperçu des constatations de la situation économique et sociale du pays et en porte des jugements de valeur; une analyse des croyances portant sur la politique suit cette partie. Au rapport des ressources, l'appréciation de la situation politique de la Hongrie dans la pensée publique britannique s'intègre, de façon étroite, à l'appréciation de l'histoire du pays. L'auteur met en relief l'image de la politique hongroise se profilant dans le journalisme britannique, le problème du rapport britannique à la révolution et à la lutte pour l'indépendance hongroise de 1848—49. Il étudie à fond l'appréciation offerte par les publicistes anglais et touchant la période du loyalisme hongrois, les lois de 1848, ainsi que la «constitution ancestrale» puis «la résistance passive». L'étude s'occupe également de la manière de voir britannique portant sur le problème des nationalités et analyse en détail la réception en Angleterre du compromis austro-hongrois de 1867. Il fait des digressions sous ce rapport sur l'exposé des vues britanniques formulées au sujet de la question allemande, ainsi que sur un résumé des attitudes prises par les Anglais au sujet de la guerre prussienne—autrichienne. Il semble que, à la vue anglaise, l'an de 1848 était une sorte de 1867 «projetée en arrière» et ce 1848 était, ensuite, reconnu avec plaisir et assimilé à 1867. L'étude renvoie, sur ce point, sur les traits spécifiques des croyances anglaises ayant trait aux figures de MM. Lajos Kossuth et Ferenc Deák.

L'étude traite, dans son dernier chapitre, la sphère de problèmes de l'interdépendance de l'Autriche et de «l'équilibre des pouvoirs» européenne. A la vue anglaise, la plupart des problèmes, ainsi le problème des nationalités présentaient l'intérêt, en premier lieu de l'aspect de la position d'équilibre des pouvoirs du Continent. Le journalisme anglais soulignait, en générale à cette époque-là, la nécessité de l'unité de la Monarchie dont les raisons n'étaient cependant appréciées dans presque tous les cas, que sous le signe des considérations de pouvoirs russophobes. La ré-insertion de la Hongrie à la nouvelle structure d'Etat dualiste était, justement, en raison de telle considération, saluée par les publicistes anglais imbus de confiance envers le rôle de «rempart» de la grande puissance d'Europe centrale ayant reprise ses forces même quelques fois sans considération envers leurs propres appartenances politiques. Le rôle de la Hongrie gagne, dans ce contexte, la portée à l'échelle européenne.

Tokody Gyula:

A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok 1918 novemberében és decemberében¹

A forradalom győzelme 1918. november 3. és 9. között egycsapásra és alapjaiban átalakította az 1871 óta fennálló politikai rendszert. Elsöpörte a monarchiát és teljessé tette a polgári demokrácia győzelmét. A bismarcki alkotmány, az abban lefektetett és az uralkodó köröket, különösen a porosz junkereket és királyukat preferáló politikai elvek, illetve jogi szabályok egyszersmindenkorra elvesztették érvényességüket. A de jure már megszüntetett, de facto azonban még létező háromosztályos választói jog is a történelem lomtárába került. A Reichstag és a Landtagok megszüntek működni.

Forradalmian átalakult a végrehajtó hatalom is. 1918. november 9-én végetért a császári Németország utolsó kabinetjének a tevékenysége. A Max von Baden herceg vezetése alatti kormány helyét a Népmegbízottak Tanácsa foglalta el. Az ország politikai irányítása a két munkáspárt — a Szociáldemokrata és a Független Szociáldemokrata Párt — kezébe került. Nemcsak birodalmi szinten, hanem a legfontosabb német államokban — így mindenekelőtt Poroszországban, továbbá Bajorországban és Szászországban — is, és a polgári pártok csak a kisebb délnémet államokban — Badenben, Württembergben, Hessenben — jutottak képviselőhez. Munkás- és katonatanácsok alakultak a tartományokban, kerületekben, városokban és községekben is, s megteremtődött a potenciális lehetősége annak, hogy a végrehajtó és törvényalkotó hatalom, valamint az igazságszolgáltatás egy kézben egyesüljön.

A forradalmi átalakulás következtében a vezető szervezetekben természetesen nem csupán a politikai, hanem a szociális összetétel is gyökeresen meg-

¹ A novemberi forradalom történetét összefoglaló, előzményeit és következményeit is áttekintő munkák közül elsősorban a következőket használtuk: *Arthur Rosenberg: Entstehung und Geschichte der Weimarer Republik*. Herausgegeben von Kurt Kersten. Frankfurt am Main. 1955; *Gilbert Badia: Les Spartakistes*. 1918: l'Allemagne en révolution. Julliard, 1966; *Wolfgang Ruge: Deutschland 1917–1933*. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge). Berlin 1967; *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der SED) Band 3. Von 1917 bis 1923. Berlin 1966.

A polgári feldolgozások közül: *Erich Eyck: Geschichte der Weimarer Republik*. Erster Band. Vom Zusammenbruch des Kaisertums bis zur Wahl Hindenburgs. Erlenbach—Zürich und Stuttgart. 1957; *A. J., Ryder: The German Revolution of 1918*. A Study of German Socialism in War and Revolt. Cambridge. 1967.

A dokumentumkiadványok közül különösen hasznosnak bizonyult az „Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart” című, a második világháború után publikált gyűjtemény 3. kötete (Berlin o. J.), továbbá: *Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Hrsg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Band 2. November 1917–Dezember 1918. Berlin. 1957.

változott. Hiszen a tanácsok előtérbe kerülése átmenetileg olyan társadalmi osztályok és rétegek képviselőit juttatta hatalomhoz, amelyeknek addig java-részt nem volt közvetlen beleszólásuk a német politikába.

A munkásság vezető szerepe biztosítottnak látszott az új hatalmi szer-vekben, a tanácsokban, ami összefüggésben volt azzal, hogy politikai megosz-tottsága ellenére a társadalom legszervezettebb osztálya volt, s egyenes követ-kezménye annak, hogy a forradalom — csaknem kizárólagosan — az iparilag fejlett nagyvárosokban zajlott le.

A katonaságnak ugyan alapvető jelentősége volt a győzelem kivívásában, de ez nem kérdőjelezheti meg a munkásság vezető szerepét. Annál kevésbé, mert a hadseregen belül egyrészt a tengerészek, másrészt a városokban tartózkodó katonai egységek állásfoglalása volt a forradalom szempontjából per-döntő. Márpedig az előbbieket között — a szükséges szakképzettség miatt — túlsúlyban voltak a munkásfiatalok, s javarészt nagyobb kikötővárosokban koncentráva egyébként is lehetőségük volt arra, hogy rendszeres kontaktustartsanak fenn a helyi munkásszervezetekkel. Az utóbbiakat pedig gyakorlatilag lehetetlen volt a nagy ipari centrumok növekvő forradalmi hangulatától elszigetelni, hiszen ez a hangulat magában a hadseregben is létrejött és egyre erőteljesebben hódított.² Szovjetországhoz hasonlóan a német munkás-és katonatanácsok szoros együttműködésében tulajdonképpen a két nagy társadalmi osztály, a munkásság és a parasztság politikai szövetsége fejező-dött ki.

A további kutatások feladata lenne — s részben már a történelmi szocio-lógia módszereinek alkalmazását kívánna meg — a tanácsok, különösen az országos jelentőségű funkciókban levő „kormányok” politikai és főleg szociá-lis összetételének részletesebb vizsgálata. Erre a feladatra ez a tanulmány nem vállalkozhat, de talán szociális szempontból sem érdektelen utalni arra a nagy fontosságú politikai körülményre, hogy a hatalom gyakorlásában országszerte vezető szerephez jutottak egyrészt a munkásmozgalmában már régebben — néha évtizedekkel előbb — bekapcsolódott értelmiségiek, másrészt a nagy mozgalmi múlttal rendelkező, kulturális tájékozottságukat, méginkább poli-tikai látókörük szélességét tekintve ugyancsak értelmiségi szinten álló párt-

² A tanácsokra vonatkozóan több értékes forráskiadvány és feldolgozás látott napvilágot Nyugat-Németországban. Kiadásra kerültek a Központi Tanácsnak (Zentralrat) és a Népmegbízottak Tanácsának az anyagai: Der Zentralrat der deutschen soziali-stischen Republik. 19. 12. 1918 bis 8. 4. 1919. Vom ersten zum zweiten Rätekongreß. Bearbeitet von *Eberhard Kolb* unter Mitwirkung von *Reinhard Rürup* (Quellen zur Geschichte der Rätebewegung in Deutschland 1918/19. Bd. I). Leiden. 1968; Der Rat der Volksbeauftragten. Bearbeitet von *Susanne Miller* und *Erich Matthias* (Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien). Düsseldorf. 1969; *Walter Tormin* már az 1950-es évek közepén összefoglaló feldolgozást publikált a tanács-mozgalmal történetéről a novemberi forradalom időszakára koncentráva: Zwischen Rätediktatur und sozialer Demokratie. Die Geschichte der Rätebewegung in der deutschen Revolution 1918/19 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 4). Düsseldorf. 1954. Ezt követte *Eberhard Kolb* munkája a munkástanácsokról, azok belpolitikai szerepéről, valamint *Peter von Oertzen* terjedelmes könyve az üzemi tanácsok politikájáról, politikai nézeteiről, strukturájáról: Die Arbeiter-räte in der deutschen Innenpolitik 1918—1919 (Beiträge zur Geschichte des Parlamen-tarismus und der politischen Parteien. Bd. 23). Düsseldorf 1962. Illetve: Betriebsräte in der Novemberrevolution. Eine politikwissenschaftliche Untersuchung über Ideen-gehalt und Struktur der betrieblichen und wirtschaftlichen Arbeiterräte in der deutschen Revolution 1918/19 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 25). Düsseldorf. 1963.

funkcionáriusok. Jellemző példaként említenénk meg, hogy a Népmegbízottak Tanácsának tagjai — a szociáldemokrata Friedrich Ebert, Otto Landsberg, Philipp Scheidemann, illetve a független szociáldemokrata Hugo Haase, Emil Barth és Wilhelm Dittmann — régóta, többnyire már a 90-es évektől résztvettek a mozgalomban, magas funkciókat töltöttek be már a háború előtt, és Barth kivételével mindnyájan Reichstag-képviselők voltak. Eredeti foglalkozásukat tekintve közülük — Haase és Landsberg — ügyvéd, tehát értelmiségi volt, a többi négy pedig munkás.

De talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a forradalom által vezetõ hatalomhoz jutottak többsége hasonló politikai múlttal rendelkezett és hasonló szociális réteget képviselt. Legalábbis erre enged következtetni a hat héttel késõbb megtartott elsõ birodalmi tanácskongresszus szociális összetétele. A 488 küldött közül 462-rõl maradtak fenn ilyen vonatkozó adatok, s ezek szerint 71 értelmiségi, fõleg vezetõ pártfunkcionárius, 195 párt- és szakszervezeti titkár, szerkesztõ, képviselõ — köztük 164 a szociáldemokrata Reichstag- és Landtag-frakciókból került ki —, továbbá 179 munkás és alkalmazott, 13 tiszt és csupán 4 paraszti birtokos vett részt a kongresszuson.³

A forradalom eredményeként tehát 1918 november elsõ felében a kapitalista Európa legprogresszívebb kormánya és politikai hatalma jött létre, amelyet ebben a tekintetben csak Közép-Európa néhány kialakulóban levõ országa — így Ausztria és Csehszlovákia mellett hazánk — közelített meg. Igaz, kezdettõl fogva figyelmeztetõ jel volt, hogy lényegében érintetlen maradt a császári korszak államapparátusa, de a munkásosztály vezetõ szerepe, a forradalom lendülete, a tanácsok gyorsan szélesedõ befolyása reálissá tette a szocialista irányú társadalmi és politikai átalakulásba vetett reményeket.

Annál is inkább, mert e reményeket a nemzetközi események is táplálták. Egyfelõl az oroszországi proletárforradalom világgraszáló sikerei, másfelõl három egykor hatalmas birodalom, Németország, az Osztrák-Magyar Monarchia és Törökország látványos összeomlása, amely Közép-Európában forradalmi átalakulással fonódott össze, végül pedig a gyõztes antant hatalmak munkásmozgalmainak egyre erõteljesebb fellendülése.

Ilyen körülmények között a német polgári társadalom fennmaradása belpolitikai szempontból 1918 novemberében és decemberében elsõsorban a munkásmozgalmon belüli erõviszonyok alakulásának volt a függvénye. Hiszen a polgári pártok átmenetileg teljesen megbénultak, s megfelelõ körülmények és idõ kellett ahhoz, hogy sorukat rendezzék. A proletárforradalom gyõzelmére elvileg tehát volt lehetõség.

Felesleges lenne hosszabban bizonygatni, hogy milyen hatalmas jelentõsége lett volna nemcsak Közép-Európa, hanem Szovjetország, sõt ezen túlmenõen a világforradalom aspektusából nézve is a német proletariátus gyõzelmének. Lenin többször rámutatott a németországi forradalom jelentõségére, s alig lehet kétséges, hogy annak sikerét a nemzetközi erõviszonyok gyökeres átrendezõdése követte volna, mindenekelõtt a kialakulóban levõ kelet-közép-európai államok politikai rendszerére gyakorolva döntõ befolyást.

Ennek megfelelõen a forradalmi tendenciák alulmaradásának is messze menõ következményekkel kellett járnia. Ez nemcsak a polgári demokratikus és szükségszerûen proletárforradalom-ellenes irányzat gyõzelmét jelenthette, hanem megteremthette a feltételeket az egykori császári Németország ural-

³ Vö.: *Tormin*: I. m. 95. l. 3. jegyzet.

kode irányzatainak újjászerveződése számára is. Olyan ellenforradalmi erők számára tehát, amelyek a polgári demokráciát is elvetvén, az országban állandósíthatják a politikai rendszer erőszakos, diktatórikus felszámolásának, illetve átalakításának a veszélyét. Nemzetközi viszonylatban pedig a proletárforradalom németországi kudarca nem csupán a világforradalom kilátásait tehetette illuzórikussá — megakadályozván a bolsevizmus tovaterjedését nyugat felé —, hanem a győztes kapitalista országokkal szembeni revanstörékvések megerősödésének, egy új háború előkészítésének a lehetőségét is magával hozhatta.

A német munkásmozgalmon belüli, pontosabban tehát a szociáldemokrata, a független szociáldemokrata és a proletárforradalmi — mindenekelőtt spartakista — irányzatok közötti erőviszonyok alakulásának tehát nemzetközi szempontból is igen nagy volt a jelentősége. Ezeket az erőviszonyokat teljes pontossággal természetesen nem lehet kimutatni. Meggyőződésünk szerint azonban magától értetődik és külön bizonyításra nem szorul az az álláspont, amely szerint a forradalom 1918 november elején nem győzhetett volna, ha a szociáldemokrácia háború előtti befolyása töretlen marad, ha nem kerül sor 1917-ben pártszakadásra és a forradalmi balszárny megerősödésére, végül a polgári irányzatok elszigetelődésére.

Mégis vannak történészek, akik szerint az 1918-as novemberi forradalomban a tömegek tulajdonképpen önmaguk ellen lázadtak fel, hiszen azt a kormányt söpörték el, amely az 1912-ben megválasztott Reichstagot képviselte.⁴ Nemcsak azt hagyja figyelmen kívül ez az álláspont, hogy Max von Baden kormánya közel sem felelt meg az 1912-ben kialakult parlamenti erőviszonyoknak — nem is szólva a szavazatok számában tükröződő erőviszonyokról —, hanem a tömeghangulat gyökeres megváltozását is. Igaz, az értelmetlen és óriási szenvedéseket okozó háború miatti tömegfelháborodás méreteit számszerűen kimutatni képtelenség lenne, de az is igaz, hogy e tömegfelháborodás nélkül a forradalom is képtelenség lett volna.

Az elkeseredettség természetesen — bármilyen méretű is — önmagában még nem szül forradalmat, csupán akkor, ha meghatározott politikai tartalmat és irányt kap. De éppen az a körülmény, hogy a tömegek a háborút kirobbantó társadalmi és politikai erők ellen fordultak, mutatja, hogy — legalábbis átmenetileg — kikerültek nemcsak a konzervatív, a nemzeti liberális, de a forradalmi átalakulást ugyancsak elvető többi polgári irányzat befolyása alól is, s még a szociáldemokrácia vezérkarának forradalomellenes álláspontja sem volt képes érvényre jutni. Tehát nem csupán arról volt szó, hogy a tömegek nem akartak a régi módon élni, hanem arról is, hogy e tömegeknek a — forradalmi propaganda irányát követve — többé kevésbé kialakult elképzelésük volt az új élet politikai alapfeltételeiről.

Mindezek ellenére az 1918 őszen, illetve 1919 elején lezajló események minden kétséget kizáróan azt bizonyítják, hogy a jobboldali szociáldemokraták a novemberi forradalom időszakában is meg tudták tartani vagy legalábbis vissza tudták szerezni a Független Szociáldemokrata Párttal, illetve az egyelőre még önálló pártot nem képező spartakista csoporttal szembeni fölényüket. A munkástömegek túlnyomó része tehát nem volt képes a szociáldemokratizmus szervezeti, politikai és ideológiai befolyása alól kiszabadulni.

⁴ Így foglal állást *Walter Tormin* is, de tulajdonképpen majdnem minden nyugat-német történész idesorolható, mivel túlnyomó részük azt a nézetet vallja, hogy a demokratikus szabadságjogokat már 1918 október elején megkapta felülről a német nép, a forradalom tehát céltalan volt.

Ennek természetesen rendkívül sok oka volt. A többé-kevésbé teljes kép megrajzolása nem csupán ezeknek az okoknak a felsorolását igényelné, hanem annak a sikerekkel, de gyakran súlyos kudarccokkal járó küzdelemnek a beható ismertetését is, amelyet a német szociáldemokrácia a tömegek megnyeréséért folytatott. Ezúttal azonban meg kell elégednünk néhány, a hatalmi erőviszonyok alakulása szempontjából különösen fontos ok kiemelésével.

Mindenekelőtt a nemzetközi feltételekre kell utalnunk. Ezek a feltételek 1918 utolsó hónapjaiban tulajdonképpen csak potenciálisan voltak kedvezőek a németországi forradalom teljes kibontakozása és továbbfejlődése számára. Bár a proletárforradalmi tendenciák egész Közép-Európában, így Németországban is — mint említettük — valóban erős impulzusokat kaptak Szovjet-Oroszország részéről, de e térséget nyugat, valamint észak felől belsőleg szilárd kapitalista államok gyűrűje fogta körül, s a német határokon ütöképes francia, angol és amerikai haderők álltak. Ezek ugyan nem avatkoztak be közvetlenül — néhány elszigetelt akciót nem számítva — a német belpolitikai küzdelmekbe, de biztató ösztönzést az ellenforradalmi irányzatoknak nyújtottak. Az antant egyes képviselői — ezt a korabeli német sajtó rendszeresen és nem alap nélkül hangoztatta — nem ismerték el a Népmegbízottak Tanácsát, vonakodtak vele tárgyalni, átmeneti formációnak tartották, és számítottak arra, hogy azt a polgári parlamentarizmus alapjaira épülő kormányzat váltja majd fel.

Szovjet-Oroszország hősi példája önmagában véve nem volt elegendő, szoros, közvetlen kapcsolat létrejöttéről szó sem lehetett, még kevésbé a morális kereteken túllépő támogatásról. Hiszen éppen a háború befejezése után, 1918 őszétől bontakozott ki teljes erővel a szovjet állam elleni katonai intervenció, amelyben antant haderők, sőt német ellenforradalmi osztagok is résztvettek. Az Osztrák-Magyar Monarchia forradalmi átalakulása, elsősorban persze az ausztriai és részben a magyarországi események, is kedvezően befolyásolták 1918 végén a német forradalmat, de ekkor még Magyarországon sem jutottak túl a polgári demokratikus kereteken. Lengyelország is forrongott, de nemzeti léte és társadalmi formája még csak kialakulóban volt.

Ilyen körülmények között szabadabban érvényesülhetett az antant hatalmaknak a német belpolitika alakulására gyakorolt közvetett hatása. Németország bármilyen erőt és hatalmat is jelentett az első világháború előtt, katonai veresége következtében ki volt szolgáltatva legyőzőinek. Ez a körülmény annyiban pozitívan befolyásolta a német belpolitikát, hogy megkönnyítette a monarchista és militarista erők megtörését: olyan kormányt a leverte Németországban nem létezhetett, amely magasra szítja az antant hatalmakkal szembeni gyűlöletet, a háborúban a végsőig való kitartásra buzdított, s a katonai vereség ellenére sem lett volna hajlandó az antant által megszabott feltételek teljesítésére. Ugyanígy viszont proletárforradalmi kormány sem létezhetett volna, vagy legalábbis számolnia kellett volna az antant ellenakcióival gazdasági, élelmezési és katonai téren egyaránt.

A legnagyobb esélyük így az adott pillanatban nemzetközi szempontból nézve azoknak a pártpolitikai irányzatoknak volt, amelyek nem kívánták a kapitalista társadalmi viszonyokat felszámolni, a polgári demokrácia elve alapján állottak és készek voltak Németország háborús vereségét elismerve a győztesekkel egyezsége lépni. Másszóval a többségi Szociáldemokrata Pártnak, a Centrum Pártnak és a nemzeti liberálisok demokratikus szárnyának.

A vázolt nemzetközi feltételek mellett a német munkásmozgalmon belüli

erőviszonyokra kívülről ható tényezők között központi jelentősége volt annak, hogy érintetlen maradt a konzervatív, szélsőségesen reakciós állam- és közigazgatási apparátus, ideértve a hadsereg vezérkarát is.

Friedrich Ebert, a forradalom győzelmének pillanatában — 1918. november 10-én — nyílt felhívásban kérte fel az állami tisztviselőket, hogy maradjanak a helyükön, s együttműködve a munkástanácsokkal, biztosítsák a közigazgatás zavartalanságát. Ez az intézkedés a polgári pártok, elsősorban a konzervatív irányzatok hatalmi pozícióban való maradását jelentette. A császári korszak miniszterei, illetve államtitkárai a birodalom és a német államok vezetésében éppúgy szerepet kaptak továbbra is, mint a helyi, községi, járási, városi képviselőtestületek és végrehajtó szerveik.

Márpedig e testületeket a forradalom előtt választották, a legfontosabb államban, a birodalom kétharmadát kitevő Poroszországban, a XIX. század közepétől fennálló háromszételes választójog alapján. Következésképpen az állam- és közigazgatás területén a konzervatívokkal még a mérsékeltbb polgári pártok sem versenyezhettek a császári Németország időszakában, a szociáldemokraták pedig jóformán szóhoz sem juthattak. 1913-ban az egész birodalomban a pártnak kereken 2750 mandátuma volt a városi és 9000 a községi képviselő testületekben. Poroszországra azonban ebből a városok esetében csupán 1000, a községek esetében 2500 mandátum esett. A végrehajtó szervekből pedig a Szociáldemokrata Párt gyakorlatilag teljesen ki volt zárva. 1913-ban Poroszország egyetlen városi magisztrátusában sem volt a pártnak képviselője, a birodalom fővárosában, Berlinben sem. A választójogi megkötöttségek miatt hasonló volt a helyzet Szászországban is, s csupán a délnémet államok — Bajorország, Baden, Württemberg — városi magisztrátusaiban jutottak pozícióhoz a szociáldemokraták.⁵

Az állam- és közigazgatási apparátus fennmaradása ílymódon a tisztviselők politikai beállítottsága révén nem csupán a munkástanácsok és a forradalmi irányzatok elé emelt áttörhetetlennek látszó gátat, de végső fokon még a szociáldemokrácia működését, s ezen túlmenően a polgári demokratikus átalakulást is akadályozta. 1918 őszen azonban az apparátus dolgozói készek voltak a szociáldemokrácia mellé állni, irányítását elfogadni, s a proletárforradalmi tendenciákkal szembeni küzdelmét támogatni.

Politikai értelemben ugyanez volt a jelentősége a Legfelsőbb Hadseregparancsnoksággal való együttműködésnek is, amelynek első lépésére szintén már 1918. november 10-én sor került Ebert és Groener generális hírhedt titkos megállapodása formájában. Kétségtelen, hogy a forradalom jórészt a katonaság forradalma volt, s a nyolcmillió császári hadsereg hetek alatt felbomlott és leszerelt. De a német vezérkar fennmaradása mégis nagy jelentőségű volt, annál is inkább, mert az egész birodalmat behálózó katonai rendszerre támaszkodhatott. E hálózat alapját a 25 kiegészítő hadtestparancsnokság, valamint a több ezer kerületi és városi helyőrségi parancsnokság képezte. Fennmaradt továbbá változatlan formában a birodalmi haditengerészet parancsnoksága is, s ami még fontosabb, fennmaradt a porosz hadügyminisztérium, régi sze-

⁵ Vö.: *Eberhard Kolb*: Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918—1919. Düsseldorf. 1962. 267; *G. A. Ritter*: Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich. Berlin. 1959. 233. — Poroszország és részben Bajorország vonatkozásában a vezető állami hivatalnokok szociális összetételének 1804—1918 közötti alakulását nagy alapos-sággal dolgozta fel *Nikolaus von Preradovich* „Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804—1918)” c. könyve. Wiesbaden. 1955.

mélyi állományával együtt. Tekintettel arra, hogy az egykori császári hadsereg tulajdonképpen a német államok hadseregének összességét jelentette, irányításában a Legfelső Hadseregparancsnokság után a porosz hadügyminiszter játszotta a legfontosabb szerepet. Végül azt is figyelembe kell vennünk, hogy a vezérkar igen széleskörű információkkal rendelkezett a bel- és külpolitikai kérdésekben egyaránt, és hogy számos kapcsolatot fűzte a polgári pártokhoz, a monopoltőkés körökhöz, valamint az államigazgatási apparátushoz.

Mindezek következtében a Legfelső Hadseregparancsnokság kiinduló pontját és irányító szervét képezte a hadsereg újjászervezésének. A novemberi forradalom időszakában főleg a régi hadsereg soraiból próbált „megbízható”, azaz a forradalmi megmozdulásokkal szembeállítható katonai egységeket létrehozni. E kísérletek ugyan végül is fiaskót szenvedtek, de aligha kétséges, hogy fékeztek a forradalom lendületét és erősítették a szociáldemokrata vezetőséggel kialakult politikai szövetséget.

E szövetség a forradalom csúcspontján, 1919 január első felében, a berlini fegyveres felkelés idején vált döntő jelentőségűvé. Erre az időre már számos „szabad csapat”, különítményes osztag jött létre a Legfelső Hadvezetéstől kapott támogatás eredményeként, a szociáldemokrata vezetők helyeslése, sőt — Gustav Noske révén — irányítása mellett. A berlini fegyveres felkelést már ezek a csapatok verték le, s ezzel nagymértékben hozzájárultak a forradalom felfelé ívelésének végleges megtöréséhez.⁶

Bármilyen támogatást is jelentettek azonban e külső tényezők — az államapparátus és a hadseregvezetés fennmaradása — a szociáldemokrácia számára hatalmi szempontból, 1918 novemberében és decemberében erőtlenységük miatt még a forradalmi megmozdulások elnyomását sem vállalhatták — legfeljebb némi korlátozásukat —, a munkástömegek politikai megnyerésére pedig kifejezetten alkalmatlanok voltak.

A szociáldemokrácia munkásmozgalmon belüli erőfölényét kivívó és biztosító tényezők közül mindenekelőtt a párt- és szakszervezeti apparátus különleges szerepére szeretnénk utalni. A háború kitörésekor több mint 2½ millió tagja volt a német szakszervezeteknek, a Szociáldemokrata Párt taglétszáma pedig túlhaladta az egy milliót. Hatalmas számról volt tehát szó, mégha figyelembe is vesszük, hogy a szociáldemokraták egyben szakszervezeti tagok is voltak. A szervezettséget, a többé-kevésbé egységes cselekvést és a propagandisztikus tájékoztatást a funkcionáriusok hálózata biztosította. Számukat azonban nehéz megállapítani, mivel a kérdésre vonatkozó irodalom a funkcionáriusok fogalmát hol tágabban, hol szűkebben értelmezte, s így a rájuk vonatkozó adatok nagyon eltérőek. De ha még a legóvatosabb becslést is vesszük alapul, akkor is mintegy 10 000 szakszervezeti és pártfunkcio-

⁶ A korszakra vonatkozó hadtörténelmi munkák közül főleg a következőket használtuk fel: *Günter Paulus*: Zusammenbruch und Wiederaufstieg des deutschen Militarismus 1918/1919. Berlin. 1962 (Diss.); *Heinz Oeckel*: Die revolutionäre Volkswehr 1918/19. Berlin. 1968; *Harold J. Gordon*: Die Reichswehr und die Weimarer Republik 1919–1926. Frankfurt am Main. 1959; *Ernst Schüddekopf*: Heer und Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918–1933. Hannover und Frankfurt/Main. 1955.

⁷ Vö. többek között: *Ossip K. Flechtheim*: Die KPD in der Weimarer Republik. Frankfurt am Main. 1969. 81, *Ernst Drahn*: Sozialdemokratie. Handwörterbuch der Staatswissenschaften, VII. köt. 533; *Sigmund Neumann*: Die deutschen Parteien. Wesen und Wandel nach dem Kriege. Berlin. 1932. 30. *Douglas A. Chalmers*: The Social Democratic Party of Germany from Working-Class Movement to Modern Political Party. New Haven and London. 1964. 11–12 stb.

náriussal kell számolnunk. Ehhez jöttek a szerkesztőségek munkatársai. 1914-ben a 91 szociáldemokrata napilap (amelynek mintegy másfél millió előfizetője volt) 267 szerkesztőt és több mint 8000 egyéb munkatársat foglalkoztatott.⁷

A párt és a szakszervezeti funkciókat túlnyomórészt egykori munkások töltötték be, de politikai magatartásukat már a háború előtt nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy egzisztenciájuk biztosítékát egyrészt a helyi hatalmi szervekkel való lehetőleg békés együttműködés, másrészt a legfelső vezetés intencióinak végrehajtása képezte.

Mindkét feltétel opportunizmusra ösztönzött. Az első esetben ez nem szorul különösebb magyarázatra: éppen a kispolgári életmódot lehetővé tevő állás esetleges elvesztésétől való félelem miatt vált a funkcionáriusok jelentős része megalkuvóvá, az opportunizmus egyik legfontosabb támaszává. A második esetben egyrészt arra az ismert tényre kell utalnunk, hogy a német szociáldemokrácia vezetőségében az opportunizmus már a háborút megelőzően uralkodó irányzattá vált, másrészt arra, hogy a funkcionáriusok függése a párt vezetőitől meglehetősen nagy volt.

Bár a Szociáldemokrata Pártban a centralizmus közel sem érvényesült maradéktalanul, 1890 után a helyi szervek korábbi viszonylagos önállósága csökkent, a párt vezetőinek egyre több módjuk nyílt az apparátus befolyásolására. Szinte évről-évre nőtt a nagy politikai hatalommal és széleskörű összeköttetésekkel rendelkező képviselők száma a Reichstagban, a Landtagokban és a helyi önkormányzati szervezetekben. A hivatásos pártfunkcionáriusoknak márcsak ezért is döntő befolyásuk volt a rendelkezésre álló anyagi eszközök felhasználására, (1914-ben közel másfél millió márkát tett ki a párt bevétele) a többszáz újság — köztük a központi sajtóorgánum, a Vorwärts — fenntartására, a szerkesztők kiválasztására, így a pártpropaganda irányítására is.

A centralizáció tendenciája érvényesült a szakszervezeti mozgalomban is. Az 1890-es években országos méretekben és szakmánként nagyrészt újjászerveződött szakszervezetek belső organizációjukat tekintve lényegileg azonosak voltak: a legelső posztokon álltak az üzemek bizalmiai, ezek felett a helyi, kerületi, végül a központi vezetőségek funkcionáriusai. Bár a fizetett funkcionáriusokat is választották, állásba helyezésükhöz szükség volt a központi vezetőség jóváhagyására. Az utóbbi döntött a tagsági díjakból befolyt jövedelem felosztásáról, s nem utolsósorban a sztrájkok elkezdéséről, elhagyásáról, illetve befejezéséről. A centralizáció tovább fokozódott azért, hogy Karl Legien vezetésével csúciszerveként létrejött az Általános Német Szakszervezeti Szövetség (az elnevezés először „Generalkommission der Freien Gewerkschaften Deutschlands” volt, s csak később vette fel az „Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund” nevet), amely központi irányításra törekedett mind szervezeti, mind pedig politikai vonatkozásban. Alapjában véve pozitív folyamatról lett volna szó, ha a centralizáció nem fonódott volna össze a revizionizmus és opportunizmus áramlatának uralkodóvá válásával. Mivel pedig a szakszervezeti funkcionáriusok és a tagság egy része a Szociáldemokrata pártnak is tagja volt, az Általános Német Szakszervezeti Szövetség egyre nagyobb mértékben befolyásolta a párt politikáját, erősítvén a benne amúgyis meglevő jobboldali tendenciákat.

Az 1918-as novemberi forradalom idején ennek az évtizedek óta működő és az egész országot behálózó párt- és szakszervezeti apparátusnak a politikai hovatartozása számszerűen ugyan nem mutatható ki, de a nagyfokú inga-

dozás ellenére — amint az események maguk is bizonyítják — többségében a jobboldali szociáldemokrata vezetők mögött sorakozott fel. Ily módon a funkcionáriusok több ezres serege — különösképpen a szakszervezeti bürokrácia — lehetőséget adott a tömegbefolyás részbeni fenntartására a háború során is, majd megszilárdítására, sőt további kiszélesítésére a forradalom időszakában.

A háború, a tömeges katonai behívások következtében a Német Szociáldemokrata Pártban 1917 tavaszán már csak kereken 243 000, a szakszervezetekben pedig egy millió tagot tartottak hivatalosan nyilván. A tényleges tömegbefolyás csökkenése azonban feltételezhetően nem volt ilyen méretű, hiszen a katonaruhába kényszerített szociáldemokraták aligha változtatták meg addigi politikai meggyőződésüket.

A háború támogatásától, az „1914-es év szellemétől”, a Burgfrieden elvétől való elfordulás azonban 1917 tavaszától kezdve egyre inkább tömeges jelenség lett, s ez tartalmilag tulajdonképpen a Független Szociáldemokrata Párt politikai célkitűzéseinek elfogadását jelentette. A tömegek forradalmi irányba tett fordulata mégsem járt együtt a jobboldaliak elszigetelődésével és a függetlenek diadalmaskodásával.

Az utóbbiak száma 1917 tavasza és 1918 ősze között becslések szerint csupán 100—120 ezer lehetett. Az 1918 decemberében, tehát a forradalom kellős közepén megtartott tanácskongresszuson — mint később részletesebben is látni fogjuk — a többségi szociáldemokratáknak háromszor annyi képviselőjük volt, mint a függetleneknek. Az 1919. január 19-én megtartott alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon az előbbiekre 11,500 000, az utóbbiakra pedig csupán 2,300 000 szavazatot esett. Végül, bár a Független Szociáldemokrata Párt taglétszáma a novemberi forradalom kedvező körülményei között meglehetősen gyorsan nőtt, egy adat szerint 1919 januárjában 300 000, az év végén pedig 750 000 körül mozgott, a többségi szociáldemokraták fölénye ebben a vonatkozásban sem vitatható: taglétszámuk 1919 júniusában túlhaladta az egy milliót, s így elérte a háború előtti szintet.

A szakszervezetekben pedig minden várakozást felülmúlt a taglétszám növekedése: 1918 októberében, a forradalom kitörése előtt 1,400 000 körül mozgott, az év végén túlhaladta a 2,220 000-et (ez a szám már hozzávetőlegesen megfelel a háború előttinek), 1919 tavaszán 4,600 000 volt, decemberében pedig már 7 millió fölé ugrott.

Az emelkedés azonban nem csupán — bár minden bizonnyal elsősorban — a többségi, hanem részben a független szociáldemokrácia tömegbefolyásának a növekedésével is együttjárt. Erre mutatnak az első Reichstag választások 1920 júniusában, amelyeken a Német Szociáldemokrata Párt 5,5 millió szavazatot veszített az előző év januárjához képest, tehát csupán 6,1 millió választó polgár sorakozott fel mögéje, a Független Szociáldemokrata Párt viszont megduplázta szavazatainak számát, az 1919 januári 2,3 milliót 5 millióra emelte.⁸

A számok arra engednek következtetni, hogy a jobboldali szociáldemokraták befolyása éppen az általunk tárgyalt és a forradalom továbbfejlődése szempontjából különösen fontos hónapokban volt igen erős, s hogy fölényük

⁸ Az adatok elsősorban *Badia* (106—109), *Ryder* (98—99 és 231) idézett m úveiből valamint *Wilhelm Mommsen*: *Deutsche Parteiprogramme* (München. 1960) c . könyvből (794—795) származnak.

— összefüggésben azzal az erősödő kiábrándultsággal, amelyet politikájuk váltott ki — 1919—20 folyamán csökkenő tendenciát mutatott, de mindvégig megmaradt. 1919 elejétől kezdve azonban a munkásmozgalmon belüli erőviszonyok alakulásának a jelentősége már közel sem volt olyan nagy, mint 1918 őszén. Ekkor már teljes apparátussal működtek a polgári pártok és ütőképes hadsereg állt az ellenforradalom rendelkezésére.

A forradalom győzelmének pillanatában, 1918 novemberének első napjaiban, a jobboldali szociáldemokrácia feltételezhetően nagyobb tömegereje, de bizonyosra vehetően magasabbfokú szervezettsége, a jórészt rendelkezésre álló országos párt- és szakszervezeti hálózat, mindenekelett azért volt döntő fontosságú, mert lehetőséget adott — ha nem is mindenütt és nem is azonnal — a vezető szerep kivívására az új hatalmi szervek, a tanácsok túlnyomó többségében.

Mint általánosan ismert, a Népmegbízottak Tanácsa — a két szociáldemokrata párt vezetőinek előzetes megegyezése szerint — paritásos alapon három többségi és három független szociáldemokratából alakult meg. A spartakisták nem kaptak képviselőt e vezető testületben. A paritásos együttműködés elve minden jel szerint helyeslésre talált az ekkoriban központi jelentőségű nagy-berlini munkás- és katonatanácsok között. Tehát a munkás-ság igazságosnak tartotta a hatalmon való egyenlő osztozkodás elvét. Karl Liebknecht felszólalását, amely már akkor árulásra és ellenforradalmi veszélyre hívta fel a figyelmet, a nagy-berlini munkás- és katonatanácsok küldötteinek november 10-én megtartott történelmi fontosságú ülése elvetette.⁹

Ez az önmagában véve jelentéktelennek tűnő epizód önmagában véve is mutatja, hogy a spartakisták a forradalom továbbvitele szempontjából a legdöntőbb helyen és a legdöntőbb pillanatban viszonylag gyenge befolyással rendelkeztek. Viszont a spartakistákat is magában foglaló Független Szociáldemokrata Pártnak igen erős bázisa volt elsősorban a forradalom berlini győzelmében központi szerepet játszó bizalmiak (Obleute) körében, amelyek elnöke, Emil Barth, a Népmegbízottak Tanácsában is helyet foglalt. Ezzel a befolyással magyarázható, hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetők egyezkedésre kényszerültek a Független Szociáldemokrata Párttal és maguk javasolták a paritás elvének érvényesítését.

De azt is meg kell jegyeznünk, hogy a számok ebben az esetben is csupán jelzik, de nem fejezik ki pontosan a tényleges erőviszonyokat. A Népmegbízottak Tanácsában például a paritás elvének érvényesülése dacára a kezdeményezést és az irányítást Ebert és Scheidemann, azaz a jobboldali szociáldemokraták szerezték meg. Más volt viszont a helyzet az ugyancsak november 10-én megválasztott és elvileg a Népmegbízottak Tanácsa felett álló 28 tagú „Vollzugsrat” esetében, amelynek számszerű összetétele kifejezetten a többségi szociáldemokratáknak kedvezett. A két munkáspárt ugyan ide is paritásos alapon 7—7 tagot delegált, de a katonák 14 képviselője csaknem kizárólag a jobboldali szociáldemokraták mellett állt. Ez az összetétel annak a következménye volt, hogy a szociáldemokrata vezetőknek sikerült a berlini üzemekben, de főleg a helyőrségben előzőleg lezajlott tanács-választásokon fölényre szert tenni, és a forradalmi üzemi megbízottakat háttérbe szorítani.¹⁰ Az utób-

⁹ Vö. többek között: *Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung* 3. köt. 109.

¹⁰ Részletesebben lásd az eddig említettek mellett: *Hans J. L. Adolph: Otto Wels und die Politik der deutschen Sozialdemokratie 1894—1939*. Berlin. 1971. 77—83. E

biak azonban — élükön a Vollzugsrat elnökével, Richard Müllerrel, továbbá a független szociáldemokraták között nagy népszerűségnek örvendő Georg Ledebourral és Ernst Däumiggal — nagyobb aktivitásuk és politikai rátermettségük révén befolyásuk alá tudták vonni a testületet és tevékenységét elsősorban ők határozták meg.

Hasonló példákat a birodalom más részeiből is fel lehetne hozni, a helyzetet általánosan mégis az jellemezte, hogy bár a forradalom kivívásában mindenütt a baloldali független szociáldemokraták — ideértve persze a spartakistákat is — jártak élen, a tanácsok megválasztása során a jobboldali szociáldemokraták szervezettebb apparátusuk segítségével többnyire fölénybe kerültek. Forradalmi vagy legalábbis erőteljes független szociáldemokrata vezetést a fontosabb német városok közül Hamburgban, Brémában, Münchenben, Leipzigben, Braunschweigben, Halleban, Chemnitzben, Gothában sikerült elérni. De a jobboldali szociáldemokraták országos fölényét ez nem törte meg, márcsak azért sem, mert még ezeken a helyeken — így például Münchenben — is nagy befolyással rendelkeztek. Emellett az igen fontos Ruhr vidék, a kikötővárosok többsége, a közép- és délnémet városok Hannovertól Nürnbergig és Augsburgon át Passauig kezdettől az ő irányításuk alá került.¹¹ Még inkább így volt ez a komolyabb ipari centrummal nem rendelkező kisebb városokban, valamint Kelet-Németország nagy részén. Königsbergben és Breslauban például a munkás- és katonatanácsok helyett úgynevezett Néptanácsok („Volksbeiräte” vagy „Volksräte”) alakultak, amelyekben a polgárság is erős képviseletet kapott. Az iparilag elmaradt kelet-elbai területeken — nemcsak porosz földön, Mecklenburgban is — gyakran előfordult, hogy a munkás- és katonatanácsokat néptanácsokká „szélesítették”.

A későbbiek során pedig a polgári pártok is — miután létrejöttek, illetve ismét elkezdték működésüket — megkísérelték befolyásukat a tanácsokra kiterjeszteni, noha azokat elvileg határozottan elutasították. A „polgártanácsoknak”, „hivataltanácsoknak”, a „szellemi munkások tanácsainak” („Bürgerräte”, „Beamtenräte”, „Räte der geistigen Arbeiter”) a létrehozása nem volt ugyan a tanácsmozgalmon belüli erőviszonyok alakulása szempontjából perdöntő jelentőségű, mégis e mozgalom vakvágányra futtatásának egyik nem lebecsülendő módszerét jelezte.¹²

A szociáldemokrácia és a szakszervezetek uralkodó befolyása a tanácsokra épült politikai rendszerben a dolog természetéből következően együttjárt a Szociáldemokrata Párt politikai céljainak, nézeteinek fölénybe kerülésével. A tömegbefolyásolás szempontjából azonban nem kis jelentősége volt annak, hogy ezek a célok a háború első szakaszához képest sok tekintetben módosultak. 1917 nyarától a háború támogatása helyett mindinkább a békekötés követelése került előtérbe, s a propagandában visszakapta régi jelentőségét a

könyv nem csupán azért érdemel figyelmet, mert bemutatja Otto Wels szerepét, hanem azért is, mert meggyőzően bizonyítja — polgári íróról lévén szó természetesen helyeslően —, hogy már az első perctől kezdve mennyire tudatos volt a német szociáldemokrácia vezetői részéről a forradalom kisiklására irányuló törekvés.

¹¹ Vö.: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 3. köt. 90—96.

¹² Az ilyen jellegű kísérletekre számos helyen találhatunk utalást. Így például *Tormin* említett művében (59 és 82), Mecklenburgra vonatkozóan pedig *Martin Polzin* Kapp-pucsról írt könyvében: *Kapp-Putsch in Mecklenburg. Junkertum und Landproletariat in der revolutionären Krise nach dem 1. Weltkrieg*. Rostock 1966. Polzin konkrét példákkal bizonyítja, hogy a paraszttanácsok Mecklenburg számos körzetében a nagybirtokosok közvetlen befolyása alatt álltak (41—44).

szociáldemokrácia háború előtti két legfontosabb törekvése: a politikai élet demokratizálása és a munkásság szociális helyzetének megjavítása. Ezeknek a módosításoknak a figyelembe vételével érthető meg, hogy a forradalmi irányba tolódó tömegeknek csak egy része ismerte fel a szociáldemokrata vezetők árulását és került velük szembe.

A tömegek politikai tudatának alakításában nagy szerepe volt azonban annak is, hogy a parlamentáris polgári demokrácia elveinek nyílt elfogadását és a proletárdiktatúra határozott elutasítását tartalmazó szociáldemokrata állásfoglalással szemben a Független Szociáldemokrata Pártnak — mint egésznek — nem volt világos a koncepciója.

A független szociáldemokraták kétségtelenül képesek voltak a háború és az azért elsősorban felelős konzervatív jobboldal ellen mozgósítani és vezetni a tömegeket, de — bár hangsúlyozták a tanácsok jelentőségét — valójában többségükben elvetették a szocialista forradalom szovjet formáját vagy legalábbis annak lényegét, a proletariátus diktatúráját. Így képtelenek voltak az eseményeket határozott irányba terelni, azaz a meglévő proletárforradalmi törekvéseket összefogni, s azok győzelemre juttatásáért harcot folytatni. A gyakorlati politikában tehát nem maradt számukra más lehetőség, mint a meg-megújuló kompromisszum a polgári demokrácia keretei között maradó szociáldemokráciával.

E kompromisszumra való készség megmutatkozott már 1918 november 9-én, illetve 10-én is, méghozzá a legdöntőbb kérdésben, a hatalom kérdésében. Eredetileg ugyanis a független szociáldemokrata vezetők a többségi Szociáldemokrata Párttal való összefogást elsősorban a béke azonnali megkötésének szükségességével indokolták, s ezért a közös kormányban való részvételt csupán háromnapra tervezték. Képviselőiknek tehát a fegyverszünet megkötése után ki kellett volna lépniök a kormányból. Miután azonban a Szociáldemokrata Párt elnöksége ragaszkodott ahhoz, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig fennmaradjon az együttműködés, elvetették ezt a feltételüket, s ezzel a kompromisszumot bizonytalan időre meghosszabbították.

Nem kevésbé volt fontos az az engedmény, amely a tanácsok hatalmi jogkörére vonatkozott. A Független Szociáldemokrata Párt elnökségének eredeti álláspontja szerint a létrehozandó szocialista köztársaságban a végrehajtó, a törvényhozó hatalom, valamint az igazságszolgáltatás kizárólag a katonaság és a dolgozó lakosság által választott megbízottakat illette volna meg. Miután azonban a szociáldemokrata vezetők ezt az álláspontot is elvetették, arra hivatkozván, hogy így „egy osztály egy részének diktatúrája” következne be, ez a követelés szintén elsikkadt. (Karl Liebknecht éppen ezért tagadta meg a létrehozandó kormányba való belépését.) A módosított elgondolás már csak a politikai hatalomnak a munkás- és katonatanácsok általi gyakorlását hangsúlyozza, nem veti el az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának szociáldemokrata követelését, csupán arra a kijelentésre szorítkozik, hogy a kérdés megtárgyalása, illetve végleges eldöntése „a forradalom által teremtett körülmények konszolidálódása” során válik majd aktuálissá.¹³

Mindez arra a feltevésre enged következtetni bennünket, hogy bár az erőviszonyok esetleges eltolódása a Független Szociáldemokrata Párt javára

¹³ Ursachen und Folgen. 3. köt. 5—7. A két szociáldemokrata párt elnökségének levélváltása.

elősegíthette volna a valóban proletárforradalmi elemek előtérbe jutását, önmagában mégsem vezetett volna a proletárdiktatúra győzelméhez.

A paritás elve, a hat népmegbízott egyenlősége továbbá elmosta a két munkáspárt közötti amúgysem világos különbségeket, a polgári demokrácia kereteit rögzítő, a polgári demokratikus szabadságjogokat kimondó rendeletek a két munkáspárt egységes álláspontjának tűntek. Az ezeken túlmenő, proletárforradalmi irányba mutató követelések érvényre juttatása így a munkástömegek szociáldemokrata-, és független szociáldemokrataellenes áthangolása nélkül elképzelhetetlen volt. Ez rendkívül megnehezítette a Független Szociáldemokrata Párton belüli Spartakista Szövetség helyzetét és végül is kudarcra ítélte a proletárdiktatúra kivívására irányuló reményeket.

Az az előny ugyanis, amelyre a többségi szociáldemokrácia már a forradalom győzelmének pillanatában a német munkásszozgalmal belül szert tett, a továbbiakban minden jel szerint nőtt, vagy legalábbis megszilárdult. Ebben az elmondottakon túlmenően bizonyára döntő szerepük volt azoknak az álláspontoknak, amelyeket a Német Szociáldemokrata Párt vezetői foglaltak el a kor alapvetően fontos kérdéseiben.

Az államformára vonatkozó nézeteik a forradalom győzelme után már egységesek és világosak lettek: nyíltan elvetették a monarchiát, kiálltak a köztársaság mellett, amelyet gyakran szociálisnak, vagy szocialistának neveztek, s kivívását saját érdemeiknek tüntették fel. A háború során határozottan monarchista-ellenessé vált munkás- és kispolgári tömegek szemében ez az álláspont kétségtelenül népszerű volt, bár a radikális változásokat, a szocialista tanácsköztársaságot követelő munkásrétegeket nyilvánvalóan nem elégítette ki.

A szociáldemokrata vezetők egyúttal a császári Németország politikai rendszerével szemben a „teljes demokrácia” megvalósulását ígérték. Propagandájuk a demokrácia kiszélesítéséért évtizedek óta küzdő baloldali tömegek gondolkodására nem maradhatott hatás nélkül, márcsak azért sem, mert a háború alatti konzervatív-katonai diktatúra terhei és súlyos következményei szinte az egész német társadalomban elégedetlenséget keltettek.

Igaz, a szociáldemokrata vezetők a proletariátus diktatúrájának gondolatát is támadták, s annak dikszkreditálása érdekében hatalmas propaganda kampányt folytattak. Ezáltal a munkásság legöntudatosabb rétegeit elvesztették ugyan, de megnyerték a forradalom következtében ingadozóvá és bizonytalanná vált kispolgári rétegek egy részét, s megteremtették a polgári irányzatokkal való politikai együttműködés legfontosabb elvi feltételét.

Másfelől viszont az „egy osztály diktatúrájának” elvetése dacára a szociáldemokrata vezetők — mint láttuk — nem indítottak azonnali és frontális támadást a forradalom előkészítése és végrehajtása során spontán tömegmozgalommá váló és széles körben népszerű tanácsrendszer ellen, sőt kezdetben támaszkodtak azokra, újak szervezését szorgalmazták és rájuk gyakorolt befolyásuk kiterjesztésére törekedtek. Így a tanácsok léte és az ország szociáldemokrata vezetése elhomályosította a teljes demokrácia jelszavának polgári, sőt az adott pillanatban ellenforradalmi tartalmát, azt az illúziót keltette vagy növelte, hogy az ország valóban a szocializmus békés megvalósításának útjára lépett.

A tömegbefolyás biztosítása és szélesítése szempontjából nagy jelentősége volt a fegyverszünet megkötésének is, amelyre két nappal a forradalom győzelme után már sor is került. Ismeretes, hogy Oroszországban a proletárforra-

dalom győzelméhez és megszilárdulásához milyen nagy mértékben járult hozzá az annexiómentes béke azonnali megkötésének követelése, illetve bolsevikok általi megvalósítása. Németországban azonban a fegyverszünetet nem a proletárforradalmi erők, hanem a többségi és független szociáldemokratákból álló Népmegbízottak Tanácsa kötötte meg. Ezzel, ha nem is lehetett elfeledtetni azt a tényt, hogy a szociáldemokrácia 1914 augusztusában a háború támogatóinak sorába lépett, csökkenteni lehetett annak presztizsromboló hatását. Annál is inkább, mivel ekkor még nem lehetett tisztán látni, hogy a fegyverszünet milyen békéhez fog vezetni. Így a háború befejezése a volt uralkodó körök kikapcsolásával — a szociáldemokrata propagandának megfelelően — az internacionalizmus diadalának tűnt és megerősítette az annexiók nélküli békébe vetett reményeket.

És bár a termelési viszonyok szocialista átalakítása terén — a polgári demokrácia elvi alapján állva — semmilyen határozott lépést nem tettek a szociáldemokrata vezetők, tömegbefolyásukat ez — legalábbis 1918–19-ben, amikor a proletárforradalom győzelmére még voltak esélyek — bizonyíthatóan nem csökkentette. A junker birtokok felosztását sem tűzték napirendre, de figyelembe kell vennünk egyrészt azt, hogy a föld kérdésének jóval kisebb politikai jelentősége volt Németországban, mint Oroszországban, másrészt azt, hogy ezt a kérdést nemcsak a jobboldali szociáldemokraták, hanem a forradalmárok, a spartakisták, s később a kommunisták is elhanyagolták. Ami pedig a termelési viszonyok átalakításának másik, Németországban különösen fontos kérdését, az ipar szocializálását illeti, a szociáldemokraták maguk léptek fel kezdeményezőként: már 1918 novemberében felállítottak egy szocializálási bizottságot, amely ugyan — mint később kiderült — érdemlegeset nem tett, mégis alkalmas volt a tömegek megtévesztésére, a proletárforradalmi törekvések és propaganda hatékonyságának a csökkentésére.

E taktika, amelynek részletkérdéseire természetesen nem térhetünk ki, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Népmegbízottak Tanácsának három nappal a forradalom győzelme után — 1918. november 12-én — meghirdetett politikai koncepciója a német munkásság többségében is támogatásra talált. Pedig a programadó felhívás — amely e koncepciót tartalmazta — nem hagyott kétséget afelől, hogy az ország új vezetői a polgári demokrácia keretein belül akarnak maradni. Az ostromállapot felszámolása, a gyülekezési és szervezkedési jog biztosítása, a háborús cenzúra megszüntetése, a szabad vallásgyakorlat, a politikai amnesztia, nem utolsósorban pedig a nyolcórás munkaidő bevezetésének hangoztatása mellett ugyanis hitet tettek mind a magántulajdon védelmére, mind a parlamentarizmus elve, a húsz éven felüli férfi és női állampolgárok egyenlő, titkos, közvetlen és általános választójoga mellett.¹⁴ A Vorwärts vezércikke külön is foglalkozott az utóbbi kérdéssel, hangsúlyozva, hogy a népmegbízottak egyelőre még nem az egész nép képviselői, de a szocialistáknak arra kell törekedniük, hogy a közeljövőben lezajló választások eredményeként valóban azokká legyenek.

Ez az állásfoglalás tehát azt jelentette, hogy a proletariátus által kivívott forradalom ellenére a német polgári irányzatok számára is fennmarad annak teljes lehetősége, hogy szervezeteiket fenntartsák, szükség esetén újjászervezzék, szabad kezet kapnak a tömegek befolyásolására, s a választási

¹⁴ A program számos gyűjteményben megtalálható. A korabeli sajtó november 13-án közzölte azt. Vö.: Vorwärts, 1918 november 13., 35. évf. Nr. 313. — Továbbá: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 3. köt. 494–495 stb.

eredményektől függően részt vehetnek majd a kormánypolitika alakításában. Ez természetesen még a szélsőségesen ellenforradalmi konzervatívokra is vonatkozott. Németország legreakciósabb sajtóorgánumai, mint például a Kreuz-Zeitung, vagy a Deutsche Tageszeitung, a Konservative Monatschrift, sőt még a pángermán Alldeutsche Blätter is, a cenzúra közbeavatkozása nélkül még ezekben a viharos napokban és hetekben is háborítatlanul megjelenhettek, miközben a spartakista „Rote Fahne” betiltása, cikkeinek törlése állandó jelenség volt. És bár ekkor még senki sem láthatta előre a helyzet alakulását, senki sem tudhatta, hogy egyáltalán sor kerül-e a megígért választásokra és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására, a polgári irányzatok politikai működésének lehetővé tétele önmagában véve is nagymértékben befolyásolta az erőviszonyokat.

A Népmegbízottak Tanácsának november 12-i programja másfelől azt jelentette, hogy az ország vezető szervében a jobboldali szociáldemokrácia politikai koncepciója győzedelmeskedett. A döntő kérdés a továbbiakban az volt, hogy a tanácsok magukévá teszik-e ezt a koncepciót. Ez viszont azok politikai összetételének volt a függvénye. A szociáldemokrácia szervezeti befolyásának megfelelően a tanácsok szinte mindenütt az országban — amennyiben a helyi követeléseken túlmenő állampolitikai célokat is megfogalmaztak — a parlamenti demokrácia, az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása mellett szálltak síkra.¹⁵

A parlamentarizmus melletti kiállás azonban — meggyőződésünk szerint — nem jelentette egyértelműen a hatalmi-politikai pozíciókról való lemondás szándékát a tanácsok részéről. Ezek birtokában, pontosabban megtartása esetén viszont bizonyára tartósabbá válhatott volna a forradalmi krízis. A minden hatalmat a tanácsoknak jelszó így még a jelzett hátrányos körülmények ellenére is előremutató volt, elősegíthette a tanácsok forradalmasodását és gátolhatta a régi államapparátus és a polgári pártok helyzetének megszilárdulását, sőt meggyengíthette — amint ez a gyakorlatban helyi méretekben a későbbiek során is elő-előfordult — a szociáldemokrácia tömegbefolyását.

Ez a magyarázata annak, hogy a küzdelem a hatalmi pozíciókért kezdetről fogva nem csupán a tanácsok és a polgári közigazgatási szervek (illetve a hadseregben a tanácsok és a tisztek) között, hanem a tanácsok és a szociáldemokrata párt között is folyt. Különösen fontos volt ebből az utóbbi szempontból az az ellentét, amely az ország két legfontosabb irányító szervezete, a Népmegbízottak Tanácsa és a berlini Volkzugsrat között feszült. Bár az utóbbi politikai összetétele — mint említettük — kedvező volt a jobboldali szociáldemokrácia számára, a berlini munkástömegek forradalmi hatása alatt mégis gyakran következetesebb, vagy legalábbis határozottabb álláspontot foglalt el a hatalmat érintő kérdésekben, mint a Népmegbízottak Tanácsa. A szociáldemokrata vezetők ezért törekedtek, hogy megszabaduljanak a Volkzugsrat ellenőrzése alól, s az összeütközésekből végül is ők kerültek ki győztesen.¹⁶

¹⁵ Vö.: *Tormin*: i. m. 62 és 94. Hilferding egyenesen időpocsékolásnak tartotta a tanácsrendszer vagy nemzetgyűlés alternatívájának a kongresszuson való megvitatását. *Kolb*: i. m. 199.

¹⁶ Erre vonatkozóan részletes képet rajzol *Susanne Müller* és *Erich Matthias* könyve a Népmegbízottak Tanácsáról, *Eberhard Kolb* is ismerteti a problémát — külön fejezetet szán neki —, de meggyőződésünk szerint túlértékeli a harc jelentőségét (*Kolb*: I. m. 114—137).

A polgári parlamentarizmus vagy tanács hatalom és ettől elválaszthatatlanul a munkásmozgalmon belüli irányzatok erőviszonyának alakulása kérdésében, ha nem is a végső, de a döntő szót az 1918. december 16-án összeülő és 21-ig tárgyaló első birodalmi tanácskongresszus mondta ki.

A kérdésre tulajdonképpen már a kongresszus politikai összetétele választ adott. A 488 érvényes mandátummal rendelkező képviselő közül 289 tartozott a Szociáldemokrata Párthoz, 90 pedig a független szociáldemokratákhoz, köztük 10 a spartakistákhoz. 25 képviselő demokrata pártinak vallotta magát, 10 az „Egyesült Forradalmárok” („Vereinigte Revolutionäre”) csoportjához tartozónak, 27 csak egyszerűen katonának, 47 pedig nem nyilatkozott politikai hovatartozásáról. Másszóval a kongresszus résztvevőinek kerekén 60%-a szociáldemokrata, közel 20%-a független szociáldemokrata, 5%-a polgári demokrata volt, 2%-a a hamburgi forradalmi csoporthoz tartozott, mintegy 15% végül az ingadozók táborát alkotta.

A pontosság kedvéért azonban szükséges azt is megjegyeznünk, hogy ez az összetétel nem csupán a szociáldemokrácia többször hangsúlyozott fölényének volt a következménye, hanem részben a választási szisztémának is. Ez a szisztéma tulajdonképpen nem volt az egész országban egységes, de alapját a területi beosztás képezte. Többnyire tehát a járási, körzeti, tartományi tanácsüléseken választották meg a birodalmi kongresszus képviselőit. Ily módon az üzemek, a nagy ipari centrumok jelentősége nem juthatott kellőképpen kifejezésre a kongresszus összetételében, s ezáltal az elsősorban ezeken a helyeken koncentrálódó forradalmi erők sem kaphattak tényleges tömegbefolyásukat híven visszatükröző képviseletet.¹⁷

A következetes forradalmárok, a proletárdiktatúra tudatos hívei tehát elenyésző kisebbségben voltak. Még Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg sem jutott be a kongresszus választott képviselői közé. De a független szociáldemokraták, a polgári parlamentarizmussal szemben a tanácsok hatalmának megőrzését és kiszélesítését kívánó delegátusok tábora sem képviselt átütő erőt.

A szociáldemokrata párt vezérszónoka — Max Cohen-Reuß — az erfurti programra és a más országbeli szocialista pártok fő célkitűzésére hivatkozva alapvető feladatként az általános választójog kivívását jelölte meg, amelyet tehát már a forradalom jó egy hónappal előbb elért. Másszóval teljesen figyelmen kívül hagyta azokat az óriási belpolitikai és világpolitikai változásokat, amelyek 1918-at 1891-el szemben jellemezték. Szerinte csak az általános választójog alapján összehívandó és minden politikai irányzatot képviselő nemzetgyűlés lesz majd képes a „rend” fenntartására és a gazdasági élet stabilizálására. A tanács hatalom ezt a feladatot tehát nem tudná megoldani, s az antant hatalmak egyébként sem ismernék azt el. Az orosz példát következőképpen elutasította, mert az állítólag ellentmond Marx tanításainak és nem vezethet el a szocialista társadalomhoz.

A Független Szociáldemokrata Párt balszárnyához tartozó Ernst Däumig ezzel szemben mindenekelőtt éppen azt hangsúlyozta, hogy csak a tanács hatalom lenne képes győzelemre vinni a szocializmus ügyét s ezért egyrészt azt javasolta, hogy a tanácsok kapják meg a legfőbb törvényhozó és végrehajtó hatalmat, másrészt azt, hogy egy újabb tanácskongresszus döntsön az

¹⁷ Vö. egyéb munkák mellett: *Ruge*: i. m. 86—90; *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 3. köt. 156—162; *Tormin*: i. m. 93—102; *Kolb*: i. m. 198 stb.

alkotmány kérdésében. Javaslatát azonban 344 szavazattal 98 ellenében elvetették. Ez gyakorlatilag a polgári parlamentarizmus elvének végleges elfogadását és a tanácsokra épített hatalmi rendszer elutasítását jelentette.

A kongresszus tehát, amint az összetétele alapján várható volt, kimondta önmaga felett a halálos ítéletet: helyeselte a nemzetgyűlési választások kiírását, amelynek időpontját 1919. január 19-ben jelölte meg, elfogadta azt az álláspontot, amely szerint a legfőbb hatalmat nemcsak a munkás, hanem a polgári pártok képviselőit is magában foglaló parlament kezébe kell majd helyezni. Létrehozott ugyan egy „központi tanácsot” (Zentralrat), de ennek egyrészt a pozíciójában megerősített Népmegbízottak Tanácsával szemben elenyésző volt a jelentősége, másrészt tagjai kizárólag többségi szociáldemokratákból álltak, mivel a független szociáldemokraták tiltakozásként nem vettek részt megválasztásában. Ezzel a „központi tanács” politikai jelentősége tovább csökkent, a nemzetgyűlés összehívása után gyakorlatilag megszűnt, miközben a munkástanácsok szerepköre — a jobboldali szociáldemokrata elképzeléseknek megfelelően — az üzemeken belüli, főleg szociális jellegű tevékenységére szűkült.

Az a körülmény azonban, hogy 1918 decemberében, 1919 januárjában az elvileg még vezető pozícióban levő „központi tanács”-ból a független szociáldemokraták kimaradtak, az adott időben nem lebecsülendő politikai jelentőséggel bírt. Nemcsak azért, mert befolyásolta a birodalomban működő munkás- és katonatanácsokat, hanem azért is, mert tovább erősítette a Népmegbízottak Tanácsában a jobboldali szociáldemokraták helyzetét és egyre tarthatatlanabbá tette a függetlenek itteni működését. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy az utóbbiak a belpolitikai események hatására röviddel a kongresszus befejezése után végül is arra kényszerültek, hogy kilépjenek a Népmegbízottak Tanácsából.

A Tanácskongresszuson kialakult erőviszonyok és az ott hozott határozatok tehát tovább szélesítették a polgári pártok és a polgári demokráciát is elvető konzervatív-szélsőjobboldali irányzatok szervezkedésének lehetőségét. De bármennyire is fordulópontot jelzett ez a kongresszus, nem jelentette a polgári rendszer végleges győzelmét. Egyrészt azért nem, mert az alkotmány létrehozása még a jövő kérdése volt, másrészt pedig azért nem, mert egyes, az ország politikai helyzetének alakulása szempontjából különösen fontos központokban a jelek szerint a forradalmi erők nagyobb tömegbefolyással rendelkeztek, mint amire országosan következtetni lehetett a kongresszusi képviselők összetétele alapján. Ez ekkor elsősorban Berlinre vonatkozott. A forradalom súlypontja észrevehetően az északi tengerparti kikötő városokból a fővárosba tevődött át 1918. november 9. után. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a munkásmozgalmon belüli irányzatok — különösen, ha nem a vezetőket tekintjük — nem álltak minden kérdésben élesen egymással szemben. Egy-egy politikai akció során, különösen az ellenforradalmi erők támadásainak elhárítására, könnyen egymásra találhattak — és egymásra is találtak — a két szociáldemokrata párt tömegei.

A spartakisták forradalmi tevékenysége ezért éppen az ország politikai, adminisztratív és gazdasági központjában, ti. Berlinben, adott körülmények között magával ragadhatta az egyébként szervezeti, de még ideológiai szempontból is szociáldemokrata befolyás alatt álló munkásságot. Ez a lehetőség elsősorban persze a Független Szociáldemokrata Párt tagságára vonatkozott, amely később jelentős részben a kommunista mozgalomhoz csatlakozott, de

amelyben a spartakisták és a jobboldali szociáldemokraták közötti ingadozás már ebben az időben is nagyméretű volt.

Ilyenformán a proletárforradalmi tendenciák felülkerekedésére — legalábbis helyi méretekben — még a tanácskongresszust követő hetekben is nagyok voltak az esélyek. Annál is inkább, mert a tanácsok léteért és hatalmáért növekvő harc bontakozott ki, s mert az egyre merészebb és mind gyakrabban előforduló ellenforradalmi provokációk állandó politikai feszültségben tartották a német politikai közvéleményt, elsősorban persze a fővárost. A proletárforradalmi tendenciák, a tanácshatalom fenntartását és kiszélesítését célzó törekvések letörése, vagy legalábbis jelentős meggyengítése ezért alapvető feltétele volt a polgári parlamentarizmus tényleges győzelmének. S mivel erre az időre az ellenforradalom nemcsak politikai, hanem katonai téren is megtette a szervezkedés első lépéseit, az erőpróba elkerülhetetlen volt.

Már közvetlenül a karácsonyi ünnepek előtt, december 23-án és 24-én súlyos összecsapásra került sor Berlinben. A kormány csapatok provokációt, majd fegyveres támadást hajtottak végre a berlini Népi Tengerészdivízió ellen, amely ebben az időben a forradalmi erők legfontosabb katonai alakulata volt a fővárosban. A matrózok hősies ellenállása és a munkástömegek gyors segítsége azonban meghátrálásra kényszerítette a támadókat. Az ismételt, most már a kormány aktív részvételével végrehajtott fegyveres provokáció újabb tiltakozó tömegdemonstrációkat és sztrájkokat váltott ki az egész országban. A független szociáldemokrata vezérek — Hugo Haase, Emil Barth és Wilhelm Dittmann — tiltakozásképpen ekkor léptek ki a Népmegbízottak Tanácsából. Az ország egyes részeiben a tanácsokból kiszorították a jobboldali szociáldemokratákat az addigiaknál is nyíltabb színvállásra kényszerítette, s hozzájárult a frontok elválásához, a független szociáldemokrácián belüli ellentétek feloldására nem volt alkalmas. Az országos pártkongresszus összehívása előli elzárkózás pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a Független Szociáldemokrata Párt belülről tervezett forradalmi átalakítása megvalósíthatatlan. A spartakisták kiválása és a forradalmi erők önálló párttá szerveződése így 1918 végére elkerülhetetlenné vált.

Az események, már tulajdonképpen a tanácskongresszuson vallott kudarc is, a Független Szociáldemokrata Párton belül a gyorsan radikalizálódó, forradalmi tettekre kész tagság és a kompromisszumokat kereső vezetőség növekvő ellentétét is felszínre juttatták. A Népmegbízottak Tanácsából való kilépés önmagában véve is erre utalt, s bár ez az akció a jobboldali szociáldemokratákat az addigiaknál is nyíltabb színvállásra kényszerítette, s hozzájárult a frontok elválásához, a független szociáldemokrácián belüli ellentétek feloldására nem volt alkalmas. Az országos pártkongresszus összehívása előli elzárkózás pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a Független Szociáldemokrata Párt belülről tervezett forradalmi átalakítása megvalósíthatatlan. A spartakisták kiválása és a forradalmi erők önálló párttá szerveződése így 1918 végére elkerülhetetlenné vált.

A Német Kommunista Párt december 30-án kezdődő berlini alapító kongresszusán fő feladatként a forradalom továbbfejlesztését és a proletárdiktatúra kivívását jelölte meg.¹⁸ És bár az elfogadott program nem volt

¹⁸ Itt jegyeznénk meg, hogy a Német Kommunista Párt alapító kongresszusának anyagát, az ott elhangzott beszédeket, illetve felszólalásokat két kiadvány is tartalmazza. Az egyiket 1969-ben a Német Szövetségi Köztársaságban, a másikat három évvel később a Német Demokratikus Köztársaságban adták ki: *Der Gründungsparteitag der KPD. Protokoll und Materialien. Herausgegeben und eingeleitet von Hermann Weber. Frankfurt am Main. 1969.* — *Protokoll des Gründungsparteitages der Kommunistischen Partei Deutschlands 1918/30 (Dezember 1918—1. Januar 1919).* Dietz-Verlag

mentes elvi hibáktól, s magára a párt megalakítására is viszonylag későn került sor, a valóban forradalmi erők önálló szervezetbe tömörülése meggyorsíthatta a néptömegek balratolódását, vagy helyesebben, a növekvő tömegelégedetlenséget határozott irányba terelhetette. Nem volt ugyan szó a hatalomátvétel szándékára mutató konkrét akciókról, illetve tervekről, de a választásokon való részvétel elutasítása a polgári parlamentarizmus feltétel nélküli elvetését, az e téren is jelentkező ultrabaloldali túlzás a forradalom végigharcolásának őszinte akarását mutatta. Az ezekben a napokban szinte hisztérikussá váló félelem a proletariátus győzelmétől a szociáldemokrata és a polgári politikusok helyzetfelmérésének pontatlanságából fakadt, de alaptalan — amint azt manapság a nyugati történetírás állítja vagy sugalmazza — azért mégsem volt.

A Kommunista Párt megalapítása annak a néhány napos intervallumnak a végére esett, amelyet egyfelől a forradalmi fellendülés újabb hulláma, másfelől az jellemzett, hogy a régi hadsereg felbomlása következtében a polgári társadalmi rendet képviselő szociáldemokrata kormány nem rendelkezett az ország kulcspozícióiban — ideértve mindenekelőtt magát a fővárost — elegendő fegyveres erővel hatalma megvédéséhez. Kétségtelen azonban, hogy a proletárforradalmi erők — a Kommunista Párt létrejötté ellenére — továbbra is szervezetlenek maradtak, s ugyancsak nem rendelkeztek a hatalom megragadásához megfelelően felkészített fegyveres csapatokkal, s ezek kialakítására sem erejük, sem idejük nem volt.

Az önálló forradalmi párt létrejötté azonban még így is kiindulópontja lehetett a munkásmozgalmon belüli erőviszonyok átrendeződésének, de mindenestre az erőviszonyok nagyfokú ingatagságát jelezte. Pontos adatok hiányában az éppen megszülető Kommunista Párt, illetve az azt alkotó forradalmi csoportok tényleges tömegbefolyásáról persze csak igen hozzávetőleges és hiányos képet alkothatunk magunknak. Hiszen ebben az időben a párt még szervezetileg teljesen embrionális állapotban volt. Hugo Eberlein beszámolója a szervezeti kérdésekről nem hagy kétséget afelől, hogy a különböző helyi csoportok létrehozása és az egész birodalomra kiterjedő élénk személyi kapcsolatok ellenére a Spartakusz Szövetség nem tudta levétközni eredeti propaganda jellegét. Tekintettel azonban arra, hogy igen népszerű, kiválóan felkészült, nemzetközileg is ismert vezetők — mindenekelőtt persze Rosa Luxemburgra, Karl Liebknechtre, Clara Zetkinre és Franz Mehringre gondolunk — álltak az élén, az új párt propagandisztikus hatásával önmagában véve is komolyan kellett számolni.

Mindamellet a spartakisták elismert vezetői az alapító kongresszuson csak részben tudták politikai álláspontjukat elfogadtatni. Az egyik legfontosabb kérdésben, a parlamenti választásokon való részvétel kérdésében súlyos vereséget szenvedtek. A kongresszus 62 szavazattal 23 ellenében a választások bojkottálása mellett foglalt állást. E mögött a munkásmozgalmon belüli erőviszonyok téves megítélése, a forradalmi erők túlbecsülése állt. Otto Rühle, a többség vezérszónoka kijelentette: „Mi éppen azon dolgozunk, hogy magunk-

---

Berlin. 1972. A párt programját függelékben mindkét forráskiadvány közli. A párt megalapítására és körülményeire vonatkozóan, továbbá egyéb munkák mellett különösen hasznosnak bizonyult *Ossip K. Flechtheim* 1948-ban — első kiadásban — megjelent említett könyve, amely összefoglalja a Német Kommunista Párt tevékenységét az egész weimari korszakra vonatkozóan. A könyvet Nyugat-Németországban mindmáig alapvető munkának tekintik, s 1969-ben lényegében változatlanul ismét publikálták.

hoz ragadjuk a hatalmat. És ha miénk lesz a hatalom, nem engedjük, hogy a nemzetgyűlés kicsavarja a kezünkől . . . ”¹⁹ Paul Levi, e napirendi pont előadója, válaszában viszont azt állította, hogy a munkásság, továbbá a kispolgárság és a mezőgazdasági proletariátus még távol áll a forradalmi mozgalomtól, s óva intett attól, hogy az országos helyzetet Berlin, Rajna-Wesztfália, Felső-Szilézia és München alapján ítéljék meg.²⁰ De lehetséges, hogy még Paul Levi is túlértékelte a forradalmi erőket. Egyes későbbi feltevések szerint ugyanis az új párt még a legdöntőbb centrumokban — Berlinben, Lipcsében, Halleban, Brémában stb. — is legfeljebb a független szociáldemokraták 5%-át tudta magához ragadni.²¹

A vita mindenesetre arra enged következtetni, hogy maguk a vezetők sem tudták felmérni a párt tömegbefolyását. A kongresszus túlzottan Berlin és néhány más ipari centrum befolyása alatt állt. Nemcsak azért, mert a fővárosban — mint említettük — ezekben a napokban hatalmas tömegdemonstrációk zajlottak le, hanem azért is, mert a delegátusok jelentős része Berlinből (a 83 egykori spartakista közül 16), a Rajna-vidék, valamint Szászország, Thüringia és Bajorország nagy városaiból került ki.²²

Számszerűen — különböző feltételezések szerint — a pártnak a megalakuláskor országosan is csupán néhány ezer tagja lehetett, s Berlinre vonatkozóan még óvatos, reálisnak tekinthető becslések sincsenek.²³ A tíz hónappal később — 1919 októberében — súlyos, a pártszervezetek kiépítését erősen gátló osztályküzdelmek után, illegális körülmények között megtartott második kongresszus idején a pártnak országosan 106 000, Berlinben pedig 12 000 tagja volt.²⁴ Némi támpontot nyújt a szervezeti szabályzatra vonatkozó javaslat egyik megjegyzése is, amely szerint minden, az alapító kongresszuson képviselt helység legalább 250 tagot számlált.²⁵ Berlint is ide számítva, ahol egyébként 16 kerület külön-külön képviseltette magát, a kongresszuson a mandátumvizsgáló bizottság jelentése szerint 46, későbbi, a „Nemzetközi Kommunisták” küldötteit is figyelembe vevő számítások alapján, 56 helységet képviseltek a delegátusok.²⁶ E szerint tehát minimálisan 10—12 ezer kommunistáról, illetve szimpatizánsról lehetett ebben az időben szó. Ugyanannyira becsülik a spartakisták által szervezett és vezetett Roter Soldatenbund létszámát is, amelynek egységei megtalálhatók voltak az ország minden fontosabb városában, de főleg Berlinben.²⁷

A hozzávetőleges kép kiegészítése érdekében, továbbá a pártalakítás után néhány nappal bekövetkező forradalmi felkelésnek a megértése céljából figyelembe kell végül vennünk a forradalmi bizalmiak (Obleute) mozgalmát is. A Német Kommunista Párt alapító kongresszusa behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel. S bár nem sikerült elérni, hogy ez a novemberi forradalomban is

¹⁹ Protokoll des Gründungsparteitages . . . 123. — A szavazás eredménye uo. 160.

²⁰ Uo. 159.

²¹ *Flechtheim*: i. m. 129.

²² Lásd a mandátum-vizsgáló bizottság jelentését: Protokoll des Gründungsparteitages . . . 161.

²³ *Flechtheim* szerint a fővárosban csupán 50 tagja lett volna a pártnak a megalakulás pillanatában. E feltételezést azonban — irrealitása miatt — még a nyugatnémet *Hermann Weber* is elveti. Vö.: *Flechtheim*: i. m. 29 (*Weber* előszava).

²⁴ Uo. 29, ill. 145.

²⁵ Vö. *Der Gründungsparteitag* . . . 305.

²⁶ *Flechtheim*: i. m. 26—27 (*Weber* előszava).

²⁷ Vö. *Oeckel*: i. m. 46. — *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 3. köt. 144.

élenjáró mozgalom csatlakozzék a Kommunista Párthoz (amiben — feltételezések szerint — nagy jelentősége volt a nemzetgyűlés kérdésében elfoglalt álláspontnak), a szoros politikai együttműködés nem szakadt meg.

Természetesen a forradalmi bizalmiak tényleges tömegbefolyását számszerű pontossággal lemérni szintén nem lehetséges. Mozgalmuk, amelyet már a háború elején a szociáldemokrata opportunizmus elleni tiltakozás és felháborodás hívott életre, a berlini munkástanácsok kiindulópontja volt, s azokra 1919 januárjáig döntő hatást gyakorolt. Kezdetől fogva vezető szerepet játszottak benne a vas- és fémmunkások, de a mozgalom fokozatosan az egész berlini hadiiparra kiterjedt, kapcsolatban állt a birodalom különböző részein működő egyéb forradalmi csoportokkal, miközben súlypontja mindvégig a főváros maradt.

Feltételezések szerint a szervezet magját mintegy 50—80 vezető bizalmi alkotta, ezek köré azonban a gyárakban nagyszámú műhelybizalmi csoportosult. A befolyást jelzi, hogy a háború alatti berlini tömegsztrájkok, a legjelentősebb, az 1918 januári sztrájk is, gyakorlatilag a forradalmi bizalmiak irányítása alatt zajlott le. Politikai téren a független szociáldemokraták balszárnyán foglaltak helyet, s bár — mint említettük — a Kommunista Párthoz a megalkakuláskor még nem csatlakoztak, vezetőik — így például a bizalmiak mozgalmát elindító Richard Müller, továbbá Georg Ledebour, Ernst Däumig, Leo Jogisches és mások — aktívan együttműködtek a spartakistákkal, sőt néhányan maguk is közéjük tartoztak.²⁸

A szoros politikai együttműködés az éppen létrejött Német Kommunista Párt, valamint a berlini forradalmi bizalmiak között megnövelte a kommunista nézetek hatóképességét, valamint az ekkor már tisztán szociáldemokrata Népmegbízottak Tanácsa megdöntésének, egy újabb forradalomnak — legalábbis fővárosi méretekben — a potenciális lehetőségét. Az Ebert-Scheidemann kormány arra irányuló törekvése pedig, hogy a függetlenek kiválása után minden hatalmi pozíciót a maga embereivel töltsön be, kifejezetten provokálta a tiltakozást, a forradalmi fellépést. Berlin független szociáldemokrata rendőrfőnökének leváltása így vezetett — szinte törvényszerűen — az 1918-as novemberi forradalomban fordulatot hozó fegyveres felkeléshez a fővárosban.

Az 1919. január 6. és 12. között lezajlott felkelés — mint ismeretes — a jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel együttműködő ellenforradalmi katonai egységek, az ún. szabad csapatok győzelmével végződött. A német munkásmozgalmon belüli erőviszonyok alakulása szempontjából ez a győzelem a forradalmi szárny átmeneti visszaesését, a többségi szociáldemokrácia erőfölényének további biztosítását jelentette. A fehér terror tobzódása a fővárosban, a forradalmárok és mindenekelőtt az éppen létrejött Kommunista Párt üldözése a szervezkedést és a propagandát rendkívül megnehezítette az egész birodalomban. Különösen súlyos, pótolhatatlan veszteséget jelentett nemcsak a német, hanem a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom számára is Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht, majd valamivel később (1919 márciusában) Leo Jogisches meggyilkolása, valamint az ekkor már idős Franz Mehring halála (1919. január 29-én).

²⁸ Vö. egyéb munkák mellett *Peter von Oertzen* említett könyvét az üzemi tanácsok történetéről, amely külön alfejezetben foglalja össze a berlini forradalmi bizalmiak történetét (i. m. 71—78), és a továbbiak során is számos alkalommal utal vagy kitér működésükre, álláspontjukra.

Meggyőződésünk szerint sem a kommunistákra, sem a szociáldemokratákra nézve nem maradt hatás nélkül az, hogy a szociáldemokrácia vezetői minden esetleges kompromisszum lehetőségét elkerülve nyíltan a katonai erőszak útját választották a munkásmozgalom forradalmi irányzatával szemben. A kommunista mozgalom esetében ez a körülmény hozzájárult a szektás tendenciák erősödéséhez, a szociáldemokrácia esetében pedig a polgári pártokkal való együttműködési készség növekedéséhez. Az esetleges összefogás, az akcióegység — nem is szólva a magyarországihoz hasonló átmeneti egyesülről — így csaknem teljesen reménytelenné vált, s ez nemcsak az általunk tárgyalt időszakban, hanem később, a fasizmus elleni harc során is igen hátrányos következményekkel járt.

Végül az a körülmény, hogy az erőszakkal kivívott fölényt a szociáldemokrácia a polgári-parlamentari demokrácia érvényesítésére használta fel, méginkább az, hogy hajlandó volt a szélsőjobbaldali konzervatív tisztikarral szövetségre lépni, nem csupán a forradalmi szárny, hanem előbb vagy utóbb az egész munkásosztály, illetve mozgalma társadalmi-politikai jelentőségének gyengüléséhez, a polgári irányzatok fokozatos eltérbe kerüléséhez kellett, hogy vezessen.

Д. Токоди:

Соотношение сил внутри рабочего движения Германии в ноябре и декабре 1918 года

(Резюме)

В статье показывается соотношение сил между тремя направлениями внутри германского рабочего движения. Рассматриваются своеобразные черты политической структуры, возникшей вследствие ноябрьской революции 1918 года, а также социально-политические изменения, происходившие в области государственной власти. С учётом международных обстоятельств автор статьи стремится доказывать, что будущее Германии в данных условиях зависело главным образом от соотношения сил внутри рабочего движения. По мнению автора основных причин отступления представителей пролетарской революции на второй план следует искать в самом рабочем движении.

Автор перебирает те факторы, которые содействовали превосходству сил правой социал-демократии Германии и в дни революции. Наряду с международным положением автор ссылается на два главных фактора вне рабочего движения, а именно — на политический состав старого государственного аппарата и организацию новой, контрреволюционной армии. В статье изучается роль аппарата социал-демократии и профсоюзов, делается ссылка на идейно-политическую нерешительность независимой социал-демократии и наконец на главные высказывания лидеров большинства социал-демократии по основным вопросам того времени.

Особо рассматривается вопрос о формировании соотношения сил в советах, Рейхстаге. Это подвергается детальному анализу в особенно критические дни конца декабря. В связи с последним автор рассматривает непосредственное политическое влияние создания Германской коммунистической партии. Статья кончается общей оценкой подавления восстания января 1919 г.

Gy. Tokody :

Les rapports de force à l'intérieur du mouvement ouvrier aux mois de novembre et de décembre de 1918

(Résumé)

L'étude présente les conditions de force—en leur action—régissant parmi les trois tendances à l'intérieur du mouvement ouvrier allemand. Elle s'occupe des spécificités principales de la structure politique et des changements politiques et sociaux intervenus au pouvoir public à la suite de la révolution de novembre de 1918. En considération des conditions internationales également, l'étude tente d'en faire preuve que l'avenir de l'Allemagne dépendait — dans des circonstances données — en premier lieu, des conditions de force à l'intérieur du mouvement ouvrier. Les causes principales du fait que la tendance de révolution prolétarienne a succombé, sont à chercher, à l'appréciation de l'auteur, au mouvement ouvrier lui-même.

L'étude prend en considération les facteurs qui ont rendu possible la persistance de la supériorité de la social-démocratie allemande de la tendance droitiste même aux semaines de la révolution. En dépassant de la situation internationale, elle renvoie aux deux facteurs principaux à l'extérieur du mouvement ouvrier notamment à la composition politique de l'appareil d'Etat ancien et à l'organisation de la nouvelle armée contre-révolutionnaire. L'étude traite le rôle de l'appareil social-démocrate et celui de l'appareil des syndicaux, renvoie à la précarité de théorie et de pratique de la social-démocratie indépendante et, pour terminer, elle renvoie aux positions principales prises respectivement représentées par les dirigeants sociaux démocrates majoritaires aux questions fondamentales de l'époque.

La tournure des conditions de force au sein des conseils et des Congrès de conseils impériaux constitue l'objet d'un examen à part; puis l'étude soumet à une analyse détaillée celles qui se sont développées aux semaines de la fin du mois de décembre particulièrement critiques. L'auteur apprécie, sous ce dernier rapport, l'effet politique direct de la formation du Parti Communiste Allemand et son influence. L'étude se termine par une appréciation générale de la répression de l'insurrection du mois de janvier de 1919.

KÖZLEMÉNYEK

Réti György:

Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról

Ismeretes, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását és tevékenységét a nemzetközi burzsoázia rendkívüli ellenszenvre kísérte, ami a belső és külső ellenforradalmi erők aktív támogatásában nyert kifejezést. Ennek az ellenszenvnek diplomáciai jellegű megnyilvánulása volt az, hogy az antant hatalmak azonnal visszavonták képviselőiket Budapestről.

Bár az antant képviselői később egy-egy megbizatással ellátogattak Tanács-Magyarországra, egyedül az olasz katonai misszió képviselői maradtak állandó jelleggel Budapesten. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az antantnak is érdekében állt, hogy Budapestről informálódhassék a Tanácsköztársaság helyzetéről, másrészt azzal, hogy az antant-hatalmak közül Olaszország tanúsított viszonylag legnagyobb toleranciát a Tanácsköztársaság iránt. Természetesen itt nem az Olasz Királyság valamiféle önzetlen érzelmeiről volt szó a magyar proletárállam irányában, hanem arról, hogy Olaszország és Franciaország között rivalizálás folyt a közép-európai hegemoniáért; Olaszország Magyarország megnyerésével igyekezett sakkban tartani a Franciaország támogatását élvező Jugoszláviát, amellyel szemben területi követelései voltak, elsősorban Fiume városát illetően. A Tanácsköztársaság kormánya viszont igyekezett kihasználni az antant-hatalmak közötti ellentéteket arra, hogy rést üssön az öt körülvevő katonai, politikai és gazdasági blokádon, és hogy kedvezőbb feltételeket érjen el a párizsi békekonferencián; e törekvéseit elsősorban a szövetség leggyengébb láncszemét képező Olaszország révén próbálta megvalósítani.

Az olasz Külügyminisztérium levéltárában található, a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos több mint kétszáz dokumentum csaknem kivétel nélkül egy-két oldal terjedelmű, „bizalmas” minősítésű számjeltávirat; nagyobb terjedelmű, átfogó jellegű értékelés alig található közöttük. Ez annak tulajdonítható, hogy e rendkívül mozgalmas korszaknak, valamint a budapesti és bécsi olasz képviselő katonai jellegének inkább a rövid, tényyszerű jelentések feleltek meg. Az ismertetett anyag túlnyomó részét a budapesti és bécsi olasz katonai képviselő politikai megbízottainak táviratai, valamint az olasz külpolitika irányítóinak Rómából és Párizsból küldött válaszai illetve utasításai képezik.

A budapesti és bécsi olasz misszió képviselőinek a Tanácsköztársaságról küldött számjeltáviratai nem tartalmazzak sok ténybeli novumot. Mégis több szempontból érdekesek ezek a táviratok. Egyrészt azért, mert — bár általában ellenséges alapállásból — szinte napról napra nyomon követik a magyar proletárállam harcát fennmaradásáért. Másrészt e táviratok különös jelentőségét az adja, hogy azokat egytől egyig megküldték a párizsi békekonferencián részt vett olasz delegációnak, és így az Európa sorsáról tárgyaló győztes nagyhatalmak — más források mellett — ezekből a táviratokból nyertek — általában torz — képet a magyarországi „bolsevizmusról”. Különös érdeklődésre tarthatnak számot a Párizsban tárgyaló olasz külügyminiszter (Sonnino, majd

Tittoni) táviratai, amelyek meghatározták a Tanácsköztársasággal szemben követett olasz politikát.

Sajnos, az olasz Külügyminisztérium levéltárában rendelkezésemre bocsátott „Magyarország — 1919” c. vaskos iratesomag, valamint 1919-ben az olasz Külügyminisztériumba érkezett és onnan küldött táviratok kötetei feltehetőleg nem teljesek. Erre az alábbiakból lehet következtetni: 1. a táviratokban felvetett kérdések többször megválaszolatlanul maradnak; 2. egyes táviratok hivatkoznak más táviratokra, amelyek hiányzanak a kötetekből; 3. a Budapestről és Bécsből küldött táviratok általában szabályos sorrendjében (számok) esetenként hiányok mutatkoznak; 4. a bécsi és a budapesti katonai misszió vezetői, Segre és Romanelli, általában közvetlenül a Hadügyminisztériumnak jelentettek, és távirataik csak az esetben található meg a külügyi levéltárban, ha azokat a Hadügyminisztérium megküldte a Külügyminisztériumnak. Ennek ellenére úgy vélem, hogy az alábbiakban ismertetett olasz dokumentumok gazdagíthatják a Tanácsköztársaság és Olaszország kapcsolataira vonatkozó ismereteinket.¹ — Míután a táviratok számos kevésbé érdekes vagy általánosan ismert tényt tartalmaznak, általában eltekintettem a teljes terjedelemben való ismertetéstől; elsősorban a fontosabb információkat, valamint azok olasz interpretációját ismertetem.

*

Mindjárt a Tanácsköztársaságról szóló első híradás kétszeresen is figyelemre méltó. Érdekes a távirat aláírójának személye, Badoglio tábornok, aki nem más, mint az olasz fasiszta hadsereg későbbi főparancsnoka, majd a fasizmus bukása utáni első olasz miniszterelnök. Érdekes a március 23-án kelt távirat tartalma is: Badoglio a főparancsnokság nevében tájékoztatja az olasz minisztertanácsot és Sonnino külügyminisztert arról, hogy „a fiumei megszálló csapatoktól érkezett hírek szerint Magyarországon bolsevik jellegű forradalom tört ki”. A távirat azt is közli, hogy a fiumei parancsnokság „intézkedett a Magyarországról jövő személyek beengedésének korlátozásáról, a Fiumében tartózkodó nagyszámú magyar megfertőzésének elkerülése céljából”. A burzsoá antant hadsereg első természetes önvédelmi reakciója tehát a „bolsevik mételty” elleni védekezés volt.

Március 26-án Segre tábornok, a bécsi olasz katonai misszió vezetője az alábbiakat jelenti: „A budapesti olasz missziót nem molesztálták. Ma Bécsbe utaznak; ugyanakkor a francia katonai misszió tagjai Belgrádba mennek.” Még ugyanezen a napon Segre az alábbiakban összegezi egy meg nem nevezett „ismert magyar képviselő” véleményét: „Figyelmeztetett, hogy a nacionalista mozgalom teljesen bolsevik jellegű. A kormányt kizárólag bolsevikékből alakították. Bizonyos, hogy a nemzet nagy része, különösen a Duna jobb partján élők, ellenségesek a forradalommal szemben. Az antant azonnali akciója megfékezne a mozgalmat. Feltétlenül ki kell zárni azonban a kisebb hatalmakat, és szükség van területi engedményekre, amelyek lehetővé tennék a rend pártjának, hogy segítse katonai akciókat. Az antant energikus határozata nélkül egész Magyarországnak bele kellene törődnie az új rendszerbe, ami a forradalom kiterjedésével járna Bécsre és ennek következtében egész Európára.”

Március 30-i táviratában Segre, a budapesti olasz misszió Bécsbe érkezett tagjaira hivatkozva, jelenti: „A hatóságok és a lakosság viszonya korrekt, sőt szolgálatkész a

¹ E témával foglalkozik *L. Nagy Zsuzsa* két magas színvonalú, adatokban gazdag tanulmánya, „A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918—1919”, Kossuth, 1965, valamint „Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben”, Történelmi Szemle, 1965/2—3 — amelyek azonban nem támaszkodnak eredeti olasz forrásokra, kivéve *G. Romanellinek*, a budapesti olasz katonai misszió vezetőjének visszaemlékezéseit („Nell’Ungheria di Béla Kun e durante l’occupazione militare romena. La mia missione in maggio—novembre 1919”, Udine, 1964).

mieinkkel szemben.” Ennek ellenére megismétli, hogy „a bolsevizmus terjedésének megakadályozása céljából kívánatos a szövetségesek gyors beavatkozása, mert az olasz és amerikai csapatokat feltehetőleg ellenállás nélkül fogadnák.”

Ezt követően a Tanácsköztársaságról szóló bécsi táviratokat csaknem kivétel nélkül Tacoli márki, a bécsi katonai misszió politikai megbízottja, a budapestieket pedig Borghese herceg írta alá.

Tacoli márki táviratait az jellemzi, hogy — egyrészt a Bécsbe érkező információk ellenséges tendenciája, másrészt magának Tacolinak a Tanácsköztársasággal szemben tanúsított ellenséges magatartása folytán — csaknem kizárólag negatív képet festenek a magyar proletárállam tevékenységéről és harcairól. Ezzel szemben Borghese herceg, különösen a kezdeti időszakban, bécsi kollégájánál objektívabban ír Tanács-Magyarországról. Ezt csak részben tulajdoníthatjuk annak, hogy ő a helyszínről jelentett. A viszonylag liberális beállítottságú herceg, akinek Magyarországon rokonai éltek, általában nagy szimpátiát tanúsított Magyarország iránt. De a Tanácsköztársaságnak a — Borghese számára is „szent” — magántulajdon ellen hozott intézkedéseivel párhuzamosan egyre inkább elmosódik a különbség a bécsi és a budapesti táviratok hangnemében. A június végén Borghese-t felváltó Cerruti pedig Tacolihoz hasonlóan ellenséges hangvételű táviratokat küldött a Tanácsköztársaságról.

Borghese herceg első, Budapestről datálódott április 4-i táviratában sürgeti a Smuts-delegáció „vagy más hasonló” mielőbbi Budapestre küldését, a Tanácsköztársaság kormányával való tárgyalások céljából. Borghese javasolta, hogy Bajorországon, Ausztrián és Szlovákián át Olaszország teremtsen közvetlen kapcsolatot Tanács-Magyarországgal, és lássa el a szükséges szállítmányokkal, hogy „így csökkentse Magyarország függését az antanttól”, azaz elsősorban Franciaországtól, amely Olaszország fő riválisa Közép-Európában. „Hogy időben érkezzünk — folytatja Borghese —, azonnal meg kell szüntetni Magyarország blokádját, és elő kell segíteni, vagy ha kell kikényszeríteni, a szabad kereskedelmet Magyarországgal, a csehszlovákok, románok és szerbek által elfoglalt területeken keresztül.” A továbbiakban Borghese javasolta a közép-európai országok képviselői értekezletének összehívását az antant irányítása mellett, az ellentétek és közös érdekek, valamint a területi kérdések megvitatása céljából.

Április 7-i táviratában Borghese arról panaszkodik, hogy az antant által Budapestre küldött Smuts angol tábornok „nagyon elzárkózóan viselkedett és nem vont be itteni tevékenységébe”. Ennek ellenére ő tájékoztatta Smuts-öt az általános helyzetről, „megjelölve a lehetséges megoldást, amely a jelenlegi kormány mérsékeltebb pártjának (azaz a szociáldemokratáknak, — R. Gy.) megerősítésében keresendő”. A távirat szerint Smuts látogatása csalódást keltett, mert magyar tárgyalópartnerei azt várták tőle, hogy először a Tanácsköztársaság általános nemzetközi helyzetéről tárgyaljon, nem pedig mindjárt a fegyverszünet és a semleges zóna konkrét kérdéseiről, amelyeket kisebb jelentőségűeknek tartottak. Borghese megállapítja, hogy a magyar sajtó „a legkorrektebbül és nagyon kedvezően fogadta Smuts misszióját és bízik visszatérésében”.

Érdekes belpolitikai helyzetértékelése is. „A szakadás a szocialisták és a kommunisták között egyre erősödik Budapesten; a kormányban enyhe jobbrtolódási tendencia mutatkozik, amely — ha a közvetítő szocialista párt nem erősödik meg időben — a szélsőségesek hirtelen előretöréséhez vezethet”. Borghese a szociális elégedetlenség csökkentése céljából sürgeti élelmiszerek és szén szállítását, hogy „a kormány fenn tudja tartani a rendet”. Ellenkező esetre kilátásba helyezi, hogy a kormány „hatalma fenntartása és a tömegek kielégítése céljából kénytelen lesz erőszakos, energikus intézkedések megtételére, a burzsoázia és az arisztokrácia tulajdonának kisajátítására, amit különben fokozatosan tehetne meg, szociális reform formájában”. A fentiek alapján Borghese „ésszerűnek” nevezi a tanácskormány választását Smuts javaslataira, s a tanácskormány

legfontosabb képviselőivel folytatott beszélgetéseire hivatkozva ismételten sürgeti a tárgyalások folytatását, a semleges zóna létrehozását, az élelmiszerek és szén szállításának megkezdését.

Április 10-én az olasz katonai főparancsnokság Fiuméből arról értesült, hogy „a magyar vasutasok ultimátumot adtak át, amelyben sztrájkjal fenyegetőznek a maguk és a város szocialista munkás tömegei részéről, ha folytatódik a francia fegyverek berakodása a Tanácsköztársaság ellen harcoló csapatok részére”.

Április 10-i bécsi keltezésű táviratában Tacoli is felfesti a „vörös mételey” veszélyét, amelyet a Tanácsköztársaság megerősödése jelent Ausztriára „és azt követően más országok számára is, beleértve Olaszországot is”. Azt állítja: a rendszer „néhány ezer személy műve” és „csupán terror révén konszolidálódott”. Borghese-vel ellentétben óva int, hogy „a tanácskormány jelenlegi engedékenységet” komolyan vegyék, mert ez „agresszív készülődést rejtget”. Ezért ellenintézkedésként szükségesnek tartja Ausztria elfoglalását az antant csapatok által, ami lehetővé tenné egy „magyar nemzeti kormány” létrehozását a magyar—osztrák határ közelében (Szombathelyt említi). Sürgeti az Olaszországban tartott magyar hadifoglyok felfegyverzését, a Tanácsköztársaság ellen harcoló „nemzeti hadsereg” létrehozása céljából.

Április 13-án Tacoli újabb „riasztó hírt” jelent Bécsből: a szegedi ellenforradalmi erők harcosai fegyvereiket eldobálva, állásaikat elhagyva „proletár barátságot kötnek a Tanácsköztársaság csapataival, majd hazamennek”; az így elhagyott Tisza-hidat francia csapatok foglalták el — közli a távirat. Két nappal később Tacoli az általános hadkötelezettség bevezetéséről jelent, az önvédelmi intézkedést „a fegyverszünet megsértésének” nevezve.

Borghese április 15-én jelentkezik újból Budapestről. Táviratának hangneme a korábbiaknál ellenségesebb. Elítéli „a burzsoázia és a magántulajdon ellen hozott abszurd és káros intézkedéseket”. Ugyanakkor az ellenforradalmi erők szervezkedéséről igen „finom” tónusban ír: „Létezik egy reakciós mozgalom, amely — ha nem leplezik le — hamarosan hírt ad magáról”. Károlyi Mihályról megállapítja, hogy „kiváló viszonyban van a jelenlegi kormánnyal”.

Április 20-án Borghese a román offenzíva megindításáról és a csehszlovák offenzíva előkészületeiről jelent. Közli, hogy a Tanácsköztársaság erre a Vörös Hadsereg mozgósításával válaszolt. Kilátásba helyezi „a kommunista rezsim felváltását egy mérsékelt szocialista és polgári kormánnyal”, amely lefegyverezné a proletariátust és a régi hadsereg alakulataival „tartaná fenn a rendet”. Ez a kormány elfogadná az antant hatalmak minden intézkedését.

Borghese jelent a Károlyival folytatott megbeszéléseiről is, aki „közvetítőnek ajánlkozott, hogy elkerülhető legyen Magyarország végső katasztrófája”. Az olasz herceg azonban nem nagyon bízott a magyar grófban, aki szerinte „az egész nemzetnek utat mutatott a káosz felé, és most egy mérsékelt rendszer előmozdítójaként kíván fellépni”.

Ezután újból Tacoli táviratai következnek, amelyekben beszámol az április közepén Budapesten tett látogatásáról. Először a Közellátási Népbiztosság vezetőjével, Erdélyi Mórral tárgyalt, aki sürgette élelmiszerek, textil- és fűtőanyagok szállítását Olaszország részéről, 200 millió korona értékben. Később Kun Béla is bekapcsolódott a megbeszélésbe és beleegyezett abba, hogy az antant ellenőrző bizottsága kontrollálja: az olasz szállítmányokat a lakosságnak és nem a hadseregnek juttatják el. Tacoli az olasz gazdasági befolyás növelése céljából ajánlotta a javaslat elfogadását, azzal érvelve, hogy a tanácskormány által vállalt fizetési kötelezettséget „bármely más kormány sem tagadhatja meg”.

Tacoli április 21-én kelt bécsi táviratában már „a Kun-kormány agóniájáról” ír, amely „a gyors román győzelmek következtében” állt elő. A távirat szerint a magyar

csapatok csak kis számban harcolnak, több helyen parasztfelkelésekre került sor, „éljen a király!” jelszóval. A távirat közli, hogy Kun Béla a várható cseh offenzíva előtt „a forradalmi elvek védelmére szólította fel a proletariátust”.

Még ugyanezen a napon (április 21.) Tacoli egy másik táviratot is küldött a Kun Bélával folytatott megbeszéléseiről. Távirata szerint Kun Béla hangsúlyozta, hogy a magyar fegyveres előkészületek nem lépik túl a belgrádi fegyverszüneti megállapodás kereteit, és kizárólag védelmi jellegűek, a Franciaország által támogatott cseh, román és szerb csapatok támadásának visszaverésére szolgálnak, amelyeknek célja a Habsburg-restauráció. A Tanácsköztársaság vezetője hangsúlyozta, hogy kormánya az ország akaratát tükrözi és célja, hogy „a magyar munkásoknak kenyeret és munkát biztosítson”. Ezért békében akar élni a környező országokkal, amelyekkel szemben nincsenek területi követelései. Végezetül Kun Béla szorgalmazta a magyar–olasz kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését és kifejezte reményét, hogy a két ország kapcsolatai „intimmé válnak”.

Április 24-én Tacoli azt jelentette Bécsből, hogy az olasz kommunista foglyoknak frakciója működik Budapesten, amely „támogatja a jelenlegi kormányt”.² Ugyanakkor tudni véli, hogy „a magyar propaganda ügynökei tevékenykednek Olaszországban”.³

Tacoli április 25-i táviratai a román, szerb és francia gyarmati csapatok előnyomulásáról és Debrecen evakuálásáról adnak hírt. A magyar kormány a hadsereg megerősítésére munkáseredekert szervez, amelyek irányítását a régi hadsereg tisztjeire és altisztjeire bízta.

Április 26-án Kun Béla küldötte, Kondor közellátási népbiztos, Bécsben felkereste Segre tábornokot a bécsi olasz katonai misszió parancsnokságán és javasolta „Magyarország és Olaszország közeledését pénzügyi és kereskedelmi téren, de politikai célzattal”. A magyar küldött hangsúlyozta kormánya békés szándékait, és biztosította az olasz félt, hogy a Tanácsköztársaság nem szándékozik bolsevik propagandát kifejteni más országokban. Sürgette olasz élelmiszerek szállítását, korona és arany ellenében. Az olaszok megnyerése érdekében hangsúlyozta, hogy Franciaország az Olaszország számára sem kívánatos Habsburg-restaurációra törekszik, a jugoszlávok pedig szövetséget ajánlottak Magyarországnak Olaszország ellen. Ez utóbbi érvek hatását mutatja az is, hogy Segre táviratának végén ezt írja: „Elengedhetetlenek tartom, hogy bátran közbelépünk, *figyelembe véve* (kiemelés az eredetiben! — R. Gy.) a francia gyűrűt és a jugoszláv hízelgéseket.” Végezetül Kondor javasolta, hogy a tárgyalásokat Rómában, valamint Budapesten folytassák, s ebből a célból meghívta Segre tábornokot Budapestre. E meghívás elfogadását Sonnino külügyminiszter néhány nappal később azzal utasította el, hogy Borghese Budapesten van s ezért „szükségtelennek tartom Segre tábornok oda utazását”.

Április 27-én Segre tábornok a következőket jelenti: „A bécsi újságok közlik a Kun Béla magyar népbiztos és Balfour angol miniszter közötti táviratváltást, amelyből kitérnék, hogy a magyar kormány biztosítja az angol tulajdon tiszteletben tartását Magyarországon. Sok olasz származású, valamint az olasz hadsereg által megszállt területen élő személy — akiknek lakásuk és érdekeltségeik vannak Magyarországon — a segítségünket és védelmünket kéri. Szükség lenne az olasz kormány gyors, az angolokéhoz hasonló intervenciójára, az olasz állampolgárok és a megszállt területeken élő állampolgárok tulajdonának garantálása céljából. Az említett állampolgárok helyzete Budapesten

² A Budapesten megalakult olasz forradalmi szekció tevékenységéről lásd *Kövágó László*: „Internacionalisták a Tanácsköztársaságért” c. művét (Kossuth, 1969, 131–133).

³ Ez a burzsoá propaganda egyik gyakran hangoztatott, de tényekkel alá nem támasztott vádjá volt. Az olasz burzsoázia a Magyar Tanácsköztársaság mellett kiálló olasz forradalmárokat is a Tanácsköztársaság „ügynökeinek” tekintette.

nagyon kritikusknak tűnik, mert ki vannak téve a hatóságok önkényének, míg más országok állampolgárai védelemben részesülnek.”

Április 28-án Macchioro bécsi olasz követ az alábbiakat jelenti a magyar – osztrák kapcsolatokról: „A magyar kormány néhány nappal ezelőtt tiltakozó jegyzéket küldött az osztrák-német kormánynak, mert az nem helyezkedett szembe a Bécsbe menekült magyar arisztokrata söpredék manipulációival, és mert magyar kommunistákat utasítottak ki. — Tiltakozott továbbá egy, a magyar kommunistákkal szemben ellenséges magyar újság bécsi kiadása és az osztrák-német hatóságok segítségével történt Magyarországra csempészése ellen.”

Április 29-én Bolgár Elek bécsi magyar követ felkereste Segre tábornokot és sürgette a román és szerb csapatok előnyomulásának megállítását. Felajánlotta, hogy az antant képviselőiben olasz csapatok vonuljanak be Budapestre.

Április 30-án Tacoli azt jelentette Bécsből a Kun Bélával Budapesten folytatott újabb tárgyalásáról, hogy a külügyi népbiztos is felvetette Budapest elfoglalásának lehetőségét a rend fenntartása céljából. Tacoli azonban azt is meglátta, hogy Kun Béla javaslata „halogató jellegű, mert a kommunista kormány még reménykedik a lehetséges európai megmozdulásokban május elseje alkalmából”.

Még ugyanezen a napon Tacoli közli, hogy a bécsi katonai misszió, Róma utasítására, „kételkedve lépésének opportunus voltában”, felkérte a magyar kormányt a Magyarországon levő fiumeiek védelmére. A táviratból ki is derül, hogy mi volt a kételkedés oka: „Az azonnal elfogadott kérés a sajtóban nagy publicitást kapott és élenk meglepetést váltott ki, mint a kommunista kormány nyilvános elismerése.”

Ugyanakkor, amikor Tacoli elégedetlenségét fejezi ki a Forradalmi Kormányzótanáccsal való kapcsolat fenntartása miatt, közli, hogy felkereste őt egy „Bécsben élő kompetens magyar személy, aki a jövőben az új kormány vezetője lehet”. A Bécsben szervezkedő ellenforradalmárok e meg nem nevezett vezetője (feltehetőleg Bethlen István) kérte, hogy „Olaszország szállítson fegyvereket az osztrák – magyar határra, valamint municiót, az önkéntesek felfegyverzésére, a bolsevik kormány elleni harc céljából”. Tacoli szerint a kérés teljesítése „abszolte érdekünkben áll”, amit azzal magyaráz, hogy Franciaország is támogatja az ellenforradalmi szervezkedést, s Olaszország „nem hagyhatja, hogy a rendszerváltozást a franciák teljesen saját céljaikra használják ki”.

Május 2-i táviratában Tacoli új hangot látszik megütni. Aggodalommal közli, hogy „francia és amerikai részről intenzív propagandát fejtenek ki Magyarország és Jugoszlávia megállapodása érdekében”. A márki — nem alap nélkül — úgy véli, hogy ez „a francia sugalmazású rendezési terv Olaszország Adria-tengeri szerepének a csökkentésére irányul”. Tacoli ellenterve: „Jövendő érdekeink megvédésének egyetlen eszköze a Magyarországgal való barátságra alapozott érdekközösség, amelynek párosulnia kell gazdasági tevékenységünk intenzívtásának megsokszorozásával Magyarországon, az egyetlen országban, amelyet még mások nem környékeztek meg.” Tacoli tehát, Olaszország közép-európai érdekeinek érvényesítése céljából s a francia befolyás ellenúlyozására megegyezést javasol Magyarországgal, reménykedve a tanácskormány megdöntésében. Május 2-i második távirata azt javasolja, hogy a budapesti olasz katonai misszió ismételt felállítását halasszák el „a helyzet tisztázódásáig”.⁴ E napi, — harmadik — táviratában Tacoli azt közli, hogy Kun Béla javasolta a román, cseh és jugoszláv kormánynak az ellenségeskedések beszüntetését és a tárgyalások megkezdését.

Érdekes, hogy ugyanezen a napon, május 2-án, Tacoli főnöke — Segre tábornok — „a kommunista Kun-kormány állítólagos lemondásáról” tájékoztatja főparancs-

⁴ Miután Olaszország hivatalosan nem ismerte el a Tanácsköztársaságot, az olasz missziót sem akkreditálta a Forradalmi Kormányzótanácsnak. Egyébként a misszió vezetője, G. Romanelli csak május 12-én érkezett Budapestre.

nokságát. A tábornok bécsi információi szerint Kun a szocialistáknak adta át a hatalmat és „az újsághírek szerint a magyar kormány állítólag kapitulált és elfogadta a bécsi francia katonai misszió által diktált feltételeket, beleértve Budapest megszállását az antant részéről”.

Május 3-án Macchioro bécsi olasz követ jelenti, hogy az „előző kormány által kinevezett likvidálási bizottság tagjai elfoglalták a bécsi magyar követséget és elkoboztak 110 millió koronát”; ugyanakkor megakadályozták, hogy a Tanácsköztársaság kormánya által kiküldött képviselők — Bolgár és Fenyő — bemenjenek a követségre. Egy nappal később a bécsi követ közli: „Kun Béla kormányának meghatalmazásával az itteni kormány, olasz tiszték jelenlétét kérve, megparancsolta a magyar követség épületének átkutatását, amelyet tegnap más magyar tiszték foglaltak el. Az összes értékeket megőrzésre átvették. Nem tudják, hol vannak a magyar kiküldöttek, Bolgár és Fenyő.⁵ A budapesti hírek szerint Kun Béla még hatalmon van.”

Május 5-én Borghese azt jelenti Budapestről, hogy a tanácskormány helyzete „romlott és bizonytalan”. Közli, hogy meghívták őt, kísérje el a csehszlovák csapatokkal való tárgyalás céljából Miskolcra utazó kormányküldöttséget. A meghívást azzal utasította vissza — jelenti —, hogy „az ilyen tárgyalások — akárcsak amit a románokkal és a jugoszlávokkal megkíséreltek — jelenleg kudarcra vannak ítélve”. Ismerteti a tanácskormány nagyvonalú javaslatát: „E kormány elképzelése az, hogy a szomszédos államokkal elfogadtatja Magyarország területi integritásáról való lemondásának koncepcióját, a nemzeti területek elve alapján való végleges rendezéssel, az ellenségeskedések azonnali beszüntetésével, és gazdasági, tranzitálási stb. megállapodások megkötésével egyidejűleg.” Az erő pozíciójából tárgyaló Borghese közölte, hogy az antant „csak akkor veszi figyelembe ezeket a javaslatokat, ha 1. a magyar kormány felkéri az antantot Budapest katonai megszállására, 2. a szélsőségesek eltávolításával azonnal átalakítják a kormányt”.

Egy május 5-i másik táviratában Borghese a tanácskormány által letartóztatott 500 arisztokrata és tőkés kiszabadítása érdekében sürgeti az antant közbelépését.

Május 5-én Macchioro bécsi olasz követ az alábbiakat írja a Tanácsköztársaság kormányának a párizsi békekonferenciára való meghívásával kapcsolatban: „Alizé francia követ, akit felhatalmaztak, hogy a magyar kormányt is meghívja a békekonferenciára, felkérte a bécsi angol katonai misszió vezetőjét, Cuninghame-et, hogy adja át a meghívást budapesti látogatása során. Cuninghame a jelenlétemben azt válaszolta, hogy nincs újabb felhatalmazása budapesti utazásra s hogy a meghívást egy tisztjével küldené el. Úgy tűnik, a francia követ habozik, hogy elküldje-e a békekonferenciára szóló meghívást a kommunista kormánynak — amelynek közeli bukását várják —, mert attól tart, hogy ezzel a lépésével megerősítené annak megrendült helyzetét. Tudom, Alizé attól is fél, hogy Kun Béla megerősödésének visszahatásaként megerősödnék a radikális-szocialista Bauer helyzete is, akinek osztrák-német miniszterelnökségét mint a kommunisták hatalomra jutásához képest kisebbik rosszat tűrik el. Jelenleg a francia politika teljesen Bauer ellen irányul, aki lángoló híve Német-Ausztria Németországhoz való csatlakozásának. Ilyen körülmények között Alizé táviratilag utasítást kért a francia kormánytól. Az angol tiszt, akit megbíztak, hogy hívja meg a magyar kormányt a békekonferenciára, már Budapesten van, de várja a francia kormány válaszát, mielőtt átadná a meghívást tartalmazó jegyzéket.” (Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság közeli megdöntésében reménykedő antant hatalmak képviselői végül is nem adták át a meghívást.)

⁵ A Tanácsköztársaság képviselőit az ellenforradalmárok letartóztatták és a bécsi rendőrség csak egy nappal később szabadította ki őket. A Vörös Újság beszámolóját a bécsi magyar követség kirablásáról lásd „A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai” c. sorozat (a továbbiakban: MMTVD), Kossuth, 1959, VI/A. kötetben 407—408.

Ugyanezen a napon a Tanácsköztársaság megdöntését alig váró Segre tábornok ezeket jelentette: „Értesüléseim szerint egy francia tábornokot már kineveztek Magyarország parancsnokává, az új ideiglenes demokratikus kormánnyal együtt. Három hét múlva állítólag választásokat tartanak, a kormányzási formára vonatkozólag is. Eközben folya a propaganda-kampány természetesen a Romániához vagy Jugoszláviához való csatlakozás ellen. Úgy tűnik továbbá, hogy Magyarország blokádját feloldják, de csak Románia és Jugoszlávia részéről, Franciaország nevében. Triesztben a hírek szerint készen állnak 150 vagon különféle élelmiszer küldésére 12 millióért (feltehetőleg koronáért, — R. Gy.). Ma elküldöm alezredesemet és két alacsonyabb rangú beosztottamat Budapestre.” A Segre információit Párizsba továbbító Diaz hadsereg-főparancsnok kéri annak közlését: „milyen direktívákat kövessen Segre tábornok, hogy ne maradjunk kizárva Magyarországról?”.

Május 5-én az olasz kormány megbízásából Budapestre érkezett a bécsi olasz katonai misszió két képviselője, Tacoli márki és Murari ezredes. A személyes ambícióiban is sértett Borghese azonnal tiltakozik azzal, hogy mindez „a jelenlegi kormány elismerésének és támogatásának benyomását keltheti”. Azzal is érvel, hogy ha három olasz képviselő folytat tárgyalásokat, „ez csökkentheti azok hatékonyságát és komolyságát”. Mindezek után javasolja, hogy az olasz képviselőt ellátó tevékenységet „megfelelően koordinálják és egyesítsék”.

Az olasz külügyminisztérium május 22-i válasz-táviratában közölte, hogy Murari csupán a fegyverszünet katonai kérdéseiről tárgyalhat, „a politikai kérdések diplomáciai megbízottunkra vannak bízva, akinek egyben a bécsi bizottságunk képviselőjének is kell lennie”. „Erre a funkcióra Sonnino külügyminiszter úr Önt jelölte ki, utasítva Tacolit a visszatérésre” — fejeződik be a távirat, amely így tisztázta Borghese helyzetét s az ő javára döntötte el a budapesti képviselőtért folytatott versengést.

Május 6-án Tacoli Budapestről jelentkezik. Közli, hogy a lapok szerint a párizsi béketárgyalások „hármass bizottsága” meg kívánja hívni a magyar kormány képviselőit. Tacoli is azzal érvel a terv ellen, hogy ez „a kommunista kormány nyílt elismerését és a Tanácsköztársaság-ellenes erők offenzívája gyümölcseinek az elherdálását” jelentené.

Ugyanezen a napon Tacoli megbeszélést folytatott Weltner Jakabbal, a Népszava főszerkesztőjével. A jobboldali szociáldemokraták e jellegzetes képviselője kifejtette, hogy egy újabb válság esetén pártja visszautasítaná a kommunistákkal való kormánykoalíciót és Olaszországhoz fordulna „közvetítésért”. Tacoli erre az esetre kilátásba helyezte olasz áruk szállítását. Weltner elismerte ugyan, hogy „a kormány vezetői galvanizálták a munkástömegeket, amelyek most készek az ellenállásra”, de annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „egy olyan szuggesztíóról van szó, amely bármely pillanatban átadhatja helyét a néhány nappal ezelőtt tapasztalathoz hasonló újabb depressziós állapotnak”.

Május 6-án Murari ezredes is jelentést küldött Bécsbe, aminek alapján Segre tábornok kénytelen volt helyesbíteni a Tanácsköztársaság megbukásáról szóló korábbi jelentéseit. Segre tábornok Rómába, majd onnan Párizsba továbbított jelentése így hangzik: „A tegnap Budapestre érkezett ezredesem azt telefonálta, hogy ott a helyzet nyugodt. Ottani képviselőnk, Borghese herceg szerint hírek terjedtek el arról, hogy a magyarok fegyverszünetet kötnének a románokkal, jugoszlávokkal és a csehszlovákokkal, de azok visszautasították a javaslatot. Az említett ezredes ma 11 órakor megbeszélést folytat Kun Bélával.” (Sajnos, erről a megbeszélésről az olasz Külügyminisztérium levéltárában nem található jelentés.)

Május 11-én Tacoli azt jelenti Budapestről, hogy a magyar kormány fegyverszüneti javaslatára adott román válasz „rendkívül kemény katonai feltételeket tartal-

maz”, amelyek teljesítése „a kommunista kormány kétségtelen bukásához vezetne”, ezért a román javaslatot „valószínűleg visszautasítják”.

Egy nappal később Tacoli közli, hogy a magyar és az orosz Vörös Hadsereg sikereinek következtében „a magyar kommunista kormány korábban válságos helyzete ezekben a napokban — ha bizonytalanul is — stabilizálódott”. Ugyanakkor nagyon sötét képet fest a belső helyzetről, az élelmiszerhiányról, a rekvirálásokról, valamint állítólagos gyilkosságokról és fosztogatásokról, amelyeket „a kormány nem akar” és amelyeket „az ellenőrzése alól kikerült elemek követnek el”. A magyar ellenforradalmárookra hivatkozva ismételten sürgeti Olaszország beavatkozását „a normális kormány visszaállítása céljából”, amely Olaszország „jövendőbeli keleti politikájának támasza lenne”.

Május 12-én Tacoli már Bécsből tiltakozik a tanácskormánynak a párizsi békekonferenciára való esetleges meghívása ellen. „Minden ehhez hasonló lépés a lehető legéltelendőbb eredménnyel jár, mert megerősíti a rendszert.”

Május 13-án Tacoli két egysoros táviratban ad hírt az aradi ellenforradalmi kormány megalakulásáról, valamint a csehszlovák csapatok visszavonulásáról Salgótarján térségéből.

Egy nappal később Tacoli a bécsi francia misszió vezetőjével, H. Alizével a magyarországi helyzetről folytatott beszélgetéséről tájékoztatott. Az olasz diplomata hangsúlyozta „a normális rendszer visszaállításának szükségességét”. Amikor francia kollégája megjegyezte, hogy „az antant a kommunista kormány békés visszavonulását óhajtja”, a harcias Tacoli kijelentette: „Lehetetlen ezt most elérni. De ha elérnénk is, lehetetlen volna találni egy másik komoly kormányt, amely helyettesíthetné és garantálni sem lehet annak békés fennmaradását, mivel a kommunisták rendelkeznek a fegyveres erőkkal. Ezért szükség van katonai megszállásra, hogy lefegyverezzük őket és létrehozzuk a reguláris katonai és rendőri erőket.” A francia diplomata azt válaszolta, hogy az országa nem érdekelt egy ilyen akcióban, de „szívesen támogatná Olaszország felhatalmazását” a feladat megoldására. Tacolinak nem volt felhatalmazása igenlő válaszadásra, de a beszélgetés újabb alkalmul szolgált neki ahhoz, hogy sürgesse az olasz katonai intervenciót a Tanácsköztársaság ellen. A két diplomata megegyezett abban, hogy Franciaország, Olaszország, Anglia és az Egyesült Államok bécsi képviselői rendszeresen összejönnek, hogy „kicséréljék nézeteiket a magyar helyzetről”.

Ugyancsak május 14-én Tacoli tájékoztatta kormányát arról a csehszlovák—jugoszláv megállapodásról, miszerint, amennyiben Jugoszlávia háborúba keverednék Olaszországgal, Csehszlovákia megakadályozza Jugoszlávia hátbatámadását egy harmadik ország részéről. Tacoli számára ez a megállapodás is arra szolgáltatott ürügyet, sürgesse Olaszország intervencióját a Tanácsköztársaság ellen, hogy ennek révén „Magyarországban értékes szövetségesre tegyen szert a csehszlovák—jugoszláv fenyegetéssel szemben”.

Az Aradon megalakult, Károlyi Gyula vezette ellenforradalmi kormányról még Tacoli is megírja (május 15-i táviratában), hogy „kevés bizalmat kelt maga iránt”, s főként aradi polgárokból áll.

Borghese herceg május 17-i táviratában azt állítja, hogy „az abszolút terror uralodik Budapesten”, de kénytelen elismerni: „A kormány az utóbbi napokban annyira megerősödött, hogy ma már kész minden eszközzel ellenállni mindaddig, amíg a katonai túlerőnek nem lesz kénytelen megadni magát.”

Egy nappal később Borghese közli, hogy a Kormányzótanács „az összes részvényeket, értékpapírokat és külföldi kötvényeket egy bankba gyűjtötte össze, egy másikba pedig az ékszereket”. A herceg javasolja, hogy az antant képviselőit bízzák meg e bankok ellenőrzésével, nehogy ezeket az értékeket „propagandára vagy más törvénytelen célokra használják fel”.

Tacoli május 18-i bécsi távirata hírt ad Károlyi Gyula ellenforradalmi kormányának Aradról Szegedre való átköltözéséről, és aggodalmát fejezi ki, hogy „ez a magyar nemzeti kormány jugoszláv és francia intrikáknak lesz kitéve”, sőt felfesti egy francia befolyás alatt álló magyar–jugoszláv unió rémképét is. Egy nappal később Tacoli arról tájékoztatta kormányát, hogy Cuninghame bécsi angol katonai misszióvezető két alkalommal is arra bízta az osztrák hadügyminisztert, hogy foglalják el Nyugat-Magyarországot.

Tacoli május 21-i távirata arról tájékoztat, hogy a szegedi ellenforradalmi kormány Bécsbe látogató „külügyminisztere”, báró Bornemissza, hosszú megbeszélést folytatott Alizé francia képviselével, ugyanakkor csak egy rövid udvariassági látogatást tett Segre tábornoknál, az olasz katonai misszió vezetőjénél. Tacoli szerint ennek oka a bécsi magyarok bizalmatlansága Olaszországgal szemben, amely szerintük „jóindulattal viseltetik a kommunista kormány iránt, aminek indítéka az az olasz remény, hogy ez utóbbi feltehetőleg kedvező magatartást fog tanúsítani Olaszország Jugoszláviával való konfliktusában”.

Május 22-i, budapesti keltezésű táviratában Tacoli „megbízható forrásokra” hivatkozva azt jelentette, hogy az ellenforradalmi kormány „a román kormánnyal tárgyal az unió lehetőségéről, amely az erdélyi kérdés megoldása után lesz elérhető”. „Nem folynak viszont tárgyalások Jugoszláviával” — fejeződik be a távirat.

Ugyanezen a napon Borghese jelenti: „Az észak-keleti fronton a katonai erőfeszítések további valódi és eltúlzott sikereket hoztak, növekszik a szélsőségesek hatékony ellenállása. Azt mondják, 70 ezer harcosuk van a fronton, 12 hadosztályban. Egy kétségtelenül megbízható személy közölte, hogy a franciák megtagadják a segítséget a szegedi ellenforradalmároktól.⁶ Ennek ellenére állítólag tárgyalásokat kezdtek a jugoszlávokkal, a franciák védnöksége alatt.” A távirat hírt ad arról is, hogy három napja Budapesten tartózkodik Morgari⁷ olasz szocialista képviselő és az Avanti szerkesztője, akik „cikket írnak a helyi újságokban, azt állítva, hogy hamarosan Olaszországban is bekövetkezik a kommunizmus”.

Egy május 22-i másik budapesti táviratában Tacoli a Tanácsköztársaság katonai sikereiről és súlyos gazdasági problémáiról jelentett. „A magyar kommunista kormány katonai helyzete napról napra javul. Tegnap visszafoglalták Miskolcot. Úgy tűnik, hogy a csehek ellen indított sikeres offenzívának az a célja, hogy megszakítsák a románokkal fennálló kapcsolatot és megkíséreljék a segítségyszerzést Ukrajna bolsevik csapataitól. Jóslásokba nem bocsátkozva is az a benyomásom, hogy a Magyarország elleni jelenlegi agresszió nem vezethet gyors megoldáshoz, ami csak egy nagyhatalom intervenciója esetén következhetne be. A belső helyzet egyre súlyosabb. Budapest éhezik.”

Május 27-én Borghese címére a következő távirat érkezett a Párizsban tárgyaló olasz delegációtól: „Az alábbi hírt kaptuk: »A Bécsben élő magyarok bizalmatlanok Olaszországgal szemben, mert úgy vélik, hogy rokonszenvez a kommunista kormánnyal, hogy megnyerje barátságát a Jugoszláviával való konfliktus esetére.«” Erre a táviratra válaszolva, június 1-én Borghese valóságos feljelentést tesz bécsi kollégái ellen. Azt állítja, hogy Budapesten olyan hírek terjedtek el, miszerint „folyamatban van fegyverek és muníció szállítása az olaszok részéről a kommunista kormány számára, amelyeket a jogtalanul eltulajdonított értékekből fizetnek”. A távirat szerint „szerződést terveznek aláírni egy magyar vállalat és egy, a Magyarországnak való szállítások céljait szolgáló olasz

⁶ Az információ téves: a franciák aktív támogatást nyújtottak a szegedi ellenforradalmároknak.

⁷ Morgari az Olasz Szocialista Pártot képviselte az MSZP kongresszusán és a Tanácsok Országos Gyűlésén. Az olasz proletariátus nevében üdvözölte a Tanácsköztársaságot, ahol „még a srapnelek is az Internacionálét éneklük”.

szindikátus között (amelyben Tacoli és Segre is érdekeltek), és a fizetést már Bécsben megkezdték". Bár a végén hozzáfűzi: „nincs kizárva, hogy francia inszINUÁCIÓRÓL VAN SZÓ” és megígéri, hogy igyekeznek „a káros és megalapozatlan híreszteléseket eloszlatni”, mégis a távirat első részével valószínűleg sikerült alaposan felkeltenie a gyanút bécsi kollégái iránt.

Június 1-én Borghese beszélgetést folytatott Wekerle Sándor volt miniszterelnökkel, akinek véleménye szerint „a jelenlegi rendszer nem tarthatja fenn magát sokáig”. A forradalmak hatása alatt állva Borghese-nek kijelentette: „A jövő kormányának szocialista bázisúnak kell lennie, a burzsoázia esetleges támogatásával, a reakció kizárásával . . . Új választásokat kell kiírni, általános választójoggal.” Végezetül hangsúlyozta az olasz–magyar barátság megerősítésének a szükségességét „a közös jugoszláv ellenséggel szemben”.

Ugyancsak június 1-én közli Borghese bizalmas táviratában: „A magyar kormány engedélyezte a hazatérni kívánó fiumeieknek, hogy legfeljebb ötezer koronát magukkal vigyenek. Többen kérik, hogy az olasz misszió segítse elő sokkal nagyobb összegek illegális kivitelét.” Borghese kérdezi, megtegye-e ezt, ami lelepleződés esetén „retorziót vonna maga után”, vagy pedig hivatalosan kérje fel a tanácskormányt nagyobb összegek kivitelének engedélyezésére.

Június 1-i utolsó táviratában Borghese azt jelentette, hogy a kormány „szélsőséges erői látszólag készek a végsőig való ellenállásra, de úgy vélem, tudják, hogy nem folytathatják sokáig”. A távirat szerint „a munkásosztály elégedetlensége növekszik az élelmiszerhiány miatt is és nem lehet kizárni szervezett fellépésének lehetőségét, a jelenlegi kormány megbuktatása céljából”.

Június 4-én Borghese újabb, a korábbinál is erélyesebb feljelentést küld Tacoli ellen külügyminiszterének — „a legszigorúbban bizalmas, csak az Ön tudomására” jelzéssel —: „Makacsul tartják magukat a híresztelések az itteni kormánynak részünkről történő szállításokról, amelyek szerint Tacoli és a bécsi misszió az erre vonatkozó tárgyalások kezdeményezője. Meggyőződtem arról, hogy megállapodás-tervezet létezik olasz textiliák és élelmiszerek szállításáról a kommunista kormánynak. Kérem Bécs azonnali magyarázatát, mivel én kívül maradtam a szóbeli tárgyalásokon és megengedhetetlennek tartom, hogy az olasz királyi kormány bármilyen módon, valódi vagy látszólagos, anyagi vagy morális támogatást nyújtson ennek a kommunista kormánynak.” (Nem valószínű, hogy Borghese elfelejtette volna: április 7-i táviratában még ő is javasolta az áruszállításokat a Tanácsköztársaságnak. Inkább arról lehet szó, hogy a Tanácsköztársaság ellenszenvvel fogadott radikális intézkedései, valamint az ellenforradalmi intervenció megindítása készítették korábbi felfogásának megváltoztatására.)

Borghese „feljelentéseire” Sonnino külügyminiszter a következő választ küldte június 6-án Párizsból: „Itt nincsenek pontos hírek a Magyarországnak élelmiszereket szállító szindikátusról. Ezt jelentette azonban Tacoli egy táviratában, amelyre azt válaszoltam, hogy folytassák a kereskedelmi tárgyalásokat egy privát céggel, anélkül azonban, hogy befejeznék azokat, és elkezdenék a szállításokat, amíg nincsen felelős magyar kormány. Következő táviratában Tacoli a tárgyalások elhúzódnását az úgy sikere szempontjából kompromittálóknak nevezte . . . Kértem Rómát, vizsgálja meg, hogy folytatni kell-e a halasztást, figyelembe véve azonban, hogy a szövetségesek határozata alapján nem szabad élelmiszereket szállítani Magyarországra, amíg ott bolsevik kormány van. Megerősítem ezt az álláspontomat, és kérem Önt, ehhez tartsa magát, teljességgel elkerülve mindenféle hasonló tárgyalást a jelenlegi kormánnyal. Tárgyalni lehetne azonban egy privát céggel, kikötve, hogy a megállapodásokat csak a felelős kormány megalakítása és Magyarország blokádjának feloldása után kell végrehajtani. Meg kell állapítani — folytatódik a távirat —, hogy Segre tábornok nem követett-e más irányvonalat; és ha

igen, a kérdést a fentiek szerint kell kezelni. Miután a korábbi táviratokból úgy tűnik, hogy a kormány vagy egy cég már ajánlatot tett fizetésre, Rómának küldött táviratomhoz hozzáfűztem, hogy ennek eredetét tisztázni kell, mert világos, hogy ha a következő kormányt a franciák és az angolok támogatnák, nem ismernék el a Kun Béla által jogtalanul elsajátított értékek nekünk történő átengedését.”

Borghese június 14-i válaszában hangsúlyozta, hogy a távirat „jövähagyja azt a vonalat, amelyet mindig is követtem az ezzel a kormánnyal való kapcsolataimban”. Majd így folytatja: „Félek azonban, hogy a bécsi misszió és Tacoli által támogatott tárgyalásokon az Önétől eltérő irányvonalat követnek. Számomra bizonyos, hogy ez a kormány lépéseket tett értékpapír és arany küldésére Bécsbe, a bécsi missziónk címére. Ebből származtak azután azok a nehézségek a határon, amelyekkel a bécsi sajtó is foglalkozott. Budapesten arról is beszélnek, hogy olasz gyártmányú szövetek érkeztek az elmúlt napokban, és más küldeményeket is várnak. Mindenesetre intézkedem, hogy szakítsanak meg minden, esetleg folyamatban levő tárgyalást Bécsben, és a kérdést az Ön által megjelölt keretek között tartsák.”

Június 5-én Borghese közölte, hogy Kun Béla bizalmasan elmondta Romanelli ezredesnek: „pozitívan végződtek a csehok és a jugoszlávok közötti tárgyalások az Olaszország elleni közös akciót illetően”. Ennek következtében „a szerb csapatok már csaknem teljesen visszavonultak a magyar határról, hogy az olasz frontra koncentrálják őket”. Borghese a távirat végén — nem alaptalanul — gyanakszik, hogy mindez „inszinuáció lehet, amely összefüggésben állhat a Magyarországnak nyújtandó esetleges olasz támogatásról terjesztett híresztelésekkel a jugoszlávok támogatása esetén”.

Ugyanezen a napon Borghese egy másik táviratában a vasutasok és postások élelmiszerhiány miatti sztrájkjáról jelentett. A távirat szerint a tanácskormány az elkobozott ékszerekből nemesfémpénzt veret,⁸ hogy azon vásároljon élelmet a főváros lakosságának.

Június 7-én Sonnino külügyminiszter a magyar ellenforradalmárok különböző terveiről tájékoztatta bécsi és budapesti képviselőit. Eszerint a francia befolyás alatt álló ellenforradalmárok képviselői Svájcban szerb megbízottakkal folytattak tárgyalásokat katonai egyezmény megkötéséről, az alábbi célokkal: 1. a bolsevik rendszer megdöntése, 2. olyan kormány alakítása, amely létrehozná a szerb—magyar dualista államot, 3. Jugoszlávia lemondása Bácskáról Magyarország javára. „E tárgyalásokkal párhuzamosan — írja Sonnino — más magyarok, akik a parasztpárthoz tartoznak, felvették a kapcsolatokat megbízottainkkal, hangsúlyozva annak szükségességét Magyarország számára, hogy megállapodásra jussanak Olaszországgal az összes közös érdekű kérdésekben, valamint Romániával a területi kérdések igazságos rendezése és a kisebbségeknek nyújtott kölcsönös garanciák alapján, gazdasági és katonai természetű szövetség megkötése érdekében. Ezekről a magyaroktól nem áll távol a magyar—román perszonálunió gondolata sem. Támogatás esetén azt ígérik, hogy gyengíteni fogják a jugoszláv blokkot, a horvát disszidensek révén kifejtendő propagandával. Román részről ugyanezek a megbízottaink azonos javaslatokat kaptak . . . Informátoraink és az érdeklét felek kijelentették, hogy a lehető leggyorsabban akarnak cselekedni a reakciós párt és a szerbek közötti, fentebb jelzett megállapodások megelőzése céljából.” Természetes, hogy a fent ismertetett két tervezet közül az olasz külügyminiszter az utóbbit részesítette előnyben és annak támogatására szólította fel képviselőit. „Közlöm Önnel — folytatódik távirata —, hogy a Magyarország és Románia közötti megállapodás megfelelné az olasz kormány nézeteinek, amely a maga részéről egy ilyen megállapodás alapjának a jugoszláv blokk meggyengítésére és elszigetelésére irányuló közös egyetértést tekinti. Ezért hasznos lenne, ha

⁸ Ez nem következett be, a Tanácsköztársaság megdöntése után csaknem mindenki visszakapta ékszereit.

tevékenysége a románok és magyarok közötti szövetség elősegítésére irányulna, anélkül azonban, hogy ez a tevékenysége bármiképpen kompromittáló lenne. Így tehát szükséges, hogy olyan ügyes megbízottakat használjon, akiknek kilétét szükség esetén le lehet tagadni. Végezetül hangsúlyozom: a siker alapja annak elérése, hogy a jelenlegi kormány utódai egyetértsenek a fentiekkel. Ezért felhívom a figyelmét annak szükségességére, hogy ne kötelezze el magát addig, amíg nincsenek kellő garanciái a kijelölendő személyeket illetően.” Távirata végén Sonnino utasította bécsi és budapesti képviselőit, hogy egyeztessék akcióikat.

Két nappal később kelt táviratában Sonnino Borghese azon javaslatára, hogy Wekerle legyen az ellenforradalmi kormány miniszterelnöke, ezeket válaszolja: „Wekerle jelölését Lovásznak⁹ a románok által történt jelölésével együtt kell megvizsgálni, valamint annak szükségessége mellett, hogy akár az egyik, akár a másik jelölt elfogadja a június 7-i táviratomban kifejtett programot.”

Június 9-én Sonnino engedélyezi, hogy a Magyarországon kitört diftéria és malária járványra való tekintettel, fizetés ellenében, humanitárius megfontolásokból, kivételesen olyan gyógyszereket küldjenek Magyarországra, amelyekre „nekünk nincs szükségünk”. Az erről szóló táviratában ugyanakkor ismételtén utasítja bécsi és budapesti megbízottait a szövetségesek blokádjának betartására és mindenféle kereskedelmi tárgyalás beszüntetésére a Tanácsköztársaság képviselőivel.

Június 11-i táviratában Borghese ismertette a magyar külügyi népbiztosság alábbi nyilatkozatát: „A jelenlegi helyzetben Fiumét a magyar államhoz tartozónak kell tekinteni.” Borghese közli, hogy a vízumokat eddig „Olasz Fiuméba” adták, s utasítást kér a továbbiakban követendő gyakorlatot illetően. Három nappal később adott válaszában Sonnino külügyminiszter az addig követett gyakorlat folytatására utasította Borghese-t, tehát negligálta a tanácskormány döntését.

Június 17-én Tacoli arról jelent: budapesti látogatása során a Vörös Hadsereg egy tisztje elmondta neki, hogy „Ausztrián keresztül 84 olasz ágyú és textília érkezett Magyarországra, széna alatt elrejtve”. Tacoli — aki, úgy látszik, Borghese vádaskodása ellenére nem vett részt az árucsempészésben, vagy éppen magát igazolandó — információt kér a „makacs híresztelések” hihetőségéről.

Június 22-én Borghese jelenti Bécsből, hogy a bécsi sajtó nagy terjedelemben veszi át a francia sajtóban közölt cikket „állítólagos olasz machinációkról” Budapesten. Borghese meggyőződését fejezi ki, hogy e cikket a bécsi francia misszió inspirálta.

Június 22-én Borghese Bécsbe érkezett és Róma utasítására részletes jelentést küldött az olasz szállítások ügyéről. „Alkalmam volt beszélni (itt egy szócsoport kimaradt — R. Gy.) a kormány tagjaival, akik tagadták és kizárták annak lehetőségét, hogy Olaszország munícióit és más árukat küldött Magyarországra. Ezzel szemben Türr Stefánia asszony — aki állítása szerint az olasz Hadügyminisztérium speciális megbízatásával érkezett Budapestre — oly módon beszélt velem, hogy azt a benyomást keltette bennem, valójában tud valamit fegyverek és muníció megtörtént küldéséről. Kizárta, hogy az olasz királyi kormány felelős lenne érte; és bizonyos utalásából arra a meggyőződésre jutottam, hogy Triest és Fiume katonai hatóságai azok, amelyeket elsősorban kijelöltek az akció lebonyolítására, ami feltehetőleg sikeres lesz. Nem tudtam pontosabb információkhoz jutni. Közben a hét elején amerikai és angol funkcionáriusok érkeztek Budapestre, s az a hír terjedt el, hogy az ő feladatuk éppen annak megállapítása, mennyi igazság van az elterjedt híresztelésekben, valamint a fokozottabb ellenőrzés biztosítása a jövőben. Nem kerestek fel sem engemet, sem a katonai delegációt . . . Budapestre érkezett két cseh kereskedő is, hogy tárgyaljon a kommunista kormánnyal 200 millió (feltehetőleg

⁹ Lovászy Márton a bécsi ellenforradalmi szervezkedés egyik vezetője.

korona — R. Gy.) értékű szövet és más textíliák szállításáról. Arra a kérdésemre, hogyan tudnak jelenleg ilyen mennyiséget szállítani, azt válaszolták, hogy óriási készletük van alapanyagokból. Ezt lehetetlennek tartom és feltételezem, hogy kereskedelem folyhat ezekkel az anyagokkal Olaszország és Csehország között, későbbi magyarországi vég-céllal. Kizárt, hogy a szállítmány Délről érkezék folyami úton, mert a hajók útját erősen aláaknázták. Ugyanakkor Alberti tábornok¹⁰ azt állítja, hogy feltehetőleg az osztrák határon levő Bruckban uralkodik zűrzavar, . . . ahonnan valóban átjutottak fegyverek és munió, amelyeket korábban a fegyverszüneti megállapodás értelmében koboztak el. Katonai hatóságaink beavatkozása az ismert pénzküldésbe minimálisnak tűnt számomra, ezzel szemben csendőröket és teherautókat küldtek Bruckba, és letétbe helyezett jelentős összegek találhatók az olasz katonai misszió. Úgy vélem, hogy Alberti tábornok egyáltalán nincs beavatva a fizetés kérdésebe és az ismert kereskedelmi tárgyalásokba. Tárgyalni kívánok Segre tábornokkal, Bécsbe való visszatérése után. Addig is megtettem mindent, hogy mind itt, mind Budapesten felfüggeszsek az ilyen tevékenységet, és minden eszközt felhasználok arra, hogy energikusan cáfoljam a Budapestről származó rágalmozó híreszteléseket, amelyeket egyre inkább terjeszt és kihasznál az itteni francia katonai misszió.”

Tacoli egy nappal később Beniellinek, a bécsi olasz misszió Budapesten járt munkatársának érdekes beszámolóját közölte, magyar szociáldemokrata vezetőkkel folytatott megbeszéléseiről: „Szerintük a kommunista kormány már nem tudja fenntartani magát. Bukásának dátuma még nem ismert, de elkerülhetetlen és közeli, a belső gyengeség miatt. De nem a szocialisták azok, akik súlyos örökségét átvehetik, mivel nem biztosak az antant azonnali támogatásában, és mert a pártot kapitalista alapokon kell újjászervezni (sic!). Ugyanakkor a jelenlegi kormány (a szegedi ellenforradalmi kormányról van szó — R. Gy.) nem megfelelő, alkalmatlansága és reakciós irányzata miatt. A legmegfelelőbb ember Károlyi Mihály, aki még mindig élvezi a munkások és parasztok nagyfokú rokonszenvét. Árnyékában bármely polgári kormány fennmaradhat és megkaphatja a szocialisták támogatását, ha nem mutat reakciós tendenciát. E terv nehézsége abban áll, hogy a burzsoázia nagyfokú ellenszenvvel viseltetik a Károlyihoz való bármiféle közeledéssel szemben. Ezenkívül világos a szocialisták tartózkodása attól, hogy magukra vállalják a jelenlegi kormány örökségének nehéz koloncát.”

E távirata kiegészítéseként Tacoli az alábbiakat jelenti Károlyi álláspontjáról: „Károlyi — akit Benielli révén óvatosan megkönyékeztem — kijelentette, hogy kész megkezdeni tevékenységét a kommunista kormány ellen, és átvenni a hatalmat. Kéri azonban, hogy — ha a kísérlet sikerül — kedvező fogadtatásra találjon kérése az olasz segítséget illetően, — a rend fenntartása érdekében a demobilizáció, valamint a reguláris és rendőri erők újjáalakításának időszakában —, továbbá az élelmiszerek szállítására vonatkozóan.”¹¹

Borghese június 24-én Bécsből a következőket jelentette: „Biztos információm van a trieszti parancsnokság által kiállított exportengedélyekről a Magyarország részére szállítandó 10 vagy 12 vagon textíliára. Az itteni katonai misszió táviratozott a trieszti parancsnokságnak, hogy függeszse fel a szállítást.” Borghese tudomására jutott, hogy egy bizonyos Giuffrida nevű olasz kereskedő is szállítani kíván Magyarországnak. Budapesti táviratainak sorát a Tanácsköztársaság elleni blokád fenntartására irányuló felhívással zárja: „A kellemetlenségek és a bolsevikok részünkről való támogatásáról szóló káros híresztelések elkerülése végett szükségesnek tartom, hogy Giuffridát is tájékoztassák az

¹⁰ A bécsi olasz katonai misszió tagja.

¹¹ Tacoli jelentését fenntartással kell fogadnunk. Ha Károlyi mondott is esetleg valami ehhez hasonló, feltehető, hogy az ellenforradalmi terrort akarta megelőzni saját hatalomátvételével.

érvényben levő rendelkezésekről, hogy koordinált akcióink e kérdésben energikusabbak és hatékonyabbak lehessenek.”¹²

Június végén a budapesti olasz katonai misszió politikai megbízottjává Borghese helyére egy hivatásos diplomatát, Vittorio Cerruti-t neveztek ki.

Június 25-én Cerruti még Bécsből jelentette, hogy az antantnak a felvidéki előrenyomulás megállítására és az elfoglalt területek kiürítésére vonatkozó ultimátumát „Böhm tábornok, a Vörös Hadsereg parancsnoka” elfogadta. Ugyanakkor követelte, hogy a csehszlovák és a román csapatok is függesszék fel az ellenségeskedést és vonuljanak vissza a Clemenceau június 13-i jegyzékében megjelölt határok mögé.

Cerruti június 26-án a Bécsben összegyűlt alábbi információkat közölte a Tanácsköztársaság helyzetéről: „A szocialisták nyíltan ellentétbe kerültek a kommunistákkal. A magyar Kormányzótanács Végrehajtó Bizottságának hat szocialista tagját a június 24-i választásokon ugyanannyi kommunistával helyettesítették. Várható tehát, hogy az újjá nem választott szocialista vezetők — köztük Böhm hadügyi népbiztos, aki néhány nappal ezelőtt éles bírálatot hozott nyilvánosságra a kommunisták módszereiről, és a Vörös Hadsereg helyzetét kétségbeejtőnek nevezte — egyik napról a másikra átmennek a kommunistákkal élesen szemben álló táborba. 24-én ellenforradalmi kísérletre került sor; úgy tűnik, hogy a régi rendszer tisztjeinek a részéről, akik elfoglalták a dunai monitorokat és a tüzérségi laktanyát. Három ágyúlövést adtak a Hungária Szállodára, a kommunista kormány székhelyére. Harcok folytak az utcákon, számos halottal és sebesülttel. A Bécsből ellenőrizhetetlen híreknek nagy jelentőséget tulajdonítanak, és a helyzetet rendkívül súlyosnak ítélik. Lehetségesnek tartják a közeli polgárháborút, ha csak a kommunista kormány önként nem vonul vissza . . . Budapesten és környékén ostromállapotot hirdettek ki. A reakciósból alakult szegedi kormány mögött állítólag 20 ezer tiszt áll. Támogatja ezt a kormányt Franciaország, amely előnyben részesítené Magyarország és Jugoszlávia szövetségét, és reméli, hogy az említett kormány egyetértene ezzel a tervvel. E híreszteléseket ellenőrizni fogom.”

Cerruti június 28-án érkezett Budapestre és már aznap az alábbi részletes jelentést küldte az ellenforradalmi lázadásról és annak következményeiről: „A június 24-i ellenforradalmi kísérlet, amelyet a szegedi kormánnyal kapcsolatban álló arisztokraták szerveztek a katonai iskola növendékeinek támogatásával, ötórás bizonytalanság után kudarcba fulladt, mert rosszul szervezték. A kommunista kormány letartóztatta a mozgalom vezetőit és halálra ítélte őket. A budapesti olasz katonai misszió — mint az antant egyetlen képviselője Magyarországon — június 26-án jegyzéket küldött Kun Bélának, felszólítva őt, hogy ne hajtsák végre a halálos ítéleteket, amelyeket olyan személyek ellen hoztak, akik egy politikai eszméért harcoltak és ezért hadifoglyokként kezelendők. A jegyzék azzal fejeződött be, hogy a szövetséges hatalmak Kunt és elvtársait személyesen felelősnek tekintenek, ha a fenti figyelmeztetéssel ellenkező szellemben járnának el. Kun ugyanezen a napon a legarcátlanabb jegyzékkel válaszolt, miszerint természetes az, hogy Romanelli alezredes nyugtalanodik a bűnözők kivégzése miatt, és ugyanakkor nem ítéli el ártatlan emberek meggyilkolását ugyanazok részéről. Ezután tiltakozik a Magyarország belügyeibe való olasz beavatkozás miatt, azzal fejezve be jegyzékét, hogy véleménye szerint az alezredes eljárása nem áll összhangban Olaszországnak a kommunista kormány iránti valódi érzelmeivel. Az alezredes tegnap egy jegyzékkel válaszolt,¹³ ame-

¹² A Tanács-Magyarországra irányuló olasz áruszállításokról ld. *Réti György*: „A Finzi dosszié” c. cikkét (*Élet és Tudomány* 1975. márc. 21.).

¹³ A Romanelli—Kún jegyzékváltást ismerteti a MMTVD VI/B. kötet, a 353. oldalon. Romanelli viszonzválaszát — tudomásom szerint — magyar nyelven eddig még nem publikálták. Cerruti július 2-i táviratában közölte, hogy Romanelli második jegyzékét „a kommunista kormány nem közölte, de holnap publikálják az osztrák

lyet láttam és részben módosítottam, kitartva a figyelmeztetés mellett, hogy ne hajsák végre a halálos ítéleteket, amelyek ellentétesek a humánus elveivel. Visszautasítja a Magyarország belügyeibe való törvénytelen beavatkozás vádját, mivel a szövetségeseknek a fegyverszüneti megállapodás 4. cikkelye szerint joguk van a rend védelmére Magyarországon. Kijelenti, hogy Olaszország rokonszenve és barátsága Magyarország és a magyar nép iránt nyilvánul meg és nem a kormány iránt, *amelyet törvénytelennek tart* (kiemelés tőlem — R. Gy.), mert nem képviseli valamennyi társadalmi osztály akaratát. Végezetül a jegyzék felhívja a figyelmet azokra a súlyos következményekre, amelyekkel a halálos ítéletek végrehajtása a jelenlegi kormány számára járhatnak. Romanelli jegyzéke kiváló benyomást tett antikommunista körökben és egyszerre eloszlatta azt az elterjedt nézetet, hogy Olaszország pártolja a kommunistákat. A nyilvános kivégzéseket — amelyeket egy központi téren akartak végrehajtani — felfüggesztették. Azt mondják, hogy néhányat végrehajtottak a külvárosokban. A hírt eddig még nem erősítették meg, mindenesetre bizonyos fenntartással kell fogadni. Közölni fogom a jegyzék szövegét.” — Ezután az általános helyzetet ismerteti: „Egyik pillanatról a másikra várható egy olyan esemény, amely a kommunisták újabb balsikereit okozhatja. Mindenki egyetért abban, hogy lehetetlen a dolgok jelenlegi állásának fenntartása. Ezért szükséges, hogy az antant semmilyen ürügyet ne szolgáltatasson a kommunistáknak annak elhitéseére, hogy élvezik a szövetséges hatalmak bizalmát. Megerősítem, hogy a szegedi arisztokrata kormány a franciák befolyása alatt áll. Úgy vélem, ha hatalomra jutna, Magyarországot más veszélynek tenné ki. Szerintem a szocialisták hatalomra jutását kellene szorgalmazni, a liberális elemek együttműködésével.” (Már Cerruti eme első táviratából is kitűnik, hogy — feltehetőleg kormánya utasítására — elődjénél, Borghese-nél is ellenségesebb a Tanácsköztársaság iránt. Ugyanakkor jelentései alaposabbak, mint elődjéi voltak.)

A még ugyanezen a napon elküldött másik táviratában Cerruti azt jelenti, hogy 240 ellenforradalmár monitorokon Bajára menekült, ahol az antant hatalmak flottillájának védelme alá helyezte magát.

Június 29-én Cerruti Gödöllőn látogatást tett Böhm Vilmosnál, a Vörös Hadsereg főparancsnokánál, és Stromfeld Aurél vezérkari főnöknél, s az alábbi részletes jelentést küldte a beszélgetésről: „Böhmöt nem szabad összetéveszteni az azonos nevű osztrák-magyar táborkokkal. Ő gépipari munkás volt és egy munkásszakszervezet vezetője, majd államtitkár a Károlyi-kormányban. Stromfeld a magyar burzsoáziához tartozik, az osztrák-magyar hadsereg régi vezérkari tisztje. Ez utóbbi azt mondta nekem, hogy Magyarországnak a békekonferencia által megrajzolt határai olyanok, hogy halálra ítélik az országot, akárki uralma alatt álljon is. Magyarországot megfosztották ásványkincseitől, szénétől, vasától, mangánjától és olajától. Csak a textiliparát hagyták meg. A legfontosabb vasúti csomópontok a határain túl, a környező államokban találhatók. Csehszlovákiának, Jugoszláviának és Romániának egész körzeteket adtak át, amelyeket csak magyarok laknak. Az új határokat stratégiaileg oly módon jelölték ki, hogy lehetővé teszik Magyarország invázióját. — Böhm megerősítette régi keletű pacifista érzelmeit, valamint egyetértését azzal, hogy a szomszédos államoknak románok, szerbek és szlovákok által lakott területeket adjanak át, de kijelentette: ha a békekonferencia nem változtatja meg határozatait, Magyarországon a háború újrakezdődik a lehető legrövidebb időn belül, mert minden magyar egyetért abban, hogy megengedhetetlen az ország igazságtalan feldarabolása. Hozzáfűzte, hogy az ő hadseregének nem voltak támadó szándékai, és csak a haza védelmében állította meg helytállásával a román hadsereget és vetette vissza a

lapok”. Cerruti hozzáfűzi, hogy a budapesti olasz misszió az ellenforradalmároknak nyújtott támogatásért az ellenforradalmi érzelmi budapestiek „megindító hála-demonstrációjában részesül”. A teljes jegyzékváltást és körülményeit ismerteti G. Romanelli idézett műve 157—181. oldalán.

csehszlovákokat. Megjegyeztem, hogy hadserege nagyobb létszámú volt, semmint azt a fegyverszüneti megállapodás megengedi. Tagadóan válaszolt, azt állítva, hogy hadserege 6 gyalogos és 2 lovas hadosztályból állt: de értésemre adta, hogy nagy létszámú hadosztályokról van szó (a magyarok 106 ezer harcossal rendelkeznek). — Beszélgető partnereim kifejezték szimpátiájukat és bizalmukat Olaszország iránt, amely azért harcolt, ami hozzá tartozik, és hogy biztonságos határai legyenek. Hozzáfűzték azt a véleményüket, hogy Olaszországnak és Magyarországnak a jövőben is együtt kell működniök az adriai kérdések megoldása és a szláv veszély elleni közös védekezés ügyében. Olaszországnak nem szabad elszalasztania a lehetőséget, hogy a békekonferencián Magyarország jogos érdekeinek védelmezője legyen. Így elnyerné ennek az országnak örök háláját és az egész világot is, mert ha az Osztrák-Magyar Monarchia romjain létrejött államok közötti határokat olyan igazságtalanul állapítják meg, mint Magyarország és Német-Ausztria vonatkozásában történt, akkor a háborúk ezeken a területeken sokkal gyakoribbak és gyilkosabbak lesznek, mint a Balkánon. — Miután mindezt végighallgattam, biztosítottam beszélgetőpartnereimet Olaszország baráti érzelmeiről Magyarország és a magyar nép iránt. A kommunista kormány azonban nem segíthette elő az antant hatalmak rokonszenvének növekedését Magyarország felé. A két tábornok — akiknek érzelmei számomra teljesen antikommunistának tűntek, ekkor ezt mondta: »Mit gondolsz, milyen kormány számára biztosítana az antant méltányos határokat? Károlyi megpróbált kapcsolatba lépni az antanttal és különösen Olaszországgal, hogy érvényre juttassa Magyarország álláspontját. Nem akarták őt meghallgatni. A franciák támogatják az arisztokratákból álló szegedi kormányt. Ők (ti. az arisztokraták. — R. Gy.) azok, akik tönkretették Magyarországot, és mi hallani sem akarunk róluk. A burzsoázia sohasem számított Magyarországon, és azt lehet mondani, hogy politikailag nem létezik. Károlyi az országot a kommunisták karjaiba taszította, akiknek elképzelései elméletileg szépek, de megvalósíthatatlanok. Csak egyetlen párt vehetné át a hatalmat: a szocialisták! — Azt válaszoltam, tudom, hogy mennyit ártott Magyarországnak az arisztokrata kormányzás, és megkérdeztem, hogy a szocialisták tisztelnék-e a tulajdonjogot? Stromfeld, emlékeztetve polgári származására, megerősítette, hogy csak a szocialistáktól várható kiút. — Az érdekes beszélgetés e két tábornok olyan értelmű kijelentéseivel zárult, hogy reménykednek Olaszországban és ha az megvédené Magyarország érdekeit Párizsban, akkor Magyarország tudná, hogy milyenek kell lennie a jövőben politikai irányvonalának.»

Kétségtelenül érdekes beszélgetés tükrözi a Tanácsköztársaság két szociáldemokrata katonai vezetője politikai nézeteit, valamint azt, hogy ekkor már gyakorlatilag lemondtak a Tanácsköztársaság megvédésének lehetőségéről, s egy szociáldemokrata kormány létrehozásának illúziójában hittek. Helyesen ítélték meg a magyar arisztokrácia reakciós szerepét, de nem ismerték fel, hogy a proletárforradalmat csakis ennek a reakciónak a véres rémuralma követheti. Ismeretes, hogy Böhm és Stromfeld útjai később elváltak: az előbbi megmaradt szociáldemokrata álláspontjánál, az utóbbi viszont néhány év múltán aktív, harcok kommunistává lett.

Cerruti a Böhmrel folytatott beszélgetéséről szóló jelentését még az alábbiakkal egészítette ki. „A Vörös Hadsereg főparancsnoka azt mondta nekem, hogy hadseregének visszavonulása a csehszlovák frontról holnap kezdődik . . . és július 4-én kell elkezdődnie a román csapatok visszavonulásának. A románok három Tisza-hidat robbantottak fel. Ezek a robbantások megnehezítik, de nem teszik lehetetlenné a területek elfoglalását a magyar csapatok részéről. A parancsnok felháborodott szavakkal tájékoztott arról, hogy értesülései szerint a románok megsemmisítik a termést, mielőtt evakuálnák az általuk jogtalanul elfoglalt területeket.»

Egy ugyancsak június 29-i második táviratában Cerruti az alábbiakat jelentette.

„A Bóhmével folytatott megbeszélés után hadsegédje felkeresett, hogy megköszönje kollégái nevében az olasz misszió tevékenységét, amely megmentette bajtársainak életét. Azt mondta, hogy az elítéltek közül csak egyet végeztek ki. A magyar főparancsnokság tudott a forradalmi kísérletről (valójában az ellenforradalmárok monitor-lázadásáról van szó — R. Gy.), amelynek június 26-án kellett volna bekövetkeznie. Nem tett ellenintézkedéseket. Az elsieltett felkészülés, a határozottság hiánya aláásták eredményességét.”

Egy nappal később, június 30-án Cerruti a szegedi ellenforradalmi kormányról jelent. „Megbízható források szerint a szegedi kormány összetétele: elnöke Károlyi Gyula — Károlyi Mihály unokatestvére, aki vele teljesen ellentétes nézeteket vall —, külügyminisztere Teleki Pál, hadügyminisztere Horthy admirális — az osztrák-magyar hadiflotta utolsó parancsnoka, akit azonban hamarosan Belitska tábornokkal váltanak fel, aki nagyon energikus ember hírében áll . . . A régi rendszer emberei minden reményüket ebbe a kormányba vetik.”

Július 1-i táviratában Cerruti az élelmiszerjegyek bevezetéséről jelent. „A kommunista kormány mától háromféle élelmiszerjegyet oszt szét: a) a dolgozók számára, b) az értelmiségiek számára, c) a polgároknak és külföldieknek. A b) és c)-jegyek tulajdonosai csak akkor kapnak élelmiszereket, ha az a)-jegyek tulajdonosai már megkapták. Mivel mindenből hiány van, ez azt jelenti, hogy a külföldiek semmit sem fognak kapni. Ha az olasz királyi kormány lehetségesnek tartja, hogy az olasz misszió — amely eddig gondosan szétosztott, fizetés ellenében, élelmiszereket olaszoknak — kiterjeszthetné e juttatását a szövetségességre és általában más baráti külföldiekre, akkor kérem hogy azonnal küldjenek Triesztből legalább három vagon élelmiszert.”

Cerruti a következő napon küldött táviratában a Tanácsköztársaság más gazdasági intézkedéseiről tájékoztat. „A kommunista kormány június 23-án levelet intézett a bankokhoz, megparancsolva, hogy három napon belül bocsássák kiküldöttei rendelkezésére az Adria-Atlantica és a Levante összes értékpapírjait, valamint az állami kommunális és ipari vállalatok és bankok összes értékpapírjait és részvényeit, amelyek a bankok tulajdonában vannak, vagy magánszemélyek által lettek letétbe helyezve. Német-Ausztria követsége és az összes konzulátus kollektív tiltakozó jegyzéket küldött a külföldiek védelmében. A magam részéről ma reggel hivatalosan tiltakoztam a külügyi népbiztos helyettesénél, aki azt válaszolta, hogy nem ismeri az ügyet, de majd informálódik. A legjobban sújtottak között lesznek Trieszt és Fiume hajózási vállalatainak kötvénytulajdonosai. Úgy számítják, hogy ez a törvényesített rablás, amelynek végrehajtását ma megkezdték, 4–6 milliárd koronához juttatja a kommunista kormányt. Számos bankember jött hozzám kérni, hogy az antant hozzon energikus intézkedéseket a saját és a magyar állampolgárok érdekeinek védelmében. Megjegyzem, hogy az értékpapírok külföldön való eladása súlyos károkat fog okozni az antant hatalmaknak a háborús kártérítés szempontjából. Miután mától kezdve a bankigazgatók befejezik tevékenységüket és állami kiküldöttekkel lesznek helyettesítve, hiányzik a helyes irányítás minden biztosítéka. Amennyiben az antant valamilyen intézkedést kíván tenni, erre lehetősége van a magyar bankok ellenőrzése révén.” — E távirat kiegészítéseként 6-án Cerruti az alábbiakat közli: „A kommunista kormány által hozott intézkedés súlyosan érinti a szövetséges hatalmak érdekeit, mivel a bankoktól elrabolt értékpapírokat külföldön szándékoznak eladni . . . Mivel nem volt mód arra, hogy idejében utasítást kapjak, úgy véltem, kezdeményeznem kell, és jegyzéket intéztem Kun Bélához, amelyben eltanácsoltam őt attól, hogy folytassa ezen intézkedés végrehajtását, és erőlyesen javasoltam, hogy adják vissza az elkobzott értékpapírokat.”

Július 5-én Cerruti részletesen ismerteti Kun Bélának a Tanácsok Országos gyűlésén elmondott beszédét, majd a következő magyarázatot fűzi hozzá: „Megtudtam, hogy

Lenin táviratot intézett Kun Bélához, amelyben informálta arról, hogy a bolsevizmus súlyos válságon megy keresztül és azt tanácsolta neki, hogy mímelje a szocializmushoz való áttérést. Ennek következtében Kun Béla a tanácsképviselők közgyűlésén elmondott beszédében saját kormányáról úgy beszélt, mint a szocializmus felé haladó progresszív radikális kormányról. . . .¹⁴ Néhány szocialista vezető, hogy ezek az álnok manőverek ne kompromittálják őket, illegálisan Bécsbe távozott.”

Július 5-én Cerruti aggodalommal írt a tanácshatalom terjedéséről Szlovákiában, s ezt kizárólag „magyar ügynökök” tevékenysége eredményeként tünteti fel: „A Vörös Hadsereg miközben visszavonul a Csehszlovákiának szánt magyar területekről, számos fegyveres vöröskatonát hagyott Kassán és Nyitrán, akik állítólag ezekről a területekről származnak. Közölték velem azt is, hogy ezen kívül az elmúlt napokban négyezer fegyveres vöröskatonát utazott Budapestről Kassára és kétezer Nyitrára azzal az ürüggyel, hogy leszerelték őket s erről a vidékről származnak. A kommunista kormány támogatja a kis kommunista köztársaságokat, amelyek e két helységben jöttek létre, továbbá Eperjesen, Léván és Munkácson is, hogy azután kikiáltásák a federatív kommunista köztársaságot. A kommunista újságok közölték tegnap, hogy a 3. Vörös Zászlóalj Munkács kommunista köztársaságának rutén zászlóaljává alakult át, és hogy nagy győzelmeket aratott az ellenséges csehszlovák csapatok fölött Töketerében. A leszerelt katonáktól elveszik az egyenruhát, de meghagyják fegyvereiket és azzal az utasítással utaznak el, hogy szervezzenek munkásosztásokat.”

Ugyanezen a napon Cerruti jelent az ellenforradalmárok szervezkedéséről is: „A Szegedről érkezett személyiségek biztosítanak arról, hogy az ottani arisztokrata kormány 35 ezer katonával rendelkezik, akiket már elláttak fegyverekkel. Két napja olyan híresztelések terjednek, amelyeket Budapesten nem lehet ellenőrizni — talán csak Bécsben —, hogy a szegedi hadsereg előnyomulásra készül és állítólag már össze is csapott a Vörös Hadsereggel.”

Július 5-én Stromfeld Aurél meglátogatta Cerrutit, aki az alábbiakat jelentette erről. „Ma reggel meglátogatott Stromfeld tábornok, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke . . . Azt mondta nekem, hogy szabadságra megy és értésemre adta, reméli, sokáig maradhat szabadságon. Úgy értettem, hogy Bécsbe kíván menni annak ellenére, hogy megtiltották neki Magyarország elhagyását. Kijelentette, hogy két hadosztályra számít, amelyek vakon engedelmessékednek neki. Elmondta, Bóhm tábornok tájékoztatta őt arról, hogy Budapestre várnak egy angol katonai missziót, s megkérdezte, tudok-e róla. Tagadólag válaszoltam. Azt is elmondta, hogy befejeződött a visszavonulás a csehszlovák területekről. Hozzáfűzte, a Vörös Hadsereg főparancsnokának nincsenek olyan értesülései, hogy a román csapatok is megkezdték volna a visszavonulást. Hadsegéde, aki időközben a misszió egyik tisztjével beszélgetett, elmondta, hogy értesülései szerint a románok visszautasították az elfoglalt területekről való visszavonulást mindaddig, amíg fennmarad a kommunista kormány.”

Ugyancsak július 5-én Cerruti ezt jelentette: „A bankok ma reggel utasítást kaptak arra, hogy még a reggel folyamán bocsássák a kommunista kormány rendelkezésére értékpapírjaikat és részvényeiket, azzal a fenyegetéssel, hogy ennek visszautasítása súlyos következményekkel járhat.” Cerruti hozzáfűzi, hogy Kun Béla még nem adott választ e kérdéssel kapcsolatos jegyzkére.

¹⁴ Kún Bélának a Tanácsok Országos Gyűlésén elmondott két beszédét lásd a MMTVD VI/B. kötete 90 – 92. és 146 – 157. oldalain. — Cerruti információi tévesek: Lenin ilyen táviratot nem küldött, Kun Béla pedig beszédében éppen azt hangsúlyozta, hogy „keserves, kínos vajúds az, ami ma folyik, szüli a proletariátus az új társadalmi rendet, szüli a szocializmust, a kommunizmus első fokát”.

A párizsi békekonferencián többször is foglalkoztak a Tanácsköztársaság kormányának a magántulajdonnal szemben elkövetett „bűntetteivel”. Az öt nagyhatalom állásfoglalásáról az új olasz külügyminiszter, Tittoni, július 14-én az alábbi tájékoztatást küldte Cerrutinak: „Az ötök tanácsa megvizsgálta a Kun Béla utasítása következtében létrejött helyzetet és elhatározta, hogy a békekonferencia elnöke a szövetséges és társult kormányok nevében jegyzéket küld ugyanezen hatalmaknak, valamint az európai semleges országoknak, továbbá a berlini és a bécsi kormánynak, kinyilvánítva, hogy Kun Béla cselekedete minősített lopásnak számít, és semmisnek tekintendő az összes elkobzásra vonatkozó intézkedés. Egyúttal felhívják az egyes kormányok figyelmét arra, hogy az így képezett tőke milyen veszélyt képvisel, s közös érdekből javasolják minden kormánynak, hogy tiltsa meg vagy legalábbis ellenőrizze a Magyarországról származó értékek és részvények behozatalát és a velük kapcsolatos ügyleteket. Ezenkívül az öt nagyhatalom mindegyike sajtónyilatkozatot hoz nyilvánosságra.” Hasonló tájékoztatást kaptak az Európában működő olasz missziók, valamint az olasz gazdasági minisztériumok. Olaszország tehát teljes mértékben csatlakozott a nemzetközi nagytőkének a Tanácsköztársaság elleni gazdasági intervenciójához.

Egy további, ugyancsak július 5-i táviratában Cerruti „a rend emberei” (az ellenforradalmárok) elképzeléseiről és aggodalmairól küldi az alábbi sokatmondó jelentést: „Az elmúlt napokban a legelkeseredettebb híresztelések kaptak lábra Budapesten az angol csapatok küszöbön álló megérkezéséről és az osztrák—magyar határon levő több pont általuk való megszállásáról stb. A rend pártjainak lelki válsága fokozódik. Nem értik, hogy Clemenceau miért folytatja a táviratváltást egyenesen Kun Bélával, a terrorista kormány képviselőjével, aki Magyarországot romlásba vitte, és azzal fenyeget, hogy Európát elárasztja a bolsevizmus. Ez utóbbi felhasználja mindezt arra, hogy elhitesse diplomáciai sikereit és a tiszteletet, amelyet állítólag élvez az antant részéről, amely fél a munkástömegekkel való szembekerüléstől, ha másképpen cselekednék. A rend pártjai — beleértve a szocialistákat — egységesek abban a reményben, hogy bármilyen is legyen jelenleg a helyzet Magyarországon, az antant elhatározza magát egy, a jelenlegi kormánnyal szemben demonstratív katonai akcióra. Ekkor az egészséges magyar erők felkelnének, maguk mögött tudva az antant-ot. Mivel számítanak a hadsereg 80%-ának, csaknem minden tisztnek, a parasztok túlnyomó többségének, valamint sok munkásnak a támogatására, biztosak lennének a győzelemben. Az antant védnöksége alatt lebonyolított választások ezután végzetesnek bizonyulnának a kommunisták számára. A választások után az antant sorsára hagyhatná Magyarországot, amely magától felszámolná a kommunizmust. A rend összes emberei, akikkel beszéltem, annyira elkeseredettek, hogy — elvonatkoztatva nemzeti érzéseiktől, amelyek oly elevenek a magyarokban — jelenleg reményeiket abba helyezik, hogy Románia visszautasítja az elfoglalt területekről való kivonulást (kiemelés tőlem — R. Gy.). Ebből Öccexcellenciája elképzelheti, hogy milyen a helyzet. Mindenfelől azt kérdezik tőlem, mit tesz Olaszország, miért nem segíti Magyarországot, amely előnyben részesítené védnökségét az antant bármely más hatalmával szemben.”

Szemben a magyar ellenforradalom és az olasz hivatalos képviselők elvakult Tanácsköztársaság-ellenességével, a világ haladó erői s köztük az olasz baloldali erők szolidárisak voltak a magyar proletárhatalommal. Ezt tükrözi az Olasz Szocialista Párt nyilatkozata egy milánói jobboldali szocialista képviselő kijelentésével kapcsolatban, amelyet Cerruti július 6-i táviratában ismertetett: „Tiltakoznunk kell — hangzik az olasz baloldali szocialisták nyilatkozata — Maffioli milánói képviselő kijelentése ellen, amelyeket Kun Bélával folytatott megbeszélése során tett, amelyek egy burzsoá újságróval kísértette el magát. A kijelentéseket érthető tetszéssel közölte az olasz burzsoá sajtó. Maffioli képviselő kötelessége annak kinyilvánítása volt, hogy a pártban uralkodó szemlélet fenn-

tartás nélkül kedvező a proletárdiktatúra iránt. Ő azonban ezenkívül erkölcsi kötelességének tartotta, hogy kinyilvánítsa ellenvetéseit is, amelyek pusztán személyes véleményének gyümölcsei. Ne tegyünk most ilyen nyilvános nyilatkozatot, amikor létkérdés, hogy az Olaszország, Franciaország és Anglia proletariátusa részéről megnyilvánuló szolidaritást ne zavarják doktriner és akadémikus aggodalmak, az orosz és magyar szovjet köztársaságok létre és szabadságára nézve oly fenyegető időszakban.”

Amikor a nemzetközi munkásosztály szolidaritásáról biztosította a Tanácsköztársaságot, a nemzetközi burzsoázia képviselői is egymásnál kerestek védelmet. Erről jelentett Cerruti július 7-i táviratában. „Knobloch báró, Német-Ausztria budapesti követe ma reggel meglátogatott és elmondta, látogatásának célja az, hogy megismerkedjék velem, és az olasz katonai képviselőt, valamint az én esetleges védelmemet kérje a német-osztrák állampolgárok és érdekek számára, a kommunisták túlkapásaival szemben. Azt feleltem neki, hogy a védelem csupán morális lehetne, mivel az olasz misszióknak nincs katonai ereje; továbbá hogy a német-osztrák állampolgárok, akárcsak az össze Magyarországon élő külföldiek, számíthatnak erre a védelemre.”

Július 7-én két táviratot is küldtek Rómába Károlyi Mihályról. A Bécsből küldött távirat feladója Borghese, s ezeket jelenti: „Közölték velem, hogy az ismert Károlyi Mihály, a Köztársaság volt elnöke, akit a rokonszenv tartós kapcsolatai fűztek, — ha nem fűznek még ma is — a bolsevikok kormányához, állítólag két—három nappal ez előtt gépkocsival elutazott Budapestről Innsbruck felé, azzal az elhatározással, hogy módot talál az Olaszországba való beutazásra. A korábban ismertetett motívumok miatt nem-kívánatosnak, sőt károsnak tartanám Károlyi Mihály beengedését Olaszországba, vagy ott tartózkodását. Amennyiben Öexcellenciájának is ez a véleménye, intézkedni kell a határállomások gondos felügyeletéről.” Cerruti Budapestről is közli Károlyi Mihály elutazását, továbbá azt, hogy „amennyiben nem tudna beutazni Olaszországba, Innsbruckban szándékozna maradni, ahonnan . . . hetente két cikket küldene egy bécsi lapnak a magyarországi eseményekről”. Cerruti e távirata szerint Károlyi az elutazása előtt beszélgetést folytatott Böhmmel és Landler tábornokkal, „akik elmondták neki, hogy a Népbiztosok Tanácsának utolsó ülésén a helyzetet rendkívül súlyosnak minősítették, és a két tábornok úgy véli, hogy 15—20 napon belül Magyarországon a teljes anarchia lesz úrrá”.

Cerruti július 8-i távirata a budapesti olasz katonai misszió helyzetébe enged betekintést. „A budapesti olasz katonai misszió — amelynek feladata az lenne, hogy ellenőrizze a fegyverszüneti megállapodás előírásainak betartását — nem rendelkezik pontos adatokkal a Vörös Hadsereg valódi erejét illetően. A fegyverszüneti megállapodás szabad rendelkezést biztosít számunkra a távbeszélő-eszközöket illetően; ennek ellenére sem tudunk küldeni vagy kapni rejtjeles táviratokat, amelyeket visszatartanak, és a távbeszélő-kapcsolatot is minden módon akadályozzák.” (Kérdés, hogy ha ez így volt, akkor mégis hogyan kaphatta meg Róma az itt ismertetett nagyszámú rejtjelezett táviratot Budapestről?) Cerruti ezután kéri olasz táviró- és távbeszélő-szakembereket Budapestre küldését, majd így panaszkodik Romanellire: „A katonai misszió vezetője helyett kizárólag csak politikai kérdésekkel foglalkozik, ismételt baráti figyelmeztéseim ellenére is . . . Abbeli figyelmeztetésem ellenére, hogy tartózkodjék a tisztán politikai kérdések megvitatásától, ő a saját elképzeléseit követi. Mivel elengedhetetlennek tartom azt, hogy a politikai vonal egységes legyen, tájékoztatom Öexcellenciáját a fentiekről, az Ön által szükségesnek tartott intézkedések megtétele céljából.”

Július 9-én Borghese az alábbiakat jelentette a Bethlen Istvánnal — „a szegedi kormány talán legfontosabb képviselőjével” — folytatott bécsi beszélgetéséről. „. . . Kijelentette, hogy a jelenlegi általános helyzetben a modernség súlyos hiba lenne. Síkra szállt egy mérsékelt szocialista kormány mellett . . . Célzott a Budapesten és Magyar-

országban még ezen a héten bekövetkező megmozdulások lehetőségére. Ebben az esetben a szegedi kormány elindítaná kis fegyveres csapatait (körülbelül 12 ezer főt), hogy megérintse helyzetét és fenntartsa a rendet. Ezzel kapcsolatban megkérdezte, lehetséges-e, hogy az olasz kormánytól azonnal segítséget kapjanak 10 000 puská és annak megfelelő muníció formájában, hogy felfegyverezhessék azokat a parasztokat, akik csatlakoznak majd a már felszerelt katonák kis csoportjához, amellyel együtt támadásba lendülnének abban a térségben. Ha a királyi kormány kész lenne erre, mindez nem keltene gyanút, ha a fegyvereket és a muníciót Grácon keresztül küldenék, ahol a szegedi kormánynak képviselői vannak . . . Bethlen végezetül hangsúlyozta a gyors akció szükségességét a bolsevik rezsim megdöntése érdekében.”

Egy nappal később, július 10-én Borghese azt jelentette, hogy felkereste őt a szegedi kormány „egy másik fontos képviselője”, aki kifejtette, hogy kormánya a bolsevik rendszer megdöntése érdekében gazdasági és politikai megállapodást kíván kötni Romániával, és kéri az olasz kormány közvetítését. Jellemző, hogy e javaslatához Borghese az alábbi kommentárt fűzi: „A szegedi kormány nem örvend nagy népszerűségnek Magyarországon származása és Franciaországgal való kapcsolatai ellenére sem, mert jogosan reakciós irányzatúnak tartják; ugyanakkor jelenleg szívesen látnának egy átmeneti, mérsékelt szocialista diktatúrát, amely kevesebb erőszakkal tudná helyreállítani a rendet Magyarországon.”

Tittoni külügyminiszter öt nappal később, július 15-én válaszolt a fentebb ismertetett két táviratra. A magyar—román megállapodásra vonatkozóan kijelenti, hogy azt „bátorítani kell”, de ugyanakkor el kell kerülni Olaszországtól „kompromittálódásának” veszélyét. Az ellenforradalmi kormánynak való fegyverszállítást illetően azt válaszolta, hogy ezt egyeztetni kell a szövetségesekkel, ami után majd visszatér a kérdésre. E válaszok azt bizonyítják, hogy Olaszország szövetségeseinek a vádjai, miszerint támogatja a bolsevik kormányt, fokozott óvatosságra készítették az olasz külpolitika irányítóit a Magyarországgal kapcsolatos politikát illetően.

Július 21-én Tittoni külügyminiszter Rómából küldött táviratában utasítja a párizsi békekonferencián őt helyettesítő Silvio Crespit, hogy milyen állásponton helyezkedjék a magyar kérdés megvilágításakor: „Amennyiben a békekonferencia elé kerül a Szövetséges Katonai Iroda tervezete Magyarország megtámadását illetően, Önnek nem kell ellenvéleményt kifejtenie, sőt nyilatkozatot kell tennie teljes szolidaritásunkról szövetségeseinknek a Kun Béla bolsevik kormánya elleni politikáját illetően. Hozzá kell azonban fűznie, hogy sajnálatunkra jelenleg materiálisan lehetetlen számunkra, hogy a vállalkozásban csapatainkkal részt vegyünk. A jelen pillanatban nagyon súlyos belső válságban vagyunk az élelmiszerek hiánya illetve magas árai miatt. Eddig a szocialista párt békéltető tevékenységet fejtett ki a tömegek között, de nem kétséges, hogy ha az olasz csapatoknak részt kellene venniük a magyar bolsevikok elleni expedícióban, az olasz szocialisták általános sztrájkot hirdetnének, ami belső helyzetünket rendkívül súlyossá és veszélyessé tenné.”

Július 29-én Borghese azt jelenti Bécsből, hogy Allizé-t, a francia képviselő vezetőjét „nem érdekli a magyar kérdés” és „támogatna kormányánál egy olyan javaslatot vagy határozatot, amelyet Olaszország, Anglia és az Egyesült Államok közösen hoznának”. Borghese szerint a bécsi magyarok bizalmatlanok a franciák iránt, és Olaszországgal valamint Angliával rokonszenveznek.

Július 30-án Cerruti az alábbiakat táviratozta Rómába: „A jelenlegi katonai helyzet kedvező, a vörös csapatok helyzete a románok elleni csata első napja után rendkívül súlyossá vált . . . A múlt éjjel 150 kommunista vezető ülésezett. Egy időre felülkerekedett az a vélemény, hogy a kormányzást át kell adni . . . de Kun maradt hatalmon, aki azonban — úgy tűnik — egyre kevésbé biztos önmagában . . . A jelenlegi helyzet

hasonlított a májusihoz, amikor azonban az igen kedvező alkalmat nem sikerült kihasználni a kommunista kormány megbuktatására. Döntést kell hozni a cselekvésről, mégpedig gyorsan, mert különben Szamuely szélsőségei kerülnek hatalomra!”

A második „kedvező alkalmat” már nem szalasztották el a magyar proletárállam megdöntésére. Nem Szamuely „szélsőségei”, hanem — a Peidl-féle szakszervezeti kormány jelentette néhány napos átmenet után — az ellenforradalmi reakció legszélsőségsébb képviselői kerültek hatalomra, akik véres kegyetlenséggel számoltak le a Tanácsköztársaság sokszáz vezetőjével és közkatonájával.

*

Az olasz diplomáciának a magyarországi Tanácsköztársasággal kapcsolatos táviratai azt tükrözik, hogy az olasz külpolitika domináns eleme volt az olasz burzsoázia államának a proletárdiktatúrával szembeni ellenséges beállítottsága. A bécsi és budapesti olasz diplomaták aggodalommal figyelték a Tanácsköztársaság minden sikerét, előszeretettel terjesztették az annak állítólagos „rémtetteiről” szóló híreszteléseket, és aktív támogatást nyújtottak az ellenforradalmi erőknek. Jó kapcsolatokat tartottak fenn a Tanácsköztársaság ingadozó szociáldemokráta vezetőivel, akiktől számos értékes információra tehettek szert. Ugyanakkor az olasz diplomácia igyekezett kihasználni helyzeti előnyét, amely abból adódott, hogy a Tanácsköztársaság idején az antant hatalmak közül egyedül Olaszországnak volt állandó képviselete Budapesten. Ezt mindenekelőtt francia- és jugoszlávellenes céljaira igyekezett felhasználni. Mivel az olasz kormány a Tanácsköztársaságot rövidéletű, átmeneti rendszernek tekintette, nem akarta ezalatt sem szüneteltetni éppen megkezdett kísérletét egy Róma—Budapest szövetség kiépítésére. Ezzel szövetségei erélyes bírálatát váltotta ki. Minthogy azonban az olasz uralkodó köröknek a Tanácsköztársasághoz való viszonyában a kommunistaellenesség volt a meghatározó elem, az olasz diplomácia hamarosan felhagyott e kísérleteivel, teljes mértékben csatlakozott az antant hatalmak politikai és gazdasági blokádjához, s maga is sürgette és helyeselte a katonai intervenciót a Tanácsköztársaság megdöntésére.

Kun Béla 1919. július 27-én az *Avanti!*-ban megjelent interjújában az alábbi jellemzést adta Olaszország és a Tanácsköztársaság kapcsolatairól: „Kérem Önt, adja át az *Avanti!*-nak a párt vezetőségének, a tagoknak és az egész olasz proletariátusnak forró üdvözlőlevelet, amelyet abban a biztos tudatban küldök, hogy hamarosan testvéri szövetségi szerződést köthet egymással a magyar és az olasz proletariátus, minthogy a budapesti olasz képviselet ügysem csinál egyebet, csak újabb és újabb nehézségeket támaszt, s kívül-belül ártani igyekszik nekünk. Az olasz katonai misszió rideg, ellenséges indulattal kezel bennünket. Pontosan megállapítani nem áll módomban, vajon szervezett viszonyban áll-e az ellenforradalmárokkal az olasz misszió. Azt azonban határozottan állíthatom, hogy a nagypolgárság, a mágnások és a zsidó bankárok, meg a katolikus papok legfőbb reményeiket éppen az olasz misszióra alapítják. Mindenesetre tény, hogy a misszió hivatalosan védelmébe veszi az ellenforradalmárokat. Arra a kérdésre, vajon tart-e fenn m i v e l ü n k gazdasági kapcsolatokat az olasz katonai misszió, azt válaszolhatom Önnek, hogy m i v e l ü n k nem (kiemelés az eredetiben—R. Gy.) . . . a magyar úri banda ma közvetlen támogatását élvezzi az olasz kormánynak Rómában és az olasz katonai misszióknak Budapesten.”¹⁵

¹⁵ Idézi *Franco Ferri*: „Az olasz szocialista munkásmozgalom és az 1919-es magyar szocialista forradalom” c. tanulmánya, amely megjelent „A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása” c. előadás-gyűjteményben (Kossuth, 1960, 281—282. old.). Kun Béla szavait igazolják Romanelli emlékiratai, amelyekben egyebek között leírja azt is, hogy informátoraitól rendszeresen megkapta a Vörös Hadsereg hadmozdulati terveit és azokat — a román főparancsnokhoz való továbbítás céljából — megküldte a bécsi olasz misszióknak. (Romanelli idézett műve 252—253).

A burzsoá Olaszországnak a magyar proletárállamhoz való viszonyát hasonlóan értékelte a nagy olasz marxista gondolkodó, A. Gramsci, „A magyar Szovjet” című cikkében. „Természetesen az olasz kormány pusztán a »sacro egoismo« céljait követte: Romanelli ezredes Budapesten a forradalom Raszputyinjának szerepét töltötte be. »Barátja« volt a kommunistáknak, de mindenekelőtt hűséges kiszolgálója volt Milánó és Genova vas- és hajógyáros tőkéseinek, akik meg szeretnék kaparintani az összes adriai kikötőt. A magyar elvtársak minden tevékenysége és kezdeményezése fennakadt a nemzetközi kapitalista intrikák és érdekek hálóján.”¹⁶

Az ismertetett táviratok is azt bizonyítják, hogy küldői nagyon is kétséges „barátai” voltak a Tanácsköztársaságnak, és valójában ők is az ellenforradalom ügyét támogatták.

¹⁶ A. Gramsci: „L’Ordine Nuovo”. Einaudi, 1954, 269.

Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában

II.

13.

Föglein Antal

1876—1964

Előbb Baranya, utóbb Zólyom megye levéltárnoka, végül az Országos Levéltár főlevéltárnoka. Tudományos munkássága elsősorban a magyarországi levéltárak történetére és Zólyom megye történetére vonatkozott. (Varga Endre: Föglein Antal. Levéltári Közlemények 1964. 140. 1.) Hagyatékát 1965-ben szerete meg az MTAK.

Kézirattári jelzete: Ms 5218—5232.

Művek: A vármegyei levéltárak kialakulása. (Ms 5218).

Baranya vármegye újjászületett levéltára. (Ms 5219/1).

Nógrád vármegye levéltára. (Ms 5219/2).

Turóc megye levéltára. (Ms 5219/3).

Adatok Zólyom vármegye közigazgatásának történetéhez. Az önkényuralom.
1849—1865.

Zólyom vármegye XIII—XX. század közti tiszti névtára. (Ms 5219/8)

Nemesi családok Zólyom vármegyében. (Ms 5219/6).

Tharnóczy András. (Ms 5219/7).

A Bach-huszárok. (Ms. 5219/4).

Adattárak: Zólyom vármegye történeti földrajza. (Ms 5220—5222).

Zólyom vármegye tisztviselői. (Ms 5228/13—15, 5229/1—2).

Zólyom vármegyei tisztségek. (Ms 5229/3).

Zólyom vármegye főispánjai. (Ms 5229/4, 5232/3).

Armális kihirdetések Zólyom vármegyében. (Ms 5229/5).

Zólyom vármegye nemesei. (Ms 5228/26—38).

Zólyom vármegyei birtokos családok. (Ms 5223/1—2).

Zólyom vármegyei családok adatai a zólyomi levéltárban. (Ms 5224).

Zólyom vármegyei családok adatai az Országos Levéltárból. (Ms 5225—5228/6).

Vegyes adatok Zólyom vármegye levéltárából. (Ms 5228/7—25).

Zólyom városára vonatkozó adatok 1135—1567).

A vármegyéek belső életére vonatkozó adatok. (Ms 5230/1—9).

Tolna és Baranya vármegye történetére vonatkozó adatok. (Ms 5230/10—13).

A magyarországi vármegyei székházak létesítésére vonatkozó adatok. (Ms 5230/14).

A magyarországi vármegyei levéltárnokok személyére és működésére vonatkozó adatok. (Ms 5231/1).

A magyarországi vármegyei levéltárak csonkulására és pusztulására vonatkozó adatok. (Ms 5231/2).

A nemesi címerhasználat történetére vonatkozó adatok. (Ms 5232/1).

Egyéb: Fejérpataky László egyetemi előadásairól készített jegyzetek. (Ms 5231/3—13).

Idegen anyag: Komáromy András jelentései Magyarország valamennyi vármegyei levéltáráról, 1914—1918.

14.

Hajnal István

1892—1956

A budapesti egyetemen az újkori egyetemes történet tanára, a MTA tagja. Fő kutatási területei: összehasonlító írástörténet, az írásbeliség és írásoktatás társadalomtörténeti vizsgálata, a történelem és szociológia egymáshoz való viszonya, társadalomtörténeti célzatú technikatörténet, újkori magyar politikai történet, újkori egyetemes történet. (Wellmann Imre; Hajnal István. Századok 1956. 830—833. 1.)

Hagyatékát a MTAK több részletben szerezte meg 1958—1970-ben.

Kézirattári jelzete: Ms 5383—5401.

Életrajzi anyag: személyi iratai. (Ms 5382/1—90, 105—122) — Egyetemi tanári (dékáni) működésével kapcsolatos iratok (Ms 5383/123—366, 5384/1—266) — Tudományos munkásságára vonatkozó iratok (Ms 5383/267—288) — Akadémiai osztálytitkári működésének iratai (Ms 5383/289—437)

Levelezés: Hajnal Istvánhoz írt levelek: (Ms 5385/114—458) Ábrányi Boldizsárné, Alföldi András, Allen Helen (2), Allen P. S. (2), Angyal Dávid, Angyal Lajos, Athenaeum Kiadó, Barátság Kiadó, Bassola Zoltán (6), Bekény Sándor, Benda Kálmán, Berlász Jenő (3), Bischoff Bernhard, Bolgár Elek, Boikwitz H., Borsa Iván, Bouteiller P., Brandenstein Béla, Chaudhuri R. N., Csánki Dezső (2), Csánki Dezsőné, Csűrös Zoltán, Czeglédy Károly, Danubia Könyvkiadó (2), Deér József (3), Dezsényi Béla, Domanovszky Sándor (mellékelve Domanovszkynak Hajnal kutatásai támogatása érdekében Linvaldhoz, Ganshofhoz, Brunelhez, Dépreauxhoz írt leveleinek másolatai), Eckhart Ferenc, Ember Győző, Erdei Ferenc (5), Erdey-Grúz Tibor (4), Eperjessy Kálmán, Esterházy Pál, Fejér Lipót, Fekete Lajos, Ferenczi Edmond, Friis Finn T. B. (Hajnal válaszfogalmazványával), Gábrriel Asztrik (3), Gáldi László, Geraudel P., Gillemot László (2), Grieger Karl, Gyórfy István Kollégium, Gyóry János, Hajnal Istvánné, Hadrovics László, Hegedűs Loránt (7), Holub József (2), Hóman Bálint (5), Hösl, Imre Sándor, Istványi Géza, Iványi-Grünwald Béla, Jánossy Dénes (2), Johnson Gislo, Kadosa Pál, Kallenbach Josef, Károlyi Árpád (2), Kardos Tibor (2), Klebelsberg Kuno (3), Kornis Gyula (2), Koyre A., Krajewski Bohdan (22), Kultúra Vállalat, Lay Béla, Lipski Jacek, Lukácsy Sándor, Lyskowska J. (4), Madzsar Imre, Magyar-Román Társaság, Magyar Tört. Társ. (7), Magyar Tud. Akadémia (5), Makkai László (2), Mályusz Elemér (4), Marek József, Margalit Gabriella (2), Marioluol (?) Robert (2), Masai François (9), Matecki, Mátrai László, Mérei Gyula, Micheller Istvánné, Molnár Erik (3), Molnos Lipót (3), Moór Gyula, Moravcsik Gyula (10), Müller Vilmos, Németh Gyula (6), Németh Margit (2), Novobátzky Károly (2), Nygren Ernst, Ország László, Országos Szabad Művelődési Tanács (2), Ortutay Gyula (3), Pach Zsigmond Pál (5), Pamlényi Ervin (2), Pajkossy Györgyné, Pertz Florence, Post Gaines, Révai József, Révész Imre, Rörig Fritz (2), Samaran Charles (3), Sárközi Györgyné, Scher Tibor, Schulek Elemér (4), Sebánek J., Serédi Jusztinián (2), Smets Georges, Sinkovits István, Spunar Pavel, Sulica Szilárd, Szabó István (5), Szalai Sándor (2), Századok szerkesztősége (20), Szedő Antal, Szekfű Gyula (10), Szentpétery Imre (8), Szilágyi Loránd, Szilasi Vilmos, Szombatfalvy György, Tamás Lajos, Tanodi Zlatko, Teleki Pál (2), Tolnai Gábor, Tormay Cécile (2), Thrupp Sylvia (2), Váczy Péter, Vadász Elemér (3), Vass József, Vitális Béla, Voinovich Géza (2), Vörös Márton, Warnier R. (7), Wdowiszewski Z., Yolland Artur (3), Zamoysky (2), Zolnai Béla, Zsirai Miklós.

Hajnal István levélfogalmazványai: (Ms 5385/1—113). Alföldi Andrásához, Andics Erzsébethoz (4), Archives Gen. Bruxelles-hez, Baranyay Lipóthoz, Brandenstein Bé-

lához, Danubia Kiadóhoz, Erdei Ferenchez, Erdey-Grúz Tiborhoz, Fejér Klárához, Handelsmannhoz, Hajnal Gáspárhoz, Hajnal Istvánnéhoz (12), Hanák Péterhez (3), Hóman Bálinthoz (4), Jánossy Déneshez (2), Kniezsa Istvánhoz (2), Levéltárak Országos Központjához, Lukinich Imréhez, Lysowskához, Marichal Roberthez (4), Masai Françoiszhoz (8), Molnár Erikhez (5), Ortutay Gyulához (4), Pach Zsigmond Pálhoz (3), Pásztor Tamáshoz, Révai Józsefhez (13), Samaran Charleshoz (7), Sebanek J.-hez, Spunar Pavelhez (2), Thrupp Sylviahoz (3), Tolnai Gáborhoz (2), Voinovich Gézához (2), Waldapfel Józsefhez, Zamoyskyhoz, megnevezetlenekhez (6).

Művek: Az Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek. (Ms 5389/1).

Dalmát keltezés. (Ms 5389/2).

Die Erneuerung des Schreibwesens. (Ms 5389/3).

Intellektuális réteg és újkori fejlődés. (Ms 5389/4–5).

Írásktatás a középkori egyetemeken. (Ms 5389/6).

Írásktatás a XII–XIII. században. (Ms 5389/7).

Az írás szociális szerepének felújulása és az egyetemi képzettség elterjedése Franciaországtól Magyarorszáig a XII–XIII. században. (Ms 5389/8–9, 20–21).

Előszó Istványi Géza „A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása” c. munkájához. (Ms 5389/11–12).

Kancelláriák, klerikusok és oklevélíráások. (Ms 5389/13).

Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. (Ms 5389/14–17).

Az okleveles gyakorlat fejlődése. Terjedés vagy iskolázás? (Ms 5389/18).

Schriftlichkeit, Intelligenzschicht als Wegbereiter zur Neuzeit. (Ms 5389/22–25).

Az értelmiségi réteg. (Ms 5387/2).

A XII–XIII. századi európai írás fejlődésének összehasonlító vizsgálata. (Ms 5389/26).

Az új magyar pátens-forma. (Ms 5389/28).

Újabb kutatások a középkori egyetemi iskolázás és az okleveles gyakorlat összefüggéseit illetően. (Ms 5389/29).

Az ünneppel való napijelzés miként honosodott meg a középkorban? (Ms 5389/30).

Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im XII–XIII. Jh. (Ms 5389/32–73).

A királyi oklevelek keltezése. (Ms 5389/74).

A latin Nyugat és a görög Kelet intellektualizmusának kezdetei. (Ms 5388/73–74).

Kultúrák és iskolák. (Ms 5388/72).

Munkaszervezet, technika és demokrácia az európai fejlődésben. (Ms 5388/67–70);

Az első gépek. (Ms 5387/1).

Rádióelőadások a technika és az ember viszonyáról. (Ms 5388/50–61).

Fogalmazvány-részletek az Egyetemes Történet III. kötetéhez (Újkor). (Ms 5386/4–28).

Giovanni Damjanich (Ms 5386/1).

Henryk Dembinsky. (Ms 5386/2).

Kossuth külpolitikája 1848-ban. (Ms 5387/12–15).

Zamoyski leírása a Lugos-orsovai útról. (Ms 5388/32).

Kutuzov tábornagy. (Ms 5388/49).

Emlékbeszéd az aradi vértanúkról. (Ms 5388/71).

Merénylet-kísérletek az emigráns Kossuth ellen. (Ms 5388/14).

Történelem és szociológia. (Ms 5388/31, 33–37).

A „racionális” a fejlődéstörténetben. (Ms 5388/5).

Az osztálytársadalom. (Ms 5388/1–3).

Materializmus. (Cikkfogalmazványok). (Ms 5388/8–12).

Kis nemzetek történetírása. (Ms 5387/7).

- A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. (Ms 5387/8–9).
- A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya. (Ms 5388/6).
- Az egyetemi autonómia. (Ms 5388/7).
- Új történet szemlélet. (Ms 5388/62–66).
- Századok. (Hozzászólás szerkesztőbizottsági ülésen, 1953). (Ms 5388/25–29).
- Lektori és opponensi vélemények (Kumorovitz L. B., Faller J., Koltay-Kastner J., Haraszi É., Kőszegi I., Papp J. műveiről). (Ms 5386/3, 5387/10–11, 5389/3–6, 31).
- Ismertetések. (Ms 5388/4, 10, 17–24, 30, 5389/10, 27).
- Egyetemi előadásainak vázlatai. Egyetemes történet (Ms 5390/1–13). A kézművességről és írásbeliségről (Ms 5390/14–16). Történelem és szociológia (Ms 5390/17–21). Technikatörténet. (Ms 5390/22–27).
- Különböző előadások vázlatai, 1946–1948. (Ms 5388/38–48).
- Bírálat a „Polgári Kiáltvány”-ról, 1945. (Ms 5388/15–16).
- Anyaggyűjtések és jegyzetek*: Oklevéltani és írástörténeti munkáihoz (Ms 5391/1–17, 21–32), az „Új magyar pátenzforma” c. munkához (Ms 5391/18–20), Kossuth 1848-i külpolitikájához (Ms 5396/1–112).
- Olvasmányjegyzetek: Paleográfia és diplomatika (Ms 5392/1–56, 5393/1–19, 5394/1–34). Írásbeliség, iskolatörténet (Ms 5394/35–73, 5395/1–17). Egyetemek története (Ms 5395/18–96). Történelem és szociológia (Ms 5399/1–43). Technikatörténet (Ms 5398/41–57). Magyar történelem (Ms 5396/113–114). Újkori egyetemes történet (Ms 5397/1–105). Marxizmus (Ms 5398/58–82). Keleteurópai és ázsiai kultúrák (Ms 5398/1–7). Jogtörténet (Ms 5398/21–40). Földrajz-történet. (Ms 5398/11–20). Irodalomtörténet (Ms 5399/44–46). Egyháztörténet (Ms 5398/8–10). Zsigmond király korára vonatkozó anyag (egy drámatörredékekkel. Ms 5399/47–50).
- Vegyes bibliográfiai gyűjtés (Ms 5399/51–55, 5400/1–31).
- Műveire vonatkozó anyag: Az Egyetemes Történet III. kötetének írásával és kiadásával kapcsolatos levelezés és iratok. (Ms 5390/30–76).
- A „Vergleichende Schriftproben” kiadásával kapcsolatos iratok. (Ms 5390/28–90).
- Hajnal I. műveinek ismertetései. (Ms 5388/13, 5389/19, 5401/131, 136).
- Újságkivágatok Hajnal I. működésével és műveivel kapcsolatban. (Ms 5400/32–75).
- Családtörténeti anyagok*. Hajnal István és atyja, Hajnal József levelezése, főljegyzései, anyaggyűjtése a család történetére vonatkozólag. (Ms 5401/1–107).
- Idegen anyagok*: Balog József (?) levele Mályusz Elemérhez, Boüard levele Warnierhez, Fejérpataky László levele Hajnal Istvánnéhoz, Foerster Hans levele az Akadémiai Kiadóhoz, Friis levele Domanovszky Sándorhoz, Kardos Tibor levelei Fehér Klárához (másolatok, 3), Szabó István levele Szilágyi Lorándhoz, Széchényi Bertalan megnevezetlenhez és a Századok szerkesztőségéhez, Szekfű Gyuláné levele Hajnal Istvánnéhoz, Szilasi Vilmos levele megnevezetlenhez. (Ms 5401/108–124).
- Badal Ede szemináriumi dolgozata „Az albigenses és valdenses eretnekekről”. — Fejérpataky László paleográfiai előadásának törödéke. — Fekete Lajos: Törökország és a Kossuth-emigráció. — Leppelt Lostmann August: Nachruf (harctéri vers 1916). — Rázsó Imre: Az ember és a technika. — Spunar Pavel: A cseh bastard-írás genezise és viszonya a cseh őnyomtatványokhoz. (Ms 5401/125–133).

15.

Horváth Mihály
1809–1878

1848-ban csanádi püspök, 1849-ben közoktatásügyi miniszter. A szabadságharc bukása után külföldre menekült és itt folytatta már korábban megkezdett történetírói

munkásságát. Hazatérte után a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az MTA tagja, a Kiszaludly Társaság elnöke volt. Összefoglaló magyar történeti munkáinak és a reformkor, illetve a szabadságharc történetének megírásán kívül ipar- és kereskedelem-történettel is foglalkozott. (Márki Sándor: Horváth Mihály. Budapest 1917).

Hagyatékának csak töredéke került az MTAK birtokába, főleg levelezésének az a része, amelyet a Lantos-cég 1935-ben adott el aukción.

Kézirattári jelzete: Ms 364.

Levelezés: Horváth M.-hoz írt levelek: Almásy Pál (3), Batthyány Elemér (5), Batthyány Ilona (2), Batthyány Lajosné (20), Eötvös József, Gorove István, Horváth Alajos (2), Horváth Mária (8), Ivánkovit István, Ivánkovit Istvánné, Ivánkovit Károly, Jerney János, Jósika Miklós (12), Jósika Miklósné, Karacsay Sándor, Károlyi Györgyné, Károlyi Pálma (3), Kertbeny Károly, Klapka György (11), Kossuth Lajos, Körney Ferenc (12), Krikay Gusztáv (2), Krikay Gusztávné Horváth Amália (2), Krikay Linka, Ludwig János (25), Mednyánszky Cézár, Menyhárt Jánosné, Novelly József István, Parien E., Puky Miklós, Rohrbach Antal (5), Rómer Flóris, Rónay Jácint (8), Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza, Szalay László, Teleki László (15), Toldy Ferenc (40), Vukovics Sebő (3)

Horváth Mihály saját levele öccséhez.

16.

Iványi Béla

1878—1964

A debreceni, később a szegedi egyetemen a jogtörténet professzora, az MTA levelező tagja. Jogtörténeten kívül elsősorban városi és családi oklevéltárak kiadásával foglalkozott. (Vörös Károly: Iványi Béla. Levéltári Közlemények 1964. 141—142. 1.)

Hagyatékának egy részét 1964-ben szerezte meg az MTAK, másik része az Országos Levéltárba került.

Kézirattári jelzete: Ms 5298—5300.

Életrajzi anyag: Debreceni egyetemi tanári működésével kapcsolatos iratok, 1914—1926. (Ms 5298/1—80). — A debreceni Egyetemi Könyvtári Bizottság tagjaként való működése, 1917—1927. (Ms 5298/81—95). — Szegedi egyetemi tanár működése, 1926—1937. (Ms 5298/96—145. — 5299/1—112). — Egyesületi és politikai működése 1919—1937. (Ms 5299/113—168). — Hírlapírói működése, 1919—1921. (Ms 5299/169—188). — Egyéb működése, szakértői véleményei. (Ms 5299/189—193).

Levelezés: Iványi Bélához írt levelek: (Ms 5300/1—618). Ábrányi Emil, Andrásfalvy Károly, Angyal Pál (2), Antos Kálmán, Anyos Lajos (5), Bacsó Jenő, Balatoni Múzeum, Balogh Albin, Balogh György, Balogh Jenő (5), Bánffy Dániel (11), Bánó László (2), Bánrévy György (4), Baranyai Béláné (3), Bedy Vince (3), Berecz János, Bessenyei György (2), Bíró József (4), Bontay Ferenc (3), Bruckner Győző (2), Bud János (2), Buday Árpád, Buday György, Bugyi József, Czobor Alfréd (2), Csánki Dezső (2), Csekey István, Csengery János (2), Csiky János, Csiky Jenőné, Daróczy Zoltán, Degré Alajos, Dihen Bálint, Divald Kornél (2), Divéky Adorján (7), Dohány József (2), Domanovszky Sándor (4), Domonkosrendi nővérek, Szeged; Dóry Ferenc (6), Eckhart Ferenc, Ember Irén (2), Erdélyi László (2), Ereky István, Erdős József (2), Erdős Károly (3), Ernyey József, Fábits Lajos, Faragó Ödönné, Farkas László, Fatér János, Fazekas Agoston, Fehér István, Félegyházi Gyula, Fináczy Ernő, Foerster Gyula (3), Főgel József (6), Fölsinger Ferenc (5), Frey János (2), Friedreich Endre (3), Futó Jenő, Fügedi Erika (11), Gálos Rezső, Gárdonyi Albert, Géfin Gyula (3), Gelei József, Glattfelder Gyula, Gombos Albin (2), Gotthard István, Gyalokay Jenő (7), Gyórfy István (3), Gyurkovits Árpád, Hadrovics László (3), Hahn István, Hajós Gyula (2), Halmay Barna (2), Herzog József, Holub József (13), Hóman Bálint, Homoki Nagy László (3), Horvok Nagy István (2), Horn János, Horváth Barna (3), Horváth Géza (2), Horváth Konstantin

Horváth Tibor (3), Huss Ruchard, Illés József, Inotay Ilona (3), Iványi Béláné, Iványi Zoltán, Kapossy János (13), Károlyi Árpád, Kardos Zoltán, Kemény Gyula, Kenéz Pál (2), Kiss Albert, Kiss Klára, Klacsó Győző (3), Klein Emil, Kogutovitz Károly (4), Koristka Ida (4), Kossányi Béla (2), Kovács Lajos (3), Kovács Mihály (2), Kováts Zoltán, Kováts Ferenc (3), Kozma Ferenc (7), Kozocsa Sándor (3), Körös László (5), Körösy Kálmán, Kun József (5), Lammén Martha, Liha Gusztáv, Lukáts József (2), Lukinich Imre, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (2), Magyar Főiskolai Sportegyletek Egyesülése (2), Magyar Földhitelintézet (8), Magyar József (5), Maléter Jenő (3), Mansfeld Géza, Máriássy Ödön (9), Margitay István (2), Menyhárh Gáspár, Mester János, Meszlényi Miklós, Molnár Ernő (3), Molnár Kálmán (5), Monori Loli, Moór Gyula (2), Fekete Nagy Antal (2), Nagyszombathy M. (4), Niamessy Mihály, Obetkó Vilmos, Oláh Ferenc (2), Okolicsányi László (2), Pálffy Ilona (4), Pallavicini György (5), Pálosi Ervin, Panthner Jácinta, Pap Ignác, Pap Károly, Papp Margit, Pápay Józsefné, Pekár Gyula, Pethes Kálmán, Pilch Jenő (2), Pleidell Ambrus, Rajty Tivadar, Ranschburg Gusztáv (2), Ratnik Domokos (2), Réthly Antal, Reusching Elfride, Révész Sándor (2), Rozsnay László, Sáfrán Ferenc (2), Sági Károly (5), Salamon Béla, Scheiber Sándor (8), Schmidt Henrik, Schmidt Jenő (2), Schmidt Jenőné (4), Schwarz Gusztáv, Sebők József, Selmeczi László, Serédi Jusztinián (2), Sienkiewicz Sándor, Sik Sándor, Sipos Antal (2), Skafar Ivan (3), Sprenger György (4), Sprenger Györgyné, Stanfellini Antonio (2), Szabó Gyula (4), Szabó István (3), Szabó Pál Zoltán (16), Szalay Pál, Szandtner Pál, Széchényi József, Széki Tiborné, [Dezsényiné] Szemző Piroska, Szentkirályi István, Szentpétery Imre (5), Szigethy Vilmos, Szigeti István, Szikszay Edit, Szilágyi László, Szily Kálmán, Szinnyi József, Szója Kornél, Szőke Mihály (3), Sztripszky Hiador (3), Teleki Pál (6), Teleki Tiborné, Timár Kálmán, Tolnai Teréz (2), Tolyás Dániel (2), Tomcsik József, Tóth József (6), Tóth Lajos, Tragor Ignác (3), Trak Géza, Turuk Szövetség, Tury György, Ung. Wirtschafts-Jahrbuch, Varga Endre, Veress Endre (5), Voinovich Géza (2), Walz Angelus (3), Winter Imre, Závodszy Levente (2), Zehery Lajos (2), Zempléni M. Viktor, Zdziehowski M. (2), Zolnai Béla, Zsinka Ferenc. Ismeretlenek (36)

Művek: Olasz–magyar kapcsolatok a középkorban. (Ms 5301/1).

Marsigli Ferdinánd gróf, az első alföldkutató. (Ms 5301/2).

Levelek a freisingi püspökhöz a kurucok alsóausztriai betöréseiről 1703–1707. (Ms 5301/3).

Trencsén vármegye levéltárai. (Ms 5301/4).

Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 2. rész. 1601–XIX. század. (Ms 5301/5).

Eperjes város középkori építkezései és építései. (Ms 5301/6).

Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. (Ms 5301/7).

A Grádeczi Horváth-Stancsics család nagyőri levéltára. (Ms 5301/8).

A család keletkezésének, fejlődésének és védelmének történelmi vázlata. (Ms 5301/9).

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában levő oklevelek regesztái. (Ms 5301/10–20).

Idegen anyag: Iványi Béláné lőcsei örökségének hivatalos iratai. (Ms 5301/21).

17.

Jakubovich Emil

1883–1935

A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának, majd az Országos Levéltár diplomatikai osztályának igazgatója, a MTA levelezőtagja. Régi magyar nyelvemlékekkel, paleográfiával, diplomatikával, krónikatanulmányokkal foglalkozott. (Kniezsa István: Jakubovich Emil. Századok 1936. 126–128. 1.)

Hagyatékát a MTAK több részletben, 1962-ben és 1965-ben szerezte meg.

Kézirattári jelzete: Ms 4820—4822.

Életrajzi anyag: Önéletrajz, műveinek jegyzékei. (Ms 4820/266—272, 352.) — Személyi iratok. (Ms 4820/235—239). — Családtörténeti adatok (Ms 4820/298). — Működése (Ms 4820/312—315, 4821/8—10). — Jelentései a bécsi magyar múkincsek megállapítására vonatkozólag (Ms 4820/240—244). A nikolsburgi rovásírásos ABC megszerzésével kapcsolatos iratok (Ms 4820/278—291, 295). — A MTA Nyelvtudományi Bizottságához intézett irat az Új Nyelvelméltár megindításával kapcsolatban. (Ms 4820/336).

Levelezés: Jakubovich Emilhez írt levelek: (Ms 4820/1—200). Ányos Lajos, Bajza József (3), Balázs Andor (2), Balogh József, Barabás Samu (2), Baranyai Béla, Bittó Béla (2), Borzsák István (3), Bruckmann AG. (2), Český zemský archiv, Csánki Dezső (5), Czobor Alfréd (3), Domanovszky Sándor, Eckhardt Sándor, Eckhart Ferenc, Erdélyi László, Fejérváry Gézané, Fitz József (2), Gábor Gyula (2), Gerevich Tibor (2), Ghyczy Elemér, Glaser Lajos, Hajnal István, Heilig Konrád, Herzog József, Hoffmann Edit (4), Holub János, Holub József (2), Hóman Bálint (3), Jancsó Ferenc, Juhász Kálmán, Kemény György (2), Klebelsberg Kunóné (2), Laziczius Gyula (2), Löwinger Sámuel, Madarász Sándor, Martos Gyula, Melich János (3), Mészáros Ede, Munkácsi Bernát, Nagy István, Nagykovácsi Milenkó, Németh Ambrus (3), mellettük fénykép a répcvisi templom egy képéről), Néprajzi Múzeum, Oberrecht Lajos, Ostffy Lajos, Pais Dezső (2), Pálóczi Edgár, Pauer Károly, Pintér Jenő, Praznovszky Béla, Raák Gyula, Radics Antal, Rapant D. (2), Rhé Gyula (4), Schünemann Konrád, Schwarz Elemér, Sebestyén Gyula, Sebestyén József, Sipos Zsigmond, Szabó Miklós, Szekfű Gyula (2), Szentpétery Imre (7), Szilády Zoltán, Szluha László, Tormay Cecile (14), Ügyvédmúzeum, Vargha Damján, Viski Károly, Weszely Gyula, Winkler Pál, Zalán Menyhért (6), Zichy Nándor (3), Zsirai Miklós.

Jakubovich E. levélfogalmazványai: (Ms 4820/201—234). Balogh Jenőhöz, Csánki Dezsőhöz, Ernst Lajoshoz, Fitz Józsefhez, Hajós Kálmánhoz, Hoffmann Edithez, Holub Józsefhez, Lestyán Józsefhez (4), Oberrecht Lajoshoz, Raák Gyulához, Sebestyén Gyulához, Tormay Cecilehez (4), Zichy Nándorhoz (3), ismeretlenekhez (5).

Művei: Ne vessük még Barnabás mester nevét Anonymus szobrára! (Ms 4821/1).

„Anonymust megtalálták”. Válasz Hegedűs Loránt cikkére. (Ms 4821/2).

P. Mesternek, Béla király névtelen — Anonymus — jegyzőjének Gesta Hungarorum-a. (Jegyzetekkel és anyaggyűjtéssel Ms 4821/3—60).

Adalékok XV. századi nyelvemlékeinkhez. (Ms 4820/330).

Új magyar nyelvemlékek. (Ms 4820/329).

Legrégibb nyelvemlékeink olvasásához. (Ms 4820/331).

Az első magyar Szentírás-fordítás szövegeiről. (Ms 4820/332—333).

A Nyirkállai-Magyi-kódex és verses jogi szabályának írója és kora. (Ms 4820/334).

A Königsbergi Szójegyzékről. (Ms 4820/339).

Középkori magyar breviárium mutató. (Ms 4820/340).

Méhsér-dió (Ms 4820/325).

Vygor — igaz. (Ms 4820/326—327).

Feze — fészek (Ms 4820/328).

Lél és Lebediás. (Ms 4820/335).

A székely rovásírás legrégibb ábécéi. (Ms 4821/77—78).

Rotenburgi János diák magyar nyelvmestere. (Ms 4820/321—322).

Nyirkállói Tamás formuláskönyve. (Ms 4820/301).

Hogy hívták a „praeco”-kat? (Ms 4820/303—304).

Okleveleink és krónikáink viszonyához. (Ms 4820/305—307).

A nápolyi Anjouk magyar igénycímere. (Ms 4820/320).

Anyaggyűjtés: Krónikákról (Ms 4820/308—311, 316, 323—324, 342).

Oklevélmásolatok. (Ms 4820/292, 317—319, 344—351).

Nagy Lajos nápolyi hadjárataról készült egykorú festményekről. (Ms 4820/299).

- Heraldikai jegyzetek. (Ms 4820/320).
 A hahóti monostor alapítóleveléről. (Ms 4820/302).
 A galánthai Sidó család történetére vonatkozó adatok. (Ms 4820/293).
 Az eözbéghi Nagy családra vonatkozó adatok. (Ms 4820/297).
 A Kállay család levéltáráról. (Ms 4820/296).
 Jegyzetek a rovásírásról. (Ms 4820/273—277, Ms 4821/61—76).
 Vegyes anyaggyűjtések (Ms 4821/109—113, 4820/343, 353—355).
 Másolat az asszonyfai levéltárból (Szapáry család). (Ms 4821/96.)
 Jakubovich E. egyetemi jegyzetei Békefi Remig, Czobor Béla és Fejérpatakylászló előadásairól. (Ms 4821/93—95, 97—102).
Fényképek: Régi magyar nyelvemlékekről (Lőweni Mária-siralom, Mondseei tízparancsolat, Königsbergi Töredék, Ilosvay-kódexből, Münchener Kódexből, Gyulafehérvári glosszák, Kazinczy-kódexből, Apor-kódexből, Csömöri Zay Ferenc: Lándorfejérvár elvesztésének oka. Ms 4820/324, 4822/3—24, 86, 90, 91, 103, 104, 110, 144, 230).
 Pecsétekről. (Ms 4822/30—80, 117—123, 128—143, 196—202).
 Oklevelekről: (Ms 4822/87—88, 116—127, 163—168, 186—191).
 Kódexekről: (Wien ÖNB Cod. Lat. 8496-ből, 8649-ből, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár MS III, 184-ből, Madridi Skylitzes-kódex képeiről, bambergi Staatsbibliothek Ms hist, 3, E.III.14.-ből, a gyulafehérvári minorita kódexből, a Vatikáni Képes Legendáriumból, az Anonymus-kódex első lapjának palimpsest-fotója.) (Ms 4822/29, 84, 92—99, 106—109, 146—162).
 Térképekről (közte Lázár deák térképe.) (Ms 4822/103, 178).
 Buda ostromára vonatkozó metszetekről (Ms 4822/183—184).
 Rovásírásos emlékekről (Ms 4821/79—87, 4822/1—2, 25—28, 81—84).
Idegen anyagok: Jelentések a Nyelvtudományi Társaság üléseiről. (Ms 4820/337—338).
 Balogh József levelei (2) Hóman Bálinthoz és Magyary Zoltánhoz, Hóman Bálint Berzeviczy Alberthoz, Tormay Cecile Tormay Bélához. (Ms 4820/254—264).
 Pais Dezső: A Szent László-kori Gesta Hungarorum. (Ms 4821/3).

18.

Marczali Henrik

1856—1940

A budapesti egyetem történész professzora, az MTA tagja. Foglalkozott kútfőkritikával, az Árpád-kor és a XVIII. század történetével. Szerkesztette és részben írta az ún. Nagy Képes Világtörténetet. (Hajnal István: Marczali Henrik. Századok 1940).

Hagyatékának egyik töredéke Tóth Zoltán hagyatékának részeként 1958-ban került az MTAK-ba, másik töredéke 1970-ben.

Kézirattári jelzete: Ms 5041/1—155, Ms 5068/1—50.

Életrajzi anyag: Személyével, működésével kapcsolatos iratok (Ms 5041/84, 85, 155, Ms 5068/44—50; exlibrise 5068/48.)

Levelezés: Marczali H.-hez írt levelek: Ádám Lajos, Alpár Ignácné, Andrásy Gyula, Andrásy Gyuláné, Apponyi Albert (50), Apponyi Albertné, Apponyi György (2), Apponyi Sándorné, Arneth Alfred (2), Bánffy Dezső, Barkóczy Sándor, Benczur Gyula, Berzeviczy Albert (2), Bethlen Anna, Brandes Georg, Brentano Theodor, Bury J. B., Chorin Ferenc, Farkas Pál, Fejérváry Géza (2), Feszty Árpádné, Fulda Ludwig (2), Gelért Oszkár, Germanus Gyula, Giesswein Sándor, Goll. J., Gyulai Pál (5 és egy autogr. vers „Kertemben”), Hakky Ibrahim, Hanotaux Gabriel, Hatvány Lajos, Haynald Lajos (2), Heinrich Gusztáv, Herczeg Ferenc, Herman Ottó, Hock János, Hohler C.,

Hornig Károly, Hubay Jenő, Hubay Jenőné, Ipolyi Arnold, Jókai Mór, Jósika Sámuel, Kállay Béniné (4), Kármán Mór, Kozma Andor (2), Kristóffy József, Lamprecht Karl, László Fülöp, Leiningen Liza, Lukács László, Marun Luigi, Mendlik Oszkár (2), Monod Gabriel (4), Nagy Pál, Noradounghian Gabriel (2), Osvát Ernő, Pauler Gyula, Pulszky Ferenc, Pulszky Károly (2), Rákosi Viktor, Redlich József, [Réthy László] Lővy Árpád, Rostand Eugen, Šišić Ferdinand, Skerlecz Iván, Smith Jeremias (2), Szász Károly, Széchényi Béla, Szekfű Gyula, Szokoly Viktor, Szögyény M. László, Teleki Pál, Thallóczy Lajos, Thaly Kálmán, Tisza István (8), Tisza Istvánné (7), Tormay Cecile, Tóth Zoltán (2), Vámbéry Ármin (3), Vámbéry Rusztem, Vass József, Vinogradoff Paul, Ward A. W. (2), Wattenbach Marie, Wattenbach Wilhelm, Weiss Bernath, Weiss Fülöp, Wlassics Gyula, ismeretlenek (10). Meghívók Apponyi Albert temetésére. (Ms 5041/1—83, 88—154, Ms 5068/1—43.

Potiorek szerbiai hadjáratáról (1 levélnyi töredék, autogr. Ms 5068/50.)

19.

Markó Árpád

1885—1966

Ezredes, a Hadtörténeti Levéltár régi levéltári osztályának vezetője, az MTA levelező tagja. Hadtörténelemmel, (főleg a Rákóczi-felkeléssel és Zrínyi Miklóssal) foglalkozott. (R. Várkonyi Ágnes: Markó Árpád. Századok 1968. 358—360. l.)

Kéziratainak legnagyobb része Budapest ostroma idején elpusztult, a maradékot és újabb kéziratait 1959 és 1964 közt több részletben szerezte meg az MTAK.

Kézirattári jelzetei: Ms 10. 270—10. 273, 10.334—10.335, 10.376, 10.511.

Életrajzi anyag: Katonaéletem története. I—II. (Ms 10.376).

Életem a történettudomány szolgálatában. (Ms 10.334).

Hatvanöt esztendő muzsikája a hegedű szolgálatában. (Ms 10.335).

Levelezés: Markó Árpádhoz írt levelek: (Ms 10.270) Järventaus Arvi (2), Károlyi Árpád, Pillias Émile (13), Szekfű Gyula, Wirz H. G.

Markó Árpád levelei: (Ms 10.270): MTAK Kézirattárának, Järventaus Arvinak (2, fogalmazvány), Pillias Émilének (4, fogalm.)

Művek: A Magyar Tudományos Akadémia hivatásos katonatagjai, megalapítása óta a második világháborúig. (Ms 10.511).

II. Rákóczi Ferenc háborújának 1704. évi hadműveletei. (Ms 10.272).

Az 1762—64. között felállított székely határőrség szervezésének vázlata. (Ms 10.271/a).

Előadások: II. Rákóczi Ferenc bizalmas diplomáciai leveleskönyvei. (Ms 10.271/d).

II. Rákóczi Ferenc háborúja. (Ms 10.271/e).

Rákóczi Kassája. (Ms 10.271/f).

Kortörténeti adatok a XVIII. század magyar katonaságának életéből. (Ms 10.271/g).

A székely határőrség. (Ms 10.271/h).

Magyar levelek a török hódoltság idejéből. (Ms 10.271/b).

Az ezeréves magyar hadimesterség. (Rádióciklus 1—10). (Ms 10.271/c).

Adatgyűjtés: II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának katonai történetéhez. (Ms 10.273).

20.

Relković Néda

1881—1961

Leánygimnáziumi történelemtanár. Magyar várostörténettel, főleg a bányavárosok történetével és Buda város jogkönyvével foglalkozott.

Hagyatékát az MTAK 1961-ben szerezte meg.

Kézirattári jelzete: Ms 681—684.

Művek: Újbánya múltjának áttekintése. (Ms 681/b).

Egy felvidéki kisebb bányaváros élete a XVI—XVII. században. (Újbánya).
Töredék. (Ms 681/a).

Anyaggyűjtések: A „budai jogkönyv” c. tanulmányára vonatkozó jegyzetek és bíráló megjegyzések ismeretlentől. (Ms 684/h).

A bányavárosokra vonatkozó vegyes jegyzetek. (Ms 683/f, 684/a—c).

Céhlevelek másolatai 1663—1785. (Ms 684/f).

Jegyzetek a garamszentbenedeki levéltár anyagából. (Ms 684/g).

Jegyzetek Pest-környéki községek történetéhez. (Ms 684/d).

Jegyzetek a contributiót illető 1697-i pozsonyi nádori tanácskozásról. (Ms 684/j).

Oklevélmások Újbánya város levéltárából. (Ms 683/i).

Újbánya bányászatára vonatkozó jegyzetek, számadások 1593—1667. (Ms 681/g—h).

Újbánya helyrajza. (Ms 681/d).

Újbányai iskolamesterek, papok, kántorok, külföldön járt tanulók 1359—1660. (Ms 683/d).

Újbánya birtokpereire vonatkozó feljegyzések. (Ms 682/c).

Újbánya gazdasági életére vonatkozó feljegyzések. (Ms 681/i, 682/a).

Újbánya igazgatására vonatkozó jegyzetek. (Ms 681/f).

Újbánya polgárságára vonatkozó anyaggyűjtés. (Ms 683/b, c).

Újbánya jogi életére, igazságszolgáltatására vonatkozó jegyzetek. (Ms 682/e—h).

Újbánya mindennapi életére és külső képére vonatkozó jegyzetek. (Ms 681/e, 683/a).

Újbánya történetére vonatkozó vegyes jegyzetek. (Ms 681/c, 683/g, h).

21.

Révész Imre

1889—1967

Református püspök, a debreceni egyetem professzora, a MTA tagja. Elsősorban magyar protestáns egyháztörténettel foglalkozott. (Szabó István: Révész Imre. Magyar Tudomány 1967. 784—786. l.).

Hagyatékának egy része 1961-ben került a MTAK Kézirattárába.

Kézirattári jelzete: Ms 5340—5342.

Életrajzi anyag: Tudományos és közéleti működésének bibliográfiája 1912—1966. (Ms 5342/108).

Művek: Rákóczi Ferenc Vallomásainak szemelvényes fordítása Révész Imrétől. (Kézirat és javított gépirat.) (Ms 5340/1—8).

A „Vallomások” fordításához készült jegyzetek. (Ms 5340/9—10).

Horváth János és Esze Tamás lektori véleménye, Révész Imre felelete. (Ms 5340/11—13).

A szemelvényes kiadással kapcsolatos levelezés, illetve Révész I. megjegyzései a kiadással kapcsolatban. (Ms 5340/14—47).

Bevezetés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris c. műve új szövegkiadásához. (Ms 5341/1—3).

Jegyzetek a Confessio új szövegkiadásához. (Ms 5341/9—10, Ms 5342/88—107).

A Confessio új kiadásával kapcsolatos levelezés. (Ms 5342/1—87).

Csatlakozó anyag: II. Rákóczi Ferenc: Confessio peccatoris. A latin nyelvű szöveget helyreállította Juhász László. (Ezt a kéziratot Révész anyagával egyidejűleg, de Juhász Lászlótól szerezte meg a Kézirattár.) (Ms 5341/4—8).

22.

Schönherr Gyula
1864—1908

A Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztályának igazgatója, egyetemi magántanár, a MTA levelező tagja. Főleg Magyarország Anjou- és Hunyadi-kori politikai történetével foglalkozott. Sok anyagot gyűjtött a magyarországi kódexekre, a Corvinára vonatkozólag, de ebből alig publikált. (Morvay Győző: Schönherr Gyula élete és művei. Nagybánya 1910).

Hagyatéka a Kézirattár régi, még szakokban föllállított állományában van. jelzete: Történelem 2° 279—287.

Művei: Egyetemi előadásainak jegyzetei: Magyarország XIV. századi története. Zsigmond király kora. A Hunyadiak kora. A Jagellók kora. (Tört. 2° 288 I—IV.)

A középkori intézmények bomlása. (A Nagy Képes Világtörténet VI. kötetéből kész fogalmazvány és jegyzetek) (Tört. 2° 289 I.)

Anyaggyűjtések: Oklevéltár Zsigmond király történetéhez. (Tört. 2° 279. I—IX.)

Oklevéltár Corvin János történetéhez. (Tört. 2° 280. I—III.)

Kutatások hazai könyv- és levéltárakban. (Nagyobb részt kivágott cikkek a Magyar Könyvszemléből, vegyesen Schönherr saját jegyzeteivel és másolataival.) (Tört. 2° 281. I—IV.)

Kutatások külföldi könyv- és levéltárakban. (Saját gyűjtése, kivágotok a Magyar Könyvszemléből, bibliográfiai cédulák.) (Tört. 2° 282— I—X.)

Mátyás király könyvtára. Adatok a Corvina történetéhez. Nagy része a Magyar Könyvszemléből való kivágot.) (Tört. 2° 283. I—II.)

A lovagrendekre, főleg a Sárkányrendre vonatkozó adatok. A középkori lovagrendek katalógusa. (Tört. 2° 284.)

A könyv és könyvtárak története Magyarországon. (Kivágot cikkek a Magyar Könyvszemléből.) (Tört. 2° 285.)

Középkori krónikásaink és egyéb prózai források; (a törvények és szerződések időrendi mutatója 1222—1514.) (Tört. 2° 286. I—II.)

Mátyás király könyvtára. A Korvin kódexek bibliográfiai leírása. (Jegyzetek, kivágot cikkek, facsimilek) (Tört. 2° 287. I—V.) (Tört. 2° 287/A. I—V.)

Magyar vonatkozású kódexek repertórium. (Schönherr jegyzetei, korrektúrák, nyomtatványok, facsimilek). (Tört. 2° 287/B. I—V.)

Kisebb dolgozatok, töredékek, jegyzetek: A pápai kancellária. Oklevélmásolatok. A városi rend történetéhez. A szabad királyi városok helyzete 1848-ig. Mátyás király és a Szentszék. Bírálát Thallóczy—Áldásy: Szerb oklevéltár c. tervezett kiadványról. A „Codex epistolaris Matthiae Corvini” tervezete. Antinoos-tanulmányok. Borbála királyné történetéhez. A Cilleiek történetéhez. Nagylucei Orbán Psalteriuma. Udvari ünnepélyes tornajáték a Hunyadiak korából. A korongi Lippich család levéltárában levő iratok jegyzéke. Janus Pannonius költeményeinek másolata. Jegyzetek a hétnapos paleográfiai tanfolyamhoz. (Tört. 2° 289. I—III.)

Idegen anyag: Studium biblicum. Ismeretlen szerzőtől, benne vannak jegyzetek Schönherrtől is.

23.

Tóth Zoltán
1888—1958

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeumában a fegyvertár vezetője, átmenetileg a pécsi egyetem történész professzora. A MTA tagja, Középkori

magyar hadtörténelemmel (különösen fegyvertörténettel), később középkori forrásaink (krónikák, legendák) kritikájával foglalkozott. (Markó Árpád: Tóth Zoltán. Századok 1958.)

Hagyatékát 1958-ban, kisebb részben 1959-ben szerezte meg az MTAK.

Kézirattári jelzetei: Ms 550, Ms 5032–5041, Analecta.

Életrajzi anyag: Személyi iratai (bizonyítványai, önéletrajzok, műveinek jegyzéke stb. Ms 5032/1–47, 157–167, 198–203.) — Egyetemi tanulmányaiból: filozófiatörténeti jegyzet, jegyzetek Fejérpataky L. előadásából (paleográfia, oklevéltan, címertan), földrajzi szakdolgozata: „A mai Szepes vármegye néprajzi viszonyai az Árpádok korában”. (Ms 5032/188–197.) — Egyetemi tanári, nemzeti múzeumi, akadémiai, egyesületi működésével kapcsolatos iratok (Ms 5032/88–140). — A bécsi magyar múkincsek visszaszerzésére vonatkozó iratok (Ms 5033/19–24).

Levelezés: Tóth Z.-hoz írt levelek: Áldásy József (2), Alföldi András, Cedushom Rudolf, Halasy Nagy József, Halm u. Goldmann Buchhandlung, Heraldikai és Genealógiai Társaság, Internat. Verband von Museumsbeamten, Jakobsen Holger (2, válassz-fogalmazvánnyal), Kerényi Károly, Kertész József, Korányi Frigyes, Marczali Henrik, Mauer Ernst, Melich János, Misángyi Vilmos, Schiller Rudolf, Schramm P. Ernst, Stöcklein, Szentpétery Imre, Tahsin, Zsuffa S., ismeretlenek (3). (Ms 5032/48–77). Tóth Z. levélfogalmazványai: Balogh Jenőhöz, Buchner Maxhoz, Hóman Bálinthoz, Károlyi Árpádhoz, Strassburger Ralph Beaverhez, ismeretlenekhez (4, saját műveinek jegyzékével). (Ms 5032/78–87).

Művek: Egyetemi előadásainak vázlatai: A feudális társadalom hadviselése. A török és huszita támadások. Mátyás király haditaktikája. Az állandó zsoldos sereg. Az orosz háborúk. A nyugati harcmódor fejlődése. Középkori fegyvertörténet. Őstörténet. Honfoglalás. Magyarország története a XI–XIII. században. Zsigmond király. Heraldika. Középkori hagyományunk legrégebb kronológiai adatai s az azok mögött lappangó elveszett források. A magyar fegyvertörténet XVI. századi elkeletiesedésének eredete. (Ms 5032/168–187).

Kiseb művek: Unrest Ungarische Chronik-járól. (Ms 5033/5. 5038/1).

Zichy István viselettörténeti munkájának tervezetéről az MTA-hoz. (Ms 5033/6).

A középkor magyar katonája. (Ms 5033/7).

Mátyás király. (Ms 5033/9).

Über das ungarische Heer (magyar nyelvű fogalmazvány) (Ms 5033/10).

Über die mittelalterlichen Hebelstangentrensen des Ung. Nationalmuseums. (Ms 5033/11).

A feszítőzablákról. (Ms 5033/18).

Gyászbeszéd, megemlékezések: Áldásy Antalról, Marczali Henrikről, Patek Ferencről, Varju Elemérről (Ms 5033/1–4).

Könyvismertetések. (Ms 503/12–17).

Krónikatanulmányok (A Hun Krónikáról. — A hun történet kronológiájáról. — A Csaba-mondáról. — A magyar írásos hagyomány kialakulása, az írásos magyar hagyomány részei, a XI. századi írásos hagyomány rétegződése. — Vegyes jegyzetek). (Ms 5034/1–24).

Anonymus-tanulmányok. (A vereckei honfoglalás hagyománya. — A Botondmonda eredete és az anonymusi Botond-hagyomány. — A Tas és Lél névről. — A magyarság a honfoglalás alatt. — A honfoglalás. — Anonymus orosz forrásai. — Székely kérdés. — Anonymus kora. — Tulajdonnév-párok a honfoglalásra vonatkozólag. — Julianus. — Anyaggyűjtés, jegyzetek, töredékek). (Ms 5035/1–21).

Ransanus-tanulmányok. (Szent István legrégebb életirata nyomán. 1. Mátyás Flórián Ransanus-problémája. (Mgj. Századok 1947), fogalmazványai. — 2. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok és a Sz. Jobb hagyományának tanúsága. Az előbbinek

sajtórakész gépirata, de már nem jelent meg. — 3. Következtetések a krónikák kronológiája, a Sz. Jobb hagyománya és a Hartvik-legenda alakulástörténete alapján. Befejezetlen fogalmazvány.) (Ms 5036/1—8).

A Hartvik-legenda kritikájához. A Sz. Korona eredetkérdése. (Kézirat, fogalmazvány, részletkérdések, anyaggyűjtés: A bécsi és gyulafehérvári kódexek hartviki szövegei. Megjegyzések a gyulafehérvári Hartvik-kódexhez. Császárkoronázás. A székesfehérvári egyház kiváltságainak tanúsága. A bővebb krónikák koronaszármaztatása. A Nagy Károlynak tulajdonított kardok.) (Ms 5037/1—16).

Halász Zsigmondra (XVIII. sz.) vonatkozó anyaggyűjtés. (Ms 5037/20).

Hadtörténeti, fegyvertörténeti kéziratok töredékek, jegyzetek: A középkori magyar fegyverekről. — A török elleni segély ügye a német birodalom előtt 1522—1524. — A német koronázási szablya fegyvertörténeti rokonsága. — A magyar hadügy alakulása. — Huszárok. — Séta a régi harci eszközök között. — Magyarország és a husziták. — A szekérvákról. — A ló a középkorban. — A számszeríjról. — A szent lándzsáról. — Fekete sereg. — Dénes ispán serege. — A lovagi rend alakulása. — Mit hozott a nyugati harcosokkal szemben a kelet? — Buzogány. — Attila kardja. — A középkori hadügy. — Az államterület biztonsága. (Ms 5038/1—48, 5039/1—9).

Műveiről: A fekete sereg-ről (autoreferátum). — Ismertetések Tóth Z. műveiről (kivágatok). (Ms 5032/141—156, 172).

Fényképek: Régi fegyverekről, a Történeti Múzeum fegyvertárának kiállításáról, törökországi gyűjteményekből. (Ms 5040/75—254). Újságkivágatok, röpiratok gyűjteménye 1917—1949. (Ms 5040/1—74).

Idegen anyag: Marczali Henrik hagyatéka ld. Marczali (Ms 5041).

24.

Török Pál
1885—1943

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának tisztviselője, a budapesti egyetem magántanára volt. Elsősorban a XVI. század elejének diplomáciatörténetével foglalkozott, szerkesztette A Protestáns Szemlét. (Györkösy Alajos: Török Pál. Magyar Könyvszemle 1944. 53—54. l.)

Hagyatékát 1963-ban és 1964-ben szerezte meg az MTAK.

Kézirattári jelzete: Ms 10.504.

Levelezés: Török Pálhoz írt levelek: Angyal Dávid, Balogh Jenő (3), Balogh József, Baranyai Zoltán, Bárdossy László, Bartucz Lajos (2), Bónis György, Boreczky Elemér, Bud János, Charbon Theodora, Csekey István, Dézsi Lajos, Domanovszky Sándor, Drinkwater Allen, Eckhart Ferenc, Eckhardt Sándor, Erődi Harrach Béla, Fináczy Ernő (17), Fitz József (2), Fludorovits Jolán (2), Fukami Giichi, Gálos Rezső, Gergely Samu, Gyalóka Jenő, Gyórfy István, György Lajos, Györkösy Alajos, Henczer Béla, Hoekstra Ella (6), Horváth János (2), Ivánka Endre (2), Imre Sándor, Jancsó Elemér (2), Károlyi Árpád (3), Karpat Josef, Makkai Ernő, Makkai Sándor, Maróthy Jenő, Módi Mihály, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Rásonyi László, Ravasz László (4), Révész Imre (3), Saugy Daisy, Sebestyén Gyula, Scheiber Sándor, Sipos Zoltán, Sólyom Jenő, Sulica Szilárd (4 és mellette Sulica egy levele Szekfű Gyulához), Szabó József (2), Szekfű Gyula (7), Szekrényessy Margit, Szigetvári Iván, Szinnyei Ferenc, Szinnyei József (3), Sztróka Lajos (5), Teleki Domonkos, Taba István, Tóth László, Travnik Jenő, Trócsányi Zoltán, Vajda Endre, Valjavec Fritz (5), Veress Pál (7), Wright Walter Livingston, Zelovich László, Zentai János, Zolnai Béla (2) (Ms 10.504/1—71).

Művek: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 50 éve. (Ms 10.504/75).

A világháború okairól szóló történetírás. (Ms 10.504/76).

A világháború előzményei. Anglia. (Ms 10.504/77).

A „Szent Oroszország” hanyatlásának kezdetei. A világháború előzményei (Ms 10.504/78).

Titkos irások. (Típusaik, alkalmazásuk a XVI—XVII. században.) (Ms 10.504/79).

Széchenyi Istvánról szóló irások: A Pestre készülő Széchenyi, a hitbizomány ura.

— Fiatalkori szerelmek. — Széchenyi műveltsége és magyarul tudása fiatal korában.
— A Crescentia regény. — A gyűjtőlencse. — Katonasága. — Isten színe előtt. — Széchenyi fizikuma, életereje. (Ms 10.504/80).

Idegen anyag: Enyedi Ciprián szolgabíró magyar nyelvű beszámolója a Hóra—Kloska-féle fölkelésről és a Gubernium nyomtatott pátense 1784-ből.

Beszámoló Jemnitz János doktori értekezésének vitájáról

Jemnitz János „A nemzetközi munkásmozgalom az első világháborúban (1914 — 1917)” című doktori értekezésének nyilvános vitáját 1974. október 10-én tartották meg.

A disszertáció a II. Internacionálé pártjainak első világháborús szerepét az eddigieknél árnyaltabban rajzolja meg. A világháború kirobbanásának heteit vizsgálva, nyomon követi azokat az eseményeket és folyamatokat, amelyek elvezettek oda, hogy az Internacionálé vezető, befolyásos pártjainál az internacionalista szemléletet kiszorítja a honvédő szociálsoviniszta álláspont. Hangsúlyozza viszont, hogy ez a folyamat nem volt egyértelmű és egysíkú. A hadbalépett országok szocialista mozgalmában jelentkezett egy háborúellenes áramlat, melynek baloldalán a Lenin vezette bolsevikok álltak, mellettük a szerb szocialista pártvezetőség a maga egészében megtagadta a hadihiteleket, a kormány támogatását, ami azért is figyelemre méltó, mert a Monarchia csapatai ténylegesen veszélyeztették Szerbia függetlenségét. Álláspontjuk szerint saját kormányuk is felelős volt a háború bekövetkeztéért, másrészt azt hangsúlyozták, hogy a szerb—osztrák-magyar háborút az európai összefüggésekben kell vizsgálni, s ők a háború egészét tekintették imperialistának.

Az orosz és szerb szocialisták mellett a hadviselő országok pártjai közül ekkor még az angol Független Munkáspárt (ILP) foglalt el antimilitarista — bár inkább pacifista színezetű — álláspontot.

E pártok mellett a radikális internacionalista irányzatot támogatta néhány ország többé-kevésbé erős baloldali ellenzéke, melyek közül a legjelentősebb a németországi és utána a franciaországi volt.

Az internacionalista és szociálsoviniszta irányzatok mellett már augusztusban továbbiakat lehetett megkülönböztetni, mindenekelőtt a pacifistákét. Ez sem volt egységes irányzat, mert míg jobboldaluk a pártvezetőségek nacionalista áramlatával érintkezett, addig balszárnyuk a radikális internacionalistákéval.

Ausztriában a pacifista csoportosulást F. Adler és R. Danneberg vezették, akik a háború elején sem kompromittálódtak úgy, mint a németek, Kautskyval és Haasevel az élen.

Franciaországban ez az irányzat gyengébb volt, ami összefüggött azzal, hogy németek léptek francia földre. Itt a pacifisták — P. Faure és mások — vitatták azt, hogy a háborús felelősség csak a front tulsó oldalán található kormányokat terheli, másfelől sürgették, hogy az Internacionálét összekötő szálakat ismét erősítsék meg.

A pacifista irányzat a hadviselő országok közül Angliában volt a legbefolyásosabb. Itt az ILP egészében pacifista volt, sőt a kontinens radikális internacionalistáival is rokonszenvezett. Az ILP, mely összefonódott a Munkáspárttal, lassan annak befolyása alá került, de a pacifista áramlatot tovább támogatták a szakszervezeti vezetők csakúgy, mint az értelmiségiek.

E három irányzat mellett a disszertáció megkülönböztet egy negyediket is, az „ultrákét”. Ezen irányzat képviselői a pártvezetőségeket gyakran jobbról bírálták, feltétlen hívei voltak a honvédelemnek, s a pártvezetőségen túlmenve, sürgették a nemzeti egység teljes megvalósítását nemcsak a háború idejére, hanem a béke elkövetkező korszakában is. Zömükben a régi revizionistákból kovácsolódott ez a tábor, akik a marxizmust véglegesen megcáfolták, túlhaladtottnak minősítették, az osztályharcot együtt.

A disszertáció külön foglalkozik azzal a folyamattal, amely az Internacionálé pártjainak a háborúra való felkészületlenségéhez vezetett. Bár hosszú évek óta figyelmeztettek a háború veszélyére, 1914 tavaszán és nyarán mégis úgy vélték, hogy közvetlenül nem fenyeget háború. A készülletlenség bénító volt, amihez még hozzájárult az is, hogy a háborús mozgósítások következtében a kapcsolatok megszakadtak, a tájékoztat-

lanság mai szemmel szinte hihetetlen volt. Mindehhez járult még a frontok mozgása is ami sok szocialistára visszahatott.

A disszertáció felhívja a figyelmet néhány más összefüggésre is, így arra, hogy a nőszervezetek, még inkább a nőmozgalmi vezetők általában következetesebben háborúellenes maradtak, s ennek a későbbiekben még nagy jelentősége lett. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy az ifjúsági szervezetek többnyire hűek maradtak az antimilitarista szellemhez, s a baloldali ellenzék bázisát adták.

Külön kérdés a vezetők és tömegek problémája, amivel kapcsolatban a disszertáció kitér arra, hogy a középkáderek gyakran bátrabban léptek fel a háború ellen, mint a vezetők, ami arra utal, hogy az ellenállásnak nagyobb volt a reális lehetősége, mint ahogyan azt a pártok vezetői feltételezték.

A disszertáció összeurópai vonatkozásokban tárgyalja a négy áramlat kialakulását, de ettől néhány esetben el kellett térni. Külön-külön fejezet tárgyalja a támadásnak elsősorban kitett országok: Belgium és Szerbia szocialistáinak magatartását, s ez lehetővé tette annak megállapítását, hogy az azonos helyzetekből homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutottak. Hasonlóan külön fejezetek tárgyalják az angol és orosz munkásmozgalom alakulását, mert ezekben az országokban is sok volt a specifikus elem.

A semleges országok mozgalmában — bár a pártvezetők hangsúlyozottan semlegesek kívántak maradni — mindenütt jelentkeztek a németbarátok, ill. az antantbarátok.

1914 szeptembere és decembere között tisztázódtak a frontok. A forradalmi baloldal magatartása egyre inkább aggasztotta a kormányokat. A cári kormányzat a Duma bolsevik képviselőit letartóztatta és Szibériába száműzte, a francia kormány pedig a CGT háborúellenes vezetőit bevonultatta. Németországban Luxemburg jutott börtönbe, és Liebknecht ellen is megtorlásokkal éltek.

Az üldözések ellenére a forradalmi radikálisok vitathatatlanul megerősödtek. Oroszországban sikerült újjáteremteni a szervezeti kapcsolatokat, és a bolsevikok emigráns csoportjait kialakítani. A mensevik emigráció egy csoportja Akszelrod és Martov vezetésével ugyancsak háborúellenes felfogást hirdetett, de ebben sok volt a pacifista elem, s nem akartak szakítani a szocialsovinistákkal, ha bíralták is őket. Nem törtek meg a szerb szocialisták, s Franciaországban ekkor vált világossá, hogy a CGT-ben ellenzéki góc jött létre. Egyre több háborúellenes lap jelent meg a hadviselő országokban, bár sokszor és sűrűn mutatták a cenzúra beavatkozását fehér foltok, — olykor átmenetileg, vagy végleg betiltották őket, de új szellemet terjesztettek.

Erősödött a pacifisták mozgalma is, aminek okai között szerepelt az, hogy kiderült: az illető országok nincsenek közvetlen pusztulásnak kitéve, illetőleg, hogy kormányaik imperialista politikát folytatnak. Ennek volt a következménye az, hogy az „ultrák” már nemcsak a forradalmi radikális balszárnyat támadták, hanem a pacifistákat is.

1914 őszétől új kezdeményezések is születtek. A holland és a skandináv szocialista pártok erőfeszítéseket tettek arra, hogy az Internacionáléba életet leheljenek.

A disszertáció foglalkozik az anarchisták felfogásának alakulásával is, azzal, hogy a többség hogyan vált nacionalistává, és egy részük háborúellenessé.

A munka részletesen kitér az 1915 elején tartott három — a koppenhágai, bécsi és londoni — konferenciára. E nemzetközi eseményekhez tartoznak a semleges országok szocialistáinak erőfeszítései az Internacionálé talpraállítására, ami ebben az időben kétségtelenül irreális elképzelés volt.

1915 tavaszán új és biztató tünet volt, hogy egyre-másra jöttek létre folyóiratok háborúellenes platformmal, mint a német baloldali radikálisok lapja, a Die Internationale, vagy jelentkeztek új hanggal, mint az osztrák pacifista színezetű Der Kampf.

1915 márciusában nagy feltűnést keltett a nemzetközi nőmozgalom berni konferenciájának háborúellenes felhívása, majd áprilisban, ugyancsak Bernben a nemzetközi szocialista fiatalok hasonló értelmű határozata. Ezekben a konferenciákon is kétfajta felfogású küldöttek vettek részt; egyrészt az elszánt pacifisták, másrészt a forradalmi baloldaliak, akiket egyelőre csak a bolsevikok képviseltek. Ezek a tanácskozások utat törtek a háborúellenes mozgalmaknak, amelyeket erősítettek az 1915-ös évben nagy erővel kiborbanó sztrájkok.

1915 nyarán, a háború földrajzi kiterjedésével, Olaszország hadbalépésével, a pártvezetőségek mindkét oldalon fokozottabban szolidaritást vállaltak kormányaikkal, ugyanakkor erősödött a pacifista csoportok befolyása. Franciaországban önállósult a Longuet-csoport, Németországban sor került a pacifisták támadóbb megnyilatkozására, a „hármak”, Kautsky, Haase, Bernstein júliusi állásfoglalására, az osztrák mozgalomban is megerősödött a pacifisták helyzete. A balkáni szociáldemokrata pártokra a

háborúellenes állásfoglalás volt a jellemző, kivételt képezett a Romániában a pártból kivált két kisebb sovinszta csoport és a bolgár párt ún. „szélesek” csoportja. Ehhez hasonló elkülönülés zajlott le 1915-ben Spanyolországban és az Egyesült Államokban. Sokkal nyilvánvalóbb volt a különbség az orosz és a német munkásmozgalomban, ahol a centristák és a forradalmi baloldal közötti frontok kialakulása már nagyobb múltra tekinthetett vissza.

1915 nyarán újabb frontokon szakadtak szét a nemzetközi munkásmozgalom szervezeteinek kapcsolatai, a szakszervezeti mozgalomban. Ezek az események vezettek oda, hogy 1915 nyarán a munkásmozgalomban a helyzet szinte csupa ellentmondás volt. Kétségtelenné vált, hogy az „ultrák” bizonyos nyomást ki tudnak fejteni a pártvezetőségekre, de nagyobb, önálló szerepet nem tudnak játszani. A pártvezetőségek súlya ugyan egyelőre nem rendült meg, a baloldali ellenzék tényreése mégis több helyütt nyugtalanította a vezetőket.

Ezeket az aggodalmakat csak fokozta az 1915 szeptemberében megtartott zimmerwaldi konferencia, ahol már a bolsevikok nem maradtak magukra. E konferencia jelentős eredménye volt, hogy több párt hivatalosan képviseltette magát, s a berni konferenciák határozataihoz hasonló felhívás elfogadása mellett külön bizottságot is létrehoztak: a Nemzetközi Szocialista Bizottságot.

Zimmerwald jelentős lökést adott a francia baloldali ellenzék megerősödésének; 1915 telére megjelent egy új háborúellenes nemzetközi orgánus, a Jugend Internationale, mely fokozatosan baloldali irányban hangolódott át, mellette hasonló céllal és feladattal jelent meg a Vorbote, mely forradalmi internacionalista felfogást hirdetett.

1915 telén egyre inkább tisztázódtak a frontok. A francia párt konferenciáján nyilvánvalóvá vált a pacifisták megerősödése; Németországban a parlamenti frakció végleges szakítása jelezte a kibékíthetetlen ellentéteket, Angliában a pacifisták kezdeményezésére új tömegmozgalom bontakozott ki a katonai szolgálat megtagadására. A német baloldali radikálisok 1916 januárjában létrehozták a Spartakus Szövetséget.

A semleges országok pártjai közül a hollandok és a skandinávok eltávolodtak a svájciaktól, akik a jobboldal ellenállását megtörve, elfogadtak egy olyan határozatot, hogy készek a kisebbségi csoportokkal is együtt haladni, ha azok fellépnek a háború ellen. A holland-skandináv pártvezetők a Nemzetközi Szocialista Iroda összehívására sikertelen kísérletet tettek, s ennek nyomán a zimmerwaldi mozgalomban a baloldali erők törtek előre.

Az 1916 áprilisi kienthali konferencián ezúttal sem érvényesültek egyértelműen a baloldali elképzelései. A mérsékelt zimmerwaldi jobboldaliak kitértek az elől, hogy kötelező erejűen megtagadják a hadihitelek megszavazását. Az NSzB május elején megtartott ülésén is, mint Kienthalban, heves vitát váltott ki az a kérdés, hogy megtagadjanak-e minden kapcsolatot az NSzI-vel, s hogy képviseltesék-e magukat a semleges országok szocialistáinak tervezett nemzetközi konferenciáján. Ezek ellenére a baloldal további megerősödését hozta ez a konferencia, s az egész mozgalomnak újabb lendületet adott. Franciaországban és Németországban új erők csatlakoztak a háborúellenes ellenzékhez.

1916 a hadviselő országok gazdasági nehézségei folytán a sztrájkmozgalom nagyarányú fellendülését hozta.

Németországban az 1916 szeptemberi országos konferencia elmélyítette a párton belüli szakadást, Franciaországban az augusztusban megtartott választmányon a pártvezetőség már érezhetően meggyengülve került ki a heves összecsapásokból.

Jelentős fordulat történt az osztrák mozgalomban: az ellenzékiek egyre többet támadták a pártvezetőséget, rokonszenvvel írtak a zimmerwaldiakról. F. Adler 1916. október 21-én a munkásság felrázására agyonlőtte Stürgkh gróf miniszterelnököt. A merénylet ugyan riasztóan hatott, de a pártvezetőség csak óvatos formában sürgette a békelepéseket, s ezek a követelések messze elmaradtak a szükségletek mögött.

Az általános erjedés az antant országok szakszervezeti vezetőit arra készítette, hogy 1916 július elején Leeds-ben konferenciát tartsanak. E konferencia politikai jelentősége az volt, hogy a vezetők elkötelezték magukat a hadviselő kormányok támogatására.

A július végén Hágában megtartott konferencia, melyet a semlegesek azért hívtak össze, hogy a zimmerwaldiaktól a nemzetközi mozgalom irányítását ismét magukhoz ragadják, sikertelen maradt. A kedvező előjelek ellenére a háborúellenes mozgalom még ott sem tudott tényleges eredményeket elérni, ahol a szocialisták nagy része a háború ellen sorakozott fel, mint Olaszországban, Romániában, vagy Bulgáriában.

A forradalmi irányzat elméleti horizontja tovább tisztázódott 1916 tavaszán és nyarán Lenin munkássága révén, aki a Vorbote-ban újra foglalkozott a nemzeti önrendelkezés kérdéseivel és ősszel megjelentette „A proletárforradalom katonai program-

ja” című írását, amelyben már felvetette, hogy egy országban is győzhet a szocializmus.

1916 telén fordulat következett be a világpolitikában. Az imperialista hatalmak kifáradtak, gazdasági nehézségekkel küzdöttek, általános volt a békevágy. A kormányok, miközben egyre gyakrabban emlegettek békeajánlatokat, katonai áttörésekkel próbálkoztak. Németországban jelentősen előrehaladt a szociáldemokraták teljes kettéválása, Franciaországban a pacifisták jelentős megerősödése következett be.

1917 márciusában a háborús kormányokat meglepte és megrázkódtatta a februári orosz forradalom híre. A forradalom erjesztően hatott mindkét háborús blokk szocialistáira, a baloldaliakra, sőt a pacifistákra is. Részben az orosz forradalommal függött össze a stockholmi szocialista nemzetközi tárgyalások gondolata, amelynek teljes változtatását az antant kormányok tilalmaikkal lehetetlenné tették, s amit mindkét több szociálszovinisztái is nehezítettek. A tárgyalások megindításának gondolata előremozdító szerepet játszott a munkástömegek háborúellenes érzelmeinek elmélyítésében, s részben ennek, részben az orosz forradalom megítélésének eredményeként, Franciaországban a régi többség került kisebbségbe, Angliában pedig Henderson, kiválva a kormányból, a Munkáspárt vezetését maga mögött tudva, a konferencián való részvétel mellett döntött. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy a pacifista tendenciák megerősödtek, de ez az irányzat Stockholmban nem tudott győzelmet elérni. A baloldali radikálisok fokozott kritikával illették a stockholmiakat, magában Svédországban is kettészakadt a párt, amikor 1917 tavaszán megalakult a Baloldali Szocialista Párt.

Oroszországban az Ideiglenes Kormány rovására megerősödött a mensevik-eszer többségű Munkástanács, de ugyanakkor a centrista irányzattal szemben növekvő befolyásra tettek szert a bolsevikok is. Németországban 1917 áprilisában megalakult a Független Szociáldemokrata Párt, melybe bekapcsolódtak — különvéleményük fenntartása mellett — a spartakisták is, bár a baloldali radikálisok egy csoportja még ezt a szövetekezést is helytelenítette, mert féltette a baloldaliak önállóságát. Ausztriában a pacifista ellenzék megerősödésének újabb lendületet adott F. Adler májusi pere; spontán sztrájk is kirobbant, ami ellen a pártvezetőség élesen fellépett, valósággal megtorlást követelve a pacifista ellenzék letörésére, a fiatalok ellenzékiiségének elfojtására.

1917 tavaszán az Egyesült Államok hadbalépésével súlyos csapás érte az amerikai munkásmozgalmat. A Szocialista Párt és a Szocialista Munkáspárt több vezetőjét háborúellenes nyilatkozatok, cikkek miatt börtönbe vetették.

Az 1917 nyarán tartott konferenciákon az új helyzetnek megfelelően, — Oroszországban a kettős hatalom megszűnt a bolsevikok illegálisba szorítása — visszahatott a forradalmi és pacifista irányzatok szétválására.

1917 őszén mindenütt újabb mérlegelések időszaka kezdődött. Egymás után ült össze a német, a francia és az osztrák párt kongresszusa és két nemzetközi szakszervezeti konferencia is jelezte, hogy a szakszervezeti vezetők kénytelenek számolni a munkások megváltozott hangulatával. Új, radikálisabb munkásrétegek kapcsolódtak be a munkásszervezetekbe, s ezek a rétegek fogékonyabbak voltak a szocialista eszmék iránt.

E konferenciák azonban inkább helyzetfelmérők voltak, s nem olyanok, melyek új irányba tudták volna terelni a mozgalmat. A nemzetközi munkásmozgalomnak új lökést csak az 1917 novemberében győztes oroszországi szocialista forradalom volt képes adni, amikor merőben új helyzetet teremtett az egész nemzetközi munkásmozgalom számára.

Galántai József, a történettudományok doktora, opponensi véleményének bevezetőjében rámutatott arra, hogy a nemzetközi munkásmozgalom történetének témakörében az utóbbi évtizedben sok munka jelent meg, különösen a szocialista országokban, az átfogó ábrázolás azonban nagyon ritka. Az ilyen típusú munkák elkészítését nehezíti, hogy kiterjedt nyelvismerettel kell rendelkezni, s rendkívül nehéz a hatalmas anyag rendezése, még nagyobb problémát jelent, ha a kutató olyan korszak feldolgozására vállalkozik, amelyben a nemzetközi munkásmozgalom nem rendelkezett központi fórumokkal, mert azok hiánya csak nehezíti az áttekintést. A disszertációról megállapította, hogy az előbb jelzett nehézségeket sikerrel leküzdötte, és hogy megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek.

A munka legjelentősebb eredményeként értékelte azt, hogy képes volt átfogni a rendkívül kiterjedt, szerteágazó, egymástól sokszor független és gyakran elaprózott mozgalmakat, ami egyúttal azt is jelenti, hogy valóban nemzetközi szélességben és kiterjedtségben ragadja meg a világháború éveit alatti munkásmozgalmat. A következőkben nagy vonalakban ismertette a munka felépítését, szerkezeti tagolását. A legsikerültebb fejezetnek azt tartotta, amely a zimmerwaldi és a kienthali konferencia közti kevéssé ismert, de annál fontosabb folyamatokat mutatja be. E fejezethez hasonlóan fontosnak

mondotta — mert kevésé feltárt — az 1916-os esztendő második felének munkásmozgalmi folyamataival foglalkozó fejezetet is. A két orosz forradalom közötti időszakot tárgyaló fejezetek erényének szintén azt tartotta, hogy itt is a kevésé fejtárt mozzanatok felé fordította figyelmét a szerző.

E rövid áttekintés után Galántai József megállapította, hogy a disszertáció a szerző öt évvel korábban megjelent hasonló témájú könyvével jóval átfogóbb, kiterjedtebb, valóban monografikus jellegű alkotás. A lényeges színvonalbeli különbséget az elvi vonatkozású kérdések tárgyalásainál látta, amelyek e téren is újabb eredményeket hoztak. Kiemelte, hogy a szerző hatalmas anyagát marxista-leninista eszmeiséggel fogta át, a korabeli lenini értékelések felhasználásával, amelyek támogatást nyújtanak értékeléséhez. Az opponens a továbbiakban arra mutatott rá, hogy a rendkívül kiszélesített ábrázolás olyan elvi problémákat is felvet, amelyek még nem nyertek kielégítő megoldást.

Az egész mozgalmat átfogó, sokszínűbb, árnyaltabb ábrázolás, amelyet az opponens mindenképpen helyeselhetőnek tartott, megkívánja a rendszerezés elveinek pontosabb kimunkálását. Addig ugyanis, míg a szocialsovinizmusnak és a forradalmi koncepciónak, valamint a harmadik, mennyiségileg legkiterjedtebb szociálpacifizmusnak értékelését a szerző a lenini elemzések alapján megfelelően tárgyalja, a különböző irányzatokhoz sorolható szervezetekkel, folyamatokkal kapcsolatos elvi általánosítások, elemzések terén a munka szegényebb. Hangsúlyozta, hogy ezt nem annyira bírálatként, mint inkább ösztönzéseként veti fel, hiszen Jemnitz János monográfiája így is igen nagy feladatot vállalt, és sok problémát oldott meg. Hiányolta a munkából a historiográfiai áttekintést és kérte, hogy ezt az opponensi véleményekre adandó válasz foglalja magában.

Összefoglalásul megállapította, hogy a munka magas tudományos színvonalat képvisel: elemzéseiben marxista-leninista eszmeiségű; a munkásmozgalom első világháború alatti történetének feltárásában jelentős új eredményekre jutott. Ezek alapján javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Jemnitz János részére ítélje meg a tudományok doktora akadémiai fokozatot.

Hajdú Tibor, a történettudományok doktora, opponensi véleményének bevezetőjében kiemelte a szerző korábbi, impozáns mennyiségű publikációit, majd hangsúlyozta, hogy a disszertáció, mely nemzetközi vonatkozásban is első átfogó marxista feldolgozás a témának, feljogosítja a szerzőt a történettudományok doktora cím elnyerésére.

Említette, hogy a disszertáció Jemnitz János öt évvel korábban megjelent, hasonló — bár nem teljesen azonos — témájú könyvének nagymértékben kibővített változata, s rámutatott arra, hogy a szerzőt már korábbi munkái alapján is a disszertációban tárgyalta kérdések Európa-szerte elismert szakértőjének tekintették.

A munka egyik legfontosabb eredményének azt tartotta, hogy az újonnan feltárt és a már korábban ismert kutatási eredményekre támaszkodva, a szerző valóságos per-újrafelvételt végez a II. Internacionálé pártjainak első világháborús szerepét illetően, anélkül, hogy felmentést adna az opportunizmusnak, megkülönbözteti a háborút elfogadók két fő változatát: az opportunistákat, akik belenyugszanak a háborúba és a kényszerű honvédelem álláspontjára helyezkednek, illetve az „ultrákat”, akik nyíltan helyeslik kormányuk hódító céljait, ellenzik a meg egyezéssel békét és „nemzeti alapra” kívánják helyezni a szocializmust. Kimutatja, hogy nemcsak eltérő érvelésről van szó ebben az esetben, hanem lényegi differenciákról is, mert míg a szociálopportunisták a pártegyeség fenntartásának hívei voltak, addig különösen a német ultrák forszírozták a különválást a pacifistáktól, és a baloldalnál nem kevésbé törekedtek a párt kettészakítására.

A másik fontos eredménye a disszertációnak Hajdú Tibor szerint, hogy a tények bizonyító erejével cáfolja meg azt a közkeletű, beidegzett általánosítást, hogy a II. Internacionálé vezető pártjai mind soviniszta álláspontra helyezkedtek, ennek következtében az Internacionálé darabokra hullott, s a bolsevikokon kívül csak néhány kisebb forradalmi csoport, illetőleg párt maradt hű az internacionalista alapelvekhez.

Az opponens a következőkben sorra vette a disszertáció fejezeteit, melyek közül a legérdekesebbnek az első fejezetet tartotta, mely bemutatja, hogy milyen baloldali csoportok, sőt pártok működtek a II. Internacionálé tagjai között s ezek más, baloldalinak nem nevezhető, de pacifista pártokkal együtt hogyan harcoltak kezdettől fogva a háború ellen, természetesen kihangsúlyozva, hogy a háború kitörésekor a legkövetkezetesebb internacionalista álláspontot az OSzDMP, s azon belül a bolsevikok foglalták el. E fejezet érdemeként emelte ki, hogy Jemnitz János elutasítja a „a történelem az, ami történt” mindent igazoló szemléletét, amikor tanulságosan állítja szembe a két hasonló sorsú, a háború elején lerohant ország, Belgium és Szerbia szociáldemokrata pártjának homlokegyenest ellentétes magatartását.

Az 1914 szeptembere és decembere közötti időszakot felelő fejezetből kiemelte a német kormánysovinizmus kialakulásának ismertetését, az orosz szocialista frakciók

állásfoglalásának aprólékos elemzését, ugyanakkor megjegyezte, hogy néhány kisebb hiba itt előfordul, nevezetesen, hogy bolsevikként szerepel Lozovszkij, aki ekkor még az internacionalista mensevikek jellegzetes képviselője, s ugyancsak tévesen szerepel egy helyen Lunacsarszkij — ekkor bolsevikként. Rámutatott arra, hogy a balkáni szocialista pártoknak a nyugatiakénál sokkal baloldalibb és harcossabb magatartásának árnyalt bemutatásánál ki kellett volna térni arra is, hogy általánosságban Kelet- és Közép-Európa forradalmi talaja jobban kedvezett a harcoss antimilitarizmus kibontakozásának, mint a nyugat- és észak-európai viszonyok.

Jemnitz János hangsúlyozott szimpátiával kíséri a kelet-európai pártok jó részének internacionalizmusát. Hajdu Tibor ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a háború alatt ez is a döntő, s nem is kifágásolná, hogy nem utal a nemzeti keretek növekvő jelentőségére a háború után, ha ez nem vezetne a cseh szocialisták egyoldalú értékelésére.

Elismerően állapította meg az opponens azt, hogy a disszertáció érdekesen mutatja be az orosz szociáldemokrácia új négyes tagozódását: a bolsevikok, a „Nase Szlovo” csoport (Trockij, Csicserin, Lunacsarszkij), a mensevik internacionalisták (Martov, Axelrod) és a Plehánov-féle „honvédők”.

A kienthali konferenciát és visszhangját tárgyaló fejezetből Hajdu Tibor különösen sikerültnek minősítette a zimmerwaldi irányzatok közül Trockij nézeteinek elemzését. Érthetetlennek tartotta viszont, hogy a szerző nem említi Lebovics és Hochmann magyar szocialisták szereplését Kienthalban, noha ez már ismert. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg, hogy amennyire tiszteletreméltó Jemnitz János tájékozottsága kisebb európai pártok belső életében is, a magyar vonatkozásokban sokszor megelégszik a pártvezetőség álláspontjának ismertetésével, megbíralja a belső ellentéteket vagy éppen a párt vezetésétől távol álló csoportokat. Azzal a fejezettel kapcsolatban, mely a nemzetközi munkásmozgalom 1916 nyara és ősze eseményeivel foglalkozik, F. Adler Stürgkh miniszterelnök elleni merényletének elítélését a szerző részéről sajnálatos merevségnek tartotta, hiszen a szerző által is ismertetett adatokból kitűnik, mennyire hatásos és a béke ügyére hasznos volt.

A továbbiakban kiemelte az opponens, hogy Stockholm előkészítésének vitája, az orosz forradalom hatásával és visszhangjával együtt, azt is dokumentálja, hogy míg 1914 előtt a nemzetközi munkásmozgalom választóvonalára a revizionizmushoz, 1914-től a háborúhoz való viszony, addig 1917-ben már az orosz forradalom értékelése képezi a fő választóvonalat. A kisebb hibák között sorolta fel, hogy 1917 nyarán Trockijnak és követőinek a Bolsevik Párthoz való csatlakozásáról a szerző megelégedett említést tenni; a magyar SzDP 1917 nyári békepárti aktivitásával kapcsolatban hiányzik annak megmagyarázása, hogy ez akkor kifejezetten kormánytámogató politika volt néhány hónapig. Enélkül, hangsúlyozta Hajdu Tibor, éppúgy ferde képet kapunk, mint abban az esetben, amikor a szerző dicséri a magyar delegációt azért, mert Stockholmban nem elleneztek a lengyel örendelkezést; ez a dicséret csak akkor lenne meggyőző, ha a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatban ugyanez lett volna a párt álláspontja.

A zárófejezettel kapcsolatban, mely „Megtorpanás, útkeresés és a forradalom alternatívája 1917 őszen” címet viseli, az opponens nem értett egyet azzal az értékeléssel, melyet a szerző az osztrák SzP 1917 októberi kongresszusához fűzött, nevezetesen, hogy Kunfi és Varga Jenő szolidaritás vállalása Kautskyval azt jelentette volna, hogy „a magyar pártban jobbra Kautskyval rokonszenveztek elvi kérdésekben”. Az opponens szerint itt sokkal inkább egy magyar „független” szocializmus kialakításának első lépéseiről van szó.

Hajdu Tibor általános kritikai észrevételei között sorolta fel, hogy a disszertáció nem foglalkozik olyan fontos pártokkal, mint a finn, vagy a cseh pártok. Hasonló hiányérzetének adott kifejezést, amikor szóváltotta, hogy bár a címben a nemzetközi munkásmozgalomról van szó, a disszertáció elsősorban a II. Internacionáléval foglalkozik, s így nem is juthat hely az azon kívül álló vagy a periférián elhelyezkedő szocialista irányzatokra és szervezetekre.

Azt sem tartotta szerencsés megoldásnak, hogy rendkívül bő jegyzeteléssel kívánta pótolni a szerző a hiányzó historiográfiát. Kisebbségi hibaként említette a stílus-töréseket, ismétléseket, s a hibásan írt idegen szavak, pl. németesen írt orosz nevek esetét.

Lényegesebb hibának tartotta az opponens azt, hogy a szerző a II. Internacionálé 1914-ben bekövetkezett szétesését az adott keretnél elemzi, nem veszi észre, hogy a nemzetköziség ügye 1914-ben elért egy olyan kritikus pontra, amelyen a régi szervezeti keretben nem lehetett túljutni, elől kellett mindent kezdeni.

Megjegyezte még, hogy a legkülönbözőbb pártokban megtalálható igazán változatos irányzatok alapos ismertetése eltakarhatja az olvasó elől azt a tényt, hogy Oroszországra és a Balkánra elsősorban a szociál-forradalmiság, Észak- és Nyugat-Európára

viszont elsősorban a szociálpacifizmus jellemző, míg a német—olasz övezetben a két tendencia összecsapása.

Befejezésül Hajdu Tibor a disszertáció kimagasló érdemeire való tekintettel nemcsak azt javasolja, hogy Jemnitz Jánosnak a történettudományok doktora fokozatot ítéljék oda, hanem azt is, hogy munkáját legalább egy világnyelven is megjelentessék, tekintettel a várható érdeklődésre.

Érényi Tibor, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményének bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a disszertáció mind hazai mind nemzetközi viszonylatban a legérdekesebb és legszínvonalasabb alkotások közé tartozik, témáját illetően indokoltan minősíthető úttörő jellegűnek.

Külön dicsérte a mű színvonalát, elvi vonalvezetését és témaválasztását. Teljesen indokoltan tartotta a munka periodizációját, de sajnálatát fejezte ki amitt, hogy a munka túlságosan hirtelen ér véget, a szerző nem tekint ki az első világháború végéig jelentő forradalmi periódusra.

Kiemelte az opponens a munka hatalmas forrásbázisát, amelyre támaszkodva sikerült a szerzőnek valóban a szó szoros értelmében átfogó művet létrehozni. Rámutatott viszont, mint az előtte szóló opponensek is, hogy a kézirat megkívánná egy historiográfiai fejezet beiktatását, az imponáló gazdagságú jegyzetapparátus ellenére is.

Tartalmilag a legfontosabb eredménynek azt tartotta, hogy a szerzőnek sikerült a korabeli nemzetközi szocialista munkásmozgalom szinte teljes, árnyalatokban gazdag, differenciált képét megrajzolni. Ez egyben, emelte ki az opponens, a különböző leegyszerűsítő, vulgarizáló nézetek cáfolatát is jelenti. Rámutatott arra is, hogy a szocialista munkásmozgalom négy irányzatának konkrét történelmi elemzése révén erőteljesebben bontakoznak ki a pacifisták tevékenységének pozitív vonásai.

Az opponens megítélése szerint a szerző elvileg és történetileg helyesen foglalkozik az oroszországi munkásmozgalom eseményeivel, állásfoglalásaival, Lenin és a bolsevikok tevékenységével. Ebben az esetben is érvényesült a kérdések differenciált bemutatása. Még további kimunkálásra szorul viszont szerinte a radikalizmus és a forradalmiság fogalma (azonosságok és különbözőségek), amellyel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a két fogalom nem azonos egymással.

Elismeréssel vette tudomásul, hogy a szerző korábbi munkáihoz képest jobban a figyelmébe előtérben álltak a politikátörténeti aspektusok, mint pl. „vezetők, közép-kaderek, párttagság”. Általában sikerültnek mondotta a mű szerkezeti felépítését, csak némely esetben tartotta azt nagyon széttagoltnak, pl. a kongresszusról-kongresszusra haladás következtében esetenként mozaikszerű válik. Felhívta a figyelmet az ismétlésekre, s arra, hogy a stílus is javításra szorul.

Az opponens szerint a mű értékét fokozta volna, ha a szerző kísérletet tesz az erőviszonyok lemérésére mind az egész Internacionálé, mind pedig az egyes pártok viszonylatában. További kutatást igényel az egyes irányzatok tömegbázisának, pontosabban munkásbázisának kérdése is — mondotta. Ugyanígy fontos lenne tudni, hogy milyen tényezők azok, melyek szervezett munkásokat, értelmiségieket, párttagokat arra készítetnek, hogy egyik, vagy másik irányzathoz felzárkózzanak. E kérdésekben az opponens nem részletes kifejtést, hanem inkább csak bizonyos motivációt hiányolt a munkából.

Kiemelte a továbbiakban, hogy a szerző következetesen internacionalista álláspontra helyezkedik és figyelembe véve a különböző helyi adottságokat, alkalmazza a lenini mércét. E mellett hasznos lett volna, mutatott rá az opponens, ha a szerző részletesebben foglalkozott volna azzal a szereppel és funkcióval, amelyet a különböző szocialista pártok az egyes országok politikai, társadalmi életében betöltöttek. Indokolt lett volna továbbá a tárgyalást egyes sajátos helyzetben elvő pártok — így pl. a belga és a szerb párt — körülményei megvilágítására is kiterjeszteni.

Az opponens szerint a disszertációt annak megállapításával lehetett volna zárni, hogy az I. világháború szinte egész Európában forradalmi folyamatokat érlelt, amelyeknek lezajlását az egyes országok, földrajzi régiók konkrét, történelmi és politikai helyzete nagymértékben befolyásolta.

Befejezésül rámutatott arra, hogy megjegyzései zömmel kiegészítő jellegűek illetve módszerbeliek. A mű impozáns voltára, tudományos színvonalára, jelentős értékére való tekintettel meggyőződéssel javasolja, hogy Jemnitz Jánosnak ítéljék oda a történettudományok doktora fokozatot.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Dolmányos István* a történettudományok kandidátusa szólt hozzá a disszertációhoz. Előljáróban leszögezte, hogy csatlakozik az opponensek általános pozitív véleményéhez és a maga részéről is melegen ajánlotta a disszertáció elfogadását. A munka két pozitív vonására hívta fel a figyelmet: egyrészt arra, hogy igen nagy anyagot nyújt az orosz forradalmi mozgalom nemzetközi hatásáról,

illetve a leninizmus sikeréről az első világháború időszakában; másrészt arra, hogy a szerző jól és finoman vizsgálja a nemzetközi munkásmozgalomnak eddig nem ismeretes, vagy elfelejtett megnyilvánulásait: internacionalista fellépéseket, baloldali szervezkedéseket. — A következőkben azonban inkább néhány problémára irányította a figyelmet, hogy a kiadásra kerülő munka „még árnyalati vonatkozásban is tökéletes legyen”.

Az egyik kérdés, amit Dolmányos István felvetett, az internacionalista irányzat jellemzésének kérdése volt, amellyel kapcsolatban elmondotta, hogy „az internacionalista áramlat körülhatárolása egyes országokban, illetve világméretekben, nem minden esetben pontos. Amik odasoroltatnak, nem minden esetben tartoznak oda, vagy nem minden cselekményük tartozik oda.” Szigorúbb mércét ajánlott e kérdésben a szerzőnek, mert pl. Šmeral, akit a munka, mint internacionalistát mutat be 1914-ben, a Monarchia és Németország háborús erőfeszítéseit kifejezetten támogatta, „nem világos a Francia Kommunista Párt egyik megalapítójáról adott értékelése sem, mert az későbbi időszaknak felelt meg . . . (internacionalistává és forradalmárrá) az oroszországi 1917-es alakulás nevelte át”. A hozzászóló lényeges és izgalmas történetírói feladatnak tartotta annak bemutatását, hogy azok az emberek, akik messziről indultak el, hogyan találnak utat a leninizmushoz. Ez a metamorfózis sok esetben hiányzik a munkából.

Felhívta a figyelmet arra is, hogy a személyek nincsenek mindig elég árnyaltan bemutatva, amire példaként hozta fel a román mozgalom következetes internacionalista képviselőjét, Uzsort, aki a disszertáció elején a jobbszárny képviselőjeként szerepel az antantbarát irányzatnál, a disszertáció végén pedig az internacionalisták legkövetkezetesebb alakjaként. Ezt a nagyarányú változást jobban meg kellett volna világítani — hangsúlyozta Dolmányos István.

Rámutatott arra, hogy a centrum, vagy a jobboldal más alakjainál a fentemlített elcsúsások még erőteljesebbek. Felhozta példának Kautsky szerepét, akiről a disszertáció megállapítja, hogy a háború elítélője volt; ő maga viszont azt mondta, hogy nem ítélkezni. Dolmányos István nem értett egyet Kollontaj és Lenin viszonyának értékelésével sem: a szerző azt írja, hogy 1915 elejétől már teljes volt az egyetértés közöttük minden kérdésben, viszont a disszertációban is említés történik arról, hogy az angol munkásmozgalommal illetően mennyire eltért véleményük egymástól. Csicserinrel kapcsolatban, akiről a szerző véleménye az, hogy az emigrációban sem mensevik, sem bolsevik álláspontot nem foglalt el, Dolmányos István úgy vélekedett, hogy személyileg közel állt az internacionalistákhoz, de lényegében mensevik állásponton állt. Csicserin és mások példájára hivatkozva kifejtette, hogy „ezek az indokolatlan »előléptetések« . . . elveszik a teret ezeknek a történelmi személyiségeknek a fejlődése elől, s éppen fordítva hatnak”.

A pacifizmus kérdése a munkában nincs történetileg minden esetben elég jól körülhatárolva, „ami különösen akkor veszélyes, ha a pacifizmus — nacionalizmus, a pacifizmus és opportunizmus viszonya szembeállítódik” — mutatott rá Dolmányos István. Felhívta a figyelmet arra, hogy a disszertációban előfordulnak olyan fogalmazások az áramlatok megjelölésénél, amelyek nem számolnak az átmenettel, holott ennek elvi jelentősége van.

A hozzászóló bírálta, hogy a jobboldal nacionalizmusának létrejöttében a szerző túlhangsúlyozza 1914 szerepét, holott — Dolmányos István felfogása szerint — „. . . sokkal inkább az előző korszakból jönnek a problémák, mint a disszertáció ezt érzékelteti”.

Az anarchistákkal kapcsolatban a hozzászóló arra utalt, hogy az orosz anarchisták mindig is két áramlathoz vonzódtak: a nacionalistához és ugyanakkor az internacionalistához.

Kifogásolta továbbá, hogy „noha a jelölt elítéli elvileg a szocialsovinizmust, az ábrázolás arányaiban háttérbe szorul magának a szocialsovinizmusnak a leírása”.

A semleges országok pártjaival kapcsolatban a hozzászóló egy ellentmondásra hívta fel a figyelmet: a disszertáció egyik helyén az olvasható, hogy ezek a pártok a szocialsovinisztáktól eltérő álláspontot fejtettek ki, máshelyütt viszont az áll, hogy Bulgáriában vagy más semleges országban voltak olyan áramlatok, amelyek szocialsoviniztának minősíthetők. Dolmányos István szerint kérdéses: lehet-e összességükben jellemezni a semleges országok munkáspártjainak álláspontjait.

Aláhúzta, hogy a semlegességnél sokkal hangsúlyosabban kellene bírálni a polgári irányzatokat támogató munkásmozgalmi irányzatokat.

A hozzászóló rámutatott arra, hogy problematikus Belgium és Szerbia közel hozása, mert a háborúba sok tekintetben hasonló módon keveredtek ugyan bele, azonban egészen más Belgium polgárosultsága és mások a nemzeti összefüggések.

Dolmányos István nem értett egyet azzal a megállapítással sem, hogy „a Kommunista Párt egységes volt”, mert a kommunista pártok harcok közepette alakultak meg,

s ezeknek előzményei voltak. Sajnálatosnak tartotta, hogy a disszertáció kifejejtette a nemzetközi munkásmozgalomra gyakorolt orosz hatás 1914-es bemutatását. Rámutatott bizonyos aránytalanságokra az angol és orosz munkásmozgalom bemutatásánál és összevetéseket javasolt az eredeti tagolás helyett.

Az Adler-merénylettel kapcsolatban kifogásolta, hogy kimaradt a bolsevik visszhang, a Pravdában megjelent cikk, amely „magát a merényletet elítélte, de Adler kiállítását pozitívnak ítélte és háborúellenes szempontból kihasználta ezt a merényletet”.

Egy másik ellentmondásra is felhívta Dolmányos István a szerző figyelmét: a disszertációban azt írja, hogy a februári forradalom másnapján nem lehetett tisztán látni az erőviszonyokat, majd röviddel később arról ír, hogy Lenin távolról világos elemzést adott az eseményekről.

A disszertáció befejezésével kapcsolatban a hozzászóló csatlakozott Erényi Tibor opponensi véleményében elmondottakhoz, hogy túlságosan hirtelen fejeződik az be, és javasolta, hogy a petrográdi felkelés mozzanatát is vegye bele Jemnitz János a munkájába. Felhívta a szerző figyelmét arra, hogy az első világháború negatív vonulatainak nincs meg az előzménye utalások formájában a disszertációban.

Dolmányos István nem osztotta a szerző véleményét abban a vonatkozásban, „hogy a munkásmozgalomban a választóvonal a háborúellenes szemlélet”, valamint abban, hogy „még semmi nem dőlt el 1914 nyarán”.

Véleménye szerint kimaradhatna a disszertációból Pilsudski jellemzése, aki már 1912-ben nacionalista volt és háborúspárti tevékenységet fejtett ki és nemcsak a cárizmus ellensége volt, mint azt a disszertáció állítja, hanem különösen a bolsevik mozgalommal kapcsolatban volt ellenséges. Kifejtette azt is, hogy Darsinszki sem 1914-ben lett nacionalista, hanem már korábban.

Dolmányos István szerint a szerző a forrásbázist kibővíthette volna még parlamenti naplókkel és miniszteri iratokkal, illetve többet felhasználhatott volna a már feldolgozott magyar anyagból.

Befejezésül azt hangsúlyozta, hogy mindezek ellenére „a disszertáció nagyon sok vonatkozásban tanulságos anyagot nyújt, és ezek az új összefüggések, új felismerések, új adatok azok, amelyek alapján a disszertáció elfogadását melegen és hangsúlyozottan” javasolja.

Jemnitz János az opponensi véleményekre adott válaszában először is megköszönte az elismerő szavakat és a kritikai észrevételeket, melyek egyrészt a munka további javítását teszik lehetővé, másrészt olyan problémákra hívják fel a figyelmét, amelyek még nem megoldottak. A hiányolt historiográfiával kapcsolatban elmondotta, hogy igényes megoldás esetén külön disszertáció kerekedhetnék egy ilyen áttekintésből, ezért inkább egy historiográfiai vázlat elkészítésére vállalkozott.

A historiográfiai áttekintés első részében arra hivatkozott, hogy erre a korszakra vonatkozó Eurán írás, mely az egész nemzetközi munkásmozgalmat mutatná be (pon-tosabban Európáét és az Egyesült Államokét) tulajdonképpen csak egy született, M. Fainsod közel negyven esztendeje megjelent munkája. A 60-as évek közepén a szovjet történészek jelentettek meg egy kollektív munkát a II. Internacionáléről, s e könyv egyik – hosszabb – fejezete tárgyalja e korszakot. J. G. Tyomkin 1967-ben megjelent munkája, mely szintén az 1914–17 közötti időszakot vizsgálja, alapjában a nemzetközi munkásmozgalom történetéből a baloldali áramlatot örökíti meg nagy részletességgel.

Jemnitz János utalt arra, hogy bár nagy átfogó munka kevés született, egy bizonyos kérdéskörben a kutatások ténylegesen nagy eredményeket értek el, nevezetesen a zimmerwaldi mozgalom története feltárásában. Rámutatott arra, hogy Balabanova és Münzenberg az 1920-as években már alapos áttekintést adott e mozgalom egész történetéről, majd hosszabb szünet következett be, a kutatások elakadtak, de A. Rosmer két könyve jelentős előrelépést jelentett ezen a területen. A kutatások megújulása a 60-as években következett be, amelyek közül Jemnitz János megemlítette Tyomkin és Koroljov, a bolgár Szamuilov és az NDK-beli Reisberg írásait. A magyar kutatások közül kiemelte Vadász Sándor 1971-ben megjelent munkáját, mely a francia archívumok anyagai alapján közöl új ismereteket a zimmerwaldistákról. Megemlítette még Jules Humbert-Droz és Horst Lademacher munkáját. Leszögezte, hogy az eredmények ellenére nem tekinthetjük lezártnak a témát, még számos tisztázatlan pont van; sok fontos fond a kutatás számára még nem közelíthető meg. Nem eléggé feldolgozott a befejező fázis, 1917-ből.

A Nemzetközi Szocialista Iroda tevékenységét már korántsem dolgozták fel ennyire, s ebben a vonatkozásban a disszertáció egy sor kérdésben elsőként tár fel levéltári forrásokat. E területen, mint egyetlen közlésre, Georges Haupt 25 oldalas brosurájára hivatkozott Jemnitz János. Hiányos a feldolgozás a nemzetközi szakszervezeti

mozgalmi kapcsolatok vonatkozásában, vagy a szakszervezetek és a államapparátus kapcsolatainak megvilágításában, az anarchisták tevékenységének feltárásában.

Jemnitz János ugyanakkor jelezte, hogy természetesen hosszú bibliográfiát lehetne összeállítani már megjelent munkákról, melyek közül legértékesebbnek tartotta a résztvevők egykorú cikkeit, levelezéseit tartalmazó köteteket. Az „első nemzedékbeliek” közül megemlítette Prager, Braunthal, Cole, Page Arnot, Zévas írásait.

Az első világháború történeti irodalmával kapcsolatban megjegyezte, hogy rengeteg anyag jelent és jelenik meg napjainkban is, de ennek ellenére sok terület még nincs kielégítően feldolgozva, s ez megköveteli a kutatások kibővítését munkásmozgalmi vonatkozásokban is. A napjainkban megjelent munkákról elmondotta, hogy általában tovább élnek az egyes irányzatok, jelennek meg különböző zimmerwaldi és pacifista szemléletű írások és olyanok is, amelyek előnyös színben tüntetik fel a pártvezetőségek irányvonalát, a háborús politika elfogadását.

Erényi Tibor vetette fel opponensi véleményében a vezetők és tömegek kapcsolatának kérdését. Jemnitz János egyetértett azzal, hogy állandóan törekedni kell a teljesebb válaszadásra, de rámutatott arra is, hogy ez rendkívül nehéz, mert a pártajtóban, a kongresszusokon, a parlamentben a párt vezetői, vagy legfeljebb közép-káderei szólnak meg, a tömeghangulat alakulását rendkívül nehéz megfogni.

Szintén Erényi Tibor vetette fel a kérdést, hogy a progressió szempontjából melyik hadviselő fél győzelme látszik előnyösebbnek. Jemnitz János kifejtette: igaz ugyan, hogy a vilmosi Németország győzelme lehetett a reális nagyobbik rossz, mégis a cári Oroszországban azoknak volt igazuk, akik az egész háborút elítélték. Ugyancsak erre vonatkozóan hivatkozott még a belga-szerb párhuzamra, s hangsúlyozta, hogy a szerb szocialisták példamutató magatartása, amellyel az egész háborút elítélték, nem akadályozta meg őket abban, hogy tiltakozzanak az ország megszállása ellen, és határozottan felléptek a szerb nép függetlensége érdekében.

E kérdésnél maradván nem tartotta elfogadhatónak azt az ellenérvet, hogy könnyű a kis pártoknak, vagy éppen az emigránsoknak, mert ők nem érzik annyira a tömegek nyomását. Hivatkozott arra, hogy a nagy pártokban is voltak olyanok, akik már 1914 nyarán elvetették a honvédelem és a kisebbik rossz elvét.

A másik ellenérv e kérdéssel kapcsolatban a történetiség kérdése, nevezetesen az, hogy az első rövid periódusban, amikor még nem merevedtek meg a frontok, s szinte mindenütt féltek a teljes lerohanástól, volt néhány olyan csoport, amely csak 1914 telétől adott határozottabb hangot háborúellenességének. Példának hozta fel Jemnitz János a Kautsky-Haase és a francia Longuet csoport viselkedését. E csoportokkal szemben — hangsúlyozta — a történeti távlat is azoknak ad igazat, akik az első perctől fogva egyértelműen fordultak a háború, sőt a nemzeti veszély tétele ellen.

Jemnitz János egyetértett Hajdu Tibor azon véleményével, hogy bizonyos országok, népek szocialista mozgalmáról bővebben kellett volna szólni: konkrétan a csehek és finnnek pártjára utalt. Ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy a kiadásra készülő műből — terjedelmi okok miatt — az 1917 februártól októberig terjedő időszak kimarad, de az említett hiány pótlására később alkalom nyílik. Jemnitz János elmondotta, hogy erre azért is jó lehetőség lesz, mert újabb kutatásaiban mindkét párt vonatkozásában érdekes anyagokat talált.

Egyetértett Hajdu Tibor azon véleményével is, hogy Lenin sokszor túlértékelte a baloldali lehetőségeit, a nyugat-európai országokban végbemenő forradalmasodást.

Érdekesnek és elgondolkoztatónak tartotta Hajdu Tibornak a nemzetközi munkásmozgalmat választóvonalairól adott meghatározását, nem értett egyet viszont azzal, hogy pl. Franciaországban 1917-ben már nem a háború, hanem az orosz forradalom (a februári) lett volna vízvonalasító az ottani munkásmozgalm számára. Noha rendkívül nagy befolyását nem tagadta, kijelentette, hogy szerinte nem ez volt az elsődleges. Igazat adott Hajdu Tibornak abban a kérdésben, hogy a magyar nemzetiségekről többet kellett volna szólni, vagy a magyar reflexiókra bővebben kitérni, de hangsúlyozta azt is, hogy a magyar megfigyelők részvétele a svájci nemzetközi békekonferenciákon még további kutatások tárgya marad.

Jemnitz János nem osztotta Hajdu Tibornak F. Adler merényletével kapcsolatban elmondott szavait, mert mint rámutatott: akik bírálták Adlert Stürgkh meggyilkolásáért, elsősorban a módszert kifogásolták és sokkal súlyosabb kritikával illették az osztrák uralmi rendszert, sőt a szociáldemokrata párt vezetőit. A merénylet hatását — szerinte — Hajdu Tibor túlértékeli: valójában ekkor még nem sikerült az osztrák munkásságot felrúzni, s a pacifista kisebbség továbbra is kisebbség maradt a párton belül. A merénylet eredményességét illetően pedig kijelentette, hogy az 1916 telén bekövetkezett általános választások egyik, nem döntő tényezője volt.

A kisebb hibákkal kapcsolatban kijelentette, hogy azokat természetesen kijavítja, majd ismételten megköszönte az opponensek elismerő szavait.

Jemnitz János ezután Dolmányos István hozzászólására reflektált, elsősorban a személyekkel kapcsolatban felvetődött kérdésekre. Kautsky 1914 telén elhangzott kijelentésével kapcsolatban Jemnitz János kijelentette, hogy annak előzményeként már augusztusban nem akarta megszavazni a hiteleket, s egészében mindenki úgy értékelte Kautsky téli kijelentését, hogy az világos elhatárolódás a jobboldaltól. Kollontájjal kapcsolatban Dolmányos István vitatta azt, hogy 1915-re egyetértés alakult volna ki Lenin és Kollontáj között; Jemnitz János azt hangsúlyozta, hogy erre vonatkozóan Lenint idézte, de nem vitatja azt, hogy bizonyos, nem túl jelentős eltérés volt közöttük 1915-ben. Ezt mutatja az amerikai út és az, hogy Kollontájnak kapcsolatai voltak az internacionalista mensevikekkel. Lenin viszont szoros munkakapcsolatokról adott értékelést. Jemnitz János szerint Dolmányos István tulajdonképpen az 1920-as vitára utal, amely azonban nem tartozik a disszertáció témakörébe. A Csicserin sajátos helyzetéről írottakat Jemnitz János továbbra is fenntartotta, s ismételten aláhúzta, hogy „teljesen egyéni és egyedi jelenségről van szó, ami a levelezésből teljes világossággal kitűnik, mind a forradalmi platform megtalálásában, mind az egész folyamat kezelésében”.

Az előzményeket illetően kifejtette, hogy a Balkánon az annexiós válsággal kezdődött ugyan lényegében a háború, de ha az angol vagy a francia munkásmozgalmat vizsgáljuk, akkor egészen más előzményeket kell figyelembe venni.

Az anarchistákkal kapcsolatban megköszönte Dolmányos István észrevételét, hogy voltak anarchista-nacionalista jelenségek is, kijelentette azonban, hogy aligha vitatható: „az anarchizmus és az egész anarchista mozgalom szinte végig, egész fejlődése történetében eklatánsan antimilitarista és antinacionalista”. A pacifizmus kérdésével kapcsolatban Jemnitz János kiemelte, hogy jellegzetes az elválás a munkásmozgalmokban a szociálszocializmus és a pacifista irányzat között. Hivatkozott arra is, hogy a disszertációban igyekezett kidomborítani az átmeneteket is, tehát azt, hogy valaki nacionalista beállítottságú volt és később lett pacifista, vagy ellenkezőleg. Rámutatott arra is, hogy a semleges országokban is van közös átfogó ismérv: „egyrészt a háború elítélése Európában, illetve internacionalista akció”.

Zsigmond László akadémikus, a bíráló bizottság elnöke a vita zárszavában azon véleményének adott kifejezést, hogy a jelölt minden vonatkozásban teljes mértékben eleget tett a követelményeknek. A vitában felmerült számos részkérdés az érdekeltek között további megbeszélések tárgya lehet.

A Bíráló Bizottság határozatában javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Jemnitz Jánosnak ítélje oda a történelemtudományok doktora fokozatot.

Pál Lajos

Tudományos ülészak Magyarország felszabadulás utáni agrárpolitikájáról és agrárátalakulásáról

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék helytörténeti munkaközössége 1975. április 8-án „Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után” címmel jubileumi tudományos ülészakot rendezett.

Az ülészakot *Pölöskei Ferenc* tanszékvezető egyetemi tanár nyitotta meg. Bevezetőjében elmondotta, hogy a Helytörténeti Munkacsoport tíz esztendeje alakult meg Andics Erzsébet professzor kezdeményezésére, Szabad György professzor és Mészáros Károly egyetemi docens közreműködésével. Azóta évről-évre tudományos konferenciákon ad számat a helytörténetírás eredményeiről. Ezeket a konferenciákon neves tár-

sadalomtudósok sora tartott módszertani előadásokat a helytörténeti kutatással foglalkozók munkájának ösztönzése, segítése céljából.

A jelenlegi, tizenharmadik ülésszagnak különös jelentőséget ad a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa és felszabadulásunk harmincadik évfordulója. A rendezők választása azért esett az agrárpolitika és agrárátalakulás témakörére, annak ellenére, hogy talán ez a leginkább sokoldalúan és részletesen kidolgozott, mert más kérdéskörökhöz viszonyítva történeti fejlődésünk regionális jellege éppen a földosztás, s részben a termelészövetkezeti mozgalom esetében a legszembetűnőbb.

A földosztás országreszenként eltérő volta nem csupán a Vörös Hadsereg felszabadító harca előrehaladásának függvényeként jelentkező időeltolódásokban leli magyarázatát. A különbségek a lehetőségekben, az adottságokban, a végrehajtás jellegében, formáiban is kimutathatók. S az okok a régmúltba, a magyarországi agrárfejlődés sajátosságaira vezethetők vissza. E regionális jegyek feltárása, elemzése nélkülözhetetlen, hiszen legújabbkori agrártörténetírásunkban csak azok az összefoglaló igényű munkák tartatnak számot maradandóságra, amelyek e regionális sajátosságokat figyelembe veszik.

A földreform történelmi igazságtévése után hamarosan kitűnt, hogy a kiosztott föld túlságosan kevés volt ahhoz, hogy a parasztság jogos földigényét kielégíthette volna. A földreform nem számolta fel a paraszti földbirtoklás és gazdálkodás lényeges különbségeit, ellenkezőleg sokhelyütt inkább konzerválta azokat. Megoldatlan maradt az agrárproletariátus földtelenül maradt részének további sorsa, a földhözjuttatottak jelentős része sem tudott törpebirtokosként, gazdasági felszerelés hiányában boldogulni. A földosztás megnyitotta a paraszti felemelkedés útját, de nyomban korlátozta is azt. A továbblépést, a mezőgazdaság szocialista átalakítását tehát nemcsak termelési és ösztársadalmi érdekek sürgették, hanem a parasztság belső helyzetének megoldatlansága is.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdése halaszthatatlan társadalmi-gazdasági szükségszerűség volt, de az első nekilendülések nélkülözték a körültekintést, gyakran figyelmen kívül hagyták a lenini, szövetkezeti politika alapelveit: az önkéntességet, a fokozatosságot és az állami támogatás elvét. Az elért sikerek így nem válhattak országossá és tartóssá. Csak a Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikájának kereteiben, a lenini normák érvényesítése és a munkás-paraszti szövetség megszilárdítása után valósult meg, nagy erőfeszítések árán, a mezőgazdaság kollektivizálása.

A bevezetőt két előadás és számos korreferátum követte.

Az első előadást „A párt agrárpolitikája a szocializmus alapjai lerakásának időszakában” címmel *Simon Péter* egyetemi docens (ELTE Bölcsészettudományi Kar) tartotta. Előadása első részében a tudományos szocializmusnak a szocialista forradalom egyik szükségszerű mozzanatával, a mezőgazdaság szocialista átalakításával kapcsolatos tanításait tekintette át. A mezőgazdaság szocialista átalakításának feladatrendszerén belül a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdéseit vizsgálta részletesen. Elemzéseit összefoglalva megállapította, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása s ezen belül különösen az átszervezés csak a fokozatosság elvének megtartása esetén hajtható végre eredményesen, minek folytán sehol sem valósítható meg egy csapásra és nagyon rövid idő alatt. Az átalakulás optimális időtartama, valamint a szükséges átmenetek száma, minősége és az alkalmazandó formák, illetve azok kombinációja országonként más és más lehet.

A felszabadulás előtti agrárviszonyok rövid összefoglalása után a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének negyedszázados történelmi útját mutatta be az előadó.

Az 1945-ös forradalmi demokratikus földreform megteremtette a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének minimális gazdasági alapját. E szövetség kialakítása nemcsak a gazdagparasztság és a városi burzsoázia 1945 őszétől 1947 elejéig tartó

ellentámadásának megtörését tette lehetővé, hanem a szocializmusba való átmenet megkezdésének is legfőbb előfeltétele lett. 1948-ra a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége még inkább megszilárdult. Ugyanakkor világossá vált, hogy az eddigi változások nem hozták meg az agrárproblémák kielégítő megoldását, annak ellenére sem, hogy a földreform után 1945 őszétől a földművesszövetkezeti mozgalom megteremtésével a demokratikus rendszer második nagy reformja ment végbe a falun. Ezért 1948 tavaszán a Magyar Kommunisták Pártja a falusi szövetkezeti mozgalom és általában a falusi politikáját továbbfejlesztése érdekében új irányelveket bocsátott ki. Az irányelvek gyakorlati érvényesítése során megtörtént az *egységes* falusi szövetkezetek kialakítása, a kulákbérek kisajátítása és rajtuk különféle típusú termelészövetkezeti csoportok alakítása, ezek segítésére állami gépállomások szervezése és a falusi tőkés kizsákmányolás korlátozásának fokozása.

A nemzetközi helyzet hatására 1948 nyaratól módosult a Magyar Dolgozók Pártja politikai irányvonala. Ezen belül a párt agrárpolitikája is megváltozott — előnytelenül. Azt a szükségzerű és helyes célkitűzést, hogy Magyarországot mezőgazdasági országból ipari országgá kell változtatni, helytelen módon (a mezőgazdaság megsarcolásával, az ipari közszükségleti cikkek termelésének elhanyagolásával stb.) és erőltetett ütemben akarta megvalósítani. Ugyanakkor a mezőgazdaság szocialista átszervezését is igen rövid idő alatt szándékozta véghez vinni; a parasztságot főként gazdasági nyomással igyekezett az egyéni gazdálkodással való szakításra és a termelészövetkezetekbe való belépésre rábírn.

E változások és végrehajtások részletes elemzése után az előadó az MDP Központi Vezetősége 1953 júniusi határozatának az agrár- és parasztpolitika hibáinak kiküszöbölésére hozott döntéseit mutatta be, amelyeket azonban a revizionizmus meghíúsított és saját céljaira igyekezett kihasználni. Ezzel kapcsolatban az előadó felvázolta a szövetkezeti mozgalom 1953 második felében bekövetkezett válságának folyamatát és méreteit.

1955 márciusában az MDP Központi Vezetősége állást foglalt 1953. évi júniusi határozatának jobboldali torzításoktól mentes, következetes végrehajtása mellett. E helyes lépés azonban a politikai gyakorlatban csak részleges javulást eredményezett.

Az SzKP XX. kongresszusa után az MDP Központi Vezetősége 1956 júliusában egy új — jobb- és baloldali torzulásoktól mentes — politika körvonalait dolgozta ki. Megvalósítására azonban nem maradt idő: Az október 23-án kitört ellenforradalom a falvakat is felkavarta, bár a parasztság zöme viszonylag nyugodt maradt. Ennek egyik oka a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése volt. A másik Mindszenty bíboros november 3-i beszéde, melyből világosan megértette, hogy még az 1945-ben kiosztott föld is veszélybe kerül. A harmadik pedig az, hogy az ellenforradalom helyi szerveit, az ún. forradalmi bizottságokat szinte mindenütt volt horthysta tisztviselők, katonatisztek, csendőrök, kulákok és lumpenproletárok, valamint börtönből szabadult bűnözők ragadták kezükbe, akiket falun mindenki ismert. A kulákok többsége — 1953-as tapasztalatai alapján — távol tartotta magát az ellenforradalmi cselekményektől. Az esedékes őszi mezőgazdasági munkák szinte egy napra sem akadtak el. Érdekes, hogy míg az ellenforradalmi események idején, a fokozott nyomás ellenére is a termelészövetkezeteknek és termelészövetkezeti csoportoknak csak mintegy 14%-a esett szét és 14%-a ingott meg erősebben, addig a külső nyomás csökkenésével, az ellenforradalom leverése után vált igazán nagymérvűvé feloszlásuk. 1957 május elejére a termelészövetkezetek száma 35%-kal, a termelészövetkezeti csoportoké 12%-kal csökkent. A szocialista termelészövetkezeti mozgalom — bár hatalmas veszteségeket szenvedett — ellenállóbbnak bizonyult az ellenforradalom viharával és a kisárutermelés vonzásával szemben, mint azt létrejöttének körülményeit ismerve várni lehetett volna. Elsősorban a volt agrárproletárok

és törpebirtokosok tartottak ki termelőszövetkezeteik mellett, de számos öntudatos kis- és középparaszt is. A termelőszövetkezetek fő összetartó ereje egyelőre az az állami tartalékföld volt, amelyet az állam örök használatra nekik átengedett (a megmaradt és újjáalakult termelőszövetkezetek összterületének 78%-a volt állami tartalékföld), de összetartó erőnek bizonyult a szövetkezeti életforma is.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956. november 27-i felhívása fejtette ki először részletesen azt a politikát, amelyet a párt és a kormány falun követni kívánt. A felhívásban a kormány bejelentette, hogy eltörölte a kötelező beszolgáltatás rendszerét, beszüntette a kényszertagosításokat, elítéli az erőszakos szövetkezetszervezést, s mindazokat a módszereket, amelyeknek alkalmazása következtében évekre visszaesett a mezőgazdasági termelés. Egyúttal megígérte, hogy alapvető feladatának tekinti a mezőgazdaság belterjes fejlesztését, megteremti a termelés biztonságát és a termelők anyagi érdekelttségét, támogat minden olyan szövetkezeti és magángazdálkodást, amely fokozza a mezőgazdasági termelést, ugyanakkor meggátol minden kizsákmányolásra irányuló tevékenységet.

Az előadás az MSzMP 1957—1958-ban folytatott agrárpolitikájának bemutatása során is sok újat adott, majd feltárta a párt és az állam vezető szerveiben a számszerű szövetkezetfejlesztés legcélszerűbb módjáról 1958-ban egész évben folyó vita lényegét. Kezdetben kétféle álláspont alakult ki. Az egyik szerint a frontáttörést a kisközségekben kell végrehajtani, megfelelő politikai előkészítés után, és e helyeken (hogy ne kelljen részleges tagosításokat végrehajtani) egyszerre az egész falu átszervezésére kell törekedni, s lehetőleg nem termelőszövetkezeti csoportot, hanem kollektív mezőgazdasági termelőszövetkezetet kell kialakítani. A másik szerint új mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítása mellett a közeljövőben döntően vagy nagy mértékben a termelőszövetkezeti csoportok és más egyszerű szövetkezeti formák további elterjesztésére kell irányt venni, s e formákon belül ki kell alakítani egy olyan változatot is, amelyikben a szántóföldi növénytermesztés egésze kollektívizálva van, míg az állattenyésztés nincs, mert ezt könnyebb elfogadtatni a belépőkkel, ráadásul az állattenyésztés kollektívizálása nagy anyagi befektetéseket is igényel. A viták során e két álláspont bizonyos elemeinek átvételével egy harmadik alakult ki, mely az 1959 januárjában meginduló átszervezés alapjául szolgált.

Az 1959-es átszervezési hullám — váratlanul — átütő sikerrel járt és a mezőgazdaság szocialista átszervezése 1961 tavaszára lényegében befejeződött. A gyors, átütő siker titka abban rejlett, hogy a magyar parasztság nagy többsége másfél évtized leforgása alatt és különösen 1956-ban szerzett tapasztalatai során tisztába jött a gazdasági és társadalmi fejlődés történelmileg szükségszerű irányával, s bizalom alakult ki benne az MSzMP politikája iránt. Emellett józanul mérlegelte saját kisgazdaságának helyzetét és jövőbeli lehetőségeit, a termelőszövetkezetek javuló gazdálkodását, sőt a nemzetközi erőviszonyokat is.

Az ülészak második előadását „A parasztság szerkezeti átalakulásának kérdései a demokratikus és a szocialista agrárforradalom időszakában (1945—1961)” címmel Orbán Sándor tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet) tartotta.

Bevezetéként a magyar parasztság felszabadulás előtti osztályszerkezetét, annak jellegzetességeit vázolta fel. Hangsúlyozta, hogy az agrárnépeesség ekkora polarizáltsága és az agrárszegénység fely nagy aránya (67,4%) párját ritkító jelenség Közép-Kelet-Európában. (Számárányát tekintve az agrárszegénység egyedül nagyobb volt mint az összes többi fizikai dolgozó tömege.) Megállapította, hogy a két világháború közötti időszakra nem az agrárnépeesség polarizálódásának fokozódása, hanem éppen a polarizáció folyamatának, vagyis a parasztság felbomlásának lelassulása, a dinamizmus hiánya,

az adott osztályszerkezet *megmerevése* a jellemző. E megmerevedés következtében az erős polarizáltsághoz állandó, nagyfokú agrártúlnépesedés járult. Ezután a különböző paraszti kategóriák regionális megoszlását, valamint ennek tudati különbségekben is kifejezésre jutó megnyilvánulásait elemezte az előadó.

Ezt követően a demokratikus agrárforradalomnak a parasztság szociális tagozódására gyakorolt hatását vizsgálta. Kiemelte a nagybirtokrendszer szétzúzásának történelmi jelentőségét, ugyanakkor azonban megállapította, hogy a földosztás forradalmi tartalma sokkal inkább érvényesült abban, amit megsemmisített, mint abban, amit a földjuttatással változtatott. Mivel a kiosztható föld a szükségletekhez képest igen kevéseknek bizonyult, bár az agrárszegénység csökkent, az agrárnépességnek majdnem a fele (47,2%-a) továbbra is nincstelen maradt. Igaz, hogy a népi demokratikus forradalom körülményei között e réteg sem társadalmi, sem politikai státusát illetően nem maradt azonos a felszabadulás előttivel. Gazdasági, szociális helyzete azonban továbbra is kedvezőtlenül alakult, melyet a mezőgazdasági munkavállalás lehetőségének a nagybirtok felszámolásával járó szűkülése még csak tovább súlyosbított. (1947-ben a falusi munkanélküliek száma százezren feüli.) A földhöz juttatott úgazdák révén a törpebirtokosi és kisparaszti kategóriák duzzadtak fel, a közép- és gazdagparasztság aránya lényegében változatlan maradt. A földosztás tehát nem hozott alapvető változást a parasztság osztályszerkezetében, s így továbbra is döntően a régi szociális feszültségek vártak — kedvezőbb politikai feltételek között — megoldásra.

A földosztás után a népi demokratikus rendszer az adott gazdasági problémák (a gyorsított rekonstrukció és az ipar elsődleges fejlesztésének szüksége) miatt képtelen volt a paraszti gazdálkodást anyagilag támogatni. A dolgozó parasztságnak nyújtott segítsége mindenekelőtt védelmi rendszabályokból állott, melyek a falusi kapitalista fejlődés kibontakozását, a földhöz juttatott parasztság polarizálódásának megakadályozását szolgálták.

A demokratikus agrárforradalom hatásának vizsgálatát az előadó a parasztság különböző rétegei politikai magatartás-változásainak árnyalt elemzése után azzal az összegező megállapítással zárta, hogy a földosztás és az azt követő demokratikus agrárfejlődés nivelláló hatása ellenére fennmaradt feszültségek és ellentmondások megoldása csak az egész népgazdaság struktúrájának az iparosítással összekapcsolt átalakításával és továbbfejlesztésével, valamint a mezőgazdaságban olyan tulajdoni, szervezeti és üzemi formák létrehozásával volt lehetséges, amelyek mind a szociális, mind a modern gazdasági követelményeknek megfelelőek.

A szocialista építés első évtizedében a parasztság belső struktúráváltozását alapvetően korlátozó agrártúlnépesedést döntően a rohamos szocialista iparfejlesztés munkaerő-felszívó hatása szüntette meg. Míg a földosztással a felső, ezzel a szelepnnyitással az olyan alsó nyomás szűnt meg, amely társadalmilag állandóan feszítette a falusi kereteket. Ezzel egyidejűleg a mezőgazdaság szocialista átalakításának előrehaladásával és a gazdagparasztság ehhez szorosan kapcsolódó korlátozásával, amely a gyakorlatban felért az egész gazdagparasztság, sőt a középparasztság nem jelentéktelen részének likvidálásával, egy másik nivellálódási folyamat is végbement. A termelőszövetkezeti kollektívákban már megjelent a *szövetkezeti paraszti osztály* kerete vagy legalábbis annak ígérete. (A termelőszövetkezetek tagtsága az ötvenes évek első felében döntően a nincstelen és a törpebirtokos parasztságból verbuválódott. Jórészt ezzel, másrészt a központi támogatás elégtelenségével függött össze, hogy a szövetkezetek többsége súlyos nehézségekkel küszködött.) A parasztság többsége azonban még kívül állott a szövetkezeteken, de körükben is erőteljesen előrehaladt a nivellálódás. 1958-ra a gazdagparasztság lényegében felszámolódott és a középparasztság is erősen visszaszorult, de ebben a folyamatban csak elenyésző szerepet játszott e rétegek szövetkezeti társulása, viszont annál gyakoribb volt

gazdaságuk teljes vagy részleges feladása árán az iparba való elvándorlásuk vagy alsóbb gazdaságcsoportokba való „lecsúszásuk”. A parasztságnak csupán a legalsó rétegei bővültek, nemcsak arányukat tekintve, hanem (főleg a 3 holdasokig bezárólag) számban és területben is. E folyamat következményeként azok a rétegek, amelyek a nagybirtok felszámolása után az árutermelés szempontjából valamelyest is számításba jöhettek, előbb és gyorsabban szorultak vissza, mint ahogy a szocialista szektor árutermelése betölthette volna a helyüket. A mezőgazdasági termelés visszaesésének alapvető oka azonban az ipari felhalmozásnak a mezőgazdaság rovására történő, annak teherbírását meghaladó felgyorsítása volt.

1957–58-ban az egyéni gazdaságok egyrészt a számukra is kedvezőbb gazdaságpolitika, másrészt a mezőgazdaságon kívüli jövedelem (kétlakiság) következtében stabilizálódtak. Míg a földreform utáni időszakot vizsgálva az előadó azt jegyezhetette meg, hogy a kis- és középparaszti kategóriák adottságai és vele tényleges státusuk alacsonyabban alakult gazdaságaik területi lehetőségeihez képest, ebben az időszakban már az ellenkezőjét állapíthatta meg ennek: a törpebirtokosok és különösen a kisparasztiok valóságos társadalmi helyzete, s nem utolsósorban hozott tudata, felfelé tért el a holdakkal kifejezett keretektől.

Az 1945–1958 közötti időszakban a parasztság tagozódását mutató skálának ezt a többlépcsős átalakulását az előadó a szocializmus viszonyai között az egyéni gazdálkodás kereteiben elérhető nivellálódás maximumának tekintette. A gazdaságok területi nagysága alakulásának és a különböző forrásokból nyert kiegészítő jövedelmek hatásának eredőjeként beszélt a nivellálódás meghatározó tendenciájáról és az adott kereteken belüli tetőzéséről. Jóllehet ez a nivellálódás alapvetően más volt mint a hamarosan bekövetkező, a falu szocialista átalakulásával érvényesülő paraszti egységtendencia, mégis lényegesen kedvezőbb bázisul szolgált az egységes szövetkezeti parasztság alapvetéséhez, mint egy erősen differenciált és súlyos belső ellentétekkel terhes parasztság.

Az MSzMP ezeket a változásokat figyelembe vette agrárpolitikájában, amikor 1958 decemberében a termelészövetkezeti mozgalom számszerű fejlesztésének folytatását elhatározta. A feltételek úgy alakultak, hogy alig három esztendő alatt lehetővé tették a mezőgazdaság tömeges szocialista átszervezését. Az átszervezés megvalósulása egyszer s mindenkorra véget vetett mind a parasztság osztályokra tagoltságának, mind pedig az egyéni és a szövetkezeti szektorban külön-külön kialakuló egység eddig tapasztalt párhuzamos fejlődésének, és ugyanakkor létrehozta a szövetkezeti paraszti osztály kialakulásának feltételeit.

Az átszervezés befejezésével azonban a parasztság strukturális átalakulása korántsem vált befejezetté. A szövetkezeti paraszti osztálynak csupán a keretei teremtdtek meg. A termelészövetkezetekben érdekkülönbségek és érdeellentétek egész sora került felszínre a régi és új tagok, a volt szegényparasztok és középparasztok között. Az egységesülés folyamatát a termelészövetkezeti keretek közt is fékeztek a szövetkezeteken belüli (pl. az állatgondozók és a szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó tagok közötti) jövedelemkülönbségek, a háztáji gazdaságok jövedelmzősége vagy a földjáradék nagyságának különbözősége folytán előálló jövedelmi eltérések stb. Befejezésül, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mi az az új tagolódási elv, amely az új keretekben objektíve e különbségek felszámolása irányába hat és amely elősegíti a szövetkezeti paraszti osztály kialakulását, az előadó mindenekelőtt a termelészövetkezeti munkaszervezetet, munkamegosztást és munkaköri beosztást említette meg. Valójában ezekben jelentkezett és jelentkezik a legközvetlenebbül — szinte érzékletesen — mindaz az új, amit a tulajdon régi formájára rétegenként felépülő patriarchális munkaszervezethez és vezetéshez képest a termelészövetkezet kibontakoztatott.

Az első korreferátumot *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (ELTE Bölcsészettudo-

mányi Kar) tartotta „Az ellenzéki pártok agrárpolitikai törekvései” címmel. Felszólalásában a polgári ellenzék pártjainak agrárpolitikai tevékenységét tekintette át 1945 tavaszától 1947 őszéig.

A földreform előkészítése és végrehajtása idején a Polgári Demokrata Párt még a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front tagja, a Pálffy József vezette Keresztény Demokrata Néppárt, mely az egész polgári jobboldal képviselője lehetett volna, nem nyert felvételt a koalícióba. A többi ellenzéki csoportosulás még szerveződben volt, s a későbbiekben olvadt be egyrészt a Független Kisgazdapártba, szerveződött más részük önálló politikai párttá. A Polgári Demokrata Párt utolsóként foglalt állást a koalíció pártjai közül a földreformot illetően, s akkor is lényegében ellene, hangoztatva, hogy „miután az elaprózódás nem felel meg a racionális követelményeknek, a mezőgazdasági termelési szövetkezetek mellett foglal állást”. A Keresztény Demokrata Néppárt agrárprogramja mérsékelt, lassú menetű és az egyház számára „komoly kártalanítást” biztosító földreformot követelt.

Közvetlenül a földreform megvalósítása után, az őszi nemzetgyűlési választások előtt az ellenzéki párt szerepét a Magyar Radikális Párt vállalta, ellenben a Pálffy-féle párt és a belőle kiváló Barankovics István vezette Demokrata Párt — az egyház döntésére — lemondott az önálló szereplésről és a választásokon a Kisgazdapártot támogatta. A földreform elleni támadást a Polgári Demokrata Párt kezdte. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 11-i ülésén a párt képviselője, Füzesséry István, felszólalásában a „földreform elaprózását” gazdasági és politikai tekintetben egyaránt károsnak ítélte és a földreform revízióját követelte. A Magyar Radikális Párt sem fogadta el a földreformot: „A földreform nem sikerült . . . Mi tizenhét évben valóban reformot készítettünk elő, ez meghiúsult, és ezért negyvenötben már csak forradalmi megoldás jöhetett. Mint minden forradalmi megoldás, természetesen ez is rossz” — írta a párt vezetője, Csécsy Imre. A földreform ellen az egyház is nyíltan hadba lépett. Október 18-i pásztorlevelében Mindszenty hercegprímás nemcsak a földreform felülvizsgálatát követelte, hanem — védelmébe véve a nagybirtokot — a földreform „bosszúálló” szellemét bírálta.

Az 1945. november 4-i választások után a Kisgazdapárt választási győzelme következtében felbátorodott reakció közvetlen rohamot indított a kiosztott földek visszaszerzéséért. Mivel a földreform elleni harc politikai központjává a Kisgazdapárt vált, a Polgári Demokrata Párt sem, a Magyar Radikális Párt sem támadta többé nyíltan a földreformot. A Kisgazdapárt 1946. március 12-én kizárt képviselői, mint pártönkívüli képviselők a nemzetgyűlésben kezdtek támadást a földreform ellen. Sikertelenül. A helyzet változását jelzi, hogy az 1946 nyarán Sulyok Dezső vezetésével létrejött Magyar Szabadság Párt programjában a földreformot már befejezett tényként fogadta el, s csupán a kisajátított földekért kért méltányos kártalanítást.

1946 nyarán a földreform végleges befejezése és a stabilizáció megteremtése után a parasztságért folytatott küzdelem új szakaszába lépett. Az ellenzéki pártok, így az 1947-ben megalakuló új ellenzéki pártok is, erőiket a választási vetélkedésre összpontosították. 1947 nyarán elsőként a Balogh István vezette Független Magyar Demokrata Párt alakult meg, ezt követte a Barankovics-féle Demokrata Néppárt zászlóbontása. Legkésőbb a Magyar Függetlenségi Párt lépett a színre Pfeiffer Zoltán vezetésével. A Balogh-párt és a Barankovics-párt programjában elfogadta a földreformot, sőt az újgazdák érdekképviselőjeként is igyekezett fellépni. A földreform jobboldali revízióját egyedül a Pfeiffer-párt vetette fel. A Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt, lemondva arról, hogy a parasztság körében politikai bázisra tegyen szert, kísérletet sem tett arra, hogy választási programjában agrárpolitikai követeléseket szerepeltessen.

Az 1947-es nemzetgyűlési választások után a vereséget szenvedett polgári ellenzék válságba került. Megindult az ellenzéki pártok felbomlása. Újabb agrárpolitikai el-

képzelésekkel többé már nem léptek fel. A kezdeményezés ezen a területen is teljesen a koalíció pártjainak a kezébe került.

Molnár Pál, a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatóságának vezetője „A földosztás Észak-Magyarországon” címmel tartott korreferátumot. Kiemelte, hogy Észak-Magyarországon a földreform gyors véghezviteléhez jelentősen hozzájárult az ottani fejlett osztályöntudatú és jelentős mozgalmi tapasztalatokkal rendelkező munkásosztály aktív segítsége. Ugyanakkor a munkásmozgalom kisebb csoportjainál tapasztalható volt a Tanácsköztársaság alatti szektás elképzelések újjáéledése is. Miskolcon, Salgótarjánban, Kisterenyén közvetlenül a proletárdiktatúra megteremtésére törekedtek. Miskolcon elleneztek a földek felosztását, szövetkezeteket akartak létrehozni. Más csoportok ugyanítt a földosztást az agrárproletárookra akarták korlátozni.

A földigénylés idején a felosztható területek számbavétele nem ment minden zökkenő nélkül. Sok helyütt hiányoztak a telekkönyvek. A legnagyobb gondot azonban a földhiány okozta. Emiatt a földigénylő bizottságok egy része elhatározta a 100 kh-on aluli birtokok kisajátítását is. Ilyenkor a megyei földbirtokrendező szerveknek kellett mérséklően közbelépniük. Voltak azonban olyan helységek is, ahol felsőbb utasításra sem adták vissza a régi tulajdonosoknak a földet, hanem a szó szoros értelmében kapával-kaszával védtek meg azt. Az igénybevehető föld szűkössége miatt surlódások keletkeztek a kisbirtokos és a nincstelen földigénylők között is. Regionális sajátosság, hogy a földreformrendelet megszületése után azonnal számottevő arányban jelentkeztek földigénynyel bányászok és gyári munkások is. Számukra több helyen házhelyeket és kerteket (főleg a bányák tulajdonában levő földekből) osztottak ki.

Az előadó megállapította: annak ellenére, hogy a földosztás mértéke Észak-Magyarországon kedvezőbb alakult mint országosan (a lakosság 8%-a kapott földet az országos 6,6%-kal szemben), az országrész számos településén, különösen Borsod-Gömör vármegyében, több ezer summás maradt nincstelen. A Felvidéki Népszava 1945-ben 15 342-re becsülte a föld nélkül maradt családok számát. Ezek számára megoldást csak az újjáépítés megindulása, majd a szocialista iparosítás hozott.

A földhöz jutott volt agrárproletárok és törpebirtokosok többsége nem rendelkezett a föld megműveléséhez szükséges igaerővel, gazdasági felszereléssel, vetőmaggal. A nemzeti bizottságok igyekeztek ugyan segíteni az újjazdákon: a földhöz juttatottak földjének felszántására kötelezték a fogatos gazdákat, vetőmagot hajtottak fel stb. Igás állatok kölcsönzésével segített a Vörös Hadsereg is. Kiutat számukra azonban csak a szövetkezeti mozgalom jelenthetett. Ezt a lehetőséget az újjazdák ezen része — különösen a volt cselédség —, mindenféle felvilágosítás, hivatalos ösztönzés nélkül hamarosan felismerte. Heves vármegyében például 1946 márciusáig 49 értékesítő, géphasználati és más alacsonyabb típusú szövetkezet alakult meg.

A következő korreferátumot „A földosztás mérlege a Viharsarokban” címmel *Szabó Ferenc*, a Békés Megyei Levéltár igazgatója tartotta. Az előadó a földreform megítélésében alapvetőnek tekintette, hogy a földosztás milyen mértékben csökkentette a nincstelenek, az agrárszegénységhez tartozók tömegét. Megállapította, hogy a földreform eredményeként a mai Csongrád megye területén az agrárnépesség 44%-áról 18–20%-ára, a mai Békés megye területén pedig 45%-áról 14–16%-ára csökkent a nincstelenek és családtagjaik aránya. Az agrárproletárok számának az 1930. évi kb. 250 ezer főről mintegy 95 ezerre történt apadása a földreform jelentőségét feltétlenül igazolja, annak ellenére is, hogy a földtulajdonosok számának gyarapodása elsősorban az 5 kh-on aluli, félproletár kategóriába tartozó törpebirtokosok számát növelte.

Azoknak aránya, akiknek egyáltalán nem jutott föld, továbbra is jelentékeny maradt. Még tovább rontotta a helyzetet, hogy éppen a mezővárosok és óriásfalvak igényjogosultjai kaptak legkevesebbet. A földreform áldásaiból tehát éppen a földreformot

követelő népmozgalmakban élenjáró mezővárosi földmunkásság részesült legkevésbé. 1949-ben a földnélküli mezőgazdasági munkások aránya Endrődön 28%, Makón, Szarvason és Szentesen 26%, Orosházán 24%, Békésen, Békéscsabán és Csongrádon 20%, Battonyán 18%, Hódmezővásárhelyen pedig 16% volt. A mezővárosok határain belül kevés kiosztható föld lévén, mire a mezővárosok földmunkássága lépést tett az azokon kívüli nagybirtokok vagy birtokrészek megszerzésére, s amikor ehhez megyei politikai vagy hivatali támogatást kapott, már késő volt. Az uradalmi cselédség a környék város-lakó igénylőire kevésbé volt tekintettel.

A föld nélkül maradtak helyzete a földosztás után még tovább romlott, hiszen a nagybirtokok felszámolásával munkalehetőségük csökkent. Ráadásul a gazdasági pangás és az infláció következtében a falusi kisiparosok nagy része is a mezőgazdaságban próbált megélhetést találni. 1948 tavaszán egyedül Békés megyében 11 ezer állandó és 21 ezer ideiglenes munkanélkülit számláltak.

Az újgazdák helyzete sem volt irigylésre méltó. Az igaerő és a gazdasági felszerelések hiányán túl erőteljesen sújtotta őket az adózás, az agráröllő és a hitelfeltételek kedvezőtlen volta. 1946-ban 1 kh-on mindössze 140 forint volt a nettó jövedelmük. Mindez érthetővé teszi, hogy a földhöz juttatottak egy része miért adta fel a küzdelmet és mondott le földjéről. Sokan a lakóhelyüktől túlságosan távol kapott földjüket adták vissza.

A földreform lezárása után a földkérdésbe a nagyhaszonbérlekkel szemben 1948 őszén életbeléptetett 1948/9000. sz. kormányrendelet vitt új mozzanatot. Hatására a földéhség csökkent ugyan — 1478 igénylő közül 303 kapott haszonbérletet —, de még mindig igen jelentős maradt. A juttatott földbérleteken számosan szövetkezeti táblás művelésbe kezdtek.

Befejezésül az előadó Veres Péter egy 1948-as megnyilatkozását idézte: „A földreform csak megindított egy folyamatot, csak kimozdította a holtpontról a magyar életet.” Megoldást csak a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átalakítása hozhattott.

Ezután *Kisasszony Éva* levéltáros (Szekszárd) következett szólásra. „A földigénylő bizottságok Tolna megyében” című korreferátumában a földreformnak egy sajátos dunántúli változatát mutatta be.

A felszabadulás előtt a megye mezőgazdasági területének 40,8%-a 100 kh-on felüli nagybirtok volt. A paraszti birtokok túlsúlyban — a XVIII. századi telepítések következtében — csak a megye középső részén voltak. Sajátos volt a megye nemzetiségi összetétele: az 1941-es népszámlálás szerint az összlakosság 26,4%-a (71 917 fő) német anyanyelvű.

A tervezett földreform hírére először a tamási járás (a megye „Viharsarka”) szegényparaszt lakossága mozdult meg, míg másutt a parasztság — évszázados földéhsége ellenére — meglehetősen passzív maradt. A megyében a földosztás az 1945. március 25-i szekszárdi népgyűléssel vette kezdetét, s megindításában a megyei közigazgatás játszotta a kezdeményező szerepet, mivel sok községben a demokratikus pártok még nem alakultak meg és egyéb népi szervek sem működtek. A földosztás lefolyásának közigazgatási mederbe terelődése sajátos dunántúli jelenség, amely komoly veszélyt rejtett magában, minthogy számos községben a régi közigazgatási apparátus a helyén maradt. A megyében nemcsak a földosztás menete, hanem már a községi földigénylő bizottságok megalakítása sem volt problémamentes, a földigénylő, majd földosztó bizottságok összetételükben és tevékenységükben is eltértek az országostól.

Mindeme kedvezőtlen sajátosságok és eltérések elsősorban a lakosság nemzetiségi összetételéből következő ki- és betelepítésekben lelik magyarázatukat. A németlakta vidékeken, különösen a völgyeségi járásban, ahol a lakosság 75,2 és a simontornyai járásban, ahol 42,8%-a volt német anyanyelvű, a felszabadulás után nagyfokú bizonytalanság

uralkodott. Sokáig tisztázatlan maradt, hogy a Volksbund és az SS tagjain kívül, akiknek vagyonát a földreformrendelet értelmében elkobozták, kik jutnak még a kitelepítés sorsára. Majd mikor ez tisztázódott, a kitelepítendőeknek, akik a német lakosság többségét tették ki, átmenetileg össze kellett költözniük a kisebbségben levő ittmaradókkal, hogy házaikba az időközben megérkezett telepesek beköltözhesenek. A helyi állapotokat zűrzavarossá, a földreform lebonyolítását nehezéette ugyanis az a körülmény, hogy míg a földreform végrehajtása és az új lakosság betelepítése zömmel 1945 tavaszán-nyarán történt, addig a német lakosság kitelepítése csak 1946 elején indult meg. 1945 tavaszától 1946 elejéig tehát a megye 106 községéből 60-ban az új telepesek és a kitelepítendőek egyidejűleg jelen voltak. A földreform végrehajtásának idejére esett az új telepesek első hullámaként, a Bácskából átköltözött székely telepeseknek (3800 család, kb. 14 ezer fő) a völgyeségi járásban egy tömbben történő letelepítése. Ezt követte a Hajdu-Biharból jött belföldi telepesek, majd a Csehszlovákiából áttelepítettek elhelyezése.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a németlakta községekben a földigénylő bizottságok nehezkiesen vagy egyáltalán nem alakultak meg, s hogy a németek közül az igénylésre jogosultak sem jelentkeztek földért. A völgyeségi járásban a 28 községből 22-ben alakult ugyan földigénylő bizottság, de ezek közül 13-ban csak 1–10 földigénylő akadt. Ahol a földigénylő bizottság nem tudott megalakulni, ott feladatát a helyi hatóság látta el. (Ez a körülmény számos visszaélésre adott lehetőséget.) Az előadó rámutatott arra, hogy a földigénylés mértékét mérsékelte az a körülmény is, hogy a németlakta vidékeken a földbirtokviszonyok kiegyensúlyozottabbak voltak mint a megye más részein.

A magyarlakta községekben a földreform végrehajtása lényegesen kevesebb zökkenővel folyt le. Itt a földigénylő bizottságok március végén—április elején megalakultak. E bizottságokban a kisparasztok és törpebirtokosok voltak többségben, a mezőgazdasági cselédeknek a bejutásért nem egyszer harcolniuk kellett. Számos helyen nem volt elég felosztható föld. Ezeken a helyeken végeláthatatlan viták kezdődtek az igényjogosultak, a községek lakossága és az uradalmi cselédek, község és község, sőt a megye és a szomszédos megyék között. Ezeket a harcokat általában a pártok közötti vetélkedés is színezte.

A fent vázolt problémák megnehezítették Tolna megyében a földreform végrehajtását, s sok helyütt a földviszonyok rendezése még 1947 utánra is áthúzódott.

Filép János, az MSzMP Szabolcs-Szatmár megyei Archivumának vezetője „A földet vissza nem adunk» mozgalom Szabolcs megyében» címmel tartott korreferátumot. Felszólalása első felében a megyei reakció földreform elleni támadását mutatta be. A megyei reakció a földreform végrehajtását, bár a reakciós megyei közigazgatási apparátus csendes szabotázsja és a reakció suttogó propagandája lassítani igyekezett azt, természetesen nem volt képes megakadályozni. Utána azonban annál erőteljesebben támadták a földreform eredményeit. Főképpen a törvényadta lehetőségekkel (mentességi kérelmekkel, jogorvoslattal) éltek, illetve éltek vissza. 1945 augusztus közepére a megyei Földbirtokrendező Tanácshoz beadott jogorvoslatok száma meghaladta a háromezret. S az is előfordult, hogy a kisajátított földet visszaírték (pl. Tiszabezdén).

Az 1945 őszi nemzetgyűlési választásokon a Kisgazdapárt Szabolcsban és Szatmárban még az országosnál is nagyobb arányú sikert ért el. Ez felbátorította a párt jobboldalán tömörülő reakciót, s a föld visszaszerzésére irányuló támadás a választások után még inkább felerősödött. 1946 tavaszán Szabolcsban perek tömegét indítva, a kiosztott földek felét követelték vissza régi tulajdonosaik. S nem is eredménytelenül. A megye reakciós közigazgatása a régi tulajdonosok ellenállási érdemeire vagy paraszti eredetére hivatkozva, a kiosztott földek 18%-át 1946 tavaszára már vissza is ítélte nekik. A régi tulajdonosok ezt a számukra kedvező légkört kihasználva az újgazdák körében bizony-

talanságot teremtettek és arra igyekeztek rábírní őket, hogy juttatott földjükről önként mondjanak le.

A demokratikus erők ellentámadása nem sokáig váratott magára. Ennek során a megyében a föld megvédéséért indított küzdelem szükségszerűen összefonódott a közigazgatás megtisztításáért folytatott harccal. Erről szólt felszólalása második felében az előadó. A föld megvédésére irányuló harc fordulópontja 1946. február 12-e volt, amikor a koalíciós pártok kezdeményezésére mintegy kétszáz tagú küldöttség utazott Budapestre, hogy tiltakozását fejezze ki a reakció mesterkedéseivel szemben. Jellemző módon a Kiszgazdapárt a küldöttségben nem képviseltette magát. A megyei küldöttség memorandumot nyújtott át Nagy Ferenc miniszterelnöknek, melyben sürgette a peres ügyeknek a földhözjutatottak javára történő mihamarabbi lezárását.

A földreform vívmányainak megvédésére kibontakozó tömegmozgalom kezdeményező és szervező ereje a Magyar Kommunista Párt volt. A párt 1946 februári első megyei konferenciáján kimondta: „Egy talpalatnyi földet vissza nem adunk! Halál arra, aki a földhöz nyúl!” A párt folytatta az ostromlott újgazdák bátorítását és megkezdte ellenállásuk szervezését. Röpirata hangoztatta: „Nyugodtan dolgozzatok a földeken, senki azt tőletek vissza nem veheti!” Az újgazdák egyre inkább a kommunista pártban látták érdekeik védelmezőjét, és panaszaiikkal a helyi kommunista pártszervezetekhez fordultak.

A kibontakozó népmozgalom a föld védelmével párhuzamosan fordult a reakciós közigazgatás ellen: „Ki a községekből mindazokkal a jegyzőkkel, akik népnúzó politikát folytatnak még ma is! Ki a megyeházáról a Horthy-rendszert kiszolgáló népsanyargatók szolgabíráikkal!” — követelték. A márciusi helyi (március 5-én 25 ezer fős tüntetés Nyíregyházán, március 6-án 8 ezer fős tüntetés Mátészalkán; ezt követően járási és helyi népgyűlések sorozata) és országos megmozdulások után az újgazdák és a helyi földigénylő bizottságok már megtagadták a megyei Földbirtokrendező Tanács földet visszaadásra kötelező határozatainak teljesítését (Tiszabездé, Kemece). A közigazgatás tisztogatása is megkezdődött (Tiszalök, Tiszadada).

Ami a koalíció pártjainak magatartását illeti: a Nemzeti Paraszt Párt szorosan együttműködött a mozgalom élén álló Kommunista Párttal, míg a Szociáldemokrata Párttal akadozott az együttműködés, a Kiszgazdapárt pedig távol tartotta magát a tüntetésektől és a népítéleteket törvényellenes cselekedeteknek tartotta.

1946 tavaszának végére a földreform körüli harc végleg eldőlt, de a telekkönyvezések gyors befejezését még sürgetni kellett.

A következő korreferátumot „A termelőszövetkezeti mozgalom első kísérlete Szegeden és vidékén (1948—1953)” címmel *Belényi Gyula* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) tartotta.

A vizsgált terület a szegedi járást és Szeged városát foglalja magába. Az 1949-es népszámlálás szerint ezen a vidéken az agrárnépesség 17,5%-át a falusi proletariátus, 35,9%-át a falusi félproletárok vagy törpebirtokosok, 21,2%-át a kisparasztság, 13,1%-át a középparasztság, 2,3%-át pedig a gazdagparasztság alkotta. A törpebirtokosok a földosztás következtében kerültek többségbe, különösen a korábbi agrárproletár centrumokban (pl. Kiskundorozsmán és környékén). Szegeden és a közvetlen környékén található jobbminőségű földeken élt az agrárproletariátus zöme. A Szegedtől nyugatra húzódó futóhomokon települt tanyák népe — Szeged város volt hérlői — 1945-ben kapták meg tulajdonul korábbi 15—20 kh-as bérleteiket. Ezek az emberek igen szívósan ragaszkodtak régóta művelt, de tulajdonba csak most vett földjeikhez.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének első, 1948 és 1950 közötti szakaszának eredményeit a fenti sajátosságok még jelentősen befolyásolták. Az átszervezés ugyanis kezdetben inkább csak az agrárproletár központokban járt sikerrel. Az 1948 őszén ala-

kult csoportok kivétel nélkül a kisajátított gazdagparaszti bérleteken alakultak, s a tagok 72,8%-a agrárproletár volt. Még 1949-ben is a szövetkezeti földek 59%-a nem bevitt föld, 1950-ben pedig a 42 termelészövetkezeti csoport tagjainak fele még mindig agrárproletár. A közös gazdaságok felszereltsége éppen ezért igen szegényes volt. Működésük során sem tudtak szegénységükből kivergődni, s ebben a mezőgazdaságot egyre inkább sújtó, helytelen gazdaságpolitika is jelentős szerepet játszott. Itt különösen ártott, hogy a gazdaságpolitika a helyi sajátosságok figyelembevételét lehetetlenné tette, ugyanis visszavetette a körzet jelentős gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermelését. Így aztán 1950-ben a szövetkezetek 55%-a veszteséggel zárt.

Az átszervezés második szakasza 1950 végétől 1953 nyaráig tartott, melynek eredményeként a tagok száma az 1950. évinek négyszeresére, a szövetkezetek földterülete kb. négy és félszeresére nőtt. E fejlesztési szakasz jellegzetességei, hogy 1950 végétől — megyei döntés alapján — az átszervezés súlyponti területévé a jugoszláv határ melléke vált, hogy itt a kollektivizálás során az országosnál nagyobb mértékben szerveztek I., vagyis legalacsonyabb típusú termelészövetkezeti csoportokat, s hogy erőteljesen szorgalmazták a termelészövetkezeti községek kialakítását. A termelészövetkezeti községeket a jugoszláv határ mentén szervezték meg adminisztratív eszközök, főként az átszervezéssel szinkronban végrehajtott tagosítások alkalmazásával. Nagy számban szerveztek I. típusú termelészövetkezeti csoportokat is. Létrehozásukkal a cél nem annyira a fokozatosság elvének érvényesítése, mint inkább — a szervezés megkönnyítése érdekében — látszatának megteremtése volt. E csoportokat ugyanis néhány hónap elteltével magasabb típusúakká szándékoztak átalakítani. Addig ezek a csoportok csak formálisan léteztek, s tagjaik továbbra is egyénileg gazdálkodtak. A termelészövetkezeti tagság összetétele az átszervezés szélesedésével módosult, 1952 szeptemberére már a tagok több mint egyharmada középparasztokból került ki.

A termelészövetkezetek gazdálkodását értékelve az előadó megállapította, hogy az a korábbihoz képest nem javult. A termelészövetkezetek fele még az 1948—1953 közötti legjobb termésű évben, 1951-ben sem tudott zárszámadáskor tagjainak pénzügyi részesedést osztani. (Ennek oka elsősorban egy központi rendelkezés volt, amely év végére a szövetkezeteket három évi összes hiteltartozásuk kiegyenlítésére kötelezte.) 1951 végétől, a tilalom ellenére, megsaporodott a szövetkezeteket elhagyó tagok száma és jelentős munkaerőhiány keletkezett. Becslések szerint 1952/53 telén a körzet termelészövetkezeteit a tagok 20—40%-a hagyta el.

Az 1953 őszi kilépési hullám során azután a szövetkezetek száma 108-ról 65-re, taglétszámuk 60%-kal, földterületük 52%-kal csökkent, s ez a visszaesés meghaladta az országos átlagot.

Botár József tanszékvezető főiskolai docens (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) „A mezőgazdaság szocialista átalakítása Szabolcs-Szatmár megyében” című korreferátumában figyelmét a téma regionális sajátosságainak vizsgálatára összpontosította. Szabolcs-Szatmárban a paraszti gazdaságok közel kétharmada a földreform után is szegényparaszti gazdaság maradt, középparaszti gazdaság alig egyharmada, míg a gazdagparaszti gazdaságok aránya itt volt a legalacsonyabb az Alföldön (1,7%). Emellett a megyében még mintegy húszezer munkanélküli mezőgazdasági munkás tengődött.

A megoldatlanul maradt súlyos szociális problémákat véglegesen csak a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átalakítása oldhatta meg. Az 1948-ban meginduló kollektivizálás mégsem volt gyors, zökkenőmentes folyamat. A Magyar Dolgozók Pártja szövetségi politikájának eltorzulása Szabolcs-Szatmár megyében, lévén túlnyomóan agrárnépességű régió, különösen súlyos következményekkel járt. Mivel az átszervezés ütemét irreálisan felgyorsították (itt akarták az ország első termelészövetkezeti megyéjét létrehozni) és a fokozatosság elvét megsértve a magasabb típusú szövetkezeti

formákat erőltették (e törekvésnek lett áldozata a megye fontos specialitása, a gyümölcs-termesztés), a mezőgazdaság kollektivizálásának első éveiben nem születtek döntő és tartós eredmények. Az 1953 júniusi fordulat után a tagok 60%-a kilépett a közös gazdaságokból és az 1956-os ellenforradalom is súlyos visszaesést okozott. Ugyanakkor az erőszakos szervezés hatására, s mivel a megyében iparfejlesztés nem történt, egészségtelen méretű elvándorlás következett be. 1949 és 1960 között, 12 év alatt 73 ezer ember költözött el véglegesen a megyéből.

Ezt követően az előadó az 1959–1961-es átszervezés főbb tapasztalatairól szólt. Az átszervezés eredményességének egyik fontos biztosítója az volt, hogy a megyei pártvezetés a falusi politikai munka színvonalát jelentősen megjavította, és a szervezés során nemcsak a politikai vezetést, hanem a közvetlen operatív irányítást is ellátta. Az eredményesség másik összetevője az volt, hogy a párt a megyében is biztosította a szövetkezetesítést lenni elveinek érvényesülését. A sikerhez hozzájárult az is, hogy a párt központi szervei a megyei pártszerveknek feladataik megoldásához jelentős önállóságot biztosítottak, nem adtak ki központi irányszámokat és óvták ettől a megyei vezetést is. Az átszervezés során kilépési hangulat az ún. őszi kezdésű szövetkezetek egy részénél alakult csak ki, ahol a belépés és a tavaszi munkakezdés közötti várakozási időszakban fokozódott a parasztság ingadozása, bizonytalansága. Az átszervezés 1959-es hullámának tapasztalatai arra figyelmeztettek, hogy mivel a belépés tömegesnek bizonyult, nem szabad azt fékezni, késleltetni, mert az egyéni gazdálkodóknál és a termelőszövetkezeteknél egyaránt mindjobban kibontakozott a termelés szűkítésének tendenciája. A kisárutermelő parasztok, számolva az előbb-utóbb bekövetkező belépéssel, leállították beruházásaikat, a szövetkezetek pedig, mivel tagságuk száma még nem stabilizálódott, nem akartak — jövedelmük rovására — az új belépők számára beruházni. Az átszervezés gyors befejezésére a munkaerő-elvándorlás ismét felgyorsult üteme is sürgetett.

Az előadó ismertette a megyei átszervezés szakaszait és ütemét, összegezőként megállapítva, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének alapvonásai a megyében megegyeztek az országgal.

A kollektivizálás megnyitotta az utat a megye gyorsabb ütemű társadalmi-gazdasági felemelkedéséhez, de a végleges megoldást csak a megyei iparfejlesztés felgyorsítása jelenthette. Ugyanis az 1960 és 1966 közötti hat év alatt ugyanannyian költöztek el a megyéből mint az azt megelőző 12 évben. 1949 és 1966 között a megye lakosságának több mint a negyede végleg elköltözött a megyéből. 1960, de különösen 1966 óta a megye iparosítása jelentősen felgyorsult és a mezőgazdasági nagyüzemek fejlesztésével párhuzamosan ez a fejlődés oldja majd meg e vidék csökkenő, de még mindig jelentős gondjait.

Benke József egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) „A termelőszövetkezeti mozgalom tapasztalatai a Dél-Dunántúlon” című korreferátumában az ország jelenlegi mezőgazdaságilag legkevésbé fejlett régiója kollektivizálásának sajátosságait vizsgálta, majd a termelőszövetkezeti mozgalom jelenlegi állapotának néhány országos problémáját elemezte.

Az ellenforradalmat követően Zala és Somogy megyékben volt a termelőszövetkezetekből kilépők aránya a legnagyobb az országban. Ennek okait a korábbi erőszakos szervezésben és a szövetkezetek rossz gazdálkodásában jelölte meg az előadó. Ezen túlmenően — véleménye szerint — szerepet játszott ebben az is, hogy Somogy és Zala kisparasztja az átszervezés kezdeti szakaszában nem lehetett olyan szilárd bázisa a szövetkezeti mozgalomnak, mint az Alföld harcos, kollektív szellemű volt agrárproletárja. Sajátosan mutatkozott ez meg abban, hogy az első termelőszövetkezeti csoportok tag-ságának több mint a fele a földreform során az Alföldről Dél-Dunántúlra áttelepült ún. belső telepesekből került ki. (Somogyban pl. hétszerte gyakrabban léptek be belső telepe-

sek a termelőszövetkezetekbe, mint a helyi parasztok.) S abban is, hogy a kilépési hullámok idején a belső telepesekből lett tagok kitartóbbaknak, szilárdabbaknak bizonyultak.

Az 1957-es kilépési hullámot követően Zalaiban, Somogyban és Baranyában a termelőszövetkezeti mozgalomnak csaknem újból kellett indulnia. Az átszervezés 1959 és 1961 között már gyorsan ment, de a közös gazdaságok politikai és gazdasági megszilárdítása vontatottabban haladt, mint az ország más vidékein.

Termelőszövetkezeti mozgalmunk jelenlegi fejlődési szakaszának problémái közül kettővel foglalkozott tüzetesebben az előadó.

Az egyik, belső probléma parasztságunk előregedésének tendenciája, mely azzal fenyeget, hogy a mezőgazdasági népesség cseöklelésének üteme ahelyett, hogy követné, megelőzi és meghaladja a mezőgazdaság technikai bázisa fejlődésének ütemét. A legutóbbi évek tapasztalatai arra mutatnak, hogy nem a jövedelmi viszonyok az alapvető okai annak, hogy a fiatalság nem vonzódik a mezőgazdasági munkához. Az előadó egyik legfontosabb okként a nyugdíj-korhatár magas voltát, valamint a nyugdíjalap alacsonyágát (fele sincs az iparinak) említette. (Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Dél-Dunántúlon, átlagosan, egy 65 éves termelőszövetkezeti tag 700, egy 60 éves munkás 1300 forinttal mehet nyugdíjba.)

Mezőgazdaságunk másik — külső okokból következő — problémája, hogy jelentős fejlődése ellenére, a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása, azaz nettó termelési értéke nem éri el az 1951. évi szintet sem. Ennek fő okát az előadó abban jelölte meg, hogy különösen a hatvanas évek eleje óta a jövedelemelvonó funkciót az iparnak a mezőgazdaságba való behatolása tölti be, amely főként az ipari eredetű anyagok árának rohamos emelkedésében mutatkozik meg. (1960-ban 100 Ft anyagköltségre 118 Ft nettó termelési érték jutott, míg 1973-ban már csak 74 Ft.) Ez a tendencia nem hazai specialitás, hanem az egész világ gazdaságban markánsan érvényesülő folyamat.

Végezetül az előadó egy, a szövetkezeti parasztságnak a közös gazdasághoz való viszonyát vizsgáló, 1971 és 1972 tavaszán végzett szociológiai felmérés tanulságait ismertette. A felmérés a tagok szövetkezetükhöz való viszonyát 86 : 14 arányban pozitívnak mutatta. Hozzáállásuk függött koruktól, részesedésük mértékétől, belépésük idejétől, párttagsági viszonyuktól, műveltségi szintjüktől, de egyáltalán nem függött vallásosságuktól és belépés előtti vagyoni helyzetüktől. Ez utóbbi jelentős, pozitív irányú tudati változásra utal.

A felszólalások sorát *Steinbach Antal* egyetemi adjunktus (ELTE Bölcsészettudományi Kar) „Az állami gazdaságok gazdaságpolitikájának átalakítása 1957-ben” című korreferátuma zárta.

Az állami gazdaságokat az ellenforradalom idején nem érte nagyobb anyagi kár, az okozott politikai kár — a gazdaságok gazdasági-politikai vezetésének szétzilálása — azonban jelentékeny volt. Az ellenforradalom okozta nehézségeket az állami gazdaságoknak rövid idő alatt sikerült leküzdeniük. Megoldásra várt viszont gazdálkodásuk megjavítása és végleges helyük megtalálása az MSzMP kialakuló új gazdaságpolitikájában.

Az MSzMP 1957 júliusában hozta nyilvánosságra agrárpolitikai téziseit, melyek az állami gazdaságok feladatait is körvonalozták: legyenek a korszerű szocialista nagyüzem mintagazdaságai, a termelőszövetkezeteket lássák el minőségi vetőmagvakkal, tenyészállatokkal stb. Emellett az állami gazdaságoknak továbbra is szerepet kellett vállalniuk az állami terménytartalékoknak biztosításában és bizonyos speciális növénykultúrákból export és hazai igényeket kellett kielégíteniük.

A feladatok eredményes ellátása érdekében az állami gazdaságok 1956 végén szervezeti változtatásokat hajtottak végre. A Földművelésügyi Minisztérium keretében működő Állami Gazdaságok Főigazgatósága létrehozásával egységes irányítás alá vonták a korábban 11 minisztérium illetve főhatóság irányítása alá tartozó gazdaságokat.

A szervezeti felépítés módosításánál lényegesebb változtatásokat kellett végrehajtani gazdálkodásukban. Legsúlyosabb problémájuk az volt, hogy veszteségesen gazdálkodtak. Gazdálkodási hiányosságaik felszámolásának alapfeltétele volt, hogy az addigi extenzív gazdálkodási módról az intenzívre térjenek át.

Az állami gazdaságok 1957-es gazdálkodási tervének kialakításánál gazdálkodásuk több évre érvényes irányvonalait, az intenzív gazdálkodásra való áttérés módszereit is kidolgozták. A deficitmentes gazdálkodás elérését az árutermelés növelése és az önköltség csökkentése révén akarták véghezvinni. Célkitűzéseiket elsősorban nem új beruházásokkal, hanem a különféle rejtett tartalékok feltáráásával igyekeztek realizálni. Az előadó a továbbiakban ezt az elemző munkát mutatta be részletesebben.

Az 1957-es gondos és koncepciózus tervező munka a gyakorlatban is gyümölcsözőt. Az állami gazdaságok 1959-ben elérték a nyereséges gazdálkodás megvalósításának küszöbét, kielégítően eleget tettek árutermelési feladataiknak és a fellendülő termelőszövetkezeti mozgalomnak nagymértékű gazdasági, szervezési és politikai segítséget tudtak nyújtani.

A konferencia mérlegét *Balogh Sándor* egyetemi tanár vonta meg zárszavában. Megállapította, hogy bár a népi demokrácia történetének az agrárpolitika a leginkább feltárt területe, új adatok, friss szempontok és a korábbi irodalom még megerősítésre szoruló megállapításainak alátámasztása révén a konferencia mégis tudott újat adni.

Annak okát, hogy történelmünk felszabadulás utáni korszakának feldolgozásában éppen az agrártörténetírás produkálta eddig a leggazdagabb és legértékesebb anyagot, abban jelölte meg, hogy a népi demokrácia agrártörténetének művelői többségükben már kezdettől elkötelezett szakemberek voltak és ma is azok. Mivel többségük népi származású és szakmai ismereteiket közvetlenül a felszabadulás után szerezték meg, nem kellett sok időt fordítaniuk a burzsoá történetírás és a sematizmus hatásainak leküzdésére.

Annak ellenére, hogy ez a leginkább feltárt terület, koránt sincs témahiány, még mindig számos fehér folt található. Szembetűnő például, hogy a népi demokratikus forradalom időszakában a Szociáldemokrata Párt és az ellenzéki pártok agrárpolitikai elképzelései, törekvései milyen kevéssé feldolgozottak. A mezőgazdasági termelés, és ezen belül az egyes kultúrák fejlődésének bemutatása is történetkutatói feladat. Hiányzik még a régebbi szövetkezeti mozgalmak és a mezőgazdasági érdekképviseleti törekvések történetének átfogó bemutatása. Előttünk álló feladat az agrártörténet utóbbi harminc évének kutatásában a komplexitás elvének következetesebb érvényesítése is. E kutatásokban, különösen a paraszti tudat alakulása, változásai feltérképezésének munkálataiban nemcsak a történészek, hanem más társadalomtudományi ágak szakembereinek a részvétele is elengedhetetlen. Felhívta a figyelmet egy még kihasználatlan, ugyanakkor gyorsan apadó forrásra: az agrárpolitika kialakításában és megvalósításában jelentős szerepet játszott személyiségek megszólaltatására.

Végül a helytörténetírás fontosságát hangsúlyozta. Mint mondotta: bebizonyosodott, hogy a helytörténeti kutatások eredményei a kialakult történelmi képet nemcsak mennyiségileg egészíthetik ki, hanem minőségileg is módosíthatják.

Az ülészak teljes anyagát, az ELTE Bölcsészettudományi Kara kiadásában, önálló kötetben tették közzé.

Steinbach Antal

TÖRTÉNETI IRODALOM

BALOGH SÁNDOR:

PARLAMENTI ÉS PÁRTHARCOK MAGYARORSZÁGON 1945—1947

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 635 I.)

A sokéves, széles sávú kutatómunka eredményeit összegző vastkos kötet — a szerző több mint kétezer oldalas doktori értekezésének rövidített, kiadásra átdolgozott változata — a felszabadulás után újjászerveződő magyar társadalom osztályainak harcát elsősorban az őket képviselő pártok küzdelmén keresztül mutatja be az 1947-es országgyűlési választásokig, vagyis a „fordulat” évéig terjedően. Műfaját tekintve tehát politika-történetet vesz kezébe az olvasó. Nehéz lenne azonban számba venni, hogy ez a rendkívül alapos feldolgozás valójában hány vonatkozásban tár fel új adatokat, hiszen a politikai harc szinte valamennyi fontosabb területét érinti. A roppant sokrétű tematikából csupán azokat a főbb témaköröket emeljük ki, amelyekben megítélésünk szerint Balogh Sándor munkája a legjelentősebb mértékben gazdagítja a népi demokratikus fejlődés történeti irodalmát.

Bár a mű alapvetően a hazai eseményeket tárgyalja, mégis elsőként a *nemzetközi helyzet és a belpolitika összekapcsolásáról* kell szólnunk. Balogh Sándor e kettő összefüggéseinek megvilágítását mint az egyik legfontosabb szemléleti-módszerbeli követelményt állítja maga elé. Könyve előszavában utal a történeti irodalomban a belpolitikai kérdések elemzése során nem ritkán előforduló „hungarocentrikus” egyoldalúságra s hangsúlyozza, hogy az országban kibontakozó népi demokratikus forradalmi fejlődés történetét a nemzetközi viszonyok alakulásának kölcsönhatásában kívánja vizsgálni. S valóban, a szerző már a feldolgozás kezdő időpontját is a nemzetközi helyzetből kiindulva állapította meg. Az általában szokásos periodizációtól eltérően Balogh Sándor nem 1944 őszétől bocsátkozik a belpolitikai fejlődés taglalásába, hanem a második világháború teljes befejeződéséhez, a nemzetközi erőviszonyok gyökeres átalakulásához igazodva 1945 derekától veszi fel az események fonalát. Az 1944 végén és 1945 elején lezajlott társadalmi-politikai változások közül csupán azokra tekint vissza, amelyek a későbbi fejlődést döntően befolyásolták. Jellemzi a társadalmi osztályok és rétegek megváltozott viszonyát, ismerteti a demokratikus pártok szervezeti megerősödését és bemutatja kapcsolatuk kezdeti alakulását.

A külső és belső tényezők együttes vizsgálata a továbbiakban több korábban egyáltalán nem vagy csak kevésbé kutatott problémakörrel gyarapítja a mű tematikáját. Közülük is első helyen a koalíciós pártok 1945-ös nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikai törekvéseinek felvázolását említjük. Ez nemcsak az egyes pártok vonatkozásában ad újat, hanem érzékeltetni tudja a pártok között meglevő — kezdetben még burkoltan, inkább csak az eltérő várakozásokban megmutatkozó —, de az 1945-ös őszi választások idejére már nyíltan felszínre kerülő ellentétes álláspontokat is. A későbbiekben pedig a békeelőkészítéssel, a magyar—csehszlovák lakosságcserevel és a német nemzeti-ségű lakosság kitelepítésével kapcsolatos pártállásfoglalásokat ismertető részekben ez a kutatási irány még adatgazdagabb formában bonatkozik ki. Ugyancsak ebbe a sorba tartozik a kormányküldöttségek moszkvai, washingtoni, londoni és párizsi útjának értékelése. Nem kisebb a jelentősége annak, hogy a kötet a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerepéről az eddigieknél pontosabb, árnyaltabb elemzést ad.

Balogh Sándor a fenti kérdéskörök megvilágításához sokféle forrást használ fel: a hazai és külföldi forráskiadványok mellett többek között az orosz és az angol nyelvű sajtóra is támaszkodik s gyakran merít a koalíciós pártok és az MTI sajtószolgálatának anyagaiból.

A vizsgálódás tárgyából természetesen következik, hogy a feldolgozás a *koalíciós és ellenzéki pártok belpolitikai küzdelme* vonatkozásában mélyíti el leginkább ismereteinket.

Jóllehet a szerző általában nem törekszik arra, hogy bármelyik pártot különállóan, részletekbe menően ábrázolja, mégis sok újat tudunk meg magukról a pártokról is. Jellegzetes módszerbeli sajátossága a feldolgozásnak, hogy a pártok szervezeti és politikai erejének felmérése során szociális bázisukat is jellemzi. Gyakran kapcsolódnak ehhez a pártok tájegységként eltérő szervezeti bázisára vonatkozó utalások. Hasonlóképpen értékesek a koalíciós pártoknak az egyes főbb foglalkozási csoportok szerinti befolyását mérlegelő megállapítások. Külön említést érdemel, hogy a fenti szempontok alkalmazása a két munkaspárt esetében is figyelemre méltó pontosításokat eredményezett.

A szerző a tárgyalat időszakban fellépő valamennyi párt és politikai irányzat vizsgálatát feladatának tekinti. Ezért már 1945-ben sem marad meg a szűken vett koalíciós keretek között, hanem egyebek mellett behatóan jellemzi a koalícióból hamarosan kiszoruló Polgári Demokrata Pártot s a választások idején jelentkező Magyar Radikális Pártot is. A Kiszgazdapárt gyűjtőpárt jellegének megvilágítása során pedig ráismerhetünk azokra a kisebb csoportokra is, amelyek a később önállóan zászlót bontó ellenzéki pártok magvát alkották. Ez utóbbi pártok célkitűzéseivel az 1947-es országgyűlési választásokat tárgyaló fejezetben ismerkedhetünk meg részletesen.

De a feldolgozás legfőbb értékét mégsem az egyes pártok bemutatásában kell keresnünk. Balogh Sándor mindenekelőtt a belpolitikai élet mozgásának, a pártok közötti viszony alakulásának és a pártokon belüli irányzatok összecsapásának mesteri ábrázolója. Ezek a pontok a terjedelmes mű rendszerint lebilincselően izgalmas olvasmányá válik.

S a koalíciós kormányzás időszaka ugyancsak bővelkedett meglepő fordulatokban. A pártok első nagy erőpróbájának, az 1945. évi választások történetének igen alapos feldolgozását már ismertük a Századok hasábjairól. Nem kevésbé pontos a választásokat követő helyzet jellemzése. Balogh Sándor nem csinál titkot abból, hogy a felfokozott várakozáshoz képest kedvezőtlenül alakult választási eredmények eleinte komoly zavart keltek a koalíció balszárnyán. A kiábrándultság mértékét jelezve rámutat arra, hogy a novemberi kormányalakítási tárgyalások idején az SzDP vezetői többször is mérlegelték a koalícióból való kivonulás lehetőségét, sőt — igaz, csak időlegesen és elszigetelten — még a kommunista párton belül is felszínre jutott olyan nézet, hogy a pártnak esetleg jobb lenne ellenzéki vonulnia. Széles kitekintéssel méri fel a szerző a Kiszgazdapárt „aranyosítási” törekvéseiben és a földreform revízióját célzó kísérletekben tetet öltő s országgszerte kibontakozó jobboldali rohamot, majd pedig a demokratikus erőknek a Baloldali Blokk 1946 tavaszi fellépésében kiteljesedő nagy ellentámadását.

A két választás közötti időszak története egyben az egymást sűrűn követő és fokozatosan elmélyülő koalíciós időszak története. Ezek éles megvilágítása a munka egyik legfőbb érdeme. Pontosabb ismeretükben tisztábban rajzolódik ki előttünk a hatalom teljes meghódítása felé vezető út. Ebből a megközelítésből még teljesebb képet alkotunk a legkiemelkedőbb vívmányok eléréséről; a pénzügyi stabilizáció megteremtéséről és megvédéséről, majd később a hároméves terv bevezetésének előkészítéséről.

Az 1947-es országgyűlési választásokkal záruló monográfia időben nem öleli fel a forradalmi folyamat egészét. A szerző maga is kiemeli, hogy az 1947-es választási győzelem önmagában még nem döntötte el a hatalom kérdését, de nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az MKP a korábbinál kedvezőbb feltételek között vezethesse a dolgozó tömegek harcát a proletárdiktatúra kivívásáért.

A könyv megjelenése ugyanakkor a forradalom kezdeti valamint kiteljesedő szakaszának, tehát az 1944/1945-ös és az 1947/1948-as évek fordulójának hasonló mélységű feltárására ösztönöz.

Végül a harmadik, legtöbb új ismeretet nyújtó nagy témakört a *parlamentari viták* izzó légkörének felidézésében s általában az *új szellemű törvényhozás* érdekében kifejtett erőfeszítések bemutatásában jelölhetjük meg.

Balogh Sándor ebben a tekintetben úttörő munkát végzett: elsősorban az Országgyűlés Irattárának dokumentumaira támaszkodva a szakirodalomban elsőként nyújtott alapos betekintést a politikai élet legmagasabb fórumán vívott küzdelmekbe. Eközben nemcsak a korabeli törvényhozás bonyolult mechanizmusával ismerteti meg az olvasót, hanem emléket állít annak a szívós harcnak is, amelynek során a korábbi parlamenti tapasztalatokkal nem rendelkező kommunista párt egyre eredményesebben ellensúlyozta a nemzetgyűlésben a jobboldal számbeli fölényét.

Ezt a kutatási irányt különösen érdekessé teszi az, hogy a vizsgált időszak kezdetén sajátos változás következett be a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyában. Amíg a munkáspárti többségű Ideiglenes Nemzetgyűlés által választott Ideiglenes Nemzeti Kormányban a munkáspártok a parasztpárttal együtt is kisebbségben voltak, addig az 1945. évi nemzetgyűlési választások után összeülő parlamentet már kiszgazdapárti

többség jellemezte. A munkáspártok viszont a kormányban s általában a hatalmi szervezetekben erősítették meg pozícióikat.

A jelzett időszakban a nemzetgyűlés több mint harminc törvényjavaslatot tárgyalta. A szerző azzal a nyolc- tiz törvénnyel foglalkozik többé vagy kevésbé részletesen, amelyek a pártharcok középpontjában álltak. Közülük is különösen a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvény elfogadásának körülményeire hívjuk fel a figyelmet. Ebben a törvényben a népi demokratikus forradalmunk egyik nemzetközi méreteken mához szóló elméleti-politikai tanulságára ismerhetünk. A forradalmi fejlődés menetében a Magyar Kommunista Párt a parlamenti harc lehetőségeit kiaknázva e széles hatókörű és szigorú törvény elfogadtatásával jogilag is megerősítette a fegyveres erők körében, elsősorban a rendőrségen élvezett befolyását. De rendkívüli jelentősége volt ennek általánosabb értelemben is, hiszen — amint a szerző megállapítja — törvényes védelmet biztosított a „kisebbségi” végrehajtó hatalomnak a jobboldali többségű törvényhozással szemben.

Noha távolról sem merítettük még ki a recenzált mű mondanivalóját s azokat a lényeges kérdéseket sem sorolhattuk fel mind, amelyekben a szerző új adatokat tárt fel, vagy régi ismereteket új megvilágításba helyezett, az eddigiek azonban — úgy véljük — meggyőzően alátámasztják összegző értékelésünket. Balogh Sándor monográfiája kimagasló helyet foglal el a népi demokratikus korszak történeti irodalmában. A felszabadulást követő évek politikai életének ez az átfogó, minden korábbinál szélesebb forrásanyagra épülő, gazdagon jegyzetelt feldolgozása megbízható munkaeszköz a szakember kezében, s az emlékezni, tájékozódni vágyó szélesebb olvasókörönség pedig a részletes név- és tárgymutatóval ellátott kötetet, mint a tárgyalt időszak történetének igényes kézikönyvét lapozhatja fel.

URBÁN KÁROLY

BALOGH ISTVÁN:

A PARASZTSÁG MŰVELŐDÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(Értekezések a történeti tudományok köréből 66. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973).

„A tanulmány inkább kísérlet és további vitára indító kezdeményezés, az 1958—1959-i átalakulás óta most már véglegesen történetivé vált osztály életével kapcsolatos egyik alapkérdés feltárásához”, — jellemzi munkáját Balogh István az előszóban. A fő nehézség e vizsgálódásnál az, hogy a legfontosabb fogalmak tisztázatlanok: a parasztság és a paraszti műveltség tartalmának fogalma. A történész és néprajzkutató szerző e két fogalom tisztázását végzi el először, az első kérdésnél főként Erdei Ferenc elvi eredményeire, a másikon a magyar néprajztudomány megállapítására támaszkodik, de rámutat a néprajztudomány szemléleti változására is, melyen az a múlt század vége óta átment. A parasztságot a feudális társadalom reliktszerű képződményének tekintti Erdei, amelynek különállását már nem felülről hozott jogszabályok, hanem sokkal inkább az önként vállalt normák és konvenciók határozzák meg. Nem egységes réteg, feltételezett egysége már a múlt század második felében egymással élesen szembeállított osztályokra tagolódott s nyilvánvaló, hogy a birtokos jobbágy és zsellér korábbi ellentéte csak mélyült a jobbágy-felszabadítás után. A paraszti műveltség egysége éppen ennyire illuzórikus. A paraszti és a városi, a hagyományos és az írásos kultúra elkülönülése nyilván századokra nyúlik vissza, a kettősség tudatosulása a XIX. században következett be. A magyar néprajztudomány is e felismerésből született meg, és első feladata volt egyrészt e paraszti műveltségnek a felsőbb osztályoktól elkülönítő jegyeinek meghatározása, másrészt hogy leszámoljon azzal a romantikus, népszínműves lelkesedéssel, mely a paraszti műveltségben ezeréves, változatlan örökséget látott. Főként Herman Ottó természetudományos, evolúcionista szemlélete szerint a parasztság műveltsége az ősfoglalkozásokban egykor általános műveltség már túlhaladott formáit őrzi és egy alacsony fejlődési fokon megrekedt társadalmat tükröz. A néprajz első nagy összefoglalása, a Magyarság Néprajza az 1930-as években e paraszti műveltség általánosított, még mindig statikus, elvonatkoztatott eszményképét adja, elfedve nemcsak a paraszti társadalom, hanem a műveltség differenciáltságát is. Ortutay Gyula mutat rá, hogy az nem önmagában zárt alkotás, hanem történeti képződmény, melyben különböző korszakok elemei élnek egymás mellett és állandó, lassú változás alatt áll.

A paraszti műveltség megbomlása a két világháború közt szembeszökő volt, egyes rétegei már teljesen szakítottak annak külső jegyeivel. A bomlás meggyorsítója éppen a világháború volt. A parasztság műveltsége és művelődése vagyoni rétegzettség és társadalmi helyzete szerint különböző volt, különböző volt a rétegek lehetősége a

polgári életforma és ahhoz kapcsolódó műveltségállomány átvételére is. A legszegényebbek és személyi függésben levő uradalmi cselédek még a hagyományos paraszti életforma és kultúra szintjére sem jutottak fel. A földmunkások, a kubikosok és kertészek, a már objektív munkaviszonyban levő proletár munkavállalók alkották osztályharcos rétegét. Csak a birtokos parasztság vagyonosabb rétegének volt lehetősége a polgári társadalmi szint megközelítésére, külsőségeinek átvételére. A két világháború között a parasztság zöme már menekülni igyekezett a paraszti életforma és helyzet kilátástalan kötöttségeitől, elköltözéssel, születéskorlátozással és teljes befeléfordulással, szektákba való lépéssel.

Az 1920-as évek parasztszemléletét Szabó Dezső *Az elsodort faluja* határozta meg. Bethlen István maga is a nemzet gerincének nevezte a birtokos parasztságot és egy új középosztályba akarta beépíteni. A húszas évek végétől lépnek fel a parasztszármaszású népi írók, Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál, akiket már nem köt a paraszti hagyomány, felismerik osztályuk helyzetét és kitartó önneveléssel magukévá tették a magas kultúra kutató és kritikai szellemét. Erdélyit, Kodolányit, Tamásit és Illyést minden vállalt azonosságuk ellenére a közvélemény sem tekintette a parasztság küldötteinek. A népi írók helyét a magyar irodalomban tehetségük és a nemzeti lét egyetemes kérdéseinek felismerése és az a következetesség, amellyel osztályukat képviselték, — biztosította. A parasztfestők, őstehetségek megítélése már bonyolultabb, állandó pártfogóik, mint a népi íróknak olvasó táboruk, nem alakult ki s legtöbbje meghasonlott, elkallódott a kezdeti nagy érdeklődés után.

A paraszti műveltség e helyzetképe után tér rá a szerző a művelődéspolitikai rajzára, főként a hangadó művelődéspolitikusok, a liberális Czettler Jenő, a konzervatív Kornis Gyula és főként az iskolán kívüli művelődés etikai vonatkozásait hangsúlyozó teológus-tanár, Imre Lajos nézeteinek, munkáinak ismertetésére. A hivatalos kulturpolitika végül is Kornis Gyulának az állapotokat konzerváló elveit fogadta el. Még a hivatalos kulturpolitika védelmezői is, mint Scherer P. Pál, írásaikban feltárják a művelődés- és iskola-politika hiányosságait. A Klebelsberg-féle iskola-építési program, az ún. tehetségmentő akciók — 1942–43-ban már állami támogatással, — és az 1940-ben alapított Győrffy István nevét viselő főiskolás kollégium a parasztság tömegeinek művelődését megoldani nem tudta.

Az iskolán kívüli népművelés parasztszakra való kiterjesztését a polgári radikálisok sem szorgalmazták. Czettler ezen az úton csak a parasztság szakmai ismereteinek növelését kívánta előmozdítani. A Földművelésügyi Minisztérium népies kiadványai sem jutottak el elég széles rétegekhez, és nem szorították ki a ponyvát.

1920-ban alakult a Falu Szövetség a nagy- és középbirtokos parasztság művelődésének előmozdítására és szervezésére. Kérdőíves felmérése 1921-ből megdőbbszent körkép a falu kulturális viszonyairól. A katolikus Szentiványi Károly a *Népakadémia*-ról 1924-ben kifejtett nézeteinek ismertetése után részletesebben szól a szerző a sárospatakiak *falusettlementnek* nevezett munkájáról, melynek legjelentősebb eredménye az 1936-tól szervezett téli népfőiskolák voltak.

A munka legtöbb kérdést és vitát felvető része a spontán művelődésről szóló utolsó fejezet. Weis István, Scherer P. Pál és a Soli Deo Gloria programját hasonlítja össze Veres, Móricz, Erdei és Németh megállapításával, terveivel, kísérleteivel és a felületes, de a tömegek igényére épülő népfőiskola-rendszerek, a KALOT és KIE működésével. A falusi újságolvasást, az olvasóköri és népkönyvtárak szerepét már igen röviden tárgyalja és csekély jelentőségűnek tartja. A *Tiszántúli Figyelő*, a *Kelet Népe* és a *Szabad Szó* keletkezésének, sorsának rövid rajza után megállapítja, hogy a könyv, az írás-olvasás terjedése ellenére sem emelte lényegesen a paraszttömegek műveltségét. A parasztság legjobbjai, gondolkodói, írói csak ez életforma tarthatatlanságát ismerték fel világosan, de hittek abban, hogy az elkerülhetetlenül közlegő forradalom után az új rend lehetőségeit a parasztság is ki fogja használni új műveltsége és életformája megteremtéséhez, és lényegében erre a lehetőségre próbálták felkészíteni osztályukat. Hatásuk azonban nem érte el a remélt mértéket.

Mai életünk, főként a falusi művelődés problémáinak gyökere visszanyúlik a két háború közti időkre — ezért fontos és aktuális Balogh István műve. Vázlatszerűségében is felhívja a figyelmet e kérdés-csoportok további, részletesebb vizsgálatára, a kutatás feladataira — annál is inkább, mivel elsősorban az Alföld viszonyait ismerteti és a magyar nyelvterület más részeinek sajátos kérdései háttérben maradtak. Példája mutatja, hogy e fontos kutatási irányzathoz nemcsak néprajzi szemléletre van szükség, hanem a néprajzi módszer alkalmazására is, mert írott források híján az adatokat a gyanem eltűnő emlékezősekből kell megmenteni, amíg még lehet.

ANDRÁSFALVY BERTALAN

HORVÁTH PÁL:

EGYETEMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

(Budapest, ELTE. 1973. 482 l.)

Aligha akad olyan, a feudális korról foglalkozó magyar történész, ki ne forgatta volna nagy haszonnal Frank Ignác műveit. Magáról a kiváló szerzőről azonban még ma is ellentmondásos képünk van, talán azért, mert keveset tudunk róla. Annál örvedesebb, hogy Horváth Pál professzor egyetemtörténeti tanulmányai középpontjába Frank Ignác életművét állította.

A magyar reformkor, melyben Frank Ignác életútját végigjárta, ellentmondásos korszak volt. Az érlelődő forradalmi helyzet hatása alól a tudomány sem vonhatta ki magát, ugyanakkor a fontolva haladónak ismert Frank és környezete távol állott a gondolkodást forradalmasító törekvésektől. Ennek ellenére meghaladta a kor ismeretközlő jogtudományát, a korabeli, feudális viszonylatban is elmaradott hazai tudományosságot. Ebben a korban sok jobb sorsra érdemes gondolkodónk kallódott el, vagy vált provinciálissá a szétszórta királyi és egyházi jogakadémiákon. Sokan — felébredt tehetségük ellenére — ide sem juthattak el. Frank szerencsés kivétel volt, hiszen néhány évi akadémiai szolgálat után 1827-ben a pesti egyetem magyar magánjogi tanszékére nevezték ki, hol a nagytekintélyű Kelemen Imre örökét vette át.

Az egyetemi tanári kinevezés határtalan alkotási vágyat szabadított fel. Két éven belül megírta életművét kifejező alkotását, mely világos rendszert, módszeres és minden addig felülmúló forráskritikai alapot teremtett a magyar magánjog megismeréséhez, „sehol sem hagyva helyt a régi tekintélyek által alkotott balítéleteknek” (49. l.). Franknak ez a műve — ha a régi magánjogról tájékozódni akarunk — csaknem feleslegessé teszi mindannak ismeretét és tanulmányozását, amit előtte írtak. Kétségtelen azonban, hogy célja a feudális magánjog konzerválása volt.

Igen figyelemreméltó viszont Frank életművének 1845–1846-ra tehető szakasza, a magyar jogtudomány polgárisodását akadályozó latinnyelvűség leküzdése. Ezt mutatja a Principia első részét magában foglaló, 1845-ben megjelent „Osztó igazság...”, majd a következő évben az anyanyelvű oktatásnak nagy szolgálatot tevő második rész, a „Közigazság törvénye Magyarhonban” címen ismert műve. Horváth Pál felhívja figyelmünket egy, az „Osztó igazság...” bevezető fejtegetéseiben kifejezésre jutó, Franknál korábban szokatlan hitvallásra. „Az újítók úgy is nagyszámmal vannak — írta Frank —, én beérem a régivel, és annál maradtam” (50. l.). Hozzáteszi azonban, hogy a teljes tudomány nem elégedhet meg a jelen törvények ismeretével, hanem azok eredetét is vizsgálva, a múltba és a jövőre is tekintenie kell, kimutatva a hiányokat és a szükséges változtatásokat. Ez félreérthetetlenül a Frank által tudományosan megalapozott történeti jogi szemléletre utal. 1847-ben Frank már arról írt, hogy „a nemzetnek mostani állapotját leginkább a lefolyt századok történeteiből... érthetjük” (51. l.). Szerinte a tudomány feladata nem újat alkotni, hanem a készet megmutatni. 1848–49-ben játszott szerepének lényegére utal az a megállapítása, hogy változtatni csak az összes okok súlya szerint, a nemzeti sajátságok megóvásával kell. Mindez arra utal, hogy Frank 1829–1845 között kialakította a szükséges változások történeti jogi rendszerét, melynek alkalmazhatóságában csak néhányadmagával hitt ugyan, de a reformkori elkerülhetetlen változásokra hajlamos nemesi rétegre jelentős hatást gyakorolt.

Az életmű utolsó szakasza az „Ősiség és elévülés” című, 1848. szeptember 11-i akadémiai székfoglaló értekezéséhez kapcsolódik. Ebből kifűnik, hogy Frank a forradalom kellős közepén is hű maradt korábbi eszméihez, az ősiséget nem annyira megszüntetni, mint inkább célszerűen korlátozni akarván.

Az életmű utolsó szakaszában keletkezett törvénykari reformtervezet sem hozott látványos elismerést a magánjog professzorának. 1848–49-ben magas — előbb rektor-helyettesi, majd rektori — tisztelet töltött ugyan be, ez az időszak azonban már az eszmei válság, a meghasonlás elhatalmasodásának korszaka számára. Horváth Pál ebből kiindulva próbálja megmagyarázni azt a folyamatot, mely ahhoz vezetett, hogy a professzor önkézevel vetett véget életének.

Életútjának utolsó szakaszát szerzőnk több, eddig ismeretlen forrás közlésével is bemutatja. Ilyenek az 1848. május 12-i keltezését viselő, Frank Ignác által készített törvénykari reformterv, 1849. június 23-i levele Horváth Mihály vallás- és közoktatási miniszterhez a Pesti Hírlapban öt ért támadás ügyében, majd a következő napon kelt levele, melyben rektori hivataláról lemondott. Fakszimilében olvashatjuk 1850. március 7-én kelt végrendeletét, melyben könyvtárát — városi könyvtár létesítésére — Pestnek hagyományozta.

A kötet többi egyetemstörténeti tanulmánya közül kiemelném a XX. századi egyetemi haladó ifjúsági mozgalmakról, a szocializmus viszonyai között újjáéledő egyetemes állam- és jogtörténetről és a szocialista egyetem 1945–1970 közti kialakításáról szólókat. Igen figyelemreméltóak a szerzőnek azok a megállapításai, melyek a haladó jogászfifjúságnak a Galilei Körben játszott szerepére utalnak. A forradalmi fellendülés 1918 őszétől magával ragadta az egyetemi ifjúságot is. Ott voltak a polgári köztársaság bölcsőjénél, „egyre közelebb jutottak a népi forradalom eszméihez” (277. l.). Az egyetemisták 1919. március 20-án a régi képviselőház üléstermében kitörő lelkesedéssel éltették a forradalmat. Soraikból sokan kapcsolódtak be a Tanácsköztársaság kulturális életébe, vállaltak pl. szerepet az analfabétizmus leküzdéséért indított akcióban.

Igen fontos elméleti alapvetést találhatunk az egyetemes állam- és jogtörténetről szóló fejezetben. A szerző rámutat arra, hogy a polgárosodás keretei között tört utat magának az állam- és jogtörténetírás, mely kezdetben az egyes népek, nemzetek állam- és jogintézményeinek fejlődését vizsgálta. A haladó polgári történetírás azonban — annak ellenére, hogy a burzsoá jogtörténetírásban általában ismeretlen az egyetemes állam- és jogtörténet, — elég korán eljutott annak felismeréséhez, hogy több azonos fokon álló nép, nemzet állam- és jogtörténetében mutatkozó összefüggésekből következtetéseket vonjon le. Így bontakozott ki a nemzeti jogtörténetek kereteit túllépő jogrendszerek történeti kutatása. A burzsoá jogtörténetírás nem tudott eljutni a társadalmi formák fejlődésével, a mindenkori osztályuralom alakulásával, a társadalom gazdasági alapjával összefüggő állam- és jogtörténetig.

Az egyetemes állam- és jogtörténet, mint tudomány, a szocialista jogtudományok rendszerében fejlődött ki. A szocialista jogtudomány, a történelem materialista szemléletének alapján képes arra, hogy tudományosan megalapozott képet adjon a társadalmi haladás menetéről; feltárja az állam- és jogfejlődés objektív törvényszerűségeit. A hazai marxista egyetemes állam- és jogtörténet kialakulását, előrehaladását nagy mértékben segítették a Szovjetunió jogtörténetészeinek több évtizedes tapasztalatai és a szocialista országok jelentős eredményei. Mindezek együttvéve alapot teremtenek ahhoz, hogy a történelem több évezredét átfogó, a szocialista állam- és jogrend kialakulását megelőző, három társadalmi formáció állam- és jogtörténeti fejlődését tudományok kutatások alapján megismerhetővé tegyük.

KÁLLAY ISTVÁN

N. J. BROMLEJ — E. M. ZUKOV — I. X. LISZCINA:

MIROVAJA SZOCIALISZTICESZKAJA SZISZTYEMA

(Moszkva, Izd. Műszlj. 1973. 326 l.)

A SZOCIALISTA VILÁGRENDSZER

A szocializmus problematikájával foglalkozó és egyre növekvő számú publikációk sorában figyelmet érdemlő helyet foglal el „A szocialista világrendszer” c. mű, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Egyetemes Történeti Intézetének szerzői kollektívája alkotott. A hét fejezetből álló munka formailag tanulmánykötet, a valóságban azonban az egyes tanulmányok egységes egészet képeznek.

A szerzői kollektíva ebben a könyvében a szocialista világrendszer kialakulási folyamatának és fejlődésének vizsgálatát tűzte ki célul, mégpedig történeti, s részben elméleti szempontból. A szerzők a vizsgálódásaik során — az egyes országok esetében — nem ragaszkodnak mereven a szocializmus útjára való térés kiindulópontjához, illetőleg kronológiai határvonalához, hanem visszanyúlnak a konkrét történelmi előzményekhez is. S ezt azzal magyarázzák, hogy ily módon sokoldalúbban és mélyebben tárhatják fel azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek a szocialista társadalmi viszonyok fejlődését meghatározzák. Ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy ezek a törvényszerűségek csak a szocialista világrendszer fejlődésének és megszilárdulásának a folyamatában érvényesülnek teljes mértékben. Nem kétséges, hogy az általánosítás szempontjából annak a Szovjetunióknak a tapasztalatai szolgáltatják a leggazdagabb és a legértékesebb anyagot, amely elsőnek építette fel a világon a szocialista társadalmat és

fogott hozzá a kommunizmus anyagi-technikai bázisának a megteremtéséhez. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szocializmus útjára tért többi ország tapasztalatait itt mellőzni lehetne. Az említetteket szem előtt tartva a szerzők körültekintően igyekeznek számba venni és elemezni azt a történelmi utat is, amelyen a szocialista világrendszerhez tartozó többi ország halad, illetőleg halad. Majd ennek alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a Szovjetunió és más szocialista országok tapasztalatai kétséget kizáróan igazolják a marxizmus-leninizmus azon megállapításainak helyességét, mely szerint a szocialista társadalmi viszonyok kialakulásának és fejlődésének folyamatában olyan törvényszerűségek hatnak és érvényesülnek, amelyek a szocializmus útjára tért minden országra jellemzőek. Az általános törvényszerűségek, amelyek felölelik a politikai, gazdasági és ideológiai folyamatok összességét, a maguk dialektikus egységében meghatározzák a szocializmus tartalmát. A szóban forgó általános törvényszerűségek többek között a következők: a szocialista forradalom, amely egyébként különböző formákat ölthet; a dolgozó rétegekkel szövetségre lépett proletariátus diktatúrája; a kizsákmányoló osztályok felszámolása; a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavétele; a szocialista termelési viszonyok kialakítása; a kulturális forradalom végigvitele; a proletárinternacionalizmuson alapuló külpolitika folytatása.

A továbbiakban a könyv egyes fejezetei a szocialista világrendszer kialakulásának előzményeivel, a szocializmus gazdasági alapjának létrehozásával s ezen belül annak az egyes országokra jellemző sajátosságaival, valamint az osztályviszonyok alakulásával és a nemzeti kérdés megoldásával foglalkoznak a szocialista építés különböző szakaszaiban.

A szerzők a szocialista világrendszer kialakulása történetével összefüggésben behatóan vizsgálják a Szovjetuniókat, mint az első szocialista országnak a szerepét a tőkés rendszerek szétzúzásában a népi demokratikus országokat illetően. Elméletileg itt azokról a belső és külső tényezőkről, illetőleg az említettek egymáshoz való viszonyáról van szó, amelyek ténylegesen meghatározzák a szocialista forradalom fejlődését. Történelmileg pedig annak a konkrét kérdésnek a felvetéséről és tisztázásáról, hogy a fasiszmus nemzetközi erőinek szétzúzásában döntő szerepet játszott Szovjetunió milyen mértékben járult hozzá közvetlenül Európa és Ázsia egy sor országának a kapitalista világrendszerrel való leválásához. Az antikommunista burzsoá propaganda ugyanis évtizedek óta azt próbálja „bebizonyítani”, mintha a Szovjetunió — fegyveres erői révén — exportálta volna a forradalmat mindazokba az európai és ázsiai országokba, amelyeket a második világháború folyamán felszabadított a fasiszta elnyomás alól. Másfelől pedig a maosista propaganda azt bizonygatja és terjeszti, hogy azok a forradalmi változások, amelyek a második világháború utáni években Európában és Ázsiában végbementek, kizárólag a belső társadalmi erők aktivizálódásának az eredményei, illetőleg a következményei lettek volna, és semilyen kapcsolatban sincsenek a Szovjetunió hadseregének felszabadító harcával a fasiszta agresszorok és megszállók ellen. Ezzel szemben a valóságban a népi demokratikus és a nemzeti felszabadító forradalmak gyakorlata — mutatnak rá helyesen a szerzők — a belső és külső tényezők, illetőleg feltételek bonyolult összefüggését bizonyítja. A megszállt országok többségében még a második világháború idején, tehát a fasiszta agresszorok teljes vereségét megelőzően érezhetően megingott a kapitalizmus szociális-gazdasági alapja. A tömegek tudatában fokozatosan kialakult és megerősödött az az elhatározás, amely nemcsak antifasiszta, hanem antikapitalista célokat is tartalmazott. A kibontakozó ellenállási mozgalmak ereje és méretei azonban a legközvetlenebb módon összefüggtek azokkal a külső, nemzetközi feltételekkel és tényezőkkel, amelyek a második világháború menetét is meghatározták. A szovjet hadseregnek a fasiszta megszállók felett aratott győzelemsorozata olyan aktív külső tényező volt, amely határozottan meggyorsította a felszabadító harcok kibontakozását mind Európában, mind Ázsiában. Sőt, a szovjet hadsereg későbbi jelenlétével elhárította az imperialista intervenció és a polgárháború veszélyét is, amely a népi demokratikus országokat fenyegette.

A népi demokratikus országokban végbement változásokat vizsgálva a szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy bármennyire is különböző volt az egyes országokban a szociális átalakítások ideje és üteme, valamint formája, azok mindenütt a legfontosabb termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételére irányultak, s a tőkés termelési viszonyok felszámolását célozták. Emellett az is közös vonás, helyesebben törvényszerűség volt, hogy az új politikai felépítmény létrehozása minden esetben megelőzte a szocialista termelési viszonyok kialakítását. Ugyanakkor a politikai hatalom megragadása után a népi demokráciákban szükség volt egy hosszabb vagy rövidebb ideig tartó átmeneti időszakra, amelyen belül megteremtették a feltételeket a szocialista építés számára. Az átmenet idejét és az átalakulás konkrét formáit természetesen befolyásolták, illetőleg megszabták az illető ország szociális viszonyai valamint gazdasági és kulturális fejlettségének

színvonala. Mindebből következik, hogy az áttérés az általános demokratikus feladatokról a szocialista feladatokra nem volt és nem is lehetett egyidejű a különböző népi demokratikus országokban.

A szerzők — a népi demokratikus forradalom jellegéről szólva — azt a felfogást képviselik, hogy a népi demokratikus forradalom valójában a szocialista forradalom egyik válfaja, amennyiben mind a kettő közös feladatot tűz maga elé, mégpedig a kizsákmányoló osztályok likvidálását. A forradalom győzelmének eredményeként létrejött proletárdiktatúra pedig a szocialista építés számára teremti meg a szükséges feltételeket. A népi demokratikus forradalmak mindenekelőtt abban különböznek a szocialista forradalom szovjet formájától, hogy az előbbieket esetében a proletárdiktatúra megvalósításának és a kizsákmányoló osztályok likvidálásának az üteme sokkal lassúbb. S ezt a szerzők döntően a történelmi körülmények különbözőségével magyarázzák. A népi demokratikus forradalmak ugyanis akár az antifasiszta, akár a nemzeti felszabadító harcokból nőttek is ki, elsősorban a fasiszta agresszorok és megszállók ellen irányultak. Ezen kívül az általános demokratikus feladatok napirendre kerülése természetesen szintén lassították a szocialista feladatok realizálását. Ez utóbbi tényét az sem cáfolja, hogy egyes országokban a népi demokratikus forradalmak úgyszólván azonnal szembetűnő antikapitalista jelleget öltöttek. Így, Bulgáriában már 1944-ben, tehát a fasiszta uralom megdöntésének pillanatában gyakorlatilag megvalósult a proletariátus diktatúrája. Hasonlóan Jugoszláviában és Albániában is viszonylag rövid időn belül (1945–1946) lezajlott a népi demokratikus forradalom általános demokratikus szakasza, s ez azzal járt, hogy ott az általános demokratikus és szocialista feladatok meglehetősen összefonódtak. Az európai népi demokratikus országok többségében azonban az első szakasz az említetteknel jóval hosszabb ideig tartott. A szerzők a két szakasz közti határvonalat Lengyelország esetében 1947-re, Magyarország, Románia és Csehszlovákia vonatkozásában pedig 1948-ra teszik. Ezekben az országokban és a jelzett időpontokban a proletariátus diktatúrája váltotta fel a proletariátus vezetőszeretét és megkezdődött a szocializmus alapjainak lerakása, amely a második szakasz tulajdonképpeni tartalmát képezi. De a szerzők itt azt is hangsúlyozzák, hogy a népi demokratikus forradalom két szakaszát nem lehet kategorikusan elválasztani egymástól, hiszen már az első szakaszban is napirendre kerültek szocialista feladatok. Másfelől pedig esetleg a második szakaszban is még megoldásra vártak általános demokratikus feladatok. Majd ezt követően a szerzők azt az álláspontjukat fejtik ki, mely szerint a szocializmus alapjainak lerakásával és a népi demokratikus forradalom magasabb fokra való lépésével nagyjában párhuzamosan megszűnnek a proletárdiktatúra szovjet és népi demokratikus formái közötti különbségek. Ennek megfelelően a népi demokrácia meghatározása, illetőleg terminusa ténylegesen csak a negyvenes években végbement szocialista átalakulás sajátosságainak a megjelölésére használható, pontosabban csak arra vonatkozóan lehet érvényes.

A kötetben fontos helyet foglal el a szocializmussal kapcsolatos különböző revisionista nézetek bírálata. A revisionisták többek között azt hirdetik, hogy nem létezik a szocializmus egységes, internacionalista fogalma, s csupán a szocializmus nemzeti „mintái”-ről, „modelljei”-ről lehet beszélni. Ez a felfogás valójában a szocializmus általános törvényszerűségeinek, valamint a Szovjetunió történelmi jelentőségű tapasztalatainak a tagadásán alapul és a nemzeti sajátosságokat abszolutizálja. A „modellek” fentebbi képviselői gyakran Leninre hivatkoznak, konkrétan a szocializmus különböző útjairól szóló megállapításaira. A fentebbiekkel kapcsolatosan a szerzők rámutatnak arra, hogy Lenin valóban beszélt a szocializmushoz vezető utakról és annak különböző formáiról, amelyeket a konkrét történelmi körülmények határoznak meg. Ugyanakkor Lenin soha és sehol nem beszélt és nem írt a különböző szocializmusokról. Ami a nemzeti sajátosságokat illeti, azokkal természetesen számolni kell még akkor is, ha nem változtatják meg és nem is változtathatják meg a szocializmust, a szocialista rendszer lényegét. Végül a szerzők kimutatják, hogy a szocializmus „nemzeti modell”-jének jelszava tulajdonképpen csak eszköz a revisionisták számára a kommunizmus ellen vívott harcban. Így volt ez 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában is.

A szocialista világrendszer kialakulása és fejlődése történetének, objektív törvényszerűségeinek a tanulmányozása kétségtelenül nagyon időszerű és fontos tudományos feladat. A jelen munka amellett, hogy igen értékes hozzájárulás a szocialista építés elméletének gazdagításához, módszertani szempontból is figyelemreméltó. Ezért mind a történészek, mind a rokntudományok más művelői komoly haszonnal forgathatják.

BALOGH RÓZA

A. M. ROT:

VENGERSZKO—VOSZTOCSNOSZLOVJANSZKIJE JAZIKOVIJE KONTAKTI

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 573 l.)

A MAGYAR—KELETI SZLÁV NYELVI KAPCSOLATOK

A. M. Rot monográfiája egyike az első próbálkozásoknak, amely megkísérli a sok évszázadra visszatekintő magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok feltárását. A. M. Rot könyve elsősorban *nyelvészeti jellegű*, de a vizsgált lingvisztikai anyag alapján néhány figyelemre méltó következtetést tesz a magyarság és a szlávtság őstörténetére, anyagi és szellemi kultúrájára vonatkozóan is. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok vizsgálata mind ez ideig a kutatás eléggé elhanyagolt területe volt annak ellenére, hogy a magyar—szláv nyelvi kapcsolatok tárgyában több jelentős munka született. A szerző teret szentel ezen művek kritikai analizésének is, s elemzésének tapasztalatait eredményesen felhasználja következtetései megtételénél.

Azoknak a nyelvtudomány területén kívül eső tényezőknek a számbavételénél, melyek segítik a magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok kezdeteinek rekonstruálását, kitér a magyar—baskir kapcsolatok, a *Magna Hungaria* problémájának megvilágítására. E kérdések megoldása a nyelvész számára a magyar—órosz nyelvi kapcsolatok tisztázása szempontjából fontos. A szerző felveti, hogy még nem született megnyugtató válasz a következő kérdésekre: mikor és hol kerültek kapcsolatba a magyarok és a baskirok; milyen hosszú ideig éltek a magyarok ősei Baskíriában; egyenlő-e a Magna Hungaria Baskíriával; nem foglalta-e magában az ősi Baskíria a Volga jobbpartját is? A. M. Rot osztja Perényi J. véleményét, mely szerint a keleti magyarok XIII. századi kutatói nem keltek át a Volgán, tehát Magna Hungaria a jobbparton helyezkedett el. Ugyanakkor nem tartja megalapozottnak Németh Gy. „Magyar törzsnevek a baskíroknál” c. munkájának megállapításait. A. M. Rot kutatásai szerint a magyarok sokkal rövidebb ideig tartózkodtak Baskíria területén, mint azt pl. K. J. Grot, N. Danyilevszkij, Molnár E., Györffy Gy., V. Susarin feltételezik, és az V. században már a Volga jobbpartján éltek.

A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok kezdete datálásának másik fontos feltétele a *kaukázusi* (kubáni) *őshaza* kérdésének tisztázása. Moravcsik Gy., Perényi J., Halasi-Kun Tibor véleménye szerint a magyar törzsek (onogurok, szavárdok, szabirok, türkök) már 463 körül az Észak-Kaukázusba vonultak, és itt, a Kubán medencéjében foglalták el következő hazájukat. A. M. Rot kutatásai szerint, bár a magyarok az V—VI. században beléptek az onogur törzsszövetségbe, kubáni őshaza nem volt. A kaukázusi haza létének hirdetői azt állítják, hogy az Észak-Kaukázus vidékén kezdődtek a magyar—keleti szláv kapcsolatok, a régészet és a történetírás azonban nem tud arról, hogy a keleti szlávok már az V—VI. században ezen a vidéken éltek volna. A magyar törzsek, belépve az onogur törzsszövetségbe, annak északnyugati szélén és a Don vidékén helyezkedtek el. P. P. Jefimenko és P. N. Tretyakov régészeti kutatásainak eredményeként megállapítható, hogy a Don vidékén már a VI—VII. században éltek keleti szlávok — a vjaticok. Tehát az ősmagyar—keleti szláv kapcsolatok nem sokkal a VI. század előtt kezdődhettek. Ezt alátámasztják a nyelvtudomány adatai is. A Don vidékén a magyar törzsek folytatták törzsszövetségüknek a török példa szerint való kiépítését. A kazárokkal való kapcsolat elsősorban a magyarok *politikai* szervezetére hatott, a másik oldalról a vjaticokkal és más keleti szláv törzsekkel való kapcsolat azoknak a *gazdasági és társadalmi* tényezőknek a fejlődését segítette, melyek később lehetővé tették az új életviszonyokhoz való gyorsabb alkalmazkodást a Kárpátmedencében.

A. M. Rot fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a VIII—IX. századra vonatkozó magyarokkal kapcsolatos közlések az arab, perzsa történetíróknál kortársak adataira támaszkodnak. Megállapítja, hogy a Gesta Hungarorum elsősorban a magyar—keleti szláv kapcsolatokat illetően sok pontatlanságot tartalmaz. Ezen pontatlanságok tisztázásában nagy szerepet játszottak az orosz évkönyvek. A. M. Rot lehetségesnek véli, hogy a *Povesztyi vremennih let* fehér és fekete magyarok elnevezéseiben keleti szláv népi hagyományok tükröződnek a magyar törzsszövetség nem egyenmű voltáról, amelyben a finnugor elemen kívül (fehér magyarok?) erős volt a török elem is (fekete magyarok?).

A régészet, a történettudomány, az ethnográfia feladata feltárni azokat a nyelvtudomány területén kívül eső forrásokat, amelyek a VII—IX. században befolyásolták a magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok alakulását. A szerző különösen fontosnak tartja ezek közül mindkét nép *gazdasági életének* vizsgálatát az adott korban, a föld-

művelés jellegének és színvonalának vizsgálatát elsősorban a keleti szlávoknál. A. M. Rot itt B. D. Grekov, P. N. Tretyakov, V. I. Dovzsenok munkásságára hivatkozik, akik meggyőzően bizonyították, hogy a földművelés vezető játszott a keleti szlávoknál. A régészeti leletek, több szláv település feltárásánál talált földművelő eszközök, különböző mezőgazdasági kultúrák, a fazekasság nyoma tanúskodnak arról, hogy a magyarságnak lehetősége volt szomszédainak fejlett földművelő kultúráját hasznosítani. Bizonyítékok vannak arra, hogy a VII–IX. században a magyarok Dél-Oroszországban és Ukrajnában félig letelepedett életmódot folytattak, és égetéssel földműveléssel foglalkoztak. A szerző megemlékezik a *normann elmélet* káros hatásáról, mely szinte a mai napig érvényesülni látszik a magyar–szláv kapcsolatok kutatásában, és amely minden esetben *csak* a nyugati és déli szlávok hatását igyekszik kimutatni a magyarság anyagi és szellemi kultúrájára.

A magyar–keleti szláv nyelvi kapcsolatok a *honfoglalás után* sem szűntek meg, hanem megváltozott körülmények között folytatódtak. A magyarok a honfoglalás után is érintkezésben álltak a Volga és a Kaspi-tenger mentén élő népekkel, és ezen érintkezés hídjául a keleti szlávok által lakott területek szolgáltak. A XI. századtól fejlődő közvetlen gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok intenzitását a magyar–oroszlás dinasztikus összeköttetések is segítették. A. M. Rot megállapítja, hogy e kapcsolatok XI–XIII. század közötti alakulásának történetével a kutatók mind ez ideig nem igen foglalkoztak. A szerző a VII–IX. századi ősmagyar–keleti szláv, a XI–XIII. századi ősmagyar–oroszlás nyelvi kapcsolatok és azok nyelvtudomány területén kívül eső faktorainak feltérképezése után a XIV–XX. századi magyar–oroszlás, magyar–beloruszlás, valamint magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokat vizsgálja, ez utóbbin belül nagy teret szentelve a magyar–ukrán és ukrán–magyar bilingvizmus kérdésének is. A történettudomány szempontjából elsősorban a VII–IX. századra vonatkozó részek megállapításai tarthatnak számot nagy érdeklődésre, ismertetésükben ezért is fordítottunk különös figyelmet e korszakra.

A. M. Rot könyvével — mely *hatalmas forrásanyagra* támaszkodik, fontos és élő problémákat vet fel és igyekszik megválaszolni — olyan jelentős munkához jutott a kutatás, melyet mind a nyelvtudomány, mind a történettudomány művelői haszonnal forgathatnak.

BODONYI ILONA

SZ. V. TYUTYUKIN:

**VOJNA, MIR, REVOLUCIJA, IGYEJNAJA BORBA V RABOCSEM DVIZSENII
ROSSZII 1914—1917. GG.**

(Moszkva. 1972. 303 l.)

**HÁBORÚ, BÉKE, FORRADALOM. AZ ESZMEI KÜZDELEM AZ OROSZ
MUNKÁSMOZGALOMBAN 1914—1917 KÖZÖTT**

Az első világháború korszakának munkásmozgalmáról az utóbbi években jelentősen gazdagodott a történeti irodalom. Sz. Sz. Tyutyukin munkája több vonatkozásban lényegesen kiszélesíti az ismereteket. Munkájának gerincében ugyan szintén a bolsevikok forradalmi háborúellenes tevékenysége, illetőleg programjának kialakítása s a lenini válaszok elterjedése állott, de emellett ennél jóval szélesebb tablón mutatja be a változások folyamatát, nagy anyagot mozgat meg — sok új színt, csoportot ábrázol.

Az ismertetésben a könyv szerkezeti arányait bizonyos fokig torzítva, ehelyütt nem emlékezünk meg azokról a fejezetekről, oldalakról, ahol a szerző Lenin munkásságát mutatja be, mivel Lenin frásai magyar nyelven is könnyen hozzáférhetőek. Ami pedig a bolsevikok háborúellenes tevékenységét illeti, az érdeklődők erről is több szöveget, sőt részben még magyarnyelvű irodalmat is megszerezhetnek. E problémakörnél maradván mégis jelezni, hogy amikor a szerző kronológiai rendben haladva megemlékezik a bolsevik dumaképviselők peréről, akkor hangsúlyozza, hogy 1914 telén Kamenyev a bíróság előtt valójában meghazudtolta a bolsevikok háborúellenes magatartását. Tyutyukin ugyanitt rávilágít, hogy a pernek milyen nagy — és sokszor kritikus — visszhangja támadt a bolsevik emigrációiban. A lényeges azonban kétségtelenül az volt, hogy a bolsevikok ténylegesen világos antiimperialista és forradalmi programot tudtak kialakítani — amely egyre nagyobb népszerűségre tett szert az évek folyamán.

Sokkal járhatóbb területre vezet az olvasót a szerző, amikor a mensevikek és az eszerek háborúelötti tevékenységét mutatja be. A szorosan szervezeti megközelítések mellett a szerző a klasszikus hármastagozódás orosz vonatkozású jelentkezését mutatja ki, amikor megkülönbözteti a szociálszovinizta, a pacifista és a forradalmi internacionalista tendenciát. Természetesen a világos megkülönböztetés nem mindig könnyű feladat. Egyfelől tanulságos, amikor az olvasó maga előtt láthatja, hogy szovinizták egyaránt akadtak mind a mensevikek (pl. Plehanov), mind az eszerek (pl. Bureev vagy Avkszentjev) táborában, avagy ugyanígy pacifisták mindkét szervezetben (pl. Akszelrod és Csernov). A probléma viszont ott vetődik fel, hogy a szociálszovinizmus fogalma is túl széles skálát rejt magában — még Oroszországban is, ahová nyilván belekerül Gvozgyev, aki a cári kormányzatban még állami megbízatást is vállalt a hadipari termelésben, de kérdés, hogy ide lehet-e tenni Cscheidzt, aki a mensevik frakció elnökeként később is gyakran rendkívül kritikusan szólt a cári kormányról, s általában az egész háborús politikáról, s akivel nemcsak a mensevik internacionalisták, hanem Trockij sem akarta megszakítani — éppen oppozíciós magatartása miatt — a kapcsolatot. S ez vezet el már a következő kategória: a pacifisták áramlatának problematikájához. Hiszen ennél is találunk olyanokat, akik Akszelrod módjára mindvégig a háború ellen foglaltak állást, elmentek Zimmerwaldba is — de a szociálszoviniztákkal soha nem akartak szakítani, rendkívül bizalmatlanok voltak a bolsevikokkal szemben, s a lenini forradalmi vereség gondolatát nem fogadták el. A pacifisták táborában megintcsak volt bizonyos hasonlóság a mensevik Akszelrod és az eszer Csernov között — de megintcsak megjegyzendő, hogy velük szemben ugyancsak ebben a táborban akadtak baloldaltibbak, radikálisabbak is, például az ugyancsak mensevik Martov, avagy az eszer Bobrov-Natanszon.

Ezeket a különbségeket Tyutyukin maga is hangsúlyozza, s figyelemreméltó gondossággal különbözteti meg a színárnyalatokat, s használ olyan új kategóriákat a mensevikek esetében, mint „jobb” és „bal-centrum”, az egyiknél Akszelrod, a másiknál Martov nevével fémjelvezve az irányzatot. Új szempont az is, hogy a szerző szerint — miután külön-külön gondosan kijelöli Cscheidze, a kaukázusi mensevikek és a szibériai emigránsok (Dan-Cereteli) helyét — a mensevikek táborában a legbefolyásosabb irányzat 1914–1915-től nem a markáns szociálszoviniztáké, hanem a „félhónvédőké” volt, akik körében a „jobb-centrumot” tartotta a mozgató erőnek. (Megintcsak zárójelben jelez-nék, hogy Tyutyukin még olyan finom distinkciókat is tett, hogy Plehanov és Potreszov között is volt bizonyos eltérés, vagyis még a szociálszovinizták tábora sem egységes.) A gondolatort azonban azzal zárja, hogy a megannyi különbség ellenére a mensevikek között sok az összemossódás, s nemcsak a közeli párosok között, nemcsak Martov és Akszelrod hat egymásra kölcsönösen — hanem még a szélsőséges pólusok is —, és itt egyfelől Plehanov, másfelől Trockij nevét említette — fennáll a kapcsolat. Ez utóbbi azonban mégsem látszik eléggé bizonyítottnak. Mert ha igaz is az, hogy egy lényeges pontban, a saját kormány vereségét, vagyis a lenini forradalmi vereség gondolatát valamennyi csoport elutasította — ez még nem elég bizonyíték. Egyfelől azért, mert még a bolsevikokkal szimpatizálók (pl. Kollontaj) sem fogadták ezt azonnal el, hanem még a bolsevikok táborában is voltak olyanok, akik másként vélekedtek. Még jelentősebbnek tűnik azonban a munkásmozgalom és a politikai harc akkor homlokerében álló kérdés: ki az, aki ténylegesen harcot hirdet a háború s a háborús kormányok, a szociálszovinizmus ellen — s ki nem. S ezen a téren Trockij, de még Martov és Plehanov között több volt az ellentét, mint a hasonlóság.

Tyutyukin a szoros értelemben vett „szervezeti” megközelítésen túlmenően valóban indokoltan nagy figyelmet szentelt a Nase Szlovo c., Párizsban 1915-ben megjelent orosznyelvű napilap elemzésének. Ha meggondoljuk, hogy a lapnak olyan munkatársai voltak, mint Csicserin, Kollontaj, Lunacsarszkij, Trockij, Martov, Lozovszkij, Manuilszkij, Antonov-Ovszejenko, Majszkij, Rjazanov és mások, akkor azonnal átláthatjuk, hogy valóban rendkívüli jelenségről van szó. A lap valóban „pártközi” volt, amennyiben írtak ebbe mensevikek, pártönkivüliek, s ekkor már kifejezetten bolsevik szimpatizánsok (Kollontáj, Radek, Manuilszkij), sőt bolsevikok is (Pokrovszkij), ha nem is nagy számban. Tyutyukin aláhúzza a lap világos antimilitarista alapállását, de méltán jelzi, hogy a lapban eszmei viták is folytak, meg lehetett különböztetni egy jobboldali tendenciát (ezt Martov nevével jelzi — s kár, hogy itt nem hangsúlyozza, hogy Martovot éppen e lapban kifejtett tevékenységéért jobbról Akszelrod és Szemkovszkij miként bírálta, hogy túl sokat engedett a bolsevikoknak), a baloldalon Antonov-Ovszejenko, Manuilszkij és Lunacsarszkij nevét jelzi, míg a centrumban helyezte el Trockij személyét. A csoportok ténylegesen kimutathatóak, de mégis jeleznénk néhány problémát. Így egyfelől azt, hogy Martovnak hevesebb vitái voltak Trockijjal, aki az

év folyamán lassan magához ragadta az ő kezéből a lap irányítását — mint néhány baloldallival. Másfelől, hogy a baloldaliak nevének jelölésénél is látunk bizonyos esetlegességet. Lunacsarszkijt például nem helyeznénk ide, hiszen éppen ő volt az, aki Majszkijjal és Csicserinrel együtt amellest érvelt, hogy a régi pártkereteket felborítva a bolsevik és mensevik internacionalisták között új pártkereteket lehetne kiformalni. Másfelől Martov és az orosz internacionalista mensevikek félszűzségének e lapban legélesebb kritikusa alighanem Radek volt.

A magyarnyelvű irodalomban alig-alig érintett az eszerek háború alatti történetének bemutatása, s a szovjet történeti irodalomban is igazi fellendülést e vonatkozásban az utolsó tíz évben lehet tapasztalni. Tyutyukin munkája kétségtelenül sok adatot, megfigyelést, értékelést közöl éppen e kérdéskörben. Világosan elhatárolja a szociálsoviniszta és a pacifista áramlatot. Míg az előzőnek Rubanovics, Argunov, Avksentyev volt a vezéralakja, s jobbára a Miszlj e. lapban szólaltak meg — velük szemben elkülönült a Csernyov, Bobrov-Natanszon vezette pacifista csoport. A pacifisták a Csernov szerkesztette Priziv hasábjain jelentethették meg írásaikat. Az emigrációban dülő viták mellett Tyutyukin méltán nagy figyelmet szentel a hazai mozgalomnak, hiszen helyütt éppen az a szembetűnő, hogy míg a mensevik mozgalomban az emigránsok egy része radikálisabb háborúellenes volt a hazai vezetőknel — az eszereknél az arány fordított volt. Számos forrás tanúskodik arról, hogy a helyi vezetők a különféle orosz városokban háborúellenes tevékenységet fejtenek ki. Az pedig megintcsak nem tekinthető véletlennek, hogy a szibériai száműzetésre ítélt eszerek szintén háborúellenes álláspontra helyezkedtek, és ott a szibériaiak a mensevikekkel hamarosan megtalálták a közös nyelvet, amely ha nem is volt oly éles, mint a bolsevikoké — mindenesetre félreérthetetlenül eltért az emigráns szociálsovinisztákétól. Az eszereknél maradván, érdekes a szerzőnek az a megállapítása, hogy 1913-hoz képest 1914-re az eszerek befolyása megnőtt néhány munkáskategóriában. Kérdés azonban, hogy ez a befolyás miként alakult később, s milyen munkásrétegekre terjedt ki a szakmákon belül — másfelől azonban az adatok azt is bizonyítják, hogy a jelzett kategóriáknál (vasasok, nyomdászok, textil-munkások) a bolsevik, illetve mensevik befolyás mindig jóval nagyobb maradt az eszernél.

Tyutyukin munkája terjedelmesebb második fejezetében tárgyalja az olyan elméleti kérdéseket, mint az imperializmus jelenségeinek elemzése, a honvédelem problémája, avagy azt a valóban igen fontos kérdést, amely a pacifistákat és a bolsevikokat elválasztotta, hogy a béke megkötése útján és után juthatnak-e a forradalomhoz, avagy fordítva, a forradalom teremti meg a béke lehetőségeit. Ehhez pedig szorosan kapcsolódott a másik ugyancsak fontos elvi és gyakorlati probléma, a lenini jelszó, a saját kormány vereségének értelmezése, az ekörüli viták — s a lenini tézisek terjedése. (E tétel körüli vitákat két fázisban tárgyalja a szerző, egyszer első jelentkezésükkor 1914—15-ben, másodsor már egy másik történeti szakaszban, 1917—1918-ban.) Ugyancsak sok vita zajlott le az Európai Egyesült Államok gondolata körül, amit 1914—15-ben sokan a pacifisták közül elfogadtak, ettől is remélve, hogy a háborúkat, a nacionalista szennedélyek felizzását a jövőben elkerülhetik — de amivel szemben Lenin mutatott rá egyfelől a terv megvalósításának nehézségeire, másfelől arra, hogy emögött is meghúzódhatnak nacionalista, imperialista törekvések. Lenin a megvalósítás lehetőségét összekötötte megintcsak a forradalmak győzelmével, mint egy esetleges alternatívát — de amiről később inkább már úgy írt, mint ami félvezető jelszó, s a hangsúlyt a forradalmi gyakorlatra helyezte.

A kötet harmadik része foglalkozik azzal a korszakkal, amely a februári forradalom győzelmét megelőzte. Ehelyütt megint részletesen foglalkozik a „forradalmi sovinizmus” jelentkezésével. A terminológia Lenintől eredt, aki megállapította, hogy az orosz mensevikek egy része azért szorgalmazta a cárizmus szétverését, hogy így is megkönnyítsék a győzelmet azután Németország fölött. Vagyis e szemléletben elvegyült a forradalmi demokratizmus és a nacionalizmus. Ugyancsak itt tárgyalja, hogy 1915—1916-ban milyen küzdelem folyt a „hadiipari bizottságok” körül, hogy a munkások vállalják-e ebben a részvételt, amire a mensevik Gvozjev vállalkozott, de a bolsevikok ez ellen harcot indítottak. Ugyancsak itt mutatja be a szerző, hogy a bolsevikok kapcsolatai 1916-ban miként szélesedtek más internacionalista csoportosulásokkal.

JEMNITZ JÁNOS

KÖNYVEK A KUBAI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉRŐL

Raquel Tibol: Julio Antonio Mella en „El Machete”. Mexico. 1968. Fondo de Cultura Popular

Pensamiento Revolucionario Cubanos. T. I. La Habana, 1971. 476 l. Inst. Cubano de Libro

Evelic Tellería: Los Congresos Obreros en Cuba. La Habana, 1973. 587 l. Inst. Cubano de Libro

Mindhárom könyv közös feladatot teljesít: a kubai forradalmi mozgalom dokumentumainak gyűjtését. R. Tibol könyve J. A. Mellának, a kubai KP egyik megalapítójának a mexikói emigrációban végzett publicisztikai tevékenységét tárja fel, gyűjti össze írásait a Mella által létrehozott El Machete c. folyóirat 1926–29-es évfolyamaiból. A Pensamiento Revolucionario Cubano publikált első kötete az 1930-as évekig gyűjti össze az antiimperialista és marxista gondolkodók írásait. E. Tellería a kubai szakszervezeti kongresszusok anyagait rendszerezte és dolgozta fel.

Ma a kubai történettudomány az alapvető dokumentumok összegyűjtésének, felfedezésének fázisában tart — ez vonatkozik, fokozottabban, a munkásmozgalom-történeti kutatásokra is. E kötetek e munkálatokba nyújtanak bepillantást.

Tibol könyve két szempontból jelentős. Egyrészt Mella személyes tevékenysége szempontjából ad sok újat, ismeretlent. Mella, mint a Liga Antiimperialista kontinentális szervezőbizottságának vezetője, 1926–29 közt kontinentális jelentőségű politikussá vált, egyik motorja a kommunisták szorgalmazta kontinentális antiimperialista egységfrontot folyó harcnak. Tevékenységének középpontjában ez a kérdés áll. Ennek egyik csomópontja az 1927 elejére, Brüsszelbe összehívott antiimperialista kongresszusra való mozgósítás; a kongresszusról számos írása jelent meg az El Machetében. E problémakörhöz kapcsolódnak az APRA-mozgalomról szóló írásai is. A kispolgári mozgalom elutasította a kommunisták kezdeményezte és szervezte mozgalmat, saját vezetése alatt kívánta az egységfrontot létrehozni; egyre erősebb kommunista-ellenesség, nagy demagógia, sok ellentmondás jellemezte tevékenységüket. Mella nagy tanulmányban elemzi az APRA ideológiáját, mutatja be antiimperializmusának tartalmatlanságát, demagóg, a munkásságot leszerelő voltát, s számtalan kis cikkben — nyomonkísérve az aprista vezér mexikói körútjának eseményeit, — a napi eseményeken keresztül bizonyítja: az APRA nem az antiimperialista ügyet szolgálja. Kiemelkedő tanulmány a Kuomintangról, a kínai–latin-amerikai viszonyok különbségeiről szóló írása (az APRA latin-amerikai Kuomintangot követel), valamint a latin-amerikai „középosztályról” szóló cikke. R. Tibol nagy gonddal rajzolja meg egy-egy cikk keletkezésének körülményeit, magyarázó jegyzetei megkönnyítik Mella tevékenységének megítélését.

S mert Mella tevékenysége kontinentális jellegű, Tibol könyve bepillantást nyújt — s ez másik fontos eredménye a kötetnek — a latin-amerikai kommunista mozgalom egy igen izgalmas szakaszába is.

A kötet Mella minden írását teljes szöveggel közli. Ezt azért kell megjegyeznünk, mert E. Tellería könyvét más felfogásban szerkesztette. Az egyes kongresszusok (az 1887-es augusztusi havannai munkásgyűléssel kezdve) anyagát csak részleteiben, kivonatossan közli; ez fogyatékosága a kötetnek. De mert az első összefoglalás a kérdésről, a szövegek s az ezekhez kapcsolódó jegyzetek, melyek az ország mindenkori politikai helyzetét is felvázolják, rendkívül fontos és ismeretlen kérdésekről tudósítanak. A kötet alapvető kézikönyvnek számít.

Tellería könyve nem nélkülözi az aktualitást sem, megjelenése utal a szakszervezetekkel kapcsolatosan a szocialista Kubában végbemenő változásokra. 1973-ban, hosszú szünet után ült össze a XIII. szakszervezeti kongresszus (a XII. 1966-ban volt). A kötet kapcsolódik ehhez az eseményhez, s utolsó fejezetében (Hacia el XIII. Congreso de la CTC) a kubai szakszervezeti mozgalom helyének, szerepének megítélésében bekövetkezett változásokról szól.

Már 1970-ben, a cukornád-aratás (zafra) problémáit elemezve, felismeri a kubai vezetést: a szakszervezeteknek nemcsak a kapitalizmusban, a tőke elleni harcban van szerepük. Tellería idézi Fidel Castro egyik, 1970-ben elmondott beszédét: „...Most van a Párt, amely élcsapat. Van aztán az Élmunkások mozgalma (Movimiento de Avanzada)... Ez egy új, szép dolog, egy másik jó mozgalom. De maradnak azok, akik nincsenek a pártban és nem élmunkások, de akikkel együtt kell dolgoznunk; ezért kellenek olyan szervezetek, melyek megértik az összes munkást... És ha bizonyos időben a szakszervezeti mozgalom szerepét rosszul értelmeztük, mint a tőke elleni,

már elmúlt harcok... maradványát, és ennek következtében hibát követtünk el, ez csak azt jelenti, hogy ki kell javítanunk e hibákat, s úgy kell orientálni, megalkotni, megszervezni ezt a szerepet, hogy ez megfeleljen a munkásszervezeteknek a szocializmus építésében... Ilymódon a gyárban a Párt — az élesapat szervezete — együtt kell legyen a szakszervezettel!” (549–550. l.) Más beszédek idézve bontakozik ki az a kritikai szakasz 1970–73 közt, melynek során a szakszervezetek új megítélést kaptak. Fontos tanulsága e beszédeknek: a kubai vezetés számos problémát nem tudott megoldani e szervezetek nélkül, s e tanulságok nyomán fogalmazódik meg egy mély, átfogó, demokratikus szakszervezeti tömegmozgalom kialakításának igénye.

Telleria könyve adatgazdagságával, bő jegyzetanyagával a szakszervezeti mozgalmon túl a kommunista mozgalom történetéhez is fontos hozzájárulás, mert, mint a kötet bizonyítja, a szakszervezeti mozgalom motorjai a kommunisták voltak. A kötet alapján a kubai forradalom 1959. január 1-i győzelme is bonyolultabban és realisabban áll előttünk. Úgy tűnik: a győzelemben, de még inkább a győzelem után a szocializmus felé fordulásban a több évtizedes politikai „aprómunka”, tömegmunka, melyet a kommunisták a munkásszervezeti szervezéséért, osztályöntudatának kialakításáért, harcainak megszervezéséért folytattak, nagy szerepet játszott.

Telleria bő munkásmozgalmi bibliográfiát is közöl; s ezen kívül gazdag képanyagot mellékel. A kötet a hadsereg (FAR) politikai igazgatóságának gondozásában jelent meg.

A *Pensamiento Revolucionario Cubano* két kötetre tervezett antológia, melynek első kötete 1971-ben jelent meg. A szerkesztők szándéka az volt, hogy a korukat adekvátan kifejező gondolkodók írásain keresztül mutassák be a forradalmi gondolat fejlődését Kubában. A kötet három részre tagolódik. Az első rész *Independientismo* címmel Maximo Gómez, Antonio Maceo és José Martí írásait tartalmazza. A második rész a forradalmi mozgalom apályaként jellemzett korszakról szól („Republica” — a XX. század első negyedét tekintti át). S. Cisneros Betancourt, J. G. Gómez, M. Sanguily, E. J. Varona, D. V. Tejera és C. Baliño írásait tartalmazza. A harmadik részben (La Revolución del 30) Julio Antonio Mella, Rubén Martínez Villena, Antonio Guiterras, Pablo de la Torre-Brau írásai találhatók.

A kiindulópont José Martí — az ő írásából közl legtöbbit a kötet. A szerkesztők indoklása szerint — s ez helyes is — arról van szó, hogy „Martí jelenti első kifejeződését az igazi kubai ideológiai autonómiának”. A Martí-életműből azok az írások kerültek a kötetbe, melyekből leginkább megfoghatók művének fő csomópontjai: a politikai függetlenség igénye, antiimperializmus (pontosabban jenki-ellenesség!), a kontinentális összefogás követelése az északi kolosszus ellen, az elnyomott osztályokért folytatott forradalmi harc szükségességének gondolata. E problémák jelentik azokat a csomópontokat, melyek a későbbi gondolkodóknál megtalálhatók, s e gondolatok folytonosságát jelzik („la continuidad martiana”). Martí ilyen megítélése jogos, mert hatása, életműve elképzelhetetlenül nagy és máig ható. A szerkesztők ezt a folytonosságot kísérik tovább.

A Martí-életműből a köztársasági korszakban Betancourt, J. G. Gómez, Varona a függetlenség, köztársaság, antiimperializmus gondolatokért vitték tovább. Carlos Baliño, Martí volt harcostársa, ezeken túl, a történelem logikájaként eljut a marxista eszmékig. Ő az első marxista szervezetek megalapítója is Kubában. Írásai, tevékenysége jelzik: az örökség igazi, forradalmi letéteményesei a munkások, a munkásmozgalom.

Mégis, a Martí-örökség és a marxizmus igazi szintézisét Julio Antonio Mella jelenti, aki Baliñoval együtt alapítója a Kommunista Pártnak 1925-ben, s aki a marxista gondolat első nagy alakja Kubában. Ő az, aki a Martí által megjelölt feladatokat — a kor által meghatározott módon — újrafogalmazza, s harcol megvalósításukért. Kuba félgyarmati helyzete, a kubai gazdaság válsága, az USA kontinentális expanziója ezt szükségessé teszik. A szerkesztők kiemelik: Mella a kontinentális forradalom koncepciójának megfogalmazásában is Martí örökségét viszi tovább. Mella elméleti tevékenységének gyenge pontjai (pl. a szövetségi politikában jelentkező — véleményem szerint — szektás vonások) a kommunista mozgalom korai szakaszából következnek.

Ha az előkészületben levő második kötetre utalunk, amelyben, a szerkesztők utalásai szerint Fidel Castro írásai jelentik majd a központot, előttünk áll a kubai forradalmi gondolat fővonala: Martí — Mella — Fidel Castro. Lényegében a szerkesztők koncepciója ez: E három pillérre épül a kétkötetes antológia.

Mella és Fidel Castro közt a 30-as nemzedék legkiemelkedőbbjei állnak. Közös vonásuk: a politikai és gazdasági függés felismerése, harcos antiimperializmus. Forradalmi kispolgári demokraták, akik Martí eszméiből — nyíltan is vallottan — indulnak ki, s akik közül pl. Pablo de la Torre-Brau eljut a marxista eszmékig. Torre-Brau példája nem elszigetelt. Carlos Baliño is példázta egy előző korszakban, s Torre-Brau

Brau-val mások is: a Marti-eszmerendszer nyitott a marxizmus felé; következetes képviselői eljutnak a marxizmusig, a Kommunista Pártig. S egy későbbi korszakban Fidel Castro ugyanezt az utat járja be.

A 30-as nemzedék képviselői közt helyet kapott A. Guiteras is. Külön említendő ez a tény, mert jelzi, hogy a változás a rendszerező feladaton túl átértékelő és felfedező feladatokat is vállalt. A Joven Cuba mozgalmanak vezetője, aki a 30-as évek elején következetesen keresi a kommunistákkal az együttműködést (Batista 1935-ben megöletti) talán a legjobb, legszebb példája — életével és írásaival — a népi, antiimperialista forradalmat követelő, s azért gerilla szervezésével is harcoló kispolgári, forradalmi, antiimperialista irányzatnak. Írásaiban és tevékenységében mintha Fidel Castro előképe lenne. A Marti-örökség e nemzedéknél is kettős vonulatban jelentkezik. A Baliño—Mella vonal a kommunista mozgalomban folytatódik, a republikánus korszak függetlenségi, antiimperialista ága a Guiteras képviselte vonulatban. A két korszak közt azonban figyelemreméltó különbség van. A harmincas években e két vonulat közeledik egymáshoz, az antiimperialista vonulat ismét forradalmi töltést kap, szociális érzékenysége az elnyomott osztályok problémái iránt felfokozódik. Az írás mellett politikai-harcai tevékenységük is kiemelkedő, s 1935 körül a végső célt tekintve: egy antiimperialista agrárforradalom koncepciójában közös platformra kerülnek a kommunistákkal. Ezt a platformot fejezi ki Fidel Castro. A kötet lehetőségét ad arra, hogy a mai, szocialista Kuba történetiszemléletének, forradalmi múltához való viszonyának alakulását megíthessük. Ehhez előzményként évek szívos feltáró munkájával kellett összegyűjteni-megtalálni e kiemelkedő gondolkodók írásait. E közel sem befejezett gyűjtőmunka egyik fázisát jelenti a kötet, mely célját tekintve konkrét funkciót is vállalt: szerkesztői az eszmei-politikai nevelőmunka egyik kézikönyvének szánták.

ANDERLE ÁDÁM

IMREH ISTVÁN:

**A RENDTARTÓ SZÉKELY FALU.
FALUKÖZÖSSÉGI HATÁROZATOK A FEUDALIZMUS UTOLSÓ ÉVSZÁZADÁBÓL
(Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973. 340 l.)**

A szerző több évtizede foglalkozik a faluközösségek kutatásával, bonyolult társadalmi szerkezetük tanulmányozásával. Önálló művei éppen úgy, mint más történelmészekkel együtt írt tanulmányai, az erdélyi történelmekutatás jelentős eredményei; hézagpótló alkotások, amelyek a feudalizmus utolsó százada székely történelmének alapvető kérdéseire vetnek fényt.

Most megjelent könyve az etnográfia és a szociográfia határait érintő történelmi munka. A benne közölt falujegyzőkönyvek, amelyek egyben Imreh bevezető sorainak is legfontosabb adatszolgáltatói, a XVIII—XIX. század — sokszínű társadalmi rétegződését mutató — székely falvak lakóit hozzák közel a mai olvasóhoz, bemutatva mindennapi küzdelmüket a létért, s feltárva a feudalizmus bomló szakaszában levő székely faluközösség szövevényes problematikáját.

Imreh István a bevezető szavai szerint a „székely faluközösség emlékirataként” kívánja könyvet átnyújtani olvasóinak. Valóban emlékirat az. Lapjain egy elsüllyedt, a múltba tűnt, de a székelyek — és tágabban Kelet-Európa népei — emlékezetében mind a mai napig tovább élő világról vallanak a falujegyzőkönyvek, a paraszti írásbeliségnek ezek az eddig kevés figyelemre méltatott emlékei.

A falujegyzőkönyv a mind ez ideig legsűrűbb homály borította paraszti mindennapok naplója; olyan még ki nem aknázott írásbeli emléke a múltnak, amely az írásbeliség térhódítása, valamint a népiskolai oktatás kiszélesedése nyomán a XVIII—XIX. században született. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a levéltárakba került falujegyzőkönyvek a székely határország felállítása utáni időszakból valók.

A kitűnő bevezetőben a szerző előbb általános képet ad a korabeli Erdélyről, majd bemutatja a faluközösségek életét. Ez eddig meglehetősen elhanyagolt, kevésbé vizsgált terület volt. Pedig a faluközösség — a „kommunitás” — olyan intézménye volt a székelységnek is, amely az életnek keretét adott, a gazdálkodásnak, az igazgatásnak szervezettebb formákat biztosított, a falu lakóit egybefogta és képviselte a társadalmi szervekkel, elsősorban a felsőbb hatóságokkal szemben.

Megismerjük a communitás legfőbb szervét, a falugyűlést és annak igazságtevő fórumát, a faluszéket. Az önkormányzat lényegét fejezik ki azok a jegyzőkönyvekben megörökített sorok, amelyek arról tudósítanak, hogy határozatot hozott „az egész falu gyűlése”, „a communitás teljes, közönséges gyűlése”, vagy hogy törvényt tett „a bíró esküdtjeivel”, a „hűtösök tanácsa”-stb. Noha a falugyűlés és a faluszéke között különbséget kell tennünk, a két intézmény feladatköre gyakran egybefolyt. Mindkét fórumon határozatot hozhattak például a falu köztulajdonáról, és ugyancsak mindkettőn ítékezhetek is. A faluközösség tagjai általában a falusbíró házában ültek össze, vagy a jegyző lakásán. De találunk utalást „faluházá”-ra, „község-házá”-ra, vagy „a nemes communitás közös házá”-ra is. A falusbíró elnevezés arra utal, hogy a faluközösség már kialakulása óta jogosult volt választott tagjai révén törvénykezni, ítékezni. A falusbíró a faluszékének elnöke volt. Mellette fontos szerepet töltöttek be az esküdtek, a nótárius, a tanító. Megismertem a szerző a falugyűlés rendjével, idejével, a falugyűlésen megvitatott kérdésekkel.

A kötet második, nagyobb terjedelmű részét a falujegyzőkönyvek alkotják. Számuk a XVIII. század utolsó harmadától kezdődőleg megszorodik az írásbeliség fejlődésével összefüggésben. A székely falujegyzőkönyvek Árkos, Csíkjenőfalva, Csík-tapolca, Étfalva, Felsőrákos, Kisbácson, Kézdioroszfalu, Magyarhermány, Ozsdola, Papolc, Szárhegy, Szemerja és Zalán falvakból származnak (Csík—Gyergyó—Kászton és Háromszék). A faluközösségi határozatokból megismerjük a rendtartó székely falut, az önkormányzatot szolgáló intézményeket: a választott vezetőséget és a határozathozó, ítékező fórumot. A tanácskozás zavartalanságát a falu ősi szokásjogi normái biztosítják.

A falu vagyonszövetség és gazdálkodási egység is, amelyet a zártság jellemez. E mellett azonban szabályozott is volt az élet a feudálisork székely falujában. Az értékeknek pontosan meghatározott rendjük volt. Nagy erőssége volt a faluközösségnek az egymás iránt érzett humanitás és az emberi szolidaritás.

Megismerjük a falujegyzőkönyvekből az erdőlés, irtás és foglalás módozatait, megtudjuk továbbá azt is, hogy az egykori székely falu életében milyen fontos szerepe volt az állattenyésztésnek, milyen gonddal és féltéssel védték a mezőgazdasági területeket, s milyen szokások és hagyományok kapcsolódtak a különböző évszakokban végzett munkákhoz.

A kötet harmadik részét a magyarázó jegyzetek alkotják. A gazdasági, társadalmi, valamint politikai helyzetre vonatkozó szakirodalomról gazdag bibliográfiát is ad a szerző. A közölt dokumentumok ősi, jogi szakkifejezésekben gazdag, parasztosan darabos, de erőteljes és élettel teli szövegét — nagyon helyesen — a mai helyesírás normáihoz közelítve írta át, hogy minél inkább megkönnyítse.

Imreh István munkájának legnagyobb érdeme, hogy a névtelen kisember, az elfelejtett falusi gazda, zsellér, szolga életéről szól, annak állít emléket. Életüket és küzdelmüket a kor ízes tájnyelvén jeleníti meg, s így az olvasóban állandóan erősíti azt az érzést, milyen nagy kincsünk és értékes örökségünk szép magyar nyelvünk.

NAGY IMRE

JEAN BÉRENGER:

LES «GRAVAMINA.» REMONSTRANCES DES DIETES DE HONGRIE DE 1655 A 1681. (RECHERCHES SUR LES FONDEMENTS DU DROIT D'ÉTAT AU XVIIe SIECLE)

(Paris, Presses Universitaires de France, 1973. 331 l. Publication de la Sorbonne, Série »Documents« — 23.)

A „GRAVAMINÁK”. A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK SÉRELMI FELÍRATAI 1655 ÉS 1681 KÖZT

A történetírás a múlt század közepén ismerte fel, hogy az országgyűléseken sűrítve jelentkeznek a kor politikai, gazdasági és társadalmi kérdései. Ez a felismerés hozta létre a különböző nagy országgyűlési forráskiadványokat, köztük a Deutsche Reichstagsakten hatalmas köteteit, illetve az ennek példáján induló Magyar Országgyűlési Emlékek és Erdélyi Országgyűlési Emlékek sorozatát. Az utóbbi Szilágyi Sándor szerkesztésében 21 kötetben adta közre Erdély fejedelmi korszakának országgyűlési iratanyagát, 1540—1699 közt. A Magyar Országgyűlési Emlékek 1874-ben indult, s Fraknói Vilmos, majd Károlyi Árpád szerkesztésében megjelent 12 kötete a Habsburgok magyarországi trónralépésétől, 1526-tól 1606 végéig ölelte fel az anyagot. Az 1917-ben

elakadt sorozat folytatását 1963-ban határozta el a Magyar Tudományos Akadémia. A Történettudományi Intézet irányítása alatt nagyszabású adatgyűjtő munka indult a XVII–XVIII. századra, s megkezdődött az egyes országgyűlések iratainak kiadásra való előkészítése, jegyzetelése is. (A munkálatokról szóló beszámolókat ld. Századok, 1963. 463–465; 1965. 1036–1037; 1974. 436–475 és Történelmi Szemle 1974 650–655.) A közeljövőben várható az 1607–1608-as országgyűlések iratanyagának megjelenése.

Jean Bérenger munkája a magyar történészek által mindeddig alig tanulmányozott XVII. századi országgyűlések iratanyagát vizsgálja, négy országgyűlés rendi feliratát pedig közre is adja. A szerző, a rennes-i egyetem tanára, mintegy másfél évtizede foglalkozik a Habsburg Monarchia történelmével. Figyelmét annak idején sorbonne-i tanára, V. L. Tapié professzor irányította a dunai népek, közelebbről Magyarország múltjára. Az 1960-as évek elején huzamosabb időt töltött Bécsben, majd ezt követően Budapesten, megtanult magyarul is, és eredetiben olvassa a török-kori német, olasz vagy magyar főljegyzéseket. Érdeklődése elsősorban a XVII. századra irányul, s ezen belül különösen a lipóti abszolutizmus elveit, módszereit, lehetőségeit és a magyar rendi ellenállással folytatott harcát vizsgálta. Többek közt tanulmányt írt az osztrák Államtanács XVII. századi működéséről (Le Conseil d'État Autrichien... Journal des Savants, 1971. No. avril—juin, 136–160), a császári külpolitika francia vonatkozásairól (Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur... Revue d'Histoire Diplomatique 1965. No. 4. 1–24) és sajtó alatt van a lipóti abszolutizmus politikai, pénzügyi és katonai alapjait tárgyaló nagy monográfiája. Magyar vonatkozásban külön tanulmányokban vizsgálta a XVII. századi magyar rendi alkotmányos és politikai elképzeléseket (Le droit d'État hongrois... Études Finno-Ougriennes, 1965. 135–166; La Hongrie des Habsbourgs [1] au XVIIe siècle. République nobiliaire ou monarchie limitée? Revue Historique 1967, fascicule 483. 31–50), az erőszakos ellenreformáció lefolyását és következményeit (La Contre-Réforme en Hongrie au XVIIe siècle. Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Français, 1973), továbbá a Wesselényi összeesküvés és a Thököly szabadságharc politikai-jogi elképzeléseit, társadalmi alapjait, külpolitikai kapcsolatait és a Habsburg politikákra gyakorolt hatását. (Le Royaume de France et les „malcontents” de Hongrie. Revue d'Histoire Diplomatique 1973. No. 3–4, 1–43; Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi összeesküvés idején. Történelmi Szemle, 1967. 275–291; Thököly és a francia külpolitika. Századok, sajtó alatt.)

A most tárgyalt kötet elé írt Bevezetésben részben korábbi részlettanulmányainak eredményeit illeszti egybe, részben azonban, azokon túlmenve, a XVII. századi Magyarországáról ad minden lényeges mozzanatra kiterjedő kerek ismertetést. Bemutatja a három részre szakadt ország demográfiai, etnikai és vallási képét, jellemzi a társadalmat, ismerteti az egyes osztályok vagyoni és hatalmi arányait, a rendek politikai és szellemi befolyását, a rendi szervek működését. Megmutatja a magyar királyság helyét a Habsburg Monarchiában, szól a bécsi kormányzervekről, működésük elvi és gyakorlati irányelveiről. Részletesen foglalkozik a birodalmi abszolutizmusra törekvő uralkodóház és a magyar nemesi társadalom egyre élesedő ellentétével, ennek kapcsán az összeütközések alkotmányos színterével, az országgyűléssel. Szinte kézikönyv-szerű pontossággal ismerteti az országgyűlés két házának működését; a diéta összehívását, összetételét, a tárgyalás módját és hatáskörét szabályozó jogszabályokat, a vitáknak az uralkodói előterjesztések, rendi válaszok és királyi viszontválaszok által megszabott bonyolult útját és a törvények formábaöntésének kancelláriai gyakorlatát. Közben jellemzi az országos főméltóságok szerepét, a katolikus és protestáns rendek közötti ellentéteket, és az udvarnak az ellenzék leszerelésére, illetve elhallgattatására irányuló mesterkedéseit. Ismerteti a magyar nemesség politikájának a Monarchia egészére kiható következményeit, kidomborítva a rendi dualizmus rendszerének magyar sajátosságait, s meghatározva egyúttal a magyar rendiség helyét az összbirodalomban. Megállapításaiiban messzemenően figyelembe veszi a magyar történetírás eredményeit, de egyéni nézeteivel is találkozzunk, különösen a Habsburg-birodalom és Magyarország viszonyát illető kérdésekben, és elmondhatjuk, hogy ha a tényszerű részletekben a monografikus kutatásokhoz képest nem is ad újat, a szintézis maga új, s annak modern szempontjai és világos rendszere mindenki számára tanulságos. (A recenzensnek mindössze néhány apróbb elírás kell szóvátennie: A XVIII. század végén a magyarországi szabad királyi városok száma 23 volt, nem 10, illetve a bányavárosokkal együtt 15, mint ahogy az 52. lap felsorolása sejteti; Tabula Regia-nak nem az országgyűlés alsó tábláját, hanem az alsófokú bíróságot nevezték, 50. l.; Status et Ordines nem az országgyűlés, hanem az országgyűlésen résztvevő Karok és Rendek latin elnevezése volt, 48. l.; a szolgabírák nem voltak királyi tisztviselők, a nemesség választotta őket, 43. lap; a vallásügyeknek

országgyűlésen való tárgyalását nem az 1604 : 8, hanem az 1604 : 22. tc. tiltotta el, ezt a rendelkezést azonban már az 1606-os bécsi béke érvénytelenítette, 60. l.)

A kiadvány második részében eredeti latin szövegében kiadásra került négy országgyűlés (1655, 1659, 1662, 1681) rendi sérelmi irata, egykorú nevűn a Gravaminák. Minden irat előtt pár oldalas tájékoztatást találunk, melyben a szerző áttekinti az országgyűlés összehívásának körülményeit, ismerteti a diétára egybegyűlt rendek társadalmi, vallási és politikai összetételét, s szól a tárgyalások lefolyásáról és eredményeiről. Mindebben sűrűn citálja a külföldi, francia, velencei és vatikáni követek jelentéseit, s ezzel egy olyan fontos forráscsoportra hívja fel a figyelmet, melyet a magyar történetírás korántsem aknazott ki kellően. Ezután következnek a pontokba foglalt sérelmi irat, minden pont előtt rövid, francia nyelvű tartalmi kivonattal, regesztával. Országos és csak helyi jelentőségű ügyek váltakoznak a gravaminákban, de a szerzőnek igaza van: így együttesen adnak képet arról, hogy az országgyűlést milyen kérdések foglalkoztatták, s milyen problémák képezték vita tárgyát az udvar és a magyar nemesség közt. A magyar történelemben kevésbé járatosak számára ugyan sok célzás, utalás, sőt lényegi vonatkozás is valószínűleg érthetetlen marad, — kár, hogy a könyv ezekben nem mindig ad konkrét eligazítást. Az sem segíti elő az olvasó tájékozódását, hogy míg a Gravaminák mindig a magyar vagy a latinított helyneveket használják, Bérenger a ma az utódállamokhoz tartozó helyeket a regesztákban csak új (a XVII. században legtöbbször még nem is létező) nevükön nevezi meg, de ezt sem mindig következetesen, sőt néha téves azonosítással. Arról most nem szólva, hogy eljárása szokatlan a történeti irodalomban és olyan, mintha a XVI. században Königsberg helyett Kaliningradot írának, vagy a bizánci birodalom székvárosát Isztambulnak neveznék, — sokkal célravezetőbb lett volna a munka végén egy helynév-concordancia táblázatot adni a különböző névvariánsok feltüntetésével.

A latin szövegek közlése kifogástalan, a szerző sikerrel birkózott meg nemcsak a paleográfiai nehézségekkel, hanem a magyarországi latinság különlegességeivel is. A külföldi olvasókra való tekintettel azonban talán nem lett volna hiábavaló a szokatlanabb kifejezéseket (pl. *biragium*, *jobagio*) egy függelék-szerű szótárban megmagyarázni. Szóvá kell tennünk a szerzőnek azt a szokatlan eljárást, hogy a latin szövegeket betűhíven közli (tehát az egykorú — gyakran teljesen ötletszerű — kezdő nagy- és kisbetűk, valamint a megértést inkább nehezítő, mint könnyítő egykorú központozás tükörszerű lenyomatásával), ugyanakkor a család- és helyneveket többnyire modernizálja. A rövidítéseket hol zárójelben oldja fel (pl. 228. s köv. l.), hol anélkül (167. s köv. l.), hol meg sehogya (pl. 250—251. l. *possone* = *possessione*, A. = *anni*, D. = *dominus*, stb.). Bosszantó a magyar hely- és családnevekben, nem különben az idézett címekben a sok kisebb-nagyobb sajtóhiba.

A kiadványt széleskörű bibliográfia majd névmutató zárja le. Kár, hogy az utóbbi a Gravaminák szövegére nem terjed ki.

Jean Bérenger munkája jó eligazítást ad azoknak, akik a törökkori Magyarország helyzetét, fejlődésének külső és belső összetevőit, valamint a magyar rendi törekvéseket akarják megismerni. A magyar történetírásnak komoly szolgálatot tesz azzal, hogy felhívja a figyelmet egy mindeddig elhanyagolt forráscsoportra, s egyben példát mutat az országgyűlési iratok kiértékelésére. Azzal pedig, hogy négy országgyűlés sérelmi iratát eredeti szövegben közreadja, munkája nélkülözhetetlen forrásává válik mindazoknak, akik a XVII. századi magyar történelemmel foglalkoznak. Végül öröndetes, hogy XVII. századi történelmünk problémái egy világnyelven kerülnek a nemzetközi történész közönség elé. Annál inkább, mert hazai könyvkiadásunk ilyen vonatkozásban nem jeleskedik.

BENDA KÁLMÁN

EDWARD NORMAN:

A HISTORY OF MODERN IRELAND

(Pelican Books, 1973. 330 l.)

A MODERN ÍRORSZÁG TÖRTÉNETE

Az ír történelem sohasem tartozott a magyarországi egyetemes történetírás kedvelt témái közé; eltekintve néhány, elsősorban a századforduló körül frott, inkább történelmi fantazmagóriának, mint tudományos munkának nevezhető művön kívül magyar szerző ír történelemmel nem foglalkozott. Magyarország története némileg nagyobb visszhangra talált Írországbán: főleg Arthur Griffithre és pártjára, a Sinn

Fein-re hivatkozhatunk, akik a XX. század első évtizedében a korabeli osztrák-magyar viszonyhoz hasonló kapcsolatot akartak kialakítani Írország és Anglia között, ún. „magyar politikájuk” ideálja a Deák-féle passzív rezisztencia volt. Arthur Griffith *Resurrection of Hungary* című, 1904-ben kiadott könyvében rövid áttekintést adott a magyar történelem fő kérdéseiről és részletesen tárgyalta a dualista rendszer létrehozásának körülményeit. A Griffithet foglalkoztató kérdések, az angol-ír viszony ma sem megoldott probléma; nap, mint nap olvashatunk az újságokban az írországi eseményekről. Érdekes lehet számunkra egy ír történelemről szóló könyv a mai ellenségeskedések gyökereinek feltárásához, de izgalmas, általános történeti problematika vizsgálatához is anyagul szolgálhat az ír történelem. Ez a kérdéskör: a függetlenségi törekvések és a társadalmi progresszió viszonya, kölcsönhatása, konfliktusa, igencsak ismerős a magyar történész előtt.

Edward Norman könyve is a függetlenségi törekvések és a társadalmi progresszió konfliktusának problémáját vizsgálja a XIX–XX. századi ír történelem központi problémájaként. A szerző újkori brit alkotmány- és egyháztörténetet ad elő a cambridgei egyetemen, protestáns lelkész, vallási témákról publicisztikai tevékenységet fejt ki a *Spectator*-ban. Korábbi műveiben egyház és vallás helyét kutatja az amerikai, kanadai és ír társadalom életében. A recenzió alapjául az először 1971-ben megjelent mű 1973-as *Pelican*-kiadása szolgált. Norman-nak e kiadáshoz fűzött rövid előszava szerint kívülállóként, de az utolsó 200 év brit politikai életének részeként kívánja tárgyalni az ír történelmet. Ilyen értelemben az ír kérdés brit szempontú vizsgálata a mű, ami azonban nem jelent egyetértést a britek ír politikájával. Ezt azért tartja szükségesnek leszögezni a szerző, mert művének 1971-es első kiadását ellenségesen fogadta az ír sajtó, elfogultan angol-pártinak tartották. Az ír sajtó reagálása érthető, Norman könyve — amint az az alábbiakból kitűnhet — semmiképpen sem tekinthető egy „kívülálló” művének.

A bevezető fejezet (Ír kérdések, angol válaszok) világosan körvonalazza a szerző koncepcióját: Írország történetében szerinte sajátos tragikus dualizmus érvényesül: ugyanazokat a történelmi tényeket az írek a gátlátalan elnyomás megnyilvánulásainak, az angolok pedig megghiúsult jószándéknak tekintik. Norman szerint a XIX.–XX. századi ír történelemről írott, ír szerzőktől származó könyvek szükségszerűen elfogultak: a nacionalista agitáció jegyében készültek, és csak az ír-angol harcokat tárgyalják. Norman hangsúlyozza: azt akarja vizsgálni, hogy mit jelentett az Angliához tartozás az ír gazdasági, társadalmi, politikai élet fejlődése számára és ennek alapján kívánja objektíven értékelni az ír nacionalisták tevékenységét. A könyv részletesen próbálja bizonyítani az angol intézmények felsőbbrendűségét, az írek alkalmatlanságát saját államuk, társadalmuk megszervezésére. Elfelejtkezük azonban időközben arról, hogy a XIX. századi Írország (amikor ő vizsgálódásait kezdi) már egy igen hosszú történelmi fejlődés eredménye: Írország fejletlenségének döntő oka az volt, hogy 1171-től 1800-ig gyakorlatilag Anglia gyarmata volt. Az angol telepítések következtében jelentős mértékben haladt előre az évszázadok folyamán írek és angolok egybeolvadása; abban, hogy ez a társadalmi folyamat nem juthatott el a politikai intézményekben való kifejeződésig, döntő szerepet játszott az angol politika. Az egyik legfontosabb ilyen angol politikai lépés az 1801-es *Act of Union* volt, ennek a tárgyalásával kezdődik Norman könyve a bevezető fejezet után. Norman rendkívül pozitívan értékeli ezt az egyesítési törvényt, amely Írország és Nagybritannia egybeolvasztását, Írország látszólagos politikai függetlenségének teljes felszámolását jelentette. Az ír parlament megszűnt, Írország a westminsteri parlamentbe küldte ezentúl képviselőit. Norman szerint az egyesítési törvényt progresszív parlamenti reformnak tekinthetjük: a fejlett brit parlamenti demokrácia kiterjesztésének Írországra, amely önmaga erejéből képtelen volt a kor követelményeinek megfelelő képviselői szerv létrehozására. Tulajdonképpen Angliának köszönheti megszületését a modern ír nemzet és állam, szögezi le merész fordulattal a szerző.

Sokkal objektívabban, megbízhatóbban értékeli az uniót J. S. Beckett, a belfasti Queen's University professzora alapvető, sok kiadást megért *A Short History of Ireland* (Első kiadás London, 1952) című művében. Az *Act of Union* egyetlen pozitívuma szerinte az volt, hogy erősítette Anglia biztonságát a Napóleon-ellenes harcokban, különben angol szempontból is teljesen tévesnek bizonyult. Így pl. az önálló ír végrehajtó szervek fenntartása állandóan emlékeztetett a függetlenség lehetőségére, csak erőszakos törvényekkel, intézkedésekkel lehetett fenntartani a viszonylagos rendet. Sajátos következtetés érvényesült az angolok politikájában: Írországot hol a királyság integráns részének, hol pedig függő helyzetben levő területnek tekintették. Norman pozitívumot lát az ír és angol gazdaság egybeolvasztásában — Írország csak előnyét láthatta szerinte annak, hogy beolvadt a világ akkor legfejlettebb gazdaságába — sokkal árnyaltabb

ennél Beckett véleménye, aki szerint Írországnak sok hátrányt kellett elszenvednie a gazdag Angliával fennálló szoros kapcsolat miatt, a nélkül, hogy ennek a kapcsolatnak bármilyen hasznát látta volna. Bár kétségtelenül emelkedett az ír kereskedelem volumene, emelkedett a gabona ára és kiterjedt az ír mezőgazdasági termékek piaca — ez a haladás nagyrészt illuzórikus volt: a bérleti díjak folyamatos emelkedése a nagybirtokosok kezébe juttatta a haszon túlnyomó részét és ők ezt külföldön költötték el. Más úton is Angliába vándorolt az ír tőke: a súlyos háborús költségekből Írország a részes rész angol kölcsönökből fedezte, és a visszafizetéskor felszámított kamat a nemzeti jövedelem igen jelentős részét emésztette fel. Hozzájárult az ír gazdaság stagnálásához a XIX. század első felében a nagyarányú népességszaporodás is.

Nagyon érdekes személyisége az ír történelemnek O'Connell, az unió eltörlését célul kitűző repeal-mozgalom vezetője. Jó, megbízható képet ad Norman O'Connell sajátos radikalizmusáról: O'Connell összekötötte a katolikus emancipáció és a nemzeti önrendelkezés ügyét — céljait békés, parlamenti úton akarta megvalósítani a számban akkor még nem túl jelentős, de a politikai életben egyre inkább erősödő befolyású katolikus középosztály képviselőjeként. Egyet lehet érteni Norman-nal: O'Connell tevékenységének fő jelentősége abban áll, hogy a katolikus egyházat megnyerte a nemzeti ügy támogatójának, politikai célra használta fel. O'Connell óta került olyan szoros kapcsolatba Írországnak katolicizmus és nacionalizmus. O'Connell politikája azonban végeredményben sikertelen volt, az angolok túlzottan radikálisnak tartották, saját mozgalmán belül pedig kialakult egy, az erőszakos módszereket idealizáló, aktív, fiatalokból álló ellenzéki csoport. Norman a sikertelenségben nagy jelentőséget tulajdonít O'Connell antipolitikai személyiségének, durva modorának, ugyanakkor nem elemzi eléggé politikájának problematikus vonásait. Jobban kellene hangsúlyoznia, hogy O'Connell túlzottan az alkotmányos célokra koncentrált, és így a szükségesnél kevesebbet foglalkozott társadalmi problémákkal; politikája kialakítása során nem vette eléggé figyelembe a brit belpolitikai helyzetet, valamint azonosulása a katolikusokkal elidegenítette a protestáns ír nacionalistákat a repeal-mozgalomtól.

O'Connell halála után a mozgalmán belül kikristályosodott szélsőségesen radikális Ifjú Írország-csoport kezébe került az ír nacionalista mozgalom vezetése. Norman igen negatív értékelést ad erről a csoportról, meglehetősen egyoldalú álláspontja szerint az Ifjú Írország-mozgalom kisszámú résztvevői a társadalomtól elidegenedett, beteg (a szó szoros értelmében) intellektuellek, városi értelmiségiek, akik saját fizikai gyengeségüket és elszigeteltségüket kompenzálták az erőszak romantikus kultuszával. Nyilvánvaló, hogy másról volt itt szó: a XIX. sz. második negyedének forrongó, lázban égő Európája hatott erre az értelmiségi csoportra, akik, mint annyi más európai társuk, forradalmi úton — ami nem egyenlő a céltalan erőszakkal — akarták elérni társadalmi, politikai eszményeiket.

Megbízhatóak, jók az éhínség politikai, társadalmi jelentőségéről és a XIX. század második fele társadalmi, politikai fejlődéséről írott fejezetek. Számos érdekes, gyakran vitatható gondolattal találkozunk az 1891—1914 közötti időszak tárgyalása során: talán itt merül fel legélesebben a modern ír történelem során nemzeti függetlenség és társadalmi progresszió konfliktusa. Az ír nemzet újjászületéséért az ír kulturális hagyományok felélesztésével harcoló értelmiségi csoportot (Lady Gregory és köre) koruk valóságától elszakadt irreális gondolkodóknak tartja Norman, fő hibájuk szerinte az, hogy nem vették észre az ír társadalom urbanizálódását (amelyben — hangsúlyozza — része volt az angolok által bevezetett gazdasági és szociális intézkedéseknek), nemzeti öntudatuk, az ősi kultúrához való vonzódásuk, a paraszti — halász — kézműves társadalom idealizálása kétségtelen konzervativizmust jelentett. A Gael Liga (amely ennek az újtípusú nacionalizmusnak a képviselőit egyesítette) Norman szerint kifejezetten szélső-jobboldali, reakciós egyesület, mivel a faji megkülönböztetésen alapult, a tiszta ír vért idealizálta. Norman itt néhány szélsőséges tagja alapján ítéli meg ezt a szervezetet; ugyanakkor jól érzékelteti az ellentmondást az ír nacionalizmus eszmei ereje és korlátozott objektív lehetőségei között. Sem erős politikai szervezetük, sem erős tömegbázisuk nem volt; e kis nacionalista csoport tevékenysége mégis nagy mértékben alakította a század első két évtizedében az ír politikai atmoszférát. Sokban járultak hozzá a XX. századi ír történelem egyik legfontosabb eseményének, az angolok ellen 1916 húsvétján kitört felkelés eszmei előkészítéséhez. Norman a felkelés szervezetlenségét hangsúlyozza az események előadása során, néhány fanatikus ember tevékenysége eredményének tekinti a megmozdulást, amellyel csak a vezetők brutális kivégzése után kezdett szimpatizálni az ír közvélemény. Bizonytalan a szerző a felkelés történelmi helyének kijelölésében, bázisának meghatározásában. Nem a tekintély, hanem a találó, tömör elemzés miatt érdemes itt idézni Leninnek néhány hónappal a húsvéti felkelés után írottát

Az 1916-os írországi felkelés című írásából a következő részt: „Az ír nemzeti felkelés, amelynek évszázados története van s amely az osztályérdekek különböző szakaszain és kombinációin ment át... megnyilvánult a városi kispolgárság egy részének és a munkások egy részének utcai harcaiban, hosszú ideig tartó agitáció, tüntetések, újságbetiltások stb. után. Aki az ilyen felkelést puccsnak nevezi, az vagy a legrosszabb fajta reakciós, vagy pedig doktriner, aki teljesen képtelen a szociális forradalmat mint eleven jelenséget elképzelni... A szociális forradalom Európában nem lehet egyéb, mint a minden rendű és rangú elnyomottak és elégedetlenek tömegharcának kirobbanása... A kis nemzetek, amelyek az imperializmus elleni harcban önálló tényezőkként erőtlenné, szerepet játszanak, mint azoknak az erjesztő anyagoknak, azoknak a bacillusoknak egyike, amelyek elősegítik, hogy a színtérre lépjen az imperializmus ellen harcoló igazi erő — a szocialista proletariátus... Az írek akkor lázadtak fel, amikor az európai felkelés még nem érett meg...” (Lenin Művei, 22. k., 370—376).

A könyv a továbbiakban 1922-ig kíséri az angol—ír ellenségeskedések történetét hangsúlyozottan az angolok szempontjából. Az írek politikai éretlenségének — és nem az angolok sokéves aknamunkájának — eredményét látja az 1922. december 6-án ratifikált, Írországnak dominiumi státuszt adó angol—ír szerződés után kitört polgárháborúban, amely több mint egy évig folyt a szélsőséges republikánusok és a szerződést megkötő, Észak-Írországról lemondó kormány között.

Befejezésül a kettéosztott Írországról ír Norman igen vázlatosan, hangsúlyozva Írország megosztottságának szükségszerűségét.

A könyv egésze adatszerűen megbízható képet ad a XIX.—XX. századi ír történelemről, azonban a szerző minden célkitűzése ellenére is elfogultan, angol szempontból vizsgálja az eseményeket.

PÓK ATTILA

GERARD WINSTANLEY:

THE LAW OF FREEDOM AND OTHER WRITINGS

(Pelican Books. 1973. 394 l.)

A SZABADSÁG TÖRVÉNYE ÉS MÁS ÍRÁSOK

A Ch. Hill szerkesztésében és előszavával megjelent könyv az angol polgári forradalom digger vezetőjének, Gerard Winstanley püspöknek 1649—52 közt írott pamfletjeit tartalmazza.

A dokumentumgyűjteményben szereplő röpiratok teljes képet nyújtanak Winstanley nézetéről s nyomon követhetjük társadalomkritikájának radikalizálódását e három év alatt. Winstanley szerepe sokáig nem volt közismert; Hill bevezetőjének tanulsága szerint a XIX. században fedezték fel és az amerikai Henry George, ill. a német Edward Bernstein népszerűsítették.

Winstanley a forradalom éveiben üstökösként tűnt fel, de 1649 előtti, ill. 1652 utáni működéséről keveset tudunk. Winstanley írásait 1648-ban adták ki először: három teológiai értekezést publikált, melyben a gazdag—szegény ellentétet ostromozta. Ezt követte első politikai fellépése: 1649-ben felszólalt az Alsóházban a bekerítések ellen, azt követelve, hogy a köz- és parlagföldeket adják a köznépek. A forradalmi események sodra azonban már e követelmények megvalósítását állította előtérbe; 1649 áprilisában a diggerek egy csoportja, Winstanley vezetésével a London melletti St. George hegyen elfoglalta s közösen művelni kezdte a parlagföldeket. A földfoglalást radikális hangvételű nyilatkozatban jelentették be. A „The Poor Man's Advocate” c. röpirat a Winstanley parlamenti felszólalásában sürgetett földosztást követelte, s rámutatott, hogy az összes parlagföld megművelésével akár a lakosság tízszerezését is földhöz lehetne juttatni.

1649-ben a bekerítések következményeinek problémája és az adózás még nem voltak megoldott kérdések, s a szegények készek voltak a radikális fellépésre. A diggerek elméletének először Surrey megyében lett visszhangja; a Londonhoz közeli megyékben ugyanis nagy területű koronabirtokok voltak. A digger eszmével való szimpatizálás, ill. a digger aktivitás a környező megyékben terjedt tovább, olyan területeken, ahol a bekerítések révén nagy birtokok jöttek létre. A magukat „igaz levellereknek” nevező diggerek 1649 áprilisában kinyomtatták a „The True Levellers Standard Advanced” c. nyilatkozatot, melyet Winstanley és 14 más digger vezető írt alá, júliusban pedig a híres „Declaration from the poor oppressed people of England...” röpiratot. A két pamflet tartalmazza Winstanley politikai elméletének főbb téziseit.

„Anglia elnyomott népei” (the poor oppressed people of England) nyilatkozatukban az urakat vádolják a társadalmi egyenlőtlenségért, s ezzel az „igazságos teremtés” hitét szegezik szembe: „a föld nem épp azzal a céllal lett teremtve, hogy ti lordok, mi pedig szolgák és koldusok legyünk rajta. A teremtés igazságos törvényei szerint minden embernek megfelelő élelem és ruházat jutott, de az emberiség elbukását követően az emberek egy csoportja ellopta a többieknek járó földet. A „teremtés igazságos törvénye” (the righteous law of creation) szerint nekünk jogunk van a földhöz, melyet ti és őseitek gyilkossággal és rablással szereztek meg tőlünk s amit azóta is ugyanazzal a hatalommal őriztek meg. Csak az elnyomás és zsarnokság törvényeivel uralkodhattok rajtunk...”¹ S így mi kinyilatkoztatjuk nektek, akik ki akarjátok vágni a mi érdeinket, hogy ezt nem tehetitek meg... hogy a szegény elnyomottak, kik e földön élnek, elveszik és elfoglalják azt, saját, közös használatukra.”²

Winstanley, püspök létere támadta a szervezett egyházat s ezzel szemben szabad prédikációt igényelt és Krisztus eljövendő királyságát evilági igazságszolgáltatásként értelmezte, a papság feladatának a tudatlan tömegek felvilágosítását, meggyőzését tekintette. A röpiratok a puritán prédikátorok egyszerű nyelven szólván, közvetlenségükkel sikerült a meggyőzés eszközeivé, politikai fegyverré válniuk. A pamfletekben visszatérő bibliai utalások is az elnyomottak harcának szimbólumává váltak. Babilon jelképezi pl. a régi rendet, melyet a szegényeknek meg kell dönteni. Káin és Ézsau, az idősebb testvérek a nagybirtokosokat, míg Ábel és Jákob, a kismemizett ifjabb testvérek, az elnyomottakat szimbolizálják.

1649 végén a digger kolónia elhagyta St. George Hill-t és átköltözött a néhány mérföldnyire fekvő Cobham Heath-ba. Az itteni lakosság azonban bojkottálta a diggereket, a közösség állandó zaklatásoknak és támadásoknak volt kitéve és a St. George Hill-i és a Cobham-i földesurak intézkedésére Winstanleyt hamarosan letartóztatták s pénzbüntetéssel sújtották. Winstanley, letartóztatása után, következő röpiratában, az „An Appeal to the House of Commons”-ban az Alsóházhoz fordul: „Most a ti kezetekben, a nemzet képviselőinek kezében van a hatalom. Első tetteitek a földek felosztása legyen!”³ — szólítja fel a hatalom képviselőit. „Ha nem teljesítitek, akkor az emberek majd azt hiszik, hogy a király lefejezésével a parlament célja nem a zsarnokság, csak a zsarnok elpusztítása volt!”⁴ — fenyegeti meg őket. „A királlyal együtt a rossz törvényeket is fejezzétek le és hadd váljék a szegény elnyomott szabaddá... legyen a közföld is szabad” — hangoztatja újból és újból az alapvető követeléseket. 1648 végén még úgy látszott, hogy a diggerek támogatást kapnak a levellerek egy radikálisabb szárnyától, amely a magántulajdon kérdésében nem értett egyet Lillburne felfogásával. Ez a londoni csoport 1648 decemberében a „Light Shining in Buckinghamshire” címmel röpiratot adott ki, melyben a tulajdon egyenlőségét követelte. Hill feltevése szerint lehetséges, hogy a pamflet publikálásában Winstanley-nak is szerepe volt. A leveller támogatás mellett 1649—50-ben a digger mozgalom új reményévé a Közép-Anglia számos megyéjében ekkor megalakult új digger kolóniák váltak. A Cobham Heath-i kolónia, mely 1650 tavaszán igen nehéz helyzetbe került, hiába küldött azonban élelmet és pénzt kérő leveleket a többi digger település lakóihoz. Segítségét nem kaptak és áprilisban a kolónia tűzvész áldozata lett. A kormány is fellépett a diggerek ellen és lehetetlenné tette a település újrászervezését.

Winstanley 1650 áprilisa után a hertfordshirei Lady Davics birtokán élt. 1651-ben a „The Law of Freedom in a Platform” c. könyvét írja itt, melyet Cromwellnek ajánlott. Az ajánlás azonban nem párosult a köztársaság vezetője iránti hódolattal. Cromwellhez intézett soraiban így írt: „Tudd, hogy a királyi hódítót nem te egyedül, hanem a köznép segítségével győzted le.”⁵ Felszólítja Cromwellt: „Most, hogy kezdedben a föld, teljesítsd az Írás akaratát és osszad fel azt az elnyomott köznépnek, amely támogatott téged.”⁶ Ismét a teremtés „igazságos törvényére” hivatkozva fenyegeti meg Cromwellt, hogy ha ő és a hatalom többi képviselője a király útját követik, akkor hatalmukat meg fogják dönteni.⁸

¹ 104. l.

² 104. l. „So then we declare unto you, that do intend to cut our common woods and trees, that you shall not do it... the poor oppressed that live thereabouts may take it and employ it for their public use.”

³ 115. l.

⁴ Uo.

⁵ 119. l. „but cut off the bad laws with the King's head and let the poor oppressed go free... let the common land be set free.”

⁶ 276. l.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

Winstanley további sorsára vonatkozóan csak bizonytalan adataink vannak, de a forradalom éveiben alkotott írásai és fellépése alapján is tisztán láthatjuk jelentőségét a modern politikai gondolkodás történetében. Winstanley felismerte, hogy az államhatalom a magántulajdonon alapul, s a magántulajdonra és a versenyre épülő társadalom helyett egy, a közös tulajdonra és együttműködésre alapuló kommunisztikus társadalmat állított követeléseinek központjába. Winstanley tanításai szerint csak egy ilyen elvokra épülő közösség valósíthatja meg az igazi szabadságot.

Chr. Hill bevezetője értékesen egészíti ki a röpirat-válogatást, elemzi Winstanley politikai jelentőségét és ír a kötetben nem szereplő pamfletjeiről is. De Winstanley életművével nemcsak annak korabeli jelentősége miatt foglalkozik. Hill az angol forradalmon belüli baloldali nézetek jelentkezését általános törvényszerűségként fogja fel, azt a kontinuitást tartja ugyanis fontosnak kiemelni, hogy a történelem polgári forradalmainak radikális pólusain sok helyütt megjelentek a kommunisztikus eszmék. Ezen eszmék előfutára volt G. Winstanley, akinek nézeteit megismerve, árnyaltabb képet kapunk az angol polgári forradalom egészéről.

ÁRVAYNÉ RÉNYI ZSUZSA

ERIC HOBSBAWM:

PRIMITÍV LÁZADÓK

(Budapest, Kossuth, 1974. 278 l.)

E. Hobsbawm neve nem ismeretlen a magyar olvasó előtt. 1964-ben mutatkozott be Magyarországon először a jeles angol gazdaság- és társadalomtörténész „A forradalmak kora, 1789—1848” c. művével, amelyik egyébként két évvel korábban látott napvilágot Angliában „A civilizáció története” c. sorozat egyik köteteként. Ez az osztrák származású, angollá vált történészprofesszor rendkívül sokoldalú: az európai, főleg nagybritanniai ipari forradalom és eszmetörténet, népességi, strukturális és politikai változások, mozgalmak kutatása és összefoglalása mellett kitűnő zenekritikus, lap-szerkesztő.

„Primitív Lázadók (azaz vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században)” c. műve manchesteri egyetemi előadásainak kibővített változata. A mű rangos utat tett meg első, 1959-es angol megjelenésétől: az Egyesült Államokban, Franciaországban, Olaszországban, Brazíliában is kiadták. Legutolsó angliai, 1971-es, bizonyos aktuális módosításokkal formált, de lényegében az eredetit meghagyó szövege alapján készült a magyar fordítás. A könyv nem részletező ígérennyel íródott és a szerző sokat merített személyes beszélgetésekből. Vallja, hogy ilyen téma, amelynek feldolgozását célul tűzte ki, nem tanulmányozható kizárólag dokumentumokból. „A történésznek, bármily felszínesen, meg kell ismerkednie az emberekkel, akikről írni akar, sőt a helyszínekkel is.” Hobsbawmra egyébként sem jellemző a részletező előadásmód, a sok kis mozaikból fáradtságosan összerakott elbeszélő történetírói módszer. Szélesen tájékozott, történelmi folyamatokat, azoknak gazdasági hátterét értő művésze ő a történészszakmának, azon kevesek egyike, aki a berögződött fogalmak mögé is tekint, olykor szinte kihívásnak is tekinthető egy-egy megállapítása, holott csak a jelenségek sokoldalúságára figyelmeztet. Ez a munkája különösképpen megragadó olvasmány, mert a történész műhelyébe vezet el, szinte az agytekervényeibe enged bepillantást, hogyan közelít tárgyához, hogyan formálja, alakítja mondanivalóját, amelynek összegezését nem egy esetben maga kérdőjelezi meg, megállapítván, hogy a kutatások e területen még korántsem tekinthetők lezártnak.

A „Primitív Lázadók” témája a társadalmi mozgalmak primitívnek vagy archaikusnak nevezhető formái: a Robin Hood típusú banditizmus — magyar megfelelője a szegénylegények tevékenysége —, a vidéki titkos társaságok, a világvégét váró parasztmozgalmak, az iparosodás korszaka előtti városi csöcselék és lázongásai, vallási alapon szervezett munkásszekták, a korai munkás- és forradalmi szervezetek rituáléi. Történések érthető okoknál fogva általában szívesebben összpontosítják figyelmüket a munkás- és szocialista mozgalmakra, vagy arra, ami ezek kereteibe illeszthető. Hobsbawm témái ezekbe a keretekbe nem illeszthetők.

Hobsbawm megértetni kívánta a városi, többnyire műveltebb emberektől különböző emberek társulását, jobb világot akaró erőfeszítéseit. Mert művében olyan politika

előtti „lényekről” van szó, akik a szerző kifejezésével élve „csak keresik, de nem találják meg azt a nyelvet, amelyen törekvéseiknek hangot adhatnak”. De ha törekvései tapogatózások is, mégsem lényegtelenek vagy periférikusak. Hiszen mindmáig számos ország népességének nagy többsége ilyen férfiakból és nőkből áll: politikai tudatuk felébredtése tette századunkat a történelem legforradalmibb korszakává. Éppen ezért válik e munka gyakorlati fontosságúvá és ezért vállalta a szerző a tapogatózás, a járatlan úton való járás veszélyeit. Fogalmazása felreérthetőségeire is figyelmeztet. A „primitív” vagy gyakran előforduló „archaikus” szó nem jelenti azt, hogy a könyvben tárgyalt mozgalmak mögött nem állt tekintélyes történeti fejlődés: hiszen olyan világban alakultak ki, amely régóta ismeri az állam fogalmát, az osztálykülönbségeket és kizsákmányolást. Ugyanakkor a vérségi kapcsolatok vagy a törzsi szolidaritás területi összefüggéssel párosulva a primitív társaságok alapjaként fennmarad, viszont nem jelent kizárólagos védekezési eszközt a társadalmi környezet viszontagságaival szemben. A szerző azzal is tisztában van, hogy bár a „Primitív Lázadók” színhelye lényegében Nyugat- és Dél-Európa, különösen Olaszország, de ezen a „szűk” földrajzi körön túl hatalmas területek, földrészek, hasonló jellegű mozgalmak kínálkoznak vizsgálatra, összehasonlításra, párhuzamok megvonására, hiszen az Európán kívüli világ sokkal bőségesebben ontja az ilyen jelenségeket. Még a tárgyalt színhelyen belül is bizonyos, főleg kelet-európai mozgalmakat vagy egyáltalán nem, vagy csak felületesen érint. Egészében a francia forradalom óta eltelt időszak primitív mozgalmaira, a modern munkás- és paraszttörmények előtörténetére összpontosította figyelmét és azt kísérte nyomon, hogyan illeszkednek be, hogyan nőnek át mindezek — elvetvén ugyanakkor rituális szervezeti formákat, jelképeket, — a modern tőkés gazdasági rend világába.

A szerző által leírt társadalmi mozgalmak első fajtája a társadalmi banditizmus nagyobbára vidéki jellegű, az önvédelem alkalmasabb eszközeit nem ismerő, jóformán szervezettséget, ideológiát nélkülöző helyi jellegű tiltakozás, amely bosszút kiált az elnyomókra. A bandita hősoktól nem várható el, hogy megteremtse az egyenlőség világát. Ahhoz, hogy népük sikeres bajnokaivá nőhessenek, a banditáknak fel kellene hagyniuk a banditizmussal, mert hiszen a jövő a politikai szervezettségé. A bandita funkciója pedig legjobb esetben is csupán a hagyományos társadalom keretén belül, ha kell, törvénytelen úton, gyilkosság vagy erőszak árán is bizonyos visszasságok felszámolása: annak megcsillogtatása, hogy fordítva is állhatnának a dolgok.

A társadalmi banditizmussal rokonítható máig is élő és működő jelenség a maffia, amely megfoghatatlansága, illetve áttekinthetlensége ellenére is kitűnő alapot ad a szerzőnek arra, hogy definiálja, hogy megvonja létrejöttének, keletkezésének körülményeit, lényegének határvonalait. A maffia-jelenségek (profiljuk szélesen színezett: a szegények társadalmi tiltakozása Calabriában, helyi középosztály Szciliában vagy egyszerűen bűnözés, mint Amerikában, működési területük körülményeitől függően) állandóbb és hatékonyabb jellegűek, mint az egyéni lázadásorozatok, a hivatalos törvényen kívüli „másik” törvény intézményesített rendszere, amely szintén elfogadhatatlan utat kínál a modern társadalmi mozgalmak számára: ezekbe történő beolvadásuk is lehetetlen. A maffia szervezet: álláspont elfoglalás és gyakorlat az állammal, az állam törvényeivel szemben; magatartásmód, mely törvénytől függetlenül közösségekben, helyi hatalmi centrumok, „főnökök” befolyási övezetében jut kifejezésre. Egyébként a szerző számos félreértést oszlat el különböző példákon keresztül: így például utal arra a tényre, hogy a gengszterizmus tipikusan középosztálybeli jelenség.

Könyvében a szerző több fejezetet szentel a toszkanai, andalúziai és szicíliai paraszttörményeknek, amelyek jellegükből eredően különböznek a banditizmustól és a maffiától, és ezért akadálytalanabban modernizálódhattak, illetve olvadhattak bele a modern társadalmi mozgalmakba. Az érdekes kérdés itt, hogy ez a modernizálódás, beilleszkedés, miként és hogyan történik. A történeti példák bizonyítják, hogy sikeresebb az átalakulás, ha a mozgalmat kívülről jövő elmélettel és programmal látják el (miként a szicíliai falvak szocialistáinál).

A mű jelentős része, a tanulmányok egy másik csoportja lényegében városi ipari mozgalmakkal foglalkozik: a csőcselék tárgyaló rész végső soron a társadalmi banditizmus városi megfelelőjével ismertet meg: a színhely főként az iparosodás korszaka előtti nagyváros. Hogy miért indult hanyatlásnak a „klasszikus csőcselék” még fellegváraiban is, arra logikus választ kapunk a szerzőtől. A többi között utalunk azon megállapítására, hogy a XIX. századi városok struktúrájának fejlődése is megnehezítette a spontán zendüléseket az által, hogy a gazdagokat és szegényeket külön negyedbe tömörítette s mindkettőtől egyre távolabb terült el a kormányzati és üzlet-negyed. A csőcselékkel, mint történelmi ténnyel számolni kell, de tevékenysége rokonszenvet — mint számos pozitív társadalmi mozgalom — nem kelthet.

A munkásszektákat és a társadalmi mozgalmak rituáléit tárgyaló fejezeteiben érdeklődéssel követhetjük a szabadkőművesség problematikájának és a forradalmi mozgalomhoz való viszonyának felvetését. Nem érthetünk egyet a szerzővel abban, hogy komoly történész nem szívesen nyúl ebbe a sokat vitatott témába. Helyesen és nyomatékkaal utal rá viszont, hogy az 1789 és 1848 közötti korszakban, a három francia forradalom időszakában a titkos forradalmi társaság volt az szervezeti forma, amely a nyugateurópai társadalom változásait döntő módon befolyásolta. Az 1830-as években indult meg a középosztálybeli összeesküvők pályájának hanyatlása. A rituális szövetségek hanyatlása és bukása főképpen a tömegektől való elszigetelődésük következménye volt, és nem volt már szükség titkosságra, rituáléra, mert a proletár vagy vele azonosuló értelmiség jól megvan romantikus formulák nélkül. Hobsbawm szerint „Marx nemcsak azért fordult szembe a titkos társaságokkal, mert teljesen természetes és érthető viszolygást érzett a ripacs módra folytatott politikai tevékenység láttán, hanem azért is, mert a marxí típusú mozgalom erőteljesebb érzelmi hatást tett a széles tömegekre, mint a szabadkőműves jellegű konspirálgatás.” — A kérdés vizsgálata — mint a szerző is hangsúlyozza — a nemzeti felszabadító mozgalmakkal való összefonódásával kutatásra váró téma.

A szerző fejtegetéseit dokumentumokkal egészítette ki: olyan anyagokkal, részben saját interjújával, amelyek a tárgyalat mozgalmakban szereplő emberek gondolatvilágát, célkitűzéseit illusztrálják. Hobsbawm professzor tanácsa olvasóihoz: korántsem kell rokonszenveznünk a primitív forradalmárokkal; egyszerűen fogadják el létezésük tényét. Továbbá azt, hogy a történelemben mégis voltak forradalmak, amelyek alapjaiban változtatták meg a társadalmat, még ha nem is olyan formában, ahogyan a forradalmárok eltervezték őket. Azok szemében, akiket érdekel az emberiség sorsa, mindig megkapó jelenség a primitív lázadó, de szomorú is egyben, hiszen sorsa örök kudarc.

Várakozással tekintünk legújabb, még magyarul nem jelent „Forradalmárok” című cikkgyűjteménye elé, amelyben a többi között történetírói és kommunista hitvallást tesz a reális, de elkötelezett, a dicséretet vagy elmarasztalást helyettesítő analitikus történész-magatartásról, valamint marxistává és kommunistává válásáról.

H. HARASZTI ÉVA

KRISTINA MARIA FINK:

**DIE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE MONARCHIE
ALS WIRTSCHAFTSGEMEINSCHAFT**

Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen
(München, Trofenik. 1968. 81 l.)

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA, MINT GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG
Történelmi adalék aktuális integrációs problémákhoz

Fink könyve a Südosteuropa-Schriften 9. köteteként, a Südosteuropa Gesellschaft gondozásában jelent meg. Herman Freudenberger az Austrian History Yearbook 1970—71-es évfolyamában ajánlja elolvasásra ezt a művet, az „etnikai ellentétek” tárgyalására hivatkozva megemlíti látszólagos „pro-magyar” szemléletét, ami már önmagában is elégséges ahhoz, hogy felkeltse érdeklődésünket. A tanulmány célja — alcímének megfelelően —, hogy a mai nyugat-európai integráció problémáit kivetítse az Osztrák-Magyar Monarchiára, illetve fordítva a Monarchia megoldási kísérleteit, kudarcait feltárva jelölje meg az Európai Gazdasági Közösség továbbfejlődésének útját.

Fink szándéka nyilvánvaló, a mai Európai Gazdasági Közösséget feszítő problémákat gyakran önkényesen vetíti vissza, hogy alátámaszthassa azt a tételét, amely szerint a Közös Piacot minél egyértelműbben nemzetek felettivé kell tenni, a nemzeti kormányok és törvényhozók kikapcsolásával, az „összközösségi” érdekeknek a nemzeti érdekekkel szemben történő érvényesítése céljából. Próbálkozása azonban már kiindulásában elhibázott, hiszen az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasága modellként aligha hasonlítható össze napjaink Nyugat-Európájával, történelmi előzménynek sem tekinthető, az egykori Monarchia területén létrejött országok nem a Közös Piac, hanem zömmel a KGST tagállamai. A Monarchia a mai Közös Piac elődjének tekinthető, — írja Fink —, „amennyiben az osztrák-magyar közösség multinacionális szerkezetére való

tekintettel tulajdonképpen egy regionáleurópai gazdasági egyesülés közvetlen elődjének számít". Ez a yenge száal azonban nagyon is kevés ahhoz, hogy a fentebb már leírt tétel igazolásához bármilyen formában hozzájáruljon. Erdemes megemlíteni, hogy Freudenbergert ismertetőjében szintén nem érzi alátámasztottnak ezt a párhuzamot. Ez a tétel azonban Fink könyvének nemcsak kiindulási pontja, hanem vezérfonalként egész művén végigvonul. Olyannyira, hogy ennek minden más szempontot hajlandó alárendelni, és ennek következtében a társadalmi haladás vagy a nemzeti politika számára végsősoron nem létező szempontok. Tulajdonképpen már önmagában ez megkérdőjelezi a Freudenbergert által említett „pro-magyar” szemlélet valódiságát. Vagyis Fink nemcsak abban történelmietlen, hogy a XX. század második felének problémáit vetíti vissza előző századokra, hanem látszólag paradox módon abban is, hogy az osztrák-magyar viszony értékelésénél minden esetben megelégszik a korabeli érvelésekkel, anélkül, hogy megvizsgálná azok objektív és tudati hamisságát. Olyan torzítás ez, amely még az elvétve előforduló új és csírájában helyes problémafelvetést is tétútra viszi.

A Monarchia történelmi előzményeit vizsgálva a magyar-Habsburg „közösséget” 1437-hez, vagyis II. Albrecht és Zsigmond lányának házasságához vezeti vissza, amelynél Mátyás, illetve a Jagellók uralkodását csak rövid intémezőnek tekinti: „Ausztia és Magyarország orszáai között az eredeti és sok későbbi válságban bevált kapocs a Habsburgok számukra közös dinasztiaja volt.” Ezek szerint 1687-től több mint 200 évig — különböző államjogi konstellációkban — egy birodalomról beszélhetünk és a szatmári békének az a jelentősége, hogy visszaállították Magyarország alkotmányát, amelynek révén „Magyarországnak a Monarchia keretében a sajátállamiság kifejtéséhez rendelkezésre állt az intézmények teljes rendszere”. Így Ausztia és Magyarország a birodalom integrált részei, a közös uralkodó, illetve a neki alárendelt udvari intézmények „felsőállami” vezetésével. Ezeknek a „felsőállami” funkcióknak az elfogadása, a szuverenitási jogoknak részleges megvonása az előbbieik javára azért jelentett Magyarországnak nagyobb problémát, mert „Ausztia nem rendelkezett a magyar országgyűléshez hasonló fórummal”.

Végül Fink — anélkül, hogy konkretizálná — általánosan kijelenti, a magyar rendek „föfölttöbb reakciósan viselték a magyar sajátállamiságot”. A Pragmatica Sanctiót csak — és így értelemzavaróan — a kiegyezés körüli viták kapcsán említi. II. József egységeistési törekvéseiből kizárólag a magyar rendekhez fűződő viszonyát emeli ki, valamint a szerinte is elhibázott németesítést. Ezek alapján a korabeli érvelést elfogadva a belső várnok fenntartását a következő okokkal indokolja:

1. Az adómentesség előnyt jelentett a magyar terményeknek;
2. a magyar képviselőt megtagadta az osztrák dohány- és sómonopólium, valamint az örökös tartományok közvetett várnainak elismerését,
3. a magyar termények alacsony önköltsége.

Bár elismeri, hogy a Habsburgok nem fejlesztették a magyarországi ipart, de megint csak hangoztatva a korabeli indoklást, amely szerint ez is az osztrák adórendszer elfogadásának függvénye. A Habsburgok vámpolitikáját nemzetek felettinek nevezi, abból kiindulva, hogy uralkodói jog lévén, a magyarok nem szólhattak bele, de egyben beismeri, hogy „az ausztiai ipar merkantilista támogatása és a kincstári bevételek részeként kezelték”. Ennek tagadását természetesen az általa idézett adatok sem teszik lehetővé, hiszen 1831 és 1841 között a magyar késztermék kivitel Ausztriába 1,8 százalékot, a behozatal 75 százalékot, a nyersanyag és félkésztermék kivitel 54,9 százalékot, a behozatal pedig 14 százalékot tett ki. A tények súlya elől ismét csak a magyar rendeknek az adógyeztetés kérdésében tanúsított merev álláspontjára hivatkozva tér ki.

A szerző korábbi feldolgozások alapján mindenképpen figyelemreméltó adatokat közöl az osztrák-magyar kereskedelem alakulására az 1831 és 1850 közötti időszakról, amelyben az osztrák kivitel közel kétszeresére emelkedik, a behozatal több mint felével csökken; ez a tendencia egyébként már 1848 előtt is kimutatható. Mindez természetesen akkor mondandó sokat, ha vissza lehetne vezetni a várnrendszeren kívüli okokra is — hiszen önmagában az nem indokol ilyen alapvető átalakulást —, így például az osztrák és a magyar ipar fejlődésére, de ez Finknél hiányzik. Eljut azonban annak felismeréséig, hogy az amúgy is hátrányos helyzetben levő magyar ipar kibontakozását az adott várnrendszer szinte lehetetlenné tette, és ezzel egyidőben az agrárexport megnehezítése visszatartotta a magyar mezőgazdaság fejlődését is, olyannyira, hogy sck esetben a védővárnoknak ez a rendszere már magának az osztrák iparnak sem kedvezett, mivel a korlátozott vásárlóerő meghatározta Magyarország felvevőképességét.

Széchenyi és Kossuth nézeteit nem utolsósorban ezért, illetve a közteherviselés követeléséért haladónak tartja, bár Kossuth szerinte félreértette Friedrich Listet és Magyarország nem alkalmas önálló gazdasági fejlődésre. Mivel egész könyvében azono-

síftja a gazdasági egységet és a haladást, nem tudja megérteni a magyar védővámok jelentőségét, így végül ismét a magyar rendek ellenállását hibáztatja, s egyben az osztrák egyesítő kísérletekben látja a megoldást. Ennek igazolására a Védegyelet kudarcát említi. A forradalomról Finknek nincs mondanivalója, annak vívmányait nemcsak elhallgatja, hanem jelentős részüket egyszerűen a Habsburgoknak tulajdonítja. A gyors ipari fejlődés kívánalmát némi megértéssel ugyan, de visszautasítja, sőt e ponton a korabeli magyar törekvéseket a KGST országok gyors iparosításával hasonlíttja össze. Ezzel szemben Kübeck — az általános udvari kamara elnöke — tervét, amely Magyarország beolvasztását, majd felemelését tűzte ki célul, az EGK politikájával azonosítja. Különböséget csak a nagyobb gazdasági eltérésben lát, vagyis, hogy kisebb volt akkor Ausztria és Magyarország között a távolság, mint ma az EGK országai és Törökország, illetve Görögország között.

A szabadságharc leverését követően a szerző három szakaszt különböztet meg. 1850 és 1867 között centralizált egységes állam, 1867—1918 két önálló állam szövetsége közös politikai keretek között, és végül 1918-tól a Monarchia felosztása hét teljesen szuverén, egymástól politikailag és gazdaságilag elzárt utódállam között.

1867-ig létrejött az osztrák és a magyar népgazdaság „gleichschaltolása” közös áru-, munka- és tőkepiac közös valutával és kifelé közös vámvédelemmel. Ez átmenetileg „tökéletes” intézményes integrációt jelentett, amelytől a funkcionális annyiban lemaradt, hogy ez utóbbi számára ebben a korszakban hiányoztak a teljes kibontakozáshoz szükséges technikai alapok. Az 1867 utáni fejlődést Fink folyamatos visszalépésnek tekinti, az előző időszak sémája megfordul, adva vannak a technikai alapok, de hiányzik a gazdasági egység nemzeti feletti intézményes gerince. Végül 1918-ra szerinte megkérdőjelezhető egyáltalán a közös piac léte. Ezt különösen Magyarország számos adminisztratív-protektionista beavatkozására, illetve a két állam szociálpolitikájának egyenlőtlen fejlődésére vezeti vissza.

Az eddigiekből már kirajzolódik — amit Fink implicite meg is fogalmaz —, hogy szerinte az abszolutizmus időszaka volt mindkét fél számára a legkedvezőbb megoldás. Az így megteremtett gazdasági egység alapul szolgált ahhoz, hogy a Habsburg-birodalom a két szomszédos nagyhatalom között ne morzsolódjék szét, és megfelelő politikai súllyal rendelkezék. Fink napjainkban ebben látja az EGK feladatát is. Az abszolutizmus erőszakát némi viszolygással ugyan, de a magyar rendek korábbi makacskodására hivatkozva felmenti. A szerző részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia földrajzi fekvése mennyiben kedvezett az integrációnak. Galícia és Bukovina messze fekvűt Ausztria központjától, sőt Magyarországtól is elválasztották őket a Kárpátok. A nyugati részen a cseh fennsík az Elba révén északra nyitott. A Duna szabályozatlansága pedig nem tette lehetővé annak megfelelő kihasználását. Más oldalról viszont Ausztria teljesen elzárja Magyarországot Nyugat-Európától, és fordítva — ha nem is teljesen — Magyarország Ausztriát Kelet-Európától. Mivel mindkét ország számára a fenti útvonal meghatározó volt külkereskedelmük szempontjából, egy esetleges vámháború beláthatatlan következményekkel járt volna.

A „lajtántúli” területeken belül jóval nagyobbak voltak az egyenlőtlenségek, mint Magyarországon. Alsó-Ausztriában és a Szudéta-vidéken nyugat-európai színvonalú ipar alakult ki, a cseh területeken található a legnagyobb hozamot hozó mezőgazdasági tevékenység, az észak-nyugati részt intenzív kereskedelem jellemzi, ezeknek éles ellentéte Dalmácia, Bukovina és Kelet-Galícia. Magyarország a maga viszonylagos egységével a kettő között állt, bár itt is megfigyelhető a fejlettségi szint csökkenése nyugatról kelet felé. Ezzel szemben viszont Magyarországon erősebbek voltak a feudalizmus korában megalapozott társadalmi különbségek a „tulajdonosi” és a „bérből élő” osztályok között (hasonlóan Galícia lengyel részéhez).

Az osztrák-magyar gazdasági közösség körüli vitákban a támogatók újra és újra a két rész egymást kiegészítő érdekére hivatkoztak, vagyis Ausztria ipari és Magyarország mezőgazdasági jellegére. Fink az ilyenfajta általánosítást leegyszerűsítésnek tartja, még annak ismeretében is, hogy mivel Magyarország területének 95 százaléka mezőgazdaságilag hasznosítható, szinte predesztinált arra, hogy a Monarchia éléskamrája legyen. A két partner összérédekét azonban nem lehet kizárólag ilyen megfontolásokból levezetni, már csak azért sem, mert a századfordulón Ausztriában a foglalkoztatottnak még mindig több mint a fele a mezőgazdaságban dolgozott (Magyarországon 68 százalék), másrészt pedig a magyarországi foglalkoztatottak 13,5 százaléka dolgozott az iparban (Ausztriában 26,7 százalék).

A perszonálunió vagy reálunió vitája a kiegyezéssel gyakorlatilag az utóbbi javára dőlt el, azonban ebből adódóan néhány kérdésben eltérések voltak az osztrák és a magyar kiegyezési törvény között — mint ismeretes a kiegyezés nem államszer-

ződés formájában jött létre, hanem a két ország törvényhozása külön-külön törvényben fogalmazta meg. Ez az eltérés különösen a vámkérdésnél játszott szerepet, az 1867-es XII. törvény 58. §-a lehetővé tette a magyar kormány és törvényhozás számára saját vámhatárok kijelölését, ehhez hasonló kitétel az osztrák törvényben nem szerepelt. Végül a vám- és kereskedelmi szerződést jogilag két önálló állam kötötte meg egymással egyelőre 10 éves időtartamra. Így alkotta az államadósság és kvóta kérdése a vám- és kereskedelmi szerződéssel a gazdasági kiegyezést. Fink ezt a rendezést a tízévenkénti megújítás miatt negatívnak ítéli, hivatkozva arra, hogy különösen a magyarok minden megújítást saját függetlenségük bizonyítására akartak felhasználni, s így számos pozitív vonásának kifejlődését megakadályozták.

Az osztrák és a magyar népgazdaság egyre fokozódó összefonódását Fink nem a kiegyezés eredményének tekinti, hanem az integráció magasabb formájához szükséges technikai előfeltételek ugrásszerű fejlődése és az 1867-ig tartó konjunkturális fellendülési szakasz következményének. Bizonyítékként az osztrák és egyéb külföldi tőke behatolását említi. Sőt szerinte a kiegyezés nem hogy nem lendítette előre ezt a fejlődést, hanem a gazdasági szétválás tízévenkénti lehetősége akadályozta a természetes előrehaladást, nyugtalanította a termelést és a kereskedelmet; ezzel szemben alapvető pozitívumként emeli ki a mai közös piaci szövetség felmondhatatlanságát. Tételének igazolására idéz olyan korabeli osztrák véleményt, amely kevésbé tartja veszélyesnek a hadsereg szétválását, mint a gazdasági elkülönülést.

A gazdasági kiegyezés megújítását Fink azért minősíti különösen veszélyesnek, mert azt a parlamentek nyilvánosan megvitaták és a gazdasági egység fenntartása szavazatuktól függött. Így az általános választójog bevezetését Ausztriában (1907), hangoztatva ugyan a jelentős fejlődést, ugyanolyan jelentősen ártalmasnak tartja az osztrák állam egysége szempontjából. Ausztriában az államügyek demokratizálásának köszönhetően gyengült a kormány végrehajtási képessége. Ebből adódóan az osztrák-magyar dualizmus *születésénél* két egyenlőtlen állt fenn, a politikai egyenlőtlenység Ausztria hátrányára és a gazdasági potenciál egyenlőtlenége Magyarország hátrányára. Eljut ahhoz a következtetéshez, amely szerint az alapvető problémát az okozta, hogy az első korszakkal ellentétben a másodikban — vagyis a kiegyezés után — nem létezett egy olyan nemzetekfeletti szervezet, amelynek döntései a tagországok beleegyezése nélkül is kötelező azokra. Más szóval a Monarchia gazdasági egységét az EGK mai fejlődésével éppen ellentétes fejlődés ásta alá.

Végül soron Fink a Monarchiát szétválasztási folyamat eredményének tekinti, míg az EGK-t egyesülési folyamatnak. „Bármennyire is nagyobb esélyei voltak az adott korszak gazdasági rendjében a kizárólagosan funkcionális integrációnak, mint napjainkban, mégis szükség volt az összes részterületre kiterjedő gazdasági szövetségben intézményes megalapozásra. Az osztrák-magyar gazdasági közösség minden esetre megmutatja számunkra, hogy az intézményes integráció hiánya kétségkívül zavaróan hathatott a funkcionális integrációra, ez tehát nemcsak a mi korunk jelensége.”

Fink könyve azonban a nemzeti kérdés felvetésével jelentős pozitívummal rendelkezik. Leszögezi, hogy hiányzott a Monarchiában a regionális politika és a regionális különbségek tudatos kiegyenlítése az összegazdasági tér emelése érdekében, és mint tudjuk, a fejlődési különbségek nemzetiségek szerint tagozódtak, így ennek a szempontnak a figyelembevételét jelentősen befolyásolta volna a nemzetiségek hozzáállását az összbírodalomhoz és jelentősen hozzájárult volna fenntartásához. Igaza van abban is, hogy az adott időszakban sem az osztrák, sem a magyar nemzeti érdekeket nem lehetett meghatározni, mivel a nemzetiségi érdekek robbanásszerűen elváltak, még ha ezek a politikai élet síkján jelentkezték is, jelentősen zavarták — sőt ennél továbbmehetünk — megakadályozták az egységes gazdasági gondolkodást.

Finknél azonban ez a szempont is gyakran felemásan érvényesül. A parlamentnél a már említett kifogásai mellett tulajdonképpen negatívként említi, hogy ezekben — különösen az osztrákban — nem egy homogén nemzet különböző pártjai vívták harcukat, hanem különböző nemzetiségek. Fink érvelése magyar részről egyáltalán nem helytálló, hiszen — mint ahogy ő is megállapítja — az ország lakosságának még felét sem kitevő magyarok az utolsó választáson 450 mandátumhoz jutnak a 8 nemzetiséggel szemben; Ausztriában pedig 1907-ig — az általános választójog bevezetéséig — hasonló volt a helyzet.

Nem véletlen, hogy az általános választójog kérdése szorosan összefonódott a nemzetiségi kérdéssel. Az 1906-os osztrák képviselőházi vita mindennél jobban igazolja ezt, amelynek során Schönerer és Stein képviselők, hivatkozva Galícia viszonylagos autonómiájára, annak kikapcsolását javasolják a Birodalmi Tanácsból, hiszen különben a választójogi reform következtében csak 205 mandátum jut a németekre, míg a „szláv

ellenfelekre" 230. Stein érvelése mindent megmagyaráz: „Gondoljuk meg, hogy egy nagy szláv többség ebben a házban a törvényhozást közvetlenül és szociálisan úgy befolyásolhatják, hogy talán éppen azt az ipart szorítják vissza, akadályozzák és terhelik, amely német kézben van...”

Kézenfekvő ezek után az a kérdés, hogy vajon melyik ipart támogatták azokban a parlamentekben, ahol a képviselők túlnyomó többsége német, illetve magyar volt.

Így Fink is megállapítja, hogy „a politikai dualizmus és az abból kiinduló bilaterális gazdasági szövetség megakadályozta a többi történelmi-területi alapokon álló nemzetiségek valódi partneri viszonyát”. A következőkben azonban ennek a potenciális — vagyis a valóságban nem is létező — partneri viszonynak inkább destruktív, mint konstruktív jelleget tulajdonít. Ezen túlmenően nem a nemzetiségi jogok szélesítését hiányolja, hanem ismételtelten visszatér az interparlamentáris rendszer bírálatához, vagyis az abszolutista jelleg erősítésének kívánalmához. Nemzetekfeletti gazdasági intézményre „ugyanúgy szükség lett volna akkor is, ha a dualizmus helyett a soknemzetiségű birodalomnak megfelelő birodalmi forma jöhetett volna létre multinacionális rendezés keretében. Hiszen közös gazdasági intézmény nélkül a gazdasági egység szempontjából semmi más nem változott volna, mint hogy a parlamentek nagyobb száma lett volna ugyanúgy képtelen képviselni a közösségi gondolatot.” Így tehát a nemzetiségi kérdésben tett megállapításait is alárendeli a Közös Piacca kapcsolatos mondanivalójának.

Pedig Fink józanul visszautasítja azokat az álláspontokat, amelyek viszonyszámok alapján kívánják a nemzetiségi területek gyors fejlődését igazolni; tegyük hozzá, hogy az abszolút számokra való hivatkozás nem kevésbé adhat hamis képet, a Monarchia nemzetiségei az osztrák és magyar uralkodó osztály szűkkeblűségének következtében nem találhatták meg számításaikat, vagy politikailag vagy gazdaságilag, de az esetek többségében mindkét szempontból. Alapvetően hibás Fink gondolatmenete, amikor ennek megoldását nemzetekfeletti intézmények létrehozásában látja (nem beszélve arról, hogy ilyen nemzetekfeletti intézményekhez elengedhetetlen a tőkének hasonló mértékű nemzetekfelettivé válása). Fink nem teszi fel azt a kérdést sem, hogy a Monarchia gazdasági szerkezete ideális nemzetiségi politikát feltételezve, megoldhatta volna-e a nemzetiségek gondjait. Vagyis ez a gazdasági szerkezet vagy az említett szűkkeblűség (ami így egyben szűklátókörűség) akadályozta-e meg a nemzetiségek által kívánt fejlődést és idézte elő végsősoron a Monarchia felbomlását, amit — és ezt Fink is megállapítja — sem a magyar, sem az osztrák fél nem kívánt?

Fink könyvének zárógondolataként leírja, hogy a Monarchiának Romániához, Jugoszláviához és Lengyelországhoz került részeit a nagy piac elvesztéséért — amiből amúgy sem profitálhattak sokat — kárpótolta az a lehetőség, hogy nemzeti állam keretében felállíthassák saját fejlődési koncepciójukat és így tulajdonképpen rátérhettek arra az útra, amelyen a nyugat-európai országok már egy évszázada haladtak. Az új határok meghúzása azonban a korábban prosperáló területeken komoly veszteségeket okoztak, különösen érvényes ez a trianoni Magyarországra, amelytől elszakadt korábbi nyersanyagforrásainak legjava, valamint Csehszlovákiára, amelynek a nagy gazdasági területekhez méretezett ipara értékesítési nehézségekkel került szembe. Nem véletlen tehát, — írja Fink —, hogy éppen ezen a területen már közvetlenül az összeomlás után hallatszottak olyan hangok, amelyek síkra szálltak a dunai államok gazdasági közeledése mellett. Ez azonban így nem felel meg a tényeknek, a cseh burzsoázia előbb — még végsősoron gazdaságon kívüli eszközök igénybevételével is — visszaszorította és tönkretette az amúgy is gyenge szlovákiai konkurenciát, majd elsősorban a gazdasági világválság és Hitler hatalomrajutásának hatására jut el ahhoz, hogy célozgatson a Monarchia visszaállítására, legalábbis gazdasági téren. A magyar hivatalos körök azonban, folytatva a háború előtti szűklátókörű politikájukat, nem a gazdasági közeledést tűzték ki célul, hanem a „mindent vissza” öngyilkos jelszó megvalósítását.

Fink könyvében hatalmas mennyiségű feldolgozást és forrást próbál szintetizálni, fogyatékosága azonban — ami művének beállítottságára is rányomja bélyegét és következik is munkája beállítottságából —, hogy a bőséges irodalomjegyzékben mindössze egyetlen egy cikk szerepel a magyar marxista feldolgozások széles választékából.

DAS EIGEN-LANDRECHT DER SIEBENBÜRGER SACHSEN

Unveränderte Wiedergabe des Erstdruckes von 1583. Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Mit einer Einführung von Adolf Laufs und Wort-erläuterungen von Wolfgang Bühner. (München, H. Meschendorfer. 1973. XXXIX, 246 l.)

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK KÜLÖN TARTOMÁNYI JOGA

Az erdélyi „szász nemzeti egyetem”, amely Mátyás rendelkezései következtében nemzetiégi autonómiát élvezett, a XVI. század folyamán megérezte a római jog Európá-szerte mutatkozó előretörését. A szászok nagy reformátora, Honterus János brassói nyomdájában 1539-ben és 1544-ben két könyvet adott ki, egy Digesta-szemelvény-kötetet és egy római jogi kompendiumot a szászok használatára. A nemzeti egyetem hamarosan felszólította, hogy fordítsa le az utóbbit németre. Mégis Bommel Tamás nagyszaberi tanácsos tette meg a következő lépést, amikor 1560-ban latinul és németül összefoglalta a szász municipális jogot. Fronius Mátyás brassói tanácsos további szokás-jogi szabályokkal és római jogi tételekkel bővítette elődei anyagát. 1570-i kiadványát az univerzitás gyűlései többször átnézték, kiegészítették, és 1582 végén küldöttség útján a Krakkóban tartózkodó Báthori István elé terjesztették.

A fejedelem és lengyel király keleti hadjáratai után „Magyarországhoz köze-
ledve” felkarolta a szászok ügyét. A neki bemutatott jogkönyvet 1583. február 18-án „örök érvénnyel” megerősítette. Fronius még ebben az évben kiadta latinul és németül. Bár a latin szöveg a hiteles, Fronius német fordítása terjedt el jobban Erdélyben. A jog-
könyv felölelte a magánjogot, az eljárásjogot és a büntetőjogot is. Az utóbbi a Carolina (1532) hatását árulja el, az egész mű pedig a római jogét. A szászok egységes írott joga — mint történetírók állítják — jelentősen hozzájárult a nemzeti egység tudatához. 1853-ig volt érvényben, ekkor az osztrák polgári törvénykönyv lépett a helyébe. Ugyan-
akkor kezdtek vele tudományosan foglalkozni, de az érdeklődés az utóbbi időben észre-
vehetően alább hagyott. Jó egy évszázada nem is adták ki újra.

Ezért öröndetes, hogy a Heidelbergben működő Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde közzétette az 1583-i német nyomtatvány facsimile-kiadását. A kötetet Dr. Heinrich Polonyi bocsátotta rendelkezésre. Eredetileg Paulus Kerzius doktoré volt, akinek maga a szerző ajánlotta; Kerzius egy latin verset is írt a mű latin kiadá-sá-hoz. A most kiadott német szöveget valaki (jelentéktelen) margójegyzetekkel és a
titulusok jegyzékével bővítette. A facsimile-kiadás sötétbarna nyomású, és nagyon
szépen sikerült. Adolf Laufs heidelbergi professzor írt hozzá rövid — a mai német és
a régi erdélyi szász irodalomra támaszkodó — bevezetést; nem az ő hibája, hogy az
előzményekre nem használta Málýusz Elemér idevágó tanulmányait. Erdély egykori
hovatartozása általában homályban marad, csak egyszer történik említés arról, hogy
az Andreanum kibocsátója magyar király volt. Wolfgang Bühnernek negyven sűrű
oldalt meghaladó glosszáriuma más német jogi szövegeknél is használható.

BÓNIS GYÖRGY

JOHN LOCKE:

LEVÉL A VALLÁSI TÜRELEMRŐL

Latin—magyar nyelvű szöveg. Bev. Mátrai László.

(Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. Filozófiai Írók Tára, Új folyam 34. köt.)

Az újkori angol polgári filozófia klasszikus képviselői közül John Locke alakja és munkássága a legkevésbé ismeretes általában is, de különösen Magyarországon — állapítja meg Mátrai László akadémikus a kötethez írt bevezető tanulmányában. Ezen az ismeretlenségen igyekszik változtatni a Filozófiai Írók Tára, amikor közreadja Locke műveit: 1964-ben „Ertekezés az emberi értelemről I—II.”, s most a „Levél a vallási türelemről” című munkáját.

John Locke (1632—1704), az angol polgári fejlődés harmadik szakaszát, a második forradalmat követő konszolidációt szolgáló filozófus. Nézetei az 1688-ban, az angol polgári történészek által „dicsőséges forradalom” gyanánt magasztalt változások idején uralomra jutott burzsoázia érdekeit képviselik, ennek helyzetét és szükségleteit fejezik ki, vagyis — amint Engels állapítja meg róla — „Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykiegyezés gyermeke volt”.

A XVII. században Európa-szerte a társadalmi kérdésekkel foglalkozó filozófusokat, teológusokat és jogászokat erősen foglalkoztatta a kérdés: milyen viszonyoknak kell uralkodnia a világi hatalom és az egyház között, vagyis milyen és mekkora hatalma, jogköre és feladata lehet az államnak a vallási kérdésekben, vallási ügyek intézése során. A század nyolcvanas éveiben e kérdésben még a szabadgondolkodók táborában sem egységes az álláspont. Az angol felvilágosodás legnevezetesebb képviselőinek politikai és társadalmi nézetei általában igen mérsékelték, ami világosan megnyilvánul a valláshoz való viszonyukban is. Még a legbátrabb gondolkodók is (Toland, Priestley), akik minden vallást csupán babonának és előítéletek halmazának tekintettek, azt hirdették, hogy az egyszerű népnek szüksége van a vallásra. A babonát ki kell ugyan irtani, de helyét az értelemlre alapozott hitnek kell elfoglalnia. — Ezzel szemben Hobbes és Pierre Bayle álláspontja sokkal merészebb, korát megelőző, messze a jövőbe előre mutató volt. Bayle ugyanis már 1680-ban ki merete mondani, hogy az ateizmus nem vezet szükségképpen az erkölcsök megrontására és nem akadályozza „a tisztességes eszmék” megtartásának.

Locke „Levél a vallási türelemről” című írása a XVII. század társadalmi és vallási küzdelmeibe vezet a mai olvasót. E kérdés jelentőségének és súlyának megértéséhez közelebb visz bennünket, ha meggondoljuk, hogy a kornak általános szabálya, hogy a politikai törekvések szorosan összefonódtak a vallásos külsővel, vagyis, hogy a polgári forradalom korszakában, amikor a feltörekvő polgárság sorsdöntő csatát vív a feudális előjogaihoz végsőkig ragaszkodó főnemesség és a király ellen, a küzdelmek jobbra „vallásos mezben” játszódtak le; sem a polgári ideológia, sem a filozófiai gondolkodás nem szakított még radikálisan a vallási kötöttségekkel. Aszerint, hogy valamely társadalmi törekvés mennyire radikálisan fordult szembe a középkorban kialakult feudális állami és kulturális intézményekkel, annyira vált radikálissá az a vallási ideológia is, amelynek zászlaja alatt harcolt.

Locke ifjúságától fogva figyelemmel kísérte a vallási türelemről folyó vitát, s ezekre a kérdésekre már az 1660-as évek elején megírt, de kéziratban maradt két tanulmányában kísérletet tett nézetei kialakítására, amelyet aztán a „Levél”-ben fejtett ki teljesen.

Raymond Klibansky professzor, az Institut International de Philosophie elnöke igen alapos, „Előszó” címet viselő tanulmánya tájékoztat Locke „Levél a vallási türelemről” című műve megjelenési körülményeiről. E munka William Popple által készített angol fordításban — a szerző nevének említése nélkül — 1689-ben Goudában jelent meg először. A XIX. század folyamán (sőt századunkban is) számos kiadást ért meg. (Szerzőjét Locke 1704. szeptember 15-én kelt végrendeletéhez mellékelte függelék fedí fel, amelyben Locke elismeri, hogy ő a Levél szerzője.) A Levél latin nyelvű eredetije 1685 november eleje után, 1685—1686 telén, az idő alatt készült, amikor Locke politikai menekültként Hollandiában, Amsterdamban álnév alatt tartózkodott (mert II. Jakab angol király követelte a kiadatását követelte). Ez a körülmény hatással van a műre is. Locke maga is élvezhette a polgári forradalom és függetlenségi harc győzelme nyomán kialakult toleráns szellemi légkört, amelyben a nálánál sokkalta radikálisabb gondolkodók is — több-kevesebb álcázás árán — szóhoz juthattak. „Locke toleranciakonceptiója nem is más, mint ennek a Hollandiában termett, erasmusi hagyományokhoz kapcsolódó következetes vallásszabadságnak józan empirizmussal az angol viszonyokhoz való hozzáéréséklése.”

Locke „Levél a vallási türelemről” című munkájában a vallás kérdését társadalmi és politikai filozófiája szempontjából veti vizsgálat alá. Megvizsgálja a polgári kormányzat illetékességét a vallás tárgyában, s az ítélet szabadsága fogalmából kiindulva — amely szerinte minden embernek lényegi tartozéka — élesen elkülöníti az állam és az egyház feladatkörét. Ebből következően elhatárolja a két intézmény jogköreit is. Az állam feladatát Locke az emberrel és annak evilági javaival való törődésben, míg az egyházét a lélek örök üdvösségével való foglalkozásban jelöli meg. Egy államnak sincs tehát joga valami vallási hit elrendelésére, és egyetlen egyház sem üldözheti a rivális egyház híveit, — egyházon szabad és önkéntes társulást értve.

Locke úgy véli, hogy ezzel lerakta a vallási türelmesség elméleti és gyakorlati alapjait. Tolerancia-konceptiójának azonban több megszorítása, korlátja van; nem terjeszti ki ugyanis azt a társadalom minden csoportjára egyformán. Az állam és a társadalom érdekei szabják meg Locke szerint a vallásszabadság határait. Locke kizárja azokat a személyeket a vallási türelemből, akik olyan dogmákat vallanak, amelyek „szemben állnak és ellenkeznek az emberi társadalommal vagy azokkal a jó erkölcsökkel, amelyek szükségesek a polgári társadalom fennállásához”. — Nem terjeszti ki a vallási türelmet azokra sem, akik „a hívőknek, a vallásosoknak, az ortodoxoknak, azaz önmaguknak a polgári ügyekben olyan kiváltságot vagy hatalmat igényelnek, amivel más

halandó nem rendelkezik". S ennél fogva a türelmetlenség jogát követelik maguknak azokkal szemben, akik nincsenek velük egy hiten. — Nem részesülnek a Locke-féle toleranciában azok sem, akik „olyan egyházhoz tartoznak, amelyekben mindenki *ipso facto* idegen uralkodó szolgálatába vagy engedelmessége alá esik". Ezen az alapon elutasítja a katolikusok iránti türelmet, más szóval a katolikus egyházat nem vallási, teológiai, dogmatikai megfontolás alapján, hanem államérből nem szabad megtérni. — Isten léte — Locke szerint bizonyítás alapján elfogadandó igazság — minden erkölcsi viselkedés fundamentumának tekintendő. Ebből azt következteti, hogy „azok, akik egy isteni hatalom létezését megtagadják, semmiképpen sem tűrhetők". Az ateistákat tehát ismét csak az államérdekre hivatkozva nem szabad megtérni Locke szerint. A társadalmat ugyanis nem lehet fenntartani ígéretnek, szerződésnek, eskük alkalmazása nélkül. Az ateista számára azonban az ígéretnek (az adott szónak) és az eskünek nem lehet kötelező ereje. Isten tagadása tehát szerinte ellentétes a társadalom érdekeivel, mert feloldja a társadalom kötelekeit." „Az ígéretnek, szerződésnek, esküknek, amelyek az emberi társadalom kötelei, — írja — nem lehet hatalmuk az ateista felett. Isten elvétele (elvetése), jóllehet ez csak éppen a gondolatban való elvétel, mindent szétrombol."

Locke mérsékelt álláspontja, gondolata radikalizmusának csökkenése *logikailag* (tisztán eszmei tartalmát tekintve) valóban visszaesés Hobbeshoz képest, viszont *történetileg* (konkrét társadalmi funkcióját tekintve) pontosan fejezi ki az angol polgári forradalom XVII. századi menetének restaurációval és kompromisszummal végződő jellegét (Mátrai).

Lockenak a Levélben használt érvelési módja, az állam ügyeiben való jártassága — amelyre hivatkozik is —, a zordon spekulációk mellőzése, minden elfogult teológiai buzgóság hiánya, megkülönböztetik művét elődeinek számos, gyakran zsúfolt és szétfolyó értekezéseitől. Mérsékelt nyelvi kifejezései, józan érvei, amelyek célba találóak, jól kiélezettek, s módszere, hogy szándéka szerint „érveinek súlya egybe van fűzve a humanitással és az értelmes jóakarattal", világos és kellemes stílusa — ami nem utolsó tulajdonsága — nagyon méltányoltá tette korabeli olvasói számára — írja előszavában Klibansky professzor. — A vallási türelem kérdése azonban később sem vesztette el élő voltát. Hazánkban például csak 1895-ben következett be, s ezt 1920-tól, az ellenforradalmi korszakban ismét a vallási türelmetlenség intézkedései váltották fel, valamint az a körülmény, hogy világszerte ma sem vesztette el aktualitását olyan társadalmakban és országokban, ahol a politika még ma is összefonódik a vallás kategóriáival — bizonyítja e tényt. Az európai gondolkodás haladó, humanista áramának sodrában tehát a tolerancia gondolatának ma is van még hivatása; jól érthető tehát az UNESCO nemes vállalkozása, hogy az ember jobb jövőjét, békéjét kívánja szolgálni Locke e művének kiadása útján is. S ha klasszikusnak azokat az írói alkotásokat nevezzük, amelyeknek a későbbi korok gyermekei számára is van élő, aktuális mondanivalójuk, akkor teljesen indokolt az is, hogy Locke e híres műve a Filozófiai Írók Tára sorozatában jelenjék meg (Mátrai).

LADÁNYI SÁNDOR

TANULMÁNYOK TOLNA MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL. V. KÖTET

(Szekszárd 1974. A Tolna megyei Levéltár kiadványa. 476 l.)

Szerk. K. Balog János

Az eddig is szép eredményeket felmutató sorozat új szerkesztője kitűnően mutatkozik be a kötettel. Az eddigieknél terjedelmesebb kötet kilenc tanulmányt közöl, és pedig az eddigieknél sokkal egységesebb tematikával. Valamennyi tanulmány a megyei igazgatással foglalkozik, így a kötet mint egész jelentősen előreviszi a megye közigazgatástörténetének megismerését. Arról nincs szó, hogy teljes közigazgatástörténetet adna, sőt igen nagy hézagok vannak köztük; teljesen hiányzik a reformkor, a Bach-korszak, sőt a dualizmus korának jó része is. Minden szerző az őt érdeklő részletkérdéssel foglalkozik, teljes kutatói szenvedéllyel, többnyire igen jól. Tehát a közigazgatástörténetnek, melyet a kötet egyik szerzője, Hajdú Lajos méltán nevez a jogtörténeten belül elhanyagoltnak, nagyon érdekes, jelentékeny részében hézagpótló munkájának tekinthetjük a kötetet. A tematikai egységtől kissé eltér Fodor Márta tanulmánya a sárközi kontraktalista jobbágyokról, de ennek is vannak igen jó közigazgatástörténeti vonatkozásai.

ti. hogyan szóltak hozzá — helyesebben nem szóltak — a megyei vezetők a betelepítéskor igen nagy úrbéri szabadságot élvező jobbágyok sorsának alakulásába.

A kötet ékessége *Holub József* 120 oldalas műve a megye újjáépítésének megindulásáról 1686 és 1703 között. Aránylag rövid időszakkal foglalkozik tehát, de rendkívül alaposan, és igen plasztikus képet nyújtva. A szerkesztő jegyzetben foglalja össze Holub munkásságát, kár, hogy nem jegyzi meg azt is, hogy a dolgozat 21 évvel ezelőtt készült, és a Tudományos Akadémia által elismerésben részesült, de mind ez ideig nem jelent meg. Talán jó lett volna egy-két további szerkesztői jegyzetben rámutatni azokra az eredményekre, amelyeket történettudományunk Holub tanulmányának elkészülte óta elért, pl. Ruzsás Lajos és Mérey Klára megállapításaira a török hódoltsági területek pusztulásának okairól (Szigetvári emlékkönyv, 1966), valamint Szakály Ferenc dolgozatára a Tolna megyei tanulmányok II. kötetében. Ezek tisztáztak olyan kérdéseket, amiket a szerző csak sejtett, de mint szorosabban témájához nem tartozókat, alaposabban nem kutatott. Holub hű marad e tanulmányában is önmagához. Hatalmas forrásanyagot dolgoz fel, aprólékos precizitásában még az általa vizsgált kor tiszi címterát is közli, és minden mondatát dokumentálva, tépi szét a közkeletű illúziókat. Mert az általa vizsgált kor lényegileg a harcias pécsi püspöknek és az általa kreált, neki mindenben engedelmeskedő — sokszor messzi vidékről Tolnába hozott — tisztviselőgárdának küzdelme a részben katonatisztekéből és kamarai tisztviselőkből, részben a megyében birtokos, de ott nem tartózkodó egyházi birtokosokból álló ellenzékkel, tehát tulajdonképpen nyoma sincs benne a megyei nemesség szervezkedésének és autonómiájának. Nagyon széles társadalmi és gazdasági alapvetésből indul ki, egyenként vizsgálja még a hódoltsági időkben itt birtokot szerzett nemes családokat is. Gazdasági alapvetése érthetővé teszi azt az elkeseredett — felületes szemlélő előtt hiúnak látszó — harcot, melyet Tolna megye határaiért folytatott. Ti. a megyére egy összegben kirótt adót a nagyobb megyében többek között lehetett volna felosztani, és így a katonai, élelmezési és adóterhek némileg elviselhetőbbé váltak volna. Szemléletében tehát teljesen korszerű munka, ha terminológiájában ragaszkodik is a kezdeti munkái óta követett pozitívizmushoz. Leszögezi, hogy a megye igazgatása majdnem kizárólag a hadügyi ellátásra és pénzügyre szorítkozott, és kimutatja, hogy a roppant viták, melyek során a Radonay kreálta alispánt, Broderich András három évi börtönnel is büntetik, melyet azonban nem tölt ki, tulajdonképpen kicsinyes érdekharok a harmincados tiszt és más katonai tisztviselők között, akik „másodállásban” látnak el megyei tisztségeket is. Ezek a tisztek sorra megszedik magukat, birtokot vásárolnak, és nem tudnak elszámolni a gondozásukra bízott pénzekkel. Érdekes az a megállapítása is, hogy a nádor, aki az új megyei tisztviselőknél jobban ismeri a megyei igazgatás szokásait, igyekszik ezeket a megyével megtartani. Az új tisztviselők bizonyos szokásokat hamar át is vesznek, így 1699 és 1702 között 30 megyegyűlést tartanak, de ezek nagyon kevésbé látogatottak. Némelyik kisgyűlésen csak 5 tisztviselő jelenik meg, de még a tisztújításra is csak 21-en „sereglenek” össze. De már ez a túlnyomórészt a megyében teljesen új birtokos nemesség is ért a „nemesi privilegiumok” védelméhez. A király eredetileg az adó egyharmadát kérte a birtokos nemességtől, hosszas huzavona után annak tizenhatodát szedték be tőle. A kis birtokú kurialisták — ilyen Tolnában alig volt — és a birtoktalan armalisták persze jobbágy módra adóztak.

Egy másik kiemelkedő jelentőségű mű *Hajdú Lajos* 94 oldalas tanulmánya II. József igazgatási reformtörekvéseiről és azok Tolna megyei végrehajtásáról. A szerzőt szívesen láthatólag leginkább II. József elképzelései, és a józanabb, a gyakorlati felteteleket, adottságokat jobban ismerő kancellária — többnyire elbukott — módosítási törekvései érdeklik. Ezeket kitűnően rajzolja meg a kancelláriai levéltár iratai alapján. II. József minden elvi igazgatási célkitűzését helyesnek, és a röviden, de néhány kitűnő példával alaposan jellemzett megyei gyakorlat ismeretében szükségesnek is tartja, csak azt hibáztatja — amit a kancellária is észrevett —, hogy nem számol az adottságokkal, a megszokott megyei renddel, ami, ha súlyos hibákkal is, de létezett. Túrelmentlen, ötletszerű, autokratikus jellegű parancsaival elijesztette, ellenzékebe kergette azokat a nemeseket is, akik általános műveltségük, egész gondolatviláguk alapján hajlandók lettek volna az uralkodóval együttműködni, de az uralkodó közigazgatási szervezete voltaképpen megdöntötte a megyét, melyben a nemesség — nem ok nélkül — osztályérdekei legkitűnőbb védelmezőjét látta. A polgárság kicsi és tekintély nélküli, a parasztság teljesen műveletlen, nagyobb részében még fel sem merült a gondolat, hogy helyi érdekeinek — néha igen elszánt — védelmén kívül is tehet valamit; így az uralkodó magára maradt.

Érdekes, hogy amikor a szerző ilyen világosan látja az uralkodó hibáit, egész egyéniségét helyesen látja, Széchényi Ferenc kerületi főispán és biztos tevékenységét

csak pozitívan értékeli. Pedig az a 700 kérdésből álló, nagyvonalú gondolkozásra valló szerző által részletesen ismertetett és értékelt kérdőív, melyet Széchenyi 1785. június 13-i bemutatkozásakor a szolgabírák elé terjesztett, és amely teljes tájékoztatást nyújtott volna a megye minden egyes községének gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetéről, olyan munkát jelentett volna, hogy két hónap alatt (ennyi idő alatt kért választ) egyszerűen teljesíthetetlen volt. Ezt a szerző is elismeri. Széchenyi kilenc hónap múlva kapott csak választ némelyik szolgabírótól (másoktól soha) községeik egy töredék részéről. Igaz, ez a kérdőív nem hivatalos utasításra, hanem Széchenyi kezdeményezéséből született, a kidolgozás valószínűleg Hajnóczy József munkája, és az az őszinte vágy hatja át, hogy a gondjaira bízott területet összes problémáival együtt megismerje, de a rövid határidő és elégtelen segédszemélyzet folytán épp oly teljesíthetetlen feladat elé állította a tisztviselőket, mint az uralkodó. Ez is elkedvetlenítette őket; egy részük lemondott, más részük talán csak azért tartotta meg hivatalát, Hajdú sejtése szerint, hogy a hivatali hatalom egy darabkája az ő kezükben maradjon, magyarul: hogy nagyobb lehetőségeik legyenek a császári rendeletek végrehajtásának elszabotálására.

Színes, eleven képet fest a szerző a szolgabírák nagyon sokrétű munkájáról, feladatköreikről, és azok jó vagy hanyag ellátásáról. A sok példa a képet színesebbé, de az előadást hosszadalmassá teszi. A felsorolt adattömeg önmagában, — sem az ítélezési gyakorlat, sem az úrbéri viszonyok ismertetésére nem elegendő, így csak a helyet tölti. Megállapításait azzal összegezi a szerző, hogy a császár igazgatási rendeleteinek végrehajtása nem sikerült, a közigazgatás gyorsasága, precizitása semmit sem javult. Néhány nehézkes, kényelmes tisztviselő eltávozott ugyan, de a viszonyokkal nem ismerős új emberek nem dolgoztak eredményesebben.

Horváth Árpádnak az 1703—1740. évek közötti önkormányzati szervezetről írt 58 oldalas dolgozata is sok érdekes, új adatot közöl. Jellemző például, hogy — mint kimutatja —, 1727-ben az egész megyében 65 nemes volt (ebből 15 főpap és mágán, de 36 a birtoktalan). Még tisztújító közgyűlésen is 1732-ben mindössze 22 szavazatot számlálnak össze, más közgyűlésen 26 jelenlevőt sorolnak fel (valószínűleg ez mind birtokos nemes, főpap és báró). Az is figyelemre méltó, hogy választásnál többször is alkalmaztak szavazást és szavazatszámilálást (Zalából ebből az időből csak közfelkiáltásos választást ismernek). Néha kissé könnyelműen általánosít a szerző. Pl. azt vallja, hogy az ítélszék (sedria) általában csak a XVIII. században vált külön a közgyűléstől, holott más megyékben már a XVI. század végén megkülönböztetik a két intézményt, ha ezek nem is válnak szét élesen. (Ld. Tanulmányok a magyar helyi önkormányzatok történetéből 45. l.) Megdöbbenő adatokat közöl a tisztviselői fizetésekről. Az igen nagy munkával terhelt szolgabíróknak 1727-ben csak évi 100, később évi 160 Ft. a fizetése (az alispáné 600), ami jól támasztja alá Hajdúnak azt a későbbi időre vonatkozó álláspontját, hogy ennyi fizetésért képzett és lelkiismeretes hivatalnokot nem lehetett kapni. Nem haszontalan dolog, hogy tartalmilag ismerteti a vizsgált időben hozott összes megyei statutumokat. Egyrészt azért, mert ugyanebben a kötetben részletes ismertetés található a polgári kori megyei szabályrendeletekről, másrészt érdekesen világítja meg Kolosvári és Óvári munkamódszerét. Ők az alkotott statutumoknak csak egy töredékét közölték a Corpus Statutorumban, de nagyon ügyesen válogattak. Az általuk nem közölt, és itt ismertetett statutumok kevésbé jelentősek.

Kár, hogy aránylag sokat ismételt a Holub által is előadottakból. Írás közben el kellett volna olvasnia Holub munkáját. Ha régebbi dolgokat említ, nem mindig kritikus. Így egyszerűen elfogadja Kammerernek azt az állítását, hogy a XV. században Csernyéd volt a megyeszékhely (136. l.), holott Holub Zala megyéjéből világos, hogy Mohács előtt ezt a fogalmat sem ismerték. Másutt azt állítja, hogy az 1608. évi törvény szüntette meg a nemesség személyes országgyűlési megjelenését, holott Hajnik 100 éve bizonyította, hogy tömeges országgyűlést utoljára 1572-ben próbáltak összehívni, de sikertelenül (MTA. Értekezések a társadalmi tudományok köréből II. 8. sz. 1873. vö. *Eckhart*: Magyar alkotmány és jogtörténet 285. l.).

Fodor Mártának a sárközi kontraktualista jobbágyok úrbéri terheiről írt dolgozata nem igazgatástörténeti. A töröktől visszafoglalt területen sok helyütt lezajlott eljárást vizsgálja meg. A földbirtokosok üres földjeikre munkás embert kerestek, és a betelepülőknek nagy kedvezményeket kínáltak, aránylag szerény úrbéri szolgáltatásokat követeltek. Mielőtt azonban az új falvak társadalmilag és gazdaságilag megerősödtek, minden lehetséges eszközt felhasználtak az úrbéri szolgáltatások emelésére, a jobbágyok földjeinek szűkebb térre szorítására. A Sárköznek e szempontból való részletes vizsgálata eddigi ismereteinket kiegészíti, különösen az úrbéri tagosítási perek tekintetében. A megyei igazgatás szempontjából talán annyi az érdekes, hogy míg a Helytartótanács sokszor rámutatott az uradalom eljárásának jogellenességére, nincs nyoma annak

hogy — az Urbariumból folyó kötelessége ellenére — a megye bármiként is védelmébe vette volna a jobbágyokat.

Szita János dolgozatának főleg a témája figyelemre méltó: a dualizmus első éveit költségvetési gazdálkodásáról írt. Alig ismerjük a megyék gazdálkodását, annak szabályait, az osztrák szabályok szolgái átvételét, a pénzügyek terén korán meginduló és a kicsinyesség aprólékos minisztériumi gyámkodást. A szerző túlságosan támaszkodik az 1848 előtti viszonyok vázolásánál a törvényekre. Sok kérdésre talált volna adatot a Corpus Statutorumban is; a Statutumok — ha nem is hajtották végre azokat sokkal jobban, — mégis közelebb álltak a gyakorlati élethez. Néhány igen jellemző megállapítása van a dolgozatnak. Így, hogy a megyei hajdúk bére nagyjából a kőműves segéd munkások keresetének felelt meg. Ilyen bérért nehéz volt tettekre kész, képzett és fegyelmezett embereket szegődtetni.

Máthé Gábor a közigazgatás és igazságszolgáltatás hatásköri rendezésének kérdéseiről szóló dolgozata a „királyi bíróságok” létrehozásának előkészítő munkáival foglalkozik. Széleskörű forrásfelhasználás alapján bizonyítja, hogy az új bíróságok megszervezése és az önkormányzatok új rendezése párhuzamosan, egymással szoros kapcsolatban történt, 1870—71-ben. A vármegyék igyekeztek minél többet megőrizni a bírói hatáskörből, némi sikerrel (kihágási bíraskodás, rendőri ügyek), másrészt igyekeztek minél nagyobb befolyást szerezni az új bíróságok személyi összetételére. Ez a befolyás azonban a kormánytól függő főispánok kezében vált fegyverré. Kár, hogy a dolgozat — bár lényeges részében Tolna megyei levéltári anyagra támaszkodik —, aránylag kevés konkrét tolnai problémát és ügyet említ.

Révész T. Mihály a közigazgatás 1929. évi újjászervezésének Tolna megyei problémáiról írt cikke röviden vázolja az 1929: 30. tc. megalkotásának szükségességét, ti., hogy a kormány nem mert a régi szabályok alapján törvényhatósági bizottsági választásokat megkockáztatni, és sommásan ismertette a törvénynek a bizottságra vonatkozó rendelkezéseit, teljes részletességgel tárgyalja a Tolnában történeteket. Talán kissé túl terjedelmesen közöl idézeteket a megyei vezetők eléggé üres, bombasztikus nyilatkozataiból, amikből semmire sem lehet következtetni. Ügyesek a választási visszaélésekről felhozott példái (Ozora), és az új bizottság társadalmi összetételének rövid jellemzése. Részletesen ismerteti az 1930-ban tartott belügyminisztériumi hivatalvizsgálatról szóló jelentést, mely az alispánon kezdve számos tisztviselő hanyagságát, késedelmességét megállapította, de fegyelmi eljárás csak egy főszolgabíró és egy szolgabíró ellen indítottak, és ezek is igen enyhe büntetéssel végződtek.

Csizmadia Andor nagy összeállításra Tolna megye szabályrendeleteiről első kísérlet arra, hogy egy megye teljes jogszabályalkotását összefoglalóan bemutassa. Bepillantást enged abba az áttekinthetetlennek látszó dzsungelbe, amit egy megye szabályrendeletalkotása jelentett, a rengeteg ismétléssel, újjászervezéssel. Érdekes példáját mutatja a vármegye és a kormány viszonyának, bemutatva, mikor alkot jogszabályt a megye saját kezdeményezéséből, mikor a kormány utasítására. Ez utóbbi sokszor csak látszatra jogszabályalkotás, mert valójában csak néhány helyi adalékkal egészíti ki a kormány által oktrojált szabályokat. A roppant anyag persze nehezen áttekinthető, de jól kidomborítja a viszonyok változásával átalakuló jogszabályalkotás társadalmi, történeti és — olykor — hatalmi tényezőit. Nagyon érdekes az a fejtegetés, mely a kormány és a megye viszonyának a XIX—XX. század fordulóján történt megváltozását mutatja be.

A szép kötetet méltó módon zárja le *Bihari Ottó* rövidebb összefoglalása Tolna megye 1945—1949 közötti közigazgatásáról. Úgy is mondhatnánk, magisztrális értékelés azokról a történelmi erőkről és hatásokról, amiknek egyes részleteit Puskás Attila a IV. kötetben ismertette. Átfogóan értékeli az 1946-ban végrehajtott B lista hatását a megyei közigazgatási személyzet összetételére, amely valójában a burzsoá hivatali szervezet lebontásának első lépése volt. A főispáni és alispáni szék betöltésében bekövetkező többszörös változás az erőviszonyokat erősen megváltoztatta, így kerülhetett sor az 1949. évi közigazgatási terv megalkotására, mely elsősorban munkásoknak és parasztnak jegyzői tanfolyamra küldését sürgette.

Befejezésül még annyit, hogy a gazdag tartalmú kötet nagyon szépen van illusztrálva, bár néhány felesleges és nem jellemző fénykép (királyi pecsét képe) is helyet kapott benne.

DR. ARADI PÉTER:

A DRÁVA-VIDÉK VÉDELMEK SZERVEZÉSE 1848 NYARÁN (Somogyi Almanach 16—17. szám. Kaposvár. 1972. 87 l.)

Aradi Péter széleskörű levéltári kutatómunkán alapuló, igényesen és olvasmányosan megírt, szaktörténetes és nem „szakmabeliek” részéről egyaránt figyelemre érdemes munkája jelentős hozzájárulás az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc történetének alaposabb, pontosabb, jobb megismeréséhez. A szerzőnek az az állítása ugyan, hogy a szakirodalom „még mindig tisztázatlan” kérdései közé tartozik, hogy „hogyan történt Magyarországon 1848 májusának második felétől szeptemberének végéig a Dráva vonal védelmének szervezése”, semmiképpen nem állja meg ugyan a helyét (Barta István: Kossuth és Csányi, illetve Csányi László, a szabadságharc kormánybiztosa c. tanulmányai, valamint Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán c. munkája igen részletesen tárgyalják ezt a kérdést is; a szerző a Kossuth és Csányi c. tanulmányra egyébként több esetben hivatkozik is); ennek ellenére vitathatatlan, hogy Aradi az általa feltárt, eddig ismeretlen adatok feldolgozásával nagymértékben gazdagította és pontosabbá tette a Dráva-vonal védelmének szervezéséről az eddigi korán már kialakult képet. Aradi Péter kutatómunkájának egyik legfőbb érdeme, hogy a Dráva-vonal védelmének megszervezésében közvetlenül érdekelt, illetve a szervezőmunkában ténylegesen részt vevő törvényhatóságok, továbbá a szervezőmunkát teljhatalmú királyi biztosí minőségben (erre a kérdésre még visszatérünk) irányító Csányi László vonatkozó iratait a teljességre törekvően igényével tekintette át; ugyanakkor viszont bizonyos egyoldalúságokat eredményezett az, hogy az országos hatáskörű szervek iratanyagát a szerző csak részben dolgozta fel. S itt mindjárt utalunk arra is, hogy a szakirodalom feldolgozása is bizonyos mértékig egyoldalúnak és következetlenné tűnik Aradinál.

A drávai védővonal szervezésének munkáját Aradi — részben indokoltan — három időszakra bontva — június elejétől július közepéig, július közepétől augusztus végéig, s végül szeptember elejétől szeptember végéig — tekinti át. Az első időszak végére a szervezőmunka eredményeképpen kialakult a Dráva mentén az összefüggő védelmi vonal; a második időszakban, a szerbek fegyveres felkelésének kirobbanásával, majd mind nagyobb mértékben való terjedésével összefüggésben, az őrvonal szerkezete részben átalakult, illetve augusztus hónap folyamán viszonylag jelentős létszámú fegyveres alakulatokkal kiegészítve valamelyest megerősödött; végül a szeptember elején tett további, az őrvonal védelmi erejének növelését célzó erőfeszítések ellenére a drávai hadsereget vezető katonai parancsnokok árulása miatt — anélkül, hogy a Jelačić-vezette csapatok és a magyar haderő között ebben a térségben komolyabb fegyveres összecsapásra került volna sor — az őrvonal felbomlott. Idáig követve az eseményeket a szerző vállalt feladatának eleget is tett volna, azzal viszont, hogy szeptember végéig ismerteti a Dráva menti törvényhatóságok területén a különböző fegyveres alakulatok szervezése érdekében tett intézkedéseket, munkája — a „Befejezés” ellenére is — befejezetlennek, lezáratlannak tűnik. Ennek a befejezetlenségnek az oka az, hogy ezen utóbbi intézkedések az önvédelmi harcnak már változott körülmények között, módosult formában való szervezését jelentették. Igaz, az 1848 nyarán „lerakott” „alapon”, — erre az „azonosságára” és „különbségre” azonban a szerzőnek, témája egyértelmű lezárása érdekében, feltétlenül és határozottan utalnia kellett volna.

Aradi Péter a Dráva-vonal védelmi szervezete kiépítésének ismertetése során egyébként igen gondosan veszi számba a kormány, a királyi biztos és a megyék által hozott különböző szintű és jellegű rendeleteket illetve határozatokat; rendkívül pontosan ismerteti a sorkatonaság, a honvédség és a nemzetőrsereg létszámának alakulását és elhelyezését az őrvonal egyes pontjain (térképekkel is segítve az olvasó tájékozódását az őrvonal alakulásáról); bemutatja a nemzetőrség szervezésével, mobilizálásával, felfegyverzésével kapcsolatos problémákat; továbbá a nemzetőrség mobilizálásának rendszerében bekövetkezett változásokat és a drávai tábor megfelelő anyagi ellátását biztosító intézkedéseket is. Kitér a drávai őrvonal mentén szolgálatot teljesítő nemzetőrség szociális összetételének elemzésére, illetve ezen összetétel alakulásának ismertetésére; felvázolja a kormány, a királyi biztos és a helyi hatóságok között kialakuló alá-fölérendeltségi viszonyt s az így kialakult szervezet működését; és utal természetesen a Csányi és a katonai vezetés között fennállott ellentétekre is. Sokoldalú, a bonyolult összefüggéseket világosan áttekintő és felvázoló kép alakul így ki a drávai őrvonal szervezésének munkájáról; s ennek a képnek az értékét messzemenően növeli, hogy a szerző ezt a szervezőmunkát egyrészt a kapcsolatos társadalmi problémák összefüggésrendszerében, másrészt pedig szervesen a köz-történeti események sorába illesztve vizsgálja.

Aradi Péter munkája — ismételjük — mindenképpen jelentős hozzájárulás a forradalom és szabadságharc történetének jobb megismeréséhez; néhány részletkérdésben azonban, a már elmondottakon kívül is, még egy-két további megjegyzést szeretnénk tenni.

A szerző Csányi április 10-i biztosi kinevezéséről azt írja, hogy „Csányit a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány április 10-én kelt utasítása alapján nevezte ki Szemere belügyminiszter Somogy megyébe biztosnak... Megbízata Sopron, Vas, Veszprém és Zala megye területére is kiterjedt...” Ez így nem egészen pontos, mert az április 10-i kinevezőrendelet Csányit (és Széll József Vas megyei első alispánt) Vas, Zala, Veszprém és Sopron megyék területére küldte ki; megbízatásukat Somogy megye területére április második felében terjesztette csak ki a belügyminiszter. Továbbá: április 10-én Szemere formálisan még nem volt miniszter, a kormány hivatalosan ugyanis április 11-én, tehát a minisztériumról szóló törvény szentesítésével alakult csak meg. S végül: Szemere nem a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány utasítása alapján eszközölte Csányiéki kinevezését, — a biztosi kinevezéseket a bizottmány, ameddig működött, minden esetben mint bizottmány eszközölte.

Egy másik probléma az, hogy a szerző szerint Csányi június 2-án kormánybiztosi minőségben kapott megbízatást a Dráva-vonal védelmének szervezésére; Hrabovszky Jánost és Csernovics Pétert is mint kormánybiztosokat emlegeti. Kétségtelen: az 1848 tavaszán és nyarán kinevezett kormány megbízottak kifejezetten a kormány exponensei voltak; a kormánybiztos — királyi biztos elnevezés azonban nem egyszerűen terminológiai kérdés, ezeknek az elnevezéseknek igen komoly politikai jelentőségük volt akkor. Aradi egyébként jegyzetben említi, hogy „az iratokon Csányi királyi biztos címmel szerepel”.

Több szempontból téves továbbá, amit Hrabovszky királyi biztosi kinevezéséről ír. Hrabovszky biztosi kinevezőrendelete ugyanis nem május 14-én, hanem május 11-én kelt (a május 14-i nádóri rendelet „csak” a biztosi eljárásban követendő utasításokkal látta el Hrabovszky Jánost), s kinevezését nem a nádor és a belügyminiszter, hanem a nádor eszközölte, a belügyminiszter a kinevezésről szóló rendeletet csupán ellenjegyezte. S talán nem elhanyagolható az a tény sem, hogy bár Hrabovszkyt az uralkodó július közepén valóban kinevezte budai főhadparancsnokká, Hrabovszky még hetek múlva is mint péterváradai főhadparancsnok — és mint királyi biztos is — tevékenykedett.

Problemátikus az is, amit Aradi Péter Csányi és a drávai sereg főparancsnokává kinevezett Ottinger Ferenc viszonyáról állapít meg. Véleménye szerint a hadügyminiszter azért utasította Ottingert arra, hogy még a katonai jellegű kérdésekben felmerülő véleménykülönbség esetén is engedje át az intézkedés jogát Csányinak, mert az 1848. évi 22. tc. 24. §-a értelmében „a nemzetőr csak akkor foghat fegyvert, ha polgári előjárója arra felszólítja. A Dráva vidékén pedig Csányi volt mint kormánybiztos a legfőbb polgári előjáró.” Ez így megint pontatlan. Igaz, a nemzetőrséget valóban csak polgári hatóság szólíthatta fel szolgálatra, hadművelési területen azonban hadművelési kérdésekben bármilyen jellegű fegyveres alakulatnak a katonai parancsnokság utasításait kellett követnie. A hadügyminiszter fenti rendelete egészen más célzott; azt tudniillik, hogy a magyar kormánnyal szemben éppen nem lojális császári katonatisztek esetleges kormányellenes lépéseit a kormányzat meg tudja akadályozni.

Pontatlan Aradinak az a megállapítása is, hogy a nemzetőrségi őrnagyokat a miniszterelnök nevezte ki, mégpedig azért, mert „a magyar kormányzat a XXII. törvény-cikk 35. §-a alapján, amely a nemzetőrséget a minisztérium hatósága alá helyezte, feljogosítottnak érezte magát az őrnagyok kinevezésére”; jöllehet a vonatkozó törvényes rendelkezés értelmében a nemzetőrségi őrnagyok kinevezését a honvédelmi miniszter javaslatára a nádornak kellett volna eszközölnie. Az itt felmerülő kérdések részletesebb tárgyalására nem kívánunk kitérni, annyit jegyünk csak meg, hogy a nemzetőrségi őrnagyok kinevezésének joga mindaddig, amíg a nádor ezen tiszteről le nem mondott, az ő hatáskörébe tartozott, s a „törvényesség talaján” ez másként nem is volt elképzelhető. A helyzet az volt, hogy, bár a nemzetőrségi ügyek felsőfokú szervezése valóban a hadügyminiszter feladata kellett volna legyen az idézett törvénycikk rendelkezései értelmében, ez gyakorlatilag úgy alakult, hogy ezeknek a feladatoknak az intézése a miniszterelnök hatáskörébe került át, s ezeket mindvégig ő intézte az áprilistól szeptember végéig terjedő időszakban.

Egy további megjegyzést Jelačić szerepének ábrázolásával kapcsolatban szeretnénk tenni. Mindaz, amit Aradi Péter erről a kérdéstről ír, tényszerű; ebben az esetben azonban megállapításai — nyilvánvalóan amiatt, mert a minél sommásabb előadásra törekedett — kissé differenciálatlanok, és ez olykor sajnálatos módon a tényyszerűség rovására is megy. Ugyanígy problematikus Aradinak az a megjegyzése is, hogy a parasztság egyes esetekben azért vonakodott a nemzetőrség mobilizálására vonatkozó rendeletek-

nek eleget tenni, mert a nemzetőrség feletti legfőbb intézkedési jogot a Dráva vidékén az a Csányi László gyakorolta, akit korábban a parasztmozgalmak leszerelésére küldött oda a kormányzat, s „ellenállást váltott ki ennek nyomán, hogy Csányi mindenütti katonai erővel lépett fel a mozgolódó lakossággal szemben”. A kérdésnek ilyen összefüggésben való ábrázolása megint csak egyoldalúnak tűnik, bár elképzelhető, hogy voltak esetek, amikor a mobilizációs rendelkezésekkel szembeszegülő parasztság Csányinak ilyen jellegű szerepére is emlékezett vagy hivatkozott. De Csányi ezen szerepe a parasztság vonakodásának semmiképpen sem lehetett döntő oka; másfelől, bár kétségkívül igaz, hogy Csányi a parasztmozgalmakkal szemben is fellépett, személyét és tevékenységét, így kimondottan a parasztmozgalmakkal szembeni fellépését is, egyoldalúan semmiképpen sem ítélni meg. Aradi Péter azonban a megfelelő differenciálást ezzel a kérdéssel kapcsolatban is elmulasztotta, ezért az általa felrajzolt kép ebben az esetben is meglehetősen egyoldalú. Ugyancsak nem tudjuk osztani azt a megint igencsak sommás véleményét sem, hogy a nádor 1848 nyarán a bécsi kormányzat „képviselésében” járt volna el. István főherceg éppen nem dicséretes szerepe a tárgyalt időszakban közismert, közismert ugyanakkor az is, hogy a bécsi „kormányzat” a nádort nem sorolta a „legmegbízhatóbb” emberei közé. István főherceg természetesen a Habsburgok érdekeit képviselte, de semmiképpen sem azon a módon, ahogy ez Aradi Péter előadásából kitetszik.

Legvégül csupán még annyit, hogy igen hasznos lett volna az, ha a szerző a munkájában szereplő kevésbé ismert személyek kilétére minden esetben kitér; másrészt Jelačić nevét feltétlenül a jelenleg érvényes helyesírási szabályokhoz alkalmazkodva kellett volna használnia.

SZŐCS SEBESTYÉN

BODÓ GYÖRGY:

VILÁGNÉZETI NEVELÉS A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1973. 103 l. — A történelemtanítás időszerű kérdései 5.)

A világnézetű nevelésnek a történelemtanításban adódó gazdag lehetőségeit egy 100 oldalas kis füzetben „kimeríteni” a lehetetlenséggel határos feladat. Éppen ezért nem lehet kifogásolni, hogy e kis tantárgypedagógiai tanulmány témáját némiképp leszűkítve, a dialektikus materializmustól elválasztva és a történelmi materializmusra korlátozva tárgyalja, amint ahogy azzal is egyet lehet érteni, hogy elméleti fejtegetésekből a minimumot, gyakorlati vonatkozásokból pedig maximumot igyekszik nyújtani.

A füzet három fejezete közül az első a történelemnek a világnézetű nevelésben betöltött szerepével foglalkozik, s a tantárgynak a belső és külső koncentrációban, az értelmi és az érzelmi ráhatások koordinálásában és főleg a történelmi példakép állításban elfoglalt helyét világítja meg. A második fejezet a világnézetű nevelés hatékonyságát veszélyeztető tényezők közül a szemiatizmust és dogmatizmust, valamint a voluntarizmust tűzi tollhegyre. A harmadik fejezet a világnézet-formálás döntő tényezőjének a marxista történet szemlélet kialakítását tartván, ennek feltételeivel foglalkozik, nevezetesen: a termelőerők és a termelési viszonyok összefüggésével, az alap és a felépítmény kölcsönhatásával, a néptömegek és a történelmi személyiség viszonyával, a folytonosság és a megszakítottság váltakozásával, a közgazdasági szemlélet kialakításával s végül a szocialista hazafiságra és a proletár nemzetköziségre neveléssel.

E bonyolult és sokrétű feladatoknak megoldása ott sikeres, ahol megteremtődik az elméleti filozófiai, a történelmi szaktudományi és a tantárgypedagógiai tárgyalási mód-nak valamilyen érzékeny egysége. Ez az eset pl. az alap és a felépítmény kölcsönhatásán belül a felépítmény két összetevőjének, az intézményrendszernek és az eszmerendszernek elkülönített tárgyalásánál. Olyan különbségtétel ez, amelyet tankönyveink vagy nem ismernek, vagy nem alkalmaznak következetesen, holott a felhalmozott tényanyag értelmezése ezt megkívánná. Ugyancsak sikerült a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvényével kapcsolatban a gazdasági és a társadalmi fejlődés összetartozó három szakaszának megközelítő pontosságú fölvázolása vagy a kapitalizmus három fejlődési fokának áttekintő táblázatba foglalása és értelmezése. A közgazdasági szemléletre való nevelés jó példájaként a KGST és a Közös Piac grafikonokba, diagramokba foglalt különböző gazdasági mutatóinak elmélyült elemzését említhetnők.

Az elméleti filozófiai, a történelmi szaktudományi és a tantárgypedagógiai megközelítés egységét és kellő színvonalát a könyvecske nem tudja mindvégig megőrizni, s így nemhogy jobb szemléletet, sikeresebb módszertani eljárást nem tud mindig sugallni a történelem tankönyveknek, hanem olykor észrevehetően gyengébbet nyújt náluk.

A történelmi példaképek, személyiségek értékelésénél pl. *elvileg* lényegében helyesen hangsúlyozza a társadalmi fejlődéshez, társadalmi csoportokhoz, elsősorban osztályokhoz kötöttségüket, konkrét történelmi elemzéseiben (pl. Caesarnál, Napóleonnál 24, 25, 79. l.) mégis úgy ír róluk, mint akik személyiségükben döntően befolyásolják, sőt megszabják a történelmi fejlődés további irányát és menetét (23—24. l.). A történelmi személyiség szerepének és egyben a történelmi haladás fogalmának tisztázatlansága az alapja annak az általános felmentő ítéletnek, amelyet a forradalmi radikalizmus képviselőivel szemben a mérsékeltebb irányzatok történelmi képviselőinek osztogat, tehát pl. Cromwellnek a levellerekkel és diggerekkel (41—42. l.), Napóleonnak a jakobinusokkal (42. l.) szemben, elfeledkezve Engelsnek arról a figyelmeztetéséről, hogy e valóban irreális forradalmi célkitűzések nélkül a forradalom reális céljai sem lettek volna elérhetőek.

A második, a világnézeti nevelés hatékonyságát veszélyeztető tényezőket tárgyaló fejezetben ugyancsak felfedezhetőek hibaforrások. Először úgy tűnik, mintha kis könyvünk magát a parasztság sorsának állandó rosszabbodásáról szóló tételt tartaná sematikusnak (az is!), pedig csak ennek indoklásáról van szó. A telekaprozódás tényének bekapcsolásával a tétel — legalábbis szerzőnk szerint — elveszti sematikus jellegét (35. l.). Ugyancsak sematizmusnak számít e szerint a francia forradalom három szakaszából a kispolgári, a jakobinus szakaszra való koncentráció s az első nagyburzsoá és a második középburzsoá szakasznak háttérbe szorítása (35—36. l.). Szerintünk inkább az a sematizmus, amely csupán *három* szakaszt lát a francia forradalomban, s 1794-gyel (s nem 1815-tel!) befejezettek véli azt. Ha a könyv a weimari Németországot nem tartja fasisztának, nyitott kapukat dönget (36—37. l.). (A probléma legföljebb olyan formában merül föl, hogy vajon polgári demokráciának tartják-e tanulóink.) Ha viszont a Sztójay előtti Magyarországról állítja ugyanezt (37—40. l.), a faszizmus *egyik* megjelenési formájával, a totális faszizmussal azonosítja az *egész* faszizmust. Még furcsább háborút visel a szerző az állítólagos voluntarizmus ellen. Cromwellnek a levellerekkel és diggerekkel, ill. Napóleonnak a jakobinusokkal szembeni történelmi fölmentéséről (41—42. l.) már volt szó. De az athéni rabszolgatartók is fölmentő ítéletet kapnak azon a címen, hogy a rabszolgaság „... az adott történelmi szituációban természetes állapot” (41. l.). Itt nemcsak arról van szó, hogy a rabszolgaság korántsem olyannyira „természetes” állapot, s igen csak speciális körülmények összejártsága esetén lehet belőle alapvető társadalmi intézmény, hanem mindenekelőtt arról, hogy maga az antik világ is kényszermegoldásnak érezte, mint Aristotelésznek az „automatón” gépekről szóló elmélkedéséből közismert. Ez a „voluntarista” álláspont tehát kétségtelenül a történelmi igazság gazdagabb ismeretét nyújtja, nem is beszélve az osztályharcos, pártos állásfoglalásról, ami talán nem egészen mellékes szempont egy, a világnézeti nevelést tárgyaló könyvnel.

A munka gerincét alkotó harmadik fejezetben hasznos és instruktív részek mellett nem kevés problematikus rész is található. Meg lehet-e érteni az angol polgári forradalom korszakalkotó jelentőségét, de akár az ipari forradalom létrejöttét is pusztán a *kereskedelmi* kapitalizmus fejlettségéből (59. l.), az *ipari* kapitalizmus fejlettsége *nélkül*? Amilyen helyes az alap—felépítmény rendszeren belül a felépítménynek eszme- és intézmény-rendszerekre való bontása (68—75. l.), annyira helytelen egy adott társadalom egész eszme- és intézményrendszerének a felépítménybe való besorolása; felépítménynek csak az adott alapot szolgáló eszme- és intézményrendszer lehet tekinteni, az ellene hadakozókat semmiképpen. Hogy végül egy nagyon fontos nevelési kérdést, a szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés problémáját is fölvevessük (93—99. l.), ezen a területen a legteljesebb ideológiai zűrzavart találjuk a hibás — az internacionalizmust degradáló — kiindulóponttól (96—97. l.) kezdve, a közös haza, az „igazi” haza osztályok feletti eszméjén át (95—96. l.) egészen az internacionalizmusnak merőben katonai (97. l.), a kozmopolitizmusnak pedig kispolgári utópista (98—99. l.) értelmezéséig. S még csak nem is szóltunk arról a közös gyökerű elvi-módszertani hibáról, amely a hazafiságra és nemzetköziségre nevelés bázisának nem magát a történelmi folyamatot, hanem egyes kiragadott példákat tekint (94. l.), s a történelmet nem az objektív igazság megismerése területének, hanem morális példák puszta leltárának tekintí.

Befejezésül a szerző ezt írja: „Tudjuk, hogy e könyv nem vet fel minden lényeges világnézeti kérdést, s a felvetett kérdésekre sem javasol csalhatatlan megoldásokat” (99. l.). Ha csalhatatlanokat nem is, azért kevésbé hibás megoldásokat javasolhatott volna!

BIHARI MÓR:

A TANÍTÓ. CZABÁN SAMU ÉLETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1973.)

Bihari Mór számos Czabán Samura vonatkozó dokumentum és tanulmány után önálló kötetben dolgozta fel századunk e jelentős magyar pedagógusának (1878—1942) teljes életét és munkásságát. Forrásul a folyóirat- és könyvirodalmon kívül felhasználta a levéltárak anyagát is; személyes ismeretségüket, a sokesztendőes együttműködést a szerző pusztán jelzi, de éppen a visszafogottság árulja el Czabán Samu iránt érzett, az idő múlásával nem kisebbedő tiszteletét.

E könyv végigkíséri Czabán Samu életét és működését, s bemutatja példájának utóéletét is, napjainkig terjedő hatását is.

Tíz fejezetben, olvasmányos, regényes formában elevenedik meg a mindvégig hiteles, forrásokra épülő stílusa folytán sehol sem fárasztó életrajz. E kivételes életet Czabán jelleme, „a szabadító magyar tanító” Ady szellemében vállalt feladatai, és a nemzetközi progresszióban elfoglalt helye alapján rajzolja meg.

Feleleveníti a roznyói csizmadia fiának útját az eperjesi tanítóképző elvégzéséig, amelynek Eötvöstől ihletett képzési rendje és szelleme lehetőséget teremtett a társadalom által felvetett új, progresszív eszmék befogadására, megfogalmazására, majd 1897-től kezdődő tanítói pályáját is életközben ábrázolja. A „magyar beszédre-való tanítás természetes módjával” kísérletező pedagógust az erőszakos magyarosítás éppen hazafias érzelmeiben sérti; szembeszáll a vidéki kiskirályokkal. Az aratómunkások elemi jogainak semmibe vételét sem képes szóvalalanul nézni. Mindkét fellépésének személyes következménye az áthelyezés, az utóbbi esetben Wekerle miniszterelnök egyenes utasítására.

Plasztikusan élénk Czabán Samu útja a forradalom vállalásáig. 1909-ben és 1910-ben ismerkedik meg a Bihari Mór által szerkesztett „Közoktatás” c. lappal, majd a jelentős „Új Korszak” c. orgánnummal, és kapcsolódik be a radikális tanítómozgalom országos áramlatába.

Külön fejezetekben is jelzi az életrajz a munkásmozgalomhoz való kapcsolódás fordulópont-voltát. Ez akkor következett be, mikor országos nagygyűlést rendezett az „Új Korszak” szerkesztőbizottsága, az SzDP vezetősége s a Jászi Oszkár által vezetett radikális csoport (1911 április).

1912-ben, mikor az Állami Tanítók Egyesülete elnökévé választja, már országosan ismert a neve az ekkor Nagyszénáson tanító Czabánnak. Mikor az Egyesület konzervatív szárnya támadást indít ellene, Ady siet a radikális, a szocialista tanítómozgalom támogatására „A magyar tanítóhoz” című nagyerejű versével.

1913-ban a minisztérium megelégelte a megalkuvást nem ismerő pedagógus-vezető tevékenységét; maga Klebelsberg Kunó államtitkár intézkedett elbocsátásáról. Somogyi Béla segítségével azonban Budapesten újra taníthatott, vele együtt.

Ilyen előzmények után magától értetődően s fáradhatatlanul vetette bele magát az 1918—19-es forradalmak mozgalmába; a Tanácsok Országos Gyűlésének is tagja lett.

A Tanácsköztársaság bukása után Csehszlovákiába emigrál, s Beregszászon — Bihari Mórral tanítva együtt — feléleszti az „Új Korszak”-ot, amely a csehszlovákiai radikális pedagógus-mozgalom lapja lett. A címdoldalon köszönti hetvenedik születésnapja alkalmából Romain Rollandot, mint „a világ élő lelkiismeretét”. Valóban becses dokumentum Romain Rollandnak Czabán Samuhoz és vejéhez, Ilku Pálhoz intézett fényképes válaszeleve.

Reakciós ellenfeleinek bosszúja a bécsi döntés után éri el: az idős, nemzetközi hírű pedagógust, a magyarnyelvű oktatás e fáradhatatlan újtöltőjét megfosztják nyugdíjától is, jellemzően mint „nem eléggé magyar szellemű”! Hadd idézzük ide szavait, amelyeket 1942-ben, halála évében vetett papírra: „Tudom, nehéz engem megérteni. De ha elmondom, hogy őseim a Nagy Alföldről érkeztek Gömör bércei közé, ahol annyi évszázadon keresztül megtartották magyarságukat és mindig kurucok voltak... ha elmondom, hogy atyai nagyatyám a nagysallói útközvetben adta életét a szabadsáért... és hogy hiszek abban: a legdrágább emberi érték, ami minden kultúrának az alapja, a szabadság, az igazság iránti ragaszkodás, — öröklött tulajdonságok, amelyek... cselekvésünket egész életünkön át kénszermozgásban tartják; akkor érthetővé válik mindaz, amiért én itt is, ott is mertem bátor lenni.”

Rendkívül vonzó e magyarsága és igazságérzete melletti vallomása, s az egész életét jellemző szó és tett egysége. De aligha kell bizonyítani, hogy Czabán Samu életútja nem pusztán megragadó személyes jellemvonásai miatt példaerejű. Hisz a történész számára elsősorban az lehet termékeny gondolatok forrása, hogy Czabán — hivatásánál fogva, elsősorban pedagógiai síkon — miként kapcsolódik szervesen a magyar progresszió

vonulatába. Életútja azt is reprezentálja továbbá, hogy éppen a magyar társadalmi, közoktatási viszonyok elemző ismerete, ellentmondásainak következetes és radikális feltárása révén kapcsolódhatott elszakíthatatlanul Európa legjobbjaihoz, „a világ élő lelkiismeretéhez” is. S ha e hányatott, sokszorosan megpróbált élet többretegű tanulságait boncolgatjuk, akkor kiemelkedik az a körülmény, hogy a nemzeti és a forradalmi út szinkronisztikus látása és vállalása századunk legjobbjainak életeleme, hogy a hatalmi szféra minden retorziója, a progresszió képviselőit elszigetelni szándékozó kísérlete is új, szélesebb szolidaritás kiváltója lehet. A magyar oktatásügy, a magyar nevelés kiemelkedő képviselői nem véletlenül kerülnek elszakíthatatlan kapcsolatba a nemzeti és nemzetközi haladás legjobbjával: személyes tapasztalatuk, iskoláztatásuk, hivatásuk vállalása dik-tálja nekik a társadalom jobbítását, az emberi viszonylatok értelmes rendjének kialakítását.

A magyar forradalmár pedagógusok eddig is méltányolt, de a történelmi fejlődés vonatkozásában még kellően fel nem tárt szerepe új, olvasmányos, hiteles művel gazdagodott, s további elmélyült kutatásra ösztönöz.

BALÁZS GYÖRGYNÉ

AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁRA KIÍRT PÁLYÁZAT EREDMÉNYEI

I.

A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Partizán Szövetség, a Honvédelmi Minisztérium, a Kulturális Minisztérium, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió — az azóta elhunyt kollégánk és elvtársunk, Otta István vezérőrnagy kezdeményezésére —, 1972. július 16-án, hazánk felszabadulásának közelgő 30. évfordulójára a *magyar antifasiszta ellenállási mozgalom* kutatására, feldolgozására, írott forrásai és emlékei összegyűjtésére pályázatot hirdetett.

A felszabadulás óta a magyar ellenállási mozgalom anyagainak összegyűjtése, rendezése és feldolgozása terén a magyar történettudomány és publicisztika szép eredményeket mutathat fel. A közel 30 év alatt mintegy 170 azoknak a munkáknak a száma, amelyek valamilyen formában kapcsolatban állnak a vizsgált területtel. Az eredmények biztatóak, mégis úgy véltük, újabb erőfeszítéseket kell tennünk, hogy népünk történetének e fontos szakasza minél előbb az egész nemzet közkincsévé váljék. Szándékunkban természetesen döntő szerepet játszott, hogy népünk évszázados szabadságháborúival, különösen 1848—1849-hez és az 1918—1919 forradalmi tradícióihoz közvetlenül kapcsolódó antifasiszta küzdelem története (s benne az olyan hagyományok, mint országunk függetlenségének védelme, az emberi humanizmus magasatos eszméje, a hazafiság és az internacionalizmus, a nemzet sorsa és az egyetemes haladás ügye, a Duna-medence népeinek egymásrataltsága) — az eddiginél hatékonyabban segítse napjaink egyik legfontosabb feladatának, a szocialista ember formálásának bonyolult folyamatát.

De egyéb okok is ösztönöztek bennünket a pályázat meghirdetésére. A KMP súlyos illegálitása, a háború körülményei között kevés dokumentum született, s ezek egy része is elpusztult, vagy pedig még mindig magánkézből van. Ilyen körülmények között nehéz és bonyolult munka az ellenállási mozgalom történetének minden oldalú tudományos feldolgozása és az események teljesebb feltárásához pótolhatatlan forrásértéket jelentenek az „élő források”, az antifasiszta harcokban részt vettek emlékeinek rögzítése és összegyűjtése.

A Magyar Történelmi Társulat, a pályadíjakat felajánló intézményekkel egyetértésben úgy vélte, hogy hazánk felszabadulásának 30. évfordulója kiváló alkalom arra, hogy a még szétszórt anyagokat összegyűjtsék, az általunk eddig még ismeretlen emlékeket papírra vessék és memoárok, feldolgozások formájában a kutatók számára hozzáférhetővé, vagy nyilvánosságra hozva az egész nép közkincsévé tegyék. Úgy gondoltuk, ezáltal nagy lehetőség nyílhat a még meglévő úgynevezett „fehér foltok” eltüntetésére, kevésbé ismert események, történetek feltárására, teljessé tételére, az ellenállási mozgalom iránt növekvő érdeklődés kielégítésére, s talán fokozására is.

A pályázatot meghirdető szervek, intézmények e várakozását a beérkezett 85 pályamű igazolta is. A pályaművek tematikája szinte az egész magyar ellenállási mozgalmat érinti. A beküldött munkák értékes, új adalékokat szolgáltatnak a Kommunista Párt vezette *antifasiszta függetlenségi harc* történetéhez, ahhoz a küzdelemhez, amely végül is a magyar nép legjobbjait eljuttatta a tudatos ellenállás, a fegyveres partizánharc vállalásáig. A pályaművek egy része egy-egy polgári, de legtöbb esetben katonai csoport, egység történetét vezeti végig, bemutatva azt a fejlődést, melynek során egy-egy egyén vagy csoport, amely számos esetben korábban még a túlsó oldalon állt, belső vívódások, emberi tragédiák, vagy váratlan események, esetenként néhány — az ellenállást tudatosan vállaló — személy példaadásának, politikai és morális fellépésének hatására jutott el a harc tudatos vállalásáig. A pályaművekben az esetek többségében a történetileg hitelesnek tekinthető harci cselekményekkel ismerkedhettünk meg, olyan cselekményekkel, amelyek izgalmas, magával ragadó, nagy bátorságot követelő epizódok, történetek megrajzolásával párosulnak. Ezáltal nemcsak új adatok, tények birtokába jutnak a magyar

ellenállási mozgalom kutatói is, hanem a pályázat új összefüggések felismerését és a kutatás további irányának meghatározását is elősegíti. Számos új okmány, fénykép, röplap és eddig számunkra ismeretlen dokumentum került napvilágra. A tudományos feldolgozások pedig olyan fontos, egyes esetekben vitatott területek feldolgozását végezték el, amelyek eddig vagy kívül estek a kutatók érdeklődési körén, vagy pedig ezeknek csak bizonyos részeredményei voltak ismertek.

Feltűnő, hogy a feldolgozások és memoárok közel kétharmada a katonai ellenállás történetével foglalkozik. Ezek fontos, eddig elhanyagolt, vagy kevésbé kutatott területeket tárnak fel, értékesen segítik a katonai ellenállás keresztmetszetének teljesebb megrajzolását. Miközben ennek fontosságát hangsúlyozzuk, megjegyezzük, hogy viszonylag kevesebben fogtak tollat azok közül, akik a KMP vezette ellenállásban közv. denül, vagy közvetve vettek részt, s azok közül is, akik a polgári ellenállás területén dolgoztak. Reméljük, a pályázat lezárása nem jelenti az antifasiszta küzdelem további kutatásának, az emlékek, okmányok összegyűjtésének befejezését, hanem a pályázat sikere ösztönzést ad a benne résztvevőknek és másoknak is, hogy tovább munkálkodjanak nemzetünk története e tudományos, politikai és erkölcsi szempontból egyaránt fontos szakaszának, egyes eseményeinek, emlékeinek további és minél teljesebb feltárásán.

II.

1974. június 30-ig, a pályamunkák benyújtásának terminusáig összesen 85 pályamű érkezett be a Magyar Történelmi Társulat címére.

A Pályázati felhívás értelmében a pályamunkákat műfaji szempontból két kategóriába soroltuk: a *feldolgozások* és a *visszaemlékezések kategóriájába*. Műfaji szempontból azonban sokszínűbbé vált a pályázat, ezért esetenként nehéz volt eldönteni, melyik pályamű melyik kategóriába tartozik. A Bíráló Bizottság úgy döntött ebben a kérdésben, hogy nem ragaszkodik mereven a szakmailag sem eléggé tisztázott műfaji kritériumokhoz, hanem a döntésnél elsősorban a beküldött művek tudományos, politikai stb. értékeiből indul ki. Ezt figyelembe véve a beérkezett pályaművek megoszlása a következő:

I. Feldolgozások	33
II. Visszaemlékezések	52

A feldolgozások csoportjába tartozó pályaművek további műfaji megoszlása a következő:

monográfia	5
tanulmány	8
tanulmánykötet	2
dokumentumkötet	3
bibliográfia	2
regényes feldolgozás stb.	13

A pályaművek döntő többsége (81) egyéni munka, 4 pályaművet több személy, illetve szerzői kollektíva készített.

A pályaművek többsége publikálatlan kézirat. A már megjelent munkák száma 5, ebből 2 feldolgozás, 3 visszaemlékezés.

A pályaművek benyújtóinak személyére vonatkozó adatok alapján a *pályázók összetételéről* a következőképp alakítható ki:

A pályázók száma eltér a benyújtott pályaművek számától: összesen 80 (néhányan két pályamunkát nyújtottak be, egyes munkák pedig több szerző alkotásai). A pályázat témájából fakad, hogy a pályaművek készítői túlnyomó többségben férfiak, közöttük csak 5 nő akad. 79-en magyar állampolgárok, külföldi állampolgár 1 fő, a csehszlovákiai Balázs Béla újságíró, aki két pályamunkával is jelentkezett.

A pályázók között jóval több a vidéki mint a fővárosi. (Fővárosi lakos 27, vidéki 52.) Ez a tény önmagában is öröndetes, arról tanúskodik, hogy a jól megválasztott témájú pályázatok országos érdeklődést váltanak ki. A nagy egyetemi városok és iparvárosok, megyei központok mellett (Szeged, Miskolc, Debrecen, Kaposvár) jelentkeztek a nagy bányavárosok lakói is: több pályamű érkezett Salgótarjánból, Tatabányáról, Ajkáról.

A pályázók között történész, könyvtáros, levéltáros pusztán 5 van, a többi szerzőnek nem hivatása a történetírás. Feltűnő, hogy a pályázók között milyen nagy az idősebb korosztály, a nyugdíjasok részaránya. (A 80 főből hozzávetőlegesen 28.) Többségüket pályaművük elkészítésekor az a törekvés ösztönözte, hogy az ellenállási mozgalomra

kapcsolatos élményeiket megőrizték a feledéstől, és méltó emléket állítsanak az antifasiszta ellenállás bátor harcosainak. Törekvésüket (még sikertelenség esetén is) dicséret és elismerés illeti.

Ugyanakkor sajnálattal kell megemlítenünk, hogy a pályázók között kevés a fiatal. Külön dicséret illeti a Mohácsi Honismereti Szakkör ifjú kollektíváját, amely értékes visszaemlékezés-gyűjteménnyel jelentkezett a pályázaton, valamint az Országos Tervhivatal KISZ szervezését.

A benyújtott pályaművek tematikája eléggé egyenetlen. A pályázók többsége (a 62 minősíthető pályamű közül 43) — mint azt már említettük — az antifasiszta katonai ellenállás történetével, illetve annak egyes epizódjaival foglalkozik. Nem szerepel jelentőségének megfelelően a pályaművek között a kommunista párt, a szociáldemokrata párt és a különböző baloldali polgári ellenállási csoportok tevékenységének, eddig ismeretlen akcióinak hiteles, új dokumentáción nyugvó kimunkálása.

A témaválasztás további vizsgálata alapján kitűnik, hogy a pályaműveknek mintegy a fele helytörténeti jellegű feldolgozás, országos témával 27-en foglalkoztak. 7 pályázó választotta témájaként a dél-szlovákiai antifasiszta ellenállás, illetve a Szovjetunióban folyó front-propaganda történetét.

III.

A 85 pályamunkát a pályázatot meghirdető szervek képviselőiből és történész-szakemberekből álló *Bíráló Bizottság* értékelte. A Bizottság munkájában a következők vettek részt: *Vass Henrik* (elnök) az MSzMP KB Párttörténeti Intézet igazgatója, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke; *S. Vincze Edit* (titkár) az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, a Magyar Történelmi Társulat titkára; *Liptai Ervin* ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka; *Ránki György*, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója; *Kónya Sándor*, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Főosztályának vezetője; *Vágó Ernő*, nyugalmazott ezredes; *Markó Imre* ezredes, a Magyar Partizán Szövetség titkára; *Verő Gábor*, a Kulturális Minisztérium Múzeumi főosztályának h. vezetője; *Katko István*, a Magyar Televízió Irodalmi Osztályának vezetője; *Baráth Apollónia*, a Magyar Rádió főmunkatársa; *Pintér István*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa; *Karsai Elek*, a SzOT Levéltárának vezetője és *Ólvedi Ignác* ezredes, a Zrínyi Katonai Akadémia tanszékvezető tanára.

A pályázatra beküldött pályamunkákat a Bíráló Bizottság történész szakembereknek adta ki *előzetes véleményezésre*. A pályaművek közül 23 pályamű minősült értékelhetetlennek:

- 1 munka 1972 júliusa előtt már megjelent,
- 5 munka nem érte el a kívánt legalacsonyabb színvonalat,
- 15 pályázó félreértette a pályázati felhívást, végül
- 2 pályaműről kiderült, hogy nem a szerzők önálló alkotásai.
- A minősítésre kerülő megmaradt 62 pályamunkát a Bíráló Bizottság a következő módszerrel és a következő szempontok alapján értékelte:

A pályaműveket elsőként történész-szakemberekből alakult lektorok véleményezték. Az előzetes vélemények alapján a Bíráló Bizottság meghatározta a pályaművek rangsorát: a *feldolgozások kategóriájában* a szaklektorok 11 munkát ajánlottak pályadíjra, a *visszaemlékezések kategóriájában* a díjazásra javasolt művek száma szintén 11. A Bíráló Bizottság tagjai a díjazásra ajánlott 11 feldolgozást és 11 visszaemlékezést külön is tanulmányozták (egy-egy pályaművet 3—4 Bíráló Bizottsági tag olvasott el), véleményezték és javaslatot tettek a helyezés sorrendjére.

A Bíráló Bizottság munkájához és az előzetes lektori vélemények felülvizsgálatához jelentős segítséget nyújtott a Magyar Történelmi Társulat Igazgató Választmánya által életre hívott *Pályázati Bizottság*, amely hozzáértő szakemberekkel kiegészítve; társadalmi munkában elvégezte a jutalmazásra, dicséretre ajánlott pályaművek véleményezését, rangsorolását és indokolt esetben a helyezésre nem került (tehát kiesett) pályaművekről készült előzetes vélemények felülvizsgálatát. A kibővített Pályázati Bizottság munkájában résztvettek: *Tamás István* (Nemzeti Múzeum h. főig.), *Tóth Sándor* alezr. (Hadtörténeti Intézet), *Unger Mátyás* egy. docens (ELTE), *Tilkovszky Loránt* (Történettudományi Intézet), *Gerelyes Ede* (Budapesti Történelmi Múzeum), *Stier Miklós* (Magyar Tudományos Akadémia), *Sipos Péter* (Párttörténeti Intézet), *Petrák Katalin* (Párttörténeti Intézet), *Nagy Eta* (Párttörténeti Intézet), *Mann Miklós* (Magyar Történelmi Társulat). Munkájukért ezúton is köszönetet mondunk.

A Bíráló Bizottság a végső értékelést a lektori vélemények, a Pályázati Bizottság tagjainak véleménye, megjelent munkák esetében az általunk felkért lektorok észrevételein kívül a kiadóktól kölcsönként hivatalos szaklektori jelentések felhasználásával, kollektív munkával alakította ki. A pályaművek rangsorolásánál a következő szempontokat vette figyelembe:

Bár a pályázati felhívás szerint „pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent, vagy kiadatlan” feldolgozással és visszaemlékezéssel, a Bíráló Bizottság tagjai arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a *kiadatlan pályaműveket* — amennyiben magas színvonalúak —, előnyben részesíti a kiadott munkákkal szemben. Aki a kiadói munkában járatos, tudja, hogy a kiadókhöz benyújtott kéziratok szaklektorálás, kiadói szerkesztés és stílusjavítás után látnak napvilágot; ezt a segítséget azok a pályázók nem kaphatták meg, akik a pályázatra kiadatlan kéziratot nyújtottak be.

A pályaművek elbírálásában mégis nehézséget okozott az a tény, hogy hivatásos szaktörténészek munkáit kellett a történetírás módszertanában járatlan, nem szakmabeli pályázók által készített kéziratokkal összevetni. A Bíráló Bizottság vitáiban az a vélemény kerekedett felül, hogy a pályaművek rangsorolásában és a pályadíjak odaítélésében ez a szempont nem lehet mérvadó, tekintettel arra, hogy a Pályázati felhívás a pályadíjak kiírásakor nem tett különbséget a pályaművek szerzői között és minden pályázótól „új tudományos eredményeket felmutató” kéziratot igényelt. A Bíráló Bizottság ugyanakkor javaslatot fog tenni a Történelmi Társulat elnökségének, hogy a jövőben erre a problémára a pályázatok kiírásakor legyen tekintettel.

IV.

Az előbbieken ismertetettek alapján a Bíráló Bizottság a következőképpen döntött a pályadíjak odaítélésének ügyében:

Feldolgozások kategóriájában:

I. díj: A Bíráló Bizottság egységesen úgy határozott, hogy az első díjat nem adja ki. Megvizsgálta a kiadott és nyomtatásban megjelent pályaművek kéziratának első változatát is, — a róluk készült szaklektori vélemények alapján — és megállapította, hogy színvonal tekintetében, eredeti változatban ezek nem voltak jobbak, mint a most, kéziratok formában benyújtott és II. díjra ajánlható pályaművek. Miután azonban több, hasonló értékű dolgozat érkezett be, a Bíráló Bizottság úgy döntött, hogy a feldolgozások kategóriájában a *Pályázati felhívásban* megjelölt 2 darab II. díj helyett három; a 4 darab III. díj helyett pedig öt arra érdemes pályaművet javasol díjazásra.

II. díj: (8000.— Ft)
(3 db)

1. *Godó Agnes:* „Magyarok részvétele a jugoszláv népfelszabadító háborúban” című könyvét nyújtotta be, amely a pályázat kiírása után, 1972 őszén jelent meg a Zrínyi Katonai Kiadónál.

A könyv tapasztalt hadtörténész szakember munkája. Gazdag levéltári forrásra és visszaemlékezésre támaszkodva tárja fel a szerző a magyar—jugoszláv internacionalista kapcsolatokat a jugoszláviai antifasiszta ellenállási mozgalomban. A könyvnek különösen érdekes részei a Szerémségben megalakult magyar zászlóaljhoz csatlakozó budapesti ifjúságok történetéről, és a bori haláltáborból szabadult magyar munkaszolgálatosok tevékenységéről szóló fejezetek. Tudományos szempontból legértékesebb azonban a Petőfi Sándor népfelszabadító rohamdandár történetét tárgyaló fejezet, valamint a háború utolsó heteiben, a szlovén partizánokkal együtt harcoló honvédekről szóló részek, amelyek új tényekkel, összefüggésekkel gyarapítják eddigi ismereteinket. A szakszerű jegyzetapparátussal és fotodokumentációval ellátott könyvet a Bíráló Bizottság 8000.— Ft-os II. díjjal jutalmazza.

2. Az „Anabázis 1945” jeligével beérkezett „Magyar honvédek a délcsehországi ellenállásban 1945 tavaszán” című 287 gépelt oldal terjedelmű pályamű (szerzője *Pozsonyi Tivadar*) tudományos igényű munka, amely olvasmányosan, érdekfeszítően beszél el a cseh hazafiak ellenállási csoportjával érintkezésbe lépő 1. hegyivadász zászlóalj harcait a visszavonuló német fasiszták ellen.

A pályamű nagy erénye, hogy érdekfeszítő és őszinte lélektani elemzést nyújtja a zászlóalj tisztjei és katonái gondolkodásában végbement folyamatnak, megrajzolja a magatartásuk megváltozását motiváló eseményeket, tényezőket. A szerző szemléletesen

mutatja be azt is, hogy a felszabadító szovjet csapatok hogyan méltányolták a zászlóalj tevékenységét. A pályamű azonban nem fejeződik be a történeti események ismertetésével. A szerző az események színhelyét később ismét bejárja és bizonyítja, hogy a cseh nép nem feledkezett meg azokról a magyarokról, akik velük együtt küzdöttek a fasizmus ellen, a lakosság ma is őrzi azoknak a magyaroknak az emlékét, akik közül sokan életüket áldozták a közös ellenség ellen vívott élethalálharcban. Így válik az egyébként szakszerű mű őszintén átélt, jelentős nevelőerejű alkotássá. A Bíráló Bizottság a kézirat kiadását ajánlja a Zrinyi, vagy a Kossuth Kiadónak.

3. *Gazsi József*: „Elfelejtett zászlóalj” c. kéziratos pályaműve a *Görgey-zászlóalj*nak állít emléket. A terjedelmes munka foglalkozik olyan kérdésekkel is, amelyek csak közvetett formában tartoztak a Görgey-zászlóalj történetéhez. Bevezetőben áttekintést ad a haladó magyar ifjúság 1944-es szervezkedéséről, tisztázza Mikó Zoltán százados sokáig vitatott tevékenységét, szerepét a Görgey-zászlóalj és más ellenállási csoportok létrehozásában és támogatásában, értékes adatokat nyújt a Bimbó utcai partizántanyáról is. Részletesen és érdekléssel követi nyomon az egység történetét a megalakulástól egészen a szovjet csapatokkal történt egyesülésig.

A szerző összegyűjtötte és hasznosította a rendelkezésre álló levéltári anyagot és gazdagon merített a zászlóalj több mint 100 harcosának visszaemlékezéséből. Megjegyezzük, hogy a szerző esetenként nem következetes a forráskritika alkalmazásában, és helyenként a zászlóalj szerepét az egész magyar ellenállási mozgalomban túlhangsúlyozza. E hibák ellenére a szerző kézírata értékes munka, mert a magyar ellenállási mozgalom történetének eddig sokat vitatott, tisztázatlan területének feldolgozására vállalkozott.

III. díj: (5000.— Ft)
(5 db)

1. *Földes Pál*: „Marci” (Szőnyi Márton élete) című dokumentum-regényt nyújtotta be a pályázatra, amely Szőnyi Márton életútját ismerteti a gyermekkortól az antifasiszta harcossá fejlődéséig, egy fiatal magyar tiszt helytállását tárja fel a partizánmozgalomban betöltött szerepétől áldozatos hősi haláláig. A szerző nemcsak Szőnyi Mártonnak állít emléket, hanem harcostársainak is, akik a második világháború idején ott küzdöttek a fasizmus elleni harcosok soraiban.

Kár, hogy a szerző munkájában a rendelkezésre álló kitűnő „nyersanyagkészlet” (sok-sok értékes adat, történelmi esemény stb.) nem mindenütt párosult jobb meglevevítő készséggel. E fogyatékoságai ellenére III. díjra érdemes alkotásnak tartjuk Földes Pál regényes feldolgozását.

2. A Bíráló Bizottság III. díjra javasolja *Mautner József*: „Egy volt a mozgalommal” című könyvét. A pályamű Spitz Rezső kaposvári munkás életét és az OIB irányítása alatt álló kaposvári ifjúsági csoport tevékenységét ismertető helytörténeti munka. A pályamű értékét nagyban emeli, hogy eddig ismeretlen dokumentumok alapján készült feldolgozással van dolgunk, amelynek stílusa jó, előadasmódja logikus, meggyőző és hiteles munka.

3. *Balázs Béla* két gyűjteményes kötetet küldött be a pályázatra. Az „Együtt, egymásért” címmel 1974-ben, a pozsonyi Madách Kiadónál megjelent kötet a Szlovák Nemzeti Felkelésről szól, amely szlovák és magyar történészek tanulmányait, számos visszaemlékezést és cikket tartalmaz. Bár a kötetben közölt írások többsége korábban már megjelent, mégis fontos munkának kell tekintenünk Balázs Béla munkáját, mert elsőnek vállalkozott arra, hogy olyan kiadványt adjon a csehszlovákiai magyarok kezébe, amely alkalmas arra, hogy tudatosítsa és ápolja népeink internacionalista hagyományait.

Balázs Béla másik könyve „Mielőtt elfelejteném...” címmel jelent meg Pozsonyban. Ezt a kötetet — bár nem az ellenállás történetével foglalkozik — a Bíráló Bizottság mégis jelentős alkotásnak tartja, mert olyan írások gyűjteménye, amelyek minden darabja a csehszlovákiai magyarság forradalmi, internacionalista hagyományait sugározza és tartalmazza az „Együtt és egymásért” című kötet mondanivalója történelmi előzményének tekinthető.

4. *Gábor Imréné* (dr. Orbán Ilona) „Források a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéhez” főcímmel ellátott „Röpiratok 1939—1945” című bibliográfiai munkával pályázott. A szerző munkája a téma első feldolgozásának tekinthető. Gyengéje, hogy a szerző csak a Párttörténeti Intézet Archivumában található röpiratgyűjteményre támaszkodott és csak kis mértékben terjed ki munkája a többi levéltárban található anyagokra. Javítani kell a rölpapok annotációit hogy jobban fejazzék ki azok tartalmát. A Bíráló Bizottság úgy ítélte meg, hogy Gábor Imréné munkája — hibái ellenére — alkalmas a III. díjra.

5. *Tóth Lajos*: „Győztesek” című pályamunkája a salgótarjáni bányászok és a hozzájuk csatlakozó katonaszökevények jelentős számú csoportjának hősiességét és ellenállását örökíti meg az eseményekben résztvevők visszaemlékezéseinek felhasználásával. Tóth Lajos munkája hiteles írás, amely eddig ismeretlen, vagy igen kevésbé ismert adatokat, fontos részleteket nyújt a kutatók számára is. A szerző bemutatja azt is, hogyan segítette a lakosság az ellenállókat, és a harcok után életben maradtak hogyan kapcsolódtak be az új, népi Magyarország építésébe.

A visszaemlékezések kategóriában:

I. díj: (6000.— Ft)
(1 db)

Kiss Károly: „Nincs megállás” című könyve munkásmozgalmi vonatkozású memoár-irodalmunk egyik kiemelkedő alkotása. Bár a mondanivalója nemcsak az ellenállási mozgalomra vonatkozik, amit azonban erről a témáról közöl, az gazdagítása az ellenállási mozgalom történeti irodalmának. Különösen a nagykanizsai internálótáborról írottak adnak újat a kutatók számára is.

Kiss Károly könyve tudományos igényességgel készült memoár. A szerző nem hagyatkozott csupán emlékezetére, hanem levéltári, könyvtári kutatásokkal frissítette fel és ellenőrizte azt. Tanulmányozta és alkotóan felhasználta a témáról eddig megjelent irodalmat is. A könyv hangvétele mindvégig mértéktartó, a szerző tartózkodik saját szerepének előtérbe állításától. Adatai, megállapításai fontos források a második világháború történetével foglalkozó kutatók számára is.

II. díj: (4000.— Ft)
(2 db)

1. „A gyűfű bezárul” című „Hargita” jeligés pályamű szerzője *Győrbíró Ferenc*, a Horthy-hadsereg egykori hadnagya. Egyike volt azoknak a magyar tiszteknek, akik Sztrijben felhívást szerkesztettek Miklós Béla vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnokához, majd annak átállása után vállalkoztak rá, hogy a németekkel való szembefordulást elrendelő parancsot eljuttatják a hadosztályparancsnokokhoz.

Az őszinte hangvételű visszaemlékezés értékes adatokat szolgáltat az 1. magyar hadseregben terjedő háborúellenes hangulatról, részletesen ismerteti Illés Béla agitációs tevékenységét, foglalkozik a Sztrij-i antifasiszta iskola életével és más, részleteiben eddig ismeretlen eseményekkel. A szerző jól érzékelteti azt az áldozatos munkát, amelyet a magyar kommunisták és antifasiszták végeztek a magyar katonák valóságra ébresztése, majd annak érdekében, hogy fegyvereiket a németek ellen fordítsák.

2. Figyelemre méltó, érdekes munka *Pásztor Béla*: „Visszaút nem volt” című pályaműve. A szerző visszaemlékezésében életútját írja le a tiszttéavatástól — a második világháború végéig. Pásztor Béla a második hadsereg összeomlásának és pusztulásának hatására 1944. október 15-e után szembefordult múltjával, megszervezte egy csoport átállását a szovjet csapatokhoz, harcolt a Vörös Hadsereg oldalán, részt vett Budapest felszabadításában, majd az új demokratikus néphadsereg megszervezésében. Pásztor Béla memoárja szemléletesen mutatja a magyar tisztikar megosztottságát, azokat a hatásokat és körülményeket, amelyek a tiszték többsége számára megnehezítették a helyes út felismerését. A szerző hiteles részleteket közöl a második hadsereg tragédiájáról, mértéktartóan ábrázolja saját szerepét, tevékenységét.

III. díj: (3000.— Ft)
(4 db)

1. *Fekete Mihály*: „Ellenállók az Avas alján” című visszaemlékezése a Kossuth Könyvkiadónál 1974-ben megjelent. A pályaművet tartalmi, történelmi értékei és irodalmi színvonala egyaránt méltóvá teszi a díjazásra.

A szerzőnek a miskolci kommunisták vezette ellenállásról szóló néhány ív terjedelmű visszaemlékezése „Partizánok az Avas alján” címmel 1955-ben megjelent. Ez az elmúlt évben kiadott munka azonban nemcsak terjedelemben könyvvé gazdagított változata, amely tartalmilag, az előbbi kiadványban közöltek végrehajtott és megalapozott lényeges javításokkal, tárgyilagos ítéletekkel gazdagított érdekes darabja a téma irodalmának. Fekete Mihály könyve alkalmas arra, hogy belőle az eddiginél teljesebb képet nyerjünk a miskolci ellenállók, az úgynevezett „MOKÁN KOMITÉ” tevékenységéről.

2. *Galambos Futó Sándor*: „Három nehéz esztendő” címen megjelent memoárja a szerző 1942—44 közötti tevékenységét ismerteti, miközben új részletekkel gazdagítja eddigi ismereteinket az újpesti, a kőbányai ellenállók, az óbudai csoport, a dunakisvársányi csoport, a Damjanich utcai csoport, valamint a Práter utcai csoport harci tevékenységéről. Gyengíti a könyv hitelét, hogy a szerző a nagy egésztől, a KMP vezette mozgalomtól elszakítva tárgyalja az eseményeket, ezért munkájának végkiéngése túlzásnak tűnik. A kiadvány egyébként izgalmas, érdekes olvasmány, jól szerkesztett mű, amely számos fontos új adatot, tényt ismertet a magyar ellenállási mozgalom történetéről.

3. *Somogyi János*: „Kapostól a Donig — Döntől az Oderáig” című forrásértékű visszaemlékezésében olvasmányosan és tényszerűen írja le, hogyan lett a Vörös Hadsereg front-propagandistájává. Részletesen ismerteti az antifasiszta iskolák munkáját, a front-propaganda módszereit, eredményeit. Mondanivalóját őszinteség és az ügy igazába vetett hit hatja át. Tevékenységével nem hivalkodik, egynek tartja magát azok közül, akik vállalták az antifasiszta harc szolgálatát. Somogyi János pályaműve hasznos segítség a magyar hadifoglyok antifasiszta mozgalmának és a frontpropagandisták munkájának jobb, teljesebb megértéséhez.

4. *Sárközi Sándor* két munkájával jelentkezett a pályázaton. Az első: „Katonaszemmel a Budai Önkéntes Ezredről” című visszaemlékezése. Ezt a munkát elsősorban az teszi érdekessé, hogy a szerző mint az események egykori résztvevője „katonaszemmel” vizsgálja és értékeli az ezred történetét. A szerző újat elsősorban a saját alegységével kapcsolatban tud mondani, de amiket annak megalakulásáról, szervezéséről, ellátásáról, elhelyezéséről, felkészítéséről, bevetéséről és sorsának alakulásáról közöl, az mindenképpen figyelemre méltó és jelentős anyag a korszak kutatói számára is.

Sárközi Sándor másik „Az ellenállási mozgalom bátor katonái” című pályaműve a Kőbányán szolgálatot teljesítő légvédelmi tüzérezrednél beosztott két tiszt, Messik János tartalékos hadnagy és Széchenyi Pál tartalékos zászlós életét, tevékenységét és halálukat írja le. Sárközi azonban nem áll meg a két hős tiszt életének ismertetésénél, hanem új, eddig ismeretlen részleteket mond el az útegek életéről, háborús szolgálatairól, tisztjeik és a budapesti ellenállási mozgalom kapcsolatáról. Értékes új adalékokat tartalmaz az írásmű a polgári és katonai ellenálló csoportok kapcsolatairól, a párt által irányított partizáncsoportokról és a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságáról is.

IV. díj: (1500.— Ft)
(10 db)

1. *Kovács J. László*: „A bátorsághoz kell valami más is...” című pályamunkája igen jó megjelenítő készséggel, regényes formában megírt visszaemlékezés. Tartalma: a szerző és a vele kapcsolatban álló munkásfiatalok 1943—45 közötti budapesti tevékenysége, akiket az Aczél-csoport vezetőjének megbízásából a szerző szervezett az Almási-téri ellenállók csoportjává. A mintegy 10 ív terjedelmű, regényes formában megírt pályamű — a helyenkénti „lakkozások” megszüntetése után — lelkesítő és így jó értelemben tudatformáló olvasmány lehet ifjúságunk számára.

2. *Molnár István*: „Börzsönyi éjszakák” című pályamunkája a Görgey-zászlóalj történetét írja le, amelynek tagja volt maga a szerző is. Adatai helytállóak, s mint visszaemlékezés a tényközlésen túl, számos értékes epizóddal gazdagítja az egyes történetéről eddig megismerteket. Oldott, irodalmi előadásmódja élvezetes olvasmánnyá teszi Molnár István munkáját.

3. A „Felfelé a meredek úton” jeligéjű, „Szabadságért, békéért, emberségért” című pályamű (szerzője *dr. Kürthy Sándor*) a második világháború alatti polgári ellenállás történetének vázlatos feldolgozását tartalmazza. Az eseményeket, — amelyeknek maga a szerző is részese volt — kissé egyoldalúan tárgyalja, témáját nem tudta beágyazni az ellenállási mozgalom egészébe, jóllehet ezt a célt tűzte maga elé. A visszaemlékezés nem alkot egységet, hanem jobbára egymáshoz fűzött epizódokból épül fel. Az írás legnagyobb értékét a benne foglalt számos, eddig ismeretlen epizód, helyenként pedig új kutatási eredmények teszik díjazásra érdemessé.

4. *Kerekes István*: „Egy felderítő naplója” című pályaműve egy nyugdíjas szobrászművész visszaemlékezése, amelyben a csehszlovákiai Tyn városka partizánjainak és a város környékén tartózkodó magyar katonák együttműködéséről szól, akik között ott volt maga a szerző is. Az írásmű szerkesztése, kronológiai és történeti vezérfonala sok helyen kifogásolható. A szerző mégis jó szolgálatot tesz a történettudományak azzal, hogy részletesen és színesen írja le a magyar katonák és a cseh partizánok együttműködését, hasznos adatokat szolgáltat arra, hogyan váltak a frontpaszttalok alapján a visszaemlékezésben szereplő magyar katonák és tisztek háborúellenessé, antifasisztává. Dícséretes a mű gazdag illusztrációja is.

5. A „Kis harci csoport Nagybátonyban és a Mátrában” című pályamű szerzője Nagy Lajos, nagybátonyi bányász, aki a második világháború éveiben részt vett sztrájkok szervezésében, háborúellenes agitációban. Illegális csoportot szervezett, amely Golub Rudolf irányítása alatt tevékenykedett 1944 nyaratól Golub letartóztatásáig. A visszaemlékezés értékes és eddig ismeretlen tényeket tartalmaz, olyanokat, amelyek segíthetik a további kutatásokat.

6. Az „Egy volt a sok közül” című pályamunka szerzője P. Nagy István, a magyar ellenállási mozgalomban részt vett Pataki István rendőrelvezedések göröngyös, ellentmondásoktól nem mentes, de igen tanulságos visszaemlékezéseit jegyezte le. A mintegy 6 ív terjedelmű, olvasmányos stílusban, élvezetesen megírt pályamunka szerzője a Tata-bányán élt idős veterán halála előtt elmondott visszaemlékezését vetette papírra, amely értékes adalékokat nyújt az ellenállási mozgalom történetéhez.

7. Varga Lajos: „A magyar ellenállási mozgalom” című visszaemlékezése — a címmel ellentétben — önéletrajzi visszaemlékezés, amely ízesen megírt, őszinte humanizmussal, mély eszmei meggyőződéstől áthatott értékes dokumentum. A szerző a második világháború idején falujában megszervezte a titkos rádióhallgatást, megakadályozta a nyilasok szervezkedését, barátaival fegyvert rejtettek el, s készültek az ellenállásra. Meggátolták az állatok elhajtását, röpcédulákat terjesztettek, szökött orosz foglyokat rejtgettek. Varga Lajos írása figyelemre méltó helytörténeti adalék a vidéki ellenállás történetéhez.

8. Berta Sándor: „Egy építőmunkás története” című pályázat egy rokkant nyugdíjas, orosházi építőmunkás írása. A jóízű előadásmódban készült pályamunkából magasfokú erkölcsiség, humánus és nevelő szándék sugárzik. A szerző 5 évi betegségéből felépülve írta meg megindító visszaemlékezését.

9. A „Mohácsi ellenállók 1944” című, Kiss Béla szerkesztésében készült pályamunka anyagát az 502 számú Radnóti Miklós Ipari Szakmunkásképző Intézet, valamint az Ifjúsági Ház Honismereti Szakkörének tagjai gyűjtötték a mohácsi ellenállásról. A mohácsi fiatalok lelkes munkája dicséretet érdemel, mert az általuk összegyűjtött adatok hasznos és javarészt megbízható adalékokat szolgáltatnak a város helytörténetéhez. Ezért a Bíráló Bizottság díjazásra érdemesnek tartja ezt a lelkes munkával készült gyűjteményt.

10. Fenyvesi József: „Falu a föld alatt” című pályamunkája lírai hangvételű visszaemlékezés. A szerző saját élményeire és fivére naplójára alapozva mondja el a kisterenyei bányászkolónia életének egyes érdekes mozzanatait az 1943—1944-es években. A pályamű legfőbb erénye, — és ez nem is kevés —, hogy szerzője kort idéző-hangulatot tudott teremteni írásában.

V.

A lektorok és a Pályázati Bizottság tagjaitól beérkezett jelentések alapján a pályamunkák további sorsára a következő javaslat alakult ki:

Jutalomra érdemesnek találta a Bíráló Bizottság az alábbi munkák szerzőit: (Összesen 14)

1. Szakter Gyula—Perneki Mihály: Antifasiszta ellenállási mozgalom Dél-Magyarországon 1941—1944	1000.— Ft
2. Riskó Lajos vezetése alatt Országos Tervhivatal KISz-szervezete: Antifasiszta ellenállási mozgalom a Magyar Repülőszerveletvénygyárban 1944—1945	1000.— Ft
3. Tóth Mihály: Emlékeim 1919—1944	1000.— Ft
4. Kormos Gusztáv: Csak emberek	1000.— Ft
5. Bárczy János: Egy év, amilyenek én láttam	1000.— Ft
6. Bárányi József: Csepp a népek tengerében	1000.— Ft
7. Varga László: A partizán neve: Bodó Jenő	800.— Ft
8. Becskey Andor: A Független Színpad története	800.— Ft
9. Szász Ferenc: A szabadság útját választottam, és Visszaemlékezése	800.— Ft
10. Bognár József: Don-parti emlékek	800.— Ft
11. Merksz Endre: Az I. hegyi dandár híradószázad a második világháborúban	800.— Ft
12. Boros József: Az ellenállási mozgalomban részt vett hősök sírjainak, emlékműveinek jegyzéke	800.— Ft
13. dr. Vajda Ernő: 146 nehéz nap	800.— Ft
14. Kiss Sándor: Kiss János altábornagy	800.— Ft

VI.

Néhány következtetés:

1. A pályadíjak odaítélésének indokolásánál elsősorban azokra az értékekre tettük a hangsúlyt, amelyek miatt 1–1 mű díjazását indokoltnak tartottuk. Természetesen több kritikai észrevétel került birtokunkba az egyes művekről, de a Bíráló Bizottság mindent egybevetve alakította ki álláspontját. Úgy véljük, hogy ez a pályázat sikerének minősíthető, méltó hozzájárulás hazánk felszabadulása 30. évfordulójának megünnepléséhez. Ezt mutatja a — megítélésünk szerint lelkiismeretesen értékelt — díjazásra, jutalmazásra, megvásárlásra és más módon felhasználható művek nagy száma. A beérkezett pályaművekből:

a) *díjat kapott:*

I. díjat	1 mű
II. díjat összesen	5 mű
III. díjat összesen	9 mű
IV. díjat összesen	10 mű
Összesen:	25 mű

b) *jutalomban részesült összesen* 13 műc) *egyéb módon elismert (megvásárlásra, a Rádióknak, TV-nek felhasználásra ajánlott) művek száma* 15 mű

A fenti adatokból kitűnik, hogy a beérkezett pályaműveknek csak kisebb része volt értéktelen, ami — ismereteink szerint — eddig egyedülálló pályázataink történetében.

2. A mennyiségi adatoknál is fontosabb azonban az a tény, amelyre fény derült ebből a pályázatból is: *a magyar ellenállási mozgalom sokkal szélesebb körű volt annál, mint amit történelmi irodalmunk eddig feltárt.* De rávilágított arra is, hogy ezt a munkát még mindig nem lehet befejezettek tekinteni, az erre hivatott intézeteknek, kutatóknak tovább kell folytatni a feltáró munkát, a kortársak visszaemlékezéseinek gyűjtését. Ez mind tudományos, mind pedig politikai és morális szempontból fontos kötelezettségünk. Népünk önismeretének, ifjúságunk nevelésének, szocialista hazánkhoz való kötődésének fontos kérdésével van dolgunk. A történelmi hitelesség kötelező követelményének szem előtt tartásával, továbbra is ösztönözni kell ezen a területen a kezdeményezéseket, segíteni kell a még ismeretlen adatok, tények, adalékok feltárását, hogy megteremtődjenek a feltételek a magyar ellenállási mozgalomnak az eddiginél teljesebb, tudományosan még hitelesebb feldolgozására.

*

A pályázatra beküldött pályaművek értékelésére és az eredmény kihirdetésére a Magyar Történelmi Társulat 1975. április 7-én tartott, kibővített igazgatóválasztmányi ülésén került sor. A pályázatot *Vass Henrik*, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke a Bíráló Bizottság elnöke értékelte. A pályadíjakat *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke nyújtotta át.

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN 1971—1974-BEN TÖRTÉNELEMBŐL MEGVÉDETT DOKTORI DISSZERTÁCIÓK

Az alábbiakban annotált egyetemi doktori értekezéseket az áttekinthetőség kedvéért tematikai-kronológiai rendbe szedtük és csoportosítottuk. Általános és egyetemes történeti jellegű, középkori magyar történeti, valamint új- és legújabbkori magyar történeti dolgozatokat vettünk egy-egy csoportba, de a harmadik csoportot tovább bontottuk XIX. századi, XX. századi és felszabadulás utáni témát feldolgozó alcsoportokra. Az egyes csoportok és alcsoportok élére mindig az országos jellegű problémát tárgyaló dolgozatokat helyeztük, majd a helytörténeti munkák következnek a szerzők nevének betűrendjében. A disszertációk szerzője és címe után zárójelben a védés évét, majd a dolgozat lapszámát tüntettük fel.

I.

Papp László: Bibliográfiai bevezető. Történelem (1971), 432 l.

Egyetemi hallgatók és középiskolai tanárok számára egyaránt hasznos és szükséges válogatott bibliográfia. Bevezetője a bibliográfia mint tudományág elméleti kérdéseivel, helyzetével foglalkozik. Jellegének megfelelően az alapvető bibliográfiai adatokon túl az egységes és célszerű szempontok szerint kiválogatott, tudományos igényű rendszerezett címszavak alatt tömör, szakszerű annotációt találunk.

Szirmai Krisztina: Az aquincumi szobrászat vallástörténeti értékelése (1972), 96 l. és képmelléklet

Az i. sz. I—IV. századának legfrissebben feltárt aquincumi leletanyagát is beépítette dolgozatába a szerző. A Pannonia kutatás egyik legfontosabb területének emlékeit rendszerezve többet nyújt a disszertáció, mint amennyit a cím jelez. Magának a több mint 300 leletnek a rendszerezése, bemutatása, leírása is sok újat ad, a vallás- és kultúrtörténeti megállapítások, a társadalmi-történeti következtetések pedig tovább növelik az igényes munka értékét. Áttekinthető, jól tagolt, meggyőző képet nyújt Aquincum sokféle hatást mutató vallási, kulturális életéről, s egyben a római császárkor társadalmi, politikai viszonyait is érintelteti.

Borsi Emílné: A népfelszabadító háború népidemokratikus forradalommal fejlődése Jugoszláviában (1972), 124 l.

A magyar népidemokratikus forradalom nemzetközi feltételeinek, korunk egyik, elméleti szempontból is igen fontos történelmi átalakulásának a bemutatására tesz kísérletet a dolgozat. Szűk s egyoldalú forrásanyag alapján ad vázlatos áttekintést Jugoszlávia két világháború közötti politikai viszonyairól, az antifasiszta népi háború kibontakozásáról. A téma kifejtése során a politikai eseményekre koncentrálnak. A nemzetközi helyzet, a népi háború osztálytényezői homályban maradtak, s hiányoznak az elméleti következtetések.

Lagzi István: A magyarországi lengyel emigráció néhány kérdése a második világháború idején (1972), 241 l.

Úttörő jellegű vállalkozás a disszertáció, mert a probléma fellelhető forrásainak összegyűjtésével, a hazai és lengyel irodalmi anyag felhasználásával először tesz kísérletet az érdeklődésre számot tartó téma feldolgozására. A két világháború közötti lengyel-magyar kapcsolatok áttekintése után részletesen tárgyalja a magyarországi lengyel emigráció létrejöttét, összetételét, jogi helyzetüket, a magyar szervekkel és a lakossággal kiépített kapcsolatokat, ennek változásait, mintegy feltérképezve a lengyel menekült-táborokat. Növeli a dolgozat értékét, hogy a második világháború alatti magyar külpolitika változásai is beilleszti a kérdést és a lengyel menekülteknek az ellenállási mozgalomban való részvételét is bemutatja. Külön foglalkozik a Magyarországról nagy számban „tovább-menekített” lengyelek kérdésével.

II.

Bársony István: A zsellér a XVI—XVIII. századi magyar társadalomban (1973), 186 l.

A disszertáció a feudális kor jobbágyosztálya egészén belül a zsellérségnek, ennek a létszámában és arányaiban egyaránt folyton gyarapodó társadalmi rétegnek a helyzetét mutatja be. A téma feldolgozását megnehezítette, hogy csupán szórványos és gyér irodalma, ill. forrásanyaga van. A forráspublikációk mellett kiadatlan levéltári anyagok elemzésével tesz a szerző kísérletet a zsellérállapot jellemző vonásainak megrajzolására, a zsellérség számarányának és belső struktúrájának megállapítására. A megelőző szakirodalom eredményeit jól foglalja össze, saját kutatási eredményeit mértéktartó módon tolmácsolja.

Hőgye István: Mezőgazdasági munkabérek a Hegyalján a XVII—XVIII. században (1974), 97 l.

Az értekezés egy sajátos növénykultúrájú gazdasági táj, a Hegyalja bérviszonyainak alakulását követi nyomon. A szőlőművelés túlsúlyával függ össze, hogy a robotmunka alig jellemző a vidékre, s így a bér munka alkalmazása már a tárgyalt korszakban is eléggé elterjedt. Ez viszont lehetővé teszi egy jelentős társadalmi csoport, a szőlő-napszá-

mosok életkörülményeinek, kereseti lehetőségeinek a megismerését. Bár adatsorai nem folyamatosak, igen sokrétűek, a disszertáció következtetései összhangban állnak a Hegyalja-kutatás más eredményeivel.

Tóth Béla: Békéscsaba az újjátelepítési években 1715—1721. (1972), 128 l.

A kutatókat régen foglalkoztató, s így sok vonatkozásban feldolgozott problémához újabb levéltári források, összeírások és anyakönyvek adataival nyújt kiegészítést a nem eléggé szakszerűen megírt dolgozat. Az országos telepítési mozgalom keretében, a földesúri és a paraszti érdekek különbözőségét láttatva, a népesedési viszonyok fejlődését, a gazdálkodási feltételek változásait, a társadalmi és etnikai tagozódást is bemutatja a szerző.

III. A.

Hársfalvi Péter: Törekvések a parasztbirtok védelmére a dualizmus korában (1974), 84 l.

A széleskörű, de célszerűen szelektált forrásanyag feldolgozásával készült színvonalas értekezés gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból, valamint a magyar politikai gondolkodás fejlődése tekintetében egyaránt meggyőző, újszerű képet ad. Az egyik legfontosabb XIX. századi társadalmi-politikai probléma, az agrárkérdés fókuszában álló parasztkérdés történetét kíséri végig; a reformkori országgyűléseken kifejtett álláspontoktól a századvégi konzervatív agrárius nézetekig fogva át a magyar uralkodó osztályok törekvéseit. Ezek közül emeli ki a birtokminimum-törvény megalkotásáért folytatott több évtizedes politikai küzdelmeket, amelyeket nemcsak leír, hanem a tényleges fejlődés lehetőségeivel, más megoldási módozatokkal összevetve analizál. (Az értekezés gerincét képező rész már korábban megjelent „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában” c. Szabó István szerkesztette tanulmánykötetben. Bp. 1965. II. k. 146—183. l.)

Velky János: A politikai vezető réteg szerkezetváltozása a dualizmus korában (1972), 182 l.

Az alapos, színvonalas, elmélyült munkát tükröző disszertáció első része a vonatkozó szakirodalom és más könyvészeti források alapján sokoldalú áttekintést nyújt a dualizmus időszakának magyar politikai vezető rétegéről. A dolgozat nagyobbik, anyagában is újat adó része a hajdúvárosok politikai vezető rétegének elemzése, nagy mennyiségű, újonnan feltárt és korszerűen vizsgált levéltári anyag alapján. Figyelemre méltó eredménye annak bemutatása, mennyire mozdulatlan volt ez a réteg, s hogyan élt tovább a kapitalizmus kibontakozásának korszakában is. A századforduló körül azonban már változások is mutatkoztak. A virilista jegyzékek és más források bevonásával nyújt bepillantást a dolgozat a helyi vezető réteg összefonódottságába, megmutatja hatalmi eszközeit, politikai és szellemi befolyásának érvényesülését.

Balogh György: A jobbgátság személyes katonai terhei a XIX. század első felében, különös tekintettel Heves megyére (1972), 170 l.

A paraszti terheknek erre a formájára s társadalmi következményeire eddig kevés figyelmet fordított a történetírás. A dolgozat bevezető része az Európában, közelebbről a Habsburg-birodalomban alkalmazott hadkiegészítési rendszer változásait kíséri figyelemmel. A rendi országgyűléseken kifejtett vélemények alapján politikai jelentőségét is érzékelteti, a reformkor törekvései közé illesztve. Az alapos irodalmi tájékozottságot, elmélyült levéltári munkát tükröző általános áttekintés után Heves megye adatait elemmezve ábrázolja a katonaiállítás gyakorlatát, az alkalmazott módszereket, a katonáskodó jobbgátság helyzetét és a leszerelték életkörülményeit. Vizsgálódási kiterjednek a paraszti ellenállás kérdésére is, összekapcsolva a katonát állítók vagyoni rétegződésével.

Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elit kérdéséről, valamint egy helyi elit történetéről, a debreceni virilizmus kapcsán. 1870—1930 (1972), 176 l.

Szociológiai plaszticitásra törekvő társadalomrajz az értekezés. Egy társadalmi réteg jellemzőit és a struktúrában elfoglalt helyét az alapvető paraméterek mellett ún. másodlagos tényezők (életmód, műveltségi szint stb.) bekapcsolásával rajzolja meg. Alapos levéltári munka, metodikai újszerűségre törekvés biztosítja, hogy egyetlen, sajátosan debreceni réteg vizsgálatán keresztül a város egész társadalmi miliójébe bepillant-hassunk, a korszak magyar társadalmi viszonyait is szem előtt tartva.

Gecse István: A cinkotai tanítónőképző története (1974), 210 l.

Az ország egyik közismerten legjelentősebb és legszínvonalasabb ilyen jellegű intézményének történetét a disszertáció a neveléstörténet szempontjai szerint részletesen, fegyelmzett és arányos elosztásban dolgozza fel. A rendelkezésre álló források felhasználásával, történeti jellegű periodizációval elemzi az intézet közel száz esztendő működésének történetét.

Illényi Domonkos: Pest és Buda a reformkorban (Adalékok a hazai német polgárság magyarosodásának történetéhez), (1973), 202 l.

A témaválasztásával sokat ígérő dolgozat gazdag anyagot tartalmaz a reformkori magyar történelem egyik lényeges jelenségére vonatkozóan, feldolgozása azonban szemléletmódja miatt kevesebbet nyújt.

Lengyel Zoltán: A nyirmadai népoktatás története (1973), 177 l.

A vonatkozó szakirodalom feldolgozása, valamint a Debreceni Református Kollégium és a Nyirmadai Református Egyház Levéltárában végzett kutatása eredményeit összegezve fejt ki témáját a szerző. A leíró jellegű munka a mindenkori országos nevelésügy egészébe jól illeszti a nyirmadai népoktatást, a falu köztörténetének feltáratlansága viszont csökkenti megállapításainak bizonyító erejét.

Mózes Mihály: Debrecen ipartörténete 1849—1910 között — összehasonlításban néhány kelet-magyarországi és erdélyi várossal (1972), 250 l.

A magyar iparfejlődés képét teszi teljesebbé a forrásanyagában, módszerében igényes disszertáció. Gondos munkával összegyűjtött, kritikailag szakszerűen elemzett és rendszerezett adatait beépíti a magyar iparfejlődés általános folyamatába, a széles értelemben vett kelet-magyarországi táj városainak iparfejlődésébe és Debrecen egész gazdasági életébe. A város iparáról táblázatok és grafikonok elemzése alapján nyújt korszerű ismereteket. A földrajzi adottságokat, a népesedési viszonyokat, a nyersanyagbeszerzési és a piaci lehetőségeket számba véve ábrázolja a nagy- és kisipar fejlődését; a fontosabb iparágakat kiemelve mutatja be az ipar szerkezeti változásait, nagy alapos-sággal elemzi az egyes periódusok vezető iparágának helyzetét.

Nyakas Miklós: A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig. 1717—1848. Fejezet Polgár történetéből (1974), 264 l.

Az értekezés egyik részlete a közelmúltban megjelent „Polgár története” c. monográfiának. A település története szempontjából kulcsfontosságú kérdést elemez: a hajdúvárosi jogállását elvesztett város az elnéptelenedés után hogyan települt újjá, s az újonnan érkezett népesség milyen gazdasági erőforrásokkal és jogrendszerrel formálhatta életét.

Szabó István: Egy jászdózsai család genealógiája (1974), 124 l.

Egy parasztcsalád genealógiáját tartalmazza a disszertáció, egyházi anyagok felhasználásával. Fontos eredménye annak bizonyítása, hogy a népességszám megállapításánál a fiúági leszármazás nyomon követése nem nyújthat valós képet. A genealógiai módszerrel kialakított társadalomrajz összhangban áll a jászkun társadalomra vonatkozó egyéb kutatások eredményeivel.

III. B.

Szöke Domonkos: A nép, nemzet, állam fogalma és funkciói Szekfű Gyula történet-szemléletében és politikai gondolkodásában 1920—1944 között (1973), 203 l.

Szekfű Gyula 1920—1944 között írt jelentősebb és kisebb munkái mellett a korabeli magyar szellemi történetírás legjelentősebb alkotásainak elemzésével tette alapos-sá munkáját a szerző. Elsősorban a nép- és nemzetfogalom tartalmának, funkciójának vizsgálatára emeli a dolgozat értékét. Mondanivalóját jól illeszti be a szellemi történeti gondolkodás fejlődésvonalába, ugyanakkor a tárgyalt korszak szellemi és politikai életében is elhelyezi. A dolgozat igen sok, elsősorban ideológia-történeti jellegű probléma további vizsgálatának szükségességét veti fel.

Timár Lajos: Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között (1973), 285 l.

Az igen alapos történeti, közgazdasági és statisztikai kutatómunkán alapuló disszertáció nemcsak anyagában, de gondolataiban is újat ad: az amerikai utas fejlődésről pl. közgazdaságilag is újszerű megállapításokat olvashatunk benne. A történeti, köz-

gazdasági, gazdasági tényezők egységbe kapcsolása, a legmodernebb összkorrelációszámítás alkalmazása tovább növeli a dolgozat értékét, amely egyéni számítások alapján sokrétű képet nyújt a földterület művelési ágak szerinti megoszlásáról, a termésátlagok alakulásáról, az állatállomány mennyiségi és szerkezeti fejlődéséről, a gépesítettség színvonaláról, a népesedési tényezőkről, a paraszti társadalom rétegződéséről stb., mindig az országos képbe állítva az Alföldre vonatkozó megállapításokat.

Kiss Kálmán: Demokratikus, szocialista irányzatok és mozgalmak Kisujszálláson a XIX. sz. végétől a második világháborúig (1973), 280 l.

A dolgozat nagy mennyiségű, eddig feltáratlan forrásanyag alapján tárgyalja a témát. A helyi folyamatokat az országos politikai és mozgalmi képbe illeszti. A munka azonban nem mentes bizonyos forráskritikai szemléleti fogyatékoktól.

Kozma Mihály: A szélsőjobboldali pártok tevékenysége Hajdú megyében és Debrecenben 1932—1944 között (1971), 216 l.

Eddig fel nem dolgozott levéltári forrásokat elemezve, szóbeli információkat is felhasználva, elsősorban az 1930-as évtizedre vonatkozóan nyújt sok új ismeretet a dolgozat. A magyarországi szélsőjobboldali mozgalmak egyik első vidéki központját képezte Debrecen és környéke. Aprólékos munkával mutatja be a szerző a kezdeményező vezetőket, a szervezkedést, megmozdulásait. Különösen a Festetich-féle párt helyi és országos tevékenységének szentel nagy figyelmet.

III. C.

Mojzes Jánosné: A szocialista magyar társadalom átrétegződésének történelmi típusai (1971), 142 l.

Társadalmunk 1945 utáni negyedszázados átalakulásának irodalma alapján történet-szociológiai kísérletet végzett a szerző. Két tudomány — a szociológia és a történelem — módszerének és fogalmi apparátusának alkalmazásával rendszerei a társadalmi változások alapvető okait: a politikai hatalom átalakulását, az iparosodást, a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Ezek alapján írja le a társadalmi struktúra változásait, különös tekintettel az iskolarendszer „mobilizáló” szerepére.

Kovács Béla: Paraszttulajdon és paraszttársadalom Hajdú-Bihar megyében a földreformtól a termelészövetkezeti mozgalom kezdetéig 1945—1949 (1971), 199 l.

A felszabadulás utáni forradalmi agrárátalakulás igen fontos, eddig kevésbé vizsgált kérdésének helytörténeti feldolgozására vállalkozott a szerző. Sokrétű és gazdag forrásanyagból merítve ábrázolja Hajdú és Bihar megye agrárviszonyainak különbözőségét. Módszeresen elemzi a földreform utáni parasztgazdaságok helyzetét, megvizsgálva a felszereltséget, a hitelellátottságot és az értékesítési lehetőségeket is. Az országos agrárpolitika és agrárátalakulás egészének ismeretében mutatja be a két megye agrárstruktúrájának változásait.

Nagy Sándor: A demokratikus ifjúsági mozgalom története Heves megyében 1944—1950 (1971), 196 l.

Az országos és helyi sajtóanyag, levéltári és egyéb források feldolgozásával a disszertáció a felszabadulás utáni ifjúsági mozgalom fő tendenciáját ragadja meg. A helyi sajátosságokat szembetűnővé teszi az-1945 előttre visszatekintő társadalomrajz, a megye politikai életének bemutatása. Az egyes pártok törekvéseit szembesítve bemutatja, hogyan szorultak vissza a klerikális elemek, átadva helyüket a szocializmus irányába mutató demokratikus ifjúsági szervezeteknek.

Menyhárt Lajos

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Úrögdi György*: Kard és törvény (Marius és Sulla kora) Bp. Gondolat, 1974. 225 l.
- Anthony Masters*: Bakunin the Father of Anarchism. New York, 1974. 279 l.
- Vésztfő története (szerk.: Szabó Ferenc) Vésztfő, Nagyközségi tanács, 1973. 546 l.
- Negyedszázados harc. A munkásmozgalm történetének kronológiája 1919. augusztus 1.—1945. április 4. (szerk.: Szabó Ágnes és Vértes Róbert). Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 711 l.
- Candiano Falaschi*: Az olasz fasizmus végnapjai. Bp. Kossuth, 1975. 118 l. (Népszerű történelem)
- Debrecen — 1848—1849. Események, dokumentumok, bibliográfia (szerk. és összeáll. Bényei Miklós). Debrecen, 1974. 215 l.
- T. Mérey Klára*: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767—1867. Kaposvár, 1975. 79 l. + 2 tábla (Somogyi almanach 22. sz.)
- B. I. Zaelicki*: Szocialiszticeszkoje rabocsee dvizsenije v Vengrii 1873—1890. Izd. „Nauka”, Moszkva, 1975. 261 l.
- Studi Veneziani XV. Firezne, Leo S. Olschki editore, MCMLXXV. 658 l.
- S. Goldenberg*: Omul si fapta. Cluj, Editura Dacia, 1973. 221 l.
- Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. Kossuth, 1973. 301 l.
- Biró József*: Hódmezővásárhely jelesei. Életrajzi kislexikon. Hódmezővásárhely. 1974. 61 l.
- Roy Palmer*: A Touch on the Times. Songs of Social Change 1770—1914. Penguin, 1974. 352 l.
- Gregory of Tours*: The History of the Franks. Penguin, 1974. 709 l. (Penguin Classics)
- H. J. Dyos and D. H. Aldcroft*: British Transport. An economic survey from the seventeenth century to the twentieth. Penguin, 1974. 511 l.
- A manierizmus. (Bev. és a képeket vál.: Klaniczay Tibor). Bp. Gondolat, 1975. 356 l.
- Carlo M. Cipolla*: The Economic History of World Population. Penguin. 1974. 154 l.
- Történeti statisztikai tanulmányok. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. Budapest, 1975. 91 l.
- A Bauhaus. (Vál. szerk. és bev.: Mezei Ottó). Bp. Gondolat, 1975. 372 l.
- G. Duby—R. Mandrou*: A francia civilizáció ezer éve. Bp. Gondolat. 1975. 574 l.
- Karl Nehring*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. R. Oldenbourg Verlag, München, 1975. 244 l.
- Gabriel Adriányi*: Ungarn und das I. Vaticanum. Böhlau Verlag, Köln, Wien. 1975. 567 l.
- Budapest története I—III. Bp. Akadémiai Kiadó 1975. 429, 469, 585 ll.
- A levéltári terminológia orosz-német-magyar nyelvű kiszótára (ford.: Bélay Vilmos és Ember Győző). Új Magyar Központi Levéltár. Bp. é. n. 142 l. (Levéltári kézikönyvek)
- Otto Braun*: Menetelés Kínában 1932—1939. Bp. Kossuth, 1975. 406 l.
- Edward Brown*: A Brief account of some Travels in Hungaria, Servia, ... London 1673. (Ed.: Karl Nehring). München, 1975. 171 l.
- Bárth János*: A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa. 1975. 176 l. + 38 mell.
- Konferencia a helytörténeti kutatásról 1973. május 18—19. (szerk.: Babics András). Nagykanizsa 1974. 152 l.
- Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento* (szerk.: Klaniczay Tibor). Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 437 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VI. 26. — Terjedelem: 22,4 (A/5) ív

76.1992 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Л. Бенцеди*: Восстание 1670 года в области верхней Тисы и его социальный фон — *Д. Сабад*: Кошут о политическом устройстве Соединенных Штатов Америки — *Т. Франк*: Венгрия в английской публицистике (1865—1870 гг.) — *Д. Токоди*: Соотношение сил внутри рабочего движения Германии в ноябре и декабре 1918 года — СООБЩЕНИЯ — *Д. Рети*: Итальянские документы о Венгерской Советской Республике — *Ч. Чаподи*: Наследства историков в рукописном отделе Библиотеки ВАН — ОТЧЕТ — Обсуждение докторской диссертации Яноша Йемница (*Л. Пал*) — Научная сессия по вопросам аграрной политики и преобразования сельского хозяйства Венгрии после освобождения (*А. Штейнбах*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *L. Benczédi*: L'insurrection aux environs de la Tisza en 1670 et son dessous social — *Gy. Szabad*: Lajos Kossuth sur le système politique des Etats-Unis d'Amérique — *T. Frank*: La Hongrie dans les journaux anglais (1865—1870) — *Gy. Tokody*: Les rapports de force à l'intérieur du mouvement ouvrier aux mois de novembre et de décembre de 1918 — COMMUNICATIONS — *Gy. Réti*: Documents italiens sur la République Hongroise des Conseils — *Cs. Csapodi*: Héritage des historiographes au Département des Manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie — BULLETIN — Discussion de la thèse de doctorat de János Jemnitz (*L. Pál*) — Session scientifique sur la politique agrarienne et la transformation agrarienne poursuivie en Hongrie d'après la Libération (*A. Steinbach*) — LITTÉRATURE D'HISTOIRE — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES: *L. Benczédi*: The 1670 Rising in the Tisza Region and its Social Background — *Gy. Szabad*: Kossuth on the Political System of the United States of America — *T. Frank*: Hungary in the English Publicism (1865—1870) — *Gy. Tokody*: Power Relations within the German Workers' Movement in November-December 1918. — REVIEW ARTICLES — *Gy. Réti*: Italian Documents on the Hungarian Soviet Republic. — *Cs. Csapodi*: Historians' Documents in the Manuscripts' Archive of the Hungarian Academy of Sciences — REPORT — Discussion on the Doctor's Thesis of János Jemnitz (*L. Pál*) — Scientific Session on the Agrarian Policy and Agrarian Transformation of Hungary after the Liberation (*A. Steinbach*) — HISTORICAL LITERATURE — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *L. Benczédi*: Der Aufstand an der Theiß im Jahre 1670 und sein gesellschaftlicher Hintergrund — *Gy. Szabad*: Kossuth über die politische Einrichtung der Vereinigten Staaten von Amerika — *T. Frank*: Ungarn in der englischen Publizistik (1865—1870) — *Gy. Tokody*: Die Kräfteverhältnisse innerhalb der deutschen Arbeiterbewegung im November—Dezember 1918 — BEITRÄGE — *Gy. Réti*: Italienische Dokumente über die Ungarische Räterepublik — *Cs. Csapodi*: Nachlässe von Historikern in der Handschriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften — BERICHT — Diskussion über die Doktordissertation von János Jemnitz (*L. Pál*) — Wissenschaftliche Session über die Agrarpolitik und Agrarumgestaltung in Ungarn nach der Befreiung (*A. Steinbach*) — GESCHICHTSLITERATUR — CHRÖNIK

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT-
TÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

1975/2. sz.

- Szokolay Katalin—Harsányi Iván:* A fasisz-
mus fölötti győzelem évfordulójára
Erényi Tibor: A forradalom és reform
kérdése Ausztria-Magyarország mun-
kásmozgalmában a századfordulón
Dolmányos István: Az 1906. évi magyar-
országi munkásmozgalom néhány kér-
dése
Jemnitz János: A II. Internacionálé 1904.
évi amszterdami kongresszusa
Kulcsár Kálmán: A munkásmozgalom-
történet és a szociológia kapcsolatáról
Hajdú Tibor: Károlyi Mihály és a KMP
kapcsolatáról a húszas években
Borsányi György: Kun Béla 1928-as bécsi
letartóztatása

A Politikai Főiskola
Közleményei

1975/2. sz.

- Blaskovits János:* Három évtized a párt
vezetésével
Galambos János: Magyarország tevékeny-
sége az Egyesült Nemzetek Szerveze-
tésben
Bieber Ilona: Adalékok Varga Jenő hoz-
zájárulásáról az állammonopolista ka-
pitalizmus elméletéhez
Gedő András: Válság és válságtudat a
mai polgári filozófiában I.
Rónai Róbertné: A „Gazdasági-filozófia
kéziratok” tartalmáról
Sztojan Mihajlov: A Bolgár Kommunista
Párt ideológiai munkájáról
Borsi Emil: A romániai munkáspártok
egyesülésének magyarországi vissz-
hangjáról (1947 szeptember — 1948
március)

1974/4. sz.

- Pach Zeigmond Pál—Ránki György:* A
Történettudományi Intézet 25 éve
A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ELŐ-
ADÁSAIBÓL:
Pach Zeigmond Pál: A középkori Levante-
kereskedelem és Magyarország
Makkai László: Bocskai és európai kor-
társai
R. Várkonyi Ágnes: A török kiűzésének
eszméje a magyar politikai gondolko-
dásban a XVII. század közepén
Heckenast Gusztáv: A magyarországi ipar
a XVIII. században és a bécsi gazda-
ságpolitika
Niederhauser Emil: Irodalom és tudomány
a kelet-európai nemzeti mozgalmakban
Hanák Péter: Polgárosodás és asszimilá-
ció Magyarországon a XIX. században
Mucsi Ferenc: A szocialista munkásmoz-
galom fejlődése a dualizmus korában
Lackó Miklós: A népi mozgalom az 1930-as
évek magyar szellemi válságában
Pamlényi Ervin: A historiográfia tárgya-
ról és módszeréről
Ránki György: A munkásosztály kialaku-
lásának és fejlődésének kérdései Kelet-
Európában a felszabadulásig

- Hanák Péter:* Deák húsvéti cikkének előz-
ményei
Spira György: A magyar negyvennyolc
és baloldala

1975/2. sz.

- Korom Mihály:* Szakítás a fasiszta szó-
vetséggel. A fegyverszüneti egyezmény
megkötése 1945. január 20-án
Tóth Sándor: Budapest ostroma
Ráczó Gyula: Hunyadi Mátyás török poli-
tikája
Csendes László: Az I. katonai felméréshez
készült országleírás katonaföldrajzi és
történelmi forrásértéke

51593

Sz 1348

SZÁZADOK

1976 OKT 19

A tartalomból:

Székely György: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon

Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában

Ormos Mária: Francia—magyar tárgyalások 1920-ban

KÖZLEMÉNYEK — BESZÁMOLÓ
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA
— BIBLIOGRÁFIA

109. ÉVF.

1975. 5—6. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben

L. Nagy Zsuzsa: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919–1939

Rónai Tamás: Jászi Oszkár a dunai kérdéstről 1933 és 1939 között

Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről

Glatz Ferenc: Történetíró, jelenkor, interpretáció

Gergely Jenő: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919–1923)

E számunk munkatársai

Barta Gábor az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Benke Zsófia* h. osztályvezető (Országos Levéltár, Bp.) — *Bertényi Iván* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus, a Pesterzsébeti Múzeum igazgatója — *Degré Alajos* kandidátus, a Zala megyei Levéltár főlevéltárosa (Zalaegerszeg) — *Ember Győző* akadémikus, az Országos Levéltár főigazgatója (Bp.) — *Farkas Gábor* kandidátus, a Fejér megyei Levéltár igazgatója — *Fehér István* kandidátus, a Pécsi Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanára — *Fogarassy László* történész (Pozsony) — *Frank Tibor* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának vezetője — *Gáldi Éva* egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Gyivicsán Anna* az Oktatásügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának előadója — *Hársfalvi Péter* tanszékvezető docens (Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) — *Jemnitz János* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kanyar József* kandidátus, a Kaposvári Állami Levéltár igazgatója — *Kávássy Sándor* kandidátus, főiskolai docens (Ho Shi Min Tanárképző Főiskola, Eger) — *Klaniczay Gábor* a Világosság szerkesztőségének munkatársa — *Grete Klíngenstein* egyetemi docens (Wien, Ausztria) — *Kovács József* ny. főiskolai igazgató (Bp.) — *Kövér György* egyetemi gyakornok (Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem, Bp.) — *Kristó Gyula* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Kurunczi Jenő* középiskolai tanár (Sarkad) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE, Bp.) — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Orosz István* kandidátus egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Paulinyi Oszkár* kandidátus (Bp.) — *Pál Lajos* a Századok szerkesztőségének munkatársa — *Ránki György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet ügyvezető igazgatója — *Szakály Ferenc* osztályvezető helyettes (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* akadémiai I. tag, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Varga László* aspiráns (Bp.) — *Vida István* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Vigh Károly* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa — *V. Windisch Éva* kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának osztályvezetője.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben, a POSTA HIRLAP IRODÁ-nál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelző számára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185-612

Előfizetési díj egy évre: 78. – Ft.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
109. ÉVFOLYAM 1975. 5–6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Székely György*: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon 765
Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában 796
Ormos Mária: Francia—magyar tárgyalások 1920-ban 804

KÖZLEMÉNYEK

- Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről 953
Paulinyi Oszkár: Körmöcbányától Telkibányáig 968
Grete Klíngenstein: Kaunitz államkancellár származása és neveltetése 986
L. Benke Zsófia: Az ellenforradalmi korszak munkásbiztosításának történetéből 1001
Farkas Gábor: A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében 1029

BESZÁMOLÓ

- Szász Zoltán*: A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről 1084
Orbán Sándor doktori disszertációjának vitája (*Vida István*) 1094
Kerekes Lajos doktori értekezésének vitájáról (*Pál Lajos*) 1104

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon (Ism. *Bertényi Iván*) 1113
Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben (Ism. *Miskolczy Ambrus*) 1115
A Párizsi Kommün (Ism. *Kurunczi Jenő*) 1116
Berend T. Iván — *Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről (Ism. *Varga László*) .. 1117
Vésztő története (Ism. *Kanyar József*) 1122
B. I. Zselicki: Szocializticseszköje rabocsee dvizsenie v Vengrii 1873–1890 (Ism. *Niederhauser Emil*) .. 1124

A boldogság felé (Ism. <i>Hársfalvi Péter</i>)	1125
<i>Váradi Sternberg János</i> : Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1127
<i>Anton Lehar</i> : Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921 (Ism. <i>Fogarassy László</i>)	1129
<i>A. J. P. Taylor</i> : The Second World War (Ism. <i>Ránki György</i>)	1130
<i>Georg Heller</i> — <i>Karl Nehring</i> : Comitatus Sirmiensis, <i>Karl Nehring</i> : Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis (Ism. <i>Szakály Ferenc</i>)	1132
<i>José Garcia</i> : Spanyolország a XX. században (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1134
<i>Zala Tamás</i> : Az Újvilág próbatétele (Ism. <i>Jeszzenszky Géza</i>)	1136
<i>Fügedi Erik</i> : Uram, királyom (Ism. <i>Barta Gábor</i>)	1138
<i>Köves Rózsa</i> — <i>Erényi Tibor</i> : Kunfi Zsigmond életútja (Ism. <i>Kávássy Sándor</i>)	1140
<i>Vörös Károly</i> : Egy világváros születése (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	1142
<i>Markovits Györgyi</i> : Hazatért szövegek. Magyar emigráns antifasiszták írásai. 1919–1945 (Ism. <i>Vigh Károly</i>)	1143
Tanulmányok Tolna megye történetéből. VI. köt. (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	1146
Békés megye 1944–1945-ben. Tanulmányok a Vihar-sarok történetéből. (Ism. <i>Fehér István</i>)	1148
<i>Teleki Sándor</i> : Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezések (Ism. <i>Kovács József</i>)	1150
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Rozsnyó város címere. Heraldikai tanulmány a történelmi címer felújításához (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	1153
<i>Krupa András</i> : Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	1154

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

- A. G. Kuzmin*: A varégek etnikai természetéről 1155.
L. V. Cserepnyin: A rendi képviselői monarchia megalapozásának kérdéséhez Oroszországban (XVI. század) 1157 — *Albert Soboul*: Új megközelítések, új problémák a francia forradalom historiográfiájában 1158 — *Tr. Ionescu-Nisicov*: A Dunin eset 1161 — *Michael R. Gordon*: A belpolitikai konfliktus és az első világháború eredete: a brit és a német eset 1163 — *Pierre Broué*: Spartakizmus, bolsevizmus, baloldaliság és a német proletárforradalom problémái 1165 — *Michael Ostenc*: Az olasz ifjúság és a fasizmus a második világháború előestéjén 1166 — *V. P. Szmirnov*: A legújabb kor történetének tanulmányozásáról Franciaországban 1167

KRÓNIKA

- A Magyar Történelmi Társulat hírei .....
 1169 || Településtörténeti konferencia Székesfehérvárott 1975. május 26–27. (*F. G.*) ..... | 1171 |

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) jegyzéke (1974. január 1. — december 31.). Összeállították *V. Windisch Éva*, *Szelestei N. László* .....
 1179 |

Székelj György:

Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon

1.

Modern gazdaságtörténetírásunk növekvő intenzitással foglalkozik a textilforgalommal, ennek során a posztóexportáló tájakat két nagy egységbe sorolja. A nyugat-, ill. nyugat-közép-európai csoportot az angol, németalföldi (flandriai), alsó-rajnai, dél-német, itáliai eredetű posztók tették ki. Ezek pontosabban fedik azokat a finom posztókat, amelyekről régibb, külkereskedelmet feldolgozó irodalmunk szólott mint lombard, angol, németalföldi (Flandria, Artois), Rajna—Majna-vidéki, sváb és bajor vidéki, ill. felnémet (oberdeutsch) és középnémet posztókról. Nagyjából egybeesnek ezzel a csoporttal a nyugati posztók, amelyekről viszont egy technikatörténettel foglalkozó szerzőnk írt: flandriai, rajnai, angol, délnémet. Főleg ezeknek az áruknak behozatala okozta a magyar készpénz kiáramlását. Ebbe az árucsoportba tartozik az a nyugat-német posztó, amely a XVI. század első felében eljutott a lublini nagy vásárookra. A textilgyártás, amely a korai kapitalista fejlődés jellegzetes ipara volt, Németországban 1500 körül nem maradt el Angliáé mögött, sőt sokoldalúbb volt (vászon, barchent, gyapjúszövet).

A kelet-közép-európai csoportot az osztályozó modern gazdaságtörténész szerint a cseh-morvaországi és sziléziai posztók alkották. Még tágabban látta ugyanezt a technikatörténet ismerője, aki északi posztó csoportba foglalta össze a további Magyarországra behozott árukat: cseh-morva-sziléziai-lengyel. Cseh-és Morvaország, Szilézia és Lengyelország lebegett a régebbi külkereskedelem-történetíró szeme előtt is. Kár, hogy mindhárman mellőzték Lausitzot. Az északi posztó körét egyébként ez a fogalmazás szűken, csak a magyarországi behozatal szempontjából mérte, nem számolva a Hansa-városok takácsiparával és annak már 1379-től kimutatható kereskedő-tőkés szervezésével. A Hansa-városok kereskedői posztót, kelmét vittek — már a XIV. század végén — a lengyel piacokra.¹

¹ *Pach Zsigmond Pál*: Magyarország nyugati gyapjúszövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén (Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz.) 25, 31; *Kovács Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. (Bp. 1902) 102, 163; *Franz Kováts*: Handelsverbindungen zwischen Köln und Preßburg (Pozsony) im Spätmittelalter (Sonderabdruck aus dem 35. Hefte der „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln“). 1914) 2; *L. Makkai*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jahrhundert (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963) 32–33; *Kazimierz Myśliński*: Czasy walki o samorząd (Dzieje Lublina. Tom I. Lublin, 1965) 71; *Jürgen Kuczynski*: Die Krise des Feudalismus in Deutschland (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. 1954/1955. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 2) 99; *Konrad Frütze*: Die Hansestadt Stralsund (Schwerin, 1961) 185; a stralsundi posztógyártók oklevéltekerese 1419-ből a stralsundi múzeumban; Codex diplomaticus Majoris Poloniae a Casimiro Raczynski (Poznań, 1840) 104. sz.

Mostani fejtegetéseinket jogosulttá az teszi, hogy nem mindenegyik posztónévből adódik nyilvánvalóan a készítés városának neve, hogy némely esetben több azonos nevű város is számításba jöhet és így a posztóneveket tartalmazó nagyobb jegyzékek földrajzi csoportosításából és értékszint eltéréseiből kell kibogoznunk — ha egyáltalán lehet —, melyik városról van szó. Az eredeti posztónevek továbbá a fogyasztás helyén, más nyelvű környezetben torzulhattak is. Mégis megéri a fáradságot ez a kutatás, mert a többünk által vizsgált angol és németalföldi posztó előtt és mellett mindenkor a most tárgyalt területek posztóforgalma érintkezett a legrendszeresebben és a legtöbb áruféleséggel a magyarországi piacokkal, fogyasztókkal. A tanulmány választott feladata a proveniencia kérdésének tisztázáshoz segítése. Nem foglalkozik ez a fejtegetés olyan posztótípusok eredetének feltárásával, amelyek nem a származásra utaló városnévből keletkeztek, mint stamet, gránát, skarlát, sája. Végül a vizsgálódásnak nem rendszeres tárgya a posztófajták minőségi azonosítása. Bármely eredetű posztón elvileg többféle értékűt lehet érteni, amit a gyakori minőség-ill. méretjelzők sejtetnek.

2.

Az *alsórajnai* (Rajna-Majna vidéki) posztók közé számítják az aachenit, dürenit, frankfurtit, kernspayerit, kölnit, krefeldit, lorchit, wetzlarit. 1457/58 évben az alsó-rajnai posztógyártmányok domináltak a Pozsonynál behozott posztóféleségek sorában. Az alsó-rajnai posztók kiemelkedő aránya északnyugat felől 1530-ra, nyugat felől 1542-re eltűnt a magyarországi behozatalban.²

Hosszú időn át érkezett Magyarországra az aacheni posztó, tudomásom szerint 1405 körül már szerepel és 1542-ig tudom követni. Ez azt is jelenti, hogy a két időpont között elég rendszeresen tűnik fel. A sor előtt messze, 1312-ben felbukkan egy adat, amelyet régebben a történetírás Aachenhez kapcsolt, amikor is a Bihar megyei Telegd vámhelyén szerepelne: pecia panni de Hay. Az aacheni posztó korai terjedése számomra is bizonyított (1315-ben Erfurtban, 1320-ban Bécsben szerepel becses posztók listáján), de nem a telegdi esetben, ahol Huy németalföldi posztóját látom a vámtételben, hiszen az előforduló egyéb posztófajták is mind németalföldiek, míg az erfurti és bécsi listán egyéb német posztók vannak. Az Aachenbe (1361: Ah) zarándokolt magyarok természetesen ismerhették ezt az árut. Ellenben mint importáru szerepel már aacheni posztó a Budai Jogkönyvben (Ofner Stadtrecht): von Ach (95. pont), Von aichisenn (424. pont), Echischen (441. pont), mindig közepes értékű áru gyanánt. Az 1436. évi Sybenlinder János-féle listán is hasonló rangsorban szerepel: panno Achii. Az 1430-as évek óta bécsi és más dél- és középnémet kereskedők szállították a kedvelt aacheni (Ach) posztókat Magyarországra, ill. magyarországi kereskedők Bécsben vásárolták. Hogy milyen úton került ez az áru Magyarországra, jelzi Pest város tanácsának intervenciója 1437-ben Pozsonynál annak érdekében, hogy egy pesti polgárrá lett egykori gubacsi hospes megkapja egy pozsonyi polgártól esedékes zálogtörlesztését, amit aacheni posztóval is lehetett törlesztenie (Ahÿ). A magyaros hangzású 'áhi' posztónév kapcsán

² *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori Új okmánytár. XI. k. (Bp. 1873) 330. sz.; *Kováts Ferenc*: i. m. 102, 104; *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 25, 27, 30; *Friedrich Lütge*: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1952) 171; *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon (Bp. 1955) 182—184.

látszik már helyénvalónak megemlíteni, hogy az -i végű magyarországi posztó-nevekben a magyarul beszélők érezhettek -i végződésű melléknevet — pedig valójában latin genitívus-alakok voltak. Ugyancsak az 1440/50-es években egy pesti kereskedőtársaság áru ellenében Pozsonyból aacheni posztót is elfogadott volna ellentételként. Ilyen árut valóban Pozsonynál hozott be 1457/58-ban Wintperger Ulrich pozsonyi kalmár, Gailsam Albert társasága, egy győri és egy székesfehérvári kereskedő (tuch von Ach). Abban az esztendőben Pozsonyon át behozott 9214 vég finom posztóból 2895 aacheni volt és még további 1389 vég egy része volt aacheni (Ach) és ez az élénk pozsonyi forgalom meg is maradt egy ideig. Kis mennyiségben még boroszlói kereskedők is hoztak át aacheni posztót a pozsonyi harmincadon. Sajátos aacheni áru volt egy ottani 'angol posztó', amelyet a pozsonyi harmincadon emlegetnek (tuch englisch von ach). Ez az első minőségű posztók vámtarifája alá esett, míg a tulajdonképpeni aacheni posztó amásodik minőségűek vámtarifájába tartozott. A nagy mennyiségben behozás lehet a magyarázata, hogy az aacheni posztó piaci ára az 1440/60-as évek során egyre csökkent a pozsonyi számadáskönyvek és kamarai számadások szerint. Ilyen posztót (panni Achii) sárga színben ajándékoztak az erdélyi Szászföldről Radul havasalföldi vajdának 1467-ben. 1483-ban aacheni anyagból (ahy) készült ruhadarabról esik szó. Mint középfinom árut tartja számon ipartörténetírásunk. Nálunk éppen úgy mindig a kölni posztó párja (valószínűleg azonos szállítmányokban hozták ezeket az árukat: von Köln und Ach), amint együtt szerepelnek egy strassburgi szabályzatban (Oche). Aachen egyike azoknak a német posztógyártó helyeknek, ahol a Rajna-vidéki és a németalföldi posztógyártási technika indításokat adtak egymásnak. Hartung Cammermeister 1441 évi szabályzatában az aacheni posztó (gewant . . . von Ache) németalföldi márkák között került ezért felsorolásra. Külföldi forgását mutatja, hogy a huszita háborúk kereskedelmi zavarai ellenére kapható volt Prágában, ahol sárga színű változatát ismerjük (1430: panni flavei achsske). A német gazdaságtörténet az egyik legjelentősebb XV. századi posztónak tartja. Az 1510 körüli bártfai harmincad tarifában a középhelyen áll vámtétele szerint az aacheni posztó (pecia Eches). Az aacheni posztó hanyatlását jelzi a magyarországi behozatal legalább egyik útvonalán, hogy az 1530 évi zsolnai harmincadvámom való behozatalban mintegy 2400 végből csak kis részt tett már ki (3 bála és 15 vég): achissi simplicis. Ez a szerepsökkenés tovább haladt előre a fő útvonalon is, így az 1542. évi harmincad-könyvekben számontartott 9608 vég és 47 bála posztóból csak 1 bála aacheni posztó fordul elő. A XVI. század elején a délerdélyi vezető városok számadáskönyveiben még találkozni lehet Aachen posztójával (1503: Brassóból Havasalföldre vitt áru; 1529/56 között Brassó forrásanyagában). Az 1599-ben a harmincadlajstromban szereplő áruk sorában már hasztalan keressük, nem jutott el Kolozsvárra.³ Endrei Walter azonban 1693-ig tudja nyomunkövetni az aacheni posztót. Széles fajtá-

³ Nagy Imre (szerk.): Anjoukori Okmánytár I. (Bp. 1878) 245. sz.; Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000—1325 (Bp. 1916) 528—529; Manfred Straube: Handel und Verkehr auf sächsischen Straßen zu Beginn des 16. Jahrhunderts (Sächsische Heimatblätter, Heft 4. 1973) 185; J. L. Charles: La ville de Saint-Trond au Moyen Âge (Paris, 1965) 252; Karl Mollay (hrsg. von): Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschpachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn (Bp. 1959) 95, 424, 441. pont és 222. o.; Kováts Ferenc: i. m. 20—21, 52, 99, 102, 104, 160, 163, 172—173, 211. Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 102. sz.; Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén (Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bp. 1963) 219; Thienemann Tivadar: Városi élet

ját láthatjuk az általa az 1545. évi Vectigalból ismert „Eichis des besseren so man Praitacher nennt” és az 1612. évinek „Achiss vulgo Praytagis” adatában.

A német posztófajták közül nálunk ki kell iktatnunk azt, amelyet régibb gazdaságtörténetírásunk düreni posztónak tartott. Ilyent szerepeltettek 1299-ben (ulnas dorneti) egy tartozáslerovásban, 1312-ben a telegdi vámon (pecia panni Dorni), valamint 1318-ban egy ügyletben (panno dornitico), 1436-ban Sybenlinder tarifájában (panno Daren), az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyv tarifájában (tuch dornisch). Ennek analógiájaként felhozták, hogy egy strassburgi kereskedelmi szabályzatban a posztók felsorolásában szerepel Düren — itt azonban csupa német posztó között említik. Ellenben az 1402/7 évi Dintner-féle kereskedelmi könyvben németalföldi posztók sorában szereplő hasonló hangzású posztót (Dewern) talán tournai-i (doornÿk-i) márkának tarthatjuk, amint az összes XIV — XV. századi magyarországi előfordulásokat is. Ezzel ugyan a rajnai német posztófajták magyarországi választéka csökkent, de a németalföldi és német posztók korrendjét, arányait pontosabban lehet megvilágítani.⁴

A leghosszabb és legrendszeresebb Magyarországon a kölni posztó pályafutása. Ez megfelel a város korai kereskedelmi és ipari jelentőségének. A Rajnamenti piaci negyed a XII—XIII. század óta a város kereskedelmi életének középpontja volt, ahol két Szt. Márton-templom is volt, a posztókereskedők védőszentjének tiszteletével. A város kapcsolatai Bizáncig és Angliáig nyúltak. Megfordultak benne bizánciak és levanteiek. Posztója a XII. században eljutott a dunai országokba, kereskedői már 1157-ben kereskedőházat (gildhalla) tartottak fenn Angliában. Akkor már (1149 óta) fennállt a kölni takácsok korporá-

---

a magyar középkorban (Minerva 1923) 53; *Th. Thienemann*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache (Ungarische Jahrbücher, II, 1922) 99; *Gáldi László*: Flandriai szövetnevek középkori szójegyzékeinkben (Magyar Nyelv, 1940) 28; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 558. sz.; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. (Hermannstadt, 1880) (=Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. 1.) 9; *Szamota István—Zolnai Gyula*: Magyar Oklevélszótár (Bp. 1902—1906) 9. hasáb; *Szács Jenő*: i. m. 184; *Bruno Kuske*: Die wirtschaftliche und soziale Verflechtung zwischen Deutschland und den Niederlanden bis zum 18. Jahrhundert (*Bruno Kuske*: Köln, der Rhein und das Reich, Köln—Graz, 1956) 237; *Josef Pelikán* (vydal...): Učty hradu Karlštejna z let 1423—1434 (V Praze, 1948) 157; *Franz Kováts*: op. cit. 6—7; *Friedrich Lütge*: op. cit. 171; *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 25, 27, 30; *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526. II. k. (kézirat, Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Tanszékszoport könyvtára) 4145. sz.; *Josef Macúrek—Miloš Rejnuš*: České země a Slovensko ve století před Bilou Horou (Praha 1958) 73; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul de postavuri de lână în Țările Române (sec. XIV — jumăt. sec. XVII). (Studii. Revistă de Istorie. Tomul 24, Nr. 5, 1971) 883—884; *Samuël Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest—Kolozsvár, 1957) 301.

⁴ *Hóman Bálint*: i. m. 526, 528—529; *Nagy Imre—Nagy Iván—Véghely Dezső*: Gróf Zichy-család okmánytára I. (Pest. 1871) 106. sz.; *Nagy Imre*: i. m. I. 245, 435. sz.; *Hermann Oesterley*: Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters (Gotha, 1883) 131, 137; *Kováts Fernc*: i. m. 52, 99—100, 102, 104, 173; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 102. sz.; *Wolfgang V. Stromer*: Das Schriftwesen der Nürnberger Wirtschaft vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Zur Geschichte Oberdeutscher Handelsbücher. (Sonderdruck aus „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs”, Band II Nürnberg, 1967) 790; *György Székely*: Niederländische und englische Tucharten im Mitteleuropa des 13—17. Jahrhunderts (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus VIII. Bp. 1966) 15—16.

ciója. A XII. század végén Köln posztója feltűnik Velencében. Nem konkrétül Kőlnre, de azt magában foglalhatja az 1255-ben Magyarországon feltűnő bíbor, színes és szürke posztó, gyolcs és német vászon. Ilyen árukat mehettek vásárolni Kőlnbe az ott a külföldiek sorában elsőként felemlített magyarországi kereskedők (mercatorum de Ungaria), akik áruikkal (cum mercibus) mentek a Rajnához, akik az 1259-i árumegállító jog (Stapelrecht) kapcsán szerepelnek. A fordított irányú kölni kereskedelmi forgalomra is némi fényt vet, hogy IV. Béla, V. István, IV. László oklevelei német ill. osztrák kereskedőkre utalnak Magyarországon. 1288-ban az esztergomi vámszabályzat a Rajnán túli és inneni kereskedőket is számba veszi, mint akik festett posztókat, szürke posztót, gyolcsot, más textiliákat hoznak. Mind a hazajövő magyarországi, mind az idejövő kölni és más német kereskedők útját bizonyítja, hogy a Kárpát-medencében 37 leletben került elő kölni denár. Ezt az utat jelzi, hogy amikor már kikülönített néven bizonyítható, a határunkhoz közel tűnik fel (1320: Bécsben kölni posztó). Majd magyarországi előfordulása (1372: panni de Kolonya) körében nyugati határszélünkön bukkan elő (közepes értékű áru gyanánt) 1394, a soproni vámkivetésben: von eim Cholnischen tůch). 1396-ban Kassán egy kállói jobbágy vásárolt kölni posztót, amelynek vége perbeli értéke szerint 40 forintot ért (unam petiam panni sui Colonialis). Szerepel többször is 1937-ben (panni Colonie), budai ügyletben 1397—1400 között, 1399-ben (panni Colonie), 1400 körül (de Colonia) — mindezek az országos forgalomba jutását példázzák, Erdélyig kiterjedve. 1404-ben Kassán eladó külföldiek áruai között szerepel a kölni posztó (Colonialis). Így természetes, hogy ismételten emlegettik a Budai Jogkönyvben (Ofner Stadtrecht): közepesen szép posztóként a 77. pont (kölnisch tüecherr), középhelyen a 95. pont (von Kölen), a 424. pont (Colnisch) és a 441. pontban (von Colnischen). Pozsonyban előfordul 1411 és 1412 évben, erdélyi vámtarifában (de panno Coloniensi) 1412-ben, pesti polgár pozsonyi követelésében 1420-ban (panni Colonialis), két pozsonyi polgár Pestre tartozásában 1427-ben, pozsonyi polgár pestieknek adós voltában 1429-ben (petiis pannorum Colonialium), más pozsonyi polgár Pestre tartozásában 1430-ban (pannorum Colonialium), ami mind mutatja az országba behozás útját is. Ezen nem változtatott, hogy a kölni kereskedők közvetlen forgalma a huszita háborúk miatt megszakadt, 1420-tól összeköttetéseiket felszámolták, 1427 után nincs adat szereplésükről. De a kölni posztó továbbra is érkezett Pozsonyba, a Regensburg—Bécs víziúton át. A kereskedelembe bécsi, közép- és délnémet, valamint Bécsbe áruért menő magyarországi, sőt magyar nagykereskedők is bekapcsolódtak, hogy kölni posztót (tücher von Kolln) vásároljanak. Ez vezetett később a kölni posztó mellőzésére: ha megfelelő más, közelebbit találtak, azt vásárolták. De ez a változás nem egy csapásra következett be, hiszen a kölni posztót tovább lehetett exportálni. Erdély felől Oláhországba (Havasalföld, Muntenia) szállítottak kölni posztót 1413, 1421, 1422, 1423, 1424, 1431. években. Magában Erdélyben is szerepel Zsigmond uralma idején a kölni áru. A 1440/50-es évek kiváltságlevelei szerint Moldovába vittek kölni posztót. A gyakori behozatalt más oldalról igazolja az 1436. évi Sybenlinder-féle harmincad listában való közepes besorolású kölni posztó (panno Coloniali). 1437-ben Pest város vezetősége követeli Pozsonytól, hogy egy pozsonyi ház zálogösszege fejében fizessen a pozsonyi polgár esetleg kölni posztóban (panni Colonialeis). Az egyének ilyen peres ügyei abban csúcsosodtak, hogy az 1440/50-es években — amikor pedig volt ilyen áru Pozsonyban a kamarai számadások szerint — a pozsonyi bíró kereskedelmi társasága

maradt adós egyebek mellett kölni posztóval egy fővárosi kereskedő társaságnak. 1441-ben az erdélyi Beszterce város királynőnek járó adóhátralékában szerepel kölni posztó (XVIII ulnas Coloniae). 1447-ben Apafi Miklós végrendeleti hagyatékában ad György bírónak kölni posztót köpeny készítésére (de panno Kolonya). 1451-ben budai polgár soproni polgároktól követelt áruügylet ellentételeként kölni posztót (panni Coloniali). 1452-ben pozsonyi polgárok udvari juttatáshoz Budán vettek kölni posztót (panni Colonialis). Az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyvben gyakori a kölni posztó — mint második minőségű — behozatala: Gailsam Albert társasága, győri és székesfehérvári polgár, a külföldiek sorában pedig boroszlói polgárok szállítottak ilyent. Az egyik legnagyobb Pozsonynál behozott tétel kölni posztó volt az 1457/58 évben a 9214 finom posztóból 1492 vég és az 1389 vég kölni és aacheni posztó egy része. A kölni posztó piaci ára Pozsonyban az 1440/60-as években állandóan csökkent. 1471-ben Mátyás király sóvágókat érintő kiváltságlevele említi a kölni posztót (de panno Colonia). Az 1476-i nagyváradai vámtarifa már kifejezetten a közepesek között szerepelteti a kölni posztót (de pannis mediocribus, ut puta Coloniensi), ezt a minőséget a vántétel (1 vég: 6 dénár) is igazolja. A váradai vámon 1478-ban és 1491-ben is szerepelt a kölni posztó, jelezve rendszeres útját Erdély felé. Mindez megfelelt a XIV—XV. század élénk német és külföldi gyapjút feldolgozó kölni posztógyártásának. 1370 körül évi 12 000 vég posztót termeltek, a XIV. század végén 300—400 szövőkézműves működött a városban. De a magyarországi elterjedtség egybeesik a középfinom és közepesen drága posztó másutt ismert kelendőségével. A németalföldi gyártási tapasztalatokkal és eljárásokkal kölcsönösen egyeztetett kölni technika, a jó festés és tartósság hírnevet biztosított ennek az árunak, ami miatt magában Németországban is versenyeszerű (strassburgi kereskedelmi szabályzatban: Cölne) volt, mint katonai és általában mint téli öltözet anyaga. Pedig ugyanakkor Köln vászon- és selyemszövése is jelentőségre emelkedett, amelyek közül az elsőnek külön is lehet szerepe egy magyarországi textilnév alakulásában. 1500-ban a nagyszebeni huszadjegyzékben szerepel kölni posztó (pannum Colonyam). A Nagyszebenből Oláhországba (Havasalföld, Muntenia) 1500-ban vitt posztók között, valamint a Brassóból 1503-ban ugyanoda szállítottak sorában egyaránt szerepelt Köln áruja. 1510 körül a bártfai harmincad tarifa a közepes értékű posztók között említi a kölnit (Colcischer). A külföldi pályafutása is így alakult a kölni posztónak: 1519/23 során Osnabrückben a kölni szürke posztót az angolnál és brüggeinél olcsóbban vásárolták és juttatásban második ruha anyagául szánták. Ilyen áruk pedig közelebről is kerülhettek Magyarországra, ennek következtében az 1542-i harmincadkönyvben már egyáltalán nem szerepel kölni posztó. Így érthető, hogy az 1599-ben Kolozsvárra bevitt áruk közül is hiányzik.⁵

⁵ *Bruno Kuske*: „Köln”. Zur Geltung der Stadt, ihrer Waren und Maßstäbe in älterer Zeit (12—18. Jahrhundert) (*Bruno Kuske*: op. cit.) 143, 151—152, 159; *Rudolf Häpke*: Wirtschaftsgeschichte I. (Leipzig, 1928) 44; *Robert S. Lopez*: Naissance de l'Europe (Orléans, 1962) 426; *Bruno Kuske*: Die Handelsbeziehungen zwischen Köln und Italien im späteren Mittelalter (*Bruno Kuske*: op. cit.) 28; *Hóman Bálint*: i. m. 533; *Gedai István*: XI—XIII. századi idegen pénzek a Kárpátmedencében (egyetemi doktori értekezés, kézirat, 1964) 131, 146; *Wenzel Gusztáv*: i. m. XI. k. 330. sz.; *Richard Koebner*: Deutsches Recht und deutsche Kolonisation in den Piastenländern (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1932) 346; *Ferdinandus Knauz*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, Tomus II (Strigonii, 1882) 210; *J. L. Charles*: op. cit. 252; *Szamota István—Zolnai Gyula*: op. cit. 513. hasáb; *Thienemann Tivadar*: i. m. 53; *Th. Thienemann*:

Mint problémára már utalás történt a kölni vászon esetleges szerepére egy magyar textilnév kialakulásában. Bár ez nem tartozik szorosan egy posztó-nevekről szóló tanulmány kereteibe, mégis itt látszik célravezetőnek foglalkozni vele, ahol a kölni árunevek egybevetethők. A már a XIII. századtól kimutatható értelme a magyar 'gyolcs' szónak: tiszta, átlátszó. 1253-ban — bár ezt vászonfehérítésnek is értelmezték — 'aque puritas, que gyo leh dicitur in vulgari', történeti helynevek: 'lacus Gyo lcs, aqua Gyo lcs, palus Gyo lcs', 1805: 'gyólts jég' jelentése annyi mint igen tiszta, átlátszó. A fogalom tehát az eredeti magyar szóban nem textiliára vonatkozik. Régen felmerült azonban nyelvtudományunkban, hogy a magyar 'gyolcs' szó eredetije német (osztrák, bajor 'golsch', 'golisch'). Az újkorban a 'gyolcs' kétségkívül magyar szó, leggyakoribb értelme: fehér, sima, finom vászon. Ezt a szót neves szellemtörténeti írónk a posztófélék egyikére alkalmazta mégis, akinek tudomása szerint 1372-ben fordult először elő. Szerinte a 'gyolcs' egyértelmű a középfelnémet 'golsch', 'kölsch', 'kölnisch' értelmű szóval. Ez a felfogás, a 'gyolcs' szövetségben Köln nevének rejlése egy évtized után sem hiányzott a magyar nyelvészetben. Félreérthetetlen a 'gyolcs' finom vászon értelme az 1380/1410 közötti Besztercei Szójegyzékben: sindo — golch, az 1400/1410 közötti Schlägli Szójegyzékben: sindo — dolch. A magyar etimológia régi kéziszótára a 'gyolcs' szóról azt állította, hogy kielégítő származtatása nincs, a középfelnémet, 'kölni kelme' értelmű szóval szokták kapcsolni: golsch, kölsch. Más egyeztetéseit még valószínűtleneknek nyilvánította. Magunk abban is nehézséget látunk, hogy a német városnévből levezetett 'Kölsch' személynévhez hasonló alakban nálunk a textilnevet kimutatni nem tudom. Pedig a német és angol forgalomban mindig ilyenformán fordul elő, pl. a kölni fonal 1447-ben: eine coelsche mersse garn, 1488-ban: filorum Coloniensium, vulgariter Collen threde, 1490-ben 2 pack kolcz = due balle fili Coloniensis stb. Talán az ilyen eredetű és alaku textilnév cserélődött fel a hasonló hangzású és alkalmazható jelentésű magyar szóval

op. cit. 99; *Fejérpataky László*: Magyarország városok régi számadáskönyvei (Bp. 1885) 145; *Hajnik Imre*: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt (Századok. 1868) 158; *Mályusz Elemér*: (Összeállította...): Zsigmondkori Oklevéltár I. (Bp. 1951) 4263, 4901, 4908, 5034, 5971. sz. és II/1. (Bp. 1956) 3268. sz.; *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig) (Gerevich László—Kosáry Domokos szerk.: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp. 1973) 50; *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. I. 2, 295; *Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. B. (Hermannstadt, 1902) 1692. sz.; *Karl Mollay*: op. cit. 77, 95, 424, 441. pont és 222. o.; *Kováts Ferenc*: op. cit. 20—22, 100, 102, 104, 160, 163, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 84, 85, 102. sz.; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 483, 495, 505, 558, 658, 660, 671. sz.; *Házi Jenő*: Sopron sz. kir. város története I/3. k. 386. sz.; *Gustav Gündisch* (bearbeitet von...): Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Fünfter Band. (Bukarest, 1975) 2397, 2605. szám; *Franz Kováts*: op. cit. 2, 4, 6—7 és Regesten 18, 23, valamint ennek ismertetése —J.—R. tollából (Századok. 1914) 427—428; *Kubinyi András*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. 211, 213, 219; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 882—883; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme. 297, 301; *Friedrich Lütge*: op. cit. 171; *Szűcs Jenő*: i. m. 22, 182—184, 232; *Bruno Kuske*: Die wirtschaftliche und soziale Verflechtung zwischen Deutschland und den Niederlanden bis zum 18. Jahrhundert (*Bruno Kuske*: op. cit.) 237; *Takáts Sándor*: A magyar sóvágók régi műszói (Magyar Nyelv, 1906) 107; *Erhard Voigt*, in: Deutsche Geschichte Band I. Von den Anfängen bis 1789 (Berlin, 1965) 404; *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 25, 27; *Iványi Béla*: i. m. II. k. 4145. sz.

A szójegyzékek korában ténylegesen élő szót az 1394. évi soproni vámkivetés is fenntartotta: yoltzsch. Azok magyar írásmóddal, ez német fonetikus írással adja ugyanazt a szót. Itt is vászon, mert a posztó-, lóden-, barchent-féleségektől elkülönül. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) több pontjára ugyanezt mondhatjuk el, ahol ugyanez a szó szerepel különféle írásmódokkal. A 104. pontban fordul elő: goltzsch, a 420. pontban: Golcz, a 423. pontban: Golcz. Talán ennél is fontosabb, hogy itt már kétség kívül önálló értelmű általános kifejezés a vászonra és mindenképpen elszakadt az esetleges kölni eredettől: már külföldi (aus Lendern), alföldi és erdélyi (nyder Lendern) kereskedők hozzák, már más helyekkel kapcsolódik össze, így lehet a bajor Auersbergből való: Auspergil, az elzászi Wattweilerből vagy a svájczi Wattwilből való: wat neller, kék és vörös színű rajnai: Rejnischer. Utóbbi persze kölni is lehet. De mégis csak jelzi, hogy a fogalom már nem esett egybe a kölnivel, nem helyjelző. Igaza van tehát a magyar jogi terminológia kutatójának, hogy a Budai Jogkönyvben többször szereplő szót magyar szórványnyelvelmének foghatjuk fel a német szövegben: Golcz = 'gyolcs'. S ha nagynevű vitapartnere kérdésesnek tartotta is, hogy a 'gyolcs' magyar szó-e, az ellentmondás történetileg feloldható. Lehet, hogy a szöveg német szerkesztői a német eredetű szót kívánták fenntartani, de evvel már magyar jövevényszót is engedtek szövegükbe. A kettő ekkor egy kétnyelvű városban alig választható el. Marxista társadalomtörténetírásunk joggal tekintette a XV. század első felére a gyolcsot a vászon egyik fajtájának, amelyet Budán is szőttek. Az 1436. évi Sybenlinder-féle jegyzék természetéből folyik, hogy itt külföldi áruként kerül elő a vászon, amelynek helynévvel meghatározott fajtái latin fogalommal bukkannak elénk: peciis Sindonis, sicut de Troppaw aut Augspurger. Ennél az opavai (Szilézia) és délnémet finom vászonnál kisebb értékű a harmincad szempontjából az egyszerű gyolcs: peciis de simplici Jolsch. Ez tehát a helyet már nem jelölő általános fogalom, de egyúttal a márka nélküli áru olcsóbságával. Ellenben inkább német környezetre vall a magyarországi forgalom nyugati végpontján az 1457/58 évi pozsonyi harmincadkönyvben való gyakori előfordulása. Gailsam Albert társasága 170 vég gyolcsot hozott be, az esztergomi Farkas György négyet: Jolcz, a bécsi Weyssawer Hanns 7 véget: Jolcz. Tragnast Hanns eladott 4 véget: Jolcz. Az esztergomi Suessmann behozott 5 véget: Jolcz, Wintperger Ulrik kalmár egyszer 5, máskor 27 véget: Jolcz, Nachwint Márton nyolcat: Jolcz, Ranneis György 20 véget: Jolcz. Következetes ez az írásmód. Itt mindig finom vásznat érthetünk rajta. Nem segít az eligazodásban az 1510 körüli hártfai harmincad tarifa, mert csak latinul adja a fogalmat: sindonis. Az 1531. évi zsolnai harmincad lajstromban viszont a Schlägli Szójegyzék írásmódjához hasonlóan jegyzik le behozott árunk nevét: duolcz petias. Ezt az újabb fejlődési szakaszt, amelyben tárgyilag már semmi utalást nem találtunk az áru Kölnhöz tartozására, lezárja és összegezi a Murnelius-féle Szójegyzék 1533-ban: Sindon — Gyolcz. Ez már a magyar írásmód világos formája.⁶

⁶ Bernáth Béla: Szófejtések, szótörténeti adalékok (A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958–59. Pécs 1959) 134; Nagy Gyula: Okiratbeli magyar nevek (Magyar Nyelvőr, 1879) 551; Túri Mészáros István: Petőfi-magyarázat (Magyar Nyelv, 1927) 402; Szinnyei József: Középkori nyelvelmékeink olvasása (Nyelvtudományi Közlemények, 1897) 376; Thienemann Tivadar: i. m. 53; Th. Thienemann: op. cit. 99; Csefki Gyula: Balázseákmunte (Magyar Nyelv, 1934), 309; Gáldy László: i. m. 22, 26; Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár (Bp. 1941). 103–104; Wolfgang Fleischer: Die deutschen Personennamen. Geschichte, Bildung und Bedeutung (Berlin 1964). 111; Bruno Kuske: „Köln” Zur Geltung der Stadt, Ihrer Waren und Maßstäbe in älterer Zeit (12–18.

A strassburgi kereskedőház-szabályzatban említik a lorchi posztót: Lorich. A délnémet Dintner kereskedő 1402/7 évek közötti posztóeladásai sorában szerepel — mint olcsóbb posztó — a lorchi. Ez a hessen-nassauai helység áruját eljuttatta Magyarországra is, az 1457/58 évi pozsonyi harmincadkönyv tanúsága szerint, második minőségű posztóként. Ez alapon tartja számon történetírásunk Magyarországra jutott középfinom posztóként.⁷

A XV. századi Magyarországon többször szerepel — általános természetű forrásokban — a Majna melletti Frankfurt posztója. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontjában: Franck forder, a közepes finomságú posztók között. Sybenlinder János 1436. évi harmincadlistájában: Frantichfurter, hasonló szinten helyezkedik el. 1457/58-ból a pozsonyi harmincad-jegyzékben a második minőségű posztók között szerepel Frankfurt város áruja. A frankfurti posztó bejutása a magyarországi piacra megfelel annak, hogy Frankfurt évi termelése 1400/50 táján 3000 vég posztó körül mozgott, erős kereskedő patriciátusa volt, szövőiparosainak száma 1440-ben 245 volt. A frankfurti vásáron (Messe) már 1402/7 években vásárolt vagy vásároltatott posztót Dintner nagykereskedő, aki kis tételekben adott tovább árut kalmároknak. Hartung Cammermeister 1441 évi kereskedelmi szabályzatában szerepel kifejezetten a frankfurti áru: Franckfurdt.⁸

A strassburgi kereskedőház-szabályzat tanúsága szerint a friedbergi ismert volt a posztók körében: Friedeberg. Ennek a hesseni városnak áruja a pozsonyi harmincadvámom felbukkan 1457-ben: Fridwerger. A behozott 7 vég igen szerény mennyiség más német posztófajtákhoz képest. A Majna-Frankfurt közelében fekvő város áruja nem lehetett különösebben versenyképes.⁹

Eljutott Magyarországra Butzbach hesseni kisváros posztója is, bár szemelláthatóan csak szórványosan. Igaz, hogy előfordulása általános jelentőségű forrásból ismert, a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontjából: puzphaher. A közepes finomságú posztók között szerepel, német áruk előtt. Ez megfelel annak, hogy a strassburgi kereskedőház-szabályzatban német posztók csoportja élén áll: ein duch von Butzbach. Ekkori távolsági forgalomban voltát mutatja, hogy Hartung Cammermeister 1441. évi szabályozásában a kisebb német városok posztóinak csoportjában ott szerepel: Putzbacher. Hogy ezt a szabályzatot Németországban még a XVI. században is reálisan alkalmazták, azt mutatja egy szórványadat Magyarországról, 1530-ban a zsol-

Jahrhundert) (1935) (*Bruno Kuske*: op. cit.) 149; *Fejérpataky László*: i. m. 145; *Karl Mollay*: op. cit. 104, 420, 423. pont és 216, 232, 235. *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása (Bp., 1964). 129; *Knieszsa István* hozzászólása *Kovács Ferenc* disszertáció-vitáján, 1961. XII. 12.; *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig (Bp. 1949). 113; *Kovács Ferenc*: i. m. 160, 168, 170, 212; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat, 104. sz.; *Iványi Béla*: i. m. II. k. 4145. sz.; *Josef Macúrek—Miloš Rejnuš*: op. cit. 73; *Szamota István*: A Murnelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból (Bp. 1896). 30; *Hermann Oesterley*: op. cit. 34, 739.

⁷ *Wolfgang v. Stromer*: op. cit. 790; *Kovács Ferenc*: i. m. 99, 102, 104; *Szűcs Jenő*: i. m. 184; *Lothar Berthold* usw. (Red.): Atlas zur Geschichte. Band 1 (Gotha—Leipzig, 1973) 48.

⁸ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Kovács Ferenc*: i. m. 102, 104, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 102. sz.; *Szűcs Jenő*: i. m. 182—184, 216—217, 232; *Wolfgang v. Stromer*: op. cit. 790; *Manfred Straube*: op. cit. 185.

⁹ *Kovács Ferenc*: i. m. 99; *Hektor Ammann*: Die Friedberger Messen (Rheinische Vierteljahrsblätter, 1950—51. Bonn). 210.

nai harmincadjegyzékben: puczpach stamina. Marburg és Frankfurt közötti, fekvése is érthetővé teszi, hogy kereskedelme nem lehetett nagy hatósugarú, áruját is más kereskedők adhatták kézzől-kézre kelet felé. De ez az eljutás mégiscsak tartós volt, jelezve ipara figyelemre méltó voltát. Ennek felel meg, hogy nem maradt ki a német fejlődés nagy mozzanataiból (1513 viszály a polgárság és a tanács között; 1551 és 1570 között renaissance városházépítés). Ehhez a városhoz kell kapcsolnunk — mert a Samuil Goldenbergtől feltételezett Bussbach várost adatok nem támogatják — a Puzpokor posztóféleséget, amelyet 1558-ban bevittek Kolozsvárra, amivel a XVI. század derekán erdélyi posztónyírók foglalatostoktak.¹⁰

A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) kétségtelenül meghatározható posztója a Hessenbe eső marburgi: marpurger. A 424. pontban a középértékűek egyike. Nehezebben vagy egyáltalán nem határozható meg viszont az 1436. évi Sybenlinder János-féle harmincadtarifa egyik tétele, a német posztók után következő, utolsó előtti értékű áru: Matpurgër. Nem lehetetlen, hogy ez a helynévi megjelölés is Marburgra utal, mert ennek is voltak hasonló csengésű alakjai (1231: Marthborch, 1233: Martburgc). De Magdeburg is rejtőzhet a név alatt, amelynek áruja a strassburgi kereskedőház-szabályzatban felbukkan.¹¹

A strassburgi kereskedőház-szabályzatban szerepel a wetzlari posztó: von Wetslor. Ennek a Hessen és Nassau közé eső birodalmi városnak az áruja Magyarországra is eljutott. Az 1457/58 évi pozsonyi harmincadvám adatai szerint mint második minőségű posztót hozták be.¹²

Nem az előbbi elírása avagy más német városnévre megy vissza a Brassó iratanyagában 1529 és 1556 között felbukkanó Westerlitz áru. Ilyesféle német városnevet nem leltem, úgyhogy Westerlee groningeni (Németalföld) helységből eredő áruféleségre kell gondolnom.¹³

Régebbi történetírásunknak gondot, bizonytalanságot okozott a pozsonyi adatokban előforduló 'kirsing', 'kirssing' (harmincadvámom behozott áruk jegyzéke 1457/58, kamarai számadások 1464 év), ami a második minőségű posztókhoz hasonló vámtétele alapján német posztónak minősült e század elején. Ehhez járult a szó hasonlósága a 'kirsot' nevű szövet nevével, amely strassburgi jegyzékben német áruk sorában fordul elő, amivel a régi elemző „valószínűleg azonos” gyanánt értékelte. Érdekes, hogy mégis a megfejtethetlen, illetve nem származást jelölő elnevezések sorában is adja a régi gazdaságtörténész, földrajzi táblázatában mellőzve a Németország valamelyik vidékére besorolást, pedig szövegében az Alsó-Rajna vidékére lokalizálta a 'kirsing' posztót. Nem támogatja egy ilyen német posztó létét a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontja sem, amelyben 'kirischnig' fordul elő, a közepes finomságú német posztók között. Ennek azonban külön van fajtajelölő, lokalizáló jelzője és van kielégítő értelmezése: 'kirisching' az a gyapjúsövet, amelyből szőrmés felsőkabátot készítettek. Ezek után a német posztók közül törölhetjük a 'kirsing' nevű árut és azt statisztikai számításokban sem lehet azok körében

¹⁰ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Kováts Ferenc*: i. m. 99; *Manfred Straube*: op. cit. 185; *Josef Macürek—Miloš Rejnuš*: op. cit. 73; *Lothar Berthold* — usw. (Red.): op. cit. 46, 52; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme. 301; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 888.

¹¹ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Kováts Ferenc*: i. m. 100, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; *Hermann Oesterley*: op. cit. 426.

¹² *Kováts Ferenc*: i. m. 100, 102, 104.

¹³ *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 884.

figyelembe venni. Az újabb történetírás az adott korból a magyarországi forgalomban igazolható angol posztót lát benne, a 'kersey' alakváltozatát.¹⁴

Az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyvben több ízben bukkan fel egy rejtélyes finom, de második minőségű posztóféléség. Wintperger Ulrik kalmár hozta be: 2 vorstat. Ezt régi gazdaságtörténetírásunk automatikusan német szóként (vorstadt, Vorstadt) értelmezte és alsórajnai posztónak minősítette, bár ugyanakkor megfejtethetlen, illetve nem származást jelölő elnevezésként jellemezte. Ezt az ellentmondást német névből magam sem tudom feloldani, a névalakban angol posztó megjelölését érzem inkább. Az ismert Worsted posztó (Worstedet norfolki helység nevéből): angol posztófajta, amely a középeurópai nyelvi környezetben át ért Magyarország legnyugatibb forgalmi központjába, németes hangzásúvá torzulva: vorstat. Ezért biztonsággal ki lehet iktatni német posztóink közül.¹⁵

Az 1510 körüli bártfai harmincadtarifában szerepel egy rejtélyes posztófajta: pecia Wyzyn. Ezzel a történeti irodalom nem foglalkozott, mert a név ismert alakú helynévhez nem kapcsolható. A lajstromból annyi állapítható meg, hogy németalföldi és német posztók csoportja között helyezték el, s értékben is átmenetet alkot. Egy vég tirlémenti posztó vámja 10 garas, egy vég Wyzyn vámja ugyancsak 10 garas, 1 vég aachenié 9 garas. Azt is hihetnők, hogy a posztónév elírás, ezt azonban még két előfordulása kizárja. Előfordul a behozott Wyzyn áru az 1538-i kolozsvári szabályozásban is. 1550 körül a Nádasdiak számadásaiban a gyakori posztók hosszú sora és nagy mennyisége után egyszer bukkan fel: Vyzwn pecie Xj. Mivel ezúttal dél-francia — aragóniai és délnémet posztók között szerepel, lokalizálása még tágabb körben kereshető, csak léte válik biztossá. A számadásban ugyanis mind az y, mint a w betű i hangot jelöl. Endrei Walter még három adalékot ismer a problémához: az 1545-i Vectigal „Wissa”, a Verancsics-féle lista „Wyzi”, az 1612-i Vectigal „Vuysin” nevét. Egyetlen bizonytalan támpontul Visé (flamandul: Wezet) Meuse-parti belga város (Liège tartomány) neve kínálkozik, ez esetben nem is volna német posztó. Maastrichttól délre, Aachentől nyugatra mindenesetre ez esik a posztós vidékre s nem a bajor, osztrák, hesseni, württembergi Wiesen helységek.¹⁶

3.

A felső Rajna-vidék legfontosabb gyapjűfeldolgozó városa Strassburg volt, ahol már 1357 óta gyapjúkereskedők szövőszékeket állíthattak házaikban, hogy a nyersanyagot bér munkásokkal szövessék. Posztóexportja számottevő volt. Takácsainak száma a XIV. század végén 200 körül alakult, évente 2000 vég posztót gyártva. A vállalkozó „posztósok” a takácsokat is függésbe vonták.

¹⁴ Kováts Ferenc: i. m. 20, 52, 99—100, 102—104; Karl Mollay: op. cit. 424 pont és 234. o.; György Székely: op. cit. 34—35.

¹⁵ Kováts Ferenc: i. m. 102, 104, 172—173; György Székely: op. cit. 32; vö. még Századok, 1970. 2. szám 293—294.

¹⁶ Iványi Béla: i. m. II. k. 4145. sz.; Samuél Goldenberg: Kolozsvár kereskedelme 301; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul... 883; Belényesy Márta—Kumorovicz L. Bernát—M. Kállai Erzsébet: Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásából. Fasc. II. (Bp. 1960) 97; Hermann Oesterley: op. cit. 756, 763. — Fekete Lajos professzor 1966. december 18-i levelében török vámnaplókban és kánunokban emlegetett, 'nemcse' nyelven adott 'ovejszin (ovbiszin?)' posztófajtaára hívta fel figyelmemet. Ez talán a fenti posztónévvel függ össze?

Néhány évtized múltán az évi gyártás már a 3000 véget is túlhaladta. De ennek a Magyarországtól legtávolabb eső textilközpontnak áruja adataink szerint nem jutott el ide. A *felső-rajnai* posztók szerepe 1542-re előretört Magyarországhoz behozatalában.¹⁷

Rejtélyes és történeti irodalmunkban sokféle értelmezést kapott egy posztófajta, amely pedig több formában is előfordul. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontja németalföldi posztók körében hoz, de mint közepes értékűt, egy árut, amelynek neve: von Kawmar. Modern kiadója ezt nem városnévként magyarázta, hanem árufajtaként: Kammertuch. Ez önmagában is problematikus, jelentési és hangtani szempontból. De később is vannak variánsai. Az 1436. évi, Sybenlinder János-féle harmincadtarifában németalföldi posztók végén, az angol posztó előtt szerepel: Chawmer. Harmadrangú posztó itt egy igen differenciált vámtétel listában, tehát még jó posztó. De az 1457/58 évi pozsonyi harmincadjegyzékben is felleljük. Pl. Kuchlar Péter 11 véget hozott be: tuch kaumer. Wintperger Ulrik kalmár pedig 1/2 véget hozott be: tuch kawmer. A két utóbbi forrás közzétevője ezt a posztót általában cambray-i posztónak értelmezte, de olykor Cambray mellett Couvint is elképzelhetőnek tartva, ez esetben németalföldi áru volna. Cambrai nevéből ilyen német posztónév nehezen képzelhető, mert német alakja eltérő (1367: Chemnaten), mint a posztónévből a közzétevő által feltételezett Kaum. De a szóösszetétel azt jelzi, hogy inkább városneves szerkezet ez s nem lehet Kammertuch. Eredethelyének inkább az elzászi Kolmart tartom.¹⁸

A strassburgi kereskedőház-szabályzatban egymás mellett szerepelnek a mainzi és trieri posztók: von Meigen, von Trier. Közülük a mainzi Magyarország XV. századi posztóbehozatalában is többször kimutatható. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontjában szerepelnek a középszerű posztók között: Item Trilischer vnnnd gugglischer. Mivel mellettük a londoni posztó szerepel, két városnevet kereshetnénk bennük. Ugyanilyen értékrendben szerepel valamivel lejjebb: Item Menczerÿn. Ebben kétségkívül mainzi posztót láthatunk. Ellenben az ugyanott szereplő 'trilisch' nehezen volna trieri posztónak tekinthető, inkább valamiféle háromrétű anyag fogalmát fejezi ki. Ha — mint Endrei Walter lehetőségként számol vele — 3 fonalas sávolyt (Drillich) jelentene, akkor már nem volna igazi vászonkötésű posztó. A 'gugglischer tuch'-ot sem tekintjük jülichi posztónak, bár e Rajna-vidéki helynévnek van hasonló változata, pl. 1348-ban Guylighe, Gnylge, hanem elfogadhatjuk ennek azt a magyarozatát, hogy olyan posztó, amelyből csuklya készíthető. A fenti értelmezés talán eklektikusnak tűnnek, ha az 1436. évi Sybenlinder-féle harmincadlistában megint nem csak a mainzi posztó szerepel: de panno Mainczi, itt mint utolsó előtti kategóriájú posztó.¹⁹

A német posztók közül ismeretes volt a speieri. A strassburgi kereskedőház-szabályzatban is szerepel: Spire. Pfalz főhelyének áruja 1457/58-ban feltűnik a pozsonyi harmincadkönyvben. A finom posztók sorában behozta

¹⁷ Erhard Voigt, in: Deutsche Geschichte Band 1, 404; Szűcs Jenő: i. m. 182—183, 209, 232; Pach Zsigmond Pál: i. m. 27.

¹⁸ Karl Mollay: op. cit. 424. pont és 222. o.; Kováts Ferenc: i. m. 52, 99, 102, 168, 172—173, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 102. sz.; Hermann Oesterley: op. cit. 109, 355.

¹⁹ Kováts Ferenc: i. m. 99, 211; Karl Mollay: op. cit. 424. pont és 222, 229, 233; Hermann Oesterley: op. cit. 324; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.

Ulrik kalmár és nagyobb mennyiségben szállította Gailsam Albert társasága. Az 1457/58. évi pozsonyi harmincadjegyzékben szereplő Kernspayer posztót ilyen városnévvel nem tudtam azonosítani és lokalizálni. Ez a német posztónév talán egy meghatározott fajtájú speyeri áru: kern. A „Kern” minősítést jelez; a legtöbb német városban a legjobb posztófajta elnevezése volt, amit sokszor — amint arra Endrei Walter utal — K betűs ólombélyeggel láttak el. A nagy-szebeni huszadjegyzék (Vigesimalrechnung, Zwanzigstrechnung) szerint az országból kivitt áruk sorában szerepel 1500-ban a görllitzinél drágább posztóként: Speyr pannos. Az 1503-ban Brassóból Oláhországba (Havasalföld, Muntenia) vitt posztók között is szerepel Speyer áruja. Brassó forrásanyagában 1529 és 1556 között is említik. Más nyoma annak, hogy a belső forgalomban szerepel, szintén előfordul. A vízaknai sóalkamarásnak szokásos juttatás 1506-ban speieri posztóban állott: panni Spaÿr. De a XVI. század második felében elenyészik az erdélyi forrásokban.²⁰

A németnevű textilárúk további területe a kialakuló Svájc volt, amelyen belül Zürich képviselte a legszelesebb színekpet (vászon, gyapjűszövet, selyem), kész áruít a svájci történetírás szerint Svábföld és Lotaringia, illetve Bécs és Magyarország irányába szállították. A város a XV. század végétől a szétszóróttótkés manufaktúra formájában szervezte be a környékbeli paraszti háziiparosokat a durvaposztó és selyemszövet gyártásába. Bern is jelentékeny iparváros lett. Mégsem innen, hanem Veronából származtatja történetírásunk a 'berni' elnevezésű posztókat (pl. 1452: de Pernis, 1457/58 többször tuch von pern, 1497: Pernisii, Pernisy, 1500: Pernisch, 1507: Pernisii). Ezt a felfogást Endrei Walter korabeli forrásadattal is igazolja: „panni pernisii seu Veronensis” (az 1612. évből). A freiburgi (Fribourg) posztót a svájci történetírás ugyancsak számomartja a keletre szállított áruk sorában. Nyugati piaca a XVI. század során hanyatlott, ami a posztóiparra kedvezőtlenül hatott. St. Gallen vászoniparával és ennek körében német, francia, észak-olasz, lengyel, andaluziai piacokra szállításával tűnt ki. Volt azonban posztófestő ipara is, ahol másodminőségű áru gyártását fejezték be. Volt ott ellenőrzés is a mángorlóban (Tuchhaus). Érdekes, hogy míg a nagy svájci posztóközpontok áruai magyarországi posztónevekben nem mutatkoznak, a Bernhez tartozott Kostenhofen áruja (tuch kostenhoffer) tűnik fel abból az országból a pozsonyi harmincadkönyv tarifájában, 1457/58 évben. Más a helyzet, ha ebben a névben — mint Endrei Walter feltételezi — Gostenhof neve lappangana. Ez esetben nem svájci helységről, hanem Nürnberg egyik tipikus posztógyártó elővárosáról volna szó.²¹

²⁰ Kováts Ferenc: i. m. 99, 102, 160, 173; Hermann Oesterley: op. cit. 644—645; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. 293, 431; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul... 883—884; Samuil Goldenberg: Kolozsvár kereskedelme. 301.

²¹ Ernst Fischer: Illustrierte Schweizergeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart (Schaffhausen, 1947). 79, 129, 138—139; A. N. Csizszozonov, in: M. M. Szmirin: Vszermirnaja Isztorija. IV. (Moszkva, 1958) 192; Hans Nabholz—Leonhard von Muralt—Richard Feller—Emil Dürr: Geschichte der Schweiz. I. B. (Zürich, 1932). 317; Kováts Ferenc: i. m. 53, 99—100, 102, 168, 171; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 671. sz.; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. 236, 243, 286, 473; Hermann Oesterley: op. cit. 358; vö. H. Ammann: Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter (Nürnberger Forschungen Bd. 13, 1970).

4.

A *délnémet* (sváb és bajor) posztók közé sorolják az augsburgit, az eichstädtit, a nürnbergit, az ulmit. Közülük a délnémet gyapotipar központjai: Augsburg és Ulm, a híres barchent gyártási helyei. A Nagy Ravensburgi Kereskedelmi Társaság szervezte a Bodeni-tótól északra seő vászongyártó városokat és azok exportját. De barchentet és posztót is exportált. Ez a társaság faktort tartott Pesten. Mindezek együtt a délnémet (oberdeutch) ipar és kereskedelemi tőke gócpontjai. Némely kereskedő tőkés éppen takácsból lett posztókereskedők leszármazottja (pl. a Fuggerek). Augsburgi posztó Magyarországra jutásáról azonban nincs híradás az általam ismert forrásokban. Pozsonyba 1457/58-ban 2 müncheni kereskedő is hozott be posztót. Északnyugat felől, mint 1530 évi adatok bizonyítják, a délnémet posztó behozatala nagyobb szerephez nem jutott. A délnémet posztók szerepe 1542-re igen megnőtt a nyugat felőli magyarországi behozatalban. Ennek nemcsak az ipari, hanem a kereskedelmi erőviszonyok eltolódása is a magyarázata: délnémet kereskedő tőkések hitelekkel fedezték a posztóbehozatalt. Nemcsak az ízlésváltozás, hanem a kereskedelem áruösszetételének átalakulása is váltotta ki az erkölcsbíró Heltai Gáspár szavait: „A régi posztókat megvetik, mind új a posztó . . .”²²

A német gazdaságtörténetírás felfigyelt magyar gyapjú Ulmba vitelére, ahol a XIV. század óta kiépült gyapjúiparnak erre is szüksége volt. Történetírásunk viszont számontartja Ulm XV. század eleji nagy posztókereskedelmét Bajorország és Ausztria felé és ulmi középfinom posztó Magyarországra jutását. Ezidőben Ulmban 350–400 takács dolgozott. Hogy ezek legalább egy ideig rendszeresen gyárthattak magyar piacra is, azt jelzi ennek az árunak említése az 1436. évi Sybenlinder-féle harmincadtarifa-lajstromban: Vlmer. Ez az áru egyébként az utolsóelőtti posztóvámítétel alá esett. Hogy később már nem történik említés róla, korántsem a város hanyatlása miatt, sőt éppen emelkedő szakosodása miatt következett be. Ulm a gyapotfeldolgozó ipar egyik központja lett, amelyhez még messzebről, a Levantéről tudták — kellő tőkeerővel rendelkezvén — beszerezni a nyersanyagot. Ezután már nem a posztó, hanem a barchent lett az ulmi export fő tárgya.²³ Endrei Walter mindamellert az ulmi posztót a XVI–XVII. század harmincadtarifáiból is ismeri.

Dintner német posztókereskedő 1402/7 éveken a bambergi vásárokon is megfordult vagy oda meghatalmazottat küldött bevásárolni. Ennek a városnak (az ősi névalakjai Papenberch, Papenberc, Papinberc) tulajdonítjuk azt a posztót, amelyet Sybenlinder János 1436 évi harmincadjegyzéke említ: Papenberger. Az először felölő Babenberg ugyanis elpusztult svájci vár neve, s maga

²² Kováts Ferenc: i. m. 90, 102, 164, 181; Ludwig Beutin: Von 3 Ballen zum Weltmarkt (1934) (Ludwig Beutin: Gesammelte Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Köln—Graz, 1963). 62; Fritz Rörig: Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode (1933). (Fritz Rörig: Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Weimar, 1959). 367; Szűcs Jenő: i. m. 22, 184, 216–217; Erhard Voigt, in: Deutsche Geschichte Band 1. 403; Deutsche Geschichte in Daten (Berlin, 1967) 148, 1020; Paul Wescher: Grosskaufleute der Renaissance. In Biographien und Bildnissen (Basel, é. n.). 83; Friedrich Wielandt (szerk.): Das Konstanzer Leinengewerbe. 2. Quellen. (Konstanz am Bodensee, 1953) 14. sz.; Pach Zsigmond Pál: i. m. 27, 30; L. Makkai: op. cit. 35; Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról (1552) (Bp. 1911). 50.

²³ Friedrich Lütge: op. cit. 170; Szűcs Jenő: i. m. 182–184, 207; Kováts Ferenc: i. m. 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat, 103. sz.; Ludwig Beutin: Von 3 Ballen zum Weltmarkt. 62.

az Árpád-kori történelmünkben szereplő dinasztia is Bambergéről nyerte nevét. A posztó az egyik utolsóelőtti értékű a lajstromban.²⁴

Mint áru és mint nyelvi jelenség a nürnbergi posztó futott be hosszú és változatos pályát Magyarországon. Ez megfelel kereskedelme és ipara jelentőségének. A nürnbergi posztó pályáját először a Német-római Birodalom országainak területén követhetjük, ahol Erfurtban 1315-ben, Karlštejnben 1424 és 1428 években (panno Normbergensis; Normbergenses), Hartung Cammermeister 1441. évi rendezésében (von Normbergk) tűnik fel szemünk előtt. A XV. századi linzi vásárokon megjelenő posztókereskedők egyharmada nürnbergi volt. Stájerországon keresztül ugyancsak került Magyarország felé nürnbergi posztó, talán már a XIV. századtól. Ennek a századnak a végétől számol történetírásunk magyar és nürnbergi nagykereskedők áruüzleteivel, ezek keretében délnémet posztóval; középfinom szövetek között számol a nürnbergi posztóval a XV. század folyamán történetírásunk. Ám az 1413/14 évi, nürnbergi polgároktól lebonyolított szöveteladás (vmb gwant, vmb gewant) Pozsonyba, éppen a nürnbergi familiák élénk németalföldi kereskedelmi kapcsolatai miatt, németalföldi posztóra vonatkozhatott. Ezt alátámasztja, hogy Dintner posztóvásárlásaiban, amelyeket részben Nürnbergben eszközölt, más németalföldi és német áruk szerepelnek az 1402 és 1407 év között. Az 1447/48 években Raneis Farkas pozsonyi nagykereskedő egy nürnbergi kereskedőtől kapott posztót. Az 1457/58 években Ulrik kalmár azonban már biztosan hozott be nürnbergi hosszú finom posztót a pozsonyi harmincadvámom. Forgalmi kiindulásától távol, az erdélyi Szászföldön 1497-ben juttatásban tűnik fel a nürnbergi posztó (Nurenberger). A nagyszebeni huszadvámjegyzékben 1500-ban többször szerepel a nürnbergi posztó: Normnum parmberger, Norrmberger, Norrinberger, Norrinberger, Newrinberger, Norwmbberger, Norrinberger, Norrinberger, Normberger, Norrmberger, Norrinberger, Norrinberger, leggyakrabban végenként 6 és $\frac{1}{2}$ forint értékben, de olykor 5 forint 25 denár, 6 forint, 6 és $\frac{2}{3}$ forint, 6 és $\frac{5}{6}$ forint értékben. 1501-ben Bornemissza János királyi kincstartó Bártfától posztót kért a király számára adó fejében, s ebben a nürnbergi posztót második lehetőségként jelölte meg. 1503-ban Brassóból Oláhországba (Havasalföld, Muntenia) vitt áruk közt szerepel Nürnbergé. 1504-ben a Kanizsai-család fizetési lajstromán nürnbergi posztó szerepel (Nerembergensem), fél vég ára 3 és $\frac{1}{2}$ forint volt. 1506-ban a vizaknai sókamárásnak két vég rövid nürnbergi posztót juttattak (kurcz Nuremberger), 14 forint értékben. 1507-ben erdélyi szász területen egy vég nürnbergi posztó (Nurmberger) fogyasztói ára volt 7 forint. Azt hihetnők, hogy az ára mindenkor egységes, de éppen 1507-ben vizaknai sókamárás familiájának juttatott 2 vég nürnbergi posztó (Nurmberger) ára 16 forintot tett ki. Az 1510 körüli bártfai harmincadtarifa gyenge közepes vámmal sújtott posztói között szerepel nürnbergi (Newrumberger). Az áru különféle fajtái hamarosan magyar nyelven is megjelennek, mint a hosszú nürnbergi posztó 1522 körül: hwzorelemberger, 1524-ben: hozwleremberger, illetőleg a rövid nürnbergi posztó 1529-ben: panno Rywydleremberger, mellettük szerepel az általános név is 1529-ben: Leremberger. Brassó forrásanyagában 1529 és 1556 között le lehet meg Nürnberg áruja. 1530-ban a zsolnai behozatal töredéke (5 bála) volt nürnbergi posztó: Nurnberg. ballas, ugyanoda 1531-ben is hoztak

²⁴ Wolfgang v. Stromer: op. cit. 790; Hermann Oesterley: op. cit. 36, 42; Kováts Ferenc: i. m. 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat, 103. sz.

nürnbergi posztóbálákat: ballam norberg, ballam Norberg... Kolozsvári 1538. évi szabályozásban különböztetik meg a nürnbergi és hosszú nürnbergi fajtát. De ennek az árunak fő behozatali útja Pozsonynál volt, ahol 1542-ben már elsősorban a nürnbergi posztó szerepel az előretörő délnémet áruk között a harmincadkönyvekben. 1542-ben Erdélyben is szerepel a hosszú nürnbergi áru. Az idegen névalak gyakoribb magyarországi forgása vezetett a magyar nyelvhez, hangképzéshez közelebb álló 'lörömberger', 'nörömberger' alakokra, amit magyarul fejeztek ki latin szövegekben is. Így gyakori árunk a Nádasdiak számadásaiban, pl. 1544: Pannum Norumbergert longioris, coloris Publikan Zjyn, lörömbergerektől, 16 ref lörömbergert, 1545: veres lörömbergert, panno leremberger, calligis leremberger, 1547: lörömbergertol, hosszu lörömbergert, 1550 körül: hozu lorberger, zold leoreomberger, 1550: de Lewremberg longo coloris wylagoskek, de panno Lewrenberger longo, coloris wylagoskek, vilagos kek huszo Lõremberghert, de Lewrembergher longo, coloris wylagoskek, de Lewremberger longo coloris wylagoskek, ex panno Norembergensi longo, coloris wylagoskek, de Lewremberger pro dolman, vilagos kek hossu lõrembergert, hossu Lõrembergert, wylagos keketh, wylagoskek hossu lõrembergert, szewld hossu lõrembergerth, vilagos kek husso Lõremberghert, zold hossu Lõrõmberghból, hossu vilagos kek Lõrõmberghból, hoszõ lõrembergherből, hossu lõrembergher, hossu Loremberghert, vilagos kek hossu Lõrembergherből, vilagos kek hossu Lõrõmbergherből, vilagos kek hossu Lõrembergherből, vilagos kek hossu Lõr:, zold hossu Lõr:, vilagos kek hossu Lõr:, vilagos kek hossu Lõr:, hossu vilagos kek Lõr:, vilagos kek hossu Lõer:, hossu Lõr:, hoszo Lõr:, hossu Lõr: vilagos kek bõl, de Lõrõmbergher longo coloris vilagoskek raso, ex hossu Lõrõmbergher vilagos kek raso, hossu lörömbergernek, szewldnek, ex panno Lõrõmbergher longo, coloris vilagos kek non raso, wylagos kek hozzu lörömbergernek, szewld weg hozzu lörömbergernek, szewld, hossu lorombergernek, vilagos keek hozu lorombergernek, vilagos keek hozzu lörömberg, vilagos keek hozzu lorember, vilagos keek hozzu loromber, vilagos kek hossu lörömberger, vilagos keek lörõmber:, vörös hossu lörõmbergerth, vörös hossu lörõmbergernek, vörös hossu lörömbergernek, vörös hossu lörõmbergernek, vörös hossu lörömbergernek, vörös hossu lörõmbernek, hossu lorombergernek, vörös Lõrõmbergelnek, weres hozzu lerembergernek, welagos kek lewremberghert, zewld hozzu lewrembergerth, Lewrembergerth... welagos keketh, vilagos kek hossu Lõrõmberghból, vilagos kek... hoszszu Lõrõmbergerbol, vilagos keketh, hosszu lörõmberget, wylagos kek hoszszu lörõmbergert, hoszw lörõmbergerth szoldeth, hoszw lörõmbergert, vilagos keketh, vilagos kek hoszw Lorombergerth, zold lörõmõrgerbol, zold lörõmbõrgerbol, zewld hozzu leremberget, vilagos kek hozzu lörõmbergert, 1551: keth weg hozzu lerembergerht... egyk weres, masyk kek, hossu veres lõremberghert, veres lõremberghert, Lerembergerth, weres nerembergerth (?), hozzu lörõbõrgert, vörõset, hozu lörõmbergert, weres lörõmbergert, vörös hozzv lörõmbergert, hozzw lörõmbergert, vörös hozzu lorombergert, vörös hozzu lörömbergert, vörös hozzu lerombergert, vörös hozzu lörömbergert, hozzu lerembergerth, vörös hozzw lorombergert, vörös lorombergert, vörös hozzw lörõmbergert, vörös hozzu lörömbergert, vörös hozzw lörõmbergert, 1557: Nörõmberger, ueres lörõmberger. Ennek az összefüggő és egy területről (Dunántúl) való névtömegnek az alapján láthatjuk a változatos szócsoportosítások és sablonmentes megjelölések, a különféle színváltozatok közös lényegét: a német posztónév mindenkor megmaradt, de immár mint magyar szót használják, alakítják. Lehet, hogy ez az osztrák szom-

szédságnak, német kereskedőknek is betudható. Ezt a lehetőséget alátámasztaná, hogy egy másik fejlődési zónában, az erdélyi sókamara 1551. évi számadásaiban már a posztónév is magyar jellegű: 'revid lurnbergi posztót' (hoc est Nurnbergiensis panni) kapnak évenként a szegődött sóvágók, akiket posztósoknak neveznek (sectorum alii sunt conductitii, quos poztos vocant). Az ide is rendszeresen eljutott áru tehát egészen magyarnyelvű környezetben kapott kivételesen nevet. A királyi rész déli végén, tehát a történelmi Dél-Nyugatmagyarországon, Alsólendva mezőváros 1558. évi árszabásában a nürnbergi posztó nyírése kapcsán közepes posztóként szerepel: lörombergernek singit l krajzárért. Talán nürnbergi posztót rejt az 1560-as években a szigetvári vám középhelyen álló tétele: nurisleniensis. De ez az áru nemcsak a végvidék forgalmában szerepelt, hanem átjutott a török uralom alatti területekre is. A nürnbergi posztó az 1560. évi váci vámnaplókban kisebb tételekben kapott helyet (szeptember 20, október 103 bála): lorimbergel. Ide magyar kereskedők hozták. Olcsóbb posztó volt, amelyet a mezővárosi és falusi alföldi parasztság vásárolt. Az 1563/64 évi váci török vámelszámolásokban magyar nevű kereskedők hoztak magukkal nürnbergi posztót tekintélyes mennyiségben. A budai török vámnaplók posztónévanyagában is jutott hely a nürnbergi posztónak, bár csak kisebb mennyiségben: 1571-ben 217 vég: norimber, norimbergel, lorimbergál, lerobergör, 1573-ban csak 25 vég: norimber. Itt tehát a német posztónév maradt meg, de a magyar hangoknak megfelelő változatokban. A forgalom azonban legalább a magyar királyság nyugati határain való beérkezéskor osztrák és délnémet kereskedők kezén volt, pl. 1585-ben a nürnbergi Gösswein és Rottenberg, 1587-ben a nürnbergi Hencz és Angerer, 1588-ban a bécsi Joanalli András és Szilveszter, Zolikoffer György, 1577/92 években a pettaui Lucas Basinio és a bécsi Wolfgang Stubenfoll. Ezek újra meg újra a német névváltozatot hozták, mint posztófajta megjelölést. Mindez megfelelt Németországban belül is a déli városok, köztük Nürnberg gazdasági befolyásának, kereskedelmi tőkeerejének, az elvesztett Földközi-tengeri piac helyett új keleti piacutatásnak. Ez Lengyelország forgalmára is kihatott. Így hozhatott 1575 májusában Gergely deák kassai magyar borkereskedő Krakkóból nürnbergi posztót: egy bál lömberget, kiben volt 32 vég. A brassói posztóscéh importszövetjegyzéke 1576-ból 1 nürnbergi posztóvéget mutat fel, jelezve ezáltal, hogy az áru eljutott Délerdélyig. Lorántffy Zsuzsanna szegődményjegyzéke (1652) már mellőzte a nürnbergi posztót. Véleményem szerint Nürnbergre utalhatnak más városokra vonatkoztatott bizonytalan olvasatú áruk vagy problematikus azonosított helynevek. Ilyenekkel találkozunk a nürnbergi áru jelentőségét egyébként kiemelő Samuil Goldenbergnél. Ha igaz a volna, a keleti áruk listája bővülne. De félok, hogy azonos árut osztályozott többfelé. Így szól lembergi áruról vagy éppen lvovi áruról (Lemberger) Brassó 1576—1581, Kolozsvár 1599 évi forgalma kapcsán. Csak hogy más esetekben ugyanezt a Krakkóból Kolozsvárra vitt árut (a bevitt posztó 6.81%-át) Lamberg márkának veszi, noha maga is megkérdőjelezi. Lamberg posztógyártó helységet azonban nem leltem. Bizonytalan Lemberg értelmezése is. Ez ugyanis nemcsak a mi Ilyvónkra utalható, de a sziléziai Löwenberg város középkori névváriánása is. Érdekes már most, hogy a kitűnő erdélyi gazdaságtörténésznél Löwenberg ismételtelen felmerül, megkérdőjelezve. Ezekben az esetekben azonban bizonyon állíthatjuk tévedését: a Lewrewmberger, Lörenberger alakok — adattömeg bizonyította — Nürnbergre vonatkoznak. Az erdélyi posztónyírók a XVI. század derekán tehát az utóbbival foglalatostokdta, kolozsvári jogi források

ugyanabban a században ennek áruját emlegetik. A keleteurópai metropolis éppoly bizonytalanul dokumentált tehát, mint a sziléziai város.²⁵

A Budai Jogkönyvben (Ofner Stadtrecht) a 424. pont német és morva posztók közé helyezve szerepeltet egy nehezen lokalizálható nevet: Werderÿn, amit werdinek értelmeztek. Az 1436. évi Sybenlinder-féle jegyzékben említik újra: pännis Werder, itt pedig cseh és német posztók között kapott helyet. A pozsonyi vámsorompónál 1457/58-ban több szállítmányban szerepel: az esztergomi Farkas György I tuch werdar-t hozott és ugyancsak hoztak werdi posztónak értelmezett árut Gailsam Albert társasága, Wintperger Ulrich kalmár (11 tuch gering werdar). A 'gering' jelzót régi gazdaságtörténetírásunk külön posztófajtának minősítette, pedig inkább az adott 'werdar' posztó minőségét jelentette: vékony ill. keskeny. De mire vonatkozik ez a helymegjelölés? A forrásközlők elkerülték, milyen Werdre gondoltak és kétségtelennek sem mondható az értelmezés, mert Werdent is vehetünk a szó tövének. Werden a Rajnától keletre, Kölntől északra a XII. század végén — XIII. század első felében bontakozott ki városi szinten; a posztógyártás történetében azonban nem jutott nagyobb szerephez. 'Werd' szép számmal fordul elő a középkori Németországban, van a Rajna táján (Kaiserswerd), bajor földön (Donauwerd = Donauwörth), amely fontos átkelőhely és Nürnberg felől is útsomópont — egyben gyapjúszövése ismert. De itt meg az összetett helynév (1643: Thonauwerth) nem szerepel posztónevünkben. De különösen számításba jöhet 'Werd', Nürnberg elővárosa. Ez a Wöhrd a XIV. században a város közeli szomszédja mint külön falu, amelyet a tanács 1427-ben szerzett meg, de még a XV. század második felében sem szakadt el a sertésstenyésztestől. Mint előváros a XVI. század közepén kb. 800 tűzhelyet tett ki. Nürnbergnek a XVII. században is

²⁵ *Manfred Straube*: op. cit. 185; *Josef Pelikán*: op. cit. 69, 87—88; *Alfred Hoffmann*: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. B. I. (Linz, 1952). 73; *Konrad Weiß*: Geschichte der Stadt Nürnberg bis zum Uebergang der Reichsstadt an das Königreich Bayern im Jahre 1806 (Nürnberg, 1928). 25, 39; *Szűcs Jenő*: i. m. 22, 184; *Lederer Emma*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000—1458) (Bp., 1932). 122. o., 21. és 23. számú kivonat; itt köszönöm meg Helmut Frhr. Haller von Hallerstein 1966. október 23-i levelében kifejezett véleményét az 1413/4. évi pozsonyi ügyletekről; *Wolfgang v. Stromer*: op. cit. 790; *Kubinyi András*: A XV—XVI. századi magyar városi fejlődés kérdéseiről (Századok. 1965). 515; *Kovács Ferenc*: i. m. 102, 173; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation I. 243, 277, 286, 296—298, 440, 466, 473; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 883—885, 888, 891, 894; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme. 301; *Hermann Oesterley*: op. cit. 405; *Iványi Béla*: A Kanizsayak fizetési lajstroma, 1503—4-ből (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1905) 30; *Iványi Béla*: i. m. II. k. 3587, 4145. sz.; *Szamota István—Zolnai Gyula*: i. m. 395, 595, 819. hasáb; *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 27, 30; *Josef Macúrek—Miloš Rejnuš*: op. cit. 71—73; *Csefkő Gyula*: i. m. 309; *Belényesy Márta—Kumorovics L. Bernát—M. Kállai Erzsébet*: i. m. Fasc. I. (Bp. 1959). 88, 127, 134, 179—180, 210, 263 és Fasc. II. 97, 133—141, 143, 145—146, 151—160, 166, 169—172; *Endrei Walter*: Az angol karasia Magyarországon (Századok, 1974) 787—790, 792; *Takáts Sándor*: i. m. 109; Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899). 136; *Rúzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században (Különnyomat Szigetvári Emlékkönyv 1566—1966. Bp. 1966). 13; *E. Vass*: Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert (Separatum Acta Orient. Hung. Tomus XXIV. Fasc. I. Bp. 1971). 9, 11—12, 21, 26—27; *Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550—1580 (Bp. 1962). 572, 576—577; *Lajos Huszár*: Merchant's seals of the 16th and 17th centuries (Folia Archaeologica XIII. Bp. 1961). 192; *Ludwig Beutin*: Von 3 Ballen zum Weltmarkt. 62; *Kerekes György* (közlése) Kalmár Gergely deák regestuma kereskedéséről 1574—82 (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1903). 72.

katonai jelentőségű kapuja, a Wöhrdertor is őrzi a hely emlékét. A problémát fokozza, hogy a XV. század végén — a XVI. század elején Dél-Erdélyben érdekes szóösszetételben jelenik meg egy posztónév. A nagyszebeni huszad-jegyzékben az 1500. évben többször is szerepel: Langwerder, németalföldi és német áruk közötti helyen vagy a nürnbergi posztó után. 1495-ben, 1497-ben és 1507-ben juttatásjegyzékben olasz vagy németalföldi posztó után szerepel: Langwerder, Languerder. A következetes egybeírás miatt nehéz arra gondolni, ami egyébként a posztónevek gyakorlatából kézenfekvő volna, hogy 'hosszu werdi' posztót jelentene. De a 'vékony, keskeny' változat mégis ezt sejteti. Ezt a megoldást azért is javasoljuk, mert csak hasonló, de nem azonos helynévalakot találhatunk Augsburg táján (az újkori Langweid névalakja 1462-ben Lanckward), de ez az egyezés igen bizonytalan. A nevek mégiscsak kijelölnek egy meghatározott iparföldrajzi környezetet, amelyen belül Nürnberg posztója dominált, ezért ennek elővárosa a legvalószínűbb gyártási hely. Az erdélyi előfordulások kiváló ismerője mégis Weert névhez kapcsolja az említett 1500. évi adatot, valamint az 1503-ban Brassóból Oláhországba (Havasalföld, Muntenia) vitt árut és a Brassó forrásanyagában 1529/1556 közt előforduló textiliát. Ilyen helységet Németalföldön találunk (Limburg tartomány), amelynek valószínűsége a korábbi magyarországi előfordulások névalakja miatt elmarad a Nürnberg melletti helyé mögött.²⁶

A XV. században Magyarországra behozott középfinom posztók között történetírásunk számontartja Eichstädt bajor város posztóját. 1436-ban a Sybenlinder János-féle harmincadlistában látjuk: de panno Achstetter. A csaknem legolcsóbb posztók közé sorolták. 1457/58 évben a pozsonyi harmincadkönyv tanúskodik ennek az árunak behozataláról. Wolfgang Holczar egy véget hozott be belőle: tuch aechstetar.²⁷

A nem megoldott posztónevek közé kerül az 1436. évi harmincadjegyzékből, Sybenlinder János összeállításából: Ratenburger. Az áru vámtétele az utolsóelőtti nagyságú a posztók között. Ez német posztónevek közé került, és ezért elsősorban ott kellene keresni eredetét. Ratenburg azonban jelentéktelen, bizonytalan lokalizálású helység volt. A jelentékeny Rothenburgot mindig így írják, ezért biztosan ezt sem merném pusztán nyelvi alapon javasolni. Hangtanilag át lehet talán hidalni a Ratiborral való összekapcsolást (voltak Ratebor, Rathebor, Raceburgensis névalakjai), de ez meg Sziléziába esik, amelynek áruitól a jegyzékben határozottan elkülönül. Nem lehet véletlen, hogy Bamberg és Ulm előtt szerepel a jegyzékben, amelyek pedig Rothenburg-

²⁶ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Kováts Ferenc*: i. m. 160, 168, 172–173, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; *Richard Schmidt*: Deutsche Reichsstädte (Berlin–Darmstadt–Wien, 1963). 61, 90; *Konrad Weiß*: op. cit. 17, 20, 45, 71; *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation I.* 193, 236, 285, 293, 298, 472; *Hermann Oesterley*: op. cit. 378, 752–753; *Lothar Berthold* usw. (Red.): op. cit. 24, 33; itt is kifejezem köszönetemet Hermann Kellenbenz professzornak (Universität Erlangen-Nürnberg), akivel erre a posztónévre vonatkozó problémáimat Szecezinben 1974. május 23-án megbeszélhettem; *Endrei Walter* véleménye szerint is Wöhrd, Nürnberg egyik tipikus posztógyártó elővárosa szerepel a névben. *Vö. H. Ammann*: Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter (i. h.); *Laurentius Diefenbach*: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis (Francofurti ad Moenum, 1857) 578; *Lorenz Diefenbach—Ernst Wülcker*: Hoch- und nieder-deutsches Wörterbuch der mittlern und neueren Zeit (Basel, 1885) 613. hasáb; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 883–884.

²⁷ *Szács Jenő*: i. m. 184; *Hermann Oesterley*: op. cit. 150; *Kováts Ferenc*: i. m. 102, 171, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.

hoz esnek legközelebb.²⁸ Ezt a felfogást támogatják — bár nagy időbeli úr után — Endrei Walter ismeretei a Vectigal-okban többször előforduló „Rotenburg” névről.

Egyízben ismerem a schwabachi posztó említését. 1501-ben a kincstartó lehetővé teszi Bártfa városnak, hogy a magyar királynak járó adóját két másik posztófajta mellett schwabachi posztóban fizetheti. A kincstartó bizonyára tudta, hogy ilyen áru van a városban.²⁹

5.

A délnémet kereskedelmi tőke és textilipar körzeténél is közelebb estek az *osztrák* tartományok. Pozsonyba az 1457/58 számadási évben Alsó-Ausztriából is jöttek árut behozók. A királyi Magyarország nyugati végein az osztrák finomabb posztó is piacra lett.³⁰

A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 95. pontja a legolcsóbb posztókkal helyezi egy szintre a bécsi lodent: wiennerr loden. A 424. pont szintén a legolcsóbb posztók végére helyezi a most tárgyalt árut: wiener Loden. De értéke sebb, mint az erdélyi loden. A 441. pont a durva posztókkal helyezi egy sorba a bécsi lodent: wyner laden. Ez az árszint mutatja, hogy Bécs (és általában Ausztria), mint közeli helyek már csak a legolcsóbb áruban kezdhettek versenyt a megszokott jobb árukat nem érintve. Az 1457/58 évi pozsonyi harmincadjegyzékben is előfordul, Wintperger Ulrik kalmár 4 véget hozott be: wiener lodn.³¹

Sybenlinder János 1436. évi harmincadjegyzéke tartotta fenn annak emlékét, hogy behozták Magyarországra Alsó-Ausztriából a tullni lódent: Tulner loden. Ez a legolcsóbb posztóknál is kisebb vám alá esett, azok értékének felét sem érte el.³²

6.

A kelet-közép-európai posztók között tartják számon a brnoit, jihlavait, olomoucit, görlitzit, boroszlóit s a lengyel posztót. Kivételesen még németországi árut is ide csatolhatunk, ha szomszédságukból eredt. Ezek előretörése új forgalmi korszakot jelent, egy kitűnő erdélyi gazdaságtörténész meggyőző álláspontja szerint: flamand, rajnai, délnémet és olasz áruk helyett közép-európai áruk: Szászország, Szilézia, Csehország, Morvaország (még a lengyelt is odaveszi, de ezt dokumentálni kevésbé tudta) kerülnek előtérbe. A juhtenyésztő Szilézia posztóiparának működését a Lengyelországból és Magyarországból már korán beszerzett olcsó gyapjú is segítette. Csehországiak tették ki a linzi vásárok megfordult posztókereskedők egyharmadát. 1457/58 számadási évben Pozsonyba Cseh- és Morvaországból, Sziléziából is jöttek árut behozók. Szilézia középső és alsó részein, amit még a magyar részről megtoldunk Lausitz olykor elfeledett iparával, jelentősen fejlődött a textilgyártás. Így ért-

²⁸ Kováts Ferenc: i. m. 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; Hermann Oesterley: op. cit. 548—549.

²⁹ Iványi Béla: i. m. II. k. 3587. sz.

³⁰ Kováts Ferenc: i. m. 181; Zimányi Vera: A Rohonc—Szalonaki uradalom és jobbágysága a 16—17. században (kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965). 17.

³¹ Karl Mollay: op. cit. 95, 424, 441. pont és 223. o.—Kováts Ferenc: i. m. 172.

³² Kováts Ferenc: i. m. 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.

hető, hogy 1501 és 1504 között az észak felől behozott posztók között lausitzi posztó jutott szerephez, 1530-ban az északnyugat felőli behozatalban a morva, sziléziai, lausitzi áruk domináltak. Az 1563/64. évi váci török vámelszámolások tanúsága szerint magyar nevű kereskedők hoztak magukkal morva és sziléziai posztót. Ennek az árunak hosszú pályáját mutatja, hogy Lorántffy Zsuzsánna 1652. évi szegődményjegyzéke is említi a morva posztót. A sziléziai áru pedig Kolozsvárra jutott Krakkóból 1611–1631. években.³³

A 'neuhausi' posztó (szerepel Magyarországon tudomásom szerint 1405 körülől 1458-ig) a Budai Jogkönyvben (Ofner Stadtrecht) tűnik fel: 'newnhawser' (95. pont), 'Newhawser' (424. és 441. pont), előfordul az 1436. évi Šybenlinder János-féle harmincadjegyzékben: 'Nēwhewser'. Hogy ez a posztófajta Pozsonyon át került az ország belsejébe, egy 1445. évi városközi levelezés mutatja: Buda tanácsa kéri Pozsony város közbenjárását, mert egy pozsonyi mészáros régóta tartozik egy budai mészárosnak egyebek között 7 vég 'Newenhäuser' posztóval. Ha a budai mészáros valamilyen ügyletben ezt kötötte ki, tudhatta, hogy az áru Pozsonyban megszerezhető. Valóban említik az 1451. évi ottani kamarai számadásokban. Szerepel az 1457/58 évi pozsonyi harmincadkönyvben az olasz, németalföldi és német posztóknál kisebb értékszínt, behozta pl. Gailsam Albert társasága és Ulrik kalmár. A kereskedelem-történeti irodalom a posztónevet adó helyet (Neuhaus = Jindřichův Hradec) Csehországban találta meg, amit alátámasztott más, a cseh koronához tartozott helyekről (Brünn, Teschen) való posztókkal együttes említése és értékelése a Budai Jogkönyvben, s ezt látjuk a Sybenlinder János-féle jegyzékben is (Iglau, Brünn, Teschen). 1457-ben pedig egy cseh nevű kereskedő (Jancko von Neunhaws) hozott be városából való posztót (7 tuch Neunhawsser 9 elln tuch Neunhawsser) Pozsonyba, más szlávos nevű posztóval egyetemben.³⁴

A német hangzású posztónevek a magyarországi forrásokban olykor végigkövethető torzulások útján keletkeztek, bár nem német posztóra vonatkoznak. Ha tehát a németalföldi Saint-Trond (Sint-Truiden) flamand nevént németes változatú posztónevében Prágában 1399-ben: panni de Trutnand, a Dintner-féle kereskedelmi könyvben 1402/7 években: swarzes und grünes von Sant Draut, Bécsben 1422-ben: tuch von Sandtriuten, Karlštejnben 1428-ban: panni Trutnowiensis találjuk meg, akkor a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) posztónevalakjait: von trautein (95. pont), Von trautner (424. pont), trawtner (441. pont), amelyek középfinom posztót jelölnek a rangsorban, valamint az 1436. évi Sybenlinder-féle tarifában szereplő posztónevet: de panno Trauttnar és az 1457/58 évi pozsonyi harmincadkönyvben szereplő posztónevet: trawtnar hasonlóan értelmezhetjük. Már régi gazdaságtörténetírásunk joggal lokalizálta mindezeket a németalföldi Saint-Trond városba és a kikövetkeztethető német Trauten, Trautten, Trautenau alakot nem tekintette német városnévnek, csak kivételesen, ám tévesen azonosította a cseh Trutnovval. De ha törlünk is egy „cseh” posztónevet, számuk nem fogy meg. Az 1530 első felében Brassóban

³³ Kováts Ferenc: i. m. 102, 181; Pach Zsigmond Pál: i. m. 30–31; Szűcs Jenő: i. m. 184; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul... 885, 894; Samuil Goldenberg: Kolozsvár kereskedelme... 301; Alfred Hoffmann: op. cit. 73; Walter Kuhn: Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit. II. Band (Köln–Graz, 1957). 162; Endrei Walter: i. m. 787, 789, 792.

³⁴ Karl Mollay: op. cit. 95, 424, 441. pont és 217, 222. o.; Kováts Ferenc: i. m. 20, 103, 160, 173, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 612. sz.

emlegetett Kutnisch nevű posztót — nem csatlakozva Samuil Goldenberg 'Kutno-i' javaslatához — Kutná Hora (Kuttenberg) árujának foghatjuk fel. Ennek a cseh városnak ismeretesei középkori Kuttinis, Cutna, Kutten, Kutnis, Cuthniz, Cuttniss írású névalakjai, amelyekből a posztónév értelmezhető.³⁵

A Budai Jogkönyvben szerepel a brnoi posztó. A 95. pontban közepes szintű posztók sorában említik: prunner. A 424. pontban ugyancsak a középértékűek közt sorolják fel: prunner. A 441. pontban a középszint alatti rangsorba került: vonn Brunnisch. Ugyancsak általános érvénnyel igazolja forgalmát Sybenlinder János 1436. évi harmincadlistája, ahol az utolsó előtti vámtétellel szerepel: Brunner. Az 1457/58 évi pozsonyi posztóbehozatal keretében boroszlói polgárok csekély számú brnoi posztót vittek át a harmincadvámon. Történetírásunk ezért tartja számon a XIV. század végétől magyar nagykereskedők megjelenését a brnoi vásárokon, s mint közönségesebb posztót a brnoit a XV. században.³⁶

Hosszú pályafutást ért meg Magyarországon Jihlava (Iglau) morva város német nevén ismert posztója. Felmerülhetne a gondolat, hogy már a Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontjának posztófelsorolásában ez fordul elő: iglichs tucher. Ha ez városnevet jelezne, akkor sem Jülichre, hanem Iglaura kellene gondolnunk, mert a brünni posztó után következik. De inkább a 'jiglich' = 'minden' szót látom benne a pont szerkezete alapján, amelyben ismétlenül fordul elő posztónevek csoportja után összefoglaló megjelölés az azonosan értékelt posztók csoportjára. Első előfordulását így a Sybenlinder-féle 1436. évi harmincadtarifa adatában láthatjuk, ahol két cseh-morva hely között szerepel: Yglawer. Az iglauri posztó az 1457/58 évi vámszabás szerint a legkevésbé értékesek között szerepelt, Ulrik kalmár ilyen árut is behozott Pozsonynál. Ennek az árunak importja más helyzetet foglalt el azóta, hogy a város tartósan egy birodalomba került Magyarországgal. A XVI. században a királyi Magyarországba (ma Szlovákia) eső harmincadjegyzékek tanúsága szerint Morvaországból és a közeli Teschen hercegségből főleg iparcikkeket szállítottak a Kárpátokon belülre, első helyen posztót, míg a királyi Magyarország állatokkal s nyersbőrrel vett részt a külkereskedelemben. Ez megfelelt a XVI. századi morva polgárság gazdasági erejének. Ebben az exportszerkezetben volt nagy szerepe a morva posztónak: a zsolnai harmincadon 1529: stamina moravicalia, 1530: stamina moravicalia, panni moravicalis stamina, 1531: stamina moravicalia, 1532: panni moravicalis petias, stamina moravicalia; a trencsényi harmincadon 1557 és 1558: panni moravici petias. A Kolozsvárra 1599-ben vitt áruk között szerepel a morva posztó (Moravia). Ez mindenkor az iglauri és egyéb ottani fajták gyűjtőneve. Mégis, távolabb az iglauri posztó olykor a maga nevéen is előbukkan: a Nádasdiak számadásaiban 1550 körül: Iglen, mint olcsóbb posztófajta (1 vég 7 forint), Alsólendva mezőváros 1558. évi árszabásában: igler mint legolcsóbb „közposztó”, a váci török vámkönyvekben 1560-ban: igler mint olcsóbb áru, a budai török vámnaplókban 1571-ben, 1573-ban és

³⁵ J. L. Charles: op. cit. 252; Wolfgang v. Stromer: op. cit. 790; Josef Pelikán: op. cit. 88–89; Karl Mollay: op. cit. 95, 424, 441. pont és 222–223. o.; Kováts Ferenc: i. m. 52, 99, 102, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 102. sz.; György Székely: op. cit. 28; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul... 883–884; Hermann Oesterley: op. cit. 371.

³⁶ Kováts Ferenc: i. m. 102, 103, 163, 211; Karl Mollay: op. cit. 95, 424, 441. pont és 222. o.; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat, 103. sz.; Szűcs Jenő: i. m. 22, 184.

1580-ban: igler, iglani. Nyelvész és történész oldalról el is fogadták, hogy az 'igler' szövetségben Iglau neve rejlik, számontartották a XV. és XVI. század folyamán behozott közönségesebb posztók sorában. Az erdélyi posztónyírók a XVI. század derekán foglalkoztak Jihlava árujával. Éppen kelendősége miatt jutott el a távoli Erdélybe, pl. 1542-ben, Brassóba 1529 és 1556 között. Kolozsvárról Enyedre 1565 után iglauri vörös posztót szállítottak. A brassói posztós céh 1576. évi leltárában az importszövetek sorában 7 jihlavai posztóvég (Igler) is szerepel. 1576 és 1581 között Brassóban szereplő fajta a jihlavai 'kern'. A XVI. század végén kolozsvári polgárok vagyoni leltáraiban sem hiányzik az iglauri anyagból készült öltözék. Az 1599. évi harmincadlajstromból tudjuk, hogy a Kolozsvárra bevitt posztófélék között előkelő helyen szerepelt az iglauri (jihlavai). 1599 és 1637 között egyenesen az élre tört ez az áru Kolozsvárról, a horoszlóit is megelőzve. A XVII. századi Erdély áruai között ismert maradt. Oda a messzeségbe az Északnyugati Felvidéken (Szlovákia) át került. Erre az irányra utal 1622-ben egy jihlavai kereskedő polgár levelezése egy nagy-szombati polgárral.³⁷

A török hódoltság korának Magyarországon többször fordul elő az olykor Kisnic-inek értelmezett posztó. Az 1560-i váci török vámnaplóban szerepel: Kisznicsér. Az év szeptemberében 136, októberében 110 bálát hoztak belőle. Olcsóbb, az alföldi parasztágál által használt posztónak tekinti a magyar turkológia. A budai török vámnaplóban 1571-ben 604 vég, 1573-ban 10 vég szerepel ebből az árufajtából: kisznicsé. Értelmét, jellegét, eredetét turkológusaink nem határozták meg. Sem Csehországban, sem Morvaországban nincs hasonló helységnév. Talán nem is helynév lappang benne. Azt a Budapest története kutatásában felbukkant nézetet, amely szerint nürnbergi kelme, inkább elírásnak tekinthetjük, amint az 1580. évi budai török vámnaplóra vonatkoztatott névalakot is: kiszincse. Lehet, hogy nem német eredetű szó török visszaadásával van dolgunk. De ez a rejtélyes áruféleség a hódoltsági területtől keletre, Erdélyben is többször felbukkan. Alapos ismerője, Samuil Goldenberg nyelviileg nem megalapozott javaslatot tett, amikor Tišnov-hoz kapcsolta azt a posztóféleséget, amely a XVI. század derekán erdélyi posztónyírók foglalatosságának tárgya (Kyschnyecher), amelynek hosszú válfaja XVI. századi kolozsvári jogi forrásokban szerepel (Tizniczer). Az 1599-ben Kolozsvárra bevitt posztófélék közt (Kisnicer), a XVII. századi Erdélyben előforduló áruk körében, az 1611–1631 években Krakkóból Kolozsvárra vitt posztók közt is szerepelteti a Tišnov-it, bár legtöbbször maga is kérdőjellel.³⁸

³⁷ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont; *Kováts Ferenc*: i. m. 102, 173, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; *Josef Macürek—Miloš Rejnuš*: op. cit. 54. s köv., különösen 61, 65, 69, 71–74, 81; *Belényesy Márta—Kumorovicz L. Bernát—M. Kállai Erzsébet*: i. m. Fasc. II. 97; *Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula*: i. m. 572, 576–577; *Fekete Lajos—Nagy Lajos*: Budapest története a török korban (*Gerevich László—Kosáry Domokos*: i. m.) 377; Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból. 136; *E. Vass*: op. cit. 9, 11–12; *Csejko Gyula*: i. m. 309; *Szűcs Jenő*: i. m. 184; *Endrei Walter*: i. m. 788, 790; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 883–886, 888, 891, 894; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme 301–302, 306; *Josef Macürek*: *České země a Slovensko (1620–1750). Studie z dějin politických, hospodářských a interetnických vztahů* (Brno, 1969). 33–34.

³⁸ *E. Vass*: op. cit. 9, 11–12; *Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula*: i. m. 576–577, 651; *Fekete Lajos—Nagy Lajos*: i. m. 377; itt mondok köszönetet *Josef Janáček* tudományos intézeti osztályvezető (Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Egyetemes Történeti Intézete, Prága) szíves tájékoztatásáért, amelyet 1974. június 3-i levelében adott meg; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 884–886, 888, 894; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme 301.

Eljutott Magyarországra a sziléziai Strzegom (Striegau) áruja a XV. században. Ennek a már 1287-ben kiváltságolt posztókészítőket felmutató városnak sajátos posztója még posztóforgalmi központban is található vevőréteget, piacot. Így szerepel striegauai posztó 1440-ben Boroszlóban. Striegauai posztót 1403-ban krakkói kereskedők juttattak Kassára. A Budai Jogkönyvben (Ofner Stadtrecht) is szerepel a legolcsóbb posztók között: Strigniczer. Striegauai posztót 1417-ben krakkói kereskedők juttattak Kassára. 1438-ban egy boroszlói kereskedőtársaság nagy posztószállítmányt juttatott Budára, ahol 86 striegauai posztót is eladtak egyenként 4 és 1/2 forintért. Bár Strzegom lakossága a XVI. század első felében felerészben posztógyártókból állott, Magyarországra irányuló exporthoz akkor nem jutottam nyomára.³⁹

A tescheni posztó a XV. század első felében jutott rendszeresebben a magyarországi piacra. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) különféle neveken nyújtja, a 95. pont cseh-morva posztók után, azokkal egyaránt közepes értékrendszerben: tischnerr, a 441. pont ugyanazok közé helyezi, a középszintnél enyhén lejjebb: Tischliczer. A Sybenlinder János-féle harmincadlajstrom 1436-ban a cseh-morva posztók bővebb névsora végén hozza, vámtételben is csaknem az utolsó nagyságrendben: Tischliczër. A XVI. századvég kolozsvári polgári vagyoni leltáraiban Opava anyagból készült öltözékek szerepelnek, ez is sziléziai városban gyártott textília volt. Az 1599. évi harmincadlajstrom mutatja is, hogy behozták Kolozsvárra az opavai posztót.⁴⁰

A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontja lausitzi és sziléziai posztók közé helyezi, de már a legolcsóbb áruk közé sorolja a bizonytalan értelmű fajtát: plosser. Ezt Pless városbeli posztónak tartom magam is, tehát Sziléziából való. A hangtani nehézség ellenére e mellett szól elhelyezése, ugyanakkor más hangtani nehézség fennállna Blois esetén is, amelyet tárgyi érvek viszont amúgyis kevésbé támogatnának.⁴¹

Nem kell foglalkoznunk a név elemzésével — éppen szemebetűnősége miatt — ebben a tanulmányban a már a XIII. század elejétől ismert és a legfontosabb sziléziai posztóközpont, Boroszló áruneveivel, mert ezek — feltehetően a közvetítők olykor magyar, máskor nem német külföldi volta miatt — az általam ismert adatokban magyar vagy lengyel eredetű alakokban szerepelnek magyar és magyarországi török forrásokban, 1544: Pannum Baraslay (Sárvár), 1545: pannum Braslaÿ (Sárvár); 1560: boroslo (Vác); 1571: braszlaví, broszlav (Buda); 1573: braszlaví, broszlav (Buda); 1574: Barazlait (Kassa); 1575: barazlait (Kassa); 1578: barazlait (Kassa); 1580: braszlaví (Buda); 1599: Barazlaytt (Kolozsvár). Németes alakját nem leltem a magyar nyelvetületen. A Kassán 1482-ben előforduló egy bála 'breszlesch' esetleg a 'boroszlói' németes alakja, de éppúgy 'brüsszeli' lehet. Ennek a névmegoszlásnak magyarázata, hogy pl. az 1563/64. évi váci török vámelszámolásban magyar

³⁹ *Walter Kuhn*: op. cit. 159, 161; *C. Grünhagen*: Schlesien am Ausgange des Mittelalters. Eine Kulturhistorische Uebersicht (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. XVIII. 1884). 36; *Heinrich Wendt*: Schlesien und der Orient (Breslau, 1916). 56; *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Max Rauprich*: Der Streit um die Breslauer Niederlage, 1490—1515 (Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens. 27. B. Breslau, 1893). 75; *Hermann Oesterley*: op. cit. 665.

⁴⁰ *Karl Mollay*: op. cit. 95, 441. pont és 222. o.; *Kováts Ferenc*: i. m. 103, 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.; *Samuil Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme. 301—302; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 885.

⁴¹ *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Hermann Oesterley*: op. cit. 528.

nevű kereskedők hozták a boroszlói posztót; máskor boroszlói kereskedők hoztak be sziléziai posztófajtákat. Az áru eljutott a távoli Erdély piacaira. 1542-ben szerepel ott Boroszló áruja. Brassóban 1529 és 1556 között említik a források. A század derekán az erdélyi posztónyírók Boroszló árujával is foglalatostkodtak. A brassói posztócéh 1576. évi leltárában a behozott szövetek közt csupán 1 boroszlói posztóvég szerénykedik. Ettől kezdve 1581-ig szintén szerepel Brassóban. A XVI. századi kolozsvári jogi iratokban is említik Boroszló áruját. Ezt érthetővé teszi a Kolozsvárra irányuló néhány forgalmi tétel: az 1590-es években Krakkóból oda vitt áru 15.5%-a eredt Boroszlóból. Az 1599. évi harmincadlajstrom tanúsága szerint Erdély kincses városába kb. 19 000 méter boroszlói posztó került. A forgalom ráadásul tartós maradt: Kolozsvár 1611 és 1631 évek közötti importja Krakkóból boroszlói árut is magába foglalt. Ez az árufajta a XVII. századi Erdélyben kapható volt.⁴²

Nem megoldott a Sybenlinder János 1436. évi harmincadjegyzékében, a cseh, morva és sziléziai posztók sorának végén szereplő és csaknem legkisebbre értékelt posztó: Luthschawer vagy Lütschawer. Sem morva, sem sziléziai megfelelő helynevet nem leltem, Lócsét (Leutschau) viszont kizárja a lehetőségek közül, hogy csak külföldi posztó jöhet számításba. Erre is a további kutatás figyelmét kell felhívni.⁴³

A görllitzi posztó terjedését mutatja 1266 táján felbukkanása a boroszlói vámtarifában: de Gorlitz, 1426-ban leipzig-i kereskedők szállítottak görllitzi posztót 1600 forint értékben egy boroszlói kereskedőnek, 1440-ben említik ezt az árut Boroszlóban. A görllitzi posztógyártás specializált termelésének piaci realizálása a város — Felsőlausitz fővárosa — XV. századi csaknem független helyzetével, a felsőlausitzi hat város szövetségének vezetésével, rablólovagok elleni harcával nem kevésbé összefüggött. Ezeket a tényezőket persze szem elől téveszti olykor a magyar gazdaságtörténetírás, amikor a várost Sziléziába lokalizálja. Okleveles anyagában gyakran esik szó posztóról, takácsokról, posztógyártókról, posztós legények mestereik elleni küzdelméről a XV. században. Kihasználta a csüllengre — a fő posztófestőanyagra — fennálló árumegállító jogát. További piacként Lengyelország, Csehország, Magyarország, Erdély jött számításba. A Magyarországra szállított XV. századi közönségesebb posztók között számontartja történeti irodalmunk Görllitz áruját. Ilyen kereskedelemmel függhet össze, hogy Görllitz város fillérje előkerült Visegrádról Zsigmond korából. Bártfára 1438-ban krakkói kereskedők vittek be 178 vég görllitzi posztót: Gorlicer, das tuch. Ugyanabban az évben boroszlói kereskedőtársaság Budára vitt nagyobb mennyiségű posztót, amiből 102 görllitzi egy Ort híján 4 forintonként (illetve 3 és $\frac{3}{4}$ — 4 aranyforintonként) adott el, ezt a végenkénti árat nagybani eladás esetére alakíthatták ki. 1457/58 évben a pozsonyi harmincadkönyvben szerepel a görllitzi posztó, tarifája végenként $\frac{1}{4}$ forint: tuch gor-

⁴² Walter Kuhn: op. cit. 159; Belényesy Márta—Kumorovicz L. Bernát—M. Kállai Erzsébet: i. m. Fasc. I. 134; E. Vass: op. cit. 9, 11—12; Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula: i. m. 572, 576—577; Fekete Lajos—Nagy Lajos: i. m. 377; Kerekes György (közlése): i. m. 72—73; Szabó T. Attila: Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai (Magyar Nyelv, 1971). 231; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul. 883—886, 888, 891, 894; Endrei Walter: i. m. 789—790; Samuil Goldenberg: Kolozsvár kereskedelme. 301; *íj.* Kemény Lajos: Kassa város régi számadáskönyvei 1431—1533 (Kassa, 1892). 18. — Fekete Lajos professzor 1966. december 18-i levelében felhívta figyelmemet a török vámnaplókban és kánunokban emlegetett boroszlói posztóra.

⁴³ Kovács Ferenc: i. m. 211; Vármúzeum, Mályusz-féle nagyméretű regeszták, kézirat 103. sz.

liczer. Behozatala azonban nem jelentékeny: egy idegen és egy pozsonyi hozott be 1—1 árutételt. A század második felében rendszeresebbé lesz az áru behozatala. Ehhez hozzájárultak a politikai viszonyok is: 1467/1490 között Lausitz a magyar királyhoz tartozott. Az áru német neve ekkor megy át a magyar nyelvbe és olykor annak szabályai szerint módosul, így 1469-ben: Vnam peciam panni wlgo Gerliczer. Már a belső forgalomban jut szerephez a posztófajta, amikor 1470-ben Rácz István pesti polgár adósa kassaiaknak 93 forinttal 1 bála görlitzi posztóért: Gorliczer dicti. Majd adófizetési eszköz is lesz. 1481-ben a magyar királyi kincstartó a kassaiaktól az adót elfogadja készpénzben vagy görlitzi posztóban: pannos de Gerlycezer, pannum Gerlycezer, pannos Gerlycezer. Ugyancsak 1481-ben Mátyás király a kassaiaktól rendelt gyalogosai felruházására 10 bála görlitzi posztót: panni Gerlycezer. 1482-ben Kassán kötött posztóügyletekben három ízben is szerepel görlitzi posztó vásárlása (2 ballen gorliczer; eyn ballen gorliczer; eyn ballen gorliczer), bálánként 72 forintért. Úgy látszik, ez Krakkón át került Kassára. 1500 táján Görlitz évente — részben már nagyüzemi keretben — mintegy 30 000 vég posztót gyártott, kivitelét növelhette. 1528-ban népességének 15%-a volt posztókészítő. Áruját az Erfurtból hozott csüllenggel festette. Így jutott ez a nürnberginél olcsóbb posztó Erdély szász részébe és onnan balkáni kivitelre, 1500-ban: Gorlicz, Gorliczer, Gerliczer, Gorlicher. Számos tételben szerepel ekkor, értéke 3, 3 és $\frac{1}{4}$, legtöbbször 3 és $\frac{1}{2}$, sőt 3 és $\frac{3}{4}$ forint. 1501-ben Eperjes város adóját részben görlitzi posztóban fizette a kincstárba. A kincstartó Bártfától görlitzi posztóban is elfogadta az adót 1501-ben: gerliczeres. A kassai kereskedő tárasság 1501 és 1504 között Krakkón át Magyarországra került görlitzi posztót is közvetített Debrecen és Nagyvárad vásáraitra. A német eredetű posztónév magyaros alakjával 1504-ben találkozunk: De panno gerliczeres pecia centum. Ebben az évben a belgrádi gyalogság, 400 fő öltözetére szántak gerliczeres posztót 400 forint értékben. A görlitzi posztó magyarországi eladása olyan fontos volt a város gazdaságában, hogy a vele viszályban álló boroszlóiak 1507-ben diplomáciai úton akarták kiltatni a magyar rendekkel a görlitzi posztó behozatalát, mígnem Görlitz lakói engednek Boroszló követeléseinek. Ezzel egyben a posztókereskedelmi haszonból bevezetett magyarországi áruktól is megfosztották volna Görlitzet. 1510-ben 1 bála görlitzi posztó vásárlásáról esik szó: Gerliczer. Az 1510 körüli bártfai harmincadtarifa utolsóelőtti értékű áruja: pecia Gerliczer. A kapcsolatok a továbbiakban sem szüneteltek, ezt előmozdította, hogy 1526 után mind Lausitz, mind a királyi Magyarország a Habsburgoké lett. 1530-ban a zsolnai behozatal kb. 2400 vég posztójából több mint ezer vég görlitzi volt. A zsolnai harmincadregistrumban előforduló névalakjai 1530-ban: ballas gerlicz, ger. ballas, 1531-ben: ger. ballas, panni ger. ballas, ger. ballam, 1532-ben: ger. ballas. 1557-ben a trencsényi harmincadnál találkozunk vele: panni gerlicensis petias. Sokáig eljutott a görlitzi áru Erdélybe. Az 1529 és 1556 közötti brassói iratokban szerepel. Az 1590-es években Krakkóból Kolozsvárra vitt áru 53.42%-a Görlitz márkájú volt, de ez az áru eljutott más erdélyi városokba is.⁴⁴

⁴⁴ *Waclaw Długoborski—Józef Gierowski—Karol Maleczynski: Dzieje Wrocławia do roku 1807 (Warszawa, 1958). 119; Helmut Arndt—Helmut Biering—Heinz Füssler—Günther Krüger—Manfred Unger—Karl Wiegel: Leipzig in acht Jahrhunderten (Leipzig, 1965). 30; C. Grünhagen: op. cit. 36; Fritz Rösig: op. cit. 357, 359; W. Goetz — usw. Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250—1500 (Berlin, 1932). 599, 608; Karl Czok: Die Stadt. Ihre Stellung in der deutschen Geschichte (Leipzig—Jena—Berlin, 1969). 48; Codex diplomaticus Lusatie superioris IV. (Görlitz, 1911—1927). 294, 441, 444, 668—669, 1085; Erhard Voigt: in: Deutsche Geschichte Band 1. 404; Walter Kuhn:*

Zsigmond király korában volt forgalomban Magyarországon a felső-lausitzi hat város szövetségébe tartozó Zittau áruja. A Budai Jogkönyv (Ofner Stadtrecht) 424. pontja a közepes finomságú posztók csoportjának végén sorolja fel: Sitsch. Hogy ez a realitást tükrözze, jelzi felbukkanása 1426-ban egy juttatás értékmegjelölésében Bártfán: pro uno panno Sytisch 1700 den.⁴⁵

A későbbi német posztófajták körében került szemünk elé a zwickauai. Erről a szászországi posztóról azonban saját hazájában már jóval korábban megemlékeztek, az 1441 évi Hartung Cammermeister-féle textilkereskedelmi rendezésben német posztók egy csoportjában: Zwickisch. Amint ez megfelel a városnév egyik középkori írásmódjának (1308: Zwickowa, 1312: Zwickow), így használhatták posztónév írásában a másik alakot (1308: Czwickow, 1450: Czwicko). Az utóbbinak felel meg, talán rövidítéssel, amikor ez a posztó 1532-ben bukkan fel, akkor is csak 1 bálával a zsolnai harmincadjegyzékben: czwick. Hogy ide eljutott, egyfelől értékaránya magyarázza (a XVI. század elején a leipzig Gewandhaus-ban forgalmazott fekete londoni posztó 23–25, egy vég zwickauai posztó 9–11 forintot ért), másfelől nagymennyiségű gyártása (1530 körül évenként 10–15 000 véget gyártottak a zwickauai posztógyártók). A zwickauai posztóexportnak kétségkívül ez a nagy korszaka: 1521 és 1555 között eljutott Lwówba (Ilyvó, Lemberg) is. Ez egész tájra volt jellemző, mert a nem oly távoleső Meißen posztója is szerepel Lwówban 1546 és 1575 között. Mindkét áru eljutott Erdélybe is: Zwickau posztója 1530 első felében szerepel Brassóban, s ha valóban Meißenre vonatkozik egy áruféleség (Maxner), azt 1599-ben Kolozsvárra vitték.⁴⁶

7.

Az 1457/58 évi pozsonyi harmincadfeljegyzésekben többször szerepel egy textilmárka, amelyet városnévi eredetűnek gondolhatnánk, de így megoldani nem tudunk. Az esztergomi Farkas György hozott be ebből 5 véget: Raysten, Erhard kalmár 4 véget: Raystein, Nachwinter Márton pedig 3 véget: Raystein. De hogy milyen áruk sorában említik ezt az árut, az igazolja a régi kutatást, amely nem posztót, hanem vászonfajtát (reisten) látott a textiliában. Tárgyalá-

op. cit. 160; *Szűcs Jenő*: i. m. 184; *Huszár Lajos*: Visegrád történeti emlékei az éremleletek tükrében (különnyomat: Műemlékvédelem, X. évf. 1966. I. sz. Bp.) 13; *Fejérpataky László*: i. m. 464; *Max Rauprich*: op. cit. 74–75; *Kováts Ferenc*: i. m. 21, 54, 101–102; *Szamota István–Zolnai Gyula*: i. m. 300. hasáb; Vármúzeum, Mályusz-féle regeszták, kézirat 891. sz.; *Csánki Dezső*: Oklevelek a Hunyadiak korából (Történelmi Társ., 1902). XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII. sz.; *új. Kemény Lajos*: Kassa város régi számadáskönyvei 1431–1533 (Kassa, 1892). 18; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation I. 277, 285–286, 293–294, 297–298; *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára (Szeged, 1932). 821. sz.; *Iványi Béla*: i. m. II. k. 3587, 4145. sz.; *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 30–31; *Szendrei János*: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században (Hadttörténelmi Közlemények, 1888) 417, 424; *Josef Macürek–Miloš Rejnuš*: op. cit. 73–74, 81; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 884–885.

⁴⁵ *Karl Czok*: op. cit. 48; *Karl Mollay*: op. cit. 424. pont és 222. o.; *Fejérpataky László*: i. m. 227.

⁴⁶ *Manfred Straube*: op. cit. 185–186; *Hermann Osterley*: op. cit. 803; *Josef Macürek–Miloš Rejnuš*: op. cit. 74; *Stanisław Hoszowski*: Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku (Lwów, 1928). 83–84, 190; *S. Goldenberg*: Comerțul, producția și consumul... 883–885.

sunkból ezért kell kirekeszteniünk. Éppígy nem tudom német városnévhez kötni az 1530 első felében brassói vámregiszterben felbukkanó Tewfflesch textilnevet.⁴⁷

Fejtegetéseim végére érve hangsúlyozni szeretném meggyőződésemet, hogy a helynevekből eredő posztónevek megfejtése nemcsak a nyelvtudomány számára lehet érdekes, hanem fontos lehet azoknak a gazdaságtörténészeknek a számára is, akik egyfelől ezekből az ismeretekből kiegészíthetik egy—egy város vagy vidék ipartörténetére vonatkozó ismereteiket, másfelől a forgalom tájankénti statisztikai elemzéseit pontosabbá tehetik. Nemcsak a nagy márkák (Aachen, Köln, Nürnberg, Görlitz) egymásutánja határozza meg szemünkben az egyes korszakok posztóforgalmát, hanem a nehezebben vagy bizonytalanabbul megvilágítható nevek *egész összekapcsolódó csoportjai*. A vizsgálódás azt is mutatja, hogy a kereskedelem-történet újra művelt területén is sok tenni-való van még, amit csak számos tudományág (gazdaságtörténet, technikatörténet, történeti földrajz, jelentéstan) együttes alkalmazásával közelíthetünk a megoldáshoz.

Ezzel azonban nem lezárul, hanem inkább modernebb eszközökkel folytatódnak a posztókereskedelem kutatása. Csak ezeknek az áruneveknek a biztos meghatározása vezethet a modern statisztikai elemzésre, a vámjegyzékek feldolgozásának statisztikai reprezentáció szintjére való emelésére. Talán nem is kell említeni, hogy ha némely ponton módosultak a nevekből való eredet-meghatározások, az eddigi statisztikai megállapításokat felül kell vizsgálni. Mindez magyarázza, miért kellett a történeti kutatás keretében ilyen határterületi vizsgálódást végeznünk, vállalnunk. De az *összehasonlító ipartörténeti vizsgálat* jobb feltételeit is csak így biztosíthatja a kutatás. A bevezetésben felsorolt régiók szerepeltelődései és egymáshoz viszonyított arányváltozásai szintén csak az árunevekből, a belőlük adódó árucsoportokból ragadhatók meg az eddiginél komplexebben és egyértelműbben, időbeli változásaikban. Ennek fontosságát jelzi, hogy valamelyest korrigálhatja a középkor végén Nyugat-Európa ipari primátusáról, Közép- és Kelet-Európa agrarizálódásáról vallott elterjedt (túlzoan eláltalánosított) felfogást, jelezve, hogy a nyugati (angol, németalföldi, nyugatnémet) textilipar és kereskedelmi expanzió a középkor vége felé nem semmisíthette meg a német és nyugati szláv keleti területek ipari fejlődését, bizonyos árucategóriákban való *kereskedelmi versenyképességét*. De ennek a korrekciónak számszerűségei csupán a helyesbített árunevértelmezések tükrében lesznek kibonthatók.

⁴⁷ Kovács Ferenc: i. m. 168, 172—173; S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul... 883—884.

Дь. Секей:

Сукно из немецких и западнославянских земель в средневековой Венгрии

(Резюме)

1. Во вводной части статьи автор даёт обзор двух больших регионов, откуда вывозилось сукно: западного, точнее говоря, — области в западной части Центральной Европы, и региона, расположенного в восточной части Центральной Европы. Наличие этих регионов установлено историками-экономистами, исследовавшими проблемы внешней торговли, а также авторами работ по истории техники. Целью автора данной статьи является выяснение на основании названия сорта сукна города, где оно было изготовлено. Это делает возможным классификацию поступавших в средневековую Венгрию сукон по географическому принципу. Последняя важна потому, что до того, как в Венгрию стало поступать сукно из Англии и Нидерландов, и после начала его ввоза из этих стран, рынки и потребители Венгрии чаще всего имели контакты с торговцами сукном из стран, входивших в указанные выше два региона, откуда ввозилось наибольшее число сортов сукна.

2. Рассматривая сорта сукон, ввозившихся из верхнерейских земель, автор исследует довольно систематическое упоминание в течение длительного времени аахенского сукна, весьма долгое и систематическое поступление кёльнского сукна, а также — зависимость венгерского названия одного из сортов сукна «дёлч» от первоначального его имени «кёльни». В эту группу входили сукна из Лорха, Франкфурта-на-Майне, Фридеберга, Бутцбаха, Марбурга (?), Ветцлара. Автор выяснил английское или нидерландское происхождение нескольких сортов сукон, считавшихся немецкими.

3. Удельный вес верхнерейских сукон резко возрос в импорте Венгрии середины XVI в. Автор не мог обнаружить в нём страсбургских сукон, зато выяснил, что с XV в. в нём фигурируют сукна из Кольмара (?), Майнца, Шпейера. Невозможно с уверенностью говорить о ввозе в Венгрию товаров из Швейцарии.

4. Из южногерманских сукон, в наплыве которых сыграли роль не только южногерманская сукнодельная промышленность, но и ссуды южногерманских капиталистов, занимавшихся торговлей, фигурируют сукна из Ульма, Бамберга. Дольше всего встречались разнообразные сукна из Нюрнберга и его пригородов — Вёрда, Эйхштадта, Ротенбурга, Швабаха.

5. Естественно, что в Венгрии появлялись и текстильные изделия из ближайших к ней австрийских владений (венский лоден, тульнский лоден, а также более тонкое австрийское сукно).

6. В результате обзора сортов сукон из стран восточной части Центральной Европы и экспортёров этих сукон стало ясным, что в течение столетий, несмотря на значительные изменения политической ситуации и границ, на венгерские и трансильванские, а затем — и на турецкие рынки поступали товары из Моравии, Силезии и Лаузица. Среди них можно выделить товары из Нойхауза (Индржихув Градец), Куттенберга (Кутна Гора), Брно, Иглау (Йихлава), Штригау (Стржегом), Тешена, Плесса, больше же всего — из Бреслау (Вроцлав) и Гёрлица. Спорадически встречаются товары из Циттау, а позднее — из Цвикау.

7. В конце своего изложения автор подчёркивает убеждённость в том, что для экономической истории важен анализ названий сортов сукон, ведущих свое происхождение от названий местностей. Результаты такого анализа могут дополнить сведения относительно истории ремёсел того или иного города или области, а также — уточнить статистическую характеристику торговли различными районами. Торговлю сукном в отдельные периоды определяли последовательно не только крупные области (Аахен, Кёльн, Нюрнберг, Гёрлиц), но и целые взаимосвязанные друг с другом группы местностей, названия которых или можно установить с большим трудом, или нельзя воссоздать со всей определённостью. Исследование этой проблемы приводит к выводу, что к её решению можно приблизиться лишь при условии использования историками торговли целого комплекса научных дисциплин (истории экономики, истории техники, исторической географии, семасиологии). Благодаря этому можно будет продолжить изучение истории торговли сукном более углублённо, с помощью самых современных методов. Точное установление названий товаров может привести к осуществлению современного статистического анализа, к тому, что исследование записей в книгах сбора пошлин позволит получить достоверные статистические данные. Благодаря этому могут быть также созданы лучшие условия для сравнительно-

исторического исследования развития ремесла. В результате всего этого можно будет несколько уточнить слишком общий и категоричный взгляд о приоритете Западной Европы в конце средних веков в области ремесленного производства и об аграризации Центральной и Восточной Европы: ведь известно, что наплыв текстильных товаров с запада (из Англии, Нидерландов, западно-германских земель) не мог уничтожить развитие ремесла на восточных германских территориях и в восточных землях западных славян, не мог ликвидировать конкурентоспособности определённых категорий производимых здесь товаров.

Gy. Székely:

Différentes marques de draperie dans la Hongrie du Moyen Age de provenance des régions allemande et slave

(Résumé)

1. La présente étude donne un aperçu — dans son introduction — des régions de grands exportateurs de draperie désignées par la littérature économique-historique, par celle traitant le commerce extérieur et par la littérature d'histoire d'art technique notamment les groupes de l'Europe occidentale respectivement ceux de l'Europe centrale occidentale et de l'Europe centrale orientale. L'objectif de l'étude vise à révéler, à l'aide des désignations de draperie, les noms des villes de fabrication et de rendre possible, de cette façon, le groupement géographique. Cette circonstance a d'importance en égard au fait que même avant et simultanément à la fabrication de la draperie anglaise et celle des Pays-Bas, c'était le marché de draperie des régions traitées à l'étude qui avait commerce le plus régulièrement et avec la majorité de différentes sortes de marchandises, avec les marchés et consommateurs de Hongrie.

2. Au rang des draperies de provenance du Bas-Rhin l'auteur traite la fabrication assez régulière et pendant une longue durée de la draperie de Aacon, la «carrière» longue et régulière de la draperie de Cologne et la connexité d'origine de Cologne du nom du textile hongrois de la toile. C'est dans ce groupe que les draperies de Lorch, de Francfort-sur-le-Main, de Friedeberg, de Butzbach, de Marburg (?), de Wetzlar se rencontrent. L'étude élucide l'origine respectivement la provenance des régions anglaises ou des Pays-Bas de plusieurs sortes de draperie présumées originaires de provenance allemande.

3. La portée des draperies de provenance du Haut-Rhin a pris l'avantage dans l'importation de la Hongrie bien à la deuxième moitié du XVIe siècle. L'auteur n'est pas à même de démontrer l'apparition de la draperie de provenance de Strasbourg en Hongrie, on se rencontre cependant, à partir du XVe siècle, des draperies de Kolmar (?), de Mainz, de Speier. Le rôle des marchandises d'origine suisse en Hongrie est douteux.

4. Dans la variété des draperies de provenance sud-allemande — à l'avance desquelles parallèlement à l'industrie de draperie, les crédits des capitalistes-marchands sud-allemands ont contribué dans une mesure considérable — on se rencontre les draperies de provenance de Ulm, de Bamberg et dans une «carrière» de la plus longue durée et bien variée celle de Nuremberg et celles de provenance de Wöhrd, de Eichstädt, de Rothenburg, de Schwabach, banlieues de Nuremberg.

5. Les articles du textile des Etats de la Maison d'Autriche, lieu le plus à portée de la Hongrie, ont apparu on conséquence naturelle tels que le loden de Vienne, celui de Tulln mais la draperie plus fine d'origine autrichienne également.

6. Après avoir jeté un coup d'oeil sur les draperies et les importateurs de draperies de l'Est-Centre-Europe il s'explique que les articles de provenance de Moravie, de Silésie, de Lausitz se sont parvenus pendant de plusieurs siècles — en surmontant les changements politiques et frontières considérables — aux marchés hongrois et transylvanien respectivement turque. Parmi ceux-ci, sont à distinguer les marchandises de provenance de Neuhaus (Jindřichův Hradec), de Kuttendorf (Kutná Hora), de Brno, de Iglau (Jihlava), de Striegau (Strzegom), de Teschen, de Plessi mais surtout celles d'origine de Breslau (Breslau, Wrocław), et de Görlitz sporadiquement celles de Zittau plus tard de Zwickau.

7. L'auteur en arrivant à la fin de ses analyses, affirme sa conviction à savoir que le déchiffrement des désignations de draperie provenant de noms de lieu emporte de grande portée pour l'histoire d'économie politique. C'est à l'aide de telles connaissances qu'on peut compléter les connaissances déjà acquises relatives à l'histoire industrielle d'une ville ou d'une région donnée et de plus, on peut rendre plus précises les analyses statistiques régionales du commerce. Ce n'est seulement l'ordre de succession de marques célèbres (celles de Aachen, de Cologne, de Nuremberg, de Görlitz) qui désigne le commerce de draperie des périodes respectives mais les groupes tout enchaînés des noms qui peuvent être élucidés seulement avec difficulté ou bien moins précisément. L'enquête démontre en même temps que dans l'histoire commerciale ce n'est qu'au moyen de l'application d'ensemble de plusieurs branches de sciences (histoire d'économie politique, histoire d'art technique, géographie historique [diachronique?], sémasiologie) qu'on peut rapprocher de la solution. Par ce fait ne se terminent pas cependant les recherches relatives au commerce de draperie, de plus, elles peuvent davantage se poursuivre à l'aide de moyens plus modernes. La définition ferme des désignations des marchandises peut conduire à l'analyse statistique moderne, au relèvement du niveau de la représentation statistique du dépouillement des tarifs douaniers. C'est aussi de cette façon que de meilleures conditions de l'enquête comparative de l'histoire industrielle peuvent être assurées. A l'aide de celles-ci, on est en mesure de corriger dans une certaine mesure la conception trop généralisée de la primauté industrielle de l'Europe occidentale à la fin du Moyen Age et de l'agrairisation de l'Europe centrale et orientale en marquant que l'industrie du textile et l'expansion commerciale de l'Ouest (voir anglaise, des Pays-Bas, allemande-ouest) ne pouvait pas supprimer le développement industriel des territoires allemands et ceux de l'Est des régions slave-ouest ainsi que la compétitivité commerciale en certaines catégories de marchandises.

Ember Győző:

Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában

Felszabadulásunk után a marxizmus—leninizmus talaján megújított történetírásunk eddigi legnagyobb vállalkozása, Magyarország történetének összefoglalása 10 kötetben, lassan befejezéséhez közeledik. Valamely ország egész történetét összefogó szintézisnek, amilyennek ez a 10 kötetes munka is készül, nem rendeltetése, nem elsődleges célja az, hogy új kutatások eredményeit tartalmazza, hogy ismereteink tárházát új adatokkal gazdagítsa. Rendeltetése kettős, két egymással összefonódó elsődleges célja van. Egyrészt számvetés, másrészt útmutatás. Elszámol arról, amit történetírásunk már felderített, tájékoztat arról, hogy mostani tudásunk alapján múltunkat milyennek látjuk. Ezzel párhuzamosan rámutat arra is, amit múltunkból még nem ismerünk, megjelöli azokat a feladatokat is, amelyeket történetírásunknak még ezután kell megoldania. Ha a múltat tájhoz, a történetírást e táj feltérképezéséhez hasonlítjuk, ezeket a feladatokat szoktuk fehér foltoknak nevezni.

A most készülő 10 kötetes szintézis munkálatainak egyik legkülönösebb, elgondolkodásra és megfontolásra legérdekesebb tanulsága az, hogy a magyar történelmi irodalom rendkívül gazdag, múltunknak alig van olyan területe, amellyel történészeink ne foglalkoztak volna, s ennek ellenére a fehér foltoknak mind a száma, mindpedig a kiterjedése is rendkívül nagy. A történelmi kutatásokra felhasznált kapacitás, a rájuk fordított energia, nincsen arányban az eredményekkel.

Ennek a látszólag önellenmondásos jelenségnek az okairól és magyarázatára külön historiográfiai tanulmányt, vagy akár monográfiát lehetne és kellene írni. Itt csak utalok két olyan tényezőre, amelynek e jelenség kialakulásában véleményem szerint lényeges szerepe volt. Az egyik tényező az, hogy történetírásunkból, kevés kivétellel, hiányzott a szervezettség és a tervszerűség. A másik tényezőnek azt tartom, hogy történészeink, ugyancsak kevés kivétellel, szívesebben vállalkoztak kevesebb fáradsággal járó, gyorsabb eredményt és sikert ígérő rész kérdések vizsgálatára, mint évtizedek munkáját igénylő, nagy témakörök összefoglaló jellegű, teljes feldolgozására.

Hogy csak egy példát említsek, külkereskedelmünk történetének különböző kérdéseiről számos könyvet, számtalan tanulmányt, cikket írtak, adatot közöltek, kielégítőnek tekinthető összefoglaló jellegű, teljes feldolgozás azonban erről a nagy és jelentős témakörrel mindmáig nem készült. Külkereskedelmünk történetét, a róla szóló gazdag irodalom ellenére, múltunk és történetírásunk fehér foltjai közé kell számítanunk, azok közé a foltok közé, amelyeknek egyes részei, vagy inkább részecskéi, már kiszinesedtek ugyan, a teljes folton azonban még a fehér szintelenség dominál.

Azt a tényt, hogy külkereskedelmünk története múltunknak és történetírásunknak mennyire fehér foltja, a 10 kötetes szintézis IV. köteténél, az 1711 és 1765 közötti rész írása közben, mint szerzőnek is volt alkalmam megállapítani. Külkereskedelmünk történetének erre a fél évszázadra eső szakasza kívülmaradt mind régebbi, mind legújabb, külkereskedelmünk múltjának kérdéseivel foglalkozó történészeink érdeklődési körén.

Nemcsak külkereskedelmünk történetének, hanem egész történetírásunknak a historiográfiájára nagyon jellemző, hogy kereskedelmünk és egyben iparunk történetének mindmáig egyetlen hosszútávú, három évszázad fejlődését áttekintő, összefoglaló feldolgozását 135 évvel ezelőtt, 1840-ben írta Horváth Mihály.¹ És nem kevésbé jellemző, hogy külkereskedelmünkről a XVIII. század első felében Magyarország történetének és művelődéstörténetének Horváth Mihály könyve után írt általános igényű szintézisei — így a milléniumi 10 kötetes, a Hóman—Szekfű, a Magyar Művelődéstörténet, az 1957-ben megjelent egyetemi tankönyv és az 1964-ben annak alapján a szélesebb olvasóréteg számára készült kétkötetes összefoglalás — sem mondanak lényegében többet annál, mint amit Horváth Mihály kötetében olvashatunk.²

Századunk elején, 1902-ben jelent meg Kováts Ferencnek külkereskedelmünk történelmében mind tartalmát, mind történeti statisztikai módszerét tekintve epochális jelentőségű műve a Pozsonyon át nyugat felé irányuló áruforgalomról a XV. század közepén.³ Aligha tévedünk, ha elsősorban Kováts Ferenc hatásának tulajdonítjuk, hogy a két világháború között a megélnékülő érdeklődés külkereskedelmünk múltja iránt főleg a Mohács előtti századokra irányult.

Kováts Ferencéhez hasonló jelentőséget tulajdoníthatunk külkereskedelmünk története feltárásában egy folyóirat hatásának, az 1894-ben indult Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlének, amely Tagányi Károly szerkesztésében virágzott fel, őt az utolsó években Kováts Ferenc követte a szerkesztői tisztségben. E folyóirat nem hanyagolta el a gazdaságtörténet keretén belül a külkereskedelem történetének Mohács utáni századait sem. A XVIII. század első felének külkereskedelméről is több cikk, valamint nagyon értékes forrásközlés jelent meg e folyóirat hasábjain. Sajnálhatjuk, hogy 1906-ban megszűnt.

A Mohács utáni századok külkereskedelme történetének feltárásában a két világháború közötti időben Eckhart Ferenc 1922-ben megjelent, a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikájáról Mária Terézia korában szóló könyvének volt a legnagyobb jelentősége.⁴ Ezt elsősorban az adta meg, hogy a kül-

¹ Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Pest, 1840. Megjelent Kisebb történeti munkái III. kötetében is, Pest, 1868.

² A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. VIII. k. *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Bp. 1898. 315—325. — *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar történet. IV. k. Bp. 1943. 564—568. — *Lederer Emma*: Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Magyar Művelődéstörténet. IV. k. Hely és év nélkül. 229—235. — Magyarország története (Egyetemi tankönyv). II. k. 1526—1790. 2. kiad. Bp. 1972. — Magyarország története. I. k. Bp. 1964.

³ Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. Bp. 1902.

⁴ A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. Főbb eredményeit német nyelven is közzétette: Die Handels- und Zahlungsbilanz Ungarns unter der Regierung Maria Theresias. Ungarische Jahrbücher. III. 1923.

kereskedelem történetének sajátos forrásfajtáját, az áruforgalmi kimutatásokat használta fel. Folytatója azonban az ő kutatói és feldolgozó munkájának nem akadt.

Felszabadulás utáni történetírásunkban az 1960-as években jelentkezett jelentősebb érdeklődés a külkereskedelem történetének kérdései iránt. A magyarorszáival egyidőben hasonló érdeklődés nyilvánult meg a kereskedelmi kapcsolatok múltja iránt Közép- és Közép-Kelet-Európa más országaiban is, amelyekkel Magyarországnak a múltban szoros kereskedelmi kapcsolatai voltak. Elsősorban Pach Zsigmond Pálnak az érdeme, hogy a magyarországi gazdaságtörténeti, így a külkereskedelem múltjának vizsgálatára irányuló kutatásokat is, az összehasonlító módszer alkalmazásával, összekapcsolta a hasonló célzatú, Európa más országaiban is megélenkült vizsgálatokkal.⁵ Ezeket illetően legyen elég itt csupán a közel múltban Marburgban és Grazban rendezett tanácskozássokra utalni, amelyeknek fő témája a külkereskedelem története volt, s amelyeken e témakör számos magyar kutatója is tevékenyen részt vett.⁶

E kutatók — Fügedi Erik, N. Kiss István, Kubinyi András, Makkai László, Paulinyi Oszkár, Zimányi Vera és Pach Zsigmond Pál maga is — a XV—XVII. századi külkereskedelem kérdéseivel foglalkoztak. Csak legújabban terjesztette ki érdeklődését a XVIII. századra is Zimányi Vera.⁷

A XVIII. század 60-as éveitől kezdődően Dányi Dezső és Makkai László dolgozza fel a külkereskedelem áruforgalmi kimutatásait, a század első felével azonban külkereskedelmünk történetének mostani kutatói még abban a minimális mértékben sem foglalkoztak és foglalkoznak, ahogyan azt elődeik századunk első negyedében tették.

Pedig a külkereskedelem XVIII. századi történetének forrásbázisa nagyobb sikerrel kecsgetteti a kutatót, mint a korábbi századoké.

*

A történetíró munkájának eredményessége — bármely korszakát és területét vizsgálja is a múltnak — elsősorban attól függ, hogy milyen források állnak a rendelkezésére. Vonatkozik ez a külkereskedelem múltjának a vizsgálatára is. És aligha túlozunk, ha azt állítjuk, hogy történetírásunknak kevés olyan területe van, amelynek forrásbázisa annyira hiányos, mint a külkereskedelem történelméé. Különösen így van ez a feudalizmus századaiban.

Feudáliskori külkereskedelmünk történetének többféle típusú és értékű forrását különböztethetjük meg.

⁵ A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5—6. — The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries). Etudes Historiques 1970. I. k. Bp. 1970. — Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században. A M.T. Akadémia Fil. és Történettud. Osztályának Közleményei. XIX. 1971. 2—3. — A középkori Levante-kereskedelem sorsa a XIX—XX. századi történetírásban. Történelmi Szemle, XV. 1972. 3—4.

⁶ Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Herausgegeben von Ingomar Bog. Köln—Wien, 1971. — Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Herausgegeben von Othmar Pickl. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. I. Graz, 1971.

⁷ Zimányi Vera—Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevétel tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle, 1974. 1—2.

A külkereskedelem történetére vonatkozó adatok sokféle irattípusban találhatóak. Az ilyen adatokban leggazdagabb irattípusok a pénztári naplók, köztük elsősorban a vámhivatalok pénztári naplói, amelyeket vám-, illetve harmincad- vagy huszadnaplóknak neveznek, valamint a számadások és a különböző célú és jellegű kimutatások.

A források értéke attól függ, hogy milyen és mennyit tartalmaznak azokból az adatokból, amelyek felhasználásával a külkereskedelem történetével kapcsolatban felvethető kérdéseket meg tudjuk válaszolni. E kérdések közül a fontosabbak a következők.

Az áru neve, ami egyrészt az egyes árucikkeknek, másrészt azoknak az árucsoportoknak a nevét jelenti, amelyekbe az egyes árucikkeket besoroljuk. Minden árucikk három nagy árucsoport valamelyikébe tartozik: behozatali, kiviteli, vagy átmenő (tranzit) áru. Mindhárom nagy kategórián belül az árucikkeket, különböző sajátosságaik alapján, különböző további árucsoportokba sorolhatjuk. Ilyen árucsoport lehet pl. az élelmiszereké, azon belül a gyümölcsöké, az italoké stb.

Az áru mennyisége, amit az áru mérésére használt mértékegységben szoktak megadni. Gyakori eset volt, hogy az áru mennyisége helyett annak értékét tüntették fel. Értéket és mennyiséget együttesen csak kivételes esetekben találunk.

Az áru értéke, ami nem a piaci, hanem a vámértéket jelentette, vagyis azt a számítási értéket, amelynek alapján a vámot megállapították.

A vámérték olykor egybeesett a piaci értékkel, sokszor azonban lényeges különbség volt közöttük.

Az áru származási helye, vagyis az az ország vagy helység, ahonnan az áru a termelőtől a fogyasztóig vezető kereskedelmi útjára elindult.

Az áru rendeltetési helye, vagyis az az ország vagy helység, amelyben az áru kereskedelmi útja végetért, ahol a fogyasztóhoz eljutott.

Az áru behozatali helye, vagyis az az ország vagy helység, ahonnan az országba behozták. Ez a hely azonos lehetett a származási hellyel.

Az áru kiviteli helye, vagyis az az ország vagy helység, ahová az országból kivitték. Ez a hely azonos lehetett a rendeltetési hellyel.

Az áru vámhelye, vagyis az a helység, ahol elvámoltak, ahol a vámhivatal működött. Ez a hely a határon és az ország belsejében egyaránt lehetett.

A vám összege, amelynek két fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik a tarifális vámösszeg, amelyet a vámtarifá alapján fizetni kellett volna. A másik a fizetett vámösszeg, amelyet az engedmény levonása után ténylegesen fizettek. Ha engedményt nem adtak, a két összeg azonos volt.

A vám jövedelme, amelynek három fajtáját különböztethetjük meg. Az egyik a bruttó vagy teljes jövedelem, azonos a fizetett vám összegével. A másik a nettó vagy tiszta jövedelem, amely a kezelési költségnek a bruttó jövedelemből történt levonása után maradt. A harmadik pedig a bérleti jövedelem, a bérbeadott vámjövedelem bérleti díja.

A kereskedő neve.

A kereskedő foglalkozása.

A kereskedő lakhelye: ország és helység. Előfordult, hogy ugyanannak a kereskedőnek több lakhelye is volt, nem is ugyanabban az országban.

A szállítások száma, vagyis azoké az eseteké, amikor valamely kereskedő, valamilyen áruakománnyal, valamelyik vámhelyen áthaladt és vámot fizetett.

Az áruforgalom összege, vagyis bizonyos területen át, bizonyos idő alatt szállított áruk vámértéke.

Az áruforgalom területe, vagyis az a helység, amelynek vámhivatalán, illetve az a terület (ország rész, ország), amelynek vámhivatalain át az áruforgalom lebonyolódott.

Az áruforgalom időtartama, vagyis az az idő, amelyen át az áruforgalom tartott (pl. egy év, vagy egy évnegyed áruforgalma).

A külkereskedelem történetének forrásai közül azok a legértékesebbek, amelyek minél nagyobb terület, minél hosszabb időn át tartó áruforgalmáról a fentiekben felsorolt kérdések közül minél többre vonatkozó adatokat minél részletesebb bontásban tartalmaznak.^{7a}

*

Azok a források, amelyeknek történeti statisztikai feldolgozásával Magyarország külkereskedelmi áruforgalmát a XVIII. század második harmadában, pontosan az 1733-tól 1756-ig terjedő időszakban — némi visszapillantással az 1720-as és előretétekintéssel az 1760-as évekre — tanulmányomban ismertetni megkísérlem, a magyar kamaránál, a kamara számvevőségén, a külkereskedelmi vám, a harmincad jövedelmének igazgatásával kapcsolatban készült kimutatások.

Az 1780-as évek közepéig még Pozsonyban működő magyar királyi kamara, amely címében 1748 óta az „udvari” jelzőt is viselte, volt Magyarországon az uralkodói vagy kincstári birtokok és jövedelmek, köztük a harmincadjövedelem igazgatásának országos központi kormányhatósága. Ahhoz, hogy a harmincadigazgatással kapcsolatban készült kamarai kimutatásokat megérthessük és adataikat értékelhessük, tisztában kell lennünk azzal, hogy a kérdéses időszakban milyen volt Magyarországon a kamarai kormányzat, azon belül a harmincadjövedelem igazgatása.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy Erdély a Habsburgok uralma alá kerülve is külön államalakulat maradt, nem tartozott Magyarországhoz. Ki volt vége a magyarországi központi kormányhatóságok, így a magyar kamara illetékessége alól a katonai Határőrvidék, továbbá a törököktől 1718-ban visszafoglalt Bánát, valamint a Lengyelországnak elzalogosított szepesi városok a podolini uradalommal. Szlavóniának, pontosabban Alsó-Szlavóniának azokat a részeit, amelyeken határőrséget nem szerveztek, csak 1742-ben csatolták

^{7a} A külkereskedelem története forrásainak értékelésénél igen lényeges az a szempont is, hogy a kérdéses forrásanyag az áruforgalomnak milyen hányadát tükrözi, teljes egészét-e, avagy csak bizonyos részét. A vámigazgatással kapcsolatos iratok esetében ez a kérdés úgy merül fel, hogy a külföldre kivitt és onnan behozott áruk közül mi és mennyi volt az, amely után — akár legálisan, akár illegálisan — nem fizettek vámot. E kérdésre válaszolni nagyon nehéz, szinte lehetetlen. Kétségtelen, hogy mindig voltak és vannak vámentesen szállított áruk, amilyen pl. hosszú időn keresztül a réz volt. A csempészést sem lehetett és lehet teljesen megakadályozni sohasem. Mindez azonban — véleményünk szerint — nem indokolja, hogy a vámigazgatással kapcsolatos iratanyag történeti forrásértékét lekicsinyeljük, és a külkereskedelem forgalmát megmérhetetlennek és ebből következőleg összehasonlíthatatlannak tartsuk. (Erre hajlik pl. *Štefan Kazimír*: K pramennej hodnote colných registrov — A vámnaplók forrásértékéhez — c. cikkében. Slovenská Archivistika. VII. 1. 1972. 276—291. — Nézete túlzó, nincs kellően meg-alapozva.

vissza, ettől kezdve tartozott a magyar kamara illetékessége alá. Horvátországban ezzel szemben, a Határőrvidék és a belsőausztriai kamara alá utalt bizonyos birtokok kivételével, a magyar kamara illetékessége nem szenvedett csorbát.

Magyarország külkereskedelmi vámterületéhez tehát nem tartozott Erdély, a katonai Határőrvidék, a Bánát, az elzálogosított szepesi területek és 1742 előtt Szlavónia polgári kormányzat alatt álló része. Ezek a területek Magyarország szempontjából vámkülföldnek számítottak.

Ami az ország többi részén a kamarai kormányzatot illeti, annak területi és helyi hivatalai, közvetve vagy közvetlenül, mind a magyar kamara igazgatása alá tartoztak, az ország egyetlen központi kincstári kormányhatósága a magyar kamara volt.

A magyar kamara a harmincadjövedelem igazgatását területileg úgy szervezte meg, hogy 5 harmincadigazgatási körzetet alakított ki, alapulvéve a teljes kamarai kormányzat területi és szervezeti felépítését. Ez az 5 körzet a következő volt:

Alsó-Magyarország
Felső-Magyarország
Arad—Szeged-i kerület
Horvátország
Szlavónia

A továbbiakban majd látjuk, hogy ez egyes kerületekhez milyen területek, illetve mely harmincadhivatalok tartoztak.

A harmincadjövedelem igazgatásában a XVIII. század első felében a magyar kamara háromféle módot alkalmazott. Az egyik az volt, hogy a harmincadjövedelmet közvetlenül maga a kamara, a kamarai tanács igazgatta. A másik az, hogy a jövedelem igazgatására a kamarán belül külön harmincadigazgatóságot szervezett. A harmadik pedig az, hogy a harmincadjövedelmet bérbeadta. Egyik sem volt új módszer, a korábbi századok harmincadigazgatásában mindegyikre találunk példát.

A bécsi udvari kamaránál, amelynek a magyarországi kamarai kormányzat, így a harmincadigazgatás kérdéseiben is döntő szava volt, az 1720-as évek végefelé az a nézet kerekedett felül, hogy a kincstár számára az a legelőnyösebb, ha a harmincadjövedelmet bérbeadja. A felső-magyarországi harmincadjövedelem bérbeadására 1727. január 1-én, az alsó-magyarországiéra 1728. január 1-én került sor. A bérlő a szepesi kamarai adminisztráció, majd 1728-tól a magyar kamara tanácsosa, Neffzer Konrád Farkas lett.⁸ Ő kapta meg az Arad—Szeged-i kerület harmincadjövedelmének a bérletét is. E kerület akkor még ki volt véve a magyar kamara illetékessége alól, közvetlenül tartozott a bécsi udvari kamara főhatósága alá. A magyar kamarának alárendelt horvátországi harmincadok már korábban bérletbe kerültek, a bérlő azonban nem Neffzer volt. Feltehető, hogy a bécsi udvari kamara a még vissza nem csatolt Szlavóniában is bérbeadta a harmincadokat.

Neffzer bérlői működése ellen ugyan különösebb kifogás nem merült fel, sőt a bécsi udvari kamara meg volt vele elégedve, a jövedelem jobb kiaknázása érdekében a bérleti rendszert Alsó- és Felső-Magyarországon, nemkülönben az Arad—Szeged-i kerületben, 1733 második negyedétől kezdődően mégis felszá-

⁸ Nevét Neffzer-nek vagy Neffczern-nek is írták.

molták. Feltehetőleg ez történt Szlavóniában is. Szlavónia visszacsatolása után, amikor az ottani harmincadjövedelem igazgatását a magyar kamara 1742-ben átvette, az ottani harmincadok már nem voltak bérletben. Továbbra is bérletben maradtak viszont a horvátországi harmincadok. Horvátországban a bérleti rendszert csak 1749-ben számolták fel, amikor a magyar kamara az alája tartozó valamennyi harmincadot közvetlen igazgatása alá vonta.

Időközben, 1733 második negyedétől 1748 végéig, a magyar kamarán belül szervezett harmincadigazgatóság feladata volt a kamara alá tartozó valamennyi harmincad jövedelmének az igazgatása, természetesen a kamara irányítása és ellenőrzése mellett. 1739 végéig a korábbi bérlő, Neffzer Konrád Farkas, volt a harmincadigazgatóság vezetője, 1740-ben őt egy másik kamarai tanácsos, Weidinger Ferenc Xavér váltotta fel.⁹

A kamarai harmincadigazgatás fentiekben vázolt alakulásának ismeretében tudjuk megérteni azokat a kimutatásokat, amelyek külkereskedelmünk történetének a XVIII. század második harmadában ezideig ismert legszilárdabb forrásbázisát szolgáltatják, amelyeknek történeti statisztikai feldolgozását, mint említettem, tanulmányom tartalmazza.

*

A kérdéses kimutatások a külkereskedelem forrásainak két típusát képviselik. Ennek megfelelően különböző a forrásértékük, az adattartalmuk, történeti statisztikai feldolgozásuk is más-más módszert igényel. Részben harmincadjövedelmi, részben pedig áruforgalmi kimutatások. Közös a rendeltetésük és a keletkezésük helye, egyébként azonban, bár tartalmi összefüggés van közöttük, lényegesen eltérnek egymástól.

Mindkétfajta kimutatás a magyar kamara számvevőségén készült. Mindkettő azzal az elsődleges rendeltetéssel, hogy a magyar kamarának a harmincadjövedelem minél eredményesebb igazgatásához statisztikai jellegű tájékoztatással szolgáljon, a pénzügyi politikában felhasználható adatokat szolgáltatasson. Statisztikai adatokra a feudális kormányhatóságoknak is szükségük volt, a polgári korszak statisztikai hivatalainak elődei, és nem is rossz előfutárai, a feudális dikasztériumok, nálunk a magyar kamara és a helytartótanács számvevőhivatalai voltak.

A kétféle kimutatás közül a harmincadjövedelmi volt a régebbi, a harmincadigazgatásnak már a korábbi századokban is használt, jól bevált eszközei közé tartozott. Az áruforgalmi kimutatás a XVIII. században lett a kincstári igazgatás eszköze, kezdetben pénzügypolitikai célzattal, amely mellé azonban rövidesen kereskedelempolitikai célzat is járult, a kimutatások nemcsak a kincstári jövedelem gyarapítását, hanem az áruforgalom, az árutermelés, az egész gazdasági élet irányítását, azon keresztül a társadalmi fejlődés, sőt a politikai felépítmény alakítását is szolgálták az államhatalom birtokosa kezében.

*

Nézzük először forrásaink első típusát, a harmincadjövedelmi kimutatásokat.

⁹ A kamarai harmincadigazgatásról szólva, némi korrekcióval *Nagy István* művének adatait használtam: *A magyar kamara*. Bp. 1971. 95–100. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. 3.)

E kimutatások egyik része a bérleti rendszer megszüntetése utáni évekről készült, 1733 második negyedétől 1757 közepéig. Különleges értéküket az adja, hogy 24 évről hézagtalan tájékoztatást nyújtanak arról, mennyi volt a magyar kamara igazgatása alá tartozó összes harmincadhivatal bevétele, 15 évről pedig — Szlavónia 1742-ben történt visszacsatolásától kezdve — az ország valamennyi harmincadhivatalának jövedelméről tájékoztatnak megszakítás nélkül. Időbelileg és egyben területileg ennyire teljes adatsorokkal a korábbi évtizedekről nem rendelkezünk. Az eddig ismert leghosszabb adatsor, amelyet Zimányi Vera és Harald Prickler különböző forráshelyekből 1974-ben közölt, egy év — az 1563-as — hiányával, 1549-től 1587-ig terjed, időbelileg tehát 38 évet ölel fel, területileg azonban Alsó-Magyarországnak csupán a Dunától északra fekvő harmincadhivatalait, azokat is a legfontosabb Pozsony és a szorosán hozzátartozó Gajar és Stomfa nélkül. Egész Alsó-Magyarországról 1660 és 1670, illetve 1693 és 1702 közötti, tehát 11, illetve 10 évet felölelő megszakítás nélküli adatsorokat tartalmaz Zimányi és Prickler közleménye.¹⁰

Az 1733 és 1757 közötti kimutatások a magyar kamara számadásai között egy cím nélkül kötetben maradtak fenn, részletességük és szerkezetük alapján több kategóriába sorolhatók.¹¹

Egy összefoglaló kimutatás az 5 területi körzet, azokon belül pedig évek szerinti bontásban arról tájékoztat, hogy 1733. április 1-től 1756 végéig mennyi volt a kamarai pénztárakba a kezelési költségek levonása után tisztán befolyt harmincadjövedelem nettó összege. Az összegeket valamennyi kimutatás forintban és dénárban tünteti fel. A forint kamarai, azaz számítási forint.

Egy másik, már részletesebb kimutatás az 5 területi körzet, azokon belül évek, az éveken belül pedig negyedévek szerinti bontásban azt tünteti fel, hogy 1733 második negyedétől 1757 első negyedének végéig mennyi volt a harmincad bruttó, és mennyi a kezelési költségek levonása után a kamarai pénztárakba befolyt nettó jövedelme. Ez utóbbi jövedelem csak évi bontásban szerepel.

A tartalmilag legrészletesebb és ezért a legterjedelmesebb kimutatás az 5 területi körzet, azokon belül harmincadhivatalok, azokon belül évek, azokon belül pedig hónapok szerinti bontásban azt mutatja, hogy 1753 januárjától 1757 májusáig bezárólag mennyi volt a bruttó harmincadbevétel. E kimutatás értékét területi és tartalmi részletessége nagy mértékben növeli, csökkenti viszont, hogy csupán nem egészen 4 és fél évet ölel fel.

Végül az utolsó kimutatás tartalmilag a legrészletesebb, időben azonban a legkorlátozottabb. Az 5 területi körzet, azokon belül harmincadhivatalok, azokon belül hónapok, azokon belül pedig hetek szerinti bontásban azt adja meg, hogy 1757 januárjának első hetétől májusának utolsó hetéig mennyi volt a bruttó harmincadjövedelem.

Minthogy tanulmányomban csak teljes évekre vonatkozó adatokat dolgoztam fel, ezt az utoljára említett kimutatást, a többi kimutatásnak pedig 1757-re vonatkozó csonka részeit nem vettem figyelembe. 1733-at, bár csak április 1-től vannak adatai, nem hagytam ki a statisztikai feldolgozásból.

¹⁰ Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. Agrártörténeti Szemle, 1974. 1–2.

¹¹ Magyar Országos Levéltár, Magyar kamarai levéltár, Magyar kamara számvétség, Liber perceptionis atque erogationis proventuum (E. 106).

A kimutatások közül az első háromnak a szövegét teljes hűséggel, helyenként magyarázatot is fűzve hozzájuk, és az áruforgalomra vonatkozó néhány megállapítást illetve következtetést is levonva belőlük, Zimányi Vera Harald Pricklerrel közösen írt említett tanulmányában közzétette. A legösszefoglalóbb, általam elsőnek említett kimutatás adatait egymáshoz viszonyítva %-ban is kifejezte. Három helyen helyesbítette is a kimutatásbeli adatokat.

Helyesbítésre nemcsak ezen a három helyen volt szükség. A kimutatások feldolgozását a leírásbeli és számításbeli hibák kijavításával kellett kezdeni. Az utóbbiakat természetesen csak abban az esetben lehetett helyesbíteni, ha arra a kimutatásbeli egyéb adatok alapján volt lehetőség.

A feldolgozás alapjául szolgáló szöveg pontos megállapítása után kerülhetett sor a szövegbeli adatok statisztikai feldolgozására, táblázatokba foglalására. A következőkben e táblázatokat ismertetem, néhány magyarázatot fűzve hozzájuk, illetve következtetést vonva le belőlük.

*

A harmincadjövedelem alakulása az egész államháztartás működése szempontjából is jelentős tényező volt, hiszen a magyar kamara legnagyobb bevételi forrása mindaddig, amíg a sójövédelmet a bécsi udvari kamarától 1743-ban meg nem kapta, a harmincad volt. Bennünket azonban a harmincadjövedelem alakulása most azért érdekel, mert a külkereskedelmi áruforgalom alakulását tükrözi. Hűen és közvetlenül tükrözi 3 tényező következtében. Először azért, mert a harmincad a XVIII. század második harmadában is, miként korábban és későbbben, értékvám volt, az áru vámértékének átlagosan egy huszadát, 5%-át szedték mint behozatali és kiviteli illetéket.^{11a} Másodszor azért, mert az 1711-ben megállapított vámtarifát, a királyi vectigalt, 1754-ig lényegében nem módosították.^{11b} Végül harmadszor azért, mert időszakunkban az áruk ára lényegesen nem változott.¹² A harmincadjövedelem növekedése tehát nem a vámnak, vagy az áraknak az emelkedéséből, hanem egyedül a forgalom növekedéséből származott.

Táblázataink első csoportja a magyar kamara igazgatása alá tartozó teljes harmincadjövedelem alakulását mutatja 1733 és 1757 között, évi bontásban. Említettük már, hogy 1742-től ez a jövedelem az ország egész harmincadjövedelmét jelentette, addig is csupán a szlavóniai harmincadok jövedelme hiányzott belőle.

Első táblázatunk a bruttó jövedelem 1733 és 1756 közötti alakulását tünteti fel, évi bontásban, abszolút és relatív számokban. Az 1733-i 375 230 Ft

^{11a} Hangsúlyozni kell, hogy az áru vámértékének, nem pedig piaci árának vagy értékének az 5%-a volt a külkereskedelmi vám összege. Pontosabban tehát úgy fogalmazhatnánk, hogy a harmincad vámértékvám volt. A vámérték a különböző áruk esetében különböző mértékben eltérhetett, el is tért, az egymástól rendszerint helyileg is nem kis mértékben különböző piaci értékektől vagy áraktól. Különösen abban az esetben, ha a vámtarifának, a vectigálnak a változása nem követte nyomon az áraknak az alakulását, nem igazodott azokhoz.

^{11b} Zimányi Vera tájékoztatása szerint, amelyet tanulmányomról írt, és hálás köszönettel fogadott lektori véleményében adott, az 1711. évi vámtarifa változatlan kiadása volt az 1656. évnek. Szerinte a piaci árak 1656 és 1711 között számottevően módosultak, a vámtarifa ellenben változatlan maradt, nem igazodott az árak alakulásához. Minél változatlanabb azonban a vámtarifa, minél kevésbé igazodik a piaci árak alakulásához, annál inkább lehet a vámjövedelem változásából az áruforgalom volumenének a változására közvetlenül következtetni.

¹² Zimányi—Prickler: i. m. 156.

összegű jövedelem 1756-ra 604 136 Ft-ra emelkedett. Ha az 1733-i összeget 100%-nak vesszük, az 1756-i összeg 161%-nak felelt meg. 24 év alatt tehát az átlagos évi növekedés 2.54%-os volt.^{12a}

Korábbi adatokkal táblázatunk adatait nem tudjuk összevetni, mert az ország egész harmincadjövedelméről korábbi kimutatásaink nincsenek. Tudjuk ellenben, hogy 1761-ben az ország egész harmincadjövedelme 745 276 Ft volt, ami az 1756. évi 604 136 Ft-hoz viszonyítva 23,36%-os emelkedést jelentett. Az átlagos évi növekedés pedig eme 5 év alatt 4,67%-osra nőtt.¹³ Valószínű azonban, hogy a növekedés felgyorsulásában az 1754-ben bevezetett új vám-tarifának is jelentős szerepe volt.^{13a}

A teljes harmincadjövedelem növekedése 1733 és 1756 között nem volt egyenletes. 1737-ben már meghaladta a 122%-ot, 1738 és 1742 között azonban visszaesett, minden bizonnyal a nagy marhajárvány következtében, és csak 1743-ban emelkedett újra 122% fölé. Ettől kezdve állandó volt a növekedés, amely 1755-ben 179,28%-kal tetőzött. 1756-ban újabb visszaesés következett be.

*

Forrásunk lehetővé teszi, hogy a harmincad bruttó vagy teljes és a kezelési költségek levonása után maradónetó vagy tiszta jövedelmét szembeállítsuk egymással. Ezt teszi második táblázatunk 1733 és 1756 között, évi bontásban. Kiderül belőle, hogy a kezelési költség 24 év átlagában a bruttó jövedelem 11,61 %-a volt, s a 15%-ot csak egy évben haladta meg. Tanulságos ez az adat a bérleti rendszer gazdaságosságának megítélése szempontjából is.

*

A 3–6. számú négy táblázat évi bontásban, részben abszolút, részben pedig relatív számokban azt tünteti fel, hogy 1733 és 1756 között egyrészt a bruttó, másrészt a nettó harmincadjövedelem miként oszlott meg a harmincadigazgatás 5 területi körzete, az 5 országrész között. Emlékeztetni kell itt ismételten arra, hogy a szlavóniai harmincadok csak 1742-től kezdve tartoztak a magyar kamarához, a horvátországiak pedig 1748-ig bezárólag bérbé voltak adva.

E táblázatok adatai az áruforgalom iránya szempontjából fontosak. Alsó-Magyarország harmincadhelyein át elsősorban a nyugati, Felső-Magyarországon át az északi és a keleti, az Arad—Szeged-i kerületen át a keleti és a déli, Horvátországon át a délnyugati és a déli, Szlavónián át pedig a déli irányú forgalom bonyolódott le.

A harmincadjövedelem országrészek közötti megoszlása szempontjából a %-ban kifejezett viszonyszámok jellemzőbbek, mint az összegek abszolút számai. Különösen jellemzőek az 1749 és 1756 közötti 8 év viszonyzatai, amikor egyrészt a szlavóniai harmincadok már a magyar kamarához tartoztak, másrészt a horvátországiak a bérleti rendszerből már kikerültek, és valamennyi

^{12a} A növekedés évi átlaga nem azonos az évi rátával, sem itt, sem a következőkben.

¹³ *Zimányi—Prickler*: i. m. 195.

^{13a} Tanulságos lenne az 1754. évi vámtarifát összevetni az 1711. évvel, annak érdekében, hogy tisztán láthassuk, a vámjövedelem növekedése mennyiben volt a vámemelés, és mennyiben az áruforgalom növekedésének a következménye.

harmincad a kamarai tanács közvetlen igazgatása alá tartozott. E 8 év átlagában az 5 országrész aránya a következő volt:

Alsó-Magyarország	61,34%
Felső-Magyarország	17,33%
Arad—Szeged-i kerület	6,95%
Horvátország	4,06%
Szlavónia	10,32%

Az 1733 és 1739 közötti első 7 év átlaga, amikor Szlavónia még nem szerepelt, a horvátországi harmincadok pedig bérbe voltak adva, így oszlott meg:

Alsó-Magyarország	72,21%
Felső-Magyarország	20,55%
Arad—Szeged-i kerület	5,93%
Horvátország	1,31%

Alsó- és Felső-Magyarország aránya tehát csökkent, az Arad—Szeged-i kerületé és Horvátországé pedig nőtt az utolsó 8 évben, az első 7 évhez viszonyítva. A nettó vámjövedelemnél némileg különböztek az arányok, az eltérés azonban nem volt számottevő.

*

A 7—11. számú öt táblázat az 5 országrésznél külön-külön mutatja, részben abszolút, részben pedig relatív számokban, hogy 1733 (Szlavóniában 1742) és 1756 között, évi bontásban, a bruttó harmincadjövedelem miként alakult. E táblázatoknál is a viszonyszámok a jellemzőbbek. Ezek szerint az egyes országrészek harmincadjövedelme 24, illetve Szlavóniában 15 év alatt, az első évet 100%-nak tekintve, így növekedett:

Alsó-Magyarország	136,09%
Felső-Magyarország	141,14%
Arad—Szeged-i kerület	186,32%
Horvátország	656,07%
Szlavónia	176,22%

Horvátországban a bérleti rendszer megszüntetése 1749-ben magyarázza a nagyarányú növekedést. 1748-ban 7800 Ft volt a bérlet, 1749-ben 20 404 Ft lett a bruttó jövedelem. A bérlet utáni 8 év alatt 100%-ról 144,69%-ra emelkedett a horvátországi harmincadok bevétele.

Láttuk, hogy országosan 24 év alatt 100%-ról 161%-ra nőtt a harmincadjövedelem. Alsó- és Felső-Magyarország elmaradt az országos átlagtól, a másik 3 országrész meghaladta azt.

Reálisabb az összehasonlítás, ha csak az utolsó 8 év növekedési ütemét nézzük. Ez így alakult:

Alsó-Magyarország	14,45%
Felső-Magyarország	23,31%
Arad—Szeged-i kerület	11,73%
Horvátország	44,69%
Szlavónia	— 38,16%

A növekedés üteme tehát 1749 és 1756 között Horvátországban volt a leg-erősebb, Szlavónia viszont növekedés helyett erősen visszafejlődött; nemcsak viszonylagosan, hanem a jövedelem abszolút összegét tekintve is.

A szlavóniai visszaesés azonban átmenetinek bizonyult. 1761-ben az egyes országrészek harmincadjövedelme a következő volt:

Alsó-Magyarország együtt az	
Arad—Szeged-i kerülettel	490,402 Ft
Felső-Magyarország	121,384 Ft
Horvátország	28,291 Ft
Szlavónia	105,199 Ft
	<hr/>
	745,276 Ft

Szlavónia jövedelme tehát 1756-hoz viszonyítva majdnem megkétszereződött, Horvátországé viszont valamennyivel csökkent. A 4 országrészt között ekkor viszonylagosan így oszlott meg a harmincadjövedelem:

Alsó-Magyarország az	
Arad—Szeged-i kerülettel	65,8%
Felső-Magyarország	16,3%
Horvátország	4,0%
Szlavónia	13,9%

*

Alsó-Magyarországon ismerjük a harmincadjövedelmet a Neffzer-féle bérlet idejében is, 1728-tól 1733 első negyedéig.¹⁴

Az alábbiak szerint alakult:

1728	259,147 Ft
1729	286.881 Ft
1730	296.064 Ft
1731	322.384 Ft
1732	315.075 Ft
1733 I. negyede	52.920 Ft
Elkobzott csempészaru	8.111 Ft

Az alsó-magyarországi harmincadjövedelem 1728 és 1732 között ezek szerint nem sokban különbözött az 1733 és 1739 közöttitől.

A felső-magyarországi harmincadok 1720 és 1726 közötti jövedelméről, valamint 1727 és 1732 közötti bérleti díjáról rendelkezünk kimutatásokkal.¹⁵ Ezek szerint a jövedelem így alakult:

1720	75.340 Ft
1721	73.019 Ft
1722	62.656 Ft
1723	75.375 Ft
1724	61.504 Ft
1725	80.851 Ft
1726	82.514 Ft

¹⁴ M. Orsz. Levéltár. M. kincstári levéltárak. Magyar kamarai levéltár. Magyar kamara. Acta Hungarica (E 14). 2. k.

¹⁵ M. Orsz. Levéltár. E 14. 2. k.

A felső-magyarországi harmincadjövedelem eszerint az 1720-as években az 1730-as évek szintjén mozgott. A bérleti összeg 1727 és 1732 között megfelelt ennek a szintnek.

1727	62.000 Ft
1728	63.000 Ft
1729	64.000 Ft
1730	65.000 Ft
1731	79.000 Ft
1732	79.000 Ft

*

A 12—23. sz. táblázatok a harmincadjövedelem évnegyedek közötti megoszlásáról tájékoztatnak, 1733 és 1756 között, évek szerinti bontásban, részben az összegek abszolút számában, részben %-os viszonyszámokban.¹⁶ Először az 5 országrész adatai külön-külön, majd az egész ország adatai összesítve következnek.

Alsó-Magyarországnál és az Arad—Szeged-i kerületnél 1733-ban az I. évnegyed rovata üres, mert ebben a negyedévben a jövedelem még bérben volt.

Felső-Magyarországnál a II. évnegyed irreálisan magas összegét megosztottam az I. és a II. évnegyed között.

Horvátországnál 1733 és 1748 között az évi bérleti díjat arányosan elosztottam a 4 évnegyed között. 1749-ben az I. évnegyed rovata üres, mert ebben az évnegyedben a jövedelem még bérben volt.

Szlavóniánál 1742 és 1749 között a forrás a jövedelmet nem adja évnegyedek szerinti bontásban.

A táblázatok szerint Alsó-Magyarországon a jövedelem 24 év átlagában a II.—IV. évnegyedben arányosan oszlott meg, 26,98 és 28,80% között mozgott. Az I. negyedévben ennél jóval kevesebb, csupán 15,79% volt.

Felső-Magyarországon a jövedelem a III. évnegyedben volt a legalacsonyabb, 19,96%, a IV.-ben a legmagasabb, 29,42%. Az I. és a II. negyedév jövedelme között nem volt lényeges különbség: 26,24 illetve 24,38%.

Az Arad—Szeged-i kerületben volt a legerősebb eltérés az egyes évnegyedek jövedelme között. Az I. negyedévre csak 10,43% esett, a II.-ra ezzel szemben 41,66%. A III. negyed 26,80%-kal valamivel az átlag fölé került, a IV. negyed 21,11%-kal az átlag alá.

Horvátországban 1749 és 1756 között a II. és a III. évnegyed jövedelme volt a legnagyobb, 31,88 illetve 31,97%. Az I. negyedév jövedelme csak 12,60% volt, a IV. negyedé 24,05%-kal alig valamivel került az átlag alá.

Szlavóniában 1749 és 1756 között az I. és a II. évnegyed jövedelme az átlagnál nagyobb volt, 28,41 illetve 27,55%, a III. és a IV. negyedévé az átlagnál kevesebb, 24,05 illetve 19,99%.

Ha pedig az egész országban nézzük a negyedévek szerinti jövedelemmegoszlást, csak az I. évnegyed tér el jelentősen a többitől a maga 17,34%-ával. A II.—IV. negyedek között nincs lényeges különbség, 27,89, 25,84 és 25,85%-kal szerepelnek. A 24 év kimutatható teljes jövedelmének 3,08%-áról nem volt megállapítható, hogy melyik negyedévhez tartozott.

*

¹⁶ E táblázatok közül a 22—23. számúakat közöljük 12—13. szám alatt.

A 24—37. számú táblázatok a harmincadjövedelem hónapok közötti megoszlását mutatják, 1753 és 1756 között, évek szerinti bontásban, részben az összegek abszolút számában, részben %-os viszonyszámokban.¹⁷ Először az 5 országrész adatai külön-külön, majd az egész ország adatai összesítve következnek, majd a 2 utolsó táblázat (36—37.) az egész ország adatait országrészek szerinti bontásban állítja egymás mellé.

Kiderül ezekből a táblázatokból, hogy az egész ország viszonylatában május, június és november voltak a legforgalmasabb hónapok, 10,41, 10,30 és 10.—%-kal. Jelentékeny volt továbbá július, augusztus, szeptember és október áruforgalma is, 9,45, 9,20, 8,92 és 8,77%-kal. Decemberben 7,56%-kal csökkenni kezdett a forgalom, márciusban 5,67%-kal érte el a mélypontot. Áprilisban 6,99 %-kal kezdődött az emelkedés.

Ami az egyes országrészeket illeti, azok némileg eltértek az országos átlagtól. Alsó-Magyarországon szeptemberben és júniusban volt legnagyobb a forgalom, 10,84 illetve 10,53%, februárban és márciusban a legalacsonyabb, 4,70 illetve 5,09%.

Felső-Magyarországon, nyilván a borkivitel miatt, november volt a kiemelkedő forgalmú hónap, 15,27%-kal. Itt 10,36%-kal december is jóval magasabb volt az országos átlagnál.

Az Arad—Szeged-i kerületben május 25,93%-kal magasan kiemelkedett a többi hónap közül. Augusztus is nagyforgalmú hónap volt 14,58%-kal. Júniusban, júliusban és októberben 10% körül mozgott a forgalom, a mélypontot márciusban és januárban érte el, 2,28 illetve 2,94%-kal.

Horvátországban április és május, majd július, augusztus és november voltak a 10%-osnál nagyobb forgalmú hónapok. Februárban 2,86%-ra esett le az áruforgalom.

Szlavónia forgalma volt a legegyszerűsebb. Legforgalmasabb hónapja, április is csak 10,77%-os volt, a leggyengébb forgalmú december 4,79%-kal szerepel.

*

A táblázatok legnagyobb csoportja, a 38—59. számúak, a harmincadjövedelemnek az egyes harmincadhelyek vagy harmincadhivatalok, valamint a körükben kialakítható harmincadcsoportok közötti megoszlására vonatkozik, az 1753 és 1756 közötti 4 évben. E táblázatokon belül is több csoportot különböztethetünk meg.

A 38—49. számú táblázatok külön-külön foglalkoznak a harmincadigazgatásban is kialakult 5 kerületi egységgel, az ország 5 részével. A harmincadhivatalok mindenekelőtt az 5 országrésznek megfelelő 5 nagy csoportra oszlottak. Számuk az 5 országrész között így oszlott meg:

Alsó-Magyarország	37	harmincadhely
Felső-Magyarország	21	„
Arad—Szeged-i kerület	8	„
Horvátország	10	„
Szlavónia	10	„
Összesen:	86	harmincadhely

¹⁷ E táblázatok közül a 34—37. számúakat közöljük 14—17. szám alatt.

Számos harmincadhivatalnak leány- vagy fiókhivatalai is voltak, ezek azonban a kimutatásokban nem szerepelnek.

A harmincadhelyek száma nem mondható soknak. A török kiűzése utáni évtizedekben jóval több harmincadhivatal működött az országban. Mind a magyar rendek, mind a kincstár arra törekedett, hogy számuk csökkenjen. Az 1715. évi 91. tc. felsorolta azokat a harmincadokat, amelyeknek további működését az országgyűlés engedélyezte, a többinek a megszüntetését rendelte el. Egy csomó régi hivatalt, mint pl. Komáromot, Érsekújvárt, Lévát, Vágsellyét, Galgócot, Bazint, Köpcsényt stb. már ez a törvény sem említett. Elsősorban az ország belsejében levő harmincadokat törekedtek felszámolni. Az 1750-es években már több olyan hivatal sem működött, amelyek az 1715-i törvényben még szerepeltek, pl. Pécs, Besztercebánya, Nagyszőlős, Károlyváros stb. Továbbra is maradtak harmincadhelyek az ország belsejében is, főleg Felső-Magyarországon, a legtöbb hivatal azonban a határ közelében működött. Határnak minősült természetesen a Bánát határa is. Feltűnő, hogy elég sok harmincadhely az országhatáron kívül, morvaországi, főleg pedig ausztriai területen feküdt.

Alsó-Magyarország mint harmincadigazgatási körzet a Felvidék északnyugati részét, a Vág völgyét és az attól nyugatra és északra eső területeket, valamint az egész Dunántúlt jelentette, le egészen a Drávától délre fekvő Horvátországig és Szlavóniáig.

Felső-Magyarország az északkeleti Felvidéket, valamint a Tiszától keletre és a Marostól északra fekvő területeket ölelte fel. A Bánát északi határán, a Maros mentén fekvő harmincadhelyek azonban nem tartoztak hozzá.

Az Arad—Szeged-i kerület a harmincadigazgatásban a Bánát északi és nyugati határán elhelyezkedő harmincadhelyeket jelentette, Titel kivételével, amely Szlavóniához tartozott.

A horvátországi harmincadhelyek többsége — a Dráva—Száva közén, valamint a Szávától délre — a nyugati határ közelében feküdt.

A szlavóniai harmincadokat a Dráva, a Száva és a Duna mentén találjuk, többségüket a határ közelében.

A 86 harmincadhely között mindegyik országrészben további kisebb-nagyobb csoportokat különböztettünk meg. A csoportokat a csoport valamelyik tagjáról, általában a legnagyobb áruforgalmat lebonyolítóról, neveztük el.

Az alsó-magyarországi harmincadokat először is 2 nagy csoportra osztottuk: a Dunától északra és a folyótól délre fekvőkre. A Dunától északra, az északnyugati Felvidéken és részben a határon túl, 15 harmincadhivatal működött.

A Dunántúlon és részben ugyancsak az országhatár nyugati oldalán 22 harmincadhelyet találunk. A Dunától északra fekvőket 3, a délieket 4 kisebb csoportra osztottuk. Ezek:

A Dunától északra:

Pozsonyi csoport

Pozsony

Stomfa

Gajar

Hof an der March

Auspitz

(A két utolsó hivatal a határon túl működött.)

Szokolcai csoport

Szokolca
Szenic
Sasvár
Szentjános
Szempe

(Ebbe a csoportba tartozott volna Nagyszombat is, de az 1753—1756 közötti években nem szerepel, csak 1757-ben jelenik meg a kimutatásban.)

Trencsényi csoport

Vágújhely
Trencsén
Puhó
Zsolna
Turdossin

(E csoport hivatalai mind a Vág mentén feküdtek. Trencsényt inkább múltja alapján választottuk névadónak, forgalmát tekintve Zsolna volt a legjelentősebb.)

A Dunától délre:

Győri csoport

Buda
Győr
Óvár

Soproni csoport

Nezsider
Wimpassing
Kismarton
Sopron
Szentmárton

Brucki csoport

Hainburg
Prellkirchen
Bruck an der Leitha
Hof an der Leitha
Ebenfurth
Wiener-Neustadt
Hohenwolkersdorf
Bécs

(E csoport minden hivatala a határon túl feküdt.)

Radagyanafalvi csoport

Pinkafeld
Radagyanafalva
Polánc
Ráckanizsa
Légrád
Graz

Felső-Magyarország 21 harmincadhelyét 4 csoportba osztottuk. Kettő közülük inkább az északi, kettő pedig inkább a kelet felé irányuló forgalmat bonyolította. A csoportok:

Bártfai csoport

Jászó
Eperjes
Bártfa
Palocsa

Ófalvai csoport

Lócse
Késmárk
Lubló
Ófalu

Újhelyi csoport

Tokaj
Újhely
Huszt
Munkács
Ungvár
Homonna
Sztropkó

Nagyváradai csoport

Nagyvárad
Debrecen
Margitta
Szatmár
Nagybánya
Sziget

Az Arad—Szeged-i kerület 8 vámhelyét két csoportba osztottuk, és külön tüntettünk fel két olyan helyet, ahol nem harmincadot, hanem hídvámot szedtek, de ezt a harmincadhoz számították. A csoportok:

Szegedi csoport

Szeged
 Kanizsa
 Becse
 Zsablya

Aradi csoport

Csanád
 Arad
 Radna
 Butyén

Horvátország 10 harmincadhelyét 3 csoportba osztottuk. Ezek

Varasdi csoport

Varasd
 Krapina
 Klanyec

Zágrábi csoport

Zágráb
 Szamobor
 Jaszka
 Berdovecz
 Novigrad

Szluii csoport

Szluin
 Radovicza

Végül az ugyancsak 10 szlavóniai harmincadhivatalt kétfelé választottuk.

Bródi csoport

Jaszenovacz
 Gradisska
 Brod
 Rajevoszello
 Mitrovicz

Zimonyi csoport

Eszék
 Kamenicz
 Pétervár
 Titel
 Zimony

A 38—49. számú táblázatok mind az 5 országrésznél kimutatják, hogy 1753 és 1756 között, éves bontásban, az egyes harmincadhivataloknak mennyi volt a bruttó jövedelmük.

A harmincadhelyeket a felsorolt csoportok szerinti tagolásban tüntetik fel. A jövedelem összegét mind abszolút számokban, mind pedig %-os viszony-számokban megadják.

Alsó-Magyarország esetében külön táblázatok vetik össze a Dunától északra és délre fekvő harmincadok jövedelmét, ugyancsak abszolút és relatív számokban.

Az 50—51. táblázatok azt mutatják, hogy 1753 és 1756 között, éves bontásban, az egész ország bruttó harmincadjövedelme miként oszlott meg, abszolút és relatív számokban, az 5 országrész 18 harmincadesortja között.¹⁸

Kiderül ezekből a táblázatokból, hogy 1753 és 1756 között az ország teljes harmincadjövedelme az 5 országrész között az alábbiak szerint oszlott meg:

Alsó-Magyarország	61,78%
Felső-Magyarország	17,54%
Arad—Szeged-i kerület	7,03%
Horvátország	4,31%
Szlavónia	9,34%

Alsó-Magyarországnak a Dunától északra eső részén bonyolódott le az egész ország teljes forgalmának 32,76%-a, a Dunától délre eső részén pedig 29,02%-a.

Alsó-Magyarországon 4 év átlagában mind a 7 csoport forgalma meghaladta az évi teljes forgalom 5%-át.

Pozsonyi csoport	12,67%
Szokolcai csoport	11,47%
Győri csoport	9,50%
Trencsényi csoport	8,62%
Brucki csoport	7,44%
Radagyanafalvai csoport	6,38%
Soproni csoport	5,70%

Felső-Magyarországon csak az ófalvi csoport fogalma volt 5% fölött: 6,35%.

Az Arad—Szeged-i kerületben csak a szegedi csoporté: 5,16%.

Szlavóniában csak a zimonyi csoporté: 7,90%. E csoport az országos sorrendben az 5. helyet foglalta el.

Horvátországban a legnagyobb forgalmú csoport a zágrábi volt, az is csak 2,76%-ot ért el.

Az 52—59. számú táblázatok azt mutatják, hogy 1753 és 1756 között, éves bontásban, egyrészt az egész ország bruttó harmincadjövedelme miként oszlott meg az évi 5000 forinton felüli forgalmú harmincadhelyek között, másrészt azt, hogy az egyes országrészek bruttó harmincadjövedelme miként oszlott meg az illető országrész évi 5000 forinton felüli forgalmú harmincadhelyei között. A kimutatás itt is abszolút és relatív számokat tüntet fel.¹⁹

¹⁸ E táblázatok 18—19. szám alatt közöljük.

¹⁹ E táblázatok közül az 52—53. számúakat közöljük 20—21. szám alatt.

Kitűnik ezekből a táblázatokból, hogy a 4 év átlagát tekintve évi 2%-on fölüli arányban az alábbi harmincadhelyek járultak hozzá az ország bruttó harmincadjövedelméhez:

Pozsony	10,67%
Zimony	6,78%
Szokolca	4,98%
Győr	4,95%
Ófalu	4,20%
Bruck an der Leitha	3,92%
Sasvár	3,78%
Zsolna	3,76%
Radagyanafalva	2,69%
Wimpassing	2,50%
Buda	2,49%
Sopron	2,49%
Óvár	2,06%

Ha az egyes helyek forgalmát az 1750-es években összevetjük korábbi és későbbi évtizedekével, sok érdekes változást látunk. Ezekről később szólok. Itt csak annyit erről, hogy legfeltűnőbb Zimony második helye.

Az évi 2%-os átlagon felüli forgalmú 13 hely közül 11 alsó-magyarországi volt, 1 (Zimony) szlavóniai és 1 (Ófalu) felső-magyarországi. Ezek a számok is tanúsítják Alsó-Magyarország, illetve a nyugat felé irányuló forgalom túlsúlyát az ország külkereskedelmében. És ez a túlsúly, bár némileg csökkenő mértékben, miként az éves és évnegyedes kimutatásokban láttuk, a század egész második harmadára jellemző volt.

*

Időszakunkról 1756 utáni és 1753 előtti évekből is rendelkezünk néhány olyan kimutatással, amelyek az egyes harmincadhelyek évi jövedelméről tájékoztatnak, amelyeknek adataival az 1753 és 1756 közötti adatokat össze tudjuk hasonlítani.

1756-után 1761-ből ismerünk egy ilyen kimutatást, az ország egész területéről. E kimutatást Zimányi Vera és Harald Prickler közölte.²⁰ Benne az Arad—Szeged-i kerület már nem külön szerepel, hanem Alsó-Magyarország részeként. Alsó-Magyarországhoz csatolták Debrecent, Nagyváradot és Margittát is, amelyek 1756-ban még Felső-Magyarországhoz tartoztak.

Tanulságos összevetni az 1753 és 1756 között átlagosan évi 5000 Ft-on fölüli helyek jövedelmét az 1761. évivel.

Feltűnő, hogy egyes, 1756-ban, még nagyforgalmú helyek 1761-ben egyáltalában nem szerepelnek. Ilyenek: Óvár, Becse, Kanizsa (Magyar-Kanizsa). Nagy forgalommal szerepelnek viszont olyan helyek, amelyek 1756-ban elő sem fordulnak. Ilyenek: Soborsin Arad megyében és a nagymúltú Nagyszombat, amelynek jövedelme 1761-ben 13 514 Ft.

²⁰ I. m. 194—195.

	1756	1761		1756	1761
	Ft			Ft	
Pozsony	70 550	97 915	Szeged	10 447	46 309
Zimony	42 571	84 194	Szenic	8 055	3 360
Szakolca	33 304	19 943	Turdossin	8 160	6 470
Győr	25 589	18 578	Nagyvárad	11 444	13 315
Ófalu	26 385	14 304	Vágújhely	7 501	6 035
Bruck an der Leitha	32 277	54 237	Trencsén	10 355	6 084
Sasvár	15 210	32 316	Kanizsa	6 463	—
Zsolna	13 652	8 027	Ráckanizsa	6 792	5 680
Radagyanafalva	11 695	5 479	Újhely	5 437	14 774
Wimpassing	25 211	24 531	Késmárk	8 804	11 075
Buda	18 198	15 963	Wiener-Neustadt	6 317	8 519
Sopron	8 815	10 362	Szentjános	8 189	9 535
Óvár	11 717	—	Légrad	3 898	1 883
Bártfa	10 852	12 120	Zágráb	6 576	3 731
Becse	11 342	—	Varasd	7 022	8 720
Jászó (Kassa)	11 754	22 541			

Egyes helyek jövedelme nagymértékben emelkedett 1756 és 1761 között, másoké viszont csökkent. Alsó-Magyarországon Pozsony, Sasvár, a Lajta menti Bruck, Prellenkirchen, Szeged és Arad, Felső-Magyarországon Jászó illetve Kassa, Késmárk, Lubló, Újhely, Homonna és Sztropkó, Szlavóniában Zimony és Mitrovicz forgalma lett jelentékenyen nagyobb. Ezzel szemben Alsó-Magyarországon Szakolca, Szenic, Zsolna, Trencsén, Győr és Radagyanafalva, Felső-Magyarországon Ófalu, Horvátországban Zágráb jövedelme visszaesett.

Persze egy-egy év változásából nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk. Sasvár jövedelme pl. 1753-ban 32 664 Ft volt, 1756-ban lement 15 210 Ft-ra, 1761-ben pedig újra 32 316 Ft lett. Buda jövedelme 1753-ban még csak 6 902, 1755-ben már 28 228, 1756-ban 18 198, 1761-ben 15 963 Ft. Szeged 1761-ben kimutatott 46 309 Ft-jában valószínűleg benne volt Becse és Kanizsa 1761-re eltűnt, 1756-ban még megvolt 11 342 illetve 6 463 Ft-ja is.

*

Nem ugyan az ország egész területéről, mint 1753 és 1756 között, de a terület túlnyomó részéről, Alsó- és Felső-Magyarországról, az 1720-as és 1730-as évekből is maradtak fenn olyan kamarai kimutatások, amelyek az egyes harmincadhelyek jövedelmét tüntetik fel.²¹ Tanulmányomban ezeket a kimutatásokat is feldolgoztam. Tanulságos összevetni őket az 1750-es évek megfelelő kimutatásaival.

Alsó-Magyarországról 4 kimutatást dolgoztam fel. Az első 1728-tól 1733 első évnegyedének a végéig terjed ki, tehát arra az időre, amikor a harmincadokat Neffzer Farkas Konrád bérelte. 1733 további évnegyedeiről és 1734-ről nincs kimutatásunk. A második kimutatás az 1735 és 1737 közötti, a harmadik az 1736 és 1738 közötti éveket öleli fel. 1736 és 1737 mindkét kimutatásban benne

²¹ M. Orsz. Levéltár. E 14. 2. k.

van. Végül a negyedik kimutatás csak egy évet tartalmaz, 1739-et. Tehát 1728-tól 1739-ig terjedő adatsorok állnak rendelkezésünkre, két év, 1733 és 1734 kivételével. 5–5 év adatsorai hézagtalanok.

A térképen szereplő harmincadhelyek mai neve és országa

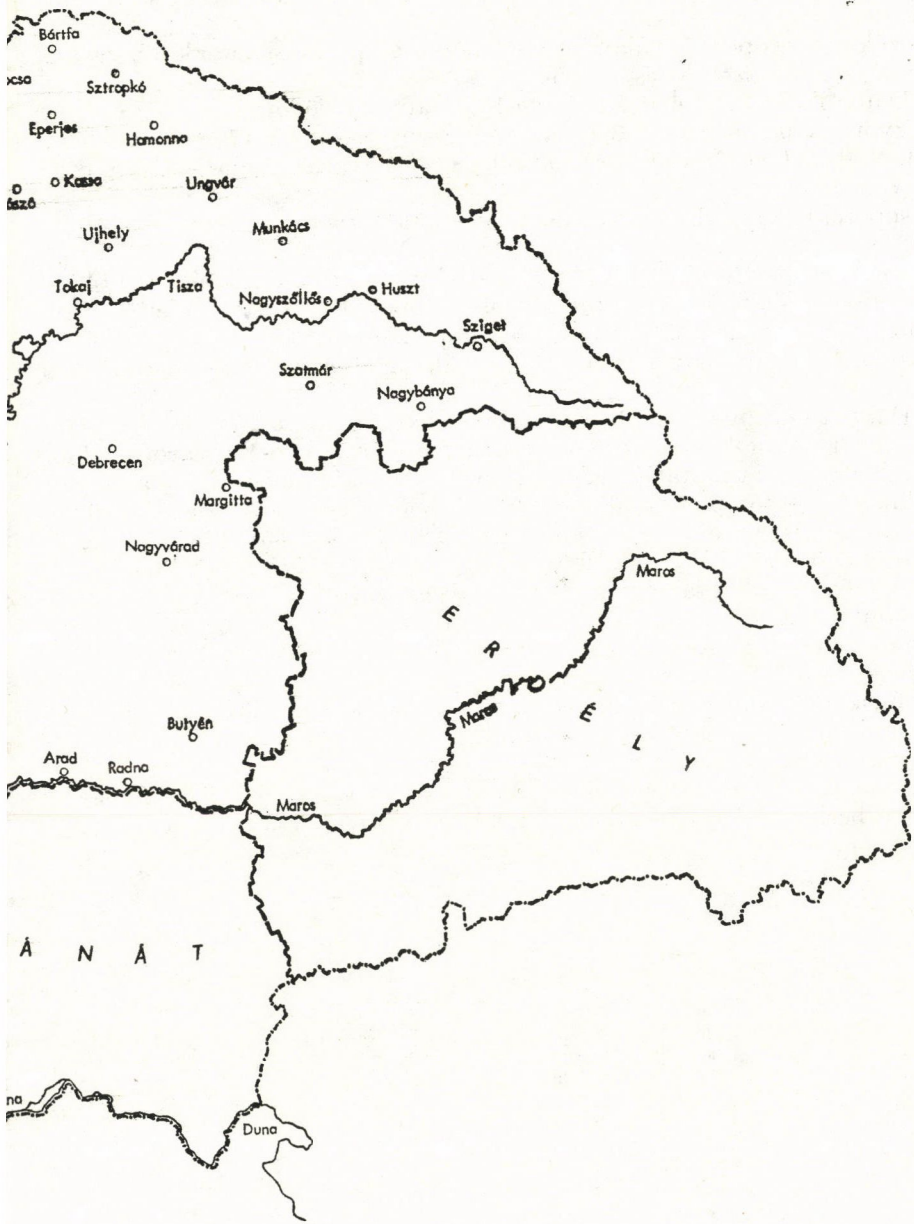
Arad — Arad, Románia	Ókanizsa — Kanjiža, Jugoszlávia
Auspitz — Hustopeče, Csehszlovákia	Óvár — Mosonmagyaróvár, Magyarország
Bártfa — Bardejov, Csehszlovákia	Palocsa — Plaveč, Csehszlovákia
Berdovecz — Buzin, Jugoszlávia	Pétervár — Petrovaradin, Jugoszlávia
Brod — Brod, Jugoszlávia	Pinkafeld — Pinkafeld, Ausztria
Bruck — Bruck an der Leitha, Ausztria	Poláncz — Podler, Ausztria
Buda — Budapest, Magyarország	Pozsony — Bratislava, Csehszlovákia
Butyén — Buteni, Románia	Prellenkirchen — Prellenkirchen, Ausztria
Csanád — Magyarcsanád, Magyarország	Puchó — Púchov, Csehszlovákia
Debrecen — Debrecen, Magyarország	Radagyanafalva — Jennersdorf, Ausztria
Ebenfurth — Ebenfurth, Ausztria	Radna — Radna, Románia
Eperjes — Prešov, Csehszlovákia	Radovicza — Radoviči, Jugoszlávia
Eszék — Osijek, Jugoszlávia	Rajevoszello — Rajevo Selo, Jugoszlávia
Földvár — Dunaföldvár, Magyarország	Ráckanizsa — Srpski Kaniža, Jugoszlávia
Gajar — Gajary, Csehszlovákia	Sasvár — Šaštin, Csehszlovákia
Gradiska — Nova Gradiška, Jugoszlávia	Siklós — Siklós, Magyarország
Graz — Graz, Ausztria	Sopron — Sopron, Magyarország
Győr — Győr, Magyarország	Stomfa — Stupava, Csehszlovákia
Hainburg — Hainburg, Ausztria	Szokolca — Skalica, Csehszlovákia
Hochwalkersdorf — Hochwalkersdorf, Ausztria	Szamobor — Samobor, Jugoszlávia
Hof an der Leitha — Hof, Ausztria	Szatmár — Satu Mare, Románia
Hof an der March — Hof an der March, Ausztria	Szeged — Szeged, Magyarország
Homonna — Humenné, Csehszlovákia	Szemce — Senec, Csehszlovákia
Huszt — Huszt, Szovjetunió	Szenic — Senica, Csehszlovákia
Jaszenovacz — Jasenovac, Jugoszlávia	Szentjános — Moravský Ján, Csehszlovákia
Jaszka — Jastrebarsko, Jugoszlávia	Szentmárton — Sankt Martin Markt, Ausztria
Jászó — Jasov, Csehszlovákia	Sziget — Sighetul Marmatiici, Románia
Kamenicz — Sremska Kamenica, Jugoszlávia	Szluin — Slunj, Jugoszlávia
Kassa — Košice, Csehszlovákia	Sztropkó — Stropkov, Csehszlovákia
Késmárk — Kežmarok, Csehszlovákia	Titel — Titel, Jugoszlávia
Kismarton — Eisenstadt, Ausztria	Tokaj — Tokaj, Magyarország
Klanyecz — Klanjec, Jugoszlávia	Trencsén — Trenčín, Csehszlovákia
Krapina — Krapina, Jugoszlávia	Turdossin — Tvrdošín, Csehszlovákia
Légrád — Legrad, Jugoszlávia	Újhely — Sátoraljaújhely, Magyarország
Lőcse — Levoča, Csehszlovákia	Ungvár — Uzgorod, Szovjetunió
Lubló — Lubovňa, Csehszlovákia	Varasd — Varaždin, Jugoszlávia
Margitta — Marghita, Románia	Vác — Vác, Magyarország
Mitrovicz — Sremska Mitrovica, Jugoszlávia	Vágújhely — Nové Mesto nad Váhom, Csehszlovákia
Munkács — Munkacsevo, Szovjetunió	Vimpaszing — Wimpassing an der Leitha, Ausztria
Nagybánya — Baia Mare, Románia	Wien — Wien, Ausztria
Nagyszombat — Trnava, Csehszlovákia	Wiener Neustadt — Wiener Neustadt, Ausztria
Nagyszőlős — Vinogradov, Szovjetunió	Zágráb — Zagreb, Jugoszlávia
Nagyvárad — Oradea, Románia	Zimony — Zemun, Jugoszlávia
Neusider — Neusiedl am See, Ausztria	Zsablya — Žabalj, Jugoszlávia
Novigrad — Novigrad, Jugoszlávia	Zsolna — Žilina, Csehszlovákia
Óbecse — Bečež, Jugoszlávia	
Ófalu — Spišska Stará Ves, Csehszlovákia	

MAGYAR KAMARAI IGAZGATÁS
ALÁ TARTOZÓ
HARMINGADHELYEK

1720-1756

A kimutatásokat 6 táblázatban dolgoztam fel, a 60—65. számúakban.²² A táblázatokban a harmincadhelyeket ugyanazokba a csoportokba soroltam, mint az 1750-es éveknél tettem. 7 csoportot különböztettem meg, 3-at a Dunától északra, 4-et a Dunántúlon.

A pozsonyi csoportba ugyanaz az 5 hivatal tartozott, mint az 1750-es években, 1733 és 1738 között a teljesen jelentéktelen morvaországi Usetin volt a hatodik.

A szakolcai csoport 5, valamint a trencsényi csoport ugyancsak 5 hivatala ugyanaz volt, mint az 1750-es években.

A Dunától északra tehát 15 illetve 16 hivatal működött.

A győri csoporthoz nem 3 hivatal tartozott, mint az 1750-es években, hanem 6. Budán, Győrön és Óváron kívül Vác, Földvár és Siklós ennek a csoportnak volt a tagja.

A soproni csoporthoz ugyanaz az 5 hivatal tartozott, mint az 1750-es években.

A brucki csoporthoz 1733-ig 7, 1735-től 9 hivatal tartozott. Bécs és a teljesen jelentéktelen Paltendorf csak 1735-től szerepel. Paltendorf kivételével a többi 8 hivatal azonos az 1750-es években szereplőkkel.

Végül a radagyanafalvai csoport 5 hivatala ugyanaz volt, mint az 1750-es években.

A Dunántúlon, illetve a Dunától délre tehát 23 illetve 25 hivatal működött. Összesen pedig 38 illetve 41 hivatal tartozott Alsó-Magyarországhoz.

A táblázatok azt mutatják, abszolút és relatív számokban, hogy az egyes hivataloknak illetve csoportoknak mennyi volt a jövedelmük. Az abszolút jövedelmet éves bontásban, a %-ost azonban az 1728—1733, 1735—1737 és 1736—1738 évkörökre összevontan tüntetik fel. Az évi 5000 Ft-nál nagyobb jövedelmű helyek jövedelmét külön táblázatok is megadják, évi bontásban, de csak %-os viszonyszámokban.

Az alsó-magyarországi teljes harmincadjövedelem összege ezekben a kimutatásokban némileg eltér a már ismertetett másik forráscsoportban szereplő összegtől, az eltérés azonban nem lényeges, nem módosítja a jövedelem alakulásáról fentebb mondottakat. Az eltérés a következő: (I = a másik forráscsoport adatai, II = a most ismertetett forráscsoport adatai).

Korábban már volt szó róla, hogy a harmincadjövedelem teljes összege a Neffzer-féle bérlet idejében nem sokban különbözött az 1730-as évek bérlet utáni jövedelmétől.

	I.	II.
	Ft	
1735	276 313	274 278
1736	325 814	322 011
1737	339 387	338 245
1738	297 551	293 435
1739	267 584	265 361

²² E táblázatok közül a 62., 65. számúakat közöljük 22—23. szám alatt.

Tanulságos megnézni az egyes harmincadcsoportok %-os hozzájárulását az összjövedelemhez a különböző évkörökben, illetve években

	1728—33	1735—37	1738	1739	1753—56
Pozsonyi csoport	16,88	18,56	18,83	32,53	20,50
Szokolcai csoport	20,36	16,31	15,99	6,13	18,56
Trencsényi csoport	11,44	16,06	14,58	8,81	13,97
Győri csoport	21,11	18,60	18,75	19,35	15,38
Soproni csoport	10,12	10,16	10,30	7,85	9,22
Brucki csoport	11,34	10,05	10,41	13,46	12,04
Radagyanafalvai csoport	8,75	10,26	11,14	11,87	10,33

Nagyarányú változás tehát az 1728-tól 1756-ig terjedő 28 év alatt nem következett be az egyes csoportok jövedelmének, azaz áruforgalmának a viszonylatában. A pozsonyi csoport feltűnő kiugrása 1739-ben rendkívüli tünet volt, valószínűleg a járvány következménye.

A pozsonyi csoport jövedelmének a növekedése volt a legjelentékenyebb, 3,62%-os, a győri csoportnál viszont a csökkenés a legnagyobb, 5,73%-kal. A szokolcai és a soproni csoport jövedelme valamennyivel csökkent, a trencsényi, a brucki és a radagyanafalvai csoporté némileg növekedett.

A Dunától északra fekvő harmincadok jövedelme 1728 és 1733 között az alsó-magyarországi teljes jövedelemnek 48,68%-a volt, 1753 és 1756 között 53,03%-a. A két terület forgalma között tehát lényeges mennyiségi különbség az általunk vizsgált időszakban nem mutatkozott.

Ha az egyes harmincadhelyek jövedelmét hasonlítjuk össze az 1720-as és az 1750-es években, azt látjuk, hogy Pozsony vezető helyét megtartotta, sőt részesedése az ország rész teljes jövedelméből 12,95%-ról 17,28%-ra nőtt. A második helyen az 1720-as években Győr állott 10,49%-kal. Az ő részesedése az 1750-es években 8,02%-ra csökkent és a második helyet át kellett adnia Szokolcának, amelynek részesedése 4,39%-ról 8,05%-ra emelkedett. Sasvár részesedése 10,14%-ról 6,12%-ra esett vissza, és a harmadik helyről az ötödikre szorult vissza, Bruck mögé, amelynek jövedelme viszont 4,49%-ról 6,35%-ra növekedett. Emelkedett még Radagyanafalva jövedelme is, 2,68%-ról 4,35%-ra, nemkülönben Wimpasingé 1,04%-ról 4,05%-ra, Soproné viszont csökkent 6,84%-ról 4,03%-ra. Zsolna, Buda és Óvár körülbelül azonos szinten maradt.

* *

Felső-Magyarország harmincadjövedelméről, hivatalok és évek szerinti bontásban, a Neffzer-féle bérletet közvetlenül megelőző és követő évekből, 1720-tól 1726-ig, továbbá 1735-től 1737-ig, illetve még 1739-ből is, találtunk kamarai kimutatásokat, amelyeket az 1753 és 1756 közötti hasonló jellegű kimutatásokkal való összehasonlítás céljából ugyancsak feldolgoztunk. A 3 kimutatás feldolgozásának eredményeit a 66—71. sz. táblázatok tartalmazzák.²³

²³ E táblázatok közül a 68., 71. számúakat közöljük 24—25. szám alatt.

A feldolgozás ugyanúgy történt, mint Alsó-Magyarország 1728 és 1739 közötti hasonló jellegű kimutatásai esetében, a 60—65. számú táblázatokban.

A felső-magyarországi harmincadok teljes jövedelme 1735 és 1739 között ezekben a kimutatásokban is némileg különbözik attól, amelyet a fentebb feldolgozott másik forráscsoport kimutatásai tüntetnek fel, az eltérés azonban lényegtelen.

	Itt	Ott
	Ft	
1735	90 240	90 680
1736	97 621	98 044
1737	79 391	81 247
1739	78 888	79 686

A harmincadhivatalokat itt is úgy csoportosítottam, mint az 1750-es éveknél.

A bártfai csoporthoz az 1720-as és 1730-as években is az a 4 hivatal tartozott, mint 1753 és 1756 között.

Az ófalvi csoport 4 hivatala közül az 1720-as években Lőcse még hiányzik.

Az újhelyi csoport hivatalai csak az 1730-as években ugyanazok, mint 1753 és 1756 között, az 1720-as években Újhely és Huszt még hiányzik közülük.

A nagyváradi csoportnál csupán annyi a különbség, hogy az 1720-as években szereplő Nagyszőlős helyébe már az 1730-as években Sziget lépett.

A hivatalok száma az 1720-as években 18, az 1730-as és 1750-es években egyaránt 21 volt.

A jövedelem a 4 harmincadcsoport között %-osan az alábbiak szerint oszlott meg:

	1720—26	1735—37	1739	1753—56
Bártfai csoport	34,05	30,89	25,20	27,16
Ófalvi csoport	23,35	23,30	33,83	36,21
Újhelyi csoport	22,07	24,21	21,75	18,91
Nagyváradi csoport	20,53	21,60	19,22	17,72

Mindegyik csoport részesedése csökkent az 1720-tól 1756-ig terjedő időben, legerősebben a bártfaié, csak az ófalvié lett nagyobb közel 13%-kal. Az ófalvi csoport után a bártfai következett, mind az 1720-as, mind az 1750-es években. E két csoport hivatalain át haladt a Lengyelország felé irányuló forgalom túlnyomó része. Jövedelmük együttesen már az 1720-as években 57,40%-a volt az országrész egész jövedelmének, ez az arány az 1750-es évekre 63,37%-ra emelkedett.

Az évi 5000 Ft-nál nagyobb forgalmat lebonyolító helyek %-os részese-
dése az ország rész egész jövedelméből így alakult:

	1720—26	1735—37	1739	1753—56
Tokaj	14,49	2,03	0,64	3,07
Jászó	13,76	15,59	8,26	10,92
Bártfa	12,92	9,15	10,26	11,22
Késmárk	11,72	8,65	4,99	7,09
Ófalu	10,12	8,32	23,42	23,92
Debrecen	7,58	3,52	0,36	1,15
Eperjes	6,73	4,64	5,07	3,41
Nagyvárad	4,28	9,86	4,85	8,41
Újhely	—	11,89	9,72	7,49

Az arányok tehát 37 év alatt alaposan megváltoztak. Ófalu, Újhely és Nagyvárad jelentősen előretört, Tokaj és Debrecen feltűnően visszaesett. Jászó, Bártfa, Késmárk és Eperjes viszonylagos forgalma is csökkent, de nem túlságos mértékben.

*

Tanulmányomnak eddigi részeiben a harmincadjövedelemről készült kamarai kimutatásokat dolgoztam fel, kimutatva, hogy a magyarországi kincstárnak a külkereskedelem vámjából hol, mikor és mennyi volt a jövedelme. Területileg ezek a kimutatások az országnak csak olyan részeit ölelték fel, azokat sem mindig teljes egészükben, amelyek a magyar kormányzat, illetőleg a magyar kamara igazgatása alá tartoztak, 1720 és 1727 között még csak Felső-Magyarországot, 1728-tól kezdve már Alsó-Magyarországot, 1733-tól már az Arad Szeged-i kerületet és Horvátországot, 1741 után pedig már Szlavóniát is, tehát az egész országot, kivéve a vissza nem csatolt, vagy vissza nem váltott, más kormányzat alá helyezett részeket. Időben a 1720-tól 1756-ig terjedő szakaszra terjedtek ki, megszakítás nélkül, előretekintve még 1761-re is. Tartalmilag, illetve adatgazdagság tekintetében különböző forrásértékű részei vannak a kimutatásoknak.

Legértékesebb az a rész, amely 1753 és 1756 között, az ország egész területén, hónapok szerinti bontásban, minden ország rész minden egyes harmincadhivataláról kimutatja, hogy mennyi volt a jövedelme.

Nagyon értékes az a rész, amely 1742 és 1756 között, az ország egész területén, negyedévi bontásban, az 5 ország részről mutatja ki, hogy mennyi volt a jövedelme.

Valamivel kisebb az értéke annak a résznek, amely 1733 és 1756 között, az ország egész területén, de 1742-ig Szlavónia nélkül, negyedévi bontásban adja meg az ország részek jövedelmét.

Nem negyedévi, hanem csak évi bontásban, Alsó-Magyarország jövedelme 1728-ig, Felső-Magyarorszáé pedig 1720-ig visszamenőleg is szerepel a kimutatásokban, megszakítás nélkül.

Nagyértékűek azok a kimutatások, amelyek Alsó-Magyarországon 1728 és 1732, majd 1735 és 1739, Felső-Magyarországon pedig 1720 és 1726, majd 1735 és 1737 között, valamint 1739-ben, évi bontásban, minden egyes harmincadhivatal jövedelmét megadják.

Mindezek a kimutatások azonban, több-kevesebb részletességgel, csak arról tájékoztatnak, hogy a külkereskedelem vámjából származó jövedelem hol, mikor és mennyi volt. Ezekből az adatokból tudunk a külkereskedelmi áruforgalomra következtetni.

A harmincadjövedelem összegéből az áruforgalom volumenére következtethetünk.

A hivatalok helyéből, ahol a vámot szedték, az áruforgalom irányára vonatkozólag vonhatunk le következtetést, arra ti., hogy melyik szomszédos országból hoztak be, illetve melyikbe vittek ki árut.

Végül a jövedelem befolyásának idejéből (év, negyedév, hónap) az áruforgalom időbeli hullámzására következtethetünk.

E következtetéseket egymással variálva is levonhatjuk. Megállapíthatjuk pl., hogy az áruforgalom valamely időszakaszban hogy oszlott meg területileg, vagy pedig, hogy valamely területen időbelileg hogyan alakult.

Bármilyen értékesek is azonban a harmincadjövedelemi kimutatásokból a külkereskedelmi áruforgalomra vonatkozólag tehető megállapítások, az áruforgalom egyes alapfontosságú kérdéseiről ezek a kimutatások nem tájékoztatnak.

Ilyen kérdés mindenekelőtt az áruforgalom mérlegének, vagyis a kivitel és a behozatal egymáshoz való viszonyának a kérdése.

Másik ilyen kérdés az áruforgalom szerkezetének (struktúrájának) a kérdése, az ti., hogy milyen árukat vittek ki és milyeneket hoztak be.

E két alapkérdésre kapunk választ a külkereskedelem történetének egy másik forrástípusából, az áruforgalmi kimutatásokból.

A XVIII. század második harmadára vonatkozólag ez a forrástípus is rendelkezésünkre áll.

*

Magyarországot a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalom úgy ismeri, mint olyan országot, amelyben igen korán kezdtek a külkereskedelmi áruforgalomról statisztikai kimutatásokat készíteni. Herbert Hassinger 1964-ben megjelent tanulmányában a legelső ilyen 1748-ból ismeri, és úgy tudja, hogy a Habsburg-birodalomban csak Csehországban készültek ennél régebbiek, az 1732—35. évekről.²⁴

Hassinger nem ismeri, legalábbis nem említi, Eckhart Ferenc könyvét, aki az 1748. évinél régebbi, 1743. évi magyarországi külkereskedelmi áruforgalmi kimutatást is használt. Eckhart 1764-től kezdve hézagtalan sorozatban használta ezeket a kimutatásokat, 1764 előttről azonban csak négyet, az 1743, 1748, 1750. és 1751. évit.²⁵

Eckhart viszont nem ismerte, legalábbis nem említette azokat az áruforgalmi kimutatásokat, amelyeket Kószegehy Sándor közölt a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, pedig ezek között Mária Terézia idejéből is van kettő — 1741-ből és 1752-ből —, amelyeket könyvében nem használt.

Tagányi Károly jutott nyomára annak, hogy a magyar kamara már 1727-ben készített külkereskedelmi áruforgalmi kimutatást, az 1724—1726.

²⁴ H. Hassinger: Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Herausgegeben von F. Lütge. Bd. 6. Stuttgart, 1964. 66, 85.

²⁵ Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1921. 294. I. Függelék.

évekről. Ezeket a kimutatásokat azonban, amelyek tehát régebbiek, mint a Hassinger által ismert csehországiak, ezideig nem sikerült megtalálni.²⁶

Ugyancsak Tagányi Károly találta meg és közölte — sajnos latinból magyarra fordítva — a jelenleg ismert legrégebb külkereskedelmi áruforgalmi kimutatást, amelyet 1702-ben készített Bíró Sámuel, az erdélyi harmincadok főfelügyelője, Erdély 1701. évi áruforgalmáról, egy tárgyalás számára, amelyet Bécsben az erdélyi kereskedelemről tartottak.²⁷

Tanulmányomban a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében Kőszeghy Sándor által publikált, 1733 és 1752 közötti külkereskedelmi áruforgalmi kimutatásokat dolgoztam fel.

*

A statisztikai feldolgozás az áruforgalmi kimutatások esetében még több munkát jelentett, mint amennyit a harmincadjövédelmi kimutatások igényeltek. Kőszeghy Sándor teljesen nyersen, minden észrevétel és magyarázat nélkül közölte a kimutatásokat. Még azt is elmulasztotta, hogy lelőhelyüket pontosan meghatározza, csak annyit árult el, hogy az Országos Levéltárból publikálja őket. Nem is sikerült azokat a példányokat megtalálni, amelyek a közlés alapjául szolgáltak. Csak nemrég, miután a feldolgozást Kőszeghy közlései alapján már elvégeztem, bukkantam rá az 1730-as évekből való kimutatásoknak egy másik példányára, nem arra, amelyet Kőszeghy ismert.²⁸ A kimutatásokat nyilván több példányban készítették, több személy vagy szerv használatára. Erre mutat az a tény is, hogy egy részüknél, az 1736—39. éviéknél, a rovatok címeit kinyomtatták. Ez a körülmény egyben azt is tanúsítja, hogy évről-évre rendszeresen készítették, vagy legalábbis szándékoztak készíteni őket. Kőszeghy a következő évek kimutatásait tette közzé:²⁹

1733. április 1.—1734. március 31.
 1735
 1736
 1737
 1738
 1739
 1741
 1743
 1752

Ennek a 9 kimutatásnak az adatait dolgoztam fel tanulmányomban. Ugyanolyan kimutatásokat, mint amilyeneket Kőszeghy az Országos Levéltárból közölt, a bécsi Hofkammerarchiv is őriz. Eckhart Ferenc 4 évből talált és dolgozott fel idézett könyvében ilyen kimutatást: 1743-ból, 1748-ból,

²⁶ (tk.): Régi áruforgalmi kimutatásainkhoz. M. Gazdaságtört. Szemle. 1894. 369.

²⁷ T. K.: Erdély áruforgalma 1701-ben. M. Gazdaságtört. Szemle. 1897. 383—397. Ez a kimutatás abban is egyedülálló a maga idejében, hogy a kivitt és behozott árukon kívül az Erdélyen csupán átvitteket — a tranzitforgalmat — is megkülönbözteti.

²⁸ M. Orsz. Levéltár. E 14. 2. k.

²⁹ A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894., 1895. és 1897. évi kötetében. Az előző jegyzetben jelzett kötetben az 1734. ápr. 1-től dec. 31-ig terjedő $\frac{3}{4}$ év kimutatása is megvan, ezt Kőszeghy feltehetőleg nem ismerte, mert nem közölte. Minthogy nem teljes évet ölel fel, feldolgozásától eltekinttem.

1750-ből és 1751-ből. Az 1743. évi azonos, persze egy másik példányban, azzal, amit Kőszeghy publikált, és amit én is feldolgoztam, de másképpen, mint ahogyan Eckhart tette.

Az 1748, 1750. és 1751. évi kimutatások feldolgozásáról, legalábbis egyelőre, lemondtam. Eckhart feldolgozásának adatait, minthogy feldolgozási módszere más volt, mint az enyém, nem tudtam használni, nem tudtam összevetni az én feldolgozásom adataival. A kimutatások Bécsben őrzött eredeti szövegét kellett volna feldolgoznom, ezt azonban későbbre hagytam. Úgy gondolom, hogy az 1752. évi kimutatás reprezentálni tudja az 1748, illetve 1750–1751. éveket is.

Az a tény, hogy az első fennmaradt kimutatás 1733. április 1-vel kezdődik, azt bizonyítja, hogy a kimutatásokat akkor kezdték készíteni, amikor a harmincadjövdelem igazgatásának bérleti rendszerét — Horvátország kivételével — a magyar kamara illetékessége alá tartozó területeken felszámolták. Ettől kezdve évről-évre azonos szisztéma szerint készültek ezek a kimutatások, de hogy meddig, azt nem tudjuk. Az utolsót 1752-ből ismerjük. Eckhart azt állítja, hogy az 50-es évek végén és a 60-as évek elején nem készítették őket.³⁰ Ez a kérdés még tisztázásra szorul.

1752 után a következő kimutatást 1764-ből ismerjük. 1764-től megszakítás nélkül készültek a kimutatások egészen 1848-ig, ha egy-kettő hiányzik is a fennmaradtak sorából.

Az 1764-től kezdődően meglévő kimutatásokkal nem foglalkoztam, egyrészt mert rendszerük eltér a korábbiakétól, másrészt mert Dányi Dezső és Makkai László fogott hozzá feldolgozásukhoz. Az ő vetésükbe belekaszálni nem tartottam ildomosnak. Van ezen a réten még annyi más kaszáltnivaló.

Tanulmányomban így 1752-vel zárul a feldolgozott áruforgalmi kimutatások 1733-mal kezdődő sora.

*

A Kőszeghy által közzétett kimutatások mind németnyelvűek. E példányok holléte, mint említettem, ismeretlen. Az 1730-as évek kimutatásainak ama példányai, amelyeknek hollétét ismerjük, részben német, részben azonban német és latin nyelven készültek. Az 1733 és 1735 közöttiek német nyelvűek, rovataik címe kézzel írott, formailag teljesen megegyeznek a Kőszeghy által közltekkel. Az 1736 és 1739 közöttiek német és latin nyelvűek, rovataik címe nyomtatott, némileg el is tér a Kőszeghy-félékétől. Tartalmilag 1735-ben és 1736-ban különböznek a Kőszeghy-féle és a meglévő példányok.

A kimutatások szerkezete minden év mindegyik példányánál azonos.

A kimutatás címe után az egyes rovatok címei következnek, majd — 1741 és 1752 kivételével — annak az évnek a megjelölése, amelynek forgalmáról a kimutatás készült.

Az első rovat az egyes árucikkek nevét tartalmazza, a német névforma betűrendjében. A csak német nyelvű kimutatásokban ebbe a rovatba írták bele, hogy az illető árucikkeknek mi volt a mértékegysége, ha pedig forintértéke alapján vámolták el, ezt tüntették fel.

A két nyelvű kimutatásokban külön a (második) rovatba írták az árucikk latin nevét.

³⁰ I. m. 294.

A következő rovatokba azoknak az országoknak vagy külön vámterületet alkotó országrészeknek a neve került, ahonnan az árut hozták, illetve ahova vitték. Ezek 1741-ig a következők voltak:

Ausztria
Morvaország
Szilézia
Lengyelország
Erdély

A Neoacquistica, azaz a töröktől visszafoglalt, de még vissza nem csatolt területek, e rovatban szerepelt a Bánát, Szlavónia, Horvátország, továbbá a töröktől 1718-ban elhódított Walachia és Servia addig, míg 1739-ben újra török uralom alá kerültek.³¹

1743-ban és 1752-ben ez az utóbbi rovat Walachiát és Serviát már nem említette. Viszont 3 új ország szerepelt az országok rovatai között:

Törökország
Olaszország
Németország

Törökország a török, Németország a német-római birodalmat jelentette. Minden országrovat alatt külön alrovata volt a behozatalnak és a kivitelnek.

Ezután 2 rovatban az árucikk behozott és kivitt mennyiségét összegezték, amennyiben a mennyiséget valamilyen mértékegységben tüntették fel.

Végül 2 rovatban az árucikk behozott és kivitt összegezett mennyiségének a vámértékét adták meg kamarai, azaz számítási forintban. Azoknál az árucikkeknel, amelyek forint-értékük alapján vámoltak el, a forint-értéket csak ezekbe a rovatokba írták, az előző 2 rovatot üresen hagyták:

Csak a 2 utolsó rovatban szereplő összegeket summázták a kimutatás végén. Összegezve tehát csak a teljes behozatal, illetve kivitel forint-értékét kapjuk meg közvetlenül a kimutatásokból.

*

A feldolgozás során az első feladat a kimutatások számítási és leírási tévedéseinek és hibáinak a kijavítása volt. Elég sok javítanivaló akadt.

A második feladat az volt, hogy meg kellett határozni azoknak az árucikkeknek a vámértékét, amelyeknek csak valamilyen mértékegységben, pl. mázsában, végben stb. megadott mennyisége szerepel a kimutatásokban. Erre azért volt szükség, hogy az árucikkeket valamilyen közös alapon, közös nevezőn, össze lehessen hasonlítani egymással. Ez a közös alap vagy nevező a vámérték, amelynek alapján az árut elvámolták, ami nem mindig felelt meg az áru piaci értékének. A vámértéket a vám kiszabásánál kamarai, azaz számítási forintban és dénárban állapították meg, így tüntetik fel a kimutatások is.

³¹ Tisztázásra vár még az a kérdés, hogy Szlavónia és Horvátország külön vámterület volt-e időszakunkban. Noha a kimutatások rovatcíme szerint az volt, nem tartom valószínűnek, hogy ténylegesen is az lett volna.

A harmadik feladat a kimutatásokban német nevük betűrendjében szereplő árucikkek rendszerezése, árucsoportok kialakítása volt. Azt az árucsoportosítást, amelyet Eckhart Ferenc idézett könyvében találunk, nem vettem át. Az árucikkeket úgy csoportosítottam, ahogyan az 1542. évi harmincadnaplók feldolgozásánál tettem. A következő árucsoportokat alakítottam ki:

Élelmiszer
Állat
Állati termék
Növényi termék
Textiláru
Ásványi termék és áru
Nórimbergi és szatócsáru

A következőkben majd látni fogjuk, hogy az egyes csoportokba milyen árucikkek kerültek.

Eme előkészítő jellegű munkálatok elvégzése után került sor a kimutatásokban szereplő adatok különböző szempontok szerinti csoportosítására, rendszerezésére, a feldolgozás eredményét tükröző táblázatoknak az elkészítésére.

A következőkben a táblázatok rendjében haladva ismertetem külkereskedelmünk áruforgalmát az 1733 és 1752 közötti időben, kitekintve a század második harmadának végére is, az 1767. évi kimutatás alapján, amelynek adatait Eckhart könyvéből vettem és dolgoztam fel.³²

*

A táblázatok első csoportja az áruk szempontjából világítja meg az áruforgalmat, arról tájékoztat, hogy mikor és milyen árukat vittek ki, vagy hoztak be, figyelmen kívül hagyva, hogy az áruforgalom milyen irányú volt, hogy honnan jöttek illetve hova mentek az áruk.

Az első 3 táblázat, a 72—74. számú, azt tünteti fel, hogy abban a 9 évben, amelynek kimutatásait feldolgoztuk, milyen árucikkek, milyen vámértékkel szerepeltek a külkereskedelmi áruforgalomban. Az árucikkeket az említett 7 árucsoportban sorolja fel, mind az árucikkek, mindpedig az árucsoportok 9 évre vonatkozó adatait összesíti. Külön-külön tájékoztat az összforgalomról, a behozatalról és a kivitelről.

A 9 év összforgalmát tekintve kitűnik, hogy az élelmiszerek csoportjában a bor és a gabona volt a 2 legjelentősebb árucikk.

Az állatok csoportjában messze kiemelkedett a szarvasmarha, elsősorban az ökör. A juh és a sertés forgalma között nem volt jelentős különbség.

Az állati termékek sorában a bőr és a prémés bőr, valamint a viasz érdemel említést.

A növényi termékek csoportjában a fa és faáru, valamint a dohány említhető, de egyik sem volt kiemelkedő árucikk.

A textilárúk közül magasan kiemelkedett a posztó és szövet, s tőlük nem sokkal elmaradva a vászon és karton.

Az ásványi termékek és áruk csoportjában egyedül a vasat emelhetjük ki.

³² Az 1767. évi kimutatást azért választottam, mert ez az első olyan, amely minden árunak a vámértékét tünteti fel, tehát alkalmas az összehasonlításra az általam feldolgozott kimutatásokkal.

A nórimerbergi és szatócsáruk csoportjában a közelebről meg nem nevezett szatócsáru magaslott a többi cikk fölé.

Ha külön tekintjük a behozatalt, az élelmiszerek közül a fűszert találjuk az első helyen. A szarvasmarha, pontosabban az ökör, a behozatalban is nagy szerepet játszott. A bőr és a prémes bőr szerepe a behozatalban nagyobb volt, mint a kivitelben. A fa és faáru mint behozatali cikk tűnt ki, hasonlóan a posztóhoz és szövethoz, a vászonhoz és kartonhoz, a vashoz és vasáruhoz, valamint a szatócsáruhoz.

A kivitel kiemelkedő cikkei az ökör, a bor, a gabona és a gyapjú voltak.

*

A 75—77. számú táblázat %-os viszonyszámokban mutatja, hogy a fontosabb árucikkek a kérdéses 9 évben milyen arányban szerepeltek az összforgalomban, a behozatalban és a kivitelben.³³

Az összforgalomban a következő volt a sorrend:

Ökör	25,77%
Bor	9,61%
Posztó és szövet	9,42%
Vászon és karton	8,43%
Gabona	8,06%
Szatócsáru	8,00%
Vas, vasáru	3,00%
Bőr	2,70%
Gyapjú	2,25%
Sertés	2,08%

A behozatal sorrendje a következő volt:

Posztó és szövet	21,12%
Vászon és karton	18,58%
Szatócsáru	17,18%
Ökör	9,23%
Vas, vasáru	5,86%
Fűszer	4,19%
Bőr	3,52%
Selyemáru	2,43%
Fa, faáru	2,23%

A kiviteli sorrend:

Ökör	38,51%
Bor	16,16%
Gabona	13,88%
Gyapjú	3,82%
Sertés	3,35%
Juh	2,89%
Hús	2,10%
Bőr	2,06%

*

³³ E táblázatokat 26—28. szám alatt közöljük.

A 3 következő táblázat, a 78—80. számú, a teljes áruforgalom alakulását mutatja be 1733 és 1752 között, abszolút és relatív számokban, külön-külön az összforgalomét, a behozatalét és a kivitelét.³⁴

Az összforgalom értéke az 1733. évi 7 065 066 Ft-ról 1752-re 9 892 344 Ft-ra nőtt. Az 1733. évi értéket 100%-nak véve, ez 140,01% elérését jelentette. Az összforgalommal szinte teljesen azonos mértékben emelkedett a behozatal és a kivitel értéke, az előbbi 140,58, az utóbbi 139,60%-ra.

A vámérték alakulása általában követte a vámjövedelemét. Láttuk, hogy a vámjövedelem az 1733. évi 100%-osról 1752-ben 156,92%-osra nőtt.

Miként a vámjövedelemé, a vámérték alakulása is ingadozást mutat. Az 1730-as évek végén, a járvány következtében, 90,28%-osra esett vissza, de 1743-ban már 130,54%-os volt.

15 esztendővel 1752 után, 1767-ben, az áruforgalom vámértéke megközelítette a 16 milliót. 15 év alatt tehát több, mint 6 millióval nőtt, míg 1733 és 1752 között csak 3-mal.

Behozatal és kivitel értéke közel egyformán emelkedett, az előbbié 4 199 124 Ft-ról 7 392 196 Ft-ra, az utóbbié 5 693 220 Ft-ról 8 521 779 Ft-ra. A növekedés felgyorsulásában a gazdasági élet fellendülésén kívül nyilván szerepe volt az 1754-ben bevezetett új vámtarifának is, a kérdés tisztázása azonban még a jövő feladatai közé tartozik.

*

Tanulságos az egyes árucsoportokat is megvizsgálni, miként alakult forgalmuk 1733 és 1752 között. Ezt mutatják a 81—101. számú táblázatok.

Az élelmiszerek forgalma volumenben, illetve vámértékben nem sokat változott. A vámérték 1 863 308 Ft-ról 2 146 141 Ft-ra emelkedett, ami az 1733-as értéknek csak 115,17%-a volt. Érdekes, hogy a kivitel, amely abszolút értékben a behozatalt jóval meghaladta, 90,80%-ra csökkent, a behozatal ezzel szemben 281,62%-ra nőtt.

Némileg hasonlóan alakult a helyzet az állatforgalomban. Az összforgalom értéke 2 087 636 Ft-ról 3 608 031 Ft-ra emelkedett, ami 172,82%-nak felelt meg. A kivitel növekedése azonban csak 155,93%-os volt, míg a behozatalé 280,76%-os.

Az állati termék összforgalmának értéke 242,038 Ft-ról 564 439 Ft-ra emelkedett, ami 233,20%-os növekedést jelentett. Itt a kivitel nőtt nagyobb arányban, 233,20%-ra, a behozatal csak 171,68%-ot ért el.

A növényi termék összforgalmának értéke 239 313 Ft-ról 584 253 Ft-ra, 244,13%-osra emelkedett. A kivitel növekedése 285,34, a behozatalé 166,96%-os volt.

A textilárak összforgalmának értéke viszonylag nem sokkal lett nagyobb, 1 544 214 Ft-ról 1 949 954 Ft-ra nőtt. A behozatal, amely a kivitel értékben jóval meghaladta, csak 120,33%-ra, a kivitel pedig 171,38%-ra növekedett.

Az ásványi termékek és áruk összforgalmának értéke 349 368 Ft-ról 523 656 Ft-ra emelkedett. Ez 149,88%-nak felelt meg, a behozatalban 156,58, a kivitelben 134,81%-nak.

A nórimerbergi és szatócsárak csoportja volt az egyetlen, amelynek forgalma 1733 és 1752 között visszaesett, mégpedig jelentős mértékben. Összforgalmi

³⁴ E táblázatokat 29—31. szám alatt közöljük.

értékük 739 190 Ft-ról 515 870 Ft-ra csökkent, 100%-ról 69,78%-ra. A kivitt jóval meghaladó behozatal 60,82%-ra esett vissza, a kivitel ezzel szemben 179,52%-ra emelkedett.

*

A 102—128. számú táblázatok azt mutatják, hogy 1733 és 1752 között az áruforgalom miként alakult azok felé az országok, illetve országrészek felé, amelyeken át lebonyolódott.

Ausztria felé az összforgalom 1733 és 1752 között csak kis mértékben növekedett, 3 565 953 Ft-ról 3 921 465 Ft-ra, 100%-ról 109,96%-ra.

Az ausztriai behozatal 1733 és 1739 között növekvő, azután csökkenő tendenciát mutatott. 1752-ben az 1733. évinek 95,72%-ára esett vissza.

Az ausztriai kivitel 1752-ben csak 115,67%-a volt az 1733. évinek.

Morvaország felé az összforgalom az 1733. évi 1 207 824 Ft-ról 1752-ben 1 963 078 Ft-ra növekedett, 100%-ról 162,53%-ra. A kivitel növekedése volt a nagyobb, 215,60%-os, a behozatalé csak 114,24%-ra emelkedett.

Szilézia felé az összforgalom az 1740-es évek elejéig erősen csökkent, az 1733. évi 763 371 Ft-ról 1741-ben 132 477 Ft-ra esett vissza, az 1733. évinek 17,35%-ára. Ezután növekedni kezdett, 1752-ben 1 087 465 Ft-ra emelkedett, ami az 1733. évinek 142,45%-a volt. Behozatal és kivitel alakulása megfelelt az összforgaloménak.

1767-ben Morvaországot és Sziléziát nem külön, hanem Ausztria részeként tüntette fel az áruforgalmi kimutatás. Így tekintve Ausztriát, a feléje irányuló összforgalom az 1752. évi 6 972 008 Ft-ról 1767-ben 12 518 063 Ft-ra növekedett, az 1752. évinek 178,57%-ára. A behozatal közel megkétszereződött, a kivitel 168,39%-os lett.

Lengyelország felé az összforgalom az 1733. évi 713 248 Ft-ról 1752-ben 953 789 Ft-ra növekedett, az 1733. évinek 133,72%-a lett. A behozatal emelkedése csak 106,34%-os volt, a kivitelé ellenben 163,16%-os. 1767-ben a lengyelországi összforgalom csak 894 509 Ft volt, kisebb, mint 1752-ben, sőt mint 1736-ban. Behozatal és kivitel egyaránt csökkent.

Erdély felé az összforgalom az 1733. évi 415 237 Ft-ról 1752-ben 573 937 Ft-ra növekedett, az 1733. évinek 138,21%-ára. A behozatal növekedése volt a nagyobb, 145,19%-os, a kivitelé csak 119,70%-os. 1767-ben az erdélyi összforgalom 560 225 Ft-tal valamivel alatta maradt az 1752. évinek. Az erdélyi behozatal emelkedett, a kivitel azonban az 1752. évinek a felét sem érte el.

A Bánát felé irányuló összforgalom az 1733. évi 398 434 Ft-ról 1752-ben 823 028 Ft-ra, az 1733. évinek 206,04%-ára növekedett. A növekedés a behozatal 642,38%-os emelkedésének volt köszönhető, a kivitel 89,58%-osra csökkent. 1752 és 1767 között a kivitel tovább csökkent, a behozatal növekedett, az összforgalom 831 296 Ft-tal alig valamivel haladta meg az 1752. évit.

A török birodalom felé az 1743. évi 257.454 Ft-os összforgalom 1752-ben 10 709 Ft-ra zuhant le. Behozatal és kivitel egyaránt erősen csökkent, a behozatal még a kivitelnél is nagyobb mértékben.

1767-ben azonban a török összforgalom már 848 237 Ft volt, tehát 326,9%-a az 1743 évinek. A behozatal növekedett ilyen nagy mértékben, a kivitel egy hatodát sem érte el az 1743. évinek.

Itália felé az összforgalom az 1743. évi 240 448 Ft-ról 1752-ben 459 129 Ft-ra, az 1743. évinek közel a kétszeresére növekedett. A behozatal emelkedett igen nagy mértékben, de a kivitel is nőtt.

A német birodalom felé az 1752. évi összforgalom 99 744 Ft-tal nem sokkal haladta meg az 1743. évi 87 010 Ft-ot. A kivitel növekedett nagy mértékben, a behozatal 1752-ben kisebb volt, mint 1743-ban.

1767-ben Itália és a német birodalom nem külön-külön, hanem „egyéb külföld” néven összefoglaltan szerepelt az áruforgalmi kimutatásban. Az „egyéb külföld” 261 645 Ft-os összforgalma jóval kisebb volt, mint Itália és a német birodalom 1752. évi együttesen 558 873 Ft-os összforgalma. A behozatal esett vissza igen nagy mértékben, szinte teljesen megszűnt. De a kivitel is alatta maradt az 1752. évinek.

*

A következő 17 táblázat, a 129–145. számú, az áruforgalmi mérleg, azaz a behozatal és a kivitel egymáshoz való viszonya, alakulását világítja meg, először az egész forgalmat, majd a 7 árucsoport forgalmát illetően, az 1733 és 1752 között tárgyalt 9 évben, abszolút és relatív számokban.³⁵

Kitűnik a 129., illetve a 32. táblázatból, hogy külkereskedelmünk áruforgalmának mérlege — egyetlen év kivételével — mindig aktív volt, a kivitt áruk vámértéke meghaladta a behozottakét. A kivitel aránya 54,19 és 61,47% között váltakozott, 1739-ben azonban, ugyancsak a járvány hatására, 45,52%-ra esett le. A behozatal aránya pedig 38,53 és 45,81% között mozgott, 1739-ben pedig 54,48%-ra ugrott.

A 9 vizsgált év átlagában 56,47 : 43,53 volt kivitel és behozatal aránya a teljes áruforgalomban. És a kereskedelmi mérleg aktivitása, miként Eckhart könyvéből tudjuk, a század későbbi éveiben is megmaradt. 1767-ben 53,55%-os kivittel 46,45%-os behozatal állt szemben.

Nem tartozik ugyan tanulmányom tárgyához, de nem tudom elhallgatni, mekkora csodálattal adózom ama legenda szívóosságának, amely külkereskedelmi mérlegünk passzivitásáról a korábbi századokban több történészünk hiedelmében még ma is rendületlenül él.

Ami az egyes árucsoportokat illeti, az élelmiszerforgalom mérlege mindig magasan aktív volt, a kivitel aránya 68,77 és 89,53% között váltakozott.

Ugyanez mondható az állatforgalom mérlegéről, a kivitel aránya 75,08 és 92,13% között alakult.

Az állati termék forgalmának mérlege csak 2 évben volt passzív, a járványos 1738-as és 1739-es esztendőkből, amikor a kivitel aránya 35,65%-ra is leesett. Egyébként 55,04 és 71,62% között mozgott.

Aktív volt a növényi termék forgalmának a mérlege is, 55,23 (1739-ben) és 72,20% közötti kiviteli aránnyal.

A textilárak csoportjában viszont erősen passzív volt a forgalmi mérleg, a behozatal aránya a 92,10%-ot is elérte (1739-ben), és sohasem volt kisebb 83,63%-nál.

Hasonló mondható az ásványi termékek és áruk csoportjáról. A behozatal aránya itt 69,23 és 83,94% (1739-ben) között mozgott.

A legnagyobb mérvű passzivitást a nórimerbergi és szatócsáruknál találjuk, 80,57%-ról egészen 97,17%-ra felszökött a behozatal aránya.

³⁵ A 129–145. számú táblázatokat 32–48. szám alatt közöljük.

A vizsgált 9 év átlagában a 7 árucsoportnál a kivitel aránya a forgalomban a következő volt:

Élelmiszer	81,54%
Állat	84,78%
Állati termék	58,69%
Növényi termék	69,44%
Textiláru	12,96%
Ásványi termék és áru	23,08%
Nórimbergi és szatócsáru	7,02%

Behozatal és kivitel viszonyát, a kereskedelmi mérleg aktivitását vagy passzivitását tanulságos megismerni ama országok vonatkozásában is, amelyekbe a forgalom irányult, amelyekkel Magyarország külkereskedelmi kapcsolatban állott. Ilyen tárgyú táblázataink, a 137—145. számúak, a kereskedelmi mérleget, behozatal és kivitel viszonyát mutatják, abszolút és relatív számokban, 9 kereskedelmi partner ország, illetve országrész viszonylatában, az 1733 és 1752 közötti vizsgált 9 évben.

Kitűnik ezekből a táblázatokból, hogy 9, illetve a török birodalom, valamint Itália és a német birodalom esetében 2 év átlagában a kivitel aránya az egyes országok illetve országrészek felé a következő volt:

Ausztria	68,09%
Morvaország	49,66%
Szilézia	22,65%
Lengyelország	47,73%
Erdély	26,13%
Az újszerzeményi területek	65,95%
Török birodalom	76,67%
Itália	66,72%
Német birodalom	13,84%

Kereskedelmi mérlegünk tehát a partner országok egyik részével szemben aktív, a másikkal szemben passzív volt. Az aktivitás vagy passzivitás attól függött, hogy hova milyen árut és milyen mennyiségben vittek ki tőlünk, illetve honnan mit és mennyit hoztak be hozzánk. Erről tájékoztatnak az ezután következő táblázatok.

*

A 146—187. számú táblázatok arról tájékoztatnak, hogy a 9 külkereskedelmi partner ország vagy országrész között, a vizsgált 9 évben, miként oszlott meg a 7 árucsoport behozatali, kiviteli és összforgalmának egyrészt forintban, másrészt %-ban kifejezett vámértéke.

Megtudjuk ezekből a táblázatokból, hogy az egyes árucsoportok forgalmában melyik külföldi partnerország milyen szerepet játszott. A következőkben csak a jelentősebbeket említem.

Az élelmiszer összforgalmában:

Ausztria	52,15%
Lengyelország	21,12%
Újszerzeményi területek	9,40%

A behozatalban:

Ausztria	46,37%
Szilézia	17,74%
Morvaország	16,35%
Lengyelország	9,58%

A kivitelben:

Ausztria	53,44%
Lengyelország	23,54%
Újszerzeményi területek	11,10%

Az állatkereskedés összforgalmában:

Ausztria	63,28%
Morvaország	17,20%
Erdély	9,35%
Újszerzeményi területek	7,66%

A behozatalban:

Erdély	58,80%
Újszerzeményi területek	34,43%

1752-ben már fordított volt a sorrend: Újszerzeményi területek 58,77, Erdély 38,23%.

A kivitelben:

Ausztria	74,49%
Morvaország	20,20%

Az állati termék összforgalmában:

Ausztria	36,74%
Morvaország	17,50%
Szilézia	14,20%
Lengyelország	11,97%

1743 és 1752-ben az állati termék összforgalmának 26,82, illetve 24,84%-a Itália felé bonyolódott le.

A behozatalban:

Szilézia	27,25%
Ausztria	22,86%
Lengyelország	19,58%
Morvaország	13,26%
Erdély	10,51%

1752-ben az állati termék behozatalának 12,45%-a Itália felől bonyolódott le.

A kivitelben:

Ausztria	46,51%
Morvaország	20,43%

Az állati termék kivitelének 1743-ban 48,64, 1752-ben 29,74%-a Itália felé bonyolódott le.

A növényi termék összforgalmában:

Ausztria	62,95%
Morvaország	14,73%

A behozatalban:

Ausztria	79,20%
----------	--------

A kivitelben:

Ausztria	55,85%
Morvaország	18,92%
Lengyelország	12,17%

A textiláru összforgalmában:

Morvaország	34,90%
Lengyelország	21,44%
Ausztria	18,57%
Szilézia	15,09%

A textiláru összforgalmának 10,75%-a 1743-ban a török birodalom felé bonyolódott le.

A behozatalban:

Morvaország	33,12%
Lengyelország	24,29%
Ausztria	17,87%
Szilézia	17,20%

A kivitelben:

Morvaország	46,90%
Ausztria	23,28%

1743-ban a textiláru kivitelének 53,69%-a a török birodalom felé bonyolódott le, 1752-ben azonban már csak 0,17%-a.

Az ásványi termék és áru összforalmában:

Ausztria	68,08%
Lengyelország	8,54%

A behozatalban:

Ausztria	86,25%
----------	--------

A kivitelben:

Lengyelország	30,86%
Erdély	26,14%
Szilézia	20,82%
Újszerzeményi területek	11,25%

A nórimbergi és szatócsáru összforgalmában:

Ausztria	60,76%
Morvaország	12,78%
Lengyelország	10,41%
Szilézia	8,41%

A behozatalban

Ausztria	63,74%
Morvaország	13,11%
Lengyelország	10,67%
Szilézia	8,84%

A kivitelben:

Újszerzeményi területek	38,97%
Erdély	21,13%
Ausztria	20,43%

Hangsúlyoznom kell, hogy az itt ismertetett adatok 9 év átlagára vonatkoznak. Az egyes években némely árucsoportnál illetve országnál vagy ország-résznél jelentős eltérések voltak az átlagtól. A táblázatokban természetesen az eltérések is szerepelnek.

*

A 188—241. számú táblázatok azt mutatják, hogy a külkereskedelemben partner 9 ország illetve országrész felől vagy felé, a vizsgált 9 évben, a 7 árucsoportba sorolt árukból milyen vámértékű mennyiséget hoztak be, vittek ki, és hogy milyen vámértékű volt az összforgalom. A táblázatok a vámértéket mind forintban, mind %-ban feltüntetik.

Kiderül ezekből a táblázatokból, hogy az Ausztria felé irányuló összforgalomban 9 év átlagában a legjelentősebb árucsoportok a következők voltak:

Állat	38,58%
Élelmiszer	27,17%
Nórimbergi és szatócsáru	11,76%

Az Ausztria felőli behozatalban:

Nórimbergi és szatócsáru	35,96%
Ásványi termék és áru	20,89%
Textiláru	20,79%
Élelmiszer	13,97%

Az Ausztria felé irányuló kivitelben:

Állat	56,56%
Élelmiszer	33,36%

A későbbi kimutatásokban Ausztria részei is meg van különböztetve mégpedig Alsó-Ausztria, Belső-Ausztria — azaz Stájerország, Krajna és Karin-

tia — és az Osztrák Tengeremlélék. 1767-ben az összforgalom e részek között így oszlott meg:

Alsó-Ausztria	7 756 268 Ft
Belső-Ausztria	1 143 303 „
Osztrák-Tengeremlélék	1 229 287 „
	<hr/>
	10 128 858 Ft

Az ausztriai összforgalomnak tehát kb. 75%-a Alsó-Ausztria felé irányult.

A Morvaország felé irányuló összforgalomban:

Textiláru	43,02%
Állat	30,32%
Élelmiszer	10,38%

A behozatalban:

Textiláru	70,58%
Nórimbergi és szatócsáru	13,56%

A kivitelben:

Állat	60,78%
Textiláru	15,08%
Élelmiszer	11,76%

A Szilézia felé irányuló összforgalomban:

Textiláru	45,73%
Élelmiszer	23,60%
Nórimbergi és szatócsáru	11,58%

A behozatalban:

Textiláru	58,63%
Élelmiszer	15,66%
Nórimbergi és szatócsáru	14,62%

A kivitelben:

Élelmiszer	50,73%
Ásványi termék és áru	15,14%
Állat	12,66%
Növényi termék	11,19%

A Lengyelország felé irányuló összforgalomban:

Élelmiszer	43,50%
Textiláru	36,23%

A behozatalban:

Textiláru	68,36%
Nórimbergi és szatócsáru	14,40%

A kivitelben:

Élelmiszer	83,50%
------------	--------

A török birodalom felé irányuló összforgalomban:

Textiláru	86,24%
-----------	--------

A behozatalban:	
Textiláru	67,50%
Állati termék	25,30%
A kivitelben:	
Textiláru	91,94%
Az Itália felé irányuló összforgalomban:	
Állati termék	38,09%
Állat	26,53%
Élelmiszer	23,16%
A behozatalban:	
Élelmiszer	68,37%
Textiláru	15,10%
A kivitelben:	
Állati termék	52,78%
Állat	39,74%
A német birodalom felé irányuló összforgalomban:	
Textiláru	50,88%
Nórimbergi és szatócsáru	27,05%
Növényi termék	11,68%
A behozatalban:	
Textiláru	58,69%
Nórimbergi és szatócsáru	31,38%
A kivitelben:	
Növényi termék	84,19%
Az Erdély felé irányuló összforgalomban:	
Állat	48,61%
Textiláru	21,05%
Élelmiszer	13,66%
A behozatalban:	
Állat	63,32%
Textiláru	23,10%
A kivitelben:	
Élelmiszer	43,50%
Ásványi termék és áru	19,86%
Textiláru	15,22%
Az újszerzeményi területek, lényegében a Bánát felé irányuló forgalom- ban:	
Élelmiszer	41,96%
Állat	40,02%
A behozatalban:	
Állat	80,42%

A kivitelben:

Élelmiszer	61,28%
Állat	19,18%

*

A 242—247. számú táblázatok azt mutatják, részben abszolút, részben pedig %-os viszonyszámokban, hogy a 9 évben a 7 árucsoport között a teljes forgalom miként oszlott meg, mind az összforgalomban, mind pedig a behozatalban és a kivitelben.³⁶ A %-os viszonyszámok az érdekesebbek.

Az összforgalomban 3 árucsoport emelkedett ki magasan a többi közül: az állatok, az élelmiszerek és a textilárak csoportja. A 9 év átlaga alapján a sorrend a következő volt:

Állat	30,38%
Élelmiszer	25,95%
Textiláru	21,25%
Nórimbergi és szatócsáru	9,65%
Ásványi termék és áru	5,00%
Állati termék	3,99%
Növényi termék	3,78%

A behozatalban és a kivitelben mások voltak az arányok.

A behozatalban:

Textiláru	42,48%
Nórimbergi és szatócsáru	20,60%
Élelmiszer	11,00%
Állat	10,62%
Ásványi termék és áru	8,85%
Állati termék	3,79%
Növényi termék	2,66%

A kivitelben:

Állat	45,60%
Élelmiszer	37,48%
Textiláru	4,88%
Növényi termék	4,65%
Állati termék	4,16%
Ásványi termék és áru	2,04%
Nórimbergi és szatócsáru	1,19%

A gazdaság, amelynek helyzetét ezek a külkereskedelmi adatok tükrözik, tipikus agrárgazdálkodás. Az összforgalom 56,33, a kivitel 83,08%-a a mezőgazdaság produktuma volt. A behozatal 63,08%-át kötött-szövött, valamint nórimbergi és szatócsárak jelentették. A behozott állatot nyilván továbbvitték más országokba.

³⁶ A 242—247. számú táblázatokat 49—54. szám alatt közöljük.

Ha az áruforgalom 1733 és 1752 közötti struktúráját összehasonlítjuk a 15 évvel későbbivel, az 1767. évvel, a következő eltéréseket állapíthatjuk meg:

	1733—52	1767
	%	
Összforgalom:		
Állat	30,38	35,30
Élelmiszer	25,95	20,90
Textiláru	21,25	25,33
Nórimbergi és szatócsáru	9,65	4,18
Ásványi termék és áru	5,00	3,69
Állati termék	3,99	5,20
Növényi termék	3,78	5,40

	1733—52	1767
	%	
Behozatal		
Textiláru	42,48	39,45
Nórimbergi és szatócsáru	20,60	8,50
Élelmiszer	11,00	15,29
Állat	10,62	21,31
Ásványi termék és áru	8,85	6,95
Állati termék	3,79	6,20
Növényi termék	2,66	2,30
Kivitel		
Állat	45,60	47,43
Élelmiszer	37,48	25,92
Textiláru	4,88	12,96
Növényi termék	4,65	8,22
Állati termék	4,16	4,28
Ásványi termék és áru	2,04	0,75
Nórimbergi és szatócsáru	1,19	0,44

Az összforgalomban tehát az állat és a textiláru, az állati és a növényi termék aránya nagyobb lett, az élelmiszeré, a nórimbergi és szatócsárué, továbbá az ásványi terméké és árué kisebb.

A behozatalban az állat aránya nőtt a legnagyobb mértékben, kisebb arányban az élelmiszeré és az állati terméké. Jelentősen visszaesett a nórimbergi és szatócsáru, kisebb mértékben a textiláru, az ásványi termék és áru, valamint a növényi termék.

A kivitelben nőtt az állat, a textiláru, a növényi termék, alig változott az állati termék, erősen visszaesett az élelmiszer, az ásványi termék és áru, valamint a nórimbergi és szatócsáru.

A fenti módosulások azonban nem változtatták meg a külkereskedelmi áruforgalom struktúráját, mint ahogyan nem változott a kérdéses 15 év alatt a gazdaság szerkezete sem.

*

A 6 utolsó, a 248—253. számú táblázat végül azt tükrözi, hogy a vizsgált 9 évben nem az egyes árucsoportok, hanem az áruforgalom teljes volumene, illetve e volumen vámértéke, miként oszlott meg a között a 9 ország illetve országrész között, amelyek irányában a forgalom lebonyolódott.³⁷ Külön-külön táblázatokban szerepel a behozatal, a kivitel és az összforgalom. Külön-külön táblázatokban van a vámérték forintösszege és %-os viszonyzáma.

Kitűnik ezekből a táblázatokból, hogy az áruforgalom teljes volumene, amelynek vámértéke az 1733. évi 7 065 066 Ft-ról 1752-re 9 892 344 Ft-ra emelkedett, mégpedig a behozatalban 2 986 830 Ft-ról 4 199 124 Ft-ra, a kivitelben pedig 4 078 236 Ft-ról 5 693 220 Ft-ra, a kereskedelmi partnerként szereplő országok illetve országrészek közül 6 esetében 9 év, 3 esetében pedig csak 2 év átlagában, az alábbiak szerint oszlott meg az egyes országok illetve országrészek között:

Az összforgalomban:

Ausztria	49,81%
Morvaország	17,24%
Szilézia	7,06%
Lengyelország	12,57%
Erdély	5,81%
Újszerzeményi területek	5,81%
Török birodalom	1,44%
Itália	3,65%
Német birodalom	0,97%

A behozatalban:

Ausztria	37,57%
Morvaország	19,63%
Szilézia	12,16%
Lengyelország	14,80%
Erdély	9,86%
Újszerzeményi területek	4,43%
Török birodalom	0,77%
Itália	2,77%
Német birodalom	1,93%

A kivitelben:

Ausztria	60,06%
Morvaország	15,16%
Szilézia	2,84%
Lengyelország	10,63%
Erdély	2,76%
Újszerzeményi területek	6,79%

³⁷ A 248—253. számú táblázatokat 55—60. szám alatt közöljük. Itt köszönöm meg, Baraczká István barátomnak közreműködését a táblázatok készítésében.

Török birodalom	2,01%
Itália	4,35%
Német birodalom	0,45%

Itt sem felesleges hangsúlyozni, hogy e számok átlagot jeleznek, amelytől az egyes években kisebb-nagyobb eltérések állapíthatók meg.

Tanulságos összevetni ezeket az adatokat a 15 évvel későbbi 1767. évi adatokkal. Az összforgalom — miként már említettük — akkor már 15 913 975 Ft értékű volt, a behozatal 7 392 196, a kivitel pedig 8 521 779 Ft.

Az összforgalomban:

Ausztria (amelyben Morvaország és Szilézia is benne volt)	78,66%
Lengyelország	5,60%
Török birodalom	5,31%
Egyéb külföld	1,61%
Erdély	3,62%
Újszerzeményi területek	5,20%

Az Ausztria felé irányuló forgalom volumene tehát 74,05%-ról 78,66%-ra nőtt. Emelkedett a török birodalom felé irányuló forgalom is, 1,44%-ról 5,31%-ra. A Lengyelország felé irányuló 12,57%-ról 5,60%-ra, az Erdély felé irányuló 5,81%-ról 3,62%-ra csökkent. A Bánát felé irányuló forgalom alig változott. Az egyéb külföld, azaz Itália és a német birodalom felé irányuló forgalom 4,62%-ról 1,61%-ra esett vissza. E változások már tükrözték a megváltozott vámpolitika hatását, e hatás azonban döntő módon nem változtatta meg külkereskedelmünk összforgalmának a kereskedelmi partnerek közötti megoszlását.

Némileg más képet mutat a behozatal és a kivitel külön-külön tekintve.

Az 1767-i behozatalban:

Ausztria	68,61%
Lengyelország	4,81%
Török birodalom	11,00%
Egyéb külföld	0,06%
Erdély	6,81%
Újszerzeményi területek	8,71%

Az 1767-i kivitelben:

Ausztria	87,55%
Lengyelország	6,17%
Török birodalom	0,36%
Egyéb külföld	3,06%
Erdély	0,73%
Újszerzeményi területek	2,13%

Ausztria vonatkozásában — hozzászámítva Morvaországot és a megmaradt Sziléziát is — a behozatal alig változott, 69,36%-ról mindössze 68,61%-ra csökkent. A kivitel ezzel szemben 68,06%-ról 87,55%-ra emelkedett.

Lengyelországnál mind a behozatal, mind a kivitel aránya alacsonyabb lett, a behozatalé 14,80% helyett csak 4,81%, a kivitelé 10,63% helyett 6,17%.

A török birodalom felől a behozatal jelentékenyen felszökött, 0,77%-ról 11,00%-ra, a kivitel ellenben 2,01%-ról 0,36%-ra esett vissza.

Az egyéb külföldnek minősített Itália és a német birodalom felől a behozatal 4,70%-ról 0,06%-ra, a kivitel 4,80%-ról 0,36%-ra zuhant.

Erdély felé a behozatal 9,86%-ról 6,81%-ra, a kivitel 2,76-ről 0,73-ra csökkent.

Végül a Bánát felől a behozatal nőtt, 4,43%-ról 8,71%-ra, a kivitel ellenben visszaesett, 6,79%-ról 2,13%-ra.

E változások, mindenekelőtt az Ausztriába menő kivitel felszökése, ezzel párhuzamosan az összes többi országba irányuló kivitel csökkenése, félreérthetetlen következménye volt az 1754-i vámreformmal bevezetett új kereskedelmi politikának, annak a törekvésnek, amely Magyarországot minél szorosabb függő viszonyba akarta hozni a Habsburg-birodalom többi országával és tartományával. Ez a politika a Habsburgok minden birtokát, köztük Magyarországot is, egyetlen gazdasági egységnek tekintette, ezt ez egységet igyekezett minden rendelkezésére álló eszközzel, nem utolsósorban a kereskedelmi politikával, minél szilárdabbá tenni.

Nem e tanulmány feladata, hogy e nagy gazdasági egység hátrányait és előnyeit Magyarország szémszögéből elemezze és értékelje. De hogy nagy hátrányai mellett bizonyos előnyei is voltak, az aligha vitatható.

*

A magyar kamara áruforgalmi kimutatásai 1733 és 1752 között csak behozott és kivitt árukat különböztetnek meg. Az áruk egy része azonban bizonyára átmenő, tranzitó áru volt. Az ilyen árukat csak az 1767 utáni kimutatások tüntetik fel külön.

Az 1767. évi kimutatásnak a tranzitó forgalomra vonatkozó adataiból következtetni lehet arra, hogy milyen méretű lehetett ez a forgalom a korábbi években.³⁸

1767-ben az országban maradó illetve hazai és az országon átmenő áru forintértéke a partnerországok viszonylatában a következő volt:

	Összforgalom	
	Bennmaradó illetve hazai	Tranzitó
Ausztria felé	12 518 063	1 192 333
Lengyelország felé	894 509	31 468
Török birodalom felé	848 237	830 076
Bánát felé	831 296	182 399
Erdély felé	560 225	412 325
Egyéb külföld felé	261 645	66 887
	15 913 975	2 715 488

³⁸ A tranzitó forgalomra vonatkozó adatokat *Eckhart Ferenc* id. munkájából vettem.

	Behozatal			Kivitel	
	Bennmaradó	Tranzitó		Hazai	Tranzitó
Ausztriából	5 056 413	643 248	Ausztriába	7 461 650	549 085
Lengyelországból	369 140	25 626	Lengyelországba	525 369	5 842
Török birodalomból	817 107	785 257	Török birodalomba	31 130	44 819
Egyéb külföldről	476	6 330	Egyéb külföldre	261 169	60 557
Erdélyből	497 906	65 459	Erdélybe	62 319	346 866
Bánátból	651 154	58 813	Bánátba	180 142	123 586
	7 392 196	1 584 733		8 521 779	1 130 755

1767-ben tehát a bennmaradó illetve hazai áru összforgalmának kb. 17%-a volt a tranzitó, a bennmaradó behozatalnak mintegy 21,5%-a, a hazai kivitelnek pedig kb. 13,30%-a.

A török birodalom felé irányuló áruforgalomban a tranzitó áruk értéke majdnem azonos volt a bennmaradó illetve hazai árukéval. Erdélyből viszonylag kevés tranzitó áru jött, a kivitt áruk túlnyomó többsége viszont átmenő volt. Viszonylag kicsiny volt a tranzitó forgalom Ausztria, legkisebb pedig Lengyelország felé.

*

A külkereskedelem történetének kétféle forrástípusa, a vámjövédelmi és az áruforgalmi kimutatások szolgálták alapul e tanulmány eredményeinek eléréséhez. Feldolgozásukkal külkereskedelmünk történetének a XVIII. század második harmadában több lényeges kérdését tudtuk megvilágítani, sőt megoldani. De még további fontos kérdések tisztázásra várnak. Csak egyet említek ezek közül. A tanulmányban feldolgozott kimutatásokból semmit sem tudtunk meg arról, hogy a külkereskedelmi áruforgalomnak kik voltak a lebonyolítói, kik voltak a kereskedők.

Erre a kérdésre a külkereskedelem történetének csak egy másik forrástípusa, a vámnaplók alapján tudnánk választ adni. E vámnaplók szolgálták alapul a vámjövédelmi és az áruforgalmi kimutatások készítéséhez is. Sajnálatos módon azonban nem maradtak fenn. Nagyrítván kerül elő belőlük néhány töredékes példány, mint pl. 1542-ből Alsó-Magyarország 15 illetve 19 harmincadhivatalának lajstromai. A XVIII. század második feléből ilyen vámnaplók-ról ez ideig nincs tudomásunk.

*

Tanulmányomnak bevezetésében külkereskedelmünk múltjának, és általában egész történetünknek fehér foltjairól beszéltem. Ha e fehér foltok egyikének egy kicsiny részét, ha nem is minden vonatkozásban, sikerült feltérképeznem, vállalkozásom elérte célját.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem alakulása
1733–1756*

Év	Forint	Százalék

A Neffzer-féle igazgatás idején

1733	375 230	100,00
1734	388 291	103,48
1735	394 456	105,12
1736	456 547	121,67
1737	458 004	122,06
1738	401 628	107,04
1739	371 280	98,95
2 845 436		

2. táblázat

A bruttó és a nettó harmincadjövedelem aránya 1733–1756

Év	Teljes jövedelem Ft	Kamarai pénztárakba befolyt Ft	Százalék

A Neffzer-féle igazgatás idején

1733	375 230	334 409	89,12
1734	388 291	315 620	81,28
1735	394 456	337 881	85,66
1736	456 547	400 443	87,71
1737	458 004	402 236	87,82
1738	401 628	344 812	85,85
1739	371 280	317 769	85,59
2 845 436		2 453 170	86,21

A Weidinger-féle igazgatás idején

1740	402 074	107,15
1741	377 783	100,68
1742	388 322	103,49
1743	459 251	122,39
1744	470 685	125,44
1745	487 210	129,84
1746	532 489	141,91
1747	540 654	144,09
1748	541 045	144,19
4 199 513		

A Weidinger-féle igazgatás idején

1740	402 074	362 269	90,10
1741	377 783	330 274	87,42
1742	388 322	329 737	84,91
1743	459 251	402 219	87,58
1744	470 685	412 079	87,55
1745	487 210	419 681	86,14
1746	532,489	474,171	89,05
1747	540 654	483 108	89,36
1748	541 045	481 070	88,92
4 199 513		3 694 608	87,98

A kamarai igazgatás idején

1749	547 053	145,79
1750	546 798	145,72
1751	555 607	148,07
1752	588 822	156,92
1753	601 115	160,20
1754	637 849	169,99
1755	672 728	179,28
1756	604 136	161,00
4 754 108		

A kamarai igazgatás idején

1749	547 053	495 798	90,63
1750	546 798	489 904	89,60
1751	555 607	499 902	89,97
1752	588 822	528 251	89,71
1753	601 115	540 197	89,87
1754	637 849	563 175	88,29
1755	672 728	617 600	91,81
1756	604 136	546 264	90,42
4 754 108		4 281 091	90,05

Összesen

11 799 057

Összesen

11 799 157

10 428 869

88,39

3. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása országrészek között Ft-ban
1733—1756*

Év	Alsó-Magyarország	Felső-Magyarország	Arad— Szegedi kerület	Horvát- ország	Szlavónia	Összesen Forint
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	270 288	77 218	23 224	4 500		375 230
1734	277 717	76 651	29 423	4 500		388 291
1735	276 313	90 680	22 963	4 500		394 456
1736	325 814	98 044	27 689	5 000		456 547
1737	339 387	81 247	31 070	6 300		458 004
1738	297 551	81 070	16 707	6 300		401 628
1739	267 584	79 686	17 710	6 300		371 280
	2 054 654	584 596	168 786	37 400		2 845 436
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	296 349	74 078	25 347	6 300		402 074
1741	283 038	65 929	22 516	6 300		377 783
1742	273 282	58 126	19 673	6 300	30 941	388 322
1743	313 517	82 574	22 656	6 300	34 204	459 251
1744	304 752	67 539	20 421	7 600	70 373	470 685
1745	320 356	63 342	19 207	7 600	76 705	487 210
1746	383 058	66 230	16 800	7 600	58 801	532 489
1747	388 928	80 537	22 501	7 600	41 088	540 654
1748	340 086	89 115	53 172	7 800	50 872	541 045
	2 903 366	647 470	222 293	63 400	362 984	4 199 513
A kamarai igazgatás idején						
1749	328 787	90 984	40 546	20 404	66 332	547 053
1750	328 110	99 989	38 144	20 347	60 208	546 798
1751	336 243	104 196	37 655	21 303	56 210	555 607
1752	368 949	87 197	37 049	22 727	72 900	588 822
1753	392 445	84 838	39 151	22 548	62 133	601 115
1754	382 973	113 821	46 746	27 044	67 265	637 849
1755	410 798	133 682	47 833	29 262	51 153	672 728
1756	367 832	108 985	43 272	29 523	54 524	604 136
	2 916 137	823 692	330 396	193 158	490 725	4 754 108
Összesen	7 874 157	2 055 758	721 475	293 958	853 709	11 799 057

4. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása országrészek között %-ban
1733—1756*

Év	Alsó-Magyarország	Felső-Magyarország	Arad—Szegedi kerület	Horvátország	Szalavónia	Összesen Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	72,03	20,58	6,19	1,20		100,00
1734	71,52	19,74	7,58	1,16		100,00
1735	70,05	22,99	5,82	1,14		100,00
1736	71,36	21,48	6,06	1,10		100,00
1737	74,10	17,74	6,78	1,38		100,00
1738	74,08	20,19	4,16	1,57		100,00
1739	72,07	21,46	4,77	1,70		100,00
	72,21	20,55	5,93	1,31		100,00
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	73,71	18,42	6,30	1,57		100,00
1741	74,92	17,45	5,96	1,67		100,00
1742	70,38	14,97	5,07	1,62	7,97	100,00
1743	68,27	17,98	4,93	1,37	7,45	100,00
1744	64,75	14,35	4,34	1,62	14,95	100,00
1745	65,75	13,00	3,94	1,56	15,74	100,00
1746	71,94	12,44	3,16	1,43	11,04	100,00
1747	71,94	14,90	4,16	1,41	7,60	100,00
1748	62,86	16,47	9,83	1,44	9,40	100,00
	64,14	15,42	5,29	1,51	8,64	100,00
A kamarai igazgatás idején						
1749	60,11	16,63	7,41	3,73	12,13	100,00
1750	60,00	18,29	6,98	3,72	11,01	100,00
1751	60,52	18,75	6,78	3,83	10,12	100,00
1752	62,66	14,81	6,29	3,86	12,38	100,00
1753	65,29	14,11	6,51	3,75	10,34	100,00
1754	60,04	17,84	7,33	4,24	10,55	100,00
1755	61,07	19,87	7,11	4,35	7,60	100,00
1756	60,89	18,04	7,16	4,89	9,02	100,00
	61,34	17,33	6,95	4,06	10,32	100,00
	66,74	17,42	6,11	2,49	7,24	100,00

5. táblázat

*A nettó harmincadjövedelem megoszlása országrészek között Ft-ban
1733—1756*

Év	Alsó- Magyarország	Felső- Magyarország	Arad— Szege- di kerület	Horvát- ország	Szlavónia	Összesen Forint
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	224 449	79 000	26 460	4 500		334 409
1734	246 890	46 410	17 820	4 500		315 620
1735	237 451	79 753	16 177	4 500		337 881
1736	286 194	87 702	21 547	5 000		400 443
1737	300 242	69 990	25 704	6 300		402 236
1738	257 702	68 919	11 891	6 300		344 812
1739	228 613	69 287	13 569	6 300		317 769
	1 781 541	501 061	133 168	37 400		2 453 170
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	277 175	58 077	20 717	6 300		362 269
1741	247 848	59 744	16 382	6 300		330 274
1742	240 814	46 426	15 036	6 300	21 161	329 737
1743	280 930	72 367	17 771	6 300	24 851	402 219
1744	272 415	57 519	14 947	7 600	59 598	412 079
1745	287 816	53 466	13 478	7 600	57 321	419 681
1746	349 930	55 927	12 721	7 600	47 993	474 171
1747	355 506	70 448	17 119	7 600	32 435	483 108
1748	305 359	78 975	49 282	7 800	39 654	481 070
	2 617 793	552 949	177 453	63 400	283 013	3 694 608
A kamarai igazgatás idején						
1749	303 818	81 107	37 084	14 959	58 830	495 798
1750	303 362	89 024	33 864	8 784	54 870	489 904
1751	313 212	92 564	33 833	9 749	50 544	499 902
1752	345 287	75 378	32 605	11 174	63 807	528 251
1753	372 470	72 695	35 486	11 186	48 360	540 197
1754	365 074	82 551	42 909	17 104	55 537	563 175
1755	389 085	121 380	44 400	17 127	45 608	617 600
1756	342 439	97 046	37 784	18 791	50 204	546 264
	2 734 747	711 745	297 965	108 874	427 760	4 281 091
Összesen	7 134 081	1 765 755	608 586	209 674	710 773	10 428 869

6. táblázat

*A nettó harmincadjövedelem megoszlása országrészek között %-ban
1733—1756*

Év	Alsó-Magyarország	Felső-Magyarország	Arad—Szegedi kerület	Horvátország	Szlavónia	Összesen Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	67,12	23,62	7,91	1,35		100,00
1734	78,22	14,70	5,65	1,43		100,00
1735	70,28	23,60	4,79	1,33		100,00
1736	71,47	21,90	5,38	1,25		100,00
1737	74,64	17,40	6,39	1,57		100,00
1738	74,74	19,98	3,45	1,83		100,00
1739	71,94	21,80	4,27	1,99		100,00
	72,62	20,42	5,43	1,53		100,00
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	76,51	16,03	5,72	1,74		100,00
1741	75,05	18,09	4,96	1,90		100,00
1742	73,03	14,08	4,56	1,91	6,42	100,00
1743	69,85	17,99	4,42	1,56	6,18	100,00
1744	66,11	13,96	3,63	1,84	14,46	100,00
1745	68,58	12,74	3,21	1,81	13,66	100,00
1746	73,80	11,80	2,68	1,60	10,12	100,00
1747	73,59	14,58	3,54	1,57	6,72	100,00
1748	63,48	16,42	10,24	1,62	8,24	100,00
	70,85	14,97	4,80	1,72	7,66	100,00
A kamarai igazgatás idején						
1749	61,28	16,36	7,48	3,01	11,87	100,00
1750	61,92	18,17	6,91	1,80	11,20	100,00
1751	62,65	18,52	6,77	1,95	10,11	100,00
1752	65,36	14,27	6,17	2,12	12,08	100,00
1753	68,95	13,46	6,57	2,07	8,95	100,00
1754	64,82	14,66	7,62	3,04	9,86	100,00
1755	63,00	19,65	7,19	2,77	7,39	100,00
1756	62,69	17,76	6,92	3,44	9,19	100,00
	63,88	16,63	6,96	2,54	9,99	100,00
	68,41	16,93	5,84	2,01	6,81	100,00

7. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem alakulása
Alsó-Magyarországon
1733—1756*

Év	Forint	Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején		
1733	270 288	100,00
1734	277 717	102,75
1735	276 313	102,23
1736	325 814	120,54
1737	339 387	125,57
1738	297 551	110,09
1739	267 584	99,00
	2 054 654	

A Weidinger-féle igazgatás idején

1740	296 349	109,64
1741	283 038	104,72
1742	273 282	101,11
1743	313 517	115,99
1744	304 752	112,75
1745	320 356	118,52
1746	383 058	141,72
1747	388 928	143,89
1748	340 086	125,82
	2 903 366	

A kamarai igazgatás idején

1749	328 787	121,64
1750	328 110	121,39
1751	336 243	124,40
1752	368 949	136,50
1753	392 445	145,20
1754	382 973	141,69
1755	410 798	151,99
1756	367 832	136,09
	2 916 137	

Összesen 7 874 157

8. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem alakulása
Felső-Magyarországon
1733—1756*

Év	Forint	Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején		
1733	77 218	100,00
1734	76 651	99,27
1735	90 680	117,43
1736	98 044	126,97
1737	81 247	105,22
1738	81 070	104,99
1739	79 686	103,20
	584 596	

A Weidinger-féle igazgatás idején

1740	74 078	95,93
1741	65 929	85,38
1742	58 126	75,28
1743	82 574	106,94
1744	67 539	87,47
1745	63 342	82,03
1746	66 230	85,77
1747	80 537	104,30
1748	89 115	115,41
	647 470	

A kamarai igazgatás idején

1749	90 984	117,83
1750	99 989	129,49
1751	104 196	134,94
1752	87 197	112,92
1753	84 838	109,87
1754	113 821	147,40
1755	133 682	173,12
1756	108 985	141,14
	823 692	

Összesen 2 055 758

9. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem alakulása
az Arad—Szegedi kerületben
1733—1756*

Év	Forint	Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején		
1733	23 224	100,00
1734	29 423	126,69
1735	22 963	98,88
1736	27 689	119,23
1737	31 070	133,78
1738	16 707	71,94
1739	17 710	76,25
	168 786	
A Weidinger-féle igazgatás idején		
1740	25 347	109,14
1741	22 516	96,95
1742	19 673	84,71
1743	22 656	97,55
1744	20 421	87,93
1745	19 207	82,70
1746	16 800	72,34
1747	22 501	96,89
1748	53,172	228,95
	222,293	
A kamarai igazgatás idején		
1749	40 546	174,59
1750	38 144	164,24
1751	37 655	162,14
1752	37 049	159,52
1753	39 151	168,58
1754	46 746	201,28
1755	47 833	205,96
1756	43 272	186,32
	330 396	
Összesen	721 475	

10. táblázat

A bruttó harmincadjövedelem alakulása Horvátországban
1733—1756

Év	Forint	Százalék	Forint	Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején				
1733	4 500	100,00		
1734	4 500	100,00		
1735	4 500	100,00		
1736	5 000	111,11		
1737	6 300	140,00		
1738	6 300	140,00		
1739	6 300	140,00		
	37 400			
A Weidinger-féle igazgatás idején				
1740	6 300	140,00		
1741	6 300	140,00		
1742	6 300	140,00		
1743	6 300	140,00		
1744	7 600	168,89		
1745	7 600	168,89		
1746	7 600	168,89		
1747	7 600	168,89		
1748	7 800	173,33		
	63 400			
A kamarai igazgatás idején				
1749	20 404	453,42	20 404	100,00
1750	20 347	452,16	20 347	99,72
1751	21 303	473,40	21 303	104,41
1752	22 727	505,04	22 727	111,39
1753	22 548	501,07	22 548	110,51
1754	27 044	600,98	27 044	132,54
1755	29 262	650,27	29 262	143,41
1756	29 523	656,07	29 523	144,69
	193 158		193 158	

Összesen

293 958

11. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem alakulása Szlavóniában
1742—1756*

Év	Forint	Százalék
A Weidinger-féle igazgatás idején		
1742	30 941	100,00
1743	34 204	110,55
1744	70 373	240,37
1745	76 705	247,91
1746	58 801	190,04
1747	41 088	132,80
1748	50 872	164,42
	362 984	

A kamarai igazgatás idején

1749	66 332	214,38
1750	60 208	194,59
1751	56 210	181,67
1752	72 900	235,61
1753	62 133	200,81
1754	67 265	217,40
1755	51 153	165,32
1756	54 624	176,22
	490 725	
Összesen	853 709	

12. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása évnegyedek szerint Ft-ban
1733—1756*

Év	I. negyed	II. negyed	III. negyed	IV. negyed	Évnegyedes megoszlás nélkül	Összesen Forint
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	16 660	113 185	119 425	125 960		375 230
1734	83 423	98 932	110 409	95 527		388 291
1735	64 679	108 229	105 669	115 879		394 456
1736	86 150	129 524	114 980	125 893		456 547
1737	83 074	137 630	118 737	118 563		458 004
1738	83 137	120 936	91 448	106 107		401 628
1739	77 163	100 358	76 234	117 525		371 280
	494 226	808 794	736 902	805 454		2 845 436
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	70 121	138 947	112 311	80 695		402 074
1741	64 647	114 036	97 897	101 203		377 783
1742	60 983	95 681	101 553	99 164	30 941	388 322
1743	85 903	115 216	111 578	112 350	34 204	459 251
1744	74 179	117 535	103 727	104 871	70 373	470 685
1745	68 687	115 179	111 782	114 857	76 705	487 210
1746	81 469	136 810	125 919	129 490	58 801	532 489
1747	87 498	149 781	130 830	131 457	41 088	540 654
1748	92 333	147 969	124 520	125 351	50 872	541 045
	685 820	1 131 154	1 020 117	999 438	362 984	4 199 513
A kamarai igazgatás idején						
1749	91 778	162 565	149 727	142 983		547 053
1750	102 183	161 051	140 345	143 219		546 798
1751	105 822	164 344	147 293	138 148		555 607
1752	103 751	166 513	159 759	158 799		588 822
1753	109 093	167 618	165 647	158 757		601 115
1754	108 805	162 744	167 039	199 261		637 849
1755	135 818	185 695	183 589	167 626		672 728
1756	109 186	180 683	177 361	136 906		604 136
	866 436	1 351 213	1 290 760	1 245 699		4 754 108
Összesen	2 046 542	3 291 161	3 047 779	3 050 591	362 984	11 799 057

13. táblázat

*A bruttó harmadcadjövedelem megoszlása évnegyedek szerint %-ban
1733—1756*

Év	I. negyed	II. negyed	III. negyed	IV. negyed	Évnegyedes megoszlás nélkül	Összesen Százalék
A Neffzer-féle igazgatás idején						
1733	4,44	30,16	31,83	33,57		100,00
1734	21,49	25,48	28,43	24,60		100,00
1735	16,40	27,44	26,78	29,38		100,00
1736	18,87	28,37	25,19	27,57		100,00
1737	18,14	30,05	25,92	25,89		100,00
1738	20,70	30,11	22,77	26,42		100,00
1739	20,78	27,03	20,53	31,66		100,00
	17,37	28,42	25,90	28,31		100,00
A Weidinger-féle igazgatás idején						
1740	17,44	34,56	27,93	20,07		100,00
1741	17,11	30,19	25,91	26,79		100,00
1742	15,70	24,64	26,15	25,54	7,97	100,00
1743	18,70	25,09	24,30	24,46	7,45	100,00
1744	15,76	24,97	22,04	22,28	14,95	100,00
1745	14,10	23,64	22,94	23,57	15,75	100,00
1746	15,30	25,69	23,65	24,32	11,04	100,00
1747	16,18	27,70	24,20	24,31	7,61	100,00
1748	17,07	27,35	23,01	23,17	9,40	100,00
	16,33	26,94	24,29	23,80	8,64	100,00
A kamarai igazgatás idején						
1749	16,78	29,72	27,36	26,14		100,00
1750	18,69	29,45	25,67	26,19		100,00
1751	19,05	29,58	26,51	24,86		100,00
1752	17,62	28,28	27,13	26,97		100,00
1753	18,15	27,88	27,56	26,41		100,00
1754	17,06	25,51	26,19	31,24		100,00
1755	20,19	27,60	27,29	24,92		100,00
1756	18,07	29,91	29,36	22,66		100,00
	18,22	28,43	27,15	26,20		100,00
	17,34	27,89	25,84	25,85	3,08	100,00

14. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása hónapok szerint Ft-ban
1753—1756*

Hónap	1753	1754	1755	1756	Összesen Forint
Január	41 329	40 511	51 207	41 142	174 189
Február	32 486	35 589	39 150	38 945	146 170
Március	35 278	32 705	45 461	29 099	142 543
Április	44 462	40 720	48 344	42 258	175 784
Május	62 334	63 409	72 970	63 264	261 977
Június	60 822	58 615	64 381	75 161	258 979
Július	58 332	49 344	65 622	64 334	237 632
Augusztus	56 977	53 936	62 709	57 890	231 512
Szeptember	50 338	63 759	55 258	55 137	224 492
Október	56 322	51 313	62 713	50 366	220 714
November	60 392	92 829	52 052	46 290	251 563
December	42 043	55 119	52 861	40 250	190 273
	601 115	637 849	672 728	604 136	2 515 828

15. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása hónapok szerint %-ban
1753—1756*

Hónap	1753	1754	1755	1756	Összesen Százalék
Január	6,88	6,35	7,61	6,81	6,92
Február	5,40	5,58	5,82	6,45	5,81
Március	5,87	5,13	6,76	4,82	5,67
Április	7,40	6,38	7,19	6,99	6,99
Május	10,37	9,94	10,85	10,47	10,41
Június	10,12	9,19	9,57	12,44	10,30
Július	9,70	7,74	9,75	10,65	9,45
Augusztus	9,48	8,46	9,32	9,58	9,20
Szeptember	8,37	10,00	8,21	9,13	8,92
Október	9,37	8,04	9,32	8,34	8,77
November	10,05	14,55	7,74	7,66	10,00
December	6,99	8,64	7,86	6,66	7,56
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

18. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása harmincadcsoportok között Ft-ban
1753—1756*

Harmincadecsport	1753	1754	1755	1756	Összesen Forint
Pozsonyi	68 339	71 635	95 826	82 794	318 594
Szokolcai	82 052	74 163	67 402	64 851	288 468
Trencsényi	66 920	56 137	51 087	42 876	217 020
	217 311	201 935	214 315	190 521	824 082
Győri	58 767	56 875	67 900	55 504	239 046
Soproni	32 265	35 451	38 375	37 208	143 299
Brucki	39 380	41 719	53 203	52 765	187 067
Radagyanafalvai	44 722	46 993	37 005	31 824	160 554
	175 134	181 038	196 483	177 311	729 966
Szegedi	31 461	33 607	35 708	29 063	129 839
Aradi	6 083	11 491	10 491	12 568	40 633
Hídvám	1 607	1 648	1 634	1 641	6 530
	39 151	46 746	47 833	43 272	177 002
Bártfai	27 046	25 697	40 578	26 541	119 862
Ófalvi	22 165	50 233	45 364	42 030	159 792
Újhelyi	20 559	19 100	25 873	17 915	83 447
Nagyvárad	15 068	18 791	21 867	22 499	78 225
	84 838	113 821	133 682	108 985	441 326
Varasdi	8 635	8 921	9 245	10 674	37 475
Zágrábi	13 913	18 123	19 348	18 152	69 536
Szluini			669	697	1 366
	22 548	27 044	29 262	29 523	108 377
Bródi	9 180	9 190	11 015	6 931	36 316
Zimonyi	52 953	58 075	40 138	47 593	198 759
	62 133	67 265	51 153	54 524	235 075
	601 115	637 849	672 728	604 136	2 515 828

19. táblázat

*A bruttó harmincadjövedelem megoszlása harmincadcsoportok között %-ban
1753—1756*

Harcincadcsoport	1753	1754	1755	1756	Összesen Százalék
Pozsonyi	11,37	11,23	14,25	13,70	12,67
Szakolcai	13,65	11,63	10,02	10,73	11,47
Trencsényi	11,13	8,80	7,59	7,10	8,62
	36,15	31,66	31,86	31,53	32,76
Győri	9,78	8,92	10,09	9,19	9,50
Soproni	5,37	5,56	5,71	6,16	5,70
Brucki	6,55	6,53	7,91	8,73	7,44
Radagyanafalvai	7,44	7,37	5,50	5,27	6,38
	29,14	28,38	29,21	29,35	29,02
Szegedi	5,23	5,27	5,31	4,81	5,16
Aradi	1,01	1,80	1,56	2,08	1,61
Hídvám	0,27	0,26	0,24	0,27	0,26
	6,51	7,33	7,11	7,16	7,03
Bártfai	4,50	4,03	6,03	4,39	4,76
Ófalvi	3,69	7,88	6,74	6,96	6,35
Újhelyi	3,42	2,99	3,85	2,97	3,32
Nagyvárad	2,50	2,95	3,25	3,72	3,11
	14,11	17,85	19,87	18,04	17,54
Varasdi	1,44	1,40	1,37	1,77	1,49
Zágrábi	2,31	2,84	2,88	3,00	2,76
Szluini			0,10	0,12	0,06
	3,75	4,24	4,35	4,89	4,31
Bródi	1,53	1,44	1,64	1,15	1,44
Zimonyi	8,81	9,10	5,96	7,88	7,90
	10,34	10,54	7,60	9,03	9,34
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

20. táblázat

*Évi 5000 forinton fölüli forgalmú harmincadhelyek részesedése
a bruttó harmincadjövedelemben Ft-ban
1753—1756*

Harmincadhely	1753	1754	1755	1756	Összesen Ft
Pozsony	57 833	59 384	80 732	70 550	268 499
Zimony	47 440	47 569	32 899	42 571	170 474
Szakolca	34 517	28 694	28 654	33 304	125 169
Győr	39 436	32 284	27 296	25 589	124 605
Ófalu	11 181	38 252	29 750	26 385	105 568
Bruck	18 717	18 941	28 778	32 277	98 713
Sasvár	32 664	28 468	18 839	15 210	95 181
Zsolna	37 026	26 427	17 500	13 652	94 605
Radagyanafalva	18 514	18 148	19 243	11 695	67 600
Wimpassing	7 733	8 580	21 456	25 211	62 980
Buda	6 902	9 272	28 228	18 198	62 600
Sopron	18 553	21 835	13 357	8 815	62 560
Óvár	12 429	15 319	12 376	11 717	51 841
Bártfa	10 172	8 117	20 378	10 852	49 519
Becse	11 594	11 029	14 929	11 342	48 894
Jászó	11 477	12 078	12 893	11 754	48 202
Szeged	8 428	13 135	11 640	10 447	43 650
Szenic	9 779	10 348	11 802	8 055	39 984
Turdossin	8 789	9 019	11 964	8 160	37 932
Nagyvárad	7 776	8 346	9 554	11 444	37 120
Vágújhely	8 959	10 583	9 672	7 501	36 715
Trencsén	8 876	8 108	9 013	10 355	36 352
Kiskanizsa	11 031	9 080	8 377	6 463	34 951
Ráckanizsa	9 347	10 449	7 026	6 792	33 614
Újhely	8 577	7 046	11 974	5 437	33 034
Késmárk	6 708	7 158	8 616	8 804	31 286
Wiener Neustadt	7 483	7 350	7 535	6 317	28 685
Szentjános	4 897	6 494	8 070	8 189	27 650
Légrád	6 593	9 655	5 152	3 898	25 298
Zágráb	5 900	6 898	5 530	6 576	24 904
Varasd	5 776	6 085	5 647	7 022	24 530
Összesen	495 107	514 146	538 880	484 582	2 032 715
Egyéb harmincad- helyek részesedése	106 008	123 703	133 848	119 554	483 113
Teljes harmincad- jövedelem	601 115	637 849	672 728	604 136	2 515 828

21. táblázat

*Évi 5000 forinton fölüli forgalmú harmincadhelyek részesedése
a bruttó harmincadjövedelemben %-ban
1753—1756*

Harmincadhely	1753	1754	1755	1756	Összesen %
Pozsony	9,62	9,31	12,00	11,68	10,67
Zimony	7,89	7,46	4,88	7,05	6,78
Szakolca	5,74	4,50	4,26	5,51	4,98
Győr	6,56	5,06	4,06	4,24	4,95
Ófalu	1,86	6,00	4,42	4,37	4,20
Bruck a. d. L.	3,11	2,97	4,28	5,34	3,92
Sasvár	5,43	4,46	2,80	2,52	3,78
Zsolna	6,16	4,14	2,60	2,26	3,76
Radagyanafalva	3,08	2,85	2,86	1,94	2,69
Wimpassing	1,29	1,35	3,19	4,17	2,50
Buda	1,15	1,45	4,20	3,01	2,49
Sopron	3,09	3,42	1,99	1,46	2,49
Óvár	2,07	2,40	1,84	1,94	2,06
Bártfa	1,69	1,28	3,03	1,80	1,97
Becse	1,93	1,73	2,22	1,88	1,94
Jászó	1,91	1,89	1,92	1,95	1,92
Szeged	1,40	2,06	1,73	1,73	1,73
Szenic	1,63	1,62	1,75	1,33	1,59
Turdossin	1,46	1,42	1,77	1,35	1,51
Nagyvárad	1,29	1,31	1,42	1,89	1,48
Vágújhely	1,49	1,66	1,44	1,23	1,46
Trencsén	1,48	1,27	1,34	1,71	1,44
Kiskanizsa	1,84	1,43	1,25	1,07	1,39
Ráckanizsa	1,55	1,64	1,04	1,12	1,34
Újhely	1,43	1,10	1,78	0,90	1,31
Késmárk	1,12	1,12	1,28	1,46	1,24
Wiener Neustadt	1,24	1,15	1,12	1,04	1,14
Szentjános	0,81	1,02	1,20	1,36	1,10
Légrad	1,10	1,51	0,77	0,65	1,01
Zágráb	0,98	1,08	0,82	1,09	0,99
Varasd	0,96	0,95	0,84	1,16	0,97
Összesen	82,36	80,61	80,10	80,21	80,80
Egyéb harmincad- helyek részesedése	17,64	19,39	19,90	19,79	19,20
A teljes harmincad- jövedelem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

22. táblázat

Az alsómagyarországi, évi 5000 Ft-nál nagyobb jövedelmű harmincadhelyek jövedelmének megoszlása harmincadhelyek között Neffzer Farkas Konrád bérlete idején %-ban 1728—1733

Harmincadhely	1728	1729	1730	1731	1732	1733 I. negyed	El- kobbzott csem- pészárú	Összesen
Pozsony	12,99	12,92	12,44	13,09	13,62	10,85	14,40	12,95
Gajjar	3,19	2,26	1,83	1,99	1,68	2,71	2,38	2,18
	<u>16,18</u>	<u>15,18</u>	<u>14,27</u>	<u>15,08</u>	<u>15,30</u>	<u>13,56</u>	<u>16,78</u>	<u>15,13</u>
Szentjános	2,76	2,57	2,68	2,62	2,66	1,91	3,79	2,64
Sasvár	7,18	8,72	11,37	10,15	12,54	12,02	2,05	10,14
Szenic	2,63	2,54	2,13	2,18	2,39	2,85	1,80	2,37
Szokolca	5,03	5,25	4,47	4,26	3,24	3,27	7,15	4,39
	<u>17,61</u>	<u>19,08</u>	<u>20,65</u>	<u>19,21</u>	<u>20,83</u>	<u>20,05</u>	<u>14,79</u>	<u>19,54</u>
Vágújhely	1,35	2,12	1,86	1,86	1,58	1,41	1,73	1,74
Puhó	1,68	1,96	1,35	1,37	1,51	1,98	3,68	1,59
Zsolna	5,93	6,45	5,48	5,28	5,63	7,31	12,50	5,84
Turdossin	0,11	—	0,60	1,77	2,13	2,05	3,41	1,02
	<u>9,07</u>	<u>10,53</u>	<u>9,29</u>	<u>10,28</u>	<u>10,85</u>	<u>12,75</u>	<u>21,32</u>	<u>10,19</u>
Buda	5,06	4,20	4,20	4,87	3,69	4,26	9,20	4,43
Vác	1,90	2,38	2,32	1,45	1,28	0,18	0,37	1,78
Győr	11,99	10,57	10,43	9,46	10,62	10,20	—	10,49
Óvár	2,56	3,24	2,33	2,47	1,41	3,29	0,97	2,40
	<u>21,51</u>	<u>20,39</u>	<u>19,28</u>	<u>18,25</u>	<u>17,01</u>	<u>17,93</u>	<u>10,54</u>	<u>19,10</u>
Sopron	6,39	6,62	7,27	7,34	6,54	7,45	0,11	6,84
Prellenkirchen	2,09	2,08	2,11	2,09	2,17	1,46	3,37	2,09
Bruck an der Leitha	3,98	4,00	4,30	5,50	4,64	4,08	1,78	4,49
	<u>6,07</u>	<u>6,08</u>	<u>6,41</u>	<u>7,59</u>	<u>6,81</u>	<u>5,54</u>	<u>5,15</u>	<u>6,58</u>
Radagyanafalva	2,27	1,98	3,51	2,49	3,08	2,99	0,64	2,68
Polánc	1,60	1,49	2,34	2,05	1,89	0,92	0,09	1,84
Ráckanizsa	2,42	2,11	1,37	1,65	1,88	1,56	1,17	1,85
	<u>6,29</u>	<u>5,58</u>	<u>7,22</u>	<u>6,19</u>	<u>6,85</u>	<u>5,47</u>	<u>1,90</u>	<u>6,38</u>
Mindössze	83,14	83,48	84,44	83,96	84,21	82,75	70,58	83,76

23. táblázat

*Évi 5000 Ft-on felüli jövedelmű harmincadhelyek részesedése
az alsómagyarországi harmincadjövedelemből %-ban
1735–1739*

Harmincadhelyek	1735	1736	1737	1738	1739	Összesen
Pozsony	15,20	14,62	14,94	15,29	26,39	17,29
Gajar	1,65	1,60	2,89	2,58	5,58	2,86
	<u>16,85</u>	<u>16,22</u>	<u>17,83</u>	<u>17,87</u>	<u>31,97</u>	<u>20,15</u>
Sasvár	8,27	7,93	7,72	8,35	2,56	6,96
Szenic	1,97	2,32	2,02	2,04		2,08
Szokolca	3,79	4,28	4,50	2,22	1,91	3,34
	<u>14,03</u>	<u>14,53</u>	<u>14,24</u>	<u>12,61</u>	<u>4,47</u>	<u>12,38</u>
Vágújhely	3,00	2,39	3,18			2,86
Trencsén	1,64	1,79	2,10			1,84
Zsolna	8,35	7,76	6,92	5,56	5,83	6,88
Turdossin	2,12	2,66	2,31	1,79		2,22
	<u>15,11</u>	<u>14,60</u>	<u>14,51</u>	<u>7,35</u>	<u>5,83</u>	<u>13,80</u>
Buda	2,85	2,96	3,16	1,74		2,68
Győr	10,85	11,00	11,99	13,53	12,98	12,07
Óvár	1,72	2,06	1,47		2,14	1,85
Siklós	1,78	2,11	1,12			1,67
Földvár					2,96	2,96
	<u>17,20</u>	<u>18,13</u>	<u>17,74</u>	<u>15,27</u>	<u>18,08</u>	<u>21,23</u>
Sopron	6,65	7,07	6,68	7,15	5,63	6,64
Prellenkirchen				1,96		1,96
Bruck an der Leitha	4,44	4,83	4,11	4,57	6,00	4,79
Neustadt	2,28	2,16	2,12	2,93	3,60	2,62
	<u>6,72</u>	<u>6,99</u>	<u>6,23</u>	<u>9,46</u>	<u>9,60</u>	<u>9,37</u>
Radagyanafalva	3,08	3,22	2,74	4,26	3,78	3,41
Polánc	1,64	0,78	1,55			1,32
Ráckanizsa	1,66	1,79	1,96	2,40	2,24	2,01
Légrad	2,57	3,39	3,66	3,72	4,47	3,56
	<u>8,95</u>	<u>9,18</u>	<u>9,91</u>	<u>10,38</u>	<u>10,49</u>	<u>10,30</u>
Mindössze	85,53	86,74	87,17	80,09	86,07	93,87

24. táblázat

*Évi 5000 Ft-on felüli jövedelmű harmincadhelyek részesedése
a felsőmagyarországi harmincadjövedelemből %-ban
1720—1726*

Harmincadhelyek	1720	1721	1722	1723	1724	1725	1726	Összesen
Jászó	11,05	14,26	13,37	16,17	11,77	13,01	16,14	13,76
Eperjes	4,81	5,07	3,56	8,78	7,14	10,87	6,11	6,73
Bártfa	13,48	13,37	11,69	12,87	13,51	12,90	12,54	12,92
	<u>29,34</u>	<u>32,70</u>	<u>28,62</u>	<u>37,82</u>	<u>32,42</u>	<u>36,78</u>	<u>34,79</u>	<u>33,41</u>
Késmárk	10,28	11,85	8,48	13,50	14,95	13,98	9,13	11,72
Ófalu	12,54	12,00	10,73	9,42	11,05	7,33	8,52	10,12
	<u>22,82</u>	<u>23,85</u>	<u>19,21</u>	<u>22,92</u>	<u>26,00</u>	<u>21,31</u>	<u>17,65</u>	<u>21,84</u>
Tokaj	13,80	15,33	18,07	13,00	14,61	11,87	15,40	14,49
Nagyvárad	6,67	4,08	2,47	3,82	3,30	4,12	4,97	4,28
Debrecen	8,30	6,96	9,43	5,51	9,90	7,63	6,20	7,58
	<u>14,97</u>	<u>11,04</u>	<u>11,90</u>	<u>9,33</u>	<u>13,20</u>	<u>11,75</u>	<u>11,17</u>	<u>11,86</u>
Mindössze	80,93	82,92	77,80	83,07	86,23	81,71	79,01	81,60

25. táblázat

*Évi 5000 Ft-on felüli jövedelmű harmincadhelyek részesedése
a felsőmagyarországi harmincadjövedelemből %-ban
1735—1737, 1739*

Harmincadhelyek	1735	1736	1737	1739	Összesen
Jászó	16,79	16,23	13,45	8,26	13,68
Eperjes	4,93	5,50	3,26		4,56
Bártfa	9,34	10,28	7,55	10,26	9,36
	<u>31,06</u>	<u>32,01</u>	<u>24,26</u>	<u>18,52</u>	<u>27,60</u>
Késmárk	6,83	10,42	8,53		8,52
Ófalu	6,01	8,25	11,04	23,42	12,18
	<u>12,84</u>	<u>18,67</u>	<u>19,57</u>	<u>23,42</u>	<u>20,70</u>
Újhely	15,24	9,16	11,38	9,72	11,37
Nagyvárad	9,58	7,22	13,44		10,08
Mindössze	68,72	67,06	68,65	51,66	69,75

26. táblázat

Jelentősebb árucikkek forgalmának aránya az összforgalomhoz az egyes években %-ban

Árucsoportok és áruk	1733/34	1735	1736	1737	1738	1739	1741	1743	1752	Össz.
<i>Élelmiszer</i>										
Gabona	10,00	7,19	9,77	9,97	8,63	6,93	9,70	8,68	3,14	8,06
Cukor	—	—	—	—	—	—	—	2,01	1,87	0,55
Fűszer	1,61	1,98	1,66	2,15	2,25	2,64	1,95	1,44	1,31	1,86
Hal	1,50	1,97	1,53	1,36	1,79	1,25	1,10	1,14	1,98	1,52
Hús	1,79	1,74	1,70	1,94	1,19	0,95	0,80	0,55	0,78	1,23
Méz	0,95	1,68	1,09	1,00	1,19	0,84	0,93	0,80	0,83	1,01
Bor	8,71	10,88	12,36	9,28	12,71	9,19	8,47	7,13	8,94	9,61
Ital (borral együtt)	8,82	11,00	12,48	9,31	12,98	9,35	8,81	7,85	9,13	9,86
<i>Állat</i>										
Marha (ökörrrel együtt)	25,72	23,85	22,98	23,50	24,23	20,97	25,91	30,54	31,79	25,98
Ökör	25,46	23,58	22,78	23,30	24,02	20,84	25,68	30,32	31,56	25,77
Ló	0,50	0,53	0,39	0,44	0,46	0,28	0,52	0,82	0,64	0,53
Juh	1,76	2,12	2,14	2,08	1,96	1,51	1,20	1,55	1,72	1,78
Sertés	1,55	1,92	2,88	2,90	0,93	2,08	2,28	1,71	2,30	2,08
<i>Állati termék és áru</i>										
Bőr	2,51	2,65	2,39	2,30	2,57	2,41	2,46	2,75	3,77	2,70
Viasz	0,86	1,00	0,92	1,16	0,73	0,74	0,87	2,18	1,71	1,20
<i>Növényi termék és áru</i>										
Fa, faáru	1,16	1,09	1,03	1,06	1,28	1,43	1,22	1,12	1,07	1,15
Dohány	0,82	1,19	0,85	0,67	0,65	0,86	1,04	1,38	1,77	1,08
<i>Textiláru</i>										
Gyapjú	2,03	2,67	1,65	2,24	2,00	0,48	2,33	3,64	2,53	2,25
Posztó	6,70	6,51	6,69	5,98	5,57	6,29	7,89	5,57	5,73	6,28
Szövet	3,16	3,38	2,75	2,68	3,21	3,83	2,53	3,63	3,08	3,14
Posztóáru (posztó és szövet)	9,86	9,91	9,44	8,67	8,79	10,13	10,42	9,20	8,81	9,42
Selyemáru	1,80	0,94	0,80	0,82	0,96	1,18	1,17	0,87	1,15	1,09
Vászon, karton	8,11	8,47	8,12	9,16	8,38	8,87	8,40	9,45	7,13	8,43
<i>Ásványi termék és áru</i>										
Vas, vasáru	2,79	2,79	2,22	2,70	3,03	2,91	3,63	3,39	3,36	3,00
Rézáru	0,88	0,75	0,77	0,41	0,46	0,40	0,57	0,28	0,42	0,54
Ásvány, anyagáru	0,58	0,71	0,60	0,55	0,59	1,13	0,64	0,62	0,81	0,69
<i>Nórimbergi és szatócáru</i>										
Cérna, fonal	0,69	0,79	0,62	0,97	1,21	1,29	1,12	0,66	0,82	0,89
Szatócáru	8,98	7,81	8,75	9,84	8,61	17,03	8,50	3,17	3,40	8,00
Összesen	95,27	94,75	94,78	95,20	94,87	95,66	95,57	95,80	92,24	95,00

27. táblázat

Jelentősebb árucikkek behozatalának aránya a teljes behozatalhoz az egyes években %-ban

Árucsoportok és áruk	1733/34	1735	1736	1737	1738	1739	1741	1743	1752	Össz.
<i>Élelmiszer</i>										
Gabona	0,26	0,37	0,42	0,51	0,86	0,43	0,79	0,63	0,40	0,52
Cukor	—	—	—	—	—	—	—	4,43	4,35	1,25
Fűszer	3,71	4,79	4,69	5,09	5,28	4,81	4,19	3,14	3,00	4,19
Hal	1,13	0,90	0,73	1,00	1,27	0,74	0,80	0,83	1,51	1,00
Hús	0,09	0,09	0,06	0,07	0,09	0,06	0,11	0,12	0,22	0,11
Méz	0,02	0,06	0,01	0,01	0,04	0,01	0,01	0,09	0,14	0,05
Bor	0,65	0,45	0,42	0,81	0,94	1,10	2,77	0,86	1,60	1,10
Ital (borral együtt)	0,70	0,52	0,49	0,84	1,02	1,19	3,34	1,19	1,90	1,30
<i>Állat</i>										
Marha (ökörrrel együtt)	8,19	7,66	5,03	5,35	4,74	6,07	7,52	16,64	16,96	9,35
Ökör	8,00	7,52	4,98	5,29	4,67	6,01	7,41	16,45	16,76	9,23
Ló	0,49	0,36	0,27	0,36	0,33	0,24	0,55	1,08	0,58	0,50
Juh	0,37	0,15	0,14	0,39	0,36	0,13	0,27	0,47	0,54	0,33
Sertés	0,39	0,52	0,35	0,17	0,02	0,04	0,33	0,91	0,80	0,42
<i>Állati termék és áru</i>										
Bőr	3,03	3,52	3,63	3,15	3,94	3,65	2,92	4,03	3,66	3,52
Viasz	0,02	0,03	0,07	0,04	0,01	0,08	0,26	0,97	0,03	0,20
<i>Növényi termék és áru</i>										
Fa, faáru	2,41	2,19	2,12	2,01	2,48	2,26	2,36	2,02	2,26	2,23
Dohány	0,02	0,02	0,01	0,08	0,07	0,08	0,19	0,23	0,70	0,18
<i>Textiláru</i>										
Gyapjú	0,02	0,07	0,08	0,09	0,89	0,10	0,13	0,45	0,04	0,21
Posztó	15,44	15,61	16,88	14,16	13,00	11,04	16,86	12,12	13,02	14,04
Szövet	7,43	8,27	7,06	6,42	7,55	6,65	5,13	8,01	7,20	7,08
Posztóáru (Posztó és szövet)	22,88	23,89	23,95	20,59	20,56	17,70	21,99	20,13	20,22	21,12
Selyemáru	4,22	2,29	2,06	1,96	2,21	2,16	2,53	1,92	2,68	2,43
Vászon, karton	18,48	20,07	20,19	21,46	19,30	14,98	17,55	20,45	16,01	18,58
<i>Ásványi termék és áru</i>										
Vas, vasáru	5,45	5,86	5,04	5,90	6,36	4,79	7,26	6,25	5,79	5,86
Rézáru	0,30	0,22	0,31	0,34	0,32	0,17	0,45	0,28	0,30	0,30
Ásvány, anyagáru	0,87	1,00	0,84	0,87	1,01	1,80	1,03	1,14	1,53	1,15
<i>Nórimbergi és szatócsáru</i>										
Cérna, fonal	1,60	1,89	1,57	2,32	2,86	2,31	2,32	1,43	1,73	1,98
Szatócsáru	19,93	17,97	21,43	22,58	19,67	30,49	17,29	6,03	6,25	17,18
Összesen	94,58	94,44	93,49	95,18	93,69	94,29	94,19	94,86	91,60	93,96

28. táblázat

Jelenősebb árucikkek kivételének aránya a teljes kivitelhez
az egyes években %-ban

Árucsoportok és áruk	1733/34	1735	1736	1737	1738	1739	1741	1743	1752	Össz.
<i>Élelmiszer</i>										
Gabona	17,15	11,86	15,63	16,61	14,29	14,71	17,22	15,31	5,17	13,88
Cukor	—	—	—	—	—	—	—	0,03	0,08	0,02
Fűszer	0,07	0,06	0,05	0,09	0,04	0,04	0,06	0,04	0,08	0,06
Hal	1,78	2,71	2,04	1,60	2,16	1,87	1,35	1,39	2,33	1,91
Hús	3,04	2,87	1,15	3,26	2,00	1,36	1,38	0,90	1,19	2,10
Méz	1,64	2,79	1,76	1,70	2,03	1,83	1,72	1,38	1,34	1,75
Bor	14,62	18,02	19,85	15,24	21,29	18,88	13,29	12,28	14,36	16,16
Ital (borral együtt)	14,76	18,18	20,00	15,37	21,70	19,12	13,44	13,33	14,47	16,45
<i>Állat</i>										
Marha (ökörrrel együtt)	38,56	34,94	34,23	36,24	38,43	38,81	41,45	41,97	42,73	38,80
Ökór	38,25	34,57	33,93	35,95	38,13	38,60	41,12	41,74	42,48	38,51
Ló	0,51	0,66	0,46	0,50	0,56	0,32	0,49	0,60	0,68	0,54
Juh	2,78	3,48	3,40	3,27	3,12	3,17	2,00	2,45	2,59	2,89
Sertés	2,67	2,88	4,47	4,81	1,60	4,52	3,93	2,36	3,41	3,35
<i>Állati termék és áru</i>										
Bőr	2,12	2,05	1,61	1,71	1,58	0,93	2,07	1,70	3,86	2,06
Viasz	1,48	1,66	1,45	1,94	1,26	1,53	1,38	3,18	2,95	1,97
<i>Növényi termék és áru</i>										
Fa, faáru	0,25	0,33	0,34	0,40	0,41	0,43	0,26	0,38	0,19	0,32
Dohány	1,42	2,00	1,38	1,09	1,28	1,80	1,76	2,31	2,55	1,77
<i>Textiláru</i>										
Gyapjú	3,50	4,45	2,64	3,75	2,79	0,93	4,20	6,26	4,36	3,82
Posztó	0,30	0,30	0,29	0,23	0,16	0,61	0,31	0,18	0,35	0,29
Szövet	0,03	0,03	0,05	0,05	0,06	0,45	0,33	0,03	0,04	0,10
Posztóáru (posztó és szövet)	0,33	0,33	0,35	0,29	0,22	1,07	0,65	0,21	0,40	0,40
Selyemáru	0,03	0,02	0,01	0,03	0,06	0,02	0,03	0,02	0,03	0,03
Vászon, karton	0,51	0,52	0,55	0,52	0,42	1,56	0,67	0,41	0,58	0,60
<i>Ásványi termék és áru</i>										
Vas, vasáru	0,85	0,68	0,45	0,44	0,60	0,66	0,56	1,05	1,56	0,80
Rézáru	1,31	1,12	1,06	0,46	0,56	0,67	0,68	0,28	0,51	1,00
Ásvány, anyagáru	0,37	0,53	0,44	0,32	0,29	0,32	0,32	0,20	0,28	0,33
<i>Nórimbergi és szatócsáru</i>										
Cérna, fonal	0,02	0,03	0,03	0,02	0,01	0,06	0,10	0,03	0,14	0,05
Szatócsáru	0,96	0,86	0,81	0,89	0,55	0,92	1,06	0,83	1,30	0,92
Összesen	96,11	95,01	94,31	95,31	95,96	96,65	96,78	96,62	92,78	95,82

29. táblázat

A behozatal alakulása 1733 és 1767 között

	Ft	%
1733/34	2 986 830	100,00
1735	2 526 828	84,59
1736	2 846 622	95,30
1737	3 066 672	102,67
1738	2 765 680	92,59
1739	3 475 573	116,36
1741	3 190 505	106,81
1743	4 162 286	139,35
1752	4 199 124	140,58
1767	7 392 196	247,49

30. táblázat

A kivitelt alakulása 1733 és 1767 között

	Ft	%
1733/34	4 078 236	100,00
1735	3 689 569	90,46
1736	4 540 652	111,33
1737	4 366 044	107,05
1738	3 795 934	93,07
1739	2 903 432	71,19
1741	3 774 251	92,54
1743	5 061 080	124,09
1752	5 693 220	139,60
1767	8 521 779	208,95

31. táblázat

Az összforgalom alakulása 1733 és 1767 között

	Ft	%
1733/34	7 065 066	100,00
1735	6 216 397	87,98
1736	7 387 274	104,56
1737	7 432 716	105,20
1738	6 561 614	92,87
1739	6 379 005	90,28
1741	6 964 756	98,58
1743	9 223 366	130,54
1752	9 892 344	140,01
1767	15 913 975	225,24

32. táblázat
*Behozatal és kivitel aránya
 az összforgalomban az egyes években*

		Ft	%
1733/34	Behozatal	2 986 830	42,30
	Kivitel	4 078 236	57,70
	Összforgalom	7 065 066	100,00
1735	Behozatal	2 526 828	40,65
	Kivitel	3 689 569	59,35
	Összforgalom	6 216 397	100,00
1736	Behozatal	2 846 622	38,53
	Kivitel	4 540 652	61,47
	Összforgalom	7 387 274	100,00
1737	Behozatal	3 066 672	41,26
	Kivitel	4 366 044	58,74
	Összforgalom	7 432 716	100,00
1738	Behozatal	2 765 680	42,15
	Kivitel	3 795 934	57,85
	Összforgalom	6 561 614	100,00
1739	Behozatal	3 475 573	54,48
	Kivitel	2 903 432	45,52
	Összforgalom	6 379 005	100,00
1741	Behozatal	3 190 505	45,81
	Kivitel	3 774 251	54,19
	Összforgalom	6 964 756	100,00
1743	Behozatal	4 162 286	45,13
	Kivitel	5 061 080	54,87
	Összforgalom	9 223 366	100,00
1752	Behozatal	4 199 124	42,45
	Kivitel	5 693 220	57,55
	Összforgalom	9 892 344	100,00
1767	Behozatal	7 392 196	46,45
	Kivitel	8 521 779	53,55
	Összforgalom	15 913 975	100,00
Összesen	Behozatal	36 612 316	44,09
	Kivitel	46 424 197	55,91
	Összforgalom	83 036 513	100,00

33. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években.
Élelmiszer*

		Ft	%
1733/34	Behozatal	238 006	12,77
	Kivitel	1 625 301	87,23
	Összforgalom	1 863 307	100,00
1735	Behozatal	221 935	13,02
	Kivitel	1 481 693	86,98
	Összforgalom	1 703 628	100,00
1736	Behozatal	231 307	10,47
	Kivitel	1 977 684	89,53
	Összforgalom	2 208 991	100,00
1737	Behozatal	294 747	14,34
	Kivitel	1 760 252	85,66
	Összforgalom	2 054 999	100,00
1738	Behozatal	330 626	16,67
	Kivitel	1 652 023	83,33
	Összforgalom	1 982 649	100,00
1739	Behozatal	347 925	22,91
	Kivitel	1 170 837	77,09
	Összforgalom	1 518 762	100,00
1741	Behozatal	379 452	21,70
	Kivitel	1 369 279	78,30
	Összforgalom	1 748 731	100,00
1743	Behozatal	500 726	22,85
	Kivitel	1 690 988	77,15
	Összforgalom	2 191 714	100,00
1752	Behozatal	670 273	31,23
	Kivitel	1 475 868	68,77
	Összforgalom	2 146 141	100,00
1767	Behozatal	1 130 511	33,84
	Kivitel	2 209 772	66,16
	Összforgalom	3 340 283	100,00
Összesen	Behozatal	4 345 508	20,93
	Kivitel	16 413 697	79,07
	Összforgalom	20 759 205	100,00

34. táblázat

Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Állat

		Ft	%
1733/34	Behozatal	282 609	13,54
	Kivitel	1 805 027	86,46
	Összforgalom	2 087 636	100,00
1735	Behozatal	220 005	12,44
	Kivitel	1 548 637	87,56
	Összforgalom	1 768 642	100,00
1736	Behozatal	165 254	7,87
	Kivitel	1 933 430	92,13
	Összforgalom	2 098 684	100,00
1737	Behozatal	193 069	8,97
	Kivitel	1 957 911	91,03
	Összforgalom	2 150 980	100,00
1738	Behozatal	150 965	8,33
	Kivitel	1 660 064	91,67
	Összforgalom	1 811,029	100,00
1739	Behozatal	225 723	14,23
	Kivitel	1 360 082	85,77
	Összforgalom	1 585 805	100,00
1741	Behozatal	277 232	13,30
	Kivitel	1 807 180	86,70
	Összforgalom	2 084 412	100,00
1743	Behozatal	796 001	24,92
	Kivitel	2 398 456	75,08
	Összforgalom	3 194 457	100,00
1752	Behozatal	793 457	22,00
	Kivitel	2 814 574	78,00
	Összforgalom	3 608 031	100,00
1767	Behozatal	1 568 192	27,96
	Kivitel	4 040 935	72,04
	Összforgalom	5 609 127	100,00
Összesen	Behozatal	4 672 507	17,97
	Kivitel	21 326 296	82,03
	Összforgalom	25 998 803	100,00

35. táblázat

Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Állati termék és áru

		Ft	%
1733/34	Behozatal	93 299	38,55
	Kivitel	148 739	61,45
	Összforgalom	242 038	100,00
1735	Behozatal	92 134	39,91
	Kivitel	138 703	60,09
	Összforgalom	230 837	100,00
1736	Behozatal	106 914	43,19
	Kivitel	140 625	56,81
	Összforgalom	247 539	100,00
1737	Behozatal	98 910	37,49
	Kivitel	164 914	62,51
	Összforgalom	263 824	100,00
1738	Behozatal	110 135	50,22
	Kivitel	109 187	49,78
	Összforgalom	219 322	100,00
1739	Behozatal	130 546	64,35
	Kivitel	72 323	35,65
	Összforgalom	202 869	100,00
1741	Behozatal	103 649	43,28
	Kivitel	135 814	56,72
	Összforgalom	239 463	100,00
1743	Behozatal	211 755	44,96
	Kivitel	259 211	55,04
	Összforgalom	470 966	100,00
1752	Behozatal	160 181	28,38
	Kivitel	404 258	71,62
	Összforgalom	564 439	100,00
1767	Behozatal	458 312	55,87
	Kivitel	364 904	44,33
	Összforgalom	823 216	100,00
Összesen	Behozatal	1 565 835	44,68
	Kivitel	1 938 678	55,32
	Összforgalom	3 504 513	100,00

36. táblázat

Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Növényi termék és áru

		Ft	%
1733/34	Behozatal	83 292	34,81
	Kivitel	156 021	65,19
	Összforgalom	239 313	100,00
1735	Behozatal	62 083	24,35
	Kivitel	192 884	76,65
	Összforgalom	254 967	100,00
1736	Behozatal	65 129	25,92
	Kivitel	186 100	74,08
	Összforgalom	251 229	100,00
1737	Behozatal	68 336	28,43
	Kivitel	172 068	71,57
	Összforgalom	240 404	100,00
1738	Behozatal	76 198	33,20
	Kivitel	153 291	66,80
	Összforgalom	229 489	100,00
1739	Behozatal	86 535	44,77
	Kivitel	106 737	55,23
	Összforgalom	193 272	100,00
1741	Behozatal	91 293	39,84
	Kivitel	137 883	60,16
	Összforgalom	229 176	100,00
1743	Behozatal	103 218	32,83
	Kivitel	211 217	67,17
	Összforgalom	314 435	100,00
1752	Behozatal	139 064	23,80
	Kivitel	445 189	76,20
	Összforgalom	584 253	100,00
1767	Behozatal	165 618	19,06
	Kivitel	702 958	80,94
	Összforgalom	868 576	100,00
Összesen	Behozatal	940 766	27,63
	Kivitel	2 464 348	72,37
	Összforgalom	3 405 114	100,00

37. táblázat
Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Textiláru

		Ft	%
1733/34	Behozatal	1 364 429	88,35
	Kivitel	179 785	11,65
	Összforgalom	1 544 214	100,00
1735	Behozatal	1 177 283	85,64
	Kivitel	197 453	14,36
	Összforgalom	1 374 736	100,00
1736	Behozatal	1 321 086	89,04
	Kivitel	162 643	10,96
	Összforgalom	1 483 729	100,00
1737	Behozatal	1 356 343	87,08
	Kivitel	201 265	12,92
	Összforgalom	1 557 608	100,00
1738	Behozatal	1 191 337	89,93
	Kivitel	133 336	10,07
	Összforgalom	1 324 673	100,00
1739	Behozatal	1 218 916	92,10
	Kivitel	104 568	7,90
	Összforgalom	1 323 484	100,00
1741	Behozatal	1 349 996	86,53
	Kivitel	210 088	13,47
	Összforgalom	1 560 084	100,00
1743	Behozatal	1 792 754	83,63
	Kivitel	350 955	16,37
	Összforgalom	2 143 709	100,00
1752	Behozatal	1 641 825	84,20
	Kivitel	308 129	15,80
	Összforgalom	1 949 954	100,00
1767	Behozatal	2 916 331	72,50
	Kivitel	1 105 723	27,50
	Összforgalom	4 022 054	100,00
Összesen	Behozatal	15 330 300	83,84
	Kivitel	2 953 945	16,16
	Összforgalom	18 284 245	100,00

38. táblázat

Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Ásványi termék és áru

		Ft	%
1733/34	Behozatal	241 849	69,23
	Kivitel	107 519	30,77
	Összforgalom	349 368	100,00
1735	Behozatal	215 266	70,23
	Kivitel	91 267	29,77
	Összforgalom	306 533	100,00
1736	Behozatal	259 085	72,67
	Kivitel	97 417	27,33
	Összforgalom	356 502	100,00
1737	Behozatal	261 645	81,36
	Kivitel	59 958	18,64
	Összforgalom	321 603	100,00
1738	Behozatal	247 194	80,35
	Kivitel	60 470	19,65
	Összforgalom	307 664	100,00
1739	Behozatal	284 839	83,94
	Kivitel	54 505	16,06
	Összforgalom	339 344	100,00
1741	Behozatal	320 438	83,53
	Kivitel	63 170	16,47
	Összforgalom	383 608	100,00
1743	Behozatal	376 029	79,67
	Kivitel	95 972	20,33
	Összforgalom	472 001	100,00
1752	Behozatal	378 706	72,32
	Kivitel	144 950	27,68
	Összforgalom	523 656	100,00
1767	Behozatal	527 840	89,58
	Kivitel	61 385	10,42
	Összforgalom	589 225	100,00
Összesen	Behozatal	3 112 891	78,81
	Kivitel	836 613	21,19
	Összforgalom	3 949 504	100,00

39. táblázat
Behozatal és kivitel aránya az egyes árucsoportok forgalmában az egyes években
Nóribergi és szatócsáru

		Ft	%
1733/34	Behozatal	683 346	92,45
	Kivitel	55 844	7,55
	Összforgalom	739 190	100,00
1735	Behozatal	538 122	93,25
	Kivitel	38 932	6,75
	Összforgalom	577 054	100,00
1736	Behozatal	697 847	94,23
	Kivitel	42 753	5,77
	Összforgalom	740 600	100,00
1737	Behozatal	793 622	94,11
	Kivitel	49 676	5,89
	Összforgalom	843 298	100,00
1738	Behozatal	659 225	95,99
	Kivitel	27 563	4,01
	Összforgalom	686 788	100,00
1739	Behozatal	1 181 089	97,17
	Kivitel	34 380	2,83
	Összforgalom	1 215 469	100,00
1741	Behozatal	668 445	92,93
	Kivitel	50 837	7,07
	Összforgalom	719 282	100,00
1743	Behozatal	381 803	87,55
	Kivitel	54 281	12,45
	Összforgalom	436 084	100,00
1752	Behozatal	415 618	80,57
	Kivitel	100 252	19,43
	Összforgalom	515 870	100,00
1767	Behozatal	625 392	94,54
	Kivitel	36 102	5,46
	Összforgalom	661 494	100,00
Összesen	Behozatal	6 644 509	93,12
	Kivitel	490 620	6,88
	Összforgalom	7 135 129	100,00

40. táblázat
Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években.
Ausztria

		Ft	%
1733/34	Behozatal	1 020 450	28,62
	Kivitel	2 545 503	71,38
	Összforgalom	3 565 953	100,00
1735	Behozatal	837 309	27,48
	Kivitel	2 209 841	72,52
	Összforgalom	3 047 150	100,00
1736	Behozatal	1 023 762	28,45
	Kivitel	2 574 981	71,55
	Összforgalom	3 598 743	100,00
1737	Behozatal	1 104 288	30,68
	Kivitel	2 494 944	69,32
	Összforgalom	3 599 232	100,00
1738	Behozatal	1 182 407	33,07
	Kivitel	2 393 106	66,93
	Összforgalom	3 575 513	100,00
1739	Behozatal	2 007 454	48,90
	Kivitel	2 097 997	51,10
	Összforgalom	4 105 451	100,00
1741	Behozatal	1 352 499	35,71
	Kivitel	2 434 927	64,29
	Összforgalom	3 787 426	100,00
1743	Behozatal	1 164 725	27,50
	Kivitel	3 070 843	72,50
	Összforgalom	4 235 568	100,00
1752	Behozatal	976 868	24,91
	Kivitel	2 944 597	75,09
	Összforgalom	3 921 465	100,00
1767	Behozatal	5 056 413	40,40
	Kivitel	7 461 650	59,60
	Összforgalom	12 518 063	100,00
Összesen	Behozatal	15 726 175	34,22
	Kivitel	30 228 389	65,78
	Összforgalom	45 954 564	100,00

41. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években
Morvaország*

		Ft	%
1733/34	Behozatal	632 360	52,36
	Kivitel	575 464	47,64
	Összforgalom	1 207 824	100,00
1735	Behozatal	579 899	51,77
	Kivitel	540 295	48,23
	Összforgalom	1 120 194	100,00
1736	Behozatal	657 793	49,58
	Kivitel	668 817	50,42
	Összforgalom	1 326 610	100,00
1737	Behozatal	703 423	46,38
	Kivitel	813 105	53,62
	Összforgalom	1 516 528	100,00
1738	Behozatal	557 267	53,22
	Kivitel	489 852	46,78
	Összforgalom	1 047 119	100,00
1739	Behozatal	302 253	68,53
	Kivitel	138 796	31,47
	Összforgalom	441 049	100,00
1741	Behozatal	800 586	61,80
	Kivitel	494 744	38,20
	Összforgalom	1 295 330	100,00
1743	Behozatal	869 675	52,57
	Kivitel	784 604	47,43
	Összforgalom	1 654 279	100,00
1752	Behozatal	722 376	36,80
	Kivitel	1 240 702	63,20
	Összforgalom	1 963 078	100,00
Összesen	Behozatal	5 825 632	50,34
	Kivitel	5 746 379	49,66
	Összforgalom	11 572 011	100,00

42. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években**Szilézia*

		Ft	%
1733/34	Behozatal	578 599	75,79
	Kivitel	184 772	24,21
	Összforgalom	763 371	100,00
1735	Behozatal	425 531	74,63
	Kivitel	144 681	25,37
	Összforgalom	570 213	100,00
1736	Behozatal	374 197	64,48
	Kivitel	206 100	35,52
	Összforgalom	580 297	100,00
1737	Behozatal	318 852	72,06
	Kivitel	123 661	27,94
	Összforgalom	442 513	100,00
1738	Behozatal	229 698	77,55
	Kivitel	66 505	22,45
	Összforgalom	296 203	100,00
1739	Behozatal	225 359	87,81
	Kivitel	31 283	12,19
	Összforgalom	256 642	100,00
1741	Behozatal	109 325	82,52
	Kivitel	23 152	17,48
	Összforgalom	132 477	100,00
1743	Behozatal	534 173	92,08
	Kivitel	45 962	7,92
	Összforgalom	580 135	100,00
1752	Behozatal	847 035	77,89
	Kivitel	240 430	22,11
	Összforgalom	1 087 465	100,00
Összesen	Behozatal	3 642 769	77,35
	Kivitel	1 066 546	22,65
	Összforgalom	4 709 315	100,00

43. táblázat
Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években
Lengyelország

		Ft	%
1733/34	Behozatal	369 604	51,82
	Kivitel	343 644	48,18
	Összforgalom	713 248	100,00
1735	Behozatal	339 560	41,70
	Kivitel	474 592	58,30
	Összforgalom	814 152	100,00
1736	Behozatal	471 296	41,36
	Kivitel	668 252	58,64
	Összforgalom	1 139 548	100,00
1737	Behozatal	616 071	55,09
	Kivitel	502 277	44,91
	Összforgalom	1 118 348	100,00
1738	Behozatal	534 485	55,87
	Kivitel	422 077	44,13
	Összforgalom	956 562	100,00
1739	Behozatal	654 119	64,23
	Kivitel	364 339	35,77
	Összforgalom	1 018 458	100,00
1741	Behozatal	588 525	62,65
	Kivitel	350 938	37,35
	Összforgalom	939 463	100,00
1743	Behozatal	446 240	56,54
	Kivitel	342 947	43,46
	Összforgalom	789 187	100,00
1752	Behozatal	393 069	41,21
	Kivitel	560 720	58,79
	Összforgalom	953 789	100,00
1767	Behozatal	369 140	41,27
	Kivitel	525 369	58,73
	Összforgalom	894 509	100,00
Összesen	Behozatal	4 782 109	51,21
	Kivitel	4 555 155	48,79
	Összforgalom	9 337 264	100,00

44. táblázat

Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években

Erdély

		Ft	%
1733/34	Behozatal	301 662	72,65
	Kivitel	113 574	27,35
	Összforgalom	415 236	100,00
1735	Behozatal	298 131	80,74
	Kivitel	71 135	19,26
	Összforgalom	369 266	100,00
1736	Behozatal	295 149	82,77
	Kivitel	61 443	17,23
	Összforgalom	356 592	100,00
1737	Behozatal	317 132	80,80
	Kivitel	75 376	19,20
	Összforgalom	392 508	100,00
1738	Behozatal	233 126	71,90
	Kivitel	91 140	28,10
	Összforgalom	324 266	100,00
1739	Behozatal	284 993	65,58
	Kivitel	149 556	34,42
	Összforgalom	434 549	100,00
1741	Behozatal	196 981	48,03
	Kivitel	213 168	51,97
	Összforgalom	410 149	100,00
1743	Behozatal	517 968	82,70
	Kivitel	108 361	17,30
	Összforgalom	626 329	100,00
1752	Behozatal	437 990	76,31
	Kivitel	135 947	23,69
	Összforgalom	573 937	100,00
1767	Behozatal	497 906	88,80
	Kivitel	62 319	11,20
	Összforgalom	560 225	100,00
Összesen	Behozatal	3 381 038	75,75
	Kivitel	1 082 019	24,25
	Összforgalom	4 463 057	100,00

45. táblázat
Behozatal és kivitel aránya az egyes országok forgalmában az egyes években
Újszerzeményi terület

		Ft	%
1733/34	Behozatal	84 155	21,07
	Kivitel	315 279	78,93
	Összforgalom	399 434	100,00
1735	Behozatal	46 398	15,70
	Kivitel	249 025	84,30
	Összforgalom	295 423	100,00
1736	Behozatal	24 425	6,34
	Kivitel	361 059	93,66
	Összforgalom	385 484	100,00
1737	Behozatal	6 906	1,90
	Kivitel	356 681	98,10
	Összforgalom	363 587	100,00
1738	Behozatal	28 697	7,92
	Kivitel	333 254	92,08
	Összforgalom	361 951	100,00
1739	Behozatal	1 395	1,13
	Kivitel	121 461	98,87
	Összforgalom	122 856	100,00
1741	Behozatal	142 589	35,66
	Kivitel	257 322	64,34
	Összforgalom	399 911	100,00
1743	Behozatal	454 396	60,35
	Kivitel	298 560	39,65
	Összforgalom	752 956	100,00
1752	Behozatal	540 595	65,68
	Kivitel	282 433	34,32
	Összforgalom	823 028	100,00
1767	Behozatal	651 154	78,34
	Kivitel	180 142	21,66
	Összforgalom	831 296	100,00
Összesen	Behozatal	1 980 710	41,82
	Kivitel	2 755 216	58,18
	Összforgalom	4 735 926	100,00

46. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya
az egyes országok forgalmában
az egyes években*

Török birodalom

		Ft	%
1743	Behozatal	60 863	23,64
	Kivitel	196 591	76,36
	Összforgalom	257 454	100,00
1752	Behozatal	1 716	16,02
	Kivitel	8 993	83,98
	Összforgalom	10 709	100,00
1767	Behozatal	817 107	96,33
	Kivitel	31 130	3,67
	Összforgalom	848 237	100,00
Összesen	Behozatal	879 686	78,79
	Kivitel	236 714	21,21
	Összforgalom	1 116 400	100,00

47. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya
az egyes országok forgalmában
az egyes években*

Itália

		Ft	%
1743	Behozatal	27 276	11,34
	Kivitel	213 172	88,66
	Összforgalom	240 448	100,00
1752	Behozatal	205 536	44,77
	Kivitel	253 593	55,23
	Összforgalom	459 129	100,00
Összesen	Behozatal	232 812	33,28
	Kivitel	466 765	66,72
	Összforgalom	699 577	100,00

48. táblázat

*Behozatal és kivitel aránya
az egyes országok forgalmában
az egyes években
Német birodalom*

		Ft	%
1743	Behozatal	86 970	99,96
	Kivitel	40	0,04
	Összforgalom	87 010	100,00
1752	Behozatal	73 939	74,12
	Kivitel	25 805	25,88
	Összforgalom	99 744	100,00
Összesen	Behozatal	160 909	86,16
	Kivitel	25 845	13,84
	Összforgalom	186 754	100,00

Egyéb külföld

(Itália és Német birodalom)

		Ft	%
1767	Behozatal	476	0,18
	Kivitel	261 169	99,82
	Összforgalom	261 645	100,00

49. táblázat

A behozatal megoszlása árucsoportok és évek szerint Ft-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócáru	Összesen
1733/34	238 006	282 609	93 299	83 292	1 364 429	241 849	683 346	2 986 830
1735	221 935	220 005	92 134	62 083	1 177 283	215 266	538 122	2 526 828
1736	231 307	165 254	106 914	65 129	1 321 086	259 085	697 847	2 846 622
1737	294 747	193 069	98 910	68 336	1 356 343	261 645	793 622	3 066 672
1738	330 626	150 965	110 135	76 198	1 191 337	247 194	659 225	2 765 680
1739	347 925	225 723	130 546	86 535	1 218 916	284 839	1 181 089	3 475 573
1741	379 452	277 232	103 649	91 293	1 349 996	320 438	668 445	3 190 505
1743	500 726	796 001	211 755	103 218	1 792 754	376 029	381 803	4 162 286
1752	670 273	793 457	160 181	139 064	1 641 825	378 706	415 618	4 199 124
Összesen	3 214 997	3 104 315	1 107 523	775 148	12 413 969	2 585 051	6 019 117	29 220 120
1767	1 130 511	1 568 192	458 312	165 618	2 916 331	527 840	625 392	7 392 196
Mindössze	4 345 508	4 672 507	1 565 835	940 766	15 330 300	3 112 891	6 644 509	36 612 316

50. táblázat

A kivitel megoszlása árucsoportok és évek szerint Ft-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócáru	Összesen
1733/34	1 625 301	1 805 027	148 739	156 021	179 785	107 519	55 844	4 078 236
1735	1 481 693	1 548 637	138 703	192 884	197 453	91 267	38 932	3 689 569
1736	1 977 684	1 933 430	140 625	186 100	162 643	97 417	42 753	4 540 652
1737	1 760 252	1 957 911	164 914	172 068	201 265	59 958	49 676	4 366 044
1738	1 652 023	1 660 064	109 187	153 291	133 336	60 470	27 563	3 795 934
1739	1 170 837	1 360 082	72 323	106 737	104 568	54 505	34 380	2 903 432
1741	1 369 279	1 807 180	135 814	137 883	210 088	63 170	50 837	3 774 251
1743	1 690 988	2 398 456	259 211	211 217	350 955	95 972	54 281	5 061 080
1752	1 475 868	2 814 574	404 258	445 189	308 129	144 950	100 252	5 693 220
Összesen 1767	14 203 925 2 209 772	17 285 361 4 040 935	1 573 774 364 904	1 761 390 702 958	1 848 222 1 105 723	775 228 61 385	454 518 36 102	37 902 418 8 521 779
Mindössze	16 413 697	21 326 296	1 938 678	2 464 348	2 953 945	836 613	490 620	46 424 197

51. táblázat

Az összforgalom megoszlása árucsoportok és évek szerint Ft-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócáru	Összesen
1733/34	1 863 307	2 087 636	242 038	239 313	1 544 214	349 368	739 190	7 065 066
1735	1 703 628	1 768 642	230 837	254 967	1 374 736	306 533	577 054	6 216 397
1736	2 208 991	2 098 684	247 539	251 229	1 483 729	356 502	740 600	7 387 274
1737	2 054 999	2 150 980	263 824	240 404	1 557 608	321 603	843 298	7 432 716
1738	1 982 649	1 811 029	219 322	229 489	1 324 673	307 664	686 788	6 561 614
1739	1 518 762	1 585 805	202 869	193 272	1 323 484	339 344	1 215 469	6 379 005
1741	1 748 731	2 084 412	239 463	229 176	1 560 084	383 608	719 282	6 964 756
1743	2 191 714	3 194 457	470 966	314 435	2 143 709	472 001	436 084	9 223 366
1752	2 146 141	3 608 031	564 439	584 253	1 949 954	523 656	515 870	9 892 344
Összesen	17 418 922	20 389 676	2 681 297	2 536 538	14 262 191	3 360 279	6 473 635	67 122 538
1767	3 340 283	5 609 127	823 216	868 756	4 022 054	589 225	661 494	15 913 975
Mindössze	20 759 205	25 998 803	3 504 513	3 405 294	18 284 245	3 949 504	7 135 129	83 036 513

52. táblázat

A behozatal megoszlása árucsoportok és évek szerint %-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócsáru	Összesen
1733/34	7,96	9,48	3,13	2,78	45,68	8,09	22,88	100
1735	8,78	8,70	3,65	2,46	46,60	8,52	21,29	100
1736	8,13	5,80	3,76	2,29	46,40	9,10	24,52	100
1737	9,62	6,30	3,22	2,22	44,22	8,54	25,88	100
1738	11,95	5,45	3,98	2,76	43,08	8,94	23,84	100
1739	10,01	6,49	3,76	2,48	35,08	8,20	33,98	100
1741	11,90	8,68	3,24	2,86	42,32	10,04	20,96	100
1743	12,03	19,12	5,08	2,48	43,08	9,03	9,18	100
1752	15,97	18,89	3,82	3,32	39,09	9,02	9,89	100
Összesen	11,00	10,62	3,79	2,66	42,48	8,85	20,60	100
1767	15,29	21,31	6,20	2,30	39,45	6,95	8,50	100
Mindössze	11,17	11,02	3,98	2,60	42,50	8,64	20,09	100

53. táblázat

A kivitel megoszlása árucsoportok és évek szerint %-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócáru	Összesen
1733/34	39,86	44,27	3,65	3,82	4,40	2,64	1,36	100
1735	40,16	41,98	3,76	5,22	5,35	2,48	1,05	100
1736	43,55	42,58	3,10	4,09	3,58	2,15	0,95	100
1737	40,32	44,84	3,77	3,95	4,60	1,38	1,14	100
1738	43,52	43,74	2,88	4,03	3,52	1,59	0,72	100
1739	40,32	46,84	2,50	3,68	3,60	1,88	1,18	100
1741	36,28	47,88	3,60	3,66	5,56	1,68	1,34	100
1743	33,41	47,39	5,12	4,18	6,94	1,89	1,07	100
1752	25,92	49,43	7,10	7,82	5,42	2,55	1,76	100
Összesen	37,48	45,60	4,16	4,65	4,88	2,04	1,19	100
1767	25,92	47,43	4,28	8,22	12,96	0,75	0,44	100
Mindössze	36,92	45,64	3,98	4,87	5,59	1,90	1,10	100

54. táblázat

Az összforgalom megoszlása árucsoportok és évek szerint %-ban

Év	Élelmiszer	Állat	Állati termék és áru	Növényi termék és áru	Textiláru	Ásványi termék és áru	Nórimbergi és szatócáru	Összesen
1733/34	26,38	29,54	3,43	3,38	21,86	4,95	10,46	100
1735	27,40	28,45	3,72	4,10	22,12	4,93	9,28	100
1736	29,90	28,40	3,36	3,40	20,08	4,83	10,03	100
1737	27,64	28,94	3,55	3,24	20,96	4,33	11,34	100
1738	30,22	27,60	3,35	3,50	20,18	4,68	10,47	100
1739	23,81	24,86	3,18	3,02	20,75	5,32	19,06	100
1741	25,10	29,93	3,44	3,30	22,40	5,50	10,33	100
1743	23,77	34,64	5,10	3,40	23,25	5,12	4,72	100
1752	21,69	36,48	5,70	5,90	19,72	5,29	5,22	100
Összesen	25,95	30,38	3,99	3,78	21,25	5,00	9,65	100
1767	20,90	35,30	5,20	5,40	25,33	3,69	4,18	100
Mindössze	25,68	30,41	4,00	3,86	21,67	4,87	9,51	100

55. táblázat

A behozatal megoszlása országok és évek szerint Ft-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel-ország	Erdély	Újszerzeményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	1 020 450	632 360	578 599	369 604	301 662	84 155				2 986 830
1735	837 309	579 899	425 531	339 560	298 131	46 398				2 526 828
1736	1 023 762	657 793	374 197	471 296	295 149	24 425				2 846 622
1737	1 104 288	703 423	318 852	616 071	317 132	6 906				3 066 672
1738	1 182 407	557 267	229 698	534 485	233 126	28 697				2 765 680
1739	2 007 454	302 253	225 359	654 119	234 993	1 395				3 475 573
1741	1 352 499	800 586	109 325	588 525	196 981	142 589				3 190 505
1743	1 164 725	869 675	534 173	446 240	517 968	454 396	60 863	27 276	86 970	4 162 286
1752	976 868	722 376	847 035	393 069	437 990	540 595	1 716	205 536	73 939	4 199 124
Összesen	10 669 762	5 825 632	3 642 769	4 412 969	2 883 132	1 329 556	62 579	232 812	160 909	29 220 120
1767	5 056 413	—	—	369 140	497 906	651 154	817 107	Egyéb külföld 476		7 392 196
Mindössze	15 726 175			4 782 109	3 381 038	1 980 710	879 686	394 197		36 612 316

56. táblázat

A kivitel megoszlása országok és évek szerint Ft-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel- ország	Erdély	Újszerze- ményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	2 545 503	575 464	184 772	343 644	113 574	315 279				4 078 236
1735	2 209 841	540 295	144 681	474 592	71 135	249 025				3 689 569
1736	2 574 981	668 817	206 100	668 252	61 443	361 059				4 540 652
1737	2 494 944	813 105	123 661	502 277	75 376	356 681				4 366 044
1738	2 393 106	489 852	66 505	422 077	91 140	333 254				3 795 934
1739	2 097 997	138 796	31 283	364 339	149 556	121 461				2 903 432
1741	2 434 927	494 744	23 152	350 938	213 168	257 322				3 774 251
1743	3 070 843	784 604	45 962	342 947	108 361	298 560	196 591	213 172	40	5 061 080
1752	2 944 597	1 240 702	240 430	560 720	135 947	282 433	8 993	253 593	25 805	5 693 220
Összesen	22 766 739	5 746 379	1 066 546	4 029 786	1 019 700	2 575 074	205 584	466 765	25 845	37 902 418
1767	7 461 650	—	—	525 369	62 319	180 142	31 130	Egyéb külföld 261 169		8 521 779
Mindössze	30 228 389			4 555 155	1 082 019	2 755 216	236 714	753 779		46 424 197

57. táblázat

Az áruforgalom megoszlása országok és évek szerint Ft-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel- ország	Erdély	Újszerze- ményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	3 565 953	1 207 824	763 371	713 248	415 236	399 434				7 065 066
1735	3 047 150	1 120 194	570 212	814 152	369 266	295 423				6 216 397
1736	3 598 743	1 326 610	580 297	1 139 548	356 592	385 484				7 387 274
1737	3 599 232	1 516 528	442 513	1 118 348	392 508	363 587				7 432 716
1738	3 575 513	1 047 119	296 203	956 562	324 266	361 951				6 561 614
1739	4 105 451	441 049	256 642	1 018 458	434 549	122 856				6 379 005
1741	3 787 426	1 295 330	132 477	939 463	410 149	399 911				6 964 756
1743	4 235 568	1 654 279	580 135	789 187	626 329	752 956	257 454	240 448	87 010	9 223 366
1752	3 921 465	1 963 078	1 087 465	953 789	573 937	823 028	10 709	459 129	99 744	9 892 344
Összesen	33 436 501	11 572 011	4 709 315	8 442 755	3 902 832	3 904 630	268 163	699 577	186 754	67 122 538
1767	12 518 063	—	—	894 509	560 225	831 296	848 237	Egyéb külföld 261 645		15 913 975
Mindössze	45 954 564			9 337 264	4 463 057	4 735 926	1 116 400	1 147 976		83 036 513

58. táblázat

A behozatal megoszlása országok és évek szerint %-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel- ország	Erdély	Újszerze- ményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	34,16	21,17	19,37	12,37	10,09	2,84				100
1735	33,13	22,94	16,84	13,43	11,79	1,87				100
1736	35,96	23,10	13,14	16,55	10,40	0,85				100
1737	36,01	22,93	10,42	20,08	10,34	0,22				100
1738	42,75	20,14	8,30	19,32	8,42	1,07				100
1739	57,75	8,69	6,48	18,82	8,22	0,04				100
1741	42,39	25,09	3,42	18,44	6,20	4,46				100
1743	27,98	20,89	12,83	10,72	12,44	10,91	1,50	0,65	2,08	100
1752	23,26	17,20	20,17	9,36	10,43	12,87	0,04	4,89	1,78	100
Összesen	37,57	19,63	12,16	14,80	9,86	4,43	0,21	0,79	0,55	100
1767	68,61	—	—	4,81	6,81	8,71	11,—	Egyéb külföld 0,06		100

59. táblázat

A kivétel megoszlása országok és évek szerint %-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel- ország	Erdély	Újszerze- ményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	62,41	14,11	4,53	8,42	2,78	7,75				100
1735	59,89	14,64	3,92	12,86	1,92	6,77				100
1736	56,70	14,72	4,57	14,71	1,35	7,95				100
1737	57,14	18,62	2,83	11,50	1,75	8,16				100
1738	63,04	12,90	1,75	11,11	2,40	8,80				100
1739	72,25	4,78	1,07	12,54	5,18	4,18				100
1741	64,51	13,10	0,61	9,29	5,64	6,85				100
1743	60,67	15,50	0,90	6,77	2,14	5,89	3,88	4,25		100
1752	51,72	21,79	4,22	9,84	2,42	4,96	0,15	4,45	0,45	100
Összesen	60,06	15,16	2,84	10,63	2,76	6,79	0,50	1,20	0,06	100
								Egyéb külföld		
1767	87,55	—	—	6,17	0,73	2,13	0,36	3,06		100

60. táblázat

Az áruforgalom megoszlása országok és évek szerint %-ban

Év	Ausztria	Morvaország	Szilézia	Lengyel- ország	Erdély	Újszerze- ményi terület	Török birodalom	Itália	Német birodalom	Összesen
1733/34	50,47	17,09	10,80	10,09	5,87	5,68				100
1735	49,01	18,02	9,17	13,09	5,94	4,77				100
1736	48,71	17,95	7,85	15,42	4,82	5,25				100
1737	48,42	20,40	5,95	15,04	5,30	4,89				100
1738	54,49	15,95	4,51	14,57	4,94	5,54				100
1739	64,35	6,91	4,02	15,96	6,81	1,95				100
1741	54,37	18,59	1,90	13,48	5,88	5,78				100
1743	45,92	17,93	6,28	8,55	6,79	8,16	2,79	2,64	0,94	100
1752	39,64	19,84	10,99	9,64	5,80	8,31	0,10	4,67	1,01	100
Összesen	49,81	17,24	7,06	12,57	5,81	5,81	0,39	1,04	0,27	100
1767	78,66	—	—	5,60	3,62	5,20	5,31	Egyéb külföld 1,61		100

Дь. Эмбер:

Внешнеторговый оборот Венгрии во второй трети XVIII века

(Резюме)

В статье исследуются с применением методов исторической статистики ведомости внешнеторгового оборота, составленные в венгерской королевской (с 1748 г. — придворной) палате, функционировавшей в Пожони (Братислава).

Венгерская королевская палата являлась таким общегосударственным центральным правительственным органом, к компетенции которого относилось распоряжение доходами от сбора таможенной пошлины, называвшейся тридцатиной. Эта пошлина равнялась двадцатой части (то есть пяти процентам) таможенной — но не рыночной — стоимости товаров.

Исследуемый автором период охватывает 1720—1767 гг. Однако, имеющиеся в его распоряжении ведомости содержат данные, ценность которых неодинакова для различных аспектов темы.

Исследование охватывает те части Венгрии, которые в изучаемый период были подведомственны венгерской королевской палате. К ним не относились: Трансильвания, области Военной границы, освобожденный от турок в 1718 г. Банат, заложенные Польше сепешские города вместе с имением Подолин. Славония стала подведомственной венгерской королевской палате лишь в 1742 г.

Венгерская королевская палата разделила подведомственную ей территорию, имея в виду распоряжение доходами от сбора тридцатины, на пять частей:

Нижняя Венгрия,
Верхняя Венгрия,
Арадско—Сегедский округ,
Хорватия,
Славония.

Существовавшие в 1753—1756 гг. 86 управлений по сбору тридцатины были распределены по этим территориям следующим образом:

Нижняя Венгрия	
Севернее Дуная	15 управлений,
Южнее Дуная	22 управлений,
Верхняя Венгрия	21 управлений,
Арадско—Сегедский округ	8 управлений,
Хорватия	10 управлений,
Славония	10 управлений,
	<hr/>
	86 управлений

В первой части статьи автор рассматривает формирование и распределение доходов от сбора тридцатины. Доход от сбора тридцатины на всех указанных выше территориях составлял:

в 1749 г.	547 053 форинта
в 1756 г.	604.136 форинта
в 1761 г.	745.276 форинта

С 1749 по 1756 гг. доход от сбора тридцатины увеличился на 10,43 процента, а с 1756 по 1761 гг. — на 23,36 процента. На основе этих данных можно судить о том, что и торговый оборот вырос примерно в такой же пропорции.

Долю среднегодового дохода от сбора тридцатины на каждой из указанных выше территории в общей массе среднегодового дохода с 1749 по 1756 гг. характеризуют следующие цифры:

Нижняя Венгрия	61,34%
Верхняя Венгрия	17,33%
Арадско—Сегедский округ	6,95%
Хорватия	4,06%
Славония	10,32%
	<hr/>
	100,00%

Торговля с западом осуществлялась через места сбора тридцатины, расположенные, в Нижней Венгрии и Хорватии. Она составляла примерно две трети всего торгового оборота, судя по приведённым выше цифрам.

В среднем более, чем на четыре процента в год увеличивался торговый оборот в 1753—1756 гг. в следующих местах сбора тридцатины:

Пожонь (Нижняя Венгрия)	10,67%
Зимонь (Славония)	6,78%
Сакольца (Нижняя Венгрия)	4,98%
Дьёр (Нижняя Венгрия)	4,95%
Офалу (Верхняя Венгрия)	4,20%

*

Во второй части статьи автор на основе ведомостей венгерской королевской палаты отличающихся по своему характеру от исследованных в первой части статьи, рассматривает объём, структуру, направление и баланс внешнеторгового оборота в 1733—1767 гг. Таможенная оценка объёма товарооборота выглядит так:

1733	7,065.066 форинтов	100,00%
1743	9,223.366 форинтов	130,54%
1752	9,892.344 форинтов	140,01%
1767	15,913.975 форинтов	225,24%

Ввоз увеличился в несколько большей пропорции, нежели вывоз. Ввоз 1767 г. составлял 247,49 процента ввоза 1733 г., а вывоз — лишь 208,95 процента вывоза 1733 г.

Доли различных групп товаров в 1733—1767 гг. в общей массе товарооборота выражались такими цифрами:

Продовольствие	25,68%
Скот	30,41%
Продукты скотоводства	4,00%
Продукты растениеводства	3,86%
Текстильные товары	21,67%
Полезные ископаемые	4,87%
Норимбергские товары и предметы мелочной торговли	9,51%
	100,00%

Доли наиболее значительных статей ввоза и вывоза в общей массе товарооборота 1733—1752 гг. в среднем выражались такими цифрами:

Продовольствие	
Зерно	8,06%
Вино	9,61%
Скот	
Крупный рогатый скот	25,98%
Продукты скотоводства	
Кожы	2,70%
Текстильные товары	
Сукно и ткани	9,48%
Полотно и ситец	8,43%
Полезные ископаемые	
Железо и железные изделия	3,00%
Норимбергские товары и предметы мелочной торговли	
Предметы мелочной торговли	8,00%

Баланс товарооборота был постоянно активным, за исключением 1739 г., когда страну поразила сильная эпизоотия крупного рогатого скота.

	Ввоз	Вывоз
1733	42,30%	57,70%
1735	40,65%	59,35%
1736	38,53%	61,47%
1737	41,26%	58,74%
1738	42,15%	57,85%
1739	54,48%	45,52%
1741	45,85%	54,19%
1743	45,13%	54,87%
1752	42,45%	57,55%
1767	46,45%	53,55%

Баланс ввоза и вывоза отдельных групп товаров в среднем в течение указанных лет был таким:

	Ввоз	Вывоз
Продовольствие	20,93%	79,07%
Скот	17,97%	82,03%
Продукты скотоводства	44,68%	55,32%
Продукты растениеводства	27,63%	72,37%
Текстильные товары	83,84%	16,16%
Полезные ископаемые	78,81%	21,19%
Норимбергские товары и товары мелочной торговли	93,12%	6,83%

Баланс внешней торговли свидетельствовал о товарообороте неразвитой в промышленном отношении аграрной страны.

Приводимые ниже цифры свидетельствуют о том, какая доля товарооборота внешней торговли приходилась в среднем за 1733—1752 гг. на отдельные страны-партнёры:

Австрия	49,81%
Моравия	17,24%
Силезия	7,06%
Польша	12,57%
Трансильвания	5,81%
Освобождённая от турок территория	5,81%
Османская империя	0,39%
Италия	1,04%
Германская империя	0,27%
	100,00%

Баланс внешней торговли 1733—1752 гг. с входившими империю Габсбургов Австрией, Моравией и Силезией складывался следующим образом:

	Ввоз	Вывоз
Австрия	31,70%	68,30%
Моравия	50,34%	49,66%
Силезия	77,35%	22,65%

Если считать эти три страны вместе и принять во внимание баланс внешней торговли 1767 г., то баланс торговли со всеми странами будет выглядеть так:

	Ввоз	Вывоз
Австрия	34,22%	65,78%
Польша	51,21%	48,79%
Трансильвания	75,75%	24,25%
Освобождённые от турок территории	41,82%	58,18%
Османская империя	78,79%	21,21%
Италия (до 1752 г.)	33,28%	66,72%
Германская империя (до 1752 г.)	86,16%	13,84%

О транзитном товарообороте есть сведения только за 1767 г.: в это время он составлял 17 процентов всего оборота. Относительно большая его часть направлялась на территорию Османской империи.

Gy. Ember:

Les échanges du commerce extérieur de la Hongrie au deuxième tiers du XVIIIe siècle

(Résumé)

La présente étude traite des statistiques de nature d'échanges établies par la Chambre royale hongroise (à partir de 1748: Chambre de la Cour) fonctionnant à Presbourg (Bratislava), au moyen de méthode statistique historique.

C'était la Chambre royale hongroise qui était l'organe gouvernemental central de la Hongrie à la compétence de laquelle relevait la gestion des bénéfices de la taxe douanière du commerce extérieur appelés »trentième«. Le »trentième« valait une vingtième partie c'est-à-dire le 5 p.c. de la valeur en douane des marchandises et non pas leurs valeurs marchandes.

Vu sa durée, l'étude couvre la période entre 1720 et 1767 mais les statistiques à la disposition ne contiennent pas de données de la même abondance de toute la durée de cette période.

Du point de vue territorial, l'étude couvre de telles parties de la Hongrie qui relevaient à la compétence de la Chambre royale hongroise dans la période traitée. N'y appartenaient pas: la Transylvanie, les confins militaires, le Banat réoccupé par les Turcs en 1718, les villes de Zips mises en gage à la Pologne ensemble avec la seigneurie de Podolin. La Slavonie ne relevait de la compétence de la Chambre royale hongroise qu'en 1742.

Le territoire relevant de sa compétence a été divisé en 5 parties — du point de vue de la question de trentième — par la Chambre royale hongroise:

La Basse-Hongrie
La Haute-Hongrie
Circonscription d'Arad—Szeged
La Croatie
La Slavonie

Dans la période entre 1753 et 1756 les 86 Offices de trentième du pays se sont divisés dans les 5 circonscriptions de la façon suivante:

La Basse-Hongrie	
au Nord du Danube	15 offices
au Sud du Danube	22 „
La Haute-Hongrie	21 „
Circonscription d'Arad—Szeged	8 „
La Croatie	10 „
La Slavonie	10 „
	86 Offices

La première partie de l'étude traite la formation et la répartition des bénéfices de trentième. Le trentième de l'ensemble des circonscriptions s'est formulé de la façon suivante:

en 1749	547.053 Ft
en 1756	604.136 Ft
en 1761	745.276 Ft

Les bénéfices de trentième se sont élevés de 10,43 p.c. dans la période entre 1749 et 1756 et de 23,36 p.c. dans la période de 1756 et de 1761 ce qui se permet de présumer une majoration approximativement de la même proportion des échanges-marchandises.

Le taux moyen des bénéfices de trentième des 5 circonscriptions s'est rapporté l'un à l'autre dans la période de 1749 et de 1756 de la façon suivante:

La Basse-Hongrie	61.34 p.c.
La Haute-Hongrie	17.33 p.c.
Circonscription d'Arad—Szeged	6.95 p.c.
La Croatie	4.06 p.c.
La Slavonie	10.32 p.c.
	100.00 p.c.

Les échanges-marchandises se dirigeant vers l'Ouest se sont déroulés aux lieux de trentième de la Haute-Hongrie et de la Croatie ce qui constitua, à cette époque-là, à-peu-près les deux-tiers de l'ensemble des échanges.

Dans la période de 1753 et de 1756, l'échange des marchandises s'est déroulé aux lieux de trentième ci-dessous indiqués dans une proportion forfaitairement plus élevée de 4 p.c.

Presbourg (Basse-Hongrie)	10.67 p.c.
Semlin (Slavonie)	6.78 p.c.
Szakolca (Basse-Hongrie)	4.98 p.c.
Győr (Basse-Hongrie)	4.95 p.c.
Ófalu (Haute-Hongrie)	4.20 p.c.

*

La deuxième partie de l'étude s'occupe de la formation du volume, de la structure, de la tendance et du bilan des échanges — établis par des statistiques d'autre nature de la Chambre royale hongroise — dans la période de 1733 et de 1767.

La valeur en douane du volume des échanges-marchandises s'est formulée de la façon suivante:

en 1733	7,065.066 Ft	100.00 p.c.
en 1743	9,223.366 Ft	130.54 p.c.
en 1752	9,892.344 Ft	140.01 p.c.
en 1767	15,913.975 Ft	226.24 p.c.

La proportion de certains groupes de marchandises dans l'ensemble de l'activité totale dans la période de 1733 et de 1767 s'est formulée de la façon suivante:

Denrée alimentaire	25.68 p.c.
Bestiaux	30.41 p.c.
Produit et marchandise d'origine animale	4.00 p.c.
Produit et marchandise d'origine végétale	3.86 p.c.
Article du textile	21.67 p.c.
Produit et marchandise d'origine minérale	4.87 p.c.
Marchandises de Norimberg et marchandises de mercerie-épicerie	9.51 p.c.
	100.00 p.c.

Les principaux articles d'échange-marchandises ont figuré forfaitairement dans la proportion suivante dans l'ensemble des échanges dans la période couvrant les années de 1733 et de 1752:

Denrée alimentaire	
Blé	8.06 p.c.
Vin	9.61 p.c.
Bestiaux	
Gros bétail	25.98 p.c.
Produit et marchandise d'origine animale	
Cuir	2.70 p.c.
Articles du textile	
Draperie et étoffe	9.42 p.c.
Toile et toile imprimée	8.43 p.c.
Produit et marchandise d'origine minérale	
Fer et quincaillerie	3.00 p.c.
Marchandises de Norimberg et marchandises de mercerie-épicerie	
Marchandises de mercerie-épicerie	8.00 p. c.

Le bilan des échanges était invariablement excédentaire, à l'exception de l'an 1739 quand une épizootie de gros bétail a sévi dans le pays.

	Importation	Exportation
en 1733	42.30 p.c.	57.70 p.c.
en 1735	40.65 p.c.	59.35 p.c.
en 1736	38.53 p.c.	61.47 p.c.
en 1733	42.30 p.c.	57.70 p.c.
en 1735	40.65 p.c.	59.35 p.c.
en 1736	38.53 p.c.	61.47 p.c.
en 1737	41.26 p.c.	58.74 p.c.
en 1738	42.15 p.c.	57.85 p.c.
en 1739	54.48 p.c.	45.52 p.c.
en 1741	45.81 p.c.	54.19 p.c.
en 1743	45.13 p.c.	54.87 p.c.
en 1752	42.45 p.c.	57.55 p.c.
en 1767	46.45 p.c.	53.55 p.c.

Le bilan du volume des groupes de marchandises respectifs s'est formulé de la façon suivante, dans la moyenne des années pré-citées:

	Importation	Exportation
Denrée alimentaire	20.93 p.c.	79.07 p.c.
Bestiaux	17.97 p.c.	82.03 p.c.
Produit et marchandise d'origine animale	44.68 p.c.	55.32 p.c.
Produit et marchandise d'origine végétale	27.63 p.c.	72.37 p.c.
Articles du textile	83.84 p.c.	16.16 p.c.
Produit et marchandise d'origine minérale	78.81 p.c.	21.19 p.c.
Marchandises de Norimberg et marchandises de mercerie-épicerie	93.12 p.c.	6.83 p.c.

Le bilan des échanges du commerce extérieur reflète les échanges d'un pays agraire industriellement sous-développé.

Dans la période de 1733 et de 1752 les échanges se sont divisés — à l'égard des Etats voisins — forfaitairement, de la façon suivante:

Autriche	49.81 p.c.
Moravie	17.24 p.c.
Silésie	7.06 p.c.
Pologne	12.57 p.c.
Transylvanie	5.81 p.c.
Territoire de nouvelle acquisition	5.81 p.c.
Empire turque	0.39 p.c.
Italie	1.04 p.c.
Empire allemande	0.27 p.c.
	100.00 p.c.

Le bilan commercial dans la période de 1733 et de 1752 s'est formulée de la façon suivante dans le rapport d'Autriche, de Moravie et de Silésie appartenant à l'Empire des Habsbourgs:

	Importation	Exportation
Autriche	31.70 p.c.	68.30 p.c.
Moravie	50.34 p.c.	49.66 p.c.
Silésie	77.35 p.c.	22.65 p.c.

Prenant en compte d'ensemble ces trois pays et en considération du bilan de l'an 1767 également, le bilan par rapport à tous les pays s'est formulé de la façon suivante:

	Importation	Exportation
Autriche	34.22 p.c.	65.78 p.c.
Pologne	51.21 p.c.	48.79 p.c.
Transylvanie	75.75 p.c.	25.25 p.c.
Territoire de nouvelle acquisition	41.82 p.c.	58.18 p.c.
Empire turque	78.79 p.c.	21.21 p.c.
Italie (jusqu'à l'an 1752)	33.28 p.c.	66.72 p.c.
Empire allemande (jusqu'à l'an 1752)	86.16 p.c.	13.84 p.c.

En rapport de l'échange de transit nous disposons des données qui ne datent que de 1767, à cette époque-là, le transit constitua 17 p.c. de l'ensemble des échanges relativement le plus considérable se dirigeant à l'Empire turque.

Francia—magyar tárgyalások 1920-ban

Az 1920-ban folytatott francia—magyar tanácskozásokat sok találgatás vette körül, s az ügy bizonyos mértékig máig rejtélyes maradt. A magyar fél tudatosan, vagy csupán „jó” budapesti szokás szerint a tárgyalások anyagát részben kiszivárogtatta. Minthogy azonban a titkos tárgyalások esetében mindig mindenki többről vél tudni, mint amennyit a felek tudni engednek, messze-menő kombinációk kerültek forgalomba. A budapesti titkos ügynökök nagy haszonnal árusították az úgynevezett „gödöllői egyezmény” szövegét, mely jelentős területi revízióról tudott Magyarország javára. Ez ugyan az első szótól az utolsóig hamisítvány volt, mégis alkalmasnak mutatkozott arra, hogy gyanakvást keltsen Franciaországgal szemben szövetségesei táborában. A Magyarországgal szomszédos államok politikusai hinni kezdték, hogy a francia politikában alapvető változás következett be. Azt gondolták, hogy a francia kormányra a közép-európai status quo védelmében többé nem lehet teljes biztonsággal számítani, noha e rendszer kialakításában Franciaországnak nagy szerepe volt. Másrészt gyanították, hogy a francia politikusok az utódállamokra rá akarják kényszeríteni a békekonferencián egyszer már elejtett gazdasági föderációs elgondolásukat. Mindkét eshetőség végzetesnek tűnt a szemükben.

A francia orientáció ügye nagy viharokat kavart fel a magyar közéletben is. A kormányt több oldalról hevesen bírálták a magyar gazdaság tervezett kiárúsítása miatt. Tették ezt elsősorban egyrészt azok, akik inkább az angoloknak vagy az amerikaiaknak szerették volna eladni az eladhatókat, másrészt a szélső jobboldal vezetői, akik a gazdasági autarkia elvét képviselték.¹

Miután az izgalmak 1920 végén a tervezett egyezmények java részének kudarca után részben lecsillapultak, az ügy 1927-ben váratlanul még egyszer feltámadt. A Magyarság című lap szeptember 28-án leközölt egy állítólagos francia jegyzéket a tervezett gazdasági akciókról és a határmódosításról. Az utóbbi körülbelül a francia kormánynak 1920-ban valóban átnyújtott magyar tervezetnek felelt meg a trianoni határok mentén egy tömbben élő magyar lakosság visszacsatolásáról, amiről azonban a franciák hivatalosan nem nyilvánítottak véleményt. Miután a francia kormány e publikációra nem reagált, Bethlen nyilatkozatot adott a Pester Lloyd-nak és ismertette a tárgyalások hiteles történetét. Valamivel később az MTI leadta az 1920-as valódi francia nyilatkozat szövegét. Természetesen sokan azt hitték, hogy a magyar kormány elrejtje az igazság egy részét. Ezúttal azonban Bethlennek láthatóan nem ez volt a célja. Valószínűleg emlékeztetni akarta a francia kormányt erre az epizódra, és segítségével nyitást kívánt megvalósítani Franciaország felé, ami az 1926-os frank-

¹ 1920. Nemzetgyűlési Napló, 1920—1922. III. köt. 208.

botrány után nem volt könnyű. Mindenesetre azonnal jelezte, hogy a maga részéről hajlandó lenne visszatérni egy nagyszabású gazdasági együttműködési elgondoláshoz. Jóllehet a francia kormány kifogásolta, hogy a magyar miniszterelnök egyoldalúan nyilvánosságra hozott titkos anyagokat, azt is meg kellett állapítania, hogy a közlemények a valóságot híven tükrözték. Bethlen célját mindenesetre elérte, mert 1928-ban tárgyalások kezdődtek, melyeknek a gazdasági válság, illetve Bethlen lemondása vetett véget.²

Ezután az 1920-as ügyel már csak a történészek foglalkoztak, akik azonban egészen a legutóbbi időkig több vonatkozásban szintén hipotézisekre voltak utalva. Az ügyre vonatkozó magyar iratok egy részét 1939-ben a *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary* című kiadvány I. kötetében publikálták. Ezeknek azonban sem magyar kiadására, sem értelmezésére sokáig nem került sor. Elsőként *Karsai Elek* adott összefoglaló képet erről a kérdéstről *Számjeltávirat* című munkájában.³ A francia források viszont egészen a legutóbbi időkig nem kerültek nyilvánosságra. Egy részüket *Renouvin* professzornak volt módja megtekinteni, aki e dokumentumok alapján *Aux origines de la Petite Entente. Les hésitations de la politique française dans l'été 1920* című cikkében tisztázta is a kérdés legfontosabb francia vonatkozásait.⁴ A kérdés történetéhez végül fontos részleteket nyújtott *Boros Ferenc: Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben*⁵ című könyvében, megmutatva a tárgyalások csehszlovákiai hatását. Megjegyzendő, hogy bár a háromféle forráscsoport számos részletben eltérő értelmezésekre, árnyalatokra nyújt alapot, a legfontosabb problémákat illetően mind a bemutatott anyagok, mind a főbb következtetések egybecsengenek.

Mindezek után elsősorban egy ok miatt látszik megengedhetőnek e kérdés újbóli érintése. E tárgyalási anyagnak, éppen úgy, mint csaknem minden az 1920-as évek külpolitikai szférájához tartozó akciónak fő magyar forráscsoportjai elvesztek, vagy megsemmisültek. Ha tehát a történészek meg akarják írni e periódus külpolitikájának történetét, kénytelenek lesznek azt részletenként azoknak az országoknak a levéltári anyagai alapján rekonstruálni, melyekkel Magyarországnak szorosabb kapcsolatai voltak. Ez a munka egy-egy kérdés erejéig már elkezdődött. Ehhez szeretnénk most újabb részletet szolgáltatni egy olyan kérdés megvilágításával, amelynek fő forrásbázisa magától értetődően a francia külügyminisztérium levéltári anyaga lehet.

²Magyarság, 1927. szept. 28.; Bethlen nyilatkozata: Pester Lloyd, 1927. okt. 6. és Archives Diplomatiques, Europe Z (a továbbiakban AD EZ), Hongrie (a továbbiakban:H), vol. 62 f. 65—66, Rivière ügyvivő távirata 1927. szept. 29.; f. 67, a cikk francia fordítása; f. 69, Briand távirata, szept. 30-án; f. 76—77, Paléologue feljegyzése okt. 2-án, melyben hangsúlyozza, hogy az ügyet a román követ pontosan ismerte; f. 81—84, Rivière jelentése okt. 3-án Halmos látogatásáról, aki egyrészt közölte, hogy a cikkben közzétett jegyzék hamisítvány, másfelől jelezte, hogy kész a francia-barát politika felújítására; f. 105—106, Charles Roux berlini nagykövet távirata okt. 14-én arról, hogy az MTI leadta a valódi francia nyilatkozat szövegét; f. 107, Briand távirata okt 15-én, amelyben szemére hányja Bethlennek a szöveg közlését; f. 111, Rivière távirata okt. 19-én Bethlen előtte tett védekezéséről; f. 117—118, Briand választávirata okt. 22-én; vol. 52. f. 78. De Vienne követ távirata nov. 28-án arról, hogy Bethlen találkozni szeretne Briand-nal.

³*Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. Táncsics Könyvkiadó. 1969, 7—117.

⁴Etudes enropéennes, Mélanges offerts à Victor L. Tapié (Extrait), Publication de la Sorbonne, Série — „Etudes” — J. G.

⁵*Boros Ferenc*: Magyar—csehszlovák kapcsolatok 1918—1921-ben. Bp., Akadémiai Kiadó. 1970.

A fentiekből az is következik, hogy nem kívánjuk itt e kérdés szintézisét, sem pedig a különféle forráscsoportok kritikai összevetését elvégezni. A hivatkozott munkákból csak annyit veszünk át, amennyi a kérdés általános összefüggéseinek megértéséhez feltétlenül szükségesnek látszik. Elsőrendű feladatnak azt tekintjük, hogy a francia források alapján a kérdésnek eddig nem ismert részleteit bemutassuk. Renouvin professzor cikkéhez e tanulmány úgy viszonyul, hogy míg ő elsősorban e tárgyalások és a kisantant alapjainak lerakása közötti összefüggést tartotta szem előtt, addig mi e problematika magyar vonatkozásait fogjuk előtérbe állítani.

*

A francia politikusok az első világháborúban aratott győzelem után olyan ellentmondásokkal találták szemben magukat, melyek megoldására végeredményben képteleneknek bizonyultak. Németország fölött tetszetős revánst arattak, ámde a győzelem nem tartalmazott olyan elemet, mely egy újabb támadást, akár győzelmeset kizárt volna. A francia vezető tényezők valójában soha nem tudták eldönteni, hogy az új Németországot vajon továbbra is ellenségként kezeljék-e és ennek megfelelően irányítsák katonai politikájukat, avagy megkíséreljék vele a megegyezést. A franciák német-politikája e két pólus között hanykolódott. Kisebb-nagyobb kitérők mellett mindenesetre kezdetben eléggé ellenséges volt ahhoz, hogy a komoly együttműködést kizárja (s ezzel mellesleg gyengítse az együttműködésre leginkább kész demokratikus német tábor), később pedig többnyire eléggé engedékeny ahhoz, hogy az ellenállás belső és nemzetközi szerveződését gátolja.

Ugyanakkor a cári Oroszország összeomlásával keleten Franciaország elvesztette németellenes szövetségét. A francia politikusok Franciaország összeomlásáig sem voltak képesek eldönteni, hogy a helyén keletkezett szovjet államot egész Európa közellenségének tekintsek-e, vagy — mint egyes francia politikusok hangoztatták — németellenes „adu”-ként próbálják kezelni. Mindenesetre kezdetben éppen eléggé ellenséges politikát folytattak ahhoz, hogy egyengessék a szovjet—német szerződés útját, míg később kezdett közeledésük túlságosan sok bizonytalanságot tartalmazott ahhoz, hogysem egy szilárdan megalapozott katonai együttműködésig eljuthattak volna.

Miután Franciaország közép-európai politikáját e két pólus határozta meg, e politikában természetesen tükrözte a döntő német és a részben annak alárendelt szovjet politika oszcillálásait. Németországgal szemben, amennyiben a Szovjetuniót ellenségként szemlélték, szükség volt egy Oroszországot helyettesítő bástyára. Ezt a bástyát azonban természetesen gyengítette minden Németországnak tett engedmény, valamint az a tény, hogy Franciaország katonai politikája nem számolt terveiben e terület német megtámadásával, s egyáltalán nem volt elgondolása egy ilyen esetben teendő lépéseiről. Másfelől az a képzet, melyben a Szovjetunió ellenfélként szerepelt, megkívánta, hogy a közép-európai blokk egyúttal szovjetellenes bástyaként is szolgáljon, amire csak egy rész volt kész. A szovjetellenes francia kissovetségek más része viszont a legkomolyabb nehézségeket okozta, mihelyt a francia politika hajlani kezdett a Szovjetunióhoz való közeledésre.

A háború befejezése után a francia kormányok hozzáláttak ahhoz, hogy megszervezzék az Osztrák-Magyar Monarchia romjain kialakult, illetve jelentősen megnagyobbodott országok új egységét. Másként ugyanis egyelőre nem tudták elképzelni, hogy ez a terület akár Németországgal, akár a „bolsevizmus”

terjedésével szemben hatékony ellensúly lehessen. Noha ezek az országok megcszlottak volt ellenségekre és szövetségekre, a francia politikusok láthatóan szerették volna magukat e tényen minél előbb túltenni. A békeszerződést kialakították, a szövetségesek megkapták nagyjából, amit kívántak, a volt ellenségek lenyelték a keserű pirulát. Megvolt tehát az új, a korábbinál általuk egészségesebbnek hitt alap ahhoz, hogy kialakuljon a szabad, független új országok francia vezetete tábora, mely e medence természetes gazdasági egységén alapul.

Ez a racionális — túlságosan racionális — elgondolás már a békekonzferencián jelentkezett egy konföderációs terv formájában. Mindjárt megkapta a csattanós választ is. Az „irracionális”, de csak annál hevesebb tiltakozás éppen a francia kis-szövetségesek oldaláról a francia politikusokat arra készítette, hogy egészség-tervüket ebben a formában többé soha elő ne hozzák.

Megkísérelték azonban a francia vezetési politikai blokk kialakítását számos más úton-módon, melyek között eleinte nagy szerep jutott annak a közvetlen megoldásnak, hogy a francia gazdasági befolyást valamennyi itteni országban döntővé avassák. E nagyszabású kísérlet egyik etapját s egyúttal egyik kudarcát jelentette az 1920-as tárgyalás-sorozat Magyarországgal.

A magyarországi kísérlet bevezetéséhez át kellett hidalni bizonyos elvi nehézségeket. Egyfelől állt a háborús szövetségi politika és ahhoz tapadva a francia doktrina a háborús bűnösség kérdéséről. A másik oldalon ezzel szemben állt a francia politikusok meggyőződése, hogy e kisállamok ellenségességének fenntartása s e terület gazdasági széthullása káros mind sajátmaguknak, mind egész Európának, nem is beszélve a fent jelzett francia célokról. E két koncepciót kellett volna elméletileg összeötvözni és a következtetéseket gyakorlatilag a felekkel elfogadtatni. Sem az egyik, sem a másik nem sikerült.

A habozást, ingadozást, de egyszerűs mind magának a helyzetnek ellentmondásosságát is szemléletesen visszaadja két szinte egy időben, 1920 márciusában keletkezett francia irat. Ezek a fenti probléma ellentétes oldalait ragadva meg, világossá teszik a belső ellentmondást. Az első a Budapestre küldendő fő-biztos (Haut Commissaire) számára készített általános utasítás, a második belső használatra szolgáló feljegyzés „A magyar kérdés és a francia érdek” címen. Az utasítás, — elismerve a magyarok érdemeit a múltban folytatott függetlenségi háborúikban, kemény ítéletet mond róluk a Szent István koronája alatt egyesült egyéb népek elnyomása, valamint a hatalmuk továbbterjesztését szolgáló Szerbia elleni agresszió miatt. „A Szerbia elleni agresszió, melynek felelőssége közvetlenül őket terheli — mondja az instrukció —, a világháború oka volt. Magyarországnak, Németország büntársának, vele együtt el kellett buknia, s miként ő, el kellett szenvedje a felszabadító békét, mely a szolgaságban tartott nemzetiségek feltámadását szolgálja.” A következőkben az utasítás a főbiztos legfőbb kötelességeként jelöli meg, hogy a magyarokat rávegye e béke elfogadására és végrehajtására. Évéggett együtt kell működnie a budapesti szövetséges képviselőkkel és a Magyarországgal szomszédos államok diplomáciai megbízottaival. A Millerand aláírását viselő szöveg a fő-biztos lelkére köti, hogy a lengyeleket, akiknek nincsen okuk arra, hogy Magyarországot hasonló szigorúsággal ítéljék meg, mint a többi környező kis állam, akadályozza meg magyarbarát politikája kibontakoztatásában. Mindezek után az irat leszögezi, hogy Franciaország kész saját kapcsolatainak javítására Magyarországgal és arra, hogy elősegítse az egység helyreállítását a volt Monarchia utódállamai között. Ebből a célból természetesen a legjobb megoldás lenne — olvasható az iratban —, ha demokratikus köztársaság alakulna, de ha a magyarok fenn akarják

tartani a monarchiát, a francia kormány ezt nem fogja ellenezni. Ezzel szemben nagy súlyt helyez a szabad kereskedelmi forgalom helyreállítására, melyben Franciaország részt kíván venni.⁶

A belső használatra készített feljegyzés a közép-európai térrénum általános összefüggései szempontjából vizsgálja a magyar kérdést. Itt a háborús bűnösség szempontjai magától értetődően háttérbe szorulnak. A feljegyzés készítője számára úgy tűnik, hogy „Közép-Európa egész egyensúlya szükség-szerűen Magyarországon nyugszik: a térkép ezt nyilvánvalóan mutatja és a történelem ékesszólóan bizonyítja. Egyedül a dualista Magyarország támogatása tette lehetővé Németország számára, hogy több mint egy negyed századon át kövesse azt a politikát, melynek a germán Mittel-Európa létesítéséhez kellett volna vezetnie. Egyedül az új Magyarország csatlakozása keltheti életre az új Közép-Európát, mely a gazdasági szerződések és a nemzeti függetlenség rendszerére épül, s mely kidolgozás alatt áll Prága, Belgrád és Bécs között a szövetségesek, vagy legalábbis Franciaország védnöksége alatt.” Ez a feljegyzés is megállapítja, hogy e cél elérésére szerencsésebb lenne, ha Magyarországon köztársaság létesülne, mert ez a gazdasági együttműködés gondolatát szolgálná és többek között azt is, hogy egy agrárreform végrehajtása után Budapest Prága mellett a legfontosabb helyet foglalja el a dunai övezet gazdasági életében. A továbbiakban a feljegyzés leszögezi, hogy a magyar gazdaság megújításában és átalakításában elvégzendő feladat során a franciáknak meg kell küzdeniük az angol versennyel, majd a tennivalókat így foglalja össze: „A munka mezeje nagy: a birtokviszonyok javítása, a művelési módszerek átalakítása a tudomány és a társulások segítségével (Magyarország jövőjét egy kooperatív mezőgazdasági demokrácia jelenti Svájc vagy Dánia mintájára), nagy munkálatok végrehajtása a vasúti és folyami hálózatban, a Nyugat és a Kelet közötti kereskedelem megszervezése, a pénzváltás és a nemzetközi hitel-elosztás műveleteinek koncentrációja. A kereskedelmi és bank-szervezet, mely Budapesten fennáll, túl nagy a jelenlegi Magyarország számára, de megfelelő méretű egy új dunai—balkáni Európának. Nem kell mást tennünk, mint oda-telepednünk, s ezt, ha akarjuk, minden nehézség nélkül meg tudjuk tenni.”⁷

Az utólag egymást kizárónak tűnő felfogás: egyfelől a magyar bűnösség morális alapján nyugvó status quo védelem, másfelől az ország gazdasági jelentőségére épített terv, melynek lényege az volt, hogy a francia felügyelet alá vont és gazdaságilag felvirágoztatott országot bevonják az egységes Közép-Európába, 1920-ban nem látszott eleve kivihetetlennek.

Magyarországot illetően a következő volt az okoskodás: Magyarország demokratikus köztársasággá szervezése lehetetlenné vált, ez azonban nem zárja ki a franciabarát erők csoportosítását, mint ahogyan a monarchikus államforma nem zárja ezt ki sem Romániában, sem Jugoszláviában. Ez a csoport egy jelentős francia gazdasági akció esetén, amit kisebb, de Közép-Európa elfogadott rendjét alapjában nem háborgató engedmények kísérhetnek, hajlandó lesz a beilleszkedésre, együttműködésre. Annál inkább lehetett 1920-ban ebben reménykedni, mert a lassan lábraálló magyar politikai vezető-csoport többékevésbé ezen a módon viselkedett, vagy legalábbis a franciák felé ezt az arcát mutatta.

⁶ AD EZ, H. vol. 46. f. 120—124.

⁷ Uo. vol. 58. f. 4—9, „La question hongroise et l'intérêt français”.

A történeti kutatás feltárta, hogy a magyar politikusok ugyanebben az időben több vasat tartottak a tűzben. Mindenkiel tárgyaltak, aki bármit is ígért akár gazdasági tekintetben, akár a területi kombinációkat illetően. Ennek ellenére ma is úgy tűnik, hogy 1920-ban a döntő tényezők a francia orientáció lehetőségét az első sorba helyezték. Az ok nyilvánvaló: egyrészt ezidő szerint a közép-európai kérdésekben Franciaország volt a döntő tényező, másrészt ugyancsak Franciaország mutatkozott egyedül hajlandónak messzemenő, átfogó természetű tárgyalásokra.

Ami viszont a volt háborús szövetségeseket illeti, a franciák nem képzeltek, hogy ne tudnák elfogadtatni velük Magyarország francia irányítás alatt történő helyreállítását és az ugyancsak francia irányítás alatt kiépítendő gazdasági együttműködést. Szemükben úgy tűnhetett, hogy a magyarok megbékítése és egy egységes rendszerbe történő beépítése azt is megéri, hogy kisebb engedményeket nyújtsanak ennek az országnak, hiszen ugyanakkor az egész rendszer fenntartásának legfőbb garanciája éppen a francia jelenlét lehetne.

Ez az általános elgondolás tette lehetővé, hogy amikor 1920. március 16-án egy magyar küldött, még csak nem is hivatalos minőségben, megjelent a Quai d'Orsay-n — természetesen bizonyos előkészítés után — Paléologue, a minisztérium vezértitkára két napon egymás után fogadta, majd 18-án a küldött átadhatott egy a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozó memorandumot. A magyar megbízott, Halmos Károly Párizsban bankárként szerepelt. Amint azonban Karsai írja, tulajdonképpen ügyvéd volt, aki rendelkezett valamelyes földbirtokkal és szerepet játszott bizonyos, közelebről nem ismert bankügyletekben. Párizsba úgy jutott, hogy megelőzően személyes összeköttetést alakított ki a kassai francia misszió néhány funkcionáriusával. Budapesten Rubinek Gyulával, az OMGE igazgatójával állt kiváló kapcsolatban, aki ebben az időben nagy befolyással rendelkezett a Kiszgazdapártban és a kormányban földművelésügyi, majd 1920 júliusától kereskedelmi miniszter volt.

Halmos március 18-i, Paléologue-hoz intézett levelében előző napi beszélgetésükre hivatkozva először elhárítja a vádat, mely szerint Magyarország pángermán lett volna és ő lenne a felelős a háború kirobbantásáért. Évszázadok óta élnek itt — hangoztatta — franciabarát érzelmek, ami megmutatkozott Károlyi gyors győzelmében, de ami a folytonos csalódások után pillanatnyilag nem juthat kifejeződésre. A francia politika megváltoztatása azonban lehetővé tenné a franciabarát elemek színre lépését. Ő, Halmos úgy véli, hogy ez francia érdek is lenne, mivel — írja — „egy végleges és tartós béke a dunai államokban és Közép-Európában nem jöhet létre egy megbékélt és elégedett Magyarország nélkül, és ezen országok számára nem látok lehetséges felvirágzást egy társadalmi és gazdasági együttműködés nélkül”. A továbbiakban Halmos leszögezi, hogy Magyarország nem kéri a békeszerződés módosítását Franciaország által, hanem azt, hogy e szerződést maguk az érdekeltek vizsgálják felül. Ha ez megtörténik, Franciaország az egész blokk vezetője lehet. „Felajánlom Magyarországot szoros csatlakozását Franciaországhoz és a Franciaországgal baráti államokhoz, mind gazdasági, mind pedig politikai vonatkozásban és azt, hogy Magyarország nyíltan kifejezett franciabarát politikát fog folytatni és megadja a kívánt garanciákat ezen irányzat tartósságára.

Ezzel szemben azt kérem, tegyék számunkra lehetővé ezt a fejlődést azzal, hogy megengedik, sőt elősegítik a közvetlen tanácskozásokat a szomszédos államokkal és segítenek nekünk abban, hogy velük együtt közösen keressük egy tartós béke és egy új virágzás elemeit.” — A levél végén Halmos jelzi, hogy

tanácskozott a Párizsban tartózkodó magyar béke delegáció tagjaival, akik ezzel az elgondolással egyetértenek.⁸

Ezen az alapon elkezdődött a feltételek tisztázása. A francia külügyminisztériumot láthatóan az az elgondolás foglalkoztatta, hogy elősegíti a közeledést Magyarország és Románia között, s ellentétben az idézett instrukcióval, utat enged a magyar—lengyel viszonyok kiépülésének. Egy lengyel—román—magyar blokk képe jelent meg a horizonton. A magyar—román megegyezés feltételeire vonatkozóan már a legelső napokban előterjesztést kértek a magyaroktól. A Halmos által átnyújtott memorandum szerint a román—magyar megegyezésnek részben „nemzeti-politikai”, részben gazdasági feltételei vannak. Az előbbi kategórián belül az első pont így szól: „A közölt határok módosítása azon a módon, hogy a tiszta magyar jellegű és a magyar faj java részével egységes blokkot alkotó területek ne legyenek elszakítva Magyarországtól.” A széleken lakó németnyelvű lakosság döntsön szavazással hovatarozásáról. A további pontok a nemzeti és politikai követelmények körében regionális autonómiát kívántak Erdélyben a magyarok, a székelyek és a szászok számára, a vallási, nyelvi szabadság és az anyagi biztonság garantálását, a magyar állami alkalmazottak kielégítő formában történő elbocsátását volt hivatalukból és általános politikai amnesztiát.

A gazdasági feltételek között a jegyzék a román megszállás idején elszállított értékek visszaszármasztatását kívánta, továbbá rendezett és a lehető legszabadabb kereskedelmi és személyi forgalmat, a postára, táviróra, a pénzügyi és vízgazdálkodási stb. kérdésekre egyezményeket ajánlott. Kérte a háború előtti és a háború alatt keletkezett magyar adósságok arányos elosztását, végül koncessziót kívánt a máramarosi sóbányák kiaknázására.⁹

A jegyzék tartalma a gazdasági kívánságok első és utolsó pontját kivéve később visszatért két újabb jegyzékben, melyet Halmos az általános, tehát valamennyi szomszédos állammal szemben fennálló magyar igényekről átnyújtott. Ezeket az első látásra a franciák feltehetően nem tartották irreálisoknak. Legalább is a Romániára vonatkozó jegyzéken olvasható feljegyzés, mely Paléologue-tól származik, arról értesít, hogy a vezértitkár nagy vonalakban ismertette a magyar jegyzék tartalmát Ghika herceggel, aki azt nagyon érdekesnek találta. Közölte, hogy a magyar ajánlatról jelentést tesz kormányának.¹⁰ Paléologue egyébként egy 1927-ben a külügyminisztériumnak átnyújtott feljegyzésében azt írta, hogy a román követet mindvégig tájékoztatta a tárgyalásokról, s hogy Romániának azok ellen soha sem volt kifogása.¹¹

Úgy tűnik, hogy a Paléologue-koncepció másik politikai eleme a lengyel—magyar közeledés útjára engedése volt. A lengyel kormányt e közeledésre nem kellett különösebben biztatni. Ellenkezőleg, amint a már idézett instrukcióból kitűnik, ha a francia kormány nem kívánta e közeledést, úgy kifejezetten akadályoznia kellett. 1920 márciusa és szeptembere között ennek az akadályozásnak nincs nyoma. Ezzel szemben bizonyára nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az iratok között ott fekszik Halmos egy beadványa, mely a párizsi lengyel követtel egy lengyel—magyar antant alapjairól folytatott tanácskozásának eredményeit rögzíti. A tervezetben a következő főbb pontokról esik szó: Magyarország kiterjeszti a francia gazdasági akciót Lengyelországra, a magyar

⁸ Uo. Vol. 58. f. 41—47, Halmos Károly levele Paléologue-hoz 1920. márc. 18.

⁹ Uo. f., 47—50, Halmos levele és jegyzéke, 1920. márc. 22.

¹⁰ Uo.

¹¹ Vol. 62. f. 76—77, Paléologue feljegyzése, 1927. okt. 2.

érdekeltségek útján segítségére lesz a Ratibor körzetében lefolytatandó népszavazásban, megegyezik Lengyelországgal közös határ kialakításában, melynek során különös gonddal figyelembe veszi a lengyel néprajzi érdekeket, és végül katonai egyezményt köt Lengyelországgal, melynek keretében rendelkezésre bocsát bizonyos katonai erőket a Szovjetoroszország elleni harc céljaira.

Lengyelország ezzel szemben támogatná a magyarokat a francia kormány-nyal folytatandó tárgyalásai során, segítséget nyújtana abban, hogy a magyar kormány egyezményre juthasson Romániával mind a területi, mind pedig a gazdasági és a kisebbségi kérdéseket illetően. Részvételt kérne továbbá a lengyel kormány a csehszlovák—magyar tárgyalásokban a lengyel—magyar közös határ kialakítása és a Csehszlovákiával való megbékélés érdekében, és végül javasolná és támogatná a magyar fegyverkezést, legalább abban a mértékben, melyben arra Lengyelországnak magának szüksége van.¹²

Hangsúlyoznunk kell, hogy a francia külügyminisztérium e szöveget csupán tudomásul vette és érdeméről nem nyilatkozott. Jellemzőnek lehet azonban mégis tekinteni két körülményt. Először is azt, hogy ilyen természetű feljegyzésekkel a francia külügyi iratok között sem megelőzően, sem a későbbiekben nem lehet találkozni. Másodsor pedig azt, hogy a külügyminisztérium nemcsak igent nem mondott, de nemet sem. Ha semmi más, a tiltakozás elmaradása tette lehetővé, hogy amint a magyar anyagokból már tudjuk, a magyar—lengyel tárgyalások ezt az időszakaszt végigkísérték. Ebből egyúttal arra a következtetésre lehet jutni, hogy a francia külpolitikában ezidő szerint nagy szerephez jutott a szovjetellenes irányzat, s ennek megfelelt a közép-európai térség leginkább szovjetellenesnek ítélt országainak: Lengyelországnak, Romániának és Magyarországnak ezen az alapon történő tömörítésére irányuló kísérlet. Ebben az összefüggésben területileg — mint látni fogjuk — nem mint egyesek gondolják Szlovákia, hanem Kárpát-Ukrajna kérdése merült fel.

Ami végül magát a gazdasági-pénzügyi tervet illeti, a francia külügyminisztérium érintkezésbe lépett néhány jelentős francia tőkés érdekkel. Azonnali és nagy érdeklődésre talált. Így jöhetett létre március 29-én Paléologue meghívása alapján Csáky Imre követségi tanácsos találkozója a Schneider Etablissement egyik vezető emberével, Saint-Sauveur gróffal, melyen a vezértitkár, valamint Halmos is részt vett. Világossá vált, hogy a francia felet a gazdasági ajánlat rendkívül érdekli, de az is, hogy elsősorban az érdekli. A magyar politikai kívánságokat nagy óvatossággal kezeli, azok támogatására semmiféle kifejezett ígéretet nem kíván tenni, bár ugyanakkor nem zárkózik el azelől a gondolat elől, hogy egyes, a francia politikát nem kompromittáló kérdésekben, s az idő előrehaladtával esetleg fokozódó mértékben a magyar kormánynak bizonyos gesztusokat tegyen. A magyarok ezt a kiindulási elvet lényegében véve elfogadták, annál is inkább, mert Saint-Sauveur gróf kijelentései alapján nagyterjedelmű üzletre mertek számítani.¹³

A következő napokban a tervezetben érdekelt felek különféle vizsgálatokat bonyolítottak le. Halmosnak az a feladat jutott, hogy Budapesten felderítse a politikai terepet. Tisztáznia kellett, vajon a magyar kormány valóban hajlandó-e elfogadni egy ilyesfajta tervezetet, melyről nem volt kétséges, hogy jelentős gazdasági engedményeket fog tartalmazni a politikai követelményekre

¹² Uo. vol. 58. f. 116—117. Összefoglaló Halmos és Patek tanácskozásáról, 1920 máj. 3.

¹³ Ld. *Karsai*: i.m. 22. A márc. 29-i villásreggelinek és az ott folytatott beszélgetésnek az AD-ban nincs nyoma.

nyújtandó minden garancia nélkül. A Párizssal való érintkezés megkönnyítése érdekében Halmos Paléologue levelével érkezett Budapestre, melyben a vezértitkár a budapesti fő-biztost Halmos értesítéseinek távirati továbbítására kérte.¹⁴ Ugyanakkor a Creusot vállalat Daudet mérnököt küldte Pestre a beruházási lehetőségek, szükségletek vizsgálata végett.

A Quai d'Orsay-n közben a kérdés általános politikai összefüggéseit vizsgálták, s mindenekelött az angolok, olaszok és az amerikaiak magyarországi politikáját vették szemügyre. Az angolok magyarországi politikájának 1918—1919-es történetét a Quai d'Orsay-n rendkívül komplexnek és hullámzónak látták. Úgy vélték, hogy a Foreign Office és Lloyd George között már 1918-ban és 1919 elején is jelentős különbség állt fenn Magyarországot illetően, amennyiben az előbbi híven támogatta a szövetségeket, míg a miniszterelnök, ahol csak tehetette, szívesen kedvezett a magyaroknak. Ez az eltérés csak fokozódott a Tanácsköztársaság kikiáltása után, mikoris Lloyd George elérte, hogy bizalmasát, Smuts tábornokot tárgyalni küldje Kun Bélához. A Foreign Office azonban Smuts mellé adott egy fiatalembert, hogy ellenőrizze a miniszterelnök barátjának tevékenységét. Lloyd George a román megszállás után szélsőségesen románellenes lett, Bratianut pedig kifejezetten gyűlölte — mondják a franciák —, míg a Foreign Office ezzel szemben szerette volna ugyan eltávolítani Bratianut, de általában kedvezett a románoknak. Végül Bratianu lemondása után az angol miniszterelnök magatartása kedvezőbbé vált Románia és előnytelenebbé Magyarország számára. Ennek ellenére Lloyd George továbbra is hajlott arra, hogy revidéálja a magyar békét, amit azonban a külügyminisztérium ellenezett. Hogy a kép zavarosabb legyen, ehhez jött a Budapesten állomásozó angol misszió tisztjeinek, elsősorban Toubridge admirálisnak a tevékenysége. Az angol misszió tisztjei valamennyien magyarbarátok — állapítja meg a feljegyzés —, s minthogy tagjai a Békekonferencia által Pestre küldött négytagú tábornoki misszióknak, ez a misszió rendszeresen Magyarországra nézve kedvező jelentéseket küld Párizsba. „Sőt, a Szövetségek nevében Sir George Clerk által betöltött missziót is a magyarok javára orientálták, jóllehet Sir George Clerk megelőzően Bukarestben volt küldetésben.”

Az összefoglaló az angolok magyarbarát tevékenységének számos okát említi. Így rámutat az angol magángazdasági érdekekre, melyeknek minden angol mindenhol hű katonája. Továbbá úgy véli, hogy Lloyd George esetében zsidó befolyás érvényesült, míg a budapesti katonák és a missziók tagjai ösztönös szimpátiát éreznek a „gentlemen” és monarchista érzelmű magyar nemesi rétegek iránt. Esetleg — teszi hozzá a feljegyzés — az a hátsó gondolat is mozgatja őket, hogy a magyar trónra egy angol herceget ültethetnek. A legfontosabb oknak azonban a jegyzék azt tartja, hogy Anglia a tengeri uralom megszerzése után azon fáradozik, hogy kézbevegye az európai folyami hegemoniát, s ebből a célból biztosítsa Anglia döntő befolyását az egész Duna-medencében. Mindebből — érthető módon — a jegyzék azt szűri le, hogy Franciaország nem számíthat Magyarországon az angol politikára.

Olaszország politikája e feljegyzés szerint lényegesen egyszerűbb, mint az angoloké. Az olaszok az első pillanatoktól kezdve közeledni igyekeztek mind Magyarországhoz, mind Ausztriához, azért, hogy Jugoszláviát és Csehszlovákiát ellensúlyozhassák. Elkeseredetten harcoltak a cseh és szerb követelések ellen stb. „Olaszország elgondolása az, hogy elkerülje egy dunai hatalom létesítését

¹⁴ AD EZ, H. vol. 58. f. 53, Paléologue levele Fouchet-hez, 1920. márc. 30.

az Ausztria-Magyarországból eredő államok közötti konföderáció formájában. Meggyőződve arról, hogy a jugoszlávok és a csehek ellene vannak (ti. Olaszország ellen — O. M.), barrikádot szándékozott közéjük helyezni. Mi több, még a magyarokat is támogatta az osztrákokkal szemben, miután úgy tűnt, hogy az utóbbiak közeledhetnek a csehekhez." A továbbiakban a feljegyzés úgy véli, hogy Olaszország számára nem fontos, hogy milyen rendszer van Magyarországon, feltéve, ha fellép a szomszédos nemzetek ellen. Az olasz kormány kezdettől fogva igyekezett a magyaroknak területi előnyöket biztosítani, s ugyanakkor legfőbb törekvése arra irányult, hogy megakadályozza ezeknek az országoknak minden gazdasági együttműködését. „Olaszországnak — vonja le a végső következtetést az irat — valóban az az érdeke, hogy Közép-Európa országait egymás ellen izgassa, avégett, hogy meggyengítse őket. Az olasz németbarát pártok ebben eszközt látnak adott esetre a Magyarországgal, Ausztriával és Németországgal való szövetségi csoport (un faisceau d'alliance) helyreállítására." Természetesen mindebből az is következett, hogy Franciaország az olaszok magyarországi politikájára sem támaszkodhatott, ellenkezőleg, az volt az érdeke, hogy az olasz hatást megkísérelje ellensúlyozni.

Végül elemzés alá vették a Quai d'Orsay-n az Egyesült Államok budapesti magatartását is. Megállapították, hogy az amerikai szakértők a békekonferencia kezdetén sok nehézséget támasztottak ugyan, de végeredményben elfogadták azt az elvet, hogy a határok megszabásánál a volt elnyomott nemzeteknek kell kedvezni, még hozzá nemcsak etnikai, hanem gazdasági téren is. „Így az amerikai delegátusok, hosszú viták után, hozzájárultak ahhoz, hogy magyarok által lakott régiókat, melyeket azonban — mint a feljegyzés mondja — el kellett szakítani Magyarországtól, hogy a szövetséges nemzeteknek jó határt biztosíthassanak, átengedjenek a románoknak, a csehszlovákoknak, vagy a jugoszlávoknak." Később azonban minden megváltozott. A Legfelső Tanácsban, illetve a külügyminiszterek tanácsában Lansing, aki a közép-európai ügyekben Wilson helyett Amerika hangját hallatta, nyíltan magyarbarát politikát folytatott, s a leghatározottabban fellépett Magyarország védelmében mind a románokkal, mind a jugoszlávokkal szemben. A francia külügyminisztérium úgy vélte, hogy e magyarbarát politika mögött egyrészt a budapesti tőkés zsidó körök befolyása, továbbá az a „bosszúság" húzódott meg, hogy az amerikaiaknak nem sikerült rátenni a kezüket a román petróleumra s ezt a román politikusoknak nem tudták megbocsátani. Végül az általános okot abban vélték felfedezni, hogy az amerikaiak mindenütt elvből támogatják Franciaország ellenségeit. „Így történhetett, jegyzi meg az irat, hogy M. Wallace, az Egyesült Államok nagykövete, aki a Nagykövetek Tanácsában az amerikai kormányt képviseli, kijelentette, hogy bár csatlakozik Magyarország határai fenntartásának elvéhez, kötelessége kijelenteni: mélyen fájjalja, hogy nem lehet őket módosítani.”¹⁵

Nem kell bizonygatni, hogy a francia külügyminisztérium természetesen az amerikai politikát sem tekintette szája íze szerint valóknak Magyarországon.

Minden ok megvolt tehát arra, hogy a francia külügyminisztérium támogassa a francia gazdasági érdekeltségek tervezett akcióját Magyarországon, tekintettel arra, hogy ettől politikailag is örvendetes változásokat lehetett remélni éppen az angol—olasz—amerikai politika ellensúlyozása szempontjából és végeredményben abból a szempontból, hogy a Duna-medencét egységesen

¹⁵ Uo. Vol. 46. f. 130—131 „Politique de l'Angleterre et de l'Italie à l'égard de la Hongrie, 30 mars 1920;" f. 132—135 „Note. Les États Unis et la Hongrie, 2 avril 1920."

francia befolyás alá helyezték. A kérdés az volt, hogy Franciaország meddig mehet el ezen az úton anélkül, hogy a medence többi államaival fennálló barátságát, mely egyébként sem volt minden nehézségtől mentes, ne veszélyeztesse. Másként szólva: elmehet-e egy olyan pontig e barátság keretében, hogy a magyaroknak általa tehető szívességek megérjék a magyar kormánynak a jelentős gazdasági koncessziókat és az egyoldalú francia orientációt?

Karsai leírja a kérdésről folytatott április 6-i minisztertanácsi vitát, ahol Rubinek melegen ajánlotta a francia tőke érdekeltté tételét a magyar gazdaságban, míg Korányi pénzügyminiszter bizonyos nehézségeket támasztott, arra hivatkozva, hogy az angolokkal már jelentős tárgyalások vannak folyamatban.¹⁶ Mint Fouchet főbiztos Halmos tájékoztatására hivatkozva jelezte, Korányi formálisan lekötötte magát az angoloknál, s így a francia tárgyalások elindítása esetén rendkívül nehéz helyzetbe kerülhetett.¹⁷ A Párizsból hazatért béke delegáció azonban beszámolv a Horthynak a párizsi helyzetről a kormányzó a tárgyalások felvételére biztatta. A minisztertanács végeredményben megadta a engedélyt a tanácskozásokra, s Creusot mérnökét, M. Daudet-t a kormány néhány nap múlva felkérte, terjesszen elő tervezetet egy budapesti kikötő építésére. Ugyanakkor különféle magyar szervek egész sor konkrét pénzügyi és gazdasági tervet dolgoztak ki, mégpedig rekord idő alatt, úgy, hogy Halmos április 9-én már vissza is indulhatott velük Párizsba. A fordulat egyik nem lényegtelen velejárója volt, hogy a magyar kormány jelzést adott a sajtónak a Franciaországra vonatkozó hírek tónusát illetően.¹⁸ Mellesleg erre a célra a francia külügyminisztérium is rendelkezésre bocsátott bizonyos összegeket.

Természetesen a magyarok, messzeemenő gazdasági tervek kidolgozása közepette, a franciák húzódása ellenére is igyekeztek valamiféle konkrét politikai ígéretet kicsikarni. Simonyi-Semadan miniszterelnök április 10-én felkereste a francia főbiztost és jelezte, hogy aznap délután a kormányzó részvételével tanácskozást tartanak, melyen meg fogják határozni Magyarország kövendő irányvonalát. „A miniszterelnök . . . — jelentette Fouchet — annak érdekében lépett fel, hogy, ha csak a Magyarországtól elvett területek néhány pontjára nézve is, szervezzenek népszavazást az Antant ellenőrzése alatt, «legalább olyan fajta kiigazításokat tegyenek lehetővé számunkra, mint amilyeneket Ausztriának engedélyeztek». Az északi megyék átengedése a cseh — szlovákoknak a legfájdalmasabb, mert szeretnénk legalább egy folyosóval rendelkezni, hogy kapcsolatban legyenek Lengyelországgal.” A főbiztos hozzátette, hogy „valamit” az ő véleménye szerint is tenni kellene, mivel Franciaország viszonylag jelentéktelen engedmények árán nagy területeket nyerhet, de legalábbis hozzájuthat a jövőt biztosító egyezményekhez.¹⁹

Halmos Károly április 13-án ismét jelentkezett a francia külügyminisztériumban. Ezúttal Horthy megbízottjaként kijelentette, hogy a kormányzó hozzájárult ahhoz a politikai programhoz, amelyet gróf Csáky és Halmos Paléologue vezértitkárral folytatott megbeszéléseik során felvázoltak. „Horthy admirális úr jóváhagyja a Franciaország felé irányuló magyar politikai orientációt, és kész latba vetni egész tekintélyét e politika szolgálatában.” Horthy azt is megüzente, hogy amennyiben a francia kormány bizalommal viseltetik Apponyi iránt, hajlandó arra, hogy őt nevezze ki a magyar kormány élére. A beszélge-

¹⁶ *Karsai*: i. m. 24.

¹⁷ AD EZ, H. vol. 58, f. 61, Fouchet távirata 1920. ápr. 5.

¹⁸ Uo. vol. 58. f. 62, Fouchet távirata 1920. ápr. 9.

¹⁹ Uo. vol. 58. f. 77–79, Fouchet távirata 1920. ápr. 10.

tésről készült feljegyzés ezzel a mondattal zárul: „Horthy admirális kormánya megbízta dr. Halmost, hívja fel a nagykövet úr figyelmét arra a tényre, hogy mihelyt a francia – magyar egyezmény létrejön, nagyon rövid időn belül lehetőség lesz arra, hogy egy 500 000 főből(!) álló bátor, baráti s hűséges hadsereggel rendelkezzenek.” A feljegyzés nem emlékezik meg Peléologue válaszáról.²⁰ Mint köztudomású, a békeszerződés a magyar hadsereg létszámát 35 000 főre korlátozta.

Ugyanakkor Halmos átadta a Saint-Sauveur grófnak készített jegyzék egy másolati példányát is, mely azokat a jelentős magyar állami és magánérdekeltségeket tartalmazta, gazdálkodásuk részletes adataival, ahol a francia vállalatok részesedést vállalhatnának. A jegyzék nem csupán a Magyar Államvasutakat és a létező vagy létesítendő állami vállalatokat tartalmazta, de felsorolta az ország szinte minden számottevő nagyvállalatát.²¹ Ez a jegyzék, a magyar nagyipar valóságos inventárja, arra vall, hogy a francia gazdasági tevékenység fő pontjait nem a francia tőkés csoport, hanem felelős magyar szervek, minden bizonnyal a kormány tagjai jelölték ki magas jóváhagyás mellett. Tulajdonképpen az egész magyar gazdasági élet legfőbb irányítását a francia tőke kezébe kívánták letenni. E fantasztikus ajánlatot másfelől kiegészítette, hogy a magyar kormány a korábbinál valamelyest határozottabban kifejezésre juttatta politikai elvárásait, melyeket e nagyszabású gazdasági üzlet ellen-súlyának tekintettek.

Budapesten Apponyi gróf tett lépést a francia és az angol főbiztosnál annak érdekében, hogy a hatalmak a békeszerződés aláírása előtt járuljanak hozzá kisebb, teljes egészében magyarlakta területek, és mindenképp előtt Pozsony megtartásához. Felajánlotta, hogy amennyiben Csehszlovákia lemond Pozsonyról, Magyarország bizonyos gazdasági engedményeket tesz akár egy vasútvonalat, akár egy dunai kikötőt illetően.²² Párizsban viszont Halmos szorgalmazta, hogy a franciák tegyenek valamilyen látható gesztust a magyar kormánynak. Április 15-én egy ebéden megállapodtak abban, hogy a Schneider csoport megvizsgálja a felajánlott üzleteket és egy héten belül választ ad, majd pedig Budapestre küldi technikusait helyszíni vizsgálatok végzésére, hogy így a végső határozat június 1-ig megszülethessen. Halmos jelezte, hogy az összes említett nagyüzemben való érdemleges részesedés biztosítására két milliárd frank lenne szükséges. „Ez a részesedés – mondotta – a francia csoportnak biztosítani fogja az abszolút ellenőrzést ezek fölött a vállalatok fölött.” Halmos azonban megjegyezte, hogy e gazdasági és pénzügyi megbeszéléseket párhuzamosan folytatott politikai jellegű tanácskozásokkal kell elősegíteni.²³

A francia kormány maga is tisztában volt azzal, hogy egy ilyen óriási nagyságrendű akciót valamiféle politikai lépés nélkül nem bonyolíthat le. Halmos valószínűleg Paléologue kérésére egy francia nyilatkozatnak a kereteit, s egyúttal hozzávetőleges szövegét is megfogalmazta javaslat formájában a francia külügyminisztérium számára. Április 23-án Peléologuehoz írt levelében leszögezte, hogy bármennyire is megérti Franciaország helyzetét, magyar szempontból mégis elképzelhetetlen, hogy a gazdasági egyezményt aláírják anélkül, hogy a megoldásra váró politikai kérdések valamiféle megoldást nyernének. Azt

²⁰ Uo. vol. 58. f. 78 – 79, feljegyzés Peléologue és Halmos beszélgetéséről, 1920 ápr. 13.

²¹ Uo. vol. 58. f. 80 – 88, jegyzék dátum nélkül.

²² Uo. vol. 58. f. 89 – 91, Fouchet távirata 1920. ápr. 15.

²³ Uo. vol. 58. f. 93, feljegyzés „Hongrie” címen, 1920. ápr. 15.

ajánlotta, hogy Paléologue a francia kormány nevében lépjen megegyezésre vele, mint a kormányzó képviselőjével azokról a feltételekről, melyek között és azokról a határokról, amelyekig Franciaország a lehetőségekhez képest hajlandó lenne Magyarországot támogatni a megbeszélések során, melyeket a magyar kormány a szomszédos államokkal folytat majd. Ez a megegyezés azonnal életbe lépne, mihielyt a francia pénzügyi csoport felhasználja az opciókat. Halmos levelének végén ezt írja: „Teljes bizalmunk van Franciaországban, és meg vagyunk győződve arról, hogy abban az esetben is, ha nem nyerünk teljes elégtételt az egyik vagy másik szomszédunkkal folytatott megbeszélések során, Franciaország tudni fogja, miként segítsen rajtunk a jövőben, miután teljes bizonyosságot szerez arról, hogy szilárd és hűséges barátokat talált. Így módomban áll kijelenteni önnek, hogy mihielyt ez az egyezmény létrejött, Franciaország végérvényesen számíthat ránk és mindazon erőkre, melyekkel rendelkezhetünk.”²⁴

Halmos, mint említettük, szövegtervezetet is készített a francia deklarációhoz. E tervezet legfontosabb mondata így hangzott: „A francia kormány elő fogja segíteni a magyar, román, csehszlovák és jugoszláv kormányok közötti megbeszéléseket, és minden lehetséges mértékben és a végső eredmény eléréséig támogatását fogja nyújtani, hogy alkalmas megoldásokat találjanak valamenyny szomszédos ország kielégítésére, eltüntetve az ellenségeskedés minden okát és lehetővé téve számukra az együttműködést társadalmi és gazdasági helyreállításukban.” E szöveghez Halmos csatolta a gyakorlati magyar kívánságokról készített összefoglalóját, melyet fentebb Romániára vonatkoztatva már ismertettünk.²⁵ Az iratok között szerepel egy térkép is, mely feltünteti azt a területet, melyet a jegyzék tisztán magyarnak tekint, s melyről a tárgyalások a magyar kormány megindítani kívánta. Ez egy újabb Halmos-jegyzék mellett található, mely korábbi két hasonló tárgyú beadványának összefoglalója. A térképen a határt kísérő övezetben rózsaszín sáv jelzi a kérdéses terület 1 722 000 lakóval.²⁶ Koncepciója a lengyel-román-magyar blokk gondolatának felelt meg, a legfőbb eleme Kárpát-Ukrajna megszerzése s ezáltal a lengyel-magyar közös határ megeremtése volt. Egyebütt csak kisebb korrekciókat kívánt, s lényegében véve mellőzte az erdélyi kérdést.

A francia külügyminisztérium nem nyilvánított véleményt a konkrét magyar kívánságokról, nem zárkózott el azonban azelől, hogy egy általános természetű nyilatkozatot tegyen abban a szellemben, melyet Halmos feljegyzése tükrözött. A magyar kormány szemében ugyanabban az időben bízhatóan hatott az az úgynevezett kísérőlevél is, amit a szövetséges hatalmak a békeszerződés szövegének átnyújtása alkalmából ahhoz csatoltak, s amely a Legfelső Tanács akkori elnökének, Millerand francia miniszterelnöknek aláírását viselte. Az ún. Millerand-levél kiadásának előtörténete ugyan egyelőre nem ismert, s feltehető, hogy abban az angoloknak és az olaszoknak jelentős szerepük volt, annyi azonban szintén bizonyosnak látszik, hogy a francia kormány e kis remény megcsillogtatását a magyar kormány előtt ezúttal nem ellenezte, sőt valószínűleg szívesen hozzájárult. A május 6-i levél kimondta, hogy alapnak a békeszerződés megállapításait tekinti, de lehetővé tette, hogy a határkijelölő bizottságok felterjesztése alapján, az egyik érdekelt fél kérésére a Népszövetség

²⁴ Uo. vol. 58. f. 95 -- 97, Halmos levele Paléologue-hoz, 1920. ápr. 23.

²⁵ Uo. vol. 58. f. 98 -- 100, Halmos deklaráció-tervezete, valamint feljegyzése a magyar politikai óhajokról, 1920. ápr. 23.

²⁶ Uo. vol. 58. f. 122 -- 124, a magyar kívánságok összefoglalása és egy térkép.

Tanácsa jószolgálatait igénybe lehessen venni a vitatott határszakasz módosítása céljából. Ez az eljárási mód a későbbiekben valóban lehetővé tett kisebb, jelentéktelen cseréket, módosításokat, és semmi köze nem volt a magyar kormány valódi kívánságaihoz.

Paléologue május 5-én foglalta össze a legvilágosabban a francia álláspontot. Bethlen és Csáky jelenlétében hangsúlyozta, hogy „... a francia—magyar közeledést hosszú lejáratú ügynek kell tekinteni, amely azonban előbb vagy utóbb elvezet a Magyarország által kívánt eredményekhez. Kijelentette, hogy a francia kormány keleti politikáját Magyarországra fogja alapozni, pillanatnyilag azonban szomszédaira közvetlenül nem tud hatást gyakorolni.”

Halmos április végi, május eleji párizsi tartózkodása idején tisztázta, hogy a francia csoport milyen érdekeltségekre terjed ki és hogy ezek az érdekeltségek végeredményben milyen üzletekre kérnek a magyar államtól, illetve magánlétesítményektől opciót. A francia csoport négy céget foglalt magába, éspedig a Schneider et Cie, a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Banque de l'Union Parisienne és a Jacques Gunzburg et Cie cég. A magyar államtól a csoport opciót kért 90 évre a Magyar Államvasutak és a hozzá tartozó állami üzemek kihasználására, a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő munkálatainak lebonyolítására, a Duna szabályozására és csatornázására, egy hidroelektromos üzem létesítésére, kikötő építésére a Csepel szigeten és végül a Duna—Tisza csatorna megépítésére.²⁷

Végignézve e listát megállapítható, hogy az ügy gazdasági oldala bonyolultabb és gazdagabb, mint a tervezet korabeli és későbbi támadóí vagy bírálói feltüntették. A korabeli támadások során úgyszólván kizárólag az állami intézmények „kisajátításáról” beszéltek, ami kétségkívül előnytelen volt, s a tervezett beruházásokról szinte szó sem esett. Márpedig az akció keretében a kért opciók gondosan voltak megvágatva, s pontosan megfeleltek annak az elgondolásnak, hogy Magyarországot és Budapestet egyrészt teljes egészében francia befolyás alá vonják, másrészt viszont, mint ilyet a dunai—balkáni övezet kereskedelmi és pénzügyi központjává alakítsák. Nem volt véletlen ebből a szempontból az sem, hogy a Halmos-féle lista a nagy ipari üzemek névsoráról nem váltott ki érdeklődést, s a nagyvállalatok helyett a franciák egyetlen magánérdekeltségnél kértek opciót, nevezetesen a Magyar Általános Hitelbanknál. Ezzel egyszerre két előnyhöz juthattak: egyfelől bekerülhettek a hitelélet szívébe és ellenőrzésük alá vonhatták, amint Saint-Sauveur gróf egy levelében írta „Magyarország legfontosabb pénzügyi intézményét”,²⁸ másfelől, ahogy azt viszont egy táviratban Paléologue jegyezte meg, egy olyan bank kebelébe juthattak be, mely 230 ipari vállalatot ellenőrzött.²⁹

Ha ugyanakkor a kérdés másik, tehát politikai oldalát vizsgáljuk, ami a magyar kormányférfiakat láthatóan sokkal jobban érdekelte, úgy nyilvánvaló, hogy a francia táborba való belépés még abban az esetben is, ha területi kérdésekben egyáltalán semmi sem történik, minden más vonatkozásban bizonyos védelmet eredményezhetett. Mégis, midőn Teleki megtudta, hogy a francia kormány a politikai ellenszolgáltatást a távoli jövőbe tolja ki, habozni kezdett, és az opciókat feltételeesen kívánta csak kilátásba helyezni.

²⁷ Uo. vol. 46. f. 213—214, körtávirat, 1920. jún. 22.

²⁸ Uo. vol. 58. f. 220—227, a Schneider Etablissement levele a miniszterelnökhöz, 1920. jún. 10.

²⁹ Uo. vol. 46. f. 213—214. Körtávirat, 1920. jún. 22.

A tárgyalások egyelőre jól haladtak Párizsban. A magyar fél a francia kívánásokhoz hozzájárult, s már csak az volt hátra, hogy a magyar kormány meghozza a végső döntést az opciók ügyében. Ezt elősegítendő, a francia külügyminisztérium megszövegezte a Halmos által javasolt deklarációt és május 13-án felhatalmazta a budapesti főbiztost, hogy azt — egyelőre nem hivatalosan, hanem csak előzetes tájékoztatás céljából — felolvassa Horthynak és azoknak a minisztereknek, akiket Horthy szükségesnek lát beavatni. (A deklaráció hivatalos átadására majd csak június 22-én, valamennyi szükséges irat aláírása után került sor.) Fouchet május 17-én Teleki külügyminiszternek, 18-án pedig Simonyi-Semadam miniszterelnök, Teleki, Korányi pénzügyminiszter, Rubinek földművelésügyi miniszter, továbbá Apponyi, Andrássy, Csáky, Bethlen és Halmos Károly jelenlétében Horthynak olvasta fel. Ez és a végleges szöveg nem volt teljesen azonos, az eltérések azonban nem lényegesek. A továbbiakban az utóbbit idézzük: „A francia kormány meg van győződve, hogy a prosperitás gyors helyreállítása Közép-Európában, mely az általános béke megszilárdításának lényeges elemét alkotja, csak az érdekelt államok kölcsönös együttműködése útján érhető el. Ezért kész elősegíteni minden olyan tanácskozást, mely ezzel az eredménnyel egyfelől a román, csehszlovák és jugoszláv, másfelől a magyar kormány között zajlik majd le, avégett, hogy a nevezett államok között biztosítsa a bizalmas kapcsolatok kialakítását, melyek egy ilyen együttműködésnek elengedhetetlen alapját képezik.

Az aláírását viselő békeszerződés hű őreként (observateur), a Szövetséges és Társult Hatalmak által a magyar delegációhoz intézett kísérőlevélben tett nyilatkozatoktól inspirálva, a francia kormány kész arra, hogy minden barátságos egyezménykísérlethez jószolgálatait nyújtsa Magyarországnak és szomszédai között, annak érdekében, hogy megszüntesse az ellenségesség minden okát az érdekelt felek között, akik közös elégtételhez jutnának.

E kísérletek célja, az említett kísérőlevél előírt feltételei keretében az esetleges (quelque) gazdasági vagy etnikai igazságtalanság korrigálása, illetve a kisebbségek védelmének biztosítására már hozott előírások kiegészítése lenne.”

A továbbiakban a nyilatkozat részletezte, hogy melyek azok az egyéb területek, ahol az együttműködés kialakítása végett a francia kormány hajlandó lenne segítséget nyújtani. Ezek között szerepelt az országok közötti forgalom, a vasút, a posta, a távíró, a telefon, a pénzügy, a vízügy stb. A vezértitkár, távirata végén, melyben a nyilatkozat szövegének ismertetésére utasította Fouchet-t, megjegyezte, hogy a nyilatkozat természetesen alá van rendelve a békeszerződés aláírásának.³⁰

A Horthy-nál tartott valóságos felolvasóülés, amint Fouchet jelezte, rendkívül ünnepélyes volt. A hangulatot csak emelte, hogy a nyilatkozat felolvasása után a főbiztos még egy kis beszédet tartott. Ebben három szempontot hangsúlyozott: Franciaország hűségét kötelezettségeihez, a végleges béke biz-

³⁰ Uo. vol. 58. f. 128, Paléologue távirata Fouchet-nek 1920. máj. 13. és uo. vol. 46. f. 212. Körtávirat: a deklaráció szövege, 1920. jún. 22. — Az itt közölt szöveg a jún. 22-én átadott nyilatkozatnak felel meg. Ettől a máj. 18-án felolvasott nyilatkozat fogalmazásában néhány helyen eltér. Ezek: a korábbi szöveg hivatkozva a „kísérőlevél”-re nem tartalmazza, hogy a revíziónak az ezáltal megszabott feltételek között kell lezajlani; az igazságtalanság kapcsán nem a „valamiféle” (quelque), hanem az „egy” (une) megjelölést alkalmazza és annak nem korrigálásáról (corriger), hanem jóvátételéről (réparation) beszél, végül a kisebbségvédelmet illetően a kiegészítés mellett annak átformálásáról, revíziójáról is szól (completer et reviser).

tosításának szükségességét és végül a független és erős Magyarország hasznosságát a tartós egyensúly szempontjából. Ezt követően Fouchet azonnal eltávozott, elkerülendő minden részletekbe menő további beszélgetést. A hatás igen nagy volt, s május 29-re minden opciót, mely az államra tartozott, az illetékes miniszterek aláírtak.³¹ Június 4-én a magyar delegáció szignálta a békeszerződést.

Mint látható, a francia nyilatkozat óvatos volt, de körülbelül kielégítette a magyar kérelmet, melyet ezel kapcsolatban Halmos előadott. Mindenesetre aligha lehet azt állítani, hogy kizárólag a magyarok fantáziája magyarázott abba minden olyasfajta ígéretet, mely a francia külügyminisztériumtól teljesen távol állt. Mindenekelőtt azért lenne ez nehéz állítani, mert a magyar kormány egyáltalán nem rejtette véka alá törekvéseit. Emellett az sem kétséges, hogy az országok egymásközötti viszonyában nemcsak a kimondott vagy leírt szavaknak van jelentőségük, hanem az általános klímának is. Ez a klíma pedig a megelőző mintegy másfél évhez képest gyökeresen megváltozott. A volt ellenség előtt kinyílt a kapu, ami mindaddig el volt zárva nemcsak Kun Béla, de megelőzően Károlyi számára is. A magyarok jöttek-mentek Párizs és Budapest között, javaslatokat tehettek és meghallgatásra találtak. A francia külügyminisztérium nem csak jó szolgálatait ajánlotta fel, de arra is hajlandó volt, hogy a békeszerződéssel kapcsolatban leírja az „igazságtalanság” szót. Igaz, hogy ezt a Millerand levélre hivatkozva és annak szellemében tette, de formailag saját kezdeményezésére adta az idézett nyilatkozatot és ezúttal nem a szövetségesek, hanem a saját nevében nyilatkozott.

Vajon jelentette-e mindez egyúttal, hogy amint sokan feltételezték, a francia kormány ebben az időben gyökeresen eltávolodott volna az elsősorban éppen általa kialakított közép-európai békeműtől? Úgy tűnik, hogy a külügyi szolgálat érdekelt funkcionáriusai — hogy csak róluk beszéljünk — ezidő szerint nem voltak azonos nézeten ebben a kérdésben. Egy részük meggyőződéssel kitartott a megszerkesztett formáció apológiája mellett, s Magyarországgal szemben például 1920-ban is a „büntetés” politikájának folytatását javasolta, hangoztatva, hogy a nagy elveket nem szabad a gazdasági érdekeknek feláldozni. Más részük, így például maga Paléologue, távolról sem tartotta ezt a rendezést minden szempontból megnyugtatónak. Nincs jele ugyan annak, hogy valamiféle területi átrendezést konkrétan tervezett volna, egyes motívumok mégis arról vallanak, hogy ez a gondolat nem volt tőle teljesen idegen. Az egyik ilyen jel volt, hogy — mint már említettük — a Romániával kapcsolatos magyar javaslatokat ismertette a román kormánnyal. Ennek nyilvánvalóan nem lehetett más magyarázata, mint hogy e javaslatot saját maga tárgyalási alapnak vélte. Utaltunk arra is, hogy a vezértitkár a tárgyalásokról a továbbiakban is folyamatosan tájékoztatta a román követet. Hallgatólagosan tudomásul vette a magyar—lengyel tárgyalást is, s ebben az időben Varsóba nem érkezett figyelmeztetés, mely ezt a kapcsolatot kifogásolta volna. Mindemellett, ha a magyar tárgyaló feleknek Paléologue nem is tett konkrét ígéretet, a magyar jegyzékeket átvette, tanulmányozta.

A területi kérdésnél azonban Paléologue szemében nagyobb jelentőségű hiba volt a volt Monarchiával kapcsolatban annak gazdasági széthullása. A vezértitkár azok körébe tartozott, akik a francia politikai életben a dunai kon-

³¹ Uo. vol. 58. f. 130, Fouchet távirata 1920. máj. 19.; f. 138—142, Fouchet jel. máj. 23.; f. 148, Fouchet távirata 1920. máj. 29. és f. 149, Fouchet távirata 1920. máj. 29.

föderáció gondolatát képviselték, s erre az alapra kívánták helyezni a francia politikai befolyást. Ugyanakkor úgy vélte — amennyire ezt egyelőre meg lehet állapítani —, hogy a gazdasági együttműködés megalapozásában a francia tőkének az első helyet kell biztosítani. Valószínűleg nem csalódnunk, ha úgy véljük, hogy Paléologue-ot mindenekelőtt a fenti gondolat vezette, midőn az ebben a koncepcióban szerinte gazdasági, technikai, szakképzettségi szempontból jelentős Magyarországgal megpróbált kiegyezésre jutni. Másfelől a tervezett közép-európai egység természetesen a német gazdasági és politikai expanzió ellensúlyozására kellett volna szolgáljon. Mint már jeleztük, a közép-európai politikai csoportosulás magjának viszont feltehetően egy lengyel—magyar—román blokkot tekintett, melyhez alapul — többek közt — a közös szovjet-ellenesség szolgálhatott.

Voltak azonban a francia külpolitikának olyan képviselői, akik határozottan a Magyarországnak teendő lényegesebb engedmények mellett foglaltak állást. Ilyen volt például Fouchet budapesti főbiztos. A francia diplomata Budapestre érkezte első percétől kezdve, itt tartózkodása utolsó pillanatáig nyíltan és kifejezetten magyarbarát álláspontot foglalt el úgyszólván minden egyes felmerült kérdésben. Számos, a magyar érdekeket támogató megnyilatkozása közül csak egy összefoglaló feljegyzését részletezzük, melyben rendszeresen fejtette ki gondolatait a magyar kérdés lényegéről. A feljegyzés a békeszerződés következményeinek ismertetésével kezdődik: terület, nyersanyag, nyitott határok, irredentizmus. Ezt követően a feljegyzés így folytatódik:

„Az a hatalom, mely uralma alatt tartja majd Magyarországot, kezében tartja Közép-Európa kulcsát (clef de voûte). Bár eléggé vad fajta, a magyar valójában az új Balkán legvicilizáltabb elemét képviseli. Hosszú képzése a német egyetemeken, valamint könnyű alkalmazkodása a francia szellemhez képzett technikussá és egyúttal érzékeny gondolkodóvá teszik. Katonaként kiváló. Helyzete a Duna mentén kivételes. Ténylegesen a Kárpátok közötti nagy alföld középpontjában van. Ott, ahol ma Budapest emelkedik, fut össze földrajzilag és szükségszerűen a XIV. század óta Közép-Európában minden közlekedési útvonal. Ezt a kulcsot ma nem Németországnak, hanem a győztes Franciaországnak kell megszereznie . . .” A feljegyzés nagyobb, s lényegesebb része azt a kérdést feszegeti, hogy mit tehet Franciaország a magyarok érdekében anélkül, hogy a szomszédos államokban jogos gyanakvást váltana ki. Javasatait Fouchet két részre bontja. Először azokról beszél, melyek véleménye szerint azonnal megoldhatóak. Így azt hiszi, a francia kormány jelezhetné Bécsben, hogy nincs ellene a közvetlen osztrák—magyar tárgyalásoknak Burgerland sorsát illetően. Továbbá ajánlotta, hogy a francia kormány segítse elő Pécs mielőbbi kiűritését a jugoszlávok által, segítsen biztosítani az ország számára szükséges szenet addig is, amíg a pécsi bányákat megkapja, s végül szorgalmazza a diplomáciai kapcsolatok felvételét Bukarestben. — Amint azt a további iratokból látni lehet, mindezeket a lépéseket a francia kormány valóban megtette.

A másik csoportban Fouchet a közelebbi, vagy távolabbi jövőben lehetséges javaslatait adta elő. Leszögezte, hogy a Millerand-levél alapján működő határkijelölő bizottságok nehezen lennének átalakíthatók revíziós bizottságokká. „Mindazonáltal — mondja Fouchet — az új magyar határokat olyan módon húzták meg, hogy komoly kiigazításukat helyenként a jó érzés követeli.” Több konkrét példa után a főbiztos elsősorban a csehszlovák határok kérdését vizsgálja. Rámutat arra, hogy itt a határok végül Magyarországra nézve lényeg-

gesen rosszabbak lettek, mint amit eredetileg Masaryk elnök kívánt, valamint arra is, hogy ezzel magában Csehszlovákiában is sokan nem értenek egyet. Végeredményben határozottan javasolja, hogy Kárpát Ukrajnában rendezzenek népszavazást, ami a szemében egyértelmű annak visszatérésével Magyarországhoz. Így önmagától kialakulna egy franciabarát lengyel—magyar blokk — mondja —, ami később esetleg Románia csatlakozásával bővülve — komoly gát lehetne Németország útjában. Végül a feljegyzés a magyar kisebbségek védelmét szorgalmazza, mindenekelőtt Romániában, ahol a helyzet — nézete szerint — a legrosszabb. Fouchet végső konzekvenciáját abban vonja le, hogy Magyarországnak segítő kézre van szüksége, s „ez Németországgé lesz, ha mi nem foglaljuk el a még üresen álló helyet”.³²

Az a kérdés, hogy vajon a francia közép-európai politikában melyik koncepció győzedelmeskedik és válik tartóssá, 1920-ban láthatóan nyitott volt. Alapjában a kérdés a franciák szemében nem érintette a békerendszer lényegét, de mindazok előtt, akik a dunai—balkáni egységbe be kívánták vonni Magyarországot, világos volt, hogy bizonyos politikai engedményeket tenni kell neki, sőt hogy ez alárendelt mérvben érintheti a trianoni határokat is, legalábbis a tisztán magyar lakta peremvidék egy részében. Ez utóbbi kérdésre nézve azonban Párizsban semmiféle konkrét elhatározás vagy terv nem született.

Május 29-én az állami opciókat szignálták, s Teleki egy kísérőlevéllel ellátva Halmossal Párizsba küldte őket. A kísérőlevelet Simonyi-Semadam miniszterelnök, Teleki külügyminiszter, valamint Emich és Korányi miniszterek írták alá. Ebben a Saint-Sauveur grófnak szóló iratban a magyar kormány hangsúlyozta aláírásának nagy jelentőségét és a nehézségeket, melyek a végleges megállapodás esetén a magyar államra hárulnak mind gazdasági, mind pénzügyi tekintetben. A levél azután így folytatódik: „A magyar kormány tehát vállalva az aláírás súlyos felelősségét, ezt csak általános természetű okok miatt tehetette, melyeket Ön ismer.

A magyar kormány úgy gondolta, hogy az aláírást vállalja azon tökéletes bizalom miatt is, mellyel Franciaország történeti lojalitása és bebizonyított ereje iránt viseltetik, s mely képessé teszi arra, hogy elérje azokat a politikai eredményeket, amelyek, amint azt Ön Gróf Úr tudja, létlehetőségünk elengedhetetlen feltételeit alkotják.

Ebben a helyzetben a magyar kormány úgy vélte, Magyarország legfelső érdekében cselekszik, ha azonnal az ön csoportja rendelkezésére bocsátja az opciókat, melyeknek feltételeit csak a fenti megfontolások indokolják, s melyek nem állhatnának meg, ha csupán egy kereskedelmi és pénzügyi üzletről lenne szó.”³³

Jóllehet Fouchet úgy vélte, hogy a levél tulajdonképpen ártalmatlan, eléggé világosan kifejezésre juttatta, hogy a magyar kormány a játékot csak akkor játssza végig, ha valamiféle politikai ellenszolgáltatáshoz jut.

Ugyanakkor a franciák két ponton kielégíthetlenné maradtak. Egyrészt az opciókat és a kísérőlevelet Horthy nem írta alá — mint mondotta adminisztratív-alkotmányjogi okokból —, másrészt nem intéződött el az üzlet a Hitelbankkal. Ami az első kérdést illeti, a külügyminisztérium Horthyt arra kérte, adjon nyilatkozatot arról, hogy a kérdéses iratokat pusztán adminisztratív okok-

³² Uo. vol. 48. f. 72—82, „Note mise par M. Fouchet, chargé de mission de la République en Hongrie” 1920. dec. 11.

³³ Uo. vol. 58. f. 150—151, a magyar kormány levele Saint-Sauveur grófhoz 1920. máj. 29.

ból nem szignálta, de a magyar kormány eljárásával egyetért. A kívánt deklarációt Horthy meg is tette, de azt kiegészítette egyrészt a francia nyilatkozat szövegének lényeges pontjaival, majd leszögezte, hogy a magyar kormány kiküldöttjei viszont átadták Paléologue vezértitkárnak azt a programot, mely a trianoni béke kívánt jóvátételét tartalmazza, s melyet „Franciaország segítségével kell majd megvalósítani”. A Horthy-féle szöveg fogalmazása olyan erős volt, hogy a vezértitkár nem tehetette meg, hogy valamilyen formában ne reagáljon rá. Midőn június 12-én jelezte Fouchet-nak, hogy a francia nyilatkozatot egy később megjelölendő időpontban a főbiztos fogja hivatalosan átnyújtani a magyar kormánynak, egyúttal megjegyezte, hogy a magyar tárgyalók valóban átnyújtottak egy nyilatkozatot a magyar óhajokról, ezt azonban a vezértitkár „csak szimpla információ címén és a lényegét illetően teljes fenntartással vette át. A feltételek — folytatódik a távirat szövege —, melyek között a francia kormány kész részvételét biztosítani a helyreigazításhoz . . . a nyilatkozatban, melyet át kell majd nyújtania, ki vannak fejtve és csak ott vannak kifejtve.”³⁴

A Hitelbank ügyének megoldása több nehézséggel találkozott. Vezetője, Ullmann Adolf, attól tartva, hogy a bank angol kapcsolatai erősen megsínylik a kívánt francia üzlet lebonyolítását, valamint hogy ez Magyarországon is nagy problémákhoz vezethet, azt kívánta, hogy a kormány kifejezetten fedezze ezt az üzletet. Így Párizsba csak Kornfeld bárót küldte ki, aki egy általános természetű felhatalmazást kapott a tárgyalások lefolytatására, de az egyezmény megkötésével nem volt megbizva. Miután világossá vált, hogy a franciák ezzel nincsenek megegyezve és minden további kérdést a Hitelbankkal kötendő egyezményhez fűznek, Kornfeld táviratoztatott a francia külügyminisztériummal, felhatalmazást kérve a szignálásra. Ullmann azonban hajthatatlannak mutatkozott. Június 3-án Fouchet felkereste és megkísérelte a bankvezér meggyőzését, ő azonban a kérést kategórikusan elutasította. Csupán egy olyan újabb utasításra volt hajlandó, mely alapján Kornfeld kijelenthette, hogy a bank a legszorosabb kapcsolatot kívánja a francia féllel létesíteni, „mihelyt a politikai helyzet megengedi”. Fouchet megjegyezte, hogy a báró nyilvánvalóan nem akarja túl korán elkötelezni bankját a magyar közvélemény előtt, midőn francia részről még semmi sem történt a magyar remények beváltására.

A Hitelbank ügyében nyilvánvalóvá vált a magyar kormánytényezők megtorpanása. Fouchet június 8-án újból igyekezett Ullmannat rávenni az azonnali aláírásra, de ezúttal is eredménytelenül. Mivel előtte is világos volt, hogy a bankvezér kormánytámogatásra vagy intésre vár, fellépett Telekinél is. A külügyminiszter azonban értetlennek mutatta magát és nem kívánt ebben az ügyben interveniálni.³⁵ A főbiztos találgatott: vajon mi lehet az oka e hirtelen megtorpanásnak? Ez annál különösebb volt, mert akkor mutatkozott, mikor a kormány maga az állami javakat illetően már elkötelezte magát. Fouchet több hipotézist felállított.

Teleki elkedvetlenedését és habozását először május végén tapasztalta. Ekkor arra gondolt, hogy oka az időközben bekövetkezett magyar kormányválsággal, illetve a külügyminiszter előtt álló feladattal, a békeszerződés aláírásával lehet kapcsolatban. Világos volt, hogy az a politikus, aki e szerződést

³⁴ Uo. vol. 58. f. 167 és 169 között Paléologue távirata 1920. jún. 2.; f. 209—212, Horthy nyilatkozata jún. 10.; f. 239. Instrukció Fouchet számára, jún. 12., elküldték jún. 16. l.: vol. 59. f. 1—4.

³⁵ Uo. vol. 58. f. 165, Paléologue távirata 1920. jún. 2.; f. 170—173, Fouchet távirata, jún. 3.; f. 197, Fouchet távirata, jún. 8.; f. 241—244; Fouchet távirata, jún. 13.

aláírja, legalább egy időre el kell tűnjön a magyar közéletből. Márpedig miután Apponyi Albert május 20-án lemondott a béke delegáció elnöki tisztéről, ez a népszerűtlen feladat a külügyminiszterre várt. Apponyi egyébként minden bizonnyal éppen azért vonult vissza, mert tudta, hogy neve a megalakítandó kormány élén forgalomba került, méghozzá nemcsak Budapesten, de Párizsban is.

Fouchet akcióba kezdett Teleki megmentése érdekében. Előbb megmagyarázta a külügyminiszternek, hogy nem lenne helyes, ha ő maga menne Párizsba az aláírás végett, mert ez Franciaországot egy franciabarát politikustól fosztaná meg. Miután Telekinek így megadta a megfelelő ürügyet, felkereste Horthyt és javasolta, hogy egy jelentéktelen személyiséget bízjon meg ezzel a feladattal. A kormányzó a javaslatot minden további nélkül elfogadta.³⁶ A főbiztos ekkor még nem tudhatta, hogy lépésével a Teleki-kormány megalakítása előtt nyitotta meg a kaput, mivel ebben az időben kiszemelt miniszterelnökként Apponyi mellett Rubinek Gyuláról és Bethlen Istvánról volt szó.

Gondolt a főbiztos arra is, hogy Telekit a sovinszta magyar szélsőjobboldal ijesztette meg, s ezzel kapcsolatban újból sürgette a francia külügyminisztériumot, hogy tegyen valamilyen látható gesztust a franciabarát magyar erőknél.

Valamivel később kiderült, hogy a budapesti angol követ — kormányutasításra — május 26-án felkereste Horthyt, minden érvet és egy ellenajánlatot is felhasználva annak érdekében, hogy lebeszélje a francia javaslat elfogadásáról, sőt egyáltalán a francia orientációról. Ezt követően Fouchet meg volt arról győződve, hogy a magyar ingadozás az angol tiltakozással állt kapcsolatban, annál is inkább, mert június 4-én az angol kormány hivatalosan is tiltakozását jelentette be.

Végül felmerülhet az a gondolat is, hogy Teleki megtorpanását a bajor szeparatistákkal időközben kezdett titkos tárgyalások idézhették elő. Ezek a szélsőjobboldal néhány vezetőjével május első felében kezdődtek, s Horthy május 30-án engedélyt adott a tanácskozások folytatására.

A felsorolt összefüggések kétségtelenül valamennyien szerepet játszhattak a külügyminisztérium ingadozásában, de nem tűnnek elegendő oknak. Ami Teleki személyes helyzetét illeti, az nem lehetett ebben döntő, minthogy igazi visszahőkölése csak ezután következett be, közelebbről május 29. és június 3. között. Május 29-én a kormány még aláírta az opciókat. Ennek elodázására, vagy akadályozására tehát sem az akkor már ismert angol tiltakozás, sem a már folyamatban levő bajor tárgyalások nem szolgáltattak elég okot. Május 29. után merült fel a probléma a Hitelbankkal, június 3-án vált világossá, hogy Ullmann — nyilvánvalóan a kormánnyal egyetértve — el akarja húzni az akciót és június 5-éről kelt Teleki távirata, mely a Párizsban tárgyaló magyar delegációnak a legnagyobb óvatosságot tanácsolta és azt szögezte le, hogy „teljesen biztosított politikai concessiók” nélkül az ügylet egyenesen veszedelmes.

Azt hisszük, hogy a megoldást ez a távirat, melyet Karsai közöl a Papers and Documentsben található megfejtésével együtt, maga megmondja a magyar kormány elkedvetlenedésének legfőbb okát. Teleki láthatóan ezekben a napokban kapott valamilyen értesülést arról, hogy a magyar terv csak része egy nagy-

³⁶ Uo. vol. 58. f. 146—147, Fouchet távirata, 1920. máj. 29. és f. 154—162, Fouchet jel. máj. 30.

arányú francia gazdasági akciónak, mely felölelné az egész Duna-medencét, s mely végeredményben a dunai konföderáció kialakulására irányul.³⁷ Ezt a magyar kormánytényezők bizonyára úgy értelmezték, mint saját elgondolásaik kudarcát, Magyarország csupán egy lenne Franciaország sok kis kliense között. Mindemellett a dunai konföderáció gondolatával szemben nemcsak Franciaország volt szövetségesei, de volt ellenségei is ellenségesek voltak. A konföderációra irányuló gazdasági segítségre senki sem tartott igényt.

Végeredményben az ügyet június 14-én minisztertanács elé vitték. A miniszterelnök jelezte: a tranzakciók fejében a franciák vállalják, hogy „úgy Közép-Európában, mint a Balkánon minden üzleti vállalkozásukat a Magyar Hitelbank útján fogják lebonyolítani”. Rubinek Gyula viszont felszólította Telekit, határozza el végre, hogy mit is akar csinálni. Ezt követően elmondta, hogy tudta szerint a Hitelbank-üzletet maga Ullmann javasolta. Rubinek arra is rámutatott, hogy az egész akciónak éppen ez a legfontosabb pontja, mert ez maga után vonná nemcsak a közép-európai francia pénzügyi, de vele együtt a kereskedelmi műveletek budapesti koncentrációját is.³⁸

Megemlítendő, hogy Rubinek feltevése a Hitelbankot illetően nagyon valószínű. Április elején ugyanis Ullmann Adolf és György Londonban voltak, azzal a kormányutasítással, hogy ott semmiképpen ne kössék le magukat. Hazatérőben megálltak Párizsban. Tárgyalásaik anyagát nem ismerjük, azt viszont tudjuk, hogy a Hitelbank-üzlet ezt követően került a francia programba.³⁹

Végeredményben a minisztertanács a Hitelbank-akció támogatása mellett foglalt állást. Saint-Sauveur gróf később egy jelentésében kiemelte, hogy a francia terv magyarországi elfogadtatásában Rubinek Gyulának oroszlánrészre volt.⁴⁰

A Hitelbank-részvényekre vonatkozó opcióit tehát szintén aláírták, a francia külügyminisztérium pedig június 22-én utasítást adott a budapesti főbiztosnak a francia kormánynyilatkozat hivatalos átnyújtására. Egy nappal előbb Paléologue egy másolatot kis levél kíséretében átnyújtott az ekkor Párizsban tartózkodó magyar delegáció tagjainak, Bethlennek, Csákyknak és Halmosnak. Június 22-én köriratot intézett a francia külképviseltek vezetőihez, mellékelve a nyilatkozat szövegét és kifejtve e lépés okait. Hangsúlyozta, hogy a francia csoport már kezében tart Csehszlovákiában, Sziléziában és Lengyelországban nagyon fontos pozíciókat, így a Skoda műveket, Huta-Bankove-t, Kattowitz-i és Těšin-i bányákat stb. Felsorolja a Magyarországon megszerzendő pozíciókat, majd megállapítja, hogy az eljárás tökéletesen megfelel a békeszerződés szellemének. Közép-Európa népei számára maga a természet parancsolja az együttműködést, — állapítja meg a körirat. „Ha csak egyikük is izolálódik és gazdaságilag csődbe jut, léte veszélybe kerül; kísértésbe jut, hogy politikai támaszt keressen, hogy szomszédai ellen támadjon és az általános béke veszélyeztetve lesz. Franciaország megértette ezt. Ezért ítélte szükségesnek, hogy hozzájáruljon Magyarország gazdasági talpraállításához, amint résztvesz Ausztriában is.”⁴¹

A magyarországi francia behatolás azonban nem mindenki szemében volt olyan jól összeegyeztethető a békeszerződés szellemével, és főleg szövegével,

³⁷ *Karsai*: i. m. 40.

³⁸ *Karsai*: i. m. 43–45.

³⁹ H. vol. 58. f. 76–77, Halmos levele Paléologue-hoz, 1920. ápr. 13.

⁴⁰ H. vol. 59. f. 169–177 „Hongrie”, Saint-Sauveur feljegyzése, 1920 aug. 4.

⁴¹ Uo. vol. 59. f. 34, Paléologue utasítása, 1920. jún. 22.; f. 35–36. Körtávirat, jún. 22. (ue. ld. még: vol. 46 f. 213–214 is).

mint Paléologue igyekezett kimutatni. Az Antant táborán belül egyetlen hatalom sem nézte jó szemmel, de elsősorban az angol kormány lépett fel ellene. Magyarország négy szomszédja közül pedig kettő: Ausztria és Csehszlovákia már a tárgyalások kezdetén elkeseredetten és féltékenyen szemlélte az eseményeket. A franciák benyomása azt volt, hogy ezeket az országokat az olasz kormány ellenállásra és szervezkedésre biztatja.

Az angol kormány, mely a franciák szerint az európai folyami uralom megszerzését tűzte ki célul, rossz szemmel nézte a francia tőke magyarországi előrenyomulását és különösen — természetszerűleg — a Dunával kapcsolatos terveket: budapesti és csepeli kikötő, szabályozó munkálatok, Duna—Tisza csatorna. Nagy-Britannia fő-biztosa, Hohler május elején értesült a francia tárgyalásokról. Lelkiállapotát kollégája, Fouchet, egy jelentésében így írja le: Hohler „nagy méregbe jött, kijelentve mindenkinek, hogy Londonba fog távozni és Nagy-Britannia nagyon jól tudni fogja, miként akadályozza meg ezt az ügyet. M. Hohler egyáltalán nem távozott Londonba, hanem táviratozott és szinte hihetetlen gyorsasággal, 4 napon belül felhatalmazást kapott arra, hogy Magyarországnak ajánlatokat tegyen, melyeket május 26-án a kormányzónak és a külügyminiszternek tudtára adott, nem felejtve el, úgy tűnik, azokat a minisztereket sem, akiktől támogatást remélhetett.” Fouchet hírei szerint Hohler a következőkről igyekezett Horthyt meggyőzni: „1° Franciaország romokban hever. Egyáltalán nem fog kijutni kétségbeejtő pénzügyi helyzetéből az Egyesült Államok segítsége nélkül, melytől azonban semmit sem fog kapni és a továbbiakban Anglia semmit sem fog tenni Franciaországért. — 2° Anglia most afelé tart, hogy gazdaságilag közeledjék Németországhoz, melynek teljes leszerelését szintén meg fogja akadályozni. Minthogy Németország érdeke a bolsevista Oroszország gyarmatosítása, Nagy-Britannia segítségére lesz ebben a műben és ez az új hármass csoport legyőzhetetlen lesz. Az elszigetelt Franciaország tehetetlenségre lesz kárboztatva. Vajon ez az a segítség, mellyel Magyarország újjászülehet?”⁴²

Ezzel az angol ellenakció távrolról sem fejeződött be. Hohler kormánya utasítására június 4-én hivatalos tiltakozást nyújtott át a magyar kormánynak. Ebben a brit kormány rámutatott arra, hogy a MÁV bérbeadása ellentétben áll a trianoni békeszerződés 180. cikkével, mely az állami vagyont, mint zálogot lefoglalja a jóvátétel fedezeteként. Teleki elhárította, hogy egy olyan kérdés miatt csináljon gondot magának, mely kizárólag a franciákra tartozik,⁴³ de mégis idegességet színlelt, bizonyára azért, hogy a francia kormányt minél előbb lépésre bírja. Természetesen jól tudta, hogy az akció valóban ellentmond a békeszerződés rendelkezéseinek, s hogy ezen az alapon az angoloknak biztos jogi alapjuk van a tiltakozásra. Teleki azonban természetesen mást sem várt, mint éppen azt, hogy a franciák megtegyenek egy a békeszerződéssel ellentétben álló lépést.

Az angol ellenvetés eléggé komoly volt ahhoz, hogy a francia külügyminisztérium vizsgálat alá vegye erről az oldalról az ügyet. Egy június 9-én készített összefoglaló először, jól tudva, hogy az angolokat nem a MÁV, hanem a budapesti kikötő érdekli, megállapítja, hogy ennek megépítésében két csoport, a Schneider vezette francia és egy angol csoport versenyez. Az utóbbi, „melyet kormánya minden energiájával támogat, nem riadva vissza attól, hogy nyíltan

⁴² Uo. vol. 58. f. 154—162, Fouchet jel. 1920. máj. 30.

⁴³ Uo. vol. 58. f. 198—199, Fouchet távirata, 1920. jún. 8.

rendkívül erős nyomást gyakoroljon a magyar kormányra, annak érdekében, hogy a szóbanlevő munkálatokra szóló megbízást honfitársainak biztosítsa, már biztosnak hitte a sikert, midőn a francia—magyar tárgyalások elkezdődtek”. A jegyzék ezt követően felsorolja a nagyobb üzleteket, melyeket az angolok a háború befejezése óta a vesztes államokban lebonyolítottak. Megszerezték a délnémet dunai hajózási társaság valamennyi részvényét, az osztrák dunai hajózási vállalat 30%-át és a magyar folyam- és tengerhajózási részvénytársaság (MFTR) 50%-át. Ez az akció még az angolok szerint is biztosítja gyakorlatilag a dunai hajózás ellenőrzését, legalábbis a német, osztrák és magyar szakaszon. Ezzel szemben a MÁV-akció csak kihasználási jogot biztosít Franciaországnak, s ennek időtartama korlátozott (ti. 90 évről volt szó). Végül a jegyzék azzal az önmegnyugtatóval szolgál, hogy az opciók birtoklása mindenképpen hasznos. Ugyanis azok tényleges felhasználására csak akkor kerülhet sor, ha a francia kormány hozzájárul. Ugyanakkor „adott esetben rendkívül értékes eszköz lehet abban, hogy opponálni lehessen a más pontokon felmerülő angol követeléseket”.⁴⁴

Hasonló véleményen volt a külügyminisztérium jogügyi szakértője is, Fromageot, aki ebben az ügyben Saint-Sauveur gróffal konzultált. Kijelentette, hogy a tervezett üzlet valóban ellentétben áll a békeszerződés 180. pontjával, de „jobb, ha az ember kezében egy vitatható ütőkártya van más vitatható ütőkártyákkal szemben, mintha nincsen semmi”. Fromageot mindenesetre úgy vélte, meg kell kérni a magyar kormányt, hogy az ügyet ne publikálja addig, amíg a francia kormány meg nem győződik arról, hogy szövetségesei nem lépnek fel ellene.⁴⁵

A francia kormány láthatóan azt gondolta, hogy az ügyet kölcsönös engedmények árán el lehet simítani, s ha nem, akkor jó lesz arra, hogy az angolokat is visszakozásra lehessen kényszeríteni más üzletekben. Az angol versenytárs meglehetősen erős volt. A kikötő iránt érdeklődő River Syndicat ugyanis magába foglalta a Vickers, az Armstrong, valamint a Furness céget. Nem csoda tehát, ha egykönnyen nem hagyta magát kiszorítani a tervezett üzletből. Hohler többször sürgette ezt követően a magyar választ tiltakozó jegyzékére. A magyar kormány azonban minduntalan kitért ezelől. A francia fő-biztos pedig igyekezett megnyugtanni Telekit, mondván, hogy neki ezzel kapcsolatban nincs tennivalója, s hogy a kérdést a francia kormány hamarosan elrendezi majd. Megjegyezte egyébként, hogy az angolok Párizsban egyelőre nem tettek lépést, ami azonban nem felelt meg a tényeknek. A Jóváételti Bizottság egy angol tagja, Sir Hugh Lewick levelet intézett francia kollégájához, melyben — úgy tűnik, saját kezdeményezése alapján — udvarias formában ugyan, de valójában felháborodásának adott kifejezést. Adatai azonban megbízhatatlanok voltak. Tudni vélt Erdély tervbevett autonómiájáról, Kassa és Pozsony visszaadásáról, valamint az azévi egész termés megvételéről Franciaország által, Intervencióját könnyű volt elhárítani.⁴⁷ A legőszintébb

⁴⁴ Uo. vol. 58. f. 204—205, Feljegyzés 1920. jún. 9.

⁴⁵ Uo. vol. 58. f. 213 és 219 között. Feljegyzés Fromageot konzultációjáról Saint-Sauveur gróffal, 1920. jún. 10.

⁴⁶ Uo. vol. 59. f. 82—83, Fouchet távirata 1920. jún. 30. f. 148, Fouchet távirata 1920. júl. 24-én, mely szerint Hohler több lépést tett a magyar kormány megfélemlítése céljával.

⁴⁷ Uo. vol. 59. f. 92—94, Mauclère levele Millerand miniszterelnökhöz és Sir Lewick levele, 1920. júl. 2.

francia reakciót Klobukowski, a Jóvátételi Bizottság osztrák albizottságának francia tagja fejezte ki egy Seydouxnak az angol tiltakozással kapcsolatban írt levelében. „Ebben a rabló-hadjáratban, melynek Közép-Európa színterévé vált (szó szerint: Dans cette foire d'empoigne que devient l'Europe Centrale . . .), nagyon tévednénk, ha átengednénk másoknak, amit jogosan megszerezhetnénk. Az angolok szó nélkül kézbe vették a Dunahajózási társaságot, ide a Magyar Államvasutakkal!”⁴⁸ A Quai d'Orsay-n természetesen másként fogalmaztak, ám véleményük lényege ugyanez volt.

Ami Lewick különféle pontjait illetve, a búzavásárlásról Seydoux, a politikai kérdésekről Laroche készített feljegyzést. Az előbbi leszögezte, hogy ő valóban javasolta egy bizottság kiküldését az összes dunai mezőgazdasági államba, megvizsgálandó a gabonatermés értékesítésének kérdését, olyan módon azonban, hogy a felvásárlásban Ausztriának elsőbbséget biztosítanának Franciaországgal szemben. A politikai kérdésekre nézve viszont Laroche leszögezte, hogy Franciaország sem kötelezte el magát a magyar kormánynak tett nyilatkozaton túlmenően.⁴⁹

Hátramaradt azonban egy kérdés, s minden bizonnyal a legfogósabb, nevezetesen az a tény, hogy a békeszerződés kimondta a vesztes országok állami javainak lekötését a jóvátétel céljaira és e tényre mind az angol kormány június 4-i, a magyar kormánynak átnyújtott tiltakozása, mind Lewick levele hivatkozott. Természetesen a francia kormány is tisztában volt azzal, hogy akciója ebből a szempontból támadható, s ezzel kapcsolatban felkészült a várható angol—francia vitára. E célra előkészítette azt az érvet, hogy a MÁV-akció nem jelent elidegenítést, csupán bérletet, miközben a tulajdon-viszony érintetlen marad. Az angolokkal folytatandó alkudozás lényegének azonban láthatóan nem ezt az érvet tartották, hanem bizonyos tényeket. A már említett június 9-i feljegyzés végeredményben azt a következtetést vonta le, hogy Franciaországnak a magyar kérdésben nemcsak visszavonulnia nem kell, hanem éppen ellenkezően, a magyar opciókat felhasználnia arra, hogy Angliával alkudozhasson. A „pro domo” feljegyzés így fogalmazza ezt: „. . . ez az opció . . . adott esetben rendkívül értékes eszköz lehet arra, hogy opponálhassuk az angolok más pontokon támasztott követeléseit.”⁵⁰ Ugyanerre a következtetésre jutott Fromageot is.⁵¹

Ez az álláspont természetesen azt is magába foglalta, hogy Franciaország „adott esetben”, egy nagyobb jelentőségű angol engedmény kapcsán a magyar opciót el is ejtheti. A francia iratokban azonban nincs nyoma annak, hogy a magyarországi francia akció gazdasági és pénzügyi oldaláról bármilyen angol—francia eszmecsere, kimagyarázkodásra sor került volna. A brit kormány csak jóval később, szeptember 25-én, valójában akkor, amikor az akció lényegében véve már megbukott, intézett hivatalosan kérdést a francia külügyminisztériumhoz ezt az ügyet illetően, s ekkor megmaradt annak politikai oldala mellett. A válasz egyszerű: a francia kormány csodálkozik, hogy Ófelsége kormánya a legkevésbé is hitelt adhatott mindenféle híreszteléseknek.⁵²

⁴⁸ Uo. vol. 59. f. 121—122, Klobukowski levele 1920. júl. 5.

⁴⁹ Uo. f. 125—126. Seydoux és Laroche megjegyzései Lewick levelével kapcsolatban, 1920. júl. 7.

⁵⁰ Uo. vol. 58. f. 205—205, feljegyzés 1920. jún. 9.

⁵¹ Uo. Feljegyzés Fromageot konzultációjáról Saint-Sauveurrel, 1920. jún. 10.

⁵² Uo. vol. 60. f. 15—16. Angol jegyzék, melyet a nagykövet 1920. szept. 25-én adott át és uo. f. 22—23 a francia válasz szövege szept. 29-i dátummal.

Ugyanakkor annak sincs nyoma, hogy a francia külügyminisztérium tartott volna attól, hogy a magyar jóvátételi ügyet junktimba lehet hozni a némettel, vagy hogy ezt a kérdést egyáltalán latolgatta volna. Mindenesetre a magyarországi üzlet nem magát a jóvátételt vagy a jóvátételi elvet érintette, hanem a zálogjog kérdését, ami pedig ebben az időben nagyon eltérő értelmezéseket kapott, s ami egyébként ezt követően is szinte állandóan módosulva érvényesült. Nemcsak a vesztes országok egymásközötti viszonylatában, hanem Németországban magában is. Hozzátehetjük, hogy a francia kormány nemcsak Magyarország esetében kezelte a zálogjog ügyét bizonyos rugalmassággal, de ugyanezt tette Ausztria esetében is, midőn mindent megtett avégett, hogy Ausztriának egy jelentős nemzetközi kölcsönt biztosítandó a zálogjog ügyét eltakarítsa az útból.

Egészen másként merült fel a junktim kérdése a katonai ügyekben, s ez a későbbiek folyamán, az év őszén egyik alapvető oka lett annak, hogy a franciák a magyar katonai kéréseket végül elutasították.

Az Egyesült Államok külpolitikai vezetői, ellentétben az angolokkal, nem indultak fel a francia akció hallatán. Midőn Jusserand francia nagykövet ismertette az ügyet a külügyminisztériumban, Davis mindössze azt jegyezte meg, úgy tűnik, hogy a franciák valójában ráteszik a kezüket a magyar gazdaságra, és ezáltal kézben tarthatják az egész országot.⁵³

Ami az úgynevezett utódállamokat illeti, akkor, midőn a tárgyalások kezdetüket vették, még nem volt semmiféle kialakult blokkjuk. Ausztria és Magyarország kivételével ugyan valamennyi francia szövetségesnek volt tekinthető, egymás között azonban már, illetve még nem voltak szövetségesek. A háború utolsó éveiben kialakult kapcsolataik, melyek a közös ellenfél, a Monarchia elleni harcra alapultak, az osztozkodás során felmerült problémákon részben széthulltak. Csehszlovákia és Lengyelország éles harcban állt egymással Těšin birtokáért, Jugoszlávia és Románia között pedig ellentéteket teremtett a harc, amit a Bánát felosztása körül folytattak. Eltérő volt az a politika is, amit ezek az országok a szovjet hatalommal szemben kívántak követni. Míg Lengyelország és Románia vezetői merev szovjet-ellenes álláspontot képviseltek, Beneš a kompromisszum és a kapcsolatok felvétele mellett foglalt állást. Intervenciós politikát csak a Magyar Tanácsköztársasággal szemben követett, de elutasította azt Oroszország esetében. Álláspontját távolabbról és több óvatossággal a jugoszlávok is követték.

Nagy eltérések voltak megfigyelhetők a háború után elképzelt szövetségi politikában is. Beneš egy középeurópai rendszert képzelt el Lengyelország nélkül Romániával és Jugoszláviával, melybe Ausztriát becsalogatják, Magyarországot pedig bekényszerítik. A jugoszlávok egy nagy balkáni blokkról álmodtak, s csak ennek reménytelenné válása kényszerítette őket fokozatosan a csehszlovák elgondolás elfogadására. Eredeti tervüket azonban csak átmenetileg tették félre. A lengyel politikusok egy része megkísérelte a Csehszlovákiához való közeledést, de ez a politika a těšini ellentétek miatt kompromittálódott. Ezt követően a lengyelek megkíséreltek egy lengyel-román-magyar blokkot kialakítani.

Midőn a francia – magyar tárgyalások megindultak, az utódállamok táborában tehát nem volt semmilyen egységes elképzelés. A legszilárdabb, a leginkább létező valóságnak éppen a lengyel – magyar jóviszony tűnt. Mindkét oldalról

⁵³ Uo. vol. 46. f. 240, Jusserand washingtoni nagykövet távirata, 1920. jún. 28.

elmondhatták, s mondták is, hogy e két nemzet között soha semmiféle ellenségeskedésre a történelem során nem került sor, ellenkezőleg, szoros kapcsolatok fűzték össze őket. A lengyelek a békekonferencián igyekeztek a magyaroknak segíteni, most pedig azon voltak, hogy a közös határ érdekében Kárpát-Ukrajnát Magyarország valamilyen formában visszakapja. Ezzel együtt természetesen Lengyelország javára intéződnek el az a viszály, mely Csehszlovákiával Těšín kérdésében kitört. Egy katonai szerződésről a tárgyalások még a Szovjet-oroszország ellen indított lengyel hadjárat előtt megindultak, ebben a szakaszban azonban a magyar fegyverkezési igényeket Párizsban nyíltan még nem vetették fel.

Ezzel szemben ugyancsak a hadjárat megkezdése előtt ajánlatot tett a lengyel kormány Bukarestben is. A román külügyminiszter későbbi szavai szerint felkérte a románokat a hadjáratban való részvételre, s „felajánlotta” ezért Romániának Dél-Oroszországot, állítólag Ogyesszát beleértve.⁵⁴ Romániát e tavaszi hónapokban a politikusok valósággal üldözték javaslataikkal. A lengyel ajánlat mellett szólunk már a magyar tervezetről, mely kicsit francia tervnek tűnt, hiszen francia közvetítéssel érkezett Bukarestbe. Mindemellett Beneš csehszlovák köztársasági elnök is kopogtatott a román fővárosban, hogy ott a maga részéről vizstort egy magyar-ellenes szövetségi tervet fogadtasson el. A román politikusok azonban egyelőre a hagyományos román politikát alkalmazták. Mindenkit meghallgattak, senkinek sem mondtak nemet, de igent sem. Vártak.

Miközben Romániát ily sokan körüludvarolták, Jugoszlávia viszont teljesen elhagyatottnak érezte magát. Franciaország az olaszok bizonyos követeléseivel szemben nem tudta megvédeni, hiszen a londoni titkos szerződést Franciaország aláírta, amiben sokkal több ígéret állt, mint amit Olszország megkaphatott. Szerbiával ezzel szemben nem állt fenn semmiféle titkos vagy nem titkos szerződés. Érthető, hiszen ezt az országot nem kellett becsalogatni a háborúba; ő volt az első megtámadott. Így azután Jugoszlávia minden oldalon becsapottnak érezte magát. A franciák meg sem moccantak, midőn D’Annunzio bevonult Fiumébe és Jugoszlávia általában véve sem nagyon látta, vajon kire is támaszkodhatna az olasz igények ellenében. Másfelől a szövetségesek a jugoszlávok szemében teljesen érthetetlen módon kedveztek Romániának Erdélyben és főleg a Bánátban. A régens-herceg véleménye az volt, s ezt a francia követnek nyíltan meg is mondta, hogy miután Szerbia harcolt és nagy áldozatokat vállalt magára az utolsó nagy balkáni hadjáratban, tulajdonképpen semmit sem kap, míg Románia, mely a háború utolsó pillanataiban kapcsolódott csak vissza a küzdelembe, óriási juttatásokat élvez, melyekért egyáltalán nem harcolt.

A jugoszláv vezetők fent említett csalódásai mellett a háború befejezése után tervezett nagy balkáni blokk lehetősége is megbukott a realitásokon. Jugoszláviának nemcsak Romániával, de szinte minden balkáni állammal rossz volt a viszonya. Izoláltságában vigaszt egyedül Beneš csehszlovák külügyminiszter nyújtott, aki a magyar veszélyre tekintettel felajánlotta Belgrádnak is a csehszlovák szövetséget. Jugoszláviának ugyan viszonylag kevés baja volt a magyarokkal, legalább is ahhoz képest, amit az olaszok és a balkáni szomszédok okoztak. A magyarok a horvát kérdést egyelőre nem vetették fel, egyébként pedig a magyarlakta terület, mely Jugoszláviához került, viszonylag

⁵⁴ Uo. Tchecoslovaquie (a továbbiakban: T.) vol. 65. f. 35 és köv. Couget prága követ távirata 1920. aug. 23.

cesekély volt. Valójában igaz volt, amit Sándor régens-herceg állított. A délszláv népeknek a szövetségeseik megengedték az egyesülést (egyes esetekben, például Montenegro esetében igen nehezen), Jugoszlávia azonban ajándékot viszonylag keveset kapott. Ezért Jugoszláviának tulajdonképpen kevésbé volt érdeke, hogy egy magyar-ellenes szövetségbe keveredjék. Jellemző, hogy kezdetben a franciák magyarországi akcióját nem is ellenezte.⁵⁵ Ám nem volt más szövetségi lehetősége és izolált volt. Mindenesetre a jugoszláv kormány egyelőre habozott, de 1920 tavaszán láthatóan közeledni kezdett Beneš elgondolásához.

Csehszlovákia külügyeinek vezetője világosan értésül adta Párizsban, hogy a magyarokkal folytatott tárgyalásokat nagyon rossz szemmel nézi. Nem lévén feladatunk a csehszlovák külpolitika általános vonásainak vizsgálata, itt kizárólag a francia—magyar ügyre irányuló lépéseket ismertetjük. — Beneš általában kiváló parizsi kapcsolatai ebben az időben kívánnivalót hagytak maguk után. Csehszlovákia nagy mentora, Beneš személyes barátja, Berthelot nem volt ez időszert a Quai d'Orsay-n, s nélküle a másik jóbarát, Pellé tábornok tevékenysége nem volt eléggé eredményes. Paléologue személyét, aki a dunai konföderáció híveként volt ismert, Beneš a lehető legnagyobb bizalmatlansággal szemlélte. A Magyarországához való közeledés ezt a bizalmatlanságot csak fokozhatta. A francia külügyminisztériumban május 13-án folytatott beszélgetése során Beneš kifejezésre juttatta nézetét, mely szerint Magyarországgal szemben egy eszközt ismer: a kényszert. Úgy vélte, hogy a magyarok végül alá fogják írni a békeszerződést. „Kijelenti egyébként — olvasható a beszélgetésről készített feljegyzésben —, hogy abban az esetben, ha ellenállást tanúsítanak, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia magára vállalja majd, hogy az aláírásra rávegye őket egy egyszerű presszió útján. Így történt, hogy legutóbb megfenyegette őket közlekedési vonalaik elvágásával, s ez elég volt arra, hogy a magyarokat jobb belátásra bírja.” Ugyanakkor Beneš jelezte, hogy a béke aláírása után a gazdasági kapcsolatokat rendezni kívánja Magyarországgal, s egyáltalán rá akarja venni a magyarokat, hogy ne intrikáljanak „más nemzetekkel” szomszédaik ellen. Laroche kérdésére jelezte, hogy Jugoszláviával kész a csehszlovákok szerződése, ami Romániát illeti, gyakorlatilag ugyanez a helyzet. Szándéka az, hogy Párizsból Bukarestbe utazik a végleges aláírás végett. Ugyanakkor Beneš támadta a lengyelek „ukrajnai kalandját”, amit Lengyelországnak fel kellene adnia, s azt tanácsolta, Lengyelország alakítson ki kompromisszumot Szovjetországgal és üritse ki az elfoglalt keleti területeket.⁵⁶ Mindez természetesen minden volt, csak nem a francia külügyminisztérium elgondolása. Ami viszont a csehszlovák-jugoszláv-román szerződést illeti, Beneš optimizmusa egy kissé még elszietettnek bizonyult.

Magyarország szomszédai között Csehszlovákia mellett Ausztria volt vele, illetve a francia akcióval szemben a legelleneségebb. A magyar kormánnyal szembeni ellenségességet az osztrák szociáldemokrata kormánynál feltehetően éppenúgy diktálta az ellenforradalmi rendszerrel szemben érzett ellenszenv, mint a magyarok látható törekvése, hogy Burgenlandnak legalább egy részét megtartsák. Miután ebben a kérdésben két „bűnös” országról volt szó, az osztrákok némi joggal tartottak attól, hogy az Antant nem fog nekik elegendő támogatást nyújtani. Renner kancellár úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a legtöbb

⁵⁵ Uo. vol. 47. f. 1, Fontenay belgrádi követ távirata 1920. júl. 1. E szerint a hadügyminiszter kijelentette, hogy el van ragadotva ettől a francia lépéstől, mert félt, hogy Magyarországra Anglia teszi rá a kezét.

⁵⁶ Uo. vol. 58. f. 126—127, beszélgetés Benešsel, 1920. máj. 12.

megértést Magyarországgal szemben Prágában találhatja. Így történt, hogy 1920 januári prágai útja során az egyetlen kérdés, melyben teljes egyetértésre jutott Benešsel, éppen a Magyarországgal szembeni közös fellépés volt.

Az egyezményről a prágai és a bécsi francia megbízott lényegében véve azonos módon számolt be. Clément-Simon jelezte Prágából a megállapodást, mely szerint a két állam közös politikát fog folytatni Magyarországgal szemben, s abban az esetben, ha a magyarok kísérletet tennének a békék megszegésére, „Ausztria minden segítséget meg kell adjon a csehszlovák kormánynak”. Tisztázták, hogy miután Ausztria hadsereggel nem rendelkezik, ez diplomáciai támogatásra fog korlátozódni, illetve arra, hogy Ausztria elvágja Magyarország közlekedési útvonalait. Mindehhez Allizé, a bécsi főmegbízott még ezt fűzte hozzá: „A jelenlegi helyzetben Ausztria nem fog szállítani területén keresztül Magyarországnak sem fegyvert, sem lőszert. Ha Magyarország fenyegető magatartást tanúsítana a két állam valamelyikével szemben, a blokád eszközeihez fognak folyamodni, vagyis a két állam nem enged bejutni Magyarországra határain keresztül semmi olyan cikket vagy terméket, mely hasznos lehet a háború vagy a háborús előkészület céljaira.”⁵⁷

Az egyezményt a két kormány természetesen titokban kívánta tartani.

Junius 4-én a magyar kormány aláírta a trianoni békeszerződést, s június 8-án a szociáldemokrata irányítás alatt álló nemzetközi szakszervezeti szövetség kimondta Magyarországgal szemben a bojkottot. Nem áll módunkban ennek szervezéséről véleményt mondani, néhány tény azonban nehéz mellőzni. Ugyanebben az időben az osztrák, a csehszlovák, a román és a jugoszláv békedelegációk közös panasszal fordultak a békekonferencia főtítkárságához, azt állítva, hogy Magyarország megszegi a békét, jelentős csapatösszevonásokat hajt végre és katonai támadásra készül. Kétségtelen ugyan, hogy a magyar ellenforradalmi szisztéma ekkor is — bár kevésbé, mint megelőzően — elegendő atrocitást produkált ahhoz, hogy kiváltsa a munkás-szervezetek tiltakozását, mégis elég nehéz elhinni, amit Renner kancellár arra nézve állított, hogy az amszterdami határozat kizárólag az angol szakszervezetek spontán felháborodásának lett volna a következménye. Az angol szakszervezeteknek nyilván volt szerepük ebben, de nagy a valószínűsége, hogy az akciótól az osztrák szociáldemokrata kormány, sőt Beneš sem volt idegen. Különösen nehéz ezt hinni, ismerve a blokádról szóló januári megállapodást a béke megszegése esetén, s ismerve az említett panaszt, mely szinte az első pillanatban született, midőn Magyarországnak az aláírás után elvileg alkalma nyílt a béke megszegésére.

Nem lehet teljesen véletlennek tekinteni azt sem, hogy mindenki pontosan tudta, hová kell fordulnia közvetítést kérve a bojkott megszüntetését illetően. Az európai diplomaták — magyarok, franciák, angolok — ebben az ügyben Renner kancellár előszobájában találkoztak. A kancellár előbb szeretne volna elérni, hogy a magyar kormány bizonyos engedményeket tegyen, majd miután úgy látta, hogy erre nincs remény, többek között azért sem, mert ezt a magyar kormánytól egyetlen nagyhatalom sem kéri, sőt valamennyi arra biztatja, hogy „tartson ki”, bizonyos közvetítés után leszerelte a blokádöt.⁵⁸ Millerand

⁵⁷ Uo. Autriche (a továbbiakban: A), vol. 63. f. 4–6, Clément Simon prágai követ távirata, 1920. jan. 11.; uo. f. 8. távirat jan. 13.; és T. vol. 44. f. 229–231, Allizé távirata 1920. jan. 17.

⁵⁸ A Magyarországgal szemben alkalmazott blokáddal számos irat foglalkozik; a kérdés részleteivel azonban itt nem foglalkozhatunk. Mindenesetre kiderül, hogy a Quai d'Orsay interveniált, az antant hatalmak valamennyi képviselője konferenciát tar-

pedig, mint a békekonferencia elnöke a szövetséges bizottságok vizsgálata alapján levelet intézett a panaszt tevő delegációkhoz. Ebben leszögezi: „Ez a vizsgálat megállapította, hogy a bizottság által meglátogatott kerületekben semmiféle összpontosítás, vagy katonai előkészület nem létezik és hogy a felszerelésbeli és municióhiány egyébként is minden támadást lehetetlenné tesz a magyarok részéről.”⁵⁹

A Quai d'Orsay magyarországi akcióját mindamellett néhány francia diplomata kifejezetten kárhóztatta. A belgrádi francia követ, Fontenay május 22-én hosszú jelentésben foglalta össze a magyarok minden elképzelhető bűnét és sajnálkozott a fölött, hogy mindezt a győztesek kezdik feledni. „Minden esetre — írja Fontenay — amint mondtam, a javító és preventív büntetésnek érvényesülnie kell Magyarországgal szemben éppen úgy, amint érvényesül Németország, Törökország és Bulgária irányában. Kizárólag a gazdasági érdekekkel törődni ezután és nekik mindent feláldozni, azt jelentené, hogy feladjuk azt a szerepet, amire a győztes a legyőzötttel szemben kötelezve van, mely utóbbin örködni kell, hogy megakadályozzuk visszaesését tévedéseibe.” Fontenay határozottan leszögezi, hogy Franciaországnak a jövőendő cseh-szlovák-jugoszláv-román blokkra kell támaszkodnia.⁶⁰ Hozzátehetjük, hogy a belgrádi követnek e blokk kialakításában utóbb nagy szerepe volt, amennyiben sokat tett minden irányban a közeledés elősegítése érdekében. Tette ezt annak ellenére, hogy a bánáti román követelések miatt röviddel azelőtt még valósággal tajtékozó jelentéseket küldött Párizsba.

Paul Cambon, a londoni francia nagykövet belgrádi kollégájánál is határozottabban tiltakozott a magyarországi akció ellen. Kérte, közöljék vele a francia nyilatkozat pontos szövegét, s hangoztatta, hogy Franciaországnak különleges érdeke fűződik az aláírt kötelezettségek betartásához, mert minden ellenkező precedenst felhasználhatnak ellene, amikor Németországról van szó. Egyébként Cambon úgy vélte, hogy az angolok nagy aktivitása Budapesten a Magyarország jövőendő fontosságához fűződő illúzióikon nyugszik. A külügyminisztérium a nagykövetet megnyugtatta, hogy a francia kormány nem vállalt semmiféle kötelezettséget, mely a békeszerződés szövegével ellentétes lenne, az illúziók kérdésére azonban nem reagált.⁶¹ Mindezek a jelek 1920 május-juniusa folyamán azt mutatták, hogy a francia külügyminisztériumnak eléggé súlyos nehézségekkel kell szembenéznie, ha a magyarországi akciót folytatni kívánja, de az ellenzés gócai és annak mérve nem tűnt egyelőre olyan nagynak, hogy miatta le kellett volna mondani róla. Angliával lehetségesnek tűnt a meg egyezés kölcsönös engedmények útján. Ausztria haragjával nem kellett foglalkozni, a kis szövetségesek közül Lengyelország az elgondolást támogatta,

---

tott Rennerrel. Fouchet egyenesen szövetséges demarsot kívánt. A bécsi francia követ, Lefèvre-Pontalis a kérdést összefoglaló jelentésében arról ír, hogy az osztrák kormány nem mérte fel jól a következményeket. Azt hitte, hogy sikerül Magyarországon kormányválságot produkálnia, s ebből Ausztria hasznot húzhat. Ehelyett a kormány kompromittálta magát, s ráadásul a bojkott gazdasági következményei Ausztriára nézve súlyosabbak, mint Magyarország számára. A követ hozzáteszi, hogy mindemellett a blokádöt Magyarországon nyilvánvalóan a munkások érzik leginkább. Uo. H. vol. 47, f. 44—45, jel. 1920. júl. 12.

⁵⁹ Uo. vol. 47, f. 14—38, Millerand levele 1920. jún. 30. és a bizottság jelentése.

⁶⁰ Uo. Yougoslavie (a továbbiakban Y) vol. 62, f. 162—166, Fontenay jel., 1920. máj. 22.

⁶¹ Uo. H. vol. 59, f. 48, Paul Cambon távirata, 1920. jún. 24., f. 61, válasz Cambonnak, 1920. jún. 26.

Jugoszlávia nem ellenezte, Románia latolgatta az esélyeket. Egyedül Beneš látszott kérelhetetlennek.

*

A tanácskozások folytatódtak tehát a maguk útján. Junius elején a Schneider vezetése alatt álló csoport megküldte a miniszterelnöknek az opciókat, két levél kíséretében. Az első hangsúlyozta, hogy a lebonyolítás konkrét módjára nézve még további megállapodásokra van szükség. Ez tulajdonképpen szerencsés eset, mert nem követel azonnali pénzügyi intézkedéseket, s nyitva hagyja az ajtót a francia fél számára. A másik a dunai építkezések fontosságát emeli ki. „Nem kételkedünk benne — olvasható e szövegben —, hogy ezek a munkálatok, mind nagyságuk, mind természetük következtében, jelentős segítséget fognak képezni a francia befolyás döntő súlyának biztosításához Magyarországon s így lehetővé fogják tenni számunkra, hogy hasznos segítséget nyújtsunk az általános francia érdekek kimunkálásához, amihez ön volt szíves részvételünket kéri.”⁶²

A következő hónapok során a gazdasági és pénzügyi kérdések területén valóban a részleteket illető megbeszélések, technikai természetű eszmecserek folytak, részben Párizsban, részben Budapesten.

Július hó folyamán azonban fokozottabban előtérbe lépett az akció politikai oldala. Ennek két oka volt. Egyrészt a magyar kormány mindenképpen szeretett volna legalább valamiféle részlet-eredményhez jutni, még mielőtt a hazai közvélemény szemében végleg elkötelezné magát. Másrészt a lengyel—szovjet háború „fordulatai” magukkal hozták, hogy a tervezett lengyel—magyar—román blokk kérdése közvetlen aktualitást nyerjen. Egyébként Fouchet főmegbízott sem szűnt meg kormányát arra buzdítani, hogy tegyen valamilyen gesztust a magyar kormánynak.

Június 22-én, a francia deklaráció hivatalos átnyújtásának időpontjában Halmos Károly szóbelileg előadta azokat a minimális magyar kívánságokat, melyek nézete szerint azonnal teljesíthetőek lennének. Másnap Csáky gróf ugyanezt átnyújtotta írásban is. A memorandum a következő problémákat foglalta magában: A magyar kormány Franciaország segítségét kérte ahhoz, hogy engedélyezzék a sorozás visszaállítását a hadseregben a létszám növelése nélkül. A nyugati megyéket illetően azt kívánta, hogy Franciaország lépjen fel az ellen, hogy azt át kelljen adni Ausztriának a határok végleges kijelölése előtt. Kérte továbbá, hogy a Nemzetközi Dunabizottság székhelyét tegyék Budapestre, s a Jóvátételi Bizottság rendelkezék a fővárosban egy albizottsággal, ahelyett, hogy Magyarországot a bécsi albizottság alá rendelnék. Kérte a magyar kormány azt is, hogy a szomszédos országokban tevékenykedő francia katonai missziók foglalkozzanak a magyar kisebbségek helyzetével, s végül a francia kormány nyújtsa segítséget ahhoz, hogy a békeszerződés által kijelölt vonalon túl a jugoszlávok által megszállva tartott területeket (Pécs és környéke) átadják.

E pontokról Laroche még ugyanezen a napon feljegyzést készített. Lényege az volt, hogy az első, tehát a katonai pontot kivéve, ahol Franciaország a precedens miatt semmit sem tehet, minden további kérdésben található valamilyen megoldást. A nyugatmagyarországi kérdésben hajlandó lenne egy

⁶² Uo. vol. 58. f. 178—179. A konzorcium levele Millerandhoz, 1920, [jún. 5.; f. 181—188, Opció-levél a MÁV-ra; f. 193—196, Schneider et Cie levele, Millerandhoz 1920. jún. 7. és az opció-levél a dunai építkezésekre; vol. 59. f. 54, Millerand válaszána tervezete, melyben gratulál a társaságnak, 1920. jún. 25.

ilyen értelmű javaslatot a békeszездés ratifikálásáig támogatni, ha az valamelyik antant államtól ered. Megjegyzendő, hogy a ratifikálást pedig alaposan el lehetett húzni, amint az valóban történt is. Ugyanakkor ez felszólítás volt arra, hogy a magyar kormány tétessen javaslatot az olaszokkal. A Duna-bizottság és a jóvátételi albizottság ügyében Laroche nem látott elvi akadályt, s azt sem tatortta lehetetlennek, hogy a béke ratifikálásáig a missziók feladatkörébe utalják valamiféle módon a kisebbségvédelmet, természetesen kölcsönöségi alapon. A pécsi övezet kiürítését jogos magyar igénynek ismerte el, megjegyezve, hogy nem lenne helyes, ha Franciaország tenne kezdeményező lépést. Amennyiben azonban a magyar kormány kéri, Franciaország e jogos igényt támogathatná.

Paléologue távollétében június 24-én ugyancsak Laroche fogadta Csákyt és Halmost, hogy a francia választ a memorandumra megadja. Az első két pont kérdésében vita alakult ki. Csáky nehezen fogadta el a francia álláspontot. Mint a beszélgetésről készült feljegyzés megállapítja „a katonai kérdésben végül megértették, hogy Franciaországnak a versailles-i szerződéssel szembeni álláspontja nem teszi számára lehetővé, hogy hozzájáruljon egy másik békeszездés katonai előírásainak módosításához, mivel ezt a magatartást Németország arra használhatná fel, hogy a versailles-i szerződés előírásainak revízióját reklamálja, más szövetséges hatalmak pedig a maguk részéről Franciaország eme magatartását ürügyül használhatnák arra, hogy támogassák a német követeléseket.

Elfogadták tehát, hogy helyénvaló lesz megvárni, amíg a többi szövetséges kormányok állást foglalnak ahhoz, hogy a francia kormány a maga részéről megvizsgálhassa a kérdést a Laroche jegyzékében foglalt feltételeknek megfelelően. Ez megállapítja, hogy minden esetre erre nem kerülhet sor Németország tényleges leszerelése előtt.”

Ezt követően Laroche megmagyarázta, hogy a nyugati megyék átadásának halasztását Franciaország jogi okokból csak a béke ratifikációjáig támogathatja, de nem várhatja meg a határkijelölést, majd kifejtette, hogy mit tehet a francia kormány a kisebbségek ügyében. A Duna-bizottság budapesti székhelyére tett ígéretet a magyarok nagy elégtétellel hallották.

A feljegyzés összefoglalóan megjegyzi, hogy „általánosságban szólva, M. Laroche igyekezett megértetni a delegátusokkal, hogy ahhoz, hogy a francia kormány hasznos lehessen a magyar kormánynak, az utóbbinak nem szabad semmi olyat kérnie, ami ellentétben áll a békeszездés által kimondott formális kötelezettségekkel és amit másfelől úgy lehetne interpretálni mint magatartás-változtatást a Franciaország által szövetségesnek tekintett kormányokkal szemben.” Csáky ezzel szemben kifejtette, hogy bár ő tökéletesen megérti a francia kormány helyzetét és zavarát, a magyar kormánynak mégis fel kell mutatnia valamiféle okot, hogy eljárását indokolja. „Szükségünk van tehát egy kézzelfogható azonnali bizonyítékra” — mondotta. Laroche végül is felajánlotta, hogy a francia kormány a közeljövőben nyilvános lépést tesz a Duna Bizottság és a jóvátételi albizottság ügyében.

A beszélgetés végeztével Laroche megbeszélte az ügyet Seydoux-val, a külügyminisztérium gazdasági osztályának vezetőjével. Úgy határoztak, hogy amennyiben a gondolat elfogadást nyer, a szükséges javaslatot két-három nap alatt közösen elkészítik.⁶³

⁶³ Uo. vol. 49. f. 216 és köv. A magyar aide-memoire valamint Laroche feljegyzése, 1920. jún. 23.; vol. 46. f. 224—226 és vol. 59. f. 50—52, feljegyzés Csáky és Halmos vizitjeről, 1920. jún. 24.

Ezek az apróságok azonban hamarosan feledésbe merültek a sokkal nagyobb gond, a Vörös Hadsereg győzelmei következtében. Az előzményekről közismert, hogy a lengyel – szovjet határ kijelölésére a békekonzferencián semmi nem történt, s annak elvileg két útja volt lehetséges. Az egyik lehetett a tárgyalás Szovjetországgal akár nemzetközi, akár bilaterális formában, amire a szovjet kormányzat hajlandó volt, a másik az erőszakhoz folyamodás, s a határ fegyverekkel való kijelölése. A lengyel kormány arra számítva, hogy az utóbbi rá nézve eredményesebb lehet, ezt az utat követte, midőn 1920 tavaszán rátámadt Szovjetországra. Pilsudszki csapatai gyors győzelmet arattak a meglepett Vörös Hadsereg felett és május 6-án bevonultak Kijevbe. Az ellencsapás azonban nem váratott magára sokáig. A fiatal Tuhacsevszkij tábornok vezette szovjet erők június folyamán kivetkék a lengyeleket Ukrajnából, s július folyamán megjelentek Vlnában, Breszt-Litovszkban, Lwówban és hamarosan Varsó közelébe jutottak.

Az 1919-ben egyszer már megélt pánik újra kitört valamennyi vezérkarban és külügyminisztériumban. Annál nagyobb volt az ijedelem, mert a közép-európai térségben nagyon kevés készség mutatkozott arra, hogy a lengyelek segítségére siessenek. Az osztrák kormány éppen ebben az időben javította meg kapcsolatait Moszkvával, amit a nagyhatalmak kellőképpen nehezményeztek. Csehszlovákia, mely a Magyar Tanácsköztársasággal szemben a „bolsevizmus” elleni harc élvonalában haladt, most még azt is megtagadta, hogy Csehszlovákia területén keresztül fegyvert szállítsanak Lengyelországnak. A jugoszláv kormány pedig már 1919-ben is kitért azelől, hogy a magyarországi proletár uralom elleni intervenció céljaira jelentősebb haderőt rendelkezésre bocsásson. Maradt Románia és Magyarország. A lengyel vezetők – mint később Beneš elmondta – javaslatot is tettek Bukarestben a lengyelromán – magyar blokk kialakítására, amit azonban a román kormány állítólag elhárított.⁶⁴

Mi sem természetesebb, mint hogy a magyar kormányférfiak azonnal felismerték a kivételes helyzetben rejlő lehetőségeket. A Horthy-rezsim annál könnyebben kereskedhetett saját céljai érdekében a kommunizmusellenességgel, mert maga egy ilyen rendszer megdöntése útján keletkezett. Nem volt tévedés a részéről, ha azt gondolta, hogy mint a „rend”őre, szimpátiákra találhat bizonyos nyugati antant-körökben. E hangulatnak csupán egyetlen, de eléggé jellemző megnyilatkozását idézzük itt. Lefèvre-Pontalis bécsi francia követ, miután egy jelentésében súlyos elégedetlenségének adott kifejezést az osztrák kormány magatartásával kapcsolatban, szerepeltette a bűnlistán a Szovjetországgal létesített megegyezést, a Magyarország elleni alkut Prágával, valamint a blokádot, erről az utóbbiról így emlékezett meg: „Midőn megjegyeztem angol kollégámnak, hogy a magyarok nagyon jól tették, hogy végig kitartottak, anélkül hogy hallgattak volna a gyengeségből fakadó tanácsokra és hogy ezzel a legkifejezettebb módon szolgálatokat tettek a társadalmi rendnek, sőt a demokratikus kormányzati elveknek, M. Lindley kénytelen volt ezt elismerni.”⁶⁵

A magyar kormány határozottan kész volt hasonló, sőt messzemenő szolgálatokra is, azzal a feltétellel, hogy egyik fő célját, a magyar hadsereg felállítását elérheti. Teleki először július 14-én utasította a párizsi megbízottat,

⁶⁴ Uo. T. vol. 65. f. 35 és köv. Couget prágai követ távirata 1920. aug. 23.

⁶⁵ Uo. vol. 47. f. 92–94, Lefèvre-Pontalis jelentése. 1920. júl. 27.

Praznovszky-t a francia külügyminisztérium tájékoztatására arról, hogy amennyiben a békeszerződés tiltó rendelkezéseit feloldják, a magyar kormány készen lenne Lengyelországba csapatokat küldeni.⁶⁶ 7 gyalogos és 1 lovas hadosztály felállításáról beszélt.

Világos volt, hogy ebben a pillanatban, ha erről Teleki szó szerint nem is beszélt, az egész lengyel-magyar-román koncepció hirtelen aktualitást nyert a lengyelekkel már tárgyalt közös határ kérdésével egyetemben. Ez az utóbbi pedig nem jelentett mást, mint Kárpát-Ukrajna kérdését. A döntés közeledtét érezkelte a román kormány is, s így Take Ionescu indítatva érezte magát, hogy az egész ún. magyar kérdéssel kapcsolatban az eddiginél világosabban nyilatkozzék. Úgy tűnik, hogy a kérdés napirendre kerülése többek között befolyásolta a román kormányt abban, hogy a francia koncepció helyett Beneš javaslatát tegye magáévá. Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatlakozása és a lengyel-magyar határ kialakítása Romániát bekerítette volna. Elzárva Csehszlovákiától kiszolgáltatva érezte volna magát a magyar revíziós követeléseknek, annál is inkább, mert nem volt titok, hogy ezek jelentős részét Lengyelország támogatja. A román külügyminiszter kijelentette tehát a francia követ előtt, hogy a francia kormány minden lépésével egyetért magyarországi akciójában, feltéve, hogy a határokon nem történik módosítás. Jelezte egyúttal azt is, hogy Kárpát-Ukrajna átengedéséhez Románia nem tudna hozzájárulni. Ezzel szemben a román kormány az adott helyzetet szintén szerette volna egy kis manőverre kihasználni. 1919-ben ugyanis, midőn a román intervenció előrehaladt a Tanácsköztársaság ellen, a románok nem sok gondot fordítottak a békekonzferencia által sebtiben kijelölt román-csehszlovák határookra, úgy hogy ott a csehszlovák és a román haderők teljesen összekeveredtek. Jóllehet a szövetségesek igyekeztek a helyzetet tisztázni, a románok nem siettek elhagyni a terepet, s a határkijelölés még nem történt meg. Take Ionescu most azt javasolta, — természetesen mindig a közös bolsevik-ellenes harc érdekeire hivatkozva —, hogy a terület-átadást halasszák el. Így ugyanis lehetőség nyílnék arra — mondotta —, hogy Lengyelország ezen a sávon át mintegy a románok lelkiismerete terhére kapjon fegyvert, anélkül, hogy a csehszlovák kormánynak ezért formálisan felelősséget kellene vállalnia.⁶⁷ Beneš e javaslatot elfogadta. Kárpát-Ukrajnát tehát a bolsevizmus veszélyére hivatkozva több állam kívánta felügyelete alatt tartani, ill. az alá vonni.

Miután a szovjet előnyomulás tovább tartott és a lengyel főváros a legkomolyabb veszélybe került, Teleki, aki közben, július 19-én miniszterelnök lett, úgy érezte, hogy egészen határozott módon felléphet az antantnál. Július 26-án magához kérette az angol, a francia és az olasz fő-megbízottat. Előadta aggodalmait, s megkérte a szövetséges hatalmak képviselőit, interveniáljanak kormányaiknál, hogy Magyarországot hatalmazzák fel „a Kárpátok fegyveres megvédelmezésére”. Értésül adta, hogy elutasítás esetén a magyar kormány által hozandó határozatra nézve semmiféle kötelezettséget nem tud vállalni. A három főbiztos ezt követően közös javaslatot tett az illetékes kormányoknak arra, hogy küldjenek ki Kárpátaljára egy bizottságot a helyzet felmérésére és annak előkészítésére, hogy ezt a területet a szövetségesek, illetve szövetséges parancsnokság alatt a magyarok megszállhassák.

⁶⁶ *Karsai*: i. m. 71.

⁶⁷ H. vol. 59. f. 95–96, Daeschner bukaresti francia követ távirata 1920. júl. 3.; f. 103, uő. táv. júl. 4.; T. vol. 44. f. 260–261, uő. táv. 1920. júl. 9.; f. 262, Couget prágai követ táv. 1920. júl. 14.

Fouchet ezen a napon még egy alkalommal találkozott Telekivel, aki kifejtette, hogy nem kíván a magyar hadsereg számára önálló megbízatást, hanem csupán együttműködést a szövetséges erőkkel. Hozzátette, hogy a Kárpátok védelme természetesen elsősorban Csehszlovákia feladata, s csupán arról van szó, hogy Magyarország kész neki segédkezni „a bolsevizmus elleni közös védelemben”. Fouchet jól átlátta a magyar hátsógondolatokat, de végül megjegyezte: „Ilyenek az itt babusgatott álmok, melyek azonban egy olyan valóságon nyugodnak, melytől már nem lehet elvonatkoztatni: a bolsevista veszélyen, mely a keleten növekszik.”⁶⁸

A francia kormány számára meglehetősen nehéz volt a választás, s a vélemények mind a katonai, mind a diplomáciai körökben erősen megoszlottak. Paléologue saját álláspontját július 27-én több követnek megküldött táviratában fogalmazta meg. Ennek lényege az volt, hogy a francia kormánynak időt kell nyernie. Ismertette Praznovszky ajánlatát, s ő is rámutatott a magyar kormány valószínű hátsógondolataira. Távirata így folytatódik: „Mindazonáltal megtörténhet, hogy az események olyan helyzetbe hoznak bennünket, hogy Lengyelország körül csoportosítanunk kell minden elemet, mely alkalmas arra, hogy segítségére legyen. Egy ilyen lehetőség esetén természetesen mindek előtt szövetségeseinkre gondolnánk, nem lenne azonban lehetetlen, hogy felhasználjuk a magyar ajánlatot egy olyan veszéllyel szemben, mely Közép-Európa egészét veszélyezteti. Ezért, anélkül, hogy az ajánlatot már most elfogadnók, minisztériumom úgy vélte, hogy nem lenne helyénvaló M. Praznovsky elbátortalanítása.”⁶⁹

Ugyanakkor a francia külügyminisztérium kikérte az illetékes katonai körök véleményét. Ez utóbbiak álláspontja bizonytalan volt. Hamelin tábornok egyáltalán nem hitt abban, hogy a cseh hadsereg, még ha a kormány az ellenállást el is határozza, alkalmas lenne a Vörös Hadsereg feltartóztatására és lényegében véve a magyar erők felhasználása mellett volt, természetesen a megfelelő elővigyázatosság mellett. Mittelhauser tábornok ezzel szemben úgy vélte, hogy nem lenne helyes eleve kételkedni a csehszlovák intézkedések hatékonyságában. Pellé tábornok, Masaryk elnök barátja végül összefoglalóan jelezte, hogy a csehszlovák köztársasági elnök ehhez soha nem fog hozzá járulni, s figyelmeztette a francia miniszterelnököt, hogy legutóbbi párizsi tartózkodása idején biztosította őt arról: nem tervezi a csehszlovák—magyar határ módosítását.⁷⁰ Pellé tábornok, mint mindig, ezuttal is teljes határozottsággal védte a csehszlovák érdekeket, úgy amint azokat Masaryk elnök és Beneš felfogták.

Millerand július 29-én Pellé álláspontja értelmében döntött. Ugyanakkor azonban a francia kormány Benešre pressziót kezdett gyakorolni. Ugyanezen a napon Paléologue beszélt Beneš külügyminiszterrel, aki a Magyarországgal kapcsolatos új hírek miatt láthatóan rendkívül ideges volt. Már a tárgyalások első szakaszában, midőn előtérben a gazdasági kérdések álltak, fokozta aktivitását a csehszlovák—jugoszláv—román blokk kialakítására, s ezt most mindenél sürgősebbnek ítélte. A lengyel kérdéssel kapcsolatban kijelentette, hogy amennyiben Lengyelország összeomlana, úgy Csehszlovákia megvédi magát. Hozzátette, hogy a csehszlovák közvélemény azonban Lengyelországgal szem-

⁶⁸ H. vol. 47. f. 78—79 + egy ív számozatlan Fouchet-távirat 1920. júl. 26. és uo. f. 81—84, uő. jel. 1920. júl. 26.

⁶⁹ Uo. vol. 47. f. 88, Paléologue távirata 1920. júl. 27.

⁷⁰ Uo. vol. 47. f. 88—90, Pellé táb. távirata Foch marsall számára 1920. júl. 27.; uo. f. 113, Hamelin tábornok távirata 1920. júl. 31.

ben Těšin és egyéb kérdések miatt ellenséges. Ugyanakkor kijelentette, hogy a magyar ajánlat elfogadása a lehető legnagyobb veszélyeket rejti magában. Paléologue azt válaszolta, hogy ő ismeri a magyarok álmait. Magyarország azonban létezik, nem lehet megsemmisíteni, a feladat az, hogy irányítsák. Feltétlenül szükséges tehát, hogy Csehszlovákia ellenállást tanúsítson az oroszokkal szemben, mert különben a magyarok könnyűszerrel eljátszhatják a megmentő szerepét.⁷¹ Ebben az is benne volt, hogy adott esetben Franciaország ezt nem akadályozná meg.

Ennek ellenére a prágai kormány, maga is súlyosnak ítélve a helyzetet, július 31-én úgy határozott, hogy nem adja fel semleges álláspontját. A prágai francia követ jelezte, hogy ez rendkívül kényelmetlen helyzetet teremt a szövetségesek számára, akik Lengyelországot segíteni akarják. Így például a lengyel ügyvivő felkereste őt arra kérve, hasson oda, hogy a csehszlovákok átengedjék a francia lószállítmányt, amit addig megtagadtak. Millerand a követséget arra utasította, jelezze ismételten Benešnek, hogy a magyarok ajánlatának elfogadása ellen úgy harcolhatnak legjobban, ha maguk segítik a lengyeleket. Ugyanakkor a miniszterelnök erőteljesen követelte a Lengyelországnak szánt szállítmányok átengedését. „Határozottan jegyezze meg — olvasható a táviratban —, hogy a szövetségeseknek Lengyelország segítésére irányuló akciójának gátat vetve, a prágai kormány közvetett, de biztos módon elősegíti a bolsevikok vállalkozását és, hogy ezzel felelősséget vesz magára, amelyre megkérem, hogy a legkomolyabban hívja fel a figyelmet.”⁷² Úgy tűnik azonban, hogy a csehszlovák kormány kevésbé törődött ezzel a felelősséggel, mint azzal, hogy Magyarország valóságos és képzelt francia támogatása ellenében kialakítsa a dunai magyarellenes blokkot, beleértve Ausztriát is.

S ezt annál inkább sürgette, minél több hang szólalt meg a magyarok mellett. Ez utóbbiban pedig egyre kevésbé volt hiány. Közülük egy jelentőset említünk, azt az amerikai véleményt, mely szerint a szövetséges kormányoknak ki kellene jelenteniük Lengyelországban és Romániában, hogy a magyar ajánlattal kapcsolatban semlegesek. A magyar kormány folytatólagosan ostromolta az antant hatalmakat, Fouchet, Hamelin tábornok és mások a francia kormányt.

Beneš külügyminiszter nem is tagadta ilyen körülmények között, hogy diplomáciai tevékenységének középpontjában egy magyarellenes szövetségi rendszer áll. Mint a francia ügyvivőnek augusztus 6-án jelezte, a közös magyarellenes intézkedések kidolgozása végett utazik Bécsbe. Útja után a francia követet Renner elkeseredett franciaellenességéről tájékoztatta, aminek Franciaország magyar politikája lenne az oka.⁷³

⁷¹ Uo. vol. 47. f. 88—90, Millerand távirata 1920. júl. 29.; T. vol. 65. f. 5—6 Feljegyzés Beneš és Paléologue beszélgetéséről 1920. júl. 29.

⁷² T. vol. 55. f. 242—243, Jean Pozzi prágai francia ügyvivő távirata 1920. júl. 31.; vol. 57. f. 27—28, Millerand távirata Prágának 1920. aug. 2. Ebben a táviratban a miniszterelnök a Lengyelországnak szánt anyagok átengedését követelte. „Vous marquer nettement — írja többek között — qu'en mettant obstacle à l'action des Alliés en vue de sécourir la Pologne, le Gouvernement de Prague favorise d'une manière indirecte mais certaine, l'entreprise des Bolchéviques, et qu'il assume, par là, une responsabilité sur laquelle je vous invite à appeler sa plus sérieuse attention.”

⁷³ T. vol. 65. f. 7—10, Pozzi prágai ügyvivő távirata 1920. aug. 6.; A. vol. 63. f. 214, Pozzi távirata 1920. aug. 6.; f. 225—228, Couget prágai követ távirata 1920. aug. 9.

Ugyanakkor folytak az előkészületek Jugoszláviával és Romániával. Július 27-én Fontenay belgrádi követ jelentette, hogy Magyarország ellen irányuló védelmi szövetség készül.⁷⁴

Ninčić külügyminiszter prágai útja kapcsán a jugoszláv—csehszlovák közeledés további motívumaira mutatott rá, így többek között a többé-kevésbé közös „oroszbart” és lengyelelles politikára.⁷⁵ Augusztus 2-án Pozzi Prágából jelentette, hogy Beneš Belgrádba és Bukarestbe fog utazni, mondván, hogy ezt követően az erő helyzetéből beszélhet majd a magyarokkal, akikkel egyébként őszintén megegyezésre törekszik.⁷⁶

Belgrádba érkezve a csehszlovák külügyminiszter közép-európai elgondolásáról a francia fülek számára lényegesen kellemesebb módon beszélt. Bár továbbra is kijelentette, hogy szó sem lehet Csehszlovákia szovjetellenes fellépéséről, szövetségi tervét ezuttal mint németellenes tervet tüntette fel. Kijelentette, hogy a magyarok egy követ fújnak a németekkel, Ausztria és Magyarország újból csatlakozni fognak Németországhoz. „A germánok és a zsoldjukban álló magyarok veszélye az, mellyel szemben M. Beneš e hármasszövetséget létre akarja hozni.” Egyébként hozzátette: „Ha a magyarok megtámadnának bennünket, 100 000 szlovákiai emberünk, akikről már szóltam, megindulnának Budapest felé és 48 óra alatt elfoglalják.” Ami Ausztriát illeti, Beneš kijelentette, hogy az Anschlusst végre fogják hajtani, mihelyt azt Németország jónak tartja. „Addig — mondta — gazdaságilag mindent meg fogunk tenni, ami lehetséges Ausztria visszatartására, ami addig fog tartani, amíg tarthat.”⁷⁷ Ez az álláspont mintegy tíz évig tartó vitához vezetett a Quai d'Orsay és Beneš között azt illetően, hogy az Anschluss kérdése, mint Beneš gondolta, Berlinben vagy mint a franciák gondolták, Bécsben fog eldőlni.

Minden esetre az augusztus 14-én aláírt csehszlovák—jugoszláv szerződésben kizárólag a Magyarország esetleges támadása esetén követendő közös politika jutott kifejezésre, Németországról pedig egyetlen szó sem esett.

Ezúttal viszont előzetes hírek arra vallottak, hogy Románia hajlandó lesz a blokkhoz csatlakozni. Take Ionescu legalább is jelezte, hogy kész lenne egy magyarelles szövetségben résztvenni, mert úgy véli, a legfőbb feladat fenntartani azokat az eredményeket, melyeket országa a békekonferencián elért. Emellett úgy vélte, hogy a Németország, Ausztria és Lengyelország között elszigetelt Csehszlovákia fenntartása alapvető érdek. A bukaresti francia követ ennek ellenére sem látta biztosítottnak Románia csatlakozását, mivel a miniszterelnök, Avarescu nem akart ezért a politikáért felelősséget vállalni, a külügyminisztert pedig nem látta elég erősnek ahhoz, hogy elgondolását keresztülvigye.⁷⁸

Mindenesetre a külügyminiszter Beneš Bukarestbe érkezése után a csatlakozáshoz azt a feltételt fűzte, hogy a belépésre szólítsák fel Görögországot és utólagos csatlakozásra Lengyelországot is. Beneš ugyan ehhez elvileg hozzájárult, az egyezmény aláírására azonban nem kerülhetett sor. Bizonyság ellentétek abban is mutatkoztak, hogy a románok a lengyel hódítás elismerésére hajlottak Szovjetországgal szemben, míg Beneš kijelentette, hogy őt e tekintetben belpolitikai körülmények kötik. Jóllehet Beneš a helyzetet úgy fogta fel, hogy

⁷⁴ Y. vol. 47. f. 13, Fontenay jel. 1920. júl. 27.

⁷⁵ Y. vol. 47. f. 30—31, Fontenay jel. 1920. aug. 9.

⁷⁶ T. vol. 45. f. 1—2, Pozzi táv. 1920. aug. 2.

⁷⁷ T. vol. 65. f. 20—22, Fontenay jel. 1920. aug. 15.

⁷⁸ T. vol. 65. f. 14—15, Daeschner bukaresti követ jel. 1920. aug. 9.

a megegyezés gyakorlatilag megtörtént, a diplomáciai világban azt a következtetést vonták le, hogy akciója Romániában elszigetelt volt.⁷⁹

Ennek ellenére a kisantant egyik fele kialakult, s erős valószínűsége volt annak, hogy előbb-utóbb kiegészül Romániával. A francia kormány első reakcióját erre az eseményre Boros József csehszlovák forrás alapján ismerteti, felidézve Poléologue szemrehányásait, melyeket Osuský csehszlovák követnek tett.⁸⁰ Álljon itt még az Athénbe és Varsóba küldött, Millerand által szignált távirat. Ez ismerteti a belgrádi megegyezést és a bukaresti tervet Görögország és Lengyelország csatlakozási felszólítására, majd így folytatódik: „Egy ilyen politika azzal a súlyos kellemetlenséggel (inconvenient) jár, hogy izolálja a magyar kormányt, amely így elkerülhetetlenül kísértésbe jön, hogy ismét Németország oldalára álljon, hogy támaszt találjon. A mi állandó gondunk éppen az ellenkezője ennek; avégett, hogy elkerüljük a konfliktusokat, a közeledés és a szövetség elemeit keressük Közép-Európa különböző államai között. Mindekelőtt azért bátorítottam a gazdasági közeledést a francia vállalatok és a magyar vállalatok között, hogy e terv megvalósításán eredményesebben lehessen fáradozni. A francia befolyás fejlődése Budapesten alkalmasnak látszott arra, hogy a béke ügyét szolgálja, valamennyi közép-európai szövetségesünknek bizonyos garanciát nyújtva a magyarországi hódító politika megújulása ellenében.” Ilyen körülmények között Lengyelország vagy Görögország „csatlakozása a tervezett kombinációhoz azzal fenyeget, hogy fokozza Közép-Európa két táborra bomlását és így növeli a konfliktus esélyeit. Egyáltalán nem érdekünk tehát, hogy a kormány, melynél Ön akreditálva van, belépjen egy ilyen orientációjú csoportosulásba.”⁸¹

A fentieknek megfelelő természetesen a két követnek adott konkrét utasítás is. E szöveg nem kíván kommentárt. Franciaország nemcsak nem segítette elő a kisantant első szárnycsapásait, de a csehszlovák—jugoszláv szerződéssel mélyen elégedetlen volt, s a csatlakozástól mindenkit eltanácsolt.

Az ellentétek ezidő szerint Beneš és a francia kormány között kiterjedtek a magyar belpolitikai rendezés kérdéseire is. A francia kormány a kedvére való polgári liberalizmus megteremtésére nem látva reményt, azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy a magyar királyságot egy neki megfelelő királlyal látja el. A legkomolyabb módon dolgozni kezdtek József főherceg trónraültetésén, akit az 1919-es nagy harag múltán közelebből kezdtek vizsgálni. Azt állapították meg, hogy a főherceg nem germanofil, a Habsburg-család bécsi ágával sosem volt jóban, ezzel szemben eléggé szereti a franciákat, beszéli a nyelvüket s ráadásul kész a francia orientációra. Ugyanakkor van bizonyos népszerűsége, s a magyar „szabad királyválasztók” egy részének ő a jelöltje.⁸² Bármilyen diszkrétan kezdődtek is a francia akciók, Prágában természetesen hamar megtudták.

Beneš külügyminiszter augusztus 12-én drámai hangon tiltakozott. A miniszterelnökhöz intézett levelében nemcsak a Habsburgok mindean bűnét s ezen belül a főherceg kegyetlenkedéseit sorolta fel, melyeket a fronton követett

⁷⁹ T. vol. 65. f. 32—33, Daeschner táv. 1920. aug. 22.; f. 35 és köv. Couget táv. 1920. aug. 23, f. 43—44, Daeschner távirata 1920. aug. 27.

⁸⁰ Boros J.; i. m. 244—245.

⁸¹ T. vol. 65. f. 41, Millerand táv. 1920. aug. 24.

⁸² Saint-Sauveur említett jelentésén kívül a kérdéssel több ízben foglalkozott Fouchet, valamint Robien. A Quai d'Orsay e koncepciót elfogadta és puhatolozó lépéseket tett az Egyesült Államokban.

volna el a nemzetiségi katonákkal szemben, de kijelentette: „Semmi kétség sem fér hozzá, hogy a Csehszlovák Köztársaság oppozíciója Kun Béla kormányával szemben nem volt nagyobb, mint a Habsburg Józseffel szembeni.

Végeredményben, a Csehszlovák Köztársaság és Magyarország között, ahol a restaurált Habsburg-dinasztia uralkodnék, nem lenne lehetőség békés együttműködésre. Ezek után a külügyminiszter az antant és Franciaország memére hánytta, hogy a magyar kérdés megoldásában 1919-ben nem hallgattak javaslataira. „Emlékezik rá, elnök úr, hogy a csehszlovák kormány álláspontja mindig az volt, hogy a békekonferenciának interveniálnia kell Magyarországon, hogy miután Budapestre katonai kormányzót küldtek és miután az új Magyarországra pontosan kidolgozott módon rákényszerítették a békefeltételeket, zselyeket a konferencia diktált, segítsenek a magyar demokratikus elemeknek egy demokratikus nemzeti kormányt megalakítani. A csehek mindig készek voltak együtt menetelni az antanttal ebben a szellemben s rendelkezésére bocsátani, adott esetben, valamennyi csapatukat. Azt gondoltuk, hogy egy ilyen magatartás elhárította volna az aktuális típusú reakciót, levertve egyúttal a bolsevizmust; ha a be-nemavatkozási politika jelenleg továbbtart Habsburg József uralma alatt, az pontosan arra az eredményre fog vezetni, mint Kun Béla kormánya alatt, vagyis valamennyi szomszédos ország rendkívül mély ellenségességére Magyarországgal szemben.”⁸³

E tiltakozás, sőt fenyegetés a francia kormányt egyelőre nem térítette el útjáról, József trónra emeléseinek előkészítése az év végéig tovább tartott.

Az alakulóban lévő kisantantot a francia közélet meglehetősen rossz kedvvel fogadta. Benešnek nagyon rossz francia sajtója volt,⁸⁴ a követek egy része hevesen bírálta az új alakulatot.⁸⁵ Kétségtelen, hogy ebben az időben a francia és a csehszlovák politikát számos probléma választotta el egymástól. Mindenekelőtt: nem egyezett felfogásuk a szovjet kérdésben. Feltehetően nem térünk el az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a csehszlovák – jugoszláv szerződés gyors megkötésének e két ország különvéleménye e problémában egyik építőköve lehetett. Igyekeztek valamiféle garanciához jutni, hogy a nyugati hatalmak ne szoríthassák be őket egy nem kívánt háborúba. Ehhez érdekük területileg nem fűződött, nem hitték, hogy a bolsevizmus elleni kereszteshadjáratot a nagyhatalmak helyett nekik kellene megvívniuk és végül, de nem utolsósorban egyáltalán nem akarták megrontani a jövőjüket egy minden körülmé-

⁸³ T. vol. 45. f. 20–24, Beneš levele Millerandhoz, 1920. aug. 12.

⁸⁴ Ld. *Boros*: i. m. 245–247.

⁸⁵ Többek között Lefèvre-Pontalis Bécsből azt jelezte, hogy a kisantant létrejötte Berlinnek és Bécsnek kellemes, mely ebben a francia politika meghíúsítását látja. Ez azonban nem annyira offenzív, mint Franciaország ellenfelei szeretnék. T. vol. 65. f. 47–48, jel. 1920. aug. 29. Charles-Roux Rómából azt írta, hogy az olasz sajtó nagyon elégedett, mert úgy véli, hogy a kisantant nem kellemes Franciaországnak. Uo. 49–50, táv. 1920. aug. 30. — Fouchet távirata szerint Kányának értesülései voltak arról, hogy a belgrádi események jó részben olasz intrikának köszönhetőek (H. vol. 59. f. 203, táv. aug. 27.), majd ezt megismételte saját nézeteként is. Úgy vélte, hogy ez a kisantant-politika megalapozatlan, mert Franciaország magyar politikája nem fenyeget senkit, Magyarország pedig nem tud fenyegetni senkit. „A magyar állam — írta Fouchet — mindezek ellenére a jövő egyik oszlopa marad a Duna partján. Az öt körülvevő államok másfelől nem tűnnek különlegesen szerencsétleneknek nekik rendelt sorsuk szerint. Végül is a mai magyar hadsereg munició nélkül és alig 40 000 főre korlátozva, képtelen megállni egyedül a szerb hadsereggel szemben is, és Budapest 30 kilométerre van a csehszlovák határtól. Nagyon túlozni kell tehát a magyar veszélyt, hogy M. Beneš módján szemlélje az ember.” T. vol. 65. f. 61–65, Fouchet jel. 1920. szept. 6.

nyek között testvérnek tekintett néppel. Másodszor, lényegesen eltért megítélésük a franciákétól a német kérdésben is. Midőn akár a csehszlovákok, akár a jugoszlávok germán veszélyről beszéltek, ezen — történelmi tradícióiknak megfelelően — elsősorban Bécsét értették. Nem Ausztriát, nem az osztrákokat, hanem Bécs volt és esetleg feltámadható hatalmát. Németországgal ezzel szemben nem nagyon volt elszámolnivalójuk. Mindemellett a csehszlovák politikusokat a mintegy 3 millió szudétanémet lakó is meggondolásra készítette német politikájukban, nem is beszélve arról, hogy a német piacra a csehszlovák gazdaság erősen rá volt utalva, valamint arról, hogy Beneš szemében a weimari német demokrácia is garanciának tűnt. A németellenes francia biztonsági vonalat tehát meglehetősen vonakodva követte. Még inkább áll ez Jugoszláviára, mely ebben a kérdésben, ha egyáltalán, úgy inkább fordított előjellel tekintette érdekeltnek magát. Miután Olaszországgal szemben határozottan sehol nem remélhetett támogatást — beleértve ebbe Párizst is — a német erősödés, mint ellensúly, egyáltalán nem volt számára ellenszenves gondolat. Eltért harmadszor — mint a fentiekből az világosan kitűnik — magatartásuk Magyarországgal szemben is.

Mindez azonban mégsem változtatott azon a tényen, hogy Franciaországnak ezek az államok szövetségesei voltak és mindkét részen úgy vélték, hogy szükségük van egymásra. Beneš külügyminiszter, valamint néhány törhetetlen francia híve, mint Pellé tábornok, valamint a hármas blokk olyan apostola, mint Fontenay belgrádi követ, igyekeztek is megmagyarázni a Quai d'Orsay-nak, hogy e kis államok valójában Franciaországnak tesznek szíveséget szövetkezésükkel.⁸⁶ Az utóbbi azonban e felfogásnak egyelőre nem adott hitelt. Szívesebben nyugtázta viszont azokat a híreket, melyek szerint Görögország messze áll attól, hogysem csatlakozzék a Beneš-féle csoporthoz, a lengyel kormánynak pedig eszében sincs ilyesmi.⁸⁷

A magyar üzlet megvalósítása egyelőre továbbhaladt a maga útján. Daudet Budapesten ismét tevékenykedett, majd július 22-én odaérkezett Saint Sauveur gróf egy francia delegáció élén. A francia érdekcsoport küldötteit igen jól fogadták, Saint Sauveur grófot Horthy Gödöllőn látta vendégül. A gróf az ügyek technikai részével elégedett volt, Fouchet szerint azonban az ország

⁸⁶ Pellé tábornok hosszú magánlevélben fejtette ki nézetét, megengedve, hogy Beneš talán kicsit sietett és túl sok zajt csinált, de hangsúlyozva, hogy ez a politika Franciaország érdeke, „és csak azoknak nem tetszetik, akik Magyarországnak remélni engedték e politika módosítását”. Pellé hangsúlyozta, hogy megelőzően a tervekről beszámolt Millerand-nak és másoknak, akik azt ajánlották, hogy a tervezett szerződést terjesszék ki további területekre. Ebből Renouvain azt következteti, hogy a francia kormány a szerződés ellen csupán a lengyel—szovjet front bizonytalanságával kapcsolatos okokból lépett fel, s ezt elvileg nem ellenezte. Nekünk ezzel szemben úgy tűnik, hogy a francia kormánykörök ebben az időben csak egy általános közép-európai szerződést támogattak volna, a partikuláris szerződést viszont nemcsak taktikai, de elvi okokból is ellenezték. A levél Berthelot-nak szült. T. vol. 65. f. 86, (8. old.), szept. 14. Egy újabb 18 oldalas levélben Beneš magyarázatát ismertette, melynek lényege, hogy Csehszlovákia az új Közép-Európát kívánja megszerezni, s ezt mint francia győzelmet kell felfogni. Nem világos a levélből, hogy a szervezés miként valósul meg, mert nagyon rossz véleményt tükröz mind Romániáról, mind Lengyelországról, s ugyanakkor a Bukarestben felvetett 5-ös szövetséget a jövő zenéjeként kezeli. Hangsúlyozza viszont azt az érvet, melytől remélni lehetett a párizsi jó fogadtatást: „Ma meg kell szilárdítani a kisantantot. Az szükséges, hogy valóban azzá váljék, aminek lennie kell: a francia politika eszközevé Közép-Európában.” T. vol. 65. f. 88.

⁸⁷ T. vol. 65. f. 42, Billy athéni követ távirata 1920. aug. 27.; uo. f. 81—82, Panafieu varsói követ távirata 1920. szept. 10. Daeschner ugyanakkor jelezte, hogy nem ért egyet Millerand utasításával. Uo. f. 66—67, jelentés szept. 8.

belpolitikai helyzetét, gazdasági életét, pénzügyeit és adminisztrációját eléggé nyugtalanítónak találta.⁸⁸

A gróf hazatérte után szerkesztett hosszú beszámolójában a politikai mezőnyt elemezve úgy találta, hogy a Keresztény Nemzeti Párt egyetlen számottevő embere Bethlen István. A Kisgazdapártnál ugyanezt a szerepet Rubinek Gyula tölti be, aki egyébként arra számít, hogy Teleki után ő alakíthat kormányt, s ebben az esetben első gondoljai között lenne József főherceg megkoronázása. Ezzel kapcsolatban Saint Sauveur a főhercegről vonzó képet festett. A továbbiakban a gazdasági helyzetet valamennyi utódállam esetében nyugtalanítónak mondja, s véleményét a megoldás módjáról így fogalmazza meg: „A nyugalom helyreállításának legjobb módja — úgy tűnik —, az lenne, hogy a különböző államok között, mihelyt lehetséges, gazdasági kapcsolatokat létesítsünk.

Egyikük sem tudja önmagát kielégíteni; elengedhetetlenül meg kell szervezni egy gazdasági szisztémát, vagy föderációt, mely Közép-Európa és a Balkán valamennyi országát átfogná.

Közép-Európa és a Balkán ezen államai, a dolgok új állása folytán egységet képeznek, mely gazdasági szempontból tökéletes, s melyet nem szabad szétbontani.

Gazdasági szempontból tehát nem lehetséges egy magyar, egy cseh-szlovák, vagy osztrák politikát folytatni, »közép-európai« politika folytatása szükséges, az egészre irányuló egységes irányítással, mely figyelembe veszi az eltérő érdekeket és egymás között összehangolja őket megfelelő egyezmények útján.”

Végül Saint Sauveur összefoglalta a magyar kormány legjelentősebb óhajait, megjegyezve, hogy Rubinek azt szeretné, ha a francia segítség gyakorlatilag majd csak azután jelentkezne, ha ő megalakította kormányát. Ezt a kívánságot a gróf azzal támasztotta alá, hogy Rubinek állt a valóságban az egész Halmos-féle kezdeményezés mögött, s ő volt az egyetlen, aki a francia orientáció mellett mindvégig és a legelszántabban kitartott.⁸⁹

A magyar kívánságok között a gróf megemlítette a fegyverkezés kérdését, ami ebben az időben a Teleki-kormány elsőrendű céljává vált. Jóllehet a francia kormány elejtette azt a gondolatot, hogy a magyarokat bevonják a lengyel hadműveletekbe, a bolsevizmus jövőbeni veszélye címén a magyar hadsereg ügye egyelőre nem került le teljesen a napirendről. A bizonytalanság és ingadozás azonban még világosabbá vált, mint korábban.

Midőn Praznovszky magyar ügyvivő jelezte, hogy Csáky és Láng báró, a kormányzó katonai irodájának főnöke Párizsba kíván jönni, Paléologue először arra kérte, tegyen meg mindent, hogy feltartóztassa őket. Kifejtette, hogy az adott körülmények között minden katonai természetű óhaj előterjesztése csak gyanússá tenné a magyar kormányt kötelezettségeinek betartására irányuló szándékait illetően.⁹⁰ Láng báró végül augusztus 17-én mégis bebocsá-

⁸⁸ Uo. f. 169—177, „Hongrie” Saint-Sauveur gróf jelentése 1920. aug. 4.

⁸⁹ H. vol. 59. f. 165—167, Fouchet jelentése 1920. júl. 27.

⁹⁰ Aug. 4-én Teleki megkérdezte, kaphatna-e Magyarország felszerelést legalább 7 gyalog- és egy lovas-hadosztály részére. H. vol. 47. f. 119—120, Fouchet távirata 1920. aug. 4. Aug. 7-én Halmos Párizsban feltette ugyanezt a kérdést, felajánlva Magyarország részvételét a Szovjetország elleni harcban, hangsúlyozva, hogy a kormány minden elképzelhető garanciát megadna a szövetségeseknek. Uo. f. 124, Halmos levele. Aug. 9-én Fouchet hosszú jelentésben fejtette ki, miért nem látja lehetségesnek a magyar részvétel elutasítását a bolsevizmus elleni harcban. Uo. f. 137—141, Fouchet jelentése,

táshoz jutott, sőt Desticker tábornoktól valamelyes biztatást kapott. A 27-én kapott válasz azonban végül mégis elutasító volt. Ezt — amint Csáky Budapestre jelentette —, Paléologue azzal is indokolta, hogy az időközben (augusztus 16-tól) bekövetkezett lengyel ellentámadás a bolsevizmus veszélyét elhárította. Ennek ellenére a tárgyalások a francia vezérkar képviselőivel tovább tartottak. Előbb Desticker, majd a Lengyelországból hazatért Weygand tábornok tett Lángnak a fegyverkezésre vonatkozóan bizonyos ígéretet, miközben a Quai d'Orsay-n az egyik funkcionárius biztatta, a másik bátortalanította a magyarokat.⁹¹

*

1920 szeptemberében Franciaországban belpolitikai átrendeződésre került sor. Deschanel köztársasági elnök, megrendült idegállapota miatt kénytelen volt visszavonulni, és a nemzetgyűlés utódjául szeptember 23-án Millerand volt miniszterelnököt választotta meg. Ő a maga részéről a kabinet megalakítására G. Leygues-et kérte fel, aki ugyan megtartotta magának a külügyminiszteri tárcát, gyakorlatilag azonban a Quai d'Orsay vezetését nagy mértékben átengedte a Paléologue helyére lépő új vezértitkárnak, Berthelot-nak. Már említettük, hogy Berthelot az új közép-európai területi rendezés egyik meggyőződéses híve, s emellett Beneš külügyminiszter személyes jóbarátja volt. E személyi változás időben egybesett a Paléologue-féle közép-európai koncepció kudarcának nyilvánvalóvá válásával. A csehszlovák—jugoszláv szerződés ugyanis világossá tette, hogy ezen az úton járva Franciaország háborús szövetségeseinek elvesztését kockáztatja.

Berthelot hivatalbalépésével bizonyos kérdésekben a francia politika szinte egyik pillanatról a másikra megváltozott. Mindenekelőtt alapvetően megváltozott Franciaország álláspontja a kisantant kérdésében, s ennek alárendelve, természetesen a magyarországi és a közép-európai politikában. Fentebb idéztük Millerand miniszterelnök és külügyminiszter táviratát, mely augusztus 24-én kelt. A varsói francia követ erre válaszolva kijelentette, hogy a lengyel csatlakozás veszélye nem áll fenn, majd szeptember 28-án újból visszatért erre a kérdésre Take Ionescu varsói látogatása kapcsán. Kifejtette, hogy Varsóban a kisantant politika helyett a lengyel—magyar—román blokk kialakítását részesítik előnyben, s ezen dolgoznak.⁹² A követ feltételezhette, hogy a lengyel magatartással Párizs nagyon is elégedett lesz, a táviratára kapott válasz azonban azt mutatta, hogy erről most már szó sincs. Ez a válasz ugyanis kifejtette, hogy Sapieha lengyel külügyminiszter téved, ha azt hiszi, hogy Franciaország nem kívánja Lengyelország csatlakozását a kisantanthoz. Ellenkezőleg, Francia-

Aug. 10-én Fouchet jelzi Csáky és Láng báró utazását, ugyanazon a napon Praznovszky levélben közli a Quai d'Orsay-val a hírt. Uo. f. 144—145, Fouchet távirata és f. 145—146, Praznovszky levele, rávezetve a kérés: tartóztassa fel őket. Ugyancsak aug. 10-én fejtette ki Paléologue Halmosnak érveit minden a hadseregére vonatkozó magyar kérés előterjesztése ellen. Uo. f. 147, feljegyzés 1920. aug. 20.; Millerand aug. 11-én táviratozott Fouchetnek, mondván, hogy a magyarokat nem tudja fogadni, mielőtt tudná mi a tárgya intervenciójuknak. Uo. f. 150. Fouchet ugyanaznap jelezte, hogy tudta szerint a trónkérdésről lenne szó. — Ezt követően azt jelentette, hogy Teleki a hírre, mely szerint Millerand Csákyékat nem fogadja, lemondott. A lemondást Horthy nem fogadta el. Uo. f. 165—167, Fouchet jel. 1920. aug. 15.

⁹¹ Ld. a tárgyalások magyar anyagát: *Karsai*: i. m. 85—102 és 112—117. — H. vol. 60. f. 72—73, feljegyzés Halmos és Laroche beszélgetéséről, 1920. okt. 27.

⁹² T. vol. 65. f. 1à3—106, Panafieu távirata 1920. szept. 28.

ország ezt egyenesen üdvözli, amennyiben ez a szövetség elismeri a megkötött békeszerződéseket. Tévedés elkerülése végett felsorolja, hogy a szerb, cseh, román, görög, lengyel antant egyedül az a formáció, mely a tartós békét biztosíthatja.⁹³ Midőn Panafieu mindezt előadta a lengyel külügyminiszternek, azzal együtt, hogy a francia kormány korábbi álláspontjával ellentétben azt is helyesli, ha Lengyelország békét köt Szovjetoroszországgal, nem tehetett egyebet, mint Sapiehaval együtt csodálkozott a párizsi instrukciók mulandóságán.⁹⁴

Ez a változás lassan mutatkozott a középeurópai politika minden részletén. A franciák korábban tett ígéretei a Duna-bizottság pesti székhelye, valamint egy magyar jóvátételi albizottság létesítése ügyében nem valósultak meg, a katonai tárgyalások nem vezettek eredményre. A MÁV opció november 20-án lejárt anélkül, hogy a franciák felhasználásáról gondoskodtak volna, s a magyar kormánytól 6 hónapos hosszabbítást kértek.⁹⁵ E kérelem ügye hosszabb ideig bizonytalan maradt.

Halmos és Praznowszky október végén és novemberben ugyanis még tettek egy kísérletet a politikai tanácskozások felújítására, amitől a magyar kormány feltehetően függővé tette további lépéseit a gazdasági területen. A magyar dosszié azonban a francia külügyminisztériumban láthatóan leapadt, az egész üzlet ott már senkinek nem volt szívügye. Ebben az időben már csupán az elkezdett ügy lezárási folyamata tartott, csak Saint Sauveur gróf érdeklődött többször a fejlemények iránt, szavai azonban nem keltek visszhangot. Halmos október 27-i látogatása Laroche-nál nem hozott eredményt a korábban felvetett másodrendű magyar kérések tekintetében. Válasz nélkül maradt Halmos október 27-i és Praznowszky október 30-i memoranduma is. Az előbbiben Halmos arra mutatott rá, hogy az opciók egyrészt biztosítanak a MÁV ellenőrzését és ezen keresztül a német közlekedési vonalat a Balkán és Kis-Ázsia felé, másrészt megtörnék az angol folyami hegemoniát. Hangoztatta azonban, hogy az opciók felhasználása a „politikai program megvalósításától függ, melynek alapjait egy a francia kormány által a magyar kormányhoz intézett nyilatkozat tartalmazza”. Praznowszky beadványa újból felsorolja a kisebb jelentőségű kérdéseket, majd a hadsereg kérdésében inzisztál. Ebből, továbbá a folyamatban lévő Láng-féle tárgyalásokból és végül ama körülményből, hogy a 6 hónapos hosszabbítási kérelemre a magyar kormány csak a felszerelés ügyében kapott végleges válasz után reagált, arra a következtetésre juthatunk, hogy elhatározását éppen ettől a problémától tette függővé. „A fegyverkezés és a szervezet rendszerének megoldása implikálja Magyarország végleges politikai orientációját — olvasható Praznowszky jegyzékében, — minthogy Magyarország — tekintettel földrajzi és néprajzi helyzetére — nem maradhat semleges abban az esetben, ha Európa általános nagy kérdései vagy inkább helyi jelentőségű, de őt közelről érintő kérdései felmerülnek. És fölösleges lenne tagadni, hogy ebben a pillanatban Magyarország annak az oldalán lesz, aki rendelkezik a lehetőséggel, hogy felszerelje. Másfelől viszont egyedül annak a hatalomnak lesz lehetősége Magyarország felfegyverzésére, melynek fegyverkezési és szervezeti rendszerét már most elfogadják.” Ezért

⁹³ T. vol. 65. f. 112—113, külügymin. távirata 1920. szept. 30.

⁹⁴ Uo. f. 119—120, Panafieu távirata 1920. okt. 4.

⁹⁵ H. vol. 60. f. 107—110, Fouchet jel. 1920. nov. 15.; uo. f. 111, Cheysson távirata nov. 17.; uo. f. 116 és 117, a külügyminiszter levele az Union Parisienne és a Schneider et Cie számára, nov. 19.; uo. f. 127, a külügyminiszter válasza Fouchet-nek, jelezve, hogy a franciák 6 hónapos hosszabbítást kértek, nov. 27.

léptek a magyar képviselők — mondja Praznowszky — kapcsolatba a francia vezérkarral, amelynek ma is várják válaszát.⁹⁶

Ez a válasz, amelyet a magyarok november derekán kaptak meg, elutasító volt. S ebben a döntő szerepet láthatóan az játszotta, hogy a francia vezérkar visszariadt attól, hogy a katonai kérdésben precedenst teremtsen a németek számára. Nem sokat késett a magyar lépés. Csáky, aki közben — éppen a francia orientáció stabilizálása céljával — külügyminiszter lett, e kudarcból levonta a következtetéseket, november 29-i levelében értesítette a francia érdekelteket arról, hogy „... szemben a rendkívül kritikus gazdasági és pénzügyi helyzettel, a minisztertanács úgy hitte, nem foszthatja meg magát egy ilyen jelentős időtartamra egy annyira értékes objektumtól, mint amilyen a Magyar Államvasutak.” Az opciót a magyar kormány nem hosszabbította meg. Ez egyúttal Csáky karrierjének végét jelentette: néhány nap múlva beadta lemondását. A dunai munkálatokra adott opcióból Daudet, a Schneider csoport pesti képviselője megmentette a budapesti szabad-kikötőre vonatkozó építkezést és december 18-án az erre vonatkozó új opcióval a zsebében tért vissza Párizsba. Ez az építkezés a későbbiekben meg is valósult. A magánüzlet az Általános Hitelbankkal létrejött, az Union Européenne a bank egyik nagy részvényese lett, ám nem egyedül, hanem más külföldi pénzintézetek társaságában.

Mindezek után már nem volt más hátra, mint hogy a kudarcból mindkét fél levonja a megfelelő tanulságokat. Ez nem váratott sokáig magára. Nem sokkal későbbi időpontból származik két összefoglaló természetű francia feljegyzés, melyek egyike a kisantanttal, másika az ún. magyar ügygel foglalkozik. Az előbbi megállapítja, hogy a kisantant először veszedelmes, sőt ellenséges formátumnak tűnt. Később azonban kiderült, hogy a szövetség csupán kölcsönös biztosítékokat jelent azon országokkal szemben, melyek esetleg kisértésbe jönnek, hogy a békeszerződéseket megzavarják. „Igy tehát Franciaország teljes támogatását nyújtotta és fellépett, mégpedig a lengyel kormánynál avégett, hogy létrejöjjön az ötös antant, Szerbia, Csehszlovákia, Románia, Görögország és Lengyelország részvételével . . .” stb.⁹⁷

A magyar ügygel foglalkozó irat felsorolva a kérdés tárgyi részét, megállapítja, hogy e politikát a francia szövetségesek félremagyarázták, amiben nagy felelősség terheli a magyarokat, akik igyekeztek az akciónak olyan jelleget kölcsönözni, ami e hiedelemre alapot szolgáltatott. „Valószínű — folytatódik az irat —, hogy az így mesterségesen kialakított lelkiállapot nem volt idegen a »kisantant« létrehozásától, e politikai orientációtól, mely a valóságban megfelel a francia kormány általános szempontjainak, de amelyet úgy mutattak be, hogy az garanciát látszott teremteni Franciaország magyar politikájával szemben.

Lengyelország ügyei egyébként még tovább bonyolították a dolgokat. Midőn Lengyelország fenyegetett helyzetbe került, a magyarok felajánlották, hogy segítségükre mennek. Franciaország ezt ellenezte, mert ez valójában Ruténia átadását jelentette volna Magyarországnak, mely minden bizonnyal e célt követte. Másfelől azonban Lengyelországot akkor felszólították a kisantanthoz való csatlakozásra. A francia kormány nem bízta erre, mert

⁹⁶ H. vol. 60. f. 72—73, feljegyzés Halmos látogatásáról 1920. okt. 27.; uo. f. 76—79, Halmos jegyzéke, 1920. okt. 27., uo. 67—71, Praznowszky jegyzéke, 1920. okt. 30.

⁹⁷ T. vol. 65. f. 182—185, „A kis-antant” 1921. jan. 14.

a forma, melyet a „kisantant” akkor öltött, amint kifejtettük, ellenünk látszott irányulni, és másfelől egy Magyarország elleni koalíció látszatát öltötte, s félünk, hogy az kétségbeesett állapotba jut.”⁹⁸

Végül is, mondja a feljegyzés, a magyarok megértették, hogy Franciaország nem fordulhat szövetségesei ellen. Így azután a legfontosabb opciók felhasználására nem került sor. „Oly annyira, hogy a magyarországi francia politika által elért hatékonyság jelentős mértékben meggyengült.”

Megjegyezzük még, bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, hogy ugyanabban az időben vizsgálta felül a Quai d’Orsay, ekkor már Briand vezetése alatt, a Habsburg-kérdésben vitt politikáját is, s szögezte le, hogy a fentiekben ismertetett új kisantant-politika következtében ellenzi nemcsak Károly király restaurációját, de azt is, hogy Magyarország trónjára a Habsburg-család bármely tagja, így József főherceg is lépjen.

1921 januárjában, az akkor kormányon lévő Briand miniszterelnök és külügyminiszter fogalmazta meg az új francia közép-európai politika irányát. Ebben a koncepcióban, amely hosszú időre irányadó maradt a Quai d’Orsay számára, Magyarországnak — ellentétben a korábbi Millerand—Poléologue elgondolással — a lényegét illetően nem maradt szerepe. Február 21-i instrukciójában, melyet Fouchet főbiztoshoz intézett, Briand valójában felülvizsgálta az addigi politika minden elemét. Először leszögezi, hogy Franciaország nem mehet bele semmiféle olyan kombinációba, melyet a magyarok egy ottani francia-barát csoport hatalomra jutása érdekében ajánlanak. Másodszor kifejti, hogy a francia kormány nem támogathat egyetlen Habsburgot sem, így még Józsefet sem, mert a francia szövetségesek őt éppen úgy nem fogadnák el, mint a többit. Franciaországnak pedig az az érdeke, hogy vezetésével megvalósuljon a csehszlovák—lengyel, illetve a lengyel—román közeledés. A következőkben a miniszterelnök leszögezi, hogy Közép-Európa szempontjából a kiinduló pont a magyar béke végrehajtása kell legyen. „Senki sem tudja megválaszolni — folytatja —, mi történik majd a távolabbi jövőben a jelenlegi területi határokkal. Nem lehetetlen, hogy majd amikor őszintébb kapcsolatok létesülnek a régi ellenfelek és az új szövetséges államok között, szerződéseket kötnek majd, kölcsönös előnyükre, a mostani határok javítására.” A francia miniszterelnök e határokon mindenesetre látott javítani valót, sőt úgy vélte, hogy ez mindkét fél számára előnyös lehetne, de hozzátette, hogy e későbbi eshetőség előfeltétele a békeszerződés jelenlegi tökéletes végrehajtása. Végül Briand itt is felvetette az állandóan szorgalmazott francia elképzelést: mindent megtenni a gazdasági egység helyreállítására.⁹⁹ Ő ugyanúgy nem realizálta, mint más francia politikusok, semhogy egy politikailag ellenfelekre bomló régió gazdasági egységének megteremtése az illúziók világába tartozik.

Ezzel lezárult egy rövid, de rendkívül érdekes kísérleti periódus a francia külpolitika történetében. E kísérlet tengelyében, úgy látszik a dunai-balkáni övezet gazdasági egységének megteremtése állt. Politikailag kiegészítette az elgondolást a német- és szovjetellenesnek szánt lengyel—román—magyar blokk gondolata. Az egész konstrukció gyöngéje elsősorban abban állt, hogy nem tudott mit kezdeni a leküzdhetetlen pszichológiai tényezőkkel. Az egyik oldalon képtelen volt a magyar irredentizmust a józan ész vágányai között tartani, a másik oldalon pedig nyilvánvalóan nem volt alkalmas arra, hogy évszázados

⁹⁸ H. vol. 60. f. 178—180, „Francia politika Magyarországon”, 1921. jan. 15.

⁹⁹ Uo. vol. 60. f. 195—196, Briand instrukciója Fouchet-nak 1921, febr. 18.

gyanakvásokat elaltasson, sőt ellenkezőleg, felébresztette a félelmet, hogy a magyarok ezúttal a legváratlanabb oldalról kapnak segítséget. Nem számolt azzal a tényezővel sem, hogy az új, vagy újonnan meggyarapodott államok vezetői a legsúlyosabb presztizisvesztés nélkül nem kezdhették pályafutásukat olyan engedményekkel, melyek gyengeségre voltak magyarázhatók. Azt a láttszatot keltették volna, hogy félnék, s félelmükben kiadnak a kezükből területeket és javakat, melyek megszerzéséért éppen ezt megelőzően folytattak elkésredett harcot.

Az eredeti francia koncepció, melynek lényege a francia befolyás alatt álló egységes Közép-Európa volt, 1920 őszi megbukott, s fokozatosan helyt adott a kényszerből született kisantant-politikának, az övezet két blokkra szakadásának. Miután a francia kormány elfogadta a tőle függetlenül kialakított helyzetet, mi sem volt természetesebb, mint hogy a megbukott elgondolás képviselője, Paléologue távozott, és a következtetéseket mások vonták le, köztük olyanok, akik a fejlődési formával egyébként is egyetértettek. Meg kell említenünk, hogy az eredeti francia terv megvalósításának minden bizonnyal hiányoztak a pénzügyi feltételei is. Önálló további vizsgálatot igényelne azonban kideríteni, hogy e hiány mennyire tudatosult már 1920-ban is, és hogy vajon befolyásolta-e a magyarországi kísérlet kimenetelét.

Ugyanakkor befejeződött a háború után kialakított magyar rendszer egyetlen komolyan tekinthető kísérlete arra, hogy valamelyik nyugati szövetséggel messzemenő gazdasági és politikai szövetségre lépjen. Nem vitás, hogy a magyar kormány „hátsógondolatai” voltak, melyek azonban már nem is nevezhetők hátsógondolatoknak, miután eléggé világosan megmondta a gondolatokat. A szomszédos államokkal való közvetlen tárgyalások útján revíziót és egy számottevő magyar hadsereg kialakítását várta e politikától. Az 1920-ban megfogalmazott magyar külpolitikai program lényeges pontokon eltért a később fokozatosan Bethlen gróf által kialakított politikától. Ez utóbbinak ugyanis lényeges eleme volt, hogy Magyarország csak a békékben hozzá hasonlóan kifosztott vagy a békével elégedetlen államoktól várhat támogatást, továbbá, hogy a szomszédos országokkal a kérdésről egyáltalán nem tárgyalhat. Végül, míg 1920-ban a kormány a részleges, kizárólag a zömében magyarlakta területekre formált igényt, később ezt az elvet félretéve nem kívánt úgynevezett részleges revízióról hallani, s célját az optimális revízió egy etapban, illetve határonként egy-egy etapban történő megvalósításában jelölte meg.

Ami a hadsereget illeti, a magyar kormánytényezők a bolsevizmus veszélyére hivatkozva három célt szerettek volna egy csapásra elérni. Először felhatalmazást a trianoni keretek valamelyes kiterjesztésére, másodsor a zsoldos hadsereg felcserélését sorozottal, harmadszor és a leginkább azt, hogy a franciák felszereljék ezt a valamivel nagyobb, vagy legalább az engedélyezett nagyságú hadsereget. Világos volt ugyanis, hogy a legnagyobb probléma a hadsereg szempontjából az alacsony létszám mellett még sokkal inkább az, hogy ez a haderő nem rendelkezik semmiféle felszereléssel, beleértve nemcsak a fegyverzetet, de még a ruhaneműt is. Másfelől a magyar kormány sokkal inkább a zsoldos hadsereg megszüntetését és a sorozás elvének engedélyezését szerette volna elérni, mint a létszámemelést. Így elérhető lett volna ugyanis több korosztály folyamatos kiképzése, anélkül, hogy az anyagi terhek szaporodtak volna.

Említettük, hogy a magyar kormány a francia orientáció ebben az időben sem az egyetlen elképzelése. Ígyekezett fenntartani a viszonylag jó kapcsolatokat mind Angliával, mind Olaszországgal. Tárgyalások

folytak nemcsak a lengyelekkel, de osztrák ellenzéki körökkel, melyeket a magyar kormány a kormányra várt a szociáldemokraták általa hön remélt távozása után. Igyekezett a kormány felvenni a kapcsolatot Romániával, Jugoszláviával. Mindemellett titkos tanácskozások folytak szélsőjobboldali elemek és bajor szeparatisták között, melyekre Horthy felhatalmazást adott, s nem képzelt el, hogy a purparlé a kormány tudta nélkül folyhatott volna le. E tapogatózások azonban nem látszottak zavarni a francia vonalat, melynek a magyar kormány egy feltételt szabott, azt, hogy legalább másodrendű kérdésekben eredményesnek mutatkozzék, mielőtt a végső szóra sor kerül. Ez azonban, mint láthattuk, egyetlen felvetett kívánság esetében sem következett be.

Utólag elemezve e kísérletet a megfelelő nemzetközi és elsősorban közép-európai összefüggésekben, arra a következtetésre lehet jutni, hogy eredmény nem is következhetett be, mert az elképzelés mindkét oldalon nélkülözte a megvalósítás reális feltételeit.

М. Ормош:

Венгеро-французские переговоры в 1920 году

(Резюме)

На основе документов министерства иностранных дел Франции, ставших недавно доступными для исследователей, автор изучил венгеро—французские переговоры, начавшиеся в 1920 г. как страницу в истории французской внешней политики. Автор пришел к выводу, что, хотя предметом переговоров являлись экономические вопросы, обе стороны руководствовались политическими соображениями, и сама неудача переговоров имела политические причины.

В ходе переговоров Венгрия выразила согласие предоставить Франции экономические преимущества, сводившиеся к установлению французского контроля над железными дорогами и водными путями, благодаря чему Франция могла контролировать торговлю, транспорт и преобладающую часть крупной промышленности Венгрии. Эти экономические предложения соответствовали далеко идущим планам Франции относительно образования единого рынка для государств Центральной Европы, образовавшихся на территории бывшей Австро—Венгерской монархии. Согласно французскому плану, эти государства должны были сотрудничать под эгидой Франции. При этом Будапешту ввиду его положения как географического и научно-технического центра отводилось второе место после Праги. В основе этого плана лежали политические замыслы ведущих политических деятелей Франции — председателя совета министров и министра иностранных дел Мильерана и генерального секретаря министерства иностранных дел Палеолога: создать такое объединение стран в Центральной Европе под эгидой Франции, которое можно было бы использовать против Германии (при этом имелись в виду прежде всего Чехословакия и Польша), а также — для осуществления антисоветской политики Франции (с помощью блока Польши, Венгрии и Румынии). Экономические предложения Венгрии не имели для неё никакой выгоды, но венгерское правительство, заявляя о своей французской ориентации, намеревалось использовать, видимо, только политические последствия этого шага. Венгерские политики, выдвигавшие упомянутые экономические предложения, рассчитывали при посредничестве Франции добиться частичного пересмотра границ и получить согласие стран-победительниц на сформирование армии на основе воинской повинности и на увеличение численности этой армии по сравнению с численностью, предусмотренной мирным договором. Наконец, эти венгерские политики надеялись значительно повысить свой внешнеполитический престиж. Вопрос о венгерской армии выдвинулся на первый план после того, как в июне 1920 г. Красная Армия начала на Украине успешное контрнаступление против польских войск, и когда казалось, что французское правительство пойдёт на известные жертвы за счёт помощи, оказываемой Польше.

Хотя французское правительство и не приняло на себя обязательств по важнейшим пунктам, оно и не отвергло просьб Венгрии. Последнее обстоятельство оказалось достаточным для того, чтобы вызвать недоверие значительной части союзных правительств к политике Франции в Центральной Европе. Политика французского правительства по отношению к Венгрии сыграла решающую роль в том, что министру иностранных дел Чехословакии Бенешу удалось заключить союз с Югославией и таким образом заложить основы будущей Малой Антанты. Поскольку это нарушало единство Центральной Европы, то французское правительство поначалу отнеслось отрицательно к созданию Малой Антанты. Однако в связи со сменой правительства во Франции и с приходом Бертело на место Палеолога политика Франции в Центральной Европе довольно быстро изменилась. Франция была вынуждена сделать выбор: она отказалась от намерения сохранить единство Центральной Европы ради укрепления своей позиции среди своих союзников, среди ведущих государств Центральной Европы.

Не получив политических уступок, венгерское правительство отказалось от большей части своих экономических предложений и перешло к политике выжидания. Но эта политика уже не содержала концепции мирного и окончательного пересмотра условий мирного договора.

M. Ormos:

Les négociations franco-hongroises en 1920

(Résumé)

L'étude présente les négociations franco-hongroises, — commencées au mois de mars 1920, en se basant sur les sources du Ministère des Affaires étrangères de France révélées tout récemment pour la recherche — de l'aspect de la politique extérieure de la France. L'article est arrivé à la conclusion notamment, bien que des problèmes économiques aient figuré au premier plan de l'approche, le ressort propre — à tous les deux côtés — était de nature politique et la tentative même a échoué en raisons politiques.

Les options offertes par le gouvernement hongrois et par la Banque Hongroise de Crédit se sont révélées aptes, dans le domaine économique, à passer les routes ferroviaires et les voies fluviales sous l'autorité française et, à l'aide de celles-ci, le contrôle exercé sur le trafic et le commerce et sur la majeure partie de la grande industrie hongroise également. L'aspect économique du plan se conformait bien au plan français dit de l'Europe-centrale et à l'organisation du marché unitaire et de la coopération des États successeurs, un plan grandiose encore à cette époque-là, à réaliser par direction française. Les représentants de cette conception envisageaient, dans le cadre du plan, de désigner Budapest comme deuxième centre — à côté de Prague —, en considération de sa position géographique ainsi qu'en vue de l'érudition y découverte. Les personnalités dirigeantes de la politique française notamment M. Millerand, Président du Conseil des ministres et ministre des affaires étrangères et M. Paléologue, Secrétaire général du Ministère des affaires étrangères étaient d'avis, cependant, que le «prix» du plan vaudrait la peine — par de considérations politiques — d'assumer. Le but principal en était de former une telle Europe-centrale «française» dont on pourrait utiliser vis-à-vis de l'Allemagne (la Tchécoslovaquie et la Pologne situées en avant) et, dont on pourrait bénéficier visant les intérêts et les buts de la politique française de caractère anti-soviétique de l'époque (un Bloc polonais—hongrois—roumain uni à l'avantgarde). Bien que cette conception économique ait eu, à côté des désavantages, des aspects avantageux également, le gouvernement hongrois n'envisageait que, exclusivement, les répercussions politiques quand il s'est engagé, à titre provisoire, à l'orientation française. Les politiciens, partisans de ce plan, ont considéré qu'en issue de cette politique, la Hongrie pourrait être bénéficiaire — par l'intermédiaire française — d'une révision territoriale partielle, elle pourrait obtenir l'approbation à la formation d'une armée basée sur l'obligation au service militaire et disposant d'une force plus élevée par rapport à celle stipulée au traité de paix; elle pourrait, de plus, augmenter, dans une mesure considérable, son prestige de politique étrangère. Le problème de l'armée s'est avancé au premier plan, de façon accrue, quand l'Armée Rouge soviétique a commencé, à partir du mois de juin, à opérer une contre-attaque réussite en Ukraine contre les forces polonaises et, on s'est permis d'espérer que le gouvernement français, en retour de l'assistance à offrir pour la Pologne, serait prêt à accorder certaines «sacrifices».

Le gouvernement français, bien qu'il n'ait pas pris aucun engagement — de façon formelle — aux questions décisives, ne s'est pas montré défavorable aux demandes hongroises. Ce fait était, cependant, suffisant d'exciter la méfiance de la majorité des gouvernements de l'Europe-centrale, alliés à la France. «La politique hongroise» poursuivie par le gouvernement français jouait un rôle décisif à ce que M. Beneš, ministre des affaires étrangères de la Tchécoslovaquie, a réussi à établir les fondements — à l'aide de l'alliance tchécoslovaque—yougoslave — de la petite Entente future. Le gouvernement français s'opposait à la politique de la petite Entente — lors de sa naissance — en tant qu'une formation divisant l'unité de l'Europe-centrale. Cependant à la transformation qui s'est accomplie dans la vie politique également, au changement intervenu au gouvernement et au fait que M. Paléologue a été remplacé par M. Berthelot,

la politique française en Europe-centrale s'est transformée relativement vite. La France, se voyant contrainte à choisir, a abandonné l'idée de l'unité complète pour qu'elle pût consolider sa position aux groupes dirigeants du territoire en question et, aux rangs de ses alliés.

Le gouvernement hongrois ayant observé le non-accomplissement des concessions politiques, s'est retiré de la majeure partie de l'entreprise envisagée et, il s'est donné à l'attentisme qui n'a plus permis, cependant, de donner lieu à la conception de la révision pacifique et définitive.

KÖZLEMÉNYEK

Kristó Gyula:

Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről

Magyar nemzetségekkel korai történetünk két szakaszán számolhatunk: az ősközösségi társadalomban (beleértve annak utolsó, már az osztálytársadalom felé mutató korszakát is), valamint a feudalizmus időszakában.¹ Az ősközösségi társadalom magyar nemzetségeiről írott források úgyszólván nem tájékoztatnak; Böles Leó ide vonatkozó megjegyzése eredetileg a régi türköket jellemezte. Minden bizonnyal a „nemzetségekre való tagolódás meglétében nem kételkedhetünk” e korszakban,² jóllehet pusztá létezésük is csak a társadalomfejlődés analóg jelenségeinek ismeretében tételezhető fel.³ Nem csodálható tehát, ha erről a magyar nemzetségi szervezetről speciális ismereteink nincsenek, így azt sem tudjuk kétséget kizáróan eldönteni, hogy e nemzetség *vérségi* alapon épült-e még fel, vagy a tudatos szervezés eredményeképpen létrejött arisztokrata nemeket már *politikai* kötelek fűzték-e egybe.⁴ Noha a feudális társadalom magyar nemzetségeiről sok (talán ezret is meghaladó számú) adat maradt ránk, alig vagyunk valamivel könnyebb helyzetben értékelésüket illetően. Feudális nemzetségeinkre a források *de genere* (vagy ritkábban más: *de generatione, ex progenie* stb.) kifejezéssel utalnak. Önmagában az nehézséget okoz, hogy e kifejezés egyaránt vonatkozik nagy hatalmú előkelőre, az uralkodó osztály alsó rétegébe bekerülő várjobbágyra és alávetett, elnyomott népeiségre. Első pillanatra úgy tűnik: a *de genere* jelölés olyan tág, a feudális társadalom minden részét magában foglaló, „parttalan” kiterjedésű, hogy éppen ezért alig lehet mit kezdeni vele; látszólag alapvető rendeltetésének sem tesz eleget, annak ti., hogy elkülönítsen, megkülönböztessen. A holtponton az a régi felismerés⁵ lendíthet túl, hogy *genus* szavunk (és így *de genere* kifejezésünk is) nem egyetlen jelentésű: forrásainkból könnyen dokumentálható ’nagycsalád’,⁶ ’származás’⁷ értelme is. Arra a kérdésre, mi dönti el, hogy egy-egy esetben mikor kell a *genus* (*generatio* stb.) szónak ’nemzetség’ és mikor más jelentést tulajdonítanunk, nem könnyű a válasz. Talán csak az alávetett népek *genusai* esetében adhatunk egyértelmű feleletet: figyelembe véve az

¹ A kezdeti magyar marxista történetírás ide vonatkozó kérdésfelvetését ld. Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Bp. 1949. 71–81, 288–290.

² Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok, 1958. 17–18.

³ Lewis H. Morgan: Az ősi társadalom. Bp. 1961. 59–78, 127–152, 174–187, 217–233, 274–288; Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. A marxizmus-leninizmus kis könyvtára 42–44. Bp. 1949. 86–111, 123–148; V. N. Csernyecov: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetéhez. Bp. 1949; Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 13–23, 93–94.

⁴ Györffy György: Századok, 1958. 20; Bartha Antal: i. m. 94.

⁵ Nagy Gyula: A magyar nemzetségekről. Századok, 1870. 690–691.

⁶ Györffy György: Századok, 1958. 21–22.

⁷ Gerics József: A Tátony nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). Történelmi Szemle, 1966. 6.

ide vonható adatok gyér számát, az egy genus esetében egyszeri előfordulást, a genus szó szövegkörnyezetét (1211: de alio genere nepotes Wlos), a jobbágy- és udvarnoknépesítésre utaló genus szavunk '(nagy)család' jelentésű. A fennmaradó, *de genere* jelöléssel illetett társadalmi rétegek (nemesek, várjobbágyok) — a hagyományosan meggyökerezett szétválasztás ellenére is — azonos megítélésben részesülhetnek, hiszen a várjobbágyok jó része nemesi jogállást nyert. Eszerint a *de genere* kifejezéssel ellátott egyének legfontosabb ismérvét abban látjuk, hogy valamennyien — eredetüktől függetlenül — az uralkodó osztály tagjai, e genusok tehát úri (nemesi) nemzetségek. További ismérveik összeállítása a szakirodalomnak nem kis gondot okozott. Karácsonyi János azokat így látta: 1. Vérségi kötelék. 2. Elővásárlási jog a nemzetségi földbirtok megvételére. 3. Nemzetségtag magtalan halála esetén a nemzetség más tagjainak öröklési joga. 4. Közös nemzetségi monostor. 5. Közös, osztatlan birtok.⁸ Györffy György az alábbiakban foglalta össze a nemesi nemzetségek közös jellemző vonásait: „1. Valamely nagynevű őstől származtatják magukat. 2. Közös nemzetségnevük és címerük van. 3. Öröklött családi birtokukat nemzetségi jogon birtokolják. 4. A nagyobb nemzetségek vagy kiemelkedő nemzetségtagok nemzetségi monostort építenek, ezt közösen birtokolják s ide temetkeznek. 5. Jellegetes személynevek ismétlődnek a nemzetségben.”⁹ Nem lehet különböző számunkra eme ismérvek valós voltának megvizsgálása. Karácsonyi János maga így nyilatkozott saját ismérveiről: „De vajon ezen jogok csakis a történelmi emlékeinkben előforduló nemzetségeket illetik-e meg? Azt nem lehet állítani. Hiszen sokszor csupán véletlenből vagy hanyagságból nem teszik oklevélíróink két-három vérség-csoportnak, rokon családnak nemzetségnevét, de e miatt az nem veszít semmit, csak oly jogokkal él, csak úgy osztozkodik, örököl, monostort épít stb., mint a melyik valamelyik nemzetségnek tagja.”¹⁰ Ami Györffy György ismérveit illeti: ezek közül több nem speciálisan nemzetségi, hanem közönségesen *családi* ismérv: a családi öröklésről már I. István 1001 körüli törvénykönyve intézkedik,¹¹ továbbá olyan családok esetében is, melyeket forrásaink *soha* nem illetnek — jelen ismereteink szerint — de *genere* megjelöléssel, feltűnik a (családi) címer (sas a Nagymartoni-család címerében¹²), a jellegzetes személynevek ismétlődése (négy Detrik és három Mikó a Balassa-család XIII–XIV. századi tagjainál¹³) és a (családi) monostor (Zsámbékon az Ajnárd-fiak monostora¹⁴). A szakirodalom ismérvei közül jószerével mindössze egy marad biztos ismertetőjelnek: a *de genere* minősítés és ami ezzel azonos, az uralkodó osztályhoz tartozás.

További problémát jelent annak kiderítése: vajon folytatásai-e a feudális genusok az ősközösségi társadalom nemzetségeinek? A kérdésre már a XIII. századi magyar történetírás közvetve igennel válaszolt akkor, amikor egyes honfoglaló vezérektől feudális nemzetségeket eredeztetett (Anonymus, Ákos mester, Kézai).¹⁵ Ezt a feleletet adta a

⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. köt. Bp. 1900. VI–VII.

⁹ Györffy György: Századok, 1958. 25.

¹⁰ Karácsonyi János: i. m. I. köt. VII–VIII. — Ld. még Komáromy András: Magyar nemzetségek. Turul, 1982. 18: „a genusból való származásnak az emberek semmi néven nevezendő fontosságát nem tulajdonítottak és annak az oklevelekben való kijelentése pusztán esetleges.”

¹¹ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: a törvények szövege). Bp. 1904. 144, 149.

¹² Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 36. 1. 28. jegyz.

¹³ Zolnay László: Donch mester és a Balassák ősei. Turul, 1937. 38.

¹⁴ Györffy György: Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 1956. 280–281.

¹⁵ Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum, vol. I. (a továbbiakban: SRH. I.) Budapestini. 1937. passim.

XIX. század romantikus történetírása is. Az értékelésben a XIX. század végén történt fordulat. Wertner Mór még lehetőknek, sőt valószínűnek tartotta, hogy „a későbbi genusok egyike-másika az ősi köteléknek köszönhette eredetét”, de ő is hangoztatta: „az okirati anyag felkutatása a genusok *jelentősége* ügyében határozottan más eredményre vezetett . . . , a de genere megjelölés az egész XI. században és a XII. század kezdetén épen nem . . . kerül elő”.¹⁶ Karácsonyi János határozott nemmel válaszolt e kérdésre, egyetlen genus szerzőjét és névadóját sem vezette vissza a honfoglalásig, sőt, az egy Hontpaznant kivéve, még I. István királyig sem.¹⁷ Sajátságosan „egyeztető” feleletet adott Györffy György, Egyrészt úgy képzelte el: n nemzetségi totemek továbbéltek, bele illeszkedtek a lovagi kulturába. „A magyar nemzetségek a nemzetségi szervezet felbomlása után sem felejtették el »tamgaikat«, egykori hatalmuk jelképét.” A „magyar-nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei.” Másrészt határozottan állította: a (nemesi) nemzetségek 1200 körül tűnnek fel a forrásokban,¹⁸ a de genere kifejezés az „1000 és 1200 évek között egyetlen hiteles magyarországi oklevélben sem fordul elő”.¹⁹ Végső konklúziója szerint „bizonyos nemzetségszűri genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói.”²⁰ Györffy felfogásával (annak bizonyos elemeivel) Gerics József polemizált: az a körülmény, „hogy — eddigi ismereteink szerint — az oklevelek a magyar nemzetségeket csak a XIII. századtól emlegetik”, a probléma megítélésében szerinte nem perdöntő, adatai²¹ alapján elvitatta a de genere kifejezés kormeghatározó jellegét, hihetőnek tartotta a kifejezés XI—XII. századi előfordulását magyarországi forrásokban.²²

Vitán felül áll: szerfelett nehéz az ősközösségi és feudális korszak magyar nemzetségei közti esetleges kapcsolat vonatkozásában állást foglalni, amikor az ősközösségi időszak genusáról semmi speciális ismeretünk nincs, a feudális korinak pedig nemcsak ismervei bizonytalanok, hanem időhatárai is meghatározatlanok. Úgy véljük, az időhatárok (főleg a kezdet időhatára, az első előfordulás dátuma) megállapítása nem döntheti el önmagában a két kor genusai közti kapcsolat kérdését, de az esetleges eredmény nem közömbös e vonatkozásban sem.

1183 előtt nincs olyan hiteles oklevelünk, mely magyar nemzetségeket említene.²³ A XI—XII. század eseményeinek előadása kapcsán több alkalommal előfordul a XIV. századi krónikakompozícióban (egyszer a nagyobb Gellért-legendával egyezően) a de genere kifejezés.²⁴ Néhány esetben (de genere Sancti Stephani regis, de genere ducum, de genere Vecellini, de genere Almasi, de genere Symad) jogunk van feltenni, hogy itt a genus szó családot jelent, mivel ilyen nemzetségekkel csak itt és másutt nem talál-

¹⁶ Wertner Mór: A magyar nemzetségek a XIV. század közepeig. I. köt. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár LII. Temesvár 1891. VIII.

¹⁷ Karácsonyi János: i. m. I. köt. III—V.

¹⁸ Györffy György: Századok, 1958. 15—17, 21, 25.

¹⁹ Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle, 1966. 27.

²⁰ Györffy György: Századok, 1958. 27.

²¹ Gerics József: Történelmi Szemle, 1966. 4—6.

²² Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 583—598.

²³ Ide vonható hamis oklevelek: 1077—1095: de genere Hungh, *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár (a továbbiakban: AÚO) I. Pest. 1860. 42; 1145: de genere Bickach, de genere Zeenthemagoch, *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae (a továbbiakban: CD) II. Budae. 1829. 120, 122; 1155: de Genere Ürs, CD VII. 1. 148. — Ottó comes 1061. évi oklevelének de genere Gewr passzusa [*Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése). Tanulmányok Budapest múltjából XVI. köt. Budapest várostörténeti monográfiái XXV. Bp. 1964. 53.] XIII. századi interpoláció, ld. Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 27.

²⁴ Ezeket Gerics József (Történelmi Szemle, 1966. 4—6) össze állította.

kozunk, e nevek (Vecellin, Almasi, Symad) nem kövültek nemzetségnévvé.²⁵ Más esetekben (de genere Paznan, de genere Acus) ismert nemzetségneveket olvashatunk a krónikában olyan események kapcsán, melyek II. István, II. Béla történetével kapcsolatosak. E genus szavakat tehát legkorábban 1123–1132 után jegyezhetők le. Ismerve azonban azt, hogy a XIV. századi krónikakompozíció különböző (XI–XIV. század közti) időben keletkezett, többszörösen javított és átírt, razurált és interpolált szövegek halmaza, a leg gondosabb filológiai elemzés sem vállalkozhat felelősséggel annak eldöntésére, hogy a de genere Paznan és a de genere Acus kifejezéseket a XII. század első felében (a leírt eseményekkel közel egykorúan) vagy 1200 után (tehát évszázados késéssel) jegyezték-e le. E vonatkozásban a szöveggörnyezet sugallhat megoldásokat, de a vallatóra fogott kifejezések helyett nem nyilatkozhat. Gericsnek a de genere kifejezés XI–XII. századi hiányait magyarázó megjegyzései közül az érdemel különös figyelmet, amely szorosán kapcsolódik a korai magyar művelődés- (és legalább annyira a társadalom-) történet kérdéseire: „Magyarországon — eddigi ismereteink szerint — az első világi oklevélnyerő (destinatarius) részére kiállított oklevél 1162-ből, III. István királytól maradt fenn . . . A fejlődés még hosszú utat tett meg 1162-től odáig, hogy az oklevél a világi birtokos osztály általánosan használt jogbiztosító eszköze lett. Ezért éppen nem volna csodálatos, ha a XII. sz. végéig világi ügyekben eléggé ritka oklevelek a genusokat nem emlegetnék.”²⁶ Nem elvitatható, hogy a magyar okleveles gyakorlatban a XII–XIII. század fordulójától fokozottan nagyobb szerepet kapnak a világiak (birtok-)ügyei. A változás azonban inkább fokozatos, semmint évszám cezurájával megjelölve radikális. Erdélyi László Anonymustól, 1200-tól számítva a „magyar lovagkor” nemzetségeit, statisztikát készített az oklevelek alapján arról, hogy melyik évtizedben hány új nemzetség bukkant elő. A XIII. század második fele (11, 11, 12, 8, 3) és a XIV. század első fele (2, 2, 3, 0, 1) öt-öt évtizedének „terméséhez” képest a XIII. század első évtizedében 3, a második évtizedben 19, a harmadikban 10, a negyedikben 22, az ötödik évtizedben pedig 19 új nemzetségnév jelent meg. „E kis statisztikából látjuk, hogy a nemzetségnevek szaporodása legnagyobb 1210–50 között, mondhatnánk: ez a nemzetségnevek divatjának a virágkora s ezt a tatárjárás sem zavarta meg.”²⁷ Hasonlóan tanulságos lehet a nemzetségneveket oklevelesen²⁸ „produkáló” első évtizedek vizsgálata a nemzetségnevek évenkénti előfordulásának mennyisége szempontjából. Kifejezetten hamisnak nem ítélt oklevélben először 1183-ban olvassuk a de genere szókapcsolatot, mindjárt két (a Csák- és a Szalók-) nemzetség kapcsán is.²⁹ Gerics utóbbi érvelés kapcsolatban megemlíthetjük: e diploma egyházi vonatkozású királyi oklevél, jellegét tekintve olyan, mint az 1162 előtti (és utáni) oklevelek tekintélyes része. Szentpétery Imre szerint „az oklevél hitelessége ellen . . . kifogást lehet emelni zavaros szerkezete miatt, mi aligha lesz csupán az átírások következménye”.³⁰ Így korántsem bizonyos, hogy a

²⁵ A de genere ama használatát, amely nem a meggyökeresedett nemzetségnevekkel kapcsolatos, nem korlátozhatjuk időhatárok közé, hiszen a biblia is gyakran élt ezzel, ld. *Csóka J. Lajos*: Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv, 1962. 154.

²⁶ *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 590.

²⁷ *Erdélyi László*: A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp. 1932. 6.

²⁸ Az utóbbi időben hagyományosan az 1200 körüli Anonymust tekintik a genusok első emlegetőjének, ld. *Erdélyi László*: i. m. 5; *Györffy György*: Századok, 1958. 21. — Tekintettel Anonymus művének keletkezési ideje körüli bizonytalanságra (akár csak egy-két évtizednyi időközt fogjanak is át a lehetséges időhatárok), ugyanúgy nem hagyatkozhatunk a de genere kronológiai kérdésében Gestájára, mint a XIV. századi krónikakompozícióra sem.

²⁹ *Hazai okmánytár* (a továbbiakban: HO) I. Győr. 1865. 1.

³⁰ *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. köt. 1001–1270. Bp. 1923–1930 (a továbbiakban: Krit. jegyz.) 138. szám.

magyar nemzetségek első okleveles említése az 1183. évből való.³¹ Genust (Apc) említő legkorábbi megbízható oklevelünk 1208. évi.³² Ezt követően — csak hiteles okleveleket számítva — 1212. évi oklevélben egy (Kador),³³ 1213-ban két (Csanád és Hodos),³⁴ 1214-ben három (Barsa, Győr és Szalók),³⁵ 1216-ban ugyancsak három (Gúg, Győr és Tomaj),³⁶ 1219-ben egy (Csák),³⁷ 1220-ban hat (Apor, Gútkeled, Kalocsa, Káta, Katapán és Szák),³⁸ 1221-ben szintén hat (Csák, Ják, Miskolc, Pöse, Rosd és Szentemágocs),³⁹ 1222-ben is hat (Aba, Barsa, Rátót, Smaragd, Záh és Zovárd),⁴⁰ 1224-ben egy (Pöse),⁴¹ 1226-ban hasonlóan egy (Hontpaznan),⁴² 1227-ben három (Bogátradvány, Meyz és Záh),⁴³ 1228-ben öt (Aba, Bogátradvány, Tét, Tétény és Vojk),⁴⁴ 1229-ben három (Oslí, Szentemágocs és Tét),⁴⁵ 1230-ban két (Miskolc és Örsúr),⁴⁶ 1231-ben négy (Boszligh [??: Boztech], Drud [??: Durug], Hontpaznan és Kaplony),⁴⁷ 1232-ben megint négy (Kürt, Szák, Szalók és Zsadány),⁴⁸ 1233-ban három (Csolt, Igmánd és Miskolc),⁴⁹ 1234-ben négy (Aba, Kaplony, Káta és Pok),⁵⁰ míg 1235-ben három nemzetséggel (Barsa, Bogátradvány és Igmánd) találkozunk.⁵¹

Negatívumot bizonyítani — adott esetben azt, hogy a XII—XIII. század fordulója előtt nem fordulhatott elő a nemzetségnévre utaló de genere kifejezés — kényes feladat, teljes bizonyosságú végeredményről nem is lehet szó. Mind Erdélyi László, mind a mi statisztikánk azt látszik sugallni: olyan viharos gyorsasággal tűnnek fel és szaporodnak a XIII. század elején a nemzetségnévek és a genusokra utaló forráshelyek, amely gyorsaság nincs arányban azzal a fokozatos változással, amely az oklevelek számának megnövekedésében, jellegük átférfalódásában figyelhető meg. Kétségtelenül komoly érvként jöhetne szóba a de genere minősítés XIII. század eleji megjelenése mellett, ha ennek nyomós, komoly okát adnánk. Karácsonyi János és Erdélyi László megkülönböztető jelet, a kezdetleges vezetéknev divatját látták a nemzetségnévben.⁵²

³¹ Györfly György: Századok, 1958. 21. 1. 49. jegyz.; Gerics József: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 590. 1. 42. jegyz. — A kronológiailag soron következő 1186. évi (de genere Solomun, ÁÚO VI. 163) és 1201. évi (de genere Zenthenagus, CD VII. 4. 70) nemzetség-előfordulások kétségtelenül hamis oklevélből valók.

³² ÁÚO VI. 324.

³³ Ferdinandus Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis (a továbbiakban: MES) I. Strigoni. 1874. 202.

³⁴ Karácsonyi János — Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903 (a továbbiakban: VR) 176.

³⁵ VR 188; A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (a továbbiakban: PRT) I. Bp. 1902. 629; ex genealogia Geuriensi; ÁÚO VI. 368.

³⁶ PRT I. 642; HO VI. 11.

³⁷ ÁÚO VI. 402.

³⁸ VR, 252, 245, 244, 242, 254; PRT I. 647.

³⁹ HO VIII. 19; Hans Wagner: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I. Die Urkunden von 808 bis 1270. Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Graz—Köln. 1955 80; VR 275, 272, 274.

⁴⁰ VR 281, 282; HO V. 10; VR 277.

⁴¹ CD III. 1. 464.

⁴² CD III. 2. 93.

⁴³ ÁÚO VI. 444, 440, 445.

⁴⁴ HO VI. 21; HO V. 12; HO II. 3; ÁÚO VI. 457.

⁴⁵ CD VII. 1. 223; ÁÚO XI. 212; VR 291.

⁴⁶ HO VII. 18.

⁴⁷ CD VII. 4. 79; ÁÚO XI. 232; CD III. 2. 263; ÁÚO XI. 232.

⁴⁸ ÁÚO VI. 511; HO VIII. 29 (hozzávetőleges dátum); HO IV. 13; ÁÚO VI. 512.

⁴⁹ ÁÚO VI. 530; HO IV. 14; ÁÚO XI. 263.

⁵⁰ ÁÚO VI. 546; HO VI. 29; ÁÚO VI. 548.

⁵¹ VR 307; ÁÚO VII. 6; ÁÚO VI. 567.

⁵² Karácsonyi János: i. m. I. köt. VIII; Erdélyi László: i. m. 4.

Wertner Mór szerint „a *de genere* . . . minden közös leszármazáson alapuló jogok és kötelességek érvényesítéséhez vezető epütheton és . . . soha sem használták kizárólag epütheton ornans-ként”. Wertner úgy ítélte meg — az időpontot tekintve kétségtelenül tévesen —, hogy a tatárjárás okozta összekuszálódott birtokviszonyok rendezése, a korábbi birtokbírás igazolása igényelte a nemzetség kialakulását.⁵³ Hasonló szférában, a feudális birtoklás körében kereste a magyarázatot Györffy György is. „A nemesi nemzetségek feltűnése 1200 körül a feudális társadalom uralkodó osztályában végbement változással kapcsolatos. Ekkor indul meg a királyi uradalmak és várbirtokok tömeges eladományozása . . . Az új feudális nagybirtok, amely expanzív, veszélyezteteti a régi öröklött birtokokat. A régi birtokosok a nemzetségi birtoklás jogán védik birtokállományukat. A nemzetségi birtokjog alapja . . . Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezete. Ez kétféle birtokot különböztet meg; olyat, amelyet Szent István adott, s olyat, amelyet későbbi királyok adományoztak. Az István király által adott birtok, melybe beleértendő a király által meghagyott X. századi nemzetségi birtok is, nem háramlik vissza a királyra, hanem a rokonság öröklí; . . . tehát . . . István király a nemesi nemzetségek birtoklásának jogalapja.”⁵⁴ Továbbá: Kálmán törvényének kiadását követően, a XII. században már meglett volna a jogi alap a *de genere* használatára, „de nem volt meg a történeti szükségszerűség rá. A *de genere* szükségszerűen akkor jött divatba, amikor 1200 körül az uralkodó osztályban rövid idő alatt jelentős változás következett be.”⁵⁵ Györffy koncepcióját Gerics József több ponton — számunkra meggyőző megfontolások alapján — vitatta.⁵⁶ Mi további pontokon látjuk kérdésesnek Györffy magyarázatát. Ellenkezik a feudális törvényekről általában nyert ismereteinkkel (rövid élettartam, szűk érvényesülési kör), hogy a Kálmán I:20. tc. létrejötte után éppen egy évszázaddal hozna gyümölcsöt — a *de genere* jelentkezését. Továbbá: úgy tudjuk, a XIII. század elején (szemben pl. IV. Béla ifjabb királysága éveivel, valamint országlása tatárjárásig tartó időszakával, amikor intenzív birtokrestaurációs politikát folytatott⁵⁷) nem fenyegette komoly veszély sem a „nemzetségi birtoklás” jogalapját, sem magát a birtoklást; az „expanzív” új feudális nagybirtok éhségét még évtizedekig kielégített a királyi, később pedig az egyházi javadalmak. A *de genere* megjelölés jelentkezésének nem lehet tehát védekező, defenzív funkciója.

Több írásunkban utaltunk arra, hogy a XII—XIII. század fordulóján és a XIII. század elején a magyarországi feudalizmus ideológiájában fontos változás történt: világi szemlélet váltotta fel a XI—XII. század egyháziás beállítását. Ez a fordulat egy sor kérdés (a magyar őstörténet, honfoglalás, kalandozások) átértékeléséhez vezetett. A szemléletváltozás terméke a történeti jog (az „anciennitás”) tételének kidolgozása és érvényesítése a világi birtokosság által. Mindezek az ideológia síkján jelentkező új nézetek egyrészt a világi nagybirtok gazdasági, társadalmi és politikai előretörésének, egy társadalomfejlődési folyamatnak a jelzői, mutatói,⁵⁸ másrészt közvetlenül megteremtői a *de genere* megjelölésnek. A nemesi nemzetségek feltűnése a forrásokban a

⁵³ Wertner Mór: i. m. I. köt. VIII—IX.

⁵⁴ Györffy György: Századok, 1958. 25.

⁵⁵ Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 28.

⁵⁶ Gerics József: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 587—589.

⁵⁷ Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLVII. Szeged, 1974. 9—21.

⁵⁸ Kristó Gyula: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónika-irodalmunkban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. 12—14; Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia, 1970. 117; Kristó Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. Filológiai Közöny, 1970. 115. — Ld. továbbá Székely György: Művelődési viszonyok a XII—XIII. század fordulóján. Századok, 1970. 132.

XIII. század elején végső fokon tehát offenzív jellegű: a feltörekvő világi birtokosság ennek révén veszi birtokába először saját múltját, s majd később, amikor valós vagy fiktív elei Árpáddal vetekednek, az egész magyar múltat. Ekkor engedik fel a családi emlékezet sokáig lefojtott és érdektelen memóriájának zsilipjeit, ami révén a genus „múltja” teremtődik meg. A családi-nagycsaládi rokon kötelek ekkor válnak nemzetiségivé, a családi címer és monostor nemzeti címmé és monostorrá. Úgy gondoljuk, a de genere megjelölés keletkezésének nemcsak eszmetörténeti (végső fokon persze társadalomtörténeti) motivációja van, hanem aktuálpolitikai is: ez szintén offenzív jellegű. A XII—XIII. század fordulójától felgyorsul és nagyobb lendületet vesz a királyi birtok bomlása. Az „új berendezkedés”-nek,⁵⁹ a perpetuitásnak, a birtokok két kézzel szórásának kora ez, amely egybeesik a de genere jelölés megjelenésével. A magyarországi előkelők felkínálkoznak ezzel az uralkodónak, nemzeti joguk és nemzeti jogon bírt birtokaik régisége⁶⁰ a biztosíték arra, hogy a király méltó kezekbe adja a javadatmakat. Ebben az összefüggésben esetleg talán tényleg „védelem” is a de genere az új arisztokratákkal szemben, akiknek nincs — Magyarországon legalábbis nincs — múltjuk, a történeti jog nem igazolja őket, kevésbé méltók az uralkodó adományára. Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a de genere elterjedésében a divatnak sem volt lebecsülendő szerepe nyilván már a XIII. század elején és később sem. A de genere az előkelőség egyik mutatója lehetett. A nagy hatalmú arisztokratákat a kisebb nemesek utánozhatták, őket pedig az emelkedő várjobbágyok. A divat az egész XIII. század folyamán uralkodott. Mivel a de genere kifejezést minden uralkodó osztályba tartozó család önkényesen kisajátíthatta — az objektíve vagy szubjektíve nagy és fontos nemzetségek lajstroma ugyan a különböző krónikákba is benyomult, de „jogbiztosító” céllal írt nemzeti nyilvántartások léte⁶¹ nem bizonyított (a nemzetségek lényegéről fentebb kifejtett feltevésünk szerint nem is bizonyítható) —, ezért a XIII. század folyamán állandóan nő a genusok száma (hogy azután a XIV. században a nemzetségek családokra bomlása megállítsa majd e folyamatot, és túlhaladja a genusok divatját). Egyetértés mutatkozik a kutatók között abban a kérdésben, hogy a Kézai-krónikában említett 108 székelyi eredetű, tiszta magyar nemzetség nem bír hagyományértékkel,⁶² mindössze arra az ismert tényre mutat, hogy Kézai korára, a XIII. század végére nagyon felduzzadt a genusok száma. Kézai „adatát” valószínűsíti, hogy összesen közel 200 nemzetséget ismerünk — a Szlavónia, Horvátország és Dalmácia nélkül értett — Magyarországon területén.⁶³ Ezeknek több mint 40%-a egyetlen előfordulás révén ismert, azaz még azt sincs módunk egyértelműen megállapítani, hogy a de genere megjelölés családra vonatkozott-e vagy nemzetségnévvé kövült. Eme 80-nál több „nemzetség” túlnyomó többsége az emelkedő várjobbágyok és a helyi jelentőségű kisnemesek közül jobbra a XIII. század második felében toborzódott. Ezekről Györffy György megállapította: „egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével”.⁶⁴

⁵⁹ *Iffj. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 266—270.

⁶⁰ *Györi János*: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 78, 98—99.

⁶¹ *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 589—590.

⁶² *Erdélyi László*: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged. 1941. 9; *Györffy György*: Századok, 1958. 26; *Gerics József*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 589.

⁶³ A magyar nemzetségek (és a nemzetségnevekkel egyező helynevek) számbavételét ld. *Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I—II. köt. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XLIV, XLVIII. Szeged. 1973—1974.

⁶⁴ *Györffy György*: Századok, 1958. 25.

Vajon mi a helyzet az elnevezés vonatkozásában ama százegynéhány nemzetiséggel, amelynek több előfordulásáról is tudunk? Ismeretes Györffy koncepciója, mely szerint a „nemzetségi birtokjog alapja az I. István-kori birtokszerző ős lett, ezért a birtokszerző utódai többnyire István-kori ősük nevét *de genere* szóval tüntették fel saját nevük után”.⁶⁵ E nézetel vitatkozó megjegyzéseink több oldalról közelítik a problémát. Egyrészt: bizonyosra vehető, hogy még e genusok egy része is földrajzi névtől kapta nevét. A Németi-nemzetség nevében szereplő -i nomen possessi képző az elnevezés helynévi eredetére vall. Hasonló származást tételez fel a Ludány- és a Balog-nemzetség nevééről Györffy György.⁶⁶ Másrészt: fel kell figyelniük arra, hogy bizonyos nemzetségeink két különböző néven is szerepelnek (avagy a nemzetség egyik ágát olykor külön nemzetiségnévvel illetik): így az Atyusz-nemet Almádnak (bizonyosan helynévből származó nemzetiségnév!), a Baksa-nemet Simonnak, a Balogsemjén-nemet Ubulnak, a Hahót-nemet (illetve egyik ágát) Búzádnak, a Lipovnok-nemet Korosnak (és talán Berencsnek is), a Kartal-nemet Korszánnak, a Bél-nemet Ugnak, a Lád-nemet Vérbulcsúnak, az Oslí-nemet Csornának (megint csak bizonyosan helynévből!), a Szil-nemet Kalocsának, a Szentemágocs-nemet Kölcének, a Katapán-nemet Eklinek, a Gútkeled-nem egyik ágát Dorog-nemnek (Drud), a Divék-nem egyik ágát Rátót-nemnek nevezték, a Monoszló-nemet hívták Tamás bán, a Haraszt-nemet Sebestyén, a Kán-nemet pedig Gyula bán nemzetiségének is. Igaz, Györffy György éppen eme utolsónak említett kettősség alapján azt állapította meg: „amikor már a nemzetségi birtokjog I. István-kori alapja elhalványodott, néha feltűnik egy-egy későbbi birtokszerző családtagról való elnevezés is.”⁶⁷ Feltevése ellen nemcsak a két néven is ismeretes nemzetségek viszonylag nagy száma szól, hanem az is, hogy a kettős elnevezés meglétére utaló adataink tekintélyes része a XIII. századból való. Harmadrészt: történetírásunk régi megállapítása, hogy hagyományosan István-korinak minősített vármegyéink legtöbbszörének neve — leszámítva a közszoói eredetűeket, mint Csongrád, Nógrád, Pozsega, Visegrád, Fehér, Fejér, Újvár, Vas — I. István-kori ispánjának nevét viseli.⁶⁸ Ha a nemzetség is — Györffy feltevése szerint — az I. István-kori birtokszerző ős nevét viselné, nagy számban kellene megfelelésnek lennie az „István-kori” megyék és a magyar nemzetségek neve között, mert aligha igényel bővebb kifejtést: az I. István-kori ispán mindenképpen birtokszerző is volt. A feltevése hátrányára ilyen megfelelőest alig találunk. Az István-kori megyeszámként elfogadott 45-ös számot különböző szerzők különböző kombinációkban legalább 50 vármegyéből kívánták összeállítani.⁶⁹ Ha a — szláv és magyar — közszoói eredetű megyeelnevezéseket levonjuk, mintegy 30–40 olyan megyénk marad, melynek neve nagy valószínűséggel személynévből („I. István-kori” ispánja nevéből) származott. Ugyanakkor mindössze 4 nemzetségnevünk van a csaknem 200-ból, amelynek neve megyenévvel egyezik: Csanád, Hont(paznan), Győr és Szolnok. A nemzetség birtokviszonyai alapján úgy tűnik: az utóbbi két nemzetiségnév nem „I. István-kori” ispán nevéből alakult. Hiszen amíg a Csanád-genus valóban Csanád, a Hontpaznan-nem pedig Hont megyében birtokolta ősinek tetsző javait, addig a (különben is német eredetű⁷⁰) Győr-nem törzsbirtokai Somogyban (vagy Mosonban?), a Szolnok-genuséi pedig Nóg-

⁶⁵ Györffy György: Történelmi Szemle, 1966. 27.

⁶⁶ Uo. 26. — A Balog-genus nevének eredetére ld. még Gerics József: Irodalom-történeti Közlemények, 1967. 584–585.

⁶⁷ Györffy György: Századok, 1958. 25. 1. 72. jegyz.

⁶⁸ Holub József: A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. II. köt. Bp. 1938. 100–106.

⁶⁹ Ld. Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Bp. 1970. 18–19. és 18. 1. 36. jegyz.

⁷⁰ Mályusz Elemér: i. m. 75–78.

rásban terültek el.⁷¹ Mind a Győr, mind a Szolnok személynevek⁷² igen gyakoriak az Árpád-kor folyamán, sok személy lehetett tehát e két genus névadója. Ilyen módon a személynévi eredetű megyeelnevezések alig 5%-a él tovább nemzetségnévben. Olyan kedvezőtlen százalékos arány ez a Györffy-féle feltevés szempontjából, hogy így nem is gyámolíthatjuk azt az elképzelést, mely szerint a nemzetségek nevüket az I. István-kori nemzetségtől vették.

Úgy tűnik, más adatok is ilyen tanúságtétellel szolgálhatnak. A Gútkeled-nemzetségről XIII. századi elbeszélő forrásaink úgy nyilatkoznak, hogy eleik (Kézai tudni véli: Keled és Gut) Péter király alatt jöttek Magyarországra, a krónika pedig azzal toldja meg e tudósítást: a nemzetségbe tartozó Videt Salamon király mások fölé emelte.⁷³ Jóllehet Vidnek a Gútkeledekhez tartozása a legutóbbi időkig problematikus értékű híradásnak tűnt,⁷⁴ mégis talán igazolható a krónika híre.⁷⁵ Mivel Gút és Keled comesekkel a XI–XII. század fordulójának okleveleiben találkozunk,⁷⁶ nem véletlen, hogy többen őket tekintették a genus névadó őseinek.⁷⁷ Ha a nemzetség Péter alatt bevándorolt eleit nem Gútnak és Kelednek hívták (ami ellen Kézai tudósítása mellett a jellegzetes személynevek nemzetségbeli ismétlődése is szólhat), akkor a nemzetség névadójává nem a XI. század közepén „bevándorolt ős lett” és nem is a Magyarországon második generációs Vid, hanem a család harmadik nemzedékébe tartozó, közel száz évvel I. István után élő Gút és Keled⁷⁸ (talán azért is, mert az egyik gyermektelen halálával javai a másikra szálltak). A Koppánnyal szemben csatát nyerő, István-kori Vecellintől a középkori magyar történetírás a Ják-nemzetséget eredeztette.⁷⁹ A krónika megemlíti még, hogy Vecellint István nagy jutalmakkal adományozta meg,⁸⁰ vagyis Vecellin ideális István-kori birtokszerző ős volt, ám nevét nemzetség mégsem viseli. Ha megállja helyét az a feltevés, hogy Vecellintől nem a Ják-, hanem a Rád-nem származik,⁸¹ akkor e genus névadója bizonyosan Vecellin fia: Radi⁸² volt. Jóllehet a jellegzetes személynevek ismétlődése, no meg a forrásszegénység megakadályozza, hogy bizony nyilatkozhasunk egyes genusok névadó őseiről és korukról, mégis bizonyos mozzanatok arra utalnak, hogy az Atyusz-nem és az Ákos-nem őse a XII. század 20-as éveiben élt. Az Atyuszgenus esetében az vezethet nyomra, hogy 1121-ben Bánd fia: Atyusz (Ogiuz) javadalmakkal látja el az almádi (családi) monostort.⁸³ Egy Ákosról tudjuk, hogy „II. István udvarának előkelője volt”, s az ezzel azonosnak tekintett, 1128-ban bizánci fogságba esett Akusziszt Kinnamosz görög történetíró „a magyarok egyik leghíresebb emberének ne

⁷¹ Karácsonyi János: i. m. I. köt. 368–369, II. köt. 184–186, 194, 198, 201, 96, III/1. köt. 73.

⁷² Ez utóbbiakra ld. Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6. Bp. 1925–1929. 238–239.

⁷³ SRH I. 189, 298–299.

⁷⁴ Alexander Domanovszky: uo. I. 299. l. 1. jegyz.; Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 547–548.

⁷⁵ Mályusz Elemér: i. m. 69. l. 56. jegyz.

⁷⁶ Krit. jegyz. 27., 43., 46. szám.

⁷⁷ Alexander Domanovszky: i. m. 298. l. 11. jegyz.; Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 289.

⁷⁸ Ld. Mályusz Elemér: i. m. 69.

⁷⁹ SRH I. 189, 296.

⁸⁰ Uo. 313: Vecellin „largissimis beneficiis a Beato Stephano tunc duce remuneratus est.”

⁸¹ Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században 540–546; Mályusz Elemér: i. m. 74–75.

⁸² SRH I. 314.

⁸³ Szentpétery Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv, 1927. 362.

vezi”.⁸⁴ Az Ákos-nem I. István-kori eredete ellen — közvetve — az a megfontolás szól, hogy címerében⁸⁵ nem fehér sólymot találunk, amint nevéből következne, hanem két halat.⁸⁶ A Becsegergely- és a vele azonosítani próbált⁸⁷ Dorozsma-nem sem rendelkezik I. István-kori névadó őssel: a két genus névadója az 1075-ben szereplő testvérpár, Becse (Beche) és Dorozsma (Drusba) lehetett, Becest és Gergelyt a Kézai-krónika pedig kifejezetten a XII. század második felében, III. Bélával kapcsolatban említi.⁸⁸ Feltételezhető, hogy a Bárkalán-nem egyik névadója a XII. század végi pécsi püspökben kereshető⁸⁹ (a nemzetségnév kettőssége megint birtokjogi alapon magyarázható: e Kalánnak bizonyosan nem voltak gyermekei, tekintélyes vagyona a családra szállt). A Szentemágocs-nemzetséget Anonymus még Kölcse- (Colsoy-) genusnak nevezte,⁹⁰ bizonyval a XII. század közepi Kölcse (Culcey, Kulchey) comes neve alapján,⁹¹ míg 1229-ben Senta et Maguch néven illették a nemzetséget.⁹² Néhány esetben — pl. a Kolcs-nem esetében — ismerjük a nemzetség XIII. századi névadó őst. Érdekes összefüggéseket rejthetnek és további kutatásokat igényelnek — pozitíve és negatíve — a nemzetségnevek és a nemzetségi monostornevek kapcsolatai. A Csolt-nem bizonyval a XI. század közepi Vatától ered,⁹³ a nemzetséget mégsem a lázadó vezérről nevezték el (hogy ez nem mehetett volna kivétel számba, az Ajtony- és talán a Kán- [Keán-] genus elnevezése mutathatja), hanem egyik, monostoralapító utódáról, Csoltról. Ugyanakkor: a Gyovád-nem monostorát Gáborján⁹⁴ építette, de mégsem lett nemzetsége névadója. A jövevény genusok túlnyomó többségének eredete sem vezethető vissza Magyarországon I. István koráig.⁹⁵ Az advenák elnevezése néhány, a magyar eredetű genusokéval analóg helyzetet mutat. A Héder-nem elei — Wolfer és Héder testvérek — II. Géza alatt jöttek Magyarországra; a monostoralapító itt Wolfer volt, a genus mégis Hédertől vette nevét. A német eredetű Győr-nem (a krónika Poth . . . generatio-nak nevezi⁹⁶) monostorát Ottó alapította,⁹⁷ ám ő sem vált nemzetsége névadójává. A legfontosabb analógia kétségtelenül most tárgyalt kérdésünkkel kapcsolatos: amiként az advena-nemzetségek nyerhették nevüket XII. századi elődeiktől, ugyanúgy nincs jogunk ezt — főleg fenti példáink alapján — megvonni a magyar genusoktól sem, akiknek névadó ősei az esetek túlnyomó többségében nem I. István korában, hanem a XI. század közepétől a XIII. századig eltelt időben éltek. A nemzetségek lényegéről imént kifejtett koncepciónk értelmében nem is volt semmi kényszerítő körülmény, ami a nemzetség XIII. századi tagjait I. István-kori ős „fellelésére” sarkallta volna. A nemzetség őseinek kiválasztásában, a nemzetségnév megállapításában a családi tradícióknak (megannyi „eredetmondának”, családi monostornak és temetőnek, a névadásnak) volt elsődleges szerepük. Ez a tradíció tükrözhetette a de genere minősítéssel nemzetséggé váló család múltját megközelítő helyességgel és torz módon, de mivel

⁸⁴ *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XL. Szeged. 1972. 43.

⁸⁵ *Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III/2. köt. Bp. 1904. 28, 32.

⁸⁶ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. Archaeologiai Értesítő, 1970. 174—175.

⁸⁷ *Győrffy György*: Századok, 1958. 24. I. 70. jegyz.

⁸⁸ MES I. 57, SRH I. 183.

⁸⁹ *Karácsonyi János*: i. m. I. köt. 143.

⁹⁰ SRH I. 41.

⁹¹ Krit. jegyz. 76. szám. — Ld. még uo. 133. szám.

⁹² ÁÜO XI. 212.

⁹³ *Karácsonyi János*: i. m. I. köt. 382—383.

⁹⁴ *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. Bp. 1963. 619.

⁹⁵ SRH I. 189—192, 296—303.

⁹⁶ Uo. 297.

⁹⁷ *Kumorovitz L. Bernát*: i. m. 68—70.

— felfogásunk szerint — magának a de genere-féle nemzetségi rendszernek alapja az anciennitás volt, maguk a nemzetségtagok és a nemzetségi hagyományok lejegyzői is évszázadokat (pl. a krónika Géza fejedelem korába vitte vissza a Héder-nemzetség magyarországi eredetét II. Géza helyett⁹⁸) és országokat (pl. mind a krónika, mind Kézai a Becsegergely-genus franciaországi származását vallotta a magyarországi helyett⁹⁹) tévedtek.

Ez a körülmény különösen megnehezíti dolgunkat, amikor arra keresünk választ: van-e összekötő kapocs az ősközösségi és a feudális társadalom magyar nemzetségei között? Az összeköttetést biztosító vonalakat — mint érintettük — már a XIII. századi magyar történetírás meghúzta, amennyiben bizonyos feudális nemzetségeket a honfoglaló (vagy honfoglalóvá tett) magyar törzsi vezetőktől eredeztetett. Ezzel e történetírás egyrészt terminológiai (históriai) tájékozatlanságának adta tanújelét, másrészt a honfoglaló törzsek megszabott hetes száma még a XIII. században legelőkelőbb magyar genusok jó része számára sem tette lehetővé a honfoglalás kori eredeztetést. Ezt az akadályt elhárítandó került sor már a XIII. században az Ákos-, Bor- (azaz Bárkalan-), Aba-genus és más magyar nemesek nemzetsége szkítiai (ósi) eredetének deklarálására.

Ha a besenyő analógia¹⁰⁰ alapján egyáltalán indulhatunk, a honfoglaló magyar nemzetségek száma — törzseik számától függően — 35–50 lehetett. Sorsukat a honfoglalást követő évszázad(ok)ban — a forrásadatok szinte teljes hiánya miatt — direkt módon nem kísérhetjük nyomon. Györffy György a magyar totemizmusra vonatkozó vizsgálatokból következtetett arra: „bizonyos nemzetségtípusú genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói”.¹⁰¹ Két példát hoz annak igazolására, hogy „a magyar nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei”.¹⁰² Egyik példája Kézai szövegére épül, aki szerint Árpád és Géza fejedelmek, „de genere Turul” származtak, Attila pedig — a magyar fejedelmek előde — pajzsán turul madár képmását viselte, s ezt a hadi jelet a hunok (a magyarok) Géza fejedelem idejéig minden hadjáratban magukkal vitték.¹⁰³ Másik példája Anonymuson alapul: a névtelen jegyzőtől tudjuk, hogy annak a honfoglalás kori Agmánának, akinek vagy inkább névrokonának nevét (a középkorban nem ritka az Agmán név) feudális nemzetség viselte, és címerén farkas képe volt,¹⁰⁴ a fiát Apafarkasnak hívták.¹⁰⁵ A példák meggyőző erejét nagy mértékben csökkenti, hogy mindkét esetben fontos szerep jut a bizonyításban XIII. századi elbeszélő forrásoknak, amelyek már maguk is rajzolgatták a különböző korok családai, nemzetségei és törzsei közti leszármazási vonalakat, így éppen ebben a kérdésben aligha lehetnek teljesen objektívek és elfogulatlanok. Ami az első példát illeti: „az Árpád-ház legkorábbi jelvényein oroszán jelenik meg”¹⁰⁶ és nem turul.¹⁰⁷ Nehezebb az ellentmondás kimutatása a második példa esetében. Látszólag éppen bármiféle ellentmondással szembeni

⁹⁸ SRH I. 296.

⁹⁹ Uo. 298, 190. — Ld. *Mályusz Elemér*: i. m. 28–30.

¹⁰⁰ *Györffy György*: Századok, 1958. 18, 49–50.

¹⁰¹ Uo. 27.

¹⁰² Uo. 15.

¹⁰³ SRH I. 165, 188, 152.

¹⁰⁴ *Csoma József*: i. m. 133.

¹⁰⁵ SRH I. 65.

¹⁰⁶ *Györffy György*: Századok, 1958. 16.

¹⁰⁷ Lektorunk, *Székely György* figyelmeztetett, hogy az oroszán és a turul funkciójukat tekintve nem feltétlenül egymást kizáró jelvények: a turul lehetett családi — nemzetségi jelvény, az oroszán pedig a méltóság jelvénye. Az oroszán általánosabb keleti szerepére a szimbolikában ld. *György Székely*: Les contracts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. The Muslim East. Studies in honour of Julius Gernanus. Bp. 1974. 67.

érv lehet, hogy az Agmánd-genust 1344. évi oklevél Farkasogmand névvel illeti.¹⁰⁸ Ám ez az elnevezés legnagyobb valószínűséggel arra utalhat, hogy a nemzetség Farkas vagy Agmánd nevű őse gyermektelen halálával a genus birtokai annak javaival is gazdagodtak. Bizonyosra vehető, hogy ezek Anonymus előtt éltek, de korántsem igazolható, hogy a honfoglalás korában. Ha Anonymus tudósítását kikapcsoljuk, a címer farkas ábrázolását beszélő címernek tekinthetjük.¹⁰⁹ ami csak azt jelezheti: a farkasos címerrel rendelkező Kechety-család számon tartotta a Farkasagmánd-nemzetségtől való eredetét.

Ismeretes, hogy mind az obi-ugorok (bukóréce, csuka, medve stb.), mind a törökség (tehén, mókus, görény stb.) körében divott a nemzetségek állatnévi elnevezése.¹¹⁰ Ez esetben több-kevesebb joggal merült fel a totemisztikus névadás lehetősége, illetve az a megoldás, hogy e névadási mód „annak a kornak névadási szokásaira megy vissza, amikor a totemizmus már nem élt, de megvolt az a totemisztikus korból maradt szokás, hogy néprészek névül állatneveket kaptak.”¹¹¹ A magyar nemzetségnevek közül ide sorolható az Ákos- ('fehér sólyom'), a Kaplony- ('tigris'), a Kartal- ('sas'), a Sártvány[vecse]- ('fehér sólyom'), a Túroly- ('turul') és talán a Tyukod- ('tyúk') genus neve. Emne nevek is hasonló módon keletkezettek, mint obi-ugor vagy török megfelelőik. Mivel e nevek feudális genusok elnevezéseként a XIII–XIV. században szerepelnek (és legtöbbjük személynévvé is vált), vajon ezeknek a genusoknak az eredete visszavezethető-e az ősközösségi nemzetségek korába? A címerképek tanúsága ennek ellentmond. Sajnos, a Kartal-, a Sártvány[vecse]- és a Túroly-nemzetség címerét nem ismerjük, de az Ákos-nemé fehér sólyom helyett két halat, a Kaplony-nemé tigris helyett sólymot, a Tyukod-nemé pedig oroszliánt mutat.¹¹² Eszerint nem látjuk vitán felül állónak, hogy „a magyar nemzetségi címerekbe átkerültek a nemzetségi totemállatok képei”.

Ez a megállapításunk nem erősíti azt a gyanút, miszerint az ősközösségi és feudális társadalom magyar nemzetségei között valami szoros összekötő kapocs lenne. Az advenák, továbbá a német eredetű nemzetségnevet viselő genusok (az ismert advenákon — Gútkeled, Hahót, Héder, Hermány, Hontpaznan, Rátót, Tibold — kívül ide sorolható az Ajka-, az Igmánd- és talán a Pápa-nemzetség) esetében ez a gyanú nehézség nélkül elhárítható. A török nevet viselő genusok esetében sincs ennek feltételezését előíró körülmény. Úgy gondoljuk, ilyen esetben nem a nemzetségnev volt kontinuos, hanem a XIII. században egy genus olyan — valós vagy fiktív — elődnek a nevét választotta, aki török eredetű nevet viselt, amely név pedig a névadási tipológia alapján akár ősi, totemisztikus korba is visszavezethető. Talán nyílik halvány lehetőség feltevésünk igazolására. A Bárkalán-nem neve török eredetű, a név második része azonban — alkalmasint — XII. századi személynévből ered. Az Ákos-genus neve is török, a névadó ő a XII. század elején élhetett, akkor még bizonytalannal megérthették, hogy a személynév 'fehér sólyom' jelentésű. A XIII. század elejére ez a jelentés — a török nyelvi ismeretanyag — feledésbe merülhetett, így érthető egyrészt, hogy az Ákos-nem neve — ha nem személynévből vétetett volna — akár nagy régiségre is hitelesíthetné, ugyanakkor (XIII. századi) címerén — mutatva a név jelentésének elhalványodását — halak buk-

¹⁰⁸ *Jakubovich Emil*: Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul, 1914. 43.

¹⁰⁹ Uo. — A beszélő címerre ld. *Áldásy Antal*: Címertan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 6. Bp. 1923. 34.

¹¹⁰ *Györffy György*: Századok, 1958. 14; *Németh Gyula*: A török–magyar törzsnévadás korszakai. *Kázmér Miklós és Végh József* (szerk.): Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 230.

¹¹¹ Uo. 231.

¹¹² *Csoma József*: i. m. 28, 32, 114, 169.

kannak fel. Hasonló magyarázatot adhatunk a Kaplony- (és talán a Tyukod-) nem esetében is, ahol a nemzetségnév jelentése és a címerkép nem felel meg egymásnak. De ugyancsak személynevből eredhetett a XIII. században a Káta, az Oslí, a Tét, a Tétény és más, török eredetű nevet viselő — ám a név jelentését már bizonyosan aligha ismerő — nemzetségek elnevezése. Fel szokták tenni,¹¹³ de nyelvészetileg nincs bizonyítva, hogy a Korszán-nemzetség neve a honfoglaló Kuszánra menne vissza.

Úgy ítéljük meg, az ősközösségi és feudális magyar nemzetségek közti összekötő kapocs kérdésében sem a címerkép, sem az etimológia nem nyújt biztos eligazítást, erre csak komplex vizsgálat lehetne illetékes. Bizonyosan I. István-kori őstől vette nevét az Aba-, az Ajtony-, a Csák-, a Csanád- és talán a Kán-nem. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a források túlnyomó többségében csak Aba néven szereplő Sámuel király az Aba-genus (egyik) őse volt. Az Ajtony-nemzetséget nevén kívül birtokainak fekvése is az I. István ellenfeleként ismert Ajtonyhoz utalja. A Csák-nem eredetét nemcsak Anonymus viszi vissza a István-korba (ama megjegyzésével, hogy Csák — a nemzetség névadója — a honfoglaló Szabolcs unokája volt), hanem a nemet sok és szerteszóródott ága, nagy birtokai, a XI. század közepéig visszanyúló emlékezete is nagy régiséggel ruházzák fel. A Csanád-genus névadó őse I. István neposa, az Ajtonyt legyőző Csanád volt, akinek nevét a nemzetségen kívül vármegye és püspökség is viseli; a genus évszázadokkal később is birtokolt ott, ahol Csanád a róla elnevezett comitatus alapjait vetette meg. A Kán-nem neve esetleg, bár alig valószínűen az I. István által levett Keánra vezethető vissza; a genusnak mindenesetre voltak a természettől megerősített, hegyes Erdélyben birtokai.¹¹⁴ Nyilván különböző szempontok és megfontolások kombinációi révén még egy-kettővel lehetne növelni ama nemek számát, melyek neve I. István-kori névadó ősré megy vissza.

A genealógia bölcs megállapítása, hogy „voltaképpen minden család egyformán ősrégi. Csak abban van különbség, hogy egyik család őseit régebben emlegetik az írásokban, mint a másikat”.¹¹⁵ Természetesen nem kételkedhetünk abban, hogy Aba Sámuel, Ajtony, Csák és több más I. István-kori nemzetségi névadó és családja visszamegy a honfoglalásig, sőt a honfoglalást megelőző időszakba. E vonatkozásban csak egyetlen család, az Árpádok családjának példájára hivatkozhatunk: a feudális állam alapjait a X. században lerakó Géza fejedelem és a feudális állam kiépítésében oroszlanrészt vállaló István király elei pogány főnökök voltak. A családi kontinuitás semmiképpen sem jelentheti a család által birtokolt tisztségek, a család egyes tagjai által vezetett berendezkedés kontinuitását éppen az állam megteremtése időszakában. Nem lehet elvitatni, hogy alapvetően más megítélésben kell részesíteni az Árpádok X. századi pogány főnökségét és XI. századi keresztény királyságát, noha mindkét esetben egyazon család különböző uralmi formájáról van szó, aminthogy alapvető változáson ment át az a társadalmi közeg is, amely a X. században pogány főnökök, a XI. században pedig a feudális állam keresztény vezetőinek alávetésében élt. Azt is tudjuk, hogy az államalapítással megszülető feudális társadalom „létérdeke volt saját alapjának ideológiai erő-

¹¹³ Györffy György: Századok, 1958, 25. l. 72. jegyz.

¹¹⁴ Minderre ld. Karácsonyi János: i. m. I—III/1. köt. passim. — A Csák-nem honfoglaló őseként ismert eme Szabolcsból bizonyosan különbözik az a nyilván I. István-kori Szabolcs, aki a Tisza felső folyása mentén egy vár és vármegye névadója volt, ld. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus LV. Szeged, 1976. Az I. István által levett Keán személyét illetően nézetünket „A feudális széttagolódás Magyarországon” c. kéziratunk munkánkban fejtettük ki.

¹¹⁵ Erdélyi László: A magyar lovagkor nemzetségei 5.

sítése”,¹¹⁶ az osztálytársadalom eszmevilágával ellentétes, „demokratikus”-népi és pogány-nemzetségi mondavilág halálos ítéletének kimondása. Ismerve azokat a — ropant horderejű és imént még vázlatosan sem érintett — változásokat, melyek a magyar állam megteremtésével együtt jártak, önmagában hehezen hihető, hogy mindez alig érezte volna hatását a magyar nemzetségi szervezeten, hogy „bizonyos nemzetségfői genusok a X. századi nemzetségi szervezet folytatói” lehetnének. Mervé dolog lenne bármiféle összekötő kapocs hiányát deklarálni az ősközösségi és a feudális nemzetségek között. Mindenekelőtt kontinuus lehetett a család, továbbá nem teljes mértékben kizárt a nemzetségi közös jelek (tamgák) betüremkedése a feudális kor családi-nemzetségi jelvényeinek szimbolikájába, egyre halványodó értelemmel és jelentéssel egy ideig még tovább élhetett a nemzetség eredethagyománya, tradicionális személynévanyaga, ezzel kapcsolatban ugyancsak egy ideig fennmaradhatott még a nagy ősök (egyre inkább az idők kódéba vesző, az énekmondók ajkán is mindjobban elenyésző) kultusza és emlékezete. A XIII. század elején, amikor a fentebb vázolt okok következtében hirtelen „megszülettek” — magukat írásosan genusoknak nyilvánítták — a feudális nemzetségek, ennek az ősi tradíciónak egfeljebb értelmét veszített forgácsolai élhettek, hiszen a több évszázada megváltozott társadalmi valóság az ősi tradíciók konzerválása ellenében dolgozott. A feudális nemzetségek egyik — feltétlenül kisebbik, talán csak töredékes — része múltja megkonstruálásakor meríthetett ebből az ősi tradícióból, de amit így nyert, jobbára már értelmetlen töredékek voltak.¹¹⁷ Amit tehát a régmúltból áttemeltek a feudális genusok, az nem a — sajnos, alig-alig ismert — lényeg volt (a társadalmi berendezkedés megváltoztával nem is lehetett az), hanem csak sallang, díszlet, háttér, az anciennitás hitelesítő tényezője. Ezek után nagy kérdés és további vizsgálatot igényel: lehet-e a X. századi magyar nemzetségekre — akikről szinte semmi ismeretünk nincs, és akikre a XIII—XIV. századi feudális genusok legfontosabb ismérveit vetítik vissza — olyan nagy horderejű elméletet építeni, mint a magyar vármegyék nemzetségi eredetének elmélete?

Az ősközösségi és feudális kor magyar nemzetségei között lévő sovány és a dolog lényegét tekintve másodlagos kapcsolatoknál fontosabbnak véljük a különbségek hangoztatását. Maga az ősközösség nemzetsége is változó kategória: kezdetben vérségi, később már politikai forma, amely e változás során kitermeli a nemzetségen belüli elnyomás (az eljövendő feudális társadalom karakterisztikus jegye) rendszerét. De mégis ősközösségi forma, mert méhében agyaránt helyet biztosít a nemzetség előkelőinek és mindinkább szolgáskorba jutó, ténylegesen szolgává váló szabadjainak. Minél jobban végtelenségé válik a polarizáció, annál jobban nyilvánvalóvá lesz: a „nemzetségi szervezet túlélte önmagát. Felbomlasztotta a munkamegosztás és annak eredménye: a társadalom osztályokra szakadása. Helyét az állam foglalta el.”¹¹⁸ A feudális magyar állam XIII. századi fejlettségi szintjén létrejött genusok igit-végig feudális genusok: egyetlen, annál jellegzetesebb ismérvük az, hogy tagjai a feudális uralkodó osztályba tartoznak, további ismérveik így eme osztály ismérveivel egyeznek meg. Amíg tehát az ősközösségi nemzetség története az állam kialakulását megelőző hosszú történelmi időszak népének (ti. teljes társadalmának) története, addig a feudális genus története nem

¹¹⁶ Molnár Erik: i. m.² 137—139, 142; Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György: Magyarország története I. köt. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961. 57, 90 (a vonatkozó rész Lederer Emma munkája); Kristó Gyula: Ethnographia, 1970. 127—128.

¹¹⁷ Ilyen mozzanat őrződhetett meg a XIV. századi krónikakompozíció 30. fejezetében, SRH I. 290—291.

¹¹⁸ Engels: i. m. 172.

más, mint egy fejezet a *feudális uralkodó osztály* históriájának köréből. Az ősközösségi és a feudális magyar nemzetségek között aligha lehet tehát lényegesen kisebb a különbség, mint az ősközösség (beleértve annak utolsó, már az osztálytársadalom felé mutató korszakát is) és a feudalizmus között van. Úgy ítéljük meg, a két történelmi korszak nemzetségei közti különbségek mind ebből a körülményből vezethetők le, az esetleges megfelelések pedig a társadalomváltás konkrét mikéntjének — még további vizsgálatokat igénylő — sajátágaiból magyarázhatók.

Paulinyi Oszkár:

Körmöcbányától Telkibányáig

(A Nagy-Fátra meg a Garam balparti Érc-hegység, illetőleg a Simonka és a Hegyalja-hegység közt húzódó hegyvonulatok bányászati emlékeinek topográfiája)¹

Tájékoztatóm egy a maga nemében egyedülálló munkálatra kívánja felhívni a figyelmet. Történetírókét és a rokontudományok művelőit egyaránt, akik más-más oldalról a maguk sajátos kútfőanyagának a szórabírásával munkálják a bányagazdaság történetének, múltjának megelevenítő ábrázolását. Elgondolkoztató lehetne azonban a mű megtekintése azok számára is, akik a tudományosság mai szervezetében szűkebb vagy tágabb hatáskörrel, de mindenképpen kulcspozíciót töltenek be tudománypolitikánk elvi kitzúzéseinek a gyakorlati valóraváltásában. Ennyit bevezetőül.

*

1972 tavaszán két legnagyobb könyvtárunk — a Magyar Tudományos Akadémiáé és az Országos Széchényi Könyvtaré — a szerző adományából kéziratárának állományába iktathatta Kovács F. Lajosnak terjedelmes topográfiai munkáját, amely két kötetre osztva azok címében egyrészt a „Selmec-Körmöci Érc-hegység” másrészt a „Szepes-Gömöri Érc-hegység” bányászati emlékeinek a topográfiai leírását ígéri.

A leíró szöveg és a tájékoztató mutatók terjedelme az első kötetnél 185, a másodikonál 218 lap, három, illetőleg négy darab számozatlanul besorolt térkép- meg rekonstrukciós vázlattal. Idézett címük szerint a kötetek anyaga két nagy kiterjedésű hegyrajzi egység szerint oszlik meg.² A hegyrajzi tagolás mégsem egészen törésmentes. A tematikai elhatárolásba belejátszott a történelmi hagyomány is: Alsó- és Felsőmagyarország fogalma, mint a törökvilág korabeli királyi — a Habsburgok uralma alá került — országrész közigazgatási két főkörzetének a XVI—XVII. században a bécs-pozsonyi nézőpontból értelmezendő megjelölése. Így kaphatott helyet a második kötetben Telkibánya. Mint a Hegyalja-hegység települése hegyrajzilag nem kapcsolódik a Szepes-Gömöri Érc-hegység tömbjéhez. Viszont az utóbbi hat korabeli bányavárosa (Gölnicbánya, Szomolnok, Rudabánya, Jászó, Rozsnyó és Igló) mellett már a XV. században tagja volt ezek szövetségének, amelyet a XVI—XVII. században *felsőmagyarországi* bányavárosok szövetségeként emlegetnek.³

Ózdot és Nádasdot (II. köt., 156. l.) is csak a Sajó vízgyűjtő medencéje köti vékony szálon a délnek és délkeletnek lejtő gömöri hegyvonulatok tömbjéhez. Diósgyőr,

¹ A két részből álló topográfia címe: *Kovács F. Lajos: A Selmec-Körmöci Érc-hegység bányászati emlékeinek topográfiája. Kovács F. Lajos: A Szepes-Gömöri Érc-hegység bányászati emlékeinek topográfiája.* Mindkét rész kézirat a leírt létesítmények fényképes dokumentációjával. Mindegyik rész két példányban. Az egyik példány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának a Kézirattárában „Ms. 5250/1—35” jelzet alatt, a másik az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában „Fol. Hung. 3279/1-6” (a Selmec-Körmöci Érc-hegységé) és „Fol. Hung. 3280/1—5” (a Szepes-Gömöri Érc-hegységé) jelzet alatt.

² A szlovák orográfia az egykori Magyar Érc-hegységet és a Szepes-Gömöri Érc-hegységet együttesen „Szlovák Érc-hegység” (Slovenské Rudohorje) névvel jelöli.

³ *Wenzel Gusztáv: A bányajog rendszere, Pest. 1872.*² 35.

Hámor meg Ómassa (II. köt., 156—157. l.) viszont már a Bükk-hegység bányagazdasági telephelyei.

Mindez csak amolyan lapszéli jegyzet részemről, — az olvasó tájékoztatására, minden kifogásoló szándék nélkül. Örvendetes többlet, hogy a szerző kutató szenvedélye átlépte a magasabta, önmagában is nagy kiterjedésű kereteket. Szintén csak tájékoztatásul említem meg, hogy az első kötetben számbavett hegyrajzi egységnek egyik-másik peremtelepülése (Németpróna=Nemecké Právno=Deutschproben; Németlipcse=Partizánské, a volt Nemecká Lupča=Deutschliptsch; Magurka; Hibbe=Hybe=Geib) pótlékként a második kötetbe van besorolva (184—191. l.). Nyilván költségkimelés a magyarázata. Kiestek a kutató vándorutaknak az adott közlekedési kapcsolatokhoz igazított egyenes vonalából. Tudnunk kell ugyanis, hogy a szerző csak vasuton és autóbuzszon utazva saját erszényéből, nyugdíjából fedezte kutatóútjai költségeit, hogy egy-egy állomásról kiindulva gyalogszerrel járjon be hegyet-völgyet egy-egy település határában. Hol az előzetesen áttanulmányozott szakirodalom, részben régi bányatérképek adatai is, voltak az útjelzői, hol a helybeliek emlékezése igazította el, de számos esetben éles szem fedezte fel a szabad természetben a már gazos réttel, bozóttal benőtt hányót, amely az egykori táró, akna vagy kohó létezéséről árulkodott.

A két kötet tájegységként veszi sorra a bányászati emlékeket. A csoportosítás sémája általában: igazgatási és üzemi épületek, bányák (külfejtések, tárószájak, aknák esetleg még álló felépítményei, vagy csak a horpadások), zúzó, kohók, meg a vízgazdálkodás emlékei. Az *első kötet* élén külön csoportként adja a szerző az egykori bányászati és erdészeti akadémia épületeinek a topográfiai leírását. Egyébként az *első kötet* 570, a *második* 408 létesítményt vesz számba. Az *első kötet* számozatlan melléklete a szélaknai vízgazdálkodás átnézeti térképe a 77. laphoz; a 476 és a 494. tételhez a richtergrundi (Besztercebánya) „Theresienschacht” rudazatos vízszivattyú-telepének, valamint az úrvölgyi Ludowika-aknának az alaprajza. A második kötetnél három térkép-melléklet (a gömöri Vashegy bányái, Szomolnok bányászati emlékei 1969. évi állapot szerint, Dobsina emlékei — mindhárom a szerző készítette vázlat) a kötet végén 220—222 lapszámmal van besorolva, míg a 77. lapnál a merényi (Nálepkovo—Wagendrüssel) *első hámornak* a szerzőtől származó rekonstrukcióját találjuk.

Részletesebben a tájegységek felsorolásával tájékoztathatom a kötetek tartalmáról az olvasót.

Első kötet :

I—XVII. Selmecebánya (Banská Štiavnica=Schemnitz) és környéke, még pedig:

I—IV. Selmecebánya, a város anyatelepülése: az akadémia elhelyezésére szolgált épületek; igazgatási és üzemi épületek; tárók a város és a Klinger-tó katlanában meg a Vöröskúton; a selmecebányai aknák.

V. Istvánháza (Štefultovo=Steplitzhof): többek közt a völgy felső végében a már teljesen elfulladt Bieber-táró szája; a XVI—XVII. században ez volt a selmeci bányászat egyik legfontosabb műve.

VI. Szélakna és Hegybánya (Štiavnické Bane=Windschacht és Siegelsberg); Szélakna egy jó ideig különálló bányagazgatási hatóság székhelye.

VII—VIII. Hodrusbánya (Hodruša=Hodritsch): a tavak katlanának bányái; az alsó és a felső üzem épületei, a felső üzemi bányák. Rabenstein bányái. a krebsgrundi, az alsóhámori és a Móder-tárói bányák.

IX. Kisbánya (Banka=Schüttersberg) bányái.

X. Vihnye (Vyhne=Warmbad al. Eisenbach).

- XI. Szklenófürdő (Sklené Teplice=Glashütte).
 XII. Bélabánya (Banská Belá=Dilln) bányái.
 XIII. Külfejtések Selmebányán és környékén.
 XIV. Vízgazdálkodás: vízgűjtő tavak, vízválasztókat átszelő árokrendszerek és víztárók; a II. József-altáró; a Ferenc császár-altáró.
 XV. A vízgazdálkodás XVIII–XIX. századi technikája.
 XVI. Tárók típusai Selmebányán.
 XVII. Dűlőnevek és azok fekvése Selmebányán és környékén (betűrendben).
 XVIII. Bakabánya (Pukanec=Pukkanz) és Felsőbaka (Devičany=Prandorf).
 XIX. Újbánya (Nová Baňa=Königsberg) – Magaspart (Brehy=Hochstädten) – Garamrudnó (Rudno n. Hr.=Rudain) – Zsarnóca (Žarnovica=Scharnwitz) – Vasberzence (Železná Breznica=Eisenbresnica).
 XX. Körmöcbánya (Kremnica=Kremnitz): Városkép, épületek, bányák; János-hegy (Piarg=Johannesberg); turcseki nagy vízvezeték fennmaradt létesítményei; Felső-turcsek (Horný Turček=Obersturz) és Jánosrét (Lúčky=Honneshau) bányái.
 XXI. Besztercebánya (Banská Bystrica=Neusohl) és környéke. Épületek; Óhegy (Staré Hory=Altgebirg); Bírótelep (Richtárová=Richtergrund); Homokhegy (Piesky=Sandberg); Kánalja (Potkanová=Ratzengrund); Úrvölgy (Špania Dolina=Herregrund); úrvölgyi bányavízgazdálkodás; Ortut (Ortuty=Ortut): higanybánya.
 XXII. Libetbánya (L'ubjetová=Libethen) és más bányatelepek, úgymint: Kisgaram (Hronec=Rhonitz); Borosznó (Brusno); Pónik (Pojniky); Breznóbánya (Brezno=Bries); Jarabó (Jarabá); Felső-, Közép- és Alsóbóca (Vyšná, Stredná, Dolná Boca); Maluzsina (Liptovská Malužina): kobaltbánya.
 XXIII. Felsőgarami kohók, hámorok, hengerművek: Vöröskő (Červená Skala=Rothenstein); Zlatno; Valkovňa (Ferdinandsthal); Újmassa (Nová Maša); Szvabolka-Hámor (Svábovka); Pohorella (Pohorella Maša=Augusthütte); Závadka; Erdőköz (Pohronská Polhora=Mittelwald); Bikás (Bujakovo); Quatimech (Chvatimech); Kisgaram (Hronec=Rhonitz); Háromvíz (Try Vody=Drei Wasser); Pieszok (Piesok); Zólyombrezó (Podbrezová); Fejérkő (Vajsková); Jecenye (Jassená); Libetbánya (L'ubjetová=Libethen); Mosód (Mostenica=Mostenitz); Pónikkohó (Pojnická Huta); Jakabfalva (Jakub=Jakobsdorf); Tajó (Tajov=Thaya): a még álló kohótelep régebbi fényképével is.
 Mutatók az első kötethez.
 Helységek régi és mai elnevezései a régi nevek betűrendjében a magyar, a szlovák és a német névváltozatokkal, 162–163. l.
 Helységek mai és korábbi elnevezése a mai hivatalos szlovák nevek betűrendjében, a szlovák, a magyar és a német névváltozatok feltüntetésével, 164–165. l.
 Forrásmunkák és jegyzetek, 166–168. l.
 Betűrendes tárgymutatók:
 I. Épületek, intézmények, kohók, zúzó, üzemi lakások, bányatelepek, városok, 169–174. l.
 II. Tárók, 174–179. l.
 III. Aknák, 180–182. l.
 IV. Emléktáblák, külfejtések, vízgazdálkodás, egyéb, 183–185. l.

Második kötet

E kötetnek egyszer 1–4 számozású és utána újra kezdődő számozással 1–220 lapja van. Az első négy lapból: 1. A munka mindkét kötetét felölelő főcím. 2. A második kötet címe a szerző *copyright* jegyzésével. 3. Bevezetés. 4. Tartalomjegyzék. Erre követ-

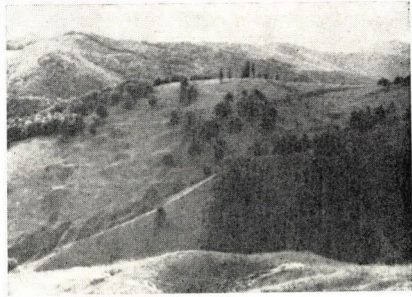
I. tábla

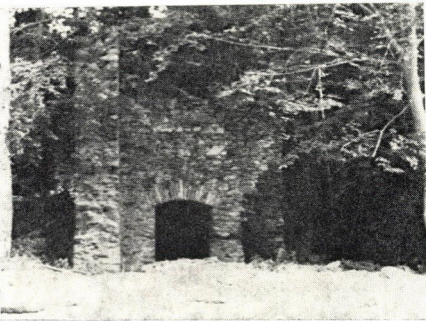
1. sz.

2. sz.

3. sz.

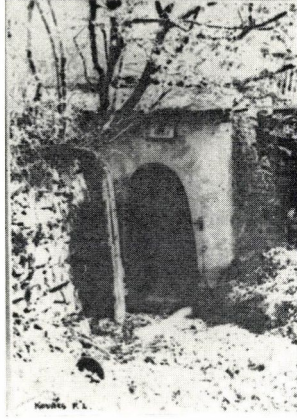

4. sz.

5. sz.

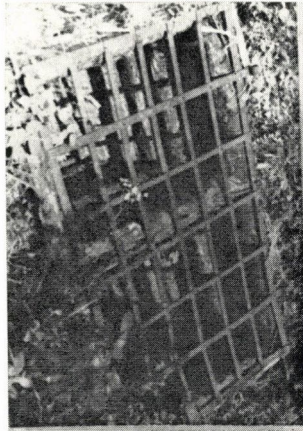
II. tábla

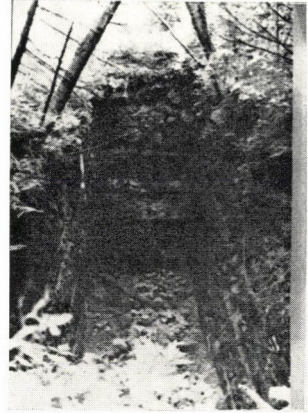
6. sz.

7. sz.

8. sz.

9. sz.

III. tábla

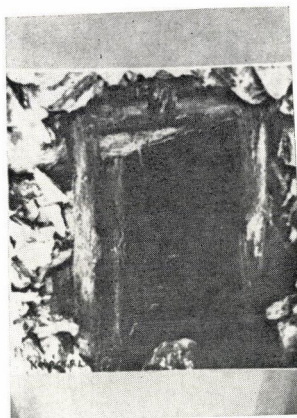
10. sz.

11. sz.

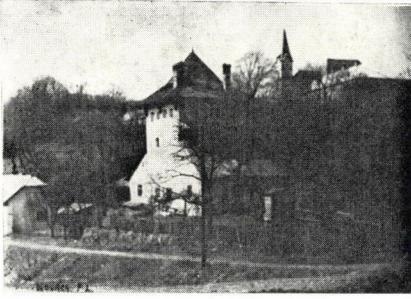

12. sz.

13. sz.

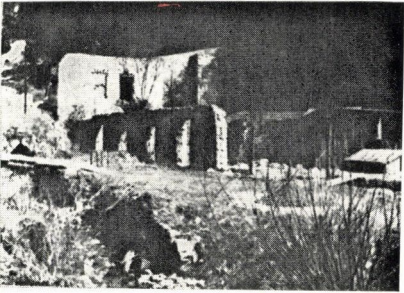
IV. tábla

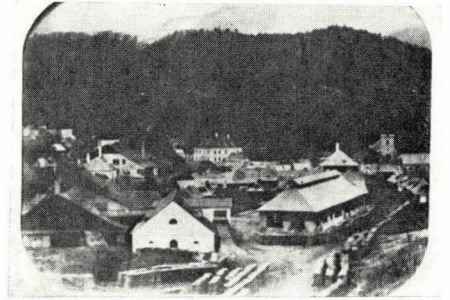
14. sz.

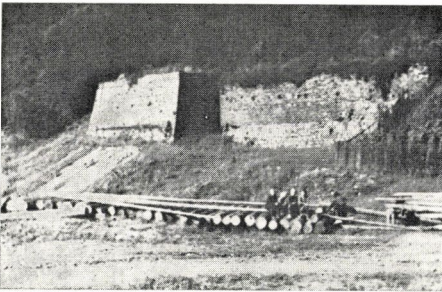
15. sz.

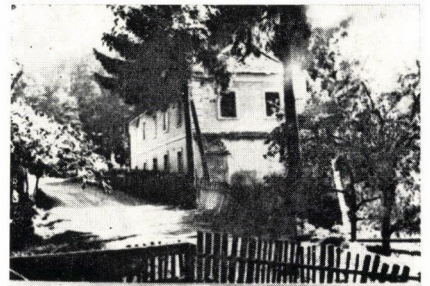
16. sz.

17. sz.

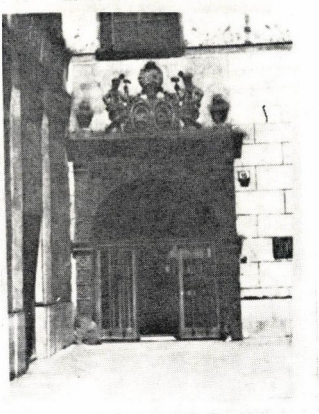

18. sz.

19. sz.

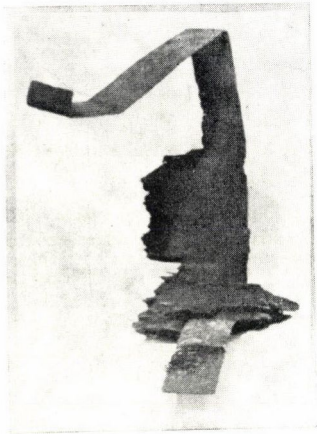
V. tábla

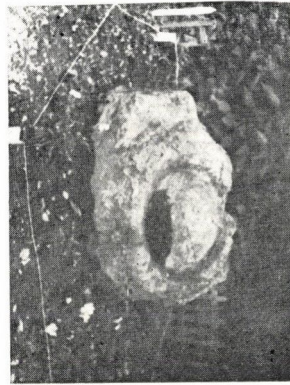
20. sz.

21. sz.

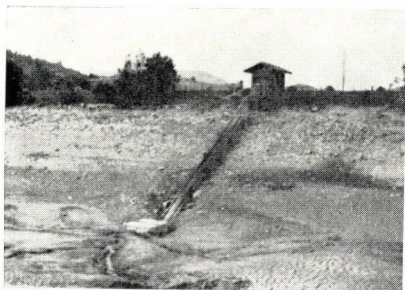
22. sz.

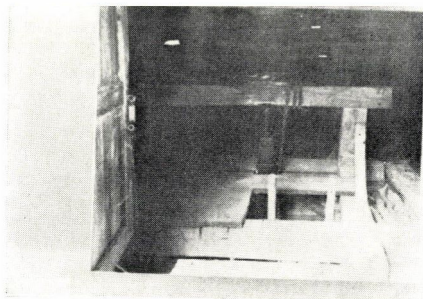
23. sz.

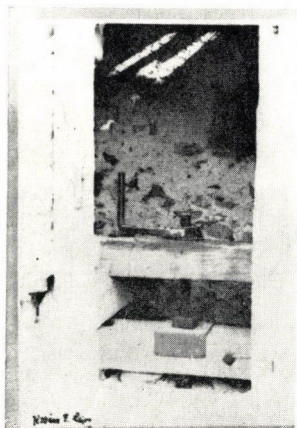
VI. tábla

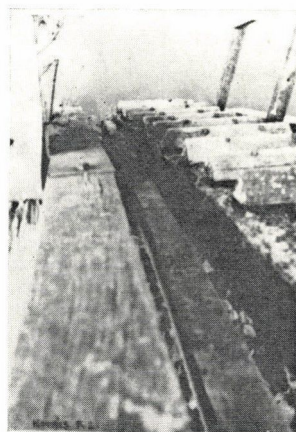
24. sz.

25. sz.

26. sz.

27. sz.

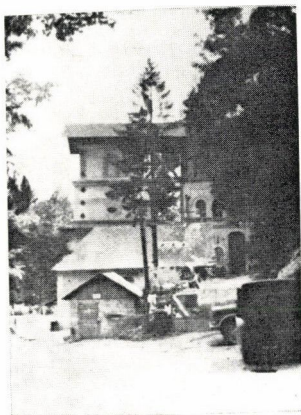

28. sz.

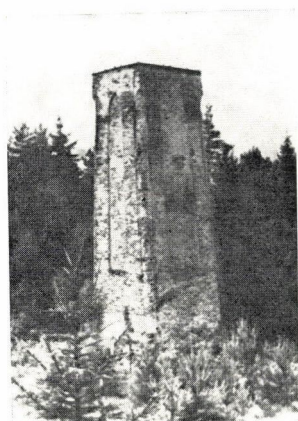
VII. tábla

29. sz.

30. sz.

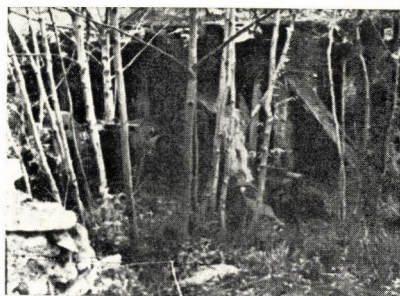
31. sz.

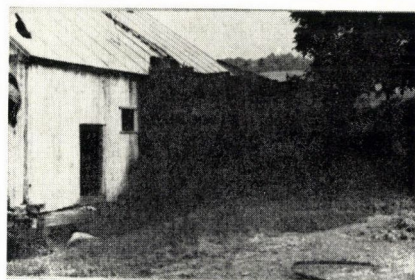
32. sz.

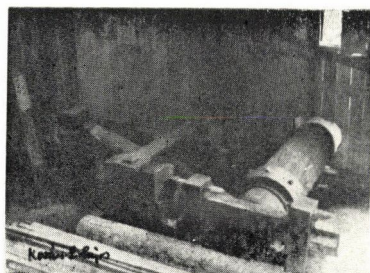
VIII. tábla

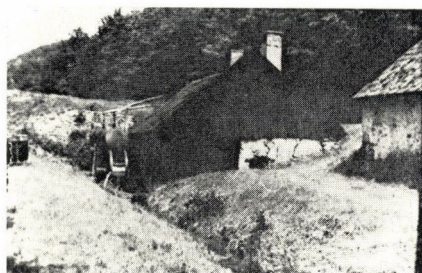
33. sz.

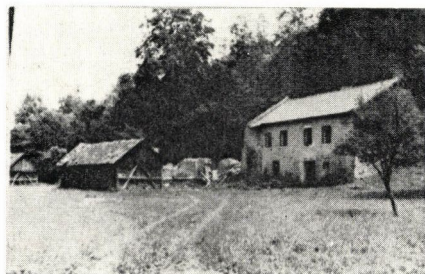
34. sz.

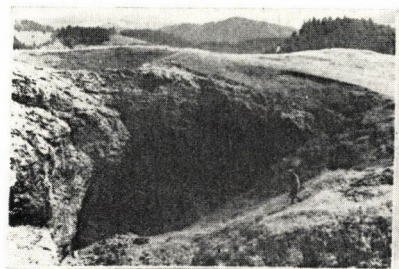
35. sz.

36. sz.

37. sz.

38. sz.

kezik 1–220 lapszámozással a topográfiai leírás szövege. E kötetnél a tájegységek nincsenek sorszámozva. Ennek pótlására a tájegységek megjelölése előtt azok lapszámait adom.

1. A Szepes-Gömöri Érchegeység bányászata.

2–19. A Hernád-völgy.

20–21. Gölnicbánya=Gelnica=Gölnitz.

21–35. Gölnicbánya és a Gölnic-völgy alsó szakasza két számozatlan tétellel.

36–79. Szomolnok=Smolnik=Schmölnitz és a Gölnic-völgy középső szakasza.

A 79. lapnál külön lapon a merényi (Nálepkovo=Wagendrüssel) első hámornak szerző készítette rekonstrukciója. Két számozatlan tétellel.

80–94. A Gölnic-völgy felső szakasza.

95. Gömör bányászata.

95–120. A Sajó (Slaná=die Salz) völgye; Dobsina (Dobšina=Dopschau);

Rozsnyó (Rožňava=Rosenau).

120–124. Krasznahorka és Dernő (Dornava=Derman) bányászata.

124–127. Rudnai és sebespataki (Bystro) bányák.

127–134. A csetneki (Štitník) völgy.

134–135. A Murány völgye egy számozatlan tétellel.

136–150. Vashegy és bányái két számozatlan tétellel.

150–155. A Rima völgye. Tiszolc (Tisovec=Theißholz=Taxovia) három számozatlan tétellel.

155. Felsőgarami vasgyárak és hengerművek utalással az első kötetre.

156. A Sajó-völgy középső szakasza Ózd és Nádasd számozatlan tétélekkel.

156. Diósgyőr, számozatlan tétel.

156–157. Hámori vasgyár, Ómassa.

157–158. Rudabánya.

159–182. A Bodva völgye és Aranyida: Jászó=Jasov=Jassau és környéke; Mecenzéf (Medzev=Metzenseiffen); Aranyida (Zlatá ida). Közbeiktatva

166–174. A mecenzéfi hámorok és hámortavak építésének és szerkezetének részletes leírása.

183–198. Elszigetelt bányatelepek: Németpróna (Nemecké Právno=Deutschproben); Németlipcse (Partizánské=Deutschlipsch); Sóvár (Solivar); Veresvágás (Červenica); Aranybánya=Zlatá Baňa); Telkibánya.

Mutatók a második kötethez.

199–200. Helységnevek, a mai és régi elnevezések a mai hivatalos nevek betűrendjében.

201–202. Helységek régi és mai elnevezései a régi nevek betűrendjében.

203–204. Forrásmunkák.

Tárgymutatók:

205. Helységek neveik betűrendjében

206–207. Bányák és bányatelepek, vasgyárak, dűlők bányákkal.

208–211. Tárók és hányók.

212. Aknák és külfejtések.

213–215. Épületek, létesítmények. Bányavízvezetékek. Kötélpályák és egyéb.

216–218. Jegyzetek (1–203. szám).

219. Térképek jegyzéke. Vö. alább „Térképek” alatt.

220. Dobsinai bányák térképe.

221. Rózsnyó és környéke bányáinak térképe.

222. A Vashegy bányáinak térképe.

Térképek.

Az Akadémia Kézirattárának a példányához a szerző még tizenkilenc külön térképvázlatot is csatolt. Ezek részben a szerző által turistatérképek módjára rajzolt áttekintő vázlatok, részben az általa használt eredeti bányatérképek másolatai. Jegyzékük a szerző összeállításában a következők:

I. A selmeci bányászati objektumok összefoglaló térképe. Az 1964. évi állapotot feltüntető vázlat.

II. A szélaknai bányavízgazdálkodás.

III. Az alsóháromi bányatelepek 1815-ben. Másolat.

IV. Bakabánya. Másolat.

V. Újbánya 1800-ban. Másolat.

VI. Az újbányai „Alt Handel” bányatelep 1740-ben. Másolat. (Két részben).

VII. Körmöcbánya Tribus Antal 1895. évi térképe alapján.

VIII–IX. Úrvölgy – Óhegy – Sandberg 1755-ben. Másolat.

X. Libetbánya, vázlat.

XI. Bóca.

XII. Gölnic-völgy — Alsó szakasz. — Gölnicbánya — Szalánk. Vázlat.

XIII. Gölnic-völgy — Középső szakasz. — Svedlér — Szomolnok — Szepesre-mete. Vázlat.

XIV. Szomolnok bányászati emlékei 1969. évi állapot szerint.

XV. Gölnic-völgy — Felső szakasz. Vázlat.

XVI. Dobsina.

XVII. Rozsnyó és környéke.

XVIII. Vashegyi bányák.

XIX. Jászó — Aranyida — Mecenzéf.

A XVI–XVIII. szám alattiak egy-egy másodpéldánya csatolva van a leíró II. kötet Országos Széchényi Könyvtárnak adományozott példányához is a fentiekben közzölt térképjegyzékkel együtt annak 220–222. lapjaként.

*

Nem gondolt valamiféle bányászati szakkönyvre, sem történeti feldolgozásra — írja műve bevezetésében a szerző. Magaválasztotta feladatát abban látta, hogy a megadott térségben 1966-ig, illetőleg a második kötetnél 1970-ig még fellelhető bányászati és kohászati létesítményeket, ha mindjárt csak az enyészetnek kiszolgáltatott romos maradványaikban is, felkutassa és fekvésük meg magaszlelte állapotuk szabatos leírásával azokat rendszeresen csoportosítva számbavegye. Leírása nem feledkezik meg arról sem, hogy olvasóját eligazítsa, merre, hogyan juthat el a szóbanforgó bányászati létesítményhez. Útjelzőül lehetőleg a terep változásnak kevésbé kitett adottságait használja fel. A legtöbb esetben ugyanis már rég felhagyott bánya- vagy rokonművekről van szó. Mihelyst pedig valahol leállt a természetet vívó emberi munka, ott rövidesen ismét a vad természet vált úrrá. Sűrű bozotú cserjések, sarjadzó, vagy éppen már szálassá növd erdők veszik mihamar birtokukba a térséget, magukat a rendeltetésüket veszített építményeket is kiszolgáltatva az enyészetnek, ha ugyan nem magának az embernek más irányú anyagi igénye sietteti romboló kézzel pusztulásukat.

Akár településről, akár egy-egy vasút- vagy buszállomásról indult a kutató vándorútjára, az út első szakasza az országotat előbb vagy utóbb elhagyva, terepjárásának rendszerint szekérijárta mezei vagy erdei út a folytatása, hogy azután ennek egyik vagy másik kanyarában átváltson kopár, vagy éppen sziklás dűlő keveset járt emelkedő ösvényére, miglen valamelyik hajlatában csendesen csörgedező vékony vízfolyás árulkodik, hogy a közelben kell lennie a hol még álló, hol már megroggyant, vagy legalábbis vága-

tában beomlott tárószájának. Máskor meg a természet árnyalati változásait is érzékelő éles látása eszmélteti rá, hogy a hegy lejtőjét pihentetőre váltó tereplépcső sűrű bozotos cserjése, vagy már akár szálasnak is vehető erdeje nem a hegyoldal ősi humuszából szívja éltető nedvét, hanem egykori érc- vagy salakhányó hordaléktöltötte réseiben fogott gyökeret, újfent termő talajjává változtatva az egykori meddőt. Az így felismert hányó vezetési azután el a tereplépcső felső szegélyén állott akna horpaszára, vagy egy másik változatban a bővizű hegyi patak mentén egy-egy kohóállásra. Van ám olykor úgy is, hogy a nyom megszakadt egy-egy sziklafal tövében és úgy kell körbe-körbejárva keresni a folytatását a sziklatetőre. Ezek, a hozzájutást meghatározó rövid, de aprélékos pontosságukban világos mondatok gyöngyszemei a topográfiai leírásnak. Ha meg a helyrajzi meghatározás szerencsés forrásadottságok esetében még név szerinti azonosítással is párosítható, a topográfia hasznos előmozdítója a bányagazdaság történeti vizsgálatának is.

Szerzőnk azonban nem érte be a még annyira érzékletes és pontos leírással. Élve a fényképezés fejlett technikájával, a számbavett közel ezer emlékről csekély kivétellel fényképfelvételt is készített; olykor többet is egy-egy létesítményről. A felvételeket sorszámozta és e sorszám a leíró kötetek megfelelő — a maga rendjében ugyancsak sorszámozott — tételénél a lapszélén tintával ki van vetve. Minden felvételnek megvan a kameranegatívja (6×6 cm méretben filmen) és 6×9 cm méretben az erről készült papírmásolat, a kidolgozott pozitív kép is. Mindkettő persze azonos sorszámozással; sőt a kidolgozott pozitív kép hátára rá van írva ceruzával a leírás tételszáma meg a felvett létesítmény neve is. A kameranegatívek egyenként tasakolva százaz tömbökben vannak elhelyezve. Ezt a sorozatot a MTA Könyvtárának a Kézirattára kapta. A pozitív papírmásolatokat pedig tételrendben albumokba ragasztva az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára; utóbbinál a kép alatt vagy mellette fel van jegyezve a leírás tételszáma és magának a képnek a sorszáma is. Az akadémiai példány kameranegatívjaihoz a szerző kötetenként egy-egy kéziratos jegyzéket is csatolt. Ezek a felvételek számszerjében minden felvételnél a település neve mellett jelzik a képen megörökített létesítményt is. Az első kötet képeinek sorszámai: 401—775 + 1401—1500 + 1601—1700 + 1801—1987. A második kötet képei: 2201—2400 + 2501—2600 + 2701—2800 + 3000—3100.

A képes ábrázolás akarva nem akarva az idő századot meghaladó távolából felidézi egy másik országjáró magyar alakját, a „legnagyobb székelyét”, *Orbán Balázst*. Ő volt az első hazánkban, aki a fényképet felhasználta legjelentékenyebb műve, „A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból, I—VII. köt. Pest, 1868—1871” tárgyi vonatkozásainak a vizuális bemutatására. A magyar tudományos irodalomban ez volt első igazolása a Vörösmarty idézte Dúchatel-jóslatnak, hogy az új találmány, a „daguerrotyp” (a fénykép) örökös és nélkülözhetetlen eszköze lesz minden tudományos kutatásnak.⁴

A két mű eltérő műfaji jellege mellett hiú kísérlet maradna, ha a kettőt egy mérőlécc alá kívánnám fogni. Más a betájolás *Orbánnál* és más *Kovácsnál*. *Orbánnál* szélesebb a tárgykör és egy zárt népi egységre alapozott. *Kovács* tematikailag kevesebbet markol, csak a bányászati emlékek felkutatására szorítkozik. Számbavételüket, igaz, ugyancsak országnyi területen végzi, de az etnikumot figyelmen kívül hagyva, a természetadta helyrajzi adottságok szerint.

A szűkebb tárgyi elhatárolás egyáltalán nem csökkenti *Kovács* művének a tudományos értékét. Nem legalábbis topográfiai megállapításainak a vonatkozásában. Történeti adatait, amelyeket itt-ott beleszó leírásába, másodkézből veszi és itt újabb magasabb szintű előmunkálatokra nem is igen támaszkodhatott. Ezek az adatok nem vehe-

⁴ *Orbán Balázs* Székelyföld képekben. Bukarest (Kriterion) 1971. Erdélyi Lajos bevezető tanulmánya, 7—8.

tők tehát további történeti kutatásnál kiinduló pontnak. De, mint bevezetésében mondja, vállalkozásának nem is ez volt a célja. Viszont pontos topográfiai megállapításaival segítő útegyengetője lehet a további történeti kutatásnak is. A tudományos igényesség mellett talál a látó szem a két szerzőnél más rokon, sőt egyező vonást is. Első helyen a spontán, a belső indítékú feladatvállalást emelném ki és hozzá az áldozatos odaadást annak végrehajtásában. Egyiküknél sem volt a tudomány művelése kenyeretadó foglalkozás.

Orbán világlátott, nyelveket ismerő ember, sokoldalú és magasszintű műveltséggel; anélkül lett azzá, hogy felsőbb fokú iskolázását befejezte volna. Viszont éppen fiatal éveiben élvezhette jómódú szülei támogatását. Húsz éves fejjel legfiatalabbja a negyvennyolcas emigrációnak. A jersey száműzetésben Viktor Hugo környezetéhez tartozik. Forradalmár, s ebben annyira következetes, hogy családjának Mária Teréziától nyert bárói rangját nyíltan megtagadja. Amatőr fényképész és „Keleti utazására” emlékezve, azt is mondhatni, hogy hazatérve a kedvtelő riporterségből váltott át a tudományos munkálkodásra. Egyező vonása a két személyiségnek a vasakarat. Az egyszer maga elé tűzött feladatot egyik is, másik is makacs kitarással hajtja végre. Nem várnak és nem kérnek senkitől sem támogatást. Kovács, a szocialista vállalat nyugdíjasa éppen úgy a maga vékonyan bélelt erszényéből fedezi országos méretű kutatóútjait, mint a székelyföldi „szegény”-nek mondott és valóban szerény viszonyok között élő „báró”. *Orbán* hol lovon, hol rázós szekéren járja be hat év alatt a Székelyföld többszáz települését, megmászva közben — a táj szépségét megörökítendő — a hegyek ormait is. „Mint csiga a házát, hátán cipeli teljes fotofelszerelését: sötétkamra-sátrát, a vegyszeres üvegeket, a masinát, az állványt, a lemezeket”.⁵

Kovács F. Lajos szüleivel 15 évesen Aradról került fel Selmecebányára, ahol apja üvegkereskedést nyitott. Ezt utóbb mellette kitanult fia vette át és sikerült is magának szilárd polgári jómódot teremtenie. A bányaváros ezerarcú, hegyet völgygel váltó természeti környezete végérvényesen magához köti az Alföld szülőltjét. Vadászat a szabad időt töltő szenvedélye, de úgy, hogy élmény számára maga a természetjárás is, még pedig a hegymászó turisztika szintjén. Mihamar minden hajlatában ismeri a lebilincselően szép városhatárt. De nem éri be a szép pillanatnyi megélésével. Képekben rögzíti a táj bővületét. Mint *Orbán Balázsnak* neki is szenvedélye lesz a fényképezés. Olvasó ember is. Sokoldalú érdeklődése alaposággal párosul. Ha mi egyszer felkeltette érdeklődését, annak végére jár, nyitját keresi. Neves kortárs művészek — a selmecebányai kör — festményei családi otthona falán műérzéről is vallanak. Befelé fordult élet, de nem viseli el a teljes rezonancia-nélküliséget. Nem elégti ki a jólétét biztosító pedáns üzleti tevékenység. Fűti a közösségi aktivitás vágya. Ez mintegy a természet bensőt foglalkoztató élményének a kivetítésével egy kis füzetkében, Selmecebánya és környékének az 1920-as években szlovák, majd magyar nyelven is kiadott „vezetőkönyvében” találta meg első lecsapódását a szerző 21 tájfelvételével. Mondhatnám, ez volt a még kevésvízű búvópatak, amely hosszú idő múltán a nyugdíjas években tört újjá a felszínre, de most már átfogóbb és a tudományt szolgáló feladatvállalással. Az elhatározás — szerzőnk lehetne a megmondhatója — a benső több redőjében érlelődött. De aligha tévedek abban, hogy hatékonyan része volt benne a „hobbinak” is, az amatőrködve fényképezőnek a szenvedélyes elmélyülése és rendkívüli hozzáértése.

Itt válik a párhuzam igazából szorossá a két országjáró kutató között.

Miért? Hogyan?

Kovács már minden előnyét élvezhette annak a magas szintű technikai fejlettségnek, amit a fényképezés „szakma” feltalálása (1839) óta a jelenünkig eltelt három-

⁵ I. h. 17. A továbbiakban is *Orbánról* szólva Erdélyi tanulmányá-ra támaszkodom

négy emberöltő alatt elért. A kilencvenes évek baráti visszaemlékezései a maguk korabeli adottságoknak a hatvanas évekbe történt visszavetítésével *Orbán Balázst* úgy állítják be, mint aki „egy kodakkal a nyakában és egy váltó fehérneművel mászta meg a Székelyföld hegyormait”. Erdélyi Lajos tanulmányából tudjuk, hogy ez a kép hamis. Ezt a könnyítést *Orbán* még nem élvezhette, viszont *Kovács* már igen. A kezdetek nevedmázsányi „ördög kelepcéje” helyett ő már valóban doboz méretű felvevő géppel a nyakában és az egy váltó fehérnemű mellett mindössze tucatnyi filmtekerccsel, meg egy-két napra szóló elemőzsiával a hátizsákjában vágthatott neki felderítő útjainak. No meg az elmaradhatatlan útitárral, a fiatal évekből megmaradt hegymászó csákánnyal, hogy legyen mivel itt a fák sötétjéből egy hámorromot láthatóvá tennie, ott a pereméig hordalékkal feltöltött tároszáját posványra árkoló levezetésével megnyitnia. Mint *Orbán* a korabelit, *Kovács* is minden csinját-binját kiismerte jelenünk fényképező technikájának. De nem maradt egyszerű amatőr hozzáértője a szakmának. Nemcsak a képek technikai kivitelezésének, a kidolgozásnak a mestere, amit egybként mindig maga végzett el otthoni „laboratóriumában”. A szakmai alaposág és leleményesség rendkívüli képérzékkel, a képbefogó látás veleszületett tehetségével párosult. *Kovács* fényképe nem egyszerű megörökítője a valóságnak, annak művészi képbefogása. A művész szemének ez a látni tudása a közös nevezője *Orbán* és *Kovács* munkájának. *Orbán Balázs* székelyföldi fényképeinek a közelmúltban előkerült töredékes sorozata kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy a maga idején még igen nehézkes szerszám minden technikai fogyatékosága ellenére művész módjára használta az „ördög kelepcéjét”. Abszolúte nézve *Kovács* képei a tökéletesebbek, rajtuk a szakma sokkal fejlettebb technikájának minden ismeretjegye. *Orbán* képei kevésbé élesek, sokszor homályba vesznek körvonalaik, de a legbeszéltetőbb nézőpont kiválasztásában, a képszerű látásban állják száz év távólából is a versenyt *Kovács* képeivel. Mindkettőjük számára — *Orbán* szavaival élve — „szépművészeti foglalkozás” volt, illetőleg ma is az, a fényképezés.

Többet mond minden laudatio-nál maga a mű. Nyolc táblán harmincyolc bányászati emlék kicsinyített képmását láthatja az olvasó. A táblák és az egyes képek sorszámának feltüntetésével az utóbbiak rendjében bemutatoul adom a szerző művében olvasható leírást is a szóban forgó létesítményhez vezető út megjelölésével együtt. A táblák és a képek számának a sorrendet adó feltüntetése mellett az idézett szövegrész végén zárójelben közlöm az eredeti kötetek tétel- és fényképszámát is. A selmec-körmöci kötet jelzése: I., a szepes-gömörié: II.

Következik a nyolc táblán közölt felvételeknek a szerzőnél olvasható leírása. Az adatok és képek az Orsz. Széchényi Könyvtár példányából vannak véve.

Első tábla

1. sz. Szerző az irtványosi határban a Moder táró körzetében található „Óriás evés” (Riesenpenkchen) szélén 1964-ben. (A selmec-körmöci I. számú albumnak — Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának 3279/2 jelzetű darabja — a belső címlapján van beragasztva; leírása az I. kötetben nincs.)

2. sz. Ósrégi vasolvasztó kemence nyomai a Lanád (Selmecbánya) DK-i oldalában. Feltűnt, hogy a „Rosenkranz” külfejtés felett elterülő köves talajú legelőnek egy helyén a vakondturás fekete humuszt hozott felszínre. Megvizsgálva láttam, hogy az szénpor, amiben apró salakrészeket találtam. Egy keskeny kutatóárkot ásva, 80 cm. mélységben már tömör salakrétegre bukkantam. Nyilvánvaló, hogy a 800 m magasságban a külfejtések közvetlen közelében fekvő salakréteg a helyszínen keletkezett. A vegyelemzés megállapította, hogy vassalakról van szó. Más fémnek nyoma sem volt benne,

annak ellenére, hogy a környéken vasbánya nem létezett. Feltehetőleg ősrégi, a nemesérc lelőhelyein „vaskalap” néven ismert előfordulás ércei lettek itt kiolvasztva. Szakszerű ásatással talán meg lehetne oldani a kérdést. Hozzájutás: a lelőhely a „Rosenkranz” külfejtésnél leírt két pingarteni táró felett fekszik. Ahol a gyepes út iránya kissé megtörik, annak könyökétől távolabb forrás létezik. A vízgyűjtő árok belső oldalától körülbelül 5 m távolságra ennél a könyöknél ástam ki salakot. A területet „Affenhügel”, „Affenhübel” néven is emlegetik. (I. kötet, 296. tétel, 572. sz. felvétel.)

3. sz. Pingék (turzások) a „Ležisko”-n. (Hodrusbánya). A Thiergarten és a Krebsgrund között fekvő hegygerinc oldalában turzások, kutató pingék sokaságát látjuk. Ezek évszázadokkal ezelőtt történt felszíni kutatások nyomai. A Krebsgrund jobb oldalán fekvő Sommerhügeltől (Zumra) tekinthetjük át a keleti irányban fekvő hegyoldalt (I. köt., 210. tétel, 1466. sz. felvétel.)

4. sz. Aranyida: a Radig másként Richts akna aknaháza. Az akna le van fedve és földdel betakarva. A XIX. század elején mélyítették, így feltehetőleg gőzüzemű szállítógépe volt. Érdekes azonban, hogy gépháza közeli rokonságot mutat az úrvölgyi aknák hasonló építményeivel. Tehát vízerővel működő berendezésre mutat. Feltételezett gépterme úgy néz ki mint egy óriás gyufaskatulya, ami a legkisebb felületére van állítva. A terep szintjétől 4 méterre lemélyített helyiség hossza 10 m, szélessége 4 m. Ezen helyiség falainak folytatása további 10 m magas. Falvastagsága 1 m. Ezen falak belső oldalán egymástól 2 m távolságra függőlegesen elhelyezett gerendák vannak befalazva. Belől, dacára a 14 méteres magasságnak, áthidalásnak vagy még konzoloknak sem látható semmi nyoma. Homlokzatán és két oldalán van csupán egy-egy ajtónyílása. Ezek kiegészítésül említtem meg, hogy a Ludovica altárna melletti gépknánál (Kunstschacht) 1868-ban tervbe volt véve egy rotációs vízoszlopos szállító gép építése (Faller, 53. l.). A gépházalal összeépítve annak jobboldalán egy nagyméretű épületnek hátsó és egyik oldalfala áll még. Ez zúzó volt. Baloldalon kisebb méretű, ugyancsak romos épülete van. Az aknának hányója az épülettömb két oldalán terül el. Hozzájutás: a Breuner altárótól tovább követjük az eddigi utat. Hozzávetőleg 20 pere alatt jutunk hozzá. Az út jobb oldalán, attól körülbelül 25 m távolságra fekszik. Magas fák állnak előtte, de a falak észrevehetőek. Mögötte a hegyoldalt erdő borítja. (II. köt., 375. tétel a 2204. sz. felvétellel.)

5. sz. Kisbánya (Banka=Schüttersberg): bányász faház a XVII–XVIII. századból. (I. köt., 58. lap, 521. sz. felvétel.)

Második tábla

6. sz. Hodrusbánya: a Klingsputten táró, másként Mittler Stollen. Nevezték Neuradschachtnak is. Magyarul Középtáró volt a neve. A legrégebb hodrusi bányák egyike, bár csak 1509-ből vannak róla adatok. Egyszerű sima falazással épített portálban levő keskeny elipszis alakú tárószájjal. A nagyon régi tárókra jelegzetes „testre szabott” vágat ékkel és kalapáccsal lett behajtva. Talppadlója alatti vízvezető árkában állandó a vízfolyás. Ez föld alatt van elvezetve. Hozzájutás: Selmeccről jövet a község előtt terül el a „Felső üzem”, az „Alt Allerheiligen Bergbau” bányatelepe. Itten kis területre sűrítve megtalálunk mindent, ami egy bányával kapcsolatos: az üzemvezetőség épületét, a „Handelt”, a zúzóromot, az ércbódét (Erzkram), a XVII. századbeli puska poros tornyot. E telep tartozéka a Klingsputten táró is. (I. köt., 157. tétel, 489. sz. felvétel.)

7. sz. Kisbánya (Banka=Schüttersperg): a Marcus táró. Minden jel szerint robantással hajtott táró. A tárószáj előtt látható ugyan néhány ácsolatmaradvány, azonban belül kimondottan szilárd kőzetű. Hozzájutás: az Anna tárótól két út vezet tovább.

A balra tartó és erősen emelkedő uton a Roßgrund-i tónak a vízgyűjtő árkára jutunk. Ezen átlépve továbbra is emelkedve jutunk egy nagyobb lapályra. Hányófelület. Ennek mocsaras részében baloldalt levő bevágás követésével érünk a táróhoz. Állandó a vízfolyás. (I. köt., 226. tétel, 526. felvétel. Az Anna táróhoz vezető utat ennek leírásánál a 225. tétel alatt találja az olvasó.)

8. sz. Kőrmöcbánya: gerendakoszorús akna. Vörös fenyőből ácsolt gerendakoszorúja már eléggé megviselt állapotban van. Mérete 1×2 m, azonban közepén elhelyezett gerendákkal két szekrényre van osztva. Mélysége becslésem szerint 40–50 m lehet. Látni aljában a csillogó vizet. Hasonló kivitelű aknát másutt nem találtam. Ritka formájú nyílása vasráccsal van a talajszinten lezárva. Hozzájutás: a Rudolf aknától visszafelé megyünk a Mária akna irányába és 30 lépést leszámolunk. Jobb oldalon függőleges sziklafalat láttunk NY-i irányban. Innen gyalogösvény vezet a sziklafal felé. Leszámolunk 50 lépést és ott élesen balra fordulva D–DK irányt követünk. További 40 lépésre a bozótban keressük meg az aknát. (I. köt., 431. tétel, 1688. sz. felvétel.)

9. sz. Űrvölgy: a Ludovica akna vízemelő művének (Wasserkunst) a földbe süllyesztett terme. A hailari Dreifaltigkeit=Szentháromság aknán kívül csak a Ludovica aknának maradt eddig épségben a nyitott aknatorka. Ez gerendákkal befedve elkerítve áll. Tagschacht elnevezéssel 1535-ben említik. Aknájának épülete prototípusa az összes környékbeli aknának. Az épület homlokzata és két oldalfala teljes magasságban áll. Hátsó fala részben le van omolva. Az épületnek ezen része 8 m széles és 16 m hosszú. Falainak magassága 12 méter. Azonos beosztással, mint azt már a Teréz aknánál leírtam, van itten is a „Wasserkunst” terme a talajszint alá mélyítve. Összesen 4 bejárata van. Minden falban egy-egy, amelyek az épület hossz- illetve középtengelyén vannak elhelyezve. Ezekon kívül a hatalmas falakban csak három nyílás látható. Oldalában hozzáépítve állott egy azonos területű ormfalas alacsonyabb épületrész. Ennek padozatán gépek rögzítéséhez használt csavarok állnak ki a talajból. A közös falnak meghosszabbított vonalában van a fedett aknatorok. Logikus tehát, hogy ebben a teremben volt annak idején a szállító gép és a szivattyú elhelyezve. (Ld. a külön lapon mellékelt rekonstrukciót.) Hozzájutás: a tér felett álló templomhoz 176 lépcsős feljárt vezet. Ennek aljából a baloldali utcába megyünk. Kissé feljebb útelágazás. Forrásvályú. Innen jobbra tartunk, ahol kápolna áll. A templom mögött haladó köves útról már látni a völgy tulsó oldalán fekvő körülbelül 700 m hosszú hányót. A meredek úton feljutunk a Miksa akna (Maximilian Schacht) területére, ami a hányó végében áll. Távobabb az egykori telep néhány megmaradt kis bányászháza látható. A bányakápolna mellett az út balra kanyarodik. Az emelkedő úton hamarosan erdőbe jutunk és innen már vízszintesen vezető úton jutunk az aknához. A falutól körülbelül 30 perc. (I. köt., 494. tétel, 1879. sz. felvétel. A leírásban említett Teréz akna leírását ld. I. köt., 476. tétel alatt az 1851. sz. felvétellel.)

Harmadik tábla

10. sz. Selmechánya: Külfejtés a Kórház teléren (Spitaler Gang) a Glanzenbergen. . . A simára faragott hegyoldal sziklafala aljában találjuk a 30–40 m mélységig járható, átlagban 2 m széles evést, amelynek aljában keskeny tárónyílás áll. A külfejtés több egymásba torkolló szakaszra oszlik. Egy ilyet találunk az Űj-út (Nová ulica) 114. sz. házában a területén is, ahol két magas sziklafal között lefejtett terület van. Az út alatti kertben már csak az egyik oldalon van sziklafal, ez alatt a telért már a Fritzház alatti táróval fejtették. A külfejtés legfelső szakaszán a meddőből keletkezett hányófelület apályának hegy felőli oldala szintén meredek magas sziklafal. Ennek folyta-

tása széles és törmelékes lejtőjű bevágás. Alatta függőleges falakkal a legjellegzetesebb „Pinge” áll. Ennek aljában a hegy felőli oldalban találjuk meg az evés sziklahasadékát. Folytatólagosan további két nagy „Pinge”-t találunk, amelyek alatt az Új-utca 114. sz. ház kertjében levő utolsó „Pinge” van. Hozzájutás: a volt Rózsa-, ma Rázus-utca végén balra kanyarodó Felső Rózsaútcában (Horná Rázusová ulica) körülbelül 100 m távolságra kicsiny térségre jutunk. A 108. sz. ház mellett elágazó jobboldali rossz uton körülbelül 5 perc alatt érünk egy nagyobb házhoz. Innen baloldalra a gyepes területen érjük el a külfejtés felső részét. (I. köt., 292. tétel, 670. sz. felvétel.)

11. sz. Külfejtés a Rabenstein-en (Selmec- és Hodrusbánya között). A Zuckmantel nevű hegy DNY-i oldalában terül el. Népi elnevezése Romrstan. Óriási sziklatömb egy-két méter szélességű szakadékokkal, „Zeche”-vel. Ezek aljába tárok vezetnek. Egy sziklabirintus. Hozzájutás: Selmecről a Vöröskút érintésével a Tepső Potok (Meleg patak) buszmegállóig. A jobbra elágazó úton rövid szakaszon erdőben megyünk. Az egykori Oberer Hof (Horný Hof, ma Hadová) nevű majorsághoz jutunk. Odáig körülbelül 15 perc. Innen az eddigi irányban további 10 perc alatt érünk az út jobb oldalán levő „Klein Haspen” tárhoz. Innen szekérunton további 150 lépést megyünk. Baloldalt begyepesedett gyalogút — egykor szekérút volt — halad lefelé. Lejutva egy kis erdei tisztásra, annak baloldali sarkából kiinduló meredeken lejtő ösvényt találunk. Ahol ez találkozik a haránt haladó vízszintes úttal, jobbra fordulunk. Ezen nyolevan lépést teszünk és akkor magunk alatt meglátjuk a csupasz sziklákot. Ott, ahol az út hirtelen lejtteni kezd, még a lejtő előtt bemegyünk a sziklák közé. Ha a kiálló sziklatető felé megyünk, közel a szikla letöréséhez a rabensteini bányák légkéményét találjuk, amely 4 m mélységig merőleges, majd lejtősen folytatódik. Vigyázat! Sok szakadék van. Ha az említett lejtős uton megyünk tovább, baloldalra elágazó visszahajló útra akadunk. Ezen a sziklák közti evésekhez (Zeche), felszíni fejtésekhez jutunk. Ha út nélkül megyünk a sziklák alatti lejtőn lefelé, akkor a fokozódó magasságú sziklák aljában is találkozunk régi tárok nyomaival. Görgeteges meredek hegyoldal. (I. köt., 298. tétel az 589. sz. felvétellel.)

12. sz. Körmöcbánya: a „Sturtz” külfejtés. A német ajkú öreg lakosok „Eindecken” néven emlegetik. Terjedelme körülbelül 500 × 500 m. Nyugati oldala 80–90 m magasságig terjedő 80° dőlésű csupasz sziklafal. Felette azonban már erdő terül el. Ezzel szemben a K-i oldal 45–60° lejtésű, omladékos és sziklás. Ezen az oldalon a katlan élesen határolt és a leomlason túl K. felé már gyepes lejtőben folytatódik. Legmagasabb pontja a katlannak erősen márgás, de ennek dacára meredek falú csúcsletörés. A „Sturtz” katlana tulajdonképpen egy hatalmas „Pinge”, ami a Főtélér és a Schrämen telér lefejtése következtében keletkezett. Külfejtésről 1583-ban van említés téve. „Egy társulat a Sturtzból szerzi zuzóércét és nincs vesztesége. Ugyancsak onnan szerzi zuzóérc szükségletét a Nuntaller-örökösöktől bérbevett zuzó.” A Sturtz katlanában fekszenek, annak ÉK-i részében a már beomlott és feltöltött Szentháromság és a Lipót akna begyepesedett hányói. Ezekon kívül három üzemen kívül álló táro és egy ismeretlen nevű sziklatároló található benne. Hozzájutás: a Sturtz alatti „Handel” (üzemvezetőségi épület) épületétől tovább haladva lapályos hányótetőn vezet az út. Ebből erősen balra forduló szekérút ágazik el. Rövid távolság után ebből az utból egy kevésbé használt út ágazik el egy körülbelül 70 m távolságra álló földszintes ház irányában. Ez egy völgyfenéken áll, amelyen keresztül bejutunk a Sturtz katlanába. Távolság körülbelül 400 m. Meg kell jegyezni, hogy a nyereg, amelyiken keresztül a katlanba jutunk, körülbelül 30 méterrel magasabban fekszik mint a katlan alja. Az ugyanis egy lefolyás nélküli teknőt képez. (I. köt., 432. tétel, az 1690 sz. felvétellel.)

13. sz. Selmecbánya: a Schmittenrinn táro. Támfás süvegű ajtókötéses ácsolt táro. 1519-ben adták ki rá jogosítványt. Vízvezető ma is. Az egykori Zsigmondy utca,

ma Fučíková ulica felső végéből egyenes vonalban indul a Bányász út. Ennek elején baloldalt a második ház (I—164. sz.) kertjében áll. (I. köt., 336. tétel, a 406. sz. felvétellel.)

Negyedik tábla

14. sz. Szélakna: az istvánháza kapu. A XVII. századból származik, amikor a török veszedelem miatt a bányatelepet több kapu és őrtorony felépítése mellett palánkkal (palisád) vették körül. Zömök, bástyaszerű épület. Magassága megfelel három emeletnek. Két oldalához egy-egy félnyeregvetős földszintes rész van építve. Sátortetőjének az alja szélesen nyúlik ki a falakon túlra. Ez alatt lőrészerű kicsiny ablakok vannak. A jelenlegi két oldalépület a kapunyílásokat takarja el. Hozzájutás: a Windschacht (ez a bányatiszti épületek melletti útkanyar baloldalán áll; vö. I, köt., 114. tételt) melletti úton jutunk hozzá a völgy alsó részén. (I. köt., 115. tétel, a 456. sz. felvétellel.)

15. sz. Hodrusbánya: puskaporos torony a XVII. századból. Hozzávetőleg 4×4 m alapterületű, vastag falú épület. Meredek sátortető. A felső üzemi viadukton túl a patak medre mellett találjuk meg. Közeliében buvik be a patak a hányó alatti víztárolóba. Ez a zúzómóknál jut ismét elő. A felső üzem fekvésére ld. I. kötet, 157. tétel a 489. sz. felvétellel. (I. köt., 146. tétel a 662. sz. felvétellel.)

16. sz. Hodrusbánya: Zúzó romjai. Már csak a zúzó eredeti hosszának a felében állanak omladozó boltíves ablakú falmaradványai. Területének alsó részén már lakóház épült. A „Pivodolina” nevű völgy torkában áll, Hodrus terétől körülbelül 350 m távolságra a Selmece vezető út mellett. Az üzem 1925-ben szűnt meg. (I. köt., 147. tétel a 624. sz. felvétellel.)

17. sz. Tajó (Tajovo=Thaya): a kohótelep látképe régebbi fénykép nyomán. Régi rézkohó. Utasítás az itteni kohótisztek számára 1858. januára 12-én lett kiadva. Az Óvizen levő huta termelését 1829-től ide szállították finomítás végett. Leállították 1893-ban. Az egykori kohó helye ma a falu terét képezi. A megmaradt vezetőségi épület ma községi tanács székháza. Emeletes épület négy részes fedéllel. Homlokzatán négy ablakkal. Vele szemben áll a kohómester emeletes, de hátuljával a földbe épített háza. A közeli mellékutcában az üzemi istálló fából épült emeletes szénapadlású háza áll. Sikertült egy fényképet találnom, amelyen még a kohótelep sértetlen egészében látható. Erről reprodukciót csináltam. Hozzájutás: Besztercebányától 7 km busszal. (I. köt., 570. tétel az 1951. sz. felvétellel.)

18. sz. Libetbánya: két magas kemencével dolgozott vasmű. A kohóból egy bástyaszerű tömb és egy hozzákapcsolódó támfal áll. Felette az országút mellett a kohó vezetőjének a lakóháza áll. A kohótelep a falu előtt fekszik lent a völgyben. 1852-ben még dolgozott. Hányóját megbontották. (I. köt., 566. tétel, 1901. sz. felvétel.)

19. sz. Rabenstein (Selmecebánya és Hodrus közt): a „Handel” (üzemvezetőség) emeletes reneszánsz épülete. Homlokzatán az emeleten 5, oldalában 2 ablakkal. Két kontyos nyeregvetős épület. A „Rabenstein Bergwerk” üzemvezetőségi épülete volt. Alatta a völgyben zúók álltak; egy belőlük lakóházzá alakítva ma is áll. Nagyon régi bányához tartozott, amelyről már 1509-ben történik említés. Hozzájutás: Hodrustól 2 km távolságra áll Selmece menet az országút mellett a Rabenstein-Grund (Grund=völgy) torkában. (I. köt., 176. tétel, az 1439. sz. felvétellel.)

Ötödik tábla

20. sz. Besztercebánya: Micsinyei Beniczky Tamás háza. Eredetileg XV. századbeli gótikus palota, ami 1639-ben lett átépítve. Reneszánsz árkádját (a képen nem látható), amely el volt falazva, az 1950-es években találták meg és állították helyre. Kő-

portálos kapuja felett nagy méretű családi címer két bányással az oldalán. A főtér (ma Námesťie Slovenského povstania) 16. sz. háza. (I. köt., 464. tétel, 1839. sz. felvétellel.)

21. sz. Selmečbánya: bányászház 1820-ból. Ma már lakatlanul áll. A II—174. számú ház. (I. köt. 571. tételeként pótlólag lett besorolva az 570. tétel alatti tajói tétel után az I. kötet V. számú albumába a 11^r levelére. Leírása is a maga helyén pótlendő lesz.)

22. sz. Az úrvölgyi vízvezeték (Herrengrunder Wasserführung) Kivonatós leírása: Építésének időpontjáról nincsenek adatok. Feltehetőleg még a Thurzó-Fugger vállalat idején épült. Az óhegyi bányák is reá voltak kapcsolva. Bukovecnél (falu és hegy neve) 1639-ben szivattyúval emelték a vizet a magasabban fekvő árokba. Később meghosszabbították a Koritnyica feletti Pustá Dolináig. Hosszát az 1760-as években 14897 ölnyinek mondják. Péch egyik kéziratosa tanulmánya 13174 ölet mond. Az eltérés valószínűleg időközben végrehajtott rövidítésekkel magyarázható. A vezeték végpontja az úrvölgyi Ludovica akna volt. Innen árokban később meghosszabbították a Mária aknáig. A vizet földbe fektetett vaspántokba fogott favályúkkal vezették. A kép a vezeték vályújának egy kiásott darabját ábrázolja. (I. köt., 501. tétel, az 1958. sz. felvétellel.)

23. sz. Telkibánya: ércórlőkövek az ércet előkészítő feldolgozásához. Az Ezüst Fenyő szálló épülete előtt látható két darab lapos mozsárra emlékeztető bemélyedésű nagy kő. Ezekben kézzel végezték az őrlést. Egy másik malomkőhöz hasonló ércórlő kő már láthatólag vízerőre működött. (II. köt., 407. tétel a 2279. sz. felvétellel.)

Hatodik tábla

24. sz. Zsilipszerkezet a bélabányai tapon. Az időlegesen lecsapolt tó lehetővé tette a zsilipszerkezetének aprólékos szemrevételét és lefénnyképezését. Ez egyben az összes selmeci tóra is vonatkozik. A 18 m mély tó zsilipszerkezetének faváza körülbelül 40 m hosszú. Ebben a hosszban 9 helyen van szilárdan rögzítve. Egyszer a zsilipkulcsot magabazáró zsilipházban, majd egyzer a zsilipzárat védő zsilipszekrényben. A közbeeső részen hét gyámfán függ a szerkezet hosszanti szilárdságát biztosító négy gerenda. Ezek között van szerelve a zárószelep két vasrúdja. A hosszanti gerendák és vasrudak elhelyezésének sémája a következő: IOIIIIOI. A gerenda jelölése I, a zárórúdé O. A hosszanti gerendákat tartó gyámfák talaj feletti magassága 120 cm. A függőleges gyámfák két sorban egymástól 2 m távolságban vannak beásva a hosszgerendák oldalába. A gyámfa párokat két-két vízszintben levő gerenda köti össze egymással. Ezek egyike csapolással és vaspánttal van mindkét végén a gyámfákhoz erősítve. Az alatta levő bevéséssel van azokhoz rögzítve. Ezek a keresztben elhelyezett gerendapárok szorosan tartják a közöttük levő hosszanti gerendákat. A zsilipzár vasrúdjai homorú peremű kerekeken nyugsznak. Ezek a kerekek a hosszanti gerendák aljára, a gyámfák közelében vannak felszerelve. A sűrű lécezéssel fedett zsilipkamra 2×2 m felületű és 1 m magasságban állott ki az iszából. A két hosszanti gerendasoron lépcsők vezetnek le azok teljes hosszában. (I. köt., 331. tétel az 1608. sz. felvétellel.)

25. sz. A bacsófalusi (Počuvadlo) tó szifon vízaknájának a zárószerkezete a XVIII. századból. Az aknagádonra fektetett gerendákról két függőleges tartógerenda emelkedik ki. Ezek egy keresztben fektetett vízszintes gerenda helyezkedik el. A gerendán és a reá fektetett vaslapon átfúrt nyíláson keresztül csavarmenttel ellátott 1 m hosszú rúd nyúlik alá. A csavarmentes rúd aljára vaspofába van befogva egy farúd. A farudazat a vas rúdon levő csavarment anyacsavarával emelhető vagy süllyeszthető. Ez egy kétkarú rövid nyelű fogantyúval ellátott anyacsavar, ami a fentemlített vasla-

pon nyugszik. Segítségével szabályozódik az aknazsilip kieresztő nyílása. (I. köt., 321. tétel az 1407. sz. felvétellel. Magának a szifonaknak a leírását ld. ugyanitt a 320. tételben.)

26. sz. Zsilipkulcs a két richnyavai (Reichenauer Grund) tavat összekötő zsilipházban. Épült 1802-ben. Kétoldalt elhelyezett két-két 25 cm vastagságú gerenda van egymás felé helyezve. Az alsók és felsők között 30 cm a távolság. A két oldalon fekvő gerendák párjaira egy-egy harántfekvő van erősítve. Az egymás felett levő, de 40 cm térközzel rendelkező gerendákon van a zsilipkulcs elhelyezve. A két gerendának furatán nyúlik keresztül a zsilipzárnak függőleges vasrúdja. Ebből kettő van és a felső végükön csavarmenttel vannak ellátva. A zsilipzár szabályozása a csavarment anyacsavarának segítségével történik. Ezeknek 12 cm külső átmérője van, meghosszabbítva egy 50 cm hosszú, felhajtott karú fogantyúval. Meggátolandó a gerendák ronesolását, az anyacsavaroknak vaslap alátétjük van. (I. köt., 316. tétel az 1416. sz. felvétellel.)

27. sz. Farudazat a tópataki (Kolpachy=Goldbach) kis tónak a zsilipzáró szerkezetén. Nem tekintve a vizaknákat Selmec környékén ez az egyetlen zsilip, amelynek a szokásos vasrudazat helyett farudazata van a zsilipzáró szerkezetre szerelve. Két párhuzamos, egymástól 1,5 m távolságra elhelyezett, 45° szögben dülő gerendára van szerelve a két szabályozó, elzáró szerkezet. A 25 cm vastagságú gerendába fúrt lyukon vezet át az a vas csavar, amire egy vaspofa van erősítve. A pofába van befogva a zsilipzár farúdjának a vége. A rudaknak és ezzel a zsilipzárnak emelése-süllyesztése a vascsavar anyacsavarának forgatásával történik. A vasrúd végén természetesen menetvágat van. Ebben az esetben az anyacsavar 50 cm átmérőjű, küllös kerékkel van ellátva. A két rúdmozgatása külön-külön történik. Ezzel kapcsolatban utalok Réz Géza tanulmányára, amelyben több tónak a zárókészüléke van ábrázolva. Közülük több tónak volt azóta már kieserélt farudas zárózsilipje. (I. köt., 330. tétel a 699. sz. felvétellel.)

28. sz. Hodrusbánya: bányászházak a „kopogóval” a Ziegenleuten hegyoldalban. (I. köt., a 38. laphoz a 471. sz. felvétel.)

Hetedik tábla

29. sz. Vörösvágás (volt Gömör-Kishont megye): Kohója 1871-ben lett újjáépítve. Leállították 1903-ban. Kővekből épült magas kemencéje négyzetes alapon köralakban készült. Alapja 8×8 m területű négyzet. Ennek fala 4 m magas. A négyzetű alapról emelkedik ki a 8 m magas köralakú kemence. Az alapot képező résznek minden oldalában egy-egy csapoló nyílást találunk. Ezek boltozottak félkör alakban. Szájnyílásuk 2 m széles, ami azonban befelé 120 cm-re szűkül. A kemence köralakú belső részének átmérője 360 cm. Ez téglabélés nélkül értendő, aminek nyomát nem találtam. Bemelve a csapoló nyíláson, az alapfalban 60 cm széles és a kemence belsejétől 70 cm vastagságú fallal elválasztott körbeheladó folyosót találunk. Ez minden oldalon azonos. A csapoló nyílásokkal négy részre osztott alapot minden tömbjében megtaláljuk. A folyosó magassága 180 cm. A kemencének köralakú része felfelé keskenyedik. A csapoló nyílásnak teljes hossza 230 cm. Ebből 100 cm a folyosónyílás külső faláig terjedő távolság. Ezután a 60 cm széles folyosó, majd ismét a 70 cm vastag belső fal következik. Szerkezetileg a következő módon rajzolhatjuk meg a kemencének az alaprajzát. Tetszés szerinti léptékkel rajzoljunk egy 8×8 m nagyságú négyzetet. Kiegészítőként a központra egy 1×1 m nagyságú négyzet kerül. Ennek oldalai legyenek párhuzamosak a külső falakkal. Ennek a kis négyzetnek sarkait kössük össze minden oldalon a 8 m-es oldalon berajzolt két méter széles csapoló nyílás két szélső pontjával. Ez által megkapjuk a nyílásnak tompa

küpot képező alakját. Ezután vonjunk körzővel egy 180 cm rádiuszú kört. Azonban csak a nyílás oldalfalához. Vagyis a belső 120 cm szélességű nyílás kihagyásával. Így alakul ki négy szabálytalan négyszögű oszlop, amiken az építmény terhe nyugszik. Hogy megkapjuk a kifolyó alapvonalát, újabb kört vonunk. Ezúttal 250 cm-nyi rádiuszt alkalmazunk. Így kapjuk meg a 70 cm vastagságú belső fal elhelyezkedését. Egy további 310 cm vastagságú rádiusszal rajzolt kör adja végül a belső fal és faltömb közötti folyosó méreteit. Hozzájutás: Jolsvárol Rákoson keresztül a Červenany buszmegállóig. Innen Ny. felé vezető országyúton, ami Ratkóra fut be, 100 m táv után balra fordulunk. Újabb 100 m után a kohó területén vagyunk. Ha a megállótól ENY. felé megyünk akkor a 2 km távolságra levő szirkai bányatelephoz érünk. Útközben láthatjuk azt a magas hányót, amelyen az egykori bányavasút haladt Rákosról Szirkre. (II. köt., 302. tétel a 2532. sz. felvétellel.)

30. sz. Alsósajó (volt Gömör-Kishont megye): Etelka huta. Nagyolvasztója a régebbi huta átalakításával épült. Az új kohó 1868-ban lett befejezve. Pörkölő kemencéi 15 láb magasak és 7 láb szélesek voltak. Ezek azonban eltűntek. A kohó magas kemencéje és az előkészítő épületei külön állanak. Azonban közös tető áll felettük. A kemence adagoló nyílásainak magasságában köti öket híd össze. Az egykori Szepes-Gömörben létezett kohók közül ez és a Károly huta vannak még ép állapotban. Felhasználható épületeiben egy szövetkezet dolgozik. Hozzájutás: a Dobsina s Rozsnyó közti vasútvonal „Nižná Slaná” állomásán kell kiszállni. Figyelem! Itt sem a község megállójánál. Az állomástól balra kanyarodó úton jutunk a kohóhoz és onnan az országyútra. Autóbusszal is megközelíthető. (II. köt., 218. tétel, 2336. sz. felvétel.)

31. sz. Szomolnok: „Schwefelturm”. A szomolnoki bányák úgynevezett „Beomlások területén” a legnagyobb, a Ferdinand aknai omlás felett az erdő erősen megritkult fái között találjuk Szomolnok egyik legérdekesebb bányászati vonatkozású emlékét, a 25 m magas „Schwefelturm”-ot. Érdekes lenne annak megállapítása, hogy mikor épülhetett ez a feltehetőleg aknatorony. Lehet, hogy a szellőztető kéményeknél említett alapincézett épületfalak egykori „Scheffelhütte” maradványai. Ignatz Willidiener 1768-ban „Cement Schreiber” és „Schwöfl Hütten Schreiber” volt. A fák dacára meglátjuk a kimagasló, körülbelül 25 m magas toronyszerű épületet. Elnevezését is csak hosszú utánjárással tudtam meg, azonban rendeltetését senki sem ismeri, még az ottani bányász körökben sem. Egyszerűen megfeldkeztek róla. Sokan azt sem tudják, hogy létezik. Ennek valószínűleg a fekvése az oka. A torony szabályos négyzet alaprajzú. Falai 1 m vastagságúak. Alapterülete minden oldalon 4 m, amely méret teljes magasságáig megmarad. Azonban ez, egy a toronynál minden oldalon 1 méterrel szélesebb alapzaton áll, aminek oldalanként egy-egy félköríves boltozatú széles nyílása van. Ezeket bejuthatni a torony belsejébe. Ha volt a torony alatt akna, akkor az fel lett töltve. Magában a torony belsejében, aminek átmérője 2×2, m nem találtam semmilyen szennyezést vagy lerakódást. Tehát valószínűtlen, hogy kémény céljaul szolgált volna. Komplikálja a megfejtést a torony alapjában levő négy nyílás. Ha szellőztetés céljára épült, akkor az zavarta volna a légiárást. Végso következtetésem mégis az, hogy erős léghuzatot előállító akna lehetett. Feltevésem alapja az, hogy az itteni kénkvand bányák belső hőmérséklete a 40 Celsius meghaladta és gyakran támadtak ennek következtében bányatűzök. Feltehetőleg annak köszönheti megmaradását (ha akna volt), hogy aknáját feltöltötték. Különbén ez is beomlott volna. A torony négy falán a két szembenállón azonos motívum látható. Ez az egyik oldalon csúcsives ablaknyílást utánoz. A másikon ugyanolyan, de két csúcsívben végződő bemélyedés látható. Kérdés, kapunk-e rá valamikor választ, hogy mikor és mire épült. (II. köt., 105. tétel a 3018. sz. felvétellel.)

32. sz. Gölnicbánya: a „Zechen” bányatelep Thurzó tárója. Sziklába hajtott ékkel-kalapáccsal művelt táró. Klasszikus példánya a régi, keskeny, testreszabott táró

nak. A táróból állandó a vízfolyás. Be van omolva, ami a felszínen is látható. A táró előtt nagy kiterjedésű és magas hányó terül el. Ennek belső szélén a tárótól körülbelül 50 m távolságra feltöltött aknára jellemző horpadás látható. Hozzájutás: már amikor a Gölnicbánya „Zechen” („Zechy”) nevű bányatelepére vezető szekérruton áthaladunk a völgyfenéig benyúló hányó oldalán, meglátjuk a völgy tulsó oldalán fekvő táró hányóját. Rajta két lakóház áll, amelyekről oldalvást a táró sziklafalát is észrevesszük. Be kell menni a faluba és onnan visszakanyarodni a táróhoz. A „Zechen” telep a várostól körülbelül 20 perc. (II. köt., 42. tétel a 2709. sz. felvétellel.) A „Zechen” telephez vezető út részletesebb leírását a II. kötet 23. lapján találja az olvasó.

Nyolcadik tábla

33. sz. Merény (Nálepkovo=Wagendrüssel, korábban Vondrišel is): Az első hámor romjai: a XIX. században még dolgozott merényi hámorok közül az úgynevezett első hámor az egyetlen, amelyből még fellelhetők a berendezés maradványai. Ezek alapján a kötet 77. lapjánál találja az olvasó a hámor rekonstrukcióját. A második hámor helyén ma kicsiny lakótelep áll, a harmadiknak pedig nyoma sem található. Hozzájutás: Merényből egy mezei út indul ki a falu D-i aljából. Ez tavasszal és ősszel igen sáros. Az út a folyóval párhuzamosan halad. A folyó tulsó partján a vasútvonal vezet. Körülbelül 1,5 km távolságra a falutól egy három gerendából álló, karfával ellátott gyaloghídhöz érünk. Ezen átmenve a hámor területén állunk. (II. köt., 141. tétel a 2743. sz. felvétellel.)

34. sz. Alsó- és Felsőmecenézif hámorai. A meglevő hámorok fekvése: a Múzeum-Hámor Alsómecenézif felső végében a szomolnoki országút mellett áll. Johann Bröstl hámor a előbbtől tovább haladva az első jobboldali útelágazásban a „Goldseifen” nevű völgyben fekszik. Johann Antl Felsőmecenézifen lakik, de hámor a „Hummel” völgyben található. A hozzá vezető utat ld. a „Kalte Rinn” leírásánál. Stefan Göbl hámor a szomolnoki országút jobb oldalán elterülő „Piwering” völgyben van. Az országúttól 5 perc. Az említettekén kívül jónéhány hámorromot és sok hámor maradványt találni még. Vonatkozik ez különösen a Mecenzéf és Počkaj hámor közötti Sugó patak völgyére. Alsómecenézifen volt a hámor kovácsok többsége, Felsőmecenézifen a szöggyártók voltak többségben. Utóbbi iparágak már nyoma sincs, még emlék formájában sem. A hámorokat a XIV. században vasverőháznak nevezték.

A fentiekhez csatlakozóan a szerző részletes leírását adja a mecenzéfi hámorok építésének és fő szerkezeti elemeinek. (II. köt., 164–170. l.) Ezek közül itt a 34. szám alatt mutatom be a „Goldseifen Grund”-ban álló Bröstl-féle hámor duzzasztóját. (II. köt., 167. l. a 2261. sz. felvétellel.)

35. sz. „Dolgozik a pöröly” — a Bröstl-féle hámor pörölye. (II. köt., 167–168. l., a 2278. sz. felvétellel.)

36. sz. Az Antl-féle hámor épülete a Hummel-völgyben a vízkerékkel és a vízelvezető csatornával. (II. köt., 166. l., a 2253. sz. felvétellel.)

37. A mecenzéfi három pörölyös „Mexico” hámor romjai a Csendes telepen. (II. köt., 166. l., a 2257. sz. felvétel.)

38. sz. Irtványos Selmechánya mellett, szlovákul Kopanice, németül Gerod: Az „Óriás evés” (Riesenpenkchen). A „Kramschacht” nevű aknával kapcsolatban említik. Nagyon régi, 30 m. átmérőjű lefolyás nélküli katlan. Kétharmadában függőleges szikla. Többi része meredek lejtő. Déli oldalának nagyméretű, sziklából kifaragott termében találjuk az akna nyitott torkát. A barlangnyílás baloldalán egy „Zeche” (lefejtett evés) hasadéka kezdődik. Ez körülbelül 80 m hosszúságban vezet és közben három helyen a felszínen hasadékot képez. A lefejtett telér méretei: 1,5–2 méter széles és 25–30 m

magas. Hozzájutás: a Banište 741 m-es gerince alatt fekszik. A gyepes hegyoldal Irtványos és a Moder táró között terül el. Hozzájutás: Selmechről és Hodrusról buszjárat Kopanice-re. (I. kötet, 300. tétel az 509. sz. felvétellel. — A kép előterében a szerző „munkában”.)

*

A nyolc táblán közölt felvételek csak kiragadott példák. Rendszeres typologiai válogatáshoz nem hogy 38 létesítmény bemutatása, hanem annak háromszorosa sem lett volna elegendő. A példák így is sejtetik az olvasóval a felkutatott emlékek gazdag változatosságát. Fő céloom különben is az volt, hogy érzékeltessem a szerző szellemi és fizikai munkateljesítményének a lenyűgöző nagyságát. Hozzá azonban nemcsak a felkutatás rendszerességét, hanem az aprólékos gondosságot is az emlékek, illetőleg azok mai állapotának a megőrkítésében.

Kevésbé örvendetes szerzőnknek az I. kötet 87. lapján tett észrevétele: „Sajnos az egykori alsómagyarországi bányaterületen már nem található semmilyen számottevő alkotás. A még fellelhető létesítmények egyedül a bánya-vízvezetékekkel kapcsolatosak. A XVIII. században épített „Wasserkunst”-ok épületeiből is csak kettőt találtam. Óhegyen és Úrvölgyön. Azokat is technikai berendezésük nélkül.” Mi mást mondhatok erre, mint hogy a szerző — hangsúlyozom — egyéni vállalkozása nem a tizenkettedik, hanem már a tizenharmadik órában jött, vagy még ennél is később. Nem az ő mulasztása. Vele szemben számonkérésnek nincs helye. Annál inkább elgondolkozhatnak megállapításain a technikai emlékek védelmére hivatott intézmények dolgozói vezetőikkel együtt és a bányagazdaság meg a technika történetével hivatásszerűen foglalkozó kutatók — köztük magam is.

A tizenharmadik órában jött egyéni vállalkozás a maga mintaszerűségében topográfiai megállapításaival így is alig értékelhető segédeszköze a bányagazdaság történetének. A topográfiailag meghatározott létesítmények és romok névszerű azonosításával lehetővé teszi az írásos emlékek további, tágabb értelmezését és hasznosítását. Helytörténeti vonatkozásban pedig, mondhatnám, kezdeményező ösztönzője lehet a tájismereti kutatások kiszélesítésének. Külön kiemelném a szerzőnek a hámorokkal és a vízgazdasággal foglalkozó rekonstrukciós leírásait, amelyek igazából már tanulmányszámra vehetők. Nem kevésbé Selmechánya vízgazdálkodásának és a Mikoviny-féle vízgyűjtő árokrendszernek a térképes ábrázolása is.

Szót, megvitátást érdemelne maga a módszer is, a technikai műemlékeknek fényképes dokumentációval párosuló topográfiai leírása. Ez messze meghaladja a bányagazdaság vonatkozásában a szkanzenszerű megoldások lehetőségeit.

*

„Habent sua fata libelli” — hadd példázza a szólás-mondást a szerző bevezetésének néhány ténybeli megállapítása.

Mint írja, 1956-ban, nyugdíjazása után, kezdett Selmechánya bányászati emlékeinek dokumentációs fényképezésével foglalkozni. A volt selmechányai bányászati (utóbb bányászati és erdészeti) főiskola alapításának kétszázéves évfordulója alkalmából az illetékes szlovák tudományos intézmények által rendezett tudományos ülészek résztvevőit lepte meg a bányászati levéltár térképkiállítása mellett egy tekintélyes számú fényképet bemutató tablóval és a Mikoviny-féle árokrendszer térképével. Erre hívták fel a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem képviselőjében jelenlevő Dr. Gyulay Zoltán dékán figyelmét, aki akkor a szerzőnek javaslatot tett az egykori „alsómagyarországi bányákörzet emlékeinek fényképekkel dokumentált topográfiai leírására”. 1966-ban az

Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület az elkészült munkát szerződésileg rögzített kiadás céljából megvette. Az 1970-re tervezett kiadás azonban pénzügyi nehézségek miatt elmaradt. Még e munka átvétele előtt az OMBKE akkori elnöke, Dr. Gyulay Zoltán szóban és írásban felszólította a Szepes-Gömöri Érchegység emlékeinek azonos leírására is. Az 1970-re elkészült munkát az OMBKE szintén megvette, de a publikációját (?) ennek már csak hat gépelt példányban vállalták, kimondottan kutatási célokra. A sokszorosítás megtörtént, azonban a szerző annak még az OMBKE könyvtárában sem találta példányát, más számbavett országos jellegű intézményekről nem is szólván. „Ezért — idézem szószerint — indíttatva érzem magam, munkámnak kézirati másolatát olyan intézményeknél letétbe helyezni, ahol az hozzáférhetővé válik.”

Tekintse az olvasó ismertetésemet a szerző remélte első felhasználásnak. Hiszem, lesznek követőim. Sőt remélem, hogy a hámorok és a vízgazdálkodás rekonstrukciós fejezetei még a szerző neve alatt helyet kapnak valamelyik szakfolyóiratunkban.

Grete Klingenstein:

Kaunitz államkancellár származása és neveltetése*

A XVIII. század történetével foglalkozó irodalomjegyzékek elárulják: Kaunitz államkancellárnál kevésbé jelentős személyiségekre sokkal nagyobb figyelmet fordít a kutatás. Pedig ő volt az, aki fél évszázadig, 1742-től 1792-ig döntő módon vett részt az osztrák monarchia belső helyzetének és az európai államokhoz való viszonyának kialakításában. Ám tulajdonsítson a mai történettudomány kis jelentőséget a biográfiai kutatásoknak, az aligha vitatható, hogy szükséges Kaunitz életét és működését tudományosan megközelíteni. Nyilván nem szabad Kaunitz személyét mintegy életrajzi elszigeteltségében vizsgálni. Azt a nehéz feladatot kell megoldani, hogy az embert társadalmi közegében ragadjuk meg, szellemi látóhatárát jelöljük ki és tevékenységének és befolyásának lehetőségeit kutassuk fel.

Hogy e feladatnak eleget tehesünk, először is szabadulnunk kell attól az ábrázolástól, amely a XIX. században Kaunitzot, csakúgy mint más történelmi személyiségeket, mintegy kettévágta: az egyik oldalon állt az államférfi és külpolitikus, a másik oldalon az úgynevezett ember. Ezt a szétválasztást már a Kaunitzról szóló első munkákban is megtaláljuk, így Hormayr „Österreichischer Plutarch”-ában (1807), Alfred von Arneht életrajzi töredékében (1900) és Alexander Novotnyánál is, akinek 1947-ben megjelent „Staatskanzler Kaunitz als geistige Persönlichkeit”-je késői ellenpárja Georg Küntzel 1923-ban megjelent könyvének, amely Kaunitzot mint a hatalom- és realpolitika megtestesítőjét ábrázolja.¹

Ha eddig kevésbé érdeklődtek a valódi Kaunitz iránt, ezt különféle politikai, ideológiai és vallási állásfoglalások is okozhatták, de az is tény, hogy az államkancellár magánéletéről szinte teljesen hiányzik a forrásanyag. Megmaradt azonban a nevelteté-

* Tanulmányunk Kaunitz államkancellár származása és neveltetése tárgyában végzett kutatásaink főbb eredményeit vázolja. A teljes anyag rövidesen könyvalakban jelenik meg.

¹ *Joseph von Hormayr*: Österreichischer Plutarch, 12. Wien. 1807. *Alfred von Arneht*: Biographie des Fürsten Kaunitz. Ein Fragment. In: Archiv für österreichische Geschichte, 88 (1900) 1–201; Arneht hagyatékából. *Alexander Novotny*: Staatskanzler Kaunitz als geistige Persönlichkeit. Ein österreichisches Kulturbild aus der Zeit der Aufklärung und des Josephinismus (–Österreichische Heimat, 5. Wien. 1947). *Georg Küntzel*: Fürst Kaunitz-Rietberg als Staatsmann, Frankfurt. 1923. Mint szépirodalmi kísérlet említendő *Leopold von Sacher-Masoch* regénye: Kaunitz. Ein kulturhistorischer Roman. Prag. 1865; újra feldolgozta *Franz Karmel*. Wien. 1945. A legfontosabb életrajzi vonatkozású cikkek: *Constant von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, 11. Wien. 1864, mely a 79–80. oldalon a régebbi életrajzi vázlatokat és a Kaunitzról szóló adoma- és epizódszerű irodalmat is felsorolja. Továbbá *Arneht* munkája az Allgemeine Deutsche Biographie 14. kötetében. Leipzig. 1882. Újabban különösen amerikai történészek nagyobb figyelmet szentelnek Kaunitz-nak. Nem ad újat *J. McGill* disszertációja: The political education of Wenzel Anton von Kaunitz-Rittberg phil. thesis. Harvard University. Cambridge, Mass. 1960. Mikrofilm. *Uő.*: The roots of policy: Kaunitz in Vienna and Versailles 1749–1753. In: Journal of Modern History, 43 (1971), 228–244.

séről és a XVII. század eleje óta elődei életéről szóló bőséges anyag a brnoi állami levéltárban.² Így — mint ahogy életrajzi kérdésvetetés természetéből is adódik — először is az államkancellár származásával és neveltetésével foglalkozunk. Az alábbiak a lényeg bemutatására szorítkoznak, kiemelve bizonyos részleteket, amelyek a nemességnek a Habsburg-abszolútizmusban betöltött helyzetét, funkcióját és jelentőségét tekintve általános érdeklődésre tarthatnak számot.

Wenzel Anton 1711-ben született. Családja törzsökös morvaországi család, egyike azoknak, amelyek a politikai összeomlást, a kikényszerített vallásceserét és a gazdasági válságot a XVII. század első felében jól vészelték át, sőt abból nyereséget is húztak.³ A Kaunitzok 1600 körül a morva testvérek hitét vallották és a katolikus fejedelmekkel folytatott rendi vitákban az első sorokban küzdöttek. Leo Wilhelmet, aki már három éves korában, 1617-ben elvesztette atyját, Morvaország kormányzója, Dietrichstein biboros a fehérhegyi csata után éppúgy kivonta nem katolikus anyjának gondozása alól, mint azt más teljes- és félárvakkal tette, rábízva az olomouci jezsuitákra. Ő már a régi morva és cseh nemességből származó új nemzedék típusát testesíti meg. Ezek gyermekkoruktól katolikus hitben nevelkedtek, országos hivatalokba kerültek és ők valamint fiaik a bécsi központi hivatalokba emelkedve az abszolút uralkodói hatalomnak immár nem ellenfelei, hanem támaszai. El is követték mindent, ami a rangot, méltóságot, birtokot és összeköttetéseket illeti, hogy az idegen származású, az országba költöző nemességhez hasonuljanak.

Leo Wilhelm katolikus hite volt az előfeltétele annak, hogy e régi morva nemzetség a politikai és gazdasági viszonyokban a húszas években beállott fordulatot átvészelve. Anyagi, de mindenekelőtt társadalmi előnyöket eredményezett neki magának és utódainak személyes kötöttsége Dietrichstein kormányzóhoz. Ez ugyanis segített az austerlitz-i uradalmat és a testvérétől örökölt uhersky-brod-i uradalmat egyesíteni, és 1647-ben, Dietrichstein halála után, Leo Wilhelm nőül vette Dietrichstein unokahugát, Maria Eleonorát. 1642-ben III. Ferdinánd a morva bárót felvette a cseh királyság grófi rendjébe, amivel az új, az országba jött grófokkal egyenrangúvá vált. E házassággal most már Leo Wilhelm körül illusztris rokonsági kapcsolatok egész hálózata alakult ki, politikai, katonai és társadalmi funkciók, hivatalok és tisztségek egész rendszere, amelyek a nagyszámú rokonság, a Dietrichstein, Liechtenstein, Leslie, Trautmannsdorf, Mansfeld és Montecuccoli családok nevéhez fűződött.⁴ Talán e kapcsolatok első eredménye Leo Wilhelm 1650-ben történt kinevezése a morva örgrófság legfelső országbírájává. Bécsben császári kamarás és titkos tanácsos lett. Ezek inkább címek voltak, mint udvari tisztségek, a társadalmi emelkedést jelezték, politikai jelentőségük már kisebb, de a magasabb hivatalok várományosai számára igen kívánatosak voltak. Austerlitzben őrzött régiséggyűjteménye és istállója mutatják, hogy a hivatal, a rang és a „nobile officium” mennyire megkívánják a látványos reprezentációt. Cseh- és Morvaországban a törzsökös nemességet így térítették át és így integrálták egy emberöltőn belül az új rendszerbe.

Leo Wilhelm 1655-ben bekövetkezett korai halála után a befolyásos Dietrichsteinnek köre egyetlen fia, Dominik Andreas (1655–1705) számára jelentett nagy előnyt. Mert a nemesség felső és legvagyonosabb rétege széles rokoni kötelékekben csoportosult

² Családi levéltár, Jarmeritz és Austerlitz, Brno. Az Arneht-hagyatékban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) őrzött feljegyzésekből és a Reichshofratsakten-ből (ugyancsak H. H. St. A., Wien) értékes kiegészítések meríthetők az anyaghoz.

³ *Grete Klingenstein*: Leo Wilhelm von Kaunitz. Ein Beitrag zum Bild des Adelligen im 17. Jahrhundert. In: Bausteine zur Geschichte Österreichs (=Archiv für österreichische Geschichte, 125. 1966). 120–137.

⁴ Ld. *Frank Baron Freytag von Loringhoven*: Europäische Stammtafeln, 4 köt. (Utánnymás Marburg, 1950–1961); valamint *Wurzbach* megfelelő kötetét.

a trónus és udvar körül; s amiként a rokoni kapcsolatok személyesek voltak, ugyanilyen volt szolgálati és hűségi viszonyuk is a császárhoz. Az udvari hivatalok viselői egyben politikai hatalmat is jelentettek, amelyet azután a felvilágosult abszolutizmushoz vezető átmeneti korszakban egy változatos és részleteiben még fel nem derített folyamat során veszítettek el. Az udvari tisztségek közül I. Lipót idején a főudvarmesteré volt a legfontosabb, mert ő elnökölt a titkos tanácsban.⁵ Dominik Andreas számára döntő volt, hogy nagybátyja, Ferdinand Joseph von Dietrichstein először Claudia császárnőnél, majd 1684-től 1698-ig magánál a császárnál főudvarmester. Amikor a fiatal arisztokraták szokásos tanulmányútjáról hazatért, 1667-ben összeházasították a császárnő egyik udvarhölgyével, Maria Eleonorával, Sternberg cseh gróf leányával. Az újabb rokoni kapcsolat újabb lehetőségeket nyújtott, s ő jól értett ahhoz, hogy ezeket ki is használja. Aki valamire akarta vinni, az nem a rendek oldalán tevékenykedett — ezek politikai jelentősége 1628 után nagyon lecsökkent —, hanem Bécsben, az udvarnál. Dominik Andreas egész tevékenysége azt szolgálta, hogy elősegítse — ahogy ő mondta — háza „jólétét és felvételét”. A nagyravágyás, hogy nemzetsege is elnyerje azt a fényt, amely a rokon családokat körülvette, végigvonul egész életén.

Hamarosan kinevezték császári kamarássá; ez nem volt jövedelmező állás, de ugródeszka ahhoz, hogy majdan politikai, diplomáciai vagy gazdasági-katonai természetű fontosabb feladatokat vállaljon. Először mint császári főbiztos a morva országgyűlésen működött, majd diplomáciai missiókban vett részt Bajorországban, Kölnben, Pfalzban és Angliában.⁶ A kilencvenes évek elején sikerült elérnie, hogy felvegyék az udvarnál mértékadó „csehek” belső körébe, amelyhez Gottlieb Windischgrätz birodalmi alkancellár és Franz Ulrich Kinsky cseh udvari kancellár is tartoztak. 1694-ben Dominik Andreast, akit alkalmanként már régóta bevontak konferenciákba, első követként kiküldték Hágába, hogy béketárgyalásokat folytasson a franciákkal és hitelügyleteket tárgyaljon meg a hollandokkal. Amikor 1695-ben megüresedett a birodalmi alkancellárság, befolyásos barátok jártak közben az udvarnál és Mainzban, így a pfalzi választófejedelem és Brandenburgi Frigyes is: Dominik Andreas birodalmi alkancellár lett.⁷

A XVII. század utolsó harmadában a birodalmi alkancellárok akkor rendelkeztek befolyással és tekintéllyel, ha magatartásukat a cseh—osztrák érdekekhez hangolták. Mint császári minisztereknek súlya volt szavuknak a cseh, az örökös tartományi, sőt

⁵ *Ivan von Žolger: Der Hofstaat des Hauses Österreich, Wiener staatswissenschaftliche Studien 14. Wien. 1917). 220. Ld. továbbá: Ferdinand Menčík: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter. In: Archiv für österreichische Geschichte, 87 (1899). 447—563. Žolger és Menčík kimutatják a nagy fejlődésvonalakat, figyelembevétel az államtudományi és jogi szempontokat, azonban alig érintik a mindenkori politikai és társadalmi-gazdasági összefüggéseket.*

⁶ Diplomáciai jelentéseinek fogalmazványai, terjedelmes levelezése európai államférfiakkal az austerlitz anyagban, az eredeti jelentések a bécsi Staatsarchivban. A bajorországi megbízatásra lásd továbbá: *Michael Strich: Das Kurhaus Bayern im Zeitalter Ludwigs XIV. 2. München. 1933; az angolra: Onno Klopp: Der Fall des Hauses Stuart, 3. Wien. 1876, a kölnire: Max Braubach: Das Kölner Domkapitel und die Wahl von 1688. In: Annalen des historischen Vereins des Niederrheins, 122 (1933), 51—117. A pfalzi udvarnál, Johann Wilhelm választófejedelemnél folytatott tevékenysége még nem kapott elemző feldolgozást. Közös művészeti érdeklődésükre, főként építészeti téren lásd. *Theodor Levin: Beiträge zur Geschichte der Kunstbestrebungen in dem Hause Pfalz-Neuburg. In: Beiträge zur Geschichte des Niederrheins, 20 (1905), 151 kk.**

⁷ A németalföldi missióhoz lásd *Heinrich von Srbik: Wien und Versailles. Zur Geschichte von Straßburg, Elsaß und Lothringen 1692—1697. München. 1944. VI. fej. Birodalmi alkancellárrá történt kinevezéséhez ld. Fond Austerlitz IV/8 és III/96, 105, továbbá bécsi levéltári adatok alapján *Lothar Groß: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559—1806 (Wien. 1933), 59—61. Nagyjában használhatatlan Emma Steflíček bécsi disszertációja: Das Reichsvizekanzleriat unter Dominik Andreas Graf von Kaunitz 1698—1705. Wien. 1954.**

a magyarországi ügyekben is. Hogy a „csehek” a birodalmi udvari kancelláriában a császárnak, mint a birodalom fejének politikáját más irányba terelték, mint az a mainzi főkancellár érdekében volt, e témát a történetírás már többször fejtegette, s Kaunitz, mint birodalmi alkancellár ezért rossz minősítést is kapott,⁸ bár Max Braubach kimutatta, hogy az olyan „csehek”, mint Kinsky és Kaunitz már a spanyol örökösödési háború előtt a császári politika új orientálására törekedtek, s e törekvések végezetül a Franciaországgal való tárgyalásokhoz vezettek.⁹ A kül- és birodalmi politikának ez az új orientációja a Habsburg-ház délkeleti és déli érdekeinek teljes átértékelésével függött össze. Amennyire a kutatások mai állása mellett megállapítható, a Kaunitz és a hozzá hasonlók szeme előtt olyan államképződmény lebegett, amelyet egy területileg kikerekített közép-európai államnak nevezhetnénk, déli és délkeleti „biztosító” területekkel. Szkeptikusan ítélték meg a merőben dinasztikus, spanyol érdekeltségű politikát. A konferenciák jegyzőkönyveiből kiderül: attól félték, hogy a Monarchia hatalmi bázisa szétforgácsolódik és hazai, főként cseh pénzeket elpazarolnak távoli, biztosítatlan, gyér lakosságú és kevésbé gyümölcsöző spanyol uralom alatt álló országsávokra.¹⁰ Ebből a gondolatrendszerből származott a Franciaországgal való kiegyezés — Bajorország megszerzésének és a délkeleti terjeszkedésnek gondolata. Ezzel szorosan összefüggött az új gazdasági program és az új népesedéspolitika.

A birodalmi alkancellár, akit magánügyeiben is Hollandia és Franciaország merkantilista szelleme vezetett, 1700 táján austerlitz uradalmán Morvaország első textilmanufaktúráját létesítette és egyébként is igen vállalkozó szellemű volt.¹¹ Nagy birtokokat vásárolt, talajjavítási munkákat végeztetett és megkezdte az árkádos ősi kastély átépítését, hogy az igényeinek és rangjának megfeleljen.¹² Bécsben házakat és kerteket vett, mintegy dokumentálva azt a nagy átalakulást, amely a nemzetség életében akkoriban végbement: a morvaországi nemesből bécsi udvari ember lett. Ezt a felemelkedést követték előléptetések a rangok hierarchiájában. 1683-ban birodalmi grófi rangot kapott.¹³ Ő, akit még birodalmi alkancellár korában is lekicsinylően „cseh”-nek neveztek, igen fontosnak tartotta a birodalmi rangot és szavazati jogot. Hogy családjának a birodalmi méltóságot és tekintélyt még jobban biztosítsa, összeházásította fiát, Maximilian Ulrichot a westfáliai Rietberg grófság katolikus örökösnejével, Maria Ernestine Franziskával.¹⁴

Azonban 1705-ben korán meghalt. Az 1705 és 1711. évi trón- és személyi változások csökkentették fia, Maximilian Ulrich (1679–1746) lehetőségeit, hogy magasabb udvari hivatalokba juthasson. Dominik Andreas amúgyis hatalmas adósságokat hagyott hátra, mert felemelkedése idején reprezentációs célokra, föld- és házvételre, ma-

⁸ Hugo Hantsch: Reichszvizekanzler Friedrich Karl Graf von Schönborn 1674–1746. Augsburg. 1929, 52.

⁹ Versailles und Wien von Ludwig XIV. bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert, (= Bonner historische Forschungen, 2. Bonn. 1952, I. fejezet). Lásd továbbá: Arnold Gaedecke: Die Politik Österreichs in der spanischen Erbfolgefuge 2. köt. Leipzig. 1877.

¹⁰ Gaedecke: i. m. 2. 185*, 179*.

¹¹ Jindřich Šebanek: Textilní podniky moravských kouniců. In: Časopis matice moravské 55 (1931), 95–168, 418–468.

¹² Az építkezés történetéhez a legalaposabb, újabb eredményekkel: Erich Hubala: Schloß Austerlitz in Südmähren. In: Stifter-Jahrbuch, 5 (1957). 174–200. Az építészet szociális funkciójához a barokk-korban ld.: Norbert Elias: Die höfische Gesellschaft (Neuwied. 1969), amely a francia kultúra területéről hoz példákat.

¹³ Verwaltungsarchiv, Wien, Adelsverleihungen, Grafenstand, Diplom vom 12. 1. 1683, Intimation zur Erhebung an die österreichische Hofkanzlei vom 25. 11. 1682. 1682 decemberében kezdte meg Kaunitz első diplomáciai missióját Bajorországban.

¹⁴ Fond Jarneritz Brno Misc. 3b és 3d, Korrespondenzen des Dominik Andreas mit der Gräfin Bentheim, der Mutter der Maria Ernestine Franziska von Rietberg (1686–1758), H 3-ban a Pacta dotalia, kelte Wien, 1700. szept. 7.

nufaktúraalapításra és építkezésekre kölcsönöket vett fel.¹⁵ A hitbizomány, amelyet Dominik Andreas végrendeletileg alapított, megkötötte utódja kezét. Maximilian Ulrich semmit el nem adhatott. A hitbizományok alapítását, melyek közül a Kaunitz-féle aránylag későn létesült, párhuzamba lehet állítani konszolidációs eljárásokkal, amelyek a korai újkorban területi, közigazgatás-technikai és jogi-politikai vonatkozásban az európai államokban végbementek s részleteiben még megvizsgálendő összefüggésben álltak a kis lovagbirtokok bomlásával. A termelőeszközök és termelőerők koncentrációja kedvezhetett a földesúr mezőgazdasági üzemének és merkantilista vállalkozásainak. Másrészt azonban éppen a tőkének állandó lekötése a földbirtokhoz akadályozta a kereskedelmi vállalkozásokat, ha máshonnan nem lehetett tőkét mozgósítani. Ez volt a helyzet Kaunitzék esetében is. Az austerlitz-i manufaktúra, melyet magyar kuruc csapatok is lerohantak, elsorvadt, míg végül 1714-ben az utolsó svájci munkások is elköltöztek. Maximilian Ulrich nem ismételhette meg a kísérletet, de értékes tapasztalatokat szerzett, melyeket tartományfőnöksége idején hasznosított.

Így a nagyszerű lehetőségek Dominik Andreas korai halálával véget értek, s néhány évnek kellett eltelnie, míg az udvarban beállott kedvező személyi változások megint lehetővé tették, hogy a Kaunitz-család boldoguljon, felemelkedjék és pénzügyi helyzete is annyira stabilizálódott, hogy Maximilian Ulrich 1716 és 1724-ben kisebb diplomáciai megbízásokat vállalhatott és 1720-ban megpályázhatta a tartományfőnökséget, amelyet 1746-ban bekövetkezett haláláig be is töltött.¹⁶ Ez a Maximilian Ulrich volt Wenzel Anton atyja. Miként a birodalmi alkancellár, ő is termetes, kerek arcú férfiú volt, s nagyatyjától örökölte fogékonyságát minden praktikus és hasznos dolog iránt. Ha áttekintjük Morvaország történetét Kaunitz tartományfőnökségének évtizedeiben, a tartomány szinte kísérleti terepnek tűnik, ahol — részletrendszabályokat próbáltak ki, amelyeket azután később a cseh-osztrák állam nagyobb kereteiben hajtottak végre.

A tartományi ügyek korabeli vizsgálata világosan mutatja, hogy származása, családja és környezete mit jelentenek majd az államkancellárnak. Miként nagybátyja, Schlick a cseh udvari kancelláriában, úgy Maximilian Ulrich mint morvaországi tartományfőnök azonnal hozzálátott, hogy legalább adminisztratív uton, azaz a tartományi kormányon belül az igazságszolgáltatást elválassa a közigazgatástól és a hivatali apparátust modernizálja.¹⁷ A Habsburgi összállam keletkezését, a központi kormány kifejlődését vizsgáló történelmi kutatás az egyes tartományokban folyó reformtörekvésekre eddigelé túlnál kevés figyelmet fordított, aminthogy figyelmen kívül hagyta a

¹⁵ A vagyon kb. egy millió dénárt tett ki, az adósságok 200 000-et.

¹⁶ A frank, felső-rajnai, alsórajna-westphaliai, felső-szász körzethez és Frankfurt városához az 1716-os török elleni háború finanszírozása végett kapott megbízásáról ld. Brno, Fond Jarmeritz G 34. 1724-ben mint császári követ a konklávénál Rómában. Ehhez HHStA Wien, Staatskanzlei, Rom, Fasz. 108 és 109; Rom, varia, fasz. 34 és *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste XV. Freiburg/Breisgau. 1930. 461 kk. A tartományfőnökség tárgyában *Christian d'Elvert* korábbi munkája: Zur Oesterreichischen Verwaltungsgeschichte mit besonderer Rücksicht auf die böhmischen Länder (=Schriften der historisch-statistischen Sektion, 24. Brünn. 1880), máig nélkülözhetetlen; újabban a közigazgatási reformokról *Vladimír Vašků*: Studie o správních dějinách a pisemnostech moravského královského tribunálu z let 1636—1749 (Tanulmány a morva királyi törvényszék jogtörténetéről és iratairól az 1636—1749 évekből), (=Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Filosofická Fakulta, 144. Brno. 1969).

¹⁷ *d'Elvert*: Verwaltungsgeschichte, 198—232; *Vašků*: Studie... 15—43. A cseh és osztrák udvari kancelláriában bevezetett reformok kezdeteire lásd *Thomas Fellner* und *Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung 1. Abt. 3. Bd. (=Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 7. Wien. 1907) Nr. 49 és 50 és 1. Abt. 1. Bd. 161—167 és 210—217. Továbbá *Adolf Bachmann*: Ein böhmischer Ausgleich unter Kaiser Joseph I. und Kaiser Karl VI. in: Deutsche Arbeit, 4 (1904—1905) 97—107.

társadalmi-gazdasági realitást, azt a kollektív mentalitást, amelyekre az alkotmány és a közigazgatás reformjai általában irányultak. Elég Franz Xaver Wekebrod morvaországi törvénygyűjteményét kézbe venni,¹⁸ hogy világos legyen: a lakosság analfabéta vagy legjobb esetben félig-meddig írástudó. Hiszen a városoknál az a követelmény, hogy írni-olvasni tudjanak, a városok tisztviselőinél, hogy jogi tanulmányokat folytassanak. Nyilvánvaló volt, hogy az alsó és középfokú oktatásügyben reformok szükségesek, habár az alkotmányjogi és közigazgatásjogi viszonyok a tartományi kormány számára általános reformot nem tettek lehetővé. A köznevelés terén akkoriban csak a rendi kezdeményeknek lehetett némi kilátása a sikerre. Erről egy más összefüggésben még szó lesz. Most csak arra törekszünk, hogy bemutassuk, jelezzük a reform-rendszerbályokat, amelyekben Maximilian Ulrich részes volt. Egyes reformokban akkoriban jóléti gondolkodás valósult meg, amelyet elemző-induktív eljárás jellemezett, és amely már messzemenően szekularizált volt. A reform módszere a szétválasztás, a tárgy szerinti differenciálás volt, hogy az egyes területeket könnyebben lehessen megszervezni és javítani. Így vált célkitűzéssé az igazságszolgáltatás elválasztása a közigazgatástól. Ott, ahol a gazdasági élet, a szociális gondoskodás, az igazságszolgáltatás és köznevelés terén egyházi és világi funkciók és illetékességek egymás fölé rendeződtek vagy egymást keresztelték, élesen különbséget kívántak tenni politicum, ecclesiasticum és oeconomium között. Ez az álláspont a XVIII. század első felében a tartományi kormányokban és a központi hivatalokban nagymértékben elterjedt. Ebből a környezetből jött az államkancellár.

Összegezve, az államkancellár fejlődésére fontos tényezőket: 1. Dominik Andreas idejében a nemzetség felkerült a bécsi udvari nemesség körébe és birodalmi grófi címet szerzett. Morvaországi földbirtokát nagybirtokká építette ki. 2. A birodalmi államkancellár halála után kitűnt, hogy a Kaunitzok helyzete az udvarnál még nem eléggé szilárdult meg és hogy a felemelkedéssel kapcsolatos adósságok a következő nemzedéket terhelték. 3. Maximilian Ulrich tevékenységi körét Morvaországra korlátozta és ez azt a konszolidációt tette lehetővé, amely azután a hitbizomány örökösének, Wenzel Antonnak vált javára.

16 gyermek közül Wenzel Anton az első fiú, aki nem halt meg hamarosan születése után.¹⁹ Így mint primogenitus ő a hitbizomány örököse, világi pályára szánják. Ezt nyomatékosan kell leszögezni, mert szívósan tartja magát az a tévedés, hogy az államkancellár tulajdonképpen papnak készült. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogyan lehetett Wenzel Anton kanonok a westfáliai Münsterben. Vessünk egy rövid pillantást a család struktúrájára és gondoljuk át gazdasági helyzetét. Maximilian Ulrichnak több fia volt, különböző életkorban. Csak egynek, az elsőszülöttnek volt a hitbizományban biztosított létalapja. A szabad rendelkezésű allodiális birtokok túl kicsinyek voltak, tőke sem állt rendelkezésre; így nem volt lehetőség arra, hogy a többi fiú világi pályán, rangjához méltóan éljen. Ezért Maximilian Ulrich iparkodott családjának kanonoki stallumokat szerezni. Ez jellegzetes nemesi családpolitika volt, már atyja megkezdte, de fitestvére, a laibachi püspök halálával (1717) véget is ért. Maximilian Ulrich most 1724–1725-ben megragadta az első adódó alkalmat, hogy Münsterben ka-

¹⁸ Sammlung der seit dem Jahre 1600 bis zum Jahre 1740 ergangenen allerhöchsten Gesetze, Brünn. 1795.

¹⁹ Maria Josepha (1706–1726), Maria Antonia (1708–1778), Johann Dominik (1709–?), Wenzel Anton (1711–1794), Maximilian Joseph (1712–1731), Franz Thaddäus (1714–1722), Karl Joseph (1715–1737), Emanuel Joseph (1717–1727), Ludwig Joseph (1720–1745), Maria Eleonore (1723–1776), Johann Joseph (1726–1743) és öt zsenge korában meghalt gyermek.

nonokságot szerezzen.²⁰ Fiai közül csak Wenzel Anton érte el a szükséges életkort, a 14 évet. Canonicus in herbis, várományos kanonok lett, nem kellett magát felszenteltetnie és bármikor lemondhatott kanonokságáról valamely rokon vagy ismerős javára. Ez volt az atya szándéka, ami 1734-ben meg is valósult, amikor a fiatalabb Karl Joseph átvette bátyjától a münsteri kanonokságot.²¹

Az a körülmény, hogy Wenzel Anton világi pályára szánták, az első tény, amiből ki kell indulnunk, ha az államkancellár tanulmányait akarjuk nyomon követni. S ebből adódik a másik. Maximilian Ulrich, aki a fényt és ragyogást, amely a birodalmi alkancellársággal a házra esett, nem növelhette, minden reménységét Wenzel Antonba helyezte. Nem akarta, hogy Wenzel Anton mint tartományi ülnök kezdje meg pályafutását. Azt kívánta, legyen a bécsi központban mint birodalmi tanácsos. Úgy tűnik, mint legmagasabb lehetőség, a birodalmi alkancellárság lebegett Maximilian Ulrich szeme előtt. Ebben kevesebb volt a *birodalmi* tudat, mint ahogy feltételezhető volna. Olyan birodalmi alkancellár legyen a fiából, aki ismét az egész császári külpolitikát dirigálja. Abban az időben ugyanis a birodalomból származó birodalmi alkancellár, Friedrich Karl Schönborn kénytelen volt, tevékenységét nagyjában a birodalmi ügyekre korlátozni, míg a nagy európai hatalmakhoz való kapcsolatokat az osztrák udvari kancellár, Philipp Ludwig von Sinzendorf irányította. Az volt tehát a cél, hogy Wenzel Anton nagyatyja nyomdokaiba lépjen: nevelése és kiképzése erre irányult.

Wenzel Anton Morvaországban növekedett fel, részben Brünnben, ahol a család háza a Krautmarkton állt, s ahol az atya, mint tartományfőnök hivataloskodott, részben a közeli Austerlitzben. Az anya szerepe a gyermekek nevelésében nem állapítható meg. Lehetett személyes befolyása legidősebb fiára, akire keskeny arcát és magas karcsú alakját átörököltette, de az apa levelei azt mutatják, ő irányította a nevelését, teljességgel élve a családapa patriárkális jogaival. Maximilian Ulrich szigorú volt, takarékos és mindig és mindenütt a hasznot kereste: utilitarista volt.

Nem tartható fenn tovább az a vélemény, hogy az államkancellár fiatal korában sekélyes, felületes nevelésben részesült és a legtöbb vonatkozásban autodidakta volt.²² Lehetetlen komolyan állítani, hogy egy Kaunitz szintű államférfi a szükséges állam-, egyház-, nép- és természetjogi ismereteket, történeti tudását és a nyelvismeretet autodidakta módon szerezte és önállóan talált el ahhoz a matematikai-demonstratív érvelési módhoz, amely jelleméseit és felterjesztéseit jellemzi. A szűkebb életrajzi keretben tehát a nevelés és képzés kérdése a legnagyobb jelentőséggel bír. De ezen túl betekintést ígér az ausztriai korai felvilágosodás klimájába a XVIII. század első felében.

Wenzel Anton nevelése és képzése csak külsőleg folyt azon hagyományos séma szerint, amely a XVI. század óta a nemesség, mint elit számára kialakult.²³ Huszadik életévéig otthon nyert oktatást, majd több mint három évi tanulmányútra küldték, amelyről 1734 februárjában tért haza. Megvolt ugyan arra a lehetőség, hogy a fiút in-

²⁰ Arneth: Kaunitz... 12 kk. Vö. Friedrich Keinemann: Das Domkapitel Münster im 18. Jahrhundert, Münster. 1967, 38–39.

²¹ Maximilian Ulrich egyházi politikájához anyag az austerlitz levéltárban III/42: fáradozások kanonokságért Osnabrückben, Paderbornban, Hildesheimben 1728-ban Karl Joseph részére; Ludwig Joseph részére Passauban 1730-ban és Wenzel Anton részére újból 1727-ben Salzburgban. 1727-ben biztosították a lüttichi kanonokságot Karl Joseph részére.

²² Novotny: Kaunitz, 44–45.

²³ Vö. Otto Brunner: Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688. Salzburg. 1949. Nemesi utazásokra: Harry Kühnel: Die adelige Kavaliertour im 17. Jahrhundert in: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 36 (1964), 364–384 és Eva-Marie Csáky-Loebenstein: Studien zur Kavaliertour österreichischer Adelliger im 17. Jahrhundert in: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 79 (1971), 408–434

tézetbe küldjék, Olmützbe a jezsuitákhoz, akik ott 1566–1567 óta gimnáziumot, filozófiai és teológiai fakultást vezettek.²⁴ Az, hogy a tartományfőnök fiát inkább otthon taníttatta, jelzi hogy a jezsuiták hagyományos iskolarendszerét, a ratio studiorumot elutasította. Amikor a harmincas években arról a lovagi akadémiáról hallott, amelyet a nevelési kérdésekben haladóbb bencések 1710–1711-ben a bajorországi Ettalban alapítottak, két fiatalabb fiát azonnal oda küldte. Az ettali akadémia a délnémet-katolikus területen egyedülálló intézmény volt, hiszen a jezsuiták konviktsaival szemben sokkal inkább kielégítette a nemesség hivatásképzésre irányuló igényeit.²⁵

A tartományfőnök pedagógiai álláspontja és képzési céljai világosabbak lesznek, ha magunk elé idézzük a morvaországi oktatásügyben uralkodó állapotokat. Az úri és lovagi rend képviselői a húszas években felújították a rendi kezdeményezéseket, amelyeket az ellenreformáció eltemetett.²⁶ Ha már nem tudták elérni a jezsuitáknál, hogy tanítási módszerüket megváltoztassák és hasznosabb tantárgyakat is tanítsanak, a rendek saját pénzükön akartak nyelv-, vívó- és lovaglőoktatókat alkalmazni és jogászokat a jus publicum, a természetjog és a birodalmi történet oktatására. A tervezett intézet a rendi akadémia nevet kapta és mindenekelőtt azt remélték elérni, hogy a szegényebb nemesség alacsony képzésén segítenek; ez ugyanis hiányos kiképzése miatt a hivatali és katonai szolgálatban a felvétel és előléptetés terén súlyos hátrányban volt. A morva rendek hívásának 1732-ben többek között a mainzi jogász, Gottfried Schweickhardt is eleget tett. Az úgynevezett akadémianak azonban nem volt sem igazgatója, sem internátusa, nem voltak iskolahelyiségei s így nagyon nehéz körülmények közt tevékenykedett s ráadásul a jezsuiták irigysége és gyűlölete is terhelte. Előkelő urak, s akik ezt megengedhették maguknak, továbbra is „udvarmestereket”, házitanárokat alkalmaztak, vagy külföldi akadémiákra küldték fiaikat; végezetül következtek a tanulmányutak.

A tartományfőnök álláspontja az akkori idők művelődéspolitikai konfrontációiban tehát egyértelműen megállapítható. Hogy elsőszülött fia számára milyen célokat tűzött ki, azt házitanára, Friedrich von Schwanau²⁷ kiválasztása is megmutatja. A tanár elszegényedett lovagi nemzetségből származott, filozófiai és jogi studiumokat Prágában folytatott, majd nevelői állást vállalt és tanítványával együtt maga is tovább tanult Halleban és Leidenben. A jogi oktatás tartalma és módszere Prágában sokkal korszerűbb volt, mint a többi Habsburg egyetemé, nem is szólva Schwanauanak az akkori idők legmodernebb egyetemén, Halleban szerzett tapasztalatairól. Nemesak a latinban, hanem a művészetek és a társalgás nyelvében, az olaszban és franciában is jártas volt, tudott csehül is és német nyelvtudásával is büszkélkedhetett. A jus publicumot,

²⁴ Vö. *d'Elvert*: Geschichte der Studien-, Schul- und Erziehungsanstalten in Mähren und Oesterreich-Schlesien insbesondere der Olmützer Universität in den neueren Zeiten (=Schriften der historisch-statistischen Sektion, 10 Brünn. 1957) és *J. Wallner*: Geschichte des Konviktes in Olmütz von der Gründung bis zur Vereinigung mit der k. k. thesesianischen Akademie in Wien 1566–1782. In: Zeitschrift der Geschichte Mährens und Schlesiens, 6 (1902) 219–263 és 7 (1903) 77–153.

²⁵ *Stephan Kainz*: Die Ritterakademie zu Ettal 1710–1745. In: Programm des königlichen Gymnasiums im Benediktinerkloster Ettal 1911/1912. *B. Poten*: Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesens in den Landen deutscher Zunge (= Monumenta Germaniae Paedagogica 10, Berlin. 1889). 53–56. Austerlitz lt. III/59: Maximilian Ulrich levélváltása Placidus Seitz apáttal.

²⁶ A nemesi nevelés problematikájáról lásd tanulmányomat: Vorstufen der thesesianischen Unterrichtsreform in der Regierungszeit Karls VI. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 76 (1968), 327–377.

²⁷ Niederösterreichisches Landesarchiv, Landschaftsregistratur B XIII–8; Schwanau folyamodványa a Landschaftsakademie igazgatói állásának elérésére. Bécs, 1740. szept. 22.

a birodalmi és világtörténetet Halleban Nikolaus Hieronymus Gundlingnál (Thomasius egyik tanítványánál) hallgatta, Leidenben a birodalmi jogot, császári értelmezésben a híres Vitruvianusnál. Christian Wolfftól, kinek hírneve akkoriban még főképp matematikai eredményein alapult, kiról későbbi visszaemlékezése szerint „főként geometriában architectura civili et militari . . . nyert sokat”.²⁸ 1726-ban tehát egy hallei szellemben képzett férfi lett a 15 éves Kaunitz mentora; s a tanítvány — korát tekintve — szintén figyelemreméltó fölkészültséggel rendelkezett. Így csupán egy évet szenteltek a filozófiára, holott a jezsuiták 2—3 évet is fordítottak skolasztikus „finomságokra” — így nevezték megvetően a régi filozófiát a haladó elemek.²⁹ A következő három évben Wenzel Anton délelőtti és délutáni „praelectionibus, repetitionibus és publicis examinibus”³⁰ során a polgári és hűbérjog alapfogalmait tanulta, úgyszintén az egyházjogot, amely akkoriban minden nemes jogi ismeretei integráns részét képezte. Ez volt az a jogi előképzettség, amit a nemesség a jezsuiták iskoláiban hiányolt. Hogy hogyan kezelték a Kaunitz-házban a egyházjogi problémákat, arra jellemző az a kérdés, amellyel az atya a hallei jogi karhoz fordult.³¹ 1717-ben elhunyt fivére, a laibachi hercegeknek hagyatéka tárgyában éveken át pereskedett a káptalannal. A hallei egyetem 1725-ben megadta állásfoglalását. A válasz, amelyet Gundling fogalmazott, csak megerősítette a tartományfőnököt ama véleményében, hogy a papok kapzsiségének korlátokat kell szabni, csak így biztosítható az adófizető világiak boldogulása. Ez már a német protestáns kora-felvilágosodás gondolatvilága, ez talált utat a Kaunitz-házba, ez formálta a felnövekvő Wenzel Antont.

1730 őszére Schwanau már mindenre megtanította tanítványát, amit ő maga tudott. Elérkezett az utazások ideje. A hagyományos tanulmányutakkal összehasonlítva Wenzel Anton útja ezt jelzi: a nemesek művelődési igényeiben változás állott be. Minden általánosításnál óvatosan kell eljárni — óvatos fogalmazással a változás következő vonásai ismerhetők fel. A középeurópai urak a XVI. század óta az udvari és városi civilizáció központjait és a római jogot oktató intézményeket látogatták Itáliában és Franciaországban. A XVII. század folyamán már Németalföldet is felkeresték. A déli országok mintegy a spanyol uralmat, a spanyol udvari életet mutatták be, az északiak a tengeri kereskedelem valamint a technikai és agrár újítások világa felé tártak kaput.³² Ha az egyes fővárosokban és kereskedelmi központokban tartózkodtak, ez mintegy összekapcsolódott egyetemek látogatásával is. Amolyan séta-tanulás folyt: a fiatalurak hol az egyik, hol a másik neves professzor előadásait hallgatták hosszabb-rövidebb ideig, de közben nem hanyagolták el a „nemesi” gyakorlatokat, a tanulmányi kirándulásokat a szép tájak, látnivalók megtekintését.

²⁸ Uo.

²⁹ Vö. Alfred Fischel: Christian Julius Schierl von Schierendorff, ein Vorläufer des liberalen Zentralismus im Zeitalter Josefs I. und Karls VI. In: Studien zur österreichischen Reichsgeschichte. Wien. 1906. 264.

³⁰ Staatsarchiv, Reichshofrat, Expektanz- und Versicherungsdekrete, Fsz. 36. Maximilian Ulrich folyamodványa a császárhoz, keltezés és hely nélkül (1730).

³¹ Brno, Fond Austerlitz IV/47—5. Gundling véleménye 1725. szept. 12.-én kelt. A szakvéleményt ki is nyomtatták: Rechtliche Ausarbeitungen bestehend in Consiliis, Responsis und Deductionibus. Ed. Carl Ferdinand Hommel. Hanau. 1778.

³² Vö. Hans Schneppen: Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben. Münster. 1960. Hogy Németalföld gazdasági és technikai fejlettség szempontjából Közép-Európa számára mit jelentett, ezt eddig még nem vizsgálták. Olaszországot illetően Ludwig Schudt: Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert (=Römische Forschungen der Bibliotheca Hertziana, 15. 1959). Vö. továbbá Christopher Hibbert: The Grand Tour. London. 1969.

E hagyományos utazási típustól Wenzel Anton alaposan eltért.³³ A studium az országjárások része maradt, de attól el is különült és egy helyhez kötődött. A fiatal-ember párhuzamosan több professzort hallgathatott, a tanulmányok ideje hosszabb lett és ily módon hatékonyabbá vált. Az ún. nemesi foglalkozások — ezekhez tartozott a nyelvtanulás is — nagy részét törölték a programból. Wenzel Anton már otthon elég nyelvet tanult, s atyja ezt az egyetemen idő- és pénzpazarlásnak tartotta. Úgy gondolta, fia építészetben jobban képezheti magát Rómában, lovaglásban és táncban Párizsban. Meghagyta ugyan Schwanaunak, hogy a 3–4 hónapra tervezett római és párizsi tartózkodás idején a leipzig-i tanulmányokat ismételjék meg. Lassanként az utazásokból eltűnt a tanulmányi elem és merőben a szórakozást, élménygyűjtést szolgálták. Szinte feleslegessé váltak a XVIII. század második felében, amikor az egyes országokban központi állami művelődési intézmények létesültek. A leendő bürokráták idegen országok és kormányok ismeretét, valamint az idegen nyelveket könyvekből tanulhatták. Az akkor bevezetett záróvizsgák mintegy nacionalizálták, nemzetivé tették a nemesség képzését, szabályozva az állami szolgálatba lépés feltételeit.

A század első felében azonban még szükség volt az utazásokra, arra, hogy a fiatal urak tapasztalatokat gyűjtsenek, benyomásokat szerezzenek a nagy európai államok és kulturák lényegéről és magas udvari körökkel érintkezve megismerjék a kormányzás módszereit. Schwanau a Hágában töltött két hétről azt írhatta, hogy Wenzel Antonnak „annyi hasznot hozott mint szórakozást”, mivel „az idegen miniszterek (vagyis követek) házaiban és az itteni urak részéről sok figyelemben részesült és jó ismeretségekre tett szert”. Majd így folytatta: „Jól tájékozott Németalföld felől, így a köztársaság governo, commercio, force, belső és külső érdekeiről számot tud adni”.³⁴ Ha egy ifjú karrierre tört, még szüksége volt az utazásra. De ezt le lehet rövidíteni — írta Schwanau —, a studiumot pedig meghosszabbítani. Hiszen Wenzel Anton már gyermekkorától kezdve „dans le grand monde”, nagyvilági nevelést kapott.³⁵ E megjegyzésből az úri utazások lassankénti megszűnésének egy további okát lehet kihámozni. Nemcsak a könyv és az újság vetett véget a kíváncsúnak, hogy élő tapasztalat alapján tanuljanak. Főlegessé vált a nemesség fiait Olasz- és Franciaországba küldeni, hogy ott az udvarias-udvari társas érintkezési formákat megtanulják. A XVII. század folyamán Ausztriában kialakult az állandó udvar, melynek életvitelét a nyarat birtokán töltő udvari nemesség átplántálta vidékre és a kisebb falusi nemesek körében elterjesztette. Lassan feleslegessé vált az udvari jelenlét, az állandó kapcsolat az uralkodó környezetével és magával az uralkodóval, az udvari hivatalok veszítettek politikai jelentőségükből és a hatalom a növekvő bürokráciában gyülemlt fel.

A fiatal Kaunitz tanulmányútja egy régi művelődési intézmény közelgő végét jelzi. Elsősorban apja az, aki rámutat az állandó, intenzív studium fontosságára, arra, hogy a studiumot és az utazást szét kell választani. Ő volt az, aki a tudást a politikum és a kormányzás terén a „hivatásbeli” boldogulás elengedhetetlen feltételének tekintette, de így vélekedett Schwanau is, aki összeállította a leipzig-i studium tervét és a tanulmányok idejét megszabta.

Nem akarjuk itt részleteiben bemutatni a nagyszerű „tour d'Europe” 20 hónapját. Az egyes állomásokat Arneht a fiatal Kaunitzról írt biográfiai töredékében felsorolta.³⁶ De Kaunitz utinaplójából csak a művészettörténeti elmékedéseket tartotta közlésre méltónak, úgyhogy azóta az a benyomás uralkodik, mintha Kaunitz csak a múkincsek

³³ A tanulmányok rekonstruálására ld. mindenekelőtt a Fond Austerlitz-ben III/48: az atyának a nevelőtanárral folytatott levelezése és at úti számlák.

³⁴ Uo. 1732. okt. 1. Levél Antwerpenből.

³⁵ Uo. 1731. febr. 24. Levél Lipcséből.

³⁶ Arneht: Kaunitz... 18. kk.

íránt érdeklődött volna. A valóságban a napló sokkal kimerítőbb leírásokat tartalmaz a németalföldi városok gazdasági viszonyairól, valamint vallási és szociális intézményekről. Egyébként ennek az iratnak az elemzése, amely kb. 1880 óta felhasználatlanul fektet a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban, azt mutatja, hogy a töredékes, úgynevezett utinapló nem más, mint irodalmi gyakorlat, az akkoriban divatos levéltípusban, amelyet a szigorú atya követelt meg írás tekintetében lusta fiától.³⁷ Ő azután tudott magán segíteni és szorgalmasan másolgatott Maximilien Misson utikönyvéből.³⁸ Mint a többi utazgató, Wenzel Anton is jegyzékbe foglalta azok nevét, akikkel megismeredett; közöttük tekintélyes számban voltak angolok, s ez a magyarázata a fiatal Kaunitz eltökéltségének, hogy Párizsban feltétlenül megtanul angolul, s hogy Londonba is eljusson. Párizsban akkoriban nagyon lelkesedtek mindenért, ami angol, s ezt a lelkesedést Voltaire és Montesquieu még tovább élesztették. A tervezett angliai utazást talán nem ellenezte volna oly kategorikusan az atya, ha a közben kitört lengyel örökösödési háború nem tette volna a hazatérést oly bizonytalanná. Egyébként Angliát illető véleménye a tanulmányutak régi hagyományaiban gyökerezett: Angliát mintegy félreesőnek tekintették. Az odautazás fáradságos és nehéz, s mivel a szigetországban a politikai viszonyok labilisak, az ország a legcsekélyebb mértékben sem tekinthető mintaképnek.

És most fordítsuk figyelmünket a studiumra, amelyet Wenzel Anton Lipcsében folytatott. Schawnaunak az atyához intézett levelei ezt elég jó bemutatják. Eredetileg Halle volt a tervbevetett egyetemi város. De Johann Wilhelm von Wurmbrand, a birodalmi udvari tanács elnöke, egy konvertita, elismert történész és jogász, a Kaunitz-ház egyik jó barátja azt ajánlotta, hogy a fiút ne Halleba, hanem Lipcsébe küldjék.³⁹ Német tudósokkal folytatott levélváltásból tudta,⁴⁰ hogy Thomasius és Gundling halála óta Halleban Johann Peter Ludewig volt a vezető tudós személyiség, aki körül metodikai szempontból jogtörténeti konstruációi miatt, tartalmilag pedig a birodalmi jog és a birodalom-történet kiélezetten rendi interpretációja miatt heves viták folytak. Thomasius és Gundling néhány tanítványa viszont a lipcsei egyetemen tanított: így Wenzel Antont oda küldték. Kivételes eset ez a Habsburg-országok nemességének fiai körében; ezek továbbra is „ambuláns” studiumra mentek, bár már nem olasz és francia tanintézetekbe, hanem a katolikus Löwenbe és az ahhoz közeli Leidenbe, amely még az ellenreformáció országaiból származó katolikusok számára is tekintéllyel rendelkezett. Így Wenzel Anton kivételes lipcsei studiumának folyamata és tartalma különös érdeklődést érdemel. Kaunitz aufklerista fejlődésének fontos, talán legfontosabb fejezete ez.

Wenzel Anton aránylag sokáig, 1731 februárjától 1732 júliusáig maradt az egyetemen: ez összesen két akadémiai félév és még néhány hónap. A mindenkor Húsvétkor és Mindszentek táján kezdődő szemesztereket nem vették szigorúan: bármikor meg lehetett kezdeni, bármikor meg lehetett szakítani a tanulmányokat. A nyilvános, ingyenes előadásokat nem látogatta, ezek olyan diáknak, aki már rendelkezett jogi alapismeretekkel, semmit sem nyújtottak.⁴¹ Annál többet nyújtottak a magánkollégiumok. Ezek

³⁷ Arneth felhasználta a jarmeritz-i levéltárban őrzött eredeti iratot, amely azóta elveszett. Hagyatékában (Fasc. 15.) a másolat megtalálható.

³⁸ 4. köt. (Párizs. 1691), Ld. az amsterdami felekezeti viszonyok leírását, a kölni ereklyék leírását és felsorolását, a frankfurti aranybulla leírását.

³⁹ Fond Austerlitz IV/65. Maximilian Ulrich bécsi bizalmas emberéhez, Hayeck von Waldstätten, birodalmi udvari tanácsi titkárhoz, aki fiát Wenzel Antonnal Lipcsébe küldte studiumra. Brünn. 1731. dec. 16.

⁴⁰ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung. Ser. n. 2770—2771.

⁴¹ A tanmenetről *Friedrich Paulsen*: Geschichte des gelehrten Unterrichts ² Leipzig³ 1921. 130 k. és *Franz Wieacker*: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. Göttingen. 1967. 209.

során egy-egy professzor egy-két tucat fizető diákot gyűjtött egybe saját házában s tankönyv alapján haladva kiegészítő magyarázatokkal gazdagította a tananyagot, Az ún. „privatissima” speciális témák előadását jelentette egy-egy hallgató számára. Az osztrák tanintézetekkel ellentétben a német egyetemeken akkoriban megszokottak voltak a magánkollégiumok és privatissimák, s az volt a céljuk, hogy ismeretek szerzését több téren, egyidőben biztosítsák, amihez a tankönyvek használata is nélkülözhetetlen volt. Záró vizsgák híján a szemeszter anyagából egyes diákok, így Wenzel Anton is, fizetés ellenében tehettek vizsgát a professzoroknál.

A fiatal Kaunitz jogi tanulmányai tehát szakszerűen tagolódtak és a „nemesi gyakorlatok” helyett érdeklődését és idejét történelmi-irodalmi és történelmi-művészeti kérdésekre fordíthatta, amelyek éppen ezekben az években, éppen a filozófiai fakultáson kezdtek önálló tudománygakká válni. Nem volt olyan egyetem a birodalomban, ahol egy leendő jogász ilyen interdiszciplináris tanulmányokat folytathatott volna, hiszen az ellenreformáció óta a világi fakultások, a jog- és orvostudományi fakultás és a jezsuiták által irányított filozófiát és teológiát oktató teológiai kar között szinte szakadék tátongott. Halleban és Lipesében a nyelvi képzés, a stílusgyakorlatok integráns részei voltak a jogi studiumnak. Szóban és írásban kellett a hallgatóknak ügyiratokról referálniuk s mindig német nyelven. Ez a jogi-nyelvi kiképzés nagy előnyt jelentett a fiatal Kaunitz számára, a Löwenben és Leidenben végzett osztályostársaival szemben is. Csak húsz év múlva, 1752-ben vezették be a tanulmányi reform során — lipcsei és hallei minta nyomán — a bécsi egyetemen az ilyen gyakorlatokat. Nem csoda tehát, hogy a nyelvi felvilágosodás Ausztriában főként a jogászok műve volt, s e tényből levezethető a költő-bürokraták és a bürokrata-költők, így Sonnenfels vagy Grillparzer tevékenysége is.

Schwanau az általa összeállított programról azt írta: „elegendő lesz arra, hogy a legaktívabb studiosum academicumot elfoglalja”,⁴² és a harmadik hónap végén, 1731 májusában az apa a tanulmányok menetéről ezt olvashatta: „Wenzel gróf úr mindenben jól halad, és remélem, hogy minden az ön óhaja szerint fog menni.”⁴³ Így is történt.

Milyen előadásokat látogatott Wenzel Anton, és kik voltak professzorai? A legfontosabb és egyben bizonyára a legnehezebb tantárgy a jus publicum és a birodalomtörténet volt, amelyektől Johann Jacob Moser azt mondta, hogy ezek egy induló miniszter és hivatalnok számára olyan nélkülözhetetlenek, akár a jobb kéz.⁴⁴ E tantárgyakat az a Johann Jacob Mascov adta elő, akit azért szoktak dicsérni, mert a történelmet függetlenítette a jogtudománytól.⁴⁵ Valóban, Mascov történelmi gondolkodása a politikai-jogi folyamatok és események kronológiai sémáján túlnyúlt. Thomasius pszichológiai gondolkodásával rokon módon Mascov eljutott „az ember vágyai és szenvedélyei, a testi és lelki alkat, a vallás, az erkölcsök, a hadügy és közigazgatás” problematikájá-

⁴² Fond Austerlitz III/48. 1731. febr. 28.

⁴³ Uo. Leipzig. 1731. máj. 26.

⁴⁴ Vermischte Schriften über mancherley das teutsche Staats-Recht betreffende Materien, Frankfurt. 1733. 182.

⁴⁵ *Richard Treitschke*: Ueber Jakob Mascov und seine Zeit. In: Allgemeine Zeitschrift für Geschichte, 8 (1847), 146–184; *Georg Voigt*: Johann Jakob Mascov. In: Historische Zeitschrift, 15 (1866), 327–358; *Clemens Emil Scherer*: Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten. Freiburg/Breisgau. 1927, 159; *Franz X. Wegele*: Geschichte der deutschen Historiographie. München. 1885. 662–678; *Waldemar Görlitz*: Die historische Forschungsmethode Johann Jakob Mascovs. Leipzig. 1901; *Rudolf Kötzschke*: Die geschichtlichen Studien an der Universität Leipzig im 18. Jahrhundert. In: Kultur- und Universalgeschichte. Festgabe für W. Goetz. Breslau. 1927. 274–276; *Heinrich von Srbik*: Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart 1. Salzburg. 1950. 98–99; *Ernst Landsberg*: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. 3. Bd., 1. Halbband. München. 1898. 128–130 szöveg, 76–77 jegyzetek.

ig — ezt akarja megírni.⁴⁶ Mai szakkifejezéssel élve az anyagi és szellemi kultúra, a társadalom története foglalkoztatta.

Igénytelenebb volt a hűbérjog, amit Georg Christian Gebauer oktatott, aki 1734-ben Göttingába ment át. A pandektákat is nála hallgatta Wenzel Anton. Gebauer annak az irányzatnak a képviselője, amely a filológiai módszertől Savigny történelmi iskolájához vezetett.⁴⁷ Amint az általa használt tankönyvekből látható, már lipesei tanárkodása idején az usus modernus stílusában kapcsolta össze a filológiát a gyakorlati jogtudomány-nyal, figyelve a jognak az időben változó realitásaira.

A természetjog a többi diszciplína óraszámához viszonyítva aránylag szerény helyet foglalt el. Tanára, Johann Friedrich Christ ebben a szaktudományban teljesen ismeretlen, de ne feledjük, hogy már a közjogot, amelyet Gebauer tanított, erősen áthattották természetjogi koncepciók. Christ akkoriban a szintén Lipésében tanuló fiatal Büнау „udvarmestere” volt. Tudománytörténeti hírneve nem is a természetjogon, hanem művészettörténeti munkáin alapul, melyekkel a nagy Winckelmann előfutára.⁴⁸ Első lipesei éveiben már kollégiumot tartott a klasszikus ókor műemlékeiről. Egyéb-ként látunk összefüggést Christ természetjogi tanárkodása és művészettörténeti érdeklődése közt. Idézhetjük tőle a következő mondatot: „A régi görög művek módfelett megfelelnek a természetnek.”⁴⁹ Miként társai olaszországi útjuk előtt, Wenzel Anton is látogatta Christ művészettörténeti kollégiumát. De ez még a nagy felfedezések, Herculanéum és Pompeji feltárása előtt történt.

E gazdag és differenciált tanulmányi programban az előkészület a jogi gyakorlatra, az ún. *privatissimum practicum relatorium* fontos helyet foglalt el. A morva tartományfőnök, aki a nyelvilag tájékozatlan, a bírói és közigazgatási gyakorlatra fel nem készült joggyakornokok miatt sokat panaszkodott,⁵⁰ utasította fia házitanárát, hogy keressen Wenzel Anton számára az ilyen hiányosságok kiküszöbölésére alkalmas oktatót.⁵¹ Schwanau Michael Heinrich Gribner professzort szerződtette, aki egyben szász tanácsos volt, a birodalmi udvari tanács, a birodalmi kamarabíróság és a birodalmi gyűléshez intézett dedukciók kidolgozója. A fiatal Kaunitzot saját aktáinak tanulmányozásával és nyomtatott gyűjtemények segítségével főként a porosz gyakorlatba vezette be, referáltatta, kivonatokat, szóbeli és írásbeli felterjesztéseket készítettetett vele.⁵² Az apa külön kívánságára Wenzelt elküldték Johann Erhard Kapphoz is, aki *privatissimum eloquentiae* kollégiumában bevezette a „szép latinság”-ba. Kapp a bölcsészkaron tanított s történelmet, főként egyháztörténetet adott elő. Ő egyik utolsó figurája annak a régi rendnek, melyben a történelmet a retorikához csatolták.⁵³

⁴⁶ *Geschichte der Teutschen bis zu Anfang der fränkischen Monarchie*. Leipzig. 1726. Előszó.

⁴⁷ Ld. *Landsberg*: *Deutsche Rechtswissenschaft* 3/1. 238–240 szöveg, 155–156 jegyzetek, továbbá *Wieacker*: *Privatrechtsgeschichte*, 223–224.

⁴⁸ *Carl Justi*: *Winckelmann und seine Zeitgenossen* 1. Leipzig³. 1923. 403–410; *Conrad Bursian*: in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 4. 1876. 140–143 és *Konrad Schauenburg*: in: *Neue Deutsche Biographie* 3. 1957. 216–217. Christ jelentőségére a XVIII. századi Machiavelli-vitában ld. *Giuliano Procacci*: *Studi sulla fortuna di Machiavelli*. Roma. 1965. 301–308.

⁴⁹ *Justi*: *Winckelmann*. 408.

⁵⁰ Fond Jarmeritz Misc. 3k. Maximilian Ulrich a cseh udvari főkancellárhoz, Franz Ferdinand Kinskyhez, kelet és hely nélkül (1726. márc. 5. után).

⁵¹ Fond Austerlitz, III/48. Schwanau 1731. máj. 26-i levele szerint.

⁵² *Justus Henning Böhmér*: *Kurze Einleitung zum geschickten Gebrauch der Acten*, (Halle. 1732) és *Jakob Friedrich Ludovici*: *Einleitung zum Civilprozeß*, (Halle, 1. kiad. 1707) és *Einleitung zum peinlichen Prozeß*, (Halle, 1. kiad. 1707).

⁵³ *Scherer*: *Geschichte und Kirchengeschichte* 258–260; *Georg Müller*: *Johann Erhard Kapp als Professor an der Universität Leipzig*. In: *Historische Untersuchungen*,

Röviden ennyi mondható a fiatal Kaunitz lipcsei tanulmányairól, melyek változatosak és elmélyültek voltak, hiszen mintegy személyre szabva, az ő számára állították össze a programot. Tudjuk, általában nem az egyetemi hatóságok döntöttek akkoriban a tanulmányok időtartamáról, nem ezek mérlegelték eredményességét. A professzorok kedvező véleménye által megerősítve és az apa kívánságainak eleget téve Schwanau 1732 tavaszán megállapította, hogy értelmetlen és céltalan lenne Wenzel Antont továbbra is az egyetemen tartani.⁵⁴ Július elejére tüzték ki a búcsúvételt. A fiatal Kaunitz mindent elsajátított, amire karrierje során szüksége lehetett. Közel két év múlva, 1734 februárjában tért haza külföldi utazásairól Bécsbe, ahol apja várta. Éppen farsang volt, alkalmas időpont arra, hogy a huszonhároméves fiatalembert bemutassák az udvarnál s lerakják „elhelyezése és karrierje alapkövét”.⁵⁵ 1735 januárjában a fiatal Kaunitz, aki erre már 1730 óta várományos volt, a birodalmi udvari tanács tagja lesz⁵⁶, „amelyből kiválogatták a külföldi udvarokhoz küldendő követeket”, ahogy 1755-ben a porosz szolgálatban álló Carl Joseph Fürst von und zu Kupferberg sajnálattal megállapította, mivel ebben látta a legfőbb birodalmi hatóság üdőképességének hiányát.⁵⁷ 1736 áprilisában Wenzel Anton feleségül vette egy tekintélyes s egyben gazdag miniszter unokáját, Maria Ernestine von Starhemberget.⁵⁸ Ebben ismét szerepet játszott a birodalmi udvari tanács elnöke, a Kaunitz-család jó barátja, Wurmbrand.⁵⁹ Ő maga ugyanis 1735 óta Gundaker Thomas von Starhemberg veje, s ennek a Starhembergnek unokája lett Wenzel Anton felesége. Starhemberg, aki akkor még mint pénzügyi szakember karrierje kezdetén állott, a századforduló előtt Wenzel nagyatyjával az állami pénzügyek reformjáról tanácskozott.⁶⁰ Az 1663-ban született Starhemberg — Arneth és Braubach így mutatják be⁶¹ — Jenő savoyai herceggel együtt a Habsburg-monarchia középeurópai

---

Ernst Förstemann zum 50jährigen Doctorjubiläum gewidmet (Leipzig. 1894), 105—117; Kapp és a katolikus szellemi élet viszonyáról ld. *Giuseppe Ricuperati: L'esperienza civile et religiosa die Pietro Giannone* (Milano. 1970) 344, 346, 349.

⁵⁴ Fond Austerlitz, III/48. Brünn 1732. márc. 15. és Leipzig 1732. máj. 26.

⁵⁵ Uo. Maximilian Ulrich Schwanauhoz. Brünn. 1734. jan. 24.

⁵⁶ *Oswald Geschleüßer: Der Reichshofrat* (=Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 33. Wien 1942), 407—214.

⁵⁷ *Leopold von Ranke: Maria Theresia, ihr Staat und ihr Hof im Jahre 1755. Aus den Papieren des Großkanzlers Fürst Kaunitz.* In: *Zur Geschichte von Oesterreich und Preußen zwischen den Friedenschlüssen zu Aachen und Hubertsburg* (Leipzig. 1875). 14.

⁵⁸ Az egyházi házasságot Domenico Passionei nuncius előtt kötötték. A bécsi Schottenstift levéltára, 25-ik házassági anyakönyv, fol. 227. Házassági értesítések, gratulációk és házasságlevél a Fond Jarmeritz, H2 — és a Fond Austerlitz III/27-ben. A házassági szerződések kelte ápr. 22. Arneth szerint az egyházi házasság dátuma: 1736. máj. 6.

⁵⁹ Fond Austerlitz IV/34, Hayeck von Waldstätten Maximilian Ulrichhoz, Wien 1734. dec. 14. és Maximilian Ulrich Hayecknek 1734. dec. 15. Itt történik első ízben említés, hogy Wurmbrand a fiatal Kaunitzt egy Starhemberg lánnyal akarta összeházasítani. Wurmbrand maga akkoriban röviddel Maria Dominika Starhemberggel kötendő házassága előtt állt. Maria Dominika Gundaker egyik lánya, így Maria Ernestine a nagynéje volt. Maria Dominika két nővére, a 27 éves Maria Bonaventura és a 24 éves Maria Carolina még hajadonok voltak; ezek egyikét bizonyára Wenzel Antonnak szánták feleségül, aki így a 64 éves korában harmadszor nősülő Wurmbrandj sógora lett volna. Wenzel Anton azonban inkább Gundaker unokáját választotta, Franz Anton lányát. Franz Antonnak Gundaker szerezte meg a főudvarmesteri állást Mária Terézia főhercegnőnél.

⁶⁰ *Brigitte Holl: Gundaker Thomas Graf Starhemberg als Hofkammerpräsident 1703—1715. Eine Studie zur Finanzgeschichte Österreichs in der Barockzeit* (Phil. diss. Wien. 1971), 12.

⁶¹ *Arneth: Prinz Eugen von Savoyen 3* (Wien. 1858), 172, 456 és *Braubach: Prinz Eugen von Savoyen 5* (Wien. 1965), 271.

megszilárdítására törekedett. Az udvarnál a spanyol pártnak a központi hatalmat szétforgácsoló érdekei és akciói ellen szólt, nem bízott Angliában és Hollandiában, amelyek tartózkodása és semlegessége az 1733/34-es háborúban leleplezte a Habsburg-hatalom tehetetlenségét az egyesült Bourbon-országokkal szemben. A fiatal Kaunitz, unokája férjének a cseh-örökös tartományi és kontinentális-középeurópai gondolkodás politikai hagyományait ő adta tovább, amelyek Wenzel nagyatyjának, a birodalmi alkancellárnak is sajátjai voltak.

L. Benke Zsófia:

Az ellenforradalmi korszak munkásbiztosításának történetéből

Bevezetés

A magyar munkásosztály történetének gazdag irodalmában viszonylag csekély helyet foglal el a munkásosztály helyzetének történeti jellegű rajza. Bár a nagyobb összefoglaló munkák, mint *A magyar forradalmi munkásmozgalom története I–III.*, a *Magyarország története I–II.*, s legutóbb a *Magyarország története* c. egyetemi tankönyv IV. kötete az 1848 utáni magyar történet egyetlen korszakától sem válnak meg anélkül, hogy nem foglalkoznának a munkásság életviszonyainak alakulásával; a téma mélyebb, rendszeres felkutatása különösen az ellenforradalmi korszak vonatkozásában még várat magára. Egyes területein mégis sokat nyújtanak azok a gazdaságtörténeti, a magyar ipar fejlődéstörténetét korszakanként feltáró monográfiák, (Sándor Vilmos, Berend T. Iván, Ránki György és Incze Miklós művei), amelyek részletesen ábrázolják a munkásosztály szociális viszonyait; ezek a monográfiák azonban, célkitűzésük szempontjainak megfelelően mindenekelőtt olyan tényezők vizsgálatát helyezik előtérbe, mint a munkaidő és a munkabér, a munkanélküliség s szükségszerűen kevesebb figyelmet fordítanak a lakáshelyzetre, az egészségügyi és kulturális viszonyokra.

A munkásosztály egészségügyi helyzete az ellenforradalmi korszakban eddig szintén nem keltette fel a kutatók érdeklődését. A Kádár Iván szerkesztésében megjelent mű (*A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején*. Bp. 1956) értékes adatanyagot hoz ehhez a problémához is, de vizsgálatai centrumában más kérdések állanak. Inkább népszerű, propagandisztikus célzatú Csákány György kis füzeté („Ezernyi fajta népbetegség”. Az ipari munkásság egészségügyi helyzete a kapitalista Magyarországon. Bp. Szikra, 1955). Legutóbb azonban sor került a kérdéskör egyik, rendkívül fontos vonatkozásának rendszeres, forrásokon nyugvó áttekintésére is. (Dr. Laczkó István: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*. Bp. Táncsics. 1968.) Laczkó István munkája nélkülözhetetlen kiindulópont minden kutató számára a vonatkozó jogszabályok beható feldolgozása révén, de minthogy könyvét elsősorban a társadalombiztosítással hivatásszerűen foglalkozóknak szánta, az ellenforradalmi rendszer időszakát tárgyaló 40 oldalon kevés teret szán azoknak a körülményeknek, politikai viszonyoknak az ismertetésére, amelyek a munkásbiztosítás ügyének alakulását motiválták, befolyásolták az ellenforradalmi korszakban.

Részben az előmunkálatok hiánya okozta, hogy jelen közlemény — egy készülő nagyobb munka fejezete — sem öleli fel a munkásosztály egészségügyi helyzetének valamennyi vonatkozását, hanem elsősorban a munkásbetegbiztosítás kérdésével foglalkozik; ez a terület azonban — megítélésem szerint — központi helyet foglal el az egész problematikában, a munkásosztály egészségügyi helyzetét állandóan befolyásolja. Ezt a kérdéskört tanulmányunk természetesen az állami rendezés, a szociálpolitika oldaláról közelíti meg, de igyekszik feltárni a szociálpolitika rugóit, politikai hátterét is — ahol erre megfelelő forrásanyag rendelkezésre áll — törekszik összevetni a tényleges hely-

zettel; ismeretes, hogy a tőkés állam szűkmarkú szociálpolitikája és annak megvalósítása, végrehajtása között nem egyszer jelentős különbségek mutatkoztak.

Az ellenforradalmi rendszer szociálpolitikájának ezt a szektorát a marxizmus-leninizmus klasszikusai tanításainak fényében törekedtem megvizsgálni; különösen nagy haszonnal járt Engels A munkásosztály helyzete Angliában c. alapvető munkájának tanulmányozása. Ez a munka — különösen az 1892-es német kiadáshoz írt Előszó — ha közvetve is, meggyőző bizonyítékot szolgáltatott ahhoz, hogy Magyarországon nemcsak az első világháború előtt, hanem még az ellenforradalmi korszakban is mennyire elmaradt volt a szociális törvényhozás. Engels ugyanis itt megrajzolja azt a folyamatot, ahogyan a XIX. század végére a kizsákmányolás súlyosbodásával egyidőben, a nagyipar látszólag „erkölcsös” lett; a „munkások apró meglopása”, „az apró-cseprő zsarolások elvesztették minden jelentőségüket” s a gyárosok elfogadtak egész sor reformot. De Engels rámutatott arra is, hogy „minden engedmény, melyet az igazságosság és az emberszeretet nevében tettek, valójában csak eszköz volt arra, hogy meggyorsítsák a tőke koncentrációját kevesek kezében” (Karl Marx és Friedrich Engels művei. 2. kötet. Bp. 1958. 596—597. l.). Magyarországon azonban még a XX. század harmadik évtizedében sem került sor reformokra; a Tanácsköztársaság megdöntése utáni kapitalista restauráció viszonyai között szó sem lehetett semmiféle engedményről a munkásosztály számára. Jellemző erre, hogy a nagyiparos érdekvédelmi szervezetek milyen könnyen buktatták el 1926-ban a munkanélküli segély bevezetését célzó javaslatot.

Közvetlen útmutatást tartalmazott e munkához Leninnek az a levele, amelyet 1912-ben az OSzDMP VI. (prágai) összoroszországi konferenciáján terjesztett elő a társadalombiztosítás alapelveiről. A lenini program az állami дума elé terjesztett állami munkásbiztosítási törvényjavaslattal kapcsolatban a következőkben jelölte meg a konferencia álláspontját:

„A munkásbiztosítás legjobb formája az állami biztosítás, mely a következő elveken épül fel:

- a) az állami biztosításnak gondoskodnia kell a munkásokról minden esetben, ha elvesztik munkaképességüket (sérülés, betegség, öregség, rokkantság; a munkásnőknél ezenkívül terhesség és szülés; özvegyek és árvák segélyezése a családfenntartó elhalálása után), vagy, ha munkanélküliség következtében veszítik el keresetüket;
- b) a biztosításnak ki kell terjednie az összes bér munkásokra és családjaikra;
- c) minden biztosítottnak meg kell téríteni teljes keresetét, a biztosítással járó összes kiadásokat pedig a vállalkozók és az állam kötelesek viselni;
- d) a biztosítás minden fajtáját területi típus szerint és a biztosítottak teljes önkormányzati elvén alapuló egységes biztosító szervezeteknek kell vezetniük.”

(Lenin művei. 17. kötet. Bp. Szikra, 1955. 466. l.)

Lenin e programja mércéül szolgál nemcsak az állami szociálpolitika megítéléséhez (amely nálunk éppúgy, mint a cári Oroszországban elvetette ezeket az elveket), hanem méginkább a Szociáldemokrata Párt szociálpolitikai célkitűzéseinek értékeléséhez is.

A téma felfogását messzemenően befolyásolták Magyarország lakossága egészségügyének általános alakulására vonatkozó adatok is. Amint a legújabb kutatások (Berend T. Iván—Ránki György: A magyar társadalom a két világháború között. Gazdaság és társadalom. Bp. Magvető. 1974) kimutatták, a tőkés fejlődéssel együttjáró civilizációs vívmányok, nagy késéssel bár, de nálunk is éreztették hatásukat. Meghosszabbodott az életkor, visszaszorultak a fertőző betegségek, a gümőkór okozta halálesetek 20%-ról 13%-ra csökkentek. Az orvosok száma 1921-től a 30-as évek végéig megkétszereződött és ezzel számszerűen elérte az európai színvonalat. Valamennyit terjedt a társadalombiztosítás: a biztosítottak száma két évtized alatt félmillióról egy millióra

emelkedett. Új kórházak épültek, megkétszereződött a kórházi ágyak száma, 250 000 – 270 000 beteg helyett évenként 700 000 – 750 000 beteg részesülhetett kórházi kezelésben.

Az egészségügyi viszonyok ezen általános mutatói mögött azonban rendkívül nagy egyenlőtlenségek húzódnak meg. Már maga a fentebb idézett tanulmány utal a falvak nagyfokú elmaradottságára, a falusi orvoshiányra, a „morbus hungaricus” pusztítására, a mezőgazdasági proletariátus egészségügyi helyzetére.

De nem változtak meg a két világháború között alapvetően a munkásosztály életviszonyai sem. Azok között a tényezők között, amelyek egészségügyi helyzetét befolyásolták, első helyen kell említeni a kezdetben 100 000, a válság alatt 200 000 főt érintő munkanélküliséget. 1920 és 1938 között az egy munkásra eső reálbér — bizonyos ingadozással — mindig alatta maradt a háború alatti szintnek. A gyári munkások közel 3/4 részének fizetése alatta maradt az évi 1200 pengős gyáripari átlagos munkásfizetésnek. Az építőanyag-ipar, textilipar és faipar tanulatlan vagy betanított munkásainak évi átlagos munkabére 900–950 pengő között mozgott.

A munkásság életviszonyait ezek a tényezők határozták meg. Így a lakáshelyzetet és a táplálkozást; ez utóbbit például a húsfogyasztás csökkenése, a zöldség, cukor, gyümölcs és tejtermékek fogyasztásának igen alacsony szintje jellemezte.

Ismeretes — fentebb már utaltunk rá — a korszak szociális törvényhozásának elmaradottsága. Csupán a legáltalánosabb adatokra emlékeztetve: a nyolcórás munkaidőt Magyarországon csak 1935-ben iktatták törvénybe, végrehajtására azonban általában nem is került sor; a 30-as években is még 8,5–9 körül mozgott az átlagos napi munkaidő. Az ún. minimális bérek, a családi pótlék és a fizetési szabadság bevezetésére a harmincas évek végén került sor; ezeknek azonban különös jelentőségük azért nem volt, mert nagyon is csekély előnyöket jelentettek és ezeket is a hamarosan bekövetkező háborús viszonyok szinte jelentéktelenné szűkítették.

A harmincas évek végének ezek a szociálpolitikai törvényei szükségessé tesznek néhány általánosabb évenyű megjegyzést. Így azt, hogy az ellenforradalmi korszak szociálpolitikája csak aláhúzza, megerősíti: a tőkés országok szociálpolitikáját sohasem emberiség, jóléteknységi szempontok határozzák meg, hanem a munkásság szervezetsége és jövedelme jogaiért. A szociális törvényhozásban ezzel a harcral kapcsolatban nagy szerepe van az adott társadalom helyzetének — stabilitásának vagy labilitásának — is. A szociális törvényhozás — az ellenforradalmi korszak példája ezt mutatja — paradox módon nem egyszer kifejezetten az állam fegyvere a munkásosztály elleni harcban; a forradalom ellenszere, a munkásosztály szervezetei felszámolásának egyik eszköze, az osztályharc leszerelésének kísérlete. A szociális törvények részben a csendőrt helyettesítették — mondta ki ezt nyíltan Wolff Károly. A második világháborút megelőző időszak szociális törvényeit pedig a fasizmus szociális demagógiája hívta életre, szoros összefüggésben a háború előkészítésével, a szilárd háterszág „szociális békéjének”, a „nemzeti egység” megteremtésének kísérletével.

Ebben a keretben kell szemügyre vennünk a következőkben a munkásosztály egészségügyi helyzetének törvényes szabályozását 1919–1938 között, röviden visszapillantva az előzményekre is.

1. *Előzmények. A munkásbiztosítás alakulása az 1890-es évektől az ellenforradalmi rendszer uralomra jutásáig*

A munkásság egészségügyi és szociális helyzetének egyik legfontosabb tényezője a biztosítás, hiszen ez hivatott a beteg munkás gyógyulásához szükséges gyógykezelésről, anyagi eszközökről gondoskodni. Mivel a szabadversenyes kapitalizmus körülmé-

neyei között a munkás általában anyagi tartalékkal nem rendelkezett, ha munkaképtelenné vált, a biztosító által szolgáltatott táppénz volt egyetlen megélhetési forrása. A munkásbiztosítás feladata ezért tulajdonképpen kettős: egyrészt a gyógyításról való gondoskodás (orvos, gyógyszer, esetleg kórházi kezelés, illetve gyógyászati eszközök), másrészt pedig a betegség időtartama alatt, míg keresete nincsen, kellett a munkabér bizonyos pótlása, gondoskodás a megélhetés anyagi feltételeiről. E két tényező — természetesen — csak együttesen felelhet meg rendeltetésének és csak, ha mindkettő kielégítő színvonalon mozog, tölti be megfelelően hivatását.

A munkásbiztosítást a munkásság hozta létre, szoros kapcsolatban a munkásmozgalommal; mint a munkásmozgalom harcainak eredménye került bevezetésre, később aztán az állam vette saját kezelésébe, terjesztette ki. Magyarországon az első nagyobb munkásbiztosító intézet, az Általános Munkásbetegsegélyző Pénztár* 1870-ben alakult és anélkül, hogy állami segítségben részesült volna, a század végére már 54 fiókkal, kórházzal, járóbeteg rendeléssel, vízgyógyintézettel és tüdőbeteg szanatóriummal rendelkezett. Taglétszáma az 1880-as években tizenhatezerről ötvenkétezerre emelkedett.¹

Magyarországon a munkás betegbiztosítással kapcsolatban először az 1884: XVII. tc., az úgynevezett ipartörvény keretein belül történt törvényes intézkedés.² Az idevonatkozó rendelkezések szerint a segédeknek és gyári munkásoknak jogukban állt betegsegélyző pénztárakat alapítani. A törvény a járulékfizetés arányát is megszabta, amennyiben a munkavállaló munkabérének legfeljebb 3%-át, a munkadó minden egyes munkavállaló bére után annak legfeljebb 1%-át volt köteles fizetni. A járulékarány a munkaadó és a munkavállaló között tehát egyenlőtlenül volt megszabva, ugyanakkor a pénztár ügyeinek intézésében a munkaadó és munkavállaló paritásos alapon vettek részt.

Az ipar gyorsuló fejlődése és elsősorban a munkásmozgalom egyre sürgetőbb követelésének eredményeképpen a XIX. sz. utolsó évtizedében végül is sor került a kötelező betegségi biztosítás bevezetésére. Az 1891: XIV. tc. kötelezővé tette a betegségi biztosítást mindazok számára, akik az ipartörvény rendelkezései alá eső foglalkozási ágakban dolgoznak és napibéruk a 4 K-ás bérhatárt nem haladja meg.³ A biztosítási kötelezettség a tanoncokra is kiterjedt. A törvény megszabta a biztosítók által kötelezően nyújtandó szolgáltatásokat: betegség esetén ingyenes orvosi gyógykezelést, gyógyszereket és gyógyászati segédeszközöket, továbbá keresésképtelenség esetén táppénzt. A biztosított nő számára gyermekágyi segély járt, továbbá orvosi kezelés és gyógyszer a biztosított közös háztartásban élő családtagjainak; végül elhalálozás esetén temetkezési segély. A biztosítási járulékról a törvény úgy rendelkezett, hogy annak kétharmadát a munkás, egyharmadát pedig a munkaadó fizesse.

* Az Általános Pénztár alakulása előtt is és azzal párhuzamosan is létesültek munkás segélyegyletek (a speciálisan fejlődő bányás társulások története már ekkor is évszázadokra nyúlt vissza), az Általános Pénztár tekinthető azonban a modern biztosítási intézmény közvetlen elődjének.

¹ Magyarország története IV. Egyetemi tankönyv. Szerk. Hanák Péter, Erényi Tibor, Szabad György. Tankönyvkiadó, Bp. 1972. Az előzmények leírásánál még az alábbi összefoglaló jellegű munkákat használtam: A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1849—1919. I. Szerk. Nemes Dezső, közrem. Erényi Tibor, Gábor Sándorné stb. Bp. 1966; *Rézler Gyula*: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 2. bőv. kiad. Bp. 1945; *Erényi Tibor*: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1848—1917 között. Bp. 1956; *Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900—1914. Bp. 1955.

² Magyar Törvénytár 1884—1886. évi törvények. Franklin, Bp. 1887. 59—93.

³ Magyar Törvénytár 1889—1891. évi törvények. Franklin. 1892. 392—

Az 1891 : XIV. tc. tulajdonképpeni legfontosabb feladata a biztosítási intézmények szervezetének bizonyos rendezése volt. A törvény a kerületi betegsegélyző pénztárakon kívül még több egyéb, különböző típusú intézményt létesített, illetve működésüket engedélyezte, így a vállalati pénztárakat, a bányatársuladákat és a magánegyesületek által létesített betegsegélyző pénztárakat. A pénztárak legfelsőbb szerve a közgyűlés, mely a biztosított munkavállalók és a munkaadók küldötteiből állt.

Az 1891. évi törvény célja azonban nemcsak a biztosítás ügyének sürgetően szükséges általános megszervezése volt, hanem másrésről a munkásmozgalommal szorosán összenőtt Általános Munkásbetegsegélyző Pénztár háttérbe szorítása, önállóságtól való megfosztása is.

A törvény fogyatékoságai azonban, életbelépése után már igen röviddel érezhetővé váltak. A balesetbiztosítás hiánya, a betegségi biztosítás szervezeti hibái a kérdés újabb törvényes rendezését tették szükségessé. A biztosításügy valamelyest korszerűbb rendezését célzó törvény beiktatása 1907-ben amúgy is megfelelt a Wekerle-kormány kettős politikájának, amely a munkásmozgalom ellen irányuló elnyomó intézkedésekkel párhuzamosan bizonyos szociális jellegű törvények életbeléptetését is szorgalmazta. Ilyen volt az 1907 : XIX. „az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról” szóló tc. is, mely mint a biztosítás ügyének modernebb megszervezése, hosszú időre kialakította a magyar munkásbiztosítás jellegét.⁴ Ezért indokolt talán e törvény intézkedéseit részletesebben is bemutatni.

Az 1907 : XIX. tc. a betegségi biztosításra vonatkozóan mindenekelőtt kiterjesztette a biztosításra kötelezettek körét, amennyiben abba számos újabb foglalkozási ágat is bevont. A törvény szerint tehát az alábbi kategóriák tartoztak a kötelező biztosítás körébe: az 1884. évi XVII. tc.-ben, az ipartörvényben felsorolt foglalkozási ágak dolgozói, ezenkívül a bányászatnál, a kohászatnál, a kőfejtő-, homok-, agyag-, kavicskitermelő üzemeknél, egészségre ártalmas, mérges vagy robbanóanyagok előállításánál, vegyészeti, fizikai vagy gyógyszer-tani laboratóriumban, a mezőgazdasági mellékiparágakban, közintézeteknél, közalapítványoknál, tanintézeti műhelyeknél, vállalkozásszerűen űzött kereseti foglalkozásoknál, egyetemekenél, társulatoknál és biztosító pénztárnál, nagyobb építkezéseknél, vasúti üzemeknél, gyárakban, műhelyekben, közműveknél, postánál, hajózásnál, raktáraknál, kereskedelmi pincészeteknél foglalkoztatott dolgozók. A biztosítás nem terjedt ki a 8 napnál rövidebb időre foglalkoztatott munkásokra. A pénztárak által nyújtott betegségi segélyek a következők:

1. orvosi gyógykezelés, szükséges szülészeti támogatás és gyógykezelése;
2. gyógyszerek és szükséges gyógyászati segédeszközök, fürdők;
3. táppénz, csak 3 napnál tovább tartó keresetképtelenség esetében, a keresetképtelenség tartamára, legfeljebb azonban 20 héten át, az átlagos napibér-összeg fele;
4. a lebetegedés első napjától gyermekágyi segély, 6 hétig a táppénz összegében;
5. a biztosítottal egy háztartásban élő, keresettel nem bíró családtagok részére orvosi gyógykezelést, gyógyszert, a szükséges gyógyászati segédeszközöket, kórházi ápolást, szülészeti támogatást és gyógykezelést kell nyújtani;
6. temetkezési segély.

A betegbiztosítási járulékot a törvény az átlagos napibér 2—4. %-ában szabta meg és fizetésére a munkaadókat és a munkásokat egyenlő arányban kötelezte.

A törvény lehetővé teszi a pénztár számára, hogy ha anyagi helyzete ezt megengedi, megszabott mértékig emelje a segélyeket. Ezzel a lehetőséggel él majd a 4790/1917. M. E. rendelet, sőt ez lesz törvényes alapjává az 5400/1919-es rendeletnek is.

⁴ Magyar Törvénytár 1907. évi törvénycikkek. Bp. Franklin. 1908. 182—317.

Az 1907 : XIX. tc. jelentőségét elsősorban azonban az adta meg, hogy a magyar jogalkotásban először intézkedett a *kötelező baleseti biztosítás*ról. A baleseti biztosítás hiánya már régóta súlyos problémát okozott. Az 1891 : XIV. tc. szerint a balesetet szenvedő munkás ugyanis csak peres úton szerezhetett *kártérítést* a balesetért felelős munkaadótól, ami azonban bizonytalan kimenetelű és mindenképpen igen hosszadalmas megoldásnak bizonyult. Ugyanakkor a veszélyes üzemek tulajdonosai számára is alkalmatlan volt a munkás-balesettel járó pereskedés, különösen, ha — és ilyen esetek is előfordultak — a bírói döntés nagyobb összegű kártérítés kifizetésére kötelezte őket. A baleseti biztosítás bevezetésére való igény azonban a munkaadók részéről egyelőre nem volt általános. Nyilvánvalóan ez volt az egyik oka annak a ténynek, hogy sem az 1888-ban, sem az 1890-ben, sem pedig az 1903-ban készült idevonatkozó törvényjavaslatból nem lett törvény.⁵ Az 1907 : XIX. tc. rendelkezése szerint a balesetbiztosítási kötelezettség nem általános, csak a testi épségre veszélyesnek tartott üzemek munkavállalóira terjed ki. A veszélyességet azonban meglehetősen kiterjedten értelmezte. A baleseti segélyek a következők: a baleset esetére biztosított személyt — amennyiben betegség esetére is biztosítva volt — a baleset utáni első 10 hét alatt a betegségi biztosítás alapján segélyezték. Ha 10 hét után is keresésképtelen volt, baleseti biztosítás terhére megkapta a betegségi biztosítás szerinti természetbeni segélyeket és a baleseti járadékot. A baleseti járadék a munkaképesség-csökkenés fokától és a beszámítható javadalmazástól függött. Beszámítható javadalmazás alatt a baleset előtti év tényleges keresetét vették irányadónak. Kártalanítás csak 10%-ot meghaladó munkaképesség-csökkenés esetén járt. Teljes járadék a beszámítható javadalmazás 60%-a. Megszabta a törvény a tehetetlenségi, az özvegyi, az árvajáradékot, illetve a baleset következtében meghalt biztosított által eltartott szülők és nagyszülők javadalmazását is. A 20% alatti keresőképesség-csökkenés esetén, ha a biztosított beleegyezett, az Országos Pénztár végkielégítést adhatott.

A balesetbiztosítás költségeit kizárólag a munkaadók fizetik, és pedig az üzem veszélyessége arányában.

Az 1907: XIX. tc. létrehozóinak egyik legfontosabb törekvése volt az 1891 : XIV. tc. által igen komplikált rendszerbe sorolt, sok, kis betegpénztár felszámolása, a biztosításügy minél teljesebb egységesítése. Tény, hogy a szétforgácsolt és áttekinthetetlen biztosítási szervezet nehezen tudott volna bővülő feladatkörének megfelelni, de nyilvánvaló az is, hogy a központosítás a biztosításügy és a munkásmozgalom minél teljesebb szétválasztását is célozta. Egy állami ellenőrzés alatt álló, egységes biztosítási szervezet könnyebben távoltartható a munkásmozgalomtól, mint a nehezen ellenőrizhető, kis pénztárak szövevénye.

Az 1907-es törvénycikk az egységesítés érdekében létrehozta az Országos Munkás Betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztárat, ennek rendelte alá a kerületi és a vállalati pénztárakat, ide értve a bányatársuladákat is. (A társuladák rokkantsági és öregségi biztosítási tevékenysége továbbra is önálló maradt.) A balesetbiztosítást az Országos Pénztár központilag irányította. A pénztárak paritásos önkormányzatát érvényben hagyta a törvény. A biztosítás rendszerében teljesen új szervként létesült a Munkásbiztosítási Hivatal, mely egyrészt állami felügyeletet gyakorolt az Országos Pénztár, a vállalati pénztárak és a bányatársuladák felett, másrészt pedig a munkásbiztosítási fellebbviteli bíróság szerepét töltötte be. E hivatal létrehozásának is nyilvánvaló célja volt — az erős állami felügyelet biztosításával — a munkásmozgalom kiküszöbölése a biztosításügyből. E célt utólag elismeri az Országos Társadalombiztosító Intézet 1943-ban meg-

⁵ Dr. *Laczkó István* : A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Bp. Táncaics 1968. 66—67.

jelent hivatalos kiadványa is: „Így bár azért alakítottatott, hogy a politikai irányítás kapcsolásával, mint független hivatal gyakorolja a munkásbiztosítás felügyeletét, a politikai befolyást nem tudta távoltartani a Pénztártól”.⁶

Az 1907 : XIX. tc. által szabályozott biztosítási rendszer működését már 1908-tól kezdve komoly pénzügyi nehézségek akadályozták. A befizetett járulékösszegek nem fedezték a megnövekedett apparátus és a biztosítottak számára előírt szolgáltatások költségeit. A kereskedelemügyi miniszter már 1909-ben törvénytervezetet készített az 1907 : XIX. tc. egyes paragrafusainak módosítására; e javaslat azonban nem került tárgyalásra. A pénztár évről-évre deficittel zárta költségvetését. Kedvező változás, végül — sajátságos módon — a világháború harmadik évében, 1916-ban következett be, amikor is az évi mérleg először változott pozitívvá. E jelenség okai közül a legdöntőbbek, hogy a pénztár a háborús viszonyok következtében leállított minden beruházást, erősen csökkentette a költségesebb segélynevek kiadását, ugyanakkor pedig a kormány végre kivonta a moratórium alól a járuléktartozásokat, vagyis a hátralékban levő munkaadók kénytelenek voltak járuléktartozásaikat megfizetni.

A biztosításüggyel kapcsolatos problémák legalább részbeni megoldását célozták az 1917 : VII. tc., illetve ennek végrehajtási utasításai.⁷ E törvény felhatalmazást adott a minisztériumnak az 1907 : XIX. tc.-től, valamint az alapszabályoktól eltérő rendelkezések kibocsátására; ugyanakkor a miniszteri indoklás arra hivatkozott, hogy az 1907 : XIX. tc. régóta sürgetett reformja keresztülvihetetlen a háborús viszonyok következtében. E felhatalmazással élve az 4790/1917 M. E. rendelet a táppénzt a biztosított átlagos napibérének 60%-ára, a segélyezés időtartamát 20-ról 26 hétre, a gyermekágyi segélyezés időtartamát 6-ról 8 hétre (és pedig a napibér 75%-ában), a temetkezési segély összegét az átlagos napibér harmincszorosára emelte.⁸ A rendelet új segélyneveket is bevezetett: a szoptatási és a gyermekágyi segélyt. A járulékkulcs 3-ról 4%-ra emelkedett.

E fenti rendelkezések nem valósultak meg maradéktalanul, tekintettel az ország egyre súlyosbodó gazdasági helyzetére, holott létrejöttek nyilvánvalóan egyik legvalószínűbb célja a néptömegek éppen a háború és a fokozódó nyomor feletti elkeseredésének csillapítása volt. 1917-ben — a háború 3. évében, rövidebbel a forradalmak kitörése előtt — nyilván elkerülhetetlennek látta a Tisza-kormány, hogy szociálpolitikai téren némi engedményeket tegyen. Annál is inkább tehette ezt, mert a járulékkulcs felemelésével a felemelt segélyek költségének egy része visszahárult a biztosítást élvező munkásokra, másik része pedig a munkáltatókat terhelte.

1918-ban a Károlyi-kormány — egyéb megoldásra váró szociálpolitikai kérdések között — tervbevette a munkásbiztosítás gyökeres reformját is. A Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium felállításáról rendelkező 1918 : IV. néptörvény, valamint a végrehajtásról intézkedő 6625/1918. M. E. rendelet a munkásbiztosítást és az alacsonyabb jövedelmű néposztályok biztosítását az egészségügyi igazgatás többi ágazatával együtt a Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium hatáskörébe utalta.⁹ A reformra azonban a Népköztársaság fennállása alatt már nem került sor.

A Tanácsköztársaság kormánya, már az uralomra jutása utáni napokban, hozzálátott a régen égetővé vált kérdés rendezéséhez. A Forradalmi Kormányzótanács március 30-án érvénybe lépett XXI. sz. rendelete 1. §-ában kiterjesztette a betegségi és baleseti biztosítás hatályát minden munkásra és földmunkásra.¹⁰ Ugyancsak az 1. § meghatározása

⁶ A magyar társadalombiztosítás ötven éve 1892—1942. Bp. OTI, 1942. 21.

⁷ Magyar Törvénytár 1917. évi törvények. Bp. Franklin, 1918. 21—24.

⁸ Magyarországi Rendeletek Tára 1917. 51. évf. Bp. 1918. 2369—2392.

⁹ Magyar Törvénytár 1918. évi törvények. Bp. Franklin, 1920. 204.

¹⁰ Tanácsköztársaság 1919. március 30. 5. sz.

szerint munkás mindenki, aki köz- vagy magánszolgálatban munkabér vagy fizetés fejében dolgozik. Ez az intézkedés nem kevesebbet jelent, mint hogy a Tanácsköztársaság minden dolgozót bevont a társadalombiztosításba, egyidejűleg erősen felemelve a biztosítás szolgáltatásait az alábbiak szerint:

2. § „A betegségi segélyekre való igényjogosultság a betegség kezdetétől számított egy évig tart.

3. § Táppénz az első négy hétben az átlagos napibér 60%-a, az első négy hét lejártával az átlagos napibér 75%-a, a családfenntartóknak a huszonhatodik hét lejártától kezdve az átlagos napibér teljes összege.

4. § A gyermekági segély az átlagos napibér teljes összege.

5. § A biztosított nő a terhesség utolsó négy hetében átlagos napibérének teljes összegét kapja terhességi segély gyanánt, ha megelőzőleg egy esztendőn belül három hónapig a pénztárnak tagja volt.

7. § Baleseti sérülteknek a táppénz mindaddig jár, amíg gyógykezelésre szorulnak.

8. § Baleseti sérültek kártalanításának alapjául a keresetet évi négyezernyolcszáz koronáig kell számításba venni és teljes munkaképtelenség esetén 66,66 százalékkal, részleges munkaképesség-vesztés esetén pedig ennek megfelelő arányban kell kártalanítani.

9. § Tanoncok, gyakornokok és olyan egyének, akik be nem fejezett kiképzésük miatt fizetést vagy bért egyáltalán nem, vagy csak a szokásosnál csekélyebbet kapnak, baleseti sérülés esetén kártalanításukat koruk emelkedésével emelkedően olyan javadalmazás alapján kapják, amely eléri az ugyanabban vagy hasonló üzemben és ugyanabban az időben hasonló munkakörben alkalmazott hasonló korú munkások átlagos legkisebb keresményét.”

A biztosítási kötelezettség kiterjesztésével a szolgáltatások régi mértékének fel-emelésével, a biztosítás mind szélességében, mind mélységében erősen megnövekedett, így megsokszorozódtak a biztosítási igazgatás feladatai is, és fokozottabban megkövetelték az egységes irányítást. Nyilvánvalóan az egységes irányítást kívánta előmozdítani a rendelet azzal az intézkedésével, hogy a Munkásbiztosítási Hivatal hatáskörét a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság hatáskörébe utalta és a Népbiztosságnak adott felhatalmazást a fenti intézkedések végrehajtására is. Mindössze 11 nappal később kelt a Forradalmi Kormányzótanács LI. sz. rendelete „a munkásbiztosítási intézményeknek a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság fölügyelete és ellenőrzése alá helyezéséről,” mely a biztosítást a maga teljes egészében a szociálpolitika és egészségügy irányítására is hivatott főhatóság igazgatása alá rendelte.¹¹

A biztosítási ügyeket tehát végre az egészségügyi igazgatás gyakorlására hivatott főhatóság intézte. A biztosítói intézmény teljesítő képességét is növelni kellett azonban, hogy a ráháruló új feladatoknak megfelelhessen. Mindenekelőtt magát a sokféleségében és dekoncentráltságában már amúgy is elégtelen biztosítói apparátust kellett átformálni, egységesebbé tenni. A Forradalmi Kormányzótanács XXI. sz. rendelete a vállalati és dohánygyári betegsegélyző pénztárakat megszüntette, a vasúti és hajózási vállalati, magánegyesületi betegsegélyző pénztárak, valamint a bányatársulások megszüntetése vagy esetleges fennmaradása ügyében pedig a döntést a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság intézkedésére bízta.¹² A Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság 45. sz. rendelete a XXI. sz. rendelet alapján megszüntette az 500-nál nem nagyobb taglétszámmal ren-

¹¹ Tanácsköztársaság 1919. április 11. 15. sz.

¹² Tanácsköztársaság 1919. március 30. 5. sz.

delkező bányapénztárakat, és a tagokat az illetékes munkásbiztosító pénztárhoz vagy más — fennmaradó — bányaiüzemi társ-pénztárhoz utalta.¹³

A Forradalmi Kormányzótanács úgy szervezte át a munkásbiztosítás hatalmas apparátusát, hogy az valójában és minél teljesebben a dolgozók érdekeit szolgálja. Erre volt garancia a munkásbiztosító pénztárak önkormányzatának és bíraskodásának átalakítása is. „Az országos és kerületi munkásbiztosító pénztárak önkormányzatában és választott bíraskodásában mindkét fokon csak a biztosításra kötelezett munkások vesznek részt” — mondotta ki a XXI. sz. rendelet 14. §-a.¹⁴ A munkásbiztosítási választott bíróságok egy szakbíró és két munkás tagból álló tanácsban határoznak — rendelte el a 3. M. N. N. sz. rendelet.¹⁵ Ugyanilyen összetételű tanács dönt a segélyezési és kártalanítási követelésekről a Munkásbiztosítási Hivatal keretein belül.

A Tanácsköztársaság kormánya rövid hetek, hónapok alatt áttekinthető, jól működő szervezetté alakította át a munkásbiztosítás szövevényes rendszerét, mely minden bizonnyal, hosszú távon is alkalmas lett volna hivatása betöltésére.

2. A munkásbiztosítás alakulása 1920—1928

A tanácsköztársaság bukása után uralomra került ellenforradalmi rendszer — közelebről a Friedrich-kormány — már 1919. augusztus 13-án életbeléptette a Népegészségügyi Minisztérium 1919. évi 3679. sz. rendeletét, mely „helyreállította a jogfolytonosságot” a Munkásbiztosító Intézet működését illetően¹⁶ és a szeptember 30-án keltezett, novemberben hatálybalépő 5400/1919. M. E. rendeletet, mely az 1907. évi törvény és az 1917. évi rendelet módosításáról intézkedett.¹⁷ Az 5400-as rendelet egyrészt kiterjesztette a baleseti biztosítást mindazokra, akik betegség esetén biztosítva voltak, másrészt az 1907. évi törvényhez és az 1917. évi rendelethez képest kiterjesztette a betegségi segélyeket, a következő módon: Szükség esetén egy évig orvosi kezelés és gyógyszer jár a keresésképtelenség első napjától. A táppénz csak abban az esetben jár, ha a keresésképtelenség három napnál tovább tart, a negyedik naptól az első négy hétben az átlagos napibér 60, azon túl pedig 75%-ában. (A decemberben hatálybalépett 6250/1919 M. E. rendelet a táppénzre vonatkozó rendelkezést úgy módosította, hogy a biztosítottat a táppénz már a keresésképtelenség harmadik napjától megilleti.¹⁸) Az 5400/1919. rendelet bevezette a terhességi segélyt, mely négy héten át fizetés teljes összegében járt; a gyermekágyi segélyt ugyancsak az átlagos napibér 100%-ára emelte.

Ez a rendelkezés, mely ideglenes szabályozásnak nevezi magát, sokkal tovább megy a biztosítási juttatások terén, mint az 1907. évi törvény, illetve az 1917. évi rendelet, és jelentős előrehaladást mutat — legalábbis formailag — a Tanácsköztársaság megelőző gyakorlathoz viszonyítva. A dolgozók helyzetén azonban ténylegesen ez sem sokat javított: 1919 végén és az 1920. évben ugyanis egyrészt igen magas volt a munkanélküliek száma, akik eleve kiestek a biztosításból, másrészt pedig — ugyancsak a munkahiány következtében — az éppen dolgozók közül is kevesen rendelkeztek a szolgáltatások elnyerésére feljogosító megszokott munkaviszony nélküli szolgálati idővel. Hozzá kell tenni, hogy a 60, illetve 75%-os táppénz rendszerint nem oldhatta meg a beteg munkás megélhetési gondjait. A Tanácsköztársaság leverése után végrehajtott nagyarányú bérleállítások nyomán (50%-os bércsökkentés sem volt ritka) ugyanis a munkabérek olyan

¹³ Tanácsköztársaság 1919. május 31. 56. sz.

¹⁴ Tanácsköztársaság 1919. március 30. 5. sz.

¹⁵ Tanácsköztársaság 1919. április 5. 10. sz.

¹⁶ Magyarország Rendeletek Tára 1919. 53. évf. Bp. 1920. 1255—1257.

¹⁷ Uo. 730—752.

¹⁸ Uo. 934—935.

alacsonyok voltak, hogy azok teljes összege sem fedezte a munkáscsalád létminimumát sem, hogyan élhetett volna a beteg és családja ennek az összegnek 60, vagy akár 75%-ából?

Hasonló volt a helyzet a szülési segélyek kitejesztésével kapcsolatban is, mely nyilvánvalóan a háborús embervesztés pótlását, a népszaporulat fokozását célozta. A budapesti munkáscsaládoknál történet születések statisztikája szerint azonban eredménytelenül, ami teljesen nyilvánvaló, ha tekintetbe vesszük, hogy az alacsony munkabérek mellett igen súlyos terhet jelentett a családalapítás. A statisztikai kimutatás adatai szerint az élveszületések száma évről-évre jelentősen csökkent. Ha az idevonatkozó adatokból kiemeljük az ipari munkás-kategóriákra vonatkozóakat, e csökkenést az alábbi számok fejezik ki.¹⁹

1914-ben 9736 élveszületés történt	100%
1919-ben 8664 élveszületés történt	88,9%
1924-ben 5960 élveszületés történt	61,2%

Tehát a háborús évek alatt sokkal kisebb mértékben csökkent a születések száma, mint a háború utáni öt évben.

Az uralomra került ellenforradalmi rendszernek azonban tulajdonképpen nem is a biztosító intézet szolgáltatásainak azonnali csökkentése volt sürgős, hanem a forradalmak során „rosszul vizsgázott” biztosítói apparátus saját céljai szerint való átalakítása. Az idevágó rendelkezések világosan mutatják, hogy elsősorban egyrészt a biztosító intézet baloldali személyzetét, másrészt az önkormányzatnak a Tanácsköztársaság fennállása idején szóláshoz szokott munkás tagjait kívánták elhallgattatni. Az 5400/1919 M. E. rendelet gyakorlatilag minden intézkedési jogától megfosztotta az önkormányzatot,²⁰ a 104065/1919. Népegészségügyi Miniszteri rendelet pedig formálisan is feloszlatta azt és feladatát miniszteri biztosokra ruházta.²¹ Ugyancsak az 5400/1919 ME rendelet megszüntette a biztosítási bíráskodás addigi fellebbviteli fórumát, a Munkásbiztosítási Hivatalt. Ezzel a gyakorlatban megszűnt az egyetlen olyan bíróság, amely a biztosítással kapcsolatban megfellebbezett ügyeket elintézte volna. E tény a biztosítottak szempontjából azt jelentette — mint a nemzetgyűlésben rámutattak —, hogy a munkás évekig nem juthatott járadékhoz vagy táppénzhez, ha igényét a Pénztár megtámadta.²² Ennek következtében az elintézésre váró ügyek ezrei gyűltek fel, amíg már nem lehetett tovább halasztani a kérdés törvényes szabályozását. Az 1921 : XXXI. tc. intézkedett a biztosítási bíráskodás ügyében, amennyiben kimondta, hogy felsőbbbíráskodásra a Budapesten alakítandó Munkásbiztosítási Felsőbíróság illetékes; a törvény arra hivatkozott, hogy az elbírálásra kerülő ügyek 60%-a amúgy is Budapestre tartozik.²³ Alsófokon a bíráskodást a kerületi pénztárak szerint illetékes járásbírók látják el, Budapestet kivéve, ahol az ügyek nagy számára való tekintettel külön munkásbiztosítási bíróságot állítanak fel. A törvény olyan erősen leszűkítette az ülnök rendszert, hogy azt a törvényjavaslat tárgyalásánál még egyes jobboldali képviselők is helytelenítették.²⁴ Az ülnökök kiiktatása a biztosítási bíráskodásból természetesen ugyanannak a tendenciának érvényesülését jelenti, mint az önkormányzat megszüntetése, vagyis az érdekeltek kizárását a biztosítási ügyek intézéséből.

¹⁹ *Illyefalvi Lajos*: A munkások szociális és gazdasági helyzete Budapesten. Bp. 1930. 80.

²⁰ Magyarországi Rendeletek Tára. 1919. 53. évf. Bp. 1920. 730—752.

²¹ A magyar társadalombiztosítás tíz éve. 1919—1929. Bp. OTI. 3.

²² Nemzetgyűlési Napló 1920—1922. 1921. július 1. XI. köt. 270—272.

²³ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvények. Bp. Franklin, 1922. 163—168.

²⁴ Nemzetgyűlési Napló uo.

A munkásbiztosításra vonatkozóan kibocsátott későbbi rendeletek legnagyobb része az inflációból következően a betegségi és balesetbiztosítási bérhatárt módosították, így semmi — az adott helyzeten változtató — jelentőségük nem volt. A munkások szempontjából nem volt jelentősége a 8524/1921. M. E. rendeletnek sem, amely kimondta, hogy az a munkaadó, akinek bejelentésre kötelezett, vállalatában dolgozó munkást baleset ér, és ő azt az elsőfokú rendőri hatóságnak, illetve a munkásbiztosító pénztárnak 24 órán belül be nem jelenti, köteles megtéríteni a pénztárnak a balesetvizsgálat költségeit.²⁵ E rendelkezés célja az azonnali balesetbejelentésen túl a pénztár bizonyos anyagi tehermentesítése.

A munkaadók nemcsak a balesetbejelentést mulasztották el, hanem magával a járulékbefizetéssel is adósak maradtak. Ezt bizonyítja a 3 évvel későbbi, 822/1924-es M. E. rendelet, mely a hátralékos munkásbiztosítási követelések után havi 10%-os járulékpótlék szedését engedélyezte.²⁶ Ugyancsak a munkaadó baleseti felelősségét, a baleseti bejelentés és a pénztár viszonyát szabályozta első részében a 4900/1924-es M. E. rendelet is.²⁷ Eszerint a munkaadó a balesetet az elsőfokú rendőri hatóságnál és a kerületi munkásbiztosító pénztárnál köteles bejelenteni, a helyszíni vizsgálatot viszont nem a rendőri hatóság, hanem az Országos Munkásbiztosító Pénztár rendeli el és foganatosítja, mely szükséghez képest értesíti az iparfelügyelőt is. Amennyiben a baleset az üzem hibájából történt, s az üzem a hibát záros határidőn belül ki nem küszöböli, a pénztár az üzemet magasabb veszélyességi arányszám alá sorozza, vagyis az üzem tulajdonosa magasabb baleseti járulék fizetésére köteles.

A rendelet a baleseti sérülteknek a pénztártól való járandóságát is szabályozta, de nem a sérült előnyére. Ha a baleseti járadékos munkaképesség-csökkenése nem haladja meg a 20%-ot és állapota végleg kialakultnak látszik, a pénztár a sérült valószínű élettartamát megállapító orvosi vizsgálat és lakhelye előjáróságának meghallgatása után — beleegyezése nélkül is végkielégítheti. Viszont, ha a végkielégített állapota a szóbanforgó baleset következtében egy későbbi időpontban mégis rosszabbodnék, újabb végkielégítést nem kaphat. Ez a rendelkezés nyilvánvalóan előnyös volt a Pénztár számára, hisz megszabadította a kis járadékok adminisztrálásától, és lehetővé tette a kisebb ügyek egyszerűsödésére való lezárását. A sérült azonban, aki már 20%-os munkaképesség-csökkenés folytán is általában munkanélkülivé vált, így elesett a minimális összegű, de biztos járadéktól, helyette egy, az infláció miatt hamarosan értéktelen pénzösszeget kapott, és ha állapota rosszabbra fordult, munkaképessége továbbcsökken, semmifele újabb kártérítéshez nem juthatott.

A törvényhozás a biztosítottak rovására szívesen könnyített a pénztár helyzetén, éppen ellenkezője történt azonban, ha a biztosító intézet az állammal állt szemben. A kórházakat fenntartó államot, illetve a községet mentesítette az anyagi tehertől, és egyben a biztosító pénztárat terhelte meg a 6100/1923-as M. E. rendelet, amikor kimondta, hogy a pénztárat az ápolási idő egész tartamára kötelesek az ápolási költséget megfizetni.²⁸ Ugyanakkor, amikor az állam és a város menekült a biztosítottak kórházi ápolásával kapcsolatos terhektől, talán nem érdektelen, milyen állapotban tartotta az állam és a főváros a kórházakat, milyen ápolásra számíthatott a biztosított munkás befizetett járadékai fejében.

Az állam igen komoly összeggel tartozott a fővárosi kórházaknak, és ha megfizette is végül az ápolási díjakat, állandó késedelemben volt. Ezt a főváros által fenntartott kórházak sinylették meg. A fővárosi törvényhatóság közkórházi bizottsága számá-

²⁵ Magyarországi Rendeletek Tára. 1921. 55. évf. Bp. 1922. 360—363.

²⁶ Magyarországi Rendeletek Tára. 1924. 58. évf. Bp. 1925. 8—12.

²⁷ Uo. 111—118.

²⁸ Magyarországi Rendeletek Tára. 1923. 57. évf. Bp. 1924. 274—276.

ra ez a kérdés az egész korszakon végigvonuló folytonos problémát jelentett, sőt a közgyűléseken is sok szó esett erről.²⁹ Szóváteszik, hogy az állam nem fizet, és ezért épül olyan végtelen lassúsággal a János kórház tüdőbeteg pavillonja, ezért kell bezárni a Zita kórházat 1924-ben és ezért olyan hihetetlenül rosszak általában a kórházi állapotok. 1920-tól kezdve sokszor van szó kórházak megszüntetéséről is, miközben a tisztí főorvosi jelentések a közkórházi férőhelyek hiányáról tanúskodnak. 1921. január 7-én például a pénzügyi bizottság ülésén a tisztí főorvos arról számolt be, hogy a közkórházakban mindössze annyi a hely, hogy csak a heveny eseteket és a baleseteket tudják ellátni. A szegénybetegek számára nincs hely, csak a fertőző osztályokon van üres ágy.³⁰

A törvényhatósági bizottság közgyűlésein elhangzott interpellációk, felszólalások megdöbbenő képet festettek a közkórházi állapotokról: A főváros közkórházaiban elszaporodtak a férgek, az ágyakról hiányoztak a lepedők, nem volt megfelelő az élelmezés.³¹ 1922. dec. 8-án a közkórházi bizottság ülésén Édes Endre tanácsnok bejelentése szerint a Kun utcai kórházban szükség lenne műtő létesítésére, mivel műtő hiányában gyakran betegágyakban kellett műtéteket elvégezni.³²

Ezeket az állapotokat sürgősen segíteni kellett volna, az állam azonban minden anyagi kötelezettséget elhárított magától. A közigazgatási bizottság 1924. július 7-i ülésén a János kórház új tüdőbeteg pavillonjának megnyitásával kapcsolatban például az elnöklő kormánybiztos közölte, hogy a népjóléti miniszter nem kifogásolja, ha a főváros a munkásbiztosító pénztárat kötelezi meghatározott ápolási díj fizetésére.³³ Az állam minden utat járhatóbbnak talált, mint hogy igen magas összeget kitevő adósságát kiegyenlítse.

A munkásbiztosító pénztár egyelőre bírta a terheket. Taglétszáma 1920–1924-ig lassan emelkedett. (A budapesti kerületben 1920-ban a kötelező biztosítottak száma évi átlagban 213 992, 1924-ben 337 569.) A kiadások összege átlagban a bevételek kb. 70%-át teszi ki, melyből az adminisztráció 6–9% volt.³⁴ A biztosító mérlegei tehát rentabilitást mutatnak, azonban az intézet egyik legfőbb kötelességének, a prevenció megszervezésének nem tudott eleget tenni. A betegségek megelőzése érdekében nem történt semmi, holott a legtöbb európai ország munkásbiztosító intézményénél ez már megoldódó félben levő probléma volt. Jellemző, hogy az ellenforradalmi Magyarországon általában hogyan vélekedtek a munkásság szociális helyzetéről. A képviselőházban 1921. július 1-én a betegségi és baleseti bíraskodással foglalkozó törvényjavaslat tárgyalása folyamán Bródy Ernő felhívta a figyelmet a betegség megelőzés szükségességére. Hogyan reagálnak erre a Parlament jobboldali képviselői? Talán nem érdektelen szóról-szóra közölni a Nemzetgyűlési Napló idevonatkozó néhány sorát: Bródy Ernő: „... A munkásnak is joga van a tisztességes élethez, a tisztességes keresethez, joga van a tisztességes lakáshoz... (Felkiáltások jobboldalon: ha hazafias!) És joga van éppúgy, mint minden más polgárnak ahhoz, hogy gyermekeit tisztességben felnevelhesse. (Igaz! Úgy van! Felkiáltások jobbfelől: Csak ne legyen nemzetközi!)”³⁵

A húszas évek közepén halaszthatatlanná vált a betegségi és baleseti biztosítás új, törvényes rendezése. Az 1907: XIX. törvénycikk és az 1917: VII. tc. végrehajtási utasítása, melyet számos rendelet módosított, áttekinthetetlenül bonyolulttá tették a

²⁹ Fővárosi Közlöny. 1920–1924. évi kötetek.

³⁰ Fővárosi Közlöny. 1921. 2. sz. 55.

³¹ Fővárosi Közlöny. 1921. 49. sz. 49.

³² Fővárosi Közlöny. 1923. 1. sz. 64.

³³ Fővárosi Közlöny. 1924. 2. sz. 650.

³⁴ A m. kir. kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. XIX. köt. Bp. 1926. 47. (A továbbiakban: Statisztikai Évkönyv.)

³⁵ Nemzetgyűlési Napló. 1920–1922. 1921. július 1. XI. köt. 279.

biztosítás ügyét. Ugyanakkor az autonómia teljes hiánya márcsak formailag sem illet bele abba a képbe, amelyet a kormányzat a stabilizáció idején — különösen a külföld számára — festeni kívánt a rendszer munkaügyi politikájáról.

Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter 1927. május 27-én nyújtotta be a parlamentben a betegségi és baleseti kötelező biztosításra vonatkozó törvényjavaslatát, mely 1928. január 1-én mint 1927 : XXI. tc. lépett életbe; bár ennek döntéseit a további években több rendelkezés módosította, ez a törvény maradt érvényben végig az egész ellenforradalmi korszakban.

Először azt kell vizsgálnunk, hogy az 1927 : XXI. tc. miként módosította a munkásbiztosítást, mindenekeelőtt, ami a biztosítottak számára a legfontosabb, a szolgáltatásokat. Rendelkezései szerint orvosi gyógykezelés egy évig jár a biztosítottaknak, vagyis lényegében az 5400/1919. M. E. rendelet rendelkezése maradt érvényben. Szűkíti azonban a biztosított igényjogosultságát a gyógyszer, gyógyvíz, gyógyfürdő és gyógyászati segédeszköz-szolgáltatás terén. Ezek a szolgáltatások — mint az eddigiekben — két éven belül legalább egy évig fennálló biztosító intézeti tagság esetén járnak. Az 1927 : XXI. tc. azonban, az előző rendelettel szemben, a költségesebb gyógyászati segédeszközök nyújtását csak akkor írja elő, ha azt a biztosító intézet alapszabálya tartalmazza. Tehát ezek kiadását a biztosító intézetek belátására bízza. A fenti segélyek ilymódon rendkívüli segélyekké válnak — kifogásolják a baloldali képviselők a javaslat parlamenti vitáján.³⁶ Különösen azt hiányolják, hogy nagyon kevés gyógyászati segédeszköz jár a biztosítottaknak. Műfog például csak a rágóképesség helyreállításának mértékéig jár, a fellábát elvesztő sérült csak botlábát igényelhet, nem pedig művégtagot.

A biztosítottak legszelesebb rétegét érintő szolgáltatás a táppénz. Ezen a téren a törvény némi visszafejlődést mutat az addigi szabályokhoz képest; míg ugyanis az 5400/1919. M. E. rendelet szerint a táppénz a kereséktelelenség negyedik napjától, majd a 6250/1919. M. E. rendelet szerint harmadik napjától kezdve folyósítva, négy hétig az átlagos napibér 60%-a, a 29. naptól kezdve 75%-a az új törvény szerint a táppénz ismét a 4. naptól, végig csak 60%. A törvény e rendelkezése tehát csökkenteni a szolgáltatást. Ugyanakkor azonban az önkormányzatnak jogot ad a magasabb táppénzösszeg megállapítására is, így a Országos Munkásbiztosító intézetnél egyelőre az 5400/1919-es rendelettel megszabott gyakorlat marad érvényben. Végeredményben tehát nem történt változás. Ebben valószínűleg szerepe volt annak az ellenállásnak is, amit az ellenzéki pártok a javaslat parlamenti vitájánál kifejtettek.³⁷ A kórházi ápolást illetően a régi helyzet maradt fenn: egy éven át ápolhatják a biztosítottat kórházban. A temetkezési segély szintén változatlan; marad az átlagos napibér harminceszoros összege.

Igen komoly visszafejlődést jelent az előző állapothoz viszonyítva a szüléssel kapcsolatos segélyekkel foglalkozó intézkedés. Az 5400/1919. sz. rendelet a terhességi, a gyermekágyi és szoptatási segélyt a szülést megelőző egy éven belüli legalább 3 havi tagság esetén már engedélyezte; az 1927. évi törvény e juttatásokat egy éven belül legalább 6 hónapi tagsághoz köti. A biztosításban töltött időnek ilyen arányú felemelése erősen sújtotta a biztosítottat. Ugyanis, a munkanélküliség állandósulása következtében a munkásnő sokszor semmi módon nem tudta az esztendő felét munkában tölteni. Ez ellen az újabb súlyos és igazságtalan korlátozás ellen élesen tiltakoztak a szociáldemokrata képviselők; természetesen hiába. Ha a munkásnő akár 10 évig is biztosított viszonyban állt, de a szülés évében elvesztette munkáját, úgy nem 10 évi biztosító-intézeti tagságát vették figyelembe, hanem az esetleg néhány hónapos kényszer-kimaradást.

Az 1927 : XXI. tc. a baleseti biztosítást is szabályozza. Ha a betegbiztosítás területén nem is tapasztalhatunk fejlődést, ezen a vonalon kétségtelenül van valami hala-

³⁶ Képviselőházi Napló. 1927—1932. 1927. június 9. V. köt. 192.

³⁷ Uo.

dás. Megtörténik elsősorban az 1907 : XIX. tc. kiadása óta napvilágot látott, idevágó rendelkezések törvénybeiktatása, ezeken túl pedig az alábbi új intézkedések kerülnek a balesetbiztosítási joggyakorlatba.

A magyar törvényhozásban először ekkor megjelenik a foglalkozási betegség fogalma. A baleseteknek megfelelően kártalanítandónak ítélik az olyan betegségek következményeit, melyek kiváltó oka szoros kapcsolatban van az üzemi munkával. Ugyancsak javított a helyzeten a törvény azon rendelkezése, hogy a 21. évet be nem töltött baleseti sérültek, ha 21. évét betöltötte, járadékát újból meg kell állapítani, mégpedig olyanformán, hogy más 21. éven felüli munkás munkabérére kell alapul venni a járadék megállapításánál. Ez az intézkedés némileg segítette a fiatalon megrokkant munkások helyzetén, akik sérülésük idején fiatalok, vagy befejezetlen kiképzésük miatt kevés fizetést kaptak, vagy egyáltalán nem kaptak fizetést. Összegezve a fentieket tehát, a törvény egyes rendelkezései csökkentették, mások valamelyest szélesítették azokat a juttatásokat, melyeket a biztosított az intézettől kapott.

A munkaadói érdekeltség mindenestre sokallotta a munkásnak megszabott biztosítási segélyeket és azok csökkentését javasolta, az alábbiak szerint: A betegségi természetbeni segély és táppénz kötelező időtartamát csak 26 hétben állapítsák meg, az érvényben levő 52 héttel szemben. A táppénz kulcsát állítsák vissza, az átlagos napibér 50%-ára. A kórházi ápolás költségeit a pénztár csak 4 hétig viselje, 4 héten túl csak a táppénzt fizesse. A biztosított nők anyasági készpénzsegélyét a táppénz összegében állapítsák meg. A családtagok kórházi ápolásának költségétől mentesítsék a pénztárt. Mondják ki, hogy a gyógyszer árának 20%-át a beteg maga fizesse a gyógytárnak. A szanatóriumi ápolás ne legyen kötelező segélynem, hanem csupán kivételesen, mint túlmenő segélyezés legyen nyújtható.³⁸

Azonban nemcsak a munkaadói érdekeltségek sokallták azt, amit a biztosító intézet a beteg munkásnak nyújt. A parlamenti vita alkalmával az egyik képviselő azon aggodalmaskodik, hogy testileg és lelkileg elpuhulnak a biztosított munkások. Példákat hoz fel arra, hogy az a beteg, aki biztosítva van, lassabban gyógyul, mert kevesebb benne a gyógyulni akarás. „A 60%-os táppénz öntudatlanul is belecsábítja a gyenge idegzetű embert a betegállományba.”³⁹

Talán a legtöbbet vitatták a törvénynek a munkásbiztosítás szervezete és az önkormányzat szabályozására vonatkozó rendelkezéseit. Ezek váltották ki — s teljes joggal — a legnagyobb ellenállást, kritikát is. A munkásbiztosító intézményeket ugyanis a törvény erősen centralizálta, megszüntette a helyi szervek önállóságát: mind jogi, mind vagyonkezelési szempontból teljesen beleolvadtak az új intézetbe, melynek neve Országos Munkásbiztosító Intézet. Az új intézményen kívül mindössze 8 betegbiztosító intézmény működhetett tovább önállóan.

A törvénynek a szervezeti felépítéssel kapcsolatos ezen rendelkezései még magyarázhatóak, védhetőek, ehhez kapcsolódik azonban az autonómiát illető változtatás, amely leplezetlenül reakciós színben mutatja be a javaslat alkotóit.

A biztosító önkormányzatát a 104.065/1919. rendelet — mint már ismertettük — feloszlatta és miniszteri biztosokat rendelt ki élükre. Az 1927: XXI. tc. most visszaadja az önkormányzatot, azonban ez már csak látszat-önkormányzat, mert eszerint az intézet elnökét nem az önkormányzat választja saját kebeléből, mint ahogy azt az 1907 : XIX. tc. elrendelte, hanem a kormányzó nevezi ki; a főtisztviselőket pedig a népjóléti miniszter. Ugyancsak a népjóléti miniszter gyakorol felügyeletet a biztosító intézet felett,

³⁸ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1927. június 14. V. köt. 282.

³⁹ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1927. június 12. V. köt. 269.

annak ügy- és vagyonekezelését évente felülvizsgálja, panasszal lehet hozzá fordulni az önkormányzat olyan jogellenes intézkedései ellen, melyek nem tartoznak a munkásbiztosító jogkörébe. Jogellenes működés esetén a miniszter feloszthatja az önkormányzati szerveket. A régi biztosító intézet irányításában a munkaadók és munkások paritásos alapon vehettek részt; a szóbanforgó törvény ezt úgy módosítja, hogy a munkásképviselek közül mindig csak annyi vehet részt a határozathozatalban, ahány munkaadó jelen van. Ezt a módosítást a javaslat parlamenti előadója azzal indokolta, hogy régen, amikor az önkormányzat paritásos alapon működött, az a politikai torzalkodások színterévé vált.⁴⁰ A törvény miniszteri indoklása még „érthetőbb” magyarázatot ad⁴¹: a paritásos rendszerben a munkaadók és biztosítottak egyenlő képvisellete csak névleges volt, hiszen a biztosítottak szervezettebben léptek fel, túlsúlyba kerültek, az ő akaratuk érvényesült. A törvény tehát a biztosított munkásságot kiszorította az önkormányzathoz; és általában is állami hivatallá tette az autonómiát azzal, hogy a kinevezési, a felülvizsgálati, sőt sok esetben az ügyekben való döntési jogot is az állam magának tartotta fenn. Ugyanakkor csak minimális összeggel járult hozzá az intézet költségvetéséhez. Az állam 2 200 000 pengőt szánt költségvetésében az Országos Munkásbiztosító Intézet és a Budapesti Kereskedelmi Biztosító Intézet költségeihez való hozzájárulásra. Ugyanakkor — mondja a javaslat tárgyalása során a Képviselőházban Szabó Imre — a földművelésügyi miniszter 7 280 000 pengőt vesz fel állattenyésztési és állategészségügyi célokra, de az utóbbi célokra még egyéb költségvetési tételek is szerepelnek.⁴² Ebből világosan kitűnik a kormány véleménye a munkásegészségügy és az állategészségügy fontossági sorrendjéről. Azt azonban mégsem tűrte az állam, hogy azok intézzék a munkásegészségügy szervezését, akikre annak anyagi fenntartása hárul. A törvényjavaslat miniszteri indoklása erre is talált magyarázatot. „Az a szomorú tapasztalat, hogy a bűnös könnyelműséggel felidézett proletárdiktatúra segítőtársainak, sőt vezéreinek jelentékeny részét a munkásbiztosítási tisztviselők közül szedte, hirtelen megérlelte a közvéleménynek csaknem egyhangú elhatározását arra, hogy a munkásbiztosítás önkormányzati szervezete mielőbb módosíttassék, és kiküszöböltesék annak lehetősége, hogy a munkásbiztosítás a szociálpolitikai hivatás köpenye alatt tovább is állam- és társadalomellenes elemeket rejtegessen.”⁴³

Más szavakkal fejezték ki ugyanezt a gondolatot a kormánypárti képviselők, amikor alig egy évvel később a Parlamentben az öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági kötelező biztosításra vonatkozó törvényjavaslatot tárgyalták. Tekintve, hogy ez a biztosítási ág is a munkásbiztosító intézet, vagy ahogy ez az új törvény elnevezte, Országos Társadalombiztosító Intézet keretein belül fog működni, itt is szóba kerül és sok vitára ad alkalmat az autonómia kérdése: „Amíg a munkásosztály nem emelkedik arra a magaslatra, hogy gazdasági szerveit el tudja választani a politikai szervezetektől, amíg a gazdasági szervek tulajdonképpen még mindig harci eszközei a politikai pártoknak, főleg a szociáldemokrácia jár ebben elől, addig a korlátlan autonómia kétélű fegyver, mert addig a munkáspártok előtt a társadalombiztosító intézet irányítása hatalmi kérdés lesz, amely körül elkeseredett harcok fognak kirobbanni”⁴⁴ — mondja Pintér László a képviselőházban.

Ezek az idézetek világosan bizonyítják, hogy az ellenforradalmi államrend a stabilizáció előrehaladása idején is olyan mértékben félt a munkásosztály politikai fellépésétől, hogy még a biztosító intézetben való részleges önrendelkezési jogát sem tűrhette

⁴⁰ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1927. június 8. V. köt. 152—155.

⁴¹ Magyar Törvénytár 1927. évi törvények. Bp. Franklin, 1928. 384—385.

⁴² Képviselőházi Napló 1927—1932. 1927. június 12. V. köt. 263.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1928. június 6. XIII. köt. 311.

el. Ez a félelem olyan kézenfekvő volt, hogy — mint az idézetek mutatják — nyíltan beszéltek róla.

Az 1928: XL. tc., az öregség, rokkantság, özvegyesség, árvaság esetére szóló kötelező biztosítás tulajdonképpen csak a rokkantságra vonatkozó részében kapcsolatos tárgyunkkal. E biztosítási ág ugyanazokra és ugyanazon a módon vált kötelezővé, mint a betegségi és baleseti biztosítás.⁴⁵ A járulékot itt is 50%-ban a munkaadó és 50%-ban a munkavállaló fizette; ez minden biztosításra kötelezett munkaadóra és alkalmazottára egyaránt vonatkozott. Ezt azért szükséges kiemelni, mert a törvény rendelkezései a továbbiakban egyáltalán nem egyenlően bántak a biztosítottakkal. Két részre osztották őket: egyik részük a bizonyos javadalmazási határ alá esők, vagyis azok a tisztviselők, kereskedősegédek stb., kik csak akkor esnek a kötelezettség alá, ha javadalmazásuk bizonyos összegben nem halad túl, a másik csoport a munkások csoportja, rájuk a biztosítási kötelezettség mindenképpen kiterjedt. Ami a rokkantságot illeti, már a fogalom meghatározása is különbözik a két csoportnál. Az első kategóriába tartozók közül rokkantnak minősültek azok, akik a hozzájuk hasonló felkészültséggel bírő és feltételek között dolgozó egészséges munkavállalók átlagos javadalmazásának felét nem tudják megkeresni; a második kategóriába tartozók — ti. a munkások — közül viszont csak azok minősültek rokkantnak, akik az átlagos javadalmazás 1/3-át nem tudják megkeresni. A különbség tehát nyilvánvaló és jelentős. Rokkantsági járadék a fenti esetekben 400 járulékheti várakozási idő betöltése esetében járt, vagyis abban az esetben, ha a járadék igénylője 400 héten át fizetett járulékot. A járadék évi 120 pengő járadéktörzsből állt, mely az iparimunkás kategóriánál a lerótt járulékösszeg 19%-ával növekedett, a biztosítottak másik csoportjánál azonban a járulékösszeg 24%-a adódott a járadéktörzshöz.

Az 1928 : XL. tc. tehát igen egyenlőtlenül bánt a különböző társadalmi osztályba tartozó biztosítottakkal, differenciát tett közöttük, amit a javaslat parlamenti vitájánál a jobboldali felszólalók azzal igyekeztek magyarázni, hogy a járulék összege nem egyenlő. A magyarázat azonban sántított, hiszen az előírt járulék arányában nem volt olyan nagy a különbség, mint a juttatásokban.

Ezt a társadalmi egyenlőtlenségre felépített törvényt a „társadalmi szolidarizmus” szép példajaként emlegették, mint amire az akkori helyzetben különösen nagy szükség volt. „E törvénnyel a magyar kormányzat egy olyan társadalompolitikai intézményt kíván megvalósítani, melynek rendeltetése és célja a nemzet életerejének konzerválása és felfokozása. Benne a szolidarizmus gondolata a legméltóbb módon érvényesül. A mai történeti súlyos időkben valóban időszerűnek mutatkozik a magyar szolidarizmus intézményeinek megteremtése. Azok az éles ellentétek, amelyek a szolidarizmus kialakulásának előfeltételeit képezik a trianoni Magyarországon, a maguk teljes egészében ismerhetők fel. A nemzet gazdasági és szociális nyomás alatt görnyed, és e nyomással szemben kezd kialakulni a magyar társadalom szolidaritása. Ez az erős negatívum a szolidarizmus egyik legfőbb tényálladási eleme, amelyet sohasem éreztünk át mélyebben, mint napjainkban. A trianoni nyomorúság mindannyiunk közös sorsa, a nemzet legszelebbebb rétegeit kovácsolja össze. Ez a történeti nehéz idő mutatkozik legalkalmasabbnak arra, hogy az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság kötelező biztosításáról szóló intézményt megalapozzuk” — mondta Kühne Lóránt előadó,⁴⁶ a javaslat a felsőházi tárgyalásánál.

⁴⁵ Magyar Törvénytár 1928. évi törvények. Bp. Franklin, 1929. 587—652.

⁴⁶ Felsőházi Napló 1927—1932. 1928. július 2. III. köt. 1.

Az 1928 : XL. tc. tehát rosszabbul bánt a munkássággal, mint a többi, — a törvényalkotók szívéhez és érdekeihez közelebbálló — biztosított kategóriával. Mi az mégis, amit a törvény, mire gyakorlat lett belőle, a megrokkant munkásnak nyújtott?

Ha egy pillantást vetünk az egyes rendelkezésekre, kiviláglik, hogy igen keveset. Mindenekelőtt a biztosítás egyáltalán nem terjedt ki a napszámosokra, és a díjtalanul alkalmazott tanoncokra, tehát a megrokkánás veszélyének erősen kitett réteget eleve kizár. Ez nemcsak azzal jár, hogy az említettek megrokkánás esetén semmiféle segítségben nem részesülnek, hanem mivel a munkaadónak nem kell utánuk járulékot fizetni, a tőkésnek érdekévé teszik, hogy minél több tanoncot tartson díjazás nélkül. Ezt a jogos aggodalmat több ízben hangoztatták a baloldali képviselők a parlamenti vita folyamán.⁴⁷ Nemkülönbén sérelmes az a rendelkezés is, miszerint a biztosított hiába fizeti éveken át a járulékot, ha valamely évben 13 hétnél kevesebb járulékot fizet be, a váromány megszűnik, a teljes addig befizetett összeg elvesz számára. Tekintetbevéve az állandósult, súlyos munkanélküliséget, minden alkalmazott ki volt téve így nehéz anyagi áldozatokkal szerzett joga elvesztésének. Az e tárgyban kifejlődött éles parlamenti vita azonban nem vezetett e rendelkezés megváltoztatásához.⁴⁸ Teljesen illuzórikussá teszi a törvény jótékony hatását, hogy a biztosított a járadékot csak a lerótt — tehát az effektíve befizetett — járulék után kapja. A munkaadó ugyanis a biztosításra kötelezett munkás járulékrészét annak fizetéséből levonja, de azt a munkás nem ellenőrizheti, hogy azt a saját kötelező járulékrészével megtoldva be is fizeti-e az Intézetnek. Eredetileg, a javaslat szerint, a járadék elnyeréséhez a kirótt járulékot kell figyelembe venni, vagyis amit a munkásnak és munkaadónak elvileg be kell fizetniök. Azonban az előadó indítványára — a baloldal tiltakozása ellenére — az előbb ismertetett igazságtalan rendszert — a ténylegesen lerótt járulék rendszerét — szavazza meg a Parlament.⁴⁹ A törvény szerint teljesen a vállalkozó „becsületességére” van bízva, hogy befizeti-e a járulékot és hogy alkalmazottja ennek következtében öreg vagy rokkant korára jut-e valami támogatáshoz. Erre azonban biztosan nem lehetett számítani, mint azt éppen az Intézet vezetőségének később a járulákok behajthatatlanságáról hangoztatott állandó panaszja is igazolta. Éppen a szobanforgó törvényjavaslat felsőházi vitájánál jelentette be Huszár Károly, az Országos Munkásbiztosító Intézet elnöke, hogy a munkaadók a pénztárnál 160 milliárdnyi hátralékban vannak. A késedelmi kamatokra kívánna amnesztiát nyújtani, mert azokat behajthatatlannak tartja.⁵⁰

Tegyük fel azonban, hogy a fenti akadályok ellenére a munkás a rokkantsági juttatásra jogosulttá vált. Mennyiben nyújtott számára segítséget a nehezen kiérdemelt járadék? Hogyan nyilatkozott erről a kérdésről a javaslat pénzügyi előadója a képviselőházban? „Bár kijelentem már most, hogy magát a járadékot, amelyben majdan a magyar munkások részesülni fognak, nem tekintem olyannak, amely elegendő, sőt azt is bevallom, hogy még *létfelművelésnek sem tekintem* (kiemelés tőlem), ennek ellenére ismétlem, hogy ez a teher egészen jelentős lesz a magyar termelés szempontjából.”⁵¹ A javaslat pénzügyi előadója tehát, miközben féltette a termelést a biztosítási járulék terheitől, elismerte, hogy a munkás semmiképpen sem élhet meg a járadékból.

Az elmondottakhoz hozzá kell tennünk, hogy a törvény értelmében csak a keresőképességének legalább 2/3 részét elvesztő munkás tekinthető rokkantnak; figyelembe kell

⁴⁷ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1928. május 31. június 1. XIII. köt. 288—321, 251.

⁴⁸ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1928. június 13. XIV. köt. 33—36.

⁴⁹ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1928. június 13—14. XIV. köt. 36—40, 56—60, 88.

⁵⁰ Felsőházi Napló 1927—1932. 1928. július 2. III. köt. 15.

⁵¹ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1928. június 8. XIII. köt. 333.

venni ennek értékelésénél, hogy ebben az időben a munkaképességének 10–15%-át elvesztett munkás már nem juthatott munkához, továbbá, hogy a beteg és kezelés alatt álló munkást munkaadója bármikor elbocsáthatta. Ha mindezeket meggondoljuk, nem vitás, hogy a törvény, melynek szociális voltáról a kormánypárt csak szuperlatívuszban tudott szólni, kevesnél is kevesebbet nyújtott a munkásnak, az állam számára viszont a befolyt biztosítási díjak felhasználása, kamatoztatása nagy anyagi előnyöket biztosított. Míg az állam a biztosítás költségeihez csak igen kis részben járult hozzá (a biztosítási ág költségeinek mindössze 11,1%-ával, míg Angliában 61,8%-ot, Németországban 26,7%-ot vállalt az állam a szociális terhekből)⁵² és amíg a járulék tartalékalaptőkéje a törvény szerint csak 30%-ban fordítható a munkavállalók egészségét védő, gyógyítást előmozdító befektetésekre, addig annak 70%-át állampapírok és egyéb közületi papírok várárlásával kellett kamatoztatni. Tudjuk, hogy ez a kötelezettség később milyen visszaélések forrásává lett.

Az 1927 : XXI. és az 1928 : XL. te-k, e két szociálisnak hirdetett törvény tehát igen-igen keveset nyújtott azoknak, kiknek sorsán könnyíteni feladata lett volna. Felmerül azonban a kérdés, hogy miért alkották meg és miért éppen 1927-ben és 1928-ban alkották meg a két törvényt. Az ellenforradalmi rendszer addig, majdnem egyévtizedes uralma alatt semmiféle komolyabb szociálpolitikai törvény nem látott napvilágot. Ezt a tényt már a Parlamentben is különféleképpen magyarázzák. Az öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági kötelező biztosításról készült törvényjavaslat kormánypárti előadója például azt hozta fel ürügyül, hogy az elmúlt 10 év mulasztása egyrészt gazdasági okokra vezethető vissza, másrészt 1919 után a választóközönség averzióval viseltette a szociálpolitikával szemben. Ha a kormánypárti és kormányt támogató képviselők programjukban helyt adtak volna a szociálpolitikának, választóik hátat fordítottak volna nekik.⁵³ Ebben az indoklásban messzemenően félrevezető az, hogy megfélemlítésként a kormánypárti képviselők sokkal inkább a megfélemlítésnek és megvesztegetésnek köszönhetnék szavazataikat, mint a választók rokonszenvének. Annyi azonban feltétlenül igaz belőle, hogy az ellenforradalmi rendszer haszonélvezői nem kívántak semmit sem nyújtani annak a proletariátusnak, melyre a Tanácsköztársaság bukása után különös félelemmel és gyűlölettel tekintettek.

Mi készítette mégis a kormányt, hogy csaknem egy évtized után, ezekkel a legalább is általa szociálisnak nevezett törvényjavaslatokkal álljon elő? A baloldali képviselők szerint a munkásság munkaerejével folytatott sokéves rablógazdálkodás fogyasztói válságot idézett elő, és így gazdasági érdekké vált a munkásosztály bizonyosfokú megsegítése. Ez az érv megítélésem szerint nem helytálló, hiszen ezek a törvények, különösen a második, olyan elenyészően kevés anyagi segítséget jelentett a dolgozók számára, hogy ez mindenfajta, a piac növekedésével kapcsolatos gazdasági meggondolást, reménykedést kizár. Valószínűbbnek tűnik az ugyancsak a Képviselőház baloldaláról elhangzó vélemény, miszerint a kormánynak a külföld felé kezd kínossá válni, hogy egyáltalán nem foglalkozik szociálpolitikával. A szociáldemokrata képviselők említik a törvények születésének okai között, hogy a kormány az „ébredező” munkásságnak — míg az egyik kezével elnyomja őket — kénytelen szociálpolitikai morzsákat nyújtani.

Van azonban a lex Vass I. és lex Vass II. (a javaslatokat benyújtó népjóléti miniszter, Vass József neve után így nevezték a kortársak a két törvényt) létrejöttének közvetlen magyarázata is. E magyarázat pedig érdekes módon a munkanélküliség kérdésével, a munkanélküli biztosítás szükségességével függ össze. Hiába kezdődött 1924-

⁵² Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1922. Bp. Akadémiai Kiadó, 1966. 449.

⁵³ Képviselőházi Napló 1927—1932; 1928. június 8. XIII. köt. 339.

ben Magyarországon a viszonylagos gazdasági stabilizáció időszaka, hiába fejlődött valamennyire a termelés, ez képtelen volt felszívni a munkanélkülieket, sőt egyelőre évről-évre szaporodott számuk. Valamelyes javulás csak 1926-ban mutatkozott, lényeges javulás pedig csak 1927—28-ban. A helyzet számszerű megvilágítására nehéz adatokat találni, hiszen egységes, az egész országra kiterjedő munkanélküli statisztika nincsen. A Magyar Statisztikai Szemle közölte ugyan a szakszervezetek munkanélküli-nyilvántartásait, azonban éppen e folyóirat 1930-as évfolyamában megbizhatatlanoknak nyilvánította ezeket az adatokat, mivel a Fővárosi Statisztikai Hivatal összeírta a munkanélkülieket és úgy észlelte, hogy azok száma kb. dupláját teszi ki a szakszervezetek által nyilvántartottaknak.⁵⁴ A szakszervezeti nyilvántartásokra tehát egyáltalán nem támaszkodhatunk. Mégis a fellelhető, az állapotokat részlegesen bemutató egyes statisztikai feldolgozások figyelembevételével, a következő számszerű kép alakul ki. A társadalombiztosítási szervek taglétszáma alapján országos viszonylatban a kötelezőleg biztosított tagok számához viszonyítva a munkanélküliek aránya a következő:⁵⁵

1924-ben	3,5%
1925-ben	5,3%
1926-ban	3,9%
1927-ben	1,6%
1928-ban	1,7%

A fővárosi munkanélküliség az országos arányhoz viszonyítva is súlyos. Az 1924. évi enyhe országos javulás idején Budapesten a helyzet kifejezett romlása észlelhető és így folytatódik ez a következő évben is. 1926-ban az összes munkanélküliek 60,8%-a, 1927-ben 62,3%-a esik Budapestre. Végre 1928-ban ez az arányszám 55,1%-ra, majd 1929-ben 50,3%-ra csökken.⁵⁶ A fővárosi munkanélküliek abszolút számáról részletes — de nézetünk szerint véglegesnek szintén nem tekinthető — statisztika áll rendelkezésre Illyefalvi idevonatkozó munkájában.⁵⁷ Az ő adatai alapján kiszámítva:

1925. dec. 24-én	12 899
1926. dec. 31-én	17 602
1928. ápr. 1-én	9 397
1929. márc. 3-án	9 679

az ipari munkanélküliek száma.

Ezeket a számokat még súlyosbítja az a körülmény, hogy a munkanélküliség ideje általában igen hosszú ideig tartott. A statisztika 1926-ban pl. 949 olyan munkanélkülit tart számon, aki rendes foglalkozásában 3 éven túl nem tud elhelyezkedni. 1925-ben az összes munkanélküliek több mint 1/3 része nem kap munkát, és ez az arány 1929-ig állandóan romlik.⁵⁸

A munkanélküliség tehát nagy tömegeket érintett, és ha elsősorban a munkásságot sújtotta is, a kisiparosság, sőt az értelmiség és tisztviselőréteg bizonyos részének megéltetését is veszélyeztette. E kérdés felett nem térhetek teljesen napirendre a Horthy-

⁵⁴ Kovács Norbert: Munkanélküliség és munkapiac Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle 1930. VIII. évf. 2. szám. 108.

⁵⁵ Kovács Norbert: Munkanélküliség és munkapiac Magyarországon. Magyar Statisztikai Szemle 1929. VII. évf. 4. sz. 371.

⁵⁶ Uo. 375.

⁵⁷ Illyefalvi Lajos: A munkások szociális és gazdasági helyzete Budapesten. Bp. 1930. 456—457. és a 486—487. old. közölt statisztikák alapján.

⁵⁸ Uo. 498—499.

korszak vezető politikusai sem. Tulajdonképpen új ötletre nem is volt szükség, hiszen Európában már a legtöbb kapitalista államban bevezették ekkorra a munkanélküli biztosítást. A Népjóléti Minisztérium fennmaradt iratanyagának tanúsága szerint Vass József már 1924-ben ígéretet tett, hogy a munkahiány esetére szóló kötelező biztosításról készült törvényjavaslatot az év őszén a nemzetgyűlés tárgyalni fogja.⁵⁹ Az Országos Munkásbiztosító Pénztár 1925-ös jelentésének bevezetőjében pedig arról olvashatunk, hogy az 1925-ös év jelentős mozzanata volt a munkahiány esetére szóló biztosítás nyilvánosságra hozatala. A javaslat azonban a kérdés súlyossága és a körülmények nehéz volta miatt nem kerülhetett tárgyalásra.⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy „a körülmények nehéz volta” csak részben lehetett akadálya a beharangozott és olyannyira szükséges biztosítási ág létrejöttének, hiszen ez éppen a gazdasági élet többé-kevésbé válságmentes időszaka volt és a munkanélküliség növekedése éppen a munkanélküli biztosítás gyors megteremtését tette volna indokolttá. Mi jött közbe tehát a javaslat nyilvánosságra hozatala után, hogy a parlamenti tárgyalásra — nemcsak 1925-ben, de — sohasem került sor.

Mihelyt a népjóléti minisztériumban komolyabban szóba került a javaslat, jelentkeztek a munkaadói érdekeltségek. A Kereskedelmi és Iparkamara kérte a javaslat szövegének bemutatását, mielőtt az a nemzetgyűlés elé kerülne. A Baross Szövetség azonban tiltakozást jelentett: a munkaadók nem tudnák a terheket viselni.⁶¹

1926 tavaszán Vass József miniszter ankétot hívott össze a munkahiány esetéről szóló kötelező biztosítás tárgyalására. Erre a munkaadók is hivatalosak voltak. A négy ülésből álló ankét jegyzőkönyveiből megismerhetjük az értekezletek lefolyását.⁶² A miniszter a tárgyalások kezdetekor már azzal mentegetődzött, hogy a javaslatot csak nyers tervezetnek tekinti. Ennek ellenére a munkaadók, a GyOSz ijedelme és tiltakozása rendkívüli volt. A főellenérvek most már nemcsak a biztosítással járó anyagi terhektől való félelemből születtek, új, egészen más természetű aggodalmak merültek fel: a munkanélküli segély munkátlanságra csábít — mondták —, és ezzel kitenyészti a munkanélküliséget, csökkenti a termelékenységet, rosszul hat a vállalatok versenyképességére és válság idején szükséges ellenállóképességére. Teljesen nyíltan hivatkoztak tehát a tőkésék arra, hogy szükség van munkanélküli tartalékseregre, és ha a munkanélküliség réme kevésbé fenyegeti a munkást, akkor csak korlátozott mértékben lesz kiszákmányolható. A munkaadói érdekeltségek a fentemlítettek mellett még egy ellenérvet hangoztattak a javaslattal szemben, a munkanélküli biztosítás politikai veszélyeire mutattak rá. Azt mondták, hogy ha a szocialisták azt a hatalmas összeget, amit eddig munkanélküli segélyre költöttek, — mivel felszabadul — ezentúl politikai agitációra fordítják, annak politikai következményei lehetnek.

A munkanélküli biztosítás kérdése a várható módon dőlt el. A tőkésék gazdasági és politikai okokból szembehelyezkedtek a tervezettel, a népjóléti miniszter pedig készséggel engedett. A GyOSz ekkor, mintegy kárpótlásképpen, hozzájárult az öregségi biztosítási ág létrehozásához, hiszen az viszonylag kis terhet rótt rájuk. Hogy a munkanélküli-biztosítás elvetése és az öregségi biztosítás létrejötte között összefüggés volt, azt a tény nem is igyekeztek titkolni. „1926-ban, amikor a kormány a munkanélküliség kérdésével foglalkozott, a gyáripari munkaadók központi szerve: a Magyar Munkaadók Központja, a Gyáriparosok Országos Szövetségével együttesen kifejtette, hogy a gyár-
ipar sokkal fontosabbnak tartja, hogy a munkavállalókról és azok hozzátartozóiról

⁵⁹ O. L. K 166 Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium. B. 1. a. 1924 (6. csomó).

⁶⁰ Az Országos Munkásbiztosító Pénztár jelentése az 1925. évről. Bp. 1926. 3.

⁶¹ O. L. K 166 Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium B. 1. a. 1924 (6. csomó).

⁶² O. L. K 166 Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium B. 1. d. 1926 (6. csomó).

öregségük, rokkantságuk, hozzátartozóikról elhalálozásuk esetére történjék gondoskodás . . .” írja az OTI reprezentatív kiadványa.⁶³

Az 1924 és 1929-es évek által határolt időszakban tehát három, a munkásbiztosítással foglalkozó törvényjavaslat született, melyek közül kettő törvényerőre emelkedett. A kormány és pártja e korszakot a szociális törvények időszakaként ünnepelte. Ezzel szemben a betegségi biztosítási törvény nem sokat változtatott az addigi törvényes helyzeten, az öregségi, rokkantsági biztosítás a munkásság számára fiktív vagy legalább is igen távoli előnyöket, az állam számára mindig hozzáférhető tőkét jelentett. A leg-sürgősebb és legfontosabb, a munkahiány esetére szóló biztosítási ág azonban nem jöhetett létre, hiába sürgették azt az Országgyűlési Napló tanúsága szerint a baloldali pártok képviselői, sőt maga a főváros törvényhatósága is, hiánya hiába gátolta évek folyamán egyre jobban a két másik biztosítási ág működését; a tőkések tiltó intézésére a kormány azt végleg levette az elintézendő ügyek napirendjéről.

3. A munkásbiztosítás alakulása 1929—1938

Az 1927: XXI. és az 1928: XL. tc., melyekre mint az időszak nagy szociálpolitikai vívmányaira hivatkoztak — ahogy láttuk — vagy csak az addigi rendeletek törvényben való rögzítését célozták, vagy pedig, ami új volt — mint az öregségi biztosítás —, az igen kétes értékű, éppen a munkásság szempontjából. Feltűnő a két kirakat-törvény súlytalansága, — mint azok vizsgálatánál kitűnt —, még feltűnőbb és egyben jellemzőbb azonban az a tény, hogy egy, illetve két évvel hatálybalépésük után, mintegy tíz éven keresztül, a munkásbiztosítással kapcsolatos jogalkotás minden fázisa e törvények juttatásainak korlátozására irányult. 1930-tól kezdve egymásután bocsátották ki a munkásbiztosításra vonatkozó rendelkezéseket, melyek mindegyike visszafelé mutat, míg végül, az 1927: XXI.-nek már csak azok a rendelkezései maradtak épen, melyek a járólékfizetést, tehát a biztosítottak kötelezettségeit szabályozták.

A betegségi és baleseti kötelező biztosításra vonatkozó törvény életbelépése után első pillantásra érthetetlen gyorsasággal felborult az OTI költségvetése. 1928-ban 1 770 734 pengő a kezelési felesleg, az 1929-es év viszont már 13 489 225 pengő kezelési hiánnyal zárult.⁶⁴ Ilyen körülmények között természetes, hogy már 1930 tavaszán szóba került a szanálás. Elsősorban a deficit okait kutatták a Parlamentben. A kormányárt beállítása szerint az 1927: XXI. tc. bőkezűsége és a kezdődő gazdasági válság okozza a pénzügyi zavart. — Csökken a taglétszám, növekszik a kifizetett táppénz összege. —⁶⁵ Könnyen megállapítható azonban, hogy ezek az okok nem lehetnek lényeges és valódi okai a hirtelen támadt hatalmas deficitnek. A válságnak nyilvánvalóan lényeges szerepe volt, de tekintve, hogy az 1927: XXI. semmiféle komolyabb fejlődést nem jelentett a juttatások terén, a bőkezűsége utaló érv önmagától dől meg. Jellemző adat — különben — a bőkezűség „vadjával” szemben, hogy a társadalombiztosítási intézmények összes szolgáltatásai 1929-ben 50,5 millió pengőt tettek ki, míg a gyár és kézműipar munkabérsége ebben az évben 700 millió pengő volt.⁶⁶

Az ellenzéki képviselők a bajok okát egybehangzóan az adminisztráció megnövekedésében látták. Az intézet régi, hozzáértő tisztviselőit politikai megfontolásból elküldi,

⁶³ A magyar társadalombiztosítás ötven éve. 1892—1942. Bp. OTI 1942. 41.

⁶⁴ Országgyűlési Irományok 1927—1932. 1931. május 21. XXIV. köt. 525—527.

⁶⁵ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1930. július 5. XXX. köt. 296—299.

A magyar társadalombiztosítás ötven éve. 1892—1942. Bp. OTI 1942. 27.

⁶⁶ *Incze Miklós*: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1955. 52.

az 5 helyüket pedig a rezsim „hőse”, „barátja” és „rokonsága” tölti be, — mint ahogy az egyik ellenzéki képviselő a képviselőházban mondotta.⁶⁷ Az újonnan létesített öregségi ág tisztviselőinek nagy része is ebből a rétegből került ki. A sok, feleslegesen alkalmazott tisztviselővel hatalmasra duzzasztott bürokrácia fenntartása meghaladta az intézet anyagi erejét.

Vass József egy idevonatkozó interpellációra adott válaszában a deficit felszámolására két módot jelölt meg: a járulékok emelését, vagy pedig a segélyek csökkentését. A polgári pártok képviselői tiltakoztak az előbbi megoldás ellen, hisz a járulékok emelése sértené a munkaadók anyagi érdekeit.⁶⁸ A kormány természetesen a legmesszebbmenően tiszteletben tartotta a tőkésék érdekét, a fölöslegesen sine cura állásokra alkalmazott vagy munkájukat ellátni nem tudó védeniceit viszont nem volt hajlandó elbocsátani. Maradt a szanálás számukra reális módja: csökkenteni kell azt a keveset, amit a biztosított munkások az intézettől kaphatnak.

Mindössze egyetlen olyan kísérlet történt, mely a segélyek érintetlenül hagyása mellett kívánt szanálni, az állam anyagi segítségével. Az 1930 : XXVIII. tc., melynek címe: „Az OTI betegségi ágak pénzügyi helyzetének rendezéséről”⁶⁹ jóváhagyta, hogy a betegségi ágazat az öregségi ágazat járulékbetételéből befolyt legfeljebb 35 millió pengőt kölcsönvett, illetve kölcsönvesz. Kimondja, hogy az összeg egy részét az állam részletekben törleszti, másik részét pedig majd maga a betegségi ágazat téríti meg. Az állam által nyújtott segélyről még a javaslat parlamenti előadója is azt mondta, hogy nem lépi túl azt a keretet, amit más államok áldoznak a biztosításra.⁷⁰ Hogy pedig az öregségi járulék igénybevételét az 1928 : XL. világosan tiltja, maga a miniszter is elismerte e törvény indoklásában. Még valamit el kellett azonban ismernie a népjóléti miniszternek, éspedig azt, hogy a személyzeti politika is részese volt, az általa jobban hangsúlyozott egyéb okok mellett, a deficit előidézésének. „Az öregségi biztosításnak az 1929. január hó 1-ével történt életbe léptetése a máris rendelkezésre állott személyzeti létszámon felül talán nem igényelt olyan mérvű szaporítást, mint amilyen tényleg bekövetkezett és különösen a magasabb állások számának megállapításában érvényesült némi túlméretezés.”⁷¹ (Kiemelés tőlem.)

Nagyon nyilvánvalónak kellett lennie ennek a ténynek, ha a törvény miniszteri indoklásába is bekerült. Ugyanakkor a parlamenti előadó is elmondja, hogy 210 tisztviselőt kellene az OTI-nak elbocsátania, és ez azért nem történik meg, mert antiszociális lépés lenne. Az ellenzéki felszólalók ellenérve, mely szerint a magasabb fizetési osztályokban működők számát kellene megritkítani, természetesen nem talált meghallgatásra, holott csak az állam 8 igazgatót, 44 aligazgatót, 167 titkárt, segédtitkárt adott át az OTI-nak.⁷²

E törvénnyel, melyet a törvényhozás rendes üteméhez mérve hihetetlen gyorsasággal fogadtattak el, — a miniszter 1930. július 1-én terjesztette a javaslatot a Parlament elé, és július 11-én már a Felsőház is elfogadta — azért volt érdemes bővebben foglalkozni, mert ez volt az egyetlen kísérlet, mely még nem a biztosítottak rovására kívánta a pénzügyi bajokat megoldani. Mint láttuk, ez a kísérlet igen erőtlennek indult, és magától értetődő, hogy nem oldott meg semmit, csak arra volt jó, hogy a kormány a későbbiekben, a segélyek korlátozásánál a felelősséget magától elháríthassa.

A segélyek korlátozására ugyanis igen gyorsan sor került. A beteg Vass József népjóléti miniszter helyett Bud János 1930. december 5-én törvényjavaslatot terjesztett be,

⁶⁷ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1930. március 26. XXVI. köt. 241—250. március 12. XXV. köt. 482—492.

⁶⁸ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1930. március 27. XXVI. köt. 276—286.

⁶⁹ Magyar Törvénytár 1930. évi törvénycikkek. Bp. Franklin, 1931. 401—404.

⁷⁰ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1930. július 5. XXX. kt. 296—299.

⁷¹ Magyar Törvénytár 1930. évi törvénycikkek. Bp. Franklin, 1931. 404.

⁷² Képviselőházi Napló 1927—1932. 1930. július 5. XXX. köt. 297—302.

mely még nem csökkentené a szolgáltatásokat lényegesen, inkább bizonyos módosításokat tartalmaz. Még mielőtt azonban a parlamenti tárgyalásra sor került volna, Vass József meghalt és Ernst Sándor lett utódja. Az új népjóléti miniszter 1931. május 21-én az előzőnél sokkal széleskörűbb javaslatot terjesztett be. Az új javaslat a segélyek majd minden nemét korlátozta, illetve felhatalmazást adott a miniszternek azok szükség esetén való erős korlátozására. Az igen kiterjedt törvényjavaslat részletes tárgyalása felesleges, mert bár a Ház kimondta rá a sürgősséget, még az általános tárgyalás sem fejeződhetett be, amikor 1931. június 6-án az Országgyűlést feloszlatták. E rövid tárgyalási szakasz folyamán az ellenzék rámutatott arra, hogy a magyar kormánynak nincsen szociálpolitikája és nem is tesz semmit annak érdekében, hogy legyen, sőt kivesszik a munkásság kezéből a biztosítást is, melyet annakidején egymaga hozott létre.⁷³ Rámutatnak arra, hogy a gazdasági viszonyok romlása nem indokolhatja a munkásbiztosítás visszafejlesztését, hisz minél nehezebbek a viszonyok, annál kevésbé szabad hozzányúlni a legszegényebb réteg támaszához.⁷⁴ Végül megtudjuk azt is, hogy az adminisztráció csökkentése terén nem történt semmi, mert a kormány nem volt hajlandó saját védenecit elbocsátani és hogy az orvosok számát ugyancsak a biztosítottak terhére emelték, holott azok gyógyszer- és táppénz-korlátozás mellett úgysem működhetnek eredményesen.⁷⁵

A törvényjavaslat tárgyalása, miután az Országgyűlés 1931-es feloszlásával megszakadt, — a következő ciklusban nem folytatódott —, új törvény nem született, az 1927 : XXI. tc.-t és az 1928 : XL. tc.-t egymásután érvénybelépő rendelkezésekkel módosították, olyanképpen, hogy a harmincas évek végére csak igen kevés szolgáltatás maradt érvényben. Arra vonatkozólag, hogy miért rendeletek kibocsátását, miért nem a törvényalkotás e területen megszokottabb módját választotta a kormány, bizonyos tájékoztatást kapunk az 1927 : XXI. tc.-ről és módosításáról szóló összefoglaló kötet Keresztes-Fischer Ferenc által 1938-ban írt előszavának következő mondatából: „Mivel a társadalombiztosítás mélyen gyökerezik a folyton változó közgazdasági és szociális életben, a társadalombiztosításban mutatkozó egyes visszasságok miatt a pénzügyi, közgazdasági és szociális érdekeket fenyegető veszélyt csak azonnali intézkedéssel lehet elhárítani, a kormány — mindenkor a mutatkozó szükséghez képest — kénytelen volt a törvényalkotás kezdeményezésének hosszadalmasabb útja helyett, a kivételes felhatalmazáson alapuló ée alkotmányjogi szempontból megengedett rövidebb utat választani.”⁷⁶ A kormány szabad kezet akart tehát a biztosítást egyre inkább korlátozó rendelkezések megalkotásában és minden bizonnyal ki kívánta küszöbölni az ellenzék kényelmetlen tiltakozását a képviselőházi vitákon.

Ha a Társadalombiztosító Intézet szolgáltatásait tekintjük, azok az említett rendeletek hatásaképpen korszakunk végére a minimumra redukálódtak. Az évről-évre, rendeletről-rendeletre változó helyzet összefogása igen nehéz, sőt már a biztosítási joggal foglalkozó egykorú szakemberek számára is nehéz volt. „A társadalombiztosítás két törvényének ismételt módosítása és kiegészítése, sőt maguknak a módosító rendelkezéseknek további módosítása azt eredményezte, hogy a társadalombiztosítási jogszabályokban való eligazodás ma már a szakemberek számára sem könnyű feladat.”⁷⁷ Ha mégis megkíséreljük az összefoglalást, egy valamennyire áttekinthető kép felvázolását, nem tehetjük ezt a sok, egymást is ismételten módosító rendelkezés ismertetésével, mert úgy összehoznánk azt a

⁷³ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1931. május 30. XXXVII. köt. 48—50.

⁷⁴ Uo. 69—72.

⁷⁵ Képviselőházi Napló 1927—1932. 1931. június 2. XXXVII. köt. 69—72.

⁷⁶ A társadalombiztosításra vonatkozó törvényes rendelkezések gyűjteménye I. Az 1927: XXI. tc.-vel, valamint az azt módosító és kiegészítő rendelkezésekkel szabályozott betegségi és baleseti kötelező biztosítás. M. kir. Belügyminiszter Budapest. 1938. IV.

⁷⁷ Uo. VI. old.

szálat, melyet feloldani igyekszünk. Célszerűbbnek látszik magukat a fontosabb szolgáltatásokat és azok alakulását sorra vennünk.

A korlátozások csökkentése jegyében eltelt időszakhoz mintegy bevezetőül életbe lép a 9.090/1931. M. E. rendelet,⁷⁸ mely a segélyeket igen erősen csökkenti, pontosabban lehetőséget ad a csökkentésre, — amennyiben a deficit egyéb eszközökkel ki nem küszöbölhető. Ehhez csatlakozik aztán a többi, hasonló tárgyú rendelkezés. A rendelet által biztosított, lehetővé tett módosítások a következő fontosabb segélynemekre terjednek ki. Az 1927 : XXI. szerint betegség esetében orvosi gyógykezelés jár a biztosítottnak egy évig, illetve ezen túl addig, amíg a táppénz jár. Ugyanígy rendelkezett a törvény gyógyszer, gyógyfürdő, gyógyvíz és a kevésbé költséges gyógyászati segédeszközök kiszolgáltatásáról. A 9090/1931. M. E. rendelet lehetővé teszi ennek az egy évnek 26 hétre való leszállítását. Tehát féléven túl terjedő betegség esetén nem köteles a biztosító intézet sem orvosi kezelésről, sem gyógyszerről, sem gyógyászati segédeszközről gondoskodni. A gyógyszerek viszonylag rövid idő után való elvonását súlyosbította az a körülmény, hogy a gyógyszer-szolgáltatás amúgy sem volt megfelelő. A receptírásnál az orvosnak nem azt kellett elsődleges szempontnak tekintenie, hogy az orvosság mindenképpen hatásos legyen, hanem azt, hogy az intézet által megállapított gyógyszerkálában szerepeljen.⁷⁹ A költségesebb gyógyászati segédeszköz, valamint az ellátással járó gyógyfürdő engedélyezése a 9090/1931. M. E. szerint szintén hatályon kívül helyezhető.

A betegségbiztosításnak jóformán legfontosabb szolgáltatása a táppénz, hiszen a kizárólagosan munkabéréből élő munkás számára ez teszi lehetővé, hogy keresésképtelensége esetén gyógyítására egyáltalán gondolhasson. Az 1927 : XXI. a 3 napnál továbbtartó keresésképtelenséget okozó betegség esetében a negyedik naptól kezdve, de az első naptól számítottan 1 évig ír elő táppénzt, mégpedig az átlagos napibér 60%-ában, illetve a 29. naptól 75%-ában. A táppénz azonban már a segélyezés kezdetétől is felemelhető 75%-ra. Ezt a rendelkezést éspedig — mint megállapítottuk — fontos rendelkezést, a 9090/1931. M. E. több szempontból is megnyírhatja. Mindenekelőtt, akárcsak az orvosi kezelést és a gyógyszert, a táppénzszolgáltatást is leszállítja 26 hétre, tehát féléven túl nem lehetett a munkás beteg, mert ettől fogva semmiféle jövedelme nem volt. Ami pedig legalább ilyen súlyos következménnyel járt, a táppénz összegét a napibér 50%-áig csökkenthetőnek állapítja meg.

A kórházi ápolás időtartama is gyakorlatilag megrövidült a tárgyalt korszakban, az 1927 : XXI.-et követő, sőt azt megelőző joggyakorlathoz képest is. Az 1927 : XXI. tc. szerint ugyanis kórházi ápolásra egy évig tarthat igényt a biztosított és az ápolás költsége mindvégig az intézetet terhelte. Ezzel szemben a 9090/1931. M. E. úgy intézkedett, hogyha az ápolási költség magasabb, mint a táppénz, 28 napot meghaladó kórházi ápolás után az intézet csak a táppénz összegében köteles fizetni, és a különbözetet a kórház sehol sem hajthatja be. Idők folyamán aztán a 6500/1935. M. E.⁸⁰ és az annak alapján kiadott 260.380/1936. B. M. rendelet⁸¹ kivételként jelöli meg a tüdőbeteg-osztályokon — a 7800/1937. M. E.⁸² a különleges rádium-röntgengyógyintézetekben ápolat biztosítottakat, kik után 28 napon túl is köteles a biztosító a teljes ápolási költséget fizetni. E két utóbbi kivételtől eltekintve tehát a kórház ráfizetett az egy hónapon túl betegeskedő biztosítottokra. Érthető módon következik ebből, hogy amikor a kórházak úgyszólván állandó deficittel küsz-

⁷⁸ Magyarországi Rendeleték Tára 1931. 65. évf. Bp. 1932. 1657—1672.

⁷⁹ O. L. K 510. A képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei 1929—1944. A Népjóléti tárca költségvetésének tárgyalása. 1931—1932. 3. köt. 1931. április 10. 203.

⁸⁰ Magyarországi Rendeleték Tára 1935. 69. évf. Bp. 1936. 277—278.

⁸¹ Magyarországi Rendeleték Tára 1936. 70. évf. Bp. 1937. 65—67.

⁸² Magyarországi Rendeleték Tára 1937. 71. évf. Bp. 1938. 1178—1183.

ködtek — részben az állami dotáció hiánya miatt — az OTI-betegeket 28 nap elteltével egyszerűen kitétték a kórházból, éspedig tekintet nélkül egészségi állapotukra.⁸³ Ez az eljárás viszont jóformán lehetetlenné tette a kórházból kitétt, de kórházi ápolásra szoruló munkás gyógyulását, akinek nem lehetett otthon lehelessége arra, hogy az állandó orvosi felügyeletet és a kórházi nyugalmat, ellátást otthonában biztosíthassa.

Az ápolási költség megszorítása azonban az OTI-nak sem hozta azt a megtakarítást, melyre számított, mert a kórházak, hacsak teheték, olyan magasan állapították meg a legalsó osztály szerinti ápolási díjat, hogy az OTI-t 28 napig terhelő költség igen magas lett. Pap Géza államtitkár eszűben kénytelen is a Népjóléti Minisztérium vezetésével megbízott miniszterelnökhöz fordulni, mondván, hogy ha a népjóléti miniszter nem állapítja meg, éspedig alacsonyabban a díjakat, e területen kétséges lesz a szanálás eredménye.⁸⁴ A célravezető megoldás természetesen a kórházak megfelelő állami dotálása lett volna, az állam azonban ahelyett, hogy új áldozatokat vállalt volna, a régi kötelezettségektől is menekült. Az OTI részére szóló állami hozzájárulást törölték az 1933 — 34-es költségvetésből.⁸⁵ A kórházakban pedig állandósult a helyzet, üresen álltak a különszobák, míg a szegénybetegek és a biztosítottak számára nem volt hely. Eközben a szanatóriumok gombamódra szaporodtak.⁸⁶

A terhességi, gyermekágyi, szoptatási segélyeket illetően a korlátozások megfelelnek a táppénzre vonatkozó korlátozásoknak. Az 1927 : XXI. tc. e segélyeket a fizetés 100%-ában jelöli meg, amennyiben a biztosított nő a segélyre való igény megnyílását megelőző egy éven belül legalább 6 hónapig biztosítva volt. Az igényjogosultsághoz szükséges időt az 1927 : XXI. tc. módosító rendelkezései változtatják bár, de nem számottevően a biztosítottak hátrányára. Lényeges lesz azonban a különbség a segélyösszeg korlátozásánál. A 9090/1931. M. E. megengedi a teljes fizetést kitevő segély felére való csökkentését is. Az 1650/1932. N. M. az átlagos napibér 60%-ával teszi egyenlővé a segélyek összegét.⁸⁷ Súlyosbíthat az a körülmény, hogy a 150.443/1930. K. M. rendelet csak a szülés előtt és utána 6 héten belüli időszakban tiltja a női alkalmazott elbocsátását.⁸⁸ Ez a korlátozás nem nyújt semmiféle tényleges védelmet a munkásnő számára, hiszen a munkaadó, ha nem kívánja a terhesség következtében csökkent munkaképességű munkásnőjét foglalkoztatni, már a terhesség korábbi szakaszában elbocsáthatja. A munkásnők védtelensége nyilvánvaló. Pályi Mihány a harmincas évek végén megjelent könyvében az érvényben levő szabályozó rendeletet csekély jelentőségűnek mondja és kifejti, hogy védelmet csak az jelentene, ha az elbocsátási tilalmat a terhesség egész idejére kiterjesztenék.⁸⁹

A temetkezési segély volt az egyetlen olyan segélynem, melyet az 1927 : XXI. tc. módosító rendelkezései nem érintettek, és így ez megmaradt az átlagos napibér 30-szoros összegében.

A felsorolt intézkedések a biztosítottakat megillető segélyeket korlátozták; meg kell azonban említeni még egy rendelkezést, mely az eddigiektől eltérő módszerrel kívánt az anyagi egyensúly megteremtéséhez hozzájárulni. Miután a 9090/1931. M. E. rendelet szigorú korlátozásai ellenére az OTI deficitje nem csökkent jelentősen, a 9600/1932. M. E. rendelet egyebek közt felhatalmazást ad a belügyminiszternek annak elrendelésére, hogy a betegségi biztosítási segélyek igénybevételéhez szükséges munkaadói igazolványt a bizto-

⁸³ Képviselőházi Napló 1931—1935. 1934. május 24. XXIII. köt. 202—203.

⁸⁴ O. L. K 150. Belügyminisztérium Általános iratok XVI—12—1933—236356 (4280. csomóban).

⁸⁵ Képviselőházi Napló 1931—1935. 1934. május 24. XXIII. köt. 202—203.

⁸⁶ Képviselőházi Napló 1935—1940. 1936. május 26. VIII. köt. 178.

⁸⁷ Magyarországi Rendeletek Tára 1932. 66. évf. Bp. 1933. 568.

⁸⁸ Magyarországi Rendeletek Tára 1931. 65. évf. Bp. 1932. 206—208.

⁸⁹ Pályi Márton: Nemzeti munkásvédelem. A dolgozó nő védelme. Iparegészségügy kiad. Bp. 1935. 53—56.

sított csak meghatározott pénzösszegért válthassa ki és hogy a gyógyszerek, gyógyászati segédeszközök árából téríteni legyen köteles.⁹⁰ (A végrehajtásról a 185640/1932. B. M. rendelet intézkedik.⁹¹) Ez az — ismét a biztosított munkásokat sújtó — módosítás több mint 1 millió P. megtakarítást volt hivatva eredményezni.⁹²

Míg tehát alaposan lefaragták azokat a juttatásokat, melyeket a munkás a biztosító intézettől kaphatott, a rendszeresen fizetett járulék mellett minden újabb megbetegedés esetén fizetnie kellett a szolgáltatásokért. Kézenfekvő, ami ebből az intézkedésből következett: már 1934 tavaszán szóváltette az egyik képviselő a Parlamentben, hogy a biztosítottak egy része, miután nincsen a munkaadói igazolvány és a gyógyszerek kiváltásához szükséges pénze, nem megy az intézeti orvoshoz, és így orvosi kezelés és gyógyszer nélkül marad.⁹³ Súlyosbítja ezt az igazságtalanságot, hogy a fizetendő járulékösszeg az egész idő folyamán nem csökkent.⁹⁴

A baleseti biztosításra vonatkozóan is létre jöttek különböző változtatások. Mindenekelőtt már maga a biztosítási kötelezettség is szűkült. Az 1927 : XXI. csak azokat az 5-nél több munkavállalót nem foglalkoztató munkaadókat mentesíti a biztosítás alól, akik elemi erővel hajtott gépet vagy gőzkazánt a termelésben nem használnak. A 7800/1937. M. E. rendelet ezt úgy módosítja, hogy a kötelezettség alól kivételezi azokat a gépeket, gőzkazánt nem használó munkaadókat, kik 10-nél több munkavállalót nem foglalkoztatnak, illetve azokat, kik ilyet használnak ugyan, de 5-nél több munkást nem foglalkoztatnak.⁹⁵ Ez a látszólag igénytelen módosítás igen sok munkást kivont a baleseti biztosítás védelme alól.

Ami a többi módosítást illeti, a 6000/1933. M. E. rendelet szerint⁹⁶ nem tekinthető üzemi balesetnek az a baleset, mely munkába menet vagy jövet éri a dolgozót, holott az 1927 : XXI. tc. minden, a munkavállalói viszonytal összefüggésben levő balesetet üzemi balesetnek minősít. A baleseti járadék igényelhetőségét is szűkítette a rendelet. Az 1927 : XXI. szerint 10%-ot meghaladó keresőképesség-csökkenés esetén részjáradékot igényelhet a biztosított, a 6000/1933. M. E. rendelet ezt 15%-ot meghaladó keresőképesség-csökkenéshez köti. Sőt, ami még ennél is súlyosabb, úgy intézkedik, hogy a 25%-ot meg nem haladó keresőképesség-csökkenés alapján megállapított részjáradékot, ha csak a sérült állapota és így az arányszám nem romlik, 2 év elteltével meg kell szüntetni. Az a munkás tehát, aki munkaképessége 1/4 részét elvesztette, 2 év után semmiféle anyagi támogatásban nem részesül, holott kapitalista körülmények között az ilyen mérvű testi fogyatékoság nagyon gyakran egyértelmű a végleges munkanélküliséggel. Talán nem érdektelen itt idézni, hogy a rendelettervezet 33-as bizottsági tárgyalása alkalmával, miként kommentálta ezt az intézkedést Koós Zoltán, a tervezet előadója: „Ezeknek az intézkedéseknek az a magyarázata, hogy az olyan sérült, akinek munkaképessége csupán 25% erejéig csökkent, bizonyos idő alatt a közönséges tapasztalat szerint két év alatt ezt az állapotot annyira megszokja, hogy ez alatt az idő alatt éppen olyan munkaképessé válik, legalább is olyan keresetképesé, amilyen volt a baleset következtében beállt munkaképesség-csökkenés előtt.”⁹⁷

⁹⁰ Magyarországi Rendeletek Tára 1932. 66. évf. Bp. 1933. 1037—1046.

⁹¹ Uo. 1164.

⁹² O. L. K 513. — A 33 tagú Országos Bizottság jegyzőkönyvei. 1931—1936. évi országgyűlés. XIII. köt. 90.

⁹³ Képviselőházi Napló 1931—1936. 1934. május 24. XXIII. köt. 169.

⁹⁴ Uo. 203.

⁹⁵ Magyarországi Rendeletek Tára 1937. 71. évf. Bp. 1938. 1178—1183.

⁹⁶ Magyarországi Rendeletek Tára 1933. 67. évf. Bp. 1934. 1400—1408.

⁹⁷ O. L. K 513. A 33 tagú Országos Bizottság jegyzőkönyvei. 1931—1936. évi országgyűlés XV. köt. 9—10.

Az 1930 és 1937 között életbelépett rendelkezések tehát, amelyek a biztosítás módosítása címet viselték, nagymérvű szolgáltatás-csökkentésekkel tönkretették a munkásbiztosítást. A juttatások rendeletéről-rendeletre olvadtak le, azzal a homályos kísérőszöveggel, hogy mindez ideiglenes, csak addig lesznek hatályban e rendelkezések, míg a biztosítóintézet anyagi egyensúlya helyre nem áll. Ez az időpont azonban nem következett be, az OTI pénzügyi mérlege nem vált aktívvá. Tekintettel a biztosítottakra kényszerített hatalmas áldozatokra, felmerül a kérdés, miért nem lehetett kiküszöbölni a deficitet.

Az első és feltehetőleg legfőbb ok, hogy az állam nem tett eleget azoknak a kötelezettségeknek, melyeket az OTI-val szemben vállalt.

4 800 000 pengő olyan állami hozzájárulást töröltek, melyre törvényben kötelezte magát az állam. Ez azonban még nem minden; az állam kölcsönöket vett fel az OTI-tól, abból a pénzből, melyet részben a szolgáltatás-csökkentéssel takarítottak meg. 1938-ra 23,2 millió pengővel tartozott csak az OTI betegségi biztosítási ágazatának az állam.⁹⁸

Súlyosan hatott — másrészt — az OTI anyagi helyzetére az a tény is, hogy a munkaadók egy része vagy egyszerűen nem fizette a járulékot, vagy pedig állandó hátralékban volt. A kormányzat pedig nemcsak, hogy elnézte ezt, hanem amikor ilyen módon felgyülemlett a tartozás, — arra való hivatkozással, hogy a hátralékokra adott amnesztia kedvet csinál majd a tartozások, illetve az újonnan esedékes összegek kifizetésére — a legmesszebbmenő kedvezményekkel sietett az adósok segítségére. A 16500/1933. M. E.⁹⁹ és az 1600/1934. M. E. rendeletek¹⁰⁰ az elmaradásra részletfizetési lehetőséget nyújtanak, majd, a 261.000/1935. B. M. szerint, ha a munkaadó valamivel meg tudja indokolni járulék-tartozását, 50%-os elengedést kérhet.¹⁰¹ A munkásnak természetesen nem volt módja sem részletfizetésre, sem a járulék egy részének nemfizetésére, hiszen a biztosítási járulékokat fizetéséből a munkáltató levonta. A pénz tetszése szerint felhasználhatta, csak hosszú idő után, amikor már a kamatokhoz jutott, kellett esetleg részletre befizetnie. Sőt, amikor a 261.600/1935. B. M. rendelet lehetőséget ad a járulék-tartozás 50%-ának elengedésére, tekintve, hogy az 50%-ot a munkás fizeti, gyakorlatilag elengedi a tőkés számára megállapított járulékrészt, és így a biztosítás terhét egyesegyedül a munkás vállalja, a munkaadónak pedig konkrét anyagi haszna van belőle.

A hátralékban levő munkáltatók iránt megnyilvánuló türelem azonban nem hozta meg a várt eredményt: a hátralékösszegek nem csökkentek. 1936-ban, egyik társadalombiztosításra vonatkozó rendelkezés vitájánál Ronkay Ferenc az alábbiakat közölte: „Kezeim között van egy kimutatás, mely szerint 1935 július havában ez a hiány 278 000 pengőt tett ki. Ez azt jelenti, hogy a 278 000 pengőnek a fele, vagyis 139 000 pengő, amelyet a munkások járulékából a munkaadók levonásba helyeztek, nem fizettetett be, tehát ez az eljárás száz százalékgig azonos a sikkasztás fogalmával.”¹⁰²

A munkaadók e manipulációját igen súlyos sérelemnek tekintette a munkásmozgalom is. Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék egyik — 1935-ben terjesztett — röpirata harcot hirdetett „A munkáltatók által be nem fizetett járulékok hatósági behajtásáért, a bérekből levont járulékok visszatartásának büntető úton való üldözéséért.”¹⁰³

Mindezekkel szemben a képviselőházban és a különböző parlamenti bizottságokban szinte minden társadalombiztosítással kapcsolatos rendelkezés kibocsátását megelőző

⁹⁸ Képviselőházi Napló 1935—1940. 1938. június 10. XIX. köt. 585—586.

⁹⁹ Magyarországi Rendeletk Tára 1933. 67. évf. Bp. 1934. 2668—2670.

¹⁰⁰ Magyarországi Rendeletk Tára 1934. 68. évf. Bp. 1935. 6—8.

¹⁰¹ Magyarországi Rendeletk Tára 1935. 69. évf. Bp. 1936. 734—750.

¹⁰² O. L. K 513. A 33 tagú Országos Bizottság jegyzőkönyvei, 1935—1940. évi országgyűlés XVIII. köt. 83—84.

¹⁰³ Párttörténeti Archivum Röpiratgyűjtemény. III. 14/1935/2267. Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1929—1935. Kossuth 1964. 145. sz. 358.

vitában a tőkések képviselői a munkálatok anyagi túlterhelésétől óvták a kormányzatot.

A deficit felszámolásához feltétlenül szükséges lett volna az adminisztrációs költségek csökkentésére is. A pénzügyi zavarok kezdeti idejében alkalmazott „Vass-féle szanálási kísérlet” szerint a biztosítási segélyeket csak akkor lehet csökkenteni, ha az adminisztrációs költségek leépítése nem jár megfelelő eredménnyel.¹⁰⁴ — Komoly lépések ebben az irányban nem történtek, bár maga az OTI-önkormányzat sürgette a személyzeti létszám csökkentésére és az ügyvitel egyszerűsítésére vonatkozó intézkedéseket.¹⁰⁵ Akárcsak a tisztviselői kar, az OTI-nál alkalmazott orvosok száma is, idők folyamán aránytalanul megnövekedett. Miközben a 30-as években a biztosítottak száma csökkent, az orvoslétszám majdnem megkétszereződött,¹⁰⁶ a munkásbiztosítás sem felesleges orvosaitól, sem felesleges tisztviselőitől nem tudott megszabadulni, tehát anyagi teherbíró képességét meghaladó mennyiségű személyzetet volt kénytelen eltartani.

Összegezve a fentieket — az adott helyzetet figyelembe véve — egyáltalán nem érthető, hogy a társadalombiztosítási szolgáltatások egyre inkább csökkentek, inkább az a meglepő, hogy az OTI a fedezet nélküli terhek ellenére, ha deficittel is, de működhetett. Bármennyire is nyilvánvaló és nyilvánvaló volt már akkor is a pénzügyi zavarok oka, a hivatalos magyarázat ezt rendszerint magának a biztosításnak túlméretezett voltában jelölte meg. Mind a parlamentben, mind a parlamenti bizottságokban, valamennyi a biztosítással kapcsolatos rendelkezés tárgyalásánál elhangzott az, amit Wolff Károly a belügyi költségvetés tárgyalása alkalmával a pénzügyi bizottságban hangoztatott, hogy munkásbiztosításunk túlméretezett, „a szociális haladás jelszavával takarózva” olyan biztosítás terhére vállaltuk magunkra, melyet gazdaságilag nem bírunk el.”¹⁰⁷ Wolff állítása alátámasztására — a közismert tényeket figyelmen kívül hagyva — éppen a betegség- és balesetbiztosítási ág deficitese voltára hivatkozott, mint bizonyítékra.

A munkásbiztosítás helyzetében valamennyire kedvező változás csak a korszak legvégén lett észlelhető. Magyarország háborúba lépése után, az 1941, 1942. években terjesztették ki ismét valamelyest a szolgáltatásokat. — Kétségtelen, — nyilván a háborús konjunktúrával kapcsolatban — javultak az OTI anyagi viszonyai, de nyilvánvalóan még több szerepe volt ebben annak a ténynek, hogy a háború okozta elégedetlenség megfékezésére, a fokozódó elnyomás mellett szükség volt a szociálpolitikai intézkedésekre is. A szociálpolitika bizonyosfokú előtérbe kerülése különben is megfelelt a fasiszmus szociális demagógiájának.

¹⁰⁴ Képviselőházi Napló 1931—1936. 1934. május 24. XXIII. köt. 203—204.

¹⁰⁵ A magyar társadalombiztosítás ötven éve. 1892—1942. Bp. OTI. 1942. 27.

¹⁰⁶ Képviselőházi Napló 1931—1936. 1932. január 14. IV. köt. 6—10.

¹⁰⁷ O. L. K 510. A képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei 1929—1944. A Belügyminisztériumi tárca költségvetési tárgyalása. 1936—1937. 3. köt. 1936. április 21. 202.

Farkas Gábor:

A tőkés gazdasági fejlődés néhány kérdése Fejér megyében

A megye általános gazdasági viszonyai

Fejér megye Dunántúl közép-keleti részén helyezkedik el. Területében az újkori történelem folyamán (az 1692. évi restauráció óta) alig esett változás. 1853-ban 721 716 kat. hold nagyságú. Ez 1900-ra 713 672 holdra változott. 1940-ben pedig 713 594 kat. holdra terjedt ki. A századforduló Magyarországból a megye 1,2%-ot foglalt el, a trianoni békeszerződéssel rendezett országnak viszont már 4,4%-a lett.¹ Szomszédos törvényhatóságok: Pest, Esztergom, Veszprém és Tolna vármegyék. Gazdasági vonzása a fővárosnak, azután Székesfehérvárnak, egyben a megye székhelyének van. Székesfehérvár a középkorban a magyar államiság egyik központja. Ezt a funkcióját végleg a török hódítással (1543–1688) elvesztette. A XVIII. sz. elejétől vidéki központ, amely fejlődésében már ekkor megakadt. Okát a város szűk határában (20 823 kat. hold) az ipar, majd gyáripár hiányában s Budapest közelségében kell keresnünk. Különösen a XIX. sz. második felétől érezhető a stagnálás, amely az 1920-as évek elejéig tartott.²

A megye természeti viszonyai kedvezőek, bár talajviszonyai változatosak, de többségükben jó termelési adottságokat képviselnek. A Vértes hegységben köves, hegyi talaj található, de ettől délre eső részeken agyagos vályog van. A Velencei tó vonalától délkeletre a Mezőföld fokozatosan lejt a Duna felé. Itt az egész térséget lösztakaró borítja. A megye déli vidékein barna erdőségi vályog található, de Szabadbattyán–Füle–Polgárdi környékén ismét lösztalaj van. Homokos vidékek Előszállás, Cece, Vajta, Sárbogárd és a Sárvíz mentén található. Ezek elég termékeny földek, bár mészből szegények, de a humusz talaj ezt ellensúlyozza. A Sárrét sekély rétegben fekete tőzeggel van borítva. A tőzeggelület nyáron gyorsan kiszárad, ezért az itteni földek és rétek bizonytalan termőképességűek.

Élővizei közül a Gaja-folyó, a Nádor és Malom esatornák s a Váli víz jelentősebbek. Ezek északról déli, délkeleti irányban vonulnak, mély medret vágva a lösztalajban. Székesfehérvárott és annak határában temérdek víz gyűlik egybe. Emiatt gyakoriak az árvizek. A határban és a városban levő élővizek főgyűjtője a Gaja vagy másképpen Puszta-folyó, amely a vizet a Nádor-csatornába vezeti; a Gajába torkollik az Aszalvölgyi

¹ Glaser L.: Fejér vármegye kialakulása. Magyar városok és vármegyék monográfiája, XXII. k. Fejér megye, Szerk. Juhász V.—Schneider M. Bp. 1937. 75–101 (a továbbiakban: Monográfia) és Thirring L.: Székesfehérvár és Fejérmegye népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle 1938. márc. XVI. évf. 3. szám. 207–232. (Fejér megyét 1692-ben — a török uralom alóli felszabadulásának ötödik esztendejében — szervezték újjá. Határait ekkor alakították ki. A megyéhez nem kapcsolták vissza a Duna másik oldalán lévő Solt-Szék nevű területet, amelyet a török hódítás előtt Fejér megye adminisztrált. Az 1692–1946 között fennállt határokon belüli területet nevezzük történelmi Fejér vármegyének. Vizsgálódásaink is ezt a történelmi megyét érintik és az 1950 után idecsatolt falvak problémáit nem érintjük.)

² Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban: FML), A Székesfehérvári Polgármesteri Hivatali iratok. 1940–2010 sz.

árok, a Jancsár-csatorna s a Varga-csatorna. A Maros-vize az Aszalvölgyi árokba, a Malomcsatorna pedig a Varga-csatornába vezeti vizét. A csapadék csatornák a Jancsár kanálisba torkollnak.

A megye éghajlata szélsőséges, kontinentális jellegű. Kemény telek és forró, csapadéknélküli nyarak követik egymást. Kiegyenlítettebb a Bakony és a Vértes vidék éghajlata, de hűvösebb, mint a mezőföldi részeké. A csapadék évi átlaga 600 mm, amely egyenlőtlenül eloszlással érkezik. Az évi középhőmérséklet Székesfehérvárott 10 °C. A megye székelyhelyén az északnyugati irányból érkező széljárás a leggyakoribb.³

A megye településhálózata egyenetlen. A török háborúk idején elpusztult ez a vidék. Újratelepítése a XVIII. század közepéig tartott. A megye északi részein levő települések a dunántúli aprófalvas helységekre emlékeztetnek, míg a déli részen alföldies jellegű településrendszer jött létre. 1930-ban 102 községe és 687 külterületi lakott helye van. Ez utóbbiak zöme major, ill. tanyaszerű település, és csak kisebb része szolgál ipari-forgalmi célokat (gyári kolóniák, vasúti, közúti órházak).

Lakossága lassú emelkedést mutat: 1787-ben 110 944 fő, 1850-ben 136 829, 1900-ban 236 102 és 1941-ben 272 472 fő.

Nemzetiségi viszonyai a tőkés korszak elejére elrendeződtek és lényegében ilyen kérdés a XX. század folyamán nem igen vetődött fel. Pedig 1773-ban a 73 faluból csak 47 olyan település, melyben túlnyomó részben élnek magyarok, és 13 teljesen német, 6 szlovák, 5 pedig szerb-horvát. 2 helységben pedig magyarok, németek, szlovákok, s szerb-horvátok éltek. Az asszimiláció menetét az alábbiakban jelezzük:⁴

	1830	1880	1930	1941
magyar	84%	83,5%	88,6%	93,4%
német	9%	12,5%	9,8%	5,9%
szlovák	2%	2,5%	1,1%	—
horvát-szerb	3%	1,5%	—	—
egyéb	2%	—	0,5%	0,7%

A megyét öt járás — az adonyi, a móri, a sárbogárdi, a székesfehérvári és a váli — alkotja.⁵ Székesfehérvár önálló törvényhatóság, de gazdasági, társadalmi szerepe elválaszthatatlan a környéktől, ezért, ha csak lehet, együtt tárgyaljuk.

A megye közlekedési viszonyai kielégítőek. Székesfehérvár pedig ebből a szempontból az ország legelőnyösebb helyzetben levő városai közé tartozik. Igaz, a közlekedéspolitikát meghatározza a főváros közelsége, s valamennyi útvonal, közutak és vasutak egyaránt Budapest rohamos fejlesztését, kiszolgálását szolgálják. Ugyanakkor Székesfehérvárott, Pusztaszabolcson, Bicskén és Sárbogárdon az utak elágaznak, s a megye majdnem minden vidékét átszelik. Így szolgálja azonban ez a közlekedéspolitikát közvetlenül Székesfehérvár és Fejér megye lakosságának érdekeit is. A fővárosba az egész Dunántúlról irányuló utaknak Székesfehérvárott és Fejér megyében történő rendeződése magyarázza azt, hogy itt a közúti és vasúti hálózat egyaránt sűrű. Fejér megyében 1930-ban 100 négyzetkilométerenként 37,5 km közút esik, míg a többi megyére átlag 30,8. Székesfehérvár közúti gócpont is. Itt találkozik az ország két nagyforgalmú útja: (a 7. sz. Buda-

³ *Kecskés Sándor*: Fejér vármegye népies szarvasmarhatenyésztése (Szfvár, 1938). 11—18.

⁴ Ld. az 1830. évi népességösszeírás és a jelzett években végrehajtott népszámlálások eredményeit.

⁵ FML. Törvényhatósági bizottság közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1877—181 kgy. sz.

pest — Nagykanizsa — Varasd, és a Budapest — Graz irányában húzódó 8. sz. út). Ezekhez az elsődrendű utakhoz csatlakozik északról a Székesfehérvárt Győrrel összekötő 81. sz. közút és a Székesfehérvár — Cece felé déli irányban kiépített 62. sz. állami út. A környék falvait is meglehetősen jól kiépített utak kapcsolják Székesfehérvárhoz; így Pákozdot, Zámolyt, Urhidát, de a 805. sz. alcsuti, a 603. sz. seregélyesi utak is a kor útviszonyainak színvonalán voltak. A zámolyi út kijavítását azonban a gánti bauxitbányának és az ipartelepek lakosságának Székesfehérvárhoz való kötése érdekében a harmincas évek végén sürgették. Ugyancsak átszeli Fejér megyét a főváros és Győr között húzódó 1. sz. főútvonal, és a 6. sz. főút, amely a megyében a Duna jobb partján húzódik.

Vasúti közlekedés szempontjából Székesfehérvár helyzete jónak minősíthető, hiszen hat felé ágaznak el innen a vasútvonalak. A megyét három vasúti fővonal szeli át: Budapest — Nagykanizsa, Budapest — Győr és Budapest — Újdombovár felé. Jelentős szerepük van a szárnyvonalaknak, melyek Biske, Sárbogárd, Pusztaszabolcs — Paks, azután Tapolca, majd Veszprém, Celldömölk, Szombathely irányában biztosítanak összeköttetést. Vasutat lényegében csak a váli völgy falvai és Csákvár község, azután a Vértes hegység vonalában levő települések nélkülöznek.⁶

A mezőgazdasági termelés szempontjából a megyét három, igen jól elkülöníthető övezetre lehet bontani. Mindháromban kiugróan összpontosul a régióra jellemző üzemág. Ezek a következők:

- a) erdők övezete
- b) szőlő és gyümölcstermelő övezet
- c) gabona, kapásnövény és állattenyésztő övezet.

Művelődési ágak megoszlása a régiókban 1870-ben⁷

Övezetek	Szántó kat. h.	Rét kat. h.	Legelő kat. h.	Szőlő kat. h.	Erdő kat. h.
Erdőövezet	57 458	8 102	12 056	3 571	46 378
Szőlő- és gyümölcstermelő övezet	104 187	16 728	35 270	10 876	18 562
Gabona, kapásnövény és állattenyésztő övezet	240 871	34 586	64 914	5 335	4 422
Összesen:	402 516	59 416	112 240	19 783	69 362

A népsűrűség meglehetősen eltér az egyes régiókban. Egyébként Fejér megye az ország leghézagosabban népesített törvényhatósága. A népsűrűsre különböző gazdasági és társadalmi tényezők hatottak, de szemellátható befolyást gyakorol a főváros közelsége is. (Az 1930. évi népszámlálás során Budapesten 37 056 Fejér megyei születésűt írtak össze.)

⁶ *Kecskés S.*: i. m.

⁷ Az alapadatok *Pénzes Ferenc*: Fejér megye gazdasági statisztikája az 1869. évről. Székesfehérvár 1872 c. munkájából származnak, melyeket kat. holdra átszámítottunk.

Népszámsága □-km-ként 100 éves időközben a következő:⁸

Övezetek	1830	1930
Erdők	43	53
Szőlő és gyümölcsstermelő	41	68
Gabona-, kapásnövény és állattenyésztő	31	51
Székesfehérvár	173	340

Az erdők övezete (a megye területéből kb. 19%, azaz 135 ezer kat. hold) Székesfehérvártól északra, ill. északnyugatra terül el. Magába foglalja a Bakony keleti, Fejér megyébe eső részeit, a Vértes hegység dús erdőkkel borított vidékeit, hegyhátakat, gerinceket, medencéket és völgyeket. Itt 127 565 kat. holdat tesz ki a művelt terület. Ebben az övezetben összpontosult a múlt század utolsó harmadában a megye erdőállományának kb. 67%-a. (Itt Eszterházy Miklós Móricznak több mint 7 és fél ezer, vagy a Merán családnak majdnem 5 ezer hold erdeje volt.) 1870-ben a megye összes erdeje 69 362 kat. holdat tett ki. 1865-ben még 74 327 kat. hold erdő van a megyében, de ez a későbbi évtizedekben egyre csökkent. Amíg 1865-ben a megye művelhető területének 10,6%-a erdő, addig ez 1895-re 8,6%-ra fogyott. Az intenzív gazdálkodás kiterjesztésével elsősorban a legelő és erdőterületeket változtatták szántóföldekké, kevesebb mértékben rétekké. Az első világháború idejére 8%-ra csappant ez a művelési ág, — (57 783 kat. hold) — és a két világháború közötti évtizedekben lényegében ezen a szinten mozgott. 1923-ban 58 ezer holdat műveltek a megyebeli kis és nagybirtokosok (a megye művelhető területének 8,2%), 1940-ben pedig 60 ezer holdat.⁹ A szaporodás majd minden esetben a gabonatermő régióban történt, ahol tervszerű telepítéssel pótolták a faállományt. Az erdők nagy- és kisbirtokosok, községek, közbirtokosságok (volt úrbéresek és zsellérek, nemesi közbirtokosság), társulatok és egyházak kezében voltak. Az erdőövezetben a megye településeinek 16%-a található, melynek gazdasági alközpontjai: Mór, Bodajk és Csákvár. (Lényegében a móri járás községei.) A huszas évek elején az erdők övezetébe benyomult az ipar. 1922-ben megnyitották a móri és kisgyóni szénbányákat. A telephelyeket itt még a háború előtt felfedezték. Ugyancsak 1926-ban kezdték meg a gánti bauxit kitermelését, majd 1942-ben Iszkaszentgyörgy—Kincsesbányán nyílt meg bauxitbánya. A háború alatt, 1943-ban a pusztavámi szénvagon kitermelése is megkezdődött. Ezzel a vidék Fejér megye ipari övezetévé alakult. A szőlő- és gyümölcsstermelő övezet a megyéből 28%-ot (kb. 200 ezer kat. hold) — az északkeleti, délkeleti vidékeken, ill. a középső részeken—foglal el. (Váli völgy, a Duna mellék, a Velencei hegység); (tulajdonképpen a váli és az adonyi járás községeit). Itt a művelési ágak (összesen 185 623 kat. hold) közül a szőlőtermesztés adja a domináns oldalt.

E régióban a megye szőlőterületeinek 55%-a volt. A XX. század elején a megye művelhető területének még 2 és fél százaléka a szőlő (17 676 kat. hold). A szőlőket zömmel kis parcellákban művelik; több 100 holdas szőlőterülete a nagybirtokosoknak is alig van. (Legnagyobbak a század végén: Zichy Nándor 77, Eszterházy Miklós Mórmez 214, Batthyá-

⁸ Ld. a 4. sz. jegyzetet.

⁹ FML. Alispáni iratok; éves jelentések a törvényhatósági bizottságnak 1885—1916 között (a továbbiakban: Alispáni jelentések).

ny Lajos 180 kat. hold). A szőlővel beültetett területek nagyságát s a bortermelés mennyiségét egyes években az alábbi kimutatás jelzi:

	1865	1887	1895	1901	1909	1913	1916
Terület (kat. hold)	17 774	18 457	11 455	15 304	16 806	18 412*	17 298
Bortermelés (hektoliter)	—	171 535	—	—	149 043	100 976	46 878

A szőlőbetegségek elég gyakoriak, melyek nemcsak a termést, hanem a növényt — még a háborús években is — elpusztították. A huszas években jóval kevesebb már ez a művelési ág: 1923-ban 12 és félezer hold, s ezután lényegében a korszak végéig alig változik. 1935-ben 12 992 kat. hold (1,8%).

A gyümölcsstermelés nagyüzemi módszere a harmincas évek közepéig ismeretlen Fejér megyében. Főleg házi kertekben folytatták az ipari telepek és városok közelében levő és piacra termelő községek lakói. A filoxera pusztítása után a szőlők helyén gyümölcsösöket létesítettek. A XX. század első évtizede után már mintagyümölcsök is voltak (Baracs, Polgárdi, Rácalmás). Innen nemcsak szakértelmet, hanem szaporító anyagot is szerezhettek a gazdák.

A gyümölcs- és szőlőtermelő övezetben van a megye településeinek 27%-a, s messzeható gazdasági vonzási körzettel itt szerepel Székesfehérvár is. A megyeszékhelyen 1930-ban több mint 900 kat. hold nagyságot tesznek ki a szőlőbirtokok. E régióban jelentősebb ipar csak Székesfehérvárott van. Az is lényegében kisipar; illetve a kézműves szakmák felszámolása után vált gyárteleppé egy-egy jelentősebb műhely (Weiss és Tull Bőrgyár, Felmayer-féle Kékfestő Gyár). Az egyetlen jelentős üzem a tőkés fejlődés eredményeként jött létre (Déli Vasúti Műhely és Gépgyár, 1892). A század elején jelentős kisipari városként tartják számon Székesfehérvárt.¹⁰ Székesfehérvár fejlődésének megtorpanása már a kapitalista viszonyok kialakulása idején történt. A fővárosban ekkor gombamódra növekedtek az ipari üzemek, kereskedelmi vállalatok, pénzintézetek, de ez Székesfehérvárott és Fejér megyében a lakosság számához és a terület jelentőségéhez mérten nem alakulhatott ki. Ugyanakkor kedvező közlekedési lehetőségek adódtak, ami párosult a város előnyös földrajzi helyzetével is. Néhány gyáralapítási kísérlet volt a századfordulón Székesfehérvárott. Egyik sem vezetett sikerre, mert a város élén szűklátókörű réteg állott, amely egyéni érdekeit féltette a gyáripár konkurenciájától. Így került Székesfehérvár helyett Pápára a dohánygyár, és füstbe ment egy-egy keményítőgyár, cukorgyár, konzervgyár létesítése is. Minden esetben a kisburzsoáziának volt döntő szerepe abban, hogy ezek a gründolási tervek semmibe veszttek. Attól is félték, hogy az ipari üzemek felépítésével elvész a város agrár arculata, s a mezőgazdák, a szőlőtulajdonosok nem kapnak olcsó napszámosokat. A városi vezetők lemondtak a fejlődés követeléséről, s nem volt olyan politikai csoport, amely ez ellen fellépett volna. A fejlődést gátló mindhárom ok a század elejétől egyszerre bénította a várost; s az első világháború alatt a gyenge ipari létesítmények igen hamar összeomlottak. A háború és a forradalmak alatt, majd a huszas évek elején Székesfehérvárott az elmaradottság jelei állandósultak. Egyes leírások szerint a város sáros és poros; hiányoznak a városi élet legelemibb követelményei, így egyáltalán nem is tekinthető városnak. Az elektromos energiaszolgáltatásban állandósultak a zavarok, sőt este 10 óra után nem is volt villanyvilágítás. Akadózott a víz-, szünetelt a gázszolgáltatás, az utak a járhatatlanságig rosszak, nyitott csatornák szelték át az utcák legnagyobb részét.

* Ebből 2256 kat. hold még nem terem.

¹⁰ Pénzes F.: i. m.

Székesfehérvár fejlődésének útját állta Budapest közelsége is. A főváros rohamos gazdasági emelkedése és az ezt segítő közlekedési politika bénítólag hatott a vidék iparára és kereskedelmére. Székesfehérvár gazdasági élete különösen érezte a fővárosnak ezt a hatását. 1914-ig a város annyira visszaesett a fejlődésben, hogy a törvényhatósági joggal felruházott városok közül az utolsó helyet foglalta el, ahol az urbanizáció csak a belvárosra terjedt ki. A századfordulóra már elszegényedett a városi kereskedő és ipari burzsoázia. Ez az oka annak, hogy a magántőke alig-alig kapcsolódott be a városfejlesztésbe; és szinte teljesen elmaradt a magánépítkezések finanszírozása. Gazdasági fejlődésének útját állta kicsiny határa is, amely csak meghatározott lakosságszámot volt képes eltartani, de a mezőgazdasági életet is gátak közé szorította. Egykor, — még a török háborúk megszűnté után — a 20 ezer katasztrális holdas határ zömében városi tulajdon volt, de évszázadok folyamán kicsúszott kezéből, és a XIX—XX. század fordulójára 6283 kat. holdra csökkent. A XX. század második harmadának elején a szántóföld 3341 hold, de ezt sem vették házi kezelésbe, hanem a város törpe- és kisbirtokosainak bérletként juttatták.

Már a múlt század közepén sem lehetett új területeket a város határában a termelésbe bekapcsolni; nem volt olyan határrész, melyet le lehetett volna csapolni, vagy kiirtani. Az ingatlanforgalom mindig nehézkesen mozgott, a tulajdonosok nem kívántak földjeiktől megválni. Ezért volt igen magas ára Székesfehérvárott a közepes minőségű földeknek; amíg Székesfehérvár határában 1000—1200 P volt a föld kataszteri holdanként, addig a városhoz közeleső falvakban ennek 45—50%-áért jó minőségű szántóföldet lehetett vásárolni.

A mezőgazdaság fellendítésének egyik követelménye a mezőgazdasági ipar kiterjedt mértékű meghonosítása lett volna. Ez azonban a tőkés fejlődés 100 esztendeje alatt elmaradt. Mindössze 3 gőzmalom létesült. A város határában és a környékbeli uradalmakban átlagon felüli kukorica- és cukorrépa-termelés folyt. E termények indokolták volna olyan ipari üzemek létesítését, melyeknek kukorica a nyersanyaga, illetve egy cukorgyár, ipari szeszgyárak és hízlaldák létesítését.¹¹

A főváros gazdasági téren a tőkés fejlődés kezdete óta egyre erősödő befolyást gyakorolt a környékre. Kezdetben, — a XIX. század utolsó harmadáig — ez a hatás csak a közvetlen környéket érte, de a vasútvonalak kiépítésével a vonzási kör tágult, s mintegy 35—40 km-re benyomult Fejér megyébe is. A gazdasági hatás, az egyre növekedő fogyasztópiac átformálta a főváros körüli agglomeráció mezőgazdaságát, erősítette a régió szőlő- és gyümölcsstermelő jellegét.

Az agrárlakosság Érd, Tárnok, Sósút, Diósd, Százhalombatta, Ercsi községekből rendszeresen látogatta a fővárosi piacokat, üzleteket. Munkahelyet találtak ott a mezőgazdaságból kiszorult agrárproletárok. Ugyanakkor a fővárosból kiköltöző lakosság telkeket vásárolt e falvakban illetve a határban, ahol a nyaraló- és lakóépületek ezreit építették fel. A fővárosiak viszonylag olcsón jutottak a telkekhez; Sósúton 50 fillér, Érden 2 pengő, Százhalombattán az Árpád telepen 3—8 pengő között. Persze a tömeges érdeklődés következtében az árak emelkedtek. 1933-ban 1 kat. hold szőlő ára Diósdon 2800 pengő volt. (1869-ben még 1000 forintért lehetett itt igen jó karban levő szőlőt vásárolni.) A fővárosi kispolgárság által vásárolt területek igen jelentősek: 1933-ig Diósdon 460, Tárnon 400 kat. holdat vásároltak. Érd kedvező fekvése folytán szinte vonzza a fővárosi lakosokat. 1930 óta évente 1000 fővel szaporodik a lakosság és átlag 350 házat építenek. Érden a parcellázás 1919-ben kezdődött, majd 1925-ben, 1929—1933 között folytatódott, és eddig kb. 3500 kat. holdat parcelláztak fel, amely 19 260 telek kialakítását eredményezte. Ekkor keletkeztek a község új negyedei; a Tusculánum, a Postás telep, az Ilka major körüli részek stb. A főváros közvetlen vonzáskörébe eső falvak Budapesthez kötőd-

¹¹ Székesfehérvári Polgármester iratai. ua.

tek és Fejér megyétől az elszakadási törekvések már a harmincas években megkezdődtek.¹²

A gabona, kapásnövény és állattenyésztő övezetbe a megye déli, délnyugati területei, azután a Sárvíz, a Sárrett környéke tartozik, melyek a megye területéből 53%-ot foglalnak el. (378 ezer kat. hold); (nagyjából a székesfehérvári és sárbogárdi járások községeit). Itt a szántó, a rét, a legelőterületek a művelhető földek (összesen 350 128 kat. hold) 95%-át alkotják. E régió talajadottságai egészen kiválóak. A föld átlagos kataszteri tiszta jövedelme 20 aránykorona körül van, s ez egymagában is meggyőzően bizonyítja a jó termelési adottságokat. A kedvező termelési lehetőségeket a gazdák általában jó szakértelemmel kihasználták, s az emberi beavatkozást a föld bőségesen kamatoztatta az évszázadok folyamán. Ezek a vidékek a ritka falvas településrendszerbe tartoznak, szinte alföldies jelleggel. Itt található a megye településeinek 53%-a, bár ezek 60%-a külterületi lakott hely; főleg uradalmi major. Ebben az övezetben termelik a híres Fejér megyei búzát, és itt foglal el évről-évre egyre nagyobb területeket a kapásnövények közül a kukorica. Itt honosodott meg, éppen a huszas-harmincas években a paprikatermelés (Cece, Aba, Sárkeresztúr, Sárbogárd, Sárszentmiklós), de híres volt a csóri, csurgói, balinkai, seregélyesi káposzta, pákozdai paradicsom, az alapi dohány, a perkátai és velegi torma. Az első világháború előtti évtizedekben a búza vetésterülete úgyszólván elérte a maximális szintet. A kukorica vetésterülete ekkor még alacsony, s csak a XIX. század utolsó évtizedében figyelnek fel rá a gazdák. A XX. század 30-as éveiben ennek a területnek már háromszorosát vetik be kukoricával. A növekedést a XIX. században az alábbi táblázat jelzi:

	1887	1892	1896	1916
Búza (kat. hold)	113 248	120 553	120 235	85 000
Kukorica (kat. hold)	41 062	51 989	51 520	—

Az állattenyésztés a XX. század elejére alakult át, s ez a tőkés korszak egészén át tartott. Az igénytelen magyarfajta szarvasmarhákat igázásra alkalmazták, de tenyésztésre a szimentáli fajtát állították be. (1911-ben az állatállománynak 72%-a szimentáli fajta volt, 1938-ban pedig meghaladta ez a 89%-ot is.) A lóállomány 70%-a melegvérű, a sertésnyájak 91%-a pedig mangalica. Csak 9% volt húsertés a korszak utolsó éveiben. A sertés-tenyésztés fellendülése a juhászatok visszafejlesztése árán ment végbe; az 1870. évi állománynak csupán 14 és fél százalékát tenyésztik 1939-ben.¹³

A jelentékenyebb ipart az 1912-ben alapított szolgaegyházi szeszgyár, az ercsi cukorgyár, a polgárdi ipartelepek és néhány gőzmalom képviseli a régióban.

A tőkés mezőgazdaság fejlődésének áttekintése az első világháborúig

E régiókban a mezőgazdasági kultúrák koncentráltasága lényegében kedvező tömegtermelésre adott lehetőséget. Ez azután kibontakoztatta, serkentette a mezőgazdaság fejlődésének tőkés útját. Az erdőrégióban a fakitermelésből, a szőlőövezetben a borból, a gabonatermő vidékeken pedig elsősorban az állattenyésztésből eredő jövedelem volt az a számottevő összeg, amelyet a nagyüzemesítésre fordítottak a birtokosok.

¹² Magyar Statisztikai Közlemények 64. k. 4. sz. (Bp. 1933) 54—56 és 75—76. (a továbbiakban MSK).

¹³ MSK. Új sorozat 41. k. A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-i február hó 28-i állapot szerint. (Bp. 1913, a továbbiakban: MSK. Az 1911. évi állatszámolás) és *Kecskés S.*: i. m.

A XVIII. század egészében a nagybirtokosok gazdálkodása nem volt számottevő. Az allodiumok szervezését ugyan megkezdték, de ezek jelentőségre nem emelkedtek. A határban az úrbéresek műveltek telkeiken felül „árendás földeket”. A még fennmaradó területeket birkás bérlők hasznosították. Ezek ezerszámra tartották a birkákat a nagy-kiterjedésű legelőkön. Amikor a XIX. század első évtizedeiben a nagybirtokosok felismerték a házi gazdálkodás előnyeit, kezdték a bérlőktől visszavenni a legelőket. Persze az első évtizedekben ők is tovább újták a juhtenyésztést, és a rideg szarvasmarhatartást. Az intenzív mezőgazdaság fejlesztésére csakis azok a nagybirtokosok tértek, akik megfelelő tőkével rendelkeztek. Ez a folyamat Fejér megyében a XVIII. század végén kezdődött, s lényegében csak a XIX. század utolsó harmadában fejeződött be. Ercsiben 1795-ben hét gazdaságra bontották az uradalmat. 1809-ben már az előszállási, 1816-ban a jakabszállási, 1820-ban a martonvásári, 1825-ben az alsuti került modernizálásra. A lánghi uradalmat is (70 ezer hold) 1830-ban 36 gazdaságra bontották. 1848 előtt valamennyi nagyobb kiterjedésű birtokon a tőkés mezőgazdasági üzemvitelt igyekeztek megvalósítani. Ehhez természetesen nagyobb tőkére lett volna szükség. Ez azonban hiányzott a legtöbb uradalomban. Így az uradalmak komplex átalakítása tőkés mezőgazdasági üzemmé nem sikerült 1848 előtt. Az uradalmak arra törekedtek, hogy a kedvező természeti feltételeket kihasználják, és ezért a legalkalmasabb üzemágot fejlesztik. Így került sor Ercsiben a kapásnövények közül a napraforgó, a burgonya, Jakabszálláson pedig a több száz holdas kukorica termesztésére. Az istállózó állattartás a mesterséges takarmányok tömegtermesztésének a függvénye; 1795-től termeltek az ercsi uradalomban lucernát, lőherét, baltacint, repcét. Ercsiben, Válon, Kálozon, Csillagmajorban, Előszálláson egyre több tehenet „kötnék le” a ridegállományból, szaporodnak a „svájcerájok”, de a ménesek száma is gyarapszik.

Több uradalomban végrehajtották az úrbéri elkülönítést. Ezek bérmunkásokat igyekeztek maguknak biztosítani (Ercsi, Polgárdi, Bicske). Ahol kevés volt a munkaerő (pl. az előszállási uradalomban), ott a zsellérmunkástelepeket bővítették (1830–1845 között). Az 1848-as jobbágyfelszabadulás krízist okozott azoknak az uradalmaknak, amelyeket addig nem modernizáltak.¹⁴ Részben ezzel magyarázható a megyebeli mágnások gazdasági szervezkedése. A mezőgazdaság felvirágoztatására való törekvésük a jobbágyi munkaerő és szolgáltatások elvesztésével megakadt. Ennek ellensúlyozására a mezőgazdasági termelésben rejlő lehetőségek mind jobb kiaknázására törekedtek; felhasználták ehhez a korábbi évtizedek tapasztalatait, s igyekeztek az államhatalmat is e célok elérésére megnyerni. 1859 február végén a szervezkedést megindították, — s minthogy agrárius célkitűzéseik a többi nagy- és középbirtokosnál is visszhangra találtak — december elején a Fejér megyei Gazdasági Egyesület 330 fővel létrejött. Bár tevékenységüket az önkényuralmi rend hatóságai igyekeztek szűkre fogni, s a társadalom-politikai javaslataikat lehetőleg visszautasítani; (— pl. szarvasmarha-biztosítási tervet, a pásztorok és cselédek felmentése a vármegyei gyalogközmunkák alól, a gazdasági cselédek ellátása szegődőlevelekkel, a cselédváltás napjának Szent György napról Szent Mihály napra való megváltoztatása, mezőgazdasági tudakozó intézet felállítása, vármegyei tartalék magtárak létesítése, gőzmalom építés szorgalmazása, az 1863. évi aszály károsultjainak segítése, ill. adóterheiknek csökkentése, a katonai beszállásolás eltörlése —) mégis működésük nem volt hiábavaló. Zichy Nándor, az egyesület eszmei vezére felismerte, hogy társadalom-politikai javaslataikkal nem érnek célt, ezért az egyesület tevékenységét mindinkább a szakmai teendőkre irányította. Az egyesület több állat, bor, gyümölcs, takarmány, iparnövény kiállítás rendezett; szántó, vető, arató, betakarítási, cséplési bemutatókat rendeztek egyes uradalmak mintagazdaságaiban. Végeredményben javaslatukra kezdték meg

¹⁴ *Pénzes F. és Kecskés S. i. m.*

a mezőgazdasági hitelintézetek alakítását, és beleszólhattak az első vasútvonalak kijelölésébe is. Az úrbéri pátens végrehajtása során a nagybirtok azonban olyan mérvű veszteséget szenvedett, melyet néhány esztendő alatt nem tudott kiheverni. Egyes birtokosok a válságot birtok bérbeadásával vészelték át. Az ötven holdon felüli birtokoknak még 1870-ben is 21%-a volt bérletben.¹⁵ A bérlők hamarosan tulajdonossá váltak. 1895-ig 65 400 kat. hold csúszott ki a mágnások és volt nemesi birtokosok kezéből. Ez a megye művelhető területének csaknem 11%-a. A feudális eredetű nagybirtok azonban még mindig 62%-át alkotja a megyei földállománynak, amelyből a mágnások 44%-ot birtokolnak. Művelés alatt a XX. század elején majdnem 689 000 kat. hold volt. Ebben a szántóföld a területnek több mint 64%-a. Utána a legelő következett 13%-kal, majd jóval kisebb hányaddal szerepel a többi művelési ág: erdő: 8,6, rét: 6,3, szőlő: 1,7, kert: 1,2, nádas: 0,5%.

1893-ban a szántóföldi termények közül a búzavetések foglalták el a terület nagy részét, mintegy 125 ezer katasztrális holdat. Ez az arány az első világháborúig megmaradt; 1896-ban 120 ezer holdat vetettek be búzával. Az átlagtermés valamivel magasabb Fejér megyében, mint más törvényhatóságban. 1893-ban 9,72 q-t termeltek katasztrális holdanként, s ez összesen 1 millió 220 ezer mázsát tett ki. 1896-ban közepes termés volt. Ekkor átlag 7 mázsa búzát arattak katasztrális holdanként, ami összesen 840 ezer méter-mázsa volt.¹⁶

Őszi búzával bevetett terület az 1900—1915 közötti másfél évtized alatt Fejér megyében 9—10%-kal csökkent, és csak a világháború éveiben vetettek valamivel több búzát, míg a kapásnövény területek észrevehetően csökkentek.

Őszi búzával az alábbi területek kerültek bevetésre: (Összehasonlításul közöljük más megyék adatait is).¹⁷

Megyék	1901—1905 átlaga kat. hold	1906—1910 átlaga kat. hold	1911 kat. h.	1913 kat. h.	1915 kat. h.
Fejér	119 844	112 220	106 357	102 627	103 922
Baranya	122 940	126 892	131 798	137 274	146 111
Somogy	143 497	147 864	151 814	155 763	164 424
Tolna	107 016	107 763	104 823	101 190	106 193

A kimutatás jelzi, hogy a dunántúli megyékben Tolna és Fejér megyéken kívül a búzavetés területe emelkedik.

A kukorica vetésterületek 1885-ben 47 ezer, 1893-ban 51 ezer, 1896-ban ugyancsak 51 ezer kat. holdat tettek ki. Lassú területi növekedés a világháborúig megfigyelhető. Ugyanakkor az átlagtermés is emelkedett: 1885-ben 9,74, 1893-ban 13,87, 1896-ban pedig 13 mázsa termett holdanként.¹⁸

Az emelkedés a nagybirtokon elterjedt műtrágyázásnak a következménye volt elsősorban.

¹⁵ Pénzes: i. m.

¹⁶ FML. Alispáni jelentések 1875—1900 között.

¹⁷ MSK. 66. k. 88—89.

¹⁸ Alispáni jelentések, uo.

A kukoricavetések az egész Dunántúlon egyre nagyobb területekre terjedtek ki. Fejér megye Somogy és Tolna megyékkal azonos növekedést jelez:¹⁹

Megyék	1901—1905 átlag kat. hold	1906—1910 átlag kat. hold	1911 kat. h.	1913 kat. h.	1915 kat. h.
Fejér	57 550	70 229	78 229	83 682	82 209
Somogy	73 657	79 727	84 699	85 552	84 819
Tolna	57 121	60 996	68 517	68 183	69 282

A magyar fajú szarvasmarhaállomány felváltása a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején kezdődött, amikor a nagybirtokosok az intenzív gazdálkodás útjára léptek. Az első nyugati fajtájú (berni jellegű) csírászatot a sárosdi Eszterházy-uradalomban, 1814-ben állították fel. Nyugati fajú szarvasmarhák a megyében a német telepeseknel már fél évszázaddal korábban megtalálhatók (pl. Acsán, Kozmán, Bogláron). Ilyen nyugati fajú színes szarvasmarhákat a Tolna megyei németek is hoztak magukkal. 1825—1830 között az alsóúti uradalom acai, majd további 8 gazdaságában mürzthali fajteheneket neveltek. Csak 1845-ben hallunk ismét arról, hogy a berni kantonból 20 db tehénből 1 bikából álló telivér szimmentáli törzs érkezett, melyet a csákvári Eszterházy-uradalomban helyeztek el. A XIX. század első felében a színes fajú szarvasmarhák mégis elterjedhettek a megye gazdaságaiban, mert 1861—1862-ben a Gazdasági Egyesület már a magyar fajta megmentésére kezdett akciót. Ez azonban kevés sikerrel járt, és maguk a nagybirtokosok kezdték sorra alakítani a fajtehenészeteket. 1870 körül Stein Náthán Szentlászlópusztán feketetarka friz, 1873-ban a főhercegi uradalom mariahofi, 1879-ben Ordódy Pál Rácalmásban berni, 1880—1885 között Andrassy grófnő Elvira-majorban bonyhádi, 1880-ban a Dreher-uradalom Karinthiában möllthali fajú teheneket és bikákat vásárolt és osztott szét gazdaságaiban. Az Ordódy-gazdaságot Pajzs Pál megvásárolta, aki 1903-ban a Komárom megyei bagotai birtokról Rácalmásra telepítette a svájci fajú állományt, de Svájból is hozott állatokat. Pajzs Gyula tehenészete országos hírvé lett, hisz a Pajzs-bikák sok helyre eljutottak. 1902-ig 32 uradalmi tehenészet jött létre, ezek között legnagyobb számú Dreher Antalé volt; 540 darabbal. Pajzs Gyula híres tehenészete 146 darabból állott, Zichy Jánosé 268-ból.²⁰

Az istállózó állattenyésztés, sertéshízlás megkövetelte a mesterséges takarmányok intenzív termesztését. Az állatállomány a század utolsó évtizede óta a dunántúli vármezőkben állandóan emelkedett. A gazdák, — köztük a telkesek is — jövedelmük nagy részét az állattartásból, mégpedig a korszerűen nevelt tenyészállatok eladásából illetve a hízlalás útján értékesített állatokból nyerték. Az alábbi táblázat szemléltetően mutatja be az állatállomány fejlődését, illetve változásait Fejér megyében.²¹

		1870	1887	1895	1911
Ló	db	29 425	23 391	31 789	29 625
Szarvasmarha	db	48 569	50 900	84 354	93 079
Juh	db	563 689	373 347	270 216	177 500
Sertés	db	69 253	72 379	133 970	169 029

¹⁹ MSK. 66. k. 152—153.

²⁰ *Kecskés S.*: i. m. 28—38.

²¹ *Pénzes F.*: i. m. Alispáni jelentések uo. továbbá MSK ua. Az 1911. évi állatszámolás.

Az állatállomány megoszlása régióként igen eltérő. A gabona- és állattenyésztő övezetben koncentráldott az állománynak kb. 60%-a, míg a bortermelő övezetben 30%-ot, az erdő-régióban pedig 20%-ot találunk.

*Az 1911 ben 100 □ kilométerre eső állatállomány:*²²

Megyék	Szarvasmarha	Ló	Juh	Sertés
Fejér	4 057	2 518	4 433	9 751
Baranya	3 666	3 741	1 860	8 344
Somogy	2 816	1 058	3 658	4 965
Tolna	2 693	1 107	3 051	4 743

A szarvasmarha hizlalás elég kifizetődő volt. 1896-ban 7249 göbölt hizlaltak, s ennek 40%-át exportálták. 1899-ben pedig 6238-at kötöttek le ebből a célból.²³ Egy esztendei kukoricatermés mintegy 120 ezer db sertés hizlalására lett volna elegendő. Ennyi sertés azonban nem volt. 1911 februárjában mindössze 11,652 db sertést hizlaltak. Köztudomású, hogy ez a hónap már nem tartozik a sertés hizlalás főidényébe.²⁴ Joggal feltételezhető, hogy a kukorica nagy százalékát eladták, vagy a szarvasmarhákkal etették fel.

Egyre fogy az ugarterület is. Ezeket már nem a búzavetés gyarapítására veszik igénybe, hiszen a mesterséges takarmányvetés területe nőtt. 1901-ben 51,191 kat. hold területű az ugar, de 1913-ra ez 21 936 kat. holdra csökkent. Az ugarterület ilyen mérvű művelésre való fogása csak Baranya, Somogy, Tolna megyékben tapasztalható.²⁵ Az alábbiakban szemléltetjük, törvényhatóságonként, egyes években az ugarterület nagyságát:

Megyék	1901	1911
Fejér	11%	6%
Baranya	14%	10%
Somogy	7%	4%
Tolna	10%	7%

A háborús években újra műveletlenül hagytak nagy területeket. 1915-ben ez 26 275 kat. holdra gyarapodott. Csak Székesfehérvárott 2048 hold ugart hagytak a gazdák, holott előző évben csupán 4 hold volt az ugarterület.²⁶ 1896-ban zabos bükkönnyel, repcével, kölessel, moharral, burgonyával, takarmányrépával, lucernával, lóherrel, baltacimmal 120 ezer holdat vetettek be, amely 2 és fél millió mázsa takarmányt adott. Ez a mennyiség jóval felette van a természetes kaszálókön nyert szénának, amely pl. az 1886-os esztendő-

²² MSK. ua. Az 1941. évi állatszámítás 34.

²³ Alispáni jelentések 1896—1899.

²⁴ MSK. ua. Az 1911. évi állatszámítás. 21.

²⁵ Uo. 66. A magyar szent korona országainak 1901—1915. évi mezőgazdasági termelése. Bp. 1924. II. Részletes kimutatások 2—3.

²⁶ Uo. 2.

ben 973 500 mázsa volt.²⁷ A természetes kaszálókról nyert szénának persze még mindig döntő szerep jutott a takarmányozásban: a XX. sz. elején a kaszálókról nyert takarmány évente megközelítette az egymillió métertermázsát. A szénatakarmanynak hasonlóan kiemelkedő jelentősége volt más dunántúli vármegyék gazdaságaiban még 1913-ban is. Ezt a következő kimutatás szemléleteti.²⁸

Megyék	Lekaszált terület (kat. h.)	Termés (q)
Fejér	47 662	1 080 445
Baranya	88 136	2 126 332
Somogy	104 487	2 189 762
Tolna	47 841	1 241 418

A mesterséges takarmányfélék közül a herefajták még nem a legelterjedtebbek. A csalamádénak, muharnak, bükkönynek, baltacimnak még mindig elsőrendű szerepe volt.

Mesterséges takarmányfélékkel bevetett terület és a terméseredmény kimutatása (1913)²⁹

Megyék	Lóhere		Lucerna		Baltacim		Csalamádé termés q
	terület (kh)	termés q	terület kh	termés q	terület kh	termés q	
Fejér	5 071	121 142	9 611	325 007	9 573	172 301	2 742 916
Baranya	11 650	248 339	8 937	292 223	749	11 674	864 990
Somogy	33 060	684 537	15 039	418 254	5 321	80 806	1 939 961
Tolna	6 203	156 494	7 362	241 484	3 040	60 865	1 018 487

Az állatállomány a gabona- és állattenyésztő övezetben koncentrálódott. 1895-ben a megye szarvasmarháinak 47, a lovak 54%-át tenyésztették ezen a vidéken. 1911-re a szarvasmarhaállomány már 53%-ra nőtt, a lovaké visszaesett 41%-ra. Még mindig ebben a régióban tartják a legtöbb juhot (118 143 db) és sertést (95 131 db).³⁰

A bortermelés a XIX. század ötvenes-hatvanas éveiben fellendült. Ezt a gazdasági egyesület is segítette. 1860-ban megveszerte mintaszőlőskerteket hoztak létre. Ezekben éveken át kísérleteket folytattak annak megállapítására, hogy a megyei talajviszonyoknak mely szőlőfajták felelnek meg. A kísérlet eredményeképpen 1862-től fajszőlővesszőket osztottak ki (1862-ben 33 ezer darabot). Székesfehérvárott a 6 holdas városi gazdasági kertet faiskolának rendezték be, és itt a 18 ezer facsemete mellett ugyancsak több ezer szőlővesszőt neveltek. A hatvanas évek végén 19 783 kat. hold a szőlőterület. 1862-ben már borkiállítás rendeztek. Itt kiderült, hogy a szőlőültetvényeknek kb. egyharmada a talajviszonyoknak megfelelő, s a borokat szakszerűen kezelik. A legelterjedtebb fajták: a

²⁷ Alispáni jelentések 1880—1896 között.

²⁸ MSK. 66. k. 374—375.

²⁹ Uo. 342—343.

³⁰ MSK. 41. k. 9—14 és 20—23.

hárslevelű, muskotály, kadarka, dinka, burgundi, bajor, sárfehér és balinka voltak. Ezek íze, zamata kiváló minőségű volt és szeszfoka a 12°-t is elérte.³¹ A bortermelést azonban a nyolcvanas évek elején fellépett filoxéra pusztítása megakasztotta, majd évtizedekre vissza is vetette. 1887-ben a megyében valamennyi szőlőterület filoxérával volt fertőzött. Ez a betegség eléggé kihatott a gazdák bevételeire, hisz — mint látható volt — a szőlőművelést kiterjedt mértékben végezték. Csakhogy a két évtized alatt a terület jelentősen csökkent. 1895-ben a 102 község közül 97-ben már csak 11 455 hold nagyságban volt szőlő. Ebből 1893-ig 87 községben súlyos pusztítást végzett a filoxéra. Ebből 3296 hold volt parlagon még 1895-ben is. A szőlők pótlására lépéseket tettek, s a direkttermő fajták telepítését szorgalmazták. 1893 végéig ilyen szőlőtelep már 367 holdon 59 községben volt. Ekkor kezdték meg a homokföldek megfelelő alannal történő beültetését is. A sárbogárdi járás szőlőterületeinek zöme ezekben az években keletkezett; a móri, csókakői, pusztavámi elpusztult szőlők tulajdonosainak pedig 540 hold homokterületet Komárom megyében vásároltak. Itt a talajt műtrágyázással javították.³² Mór és környéke már a század második felében harmadában híres szőlőtermelő vidék. A gazdák, köztük kisbirtokosok is jelentős szőlőterülettel rendelkeztek. A filoxéra 1885 áprilisában jelentkezett és a szőlők nagy részét kipusztította.³³ Még 1889-ben is a szőlők megmentése van soron, mert a pusztulást megállítani nem tudták. A község képviselőtestületi ülésén hangsúlyozták, hogy az egész lakosság érdekelt a szőlőművelésben, s annyi szorgalmat és áldozatot kevés község hozott a szőlőkért, mint Mór és környéke. Már 1885 őszén pótolni kívánják az elpusztult területek szőlőit. A lerchenfeldi (Kecskehegy) szőlők mellett, a nyugati oldalon levő szántóföldeket is szőlővel telepítették be.³⁴ A filoxera pusztítása után igen gyorsan reorganizálják a termelést, védekeznek a viharkárok ellen. 1899-ben 43 viharágyút szereltek fel a Mór környéki hegyekben, kiterjedten végzik a kénegezést, és a móri bor jó hírnevének megőrzése érdekében a borhamisítókat maguk a gazdák leplezik le.³⁵ A móri borvidéken az amerikai szőlőtelepről hozott növényekkel a pusztítást nem tudták ellensúlyozni. Ezek a szőlőfajok nem bírták a móri hegyek meszes talaját, és igen hamar kipusztultak.³⁶

Az 1893. évi V. tc. alkalmat nyújtott a birtokosoknak szőlőfelújítási hitel felvételére. 1901-ig 232, főleg kisbirtokos vette igénybe ezt az állami támogatást: Ercsi, Rácalmás, Polgárdi, Tabajd, Gárdony, Érd, Csókakő, Mór, Falu-Battyán és Szabadbattyán községekben.³⁷

A mezőgazdaságban elért termelési eredményeket — a természeti feltételek mellett — befolyásolta a hullámzó munkaerőhelyzet. Az intenzív művelésre áttért gazdaságok egyre több állandó kézimunkát (summásokat) igényeltek volna. A Fejér megyei agrárproletariátus azonban a megélhetésnek ezt az útját csak az utolsó esetben választotta. Kisebb része a biztos megélhetés reményében gazdasági cselédnek állt. Másik, — egy nagyobb — hányada azonban csak szakmáymunkákat vállalt, amely lehetőséget adott neki, néhány hold bérlet vagy részes föld művelésére is. Kizárólag napszámmunkákból egyre kevesebben éltek, sőt a XX. század első évtizedéből már nem is találkozunk ezzel a réteggel. Persze, bármely formában is vállalták a munkát, mindenképpen kiszolgáltatott helyzetben voltak, s ha rossz termés volt, az elsősorban az agrárproletariátust érintette. A XX. század első

³¹ Fejér vármegyei búzaminőségi bemutató (Szfvár. 1940). A kiadvány bevezetőjében a vármegyei gazdasági egyesület történetét vázolja.

³² Alispáni jelentések 1887—1893 között.

³³ FML. A móri képviselőtestület üléseiről felvett jegyzőkönyvek, 1885. ápr. 4. — 4. sz. tárgy.

³⁴ Uo. 1885. nov. 11-én az 1. sz. tárgy.

³⁵ Uo. 1889—109. kgy. sz.

³⁶ Uo. 1897—67. kgy. sz.

³⁷ Alispáni jelentés az 1901. évről.

évei ínséget hoztak. Ez 1904-ben tetőződött, amikor nyáron hosszantartó aszály tette tönkre a termést. Az agrárproletariátuson kívül koldusbotra jutott a kisbirtokosok egy része is. A kenyérpótló burgonya és kukorica sem állott rendelkezésre, az állatoknak alig termett takarmány.³⁸ A szegénység ellen az agrárproletárok oly módon küzdöttek, hogy sokan kivándoroltak; főleg Amerikába, azután Németország és Románia felé is vettek úti irányt.

Fejér megyéből a kivándorlás három formában zajlott le. A zsellérek, azután eladósodott kisbirtokosok „menekültek” a csőd elől, elsősorban az Egyesült Államokba. Ott ipari munkát vállaltak, amely során évente kb. 800 koronát kerestek. A zsellérek és tönkrement kisbirtokosok kis hányada hazatért 3–4 évenként, de azután ismét útra kerekedtek, mert idehaza a szociális nyomort már nem bírták. A másik kivándorló csoport Kanadát kereste fel. Ezek mezőgazdasági munkások, és olyan kisbirtokosok, akik értenek a földműveléshez, sőt kedvvel is végzik a munkát. Kanadában földet kaptak, farmerek lettek, akiket az ország ki is törölhetett polgárai közül. A harmadik csoport fiatal férfiakkól állt, akik a katonai szolgálat elől szöktek ki az országból.³⁹ Mindhárom csoport jelentékeny számú. 1899–1913 között 6412-en vándoroltak el a megyéből, s közülük csak 1713-an tértek haza. A legnagyobb kivándorlási hullám 1907-ben volt, amikor 1134-en hagyták el a falvakat. A század elején kezdődött ínség nyomán évről-évre emelkedett a kivándorlási útlevelet kérők száma. Tulajdonképpen 1904-től az első világháború kitöréséig azonos létszámú (350–400) embercsoport hagyta el a megyét.⁴⁰

A munkaképes férfiak száma mindig jóval felette állott a kivándorló női munkaerőnek. 1904–1913 között például 3641 férfi és 2771 nő kért kivándorlási útlevelet.⁴¹ Az agrár szegénység közül is a németajkú falvak férfijai távoztak el gyakrabban. A móri járás — ahol német nemzetiségi lakosság él egy tömbben — szinte elnéptelenedett a század első évtizedében. A németajkú kivándorlók kivétel nélkül mezőgazdasági napszámosok vagy erdőmunkások voltak. 1910-ben Mórról 38, Pusztavámról 14, Isztimérről 12, Bodajkról 15, Bakonykutiból 16 fiatalember távozott külföldre. A sárbogárdi járásban fekvő, ugyancsak németajkú Herczegfalváról ebben az évben 45-en, de két évvel korábban 89-en vándoroltak ki.⁴² A kivándorlás ellenszerét részben abban találták meg a nagybirtokosok, hogy bérföldeket adtak a rászorulóknak, illetve telepítési mozgalomba kezdtek. Zichy János 1904-ben 6 ezer hold eladását kezdte meg Kisláng pusztán. Az amerikai útlevel után sóvárgó Fejér megyei lakosok nagy része idetódult, de csak kis részüket tudták visszatarítani. Az uradalom egyébként ezzel a telepítéssel megoldotta a lánghi uradalomban évtizedek óta jelentkező munkaerőgondokat, de gazdaságilag is jól járt, mert így magasabb árat kapott a banktól, amely egy összegben kifizette a nagybirtokosnak a föld árát.⁴³

A földmunkásegyletek gyors alakulása jelzi az agrárproletariátus erős szembenállását a nagybirtokosokkal. A szervezkedéstől megriadt munkaadók a cseléd- és napszámberéket emelték, javították a szakmáymunkásoknak adott juttatásokat is. 1907. október 1-éig Fejér megyében egész uradalmak cselédsége mondta fel szerződését, s ezek egy része csak az emelt bérek és javított munkafeltételek mellett maradt vissza.⁴⁴

Mezőgazdasági napszámberék Székesfehérvárott magasak. A megyében már ugyanazon munkafajta elvégzésénél is sokkal olcsóbbak. A székesfehérvári napszámberék a veszprémiek kivételével általában felülmúlják a dunántúli thj. városokban fizetett

³⁸ Uo. 1904.

³⁹ Uo.

⁴⁰ MSK. 67.k. 2–3.

⁴¹ Uo. 10–11.

⁴² Alispáni jelentés az 1909. évről.

⁴³ Uo. 1904.

⁴⁴ Uo. 1907.

béreket. Mindezeket egy 1894. évi statisztikai kimutatás adataival érzékeltetjük, amely az ellátásban nem részesülő férfi munkát mutatja krajcár értékben.⁴⁵

Helység neve	Aratás	Cséplés	Kaszálás	Szőlő- munka	Kapálás	Egyéb mezei munka
Székesfehérvár	—	150	1,80	—,80	—	—,97
Sárbogárd (Fejér m.)	115	135	100	—,80	—,80	—,67
Győr	140	150	150	—	—,77	—,75
Komárom	140	105	—,77	—,65	—,66	—,65
Szekszárd	100	—,80	—,80	—,66	—,60	—,58
Veszprém	160	168	182	115	113	121

A napszámosmunkás a század eleje óta tovább fogyott, és így a bérek is emelkedtek. 1907-ben — a legszükségesebb munkák idején — nem is lehetett kapni napszámost. (Ebben az évben 1137, zömében mezőgazdasági napszámos vándorolt ki Fejér megyéből.) A birtokosok már előre, télen vagy kora tavasszal lekötik a munkaerőt, mégpedig szakmáymunkások gyanánt.

Új jelenség, amely szintén a századforduló óta figyelhető meg: a kiségzisztenciák szaporodása. Az egykori nincstelének zöme törpebirtokossá, bérlővé, mezőgazdasági szakmáymunkássá vált Fejér megyében. Az 1910. évi alispáni jelentés ezt a társadalmi jelenséget az alábbiakban értékeli: „Fejér vármegyében nincsen csak napszámból élő állandó napszámos; itt ez csak mellékfoglalkozás. A mezőgazdasági munkából élő zsellér előszeretettel részes vagy szakmáymos munkára vállalkozik és kap is. Legfőbb részes vagy szakmáym munkája az aratás, a cséplés, ezekhez van kötve a takarmánynövények, kapások munkája, ezenfelül szakmáymban vagy részért fát és, rőzsét gyűjt, nádat vág. Egy-két hold szántóföldet is bérel, s ezen leginkább kapás növényeket termeszt. Csak ha mindezen felül marad szabad ideje, megy el napszámba. Ezenfelül, ha a maga munkája vagy dolga engedi, időszakonként kapható napszámba a kisbirtokos és kisiparos és családtagjai.”⁴⁶ A napszám 1910-ben, a kapálás, kaszálás idején már 3 – 5 korona között mozgott. A mezőgazdasági munkaerőt apasztották a kivándorlók is. Ezek között a németajkú falvak szerepeltek túlnyomó többségben. A kivándorlók száma változott: 1905-ben 608, 1906-ban 581, 1907-ben 1130, 1910-ben 356 fő távozott el Fejér megyéből. Nem vitás, hogy a munkára legalkalmasabb egyének hagyták el a falvakat. 1910-ben további százak hagyták el Alap, Alsószentiván, Sáregres, Pusztaegres, Sárszentágota községeket, akik erdőirtásra, szénégetésre távoztak el, és az év legnagyobb részét Németországban töltötték.⁴⁷ A németországi utak rendszeresek voltak, és a fenti községekből 40 – 120 főnyi erdőirtó munkás esett ki a helyi termelésből. Keserűen jegyzi meg az alispán az 1913. évről készített jelentésében: „Hogy pedig a napszám- és szakmáymbérek a jelenlegi gazdálkodási rendszer mellett nem lesznek olcsóbbak, azt valószínűsíti a kereslet mind nagyobb mérve, mert a mindig tartó kivándorlás, városba özőnlés, és a túlajtott parcellázások miatt a mezőgazdasági napszámoselem a statisztikai kimutatások szerint a legutóbbi 10 év alatt egyharmaddal megfogyott, míg a gazdaságok belterjességre törekvésével a kézi munkás évről-évre nagyobb mértékben vált szükségessé és keresetté!”⁴⁸ A munkaerőhelyzet az első világháború alatt

⁴⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv II. évf. 1894. Bp. 1895. 93–94 (a továbbiakban: MSÉ).

⁴⁶ Alispáni jelentés az 1910. évről.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. 1913.

rohamosan romlott, s az általános gazdasági hanyatlásnak a munkáshiány is az okozója lett.

Ipari struktúra alakulása az első világháborúig

Fejér megyében, — de Székesfehérvárott is — a korszak nagy részében hiányzik a modern gyáripari termelés. Főleg a mezőgazdasági termelés viteléhez szükséges műhelyek szolgáltatásai és termékei, azután a lakosság ellátásához szükséges iparágak, javító, szerelő iparok találhatók meg — kis- és kézműipari szinten. Csak 957 mestert, 448 segédet, 587 tanoncot tartottak nyilván Székesfehérvárott (1908-ban).

A XIX. század közepétől — a gazdasági prosperitás eredményeként —, ugyan néhány gyártelep létesült. Az infrastruktúrát pedig alapjában megváltoztatta a vasúti közlekedés kiépülése. A vasutak építése, a létrehozott műhelyek, a javítóműhelyek több ezer főnyi munkaerőt alkalmaztak. A helyi gyáripari termelés egyoldalúsága következtében a hiányzó iparcikkeket, a közvetlen fogyasztásra kerülő árut tömegesen Budapest kereskedői hozták Székesfehérvárra. Tulajdonképpen ebben jelentkezik a főváros közelségének ipargazdasági nyomása. A helyi kereskedelem, de az ipar is, tehát csak az igények egyik fajtáját, — s most már azt sem a teljeset — tudja kielégíteni. Székesfehérvár, Mór, Csákvár piacra termelő iparosai nem emelkedtek túl a helyi jelentőségen, bár a fehérvári csizmadiák — még a századfordulón is — az évi 5 országos és a két heti vásár alkalmával sátraikkal egész utcasorokat képeznek, sőt kézműipari technikával készletre is dolgoznak (a hadseregnek). Ezeken kívül azonban nincs említésreméltó kézműipari ág. A tobakok (nyersbőr-kikészítők) egyre szűkebb területre szorulnak. A csákvári agyagiparosok (fazekasok) termékei szépek, ezért országos híruk van, de a kezdetleges kikészítési technika megakadályozta őket abban, hogy gyáriparszerűen, azaz olcsóbban többet és jobbat termeljenek.

Az ipar zöme az uraldalmakban van. Fejér megyében 141 vállalat-szerű ipari létesítmény dolgozik a XIX. század végén, amelyek főleg a mezőgazdasági termékek feldolgozását ill. a mezőgazdaság technikai ellátását szolgálták. Számszerint sok, de termelési kapacitásában csak a helyi lakosság ellátását szolgálták a patakmalomok és a dunai malomok is. Kiskapacitású az a 8 gépműhely, amely főképpen javítással foglalkozott, azután a 42 szeszgyárnak nevezett, tulajdonképpeni szeszfőzde, a 46 téglauzem, 48 kőbánya és 11 mészégető.⁴⁹ Az 1910-es években 10 szeszgyár működik a megye területén: Gárdonyban, Sárosdon, Kálózon, Tárnokon, Nagylángon, Polgárdiban, Bicskén, Martonvásáron, Ercsiben és Felsőbesnyőn. Ugyancsak ezidőben napi 100 mázsán felüli őrlőképességgel rendelkezett a székesfehérvári Akóts malom, azután a dunapentelei, a seregélyesi, a felsőszentiváni, a bicskei, a Holczer-féle sárbogárdi, gárdonyi, a nádasdladányi uradalmi gőzmalom, a sárbogárdi hengergőzmalom, a székesfehérvári, a csákvári, a cecei, a sárszentmiklósi és a sáregresi uradalmi gőzmalom.⁵⁰ A malomokban egyetlen évben (1906) 240 628 mázsa gabonát őröltek meg, melyből 13 644 mázsa került eladásra.⁵¹

1845-ben Székesfehérvárott a Gaja-csatorna mentén alapították a Felmayer-féle kékfestőműhelyt. Ez a műhely a kor igényeihez alkalmazkodva látta el a lakossági szolgáltatásokat. E műhely a hatvanas évek elején lépett ki a manufaktúrális keretből, és 50 munkást foglalkoztató, gőzgéppel felszerelt gyárrá lett. 1861-ben a tulajdonos 50 ezer forintot fektetett a vállalkozásba. A kékfestés alapanyagául szolgáló indigót Calcutta-i kirendeltségével Kelet-Indiában, bérelt földeken termeltette a gyár, és csak a nyolevanas években tért át a mesterségesen készített indigó használatára. A század végén és jelen

⁴⁹ *Pénzes F.*: i. m., Alispáni jelentés, 1885.

⁵⁰ *Gazdacím-tár*, 1911.

⁵¹ MSK. ua. 26. k. (Bp. 1909). II. Táblás kimutatások, 2.

század elején a belső piacon kívül főleg a balkáni államok, azután Németország és Belgium vásárolta termékeit. Ekkor már átlagban 300 munkás dolgozott a gyárban és az évi termelés meghaladja a 8 millió métert. 1888-ban az évi forgalom 3 millióra emelkedett. 1898-ban egyesült az ausztriai neunkircheni kékfestőgyárral. A piac ezzel még szélesebbre nyílt,⁵² hisz a neunkircheni lerakatokat is a Felmayer-féle termékekkel töltötték fel.

1863-ban alapítják a Karl-féle gyarmatáru nagykereskedést. A vállalkozást a Felmayer-család tőkéje is segítette. A vállalatot 1875-ben ecetgyárral, majd likörgyárral bővítik, amelynek termékei Kelet-Dunántúl városaiban is megtalálhatók. A gyárban és a kereskedésben évi átlagban 25 fő dolgozott.⁵³

A Weiss és Tull bőripari manufaktúrát 1855-ben gyárrá szervezték. Ezt a tulajdonosok azzal érték el, hogy a bőrkikészítés mellett termény felvásárlásával is foglalkoztak. Az ötvenes években Fehérvárott elsorvadt a timáripár, tehát nem volt a gyárnak helyben konkurenciája. A hetvenes-nyolcvanas években a gyár erőteljes fejlődése figyelhető meg. 1889 után nyersanyagot a balkáni államokból importálnak, cserzőanyag pedig Levantéről került a műhelyekbe. Termékei — elsősorban szattyán-, fehérirha- és bélés-bőrkikészítmények — az Osztrák–Magyar Monarchia területén találtak piacra.⁵⁴

1880-ban Székesfehérvárott cukorkakészítő műhely létesült, de ez a kiépítése utáni években alig jövedelmezett. Ekkoriban csak 3 munkás dolgozott itt. A századforduló után tőkeinvestálással megtörtént fellendítése, s ez több termék előállítását vonta maga után. A tizes években már átlag 27–30 munkás dolgozott itt, akik 8 vagon szörpöt, 20 vagon cukorkát állítottak elő.⁵⁵

A nyolcvanas években virágzott fel a Szammer Nyomda, amelyet Szammer Imre 1871-ben vásárolt és bővített. 1898-ban a nyomda irányítását Heckenast Kálmán veszi kézbe, majd 1902-ben meg is vásárolja. Ezidőben a nyomdaüzemben átlag 25–30 munkás dolgozott. Az üzlet fellendülését mutatja, hogy az ekkor már nagy múlttal rendelkező Székesfehérvár és Vidéke c. lapot is megvásárolják (1908. augusztus 15-én).⁵⁶

Márkus Simon székesfehérvári lakatosműhelyét 1861-ben létesítette. A század végére ez 20 munkást foglalkoztató üzemmé fejlődött, amelynek évi forgalma a 60–70 ezer koronát is elérte.⁵⁷

Az 1872-ben létesült Légszuszvillágítási Társulat építette és működtette a székesfehérvári gázgyárat. Az alapításban kiemelkedő szerepe volt a Székesfehérvári Kereskedelmi Banknak, mely a részvények többségét megvásárolta. A gázgyár megszerezte a várostól a közvilágítási monopóliumot, amelyet a villanytelep megépítéséig (1902) gyakorolhatott. A gázgyártás azonban a villanyáram alkalmazásával nem csökkent, sőt a háztartási gáz iránt az igény egyre emelkedett. Ez a XX. század elején a gáztermelés fokozását kívánta. Az 1880–1890-es években a gyár évente 50 vagon porosz kőszén és 32 vagon kokszot dolgozott fel, amelyet a későbbiekben többszörösen is felülmúlt. 1895-től a részvények zöme egy brüsszeli cég kezébe került, majd 1905-ben az augsburgi

⁵² FML. Felmayer és Fiai Kékfestő Gyár iratai. A gyártelep alapítására, fejlesztésére vonatkozó családi és hatósági irományok. l. d. Ld. még: Székesfehérvár és Fejér megye ipara és kereskedelme Szent István évében. Székesfehérvár. 1939. 362–372 (a továbbiakban: Székesfehérvár és Fejér megye ipara és kereskedelme. 1938).

⁵³ Uo. 374–376.

⁵⁴ Kétszáz esztendő. A székesfehérvári Kereskedelmi Társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár 1912. 322–323 (a továbbiakban: Kétszáz esztendő).

⁵⁵ Uo. 322.

⁵⁶ Uo. 320–321.

⁵⁷ Uo. 306.

egyesített légszuszgyárak igazgatóságáé lesz, amely a háború, eőt a forradalmak utánı időkig birtokolta.⁵⁸

A székesfehérvári villanytelepet 1902-ben építették. Az ekkori villanyvilágítás kiterjedtsége is jelzi a városi polgáriasodási igényeket. A városi közvilágításban a gázlámpák helyét a villanyégők foglalták el (1902. december 31-én). 800 db. izzólámpát és ívlámpát, magánfogyasztásra 29 lakásba, intézménybe 245 izzólámpát szereltek fel. 1910-ig az utcai közvilágítás szinte semmit sem változott, de ekkorra már 1078 magánfogyasztási helyre 15 237 db izzó- és 127 ívlámpát szereltek fel. A fogyasztók közé tartozik a városban használt 57 db villanymotor is, 174,5 lóerő teljesítménnyel. Tehát a villamosmő főleg világítási energiát szolgáltatott. Ipari célból csak a vízműveket, a javítóintézetet és egyes ipari mőhelyeket tudtak motorikus árammal ellátni. A városban a Felmayer-gyár, a Déli Vasúti Főmőhely, a Weiss és Tull Bőrgyár, a Gázgyár, az Elő Budapesti Gőzmalom és az Akóts-féle malom saját meghajtó erőtelepekkel rendelkeztek.⁵⁹

A hatvanas évek elejétől szinte a századfordulóig állandóan folyt a vasútépítkezés megyénk területén. Az első vasútvonalat 1860-ban nyitották meg Székesfehérvár és Újszõny között, egy év múltán átadják rendeltetésének a Duna- Száva Adria Vaspályatársaság kezelésében lévõ (1885-tõl déli vasútnak nevezett) vonalat, amely a fővárost köti össze a megyeszékhellyel és Zágráb—Fiume irányában a tengerhez vezetett, (1872-ben Veszprém felé, 1896-ban Bõrgönd-Sárbogárd, ill. Szabadbattyán-, Tapolca, 1898-ban Székesfehérvár—Biske felé nyílt meg a vasúti közlekedés). A vasúti építkezések, és az eddig ismeretlen, gyors közlekedési és szállítási lehetőségek önmagukban is új vonással gyarapították a polgárosuló viszonyokat Fejér megyében, sőt az agrár jelleg változtatlansága mellett annak egyik legfontosabb oldalát adták. Már az első vasúti építkezések során létesítettek jármőjavító mőhelyt Székesfehérvárott a gépek, a kocsik, talyigák és egyéb szerszámok karbantartására. Ezt a mőhelyt az építkezés befejezése után (1861. ápr. 1.) a vasúttársaság bécsi és marburgi telepeire elszállították.⁶⁰ Székesfehérvár vasúti gócponttá vált. A vasúttársaság itt 1892-ig megépítette jármőjavító mőhelyét, ahol 1892. január 2-án 16 munkás kezdett dolgozni. A mőhelyt azonban 1896-ban kibõvítették. A székesfehérvári vasútállomás, a jármőjavító mőhelyek, a fűtõház az első világháborúig fokozatosan emelték az alkalmazotti és a munkáslétszámot. A Felmayer Gyár mellett egyik legjobb munkásfelvevõhelynek tartották ezeket a mőhelyeket. 1896-ban már 300-nál több munkás dolgozott a javító mőhelyekben. 1902 január végén 9 pavilonba 480 munkást alkalmaztak.⁶¹

A mezõgazdasági termékek feldolgozására létrehozott ipari telepek között a legkorábbi a velencei Anna Gőzmalom. Itt 70—80 nyéki, velencei, gárdonyi lakos talált alkalmazást. A pázmándi cukorgyárban szintén 50—100 helyi lakost alkalmaztak az ötvenes-hatvanas években. A gyár azonban tönkrement. A fővárosi építkezések adtak ösztönzést a székesfehérvári káptalannak arra, hogy sóskúti kőbányájában fokozza a termelést.⁶² Már 1875-ben 150 munkást alkalmaztak,⁶³ de a munkáslétszám a késõbbiekben növekedett — különösen Andreetti kezébe kerülése után — és esetenként elérte a 250—300 fõt is.⁶⁴ A hatvanas évek végén Székesfehérvár városa felajánlotta a pesti és budai építkezési vállalkozóknak, hogy gránitbányájából a kívánt mennyiségben

⁵⁸ *Sárvári E.*: A székesfehérvári gázszolgáltatás története, 1872—1972. Székesfehérvár. 1972.

⁵⁹ Északdunántúl áramszolgáltatásának 75. éve, Gyõr, 1971. IV. rész. 179—205.

⁶⁰ *Farkas G.*: Politikai és gazdasági viszonyok Fejér megyében a kiegyezés korában. Fejér megyei Szemle 1967. Székesfehérvár. 1967. 26—37.

⁶¹ Székesfehérvár és Vidéke c. politikai lap. 1902. jan. 25.

⁶² Alispáni jelentés, 1875.

⁶³ Székesfehérvár és Fejér megye ipara és kereskedelme, 1938. 364—369.

⁶⁴ FML. Fõispáni bizalmas iratok, 1899. Pártpolitikai ügyek.

tud követ szállítani.⁶⁵ Ez is mutatja, hogy a székesfehérvári építkezések ekkor még nem indultak meg olyan méretekben, hogy a városban található, — egyébként szegényes — erőforrásokat teljes mértékben igénybe kellett volna venni.

A XX. század elején, az első vliágháborúig terjedő időben alapítottak vagy bővítettek néhány gyárat. 1912-ben kezdett üzemelni az ercsi cukorgyár, amely a kontinens legmodernebbül felszerelt cukorgyára volt. Mellette szeszfőzdét létesítettek. A gyár naponta 100 vagon cukorrépat dolgozott fel.⁶⁶ Ugyancsak 1912-ben alapították a kisperkátai Szeszgyár- és Finomító Rt-t. Ennek termelési kapacitása ekkor még csekély. A cukorgyárak melaszt ezidőben a kiskapacitású szeszgyáraknak nem szállítottak, így a kisperkátai is kizárólag cukorrépából és burgonyából tudott szeszt előállítani. Az első évtizedben csekély munkaslétszámmal dolgozott (25—30 fő, beleszámítva a nem termelési hónapokat is).⁶⁷ 1904-ben bővítették a Rehorska-féle kelmefestő és vegytisztító gyárat, amely eddigi telephelyén, műhelyként 1840-től működött. Székesfehérváron kívül Veszprémben, Kisbéren volt még műhelye, de állandó megrendeléseket kapott a fővárosból, Kolozsvárról, Brassóból, Kassáról és Bécsből.⁶⁸

1890-ben a megye lakosságának majdnem 5%-a, Székesfehérvár városnak pedig 17 és fél %-a tartozott az ipari foglalkozásúak közé. Ezidőben nem magasabb az ipari foglalkozásúak aránya a dunántúli vármegyékben és városokban sem.⁶⁹

Megyék és városok	Ipari népesség %	Kereskedelmi népesség %
Baranya m.	5,06	0,61
Fejér m.	4,00	0,72
Komárom m.	4,56	0,89
Győr m.	4,09	0,75
Somogy m.	4,71	0,78
Veszprém m.	5,84	0,02
Tolna m.	5,88	0,02
Székesfehérvár	14,32	3,14
Pécs	16,40	3,29
Sopron város	13,78	1,25
Győr város	16,22	4,11

A tókés gazdaság fejlesztésének a modern hitelszervezet egyik mozgatórugója. A XIX. század utolsó harmadában tőkeerős pénzüintézetek jöttek létre, amelyek elsősorban a mezőgazdaságot támogatták hitelekkel. A birtokosok hitelellátása érdekében a XIX. század második harmadában kölcsönsegélyező egyletek létrehozására történt lépés. Ez a kezdeményezés a Fejér megyei Gazdasági Egyesülettől indult ki. Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken már 1870-ben működik is egy-egy kisgazdák hitelellátását segítő egylet, és a hetvenes évek első felében további alakulások is történtek. A megyében és Székesfehérvár városban 1875-ben 17 hitelintézet működött. Ezek közül a legrégebbi a Székesfehérvári Takarékpénztár, amely 1845-ben 325 db egyenként 100 igaz értékű ezüst forint részvény kibocsátásával jött létre. Ez lett a pénzüintézet alaptőkéje, amelyet

⁶⁵ Székesfehérvár 1868-ban c. kiadvány.

⁶⁶ Székesfehérvár ipara és kereskedelme 1938. 386—388.

⁶⁷ *Farkas G.*: A szabadegyházi szeszgyár története 1912—1949, Alba Regia, Székesfehérvár. 1966. 111—126.

⁶⁸ Székesfehérvár ipara és kereskedelme 1938. 386—388.

⁶⁹ MSE II. k. 1894. 138—139.

1871-ben és 1892-ben a tartaléktőkéből megnöveltek, s amely ekkor 100 ezer Ft lett.⁷⁰ 1870-ben alakult a Kereskedelmi Bank. Ennek befizetett részvénytőkéje ekkor 150 200 forint, forgótőkéje pedig 479 103 forint volt. A bank iparvállalati üzletekben vett részt, a Takarékpénztár pedig pénzbetétek és kölcsönök kiadásával foglalkozott. (Befizetett részvénytőkéje 65 ezer Ft, a részvényesek száma 650, forgótőkéje pedig 4 911 438 Ft. A Takarékpénztár 1875. évi tiszta nyeresége 68 979 Ft. volt, és részvényenkint 101 forint osztalékot fizetett.) A Gazdasági Egyesület által támogatott kölcsönsegélyző egyletek Adony, Csákvár, Rácalmás, Polgárdi, Csór, Nádasdladány, Sárbogárd és Mór községben alakultak meg, s így a 10 kölcsönsegélyzőnek összesen 765 664 Ft forgótőkéje volt. Az egyletek egységesen 12%-os osztalékot fizettek részvényeseiknek 1875-ben.⁷¹ A pénzüintézetek számbeli szaporodása és egyre szélesedő forgalmuk a megyében a gazdasági prosperitás jeleit mutatták. A pénzegyletek közül a székesfehérvárinak az indulási évei is már különös népszerűséggel és ezen keresztül elégséges forgalommal voltak tele. Ez a Kölcsönös Segélyező Egylet 1868. február 16-án 561 taggal és 1708 betéttel kezdte meg működését, kimondottan azzal a céllal, hogy a város és a megye kézműves iparosait, kiskereskedőit és a kisbirtokosokat hitellel lássa el. Az egylet működési alapszabályait a németországi eulenburgi kézműves banktól vette át. A székesfehérvári egylet 1870-ben már 300 ezer forint forgalmat ért el, de 1874-ben már túlhaladta a két és fél milliót. A tőkés gazdaság virágzását ezidőkben szinte semmi sem zavarta. A város életében pedig nagyjelentőségű események következtek be, amelyek pénzübeli finanszírozásába a helyi pénzüintézetek is belefolytak. Így az 1879-ben rendezett országos ipari kiállítás megrendezéséhez a segélyző egylet is nagy összeggel járult. 1879-ben a segélyegyletek közül a székesfehérvári — országos viszonylatban — az első helyet foglalta el. Ekkor 1690 tagja volt és 13 528 betétellel rendelkezett. A század végén tervszerű városfejlesztési akcióba kapcsolódott be: a Délivasúti Javító Műhely munkásai ezidőben családi házakat építenek. A századforduló táján a budai úti sorompó környéki és a disznóhídi dűlők felparcellázásában vett részt és hitelt nyújtott az itt építkezőknek. Hamarosan a munkásházak egész sora emelkedett ezen a városrészen. A XX. század első éveiben a Demkó- és Maroshegy kigazda és napszámos lakóinak nyújtott hitelt. Ezek a többnyire falvakból, pusztákról Székesfehérvárra előbb csak beszivárgott, később csapatostól érkezett emberek letelepedési engedélyt nem kaptak itt. Így ezek a zsellérek a csóri út mentén és a Száraz rétek dűlőiben építettek maguknak, az egylet támogatásával házakat.⁷²

A Fejér megyei Takarékpénztár 1872-ben alakult. Tisztikara mutatta, hogy ez a megye nagybirtokosainak a hitelintézete volt. Elnöke idősb. Szögény Marich László, igazgatói: gróf Zichy Nándor és Wertheim Salamon. A megyei választmányi tagok között is ott látjuk a közép- és nagybirtokok képviselőit, báró Miske Imre, Fiáth Imre, Kenessey Lajos személyében, a napibiztosok mint Boross Mihály, Dieballa György, Éder József, Mészöly Farkas, Neumann Ármin a székesfehérvári gazdag polgárság és hivatalnokréteg közül kerültek ki. 1883-ban a megyei takarékpénztár közgyűlésen ad számot 10 éves tevékenységéről. Innen tudjuk, hogy ez az intézet is vetekszik az ország többi takarékpénztárával a betét-, a jelzálog- és a váltóügyletek volumene tekintetében. Az intézetnél 10 esztendő fennállása alatt betétre 4439, könyvre 5 268 833 forintot helyeztek el. Jelzálogkölcsönt 1470 kötelezvényre 1 214 360 forintot adtak ki. Legnagyobb forgalmat azonban a váltóüzlet eredményezett, 22 855 411 forint értékben. Az utolsó évben, 1882-ben

⁷⁰ Emléklapok a Székesfehérvári Takarékpénztár 50 éves történetéből. Székesfehérvár. 1896.

⁷¹ *Pénzes F.* : i. m.

⁷² Székesfehérvár ipara és kereskedelme 1938. 401—406.

a pénztári forgalom 6 204 622 forintra rúgott és ennek az egy esztendőnek a jövedelme 101 732 Ft volt.⁷³

A XX. század elején — a gazdasági fellendülés jeleként —, 1905-ben újabb hitelintézet jött létre Székesfehérvárott. A Közgazdasági Bank és Takarékpénztár 400 ezer korona alaptőkével megalapította a Magyar Általános Takarékpénztár rt-t, melynek a világháború végéig kiemelkedő szerepe volt a hitelellátásban.⁷⁴

A gazdasági élet újjászervezése a háború után

Az első világháború alatt a gazdaság általános hanyatlása következett be. Ennek oka elsősorban a munkáskéz, majd a szakértelem hiányában keresendő. Különösen érződött ez a mezőgazdaságban. Egyre fogyott az állatállomány, s ezek közül is a legfontosabb: az igaerő csökkent. A termények silányabbak lettek, s azok közül is sok a földeken maradt. A háború első hónapjaiban 50 ezer munkás esett ki a termelésből. Ezzel párhuzamosan 10 ezer lovat, kétezer db kocsit is bevonultattak. Az 1914. július 26-án elrendelt mozgósítás az arató és cséplő munkások legnagyobb részét hadba szólította. A terménybetakarításnál és cséplésnél már a munkáskezek hiánya nagyon érződött. Az 1914. évi szemestermények 20—25%-a tönkre is ment. A gazdasági cselédeket a bevonatás hasonló mértékben érintette, mint a szakmányosokat, napszámosokat. A hiány csak most érződött igazán, holott évek óta nem sikerült teljes létszámú konvenciók cselédséget sem fogadni az uradalmaknak.⁷⁵

A munkáshiányon a következő évben már a hadifoglyoknak a falvakba, uradalmaiba történő helyezésével igyekeztek segíteni, de ők nem pótolhatták a helybeliek szakértelmét. A nagy- és kisbirtokon egyaránt megfigyelhető a kézimunkát igénylő kapásnövények vetésterületének eléggé lényeges csökkentése. De a kormányzatnak nem is a kapásnövények, hanem a gabonatermesztés biztosítása volt a lényeges.⁷⁶ 1916-ban 4 ezer katonát, és 2 ezer 700 orosz-lengyelországi hadifoglymunkást rendeltek ki aratásra, de ők kaszáltak a réteken, s gondozták az uradalmak állatállományát is.

1916-ban az inség szemmel látható volt az agrárproletariátus körében. A fejkvóta ellenében nem voltak hajlandók teljes munkateljesítményt nyújtani. A silány munka gyenge terméseredményt hozott. 1916-ban a búza 6,3, rozs 6,6, árpa 6,8, zab 7,2, q-t hozott katasztrális holdanként. Közben a helybeli munkaerő úgyszólván teljesen elfogyott. 1916 nyarán 7600 hadifogoly végzett cseléd munkát, míg a napszámosokat, szakmányosokat 10 ezer főnyi katonai munkás próbálta helyettesíteni; s az igaerőt is katonai lókorházakból kölcsönzött igaerőkkel egészítették ki.⁷⁷ A kormányzat a mezőgazdaságnak ezt a lezüllését igyekezett megállítani, bár a rendeletek az objektív szituáción nem változtattak. A vármegye az állattenyésztés fellendítése érdekében kezvezményes áron tenyészállatokat bocsát a községek rendelkezésére, ingyen adott különböző ojtóanyagokat, szorgalmazta az állattenyésztő, állatbiztosító és más szakszövetkezeteknek az erősítését, amelyek egyaránt szolgálták volna a nagy- és kisbirtokok érdekeit is. A vármegyei gazdasági egyesület, amely a nagybirtokos érdekképviselete, most a gazdasági jellegű ismeretterjesztő előadások egész sorát tartja, melyekben a háborús veszteség pótlását szorgalmazza. Helyi gazdakörök alakítása is folyik, ahol a helyi tájékoztatást, képzést, köztük a háziiparra való megtanítást tartják elsősorú feladatnak.

⁷³ Igazgatói zárójelentés 1873, 1882. évekről. Székesfehérvár 1883.

⁷⁴ Székesfehérvár ipara és kereskedelme 1938. 404—406.

⁷⁵ Alispáni jelentés, 1914.

⁷⁶ Uo. 1915.

⁷⁷ Uo. 1916.

A kisgazdákkal a korábbi években alig törődtek. A világháború első évétől kezdve azonban rájuk irányult a figyelem, felismerve a kisgazdatársadalom politikai és nemzetgazdasági szerepét is. A kisbirtokos is élénkebben vett részt a közéletben, s a hadikonjunktura folytán gazdasága gyarapodik. Megnövekedett a községekben lévő 43 hitel-szövetkezet, segélyegylet, önségélyző egylet forgalma, ahol éppen a kisbirtoknak a gazdasági életbe való intenzívebb bekapcsolódása hozta létre ezt a fellendülést.⁷⁸

A háború végére a nagybirtok tönkrement, de ugyanúgy jártak azok a kisüzemek is, melyekben hiányzott a munkaerő. 1918 őszén a betakarítási munkák nagy része elmaradt, a háborúból hazatért cselédek, napszámosok sztrájkoltak. Végül is részesmunkákban szedték fel a burgonyát, répát és törték le a kukoricát. (A termény feléért, harmadrészéért.) Ugyancsak a cselédsztrájk miatt nem vetették el az őszi gabonát, mintegy 60 ezer holdon. Ugyanakkor a kisbirtokosok a megfelelő időben elvégezték az őszi munkákat, ami a nagybirtokos osztály szemében hazafias cselekedetnek számított.⁷⁹

A Tanácsköztársaság idején a szocializált nagybirtok reorganizációja megkezdődött. Ekkor a munkások magas bért kaptak, s valamennyi munkafajtaát szívesen elvégezték. Ez a szorgalom azonban nem tudta pótolni az 1918 őszi, téli népmozgalmak során elpusztult értéket. Az 1919. évi aratás, sőt még a cséplés egy része is (ez augusztus elején már folyt) a szocializált üzemek keretében történt, amelyet a proletárhatalom szervei irányítottak.⁸⁰ A proletárdiktatúra leverése napjaiban még javában tartott a mezőgazdasági munkák dandárja. Néhány nap múltán a vármegyei felszámoló bizottság visszahelyezte jogaikba a régi birtokosokat. a termelőszövetkezeteket azonnali hatállyal feloszlatták.⁸¹ A termelés biztonsága azonban nem jött létre. A román királyi hadsereg három hónapon át tartotta megszállva a megye északi területeit, köztük Székesfehérvárt is. A megszállók újabb mezőgazdasági értékeket zsákmányoltak. Míg a proletárhatalom alatt a kisbirtokosoktól sem szarvasmarhát, sem gabonát nem rekviráltak, hanem a katonaságot, a városi lakosságot a termelőszövetkezetek készleteiből tartották fenn, addig a románok nem kímélték meg a kisbirtokosok vagyonát.⁸² Kivonulásuk után számbavették a háború befejezése óta felhasznált gabona és élőállat mennyiséget. A gazdák számvetést készítettek, s kiderült, hogy 1918. november 1. után a szarvasmarhaállomány 8, a juhállomány pedig 50%-kal tovább csökkent.⁸³ A mezőgazdaság kezdett először az ország életébe bekapcsolódni. Ugyanis a gazdasági életnek ez az ága rendelkezett olyan helyzeti energiákkal, amely a holtpontról képes volt elmozdulni. A lassankint felgyülemlett mezőgazdasági tőke átáramlott a kereskedelembe, az iparba, és néhány év múltán megújította a gazdasági életet, de mindenekelett önmagát.

A húszas évek elején igen rossz termés volt. Ez kihatott a mezőgazdaság minden ágára. 1919 őszén a vetésterület csak valamivel volt nagyobb, mint az előző évben. 1920 tavaszán az esőtlen, száraz hónapok tönkretették a gabonát, szárazság volt ősszel is, sőt 1921 — 1922 telén hó sem esett. Az 1923. évi közepes termést két — átlagosnál gyengébb — ismét aszályostermésű év követte. A trágyázás hiánya kiütöközött a terméseredményekben. Műtrágyát a háborús évek végén, a húszas évek elején alig alkalmaztak. 1923-ban már valamivel kedvezőbb viszonyok voltak. Ekkor átlagosan búzából, rozsából 9, szemes-tengeriből 12 és fél, burgonyából 37, cukorrépából pedig 61 mázsa termett Fejér megyében

⁷⁸ Uo. 1914—1916.

⁷⁹ Uo. 1918—1919.

⁸⁰ Uo. 1919.

⁸¹ Uo.

⁸² *Juhász V.*: A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérvárott. Székesfehérvár, 1927.

⁸³ Alispáni jelentés, 1919.

holdanként.⁸⁴ Nőtt a vetésterület is. Ezt 1920—1927 közötti évekből az alábbiakban szemléltetjük.

	1920	1921	1923	1927
Búza kat. hold	75 500	81 378	94 492	104 626
Rózsa „	42 800	43 523	49 209	46 237
Árpa „	42 100	45 329	44 739	36 399
Zab „	38 900	49 472	34 747	28 893
Kukorica „	—	85 347	104 936	121 149
Burgonya „	—	17 499	15 012	—
Cukorrépa „	—	4 431	7 194	—

Nem kedvezők a viszonyok a szőlő- és bortermeléshez sem. A szőlők jórésze a munkás-kéz hiánya miatt a háború alatt tönkrement. Az első megbízható adat a szőlőterületről csak 1923-ban áll rendelkezésre. Ekkor 12 465 kat. hold szőlőültetvény van Fejér megyében. A bortermés évente hullámzó, 1923-ban 98 000 hektoliter termett (de a következő évben csak 25 000). 1925-ben 105 ezer hektolitert szüreteltek, ami azonban „egy év múlva megbosszulta magát”, 1926-ban mindössze 18 000 hektoliter, igen gyenge minőségű bor termett, de erről panaszkodtak a gazdák 1927-ben is. A szőlőt Mór környékén a peronoszpóra, másutt a szőlómoly, lisztharmat pusztította. Egykorú leírások szerint egész szőlőültetvények semmit sem termettek. A bor ára alacsony volt (40—80 fillér literje), így a gazdák a befektetett munka értékét sem kapták meg. Az is hátrányt jelentett a szőlősgazdáknak, hogy kizárólag borszőlők voltak, amelyet gyümölcsként eladni nem tudtak. A szőlő- és bortermelő régióknak ekkor már legjelentősebb részén is — móri a borvidéken — csak bortermelő szőlőterületek voltak. Az itteni települések lakosainak sorsa a mindenkori bortermeléssel volt összefüggésben. A húszas évek végétől éveken át sokáig a szőlőmunkások ínséges esztendőket éltek át.⁸⁵

Az agrárproletariátus félelmetes tömeg Fejér megyében. 1930-ban az 5 holdon aluli törpebirtokosok, részes földművesek (szakmányosok), napszámosok, gazdasági cselédek családtagjaikkal együtt meghaladták a 121 ezer főt, a falusi társadalom 78%-át. Még ekkor is nyomasztó számban élnek a gazdasági cselédek, 13 159 fő, a gazdasági munkások pedig 18 632 munkavállalóval.⁸⁶ A Nagyatádi féle földreform végrehajtásával

⁸⁴ Uo. 1920—1927.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Szöllősy Z.: Fejér vármegye és Székesfehérvár tj. város birtokviszonyai és mezőgazdasága. Magyar Statisztikai Szemle 1938. márc. XVI. évf. 3. sz. 265—275.

A Nagyatádi-féle földreform eredménye 1927-ben

a.) Szántóföldek (kat. hold)

Házhely	1589
[6,434 db 400—400 négyszögöles telkek]	
Nincstelenek és törpe birtokosok	38946
Vitétzeltek	2663
Községeknek	24
Egyházaknak	1306
Csendőrség	85
Bérletbe adták	2053
Középbirtoknak juttattak	493
Levente térnek	7
Iskolai gyakorló kerteknek	58

a földtulajdonosok száma 1931-re ugrásszerűen megnőtt. (51 260 kat. hold került kiosztásra.) 1920-ban 27 736 földtulajdon van Fejér megyében, s ez 1930-ban 45 569-re ugrott.⁸⁷ Azonban csak a törpebirtok száma szökkent fel, éppen a földreform következtében. A törpebirtokosoknak és napszámosoknak 38 946 kat. hold szántóföldet és 1589 kat. hold (6434 db 400 négyszögöles) házhelyet adtak át.⁸⁸ Az agrárproletariátus sorsán a reform csak keveset lendített; a földek ára magas volt, igen sokan évek múltán visszaadták a parcellákat.

A hitelszervezet reorganizációja lényegében az infláció megazünése után volt lehetséges. A húszas évek elején azonban már kitűnt, mely pénzintézetek életképesek, és melyek tudják fenntartani magukat⁸⁹. A háború alatt a tizes évek végén beállott gazdasági hanyatlásban a hitelintézetek egy része megszűnt. A pénz- és hitelvilág ugyanis a háborus idők gazdasági hanyatlását érzékenyen tükrözte. Az infláció, a termelés stagnálása, a kereskedelmi élet bénasága, valamint az átalakuló magyar gazdaság a hitelintézeteket a csőd szélére juttatta. Csak a húszas évek elején, — de akkor is a leginkább tőkeerős intézetek — kezdtek bekapcsolódni az ország gazdasági vérkeringésébe, legtöbb esetben az anyaintézetek támogatásával. E sivár helyzetben először a Magyar Általános Takarékpénztár Rt. kereste az erősebb tőkekapcsolatokat, és ezt az anyaintézetbe történő beolvastása árán érte el. 1920-tól mint a MÁT székesfehérvári fiókja működött. Ekkor alap- és tartaléktőkéjét 3 millió koronára emelte. Az intézet ezután jelentős tényezővé vált Fejér megyében. Amikor 1931-ben a bankzárlat bekövetkezett, és ez a gazdasági életet alapjában megrázkódtatta, ennek a pénzintézeti fióknak mobilitása lehetővé tette a jogos hiteligények kielégítését. 1921 márciusában a 76 éves tőkeerős Székesfehérvári Takarékpénztár magába olvasztotta a Kereskedelmi Bankot, majd 1932. március 3-án egyesült a Fejér megyei Takarékpénztárral, annak adonyi és sárbogárdi fiókjainak intézeteivel együtt. Ezután Székesfehérvári és Fejér megyei Takarékpénztár néven működött. Korszakunk végén az intézet alaptőkéje 1 millió pengőn felül volt (26 250 db 40 pengős részvényben). 1923-ban kezdett újraszerveződni a Kölcsönös Segélyező Egylet. A háború alatt és az utána következő években ugyanis az egylet tagjai bizalmatlanok lettek nagyhírű intézetükkel szemben. Ekkor az új vezetőségnek minden tagot külön agitációval kellett megnyernie. 1925-ben már 40 ezer P. tőketartalékkal rendelkeztek és lassú fejlődés indult meg.⁹⁰

Az ipari élet reorganizációját a húszas évek elején csak tőkeinvestálással lehetett volna segíteni. Ez a megállapítás a gyártelepekre éppúgy vonatkozik, mint a kisipari ágakra vagy kézműves műhelyekre. Az ipartelepek egy részét a háború alatt hadicélokra vették igénybe, nemcsak a Felmayer gyár termelt a hadseregnek, hanem kisipari műhelyek is. A Bory Pál féle gépműhelyben — a Schlick-Nicholson gyár megbízásából — ágyú-

b.) Legelők (kat. hold)

Községeknek	960
Legeltetési társulatoknak	1781
Volt úrbéreseknek	172
Volt zselléreknek	97
Menekülteknek	421
Jegyzői javadalomnak	51
Lelkeszi, tanítói javadalomra	52
Temetőbővítsére	4

(Ld. Alispáni jelentés az 1927. évről.)

⁸⁷ *Thirring L.*: i. m. 232.

⁸⁸ Alispáni jelentés az 1928. évről.

⁸⁹ *Farkas G.*: i. m.

⁹⁰ Székesfehérvár és Fejér megye ipara és kereskedelme, 1938. 404—406.

lövédékhez készítettek fémrészeket. A Rehorska-féle tisztítóüzemben a közös hadsereg szennyesét mosták és tisztították a katonai egyenruhákat. (A városban a háború alatt 16 tartalékkórház volt.) A hadiüzem élén a tulajdonos, Rehorska Vilmos, mint bevonultatott katonatiszt állott, a munkásokat pedig a közös hadsereg adta. A szerződés értelmében a tulajdonosnak méltányos haszonbért kellett volna kapni. Ezt azonban a Monarchia felbomlása után a magyar állam nem fizette meg, holott a kártérítési perben a haszonbérletet 120 ezer pengőben megítélték. A per során a magyar kormány képviselői hangoztatták, hogy a háború idején a közös hadsereg katonai igazgatása alatt álló üzemek utáni követelések kiegyenlítésére sem felhatalmazásuk, sem költségvetési fedezetük nincs.⁹¹ A fehérvári csizmadiák pedig a hadsereg részére készítettek új lábbeliket. Fejér megyében a gyáripar a harmincas évek végéig az első világháború előtti szűk keretek között maradt, de az első években ezek sem tudták folytatni a munkát a háború előtti kapacitással. A nagy- és kisüzemek egy részének leállása következtében Székesfehérvárott katasztrofális helyzet keletkezett. Nemcsak a 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemek nagy része szüntette be a munkát, de a kis- és a kézműiparosok sem tudtak anyag- vagy tőkeinvestálás hiányában egész kapacitással dolgozni.

A munkanélküliség a húszas évek elején nem csökkent. A Déli Vasúti Főműhely az egyedüli, amelyben nem történt nagyobb mérvű munkáselbocsátás, és itt 1920-ban 713 főt alkalmaztak. Egyébként 1920-ban Székesfehérvárott 15, a megyében pedig 9 olyan ipari üzem, telep van, melyekben 20 munkásnál többet foglalkoztattak.⁹² Ezek a következők:

Székesfehérvár	Duna—Száva—Adria Vasút-társaság Főműhelye	713
	Építési vállalkozók (4)	109
	Szállodák (3)	91
	Villamosmű	62
	Gőzmalom	53
	Felmayer-féle kékfestőgyár	53
	Gépgyár	57
	Városi vízművek	28
	Weiss és Tull Bőrgyár	28
	Radóné-féle divatszalon	25
	összesen	1219
Ercsi	Cukorgyár	105
Rácalmás	Hevedergyár	81
Polgárdi	Kőbánya és mészégető	47
Sóskút	Kőbánya	41
Bieske	Gőzmalom	62
	Bőrgyár	30
Nádasladány	Tőzegárugyár	30
Csákvár	Gőzmalom	25
Érd	Téglagyár	24
Szár	Fűrésztelep	24
	összesen	469

⁹¹ Uo. 498.

⁹² Uo. 385—386.

Fejér megye gyárai, ipartelepei 1920-ban 1688 főt alkalmaztak. Az ipari dolgozók zöme a 20 munkásnál kevesebbet foglalkoztató üzemekben és műhelyekben nyert alkalmazást. A megyében a kereső lakosság 10 és fél százaléka, Székesfehérvárott pedig 30%-a ipari foglalkozású.⁹³

A háború után a gyárak és gyártelepek általános rekonstrukciójára volt szükség ahhoz, hogy azok a termelést megkezdhessék és fel tudják venni a versenyt a konkurrens üzemekkel. 1922 után bővítették a Montskó-féle kékfestő gyárat, amelynek napi termelési kapacitása az 1000 métert is meghaladta.

1920 novemberében a Pannónia Nyomdavállalat keresztény-szocialista irányzatú vezetői megvásárolták a Számmmer–Heckenast-féle nyomdaüzemet, amely a háború alatt tönkrement. A „Pannónia” adta ki a Fejér megyei Friss Hírek c. politikai napilapot, amely 1923-ban egyesült az egyházmegyei lappal, a Fejérmegyei Naplóval. 1925-ben a vállalat már könyv- és papírkereskedést is nyitott Székesfehérvárott.

A város közművei a húszas években léptek ki műhelyjellegükből. Közművek néven a városi tulajdonú üzemeket egyesítették, amelyet 1950-ig kereskedelmi formák között működtettek. Igazgatósági tagok a városi tanácsnokok voltak és a törvényhatósági bizottság 6 választott tagja. Elnöke pedig a város polgármestere. Így lehetőség adódott arra, hogy a közművek fejlesztését a város más jövedelméből finanszírozza, viszont a későbbiekben a közművek által hozott nyereséget más, várospolitikai célok megvalósítására használja fel. A közművek közé tartoznak: a víz- és csatornaművek, a villamosmű, a kő- és homokbánya, szeszfőzde, jéggyár, a hirdetési vállalat, a strandfürdő és versenyuszoda és a köztisztasági vállalat. A villamonmű 1920-ban került át az engedélyestől a város tulajdonába. Ekkor azonban már korszerűsíteni kellett a kicsiny és elavult villanytelepet. Ez 1922 és 1924 között ment végbe, majd 1938-ban ismét modernizálták a gépi berendezést. A fejlődés szemléltetésére álljon itt az alábbi kimutatás az áramfogyasztás megnövekedettségéről:

	1922	1926	1936	1937
Áramfogyasztók száma	2 764	—	—	7 560
Eladott áram (kilowattóra)	1 071 956	—	—	3 097 327
Termelt áram mennyisége (kilowatt)	1 850 473	—	3 876 100	—
Hálózat hossza (km)	—	52,1	—	101,7
1 kwatt áram termeléséhez szükséges szénmennyiség (kg)	3,99	—	—	1,63

A városi vízvezeték és szennyvízcsatorna hálózat 1911–1913-ban épült. A vízvezeték fúrt kutakból táplálkozott. (Az Aszalvölgyben létesített 21 kútból.) 1926-ban és 1932–1936 között bővíteni kellett a vízvezetéki kapacitást és Sóstón 7, a villamosmű területén pedig további 4 kút vizét kapcsolták be a városi hálózatba. A vízművek fejlődését a következő számok igazolják:⁹⁴

⁹³ Uo. 389–390.

⁹⁴ Uo. Közművek címszó alatt.

	1922	1931	1936	1937
Kőközkutak száma	55	—	126	—
Vízvezetékkel ellátott házak száma	991	—	1572	—
Vízvezetési hálózat hossza (km)	39,2	—	—	56,1
Tűzcsapok száma	149	—	308	—
Szennyvízhálózat hossza (km)	22,3	—	—	34,4
Víztermelés (m ³)	—	794 390	—	1 017 401

A háború végén, a Tanácsköztársaság idején a Felmayer-féle kékfestőgyárban kis létszámú munkásgárdát tudtak foglalkoztatni. A termelés 1919 őszén le is állt. 1920 elején elkezdődött ugyan a munka, de a háború előtti évek termelési átlagának kb. csak 10–15%-át termelték. 1920-ban és 1921-ben átlagosan 50 munkást foglalkoztattak, szemben a háború utolsó évének első hónapjaival, amikor még 290 fő talált itt munkaalkalmat. A növekedésre mégis fényt vet az, hogy a gyár alaptőkéje 1920 végén 8 millió, egy év múltán 12 millió korona volt. A hazai piacon kevés a versenytárs, de a nemzetközi piacon is egyre gyérült. 1925-től például a neunkirchener Druckfabriks A. G. veszteséggel dolgozott és Ausztriának ez a legnagyobb kékfestőgyára a gazdasági válság idején meg is szűnt. Ennek piacait a székesfehérvári gyár vette át. Ugyancsak Székesfehérvárra kerültek a neunkirchener gyárból a modern textiltgépek is. Így a Felmayer-féle kékfestőgyár termékei a válság idején is versenyképesek maradtak. Még 1928-ban a bécsi cég hitelt kért a Wiener Bankvereintől. Itt azonban kijelentették, csak az esetben hajlandók kölcsönt adni, ha a székesfehérvári üzem önálló magyar részvénytársasággá alakul. Így 1928. március 14-én létre is hozták az rt-t, 900 ezer P. alaptőkével. Ez 22 500 db egyenkint 40 P névértékű részvényből állott, amelynek kb. 99%-a bécsi cégé volt. Az osztrák vállalatként működő fehérvári gyár felújította a háború előtti kereskedelmi kapcsolatait, elsősorban az utódállomokkal és Bulgáriával, lerakatai működtek idehaza Miskolcon, Győrben, Szegeden, Debrecenben, Budapesten, ahol központi irodát is tartott fenn. A gazdasági válság idején csökkentett ütemű termelés folyt: 1930-ban 3 millió 600 ezer méter, 1932-ben 2 millió 700 ezer méter és 1934-ben 4 millió 344 ezer méter a termelés. 1931–1932-ben évi átlagban 130 fő munkás termelt, 1933-ban pedig 200-ra becsülhető számuk. A harmincas évek második felében bekövetkezett konjunktúra idején átmenetileg felszökött a termelésben foglalkoztatott munkások létszáma, de 1938 után már állandósul és 200-nál nem emelkedett magasabbra. A gyárban elég nagy a munkásfluktuáció: a harmincas években átlag 20%-a cserélődött ki a munkásgarnitúrának.

A húszas évek közepén a Karl cég is modernizálta üzemait. 1924-ben a kézi üzemű ecetgyártást alakította át Karl Ernő, németországi tapasztalatai alapján. Ennek nyomán nemcsak a termelés mennyisége, hanem minősége is sokat javult. Gőzdesztillációs alapon termelt a likőrüzem. Készítményeit a „Kajofi” védjegy alatt hozta forgalomba. Új termékekkel is megjelent, többek között a „Hokobol”-lal. Ez speciális indiai drogól (Cocobolo-ból) készült. Zamatában a francia eredetű „Benediktiner”-rel vetekedett.

A Weiss és Tull Bőrgyár 1923-ban a bőrkikészítési technika legújabb vívmányaival felszerelt ipartelepé vált, amely a régi gyártási program megvalósítása mellett új cikkek előállításával foglalkozott (talp-, felsőbőrök, lószerszámbőrök.) A gyár termékeit ország-szerte ismerték, melyeket „Herkules” védjeggyel láttak el. A bőripari termékek konjunktúrája a két világháború közötti évtizedben fennállott. 1935-ben a tulajdonos a felhalmozott tőkét egy másik gyártelep felépítésébe fektette, amelyet az elsőhöz hasonló modern igényeknek megfelelő technikával láttak el. (Termékei: színes boxok és bélésbőrök.)

Az ercsi cukorgyár történetében 1920 a második periódus kezdőéve volt. A háború és az azt követő gazdasági nehézségek a Patzenhofer családi rt-t teljesen a csőd szélére juttatták. Az rt. bankösszeköttetést keresett, s ezen a révén került kb. a részvények 50%-a a Magyar Leszámitoló- és Pénzváltóbank érdekkörébe, míg a másik fele a Patzenhofer, Dreher, Blau, Wimpffen és Nádasy családi érdekeltségeknél maradt. (A Wimpffen család 1924-ben részvényeit eladta.) 1920-tól 1930-ig a cukorgyártás fejlődési üteme lassú volt és csak 1930-ban érte el az 1 millió 400 ezer mázsa cukorrépa feldolgozást. 1931-től (állami intézkedésre) a gyár csak félkapacitással dolgozhatott. A feldolgozási adatokat az alábbi kimutatás szemlélteti:

Év	Répa (q)	Kristálycukor (q)	Nyerscukor (q)
1920—1921	85 336	2 722	5 932
1926—1927	904 241	115 345	2 813
1929—1930	1 201 496	139 280	39 823
1931—1932	403 794	47 691	1 402
1935—1936	480 675	70 467	5 006
1937—1938	484 622	63 332	3 529

A cukorgyári rt. tőkefeleslegének egy részét 1934-ben és 1937-ben földbirtokvásárlásba fektette. Eresiben 1592 és Baracsán 747 kat. hold földet vásároltak.⁹⁵

A 20-as évek elejétől építették ki a székesfehérvári repülőteret és a javítóműhelyt. Lényegében itt a világháború végéig létesített hadi objektumokat fejlesztették tovább. 1918-ig katonai raktárakat, laktanyákat építettek a sóstói mezőkön. Repülőter is működött a háború alatt. Ezt nemcsak a háborús szükséglet hívta életre, mert már 1912-ben léghajóállomást terveztek ide, amelynek tartozékául egy kiskapacitású gáztelepet is felszereltek. Ezt a háború idején tüzérségi ballonok töltésére használták. A háború után a nagyhatalmak által megszabott katonai keretekbe a székesfehérvári repülőter és javítóműhely fejlesztése nem fért volna bele. Ennek megkerülésére — lényegében a magyarországi hadi potenciál kiépítése érdekében — a kormányzat az objektumnak polgári jellegűt adott. Aerofort néven működött az a javítóműhely, mely — a világháború során megsérült és részben — Székesfehérvárott hagyott tizegynéhány gép kijavításával foglalkozott. A húszas évek elején Fokker D VII és Brandenburg típusú repülőgépek voltak alkalmazásban. A létesítményt az első években inkább csak karbantartották, míg a fejlesztés 1924 után kezdődött meg. Ez évben állt már egy 1500 m² alapterületű hangár, s a következő évben a hazai gyártású repülőgépek is megjelentek a műhelyekben, 1926-ban pedig saját tervezésű motoros gépeket kezdtek gyártani, kis sorozatokban. Ugyanilyen jelentősége volt a nagyteljesítményű vitorlázógépek előállításának is. Magyar tervezésű volt és Székesfehérvárott állították elő a Nemere, a Hungária, Ávis és az M 24-es egymotoros, kétüléses iskolagépeket. Ez utóbbi típus a szakemberek szerint igen kedvelt iskolagép volt, melyből exportra is került.⁹⁶

Féjér megyében az első világháborút megelőzően szénbányát nem nyitottak, bár kutatások folytak, de az akkori gazdasági viszonyok — a szénellátás elégséges volta — nem kívánták meg a felkutatott széntelepek kiaknázását. A háború után, az önálló nemzetgazdaság kialakítása viszont megkövetelte az eddig ismert széntartalékok feltárását és

⁹⁵ Uo. 324—326 és 364—369. Kétszáz esztendő, uo. 322—323.

⁹⁶ Farkas G.: i. m.

további kutatását, akkor is, ha azok kevésbé jó minőségűek voltak. Így kezdődött meg a termelés Mórón, Balinka-Kisgyónban és a háború alatt Pusztavámon. 1922-ben megkezdődött a termelés Mórón és Kisgyónban. Mórón a Winter cég szerezte meg a bányanyitási jogot, míg Kisgyónban a Magyar Általános Kőszénbánya rt által még 1913-ban feltárt szénbánya létesítésére a jogot a Wolfner—Freund családok által létrehozott Kisgyóni Kőszénbánya rt. szerezte meg. A részvénytársaság Bodajkig kiépítette az iparvasutat, és ezzel elhárította a termelés egyik akadályát, az értékesítésre szánt szén elszállításának megoldatlanságát. A vasút 16 km hosszúságú volt.⁹⁷ Jelentős külföldi tőkével indulhatott meg 1926-ban a gánti bauxitbányában a termelés. Német cégek: Vereinigte Aluminiumwerke és az Ottavi Minen und Eisenbahn Gesellschaft 1925-ben belépett a Bauxit Trösztbe, és 46 ezer részvényt 2 millió svájci frank értékben vett át. Ugyanakkor 800 ezer márká hitelt nyújtott az Aluminiumérc Bánya és Ipar rt-nek, hogy a gánti üzemet kiépíthesse. A kereskedelemügyi miniszter 1926 tavaszán évi 350 ezer tonna bauxit vám- és illetékmentes németországi exportját engedélyezte. A minisztérium ugyanakkor kötelezte is egyben a vállalatot, hogy az évi termelés 25%-át a hazai feldolgozó ipar részére visszahagyják. A termelést külszíni fejtéssel végezték és igen gazdaságosnak bizonyult. (Néhol az ércet csak 20—25 cm-es földréteg takarta.) A kitermelt ércet külön e célra épített vasútvonalon (16,5 km) a bodajki állomásra szállították. 1926-ban 3667, a következő évben már tízszeresét: 339 459 tonnát termeltek. 1928-ban 395 954 és 1929-ben 379 453 tonna került Gánton felszínre.

A gazdasági válság évei

A válság idején a gabonatermesztésben nagyobb fokú visszaesés nem volt, még a kukorica vetésterülete sem csökkent észrevehetően.⁹⁸ Az agrárválság négy esztendejében a területi változásokat az alábbiakban érzékeltetjük:

	1930	1931	1932	1933
Búza (kat. hold)	115 105	111 914	107 874	110 045
Rozs „	44 724	34 928	41 044	43 416
Árpa „	43 861	43 221	39 623	42 903
Kukorica „	119 901	122 065	131 934	110 673

Ennek magyarázata abban van, hogy a korábbi években nem szökkent fel a termés-eredmény olyan magasra, hogy a krízis idején bevezetett szabályozókkal a termelés szemmelláthatóan esett volna.

Gazdasági cselédek, szakmányosok számszerű alkalmazása 1929—1931 között a húszas évek átlagát mutatja, s csak a napszámosok foglalkoztatásában volt némi visszaesés az 1932—1933. években. Az agrárnépesség két alsó rétege a harmincas évek elején számbelileg igen jelentős. Növekedett a törpebirtokos elem, csökkent a napszámos réteg, és számbelileg a húszas évek szintjén maradt a gazdasági cselédség; 1930-ban az agrárproletariátusnak Fejér megyében majdnem 33 269 munkavállalója van. Ebből

⁹⁷ Jenei Károly: A Fejér megyei bányák és gyárak pusztulása 1944—1945-ben. Fejér megyei történeti évkönyv 4. Székesfehérvár. 1970. 359—361.

⁹⁸ MSE. 1930. 38. k. 67, 1931. 39. k. 77, 1932. 40. k. 82, 1933. 41. k. 89.

40% gazdasági cseléd. A Dunántúlon ennél csak Somogy megyében szerződtek több cselédet. 1930-ból ezt az alábbiak szemléltetik:⁹⁹

Megyék (városok)	Munkavállalók száma:
Fejér megye	13 274
Somogy megye	16 757
Baranya megye	7 964
Tolna megye	8 023

Fejér megyében a döntő fölényben lévő nagybirtok jelentős számú munkáskezet követelt. A szakmányosok, napszamosok, a munkaidejük jó részét ugyancsak bérmunkákkal töltő törpebirtokosok munkavállalói majdnem 20 ezer főt tettek ki. Hasonló nagyságú agrárproletár réteg a szomszédos és ugyancsak agrárjellegű Tolna megyében élt.¹⁰⁰

Megyék (városok)	Munkavállalók száma:
Fejér megye	19 995
Tolna megye	19 075
Baranya megye	13 182
Somogy megye	25 876

A termények és állatárak 1930-tól kezdtek zuhanni, s a kedvezőtlen értékesítési viszonyok kihatása társadalmilag is érződött. Ez csak 1934-re javult, s ez az állami beavatkozás eredménye volt a terményértékesítés területén. 1934-ben a nagybirtok jelentős gabonaexportot bonyolított le, de a szarvasmarha értékesítésében javulás nem történt, sőt az állatárak tovább zuhantak. A válság alatt felhalmozódtak a gazdaadósságok, amelyek 1934-re aggasztó méretűekké váltak. A Fejér megyei alispán annak az aggodalomnak adott kifejezést, hogy a gazdaadósságok növekedését nem is lehet a jelen viszonyok között feltartóztatni. 1933-ban a kisbirtokosok gazdasági helyzetén könnyíteni szándékozó gazdavédelmi rendelkezések csak azokon segítettek, akik nem voltak eladósodva. A pénzügyintézetek hiteleikkel a kormány intencióira sem állottak a tönkrement gazdák mellé, hanem az adósságmenteseknek adtak kölcsönöket. Ebben az évben hiteleket csak a székesfehérvári Népszegélyző Egylet nyújtott a kisbirtokosoknak.¹⁰¹

Az általános hanyatlás kísérőjelensége volt a lumpenemek sorainak bővülése. A megyében, annak székhelyén csoportosan kószáltak, loptak, koldultak munkabíró férfiak. Ezek munkábaállítására tettek lépéseket. A csavargókat Székesfehérvárról kényszer-munkára fogták, s az új vásárteret rendeztették velük. A munkából persze a befogottak 80–90%-a megszökött. A város, a megye vezetői a csőcseléket a forradalom képviselőivel azonosították. Ezt a következőkben fogalmazták meg: „Elítélik azt a szellemet, amely a társadalomtól várja, hogy . . . minden munka nélkül eltartson és mesterségesen kitegyéssze a proletariátusnak felforgatására mindenkor kapható rétegét.”¹⁰² A csavargás, a munkakerülés teljesen a válság után sem szűnt meg.

⁹⁹ Alispáni jelentések az 1928–1935. évekből. MSK. 96. k. Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész (Bp. 1936.) 98–105.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ A Székesfehérvári Kölcsönös Népszegélyző Egylet 1933. évi zárszámadása. Székesfehérvár. 1934.

¹⁰² Polgármester jelentése a főispánhoz az 1933. évről. (Ld. alispáni jelentésekkel egybekötve.)

A válság idején — bár jelentősen nem csökkent a szőlőterület (kb. 500 holddal) — mégis a bortermelés hanyatlásának jelei mutatkoztak. Ennek elsősorban a bor alacsony ára volt az oka. A neszélyi borvidék termését (ide tartozott Fejér megyének a móri szőlőtermelő övezetén kívül az összes szőlővidéke) literenként 20—30 fillérért vásárolták fel, a móri borokért általában megadták a 30—40 fillért. A gazdák, köztük a nagybirtokosok a válság idején a szőlőterületek fejlesztését elhanyagolták, sőt a nagyüzemi termesztés előkészületi munkáit is felszámolták. Ugyanakkor a termés ezekben az években közepesen jó minőségű volt. A megyében évenként az alábbi bormennyiség termelt a válság idején:¹⁰³

Év	kat. hold	hektoliter
1930	14 458	166 278
1931	14 259	142 484
1932	14 073	122 050
1933	13 866	194 438

A válság idején a móri borvidéken a szőlőterület számottevően csökkent. 1930-ban 3545, 1931-ben 3504, 1932-ben 3454, 1933-ban pedig 3462 kat hold volt. Nemes szőlőfajaira jellemző, hogy csupán 4%-a volt amerikai alanyú szőlővessző, amelynek zöme oltvány és csupán 7 kat. holdon volt direkttermő szőlő. A móri borvidéken 1931-ben 52 848 hektoliter mustot sajtoltak ki,¹⁰⁴ amely a megyében termelt bor mennyiségének több mint 37%-a volt.¹⁰⁵ A móri vidéken lévő községek közül — Mór, Pusztavám, Bakony-sárkány, Csákberény, Csókakő, Söréd, Bodajk, Nagyveleg és a Komárom megyei Császár község¹⁰⁶ — azonban csupán Móron csökkent jelentősen a szőlőterület, azután a neszélyi szőlőövezethez tartozó Rácalmás, Bicske, Pázmánd, Polgárdi, Pátka és Iszkaszentgyörgy községekben.¹⁰⁷ A kipusztított síkvidéki szőlők helyén szántóföldi növényeket, zömében kukoricát termeltek. A válság alatt kezdték el a csermegeszőlők telepítését.¹⁰⁸ Ez azonban számottevően a móri borvidéken még 10 esztendő múlva sem jelentkezett. A válság alatti kedvezőtlen borértékesítés hatására kezdődött meg a kipusztított szőlők helyén gyümölcsösök létesítése. Ez lényegében 1935-ben kezdődött, majd mintagyümölcsösöket is telepítettek.

1936-ban Móron és a móri borvidéken is létesültek gyümölcsstermelő gazdaságok, ill. ekkor vetették meg ezek alapjait. 1936-ban Móron, a bornappal együtt már gyümölcsbemutatót is tartottak.¹⁰⁹ A harmincas évek közepétől a megyéből egyre nagyobb mennyiségű gabona és élőállat export történt Németországba. Ezt 1935-ben egy próbafelvásárlás előzte meg. A következő évben Székesfehérvárott 334 ezer kg sertést, 73 850 db baromfit vásároltak és szállítottak külföldre. Az export lebonyolítására a Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara 5 tagú bizottságot létesített, amely az áru felvásárlásától az elszállításig lebonyolította az üzleti ügyeket, de ez még városi viszonylatban is elég jelenték-

¹⁰³ MSE. 38—41. kötetei.

¹⁰⁴ Uo. 39. k. 88.

¹⁰⁵ Uo. 87.

¹⁰⁶ Uo. 39. k. 86.

¹⁰⁷ Alispáni jelentések az 1932—1933. évről.

¹⁰⁸ Uo. 1932.

¹⁰⁹ Uo. 1935—1936.

telen mennyiségű volt.¹¹⁰ A város gazdái 1935–1936-ban az alábbi főbb termékeket exportálták.¹¹¹

Áru neve	1935	Értéke P	1936	Értéke P
Szarvasmarha	417 db	97 103	155 db	43 295
Húsárúk	1 058 q	123 786	2 167 q	255 706
Búza	5 100 q	78 648	4 200 q	48 038
Gyümölcs	113 q	1 808	1 064 q	33 603
Sertés	183 db	26 169	100 db	15 400

A város gazdasági fejlődése érdekében a burzsoázia egyes körei az 1920-as évek végén lépéseket tettek. Ehhez belső tőke ugyan nem volt, de kormánytámogatást kívántak szerezni, sőt külföldi kölcsönöket is.

A városi politikai vezetés felismerte e kezdeményezésben rejlő lehetőségeket, s szélesebb társadalmi bázist kívánt szerezni. Ennek érdekében a város gazdag középkori múltját is idézték. Egy polgármesteri jelentés így emlékezik erre: „Székesfehérvár polgárságának lelkében fel kellett szítani a tradícióknak a közöny és kishitűség hamuja alatt szunnyadó parazsát, hogy megszólalhasson újból a genius loci.” A város fejlesztésének igénye a húszas években maga után vont bizonyos gazdaságpolitikai és kulturális intézkedéseket. Abból a tényezőből indult ki, hogy a mezőgazdasági termelés intenzív fejlesztését a kevés földterület lehetetlenné teszi. Ezért a belterjes művelési ágak meghonosítását szorgalmazták. Csakhogy ennek bevezetése az elmaradott földműves lakosság körében — az anyagi lehetőségek hiánya mellett — tudati okok miatt sem volt lehetséges. Kormányzati támogatással, továbbá a Fejér megyei nagybirtokosok segítségével Székesfehérvárott önálló gazdasági iskolát, téli gazdasági iskolát, középfokú gazdasági iskolát hoztak létre, sorra rendezték a gazdakörökben a mezőgazdasági ismereteket nyújtó tanfolyamokat.

A kisgazdatársadalom első igazi eszmélése reménytelen helyzetére az 1930-ban élesen jelentkező gazdasági krízis volt. Bár a város kisbirtokos társadalmát a gazdasági válság nem rázta meg úgy, mint más agrárvidékek lakosságát, ugyanis az alapvető mezőgazdasági termékeket a város piacán értékesíteni tudták, s eladták a gabonát is. Mégis tanulság volt számukra a gazdasági krízis. Bebizonyosodott, hogy irányváltozás szükséges a mezőgazdaságban.¹¹² Ennek összetevői azonban a harmincas évek első felében még nincsenek jelen a maguk teljességében Székesfehérvárott. Az intenzív mezőgazdasági termelésnek feltételei közé tartozott a hazai felvevő piac megteremtése. A helyi igények korszerű kielégítése mellett a város agrárlakossága a főváros, a Balatonvidék és a Velencei tó környékének ellátásába is bekapcsolódhatott volna. A kertgazdaságok megteremtésének gazdasági előfeltétele azonban megvolt Székesfehérvár határában. Az e célokra kiemellett városszéli területek talaja nedves, a várost és környékét átszelő csatornák pedig olcsó öntözési lehetőséget adnak.

A harmincas évek első felében ezen elméletek gyakorlati megvalósítására kevés történt Székesfehérvárott. Csupán a gazdák tudati felkészítése kezdődött el, amely politikai szervezkedésekkel is együtt járt.

¹¹⁰ Alispáni jelentés az 1936. évről és *Szólósy Z.*: i. m.

¹¹¹ *Gidófalvy E.*: Székesfehérvár thj. város és Fejér vármegye közgazdasági jelentősége. Magyar Statisztikai Szemle ua. 282—295.

¹¹² Polgármesteri iratok, ua.

A gazdasági válság bomlasztó hatása a pénzüintézeteken erős nyomot hagyott. 1932-ben megyeszerte 53 hitelintézet működött, de négy év múltán az 49-re apadt. Ezek közül 37 tartozott az Országos Központi Hitelintézet kötelékébe, míg 7 részvénytársasági, 5 pedig hitelszövetkezeti köteléken kívül állott. A hitelintézetek még a harmincas évek második felének elején is érzik a válság negatív hatását, és a tőkeálladékban folyamatos zsugorodás volt tapasztalható. (Az 1932. évi tőkék álladékának 1936-ban kb. csak 91%-a volt meg.) Viszont a takaré- és törzsbetétállomány erős növekedést mutatott. Itt a fehérvári pénzüintézetek járnak az élen: 1932-ben 4924 ezer pengős állományuk volt. Ha ezt 100-zal vesszük egyenlőnek, akkor az öt évvel későbbi betétállomány 142,4-et mutat. A Fejér megyeieké már távolról sem ilyen kedvező: az 1932-re alapozott index 1936-ban csak 103. A megyeszékhely hitelintézeteiben a folyószámlás tartozások általában 1936-ra 22,3%-kal növekedtek, de a megyeieknél 53,8%-kal visszaestek. Ennek magyarázatát az agrárválság sújtotta vidék pénztelenségében, a befektetéssel együttjáró intenzív gazdaságkódás folytatásának hiányában kell keresni. Ugyanakkor a városokban, így Székesfehérvárott is lassan éledezett a kereskedelmi és kisipari vállalkozási kedv, ami ismét a tőkék lassú felgyülemelését szolgálta. A fehérvári pénzüintézetek 1932–1936 között egyetlen hóban, 1934-ben zártak veszteséggel, míg a megyeieknél a veszteségek folyton emelkednek s a nyereségek csökkennek.

Hitelintézetek összesített eredményszámlái

Év	Bevételek (ezer pengőben)	Kiadások (ezer pengőben)
1932	2 642	2 368
1933	2 082	1 994
1934	1 932	1 757
1935	1 831	1 655
1936	1 807	1 618

A bevételek nagyrésze kamatjövedelem. 1936-ban a városi pénzüintézetekben a folyószámlás és váltóhitelkamatok 91,9%-át, a megyeiekben 75,7%-t tették az összes bevételeknek. Az ingatlanok hozadéka a harmincas évek elején még csekély: 1932-ben 14,8 ezer pengő, de néhány év múltán már emelkedő tendenciát mutatott. 1936-ban ez a jövedelemforrás 22,8 ezer pengőt hozott a hitelintézeteknek. A kiadások zömét: 50–60%-át ezekben az években a kamatfizetések tették (1932-ben kb. 57,5%-t, 1936-ban pedig 48%-t). A mérlegadatok végösszege is csökkenő tendenciájú, melyet a gazdasági válságból történő kilábalással lehet magyarázni. E hitelintézetek nem tartanak lépést a tőkék növelésével, országos viszonylatban mutatkozó eredményeivel. Ezt jelzik a harmincas évek első felében kifizetett osztalékösszegek. Ez 1932-ben 181, 1933-ban 102, 1934-ben 110, 1935-ben 103, és 1936-ban 108 ezer pengő volt. A pénzüintézetek e gyenge helyzetéből lassú fejlődéssel jutottak ki, és ezt is csak a takarékbetétállomány és a folyószámlás tartozások, — amelyek a tőkeképződést jelentették — gyarapodása útján vihették végbe.¹¹³

Magyarországon a harmincas évek közepén is az ipartelepék 44,4%-a Nagy-Budapest területére koncentrálódott, míg a városokban 1053 gyári jellegű ipari létesítmény működik. Ebből Székesfehérvárott 19 gyár ill. ipari üzem van, melyekben évente átlagosan 500 munkást foglalkoztatnak. Az ipari üzemekkel való ellátottság tekintetében a thj. városok sorában Székesfehérvár a 10. s helyben az utolsó helyen áll. (A dunántúliak

¹¹³ Szöllősy Z.: ua.

közül Győrnek 61 gyára van és 6 ezernél is több munkást foglalkoztat, Pécsen 58 gyárban 3200 munkás dolgozik, Sopronban pedig 41 üzemből 3000 dolgozó van.) A Fejér megyei ipartelepek képe sem jobb. Igaz, itt 43 gyári jellegű létesítmény van, de ezek termelési kapacitása csekély, s főleg azokra az élelmiszeripari létesítményekre koncentrálódik, amelyek a század elején keletkeztek, vagy ekkor egy nagyobbfokú modernizáláson estek át. Lényegében Fejér megyében összpontosul az ország gyári jellegű telepeinek nem egészen 2%-a. Ebből 23 élelmiszeripari, 15 kő- és agyagipari (kőbányák, téglagyárak), 10 villanytelep, 5 vegyészeti, 4 faipari, 1 nyomda- és 1 textilipari telep volt. Székesfehérvárott ezidőben is egyik legjelentősebb ipartelep a Felmayer-féle kékfestőgyár. Ennek a gyárnak termelési értéke majdnem felét — mintegy 4 milliónyit — teszi ki a fehérvári üzemek által előállított összes termelési értéknek (8567 ezer P) és a városban foglalkoztatott gyári munkásoknak több mint kétharmada dolgozik itt a harmincas évek közepén.

A gazdasági válság az ipari üzemekre különbözőképpen hatott. Székesfehérvárott a válság után nem emelkedett a munkáslétszám, sőt 1936-ra 18%-kal tovább csökkent, ugyanakkor a Fejér megyei üzemeknél 62%-kal növekedett. Az itteni ipar jelentéktelen volta miatt azonban ez nem jelentett sokat. A téglagyárakban, a malmokban, a szeszgyárakban sok segédmunkást alkalmaznak, de ezek egyébként is csak időnyomások voltak.

Gyáripari adatok¹¹⁴
(*Fejér megye és Székesfehérvár együtt*)

Év	Ipartelepek száma	Évi átlagos munkáslétszám	Kifizetett bérek összege ezer P-ben	Termelési érték összege ezer P-ben
1932	59	1 267	1 357	21 616
1933	57	1 263	1 302	21 656
1934	56	1 186	1 075	20 610
1935	61	1 279	1 122	23 297
1936	62	1 479	1 309	24 373

A Fejér megyei ipartelepek munkásainak bére alacsonyabb az országos átlagnál, de mélyen alatta marad még a székesfehérvári munkások jövedelmének is. 1932-ben az egy munkásra eső átlagos évi bérjövdelem országos viszonylatban 1,192 P volt, míg Fejér megyében 1,1014, Székesfehérvárott pedig 1,115 pengő. Ez az országban napi 4,34 P-nek, a megyében 3,70 P-nek, Székesfehérvárott 4,23 P-nek felelt meg. A kereseti arány a Fejér megyei ipartelepeken a harmincas évek közepéig sem javult. 1936-ban az országos napi bér átlaga 3,90, Székesfehérvárott 3,55, Fejér megyében pedig 3,07 P. Az órabérek is ezt a helyzetet tükrözik: Míg 1936-ban országos átlagban a gyári munkások órábérére 45 fillér volt, addig a Fejér megyei ipartelepeken 30, Székesfehérvárott pedig 39 fillér volt.

A termelési érték a korszerűtlen technológia, a munkások nagy részének szakképzetlensége folytán messze elmaradt az országos aránytól. Míg ez utóbbi 1932—1936 között 41,7%-kal növekedett, addig Fejér megyében csak 12,9%-kal nőtt. Az ipartelepek bruttó termelési értékének több mint 90 %-át az élelmiszeripar adja és ezen belül is a malomipar. Ezt az iparágat a gazdasági válság kevésbé érintette, mert 1932—1933-ban

kedvezőtlen exportlehetőségek folytán nagymennyiségű gabona maradt vissza, amelyet hazai fogyasztásra dolgoztak fel. Kizárólag ez az oka annak, hogy a válság hatása Fejér megyében nem érződött olyan mértékben, ahogy ezt az országos kép mutatja.

A gyári és egyéb üzemi munkaslétszámhoz tartoznak az ingázó munkások. Nagy-Budapest ipari vonzóereje a kedvező vasúti közlekedés kiépülésével az ingázásra egyre nagyobb lehetőségeket nyújtott. Bár a gazdasági válság hatására szinte megszűnt a munkavállalásnak ez a formája (1930-ban Bicskéről mindössze 3, Diósdról 23, Érdről 105, Martonvásárról 12, Sós-kútról 12, Tárnokról 24 fő tartotta meg budapesti munkahelyét¹¹⁵ — de a válság után ismét megindult az áramlás. 1935-ben Érdről a munkavállalók 34%-a, Diósdról 32%, Sós-kútról 27%, Bicskéről 25%-a ingázik,¹¹⁶ a fővárosba. Az ingázás a Budapestre gravitálás egyik lehetősége volt. A közlekedési lehetőségek javulásával már nem volt arra szükség, hogy szülőföldjüket a munkavállalók elhagyják, mert a Budapestre történő mindennapos bejárás a közelebbfekvő községekből könnyen megoldható. 1930-ig a fővárosban dolgozó ipari- és kereskedelmi alkalmazottak 3,7%-a Fejér megyei születésű volt.¹¹⁷ A későbbiekben sem állt meg a fővárosba áramlásnak ez a formája.

A gazdasági válság hatására a kis- és kézműipari műhelyek szerepe a lakossági szolgáltatások területén nőtt. A harmincas években, annak végén, amikor a városban megkezdődtek a hadiipari építkezések, majd ezek bekapcsolódtak a termelésbe — és az a lakosság egy rétege életszínvonalának fellendülését eredményezte, — a kisipari szakmák is megerősödtek: tanoncok, segédek száma növekedett. 1930-ban Székesfehérvárott 1182, a megye falvaiban 3587 önálló iparos volt, s ezek 4709 műhelyt tartottak fenn. (Fejér megyében található az ország kisipari műhelyeinek majdnem 3%-a.) Alkalmazottja a városi kisiparosok 50%-ának van, viszont a megye falvaiban, mintegy 75%-ban csak a tulajdonos dolgozik. A műhelyekben készült áruk termelési értéke csekély: mindössze 2%-át teszi ki az ország kisipari műhelyeiben előállított értéknek. A műhelyekben 275 erőgépet 2723 lóerővel alkalmaznak, ahol új termékeket is előállítanak: így a székesfehérváriakban a termelés értékének 89%-a, a megyében 86%-a esik az új termékre. A javításokért, szolgáltatásokért befolyt összeg a későbbiekben egyre zsugorodott.¹¹⁸

A gazdasági válság idején a gánti bauxit németországi szállításai jórészt elmaradtak. Ez maga után vonta a munkaerő elbocsátását is. A bányában majdnem félmillió tonna kitermelt bauxitkészlet halmozódott fel. A termelés csak 1936-ban érte el az 1929. évi szintet, s mivel a bauxittermelés nagyságát a Németországba irányuló kivitel szabta meg, ez volt a fokmérője az itt alkalmazott munkaslétszámnak és azok fizetésének is. Szemléletesen bizonyítják mindezeket az alább közölt (1926—1936) évi adatok:¹¹⁹

Év	Termelés (tonnában)	Német export (tonnában)	Munkaslétszám	Átlagkereset Pengő (napi)
1926	3 667	3 590	—	—
1927	339 458	231 300	169	—
1930	30 440	81 101	123	4,85
1931	114 136	63 941	189	4,77
1934	135 168	103 805	260	3,95
1936	324 164	333 300	549	3,68

¹¹⁵ *Illyefalvi I. L.*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest. 1930. 710—711.

¹¹⁶ *Thirring L.*: i. m.

¹¹⁷ *Illyefalvi I. L.*: i. m.

¹¹⁸ *Gidófalvy E.*: i. m.

¹¹⁹ *Gáspár F.*: Adatok a gánti bauxitbányászat történetéhez. Fejér Megyei Szemle. Székesfehérvár 1966. 39—48

A móri szénbányát már 1928-ban becsukták. A bányászok egy része Kisgyónba ment, de zöme munkanélküli lett, akiket községi inségakció tartott fenn.¹²⁰ Székesfehérvárott az 1930-as évek első felében az iparforgalmi népeség lassú emelkedése figyelhető meg, ami csak a hagyományos ipari, hitel- és kereskedelmi keretek között történhetett. Egyáltalán nincs szó arról, hogy az ipar bármelyik ága virágzó fejlődésnek indult volna. A hitelélet és a kereskedelem a gazdasági élet élénkebb oldala, de az ipar csak másodrendű szerepet tölt be.¹²¹ A kereskedelem most is csak a helyi igényeket elégíti ki, így a városfejlődésnek nem lehetett mozgatója, csupán járuléka.¹²² A kereskedelmi életbe csupán az országos vásárok és a heti vásárok hoztak élénkséget. Ezek azonban nem a nagyipar, inkább a mezőgazdasági és a kisipari árucikkek voltak egyre inkább cserehelyei. 1930-ban még mindig a déli vasúti műhely foglalkoztatta a legtöbb munkást, és a városfejlesztés szempontjából annyira fontos építőipari vállalatok egyikének sem volt 20 munkást meghaladó gárdája.¹²³

A repülőtéren javítóműhely már évek óta működik. 1928-ban a kormányzat további fejlesztésbe kezdett. Mindenekelőtt a szakmunkásgárdát gyarapították. A fővárosból, annak környékéről egymás után érkeztek ide a különböző szakmák képviselői (Csepelről, a pesti hajógyárakból, a Ganz-Mávgából, Lipták-gyárból), de a helybeli szakmunkásokat (lakatos, asztalos, rézműves, öntő, kőműves, ács stb.) ugyancsak felvették. Jelentősen megduzzadt létszámú munkásgárda állott itt alkalmazásban. 1931 elejéig a szakmunkásokat a javítóműhelyben felvették. A gazdasági válság első évében már három hangár volt a repülőtéren. Ezek közül a nyugatit a hajózó személyzet, az iskola és felderítő századok használták, a javítóműhelyeké a régi (középső) hangár és a keleti hangár volt. A gazdasági krízis utolsó éveiben a munkásoknak csak egy részét bocsátották el. Mindenekelőtt a nem szakmunkásoknak adták ki a munkakönyveket, de az üzemfenntartás érdekében a szakmunkásokat próbacsendőri minőségben továbbra is alkalmazták. Másik részét sorkatonai szolgálatra rendelték, akiket ugyancsak a javítóműhelyben hagytak. Ezzel a módszerrel az 1931. évi létszám 50%-át sikerült munkában tartani. Csak 1934-ben, a krízis enyhülésével párhuzamosan kezdték leszerelni a sorkatonákat és próbacsendőröket, majd a korábbi létszámra a szakmunkásgárdát feltöltetni.¹²⁴

Gazdasági fejlődés a harmincas évek második felében

A krízisből való kilábalás a mezőgazdaságban a harmincas évek közepére megtörtént. Ezután a kedvező értékesítési viszonyok a tökéletes mezőgazdaság fejlődését segítették. Ezek azok az évek (1936–1940), amikor a Fejér megyei nagybirtok termelési rendje megújul, szinte gyökeres fordulatot vesz a szántóföld kihasználása; több hüvelyes, kapásnövényt, szalastakarmányt, de kevesebb gabonát termeltek, sőt csökkent a zöldszéregterület is. 1938-ig kialakult a művelési ágak új szerkezete, melyek ezután már véglegesnek tekinthetők, és lényegében a korszak végéig állandósultak. Ezek Fejér megyében (Székesfehérvárt is idevettük) a következők:¹²⁵

¹²⁰ FML. Fejér vármegye és Székesfehérvár Főispánjának bizalmas iratai 1934–85. sz. (a továbbiakban: Főispáni bizalmas iratok).

¹²¹ MSK. 95. k. l. sz. A magyar városok iparosodása 43.

¹²² Polgármester iratai, 1940–20. 100. sz.

¹²³ Ua. 87.

¹²⁴ Farkas G.: i. m.

¹²⁵ Ketskés S.: i. m. 12–13.

Műv. ág	Terület (kat. hold)	%
Szántóföld	483 102	67,7
Kert	10 368	1,5
Rét	37 723	5,3
Szőlő	12 992	1,8
Legelő	69 979	9,8
Erdő	58 174	8,2
Nádas	2 403	0,3
Földadó alá nem esik	38 853	5,4
Összes terület	713 594	100%

1937-ben a szántóföldek területi kihasználása %-ban a következő képet mutatja.¹²⁶

	Fejér megye %	Székesfehérvár %	Magyarország %
Gabonával bevetett terület	43,8	27,5	50,8
Hüvelyesek	1,8	—	0,9
Kapásnövények	33,2	55,—	30,6
Szálatakarmányok	17,5	8,1	12,3

(A kevésbé jelentős növényfajtákat elhagytuk.)

A kenyérgabona termesztése az állatexport következtében korábbi szinten marad, vagy valamivel lesz kevesebb, viszont a jelentős számú és kiváló minőségű állatállomány tovább követeli a kapásnövények és a szálatakarmány fokozottabb termelését. Ez a magyarázata annak is, hogy a takarmánygabona nagyobb arányú itt, mint más törvényhatóságokban. A búzatermelés persze még mindig jelentős. A nagybirtokosok arra törekednek, hogy a búza minőségét javítsák, exportképessé tegyék. A harmincas években a búzanemesítés több Fejér megyei uradalomban folyt. Ennek eredményeként megállapították, hogy a kiváló minőségű Fejér megyei búzát több faktor együttes hatása alakítja ki. Döntő befolyása a minőségre a talajnak van, de a művelés és az elővetés is hozzájárul ehhez. A Fejér megyei uradalmak vályogtalajon, három szántásban, pillangós takarmány elővetés után termelik a legkitűnőbb minőségű búzát, míg kukorica, valamint kalászos növények után a búza minősége sokat esik. Legelterjedtebb volt a bánkúti búza, de a diószegi, csákvári, váli, hatvani és a régi magyar búza termelése is elterjedt. Minőségileg az alocsuti főhercegi, a csákerényi Merán uradalom, azután a pusztaszabolcsi, kislángi, nagylóki, rácalmási, alsószentiváni és kisapostagi gazdaságok termelték a legkiválóbb búzát.¹²⁷ Legfontosabb növény a kukorica, amely már régen megelőzte a búza vetésterületét. Ennél többet csak Pest és Jász-Nagykun-Szolnok megyében vetnek. A kukoricánövény ápolási munkáját jó részben már gépek (állati erővel)

¹²⁶ Szöllösy Z. : i. m.

¹²⁷ Fejér vármegye búzaminőségi bemutató, ua.

vontatott) végzik. Szemléltetésül az alábbiakban közöljük az 1936—1937 évben a szántóföldi növények kat. holdankénti vetésterületét.¹²⁸

	1936	1937
Búza	110 092	102 815
Árpa	42 711	39 135
Rozs	39 647	39 933
Zab	21 442	20 300
Kukorica	117 037	123 371
Burgonya	16 332	15 620
Cukorrépa	6 120	5 315

Meg kell jegyezni, hogy a kukoricatermelés az ezer holdon felüli gazdaságokban volt a legeredményesebb. 1936-ban birtokkategóriánként az alábbi kimutatás jelzi a kukorica átlagtermését:

1—20 kat. holdas gazdaságok:	13,9 q
20—100 kat. holdas gazdaságok:	14,0 q
100—1000 kat. holdas gazdaságok:	14,6 q
1000 holdon felüli gazdaságok:	15,1 q

1936-ban 1,755.294 métermázsa szemes kukoricát termeltek a megyében. A következő évben már csökkent a terméseredmény; 41,796 mázával termett kevesebb, mint az előző évben. 1938-ban viszont ismét emelkedett, s 1,726,080 mázsa kukoricát takarítottak be.¹²⁹ A búza terméseredményei állandó növekedést mutatnak: 1936-ban 727,461 q, egy év múltán már 808,619 q, 1938-ban pedig 1,244.395 q búzát termeltek. A dunántúli megyékben hasonló felfutás észlelhető a búza termelési eredményeiben.¹³⁰

Megyék		1936	1937	1938
Baranya megye	(q)	1 193 582	1 046 165	1 306 837
Somogy megye	(q)	1 280 928	1 154 060	1 541 426
Tolna megye	(q)	1 007 403	870 273	1 212 298

A megye agrárgazdasági életében a 100 holdon felüli nagybirtoké a döntő súly, tehát ők termelik az áru gabona többségét, az uradalmakban hizlalják az exportállatok zömét. Fejér megye és Székesfehérvár városnak 713,594 kat. holdnyi területéből 37,9% tartozik a törpe és kisbirtokos kategóriába, míg a 100 holdon feletti gazdaságoké 62,1%. Ezt a földbirtokmegoszlást 1938. évi adatokkal az alábbi kimutatás szemlélteti.¹³¹

¹²⁸ Alispáni jelentések 1932—1937. évekről.

¹²⁹ MSE. 44. k. 81, 45. k. 87, és 46. k. 87.

¹³⁰ Ua.

¹³¹ Ketskés S.: i. m.

Fejér megye

Birtokkategóriák	Száma	Kat. hold	%
Törpebirtok	50 210	65 952	9,5
Kisbirtok	13 672	196 860	28,4
Középbirtok	382	121 337	17,5
Nagybirtok	91	308 622	44,6
Összesen	64 355	692 771	100

Székesfehérvár

Birtokkategóriák	Száma	Kat. hold	%
Törpebirtok	4 081	3 467	16,7
Kisbirtok	766	11 358	54,5
Középbirtok	3	500	2,4
Nagybirtok	1	5 498	26,4
Összesen	4 851	20 823	100

A szőlő- és a gyümölcsstermelést 1936-tól ismét a kifizetődő ágak közé sorolhatjuk. 1936—1940 között jó termésű évek voltak, s a bor ára is emelkedett a néhány évvel ezelőttihez viszonyítva. 1936-ban a megyében 177,407 hektoliter bor termett, a következő évben 84,072, 1939-ben pedig 110 ezer hektoliter.¹³² Különösen a móri borvidék termése volt egészen kiváló ezekben az években. A móri borvidék Fejér megye legfontosabb szőlőtermelő vidékévé vált. Ez a megye összes szőlőültetvényeinek 22,7%-a volt. Itt pesty- és csemegeborokat készítettek. 1936-ban például 86,541 hektoliter termett a móri borvidéken. Ebből 52,6% volt csemegebor, 47,1% pedig a jobb asztali borok közé tartozott. Kiváló jellegét az mutatja, hogy silány minőségű mindössze csak 0,3% terem az egész móri régióban. Ez az arány Fejér megye többi szőlőtermelő vidékén 21,5%-ot tett ki. 1936-ban a móri pincékben mindössze 2,7% az óbor, amíg az Fejér megyében 7,4% volt. Ekkor pedig még kedvezőtlen értékesítési viszonyok uralkodtak. A jó minőségű borokat tehát ilyen esetekben is el lehetett adni.

A gyümölcsstermesztés nagyüzemi formái ezekben az években bontakoztak ki. A gazdasági válság alatti árzuhanások arra késztették a birtokosokat, hogy más irányba is fejlesszék gazdaságukat. A közeli piachelyek is arra ösztönöztek, hogy a legkifizetődőbbet, a gyümölcsstermesztést válasszák.¹³³

A gyümölcsfaállomány 1935-ben magas arányt képviselt (1 714 762 db). Ennek 36%-a őszibarack, melyet a főváros körüli falvak határában nagyüzemi módon is termeltek. Különösen Érd, Tárnok, Diósd, Mány, Sóskut községekben kimagasló az ősz-

¹³² Alispáni jelentések 1936—1940. évekről.

¹³³ *Szőlőszny Z.*: i. m.

barackfa állomány. Számszerűséget tekintve a kajszli, a szilva, az alma, a meggy, a körte, dió, cseresznyefák állománya következik, de ezek jóval alatta maradnak az őszi barack termelésnek.¹³⁴

A gazdák az állattenyésztésre egyre nagyobb súlyt helyeztek. Ezt a kis- és nagygazdaságok egyaránt szorgalommal üzik, hisz bevételeikben az állattenyésztésből eredő összeg mindig nagyobb (62%), mint a többi művelési ágban termelt árukért kapott pénz (34%).¹³⁵ Az állatvásárok közül a székesfehérvári a legjelentősebb, ahol évente 12 vásárt tartottak. 1936-ban 12 600 db szarvasmarhát hajtottak fel a vásárra, amelynek 60%-a gazdát cserélt. A lovaknak 41, a sertéseknek 73%-át adták el.¹³⁶ A minőségi állatfajtákkal (bonyhádi, telivér szimentáli, berni, mürztali, mariahoi, pinzgauai mölltáli, borzderes, vörös és fekete lapály) évtizedeken át folytatott keresztezés eredménye a mai Fejér megyei szimentáli jellegű, pirostarka szarvasmarha.¹³⁷ A szakszerűség mellett a szarvasmarhaállomány minőségileg tovább javult. Az állomány számbeliségét az alábbi kimutatás jelzi:¹³⁸

	1935	1936	1937	1938	1939
Szarvasmarha	87 176	77 865	76 863	81 420	83 021

A szarvasmarha fajtaváltás 1880 után fokozatosan következett be. 1911-ben még az állomány 20%-a magyar fajta volt, de 1938-ban csak 7%, melyből 4600 igazsörök. Ennek is döntő része a zirci apátsági (Előszállás) uradalomban volt.¹³⁹ Ugyanitt tartottak szilajtehenekből gulyát is, kizárólag a vonóerő pótlására. 1938-ban az állatállomány fajtajellege a következő:¹⁴⁰

Magyar	7%
Szimentáli	90%
Borzderes	1%
Egyéb	2%

Az állomány 47%-a tehenekből állott.¹⁴¹ Ennek nagy gazdasági jelentősége volt, hisz a tejtermelésre átállították az uradalmi és a népies tenyészeteket is. Az uradalmi

¹³⁴ MSE. 44. k. 93.

¹³⁵ *Ketskés S.*: i. m. 7.

¹³⁶ Uo. 100.

¹³⁷ *Ketskés S.*: Uo. A Fejér Megyei Gazdasági Egyesület a nyugati fajú szarvasmarhák behozatalától elzárkózott, sőt nem egy esetben ellenezte a magyar-erdélyi fajta állatállomány kicserélését. 1862-ben a magyar fajta védelmére Székesfehérvárott állatkiállítás rendeztek. 1861 júliusi ülésen nem engedélyezte, hogy a shorthorn fajtákat hozzák Fejér megyébe. A magyar fajta szarvasmarhát a nagybirtokosokból álló egyesületbeliek igazásra kiválóknak tartották. Csakhogy a múlt század 50–60-as éveiben a tőkegulya úgyszólván eltűnt Fejér megye füves pusztáiról. A gazdák az Alföldről hoztak igazsöröket, meglehetősen korsos áron. Ez az oka annak, hogy a nagybirtokosok a szilajállatok védelmére keltek.

¹³⁸ MSE 1936–1939. évi kötetei. Állatállomány.

¹³⁹ Uo. 21 és *Ketskés S.*: i. m. 20–21.

¹⁴⁰ *Ketskés S.*: i. m. 20.

¹⁴¹ Uo. 22.

tejtermelés egészen kiváló volt, szakszerű irányítás mellett működött. Igaz, itt már 1920-ban állami ellenőrzést vezettek be, ami a kisbirtokosoknál csak 1934-ben sikerült.¹⁴² Ezután az uradalmak termelési, tenyésztési módszerei egyre jobban rányomták bélyegüket a kisgazdaságokra. Az uradalmakból tenyészállatokat szereztek be a gazdák, amelyekkel tovább szaporították az állományt. Egyre jobban tejelő tehénállományt sikerült kinevelni a kisbirtokosoknak is. A tejet tőlük zömében szövetkezetek vásárolták fel. Fejér megyében 1941-ben 91 tejgyűjtő hely volt, melyből 46 szövetkezeti formában működött. Uradalmakból azonban közvetlenül is szállítottak tejet a fővárosba: pl. Wimpffen gazdaságok Ercsiből, Hunyady gazdasága Nagylókról és a zirci apátsági uradalom Előszállásról. A Budapesthez közeleső Bicske-Tükröpusztai gazdaságból Pálffy Daun József 1934 nyarán naponta közel 3000 liter tejet küldött a fővárosi tejüzemekbe,¹⁴³ de a többi, a városhoz 25–40 km-re eső falvakból és nagy gazdaságokból rendszeresen érkezik a tejszállítmány. A bicskei, az etyeki, baracscai, tárnoki, ercsi, érdi, százhalm-battai, kápolnásnyéki tejszövetkezetek és csarnokok, illetve a milimárik nagy mértékben járultak hozzá a fővárosi tejjelátásához. Fejér megyének a fővároshoz közeli helyiségeiből 1925-ben még csak 3684 litert, 1930-ban már 5000, 1934-ben pedig 14 560 liter tejet vittek Budapestre.¹⁴⁴ Vasuton elég gyorsan jutott el Fejér megyéből a fővárosba a tej. A kápolnásnyéki gazdaságból 19 óra, Enyingről 18, Sárosváról 17, Pátkáról 29, Polgárdiból 30 óra alatt fordultak meg vasuton a tejeskocsik. A megye kedvező közlekedési adottságát mutatja az is, hogy Bátaszékről 35, Sarkadról 36, Fürgedről 43, Újdombovárról és Paksról 38–38 óra kellett, amíg a tejszállító kocsik megérkeztek valamelyik budapesti pályaudvarra.¹⁴⁵ A Dreher-féle tejkereskedés 1882-től a martonvásári uradalomból szerezte be elsősorban a tejet. A Fejér megyei tejgazdaságok a fővárost biztos piacnak tekintették, és a szomszédos Pest megye gazdaságaival együtt a tejellátás kétharmadát fedezik a fővárosban. 1934-ben a tejtermelés majdnem 60%-a került Fejér megyéből Budapestre. 1934 első kilenc hónapjában a Fejér megyei gazdaságokban naponta 209 591 liter tejet fejtek, melyből 125 622 liter jutott a fővárosi fogyasztókhoz. A fővárosba vitt tej 89%-a a nagybirtokok tehenészetéből került ki, és csak 10–11%-a milimárikától ill. kistermelőktől. Az ún. teljes tejnek ez a nagymérvű értékesítése ad magyarázatot arra, hogy Fejér megyében kevés (11) tejfeldolgozó üzem van.¹⁴⁶ A gazdaságok a tejet szivesebben szállították a fővárosba, mert ott (néhány fillérrel) magasabb árat kaptak érte. Ezért Fejér megyében arra törekedtek, hogy az árat a fővárosihoz közelítsék. Székesfehérvárott 1939 nyarán a tej termelői és viszonteladói ára 18 fillér, fogyasztói ára pedig 20 fillér volt.¹⁴⁷ 1941 nyarán a termelő Budapesten 30 fillért kapott a tej literjéért, Székesfehérvárott pedig 29-et. A polgármester szerint Székesfehérvárott is 30 fillérben kellene a tej árát maximálni, hogy a termelők nagyobb mennyiséget küldjenek. Ugyanis Fejér megye, de különösen Székesfehérvár város lakosságának tejellátása nem volt kielégítő. Székesfehérvár tejtermelői kb. 80%-ban a kisbirtokosok közül kerültek ki. A tejellátás elégtelensége itt éppen a kisüzemi gazdaságok döntő arányából fakadt. A székesfehérvári kisbirtokosok nem rendelkeztek olyan tehénállománnyal sem, amely a város tejellátását helyben döntően befolyásolhatta volna. A tehenek zömét igába fogták és ez az állomány a tejtermelésből kiesett. (Persze ez a megye kisgazdaságaiban sem kedvezőbb. Az össztehénállománynak csak 38,8%-a volt a 100 kat. holdnál

¹⁴² Uo. 6–7.

¹⁴³ MSK. 86. k. 1. sz. Budapest tejellátása (Bp. 1936). 84 (a továbbiakban: MSK. 86. k.).

¹⁴⁴ Uo. 67.

¹⁴⁵ Uo. 82–83.

¹⁴⁶ Uo. 58–60.

¹⁴⁷ FML. Székesfehérvár város Főispánjának iratai, 1942–106. sz.

nagyobb gazdaságokban, mégis ők szállítják a megyéből a tej zömét.) Székesfehérvár legnagyobb tejszállítója — Szegő Miklós máriamajori nagybérlő, — naponta átlag 1250 liter tejet küldött. Szegő azonban a Dég melletti gazdaságából már Budapestre szállított. 1942 február közepén Szegő meg akarta szüntetni a tejszállítást Székesfehérvárnak, mert olyan értesülést kapott a Tejtermelők Országos Szövetségétől, hogy a budapesti szállítmány után literenkint 0,3 kg, más helyekre történő szállítás után pedig csak 0,2 kg ipari takarmány kiutalást kap. A rendelkezés tovább nehezítette Székesfehérvár tejjelátását, mert Szegő — a városi hatóság minden próbálkozása ellenére — a tejszállítmányt csökkenteni kívánta.¹⁴⁸ A város ezután szövetkezeti alapon akarta a legeltetést megoldani, mégpedig hatósági ellenőrzés közbejöttével. Az így nyert tej forgalombahozatala és felhasználása a városi hatóság irányítása mellett történt volna.¹⁴⁹ Összel már arról érkezik hír, hogy a gyermekek, betegek, gyermekes asszonyok tejjelátása is nehézségeket okoz. Ezért a polgármester az erőtakarmányt azoknak a kisbirtokosoknak juttatja, akiknek a tejtermelés fokozására lehetőségük van.¹⁵⁰ Megoldást egyik intézkedés sem hozott. A hatóság a cukrászdákban a tejes készítmények árusítását betiltotta.¹⁵¹ Vaj alig kerül a városba. Fejér megyében az egyetlen vajkészítő üzem Perkátán volt. Ez hetente 250—300 kg vajat állított elő. A Közellátási Felügyelőség elrendelte, hogy a perkátai üzem által a budapesti magán háztartásoknak hetente felszállított 25 kg vajmennyiséget a székesfehérvári kereskedők kapják meg, melyet hatósági ellenőrzés mellett adjanak el.¹⁵² Már 1941 nyarán észrevehetően csökkent a tejhozam, a tejtermelés. A tehéntartó gazdák nem jutnak megfelelő mennyiségű és minőségű abraktakadmányhoz. Így a város tejjelátása nem az árszinten mulott elsősorban, hanem az abraktakarmány beszerzésén.¹⁵³ 1942 júliusában pedig olyan nagy mérvű száj- és körömfájás járvány lépett fel a városban, amely néhány hétre szinte megbénította a helyi kisbirtokosoknál a tejtermelést.¹⁵⁴ Ugyanekkor kezdték meg egyes nagy gazdaságok a tejet Székesfehérvár, Mór és több község helyett Budapestre szállítani, mert itt literenként 8 fillérrel többet kaptak érte.¹⁵⁵ Szeptemberben az egész vármegyében dúlt a száj- és körömfájás.¹⁵⁶

Az uradalmi tejelő állatok jó része egész kiváló adottságokkal rendelkezett. A XX. század elején még ritkaságszámba ment, ha egy tehén naponta 20—25 liter tejet adott. Ez 1938-ban már minden tejjgazdaságban megtalálható volt. Ebben az évben 1232 liter volt az átlagos fejés.¹⁵⁷

A tejjgazdaságok a harmincas évek elejétől a konkurenciával sokat hadakoztak. Ezek a „milimárik” voltak. Nagybirtokos értékelés szerint ezek csak a kereskedelmi hasznot lesik, s az „aszfalt lefejő tehenészetekkel” tönkreteszik a gazdák által üzött szakszerű tenyészeteket. A milimárik főleg a Budapest környéki falvakban, pusztákon éltek, s 2—4 darab állattal folytatták a kereskedést, melyet házalással kötöttek össze.¹⁵⁸

A tejtermelési színvonalat már nem a legelők, rétek nagysága alapozta meg, hanem a szántóföldi takarmánytermesztés nagysága. A törzskönyvezett tenyészetekben megjelent az abrakkeverés is. A fehérjeabrak (szeges borsó, viktória borsó) termelése pedig

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo. 1942—462. sz., 1942—16 070 sz.

¹⁵¹ Uo. 1942—9142. sz.

¹⁵² Városi Főispáni iratok, 1942—277. sz.

¹⁵³ Uo. 1941—246. sz.

¹⁵⁴ Polgármesteri iratok 1942—15 066. sz.

¹⁵⁵ Városi Főispáni iratok, 1942—855. sz.

¹⁵⁶ Uo. 1942—1161. sz.

¹⁵⁷ *Ketskés S.*: i. m. 89.

¹⁵⁸ Uo. 22.

nemcsak a nagybirtokon, hanem a kisbirtokosoknál is elkezdődött. Ez azonban nem jutott tovább a kezdeti kísérletezéseken, hisz közbejött a háború, ami minden minőségi kísérletezésnek véget vetett. Pedig egyes falvakban a kisbirtokosok 1940 előtt a szántóföldi takarmánytermesztés előnyeit felismerték és azt évről-évre alkalmazták. Az alábbi kimutatás meggyőzően szemlélteti, hogy a felsorolt falvakban a mesterséges takarmánytermés magas százalékot foglalt el a szántóföldből: Tabajd: 25,5, Kajászó-szentpéter 26, Baracs 27, Vereb 26, Gyuró és Etyek 27, Szár 29%. A lucerna és lóhere termesztést mennyiségileg az alábbiakban szemléltetjük:¹⁵⁹

Év	Lucerna q	Lóhere q
1936	433 053	109 699
1937	442 012	76 510
1938	454 952	84 417

1936-ban Székesfehérvárott és Fejér megyében 74 367 kat. holdon termeltek takarmányt (fűtermés kivételével). Ezek közül a tavaszi bükköny, a lucerna, baltacim és csalamadé volt a legelterjedtebb, melyet a kisgazdaságokban és az uradalmakban egyaránt termeltek. Ugyanakkor kitűnt, hogy a bitorherét, a mohart, sz őszi takarmánykeveréket nem kedvelték, holott a talaj és az éghajlati viszonyok egyaránt kedvezőek voltak.¹⁶⁰ A Fejér megyei kisbirtokosok még a 30-as évek végén is sok gabonát és kevés takarmányt termeltek. Ez mindenképpen az állattenyésztés fejlesztésének gátját jelentette. A takarmányozási viszonyok javítása megkövetelte volna a kisbirtokosok által alkalmazott vetésforgó megváltoztatását. Ennek általános elterjedéséhez a kisbirtokos társadalom szemléletében kellett volna változást elérni. Általános megállapítás szerint a kisgazdáknál hiányzik az idevonatkozó gazdasági szakismeret, hisz így nem is tesznek kísérletet a kedvezőtlen természeti viszonyok befolyásolására, illetve a mezőgazdasági termelés irányváltására. 1935–1938 között végzett vizsgálódások eredménye szerint a kisgazdák idegenkedtek a pillangós takarmánynövények termesztésétől, és a takarmányrépát sem vetik el kívánt mennyiségben. Nem megfelelő időben történik a takarmánynövények vágása, és legtöbb helyen ismeretlen a takarmánypajta, ahol korszerűen tárolnának. E helyett igen szakszerűtlenül kazalba rakják a takarmányt, ahol annak értéke sokat romlik.¹⁶¹ A legelők talajviszonyai nem kedvezőek. Legnagyobb részét azért maradtak meg legelőnek, mert fekvésénél vagy a talaj silányságánál fogva szántóföldi növénytermesztésre nem voltak alkalmasak. Ez a természetadta akadály gátat vetett a legelőjavításnak. A legelők zöme silány talajon van, a déli vidékeken általában mély talajúak, míg a felső részeken dombos, köves terep az uralkodó. Székesfehérvárott az állatállomány számára — számos állatonként 1,1 kat. holdat számítva — 1300 kat. hold bő fűtermést adó legelőre lett volna szükség. A város határában 1361 kat. hold legelő volt, de ezek minősége nem megfelelő.¹⁶² Még a múlt század második felében szántóföldi művelés alá fogták azokat a területeket, amelyek e célra megfeleltek. Nyilvánvaló, hogy a legelőknél hagyott területek mélyfekvésűek, vizes talajok, amelyek fűtermése ugyan bő, de minőségileg nem megfelelő. Persze nemcsak Székesfehérvárott, — ahol 1065 állatot legeltettek, közte 804 tehenet, 1932 tavaszán —, hanem a megye sok falvában

¹⁵⁹ MSÉ. 44—46. k. uo.

¹⁶⁰ *Ketskés S.*: i. m. 17.

¹⁶¹ Uo. 16—18.

¹⁶² Polgármesteri iratok, 1940—20 100 sz.

és uradalmában a szarvasmarhaállomány jó része élt a legelőkön. A rétekről pedig gyenge-közepes szénát lehetett betakarítani. (Sárrét termése gyenge, a váli völgyé kiváló, de a többi közepes minőségű füvet adott).¹⁶³

A juhtenyésztésnek Fejér megyében még most is kiemelkedőbb a jelentősége, bár annak csak „romjai” vannak meg. Ezer katasztrális holdanként 115 db jut a gazdaságokra. Zömükben a merinói fajtákhoz tartoznak: fésüs-gyapjas 58%, posztógyapjas pedig 34% volt. A juhállomány a hústermelés szempontjából nem volt jelentős; mindössze 2% tartozott a húsmarinói fajtához, míg 6%-uk egyéb, fajtajelleg nélküli volt. A juhászat 100 esztendővel ezelőtt Fejér megyében a legkifizetődőbb tenyésztésnek bizonyult. Tulajdonképpen a legelők feltörése és a sertésenyésztés térhódítása szorította ki a juhászatot, amely sorvadni a múlt század közepén elkezdődött és ez a korszak végéig tartott. Álljon ennek szemléltetésére az alábbi kimutatás, amely 1870—1942 között a darabszámot tünteti fel.¹⁶⁴

	1870	1884	1895	1935	1938	1942
Juh	563 689	457 578	254 859	80 410	80 359	53 000
Sertés	66 262	—	95 632	269 554	229 911	195 191

A sok évtizeden át csökkent juhállomány füves legelőit fokozatosan török fel, s azt kukoricával vetik be. Mint ismeretes, a sertéshizlalást az uradalmak a századforduló óta kukoricával végezték.

A hitelintézetek 1935-től már élénk forgalmat bonyolítanak le. A válságból kijutott pénzügyek a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan gyarapíthatták vagyónukat. Különösen a fővárosi hitelintézetek itteni fiókjai gazdagodtak. (1938-ban a Hitelbank magábaolvasztotta a Magyar Általános Takarékpénztár vagyónát.) Jelzálogkölcsönöket adtak ház- és földingatlanokra. 1939—1940-ben a megye földbirtokállományának majdnem 20%-a (138 417 kat. hold) jelzálogkölcsönrel terhelt. Erre a jelzett két esztendőben több mint 28 millió pengőt vettek fel, főként fővárosi pénzügyekről.¹⁶⁵ 1937-ben a Kölcsönös Segélyező Egylet kihelyezett tőkéinek összege 642 ezer pengő volt. 1938 elején a Népegélyező Egyletnek 1313 tagja, a törzsbetétek száma pedig 4996 volt. Még ebben az évben átalakult, bár korábbi funkcióját nem adta fel. Mezőgazdasági, Ipari és Kereskedelmi Bank, mint Szövetkezet elnevezéssel folytatta működését.¹⁶⁶ A kisiparosok kézműves műhelyek területi eloszlását, a kisipar súlyát az

¹⁶³ *Ketskés S.*: i. m. 118.

¹⁶⁴ *Gidófalvy E.*: i. m. 1881-ben 63 513 db. szarvasmarhát tenyésztettek a megye gazdaságaiban, de ennek csak kb 33%-a volt színes fajta, a többi magyar és igénytelen fajta és a ridegtartás biztos alanya. Ugyanekkor még 457 ezer a gazdaságok juhállománya is, de 1896-ban már ennek csak a maradványai voltak meg és az állatállomány összértékének 29%-át képviselték. Korábban a juhtenyésztés igen kifizetődő volt. Merinói juhokat a legnemesebb fajtának tartották, s a nagyobb uradalmakban ezrével-tízezrével voltak találhatóak. Általában a jól felszerelt gazdaságok minden magyar hold után 1 juhot tartottak. A juhászatok olyan magas színvonalon állottak, hogy a legjobb külföldi tenyészetekkel — francia, angol — felvehették a versenyt. A magyar juhászatokat, — köztük a nagy múltú Fejér megyeit is — a tengeren túli verseny tette tönkre. 1895-ben ezer katasztrális holdanként csak 350 db juh esik a Fejér megyei gazdaságokra; ez a szám országos viszonylatban mégis magas. Esztergom és Nógrád megyei gazdaságok érik el ezt a juhsűrűséget.

¹⁶⁵ Az 1941. évi Statisztikai Évkönyv 49. k. 138.

¹⁶⁶ Székesfehérvár és Fejér megye ipara, kereskedelme 1938. 380—382.

partestületek létrehozásának ideje és tagságuk száma jól szemlélteti. Elsőnek a megyében a székesfehérvári (1887-ben) jött létre. Ennek 1938-ban 2354 tagja volt. A gazdasági válság alatt a kisipari műhelyek tönkrementek. Lényegében a háború óta a kisiparban stagnáló viszonyok uralkodtak. A városi politikai vezetés a modern gyáripari termelés megteremtésének gondolati büvöletében arra számított, hogy a kisipari műhelyek a versenyt nem bírják, feladják önállóságukat és a mesterek, segédek nagyüzemi dolgozókká válnak. Csakis addig kívánták fenntartani őket, amíg gazdaságosan termelnek, viszonylag jól és olcsón szolgáltatják ki a lakosságot. A kisüzemek és kisvállalatok megszűntetése akkor történik meg, amikor a nagyvállalatok átveszik a kézművesműhelyek termelését és ugyanolyan mértékben kiszolgálják a fogyasztókat.¹⁶⁷ 1940-ben az iparosítás megkezdésének évében ez a koncepció még igen disszonánsan hangzott, és lényegében — a hadiipari bázis építése miatt — az is maradt a tárgyalt korszak végéig.

A székesfehérvári ipartestülethez tartozott még a fehérvárkörnyéki falvak közül 30. (A móri ipartestület 1938-ig csak a helyi iparosokat fogja össze.) Ezután járási jelentőségű lett, s még 16 község tartozott ide, és összesen 623 tagja volt. A sárbogárdi ipartestület is községi keretekben létesült 1923-ban, de 1924 januárjától járási illetékeségű. A váli járási ipartestület magva a múlt század 80-as éveiben létrehozott községi vegyes ipartársulat volt. 1931—1937 között községi és 1938-tól Vál és Vidéke néven működött. Ekkor kiegészítették 5 község iparosával. Válon 1938-ban 328 tagot tartottak nyilván. Adonyban működő ipartestület fogta egybe a dunapentelei, rácalmási-ercsi ipartársulatokat, ahol építőiparosok voltak túlsúlyban.¹⁶⁸ A több munkást foglal, koztató székesfehérvári kisipari műhelyek közül a Bory-féle gépműhely mezőgazdasági gépeket javított, 8 szakmunkással és 10—12 tanonccal. A Mann-féle gőztéglagyárban átlagosan 15—20 munkás naponta 40 ezer téglát és 6 ezer cserepet állított elő. A szikvízgyárban, — amely Dunántúl legnagyobb szódavízgyára volt —, naponta 6 ezer üveget töltöttek. A Dreher-Haggenmacher Sörgyári lerakatban 17 fő, az Eppinger-féle téglagyárban 15—20 fő, a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápsermüvek rt. székesfehérvári telepén 19, Csöke Emma szőnyeg- és gobelinszővődéjében 40—50 és ugyanannyi bedolgozó, a Cukorkaüzemben 15—20 leány munkást alkalmaztak.¹⁶⁹

1932 júliusában a móri kőszénbányát a Zsacsó és Társa rt. szerezte meg. A bánya magánvásárlásokat elégítette ki elsősorban, de kezdetben a MÁV-nak is szállított. 1932-ben a termelést még fokozták, s a munkáslétszámot 250-ről 360 főre emelték. Amikor a MÁV (1934 tavaszán) lemondott a móri szén beszerzéséről, egyszerre 110 bányamunkást bocsátottak el.¹⁷⁰ 1935-től azonban ismét helyrebillent a bánya gazdasági egyensúlya, és 1937-ben már átlag 600 munkást foglalkoztatott. Keresetük azonban rendkívül kevés volt. A vájárok heti keresete 20—24 P., a segédvájároké 15—17, és a csillés bányászoké 10—12 pengőt tett ki. A járási főszolgabíró a főispánon keresztül kívánt nyomást gyakorolni a részvénytársaságra, hogy a móri bányászok fizetését a kisgyóniakéhoz hasonlóan rendezzék. A kisgyóni bányauzem a harmincas években kimagasló fejlődést ért le, bár ezt a magas gazdasági szintet a munkások fizetésének javítása nem követte. 1934-ben egyesült a Kisgyóni Kőszénbánya és a Bakonyvidéki Kőszénbánya rt. Ezzel a termelés, az értékesítés is szervezettebbé vált. A kisgyóni szénbánya termelését, nyersbevételeit, munkáslétszámát, egy műszakra eső átlag keresetét — 1927—1944 közötti időről — az alábbi kimutatás szemlélteti.¹⁷¹

¹⁶⁷ Polgármesteri iratok, 1940—20 100. sz.

¹⁶⁸ Székesfehérvár és Fejér megye ipara, kereskedelme az 1938. évben. 498.

¹⁶⁹ Fejér vármegye és Székesfehérvár ismertetője és címtára az 1931—1932. évre Székesfehérvár. 1931. 57—59.

¹⁷⁰ Főispáni bizalmas iratok. 1934—85. sz.

¹⁷¹ *Pera F.*: A kisgyóni-balinkai szénbányászat ötven éve. Bp. 1970.

Év	Kitermelt szénmennyiség (vagon)	Munkáslétszám (átlag)	Nyersbevétel (pengő)	Egy műszakra eső bér (pengő)
1927	—	—	1 165 045	6,24
1929	—	—	1 283 992	—
1930	—	361	1 250 393	5,68
1931	11 659	—	1 148 828	5,55
1932	11 030	—	1 276 080	5,34
1933	11 470	—	1 247 306	5,11
1934	13 417	—	1 363 172	5,04
1938	—	640	1 593 926	5,02
1940	—	746	1 890 463	5,38
1942	—	650	—	7,29
1944	—	650	—	—

Székesfehérvárt a hadügyi kormányzat a harmincas évek közepén hadiipari bázis létesítésére szemelte ki. A város földrajzi közelsége a fővároshoz, kedvező közúti és vasúti adottsága, valamint ipari fejletlenségéből adódó nagyszámú és olcsó munkaerő, a közeli bauxit- és széntelepek, szinte kínálták ide a hadiipartelepítést. A hadipotenciál kiépítése első nagyobb lépésének a székesfehérvári repülőtér és repülőjavítóműhely bővítését tervezték. 1936-ban ejtőernyőkészítő üzemot építettek és rendeztek be a műhelyekben. (A munkások és alkalmazottak létszáma pedig elérte az 1931. évi színvonalat.) A harmincas évek végén, a háború elején a polgári munkások és alkalmazottak létszáma elérte a 2 ezer főt. A városban a repülőtéri és javítóműhelyi munkások helyzete és bére jóval felette állott más üzemekben (MÁV Műhely, Felmayer Gyár, gépműhelyek, téglagyárak stb.) alkalmazott dolgozók fizetésének. Amikor a MÁV Műhely munkásainak havi keresete nem, vagy alig haladta meg a havi 200 pengőt (1936—1938 között), addig a repülőgépjavitó üzemből elérték a havi 300 pengőt is a szakmunkások. Az is igaz, hogy az itteni szakmunkásoknak komplex feladatokat kellett megoldani, és képzésüket is eszerint végezték, amely négy esztendeig tartott. Nemcsak a különböző típusú (német, olasz, svájci) gépek alkatrészeivel ismerkedtek meg, hanem a technikai személyzet egy részét hajózáron is alkalmazták. Ezenkívül érteniük kellett a gépekhez alkalmazott fegyverekhez, azok működtetéséhez, sőt volt egy komplex részlegük, amely a fém-, fabeépítéstől kezdve a motorszerelésig elvégezte a munkálatokat, és még próbaútra is vitte a gépet. A feladatok a háború kitörésének közeledésekor eléggé felgyülemlettek. 1937-től épült a börgöndi repülőtér, amelyet a fehérvári javítóbázisra alapoztak. A repülőtér 1941-ben kezdett üzemelni, kibővült a fehérvári repülőtér is. A repülőterek kiszolgálására idetelepítették a 4. Önálló Repülőgép Javitó Műhely parancsnokságát. (A második világháború alatt főleg a dunántúli, de a többi repülőszázadok részére is javítottak itt gépeket, ill. 1944-ben üzemeltették, bevetésre készítették fel a gépeket.)¹⁷²

Fejér megye gazdasága a második világháború idején

A mezőgazdasági nagyüzemek termelése a háború első éveiben növekedett. A termékek konjunktúrája arra ösztönözte a nagybirtokosokat, a gazdag parasztokat, hogy minél többet termeljenek. A kötelező terménybeszolgáltatáson felül megmaradt termé-

¹⁷² Farkas G.: i. m.

kek, valamint a beszolgáltatás alá nem esők, azonkívül a kereskedelmi és ipari növények, a hizlalt állatokért kapott összegek komoly jövedelmet eredményeztek nekik. Az állami beavatkozás a mezőgazdasági termelés menetébe azt is jelentette, hogy a gazdákat az intenzívebb termékfajták előállítására ösztönözte. S valóban, a háborús években irányváltás állott be Fejér megyében a mezőgazdasági termelés területén. Ugrásszerű emelkedés történt a zöldségfélék: paprika, saláta, dinnye, paradicsom, hagyma és az ipari növények vetésterületében. 1942-ben Cece és környékén 1000 kat. holdnál is nagyobb területeken termeltek paprikát. A hadicélokra igénybevett állatállomány: — lovak, szarvasmarhák, — ellenére számszerűségben az évenkénti emelkedés igen tekintélyes, főleg az uradalokban. A mezőgazdaság intenzív fejlesztésére a megye székhelyén is tettek lépéseket. Az 1940-ben készült városfejlesztési koncepció is kiemelkedően számított Székesfehérvár agráradottságaival. Merész kitételei közé tartozik az agrárreform követelése. A városvezetőség a környéken kb. 6 ezer hold nagybirtok felosztását vette tervbe; a Merán uradalomból Borbála pusztát, az evangélikus püspökség birtokából Mária majort, a Kégl birtokból Csala pusztát, a Simay-Holezer uradalomból Kisfaludot, a Cziráky uradalomból Börgöndöt, a vallásalapítvány vagyonából Sashalmot és a Witz birtokból Fövenypusztát. A város határában a tagosítást a földreform végrehajtása után elodázhatatlan feladatnak tartották. Az apró parcellákon a gazdálkodás nem lehetett intenzív. Elkészült tervezet szerint a város közvetlen környékére a törpebirtokosok földjeit összpontosították volna. Ezzel is segíteni akarták a legszegényebb tulajdonnal rendelkező agrár lakosságot: a közeli földeket kertművelésű (zöldség és más kertivetemények) gazdaságokká alakítsák. Ezután a kisbirtokosok következtek volna, majd az 50 holdon felüli szántófölddel és réti tulajdonnal rendelkezők. Számukra a tanyás gazdálkodást javasolták, mégpedig tanyaközpontok kialakításával. A városvezetőség számolt a földműves társadalomnak a tanyarendszerrel szemben érzett ellenszenvével. Ezért a város határát a kiosztási tervezetben úgy osztották fel, ill. láttak el fő- és mellékútvonalakkal, hogy a tanyaközpontok szervesen kapcsolódjanak a városi élethez, s szinte mindennapi ingázást tegyenek lehetővé. Gazdaságpolitikai intézkedések közül igen jelentős volt az a törekvés, amely olyan üzemek létesítését határozta el, ahol a mezőgazdasági napszámos rétegek egy része a téli hónapokban munkát talált, de a kisbirtokosok termékei is feldolgozásra kerültek. Felépítették a modern közbűgőhidat, a hűtőházat, a jeggyárat, a vásárcsarnokot. Az állattenyésztést szakszerű beavatkozással fokozták, s a kisbirtokosok állatexportjának fellendítése érdekében az állathizlalást szövetkezeti alapra helyezték.¹⁷³

A hadikonjunktúra eredményeként kimutatható a nagybirtokosok és a birtokos parasztok vagyoni emelkedése. A gazdák a háború idején gazdasági felszereléseket újítottak fel, gépeket szereztek be, földeket vásároltak. A háborús években Fejér megyében az ingatlanok árai felszöktek. Katasztrális holdanként 5—8 ezer pengő között keltek el a megyében a szántóföldek. Az is a mezőgazdasági termelést szolgálta, hogy az agrár-olló összébb szűkült, és az ipari és mezőgazdasági termékek árai közelebb kerültek egymáshoz. A gazdák a háborús években majdnem teljesen megszabadultak adósságaiktól.¹⁷⁴

¹⁷³ Polgármesteri iratok, 1940—20 100. sz.

¹⁷⁴ Alispáni jelentések 1939—1943. A háborús konjunktúra és a kötelező beszolgáltatás a gazdák egy részét arra ösztönözte, hogy a kertgazdálkodást kiterjesszék. A cecei, abai paprika bőven termett. A Sárvíz völgy vidéke is kertgazdálkodásba kezdett Szabadbattyántól Cecéig. 1942-ben a régió 7 községéből 879 vagon kerti terményt adtak el. Az értékesítés azonban szervezetlenül folyt. Nyár végén a paprikát a Tolna megyei piacokra (Kölesd, Simontornya, Kajdacs, Dunaföldvár) vitték, és igen alacsony árat

Az állatállomány 1943-ra oly magasra emelkedett, mint ezelőtt soha. Már 1941-ben állatállomány szaporítási akció indult országszerte, amelybe bekapcsolódott Fejér megye gazdaközönsége is. Az Állattenyésztők Egyesületének a nagybirtokosokon kívül 637 kisgazda tagja volt 1943-ban. Az akcióba a kisgazdaságokat is bekapcsolták, amelyet 159 tehenészet 8845 db. állatával folytattak. Persze az év végén, de különösen 1944 elején, a téli takarmányozási időszakban már megmutatkozott az akció hátránya. Az állatszaporulat ugyanis minőségi visszaesést hozott. Nehézzé vált a takarmányozás, az abrakbeszerzés pedig szinte lehetetlen volt. Ez elsősorban a tejtermelés szembeötlő csökkenésében ütközött ki. Az uradalmi tehenészetekben 1 tehen évi tejtermelése 1943 végén 2892 literre, a népies tenyészetekben pedig 2514 literre esett vissza.¹⁷⁵

Állatlétszám a második világháború idején

	1943	1944
Ló	32 652 db	33 539 db
Szarvasmarha	95 106 „	94 647 „
Juh	53 000 „	59 489 „
Sertés	190 659 „	173 600 „

A háborús években a vágási tilalom miatt is az állatállomány egyre gyengült, fiatalodott. 1944 nyarán a lovak, szarvasmarhák 45–50%-a járomba nem fogható vagy tinó volt. A katonai bevonulások és követelések, majd rekvirálások egyre gyakoribbak lettek. Amikor a megyét hadművelési területnek nyilvánították (dec. 6-án), a katonaság fosztogatást kezdett a gazdaságokban, majd a kiürítés alkalmával katonai-teherautó karavánok hordták az uradalmakból a terményt; egész méneseket, gulyákat hajtottak nyugat felé. Tulajdonképpen az állatállomány, különösen az igások nagy részének elveszése évek hosszú folyamata, amely a hadiesemények alatt tetőződött. A hadjárat idején visszahagyott lovakat, igásállatokat a mezőgazdaságban nem igen lehetett alkalmazni. A megmaradt lóállomány (kb. 30%) erőtlenségre, háborús sérült és 45%-a csikó volt. A 17%-ban visszamaradt szarvasmarhaállományból is csak 400 db volt igaképes.

A vetésterület 1944 őszén ugyancsak csökkent állapotú, hisz a hadműveletek miatt sem tudták az őszi munkákat befejezni. Ekkor 78 723 kat. hold búzát, 18 644 kat. hold rozst és 5 272 kat. hold őszi árpát tudtak elvetni, de szedetlen maradt a kukorica 55%-a, a répa 45%-a. A hadműveletek idején 32 község határát elaknásították, az elvetett földeket lövegek, harcokocsik és más járművek letaposták, lövészárkokkal és egyéb tábori létesítmények létesítésével megrongálták. A megyében levő kb. 1200 traktor közül üzemképes állapotban 350 maradt, ill. volt kijavítható 1945 tavaszán.¹⁷⁶

Amíg a háború első éveiben a birtokosok a konjunktúra következtében gazdagodtak, addig a mezőgazdasági munkásság helyzete romlott, és a katonáskodó kisbirtokosok

kaptak érte. Nagy részét nem is tudták eladni. A kerti vetemények vetését nem tudták megfelelő piaci értekkel kiválasztani. Abán 1942-ben megduplázták a paprika vetésterületét, holott előző évben sem tudták megfelelő áron értékesíteni.

¹⁷⁵ Ketskés S.: i. m.

¹⁷⁶ Alispáni jelentés 1945. évről.

gazdasága tönkrement. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a gazdasági cselédek. Járandóságukat szabályozták, így több bért törvényesen nem kaptak akkor sem, ha az egyre gyérülő munkaerő helyett az uradalmakban nekik vagy családjuknak kellett elvégezni a munkát. A munkabérek az iparban, közuti, vasuti és csatornázási munkáknál egyre emelkedtek. A munkaadók, a munkaerő biztosítása miatt kénytelenek voltak a mezőgazdaságban is a munkásköveteléseket teljesíteni. Ugyanakkor a 410/1942. M. E. sz. rendelet megtiltotta a cselédeknek más pályán való elhelyezkedését. Ez a pusztákon, a majorokban az ekkeseredést, — a kereseti lehetőségek miatt is — felfokozta, és 1943-ban már gazdasági cselédet alig tudtak szerződtetni a gazdaságok. Holott akkor már nemcsak a katonának bevonultatott vagy idős cselédekkel kellett volna velük pótolni, hanem az egyre gyérülő napszámos és summások munkaerejét is. A cselédek életnívójának javításához hozzájárult volna a cselédeknek engedélyezett állattartás. Ez azonban nem volt általános Fejér megye 337 uradalmában. Cselédtehén csak az uradalmak 46%-ában (155) volt; 1938-ban 3635 darabban. Ugyanakkor a megye uradalmaiban 10 336 egészrészes cseléd volt, így csakis minden 3. cselédnek jutott egy tehén. De az átlag ez esetben hamis következtetésre adhat alkalmat. Hiszen a cselédtehenekből 1522 darab, az előszállási uradalom 965 egészrészes cselédjének a tulajdonában volt. Tehát a cselédtehenek 42%-a található Előszálláson, ahol minden egészrészes cselédnek két tehéntartása van.¹⁷⁷ A munkásviszonyok már 1938-ban megromlottak. Ősszel katonai bevonultatások, lovak igénybevétele hátráltatta a vetési teendőket. Most mutatkozott meg a gépesítés hiánya.¹⁷⁸ 1940-ben tavasztól-őszig fegyvergyakorlaton volt a férfilakosság zöme. Amíg 1938 őszén a bevonult munkaerő helyettesítését helyileg megoldották, az 1940-ben már nem sikerült. A hatóságok a kötelező munkasegítség bevezetésével akarták a munkaerőhiányt megoldani, az aratást is csak úgy sikerült elvégezni, hogy a fegyvergyakorlatokról a mezőgazdasági munkásokat szabadságotolták.¹⁶⁹

A helyi bérmunkások köre még jobban szűkült, a szakmunkának pedig — a kézimunkaerő hiánya miatt — tágult a lehetősége. A napszám munka hatóságilag megállapított bére éppen olyan alacsony volt, mint a cselédé. Székesfehérvárott a háború elején 8—12 P volt a napszám, holott a hatósági napszámot 5—6 P-ben állapították meg. Az ipari munkabérek jóval magasabbak; egy kőműves segédmunkás hetente az 50 Pengőt, sőt 60—70 P-t is megkereste. Így a gazdasági munkások egyre többen az iparban helyezkedtek el. A város vezetői javasolják, hogy az új gazdasági év küszöbén vegyék revízió alá a mezőgazdasági napszám béreket, és hozzák összhangba az iparban fizetett bérekkel, valamint az iparcikkék és termények áraival.¹⁸⁰ Az agrárolló még mindig elég széles, amely ezt az alacsonykeresetű agrárlakosságot (kb. 1600 munkavállaló) sújtotta elsősorban.¹⁸¹ A megyebeli nagybirtokokon is érezték a hatósági munkabér teremtette helyzet fonákságát, s kénytelenek voltak feketebéreket fizetni. De még így sem sikerült elég napszámot szerezniök, s lényegében ők maguk fokozták a fekete béreket. Ugyanakkor egyre sűrűbben érkeztek jelentések csoportos munkamegtagadásról, tömeges sztrájkokról. Már 1941-ben a mezőgazdasági munkások munkaintenzitása a korábbi időkhöz mérten csökkent. Igaz, a bevonultatások során — akárcsak 1914-ben, most is — a munkabíróbb cselédek, napszámosok estek ki a termelésből. A háború alatt fokozottabban lett volna szükség az idegen törvényhatóságbeli munkásokra, mint máskor. 1941-

¹⁷⁷ *Ketskés S.*: i. m.

¹⁷⁸ Alispáni jelentés 1938. évről.

¹⁷⁹ Uo. 1940.

¹⁸⁰ Városi főispáni iratok 1942—59. sz.

¹⁸¹ Uo. 1942—705. sz.

ben a helybeliek aratást, cséplést és bérletföldek művelését vállalták, az uradalmakban pedig idegenek (summások) dolgoztak: számuk a háború alatt a következő volt:

Év	Summások (fő)
1939	6 700
1940	7 645
1941	8 860
1942	10 000
1943	8 000

Az idegen munkáscsapatokkal azonban a mezőgazdasági munkákat teljesen elvégeztetni nem lehetett. Mód nyílt arra, hogy egyes uradalmak a Gazdasági Munkaközvetítő Hivatal útján kapjanak munkaerőt. Ezek honvédelmi munkaszolgálatosok voltak, akiktől viszont az uradalmak óvakodtak, mert igen csökkent munkateljesítményt nyújtottak. A sztrájkolók ellen a hatóság erélyesen fellépett: 1941-ben 40 személyt, 1942-ben 52-t internáltak mezőgazdasági munkamegtagadás miatt.¹⁸² 1944-ben már csak néhány uradalom tudott summásokat szerződtetni, a mezőgazdasági munkaerőt erdélyi, később délvidéki, majd az alföldi megyék menekültjeiből, de főleg a leventékből toborozták. Az előszállási uradalomban például 600 Békés megyei leventét alkalmaztak kukoricatörésre; Kálozon, a Komlós gazdaságban még akkor is szedték a répát a summások, amikor a szovjet csapatok a szomszédos pusztát elfoglalták.¹⁸³ A nagybirtokosok a termés egy részének megmentése érdekében fokozták a munkatempót. 1942-ben még kevesebb az igaerő, a kézimunkás. Az államhatalom részéről fokozott követelményekkel léptek fel a mezőgazdasággal szemben. A kötelező terménybeszolgáltatás azt jelentette, hogy a vetőmag és a fejadag gabonán túl minden terményt elszállítottak a Futurába. A közellátásban az első zavar 1942-ben jelentkezett; zsírhiány lépett fel a népelelmezésben, de a tüzelő, a talpbőr, a lábbeli hiány már érződött. Aránytalanul magasra szökött a ruházati anyagok ára, melyek minősége viszont egyre gyengébb lett.¹⁸⁴ A háborús konjunktúra a hitelintézetek vagyonának gyarapodásában is jelentkezett. 1940-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekközösségébe került a Népsegélyző Egylet. 1941 végén alakult az Egyházmegyei Takarékpénztár rt, 200 ezer pengő alaptőkével. Az ipartelepek létesítéséhez, kereskedelmi vállalkozásokhoz is adott kölcsönt. Mórton a takarékpénztár 1941-ben 67 869 pengő nyereséget szerzett, de a bicskei takarékpénztár 142 523, a bicskei gazdasági takarékpénztár 27 413, az ercsi 23 707, az érdi takarékpénztár 83 244 pengő nyereséggel zárta az évet.¹⁸⁵

1941 nyarán a megyében hadiüzemeknek nyilvánították az Aluminium Ércbánya és Ipar rt. gánti és iszkaszentgyörgyi bányatelepeit, a Kisgyón–Bakonyvidéki Egyesült Kőszénbánya rt. kisgyóni szénbányáját, a Zsacsó és Társa móri kőszénbányáját, a Fejér megyei cukorgyár rt. ercsi üzemét és a Fejér megyei villamossági rt-t Baracskán. Székesfehérvárott hadiüzem lett Bory Pál gépműhelye (Alsókirálysor 12), az Első Budapesti Gőzmalom rt fehérvári telepe (Váralja sor 1), a Légszeszgyár és Vegyiművek rt, azután a Városi Közművek is.¹⁸⁶

¹⁸² Alispáni jelentés 1941–1945.

¹⁸³ FML. Fejér vármegye Földbirtokrendező Bizottságának iratai 1945. Káloz.

¹⁸⁴ Alispáni jelentés 1942. évről.

¹⁸⁵ Nagy Magyar Compass. Bp. 1942. 427–428.

¹⁸⁶ Városi főispáni iratok, 1941–19. sz.

Fokozták a termelést a hadiipari üzemekben. Maximális kapacitását a gánti bánya már az 1937—1938-as években elérte. A munkafolyamatokat gépesítették, így az érc a bányától a szállítóvagonokba történő bejuttatásig gépi erővel történt. A háborús termelés 1940-ben kezdődött, amikor az évi termelést is — a németek nyomására — tovább fokozták. Éppen a negyvenes években mutatkozott meg egyre világosabban, hogy Gánton a bauxitkészletek kiapadóban vannak. 1942-től már munkaszolgálatosokkal (szerb, román, magyar és zsidó) egészítették ki az egyre csökkenő munkásgárdát, majd a termelés fokozására nagy tömegekben hozták a hadifoglyokat (olasz, francia, lengyel), 1944 szeptemberétől pedig a német Todt szervezet irányította a termelést. Az egyre növekvő termelési hajszát az 1937—1944 közötti években az alábbi kimutatás szemlélteti.¹⁸⁷

Év	Termelés (tonna)	Német export (tonna)	Munkáslétszám	Átlagkereset (napí P)
1937	426 815	457 890	518	3,30
1938	467 288	316 430	791	3,50
1939	420 004	491 815	849	3,61
1940	425 654	546 994	890	3,79
1941	534 351	490 696	941	5,72
1942	531 794	561 358	1 158	5,21
1943	565 715	516 641	1 009	7,88
1944	420 612	—	1 430	—

Az 1944. évi Németországba irányuló bauxitszállítások mennyiségét már összesíteni nem lehetett. A németek december közepéig Bodajkra szakadatlanul szállították az ércet. Az Alumíniumérc Bánya és Ipar rt még két bauxit bányát üzemeltet Fejér megyében. 1941-ben nyitották meg az Iszkaszentgyörgy-kincsebányait, és később az óbaroki bányát. A Németországba irányuló bauxitexportot e két újabb bánya szemmel láthatóan lendítette. Iszkaszentgyörgyön német vájárok nagyszámban dolgoztak már a bányanyitás óta, majd 1944 szeptemberétől „a Todt szervezet balatoni főépítésvezetősége” 800 fős német katonai munkacsoporttal dolgoztatott a bauxittermelés fokozása érdekében. A németek a bauxitot a véderőszállítmányok sorába felvették. Bodajkon külön német szállításvezetőség irányította a gánti és iszkaszentgyörgyi bauxit berakását és Németországba irányítását.¹⁸⁸ 1938. augusztus 31-én a szolgálgyházi Szeszgyár- és Finomító rt az 1938. évi XXX. tc. 23. §-a értelmében kincstári tulajdonba került, s szinte azonnal megkezdték a szeszgyár átállítását a hadigazdálkodásra. Az üzem a szeszgyedáruságról szóló törvény alapján a Pénzügyminisztérium kebelében működő Szeszgyedárusági Igazgatóság irányítása alá került. Az említett igazgatóság általános rekonstrukciót hajtott végre, s az üzemet a Dunántúl egyik legmodernebb szeszgyárává építette ki. Évente az 50 fős állandó munkásgárdával dolgozó szeszgyárban 2—3 hónapig szeszelőállítással foglalkoztak, majd a többi hónapokban a dunántúli szeszgyárakból ide szállított nyersszeszből 96 fokos finomszeszt állítottak elő. A finomszeszből víztelen szeszt gyártottak, amelyet benzinnel keverték és ezt motalkó néven motorhajtó üzemanyagként hozták forgalomba. A háborús előkészületek során — de a háborús évek alatt is — a motalkó gyártása lett a szeszgyár egyik főfeladata. Nyersanyagot, cukorrépat a környező uradalmak bőven termeltek (sárosdi, nagylóki, perkátai, szolgál-

¹⁸⁷ Gáspár F.: i. m.

¹⁸⁸ Jenei K.: i. m.

egyházi, seregélyesi, kálozi stb.). A termelőterületet a gyárigazgató minden tavasszal pénzügyőrökkel ellenőriztette, hogy megbizonyosodják a leszerződött répaföldek nagyságáról. Ennek ellenére sem tudták a kívánt mennyiséget biztosítani, így évente több hónapon keresztül melaszból történt a motalkó alapanyagának az előállítás. Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba történő bekapcsolódása után — 1941 nyarán — az iparügyi miniszter sürgősségi sorrendben elrendelte a szeszgyár területén a glicerinizem létesítését. Az épület elkészültével meg is kezdődtek a glicerinelőállítási kísérletek, amelyek a felszabadulásig ebben a stádiumban maradtak. A kísérletek megkezdése után (1942 július) a Szesz- és Gliceringyár elnevezésű üzem A csoportba sorolt hadiüzem lett. A gyártási kísérletekkel a hadügyi kormányzatnak az volt a célja, hogy az addigi magyar és német laboratóriumi kísérletek alapján, erjedéses alapon szervezzék meg a glicerín előállítását. Magyarországon ugyanis az erjedéses gliceringyártás technológiája ismeretlen volt, és nem álltak rendelkezésre a gépi berendezések sem. Ezeket, valamint a gliceringyártási eljárást a bécsi F. G. Kretschmer und Co. cég engedte át és szállította Szolgaegyházára. Berendezést rendeltek a Hruschauer Tonwarenfabrik Aktien Gesellschaft telepéről is. 1943 nyaratól Lüdecke és Pampe német vegyész mérnökök irányították a kísérleteket, amelyek 1944 nyarán sem vezettek eredményre. A nyert glicerín erősen szennyezett és így használhatatlan volt.¹⁸⁹ A móri szénbányát 1943-ban a pusztavámi szénbányát létesítő cég vásárolta meg. A termelést Mórton 1944 végéig folytatták, de a katonai parancsnokság még 1945 januárban is erőltette a termelés fokozását, míg végül is, német katonai intézkedésre a bányát bénították. A pusztavámi szénvagyoni kitermelésére 1942-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt, a Weiss Mannfréd Vas- és Fém-művek hozott létre érdekközösséget. Ekkor úgy látták, hogy évente 4 millió mázsa szenet tudnak kibányászni Pusztavámon. 1943 végén a termelés meg is indult és napon-ta 30 vagon szenet hoztak a felszínre, de a telepítés tovább folyt. A pusztavámi szénbányában az intenzív termelés csak 1945 után indulhatott meg.¹⁹⁰ A háborús program nagy beruházásai közé tartozott Székesfehérvárott három hadiüzem létesítése. Ezek közül a háború alatt legnagyobb jelentőségű a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémáru rt által alapított üzem lett. 1939—1944 között a gyárat folyamatosan építették és bővítették, miközben az elkészült épületekben folyt a haditermelés. A felszabadulás előtt a részvénytársaság 4 millió 731 ezer pengőt ruházott be az épületekbe és a gépi berendezés értékét 990 ezer svájci frankra becsülték. A legtöbb beruházás 1940-ben történt, amikor a felszabadulás előtti investíciós összeg 50%-át a székesfehérvári üzemre fordították. A termelés 1939-ben indult. Ekkor kb. 100 munkás eléggé korszerűtlen gépeken (Csepelről szállították őket Székesfehérvárra) dolgozott. A következő években Svájból, Németországból, főleg automata gépek érkeztek, és a termelés gyorsan emelkedett. Ezt kívánta a hadügyi kormányzat is. A munkások és alkalmazottak létszáma egyre gyarapodott. 1942-ben 2500 munkást és 250 tisztviselőt alkalmaztak, de később ez még inkább szaporodott. A gyárban a munkások átlag keresete a következő volt:

Év	Átlag-órabér (pengő)
1939	0,54
1940	0,57
1941	0,69
1942	0,84
1943	10,06

¹⁸⁹ Farkas G.: A szabadegyházi szeszgyár története 1912—1949. uo.

¹⁹⁰ Jenei K.: i. m.

A gyárban a termelést 1944. december 8—10-ig folytatták. A katonai parancsnokság azt kívánta, hogy a tétényi és csepeli üzemek elvesztése után a székesfehérvári pótolja a hadianyagot. Ezért olyan értelmű utasítást adtak, hogy a munkát addig kell folytatni, míg az arcvonal 1 km-re meg nem közelíti azt. A gyors december elejei szovjet támadás azonban megzavarta a németek elképzeléseit, s így a gyár műszaki gárdája a berendezés egy részével Ausztriába menekült.¹⁹¹

A másik hadiüzem az Alumínium Félkész Árugyár volt, amelyet 1942-ben helyeztek üzembe. Ezt a gyárat a Magyar Bauxitbánya rt építtette. Az alumínium félkész gyártmányok egy részét a Vadásztölténygyár dolgozta fel. A termelés fokozására olajtűzelésű kazánok beszerelését tervezték, amelyek fűtését lispei olajjal kívánták megoldani. A fokozódó háborús nehézségek miatt e tervek nagy részét nem tudták realizálni.

Harmadik hadiüzemet a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár rt 1943-ra építtette meg olyan mértékben, hogy ott a motorkerékpárgyártást éppen meg lehetett kezdeni. A gyári építkezés és az üzembrészek berendezése 1944 novemberéig elég feszített ütemben folyt. Ekkor azonban az anyag- és munkahiány következtében az építkezés és a szerelés abbamaradt. A gyári vezetőség egyre többet panaszkodott az elégedetlenkedő és dolgozni nem akaró munkásokra. Még 1943-ban megkezdték 3660 db BMW R 75-ös motorkerékpár gyártását a magyar katonaság részére. Ezzel azonban nem készültek el. A motorkerékpár alkatrészüket a gyári felszerelés nagy részével együtt Németországba szállították a város kiürítése során.¹⁹²

Az ipari műhelyekben, gyárakban a háború utolsó hónapjaiban tervszerű rombolások is történtek. A német és magyar katonai hatóságok különösen a hadiüzemek leszerelésére ügyeltek, nehogy azok termelőképesen vagy kevés kijavíthatósággal kerüljenek a szovjet csapatok kezére. 1944 december elején azonban a frontvonal oly rohamosan közeledett Székesfehérvár felé, hogy itt csak sebtében tudták elvégezni az értékesebb gépek leszerelését, a kész- vagy félkészárut elszállítani. A részvénytársaságok is határozottan felléptek a gyárak leszerelése ellen. Jól tudták, hogy Székesfehérvárról a gyárak berendezéseit csakis Németországba lehet szállítani, ami vagyonuk elvesztését jelentette volna. Így inkább beleegyeztek a gépek bénításába, mert ebben vagyonmentést láttak. A német Todt-szervezet igen széleskörűen szervezte meg a székesfehérvári üzemek elszállítását, illetve azok olyan állapotba hozását, hogy ott a termelés egyhamar ne indulhasson meg. E tevékenységükhöz hozzájárult az is, hogy a várost a német és a nyilas egységek 1945. január 22-én visszafoglalták, és azt két hónapig birtokukban tartották. Ez alatt bőven volt idejük arra, hogy a gyárakban maradt minden értéket összeszedjenek: így a Könnyűfémnyugól majdnem 7 millió pengő értékű gép, nyersanyag, félgártmány, a Danuvia Motorkerékpár Gyárból 20 vagon BMW motorkerékpár alkatrész — háromnegyed része fosztogatás útján — került kezükbe. A bauxitbányák felszerelését is sikerült leszerelniük és legnagyobb részét 1945 januártól márciusig elszállítani. E bányák vesztesége gépekben és felszerelésekben a következő:

Bánya neve	Elszállított érték pengőben
Gánt	14 167 000
Iszkaszentgyörgy	2 200 000
Óbarok	80 000

¹⁹¹ Farkas G.: i. m.

¹⁹² Jenei K.: i. m.

A kisgyóni szénbányában még 1944 december elején befalazták a legértékesebb gépeket, de 1945. február 20 után a termelést megkezdték, s azt a felszabadulás időpontjáig folytatták. Az ekkor kitermelt 620 vagon szenet értékesítették is, de árát már nem kapták meg. Kisgyónban rombolást a katonaság nem végzett, a termelőüzem és az erőtelep sértetlen maradt.

Pusztavámon azonban a szénbánya erőműtelepét a németek felrobbantották.¹⁹³ Hasonló sors érte a szolgálgyházi szesz- és gliceringyár épületét is. Innen 40 vagon motorszeszt nem tudtak elszállítani és ezt a gyárépület alagsorába szivattyúzták, majd robbantották.¹⁹⁴

1944. december 23-ig nem sikerült a németeknek elszállítani a Felmayer Gyár gépeit. A gyár német igazgatója 1945 január végén egy német osztaggal tért vissza és 240 db automata szövőgépet elszállított. A gyár üres termeit (illetőleg azok egy részét) lőszerraktárnak használták a harcok idején.

A Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémáru- Gyár rt székesfehérvári üzemének háborús károsodása 6 millió 483 ezer pengő volt. A visszamaradt gépek értéke 1 millió 800 ezer, az épségben maradt vagy könnyen kijavítható gyári épületek értéke pedig 2 millió 453 ezer pengőt tett ki.

A háború pusztítását az anyagi javak területén még megközelíthető pontossággal sem lehet kifejezni. Székesfehérvárott ez megközelítette a 30%-ot, s ezzel a károsodási arányszáma Debrecen és Hatvan városok után következik. A város épületkárait 238 486 600 Ft-ra becsülték, ami azt jelentette, hogy a magán- és középületeknek közel 40%-a pusztult el vagy vált használhatatlanná.¹⁹⁵

A három hónapig tartó fronthelyzetben a városban levő állatállomány 90%-os kárt szenvedett, a város lakossága pedig négyezer fővel csökkent.¹⁹⁶

A pusztítás legalább ekkora Fejér megye községeiben is. Ezekben a légi és szárazföldi támadások egyaránt romboltak. A frontvonal időtartama Fejér megye helységeiben heteket, hónapokat vett igénybe, amely alatt pusztult az ember és az anyagi erő. Légítámadást ért községeket a következő kimutatás szemlélteti:

Községek	Hány alkalommal érte légitámadás?
13	20
14	8–10
40	1–5

A frontvonal időtartama a megye községeiben

Községek	Hónap	Hét	Nap
15 (csak átvonult)	—	—	—
6	—	—	1–2
10	—	—	2–3
7	1	—	—
3	2	—	—
59	3	—	—

¹⁹³ Jenei K.: i. m.

¹⁹⁴ Farkas G.: i. m.

¹⁹⁵ Polgármesteri jelentés az 1946. évről.

¹⁹⁶ Uo.

A megyében ugyancsak súlyos épületkárok keletkeztek; a lakóházak fele, 22 186 megsemmisült vagy súlyosan (60%-on felül) megsérült. 1945 tavaszán a lakószobáknak mintegy 60%-a lakásra alkalmatlan.¹⁹⁷

Tanulmányunkban a Fejér megyei gazdaság történetének kb. száz esztendejét tekintettük át. Megállapítottuk, hogy a megye gazdasági szerkezete 1920 előtt a történelmi Magyarország, sőt a Monarchia piacaihoz igazodott. Kiváló agráradottságai a tókéi nagybirtok fejlődését lendületesen segítették. Szegényes természeti kincseinek kiaknázására ekkor nem volt szükség. 1920 után, az önálló nemzetgazdaság kifejlesztése azonban megkövetelte a széntelepek megnyitását, majd a bauxitbányák létesítését. A második világháború, előtt megkezdett és a negyvenes évek első felében végig folytatott hadiipari beruházások a nagyipar alapjait rakták le Székesfehérvárott. A háború pusztításai azonban szószserinti értelemben megsemmisítették a tókéi gazdaság régi és új objektumait. Kelet-Dunántúlon 1945-ben nemcsak a politikai felépítményt kellett újjáteremteni, hanem a gazdaságot is.

¹⁹⁷ *Farkas G.* : i. m.

BESZÁMOLÓ

Szász Zoltán:

A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről

Nem sokkal a nevezetes szavajevői revolverlövések után, a meggyilkolt trónörökös köréhez tartozó magyarországi román nemzetiségi politikus, Vajda-Voevod Sándor szorongással teli levélben fordult a főherceg katonai irodájának vezetőjéhez, arra kérve őt, hogy az általa írt bizalmas leveleket rejtse el, nehogy Tisza István — akiről az hírelt, hogy külügyminiszter lesz — azokhoz hozzájusson. S ezzel nem csak, s nem is elsősorban Vajda-Voevod volt így. Sokan voltak, akiknek érdeke azt kívánta, hogy a trónörököshöz intézett leveleik ne kerüljenek se avatatlan, se politikailag illetékes államférfiak kezébe.

Az ilyen aggodalom nem volt megalapozatlan. Már Ferenc Ferdinánd életében személyét sok-sok találgatás, nagy titokzatosság vette körül. Ez a titokzatosság a feudalizmus kori trónörökös-mítoszok késői, kapitalizmuskori variánsa volt, s pompásan hozzá lehetett kapcsolni a polgári pártok egymás elleni harcához. Fenntartásához érdeke fűződött a modern bulvársajtónak éppúgy, mint magának Ferenc Ferdinándnak.

A magyar kormányférfiak számára érdemi gondot a trónörökös először az 1905–6-os válság után jelentett, amikor a koalíció került hatalomra, s már köztudott volt, hogy a főherceg megpróbál beleszólni a politikába, szeretné elérni a koalíció menesztését. Nem sokkal kisebb gondot jelentett az 1910-ben hatalomra kerülő munkapárti kormány és támogatói számára, hogy Ferenc Ferdinánd őket is egy kalap alá vette Andrássyval, Apponyival, Kossuth Ferencceel és Justh Gyulával. S nem nagyon titkolta ellenszenvét a magyar arisztokráciával szemben. Sokaknak volt tehát félnivalójuk tőle, s éppúgy akadtak néhányan, akik „idejében” próbálták hozzá igazítani saját politikájukat, a trónörökösnek tett szolgálatok révén előre biztosítani a majdani uralkodó kegyeit. A változatlanságra épített és változatlanságot hirdető Osztrák-Magyar Monarchiában barát és ellenfél egyaránt némi borzongással várta az új uralkodó trónraléptét követő változásokat. Csak kevesen vélekedtek úgy, mint Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök, aki 1911-ben a német követ kérdésére, mi lesz, ha Ferenc Ferdinánd trónralép, azt válaszolta: „semmi sem fog történni”.

A szarajevói merénylet után maga az uralkodó, Ferenc József intézkedett a trónörökös katonai-politikai jellegű iratainak 40 évi zároltatásáról. Az öreg császárnak rossz tapasztalatai voltak a trónörökösökkel. Fia, Rudolf is politizált az apja háta mögött, s öngyilkossága után évtizedekkel is pénzért kellett visszavásárolni egy-egy levelét. Ferenc József igen jól tudta, hogy az öregedő, az ő halálát már türelmetlenül váró új trónörökös tőle eltérő politikai elképzeléseket vallott, sőt tábort szervezett magának. A volt Monarchia volt trónörökösének konopischti iratai — a család kívánságára is — évtizedekig lakat alatt voltak, s még ma is védettnek számítanak.

A Monarchia összeomlását, a forradalmi mozgalmak elfojtását követő nyomott politikai légkörben burjánzottak a Ferenc Ferdinándról szóló, találgatásokkal teli írások. Nem voltak mások ezek, mint a már háború előtt keletkezett, valóság- és legenda-elemeket

elegyítő politikai pletykák folytatásai, megtoldva most már azzal, hogy ő menthette volna meg a pusztulástól Ausztria-Magyarországot.

A tudományosság felé az első lépéseket azok az emlékiratjellegű munkák tették meg, amelyek Ferenc Ferdinánd politikai másodgarnitúrájának tollából, részben újságíróktól származtak. Kivétel ezek közül Ottokar Czernin, a későbbi külügyminiszter emlékirata.¹ Az említett munkák szerzői közelebbit is tudtak a trónörökös *egyres* terveiről, hozzájutottak ezzel kapcsolatos iratokhoz, levelekhez, s könyvükben ezekből közzé is tettek néhányat.² Újabb szint jelentettek azok az emlékiratok, amelyek a trónörökössel szemben érdemben is kritikus hangot ütöttek meg, vagy legalábbis igyekeztek tevékenységét reálisan ábrázolni.³ Különösen hasznos Sieghart emlékirata, aki a trónörökös bizalmát elvesztette, s ezért az osztrák belpolitikai élet leírásánál az utólag is kötelező hódolat alól teljesen fölmentve érezte magát.

Külön csoportba sorolhatók azok a művek, amelyek a Ferenc Ferdinánd számára kisebb jelentőségű „munkatársaktól” származnak. Éppen abból következően, hogy szerzőik annakidején meghatározott feladatok rendszeres ellátásával voltak megbízva, a legtöbbet ők tudják elmondani a kutatóknak, s egyéb forrásokkal való egybevetés útján az előbbieknél jobban ellenőrizhetők.⁴

A régebbi tudományos igényű munkák közül Georg Franz, Maurice Muret és Eöttevényi Olivér könyvét érdemes megemlíteni.⁵ A hátról leginkább Georg Franz munkája használható, főként gazdag dokumentációja miatt, Eöttevényi művéből viszont még az irodalmi utalások is hiányoznak.

Az 1950-es években — a család esetről-esetre kiadott engedélye alapján — már egyes kutatók hozzájuthattak a trónörökös irathagyatékához. A hagyaték felhasználásával készült munkák közül a legismertebb Rudolf Kiszling könyve.⁶ Ferenc Ferdinánd poli-

¹ *Ottokar Czernin*: Im Weltkrieg. Berlin 1919, 427.

² *Leopold von Chlumecky*: Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen. Berlin 1929, 378, *Theodor von Sosnosky*: Franz Ferdinand, der Erzherzog Thronfolger. Berlin 1929, 255, *Paul Nikitsch-Boules*: Vor dem Sturm. Erinnerungen an den Erzherzog Thronfolger. Berlin 1925. *Victor Eisenmenger*: Erzherzog Franz Ferdinand. Zürich 1930. (Utóbbi munka szerzője a trónörökös orvosa volt.)

³ *Albert von Margutti*: Kaiser Franz Joseph. Leipzig 1924. *Karl Conrad von Hötzen-dorf*: Aus meiner Dienstzeit (1906—1918). Wien, 1921—1923, *Arthur von Polzer-Hoditz*: Kaiser Karl. Wien 1929, *Rudolf Sieghart*: Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Berlin 1932.

⁴ *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Bp. 1927. 863, *Edmund Steinacker*: Lebenserinnerungen. München 1937. 271, *Milan Hodža*: Federation in Central Europe. London 1942. 236. Késői megjelenése ellenére hasznos a bécsi Reichspost szerkesztőjének, *Friedrich Funder* Vom Gestern ins Heute c. emlékirata (Wien 1952, 718). *Vajda-Voevod* tollából két visszaemlékezés származik. Az egyiket 1941-ben írta *Georg Franz*, német kutató kérésére (megjelent a *Südostforschungen* 1953. évi (12. kötet) számában 178—191, rövidítve közli *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában V., Bp. 1971, 410—414), a másik apokrif emlékirat kéziratban maradt, de egyes kutatók hozzájuthattak. Tartalmi ismertetését ld. *Miron Constantinescu*: Partisans et adversaires roumains de la »Grossösterreich« in Transylvanie. 1905—1917. Nouvelles études d'histoire. III. Bucarest 1965, 345—362. — Megjegyzendő, hogy a trónörökös katonai irodájának utolsó vezetője, *Karl von Bardolff* is megírta emlékiratait. Erős jobboldali beállítottsága közrejátszik abban, hogy munkája a konkrétumokat kereső olvasó számára kevésbé használható. Ld. *Soldat im alten Österreich*. Jena 1938.

⁵ *Georg Franz*: Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie. Wien—Prag—Brünn 1943, *Maurice Muret*: L'archiduc François Ferdinand. Paris 1932, *Eöttevényi Olivér*: Ferenc Ferdinánd. Budapest 1942.

⁶ *Rudolf Kiszling*: Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Graz—Köln 1953, 356; Ld. még *E. Franzel*: Franz Ferdinand d'Este. Leitbilder einer konservativen Revolution. Wien 1964, 143. Újabbán ld. *Samuel R. Williamson*: Influence, Power and

tikai tevékenységének, gondolkodásmódjának, tervei valószínűségének és az egyes népekhez fűződő kapcsolatainak, mint többé-kevésbé egységes egésznek legjobb értője — a kiadott irodalom tanúsága szerint — R. A. Kann.⁷ A trónörökös személyéről adott elemzése egészében bizonyára kiállja a további kutatások próbáját, noha egyes részletmegállapításai máris korrekcióra szorulnak, mintahogy a „Ferenc Ferdinánd jelenség” beágyazása a Monarchia politikai, s főként ideológiai fejlődésébe továbbra is várat magára; R. A. Kann is, miként a többi szerző, itt csak a kezdő lépésekig jutott.

Az 1960-as évektől kezdődően a szocialista országok kutatói közül is többen tanulmányozhatták ezt a rendkívül érdekes forrásanyagot. Felhasználása első fázisában — ma még csak erről beszélhetünk — inkább csak adalékanyagként vették igénybe, bár szervezéseként történő értelmezésére is találunk példát.⁸ — A horvátokra ld. *M. Gross: Povijest pravaške ideologije*. Zagreb. 1973. 337—366.

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található *Ferenc Ferdinánd hagyaték* a személyes levelezéstől a szarajevói perig terjedő anyagot öleli fel.⁹ Az I. alatt szereplő személyes iratok között található a trónörökös beszédeinek, nyilatkozatainak szövegei és a trónralépéskor megvalósítandó program fogalmazványai. A II. alatt található, 22 egységre osztott politikai levelezés (4600 levél és 3800 távirat) az uralkodóház vezető egyéniségeivel, vezető politikusokkal, s mindenekelőtt bizalmasaival és megbízottaival folytatott közvetlen és közvetett levélváltást tartalmazza. A III. alatt a főudvarmesteri hivatal aktái, a IV. alatt a Militärkanzlei kimondottan katonai jellegű iratai találhatóak. Az V. alatt a különféle emlékiratokat és brosúrákat találjuk egybegyűjtve. A VI. tétel a trónörökös számára készített sajtó-kivágatok gyűjteménye. A szorosan vett katonai iratok, valamint néhány politikai ügy aktái a Kriegsarchivban találhatóak.

Az iratok használhatóságának mértékét, jellegét itt is keletkezésük körülményei és feltételei határozzák meg. Éppen ezért a Ferenc Józseftől származó 223 db levélnek csak kis része hasznosítható a politikatörténet számára, mivel azok zöme inkább az udvari összejövetelek, szertartások teendőire korlátozódik, ezzel szemben Albrecht főherceg 20 levele az 1889 után fokozatosan trónörökössé előrukkoló Ferenc Ferdinánd egyéni fejlődéséhez bőséges tanúsággal szolgálhat. Ugyancsak a szubjektív vonatkozások szempontjából bír csupán elsőrendű értékkel a II. Vilmosmal folytatott levelezés (69 db), ami a legtöbbet talán egy pszichoanalitikusnak mondana.

A Habsburg-birodalom politikatörténetének kétségtelenül hasznos forrása a külpolitika irányítói és a trónörökös közötti levélváltás darabjai: Aerenthal 48, Berchtold 43, Szőgyény László 10 levele. A legfontosabb azonban kétségtelenül az, amit a hagyaték

the political Process: the Case of Franz Ferdinand, 1906—1914. *Historical Journal* 1974. 2. sz. 417—434. Ism. *Jeszenszky Géza, Századok*, 1975. 2. sz. 476—477.

⁷ R. A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie II. Graz—Köln 1964, 191—200 és az irodalom értékelését is tartalmazó jegyzetanyaga a 353—357. oldalon. Két további fontos cikke: Emperor William II. and Archduke Francis Ferdinand in their correspondence. *American Historical Review* 1952. 323—351, Count Ottokar Czernin and Archduke Francis Ferdinand. *Journal of Central European Affairs* 1956. 117—145.

⁸ Ld. *Constantin Nușu: Noul activism și lupta pentru unitatea de stat 1905—1918. in Desăvârșirea unificării statului național român.* (Szerk.: *Miron Constantinescu és Ștefan Pascu.*) București 1968, 102—127. — *Vladimír Zuberec: Alternativa tzv. Belvederskej politiky.* *Historický Časopis XXII.* 1974. 1. sz. 111—127, ill. *L. Bianchi: Listy Milana Hodžu šefovi vojenskej kancelárie nasledníka tronu Františka Ferdinanda v rokoh 1907—1911.* *Historický Časopis XVIII.* 1970. 3. sz. 427—447.

⁹ Nachlass Franz Ferdinand. HHSta. Archivshelf X/11. A hagyaték rövid leírását ld. *Rudolf Kiszling: Das Erzherzog Franz Ferdinand-Archiv.* *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs.* Bd. 6. 1953, 407—410. Kiszling rendkívüli fontosságot tulajdonít a császárral folytatott levelezésnek.

kutatói kezdettől leginkább használtak, az ún. Belvedere-kör, a *Ferenc Ferdinánd műhely* iratanyaga. Ez az anyag ui. egy sajátos hivatalszervezet terméke. Egy olyan hivatalé, amelyik kettős, egymástól eléggé különválasztható feladatkört látott el. A Monarchia irányításából tulajdonképpen teljesen kizárt trónörökös a XX. század elején fokozatosan erősítette pozícióit a hadseregen belül, végül a hadsereg főfelügyelője lett. Katonai irodáját Alexander Brosch őrnagy, egy jóképességű, hidegen számító, energikus szervező építette ki 1906-tól kezdődően. Az 1908-tól hivatalosan is *Militärkanzleinak* nevezett iroda főtevékenységi területe — a hadsereg mellett — a politika volt. A műhely előkészületeket tett Ferenc Ferdinánd trónralépésére. Valahányszor az öreg császár náthás volt, szemforgató levelek tucatjai szomorkodtak felette, de a következő mondatokban már a teendőket vázolták. A műhely tevékenysége három területre koncentráldott: a) információgyűjtés, lapkivágások, de mindenekelőtt bizalmasok útján; b) politikai bázis teremtése a trónörökös számára egyes politikusok megnyerése, valamint célzatosan terjesztett hírek útján; c) trónralépési terv előkészítése.

Miután a főherceg teendőit és jogkörét a Habsburg-ház szigorú előírásai, valamint a birodalom politikai szerkezetének követelményei erősen korlátozták, önálló politikai tevékenységet csak titokban folytathatott. Éppen ezért Brosch, maga is nem egyszer álruhát öltve, megszervezte a titkos informátorok, tanácsadók hálózatát, a konspiratív érintkezés ma már mulatságosnak tűnő formáit. (A levelezésben a trónörököst H. (Hoheit), Broscht a Karl megjelölés alatt emlegették, Kristóffy a Kr. jelet kapta. A titkos levelek szövege olyan, hogy egy kezdő udvarhölgy is megérthette azokat, s jórészüket ráadásul a Belvedere címére küldték.) A vezető osztrák politikusokkal, vagy cseh arisztokratákkal tartott kapcsolatot persze nem kellett titkolni, ezért volt egyértelmű például Czernin és a trónörökös kapcsolata, de titkolni kellett azokat a szálakat, amelyek egyes magyarországi politikusokat (Kristóffy József, Lukács László, Linder György), főként nemzetiségi politikusokat (Hodža, Vajda-Voevod, Popovici C. Aurél, Steinacker) a műhelyhez fűzték.

A fentiek egyben megszabták a levelezés formai kereteit. Czernin és Beck (utóbbit tekintí az irodalom a főherceg politikai tanítómesterének) pl. közvetlenül levelezett Ferenc Ferdinánddal. Az informátorok zöme azonban a katonai iroda, a műhely vezetőjének volt alárendelve. Közülük a legrangosabb, Kristóffy József is csak Broschsal és utódjával levelezett. A leveleket azután Brosch eredetiben, vagy rövidített formában ismertette a trónörökössel. (Brosch 426, Bardolff 557 „levelet” írt a trónörökösnek.) Ez a tartózkodó katonatiszt szabta meg, hogy a főherceg által meghatározott keretek között a műhely milyen lépésekre szánja el magát. „Egyedül én vagyok abban a helyzetben, hogy a Fenségnek olyan előterjesztést tegyek, ami választ igényel. Nélkülem — nagyon szerénytelenül hangzik, de mégis így van — semmi sem dönthető el” — írja Brosch 1909. június 10-én Kristóffynak.

A műhely által termelt iratanyag, főként a levelezés forrásértékét tehát általános-ságban az határozza meg, hogy nem a Monarchia mindennapi reprodukciós folyamatának követelménye, hanem egy politikai vágyalom eléréséért megkezdett, a realitásokhoz nem szükségszerűen kötődő, annak kereteit mindegyre áthágó tervezgetés teremtette. A levelek tükrében úgy tűnik, hogy sem az osztrák miniszterek (pl. Beck, Bienert), sem a közös külügyminiszter (Aerenthal, majd a főhercegre kétségtelenül jobban hallgató Berchtold), de talán még a közös hadügyminiszter (Auffenberg) sem 2 tényleges ügyintézés felelősségével levelezett a trónörökössel. A levelek összességéből érződik, hogy a főherceggel valójában csak véleményt cserélnek, a döntést a napi politikai célszerűségnek megfelelően a politikusok hozzák. Vitás kérdésben pedig a császár dönt. A császár, aki kabinettirodája révén gondosan figyelte a trónörökös minden lépését. A műhely megbízható, „szavahihető” embereit nem annyira az aktív felelős politikusok, mint inkább az a kis politikai csoport jelentette, amelyik még Ferenc József életében bizto-

sítani akarta majdani személyi pozícióit. Tagjai nagyjából három kategóriába sorolhatók: a félresikerült politikusok, mint a zseninek tartott, neuraszténiás Czernin és a magyar politikai életben 1905–6-ban magát lejárató akarnok, Kristóffy József, az egyszerű talpnyalók, besúgók (Lányi József c. püspök, Linder György), végül pedig a sajátos szint jelentő, az arisztokraták mellett önálló arcot leginkább eláruló nemzetiségi politikusok (Hodža, Vajda-Voevod, Popovici, Steinacker). A szóbanforgó személyek tarkasága, a mögöttük esetleg kitapintható törekvések különbözősége jelzik, hogy az az iratanyag, amit ez a politikai csoport termelt ki, rendkívül heterogén, realitások és vágyak szokatlan arányú keveréke. A beküldött levelek, jelentések alaphangját és szempontjait Ferenc Ferdinánd politikai felfogása, rögeszméi, illetve az ahhoz való kényszerű igazodás határozta meg.

Egy ilyen ismertetés keretében természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy Ferenc Ferdinánd egyéniségéről és politikai nézeteiről átfogó képet nyújtsunk. Pedig az előbb említettek miatt, a forráselemzés szempontjai miatt tulajdonképpen erre volna szükség. A személyével foglalkozó terjedelmes irodalom a legkülönbözőbb szempontok alapján sok jót, sok rosszat állít róla. A marxista történetírás természetesen nem tekinti feladatának, hogy a Ferenc Ferdinánd régi és újabb barátai és politikai ellenfelei közötti vitában döntőbíróként lépjen fel, illetve ezekben a részletvitákban egyáltalán állást foglaljon. Számára az egész csoport csupán annyiban bír jelentőséggel, amennyiben a Monarchia törvényszerű politikai fejlődésének *egyik*, egyébként másodlagos jelentőségű *kritisztényezője*, esetleg egy elméleti alternatív lehetőség hordozója volt. Ha itt mégis megpróbálunk néhány jellemvonást kidomborítani a trónörökösről alkotott képből, tesszük azt elsősorban azért, hogy világosabb legyen, milyenre is formálta a jelentőket, s így a jelentéseket, tehát főként miben torzított az a tükör, amelyből Ferenc Ferdinánd a birodalom politikai életét kívánta megismerni.

Köztudott, hogy Ferenc Ferdinánd csak későn, Rudolf halála után lett — elég nehezen — trónörökös. Politikai képzettsége, nyelvismerete jócskán hiányos volt. Gyermekkori mellkasbetegségéből alig gyógyult ki, ami maradandó nyomot hagyott lelkében. A magyar arisztokratáktól elszenvedett állítólagos ifjúkori sérelmeit sem tudta elfelejteni; valahonnan innen számítható magyar-gyűlölete. Nagyobb jelentőségű volt azonban különös házassága; ez a lépése lehetett politikai pályájának döntő fordulata. A temperamentumos, szinte engedetlen trónörökös addig mindig lázadozott az autoritás ellen. Albrecht főherceg ellen is, az uralkodó ellen is. A lázadás csúcsa éppen a sokat emlegetett „morgantikus házassága” volt. A mindenki akarata ellenére, kevesek támogatásával keresztülvitt házasság azonban a lélektani zsákutcát jelentette. Az autoritás elleni lázadása az autoritás iránti tisztelet megerősödéséhez vezetett. Minden politikai megnyilatkozása ennek görcsös védelmét szolgálja, mindent visszautasít, ami az autoritást csorbítaná. A valóságának rögeszméken át történő szűrése, a rögeszméket felismerő munkatársak állásfoglalása után alakult ki így az ellenfelek listája. Azoké, akik az uralkodói autoritást veszélyeztették: „zsidók”, szabadkőművesek, szociáldemokraták, olaszok, szerbek, de mindenképp az első három mindenféle jobboldali radikális ideológia meghirdetett ellenfelei közé tartozik. Az olaszok és szerbek a Monarchiát veszélyeztető vélt és valóságos irredeanta törekvéseik miatt kerültek a fekete listára.

A legnagyobb ellenséget számára a „magyarok” jelentették. Életében, azután halálát követően is magyarázták egyes életrajzírói, hogy csak a magyar arisztokráciát gyűlölte (Kristóffy: „a legmelegebb szeretettel viseltetett a magyar nép iránt”). Bizonyos, hogy a jelenség mögött politikai motívum húzódnak meg eredetileg. A magyar politikai réteg iránti ellenszenvét azonban rávetítette mind a magyar nyelvre (amit nem sikerült megtanulnia); mind az egész magyar népre (amit természetesen nem volt alkalmában megismernie). Tiszát már 1903 végén „szabadalmazott felségárulónak” nevezi, mert nyíl-

tan ellentmondott az osztrák miniszterelnöknek. Álláspontja egyertelmű. „Minden magyar, akár miniszter, akár herceg, akár bíboros, polgár, paraszt, akár huszár vagy házi-szolga, mind forradalmár, mind csócselék” — írja 1904-ben Becknek. Később Ferenc Józsefet és II. Vilmost is igyekezett meggyőzni arról, hogy a magyarok minden baj okozói. Nem egyébről van szó, mint arról, hogy a trónörökös az önálló politikát, az ellenszegülést, a forradalmat önkényesen összekeverte, s ennek, a számára lehető legnagyobb rossznak megtestesítőjévé — teljesen differenciálatlanul — a magyarságot kiáltotta ki. Ezt a műhely nem-magyar munkatársai is tudták. Vallási és politikai antiszemitizmusa is erősítette ezt a rögeszméjét, hiszen befolyásos osztrák politikusok ugyancsak előszeretettel pengettek antiszemita húrokat, ha a budapesti kormányköröket bírálták.

Ferenc Ferdinánd magyarokkal kapcsolatos politikai felfogásából következik tehát az egyik forráskritikai tanulság: aki politikai jelentést írt neki, annak a *magyarokról csak rosszat* lehetett írnia. (Nem vonatkozik ez természetesen a magyar bizalmasakra.) A román Vajda-Voevod Sándor közel 30 év távlatából is értetlenséggel emlékezett vissza a trónörökös magyar gyűlöletére: egyik badványában, az agrárkérdést elemezve megemlítette, hogy a magyar paraszt is épp olyan mint bármelyik másik paraszt. Brosch közölte vele, hogy e megjegyzést törölni kell a szövegből, mert így nem meri a főherceg elé tenni. A példa is jelzi, hogy a jelentések ebben a kérdésben sem tükrözhatték készítőik tényleges álláspontját. További követelmény volt, hogy a jelentők *antiszemiták legyenek*, konkrét esetekben pedig *a szabadkőművesek ellen, a szociáldemokraták ellen* foglaljanak állást. Kristóffy-nak kétségbeesett magyarzkodó jelentéseket kellett küldözgetni, hogy 1905-ös kapcsolatait a szocialistákkal valahogy tisztáramossa a trónörökös előtt, és a szabadkőművesség vádjától szabaduljon. Külön elméletet is gyártott arról, miért veszélytelenek a magyar szociáldemokraták (természetesen európai osztályostársaik közül csak ők veszélytelenek), s hogy nem lett kegyvesztett, az talán annak köszönhető, hogy nem talált Brosch megfelelő politikust Kristóffy helyére.

A *Kristóffy-jelentések* 4 csomót tesznek ki, s az 1907—1910 közötti időszak minden hetének politikai eseményeit érintik. Jelentései a valóságos erőviszonyok megértéséhez, az egyes politikusok nézeteinek megismeréséhez kevésbé használhatók. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az összes magyar politikusok tisztában voltak Kristóffy és a Belvedere kapcsolataival, s ezért neki és bizalmasainak tendenciózusan nyilatkoztak. Másrészt Kristóffy volt a magyar politikusok között a főherceg egyetlen elkötelezett híve (Zichy János, Lukács László nem volt az), a magyarországi bizalmasak legrangosabbika, ezért politikai információit meglehetősen önkényes értelmezésben adhatta elő. Jelentésében mindig a következő hetekre tervezte a koalíció megdöntését, illetve az általa vezetett nagy ellenkoalíció megalakulását. Egyhangú ötletekben kifogyhatatlan volt. Az iratok tanúsága szerint a Belvedere nem szerette őt, felismerhette, hogy még 1905-ben népszerűtlen lett idehaza. A trónörökös terveiből azonban mégsem lehetett őt kihagyni, azért, mert megfelelőbb ember nem volt nála, ráadásul kézbentarthatónak tekintették. (Amikor mást kerestek helyére, Vajda-Voevod azt mondta, hogy egész sor magyar politikust tud javasolni, de végül is egyetlen nevet sem tudott kiötleni. Hodža és Popovici is csak őt ajánlotta.) 1907. április 29-én Brosch a következőket írta Ferenc Ferdinándnak: „Kristóffy, az egykori minisztert császári fenséged kezében teljesen megbízható eszköznek tartom. Meggyőződésem, hogy minden politikát visz, amit fenséged parancsol, mindenekelőtt azért, mert valóban császárhű. További motívum szörnyű hiúsága és hatalomvágya, végül azon óhaja, hogy a bukása óta őt ért sérelmekért bosszút állhasson.” A fentiek nemcsak azt jelzik, hogy mire kell figyelemmel lenni Kristóffy jelentéseinek hasznosításánál, hanem azt is, hogy lényegében mit tartalmazhatnak ezek. Zömében személyi vádaskodást a többi politikusok ellen, meséket a koalíció nagyszabású, olasz, szerb közreműködéssel szervezett dinasztiaellenes összeesküvéseiről, később a Tisza-csoport gonoszkodásairól. Jelentéseinek

jórésze azonban rengeteg valós adatot, használható információt is tartalmaz. Mindaz, amit a koalíció belső ellentéteiről, mind pedig saját pártalakulásáról (Országos Polgári Radikális Párt) írt, a szakember számára igen értékes.

Az egész Belvedere-kör mozgási lehetőségeit, s egyben dilettantizmusát is elének tárja az a levelezés, ami Kristóffy pénzszerzési kísérleteit érinti. (A főherceg is hozzájárult, hogy pl. egy 100 milliós kölcsön fejében egy francia társaságnak 50 évre eladják a lottó-koncessziójogot, csak azért, hogy a közvetítői hasznot, mintegy 500 000 koronát Kristóffy pártpolitikai célra zsebrevághassa.) Az osztrák pénzügyi körök is hamarosan udvariasan elhárították maguktól az „antikoalíció” anyagi támogatását. Értékes adalékokkal szolgál Kristóffy az 1910-es választásokról, a Khuen-Héderváry kormány működéséről, Tisza István előretöréséről.

Jelentéseiből, vádaskodásaiból szépen kihámozható, hogy a magyar politikai élet vezető egyéniségei minden áron el akarták kerülni mind az abszolutista kísérlet feléledését, mind a majdani uralkodóval való összetűzést. Mindenekelőtt olyan helyzetet akartak teremteni, hogy az új uralkodó ne találjon majd befolyásos támogatókat Magyarországon. Ebben valóban egyetértett Kossuth Ferencről Tisza Istvánig mindenki. Ferenc Ferdinánd tehát méltó ellenfelekre talált „a magyar urakban”. Ennek a béka-egér harcnak volt „áldozata” Kristóffy, akit sikerült a magyar politikai életben teljesen elszigetelni.

Kristóffy esete szemléletes illusztrációja a Ferenc Ferdinánd tanácsadóról rég kialakult itéletnek. A trónörökös nem volt szerencés politikusi gárdájának kiválogatásában. Politikai rezervátumának emberei előbb-utóbb mind leszereltek és csődöt mondtak. „Velük összehasonlítva, Ferenc József császár öreg szolgálói bölcsék és lángeszek voltak. Brosch távozása után a főhercegi iroda nyitva állott egy sereg politikai dilettáns és intrikus előtt . . .”¹⁰

Az egyszerű intrikusoktól (a magyarok közül Lányi József, Linder György) származó iratok tekinthetők át a legnehezebben. Szerkezetüket ugyanis a pillanat követelménye, ugyanakkor szerzőik önkénye szabta meg. Itt a kutatónak a feljelentések történeti elemzésénél kialakult alapelvekből kell kiindulnia: a feljelentő ugyanis valamely valós, vagy valószínű beállított, kiagyalt tény vagy az igazság önkényesen kiemelt részét a címzett számára tetszőnek vélt formában azért ad elő, hogy abból az érintetteknek hátránya, neki pedig előnye származzék. Lányi címzetes püspök kenetteljes hangvételű soraival szinte minden főpapot, sok politikust megvádolt a főhercegnél, célja, egy püspöki szék eléréseért. Ferenc Ferdinánd azonban 8 éven át sem tudta őt püspökké kineveztetni; a kinevezéséért folytatott harca közben keletkezett jelentések az állam és egyház viszonyáról, s a katolikus főpapi kar belső viszonyairól sok részletet elárulnak. Lányi mögött nem állott senki, sőt ő igyekezett lépten-nyomon kamatoztatni a trónörököshöz fűződő kapcsolatait. A demokratikus reformokra hajló, magát (hogy jó színben tüntesse fel) svábnak valló Linder György, fia, Linder Béla és Bánffy Dezső útján szerezte az információkat. A trónörökös utasítására Kossuth Ferenc múltjában kutatva, privát pénzügyeinek feszegetésével próbált a koalíció ellen támadást szervezni.

A Ferenc Ferdinánd hagyaték egyik legértékesebb része a nemzetiségi politikusokkal folytatott levelezés. Ezeket a politikusokat nem a személyes sértődöttség vezette a trónörököshöz, s törekvéseiket aligha lenne érdemes csupán magánakciónak tekinteni. A német Steinacker, a horvát Ivo Frank, Rauch, Nikola Mandić, a szlovák Hodža, a román Popovici, Vajda-Voevod, Maniu figyelemreméltó erőket tudhattak maguk mögött, s ez a trónörököshöz fűződő kapcsolatukon is jól látható. A legtöbb tapasztalattal kétségtelenül

¹⁰ *Rudolf Sieghart*: i. m. 241. — Megjegyzendő, hogy intrikusok és dilettánsok természetesen Brosch működése idején is tevékenykedtek a katonai iroda körül.

az öreg Steinacker bírt közülük. A legtöbb önállóságot, éleslátást, elméleti igényességet viszont a társadalmi kérdések iránt kétségtelenül fogékony Milan Hodžanál fedezhetjük fel, aki még R. W. Seton-Watson is be akarta szervezni a műhelybe. Popovici Aurél 1906-ban kiadott könyve¹¹ révén hívta fel magára a trónörökös figyelmét, melyben egy nagyjából etnikai alapon kialakítandó autonómiák föderációját kínálta az érdeklődőknek. Mivel az általa áttevített birodalom kifelé egységes és német jellegű lett volna, a Belvedere érdeklődést mutatott iránta. Erről a kapcsolatról a források keveset árulnak el, a hagyaték alapján éppen csak megléte bizonyítható, s az, hogy érdemi megbeszéléseket folytattak vele. Valószínű, hogy terve sohasem élvezte a tradíciókhoz és az arisztokráciához, tehát a hagyományos területi elvhez ragaszkodó trónörökös támogatását.

A legtöbb jelentés a nemzetiségiek közül *Vajda-Voevod Sándor*, magyarországi román nemzetiségi politikus, parlamenti képviselő küldte. Az 1906–1914 közötti időszakból származó iratok a román nemzeti mozgalom belső problémáira is utalnak, mégis, mindenekelőtt a román politikusok és a dinasztia viszonyának alakulása mérhető le rajtuk. Vajda jelentései remekül tükrözik azt a folyamatot, ahogy az erdélyi románok egyre jobban elfordultak a Habsburg-háztól, politikájukat teljesen átorientálják Budapestre, illetve a magyar kormánnyal — Bukarest támogatásával — kötendő megegyezésre.

Vajda tehetséges politikus, anyagilag is tehető ember volt. Mint a hatalomból kiszorított nemzetiségi burzsoázia egyik képviselője, a jövődó uralkodótól az egyes nem-magyar pártok néki tett politikai szolgálata segítségével remélte a magyar hegemonia megtörését, a nemzetiségi jogok kiszélesítését. De tisztában volt ennek az útnak a bizonytalanságával, s azzal is, hogy ez csak egyike a lehetséges irányzatoknak. Ezt nem is titkolta túlzottan: „Nevelésem és anyagi helyzetem lehetővé teszi számomra azt a luxust, hogy nyíltan is schwarz-gelbként viselkedjek.” Ugyanakkor határozott hangon emel szót az ellen, hogy a korona és a magyar uralkodó osztályok meg-megújuló kompromisszuma során „a nemzetiségeket feláldozzák”, s a lehetőség határain belül, közvetve, kritizálja is a trónörökösöt. Bár Vajda a románok között a kisebbség álláspontját képviselte, mégis mint a nemzeti párt vezetőségi tagjának, hatalmas erkölcsi támaszt jelentett néki a román nemzetiségi mozgalom. Vajda jelentéseiből sem hiányoznak a már említett „följelentő mozzanatok”, ezek azonban a nemzetiségek ellen fellépő magyar politikusokra vonatkoznak elsősorban, s megállapíthatóan jobban összefüggenek a pártpolitikai küzdelmek követelményeivel, mint Kristóffy panaszkodásai. A dinasztiaától való emancipálódás¹² — már említett — halvány, de jól kitapintható vonulata, az övétől eltérő nézetet képviselő román nemzeti mozgalom útjának magyarázására irányuló kísérletei jelzik, hogy Vajda nem volt egyszerű bábú a trónörökös kezében. Levelei is egyre bátrabb hangúak lesznek. Mindezt eléggé eltakarja, s ezért a kutatót is megtévesztheti, hogy minden jelentésében bombasztikus frázisokban hangsúlyozza a román nép örök dinasztiahűségét, s még álnévnek is a Fidust választotta. Saját meggyőződése szerint politizált akkor is, amikor támogatta a magyar–román paktumkísérleteket, és saját meggyőződésének megfelelően torpedózta azt a trónörökössel egyetértésben 1911-ben és 1914-ben is. Vajda egész politikáját a dinasztia, Ferenc Ferdinándra építette, de egész létjogosultságát nem a trónörököshöz, hanem

¹¹ *Aurél Popovici: Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Leipzig 1906, 427.*

¹² A román nemzeti párt egyik vezetője a komitő állásfoglalása nyomán nyíltan megmondotta Kristóffynak, hogy őt nem támogathatják, „mert én a bécsi politika magyarországi exponense vagyok, akinek a kedvéért nem akarnak hazaárulásba esni, mert ezzel a magyar közönség támogatását veszítenék el” (Kristóffy 1910. máj. 12-i jelentése).

a román nemzeti mozgalomhoz való tartózkodása adta meg. Jelentéseit tehát ezeknek a mozzanatoknak a szemelőtt tartásával kell elemezni.*

Kevés kapcsolat látszik az anyagok alapján *Maniu* és a Belvedere között. Hogy figyelt rá a Belvedere, azt tudni sok forrásból. Különösen azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a magyar parlamentben határozottan sikraszállt az egységes, német irányítású hadsereg mellett. Vajda mellett őt tekintették a trónörökös udvarában a legfontosabb itthoni román politikusnak. Maniu — a magyar források inkább indirekt tanúsága szerint — határozott, célratörő politikus volt. 1910-től 1914-ig állandóan tevékeny részese a magyar kormány és a román nemzeti párt között megindult egyezkedési tárgyalásoknak, szerepe volt a román részről előadott feltételek kidolgozásában. Ilyen irányú tevékenysége ismeretében különös forrásértékkel bír a Hodzával közösen a trónörökösnek 1911. szeptember 25-én átadott, a trónváltással kapcsolatos teendőket összegező emlékirata. A nem túl nagy memorandum bevezetője leszögezi, hogy „a kis országoknak nincs jövőjük”, s hitet tesz a Monarchia balkáni küldetése mellett. A dualizmus megdöntésére az államsínyt vagy pedig a fokozatos rendszerváltást ajánlja; valójában az alkotmányos formák kínosan pontos betartásával reméli a magyar „szeparatista köröket” kifárasztani. Új parlament, új választójog, a megye hatalmának megtörése, a felsőház reformja mind elérhető a magyar törvények alapján, magyar kormány útján. Adóreform, a polgárság és parasztság gazdasági támogatása, a delegációk hatáskörének növelése, a nemzetiségek térnyerése lenne a következő lépés. Ezt követné a koronázás. Az egész „alkotmányosan végbemenő birodalomreform” sikeréhez a nem-magyar pártok és politikusok bevonása szükséges. „A magyar királyi kormány legalább egy tagja, valamint a belügyminisztérium államtitkára soraikból kerüljön ki.” Az emlékiratban Maniu később is őrzött merev parlamenti formalizmusa tükröződik. A memorandum több pontja, méginkább a szellem meg-egyeznek a Tiszával folytatott tárgyalásokon előadott román követelésekkel. A lényeges azonban elsősorban az, hogy 1911-ben, amikor a Belvedere a trónralépés teendőit dolgozza ki, a hazai nemzetiségek két ismert képviselője Magyarország modernizálására az alkotmányos utat ajánlja Ferenc Ferdinándnak, aki pedig többször kijelentette, hogy ebben az országban mindenekelőtt egy Haynaura van szüksége.

A nemzetiségi kérdés a trónörökös irodája számára a magyar kérdés része volt. Miután Horvátország viszonylagos önállósággal bírt, a horvátok nemzeti jogainak kérdésével kevés irat foglalkozik. Érdeklődésre tarthat számot Rauch bárónak, a volt horvát bárnak néhány levele, bár az ő általa előadottak túlságosan a politikai élet felszíni jelenségeihez kötődnek. Jelentősebbek a Frank-párthoz fűződő kapcsolatokat tükröző iratok. A horvátok és Ferenc Ferdinánd viszonyáról még megjegyzendő, hogy a trónörökös a közhit szerint a magyarországi nemzetiségeket, különösen „a horvátokat” császárhűnek tartotta. Ez azonban csak „a magyarok” elleni kijátszhatóság szempontjából bírt jelentőséggel. Nem bizonyítható, hogy Horvátország súlyának növelésével egy dualizmust akart volna kialakítani, sőt még az sem, hogy a magyar—horvát kiegyezés felbontására vállalkozott volna.

A trónörökös családi és személyes kapcsolatok fűzték a cseh, pontosabban a csehországi arisztokráciához. Ettől függetlenül ellenzett minden cseh nemzeti követelést, ellenszegült a cseh—német kiegyezési politikának.

Ezek után óhatatlanul fölmerül a kérdés, mit akarhatott tulajdonképpen a trónörökös, milyen politikai törekvést próbált formába önteni a Belvedere-kör, milyen elképzelés szolgálatában keletkeztek a hagyatékban fellelhető irományok. A bevezetőben jel-

* Vajda 1911 előtti jelentéseit közli *Keith Hitchins*: *The nationality problem in Austria-Hungary. The reports of Alexander Vajda to Archduke Franz Ferdinand's chancellery. Leiden 1974, 188.* Ismertetésére külön írásban térünk ki.

zett irodalom meglehetősen ellentmondásos választ ad erre a kérdésre. Az utóbbi évtizedek kutatásából, a hagyaték irataiból megállapítható, hogy Ferenc Ferdinánd sem a trializmus, sem a föderalizmus kísérletére nem szánta el magát. Majd mindenki azzal távozhatott tőle, hogy a főherceg éppen a látogató által előadott alapelveket vallja magáénak.

Bizonyosan annyit tudni, hogy az arisztokráciától körülvevett uralkodó lehetőleg minél korlátlanabb hatalmára áhítozott. („Bár sajnos a feudalizmus és abszolutizmus ideje elmúlt, a császárral az élén a nemesség kell, hogy központi szerepet játsszék.”) A magyar alkotmánygaranciák ellen ünnepélyesen tiltakozott; a borítékba zárt tiltakozásé 1959-ig lepecsételt maradt. Másrészt katonai engedmények helyett hajlandó volt feláldozni a közös bankot. 1911-ben a bomlás jelei mutatkoznak a körben. Brosch távozik, Kristóffy sem bízik többet a jövőben.

A *dualizmus adott formájával* szembeni egyértelmű ellenszenvé révén katalizátora volt azoknak a konzervatív politikai személyiségeknek, csoportoknak, amelyek a hatalmon levő pártokon kívül rekedtek, vagy azok keretében törekvéseiket győzelemre vinni nem remélhették. Tömörített olyanokat, akik Ferenc József birodalmát túlságosan liberálisnak, a rendszert bíráló pártokat azonban túlságosan radikálisnak találták. S ide csapódtak azok a nemzetiségi politikusok, akik a nemzeti egyenlőtlenséget fenntartó, erősítő, torz liberalizmusnál kedvezőbbnek vélték a nemzeti elnyomás egyenlőségét megteremtő, erősen abszolutisztikus jellegű berendezkedést. A konzervatív katolikus arisztokratákat, a nemzeti jogokért harcoló nemzetiségi politikusokat, a hadsereg egységét féltő tábornoikat, keresztényszocialistákat egy egész világ választotta el egymástól. Éppen ezért a Ferenc Ferdinánd-kör megértéséhez mindenképp az odatartozó személyek *egyéb* politikai kapcsolatait kell felderíteni, további levéltári anyagokat (pl. Beck-hagyaték, Samassa-hagyaték, Czernin-iratok, Vajda-iratok stb.) kell feldolgozni. Két irányban célszerű tehát kutatni: a jelentések, levelek stb. segítségével a Belvedere-kör tevékenységét tisztázni, s további, kiegészítő anyagok bevonásával a műhely munkatársai mögöttes tevékenységét (pl. a keresztényszociális kapcsolatokat, arisztokráciához, a gazdasági élet egyes kulcsembereihez való viszonyukat) feltárni.

Mint ahogy a történettudomány számára az új- és legújabbkorból általában nincsenek szenzációs források, éppen úgy a Ferenc Ferdinánd hagyaték sem csodaforrás. A politikatörténet felszínén lebegő részkuriozitásokat, önmagukban véve rendkívül érdekes, de a társadalmi-politikai mozgás szempontjából végül is meglehetősen irreleváns adatokat kínál a kutatónak. Ha azonban a kutatás egyik fázisában a műhely szorosan vett tevékenységét, egy következő fázisban a munkatársaknak a műhelytől nem függő egyéb tevékenységét, mint az összpolitikai élet részét vizsgáljuk, akkor a szarajevói revolverlövésekkel szétkergetett összeesküvőklub bemutatása helyett valamivel többet, a Monarchia politikai struktúrájának a csúcsán megfigyelhető átrendeződés folyamatát, megrázkódtatásait rajzolhatjuk meg.

Orbán Sándor doktori disszertációjának vitája

Magyarországon a felszabadulás után az agrárviszonyok alakulásában két hatalmas, a magyar társadalom fejlődésének egészét, a dolgozó osztályok, elsősorban persze a parasztság sorsát döntően befolyásoló változás zajlott le: 1945 tavaszán a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása és a falusi nincstelének földhözjuttatása, 1958–1961/62 között pedig az egyéni gazdálkodásról a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés. A marxista történetírás, amely a polgári történettudománytól eltérően, korábban is nagy gondot fordított az agrárkérdés történetének feldolgozására, szinte kezdettől fogva megkülönböztetett figyelemmel kísérte a paraszti világ átalakulását. Az 1945-ös földreform története, a parasztság helyzetére, társadalmi összetételére gyakorolt hatása, a népi demokratikus agrárfejlődés főbb vonásai s a parasztság politikai szerepe nagyjában-egészében tisztázódtak. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének megvalósulása — néhány részletkérdéstől s egy-két a termelészövetkezet történetétől eltekintve — mindeddig feltáratlan maradt. S nem rendelkezünk olyan munkával sem, amely az 1945 utáni agrárfejlődést a maga egészében áttekintette volna. A kollektivizálás *folyamatának* tudományos feldolgozása Orbán Sándor nevéhez fűződik, s ő az első marxista kutató, aki kísérletet tett arra, hogy a mezőgazdasági viszonyokban az elmúlt három évtized alatt lezajlott két hatalmas fordulatot összefüggésben vizsgálja. A népi demokratikus és szocialista agrárfejlődés belső kapcsolatának elemzése jelentős új felismerésekhez vezetett, s árnyaltabb megvilágításba helyezett számos korábban leegyszerűsítve magyarázott kérdést. A „Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961” címmel az Akadémiai Kiadónál 1972-ben megjelent könyve komoly szakmai sikert aratott, s 1974-ben elnyerte az Akadémiai Kiadó nivódíját is. Orbán Sándor monográfiáját doktori értekezésként benyújtotta a Tudományos Minősítő Bizottsághoz. Alábbiakban a disszertáció 1974. június 24-én megtartott nyilvános vitájáról számolunk be.

*

Mivel Orbán Sándor munkája könyv alakban már korábban napvilágot látott, így részletes ismertetésére nem térünk ki. A Tézisek alapján csupán jelentősebb tudományos eredményeit foglaljuk röviden össze.

Az értekezés három részből áll. Az első az 1945 tavaszán végrehajtott földreform eredményeit és társadalmi hatását, valamint a népi demokratikus agrárátalakulás problémáit tekinti át, a második a mezőgazdaság szocialista átalakításának kezdeteit, a hibás agrárpolitika következményeit, s a hibák kijavítására tett kísérleteket mutatja be, míg a harmadik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének 1958–61 között lezajlott útját ábrázolja.

E szerkezeti felépítés a szerzőnek abból a tudományos meggyőződéséből fakad, hogy Magyarországon a demokratikus és a szocialista agrárátalakulás nem pusztán egymást követő történeti jelenségek voltak, hanem közöttük szoros tartalmi kapcsolat állt fenn. A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés nem következhetett volna be az 1945-ös földreform, a feudális eredetű nagybirtokrendszer radikális felszámolása nélkül. De a nagybirtokok felosztása önmagában — ha a kollektivizálás nem következik be — semmiképpen sem tudta volna megoldani az agrárkérdést. Nemcsak azért nem, mert a demokratikus agrárforradalom jellegénél fogva alkalmatlan arra, hogy tartós megoldást hozzon a parasztság számára, hanem főként azért nem, mert nem volt elég földterület a hatalmas agrárszegénység földhözjuttatásához. Jellemző, hogy a földreform után a paraszteszadoknak mintegy 47%-a, a családtagokkal együtt kb. 2 millió ember, maradt

5 katasztrális holdon aluli területtel rendelkező szegényparaszt, vagy teljesen nincstelen, bérmunkából élő agrárproletár. Ugyanakkor Orbán Sándor arra is rámutatott, hogy az agrárkérdést, a parasztságon belüli szociális feszültségek levezetését önmagában a mezőgazdaság szocialista átszervezésével szintén nem lehetett megoldani. A nagyarányú agrárszegénység és a gazdálkodás elmaradottságának felszámolása csak az egész nemzetgazdaság szerkezeti átalakításával, az ország nagyarányú iparosításával volt biztosítható.

Orbán Sándor szakított azokkal a korábbi megközelítésekkel, amelyek az agrárpolitikában, illetve az annak végrehajtásában jelentkező jobb- vagy baloldali elhajlásokban látták a mezőgazdaság fejlődésének, a parasztság helyzete javulásának fogyatékosságait és nehézségeit. Szerinte az okok mélyebben rejtlettek, s nemcsak az ún. „nagy politika” milyenségéből, hanem a nemzetgazdaság s az agrárstruktúra elmaradottságából és belső ellentmondásaiból adódtak. Az elfogadott elméleti álláspontokkal szemben kimutatta, hogy a szövetkezeti mozgalom kibontakozásában nem az egyéni gazdálkodás lehetőségeinek kimerülése, a parasztságon belüli ellentétek kiéleződése játszott elsősorban közre, hanem a falusi szegénység súlyos helyzete, s az abból való kiút keresése. Éppen ezért a mezőgazdaság szocialista szektorában nem következhetett be azonnali látványos fellendülés. De a kezdeti nehézségek nemcsak azzal függtek össze, hogy az első szövetkezők szegény emberek voltak, hanem azzal is, hogy a népgazdaság elkerülhetetlen átalakítása, az erőteljes iparosodás miatt a mezőgazdaság az indokoltnál kevesebb állami támogatást kapott, sőt inkább újabb terhek nehezédtek rá. Az állam az adók és árak révén jelentős összegeket vont el a mezőgazdaságból, s nemcsak a gazdagság középátlagát csökkentette, hanem a jobb gazdálkodó termelősövetkezetekét is. Mindez nehezítette a fejlődést és mérsékelte a tsz-ek vonzóerejét. S a következmény: a mezőgazdasági termelés stagnált vagy éppen visszaesett, a parasztlakosság igyekezett szabadulni földjeiktől. Ezeket az ellentmondásokat 1956 előtt a politikai vezetés hosszú ideig képtelen volt megoldani.

A mezőgazdaság tömeges átszervezésének időszakában (1958–1961 között) viszont az ipar növekvő munkaerőigénye s a mezőgazdaság fejlesztésének objektív szükséglete sürgette a szövetkezeti átszervezést. A belépők többsége a kis- és középparasztság sorából került ki, a szegényparasztság nagy részét addigra részben az ipari vállalatok, részben a mezőgazdasági nagyüzemek felszívták. Abban, hogy 1956 után a mezőgazdaság szocialista átszervezése meggyorsulhatott, a szerző véleménye szerint a helyes politika mellett nemcsak a szövetkezeti mozgalom korábbi megzsilárdult eredményeinek volt része, hanem az ipari fejlettség akkori fokának, az általános felhalmozás addig elért mértékének is. Így az átszervezés nem járt együtt a termelés csökkenésével, sőt éppen az ellenkezője történt: a fokozottabb állami támogatás, a modern agrártechnika elterjedése, a kemizálás és az új nagyhozamú gabonafajták bevezetése következtében a mezőgazdasági ártermelés folyamatosan növekedett.

Orbán Sándor korrigálta és több vonatkozásban átalakította azt a képet, amelyet a történetírás a magyar parasztság felszabadulása után a tagozódásáról, belső differenciálódásáról felvázolt. Kiindulásként elfogadta azokat a megállapításokat, amelyek a parasztság 1945 előtti rétegződésére vonatkoztak, de maga is konstataulta a parasztság belső felbomlása előrehaladásának mérséklődését. Felhívta a figyelmet azonban arra, hogy a parasztság felbomlása a földreform után sem gyorsult meg jelentősen, sőt inkább bizonyos nivellálódási tendencia jelentkezett. Kimutatta, hogy a gazdagparasztság számát, gazdasági-politikai erejét a földreform, majd a népi demokratikus agrárfejlődés komolyan korlátozta, s az agrárszegénység hatalmas tömegeihez képest, a felszabadulás után még kisebb helyet foglalt el a falu életében, mint korábban. Többek között ez az oka annak, hogy a parasztságon belüli ellentétek nem ösztönözték a dolgozó parasztságot arra, hogy a gazdagparasztsággal szemben az 50-es évek elején a szövetkezetekben keresenek menedéket. Sőt a kulákság ellen irányuló intézkedések gyakorta riasztólag hatottak. Amíg korábban a parasztság antifeudális akcióegységének megteremtése járt nehézségekkel, később a 40-es évek végétől a szövetkezési politika hatáskörét nem sikerült kellő mértékben a dolgozó parasztságra kiterjeszteni.

A parasztság rétegződésének alakulását jellemző nivellálódás 1949 után, a szocialista építés időszakában megerősödött. A gazdagparasztságot a központi rendszabályok korlátozták illetve helyenként likvidálták, a szegényparasztság létszámát az ipar és kisebb mértékben a termelősövetkezetek apasztották. Ha a nagybirtokrendszer szétzúzásával a parasztságra nehezedő felső nyomás szűnt meg, az iparosítással és a kollektivizálással az alsó nyomás mérséklődött, amely évtizedek óta leginkább feszítette a falusi kereteket.

Az 50-es években szinte végig ez a nivellálódás érvényesült, az akkor még többségben levő egyénileg gazdálkodó parasztság körében és a termelősövetkezeti parasztság

soraiban is, de ez a két tendencia független volt egymástól, bár egy ugyanazon jelenséget fejezték ki. E nivellálódásnak nem mond ellent, hogy az egyénileg dolgozó parasztság alsó rétegei kitevőre gyengültek, mert azok a kisebb parcellák ellenére is fenn tudták tartani magukat. Részben azért, mert egy részük a különböző megszorítások folytán került alacsonyabb birtokkategóriába és rendelkeztek még bizonyos tartalékokkal, másrészt azért, mert bevételüket ipari mnukavállalásból vagy más jövedelemforrásból is kiegészítették. A rétegeképződés szempontjából ez azt jelentette, hogy amíg a földreform után a parasztság egyes kategóriáinak valóságos rétegstátusa rendszerint elmaradt attól, amit a gazdaságterület kifejezett, az 50-es évek elején éppen fordítottja állt elő: a földterületük alapján olyanok is az alsó kategóriához tartozók lettek, akik valóságos státusuk és tudatuk szerint nem számíthatók azokhoz, mivel a föld mennyisége, mint rétegeképző tényező, egyre inkább vesztett jelentőségéből. Mind a kétféle egység-tendencia, mind az utóbbi látszat átmenetileg helytelen orientációkat váltott ki az MDP szövetségi politikájában.

Orbán Sándor az 50-es években érvényesülő nivellálódási tendenciákat pozitív jelenségnek tekinti, benne látja a parasztság történelmileg megkésétt felbomlásának sajátos befejeződését. A parasztság egyes rétegei ill. a közöttük lévő konzerváló tényezők megszűntek, a patriarchális parasztesalád és munkaszervezet visszavonhatatlanul bomlásnak indult, a várossal szembeni paraszti elzárkózás oldódott. Később az ötvenes évek elejére még jellemző egyéni és szervezetkezeti paraszti elkülönülés lazul, s ez által is könnyebbé vált az egységes termelőszövetkezeti parasztság kialakítása.

Befejezésül Orbán Sándor azt vizsgálta, hogy milyen új jelenségek, ellentmondások keletkeztek a paraszti struktúrában a mezőgazdaság szocialista átszervezése után, amelyek megoldása elkerülhetetlen volt ahhoz, hogy a szövetkezeti parasztság létrejöhessen és a szocialista társadalomba való batagoródása bekövetkezhesék.

Berend T. Iván opponensi véleményében először a monográfia érdemeiről beszélt. Kijelentette, hogy Orbán Sándor könyvét bizonyos szempontból szakaszhatárnak tekinti a legújabbkori történetírásban, mert a szerző azon kevesek közé tartozik, akik átlépték az 1948-as bűvös korszakhatárt, s mert a korábbi történeti munkáktól eltérően, elsősorban használt az 1956 utáni évek bemutatásánál eredeti, egykor szigorúan bizalmasan kezelt, levéltári dokumentumokat, közöttük az MSzMP KB első titkárának írásos állásfoglalását, a Politikai Bizottság elé került előterjesztéseket, vezető pártszervek belső vitáinak jegyzőkönyveit, intern számításokat, a párt agrárpolitikájára vonatkozó feljegyzéseket. Orbán Sándor kiválóan élt a friss forrásanyag adta ritka lehetőségekkel, s érdekes és újszerű kérdésfeltevéseivel és a korábbiaktól eltérő megközelítésével jelentős tudományos eredményekhez jutott.

Berend T. Iván fontos új eredménynek nevezte a demokratikus és a szocialista agrárforradalom összekapcsolódásának elemzését. Teljesen egyetértett a szerzővel abban, hogy a földreform nem oldotta, s nem oldhatta meg a három millió magyar agrárproletár problémáit, s a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés történelmi szükség-szerűség volt, s ennyiben valóban felismerhető a kapcsolódás a földosztás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése között. Vitatta azonban Orbán Sándor számításának helyességét, mely szerint a földreform után a szegényparasztság és az agrárproletariátus száma kb. két milliót tett ki, szerinte az agrárszegénység valóságos létszáma néhány százezer fővel kisebbre becsülhető.

Az ún. „kulák-kérdés” vizsgálatáról szólva az opponens aláhúzta, hogy a szerző mind a gazdagparasztság körülhatárolásában, gazdasági-társadalmi helyzete alakulásának bemutatásában, mint a kollektivizálás és a „kulák kérdés” összefüggéseinek feltárásában újat hozott. Elemzése nyomán tárul fel az egész gazdagparaszti problematika igazi súlya, s az agrárkérdésen túlmutató általános politikai hatása. Osztotta a szerzőnek azon, a szakirodalomban elfogadott nézettel szembehelyezkedő álláspontját, miszerint a földosztás nem a középparasztságot erősítette meg a legjobban, s nem a középparaszttal tette a falu központi figurájává.

Az 1953–56 közötti korszak gazdaság- és agrárpolitikája változásainak s a változások összetevőinek bemutatását Berend T. Iván külön is kiemelte. Figyelemreméltónak tartotta annak ábrázolását, hogy az 55-ös fordulat nem hirtelen, hanem csak lassan, vonatottan következett be, s az 1953 előtti súlyos hibák kijavítása folytatódott, s nem szűntek meg egycsapásra az 1953 júniusi határozat pozitív hatásai. Pl. az egyéni gazdaságok termelői árai 1955-ben alakultak a legkedvezőbbben, s tovább tartott a faluba való visszavándorlás is, amely egy évvel korábban kezdődött. Egyetértett a szerzővel abban is, hogy az 1955-ös fordulat után már kevesebb sikerrel lehetett visszatérni az 1953 előtti agrárpolitikához, a mezőgazdaság kollektivizálásának egy-oldalú erőltetéséhez.

A monográfia tudományos eredményei között Berend T. Iván kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a kollektivizálás utolsó szakasza feldolgozásának. Különösen a vártnál gyorsabban bekövetkező átszervezés, a szövetkezesítés belső „automatizmusa” okainak feltárását emelte ki. Maga is egyetértett azzal, hogy Magyarországon a parasztság zöme a szövetkezeti utat végül is nem valamiféle újkeletű differenciálódás vagy a parasztság gazdasági fejlődési lehetőségeinek kimerülése miatt választotta. Egyet értett a szerző azon megfogalmazásával, miszerint az egyénileg dolgozó parasztság elesettsége, elmaradottsága folytán vált a szövetkezeti átszervezés támogatójává.

Kritikai észrevételei során az opponens elsősorban azt tette szóvá, hogy Orbán Sándor jórészt lemondott a témájába vágó megelőző munkák teljesebb tudományos számbavételéről és kritikai feldolgozásáról. Hibáztatta, hogy nem hivatkozott Garamvölgyi Károly könyvére (Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Budapest, Kossuth kiadó, 1965), amely elsőként foglalkozott a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, s gazdag közigazdasági szempontjaival, bőséges statisztikai adataival, a kollektivizálás és a termelés alakulása összefüggéseinek feltárásával maradandó tudományos eredményekre jutott. Kifogásolta Szakács Sándor monográfiájának (A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971) mellőzését is. Nyomatékosan hangsúlyozta, a tudományosság alapvető követelménye, hogy az újonnan születő munkák szerzői gondosan számbavegyék a témájukban korábban megjelent tanulmányokat és monográfiákat, a másoktól átvett eredményekre pontosan hivatkozzanak, s ha kritikával élnek, vagy meghaladnak korábbi álláspontokat, precízen utaljanak a vitatott munkákra.

Bár Berend T. Iván meggyőzőnek és jogosultnak tartotta a két agrárforradalom történeti összefonódásának hangsúlyozását, mégis annak a nézetének adott hangot, hogy a demokratikus agrárátalakulás és a mezőgazdaság kollektivizálásának összekapcsolása a disszertációban túlzottan direkt, s azt a látszatot kelti, mintha a földosztásból közvetlenül következett volna a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségessége. Orbán Sándor maga is utal az átmenet bonyolultságra, de fejtegetései az olvasóban némi kétséget, bizonytalanságot hagynak. Ez egyrészt arra vezethető vissza, hogy a szerző nem vizsgálja a felszabadulás után kibontakozó paraszti szövetkezeti mozgalmat s annak problémáit. Ismeretes, hogy a földreform után helyenként valóságos „szövetkezeti láz” terjedt el. Nemesak a régi mezőgazdasági szövetkezetek egy része alakult újjá, hanem számos új agrárszövetkezet is létrejött, csaknem kizárólag az újonnan földhözjuttatottak kezdeményezésére. Kísérletek történtek termelőszövetkezetek alakítására. A szövetkezeti mozgalom 1947 végére komoly gazdasági és politikai erőt képviselt. A szocialista szövetkezeti mozgalom történetét aligha lehet bemutatni, ha nem térünk ki az előzményekre, az 1945–48 közötti demokratikus paraszti szövetkezeti mozgalomra, ha nem rajzoljuk meg annak társadalmi hátterét, ha nem tárjuk fel visszaesésének, felbomlásának okait – hangoztatta az opponens. Az olvasó hiányérzetei másrészt onnan adódnak, hogy Orbán Sándor az agrárátalakulás folyamatait túlzottan önmagukban vizsgálja. Bár helyenként utal összefüggésekre is, mégsem kapunk kellő kitekintést az agrárátalakulással együttjáró nagy társadalmi-gazdasági folyamatokra, amelyek a tágabb keretet és sok szempontból a meghatározó feltételeket biztosították az agrárátalakulás számára is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amint a földosztás nem lehetett abszolút megoldás a parasztság számára, ugyanúgy még a zökkenőmentes és ideális szocialista nagytulajdoni gazdálkodás sem orvosolhatta volna önmagában a parasztság alapvető gondjait. Az agrárnincstelenség felszámolása, a parasztság élet-színvonalának emelése szélesebb társadalmi-gazdasági átalakulás, a szocialista építés és iparosítás részeként volt csak megoldható.

Berend T. Iván számonkérte a szerzőtől a mezőgazdasági termelési viszonyok és termelőerők változásának és kölcsönös egymásrahatásának elemzését is. A termelőerők és a termelési viszonyok összefüggéséről az 1953–1955-ös fordulathoz a mezőgazdaság tömeges átszervezésének megindulásánál ugyan szó esik, de a monográfia egészében ez a kettős megközelítés mégsem érvényesül elég következetesen. Az értékelésnél jobban figyelembe kellett volna venni, hogy a két agrárforradalom mennyiben segítette elő a parasztság felemelkedését, s hogyan és mennyiben járult hozzá a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődéséhez, sőt ezen túlmenően, az ország egész gazdaságának modern átalakításához és fellendítéséhez.

Az opponens nehezményezte, hogy Orbán Sándor az MSzMP agrárpolitikájában 1957–58-ban lezajlott fordulatot eléggé elnagyoltan mutatta be, s nem tért ki az 1957-es agrárpolitikai tézisek és a Központi Bizottság 1958 decemberi határozata közötti eltérésekre. Nincs megmagyarázva a monográfiában, hogy mi az oka annak a szemlélet

változásnak, hogy az 1957-es agrárpolitikai tézisek még termelési, technikai, szociális és politikai tényezők együttes meglététől teszi függővé a tömeges átszervezés megindítását, addig az 1958-as KB határozat politikai-mozgalmi kérdések tekinteti a tsz-szervezés — legalábbis részleges — megkezdését. Ugyanakkor feltáratlan marad az is, hogy a helyes döntés nyomán, a kedvező politikai légkörben, politikai vezetés hogyan biztosította az átszervezés idején — mégis a feltételek összességének érvényesülését.

Berend T. Iván befejezésül megállapította: „...ha bizonyos, a fentiekben említett hibáktól nem is mentes, de vitathatatlanul magyértékű, alapvető jelentőségű tudományos munkáról van szó, amely egyedülálló értékű forrásanyagra épülve, tárja fel a felszabadulást követő szocialista agrárátalakulás fő folyamatait, s amely legközvetlenebb múltunk megértése mellett jelenünk megértéséhez, sőt jelenünk és követendő utunk formálásához is hozzájárulhat. Történeti munka aligha vállalkozhat többre.”

Balogh Sándor opponensi véleményében maga is először a disszertáció érdemeiről beszélt. Kiemelte a témaválasztás újszerűségét és a vizsgálódás komplex módszerét. Elismeréssel szőlt a felhasznált forrásanyag gazdagságáról, az elemzések elvi tisztaságáról, gondolati árnyaltságáról és a választékos stílusról. Berend T. Iván álláspontjával egybehangzóan állapította meg, hogy Orbán Sándor könyvét megkülönböztetett hely illeti meg a magyar marxista történetírásban, mert — mint mondotta — a munka „sok vonatkozásban összegezése és egyidejűleg jelentős továbbfejlesztése, lényeges új adatokkal való gazdagítása tulajdonképpen mindannak, ami eddig a felszabadulás utáni agrártörténeti kutatások terén történt”.

Az opponens kijelentette, hogy mivel a könyv már megjelent, így csak azokra a kritikai észrevételeire tér ki, amelyeket különösen fontosnak tart, s amelyeket a szerző jövőbeni kutatásai során felhasználhat.

Balogh Sándor nagyjában-egészében egyetértett az MDP szektáns agrárpolitikájának és gyakorlatának a könyvben található kritikájával, de kifogásolta, hogy Nagy Imre és környezetének jobboldali revizionista nézeteit és azok hatását Orbán Sándor csupán érinti, helyenként kritizálja, de beható vizsgálatukra nem tér ki. A revizionizmus jelentkezésének és érvényesülésének figyelembe vétele nélkül az 1953–56 közötti időszak politikai változásai nem érthetők, s értékelésük is megnehezül. A revizionizmus térhódítása külön tanulmány tárgyát képezhetné, akárcsak az agrárpolitika vonatkozásában is — mondotta.

Balogh Sándor szóvátette, hogy a szerző munkájában elsősorban a parasztság alsó és felső rétegei, a gazdagparasztság és a szegényparasztság helyzetének alakulását kíséri figyelemmel, ugyanakkor a kis- és középparasztság sorsával kevesebbet foglalkozik, elemzése vázlatosabb, a paraszti középrétegekről rajzolt képe halványabb. Véleménye szerint a gazdasági és politikai életben betöltött szerepe, jelentősége nem teszi egészen indokolttá a falusi burzsoázia megkülönböztetett kiemelését, még akkor sem, ha Rákosi és csoportja feleslegesen és eltúlzottan előtérbe állította a „kulák kérdést”, s olyan megoldást szorgalmazott, amely komoly károkat okozott a szocializmus építésében. Annak a felfogásának adott hangot, hogy az MDP agrárpolitikáját nem elsősorban a „kulák kérdésben” elkövetett hibák miatt kellene bírálni, hanem a középparasztsággal szemben tanúsított szektáns magatartása miatt. De hozzáfűzte, hogy ezzel egyáltalán nem akarja csökkenteni vagy kímélni a gazdagparasztsággal kapcsolatos politika torzulásait. Bírálta Orbán Sándornak a parasztburzsoázia fogalmáról, a gazdagparaszti birtok alsó határáról alkotott felfogását. Szerinte a szerző az indokolt-nál szűkkeblűben húzza meg a gazdagparasztságot elkülönítő határvonalat és nem vesz figyelembe olyan tényezőket, mint a belterjes mezőgazdasági kultúrák földrajzi elhelyezkedése, a bér munka alkalmazásának hazai sajátosságai, a járulékos jövedelemforrások stb.

Az opponens kijelentette, hogy a disszertáció hitelesen ábrázolja a „kettős feladat” megoldását, s helyesen mutatja be, hogy a mezőgazdaság átszervezésével egyidejűleg hogyan alakultak a mezőgazdasági termelés eredményei. Néhány vonatkozásban azonban árnyaltabb elemzést tartott volna szükségesnek. Így pl. az 1962-es bruttó termelési érték adatait jó lett volna az egyes szektorok szerint részletezni, s külön-külön is szemügyre venni. Figyelemre méltó, hogy az átszervezés végén a háztáji gazdaságok mintegy 31%-át termelték a mezőgazdaságból származó nemzeti jövedelemnek. Behatóbb magyarázatot érdemelt volna az is, hogy a nettó mezőgazdasági termelés 1960-tól négy éven keresztül miért maradt alatta a 30-as évek átlagának.

Balogh Sándor végül még indokolttnak tartotta volna, ha a szerző konkrétan szól a parasztság által fizetett megváltás összegéről s a munkásság reálbérének alaku-

lásáról, mert ez utóbbi pontos megállapítása nélkül nem lehetséges a munkásság és a parasztság anyagi helyzetét összehasonlítani.

Romány Pál, opponens társaihoz hasonlóan, felszólalásának elején Orbán Sándor vállalkozásának újszerűségét emelte ki, mind a témaválasztás, mind a megközelítés és az értékelés tekintetében. Berend T. Ivántól és Balogh Sándortól eltérően azonban kritikai észrevételei felsorolásának nagyobb teret szentelt.

Kifogásolta, hogy Orbán Sándor a felszabadulás utáni majd két évtized agrártörténetének kutatásában — a statisztikai adatok felhasználása mellett — döntően a Párttörténeti Intézet archivumának anyagaira támaszkodik. Véleménye szerint ezen belül is leszűkíti forrásbázisát azzal, hogy főleg az MDP KV mezőgazdasági osztályának a Politikai Bizottság számára készült, vagy eseti ügyekben született feljegyzéseit, elemzéseit használta, s nem nézte meg, hogy adott kérdésekben a politikai apparátus más területein — a Pártközpont szervezési terv-, pénzügy- ill. későbbi nevén államgazdasági osztályán — milyen állásfoglalások fogalmazódtak meg, mert a hasonló ügyek megítélése sem volt azonos. Sok esetben érdemes lett volna felkutatni, hogy az állam- és pártapparátus középső és alsó szintjein milyen vélemények alakultak ki, hisz közismert, hogy az 50-es évek elején a jelentékesen alaposan kozmetikázták a valóságot, s egyszerűen elhallgatták a bajokat. Nem túl szerencsés, hogy a szerző a mezőgazdasági osztály feljegyzéseire és határozat-tervezeteire hivatkozik olyan esetekben is, amikor adott kérdés-körben a publikált kormány- vagy miniszteri rendeletek pontosabb eligazítást tartalmaztak. A belső viták, nézeteltérések feltárása nem mellőzhető, de a folyamatok egészére mégis a meghozott döntések és azok jogi formulázásai, a különböző jogszabályok és intézkedések hatnak. Az sem világos, hogy Orbán Sándor miért nem hivatkozik a legmagasabb pártforum, a kongresszus témába vágó határozataira, s miért csak az irattári tervezetekre.

Romány Pál — Berend T. Ivánhoz hasonlóan — abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy a monográfia tudományos értékét növelte volna, ha vizsgálatait szélesebb alapokra helyezve, olyan tényezőket elemzésére is kitért volna, amelyek jelen voltak és közvetlenül is hatottak a szocialista agrárátalakulásra. Elsősorban azt tette szóvá, hogy Orbán Sándor nem tanulmányozta eléggé az állami gazdaságok szerepét, pedig azoknak a mindenkori agrárpolitika, nemcsak termelési, hanem üzemeltetési és szervezési kérdésekben is, példaadó szerepet szánt. A tagosítások nagy részére, amelyeknek káros voltát a szerző jól mutatja ki, közvetlenül az állami gazdaságok nagyüzemi területeinek kialakítása érdekében került sor, mert a parasztok által felajánlott földeket másként nem lehetett művelés alá vonni. Az állami mezőgazdasági nagyüzemek és a termelőszövetkezetek között egyes földterületek vagy majorságok igénybevétele miatt nézeteltérések keletkeztek. Az állami gazdaságok, a parasztság szemében a nagyüzemi gazdálkodás iskolapéldái voltak. Az 50-es évek elején, amikor különböző okoknál fogva veszteségesen gazdálkodtak, negatív hatást gyakoroltak a parasztság szövetkezési törekvéseire, de a 60-as évekre, amikor az állami támogatás következtében gazdaságilag rendbejöhettek, már a jó példát reprezentálták. A mezőgazdaság szocialista átszervezésében közreműködött az erdőgazdaság is (pl. szerfás istállók építésében), s kár, hogy a szerző ezt is említés nélkül hagyta.

A fentiek mellett az opponens számos részen két előző opponens véleményével találkozó kritikai megjegyzést tett. Szerinte ki kellett volna a szerzőnek térnie arra, hogy 1945 tavaszán milyen társadalmi-politikai körülmények tették lehetővé a földreform gyors végrehajtását, s hogyan oldották meg a volt földbirtokosok kiszorítását. Szerző elhanyagolta a polgári földreform-tervek bírálatát. Felrótta, hogy a disszertációból nem lehet megfelelő képet kapni arról, hogy a kulákság korlátozása valójában milyen méreteket öltött. Vitatta Orbán Sándor azon megállapításának helyességét, hogy a kollektivizálás időszakában a mezőgazdaság nem kapott megfelelő állami támogatást. Szerinte a szerzőnek jobban figyelembe kellett volna vennie, hogy az adott időszakokban az ország gazdasági lehetőségei mire adtak módot. Az 50-es évek elején nagyobb hitelnyújtással sem lehetett volna több gépet beszerezni, mert gépekben abszolút hiány volt. A gazdaságok kevéssé élhettek sajátos lehetőségeikkel. Ebben az időszakban fordult elő — mondotta —, hogy a kötelező vetésterv teljesítésére — sárban — lóhátról vetettek. Mindez aztán — más, a szerző által említett tényezőkkel együtt — az alacsony termésátlag állandósulásához és a csekély-jövedelem állandósulásához vezetett. Nem osztotta teljesen Orbán Sándornak a mezőgazdasági életszínvonalat bíráló megjegyzéseit sem. Az átszervezés befejezése után — hangsúlyozta — még mindig jelentős volt a kisüzemi, a háztáji termelés, így a mezőgazdasági felvásárlási árak általános emelése, az adott esetben a szövetkezeteknek kisebb, a magántermelőknek nagyobb bevétel jelentett volna. Nem véletlen, hogy később is főleg azoknak a termékeknek (a kenyér-

gabonának, kukoricának) az árát emelték, amelyeknek forgalomba kerülő döntő többségét a szocialista nagyüzemekben termelték. Az állati termékek jövedelmezőségét a nagyüzemi felár bevezetésével növelte az árpolitika.

Romány Pál a szerző felfogásától eltérően, nagyobb jelentőséget tulajdonított az ún. 3004-es kormányrendelet sorozatnak. Kijelentette hogy az évenként megújított rendelet eredményesen szolgálta a termelőszövetkezeti nagyüzemek fejlesztését, hozzájárult a javadalmazási rendszer megváltoztatásához, a jobb szakember ellátáshoz, a földjáradék kifizetésének biztosításához, és a jó hazai módszerek elterjesztéséhez.

Szóváltotta azt is, mivel könyvben kiadott munkáról van szó, hogy Orbán Sándor számos fogalmat nem magyaráz meg kellően. Így nem világítja meg, hogy mi volt a különbség a termelőszövetkezetek különböző típusai között, vagy mit kell érteni a búzaföld-adón. Nem tárja fel eléggé az ún. „kettős feladat” lényegét sem, pedig ez fontos hangsúlyt kapott az átszervezési kampányban. A kétlakiság fogalma sem eléggé tisztázott a disszertációban.

A felsorolt kritikái észrevételek — Romány Pál véleménye szerint — a munka tudományos eredményeit és erőnyeit nem kisebbítik. Orbán Sándor munkájának eredményei közül maga is azt emelte ki, hogy az meggyőzően bizonyítja: Magyarországon a felszabadulást követő két évtizedben valójában két agrárforradalom zajlott le, amelyek az egész paraszti világot átformálták; rámutat arra, hogy az ország gazdasági elmaradottsága társadalmi-politikai elmaradottságával függött össze, s kimutatja: a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán nyílt lehetőség az ipar nagyobbarányú fejlesztésére, a népgazdaság sokoldalú kiépítésére, és csak a kollektivizálás oldhatta meg az agrárkérdést és vele a politikai és társadalmi fejlődés egy egész sor nagy kérdését is. Erénye a munkának a szilárd elvi és politikai elkötelezettség, a politikai szempontból fontos problémák, elsősorban a munkás-paraszt szövetség sorsának gondos figyelemmel kísérése.

Orbán Sándor az opponenseknek adott válaszában először az értekezés keletkezésének körülményeiről, a témaválasztás szubjektív háttéréről s a feldolgozás során maga elé tűzött tudományos célokról szökött. Elmondotta, hogy őt valójában az a kérdés izgatta: „vajon miként alakul egy *alapjában* rég letűnt formáció *alapvető* osztályának *utóélete* a demokratikus és a szocialista átalakulások során?” Az már eddig is ismert volt, hogy a feudális maradványokkal terhelt polgári fejlődés nem teljesen bomlasztotta fel a parasztságot Magyarországon, és a tőkés társadalom sem integrálta olyan mértékben, mint a nyugat-európai országokban. Sőt, a felbomlás folyamata a két háború között erősen stagnált vagy inkább visszaesett, s a felbomlás mikéntjét sem a szüntelen differenciálódás nyomán előálló birtok- és üzemi koncentráció, illetve az alsó rétegek teljes proletarizálódása jellemezte, mint másutt. A parasztság felbomlásának felgyorsulása az 1945-ös földreform, s az azt követő népi demokratikus agrárfejlődés során sem következett be azonnal, s továbbra is csak nagyon lassú folyamatként érvényesült. A felszabadulás utáni társadalmi-politikai változások hatására a parasztság struktúrájában új jelenségek keletkeztek, s a régi folyamatok más formában jelentkeztek. A differenciálódás helyett nivellálódás, a koncentráció helyett a gazdaságok elaprózódása ment végbe, a patriarchális parasztságok száma nem csökken, hanem növekedett, a paraszti világ izoláltsága nem oldódott. A parasztság felbomlása eléggé egyoldalúan, a gazdaságok elaprózódásában s az agrártúlnépesedés erősen korlátozott csökkenésében valósult meg.

De amit az évszázados polgári fejlődés és a népi demokratikus átalakulás radikálizmusa sem tudott megoldani, azt a szocialista építés alig több mint egy évtizede véghez vitte: ha nem is fejezte be, de előrelendítette a parasztság egyfajta felbomlását, a gazdaságok és a termelőszervezők koncentrációját, s munkát adott azok számára, akiket a mezőgazdaság már nem tudott többé foglalkoztatni. A fáziseltolódás, a megkészttség ugyanakkor a megoldás korábbiaktól eltérő új módját is eredményezte. A parasztság nem egy antagonisztikus osztályellentétektől szabdalt társadalomba tagozódott be — mondotta Orbán Sándor —, s nem az agrárszegénység számbeli növekedése következett be, hanem éppen az ellenkezője, a mezőgazdaságból elvándorló paraszti rétegek az iparban s a szocialista népgazdaság más szektoraiban biztos megélhetést találtak, s a maradottak pedig a termelőszövetkezeti közös gazdaságok tagjaiként váltak más dolgozó rétegekkel egyenrangúvá. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével a parasztság felbomlása teljes egészében nem fejeződött be; nemcsak abban az értelemben, hogy teljesen megszabadult volna mindattól, amit a torz polgárosodás következtében magával hurcol, hanem abban az értelemben sem, hogy egységessé vált volna.

Orbán Sándor örömmel fogadta, hogy monográfiájának előbbiekben összegezett lényeges mondanivalója és egyéb tudományos eredményei opponenseinek egyértelműen

találkozott. Az elhangzott kritikai megjegyzésekre reflektálva, először a módszertani és a historiográfiai kérdésekre tért ki.

A forrásanyag bizonyosfokú egyoldalúságával kapcsolatban, amit Romány Pál vetett fel, elmondotta, hogy az MDP KV mezőgazdasági osztályának iratai mellett nem látta értelmét más osztályok anyagai átnézésének, mert ott valamilyen formában minden, a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdés napirendre került, s más pártszervek állásfoglalásainak is nyoma maradt. Kijelentette, hogy a jelentések „kozmetikázását”, „szépítését” nem korlátozni csak az első és középszintű szervekre, szerinte a kongresszusok dokumentumai és más párthatározatok sem voltak mentesek attól. A fontosabb határozatokat és jogszabályokat igyekezett felhasználni, de kétségeink adott kifejezést a tekintetben, hogy a jogszabályok kellő eligazítást nyújthatnak egy-egy kérdés-körben.

Könyvének historiográfiai hiányosságaira vonatkozóan elismerte, hogy Garamvölgyi Károly munkájának indokolatlanul kevés figyelmet szentelt. Szakács Sándor dolgozatát azonban nem használhatta, mert párhuzamosan készült sajátjával, s később jelent meg.

Áttérve a disszertációjának tartalmi kérdéseit érintő megjegyzésekre, vitába szállt opponenseinek azzal az állításával, hogy témáját túlságosan leszűkítette és az agrárátalakulást, s benne a parasztság sorsának változásait nem hozta eléggé összefüggésbe az ország általános gazdasági, társadalmi fejlődésével. Elmondotta, tudatosan körvonalazta vizsgálódásának körét, s szándékosan nem foglalkozott pl. az állami gazdaságok történetével, amit Romány Pál és Balogh Sándor számonkért, mert külön hatalmas feladatot jelentett volna, s mert valójában az állami gazdaságok dolgozói nem tartoznak a parasztsághoz. Néhány fontosabb ponton, így pl. az 1950-es évek eleji elvándorlás irányának elemzésénél, utalt az állami gazdaságok szerepére. Egyetértett Romány Pállal viszont abban, hogy az állami gazdaságok hosszú ideig nem tudták betölteni azt a szerepet, amit az agrárpolitika szánt nekik.

Kijelentette, hogy munkájában éppen azt igyekezett bizonyítani, hogy a parasztság szociális és gazdasági problémáinak megoldása túlmutat az agrárkérdés horizontján, s a megoldás csak az egész népgazdaság struktúrájának átalakításával és továbbfejlesztésével, a nagyarányú iparosítással képzelhető el, s utalt arra is, hogy az iparosítás, a városi lakosság növekedése milyen újabb feladatok elé állította a mezőgazdaságot. Tagadta, hogy nem vette volna eléggé figyelembe a népgazdaság teherbíróképességét, amikor a mezőgazdaságnak nyújtott szerényebb állami támogatást hibáztatta, vagy hogy nem tért volna ki a termelőeszközök elosztására, s a lakosság iparikk-ellátására. Fenntartotta azt a véleményét, hogy a mezőgazdaság is hozzájárult az iparosítás költségeihez, s ily módon maga is hozzájárult az agrárnépesség feleslege felszívódásának lehetőségéhez.

Berend T. Iván fogalmazta meg a mezőgazdasági termelési viszonyok és termelőerők együttes vizsgálatának igényét. Orbán Sándor részletesen bizonyította, hogy elemzéseinek alapját s értekezése felépítésének vázát éppen e marxista fogalom-pár alkotta. Szívesen írt volna a termelőerők és a termelési viszonyok harmonikus viszonyáról, arról, hogy a termelési viszonyok változása miképpen kedvezett szinte azonnal a termelőerők gyors fejlődésének, de fontosabbnak tartotta eme általános törvényszerűség konkrét érvényesülését, a részletekben jelentkező ellentmondásosságot bemutatni.

Orbán Sándor elfogadta azt a Balogh Sándor által megfogalmazott kívánást, hogy behatódobban kellett volna elemezni a Nagy Imre névvel fémjelzett revizionista nézetek térhódításait, s erre támaszkodva, néhány vonatkozásban határozottabban kellett volna állást foglalnia. Egyetértett azzal, hogy a kérdéskomplexumnak külön tanulmányt kellene szentelni, különösen az megvizsgálandó, hogy a revizionista elhajlásnak mennyiben voltak strukturális alapjai és mennyiben volt csak kompenzáció, a szektáns voluntarizmussal szemben jelentkező másirányú voluntarizmus. Megjegyezte azonban, hogy könyvében számos esetben kimutatta a revizionista nézetek hatását, bár azt is jelezte, hogy pl. az 1953 után a mezőgazdaságban érvényesülő pozitív tendenciák nem kapcsolódtak semmiféle revizionista irányzathoz. Felhívta a figyelmet arra, hogy egy vonatkozásban maga is hozzájárult a revizionista nézetek bírálatához, s ez: a középparasztosodás kérdésének megítélése. Nagy Imrének és környezetének egyik kedvenc tétele volt, hogy a földreform után a középparaszt vált a falu központi figurájává, s elmarasztalta a párt szövetségi politikáját azért, mert azt nem vette figyelembe. Ő viszont azt bizonyította, hogy a földreform és a demokratikus agrárátalakulás valójában nem teremtett jelentősebb középparaszti réteget. A paraszti struktúrában kibontakozó nivellálódás ennek eleve gátat vetett, s a középparaszti gazdaságok a háborús leromlás, a kellő állami támogatás hiánya és a nagy közterhek miatt, alig jövedelmeztek valamit..

Társadalmi-politikai súlya miatt nem is foglalkozott a középparasztsággal olyan behatóan mint a parasztság alsó és felső rétegeivel.

A gazdagparasztság kérdését Balogh Sándor és Romány Pál is szóba hozták. Orbán Sándor elmondotta, hogy ő a hazai agrárfejlődés sajátosságának tekinti, hogy Magyarországon nem alakult ki jelentősebb falusi burzsoázia, s az az 1945-ös földreform és a népi demokratikus agrárátalakulás során tovább korlátozódott. Értekezésében ezért foglalkozott a gazdagparasztság sorsával olyan részletesen, mert szerepét a korabeli politika messze eltúlozta, összekapcsolta a termelőszövetkezeti mozgalom indításával, s olyan módszereket alkalmazott vele szemben, amelyek súlyos károkat okoztak mind a gazdasági életben, mind az ország közéletében, s megingatták a középparasztság bizalmát. A szerző kitért a gazdagparasztság létszámának megállapításában követett módszerére, jelezvén, hogy a 25 kh-as alsó birtokhatár nem tartható, s azt magasabban kell megállapítani. Vizsgálatai során arra az eredményre jutott, hogy „a korabeli normák (földterület, kataszteri tiszta jövedelem, egyéb jövedelmek) szerint számított gazdagparasztságnak körülbelül még a fele sem tekinthető annak”. (Egyes összeírások 1948/49 fordulóján a kulákok számát kb. 70 000 körülire becsülték, a szerző szerint ebből 30—35 000 volt valóban gazdagparaszt.)

A továbbiakban Orbán Sándor az opponensek által felvetett kisebb jelentőségű kérdésekre a kronológiai sorrendet követve válaszolt. Utalt arra, hogy a földreform során megállapított megváltási összeg kifizetésére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, valószínűnek látszik, hogy nem lebecsülendő részét a parasztnak — a kollektivizálás tömeges megindulásáig — rendezték. A földreform-programok közül csak azokkal foglalkozott, amelyek ténylegesen hatottak a végrehajtásban.

A szerző nem értett egyet Berend T. Iván azon észrevételeivel, hogy túl direkt módon kapcsolná össze a demokratikus és szocialista agrárforradalmat. — „En elsősorban a többéves demokratikus agrárátalakulás teremtette helyzetet kapcsolom össze a szükség szálán (részben az átlagos üzemnagyságról, az árutermelés méreteiről és a növekvő szükségéről, részben a feszítő szociális problémákról szólva) a szocialista átalakulás kezdeteivel — jelentette ki —. Amikor szokatlanul nagy teret szentelek e kezdeteket bevezető vita főbb vonulatainak áttekintésére, és amikor bebizonyítom (amiről korábban nem igen olvastam), hogy nem voltak alapozottak azok az egyidejű állítások, hogy a kisüzemi keretek kinőttsége és valaminő újkeletű differenciálódás nyomán a »nagyhalak« falánksága, a sematikus értelmezett osztályharc hívta volna ki az átalakulás következő, szocialista fázisát, akkor, — úgy gondolom — egyáltalán nem e két folyamatot direkten és mechanikusan összekapcsolókkal lépek együtt, hanem valami egészen más úton haladok.” Abban viszont igazat adott opponensének, hogy az 1945—48 közötti szövetkezeti mozgalomra nem tért ki eléggé. Ennek részben az volt az oka, hogy az agrár-szövetkezetek történetét mások dolgozzák fel, részben az, hogy a falusi szövetkezeti mozgalom nem játszott komolyabb szerepet a termelőszövetkezetek szervezésének megindításában.

Nem osztotta Orbán Sándor Berend T. Iván ama véleményét sem, hogy a monográfiaiban nem kap kellő hangsúlyt az 1958-as agrárpolitikai fordulat. Megemlítette, hogy ez esetben nyilvánvalóan félreértésről van szó, hisz ő részletesen elemzi az 1957-es és az 1958-as határozatokat, sőt éppen azt igyekszik kimutatni, hogy azok alapján helyesen írták le az egyes paraszti rétegek helyzetét. A félreértés valószínűleg abból adódott, mondotta, hogy ő nem a korábbi határozatok felől, hanem a szocialista országokban lezajlott változásokból és a belső vitákból kiindulva jutott el a fordulatot jelentő 1958 decemberi határozathoz, s a tömeges átszervezés ábrázolásánál mindvégig figyelemmel kísérte ennek és a további határozatoknak érvényesülését.

Az ún. „kettős feladat” megvalósulásáról szólva Orbán Sándor kijelentette, hogy az átszervezés éveiben a termelőszövetkezeti nagyüzemekben nem sikerült a termelést növelni, ami persze azzal is összefügg, hogy az üzemi koncentráció és a gépesítés hatása azon nyomban nem mutatkozik a terméseredményekben, s az újonnan belépőknek is meg kell tanulniuk a gazdálkodás új módszereit. De ha a mezőgazdasági termelést globálisan vesszük, és számítjuk a háztáji és egyéni gazdaságok eredményeit is, akkor meggyőződéssel állítható, hogy sikerült e kettős feladatot, az átszervezés és a termelés növelését egyidejűleg megvalósítani.

Befejezésül Orbán Sándor az ún. kétlakiság kérdéséről szökött. Elmondotta, hogy e jelenségnek nagy jelentőséget tulajdonít a parasztság felbomlásában. Az ipari munkavállalásból származó jövedelem az ötvenes évek végén hozzájárult ahhoz, hogy a megcsappant területű parasztságok a nivellálódás irányába fejlődjenek, s a helyzetváltoztatás, a városi élettel, szokásokkal való megismerkedés, az új életrend és életritmus, elősegítette a patriarchális paraszti életforma felbomlásának meggyor-

sulását. A jövedelemszerzés e kettős forrása miatt nagyon nehéz megbízhatóan meghatározni a két alapvető osztály reáljövedelmének nagyságát, s csaknem lehetetlen elvégezni összehasonlításukat.

Orbán Sándor azzal fejezte be az opponenseknek adott válaszát, hogy teljesen tudatában van annak, hogy értekezése nem oldotta meg a felszabadulás után végbement hatalmas agrárátalakulások összes problémáit, de reméli, elősegíti azok jobb megértését, serkentőleg hat a további kutatásokra és ösztönzi a szakmai vitákat.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Orbán Sándornak a doktori fokozatot megítélte.

VIDA ISTVÁN

Kerekes Lajos doktori értekezésének vitájáról

Kerekes Lajos „Az Osztrák Köztársaság külpolitikája 1918—1922” c. doktori értekezésének nyilvános vitáját 1974. október 23-án tartották meg.

A disszertáció bevezetőjében a szerző arra mutatott rá, hogy a nemzetközi történeti irodalomban az utóbbi évtizedben egyre-másra jelentek meg az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását vizsgáló, az új nemzeti államok kialakulásának történeti feltételeivel foglalkozó tanulmányok, monográfiák, de ugyanilyen érdeklődés nyilvánult meg az 1938-as Anschluss történetének feldolgozása iránt.

Ausztria történetének a kettős Monarchia felbomlását követő időszakáról már jóval kevesebb történeti munka jelent meg, amit a források hozzáférhetetlensége magyarázott.

A szerző ezek után utalt arra, hogy az értekezés az első összefoglaló igényű munka, amelyik — a levéltári zárlat feloldása után — a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a bonni Auswärtiges Amt, valamint a budapesti Országos Levéltár külügyminisztériumi iratanyagát felhasználva igyekszik ábrázolni az osztrák köztársaság nemzetközi helyzetét az 1918 őszi átalakulást követő négy esztendőben.

A tárgyalt időszakban kifejezesebben jelentkeztek azok a problémák, amelyek az új Ausztria és vele összefüggésben a dunavölgyi területet érintették, s amelyek a következő évtizedek fejlődésére is meghatározó jelentőséggel bírtak.

Ilyen problémák voltak: a gazdasági nehézségek következtében felmerülő Anschluss-kérdés, s ezzel kapcsolatban a hatalmi érdekellentétek; az osztrák köztársaság államhatárainak kialakulása körüli harcok, melyek jelentősen befolyásolták Ausztria és a vele szomszédos államok későbbi kapcsolatát is.

A Habsburg-birodalom felbomlása következtében keletkezett hatalmi vákuum betöltésére versenyfutás kezdődött a Duna völgyében érdekelt nagyhatalmak között; ugyanakkor vetődött fel a közép-délkelet-európai területek gazdasági és politikai jövőjének igénye alapján a duna-konföderáció terve, de ezzel egyidejűleg aktivizálódtak a nemzeti elzárkózás ellentétes erői is.

A felsorolt problémák miatt a disszertáció Ausztria sorsán keresztül elemezni és ábrázolni igyekszik a dunavölgyi terület általános kérdéseit, választ keresve arra, hogy a békeszerződésben megalkotott osztrák köztársaság miért volt képtelen organikus beleilleszkedni az új dunavölgyi rendszerbe. Ugyanígy megpróbál választ keresni arra, hogy mi volt az oka az Anschluss-törekvések ismételt felszínre kerülésének, vagy arra, hogy a Monarchiát szétrobbantó progresszív erők miért nem tudták a dunavölgyi népek békés együttélésének tartós és szilárd rendszerét megteremteni, de hasonlóan súlyos kérdés az, hogy a Habsburg-birodalom elnyomó rendszerének összeomlása után miért lángoltak fel újból a nemzeti-nemzetiségi viszályok olyannyira, hogy Közép- és Délkelet-Európa a veszély óráiban teljesen tehetetlenné vált a békeszerződések revízióját követelő erők támadásával szemben.

Az értekezés első része az osztrák köztársaság önálló létének gazdasági és politikai problémáival foglalkozik.

E kérdéshez szervesen kapcsolódik az Anschluss-kérdés.

A köztársaság 1918. november 12-én történt kikiáltásával egyidejűleg az Ideiglenes Alkotmány leszögezte, hogy Németausztria csatlakozni kíván a német birodalomhoz. A szociáldemokrata vezetők — közöttük is elsősorban Otto Bauer — azt a fel fogást képviselték, hogy a Hohenzollern-dinasztia és a Habsburg-ház bukása lehetőséget ad arra, hogy visszatérjenek az 1848-as német forradalom nemzeti programjához és létre lehet hozni az egységes demokratikus német köztársaságot.

A dunai konföderáció gondolatában a francia uralkodó osztályok olyan törekvését látták, hogy a délkelet-európai konzervatív-polgári erőket átmentsék a forradalmi megrázkódtatások viharain.

Az osztrák szociáldemokraták Anschluss-törekvései kezdettől fogva súlyos ellentmondásokat hordoztak magukban, mert egy platformra kerültek a német nagytőke és militaristák azon elgondolásával, hogy az Anschluss révén új alakban valósítsák meg a Naumann-féle Mitteleuropa tervet és Ausztria bekebelezésével kárpótolták magukat a háborús vereségért.

Ugyanakkor az antant országok szociáldemokrata-munkáspárti körői hajlottak arra, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét az osztrák-német egyesülésre is kiterjesszék.

Otto Bauer külügyi államtitkár 1919. március 2-án Brockdorff-Rantzau német külügyminiszterrel titkos szerződést kötött az egyesülés politikai, gazdasági és közgazgatási feltételeinek előkészítéséről.

A májusban megindult béketárgyalásokon azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Franciaország — Olaszországtól és az utódállamoktól támogatva — nem hajlandó hozzájárulni az Anschluss végrehajtásához.

Otto Bauer lemondott, s az új külügyi államtitkár, Karl Renner, reálpolitikai megfontolásokból alárendelte magát a győztesek békefeltételeinek. A saint-germaini és versaillesi békeszerződések kimondták az Anschluss tilalmát és Németországot kötelezték a weimari alkotmány ilyen értelmű módosítására.

A békeszerződés ugyan kijelölte az új osztrák állam kereteit, de nem oldotta meg Ausztria gazdasági problémáit. Továbbra is bizonytalan volt Ausztria gazdasági életképessége és jövője.

A fejlett osztrák ipar a szükséges energiahordozóknak csupán egy tizedével rendelkezett, s az új vámhatárok, az önálló fizetési eszközök megteremtése az osztrák ipart váratlanul elvágta nyersanyagforrásaitól és értékesítési piacaitól.

A birodalmi méretekhez szabott állami bürokrácia, a termelés-irányító és értékesítési apparátus, a kétmillió s tőváros megoldhatatlan nehézségeket jelentett Ausztria számára.

A gazdasági-pénzügyi helyzet stabilizálása csak külső segítséggel volt megoldható.

Az antant hatalmak kezdetben kísérletet tesznek a dunai államok gazdasági közeledésére, de ezeket eleve zátonyra juttatták az autark gazdaságpolitikára való törekvések, valamint azok a félelmek, melyek Ausztria és Magyarország újólag kialakuló vezető szerepéhez kötődtek.

A háború után kiutalt segélyeket, kölcsönöket a lakosság élelmézésére kellett fordítani, s már 1919 elején nyilvánvalóvá vált, hogy csak a nagyhatalmak közös gazdasági segítségével lehet talpra állítani Ausztriát.

Több szanálási terv született, de eredményes megvalósításukat megakadályozták a győztes antant hatalmak között feszülő ellentétek.

1922 nyarára a gazdasági válság olyannyira elmélyült, hogy államválsággá szélesedett. A Seipel-kormány olyan tervvel foglalkozott, hogy a kormányhatalmat átruházza a győztes antant képviselőire.

A középeurópai békerendszer általános megrendülésétől félve a győztes hatalmak 1922 végén vállalták az osztrák szanálási pénzügyi áldozatait és a genfi jegyzőkönyv feltételeinek elfogadása után kiutalták Ausztria számára a népszövetségi kölcsönt.

Az értekezés részletesen foglalkozik az osztrák köztársaság határainak végső rendezését kísérő harcokkal és elemzi a szomszéd országokkal kialakult viszony változásait.

E vonatkozásban első probléma a szudétánemet lakosság hovatartozásának kérdése volt. Az Ideiglenes Osztrák Nemzetgyűlés a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva a szudétánemet területet Ausztriához csatolását követelte. A szudétánemetek jórésze viszont gazdasági érdekei miatt a cseh-morva medence egysége mellett szállt síkra. Ilyen értelemben döntött végül a párizsi békekonferencia is.

E konfliktus egy ideig árnyékot vetett Ausztria és Csehszlovákia kapcsolataira, de a Horthy-ellenforradalom és a Habsburg-restauráció fenyegetése már 1919 őszén fokozatos közeledést eredményezett a két ország között.

Ugyancsak súlyos összetűzésekhez vezetett a délkarintiai határvita a délszláv királysággal, amely e terület túlnyomóan szlovén jellegére hivatkozva azt magának követelte, s fegyverrel is igyekezett ennek érvényt szerezni. A tartományi kormány a benyomuló csapatokkal szemben állította fel a Heimwehrt és váltakozó sikerrel harcolt a terület megtartásáért. A békekonferencia népszavazást rendelt el ezen a területen, melyre 1920 októberében került sor.

A szlovén lakosság többsége Ausztria mellett döntött, szintén gazdasági megfontolások alapján.

A nyugati tartományokban ezzel egyidőben erőteljes elszakadási mozgalmak ndultak meg. Vorarlberg Svájcához kívánt csatlakozni, végül is Svájcban azok az erők kerekedtek felül, amelyek a hagyományos semlegességre, valamint az ország belső egyensúlyának megóvására hivatkozva elutasították a csatlakozni kívánó tartomány kérelmét, de a békekonzferencia is elutasította ezt a tervet.

Tirol tartomány önállósági törekvéseinek célja egy önálló Tirol köztársaság megalkotása lett volna az Olaszországhoz került tirolai területekkel. A békekonzferencián azonban Olaszország ragaszkodott a déltirolai területekhez. E kudarc után mozgalom indult a csak Bajorországra korlátozott Anschluss érdekében.

Az értekezés behatóan foglalkozik a Monarchia felbomlása után kialakuló viszony-nyal Ausztria és Magyarország között.

A Burgenland-kérdés már 1919 augusztusától súlyos konfliktusokat idézett elő a két ország viszonyában.

A magyar ellenforradalom vezetői nem voltak hajlandók elismerni a saint-germaini békeszerződés Burgenlandra vonatkozó végzéseit, s fegyveres bandáival megakadályozta, hogy Ausztria birtokába vegye az említett területet. A Burgenland-probléma 1921 végéig több fázison ment keresztül, s a határvíta ekkor már átlépte a közvetlen kapcsolatok körét, s a közép-európai békerendezés általános problémáinak tükröképpé vált; a dolgozat részletesen áttekinti ezeket a problémákat, foglalkozik a csehszlovák-jugoszláv korridor-terv megjelenésével és változásaival, a nagyhatalmak ezen területet érintő elgondolásaival, a soproni népszavazás körülményeivel, a határvíta megoldásának külső és belső tényezőivel.

Az osztrák köztársaság bilaterális kapcsolatainak tárgyalása mellett a dolgozat foglalkozik a dunavölgyi terület általános helyzetét érintő tervekkel és elgondolásokkal. Részletesen tárgyalja a német jobboldali körök dunavölgyi céljait, a Kapp-puccs után Bajorországból kiinduló nemzetközi szervezkedéssel, melynek célja Ausztria demokratikus rendjének megdöntésén keresztül egy Münchentől Budapestig terjedő ellenforradalmi revizionista államescsoport létrehozása volt.

A szovjetellenes intervenció háború idején Franciaország hajlandóságot mutatott arra, hogy támogassa a magyar területi igényeket és egy délnémet monarchista ütköző-állam megvalósításának terveit.

Ebben a helyzetben Ausztria kereste a közeledést Csehszlovákiához, s 1920 elején a status quo védelmére aláírták a csehszlovák-osztrák titkos szerződést (Renner-Beneš szerződés).

A szovjetellenes intervenció kudarca után Franciaország kénytelen volt átértékelni dunavölgyi politikáját, de befolyásos francia körök még 1921-ben is inkább a Habsburg-restauráció, mint a kisantant támogatása által kívánták dunavölgyi pozícióikat megerősíteni.

Az értekezés ebben a vonatkozásban tárgyalja a két Habsburg-restaurációs kísérletet, s különösen azt vizsgálja, hogy milyen hatást gyakorolt a dunavölgyi helyzet általános fejlődésére.

Ausztria politikai és gazdasági helyzetének teljes bizonytalansága állandóan napirenden tartotta az Anschluss-kérdést.

1921 tavaszán több tartományban tartottak Anschluss-népszavazást, ahol az osztrák-német egyesülés gondolata döntő többséget kapott. A békeszerződést aláíró nagyhatalmak ismételtlen foglalkoztak az Ausztriának nyújtandó gazdasági segítség kérdésével, de sokáig lehetetlen volt hatékony támogatásban részesíteni az országot, mert a köztük lévő ellentétek ezt megakadályozták.

A sikertelen genuai és londoni szanálási konferencia után Ignaz Seipel 1922 augusztusában — kihasználva a nagyhatalmak érdekellentéteit — Prágában, Berlinben és Veronában tárgyalásokat kezdett a vámunió megvalósításának lehetőségéről.

Ez a diplomáciai manőver elérte célját, mert a dunavölgyi status quo fenntartásában érdekelt nagyhatalmak vállalták az osztrák pénzügyi szanálás áldozatait és 1922. október 4-én aláírták a népszövetségi segélyakció alapjául szolgáló genfi jegyző-könyvet.

Ezzel sikerült megteremteni a pénzügyi stabilizáció feltételeit, s egyidejűleg azt is elérték, hogy az Anschluss-kérdés lekerült a napirendről. A genfi jegyzőkönyv aláírása fordulópontot jelentett az osztrák köztársaság nemzetközi helyzetében, mert a korábbi súlyos bizonytalanság helyébe a viszonylagos stabilizáció lépett.

Mérei Gyula akadémiai I. tag opponensi véleménye bevezetőjében rámutatott arra, hogy az 1918 és 1922 közötti időszak feltárásával a szerző elsőként ad összefoglaló képet az Osztrák Köztársaság külpolitikájáról, s ennek az eseményeknek a feldolgozása jelentős hiányt pótol.

Az opponens hangsúlyozta azt is, hogy metodikai, metodológiai szempontból is megfelel a disszertáció a követelményeknek, egyebekben pedig sajnálatát fejezte ki, hogy a szerzőnek nem volt módjában feldolgozni a prágai, belgrádi, bukaresti és római levéltárak anyagát, valamint a megírás idején még a kutatás számára hozzáférhetetlen párizsi levéltári forrásokat. A cseh forrásanyag hiányát — mutatott rá az opponens — nagyon érzi az olvasó például a Beneš és Teleki tárgyalásai vonatkozásában.

Az opponens a továbbiakban a források használatára és kritikájára vonatkozó észrevételeit mondotta el. Az 1919 februárjában Bernben tartott nemzetközi konferencia idején Haupt berni osztrák követ több osztrák szociáldemokrata politikussal beszélt az Anschluss-kérdésről. Ezzel kapcsolatban felvetette, hogy a szerző Haupt beszélgetéseiről készített feljegyzésain kívül miért nem használt más forrást, pl. azoknak a vezetőknek a beszámolóit, nyilatkozatait, akikkel az osztrák követ beszélt, a feljegyzésben olvashatók hitességének ellenőrzése végett.

A brucki tárgyalásokról szólva az opponens annak a véleményének adott hangot, hogy abban az esetben pusztán Gratz Gusztáv emlékiratai nem adnak kellő támpontot és információt az értékeléshez.

Élesebb lehetett volna a forráskritika — mondotta Mérei Gyula — a gödöllői francia—magyar szerződésről kapcsolatban, mert a szerző — az opponens nézete szerint megalapozatlanul — hitelesnek fogadja el Gratz 1945-ben lezárt kéziratát és egy 1939-ben megjelentetett angol nyelvű hivatalos magyar kiadványt, amelyek se nem cáfolják, se nem bizonyítják azt, hogy létrejött volna egy, az Anschluss-szal szembehelyezkedő szerződés.

A szerző minden vonatkozásban eleget tett annak a feltételnek — hangsúlyozta az opponens —, hogy a szakirodalomról kritikai historiográfiai áttekintést adjon, viszont hiányzik az egyes szerzők szemléleti hovatartozásának elemzése.

Tartalmi kérdések vonatkozásában az opponens a disszertáció legjobban sikerült részeinek tartotta azokat a fejezeteket, melyek az Anschluss-kérdést tárgyalják, s nagy érdeme a munkának az is, hogy kimutatja: a Habsburg-háznak és a Habsburg-restaurációnak a tábora milyen gyenge volt. Nagyon figyelemre méltónak találta az opponens a disszertáció azon részeit, melyekben a szerző bemutatja, hogy az osztrák nagytőke egyes csoportjai mennyire idegenkedtek Bauer Anschluss-terveitől.

A disszertáció egyéb erőnyei mellett az opponens külön kiemelte az egyes osztrák politikusokról néhány vonással jól megrajzolt sikerült portrészorozatot.

Az értekezés gazdasági fejezeteivel kapcsolatban Mérei Gyula kitért arra, hogy a szerző meggyőzi az olvasót arról, hogy Csehszlovákia, ipari fejlődése következtében, előbb-utóbb akkor sem félt volna el a Monarchia keretei között, ha nem következik be a birodalom összeomlása.

A tartalmi kérdésekhez kapcsolódó kritikai észrevételek közül elsőknek a progresszió erőinek és azok gyengeségének a kérdését emelte ki az opponens olyan vonatkozásban, hogy mindkét fogalmat tisztázni, pontosítani kellett volna a szerzőnek. Vajon a progresszió a kommunistákat, a szociáldemokráciát, vagy a forradalom, ill. a demokratikus reform valamennyi hívét értette? A gyengeséget az így értett progresszió összes erőire vonatkoztatta-e?

Megítélése szerint ugyanis az ausztro-marxista szociáldemokratákat és az ő célkitűzéseiket elfogadó haladó polgári elemeket értett ez alatt a szerző, s ezért mélyebben kellett volna elemezni a szocialista átalakulásról vallott nézeteiket, mert szocialista forradalomról való lemondás volt elsősorban a progresszív erők belső gyengeségének a forrása.

A szerző helyesen állapítja meg, hogy az osztrák gazdaság konszolidálását a szociáldemokraták belső erőkből akarták megvalósítani és elmarasztalták Seipelt, mert csak külföldi kölcsönök segítségével kívánta szanálni a gazdasági életet.

Az opponens viszont rámutatott arra is, hogy a reformista szociáldemokrácia nem volt hajlandó radikális antikapitalista rendszabályok életbeléptetésére, nem vette igénybe a forradalmi tömegeket, mert célja nem a polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztése, hanem a polgári demokrácia konszolidálása volt.

Hibáztatta az opponens azt, hogy a szerző az előszóban a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat és a Monarchia felbomlását külön hangsúly nélkül tette egymás mellé, holott a két esemény nem azonos nagyságrendű. Mérei Gyula helyesnek tartotta volna, ha a szerző Otto Bauernek a tőkés gazdasági integrációról vallott nézeteit és a háború alatti a Naumann tervvel kapcsolatos felfogását egybevetette volna az értekezésben tárgyaltakkal, mert így mélyebb megalapozást kaphattak volna Bauernek az összeomlás után kifejtett nézetei.

Az értekezésnek elemeznie kellett volna Bauernak — Anschluss-elgondolásával kapcsolatban — azokat a kijelentéseit, miszerint terve Marx és Engels német gazdasági örökségről kifejtett nézeteinek szellemében fogant. Rá kellett volna mutatnia Bauer eme hivatkozásának történetietlen jellegére.

Az opponens vitatta a szerzőnek azt a megállapítását, hogy Ausztria Csehszlovákiával együtt „nemcsak hogy méltányosan részesült a volt birodalom gazdasági örökségéből, de értékesebb részét kapta meg annál, mint a ráeső lakosság számaránya alapján megillette volna”; ezzel szemben azt állította, hogy nem az aránytalan elosztás, hanem a régi tudatos gazdaságpolitika eredménye volt az, hogy az új Csehszlovák állam területei voltak gazdaságilag a fejlettebbek.

Mérei Gyula kifogásolta azt is, hogy a szerző kritikátlanul vette át Gustav Stolper osztrák nacionalista hangvételű állításait, miszerint Bécs látta volna el a cseh-morva és a magyar gazdaságot kereskedőkkel, iparosokkal, technikusokkal és tudósokkal, amely mindkét terület vonatkozásában nyugodtan kétségbe vonható.

Bővebben elemezhetette volna a szerző az opponens szerint azt a lényeges kérdést, hogy miképp függ össze a paraszti-kispolgári elmaradottság, s ezen rétegek konzervatívizmusa a nacionalizmussal.

Az önállósulási törekvésekkel kapcsolatban a szerzőnek nemcsak utalni, hanem hangsúlyoznia kellett volna, hogy a tőkés érdekelletének húzódtak meg a háttérben, s emiatt nem mondtak le az utódállamok politikai vezetői csoportjai a Monarchiától való elszakadásról.

A szerzőnek a Duna-medence népeinek demokratikus föderációját valló felfogását az opponens bírálta, mert szerinte ebben az esetben „a nemzeti elven való felül-emelkedés” megfogalmazás a szupranacionalizmus elméletének frazeológiája kritikátlan átvételét látszik jelezni. A föderáció lényeges megvalósítását külső és belső okok egyaránt lehetetlenné tették.

Kétségbe vonta az opponens azt is, hogy a választókerületek eredményei alkalmasak lennének arra, hogy a függetlenségi politika 1918 előtti magyarországi híveinek arányát bizonyítsák, mert a magyar egyházi és világi nagybirtok nyomasztó befolyása a nem-magyar lakta területeken lehetetlenné tették, hogy a függetlenségi pártok nagyobb tömegbázissal rendelkezzenek. Ugyanez megfigyelhető magyar területeken is, elsősorban a Dunántúlon — hangsúlyozta az opponens.

Mérei Gyula vitába szállt a disszertációnak a magyar ellenforradalmi rendszer jellegéről szóló azon megállapításaival, melyek szerint a jobboldali radikalizmus a finánc-tőkétől és a nagybirtoktól teljesen autonóm, független erő volt; a maga részéről azt mondotta, hogy mindkettő ugyanannak az uralmi rendszernek két, egymástól mereven el nem választható alkotóeleme volt.

Befejezésül Mérei Gyula azt hangsúlyozta, hogy észrevételei inkább kiegészítő jellegűek és céljuk az, hogy a kiadásra kerülő munka jobb és pontosabb legyen, s a maga részéről a doktori fokozat odaítélését indokoltnak tartja és javasolja.

Berend T. Iván akadémiai I. tag opponensi véleménye bevezetőjében összefoglalta a disszertáció fő gondolatait, rámutatva, hogy az a történeti irodalmunkban annyira hiányzó egyetemes történeti kutatások reprezentatív eredménye, mely nemcsak nálunk, hanem a vizsgált országokban is újdonság, a téma első nemzetközi összefoglalása.

A következőkben utalt arra, hogy a szerző korábbi munkássága is már méltán aratott sikert, s bár korábbi munkáihoz képest „visszafelé” haladt a modern kor kutatásában, ez teljesen elfogadható, mert az első évek történetének feltárása nélkül a modern Ausztria fejlődése érthetetlen lenne.

A továbbiakban kritikai észrevételeit sorolta fel az opponens. A disszertáció gazdaságtörténeti fejezetének értékeléséről szólva elmondotta, hogy az egészében korrekt összefoglalása a témába vágó nemzetközi eredményeknek, amit mégis szóvá tesz, az egy-két vitatható megállapítás példáján keresztül egyfajta szerzői mentalitás bírálata.

Egy helyen azt írja a szerző — mutatott rá az opponens —, hogy „a gazdasági unió fenntartásához hiányoztak a közös érdekek”, egy másik helyen pedig leszögezi, hogy a cseh gazdaság fejlődése amúgyis szétrobbantotta volna a Monarchia osztrák hegemoniára épített struktúráját.

Ezekkel kapcsolatban jelentette ki, hogy a szerző kutatásaiban megállt egy pontnál, a nagy gonddal összegyűjtött igen gazdag anyag birtokában megelégedett az egykorú szemlélet hű visszaadásával, nem vállalkozott arra, hogy „a jelenségek mögé lásson”.

Az opponens véleménye szerint a fent idézett megállapítások egyszerűen a vizsgált korban elhangzott megideologizált megnyilatkozások.

Az opponens véleménye szerint az elmúlt tíz év kutatásai — s ezek közül első-

sorban az 1968-ban Bécsben megrendezett konferencia eredményeire hivatkozott — nem teszik teljesen megalapozottá a szerző fent idézett megállapításait.

Az opponens annak a véleményének adott hangot, hogy a disszertáció többi fejezeteit is az jellemzi, hogy a szerző nem mindig vállalkozik interpretációra.

A továbbiakban kifogásolta azt, hogy a szerző nem állította szembe a különböző Anschluss-terveket, mert — mint hivatkozott rá — „jól ismert... , hogy a szociáldemokrata Anschluss-tervekkel egyidőben, az 1918 és 1922 közötti években nagyon is ellentétes fogantatású és hátterű, kora-fasiszta Anschluss-tervek és törekvések is megfogalmazást nyertek és a politikai gyakorlat részévé váltak”. Mint például mutatott rá a Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, osztrák kora-náci párt tevékenységére, melynek vezetői közül Walter Riehl már ebben az időszakban a hitleri koncepció jegyében állította előtérbe az Anschluss-terveit.

Az opponens ezzel kapcsolatban hangsúlyozta azt, hogy a két szembenálló Anschluss-koncepció egyidejű megjelenése szükségessé teszi a társadalmi és osztályhátter, az ideológiai és politikai összefüggések alapos elemzését.

Az elemzés elmaradásának okát abban látta, hogy nem került sor az osztrák külpolitika belső társadalmi megalapozásának vizsgálatára. A gazdasági helyzet tárgyalásával kapcsolatban utalt arra, hogy az átmeneti állapotok leírása helyett jobb lett volna a gazdasági helyzet mélyebb feltárására, s ezen keresztül a gazdaság és külpolitika összefüggésének megalapozására törekedni.

A felsorolt elemzések elmaradása miatt a szerző könyvét az ún. tiszta diplomácia-történetek közé sorolta az opponens, azzal kiegészítve, hogy ebben a műfajban azt alaposnak, széleskörűen dokumentálnak alapvetőnek tartja.

Berend T. Iván ilyen megközelítésben csak egy kiegészítő megjegyzést tett, nevezetesen, hogy az angol, amerikai, francia forrásokat kevésbé vonja be témájának tárgyalásába, jóllehet azok sok esetben fontosak lehetnek.

Az opponens a disszertációt összességében jónak, alapvetőnek tartotta és elfogadásra javasolta.

Tokody Gyula kandidátus opponensi véleménye bevezetőjében a korszak rendkívüli fontosságáról szólt. Kiemelte, hogy az első világháború után született új államok új hatalmi kombinációkat eredményeztek, s ezáltal új formában vetődtek fel nemcsak a nemzetiségi kérdések, hanem a térség gazdasági, társadalmi és politikai problémái is.

Még ennél is fontosabbnak jelölte meg, hogy ebben a viszonylag rövid periódusban merült fel a világháború hatalmi potenciális lehetősége éppen Németország, a Monarchia politikai rendszerének felszámolása és a török birodalom összeomlása következtében.

Ilyen külpolitikai helyzetben az osztrák köztársaság számára is több, egymástól eléggé eltérő út nyílt meg kül- és belpolitikai téren egyaránt — emelte ki Tokody Gyula.

A Bajor és Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása jelezte az egyik követendő utat, de az osztrák szociáldemokrácia nem volt képes megújulásra, ezért ez a lehetőség kiaknázatlan maradt, mint „... az a másik külpolitikai lehetőség is, amelyet a történelem — tulajdonképpen már 1917 őszétől — megvalósításra felkínált, ti. a Szovjet-Oroszországgal való aktív együttműködés és egy, az antant túlsúlyát ellensúlyozni kívánó hatalmi csoportosulás létrehozása” — hangsúlyozta az opponens.

Németországban az 1918. november 9-én győzelemre jutott forradalom után a külpolitika elvi irányítása Hugo Haase személyében a centristák, a független szocialisták kezébe került. Az opponens rámutatott arra, hogy az a semleges álláspont, amelyet kialakítottak nem segítette új hatalmi kombináció létrejöttét, nem csökkentette Németországnak, az antant hatalmakkal szembeni kiszolgáltatottságát, Szovjet-Oroszországgal szemben pedig az intervenció hallgatóságos tudomásulvételét jelentette.

E lehetőségek kihasználatlansága miatt Ausztria és egész Közép-Európa számára csupán az Anschluss, a dunai konföderáció valamilyen formája, végül az egymástól elzárkózó, egymással szembenálló országokra bomlás lehetősége maradt nyitva.

Az opponens rámutatott arra, hogy Kerekes Lajos disszertációja nem tér ki az általa említett két lehetőségre, feltehetően azért, mert az osztrák külpolitika sem számolt ezekkel, mint reális lehetőségekkel. „... talán nem annyira a Szovjet-Oroszországgal szembeni gyűlölet, hanem inkább a proletárforradalom sikerébe vetett hit gyengesége miatt.”

Ausztria tulajdonképpen egyetlen megoldásnak az Anschluszt választotta, de ez egyben az önálló külpolitikáról való lemondás is jelentette.

Tokody Gyula aláhúzta, hogy ez „... mindennekelőtt a német nacionalizmus újbóli megerősödése miatt váltott ki a nagyhatalmakban és a szomszéd népekben gyanakvást és ellenkezést”.

Ezt a kérdést a disszertáció egészében gondosan és aprólékosan vizsgálja, megvilágítja társadalmi, politikai tartalmát, gazdasági hátterét, s megvilágítja kudarcának okait.

Tekintettel arra, hogy ez kulcskérdés volt, az opponens helyeselte központba állítását, s a szerző érdemének tudta be feldolgozását. Általános diplomáciatörténeti szempontból az Anschluss-kérdés teljes kibontása teszi különösen értékesé a disszertációt.

Az e kérdésben érdekelt országok közül elsörendű jelentősége volt Németország álláspontjának. Ezt a disszertáció sokoldalúan, a főbb német politikai irányzatok állásfoglalására is kitékintve mutatja be.

Az Anschluss-kérdés a német külpolitikában igen fontos helyet foglalt el különösen 1919 nyaráig-öszéig, a versaillesi, illetve a saint-germaini békeszerződések aláírásáig. Erre az időre tulajdonképpen minden politikai csoportosulás állást foglalt az Anschluss mellett, a Hugo Haase vezette Független Szociáldemokrata Párt amellet, hogy kész volt elismerni Ausztria önállóságát, kijelentette, hogy e tényből természetesenüleg következik: Ausztria — amennyiben óhajtja — bármikor csatlakozhat Németországhoz.

Az e kérdésben kialakult egység arra mutat — hangoztatta az opponens —, mint azt Kerekes Lajos is aláhúzza, hogy a német politikai irányzatok a wilsoni pontokra hivatkozva a nemzeti elvet tették külpolitikai törekvéseik alapjává.

Az opponens egyetértett a szerzővel abban, hogy az első világháború utáni Anschluss-mozgalmakat megkülönbözteti a későbbiektől, kihangsúlyozva az előbbieket progresszív jellegét, de Tokody Gyula szerint a kép teljességéhez tartozik, hogy Ausztria csatlakozása nem jelentette volna a progresszió erősödését nemzetközi ill. közép-európai szinten.

Egyrészt azért, mert ebben az időszakban Ausztria politikai struktúrája nem volt haladóbb, vagy kedvezőbb mint Németországé, másrészt a csatlakozás feltehetően erősítette volna a német birodalom föderatív jellegét, mert az osztrák szociáldemokraták és a keresztény szociálisok egyaránt a centralizáló törekvésekkel szemben foglaltak állást. Ilymódon Ausztria csatlakozása a túlsúlyt gyengítette volna, de nem lett volna képes megszüntetni.

„Végül az Anschluss esetleges megvalósulása a várható nemzetközi reakálás miatt sem eredményezhette volna a progresszió erősödését Európában” — hangsúlyozta az opponens.

Kerekes Lajos a disszertációban részletesen kitér arra, hogy mely országok elle-nezték határozottan az Anschlusst, tehát annak erőltetése egész Európában a nacionalista és jobboldali irányzatok befolyását növelte volna és tulajdonképpen kudarcra ellenére ebben az irányban hatott — mutatott rá Tokody Gyula.

Az opponens a maga részéről kijelentette, hogy a konföderációs formák feleltek volna meg leginkább az itt lakó népek érdekeinek, s a progresszió gyengeségét lehet abban látni, hogy a Habsburg-birodalom népeinek ezt nem sikerült megvalósítani.

A Duna-konföderáció megvalósítására irányuló kísérletek — mondotta az oppo-nens — „...rende meghiúsultak részben a cseh hegemoniatörekvések, részben az érintett országok egymás iránti bizalmatlansága, mindenekelőtt pedig a nagyhatalmak közötti ellentétek következtében”.

A megvalósultnál „...rosszabb megoldást Közép-Európa népei csak akkor találhattak volna, ha rekonstruálják a megdöntött politikai viszonyokat, vagy ha tétlenül nézik az Anschluss megvalósítását.” — jelentette ki Tokody Gyula.

Befejezésül az opponens a disszertáció legfőbb erényeiként a témáról adott összefoglaló képet és a részletes anyagfeltárást jelölte meg. A disszertáció minden vonatkozásban megfelel az akadémiai doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek, ezért elfogadását javasolta.

Kerekes Lajos az opponensi véleményekre válaszolva először Berend T. Iván azon észrevételére reflektált, melyben az opponens elismerte, hogy a disszertáció „in statu nascendi” ragadja meg azokat a történeti problémákat, amelyek nélkül a modernkori Ausztria fejlődése érthetetlen lenne.

Elmondotta: a kutatói kíváncsiság bírta rá, hogy a 30-as évek korábban kutatott időszakát elhagyva visszatérjen az osztrák köztársaság megszületését követő évek külpolitikájának vizsgálatára.

A kutatói kíváncsiság mellett természetesen szükség volt arra is, hogy a korábban zárt levéltári anyagokat kézhez kapja, amivel kapcsolatban köszönetét fejezte ki Prof. Mikoletzkyné és Anton Németnek, akik az osztrák külügyminisztériumi anyagokat egészükben a rendelkezésére bocsátották.

A tárgyalt időszakról elmondotta, hogy az természetesenüleg nemcsak az osztrák

köztársaság külpolitikájának alakulását foglalja magában, hanem szükségszerűen az akkori nemzetközi politika kardinális kérdéseit is.

Mindezek olyan szövevényes problémákat ölelnek fel, hogy több kérdés megnyugtató tisztázásához az opponensek kritikai észrevételeire volt szükség, amiért Kerekes Lajos köszönetét fejezte ki.

Kerekes Lajos ugyanakkor rámutatott arra, hogy az opponensek a történeti jelenségek egy részének megítélésében homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el, ami egyúttal szemlélteti az érintett elméleti problémák bonyolultságát.

A kritikai észrevételek közül először Berend és Mérei akadémikusoknak a forrásokat és módszertani kérdéseket érintő megjegyzéseire válaszolt. Elmondotta, hogy a párizsi, római, továbbá az ún. „utódállamok” levéltári anyagai egy része még ma sem áll a kutatók rendelkezésére, ill. egy részük zárolt volt az anyaggyűjtés idején. Egyúttal kifejezte azt a meggyőződését, hogy „... a volt Habsburg-birodalom területének 1918–19-es újjárendezéséből származó diplomáciatörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, nemzetközi jogi, etnográfiai és más összefüggések feldolgozása olyan hatalmas feladat lenne, hogy azt csak az érintett közép-délkelet-európai országok nagyszabású együttműködése alapján lehetne teljesíteni.”

Kerekes Lajos hangsúlyozta azt, hogy a téma megválasztásánál eleve számolt az előbb említett problémával, s ezért választotta az osztrák köztársaság külpolitikájának vizsgálatát, ami majdan a dunavölgyi újjárendezés általános problémáinak feldolgozásához segítséget nyújthat.

A Mérei Gyula által hiányolt historiográfiai összefoglalóval kapcsolatban Kerekes Lajos elmondotta, hogy a témát érintő kortársi és mai feldolgozásokból hiányzik a külpolitikai összefüggések vizsgálata, amely akkor érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a levéltári források csak a közelmúltban szabadultak fel.

A forráskritikai észrevételekkel kapcsolatban — miszerint nem elég a II. Internacionálé berni konferenciájának az osztrák ügygel kapcsolatos álláspontját Haupt osztrák követ jelentésein keresztül vizsgálni, a Teleki és Benes tárgyalásait, az 1938-ban kiadott okmánykötetet és az ún. „gödöllői szerződést” Gratz állításai szerint tárgyalni — az elsőre felhozta Julius Braunthalnak az Internacionálé történetéről írt háromkötetes munkáját, amelyben Haupt jelentéseit, miszerint a Bernben összegyűlt szocialista vezeték az Anschlusst szinte egyhangúlag a nemzeti önrendelkezési jogból folyó természetes követelésnek tekintették, egyértelműen hitelesítik az Állandó Biztonság határozatait.

A többi kérdéssel kapcsolatban további forrásokat még nem sikerült találnia — mondotta Kerekes Lajos.

Mindhárom opponens — különböző összefüggésekben — érintette az ausztrómarxizmus kérdését, s azt az igényt fejezték ki — különösen Mérei Gyula —, hogy ezen irányzat elméleti genezisést és magatartásának behatóbb elemzését is el kellett volna végezni. Kerekes Lajos azt hangsúlyozta, hogy egy külpolitikai témát tárgyaló értekezésről nem lehet megkívánni, hogy behatóbb elemzést nyújtson a tárgyalt időszakban szereplő politikai irányzatokról, ill. csak annyiban helyes ennek az igénynek megfelelni, amennyiben a szóban forgó irányzatok eszmerendszerének bizonyos elemei elválaszthatatlan összefüggésben vannak a tárgyalt külpolitikai kérdésekkel.

A Mérei Gyula által felvetett kérdésre, mely a progresszió fogalmát érinti, Kerekes Lajos elmondotta, hogy az opponens szűkebben értelmezte a disszertáció alapján a fogalmat, mint ahogy az a szerző szándékában állott. A szerző a progresszió fogalmába tartozandónak mondotta „... mindazokat a forradalmi és demokratikus erőket, amelyek a világháború végén harcba indultak a dualista Monarchia átalakításáért”. Ebbe az áramlatba éppúgy beletartoztak a kommunisták, mint az ausztrómarxisták, a szociáldemokraták, vagy a demokratikus nemzeti célokért küzdő liberálisok és polgári radikálisok. Kerekes Lajos leszögezte, hogy ezeket az irányzatokat csak bizonyos ideig és bizonyos kérdésekben lehet a „progresszió” gyűjtőfogalom alatt összefoglalni, s kifejezte azt a meggyőződését, hogy disszertációjában is így használta a fogalmat.

Mérei Gyulának arra a megjegyzésére, hogy Otto Bauer nem vette figyelembe az Anschluss-kérdés erőltetésénél, hogy az osztrák-német nemzet nem azonos a német nemzettel, Kerekes Lajos azt válaszolta, hogy megítélése szerint az önálló osztrák nemzet egy viszonylag hosszabb történeti fejlődés eredménye, amelyben az 1918-as összeomlás fontos lépésszök volt ugyan, de nem jelentette az önálló nemzetét válás befejező aktusát. Rámutatott arra, hogy a felbomlást követő 1–2 évben nem volt olyan politikai irányzat Ausztriában, amelyik az önálló osztrák nemzet platformján állott volna. A politikai irányzatok különféle megoldásokat kerestek, de egyvalamiben közös állásponton voltak, nevezetesen abban, hogy egyik sem akart önálló Ausztriát — hangsúlyozta a szerző.

Kerekes Lajos elfogadta Mérei Gyula azon kritikai észrevételének jogosságát, mely szerint kritikailag kell értékelni a szociáldemokratáknak Marx és Engels 1848-as nyilatkozatainak az Anschluss igazolására való felhasználását.

A szerző teljesen egyetértett Berend T. Iván azon megjegyzésével, hogy a „gazdasági unió fenntartásához nem hiányoztak a közös érdekek, csak úgy vélték, akik döntettek”.

Nem értett viszont egyet azzal a megjegyzésével, hogy a disszertáció nem tartalmaz új eredményeket gazdaságtörténeti vonatkozásban, s példaként hozta fel azt, hogy a munka új szempontból igyekszik felvetni az országhoz képest túlméretezett főváros létéből fakadó nehézségeket, vagy a nagyhatalmak szanalási terveinek ismeretetését, a pozsonyi gazdasági parlament tervének bemutatását.

Mérei Gyula egyik bíráló megjegyzésében a szerző fejtegetéseire azt mondta, hogy azokban a szupranacionális, integrációs elméletek frazeológiáját veszi át; ugyanazokkal a részekkel Tokody Gyula egyetértett és nem látott okot arra, hogy az említett hatásokat fedezze fel bennük — mondotta Kerekes Lajos.

A szerző nyomatékosan hangsúlyozta, hogy bár „...formálisan felvethető a hasonlóság a mai szupranacionális frazeológiával, a formális hasonlóság mellett azonban diametráisan eltérő lényegről van ebben az esetben szó”.

Igazat adott viszont az opponensnek abban, hogy a „nemzeti elven való felül-emelkedés” megfogalmazás nem szerencsés, ezért indokoltnak tartotta, hogy a szövegben ezt a részt módosítsa.

Befejezésül elmondotta, hogy a megválaszolatlanul hagyott kritikai észrevételeket elfogadja, s azokat a munka végleges formába öntésekor figyelembe veszi. Köszönetét fejezte ki Zsigmond László akadémikusnak azért, hogy segítette munkájában és az opponenseknek a segítőkész kritikai észrevételeikért.

A Bíráló Bizottság határozatában javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Kerekes Lajosnak ítélje oda a történelemtudományok doktora fokozatot.

PÁL LAJOS

TÖRTÉNETI IRODALOM

KRISTÓ GYULA:

A XI. SZÁZADI HERCEGSÉG TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 134 l.)

A magyarországi dukátus problémája már régóta foglalkoztatja kutatóinkat. A korai történetünket vizsgáló szerzők többsége valamilyen vonatkozásban megemlékezik az intézményről, monografikus feldolgoása mégis napjainkig, Kristó Gyula — hézagpótlónak mondható — könyvéig váratott magára.

Az öt fejezetre tagolódo munka első részében a kora középkori Európa analóg intézményeit tekinti át a szerző. Ennek során a VI. — X. századi nyugati és keleti frank államalakulatokat és uralmi viszonyokat vizsgálja, majd a kijevei Rusz és a nagy-morva állam területén az ezredforduló táján, ill. azt megelőzően kialakult részfejedelemségek bemutatása következik. A morvák örökébe lépő korai cseh állam a XI. századi magyarországi hercegség kialakulásával egy időben szintén részfejedelemségekre szakadt, s többször felosztották az országot az ezredforduló, majd a XII. század lengyel uralkodói is. Az egyes országok fejlődése — a korai feudalizmus törvényszerűségeinek megfelelően — számos ponton mutat rokon vonásokat. A főurak részéről a központi hatalom gyengítésének a legeredményesebb módszere a korai feudális monarchia kezdeti szakaszában olyan dukok aspirációinak a támogatása volt, akik jogot formáltak saját területekre.

A magyarországi dukátus kezdeteiről írva a szerző bírálja azt — az Anonymus művén alapuló — felfogást, amely szerint a dukátus már a X. században fennállt volna. Álláspontja szerint Koppányt valószínűleg az Árpád-házhoz tartozás jogán illette meg a dux cím, bár az a kitétel, hogy Koppány somogyi dux volt, felveti annak a gyanúját is, hogy Géza megosztotta vele a Dunántúlon elterülő Árpád törzsi területeken. Ha így történt is, a részuralmi rendszer ekkor még nem állandósulhatott: Koppány elbukott Istvánnal szemben, az ezredforduló után a korai okleveleinkben előforduló dux címek német oklevelekből való átvételek; István fiáról, Imréről és Péterről pedig nem mutatható ki, hogy a dux titulussal országrészt is kaptak volna. Az Aba Sámuel alatt szereplő (az Altaichi Évkönyvben említett) dukátus hadvezérség volt, így a szerző végül a krónikás utalást fogadja el: Magyarországnak az első felosztása I. András és az általa Lengyelországból hazahívott Béla közt történt meg, s ennek eredményeként Béla a magyar állami terület harmadának ura, duxa lett.

A következő fejezet a királyság és a hercegség András- és Salamon-kori küzdelmeit tekinti át. András és Béla összecsapásából az utóbbi került ki győztesen: a dux legyőzte a rextet, maga lett rex. Salamon idején — miután Géza lengyel segítséggel kierőszakolta az ország felosztását — a szerző felfogása szerint egyedül Géza jutott dukátushoz, Magyarországon tehát nem változott a dukátusok száma a dinasztia férfi tagjainak s számától függően: az ország két részre, a király és a herceg területére osztása stabilizálódott, bár Kristó nem zárkózik el attól a feltevéstől, hogy Géza dux részellette a dukátusban testvéreit, Lászlót és (talán) Lampertet. Salamon és Géza közt a békés, együttes fellépésektől jellemzett és szép külpolitikai sikereket eredményező évek után ismét megromlott a viszony: Mogyoródnál a dux újfent legyőzte a rextet. A következő időszakot, Géza és László korát a királyság és a hercegség „megbékélése” jellemzi: a szerző szerint a dukátus ekkor a királyi hatalommal teljes összhangban a feudalizmus megerősítésén, az új társadalmi renddel szembeszegülők megtörésén fáradozott.

Az utolsó nagyobb fejezet a XI—XII. század fordulóját tárgyalja, amikor Kálmán király, Álmos a dukátus ura lett. A feudalizmus megszilárdulásával az uralkodó osztálynak (az új társadalmi rend ellen küzdők letörésére) korábban lekötött energiái jórészt felszabadultak, s így a király és a herceg egy-egy nagyúri érdekesoport élén ismét szembe kerültek egymással. A küzdelem ezúttal a király javára dőlt el: Kálmán először hercegségtől fosztotta meg Álmost, majd — miután az továbbra is ellene tört — fiával és főembereivel együtt megvakíttatta. Hazánk fejlődése így egy időre elkanyarodott a feudális

széttagolódás és anarchia közvetlen veszélyeitől, s a XII. században a partikularizmus erői más megoldást, az országnak trónkövetelő, ellenkirály állításával történő megosztását választották. A XII. század elején Kristó lezárja vizsgálatait, s — e helyütt — nem tekinti feladatának az erdélyi vajdaság, a horvát, dalmát bánságok és a későbbi hercegségek történetének a bemutatását sem.

Kristó munkáját a marxista látásmód jellemzi, amelyhez széles forrásismeret és nyelvtudás járul. Külön érdeme, hogy — a francia, a német és az orosz mellett — a cseh, a szlovák és a lengyel kutatások eredményeit is az illető országok anyanyelvén megjelent modern összefoglalásokból veszi át. (Ugyanakkor a nemzetközi párhuzamokat tárgyaló fejezet munkája arányait tekintve túl terjedelmesnek, elméretezettnek tűnik.) Igen tanulságosak könyve azon részei, amelyekben az egy-egy kérdéskörhöz kapcsolódó eddigi kutatások eredményeit ismerteti, s az egyes, egymásnak többször ellentmondó szerzők álláspontjait konfrontáltatva, olykor egyiket a másikak cáfolva, kritikával veszi bonckés alá a különböző problémákra adott válaszokat, mutatja ki a logikai réseket. Ismerve XI. századi történetünk forrásbázisát, természetes, hogy minden, a korszakkal foglalkozó és új eredményeket felmutatni kívánó kutató kénytelen munkájában olyan krónikafejezetekre támaszkodni, amelyek kora és hitelt érdemlő volta vitatott, s egyetlen szerző sem tudja elkerülni, hogy a források ellentmondásait, hallgatását ne kelljen többé-kevésbé merész következtetésekkel feloldania, pótolnia. Maga Kristó sem kivétel ez alól, s az ő kiváló intuícióval felépített fejtegetéseit követve — a többi szerző bírálata után felfokozott kritikai érzékkel — úgy érzi az olvasó, hogy a munkában közölt új állítások sem mindig támadhatatlanok, olykor az új álláspont nem tűnik meggyőzőbbnek az előzőnél, elvetett-nél, módosított-nál. Így pl. kételyei maradnak az olvasónak azzal a koncepcióval kapcsolatban, amely 1046 után a dukátus feladatát a szökevények, az ország peremterületeire menekülő kóborok feudalizációjában, féken tartásában látja. Egy országos méretű „pogánylázadás” kétségtelenül szükségessé tehetett egy erős államhatalmi szervet a felkeltek letörésére, amíg a harc folyt. De mi szükség lehetett a dukátusra Vataék veresége után az ország periferiájára (a szélrózsa különböző irányába) menekülő, katonailag már leverett alávetendőkkel szemben, akiknek a feudalizációjára a helyi államhatalmi szervek (ispánok) sokkal alkalmasabbak lehetnek. Nem kívánjuk lebecsülni a feudális függésbe vetés ellen küzdő kóborok, szökevények osztályharcának a jelentőségét, de milyen adatok bizonyítják, hogy a feudális Magyarország éppen a dukátus formájában lépett fel vele szemben? Nem tartandó-e fenn inkább a hagyományos, marxista történetírásunk (Lederer Emma) által is vallott felfogás, amely a hercegségben „csak” a feudális szétदारabolódás első nyomát látja, s nem elegendő-e e koncepción belül maradva a feudális viszonyok fejletlenségét s az ebből fakadó sajátosságokat hangsúlyozni? Így a dukátus „kettős arculatából” az egyik funkció eltűnne, de a megmaradt annál hihetőbben állna előttünk.

Magunk is valljuk és hangsúlyozzuk a feudális korban az ítélkezés-politika jelentőségét, de nem túl merész hipotézis-e a László II. törvényének 6. cikkelyében szereplő „és ha nagyobb vagyona volt, mint a bírónak, veszítse el” kitéltet a hatalmi bázisukat valamilyen módon megőrzött, de ideológiájukat tekintve a régihez, a pogánysághoz szító urak ellen fordítani? (103–104. l.) Az, hogy a bíró igaznak bizonyult vádlójával szemben az istenítéletben, feljogosít-e ilyen következtetésre? Végül a zselicszentjakabi oklevélben szereplő „principum nostrorum benevolentia” kitéltet illetően Kumorovitz L. Bernát következtetése, amely szerint (az oklevél 1061-es, ill. 1066-os kiállítási idejétől függően) a „principes” I. Béla királlyal és Géza herceggel, ill. Salamon királlyal és Gézával lehet azonos, valószínűbbnek tűnik, mint a „principes” szukcesszív értelemben való felfogása és András királyra, valamint Béla királyra való vonatkoztatása (61. l.).

Úgy véljük, Kristó Gyula munkája nagy erudícióval megírt alkotás, amely méltán érdemel figyelmet, s amely még sok vitát fog kiváltani.

BERTÉNYI IVÁN

SÁRKÖZI ZOLTÁN:

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK 1848—1849-BEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 99 l.)

A szakirodalom eddigi eredményeit sajtó- és levéltári kutatásaival kiegészítve mutatja be Sárközi első ízben a magyar történetírásban az erdélyi szászok 1848—1849-es történetének fontosnak tartott mozzanatait. A szerző a valós történeti problémákra érzékeny történész feladatának tudatában keresi a kortársak igazát és felelősségét. Az irányzatok és egyének értékelésében mércéje az, hogy azok milyen szerepet játszottak a forradalom és ellenforradalom küzdelmében. Felhívja a figyelmet a magyar kormány nemzetiségi politikájának fogyatékosaira és korlátaira, az egyedi szélsőséges megnyilvánulásokat pedig elkülöníti ennek a politikának tartósan jellemző irányvonalától. Arra az eredményre jut, hogy a szászokat a horvátokhoz hasonlóan nem érték olyan sérelmek, mint a magyarországi szerbeket, szlovákokat és románokat, hiszen mind a kormány, mind az unióbizottság és később a magyar kormánybiztosok is elismerték a szász autonómia sok elemét.

Könyve hiányt pótol a magyar szakirodalomban azzal is, hogy felhívja a figyelmet a szász nemzeti mozgalom unióbarát progresszív szárnyára. Ennek hangadói az iparilag fejlettebb, gazdaságilag viszonylag prosperáló városok (Brassó, Segesvár) polgárságának képviselői voltak. Nemzetük fejlődését biztosítva látták a magyar progresszió által teremtetett liberális államrendszer keretei között, bízva a német nemzeti egység megvalósulásában is a Habsburg-birodalom ellenében. Konkrét példákkal érzékeltetve, hogy akkor „az erdélyi szász unionisták többségükben liberálisok vagy reformerek, míg az antiunionisták ugyanilyen arányban konzervatívok és aulikusok voltak”, módszertanilag is példamutatóan hangsúlyozza Sárközi, hogy mindkét irányzat képviselőinek a társadalmi haladáshoz való viszonyát egyénileg is kell vizsgálni.

Eddigi kutatásai eredményeihez híven válaszol fel Stephan Ludwigh Roth tragédiába torkolló pályájának mozzanatait: Roth már a francia forradalom hírére felajánlotta az udvarnak a fegyveres felkelés megszervezését a Habsburg-ház védelmében, majd egy rövid időszak után, amikor az uniót is, részben annak progresszív tartalma miatt, hajlandó lett volna elfogadni, az ellenforradalom oldalára állt 1848 őszén. De mint a szerző hangsúlyozza, Rothnak „a románok nemzeti egyenjogúságát támogató politikája és 1849 januárjában a német, magyar és román nyelv párhuzamos használata ügyében tett intézkedései[. . .] korunkig előremutató cselekedetek voltak”. Az unió körüli küzdelmek bonyolult problematikájába is mélyebb betekintést tett volna lehetővé azonban Rothnak a Siebenbürger Wochenblatt 1848. május 15-i számában megjelent cikkének elemzése. Ebben ugyanis ő a nemzeti egyenjogúság követelményének általánosságban való hangsúlyozásán túlmenően konkrétan kifejti, hogy a román negyedik törvényes nemzetként kell elismerni és az alkotmányos összbirodalmon belüli autonóm Erdély országgyűlésén a négy törvényes nemzet (magyar, székely, szász és román) egy-egy szavazatot kapna, továbbá az udvar regalistákat küldene a „demokrácia ellen”. Így még inkább pontosítani lehet a szerzőnek azt a megállapítását is, hogy „a rendelkezésre álló programok zöme azt látszik bizonyítani, hogy a kortársak a románok negyedik nemzetként való elismerését polgári és nem rendi értelemben gondolták, mégha ez nem is volt mindig következetes.” Másrészt Rothnak ez az állásfoglalása abból is sejtet egyet s más, hogy a nagyszabedű szászok és nem egy jel szerint a konzervatív nemesek várakozásával szemben miért óvakodott a balázsfalvi román nemzeti gyűlés a negyedik nemzet követelésének a megfogalmazásától.

Az országos politika fordulatainak bemutatása mellett Sárközi felidézi a román és magyar együttműködésnek nem egy kisebb helyi jelentőségű, de emlékezetre méltó mozzanatát; miként ünnepelték például Szászrégen melletti falvakban és Szászvároson magyarok és románok az uniót, nem adva fel nemzeti követeléseiket sem. A szerző nemcsak a szász nemzeti mozgalom jelentősebb alakjainak állít emléket, hanem gondos részletkutatások eredményeképpen sok szász honvédtisztet is felsorol, ismételten cáfolva azt a közhiedelmet, miszerint a szászok csak az ellenforradalom oldalán harcoltak volna.

Kitekintésszerűen utal arra, hogy a neoabszolutizmus mennyire rácafozott a szászok reményeire. Ezzel Kossuth 1851-es alkotmánytervezetének a szászokra vonatkozó részeit is szembe állítja. S mindaz, amit Kossuth és a magyar kormány szászokkal szembeni politikájából bemutat, tanúság arra, hogy a magyar progresszióknak volt mire építenie, amikor az emigrációban a nemzetiségi megbékélés útján újabb lépéseket tett.

Sárközi tanulmánya a forradalommal és szabadságharccal foglalkozó marxista szakirodalmat új eredményekkel és további kutatásokra serkentő szempontokkal is gazdagítja.

MISKOLCZY AMBRUS

A PÁRIZSI KOMMÜN

Szerkesztette: Erényi Tibor és Vészi Béla

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1973. 144 l.)

A kötetben közreadott tanulmányok a Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Politikai Főiskolája és Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete és az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszéke által a Párizsi Kommün 100. évfordulójára rendezett tudományos ülésszak előadásai alapján készültek.

A Párizsi Kommün méltó megünneplése és állandó tanulmányozása megtisztelő kötelességünk. Az első proletárdiktatúra elméleti-politikai és gyakorlati örökségének alkalmazása a szocialista építés fontos kérdése. A tudományos ülésszakok rendezésével és ezek anyagának publikálásával intézményeink módot adnak a legújabb kutatási eredmények megismerésére, az alkotó vitára és ezzel nagy szerepet játszanak a polgári ideológia elleni harcban.

A tanulmánykötet cikkeit két témakörre lehet bontani. Egyesek a Kommünnek a marxista-leninista ideológiára gyakorolt hatásával, mások annak magyar vonatkozásaival foglalkoznak. A párizsi forradalom jellege kérdésénél elvi fontosságú az osztály és a nemzeti tényezők szerepének fejlődésében történő vizsgálata. Ennek helytelen értelmezése a Kommünről elterjedt polgári nézetek megalapozására szolgál, így ideológiai jelentőségét, úgy vélem, feleslegesen hangsúlyoznunk. A párizsi forradalom új államhatalmat létrehozó tevékenységének vizsgálatánál joggal emeli ki Erényi Tibor a Kommün értékes hozzájárulását a marxista forradalomelmélethez. A Kommün nemzetközi kapcsolatai köréből alapvető fontosságú az I. Internacionáléhoz fűződő viszonya. A kérdés szakértője, Jemnitz János már a Párttörténeti Közlemények és a Századok hasábjain több tanulmányban és recenzióban fejtette ki álláspontját. Ezen tanulmányban is szakavatott kézzel tárgyalja ezt a témát, hangsúlyozva, hogy ezen kapcsolatokat árnyaltan kell kezelni és számos terület még további kutatást igényel. A Főtanács nagy érdeme volt a Kommün melletti szolidaritás, majd az üldözöttek támogatásának megszervezése és a kommünárok bekapcsolása az Internacionálé munkájába.

A kötetben külön tanulmányok foglalkoznak a Kommün szerepével az önálló munkáspártok kialakulásában és a Kommün és a francia kommunista mozgalom kapcsolatával. A londoni konferencia és a hágai kongresszus vitái a szervezetség fokozásának igényét tükrözték. Itt jelentkezett először a marxista munkáspárt szervezeti elveinek korszerű megfogalmazása. Szántó György elvi megalapozottsággal tényszerűen és a sematizálástól mentesen mutatja be tanulmányában, hogy a francia kommunista mozgalomban ma is fellelhetők egyes, a Kommünrel összefüggő elvi-politikai kérdések. A francia és a nemzetközi kommunista mozgalom tapasztalatai hasznosításában és továbbfejlesztésében kontinuitás áll fenn a Kommün korától napjainkig.

A Kommün és az azt követő szocialista forradalmak bizonyították a proletárdiktatúráról szóló marxista tételt. Ezen alap gondolatok mellett további feladatunk annak feltárása, milyen változások történtek az utóbbi időben. Vészi Béla szerint a szocialista forradalmak tapasztalata azt mutatja, hogy az állam elhalása csak hosszabb távon képzelhető el. A Kommün a társadalom igazgatásának megszervezésében főleg a népakarat direkt megnyilvánulásait helyezte előtérbe, a proletárdiktatúrák tanulsága szerint azonban szükséges a szakapparátusok kiépítése, ami Lenin utolsó munkáiban is jelentkezik. Emellett hangsúlyozni kell, hogy az ilyen apparátus nem szakadhat el a társadalomtól és nem mondhatunk le a tömegek bevonásáról. A Kommün tapasztalata épp ezen a téren tanulságos számunkra. Ezen cikk különösen kiemelkedik közvetlen aktualitásával, elméleti-politikai és gyakorlati következtetéseivel. A szocialista országokban komoly gondot kell fordítani az államelmélet ilyen jellegű kérdéseinek kutatására, hiszen szocialista államépítő munkánk alapvető kérdéseiről van szó. Itt vetődik fel az a kérdés is, hogy a klasszikusok munkáit is differenciáltabban kell kezelnünk, mert ilyen módon a bennük fellelhető tendenciákat jobban feltárhatjuk.

A kötet egyes cikkei a Kommün szűkebb magyar vonatkozásaival foglalkoznak. Így Frankel Leó Kommün-beli tevékenységének egyes mozzanataival, a párizsi forradalom hatásával a magyar munkásmozgalomra, az egykorú magyar irodalmi visszhanggal és a magyar polgári történetírásra gyakorolt hatásával. A Kommün gyorsítólag hatott a magyar munkásmozgalom fejlődésére, elméleti gazdagodására, gazdasági-politikai harcára és szervezkedésére. Ebben a plasztikus fejlődésvizsgálatban látjuk egyben S. Vincze Edit cikkének fő érdemét, hiszen így az általános munkásmozgalomtörténethez ad komoly hozzájárulást. Hosszú évek sok tényanyaggal alátámasztott kutatását tárja elénk Kemény G. Gábor a Kommün magyar irodalmi visszhangjáról írt cikkében. Jól tükröződik itt a magyar irodalom és a nemzetközi munkásmozgalom, a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolata. Úgy véljük, a további kutatásnak választ kellene adni arra is, hogy ezen visszhangban, arányaiban hogyan alakult a baloldal és a munkásmozgalom hozzájárulása. Pamlényi Ervin tanulmányában tömören és plasztikusan szól Pauler Gyula Kommün utáni cikkei konzervatív ideológiai talajáról. A szerző bizonyítja, hogy nem egyedi esetről van szó, hanem a polgári történettudomány reakciós, tudománytalan reagálásáról az első munkásforradalomra.

A könyv értékes hozzájárulást jelent a Kommün története marxista feldolgozásának továbbfejlesztéséhez. Kár, hogy általában az ilyen jellegű munkák nagy késedelemmel látnak napvilágot.

KURUNCZI JENŐ

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY:

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM TANULMÁNYOK HAZÁNK ÉS KELET-EURÓPA XIX—XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRŐL

(Budapest, Magvető könyvkiadó. 1974. 670 l.)

A magyar marxista történetírás két kiemelkedő személyisége ezzel a művel nagy vállalkozást kísérelt meg. Áttekintést adnak egyrészt eddigi munkásságukról, másrészt pedig tanulmányok formájában száz éves gazdasági fejlődésünkről, ami így alapvetően és főleg mélységében eltér a szokásos áttekintésektől. Tanulmányaik egyötödét tartalmazza a kötet, mégpedig a fenti szerkesztési elvnek megfelelően. Az említett kettős cél azonban áthidalhatatlan ellentmondást is rejt magában, hiszen különösen Ránki György munkásságának egy része kivülesik a „fővonalon”, a gazdaságtörténeten; munkássága bemutatásának igénye azonban nem teszi lehetővé ennek teljes figyelmen kívül hagyását. Így ezek a részek érthető módon nem illeszkednek tökéletesen a kötet egészébe.

A szerzők a zárótanulmányban vetik fel a gazdaságtörténet kutatásának elméleti kérdéseit és módszereit. Ezen belül az egyetemes gazdaságtörténettel foglalkoznak, felvázolják historiográfiai is az eddigi megoldásokat és egyben az általuk optimálisnak feltételezett, egyelőre még kidolgozandó módszert. „Egyetemes gazdaságtörténet, ami megragadja a fejlődés klasszikus útját, ami kimutatja a sajátost, az eltérő típusokat, ami tehát tipizál és egyidejűleg tárja fel a különböző fejlődési típusok egymásmellettségének összefüggéseit, interdependenciáját, egymásra hatásait.” Ennek megoldását a regionális összehasonlítástól várják, amire maguk is kísérletet tettek, különösen a Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetével foglalkozó munkájukban.

A konkrét példán bizonyítják, hogy a fejletlen országok nem járhatják végig azt az utat, amit a fejlettebbek már bejártak, egyrészt az utolérés szándéka „gyökeresen új utak keresésére ösztönözte őket jelenünkben”, és másrészt „az elől haladók csoportja maga sem pusztán vonzó hatású példa, de egyben új feltételeket, körülményeket kiváltó tényező is”. Megvizsgálják a regionális sajátosságok egységét, az egészre jellemző gazdasági folyamatokat. Nem hanyagolják el egyben a nemzeti eltérések jelentőségét, de elutasítják azok abszolutizálását. Sőt teljes joggal felvetik, hogy csak a regionális azonosságok tisztázása után lehet tényleges nemzeti sajátosságokról beszélni. Végül megfogalmazzák, hogy a tipizáláson túlmenően el kell jutni az egyes régiók egymásra hatásához is. „Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességet képviselő régiók hogyan hatnak egymásra hogyan és milyen irányban befolyásolják egymás útjait.”

A kötet hazánk és Kelet-Európa száz éves fejlődésének korszakai alapján három nagyobb részre tagolódik. Az első rész tárgyalja az első világháború előtti gazdaságtörténetet, amelyben az utolsó tanulmány (Berend: A közép- és kelet-európai gazdasági inte-

gráció kérdéséhez) egyben át is vezet a második részhez. E korszakkal kapcsolatban a szerzők munkásságának talán legnagyobb érdeme, hogy szakítottak korábbi történetírásunk hamisan aktualizáló szemléletével, amely a dualizmus osztrák-magyar viszonyánál a félgymarmati függés elméletét kívánta bizonyítani.

A tanulmányok a szerzők több mint tíz éves tevékenységét fogják át, így a kérdés polemikus része háttérbe szorul és elsősorban a kölcsönös függőség mikéntjének vizsgálata kerül előtérbe. Felvetődik — történelemírásunkban nem egyedülállóan — az előbbi alapokat kiszélesítve a gazdasági integráció problémája is. Ez a kérdéskör sokkal bonyolultabb annál, semmint hogy létezését egyszerűen akár állítani, akár tagadni lehetne. Nyilvánvaló, hogy a mai integráció fogalom minden további nélküli alkalmazása történelmietlen lenne, és a szerzők így helyesen a kor gazdasági szintjének megfelelően közelítik meg a kérdést, amelynek megítélésénél el kell szakadni a kor uralkodó osztálya egy jelentős részének hagyományos és itt már sok szempontból reakcióssá váló osztrákellenes nacionalizmusától, amely a gazdasági kiegyezés megújításaikor lángolt fel különösen. A szerzők is utalnak ennek ürügy jellegére, amit mi sem bizonyít jobban, hogy egyrészt a közös vámterület mindvégig fentmaradt, másrészt pedig a közjogi, „nemzeti” követelések teljesítéséért szinte minden esetben gazdasági engedélyre is hajlandóak voltak.

A függőség és az integráció megítélésénél tehát a korabeli érvelések elfogadása egyben azt jelentené, hogy tudományos rangra kívánjuk emelni a kor nacionalizmusának alapvetően elvtelen taktikázását. Ez a kérdéskör azonban szorosan összefügg a kötet egyik — Magyarországon még nem publikált — tanulmányának (Gazdaság és nacionalizmus Magyarországon a századforduló körül) témájával. Ez az a terület, ahol még jelentős feladatai lehetnek a történelemkutatásnak, hiszen a magyar nacionalizmus osztrákellenessége csak egyik iránya volt ennek, a másik a nemzetiségek ellen irányult.

További nehézséget jelent a kérdés megítélésénél — és ezzel a szerzők konkrét számadatok alapján foglalkoznak is —, hogy a Monarchiában történelmileg kialakult regionális gazdasági eltérések a nemzetiségeket sújtották. Az integráció megléte is pontosan ennek alapján kérdőjelezhető meg, hiszen az végsősoron ezekre a területekre nem terjedt ki. Vagyis amíg osztrák—magyar és gazdaságilag cseh viszonylatban is joggal merül fel ez a kérdés, az egész Monarchiát átfogó integrációról a nemzetiségi területek miatt végképp nem beszélhetünk. Természetesen az ilyen regionális eltérések nem tekinthetők „helyi” sajátosságnak — itt talán elégséges Anglia és Írország különbségére utalnunk —, de szerepe sokkal inkább meghatározó, mint Európa nyugati részein. Ezeknek az eltéréseknek a megítélésénél látható a szerzőknél némi bizonytalanság. Egyrészt — és részben jogosan — objektív, történelmileg kialakult helyzetről beszélnek és ezzel indokolják is ezeket a regionális eltéréseket, másról viszont egyértelműen — és megint csak jogosan — a nemzetiségek kizsákmányolásáról. Így ez a két szempont egymástól függetlenül szerepel. Valójában a történelmileg kialakult eltérések lehetővé teszik és megkönnyítik a nemzeti kizsákmányolást, önmagukban azonban nem indokolják. A nacionalizmus felől megközelítve, a szerzők kimutatják a gazdasági eltérések kihatását mindkét — tehát magyar (ill. az osztrákra is érvényes) és nemzetiségi — nacionalizmusra, ennek visszahatását az előbbire azonban nem veszik figyelembe. Ezzel összefüggésben érdekes paradoxon tapasztalható; amíg a magyar—osztrák nacionalizmus gazdasági (zömmel ál-) ellentétként kerül felszínre, addig a nemzetiségek gazdasági kizsákmányolása nacionalista és ezen belül főleg kulturális ellentétként.

A magyar—osztrák gazdasági viszony történelmi megítélésének változásában kiemelkedő szerepet játszott a komparatív gazdaságtörténet alkalmazása, amely éppen ezért nem véletlenül a kötet nyitó-tanulmánya is (Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején). Ez az először 1960-ban közzétett tanulmány alapvetően módosította a magyar kapitalizmus első világháború előtti fejlődésének a megítélését. Az európai mértékkel is gyors ipari felfutás már eleve megkérdőjelezte az osztrák-magyar gazdasági viszony hagyományos megítélését is. Külön érdeme, hogy ezzel kedvezően hatott a történelemkutatás más ágaira is.

Végsősoron tehát a szerzők jelentős mértékben hozzájárultak a korábbi alapvetően hibás koncepció (félgymarmat stb.) — amelynek okait historiográfiai kutatásunk, részben már feltárta — felszámolásához. A hamis problémafelvetés leküzdése eddig csak utalás-szerűen tette lehetővé az alapvető, a Monarchia sorsát végül meghatározó kérdések tisztázását. Vagyis a korábbi állásponttal szemben teljes mértékben sikerült a szerzőknek a magyar gazdaság egészét reálisan elhelyezni a Monarchia keretében, ezután így már nem az osztrák—cseh—magyar gazdasági viszony a problematikus, hanem tulajdonképpen mindaz, ami ezen kívül esik. Erre tesznek a szerzők kísérletet, amikor vizsgálatukba bekapcsolják az előbbiekre alapozva egyrészt az integráció, másrészt a nacionalizmus kérdéskörét.

„... a kutatók ... egyre kevésbé elégednek meg a felszín jelenségek leírásával; felismerik, hogy feladatuk nem merülhet ki a Horthy-rendszer bűnös tevékenységének leleplezésében, bármilyen hasznos és hálás” feladat is ez. Felismerik, hogy a marxista történészek feladata ennél sokkal több és szebb: a felszínről a mélybe hatolás, a jelenségek-től a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása” — írja 1962-ben ars-poetica-szerűen Ránki György. A kötet második részében összegyűjtött tanulmányok, amelyek ezt az időszakot dolgozzák fel, nemcsak azt igazolják, hogy a szerzők híek maradtak a Ránki által megfogalmazott alapelvhez, de egyben azt is, hogy a jelenségek sokoldalú, tudományos elemzése a maga adatszerű „szárazságával” sokkal hatásosabb és megrázóbb vádirat a Horthy-rendszer korlátolt ön- és nemzetpusztító politikája ellen, mint bármilyen, a látványos hatásokra törekvő, felszínes zsurnalisztika. Az egyes tanulmányok egymást kiegészítve, magasabb szintre emelve, más-más szempontból tárják fel azt a történelmi folyamatot, amely az uralkodó osztályok hamis, részben koncepciótlan politikájának következtében elvezet a fasiszta Németország teljes kiszolgálásához, Magyarország gazdasági kizsákmányolásához, politikai és erkölcsi lezülléséhez.

Berend T. Iván az első két részt összekötő tanulmányában az újonnan létrejött kelet-európai országok gazdasági szétválásával foglalkozik. Nem kétséges, hogy — különösen a második világháborút követő társadalmi átalakulásokat figyelembe véve — témája különösen jelentős. Kelet-Európa térképe tehát nemcsak politikailag, hanem ezzel szoros összefüggésben gazdaságilag is átalakul. Mivel ezeknek az országoknak a gazdasága korábban részben kiegészítette egymást, ez a változás — vagyis a nemzeti gazdaságok létrehozása — alapvetően meghatározta helyzetüket. Bizonyítja ezt gazdasági struktúrájuk átalakulása, külkereskedelmi partnereik szinte teljes kieserélődése. A gazdasági szétválás különbözőképpen hatott az egyes országokban. Megfigyelhető egyrészt a korábban elmaradott iparágak gyors felfutása és másrészt a korábban nagyobb gazdasági egységekhez méretezett iparágak elsorvadása.

A számos kölcsönösen megfigyelhető vonás és a végeredmény teszi lehetővé a szerző számára a kérdés egységes kezelését. Ez azonban elmossa a főleg az induláskor megfigyelhető jelentős eltéréseket. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása alapvetően eltérően érintette az egyes utódállamokat (ezek között most Ausztriát és Magyarországot is beleértve). Hátrányos volt elsősorban azoknak az országoknak, amelyeknél a legerőteljesebb volt a gazdasági összefonódás, (Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország), a nemzetiségek viszont ráléphettek a nemzeti fejlődés erősen korlátozott útjára. Az előbbiek számára tehát sokat nyújthatott volna a gazdasági együttműködés (és így az idevágó terveket nem lehet lebecsülni), a politikai ellentétek azonban zátonyra futtattak minden kísérletet és így végül kiszolgáltatták az egész térséget a német imperialista hódító törekvéseknek.

A szerzők azzal, hogy számos gazdasági kérdés hagyományosnak számító előítéletét megkérdőjelezzik, sokkal mélyebbre hatolnak az adott társadalmak elemzésében, eljutnak a felszín mögötti valóságos összefüggések feltárásához. Különösen ilyen szempontból értékes A gazdaság finanszírozásának forrásai, a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első világháború után című tanulmány. Abból kiindulva, hogy nem a tőkebehozatal ténye a döntő a negatív vagy pozitív jelleg megítélésénél, hanem a felhasználás módja, mutatják be a külföldi tőke nagyrészt pozitív szerepét a „függő” Magyarországon és viszonylag egyértelműen negatív szerepét a „független” Magyarországon. Nemcsak az állam vezetőinek koncepciótlanságáról kaphatunk ezáltal képet, hanem a függetlenség viszonylagos voltáról is.

Természetesen ezzel összefüggésben még megoldandó feladat az objektív adottságok és a subjektív tehetetlenség közötti valóságos kapcsolat tisztázása. Másszóval, mennyiben tekinthető mindez egyszerűen Trianon következményének, illetve a kérdést megfordítva, a maga mélységében mit jelentett Trianon a magyar gazdasági élet számára, hiszen egyértelmű, hogy ezt a kérdést sem a szerzők, sem Fellner nem válaszolta meg a maga idejében az összes szempontokat figyelembe véve.

A különlegesen szerencsés szerkesztésnek köszönhetően — a tanulmányok keletkezési sorrendjét teljesen mellőzve — szinte a kérdéskör másik lényeges oldalaként ismerhetjük meg a következő tanulmányban a kisipar szerepét. Szerencsésnek tekinthető az is, hogy itt a szerzők megint visszanyúlnak a dualizmus korszakára, meghatározva a történelmi „előzményeket”, és így itt világosabban is érvényesül egyrészt a Monarchia felbomlásának, másrészt Trianonnak a hatása.

A szintézist tulajdonképpen még korábban keletkezett tanulmány (Magyarország ipari színvonalá az európai összehasonlítás tükrében a második világháború előtt) adja,

ami egyben folytatása is gondolatilag az első rész hasonló című tanulmányának. Ezt egészíti ki a szerzők egyik korai tanulmánya a második világháborús gazdaságról.

Szinte előbbieket alapulvéve elemzik a szerzők két tanulmányban (Ránki: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején, Berend—Ránki: A magyar társadalom a két világháború között) a Horthy-rendszer társadalmát. A két tanulmányt nemcsak a közöttük eltelt bő tíz év különbözteti meg egymástól, hanem szinte tanúi lehetünk egy alkotói folyamatnak, a probléma felvetődésétől a széleskörű lezárásáig. Időben Ránki tanulmánya a korábbi, ez egyben sok szempontból meghatározó. Egyrészt átélhetjük az új kérdés felmerülésének izgalmát, másrészt a Horthy-rendszer születésének társadalmi korrajzát. A másik oldalon azonban néhány kérdés tisztázatlanságát is. Ez különösen a Horthy-rendszer fasiszta jellegére érvényes, amely mindmáig történelemkutatásunk lezáratlan kérdései közé tartozik. Különösen az utóbbi években (tehát jóval Ránki tanulmányának megjelenését követően) élénkültek meg az idevonatkozó viták. Ezek vitajellegük ellenére zömmel inkább még csak a nézetek tisztázását szolgálják. Sőt például éppen Ránkinál figyelhetjük meg a saját korábbi koncepció pozitív megkérdőjelezését, árnyaltabbá tételének igényét. Ez a fejlődés — és így esetenként ellentmondás — a kötet tanulmányaiban is megtalálható.

Nyilvánvaló, hogy a Horthy-rendszer fasiszta jellegével kapcsolatos vitákat semmiképpen sem tekinthetjük egyszerűen terminológiai nézeteltéréseknek, hiszen bár szorosan kapcsolódnak a fasizmus elméleti meghatározásához, de sohasem válnak el a Horthy-rendszer konkrét vizsgálatától. Alapvető problémának tűnik — és ez esetleg magyarázza is a kötet tanulmányaiban fellelhető ellentmondásokat is, — a közös kiindulási alap hiánya. A dimitrovi meghatározásból kiindulva — természetesen az adott keretek között lemondva a további finomítás igényéről — alapkérdés a finánciókének a Horthy-rendszerben betöltött politikai és gazdasági szerepe. Az előbbivel a szerzők több tanulmányukban behatóan foglalkoznak. Vagyis a világháború elvesztése, a Tanácsköztársaság, illetve annak leverési módja következtében a fináncióké szerepe Magyarországon megrendült. Hosszú ideig meg kellett azzal elégedniük, hogy tartsák pozíciójukat, lényeges további térnyerésről végsősoron alig beszélhetünk. Sajátos erőegyensúly jön létre, amelyben hol az egyik, hol a másik társadalmi osztály tudja akarát érvényesíteni (nagybirtokosság, burzsoázia, „középosztály”), az esetek többségében mindig végül kompromisszumos megoldás érvényesül, amely mindhárom tényezőt jelentős engedményekre kényszeríti és amelyeknél a „középosztálynak” különleges szerepe van. Egyrészt széles társadalmi bázissal rendelkeznek a dzsentri és kispolgári rétegek révén — az utóbbiak sajátos gazdasági helyzetével és az ebből adódó politikai szerepükkel a szerzők a már említett tanulmányukban külön foglalkoznak —, másrészt történelmileg kialakultan és az említett erőviszonyok következtében politikai szerepük messze meghaladja a gazdaságilag indokoltat. Legfőbb történelmi „érdemük” a fehérterror, ami részben magyarázza is ezt a különleges szerepet.

A fináncióké politikai és gazdasági hatalma közötti viszony éppen fordított. Érdekeiket a politikában a legtöbb esetben csak kompromisszumok árán tudják biztosítani. Ennek hátterében a korábban említett tényezők és a polgári demokrácia teljes kudarca állt, a másik oldalról pedig az ország válságos gazdasági helyzete. Mindezt elég szemléletesen példázza a Horthy-rendszer gazdasági koncepciótlansága.

A viták azt is mutatják, hogy még pontosabban kell tisztázni a fináncióké gazdasági és politikai hatalma közötti viszonyt, amelynél inkább az utóbbi tűnik kevésbé feltártnak.

A korábban már jelzett szerkesztési ellentmondások a második rész utolsó két tanulmányában jelentkeznek. A Clerk-misszió és az ország német megszállásának története nem illeszkedhet be a többi tanulmány közé, ez azonban mit sem változtat a feldolgozások önmagában meglévő értékein. Különösen az előbbi tarthat igényt nagyobb érdeklődésre, hiszen Ránki éppen egy itt közölt korábbi tanulmányában tételzi fel a „bába” személynének (vagyis az antant) egyértelmű szerepét. A Clerk-misszió történetében viszont, mint kiderül, az amerikai levéltári anyag megismerése világította meg végül egyértelműen és részletesen az antant szerepét. Hasonló a helyzet Magyarországon német megszállásának történeténél, ahol a Wehrmacht főparancsnoksága háborús naplójának a megjelentetése járult hozzá az 1944-es márciusi események pontos tisztázásához. A két tanulmány egymás mellett drámai erővel világítja meg a rendszer vajudását és a bukás előtti majdnem legutolsó pillanatot.

Nem kétséges, hogy a szélesebb olvasótábor — nem lebecsülve a gazdaságtörténet iránt az utóbbi években egyre határozottabban megnyilvánuló érdeklődést — számára a harmadik rész tanulmányai a legérdekesebbek, hiszen ezek a felszabadulás óta eltelt dőszakot ölelik át. Eltekintve az első tanulmánytól (Gazdasági növekedés és struktúra-

változások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után) már nem közös munkák, hanem Berend T. Ivántól származnak. Témájukból adódik, hogy zömmel az utolsó öt év termékei.

Amennyiben beszélhetünk a kortörténetírás sajátos nehézségeiről, akkor az különösen érvényes a gazdasági kortörténetírásra. A saját kor által felvetett problémák igénylik annak történelmi megválaszolását is, ezzel a kérdéskörrel Berend külön tanulmányban (Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történetiség) foglalkozik. Határozottan visszautasítja azokat a törekvéseket, amelyek a történelmet példatárnak tekintik, és az aktuálpolitikai döntéseket, eseményeket egyes „analóg” példák előrágatásával igyekeznek „történetiségében” alátámasztani. Ezzel a felfogással szemben Berend egyértelműen megfogalmazza a marxista történetiséget. A „felszín helyett a mély, a metszet helyett az egész, az önmagában álló helyett az összefüggések megértéséhez járul hozzá, a mai jelenségeknek a múlttal és a jövővel együttest alkotó szemlélet biztosítja”.

Berend — és ez ezeknek a tanulmányoknak a legfőbb pozitívuma — feltárja a gazdasági szerkezet 1945-ig kialakult torzulásait, majd az ezt követő alapvető korrekciókat. Ez akkor válik problematikussá, ha a szükségből erényt csinálva az arányok helyreállítása után fennmaradnak a korrekcióból származó torzítások, amelyek nemcsak mint ilyenek károsak, hanem a viszonylag hosszú, szinte ösztönei fáradások eredményeként megteremtett új, ha nem is tökéletes arányokat veszélyeztetik.

Mindezt szemléletesen példázza a mezőgazdaság fejlődése is. A szocializmust építő társadalomra várt, hogy Magyarországot fejlett ipari országgá alakítsa. Ez azonban olyan feszített felhalmozási-beruházási-iparfejlesztési politikát igényelt, amely egyben az ipari fejlődéssel ellentétben radikálisan visszaszorította a mezőgazdaság növekedési ütemét. Mindez szorosan összefügg a mesterségesen kialakított árszerkezettel és egyben hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a szolgáltatások, az infrastruktúra területén is. Berend ennek alapján vonja le következtetéseit, az eddigi aránytalanságok ösztönözték az egyoldalú ipari fejlesztést, így tehát „a gazdasági arányok átalakítása elképzelhetetlen az árarányok hasonló átalakítása nélkül”.

Végősoron ez a gondolatmenet fogja össze a harmadik rész összes tanulmányát. Berend vizsgálódásának középpontjában tehát az elmúlt negyedszázados fejlődés legfontosabb gazdasági kérdései állnak, amelyeknél különösen arra figyel, hogy melyek azok a gazdasági-társadalmi jelenségek, amelyeket egy adott időpont problémáinak megoldása indokol, és ezt követően már visszahúzó tényezővé válnak. A másik oldalon ezzel szoros összefüggésben, a kontinuitás jegyében a társadalmunk lényegétől elválaszthatatlan, azt meghatározni eredményeket, tendenciákat vizsgálja. Mindezek alapján teljes mértékben helytálló egyik tanulmányának zárógondolata: „A gazdaságtörténeti vizsgálódás tanulságai olyan tényezőkre hívják fel a figyelmet, melyek keretet képezhetnek az új gazdasági stratégia koncepciójának megfogalmazásához, a fő irányok megjelöléséhez és kidolgozásához.”

Szerkesztésileg csak az kifogásolható, hogy mivel ezeknek a tanulmányoknak a témája nagyon közel áll egymáshoz, gyakoriak az átfedések, ismétlések. Ezen túlmenően az előző részekhez képest bizonyos „beszűkülés” tapasztalható, hiszen az első — már említett — tanulmánytól eltérően mindegyik hazánk szocialista fejlődésével foglalkozik. Ezt a hiányérzetet bizonyára megszüntette volna, ha a kötet tartalmazza a közép- és kelet-európai országok gazdasági integrációjával foglalkozó tanulmány folytatását, ami éppen az adott korszakot tárgyalja (Közgazdasági Szemle 1968. 5. szám).

Nem kétséges, hogy az olvasó kezébe ezzel a kötettel a mai magyar történetírás egyik legértékesebb válogatása került. Külön örvendetes az a szándék, amely a szerzőket az összeállítás során vezette, hogy a folyóiratokban szétszórta megjelent nehezen hozzáférhető, azonban történelmünk és jelenlegi társadalmunk alapvető kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat a szélesebb közönség számára elérhetővé tegyék. A szélesebb közönség azonban még ebben az esetben is csak viszonylagos, ezért keresni kellene azokat a formákat, amelyek valóban a szélesebb, legjobb értelemben vett népszerűsítést is szolgálhatják.

VARGA LÁSZLÓ

VÉSZTŐ TÖRTÉNETE

Szerkesztő: Szabó Ferenc

(Nagyközségi Tanács, Vésztő. 1973)

A Földmunkás Kongresszus negyedszázados évfordulóján (1969-ben) rendezett ünnepségek sikere volt az ihletője annak az elhatározásnak, hogy a török hódoltság utáni újjáéledés 260. fordulójára tanulmánykötet lásson napvilágot a község történetéből. A kiadó szerepét magára vállaló községi tanács — szerkesztő után nézve — a megyéből Szabó Ferencet, helyből pedig — segítőársként — Leiner Gyulát állította a vállalkozás élére.

A szerkesztő kiválasztása a Békés megyei Levéltár igazgatójának a személyében — kétszeresen is — szerencsésnek volt mondható. Ahhoz, hogy egy községmonográfia — a régebbi publikációkhoz mérten — újabb eredményeket is tudjon felmutatni, ahhoz nemcsak egy jelentős munkaközösséget kell működtetni meghatározott és egységes szempontok szerint, hanem a tanulmányírók számára biztosítani kell azokat a forrásokat is a megye levéltárában, amelyeknek a felhasználása nélkül aligha képzelhető el manapság bármifajta szakmunka.

A szerkesztő tudománysszerző munkája más tekintetben is figyelemreméltó. Nemcsak tizenhat tanulmányt fogott egybe a „szegedi tudományosság” egyik gyümölcseként (nyolc szegedi szerző), hanem a „külső” erők mellett — a történeti és a néprajzi fejezetek zömének a szerzőit — a megyéből tudta a kötet megírására szólítani, köztük is — figyelemreméltóan — három helybeli szerzőt. Emellett maga is beállt a község történetének két nagy korszakába historikusként: az önkényuralomnak és a dualizmus korszakának a történetét írva meg.

Valamennyi tanulmánnyal aligha tudnánk részletesen foglalkozni e recenzió keretében. A természeti földrajzi viszonyoknak — benne a növényzetnek és a Nagyalföld faunájához tartozó állatvilágnak a bemutatása — három szegedi szakembernek: Andó Mihálynak, Bodroγκözgy Györgynek és Marián Miklósnak szinte lexikális alaposággal megírt munkája.

Szerencsésebb lett volna, ha a kötet utolsó fejezetei — a gazdasági földrajzi viszonyoktól kezdődően — e sikeres bevezető tanulmányok folytatásaként foglalhattak volna helyet a kötetben. Így a kötet két tudományág területére: 1. a geotudományokéra, s 2. a történelmi tudományok területére tagolódhatott volna. Még abban az esetben is így kellett volna tagolni a kötetet, ha Abonyiné Palotás Jolán tanulmánya már a felszabadulás utáni új korszak agrár- és ipargazdaságtörténetét is tárgyalja, egyébként eléggé vázlatosan. Míg Domokos Zsuzsanna földrajzi nevei értékes apparátusbeli fejezetét képezhetnék volna a kötetnek. A hagyományos földművelés: Nagy Gyula tanulmánya pedig szerves kiegészítője lehetett volna Mike Jánosné művelődéstörténeti tanulmányának — az agrárműveltséget tárgyalván.

A történelmi tanulmányok sorát T. Juhász Irén nyitotta meg a honfoglalásig vive a község történetét, majd Kristó Gyulával közösen írva meg a helység középkorát. Az őskori kutatások hiányában a táj legkorábbi képe nehezen volt megközelíthető, az első lakók a Körös-kultúra népesportjai közé tartoztak. Az időszámítás után megjelenő szarmaták életéről azonban már nemcsak a gazdagabb régészeti leletek, hanem az írásos források is jelentős támpontot nyújtottak a tanulmányírók számára.

A középkor jöszemű megrajzolóit nem találtak elég anyagot arra, hogy Békés megyét a korai megszervezéstől vármegyék közé sorolják, hanem a Csolt-nemzettség olyan szállásterületének, amelyen még hosszú időre konzerválódott a pogány nemzetség bömölő ősközösségi társadalma. Az első okleveles említése a községnek 1350-ben még Veszejtő, a névadó ősi rekesztő halászat eszközére: a vejszre, vagy a vejszere utalóan. Név és fekvés egyaránt bizonyítván, hogy halászfalu, halásztelepülés volt már a helység a XIV. század első felében, amelynek az életében a víznek, a mocsárnak mindig meghatározó szerepe volt.

A Körösök árteréből kiemelkedő földhátan újjáépült község hódoltság utáni újratelepülésének a nagy korszakát Rákos István rajzolta meg az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc korszakával együtt. A bécsi udvar a gyulai uradalmat a Haruckern-családnak adományozta, majd birtokosztás következtében Vésztő új földesura a Wenckheim-család grófi ága lett. A község új települői „taksás és szabadmenetelű” jobbágyok voltak. A magánföldesúri időszak kíméletlen kizsákmányolása váltotta ki a Péro-féle fegyveres felkelést a megyében, aholis a Dunántúltól eltérő módon mindenütt a földesúri érdekek szolgálata diktálta az úrbérrendezést, azt a telkesítési tendenciát,

amely — az úrbéri telkesítés reményében — újabb és újabb írtások végzésére ösztönözte a jobbágyokat. Az „örökös úrbéri egyezséget”, az örökváltási szerződést 1848—49 eseményei azonban kettévágták. E gazdag tizenhét hónap történetét a szerző sajnálatosan röviden, mindössze három és fél oldalba sűrítette össze.

Az önkényuralom és a dualizmus korszakait Szabó Ferenc rajzolta meg a kötetben. A szabadságharcot megtorló abszolutizmus idején — mint megannyiszor történelme folyamán — szerencséje volt a helységnek az a körülmény, hogy — a vizekkel és nádasokkal tarkított Sárréttel együtt — kevésbé esett a hadak útjába, így hosszú időn át el tudott rejtőzködni a bosszuló önkény tekintete elől. A korszakot azonban újabb igazságtalanság tetézte 1859 nyarán, amikor még azokat a szántóföldeket és kaszálókat is elvették a parasztoktól, amelyeket a XVIII. század végétől azok már a saját kezükkel alakítottak át termőföldd. Hiába volt tiltakozása, felségfolyamodványa, az úrbéri per során kijátszott lakosság — föld hiányában — csak bérletek szerzésével tudta megélhetését biztosítani. Eredménytelen volt 1908-ban a már csaknem félszázada erőszakal lezárt úrbéri per felújítását célzó mozgalom is a faluban. A részes művelést végző uradalom a ráadás munkák garmadájával zsákmányolta ki az agrárnépességnek még 1910-ben is 53%-át kitevő birtoktalan rétegét. E mezőgazdasági munkásságnak mindig nehéz volt az élete, a körülvevő uradalmak és nagybérletek sokszor használták föl velük szemben — megfélemlítésükre és bérköveteléseik letörésére — az idegen megyebeli aratókat és sommásokat.

A kötetnek különösen azok az értékes fejezetei, amelyekben az agrárszocialista mozgalom kezdeti korának a megrajzolását végezte el a jószemű történész-levéltáros, majd Leiner Gyula, akinek a Horthy-korszakról írt tanulmányából kiemelkedik az 1925—26-os nagy árvíz története, valamint az ellenzéki pártok szerepének, köztük is az 1944-es Vésztői Földmunkás Kongresszus szerepének a beágyazása a hazai antifasiszta ellenállási mozgalom jövő felé mutató tevékenységébe. E fejezetek bizonyára sok részadattal gazdagítják köztörténetírásunkat is.

A gazdaság-, a politika- és a társadalomtörténeti tanulmányok után G. Vass István rövid lélegzetű vázlatban tekintette át a község történetét a felszabadulástól a fordulat évéig.

Külön fejezete a kötetnek Mike Jánosné jelentős művelődéstörténeti tanulmánya. Különösképp az a megállapítása gondolkoltatta el az olvasót, hogy a hat osztályos bővült népiskolában az 1876—77-es esztendőben, a tanulók egyharmada megrekedt a harmadik osztálynál a községben. Ha ezzel párhuzamba állítjuk azt a történelmi tényt, hogy száz esztendővel ezelőtt a jobbágyparaszti lakosság gyermekeinek alig egyharmada járt csak iskolába, akkor választ kaphatunk népünk kulturális elmaradottságára vonatkozóan. A tanulmánynak figyelemre méltó fejezete a polgári iskola egy évtizedes története, amelynek: egy iskola tündöklése és bukása alcímet adhatnánk. Ha a „kvaterkázó” népművelés fellegvára a Casino volt is a községben, néha azonban az ifjúsági egyesületek, főképp a KIE bemutatott egy-egy Darvas József darabot is. A felszabadulás utáni „szellemi földosztás” adataival is találkozhattunk a tanulmány befejező soraiiban, amelyek már új iskolatípusokat (általános iskolák, gimnázium, dolgozók iskolája) mutattak be a községben. A tennivalóknak azonban még jelentős része maradt hátra napjainkra is, hisz az általános iskola elvégzése terén még jelentős a lemorzsolódás a nagyközségben, de az olvasó lakosság aránya (15%) is még mindig nagyon kevés a dinamikusan növekedő és fejlődő század Vésztőjén is.

Sommázva az elmondottakat: ha a kötet tanulmányai nem is mozogtak azonos színvonalon, mindazonáltal néhány tanulmány sok-sok adattal gyarapította és gazdagította országos köztörténetírásunkat. A közelmúltban két kötet is napvilágot látott Vésztő történetével kapcsolatban. Kár, hogy a kutatók nem tudtak egymás törekvéseiről, hisz 1974-ben látott napvilágot Oláh József kandidátusi disszertációja: Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX—XX. század fordulóján címmel, amely a mezőgazdaság kapitalista átszervezésének a folyamatát taglalta, s így több ponton is érintkezett a község lakosságának a történetével.

A kötethez mellékelte táblázatok, fényképek és különféle reprodukciók — a gazdag irodalommal egyetemben — igen hasznossá tették a kötetet, nemcsak a tanár és a diák kezében, hanem a közművelődés széles mezején is. S végül is a kötet: a helytörténet és a helyismeret jelentős községmonográfiájaként — a további kutatásokra nézve is buzdítóan és inspirálóan hatva — jelentősen szolgálja regionális tudománypolitikai irányelveinket és céljainkat.

KANYAR JÓZSEF

B. I. ZSELICKI:

SZOCIALISZTICESZKOE RABOCSEE DVIZSENIE V VENGRII 1873—1890

(Moszkva, Nauka. 1975. 263 l.)

A MAGYARORSZÁGI SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM. 1873—1890

A kárpát-ukrajnai származású Zseliczky Béla a magyarországi munkásmozgalom egyik lényeges szakaszának, az első Magyarországi Munkáspárt létrejöttétől a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig tartó időszaknak a történetét dolgozta fel ebben a munkájában a szovjet olvasóközönség számára, monografikus formában.

A könyv mintegy harmadrésze, az első két fejezet a kapitalizmus fejlődésének fő jellegzetességeit idézi fel, és bemutatja a kialakuló nagyipari proletariátus helyzetét. A harmadik fejezet 1873-tól a két munkáspárt létrejöttéig, ill. a szakadás leküzdéséig kíséri nyomon a fejlődést, az utolsó fejezet pedig a Magyarországi Általános Munkáspárt történetét mutatja be, az opportunizmus elég hosszú ideig tartó előretörésével, amelyen végül is a sztrákmozgalom fellendülése segíti túl a mozgalmat.

A munka végén megtalálható forrás- és irodalomjegyzék, amely egyúttal értékeli is a különböző forrásokat és áttekintést ad a kérdés historiográfiájáról, azt mutatja, hogy a szerző a legapróbb részletekig ismeri a kérdés eddig kiadott forrásanyagát, sőt magyarországi levéltári forrásait is, a korabeli sajtót, meg a szakirodalmat, amelyben igen biztosan tud tájékozódni. A hazai szakértők számára is hozzáférhető forrásanyagot pedig megtoldja egyrészt az ungvári levéltár anyagával, amelyből elsősorban a kormányzatnak a mozgalom megfigyelésére és fékentartására irányuló erőfeszítéseit tudja rekonstruálni, azután az orosz külügyminisztérium levéltárából a bécsi követ és a budapesti főkonzul jelentéseivel, amelyek ugyancsak a kormányzat, pontosabban a rendőrség információit közvetítették. Nem érdektelen két korabeli orosz útleírás sem, mindkettő nagy együttérzéssel szól a magyarországi dolgozók harcáról. A legértékesebb azonban a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézetéből Frankel Leó néhány, Marxhoz írt, eddig ismeretlen levele, amelyek Frankel felfogását mutatják be a mozgalom kérdéseiről a Nemválasztók Pártja korszakából, továbbá Engelmann Pál Engelshez intézett levelei. Ennek az anyagnak a feltárásával a szerző — úgy tűnik — különösen értékes szolgálatot tett a magyar párttörténetírásnak is.

Mint már utaltunk rá, Zseliczky Béla kitűnően ismeri a legújabb magyar szakirodalmat, és annak koncepcióját egészében maga is elfogadja. Jól látszik ez az első, gazdaságtörténeti fejezetben, amely az újabb hazai kutatások alapján egyoldalúságoktól mentes, reális képet ad a tőkés rendszer kibontakozásáról, a külföldi tőke szerepéről stb. Nagyon helyesen csatlakozik a szerző ahhoz a felfogáshoz, amely az 1870-es évek végén párhuzamosan létező két munkáspártban nem látja az egyik oldalon a feddhetetlent, a helyes álláspontot képviselőt, a másik oldalon pedig az osztályárulót. A részletekben a szerző nemcsak az általa feltárt új levéltári anyag alapján hoz újat, a korábban ismert adatok értékelésében is olykor eltér a véleménye a magyar kutatókétól.

Néhány korabeli fénykép a főbb szereplőkről, néhány újság fotója és gondos, a szereplő személyekről rövid információt is adó (és a neveket latin betűkkel is reprodukáló) névmutató egészíti még ki a kötetet. Hadd jegyezzük meg még azt is, hogy a munka jól megírott, számos adata ellenére nem fárasztó, tárgyilagos és egyúttal mélyen együttérző hangnemet használ.

A magyar olvasó, aki a korai dualista korszak általános helyzetét is valamelyest ismeri, örömmel nyugtázzhatja ennek a monográfiának a megjelenését, hiszen jól megalapozott, szolid munkával gyarapodott az utóbbi években egyre inkább bővülő száma azoknak a Szovjetunióban készült, oroszul megjelent monográfiáknak és összefoglaló munkáknak, amelyeket szovjet történész-kollégáink írtak.

A kérdés csupán az, vajon a szovjet olvasó számára is teljesen megérthető és mindenben világos-e a kép, amelyet Zseliczky Béla monográfiája felvázolt. Arra gondolunk ugyanis, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés fő vonásai bizonyára annak a szovjet olvasónak a számára is világosakká válnak, aki netán pusztán ebből a monográfiából ismerkedik meg a magyar munkásmozgalom korai szakaszával. Maga a téma is igen meggyőzően bontakozik ki a szerző fejtegetései nyomán. Zseliczky Béla gyakran utal a korabeli Magyarország soknemzetiségű voltára, a proletariátus ebből következő nemzetközi összetételére. Utal a függetlenségi ellenzék és a munkásmozgalom bizonyos kapcsolataira is. Csakhogy az adott terjedelemben mindezekre óhatatlanul csupán utalni tud, vagyis nem tudja kifejteni. Igaz, a nemrég megjelent „Isztorija Vengrii” II.

kötetében bármelyik szovjet olvasó megtalálhatja a szükséges információkat, a szerző maga is utal erre bibliográfiájában. És persze, végül is minden könyvben sok olyan információ akad, amely további ismereteket tételez fel az olvasó részéről.

Az adott esetben azonban talán mégis túl sok az ilyen feltételezett tudásanyag. Hiszen bármennyire is utal maga a szerző arra, hogy a korabeli munkásmozgalom az egész történeti Magyarországon zajlott, amit úgy érzékelt, hogy a magyar elnevezéseket használja, zárójelben a mai helyneveket, és az első előfordulásnál még azt is, hogy ma melyik ország területéhez tartozik, a könyv eseményeinek zöme mégis Budapesthez kapcsolódik, ami a szovjet olvasó számára tüstént óhatatlanul a mai Magyarországot asszociálja. És hiába utal a szerző a soknemzetiségű Magyarországra, a szovjet olvasó számára nem biztos, hogy olyan egyértelműen érthető, miért kellett Frankelnek a bőrtömbben megpróbálkoznia a magyar nyelv megtanulásával.

Kritikai észrevételünk nem a szerzőnek szól, aki maga is jól tudja mindazt, amire céloztunk, maga is utal rá sokszor. Inkább a kiadónak szánjuk, amelynek valamivel több terjedelmet kellett volna engedélyeznie, hogy ezek — a monográfia témájával kétségtelenül szorosan nem összefüggő, megértéséhez mégis nélkülözhetetlen — tudnivalók is kellő terjedelemben előadhatók legyenek.

Ettől a megjegyzéstől eltekintve, amely a szovjet olvasó szempontját tartja szem előtt, s nem a könyv tudományos értékét érinti, Zseliczky Béla jól tájékozott, magas szinten megírt munkáját nagy örömmel üdvözölhetjük.

NIEDERHAUSER EMIL

A BOLDOGSÁG FELÉ

Ezzel a címmel jelent meg nemrégiben Kárpátontúl vázlatos története magyaryelven a Szovjetunióban, Ungvárott. A könyvet egy helyi, többnyire az ottani egyetememen dolgozó tudós kollektíva írta. Ez az első olyan történeti munka, amely összegezi a Szovjetunió, illetve Szovjet-Ukrajna legfiatalabb területének évszázados, sőt évezredek múltját, különös tekintettel arra a 30 esztendőre, amelyet Kárpátontúl a szovjet népek nagy családjában és a szocialista társadalom felépítésében élt.

Talán kissé szokatlan, hogy tudományos munka ilyen romantikus-regényes címmel jelenik meg. Ebben az jut kifejezésre, hogy a szerzők már a címben hangsúlyozni akarták az utóbbi három évtized jelentőségét a terület népének, társadalmának életében. És talán, sőt bizonyosan az is, hogy bár a munka szigorúan tudományos elvek szerint, levéltári kutatások alapján készült, „az olvasók széles köre” számára íródott, propagandistáknak, pedagógusoknak, s mindazoknak, akiket érdekel Kárpátontúl története. A szerzők jól oldották meg ezt a kettős — tudományos és ismeretterjesztő — feladatot, amit az is bizonyít, hogy könyvük diszoklevelet nyert a szovjet Ismeretterjesztő Társulat országos tudományos-ismeretterjesztő pályázatán, 1974-ben, Moszkvában.

Magyar olvasó isérdeklődéssel lapoz bele ebbe a könyvbe, hiszen nem egyszerűen egy új történelmi kiadványt vesz a kezébe, hanem olyant, amely témájánál fogva nagyon szorosan kapcsolódik a mi országunk és népünk történetéhez. Egy kicsit rólunk is szól, egy kicsit nekünk is íródott. Hiszen ezt a területet egykor, a kiadvány szerint a XI—XIII. század folyamán a magyar feudális állam vette birtokába, s hosszú évszázadokon keresztül tartó magyar, majd két évtizedes csehszlovák uralom után került vissza testvéreihöz, az ukránokhoz, oroszokhoz, a szovjet népek nagy családjába.

A terület és népe ma jó szomszédunk. Különösen számunkra, szabölcs-szatmáriak számára e szomszédság a mindennapos személyes érintkezés lehetőségét és valóságát is jelenti. A területen jelentékeny számban élnek magyarok is. Bőségesen elegendő ok van hát, hogy érdeklődéssel és megfelelő figyelemmel vegyük kezünkbe és olvassuk végig Kárpátontúl történetét.

A könyvet a szerzők tizenegy fejezetre tagolták. A majdnem 300 oldal több mint felén a terület régebbi történetét mutatják be, 1944 végéig, 1945 elejéig, kisebbik felében pedig az utóbbi 30 esztendő fejlődését, eredményeit foglalják össze részletesebben. E fejezeteket nem kísérhetjük végig részletesen. A kötethez illő és méltó szakmai-tudományos értékelésre sem vállalkozhatunk. Mindössze néhány, fontosnak ítélt kérdésben jelezzük véleményünket, megjegyzéseinket.

Úgy véljük, teljesen indokolt az a törekvés, hogy Kárpátontúl legrégebbi történetében is, az emberi élet nyomait keresve a szovjet régészek meg akarják ragadni az itt élő társadalom etno-kulturális arculatát. Ezen belül joggal keresik a szláv népelem itteni megjelenésének első jeleit. Összláv néprajzi elemek nyomait az i. e. utolsó évszáz-

zad kusanovica kultúrájában mutatják ki. De e korban a helyi műveltség meghatározói még a kelták voltak, ők teremtettk meg e térségben „Európa második vasműves központját”. A kelta civilizáció lehanyaglása után a helyi lakosság viszonylag önálló kultúrát kezdett teremteni. Ezen időszak karp népessége már a fehér horvátok elődeinek tekinthető, tehát szláv.

A kárpátontuli szlávok folyamatos történeti kultúrája a hetedik századtól kezdődően mutatható ki. Ettől kezdve kialakul az ekés földművelő kultúra, fejlett iparral és kereskedelemmel. A kilencedik század végére a korai feudális viszonyok megjelenésével is számolhatunk. Ugyanakkor alakult ki a keleti szláv törzsek egységes óoros állama, a fehér horvátok fejedelemsége, amelynek központja Ungvár volt. Ez a fejedelemség hosszabb ideig a bolgár állam hűbértartója is volt, lehetett.

A tizedik században Kárpátontúl már szoros kapcsolatban volt a kijevei fejedelemséggel, a többi keleti szláv törzsekkel egyesülve az egységes óoros népbe tagolódtott, „és közös néprajzi elnevezésként felvették a Rusz nevet”. Ekkor kezdett terjedni a nép között a kereszténység is.

A magyar honfoglalás egyúttal azt is jelentette, hogy Kárpátontúl szláv népe elszakadva Kijevtől, most az új magyar politikai hatalom alá tartozott s ettől az időtől kezdve lényegében folyamatosan ennek az új államnak és a magyar társadalomnak a fejlődési iránya szabta meg a terület sorsát is. Igaz, hogy a magyar állam határai csak a XII. század nyolevanes éveiben tolódtak ki a Kárpátok vonulatáig, korábban csak a Tisza, Szamos és Kraszna völgyét tartották megszállva a magyarok. A XIII. század végén még nagyon rövid időre visszafoglalja a területet a magyar államtól a halicsi fejedelem, de azután véglegesen és folyamatosan megszilárdul itt a magyar feudális állam hatalma és befolyása.

Ez azt is jelenti, hogy ettől az időtől kezdve a terület túlnyomórészt szláv lakossággal kettős elnyomás alatt él: magyar mágnások és helyi hűbérurak osztálykizsákmányolása mellett sokat szenvedtek az etnikai-nemzetiségi elnyomástól is. Ennek az utóbbinak jele az is, hogy az őshonos kárpát-ukrán népességet ebben az időben szorították vissza a hegyek közé és magyar származású jobbágyokat telepítettek síkvidéki földjükre. Ezen a ponton a hazai tudományos irodalom más véleményét vall, a szláv elem korábbi nagytömegű jelenlétéről, főként visszaszorítási tendenciájáról nem tud, hanem a XII–XIII. századtól kezdődő folyamatos, a hegyvidékekről való leszivárgásáról szól.

A középkori történeti fejlődést a továbbiakban nagyon röviden taglalja a kiadvány. Nem véletlenül emeli ki a XVII. századi „elkatolizálás” fontosságát, amikor a görög-keleti vallású kárpátontúli ukránokat — mondhatnánk az egész ottani népességet — erős politikai nyomással a katolikus egyház igazgatása alá kényyszerítették vissza, s ezzel a szláv kultúrával való érintkezés fontos lehetőségét vágták el, gyengítették. A továbbiakban a terület népének antifeudális harcairól olvashatunk, ezek között tartja számon a kötet az 1703–1711. évi parasztmegmozdulásokat is. E korszak politikai és társadalmi mozgalmait mi a Rákóczi-szabadságharc néven ismerjük. Sajnálatos, hogy a kötetben ezzel kapcsolatban sok pontatlanság és tévedés található, amit aligha enyhít annak megállapítása, hogy e harc során „megszilárdult azoknak az ukrán, magyar, szlovák és román dolgozóknak a harci szövetsége, akik igyekeztek felszabadulni a súlyos társadalmi és nemzetiségi elnyomás alól”. Nem sokkal szerencsésebb a helyzet a feudalizmus korszakát lezáró 1848/49. évi forradalom és szabadságharc tárgyalásánál sem. Noha itt is hangsúlyozza a fejezet szerzője, hogy a magyar polgári forradalom lángja bevilágította Közép-Európát, félelmet keltve sok állam uralkodójában, a polgári vívmánynak, így a jobbágyfelszabadításnak a jelentőségét következtlenül ismeri el.

A kapitalizmus korának történetét taglaló fejezetek ismertetik a terület mezőgazdaságának, iparának, majd munkásmozgalmának fejlődését-alakulását. Külön fejezetet kap a Nagy Októberi Forradalom hatásának, majd az 1918/19. évi magyarországi forradalmak ismertetése. Ez utóbbi fejezetek szerzője megfelelő terjedelemben elemzi az eseményeket és kiemeli a Magyar Tanácsköztársaság lenni elveken alapuló nemzetiségi politikáját is, ami lehetővé tette, hogy a kárpát-ukránok és más nemzetiségiek is megtalálják helyüket az új, szocialista munkáshatalomban.

A hatodik fejezetben Kárpátontúl történetének a két világháború közé eső időszakát tárgyalja a könyv. Úgy véljük, e fejezet egyik gyengéje az, hogy a burzsoáz csehszlovák állam jellege és politikája meglehetősen egybemosódik a korábbi magyar államhatalomával és politikai rendszerével, sőt, alig lehet azt megkülönböztetni a csehszlovák rezsimre következő évektől, amikor a Horthy-fasiszta magyar állam vette kezébe a hatalmat 1939–44 között.

Nem véletlenül szentel nagy teret a kötet a háború alatti munkásmozgalomnak és a kibontakozó partizánharcoknak. Mintha megérezte volna a terület népe, hogy kö-

zeleg a nagy társadalmi és nemzeti felszabadulás órája, tömegesen vetette magát a harcba, hogy minél hamarabb véget érjen a fasizmus igája, az évszázados elnyomás és új korszak új történelme kezdődjék Kárpátontúl életében.

Rokonszenves, hogy a kötet mindvégig, különösen az utolsó száz esztendőben megkülönböztetett figyelemben részesítette a művelődéstörténetet, a kárpát-ukrán népi-nemzeti kultúra fejlődését, a néha reménytelen, de valami eredményt mégis mindig hozó harcot az ukrán-orosz néphez való tartozás tudatának fenntartásáért, annak a hitnek a megőrzéséért, táplálásáért, hogy egyszer el fog jönni a szabadulás órája.

Kárpátontúl Szovjetunióhoz, az anyaországhoz, a testvérnépekhez való vissza-kerülésének részletes történetét is kevésbé ismertük. Ezért jó, hogy a kötet részletesen bemutatja a tömegeknek azt az erőteljes harcát és mozgalmát, amelynek eredményeként a Csehszlovákia és Szovjetunió közötti kölcsönös megegyezés értelmében (1945. június 29.) a terület a Szovjetunió, ezen belül az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része lett. Megkezdődött a szocializmus építésének a korszaka, megnyílt az út a boldogság felé.

Megbocsátható, ha az ismertetés a szocializmus korszakáról szóló fejezetek történetét nem ismerteti-méltatja részletesen. Mindössze egyetlen elvi kérdésre hívja fel a figyelmet. Ritka eset, hogy egy kialakult szocialista társadalommal egyesül, hozzá csatlakozik egy polgári, kapitalista szerkezetű. Ebben az esetben ugyanis az etnikai-nemzeti együvértartozás vágya maga is segítette az osztályviszonyok megváltozását, a szocialista fejlődést. Természetesen a tőkés magántulajdont a kispolgári gazdasági egzisztenciát az egyesülés után kellett e térségben is felszámolni, de ez gyorsan megtörtént és Kárpátontúl gazdasági és társadalmi szerkezete gyorsan idomult a szovjet szocialista társadalomhoz.

Befejezésül csak annyit: amennyire meggyőző, szigorú tárgyi anyagra épülő a kötet minden fejezete és szinte minden lényeges értéktétele, annyira hiányoljuk, hogy úgyszólván egyetlen korszakban sem kísérelték meg a szerzők a terület demográfiai képét pontos, vagy megközelítően pontos számszerű adatokkal megrajzolni. Pedig ez ma már nemcsak a nemzetiségi viszonyok érzékelése miatt fontos, hanem azért is, mert a népesség statisztikai számbavételével a gazdaság- és társadalomtörténet legfontosabb tényezőjét ragadhatjuk meg.

Ha a kötet korábbi fejezeteiben teljes joggal hangsúlyozták a szerzők a társadalmi, a szociális problémák mellett a nemzetiségi kérdést, akkor erre több figyelmet kellett volna szentelniük a szocializmus korszakáról szóló fejezetben is.

HÁRSFALVI PÉTER

VÁRADI-STERMBERG JÁNOS:

**UTAK, TALÁLKOZÁSOK, EMBEREK.
ÍRÁSOK AZ OROSZ—MAGYAR ÉS UKRÁN—MAGYAR
KAPCSOLATOKRÓL**

(Uzsgorod—Bp. Kárpáti Könyvkiadó—Gondolat Könyvkiadó, 1974, 318 l.)

A magyar szakemberek régi ismerőse, a Magyarországon is sokat publikáló kutató, ungvári egyetemi tanár ennek a könyvnek egy rövidebb változatát már megjelenítette orosz nyelven (ismertetését ld. Századok 1972. 106. évf. 3. sz. 720—721. l.). A magyar nyelvű kiadás lényegesen bővebb, számos új témát ölel fel.

Tartalmitilag csak ezeket az újabb eredményeket kívánjuk röviden érinteni, de előbb még hadd utaljunk arra, hogy a könyv beosztásában is eltér az orosz nyelvűtől, négy nagyobb részben csoportosítja a tanulmányokat (Híradások — utazók — diákok; Írók — költők — művek; Tudósok; Forradalmi kapcsolatok). Ez a beosztás bizonyos mértékig időrendet is jelöl. Az első részben az 1437-ben Magyarországon járt Szimeon Szuzdalszkijtől az 1847-ben publikáló N. Rigelmanig hét orosz utazó magyarországi élményeit ismerteti, akikről eddig nem volt tudomásunk. Megvizsgálja I. Péter Vedomosztzyi c. újságának a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó híryanagát; érdekelt, ahogy a kezdetben bécsi forrásokra visszamenő ellenséges állásfoglalás egyre inkább objektív hangra vált át. Már 1707. február 4-én hírt hozott az újság Rákóczi lengyel királlyá választásának tervéről, s ezzel gazdagítja ismereteinket, mert eddig a terv születését 1707 tavaszára keltezték. Azután beszámol a szerző arról, hogy 1711 óta történtek kísérle-

tek a magyar szölkültúra oroszországi meghonosítására, majd bemutatja oroszok, ukránok és nyugati szerzők írásait Tokajról és boráról, ill. a borkivitelről.

A második részben orosz cenzori jelentéseket közöl arról, mit kellett Petőfi-versekből kihagyni az orosz fordításokban, ill. mely verseknek a közlését nem engedték meg egyáltalában. Arra a kérdésre vonatkozólag, vajon Petőfi versei még a költő életében ismertekké váltak-e Oroszországban, gondos kutatás után sem tud biztos választ adni. Hasonlóképpen csak lehetségesnek tartja, hogy Nyekraszov 1875 táján ismerhette Petőfi néhány oroszra fordított versét. Bemutatja a „Szabadság, szerelem...” kezdetű vers négy sorának különböző orosz, észt és belorusz fordításait. Oroszországban apokrif Petőfi-versek is születtek, ezeket azonban nem forradalmárok írták, így nem az igazi Petőfit próbálták utánozni. Hosszabb tanulmány foglalkozik Herzen magyar kapcsolataival, kimutatja, hogy Kossuth „Az orosz birodalom forrongása” c. munkájához Herzentől kapott anyagot. Herzen és Liszt kapcsolatainak külön írást szentel a szerző, az 1843-as kezdeti lelkesedéstől a későbbi kritikus állásfoglalásig vázolja fel az orosz forradalmi demokrata véleményét. Azután ismerteti az orosz cenzura elutasító állásfoglalását Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméi, Jókai néhány regénye és Az ember tragédiája kapcsán; ez utóbbinak négy orosz fordítása is készült. Csehov 1882-ben Az új földesúr és a Fekete gyémántok nyomán Jókai stílusában írt magyar tárgyú regényt Mihaszna győzelem címen, ennek keletkezési történetét is feltárja a szerző.

A harmadik részben a szentpétervári Tudományos Akadémia magyar visszhangját kutatja fel 1735-től kezdve, Béli Mátyás levelezésére is kitér, megtalálta Martinovicznak az Akadémiához beküldött geometriai tárgyú dolgozatát a körről. Magyarországi és Szovjetunió-beli kéziratári és egyéb anyag alapján rekonstruálja a Budenz József által alapított Orosz Kör (Kruzsok) történetét, orosz kapcsolatait, a magyar történelemmel foglalkozó K. Ja. Grot is járt például a körben. Budenz asztaltársasága sokat tett az orosz–magyar tudományos kapcsolatok érdekében. Külön tanulmány foglalkozik Goldziher Ignác orosz kapcsolataival, 1870-től kezdve, munkáinak orosz nyelvű kiadásai-
val, elsősorban V. R. Rozen, A. E. Schmidt és I. Ju. Kracskovszkij orientalistákkal folytatott bő levelezése alapján.

A negyedik részben csak az orosz kiadásban már megjelent tanulmányok találhatók, ezek tartalmi jelzésére tehát nem térünk ki.

Mint a futólagos felsorolás is mutatja, Váradi-Sternberg János továbbra is időben és témában igen szerteágazó, gazdag anyagot közöl ebben a kötetben. Széles körű anyagot, amely természetesen igen széles körben való kutatás alapján tárható fel. A szerző magyarországi és Szovjetunió-beli levéltárakat, kéziattárakat kutatott át, régi folyóiratokat nyitott fel, hogy egy-egy újabb adatra rábukkanjon. A személyes találkozásokkal is megpróbálkozott, ahol lehetett, Goldziher és Kracskovszkij kapcsolataira az orosz tudós özvegyét kereste meg. Bámulatossá tőrelemmel és szorgalommal bányászta ki adatait, a legkisebb részletkérdésnek is nagy fáradságot szentelve.

Igen, persze, a részletkérdésekből illeszkedik össze a kötet. Külön-külön bármelyik tanulmány csak részleteket, apró mozzanatokat tár fel, egyedül a negyedik rész tanulmányai közt akad szélesebb áttekintésű. Csakhogy éppen ezekből a részletekből, ilyen szorgos és áldozatos kutatások tömegéből áll össze az egész, az orosz–magyar forradalmi, kultúrtörténeti és egyéb kapcsolatok sora, olyan részletekből, amelyekről sokszor még a szakembereknek sem volt fogalmuk, vagy legalább is ilyen alaposan egyáltalában nem ismerték, ha a kapcsolat meglétéről esetleg voltak is már jelzések.

Hozzá kell tenni azt, hogy Váradi-Sternberg János zömében XIX. századi kérdéseket feszeget, olyan kor kapcsolatait tehát, amikor külpolitikai ellentétek, politikai ellenérzések, a fizikai távolság, hivatalos akadémikuskodások és rosszindulat megannyi akadályt állítottak a kapcsolatok útjába. És mindezek ellenére, ime, mégis mennyi és milyen intenzív sok esetben ez a kapcsolat. Különösen az irodalmi és tudományos kapcsolatok terén mutathat fel a szerző gazdag eredményeket, és utal még további, felkutatandó kapcsolatokra, hogy csak a debreceni Géresi Kálmán oroszországi tanulmányaira utaljunk találomra.

Két, ill. három nép egyének révén szövődő barátságának hagyományait tárta fel a szerző, ami már politikai szempontból sem lebecsülhető eredmény. És ugyanakkor a magyar kultúra történetének is sok kérdését világította meg. Csak azt remélhetjük, hogy Váradi-Sternberg János még sok ilyen munkával gazdagítja mindkét ország történettudományát.

NIEDERHAUSER EMIL

ANTON LEHÁR:

ERINNERUNGEN. GEGENREVOLUTION UND
RESTAURATIONSVERSUCHE IN UNGARN 1918—1921(Herausgegeben von Peter Broucek. R. Oldenbourg Verlag München.
Verlag für Geschichte und Politik. Wien. 1973. 280 l.)VISSZAEMLÉKEZÉSEK. ELLENFORRADALOM ÉS RESTAURÁCIÓS
KÍSÉRLETEK MAGYARORSZÁGON 1918—1921

Münchenben és Bécsben egyidejűleg jelentek meg a korai ellenforradalmi időszak egyik főszereplőjének, báró Lehár Antal vezérőrnagynak az emlékiratai. A második királypuccs bukása után külföldre menekült Lehár vezérőrnagy, Lehár Ferenc zeneszerző fivére Bécsben élt, ahol 1924-ben megírta memoárjait, amelyeket később kiegészített és részben átdolgozott. Munkája csak tizennyelvvel halála után jelent meg, egy részlet kivételével, amely a „Die Furche” folyóirat 1958-as évfolyamában látott napvilágot.

Az emlékiratokat Peter Broucek osztrák történész rendezte és látta el igen jól használható életrajzi bevezetővel és az idevágó történelmi irodalom adatait is közölte.

Lehár emlékiratainak első fejezete az összeomlás utáni forradalmi időszakot, a második fejezet az Ausztriában töltött emigrációs hónapokat, a harmadik fejezet a Horthy-hadseregben töltött időt, a negyedik pedig az 1921 évi restaurációs kísérletek történetét öleli fel. Az ötödik fejezetben a második emigrációban töltött éveiről számol be a szerző, 1927-ig bezárólag.

Habár az emlékiratok elsősorban politikai történeti szempontból érdekesek, a hadtörténeszek is haszonnal tudják fogatni. A császárhű katonatiszt szemszögéből bírálja Gömbös Gyulát és Horthy Miklóst. Emiatt a jelenleg Grácban élő Lengyel Béla altábornagy a Bécsi Magyar Híradó 1974 évi 11. számában részben elutasítólag bírálta meg Lehár könyvét és Horthy Miklóst igyekezett védeni. Ugyanő említi, hogy a Neues Wiener Tagblatt és Pester Lloyd 1924 márciusi számaiban erős vita folyt Boroviczény Aladár és Lehár Antal között a budaörsi események miatt. A bécsi Presse 1974. március 23-i számában Ludwig Marton méltatta a Lehár-féle emlékezéseket.

Lehár ezredét intakt állapotban hozta haza Szombathelyre az olasz hadszíntérről. Zeneszerző fivére ösztönzésére optált Magyarország javára, egyébként is Sopronban született és anyja komáromi magyar nő volt. Felesége bécsi származású volt, ő maga apja révén a morvaországi Schönwaldban (ma Šumvald) bírt illetőséggel. Így megtörténhetett, hogy a Károlyi-kormány dandárparancsnoksággal kínálta meg, az osztrákok a Znaimer Kreis-t védő négy Volkswehr-zászlóalj parancsnokságával akarták megbízni, a bécsi csehszlovák konzulátus pedig felszólította, hogy azonnal lépjen az ő szolgálatukba. A keletgalíciai ukrán kormány egyenesen magasabb parancsnoksággal bízta meg, amelyet rövidesen letett.

Habár Lehárnak Bécsben lakása volt és a Volkswehrben érvényesülési lehetősége, mégis a magyar ellenforradalmi emigrációhoz szegődött. Ő szervezte meg a muraszombati zendülés leverése után a feldbachi tábor. Ekkor kezdődnek sűrűlődséi Gömbös Gyulával, akit mindvégig karrieristának tekintett. Ő maga az 1919 augusztusától kezdődő nyugat-dunántúli események egyik koronatanúja, hiszen gróf Sigray Antallal együtt magához ragadta a katonai és polgári hatalmat. A „Der Kampf um die Ordnung” c. alfejezetben számol be a fehér terror elleni küzdelméről.

A román királyi hadsereg előnyomulása Dunántúlon 1919 augusztus utolsó harmadában állott meg, majd fokozatosan a békeszerződési tervzetben megállapított határokig vonult vissza. Az általuk kiűrt terület megszállását a Lehár ezredes parancsnoksága alatt álló szombathelyi hadosztály végezte, amelyet a szükséghez képest más katonai körletparancsnokságok területén szervezett csapatokkal is kiegészítettek. Budapestre Lehár ezredes 1919. november 14-én vonult be csapatai élén, amelyekkel azután november 23-án elérte a Tisza vonalát, 1920. február 25.—március 31. között pedig megszállta Tiszántúlt. Lehár szívesen foglalkozik budapesti és debreceni élményeivel. Hangsúlyozza, hogy csapatait szívesen fogadták, még a zsidók is örültek, hogy nem került sor pogromra. Ezért is kívánta az antantmisszió, hogy a jugoszlávok által kiűrtendő baranya-bácskai területet Lehár csapatai szállják meg, mert akkor a Prónay-Héjjas stb. különítmények kilengései elmaradnak. Ugyanakkor az antantmisszió olasz tagjának kicsinyességére jellemző, hogy a Lehár-hadosztály két, Szombathelyen készült páncél-autóját le akarta foglalni.

A Somogyi–Bacsó gyilkosságot tévesen tulajdonítja a Prónay-különítménynek, a tettesek az Ostenburg-különítmény tisztjei közül kerültek ki, akik tulajdon parancsnokukat is kész helyzet elé állították.

A tisztántúli hadműveletek kapcsán kiemeli, hogy a Szolnoknál készített hadihíd volt az első, amelyet a nemzeti hadsereg produkált. Tapintatlanságnak tartja, hogy Horthy éppen az 1849-es trónfosztás évfordulóján, 1920. április 14-én vonult be Debrecenbe.

1921-ben IV. Károly király kétszer is megkísérelte a magyar trón visszaszerzését. A két restaurációs kísérletnek Lehár szintén igen fontos koronatanúja. A húsvéti királylátogatás eseményeivel részletesen foglalkozik, míg az októberi eseményeket elnagyolja. Horthy 1921. március 30-án kelt hadparancsa után — amelynek következtében gróf Teleki Pál akkori miniszterelnök leköszönt — Lehár kijelentette Hegedűs altábornagy előtt, hogy ilyen hadparancs kiadása után nem fog többé szolgálni. Ezt a kiáltványt Lehár szerint Hegedűs is rosszalotta.

A legitimisták azon véleménye, hogy a húsvéti restaurációs kísérlet alkalmával fenyegető kisantant katonai akció Magyarország ellen csak blöff volt, nem felel meg a tényállásnak. A történelmi irodalom — közte Véra Olivová cseh történésznek a prágai külügyminisztérium aktáira támaszkodó tanulmánya — ennek az ellenkezőjét bizonyítja.

Lehár nyugdíjazása — a hivatalos lap bizonyossága szerint — csak 1921. szeptember 1-én történt meg, addig nyilván fizetett szabadságon volt. Az októberi királypuccsról általában ismert dolgokat közöl. Arról is tud, hogy Hlinka-párti politikusok egy csoportja (neveket, dátumot nem említ) Budapestre érkezett és legitimista körökkel keresett összeköttetést. Bizonyítja, hogy IV. Károly Sopronban Rakovszky Istvánt szabályosan kinevezte (és nemcsak dezignálta) miniszterelnökké, Lehár vezérőrnagy elöléptetését szabályos miniszterelnöki ellenjegyzéssel kapta meg.

A szerző kitér a nyugat-magyarországi eseményekre is. Az azóta közzétett levéltári kutatási eredmények alátámasztják és kiegészítik Lehár megállapításait, mint pl. e sorok írójának a dolgozatai a Soproni Szemle 1971-es évfolyamában és a debreceni Déry-Múzeum 1973-as évkönyvében. Lehár ugyanis a burgenlandi kérdéssel kapcsolatban eléggé szűkszavú. Tény az, hogy Lehár Antal legitimista alapon szervezte a burgenlandi lakosság magyarbarát részének ellenállását, az általa kiépített keretek viszont nem állottak a felkelés irányítását magához ragadó Etelközi Szövetség rendelkezésére, amely lényegében szabad-királyválasztó alapon állott. Ezért volt csekély a bennszülött burgenlandiak száma a szabadcsapatokban. Amikor Prónay, Hir György és Héjjas felkelőt azért támadja, mert a helyi német lakosságot az anyaország ellen hangolták, meg kell jegyezni, hogy a témát jól ismerő kutató tudja, hogy a felkelőcsapatok állománya nemcsak különítményesekből állott. Az sem volt különítményes, akinek jóvoltából Lehár hírt tudott adni arról, hogy Prónay Felsőőrött letartóztatta, amikor Bethlen miniszterelnök megbízásából bejárta a vas megyei részeket.

A második királypuccs összeomlásával Lehár közéleti pályafutása véget ért. Pinka-fői származású segédtisztjével együtt Neszmélynél átevezett a Dunán és sikerült neki eljutnia Csehországba a legitimista Beaufort herceghez anélkül, hogy útközben bárki igazoltatta volna. Beaufort herceg azután Bajorországba szöktette Lehárt, aki végül Bécsben telepedett le, nyilvánvalóan felesége és fivére kedvéért.

Külön figyelmet érdemel a könyv gazdag jegyzetanyaga olyan történelmi szereplők legfontosabb életrajzi adataival, amelyek semmilyen magyar- vagy németnyelvű lexikonban még nem találhatók.

FOGARASSY LÁSZLÓ

A. J. P. TAYLOR:

THE SECOND WORLD WAR

(London, 1975. 254 l.)

„Despite all the killing and destruction that accompanied it the Second World War was a good war.” — fejezi be az ismert angol történész, A. J. P. Taylor 250 oldalas népszerű összefoglalóját a második világháború történetéről. Jó háború, vagy úgy is fogalmazhatnánk, igazságos háború, olyan háború — és ez nem gyakori a háborúk történetében —, mikor az erkölcsi, katonai fölény egyazon oldalra került. Talán ezért is érezni, hogy a témához bizonyos szeretettel közeledik a szerző.

Taylor ebben a munkában legjobb történetírói erőit sűrűsíti: a kiváló stílus és elbeszélőkészséget, a mély meglátást és elemzést, az éles megfigyelést, az események összefogását és plasztikus ábrázolását, a lényegre törést és egyidejűleg — ha kell — az egyes kisebb epizódok kidolgozását. Igen jól sikerült munka tehát Taylor újabb könyve. Jóllehet a háború történetének feldolgozásában nem támaszkodik újabb anyagokra, nem tár fel ismeretlen forrásokat, nem dolgoz ki ismeretlen részleteket, mégis a könyvnek megvan a maga eredetisége, és nem hasonlít semmiféle kompilációhoz, vagy deduktív összegezéshez. Taylor könyvének eredetisége gondolataiban rejlik. Ezért képes nem egyszer jólismert tényeket is új módon ábrázolni, ezért alkot önálló ítéletet, és fordul szembe vagy utasít el a háború egyes problémáiról kialakított szinte közhelyszerű tételeket és ezért tudja az eseményeket — még azok számára is, akik a könyv szinte minden tényét és adatát jól ismerik — végig érdekfeszítően előadni. Természetesen az új gondolatok között akad régi is, olyan, amely Taylor korábbi könyvében, melyet a második világháború eredetének szentelt — már napvilágot látott és nemegyszer éles vitákat is kiváltott a szakemberek körében. Igaz a háború előzményeit itt röviden — bár mesterien — közli. Néhány oldalon sűríti össze a két háború közötti időszak legfontosabb ellentmondásait, összehasonlítja az első és második világháború közti legfontosabb politikai, katonai és társadalmi különbségeket. A régi tézis — Hitler nem akart világháborút, nem volt felkészülve a háborúra Németország, azonban nemcsak itt bukkan elő, hanem természetesen a későbbiekben is, mikor már a háború első szakaszát részletesen tárgyalja. Taylornak ez nézetünk szerint is téves koncepciója, a későbbiekben olyan fényt vet az eseményekre, mintha a világháború tényleges kiváltója a Lengyelországnak 1939 tavaszán nyújtott angol garancia lett volna.

Persze Taylornak nem ez a mondanivalója. A könyv az angol megbékítési politika hibáit és ellentmondásait emeli ki, jól utalva arra a három ellentétre — győztesek—legyőzöttek, fasizmus—demokrácia, kapitalizmus—szocializmus —, mely a világpolitikát dominálta és mely ellentétekben a konzervatív angol politikusok nehezen tudtak egyértelmű külpolitikai platformot kialakítani. Éppen ilyen megközelítésben elemzi Taylor a Szovjetunió 1939-es helyzetét is, figyelembevéve nemcsak Münchent, de a Szovjetuniót fenyegető japán veszélyt is, melyet Taylor szerint éppen az 1939 nyári fegyveres győzelem enyhített.

Hitler gyorsabban építette ki európai birodalmát mint Napóleon — állapítja meg a könyv, hogy mesterien elemezze a hódítás ellentmondásait, és rámutasson néhány olyan szempontra, melyet a történetírás eddig nem hangsúlyozott. (Igy Taylor szerint a német hadigazdaság szempontjából egyenesen kedvező volt Svájc és Svédország semlegessége.) A régi vitát az angol-amerikai bombázások eredményességéről és helyességéről Taylor új szemponttal egészíti ki. Nemcsak azt hangsúlyozza, hogy sem a német „harci morált” nem tudták vele megtörni, sem a német haditermelést csökkenteni — bár itt némileg egyoldalú az ábrázolás, — de a másik oldalról közelíti meg a kérdést, midőn felveti vajon a bombázók előállítására fordított munkaerő, nyersanyag stb. nem lett volna más területen jobban hasznosítható a brit háború erőfeszítésében. Taylor szerint az a német tábormokok legendája, hogy a Szovjetunió elleni háború időpontját a balkáni háború miatt kellett elhalasztani és a késés végzetes volt. Érvei meggyőzőek, midőn utal arra, hogy ténylegesen csak a hadosztályok 10%-át kellett ideiglenesen elvonni, sokkal inkább arról volt szó, hogy nem fejeződött be a tényleges előkészület május 15-re.

Aligha lehet viszont elfogadni az Atlanti Chartáról alkotott véleményét, („néhány kenetteljes általánosítás, mely senkit sem befolyásol és később alig említették” — „a string of pious generalities that inspired nobody and was hardly mentioned again”), hiszen ezeknek a liberális „általánoságoknak” a fasiszta ideológia és könyörtelen hatalmi politika elleni harcban igen is volt jelentőségük.

Ellenvéleményt jelent be Taylor a sztalingrádi csata jelentőségét illetően, mivel ő Kurszkot tartja a háború döntő fordulópontjának. Érvei távolról sem meggyőzőek, mindenesetre azonban nála Sztalingád jelentőségének lebecsülése semmiféle szovjetellenes előítéletből nem fakad, inkább abból a törekvésből, hogy minden kérdésről egyéni véleményt szeret formálni. A második világháborúról szóló munkák többsége súlyos katonai hibának tartja, hogy az 1942 novemberi észak-afrikai partraszállás Tuniszra nem terjedt ki, és ez lehetővé tette, hogy német és olasz csapatokat dobjanak át ide. Taylor szerint ez álcázott áldás (blessing in disguise) volt, mivel 250 000 német—olasz katonára vált így a szövetségesek foglyává. Ez tény, viszont a harcok 1943 májusig elhúzódtak, s Taylor szerint ez is hozzájárult az európai partraszállás újabb esztendővel való halasztásához. Egyetértünk viszont Taylornal abban, hogy visszatartja a feltétel nélküli megadás elvét kritizáló széleskörű történetírói felfogást, hangsúlyozva, hogy a

fasiszta hatalmak ellen ez volt az egyedül lehetséges politika. Nem kevésbé megalapozott a könyv éles kritikája az angol–amerikai hadvezetés olaszországi hadjárataival kapcsolatban.

Rövid ismertetésünkben nincs helye annak, hogy részletes vitába bocsátkozzunk Taylor véleményével, mely szerint a Balkán stratégia politikai szempontból szinte értéktelen volt; „In fact the Balkans were almost valueless.” Taylor ugyan ezt a megjegyzést azon nyugati történetírókkal szemben teszi, akik Churchillt és Rooseveltet túlságos engedékenységgel vádolják a Szovjetunióval szemben, ez azonban véleményének felületességét aligha menti. Úgy érezzük, Délkelet-Európa könyvének egyébként is gyenge pontja; Magyarországra vonatkozóan is találhatók tévedések a szövegben.

„A német hadsereg zöme a keleti fronton volt és mindig ott is maradt” (The fighting strength of the German Army was and always remained on the Eastern Front) — állapítja meg Taylor az 1944-es esztendőről, melyet a döntő évnek tart a háború végkifejlődése szempontjából. Itt mélyed el a német technika újabb eredményeiben és tér ki a szövetségesek technikai fölényére, hogy Beaverbrookról, az angol haditermelés miniszteréről is ejtsen néhány jó szót. Taylor egyébként is mestere a néhány szavas jellemzéseknek. Elismerő szavai, vagy néhány gúnyos megjegyzése többnyire igen találók, bár Montgomery érezhetően nem tartozik kedvencei közé.

Taylor könyvének szövege méltó kiegészítést talált a magas színvonalú és igen változatos képanyagban és illusztrációkban. Nem kétséges: minden vitatható nézete, gondolata ellenére Taylor munkája nemcsak jó, egyenesen kitűnő könyv.

RÁNKI GYÖRGY

GEORG HELLER—KARL NEHRING:

COMITATUS SIRMIENSIS

(München. 1973)

KARL NEHRING:

COMITATUS BACHIENSIS ET BODROGIENSIS

(München, 1974)

(Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Hgb. von Gerhard Ganschow. Bd. 1—2.)

A Deutsche Forschungsgemeinschaft Dél-Kelet-Európával foglalkozó munkacsoportja e két kötetel indította meg a történeti Magyarország megyéinek helynévanyagát a honfoglalástól 1918-ig felölöl sorozatát. A cél: segítséget nyújtani mindazoknak — történészeknek, régészeknek, etnográfusoknak, nyelvészeknek stb. —, akiknek a történeti helynévanyag forrásul vagy pedig kutatási támpontul szolgál. A vállalkozás hasznát és jelentőségét e hasábokon aligha szükséges részletesebben méltatni, kötetei bizonyára csakhamar számos tudományág nélkülözhetetlen kézikönyvei között foglalnak majd helyet. Annál is inkább, mert sem a magyar történettudomány, sem pedig a szomszédos népeké nem tett még kísérletet arra, hogy — akárcsak kisebb területi egységeként is — ilyen hatalmas időszakot átfogó helynévjegyzéket adjon a kutatók kezébe. Külön is öröndetes, hogy az anyag közlése olyan megyékkal kezdődött meg — s az előrejelzések szerint ilyenekkel is folytatódik majd (a következő kötetek Csongrád és Pozsega megyék helyneveit foglalják magukban) —, amelyek az évszázadok során a legnagyobb, sokszor a gyökerekig ható etnikai változásokon mentek keresztül, s amelyeknek helyneveit így különösen nehéz azonosítani.

A kötetek felépítése rendkívül egyszerű és praktikus, minden szempontból gyorsan áttekinthető. Tulajdonképpen hatalmas konkordancia-jegyzékek ezek, amelyek szoros ábc-ren dben közlik ezer esztendő — latin, magyar, szerb, német stb. — névalakjait. Az egyes helységekre vonatkozó adatok azonban egy névalak alatt vannak összegyűjtve, ha ma is élő településről van szó, a mai, ha elpusztultól, akkor az egykor leginkább használatos névalaknál. (A többinél csak a „gyűjtő”-alakra való utalás található.) A névelőfordulás évszáma és a forrás-hely — mint legfontosabb adatok — mellett tájékoztatást kapunk arról is, hogy a helység — ha már nem létezik — mikor volt élő település, hol feküdt, milyen nagyobb birtoktesthez tartozott, volt-e vámhelye, stb. stb. A csak rövidítéssel emlí-

tett forráshelyek jegyzékét — egy múlt század végi térképmelléklettel együtt — a kötet végén találja az olvasó.

Ilyen nagyszabású vállalkozásoknál mindig a feldolgozásra kiszemelt forrásanyag körének meghatározása adja a legtöbb problémát, hiszen a gyűjtés aligha törekedhet teljességre bármely korszakban is. A teljesség csak a speciális — a kor vagy más részszempont szerint válogatott — helynévgyűjtemény (történeti földrajzi munkák) célkitűzése lehet, bár megvalósítani még ilyenek esetében is nehéz.

Az 1526 előtti évszázadokkal van viszonylag a legkevesebb probléma, hiszen a szerzők itt bizalommal fordulhatnak Csánki Dezső — közel sem teljes, de minden tekintetben széleskörű tájékoztatást nyújtó — Hunyadi-kori történeti földrajzához. Ennek hiányait egyébként is jelentős mértékben pótolni lehet a viszonylag szép számú forráskiadványokból (Fejér, Árpád-kori, Anjou-kori, Zsigmond-kori oklevéltárak, Teleki stb. stb.). Különösen kedvező a helyzet azoknak a megyéknek — így Bács és Bodrog — esetében, ahol a szerző már felhasználhatta Györfy mintaszerű Árpád-kori történeti földrajzának teljes és sokrétűen feldolgozott helynévanyagát.

A gondok a török hódoltság korával jelentkeznek igazi nagyságukban, különösen a dél-magyarországi megyékben. Mivel a szóban forgó megyék történetére vonatkozó török-kori — magyar, német és török — források jórészt még feldolgozásra várnak, hozzáférhető forrásul zömében csak néhány korabeli térkép és számosabb, de esetlegesebb útleírás kínálkozik.

A török kiűzése utáni korszakokban, a XVIII., majd a XIX. században viszont már a forrásanyag áttekinthetetlenül és átfoghatatlanul hatalmas tömege nehezíti meg a munkát. Ugyanakkor némi könnyebbséget jelent, hogy a névalakok már kezdenek megmerevedni, illetve változásai — éppen a forrásanyag tömegessége folytán — könnyebben nyomon követhetők, mint a korábbi századokban. Sőt, a XVIII. század végével megjelennek az egész településrendszer feltárására irányuló rendszeres és tudatos felmérések is: így a katonai térképek (pl. a felbecsülhetetlen értékű Josephinische Aufnahme), amelyek anyagát teljességében először éppen e kötetek használják fel, a népességstatisztikák és helynévrepertóriumok (pl. Demian, Nagy, Lipszky és Fényes repertóriumai).

A kötetek szerzői következetesen, de rugalmasan alkalmazták az általuk kidolgozott módszertani elveket, amelyeket *Karl Nehring* nemrégiben külön tanulmányban is szakmai közönség elé bocsátott (*Zur Methode eines historischen Ortsnamerverzeichnisses von Südosteuropa. Südostforschungen* 32 (1973) 309–319. l.). Az eredmény, a már elkészült munkák messzemenően igazolták a forrásanyag szelektálásában követett módszert; úgy találjuk, hogy a helynévanyagban és annak változataiban nem mutatkoznak jelentős, a kép egészét zavaró hiányosságok.

A helynévanyag természetesen tovább finomítható, ez azonban már — a kötetekben adott útmutatások alapján — a helytörténeti kutatás feladatkörébe tartozik. Lévéen, hogy az egészen más, mélyebb, elsősorban levéltári anyagfeltárást igényel, amit a szóban forgó kötetek szerzői — a gyűjtési idő végtelenségig nyújtásának veszélye nélkül — nem végezhetek el.

Az ilyen nagyszabású vállalkozásoknak természetesen mindig megvannak a maguk sajátos és szükségszerű hiányosságai, elkerülhetetlenül figyelmen kívül reked néhány hézagpótló adat, néhány szempont vagy forráscsoport. Olyan „nyitott” rendszerezéseknek kell felfognunk ezeket, amelyekhez hozzátenni mindazoknak kötelessége, akik a használat során ilyen, elsikkadt adatokra vagy forrásokra bukkannak. Az alábbiakban néhány hiányzó adatsor felemlítésével éppen ennek az elemi kötelességünknek igyekszünk eleget tenni.

A Szerém megyei kötetből hiányzik a Száva balpartján, valahol Haláp- vagy Halászfalva mellett fekvő, elpusztult két Szegeđnicz vagy más néven Szegeđ helység, amelyeket Lázár deák térképe (1528) — a név mellé rajzolt, nagy tornyos épületekből ítélve — jelentős településnek jelöl. Ezekre — miután Csánki munkájából is hiányzanak — Tóth Zoltán hívta fel a figyelmet, mivel megalapozott véleménye szerint a királyi hadak 1492-ben itt verték szét a Mátyás-féle zsoldos-sereg Délvidékre küldött, fosztogató maradványait (A fekete sereg pusztulása. *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) 513–517. l. és Bonfini 1490 utáni adatai a fekete seregről. *Századok* 61–62 (1927–1928) 53–58. l.).

Egészen sajátos problémával jár Bács és Bodrog megye XVI–XVII. századi települési képének és ezzel együtt helynévanyagának összegyűjtése és értékelése. A Bácska hódoltságkori történetével — mivel már a mohácsi csata után csaknem teljesen elpusztult, majd csakhamar majdnem zárt szerb népesség telepedett meg rajta — meglehetősen mostohán bánt mind a magyar, mind pedig a délszláv történetírás. A Bács-Bodrog megyei Történelmi és Régészeti Társulat munkálatai eredményeként, a múlt század végén összegyűjtött anyag nem állt össze egységes képpé, a délszláv kutatók pedig kevés erőfeszí-

tést tettek arra, hogy a zömében magyar és török forrásokból rekonstruálják a „rác” betelepedés menetét és a települések sorsát. Így aztán csak általánosságokat olvashatunk az egyébként színvonalas összefoglalókban is: pl. *Alexa Ivić*, *Istorijska Srba u Ugarskoj od nada Smedereva do seoba pod Carnojevićem* (1459—1600). Zabreb, 1914 és *D. J. Popović*, *Srbi u Vojvodini*. I. Novi Sad, 1957. Bácska településeit magukban foglaló defterek kiadásán most dolgoznak az Egyesült Államokban.

Igy aztán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a Bács-Bodrog megyei kötetben jórészt mindenütt a kontinuitás teljes megszakadását jelzi a helynévanyag. Mégis úgy érezzük, hogy a szerző kissé túl szigorúan ítél, amikor a nyomtatásban többször is megjelenti, XVII. századi magyar adózási jegyzékek adatait kihagyta a helynévnyvtárból. Annál is inkább, mert e jegyzékek — az egyik mintegy 450, a másik mintegy 150 helységnevet tartalmaz — olyan helységneveket is megemlítenek, amelyek sem a középkori, sem pedig a felszabadulás utáni helynévanyagban nem szerepelnek, s így természetesen hiányoznak a helynévnyvtárból is (*Friedrich Steltzer*, *Geschichte der Bácska*. Neusatz, 1883. 45—47. l. és Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája. I. Szabadka, 1896, 256—262. l.). Igaz, hogy a pontosan a legtöbb helységnevet tartalmazó, magát 1543-asnak valló „harács-jegyzék” — írásmódja és a hátoldali feljegyzések szerint XVII. század végi másolat (Orsz. Lt. Magyar [Pozsonyi] Kamara Archivuma, UetC 103 : 47) — nehezen állja ki a forráskritika próbáját: Nyilvánvalóan nem 1543-as, mivel a benne szereplő adófajták egyenesen a XVII. század közepére datálának, ugyanakkor viszont alig képzelhető el, hogy a XVII. század közepén, e sok pusztulás átment területen 450-nél is több élő település lett volna, hiszen még a 150 helységet felsoroló harács-jegyzékkel kapcsolatban is joggal jegyzik meg kiadói, hogy az inkább csak a kivetési terve, semmint a ténylegesen beszédett összegek elszámolása. Bárhogy álljon is a dolog, tény, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján — ismerték és számon tartották ezeket a helyneveket. Így — legrosszabb esetben is 1700-as évszámmal — ezeket is forrásértékűeknek, s ezért felhasználhatónak gondoljuk. Megfontolandó továbbá, hogy ilyen gyér helynévanyagú megyéknél, amilyen Bács-Bodrog megye a török hódoltság korában, nem kellene-e az anyaggyűjtés körét kiterjeszteni a szokatlanabb névformákat megőrzött szórványanyag-közlésekre is (pl. 1649: Bajnok = Baimacho, Jánoshalma = Jancouazz, Mélykút = Milcut, Hercegszántó = Santouo stb. *Vanyó Tihamér*, *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649—1673*. Levéltári Közlemények 42 (1973) 328—329. l.).

Természetesen — és ezt még egyszer nyomatékosan hangsúlyozni kell — ez a vállalkozás célkitűzéseivel és megvalósult eredményeivel képest csak részletkérdés, ami a kötetek alapvető értékét nem csökkenti. Csak elismerés illeti a vállalkozás életrehívóit és — mindenek előtt — a szerzőket áldozatos munkájukért, amelynek eredményei — reméljük — csakhamar eljutnak mindazokhoz, akik egy ilyen összehasonlító helynévnyvtár hiányát már eddig elégszer megszenvedték.

SAKÁLY FERENC

JOSÉ GARCIA:

SPANYOLORSZÁG A XX. SZÁZADBAN

(Budapest, Kossuth. 1973. 430 l.)

Egy történeti szakfolyóiratban aligha kell hosszabban írni arról, hogy magyar nyelven ez az első összefoglaló munka, amely Spanyolország XX. századi történetéről megjelent — s mindjárt hozzátéhetjük, az első sikeres, érdemleges munka. Úgyszintén nem hiszem, hogy ehelyütt részletesebben kellene szólni a spanyol gazdasági-társadalmi szerkezet néhány jellemző sajátosságáról, az agrár-termelés, lakosság nagy súlyáról, a feudális maradványok szívós továbbéléséről, a birtokmegosztásról, az egyház nagy súlyáról — és az analfabétizmusról, a militarista kaszt rendkívül nagy, sőt a század folyamán ismét növekvő szerepéről és a nemzetiségi problémákról. Mindez olyan jelenség volt — s ez megint szinte közhely —, hogy már a századforduló idején magyar publicisták, történészek figyelmeztettek a Monarchia és Spanyolország helyzetének sok hasonlóságára, ami azután az 1920—1930-as évekre is átöröklődött. Oly formában is, hogy Primo de Rivera katonai diktatúrája és Horthy ellenforradalmi diktatúrája között megintcsak új párhuzamok kínálkoztak. Miként az alaphelyzetből sok másfajta hasonlóság is következett. A XIX. sz.-ból átöröklött választási rendszer nagyon hasonlított a magyar ispáni-szolgabírói ellenőrzés mellett folyó választásokra, s a konzervatív reakció az 1918 utáni megváltozott világban nem véletlenül mindkét országban a régi pártok helyett újjakkal is porondra

lépett: a keresztény pártokkal, amelyek oldalán egyelőre inkább mégcsak a történések margóján jelentkeztek a fasiszta pártok, amelyek az 1920–30-as években még egyik helyütt sem szereztek maguknak átütő tömegbefolyást. A párhuzamokat folytathatnánk nemcsak a szerkezeti hasonlóságok felsorolásával, és a példákat nem csupán csak a jobb-oldalról választhatnánk. Hiszen jellegzetes hasonlóság, hogy a mi „második reformnemzedékünkhez” hasonlóan Spanyolországban is színre lépett az „1898-as nemzedék”, hogy az értelmiségnek furcsa módon változó, de súlyánál sokszor nagyobb befolyása volt a spanyol politikai eseményekre. Spanyolországban is tulajdonképpen az 1890-es évek kezdő lépései után a századforduló után erősödött meg a szocialista munkásmozgalom. A spanyol fejlődés egyik eltérő sajátossága volt, hogy itt már a XIX. sz.-ban kialakult egy befolyásos anarchista, anarcho-szindikalista irányzat is — amely a XX. sz. Spanyolországban jelentős szerepet játszott. Eltérő volt az is, hogy noha a forradalmi erjedés még az első világháború idején kezdődött, a háború után több válsággal terhes év után a politikai mérleg nyelve nem balra, hanem jobbra ingott ki, s a szocialista párt nem 1918–1919-ben került az ország kormányrúdjához.

A felsorolt fő összefüggések, folyamatok Garcianál természetesen gazdagon dokumentálva rajzolódnak ki az olvasó előtt. Ehelyütt külön is kiemelnénk néhány olyan mozzanatot, részletkérdést, ahol Garcia a szintetizáló munkában is kitűnő miniatűr megoldásokat nyújt. Itt említenénk, hogy mindjárt a könyv elején jól megvilágítja az anarcho-szindikalista irányzat egészét, belső megosztottságát (a politikai, elméleti irányzatát és a terrorista irányzatát), érzékelteti tömegbefolyását (20–21). Ugyanígy emlékezetes és érdekes megoldás, ahogy sorra veszi a köztársasági, illetve polgári liberális politikusokat Canovastól Zorillan át Pi y Margallig és Castelarig, megrajzolva egyéni arcújukat, de egymáshoz is hasonlítva őket (14—17). Végeredményben ezt teszi a szocialista Iglesia-szal is, akit viszont nemzetközi porondon helyez el, amikor Bebelrel és Guesde-dél veti össze (18—19). De nemcsak a baloldali vezetőiről nyújt valóban egyéni képet — ezt teszi a századforduló legbefolyásosabb, s érdekesebb konzervatív politikusával, Maurával is, aki-nél kiemeli, hogy felülről megvalósított reformokkal akarta tudatosan megelőzni az anynyira félt forradalmat.

Garcia a maga szintézisében — a tömörítés kényszerű keretei között is — kitűnően érzékeltet egy másik szintézis ellentmondását. A spanyolországi történeti összefoglalókban indokoltan szoktak utalni a klérus rendkívül nagy szerepére, befolyására. Garcia azonban ennek kijelölésével nem elégszik meg, s utal arra, hogy ez tradicionálisan is milyen ellenállásba ütközött, milyen mélyre nyúltak és milyen erősek az antiklerikális eszmeáramlatok, ami egyaránt támaszkodhat a liberális polgárságra, a köztársasági pártokra és a szocialista, illetve anarchista mozgalomra. Ez az antiklerikalizmus azután olyan elemi erejű tömegmegmozdulásokban is jelentkezett, mint az 1909-es „tragikus”-hét idején, amikor a felkelés napjaiban a bizonytalan összetételű tömeg templomokat, kolostorokat gyújtott fel.

Ugyancsak összetett, s a modern spanyol történelem során ismétlődően jelentkező probléma volt a köztársasági blokk kialakításának kérdése. A szövetség csakis a polgári köztársasági pártok és a szocialisták, majd az erősbödő anarcho-szindikalisták szövetsége révén jöhetett létre. (A szövetség természetesen sokféle formát ölthetett, a hallgatólagos, illetve alkalmasint együttműködéstől a szorosabb szövetségig). A blokk kialakulásának sokféle akadálya volt, hiszen eleve két osztály erőinek egyesítéséről volt szó, s ahogy a liberális burzsoázia fenntartással viseltetett a szervezett munkásmozgalom erői iránt, az anarchisták táborában is hosszú ideig a legélesebben visszautasítottak mindenfajta együttműködést, miként ezt tette a múlt század végén az Iglesias vezette szocialista párt is. A későbbi politikai fejlődés — s ezt Garcia jól érzékelteti — a lehetséges partnerekre egyszerűen rákényszerítette, hogy fenntartásaikat legyűrve időnként megtegyék a közeledés fél és egész lépéseit. Így az említett 1909-es „tragikus hetet” követő konzervatív, jobb-oldali tényerés és terror kikényszerítette a szocialisták és köztársaságiak közeledését, majd az első világháború idején, 1917-re a szövetség elmélyült, tényleges köztársasági blokká szilárdult (a belső nézeteltérések persze maradéktalanul nem tűntek el), s ezekre a hagyományokra, illetve tényleges erővonlatokra támaszkodva alakult ki Primo de Rivera katonai diktatúrájával szemben az 1920-as évekre az új köztársasági front, majd alakulhatott meg 1931-ben a II. köztársaság, majd egy újabb jobboldali visszaesés, „a két fekete esztendő” reakciós korszaka és újabb munkásellenes jobboldali terrorhullámmal szemben modern szellemi fegyverzetel a Népfrent, amely 1936 februárjában nemcsak Spanyolország, hanem egész Európa sorsa szempontjából oly vitális fontosságú győzelmet aratott.

Garcia munkájának egyik nagy értéke, hogy miközben remekül szintetizál, mégis elkerüli a nagy veszélyt, ami hasonló típusú munkáknál fellép: a leegyszerűsítéseket. Így

az egyház esetében gondja volt arra, hogy ne csak azt mutassa ki, milyen nagy szerepet játszott a klérus a konzervatív erők táborában, avagy az ellenforradalmi erők felülkerekedésében — hanem azt is érzékelteti, milyen belső differenciálódás megy végbe az egyház táborában is, avagy később az egyház miként fordul — legalábbis részlegesen — a Franco-diktatúra ellen, amelynek egyik tartó pillére volt. Ugyanígy Primo de Rivera katonai diktatúrájának hét esztendő korszakát is ellentmondásaiban, összvettségében és dinamizmusában világítja meg. Látjuk, hogy a jobboldal sem egységes, kirajzolódnak a fasiszta vonások, amelyek a tradicionális monarchistákat, illetve a nagybirtokosokat is aggasztják, új színt hoz a városok, a tőkésék és munkások osztályfrontján és — de megismerjük azt is, hogy a baloldal sem volt egységes a diktatúra értékelésében. Így a történeti valóság hitelesen rekonstruálódik, hogy Primo de Rivera kezdetben miért lehetett különféle erők számára népszerűbb, s a diktatúra bázisa a későbbiekben miként szűkült le.

Megjegyezhetjük azonban, hogy míg a XX. század első húsz esztendejének ellentmondásait Garcia jól megvilágítja, majd biztos kézzel kalauzol el a hétéves diktatúra, majd az 1931—1936-os köztársaság történetének sokak által feldolgozott, tulajdonképpen biztosabban hajózható vizein — a valójában sokkal több kérdést, nem eléggé tisztázott problémát felvető 1936—1939-es történeti szakaszok csak rövidebb terjedelmet biztosított. Ezt márcsak azért is fájlatthatjuk, mert érthetően az érdeklődés világszerte elsősorban erre a korszakra irányul — s noha e periódusnak ugyancsak tengernyi a történeti irodalma, ehelyütt a politikai történeti elemzést sokszor hiányosnak érezzük, a katonai események nyomkövetése háttérbe szorít más összefüggéseket, s olykor elhomályosul Garcia történetírói erőnye, hogy a szereplőket nemcsak kívülről mutatja meg, hanem beszélteti is.

A következő két nagyobb fejezetben Garcia két nagyobb korszakot világít meg. Az első a győztes ellenforradalomé, a Franco-diktatúra első korszaka, az 1939—1945-ös periódus. Garcia ehelyütt is óvakodik a leegyszerűsítésektől, az olvasó láthatja, hogy a diktatúra kezdettől különféle erők egyeztetésére, illetve ezek egymás elleni kijátszására támaszkodott. Miként Primo de Rivera esetében, Franco diktatúrájánál is Garcia a változás jeleire is figyelmeztet. Az olvasó előtt kirajzolódik, hogy Franco a háború első szakaszában miként támaszkodott még egy ideig inkább Hitlerre és a fasiszta hatalmakra (de nem kizárólag), mint kerültek később elő az angolbarát monarchisták, s szorította vissza az exponált fasisztákat. Új korszak kezdődött természetesen 1945 után, s ezen az immár 30 esztendő hosszú korszakon belül is Garcia két periódust különböztet meg, a túlélés és belső átalakulás periódusát, amely 1945-ben kezdődött és durván 1953-ig tartott, s a másodikét, amelyet a belső reformok, az új elemek feltűnése ellenére is alapjában az jellemez, hogy a régi rendszer válságba jutott. A válság tüneteit (társadalmiakat és politikaiakat) Garcia konkrétan is megvilágítja. Mint történetíró kétségtelenül bátor volt, napjainkig követte „a század” történetét. A moszkvai kiadás 1967-ben jelent meg, s ő tulajdonképpen 1965-ben, vagyis ténylegesen a kézirat leadásának napjait rögzítette, értékelte az eseményeket. Mire a magyar fordítás megjelent, a nyolc esztendő újabb változásokat hozott. A Garcia által említett tendenciák ugyan tovább hatottak, de ez a nyolc esztendő éppen Spanyolország esetében nem olyan időszak, amely elhanyagolható lenne, s egy újabb kiadás esetén a szerző feltétlenül gazdagíthatná kötetét. Gazdagíthatná annyiban is, hogy a nagy számban megjelenő publikációk (memoárok, forráskiadványok és feldolgozások egyaránt) lehetővé teszik, hogy nem egy vonatkozásban a szürkőbbre sikerült fejezeteket (1936—1939), de a későbbi harminc esztendő relációjában is kiegészít-hesse. Minthogy páratlanul sikerült ország-összefoglalóval állunk szemben, a kiadó talán mérlegelni fogja e kötet ilyen újrakiadását. Az olvasó alighanem hálásan fogadna továbbá egy időrendi táblázatot és egy bibliográfiai mutatót is, amely a tájékozódását megkönnyítené.

JEMNITZ JÁNOS

ZALA TAMÁS:

**AZ ÚJVILÁG PRÓBATÉTELE.
TÁRSADALOMRAJZ A SZÁZADFORDULÓ AMERIKÁJÁRÓL
(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1975. 403 l.)**

Korunk történetének egyik rendkívül fontos kérdésére keres választ Zala Tamás, arra, hogy miért nem jött létre erőteljes és sikeres szocialista mozgalom a világ vezető kapitalista országában, az Egyesült Államokban. A kérdés izgalmas mind a történettudomány, mind a napi politika szempontjából, s a szerző személye szerencsésen egyesíti e két terüle-

tet, hiszen a napi események mélyebb ideológiai és történelmi előzményeit messzemenően figyelembe vevő újságíróról van szó, aki — könyvének tanulsága szerint is — egyúttal kitűnő szak-történész, (vagy ahogy ő inkább használja:) történetíró is. A téma nehézsége, bonyolultsága ugyanakkor olyan bátorságot, tájékozottságot és önbizalmat is igényel, amire az „edzettebb” újságíró talán könnyebben vállalkozott, mintha „csak” történész lenne.

Ha valaki csupán a könyv alapkérdésére adott válasza kíváncsi, úgy azt összefoglalva megtalálja a 11. fejezetben, de a bizonyítóanyag, a lehetséges válaszoknak sokszor még a szerzőben is képlékeny halmazállapotú tömege egy széleskörű társadalomrajzba ágyazódik, amely a századforduló Amerikájának gazdasági, társadalmi viszonyait, munkásmozgalmát és politikai életét mutatja be részletesen, nem kézikönyv, inkább esszé-szerűen. E részletek segítségével Zala föltárja az amerikai szocializmus kudarcának objektív és szubjektív okait, s noha azzal a megállapításával nem értek egyet, hogy egy mondatba sűrítve e kudarc magyarázata „a monopólikapitalizmusnak leginkább megfelelő, uniformizált személyiségtípus »sorozatgyártása«” (14. l.), a sajátos szocio-ökonómiai közeg által meghatározott amerikai nemzetkarakterisztikum, a részletes kifejtésben a marxizmus alkotó alkalmazása segítségével adott válaszai meggyőzőek, alaposak, s nemcsak Amerika múltjának, de jelenének megértését is nagyban elősegítik.

Tárgyalásában a hangsúlyt a szerző — helyesen — a monopólikapitalizmus amerikai kialakulásának, sajátosságainak és társadalmi-gazdasági valamint ideológiai következményeinek a bemutatására helyezi, nem a hagyományos „köztörténet”-re. Talán azonban kissé túl rövidre fogta a választott periódust: az amerikai szocializmus mint mozgalom kudarcra jórészt csak az 1910-es évek végére vált nyilvánvalóvá (akkor is részben a külső terror következtében), de a szerző vizsgálódásai — a statisztikai adatok kivételével — inkább a XIX. század végére, „a tőke alakváltásának” megalapozó szakaszára korlátozódnak, s a politikailag jóval izgalmasabb, társadalomtörténetileg pedig legalább annyira bonyolult „progresszív érá”-ról viszonylag keveset szól, sőt a Theodore Roosevelt által képviselt irányzatnak, ami pedig fontos levezetője volt a társadalmi feszültségeknek, csak bonyolult voltát állapítja meg. Nagy érdeme viszont a könyvnek, hogy kritikailag, minden idealizáló, s ugyanakkor minden dogmatikus előítélettől mentesen ismerteti az amerikai múlt és az amerikai történetírás nagy mítoszait: az amerikai fejlődés különlegességét, a „frontier” jelentőségét, a „középosztály” mindent felölelni látszó jelenségét, s eközben fontos megállapításokat tesz. Csak felsorolásszerűen néhány ezek közül: a monopóliumok nem védekeztek, hanem támadó funkciót töltek be a kapitalista fejlődésben; a farmermozgalom nem antikapitalista, csak antimonopolista volt; a városiasodás sajátos vonásai kedveztek az agrárisztalgliák továbbélésének; a munkásmozgalom állandó kerékkötője volt a sok „elsőgenerációs”, illetve bevándorló, „zöldfülü” munkás; az egyenlőségi tanok korántsem hiányoznak az amerikai gondolkodás és politika történetéből. Egyedül a bevándorlók „siker”-ének szinte teljes tagadását, valamint az európai kivándorlás motívumairól írottakat találok túlzottnak, sematikusnak.

Mint már említettem, az 11. fejezet összegezi, miért nem vált az Egyesült Államokban átütőbb erővé a marxista, szocialista mozgalom. Többek között megállapítja, hogy nem sikerült kellő összhangba hozni a végcél követését a napi feladatokkal, vagyis nem sikerült egyesíteni a szocializmust és a munkásmozgalmat. Ismét csak felsorolásszerűen néhány magyarázat: az alapvető szocio-ökonómiai közeg, a vezetők fogyatékoságai, a sajátos földrajzi mobilitás (a Homestead-törvény, illetve a nagy munkaerő-kereslet), nem kellett harcot folytatni a polgári szabadságjogokért, a kialakult politikai intézmények valóságos szűrőrendszert alkottak a konfliktusok csillapítására. Az utolsó három fejezet némileg kívül esik a könyv tulajdonképpeni témáján, de az amerikai politika-rendszer ezekben kifejtett történelmi ismertetése (a politikai üzlettelé válásának története), a mai jelenségek gyökereinek megállapítása igen hasznos olvasmány.

A jegyzetapparátus szegényessége nehezé teszi annak megállapítását, hogy a szerző milyen mértékben és mélységben mélyedt el a korszakra vonatkozó igen nagy irodalomban, de erről valószínűleg nem a szerző tehet. Az kétségtelen, hogy mind a régi, mind az újabb publicisztikai, szociografikus és szaktörténelmi irodalom legfontosabb alkotásait használta (sőt a szépirodalomból és távolibb szakterületek kutatásaiból is merített), de a történelmi szakfolyóiratok sokszor igen fontos tanulmányait — úgy tűnik — nem dolgozta föl. Maga az egész munka inkább tartozik az alkotó tudományos történetírás, mint a tágabb közönségnek szóló ismeretterjesztő-népszerűsítő irodalom sorába, de a szerző újságírói gyakorlata és ennek bizonyos stílusvonása az utóbbi műfaj felé viszik, aminek vannak kétségtelen előnyei is.

JESZENSZKY GÉZA

FÜGEDI ERIK:

URAM, KIRÁLYOM

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1974. 253 l.)

Régóta fájó pontja a magyar történettudománynak a népszerűsítés. A kutatók általában kis példányszámú, s csak hozzáértőknek érdekes műveket publikálnak, az ismeretterjesztés amatőrök munkáira támaszkodik, amelyeket viszont a szakemberek hamis elképzelések fölélesztésével, sőt diletantizmussal vádolnak — sajnos, igen sokszor joggal. Mostanában végre mintha mégis javulna a helyzet. A Kossuth Kiadónál évek óta fut a „Népszerű történelem” sorozat, az Akadémiánál valahára sajtó alá került a régóta tervezett népszerűsítő széria első kötete. A legtöbbet azonban a Gondolat Kiadónak köszönhet a szakma. Az elmúlt években egyre több érdekes témájú, jól megírt, történelemmel foglalkozó könyvet adott ki, s végre a magyar múlt eddig eléggé elhanyagolt korai korszakai is képviseltették magukat. Most pedig, éppen e sorok írásával egyidőben jelenik meg a „Magyar História” sorozat első kötete.

Hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság kiadója gondot fordít a történetírásra is, az persze önmagában természetes. A nagy nyereséget abban látom, hogy a Gondolat is egyre inkább szakemberekkel iratja történelmi tárgyú köteteit. Sokat ígérő kezdeményezés, aminek első eredményei máris mutatkoznak.

Fügedi E. vonzóna szép külsővel megjelentetett, a XV. századi Magyarország hatalmasairól szóló munkája egyike ezeknek az eredményeknek. A szerző pár évvel korábban megjelent, csak szűk körben hozzáférhetővé vált munkájának (A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1970) lényegét tolmácsolja itt — megtoldva ott nem olvasott témák sorával. A próbálkozás véleményem szerint sikeres: az új műben szerencsésen ötvöződnek az úttörő jelentőségű történelmi-szociológiai nézőpont és az újonnan hozzátett részletek szemléletes leírásai a kor életéről, a régmúlt kor embereinek lelki világáról. A szép, világos fogalmazás, a sokszor elvontnak, nehéznek tűnő tárgy világos ábrázolása egyszerre tesz eleget a szakmai követelményeknek és az ismeretterjesztés igényeinek. A szerző figyelme még arra is kiterjed, hogy az eseménytörténetileg unalomig ismertnek hitt korból ritkaságszámba menő idézeteket hozzon (Magyar György emlékezései, 28. skk. l.; Hunyadi János esküje, 60. l.).

Az egyenletes színvonalú kötetből külön kiemelendők érzek néhány fejezetet. Az „Uram, királyom” (35. skk. l.) meggyőző erővel állítja elénk, miben is áll az uralkodó különleges szerepe, súlya a feudális társadalomban, s hogy tükröződik az a kor gondolatvilágában. „A király koronázása” (52. skk. l.) egyrészt szépen írja-magyarázza meg a koronázási szertartás evilági és szimbólikus rítusait, másrészt a magyar korona „szentségének”, mint ideológiai fikciónak ad a történelemben gyökerező magyarázatot. A főúrról, mint „A hatalom részeséről” írt rész (158. skk. l.) a „Mobilitás” könyv summáját hozza — érzékletesen foglalva össze a főúri réteg belső kapcsolatainak rendszerét, annak változásait; ill. a köznemesség felé vezető szálak sorsát, s mindennek politikai-társadalmi kihatását. De hasonlóan öröndetes, hogy az egyház hierarchiájáról — amelyet manapság bizony egyre kevesebben ismernek — a lehetőségekhez képest részletes leírást kapunk a főpapokról írt fő-fejezetben.

A mátyási belpolitika elemzését tartalmazó két egység (Mátyás és a főurak; A bárók nemzetségéből; 179. skk. l.) igen sikeresen foglalja össze a nagy király joggal csodált központsítási kísérletének hosszabb távon károsan ható részleteit. Úgy érzem, általuk az olvasó közönség is sokkal többet ért meg a középkori magyar állam sorsából, mint azt az eddigiek alapján tehetne.

Hadd tegyem még mindehhez, hogy egy sor részletkérdésben is kiigazítja a köztudatban élő hibás képet Fügedi könyve. Csak példaképpen: a városi polgárságnak az országos politikával szembeni közömbössége (26. l.), a török–magyar közeledés előtt álló erkölcsi akadályok nagysága (31. l.); a főúri bandériumokat a XV. században még kiállítják (150. l.) stb.

S még egyszer vissza kell térnem a kiadó tevékenységére. A kötet ritka gazdag és szép képanyaga, a sikerült ábrák, táblázatok önmagukban is sokat jelentenek. De azt hiszem nemcsak a szakértő közönség örül annak, hogy az utolsó oldalakon a leglényegesebb kérdésekre vonatkozó jegyzet-anyagot, irodalomjegyzéket, valamint névmutatót találhatunk. Az egyik révén a szűkebb értelemben vett szakirodalom felől tájékozódhat, akit megfogott a könyv mondanivalója, a másik megkönnyíti a kötet használatát általában. Remélhető, hogy a Gondolat a továbbiakban még inkább élni fog e hasznos „újítással”.

Visszatérve a munka tartalmi kérdéseihez: mint minden színvonalas mű, az „Uram, királyom” is gondolkodásra készítet. Egyes pontokon szívesen tovább vinnénk a vizsgálatot — másutt polemizálnánk néhány érdekes, de kiérleletlennek érzett véleménnyel.

A kötet jelenlegi tartalmából is kitűnik, hogy az uralkodó osztály korántsem passzív módon volt „élődi”, hanem éppen — a feudális kizsákmányolás fenntartása érdekében — nagyon is sokrétű munkát végzett. A közigazgatás, igazságszolgáltatás, pénzügyigazgatás, külügyek, hadvezetés és más állami funkciók mellett a magánbirtok kezeléséhez, kormányzásához, a politikai iskola-számba menő családi kapcsolat-fenntartáshoz és teremteshez, birtokpercek bonyolításához és hasonlókhöz is értenie kellett. Kár, hogy pl. a király esetében a szakrális funkciók, a koronázás, az udvartartás pompája mögött csak nagyon halványan látszik az uralkodói tevékenység. A főurakkal kapcsolatban valamivel több szó esik az uralkodó osztályhoz tartozással járó feladatokról, bár ezúttal is csak másodsorban. Úgy hiszem, mind a király, mind a hatalmasok hétköznapijai megérdemeltek volna egy-egy fejezetet.

Második észrevételem: Fügedi mintha eltúlozná a bárói politika szerepét a királyválasztás szokássá válásában (41. skk. l.). Zsigmond, Mária, Albert, I. Ulászló, V. László és I. Mátyás egyaránt élő fiúörökös nélkül halt meg: nem volt ez önmagában elég a választás elvének győzelméhez?

A magyar korona hajdani, Európában egyedülálló szellemi fölértékelésében, szakrális ereklyévé válásában (63, 65. skk. l.) az Árpád-ház kihalásának nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a szerző teszi. A „szent királyok” motívum csak krisztianizált változata az ősi uralkodóház mitikus erejébe vetett hitnek. (Vö. a 38. l.-ot!) Kihalásakor ezt az erőt próbálja átmenteni az idegen vérből fakadt utódok számára a „szent korona” mítosza, melyhez a valóság-tartalmat a középkori magyar állam évszázadokon át élvezett viszonylagos stabilitása szolgáltatta.

A középbirtokos nemesség kategóriájának a királyi oklevélformulák várnagyaival való, a „Mobilitás” könyvből is ismert azonosítása (142. l.) ezúttal sem tudott teljesen meggyőzni. Parancslevelekről lévén ugyanis szó, élnem kell a gyanúperrel: a prelátusoknak, báróknak és előkelőknek, mint a politikai hatalom részeseinek szólt a királyi utasítás; ellenben az ispán és a várnagy mint közigazgatási tisztviselő, mint végrehajtó közeget kerültek a mandátum címzésébe, tehát megnevezésük nem társadalmi rétegekre vonatkozik.

A könyv befejező motívuma a Mohácsi csatáról szóló rövid „Utószó”. „... a Mátyás halála utáni arisztokrata politika teljes csődöt mondott. A csőd minden embertelen következményét a magyar népnek kellett viselni. Az arisztokrata számára nem volt más megoldás, mint . . . lóra szállni és nyitott szemmel belerohanni a halálba. . .” (216. l.). Ritka erejű, szuggesztív kép — de korábban maga Fügedi is elismeri, hogy nem ismer elfogadható „diagnózist” a katasztrófa okairól (208. l.). Bármilyen meggyőző is a „Mohás előtti” fejezet (207 skk. l.) leírása a főúri hatalomátvételtől és annak következményeiről, a záró mondatok ítéletét nem támasztja alá. Egyrészt, mert maga a szerző is bevallja, nem érti, miért veszti ki a felelősség-érzet a Jagelló-kor hatalmasaiból, másrészt, mert a Mátyásról elmondottakból világos, hogy a szétbomlás a központosítási kísérlet módszereiből eredő törvényszerű következmény. Vagyis: a középkori Magyarország tragédiája nem magyarázható egyszerűen az arisztokrata kormányzat felelőtlenségével: a politika csődje a mélyben ható erők tükröződése csupán. Ezekről viszont még valóban nem készült megbízható diagnózis.

E főbb problémák mellett néhány kisebb észrevételt tennék még. A vajda és a bárók hatáskörének leírásakor (17. l.) kellemetlen belemagyarázásra adhat okot, hogy a szerző nem említi: e tisztség viselőit a király tetszése szerint leválthatta. Beatrix özvegy királyné talán nem tűnik annyira naívnak, ha tudjuk, hogy a hamis házasság komédiájának betetőzésekként II. Ulászló alkalomadtán a nászéjszakát is megtartotta ál-feleségével. (Vö. Fraknói Vilmos, Bakócz Tamás, Budapest 1888, 44. l.) A nyugati és hazai hűbériség összevetéséből (23. és 44. l.) erősen hiányzik a később (144. skk. l.) kifejtett familiaritás megemlítése. Végül legyen szabad megvallanom, úgy találok, hogy a szerző túlbecsüli 1514-nek a magyar történelemre gyakorolt hatását (214, 217. l.).

A recenzens kötelességei közé tartozik, hogy még a jónak tartott könyvek hibáit is szóvá tegye. Nos, e feladatnak teszek eleget, mikor főlhívom a figyelmet néhány zavaró tévedésre.

A legkomolyabb ezek közül az a bizonytalanság, amellyel a szerző az egyházzal szóló, ismétlem, egyébként kitűnő részletben a magyar püspökségeket kezeli. Következésképpen 12-re teszi számukat, holott a horvát-dalmát területet és Boszniát leszámítva) pontosan 13 püspökség volt. A 103. l.-on levő térképen csak 11 egyházmegye szerepel, kimaradt a szerémi és a zágrábi, a 119. l.-on levő táblázaton 12, — innen a nyitriai hiányzik. Ráadásul a 113. l.-on nándorfehérvári püspökségről is olvashatunk, amiről viszont (a kö-

zékori magyar történelemben) nincs tudomásunk. Mohácsnál pedig nem négy (mint a 129. l.-on olvashatjuk) hanem hét magyar főpap halt hősi halált.

A többi lapsus már kevésbé jelentős. A prothonotarius idehaza nem főjegyző (19. l.), hanem ítélmester; a 49. l. táblázatáról kifejejtődött az országbíró; a „Zápolya” család nevét (50. l. és másutt) helyesen Szapolyainak kell írni, ezt Jászay Pál (A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, Pest 1846, 14/l. jegyz.) már 130 évvel ezelőtt tisztázta; a 141. l.-on szereplő Szentgyörgyi gróf Zsigmond nyilván a Szentgyörgyi és Bazini familia egyik tagja; a 160. l.-on felsorolt nagybírák közül ezúttal a személynök hiányzik (akit melleleg a 17. lapon tévesen a városok bírójának tesz meg a szerző); a 176. lapon említett rozsályi Kun család helyén a vonatkozó táblázatban majádi Kunék szerepelnek, stb.

Sajnos, a sajtóhibák is sok bosszúságot okoznak. Nyilván azok következtében szerepel három különféle időpont (1370, 1380, 1382) I. Lajos király halála éveként; lesz „nemzetiség” a nemzetségből (23. l.); stb. — ami bizony már az értelem rovására megy.

Fügedi könyve előszavában a következőképpen beszél témaválasztásáról, kitűzött céljairól. „...arra a jogos kérdésre kell választ adnom, hogy miért éppen a királyt, a főpapokat és a főurakat, miért éppen e kor Magyarországnak hatalmasait választottam a könyv és a mögötte álló tudományos kutatás tárgyául. Ez a réteg az ország lakosságának picinyke töredéke volt, sosem végzett termelőmunkát, mégis úgy hitte, hogy hivatása a nép sorsának irányítása. De a témaválasztást nem ezek a jellemzők befolyásolták, hanem az, hogy ez a maróknói csoport döntötte el az egész ország és vele együtt az egész magyarság sorsát, mert a hatalom az ő kezükben volt. Ezért érdemes megismerni — amennyire lehet — gondolkodásukat, felfogásukat, azt, amit hittek, és amit róluik hittek; ezen keresztül megvilágítani az egész nép sorsát meghatározó döntésüket.”

A kötetet letéve bizonyos vagyok benne, hogy a szerző témaválasztása indokolt és helyes volt. Olyan módszerrel közelíti meg az uralkodó osztály történeti szerepét, s olyan konklúziókra jut ez által, amelyek időtállóak. Az „Uram, királyom” komoly nyeresége a történeti ismeretterjesztésnek, — sőt magának a történeti kutatásnak is.

BARTA GÁBOR

KÖVES RÓZSA—ERÉNYI TIBOR:

KUNFI ZSIGMOND ÉLETÚTJA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1974. 388 l.)

A sok évszázados hagyománynak megfelelően Köves Rózsa és Erényi Tibor is a gyermekkor és az ifjúság elbeszélésével kezdik Kunfi Zsigmond életútjának előadását, gondos leírást adva tanulmányairól, a Kolozsvárt töltött egyetemi évekről és a temesvári pályakezdekről. Azt azonban, hogy Kunfi édesanyjának leánykori nevééről csak a pályakép végén (174. l.) értesülhettünk, kissé szokatlan formabontásnak éreztük. Anélkül, hogy a családnak és származásnak akár feudális, polgári, dogmatikus, vagy bármiféle értelemben túlzott jelentőséget tulajdonítanánk, szívesen olvastunk volna többet Kunfi szüleitől, családjáról, egyáltalán szűkebb közösségéről és gyermekkoráról is. Szerb Antal jegyzi meg egy angol szerző nyomán, hogy az életrajzoknak általában az eleje, vagyis az a része az érdekes, amelyben a nagy emberek gyermekkoráról esik szó, mert felnőtt korukban a nagy emberek már mind hasonlítanak egymásra. Igaz, hogy az itt számon kért veszteséget bőséges kárpótlást nyújt a szerzők Kunfi szellemének fejlődéséről adott finom, árnyalt és rendkívül műves rajza, mégis úgy véljük, csak hasznára lett volna a kötetnek, ha az írók e vonatkozásban is jobban számolnak az olvasó várható, ez esetben nem utolsósorban épp általuk felkeltett érdeklődésével.

A következő fejezetek a Temesvárról, de egyszersmind a tanári pályáról is távozó, tevékenységét most már a Népszava szerkesztőségében és a Szocializmus szerkesztőjeként folytató, publicistaként és politikusként egyaránt hírnévre emelkedő Kunfi pályáját követik nyomon, sokoldalú és részletes képet adva szerkesztői munkájáról, közéleti szerepléséről, de a legfontosabb vonatkozásokban magánéletébe is bepillantást nyújtva. Nehéz volna itt rövidre fogva néhány sorba zárni, amiről szerzők fejezeteken át értekeznek. Így csak röviden utalunk rá: a mai olvasó előtt rendkívül rokonszenvesse tehetik Kunfit magatartásának a mai modern szocialista politikus felé mutató elemei. Külön is érdemes felhívni a figyelmet a szerzők Kunfi világháború idején játszott szerepéről szóló előadásaira. Az 1917. évi stockholmi megbeszéléseken tanúsított magatartásáról írva a következő értékelést adják: „Kulturális autonómiát, megfelelő parlamenti képviselést, szociális gon-

doskodást és más demokratikus jogokat követelt a nem magyarok számára, de ekkor még nem jutott el odáig, hogy az elszakadásra irányuló törekvések jogosságát is elismerje" (85. l.). Mint a továbbiakban kiderül, az őszirózsás forradalom idején túljutott ezen. Az 1918. december 1-i, majd az 1919. január 27-i minisztertanácson már érett formában fogalmazta meg új álláspontját: „Ha a nem magyar ajkúak nem akarnak velünk egy államban élni, kísérletet sem szabad tenni kényszereszközök alkalmazására.” A pártvezetőség tagjával pedig így vitatkozik: „Az eddigi alappal szemben meg kellene próbálni úgy rendezni a dolgokat, hogy ez a kormány azon a Magyarországon kormányozzon, amely az etnográfiai egység határain belül fog kialakulni. Erre az alapra kell helyezned, mert ez a konkvenciája a háború elvesztésének” (104. l.).

Kiemelkedő fejezetekben tárgyalják a szerzők a Kunfi pályájának csúcsát jelentő, 1918. október 31-től 1919. augusztus 1-ig terjedő életszakaszt. Ismeretes, hogy Kunfi ekkor népjóléti miniszter, közoktatásügyi miniszter, majd népbiztos volt. 1919. március 21-én Károlyi miniszterelnöké akarta kinevezni és minden bizonnyal az is lesz, ha az események alakulásának a Tanácsköztársaság kikiáltása új irányt nem ad. Nem kétséges, a szerzők minden lényeges kérdést számba vesznek, részletesen taglalják magatartásának pozitív és negatív vonásait, a kommünnel való azonosulását és attól való elfordulását. Elismeréssel emelik ki, hogy azon kevesek közé tartozott, akik világosan ismerték fel, hogy a nagybirtok kárpótlás nélküli kisajátítása a parasztság óriási többségének szövetségét, míg a föld köztulajdonba vétele a parasztság szembefordítását jelenti, s egyike volt azoknak, akik sürgették, hogy a falunak, a parasztságnak is adni kell, ha meg akarják nyerni. Mégis, erényei ellenére, számos ponton épp ezeket a fejezeteket éreztük legvázlatosabbnak. Úgy tűnik, az egykorú iratanyag, a szakminiszteri és népbiztosi utasítások elemzése alapján gazdagabb és többetmondóbb fejezetekre futhatta volna.

Az életrajzot az 1919. augusztusától az 1929. november 18-án elkövetett öngyilkosságig terjedő, bécsi emigrációban töltött évtized eseményeinek összefoglalása zárja. Részletes képet kapunk Kunfinak az Osztrák Szociáldemokrata Párt körében, az Arbeiter-Zeitung szerkesztőségében, valamint a Világosság-csoport keretében kifejtett tevékenységéről, a fehérterror és az ellenforradalmi rendszer ellen folytatott harcáról. A pályakép végén Kunfi munkásságának egészét lemérő értékelés áll. A szerzők itt nyomtatékkal mutatnak rá, hogy Kunfi a szocialista mozgalmon belül a centrizmus képviselője volt, és egyéniségének, felfogásának is ez felelt meg legjobban. „A munkásmozgalom következetesen forradalmi szárnyával — írják — esetenként együttműködött, de sohasem csatlakozott hozzá, sőt többször szembefordult vele.” Végző összegezésben a történetnek Kunfi „ellentmondásos, nem pedig egyértelműen a jövő felé mutató alakja”.

A kötet második felében Kunfi írásaihoz kapunk válogatást. Az itt olvasható darabok kétségkívül meggyőzően dokumentálják hősünk kiváló, nem mindennapi kvalitásait, nagyszerű, magasan az értelmiségi átlag fölé emelkedő szellemi képességeit, kitűnő írói vénáját, problémaérzékenységét, polemizáló készségét, nem utolsósorban már a kortársak által is nagyra értékelt és magasztalt szónoki tehetségét. „Kunfi az égbe viszi hallgatóit” — írta róla Krúdy Gyula. Megannyi kiváló tulajdonsága ellenére írásai mégis azt mutatják, hogy szerzőjük inkább politikus, mint ideológus alkat. Igaz viszont, hogy — személyes kvalitásait tekintve — a legkiválóbbak fajtájából való volt. Véleményünk szerint elsősorban politikus volta ad magyarázatot arra is, hogy mi az oka annak a szerzőket is élénken foglalkoztató ténynek, hogy szellemi hagyatékában igazán jelentős, nagyformátumú alkotás nem maradt, holott a korabeli Magyarország szocialista gondolkodó számára egyenesen kínálta a megoldandó feladatokat. Elegendő, ha — miként azt a szerzők is teszik — a nemzeti, vagy az agrárkérdésre utalunk.

Nem kétséges, hogy Kunfi esetében arról is joggal beszélhetünk, mint azt a szerzők is helyesen állapítják meg, hogy Kunfi szétforgácsolta energiáját, vagyis ebben az értelemben elpazarolta tehetségét, mégis úgy véljük, hogy ehhez, épp írásainak tanúsága szerint, a fentiekben kifejtettekben kívül egyet-mást még hozzá lehet tenni. Így pl. azt, hogy nem volt igazán fejlett történelmi érzéke. Világosan tanúskodhat erről a múlt ismeretéről, illetve annak szükségletességéről vallott, a szerzők által is idézett elmarasztaló ítélete (129. l.).

Valószínűleg történelmi érzékének hiányaival áll összefüggésben, hogy valóságérzéke sem működött mindig a legkifogástalanabban. Elegendő ennek bizonyítására azt a néhány során idéznünk, amit egy 1910-ben, vagy 1911-ben kelt cikkében olvashatunk: „... A magyar feudalizmus (sic! — K. S.) legnagyobb erőtartaléka a parasztság, a szervezetlen, félrevezetett, rabláncra fűzött parasztság, amelynek óriási tömege mint valami politische Reservearme nehezedik rá minden demokratikus törekvése...” (258. l.) 1910–11-ben, a szegényparasztság nagy mozgalmi után ezt írni csaknem politikai vak-ság, mely a korabeli magyar társadalmi valóság teljes félreértésére utal. De hozhatnánk

más példát is. Így pl.: a háború után imperialista, trianoni szerződésnek „A legyőzöttek” c. cikkében adott értékelést. Igaz, ezek szélső példák és távolról sem az egész embert reprezentálják, de, hogy melléfogásokról tanúskodnak, annyi bizonyos! Mindenesetre, ha Kunfi történelmi és valóságérzékét barátja, Ady ilyen jellegű adottságaival hasonlítanánk össze, az összehasonlítás Kunfi hátrányára ütne ki. Jóllehet a válogatásba került írások Kunfi jelentős elméleti felkészültségéről tanúskodnak és meggyőzhetnek arról, hogy gondosan tanulmányozta és olvasta a korabeli, nálunk is elérhető szocialista irodalmat, mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy felkészültségének e vonatkozásban is meglehettek a maga kisebb-nagyobb fogyatékosságai. Egyik cikkében erre maga is utal, amikor „eltanult és sokszor rendesen át sem gondolt tanulmány”-okról emlékezik meg. Kunfi persze így is, jelentős elméleti munkásság nélkül is, politikusként jeles alakja a magyar munkásmozgalomnak, akinek életével, működésével érdemes és immár nagyon időszerű volt foglalkozni.

A kötet egészéről adott értékelésünket a következőkben foglalhatjuk össze: Köves Rózsa és Erényi Tibor úttörő, az eseményeket mindvégig lebilincselő modorban tárgyaló, szép, lendületes stílusban megírt művét nagyra kell értékelnünk, a magyar munkásmozgalom múltjával foglalkozó történelmi irodalom értékes darabjának tekinthetjük. Az életrajzot csakúgy, mint a hozzákapcsolt válogatást, s jó lelkiismerettel ajánlhatom mindazok figyelmébe, akiket a magyar munkásmozgalom színes egyéniségekben sem szűkölködő múltja érdekel.

KÁVÁSSY SÁNDOR

VÖRÖS KÁROLY:

EGY VILÁGVÁROS SZÜLETÉSE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1973. 231 l. Népszerű történelem)

Várostörténetírásunk komoly lendületet kapott Budapest egyesítésének centenáris ünnepén. Az évforduló jó alkalmat kínált arra, hogy történezeink összegezzék azokat az eredményeket, amelyek a főváros történetének új szemléletű kutatása során a felszabadulás óta felhalmozódtak. A jubileum ünneplését könyvkiadásunk már 1972-ben megkezdte s számos, voltaképpen az évfordulóra szánt kiadvány csak 1974–75-ben látott napvilágot. A legjelentősebb munkák közül meg kell itt említenünk *Budapest történetének* Gerevich László főszerkesztő irányításával közreadott első két kötetét (1973), a Ságvári Ágnes szerkesztette *Budapest. Fővárosunk története* c. Corvina-kötetet (1973), a hatalmas *Budapest Lezikont* (főszerkesztő Berza László, 1973), illetve a *Tanulmányok Budapest múltjából* című sorozat XX. kötetét (főszerkesztő Horváth Miklós), amely a városegysítés évfordulója alkalmából rendezett 1973-as tudományos ülésszak anyagát tette közzé (1974). Nincs itt terünk rá, hogy megemlékezzünk mindarról az eredményről is, amit a kerület- és intézménytörténeti irodalom hozott ez alkalomból felszínre: elegendőnek érezzük, ha a centenáris kiadványok iránt érdeklődőket Csomor Tibor alapos kis bibliográfiájához utaljuk, amely a témakör átfogó, gondos szemléjét nyújtja (*100 könyv a 100 éves Budapestről*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1973).

A centenáris kiadványok közül ezúttal nem a vaskos kötetek valamelyikét szeretnénk részletesebben méltatni, hanem egy karcosú, s akadémiai társainál kevésbé látványos munkát, *Vörös Károly* írását. Mindjárt előljáróban mondjuk meg: kitűnő könyvvel gyarapodott a Kossuth könyvkiadó *Népszerű történelem* elnevezésű sorozata. A szerző, aki sok év óta odaadó munkálta tanulmányozza a főváros újabbkori történetét, már több, hosszabb-rövidebb tanulmányban beszámolt munkájának számos eredményéről, s már nyomdában van a forradalom utáni és a dualista Budapest történetének általa készített nagymonográfiája is (*Budapest története*, IV. kötet). A korszak társadalom- és (széles értelemben vett) művelődéstörténetének tudosa meglehetne volna, hogy a „népszerű” kiadványban egyszerűen eddigi tudományos publikációinak fontosabb adatait, megállapításait tegye közzé, „olvasmányos” formában. De Vörös Károly rangos feladatnak tekintette a Kossuth Kiadó felkérését és a rendelkezésére álló terjedelemben itt is újat, egyenit és koncepciózusat alkotott.

Külföldi utazó érkezik 1872 novemberének végén Pest-Budára. Egy teljes évig időzik a dualista fővárosban, amelyet sokoldalú érdeklődéssel vizsgálgat, tanulmányoz. Minden érdekli: ismerkedik a város nevezetes épületeivel, látványosságaival, gazdasági életének motorjaival, társadalmának és társas életének „fényeivel és árnyaival”, a város-egyesülés gazdasági, politikai, jogi és igazgatási problémáival. Ó lesz kalauzunk a száz év

előtti sétán. Megosztja velünk fordulatos mindennapjainak száz meg száz élményét: elvisz bennünket a Pesti Lloyd Társulat hűvösen előkelő klubjába és a Király utca rosszlányoktól hirhedt vidékére; a Rác-z-Fürdőbe és a zsivajos rákosi lóversenyterre; az egyesítéstől izgatott Városházára és a munkáselégedetlenségtől hangos Concordia Gőzmalomba; kalauzunk lesz proletárok és arisztokraták, cívisek és bankárok, államférfiak és kalandorok között. A szerző nem fogy ki az ötletekből. Az egyesüléskori Budapest kitűnő ismerőjeként pontosan tudja, hová tanácsolja utazóját, ugyanakkor elég rugalmas ahhoz is, hogy ne ragaszkodjék mereven a „külföldi utazó” fikciójához. A munka így nemcsak a városnéző körséta útvonalának megfelelően, hanem az évszakok egymást váltó körforgása, a város-egyesítés ügyének előmenetele és az utókor érdeklődése szerint is renndezi anyagát. Az olvasókor kiterjesztése érdekében életre hívott „narrátor” nem válik fárasztóvá, hiszen a szerző újra meg újra „visszaveszi” a szót, vagy közvetlenül kortársi forrásokat enged beszélni.

A sorozat jellegének megfelelően a kötethez nem csatlakozik jegyzetapparátus vagy irodalomjegyzék. Ám a szerzői lelemény megtalálja a módját, hogy — mintegy az „utazó olvasmányaként” — belopja a szövegbe forrásszerű hivatkozásait. Így tudjuk meg, hogy felhasználta többek között Häuffler és Hevesi pest-budai utikönyveit (27. l.); a Pester Lloyd évfolyamait, a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentéseit, a Pest Városi Statisztikai Hivatal Kiadványait (55. l.); Kőrösi adójegyzékét (68. l.) és statisztikai munkáit (166. l.) is. A gazdasági-társadalmi viszonyok elemzésénél felbukkannak a szerző izgalmas virilista-tanulmányainak forrásai és eredményei, másutt művelődéstörténeti stúdiumai kamatoznak. A megadott vagy jelöletlen források mellett ezernyi apróság hitelesíti a könyv szövegét, amelyek mind-mind a szerző kivételesen alapos forrásismeretéről beszélnek. A hiteles korfestés szolgálatába szegődik a stílus is, amelynek képszerűségéhez bizonyára nagyban hozzájárult az egykorú festmények, karcok, fotók és térképek gondos tanulmányozása.

A könyv azt nyújtja, amit címében ígér. Gyűjtőpontjában 1872–73 fordulójával azt a folyamatot eleveníti fel, amely a három Duna-parti város gazdasági-politikai, majd jogi-adminisztratív egyesülésével évtizedek alatt a világvárosi Budapest megszületéséhez vezetett. Bár utazó-szemtanúnk csak az egyesülés évét tölti a születő fővárosban, a szerző munkamódszere világossá teszi, hogy az egyesítésnek hosszú előtörténete van, s hogy a három kisváros összeolvasztására nem véletlenül kerül éppen a dualista Monarchia születésének időszakában. Ekkor válik ugyanis gazdasági és politikai szükségletté egy nagy és jelentékeny magyar főváros, és Vörös Károly jól látja, hogy a Duna-parti metropolis hatékony eszköznek ígérkezett mind a Béccsel konkurrálni igyekvő magyar nagytőke, mind a Kelet-Közép-Európa-i hegemoniára törekvő magyar politika célkitűzéseinek való-raváltásához. Ez az az alapvető mondanivaló, ami köré a szerző felrajzolja Pest és Buda társadalmának színes tablóját, ebbe a keretbe illeszti a városeyesítés vezető alakjainak (a három Károly: Ráth, Kammermayer és Gerlóczy; Házmán Ferenc és Wahrmann Mór; Reitter Ferenc és mások) portréit és a korszak munkásmozgalmának sokoldalú és árnyalt ábrázolását.

Jóérzékű témaválasztás, tudományos megalapozás, hiteles forrásinterpretáció, irnitudás: milyen keveset és mennyire szokványosat mondunk, ha megpróbáljuk össze-tevőire bontani egy — szerencsére nemcsak ambíciójában, hanem megvalósulásában is — népszerű történeti munka sikerét. A kvalitásoknak mindenesetre minálunk bizony sajnos ritka egybeesése szükséges ahhoz, hogy a történelem kutatói tudósvoltukat megőrizve szólhassanak tízezrekhez úgy, hogy azok el is olvassák munkájukat. Vörös Károlynak ez sikerült.

FRANK TIBOR

MARKOVICS GYÖRGYI:

HAZATÉRT SZÖVEGEK

Magyar emigráns antifasiszták írásai 1919–1945

(Budapest, Gondolat, 1975, 343 l.)

Az új- és legújabb kori magyar történelem sajátosságaihoz tartozik, hogy a társadalmi haladás kérdéseit radikálisan felvető forradalmak sorra elbuktak és a magyar progresszió élharcosai emigrációba kényszerültek. Így volt ez 1848–49 és 1918–19 után.

Míg a Kossuth-emigrációról a polgári történetírás, majd a felszabadulás után kibontakozó marxista történetírásunk számos hézagpótló művet jelentetett meg, addig az 1918–19-es emigráció tevékenységének jelentőségéhez méltó felmérése a dogmatizmus és szektarianizmus felszámolása után, a 60-as évek óta folyik. Miután Károlyi Mihály hamvai 1962-ben hazatértek, 1963-ban megkezdődött szellemi hagyatékának publikálása. Ugyancsak a fentiekkel függ össze, hogy Kun Béla írásainak és beszédeinek két kötetes válogatása 1966-ban jelent meg. Történetírásunk csak a 60-as években látott hozzá a szerteágazó, nagyszabású kutatómunkát igénylő feladatnak, hogy számba vegye az 1918–19-es forradalmak és a Tanácsköztársaság emigrációjának magyar és idegen nyelvű folyóiratokban, sajtóban megjelent, felbecsülhetetlen mennyiségű és értékű írásait. Történészek, irodalmárok közös vállalkozásává vált ennek a becslései adósságnak a törlesztése.

Megkönyvitették a téma kutatóinak a munkáját, hogy sorra-rendre elkészültek az emigrációs irodalom összeállítását tartalmazó bibliográfiák.* Örvendetes módon akadnak olyan szerzők is, akik már évek óta nagy buzgalommal és szorgalommal folytatják az 1918–1919-es emigráció tucatnyi ország könyvtáraiban lappangó szövegeinek az összegyűjtését és publikálását. Különösen e kötet szerkesztője, Markovits Györgyi jár élen ebben a munkában. A nagyértékű cenzúra-kötetein kívül eddig főleg a magyar szerzők franciaországi sajtóban megjelent írásait vette számba.** A jelen kötetben az 1919 és 1945 közötti szovjetunióbeli és nyugati magyar emigráns írók, művészek, tudósok és publicisták eddig nagyrészt ismeretlen írásait gyűjtötte egybe. Mindezt szépen és gondosan megfogalmazott bevezető tanulmánnyal egészítette ki.

A „hazatért szövegeket” a történelmi periódusok alapján négy fejezetre bontva csoportosította a szerkesztő (1919–1932, 1933–1938, 1939–1944, 1945). Általánosságban hangsúlyoznunk kell, hogy az emigráció történetéről, tevékenységéről szóló irodalomunknak jelentős gazdagodása Markovits Györgyi munkája. Az első olyan vállalkozás, amely átfogó képet igyekszik nyújtani az egész negyedszázados politikai emigráció antifasiszta publicisztikájáról. Úttörő jellege miatt ezért feltétlenül elismerést érdemel. A recenzens azonban — megbízásából követőleg — rá kell, hogy mutasson a mű fogyatékosaira is. Mindezt azzal a szándékkal, hogy a szerzőt — újabb publikáció esetén — a hiányok pótlására és a hibák kijavítására ösztönözze.

Talán a legnehezebb feladat elé a szerkesztőt az első periódus állította, amikor a magyar emigráció kirajzolta a szomszédos államokba, továbbá a Szovjetunióba, Németországba, Franciaországba, az Egyesült Államokba, stb. A polgári radikális, szociáldemokrata és kommunista politikások, írók, művészek és tudósok ebben az időszakban rendkívüli aktivitással és harci tüsszel fordultak szembe a fehér terrorista Horthy-Magyarországnak. Egy ilyen válogatás — már csak korlátozott terjedelme miatt — sem képes visszaadni ennek a 10–12 esztendőnek a gazdag és sokrétű emigrációs irodalmát. A valóságban ugyanis sokkal bőségebb és politikailag jóval színesebb e korszak antifasiszta publicisztikája. A szerkesztés szempontjai ezért mindenképp előtt felvetik a kötet koncepciójának kérdését. Ha ugyanis a szerkesztő csak „az emigrációs haladó irodalom és publicisztika” képviselőinek írásaira korlátozta gyűjtését, akkor olyan szerzőket, mint pl. Hunya István, Palotás Imre, Szónyi Tibor, Poll Sándor mellőznie kellett volna. Kérdéses az is, hogy ha olyan politikusok mint Károlyi Mihály, vagy tudósok, mint Jászi Oszkár helyet kaptak, miért nem kerülhettek a kötetbe az 1918–19-es emigráció más kiváló politikusai és tudósai?

Hiába keressük pl. Ágoston Péter nevét, pedig ő még a Tanácsköztársaságot is szolgálta és amikor 1925-ben Párizsban meghalt, a Père Lachaise temetőben a nemzetközi munkásoktól nagy részvétel mellett temették el. A párizsi magyar szervezett munkások külön gyászjelentésben adóztak emlékének.

Szende Pál írásai közül sem találunk egyetlen sort sem a kötetben, holott ismeretes: a Károlyi-kormány nagytudású pénzügyminisztere az emigrációban Bécsben csatlakozott a Világosság nevű centrista, szociáldemokrata csoporthoz, élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki és 1934-ben részt vett a bécsi munkásfelkelésben.

Polányi Károly írásai két fejezetbe is kívánkoznának. A Galilei Kör első elnöke, gazdaságtörténész, szociálfilozófus és társadalompolitikus az emigráció első időszakát Bécsben töltötte, majd 1933-ban Angliába költözött. Károlyi Mihály barátjaként részt

* *Botka Ferenc*: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (1919–1938). Bp. 1966. — *Markovits Györgyi*: A szavak megmaradnak. Az európai ellenállási mozgalmak irodalmának bibliográfiája. Eger, 1973. — *Galambos Ferenc*: Adatok a bécsi magyar emigrációs könyvkiadáshoz (1919–1933). — *Löffler A. Pál*: A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között. Gépelt szövegek. OSZK, kéziratár.

** Magyar haladó sajtó francia földön. Bp. 1968. Magyar Könyvszemle, 246–261. — Magyar tóllal francia földön. Bp. 1970. Magyar Könyvszemle, 459–492. Számos e tárgyú cikkét a napi sajtóban közölte.

vett az emigráció antifasiszta megmozdulásaiban. Sajnálatos, hogy számos kiadatlan írása közül eggyel sem találkozhatunk a kötetben. — Mint ahogy indokolatlannak tartjuk Polányi Károly feleségének, Duczynska Ilonának a mellőzését, aki az emigrációban egy negyedszázadon át harcolt az ellenforradalmi Horthy-rendszer ellen.

Bíró Lajos, a polgári radikális szellemű publicisztika és irodalom kiváló képviselője, a Károlyi-kormány külügyi államtitkára és a Tanácsköztársaság idején az Írói Szakszervezet elnöke is megérdemelte volna, hogy publicisztikai munkásságából valami megjelenjen. Különösen a bécsi Jövő-be (1921–23) írta sűrűn cikkeit. Később, amikor Londonban telepedett le, filmforgatókönyveivel ért el sikereket.

A szociáldemokrata emigráció még az októberistáknál is nagyobb mértékben hiányzik a kiadványból.

A kommunisták soraiból is számos nevet hiányolnunk kell. Ilyennek tekinthetjük pl. Lengyel Gyulát, a Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosát, aki a bécsi, majd 1922-től a berlini emigráció kiemelkedő egyénisége volt. Mint az újjászervezett KMP lapjának, a „Proletár”-nak a szerkesztője és a Komintern német nyelvű folyóiratának, a Kommunist-nak a munkatársa, széleskörű publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Amikor 1930-ban a Szovjetunióba költözik, vezető szerepet játszik a szovjet külkereskedelem fejlesztésében. Mivel a sztálini törvénysértések áldozatává vált, az erkölcsi rehabilitáció jogán is helye volna a kötetben.

A határokon túl került magyar emigráció tagjai közül különösen hiányoljuk Sinkó Ervin írását, akit amúgy is hosszú évekig érdemtelenül mellőzött könyvkiadásunk. A jugoszláviai magyar emigráció jeles képviselője — 1919-ben Kecskemét városparancsnoka — 1926-ig Bécsben töltötte emigrációs éveit. A Tanácsköztársaság regényének, az Optimisták-nak az írója a második világháború előtti esztendőkből Párizsban Károlyi Mihály és Romain Rolland baráti köréhez tartozott. Az „Optimisták” c. regényének történetét magába foglaló „Egy regény regénye” c. dokumentum-jellegű visszaemlékezéséből, különösen a Romain Rollandnal folytatott levelezésből lehetett volna valamit közölni.

A fentiekben csupán a legjelentősebb és legjellemzőbb személyiségek közül említettünk néhányat, hogy kellően érzékeltessük: mennyivel gazdagabb és sokrétűbb volt a magyar politikai emigráció 1919 után. A sor korántsem teljes. Gondoljunk csak a magyar antifaszizmus olyan ismert képviselőire, mint Bartók Béla, Ignóty, vagy Győry Dezső. (Ez utóbbinak az Emberi hang c. 1940-ben megjelent poémája talán a magyar antifasiszta költészet egyik csúcspontja.)

Folytatva a szerkesztés munkájának a bírálatát, szóvá kell tennünk, hogy Markovits Györgyi a közölt szövegekben sajnálatos tévedéseket hagyott megjegyzés nélkül. Így pl. Szőnyi Tibor cikkében (Márciusi temetrehívás) a 244. oldalon így ír: „... ma Nagy Vilmos, Szombathelyi, Jány Gusztáv tábormokok parancsolnak, kik a horogkereszt barátságával szennyezik be a magyar zászlót.” — Mint ismeretes: Nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi minisztert, aki német- és náciellenes lévén — bizonyos humanus intézkedéseket léptetett életbe a keleti fronton a munkaszolgálatos alakulatoknál, a náci nyomására el kellett távolítani a miniszteri székből. Őt Jányval és Szombathelyivel közös nevezőre hozni a tények nem ismeretéből fakad. Ilyen esetben — ha a szerzők szövegében tárgyi tévedés tapasztalható — a szerkesztő feladata ezt lábjegyzetben korrigálni. Ez vonatkozik Balázs Béla „Üzenet” c. írására is, aki Tömörkény korábbi nevét — helytelenül — Steinschneider-nek írja Steingassner helyett (194. l.). Fényes László szövegében (Pillanatsfelvételek Horthy Miklósról) az 1918-as honvédelmi miniszter nevét Szirmay Sándorról Szurmaj Sándorra kellett volna kijavítani. Lesznai Anna Buday Györgyről szóló cikkében — tévesen — arról ír, hogy Buday Amerikába ment ki, holott Angliába emigrált (300. l.).

A kiadvány egyik nagy értéke a gazdag illusztrációs anyag, amely a szerkesztő jóvoltából ismeretlen, vagy alig ismert újságok, folyóiratok és levéltári dokumentumok reprodukcióit tárja az olvasó elé.

Végül a kötetben szereplő szerzők életrajzi szövegével kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a szerkesztő olyan esetekben, amikor a szerzők a személyi kultusz áldozataivá váltak, ezt a tényt elhallgatja. Így tesz pl. Barta Sándor, Karikás Frigyes, Havas Endre, Szőnyi Tibor esetében.

Befejezésül csak megemlíthetjük: Markovits Györgyi munkája hézagpótló, úttörő vállalkozás. Újabb értékes dokumentációja annak, hogy nemzetközi viszonylatban is milyen jelentős politikai erőt képviselt az 1918–19-es forradalmak magyar emigrációja. Joggal reménykedhetünk abban, hogy a jövőben további „hazatért szövegek” gazdagítják majd antifasiszta publicisztikánkat.

VIGH KÁROLY

TANULMÁNYOK TOLNA MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL. VI. KÖT.

(Szekszárd. 1975. szerk. K. Balog János. 421 l. 102 képmelléklettel)

Az 1968-ban indult sorozat elérte hatodik kötetét. Nem pontosan minden évben jelent meg külön kötet, de a kötetek egyre testesebbek lettek. A mostani kötet szinte duplája az elsőnek. Az első négy kötetet Puskás Attila szerkesztette, akiről most, közvetlenül a halála után e vonatkozásban is meg kell emlékeznünk, mint hibái ellenére kitűnő szervezőről és lelkes szerkesztőről, aki nagy buzgalommal válogatta össze a mondanivalóval rendelkező szerzőket, és azon igyekezett, minél színesebb, minél többféle tanulmány kerüljön közlésre, hogy külföldre érdeklődésű olvasók mind találhassanak a kötetben érdeklődési körüknek megfelelő tanulmányokat. K. Balog János, aki az V. kötettel vette át a szerkesztést, úgy látszott, új szerkesztési elveket követ, mert az V. kötet szigorú tárgyi egységben kizárólag a megye közigazgatásának történetével foglalkozott.

A mostani kötettel a szerkesztő visszatér Puskás módszeréhez, a kötetben van művészettörténet illetve régészet, ipartörténet, orvostörténet, művelődéstörténet, politikai történet, és időben a szekszárdi konvent 1061-es alapításától a jelenkorig terjed. A súly a legújabb koron van, a kötet kétharmad része ennek kérdéseit tárgyalja. Ezek a tanulmányok egységesek abban, hogy a legnagyobb precizításra törekcsenek, lehetőleg sehol egyetlen név, intézmény, esemény ki ne maradjon, céljuk tehát elsősorban a lehető legteljesebb adatfeltárás. Énnyiben nagyon nagy segítséget nyújtanak az országos történetírás számára, mely az itt tárgyalt kérdésekben nyugodtan támaszkodhat az itt feltárt adatokra. A szerzők minden lehetséges forrást kimerítettek, minden fellelhető adatot elének tettek. Az értékelésben lehet tovább menni.

A tanulmányok közül kiemelkedik *Mérey Klára*: Gyáripar Tolna-megyében a két világháború között című munkája. A tárgyalást a kapitalizmus kibontakozásával, az 1870-es évekkel kezdi, és kitűnően, a tőle megszokott alaposítással vezeti végig a fejlődést. A megyében kifejlődő ipar jó ideig megmarad a kisipar szintjén, mely egészen a második világháborúig az ipar zömét jelenti, majd egyes gyár jellegű vállalkozások is keletkeznek. Ezek némelyike csak rövid ideig élt, mások bizonytalanságát a cég többszöri változása is jelzi, de néhány komoly nagyüzem, a simontornyai bőrgyár, a bonyhádi zománcárgyár, a tolnai selyemgyár stb. megerősödött, bár munkáslétszáma, termelési volumene erősen ingadozott. Mindezt a szerző a legaprólékosabban elemzi ki a kamarai jelentésekből, népszámlálási adatokból, iparfelügyelői iratokból, még újságokból és visszaemlékezésekből is. Ha van rá adata, foglalkozik a termelési eljárással, a termékek minőségével, a gyár egészségügyi és munkavédelmi viszonyaival, a munkások társadalmi helyzetével is. Célja nyilvánvalóan a pontos felmérés, aminek egy kicsit túlszűfolt adattömeg a következménye, de jó rendszerezése lehetővé teszi az eligazodást. A következtetések levonásával nagyon óvatoss, általános fejlődési vonalat nem próbál meghúzni. Összegezés helyett néhány kitűnő grafikus ábrán mutatja be a fejlődést. Figyelemreméltók minden részletnél a Dunántúl általános ipari fejlődésével és az országos ipari viszonyokkal való összevetései.

Ugyanerre a teljességi igénytel fellepő adatfeltárássra törekszik *Izsák Lajos* is a Pártharcok Tolna megyében 1945—1948 című, 100 oldalt meghaladó dolgozatában. Minden mozgalomról, célkitűzésről, megegyezésről épp úgy számot ad mint az időnként kiéleződő ellentétekről. Igyekszik nagyon tárgyilagos lenni, a hibákat sem hallgatja el. Kiindulási pontjául mindig az országos politika, pl. az egyes pártoknak országos választási programja szolgál, mert különben nem lennének érthetőek annak Tolna megyei lecsapódásai. De így aránylag sok teret kénytelen szentelni a már ismert országos eseményeknek. Ténymegállapításait többnyire rövid, találó kommentárokkal kíséri, amelyek megkönnyítik az eligazodást az óriási adattömegben, bár nem mondanak mindig újat. Azt pl. más feldolgozásokból is tudjuk, hogy a rendőrség szervezése és vezetése kezdettől fogva a Kommunista Párt kezében volt, míg a Kisgazdapárt szakszertőség címén a volt csendőröknek az új rendőrségbe való beépítését kísérte meg, de ezzel a törekvésével megbukott. Az átfogó és többnyire igen részletes feldolgozásban maradtak kevésbé kidolgozott részletek is, pl. a Demokrata Néppárt által az 1947-es választáson elért eredmények okai tekintetében.

Szenczi Lászlónak A párt művelődéspolitikájának megvalósulása Tolna megyében 1956—1971 c. dolgozata az 1956-ig elért eredményekből indul ki, amiket a régi módon mér fel (diákok, pedagógusok, tantermek, mozik, művelődési otthonok száma). Az addig elkövetett hibákra vonatkozóan azonban a MSzMP 1958 évi irányelveit is idézi, holott az nem speciálisan Tolna megyei tényekre alapozott. A megyei pártbizottság jelentése (120—121. l.) sokkal konkrétabb. Nagyon ügyesen elemzi az 1956 utáni helyzetet, különösen az ideológiai bizonytalanságot. Itt is a teljességre, tárgyilagosságra törekvése becsüln-

dő. A további fejlődést megint két vonalon vázolja. Egyrészt az ötéves tervek művelődésügyi célkitűzéseivel és az azokról szóló párt- és tanácsjelentésekkel, másrészt újra és újra a statisztikához nyúl, mint fentebb. De nem esik túlzásba, nem rejti el a még fennálló hibákat, és perspektívát nyújt a további teendőik irányára.

Ez a pontosságra törekvés jellemzi K. *Balog János* cikkét is mely az 1919 – 1920 évi fehérterrorról szól, és amelynek a „Vádirat helyett” címet adta a szerző: igyekezik minden pert felkutatni, minden nevet ismertetni. Hangsúlyozza azonban, hogy nem a kommunisták ellen indított büntetőperek jelentették az igaz szörnyűséget; ezekben úgy látszik halálbüntetést nem szabtak ki, bár a börtönbüntetés is súlyos szenvedéseket jelentett, s több helyütt számol be a letartóztatottak megveréséről, megkínzásáról. Ami különösen borzalmassá tette a kommunistáüldözést, az a vizsgálat, ítélet nélküli kivégzések, gyilkosságok sorozata. Ezekről természetesen akták nincsenek, de idézi a szekszárdi plébánia *Historia Domus-át*, a hírhedt Prónay Pál naplóját, a Népszava egykorú cikkeit, és néhány – hitelesnek látszó, de jóval később készült – visszaemlékezést. Forrásait nagyon gondosan elemzi, sokszor már ismert forrásokat elemző módon bírál, bár itt néha túloz. Kétségtelen ugyan, hogy Vendel Istvánnak az 1919. augusztus 10. és 17-i szekszárdi vérengzésről közölt adatai hiányosak, de azért ezeket történelemhamisításnak nem kellene minősíteni, mert nem tényekkel, hanem következtetésekkel cáfol, bár következtetései helytállónak látszanak. Pesthy Pálnak a vérengzésekért való felelőssége kérdésében megállapítható, hogy a kommunistaellenes Pesthy – a tanulmány nem említi, hogy 1924-től 1929-ig Horthy igazságügyminisztere is volt – részes volt a kommunisták letartóztatásában, de a börtönből való kihurcolásuk ellen tiltakozott; a második vérengzés másnapján írásban fordult a főispánhoz, mire a „népitéletekkel” való vérengzés meg is szűnt. Igaz, utólag lépett fel erőlyesen, a vérengzést nem akadályozta meg, pedig Zalában erre is akadt példa (Gábor Ernő visszaemlékezése. Tanácsköztársaság Zala megyében. Zalaegerszeg 1961. 171. l.).

A kapitalizmus kezdeti idejét idézi *Boros István és Zboray Bertalan* megemlékezése Rozsnyay Mátyásról, a tudós, feltaláló, de egyben kapitalista módon gazdálkodó és a reklámhoz is nagyon értő gyógyszerészről. A dolgozat kissé erőszakoltan kerül a kötetbe, hisz Rozsnyay mindössze 13 évig gyógyszerészkedett Zombán, működése java része, sikerei, országos kongresszusokon való szereplése későbbi, 20 esztendei aradi gyógyszerészségéhez fűződnek. Érdekes, színes egyéniségről szól, alakján keresztül jellegzetesen mutatkoznak a dualizmus első évtizedeinek társadalmi és gazdasági viszonyai is. Kár, hogy a szerzők aránylag sok teret szentelnek lényegtelen kérdéseknek (a Rozsnyai által fordított első magyar szakkönyv, temetésének részletei stb.).

A reformkor egyik kérdésével foglalkozik *Gutai Miklós* 68 oldalas dolgozata Tolna megye egészségügyéről 1801–1831 közötti időben. A kissé önkényesnek látszó kezdő dátumot a szekszárdi ispotály alapítása, a végzöt pedig Babits Mihály főorvos (a költő dédapja) halálának ideje adja. Alcímként szinte fel lehetne tüntetni, Babits főorvos panegyrisé, — olyan szenvedélyes érdeklődéssel kíséri végig Babits működését, kísérleteit, törekvéseit, amelyek sajnos többször is hajótörést szenvedtek a megye anyagi szűkekléségén.

A szűk időhatáron belül szinte teljes képet ad a megye egészségügyi viszonyairól, megemlékezve a kórházról, az orvosi szolgálatról, a kuruzslókról, a himlőoltásról, a járványokról, különösen az 1831. évi kolerajárványról. A rajzolt kép igen objektív. Őrül a haladásnak, de elismeri a súlyos hiányosságokat is. Kár, hogy a gyógyszerárakról, a járási chirurgical (seborvosi) szolgálatról nem szól, a szülésznők nagyon fontos szolgálatáról pedig csak annyiban, amennyiben Babits jelentéseiben szó esik róluk. Ehelyett hosszú oldalakat szán a himlő időszámításunk előtt kezdett történetének, a himlőoltás világtörténetének, amit nyilván másod-harmadkézből idéz, nem eredeti forráskutatások alapján, de nem tud Blázynek a zalai himlőoltás bevezetéséről az Orvostörténeti Közlemények 1972 évfolyamában közölt cikkéről. Az irodalomra egyébként sem szívesen hivatkozik. Így nem említi Csányi Lászlónak a Tanulmányok Tolna megye történetéből III. k. 275. lapján írt adatait, melyek Babits főorvos emberi magatartásáról és anyagi sikereiről adnak némi képet. Itt említ meg, hogy Magyary-Kossa Magyar orvosi emlékei-re hivatkozva állítja, hogy egyik nevezetes kuruzsló Váli Mihály Zala megye phisicusa azaz tisztii főorvosa is volt, de ennek nyomát Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveiben hiába kerestem. Itt 1764-től kezdve 44 éven át a híres Szláy Ferenc volt a phisicus, tehát az állás megszervezésétől kezdve. Utódai között sem szerepel Váli (ld. erről Blázy dolgozatát a Zala megyei I. sz. Kórház évkönyve IV. kötetében).

Utolsónak hagytuk *Kozák Károly* rendkívül érdekes tanulmányát a szekszárdi apátság és a megyeháza történetéről. A szerző ásta ki a jelenlegi járási hivatal és levéltár udvarán a XI. század közepén épített apátsági templom alapfalait, és az alaprajz rendje,

valamint néhány faragott kő alapján arra következtet, hogy a templom építése leginkább egy grúzai és egy örményországi templommal mutat rokonságot. Felteszi, hogy a templomot I. András kíséretében Kijevből jött építész tervezhette. A rendkívül merész következtetést nem kritizálhatjuk, bár az említett grúzai és örményországi templomok Kijevtől messze és évszázadokkal korábban keletkeztek, így egyáltalában nincs bizonyítva, hogy az építési és szerkesztési mód a XI. században Kijevben szokásos lett volna. Kár, hogy a szerző ki akarta egészíteni Szakály Ferenc kitűnő kutatóinak a kötet sorozat I. kötetében közölt dolgozatát, és sorozatosan feltevésekből indult ki (340—343. l.), megjegyzés nélkül idézi a Képes Krónikának évszázadokkal később keletkezett elbeszélését, még névetimológiáját is (339. l.), de olyan lapsus calami-t is elkövet, hogy Mérey Mihálytól II. Rákóczi Ferenchez való csatlakozása miatt II. Ferdinánd vette el az apátságot. Ezek nem keltenek bizalmat a szerző műve iránt. Szerkesztési hiba, hogy a szerző minden ábrára szám szerint hivatkozik, de a számok az ábrákról lemaradtak, és az aláírások alapján nehezen tudjuk azonosítani azokat a szövegbeli utalásokkal.

DEGRÉ ALAJOS

BÉKÉS MEGYE 1944—1945-BEN. TANULMÁNYOK A VIHARSAROK TÖRTÉNETÉBŐL (Békéscsaba, 1975)

Ismét egy rangos tanulmánykötettel lett gazdagabb helytörténeti irodalmunk. Az MSzMP Békés megyei Bizottsága és a Békés megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága kiadásában 1975 tavaszán jelent meg a Békés megye 1944—1945-ben című 483 oldalas, hét tanulmányt magában foglaló helytörténeti munka.

A kötet politikai és tudományos jelentőségét különösen aláhúzza az a tény, hogy Magyarország első felszabadult megyéjének hősi küzdelmei tárulnak az olvasó elé, azé a megyéé, ahol elsőként indulhatott meg a népi demokratikus forradalom kibontakozása, kiszélesedése. Másrészt a Viharsarok forradalmi munkásmozgalmi hagyományai tükröződnek a nagy történelmi sorsforduló idején is, amelyekből sokat meríthettek az átalakulásban tevékenykedő Békés megyei tömegek.

A hét tanulmány kiválasztása Dér László és Szabó Ferenc gondos, hozzáértő szerkesztéséről vall. A tanulmányok a kor legfontosabb kérdéseivel foglalkoznak, szervezen kapcsolódnak egymáshoz, logikai elrendezésük példás, egyéges, szinte egész képet nyújtanak a viharsarki új élet kibontakozásáról.

Az első tanulmány Békés megye gazdasági-társadalmi képe a felszabadulás előtt, az ellenforradalmi rendszer utolsó hónapjai címmel *Leiner Gyulának*, a békési gimnázium és szakközépiskola igazgatójának munkája. A szerző kimutatja, hogy az alapvetően agrárjellegű megyében milyen társadalmi ellentmondások voltak, a megye 470 000 lakosának 30%-át az agrárproletárok tették ki. Hiteles képet kapunk a fasiszta rémuralom utolsó napjairól, a határozottan bontakozó ellenállási mozgalomról, az 1944 június hó folyamán ejtőernyővel leszállt szovjet partizánok és a Békés megyei lakosság eredményes kapcsolatairól.

Ugyancsak Leiner Gyula írta az Államhatalom, államigazgatás, közállapotok a megye felszabadulásától az ország felszabadulásáig című tanulmányt is. A magyar közvélemény s a rendelkezésre álló szakirodalom szerint az ország első felszabadult helysége Battonya volt. A szerző, hivatkozva a megyei helytörténeti konferenciákra az első felszabadult község címét Battonyától elvitatja. Kár, hogy az Elek község melletti érveket nem sorolja fel.

Nem volt elszigetelt jelenség más megyében sem, hogy a felszabadult dolgozók szűk, álradiális csoportja azonnal a proletárdiktatúra megteremtését tűzte ki célul. Leiner Gyula pontosan, hiteletérdeklően mutatja be, hogyan sikerült e csoportokat háttérbe szorítani és megteremteni a demokratikus, antifasiszta erők egységét Békés megyében a nemzeti egység politikájának egyedüli helyes útján.

Újszerűek, eredetiek azok a megállapítások, amelyeket a közrend, a közbiztonság érdekében közösen tettek a szovjet parancsnokságok és az új magyar népi szervezettek.

Békés megye derekasan kivette részét az éhező Budapest és más iparvidékek élelemmel való megsegítésében is. Élelmiszerral megrakott szerelvények gördültek ki Békéscsabáról Budapest és más városokba. „Megyénk parasztsága a maga szűkös készleteit is megróvidíti, de megy a segítség a városi munkásságnak Salgótarjánba, Kazincbarcikára, Ózdra egyaránt” — írja a szerző. Igen, a munkás-paraszt szövetség Békésben is új tartalmat kapott.

Leiner Gyula mindkét cikke igényes, színvonalas munka.

Molnár Pálné, az MSzMP Békés megyei Bizottsága Archivumának ny. vezetője írta A Magyar Kommunista Párt szervezeteinek megalakulása és szervezeti fejlődése Békés megyében a felszabadulástól 1945 őszéig című tanulmányt. A szerző egyértelműen bebizonyítja, hogy Békés megyében milyen gyorsan talpraálltak a kommunista szervezetek, a népi demokratikus átalakulás motorjai. A helységek jelentős részében a felszabadulást követő napokban megalakultak a párt helyi szervezetei, s jól töltötték be történelmi küldetésüket. A Kommunista Párt, szervezeteinek kiépítésével egyidőben, a gazdasági, politikai és ideológiai harc minden területén oroszlánrészt vállalt. A forradalmi mozgalom hagyományai és a jó pártmunka eredményei tükröződtek az 1945. évi novemberi választásokon, ahol a párt a 17%-os országos eredménnyel szemben Békésben 26,3%-ot ért el. Ez önmagában is nagyon figyelemreméltó eredmény, de méginkább az, ha összevetjük Tolna, Baranya, Somogy választási eredményeivel, ahol a Kommunista Párt mindössze 11%-ot ért el. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi tájon a felszabadulás később történte és más okok is szerepet játszottak, ez azonban nem vitatja el a békési kommunisták népi demokratikus forradalmunkban betöltött fontos szerepének jelentőségét.

A kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya *G. Vass Istvánnak*, a Békés megyei Múzeumi Szervezet igazgatóhelyettesének. A Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt tevékenysége 1944–45-ben és az 1945-ös választások Békés megyében című cikke. Teljesen igaza van a szerzőnek abban, hogy „a helytörténeti kutatás eléggé egyoldalúan a Kommunista Párt történetének feltárására koncentrált”. Népi demokratikus forradalmunk történetének országos szintézisét lehetetlen megalkotni más pártok helytörténeti adatainak feltárása nélkül. Igaz, hogy a nagy országos politikai ügyek elsőfokon „fent” dőltek el, ott hozták a határozatokat, a központi irányítás onnan jött. De az országos elvek nem valósulhattak meg mechanikusan egy megyében sem, különösen nem a járásokban és a községekben, ahol a zajló politikai élet száz és száz gyakorlati kérdést vetett fel, amelyeknek megoldása a koalíciós politika útvesztőiben nagyon nehéz volt. Számos esetben könnyebb volt a koalíciós politikát országos szinten megvalósítani, mint azokban a falvakban, ahol a Kisgazdapárt elnökének a koalíciós partnere a Kommunista Párt képviselőjében volt cselédje lett. S ez utóbbi még Békés megyében sem volt egyedi eset.

G. Vass István a Kommunista Párton kívüli koalíciós pártok politikai arculatát, tevékenységét, új típusú forradalmunkban betöltött helyét és szerepét kitűnő történeti érzékkel elemzi. Differenciáltan vizsgálja az e pártok mögött lévő becületes demokratikus tömegeket és az e pártokba tömörült fejlődést gátló tényezőket.

Takács László, a battonyai gimnázium és szakközépiskola igazgatója A nemzeti bizottságok megalakulása és tevékenységük első éveit Békés megyében című tanulmányában az új államiság kialakulásának sajátos megyei vonatkozásait tárja az olvasó elé. A nemzeti bizottságok, az öntevékeny népi szervezetek több formában, több névvel jöttek létre Békésben, s politikai felfogásuk is differenciált képet mutat: a proletárdiktatúra azonnali kikiáltásától a széles szövetségi rendszeren nyugvó nemzeti egység politikai talaján álló nemzeti bizottságokig sok variációban vették kezükbe a megye irányítását a békési dolgozók. Takács László a legfontosabb kérdést elemzi: hogyan tükröződött az osztályharc a nemzeti bizottságokban, valamint a nemzeti bizottságok és egyéb népi szervezetek — üzemi bizottság, termelési bizottság stb. — között. A szerző nagy érdeme, hogy nem idealizálja a helyzetet, hanem őszintén mérlegelve mutat rá a nemzeti bizottságok pozitív és negatív vonásainak egységére.

Még mindig lehet új vonásokat találni az 1945. évi földreform történetének kutatásában, bizonyítja ezt *Szabó Ferencnek*, a Békés megyei Levéltár igazgatójának A földreform főbb kérdései Békés megyében 1945-ben című írása. A földosztást követelő népmozgalom a reakciós erők visszaszorításának fontos láncszeme volt Békésben már 1945 januárjában. A föld radikális igénybevételre és kiosztásra, a békési agrárszegénység egy részének áttelepítése a Dunántúlra, a kezdeti termelőszövetkezeti mozgalom újonnan publikált dokumentumai és ezek összefüggéseinek bemutatása nagy nyeresége helytörténeti irodalmunknak.

Az agrár-jellegű Békés megye iparosodásának kérdéseiről írt *Réti R. László* kandidátus, a JATE adjunktusa Az ipari szerkezet sajátosságai Békés megyében, erőfeszítések az ipari termelés megindítására (1944–45) című cikkében.

*

A mellékelt képanyag szervesen egészíti ki a kötet mondanivalóját. Nagy kár, hogy a kiváló kötetben nem tükröződnek a megye nemzetiségi viszonyai: szlovák, román, szerb és német nemzetiség élt itt együtt a magyarral. Az eleki, a mezőberényi, a gyulai németek

egy része jelentős szerepet vállalt a második világháború folyamán a nácizmus magyarországi elterjesztésében, ugyanakkor haladó, demokratikus németek is harcoltak e tájon. Még utalást sem találunk arra, hogy a nemzetiségek hogyan vették ki részüket az új élet kibontakoztatásában.

Az általános törvényszerűségek megalkotása nem nélkülözheti az egyedi jelenségek feltárását, de az egyediekben is meg kell látni az általánost vagy a különöst. Ennek a követelménynek teljesen eleget tesz a kötet. A helytörténetírás szép és nemes feladata a valóság sokrétű, sokszínű tónusának bemutatása, az országos vonások sajátos jegyeinek hű megfestése. A Békés megye 1944–1945-ben című kötet ismét bebizonyította, hogy a helytörténetírás tudományos rangja egyre inkább emelkedik hazánkban. S ez örvendetes jelenség.

FEHÉR ISTVÁN

EGY JELENTŐS ERDÉLYI ÉLETMŰ FELTÁRÁSA

TELEKI SÁNDOR: EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL (EMLÉKEZÉSEK ÉS LEVELEZÉS)

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléstesi Csetri Elek
(Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1973. 574 l.)

Csetri Elek vállalkozása — az erdélyi memoár és levelezés-irodalom újabb kötetének megjelentetése — önmagában véve is rangos teljesítmény. Ha ehhez hozzavesszük az „Emlékezések és levelezés” elé írt magvas bevezető tanulmányát, valamint a csatolt jegyzetek hallatlan pontosságát, — a levéltári források, egyéb kéziratok és a felhasznált irodalom méreteit, — mindezeknek a kibontása és értelmezése is páratlan filológiai felkészültséget kíván. Csetri Elek gondos forrásfeltáró tevékenységéhez mérhető a Teleki Sándorra vonatkozó szerzői és értékelő irodalom lelkiismeretes kutatása és feldolgozása is. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a Teleki Sándor-témakör ilyen átfogó feldolgozását elsősorban több kisebb-nagyobb résztanulmány, szövegkiadás előzte meg. Csetri ezek ismeretében készült az „Emlékezések és levelezés” szövegkritikai feldolgozására. A kiadásra gondosan előkészített, válogatott forrásszövegek jelentős helyet foglalnak el Teleki Sándor életútjának, életművének és korának értelmezésében.

Csetri Elek tanulmánya a könyvismertető számára is nagyon tanulságos, de — úgy érzem — haszonnal járhat a XIX. századot kutatók számára is. Ez a legközvetlenebb oka annak, hogy ismertetésünknek a szokásosnál is nagyobb figyelmet szentelünk.

Csetri Elek a közzétett dokumentum-gyűjteményt a következő fejezetekre tagolja:

1. *Bevezetés* (Teleki Sándor életútjának és életművének kritikai elemzése. Csetri Elek tanulmánya.)

2. *Emlékezések* (Irodalmi szempontú válogatás Teleki Sándor írásaiból — nagyobb-részt Görög Lívia 1958-ban megjelent könyvéből, a „Teleki Sándor emlékezései”-ből.)

3. *Levelezés* (Csaknem teljes egészében először kerül nyilvánosságra. A levelezés-anyag közreadása főleg tudományos célzatú bő válogatást nyújt, olyat tehát, mely tartalmazza a történeti fejlődés és összefüggések, egyéni életút és felfogás szempontjából lényegesnek vagy jellemzőnek ítélt darabokat. A Teleki-levelezés anyagát már mások is ismerték, de tudományos igényű közlésére nem vállalkoztak. A levelezés-anyag mint olvasmány sem érdekeltlen.)

4. *Jegyzetek*

a) A Teleki Sándor életére és működésére vonatkozó *irodalom* (A bibliográfia hatalmas anyagából a leglényegesebbnek ítélt írások *problémák szerinti* felsorolását adja. Ezt kívánja meg a bevezető tanulmány megállapításainak alátámasztása is.)

b) Az emlékiró szövegével kapcsolatos jegyzetek

c) Tárgyi magyarázatok

d) Szó- és kifejezésjegyzék

e) Névmutató

Mindezt a bőséges adatszolgáltatást a művet közreadó Csetri Eleknek és segítőtársainak köszönhetjük. A könyv használhatóságát nagyon megkönnyítették. De gyakorlati hasznán túl a Teleki Sándor-arc pontosabb, beavatottabb vizsgálatára is jó lehetőséget nyújt. A forradalmi demokráta Teleki Sándor fejlődő eszmévilágába enged bepillantást és jól érzékelteti azt a belső folyamatot is, ami már az ifjú Teleki Sándornál megfigyel-

hető: ő a közeletet vállaló művész-típus is, akinél fejlődésében figyelhető meg a független alkotóvá válás igénye és folyamata. Nem véletlen a kor nagy alkotóihoz: Liszthez, Petőfihez, Victor Hugóhoz, Dumashoz, Garibaldihoz vonzódó barátsága. Mint alkotótól lehetetlen számonkérni a „nagyok” szintjét, de a Petőfi Társaságba való belépésre megfelelő „ajánló levelet” tudott felmutatni. És ez is hozzátartozik a Teleki Sándor-portré kialakulásához.

A tanulmány „jegyzeteinek” pontos hivatkozásai, mélysége a témakör kutatói számára bibliográfiai anyagként szolgálnak.

*

Csetri bevezető tanulmányának menete — a forrásanyag természetével egyezően — az egyén sorsának és a korabeli európai forradalmak történetének kölcsönhatását követi.

„Tettvágy, ember- és léletszeretet, bátorság és kalandos vágyak változatos útján vezették végig Teleki Sándort, a „vad grófot”. Táncsics, Liszt, Petőfi és Victor Hugo barátsága, a reformkor és emigráció politikai harcai, Bem apó hadserege és a vörösinges Garibaldi tábora — a göröngyös, de szép életút jelzőkövei. Forradalmi optimizmusát a haladásba vetett rendíthetetlen hit, a népek testvérisége, liberális-demokrata gondolatok, harcos republikánizmus, a nemzeti és világszabadságért való lelkesedés táplálták” — jellemzi őt Csetri Elek.

Mint ilyen, Teleki Sándor egyénisége és életműve alkalmas arra, hogy életpályáját feltárjuk, személyisége és oeuvre-je ne maradjon egyedi, hanem tükrre lehessen a XIX. század eszmiségének, forradalmi gondolkodása arculatának.

E célkitűzés megvalósítása közben a szerző nem értékeli túl Teleki Sándor jelentőségét. Tevékenységét, emlékirói életművét mindig az aktuális európai problémák szerves részeként kezeli, a forradalmár-szerep éles konturjait ezeken a rendszereken belül húzza meg.

Ugyanaz az elv érvényesül a Teleki Sándor-portré megrajzolásában is. Nagy kritikai kedvvel és (főként a kiadatlan „levelezés” ismeretében) *teljességgel* tárja fel az évszázada megfakult, eltorzított arc gyengéit. A „Tanulmány” utolsó fejezetei éppen ebben remekelnek.

A „Jegyzetekben” a jelenkori munkák közül főhelyen Görög Livia kiadványát (Teleki Sándor emlékezései, Bp. 1958) emeli ki, amelyben az első modern Teleki-portrét rajzolta meg. Az általa nem ismert levelezési anyag és egyéb források tükrében azonban egyes megállapításai helyesbítésre szorulnak.

A szerző a tanulmány summázatában rendkívül összetett feladatra vállalkozott: különböző szinten levő források, más-más jellegű, olykor másodlagos műfajok, szerzői és értékelő irodalmak *együttesét kellett értelmeznie*, a történész-filológus és az irodalomtörténész — műelemző eszközeivel egy egységes cél szolgálatába állítania. Hiszen egészen más kezelést kívántak a levéltári források, az elbeszélő források (Gyulai Farkas „életregénye”: az emigránsok naplói stb.), más Teleki Sándor munkái és a rá vonatkozó értékelő irodalom.

E szükséges, de járulékos feladatok megoldása mellett azonban Csetri Elek *életművet és eszmévilágot elemző értékelése* képezi tanulmánya gerincét. Idézi Hatvány Lajos megállapítását, amely Teleki Sándor kedvence műfaját „petite histoire”-nak nevezi és osztja nézetét, olyan műfaj ez, „amely egy-egy korszak fő eseményei mellett a történelem országútjáról elkanyarodó ösvényeket kutatja” — írja Hatvány. — Csetri ezt a gondolatot továbbviszi, midőn megállapítja, hogy Teleki Sándor ennek a műfajnak annál érdemesebb mestere, mert ezeket az ösvényeket nemcsak mint az elmélet embere, hanem mint cselekvő és szereplő bolyongja be. — Rámutat a memoár-író Teleki Sándor sajátos írói eljárásának több jellemző vonására: „... Nem történész, aki az elmúlt események nagy összefüggéseit kutatja, hanem az epizódokat írja meg” — jórészt az emlékezőtehetségére támaszkodva. Írásaiban saját személye lényegében csak mellékfigurája történeteinek... Nagy eseményekről és nagy emberekről szólva maga mindig a háttérben marad. Megteszi ezt olyan történetek kapcsán is, melyekkel méltán büszkélkedhetne. Elég, ha itt Telekinek Bem megmentésében szerzett érdemére gondolunk a gálvalvi csatában; vagy a L'Homme szerkesztőségében végzett munkatársi szerepére; vagy akár az olasz egységmozgalomban Garibaldi oldalán folytatott tevékenységére... Hallgat krónikásunk Kossuthal való kapcsolatáról, a szolgálatában végzett politikai, diplomáciai és katonai missziókról. Mindezekről csak mások visszaemlékezéseiből és hivatalos levelezéséből értesülhetünk.

Annál értékesebb és fontosabb persze az, amit remek kis történeteiben igazán és élményszerűen hátrahagyott. Ezek nemzedéke emlékiróinak élvonalába állítják, szögezi le Csetri Elek, majd így folytatja: „Nagy és kis emberek és események változatos képekben

elevenednek meg írásaiban, melyeket Teleki szelleme és képzelete szívárványos-szeszélyes játékaival hol megindító, sőt megrázó módon ábrázol, hol elpusztíthatatlan és kiapadhatatlan kedélyességgel, sérfeakedvvel, anekdotázva. Formai oldalról nézve Teleki Sándor emlékezései a szépirodalomhoz közelednek, de tartalmuk révén mégis a történeti memoárok sorában van a helyük.”

*

Az 1870-es évek végéig, mikor Teleki Sándor emlékezéseit publikálni kezdte, a köztudat szerint mintegy két évtized telt el írói próbálkozásokban. Valójában írói kísérletei jóval korábban kezdődtek. Már 1848-49-ben ír a Március Tizenötödikében politikai cikkeket. A Jersey-emigráció éveiben tovább melengette szívében az írás gondolatát, s itt a V. Hugo köré csoportosuló emigráns írógárda tagjaként a L'Homme évkönyvében (Almanach de l'exil pour 1855) történelmi momeárjai első darabját közölte francia nyelven „Les supplicies d'Arad” címen. Csetri Elek a címet helytelenül írja; az Emlékezésekbe pedig a tanulmányok csak befejező részét vette át a források közt megjelölt „Nagybánya és vidéke” c. lapból, amely az aradi vértanuk kivégzésének 30. évfordulójára alkalmából jelentette meg. (Teljesebb szövegközlése a Századok 1974. évi 5–6. számában történt meg — K. J.).

Csetri világosan látja feladatát. Teleki Sándor emlékezéseit és levelezését a szerző és kora alapos megismerése érdekében részletes vizsgálatnak veti alá; munkaprogramját lényegesen meghaladta — szélességében és mélységében is. Óriási anyaggal rendelkezett. Sokfelől indokolhatnánk, hogy miért nem mondhatott le rengeteg adatáról. *Teljességre törekvésnek megvalósításáról van szó: a fontosnak ítélt részek, részletek rangra emelése* már a kutatás mozzanatában megtörténik. Ezek összefüggéseinek, valamint a korabeli emigráns. irodalom egészéhez való viszonyuk szerint való értelmezése az elemző-értékelő szerkesztés feladata. Csetri nagy szerkesztői bravúrral oldja meg a mondanivaló formába öntését. Könnyed és érzéletes stílusával, olykor tudatos ellentéttel teszi élővé nem kis fajsúlyú tanulmányát. Az anyag kifejtésének rendszerében benne van a veszély, hogy egy-egy problémát megismételjen, de biztos anyagismerete, a kérdések egyre mélyülő feltárásának módszere segítségével ezeket a buktatókat eleve elkerüli.

Amit a tanulmány írójának feldolgozási módjáról eddig elmondottunk, az a munka ismertetésének egyik leglényegesebb eleme. A Teleki Sándorra és korára vonatkozó források és irodalom feltárása és műveinek az ismertetett munkamódszerrel történő értékelése Csetri műhelymunkájának sokoldalúságára mutat. Figyelme az egyes rész kérdések felvetésekor a további megoldásokra vonatkozóan is irányt ad. A terjedelmes kötet áttekinthető megszerkesztése igen reális problémaérzékenységű szervezőre vall.

A Teleki Sándor életútjáról és életművéről megszerkesztett könyv — az Emlékezünk régiokról — olvasmányok is élvezetes. A közreadó Csetri Elek bevezető tanulmánya és jegyzetei a konkrét adatok valóságos enciklopedikus halmazát nyújtják. Ezek jelentőségét az életmű és a Teleki-portré kibontásakor értjük meg. Életmű és portré *egységes szemléletét* meggyőzően bizonyítja a tanulmányíró.

Teleki Sándor hazatérése után (1867) a beilleszkedés bizonyos nehézségein viszonylag könnyen túljutott, mert politikai elveit nem adta fel. Szemében Kossuth Lajos a magyar nép szabadságának és függetlenségének szimbóluma, életfogytiglani száműzetése pedig mártíromság. Elvhűsége alapján Teleki Sándor kapitulációnak tekintette az 1867-es kiegyezést és ezért szembenállott az osztrák-magyar dualizmussal.

A Victor Hugo és Garibaldi közelségében megszilárdult republikánizmusa korábbi keletű, s a Habsburg-dinasztia gyűlöletében gyökerezett. A „vörös republikánus” Táncsics és Petőfi adták hozzá az indítást. Amnesia és kiegyezés nem változtatnak rajta, sem birtokainak visszakapása.

Érdekesen fejti ki Csetri Teleki Sándornak a kapitalizmus technikai haladásáról vallott nézeteit: a kapitalizmust mint gazdasági-társadalmi formációt elkerülhetetlennek tartja. 1851-ben Londonban megcsodálja a világkiállítást, „melynél korunkban nagyobb-szerű dolog” nincs. Különösen a „gazdasági gépek és eszközök előhaladása” tesz rá nagy hatást. Teleki a tőkés fejlődést 1867 után is elfogadja. Látja és fájjalja, sőt leleplezi a népnymort, de mint sok kortársa, ő sem jut el az országos bajok forrásáig, nem juthat túl a liberális demokráta állásponton...

Élete utolsó szakaszában gazdálkodik és emlékiratait írja. A múltját felidéző írásokból hat kötet állt össze, — valóságos életregény. Az írással szívesen élt, kárpótolta a kiegyezéssel elejtett közéletiségért. S ha tetteiben és írásaiban kivirágzó eszmeiségét vizsgáljuk, megbizonyosodhatunk róla, hogy „az eredes tiszta forrásból merített”.

Életműve, alkotása az egymást követő nemzedékek előtt lassan megfakult ugyan mint régi templomok freskói, de az elhomályosult képek egyes részleteit az utókor

gondos elemző munkával képes restaurálni. Csetri Elek ilyen restaurátorként vette gondozásába Teleki Sándor életművét, midőn közreadta az „Emlékezünk régiekről” című kötetét.

Kiadványa nagy nyeresége a magyar memoár-irodalomnak.

KOVÁCS JÓZSEF

PÜSPÖKI NAGY PÉTER:

ROZSNYÓ VÁROS CÍMERE. HERALDIKAI TANULMÁNY
A TÖRTÉNELMI CÍMER FELÚJÍTÁSÁHOZ
 (Bratislava, Madách. 1973. 110 l. 2 mell.)

Rozsnyó városa 1973-ban fennállásának 700. évfordulóját ünnepelte, s élt a cseh-szlovák nemzetgyűlés 1967. évi 109. sz. törvényerejű határozatában biztosított jogával, amely a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a városok részére lehetővé tette, hogy saját döntésük alapján címert használjanak és címereiket 1. a történelmi címer eredeti alakjának felújítása, 2. a történelmi címer javítása, módosítása vagy 3. teljes új címer formájában határozzák meg. Rozsnyó az első megoldás mellett foglalt állást, s a szakmai rész kidolgozásával a szerzőt bízta meg, aki kutatásait ebben a kis kötetben foglalta össze.

A munka megkezdésekor már bizonyos előzményekre tekinthetett vissza. A helytörténeti irodalom elszórt adatain kívül rendelkezésére állt a szlovákiai városi és községi címerekkel hosszabb ideje foglalkozó (egyébként rozsnyói születésű) J. Nováknak a *Historické študie* 1959. évi 5. számában a város címeréről és pecsétjéről írott tanulmánya. A heraldikai források újabb felkutatása és számbavétele ennek ellenére sem volt hiábavaló munka, 12 olyan pecsét (az első 1488-i kiadványon), dombornú, céhlévlél, sőt zászló került elő, amely különböző időkből dokumentálja a címer fejlődését. A kritikai boncolás során Püspöki bebizonyítja, hogy a város eredeti címere keresztbetett bányászéket és kalapácsot ábrázol, a két szerszám közeiben három rózsával és a mező alsó részén a rozsnyói bányaterméket, az ezüstöt jelképező holdsarlóval. 1512-re a holdsarló eltűnt, hogy csak a XVIII/XIX század fordulóján térjen vissza (kiszorítva a rózsákat). A XVI. század végén az alsó pajzsmezőben szív jelenik meg, amelyből a három rózsza kinő. 1906-ban az akkor már nehezen kivehető szív helyébe a Törzskönyvbizottság hármashalmot helyezett el — meglehetősen indokolatlanul.

A kutatás eredményei alapján született meg a szerző elfogadott javaslata: a legrégibb (1488) formának megfelelő címer, amely kék mezőben arany színű keresztbetett bányászéket és kalapácsot, az ékek szárai, illetve a kalapács felett egy-egy, összesen három arany rózsát, a pajzsmező alsó részén ugyancsak arany növekvő holdsarlót ábrázol. A kis kötet második része (81–97. l.) a felújított történelmi címer leírását, a város színéinek meghatározását, a címer és zászló műszaki adatait és a városi nemzeti bizottság határozatának szövegét közli.

A könyv heraldikával foglalkozó részét mindvégig igen pontos, tudományos apparátussal ellátott és olvasmányos okfejtés jellemzi. A kutatás mai szintjétől talán csak a Rozsnyó korai történetét felvázoló fejezet marad el. Paulinyi Oszkárnak a Garam-menti városok települési rendszerét feltáró munkái után ezen a téren többet hozhatott volna a szerző, de a régebbi irodalomból sem lett volna szabad Šmilauer munkáját (Vodopis starého Slovenska. Praha—Bratislava 1932. 164–166. l.) hallgatással mellőzni. A heraldikai részek kitűnő volta talán ezt a színvonalbeli különbséget még nagyobbán tünteti fel.

Még egy, az általános magyar gazdaság- és társadalom-történeti szempontból különösen érdekes eredményre kell felhívni a figyelmet. Rozsnyó 1487-től kezdve tagja volt a felsőmagyarországi bányavárosok szövetségének. Püspöki meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a városok címerük középpontjába a bányászjelvényeket (ék és kalapács) helyezték, Rozsnyó a szövetségnek megfelelően változtatta meg címerét (a holdsarlót negyedik rózsával helyettesítve), s ezzel „közös kifejezőmódot valósított meg további 18 bányaváros és bányahelység címerével” (71. l.).

FÜGEDI ERIK

KRUPA ANDRÁS:

HIEDELMEK — VARÁZSLATOK — BOSZORKÁNYOK

(Békéscsaba, 1974. 373 l.)

A szerzőnek immár a második, a magyarországi szlovákság népi szellemi kultúráját a maga mélységében feltáró könyvére szeretnénk fölhívni a figyelmet. (Első munkája Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál, Békéscsaba, 1970.)

A szerző által 1969–1972 között gyűjtött anyag a Békés és a Csongrád megyei szlovákok, illetve e megyék három nagy településén, Békéscsabán, Tótkomlosón és Csanádalbertain élő szlovák lakosság egyes rétegeiben megőrződött, részben még a ma is ható hiedelmeket s az ember mindennapi életével kapcsolatos hiedelmi szokásokat tartalmaz. E szokások fejlődését kb. a századfordulótól napjainkig követi.

A könyv nemcsak a folkloristák, az etnográfusok figyelmét vonja magára, hanem más szakmabeliek, elsősorban a történészek és nyelvészek számára is sok újdonsággal és tanulsággal szolgálhat. Ugyanis a feldolgozott hiedelmi anyag nemcsak a hazai szlovákok egyik csoportjának etnikai képét tárja elénk, hanem gazdag tárháza a nemzetiségi (népi) és nyelvi tudat összetevőinek, a nyelv megőrzésének, alakulásának, s ezeken keresztül jelentős forrás a hazai szlovákok nemzetiségi jegyeinek megismeréséhez.

Történészek előtt is ismert az a tény, hogy a Magyarország mai területén letelepedett szlovákok különféle etnikai környezetből kerültek mai lakóhelyeikre. Ennek következtében nemcsak az új társadalmi-gazdasági viszonyok, az új földrajzi környezet formálta át népi kultúrájukat, hanem az is, hogy heterogén etnikai összetételük révén is sajátos, a szlovákiai nyelvjárásoktól eltérő, községenként is más-más helyi nyelvjárások és a népi kultúrának sajátos ötvözete alakult ki. Ezt motiválta és gazdagította a magyarsággal való állandó együttlét. Természetessé és szervessé tette ezt a kapcsolatot az is, hogy Békés és Csongrád megyében soha nem alakultak ki olyan, viszonylag zárt vagy zártabb szlovák nemzetiségi falvak, mint a pilisi vagy a zempléni (hegyközi) szlovák falvak esetében, noha az előbbieken jóval nagyobb számú szlovákság élt együtt. Maguk a földrajzi, alföldi viszonyok is hozzájárultak a szlovák és a magyar települések közvetlen kapcsolatának kialakításához s így a magyar és a szlovák kultúra „békés egymás mellett éléséhez”, illetve kölcsönhatásához.

Az összegyűjtött anyag lehetővé tette annak a feltárását, s erre összefoglalójában maga a szerző is utal, hogy a Békés megyei szlovákok milyen mértékben őrizték meg saját nemzetiségi kultúrájukat, mit vettek át a környező entikumtól, s mit sugároztak ki magukból, mivel gazdagították ez esetben a magyar népi kultúrát.

A szerző konkrét példákon keresztül igen sokszor utal a hazai szlovákok hiedelmvilágának szlovákiai és magyar párhuzamaira. Kiemeli, hogy hiedelmi szokásaik, illetve hiedelmi rendszerük alapját — s ez a már említett másik könyvében is bizonyítást nyert — a magukkal hozott hiedelemanyag képezi. Ezért tartalmaz ez a kultúra még igen sok, Szlovákiában sokszor már fel sem lelhető archaizmusokat és a Békés megyei szlovákság egymásközi — tudatosan épölt — állandó kapcsolatai s a magyar népi kultúra hatására, a szlovákiaitól eltérő, minőségében új változatokat.

A népi kultúrák hatásának tárgyalása mellett a szerző érinti a természetes asszimiláció kérdését, illetve több irányú lehetőségét (elszlovákosodás, elmagyarosodás, elrománosodás). Így pl. adatközlői között olyan családokat is bemutat, akik Békéscsaba környéki magyar falvakból települtek át az újonnan alakuló településre, elszlovákosodtak s később magyar származásuk is elhomályosult.

Az említetteken kívül még a következőket emelnénk ki: A könyv bevezető fejezete szól a Békés megyei szlovákság között elterjedt szlovák és cseh nyelvű irodalom olvasásáról, ennek az irodalomnak a népi hitvilágra tett hatásáról. (Pl. a jugoszláviai szlovákok által 1945 előtt kiadott Sába-könyvek vagy a békéscsabai evangélikus egyház-község által 1920–1948 között tízezer példányszámban kiadott Čabiansky kalendár).

A szlovákok népi kultúrájának fejlődését a gyűjtött anyagon kívül gazdag helytörténeti irodalom felhasználásával is bemutatja a szerző s egyúttal rámutat e műveknek a hazai szlovákság története megismerését szolgáló forrásértékére.

GYIVICSÁN ANNA

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

A. G. Kuzmin: A varégek etnikai természetéről

Az orosz – szovjet történetírással szinte egyidős probléma új szempontú közelítését adja a cikk. Az ún. norman és antinorman elmélet történetét átfutva arra a következtetésre jut, hogy az orosz állam kialakulását egyik koncepció sem tudja meggyőzően bizonyítani. Az 1930 – 1940-es évek szovjet álláspontját értékelve A. G. Kuzmin megállapítja, hogy a történelmi materializmus elvének megfelelően helyesen vetették el a norman legendát, de azáltal, hogy a varégeket skandináv eredetűeknek tekintették, engedményt tettek a norman elmélet híveinek. Újabb régészeti leletekre hivatkozva szerzőnk úgy véli, hogy az állam korai fejlődésében a norman-varég elem sokkal jelentősebb volt, mint ahogy azt a szovjet történetírás értékelte. A Felső-Volga vidékén feltárt archeológiai anyagok alapján a szlávok előtt kb. egy évszázaddal már megjelentek itt a norman-varégek. De az ó-orosz állam vezető rétegének névanyaga, az újabb lingvisztikai kutatások szintén az átértékelést teszik szükségessé. Ami természetesen nem jelenti az ún. norman elmélet igazolását. Ez az elmélet továbbra sem tud választ adni olyan kérdésekre, hogy miért hiányoznak a germán hitvilág elemei az ó-orosz pogányságból, miért tűntek el oly hamar a norman-varég nevek mindenekelőtt a fejedelmi családoknál, s lassabban a katonai kíséret tagjainál.

Az újabb rész kutatások eredményei, a megválaszolatlan kérdések a probléma újraértékelését teszik szükségessé. Mindenekelőtt – az ó-orosz állam kialakulásában szerepet játszott – varégek etnikai természetének meghatározása a feladat. Szerzőnk már korábban is felvetette (ld. a Voproszi Isztorii 1970. 10. számában megjelent cikkét), hogy ez az etnikum nem Skandináviából, hanem a Balti-tengertől délre eső területekről származott, ami etnikai természetének átértékelését is szükségessé teszi. Ezt kísérli meg ebben a cikkében. Kuzmin korábbi felvetését azzal cáfolták, hogy a Baltikum lakossága a VI – VII. századtól tiszta szláv etnikum, a varég nevek pedig nem szláv eredetűek. (Baltikum kifejezéssel a szovjet szakirodalom szóhasználatának megfelelően a Balti-tengertől délkeletre elterülő történelmi-földrajzi tájat jelöljük – M.) Szerzőnk emlékeztet rá, hogy ó szláv nyelvűségről beszélt, s nem szláv lakosságról. X. századi arab forrásokra hivatkozik, amelyek szerint észak törzsek többsége szláv nyelven beszél, mert összekeveredtek a szlávokkal. Mercatortól is idéz egy megállapítást, miszerint egyes baltikumi törzsek a két nyelvűség volt a jellemző. Ezeket az adatokat nagy jelentőségűnek tartja, mert a Baltikumban egy nem germán és nem szláv etnikum jelenlétére következtet belőlük, akiket ő a varégek őseinek tekint.

Előzőleg azonban szükségesnek tartja annak tisztázását, kik is voltak a varégek. Az orosz évkönyvek a balti népeket általában, vagy egy balti népet jelölnek ezzel a névvel. Egyes esetekben úgy tüntetik fel, hogy a szlávok és varégek megértették egymást, más esetekben tolmácsok működéset említik. Ezt a kétértelműséget a szakirodalom az évkönyvek többrétegűségével magyarázza. Mindenesetre Kuzmin számára fontos tény, hogy a varégekot megkülönböztetik a svédektől, norvégektől, gótoktól stb., ami szerinte kizárja skandináviai eredetüket. Lényeges körülménynek tartja ugyanakkor a varég-tenger elnevezés egyezését mind a keleti, mind a balti szlávoknál. Orosz évkönyvek, Armatol krónikája, Al-Biruni XI. századi arab szerző, A. A. Sahmatov orosz tudós adataira hivatkozva a mai Dánia és a Felső-Volga vidék közé helyezi a varégek településterületét. Az ún. Ipatyev (Hypatius)-féle évkönyv a mai észak-lengyel területeket jelölte varég tengerpartnak. (A norman elmélet hívei ezt az évkönyvet késői keletkezése miatt nem fogadják el hitelesnek.) Kuzmin mecklenburgi, porosz földrajzi neveket említ, amelyek varég jelenlétre utalnak. Véleménye szerint tehát a Balti-tenger déli partvidékén (Dániáig) fellelhetők a varégek nyomai, akiket itt is megkülönböztettek a skandinávoktól, a svédektől. Novgorod és a mai észak-lengyel, észak-német területek kapcsolataiból szintén állítását véli igazolódni. Véleménye szerint a város XII. századi lerombolói (a varégek) a Visztula

mellékéről jöhettek, de még fontosabbnak tartja azokat a régészeti leleteket, amelyek mecklenburgi és novgorodi korai kerámiák egyezését mutatják. Kuzmin tehát gazdag apparátusra támaszkodva kimutat egy nem szláv és nem germán népet, amely a Baltikum területén élt, Dániától a Felső-Volga vidékéig, s ezt a népet tekinti a varégek őseinek, hangsúlyozva, hogy skandináv eredetük összehasonlíthatatlanul kevesebb bizonyítékra támaszkodik.

A településterület behatárolásánál sokkal nehezebb feladatot jelent az etnikai jelleg meghatározása. A Baltikum térsége etnikailag mindig igen tarka képet mutatott. Már a középkori források is a népek kohójának, de ugyanakkor múzeumának is nevezték, mert egyes tájain (szigetek, erdők) igen régi etnikai elemek, földrajzi nevek, szokások őrződtek meg évszázadokon át. A IX–X. századig túlnyomóan szláv nyelvű területen sok nem szláv és nem is germán nyelvemlék maradt fenn. Szerzőnk bizánci források elemzéséből indul ki, amelyek együtt emlegették a varégoakat és a szlávokat (varang, rusz'), de a XI. sz. után külön beszéltek a normanokról. A varégoakat kelta eredetűnek tüntették fel, s mint Kuzmin megállapítja: a kérdés több mint két évszázados vitatása során ezt az összefüggést figyelmen kívül hagyták a kutatók. Ennek egyik okát abban jelöli meg, hogy az egykor jelentős kelta etnikum szétszóródott, zömében beolvadt a későbbi európai népekbe, s csak nyomokban mutatható ki továbbélése Európa peremén. Másrészt utal a német történetírás törekvésére, amely a Dontól a Rajnáig, sőt az Atlanti-óceánig jelölte meg a germán településterületet, nem hagyva helyet más népek számára Európa térképén. Ezzel és ezáltal a norman elmélettel polemizálva igyekszik Kuzmin a kelta-varég-szláv összefüggést bebizonyítani cikkében.

A. A. Sahmatov orosz tudós a germán és szláv törzseket elválasztó etnikai elemnek tekintette a kelta-varégoakat, akik meghódították a velük érintkező szláv törzseket. A Venet-tenger elnevezés, a szlávoknál előforduló venet nevek voltak a bizonyítékai. Kuzmin utal még az Illiriában és a Baltikumban előforduló helynév analógiákra, amelyekből szintén a kelták baltikumi jelenlétére következhet. Kiemeli S. Feist munkásságát, aki kelta törzseket mutatott ki az ún. germán őshazában. A Yütlandon feltárt *Kimr* törzsre utal, amelynek analógiáját pl. a walesieknél mutatja ki. Emlékeztet továbbá arra a tényre, hogy több északnyugat-európai nép legendája helyezi őseit a Don térségébe. Döntőnek tartja, hogy a keltákra jellemző üst-kultusz nyomait mind Jütlandon, mind a Ladoga-tó mellett kimutatta a régészet. A kimr-ek mellett a teutonokat is kelta eredetűnek tekinti, mert nevük a kelta teute- (nép, emberek) szóból vezethető le. Tacitus alapján állapítja meg, hogy időszámításunk kezdete körül a Baltikumban kelta nyelvű népek éltek. A római szerző által leírt *esztiekre* utal, akik szokásaikban a svéddekhez álltak közelebb, de nyelvük jobban hasonlított a britanniaihoz, azaz a kelta eredetűhöz.

Földrajzi, nép- és személynévek elemzésével is a kelta-varég jelenlétet igyekszik bizonyítani a cikk, a germán elemmel szemben. Rügen sziget és környéke helyeivét többretegűnek tekinti. A dán hódítás (1168) előtt szláv nyelvű lakosság élt a szigeten a toponímiai vizsgálatok alapján. A szigeten található Arcon helységnév viszont a cikk szerint sem germán, sem szláv gyökerre nem vezethető vissza. Az „ar” szókezdet egyes breton helyneveknél igen gyakori, amely megfelel egy kelta előjárónak, s jelentése kb.-on, -nál, -mentén. A rutén népvét szintén egy kelta törzstől eredezteti Kuzmin, hasonlóan a varég kifejezéshez, amelyet nem fogad el a germán-skandináv *var* tőből levezetve. Itt tér vissza a bizánczi forrásokhoz, amelyek megkülönböztették a varégoakat és a normanokat. A keltából eredezteti az elnevezést, ahol a *var* víz, tenger mellett élő népet jelent, s ez egybevág a varégek baltikumi településterületéről vallott nézettel. A személynéveket illetően, amelyeket a norman teória menedékházának nevez, már nem oly biztos a szerző érvelése. Mindenesetre a Rutik szerinte messzebb áll a skandináv Hroerek-tól, mint a kelta eredetű, s igen elterjedt Rauric, Roric névtől. Ugyanígy Igor közelebb van etimológiailag az ókelta Inger-hez, mint a skandináv Ingvar-hoz. Az Igor kíséretéhez tartozók nevei, amelyek skandináv jellegűek, szintén korábban megvoltak a kelta névanyagban. Szükségesnek tartja ugyanakkor a kelta-skandináv kapcsolat átértékelését a cikk, amelynek részletezésétől természetesen eltekint.

Úgy véljük, összegezeként megállapítható, hogy a hallatlanul széles spektrumú és gazdag forrásanyagra támaszkodó tanulmány valóban sok új szempontot vet fel a norman-antinorman vitában. A legújabb tudományos (régészeti, lingvisztikai) eredmények alapján a szláv-varég kapcsolat álláspontjára helyezkedik. A varégoakat azonban nem germán eredetűeknek tekinti, hanem a norman elméletnél mélyebbre fúrva, germán horizont helyett európai horizontban vizsgálva a kérdést a kelta-varég-szláv kapcsolat mellett sorakoztat fel érveket.

L. V. Cserepnjin: A rendi-képviselési monarchia megalapozásának kérdéséhez Oroszországban (XVI. század)

Oroszország XVI. századi politikai története mindig vonzotta a kutatók érdeklődését. Mivel ez a század volt a feudális széttagolódás felszámolásának és a központosítás formálódásának időszaka, az érdeklődés középpontjában az oroszországi államhatalom formája és jellege állt. Különösen Rettegett Iván uralkodása alatt, amikor a rendi-képviselési intézményekről is feltűnnek az első híradások.

A korszakkal foglalkozó kutatók igen különböző módon határozták meg a hatalom jellegét IV. Iván uralkodása alatt. Egyesek a Lenin által is használt formulával jellemzik Rettegett Iván hatalmát: a bojár dumára és a bojár arisztokráciára támaszkodó önkényuralom, mások szerint az önkényuralom csak 1566-ig tartott, ezután rendi-képviselési monarchiáról kell beszélnünk Iván Oroszországában. Van olyan felfogás, amely szerint a XVI. század első felében rendi monarchia volt, mert a nagyfejedelem megosztotta hatalmát a szolgáló fejedelmekkel, a bojárokkal és az egyházzal, s ez 1549-től alakult át rendi-képviselési monarchiává, amikor a cár több rend képviselőiből álló egyeztető gyűléseket (szobori primirenyija) kezdett összehívni. Egy másik elképzelés szerint a XVI. század első felében a bojár duma csak a világi előkelők intézménye volt, a rendi országgyűlések (zemszkije szobori) azonban már nyugati típusú szervezetek. A bojár dumával ellentétben, ahol csak a cár által kinevezett főurak vehettek részt, bennük képviselési alapon más rétegek is ülésezhettek.

A szerző a szerteágazó problémákból hármat emel ki tanulmányában. Először azt elemzi, hogy az adott időszak politikai szervezetei hogyan kapcsolódnak korábbi intézményekhez az orosz földek egyesítésének és a központosított állam kialakulásának korszakában, s hogyan változnak meg IV. Iván alatt. Vizsgálja az első rendi gyűlések jellegét és a rendi képviselési monarchia és az opricsnyina kapcsolatát.

A politikai intézmények folytonosságával kapcsolatban Sz. O. Smidtre hivatkozik, aki egyrészt hangoztatja a „rendi kormányzás tradícióinak tartósságát”, de utal az orosz fejedelmi tanács és a XVI. századi gyűlések különbségeire is.

A korafeudális orosz monarchia gyors széthullása után Oroszország a fejedelemségek föderációjává alakult. A részfejedelmek mellett már e korai szakaszban is működtek fejedelmi tanácsok, a leggazdagabb bojárokból álló bojár dumák. Az egyes fejedelmek tanácsainál azonban sokkal nagyobb jelentőségre tett szert az ország összes fejedelmét összefogó „fejedelmek gyűlése” (szezdz), amelyet csak különleges alkalmakkor hívtak össze. A formális hasonlóság ellenére — figyelmeztet a szerző — nem lenne helyes közvetlen kapcsolatot keresni az ilyen összejövetelek és a rendi-képviselési országgyűlések, a zemszkij szoborok között. A fejedelmek gyűlései azt a célt szolgálták, hogy szabályozzák a politikai kapcsolatokat a feudális föderációban élő különböző fejedelemségek között, a zemszkij szoborok viszont már az egységessé vált centralizált monarchia képviselési szervei voltak. A szezdek és a zemszkij szoborok a feudális állam különböző fejlődési szakaszának intézményei voltak. Az egyik eltűnése teremtette meg a másik megszületésének feltételeit. Különbözött a képviselési formája is. A szezdekben azok találkoztak egymással, akik államhatalmi funkciókat töltöttek be, a zemszkij szoborokban a cári kormányzat gyűjtötte össze azokat a személyeket, akiknek társadalmi jelentőséget tulajdonított.

Moszkva felemelkedésével és az egységes állam kialakulásával a szezdek jelentősége csökkent, de összállami testületté vált a moszkvai nagyfejedelem bojár dumája, illetve tanácsa. Ez sokkal szűkkörűbb testület a zemszkij szobornál, de az ügyek tárgyalásának rendje, amelyet az évkönyvem majdnem jegyzőkönyv-szerű hitelességgel őriztek meg, hasonlít a későbbi rendi formákra.

A korafeudális orosz államban nagy szerepet játszott a régi népgyűlés hagyományait őrző vecse, amelynek kapcsolatait a rendi-képviselési gyűlésekkel igen sok kutató felvetette. Cserepnjin azonban nagyon helyesen arra hivatkozik, hogy a vecse a XI—XII. századi kijevi Oroszországban játszott nagy szerepet s a XIII—XIV. századig csak a moszkvai fejedelemség városaiban maradt meg, illetve azokban a városokban (Novgorod, Pszkov), amelyek legtöbbször őrizték meg függetlenségüket. Ez utóbbiakban a vecse a köztársasági államforma legfőbb fóruma volt.

A nagyfejedelmi hatalom tagadó álláspontot foglalt el a vecsével szemben, mert az olyan fegyver volt, amelyet a részfejedelemségek feudális urai használtak az állami centralizáció ellen, de sokszor vált a vecse a nép fellépésének arénájává is. A centralizált államban feleslegessé váló vecse helyét a rendi-képviselési gyűlések foglalták el, azaz a zemszkij szoborok akkor kezdtek működni, amikor a vecsék már megszűntek.

Az első rendi gyűlések jellegének meghatározásához a szerző azt vizsgálja, mit

tekintett a történettudomány a XVI. században zemszkij szobornak s mi a kifejezés valódi értelme. Előljáróban azt állapítja meg, hogy a fogalom a történetírás terméke, s a XVI. századi dokumentumokban egyszerűen szobor, tanács (szovjet) vagy zemszkij szovjet kifejezések szerepelnek. A zemszkij kifejezés értelme sem azonos a maival, a goszudarsztvennij (= állami) szinonimája. A szobor eredeti értelmét tekintve a felsőpapság gyűlése, amelyen a nagyfejedelem is résztvett vagy benne fontos szerepet játszott. A világi jellegű gyűléseket inkább szovjeteknek nevezték a XVI. században, azokat a rendi-képviselői gyűléseket tehát, amelyeken fontos állami kérdéseket, országos ügyeket tárgyaltak, helyesebb lenne zemszkij szovjeteknek nevezni, annál is inkább, mert ez az elnevezés fellelhető a XVII. századi dokumentumokban, amikor a rendi-képviselői rendszer virágkora volt.

Az elnevezésnél azonban fontosabbak a tartalmi kérdések, mert ezek döntik el, hogy mely összefüggéseket kell a XVI. században rendi gyűlésnek tekinteni. A legfontosabb tartalmi meghatározók: a gyűlés célja, a képviselőlet jellege, ill. a genetikus kapcsolat a következő század rendi gyűléseivel. A IV. Iván által összehívott gyűlések között kétséget kizáróan voltak olyanok, amelyek összállami, országos ügyeket tárgyaltak (pl. az 1549. évi, amely új törvénykönyv kiadásáról határozott, vagy az 1566. évi, amely a Litvániával kötendő békéről tárgyalt). Ez utóbbinak tárgyalási rendjét is ismerjük. Először az uralkodó tett fel kérdéseket, ezeket az összegyűlt rendek egymás között megtárgyalták, majd válaszoltak a cári előterjesztésre. Voltak olyan összefüggések is, amelyeken a cár katonáival tanácskozott a hadjáratok előestéjén. A gyűlések harmadik csoportját azok alkották, amelyeken egyházi ügyeket vagy az igazságszolgáltatás kérdéseit tárgyalták meg. Végül a negyedik csoportba azokat sorolja a szerző, amelyeken a cár felhívással, politikai proklamációval fordult alattvalóihoz.

Ezek közül csak az első típust tekinthetjük igazán rendi-képviselői gyűlésnek, bár bizonyos rendi elemek a többiekénél is előfordultak. A gyűlések különböző fajtái genetikus kapcsolatban voltak korábbi intézményekkel, s ez arra mutat, hogy a rendi-képviselői monarchia kialakulásának folyamata már a XVI. század dereka előtti időben megkezdődött.

A tanulmány befejező része arra a kérdésre keres választ: össze lehet-e egyeztetni a rendi monarchia létét az opricsnyina alatti despotizmussal? Ezen belül vizsgálat tárgyává teszi, hogy megerősítette-e az opricsnyináról szóló rendeletet a zemszkij szobor. A sokrétű vizsgálat eredménye végül is: nem, a cári rendeletet a bojár дума és az egyháziak gyűlése hagyta jóvá, de az Iván Moszkvából való eltávozása után erősen aktivizálódott zemszkij szobor előzetes bejegyzésével.

Mindez azonban nem jelenti, hogy a rendek által is elfogadott opricsnyina megvalósulásával egyik államforma helyett egy másik bevezetésére került volna sor Oroszországban. A XVI. század. 50-es—60-as éveiben megerősödtek a rendi-képviselői intézmények, de mellettük a cári despotizmus is. Az opricsnyina azonban nem jelenti az abszolutizmus létrejöttét, hiszen alig fél év múlva, még 1566-ban a háborús nehézségek között a cár ismét a rendekhez fordult. Inkább arról kell beszélni, hogy a XVI. századi orosz politikusok, köztük a cár is felhasználták Bizánc, Törökország, Lengyelország politikai, kormányzási tapasztalait. Ezek alkalmazása során Oroszországban két ellentétes fejlődési tendencia jelentkezett. Az egyik a rendi-képviselői monarchia (a lengyel típus) felé vezető, a másik a keleti despotizmus határozott vonásait viselő abszolutizmushoz.

Iztorija SzSzsZR 1974. 5. szám).

O.

Albert Soboul: Új megközelítések, új problémák a francia forradalom historiográfiájában

A francia forradalom *klasszikus értelmezése* — a legtisztábban látó kortárs értékelésektől és a liberális történetíróktól kezdve — a forradalomban elsősorban a gazdasági-társadalmi változásokat emelte ki, ezeken tudta lemérni, mennyiben tekinthetjük 1789-et a már évszázadokkal korábban megindult polgári fejlődés legjelentősebb ugrópontjának, ezekkel tudta világosan leírni a forradalom politikai története mögött meghúzódó gazdasági és társadalmi folyamatok rendszerének logikáját.

A XX. századi történetírás az elemzések finomításában már olyan jelentős elődök eredményeire támaszkodhatott, mint *Guizot*, *Tocqueville*, *Thiers*, *Michelet* és *Aulard*. A társadalomtörténet-központú elemzés továbbra is megmaradt a forradalomról szóló munkák gondolati vezérfonalának. Míg a XIX. század történetírása elsősorban a polgári tényezőkre fordította figyelmét, *Lavisse*, majd később *Mathiez* a szembenálló oldal, a nemesség megmozdulásainak értékelésével gazdagították a képet: kimutatták, miben állt az 1787–88-as évek nemesi lázadásaiban kulmináló XVIII. századi arisztokratikus reakció, mennyiben járult hozzá ez a tényező a forradalom kirobbanásához. Az abszolutizmussal szembeni nemesi ellenállás gyors széteséséről és a polgári törekvések újszerű integráló erejéről *Jaurès* festett máig is nagyhatású képet. Ő vallotta tanítójának *LeFebvre* is, aki talán a legjelentősebb új eredményekkel gazdagította a forradalom társadalomtörténetéről kialakított képet: ő mutatott rá először, hogy létezett a forradalomban egy önálló paraszti irányzat, melynek eredete, belső logikája és céljai világosan megkülönböztethetőek a polgári áramlatoktól. Tanítványai — köztük maga *Soboul* is — az ő nyomán, az ő módszerét kiterjesztve kísérelték meg a városi szegénység (sans culottes) politikai megmozdulásainak jellemzését.

Elmondhatók tehát, hogy hosszú ideig a francia forradalom történetének szinte minden jelentősebb értékelése a gazdasági-társadalmi folyamatokat középpontba helyezte klasszikus értelemben jegyében született. Ezzel a megközelítéssel elsősorban azok szálltak vitába, akik a forradalom jelentőségét tagadva saját koruk progressziójának központi hagyományát akarták kikezdeni. Talán az sem véletlen, hogy a forradalom klasszikus értelmezése ellen épp a hidegháború idején, az ötvenes évek közepén indult újabb „támadás”, több történész éppen ekkor tett kísérletet a forradalom antifeudális, polgári törekvéseinek, nemzeti jellegének cáfolatára. Itt azonban komoly tudományos eredményeket is tartalmazó monográfiákról van szó, olyan törekvésekről, amelyek a modern, objektív tudományosság nevében lépnek fel a — szerintük — mítoszokat teremtő „jakobinus” értelmezés ellen. Munkásságuk tehát komolyabb figyelmet érdemel: helyes megállapításaik kellő értékelést, elharmarkodott általánosításaik pedig vitát — s e vitának ismét ki kell térnie arra is, mi a kapcsolat a történetírás progresszív *elkötelezettsége* és objektív tudományossága között.

Kritikai áttekintésében *Soboul* először azokra a nézetekre tér ki, melyek a forradalom *nemzeti jellegét* vonják kétségbe. *Palmer* amerikai történész számos munkájában — először 1954-ben — képviselte azt az álláspontot, hogy a francia forradalom csak egy szélesebb, „nyugat-európai-atlanti” forradalmi folyamat részeként értelmezhető, annak csupán egy mozzanata, nem pedig önálló, akár kiemelt jelentőségű egysége. Noha igaza van *Palmer*nek és az álláspontjához csatlakozó *Godécho*t-nak abban, hogy a XIX. századi liberális-nacionalista értékelések „nemzeti látószöge” figyelmen kívül hagyja a XVIII. századi polgárság „kozmpolita” forradalmárságát, az ő „atlanti látószögük” legalább annyira anakronisztikus jellegű, korukhoz kötött képzeteket takar.

Értelmezésük azzal, hogy egy sorba állítja a svájci, belga vagy az ír forradalmat a francia forradalommal, különböző súlyú történeti folyamatok közé tesz egyenlőségjelet, és olyan fontos hatásmechanismusokat hagy figyelmen kívül, mint pl. a francia forradalom napóleoni időkben történő „kisugárzása”, mely már nem függetleníthető egy kialakulóban levő francia polgári nacionalizmus tudati jelenségeitől, attól a folyamattól, melynek során a „világforradalom” jelszava részben a francia nagyburzsoázia gazdasági céljainak ideológiai köntösévé válik. Hogy hosszú távon ez a koncepció nem tartható, azt nemcsak a *Palmer* és *Godécho*t nézeteit elfogadó történészek csekély száma mutatja, hanem az is, hogy egy évtizednyi bizonyítási kísérletek után, saját kutatási eredményeik magukat a szerzőket is álláspontjuk megváltoztatására, a „klasszikus” értelmezés elfogadására bírták, melybe azután természetesen építették be munkásságuk valóban maradó elemeit.

Sokkal élesebb polémiát váltott ki a *Palmer*rel egyidőben fellépő angol *A. Cobban* munkássága, aki 1955-ben tartott előadásában (*The Myth of the French Revolution*) feltette az utóbbi évtized vitáinak alapkérdését: *társadalmi vagy politikai forradalom?* *Cobban* szerint legjobb esetben is csak politikai forradalomról beszélhetünk, melyet se antifeudálisnak, se polgárinak (kapitalistának) nem tarthatunk. Nem antifeudális — mivel szerinte nem a forradalom szüntette meg a feudális rendet, hanem az már évszázadokkal korábban eltűnt. Nem kapitalista, — mivel a forradalom nem a valódi kapitalisták, hanem sokkal inkább a tisztviselők, hivatalnokok vezetésével ment végbe.

Ami *Cobban* első érvcsoportját illeti, a feudalizmus kategóriájának a francia XVIII. századra való alkalmazhatósága körül valóban számos vita folyik. Különösen a középkorkutatók zárkóznak el attól, hogy a XVIII. században még feudális viszonyokat lássanak, hiszen azok több jogi ismérve (elsősorban a földadományozásokkal kapcsolatos hűbéri viszony) ekkor már alig fellelhető. Mégis alkalmazható ez a fogalomkör — nem

annyira jogi, mint társadalmi dimenziója alapján, abban a formájában, ahogy az a parasz-
tok számára megnyilvánult. Hiába különbözött az egyház és az adóbérlők által behajtott
tized, a robot és az adósság fejében teljesítendő munkaszolgáltatások, a paraszt számára
egy lényegi azonosság maradt: az, hogy a föld használatá, azaz a megélhetés számára
egyetlen lehetséges forrása az adott rendszerben elkerülhetetlenül *szolgasággal*, állandó
szolgáltatások rendszerével függött össze. Ez az, amit a francia forradalom jogászai
— mint pl. Merlin de Douai — *complexum feudale*-nak nevezték, tudatosan a jogi ismérvek
elé helyezve a jelenség tényleges társadalmi tartalmát. Nem szabad emellett szem elől
téveszteni a feudális jogi és gazdasági viszonyok *valóságos* továbbélését sem; mint P.
Meyer kimutatta, a mezőgazdasági terméskből származó jövedelem egyharmada még
a forradalom előestéjén is feudális jövedelemnek ment a nemesség, az arisztokrácia tulajdonába.

A forradalom *kapitalista* jellegének cáfolatánál Cobban a forradalmi testületek,
nemzetgyűlések személyi összetételére próbál támaszkodni. A kereskedelemmel és iparral
foglalkozó burzsoázia ugyanis az Alkotmányozó Nemzetgyűlésen mindössze a helyek
13%-át foglalja el, ugyanakkor, amikor a Harmadik Rend képviselőinek kétharmada
a szabadfoglalkozású és tisztviselő értelmiségből kerül ki. Az Alkotmányozó Nemzet-
gyűlés és a Konvent 1539 tagja közül 629 magas állami tisztséget viselt már a forradalmat
megelőző időkben is. A forradalomról egyfajta „institucionális” meghatározottságú kép
bontakozik ki ezeknek az adatoknak a fényében: a változást nem nevezhetjük se polgári-
nak, se kapitalistának, hanem elsősorban abban kell látnunk lényegét, hogy a kormány-
zatot *teljesen* azoknak a hivatásos funkcionáriusoknak a kezébe helyezte, akik tövékeny
közreműködése már az abszolút monarchia időszakában is nélkülözhetetlen volt.

Cobban érveinek ezt a második csoportját vette át és tette — hangsúlykülönbség-
ekkel — újabb vizsgálatok tárgyává a közelmúlt amerikai történetírása. A szerteágazó
vitákból két állásfoglalást emelnék ki: Elizabeth L. Eisenstein burzsoáziáról és G. V.
Taylor kapitalizmusról kifejtett nézeteit.

Eisenstein 1965-ben megjelent cikkében — elsősorban Lefebvre „bourgeois”
szóhasználatával polemizálva — azt próbálta bizonyítani, hogy az egységesen feltűntet-
ett „forradalmi burzsoázia”, azaz a forradalom vezető ereje, valójában igen heterogén,
különböző osztályokhoz tartozó elemekből állt. Ha szigorúan alkalmazzuk a „burzsoá”
szociológiai kategóriáját, meg kell állapítanunk, hogy ez az osztály többségében nem
tekinthető forradalminak — a forradalmi kezdeményezés mindvégig a különböző osztá-
lyokból és rétegekből származó, de nézetazonosságuk révén közösséget vállaló forradalmi
értelmiségiek kezében volt. Nem a polgárság, hanem az aktivisták kis csoportja játssza
a vezető szerepet a forradalom kirobbantásában és a célok, törekvések megfogalmazásá-
sában.

G. V. Taylor a kapitalizmus fogalmának újragondolásával jut el a forradalom
kérdésköréig. Adam Smith nyomán csak a vállalkozókat, a profitszerzés céljából magán-
tőkéjüket befektetőket tartja kapitalistának. Szembeállítja velük a „nem-kapitalista”
gazdagokat, akik biztosabb jövedelemre vágyva elsősorban ingatlanokba — ekkor
még túlnyomórészt földbirtokba — fektetik vagyonukat (a forradalom idejében Francia-
ország „gazdagjainak” 80%-a ebbe a kategóriába sorolható). Ha a forradalom lényeg-
ét a gazdasági struktúrák megváltoztatásában keressük, meg kell állapítanunk, hogy
az alig változtatta meg a vállalkozó (kapitalista) és a tulajdonos (nem-kapitalista)
vagyonok közti arányt. Még ellentmondásosabb lesz a kép, ha a gazdasági megoszlást
egybevetjük a kor társadalmi kategóriáival: a „polgárinak” nevezett Harmadik Rend
képviselőinek döntő többsége ugyanis „nem-kapitalista” tulajdonnal és gazdasági
tevékenységgel biztosította megélhetését, a kapitalisták, vállalkozók között viszont
fellelhetjük az Ancien Régime arisztokráciájának számos képviselőjét. Beszélhetünk ezek
után arról, hogy a Harmadik Rend gazdaságilag szemben állt az Ancien Régime uralkodó
osztályaival? — teszi fel Taylor a kérdést. Válasza nemleges: a szembenálló osztályok
többsége azonos „nem-kapitalista” beruházási formákhoz nyúlt, hasonló szocio-ökonomi-
kus nézetekkel rendelkezett; a kapitalista és a nem-kapitalista gazdasági tevékenységek
közötti valós gazdasági ellentmondás pedig a forradalom idejében még nem bontakozott ki
tömegmozgósító erővel. *Erről* az alapról Taylor — logikusan — Cobban végkövetkezte-
tését fogadja el: a francia forradalom nem gazdasági, vagy társadalmi, hanem elsősorban
politikai forradalom volt.

Végtekintve Cobban, Eisenstein és Taylor ismertetett ellenérvein, Soboul részle-
tesen kitér a felvetett problémák marxista értékelési lehetőségeire. Rámutat, hogy az
érdekes új kutatások, és a helyes új részmegállapítások csak látszat-ellentmondásokkal
állíthatók szembe a francia forradalom klasszikus értelmezésének alapteeleivel. A *bur-
zsoázia* valóban igen heterogén osztály ebben az időben, épp a forradalom tekinthető az első
olyan időszaknak, amikor ideig-óráig egységesen lép fel, amikor először beszélhetünk egy

polgári osztálytudat átfogó és mozgósító erejéről. Ennek az osztálytudatnak a kovácsolásában döntő szerepet játszott az a tisztviselő és értelmiségi réteg, melynek jelentőségére joggal hívja fel a kutatás újra és újra a figyelmet. A burzsoázia osztályának XVIII. századi mibenlétével foglalkozó következetes marxista leírások — mint pl. *E. Labrousse*, vagy *P. Vilar* művei — rámutatnak azonban, hogy ezek a rétegek lényegében maguk is a polgársághoz sorolhatók. Még akkor is természetesen, ha közvetlen céljaikban nem a „kapitalista” vállalkozók érdekeit tartották szem előtt. Ugyanígy jogosulatlan a kapitalista polgársággal szembeállítani a Harmadik Rend többségének a független kistermelésre vonatkozó gazdasági elképzeléseit: a forradalom hordereje nem a résztvevők, vezetők közvetlen szándékában keresendő, hanem abban a tényleges fejlődésben, amely előtt az utat megnyitotta. A forradalom reformjai végső soron annak a 13% manufaktúratulajdonos, kereskedő, vállalkozó polgárnak az érdekét szolgálták leginkább, akiknek létszámbeli kisebbségét az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben Cobban oly perdöntőnek érzi. Ezt a döntő és valóban forradalmi változást egészíti ki, segíti elő az a számos tényező — pl. az intézményrendszerek polgári vezetés alá kerülése, a forradalmi értelmiség kezdeményező szerepe —, melyre Eisenstein és Cobban joggal hívják fel a figyelmet. Ezeket azonban nem ragadhatjuk ki az összefüggések szélesebb rendszeréből, nem feledhetjük el, hogy a forradalom tömegerejét alkotó paraszti erők, városi szegénység, kispolgárság volt az, aki a változásokat győzelemre vinni, biztosítani tudta, ők teremtették meg az elkövetkező fejlődés alapfeltételeit. A kapitalizmus kialakulása és a gazdaság egész szféráját átható termelési móddá válása több évszázados folyamat, melynek gyökerei messze a forradalom előtti időkre nyúlnak vissza és amely tiszta formáját csak a XIX. században éri el. Taylor dilemmája, hogy a gazdasági változást közvetlenül a forradalom időpontjában próbálja lemérni — a hosszabb távú folyamatok csak egy szélesebb periódus keretén belül érvényesülnek, így láthatjuk csak, mi az az átstrukturálódás, amelynek a forradalom adta a legdöntőbb — ha nem is az egyetlen — lökést.

A tanulmány befejezésül a francia történetírásban jelentkező új értékelésekről, elsősorban *F. Furet* és *D. Richet* monográfiájáról ejt szót, mely a forradalmi folyamat egészét három egymástól független, sőt egymással szemben álló forradalomra próbálja szétválasztani (az Alkotmányozó Nemzetgyűlés felvilágosult „elit-forradalma”; a párizsi polgárság és szegénység forradalma és végül a parasztok forradalma). Rámutat Soboul, hogy a forradalom bonyolult osztálymozgásainak (melyek éppen ezeknek a belső ellentéteknek a finom játékából érthetők meg) a részeire szabdalása hasonló eredményhez vezet, mint a forradalom polgári jellegét elvitatni kívánó értékelések: szem elől veszi azt a totalitást, mely éppen egészében, végeredményeiben tekinthető leginkább a társadalom minden szféráját átható, minden ellentmondásnak az adott szinten optimális megoldását érvényesítő polgári forradalomnak.

(*La Pensée* No. 177. 1974 október. 40–58. l.)

K. G.

Tr. Ionescu-Niscov: A Dunin eset

1869 februárjában a krakkói „Kraj” című újság címére a következő tartalmú, francia nyelvű táviratot adták fel Bukarestből: „Az országban szétosztottak egy Mazzini-től eredő kiáltványt, amely orosz eredetre utal. A török-görög viszály megoldása dacára a görögök és a bolgárok folytatták a munkát. A »Románul« izgat a minisztérium ellen. A veszélyes választási agitációk növekednek”. Aláíró: Dunin.

Az esetet a szerző adaléknak szánta annak bemutatására, hogy a XIX. század hatvanas-hetvenes éveiben a külföldi tőkebehatolás a román fejedelemségek gazdasági életébe milyen változatos eszközöket használt.

A cikk bevezető részében hosszasan elemzi a fenti távirat keletkezésének körülményeit. Ehhez tartozik a XIX. századi lengyel függetlenségi mozgalom vázlatos bemutatása is.

A XIX. század folyamán a lengyel nép többször felkelt a cári önkényuralom ellen. A felkeléseket minden esetben leverték, a résztvevők pedig — többnyire értelmiségiek és katonák, — a száműzetést választották.

A lengyel emigráció, amely Európa legtöbb országában működött, nemcsak a lengyel állam ügyére hívta fel az európai közvélemény figyelmét, hanem befolyással volt a XIX. századi európai forradalmi mozgalmakra is. Bár a lengyel emigráció egy demokratá és egy konzervatív irányzatú táborra oszlott, a nagyhatalmak, elsősorban Oroszország

és Törökország ellentétei lehetőséget adtak arra, hogy a két irányzat egy rugalmas és egységes politikai koncepciót alakítson ki. Ezen kívül számítottak a délkelet-európai államok és fejedelemségek támogatására. Az Adam Czartoryski vezette lengyel emigráció konzervatív arisztokrata szárnya főként itt fejtette ki tevékenységét. Nem kerültek el a lengyel körök figyelmét a balkáni események sem. Az emigráns lengyel kormány, amely Párizsban tevékenykedett, mindent megtett azért, hogy minél közelebből megismerje Kelet-Európa politikai eseményeinek kibontakozását, alakulását.

A fenti intézkedések sorába tartozott, 1867 elején, a Konstantinápolyban létrehozott sajtóügynökség is, báró Tadeusz Oksza-Orzechowski vezetésével. Az iroda a török kormány beleegyezésével működött, amelytől 75 000 frank évi támogatást is kapott. Ennek fejében természetesen a török hatóságokat is ellátta információkkal.

A lengyel ügygel kapcsolatos események ismertetése mellett a tudósítók titkos feladatokat is kaptak, többek között azt, hogy kísérik figyelemmel a cári politikai akciót a Balkánon.

A tudósítások sok esetben hamis híreket, néha koholmányokat tartalmaztak, nem minden szándék nélkül. Ez azonban a többi állam és főképpen a nagyhatalmak sajtóügynökségeire is jellemző volt.

A táviratot a román hatóságok elkobozták és szerzőjét, mivel nem tudta bizonyítani híreinek hitelességét, néhány óra alatt kiutasították az országból. Az újságíró kitoloncolásának híre villámgyorsan terjedt el. A tíz éve egyesült fejedelemségek akkori belügyminiszterének, Mihail Kogălniceanunak ez a döntése bel- és külpolitikai botrányokat okozott.

A fejleményeknek napról-napra történő leírása közben arra is magyarázatot keres a szerző: mi indokolta a hatóságoknak ezt a lépését. Ennek magyarázatát az 1868-as kormányváltásban látja. Az új kormányfő Dimitrie Ghica a Porta iránti lojalitását hangsúlyozva egyre erőteljesebben lépett fel a bolgároknak Romániában folytatott törökellenes nemzeti harcával szemben. Az új kormány a távirat felfedésének ürügyén fly módon kívánt véget vetni a belső nyugtalanságnak.

Az esetnek a nagyhatalmakhoz és a külföldi tőkés érdekesoportokhoz vezető szálait a szerző a következőkben próbálja kibogozni, illetve magyarázni: Duninnak, a feltevések szerint, nyugati, elsősorban francia megbízatása volt, hogy koncessziót szerezzen a román olajmezők feltárására. Ugyanakkor a külföldi tőkés csoportok a román vasútvonalak építéséért is versenyre keltek egymással. A fejedelemségek egyesítése után továbbra is szavatoló országokként szereplő Franciaország, Oroszország, Anglia, Poroszország, Ausztria, Törökország és a Szardíniai királyság nagykövetei szintén érdekeltek voltak ezekben az ügyletekben.

Egyes osztrák—angol érdekeltségek, amelyek 1868-ban néhány moldvai vasútvonal építésének koncesszióját megszerezték, most versenytársra találtak egy porosz konzorciumban, amelynek élén dr. Strousberg állt. A porosz Hohenzollern-Sigmaringen családból való I. Károly román király segítségével Strousbergnek éppen a Kogălniceanu—Ghica kormány idején sikerült megállapodást kötnie a román vasutak átengedésére. A kormánynak ez a magatartása az osztrák—francia—angol csoport érdekeit sértette, azokat az előnyöket, amelyeket az előző kormányok, elsősorban a Brătianu-kormány, biztosított. Az angol követ példáját említi meg ezzel kapcsolatban a szerző, aki több éves bukaresti tartózkodása idején számos, vagyonát gyarapító ügylet lebonyolítására kapott megbízást. Dim Ghica viszont, mint a közmunkák minisztere, elvágja minden profitszerzési lehetőségét, többek között azokat, amelyek a Giurgiu-i vasutak és más vashidak építésénél kínálkoztak. A csoport, mellőzése miatt, minden alkalmat megragad a román kormány lejáratására. A mellőzött csoport szószólója Mellinet francia követ volt, aki Párizsban úgy tűntette fel az esetet, mintha az Franciaország elleni provokáció lenne. A francia sajtót is sikerült a román kormány ellen hangolnia. Az esetet a belső ellenzék is kihasználta a kormány megbuktatására, és ezért Ghicának engednie kellett, a kiutasítási határozatot visszavonta.

Michael R. Gordon: A belpolitikai konfliktus és az első világháború eredete: a brit és a német eset

Az első világháború okainak kérdésrendszerét figyelemreméltóan újszerű megközelítéssel vizsgáló tanulmány megállapítja, hogy Fritz Fischer két híres könyve (*a Griff nach der Weltmacht* és *a Krieg der Illusionen*) alaposan megrendítette a diplomáciatörténet hagyományos modelljét, amely az akciókat a különféle motívumok által meghatározott logikus, mérlegelt folyamatnak tekinti. Fischer az első világháborút jórészt a belpolitikai status quo megőrzésére hivatott eszköznek látja. Hibája azonban — Gordon véleménye szerint —, hogy érvrendszerét szelektív módon túl sok iskolából meríti (a marxizmustól egészen a „tömevtársadalom” szokásos konzervatív kritikáig), így a „miért” kérdésre nem ad kielégítő, világos válaszokat. Minthogy nem fordít kellő figyelmet a nemzetközi összehasonlításra sem, kiteszi magát a vádnak, hogy igazságtalanul tette meg Németországot egyedüli bűnbaknak a háborúért.

A Fischer körüli vitákhoz kapcsolódik Arno J. Mayer és P. Loewenberg vitája. Mayer újszerű szerkezeti modellt állított föl: az első világháború kitörését a belpolitikai erőszak, az ellenforradalmi eszekekvés és a megelőző illetve figyelemelterelő háború koncepciójával magyarázza. Loewenberg elveti a strukturális modellt, ehelyett pszichológiai, különösen pedig mélylélektani megközelítést ajánl. Gordon azonban egyik kísérlettel sem azonosítja magát. Saját modelljével a Fischer-vita „miért” kérdésre is választ remél adni.

A szerző szerint ma már megdönthetetlennek tűnik — Albertini, Schmitt, Renouvin, Taylor, újabban pedig Fischer kutatásai nyomán — Németország eltökéltsége, hogy vállalja a háború kockázatát, a vita csupán a „preventív háború politikája” motívumai körül folyik. Gordon nézete szerint Angliát háborúpártisággal nem lehet vádolni, Grey csak azért hibáztatható, hogy ingadozott Franciaország és Oroszország elretentő jellegű és célú határozott támogatása és a semleges, érdektelen közvetítő szerepe között. A brit politikának a nyílt szövetségeket elkerülő irányvonala a belpolitikában gyökerezett, a Liberális párt és a kormány radikális szárnya követelte meg. Ha ettől a tényezőtől eltekintenénk, akkor inkább a kétségtelenül gyengülő erejű Britanniától várhatnánk a háborús szándékot, e folyamat megállításának kétségbeesett kísérletét, nem pedig a minden téren erősödő Németországtól.

A XX. század elején a két ország belpolitikai helyzete első pillantásra nem igazolja az ellentétes külpolitikai kurzust. Mindkét országban jelentős belső társadalmi polarizációt figyelhetünk meg: Angliában az uralkodó osztály elbizonytalanodását, az Írországban küszöbönálló polgárháborútól kísérve. Volt azonban egy alapvető különbség közöttük: Nagy-Britanniában hiányzott a jobboldali radikális tömegmozgalom bázisa, maga a Németországban oly erős antimodernista tradíció. (Ennek okát az eltérő társadalmi szerkezetben, a parasztság és a városi középosztály létében, illetve hiányában, valamint a gyors iparosításnak Németország társadalmára gyakorolt hatásában látja a szerző.) Az alkotmányon kívüli módszerek még az ezzel kacérkodó Unionista pártban sem találkoztak szélesebb körű támogatással. Nagy-Britanniában föl sem merült az, ami Németországban régóta gyakorlat volt, hogy a külpolitika segítségével tartsák ellenőrzés alatt a belpolitikai fejleményeket — ezért Mayer tézise Angliára nem áll, tehát nem beszélhetünk „a figyelemelterelő háború” két, egymással összehasonlítható esetéről.

A két ország közötti különbség egyik alapja az iparosítás eltérő üteme és formája volt: Angliában a lassú átmenet alkalmas volt a feszültségek föloldására, Németországban viszont az államszocialista tendenciák kerültek előtérbe. A német burzsoázia „feudalizálódott”, hasonult a junker értékvilághoz, míg Angliában ennél a — szintén meglevő — tendenciánál erősebb volt az arisztokrácia „polgáriasulása”. Az eltérő formájú iparosításnak fontos külpolitikai következményei is voltak: a nemzetközi versenytől védvámokkal elzárt Németországban a gyorsan növekvő monopóliumok erősítették a külső gazdasági terjeszkedés impulzusát — Angliában viszont továbbra is a kisüzemek domináltak, fennmaradt a szabadkereskedelem, s — Schumpeter fölfogása alapján — így a német nemzetgazdaság a nemzetközi feszültségek kiéléződését segítette elő, míg a nemzetközi pénzügyi központ, London ennek enyhítésében volt érdekelt és ennek megfelelően politizált. Oroszországgal kapcsolatban Németországot gazdasági érdekei tették ellenségessé, az iparosodott és liberális Angliával szemben pedig mind a junkerek, mind a feudalizálódott burzsoázia pszichológiailag magyarázható ellenszenvet érzett. (Az előbbieik számára Anglia a nem kívánatos jövőt, az utóbbiak előtt pedig saját elárult liberalizmusukat jelképezte.) Nagy-Britanniában a gazdasági fejlődés nem diktált ilyen eredendő ellenszenvet, így volt képes megegyezni két egykori gyarmati ellenfelével, miközben a londoni City-t a németharát irányzat központjának tekintették. Poroszor.

szágban a gazdasági fejlődés és a politikai reform kezdettől fogva nem öncél volt, hanem az állam erőpozíciójának a növelése. E gondolkodás logikusan vezetett Németországban 1914-ben a jórészt önmaguk által teremtetett fenyegetés elleni preventív háborúhoz. Ugyanakkor Britanniában az állam alig vétette magát észre, a hadiipar nem volt létfontosságú, s a hadsereg nemcsak geopolitikai okokból volt jelentéktelen, hanem a korona befolyásával szembeni hagyományos félelemből kifolyólag is.

Nagy különbséget lát Gordon a két ország között a nemzeti közösség-tudat fejlettségi szintjében is. Nagy-Britanniában a XIX. század során annyira intézményessé vált az osztályok és csoportok közötti békülékenység, kompromisszum, hogy az uralkodó osztályoknak a politikai válságok során nem kellett attól tartaniuk, hogy az engedelmények az egész rendszer összeomlásához vezethetnek — következésképp az elnyomás és a demagógia nem tűnt csábító módszernek, még kevésbé vált gyakorlattá. Németország viszont ennek szinte szöges ellentétét mutatja: „egy sereg egymással vetélkedő antagonizmus között belsőleg megosztott nemzet”. A Reich támaszát csak a szűk vállalkozói-tüzleti középosztály és a hasonlóan szűk (bár igen hangos) szabad foglalkozású értelmiség (Bildungsbürger) képezte, míg többé-kevésbé szembenállt vele (vagy semleges volt) az arisztokrácia, a délnémet államok tömegei, a nemzeti kisebbségek, a katolikusok, hogy ne is említsük legerősebb ellenzékét, a munkásosztályt. (Eme centrifugális erők ellen irányultak a kultúrharc és a szocialistaellenes törvények.) A csábító stratégia magától kínálkozott: a konfliktus kifelé terelése, a kül- és gyarmati politika ezt célzó manipulálása. A Német Birodalom határai is bizonytalanok voltak: nem ölelték föl az összes németet, de jelentős mennyiségű „ellenséges elemet” is magukba foglaltak. E dilemma megoldására az egyik kiút a németek által dominált *Mitteleuropa* volt. A britek ir kérdése messze nem jelentett hasonló nemzetközi kihatásokkal járó problémát, legfeljebb elterelte az angol kormány figyelmét a nemzetközi szintér helyzetéről.

A kormányzati formákat tekintve a brit rendszert sajátos kettősség jellemezte: szilárd tradíciókon nyugvó eredményes és rugalmas kormányzat, de gyenge államszervezet. Így a politikákban jelentkező új erők — előbb az új középosztály, majd a munkásosztály — megfelelőnek, potenciálisan eredményesnek találták a parlamenti keretek között folyó küzdelmet, a régi elit viszont elég garanciát látott ebben befolyása megőrzésére. (Joggal: az 1880-as évekig a földbirtokos arisztokrácia kezében volt a helyi kormányzat, a kabinet pedig 1906-ig, s a Lordok Háza is önmaga sztegette meg a játékszabályokat, ami hatalma 1909–11 között történt megkurtításához vezetett.) Németországban itt is a fordítottja volt a helyzet: az állam erős volt, de a kormányzati rendszer gyenge és merev. A parlamenti rendszer nem kínált tényleges lehetőségeket az új erők számára, az uralkodó osztály számára pedig a hatalomátvétel megakadályozására csak az elnyomás és a demagógia kínálkozott. A fenyegető belső veszély ellen az államszín gondolatával játszó Bismarck utódai még inkább a sikeres külpolitika, a szélsőséges nacionalizmus, a háború árnyéka segítségével próbálták rendszerüket fenntartani — ezzel maga Bethmann Hollweg is tisztában volt. Az alternatíva a politikai részvétel tényleges kiterjesztése, a demokratizálás lett volna. A követett konzervatív politikát támogatták az ipari tőkészek és a középosztály is, a munkásosztály pedig mind jobban beletörődött a viszonyokba. E politika időlegesen sikerének az ára a háború volt, s a Reich ebből következő pusztulása.

Angliában a munkásosztály eltérő fejlődése, nagyobb politikai és szervezkedési lehetőségei, jobb megbecsülése eredményezte, hogy a Munkáspárt elfogadta a meglévő politikai rendszert, míg Németországban a két szembenálló osztály között az ellentét csak mélyült. Ebből fakadt, hogy Németországban elkerülhetetlenül vált a szociális indíttatású imperialista politika, míg Nagy-Britanniában ennek elemei (a protekcionizmus, a birodalmi egység gondolata, a paternalisztikus jóléti intézkedések, az állandó hadsereg, a merész külpolitika) még a dinamikus vezér, Joseph Chamberlain jelentkezése ellenére sem nyertek meg egyetlen pártot sem, a nehéz gazdasági és politikai helyzet ellenére sem. „Egyszerűen szólva az angol társadalom túlságosan liberális volt, a politikai elit túlságosan nemzetközi gondolkodású, a nemzetgazdaság túl szorosan kapcsolódott más országokéhoz, mindenképp pedig a munkásosztály túlságosan integrálódott a rendszerbe ahhoz, hogy a politikai vezetés megpróbálkozzék a társadalmi probléma 'exportálásá'-val.”

Gordon végső következtetése szerint a két országban a belső konfliktus ellenkező előjelű hatást váltott ki: Nagy-Britanniában a külpolitika az ország pozíciójának hanyatlása ellenére jórészt defenzív maradt, legfeljebb Grey ingadozó magatartása erősítette Németország reményét, hogy Britannia távol marad a háborútól. A Foreign Office ugyan megpróbálta egyértelmű akciókra serkenteni a minisztert, de ő a kormánypárt álláspontja miatt nem engedett. Mayer szerint Asquith és Grey jobbra lépett, a júliusi

válásban a „héjja” unionistákhoz közeledve győzött a habozók fölött, de ezzel legfeljebb gondolatban játszott a miniszterelnök, majd elvetette. Németországban a látensebb, demélyebb belpolitikai konfliktus agresszív külpolitikát eredményezett: kalandorpolitikát, a hatalmi viszonyok megromlását, elszigetelődést — valamint pszichológiai félelmeket a világ szándékaival kapcsolatban, vagyis „a koalíciók rémé”-t. Az eredmény „a háborús tétellel játszó kiszámított hazárdjáték” volt, abból kiindulva, hogy 1917-ben, mire az ellenfelek teljesen fölkészülnek, már késő lesz. A német kancellár ugyan aggódott a konzervatív rendszer sorsa miatt — de vállalta a kockázatot.

Elteltek attól, hogy a szerző számos megfogalmazása és tétele erősen vitatható, helyenként önmagával is ellentmondásba keveredik, máshol önisméltésekbe bocsátkozik, összehasonlító társadalomelemzése érdemes a figyelemre. Viszont a Fischernek fölrótt hibába ő is beleesett: a háború kirobantásában ugyancsak részes másik három nagyhatalom figyelmen kívül hagyása sokat levon a háború okaira adott válasz értékéből.

(*The Journal of Modern History*, 1974 2. szám., 191—226. l.)

J. G.

Pierre Broué: Spartakizmus, bolsevizmus, baloldaliság és a német proletárforradalom problémái (1918—1923)

Az itt megjelent cikk a nanterre-i egyetemen 1971-ben megvédett disszertáció tézise volt. Ebben Broué mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy az 1917. évi oroszországi forradalmak után a legfontosabb kérdésként az egész nemzetközi munkásmozgalom, sőt Európa politikai történetének fejlődése szempontjából is az vetődött fel, hogy mi történik majd Németországban. Amennyiben ugyanis a forradalom hullámai átgyűrűznek Németországra és ott sikert érnek el, akkor a forradalom egész Európára átterjed. Márcsak ezért is indokolt a német forradalom lehetőségeinek, a komponenseknek és a forradalom elmaradásának körülményeit alaposabban szemügyre venni.

Broué ehelyütt a forradalmi elit, az élcsapat problémáit elemezte alaposabban. Megállapította, hogy az orosz fejlődéssel szemben itt ilyen tudatos élcsapat nem alakult ki. Három nagyobb csoportosulás találkozásáról, összefogásáról, sőt bizonyos fokig elvegyüléséről írt. E három csoportról egyébként megállapította, hogy hatóerejük nagyjából egyenrangú volt. Előre azonban mégis a spartakistákat vette, akiket általában sokszor túlságosan kritikálatlanul azonosítanak a kommunista mozgalommal, a kommunista elvek elfogadásával — noha szerinte a spartakisták körében még nagyon sokáig elevenen tovább éltek szociáldemokrata tradíciók. Másik csoportosulásként a bolsevikokét említette, ezekről azonban ugyancsak Broué megállapítja, hogy igazán átütő vezetőket nem adtak, jobbára elszigetelt magányos képviselőkben látja ennek az irányzatnak jelentőségét, s képviselőiket jobbára az Oroszországból hazatérő hadifoglyokban találja meg. Végül a harmadik csoportosulás a baloldali szociáldemokratáké, azé az elégedetlen hullámé, amely ismét és ismét felbukkant, nehéz helyzetbe hozta a pártvezetőségeket, jelentős szerepet játszott a sztrájkmozgalmak kirobantásában, vezetésében. Ez az irányzat már 1914 előtt is jelentkezik, a háború idején megerősödik, önállósodik, s újabb lendületet kap az orosz forradalmak idején, a háború utolsó két évében.

Broué megemlíti, hogy az egész korszakra vonatkozóan még nagy lehetőség kínálkozik további kutatások számára, hiszen a kommunista pártok vezető szerveinek tanácskozásairól, üléseiről a dokumentációs feltárás még nem haladt kellő mértékben előre, ami nyilván a feldolgozásoknak is új talajt fog szolgáltatni.

Néhány általános észrevétel azonban a fenti megoszlás, illetve az áramlatok általános jellemzésén túl is tesz a francia kutató. Mindenekelőtt megállapítja, hogy az 1918-ban születő német kommunista pártban milyen nagy volt a különféle szemléletű, múltú emberek vegyülése. Így megemlíti, hogy Liebknecht és Luxemburg között is nagy volt a különbség (ezek mibenlétére nem tér ki, ezt elfogadottnak tekinti), majd a spartakista vezetőktől különíti el a „jobboldali kommunista” Paul Lévi alakját, míg a már említett baloldali lázongó szociáldemokraták legtipikusabb hangadójának Ott Rühle-t tekinti.

Broué rávilágít, hogy a német forradalmi mozgalom különös kölcsönhatásos fejlődésnek, eszmei találkozásnak lett a talaja. Egyfelől az oroszországi forradalmak hatottak a németre, de ugyanígy másfelől a német forradalmi erjedés is visszahatott az oroszországi fejlődésre, a bolsevik párt vezetőinek világforgalmi elképzeléseire, majd ami-

kor megszületett a Kommunista Internacionálé, akkor az Internacionálé politikája alakulásában ismeretes módon a németországi tapasztalatoknak rendkívül nagy szerepük volt. Broué a továbbiakban néhány más problémára hívta fel a figyelmet. Így hangsúlyozta, hogy szerinte a német történelem sorsa 1918–1923 között volt „nyitott volt”, nem dőlt el, hogy az ország a szocializmus útján fog-e haladni, vagy a barbarizmusba süllyed-e.

De nemcsak ezzel az ismertebb kérdésfelvetéssel találkozunk Broué cikkében. Schorskenek a német szociáldemokráciáról kialakított gondolatrendszerét átvéve megállapítja, hogy a német kommunista mozgalom is „ellentársadalommá vált”, amely tagadta a fennálló társadalmi rendet és már a weimari polgári demokrácia idején is úgy állt a kérdés: vagy a kommunista mozgalomnak sikerül a rendszert félresöpörni, vagy ha nem, akkor a kommunisták szigetelődnek el. E gondolatmenetet ad absurdum viszi, s megállapítja, hogy e hipotézis alapján a kommunista mozgalom előtt nem is nyílt igazán fejlődési lehetőség.

Broué reagál arra a gyakorta elhangzó igényre, hogy a „vezérkarok”, vagyis a pártvezetőségek, szerkesztőségek anyagainak tanulmányozása mellett nagyobb gondot kell fordítani a tömegek megmintázására, a szervezetlen, spontán mozgalmak elemzésére. Broué nem vitatja az igény jogosultságát, csak hozzátézi, hogy a „vezérkarok” történetét sem tárták még fel, éppen ezért az ilyen munkák sem tekinthetők feleslegeseknek.

(*Le Mouvement Social* 1973. júl.—szept. szám. 87–96. l.)

J.

Michel Ostenc: Az olasz ifjúság és a fasiszmus a második világháború előestéjén

A szerző mindenekelőtt az *Il Ponte* című lapban közzétett felmérésre utal, amely szerint a megkérdezett olasz fiatalok 76%-a nem rendelkezik kielégítő ismerettel a fasiszmusról és az ellenállásról. Arra a kérdésre, hogy a fasiszmus pozitív mozgalom volt-e, a megkérdezettek 8%-a felelt igennel, 33%-a nemmel, 38% viszont elismerte tudatlanságát és 21% pedig nem volt hajlandó választ adni.

A tanulmány a továbbiakban két fontos kérdésre keres választ. Elidegenedett-e a fasiszta rendszertől az olasz ifjúság, és ez az elidegenedés ugyanakkor teljes érdektelenséggel párosult-e azzal a rendszerrel szemben, amely a háború kitöréséig jelentős külpolitikai sikereket mutatott fel? Másrészt liberalizálódott-e Mussolini diktatúrája, s ha igen, volt-e ebben szerepe a fasiszta párton belül tevékenykedő ifjúságnak?

A tanulmány írója többször hangsúlyozza, hogy 1922 és 1939 között egy új generáció nőtt fel, amely soha nem ismerte a liberális államot, hiszen ebben a rendszerben született és nevelődött.

Ennek az egyetemi ifjúságnak teljes faszálása, bár a rendszer erre minden eszközt megragadott, kudarcot vallott. A fiatalság minden szervezetét egyesítik a GIL-ben, ahol a tagfelvétel ünnepélyes keretek között zajlott le. Elsődleges feladat a sportos nevelés és a harcra való felkészítés. A Marcia su Roma emlékezetére minden évben impozáns seregszemlét rendeznek. A fiatalok lelkesedése óriási, s az ünnepségek atmoszférája még a közömbösöket is magával ragadja. Ez a fiatalos lelkesedés azonban nem feltétlenül egyenlő a mozgalomhoz való csatlakozással és az eszmei azonosulással.

A párton belüli ifjúság hangadói az egyetemisták voltak. Az egyetemek fasiszta csoportjain belül pedig erős nyugtalanság érződött. Ezt a szerző számos cikkidézettel támasztja alá. E cikkek írói lázadoznak a fasiszmus fojtogató jellege ellen, hiányolják a szélesebb körű irodalmi tájékoztatást. A fasiszta párt egyes vezéreit illetve intézkedéseit a mussolinizmus nevében támadják.

A burzsoá értelmiséggel szemben a cenzúra nagyon rugalmas volt. Amíg az antifasiszta mozgalommal szemben a rendszer a legteljesebb erőszakot alkalmazta, addig ezen zártkörű intellektuális vitákat szinte támogatta. 1941-ben Moszkvában maga Togliatti is azt nyilatkozta, hogy a rendszer erőssége éppen a látszatszabadságban rejlik, ez a felemás helyzet csak a háborúba való bekapcsolódáskor szűnt meg. A fiatalok úgy vélték, a fasiszmus társadalmi forradalom, amolyan „harmadikutas” megoldás. A fasiszta jelzőt sokszor a modernnel azonosították. Semmilyen, a fasisztával ellentétes tanítás nem érte az ifjúságot. A fiatalok teljesen magukra maradtak, s a nemzetközi politika is Mussolinit igazolta, ötven ország ismerte el a Birodalmat, s Mussolinit, mint a „béke megmentőjét” emlegették.

Mindezek ellenére az ifjúság, habár megszédült a látványosságoktól és résztvett

az akciókban, mégsem fogadta el feltétel nélkül a korporatista és főleg a faji eszméket. A többség nem állt szemben a rendszerrel, a harcos fasiszták fegyveres szervezeteiben nem vett részt.

(*Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale 1974. apr. szám.*)

G. É.

V. P. Szmirnov: A legújabb kor történetének tanulmányozásáról Franciaországban

Nem lehet szó a bőséges irodalom elemzéséről konkrét problémákkal kapcsolatban, csak a fő tendenciák feltárásáról.

A legújabb korra vonatkozó francia munkák zömét nem hivatásos történészek írják, hanem újságírók és politikusok. Ezt a tárgy specifikuma és a francia történetoktatók sajátosságai egyaránt magyarázza. Az elfogadott periodizáció szerint nem létezik a „legújabb kor” fogalma. A történelem tanulmányozása az „új és mai történelem”-mel zárul, amelyben az „új” a XVI. századtól a francia polgári forradalomig, a „mai” 1789-től az első világháború kezdetéig tart. Az 1917 utáni eseményekkel inkább a „politikai tudományok” keretében a politológusok foglalkoznak.

Az egyetemeken — a történettudomány centrumaiban — elvétve foglalkoznak a korszakkal, azzal az indoklással, hogy a túlzott időszertűség akadály a valódi tudományos kutatásnak. A fenti állásfoglalás kialakulásában nagy szerepe volt annak, hogy a francia polgári történészek között elterjedtek az ún. „Annales”-iskola teoretikus alapelvei, bár az iskola alapítói nem egyszer a jelen kutatására is ösztönöztek. Az alapelvek a „történeti struktúrák” és a „hosszú időtartam” kutatására összpontosítottak, különös jelentőséget tulajdonítva a földrajzi, demográfiai és társadalmi-gazdasági folyamatoknak. 1959/60-ban a történeti disszertációk 41%-a foglalkozott társadalmi-gazdasági és csak 20%-a „politikai” történettel, és ezek jelentős része is a választások és a közvélemény szociológiai vizsgálata volt.

Az eseménytörténet ellenzőinek táborából formálódott az ún. „kvantitatív történetírás” az Alkalmazott Közgazdasági Intézet munkatársaiból, J. Marczewski vezetésével. Az amerikai közgazdászok és szociológusok műveiből kiindulva, tulajdonképpen a népgazdasági mérlegek modelljét alkalmazta a gazdaságtörténetre. Az így kapott statisztikai sorokat, mint a „tömegek fő cselekedeteinek történetét” értelmezték, kiküszöbölve a hősöket és az egyes tényeket. A történészek zöme szkeptikusan fogadta a kutatások közzétett eredményeit, a mennyiségi módszereket nem tartva alkalmazhatónak a történelem minden szférájára, s a statisztika előtti korszakra sem. „Sok hasznosat, de semmi különösen újat és alapvetőt nem tud adni” — polemizált P. Vilar.

A legújabb kori történelem fontosabb helyet foglalt el az aktuális problémákkal foglalkozó speciális tudományos centrumokban. Az 1944-ben létrehozott világháborús Történeti Bizottság (folyóirata 1950-től „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale”) főleg polgári és szociál-reformista történészek tipikus „eseménytörténeti” munkáit publikálta, akik levéltári dokumentumokat dolgoztak fel magas szakmai színvonalon.

A munkás és demokratikus mozgalom fellendülése hívta életre 1949-ben a Társadalomtörténeti Intézetet a párizsi egyetemen (folyóirata 1960-tól: *Le Mouvement social*), amelyben néhány marxista történész is közreműködik.

Az 1950–60-as évek fordulójától megélenkült a legújabb kor történetének kutatása: 1970-ben 142 francia történelemmel foglalkozó disszertáció közül már 9 a legújabb kort tárgyalta. 1962-ben védte meg H. Michel az első, a második világháborúval kapcsolatos doktori disszertációt (*Les courants de pensée de la Résistance*, P. 1962), amit érkezőek sora követett. A Franciaországban legaktuálisabbnak tartott két téma (a második világháború és az Ellenállás ill. a forradalmi munkás- és kommunista mozgalom) kutatását nemcsak tudományos, de politikai célok is motiválták, az az óhaj, hogy megerősítsék a burzsoázia pozícióját tendenciózus történelmi érveléssel.

A második világháború után, az USA-hoz és Angliához hasonlóan, Franciaországban is megfigyelhető a szociológia és a politológia behatolása a történetkutatásba. Ennek francia központja az 1945-ben alapított Politikai Tudományok Nemzeti Fondja (folyóirata: *Revue française de science politique*). A munkatársak többsége a burzsoá sajtóban is közreműködik. Nem annyira a konkrét történelmi elemzést tekintik feladatuknak, hanem a társadalmi fejlődés és a nemzetközi viszonyok alakulásának különböző modelljeit igyekeznek kidolgozni. Különösen intenzíven vizsgált témák a választók politikai viselkedése, a választási földrajz, a választás motivumai, az osztályok és pártok viszonyai. Elsődleges forrásaik szociológiai felmérések ill. sajtóanyagok, valamint a pártok és a parlament publikációi. Elméleti nézeteiket tekintve nem egységesek: a hagyományos

burzsoá liberális irányzat mellett, többségben az ún. „ipari társadalom”-elmélet hívei vannak (R. Aron).

A legújabb kori irodalom nagy része újságírók és politikusok tolla alól kerül ki. A legújabb korban a történelem közvetlenül érintkezik a jelennel, a történetírás a publicisztikával. Ez indokolja, hogy a történetírói irányzatok szétválasztása politikai kritériumok alapján történjék: áttekintve a gaullistákat, az antigaullistákat (szélsőjobb, ultrakolonialisták), a szociálreformistákat és a balosokat.

Az utóbbi évek egyik legszembetűnőbb tendenciája a marxi—lenini irányzat erősödése a francia történetírásban. 1958-ban védte meg doktori disszertációját A. Soboul, a Nagy Francia Forradalom témaköréből (*Les Sans-culotte parisiens en l'an II*. P. 1958). Néhány marxista történész pedagógiai tevékenységet folytat a felsőoktatásban, néha még tanszékvezetőként is. 1959-ben alapította M. Thorez a Marxista Kutatások Központját (CEPM), amelynek feladata a marxi gondolatok kutatása és népszerűsítése. 1966 óta működik a Maurice Thorez Intézet (folyóirata: *Cahiers de l'Institut Maurice Thorez*), csaknem kizárólag a legújabb történelemmel foglalkozik. Több munka jelent meg az Ellenállás, a francia fasizmus, a C. G. T. ill. az F. K. P. története témaköréből, közreadtak érdekes memoárokat (pl. J. Duclos: *Mémoires*. I—VI; P. 1968—73).

(*Voproszi Isztorii*, 1974. 5. szám. 94—106. l.)

K. Gy.

A külföldi folyóiratszemlét írták: Bogvirka Emil (B. E.), Gáldi Éva (G. É.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Klaniczay Gábor (K. G.), Kövér György (K. Gy.), Menyhárt Lajos (M.), Orosz István (O.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Vándorgyűlés és tisztújító közgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat 1975. december 18–19-én Budapesten rendezte meg országos történész vándorgyűlését és tisztújító közgyűlését. A vándorgyűlés bevezető előadását *Berend T. Iván*: „A történelem, mint disciplina és mint iskolai stúdium” címmel tartotta. A tisztújító közgyűlés elfogadta az Igazgatóválasztmány beszámolóját és megválasztotta a Társulat új vezetőségét.

Elnök: Berend T. Iván.

Alelnökök: Vass Henrik, Hanák Péter, Kanyar József, Liptai Ervin, Sinkovics István.

Főtitkár: Szabolcs Ottó.

A Századok szerkesztőbizottságának elnöke: *Ember Győző*.

A Századok felelős szerkesztője: *Kónya Sándor*.

(A vándorgyűlés és tisztújító közgyűlés részletes ismertetésére a Századok visszatér.)

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1975. október 15-én tartott ülésén megvitatta az 1975. évi rendezvényekről készített beszámolót, majd foglalkozott a pályázati ügyekkel, valamint a vándorgyűlés és közgyűlés előkészítésével.

A december 4-i elnökségi ülés megtárgyalta a vándorgyűlést és a közgyűlést előkészítő bizottságok jelentéseit, a közgyűlés szavazási rendjére vonatkozó javaslatot, valamint a közgyűlési beszámoló tervezetét. Végül az elnökség megvitatta és elfogadta a Rákóczi-évforduló megünneplésére vonatkozó előterjesztést.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Társulat Igazgatóválasztmánya 1975. november 3-án *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén először a hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából a társadalomtörténeti kutató és feldolgozó munka elősegítésére és fejlesztésére meghirdetett pályázat eredményhirdetésére került sor. A díjakat *Ember Győző*, a Társulat elnöke adta át, a díjnyertes pályaműveket *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója, a Társulat alelnöke értékelte. (A pályázat részletes ismertetésére a Századok visszatér.) Ezután az Igazgatóválasztmány határozott a vándorgyűlés és közgyűlés napirendjéről, időpontjáról, valamint döntött a Molnár Erik emlékérem odaítéléséről.

A december 11-i ülés megvitatta a vándorgyűlést előkészítő bizottság jelentését, a közgyűlés szavazási rendjére vonatkozó előterjesztést és a beszámoló tervezetét. A választmány ezután megtárgyalta és elfogadta a Rákóczi-évforduló megünneplésével kapcsolatos nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére vonatkozó részletes indítványt.

Tudományos emlékülés

Az MSzMP KB Párttörténeti Intézete és a Magyar Történelmi Társulat Landler Jenő születésének 100. évfordulója alkalmából 1975. november 21-én a Párttörténeti Intézetben tudományos emlékülést rendezett. *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet

igazgatója, a Társulat alelnöke megnyitója után *Szabó Agnes* kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa „Landler Jenő helye a magyar forradalmi munkásmozgalomban” címmel tartott előadást. Ezután *Gadanez Béla*, a Vasúti Tudományos Kutató Intézet főmunkatársa „A vasutasmozgalom szerepe Landler Jenő életútjában”; *Liptai Ervin* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka „Landler Jenő és a Tanácsköztársaság védelme”; *Kárpáti László*, az Országos Ügyvédi Tanács elnöke „Landler Jenő ügyvédi tevékenysége” címmel tartott korreferátumot.

Vitaest

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezete történelmi szakosztálya 1975. december 12-én a Kossuth Klubban vitát rendezett *Deák Ferenc politikai pályafutásáról*, halálának közelgő 100. évfordulója alkalmából. A felkért vitavezetők — *Hanák Péter*, *Sándor Pál*, *Sarlós Béla*, *Szabad György*, *Varga János* — válaszoltak a hallgatóság kérdéseire, s álláspontjukat kifejtve ismertették újabb kutatásaik eredményeit. Deák Ferenc reformkori tevékenységéről szólva hangsúlyozták, hogy Deák a reformmozgalom legnagyobb alakjai közé tartozott, s Kossuth fogsága idején évekig a liberális ellenzéki mozgalomnak elismert vezetője volt. Deák tudatosan együtt tartott a reformmozgalommal, s szorgalmazta Magyarország állami függetlenségének megteremtését a Habsburg-birodalom keretein belül. A továbbiakban élénk vita bontakozott ki arról a folyamatról, amelynek során Deák a hatvanas évek közepére eljutott a kiegyezés elveinek elfogadásáig és megfogalmazásáig. Ezzel kapcsolatban többen foglalkoztak a hajdani centralista kör tagjaival s jelentős befolyásukkal. A több óras vita nem törekedett arra, hogy lezárásként áfógó, értékelő megállapítások szülessenek, célja az volt, hogy a felmerülő és elhangzó újabb tények és vélemények hozzájáruljanak egy árnyalt, teljességre törekvő, marxista Deák-pályakép felvázolásához.

Felolvasó ülés

A Magyar Történelmi Társulat felolvasó üléseinek keretében 1975. december 5-én a Magyar Tudományos Akadémián *Székely György* akadémiai I. tag, a Társulat alelnöke „Törzsek alkonya — népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után)” címmel tartott előadást. (Az előadást a Századok közölni fogja.)

Tanári tagozat

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Intézet rendezésében 1975. november 25-én *Unger Mátyás* kandidátus, egyetemi docens, a tanári tagozat elnöke „Történelemtanításunk problémái az egyetemi-főiskolai felvételi vizsgák tükrében” címmel tartott előadást.

A vidéki csoportok hírei

A Társulat Szabolcs-Szatmár megyei csoportja, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola és a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár 1975. november 14-én Nyíregyházán vitadelutánt rendezett Nyíregyháza megyeszékhelyé válásának körülményeiről. Bevezető előadást *Hársfalvi Péter*, főiskolai tanár, a megyei csoport elnöke tartott.

Dél-dunántúli csoportunk is közreműködött Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyék „Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában” című konferenciájának Szekszárdon, 1975. október 22—23-án történt megrendezésében. Igazgatóválasztmányunk tagjai közül a konferencia munkájában *Heckenast Gusztáv*, *Incze Miklós*, *Kanyar József*, *Ruzsás Lajos* és *Vörös Károly* vett részt.

Településtörténeti konferencia Székesfehérvárott 1975. május 26-27.

A konferencia megrendezését az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Településtörténeti Szakbizottsága kezdeményezte. A rendezvény lényegében a szakbizottság által 1971-ban Nagyvázasban, majd 1974-ben Veszprémben rendezett hasonló tárgyú konferenciáknak volt a folytatása. A téma idő- és térbeli elhatárolása után (— Dunántúl XVII—XVIII. sz.-i településviszonyaink vizsgálata, amely ennek az időszaknak a művelődési kérdéseivel bővült, —) a rendező szervezethez társult az MTA Pécsi Akadémiai Bizottságának VIII. sz. Szakbizottsága és a Magyar Történelmi Társulat győri, pécsi és székesfehérvári szervezete. A veszprémi bizottságot *Éri István*, a pécsit *Ruzsás Lajos*, a társulatot *Vörös Károly* képviselte. Az elnökségben helyet foglalt még *Heckenast Gusztáv*, az ülészak elnöke, *Tapolczai Jenő*, a Hazafias Népfront Fejér megyei Bizottságának elnöke és *Eperjessy Géza*, a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztályának képviselője.

A kétnapos ülészakon négy előadás és 32 felkért hozzászólás hangzott el. Első nap délelőttjén plenáris ülés volt. Előadója: *Ruzsás Lajos*, aki „A Dunántúl társadalmi fejlődésének fő vonásai 1686—1767” címmel tartott referátumot. Ebben az előadó a Dunántúlt — a török időkben kialakult katonai és politikai viszonyoknak megfelelően — övezetekre bontotta, és így a vizsgált területrészek társadalmi mozgását az egymástól eléggé eltérő helyzetekből bontotta ki. Megállapította, hogy a XVIII. sz. közepére — az eltérő fejlettségi viszonyok ellenére — a nagybirtok súlya mindenütt megnövekedett és hatalma általánosság lett. Ugyancsak erre az időre állott be nyugalmi helyzet a telepítés és a társadalmi mozgás tekintetében. Az előadónak az övezetekkel kapcsolatos összehasonlító vizsgálatai igen jogosnak tűntek, bár azok területeit pontosan nem sikerült mindenütt meghatározni. Annyi bizonyosnak tűnt, hogy az övezethatárok nem esnek egybe a volt vagy a későbbi megyehatárokkal. Kiderült viszont, hogy a természeti képződmények egy-egy elkülönült tájegységének lehetnek határvonalai. *Horváth Ferenc* hozzászólásából is tudjuk, hogy a Rába ilyennek tekinthető, de a Balaton, a Sárvíz, a Vértes hegység stb. . . is hasonló szerepet játszhatott. Ugyanakkor nem vonható kétségbe a megyei kutatások jogosultsága, hisz az újjászerveződő megyék a Ruzsás által megrajzolt övezetek egyikébe-másikába beletartoznak. Az előadó hangsúlyozta, hogy a nagybirtok hatalmának a növekedése nemcsak hazai jelenség. A Habsburg-birodalom minden országában, tartományában hasonló fejlődés ment végbe. Az allodiálási folyamat a dunántúli vármegyék lakossága körében is mélyreható változásokat eredményezett. Ismertette a közép- és kismemességre gyakorolt hatását, rámutatott a jobbágyság felgyorsult rétegződésére. Ezek után még nagyobb lett a szakadéka a társadalom nemesi és „nemtelen” osztályai között, de távolodtak egymástól a dolgozó rétegek is. Ruzsás előadásához öt hozzászólás hangzott el. Közülük *Simonffy Emil* a földművelési rendszerek változásairól beszélt a XVIII. sz.-i Zala és Somogy megyében. Hangoztatta, hogy a határhasználat XVII—XVIII. sz.-i alakulását a történeti körülmények döntően determinálták. Ismeretes, hogy az egész Zala megye a török időkben a hódoltság peremén volt, míg Somogy megye a töröknek meghódolt területre esett. A fejlődés fő tendenciájának megvonásához az 1720. és 1728. évi összeírások szolgáltatott adatokat. A két megye ebből a szempontból eltérő fejlődést mutat. Zala megye muraközi részén, ahol a falvak sűrűn követték egymást és földhiány volt, a helyzet a földek állandó vetését követelte. Az ugar bevetésével teremtik meg az egy nyomásos rendszert. A vármegye nagyobb részén azonban a kétnyomásos rendszer az uralkodó. Somogy megyében már a XVIII. sz. elején kétnyomásos rendszerben művelik a határt, (80%), de jelen van a háromnyomás is. Ezek azonban csak a szántóföldek területének kiterjesztésével valósulhattak meg szélesebb körben. Zala megyében erre igen kevés lehetőség adódott, hisz itt a megye hamarosan elérte az ún. telítettségi fokot, de Somogy megyében annál inkább nyílt erre lehetőség.

T. Mérey Klára azt a helyzetet elemezte, amely Somogy megye népét Szigetvár török kézre kerülésével sújtotta. A nemesi családok egy része ugyan elmenekült a Csallóközbe, vagy még északabbra nyomult, de a jobbágyság jó része a somogyi falvakban maradt. Ezek sorsát a birtokperekhez készült tanúvallomásokból nyomon kísérhetjük. A török utáni újraterelítés során — a középkorban is birtokosok közül — igen kevesen térhettek vissza. A nagykiterjedésű pusztákat pedig idegen népelemekkel töltötték meg.

Kopasz Gábor Baranya megye elnéptelenedését ecsetelte, amely a török kiűzése idején érte. Előzőleg még említette, hogy az elpusztult lakosok helyére délszláv népelemek nyomultak, természetesen a török hatalom engedélyével. A XVIII. sz. végére a lakosságot sikerült az idegen hatalomnak integrálni saját uralmi rendszerébe. Ezt azért tudta elérni,

mert a délszláv elemek a török hatalommal megbékéltek. A török kitakarodása után sem állott be nyugalmi helyzetet. A létbizonytalanság miatt a népességszám nem emelkedett. A megye lakosságát 1695-ben Pécs várossal együtt 10 ezer főre becsülte. Ekkor negyven olyan helységet találtak, melyben nem volt lakosság.

Andrásfalvi Bertalan a délkelet-dunántúli népesség sorsát kísérte figyelemmel a Rákóczi-szabadságharc idején. Igen fontos nemzetiségértörténeti mozzanatot villantott fel. Említette, hogy a török hódoltsági területekre bevándorolt délszláv népek, annak kiűzése után, jórészt helyben maradtak. Sőt azok is, akik a törökkel eltávoztak, visszatérni igyekeztek. Amikor a Csernovich-féle menekülteket befogadták az országba, lényegében a Balatontól délre eső területeken a délszlávok túlsúlyba jutottak. Hamarosan fegyveresen léptek fel a magyarság ellen. Tolna megye nemessége szintén fegyveresen akart leszámolni velük. E véres összecsapások közepette csapott át a Dunántúlra a Rákóczi-felkelés. Bottyán seregébe csapatostól léptek a hajdúk, nemesek. A kuruc hadjáratok eredményeképpen a délszláv falvak egész sora pusztult el, lakóik pedig a Dráván túlra menekültek.

Délután a hallgatóság *Mórra* utazott. Itt a nagyközség tanácselnöke tájékoztatta őket a német nemzetiségű lakosság helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi politikát náluk is a szocialista testvériség szelleme hatja át. A nagyközség lakosságának mintegy 25%-át alkotják németek, akikkel az együttműködés harmonikus. A tájékoztató után a hallgatóság megtekintette a községben a nevezetességeket, többek között a Lamberg, a Luzsinszky kastélyokat, a kapucinusok templomát és az ún. magyar templomot.

Másnap, 27-én délelőtt három szekcióban folytak a tanácskozások. Valamennyit vitaindító előadás vezetett be.

A településrendszer alakulása témájú szekció előadója *Maksay Ferenc* „A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. sz. fordulójáig” című írását ismertette. Előjáróban a Dunántúl népességéről adott összefoglaló képet. Elmondotta, hogy a XVI. sz. elején a történelmi Magyarországnak mintegy 4 milliós lakosságából kb. 1 millió élt a Dunántúlon. A települések sűrűsége, megoszlása a maitól eltérő, annál egyenletesebb volt. A több mint 90%-ában agrárfoglalkozású lakosság gazdálkodása a földművelés és az állattartás egyensúlyára épült. A települések többsége utcás-soros rendszerben soraköz házakból állott. A szántóföldeket nyomámos vagy parlagváltó rendszerben művelték, s a mindenütt eluralkodó nyílt mezőket a belterületek mellett húzódó örökszántók vagy majorságföldek, a cívus parasztok irtásföldjei és külső kertjei tarkították. Ezt a több évszázada stabilá vált településrendszert dúlta fel a török. A pusztulás különböző méretű volt. Az ország nyugati részein csak minimális pusztulás történt, de a Dunántúl keleti területein már igen nagy mérvű, néha teljes pusztulással is számolni kellett. A népességszökkenés, a gazdasági javak tömeges megsemmisülése, a török földesurak közömbössége az európai termelési rendszer iránt nagymérvű eltolódást eredményezett a dunántúli termelési és településszerkezeti rendszerben. Észrevehetően csökkent a szántóterület, eltűntek a majorságok, nőtt a rideg állattartás, de a halászatnak, a gyümölcs- és zöldségtermesztésnek nagyobb szerepe lett. Megváltozott a települések és azok határainak a képe is. Elszaporodtak a halmazfalvak, melyekben köztudomásúan nincs telekszerkezet, feléledtek a földközösség primitív formái, túlsúlyra jutott a parlagváltó határhasználat. A hódoltsági parasztság a nyugati államok agrárnépességéhez viszonyítva elmaradott állapotba került, sőt Kelet-Közép-Európán belül a legmélyebbre süllyedt. A hódoltsági városokban jellegzetes mohamedán részek alakultak ki; a mezővárosok hanyatlottak, szinte a falvak képét vették fel. A nagy városokban a magyar és a délszláv lakosság a külvárosokba szorult. A hódoltsági peremen levő falvak helyzete még ennél is sivárabb. Megnyugtatónak csak a nyugati határszélen levő területek, falvak és városok helyzetét jelzi a referátum. Itt tovább növekedett a mezőgazdasági termelés, gyarapodtak a települések. A Dunántúl nagy részére kiterjedt hódoltságban csak a XVII. sz. végén s a következő század elején kezdődött meg a regresszió felszámolása. Nyugalmi állapot még sokáig nem következett be, ehhez még néhány évtizedre volt szükség.

Az első hozzászóló *Müller Róbert* volt, aki régészeti adatok alapján rajzolta meg a hódoltsági vidékek településhálózatának a változását. Abból indult ki, hogy a polgári lakosság leggyakoribb védekezési módja a menekülés; de emellett nagyobb tömegek éltek a falvakból, városokból való kirajzás lehetőségeivel is. A természeti viszonyok ugyanis lehetőséget adtak nagyobb létszámú csoportoknak, hogy nádasok, mocsarak, erdők hegyes vidékek mélyén rejtőzzenek el az ellenség elől. Az ilyen módon keletkezett települések mindig kedvezőtlenebb adottságok között voltak, mint azok, melyek a népcsoportot kibocásztották. Ezek a „rejtett falvak” a kincstári emberek előtt jórészt ismeretlenek, lakóik nem adóznak. A települések csak a török hódoltság megszűnte után, vagy a Rákóczi-szabadságharcok elmúltával kezdenek eltűnni. Egy részük azonban a helyén marad (Fejér megye mezőföldi részén is több ilyen török kori település van.)

Müller Veronika korreferátuma a zalai végvári rendszer kialakulásának a hatását mérte fel a településszerkezetre. Ez a kis várakból létrejött védelmi vonal itt az egyetlen lehetőség volt a török útnak elreteszelésére. A várak és tartományaik között élénk kapcsolat volt, hisz a falvak állandó szolgálattal tartoztak a várnak, de a katonák is gazdálkodtak. (Földjeik, kertjeik, szőlőik a falvakban voltak.) A katonaság jelenléte bizonyos létbiztonságot adott a lakosságnak is. Ez azonban a XVI. sz. vége felé, majd Kanizsa eleste után elmúlt. A zalai végek népe is menekülni kényszerült. Ezután már a magyar portyák is a föld népét pusztítják. A XVII. sz. közepén igen sivár kép bontakozott ki a vidék látogatói előtt; a helyzet a felszabadító háborúk után sem javult.

Horváth Ferenc Nyugat-Dunántúl XVI. sz.-i településszerkezetének változásait ismertette. Említette, hogy a Radkersburg—Kanizsa—Győr és Kismarton által határolt területész, — mintegy száz éven át — a kanizsai határőrvidék részeként egységes katonai és polgári kerület volt. Ez a közös múlt nem maradt hatás nélkül. Az alatta végbement településszerkezeti és népességi változások meghatározóak a későbbi évszázadokra, a mai települési és népességi viszonyokra. A török hódítás előtt ez a terület a nyugati támadások védőpajzsa. A XVI. sz. második negyedétől ezt a Kelet elleni védekezés váltja fel. Az egykori gyepű benépesült, míg a Rábától keletre és délre eső vidékek lakossága megritkult. A nyugati részek azonban népességi változáson estek át: a magyar lakosság keletről, a németek nyugatról, a horvátok pedig déli irányból özönlettek e területre. A gazdasági struktúra is átalakult. A megnövekedett lakosság és a nagyszámú katonaság eltartása az intenzív mezőgazdaság kialakulását siettette.

Horváth István Esztergom környéki falvak pusztulását ismertette, de kitért magára Esztergom városának a pusztulására is. A városban a magyarság a középkorban mindig túlsúlyban volt, a falvakban pedig csak magyarok éltek. Esztergom a Budáért, de a Bécsért vívott küzdelmekben is ütközőpont. 1526 és 1543 között hat alkalommal estromolják. Mégis azt kell megállapítani, hogy a legsúlyosabb pusztítás a tizetöt éves háború alatt és a felszabadító harcok alatt érték. Az újratelepítés során a teljesen lakatlan vidéket magyar, szlovák és német lakossággal népesítik be. A vármegyében 24 falu teljesen eltűnik, Esztergomban a középkor monumentális épületei, — a Bakócz-kápolnát kivéve —, elpusztulnak. Az 1683. évi felszabadulás alkalmával a városban egyetlen lakható ház sem találtak.

Ortutay András Esztergom vármegye török utáni betelepítésével foglalkozott. A vármegye két járása közül az esztergomi majdnem teljesen, a párkányi pedig csak részben pusztult el. A betelepítés nem Esztergom, hanem Buda visszavétele után kezdődött meg. A párkányi járás falvaiban sok magyar összpontosult, akik még a török idők alatt érkeztek ide. Az esztergomi járásban a török uralom megszűnte után, főleg a Felvidékről húzódtak le népcsoportok, majd a XVIII. sz. 30-as, 40-es éveiben — a szervezett telepítés során — nagyobb számú német és szlovák lakosságot hoztak, kevesebb magyar elemmel. Így alakultak ki a tiszta német és szlovák faluk, illetve a magyarok közé ékelt idegen elemekkel a vegyes lakosságú falvak.

Degré Alajos Zala megye benépesítésének problémáit ismertette. Hangsúlyozta, hogy a Kanizsa és Egerszeg közötti falvak a XVII. sz.-ban igen sok vért veszítettek, de a lakosság nem pusztult ki teljesen. Csak a felszabadító háborúk idején válik pusztasággá ez a vidék. A század végén megindult telepítés nyomán a népek a város helységekbe gyűkeztek, mivel itt kedvezmények elnyerését remélték. A Muraköz nagy lélekszámú falvaiból igen sokan települtek át, mivel ott most szűnt meg a hajdúszabadság. A Murán inneni vidékeken azonban ugyanaz a helyzet, mint a Muraközben. Mindkét részen egyaránt úrbéri szolgáltatásra kötelezik őket. A népességszám ezért nehezen stabilizálódik, s a XVIII. sz. első évtizedeiben állandó a fluktuáció. Közben természeti csapások, járványok is tizedelik a népet. Degré Alajos még felhívta a figyelmet arra is, hogy Zala megyében a telepesek jórésze szökött jobbágyp. Ezek általában szegény emberek voltak, akik i gaerövel nem igen rendelkeztek. Ennek folytán telket sem igen kaptak vagy ha igen, keveset. Így aztán ezekben a falvakban állandó lett a szegénység. (A telepesek másik része a várakból kitelepített egykori katonákból tevődött össze. A veszprémi püspök uradalmainak egy részét ezekkel töltötték meg, akik zömmel féltelmes jobbágypok lettek.)

Kisasszony Éva hozzászólásában Tolna megye telepítési problémáit vázolta a XVII. — XVIII. sz. fordulóján. Említette, hogy a Mohács előtti megyében közel félezer település volt, amelyből a XVII. sz. végére mindössze 28 maradt. Az ekkor megindult telepítés eredményességét két tényező is hátráltatta. A délszláv lakosság, — amelynek idekerülése ismeretes —, nem tudott beilleszkedni a magyar környezetbe. Azután a Rákóczi-szabadságharc alatti események, különösen a labancok, (illetve a rácoK) állandó létbizonytalanságot teremtettek. A XVIII. sz. első évtizedeiben a nagybirtokosok német telepeseket hoznak. Helyhezkötésük azonban itt is nehéz feladat volt. A vármegye ennek elősegítése érdekében 1725-ben elrendeli, hogy egységes úrbéri szerződés lépjen életbe a falvakban. Ennek

azonban egyelőre nem lett hatása. Az elvándorlók a megyén kívülre vették az irányt, hogy kedvezőbb feltételek közé jussanak. A telepítés az 1767 körüli években zárult le. A megye német és magyar lakossága szinte azonos számú volt.

Lakatos Ernő az egykori Pilis megye települési viszonyairól adott áttekintést. Kiemelte, hogy itt színmagyar lakosság élt a török hódoltságot megelőző évszázadokban. A török kiűzése után a budai kamarai adminisztráció kezelte az elhagyott nagybirtokokat, és a bécsi udvar ösztönzésére ezekre idegen népelemeket telepített. A császári hatóság és a katonaság a gyéren lakó magyar jobbágyságot zaklatta, nemegyszer menekülésre készítette. A balkáni szlávok közül szerbek telepedtek meg az üres falvakban. A korrefrens néhány példát említett a „rác kilengésekre”; Ráckevén a telepesek a vetéseket lelegettették, erőszakosan szereztek maguknak gazdasági felszerelést stb. A nagybirtokos is a rácok védelmében lépett fel: Zsámbékat a volt végvári vitézek evangélikusok. A Zichy-család megtiltotta, hogy ezek vallásukat szabadon megvallhassák, ugyanakkor a szerbek (pravoszláv) vallásgyakorlata biztosított volt.

Vadász Géza Fejér megye népesedési viszonyait ismertette a vármegyei restauráció (1692) követő évtizedekben. Előljáróban a királyi rendelkezéseket vázolja, melyeket a telepítések kapcsán a vármegye igyekszik megvalósítani, majd bő dokumentációval ismertette a XVIII. sz. elejének problémáit. Többek között megállapította, hogy a földesurak korántsem tudják kihasználni azokat a telepítési lehetőségeket, melyek ekkor még a megyében rejlenek, illetve az itteni adottságokból fakadnak. Néhány év elteltével a vármegye siet a földesurak segítségére, és a telepítendő helyeket előre felméri és támogatást nyújtanak a tervszerű telepítések lebonyolításához. Ugyanezt a célt szolgálta az az 1726-ban kiadott egységes úrbéri reguláció is, melyet Tolna vármegye esetében már láttunk.

Gecsényi Lajos volt e szekció utolsó felkért korrefrense. Ismertette Győr megye Mohács előtti településszerkezetét, miközben megállapította, hogy a történelmi Győr megyében a földrajzi adottságoknak megfelelő településhálózat jött létre. A szántóművelés mellett megtalálhatók a mezőgazdaság más ágai is, kiemelten a halászat és a szőlőművelés. A török hódítás hullámai a XVI. sz. második negyedében ezt a vidéket is elértek, s annak egy részén állandósultak a hódoltsági viszonyok, míg másik része hódoltsági peremvidék lett. A lakosság részlegesen pusztult, más része kihasználva a természetadta lehetőségeket, rejtkehelyen vészelte át a hadjáratok idejét. A lakosságot a tartósan megszállt részekről pótolták. Csakhogy ezeket is elsöpörte a felszabadító háború vihára. A lakosságot a XVI—XVII. század fordulóján 20–25 ezer főre becsülték. A mai településhálózat kialakítása 1714–1730 között történt, amikor a magyar lakosok közé németeket és horvátokat telepítettek.

A második vagy másképpen: nemzetiség-történeti szekció előadója *Muzsnay Lászlóné* volt. A referátum a soknemzetiségű Dunántúl kialakulásának folyamatát általánosságban, majd vármegyenként vizsgálta. Többek között rámutatott, hogy az idegen népek telepítését főleg a német származású nagybirtokosok szorgalmazták. Ezek nemcsak a német és a Habsburg-birodalom területéről hozták a telepeseket, hanem a magyar Felvidékről szlovákokat, a Balkánról pedig délszláv népeket tettek lehetővé a betelepülést. Különösen erős a betelepedett németiség súlya. Ezek Hessenből, Bajorországból, Württembergből, Badenből, a rajnai tartományokból, Ausztriából, Cseh- és Morvaországból, Elzász-Lotharingiából, Luxemburgból, Franciaországból zömmel a XVIII. sz. első felében érkeztek. A német telepesek a Dunántúlon néhány évtized alatt gazdaságilag megerősödtek, termelési tapasztalataikat a környező lakosság átvette. A másik nagyobb telepítési akció a délszlávok részéről zajlott le. Szerbek nyomultak be az egykori magyar lakosságú falvakba, a Duna mentén föl a pilisi hegyekig, a horvátok pedig, akiket ugyancsak a török előnyomulása vetett ki hazájukból, a Szerémségben, illetve a Dunántúl nyugati vidékein találtak biztos menedékre. A Dunántúl népei ekkor a közös ellenség elleni védekezés tudatában éltek, és nem tudunk arról, hogy egymás között torzszalkodtak volna. Ezt azonban a későbbiekben — a bécsi udvar ösztönzésére — a szerb határőrvidékről áttelepültek megkezdték.

A felkért hozzászólók közül elsőként *Fatuska János* beszélt a Tata környéki német telepítésekről, tulajdonképpen az Eszterházy-uradalom német lakosságának a letelepítéséről. Megemlítette, hogy az uradalom 1727-ben került az Eszterházy-család kezébe. E területre a XVII. sz. végén magyarokat, majd a következő évszázad elején szlovákokat hoztak, de ezek itt nem maradtak meg. A németeket már szervezetten, — a településeiket előre kijelölve —, igen gondosan helyezték el. Így sikerült hét falut a birodalomból érkezett csoportokkal megtölteni, míg a többi már a magyarországi németek, — illetve Vértesszőlőst a szlovákok — szállták meg. A németek nagyobb kedvezményeket kaptak, fejlődésük így dinamikusabb lett, mint az uradalom többi népeé.

Tirnitz József Sopron város nyolc úrbéres falva lakosságának cserélődését ismertette

a XVI. sz. második felétől 1767-ig. Ez a korreferátum a Dunántúlnak olyan vidékével foglalkozott, amely viszonylag mentes volt a háborús behatásoktól. Különösen a Sopron körüli falvakat jellemzi ez a nyugalmi helyzet (Sopronbánfalva, Balf, Ágfalva, Meggyes, Kelenpatak, Harka, Kópháza, Lépesfalva). Ezekben a helyeken Sopron városa a nagybirtokos, tehát a lakosság a város érdekeit szolgálta. E falvak a XIV–XV. sz.-ig magyar lakosúak. Elnémetesedésük azonban ekkor megkezdődött, s a magyarság hamarosan teret veszít. A XVI. sz. második negyedétől horvátok nyomultak fel ide is, de menekülnek magyar nemesek és jobbágyok is. A német etnikumot azonban egyik sem tudta kiszorítani; egyetlen falu, Kópháza kivételével. A XVII. sz. végétől állandó jellegű bevándorlás történik, ami már együtt jár a lakosság elszegényedésével, a zsellérség számának emelkedésével. Ezidőre a magyarságot a többség majdnem asszimilálta.

Farkas Gábor a Fejér megyei német telepítésekről adott áttekintést. Hangoztatta hogy a telepítési mozgalmat az uradalmak szorgalmazták, így annak eredményes vizsgálata is az egyes uradalmakon belül történhet. A vármegye természetesen segítségére sietett az uradalmaknak, de ekkor ez semmiképpen nem hatékony. A nagybirtokos a vármegye akarata ellenére is telepített, ha érdeke úgy kívánta. Ebben is megmutakozott a nagybirtok egyre növekvő hatalma. A vármegye csak a XVIII. sz. második negyedétől ösztönözhetette közreműködésével a földesurakat pusztán álló falvaik benépesítésére. Fejér megyében a nagy uradalmak (csókakói, a tatai és palotai) éltek a lefegyverezéssel, s a felszabadító háborúk után német telepéseket hoztak. A XVII. sz. végén nemcsak arra volt szükség, hogy a telepéseknek a szolgáltatások alól kedvezményeket nyújtsanak, hanem igazságtalanságokat, gazdasági felszerelést, sőt élelmet is juttattak nekik. Ennek ellenére az első telepítések nem jártak sikerrel. Különösen a katonai felvonulások útjába eső falvak néptelenedtek el újra. A vármegyének, a nagybirtokosnak nem volt olyan hatalma, hogy a népet a katonai erőszakoskodásoktól megvédelmezzék. A szervezett telepítésre csak 1726 után került sor, de az elvadult táj, azután a magas állami adó miatt nem tudtak állandó települést kialakítani. Csak a XVIII. sz. közepén sikerült olyan újabb német népcsoportokat falvaikba hozni, akik itt maradtak, illetve nem tartották érdemesnek a tovább-vándorlást, mert az ország erre az időre már telítődni kezdett. A felszólaló elmondta, hogy a német telepések nemcsak új színt hoztak a vármegye életébe, de tevékenységükkel gazdagították is azt. Magasabb agrárkultúrájuk hatott a magyar és a délszláv jobbágyok termelési szokásaira. Ez mindenképpen a nyugati termelési rend magasabb színvonalából következett (pirostarka szarvasmarhatenyésztés, háromnyomásos gazdálkodási rendszer, új és tökéletesebb gazdasági eszközök, hatékonyabb szőlőművelés és borkészítés stb.). A németesség jelenlétével lendületet adott a rekatolizációs folyamatnak is.

Kállay István a németek Székesfehérvárra történt betelepítésének problematikáját fejtegette. Azzal kezdte, hogy a szabad királyi városokba jobbágyoknak, zselléreknek, vagy a nemeseknek sem lehetett önkényesen beköltözni, mert a szabad királyi városok kiváltságlevelük alapján dönthették el, kiket engednek falaik közé. Székesfehérvárra a telepítés két szakaszban történt. A folyamatot a kuruc háborúk szakították ketté. A XVII. sz. végén érkezettek hamarosan a város vezetésébe is bekerültek. A németek ekkor még nem képviseltek olyan arányt, hogy a magyar lakossággal szemben gazdasági vagy politikai tekintetben túlsúlyra jutottak volna. A háborúk utáni évtizedekben a városi tanács a letelepedéseket szilárdan a kezében tartotta. Az újpolgár tagságát 25 forintra emelték, kötelezték a betelepülőt, hogy polgári házat vásároljon és viselje a ráeső terheket. A városi élet kedvezett a német telepéseknek, és az érzelmi hasonulás a magyar érdekekhez hamarosan megindult. A németek — bár nyelvüket sokáig megtartották —, asszimilálódása is elkezdődött.

Jenei Károly a török hódoltság alatti telepítéseket ismertette azon a területen, melyen a későbbi Fejér megyét megszervezték. A török a magyar földesurak jogait kénytelen elismerni már a hódítás utáni években. A falvak így kétfelé adóznak. A pusztulás a XVI. sz. folyamán nem olyan nagy mérvű, hogy az itteni lakosok adóiról bárki is lemondjon. Csak a 15 éves háború alatt pusztították ki a lakosság nagy részét, köztük a kun és besenyő népeket. A XVII. sz. második harmadában a török kezdi a telepítést; visszahívják a háború idején elmenekült lakosokat. Ezek magyarok voltak. 1620 után balkáni népek jelennek meg e vidéken. Az első katolikus bunyevácok és horvátok voltak, akik Érd, Ercs, Besenyő falvakba telepedtek le. A szerbek az egykori kun és besenyő falvakat, szállásokat vették birtokukba. A felszabadító háborúk nyomán a lakosság ismét elmenekült, köztük a délszlávok is. Az ipeki pátriárka népéből azonban bőven jutott Fejér megyének. Ekkor mintegy 3 ezer szerb kapott menedéket a megye falvaiban.

Szita László a délszláv népcsoportok Baranya megyei letelepedéséről beszélt. Megállapította, hogy a szerbek, horvátok, sokáig mezőgazdasági kultúrszintje magasabb a magyarokénál; tehát jelenlétük pozitív hatással volt a lakosságra. Az együttműködés az

első esztendőben harmonikus, amely azonban hamar megbomlott. A bécsi udvar a szerbeket is felhasználta a kuruc háború ellen. A „rácjárás” eredményeként elpusztultak a baranyai falvak és városok, és a magyar lakosság életét csak Bottyán beavatkozása mentette meg. Ezzel az akcióval sikerült a magyar etnikumot Dunántúlra ezen a részén biztosítani. Ugyanis a következő évtizedekben a horvátok, szerbek betelepítése ismét nagyobb arányokat öltött.

Bezerédy Győző Dunaszekcső mezőváros benépesítésével foglalkozott. Említette, hogy itt a török uralom megszűnte után magyar és szerb lakosság élt. A földesúri terhek növelése ellen a lakosság — nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül — tiltakozott. A földesúr megtorolta az ellenállást, mire a lakosság egy része elmenekült. Ekkor németeket hoztak a helységbe, gondolván, hogy velük az antifeudális ellenállást megtörik. A földesúr a németek lojalitására számított, ezért jelentős kedvezményeket is adott nekik. Ez azonban joggal háborította fel a mezővárosban maradt magyar és szerb jobbgátságot. Egy ideig sikerült is a mezőváros dolgozóit nemzetiségi alapon szembeállítani, amíg a németek rá nem ébredtek, hogy ők is a kizsákmányoltak közé tartoznak, és korábban ennek a földesúri önkénynek eszközei voltak.

Mészáros László a dunántúli hódoltságban élő délszlávok és cigányok szerepéről beszélt. A korreferens a defterek adataiból vonta le következtetéseit. Említette többek között, hogy a délszlávok között iflák és martalóc népek is voltak. Ifláknak a vándor pásztorokat, földműveseket, kézműveseket neveztek. Ezek fegyverrel is szolgáltak, s ezért adókedvezményekben és birtokadományokban részesültek. Számuk a török uralom alatt egyre gyarapodott, egyes szandáságokban elérték az összlakosság 20%-át. A martalócok a pravoszláv szerbek közül kerültek ki. Hangoztatta még, hogy a közhiedelemmel ellentétben a martalócok nem rablóhordák, hanem várvédő zsoldosok, s a török gyalogság állományába tartoztak. A hódoltsági várkatonaságnak kb. 15–20%-át alkották a martalócok, akiket Székesfehérvár, Esztergom és Buda váraiban összpontosítottak. A XVII. sz. végi török katonaság, illetve a polgári népességnek egy része — ez a XVI. sz. elején már észlelt — az iflák és martalóc népek leszármazottaiból állott. A török hatalom támaszát jelentették a cigányok, akik a déli országrészeket a török bevonulásával szinte egyidőben birtokukba vették. A török hatalomba való integrálódásukat megkönnyítette a mohamedán vallásra történt áttérésük. A cigányok mint katonák, kovácsok, zenészek, futárok szolgáltak a török hadseregben.

Heizinger János a cigányok Fejér megyei letelepítésének kezdeteivel foglalkozott. Néhány birodalmi rendelkezés ismertetésével kezdte a korreferátumot, majd az ezekre történt vármegyei intézkedésekről beszélt. Pl. a megye 1758 május végén olyan határozatot hozott, amely két hónap alatt kötelezi a tisztikart, hogy a cigánykérdést rendezze. Egymás után hozzák a különböző tiltó intézkedéseket, pl. megtiltják a cigányoknak, hogy lovat tartsanak, vajdáik helyett a falusi bírák alá vetik őket, nem kaphatnak útlevelet, nem beszélhetnek anyanyelvükön. 1784-ben már 208 cigánycsalád telepedett le a megyében. Többségük házaspár szellér.

Madarász Lajos Veszprém megye szlovák telepes községeiről beszélt. Ez nyolc települést érintett. (Bakonycsérnye, Borzavár, Bársonyos, Jásd, Lókút, Óskú, Sur, Szápár). Beszélt a telepések keserves helyzetéről, akik jórészt erdőirtással teremtették meg az életfeltételeket. A Felvidékről telepített lakosság azonban nem tiszta szlovák. A török időkben odamenekült magyarság ugyanis keveredett a szlováksággal, illetve elszlovákosodtak.

A harmadik szekció előadója *Kanyar József* volt, aki a Somogy megyei népoktatásról és a népoktatási viszonyairól adott áttekintést. Megállapításait dunántúli érvényűnek kell elfogadni, kivételt csak néhány város népoktatása képez. A népiskola a feudalizmus téli iskolája volt, hangzott az előadó megállapítása. A mezőgazdasági munkák idején az iskolát nem látogatták, télen is csak egyharmada járt oda a tanulóknak. A XVIII. sz. elején a katolikus egyház, később a református egyház szorgalmazta az iskolák látogatását. E században a somogyi parasztot tudatlannak nevezték. Ez azonban csak részben igaz. Ez a parasztság igen jelentős agrárkultúrát teremtett. A somogyi népiskolák a század elején igen szegényesen voltak felszerelve, mégis megalapozták azt a népoktatást, amelyet a Ratio Educationis szabályozott.

Móra Magda a XVIII. sz.-i népoktatás Fejér megyei viszonyait ismertette. Lényegében megerősítette Kanyar József megállapításait. Móra Magda kutatásai során a canonica visitációkat nézte át. Ezekből mérte fel, hogy 1747-ben 28 katolikus iskola működik a megyében.

Mihály Ferenc a magyaróvári gimnázium szerepét ismertette a XVIII. sz.-ban. 1736-ban alapították, és a piaristák 1739-ben már meg is nyitották. A tanulói között túlsúlyban a nem nemes származásúak vannak. A tanítási nyelv a magyar volt.

Hegedüs Rajmund az Esztergom környéki művelődési viszonyokat ismertette a XVIII. sz. első felében. Megállapította, hogy a török időkben is folyt iskolai oktatás Esztergomban, ahol török oktatási intézmények voltak. A török uralom után elég hamar reorganizálták az iskolákat. A Vizivárosban a jezsuiták 1696-ban kezdtek tanítani. Gimnáziumuk gyorsan fejlődött, s a következő század elején tanulóinak létszáma a százat is meghaladta.

Somkuti Éva Székesfehérvár német polgárságának nyelvi sajátosságairól beszélt. Említette, hogy a városban soknyelvű lakosság élt a XVII. sz. végén. Már ekkor nagy számú a német telepes, akik a bajor-osztrák nyelvjárást beszélték.

Magyar Zsuzsanna a székesfehérvári könyvkötészetéről és a könyvkereskedelemlről szóló ismertetéséből megtudjuk, hogy a XVIII. század elején már működik egy könyvkötőműhely. Tulajdonosának müncheni, bécsi, nagyszombati pozsonyi, prágai kapcsolatai vannak. Megrendelői között a városi és a megyei hatóságok szerepelnek, majd később a székesfehérvári püspökség is.

Urbán László Sárvár és Csepreg Vas megyei mezővárosok szerepét vizsgálta a XVII. sz. -i polgáris műveltség alakulásában. Elsősorban a Nádasdy-család támogatását említette meg, amelynek nagy lendítő ereje volt az iskolák alakulásában, azok későbbi működésében. Csepregen több mint 20 éven át nyomda is működött. A fellendülést Nádasdy Ferenc rekatolizálása törte meg. Az evangélikus iskolák javadalmazása csökkent, az ő kivégzése pedig a támogatás teljes megszűntét hozta magával. Az új birtokos (Draskovich) megtámadta a városok kiváltságait is.

Békefi Antal a XVI–XVII. sz.-i Vas megyéből idézett zenei emlékeket. Említette, hogy a Nádasdy és Batthyány családok váraiban élénk zenei élet folyt.

A szekciósüléseket e nap délutánján ismét plenáris ülés követte, amelyen *Varga János*, a Kulturális Minisztérium Levéltári Igazgatóságának vezetője elnökölt. Az ülésen a szekciók vezetői összefoglalták az elhangzottak lényegét, majd több hozzászólás következett.

Heckenast Gusztáv a településrendszer alakulásából elhangzottakat az alábbiakban foglalta össze:

Ez a szekció lényegében a plenáris ülés témáit folytatta. Általános tanulságként említette, hogy nem különíthetők el a török kori és a török utáni évtizedek településtörténeti problémái. A Dunántúl településkeletének, demográfiai viszonyainak és etnikai képezetük átalakulása a középkor végétől a XVIII. sz. második feléig összefüggő folyamat. Ennek eddig még kellően nem hangsúlyozott, de elég nagy horderejű mozzanatai vannak. Az a benyomás alakult ki, hogy pillanatnyilag Dél- és Délkelet-Dunántúl településtörténete az ismertebb, míg a többi részék további alapos kutatásra vár. Éppen a török által kevésbé pusztított területek településtörténete ismeretlen. Hiányérzetet keltett benne a Sopron, Moson, Tolna, Komárom, Veszprém megyékkel kapcsolatos felszólalások gyársége. Felhívta a figyelmet a demográfiai kérdések kutatásának fontosságára is. Megjegyezte, hogy ez olyan speciális szakterület, amely külön ismereteket kíván. A kutatás eredményessége érdekében ennek a tudományágnak is meg kell tanulni a történeiszeket érintő részeit. Különbben igen áldatlan zúrzsavar keletkezik. (Jelenleg a török utáni Magyarország népesség-beeslésének felső határa több mint 100%-kal haladja meg a beeslés alsó határát.) Felhívta még a figyelmet *Ortutay András* azon megállapítására, mely szerint a Rákóczi-szabad-ságharc idején keletkezett dicális összeírások alaposak, részletesek, és a XVII–XVIII. sz. fordulójának legalaposabb adathordozói. Tudományos szenzációnak tartja *Müller Róbert* kutatási eredményeit, amely a régészeti és a levéltári feltáró munka egybevetése alapján készült. A népességbeesléshez ez a módszer közelebb viszi a kutatót, mint az erőltetett spekulatív módszer.

Vörös Károly a nemzetiség-történeti szekciót értékelve bevezetésképpen elmondta, hogy az előadás tiszta képet nyújtott a Dunántúl XVIII. sz. közepének nemzetiségi viszonyairól. Ezt az előadó azzal érte el, hogy felmérte a török alatti pusztulás mértékét, majd a telepítés szükségességét is. Közismert, hogy a XVIII. sz. közepén a nemzetiségi kép stabilizálódott, és az ezután eltelt kétszáz esztendőben területi elhelyezkedésében lényegesen nem is módosult. Új kutatási mozzanatok fedezhetők fel a nemzetiségi múlt feltárásában. Kiderült, hogy a XVIII. sz. elején visszavonultak a dunántúli délszláv települések, míg a németek vándorlása ezidőben, magán az etnikumon belül, tovább folyt, s belső migrációt eredményezett. Vörös Károly is hiányolta a nemzetiségi múlt felvázolása során a szélesebb témájú tanulmányokat. Igaz, az egyes részkerdeések megvilágítását nyújtó felszólalásokat nem marasztalta el, de annak a reményének adott kifejezést, hogy a következő településtörténeti konferencián már összefogottabban jelentkezik a probléma-kör. Azt is említette, hogy a megyei levéltári anyagok kutatásával készült tanulmányok

újat hoztak, s ezt az utat kell a jövőben is járni. Azzal zárta az értékelő felszólalást, hogy a szekciójúléson higgadt, a tudományos jellegnek megfelelő légkör uralkodott.

Éri István a művelődéstörténeti szekciót értékelve többek között arról is beszélt, hogy több kutatóhelyen egy és ugyanazon forrásbázis feldolgozása történt meg. A forrásokból nyert adatok alapján szinte azonos következtetésekre jutottak Somogyban, Fejériben, Mosonban és Esztergomban. A művelődéstörténeti szekció előadásainak megszervezése szerencsés gondolatnak bizonyult, ami bővítette az eddigi ismereteinket. Az értékelések után *Wellmann Imre* kért szót. Mint a konferencia egyik hallgatója fűzött megjegyzéseket az elhangzottakhoz, lényegében a konferencia egészéről szerzett benyomásait mondta el. Szerinte az előadások új forrásbázisokhoz is nyúltak; s ezért sikerült nekik új megállapításokat tenni. A kérdéses évtizedek reálisabb képét tudták megalkotni azzal, hogy a helyi (megyei) forrásokat a referensek, de a hozzászólók is bőven használták és bátran nyúltak az „ágas-bogas” problémákhoz. Kiemelte, hogy mintaszerű volt Maksay Ferenc referátuma, még szívesen hallott volna bővebb fejtegetést is a délnyugati sűrűn települt falvakról, ahol a beltelkekhez kapcsolódó szántóföldek túlsúlyban voltak, azután a „szeres” településekről is szeretett volna több információt kapni. Hangoztatta, hogy a forrásokban „puszta” vagy „elpusztult helység” jelölés egyúttal nem jelenti a teljes pusztulást, hanem csak az elnéptelenedést, de nem a teljeset. A hadak útjáról távolabb eső falvak népe jórészt át tudta magát menteni a török idők viszontagságain, időszakonként még a természetes szaporodás népességtöbbletével is számolni lehet. A lakosság ugyanis a török hódoltságban egy időre birtokába vehette a határt, de a megújuló veszedelmek miatt a szántóföldi kultúrák mégis csak hanyatlottak. Helyükbe a primitívebb és kötetlenebb gazdálkodási rendszerek nyomultak be. Ruzsás Lajos előadásával kapcsolatban hangoztatta, hogy a török uralom hagyta mély nyomok a Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésén még a következő évszázad közepén is fellelhetők. A felvázolt kép reálisnak hatott. A megyék szerinti elhatárolást azonban nem tartotta szerencsésnek, de megértette, hogy a forrásanyag miatt bontotta eszerint a mondanivalót az előadó. Felhívta a figyelmet arra, hogy a későbbiekben ezt a módszert fel kellene váltani a nagyobb területeket felölelő táji egységek vizsgálatával, s az elhatárolás nyomán az összehasonlítást is el kell végezni a királyi Magyarország területével. Elismerte Simonffy Emil törekvéseit a nyomásos gazdálkodás területén végrehajtott vizsgálati eredmények tekintetében. Megjegyezte, hogy a különböző vármegyékben végrehajtott összeírásokban mást és mást jelent az egy-nyomású rendszer, azaz nem értelmezhető egységesen. Ugyanis az összefrók sem ismerték fel a primitív rendszerek lényegét. Egyébként az ugar bevetése elvezetett az egynyomású gazdálkodáshoz. Ez igen fontos előrelépés volt. Ugyanakkor a két, három és az egynyomású gazdálkodást nem lehet úgy tekinteni, mint a fejlődés magasabb lépcsőfokait; a két-nyomású rendszernek is megvannak az előnyei. Ha ugyanis van föld, akkor nem siettek a háromnyomásos rendszer kialakításával.

Varga János is azzal fejezte be összefoglalóját, hogy a tárgyilagosan felvetett és megvilágított témák a jövőben jó alapot szolgáltatnak arra, hogy ez a lényeges kérdéseket tárgyaló konferencia folytatást nyerjen. Arra kérte a szervezőbizottságot, hogy a következő konferencia témáit dolgozza ki, a jelenlevőket (kb. 120 fő) pedig buzdította, hogy a Pécsen rendezendő konferencián vegyenek részt.

F. G.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK, ISMERTETÉSEK) JEGYZÉKE

/1974. január 1.—december 31./

Összeállították:

V. WINDISCH ÉVA,
SZELESTEI N. LÁSZLÓ.

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák, biobibliográfiák, lexikonok*

Barta Gábor: A magyar szabványosítás bibliográfiája. 1875—1945. [Kiad. a] Magyar Szabványügyi Hivatal. Bp. 1973, Szabványkiadó. 119 l.

Bényei Miklós: Hajdú-Bihar megye munkásmozgalomtörténetének irodalma 1945—1956. Hajdú-BiharmMT. 4. 169—188. l.

Bibliográfia [a munkásmozgalom történetéhez Somogy megyében]. Összeáll. Tóth Ilona. Somogym. MM. 1870—1918. 401—431. l.

Bibliographia archaeologica hungarica. Magyar régészeti irodalom 1973. Összeáll. F. Fejér Mária. AÉ. 1974. 101. köt. 1. sz. 161—183. l.

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1969—1970. Red.: Péter Gunst. [Kiad. a] Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1974. 384 l.

Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1971. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 273—301. l.

Botka Ferenc: A magyar irodalom első kiadásai. [2.] B—C. [Közrem. Lakatos Éva.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. Soks. 199 l. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei D. sor. 2./

Budapest történetének bibliográfiája. 7. köt. Mutatók. (Szerk. Mentessé Rózsa Ilona, Fancsali Petronella, Hollósi Tiborné.) [Összeáll.] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény. Bp. 1974. 368 l.

Csáki Pál: Somogyi Béla. Szombathely 1974. Soks. 47 l.

/Vasi életrajzi bibliográfiák 1./

Csomor Tibor: 100 könyv a 100 éves Budapestről. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1973. Soks. 142 l.

Dezsényi Béla irodalmi munkássága. Összeáll. D. Szemző Piroska. OSzK Évk. 1970—1971. 11—23. l.

Dobicz János: Az oktatás egységesítése, demokratizálása, államosítása. 1777—1973. Bibliográfia. Szerk. — —. Bp. 1974. Soks. 71 l.

/Neveléstörténeti bibliográfiák 2./
Entz Géza irodalmi munkássága. Összeáll. Tombor Ilona. MMVéd. 1971—1972. 284—289. l.

Eörsi Gyula: A szociológia helyzete Magyarországon. + ([Függelék]: Szociológiai témájú könyvek és folyóiratcikkek bibliográfiája 1969—1973.) [Bp. 1974.] Soks. 129 l.

Az Eseménynaptár repertórium. 1963—1972. Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ. (Összeáll. Pelejtei Tibor. [Közrem.] Babindák Katalin, Benkó Attiláné.) Bp. 1973, NPI. Soks. 59 l.

Fehérvári Klára—Surján Miklós: Válogatott irodalomjegyzék felszabadulásunk történetének tanulmányozásához. BarMűv. 1974. 2. sz. 114—133. l.

Fejér Mária, F.: A magyar múzeumi évkönyvek és folyóiratok történeti vonatkozású közleményeinek repertórium. 1945—1970. 2. r. MMMKözl. 1974. 3. sz. 52—82. l.

A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai. Szerk. Zádor Béla. Kiad. a Szolnok, Városi Tanács. [Szolnok] 1974. 141 l.

Gál István: Jenő Pivány, historian of American—Hungarian relations and his bibliography. AngFT. 8. 69—76. l.

Gáspár D[orottya]: General index to the volumes I—XXV, 1951—1973. [Actae Archaeologicae]. AAr. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 3—22. l.

Heves megye történeti irodalma, 1972 [—1973]. /Válogatott bibliográfia./ Összeáll. Iványi Sándor. Archivum. 1974. 2—3. 114—128, 109—125. l.

Hiller István: Sopron bibliográfiája az 1973. évre. SSz. 1974. 28. évf. 1. sz. Társadalomtudományok: 89—90. l. Földrajz, történelem: 93—94. l.

- Historische Enzyklopädie von Budapest. (Budapest enciklopédia.) Hrg. Elisabeth Tóth-Epstein. Bp. 1974, Corvina. 463 l.
- Hódmezővásárhely jelesei. Életrajzi kislexikon. (Szerk. Biró József.) Hódmezővásárhely 1974. 61 l.
- Institut des Sciences Historiques de l'Academie Hongroise. [Guide et bibliographie.] [Bp. 1974.] Soksz. 27 l., 2 t. Német és orosz nyelven is.
- Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1843–1970. Szeged 1974. 209 l.
/A Somogyi-könyvtár kiadványai 15./
- Károlyi Zsigmond: Magyar technika- és ipartörténeti bibliográfia 1970–1971. Techn. Sz. 1973–1974. 295–322. l.
- Kluger Lászlóné–Hubay Ágnes: Harminc éve szabadult fel megyénk. 1944–1974. [Bibliográfia.] (Összeáll. — —.) Miskolc 1974. Soksz. 82 l., 6 t.
- Korompayné Szalacsi Rác Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája. 1843–1970. Debrecen 1973. Soksz. IX, 460 l.
/A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiai kiadványai 1./
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium 1971. 2. rész. Összeáll. Molnár Éva–Viniczai István–Windisch Aladárné. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 382–401. l.
- Külföldi folyóiratok repertórium 1972/1. Vt. 1974. 24. sz. 231–270. l.
- Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára. 1945–1970. 1. Kemény G. Gábor: Szomszédos szocialista országok. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1974. Soksz. 268 l.
- Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. E–F. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. Soksz. 259 l.
/A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek. A. sor. 3./
- Lukács László: A Debreceni Képes Kalendárium és a Debreceni Szemle néprajzi jelentősége. Studium. 4. 81–95. l.
- Lukács János: A magyar irodalom története. E–K. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. Soksz. 167–325. l.
/A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek. C. sor. 3–4./
- A magyar bibliográfiák bibliográfiája. Bibliographia bibliographiarum Hungaricarum. 1969–1970. (Fel. szerk.: Gajtó Éva.) [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1973. 383 l.
- Magyar irodalomtörténetírás 1972 [–1973]. /Bibliográfia./ Összeáll. Bor Kálmán. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 132–158. l.; 6. sz. 747–776. l.
- Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom. Bibliográfia. 1968. (Szerk. Diene Gedeonné, Földi Tamás, Hajdú Elemérné.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Könyvtár. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 142 l.
- Magyar közgazdasági irodalom. 1971. 1. Szakkönyvtár. [Kiad. a] Közgazdasági Egyetem, Központi Könyvtár. (Fel. szerk.: Tóth Tamásné.) Bp. 1973. Soksz. VIII, 774 l.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1973 július [–1974 június]. PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 222–224. l., 2. sz. 206–208. l., 3. sz. 223–225. l., 4. sz. 195–197. l.
- Molnár Éva–Viniczai István–Windisch Aladárné: Az 1972. évi, Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1–2. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 565–577. l., 4. sz. 746–756. l.
- Múzeumi levelek. 1958–1973. 15 éves repertórium. (Összeáll. Bálintné Hegyesi Júlia. Kiad. a Szolnok, Damjanich János Múzeum; [Szolnok, Megyei] Könyvtár.) Szolnok 1974. Soksz. 32 l.
- Nagy L[ajos]–Veredy K[atalin]: Hungarian legal bibliography. 1973. 1st. part. AJ. 1974. 16. tom. 1–2. fasc. 281–294. l.; 1974. 1st. part. AJ. 1974. 16. tom. 3–4. fasc. 455–466. l.
- A Nobel-díjasok kislexikona. Szerk. Vészits Ferencné. Bp. 1974, Gondolat. 656 l.
- Papp István: Válogatott bibliográfia hazánk felszabadulásáról és a demokratikus újjászületés kezdeteiről. /1944–1945./ Felsz. GyMS. 138–145. l.
- Péter László: Bálint Sándor munkássága. Bibliográfia. Szeged 1974. 64 l., 5 t.
/A Somogyi-könyvtár kiadványai 17./
- Péter László: Bálint Sándor munkássága. Válogatott bibliográfia. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 527–534. l.
- Plózer István: A magyarországi bűvárbarlangkutatás története és bibliográfiája. Karszt és Barlang. 1974. 2. sz. 55–64. l.
- Politikai kisszótár. (Szerk. Fencsik László.) 2., bőv. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 289 l.
- Répertoire 1958–1973. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 466–481. l.
- Romhányi Józsefné: Magyar banktörténeti bibliográfia. Bp. 1974. Soksz. 163 l.
/Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági Főosztály közleményei 49./
- Sajtórepertóriumok és cikkbibliográfiák Magyarországon. 1964–1974. (Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár, Könyv-

- tártudományi és Módszertani Központ.) Bp. [1974]. Soksz. 15 l.
- Szép Szó./1936–1939./Repertórium. [Összeáll.] Kendéné Palágyi Erzsébet. Bp. 1974. Soksz. 152 l.
- /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. B. sor. 4./
- Szociológiai információ. A magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája. 1974. (Szerk. Vágh Mária, Bóna Márta.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1974. Soksz. 98, 85 l.
- Tapolcai Ernőné*: Válogatás a helytörténeti kutatás módszertani szakirodalmából. KMHF. 2. 17–24. l.
- Társadalmi Szemle /1931–1933/. Repertórium. [Összeáll.] Kálmán Lászlóné. Bp. 1974. Soksz. 100 l.
- /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei. B. sor. 5./
- Valóság 1945–1948. Repertórium. Összeáll. Vida Sándor. Bp. [1974], NPI. Soksz. 61 l.
- Varga István*: Válogatás az 1971. évi magyarországi történeti irodalomból. MRTT. 35–40. l.
- Vas megye irodalma. 1973. Bibliográfia és repertórium. Összeáll. Dalmi Kálmánné, Takács Miklós. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 143–156. l., 2. sz. 299–316. l., 3. sz. Mell., 4. sz. 621–640. l.
- Veröffentlichungen von D. R. Fokos-Fuchs 1905–1973. AL. 1974. 24. tom. 1–4. fasc. 15–27. l.
- Weisz Gábor*: Válogatás Vác város helytörténeti irodalmából. /Készült Vác alapításának 900 éves évfordulójára./ [Bibliográfia. Kiad. a] Városi Járási Könyvtár. Vác 1974. Soksz. 41 l.
- Zboray Bertalan*: Halmai János egyetemi tanár irodalmi munkássága. Gyógy-szerészet. 1974. 18. évf. 11. sz. 418–421. l.
- b) *Katalógusok, leltárak.*
Gyűjtemények és kiállítások ismertetése
- Adorján Imréné*: A magyar könyv 500 éves évfordulójára rendezett kiállítás Kecskeméten. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 363–364. l.
- Báthori István Múzeum, Nyírbátor.* Kiállítás vezető. [Fotoalbum.] Szerk. Szalontai Barnabás. Nyírbátor 1973. 119 l.
- /A nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei./
- Belútska-Scholtz, Hedvig*: Vásári és művészi bábjátás Magyarországon 1945-ig. [Katalógus.] (Kiad. a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága.) Tihany 1974. 135 l.
- Bélley Pál*: Díszkard és hóhérpallos. Évszázadok emlékei között a Nemzeti Fegyvertárban. MH. 1974. 7. évf. 34. sz. 4. l.
- Bélley Pál*: A munkás-kultúrmozgalom emlékei között. Látogatás Tiszay Andor „múzeumában”. MH. 1974. 7. évf. 83. sz. 4. l.
- [*Bóday Pál*] *byp*: A vonatkerék múzeumában. A vascipótól a tüzes menyecskéig. [Az Öntödei Múzeumról.] MH. 1974. 7. évf. 90. sz. 4. l.
- [*Bóday Pál*] *byp*: A „vörös kakas” múzeumában. [Tűzoltó Múzeum.] MH. 1974. 7. évf. 130. sz. 4. l.
- Borsa Iván*: Az Országos Levéltár filmtárának 1973. évi gyarapodása. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 503–522. l.
- Böhm Jakab*: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 12–23. l.
- A Budapesti Történeti Múzeum új kiállítása. [Így élnek a budapestiek a XVIII. századtól napjainkig. Ismerteti:] *g-a*. Budapest. 1974. 12. évf. 5. sz. 33–35. l.
- A budavári Arany Sas Patika. [Ismertető. Írta] (*Vida Mária*). Bp. 1974. 7 l., 4 t.
- Centgraf Károly*: A Keresztényszocialista Dohánygyári Alkalmazottak Országos Szövetségének iratai /P 1797/. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 369–374. l.
- Csendes László*: Hadtörténelmi és katonai térképek kiállítása az Országos Hadtörténeti Múzeumban. /Gondolatok 450 esztendő térképei között./ HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 559–564. l.
- Az ember és műszerei. [Kiállítás a Nemzeti Múzeumban. 1974.] Ismerteti: *Sz. F.* Techn.Sz. 1973–1974. 225–228. l.
- Fancsovits György*: Ismertetés és néhány megjegyzés az „Így élnek a budapestiek a 18. századtól napjainkig” c. életmódtörténeti kiállításról. MMM-Közl. 1974. 3. sz. 41–44. l.
- Farkas Gáborné*: Történelmi dokumentumok a Közlekedési Múzeumban. Közlekedéstudományi Szemle. 1974. 24. évf. 3. sz. 124–130. l.
- Gömöri János*: Két új régészeti kiállítás Sopronban és a helyreállított város-torony. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 372–378. l.
- Héri Vera, G.*: Az 1891-es temesvári kiállítás és érmei. FolH. 2. 179–196. l.
- Hetés Tibor*: A Szabadkai Városi Múzeum. MMMKözl. 1973. 3. sz. 62–66. l.
- Holl Béla*: „Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás.” Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1973. október 5. — 1974. január 6. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 360–363. l.

- Hóóz Istvánné*: A Pécsi Egyetemi Könyvtár folyóiratállományának alakulása és összetétele. PEKJÉvk. 193—219. 1.
- Horváth Zoltán*: A „Sopron város története” című kiállítás. LSz. 1974. 21. évf. 2—3. sz. 532—545. 1.
- Így élnek a budapestiek a XVIII. századtól napjainkig. Életmódtörténeti kiállítás. [Rend. a] Budapesti Történeti Múzeum. 1. Munkában. Kiállítási vezető. (Szerk. Gál Éva, Létay Miklós stb.) [Bp.] 1974. 28 1.
- Iványi Tamás*: Goldziher Ignác nyomában. Tizenháromezer-hétszáz levél tanúsága. MH. 1974. 7. évf. 114. sz. Mell. II. 1.
- Katona Imre*: A fraknoi kincsek. 1—2. r. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 216—227. 1., 4. sz. 301—315. 1.
- A 200 éves Klimó Könyvtár és a Pécsi Egyetemi Könyvtár /1774—1974/. [Ismerető.] (Összeáll. Farkas Józsefné, Tamási Mihályné.) [Pécs 1974.] [16] lev.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja Megalakulásának Emlékmúzeuma. MMM-Közl. 1973. 3. sz. 3—7. 1.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja Megalakulásának Emlékmúzeuma. [Alamzó kiállítás.] (Rend.: Magyar Munkásmozgalmi Múzeum. Az ismertetőt összeáll. Fancsovits György.) Bp. 1974. [8] lev.
- Kovách Zoltán*: Könyvek és oklevelek Esztergomról. [Kiállítás a Bibliotékában.] MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 186—189. 1.
- Környei Attila*: A nagycenki Széchenyi István Emlékmúzeum. Arrabona. 16. 353—381. 1.
- Környei Attila*: A nagycenki Széchenyi István Emlékmúzeum kiállítása. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 248—263. 1.
- Lengyeltóti János*: A Batthyány- és a Biedermann-család egykori mozsági levéltárának ismertetése. ZsD. 52-66. 1.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzékei. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 9. r. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár /volt Kecskeméti Állami Levéltár/ fondjainak jegyzéke. [Összeáll.] Bálintné Mikes Katalin. [Közread. a] (Magyar Országos Levéltár.) Bp. 1974. Soksz. 118 1.
- Magyar Országos Levéltár. Csehszlovákiai levéltári anyagról készült mikrofilmek. /1973. január 1./ Repertórium. Összeáll. Bándi Zsuzsanna. Bp. 1974. Soksz. XIII, 415 1.
- /Levéltári leltárak 62./
- A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. 1—2. köt. (Bév. Ember Győző.) Bp. 1974. Soksz. XLI, 189, 266 1.
- Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamarai Levéltár. Repertórium. Összeáll. Fábriáné Kiss Erzsébet. Bp. 1973. Soksz. 1. köt. 288 1.; 2. köt. 289—655. 1.
- /Levéltári leltárak 61./
- „Magyarország hadtörténete a Rákóczi-szabadságharctól 1848-ig” kiállítás útmutatója. [Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum], 1974. a kiállítást rend., az útmutatót összeáll. Kerekes Zoltán. Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 39 1.
- Marth, Hildegard*: A Goethe-gyűjtemény. /K 115—K 124./ Bp. 1974. Soksz. 130 1.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. Catalogi collectionis manusciporum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 7./
- Mátyás István*: Kőből rakott halmok a sírok fölött. [Az esztergomi Balassi Bálint Múzeumról.] Népszava. 1974. 102. évf. 4. sz. 9. 1.
- A miskolci Selmei Múemlékkönyvtárban levő, 1850-ig kiadott könyvek kötetkatalógusa. (Összeáll. Drahos Istvánné, Kiss Árpád, Tarján András.) Miskolc 1973. Soksz. 177 1.
- /A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 15./
- Molnár Mátyás*: 10 éves a Vay Ádám Múzeum. SzSzSz. 1974. 9. évf. 4. sz. 103—113. 1.
- Nagy Sándor, P.*: A magyar Vegyészeti Múzeum. TechnSz. 1973—1974. 207—220. 1.
- Palotás Judit, G.*: A Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény. MMMKözl. 1973. 3. sz. 52—61. 1.
- Péteri István*: Ritkaságok között a Posta-múzeumban. MH. 1974. 7. évf. 281. sz. Mell. II. 1.
- Petőfi Sándor. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása. [Vezető.] (Fel. szerk.: Taxner [-Tóth] Ernő.) [Bp. 1974.] 36 1.
- Pótlások Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár 1—3. kötetéhez. 7. közl. Összeáll. Fazakas József. OSzK Évk. 1970—1971. 231—242. 1.
- Réjtalvi Teofil*: A hartai német gyűjtemény. ÉIT. 1974. 29. évf. 52. sz. 2470—2475. 1.
- Selmezi Kovács Attila*: A Keszthelyi Georgikon Múzeum. Honismereti Híradó. 1974. 1. sz. 26—29. 1.
- Soltész Zoltánné*: A Régi Nyomtatványok Tára állományának gyarapodása 1961—1970. OSzK Évk. 1970—1971. 217—230. 1.
- A szocialista képzőművészek csoportja. 1934—1944. Vándorkiállítás. Magyar Nemzeti Galéria, (1974. Rend. és a katalógust összeáll. Ecsery Elemér.) Bp. 1974. [11] lev.

- A Szolnok Megyei Levéltár kéziratos térképeinek katalógusa 1867-ig. Összeáll. Antal Árpád. Szolnok 1974. Soks. 212 l., 10 térk.
/Levéltári füzetek 1./
- Vajda Pál: Industrial Museums in Hungary. TechnSz. 1973—1974. 229—264. l.
- Varga János: Múltbéli históriák — mai kutatók a főváros levéltárában. Budapest. 1974. 12. évf. 6. sz. 32—33. l.
- Vigh Károly: Magyarország a századfordulón. Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításához. (Rend. Berta István, F. Dózsa Katalin, Vigh Károly.) Bp. 1974. NPI. 12 l., 10 t.
- Weiner Mihályné: Magyar exlibrisek Soó Rezső kisgrafika-gyűjteményében. MűÉ. 1974. 23. évf. 1. sz. 71—79. l.
- c) *Ismertetések*
- Bibliografia istorica a Romaniei II. Secolul XIX. Tom. I. Bukarest 1972. — Ismerteti: *Bogyirka Emil*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 506—508. l.
- Budapest történetének bibliográfiája. VII. Mutatók. Bp. 1974. — Ismerteti: *Kókay György*. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 381. l.
- Csomor Tibor: Magyarország. Honismereti bibliográfia. I. kötet. Bp. 1972. — Ismerteti: *Hervay Ferenc*. MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 191—193. l.
- Csorba Csaba: A régi Sárrét világa. Békéscsaba 1974. — Ismerteti: *Bényei Miklós*. Kts. 1974. 24. évf. 758—759. l.
- Kis Tamás: Centenárium ajándék: a Budapest Lexikon. [Bp. 1973.] MH. 1974. 7. évf. 39. sz. Mell. III.
- Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok 1—3. füzet. A—F. Bp. 1972—1974. — Ismerteti: *Kókay György*. MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 197—198. l.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája. 1945—1971. Bp. 1973. — Ismerteti: *Láng Péter*. MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 190—191. l.
- A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája. 1705—1945. Bp. 1972. — Ismerteti: *Dörnyei Sándor*. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 379—381. l.; *Fülöp Géza*. ITK. 1974. 78. évf. 1.sz. 121—123. l.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968. Bp. 1971. — Ismerteti: *Kókay György*. MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 194—195. l.
- Munkásmozgalomtörténeti lexikon. Bp. 1972. — Ismerteti: *Gergely Jenő, Stemler Gyula*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 269—272. l.; *Mérey Gy[ula]*. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 253—257. l.; *Papp István*. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 281. l.
- Radó, D. Polycarpus*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp. 1973. — Ismerteti: *Holl Béla*. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 375—377. l.
- Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetátlákban. Bp. 1969. — Ismerteti: *Házi J[enő]*. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 233. l.
- Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor*: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. — Ismerteti: *Kosáry Domokos*. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 356—359. l.; *Nemeskürty István*. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 377—378. l.
- Ulbrich, Karl*: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil: Karten und Pläne. Eisenstadt 1970—72. — Ismerteti: *Bendefy László*. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 141—143. l.; 2. sz. 287—291. l.
- Ulbrich, Karl*: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes VIII/2. Eisenstadt 1972. — Ismerteti: *Bendefy László*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 427—430. l.; *Mollay Károly*. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 382. l.
- Az utópista szocialisták. Bibliográfia. (Összeáll. Lakos Katalin.) Bp. 1973. — Ismerteti: *Láng Péter*. Vt. 1974. 24. sz. 196—197. l.
- Vág Ottóné*: A neveléstörténeti kutatás bibliográfiai forrásai, különös tekintettel a XX. századra. NevtörtFT. 1. 181—206. l.
- Varga Rózsa—Patyi Sándor*: A népi írók bibliográfiája. Bp. 1972. — Ismerteti: *József Farkas*. MK. 1974. 90. évf. 1—2. sz. 178—179. l.
- Vízkelety András*: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. II. Bp. 1973. — Ismerteti: *Mollay Károly*. ALitt. 1974. 16. tom. 3—4. fasc. 357—358. l.
- Wasberg, G. Christie*: Bibliographische Hilfsmittel zum Studium norwegischer Orts- und Landwirtschaftsgeschichte. MgMúz.K. 1971—1972. 495—497. l.

2. Marxizmus — leninizmus

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Engels* [Friedrich] drámája. [Cola di Rienzi c. drámatörredékéről] Nagyvilág. 1974. 19. évf. 10. sz. 1565—1566. l.
- Engels, Friedrich*: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. (Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft.) + A természet dialektikája. (Dialektik der Natur.) (Sajtó alá rend.)

- a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XII, 825 l.
- Engels, [Friedrich]:* Magyarország. — Ungarn. 1848—49. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 165 l., 5 cm.
- Engels szatirikus eposza: „A hit diadala”. Ismerteti: *Kislégi Nagy Dénes*. Világosság. 1974. 15. évf. 8—9. sz. 504—509. l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* Magyarországról. [Válogatott írások.] 3. kiad. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 195 l.
- Lenin, [Vladimir Ivics]:* Megemlékezések, arcképek. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 205 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* (összes művei). 14. köt. 1906. szeptember—1907. február. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XIX, 525 l., 2 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* (összes művei). 40. köt. 1919. december—1920. április. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 471 l., 2 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* (összes művei). 41. köt. 1920 május—november. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XXVII, 639 l., 4 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* (összes művei). 42. köt. 1920 november—1921 március. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XVII, 518 l., 3 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Ivics]* (összes művei). 43. köt. 1921 március—június. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XIX, 532 l., 1 t.
- Marx, Karl:* A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital.) 1. köt. 1. könyv. A tőke termelési folyamata. (Ford. Rudas László, Nagy Tamás.) Kiad., [bev. és kieg.] *Friedrich Engels*. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. V, 870 l.
- Marx, Karl:* A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. (Das Kapital.) 2. köt. 2. könyv. A tőke forgalmi folyamata. (Ford. Nagy Tamás.) Kiad., [bev. és kieg.] *Friedrich Engels*. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1973, Kossuth Kiadó. 512 l.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]:* Marx és Engels Magyarországról. Cikkek, levelek, szemelvények. (Összeáll. Remsei Flóra. Szerk. Kálmán Endre, Lissauer Zoltán.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 315 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 25. köt. (Marx, Karl): A tőke. (Das Kapital.) A politikai gazdaságtan bírálata. Sajtó alá rend., bev. és kieg. *Friedrich Engels*. 3. köt. 3. könyv. (A tőkés termelés összefolyamata. Ford. Nagy Tamás.) (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. V, 931 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 32. köt. Levelek. 1868—1870. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. XII, 885 l., 6 t.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich:* A német ideológia. [Die deutsche Ideologie. + Függelék: Válogatás a szerzők egyéb írásaiból.] (Ford. Kislégi Nagy Dénes.) [Bp.] 1974, M. Helikon—Európa. 796 l.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]—Lenin [Vladimir Ivics]:* Az ifjúságról. [Szemelvénygyűjtemény. Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 311 l.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]—Lenin, [Vladimir Ivics]:* A nőkérdésről és a családról. [Szemelvénygyűjtemény. + Függelék:] (*Zetkin, Clara:* Visszaemlékezések Leninre. [Közread. a] Magyar Nők Országos Tanácsa.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 222 l., 8 t.
- Marx, [Karl]—Engels, [Friedrich]—Lenin, [Vladimir Ivics]:* A sajtóról. [Szemelvénygyűjtemény.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 430 l.

b) *Feldolgozások*

- Agh Attila:* A jövő marxi elméletének alapjai. Világosság. 1974. 15. évf. 8—9. sz. 474—478. l.
- Agh Attila:* A materialista történelemfelfogás születése. A Gazdaság-filozófiai kéziratok történelemfelfogása. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 194 l.
- Asztalos Miklós:* A tudomány termelőerővé válásának elvi-elméleti jelentke-

- zése Marx műveiben. A Agr. 12. 19–16. l.
Dolmányos István: Leninnt búcsúztatták. MH. 1974. 7. évf. 19. sz. 5. l.
Fleischer Júlia—Bécsi Ágnes: Az előfeltevés problémája a marxista filozófiában. Világosság. 1974. 15. évf. 11. sz. 684–688. l.
Forberger, R.: Lenin és az iparstatisztika. Vt. 24. 1974. 151–164. l.
Fotyjjeva, Liggyija: Együtt Leninnel. MN. 1974. 30. évf. 91. sz. 9. l.
Gyurkó László: Ki volt Lenin? Kritika. 1974. 8. sz. 20. l.
Jovcsuk, M. T.: A lenini eszmei-filozófiai örökség és napjaink ideológiai harca. TárstudKözl. 1974. 2. sz. 3–21. l.
Krupszkaja, N[adezsda] K[onsztantinova]: Visszaemlékezések Leninre. (Ford. Pásztor László, Z. Vidor Emma.) 2. bőv. kiad. [Bp.] 1974, Kossuth Kiadó. 515 l.
Müller Antal: Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás. Engels és Lenin természetkoncepciójának történetéhez. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 219 l.
Nemes János: Lenin műhelyében. Nsz. 1974. 32. évf. 16. sz. Mell. 3. l.
Pamlényi Ervin: Lenin politikai végrendelete. MN. 1974. 30. évf. 16. sz. 3. l.
Ripp Géza: Leninizmus — kontra neomarxizmus. Nsz. 1974. 32. évf. 188. sz. Mell. 3. l.
Suki Béla: Heidegger és Marx. Világosság. 1974. 15. évf. 8–9. sz. 494–593. l.
Svéd László: A marxizmus—leninizmus klasszikusai az ifjúságról. IAF. 74–75. 83–108. l.
Vörös Gyula: A szocializmus politikai gazdaságtanának alapproblémája Marx „Grundrissé”-je nyomán. KgSz. 1974. 21. évf. Március. 290–302. l.
- c) *Ismertetések*
- Aszmosz, V. F.*: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. — Ismerteti: *Hont István*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1266–1270. l.
 Marx és Engels levelei. Bp. 1971–1974. — Ismerteti: *Kálmán Endre*. TáSz. 1974. 29. évf. 11. sz. 104–108. l.
 Marx és Engels Magyarországról. Bp. 1974. — Ismerteti: *Alexa Károly*. MH. 1974. 7. évf. 164. sz. 8. l.; *Déner Miklós*. Pártélet. 1974. 19. évf. 8. sz. 90–92. l.; *Gergely András*. TáSz. 1974. 29. évf. 8–9. sz. 136–138. l.; *Glatz Ferenc*. Nsz. 1974. 32. évf. 210. sz. Mell. 5. l.
Szabó Márton: A marxizmus történelemfilozófiai rendszer kezdetéről. [*Agh Attila*: „Az őstörténet aktualitása”. Bp. 1973.] MFSz. 1974. 18. évf. 4–5. sz. 673–676. l.
- Vadász Sándor*: Lenin és a Zimmerwaldi Baloldal. Bp. 1971. — Ismerteti: *Kirschner Béla*. AUSBhist. 14. 353–355. l.
3. **Általános munkák**
- a) *Történelemelmélet. Elvi kérdések*
- Alexa Károly*: Nemzeti hagyomány, irodalmi örökség. MH. 1974. 7. évf. 123. sz. 8. l.
Bloch, Marc: A történelem védelmében. Válogatott művek. (Vál., jegyz.: Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál.) Bp. 1974, Gondolat. 325 l.
 /Társadalomtudományi könyvtár./
Böhm Antal: A középrétegek helye a társadalomban. [Közread. az] MSzMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 229 l.
Castellan, Georges: Lélektan és történelem. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 211–220. l.
Csatári Dániel: Osztály és nemzet. 1–7. MN. 1974. 30. évf. 169. sz. 10. l., 175., 181., 187. sz. 8. l., 191. sz. 7. l., 194., 198., 204. sz. 8. l.
Dilthey, Wilhelm: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok. (Vál., ford., bev. tanulmány és jegyz.: *Erdélyi Ágnes*.) Bp. 1974, Gondolat. 634 l.
 /Gondolkodók./
Dobozy Imre: A korszerű hazafiság. Hozzászólás: Mód Aladár stb. SzHIK. 11–58. l.
Drobnickij, O. G.: A morális tudat szerkezete. TörtF. 251–303. l.
Erényi Tibor: A munkásosztály és szövetségesei. MN. 1974. 30. évf. 275. sz. 9. l.
Fehér Pál, E.: Egy fejezet napjaink ideológiai harcaiból. Kritika. 1974. 11. sz. 3–4. l.
Fehér Pál, E.: A forradalom történelem-szemlélete. Jegyzetek tegnapi és mai viták margójára. Nsz. 1974. 32. évf. 243. sz. 6–7. l.
 A film és a történelem. Vitavez.: Pölöskei Ferenc. OTVGy. 1973. 59–72. l.
Gajdenko, P. P.: Az idő kategóriája a XX. századi Európa polgári történelem-filozófiájában. Tört.F. 90–145. l.
Gulijev, V.—Schmirgeld, J.—Venecanopoulos, V.—Zawadzki, S.: A proletárdiktatúra eszméjének történetéhez. BSzoc. 1974. 17. évf. 7. sz. 62–73. l.
 Hazafiság és internacionalizmus. /A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok./ Vitaülés. Vác-rátóton. 1973. szeptember 26. [Összeáll.] Stier Miklós. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 220–261. l.

- Heidron, Günter*: Az egyetemes és nemzeti történelem kölcsönös viszonyáról. AUDhist. 19/8. 3–14. 1.
- Katona Imre*: Parasztságunk történelem-szemlélete. IéT. 103–124. 1.
- Kendy János*: Szocialista munkásmozgalmak és nemzetiségi kérdés. MN. 1974. 30. évf. 261. sz. 8. 1.
- Király István*: Hazafiság és forradalmiság. [Cikkek, tanulmányok.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 375 1.
- Király István*: Tévesztett viták — valódi viták. Népszava. 1974. 102. évf. 280. sz. 6. és 8. 1.
- Király István*: Vitatott kérdések. Népszava. 1974. 102. évf. 138–139. sz. 6–7. ill. 8–9. 1.
- Kon, I. Sz.*: A nemzeti jellem problémájához. TörtF. 304–346. 1.
- Kon, I. Sz.*: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. TörtF. 175–225. 1.
- Kovács Margit*: Néhány gondolat az állami kényszer történelmi kialakulásáról. TanML. 4. 223–240. 1.
- Köpeczi Béla*: Hazafiság — történettudomány — történelemtanítás. Hozzájárulás: Csátári Dániel stb. SzHIK. 191–248. 1.
- Köpeczi Béla*: Művelődéstörténet és irodalomtudomány. MH. 1974. 7. évf. 157. sz. 8. 1.
- Köpeczi Béla*: A társadalmi kutatás helyzetéről és fejlesztésének problémáiról. MT. 1974. 4. sz. 201–203. 1.
- Köpeczi Béla*: A társadalmi kutatás néhány kérdéséről. MN. 1974. 30. évf. 64. sz. 9. 1.
- Láncos János*: Internacionalista hazafiság. Népszava. 1974. 102. évf. 298. sz. 5. 1.
- Lázár Ernő*: Az ázsiai „földreform” és az ázsiai termelési mód kérdéseiről. Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 18–26. 1.
- Mód Aladár*: Történelemszemlélet — nemzeti egység. MN. 1974. 30. évf. 4. sz. 11. 1.
- Nemes Dezső*: A fasiszmus kérdéséhez. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 3–64. 1.
- Nemes Dezső*: Viták a fasiszmról. Nsz. 1974. 32. évf. 294. sz. Mell. 3. 1.
- Nemeskürty István*: Honvédelmi eszme, kultúra, filmművészet. Hozzájárulás: Kovács András stb. SzHIK. 101–146. 1.
- Nemeskürty István*: Művészet és történelem. OTVGy. 1973. 26–28. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Szocialista nemzeti öntudat — proletár nemzetköziség. TáSz. 1974. 29. évf. 12. sz. 52–60. 1.
- Rádi Péter*: A termelőerők forradalmairól. Világosság. 1974. 15. évf. 8–9. sz. 479–482. 1.
- A rádió és a történelem. Vitavez.: Hanák Péter. OTVGy. 1973. 73–90. 1.
- Rozsnyai Ervin*: Történelem és fonák tudat. 1–3. MFSz. 1974. 18. évf. 2–3. sz. 329–371. 1.; 4–5. sz. 578–610. 1.; 6. sz. 763–790. 1.
- A sajtó és a történelem. Vitavez.: Pam-lényi Ervin. OTVGy. 1973. 91–112. 1.
- Sheedny, Arthur*: A testnevelés történetének filozófiai és szociológiai megközelítéséhez. Testneveléstudomány. 1973. 8. évf. 3. [4] sz. 3–12. 1.
- Szabad György*: A történész felelősségéről. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 3–7. 1.
- Szilágyi Imre*: Hazafiság, mint erkölcsi magatartás. FK. 1974. 11. évf. 1. sz. 40–57. 1.
- „A szocialista hazafiság — cselekvő hazafiság.” Az MSzMP Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása... Nsz. 1974. 32. évf. 240. sz. Mell. 3. 1.
- A televízió, a dokumentum film és a történelem. Vitavez.: Maklai László. OTVGy. 1973. 39–59. 1.
- Tóth Dezső*: Tévesztett hangsúly — történeti hangsúly. Népszava. 1974. 102. évf. 292. sz. 5. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Történelmi népieség és kuruc hagyomány. Kortárs. 1974. 18. évf. 10. sz. 1654–1667. 1.
- Vass Henrik*: Munkásmozgalmak és tudatformálás. PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 21–48. 1.
- Vass Henrik*: Tudatformálás és történelemszemlélet. MN. 1974. 30. évf. 263. sz. 9. 1.
- Wirth Ádám*: A marxista osztálymegközelítés szerepe a szocialista társadalom vizsgálatában. Szakszervezeti Szemle. 1974. 3. évf. 4. sz. 45–54. 1.

b) Módszertani kérdések. A történettudomány története

- Balassa Iván*: Szűcs Sándor, az etnográfus. SzolnMÉvk. 1973. 13–32. 1.
- Balogh András*: Fekete-Afrika gyarmatosítása a modern polgári afrikánisztikában. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 901–914. 1.
- Bársony István*: A zsellér a történetírás tükrében. AUDhist. 16/6. 5–73. 1.
- Bartha Antal*: Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és a magyar őstörténethez” c. cikkhez. [Veres P. cikke, Néprajzi Értesítő 52. szám.] TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 221–229. 1.
- Bellér Béla*: A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 289–325. 1.
- Bellér Béla*: Az egyház a legújabb Dózsa-irodalomban. Vigilia. 1974. 39. évf. 9. sz. 623–627. 1.

- Bencze Géza*: Az üzemtörténetírás és forrásai. MOMÉvk. 1. 73–86. l.
- Bényei Miklós*: Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 348–350. l.
- Bernát István*: Historiográfiai megjegyzések Szebfű Gyula „A számfűzött Rákóczi” című munkájáról. BMEK. 2/1. 154–171. l.
- Berze Nagy János, ifj.*: Dr. Berze Nagy János néprajztudós élete és munkássága. Pécs 1973. Soksz. 89 l.
- Csatári Dániel*: A kelet-európai nemzeti-ségi kérdések történetének hazai kutatásáról. PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 144–155. l.
- Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 289–310. l.
- Deme László*: A tudománytörténeti vizsgálódás elvi kérdéseire. SajnovicsT. 109–112. l.
- Dénes Iván Zoltán*: Egy „dezilluzionálás” önellentmondásai. [Rákóczi-vita, 1914–16.] Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 60–65. l.
- Devecseri Lászlóné*: „Anya Városunk” történetírásának kezdetei. Budapest. 1974. 12. évf. 10. sz. 40–43. l.
- Domonkos Ottó*: A kisiparok néprajzi kutatása. ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 18–37. l.
- Drobnickij, O. G.*: A polgári szociológia és a múlt társadalomfilozófiája. TörtF. 146–174. l.
- Ember Győző*: Csánki Dezső emlékezete. BékÉl. 1974. 9. évf. 2. sz. 295–297. l.
- Emlékezés három nagy szovjet történészre. Szergej Danilovics Szkazkin. Alekszander Andrejevics Guber. Borisz Fjodorovics Porsnyev. Vt. 24. 1974. 181–191. l.
- Erdélyi István*—*Ikonnjyikova, A. E.*: Az etnikum és az etnográfia szovjet elmélete. Vt. 1974. 24. sz. 39–46. l.
- Erényi Tibor*: A munkásmozgalom-történetírás helyzete és feladatai. PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 129–143. l.
- Faltys, A.*: A csehszlovák történetírás és a cseh határmenti területek története 1938–1945. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 406–410. l.
- Ferenzi László*: Voltaire. Les problèmes de la poétique et de l'historiographie. SECL. 55–82. l.
- Fröhlich Ida*: Bibliai legendák a hellenisztikus zsidó történetírásban. Pseudo-Philon latin nyelvű történeti műve. Bp. 1973. Soksz. 106 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Okori Történeti Tanszékeinek kiadványai 6./
- Gergely András*: Ma is vitapartner. Nyolcvan éve született Molnár Erik. MH. 1974. 7. évf. 345. sz. 4. l.
- Gerics József*: A krónikakutatás és az oklevéltan határán. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 281–295. l.
- Glatz Ferenc*: A második világháborús historiográfiai konferencia főbb vitakérdései. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 468–487. l.
- Glatz F[erenc]*: Les principaux sujets débattus par la conférence d'historiographie de la Seconde Guerre mondiale. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 421–445. l.
- Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdéscsoportok és történeti-politikai koncepció. /A fiatal Szebfű Gyula bécsi éveinek történetéből./ TSz. 1974. 17. évf. 396–420. l.
- Gulya János*: A nyelvirokosság tudata a magyar művelődésben és történetben. SajnovicsT. 131–134. l.
- Gulya János*: Östörténet és szemantika. JelSt. 170–174. l.
- Gyarmathy Zsigmond*: A tsz krónikairás módszerei egy ifjúsági honismereti szakkör alapján. Módszertani levél. Nyír-egyháza 1974. Soksz. 40 l.
- /Honismereti módszertani füzetek 1./
- Hanák Péter*: A kiegyezés historiográfiájához. 2. rész. Valóság. 1974. 17. évf. 12. sz. 11–28. l.
- Hanák Péter*: A kultúrtörténeti szintézis problémái. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 447–453. l.
- Hegyi K[lára]*: Historique de la naissance d'une légende. La question des colonies hongroises en Provence /XVIe siècle/. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 183–189. l.
- Horváth Pál*: Tudománytörténeti kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974. Közgazd. és Jogi Kiadó. 502 l.
- Hölvényi György*: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 232–248. l.
- Irmscher, Johannes*: Heinrich Schliemann und die klassische Altertumwissenschaft heute. AClassD. 9. 111–119. l.
- Iszlamov, Tofik*: A szintézishez vezető út. Nsz. 1974. 32. évf. 222. sz. Mell. 5. l.
- Jerofejev, N. A.*: L. Namier helye a polgári történetírásban. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 476–485. l.
- Jeszenszky Géza*: C. A. Macartney és a magyar történelem. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 79–82. l.
- Jordáky Lajos*: Erdélyi önéletrajzok. Em-lékirók. Népszava. 1974. 102. évf. 144. sz. 8. l.
- Juhász Gyula*: Politikai- és diplomácia-történeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 312–329. l.
- Juhász József*: A tudománytörténeti vizsgálatok egyes problémái. SajnovicsT. 103–106. l.

- Kardos T[ibor]*: Erasmus-Bild früherer und heutiger Generationen. AUSBlass. 1. 121–133. 1.
- Kiss Endre*: A „vidám apokalipszis” szociológiája. Hermann Broch monarchia-képe. Világosság. 1974. 15. évf. 7. sz. 403–409. 1.
- Karabljev, J. I.*: A szovjet történetírás a Szovjetunió részvételéről a kelet- és délkelet-európai országok új típusú fegyveres erőinek kialakításában, a második világháború idején. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 376–379. 1.
- Komoróczy Géza*: Irodalmi hamisítványok: adalékok az ókori keleti kultúrák utóéletéhez a XIX–XX. században. Helikon. 1974. 20. évf. 2. sz. 154–166. 1.
- Kon, I. Sz.*: Történelem és szociológia TörtF. 226–250. 1.
- Konieczny, A.*: A második világháború historiográfiája a külföldi kényszer munkások ellenállásáról a Harmadik Birodalom hadigazdálkodásában. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 440–442. 1.
- Korotkov, G. I.*: A hamisítók élesapata. /Az Egyesült Államok hadtörténeti irodalma./ NHH. 23–131. 1.
- Kosáry Domokos*: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 436–446. 1.
- Koszolapov, R.*: A fejlett szocializmus elméletének módszertani problémái. B-Szoc. 1974. 17. évf. 9. sz. 66–74. 1.
- László Gyula*: Beszélgetés a művészetéről és a régészetéről. Népszava. 1974. 102. évf. 162. sz. 6. 1.
- László Gyula*: Szófejtés és régészet. Népszava. 1974. 102. évf. 233. sz. 8. 1.
- A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 436–475. 1.
- Makkai László*: Művelődéstörténet mint értékrendszerek története. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 429–436. 1.
- Marjanovič, J.*: A jugoszláv történetírás a háborúról és a forradalomról. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 402–405. 1.
- Markuš, Michal*: Gemeinsame Forschungsprobleme der Entwicklung von Landwirtschaft und Ernährung. MgMúzk. 1971–1972. 277–282. 1.
- Mercalov, A. N.*: A hitlerizmus rehabilitációja. /A második világháborúról szóló újnáci irodalom a Német Szövetségi Köztársaságban./ NHH. 301–366. 1.
- Merei Gyula*: Strukturátörténet-kutatás az NSzK polgári történetírásában. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 88–117. 1.
- Merei Gyula*: Strukturátörténet-kutatás. Kiütkeresés az NSzK polgári történet-tudományának válságából. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 131–144. 1.
- Mickun, N. I.*: A spanyol történetírás a XVIII. század történetéről. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 931–940. 1.
- Mihova, Chr.—Toskova, V.*: A bolgár történetírás és a délkelet-európai nemzetközi kapcsolatok kérdése, valamint Bulgária külpolitikája a második világháború alatt. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 394–401. 1.
- Miller, I. Sz.*: Közép- és Délkelet-Európa népeinek fejlődése a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet idején, mint a komplex történeti összehasonlító tanulmányozási mód egyik problémája. Vt. 1974. 24. sz. 3–17. 1.
- Molnár Anikó, F.*: A helytörténeti kutatások módszertani kérdése. KMHF. 2. 3–16. 1.
- Mosser, Alois*: Fragestellungen und Methoden der agrarhistorischen Forschung in Österreich seit dem Ende des zweiten Weltkrieges. MgMúzk. 1971–1972. 489–494. 1.
- Niederhauser Emil*: A kultúrtörténet kérdéséhez. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 421–429. 1.
- Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. /Az összehasonlító történetírás módszertanához./ TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 245–256. 1.
- Nyelvünk és kultúránk. Anyanyelvi konferencia, 2. Szombathely, 1973. július 29.–augusztus 4. ([Rend.] a Magyar Nyelv Baráti Köre, Előkészítő Bizottság. [Előadások és hozzászólások.] Szerk. Imre Samu.) Bp. (1973.) 378 1.
- A kötet tartalmából:
Ránki György: A magyar történettudomány időszerű kérdései. 326–339. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A kapcsolatok jelentősége. Nsz. 1974. 32. évf. 222. sz. Mell. 5. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Közös dolgaink a történelem-kutatásban. ÉIÍr. 1974. 18. évf. 38. sz. 3–4. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A magyar történettudomány 25 éve. MRTT. 17–35. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Egy nagy marxista tudósra emlékezve. Molnár Erikéről... Nsz. 1974. 32. évf. 292. sz. 6–7. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Új történelmünk, új történetírásunk. MH. 1974. 7. évf. 355. sz. 18–19. 1.
- Pacor, M.*: Az olasz történetírás a második világháborúról a Duna völgyében és a Balkánon. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 411–428. 1.
- Pamlényi Ervin*: A forradalmi romantika nagy historikusa [Jules Michelet]. MN. 1974. 30. évf. 46. sz. 10. 1.

- Pamlényi Ervin*: A historiográfia tárgyáról és módszeréről. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 552—557. 1.
- Pamlényi Ervin*: A polgári alkotmányosság ideológusa. Guizot — a forradalom és a reakció között. MN. 1974. 30. évf. 214. sz. 4. 1.
- Pamlényi Ervin*: Vázlat Molnár Erik arcképéhez. MN. 1974. 30. évf. 293. sz. 9. 1.
- Párducz Mihály*: Ergebnisse der Urgeschichtsforschung in Ungarn 1953—1968. AAR. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 205—227. 1.
- Peschka Vilmos*: Thibaut és Savigny vitája. AJ. 1974. XVII/3. 353—381. 1.
- Pintér István*: Adalékok a magyar ellenállási mozgalom historiográfiájához. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 330—338. 1.
- Ránki György*: Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 289—311. 1.
- Romanovszkij, N. V.*: A Szovjetunió megalkulásának néhány problémája a legújabb polgári történetírásban. Vt. 1974. 24. sz. 19—38. 1.
- Ságvári Ágnes*: Összehasonlító várostörténet és a levéltárak. LSz. 1974. 21. évf. 2—3. sz. 353—358. 1.
- Schumann, W.—Wappler, A.*: Második világháborús történeti irodalom az NDK-ban. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 356—371. 1.
- Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.* 13. Red.: Endre Iglói, Ferenc Papp. Debrecen 1974. 165 l.
- A kötet tartalmából:
Király N[ina]: Kul'tura pol'szkogo Proszvescsenija v isztoriografii XVIII. veka. 75—100. 1.
- Stier Miklós*: Legújabb helytörténet-írásunk elvi-módszertani kérdéseire. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 941—954. 1.
- Szabó Ágnes*: A munkásmozgalom története kutatásának problémái. MRTT. 47—52. 1.
- A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozion. Budapest, [1969]. Tézisek és hozzászólások. Sajtó alá rend. Voigt Vilmos. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 133 l.
- Szemplelet, módszer és eredmény Batty Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában. [Írták:] *Balassa Iván, Balogh István, Barabás Jenő, Filep Antal, Hoffmann Tamás, Kisbán Eszter, Kósa László, Kovács Ágnes, K. Kovács László, Kresz Mária, Szabó T. Attila, Tálasi István, Hristo Vakarelski és Vargha László.* ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 111—194. 1.
- Szentmihályi Imre*: Pálóczi Horváth Ádám göcseji kutatásai. ZGy. 2. 71—84. 1.
- Szerdahelyi István*: India és az emberiség emlékezete. Helikon. 1974. 20. évf. 2. sz. 177—183. 1.
- Szilágyi János*: Honismeret és régészet. Bp. 1973, NPI. Soksz. 75 l., 14 t. /Honismereti útmutató szakkörvezetők számára 15./
- Szóllósy Éva, B.—Varga Dénes*: Elektronische Datenverarbeitung von feudalen Güterkonskriptionen. MgMúzk. 1971—1972. 157—160. 1.
- Takács Péter*: A Deák Ferenc történelmi szerepéről alkotott ítélet változásai a közoktatásban. AANyír. 5/5. 5—20. 1.
- Útmutató az üzemtörténeti adatgyűjtéshez és az üzemi krónikáirához. Szerk. Tőkegy Károly. Nyíregyháza 1973. Soksz. 43 l.
- Vág Ottó*: A hazai neveléstörténeti kutatás helyzete és problémái. NevtörtFT. 1. 145—180. 1.
- Vargyai Gyula*: Jogtörténetírás Magyarországon. /1969—1971./ JogtörtTan. 3. 281—284. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 915—930. 1.
- Vidorov, I. J.—Kartasov, N. T.*: A müncheni egyezmény fehérre mosása. /Nagy-Britannia hadtörténeti irodalma./ NHH. 132—213. 1.
- Zaharia, G.—Unc, G.—Ilie, P.—Iani, B.*: A román történetírás Közép- és Délkelet-Európának a második világháború elbűstésén és a háború alatt betöltött szerepéről. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 379—393. 1.
- Zvenovszk, A. Sz.*: Mentségek keresése /Franciaország hadtörténeti irodalma./ NHH. 214—300. 1.

c) Történeti segédtudományok

- B. P.*: Általános levéltári cím- és névtár. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 223—237. 1.
- Béres András*: Tekerőlant ábrázolása XVII. századi címerben. ET. 1974. 85. évf. 2—3. sz. 352—354. 1.
- Bezeredy Győző*: Baranya megye községeinek feudális-kori pecsétjei. BarÉvk. 1972. 147—194. 1.
- Bogdán István*: Vízjellel az irathamisítás ellen. Papripar. 1974. 18. évf. 1. sz. 30—36. 1.
- Dankó Imre*: Adalékok a régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez. HOMÉvk. 12. 321—356. 1.
- Ede, J(effery) R.*: Módszertani-gyakorlati segítség a levéltárak fejlesztéséhez:

- a támogatást nyújtó országok szempontjai. Bp. 1973. Soksz. 62 l.
- Fekete Antal*: Keresztneveink, védőszentjeink. Bp. 1974. Ecclesia. 261 l.
- Gerelyes Ede*: A fénykép szerepe a történeti muzeológiában. MMMKözl. 1974. 3. sz. 3–22. l.
- Héri Vera, G.*: Budapest érmeiken. Budapest. 1974. 12. évf. 6. sz. 20–21. l.
- Hetés Tibor*: Az ipar- és agrártörténeti muzeológia kérdései a történész-muzeológusok konferenciáján. MMMKözl. 1974. 1. sz. 3–8. l.
- Horváth Jánosné*: A ceruza és alkalmazása az ügykezelésben. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 381–408. l.
- Horváth Miklós*: A várostörténeti muzeológia néhány főbb kérdése. Budapest. 1974. 12. évf. 2. sz. 16–17. l.; TanBp. M. 20. 247–252. l.
- Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder. Budapest, 23–25. April, 1974. [Org.]: Forschungsgruppe für Altunterschiedsenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften; Lehrstühle für Altorientalische und für Alte Geschichte der Eötvös Loránd Universität. Zusammenfassung der Vorträge. Hrg.: E[rnő] Gaál, G[éza] Komoróczy. Bp. 1974. Soksz. 95 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 8./
- Jakab Sámuel—Városi György*: Az Anonymus kódex 1/a lapjának optikai és fotografiai feltárása. /Eredmények és lehetőségek./ MSH. 1. 61–80. l.
- Kelényi Ákosné—Völgyi Lajosné*: Korok és betűk. MG. 1974. 18. évf. 5. sz. 63–71. l.
- Kerekes Zoltán*: Nemzeti zászlónk története. Nsz. 1974. 32. évf. 52. sz. Mell. 9. l.
- Kovács I[stván]*: Paleográfiai sajátosságok felhasználásának lehetősége a szövegző és a kéz azonosításában. MNy. 19. 89–115. l.
- László Gyula*: Nyelvtudomány és régészet. JelSt. 333–337. l.
- Leányfalusi Károly—Nagy Ádám*: Magyarország fémpénzei. A budapesti Állami Pénzverő pénzei. 1926–1927. Bp. 1974. Soksz. 71 l.
- /Az éremgyűjtők kiadványsorozata 3. csop. Újkori pénzek 9./
- Mártonfi Ferenc*: A koreai írás története és szerkezete. Keletkutatás. 1973. 113–146. l.
- Nyulásziné Straub Éva*: A rendezés és segédletkészítés néhány kérdése az NDK levéltáraiban. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 169–176. l.
- Órszigethy Erzsébet*: Térképek. — Papírpénz. PapírV. 81–94. l.
- Papp Tibor*: A kép-, hang-, filmdokumentumokról és audiovizuális archívumokról. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 5–11. l.
- Pekár Zsuzsa*: Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel. Arsdec. 2. 17–32. l.
- Prasad, S. N.*: Módszertani segítség a levéltárak fejlesztéséhez: a fejlődő országok szempontjai. (Technical assistance for development of archives: viewpoint of developing countries.) Bp. [1973]. Soksz. 57 l.
- Schneider Miklós*: A füleki járási cs. kir. vegyes szolgabíróóság 1854–1860. évi irataiban végzett próbaselejtezés tapasztalatai. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 46–49. l.
- Scholz Tamás*: Anyagvédelem az NDK levéltáraiban. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 176–192. l.
- Sebestyén István*: Csongrád város címere. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 1. sz. 36–50.
- Szentpétery Imre*: Oklevéltani naptár. [Bp.] 1921, M. Tud. Akad. [Hasonmás kiadás.] Bp. 1974, Akad. Kiadó. 135 l.
- Szilágyi Miklós*: Az archivális fényképek helytörténeti és néprajzi forrásértéke. MMMKözl. 1974. 3. sz. 23–35. l.
- Szölke Anna—Szölke Béla*: Az időszámítás naptáraink tükrében. TechnSz. 1973–1974. 199–205. l.
- Tirnitz József*: Az abszolutizmus kori bíróági iratanyag selejtezhetsége. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 24–45. l.
- Tóth András*: Orvostörténelem az érme hátlapján. OHL. 1974. 115. évf. 50. sz. 2997–2999. l.
- Tóth Bálint*: A papír előtti világ. PapírV. 34–37. l.
- Vadász Géza*: A Fejér megyei tiszti főügyészi iratok rendezése 1800–1850. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 273–288. l.
- Vásáry István*: A rovásírás-kutatás ma. MH. 1974. 7. évf. 25. sz. Mell. I. l.
- d) *Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz. Kartográfia*
- Bellovai Barnabás*: A dömösi adománylevél hely- és víznevei. TataHOKM. 4. 233–238. l.
- Bellovai Barnabás*: „Határleírása Dömös adóközségnek”. TataHOKM. 4. 227–232. l.
- Bihari József*: Szlav eredetű helynevek az ún. Tiszaháti területen. AAg. 11. 235–244. l.
- Dienes Erzsébet*: Földrajzi nevek az Érdy-Kódexből. AUSEt. 17–18. 198–220. l.

- Európa az első világháború idején. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Vállalat. Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Sinkovics István stb. [2. kiad.] Bp. 1973. Soksz. 2 csatl. térk.: 73 × 98 cm. — 2 mt.
- Hajdú Mihály*: Utcanevek vallatása. Budapest. 1974. 12. évf. 12. sz. 16—17. l.
- Hanió Sándorné*: Vas megye népesedési helyzete. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 168—181. l.
- Inczei Géza*: Határneveink jelentésének szerepe a lokalizálásban. JelSt. 219—223. l.
- Inczei Géza*: A Szeged környéki határnevekben élő személynevek néhány tanúsága. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 3. sz. 211—218. l.
- Király Lajos*: Történeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben. Somogy. 1974. 2. sz. 91—99. l.
- Kóhegyi Mihály—Solymos Ede*: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratosa Helynévtárban. Baja 1973. 92 l. /A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 21./
- Magyarország. 1526—1606. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Vállalat. Tud. szerk. biz.: Erényi Tibor, Hahn István stb. [2. kiad.] Bp. 1973. Soksz. 2 csatl. térk.: 75 × 101 cm.
- Magyarország a XVIII. században. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Vállalat. Szerk. biz.: Erényi Tibor, Sinkovics István stb. [2. kiad.] Bp. 1973. Soksz. 2 csatl. térk.: 77,5 × 106 cm.
- Markó Imre Lehel*: Zalai helynévfeltéti problémák /Kanizsa, Túrje, Egerszeg/. ZGy. 2. 3—16. l.
- Az ókori Görögország. /Hellas./ I. e. VIII.—IV. század. [Készítette és kiad.] Kartográfiai Vállalat. Tud. szerk. biz.: Gálós Tibor, Hahn István stb. [2. kiad.] Bp. 1973. Soksz. 2 csatl. térk.: 77,5 × 109 cm. és 2 csatl. térk.: 76 × 50 cm. 3 mt.
- Somogy megye földrajzi nevei. (Szerk. Papp László, Végh József.) [Közread. a] Somogy Megyei Tanács. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 1174 l., 9 térk.
- Süli-Zakar István*: Szabolcs-Szatmár településföldrajzi vázlata. SzSzSz. 1974. 9. évf. 2. sz. 87—104. l.
- Szabady Egon*: The population of Hungary. [Bp. 1974], Stat. Kiadó. Soksz. 154 l.
- Szabó József*: Nagykönyi község földrajzi nevei. AUSEt. 17—18. 176—197. l.
- Tomaj Ferenc*: Győr utcái és terei /Szabadhegy/. Arrabona. 16. 244—264. l.
- Vörös Károly*: Újkori történelem földrajzi nevekből. Somogy. 1974. 3. sz. 98—100. l.
- Zsolt Zsigmond*: Bakonya község földrajzi nevei. (Gyűjtötte és közzéteszi —.) [Kiad a] Baranya Megyei Levéltár. [Pécs] 1974. Soksz. 60 lev.
- Zsolt Zsigmond*: Boda község helynevei. BarÉvk. 1972. 459—484. l.
- e) *Ismertetések*
- Bakos József—Fekete Péter*: Eger és Felénemet földrajzi nevei I—II. Eger 1973. — Ismerteti: *Kovács Béla*. Archivum. 2. 1974. 107—110. l.
- Bloch, Marc*: A történelem védelmében. Bp. 1974. — Ismertetik: *Madaras Éva*. Alföld. 1974. 25. évf. 7. sz. 109—110. l.; *Ránki György*. MH. 1974. 7. évf. 107. sz. Mell. II—III. l.; *Szakály Ferenc*. Valóság. 1974. 17. évf. 6. sz. 98—100. l.; *Várnai András*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 974—977. l.
- Csugajev, D. A.*: Archeográfia és forráskutatás. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Szinkovich Mária*. LSz. 1974. 21. évf. 2—3. sz. 445—454. l.
- Dax M[argit]—Éry I[stván]—Mithay S[ándor]—Palágyi Sz[ilvia]—Torma I[stván]*: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás. Bp. 1972. — Ismerteti: *Makkay János*. AAr. 1974. 26. tom. 3—4. fasc. 430—432. l.; *Tóth Endre*. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 95—96. l.
- Genealogica et Heraldica. Szerk. Franz Gal és Hanns Jäger-Sunstenau. Bd. I—II. Wien 1970. — Ismerteti: *Kállay István*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 424—426. l.
- Hajdú-bihari kéziratok térképek. Debrecen 1972. — Ismerteti: *Solymosi László*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 993—995. l.; AH. 1974. 20. tom. 3—4. sz. 463—465. l.
- A helytörténetírás levéltári forrásai. I. köt. 1848-ig. II. köt. 1849—1944. Szerk. Komoróczy György. Debrecen 1972. — Ismerteti: *Farkas Gábor*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 519—523. l.
- Király István*: Hazafiság és forradalmiság. Bp. 1974. — Ismertetik: *Aléza Károly*. MH. 1974. 7. évf. 228. sz. 10. l.; *Bécsy Tamás*. Jelenkor. 1974. 18. évf. 12. sz. 1131—1134. l.; *Falus Róbert*. Kritika. 1974. 11. sz. 12. l.; *Görömbői András*. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 10. sz. 58—61. l.; *Jávorszky András*. Somogy. 1974. 4. sz. 124—125. l.; *M. Szabeni Géza*. Népszava. 1974. 102. évf. 203. sz. 8. l.
- Mező A[ndrás]—Németh P[éter]*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára. Nyiregyháza 1972. — Ismerteti: *Kóhegyi Mihály*. AAr. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 230—231. l.
- Müller R[óbert]*: Régészeti terepbejárások a göcseji „Szegec” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaeger-

- szeg 1971. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AAr. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 229—230. 1.
- Nagy Ferenc*: A munkásmozgalom-történetírás hatékonyságáról. (*Bassa Endre, Botos János, Deme Péter, Hanák Péter, Kurucz István, Labádi Lajos, Mérei Gyula, Nemes Dezső, Pölöskei Ferenc, Sipos Levente, Szabó Ágnes* felszólalása.) PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 156—168. 1.
- Neubecker, Ottfried*: Kleine Wappenfibel. Konstanz 1969. — Ismerteti: *Bertényi Iván*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 426—427. 1.
- Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. — Ismertetik: *Balassa Iván*. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 631—634. 1.; *Bárdosi László*. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 295—298. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A pozitivisták történetelmélet a magyar történetírásban. I—II. Bp. 1973. — Ismertetik: *byp*. MH. 1974. 7. évf. 129. sz. 6. 1.; *Dénes Iván Zoltán*. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 179—184. 1. és Tiszatáj. 1974. 28. évf. 2. sz. 78—82. 1.
- Wrigley, E. A.*: Népesedés és történelem. Bp. 1974. — Ismertetik: *Andorka Rudólf*. Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 109—111. 1.; *Gálüzky Éva*. Nsz. 1974. 32. évf. 207. sz. 7. 1.
- Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. — Ismerteti: *Papp László*. ZT. 1974. 1. sz. 170—175. 1.
- 4. Gyűjteményes munkák**
- a) *Többszerzős tanulmánykötetek*
- [A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban.]
- Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis*. (A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.) Tom. 5/[5]. Marxizmus—leninizmus, történettudomány. Szerk. Hársfalvi Péter. Nyiregyháza 1973. 68 l.
- Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis*. (A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei.) Tom. 5/[7]. Pedagógia — pszichológia. Szerk. Almásy György. Nyiregyháza 1973. 103 l.
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. Tom. 9. 1973. (Ed.: Stephanus Borzsák, Johannes Sarkady.) Debrecen 1973. 119 l.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series histo-*
- rica*. 16. 1973. Magyar történelmi tanulmányok. 6. (Szerk. Szendrey István.) Debrecen 1973 (1974). 92 l.
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Sectio historica*. 19. Egyetemes történelmi tanulmányok. 8. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen 1974. 84 l.
- Acta Universitatis Szegedienis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus*. 13. (Szerk. Rác János.) [Kiad. a Szeged, József Attila Tudományegyetem.] Szeged 1974. 102 l.
- Az Agrártudományi Egyetem közleményei. 1973. (Szerk. Manczel Jenő, Soós Pál.) [Bp.] 1973, Mezőgazd. Kiadó. 590 l.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis*. Az István Király Múzeum évkönyve. 13. 1972. (Szerk. Fitz Jenő. Kiad. a Fejér Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Székesfehérvár 1974. 325 l., 6 t. /Az István Király Múzeum közleményei. C. sor. 13./
- Angol filológiai tanulmányok. Hungarian studies in English. 8. (Szerk. Katona Anna.) Debrecen 1974. 105 l. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének kiadványai./
- Az Angol Tudományos Diákkör évkönyve az 1973—74. tanévben. (Szerk. Dávidházi Péter, Földényi László.) Bp. 1974. Soksz. 198 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio classica*. Tom. 1. (Gen. ed.: [mre] Trencsényi-Waldapfel, J[ános] Harmatta.) Bp. 1972 [1974]. 133 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica*. Tom. 14. (Red.: [István] Diószegi.) Bp. 1973. 364 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica moderna*. Tom. 4. Études sur le Moyen Age. Red. Otto Süpek. Bp. 1973. 142 l.
- Az Arany János Általános Iskola és Gimnázium évkönyve. [1973—1974.] (Szerk. Gergely Ferenc, G. Cseres Judit, Lux Alfrédné.) Bp. 1974. 302 l.
- Arrabona. (A Győri Xantus János Múzeum évkönyve.) 16. (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1974. 384 l.
- Ars decorativa* (Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve). 2. (Red.: Imre Jakabffy.) Bp. 1974, NPI. 243 l.
- Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1972. (Szerk.

- Szita László.) Pécs 1973. 483 l., 1 térk.
- A Békés megyei múzeumok közleményei. 2. (Szerk. Dér László. Közrem. Maráz Borbála, Nagy Gyula, G. Vass István.) [Közread. a] Békés Megyei Múzeumi Igazgatóság. Békéscsaba 1973. 265 l.
- Budaörsi füzetek. [19]73. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Budaörsi-úti Kollégiumának tudományos kiadványa. ([Szerk.] Ráth Szabolcsné.) Bp. 1973. Soksz. 368 l.
- Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 23. Szerk. Tarjányi Sándor. ([Közrem.] Lócsy Erzsébet, Wellner István.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 287 l.
- A Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékesportjának közleményei. Főszerk.: P. Kovács Gizella 2. évf. 1974. 1-2. sz. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 206 l.
- Comenius and Hungary. Essays. Ed.: Éva Földes, István Mészáros. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 175 l., 30 t.
- Congressus Internationalis Historiae Artis Medicinae, 24. Budapest, 25-31 August, 1974. [Org.]: Société Internationale d'Histoire de la Médecine. Abstracts. [Bp. 1974. Kossuth Kiadó.] Soksz. 300 l.
- A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati.) 1972. (Szerk. Dankó Imre. Közrem. Módy György, Újváry Zoltán.) Debrecen 1974. 663 l., 1 t., 4 térk.
- Dolgozatok a feudális művelődéstörténet köréből. (Szerk. Klaniczay Gábor, Pajkossy Gábor, Ring Éva.) Kiad. a Bölcsésztudományi Kar, Feudáliskori Egyetemes Történeti Diákkör. Bp. 1974. Soksz. 240 l.
- Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. 11-12. (Szerk. Köves József.) Eger 1973-1974. 474, 582 l.
- Az Egri Múzeum évkönyve. Annales Musei Agriensis. 11-12. (1973-1974.) (Szerk. Bakó Ferenc. [Közrem.] Korompai János.) Eger 1974. 430 l., 9 t., 1 térk.
- Embernevelés. A Győri Tanítóképző Intézet tanárainak pedagógiai tanulmányai. 4. Szerk. Baksa József. Győr 1973. Soksz. 254 l.
- Étjudü o Vengrii. Tom. 8-9. (Red. István Darvasi.) Bp. 1973-1974. Corvina. 231 l., 8 t.; 183 l., 8 t.
- Évkönyv. 1973/74. Szerk. Scheiber Sándor. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselése. Bp. 1974. 382 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez.) A Fejér Megyei Levéltár évkönyve. 7. (Szerk. Farkas Gábor. [Közrem.] Makkay János.) Székesfehérvár 1973. 353 l., 1 t.
- A felszabadulás és a népi demokratikus újjászülés kezdetei Győr, Moson és Sopron megyékben. 1944-1945. /Segédanyag a pártoktatás számára./ (Fel. szerk.: Terjék Istvánné.) [Kiad.] MSzMP Győr-Sopron Megyei Bizottság. Győr 1974. 144 l.
- Folia archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 25. (Szerk. Sárdy Judit.) Bp. 1974. 262 l., 1 t.
- Folia historica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 2. (Szerk. biz.: Bánkúti Imre, Rózsa György stb.) Bp. 1973. 350 l.
- Forradalomban, háborúban. [Életrajzgyűjtemény.] (Szerk. Hetés Tibor.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó - Zrínyi Kiadó. 274 l.
- Földtani tudománytörténeti évkönyv. A Magyarhoni Földtani Társulat Tudománytörténeti Szekciójának időszakos kiadványa. 2. 1973. Szerk. Allodiatoris Irma, Bogsch László, Csiky Gábor. Bp. 1974. Soksz. 61 l.
- A Hajdúsági Múzeum évkönyve. 1. (Szerk. Bencsik János.) Hajdúböszörmény 1973. 189 l., 2 térk.
- /A Hajdúsági Múzeum kiadványai 6./
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Otto nominati. 12. 1973. (Szerk. Szabadfalvi József. Közrem. Bodó Sándor.) Miskolc 1973. 607 l.
- A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. 1974. Közéleti Grezsa Ferenc. Hódmezővásárhely 1974. 114 l., 2 térk.
- A Hymnus költője. Tanulmányok Kőlcseyről. (Szerk. Lukácsy Sándor.) [Kiad. a] Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács. [Nyíregyháza] 1974. 72 l.
- Idő és történelem. Marót Károly emlékkonferencia. (Budapest, 1973. június 6-8. Rend. Magyar Néprajzi Társaság; Nemzetközi Vallástörténeti Társaság; Magyar Nemzeti Bizottság.) Előadások. (Szerk. Kákossy László, Gaál Ernő.) Bp. 1974. Soksz. 217 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványa 7./
- Ifjúsági aktivisták fóruma. [19]74-75. (Fel. szerk.: Németh Ilona.) Bp. 1974, Ifj. Lapkiadó. 287 l.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Annales Musei de Jano Pannonio nominati. 14-15. /1969-1970./ Szerk. Mándoki László. Pécs 1974. 376 l., 24 t., 6 térk.

- Jelentéstan és stilsztika. [Magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusa. 2.] (Szeged, 1972. augusztus 22—25.) [Rend. a Magyar Nyelvtudományi Társaság.] Előadások. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Sziűts László. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 685 l.
/Nyelvtudományi értekezések 83./
- Jogtörténeti tanulmányok. 3. (Szerk. Csizmadia Andor.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 289 l.
- Keletkutatás. Tanulmányok az orientalisztika köréből. 1973. (Szerk. Kara György, Terjék József.) [Közread. a] Kőrösi Csoma Társaság. Bp. 1974. Soks. 171 l.
- Komárom megyei honismereti füzet. (A Hazafias Népfront Komárom Megyei Elnöksége mellett működő Honismereti Bizottság tájékoztatója.) 2. sz. Kiad. a Komárom Megyei Tanács, Továbbképző Intézet. Tata 1974. Soks. 176 l.
- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 384 l.
/Memoria saeculorum Hungariae 1./
- Lóra csikós! Hortobágyi Nemzetközi Lovasnapok. 1965—1974. (Szerk. Szöllösi Gyula.) [Kiad. a] Hortobágyi Intéző Bizottság. (Debrecen) 1974. 223 l.
- A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Magyar—Román Történeztudományi Bizottság. [Ülés.] Budapest, 1971. július 1—5. [Előadások.] (Szerk. Csatári Dániel.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 108 l.
- A Magyar Kommunista Párt szervezeti fejlődése Hajdú és Bihar megyében. 1944—1948. (Szerk. Serflek István. [Közread.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Hajdú-Bihar Megyei Bizottság.) Debrecen 1974. 251 l.
- A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1971—1972. Szerk. Wellmann Imre. Bp. 1973. 501 l., 3 térc.
- Magyar munkásszociográfiák. 1888—1945. (Szerk. és bev. Lútván György. Közrem. Dávid János, Lackó Miklós stb. Jegyz. Várady Géza.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 446 l.
- Magyar műemlékvédelem. 1971—1972. (Szerk. biz.: Dercsényi Dezső, Entz Géza stb.) Bp. 1974. 411 l., 2 t.
/Az Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 7./
- A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve. 2. (Főszerk. Pogány Ö. Gábor.) Bp. 1974, Képzőműv. Alap. 271 l., 5 t.
- Magyar nyelvjárások. 19. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének évkönyve.) Szerk. Kálmán Béla, Sebestyén Árpád. Debrecen 1973. 164 l., 2 t.
- A Magyar Olajipari Múzeum évkönyve. 1. köt. 1969—1974. (Szerk. biz.: Bándi József, Bence Géza stb.) Zalaegerszeg 1974. 447 l., 3 t., 6 térc.
/A Magyar Olajipari Múzeum közleményei 2./
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1971/2.; 1972—73/1. (Szerk. Trogmayer Ottó.) Szeged 1974. 212 l., 6 t., 2 térc.; 327 l., 2 t., 2 térc.
- MSzMP Szolnok Megyei Bizottság Oktatási Igazgatóságának évkönyve. 1974. (Szerk. Ungor Tibor.) (Szolnok 1974), Szolnokm. Lapkiadó. 147 l.
- A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében. 1870—1918. (Fel. szerk.: Suri Károly.) [Közread. a] MSzMP, Somogy Megyei Bizottsága. Kaposvár 1973. 431 l., 8 t.
- Múzeumi levelek. 20—21. [Kiad. a] (Szolnok, Damjanich János Múzeum.) Szolnok 1974. Soks. 79 l.
- Műveltség és hagyomány. *Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae.* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve.) 15., 16. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Szerk. Gunda Béla. Közrem. Szabados József, Újvári Zoltán. Debrecen 1972—1974. 370 l.
- Nagy hazugság a háborúról. (Bol'saja lozs' o vojne.) A második világháborúról szóló legújabb burzsoáz történeti művek bírálata. (Szerk. V. A. Szekisztov. Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 395 l.
- Néprajz és nyelvtudomány. 17—18. (Szerk. Ferenczi Imre, Hajdú Péter, Nyiri Antal.) Szeged [1973]. 321 l., 1 térc.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./
- Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 55. 1973. (Szerk. Szolnok Lajos.) Bp. 1974. 200 l.
- Neveléstörténeti források és tanulmányok. 1. (Szerk. Vág Ottó.) Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 217 l.
/Pedagógiai források 8./
- Nógrád megyei múzeumi közlemények. 20. 1974. (Szerk. Dömszky Alajos, Molnár Pál.) [Kiad. a] Nógrád Megyei Múzeumi Igazgatóság. [Salgótarján 1974.] 297 l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1970—1971. (Fel. szerk.: Németh Mária.) Bp. 1973. 443 l.
- Ötszáz estendő. Tizenegy írás a félévezredes magyar nyomdászatról. [Bp.] 1974, M. Helikon — Európa. 124 l.
/Magyar tipográfia 4 [5]. /

- A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a XVI—XIX. században. Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion. Kőszeg, 1972. (július 3—8.) (Rend. Vas Megyei Tanács; Kulturális Kapcsolatok Intézete; Magyar Történelmi Társulat.) [Előadások.] Szombathely 1974. 277 l.
A kötet cikkei magyar és német nyelven is.
- A papír világa. Antológia. [Cikkek, versek, riportok.] (Szerk. Csepeli Szabó Béla.) Bp. 1974, Tancsics Kiadó. 380 l.
- Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv. 1774—1974. (Szerk. Fényes Miklós.) Pécs 1974. 218 l.
- Pedagógiai tanulmányok. Győr-Sopron megyei pedagógusok díjnyertes pedagógiai munkái. 3. (Vál. és szerk. Markó Endre, Zalka György. Kiad. a Győr-Sopron Megyei Tanács; Megyei Továbbképzési Kabinet; Magyar Pedagógiai Társaság, Győr-Sopron Megyei Tagozat.) Győr 1974. 112 l.
- A Pollack Mihály Műszaki Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Polytechnicae Pollack Mihály. 2. Közgazdaságtan, filozófia és tudományos szocializmus. (Szerk. biz.: Bálint János, Buvári András stb.) Pécs 1973. 123 l.
- Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Hrsg.: Kálmán Kovács. [Red.: Budapest, Állam- és Jogtudományi Kar.] Bp. 1974. Soks. 178 l.
/Jogtörténeti értekezések 8./
- Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. /Székesfehérvár—Tordas, 1970. május 12—14./ (Rend. a Magyar Tudományos Akadémia, Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály; Sajnovics Emlékbizottság stb.) [Előadások, hozzászólások.] Szerk. Gulya János, Szatmári István. Bp. 1974. Soks. 157 l.
/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 131./
- Savária Nyári Egyetem. 1973. [Előadások.] (Szerk. Heckenast János.) [Szombathely 1974.] 209 l.
- Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 5. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1974. 280 l.
- Somogyi múzeumok közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitates Somogy. 1. (Szerk. Bakay Kornél. Kiad. a [Somogy] Megyei Múzeum[i] Igazgatóság.) Kaposvár 1973. 412 l.
- Studies in eighteenth-century literature. Ed.: Miklós J. Szenczi, László Ferenczi. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 386 l.
- Studium. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem tudományos diákköreinek kiadványai. Acta iuvenum Universi-
- tatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.) 4. Szerk. Lukács László. Debrecen 1973 [1974]. 95 l., 2 t.
- A szocialista hazafiság időszerű kérdései. Az egri tanácskozások előadásai. (1967—1972.) (Szerk. biz. [vez.] Ács Tibor. [Bev.] Csatári Dániel.) Bp. 1974, Ifj. Lapkiadó. 288 l.
- Szolnok megyei múzeumi évkönyv. (Jahrbuch der Museen des Komitates Szolnok.) 1973. (Szerk. Balassa Iván, Kaposvári Gyula, Selmecei László.) Szolnok 1973. 323 l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve. 20. (Nemzetközi Város-történeti Konferencia. Budapest, 1973. október 24—26. Rend. a Magyar Tudományos Akadémia, Város-történeti Albizottság; Magyar Történelmi Társulat stb. Előadások, hozzászólások, viták.) Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soks. 255 l.
- Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. [4.] (Szerk. Farkas Dezső. Kiad. az MSZMP, Hajdú-Bihar Megyei Bizottság.) Debrecen 1974. 203 l.
- Tanulmányok a marxizmus—leninizmus témaköréből. [4.] (Szerk. Grandpierre Lajos.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Hajdú-Bihar Megyei Bizottság. Debrecen 1974, Hajdú-Biharm. Lapkiadó. 241 l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. 5. Szerk. K. Balogh János. [Közread. a Szekszárdi] Állami Levéltár. Szekszárd 1974. 476 l., 34 t.
- Tanúságtévők. 1. 1868—1905. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalm történetéből. (Vál. és szerk. Petrák Katalin. Életrajzok és jegyz.: Ács Irén, Nagy Eta stb. Bev. S. Vincze Edit. [Kiad. az] MSZMP, Párttörténeti Intézet.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 326 l., 8 t.
- A tatai Herman Ottó Kör munkái. 4. Szerk. Árendás Vera, Skoflek István. Kiad. a Komárom Megyei Művelődésügyi Központ. Tata 1974. Soks. 245 l.
/A Komárom megyei szakkörök munkái./
- A Tatai Herman Ottó Természettudományi Studió munkái. (3.) Szerk. Árendás Vera, Skoflek István. Kiad. a Komárom Megyei Művelődési Központ. Tata (1973). Soks. 230 l.
/Komárom megyei szakkörök természettudományi munkái./
- Településtudományi közlemények. 24. (Szerk. biz. [vez.]: Faragó Kálmán.) (Kiad. a Magyar Urbanisztikai Társaság; Műszaki Egyetem, Városépítési

- Tanzék; Városépítési Tudományos és Tervező Intézet.) Bp. 1974, Műszaki Kiadó. 131 l.
- Termelőszövetkezet-történeti tanulmányok. 2. (Szerk. Donáth Ferenc.) Bp. 1973, M. Mezőgazd. Múz. 326 l.
- /Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 7./
- A területi statisztika időszerű kérdései. Tudományos ülés. Békéscsaba, 1973. május 22–24. (Rend. a Magyar Közgazdasági Társaság, Statisztikai Szakosztály, Területi Statisztikai Szekció. [Előadások.] Szerk. Kovács Tibor.) Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 420 l., 2 térk.
- /A Területi Statisztikai Szekció közleményei 6./
- Tokajhegyalja borgazdasága. (Kiállítás. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) 1974. június 30.–augusztus 21. [Szerv.] (Magyar Mezőgazdasági Múzeum; Tokajhegyaljai Állami Gazdaságok Borkombinátja stb. Rend. Vlcskó Lajos, Wellmann Imre stb. A tájékoztatót összeáll. Fábíán Gyula.) Bp. 1974. Soksz. 65 l., 4 t.
- Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. (Vál., utószó: *Huszár Tibor*. Ford. Kőnczöl Csaba, Kőcsky Margit.) Bp. 1974, Gondolat. 353 l.
- /Társadalomtudományi könyvtár./
- Történelemtudomány – történelemtanítás – tömegkommunikáció. Országos történetész vándorgyűlés. Eger, 1973. július 2–4. [Rend.] Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet; Magyar Rádió és Televízió; Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Rövidített anyag. [Előadások, viták összefoglalói.] (Szerk. Szabolcs Ottó.) Bp. 1973, OPI. 143 l.
- Új Auróra. Irodalmi, művészeti és közművelődéspolitikai antológia. 4. (Szerk. biz.: Becsei József, Csende Béla stb. Kiad. a Békéscsaba, Városi Tanács.) [Békéscsaba 1974.] 147 l.
- University Summer Course. [18. Sopron.] 1974. júl. [Bioszféra, környezetvédelem és erdészet.] Lectures. [Ed. Elemér Augusztinovicz.] Sopron 1974. Soksz. 108 l.
- Vadászattörténet. (Szerk. Izrael Gábor.) Bp. 1974, Mezőgazd. Kiadó. 114 l.
- /A vadgazdálkodás fejlesztése 13./
- Veszprém megyei művelődésügyi szemle. 6. (Szerk. Kőncz István.) (Közread. a Veszprém Megyei Tanács Művelődési Osztálya.) Veszprém 1973. 141 l.
- Veszprém megyei művelődésügyi szemle. 7. 1974. (Veszprém megyei pedagógusok és népművelők fóruma. Szerk. biz. vez.: Kapor Károly. Kiad. a Veszprém megyei Tanács VB Művelődési Osztálya.) Veszprém 1974. 172 l.
- A Zala megyei Tanács 2. sz. Kórház Rendelőintézetének évkönyve. [5.] 1974. A nagykanizsai kórház története. (Felszerk.: S. Kocsán Katalin.) Nagykanizsa [1974]. 336 l.
- Zalai gyűjtemény. 2. Szerk. biz. vez.: Degré Alajos. Kiad. a Zala Megyei Tanács. Zalaegerszeg 1974. 206 l.
- Zselici dolgozatok. 2. [Előadások. Zselic, 1973. november 18.] [Kiad. a] Baranya Megyei Tanács. Pécs 1973. 147 l.

b) Egyszerűs tanulmánykötetek

- Ágh Attila*: A történelem kérdőjelei. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Magvető. 468 l. /Elvek és utak./
- Aradi Nóra*: Képzőművészet és munkásmozgalom. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Magvető. 517 l. /Elvek és utak./
- Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagy ünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1973, Szt. István Társ. 402 l.
- Balogh Edgár*: Duna-völgyi párbeszéd. Cikkék, tanulmányok. 1929–1972. (Vál., [bev.] és jegyz.: *Sándor László*.) Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 612 l.
- Banfi, Antonio válogatott írásai. (Vál. és bev. *Kéri Elemér*. Ford. Varga-Haszonics István, Rozsnyai Ervin.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 381 l.
- Beck Zoltán*: Népszokások Békés megyében. Néprajzi cikkek, tanulmányok. [Kiad. a] (Békés Megyei Tanács; Orosz-házi Városi Tanács.) Békéscsaba 1974. 219 l.
- Béldi Miklós*: Érintkezési pontok. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szépirodalmi Kiadó. 723 l.
- Granasztói Pál*: Az idő és a művek. [Tanulmányok, karcolatok.] Bp. 1974, Magvető. 301 l.
- Illés Lajos*: Kezdet és kibontakozás. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 438 l.
- Kenyeres Zoltán*: Gondolkodó irodalom. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 472 l.
- Kocsis Rózsa, [R.]*: Igen és nem. A magyar avantgard színjáték története. Bp. 1974, Magvető. 654 l., 16 t. /Elvek és utak./
- Kulcsár Kálmán*: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974, Gondolat. 365 l.
- Lőkös István*: Hidak jegyében. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Magvető. 332 l. /Elvek és utak./

- Mód Aladár*: Nemzet és szocialista nemzet. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Magvető. 366 l.
/Elvek és utak./
- Molnár Antal*: Magamról, másokról. [Karcolatok, visszaemlékezések.] [Bp.] 1974, Gondolat. 309 l., 8 t.
- Pándi Pál*: [Petőfi és a nacionalizmus. [Előadások.] Bp. 1974, Akad. Kiadó. 307 l.
/Korunk tudománya.
- Ráth-Végh István*: Az emberi butaság. Bp. 1974, Gondolat. 722 l.
/Ráth-Végh István összegyűjtött művei./
- Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. Szerk. és jegyz.: Sziklay László. Bev. Gál István. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 173 l.
- Sziklay László*: Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 346 l.
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974, Gondolat. 669 l.
/Társadalomtudományi könyvtár./
- Tolnai Gábor*: Örökség és örökösök. /Kazinczytól máig./ [Esszék.] Bp. 1974, Gondolat. 426 l.
- Tordai Zádor*: Közönséges emberi dolgok. Esszék, tanulmányok. /1970–1972./ Bp. 1974, Magvető. 371 l.
/Elvek és utak./
- Tókei Ferenc*: Sinológiai műhely. Bp. 1974, Magvető. 438 l.
/Elvek és utak./
- Tókei Ferenc*: A szocializmus dialektikájához. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Kosuth Kiadó. 236 l.
- Váradi-Sternberg János*: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod–Bp. 1974, Kárpáti Kiadó–Gondolat. 317 l., 8 t.
- Wéber Antal*: Irodalmi irányok, távlatból. Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből. Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 389 l.
- Zágoni Ferenc*: Emberek, utak, sorsok. [Portrék.] Bp. 1974, Kozmosz. 171 l.
1974. 30. évf. 169. sz. 11. l.; *Mátrai László*. Világosság. 1974. 15. évf. 10. sz. 642–643. l.; *Pozsgay Imre*. Valóság. 1974. 17. évf. 9. sz. 106–108. l.
- Aradi Nóra*: Képzőművészet és munkásmozgalom. Bp. 1974. — Ismerteti: *Tasnádi Attila*. Népszava. 1974. 102. évf. 137. sz. 4. l.
- Az Árpád-kortól a felszabadulásig. Tanulmányok Budapest múltjából. Bp. 1974. — Ismerteti: *Gergely András*. Nsz. 1974. 32. évf. 225. sz. 7. l.
- Balogh Edgár*: Dunavölgyi párbeszéd. Bp. 1974. — Ismerteti: *Görömbei Andor*. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 82–85. l.; *Ruffy Péter*. MN. 1974. 30. évf. 301. sz. 25. l.
- Benkő Samu*: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1971. — Ismerteti: *Gyenis Vilmos*. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 735–738. l.
- Berend T. Iván*–*Ránki György*: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. — Ismerteti: *Romsics Ignác*. Valóság. 1974. 17. évf. 11. sz. 97–99. l.
- Borsodi történeti évkönyv IV. Miskolc 1973. — Ismerteti: *Schneider Miklós*. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 483–485. l.
- Cs[orba] Cs[aba]*: Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának két tanulmánykötete. [Művészettörténet — Tudománytörténet. Bp. 1973.] MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 335–339. l.
- Dabas nagyközség évkönyve. Dabas 1973. — Ismerteti: *M. P. Honismereti Híradó*. 1974. 2. sz. 59. l.
- Edelény múltjából. Szerk. Sápi Vilmos. Bp. 1973. — Ismerteti: *Dudás Gyula*. FőK. 1974. 22. köt. 1. sz. 82–84. l.
- Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa. Szerk. Cszimadia Andor. Pécs 1972. — Ismerteti: *Pecze Ferenc*. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 201–205. l.
- Erdész Sándor*–*Katona Béla*: Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből. Nyíregyháza 1973. — Ismerteti: *Merkovszky Pál*. SzSzSz. 1974. 9. évf. 2. sz. 144–147. l.
- Ethnographica Pannonica. Burgenländische Forschungen 61. Eisenstadt 1971. — Ismerteti: *Selmezi Kovács Attila*. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 567–568. l.
- 1473–1801–1973. Szeged 1973. — Ismerteti: *Szalmáry Katalin*. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 209–210. l.
- Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. Szerk. Farkas Gábor. Szekesfehérvár 1971. — Ismerteti: *Glatz Ferenc*. LK. 1974. 43. évf. 2. sz. 431–433. l.
- Forradalomban, háborúban. Bp. 1974. — Ismerteti: *Botos János*. Nsz. 1974. 32. évf. 284. sz. 7. l.

c) Ismertetések

- Acta Archaeologica ASH. 24. köt. — Ismerteti: *Makkay János*. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 149–151. l.
- Aczél György*: Szocialista kultúra — közösségi ember. Bp. 1974. — Ismertetik: *Almási Miklós*. Kritika. 1974. 8. sz. 22. l.; *Kiss Aurél*. Nógrádi Szemle. 1974. 5. évf. 3–4. sz. 126–127. l.; *Marx György*. Nsz. 1974. 32. évf. 163. sz. Mell. 7. l.; *Mátrai-Betegh Béla*. MN.

- Gaál György:** A Vajdasági Történelmi Intézet tanulmánykötetei. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1275–1276. 1.
- Gemer. Národopisné studie.** 1. Osveta 1973. — Ismerteti: *Balassa Iván*. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 551–554. 1.
- Kalocsa vidéke és népe.** Kecskemét 1973. — Ismerteti: *Kováts Dániel*. Honismereti Híradó. 1974. 2. sz. 58–59. 1.
- Károlyi Zsigmond:** Vízügyi történeti füzetek. 1–6. sz. Bp. 1969–1973. Techn. Sz. 1973–1974. 283–285. 1.
- Kovács Endre:** Népek országútján. Bp. 1973. — Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon. 1974. 20. évf. 2. sz. 267–268. 1.; *Niederhauser Emil*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1261–1262. 1.
- Köpeczi Béla:** Eszme, történelem, irodalom. Bp. 1972. — Ismerteti: *Gergely András*. Helikon. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 523–525. 1.
- Mezőberény története.** Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973. — Ismerteti: *Balassa Iván*. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 540–544. 1.; *Dankó Imre*. SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 104–109. 1.; *Farkas Gábor*. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 206–209. 1.; *Környei Elek*. MN. 1974. 30. évf. 68. sz. 7. 1.
- Mód Aladár:** Nemzet és szocialista nemzet. Bp. 1974. — Ismerteti: *Botos János*. TáSz. 1974. 29. évf. 12. sz. 100–102. 1.
- A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve.** 1919–1969. Nagykanizsa 1972. — Ismerteti: *T. Mérey Klára*. ZT. 1974. 1. sz. 176–180. 1.
- Németh Péter—Mező András:** A régi Nyíregyháza. Nyíregyháza 1973. — Ismerteti: *H. P.* SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 99–102. 1.
- Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.** Szerk. Spíra György és Szűcs Jenő. Bp. 1972. — Ismerteti: *Fried István*. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 119–120. 1.
- Népi kultúra — népi társadalom VII. Békéscsaba 1973.** — Ismerteti: *Szilágyi Miklós*. BékÉL. 1974. 9. évf. 2. sz. 331–333. 1.
- Ókori történeti tanulmányok. /Ókori kelet — klasszikus antikvitás./** Bp. 1973. — Ismerteti: *Kapitánffy István*. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 78–79. 1.
- Otázky dějin Střední a Východní Evropy.** Brno 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 222–224. 1. és Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 292–294. 1.
- A Politikai Főiskola évkönyve. /1969–1970./** — Ismerteti: *Farkas Dezső*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 283–286. 1.
- Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv.** 4. Kaposvár 1973. — Ismerteti: *Kállay István*. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 211–213. 1.
- Somogy megye múltjából. A levéltári évkönyv 5. kötete. [Kaposvár 1974.]** — Ismerteti: *Király Lajos*. Somogy. 1974. 4. sz. 121–124. 1.
- Studia comitatensia 1. Szentendre 1972.** — Ismerteti: *Selmezi Kovács Attila*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 582–583. 1.
- Studia Comitatensia 2. Szentendre 1973.** — Ismerteti: *Dankó Imre*. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 641–643. 1.
- Szekeres József:** A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciója kiadványairól. Techn. Sz. 1973–1974. 285–289. 1.
- Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok 1973.** — Ismerteti: *Ikvai Nándor*. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 634–637. 1.
- Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. I–II.** Szerk. Perényi József. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szokolay Katalin*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1270–1272. 1.
- Tanúságtevők.** Bp. 1974. — Ismerteti: *Köves Rózsa*. MN. 1974. 30. évf. 193. sz. 9. 1.
- Termelőszövetkezet-történeti tanulmányok.** Bp. 1972. — Ismerteti: *Papp Zsolt*. Honismereti Híradó. 1974. 2. sz. 60–61. 1.
- Tolnai Gábor:** Örökség és örökösök. Bp. 1974. — Ismerteti: *Bessenyei György*. Népszava. 1974. 102. évf. 227. sz. 8. 1.
- Tókei Ferenc:** A szocializmus dialektikájához. Bp. 1974. — Ismerteti: *Görgényi Ferenc*. TáSz. 1974. 29. évf. 11. sz. 111–112. 1.
- Váradi Sternberg János:** Utak, találkozások, emberek. Uzgorod 1971. — Ismerteti: *Ablonczy László*. MH. 1974. 7. évf. 232. sz. Mell. IV.; *Niederhauser Emil*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 435–437. 1.
- Zalai tükrök.** 1974. 1. köt. Zalaegerszeg 1974. — Ismerteti: *Farkas Gábor*. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 493–495. 1.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Baranyai Aurél: Baranya megye gyógy-

szerészeti emlékeiből. BarÉvk. 1972. 203–228. 1.

Beszélgetés Duczynska Ilonával. /B. Révész László tv-interjúja./ Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 50–60. 1.

- Bokros Birman Dezső önéletrajza, levelezése, művei. Sajtó alá rend. Kontha Sándor. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 297 l.
- Csorba Csaba*: Adattár a X—XVIII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. AnnDebr. 1972. 177—236. l.
- Elbert György—Kahlich Endre*: Olimpiai győztesek. ([Bev.] *Csanádi Árpád*.) Bp. 1974, SPORTPROP. 268 l. — 6 cm.
- „Emléklül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...” [Antológia.] (Szerk. Hoppál Mihály, Küllös Imola, Manga János.) Bp. 1974, Gondolat. 395 l., 18 t. *Gyovai Pál* *Bujdosó Mihály*, *Berényi Andvásné*, *Nagy Kovács István*, *Kristóf György*, *Kanfi Horváth István*, *Balla János*, *Lackó István*, *Horváth János* és *Vankó Imréné Dudás Juli* önéletrajza.
- Erdei Ferenc*: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. (Vál. és össze-
kötő szövegek: *Berend T. Iván*, *Szuhay Miklós*. Bev. *Berend T. Iván*. Életrajz: *Erdei Sándor*.) [Bp.] 1974, Gondolat. 670 l.
- Esztergom ezer éve. [Fotoalbum.] (Fel-
szerk. Ortutay András. Bev. *Zolnay László*. Kiad. Esztergom, Városi [Tá-
pács.] Esztergom (1973). 106 lev.
- Fábry Zoltán, kortársai szemével. [Cik-
kek, tanulmányok.] (Vál. Fehér Gyula,
E. Fehér Pál. [Bev.] *Duba Gyula*.)
Bratislava — Bp. 1973, Madách Kiadó
— Szépirodalmi Kiadó. 508 l.
- Finta Mihály*: Adalék a káptalanvisi
szőlőhegy történetéhez. SSz. 1974. 28.
évf. 1. sz. 69—77. l.
- Folklor archívum. 2. 1974. Szerk. Hoppál
Mihály. [Közread. a] MTA, Néprajzi
Kutató Csoport. Bp. 1974, Soks. 287 l.
A kötet tartalma:
Nagy Dezső: A magyar fejfák és díszít-
mények.
A fővárosi kisházak mősora. A Tháliá-
tól a felszabadulásig. 1904—1944. /Adat-
tár./ (Összeáll. Alpár Ágnes.) Bp. 1974,
M. Szính. Int. Soks. 186 l., 2 t.
/Színház-történeti füzetek 56./
- Füvessy Anikó*: Aratási és cséplési szer-
ződések Tiszafüredről. SzolnMEvk. 1973.
279—286. l.
- Genthon István*: Magyarország művészeti
emlékei. ([Foto] Dobos Lajos. Bev. és
képmagyarázatok: *Dercsényi Dezső*.) Bp.
1974, Corvina. XX, 474 l., 2 térf.
- Geschichte der ungarischen Jagd in Bil-
dern. (Text u. Zusammenstellung: *Pál
Csöre*. [Übers.] Ágnes Simonides.) [Hrsg.
Ma[gyar] Vad[kereskedelmi Szövetkezeti
Vállalat]. Bp. 1974, Mezőgazd. Kiadó.
62 l.
- Granasztói Pál*: Ifjúkor a Belvárosban.
[Visszaemlékezések.] (2. kiad.) Bp. 1974,
Magvető. 264 l.
- Gyüszti László*: Szabados Pál oroszlányi
lelkész feljegyzései a jobbágyok sze-
gényeségéről és a jobbágyfelszabadítás-
ról. Új Forrás. 1974. 1. sz. 41—50. l.
- Hajdú Mihály*: Magyar becézőnevek.
/1770—1970./ Bp. 1974, Akad. Kiadó.
362 l.
/Nyelvészeti tanulmányok 18./
- Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv.
Szerk. Komoróczy György. [Összeáll.]
(Módy György, Béres András, Újlaky
Zoltán, Nagy Gyuláné, Mervó Zoltánné.)
Debrecen 1973. 411 l., 2 t., 4 térk.
/Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közle-
ményei 5./
- Héhy Zoltán*: Helyi röplapok és plakátok
az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bi-
zottság archívumában. 2. 1919—1948.
Hajdú-BiharmMT. 4. 153—162. l.
- Kassák Lajos*: Egy ember élete. [Önélet-
rajzi regény.] (3. kiad.) Bp. 1974,
Magvető. 1028 l.
- Kerekes Zoltán*: Elődeink szabályzatai,
szabályzataink elődei. [Kiad. a] Magyar
Néphadsereg Politikai Nevelőmunka
Anyagi és Módszertani Központja. Bp.
1974, Zrínyi Kiadó. 74 l.
- Közoktatási tantervek. 1868—1971. 1.
Horánszky Nándor: Az általános kép-
zés tantervei. [Kiad. az] Országos Peda-
gógiai Könyvtár és Múzeum. Bp. 1974.
Soks. 173 l.
- Krónika [a magyarországi cigányság tör-
ténétéről]. Napjaink. 1974. 13. évf.
10. sz. 2., 4., 6., 8., 10. l.
- Mészáros Károly önéletrajza. Bev., sajtó
alá rend. *Csorba Csaba*. Debrecen 1974.
79 l.
/Hajdú-Bihar megyei múzeumok közle-
ményei 22 [23]/
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjté-
mény. 1870—1970. [2.] Állattenyésztés.
2. Megyei adatok. 4. Juhtenyésztés.
[Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal.
Bp. 1974. Soks. 390 l.
- Nádasdi Péter*: A tölgyfa árnyékában.
Vallomások apámról. [Visszaemlékezé-
sek.] Bp. 1974, Kozmosz. 203 l., 8 t.
- Nádor Tamás*: Zenei emlékhelyek Pé-
csett. [Közread. a] Városi Tanács;
Városi Könyvtár. [Pécs] 1974. 67 l.
- Nagy Béla*: Fradi futballkrónika. 1899—
1973. Bp. 1974, Sport. 583 l., 16 t.
- A népmozgalom főbb adatai községenként.
1828—1900. 3. köt. Baranya megye és
Pécs, Tolna megye. ([Szerk.] Klinger
András.) [Kiad. a] Központi Statisz-
tikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó.
Soks. 160 l.
- Nepper Ibolya, M.*: Hajdúböszörmény

- határának régészeti lelőhelyei. Hajdú-ságiMÉvk. 1. 9–20. 1.
- Orbán Géznél:* Felsőmocsoládi hiedelemmondák. Kiad. a KISz Somogy Megyei Bizottsága. Kaposvár 1973. 65 l. /Múltunk és jelenünk 2./
- Perneki Mihály:* Források a mezőhegyesi állami ménesbirtok és község történetéhez. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 146–158. 1.
- Petrovich Ede:* A 200 éves Klimó-könyvtár történetéhez. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 315–325. 1.
- Régi májusok emlékeiből. Összeáll.: Bélyey Pál. MH. 1974. 7. évf. 118. sz. 10–11. 1.
- Szántó Tibor:* A szép magyar könyv. 1473–1973. Az ötszáz éves magyar könyvművészet képeskönyve. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 628 l., 16 t.
- Szántó Zoltán:* Vég és kezdet. Emlékezősek. (2. kiad.) Bp. (1974), Szépirod. Kiadó. 547 l.
- Szita László:* Zselici falvak néhány történeti forrása a Baranya Megyei Levéltárban. ZsD. 139–142. 1.
- A szocialista művészetért! A művészek és a művészi dolgozók szakmai szervezeteinek történetéhez. (Sömjén Sándor: A magyar művészek és művészeti dolgozók szakmai szervezeteinek történeti útja. + Dokumentumok. [Vál.] Gerelyes Ede, Gerelyesnő Dian Éva, Sömjéni Sándor.) [Közread. a] Művészeti Szakszervezetek Szövetsége. Bp. 1974, Tánacsics Kiadó. 491 l.
- Takács Imre:* A tokajhegylajai borvidékre vonatkozó különleges rendelkezések. TokajB. 13–18. 1.
- Táncsics Mihály és a magyarországi munkásmozgalom. [– válogatott írásai és] (dokumentumok. Bev. és összeáll. H. Kohut Mária.) Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 347 l. — 7 cm.
- Tárkány Szűcs Ernő:* Makói parasztok végrendeletei. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 493–512. 1.
- Történelmi olvasókönyv. 3. Forrásszemelvények az egyetemes történelem /1640–1849/ és Magyarország története /1526–1849/ tanításához. (Összeáll., jegyz. és bev. Unger Mátyas.) 3. kiad. Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 443 l., 8 t.
- Történelmi olvasókönyv. 4/2. Forrásszemelvények az egyetemes és a magyar történelem tanításához. /1914–1962./ (Összeáll., bev. és jegyz.: Almási János.) 2. kiad. Bp. (1974), Tankönyvkiadó. 318 l.
- Vágvolgyi András—Gábor Kálmán:* A kisvárosi fejlődés sajátos útja. Adalékok Makó demográfiai helyzetéhez. [Közread. a] Városi Tanács. Makó 1974. 27 l.
- /A Makói Múzeum füzetei 12./
Vass István: A 75 éves Munkácsy Mihály Múzeum történetének fontosabb eseményei /1899–1944/. Múzeumi Híradó. 1974. 4. sz. 1–5. 1.

b) *Feldolgozások*

Adalékok Eger történetéhez. Kiad. a TIT Heves Megyei Szervezete. [Bp. 1974.] Ism. lapsz. [104] l.

/Egri nyári egyetem füzetei 3./
Adalékok Oroszlány város fejlődéséhez. (Szerk. Fehér István. Kiad. az Oroszlány Városi Tanács.) (Oroszlány) 1974. Soksz. 51 l.

Akác László: Kétszáz éve város Kiskunfélegyháza. ÉLT. 1974. 29. évf. 48. sz. 2278–2284. 1.

Andrásfalvy Bertalan: Gödre. ZsD. 67–74. 1.

Androniç, Mirko: Varasd szabad királyi város hatszáz éves története. /XIII–XVIII. század./ PT. XVI–XIX. 143–198. 1.

Árokey Lajos: Mező Imre. 1905–1956. ForrHáb. 55–76. 1.

Bakó Ferenc: Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. AnnAgr. 11–12. 217–285. 1.

Balázs József: Nyílt levelek a társadalomhoz. A plakátok és röplapok történetéből. PapírV. 133–142. 1.

Bálint Sándor: A disznóartás és disznótor szegedi hagyományai. AnnSzeg. 1972–73/1. 111–130. 1.

Bálint Sándor: Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyományban. Somogym. Évk. 5. 3–6. 1.

Bálint Sándor: Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 212–230. 1.

Balogh István: Viehhaltungstypen des Karpatenbeckens im XIX. Jahrhundert. MgMúzk. 1971–1972. 233–239. 1.

Balogh József: A tarnaörsi iskola történetéből. HévMűv. 1974. 1. sz. 61–63. 1.

Barabás Jenő: Innovationszentren in der ungarischen Agrarkultur. MgMúzk. 1971–1972. 287–290. 1.

Bárdosi Németh János: Apostolok érkezése. /Emlékezés Pável Ágostonra./ VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 269–274. 1.

Barkoczi Péter: Elfelejtett színházak. Budapest. 1974. 12. évf. 2. sz. 43–44. 1.

Barta János: The English „new agriculture” in contemporary Hungarian agricultural literature. AngFT. 8. 77–88. 1.

- Bárh János**: Kalocsa környéki ártéri kerek a XVIII–XIX. században. *AtSz.* 1974. 1–2. sz. 213–233. l.
- Bartók Imre**: A szemüveg története Magyarországon. *TechnSz.* 1973–1974. 141–170. l.
- Bartók János**: Rákoskeresztúr története. 1. r. 1700-ig. Sajtó alá rend. Bartók Albert. Bp. 1973. 118 l., 5 t. /Rákosmenti füzetek 1./
- Bejczy Károly**: Művelődési viszonyok a sárvári járásban a századfordulótól a második világháborúig. 1–2. r. *VSz.* 1974. 18. évf. 3. sz. 450–471. l., 4. sz. 366–383. l.
- Bellér Béla**: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *MP.* 1974. 1. sz. 47–65. l.
- Bellon Tibor**: Adalékok a karcagi csárdák keletkezéséhez. *SzolinMÉvk.* 1973. 117–126. l.
- Bellovai Barnabás**: Mozaikok Dömös községről és környékéről frásos emlékeink alapján. *KMT.* 3. 198–219. l.
- Belon Gellért**: Prohászka tragédiái. *Vigilia.* 1974. 39. évf. 12. sz. 795–806. l.
- Bencsik János**: A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsószabolcsi falvakban. *HajdúságiMÉvk.* 1. 111–126. l.
- Bencsik János**: Hajdúböszörmény népességének életmódbeli elkülönülése. *HajdúságiMÉvk.* 1. 97–110. l.
- Bencsik József**: Szarvasmarha- és ló tartás Tiszapolgáron. *StudEthn.* 15–16. 31–45. l.
- Bencsik János**: A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század végétől. *Hajdúböszörmény* 1974. 64 l., 6 t. /Hajdúsági közlemények 1./
- Bencze László**: A gázipar kialakulása Magyarországon és szerepe az ország energiaellátásában. *MOMÉvk.* 1. 257–278. l.
- Bendefy László**: Dunaföldvár régi földvára. *MV.* 1974. 18. évf. 2. sz. 65–71. l.
- Bendefy László**: Vörös László emlékezete. *Somogym. Évk.* 5. 85–112. l.
- Benkő Loránd**: A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig. *SajnovicsT.* 29–36. l.
- Berend T. Iván**: A vállalatfejlődés útjai és sajátosságai a 20. századi magyar iparban. *Akadémiai székfoglaló. MTAFT.* 1974. 23. köt. 1. sz. 27–47. l.
- Berend T. Iván**: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. /Kutatási koncepció./ *Valóság.* 1974. 17. évf. 2. sz. 29–41. l.
- Berend T. [Iván]**: Ways and Peculiarities Development in the Twentieth Century Hungarian Industry. *AH.* 1974. 20. tom. 3–4. sz. 363–384. l.
- Berend T. Iván**–**Ránki György**: Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről. Bp. 1974. Magvető. 669 l. /Elvek és utak./
- Bertalan János**–**Berti Béla**: Lakásfejlesztési tevékenység Budapesten /1873–1973/. Budapest. 1974. 12. évf. 15–16. l.
- Bíró Imre**: Adatok a magyar kultúra zsidó mártírjainak történetéhez. *Bíró Márk, Bíró József. MIOK Évk.* 1973/74. 130–145. l.
- Blazovich László**–**Lehmann István**: A Tisza-szabályozás és Hódmezővásárhely. *HmvhiGimnÉvk.* 1974. 57–69. l.
- Blázy Árpád**: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében. 1711–1848. (Zalaegerszeg) 1974. 107 l. /Zalai gyűjtemény. 1./
- Boda Miklós**: Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben. *PEKJÉvk.* 163–191. l.
- Bodnár Lajos**: A Csemege-kódeztől a Btk-ig. *MH.* 1974. 7. évf. 76. sz. 10. l.
- Bodó Sándor**: Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. *StudEthn.* 15–16. 47–80. l.
- Bogdán István**: Papírgyáraink a XIX. századi kiállításokon. *TechnSz.* 1973–1974. 71–80. l.
- Bolgár Iván**–**Végh Oszkár**: Könyvnyomtatás Magyarországon. 1703–1900. Bp. 1974. Kossuth Kiadó. 140 l. – 5 cm.
- Borsos Béla**: A magyar üvegművészet. Bp. 1974. Műszaki Kiadó. 206 l., 3 t.
- Borsos László**: A régi budai Országháza. Építés – Építészettudomány. 1974. 5. köt. 1–2. sz. 55–93. l.
- Botos János**: Emlékezés Rabinovits Józsefre. *MH.* 1974. 7. évf. 321. sz. 4. l.
- Bozóki József**: Szalvay Mihály. /1899–1955./ Amit e névadónkról tudni kell. Kiad. a Munkásörtség Városi Parancsnoksága. Kecskemét 1973. 37 l.
- Bódi Erzsébet**: Pásztorberek Karcagon. *StudEthn.* 15–16. 81–92. l.
- Böjti Béla**: 40 éves a balatoni viharjelzés. 1–2. r. *Vízi Közlekedés.* 1974. 4. évf. 2. sz. 12–14. l., 3. sz. 22–24. l.
- Bökönyi S[ándor]**: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Trans. Lili Halápy.) Bp. 1974. Akad. Kiadó. 596 l.
- Böröcsök Vince**: Az aratás és cséplés hagyományai, jogi szokásai Szeged környékén a századfordulótól napjainkig. *AUSet.* 17–18. 299–306. l.
- Brezovcsik László**: A Szőlészeti és Borászati Kutató Állomás Tokajhegyalján. *TokajB.* 19–42. l. Budapest. Die Geschichte einer Hauptstadt. (Budapest. Fővárosunk története.) (Red.: Ágnes Ságvári.) [Hrsg.]:

- Budapester Stadtarchiv. Bp. 1974, Corvina. 176 l., 32 t.
- A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve. 1899–1974. Szerk. Radványi Nagy József. Cegléd 1974. 31 l.
- Czagány István*: Egy budavári középkori épülettömb története. 2. A Tárnok utca 14. számú épület. BTMÉvk. 23. 229–244. l.
- Czeizel Endre*: A Ferenczy-család genealógiája. OHI. 1974. 115. évf. 52. sz. 3113–3117. l.
- Csanádi (Norbert)–Nagyvárad (Sándor)–Winkler (László)*: A magyar repülés története. Bp. 1974, Műszaki Kiadó. 286 l.
- Csikós Balázs*: A mezőgazdaság Nyíregyházán. SzSzSz. 1974. 9. évf. 3. sz. 30–38. l.
- Csiky Gábor*: Az erdélyi kőolaj- és földgáz kutatások története. /Fejezetek a magyar kőolaj kutatás történetéből./ MOMÉvk. 1. 101–134. l.
- Csillag István*: Gruby Dávid. MIOK Évk. 1973/74. 328–339. l.
- Csillag István*: Egy titkos futár: Mandl Lajos párizsi professzor. OHI. 1974. 115. évf. 28. sz. 1657–1658. l.
- Csiszár Árpád*: Sertésmakkoltatás az északkeleti erdővidéken. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 234–246. l.
- Csizmadia Andor*: Az emberi jogok deklarációi és helyük a magyar alkotmány történetében. JK. 1974. 29. évf. 10. sz. 550–558 l.
- Csizmadia Andor*: Jogszabályalkotás Tolna megyében. TanTolnam. 5. 399–458. l.
- Csohány János*: A puritán paraszti közösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. ThSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 36–39. l.
- Csöglei István–Márton Pál–Velencei István*: A tűz elleni védekezés története Pakson. 1874–1974. [Szekszárd 1974], Tolnam. Lapkiadó. 70 l.
- Csöreg László*: Vengero–pol'szkie kulturnie szvjazi. EtjV. 9. 165–175. l.
- Dán Róbert*: Az erdélyi szombatosság vége. MIOK Évk. 1973/74. 217–229. l.
- Dankó Imre*: A göngyösi vásárok-piacok néprajza. AnnAgr. 11–12. 287–308. l.
- Dankó Imre*: A hortobágyi hidi vásár. StudEthn. 15–16. 207–224. l.
- Dankó Imre*: A magyar vásárok funkciói. HajdúságiMÉvk. 1. 155–168. l.
- Dányi Dezső*: Budapest a nemzetközi összehasonlítások tükrében./1873–1945./ Hozzászólás: Jan Havranek. TanBp.M. 20. 119–130. l.
- Darida Mihály*: Tessedik Sámuel és az egészségügy. BékÉl. 1974. 9. évf. 1. sz. 127–134. l.
- Debulay Antal*: Egy építész család százéves működése. MV. 1974. 18. évf. 3. sz. 174–179. l.
- Domonkos Ottó*: Magyarországi festőcéhek. Arrabona. 16. 101–164. l.
- Első 100 év a híradástechnikáért. [Tájékoztató.] (Szerk. Dénes György.) Bp. 1974, Idegenforg. Prop. Irod. és Kiadó. 144 l.
- Ember Mária, V.*: A kesztyű készítése és viselete Magyarországon. FolH. 2. 7–22. l.
- Erdei Sándor*: Az alföldi tanyarendszer történeti szemlélete. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 287–294. l.
- Erdész Sándor*: Nyírség. Bp. 1974, Gondolat. 313 l., 16 t.
- Erényi Tibor*: Kunfi Zsigmond. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 289 l., 1 t.
- /Életek és korok./
- Ernyey Gyula*: Az ipari forma története Magyarországon. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 86 l., 20 t.
- /Művészettörténeti füzetek 8./
- Ertl Róbert*: A budapesti vasúthálózat története. Városi Közlekedés. 1974. 1. sz. 1–9. l.
- EVIK közlemények. 7. Szerk. Fürst Gyula. Közread. az Egyesült Villamosgépgyár. Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. Soksz. 72 l.
- A kötet tartalmából:
Hauser Endre: Az EVIK elődjei és működésük. 21–50. l.
- Fábián Gyula*: Tokaj a világpiacon. TokajB. 57–61. l.
- Faludi Gábor–Nagy István*: Fejezetek a magyarországi öntözéstörténetéből. FöK. 1974. 2. sz. 154–161. l.
- Falvy Zoltán*: Magyar zene – magyar zenetörténet. 1–28. Népszava 1974. 102. évf. 63. 69. 75. sz. 8. l., 79. sz. 12. l., 86. 91. 97. 102. 108. 114. 120. 126. 132. 138. 144. 150. 156. 162. 168. 174. 180. 186. sz. 8. l., 194. sz. 10 l., 197. 203. 209. 215. 221. sz. 8. l.
- Faragó Kálmán–Major Jenő*: A magyar iparfejlődés területi-települési vonatkozásai a második világháborúig Építés – Építészettudomány. 1974. 5. köt. 1–2. sz. 183–218. l.
- Faragó Sándor*: 100 év a tűzoltás szolgálatában Kapuvárott. 1874–1974. [Kiad. Kapuvár Városi Tanácsa.] (Kapuvár) 1974. 79 l.
- Farkas Árpád*: A nyíregyházi „Arany Sas” gyógyszerterről. OHI. 1974. 115. évf. 30. sz. 1783–1784. l.
- Fehér Imre*: Szélpál Árpád szerepe a Mozgalmában és a Tanácsköztársaság kulturális eseményeiben. + [Függelék:] Szabó Sándor: Szélpál Árpád a magyar irodalomban. /Bibliográfiai válogatás./

- Törökszentmiklós 1974. Soksz. 76 1.
/Helyismereti füzetek 3./
- Fekete Béla*: A Nagy-Iványi Fekete család. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 375–380. 1.
- Fekete János*: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. [Közread. a] Városi Tanács. Kiskunfélegyháza 1974. 167 1., 1 térk.
- Fényes Miklós*: 200 éves a Pécsi Egyetemi Könyvtár. Kts. 1974. 24. évf. 9. sz. 518–521. 1.
- Fényes Miklós*: A Pécsi Egyetemi Könyvtár története. PEKJÉvk. 7–113. 1.
- Ferge Zsuzsa*: Szociológuseszközje iszledovanie izmenij obscesztvennoj sztruktürü v Vengrii. Étv. 9. 69–79. 1.
- Fodor Ferenc–Vedres István*: A közegészségügyi-járványügyi képzés alakulása a budapesti Orvostudományi Egyetemen /1874–1972/. Egészségtudomány. 1974. 18. évf. 2. sz. 150–159. 1.
- Forgács Béla*: Dr. Pogány Kálmán. 1882–1951. ForrHáb. 135–156. 1.
- Fráter Jánosné*: Az Akadémia jutalmazási rendszere 1831–1949. MT. 1974. 10. sz. 667–673. 1.
- Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. 1854–1949. Bp. 1974. Soksz. 430 1.
/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 70./
- Fülep Ferenc*: A Nemzeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum tudományos kapcsolatai. NrÉ. 55. 24–34. 1.
- Fülöp István*: Göcsej Gönczije Somogyé, de az országe is. 1–2. Somogy. 1974. 3. sz. 84–97. 1., 4. sz. 84–98. 1.
- Füves Ödön*: Comenius és a magyarországi görögök. MP. 1974. 3. sz. 297–299. 1.
- Gábor István*: Egy régi épület új élete. Kúria, Nemzeti Galéria, Párttörténeti Intézet. Budapest. 1974. 12. évf. 6. sz. 13–17. 1.
- Gábor István*: Egy régi épület új élete. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium. Budapest. 1974. 12. évf. 9. sz. 16–19. 1.
- Gábrly György*: Az érzelmes tárogatótól a töröksp valóságáig. MH. 1974. 7. évf. 184. sz. Mell. I.
- Gazda Anikó*: A népi építészeti hagyományok jelentősége és szerepe falvainkban. Területrendezés. 1974. 1. sz. 109–124. 1.
- Gellériné Lázár Márta*: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850–1945. Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához. 1. r. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1226–1254. 1.
- Gerelyes Ede*: Köblös Elek. 1887–1937. ForrHáb. 41–54. 1.
- Gerelyes Ede*: Szto let Budapesta. Étv. 9. 154–164. 1.
- Gergely Ernő*: A Bányai Dolgozók Szakszervezetének története. /Röv. kiad./ Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 127 1.
- Gergely József*: Hogyan utaztak dédapáink? Budapest. 1974. 12. évf. 1. sz. 6–37. 1.
- Gergelyi, Otmar*: Entstehung, Organisation und Tätigkeit der landwirtschaftlichen Vereine auf dem Gebiet der Slowakei bis 1914. MgMúZK. 1971–1972. 311–315. 1.
- Giday Kálmán*: Az Arany János Intézet rövid története. AJGÉvk. 1973–1974. 5–17. 1.
- Gombos Zoltán*: Régi kertek Pesten és Budán. Bp. 1974, Natura. 270 1.
- Gyimesi Sándor*: Über die landwirtschaftlichen Grundlagen der Städte. MgMúZK. 1971–1972. 453–460. 1.
- Gyimesi S[ándor]*: Wandlungen des Bestandes und der Funktionen der Städte in der Übergangsperiode vom Feudalismus zum Kapitalismus in West- und Ostmitteleuropa. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 303–336. 1.
- György István*: Ötven éves a Nemzeti Bank. Nsz. 1974. 32. évf. 70. sz. Mell. 1. 1.
- Györi László*: Magyar műemlékek. MűÉ. 1974. 23. évf. 3. sz. 165–172. 1.
- Györi Tibor*: Dr. Guth Antal /1886–/ + /Gecsényi Lajos:/ Klauber József. (1894–1937.) Szolnok 1974, Szolnokm. Lapkiadó. 25 1.
/A forradalmi munkásszozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai./
- Haiman György*: 500 éves a magyar könyvnyomtatás. BékÉl. 1974. 9. évf. 2. sz. 259–263. 1.; Jászkunság. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 142–145. 1.
- Hajdú Mihály*: A magyar keresztnév-választás fontosabb tendenciái 1770 és 1970 között. JelSt. 184–187. 1.
- A hajdúhadházi iskolakultúra története. (*Mihály Sándor*: Simon Károly és a hajdúhadházi filia. + *Antal Gyula*: A hajdúhadházi elemi népiskola története az alapítástól 1948-ig.) Debrecen 1973. Soksz. 49, 66 1.
/Hajdú-bihari iskolatörténeti dolgozatok [1.]/
- Halász Zoltán*: Kurze Geschichte Ungarns. (Übers.: Gundolf Köster. Bearb.: Kathrin Sitzler.) Bp. 1974, Corvina. 301 1., 16 t.
- Hanák Péter*: Budapest polgárosodásának sajátosságairól. TanBpM. 20. 131–136. 1.
- Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 513–536. 1.

- Harkó Viola*: Száz év a pesti „domus medicaban” /1784–1884/. OHI. 1974. 115. évf. 42. sz. 2505–2513. l.
- Harsányi László*: A kőszegi zsidók. [Bev.] *Scheiber Sándor*. [Közread.] A Magyar Izraeliták Országos Képviselőte. Bp. 1974. Soksz. 259 l., 4 t.
/A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 6./
- Harsányi László*: A nyíregyházi zsidók történetéhez. MIOK Évk. 1973/74. 74–89. l.
- Hegedűs Kálmán*: Tisza Cipőgyár, Martfű. Szolnok 1974. 216 l., 8 t.
/A Damjanich János Múzeum közleményei 36–37./
- Hegedűs Lajos*: Ernyei József /1869–1945/. GytD. 1974. 3. évf. 3. sz. 59–94. l.
- Hegedűs M.*: Some Factors Influencing Urban Development in Hungary. Acta Oeconomica. 1974. 12. vol. 2. no. 171–190. l.
- Herczeg Mihály*: A hódmezővásárhelyi határ kialakulásának vázlatos története. [Közread. a] Somogyi Könyvtár. Szeged 1974. Soksz. 40 l.
/Csongrád megyei könyvtári füzetek 2./
- Herczeg Mihály*: Lakásviszonyok Hódmezővásárhelyen a fölszabadulás előtti évtizedekben. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 1. sz. 3–35. l.
- Herczeg Mihály*: Vásárhely utolsó pöre a Károlyi grófokkal. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 103–118. l.
- Héthy Zoltán*: A Debreceni Múzeumbárátok Körének története 1927–1949. Ann-Debr. 1972. 563–596. l.
- A 75 éves tatabányai kórház története. 1899–1974. (Szerk. Lakatos István, Sándor József, Varga László.) Tatabánya (1974). 158 l.
- Hüller István*: Short history of Sopron. SNyE. 1974. 17–26. l.
- Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Publ.: Ervin Pamlényi. ([Írták] *Makkai László, Barta István, Hanák Péter, Nagy Zsuzsa, Berend T. Iván, Ránki György, Lackó Miklós* Tead.: László Pődör. [Collab.]: (Imre Kelemen). Préf.: *Georges Castellan*. [Ed.]: Commission Nationale Hongroise pour l'UNESCO; Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp.–Roanne 1974, Corvina – Horváth. 757 l., 25 t., 2 térc.
- A history of Hungary. Ed.: Ervin Pamlényi. ([Írták] *Makkai László, Barta István, Hanák Péter, Nagy Zsuzsa, Berend T. Iván, Ránki György, Lackó Miklós*. Transl. László Boros, István Farkas etc. Compil. History Institute of the Hungarian Academy of Sciences.) Bp. 1973, Corvina. 676 l., 24 t., 3 térc.
- Hoffmann Tamás*: A Néprajzi Múzeum 100 éve. NrE. 55. 17–24. l.
- Horn Dezső*: A százéves világpósta. Nsz. 1974. 32. évf. 234. sz. Mell. 1. l.
- Horváth Ferenc*: Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben a XVI–XIX. században. PT. XVI–XIX. 35–62. l.
- Horváth Pál*: Gestaltung der Rechtsverhältnisse kapitalistischer Monopole in Ungarn und die Kartell-Gesetzgebung. Rsz. 157 178. l.
- Imre Mária, L.*: Adatok Szenna népi építkezéséhez. SomMK. 1. 229–245. l.
- Jankovich Júlia*: Budavári kapuk, falak. Bp. 1974, Magvető. 175 l.
- Jávor Katalin*: The Lessons of a Hungarian Presbyterian Protocol from the 19th Century. AEt. 1974. 23. tom. 2–4. fasc. 209–236. l.
- Jenei Károly*: A salgótarjáni Kőszénbánya Rt. szerepe a nagyipar kialakításában és fejlődésében 1868–1944. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 416–418. l.
- Joó Tibor–Sólyom Dezső*: A diósgyőri pálos kolostor. HOMÉvk. 12. 87–120. l.
- Jugovics Lajos*: A Sághegy. A sághegyi bazaltbányászat. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 91–106. l.
- Juhász Antal*: Átokháza. Egy tanyasor települése és közösségi élete. AnnSzeg. 1972–73/1. 83–106. l.
- Juhász Antal*: Kubikusok. ÉIT. 1974. 29. évf. 33. sz. 1539–1544. l.
- Juhász Antal*: Telekrendezés a szegedi tanyákon. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 276–314. l.
- Kalata Gyula*: Nyíregyháza – múlt, jelen, jövő. SzSzSz. 1974. 9. évf. 3. sz. 14–29. l.
- Kállay István*: Az Országos Levéltár közművelődési tevékenysége az elmúlt 100 évben. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 131–138. l.
- Kaposvári Gyula*: Szolnok megye mezőgazdaságának helyzete a felszabadulás előtt, a felszabadulás időpontjában és a felszabadulás után 1948 végéig. Szoln. MÉvk. 1973. 286–296. l.
- Kapronczay Károly*: Bácsai Gusztáv /1890–1964/. OHI. 1974. 115. évf. 36. sz. 2142–2143. l.
- Kapuvárról írásban és képben. (Szerk. Faragó Sándor.) [Kapuvár 1974.] 50 l., 17 t.
- Karaman, Igor*: Die Hauptmerkmale der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Slavonien-Syrmien vom XVIII. bis XX. Jahrhundert. MgMúzK. 1971–1972. 223–228. l.
- A Karcagi Mezőgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve az iskola fennállásának 75. évfordulója alkalmából. Szerk. Erős András. Karcag 1974. 128 l., 8 t.

- Karsai Ferenc*: Jánoshalma története az őskortól 1849-ig. [Jánoshalma] 1974. 131 l., 8 t.
- Katonáné Winkler Vera*: A szülésznői gyakorlat Magyarországon. 1. r. Egészségügyi Munka. 1974. 21. évf. 7. sz. 218–222. l.
- Katonáné Winkler Vera*: A szülésznői gyakorlat alakulása Magyarországon a XX. század első felében. ÖHl. 1974. 115. évf. 30. sz. 1777–1778. l.
- Kelényi György*: Kastélyok, kúriák, vilák. Bp. 1974, Corvina. 122 l.
- /Építészeti hagyományok./
- Kerecsényi Edűt*: Adatok Nagykanizsa egészségügyének fejlődéséhez 1690-től 1885-ig. ZalamKórhÉvk. 5. 7–30. l.
- A Kiskunhalasi Kórház jubileumi könyve*. [Tanulmányok.] Szerk. Makay László. Kecskemét [1974]. 148 l.
- A kötet tartalmából:
A Kiskunhalasi Kórház története. 5–43. l.
- Kiss Gy. Csaba*: Nemzetiség és oktatásügy. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 63–68. l.
- Kiss István, N.*: A hegyaljai bor. /1550–1945./ TokajB. 5–12. l.
- Kiss Sándor, É.*: Egy letűnt népi foglalatosság: a madarászat. ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 91–98. l.
- Kiss Tamás*: Bordány. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 481–501. l.
- Knézy Judit*: A Bencsik fazekascsalád története. JMP. 14–15. 259–282. l.
- Knüttler Herbert*: A polgári települési szerkezet fejlődési tendenciái az ausztriai–nyugat-magyarországi határtérségben. PT. XVI–XIX. 63–108. l.
- Knótki Márta, T.*: XVIII–XIX. századi fémtárgyak és mesteremberek. AnnSzeg. 1972–73/1. 19–40. l.
- Kopasz Gábor*: A városi rendőrség államosítása és a törvényhatósági jogú városok elsőfokú közigazgatási hatósága. BarÉvk. 1972. 335–376. l.
- Kopasz Gábor*: A zselicszentjakabi apátság uradalomról és a Zselic névről. ZsD. 5–10. l.
- Koppány Tibor*: A castellumtól a kastélyig. A magyarországi kastélyépítés kezdetei. MűÉ. 1974. 23. évf. 4. sz. 285–299. l.
- Kósa László*: Kartoffelbaugebiete in Ungarn am Ende des XIX. und in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts. MgMúzK. 1971–1972. 443–456. l.
- Kovács András*: Adatok a pécsi filoxeravész történetéhez. BarÉvk. 1972. 277–290. l.
- Kovács Kálmán*: Szolnok város gyógyszerészetének kialakulása. Gyógyszerészeknek tulajdonosai, kezelői, bérlői 1861–1941 között. GytD. 1974. 3. évf. 1. sz. 8–15. l.
- Kovács Máté*: 500 let vengerszkoj kniznoj kul'turü. /1473–1973./ Étv. 8. 197–213. l.
- Kozmáné Horváth Mária*: A parasztság rétegződésének alakulása a sárvári járásban 1767–1935 között. 3. r. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 57–65. l.
- Köte Sándor*: Kemény Gábor életműve. PSz. 1974. 24. évf. 3. sz. 251–256. l.
- Köves Rózsa*: „Semmi sem gyűlöli úgy a bilincseket, mint az emberi gondolat.” Százhetvenöt éve született Tancsics Mihály. MN. 1974. 30. évf. 91. sz. 9. l.
- Köves Rózsa–Erényi Tibor*: Kunfi Zsigmond életútja. + (Kunfi Zsigmond: Szemelvények . . . műveiből.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 387 l.
- Kulán Ferenc*: Százhetvenöt éve született Tancsics Mihály. MH. 1974. 7. évf. 107. sz. 6. l.
- Kuntár Lajos*: Derkovits Gyula és szülővárosa. VSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 422–433. l.
- Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. (Szerk. Erényi Tibor, Rákosi Sándor.) [Kiad. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Párttörténeti Intézet. 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 294 l.
- Lengyel Gabriella*: A letenyei muzikus-cigányok. ZT. 1974. 2. sz. 25–41. l.
- Liptai Érvinné*: Vági István. 1883–1940. ForrHáb. 259–275. l.
- Magyar Bálint*: A magyar színház két-száz éve. Népszava. 1974. 102. évf. 3. 9. 15. 21. 27. sz. 8. l. [Előzménye a 101. évf.-ban.]
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1–3. köt. ([Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Párttörténeti Intézet. Szerk. biz. [vez.]: Nemes Dezső. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 680 l., 28 t.
- Major János–Nagy Béla–Várszegi János*: Zöld-fehérben. Az FTC 75 éve. Bp. 1974, Sport. 188 l., 20 t.
- Máté György*: Egy kiemelkedő forradalmár [Rabinovits József] emlékére. Nsz. 1974. 32. évf. 272. sz. 4–5. l.
- Mauerner József*: Az olombetűk katonái. A kaposvári nyomdai munkásság szervezkedésének története. 1878–1945. (Kiad. a Nyomda-, a Sajtó és a Papíripar Dolgozóinak Szakszervezete Kaposvári Bizottsága.) [Kaposvár] 1974. 210 l., 12 t. — 7 cm.
- Megay László*: Kőbánya jeles ipara. Budapest. 1974. 12. évf. 12. sz. 12–15. l.
- Mérey Klára, T.*: A jobbágyfelszabadítás eredményei a Zselic somogyi községekben. ZsD. 42–51. l.
- Mezei Gyula*: Pest-Buda egyesítésének centenáriumán. TMűv. 1974. június. 3–7. l.

- Mező András*: A magyar hivatalos község-névadás első szakasza. /XVIII. sz.—1873./ MNyj. 19. 57—80. l.
- Miklós Zsuzsa*: A debreceni vakáncsosok. AnnDebr. 1972. 237—272. l.
- Milei György*: Pauk Vilmos /Schmidt mérnök/. 1879—1944. ForrHáb. 109—134. l.
- Molloy Károly*: A világi zene jelentkezése Sopronban (1430—1629). 1—2. r. SSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 4—40. l., 2. sz. 127—133. l.
- Molnár Balázs*: Jászokszáki betyárokról és Ambrus Sándor veszettállat-orvosról. SzolnMÉvk. 1973. 179—188. l.
- Molnár Lajos*: Kórház a város peremén. 50 éves a csepeli kórház. Bp. [1974]. 143 l.
- Molnár Lajos—Hajdú Margit, M.*: Nagytarcsa. /Története és néprajza./ [Közread. a] Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság. Szentendre 1974. 210 l., 1 térk. /Pest megyei múzeumi füzetek 7./
- A munkásmozgalom jászberényi mártírjai. (Szerk. Tóth János. Bev. Semsei Imre.) 2. jav. kiad. Jászberény 1974. 79 l.
- /Jászokszáki füzetek 12./
- Műemlékvédelem és urbanisztika. [Egri nyári egyetem.] 1973. július 30.—augusztus 8. Rend. a TIT, Heves Megyei Országos Műemléki Felügyelőség. Előadások. [Bp. 1974.] Soksz. 116 l.
- Müller Róbert*: A tófeji kemence. /A magyar mészégető kemencék típusai./ ZGY. 2. 17—42. l.
- Münnich Ferencné Berényi Etelke*: Dr. Münnich Ferenc. 1886—1967. ForrHáb. 77—108. l.
- Nagy Gábor*: Révay Kálmán. 1911—1950. ForrHáb. 191—210. l.
- Nagy Gyula*: A XVIII. és XIX. század vadászati—vadgazdálkodási emlékei Heves megyében. VadT. 47—99. l.
- Nagy Jenő*: Színháztörténeti emlékek Siófokon. Somogy. 1974. 2. sz. 107. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Politikai erők, politikai harcok Budapesten a századfordulótól a második világháború végéig. Hozzászólás: *Erényi Tibor* stb. TanBpM. 20. 69—106. l.
- 40 éves a Magyar Elektrotechnikai Ellenőrző Intézet. 1934—1974. (Szerk. biz. [vez.]: Hansági István.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 155 l.
- Nékám Lajosné*: Régi magyar patikák. (2. kiad.) Bp. [1974], Corvina. 61 l., 20 t.
- Nemes Dezső*: A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. 1. köt. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 596 l.
- Nemeskürty István*: Word and image. (A magyar film története.) History of the Hungarian cinema. (Transl.: Zsuzsanna Horn, Fred Macnicol.) Bp. 1974, Corvina. 252 l., 24 t.
- Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület társadalmi küzdelmei a XVIII. század végétől és polgári átalakulásának kérdése. HajdúszákiMÉvk. 1. 77—96. l.
- 80 éves a debreceni Húsipari Vállalat. 1874—1974. (Összeáll. Boda László. Kiad. a Hajdú-Bihar Megyei Állatforgalmi és Húsipari Vállalat.) Debrecen [1973]. 62 l.
- Összefoglaló Szeged, Megyei Városi Tanács egészségügyi intézményeinek tudományos munkásságáról. (4. Szerk. biz.: Bogáts László, Dudás Béla stb.) [Közread. a Szeged, Megyei] (Városi Tanács). (Szeged 1973.) 350 l.
- A kötet tartalmából:
Zalányi Sámuel: A középkori psychosik és a szegedi boszorkányégetés. 343—348. l.
- Paál László—Jávori Béla*: A 700 éves Marcali. [Szöveg]: (Paál László. [Foto]: Jávori Béla.) [Marcali] 1974. 118, 9 l.
- Papp Ignác*: Fejezetek a politikai és jogi gondolkodás történetéből. /1924—1950./ Szeged 1974. 83 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 21/3./
- Papp József*: Halászati jog a Hortobágy vizein. StudEthn. 15—16. 189—206. l.
- Pataki Béla Pál*: Keleti magyar világjárók. 1—6. Népszava. 1974. 102. évf. 268. 274. 280. 286. 292. 298. sz. 8. l.
- Pataky László*: Az István Malom múltja és jelene. BékÉl. 1974. 9. évf. 1. sz. 135—143. l.
- Pera Ferenc*: A Kisgyón-Balinkai Bányázom hatása környezetére. Fejérm. Évk. 7. 313—320. l.
- Perényi Imre*: Budapest városépítésének fejlődése. TelTK. 24. 5—14. l.
- Perényi Imre*: Budapest városépítésének fejlődése 1873—1973. Építés — Építéstudomány. 1974. 6. köt. 1—2. sz. 3—26. l.
- Perényi Imre*: Budapest városépítésének fejlődése. 1873—1973. Hozzászólás: Granasztói Pál, Preisich Gábor. TanBp.M. 20. 35—44. l.
- Perneszy Gyula—Németh Imre*: Ötvenéves a Kapuvári Húszem. (Kiad. a Győr-Sopron Megyei Állatforgalmi és Húsipari Vállalat.) [Győr 1974.] 64 l., 10 t.
- Péter László*: A Karcagi Múzeum előtörténete Szűcs Sándorig. SzolnMÉvk. 33—42. l.
- Péter László*: Neves szegedi házak. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 3. sz. 235—244. l.

- Petersák Tivadar*: Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. HOMÉvk. 12. 357–406. l.
- Pintér István*: Így lett végre rend! Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 360 l.
- Pólay Elemér*: Ein Versuch zur Kodifizierung des ungarischen Erbrechts im XIX. Jahrhundert. Szeged 1974. Soks. 25 l.
- Polgár története. (Tanulmányok.) [Írták: *M. Nepper Ibolya, Mesterházy Károly, Módy György, Balogh István, Nakas Miklós, Bencsik János, Kozma Bertalan, Bacskai István, Sugár István, Molnár András.*] (Szerk. Bencsik János. Kiad. Polgár, [Községi] Tanács.) Polgár 1974. 543 l., 2 térk., 8 mell.
- A Postás Sport Egyesület 75 éve. /1899–1974. Összeáll. Szabó András, Borbély Tibor. [Bp. 1974.] 305 l.
- Pölöskei Ferenc–Takács Ferenc*: Dunántúli történetek. [Az Esterházyak a 20. században.] Valóság. 1974. 17. évf. 3. sz. 76–90. l.
- Pölöskei Ferenc–Takács Ferenc*: Hegyháti summások. VSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 434–449. l.
- Preininger Magdolna*: Die Obstproduktion von Budapest im Spiegel der statistischen Angaben der Jahre 1895 und 1935. MgMúzk. 1971–1972. 447–452. l.
- Prickler, Harald*: Városok és mezővárosok a Fertő-tó körül. PT. XVI–XIX. 249–277. l.
- Publications of the Hungarian Mining Research Institute. Publications de l'Institut de Recherches Minières de Hongrie. 17. Bp. 1974. 374 l., 1 t. A kötet tartalmából
- Gyulay Zoltán*: Bergingenieur-Fortbildung im XIX. Jahrhundert. 363–368. l.
- Rábapatonna hagyományai. 1973. (*Barsi Ernő*: Népdalkincs a mai Rábapatonán. + *Eőry Endre*: A község múltjából.) [Közread. a Rábapatonna], Petőfi Sándor Művelődési Ház. [Rábapatonna 1974.] 264 l.
- Rajki Árpád*: Gabonakereskedelem és raktározás hazánkban az I. világháborúig. Malomipar és Terményforgalom. 1974. 21. évf. 4. sz. 143–147. l.
- Ránki György*: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. Hozzászólás: Kubinyi András stb. TanBpM. 20. 45–68. l.
- Reil Lajos*: Az Alföldi Első Gazdasági Vasút forgalmának és műszaki felszereltségének alakulása /1894–1971/. BékÉI. 1974. 9. évf. 2. sz. 239–250. l.
- Répay Lajos*: Az orvosi vélemények invenciója és a recipe. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 9. sz. 333–339. l.
- Réthy Antal*: Budapest éghajlata irodalmának úttörőiről. Vigilia. 1974. 39. évf. 8. sz. 540–543. l.
- Román Kálmán*: Huszonhárom milliárd cigaretta. Budapest. 1974. 12. évf. 8. sz. 37–39. l.
- Román Kálmán*: A régi pesti bulvársajtó. Budapest. 1974. 12. évf. 11. sz. 36–38. l.
- Román Kálmán*: Régi pincék, pincelakások. Budapest. 1974. 12. évf. 6. sz. 34–36. l.
- Román Kálmán*: A Royal szálló. Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 17–19. l.
- Rusztly Zsolt*: Kisalföldi lakóháztypusok /1750–1900/. MV. 1974. 18. évf. 4. sz. 224–240. l.
- Rúzsás Lajos*: Dunántúli mezővárosfejlődés a kései feudalizmus korában. Somogy. Évk. 5. 49–60. l.
- Rúzsás Lajos*: Gazdaság és társadalom a pannon térség kisvárosaiban a XVI–XIX. században. PT. XVI–XIX. 9–34. l.
- Salga Attila*: Adalékok Bonkáló Sándor életéhez és munkásságához. AAg. 12. 201–210. l.
- Sallai József*: Nyiregyháza iskolaügyének történetéből. 1940–1946. AANyir. 5/5. 53–67. l.
- Sándor Pál*: Az úrbéres népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében. 1828–1864. Fejérm. Évk. 7. 215–274. l.
- Sápi Lajos*: Újsori házak Debrecenben. AnnDebr. 1972. 293–314. l.
- Schmidl Tibor*: A Duna Csokoládégyár. Budapest. 1974. 12. évf. 7. sz. 15–19. l.
- Schultheisz Vincéné Weichart Gabriella*: A budavári szombati hetivásár. Budapest. 1974. 12. évf. 1. sz. 42. l.
- Selmeczi László*: Tisza Antal. 1895–1941. Kiad. a Szolnok, Városi Tanács. Szolnok 1974. [10] lev. /A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai./
- A short history of the Budapest Municipal Gas-Works. [Szemelvények a Fővárosi Gázművek történetéből.] (Vol. 1. 1856–1945. Resp. ed.: Ferenc Szőnyi.) Bp. [1974]. [40] lev. Német és orosz nyelven is.
- Simonffy Emil*: Einige Fragen der Bauernwirtschaft von Göcsej, einer in der Entwicklung zurückgebliebenen Landschaft im Zeitalter des Kapitalismus. MgMúzk. 1971–1972. 417–423. l.
- Sinkovits István*: Fejezetek Sárvár történetéből. /Kivonatosszöveg./ SavariaNyE. 1973. 29–32. l.
- Sisa Béla*: A szárazmalmok utolsó emlékei. TechnSz. 1973–1974. 101–116. l.
- Somogyi Sándor*: Meder- és ártérfejlődés a Duna sárközi szakaszán az 1782–

- 1950 közötti térképfelvételek tükrében. FÖÉ. 1974. 27–36. l.
- Sonkoly Kálmán*: Az istápolytól az intenzív-therápiás osztályig... A békéscsabai kórház története. BékÉl. 1974. 9. évf. 2. sz. 187–201. l.
- Stahl Ferenc*: Az Őrség jogállása. 1–3. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 218–236. l., 3. sz. 390–402. l., 4. sz. 553–565. l.
- Steib György–Tarscsay István*: A Bonyhádi Zománegyház története. [Kiad.] a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciójá. (Bonyhád) 1973. 183 l. /Üzemtörténeti füzetek 8./
- Straky Tibor*: Kodály Zoltán és Debrecen. Debrecen [1973]. Soks. 19 l.
- Strassenreiter Erzsébet–Sipos Péter*: Rajk László. 1909–1949. ForrHáb. 157–190. l.
- Strassenreiter Erzsébet–Sipos Péter*: Rajk László. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 195 l., 1 t. /Életek és korok./
- Sudár Kornélia*: A politikai-kamarai tudományok a Habsburg-birodalomban a XVIII–XIX. század fordulóján. FeudM. 187–210. l.
- Sugár Ágnes*: A 10-es számú 6. kerületi Szabó Ervin Könyvtár ötven éves története. Bp. 1974. Soks. 64 l.
- Sugár István*: Adatok Eger város múltjából. A Szépasszony völgyi borospinceor kialakulása. Az 1849. évi Eger városi szükségpénz. AnnAgr. 11–12. 203–216. l.
- Szabadi Imre*: A hajdúböszörményi erdők és nádas területek birtoklási és használati joga a XIX. században. Hajdúsági MÉvk. 1. 67–76. l.
- Szabadváry Ferenc*: A műszaki múzeumügy története Magyarországon. MOM Évk. 1. 9–28. l.
- Szabó Ágnes*: Landler Jenő. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 263 l., 1 t. /Életek és korok./
- Szabó Csaba*: A nagykanizsai kórház története. 1885–1970. ZalamKórhÉvk. 5. 53–68. l.
- A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Jósa András Kórházának évkönyve. 2. Fennállásának 75. évfordulója alkalmából. 1899–1974. (Szerk. Fazekas Árpád, Berényi Pál.) Nyíregyháza [1974]. 143 l. A kötet tartalmából:
Fazekas Árpád: Nyíregyháza kórházainak története. 9–22. l.
- Szakály János*: Barabás István emlékezete /1855–1936/. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 275–286. l.
- Szamek Tamás*: Ezer év után. [Esztergom.] Városépítés. 1974. 2. sz. 12–15. l.
- Szántó György*: Balassa János emlékezete. OHI. 1974. 115. évf. 27. sz. 1583–1585. l.
- Szántó Konrád*: A jászberényi ferences templom története. /1472–1972/. [Bp.] 1974, Ecclesia. 215 l.
- Szanyai József*: Műemlékvédelem a budai Várnegyedben. MMvéd. 1971–1972. 47–74. l.
- Szeccsó Károly*: Az egri nyomdászat múltjából. MG. 1974. 18. évf. 3. sz. 64–66. l.
- Székely Artur*: A nyomdászat magyar úttörői. MG. 1974. 18. évf. 3. sz. 60–63. l.
- Szele Béla*: Adalékok a magyarországi gyógyszerészegyesület XII. Szolnok vármegyei kerülete történetéhez. GytD. 1974. 3. évf. 1. sz. 5–7. l.
- Szemelvények a Fővárosi Gázművek történetéből. (1. köt. 1856–1945. Fel. szerk.: Szőnyi Ferenc.) Bp. [1974], Közgazd. és Jogi Kiadó. [40] lev.
- Szemere Gyula*: Az akadémiai helyesírás története. /1832–1954./ Bp. 1974, Akad. Kiadó. 299 l. /Nyelvészeti tanulmányok 17./
- Szénássy Barna*: A magyarországi matematika története. /A legrégebb időktől a XX. század elejéig./ 2. kiad. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 381 l.
- Szendi Idikó*: A szekszárdi fazekasság szókincse. TMűv. 1974. június. 91–113. l.
- Szentmihályi Imre*: Történeti események tükröződése a Fertő vidéki néphagyományokban. Arrabona. 16. 213–232. l.
- Szerényi Imre*: Sándor Pál. 1901–1972. [Szolnok 1974], Szolnokm. Lapkiadó. 23 l. /A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai./
- Szigeti Kilián*: Régi magyar orgonák. Kőszeg. Bp. 1974, Zeneműkiadó. 113 l., 8 t.
- Szijj Jolán*: Seidler Ernő. 1886–1938. ForrHáb. 211–228. l.
- Szölke Béla Miklós*: Leletmentő ásatás az ún. Teleki-laktanya udvarán. Arrabona. 16. 75–100. l.
- A Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet 75 éves borászati tevékenysége. Összeáll.: Ásvány Akos. Borgazdaság. 1974. 23. évf. 4. sz. 122–126. l.
- Szűcs Margit, H. – Nagy Anikó, S.*: Képek a magyar kereskedelem történetéből. Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 24–27. l.
- Szvirček Ferenc*: A magyar iparfejlődés hatása a XVIII–XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére. NógrádmK. 20. 96–128. l.
- Szvirček Ferenc*: A nógrádi ipartelepítés múltjából. /A 18. és 19. századi üveggyártás gazdaságtörténeti vonatkozásai Nógrád megyében./ PF. 1974. 4. sz. 17–18. l.
- Tábori András*: Cel' i szredsztva: raz-

- müslenija o hozjajsztvennom upravljenii. *Étjv.* 9. 3–14. 1.
- Takács Lajos*: Die Hakensichel in Ungarn. *MgMúzK.* 1971–1972. 83–90. 1.
- Tálas István*: Az aratási eszközváltás kísérleti szakasza /1817–1868/. *ET.* 1974. 85. évf. 2–3. sz. 330–333. 1.
- Tamás Pál*: A nógrádi munkásság kialakulása. *PF.* 1974. 8. évf. 3. sz. 23–25. 1.
- A tatabányai kórház története 1899–1945-ig. Összeáll. Lakatos István. *Új Forrás.* 1974. 2. sz. 136–145. 1.
- Teplitzky Ottó*: A miskolci mészáros céh története. *Húsipar.* 1974. 28. évf. 2. sz. 76–84. 1.
- Timaffy László*: Családi gazdálkodástól a szocialista közösségig. /Paraszti átrétegződés a Kisalföldön./ *Arrabona.* 16. 189–197. 1.
- Tóth András*: A hévízi Lótusz gyógyszer-tár és Zander Intézet története. *OHI.* 1974. 115. évf. 38. sz. 2257–2258. 1.
- Tóth Béla*: A közegészségügyi-járványügyi szolgálat fejlődése Magyarországon. /1933–1973./ *Egészségtudomány.* 1974. 18. évf. 2. sz. 105–119. 1.
- Tóth Endre*: A Tiszakönyök történelméhez. *Miskolc* 1974. 389 1., 16 térk.
- Tóth Ferenc*: Makó településtörténeti vázlat. *AnnSzeg.* 1972–73/1. 41–82. 1.
- Tóth Ferenc*: A makói gabonakas. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 3. sz. 219–224. 1.
- Tóth Lajos, K.*: Városunk szervezett tűzvédelmének 100 éves története. *Oroszáza* 1974. 43. [9] 1.
- Tóth Mihály*: A villamosvasút munkásmozgalmának történetéből. [Kiad. a] Közlekedési és Szállítási Dolgozók Szakszervezete. *Bp.* 1973. *Stat.* Kiadó. *Soksz.* 240 1., 16 t.
- Tömöry Márta–Benyó Márta*: „Ős”-Kispest házai között. *Budapest.* 1974. 12. évf. 3. sz. 34–35. 1.
- Tuba László*: A Mosonvármegyei Általános Tanítóegylet története. /1871–1941./ *Győr* 1973. *Soksz.* 40 lev.
- /Kisfaludy Károly Könyvtár füzetei 3./
A tűzérség ma is él. (Szerk. Hegedüs György.) *Bp.* 1974. *Zrínyi* Kiadó. 315 1.
A kötet tartalmából:
Szabó Sándor: A tűzérség múltjáról, jelenéről, s pillantás a jövőbe. 5–61. 1.
Újlaky Zoltán: A Hortobágy hasznosításának problémái a XIX. század végén és a XX. század első felében. *StudEthn.* 15–16. 341–365. 1.
- Vajda Odön*: A Fővárosi Élelmiszerellenőrző és Vegyvizsgáló Intézet 100 éve. *Budapest.* 1974. 12. évf. 5. sz. 10–12. 1.
- Vajda Pál*: Újabb adatok a híradástechnika magyar úttörőiről. *TechnSz.* 1973–1974. 81–100. 1.
- Valter Ilona*: A szerencsi Rákóczi-vár. *ÉIT.* 1974. 29. évf. 42. sz. 1991–1996. 1.
- Varga Endre*: Magyarország bányabíró-sági szervezete. /1686–1854./ *Jogtört.* *Tan.* 3. 213–236. 1.
- Varga Gyula*: A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. *AnnDebr.* 1972. 387–402. 1.
- Varga Gyula*: Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében. [Kismarja.] *HajdúságiMÉvk.* 1. 139–154. 1.
- Vargha László*: Wirtschafts- und architekturgeschichtliche Denkmäler in Ungarn aus dem XVIII. und XIX. Jahrhundert. *MgMúzK.* 1971–1972. 147–156. 1.
- Varró Attila*: A debreceni városi nyomda a XVIII–XIX. században. *MG.* 1974. 18. évf. 5. sz. 72–76. 1.
- Várszegi Sándor*: A miskolci barlangkutatás múltja és jelene. *Karszt és Barlang.* 1974. 1. sz. 1–6. 1.
- Vass Henrik*: Istoriija vengerszkogo revolucionnogo rabocsego dvizsenija. *Étjv.* 9. 91–107. 1.
- Vahy Zsuzsa*: Diósgyőr: a „görbe part” ősi gyára. *PapírV.* 165–170. 1.
- Vahy Zsuzsa*: A papír útjai Magyarországon. *PapírV.* 58–71. 1.
- Vekerdi László*: A természettudomány a Tudós Társaság terveiben. *Száz.* 1974. 108. évf. 4. sz. 807–835. 1.
- Vértesy Miklós*: Alapítványok a Budapesti Tudományegyetemen. *Budapest.* 1974. 12. évf. 5. sz. 36–37. 1.
- Vértesy Miklós*: A gellérthegy egyetemi csillagvizsgáló. *Budapest.* 1974. 12. évf. 6. sz. 40–41. 1.
- Vértesy Miklós*: Mozaik a főváros múltjából. *Budapest.* 1974. 12. évf. 2., 4., 5., 7., 8. sz. 48. 1.
- Vértesy Miklós*: Az Országúttól a Mártírok útjáig. Egy budai utca múltja és jelene. *Budapest.* 1974. 12. évf. 11. sz. 16–19. 1.
- Viljan, Sergij*: A középkori város Pannónia és Észak-Adria között. *PT.* XVI–XIX. 109–142. 1.
- Vita* a Nyugatról. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend.: *Kabdebó Lóránt.* *Bp.M* 1973, *PIM – NPI.* *Soksz.* 278 1.
/Irodalmi múzeum./
- Vitális György*: Megemlékezés dr. Böckh Hugóról /1874–1931/ születésének 100. évfordulója alkalmából. *Bányászati és Kohászati Lapok.* *Bányászat.* 1974. 107. évf. 9. sz. 665–669. 1.
- Vladár Imre*: Téves és bizonyítható kör-meghatározások magyar történelmi személyiségek haláleseteiben. *OHI.* 1974. 115. évf. 48. sz. 2877–2878. 1.

- Vörös Antal:** Táncsics Mihály életpályája. Történelem. 13. 1974. 5–22. 1.
- Vörös Károly:** A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten. /1873–1945./ Hozzászólás: Vitányi Iván stb. TanBpM. 20. 107–118. 1.
- Wéber Antal:** Író és politikus. Időszervi gondolatok Kemény Zsigmondról. IT. 1974. 2. sz. 385–398. 1.
- Zádor Anna:** Az angolkert Magyarországon. Építés – Építészettudomány. 1974. 5. köt. 1–2. sz. 3–53. 1.
- Zalai internacionalisták. Visszaemlékezések, életrajzok. (Szerk. Tóth Antal.) Zalaegerszeg 1974, Zalam. Lapkiadó. 95 1.
- Zolnay László:** A Lukács-fürdő múltja – és jövője. Budapest. 1974. 12. évf. 12. sz. 33–35. 1.
- Zólyomi József:** Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján. /1700–1850./ NógrádmMK. 20. 5–74. 1.
- Zsolnay Teréz–M[attyasovszky] Zsolnay Margit:** A gyár és a család története. 1863–1948. + *Sikota Győző:* A gyár története. 1948–1973. [Bp.] (1974), Corvina. 236 1., 24 t.
- e) *Ismertetések*
- Átokházától – Ásotthalomig.** Szerk.: Juhász Antal, Szécsy György. Ásotthalom 1970. – Ismerteti: *Bárh János.* ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 630–631. 1.
- Bajomi krónika.** Biharnagybajom 1973. – Ismerteti: *Molnár Balázs.* Honismereti Híradó. 1974. 1. sz. 58–61. 1., *Pókász Endre.* SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 109–111. 1.
- Balassa Iván:** Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. – Ismerteti: *Selmező-Kovács Attila.* AEt. 1974. 23. tom. 2–4. fasc. 383–386. 1.
- Bálint Ferenc–G. Vass István:** A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890–1944. (Békéscsaba) 1971. – Ismerteti: *Mérő Éva.* MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 198. 1.
- Balogh István:** A civisek világa. Bp. 1973. – Ismerteti: *Bóka Klára.* Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 517–519. 1.
- Benda Kálmán:** Helytörténeti munkák. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1278–1284. 1.
- Berend T. Iván–Ránki György:** Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. – Ismerteti: *Bóhm Antal.* Napjaink. 1974. 13. évf. 12. sz. 10. 1.
- Berend T. [Iván]–Ránki Gy[örgy]:** Hungary – a Century of Economic Development. New York 1974. – Ismerteti: *Hanák P[éter].* AH. 1974. 10. tom. 3–4. sz. 477–481. 1.
- Berend T. Iván–Ránki György:** A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. – Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 468–489. 1.
- Bogdán István:** Régi magyar mesterségek. Bp. 1973. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 383. 1.; *Makkai László.* MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 329. 1.; *Schram Ferenc.* ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 629–630. 1.
- Borsy Károly:** A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs 1973. – Ismerteti: *Borsa Gedeon.* MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 383–384. 1.; *Kolta János.* Pécsi Műszaki Szemle. 1974. 19. évf. 1–2. sz. 46. 1.
- Bödy, Paul:** Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870. Philadelphia 1972. – Ismerteti: *Antall József.* Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 296–297. 1.; *Nizsalovszky Endre.* JK. 1974. 29. évf. 10. sz. 590–594. 1.
- Budapest története II.** Bp. 1973. – Ismerteti: *Entz G[éza].* AAR. 1974. 26. tom. 3–4. fasc. 427–430. 1.
- Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László:** Magyar állam és jogtörténet. Bp. 1972. – Ismerteti: *Kállay István.* Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 304–305. 1.
- Dersi Tamás–Szántó Tibor:** A magyar sajtó képeskönyve. Bp. 1973. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 381–382. 1.
- Derx, Josef:** 100 Jahre Eisenstädter Bank Aktiengesellschaft Eisenstadt 1872–1972. Die Geschichte eines Geldinstitutes. Wien 1972. – Ismerteti: *Mollay Károly.* SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 381–382. 1.
- Dokumentumok a magyar ifjúsági mozgalom történetéből.** Szerk. Gál Lajos. Bp. 1973. – Ismerteti: *Molnár István.* PtK. 1974. 1. sz. 213–217. 1.
- Emléklül hagyom . . .** Bp. 1974. – Ismerteti: *Bata Imre.* Kritika. 1974. 10. sz. 21–22. 1.
- Erdei Ferenc:** Emberül élni. Bp. 1974. – Ismerteti: *Czine Mihály.* Népszava. 1974. 102. évf. 197. sz. 8. l.; *Déner Miklós.* Nsz. 1974. 32. évf. 185. sz. 7. l.; *Fenyő István.* Alföld. 1974. 25. évf. 11. sz. 84–89. 1.
- Források Budapest múltjából. I.** 1686–1873. Bp. 1971. – Ismerteti: *Gyimesi S[ándor].* AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 444–447. 1.
- Források Budapest múltjából. I–IV.** 1686–1950. Bp. 1971–1973. – Ismerteti: *Gerelyes Ede.* Honismereti Híradó. 1974. 1. sz. 54–56. 1.
- Források Budapest múltjából II–IV.** Bp. 1971–1973. – Ismerteti: *Fülöp Géza.* MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 195–196. 1.
- Források Budapest múltjából. Vita a Fővárosi Levéltár kiadványáról.** *Benda*

- Kálmán, L. Nagy Zsuzsa, Szabó Ágnes, Glatz Ferenc* hozzászólása. Budapest. 1974. 12. évf. 9. sz. 28–31. 1.
- Forrásszemelvények a magyar társadalom életéből /1849–1944/. Történeti olvasókönyv VII/2. Bp. 1973. — Ismerteti: *Gergely András*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 992–993. 1.
- Gál Éva, L.*: Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp. 1971. — Ismerteti: *Borús József*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 466–468. 1.
- Gecsényi Lajos*: Pécsi-baranyai dokumentumkötetek. [Válogatott dokumentumok a pécsi-baranyai munkásmozgalom történetéhez. II. köt. 1891–1929. Pécs 1970.; III. köt. 1929–1944. Pécs 1972.; A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Pécs 1971. c. kötetekről.] PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 202–205. 1.
- Gellériné Lázár Márta*: A jobbágyvilág emlékképe. Bp. 1972. — Ismerteti: *Benda Gyula*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 512–514. 1.
- Georgikon 175. Szerk. Sági Károly. Bp. 1972. — Ismerteti: *Pintér János*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 550–552. 1.
- Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. Debrecen 1973. — Ismertetik: *Mózes Mihály*. SzSzSz. 1974. 9. évf. 3. sz. 128–130. 1.; *Vass Előd*. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 485–487. 1.
- Hitchins, Keith*: Cultură și nationalitate în Transilvania. Cluj 1972. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1974. 24. sz. 204–206. 1.
- Istorija Vengrii v trekh tomakh. I. Moscow 1971. — Ismerteti: *Bartha Antal*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 409–414. 1.
- Istorija Vengrii v trekh tomakh. II. Moscow 1972. — Ismertetik: *Mucsi Ferenc*, *Niederhauser Emil*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 414–419. 1.
- Istorija Vengrii v trekh tomakh. III. Moscow 1972. — Ismerteti: *Vida István*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 457–461. 1.
- Istorija Vengrii. I–III. Moszkva 1971–1972. — Ismerteti: *Dolmányos István*. SSL. 1974. 20. tom. 3–4. fasc. 394–395. 1.
- Károlyi Zoltán—Károlyi Zsigmond—Váczonji Ádám*: A magyar vízszabályozás története. Bp. 1973. — Ismerteti: *Vajda Pál*. TechnSz. 1973–1974. 279–282. 1.
- Kávássy Sándor*: Latincea Sándor. Bp. 1973. — Ismertik: *Botos János*. Nsz. 1974. 32. évf. 225. sz. 7. 1., *Csákvári Ferenc*. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 545–546. 1.
- Keresztényi Nándor*: Erdei Ferenc két „újabb” műve: Emberül élni [Bp. 1974.] Magyar falu. [Bp. 1974.] MH. 1974. 7. évf. 188. sz. 6. 1.
- Köves Rózsa—Erényi Tibor*: Kunfi Zsigmond életútja. Bp. 1974. — Ismertetik: *Csurdi Sándor*. MH. 1974. 7. évf. 81. sz. Mell. IV. 1.; *Jemnitz János*. Nsz. 1974. 32. évf. 106. sz. 7. 1.; *Köte Sándor*. MP. 1974. 3. sz. 345–347. 1.; *Mucsi Ferenc*. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 189–191. 1.; *L. Nagy Zsuzsa*. TáSz. 1974. 17. évf. 6. sz. 107–108. 1.; *Székely Andorné*. Világosság. 1974. 15. évf. 7. sz. 442–447. 1.
- Kuntár Lajos*: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. Szombathely 1969. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 988–989. 1.
- Magyar András*: Az ormospusztai munkások olvasóköreinek története. Miskolc 1971. — Ismerteti: *Kovács József László*. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 198–199. 1.
- Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945. Bp. 1974. — Ismertetik: *Boros János*. Nsz. 1974. 32. évf. 154. sz. 7. 1.; *Garamvölgyi György*. Népszava. 1974. 102. évf. 131. sz. 4. 1.
- Magyar–zsidó oklevéltár XIV. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Bp. 1971. — Ismerteti: *Dán Róbert*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 430–431. 1.
- Magyar–zsidó oklevéltár. XV. kötet. 1408–1770. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1972. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 381. 1.
- A múlt magyar tudósai. I–II. gyűjtemény. Bp. 1970–1971. — Ismerteti: *Gergely András*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 985–988. 1.
- A múlt magyar tudósai. /Harmadik gyűjtemény. 11–15. kötet./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Móra László*. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 193–194. 1.
- Nagy T[ibor]—Györffy Gy[örgy]—Gerevich L[ászló]*: Budapest története I. Bp. 1973. — Ismerteti: *H. Vaday An[dréa]*, *Salamon Á[gnés]*, *Hadházy A.* AAr. 1974. 26. tom. 3–4. fasc. 425–427. 1.
- Nemes Dezső*: A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. Bp. 1974. — Ismertetik: *Galántai Gyula*. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 179–182. 1.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1974. 30. évf. 175. sz. 9. 1.; Nsz. 1974. 32. évf. 148. sz. 7. 1.
- Népi kollégiumok Vásárhelyen 1938–1949. Összeáll.: *Imolya Imre*. Hódmezővásárhely 1973. — Ismerteti: *Regős János*. MP. 1974. 3. sz. 349–351. 1.
- Nógrád megye története. 1–4. [Salgótarján] 1972–1974. — Ismerteti: *Földesi József*. MH. 1974. 7. évf. 254. sz. 8. 1.
- Novák, Jerzy Robert*: Węgry 1939–1969. Warszawa 1971. — Ismerteti: *Kapron-*

- czay Károly. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 288–289. 1.
- Oltványi Ambrus*: Eötvös József mai arca — két új könyv tükrében. [Bödy Pál: József Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870. Philadelphia 1972., Ábránd és valóság. Bp. 1973.] Valóság. 1974. 17. évf. 12. sz. 101–106. 1.
- Orosz István*: Agrár szakirodalom és paraszti kultúra. [Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. és *ifj. Barta Lajos*: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp. 1973.] MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 325–329. 1.
- Sebestyén Ádám*: A bukovinai andrásfalvi székeltek élete és története Mádéfalvától napjainkig. Szekszárd 1972. — Ismerteti: *Halász Péter*. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 539–540. 1.
- Siklóssy László*: A régi Budapest erkölce. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 311–312. 1.
- Simonffy Ferenc*: Adatok Szélkutas jelenéből és múltjából. Szélkutas [1972]. — Ismerteti: *Juhász Antal*. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 199–203. 1.
- Szabadváry Ferenc*—*Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: A kémia története Magyarországon. Bp. 1972. — Ismerteti: *Bontó László*. TechnSz. 1973–1974. 275–276. 1.
- Szász Zoltán*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Beszámoló a Niederhauser Emil doktori disszertációjának vitájáról. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 262–268. 1.
- Tanulmányok a munkásosztályról. Bp. 1973. — Ismerteti: *Némédi Dénes*. Alföld. 1974. 25. évf. 7. sz. 107–108. 1.
- Tápé története és néprajza. Tápé 1971. — Ismerteti: *Hofer Tamás*. AEt. 1974. 23. tom. 1. fasc. 124–127. 1.
- Tokody Gyula*: Újabb könyvek Ausztria és Magyarország történelmi kapcsolatairól. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 314–320. 1.
- Udvarhelyi Károly*—*Göcsei Imre*: Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon. Bp. 1973. — Ismerteti: *Mészáros István*. MP. 1974. 4. sz. 443–444. 1.
- Unger Mátyás*—*Szabolcs Ottó*: Magyarország története. Bp. 1973. — Ismerteti: *Glatz Ferenc*. MH. 1974. 7. évf. 60. sz. Mell. IV. 1.
- Vajda Pál*: Hungarian Pioneers in Printing Arts. Bp. 1972. — Ismerteti: *Székelly Artur*. TechnSz. 1973–1974. 277–279. 1.
- Váry Gellért*: Emléklapok Csongrád múltjából. Szeged 1974. — Ismerteti: *Pásztor Emil*. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 506–508. 1.
- Vésztő története. Szerk. Szabó Ferenc. Vésztő 1973. — Ismerteti: *Érszegi Géza*. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 489–492. 1.
2. A magyar föld története a honfoglalás előtt
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Bíró M.*: Roman Villas in Pannonia. AAr. 1974. 26. tom. 1–2. fasc. 23–58. 1.
- Bíró[né] Sey Katalin*: A find of centenionales from Brigetio. Fola. 25. 147–160. 1.
- Fitz Jenő*—*Bánki Zsuzsanna*: Kutatások Gorsiumban 1972-ben. Alba Regia. 13. 195–244. 1.
- Gabler D[énes]*: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatium von Gorsium. Alba Regia. 13. 9–68. 1.
- Gáspár D[orotya]*: Neuere pannonische Kästchenbeschläge. AAr. 1974. 26. tom. 3–4. fasc. 405–412. 1.
- Goldman György*: Késő la tène-kori település Csongrád határában. AnnSzeg. 1971/2. 53–62. 1.
- Juhász Irén*: Néhány Békés megyei avarokori leletről. BékésmMK. 2. 99–116. 1.
- Kiszely István*: A Fehérvári úti avar temető rövid embertani elemzése. BTMÉvk. 23. 89–98. 1.
- Kocztur É[va]*: Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium. Alba Regia. 13. 69–148. 1.
- Kürti Béla, ifj.*: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához. AnnSzeg. 1971/2. 29–52. 1.
- Lipták Pál*—*Varga Imre*: Charakterisierung des anthropologischen Materials des awarischen Gräberfelds von Kunszállás. AnnSzeg. 1971/2. 71–84. 1.
- Nagy Margit*: A Fehérvári úti avar temető. BTMÉvk. 23. 59–88. 1.
- Patek Erzsébet*: Ásatások a soproni Várhegyen (Burgstall) 1973-ban. (Előzetes jelentés). SSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 55–56. 1.
- Sonnevend György*: Leletstatisztikai adatok az I. Valentinianus korabeli sisciai kisbronzokhoz. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 27–33. 1.
- Szilágyi János*: Közöletlen kőfeliratok Aquineumból. BTMÉvk. 23. 147–158. 1.
- Szónyi Eszter, T.*: A Győr Kálvária utcai temető csontvázás sírjai. Arrabona. 16. 5–44. 1.
- Tóth Endre*: Korabizánci kőfaragvány Felsődöngicséről. Fola. 25. 161–178. 1.
- Tóth I[stván]*: Pierres gravées romaines du comitat Fejér dans le lapidaire du Musée d'Eger. Alba Regia. 13. 265–272. 1.

b) *Feldolgozások*

- Angyal Katalin, B. — Balla Lajos*: Studia Dacica. AnnDebr. 1972. 149–176. 1.
- Bakay Kornél*: Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SomMK. 1. 5–86. 1.
- Balassa Iván*: Möglichkeiten der Erforschung der frühesten Pflugbenutzung in Mitteleuropa. MgMúzk. 1971–1972. 33–37. 1.
- Bándi Gábor — Kovács Tibor*: Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez. /A Szeremle-csoport./ JPM. 14–15. 97–112. 1.
- Bóna István*: A középkor hajnala. A gepidák és a longobárdok a Kárpát-medencében. Bp. 1974, Corvina. 404 l., 24 t. /Hereditas./
- Bónis Éva, B.*: Ritzzeichnungen auf frühkaiserzeitlichen Gefäßfragmenten aus Tokod. Fola. 25. 87–98. 1.
- Burger Alice, Sz.*: Római kori temető Somodor-pusztán /Komárom megye/. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 64–101. 1.
- Dercsényi [Dfesző]*: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn. AHA. 1974. 20. tom. 1–2. fasc. 1–12. 1.
- Dobó Árpád*: Gouverneurs de Dacie à l'époque de Trajan. /106–117./ AClass. 9. 91–94. 1.
- Dobosi Viola, E.*: Adatok a Bodrog-völgy őskorához. Fola. 25. 3–32. 1.
- Ecsedy István*: A Lengyeli-kultúra leletei Somogyvárott. SomMK. 1. 227–280. 1.
- Ecsedy István*: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. BékésmMK. 2. 3–40. 1.
- Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. (Sajtó alá rend. és jegyz.: Gáspár Dorottya. Bev. Mócsy András.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 208 l., 57 t. /Apollo könyvtár 5./
- Fűz Jenő*: Adatok Pannónia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 15–25. 1.
- Fűz Jenő*: Gorsium — Herculia. Tác. (2. kiad.) Bp. 1974. 49 l. /Műemlékeink./
- Fülep Ferenc*: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae. (Übers. Vértess[né] Meller Ágnes.) [Közread. a] Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1974. Soksz. 195 l. /Régészeti füzetek. Ser. II. 16./
- Fülep Ferenc — Burger Alice, Sz.*: Pécs római kori kőemlékei. Pécs 1974. 33 l., 12 t. /Dunántúli dolgozatok 7./
- Hajnóczy Gyula*: Pannónia fűrdőépítészete. Építés — Építészettudomány. 1974. 6. köt. 1–2. sz. 63–100. 1.
- Hajnóczy Gyula*: Pannóniai amphiteatrumok. Építés — Építészettudomány. 1974. 5. köt. 1–2. sz. 127–150. 1.
- Harmatta János*: Két római edényfelirat Pannóniából. AT. 1974. 12. köt. 1. sz. 65–68. 1.
- Horváth László*: Kelta sírok Sávolyon. SomMK. 1. 281–288. 1.
- Kalicz Nándor*: Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. (2. kiad.) Bp. 1974, Corvina. 78 l., 24 t. /Hereditas./
- Kalicz Nándor*: A balatoni csoport emlékei Dél-Dunántúlon. JPM. 14–15. 75–196. 1.
- Kalicz Nándor — Makkay János*: A méheteleki ásatások jelentősége. SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 78–84. 1.
- Kemenczei Tibor*: Újabb leletek a nagyberki-szalacsikai koravaskori halomsírokból. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 3–16. 1.
- Kemenczei Tibor*: Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. Fola. 25. 49–70. 1.
- Kiss Attila*: Unpublished finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. JPM. 14–15. 119–126. 1.
- Kovács Tibor*: Bronzkori urnatemető Törtelen. Fola. 25. 33–47. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio-Szeged közötti útvonalon. JPM. 14–15. 113–118. 1.
- Kőhegyi Mihály — Marcsik Antónia*: Das sarmatische und avarische Gräberfeld von Mélykút. AnnSzeg. 1971/2. 119–128. 1.
- Kőszegi Frigyes*: Adatok Zugló őskori településtörténetéhez. /Későbronzkori település a Budapest 14. ker. Vízakna utcában./ BTMFvk. 23. 9–38. 1.
- Lányi V[era]*: Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwalle im donauländischen Barbaricum. AAr. 1974. 26. tom. 3–4. fasc. 261–268. 1.
- László Gyula*: The art of the Migration Period. (A népvándorlások művészete Magyarországon.) (Transl. Barna Balogh.) Publ. with the assistant of the UNESCO. Bp. 1974, Corvina. 159 l., 78 t.
- László Gyula*: A népvándorlások művészete Magyarországon. (2. kiad.) Bp. 1974, Corvina. 136, [16] l., 80 t.
- László Gyula*: A nyíl mint eszköz és jelkép. Népszava. 1974. 102. évf. 57. sz. 8. l.
- László Gyula*: Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit. (A népvándorlások művészete Magyar-

- országban. Übertr. Heribert von Thierry. 2. Aufl.) Bp. — Herrsching/Ammersee — Berlin 1974, Corvina — Pawlak — Henscherverl. Kunst u. Gesellschaft. 152, [18] l., 80 t.
- László Gyula*: Terra Avarorum. AnnSzeg. 1971/2. 63—70. 1.
- László Gyula*: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig. Bp. 1974, Gondolat. 276. 1. 4 t.
- Maráz Borbála*: La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. BékésmMK. 2. 41—62. 1.
- Marosi Sándor—Szilárd Jenő*: Újabb adatok a Balaton koráról. /A Balatonszabadi-Sóstónál levő feltárás vizsgálata./ FőÉ. 1974. 23. évf. 3. sz. 333—346. 1.
- Máthé Márta, Sz.*: Újabb adatok a korai rézkor időrendjéhez. /A hajdúszoboszlói temető./ AnnDebr. 1972. 141—148. 1.
- Matolcsi János*: Állattani következtetés Fenékpusztá V. századi pusztulásának közelebbi időpontjára. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 102—111. 1.
- Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. (*Banner János*: Besiedlung und Befestigung des Burghügels. + *Bóna István*: Bronzezeitliche Siedlungen in der Umgebung des Burghügels. Übers. Babkó Reményi.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 156 l., 12 t., 2 térk. /Fontes archaeologicae Hungariae./
- Mócsy András*: Pannónia a késői császárkorban. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 211 l. /Apollo könyvtár 4./
- Mócsy András*: Pannónia a korai császárság idején. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 202 l., 1 térk. /Apollo könyvtár 3./
- Nagy Tibor*: Úlcisia castra. BTMÉvk. 23. 39—58. 1.
- Nepper Ibolya, M.*: Dannüe k raszprosztranneniju jamnoj kul'turü v Vengrii. Ann. Szeg. 1971/2. 111—118. 1.
- Patay Pál*: Szarmata sáncrendszer az Alföldön. A népvándorlás gátja. MH. 1974. 7. évf. 18. sz. Mell. I. 1.
- Póczy Klára, Sz.*: Aquincum. ([Foto]: *Kónya Kálmán*. 2. átd. kiad.) [Bp.] 1974, Corvina. 47 l., 20 t.
- Póczy Klára, Sz.*: Városépítés Pannóniában. Építés — Építészettudomány. 1974. 5. köt. 1—2. sz. 151—165. 1.
- Pusztai Rezső*: Jelentés a Darnószeliben talált szláv település próbaásatásáról. Arrabona. 16. 45—62. 1.
- Radan, T. G.*: Angaben zur Frage der sogenannten „Leuchttürme“. Alba Regia. 13. 149—162. 1.
- Sági Károly*: Római téglasír Balatonbényben és ókeresztény kapcsolatai. SomMK. 1. 289—297. 1.
- Sárvári Márta*: Az első keleti gót fejedelmi sír hazánkban. [A keszthelyi leletről.] MN. 1974. 30. évf. 61. sz. 5. 1.
- Soproni S[ándor]*: Beiträge zur Frage der Liste von Valeria der Notitia Dignitatum. AAR. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 59—70. 1.
- Szabó Miklós*: Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de la Tène ancienne en Hongrie. FOLA. 25. 71—86. 1.
- Szenilélek Tihamér*: Savaria római kori települése. /Kivonat szöveg./ Savaria NyE. 1973. 19—28. 1.
- Thomas Edit, H.*: Korakeresztény mártírok emléke Brigetióból. Vigilia. 1974. 39. évf. 5. sz. 300—306. 1.
- Thomas Edit, H.*: Martyres Pannoniae. FOLA. 25. 131—146. 1.
- Tóth Elvira, H.*: Honfoglaláskori sír Kiskúnfélegyházán. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 112—126. 1.
- Tóth E[ndre]*: Vigilius episcopus Scaravaciensis. AAR. 1974. 26. tom. 3—4. fasc. 269—276. 1.
- Tóth E[ndre]*: Zur Entwicklung der Bezeichnung consularis der Statthalter. Alba Regia. 13. 163—165. 1.
- Tóth Erzsébet*: Mongol—magyar expedíció a hunok nyomában. MN. 1974. 30. évf. 161. sz. 7. 1.
- Tóth I[stván]*: Studia Savariensia. I. Zur Publication der Steindenkmäler von Savaria. II. Zur Datierung des Iseums von Savaria. III. Beiträge zum plastischen Schmuck des Iseums. AAR. 1974. 26. tom. 1—2. fasc. 155—186. 1.
- Váczy Péter*: A frank háború és az avar nép. Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1041—1061. 1.
- Varga Imre*: Die biologische Altersbestimmung der anthropologischen Funde des awarzeitlichen Gräberfeldes von Kunszállás. AnnSzeg. 1971/2. 129—142. 1.
- Vármai Dezső*: Római kori kereskedelmi és hadiutak Pannóniában. MV. 1974. 17. évf. 4. sz. 203—213. 1.
- Wellner István*: Az aquincumi katonaváros nyugat-keleti útirányú vízvezetékrendszere. BTMÉvk. 23. 179—186. 1.
- Wenger Sándor*: Délutánról avarkori népességének embertani problémái. Anthropologia Hungarica. 1974. 13. tom. 5—86. 1.

c) Ismertetések

- Barkóczy L[ászló]—Mócsy A[ndrás]*: Die römischen Inschriften Ungarns/RIU/ I. Savaria, Scarabantia und die Limes-Strecke Ad Flexum—Arrabona. Bp. 1972. — Ismertetik: *Balla J., Farkas Zoltán*. AAR. 1974. 26. tom. 3—4. fasc. 435—438. 1.

- Bognár-Kutzián I[da]*: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. Bp. 1972. — Ismerteti: *Kalicz Nándor*. AÉ. 1974. 101. köt. 1. sz. 151—153. 1.
- Kiss Ákos*: Roman Mosaics in Hungary. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kádár Zoltán*. AAr. 1974. 26. tom. 3—4. fasc. 438—440. 1.
- Lengyel László*: Le secret des Celtes. Paris 1969. — Ismerteti: *Úrögdi György*. Alba Regia. 13. 287. 1.
- Török Gyula*: Sopronkőhida IX. századi temetője. Bp. 1973. — Ismerteti: *Vida Gyula*. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 282—283. 1.
- 3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Király Péter*: A magyarok említése a Koszantán-legendában. 1—2. MNy. 1974. 70. évf. 1. sz. 1—10. 1., 2. sz. 157—172. 1.
- Király Péter*: A magyarok említése a Metód-legendában. MNy. 1974. 70. évf. 3. sz. 269—284. 1., 4. sz. 406—430. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Bakay Kornél—Kiszely István*: Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez. BékésmMK. 2. 63—98. 1.
- Balassa Iván*: A honfoglaló magyarság életformája. MH. 1974. 7. évf. 156. sz. Mell. I. 1.
- Balassa Iván*: Mivel járult hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? (*Czeglédy Károly, Dienes István, Erdélyi István, Györfly György, Hoffmann Tamás, László Gyula, Papp László, Fodor István, Bálint Csanád, Korompay Bertalan, Voigt Vilmos* hozzászólásával.) ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 576—604. 1.
- Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovas-temetkezések. AnnSzeg. 1971/2. 85—108. 1.
- Czeglédy Károly*: A szakrális királyság a steppei népekénél /a kazároknál és a magyaroknál/. MNy. 1974. 70. évf. 1. sz. 11—17. 1.
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok. (2. kiad.) Bp. 1974. Corvina. 85 l., 24 t. /Hereditas./
- Ecsegy Ildikó*: Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban. Keletkutatás. 1973. 65—84. 1.
- Erdélyi István*: A „szarvasok népe” nyomában. A mongol—magyar régészeti expedíció munkálataiból. ÉIT. 1974. 29. évf. 47. sz. 2217—2222. 1.
- Fodor István*: Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. AnnSzeg. 1971/2. 157—182. 1.
- Fodor István*: Ut a Kárpátokig. /Őstörténeti jegyzetek az újabb eredményekről./ Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 8—17. 1.
- Halikova, J. A.*: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. HajdúságiM. Évk. 1. 21—36. 1.
- László Gyula*: Gondolatok a nomád magyarságról. Lóra csikós! 47—53. 1.
- László Gyula*: A honfoglalókról. 2. kiad. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 76 l. /Történelemtudomány — történelemtanítás 5./
- László Gyula*: A magyar vadászat őskoráról. VadT. 5—21. 1.
- Lipták Pál*: Hogyan jött létre a magyarság? MH. 1974. 7. évf. 11. sz. Mell. I.
- Lőrincz László*: A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése. Keletkutatás. 1973. 27—36. 1.
- Marcsik Antónia*: Újabb adatok a honfoglaló magyarok embertanához. AnthK. 1974. 18. köt. 1—2. füz. 141—148. 1.
- c) *Ismertetések*
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. — Ismerteti: *Mesterházy Károly*. SomMK. 1. 367—369. 1.
- 4. Magyarország története. 1000—1526.**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Altman Júlia*: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásokról. BTMÉvk. 23. 219—228. 1.
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: Ismeretlen korvina a Vatikáni Könyvtárban. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 217—221. 1.
- Csorba Csaba*: Középkori budai polgárok síremlékei. Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 39—41. 1.
- Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 74 l., 14 t., 1 térk. /Művészettörténeti füzetek 7./
- Dümmerling Ödön*: A Dunakanyar műemlékei. II. A középkor emlékei. 3. A csúcsíves stílus korának emlékei. Dunakanyar Tájékoztató. 1974. 10. évf. 1. sz. 6—23. 1., 2. sz. 6—20. 1.
- Farkas Gyula—Lengyel Imre*: Skeleton of a Medieval dwarf from Ludoš-Csurgó. AnnSzeg. 1971/2. 199—208. 1.
- [*Feuer-Tóth Rózsa*]: Il Giardino Pensile Rinascimentale e la Cisterna Regia de

- Castello di Buda. ATE. 1974. 77. tom. 1–3. fasc. 95–136. 1.
- Galeotto M[arzio]*: Jellemvonások Mátyás király életéből. [De egregie sapienter et iocose dictis ec factis Matthiae regis.] (Ford. Barna [Ferdinánd] Nándor.) Bp. 1974. 1. köt.: 163 l., 4 t.; 2. köt.: 176 l., 3 t., — 5 cm.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 21–22. r. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 124–128. 1., 2. sz. 257–261. 1.
- Kácsa Irén*: Kora-középkori lelet a Vértes hegységből. TataHOKM. 4. 149–153. 1.
- Kozák Károly*: Az egri várszékesegyház feltárása. 2. AnnAgr. 11–12. 131–158. 1.
- Körmeny Kinga*: Egy XV. századi magyarországi graduale. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 111–115. 1.
- Lotterhof, Edit*: Some data to the Anthropology of the Population of North Plain in the Arpadian Age. Anthropologia Hungarica. 1974. 13. tom. 87–99. 1.
- Magyar Anjou Legendárium. /Hasonmás kiadás./ Bev. tanulmányt írta, a legenda-szövegeket összeáll. és sajtó alá rend. *Levárdy Ferenc*. [Képzserk.] (Szántó Tibor). [Bp.] 1973, M. Helikon — Európa. 338 l.
- Poronyi Zoltán*: A Lassai-kódex szövege egy XVI. századi könyvben. GK. 1974. 26. évf. 6. sz. 443–449. 1.
- Reuter Camillo*: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. JPM. 14–15. 133–154. 1.
- A Somogyi Konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban. /2./ [Közli és bev.] *Komjáthy Miklós*. Somogym. Évk. 5. 7–12. 1.
- Székelgy Gábor*: Középkori állatsont leletek a budai várból. KMT. 3. 142–145. 1.
- Történelmi olvasókönyv. 2. (Forrásszemelvények az egyetemes történelem /476–1640/ és Magyarország története /1526-ig/ tanításához. Összeáll. és jegyz. *Gunst Péter*, *Eperjessy Géza*. Bev. és szerk. *Makkai László*.) 4. kiad. Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 355 l., 8 t.
- Zolnay László*: A budavári gótikus szoborletről. Nsz. 1974. 32. évf. 58. sz.. Mell. 7. 1.
- Zolnay László*: Hatszáz esztendő s budavári szobrok feltámadása. Budapest. 1974. 12. évf. 5. sz. 40–43. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Abt, G.*: Beiträge zur Erforschung der mehrsprachigen Ortsnamen im alten westungarischen Grenzland. AL. 1974. 24. tom. 1–4. fasc. 29–37. 1.
- Bakay Kornél*: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–73. évi feltárájáról. SomMK. 1. 349–356. 1.
- Benczúr Zsuzsa*: Kottaner Ilona a visegrádi fellegváran. [Amikor a koronát elzálogosították.] MH. 1974. 7. évf. 226. sz. Mell. III. 1.
- Bendefy László*: Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 118–126. 1.
- Bertalan Vilmosné*: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. BTMÉvk. 23. 99–114. 1.
- Bertényi Iván*: Városi polgárok az ország-bíró ítélőszéke előtt a XIV. században. JogtörtTan. 3. 123–138. 1.
- Bodrog György*: A jobbágyság kisnemesi szövetségesei az 1514. évi parasztfelkelésben. Alba Regia. 13. 185–194. 1.
- Bolla Ilona*: A közsabadság a XI–XII. században. /A liber és libertas fogalom az Árpád-korban./ 1–2. r. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 1–29. 1.; 1974. 17. évf. 1–2. sz. 1–23. 1.
- Bónis György*: Decretalis Intellecto /III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről/. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 24–31. 1.
- Borosy András*: XI–XII. századi harcserégünk néhány kérdéséről. HK. 1974. 21. évf. 1. sz. 3–27. 1.
- Cseréy Éva, S.*: Adatok a besztercebányai /Banská Bystrica/ kályhacsempékhez. Fola. 25. 205–218. 1.
- Csóka J. Lajos*: Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete. JogtörtTan. 3. 153–176. 1.
- Csóka J. Lajos*: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. MSH. 1. 137–146. 1.
- Csorba Csaba*: Budai polgári pecsétek és címerek a középkorban. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 39–41. 1.
- Csorba Csaba*: Középkori budai mesterjegyek. Budapest. 1974. 12. évf. 1. sz. 39–41. 1.; 2. sz. 39–41. 1.
- Czakó Károly*: A bírósági szervezetek alakulása 1526-ig. BóF. 81–118. 1.
- Dávid Katalin*: Az Árpád-házi Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezés vitája. *Győrffy György*, *Zádor Mihály* opponensi véleménye és *Dávid Katalin* válasza. MűÉ. 1974. 23. évf. 4. sz. 333–340. 1.
- Dénes György*: A királyi halászvizek Árpád-kor végi felügyelői, a vízóvók. HOMÉvk. 12. 121–128. 1.
- Dénes György*: Szalonna feudális főúri szálláshely és kerek temploma. HOMÉvk. 12. 65–86. 1.
- Dobszay László*: Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 307–312. 1.
- Dolgozatok az állam- és jogtudományok

- köréből. 3. évf. (Szerk. Szotháczki Mihály.) [Kiad. a] Pécsi Állam- és Jogtudományi Kar. Pécs 1973. Sokszt. 262 l.
A kötet tartalmából:
Szűta János: 1514 és a jobbágyelnomás jogi eszközei. 7–32. l.
- Eisler, I.*: Zwei Kulmbach-Bildnisse. Die Porträts von Georg Thurzó und seiner Gemahlin Anna Fugger in der Sammlung Thyssen-Bornemisza zu Lugano. AHA. 1974. 20. tom. 1–2. fasc. 81–86. l.
- Elekes Lajos*: Mátyás király külpolitikája és Itália. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 115–130. l.
- Entz Géza*: Gótikus építészet Magyarországon. [Foto] *Kónya Kálmán*. Bp. 1974, M. Helikon – Corvina. 214, [30] l.
- Entz Géza*: A kolozsvári Szt. Mihály templom és a városi építőtevékenység a XIV–XV. században. FeudM. 77–100. l.
- Entz Géza*: A magyar középkori város kibontakozása a műemléki kutatások nyomán. MűÉ. 1974. 23. évf. 1. sz. 1–4. l.
- Farkas György*: A magyarországi csata. Vigilia. 1974. 39. évf. 4. sz. 249–252. l.
- Feuerné Tóth Rózsa*: Ars et ingenium. Korareneszánsz művészetelmélet Janus Pannonius költészetében. ArsH. 1974. 1. sz. 9–26. l.
- Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974, Gondolat. 253 l., 32 t.
- Gerevich László*: A koragótika kezdetei Magyarországon. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 145–169. l.
- Gerics József*: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. MSH. 1. 113–136. l.
- Gerics J[ózsef]*: Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislaus-Legende. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 273–304. l.
- Győrffy György*: A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. MSH. 1. 333–338. l.
- Győrffy György*: A magyar pénzverés kezdeteihez. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 35–41. l.
- Győrffy György*: Megemlékezés István királyról születésének ezredik évfordulóján. JPM. 14–15. 127–132. l.
- Horváth János*: Anonymus és a Kassai Kódex. MSH. 1. 81–112. l.
- Horváth János*: Anonymus et le Manuscrit de Kassa. ALitt. 1974. 16. tom. 3–4. fasc. 192–230. l.
- Horváth János*: A Gellért-legendák keletkezése és kora. MSH. 1. 147–166. l.
- Horváth J. Gyula*: Székely szállások az Almás patak forrásvidékén. ZsD. 109–138. l.
- Hrenkó Pál*: Magyarország legrégebb nyomtatott térképe? GK. 1974. 26. évf. 6. sz. 450–452. l.
- Hrenkó Pál*: Szegednél, vagy Segednitznél verte le Kinizsi a fekete sereget? HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 511–524. l.
- Irásné Melis Katalin*: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. BTMÉvk. 23. 195–210. l.
- Juhász Irén, T.*: Freilegung der arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor. AnnSzeg. 1971/2. 183–186. l.
- Kapitányffy István*–*Szepessy Tibor*: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei. MSH. 1. 279–314. l.
- Karácsonyi Béla*: Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. MSH. 1. 213–228. l.
- Kardos Tibor*: Janus Pannonius et le Moyen Age. AUSBphilmod. 4. 101–271. l.
- Karsai Géza*: Ki volt Anonymus? /Az Anonymus-gesta kézírata, szövegkritikája, tartalmi és nyelvi problémái, különös tekintettel a palimpszeszt-szövegek fototechnikai kérdéseire./ MSH. 1. 39–60. l.
- Kissné Korompai Bernadette*: Nagytálya középkori /XIII–XVI. századi/ templomának belsejében feltárt embertani anyag elemzése. AnnAgr. 11–12. 75–130. l.
- Klaniczay Tibor*: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. ITK. 1974. 78. évf. 2. sz. 161–178. l.
- Klaniczay Tibor*: A reneszánsz korszakolása és értelmezése. IT. 1974. 2. sz. 265–282. l.
- Kloss László*: Pest és Buda a XV. században. Budapest. 1974. 12. évf. 8. sz. 42–43. l.
- Koltay-Kastner Jenő*: Filarete. FK. 1974. 20. évf. 1–2. sz. 17–34. l.
- Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Bp. 1974, Corvina. 51 l., 24 t.
Angol, francia és német nyelven is.
- Kovács Sándor Iván*: Várad – Velence – Medvevár. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 1–17. l.
- Kovács Sándor, V.*: Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke. /Adatok Várad Páter kancelláriai éveire./ MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 115–118. l.
- Körmendy Adrienne*: A soltész „more scultetorum” telepítette falvak a Szepességben. /XII–XIV. sz./ AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 305–348. l.
- Kristó Gyula*: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól /Ricardus és Albericus tanúsága/. MSH. 1. 229–238. l.

- Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás. /Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhez./ Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 585–621. l.
- Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 134 l.
- Kristó Gyula*—*Makk Ferenc*—*Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. 2. Szeged 1974. 55 l., 1 térk. mell.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 49./
- Kubinyi András*: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. BTMÉvk. 23. 189–194. l.
- Lotterhof Edit*: Megjegyzések az Árpád-kor antropológiájához. AnthK. 1974. 18. köt. 1–2. füz. 135–140. l.
- Lovag Zsuzsa*: A magyar viselet a XI–XIII. században. Ars Hungarica. 1974. 2. évf. 2. sz. 381–408. l.
- Magyar Kálmán*: A Báthoriak sárkányölő hagyománya. SomMK. 1. 117–131. l.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések II. István történetéhez. MSH. 1. 253–260. l.
- Makkay László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit /10–13. Jahrhundert/. AtSz. 1974. 16. évf. Suppl. 1–53. l.
- Maksay Ferenc*: Struktur der ungarischen Dorfsiedlungen zur Zeit der traditionellen Landwirtschaft. MgMúzK. 1971–1972. 91–194. l.
- Mályusz Elemér*: A Képes Krónika kiadásai. MSH. 1. 167–186. l.
- Maróti Egon*: Megjegyzések Galeotti antik forrásaihoz. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 74–76. l.
- Mesterházy Károly*: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. Hajdúsági MÉvk. 1. 37–48. l.
- Mészáros István*: On the history of the Sárospatak school in the 15th–16th centuries and on Comenius’ „schola trivialis” there. ComH. 111–132. l.
- Mészáros István*: Pedagógiatörténeti adalék a „magyarok szimfóniájá”-hoz. MP. 1974. 3. sz. 291–296. l.
- Mészáros István*: A Szalkai-kódex pedagógiatörténeti vizsgálata. /Kandidátusi értekezés tézisei, 1973./ PSz. 1974. 24. évf. 5. sz. 457–462. l.
- Mészáros István*: A XII. századi esztergomi diákjegyzet. Bp. 1973. Soks. 71 l., 10 t.
- /Pedagógiai múzeum 2./
- Mezey László*: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. MSH. 1. 315–332. l.
- Mezey László*: Ki lehetett Anonymus? MH. 1974. 7. évf. 295. sz. Mell. I. l.
- Mezey László*: Mátyás király budai könyvtárában. MH. 1974. 7. évf. 81. sz. Mell. II. l.
- Michna, Pavel J.*: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im XV. Jahrhundert. FOla. 25. 179–204. l.
- Mócsy András*: A pannon vezérserep okai és következményei. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 67–83. l.
- Nagy Á[rpád]*: Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. Alba Regia. 13. 167–184. l.
- Nagy Árpád*: Sámuel király. Egy középkori magyar királydráma körvonalai. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 45–46. l.
- Nagy Emese*: Az Árpád-kor gazdasági központja. Mit találtak III. Béla palotája alatt? MH. 1974. 7. évf. 47. sz. Mell. II. l.
- Nagy Emese*: Előzetes jelentés a kaposzentjakabi apátság feltárásáról. SomMK. 1. 335–339. l.
- Nagy Lóránd*: Adatok a késő Árpád-kori pénzek kormeghatározásához. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 43–47. l.
- Nemeskürty István*: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. 2. kiad. Bp. 1974. Kossuth Kiadó. 22 l.
- Németh Péter*: Tokaj régi nevei. ÉIT. 1974. 29. évf. 16. sz. 731–734. l.
- Népzene és zenetörténet. 2. Szerk. Vargyas Lajos. Bp. 1974, Ed. Musica. 232 l. A kötet tartalmából:
- Zolnay László*: Magyar hadizenészek a középkorban.
- Pach Zsigmond Pál*: A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 476–482. l.
- Pohl Artur*: I. Ulászló király pénzverése. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 49–60 l.
- Prokopp Mária*: A nagyváradi freskótöredék. ArsH. 1974. 1. sz. 77–90. l.
- Rády Ferenc*: A tereskei Szent László falkép-ciklus. Művészet. 1974. 15. évf. 4. sz. 8–11. l.
- Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Szeged 1974. 31 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 47./
- Ritók Zsigmondné*: Budai polgárok könyvei a XVI. században. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 312–314. l.
- Ruzsa György*: Magyar Mózes. Sz. Usakov és C. Zinovjev egy magyar szentet ábrázoló ikonjai. Vigilia. 1974. 39. évf. 7. sz. 454–455. l.
- Sándor Mária, G.*: A mecseknádasi Szent István-templom kutatása. MMvéd. 1971–1972. 179–194. l.
- Scheiber Sándor*: A héber betűjeles Árpád-

- házi pénzekhez. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 91. l.
- Scheiber Sándor*: Héber nyelvű oklevél a XV. századi Sopronból. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 339–341. l.
- Selmeczi László*: Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. SzolnMÉvk. 1973. 105–116. l.
- Selmeczi László*: Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach Kumanen im Komitat Szolnok. AnnSzeg. 1971/2. 187–198. l.
- Sniezynska-Stolot, Ewa*: Queen Elizabeth as a Patron of Architecture. AHA. 1974. 20. tom. 1–2. fasc. 13–36. l.
- Soltész Zoltánné*: Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András? MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 1–13. l.
- Solyósi László*: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 26–29. l.
- Szabó János Győző*: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. 1. AnnAgr. 11–12. 21–74. l.
- Szekfi László*: Sarolta. MSH. 1. 239–252. l.
- Székelgy György*: A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 85–100. l.
- Szendrey István*: Röghözkötési kísérletek hazánkban 1514 előtt. AUDhist. 16/6. 74–77. l.
- Szendrey István*: Vszpominaja o D'erde Dozse. AUDhist. 16/6. 82–91. l.
- Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. ITK. 1974. 78. évf. 4. sz. 409–435. l.
- Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 213–264. l.
- Szűcs Jenő*: Kézai-problémák. MSH. 1. 187–202. l.
- Szűcs Jenő*: Teoretikus elemek Kézai Gesta Hungarorumában /1282–85/. Adalék az eszmei struktúrák „európai szinkronjának” kialakulásához. Valóság. 1974. 17. évf. 8. sz. 1–24. l.
- Tarnai Andor*: A Képes Krónika forrásaihoz. MSH. 1. 203–212. l.
- Tarnai Andor*: Michael de Hungaria. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 657–669. l.
- Tardy Lajos*: Johannes Schöner és követőinek magyar tárgyú térképei a XVI. század első negyedében. FolH. 2. 23–34. l.
- Teke Zsuzsa*: Velence adriai gazdaságpolitikája és a Frangepánok a XV. században. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 160–169. l.
- Tóth Endre*: Szent Márton pannonhalmi születéshely-legendájának kialakulása. Vigilia. 1974. 39. évf. 5. sz. 306–312. l.
- Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 191 l., 30 t. /Művészettörténeti füzetek 9./
- Tóth Melinda*: A kosztolányi templom faliképei. ArsH. 1974. 1. sz. 59–76. l.
- Unger Emil*: Mária királynő obulusa? NK. 1973–1974. 72–73. évf. 91–93. l.
- Váczy Péter*: Anonymus és kora. MSH. 1. 13–38. l.
- Váczy Péter*: A magyar királyi korona a kutatások tükrében. Régi elméletek — új viták. MH. 1974. 7. évf. 226. sz. Mell. II. l.
- Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. MSH. 1. 339–374. l.
- Valter Ilona*: A búcsúszentlászlói rk. /volt ferences/ templom helyreállítása. MV. 1974. 18. évf. 1. sz. 16–21. l.
- Valter Ilona*: A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 1–55. l.
- Valter Ilona*: A mátraszőlősi rk. templom kutatása. MV. 1974. 18. évf. 3. sz. 151–159. l.
- Várnai Dezső*: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. MMvéd. 1971–1972. 75–102. l.
- Vásáry István*: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés /A Magna Hungaria- és Jugria-kérdés történetéhez/. MSH. 1. 261–278. l.
- Vízkelety András*: Adalékok szepességi városok középkori jogtörténetéhez. JogtörtTan. 3. 253–268. l.
- Vladár Ágnes, H.*: A zalaszentmihályfai rk. templom kutatása. MMvéd. 1971–1972. 145–160. l.
- Zolnay László*: Bolyongások a budai hegyek határában [Budajenő, Zsámbék, Csabdi]. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 24–27. l.
- Zolnay László*: Börzsönyi vándorutak. Budapest. 1974. 12. évf. 9. sz. 24–27. l.
- Zolnay László*: Játékok és játékosok Pest-Budán. Budapest. 1974. 12. évf. 2. sz. 34–35. l.
- Zolnay László*: A kilenc százados Garam-szentbenedeken. Vigilia. 1974. 39. évf. 5. sz. 313–315. l.
- Zolnay László*: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. BTMÉvk. 23. 245–256. l.
- Zolnay László*: A nő a Budai Jogkönyvben. Budapest. 1974. 12. évf. 11. sz. 42–43. l.

c) Ismertetések

Á. P.: A magyar humanizmus francia szemmel. [Jean Béranger tanulmányáról.] MN. 1974. 30. évf. 269. sz. 8. l.

- Anghel, Gheorghe*: Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973. — Ismerteti: *Marosi Endre*. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 541—542. l.
- Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szakály Ferenc*. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 242—246. l.
- Barta Gábor—Fekete Nagy Antal*: Paraszt-háború 1514-ban. Bp. 1974. — Ismerteti: *Bácskai Vera*. Valóság. 1974. 17. évf. 6. sz. 93—96. l., *Rázsó Gyula*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 359—361. l.
- Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. — Ismerteti: *Szűz Rezső*. MűF. 1974. 23. évf. 4. sz. 341—342. l.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I. Zagrabiae* 1967. — Ismerteti: *Kristó Gyula*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 290—291. l.
- Csapodi Csaba*: The Corvinian Library. Bp. 1973. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 373—375. l.
- Gerevich László*: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971. — Ismerteti: *Bakay Kornél*. SomMK. 1. 371—372. l.
- Gervers-Molnár V[era]*: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. — Ismerteti: *Nagy Emese*. AÉ. 1974. 1. sz. 101. köt. 159—160. l.
- Koroknay Éva, Sz.*: Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp. 1973. — Ismerteti: *Vétesy Miklós*. Kts. 1974. 24. évf. 7. sz. 429. l.
- Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. — Ismerteti: *Makk Ferenc*. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 83—84. l.
- Kulcsár Péter*: Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kulcsár Erzsébet*. Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1258—1261. l.
- Magyar humanisták levelei, XV—XVI. század*. Összeáll. V. Kovács Sándor. Bp. 1971. — Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon. 1974. 20. évf. 3—4. sz. 533. l.
- Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. — Ismerteti: *Fügedi Erik*. Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1254—1258. l.
- Mályusz Elemér*: Az V. István-kori Gesta. Bp. 1971. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. AH. 1973. 19. tom. 3—4. sz. 441—444. l.
- Petrovich Ede*: Pécs középkori kórháza. Pécs 1960. — Ismerteti: *Zboray Bertalan*. GytD. 1974. 3. évf. 3. sz. 123. l.
- Reinert, Karl*: Missale Cibiniense. Köln—Wien 1972. — Ismerteti: *Bellér Béla*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 508—509. l.
- Studii și materiale de istorie medie. Vol. VI.* [Bukarest] 1973. — Ismerteti: *Bogyirka Emil*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 981—983. l.
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1974. — Ismerteti: *Solymosi László*. Nsz. 1974. 32. évf. 284. sz. 7. l.

5. Magyarország története. 1527—1790

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Abbildung der Statt Offen wie solche von der Seiten gegen der Donau an zusehen. [Augsburg. 1688. Koppmayer. Hasonmás kiadás.] (Buda látképe a Duna felől.) Bp. 1973. 51×18 cm.
- Belenessy Alajos*: Egyházi épületek a XVI. és XVII. században Zala és Veszprém megye területén. MV. 1974. 18. évf. 2. sz. 96—98. l.
- Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tiszti címtára. 1607—1608. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 265—326. l.
- Bendefy László*: Lázár deák „Tabula Hungariae . . .” című térképének eddig ismeretlen kiadásai. GK. 1974. 26. évf. 4. sz. 263—269. l.
- Bendefy László*: Szatmár vára 1664-ben. Stubert Salamon hadmérnök leírása. SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 65—77. l.
- Bitskey István*: Androvcics Miklós egri könyvtára 1777-ben. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 325—331. l.
- Cennerné Wilhelmb Gizella*: Báthory Zsigmond moldvai hadjáratának egykorú grafikus emlékei. FolH. 2. 57—68. l.
- Czegle Imre*: A brémai főiskola magyar diákjai [1618—1750]. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 88—102. l.
- Csanak Dóra, F.*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. ITK. 1974. 78. évf. 2. sz. 230—241. l.
- Fehér Géza, ifj.*: Az 1543. évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakcsi Nászhuz krónikája. TSz. 1973. 16. évf. 1—2. sz. 148—150. l.
- Fontana, [Giovanni] Dominico—[Fallet, Baltasar]*: Vera pianta rilevana della reia citta di Buda . . . [Venezia] 1686. G. Albrici. [Hasonmás kiadás.] (Buda városának térképe . . .) Bp. 1973. 57×34 cm.
- Gründliche Vorstellung der Vestung Ofen wie solche von denen Kaiserlichen 1686 belägert. [Hasonmás kiadás.] (Budavár ostromának részletes bemutatása a császáriaktól . . .) O. O. [1686.] Bp. 1973. 35×29 cm.
- Gyürky, K. H.*: Venezianische und türkische Importartikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jhs. AAR. 1974. 26. tom. 3—4. fasc. 413—424. l.

- Haffner, J[ohann] Christoph*: Belagerung und Eroberung der Kön. Ungarischen Haupt-Statt Ofen... [Augsburg, 1687. Druck Jacob Koppmayer.] [Hasonmás kiad.] Bp. 1973. 53,5×43,5 cm.
- Hatvani István levelesládájából. [Közli] Lengyel Imre. AnnDebr. 1972. 499–544. 1.
- Horváth J. Gyula—Timár György*: XVI. századi dikális konscriptiók Baranya megyéről. /1542, 1551, 1564./ BarÉvk. 1972. 7–128. 1.
- Kállay István*: Adalékok a nádori porta fogalmának változásához. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 397–402. 1.
- Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. /Dániel próféta könyvének magyarázata./ Sajtó alá rend. és jegyz. *Szuromi Lajos*. Bev. tanulmány: *Gombáné Lábos Olga*. [Kiad. a] Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 855 1.
- /Régi magyar prózai emlékek 3./
- Kilián István*: Boldisár király /Magyar nyelvű egri színpal 1761-ből/. Archívum. 3. 1974. 94–101. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körösvényeiben /1771–1789/. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 67–74. 1.
- Lőrincz Imre*: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1659-ből. Arrabona. 16. 233–243. 1.
- Marót János*: Az eszterházi Beszálló vendéglő 1773. évi leltára. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 264–267. 1.
- Maróthi György az 1739–43. évi debreceni pestisről. [Közli] Tóth Béla. AnnDebr. 1972. 487–498. 1.
- Módy György*: Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. HajdúságiM Évk. 1. 49–60. 1.
- Molnár József*: Néhány XVII. századi iromány. HajdúságiMÉvk. 1. 61–66. 1.
- Müller Róbert*: Vaseszközök Gyirmót-Sebes-tagról. Arrabona. 16. 63–74. 1.
- Ortutay András—Vissi Zsuzsanna*: Iratok Dunaalmás község levéltárából. Új Forrás. 1974. 1. sz. 63–72. 1.
- Parádi Nándor*: Tata várbrázolása Matrakesi Nászuhr krónikájában. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 141–147. 1.
- Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Szerk. Bónis György. Bp. 1974. 178 1.
- /Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 6./
- Péter László*: Szegedi személynevek 1578-ban. AUSEt. 17–18. 221–230. 1.
- Petrovich Ede*: Adalék a pécsi harangöntő műhely történetéhez. BarÉvk. 1972. 195–202. 1.
- Pianta della real citta e' fortezza di Buda capitale del regno d'Ungharia... Roma [1686], Stam. Giacomo de Rossi. [Hasonmás kiad.] Bp. 1973. 57×45 cm.
- Rádóczy Gyula*: Magyarország területén hivatalos régi gyógyszerészeti taxák árai és pénzjegyei. GytD. 1974. 3. évf. 1. sz. 18–24. 1.
- Régi magyar költők tára. XVII. század. (Szerk. Stoll Béla.) 7. Katolikus egyházi énekek. /1608–1651./ Sajtó alá rend. Holl Béla. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 726 l., 8 t.
- Répay Lajos*: XVIII. századi somogyi receptek. SomMK. 1. 325–327. 1.
- Rózsa György*: Friedrich Bernhard Werner magyarországi vedutái. MűÉ. 1974. 23. évf. 1. sz. 28–48. 1.
- Somodi Zsigmondnak, a pécsi pálos residentia előljárójának magyar nyelvű levele 1696-ból. [Közli] Reuter Camillo. BarÉvk. 1972. 545–458. 1.
- Takács Lajos*: Húsvéti határjárás 1761-es leírása. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 389–396. 1.
- Tirnütz József*: XVIII. századi feljegyzések Sopron éghajlati viszonyairól és a várost ért elemi csapásokról. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 165–178. 1.
- Tompos Ernő*: Rauch András címerei és emléklapok. SSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 66–68. 1.
- Vargha Balázs*: Szerelmi posta – háromszáz éve. Teleki Mihály levelei Veér Judithhoz. MH. 1974. 7. évf. 165. sz. 4. 1.
- Vass E[ld]*: Quatre documents ottomans concernant la contribution d'une pusztá hongroise au XVIIe siècle. AO. 1974. 28. tom. 2. fasc. 253–262. 1.

b) *Feldolgozások*

Adalékok a magyar nyelv életrajzához. (Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc, Zelliger Erzsébet.) Bp. 1973. Sokszt. 200 1.

/Nyelvtudományi dolgozatok 14./

A kötet tartalmából:

Pusztai Ferenc: A latin „apanyelv” helye a XVII–XVIII. századi magyar nyelv szókészletében. 133–144. 1.

Araó Endre: A magyarországi nemzetiségek polgári nemzeti ideológiájának előzményei a XVIII. században. Akadémiai székfoglaló. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 49–66. 1.

Austerlitz, Robert: Remarks on Sajnovics and his age: data, methology, and intellectual history. Sajnovics T. 73–76. 1.

Bakos József: Comenius emblémája és jelmondata. A Agr. 12. 135–154. 1.

Bakos József: Comenius sárospataki „la-

- tin iskolájáról". /Latium in Hungaria./ AAgr. 11. 199–212. 1.
- Bakos József:** A könyvek sorsa /A Nádasdy-könyvtár Egerbe került könyveinek filológiai és könyvtörténeti vonatkozásairól/. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 50–51. 1.
- Balassa Iván:** A tokajhegyaljai német telepítések történetéhez. HOMÉvk. 12. 285–320. 1.
- Balogh, J[olán]:** Italienische Pläne und ungarische Bauten in der Spätrenaissance. ATe. 1974. 77. tom. 1–3. fasc. 13–94. 1. —
- Balogh Jolán:** Későreneszánsz kőfaragóműhelyek. 1–2. közlemény. ArsH. 1974. 1. sz. 27–58. 1., 2. sz. 249–380. 1.
- Bánszki István:** A Bessenyei-kutatás legújabb eredményéről. SzSzSz. 1974. 9. évf. 2. sz. 133–136. 1.
- Barta János:** Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa. AUDhist. 19/8. 15–84. 1.
- Bélléy Pál:** Testőrök és tudósok Bécsben. MH. 1974. 7. évf. 144. sz. 4. 1., 147. sz. 6. 1.
- Benczédi László:** A kállói „zenebona” 1666-ban. ÉIT. 1974. 29. évf. 29. sz. 1251–1255. 1.
- Benczédi László:** A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 596–630. 1.
- Benda Kálmán:** Abszolutizmus és rendi ellenállás az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. században. Valóság. 1974. 17. évf. 12. sz. 1–10. 1.
- Benedek Gyula:** A Nagykunság 1577-ben. Jászkunság. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 146–156. 1.
- Bendefy László:** Egy kiváló magyar térképészkeresztő: Müller Ignác /1727–1804/. GK. 1974. 26. évf. 2. sz. 122–132. 1.
- Bergsland, Knut:** Sajnovics János és Hell Miksa norvégiai vonatkozásai. SajnovicsT. 77–82. 1.
- Berlász Jenő:** Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16/17. Jahrhundert. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 14–28. 1.
- Bíró Endre:** Fejezetek Tata XVI. századi történetéből. Új Forrás. 1974. 2. sz. 65–72. 1.
- Bítskey István:** Könyvek a XVIII. századi Egerben. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 47–49. 1.
- Bobrowszky Ida:** Kecskemét ötvössége a XVII. században. ArsH. 1974. 1. sz. 91–119. 1.
- Bodor Imre:** Magyarország aprópénze a XVII. század második felében. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 61–66. 1.
- Boros Lajos:** Egy késői humanista jogász: Lakner Kristóf. JogtörtTan. 3. 139–152. 1.
- Boros László:** Dorffmaister Baranyában. MűÉ. 1974. 23. évf. 4. sz. 269–284. 1.
- Boros László:** Dorffmaister Somogyban. Somogym. Évk. 5. 61–84. 1.
- Borsa Gedeon:** Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. OSZK Évk. 1970–1971. 301–322. 1.
- Brambora, Josef:** The significance of Comenius stay at Sárospatak in the evolution of his pedagogic and pansophic concepts. ComH. 25–30. 1.
- Bucsay Mihály:** Istentiszteleti megújulás a magyar reformációban. ThSz. 1974. 16. évf. 11–12. sz. 322–330. 1.
- Bucsay Mihály:** Protestáns gyűjtés Genf javára Kelet-Európában, Magyar- és Erdélyországban 1592–1593-ban. ThSz. 1974. 16. évf. 7–8. sz. 200–207. 1.
- Búza János:** Öreg garas. /A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához./ TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 151–159. 1.
- Czagány István:** A budavári Berényi-Zichy palota építéstörténete és műemléki helyreállítása. MMvéd. 1971–1972. 245–256. 1.
- Czakó Sarolta:** Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása. 1688–1740. Fejérm. Évk. 7. 7–48. 1.
- Csanak Dóra, F.:** Le rôle de József Teleki dans une controverse scientifique française au XVIIIe siècle. ALitt. 1974. 16. tom. 3–4. sz. 243–266. 1.
- Csanak Dóra, F.:** Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 405–422. 1.
- Csipes Antal:** A gyulai várbirtok XVI. századi gazdálkodása. BékÉl. 1974. 9. évf. 2. sz. 228–238. 1.
- Csomasz Tóth Kálmán:** Négy száz év halhatatlanság. Szenci Molnár Albert születésének évfordulójára. ThSz. 1974. 9–10. sz. 272–276. 1.
- Csomasz Tóth Kálmán:** Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség. Magyar Zene. 1974. 15. évf. 4. sz. 350–363. 1.
- Csorba Csaba:** Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török-kori végvári rendszerében. Somogym. Évk. 5. 13–48. 1.
- Dán Róbert:** Péchi Simon letartóztatása 1621-ben. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 66–70. 1.
- Dávid G.:** Some Aspects of 16th Century Depopulation in the Sanjaq of Simontornya. AO. 1974. 28. évf. 1. sz. 63–74. 1.
- Degré Alajos:** Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 342–348. 1.
- Détsky Mihály:** Adalékok a sárospataki

- Református Kollégium történetéhez. HOMÉvk. 12. 41–64. 1.
- Dömötör Sándor*: Angyal Bandi a Hortobágyon. StudEthn. 15–16. 245–273. 1.
- Duka Zólyomi Norbert*: Torkos Jusztus János. OHI. 1974. 115. évf. 26. sz. 1537–1541. 1.
- Endrei Walter*: Az angol karasia Magyarországon. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 785–806. 1.
- Fallenbüchl Zoltán*: Grassalkovics Antal aforizmái. OSzK Évk. 1970–1971. 323–346. 1.
- Fallenbüchl Zoltán*: Müller János Kristóf Magyarország-térképe megjelenésének előzményei. GK. 1974. 26. évf. 6. sz. 453–462. 1.
- Fatuska János*: Adatok Komárom megye XVII–XVIII. századi agrártörténetéhez. Új Forrás. 1974. 1. sz. 51–62. 1.
- Fodor Márta*: A sárközi kontraktualista jobbágyság őrbeni terheinek alakulása. TanTolnam. 5. 277–318. 1.
- Földes Éva*: Comenius' connections with the anti-feudal movements. ComH. 51–68. 1.
- Füves Ödön*: Cantemir Demeter és a magyarországi görögök. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 314–315. 1.
- Gál Éva*: Óbuda magyarjai a XVII–XVIII. században. Budapest. 1974. 12. évf. 6. sz. 42–43. 1.
- Gerő László*: Die Entwicklung der europäischen Festungsbauten im XVI–XVII. Jahrhundert. ATe. 1974. 77. tom. 1–3. fasc. 137–238. 1.
- Hajdú Lajos*: II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon. JK. 1974. 29. évf. 1–2. sz. 48–55. 1.
- Hajdú Lajos*: II. József igazgatási reformtörvényei és ezek végrehajtása Tolna vármegyében. TanTolnam. 5. 183–276. 1.
- Hajdú Péter*: Bécsi visszhang Sajnovics Demonstrációjára. SajnovicsT. 85–90. 1.
- Heckenast Gusztáv*: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 502–506. 1.
- Hetyéssy István*: Ostffyasszonyfa ostroma és „ismeretlen” megmentője. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 243–250. 1.
- Holub József*: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. TanTolnam. 5. 5–124. 1.
- Hopp Lajos*: Ibrahim Mütefferika /1674 [75?]-1746/ a török könyvnyomtatás megalapítója. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 126–131. 1.
- Hopp Lajos*: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. FK. 1974. 20. évf. 1–2. sz. 38–66. 1.
- Horváth Árpád*: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben. /1703–1740./ TanTolnam. 5. 125–182. 1.
- Högyész László*: Maulbertsch Sümegen. Vigilia. 1974. 39. évf. 11. sz. 744–749. 1.
- Hrenkó Pál*: A Lázár-térkép szerkezete. GK. 1974. 26. évf. 5. sz. 359–365. 1.
- Hrenkó Pál*: Lazarus /Posetus/ Magyarország első térképének alkotója. GK. 1974. 26. évf. 6. sz. 463–466. 1.
- Imre Mihály*: „Alberti Molnár, donazione dni Erasmi Eulii, Heidelberg Anno 1622. mense 7bri”. HmvhiGimnÉvk. 1974. 25–37. 1.
- Iványi Emma*: Csáky István országbírói levéltára. Adalékok az országbírói levéltár történetéhez. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 203–212. 1.
- Iványi Emma*: Szörényi Gábor ítélőmester, alországbíró /†.1708/. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 409–413. 1.
- Izsépy Edü*: Az egeri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. AnnAgr. 11–12. 159–170. 1.
- Jancsovics Antal*: Rauch András, az első soproni zeneszerző /1592–1656/. SSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 41–54. 1.
- Jankovich Miklós*: Zrínyi Miklós vadász-balesete. ÉIT. 1974. 29. évf. 46. sz. 2163–2166. 1.
- Jóború Magda*: Comenius' legacy. ComH. 157–159. 1.
- Káldy-Nagy, Gy[ula]*: Suleimans Angriff auf Europa. AO. 1974. 28. tom. 2. fasc. 163–212. 1.
- Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp. 1974. Gondolat. 218 l., 8 t.
- Kállay István*: Az adózás története Székesfehérvárott a XVIII. században. Fejérm. Évk. 7. 49–72. 1.
- Kállay I[stván]*: Reform der Städteverwaltung in den österreichischen Erbländern und in Ungarn zur Zeit Maria Theresias. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 1–21. 1.
- Kampus, Ivan*: Zágráb gazdasági és társadalmi fejlődése a XVI. és XVII. században. PT. XVI–XIX. 199–224. 1.
- Kaposvári Gyula*: Verseghy Ferenc és Szolnok. MúzL. 20–21. 18–25. 1.
- Kapronczay Károly*: Báthory István betegsége és udvari orvosai. OHI. 1974. 115. évf. 48. sz. 2875–2877. 1.
- Kapronczay Károly*: Orvosportré a XVI. századból: Gyulay Pál. OHI. 1974. 115. évf. 30. sz. 1782–1783. 1.
- Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 250 l.
- /Humanizmus és reformáció 4./
- Katona Imre*: Az anabaptisták kálváriája

- Nyugat-Magyarországon. VSz. 1974. 18 évf. 2. sz. 250–254. l.
- Katona Imre:** A habán kerámia Magyarországon. Bp. 1974, Képzőműv. Alap. 222 l.
- Kazimir, Štefan:** A régi budai gabonaméreték. AtSz. 16. évf. 1–2. sz. 56–65. l.
- Kájer István:** Uraság, uraság, te kemény uraság. A zsolnai kalendárium. MH. 1974. 7. évf. 107. sz. Mell. II. 1.
- Kerényi Ferenc:** Deszkaszínház a XVIII. század végén. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 38–39. l.
- Kilián István:** A XVII–XVIII. századi iskolai színjátászás Sárospatakon. HOM-Évk. 12. 129–186. l.
- Kilián István:** Törökverő magyarok az iskoladrámákban. AnnAgr. 11–12. 171–192. l.
- Kisbán Eszter:** Eingliederung neuer Anbaufrüchte in die Volksnahrung. /Mais und Kartoffel im Karpatenbecken. MgMúzK. 1971–1972. 283–286. l.
- Kiss István, N.:** A paraszti vadászat Magyarországon /XVI–XVIII. század/. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 66–71. l.
- Kiss István, N.:** Monoculture de vigne et qualité des vins dans la Hongrie des XVI–XVIII. siècles. MgMúzK. 1971–1972. 129–137. l.
- Kocsis Gyula:** A szálláskertes településtípus XVII. századi történetéhez /Szabadszállás/. ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 61–64. l.
- Komor Ilona:** The problems of technological culture in „Schola ludus”. ComH. 79–88. l.
- Koroknai Ákos:** Gazdaság és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határvidéken a XVIII. század elején. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 216 l., 1 t. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 73./
- Kovács Béla:** Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században. Archivum. 2. 1974. 47–58. l.
- Kovács Béla:** A Liber Sancti Johannis keletkezése és kora. Archivum. 3. 1974. 5–27. l.
- Kovács Géza:** Die Lage der Fronbauern auf den Kameralgütern im Komitat Arad nach der Urbarialregelung. MgMúzK. 1971–1972. 199–206. l.
- Kovács Sándor Iván:** A magyar zsolttároskönyv világképe. Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulójára. MH. 1974. 7. évf. 240. sz. 8. l.
- Kovács Valéria:** Török hódoltságkori épület Szigetváron. JPM. 14–15. 155–182. l.
- Kozma Borbála, L.:** Heltai Gáspár. ÉIT. 1974. 29. évf. 43. sz. 2019–2024. l.
- Kozma Borbála, L.:** „Az magyarok az ő nyelvekben megláthatóság az ő elejeknek dicső tetteit”. Emlékezés Heltai Gáspárra. ThSz. 1974. 16. évf. 7–8. sz. 245–247. l.
- Ködöböcz József:** Comenius and teacher training at Sárospatak. ComH. 89–100. l.
- Köpeczi Béla:** A Thököly-felkelés külpolitikája. Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 40–49. l.
- Ladányi Erzsébet:** The graduates of the Sárospatak school in the time of Comenius in the everyday life of the Hegyalja district. ComH. 133–145. l.
- Lakó György:** Sajnovics János és Demonstrációja. SajnovicsT. 9–28. l.
- Leblanc Zsoltné:** Adalék a parasztvármegye történetéhez. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 139–146. l.
- Lénárt Andor:** Vallásos confraternitások Gyöngyösön a XVII–XVIII. században. Archivum. 2. 1974. 33–46. l.
- Lovag Zsuzsa, S.–Németh Annamária, T.:** A tolnai XVI. századi kincslet. FoIA. 25. 219–246. l.
- Magyar Kálmán:** Régészeti adatok a délbálatoni középkori Marczali és Báthori birtokok történetéhez. Somogy. 1974. 2. sz. 100–102. l.
- Makkai László:** A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 155–182. l.
- Makkai László:** Bocskai és európai kortársai. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 483–494. l.
- Maller Sándor:** In memory of Comenius. ComH. 11–17. l.
- Marosy Endre:** Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK. 1974. 21. évf. 1. sz. 28–74. l.
- Mészáros István:** A Comenius-kutatás újabb eredményei. NevtörtFT. 1. 135–144. l.
- Mészáros László–Hausfater Katalin:** A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez. /1546–1562/. Dem. 1974. 17. évf. 2. sz. 213–235. l.
- A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység. [Konferencia.] /Debrecen, 1971. augusztus 24–26./ [Rend. a Debrecen, Egyetem.] A modern filológia szakos könyvtárosok előadásai és vitája. (Szerk. Csúry István.) Debrecen 1973. Soksz. 97 l.
- A kötet tartalmából:
Lengyel Imre: Maróthi és a svájci felvilágosodás kapcsolatairól. 39–44. l.
Mojzer Miklós: 250 éve született Franz Anton Maulbertsch. ÉIT. 1974. 29. évf. 23. sz. 1074–1083. l.

- Molnár József*: Az utolsó pesti dzsámi. MV. 1974. 18. évf. 3. sz. 170–174. 1.
- Móra Magda*: A Ratio Educationis megvalósítására irányuló törekvések Fejér megye népiszkoláiban. Fejérm. Évk. 7. 199–214. 1.
- Nagy József Zsigmond*: Egy labanc főúr halála 1704-ben [Koháry Farkas honti főispán]. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 30–36. 1.
- Nemes Lajos*: Az egri szőlőmunkások napszámháza a XVIII. század első felében. Archivum. 3. 1974. 73–82. 1.
- Nemeskürty István*: Elfelejtett évtized. 1542–1552: tíz esztendő magyar krónikája. Bp. 1974. Magvető. 271 1.
- Orosz Béla*: Nyíregyháza XVIII. századi betelepítése a családnevek tükrében. MNyír. 19. 81–88. 1.
- Orosz Gábor*: A nemzetközi megértés gondolata Comenius műveiben. AANyír. 5/7. 37–44. 1.
- Orosz Lajos*: Comenius' school reforms at Sárospatak. ComH. 101–110. 1.
- Perjés Géza*: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. StSz. 1974. 52. évf. 11–12. sz. 1068–1100. 1.
- Prokopp Gyula*: A pillisszentléleki üveghuta. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 212–219. 1.
- Rapcsák János*: Az első magyar Amerika földjén: Budai Parmenius István. ÉIT. 1974. 29. évf. 23. sz. 1107–1112. 1.
- Sárdi Margit*: Das Bild Albert Molnárs von Szenc bei der wissenschaftlichen Jubiläumstagung in Sárospatak. ALitt. 1974. 16. tom. 3–4. fasc. 345–356. 1.
- Sashegyi Oszkár*: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe /1726–1730/. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 40–54. 1.
- Sasvári László*: A tokaji görög templom építésének előzményei és története. MV. 1974. 18. évf. 2. sz. 83–85. 1.
- Simon Gyula*: Comenius örökségéről. AANyír. 5/7. 7–20. 1.
- Soós Imre*: A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. Archivum. 2. 1974. 5–32. 1.
- Spielmann József—Rácz Gábor—Szőkefalvy Nagy Zoltán—Maior Ovidiu—Lázár Sz. Karola*: Erdélyi gyógyszerészség-tervezet 1753-ból. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 11. sz. 422–426. 1.
- Spielmann József—Rácz Gábor—Szőkefalvy Nagy Zoltán—Lázár Sz. Karola—Maior Ovidiu*: Gyógyszertár-ellenőrzések Erdélyben a XVIII. század közepén. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 8. sz. 306–309. 1.
- Sugár István*: Eger város összeírása 1690-ben. Archivum. 3. 1974. 65–72. 1.
- Szabó György*: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 145 1.
- /Humanizmus és reformáció 3./
- Szabó József*: Comenius és a magyarok. AANyír. 5/7. 29–36. 1.
- Szabó Lajos*: A „mihó gáttyanak” építése. SzolnMÉvk. 1973. 151–158. 1.
- Szakály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca. /Adalékok a hódoltság magyar kereskedelem problematikájához./ FolH. 2. 35–56. 1.
- Szakály Ferenc*: Parasztság és honvédelem /A parasztság és a török-, ill. Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon/. Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 27–39. 1.
- Szállási Árpád*: Csapó József debreceni főorvos /1734–1799/. OHI. 1974. 115. évf. 20. sz. 1181–1183. 1.
- Szállási Árpád*: Lange Márton /1753–1792/ és az első magyar nyelvű erdélyi bábakönyv. OHI. 1974. 115. évf. 32. sz. 1905–1907. 1.
- Szántó Imre*: A végvári katonaság helytállásának eszmei alapja a XVI. század második felében. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 438–462. 1.
- Székely György*: Mezővárosok, rendek, király 1514–1674. /Egy báni levél álláspontjának értelmezéséhez./ AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 349–352. 1.
- Szenci Molnár Albert [emlékszám]. Kortárs. 1974. 18. évf. 8. sz.
- Szentimrei Mihály*: Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 29–39. 1.
- Szerényi Imre*: Kísérlet a megyei igazgatás átalakítására II. József korában. Fejérm. Évk. 7. 73–90. 1.
- Szűz Rezső*: Europica Varietas. Az ökumenikus szemlélet jelentkezése irodalmunkban. Vigilia. 1974. 39. évf. 1. sz. 10–13. 1.
- Szilágyi Mihály*: A bonyhádi zsidó kereskedelem kialakulása a XVII. század derekán. MIOK Évk. 1973/74. 263–282. 1.
- Szőkefalvy Nagy Zoltán*: Born Ignác könyvtára 1769-ben. A Agr. 11. 347–362. 1.
- Szövényi István*: Kőszeg Mária Terézia korában. SavariaNyÉ. 1973. 198–208. 1.
- Takács Béla*: Úrasztali felszerelések védelme a 17–18. században. ThSz. 1974. 3–4. sz. 74–77. 1.
- Taksonyi József*: Adatok Baranya megye és Pécs XVI–XVII. századi történetéhez. A „Pécsi Memoriale”. BarÉvk. 1972. 129–146. 1.
- Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. 9. (Szerk. Kiss Lajos.) [Kiad. a Debrecen, Tanítóképző Intézet.] Debrecen 1974. 256 1.
- A kötet tartalmából:
- Földesi Béla*: A szabad idő haszontalan eltöltése a XVII. században. 231–250. 1.
- Tardy Lajos*: Augustus császár politikai

- végrendeletének felfedezője. Márvány-tábla a romok között. MH. 1974. 7. évf. 4. sz. Mell. III. 1.
- Tardy Lajos*: Quadt Mátyás 1602. évi beszámolója a magyar gyógyvizekről. OHL. 1974. 115. évf. 12. sz. 697–698. 1.
- Tardy Lajos*: A XVI. századi Grúzia belső problémái Verancsics Antal titkárának jelentésében. Keletkutatás. 1973. 15–26. 1.
- Tolnai Gábor*: Molnár Albert személyisége. IT. 1974. 6. évf. 4. sz. 761–792. 1.
- Tolnai Gábor*: Szenci Molnár Albert személyisége. Nsz. 1974. 32. évf. 204. sz. Mell. 5. 1.
- Tóth József, F.*: A sárvári várkert a XVI–XVII. században. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 65–77. 1.
- Újzászy Kálmán*: The role of the ecclesiastical authorities and of the princely family in the life of the Sárospatak school between 1650–1654. ComH. 45–50. 1.
- Varjas Béla*: Tótfalusi Kis Miklós-problémák. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 222–231. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 495–501. 1.
- Vass Előd*: Székesfehérvár /Istulni Belgrad/ XVI. századi török forrásai. Fejerm. Évk. 7. 275–298. 1.
- Veress Éva*: Regionale Untersuchungen zum Thema „Betriebsformen der Bauernwirtschaft“. /Forschungsbericht über ein Rechenmaschinen-Experiment an der staatlichen Steuerliste des Komitats Vas-Eisenburg von 1744./ MgMúzK. 1971–1972. 167–183. 1.
- Vértessy Péter*: A Zrínyi-rejtély új megvilágításban. MN. 1974. 30. évf. 304. sz. 7. 1.
- Vincze László*: Tessedik Sámuel Olvasókönyve. PSz. 1974. 24. évf. 7–8. sz. 669–683. 1.
- Vörös Károly*: Eine spätf feudale Steuerliste als Quelle zu regionalen Forschungen. MgMúzK. 1971–1972. 161–166. 1.
- Wellmann Imre*: Die neuzeitliche „landwirtschaftliche Revolution“ und ihre Anfänge in Ungarn. MgMúzK. 1971–1972. 297–309. 1.
- Wittman Tibor*: The image of the New World the didactic works of Comenius. ComH. 69–78. 1.
- Zátonyi Sándor*: A csepregi reformációkori kollégium /1557–1643/. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 315–331. 1.
- Zemplén Jolán, [M.]*: Hell Miksa, a természettudós. Sajnovics T. 67–68. 1.
- Zimányi V[era]*: Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne /XVIe XVIIe s./ AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 303–333. 1.
- Zimányi Vera*: A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 49–60. 1.
- Zimányi Vera–Harald Prickler*: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a XVIII. századra. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 79–201. 1.

c) *Ismertetések*

Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. /Gyöngyösi István költői világképe./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Nagy József Zsigmond*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 280–283. 1.

Barta János, ifj.: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp. 1973. — Ismerteti: *Balogh István*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 547–548. 1.

Bayerle, Gustav: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Phashas of Buda. 1590–1593. Bloomington 1972. — Ismerteti: *Benda Kálmán*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 733–735. 1.

Behyna Károly: Egy kor – két tükrőben. [*Nemeskürty István*: Elfelejtett évtized. Bp. 1974. *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp. 1974.] MH. 1974. 7. évf. 184. sz. Mell. IV. 1.

Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. — Ismerteti: *Perjés Géza*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 237–242. 1.

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. — Ismerteti: *Alexa Károly*. MH. 1974. 7. évf. 47. sz. 8–9. 1., *Bán Imre*. ITK. 1974. 78. évf. 4. sz. 508–511. 1.

Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. — Ismerteti: *Nagy József Zsigmond*. Tiszatáj 1974. 28. évf. 6. sz. 85–87. 1.

Jordan Sonja: Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert. München 1967. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 729–730. 1.

Kakuk Zs[uzsa], N.: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kiss Lajos*. MNy. 1974. 70. évf. 4. sz. 487–490. 1.

Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri dubin tahrir defteri /1546–1562/. Ankara 1971. — Ismerteti: *Mészáros László*. Száz. 1974.

108. évf. 1. sz. 274–280. 1. és AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 234–237. 1.
- Káldy-Nagy Gyula**: Szulejmán. Bp. 1974. — Ismerteti: *Mészáros László*. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 728–731. 1.
- Kiss Á[kos]**: Tinnye, Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században. Bp. 1971. — Ismerteti: *Hofer Tamás*. AEt. 1974. 23. tom. 1. fasc. 123–124. 1.
- Kovács József László**: Lackner Kristóf és kora /1571–1631/. Sopron 1972. — Ismertetik: *Bariska István*. VSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 472–477. 1., *V. Kovács Sándor*. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 285–287. 1.
- Müller Veronika**: Thury György kanizsai kapitánysága. [Nagykanizsa 1972.] — Ismerteti: *Sinkovics István*. ZT. 1974. 1. sz. 181–183. 1.
- Nagy Margit, B.**: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. /XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak./ Bukarest 1973. — Ismertetik: *Balassa Iván*. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 544–546. 1., *Marosi Endre*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 364–366. 1.
- Nemeskürty István**: Elfelejtett évtized. Bp. 1974. — Ismerteti: *Wesselényi Miklós*. MN. 1974. 30. évf. 151. sz. 13. 1.
- Nussbächer, Gernot**: Johannes Honterus. Bukarest 1973. — Ismerteti: *Borsa Gedeon*. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 386–387. 1.
- Pákozdy László Márton**: Der siebenbürgische Sabbatismus, seine Entstehung und seine Entwicklung vom Unitarismus zum Judentum sowie sein Untergang. [Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1973.] — Ismerteti: *Ferenc József*. ThSz. 1974. 16. évf. 11–12. sz. 381–382. 1.
- Pataki József**: A csíki vashámor a XVII. század második felében. Csíkszereda 1971. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 743. 1.
- Péter Katalin**: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 1973. — Ismerteti: *Varga Imre*. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 394–395. 1.
- Rákóczi tükör. I–II**. Bp. 1973. — Ismerteti: *Benczédi László*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 718–721. 1.
- Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti, 1767–1774**. Wien–Köln–Graz 1970. — Ismerteti: *Mályusz E[lemér]*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 224–228. 1.
- Takács Marianna, H.**: Magyarországi udvarházak és kastélyok /XVI–XVII. század/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 283–285. 1.
- Trócsányi Zsolt**: Teleki Mihály. /Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Rácz Gyula*. HK. 1974. 21. évf. 1. sz. 144–146. 1.
- Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Dunántúl**. Szerk. Felhő Ibolya. Bp. 1970. — Ismerteti: *Gunst Péter*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 489–495. 1.

6. Magyarország története. 1791–1849.

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bélay Vilmos**: A bécsi nuncius Magyarországról 1802–1814. /Iratok a Vatikáni Levéltárban./ LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 365–367. 1.
- Csorba Csaba**: Pest az 1840-es években. Részletek egy önéletrajzból [Mészáros Károlyéból]. Budapest. 1974. 12. évf. 12. sz. 40–43. 1.
- Dala József**: „Az utolsó menetben”. Berzsenyi Lénárd ezredes, a 48-as szabadságharc kiváló katonája. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 111–118. 1.
- Degré Alajos–Kerecsényi Edit**: Az 1848–49. évi szabadságharc zalai történetére vonatkozó iratok. ZT. 1974. 1. sz. 105–140. 1.
- Dercsényi Móric**: Az 1848–1849-i magyar szabadságharc néhány zsidótárgyú irománya. MIOK Évk. 1973/74. 293–327. 1.
1848. március 15., ahogy egy fontolva haladó látta. [Zsoldos Ignác emlékirataiból.] Közreadja: Sáfrán Györgyi. ÉiIr. 1974. 17. évf. 11. sz. 2. 1.
- Az 1849. évi nemzetiségi törvény. Összeáll.: Für Lajos**. Népszava. 1974. 102. évf. 175. sz. 5. 1.
- Gacsári István**: Füzessgyarmati krónika. Részletek. (Vál. és sajtó alá rend. Miklya Jenő, Tokaji Gyula. [Kiad.] a Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola; Füzessgyarmat Nagyközség Tanácsa.) Békéscsaba 1974. 106. 1.
- /Bibliotheca Bekesiensis 10./
- Hársfalvi Péter**: Naplójegyzetek a reformkori Nyíregyházáról. [Susztek Sámuel naplójából.] SzSzSz. 1974. 9. évf. 3. sz. 77–80. 1.
- Indali György**: Kultsár István és özvegye előfizetési felhívásai a Hazai és Külföldi Tudósítások tárgyában. OSzK Évk. 1970–1971. 347–356. 1.
- Isaszegi adattári közlemények**. [2.] (Szerk. Kovács Zoltán.) (Isaszeg) 1974. 47. 1. 1 t.
- Kemény István**: Bécsi újság beszámolója

- Batthyány Lajos kivégzéséről. MN. 1974. 30. évf. 238. sz. 7. l.
- Kemény Zsigmond naplója. (Bev. tanulmány, sajtó alá rend. és jegyz.: *Benkő Samu.*) [Bp.] 1974, Magyar Helikon — Szépirod. Kiadó. 187 l.
- Kenyeres Ágnes: Kazinczy Ferencről Kazinczy Thália. MH. 1974. 7. évf. 290. sz. 4. l.
- Kiss Károly: Világostól—Aradig. Dokumentumgyűjtemény a vértanúkról. 1—5. MN. 1974. 30. évf. 230—233. sz. 4. l., 234. sz. 7. l.
- Kovács József: Teleki Sándor visszaemlékezései az aradi vértanúk kivégzéséről. Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1176—1186. l.
- Lőkös István: Vitkovics Mihály a magyar könyvek terjesztéséről. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 54—55. l.
- Orsovai Imre: 150 éves a Lexikon Mineralogicum. FTÉvk. 2. 43—48. l.
- Péterffy Ida: Horváth Ádám levelezése „poétriáival”. /Göcseji levelek, versek, dalok./ 1813—1820. Göcseji Hel. 7. 1973. 196 l.
- /Zala megye irodalmi hagyományai 1./
- Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. (Sajtó alá rend.), utószó és jegyz.: *Martinkó András.*) Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 586 l.
- Rózsa György: Ismeretlen pest-budai látkép Londonban. Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 36—37. l.
- S. I.: „Él még Kossuth!” Törödék napló 1848—49 forradalmi hadjáratából. MH. 1974. 7. évf. 66. sz. 4. l.
- Somkuti Gabriella: Báróczi Sándor levele Széchenyi Ferenchez. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 722—723. l.
- Tamás István: Krónika Grisza Ágostról. Dokumentumok a szabadságharc egy tisztjének életéből. Nsz. 1974. 32. évf. 57. sz. 6—7. l., 58. sz. Mell. 6—7. l.
- V. J.: Sajgó Pál pesti szabólegény vándorkönyve az 1838—1842-es évekből. Budapest. 1974. 12. évf. 10. sz. 37. l.
- V. J.: Széchenyi István — Buda város díszpolgára. Budapest. 1974. 12. évf. 11. sz. 40—41. l.
- Vas István: Adalékok az Országos Védegylet Szigetvári Osztályának történetéhez. ZsD. 36—41. l.
- „Görgey-vitához”. Az Aradi Tizenhárom emlékére. Kritika. 1974. 10. sz. 12—13. l.
- Andrássy Antal: Somogy a császári megszállás alatt /1849 január—április/. Somogym. Évk. 5. 175—194. l.
- Andrássy Antal: Somogy megye 1848 őszén a Jelasics támadás idején. SomMK. 1. 132—148. l.
- Bajkay Éva: Rapports entre l'art hongrois et l'art russe dans la première moitié du XIX. siècle. MNGÉvk. 2. 5—13. l.
- Balázs László: Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század első évtizedeiben Fejér megyében. Fejérm. Évk. 7. 91—120. l.
- Baranyai Aurél: A pécsi „Fő utcai” apothekárius. GytD. 1974. 3. évf. 3. sz. 45—51. l.
- Bartha István: A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. AtSz. 16. évf. 1—2. sz. 264—276. l.
- Batári Gyula: Bugát Pál folyóirata, az Orvosi Tár. 1831—1848. OSzK Évk. 1970—1971. 357—370. l.
- Batári Gyula: Az Orvosi Tár, az első hosszabb életű magyar orvosi folyóirat. OHL. 1974. 115. évf. 32. sz. 1901—1903. l.
- Beck Zoltán: Tánicsics a folklórban. Új Auróra. 4. 25—33. l.
- Beliútzky János: A szabadgondolkodás nőgárdái és borsodi előfutárai. Balassagyarmati és miskolci szabadkőművesek a XVIII. század végén. PF. 1974. 4. sz. 18—20. l.
- Bélley Pál: „Egy szegény árva magyar...” Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra. MH. 1974. 7. évf. 94. sz. 4. l.
- Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. TSz. 1974. 17. évf. 1—2. sz. 183—210. l.
- Benkő Péter: A baranyai Zselic vízimalmi a jobbágyfelszabadítás előtti két évtizedben /1827—1847/. ZsD. 26—35. l.
- Berlász Jenő: Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. OSzK Évk. 1970—1971. 109—174. l.
- Bezerédy Győző: Baranya megye az 1848. évi szeptemberi támadás idején. BarMűv. 1974. 1. sz. 141—145. l.
- Bónis Ferenc: Százharminc éves a magyar Himnusz. MH. 1974. 7. évf. 177. sz. Mell. II. l.
- Borus József: A tavaszi hadjárat. A szabadságharc története hősi fejezetének 125. évfordulójára. Nsz. 1974. 32. évf. 77. sz. 7. l.
- Borus József: Tiszafüred — és a hozzá

b) Feldolgozások

- Ács Tibor: Raksányi Imre hadtudományi munkássága a reformkorban. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 463—493. l.
- Ambros Béla: A dárdai és gattendorfi uradalmak szükségpénzei 1811-ből. NK. 1973—1974. 72—73. évf. 93—95. l.
- Andics Erzsébet: Néhány megjegyzés a

- vezető út. A politikai és katonai vezetés viszonya 1849. február–március. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 197–231. l.
- Borus József–Andrássy Antal*: Örökség. (A szabadságharc honvédserege és hadműveletei. 1848–1849. + Somogy megye 1848/49-ben.) Kaposvár 1974. 132 l., 5 t.
- Csatári Dániel*: Magyar mártírium — nemzetközi mementó. MH. 1974. 7. évf. 275. sz. 9. l.
- Csatári Dániel*: Nemzetiségi törvény, 1849. 1–3. MH. 1974. 7. évf. 204–206. sz. 4–5. l.
- Csatári Dániel*: Történelemformálók. MH. 1974. 7. évf. 73. sz. 3. l.
- Csatári Dániel*: Vasvári Pálra emlékezve. A márciusi ifjú „a nagyszerű látvány piacán”. MH. 1974. 7. évf. 184. sz. Mell. III. l.
- Cserenyák László*: Nyíregyháza örökváltása. (2. kiad.) Nyíregyháza 1974. 123 l. /Nyíregyházi kiskönyvtár 9./
- Cserenyák László*: Nyíregyháza örökváltása a Dessewffyekkel. SzSzSz. 1974. 9. évf. 3. sz. 63–76. l.
- Csizmadia Andor*: Ungarische zivilrechtliche Kodifikationsbestrebungen im Reformzeitalter. RSZ. 9–44. l.
- Csorba Sándor*: A csekei Kölcsey-szobor. SzSzSz. 1974. 9. évf. 4. sz. 90–94. l.
- Degré Alajos*: Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. ZGy. 2. 43–70. l.
- Degré Alajos*: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejérm. Évk. 7. 121–140. l.
- Degré Alajos*: Zala megye központi igazgatása 1848-ban. ZT. 1974. 1. sz. 43–59. l.
- Éder Zoltán*: Az első magyar nyelvű stilisztikai kézikönyvről. [Révai Miklós: A magyar széptoll. Kézirat.] JelSt. 119–124. l.
- Erdélyi Ilona, T.*: A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 55–78. l.
- Erdélyi István–Pataky László*: Die Belohnung der Finder des Attila-Schatzes von Nagyszentmiklós. AnnSzeg. 1971/2. 143–156. l.
- Fabó Irma*: Az „Euphrosine”, negyvennyolc és Petőfi. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 149–155. l.
- Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig. 1780–1848. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 327–396. l.
- Farkas Ferenc*: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században. Hmvhi GimnÉvk. 1974. 70–80. l.
- Fehér Pál, E.*: Mire tanít a történelem? 1849-es kérdések és válaszok. Nsz. 1974. 32. évf. 194. sz. 17. l.
- Fenyő István*: Szemere Pál és kritikai folyóirata, az Élet és Literatúra. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 18–40. l.
- Fráter Jánosné*: Bolyai Farkas könyvtára. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 48–52. l.
- Fried István*: Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 262–268. l.
- Fülöp Géza*: Rácz Pál kéziratossor-gyűjteménye és Kenézy Pál olvasónaplója a reformkorból. /Adalékok a református papság olvasási kultúrájához./ ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 696–701. l.
- Fülöp Géza*: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján /A Skublics család zalaszentbalázi könyvtára/. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 249–261. l.
- Gacsányi Gábor*: Egyház a szabadságharcban. Tiszántúl és Debrecen védelme a Szatmár megyei honvédek szabadságharcában. ThSz. 1974. 16. évf. 5–6. sz. 150–156. l.
- Gergely András*: Kölcsey, a politikus. KölcseyT. 57–59. l.
- Gergely András*: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 37–41. l.
- Germanus Gyula*: Kőrösi Csoma Sándor, Ázsia magyar vándora. MN. 1974. 30. évf. 78. sz. 7. l.
- Grünvald Fülöp*: Oesterreicher Manes József. MIOK Évk. 1973/74. 55–58. l.
- Győrványi Sándor*: A kereskedelmi oktatás úttörői. Budapest. 1974. 12. évf. 8. sz. 40–41. l.
- Habermann Gusztáv*: Rengey [Nándor] portréja. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 3. sz. 225–234. l.
- Harmath István*: Széphalom — Veszprém. Gondolatok a Mondolat-vita 160. évfordulójára alkalmából. VMSz. 7. 114–123. l.
- Horváth Róbert*: Egy újabb magyar Süsmilch-dokumentum Kölcsey Ferenc hagyatékából. Dem. 1973. 16. 58–69. l.
- Illényi Domonkos*: Gondolatok Pest-Buda szerepéről a magyar gazdasági életben a reformkor idején. AAgr. 12. 325–334. l.
- Indali György*: Kultsár István és a komáromi könyvtár. Kts. 1974. 24. évf. 12. sz. 732–734. l.
- Iványi Emma*: Egy Nógrád megyei levéltárosról /Nagy Ferenc 1788–1843/. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 121–130. l.
- Jankó Béla*: A gőzhajózás kezdetei hazánkban. TechnSz. 1973–1974. 171–185. l.
- Jenei Károly*: Réz József székesfehérvári

- jakobinus orvos pere. 1809–1811. Fejérm. Évk. 7. 321–328. 1.
- Kajtár Mária*: German illuminati in Hungary. SECL. 325–346. 1.
- Kamarás Ilona*: Pesti orvosok az 1848-as forradalom idején. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 36–37. 1.
- Kaposvári Gyula*: Adatok Szolnok 1848–49-es történetéhez. Jászkunság. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 157–162. 1.
- Kaposvári Gyula*: Damjanich János élete. Múzl. 20–21. 33–41. 1.
- Kardhordó Kálmán*: Adatok a „Bóly és Sellye Földes Urodalom” reformkori történetéhez. BarÉvk. 1972. 229–258. 1.
- Kempler Kurt*: Adatok Nagykőrös első gyógyszerárának létesítéséről és működésének nehézségeiről. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 8. sz. 302–305. 1.
- Kempler Kurt*: Vidékre letelepedő orvos élet- és munkakörülményei a XIX. század elején. OHI. 1974. 115. évf. 12. sz. 695–696. 1.
- Kerényi Ferenc*: Deszkaszínház Budán a XVIII. század végén. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 38–39. 1.
- Kerényi Ferenc*: Az első magyar hivatásos színtársulat társadalmi kapcsolatairól. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 423–435. 1.
- Kerényi Ferenc*: Az első magyar színtársulat könyvtárának története. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 331–338. 1.
- Keresztúry Dezső*: A Metternich-kor három osztrák klasszikusa és Magyarország. Nagyvilág. 1974. 19. évf. 10. sz. 1566–1573. 1.
- Kindlovits Kálmán*: Az első magyarországi szerb nyelvű periodika. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 140–146. 1.
- Kisfaludy Sándor* születésének 200. évfordulójára rendezett vándorgyűlés. Sümeg, 1972. szeptember 27–29. (Rend. Magyar Irodalomtörténeti Társaság; Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet stb. [Előadások és jegyzőkönyv.] Szerk. Gárdos Ervin, Pintér Jenő.) (Sümeg) [1974]. 78 l., 5 t. A kötet tartalmából:
- Benda Kálmán*: Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján. 9–36. 1.
- Kiss Dénes*: „Hire nem alapszik lármás harsonán.” Kőrösi Csoma Sándor születésének 190. évfordulójára. Népszava. 1974. 102. évf. 79. sz. 9. 1.
- Kiss Géza*: Táncoies baranyai hívei 1848-ban. Történelem. 1974. 13. 40–51. 1.
- Komoróczy György*: A reformkori Debrecen. Debrecen 1974. 355 l., 2 t. /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 6./
- Konrádné Gálos Magda*: Pest-budai szállók emlékeiből. 1. A Hét Választófejedelmhez és a Magyar Királynak. A Vadászkiirt és az Angol Királynő. Budapest. 1974. 12. évf. 7. sz. 38–39. 1.; 9. sz. 39–41. 1.
- Kovács Endre*: A magyar szabadságharc mérlege a francia sajtóban. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 76–109. 1.
- Kovács Kálmán*: A burzsoá típusú kormány létrehozásáért vívott küzdelem Magyarországon. /1847–1848./ Jogtört. Tan. 3. 177–192. 1.
- Kovács Kálmán*: Az esküdtzsek és az „articuláris bíróság” ügye az 1843–44. évi büntetőeljárás törvényjavaslatok előkészítésének vitáiban. JK. 1974. 29. évf. 5. sz. 215–224. 1.
- Kovács Magda*: Kölcey üldöztetése. KölceyT. 60–64. 1.
- Köszegi Imre*: 1849. május 5. Hentzi Budavárból bombáztatja Pestet. MN. 1974. 30. évf. 103. sz. 10. 1.
- Lakatos József*: Kölcey Ferenc Szatmárcsekén. SzSzSz. 1974. 9. évf. 4. sz. 85–89. 1.
- Léndárt Andor*: Az egri parasztok megmozdulása 1792. január 7-én. Archivum. 3. 1974. 83–93. 1.
- Léndárt Andor*: Léhely és bolt. Az egri gombkötő mesterek és kereskedők vitája [a XVIII. század végén]. AnnAgr. 11–12. 193–202. 1.
- Lotz Gyula*: A Zala első rendezési tervei nek mérési adatai a Balaton 1840 előtti vízszintjeire. FőÉ. 1974. 23. évf. 2. sz. 263–274. 1.
- Lovas Gyula*: A nagymartoni parasztok mozgalma 1848-ban a vasút ellen. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 179–185. 1.
- Lukácsy Sándor*: Március 15-e a Városházán. Budapest. 1974. 12. évf. 3. sz. 22. 1.
- Majzon László*: Emlékezés Zipser Andrára. FTÉvk. 2. 15–22. 1.
- Makai Ágnes*: Magyar vitézségi érem terve 1848 nyarán. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 85–90. 1.
- Mann Miklós*: Trefort Ágoston a reformkorban. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1110–1141. 1.
- Március tizenötödike*. Történészek kerekasztal-beszélgetése a Népszabadság szerkesztőségében. Nsz. 1974. 32. évf. 62. sz. 6–7. 1.
- Mátyás Antal*: Széchenyi és az angol klasszikus közgazdaságtan. Gazdaság. 1974. 8. évf. 3. sz. 106–113. 1.
- Miskolczy Ábrám*: George Bariț a román-magyar szövetségért 1848-ban. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 42–46. 1.
- Molnár Ábrám*: Egy nagysárréti falu mezőgazdasága a XIX. században. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 247–263. 1.
- Molnár József*: Szabolcs megyei riportok 1791-ből. SzSzSz. 1974. 9. évf. 4. sz. 95–102. 1.

- Németi Gábor*: Az 1849. évi tavaszi hadjárat kezdete és a hatvani ütközet. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 52–53. l.
- Palkó István*: Petőfi időzése Vas megyében. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 135–140. l.
- Pamlényi Ervin*: A 125 éves Függetlenségi Nyilatkozat. MN. 1974. 30. évf. 87. sz. 10. l.
- Pamlényi Ervin*: 1849-ben, Világosnál. MN. 1974. 30. évf. 188. sz. 7. l.
- Pándi Pál*: Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban. Új Írás. 1974. 14. évf. 7. sz. 93–103. l.
- Pándi Pál*: Nemzet, emberiség, haladás. Jegyzetek a reformkorról. Nsz. 1974. 32. évf. 100. sz. 15. l.
- Pándi Pál*: Petőfi és a nemzetiségek. Kortárs. 1974. 17. évf. 3. sz. 419–447. l.
- Papp Imre*: Trefort Ágoston és a reformkori örökvaltság tervek. Studium. 4. 11–16. l.
- Pásztor Emil*: 1849. október 25. Kazinczy Lajos. MN. 1974. 30. évf. 250. sz. 6. l.
- Pör Anna*: Balog István és a XIX. század elejének népies színjátéka. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 208 l., 2 t.
/Irodalomtörténeti füzetek 86./
- Prokopp Gyula*: Páckh János. MűÉ. 1974. 23. évf. 1. sz. 5–27. l.
- Radó György*: Petőfi et les Français. NÉkong. 9. 149–166. l.
- Rázsó Gyula*: Segesvár. 1849. július 31. MH. 1974. 7. évf. 205. sz. Mell. II. 1.
- Réthy Endre*: Az 1831–1832. évi kolerajárvány Sopronban. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 289–300. l.
- Réti Zoltán*: Rózsavölgyi Márk. PF. 1974. 5. sz. 19–21. l.
- Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 99 l., 4 t.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 74./
- Sarlóska Ernő*: A mathesis az a gyertya... Bolyai Farkas eszmevilága. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 42–47. l.
- Simonffy Emil*: A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. ZT. 1974. 1. sz. 60–104. l.
- Simonffy Emil*: Zalaegerszeg harca a legeleért. /Adatok a jobbágyfelszabadítás problémájához a mezővárosban./ ZGY. 2. 85–102. l.
- Somkuti Gabriella*: Széchenyi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye. OSzK Évk. 1970–1971. 175–200. l.
- Spira György*: 1848 nagyhete Pesten. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 323–369. l.
- Spira György*: A Hungarian Count in the revolution of 1848. (1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a.) (Transl.: Thomas Land.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 345 l., 2 t., 1 térk.
- Spira György*: A magyar negyvennyolc és baloldala. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 590–595. l.
- Spira György*: A magyar negyvennyolc pártjairól mai szemmel. MT. 1974. 7–8. sz. 427–441. l.
- Spira György*: A magyar negyvennyolc társadalmi ellentéteiről mai szemmel. MT. 1974. 11. sz. 709–716. l.
- Sugár István*: Az apátfalvi papírmalom története 1814–1847. Archivum. 2. 1974. 59–86. l.
- Szabad György*: A követjelölt Kossuth programja. Népszava. 1974. 102. évf. 63. sz. 8. l.
- Szabó Béla*: A jobbágyfelszabadítás és a honvédelem összefüggései 1848–49-ben Nógrád megyében. NógrádmMK. 2. 129–184. l.
- Szállási Árpád*: Stáhlly Ignác. OHI. 1974. 115. évf. 30. sz. 1778–1781. l.
- Szállási Árpád*: Tognio Lajos. OHI. 1974. 115. évf. 28. sz. 1665–1666. l.
- Szegedy-Maszák Mihály*: Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 670–687. l.
- Szigethy Gábor*: Az ország baját bízzuk véneinkre... A francia forradalom eszméi az első „Játszó-Színi Társaság” színpadán. Világosság. 1974. 15. évf. 8–9. sz. 550–556. l.
- Szilágyi Ferenc*: Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy? MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 130–139. l.
- Szöcs Sebestyén*: Áruló volt-e Görgey? A világosi fegyverletétel okai. MH. 1974. 7. évf. 219. sz. Mell. I. 1.
- Szűts Emil*: Adatok a baranyai parasztság helyzetéhez a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján. /1840–1847./ Bar-Évk. 1972. 259–276. l.
- Tardy Lajos*: Magyar utazó Egyiptomban. [Geramb Ferdinánd.] MN. 1974. 30. évf. 9. sz. 4. l.
- Tarnói László*: Magyar vándorok Weimarban. MH. 1974. 7. évf. 232. sz. Mell. II. 1.
- Tóth Tibor*: A meryei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítás előtt. Somogym. Évk. 5. 113–174. l.
- Urbán Aladár*: 1849. október hatodika. Nsz. 1974. 32. évf. 234. sz. Mell. 6–7. l.
- Vadász Sándor*: A magyar forradalom és Európa 1849-ben. ÉIT. 1974. 29. évf. 11. sz. 483–488. l.
- Vajda László–Vajda Lászlóné*: Zala megye az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc idején. ZT. 1974. 1. sz. 5–42. l.
- Varga Endre*: A királyi curia. 1780–1850. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 274 l.

- /A Magyar Országos Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivataltörténet 4./
Vekerdi László: „Alig van párja atyámnak”. [Bolyai Farkasról.] Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 36–41. l.
- Vörös Károly*: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 208–244. l.
- c) *Ismertetések*
- Andics Erzsébet*: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1971. — Ismerteti: *Arató E[ndre]*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 246–250. l.
- Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971. — Ismerteti: *Kun Miklós*. AUSB-hist. 14. 346–348. l.
- Arató Endre*: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szász Z[oltán]*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 250–253. l.
- Barla Gyula*: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. — Ismerteti: *Rigó László*. ITK. 1974. 78. évf. 4. sz. 513–518. l.
1848. Arcok. Esmék. Tettek. Bukarest 1974. — Ismerteti: *Gergely András*. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 76–78. l.
- Fenyő István*: Nemzet, nép, irodalom. /Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról./ Bp. 1973. — Ismerteti: *Unger Mátyás*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 983–985. l.
- Gál Éva, L.*: Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp. 1971. — Ismerteti: *Urbán Aladár*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 721–723. l.
- Gergely András*: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szabad György*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 495–497. l.
- Honvédelményeim. Major István negyvennyolcas tüzérhadnagy emlékezései. Bp. 1974. — Ismerteti: *Bor Ambrus*. MN. 1974. 30. évf. 10. sz. 13. l.; *Harsányi Zoltán*. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 30–31. l.
- Nagy István*: A Magyar Kamara 1681–1848. Bp. 1971. — Ismerteti: *Vörös Antal*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 419–421. l.
- Petőfi és kora. Szerk. Lukácsy Sándor és Varga János. Bp. 1970. — Ismerteti: *Fenyő István*. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 728–733. l.
- Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szócs Sebestyén*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 963–967. l.
- Rózsa György—Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973. — Ismerteti: *Unger Mátyás*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 515–517. l.
- Sas Andor*: A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig /1818–1848/. Bratislava—Bp. 1973. — Ismerteti: *Fried Isztán*. Helikon. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 534–535. l.; *Metzl János*. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 379–380. l.
- Spira György*: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. MH. 1974. 7. évf. 11. sz. Mell. IV. l.
- Urbán Aladár*: A nemzetörség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. — Ismerteti: *Borus József*. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 320–323. l.; *Kerekes Zoltán*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 351–355. l.
7. Magyarország története. 1849–1917
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Alpári Gyula*: Egy számlálóbiztos feljegyzéseiből. [1911.] Budapest. 1974. 12. évf. 11. sz. 34–35. l. és MMszoc. 176–181. l.
- Bainville, Josef*: Sz[abad] Kir[ályi] Szegec városának helyzetterve. 1850. Situations-Plan der Königlichen Freistadt Szegedin. 1850. Pest 1852, Walzel. [Hasonmás kiadás. Közread. a] Cartographia. Bp. 1974. 60×74 cm.
- Baron Ede*: Egy szál virág Teszársz Károly sírjára. Tanúságtevők. 1. 229–231. l.
- Baron Ede*: Életem. Tanúságtevők. 1. 130–135. l.
- Baron Ede*: Első előadásom Temesvárott. Tanúságtevők. 1. 156–159. l.
- Baron Ede*: Miért nem jött Viktor Adler elvtárs sohasem Budapestre? Tanúságtevők. 1. 152–155. l.
- Barsi József*: Életem. Tanúságtevők. 1. 247–259. l.
- Bendefy László*: Az abszolutizmus korának technikátörténeti anyaga az Országos Levéltárban, különös tekintettel a bányaugy fejlődésére. TechnSz. 1973–1974. 9–17. l.
- Berta István*: Egy kivándorló szegényember emlékkönyve. FolH. 2. 197–238. l.
- Biró Dezsd*: A tizesztendőös kiadóhivatal. Tanúságtevők. 1. 296–298. l.
- Braun Róbert*: Adatok a vidéki munkásság életéhez. MMszoc. 138–151. l.
- Bresztovszky Ede*: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. /Részlet./ MMszoc. 227–242. l.
- Bresztovszky Ernő*: Az ipari balesetek Magyarországon. MMszoc. 116–120. l.

- Buchinger Manó*: Emlékezések a magyar munkásmozgalom múltjáról. Tanúságtevők. 1. 221—228. 1.
- Buchinger Manóné Ladányi Szeréna*: Viszsaemlékezés. Tanúságtevők. 1. 273—279. 1.
- Bud János*: Az ipari munkásság életkora. MMsoc. 191—205. 1.
- Centgraf Károly*: A kertészeti szakmunkásképzés történetéhez. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 158—163. 1.
- Csizmadia Sándor*: Epizódok a földmunkásmozgalomból. Tanúságtevők. 1. 160—168. 1.
- Deákné Füzessy Anikó*: Adatok Tiszafüred környéke történetéhez. (Jósa András levelei Taritzky Endréhez.) Jászkunság. 1974. 20. évf. 1. sz. 40—44. 1.
- Dénes Zsófia*: Tegnapi újművészek. [Viszsaemlékezések.] Bp. 1974, Kozmosz. 168 l., 12 t.
- Dokumentumok [a munkásmozgalom történetéhez Somogy megyében]. [Összeáll.] (T. Mérey Klára, Kanyar József, Kávássy Sándor, Andrásy Antal.) SomogymMM. 1870—1918. 282—380. 1.
- Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából. Összeáll., ford. és bev. *Karádi Éva*. Valóság. 1974. 17. évf. 11. sz. 28—44. 1.
- Eltolódások a munkásosztályon belül. MMsoc. 243—246. 1.
- Emlékezések Ady Endréről. 2. köt. Gyűjt., sajtó alá rend. és magyarázatokkal kieg. *Kovalovszky Miklós*. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 842 l., 8 t.
- Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 9./
- Ferencai Imre*: A munkáslakás kérdés. /Részlet./ MMsoc. 101—115. 1.
- Freund Gyula*: Dohánygyári munkások helyzete. MMsoc. 121—126. 1.
- Gábel József*: A dél-magyarországi munkásmozgalom négy évtizede. Tanúságtevők. 1. 107—114. 1.
- Gál István*: Új adatok Szabó Ervin utolsó napjairól. Nsz. 1974. 32. évf. 40. sz. Mell. 8. 1.
- Géber Antal*: Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. /Részlet./ MMsoc. 127—137. 1.
- Gompers, Samuel*: A budapesti malterhordozónó és munkatársai. MMsoc. 169—175. 1. és Budapest. 1974. 12. évf. 10. sz. 38—39. 1.
- Hajdú Tibor*: Leninről — először magyarul? Ismeretlen dokumentum a polgári ellenzék lapjában [1905]. Nsz. 1974. 32. évf. 16. sz. Mell. 3. 1.
- Hanslitschek Károly*: Egy epizód a magyarországi német nyelvű munkásmozgalom kezdetéről. Tanúságtevők. 1. 98—106. 1.
- 60 éve tört ki az első világháború. „Hogy miért: semmit sem tudunk...” [Székely Géza naplójából közli] M. P. MH. 1974. 7. évf. 178. sz. 8—9. 1.
- Heckmann István*: Életem és működésem a cipészek mozgalmában. Tanúságtevők. 1. 75—97. 1.
- Horváth Rudolf*: A magyarországi cigányok eredete. Részletek — — soproni fegyenc kiadatlan kéziratából. Napjaink. 1974. 13. évf. 10. sz.
- Ilyés Katalin*: Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig. OSZK Évk. 1970—1971. 243—270. 1.
- Jászai Samu*: A „Népszava” régi műhelyei. Tanúságtevők. 1. 284—289. 1.
- Jócsák Kálmán*: A Rimamurányi Vasművek. Tanúságtevők. 1. 260—272. 1.
- Kalmár Henrik*: Harcok és viharok. Tanúságtevők. 1. 290—295. 1.
- Kávássy Sándor*: Latinca-dokumentumok. AAgr. 12. 301—324. 1.
- Kempfer Kurt*: A szabványos vényminták százéves előfutára. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 1. sz. 28—29. 1.
- Kende Zsigmond*: A Galilei Kör megalakulása. (Bev. *Hanák Péter*. Jegyz.: *Litván György*.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 195 l., 1 t.
- Kiss Jenő*: Tájszavak Vadosfáról 1905—1908-ból. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 186—189. 1.
- Kodály és Balázs Béla barátsága. A fiatal Kodály Balázs Béla naplójában. Közli: Gál István. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 11. sz. 66—71. 1.
- Koel, Ottilia*: Kossuth's unpublished letter to Henry G. Blake. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 338—339. 1.
- Kovács József László*: Petrik Géza feljegyzései a Magyar Könyvészet születéséről. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 354—356. 1.
- Krejszi Rezső*: Frankel Leó, a párisi commune magyar vezére. Tanúságtevők. 1. 232—246. 1.
- Kretovics József*: A magyarországi munkásmozgalom keletkezése és a magyarországi munkásegyletek alakulásának rövid története. Tanúságtevők. 1. 41—49. 1.
- Kürschner Jakab*: Május elsejének első megünneplése 26 évvel ezelőtt. Tanúságtevők. 1. 135—139. 1.
- Kürschner Jakab*: A választójogi agitáció elejéről. Tanúságtevők. 1. 115—120. 1.
- Levelek Lukács Györgyhez. [Közli] Fekete Éva. IT. 1974. 6. évf. 3. sz. 602—617. 1.
- Litván György*: Két adalék az 1914-es Új Magyar Szemle előtörténetéhez. IT. 1974. 56. évf. 1. sz. 149—160. 1.
- Lukács György és Popper Leó levélváltásából. /1909—1911./ Összeáll. és bev.:

- Fekete Éva*: Valóság. 1974. 17. évf. 9. sz. 16–37. l.
- Lukács György levelei Babitshoz. [Közli] Gál István. IT. 1974. 6. évf. 3. sz. 595–601. l.
- Magyarország 1915-ben. Részlet Franz Kafka naplójából. Ford. Mátrai László. Világosság. 1974. 15. évf. 7. sz. 410–412. l.
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 64. köt. Cikkek és karcolatok. 14. 1882 július–november. (Sajtó alá rend. Bisztray Gyula.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 412 l., 4 t.
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 69. köt. Cikkek és karcolatok. 19. 1884. (Sajtó alá rend. Rejtő István.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 348 l., 4 t.
- Nagy Dezső*: A Szántó Kovács-féle agrárszocialista mozgalom költészete. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 519–523. l.
- A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről. 1875–1899. [Szemelvénygyűjtemény.] Bev. és vál. *Kresz Mária*. [Közread. az] MTA, Művészettörténeti Kutató Csoport; MTA, Néprajzi Kutató Csoport; [Szolnoki] Damjanich János Múzeum. [Szolnok] 1973. Soksz. 224 l., 3 térf. /Documentatio Ethnographica 4./
- Ormos Ede*: 1894. április 22. A hőmezővászárhelyi munkásrendülés. Tanúságtevők. 1. 169–198. l.
- Pók Attila*: Néhány dokumentum a „Huszadik Század” történetéhez. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1187–1206. l.
- Poór Árpád János*: Visszaemlékezéseim. Tanúságtevők. 1. 121–129. l.
- Propper Sándor*: Inasélet — kutyaélet. Tanúságtevők. 1. 140–151. l.
- Ravasz Éva*: Levelek az első világháborúból. Új Forrás. 1974. 2. sz. 58–64. l.
- Rejtő Sándor*: Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kerülete. MMsoc. 34–56. l.
- Schubert Zsigmond*: Hogyan élnek a budapesti asztalosmunkások? MMsoc. 185–190. l.
- Schulhof Géza*: A munkásmozgalom keletkezése Magyarországon. Tanúságtevők. 1. 50–54. l.
- Somogyi Manó*: Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. MMsoc. 57–70. l.
- Somogyi Manó*: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. MMsoc. 71–96. l.
- Szabó Ervin*: Az ipari munkásság hullámzása. A munkahely és foglalkozás változása a magyar iparban. MMsoc. 206–226. l.
- Szedes Ferenc*: A földmunkásmozgalom hőskorából. Tanúságtevők. 1. 199–203. l.
- Szekeres István*: Száz éve történt. Budapest. 1974. 12. évf. 9., 10., 11. sz. 48. l.
- Szemere Samu*: Bruno-monográfiám és az akadémiai könyvkiadás. MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 161–164. l.
- Történelmi olvasókönyv. 4/1. (*Kislaky Károly*): Forrásszemelvények az egyetemes és a magyat történelem tanításához. /1849–1914./ 2. kiad. Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 322 l.
- Varga Jenő*: Az ipari proletariátus helyzete Magyarországon. MMsoc. 152–168. l.
- Varga József*: Adatok a szegedi Fogadalmi templomépítés történetéhez. AnnSzeg. 1972/73/1. 7–18. l.
- Varga József*: Négy Ady-levél Jászi Oszkárhoz. ITK. 1974. 78. évf. 6. sz. 725–727. l.
- Váry Gellért*: Emléklapok Csongrád múltjából. 1904. [Hasonmás kiadás.] (Utószó és jegyz.: *Tari László*. Kiad. a szegedi Somogyi Könyvtár.) [Szeged] 1974. Soksz. 248 l.
- Vida Sándor*: Egykori javaslat Marx és Dózsa emlékműre. Budapest. 1974. 12. évf. 5. sz. 30. l.
- Weltner Jakab*: A gyári munkásokról. MMsoc. 97–100. l.
- Weltner Jakab*: Húsz év. Tanúságtevők. 1. 280–283. l.
- Weltner Jakab*: A párttitkárságban. Tanúságtevők. 1. 204–220. l.
- Zólyomi József*: Egy dejtári/Nógrád megye/gazda hagyatéki leltára 1855-ből. ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 65–69. l.

b) Feldolgozások

- Allodiatoris Irma*: Kovács Gyula emlékezete 1815–1873. FTÉvk. 2. 49–54. l.
- Andrássy Antal*: Az agrárproletariátus és a parasztság helyzete, mozgalmi 1908–1918 között. SomogymMM. 1870–1918. 241–279. l.
- Aranyossi Magda*: Frankel Leó. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 216 l., 1 t. /Életek és korok./
- Arató Endréné*: Történeti előzmények és hagyományok a környezetismeret tanításában. PSz. 1974. 24. évf. 11. sz. 1026–1031. l.
- Balázs János*: A Nyelvőr első évtizedei és az általános nyelvészet. MNyőr. 1974. 98. évf. 2. sz. 129–139. l.
- Baranya Margit*: Drávaszabolcs község népessége és birtokviszonyai a XIX. század második felében. BarÉvk. 1972. 291–334. l.
- Baranyas Aurél*: A pécsi „Magyar Koro-

- na" patika születése. GytD. 1974. 3. évf. 3. sz. 31–37. l.
- Barbaris Lajos**: Munkaszervezési kérdések a gabonaaratás gépi formáinak magyarországi kialakulása során. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 426–445. l.
- Batári Gyula**: Magyar hirdetési folyóirat a múlt század közepén. Propaganda — Reklám. 1974. 2. sz. 44–45. l.
- Batári Gyula**: Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén /Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn/. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 341–345. l.
- Baumgarten Sándor**: Un magnétiseur: le comte François Szapáry. NÉhong. 9. 171–176. l.
- Belitzky János**: Adalékok a Salgótarjáni Kőszénbánya RT. bányászainak munkaes életkörülményeihez. /Az 1870-es évek igazgatósági levelezéséből./ NógrádmMK. 20. 185–231. l.
- Bendefy László**: Két emlékezetes fizikai kísérlet. VSz. 1974. 28. évf. 1. sz. 77–90. l.
- Benkő Péter**: Pécs lakosságának városnegyedek szerinti megoszlása a XIX–XX. század fordulóján. BarMűv. 1974. 1. sz. 151–154. l.
- Boros Vilma, H.**: Egy nevezetes pesti iskola története. [Markó utcai reáliskola.] 1–3. Budapest. 1974. 12. évf. 5. sz. 28–29. l.; 6. sz. 37–39. l.; 7. sz. 35–37. l.
- Borsos Béla**: A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig /1888/. MMvéd. 1971–1972. 23–46. l.
- Buzinkay Géza**: A magyar irodalom és a sajtó irányítása a Bach-korszakban /1849–1860/. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 269–293. l.
- Chikán Zoltánné**: A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai oktatásban. Történeti áttekintés. 2. r. 1869–1905. AAgr. 12. 43–72. l.
- Csathó Emil**: Egy egri nyomda története. HSz. 1974. 2. évf. 3. sz. 61. l.
- Csizmadia Andor**: Közigazgatási reformkísérletek a század elején. AI. 1974. 24. évf. 8. sz. 701–712. l.
- Csohány János**: Magyar protestáns lelkészek békefelhívása a búr háború idején. ThSz. 1974. 16. évf. 7–8. sz. 208–211. l.
- Dankó Imre**: Sarkad nagy fia: Veress Sándor. BékÉl. 1974. 9. évf. 1. sz. 28–43. l.
- Dányi Dezső**: Kovács Gábor, a demográfus és szociográfus. StSz. 1974. 52. évf. 10. sz. 946–956. l.
- Dercsényi Dezső**: Ipolyi Arnold /1823–1866/. MV. 1974. 18. évf. 1. sz. 1–4. l.
- Dersi Tamás**: Bécsi lapok Budapesten. Vázlat a századforduló osztrák sajtójának hatásáról. Világosság. 1974. 15. évf. 7. sz. 399–403. l.
- Diószegi István**: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in der neueren ungarischen Geschichtsliteratur. AUSBhist. 14. 321–328. l.
- Diószegi István**: Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg. 1870–1871. (Übers.: Johanna Till.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 311 l.
- Dolmányos István**: Die Eisenbahnpragmatik vom Jahre 1907 und der Beginn der kroatischen Obstruktion. AUSBhist. 14. 65–100. l.
- Dolmányos István**: Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 370–404. l.
- Dolmányos István**: Die Fiumaner Resolution und die Koalition der ungarischen Oppositionsparteien von 1905. SSL. 1974. 20. tom. 3–4. fasc. 323–360. l.
- Dózsa Katalin, F.**: A szabóipar Magyarországon a dualizmus korában. FolH. 2. 135–178. l.
- Duka Zólyomi Norbert**: Hutyra Ferenc. OHI. 1974. 115. évf. 44. sz. 2631–2632. l.
- Erényi Tibor**: Monarchia — munkásmozgalom — ausztromarxizmus. A szocialista mozgalom Ausztriában 1918 előtt. Világosság. 1974. 15. évf. 11. sz. 657–664. l.
- Farkas Gábor**: Fejér megye politikai viszonyainak vázlata a dualizmus korában. Fejérm. Évk. 7. 141–154. l.
- Farkas László**: Szervezeti, ügyrendi és olvasószolgálati szabályzatok a kiegyezéstől az első világháború végéig. 1867–1918. OSzK Évk. 1970–1971. 271–300. l.
- Fazekas Árpád**: Szabolcs megye nagy fia: Jósza András /1834–1918/. OHI. 1974. 115. évf. 44. sz. 2625–2626. l.
- Fehér Dezső—Török Imre**: A verhetetlen Kincsem. Bp. 1974, Natura. 232 l., 2 t.
- Felkai László**: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Részletek a szerző kandidátusi értekezésének téziseiből. PSz. 1974. 24. évf. 11. sz. 1032–1038. l.
- Frank Tibor**: A régi Erdély — brit szemmel. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 77–79. l.
- Für Lajos**: Bedeutende Agrarkulturstrukturen um die Jahrhundertwende in Ungarn. MgMúzk. 1971–1972. 401–405. l.
- Gaál László**: Rodiczky Jenő. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 189 l., 1 t.
/A múlt magyar tudósai/
- Gadanez Béla**: Az országos vasútassztrájk 70. évfordulójára. Vasút. 1974. 4. sz. 1–3. l.
- Gál István**: Illés Béla és a Márciusi Kör. Nsz. 1974. 32. évf. 64. sz. Mell. 6–7. l.
- Gál István**: Kossuth a világirodalomban. MN. 1974. 30. évf. 66. sz. 4–5. l.

- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 452 l., 4 térk.
- Geday Gusztáv*: Erschienen und Verbreitung des Jonathanapfels in Ungarn. MgMúzk. 1971–1972. 437–445. l.
- Gergely Jenő*: Giesswein Sándor és a szociális katolicizmus. Világosság. 1974. 15. évf. 10. sz. 624–633. l.
- Gergely Jenő*: Giesswein Sándor politikai pályaképehez. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 259–287. l.
- Glatz Ferenc*: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században /Eszmetörténet és társadalomtörténet/. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 248–260. l.
- Gosztonyi Miklós*: Politzer /Csapó/ Zsigmond. /Halálának 50. évfordulójára./ VSz. 1974. 18. évf. 4. sz. 607–619. l.
- Grynaeus Tamás*: Engi Tüdő Vince, a legenda és a valóság. AnnSzeg. 1972–73/1. 155–184. l.
- Gyárfás Ágnes*: Miskolc a századfordulón. /1870–1907./ Miskolc 1974. 98 l. /Borsod-miskolci füzetek. Irodalomtörténet 10./
- Gyárfás Ágnes*: Szőlőssy Móríc /1862–1930/ szülész-nőgyógyász, a Borsod megyei bábaképző intézet megalapítója. Az Orvosi Könyvtáros. 1974. 14. évf. 4. sz. 356–361. l.
- Gyulai Zoltán*: Bányamérnök továbbképzés a XIX. században. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1974. szeptember. 107. évf. Különszám. 194–197. l.
- Hanák Péter*: Deák húsvétii cikkének előzményei. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 565–589. l.
- Haulisch Lenke*: Szentendre dans l'histoire de la peinture hongroise du XIX. siècle. MNGÉvk. 2. 33–40. l.
- Hegedüs Géza—Péter László*: Dobsa Lajos emlékezete. Makó 1974. 31 l. /A Makói Múzeum füzetei 13./
- Hermann Imre*: A magyar pszichoanalitikai és individuálpсихológiai mozgalom kezdete a Freud-Jung-levelezés tükrében. OHI. 1974. 115. évf. 50. sz. 2999–3002. l.
- Hiller István*: Az 1872. évi erdészeti oktatási reform. Az Erdészeti és Faipari Egyetem tudományos közleményei. Erdészet — Faipar — Geodézia. 1973. 3. sz. 95–102. l.
- Horkay László*: Lengyel József debreceni professzorsága. ThSz. 1974. 3–4. sz. 71–73. l.
- Horváth Árpád*: Jedlik Ányos. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 194 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./
- Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története /1896–1914./ (Utószó: Nagy Péter.) 2. kiad. Bp. 1974, Gondolat. 653 l.
- Husztly Sándor*: Herman Otto megindítja az Aquilát. /1894./ HOMÉvk. 12. 9–39. l.
- Jeszenszky Géza*: Magyarország az 1. világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban. OSzK Évk. 1970–1971. 405–432. l.
- Kanyar József*: Somogy agrárgazdasága az 1859. évi mezőgazdasági összeírások tükrében. Somogyim. Évk. 5. 211–232. l.
- Kanyar József*: A szocialista munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogyban 1918-ig. Somogyim. 1870–1918. 141–194. l.
- Kapronczay Károly*: Batizfalvy Sámuel. OHI. 1974. 115. évf. 46. sz. 2754–2755. l.
- Kapronczay Károly*: Török József. OHI. 1974. 115. évf. 38. sz. 2254. l.
- Kapronczay Károly*: Vajda Vilmos. OHI. 1974. 115. évf. 50. sz. 3003–3004. l.
- Karaman, Igor*: Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 193–211. l.
- Karlovits Károly*: Kruspér István a geodéziai műszertervező. TechnSz. 1973–1974. 37–70. l.
- Karner Ödön*: Adatok Sopron város erdőbirtokának történetéhez. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 354–356. l.
- Kávássy Sándor*: Latincea Sándor útja a forradalmakig. A Agr. 11. 259–272. l.
- Kávássy Sándor*: A szegényparasztság harca és mozgalmi Somogyban. 1897–1907. Somogyim. 1870–1918. 195–240. l.
- Kelemen Elemér*: A népoktatás kérdése a „Somogy” című lapban a kiegyezés időszakában. PSz. 1974. 24. évf. 7–8. sz. 684–693. l.
- Kemény István*: A tizenhármak bűnpere. MN. 1974. 30. évf. 93. sz. 7. l.
- Kempler Kurt*: Adatok az 1914. évi budapesti gyógyszerész-sztrájkjéről. OHI. 1974. 115. évf. 28. sz. 1658–1663. l.
- Kempler Kurt*: A gyógyszerészgyakornokképzés nehézségei a XIX. században. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 4. sz. 143–145. l.
- Kempler Kurt*: Győry István professzor emlékezete. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 7. sz. 267–271. l.
- Kempler Kurt*: Századvégi küzdelem a nők egyetemi felvételéért Magyarországon. OHI. 1974. 115. évf. 30. sz. 1775–1777. l.
- Kiss Kálmán*: A Jász–Nagykun–Szolnok vármegyében jelentkező haladó, demokratikus és szocialisztikus jellegű mozgalmak a XIX. század végétől az 1.

- világháborúig. SzolnokMSzMP.1974. 7—22. l.
- Kiss Mária*: Munkássztrájkok Szombathelyen 1912-ben. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 237—243. l.
- Knézy Judit*: Települési és építkezési változások Belső-Somogyban a reformkor végétől a XX. század elejéig. ET. 1974. 85. évf. 1. sz. 48—60. l.
- Komjáthy Miklós*: Titkos konferenciái jegyzőkönyvek 1872-ből. LSz. 1974. 21. évf. 2—3. sz. 437—443. l.
- Korach Mór—Móra László*: Wartha Vince. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 227 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./
- Kovács Kálmán*: Anfänge der Bestrebungen zur Schaffung eines zivilrechtlichen Kodexes in Ungarn in den Jahren 1866—1877. RSZ. 45—76. l.
- Köte Sándor*: Munkaiskolai törekvések Magyarországon a XX. század elején. MP. 1974. 4. sz. 388—406. l.
- Kretzoi Miklósné*: Az amerikai polgárháború a magyar sajtóban 1861—1865 között. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 680—698. l.
- Lázár Dezső*: Adatok a kanizsai kórház alapításához. ZalamKórhÉvk. 5. 31—52. l.
- Lengyel Alfréd*: Adalékok a győri munkásmozgalmak történetéhez. 5. Arrabona. 16. 305—328. l.
- Lotz Antal*: A Történelmi Adattár. Vigilia. 1974. 39. évf. 6. sz. 401—403. l.
- Lőrincz Ernő*: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháborúig. 1840—1918. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 254 l.
- Madaras Éva*: Az osztrák keresztényszociálisok a proletariátus megnyeréséért. TSz. 1974. 17. évf. 1—2. sz. 101—118. l.
- Makai Ágnes*: A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjei. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 494—510. l.
- Mándoki László*: Az aradi vértanúk nótájának kérdéseire. JPM. 14—15. 207—230. l.
- Máthé Gábor*: A közigazgatás és az igazságszolgáltatás hatásköri rendezésének kérdései a dualizmus első éveiben. TanTolnam. 5. 353—370. l.
- Máthé Gábor*: A sajtóesküdtészi eljárás szabályozása a kiegyezést követő Magyarországon. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 50—60. l.
- Máthé Gábor*: Verfahren bezüglich der Ablösung der Leistungen nach dem Weingartenbesitz in der Praxis des provisorischen gemischten Gerichtes. RSZ. 107—132. l.
- Mátrai László*: A Monarchia — tehetetel és örökség. Világosság. 1974. 15. évf. 6. sz. 329—332. l.
- Mayer Mária*: A ruszinok /kárpatukránok/ és az 1865. évi képviseléválasztás. Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1142—1175. l.
- Merényi László*: Háborúellenes és demokratikus mozgalmak Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben 1913-ban. BSz. 1974. 19. évf. 2. sz. 60—74. l.
- Merényi László*: Károlyiék békediplomáciája az első világháború küszöbén. ÉIT. 1974. 29. évf. 19. sz. 876—879. l.
- Merényi László*: A soproni munkások harca a háború ellen és a választójogért 1913-ban. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 152—161. l.
- Mérey Klára, T.*: A gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése Somogy megyében a dualizmus korában. SomogymMM. 1870—1918. 5—140. l.
- Miklóssy János*: A „halálveszélyes apathia” ellen. /Vajda János 1863-as lapkísérlete./ OSzK Évk. 1970—1971. 371—384. l.
- Molnár László*: Herendszkij farforovűj zavod i mirovoj ekonomiceszkij krizisz. AUSBhist. 14. 245—274. l.
- Mucsi Ferenc*: A szocialista munkásmozgalom fejlődése a dualizmus korában. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 537—542. l.
- Nagy Károly*: A „vidini levél” története. Miért nem lett mohamedán — Kossuth Lajos? MH. 1974. 7. évf. 239. sz. Mell. II. l.
- Nemes Dezső*: Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSzDP-ben 1915 májusától—1917 februárig. PtK. 1974. 1. sz. 100—162. l.
- Nemes D[ezső]*: Die Ungarländische Sozialdemokratische Partei und der erste Weltkrieg. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 23—54. l.
- Névmutató Farkas József*: Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907. című munkájához. Összeáll. Emődi Rezsóné. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 181—184. l.
- Nizsalovszky Endre*: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc. JogtörtTan. 3. 193—212. l.
- Opúz László*: Jedlik Ányos automatagépe. TechnSz. 1973—1974. 125—140. l.
- Orosz István*: L'extension de la culture à „rotation libre” dans le Nord-Est de la Hongrie à la fin du XIXe siècle. MgMúzK. 1971—1972. 407—415. l.
- Ortutay András*: Tata és Tóváros egyesítése 1853-ban. Új Forrás. 1974. 2. sz. 73—81. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Görgey, Világos után. Nsz. 1974. 32. évf. 252. sz. Mell. 7. l.
- Pál F. János*: Egy kézírásos emlék Sárosy Gyula gyöngyösi bújdosásának idejéből. HSz. 1974. 2. évf. 4. sz. 33. l.

- Pál Sándor*: Die Urbarialregulierungs-Prozessakten. AtSz. 1973. 15. évf. Suppl. 42 l., 1 t.
- Palló Gábor*: Szilárd Béla fotokémiai munkái. /Szilárd Béla munkásságának első szakasza. 1904–1907./ TechnSz. 1973–1974. 18–36. l.
- Pamlényi Ervin*: Egy évforduló figyelemztetése. [Kossuth Lajos halálának évfordulójára.] MN. 1974. 30. évf. 66. sz. 5. l.
- Pásztor Imre*: A Kossuth-emigráció Bulgáriában. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 144–154. l.
- Pásztor József*: Budapest nevelés- és oktatásügyének kérdése a milleneumtól az első világháborúig /1896–1914/. Budapesti Nevelő. 1974. 10. évf. 1. sz. 19–28. l.
- Pogány Mária*: A vasútépítő munkások bér- és életviszonyai a magyar vasútépítés hőskorában /1846–1873/. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 405–425. l.
- Pólay Elemér*: Kísérlet a magyar öröklési jog önálló kodifikációjára a XIX. század végén. Szeged 1974. 51 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 21/4./
- Pólay Elemér*: Ein Versuch zur Kodifizierung des ungarischen Erbrechts im XIX. Jahrhundert. RSZ. 77–106. l.
- Pozsgai Vidáné*: Visszatekintés az állami tanítóképzés győri kezdetére. GyőriTIT. 251–254. l.
- Prőhle Jenő*: Petőfi költészete és szelleme a soproni evangélikus liceumban a kiengedezésig. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 97–126. l.
- Puskás Júlia*: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 32–68. l.
- Ránki György*: A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései. Világosság. 1974. 15. évf. 6. sz. 333–341. l.
- Rátai László*: A gyógyszerészségek szociális helyzete és törekvései a XIX. században. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 3. sz. 103–105. l.
- Réti R. László*: A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű RT. az első világháborúban. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 622–645. l.
- Rézler Gyula*: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867–1914. /Részlet./ MMSzoc. 15–33. l.
- Sándor Iván*: In memoriam E[ötvös] K[ároly] /.Hetven éve jelent meg A nagy per./ ÉiH. 1974. 18. évf. 34. sz. 13. l.
- Sarlós Béla*: Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 69–100. l.
- Schram Ferenc*: Csaplár Benedek szegedi éveiből. AnnSzeg. 1972–73/1. 197–208. l.
- Selmezi-Kovács Attila*: Handgeräte für das Garbenbinden und die Einbringung des Getreides in Ungarn. MgMúzK. 1971–1972. 267–276. l.
- Selmezi Kovács Attila*: Reguly Antal hazai néprajzi kutatásai. ÉT. 1974. 85. évf. 4. sz. 611–618. l.
- Soós István*: Tisza és az Osztrák-Magyar Monarchia kormánya a háborús válságban. B6F. 229–246. l.
- Soós László*: A Pénzüntezeti Központ alapítása és szervezete 1916. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 289–322. l.
- Soós Pál*: Művészet és szocializmus. A munkásosztály művészeti nevelése Szabó Ervin korai publicisztikájában. Debrecen 1974. 57 l.
- /Nevelés, művelődés. Acta Paedagogica Debrecina 61./
- Szabó Daniél*: Az agrármegmozdulások történetéből. Hódmezővásárhely, 1894. MN. 1974. 30. évf. 97. sz. 5. l.
- Szabó Ferenc*: Táncsics és Orosháza. Történelem. 13. 1973. 23–39. l.
- Szabó Géza*: Adalékok Szende Pál adópolitikájához. AANYír. 5/5. 43–52. l.
- Szabó Miklós*: Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896–1914. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 257–264. l.
- Szabó Miklós*: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 3–66. l.
- Szakács Margit*: Vidacs János politikai pályafutása. 1867–1873. FolH. 2. 79–122. l.
- Szalai György*: Vasutassztrájk hetven évvel ezelőtt. ÉIT. 1974. 29. évf. 18. sz. 819–822. l.
- Szállási Árpád*: Ágai Adolf. OHI. 1974. 115. évf. 26. sz. 1542–1544. l.
- Szász Zoltán*: Az élesdi sortűz. MN. 1974. 30. évf. 93. sz. 7. l.
- Szegő Sándor*: A magyar cukoripar gazdaságtörténetéből. 3–6. r. Cukoripar. 1974. 27. évf. 1. sz. 24–27. l., 2. sz. 62–68. l., 3. sz. 103–110. l., 4. sz. 151–153. l.
- Szili Ferenc*: Az 1905–1906. évi kormányzati válság és annak következménye Somogyban. Somogym. Évk. 5. 233–258. l.
- Szita János*: Die Entwicklung des Patentrechts in Ungarn. RSZ. 133–156. l.
- Szita János*: Tolna vármegye költségvetési gazdálkodása a dualizmus első éveiben. /1867–1870./ TanTolnam. 5. 319–352. l.
- Szita János*: Az 1850. évi népösszeírás

- eredményei Baranya megyében. Bar-Műv. 1974. 1. sz. 146–150. l.
- Szűkefalvi-Nagy Zoltán*: A kémia magyarországi oktatása a Bach-korszakban. A Agr. 12. 91–106. l.
- Takács Éva*: Adatok az állami erdészeti igazgatás első korszakának a történetéhez. /Az 1879: 31. tc. és végrehajtása Somogyban./ Somogym. Évk. 5. 195–210. l.
- Takács Imre*: Az 1894: XII. törvénycikk keletkezése. ÁtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 471–490. l.
- Táplányi Endre*: A műszaki tudományok gyógyszerész képviselői. Ifj. Muraközy Károly /1859–1915/. Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 2. sz. 62–65. l.
- Tasnádi Kubacska András*: Lóczy Lajos. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 149 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./
- Timár Eszter*: Regionale Umgestaltung der traditionellen Landwirtschaft Ungarns in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. MgMúzk. 1971–1972. 389–400. l.
- Tóth Dezső*: A veszprémi munkások művelődési törekvései száz évvel ezelőtt. VMSz. 6. 130–141. l.
- Tóth László*: Népi és alkotmányjogi mozgalmak Győrött 1859–61 között. Arrabona. 16. 267–304. l.
- Tóth Tibor*: Umgestaltung der Viehzucht der Grossgrundbesitze zur Zeit der Jahrhundertwende im Komitat Somogy. MgMúzk. 1971–1972. 425–431. l.
- Török Béla*: Egy elfelejtett magyar tudós: Ullmann Imre dr. /1861–1937/. OHI. 1974. 115. évf. 35. sz. 2069–2071. l.
- Vadász Ferenc*: Egy az első magyar internacionalisták közül. Ember Lajosról... Nsz. 1974. 32. évf. 234. sz. 6. l.
- Varga Béla*: Kivándorlás Veszprém megyéből a kapitalizmus időszakában. VMSz. 6. 115–129. l.
- Varga József*: A századelejei szocialista gondolat a Nyugatban. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 41–56. l.
- Varga Sándor*: A pozsonyi jogakadémia az abszolutizmus és a dualizmus korában. /1850–1914./ JogtörtTan. 3. 237–252. l.
- A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve. 1973. (Szerk. Nagy József.) Bp. 1974, KÖZDOK. 456 l., 3 t.
A kötet tartalmából:
Gadanez Béla: A Szociáldemokrata Párt és az 1904-es vasutassztrájk. 377–422. l.
Végh Oszkár: A Magyarországi Szakszervezetek Első Kongresszusa. /Bp. 1899. május 21–22./ (Bev. Gáspár Sándor.) Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 191 l., 12 t. — 5 cm.
- Vida Sándor*: Táncsics Mihály elképzelése az egyesített fővárosról. Budapest. 1974. 12. évf. 1. sz. 34–35. l.
- Vincze Edit, S.*: Tervek és kísérletek szociáldemokrata párt létrehozására Ausztriában és Magyarországon /1861–1871/. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 3–51. l.
- Vörös K[ároly]*: „Grandeur et décadence” de Károly Francois, barbier à Veszprém. Un petit bourgeois en Hongrie au XIXe siècle à la lumière de son journal. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 365–378. l.
- Z. L.: Mi volt a Klapka-légió? Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 38. l.
- Zádor Tibor*: A diósgyőrvasgyári színjátás 1919-ig. HOMÉvk. 12. 187–222. l.
- Zöldy Pál*: A kisgyermek nevelése a szegény családokban Tapolcán 1900 körül. ET. 1974. 85. évf. 2–3. sz. 513–519. l.
- Zsigmond Gábor*: Beöthy Leó. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 155 l., 1 t. /A múlt magyar tudósai./
- Zsigmond Gábor*: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó. /1839–1886./ Bp. 1974, Akad. Kiadó. 195 l. /Néprajzi tanulmányok./

e) Ismertetések

- Bendefy László*: A magyar földmérés 1890–1920. Bp. 1970. — Ismerteti: *Vörös Károly*. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 292–294. l.
- Dersi Tamás*: Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973. — Ismerteti: *Antal Gábor*. Világosság. 1974. 15. évf. 1. sz. 50–51. l.; *Gergely Jenő*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1263–1264. l.; *Lőrinczy Huba*. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 111–114. l.
- Farkas Dezső*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kovács Imre*. MH. 1974. 7. évf. 4. sz. Mell. IV. l.
- Források Budapest múltjából. II. 1873–1919. Bp. 1971. — Ismerteti: *Erényi T[ibor]*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 447–452. l.
- Gaál László*: Rodiczky Jenő. Bp. 1974. — Ismerteti: *Matolcsi János*. ÁtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 549–550. l.
- Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918. Bp. 1974. — Ismerteti: *Diószegi István*. Valóság. 1974. 17. évf. 11. sz. 99–101. l.; *Loránd Imre*. Világosság. 1974. 15. évf. 7. sz. 412–413. l.
- Hitchins, Keith*: Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens. Klausenburg 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1974. 24. sz. 202–204. l.
- Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. 1896–1914. Bp. 1974. — Ismerteti:

- Erényi Tibor*. Nsz. 1974. 32. évf. 297. sz. 7. 1.
- Irinyi Károly*: Mitteleurópa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Bp. 1973. — Ismerteti: *Ránki György*. MH. 1974. 7. évf. 75. sz. Mell. IV. 1.
- Johnston, William M.*: The Austrian Mind. Berkeley — Los Angeles — London 1972. — Ismerteti: *Pók Attila*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 978–981. 1.
- Józsa Sándor*: Kína és az Osztrák-Magyar Monarchia. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kess Imre*. AUSBhist. 14. 351–353. 1.
- Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Bukarest 1972. — Ismerteti: *Miskolczi Ambrus*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 724. 1.
- Kende János*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919. Bp. 1973. — Ismertetik: *Mucsi Ferenc*. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 218–220. 1. és AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 471–473. 1.; *Pritz Pál*. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 332–334. 1.
- Meckling, Ingeborg*: Die Aussenpolitik des Grafen Czernin. Wien 1969. — Ismerteti: *Gonda Imre*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 432–435. 1.
- Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 453–457. 1.
- Nečas, Ctibor*: A Balkán és a cseh politika. Brno 1972. Cseh nyelven. — Ismerteti: *Heiszler Vilmos*. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 87–88. 1.
- Pál Lajos*: Megjegyzések Benedek István Semmelweis-könyvéről [Semmelweis és kora. Bp. 1973.] TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 263–265. 1.
- Sándor Pál*: Birtokrendezési periratok. Bp. 1973. — Ismertetik: *Jenei Károly*. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 487–489. 1.; *Niederhauser Emil*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 469–471. 1.
- Tóth Ede*: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdése. Bp. 1967. — Ismerteti: *Zachar József*. AUSBhist. 14. 349–351. 1.
- Varga Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906–1911. Bp. 1973. — Ismertetik: *Dolmányos István*. PtK. 1974. 1. sz. 207–210. 1.; *Kende János*. Nsz. 1974. 32. évf. 272. sz. 7. 1.
- Vincze Edít, S.*: A hűtlenségi per. 1871–1872. Bp. 1971. — Ismerteti: *Jemnitz J[ános], Mucsi F[erenc]*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 452–455. 1.
- Walter, Friedrich*: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. 3., Bd. 3, 4. Wien 1970. — Ismerteti: *Sashegyi Oszkár*. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 421–422. 1.
- Zsigmond Gábor*: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Bp. 1974. — Ismerteti: *Veliky János*. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 86–87. 1.

8. Magyarország története. 1918–1919

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Dokumentumok a Tanácsköztársaság filmpolitikájáról. Összeáll. Gazai Erzsébet. Filmkultúra. 1974. 2. sz. 44–49. 1.
- Fogarassy László*: Dokumentum a 18. vasoproni vörös gyalogezred történetéhez. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 185–186. 1.
- Forradalmi hétköznapiak. Direktóriumi rendeletek Nógrád megyében 1919-ben. (Összeáll. Erdős Istvánné.) Salgótarján 1974. 71 l.
- /Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból 4./
- K. J.*: Plzen, 1918. Dokumentum. MH. 1974. 7. évf. 128. sz. Mell. I. 1.
- Léván György*: Az első világháború és az 1918–19-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 265–272. 1.
- A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének hadműveleti naplója. 1919. április 21.—1919. július 31. (Összeáll. és bev. *Liptai Ervin*.) Bp. 1974. Zrínyi Kiadó. 195 l.
- Nemzetköziség tettekben. Szemelvények a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak dokumentumaiból. [Közli] Imre Mátyásné. MH. 1974. 7. évf. 79. sz. 4–5. 1.
- Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteményének gyarapodása. 1959–1974. (Összeáll. Nagy Katalin.) [Bp.] 1974. Soksz. 72 l.
- Pozsár Bálint visszaemlékezése az 1918–1919-es évekre. [Közli] Farkas Dezső. Hajdú-BiharmMT. 4. 163–168. 1.
- Szállási Árpád*: Szent-Györgyi Albert cikke az 1919-es Esztergomi Népszavában. Új Forrás. 1974. 2. sz. 55–57. 1.
- Szállási Árpád*: Szent-Györgyi Albert két érdekes korai cikke. OHI. 1974. 115. évf. 52. sz. 3118–3119. 1.

b) Feldolgozások

- Balog János, K.*: A dunaföldvári nyaktiló. TF. 1974. 3. sz. 59–61. 1.
- Bihari Ottó*: Alkotmány és államszervezet a Magyar Tanácsköztársaságban. JogtörtTan. 3. 11–20. 1.
- Borsányi György*: Kun Béla. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 218 l., 1 t.
- /Életek és korok./

- Botár József:** Paraszti követelések és megoldási kísérletek 1918–1919-ben Szabolcs megyében. AANyfr.5/5. 21–42. l.
- Buzás József:** Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Bp. 1973. Soksz. 59 l.
/Jogtörténeti értekezések 5./
- 1919 és a kultúra. Nsz. 1974. 32. évf. 64. sz. Mell. 5. l.
- Fogarassy László:** Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. HOMÉvk. 12. 223–250. l.
- Gábor Sándorné:** Szamuely Tibor. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 246 l., 1 t.
/Életek és korok./
- Gecsényi Lajos:** Dr. Bólyai /Bettelheim/ Ernő /1883–1959/. BSz. 1974. 19. évf. 2. sz. 75–84. l.
- Gergely Jenő:** Beiträge zur Geschichte der christlichsozialen Bewegung. AUSBhist. 14. 143–164. l.
- Józsa A[ntal]:** Ucsaszkie russzkih voennoplennüh-internacionalisztov v revoljucijah v Vengrii v 1918–1919 gg. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 55–101. l.
- József Farkas:** A Tanácsköztársaság irodalmi visszhangja a német aktivisták folyóiratában. ITK. 1974. 78. évf. 2. sz. 241–249. l.
- Kahler Frigyes:** A debreceni helyhatóságai szükségpénzek 1919-ben. NK. 1973–1974. 72–73. évf. 75–84. l.
- Kahler Frigyes:** Debrecen város és Hajdú vármegye szükségpénzei 1919-ből. AnnDebr. 1972. 323–344. l.
- Kende János:** A szakszervezetek szerepe a Tanácsköztársaság államában. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 65–101. l.
- Köves Rózsa:** Az első szocialista alkotmány. MN. 1974. 30. évf. 145. sz. 8. l.
- Köves Rózsa:** Emlékezés Korvin Ottóra. MN. 1974. 30. évf. 67. sz. 5. l.
- Lüván György:** Szabó Ervin. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 274 l., 1 t.
/Életek és korok./
- A magyar Kommün ötvenötödik évfordulóján. Írták: **Gábor Sándorné, Mácza János, Máté György.** Nsz. 1974. 32. évf. 67. sz. 6–7. l.
- Mészáros Károly:** Armeeeorganisatorische Tätigkeiten des Oberkommandos. August-November 1919. AUSBhist. 14. 275–320. l.
- Molnár Ernő:** Győr az 1918–1919-es forradalmak korában. GyőriTIT. 1–29. l.
- Peczé Ferenc:** A Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlésének megválasztása. JogtörtTan. 3. 21–44. l.
- Schönwald Pál:** Tervek a büntetőjog rendszerének átalakítására a Magyar Tanácsköztársaságban. JogtörtTan. 3. 45–56. l.
- Sereg József:** Forradalmak a Mátra alján. Az első magyar proletárdiktatúra dicsőséges napjai Gyöngyösön. HSz. 1974. 2. évf. 2. sz. 42–44. l.
- Sereg József:** Forradalmak a Mátra-alján. Az 1918-as őszirózsás forradalom Gyöngyösön. HSz. 1974. 2. évf. 1. sz. 41–44. l.
- Sereg József:** Forradalmak a Mátra alján. Véres vasárnap Hatvanban /1919. augusztus 3./ HSz. 1974. 2. évf. 3. sz. 47–50. l.
- Siklós András:** A Monarchia felbomlása és a magyarországi kormányzati változás 1918 októberében. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 372–395. l.
- Soltész István:** 1919. „A dolgozó népszótály nem adja fel álláspontját.” MH. 1974. 7. évf. 79. sz. 4–5. l.
- Svéd László:** Kassák Lajos és a Tanácsköztársaság ifjúsági mozgalma. PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 163–183. l.
- c) **Ismertetések**
- Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéről. Bp. 1973. — Ismertetik: **Breuer János.** Nsz. 1974. 32. évf. 34. sz. Mell. 7. l.; **Várnai Péter.** MH. 1974. 7. évf. 88. sz. Mell. IV. l.
- Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. VI. köt. Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. 1918–1919. VII. köt. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomra jutása idején. 1919–1920. Bp. 1970. — Ismerteti: **Vida István.** Száz. 1974. 108. évf. 308–311. l.
- Orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért. Bp. 1973. — Ismerteti: **Kövágó László.** AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 474–476. l.
- 9. Magyarország története. 1919–1944**
- a) **Forrásközlések, forrásismertetések**
- Ankét a földmunkásság és az ipari munkásság találkozásáról. **Veres Péter, Takács Ferenc, Zádor György** hozzászólása. MMsoc. 292–304. l.
- Balassa Iván:** A Karcagi Nagykun Múzeum leltára 1921-ből. SzolnMÉvk. 1973. 43–104. l.
- Benedek Emma:** Elméleti-politikai írások a Szocializmus 1935–1938. évfolyamában. [Közread. az] MM Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. [Bp.] 1974. 122 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 27/
Csehi Gyula: „Mint munkás, mint harcos

- kommunista . . ." Beszélgetés Nagy Istvánnal. *Nsz.* 1974. 32. évf. 46. sz. Mell. 5. l.
- Dancza János*: Az egri szakszervezetek harcai a Tanácsköztársaság megdöntése után. *AnnAgr.* 11–12. 403–427. l.
- Darvas József—Bálint György—Jahn Ferenc*: Visegrádi utca 20–24. *MMszoc.* 282–291. l.
- Deák György visszaemlékezése. (Közli: Garai Tibor.) *PtK.* 1974. 20. évf. 2. sz. 169–181. l.
- Dokumentumok Ságvári Endre életéből. Irta és összeáll. *Ságvári Ágnes*. Bp. 1974. 158 l.
- Erdei Ferenc*: Magyar falu. [Bp. 1940]. Hasonmás kiad. + (*Kulcsár Kálmán*: Falukutatás és falupolitika a „Magyar falu”-ban.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 246 l.
- /Erdi Ferenc összegyűjtött művei./
- Erdi Ferenc*: Magyar város. [Bp. 1939.] Hasonmás kiad. (Utószó: *Kulcsár Kálmán*.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 255 l.
- /Erdi Ferenc összegyűjtött művei./
- Fekete Mihály*: Ellenállók az Avas alján. Egy diósgyőri munkás visszaemlékezései. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 211 l.
- Fogarassy László*: Bánffy Miklós: Huszonöt év. /A budapesti Ráday Levéltár egy kiadatlan kéziratáról./ *SSz.* 1974. 28. évf. 3. sz. 267–269. l.
- Földes Ferenc*: A munkásság kulturális helyzete Magyarországon. *MMszoc.* 358–372. l.
- Gál István*: Thomas Mann három ismeretlen levele 1936-os budapesti látogatásának előkészületeiről. *Nsz.* 1974. 32. évf. 28. sz. Mell. 7. l.
- Gereblyés László*: Az építőmunkások életéről. *MMszoc.* 305–323. l.
- Géber Ödön*: Egy körorvos visszaemlékezik. *ZalamKórhÉvk.* 5. 231–235. l.
- Giczi Márta—Vargha Kálmán*: Egy elfelejtett irodalmi „törvényszéki” tárgyalás és Pap Károly írói önvallomása. *ITK.* 1974. 87. évf. 1. sz. 103–106. l.
- Hajpál Gyula*: Áralakulás a két világháború között. Mezőgazdasági termékek ára. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Sokszt. 657 l.
- Hunyya István*: Emelt fővel. [Visszaemlékezések 1920–1922-ből.] (Kiad. a MEDOSz.) Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 318 l.
- Hunyya István*: Endrődi földmunkások beszélgetései 50 évvel ezelőtt a családalapítás felelőségéről és a vallás keletkezéséről. *BékÉl.* 1974. 9. évf. 1. sz. 144–154. l.
- Hunyya István*: Földmunkásköri beszélgetések az ókori vallásokról. *BékÉl.* 1974. 9. évf. 2. sz. 299–307. l.
- Az illegális Szabad Nép. [Szemelvények.] Összeáll. és bev. *Máté György*. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 121 l. — 5 cm.
- Az ipari munkásság 1942-ben. *MMszoc.* 373–382. l.
- Jászay Ilona*: Egy Óbudai Téglagyár munkástársadalma. *MMszoc.* 425–440. l.
- Jordáky Lajos*: Téglagyári munkások. *MMszoc.* 338–342. l.
- József Attila a kortársak szemében. Összeáll. Bokor László. *Kritika.* 1974. 8. sz. 13–19. l.
- Juhász Gyula*: Két tárgyalás 1943 tavaszán. /Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól./ *TSz.* 1973. 16. évf. 3–4. sz. 488–530. l.
- Károlyi Mihály ismeretlen cikke. Közli: Fodor Ilona. *MH.* 1974. 7. évf. 296. sz. 9. l.
- Kiss Károly*: Nincs megállás. [Visszaemlékezések.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 369 l., 4 t.
- Lándor Béla*: Kormány, kamarák, szakszervezetek. *MMszoc.* 324–337. l.
- Lengyel Béla*: Kiknek alapított volna köztársaságot Rosa Luxemburg? Karl Kraus vitája egy magyarországi földbirtokosnővel a nagy forradalmárnő emlékének védelmében. [Dokumentumok.] *Nsz.* 1974. 32. évf. 103. sz. Mell. 8. l.
- Madrid, 1936. *Hajdú János*: Jász Dezső emlékezik a spanyol polgárháború harcaira. *Nsz.* 1974. 32. évf. 261. sz. 16. l.
- Marosán György*: Tüzes kemence. [Visszaemlékezések.] (2. kiad.) Bp. 1974, Magvető. 653 l.
- /Tények és tanuk./
- Megállapodás a Szép Szó és a Pantheon között. [Közli] Ignotus Pál. *IT.* 1974. 6. évf. 1. sz. 630–632. l.
- Molnár Erik (Pálfi István)*: A munkárisztokrácia Magyarországon. *MMszoc.* 260–271. l.
- Molnár Erik (Szentmiklóssy Lajos)*: A magyar munkásság osztályszerkezetének változásai a kapitalizmus általános váltságában. *MMszoc.* 272–281. l.
- Nagy István*: Bércmunkások. /Részlet./ *MMszoc.* 406–424. l.
- Pap Károly*: Levél a szerkesztőhöz. Közli: Petrányi Ilona. *Vigilia.* 1974. 39. évf. 7. sz. 457–471. l.
- Rézler Gyula*: A magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. /Részlet./ *MMszoc.* 343–357. l.
- Rézler Gyula*: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. /Részlet./ *MMszoc.* 383–405. l.
- Szentkirályi Frigyes*: Fordulópont életem

- ben. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 667—683. l.
- Színai Miklós*: Sajtócenzenza Magyarországon a második világháború alatt. MK. 1974. 90. évf. 3—4. sz. 346—355. l.
- A „Tovább” [1938]. 2. [Közli] Bényei József. Hajdu-BiharmMT. 4. 121—140. l.
- Vadász Ferenc*: Sallai Imre ötven év előtti két levele Bécsből Párizsba. Nsz. 1974. 32. évf. 4. sz. Mell. 7. l.
- Vígh Károly*: Az olcsvaapáti Bartha Lajos cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. SzSzSz. 1974. 9. évf. 2. sz. 105—119. l.
- Vígh Károly*: Veres Péter cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. ITK. 1974. 78. évf. 1. sz. 106—110. l.
- Zentay Dezső*: Haztartási statisztika. MMsoc. 247—259. l.
- b) *Feldolgozások*
- Balogh János, K.*: A paksi szociáldemokraták szervezkedése 1924—25-ben. TF. 1974. 5. évf. 2. sz. 45—51. l.
- Bata Imre*: A Márciusi Front emlékezete. IT. 1974. 6. évf. 4. sz. 956—980. l.
- Bata Imre*: A Válasz sorsának alakulása 1934 után. OSzK Évk. 1970—1971. 385—396. l.
- Becsky Andor*: Kortársokról. (Cikkek, tanulmányok.) Bp. 1974, Magvető. 253 l.
- Boda Miklósné*: Fitz József a Pécsi Egyetemi Könyvtár élén. 1930—1934. PEKJÉvk. 115—161. l.
- Boros Zsuzsa*: Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 429—436. l.
- Borsányi György*: Munkásmozgalom és értelmiség a Tanácsköztársaságtól a felszabadulásig. MN. 1974. 30. évf. 204. sz. 9. l.
- Botos János*: Emlékezés Hámán Katóra. MH. 1974. 7. évf. 332. sz. 4. l.
- Csatári Dániel*: Dans la tourmente. Les relations hungaro—roumaines de 1940 à 1945. (Forgószélben.) (Trad.: Aimée Martel.) Bp. 1974, Akad. Kiadó. 418 l.
- Csatári Dániel*: 1939 szeptembere és a nemzeti kérdés dilemmái. IT. 1974. 6. évf. 4. sz. 981—998. l.
- Csatkó Béla*: 50 évvel ezelőtt indult meg a szénhidrogén-kutatás Hajdúszoboszlón. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1974. 7. évf. 12. sz. 353—357. l.
- Csöppös István*: Növénytermesztés Magyarországon a második világháború idején. AtSz. 1974. 16. évf. 3—4. sz. 491—450. l.
- Diószegi István*: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története. 1919—1939. Bp. 1974, Gondolat. 340 l.
- Dobrossy István*: Juhtartó gazdatársulások a XX. század elején Kunmadarason. StudEthn. 15—16. 93—108. l.
- Dombrády Lóránd*: A magyar páncélos magasabb egységek kiépítésére tett erőfeszítések a háború időszakában. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 591—646. l.
- Döme Piroška*: A kommunista sajtó az ellenforradalom éveiben. ÉIT. 1974. 29. évf. 49. sz. 2313—2317. l.
- Egey Tibor*: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye központi iskolán kívüli népművelési bizottsága 1923—1945. LSz. 1974. 21. évf. 2—3. sz. 323—352. l.
- Erdős Jenő*: Írók, művészek antifasiszta összefogása 1938-ban. MűÉ. 1974. 23. évf. 1. sz. 68—70. l.
- Fél Edü—Hofer Tamás*: Bäuerliche Wirtschaftsausrüstungen in einem ungarischen Dorf [Ártány]. MgMúzK. 1971—1972. 461—466. l.
- Friss Istvánné*: A forradalmár munkásszony [Hámán Kató]. Nsz. 1974. 32. évf. 281. sz. 4—5. l.
- Godó Agnes*: Kis Ferenc. 1905—1945. ForrHáb. 19—24. l.
- Gunst P[éter]*: La production agricole en Hongrie entre les deux guerres mondiales. AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 103—136. l.
- Hegyi András*: A szegedi ipari munkásság helyzete és küzdelmei a Gömbös-kormányzat idején. 1932—1936. Szeged 1974. 67 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 49./
- Hetés Tibor*: Fehérváry Miklós. 1903—1941. ForrHáb. 5—18. l.
- Ifj. Horváth István emlékezetére. (Szerk. Berkes Erzsébet. Kiad. a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács; [Kazincbarcika], Városi Tanács; Országos Színjártató Fesztivál, Rendező Bizottság.) Kazincbarcika 1974. Soksz. 128 l., 4 t.
- Izsák Lajos*: Ukrajnától az Északi-tengerig. Magyar antifasiszták küzdelmei. MH. 1974. 7. évf. 95. sz. 5. l.
- Jahn Anna*: Népesedéspolitika — negyven évvel ezelőtt. MH. 1974. 7. évf. 60. sz. Mell. II. l.
- Kállai Gyula*: A népi írók és a Márciusi Front. IT. 1974. 6. évf. 4. sz. 944—950. l.
- Kálmán Gyula*: Kemény Gábor, a békéscsabai tanár. BékÉL. 1974. 9. évf. 2. sz. 215—222. l.
- Kanyar József*: Brit diplomáciai iratok a magyarországi földreformok történetéhez 1920—1945. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 403—418. l.
- Kapronczay Károly*: Lengyel iskolák Ma-

- gyarországon a második világháború idején. MP. 1974. 1. sz. 66–86. l.
- Keve András–Marián Miklós*: Vasvári Miklós. 1898–1945. AnnSzeg. 1972–73/1. 279–294. l.
- Kirschner Béla*: Die Clemenceau-Noten vom Juni und die Meinungsverschiedenheiten innerhalb der Partei in der Räterepublik. AUSBhist. 14. 111–142. l.
- Kisfaludy Gyula*: Fajvédelem és földreform./Matolcsy Mátyás társadalomszemléletének bírálatához./ Bp. 1974. 64 l./Tudományos szocializmus füzetek 28./
- Kiss Sándor, M.*: „... A népeket szellemi egységbe kössük össze...”/Szentgyörgyi Albert Szegeden, 1940–1941/. Kultúra és Közösség. 1974. 1. sz. 48–59. l.
- Kocsis László*: Emberek az embertelenségben. A karcagi illegális KMP tevékenységéről. Jászunság. 1974. 20. évf. 1. sz. 34–39. l.
- Komanovics József*: A hazai németiség volksbundista — illetve hűségmozgalmi — szervezkedése, különös tekintettel Baranya megyére. JPM. 14–15. 183–194. l.
- Kovács Mária*: Mihály István /1892–1945/. Filmtudományi Szemle. 1974. 53–100. l.
- Kovács Mária*: Vajda László /1906–1965/. Filmtudományi Szemle. 1974. 33–52. l.
- Kovács Miklós*: Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában. 1918–1938. Bratislava—Bp. 1974. Madách Kiadó—Szépirod. Kiadó. 225 l., 8 t.
- Kozma Mihály*: Szélsőjobboldali törekvések a baloldali erők visszaszorítására a Hajdúságban /1932–1944/. Hajdú-BiharmMT. 4. 99–120. l.
- Köves Rózsa*: Ma 30 éve áldozta életét a szabadságért Ságvári Endre. MN. 1974. 30. évf. 174. sz. 5. l.
- Kucsera Gyula*: A hazai munkaszervezés kezdeti szakasza. /1935–1945/. [Kiad. a] Munkaügyi Minisztérium. Bp. 1973 (1974). Soksz. 172 l.
- Lackó Miklós*: A Blum-tézisek. TSz. 1974. 3. sz. 360–371. l.
- Lackó Miklós*: A keresztény nemzeti gondolat formaváltozásai az 1930-as években. Új Írás. 1974. 17. évf. 10. sz. 105–117. l.
- Lackó Miklós*: A népi mozgalom az 1930-as évek magyar szellemi válságában. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 543–551. l.
- Lagzi István*: Adatok a Sopron környéki lengyel katonai menekültek élet- és munkaviszonyainak alakulásához a második világháború idején. SSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 134–152. l.
- Lagzi István*: Lengyel menekültek Somogyban, a második világháború idején. Somogym. Évk. 5. 259–280. l.
- László József*: Adatok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt antifasiszta ideológiai harcához. HmviGimnÉvk. 1974. 45–56. l.
- Lukács László*: Nagy Károly. 1867–1943. Fejérm. Évk. 7. 336–342. l.
- Mádai Lajos*: A mezőgazdasági népesség rétegződése és a csecsemőhalandóság összefüggései Borsod megyében /1931–1935/. BSz. 1974. 19. évf. 4. sz. 72–80. l.
- Magyar András*: A Vas- és Fémmunkások Diósgyőri Szövetsége könyvtára a két világháború között. Miskolc 1973. 57 l./Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 5./
- Magyar Bálint*: Gizellatelep. Népszava. 1974. 102. évf. 51. sz. 7. l.
- Major Jenő*: Adalékok a két világháború közötti magyar településfejlődés történetéhez. TelTK. 24. 1974. december. 59–82. l.
- Markovits Györgyi*: Emigráns magyar lapok Dél-Amerikában a második világháború éveiben. OSZK Évk. 1970–1971. 433–443. l.
- Markovits Györgyi*: Irodalmunk népfront hagyományaihoz. Elfelejtett értékek. MN. 1974. 30. évf. 175. sz. 11. l.
- Markovits Györgyi*: Ismeretlen magyar lapok. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 343–346. l.
- Maróti Gyula*: Munkásénekkarok Magyarországon a két világháború között. PF. 1974. 6. sz. 18–19. l.
- Mecseki József*: Siklós. 1939–1945. [Kiad. a] Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei Szervezete. [Pécs] 1974. 93 l.
- Mirnič, J.*: A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 443–467. l.
- Molnár István*: A munkásifjúság a magyar sorsforduló küszöbén. Hazánk ifjűmmunkásságának helyzete az 1940-es években. BMEK. 2/1. 118–142. l.
- Nagy Zsuzsa, L.*: Jászi és hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 631–649. l.
- Nagy Zs[uzsa]*: Le mouvement franc-maconnique hongrois dans l'entre-deux-guerres. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 337–362. l.
- Nemeskürty István*: Requiem egy hadseregért. [Dokumentumregény.] (3. kiad.) Bp. 1974. 243 l./Magvető zsebkönyvtár./
- Nemeskürty István*: Vágyak tükörképe. /A filmipar./ Filmtudományi Szemle. 1974. 5–32. l.
- Névmutató *Bárány Ferenc*: A Csongrád

- megyei forradalmi munkásmozgalom 1925–1929. című munkájához. Összeáll. Emődi Rezsóné. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 189–192. 1.
- Névmutató Bárány Ferenc: A munkások és a szegényparasztok küzdelmei 1919 aug.–1924. című munkájához. Összeáll. Emődi Rezsóné. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 185–189. 1.
- Névmutató Tamasi Mihály: A dolgozók harca a nyomor és kizsákmányolás, az ellenforradalmi rend ellen 1929–1935. című munkájához. Összeáll. Emődi Rezsóné. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 13. évf. 2. sz. 193–196. 1.
- Ördög Piroska: Törekvések antifasiszta egységfront megteremtésére Magyarországon 1934-ben. AUSzsgsoc. 13. 19–102. 1.
- Páldy Róbert: Dél-Zala 1938. ZT. 1974. 2. sz. 3–24. 1.
- Pásztor József, M.: Társadalmi Szemle /1931–1933/. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus. 1974. 3–4. sz. 99–113. 1.
- Pölöskei Ferenc: Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására /1921–1922/. PtK. 20. évf. 3. sz. 52–87. 1.
- Prütz Pál: A kieli találkozó. /Forráskritikai tanulmány./ Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 646–679. 1.
- Pukánszky Kádár Jolán: Az Országos Széchényi Könyvtár „Régi Magyar Könyvtár” gyűjteménye a két világháború között. /1919–1939./ OSzK Évk. 1970–1971. 201–216. 1.
- Pusztadaróczi Mária: Adalék a soproni Széchényi István Gimnázium történetéhez. SSz. 1974. 28. évf. 4. sz. 363–366. 1.
- Rajcsányi Károly: Irodalmunk feltáratlan népfront-hagyományaiból. 1–10. MN. 1974. 30. évf. 54–65. sz. 5. 1., 64. sz. ban 10. 1.
- Ránki György]: East-Central Europe and World War II. /Some questions of the new literature/. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 191–219. 1.
- Réti R. László: A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. a második világháborúban. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 170–187. 1.
- Révész T. Mihály: A közigazgatás rendezésének egyes kérdései Tolna megyében 1929-ben. TanTolnam. 5. 371–398. 1.
- Rózsai Ágnes: A magyar nemzeti hadsereg szervezése a kaposvári katonai körletben. 1919–1921. SomMK. 1. 149–163. 1.
- Ruszoly József: Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején. Szeged 1974. 71. 1.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 21/5./
- Sárközi István: A Bethlen-kormány népiskolai akciója 1926–31 között és a Csongrád megyei eredmények. AnnSzeg. 1972–73/1. 313–327. 1.
- Selmeczi László: A KMP Szolnoki Kerületi Bizottsága. Jászkunság. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 81–93. 1.
- Sereg József: Forradalmak a Mátra alján. Harcba a fasisztákkal a dolgozó nép felszabadításáért. HSz. 1974. 2. évf. 4. sz. 34–37. 1.
- Sík Ferenc: Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon. /1919–1921./ Jogtört. Tan. 3. 57–72. 1.
- Sinor Dénes: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. JelSt. 545–552. 1.
- Sipos Lajos: „Harcolni nem tudok evvel a csöcseléssel...” Babits Mihály az ellenforradalom első hónapjaiban. IT. 1974. 56. évf. 1. sz. 40–67. 1.
- Spáczay Hedvig: A Honvédelmi Minisztérium szervezési változásai a Horthy-korban. 3. r. 1941–1945. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 61–120. 1.
- Stemler Gyula: Die Machtübernahme der Gegenrevolution und der Ausbau ihrer Gewaltorgane im Budapester Rathaus. /1919–1921./ AUSBhist. 14. 165–180. 1.
- Szabadfalvi József: Ecsedi István és a Hortobágy-kutatás. StudEthn. 15–16. 5–20. 1.
- Szállási Árpád: Bálint Rezső. OHI. 1974. 115. évf. 50. sz. 3002–3003. 1.
- Széni Imre: Jászberénytől Winzendorfig. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 684–696. 1.
- Szűz Rezső: Bisztrai Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. /Adatok a hazai művészi könyv két világháború közötti történelméhez./ MűÉ. 1974. 23. évf. 137–143. 1.
- Szita László: A pécsi Szociáldemokrata Párt és szakszervezeti mozgalom újjászervezése a szerb megszállás és az ellenforradalmi rendszer bevonulása utáni időszakban. BarÉvk. 1972. 377–428. 1.
- Tilkovszky L[oránt]: Pál Teleki. /1879–1941./ A biographical sketch. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 70. 1.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 86./
- Tilkovszky L[oránt]: Die Werbeaktionen der Waffen-SS in Ungarn. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 137–181. 1.
- Tiszai Lajos: Dr. Szana Antal. /1905–1943./ + Selmeczi László: Tóth Ferenc. /1891–1944./ (Szolnok) 1974, Szolnokm. Lapkiadó. 25. 1.

- /A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő szolnoki alakjai./
- Tóth Sándor*: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 339–355. l.
- Tóth Sándor*: Steinmetz Miklós. 1913–1944. ForrHáb. 229–258. l.
- Turóczy Károly*: Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer háborús készülődéséhez /1937–1938/. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 647–666. l.
- Unger Mátyás*: Beziehungen zwischen Geschichtsanschauung und Sozialpolitik im Mittelschulgesetz und Lehrplan vom Jahre 1924. AUSBhist. 14. 181–212. l.
- Varga Pál*: Egy vidéki szaklap kilenc éve. [Orvosok és Gyógyszerészek Lapja. Debrecen 1930–1938.] Gyógyszerészet. 1974. 18. évf. 2. sz. 66–68. l.
- Végh Oszkár*: Osztályharok Budapesten a fehérterror éveiben. (Bev. Németh Károly.) Bp. 1973. 124 l. — 5 cm.
- Végh Károly*: Az Andrássy úttól Sopronkőhidáig. ÉIT. 1974. 29. évf. 51. sz. 2403–2409. l.
- Végh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre életpályája. Napjaink. 1974. 13. évf. 12. sz. 6–7. l.
- c) *Ismertetések*
- Balogh István*: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. — Ismerteti: *Hársfalvi Péter*. SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 97–99. l.; *Orosz István* MH. 1974. 7. évf. 81. sz. Mell. IV. 1.; *Szilágyi György*. Nsz. 1974. 32. évf. 55. sz. 7. l.
- Osépanyi Dezső*: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935–1939. Bp. 1972. — Ismerteti: *Stier Miklós*. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 220–222. l.
- Erdei Ferenc*: Parasztok. Bp. 1974. — Ismerteti: *Gerő János*. Népszava. 1974. 102. évf. 39. sz. 8. l.
- Források Budapest múltjából III. /1919–1945./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Borsányi Gyförgy*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 265–269. l.
- Hunyai István*: Emelt fővel. Bp. 1974. — Ismerteti: *Végh Oszkár*. Nsz. 1974. 32. évf. 278. sz. 7. l.
- Komját Irén–Pécsi Anna*: A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934–1944. Bp. 1973. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1287–1289. l.
- Lehár, Anton*: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921. Wien 1973. — Ismerteti: *Vargyai Gyula*. HK. 1973. 21. évf. 2. sz. 366–368. l.
- Pataki István*: Az ellenforradalom hadserege 1919–1921. Bp. 1973. — Ismerteti: *Bencze László*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1264–1266. l.; *Tóth Sándor*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 350–351. l.
- Szabó Ágnes*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szakács Kálmán*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 458–460. l.
- Szilágyi János*: A magyar szakszervezetek kulturális tevékenysége 1919–1945. Bp. 1973. — Ismerteti: *Pók Attila*. Száz. 108. évf. 4. sz. 995. l.
- Tamás Aladár*: A 100% története. Bp. 1973. — Ismerteti: *Agárdi Péter*. ITK. 1974. 78. évf. 4. sz. 518–520. l.
- V. F. J.*: Magyarország két világháború közötti történetéről. /Vita a Magyarország története VIII. kötetéről./ TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 655–663. l.
10. Magyarország története a felszabadulás idején
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Baranya megye felszabadításának naplója. BarMűv. 1974. 2. sz. 144–150. l.
- Benedek István Gábor*: Emlékezők és emlékek 1–12. MH. 1974. 7. évf. 331. sz. 4–5. l., 333–336. sz. 5. l., 337. sz. 3. l., 338. sz. 4. l., 340. sz. 4–5. l., 341–344. sz. 5. l.
- Brámer Frigyes*: Zsidó túsok. Kistarcsa 1944 „B” Pavilon. MIOK Évk. 1973/74. 340–351. l.
- Döme Piroksa*: Harcoló Bányász. [Visszaemlékezések.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 200 l., 4 t.
- A felszabadítás csatái. Szovjet tábornokok emlékeznék 1–4. Nsz. 1974. 32. évf. 261. sz. 6–7. l., 262–264. sz. 6. l.
- Gál István*: Tóth László könyvmentése a náci megszállás napján. Forrás. 1974. 6. évf. 10. sz. 69–73. l.
- Gazsi József*: Münnich Ferenc hírmagyarázatai a moszkvai rádióban /1944. augusztus 23.–1945. április 4./ HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 697–708. l.
- Haranglábi Nemes József*: Küldetésben. Új Írás. 1974. 14. évf. 12. sz. 99–115. l.
- Harsányi Zoltán*: Dokumentum. [1944–1945.] Népszava. 1974. 102. évf. 293. sz. 8–9. l.
- Kádár Gyula*: Emlékezés az ország német megszállására /1944. március 19./ HK. 1974. 21. évf. 1. sz. 75–91. l.
- Kállai Gyula*: Amiért küzdöttünk. Nsz. 1974. 32. évf. 269. sz. Mell. 1. l.
- Karsai Elek*: Dokumentum a náci megszállásról. 1974. 102. évf. 64. sz. 8. l.
- Kéri Kálmán*: Visszaemlékezés 1944. már-

- cius 19-re. HK. 1974. 21. évf. 1. sz. 92–103. l.
- Kristó Nagy István*: Följegyzések a történelem számára. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 471–472. l.
- Kun József*: A Magyarországon állomásozó és az ország területén átvonuló német csapatok és szervek ellátásának szabályozása /1944. március 20./. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 709–715. l.
- A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. 1944. december 3. /Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének útja./ – (Programma Vengerszko nacional'nogo fronta neza-viszimoszti. — Platform of the Hungarian National Independence Front. [Transl.]: István Farkas.) Bp. 1974. Kossuth Kiadó. 77 l. — 5 cm.
- Máté György*: Késétt, de nem késett el. Kiss Károly nyilatkozata a fegyveres ellenállásról. Nsz. 1974. 32. évf. 269. sz. Mell. 2. l.
- Móricz Lajos*: 1944. október 15-e — egy hadnagy naplójában. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 525–535. l.
- Munkásegység! A Kommunista és a Szocialdemokrata Párt 1944. október 10-i határozata... Nsz. 1974. 32. évf. 269. sz. Mell. 3. l.
- Pünkösti Árpád*: Azok a mára nyíló vész-tői esték. Nsz. 1974. 32. évf. 36. sz. 6. l.
- Rosenfeld József*: Emlékezés a bajai gettóra. MIOK Évk. 1973/74. 146–154. l.
- Serény Péter—Vajda Péter*: Hazánkért harcoltak. Moszkvai beszélgetések a tegnaptól és a máról. 1–6. Nsz. 1974. 32. évf. 246–251. sz. 6. l.
- Sólyom József*: „Itt az igaz magyarok rádiója...” Nsz. 1974. 32. évf. 296. sz. Mell. 2–3. l.
- Sőtér Edűt*: Vasas, ne hagyd magad. Nsz. 1974. 32. évf. 269. sz. Mell. 6. l.
- Széni Imre*: Harctéri élmények. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 336–349. l.
- b) *Feldolgozások*
- Balogh Sándor*: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja. MN. 1974. 30. évf. 281. sz. 7. l.
- Barát Endre*: A vecsési szobor. MN. 1974. 30. évf. 303. sz. 5. l.
- Beszteri Béláné*: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak álláspontja a nemzeti bizottságok szerepéről 1944–1945-ben. VMSz. 6. 77–86. l.
- Birjukov, N. I.—Voroncov, T. F.—Szme-kalov, A. F.*: A volgai sztyeppektől az osztrák Alpokig. Részlet a Moszkvában 1971-ben kiadott könyvből. EIT. 1974. 29. évf. 14. sz.
- Bojcsuk József*: Délnyugati hadszíntér, 1944 szeptembere. Nsz. 1974. 32. évf. 228. sz. Mell. 1. l.
- Borus József*: A parlamenterek halála. Nsz. 1974. 32. évf. 303. sz. 4. l.
- Csige József*: Az első néphatalmi szerv Balmazújvároson 1944 őszén. Hajdú-BiharmMT. 4. 141–152. l.
- Dömötör János*: Első demokratikus önkormányzati szervünk, a várostanács. HmvhiGimnÉvk. 1974. 5–9. l.
- Faludi Károly*: Nyíregyháza és környéke felszabadítása, háborús károk a megye területén. [Közread. a] Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. Nyíregyháza 1974. Soksz. 19 lev.
- Faragó Jenő*: Az ellenállástól a párt megalakulásáig. Miskolc, 1944 december. Nsz. 1974. 32. évf. 289. sz. 4–5. l.
- Földes István*: „Hogyha jó a nagy nap...” Sátoraljaújhely, 1944. március 22. Nsz. 1974. 32. évf. 68. sz. 4–5. l.
- Gergely Ernő*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. Jogtört. Tan. 3. 89–104. l.
- Izsák Lajos*: A Polgári Demokrata Párt 1944–1945-ben. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 118–149. l.
- Jakabfi Rudolf*: A Nagykanizsai Nemzeti Bizottság tevékenysége megalakulásától az őszi választásokig. ZGy. 2. 175–206. l.
- Kanyó Ferenc*: A Független Kisgazda Párt újjászerveződése Csongrád megye területén 1944–45-ben. AnnSzeg. 1972–73/1. 295–312. l.
- Karácsony Gyula*: A Mosonmagyaróvár városi Nemzeti Bizottság tevékenysége és szerepe a demokratikus átalakulásban /1945 április—július/. FelszGyMS. 55–76. l.
- Karsai Elek*: Hat cylinder a Gyepű II-n. /Amikor a korona Hangya-kocsiban utazott./ MH. 1974. 7. évf. 226. sz. Mell. III. l.
- Karsai Elek—Tóth Sándor*: Új ország született. [Kiad. a] Magyar—Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1974. 149 l.
- Korom Mihály*: 1944. október 11. MN. 1974. 30. évf. 238. sz. 7. l.
- Korom Mihály*: Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra és a szövetséges nagyhatalmak politikája. 1–2. rész. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 836–878. l.; 5–6. sz. 1062–1109. l.
- Korom Mihály*: Horthy küldöttségének 1944. október eleji moszkvai tárgyalásai. Az előzetes fegyverszüneti egyezmény aláírása. Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos Szocializmus. 1974. 5. sz. 84–99. l.
- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány létrehozásának elő-

- készítése. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 102—134. l.
- Korom Mihály*: Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944. október végén és novemberben. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 232—305. l.
- Korom Mihály*: Új korszak hajnala. MN. 1974. 30. évf. 298. sz.
- Lőkös Zoltán*: Utunk — 1945. MS. 1974. 15. évf. 7. sz. 217—219. l.
- Molnár Ernő*: Győr felszabadulása és a demokratikus átalakulás kezdetei. 1944—1945. FelszGyMS. 5—26. l.
- Nagy János*: A nemzeti bizottságok tevékenysége és az agrárforradalom Sopron megyében. FelszGyMS. 99—137. l.
- Nemes János*: 1944. március 19. Miért így történt? Nsz. 1974. 32. évf. 65. sz. 4—5. l.
- Ólvedi Ignác*: Az 1944. őszi-téli hadműveletek. Nsz. 1974. 32. évf. 269. sz. Mell. 4—5. l.
- Ólvedi Ignác*: Horthy sikertelen fegyverszüneti kísérlete. ÉIT. 1974. 29. évf. 39. sz. 1840—1845. l.
- Pamlényi Ervin*: Egy tragikus nap történetéből. MN. 1974. 30. évf. 65. sz. 5. l.
- Papp István*: Sopron város és megye felszabadulása. 1944—1945. FelszGyMS. 77—98. l.
- Péter László*: Az MKP megalakulása Szegeden. 1944. okt. 17. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 437—440. l.
- Pintér István*: Az „Általános nemzeti felkelés” programja. MN. 1974. 30. évf. 264. sz. 7. l.
- Pintér István*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. MH. 1974. 7. évf. 77. sz. 4—5. l.
- Pók Attila*: Battonya felszabadulása. MN. 1974. 30. évf. 222. sz. 9. l.
- Pósfai H. János*: Magyarország fővárosa Szombathely. Életünk. 1974. 6. sz. 483—488. l.
- Rauchensteiner Manfred*: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a magyar királyi honvédség sorsára. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 306—335. l.
- Romsics Ignác*: Adatok a felszabadult Kecskemét első hónapjainak történetéhez. Forrás. 1974. 6. évf. 10. sz. 84—88. l.
- Rozsnyói Ágnes*: 1944. október 25. MN. 1974. 30. évf. 241. sz. 7. l.
- Ruszoly József*: Első népi demokratikus választási törvényünk/1945: VIII. tc./ létrejötte. JogtörtTan. 3. 105—122. l.
- Ruszoly József*: Szeged képviselői az Ideiglenes Nemzetgyűlésen. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 441—444. l.
- S. I.*: A 2. gárda harcosai a János körházig nyomultak. MH. 1974. 7. évf. 355. sz. 8. l.
- Saji Enikő*, A.: Szeged, 1944 őszén. MH. 1974. 7. évf. 303. sz. 6. l.
- Soltész István*: A nemzeti összefogás új frontja. MH. 1974. 7. évf. 330. sz. 5. l.
- Szabó B[álint]*: The Nature of the Revolution subsequent to the Liberation in Hungary and principal Issues of the Policy of the Communist Party. AH. 1974. 20. tom. 3—4. sz. 385—410. l.
- Szabó Béla*: Nógrád megye felszabadulása. PF. 1974. 6. sz. 17—18. l.
- Szabó László*: Fények, 1944. 1—5. Nsz. 1974. 32. évf. 300. sz. 6. l., 301. sz. 10—11. l., 302. sz. 4—5. l., 303. sz. 4. l., 304. sz. 4—5. l.
- Szabó László, G.*: A szlovák nemzeti felkelés magyar harcosai. MH. 1974. 7. évf. 23. sz. 2. l.
- (*szász*): Egy lendülettel Aradtól a Tiszáig. MN. 1974. 30. évf. 236. sz. 7. l.
- Szekeres József*: Városházi kísérlet a hidak és a közművek megmentésére 1944 őszén. Budapest. 1974. 12. évf. 2. sz. 1—4. l.
- Tatár Imre*: Az altábornagy képei. MH. 1974. 7. évf. 355. sz. 9. l.
- Teleki Éva*: Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16.—1945. április 4. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 387 l.
- Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 191 l., 8 t. /Népszerű történelem./
- Varga Sándor*: Könyv a főlzabadult országban. 1944. október—november. Nsz. 1974. 32. évf. 258. sz. 8. l.
- Vida István*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása. Nsz. 1974. 32. évf. 299. sz. Mell. 2. l.
- Vigh Károly*: „Sorsomat viseld erősen . . .” Harminc éve végezték ki Bajcsy-Zsilinszky Endrét. MN. 1974. 30. évf. 200. sz. 7. l.
- Vigh Károly*: A Szent János téri csata. Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Gestapo tűzpárbajának harmincadik évfordulójára. MN. 1974. 30. évf. 64. sz. 9. l.
- Welther Dániel*: A kiűrt város. Emlékezés Kecskemét harminc évvel előbbi történéseire. Forrás. 1974. 6. évf. 10. sz. 73—83. l.

c) Ismertetések

- Fehér István*: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. Bp. 1973. — Ismerteti: *Nagy Ferenc*. PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 210—213. l.
- Glatz Ferenc*: Visszaemlékezés és történelem. /Megjegyzések Vas Zoltán memoár-

- ja kapcsán. / [Hazatérés 1944. Bp. 1971.] Tsz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 532–536. l.
- Kállai Gyula:** Szabadságunk születése. Bp. 1973. — Ismertetik: *Baranyi Béla*. Alföld. 1974. 25. évf. 7. sz. 105–107. l.; *Széchy András*. PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 193–196. l.
- Ránki György:** Történevez a Küldetésről. /Haranglábi Nemes József írásához. /Új Írás. 1974. 14. évf. 12. sz. 110–120. l.
- Teleki Éva:** Nyilas uralom Magyarországon /1944. október 16–1945. április 4/. Bp. 1974. — Ismertetik: *Tilkovszky Loránt*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 955–959. l.; *T. Z. MH.* 1974. 7. évf. 81. sz. Mell. IV. l.
- 11. Magyarország története. 1945–1974**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Aczél György:** Szocialista kultúra — közönségi ember. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 357 l.
- Az állam és az egyházak közötti egyezmény** 25. évfordulóján tartott jubileumi megemlékezés dokumentumai. [Kiad. a] Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa. [Bp. 1974.] 43 l.
- Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatóság, Kecskemét—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 383, 31 l.
- Balaton monográfia.** (Szerk. Tóth Kálmán.) Bp. (1974), Panoráma. 535 l., 2 t.
- Baranya megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatóság, Pécs—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 429, 31 l.
- Békés megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság, Békéscsaba—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 372, 31 l.
- Belkereskedelmi évkönyv.** 1973. (Szerk. Pintér Tibor.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 266 l.
- Bényei Miklós—Mervó Zoltánné:** Hajdú-Bihar megye eseménynaptára. 1950. Hajdú-BiharmMT. 4. 189–203. l.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság, Miskolc—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 463, 31 l.
- Budapest statisztikai évkönyve.** 1974. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fővárosi Igazgatóság. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 408 l.
- Csongrád megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatóság Szeged—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 371, 31 l.
- Egyházi vonatkozású jogszabályok gyűjteménye.** (Összeáll. [szerk. biz.], vez.: *Völgyesi Mátyás*.) [Bp.] 1974. 167 l.
- Fejér megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság, Székesfehérvár—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 353, 31 l.
- Fekete Gyula:** Egy korty tenger. [Cikkek, karcolatok.] Bp. 1974, Magvető. 671 l.
- Fekete Gyula:** Élünk magunknak? [Dokumentumgyűjtemény.] (2. kiad.) Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 410 l., 16 t. /Magyarország felfedezése./
- Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatóság. Győr—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 386, 31 l.
- Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve.** 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 396, 31 l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye.** 1945–1972. 2. köt. Minisztertanácsi rendeletek és minisztertanácsi határozatok. (Összeáll. a Minisztertanács, Titkárság; Igazságügyminisztérium stb. dolgozóiból alakult munkaközösség, vez.: *Gál Tivadar*, *Katona Zoltán*, *Szilbereky Jenő*.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 960 l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye.** 1945–1972. 3. köt. Miniszteri rendeletek. [1.] A belkereskedelmi miniszter rendeletei. (Összeáll. a Minisztertanács, Titkárság; Igazságügyminisztérium stb. dolgozóiból alakult munkaközösség, vez. *Gál Tivadar*, *Katona Zoltán*, *Szilbereky Jenő*.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 935 l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye.** 1945–1972. 3. köt. Miniszteri rendeletek. [2.] A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter rendeletei. A munkaügyi miniszter rendeletei. A művelődésügyi miniszter rendeletei. (Összeáll. a Minisztertanács, Titkárság; Igazságügyminisztérium stb. dolgozóiból alakult munkaközösség, vez. *Gál Tivadar*, *Katona Zoltán*, *Szilbereky Jenő*.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 952–1672. l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye.** 1945–1972. 4. köt. Miniszteri rendeletek. Összesített szám- és tárgymutató. (Összeáll. a Minisztertanács, Titkárság; Igazságügyminisztérium stb. dolgozóiból alakult munkaközösség, vez.: *Gál Tivadar*, *Katona Zoltán*, *Szilbereky Jenő*.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 984 l.

- Heves megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatóság. Eger—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 347, 31 l.
- Kádár János: For a socialist Hungary. (A szocialista Magyarorszáért.) Speeches, articles, interviews. 1968—1972. (Tansl.: Gyula Gulyás, Károly Ravasz.) Bp. 1974, Corvina. 404 l.
- Kádár János: Válogatott beszédek és cikkek. 1957—1973. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 345 l.
- Kardos István: Sokszemközt — tudósokkal. — — tévésorozata. [Interjúk]. Bp. 1974, MRT—Minerva. 469 l.
- A KISz Központi Bizottságának határozata az ifjúsági szövetség néhány időszereű feladatáról. — A KISz KB Intéző Bizottságának 1974. április 11-i határozatai. Bp. 1974, Ifj. Lapkiadó. 62 l.
- /Határozatok, dokumentumok 1974/1./
- Komárom megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Komárom Megyei Igazgatóság. Tatabánya—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 368, 31 l.
- Külkereskedelmi statisztikai évkönyv. /Export-import./ 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 224 l.
- Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás struktúrájáról. Statisztikai adatok, problémák, kutatási feladatok. [Bp.] 1974, Soksz. 74 l., 1 t., 2 térk. mell.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása. 1960—1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 206 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 319./
- Lázár István: Kiált Patak vára. [Szociográfia.] Bp. (1974), Szépirod. Kiadó. 471 l., 20 t.
- /Magyarország felfedezése./
- Magyar Lajos—Németh Dezső: A társadalmi-gazdasági változások demográfiai hatása Zala megyében 1960—1970. ZT. 1974. 2. sz. 104—146. l.
- A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 90 l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967—1970. (Szerk. Vass Henrik.) [Kiad. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Párttörténeti Intézet. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 749 l.
- Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1973, Stat. Kiadó. Soksz. 569 l.
- Az MKP-szervezetek Hajdú megyei statisztikai adatai. Hajdú-Biharm. MKP. 1944—1948. 199—224. l.
- Moldova György: Az Őrség panasza. [Szociográfiai riportok.] Bp. 1974, Magvető. 339 l., 24 t.
- Molnár Géza: Külvárosi barangolás. [Szociográfiai riportok.] Bp. 1974, Szépirod. Kiadó. 267 l., 16 t.
- /Magyarország felfedezése./
- Az MSZMP honvédelmi politikájáról. 1956 november—1973. /Dokumentum-, beszéd- és cikkgyűjtemény./ (Bev. és vál. Zágoni Ernő.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 254 l.
- A munkásosztály és a parasztság élet-színvonalának és életkörülményeinek alakulása. [Összeáll. Zafir Mihály. [Közrem. Fekete Gyula, Horváth Zoltánné. Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 116 l.
- Németh Károly: Tettekkel, felelősséggel. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 232 l.
- Németh Sándor: Túl a kanyaron. [Szociográfiai] riportok. Bp. 1974, Kozmosz. 270 l.
- Népszámlálás, 1970. évi. 27. A budapesti agglomeráció településeinek népességi jellemzői. A fővárosba dolgozni járók adatai. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 111 l.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Igazgatóság. Salgótarján—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 365, 31 l.
- A nők a statisztika tükrében. Összeáll. Komlós Pálné. [Közread. a] Magyar Nők Országos Tanácsa. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 64 l.
- Pest megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatóság. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 451, 31 l.
- Péter Ernő: A szocialista közoktatásért. Beszédek és írások. Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 186 l.
- Sanders, Ivan: Két világ közt. Egy amerikai magyar vallomása. Valóság. 1974. 17. évf. 8. sz. 84—94. l.
- Somogy megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatóság. Kaposvár—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 369, 31 l.
- Statisztikai évkönyv. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. XVI, 563 l.
- Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatóság. Nyfregyháza—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 394, 31 l.
- Szolnok megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szolnok Megyei Igazgatóság. Szolnok—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 388, 31 l.

- Szvircek Ferenc*: Nógrád megye sajtója az államosításokról. PF. 1974. 2. sz. 21—22. l.
- Tapolcsányi László*: Visszaemlékezések az 1956-os ellenforradalmi eseményekre, személyes élmények és tapasztalatok alapján. Feljegyzés a Budapesti Pártbizottság Archivuma részére. [Bp. 1974.] Soksz. 18 lev.
- A termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. (Összeáll. a Központi Statisztikai Hivatal. [Közread. a] Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.) Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 135 l.
- Tolna megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatóság. Szekszárd—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 358, 31 l.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1973. Közzéteszi az Igazságügyi Minisztérium közreműködésével a Minisztertanács. Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXIX, 825 l.
- Újvári Imre László*: Katonaévek. [Riportok, visszaemlékezések.] Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 317 l.
- Urbán László*: Adatok a termelőszövetkezeti szervezés negyedszázad előtti történetéhez. Jászkunság. 1974. 20. évf. 3—4. sz. 110—116. l.
- Urbán László*: Dokumentumok Szolnok megye szövetkezeteinek múltjából. Jászkunság. 1974. 29. évf. 3—4. sz. 94—109. l.
- Vallomások Szegedről. (A Délmagyarország Szerkesztősége és a Szegedi Nyomda jubileumi emlékkönyve Szeged felszabadulásának 30. évfordulójára.) 1974. október 11. (Vál. és szerk. F. Nagy István, Sz. Simon István.) [Szeged 1974.] 80 [15] l., 31 t.
- Varsányi Péter*: Az iskolák államosításáért folyó küzdelem Hódmezővásárhelyen. [Dokumentumok.] Hódmezővásárhely 1973. 55 l.
- Vas megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatóság. Szombathely—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 403, 31 l.
- Veres Péter hagyatékából. Moszkvai füzet. 1954. december. [Közli] Nádasdi Péter. Nsz. 1974. 32. évf. 139. sz. Mell. 5. l.
- Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatóság. Veszprém—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 379, 31 l.
- A vidéki értelmiség helyzete. Szociológiai vizsgálat. 6—7. köt. (Módrá László: A vidéki értelmiség politikai-közéleti tevékenysége. + Selényi Iván—Sipos Katalin: A vidéki értelmiség kultúrált-sága és kulturális szokásai.) [Kiad. a] Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. Soksz. 167 l.
- Zala megye statisztikai évkönyve. 1973. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg—Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 392, 31 l.
- b) *Feldolgozások*
- Az Agrártudományi Egyetem közleményei. 1974. (Fel. szerk.: Stefanovits Pál.) Bp. 1974, Mezőgazd. Kiadó. 514 l., 1 t.
- A kötet tartalmából:
Pápai Miklós: A rábacsanaki „Kossuth” Termelőszövetkezet gazdálkodásának fejlődése.
- Az általános iskolai tanárképzés 25 éve az egri Tanárképző Főiskolán. Szerk. Nagy József. AAgr. 11. 1—118. l.
- Andrási Ferenc*: Huszonöt év útján Szabadszálláson. [Közrem.] (Csik Gézané, Nagy József stb.) [Szabadszállás 1974.] 109 l.
- Angyal Sándor*: 25 éves a Nyirseyi Ruházati Szövetkezet. [Nyiregyháza] 1974. 69 l.
- Bacso András*: A nemzeti bizottságok tevékenysége és az agrárforradalom Győr, Moson megyében. /1945—1946./ Felsz. GyMS. 27—54. l.
- Balatinecz Jeromos*: Kátoly és környéke. Kátoly, Erzsébet, Kékes, Szellő és a Kátolyi „Új élet” Termelőszövetkezet története. Pécs 1974. 227 l.
- Balogh István*: Vallás és egyház a mai Magyarországon. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 106 l.
- Balogh Sándor*: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 55—87. l.
- Balogh Sándor*: Konstituierung und Programm der Tildy-Regierung. AUSBhist. 14. 213—244. l.
- Baranyi Béla*: Államosítások Debrecenben, Hajdú és Bihar megyében. A nagyüzemek államosításának negyedszázados évfordulójára. Hajdú-BiharmMT. 4. 67—90. l.
- Barcza Géza*: A magyar műemlékvédelem fejlődése a jogszabályok tükrében. /1964—1972./ MMvéd. 1971—1972. 7—22. l.
- Bátyai Jenő*: Negyedszázad a műszaki haladásért. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 469—470. l.
- Békés megye iskoláinak államosítása. /1948./ Tanulmányok, emlékezések. (Szerk. Tóth Lajos. Kiad. a Békés Me-

- gyei Tanács; Pedagógusok Szakszervezete, Békés Megyei Bizottság.) Békéscsaba 1973. 166 l.
- Béla Ottó**: A szövetkezeti mozgalom negyedszázados Méhkeréken. 1948–1973. [Gyula 1973], Békésm. Lapkiadó. 142 l.
- Belák Sándor**—**Nemes Kornélia**: A zalavári Új Idők Termelőszövetkezet története. TszTörtTan. 2. 239–280. l.
- Béli József**: A gazdasági viszonyok és a lakosság szerkezetének változása Mura-keresztúron 1945–1972 között. ZT. 1974. 2. sz. 43–78. l.
- Benke József**: Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1970., különös tekintettel Somogyra. [Pécs] 1974, Pécsi Akad. Biz. 238 l., 1 t.
- Benke József**: Termelőszövetkezeti mozgalom Somogyban. 1948–1956. SomMK. 1. 165–175. l.
- Berecz József**: Új kor, új idők a Hegyalján. TokajB. 43–56. l.
- Berend T. Iván**: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945–1968. Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 236 l.
- Besnyő Károly**: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának negyed évszázada. JK. 1974. 29. évf. 12. sz. 673–677. l.
- Beszteri Béláné**: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak álláspontja a nemzeti bizottságok szerepéről 1945–46-ban. VMSz. 7. 106–113. l.
- Beszteri Béláné**: A tanácsrendszer létrehozásának előzményei Magyarországon 1944–1950. Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus. 1974. 6. sz. 81–107. l.
- Bihari Ottó**: Razvitie szocialisticeszkj demokracii i ego otrazsenie v zakonodatel'stve. ÉtjV. 8. 51–62. l.
- Bihari Ottó**: Tolna megye közigazgatása 1945–49 között. /Vázlat egy korszak közigazgatása fejlődésének irányairól./ TanTolnam. 5. 459–476. l.
- Birta István**: Hazánk a szocialista átalakulás útján. IAF. 74–75. 3–44. l.
- Bodnár Miklós**: A balmazújvárosi Lenin Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. TszTörtTan. 2. 173–238. l.
- Borgazdasági Vállalatok Trösztje**. Negyedszázad a magyar borgazdaság szolgálatában. 1949–1974. Bp. 1974. 174 l.
- Buga István**: Ifjúsági mozgalmunk története. IAF. 74–75. 109–144. l.
- Csatári Dániel**: Edinsztvo internacionalizma i patriotizma v politike Vengerszkj szocialisticeszkj rabocsej partii. ÉtjV. 8. 13–35. l.
- Csehímdzsenti Buzakalász Termelőszövetkezet története**. (Szombathely) 1973. 239 l., 6 t., 5 térk.
- Csende Béla**: A művelődési otthonok negyedszázada Békés megyében. 1949–1974. Kiad. a Békés Megyei Tanács. Békéscsaba [1974]. 178 l., 20 t.
- Csige József**—**Szalai Csaba**: A Balmazújvárosi Lenin TSz 25 éve. Debrecen 1974. 154 l., 8 t.
- Csizmadia Andor**: Alkotmányfejlődés a felszabadulást követő években. /1944–1949./ JogtörtTan. 3. 73–88. l.
- Északmagyarországi Vízügyi Igazgatóság működése**. 1953–1973. (Összeáll. Vezse Sándor, Vázsonyi Ádám.) (Miskolc 1974.) Soksz. 176 l., 1 t.
- Faluvégi Albert**: A szocialista iparvárosok kialakulása és fejlődése Magyarországon. TSIK. 260–273. l.
- Fecser Péter**: A Barátság kőolajvezeték története. MOMÉvk. 1. 321–326. l.
- Fodor József**: A munkásosztály vezető szerepéről. /A munkásosztály helyzetéről, vezető szerepe érvényesítésének Hajdú-Bihar megyei tapasztalatairól./ TanML. 4. 113–126. l.
- Fodor László**: A főváros szerepe az ország gazdasági életében. /1945–1973./ Hozzászólás: *Tóth Imre, Kovács Gyula, Szántó László*. TanBpM. 20. 159–186. l.
- Fonyó Antal**—**Földvári József**—**Horváth Tibor**: Büntetőjogi módszerek és eszközök fejlődése a Magyar Népköztársaság büntetőjogában. [Bp. 1974.] Soksz. 40 l.
- Földi Dezso**: Negyedszázad a szövetkezés útján. 1949–1974. [Minőség Vegyipari Szövetkezet.] Bp. [1974]. 75 l., 40 t.
- A Fővárosi Faipari és Kiállítás Kivitelező Vállalat 25 éve**. Decoratio Hungarica. 1949–1974. Bp. [1974]. 30 l.
- A Fővárosi Mértékutáni Szabóság húszéves története**. /1954–1974./ (Összeáll. Cserzy Béla.) [Bp. 1974.] Soksz. 110 l.
- Frank Ferenc**: Békés megye társadalmi-gazdasági helyzete és szerepe az ország gazdasági életében. TSIK. 25–30. l.
- Fülöp Imre**: A létavérsi Aranykalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. /1960–1971./ TszTörtTan. 2. 4–76. l.
- Fülöp László**: Költészet és történelem. /Jegyzetek líránk 1945–48 közötti szakaszáról. 1–2. rész./ Alföld. 1974. 25. évf. 2. sz. 40–50. l.; 3. sz. 60–71. l.
- Gazdag István**: A Hajdúböszörményi Vöröscsillag Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 25 éve. Hajdúböszörmény 1974. 164 l.
- Gazdag István**: Az MKP megalakulása és szervezeti fejlődése Bihar megyében. Hajdú-Biharm. MKP. 1944–1948. 147–196. l.
- Gazdag István**: A termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozásának előzményei Hajdú megyében. TanML. 4. 5–12. l.
- Gungl Ferenc**: A baranyai falujáró mozgalom keletkezésének történelmi körülmé-

- nyei /1945–1948/. JPM. 14–15. 195–206. 1.
- Gyergyó János*: Közös úton. Barta – Sürdülő – Kuczori – Pozderkahalom. A törökszentmiklósi Alkotmány Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. [Törökszentmiklós 1974.] 218 l.
- Gyurkovics Lajos*: A népi demokratikus forradalom fő feladatainak megoldása Tolna megyében 1944–1948. 1–2. TF. 1974. 3. sz. 33–58. 1., 4. sz. 31–36. 1.
- Hadházi Gyula*: Budapest népesedési viszonyai nemzetközi összehasonlítások tükrében. 1945–1970. Hozzájárulás: A. Czédenyi Piroska stb. TanBpM. 20. 137–158. 1.
- Hajdúnánás 30 éve. 1944. okt[óber] 31.–1974. okt[óber] 31. (Szerk. Ablonczy László, Gábor Zoltán.) [Hajdúnánás 1974.] 47 l.
- Hidépítő Vállalat. 1949–1974. (Szerk. Gergely József.) Bp. (1974.) [56] lev.
- Hollós Ervin–Lajtai Vera*: Köztársaság tér, 1956. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 320 l., 8 t.
- 25 év a KPM és vállalatainak, intézményeinek szolgálatában. [Közlekedési Dokumentációs Vállalat.] [Bp. 1974.] 123 l., – 6 cm.
- 25 éves a CHEMOLIMPEX. 1949–1974. (Irta munkabizottság, vez.: Tihanyi János.) Bp. 1974. 111 l.
- 25 éves a szocialista építésügy. (Főszerk.: Koblenz József.) [Kiad. az] Építésügyi Tájékoztatói Központ. (Bp.) 1974. 191 l., 12 t.
- 25 éves az Országos Vérellátó Szolgálat. [Bp.] 1974. Soksz. 147 l.
- Huszonöt évesek az állami gazdaságok. (Összeáll. és szerk. Fábrián Ferenc, Orsovai Tibor.) [Székesfehérvár 1974], Fejérm. Lapkiadó. 157 l.
- Huszár István*: A magyar–szovjet gazdasági, műszaki és tudományos együttműködés negyedszázada. MT. 1974. 9. sz. 533–539. 1.
- Huszár István*: A társadalmi-gazdasági fejlődés területi sajátosságai Magyarországon. TSIK. 13–24. 1.
- Ipoly Pál–Kovács László*: Az építőipar államosításának története. Bp. 1974, ÉTK. Soksz. 149 l.
- Jankó Béla*: 25 éves a Magyar Hajófuvarozó Szövetkezet. Víziközlekedés. 1974. 4. évf. 2. sz. 30–32. 1.
- Jávorszki András*: Az MDP és a MINSZ harca az egységes ifjúsági tömegszervezet megteremtéséért Somogyban. 1948–1950. [Közread. a] KISZ Somogy Megyei Bizottsága. Kaposvár 1974. 93 l. /Tanulmányok a Somogy megyei ifjúsági mozgalom történetéből 1./
- Jóború Magda*: Tervek a középiskola meg-
- reformálására a felszabadulás utáni években. PSz. 1974. 24. évf. 5. sz. 410–418. 1.
- A József Attila Szabadegyetem húsz éve. 1954–1974. (Szerk. Magyar Pál.) [Bp. 1974.] 73 l., 3 t.
- Jubileumi évkönyv a Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat alapításának 25. évfordulója alkalmából. (Összeáll. a munkabizottság: Béres Géza, Ferencz Miklós stb.) Bp. [1974]. 60 l.
- A karcagi Dimitrov Mg. Termelőszövetkezet története. /1949–1974./ [Karcag 1974.] Soksz. 96 l., 3 t.
- Kiss Artúrné*: A termelőszövetkezeti parasztság jellemző vonásairól. /Hajdú-Bihar megyei tapasztalatok alapján. 1962–1972./ TanML. 4. 18–26. 1.
- Kiss István*: Az MKP megalakulása és szervezeti fejlődése Debrecenben. Hajdú-Bihar. MKP. 1944–1948. 37–76. 1.
- Komanovics József*: Lakosságcsere Magyarország és Csehszlovákia között a 2. világháború után. AAPP. 2. 65–100. 1.
- Kónya Sándor*: Az Akadémia átszervezése 1949-ben. MT. 1974. 12. sz. 774–783. 1.
- Koronczay Lászlóné–Varnava Charalambos–Márkus István*: Adatok a nagykereskedés körház mozgalmi, tömegszervezeti és társadalmi életéhez. ZalamKörhÉvk. 5. 228–230. 1.
- Kostyál István*: 25 éves az Országos Széchényi Könyvtár fölőspéldány központja. Kts. 1974. 24. évf. 6. sz. 336–338. 1.
- Kovács Béla*: A falusi viszonyok alakulásának néhány kérdése Hajdú és Bihar megyében a felszabadulástól a fordulatéig. Hajdú-Bihar. MMT. 4. 27–66. 1.
- Kovács Imre–Soltész István*: Harminc esztendő mérlege. Mit mond magáról a Viharsarok? MH. 1974. 7. évf. 268. sz. 5. 1.
- Kovács István*: Negyedszázad a népi demokratikus alkotmányfejlődés útján /1949–1974/. AJ. 1974. 17. évf. 1. sz. 3–39. 1.
- Kovács József*: Az iskolák államosítása a szombathelyi tankerületben. VSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 403–421. 1.
- Kovács Tibor*: A vidéki iparfejlesztés eredményei és sajátosságai 1960–1970 között. TSIK. 49–56. 1.
- Kovalcsik József*: A művelődés és a kulturális élet változásai Budapesten. /1945–1973./ Hozzájárulás: Rutkai Ferenc, Németh Lajos, Janusz Durkó. TanBpM. 20. 209–228. 1.
- Kövárny Ernő Péter*: Eloszlanak a felhők. A gyulai Köröstáj Tsz-ben egyesült termelőszövetkezetek negyedszázadának története. [Gyula 1974], Békésmegyei Lapkiadó. 62 l.
- Kucsovsky Zoltán*: (Fővárosi Út- és Köz-

- műépítő Vállalat.) 1949–1974. ([Közrem.] Garazsi György, Rudas Albert, Bogrnár János.) [Bp. 1974.] 55 l., 10 t.
- Kukorelli István*: A járási hivatalok kialakulása, elhelyezése a tanácsrendszerben. BőF. 7–62. l.
- Kun László*: A helyi pártszervek politikai törekvései az MDP KV 1956. júliusi ülése után. BSz. 1974. 19. évf. 3. sz. 34–45. l.
- Különkiadvány. 8. Szerk. Kalmár Zoltán. [Közread. a Szeged], Élelmiszeripari Főiskola, Állattenyésztési Kar, Hódmezővásárhely. Hódmezővásárhely 1973. 58 l. A kötet tartalmából:
- Haladi József*: A szövetkezeti mozgalom kezdetei Hódmezővásárhelyen. 27–52. l.
- Kürti Katalin, Sz.*: Képzőművészeti élet Debrecenben 1945–51 között. AnnDebr. 1972. 455–468. l.
- Lénárd Ferenc*: Adatok az Arany János Kísérleti Iskola történetéhez. AJGÉvk. 1973–1974. 25–33. l.
- Levencsik József*: Adalékok a debreceni ipari munkások szakmai megoszlásának alakulásához a felszabadulástól 1949-ig. TanML. 4. 27–42. l.
- Lőkös László*: Az alsószuhai Új Élet Termelőszövetkezet története. TszTörtTan. 2. 107–172. l.
- Lőkös László*: A szocialista fejlődés útja Alsószuha községben. AgrEK. 1973. 315–348. l.
- Lukács Pál–Rózsa Tamásné*: A tanya-rendszer átalakulásának fontosabb jellemzői Bács-Kiskun és Szolnok megyében. TSIK. 300–314. l.
- A magyar kender 30 éve. Jubileumi kiadvány. [Szeged 1974]. 68 l.
- Medgyesi Dezső–Kazár Máttyás*: A Békéscsabai Ingatlankezelő Vállalat 25 éves története. [Békéscsaba] 1974. 95 l.
- Mikecz Ferenc*: A munkáshatalom létrehozásának negyedszázados évfordulójára. Hajdú-BiharmMT. 4. 7–26. l.
- MSzMP Nógrád Megyei Bizottság, Oktatási Igazgatóság évkönyve. 1974. (Szerk. Bálint Tamás, Kálovits Géza.) Salgótarján (1974). 102 l.
- A kötet tartalmából:
- Tamás Pál*: Adatok Nógrád megye munkáosztályának kialakulásához és belső rétegződéséhez. 48–56. l.
- A munkáosztály és a parasztság életszínvonalának és életkörülményeinek alakulása. (Összeáll. Zafir Mihály.) Tanulmányok. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 115 l.
- Nagy László*: A szövetkezetpolitika és a szövetkezeti jog kölcsönhatása 1945–1971 között. AgrEK. 1973. 285–314. l.
- A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 21. köt. Emlékkönyv. Fel. szerk.: Terplán Zénó. (Sajtó alá rend. Vincze Endre.) Miskolc 1974. 152 l., 70 t. Cikkek a Nehézipari Műszaki Egyetem első 25 évéről.
- Nemes János*: Harminc esztendő történelmi íve. TáSz. 1974. 29. évf. 11. sz. 14–21. l.
- A nemesnádudvari Kossuth Termelőszövetkezet története. /1949–1974./ (Nemesnádudvar 1974.) 61 l.
- Németh Imre*: Az iskolák államosítása Kápuvárott. PedT. 3. 9–20. l.
- Németh József*: Az építészmérnökök szerepe Magyarországon 1945–46-ban az újjáépítés megindulásában és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának néhány kérdése. BMEK. 2/1. 143–153. l.
- Nevelő Irén*: A magyar kisiparosság társadalmi-politikai arculatának néhány jellemző vonása a felszabadulás után /1945–1948/. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 110–140. l.
- Nizsalovszky E[ndre]*: Gesetzgebungsmittel der Familienpolitik. AJ. 1974. 16. tom. 3–4. fasc. 295–320. l.
- Nyilas András*: A népgazdaság fejlődése 1968–1974 között. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 81 l.
- /Közgazdasági ismeretek./
- Orosházi Vas- és Műanyag ISZ. 1949–1974. 25 év története. (Szerk. Seleszt Ferenc.) [Orosháza] (1974.) Soksz. 121 l., 29 t.
- Orsovai Tibor*: Magvetés a Sárreéten. Székesfehérvár [1974]. Fejérm. Lapkiadó. 114 l.
- Oszetzky Egon*: A Délkelet-Dunántúl gazdasági fejlődése 1958–1969 között a vasúti teherforgalom tükrében. Pécsi Műszaki Szemle. 1974. 19. évf. 1–2. sz. 31–40. l.
- Osztrovszki György*: 25 éves a magyar-szovjet tudományos-műszaki együttműködés. KGSz. 1974. 21. évf. 9. sz. 1007–1015. l.
- Órkény Sándor*: Az Észak-magyarországi TŰZÉP Vállalat 25 éve a szocialista kereskedelemben. Kompolt 1974. Soksz. 117 l.
- Páldi Róbert*: Dél-zalai változások. ZT. 1974. 2. sz. 15–24. l.
- Petró András*: Huszonöt éves az állami tankönyvkiadás. PSz. 1974. 24. évf. 7–8. sz. 751–756. l.
- Polzovics Iván*: 25 év a műszaki-tudományos tájékoztatás szolgálatában. Áttekintés az OMKDK információs ágazatának negyedszázados működéséről. Bp. 1974. Soksz. 146 l.
- Réfi Oszkó Magdolna*: A mérnöktovábbképzés 30 éve. [Kiad. a] Vízügyi Tovább-

- képző Központ; Budapesti Műszaki Egyetem Továbbképző Intézete. Bp. 1973. Soksz. 145 l.
- Ságvári Agnes*: A szocialista várospolitika 1945-től napjainkig. 1–3. Budapest. 1974. 12. évf. 4. sz. 12–14. l.; 5. sz. 4–5. l.; 7. sz. 5–7. l.
- Ságvári Agnes*: A szocialista várospolitika problémái 1945-től napjainkig. Hozzászólás: *Újlaki Péter, Nagy Lajos*. TanBpM. 20. 187–208. 1.
- Sebestyén István*: Csongrád a felszabadulás után. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 393–436. 1.
- Seifert Géza*: Az Egyezmény 25. évfordulójára. MIOK Évk. 1973/74. 3–37. 1.
- Strasser György*: Pártviszonyok és politikai küzdelmek Fejér megyében a népi demokratikus átalakulás időszakában. 2. 1946 márciusától–1947 márciusáig. Fejérm. Évk. 7. 155–198. 1.
- Summásélet. Egyéni gazdálkodás. Nagyüzemi mezőgazdaság. 25 éves a Szent-istváni 7. Pártkongresszus Termelőszövetkezet. (Irtá és szerk. *Újlaki Dezső, Szunyi Gábor* stb.) Miskolc 1974. 79 l., 8 t.
- Szabó Bálint*: Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon. 1935–1949. [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottság Párttörténeti Intézete. 2. kiad. Bp. 1974, Kosuth Kiadó. 265 l.
- Szabó László Ambrus*: Huszonöt év a békeszerzés szolgálatában. A Magyarországi Református Egyház békeszolgálatának szempontjai és tényei. ThSz. 1974. 16. évf. 5–6. sz. 130–137. 1.
- Szabó Miklós*: Munkaerő-gazdálkodás és a gazdasági fejlesztés sajátosságai Hajdú-Bihar megyében. TanML. 4. 71–85. 1.
- Szabó Tibor*: Szeged oktatástörténete. 10. rész. Somogyi-könyvtári műhely. 1974. 4. sz. 445–458. 1.
- Szecső Károly*: Az MDP harca az iskolák államosításáért Heves megyében. Archivum. 2. 1974. 87–106. 1.
- Szecső Károly*: A nemzeti bizottságok gazdasági tevékenysége Heves megyében 1945–1946-ban. Archivum. 3. 1974. 28–64. 1.
- Szelér Gyula*: A magyar energetika negyedszázados fejlődése és perspektívája. Energiagazdálkodás. 1974. 15. évf. 6. sz. 244–249. 1.
- Szelényi Iván*: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. Hozzászólás: *Mezei Gyula, Létay Miklós, Kőrömczi Katalin*. TanBpM. 20. 229–242. 1.
- Szenes Sándor*: A Politikai Főiskola 25 éve. Nsz. 1974. 32. évf. 210. sz. Mell. 1. l.
- A szocializmus útján. Orosháza. 1944–1974. (Szerk. *Zilahi Lajos. Írták: Keller József, Körömczi János, Seleszt Ferenc, Násztor Sándor, Barta Imre, Koszorús Oszkár, Csizmadia Lajos, Feldmann József, Vajda Péter, Dimák B. Ferenc.*) [Közread. a] Városi Tanács. (Orosháza 1974). 201 l.
- Szűcs Szilárd*: Kulturális politikánk néhány jelentős kérdése a népi demokratikus forradalom időszakában és a forradulat éve után. AAPP. 2. 101–124. 1.
- Sztróka Mándi Teréz*: Fényszóró. Balázs Béla művészeti hetilapja — és életútja. MS. 1974. 15. évf. 11–12. sz. 375–376. 1.
- Szűcs Ernő*: Az MKP megalakulása és szervezeti fejlődése Hajdú megyében. Hajdú-Biharm. MKP. 1944–1948. 77–146. 1.
- Török Géza*: A kerületi tanácsok Pécssett. BarÉvk. 1972. 429–454. 1.
- Urbán Károly*: Az MKP Debreceni Területi Bizottsága. Hajdú-Biharm. MKP. 1944–1948. 11–36. 1.
- Vajta László*: Az államosított kőolaj-feldolgozó ipar 25 éve. MOMÉvk. 1. 327–342. 1.
- Varga Gyula*: Pusztacsalád és gondjai 1945–1972. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 228–248. 1.
- Varga Sándor*: A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a „Sarló” /1945–1949/. MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 294–306. 1.
- Várkonyi Péter*: Alkotmányunk 25. évfordulójának ünnepén. Pártélet. 1974. 19. évf. 8. sz. 8–10. 1.
- Vaskó László*: Adalékok az úttörőmozgalom kibontakozásának Szolnok megyei történetéhez /1945–1948/. Jászkunság. 1974. 20. évf. 1. sz. 25–33. 1.
- Vaskó László*: A Diákbizottságok Szolnok megyei történetéhez /1945–1948/. Jászkunság. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 117–127. 1.
- Vaskó László*: Az oktatásügy újjászervezése a felszabadult Debrecenben /1944–45/. PSz. 1974. 24. évf. 10. sz. 934–946. 1.
- Vaskó László*: A párt- és társadalmi szervezetek tevékenysége az iskolák államosításáért megyénkben. Hajdú-Biharm. MMT. 4. 81–98. 1.
- A Veszprémi Vegyipari Egyetem jubileumi évkönyve. 1949–1974. Szerk. *Schultheisz Zoltán*. Veszprém — Bp. 1974, Műszaki Kiadó. 218 l.
- Vida István*: A felszabadulás utáni politikai átrétegződés kérdéséhez. Tiszatáj. 1974. 28. évf. 6. sz. 66–76. 1.
- Vonsik Gyula*: Main features of Hungary's social and cultural life. SNyE. 1974. 27–46. 1.
- Vuics Tibor*: Gazdálkodási színvonalviz-

- gálatok a somogyi Zselic mezőgazdaságában. ZsD. 75—92. l.
- Zagyva István:** A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése Hajdú-Bihar megyében. TanML. 4. 85—112. l.
- c) *Ismertetések*
- Bata Imre:** A „Magyarország felfedezése” két újabb kötete. /**Zám Tibor:** Bács-Kiskunból jövök; **Lázár István:** Kiált Patak vára. /**Új Írás.** 1974. 14. évf. 11. sz. 124—127. l.
- Berend T. Iván:** A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968. Bp. 1974. — Ismerteti: **Incze Miklós.** Nsz. 1974. 32. évf. 284. sz. 7. l.
- Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből. 1944. dec.—1948. júl. Salgótarján 1972. — Ismerteti: **Izsák Lajos.** Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 746—747. l.
- Faluvégi Lajos:** Állami pénzügyek és gazdaságirányítás. Bp. 1973. — Ismertetik: **Budai Benjámin.** Kgsz. 1974. 21. évf. 7—8. sz. 966—970. l.; **Nagy Sándor.** StSz. 1974. 52. évf. 5. sz. 466—468. l.
- Források Budapest múltjából IV. 1945—1950. Bp. 1973. — Ismertetik: **Izsák Lajos.** Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 989—992. l.; **Sipos L.** AH. 1974. 20. tom. 1—2. sz. 269—272. l.; **Urbán Károly.** PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 199—202. l.
- A földreform történelmi jelentősége. /Az országos földreform-emlékünnepe. Békcécsaba, 1970. március hó 15—16./ Bp. 1972. — Ismerteti: **Pintér János.** AtSz. 1974. 16. évf. 3—4. sz. 552—553. l.
- Gáspár Sándor:** A munkáshatalom szolgálatában. Bp. 1973. — Ismerteti: **Lánkos János.** TáSz. 1974. 29. évf. 11. sz. 102—104. l.
- Hollós Ervin—Lajtai Vera:** Köztársaság tér, 1956. Bp. 1974. — Ismerteti: **Gali Sándor.** Nsz. 1974. 32. évf. 297. sz. 7. l.
- Jakab Sándor:** Nógrád megye története. /4. kötet. 1944—1962./ Salgótarján 1974. — Ismertetik: **Schneider Miklós.** PF. 1974. 5. sz. 22—23. l.; **Urbán Károly.** Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 959—962. l.
- Kádár János:** Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1974. — Ismertetik: **Gyurkó László.** Valóság. 1974. 17. évf. 12. sz. 98—100. l.; **Mesterházi Lajos.** Nsz. 1974. 32. évf. 127. sz. Mell. 5. l.; **Siklós János.** Népszava. 1974. 102. évf. 133. sz. 3. l.
- László-Bencsik Sándor:** Történelem alulnézetben. Bp. 1973. — Ismertetik: **Bessenyei György.** Népszava. 1974. 102. évf. 45. sz. 8. l.; **Schlett István.** Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 100—103. l.; **G. Szabó László.** MH. 1974. 7. évf. 39. sz. Mell. IV. l.; **Tamás István.** Nsz. 1974. 32. évf. 22. sz. Mell. 5. l.
- Lázár István:** Kiált Patak vára. Bp. 1974. — Ismerteti: **Rácz Péter.** MH. 1974. 7. évf. 150. sz. Mell. IV. l.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1967—1970. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1974. — Ismerteti: **Szakács Kálmán.** PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 182—185. l.
- A Népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Pécs 1971. — Ismerteti: **Izsák Lajos.** Száz. 1974. 108. évf. 5—6. sz. 1285—1287. l.
- O szbornike „Dvacat’ pjat’ let szvobodnoj Vengrii”. Bp. 1971. — Ismerteti: **B. M. Alekszejev.** AH. 1973. 19. tom. 3—4. sz. 463—466. l.
- Orbán Sándor:** Két agrárforradalom Magyarországon. Bp. 1974. — Ismertetik: **Somlyai Magda.** Nsz. 1974. 32. évf. 219. sz. 7. l.; **Vida István.** Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 716—718. l.
- Szabó Balint:** Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp. 1970. — Ismerteti: **Balogh Sándor.** Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 712—715. l.
- Székelyhídi Ágoston:** Teljesedő kép. Jegyzetek a Magyarország felfedezése sorozatról. Alföld. 1974. 25. évf. 7. sz. 76—78. l.
- Szocialista nemzetköziség a gyakorlatban. [Magyar—szovjet kapcsolatok, 1948—1970. Dokumentumok. Bp. 1973.] — Ismerteti: **Sütő Ottó.** PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 196—198. l.
- Tímár Mátyás:** Gazdaságpolitika Magyarországon, 1967—1973. Bp. 1973. — Ismerteti: **Wilczek Jenő.** Kgsz. 1974. 21. évf. 9. sz. 1107—1108. l.
- Tóth István:** A Nemzeti Parasztpárt története 1944—1948. Bp. 1972. — Ismerteti: **Mészáros Károly.** Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 497—500. l. és AH. 1973. 19. tom. 3—4. sz. 460—463. l.
- Tóth Lajos:** Vajudó világ. Nagyszénás 1973. — Ismerteti: **Oltvai Ferenc.** BékÉl. 1974. 9. évf. 2. sz. 334—336. l.
- Veszély Péter:** Magyar emigráns a magyar emigrációról. Nagy Kázmér könyve a magyar politikai emigráció történetéről. Kritika. 1974. 4. sz. 9—12. l.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

- Batári Gyula:** Markos Béla. Kts. 1974. 24. évf. 12. sz. 728. l.
- Dankó Imre:** A békési nemzetiségi kutatás történetéhez. (Banner József emlékezte.) BékÉl. 1974. 9. évf. 1. sz. 155—156. l.

- Farkas Gábor*: Cserti József. 1887–1952. Fejérm. Évk. 7. 329–335. 1.
- Fodor Henrik*: Prinz Gyula /1882–1973/. VSz. 1974. 28. évf. 2. sz. 254–257. 1.
- Gunda Béla*: Vajkai Aurél 70 éves. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 605–610. 1.
- Haraszthy Gyula*: Dezsényi Béla. 1907–1972. OSzK Évk. 1970–1971. 7–9. 1
- Harmatta J[ános]*: Imre Trencsényi-Waldapfel. AUSBlass. 1. 5–8. 1.
- Hársfalvi Péter*: Mód Aladár /1908–1973/. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 551–553. 1.
- Heckenast József*: Penyigey Dénes /1909–1974/. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 541–544. 1.
- Kálnoki Kis Tamás*: Kelemen Lajos. [1877–1963.] LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 419–436. 1.
- Kanizsai Dezső*: Frisch Ármin. 1866–1948. MIOK Évk. 1973/74. 283–292. 1.
- Kiss Á[kos]*: László Papp /1903–1973/. AAr. 1974. 26. tom. 1–2. fasc. 203–204. 1.
- Székely György*: In memoriam Gyula Moravcsik. AUSBhist. 14. 358–364. 1.
- Székely György*: Moravcsik Gyula /1892–1972/. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 547–550. 1.
- Vétes Edith*: D. R. Fokos-Fuchs zum Gruss. AL. 1974. 24. tom. 1–4. fasc. 3–14. 1.
- b) *Tervek, beszámolók*
- Arató Endre*: Beszámoló a magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság 1974 áprilisi üléséről. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 771–775. 1.
- Arató Endre*: Vita a tankönyvekről. Magyar, szlovák és cseh történészek tanácskozása. MH. 1974. 7. évf. 135. sz. Mell. III. 1.
- Bácskai Vera*: Tudományos emlékülés Nyíregyházán a város örökváltsága 150. évfordulója alkalmából /1974. október 25–26./ Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1337–1340. 1.
- Bakó Ferenc*: A Heves megyei múzeumok munkája az 1972–1973-as években. AnnAgr. 11–12. 5–20. 1.
- Balassa Iván*: A magyarság néprajzi kutatásai Szlovákiában. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 625–626. 1.
- Balassa Iván*: Az Ethnographia Pannonicá tanácskozásai Zalaegerszegen. ET. 1974. 85. évf. 4. sz. 623–624. 1.
- Balázs Péter*: Igazgatói értekezlet Nyíregyházán. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 215–221. 1.
- Balázs Péter*: A tanácsi levéltárak 1971–ben. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 543–563. 1.
- A Baranya megyei múzeumok 1969. és 1970. évi működése. JPM. 14–15. 363–376. 1.
- Bartha Antal*: Magyar őstörténeti konferencia. [1973. nov. 21–23.] MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 255–258. 1.
- Benda Kálmán*: A Magyar Országgyűlési Emlékek. Beszámoló egy forráskiadványsorozat munkálatairól. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 650–655. 1.
- Beszámoló a Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1973-ban végzett tevékenységéről. MTAFT. 1974. 23. köt. 1. sz. 1–14. 1.
- Beszámoló a veszpremi településtörténeti konferenciáról. AtSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 279–287. 1.
- Bütskey István*: Szenci Molnár Albert-ülésszak Sárospatakon. Helikon. 1974–20. évf. 2. sz. 279–280. 1.
- Buza J.–Gimesi S[ándor]*: Session scientifique internationale sur l'histoire des mouvements paysans en Europe centrale-orientale aux XVIe et XVIIe siècles. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 379–408. 1.
- Csiky Gábor*: Beszámoló és megemlékezések az 1971/72. évről. FTÉvk. 2. 3–14. 1.
- Dankó Imre*: Jelentés a Déri Múzeum 1972. évi munkájáról. AnnDebr. 1972. 653–664. 1.
- Dávid Lajos*: Jelentés a Győr-Sopron Megyei Múzeumi Szervezet 1973. évi működéséről. Arrabona. 16. 329–352. 1.
- Dorner Mária*: Vasi iskolatörténeti kiállítás Bozsokon. Vasi Honismereti Közlemények. 1974. I/1. sz. 29–39. 1.
- Dömötör Ákos*: Nemzetközi üzemtörténeti konferencia. [Bp. – Mosonmagyaróvár, 1972. június 7–10.] TechnSz. 1973–1974. 265–266. 1.
- Ember Győző*: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1971-ben végzett munkájáról. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 516–542. 1.
- Ember Győző*: A Magyar Országos Levéltár öt éve. 1966–1970. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 441–515. 1.
- Ember Győző*: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az Osztrák-Magyar Monarchiából. MH. 1974. 7. évf. 11. sz. Mell. III. 1.
- Az 1972. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice. [Kiad. a Magyar Nemzeti Múzeum.] Bp. 1973. Soksz. 135 l., 1 térk.
- Farkas Márton*: Országos tanácskozás a hazafias-honvédelmi nevelés kérdéseiről /Mezőhegyes–Békéscsaba, 1974. szeptember 10–12./ HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 740–745. 1.
- Fazekas Árpád*: Korányi ünnepség Nyíregyházán. [1973. december 10.] SzSzSz. 1974. 9. évf. 1. sz. 91–93. 1.
- FontMárta*: Történelem szakos hallgatók lapja a JATE bölcsészkarán. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 996–997. 1.

- Fügedi E[rik]*: The meeting of the Commission for Urban History. Székesfehérvár, 26 March 1972. Alba Regia. 13. 303–304. 1.
- Gergely András*: Tudományos emlékülés az 1848-as magyar forradalom 125. évfordulójának tiszteletére. 1973. dec. 13–14. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 553–566. 1.
- Gerő Győző*: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentése és ásatásai az 1966–1970. években. BTMÉvk. 23. 257–288. 1.
- Hársfalvi Péter*: Új lehetőségek előtt megyei múzeumunk és levéltárunk. SzSzSz. 1974. 9. évf. 2. sz. 129–132. 1.
- Heimatkunde – Lokalggeschichte. Internationale Konferenz für Betriebsgeschichte, 2. ([Org.] Fachabteilung für Betriebsgeschichte der Ungarischen Historischen Gesellschaft. Hrsg.: Heimatkundliches Komitee der Patriotischen Volksfront.) Gekürztes Protokoll. (Red.: Péter Sipos.) Bp. 1974. Kossuth Kiadó. 76 l. Orosz nyelven is.
- Hofer Tamás*: A Néprijai Múzeum tudományos és muzeológiai kapcsolatai. NrÉ. 55. 73–86.
- Kende János*: Beszámoló a bolgár és a magyar párttörténeteszek második közös tanácskozásáról. [Szófia, 1973. november 27–29.] PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 182–185. 1.
- Kende János*: Magyar–lengyel vitaulés a marxista eszmék elterjedéséről. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 206–208. 1.
- Kiss Dezső*: A levéltárak és a közművelődés. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 261–272. 1.
- Ligeti Lajos*: Keletkutatásunk helyzete. Keletkutatás. 1973. 5–14. 1.
- Ligeti Lajos*: Les recherches orientales en Hongrie. NÉhong. 9. 57–68. 1.
- Magyar Kálmán*: Somogy megyei régészeti kutatások 1972-ben. SomMK. 1. 385–387. 1.
- Makkai János*: A Régészeti Intézet jubileumi ünnepsége és az 1974. évi tudományos ülészsaka. MTAFT. 1974. 23. köt. 2. sz. 233–248. 1.
- Mann M[iklós]*: Histoire et mass-media. Congrès ambulante national de la Soci-été Hongroise d'Histoire. [Eger, 1973.] AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 497–507. 1.
- Máthé Gábor*: Közigazgatástörténeti kutatások. LSz. 1974. 21. évf. 1. sz. 164–169. 1.
- Mérey Klára, T.*: A TIT Baranya megyei szervezete Történelmi Szakosztályának 1973. évi munkája. Történelem. 13. 1974. 85–95. 1.
- Mócsy András*: A magyar régészeti kutatások áttekintése. MRIT. 41–46. 1.
- Molnár Mátyás*: Rákóczi-kori tudományos ülészsak Vaján. Honismereti Híradó. 1974. 1. sz. 29–31. 1.
- Molnár Pál*: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, továbbfejlesztésének feladatai Nógrád megyében. NógrádmMK. 20. 232–249. 1.
- Pach Zsigmond Pál–Ránki György*: A Történettudományi Intézet 25. éve. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 465–475. 1.
- Pál Lajos*: Tudományos ülészsak a Történettudományi Intézet fennállásának 25. évfordulóján. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1313–1333. 1.
- Palotás Judit, G.–Jalsovszky Katalin*: Az ipar- és agrártörténeti muzeológia kérdéseiről tartott konferencia vitája. MMMKözl. 1974. 1. sz. 9–17. 1.
- Pap Gáborné*: A Somogy megyei Levéltár évkönyveinek vitája. [1974. szept. 26.] LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 546–550. 1.
- Ress Imre*: Tudományos ülés a Magyar Országos Levéltár újjászervezésének 100. évfordulója alkalmából. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 1017–1021. 1.
- Soproni S[ándor]*: Angaben zur spätrömischen Geschichte Pannoniens. /Session der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte. [1972. nov. 20.] AAr. 1974. 26. tom. 1–2. fasc. 208. 1.
- Spira György*: Országos történész vándorgyűlés. Budapest, 1974. október 7–8. [Történettudomány és tankönyvírás.] Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1307–1312. 1.
- Székely György*: A várostörténeti kutatás eredményei és feladatai. TanBpM. 20. 15–25. 1.
- Tamás István*: A Magyar Nemzeti Múzeum 1972. évi munkájáról. FolH. 2. 239–250. 1.
- Tanulmányok a felsőoktatás köréből. 1974. Szerk. Palovecz János. Kiad. a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. Bp. 1974. Soksz. 252 l.
- A kötet tartalmából:
Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatásokról. 201–250. 1.
- Tihanyi József*: Jubileumi tudományos ülészsak a Politikai Főiskolán. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 153–163. 1.
- A történész-muzeológusok 1974 júniusi országos konferenciájának vitája. MMM-Közl. 1974. 3. sz. 45–51. 1.
- Urbán K.*: Session scientifique sur le développement et les tâches de l'historiographie du mouvement ouvrier. [Budapest, 1973.] AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 489–496. 1.
- Vámos Éva*: A II. kézművesipartörténeti szimpózium /Veszprém, 1973. dec. 14–15./ TechnSz. 1973–1974. 269–270. 1.

- Visy Zsolt:** Előzetes jelentés Intercisa 1970–1972. évi feltárásáról. Alba Regia. 13. 245–264. 1.
- Winkler Gábor:** Sopron 19. századi építészeti emlékeinek védelme. SSz. 1974. 28. évf. 3. sz. 195–215. 1.
- Zsoldos István:** A kisújszállási honismereti munka múltja és jelene. Múzl. 20–21. 3–17. 1.
- c) *Történelemtanítás*
- Ágoston György:** A hazafiságra nevelés és a honvédelmi nevelés szerepe a szocialista pedagógia rendszerében. Hozzászólás: **Bodó László** stb. SzHIK. 61–100. 1.
- Balázs Györgymé:** A tantárgypedagógia korszerűsítésének néhány kérdése. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 15–18. 1.
- Balla Árpád:** Történelemtanítási kísérlet-sorozatot az általános iskolákban. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 1–6. 1.
- Berend T. Iván–Szabolcs Ottó:** Történet-tudomány – népszerűsítés – történelemoktatás. OTVGy. 1973. 19–25. 1.
- Bodó György–Eperjessy Géza:** A feladatlapok felhasználása a gimnáziumban, a szakközépiskolában és a szakmunkás-képző iskolában. Ttan. 1974. 19. évf. 1. sz. 6–9. 1.
- Bodó László:** Technikatörténeti modellezés a gyakorlati foglalkozáson. Gyakorlati Foglalkozás. 1974. 6. évf. 6. sz. 162–169. 1.
- Donáth Péter:** Kísérlet a marxizmus-oktatás új módszerére a harmadik osztályos középiskolai történelemtanításban. BőF. 171–204. 1.
- Dürr Béla:** Tantervmódosítás az általános iskolai történelemtankönyvekben. Ttan. 1974. 19. évf. 4. sz. 14–16. 1.
- Egyetemi felvételi tesztek.** Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 19–23. 1.
- Az egyetemi oktató-nevelőmunka időszerről kérdései karunkon. 2. Az 1968–72-ben végzett hallgatók helytállása. (Szerk. Nagy József, Veczko József.) [Közread. a Szeged, Egyetem], Bölcsészettudományi Kar. Szeged 1974. Sokszt. 158 1.
- A kötet tartalmából:
- Soós Katalin:** A történelem szak problémái. 30–32. 1.
- Elekes Lajos:** A történelmi ismeret és a történetiség elve a korszerű nevelés marxista-leninista iskolájában. MT. 1974. 7–8. sz. 469–472. 1.
- Filla István:** Sajátos problémák és megoldások a dolgozók iskolájában. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 27–32. 1.
- Gergely Ferenc:** Szóban vagy írásban? Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 11–15. 1.
- Gergely Ferenc–Cséres Judit:** Kísérleti eljárás alkalmazása a felső tagozatos történelem tanításban. AJGÉvk. 1973–1974. 174–186. 1.
- Gora, P. V.:** A történelemórák képzési-nevelési céljai és azok megvalósulásának útja. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 9–14. 1.
- Hunyadi György:** Vizsgálatok a lakosság történeti ismereteiről és értékeléséről. OTVGy. 1973. 29–38. 1.
- Kárpáti Sándor:** Feladataink az ifjúság hazafias nevelésében. Hozzászólás: **Kóhidí László** stb. SzHIK. 149–188. 1.
- Kósa Jánosné–Vladár Ervin:** Szakközépiskolákban végzett történelmi tudásszint-vizsgálatok néhány tapasztalatáról. Ttan. 1974. 19. évf. 3. sz. 10–16. 1.
- Korszerű műveltség, tananyag-korszerűsítés.** Tudományos ülészak. Budapest, 1972. december. Előadások. Bp. 1973. Sokszt. 267 1.
- /Az OPI Tudományos Bizottságának közleményei./
- A kötet tartalmából:
- Szabolcs Ottó:** A tananyag rétegződése. 122–128. 1.
- Kovács Béla–Molnár Andrásné:** Történelemóra az iskolai könyvtárban. Ttan. 1974. 19. évf. 4. sz. 23–26. 1.
- Kovács Géza–Szebenyi Péter:** A történelemtanuláshoz szükséges néhány készség fejlődése egy felmérés tükrében. Ttan. 20. évf. 1975. 3. sz. 1–7. 1.
- Kovács Józsefné:** A történelmi források feldolgozása a szakköri munkában. PedT. 3. 79–103. 1.
- Kubinyi Margit:** Speciális problémák – speciális tervezés [a szakközépiskolákban]. Ttan. 1974. 19. évf. 3. sz. 16–19. 1.
- László Imréné:** Komplex történelemtanítási kísérlet szaktanteremben. Budapesti Nevelő. 1974. 10. évf. 2. sz. 77–80. 1.
- Merényi László:** Történelemtanítási problémák a közgazdasági szakközépiskola esti tagozatán. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 16–18. 1.
- Módszertani tájékoztató az általános iskolai történelemtanítás módosított tantervéhez. Ttan. 1974. 19. évf. 3. sz. 2–7. 1.
- Paár Pál:** A történelemtanítás távlatai a szakközépiskolában. Ttan. 1974. 19. évf. 3. sz. 7–9. 1.
- Rabati Magda:** A szakközépiskolai történelemtanítás komplex tervezése. Budapesti Nevelő. 1974. 10. évf. 2. sz. 81–85. 1.
- Rácz Dezsőné:** A tanítás-tanulás folyamatának közelebb kerülése a történelem órákon. AJGÉvk. 1973–1974. 187–194. 1.
- Sári Gusztáv:** Szövegfeldolgozás az általános iskolai történelemórán. Bp. 1973. Tankönyvkiadó. 1.40 1.

- /A történelemtanítás időszerű kérdései 6./
Sarkadi László: Történelmi tankönyvek — történelemszemlélet. Nsz. 1974. 32. évf. 299. sz. Mell. 7. 1.
- Szabó Károly*: Az alkalmazás értelmezése a történelemtanításban. Ttan. 1974. 19. évf. 4. sz. 9—12. 1.
- Szabolcs Ottó*: Az alkalmazás kérdéséhez. Ttan. 1974. 19. évf. 4. sz. 12—14. 1.
- Szabolcs Ottó*: A ráció és az emóció kérdése a történelemtanításban. Ttan. 1974. 19. évf. 2. sz. 5—9. 1.
- Szabolcs Ottó*: Történelem és tankönyvírás. MN. 1974. 30. évf. 254. sz. 8. 1.
- Szabolcs Ottó*: Történelemtudomány — történelemtanítás. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 5—8. 1.
- Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának évkönyve. (6—7. Szerk. Csérmely Tibor.) Nyíregyháza 1974. 213 l.
- A kötet tartalmából:
Ferenczi István: Az oktatási folyamat korszerűbb megszervezésének lehetőségei a történelemtanításban, különös tekintettel a csoportmunkára és az individuális foglalkozásra. 123—162. 1.
- Szamosújvári Sándor*: Történelmi szakörök az általános iskolában. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 114 l.
- /A történelemtanítás időszerű kérdései 7./
Szebenyi Péter: A korszerű történelemtanítás feltételei, céljai és eszközei. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 18—23. 1.
- Szebenyi Péter*: Az „olvasmányok” funkciói és feldolgozási eljárásai az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1974. 19. évf. 1. sz. 1—5. 1.
- Szengyörgyvári Tibor*: A képbemutató, a képelemzés haszna a történelemtanításban. Ttan. 1974. 19. évf. 4. sz. 16—19. 1.
- Szengyörgyvári Tibor*: Kép a tanítási órán. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 6—10. 1.
- Szili Ferenc—Takács Éva*: A reformkor és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc Somogy megyei dokumentumainak felhasználása történelemtanításunkban. Somogy. 1974. 1. sz. 80—101. 1.
- Szitha Miklós*: Eredményvizsgálatok a Munkásmozgalom Története Tanszék munkájában. SzolnokMSzMP. 1974. 103—114. 1.
- Történelemtanítás szaktanteremben. A történelem-szaktantervek vezető tanárainak országos tanácskozása. 1. Pápa. 1973. április 9—11. [Rend. a] (Magyar Pedagógiai Társaság; Magyar Történelmi Társulat stb. [Előadások.] Szerk. Szeberényi Péter.) [Bp.] 1973. 86 l., 4 t.
- Történelmi irodalom és népszerűsítés. Vítavez.: Kosáry Domokos. OTVGy. 1973. 113—136. 1.
- Unger Mátyás*: Tanári kézikönyv a történelem tanításához a középiskolák 3. osztályában. Bev. *Szabolcs Ottó*. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 291 l.
- Unger Mátyás*: Történelemtanításunk az egyetemi írásbeli felvételi vizsgák tükrében. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 23—27. 1.
- Unger Mátyás*: Történelemtanításunk gondjai. *Waczulik Margit* és *Vörös Károly* hozzászólásával. TSz. 1974. 17. évf. 1—2. sz. 230—247. 1.
- Utasi István*: Az oktatógép felhasználása a történelemtanításban. Ttan. 1974. 19. évf. 1. sz. 15—19. 1.
- Várkonyi Péter*: A tömegkommunikáció szerepe a hazafias nevelésben. Hozzászólás: *Dancs Lajos* stb. SzHIK. 249—285. 1.
- Vass Henrik*: A történelem emberformáló erejéről. Ttan. 1974. 19. évf. 5. sz. 2—5. 1.
- W. M.*: A szakközépiskolai történelemtanítás irodalma. Ttan. 1974. 19. évf. 3. sz. 31—32. 1.

d) Ismertetések

- Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Internationales Symposium in Budapest. Bp. 1973. — Ismerteti: *Bökönyi Sándor*. AtSz. 1974. 16. évf. 3—4. sz. 546—657. 1.
- Szabolcs Ottó*: A tanári munkát segítő könyvsorozat. Történettudomány — történelemtanítás. MH. 1974. 7. évf. 142. sz. Mell. IV. 1.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló mukák

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- A hadművészet középkori és újkori klaszikusai. (A szemelvényeket vál. Gottreich László, Honfi József stb. Bev. tanulmány: *Rázsó Gyula*.) Bp. 1974. Zrínyi Kiadó. 691 l.
- Kybalová, Ludmilla—Herbenová, Olga—*

- Lamarová, Milena*: Képes divattörténet az ókortól napjainkig. (Das grosse Bilderlexikon der Mode.) (Ford. Harmath Anikó. [Bev.] Halasi Mária.) [Bp.] 1974. Corvina. 600 l., 16 t.
- Világtörténet képekben. 1. köt. Az ókortól 1640-ig. *Hahn István—Szabó Miklós*: Ós- és ókor. + *Kulcsár Zsuzsanna*: Középkor. 2. kiad. Bp. 1974. Gondolat. 723 l., 32 t.

A zenetörténet antológiája. Régi mesterek zenéje 1750-ig. Szerk. Bartha Dénes. (Jegyz.: Tallián Tibor. Jav., bőv. kiad.) Bp. 1974, Zeneműkiadó. 398 l.

b) *Feldolgozások*

Anghi Csaba: A ló az ember szolgálatában. Lóra csikós! 31–37. l.

Antal Zoltán: Világ- és Európa-bajnokságok. 1893–1973. Bp. 1974, Sport. 985 l., 16 t.

Bácskai Tamás—Huszi Ernő—Simon Péterné: A pénz. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 306 l.

Balázs József: Évgyűrűk. A papír évszázadai az emberi kultúra európai szolgálatában. PapírV. 48–57. l.

Balázs Lóránt: A kénia története. 2. bőv. kiad. Bp. 1974, Gondolat. 761 l.

Belousov, Roman: Amiről a könyvek beszélnek. (O csem umolcsali knigi. Ford. Soproni András.) Bp. 1974, Gondolat. 281 l.

Berthold, Rudolf: Die Problematik der Relationen zwischen landwirtschaftlicher Produktion und Bevölkerungsentwicklung in Deutschland von 1800 bis 1939. MgMúzK. 1971–1972. 327–336. l.

Bogdán István: Az ősi papírmalmok hét-köznapjai. [Riporter] Őrszigethy Erzsébet. PapírV. 72–80. l.

Buzinkai Géza: Vesaliustól az atlaszig. Hogyan fedték fel az emberi testet? MH. 1974. 7. évf. 101. sz. Mell. II. 1. l.

Csernok A (titla)—[Ehrlich] É(va)—[Szilágyi György]: Infrazstruktura v mezdunarodnom szoposztavlenii. /1860–1968 gg./ [Piszal] A. Csernok, É. Erlich, D. Sziledi. (Perev.: E[rzsébet] Birman.) Bp. [1974], Stat. Kiadó. Soksz. 104 l., 4 t.

/Napraevenija razvitija mirovoj ékonomiki 10./

Endrei Walter: A textilipar története. Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 83 l.

/Történelemszakköri füzetek 10./

Firon András: Szomszédunk: Csehszlovákia. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 227 l., 20 t.

Földes László: Csereformák a hagyományos társadalomban. Világosság. 1974. 15. évf. 8–9. sz. 483–493. l.

Germanus Gyula: Das islamische Recht. AJ. 1974. 16. tom. 1–2. fasc. 1–25. l.

Gömöri Endre: Szupergazdagok. Nagy vagyonok története. Bp. 1974, Kozmosz. 251 l.

Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. Valóság. 1974. 17. évf. 3. sz. 16–31. l.

Heyerdahl, Thor: A Kon-Tiki-től a Ra-ig.

Egy elmélet kalandja. [Tanulmányok.] (Ford. Vámosi Pál. Kieg. Bodrogi Tibor.) Bp. 1974, Gondolat. 264 l., 30 t.

Hobsbawm, Eric (J[ohn]): Primitív lázadók. (Primitive rebels.) Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században. (Ford. Tandori Dezső.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 278 l.

Honigmann, Georg: Hearst, a sajtókirály. (Chef weist an . . .) (Ford. Gallyas Ferenc.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 219 l., 18 t.

Joó Rudolf: Nemzetiségek Nyugat-Európában: a bretonok. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 69–75. l.

Kádár Béla: A latin-amerikai gazdaság fejlődéstörténetének fő szakaszai. Valóság. 1974. 17. évf. 7. sz. 74–89. l.

Kaesz Gyula: Möbelstile. [Bútorstílusok.] (Übers.: [Englne Schade] Henriette, Géza Engl.) Bp. — Leipzig 1974, Akad. Kiadó. 288 l., 16 t.

Komlós Sándor: A textiltisztítás története. TechnSz. 1973–1974. 187–197. l.

Loránd Imre: Szultánok, császárok, pátriárkák és phanarióták. Világosság. 1974. 15. évf. 1. sz. 45–49. l.

Major László: A portugál birodalom nyomában. 1–2. ÉIT. 1974. 29. évf. 44. sz. 2074–2080. l., 45. sz. 2134–2140. l.

Mátrai László: A vallási türelem eszmétörténetéhez. Világosság. 1974. 15. évf. 1. sz. 18–22. l.

Minerva nagy képes enciklopédia. 3. Az embergéptől a gépemberig. Munka. Termelés. Gazdálkodás. Írta Czére Béla, Horváth Ádám stb. Bp. 1974, Minerva. 437 l.

Nemeskéri János: Az emberiség népesedésének fejlődéstörténeti vázlata. A MTA Biológiai Osztályának Közleményei. 1974. 17. köt. 3–4. sz. 407–429. l.

A nemzetközi munkásmozgalom története. 1830–1945. [Tanulmányok.] (Szerk. [M.] Csonka Rózsa, Harsányi Iván. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Politikai Főiskola. 2. kiad.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 463 l., 14 t.

Paczensky, Gert v(on): . . . és jöttek a fehérek. (Die Weissen kommen.) A gyarmatosítás fél évezrede. (Ford. Bertalan Lajos.) Bp. 1974, Gondolat. 327 l.

Pais István: Ember és vallás. Adalékok a vallás kritikájához és struktúrájához. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 325 l.

Pávich Zsuzsanna: Az őszötvetségi zene vallástörténeti és művelődéstörténeti jelentősége. ThSz. 1974. 16. évf. 7–8. sz. 215–226. l.

Pevsner, Nikolaus: Az európai építészet története. (An outline of European architecture.) Nyugat-Európa a X. szá-

- zadtól a XX. századig. (Ford. Borbás Mária. [Bev.] *Zádor Anna*. 2. kiad.) Bp. 1974, Corvina. 506 l.
- Rác Zoltán*: Jezsuiták tegnap és ma... Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 401 l.
- Ránki György*: A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései Kelet-Európában a felszabadulásig. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 558–564. l.
- Rubin Péter*: A diplomaták hétköznapijai. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 297 l.
- [*Rübnikov*], [*K[onsztantin]*] [*A[lekszejevics]*]: A matematika története. (Isztorija matematiki. Egyetemi segédönyv.) [Irta] *K. A. Ribnyikov*. (Ford. Oláh Gyula. + Függelék: *Szénássy Barna*: A magyar matematika története.) 2. kiad. Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 486 l.
- Smith, R. E. F.*: A természeti környezet befolyása az oroszországi földművelés kialakulására. Vt. 1974. 24. sz. 103–126. l.
- Stegena Lajos*: Ptolemaiosztól Kopernikuszig. Geonómia és Bányászat. 1974. 7. köt. 1–2. sz. 21–28. l.
- Szabolcsi Bence*: A zene története az óskortól a XIX. század végéig. (5. kiad.) Bp. 1974, Zeneműkiadó. 554 l.
/Orfeusz könyvek./
- Szavkin, V. E.*: A hadművelési művészet és a harcászat alapelvei. (Osznovnye principy operativnogo iszkusstva i taktiki.) (Ford. Hári László, Körmendy István, Németh Gyula.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 374 l.,
- Székely György*: A szabványosítás történetéből. TechnSz. 1973–1974. 117–123. l.
- Szilvitzky Margit*: Az öltözködés rövid története. (2. kiad.) Bp. 1974, Corvina. 251 l.
- Szöke Pál*: A tenisz története. Bp. 1974, Sport. 320 l., 8 t.
- Szűcs Margit, B.*: Régi könyvek — marandó gondolatok. Építés — Építészettudomány. 1974. 16. köt. 1–2. sz. 139–146. l.
- Tóti Mihály*: Az orvostudomány útjai és a Nobel-díjak. Természet Világa. 1974. 10. sz. 472–474. l.
- A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. (Historia gospodarstwa swiata XIX. i XX. wieku.) [Irta] *Jerzy Ciepielewski, Irena Kostrowicka* stb. (Ford. Kovács Katalin.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 483 l., 6 térc.
- bocsego dvizsenija. Moszkva 1973. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 447–450. l.
- A hadművelés középkori és újkori klaszszikusai. Bp. 1974. — Ismerteti: *Sztana Béla*. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 717–719. l.
- Hobsbawm, Eric*: Primitív lázadók. Bp. 1974. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Nsz. 1974. 32. évf. 214. sz. 7. l.
- Isztorija na makedoniszkiot narod. I–III. Szkopje 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1974. 24. sz. 193–195. l.
- Kratkaja isztorija SzSzSZR. I. Sz drevnejsh vremen do Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii. II. Ot Velikoj Oktjabr'szkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii do nasih dnei. Moszkva 1972–73. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos* *Niederhauser Emil*. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 967–974. l.
- Lanternari, Vittorio*: Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak. Bp. 1972. — Ismerteti: *Béllér Béla*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1284–1285. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom története. Bp. 1973. — Ismerteti: *Kis Tamás*. MH. 1974. 7. évf. 11. sz. Mell. IV. 1.
- A nemzetközi munkásmozgalom története. 1830–1945. Bp. 1974. — Ismerteti: *Erényi Tibor*. Nsz. 1974. 32. évf. 136. sz. 7. l.
- Rác Zoltán*: Jezsuiták tegnap és ma. Bp. 1974. — Ismerteti: *Gergely Ernő*. Nsz. 1974. 32. évf. 278. sz. 7. l.
- Sík Endre*: Fekete-Afrika története. 3–4. köt. Bp. 1972–1973. — Ismerteti: *Gálitzky Éva*. Nsz. 1974. 32. évf. 55. sz. 7. l.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának évkönyvei. Moszkva 1970, 1971, 1972. — Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 191–194. l.
- Tokody Gyula*–*Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972. — Ismerteti: *Gonda Imre*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 736–739. l. és AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 481–487. l.
- Világtörténet képekben. I. Az óskortól 1640-ig. Bp. 1972. — Ismerteti: *Szilágyi János György*. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 82–85. l.

2. Ókor

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bibliai atlasz. Kortörténeti bevezetéssel. (Irta, a szemelvényeket vál. és ford. *Tóth Kálmán, Kenyey Istvánné Semsey Klára*.) Bp. [1973], Ref. Sajtóoszt. 111 l., 4 térc.
- Caesar, [Caius] Julius, feljegyzései a gall

c) Ismertetések

- Anderle Ádám*: A Kubsi Akadémia történeti Intézetének kiadványai. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1272–1275. l.
- Antivoennüe tradicii mezsduarodnogo ra-

- háborúról, a polgárháborúról. (Commentarii de bello Gallico. + Commentarii belli civilis.) (Ford. Szepešy Tibor, Űrögdi György. Utószó: *Tegyei Imre*. Jegyz. Boronkai Iván, Űrögdi György.) Bp. 1974, M. Helikon—Európa. 446 l. /Bibliotheca classica./
- Cicero, Marcus Tullius, válogatott művei. (Vál., utószó: *Havas László*. Ford. Boronkai Iván, Borzsák István stb. Jegyz. Deák Gyöngyi.) Bp. 1974, Európa. 546 l. Görög vallás, görög istenek. (Összeáll., [bev.], magy., jegyz.: *Sarkady János*.) Bp. 1974, Gondolat. 301 l., 8 t. /Európai antológia. Görögország./
- Prosopographia Dacica. 2. [Par] *Lajos Balla*. AClassD. 9. 95—104. l.
- A római művészet világa. Az ósidóktól Augustusig. (Összeáll. [bev.], magy. és jegyz.: *Castiglione László*.) Bp. 1974, Gondolat. 329 l., 8 t.
- Történelmi olvasókönyv. 1. Forrásszemelvények az ókori történelem tanításához. 5. kiad. (Összeáll. és jegyz. Filla István, Waczulik Margit.) Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 263 l., 8 t.
- b) *Feldolgozások*
- Apor Éva*: Perszopolisz. Bp. 1974, Corvina. 43 l., 36 t.
- Borzák István*: Spectaculum. Ein Motiv der „tragischen Geschichtsschreibung“ bei Livius und Tacitus. AClassD. 9. 57—68. l.
- Borzák István*: Thukydidéstől Tacitusig. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 40—46. l.
- Borzák István*: Translatio imperii. IÉT. 33—44. l.
- Csőre Pál*: A szarvas az eurázsiai műveltség történetében. VadT. 23—45. l.
- Dolgy, V. M.—Levinson, A. V.*: Az archaikus kultúra és a város. TörtF. 7—30. l.
- Ecsedy Ildikó*: Idő és történelem a régi Kínában. IÉT. 45—52. l.
- Fóti László*: Moiris és Ménés. IÉT. 53—64. l.
- Gábori Miklós*: Az ősember útjain. [Útleírás.] Bp. 1974, Tánicsics Kiadó. 312 l., 32 t.
- Haevernick, Thea Elisabeth*: Trilobitenperlen. Fola. 25. 105—130. l.
- Hahn István*: Az antik rabszolgotartó társadalmak kialakulásának három útja. Világosság. 1974. 15. évf. 10. sz. 593—602. l.
- Hahn István*: Régi és új vallásokról. Nsz. 1974. 32. évf. 302. sz. 24. l.
- Hahn István—Máté György*: Karthágó. (2. kiad.) Bp. 1974, Corvina. 132 l., 32 t.
- Harmatta János*: A Gilgames eposz. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 1—6. l.
- Havas László*: Notes sur la candidature de Catilina en 66 avant notre ère. AClassD. 9. 33—40. l.
- Hédervári Péter*: Ciprus őstörténete. ÉIT. 1974. 29. évf. 38. sz. 1785—1790. l.
- Hédervári Péter*: Romok a víz alatt. Szodoma és Gomorra geológusszemmel. MH. 1974. 7. évf. 114. sz. Mell. II—III. l.
- Hegyi D[olores]*: Boiotien in der Epoche der griechisch-persischen Kriege. AUSB-class. 1. 21—30. l.
- Hegyi Dolores*: Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i. e. 508—479. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 103 l.
- Hegyi Dolores*: Temenél hiera és temenél démoszia. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 15—24. l.
- Kákósy László*: Az egyiptomi időfogalom. IÉT. 81—90. l.
- Kákósy László*: Varázslás az ókori Egyiptomban. 2. kiad. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 202 l., 10 t. /Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7./
- Keresztényi József*: Moravcsik Gyula és az ókori olimpiák története. Testneveléstudomány. 1974. 1—2. sz. 123—133. l.
- Kertész István*: A nép szent tisztviselői. A néptribunus intézmény kialakulásának vallástörténeti háttere. Világosság. 1974. 15. évf. 5. sz. 304—310. l.
- Kertész István*: A pergamoni vallás néhány kérdése. IÉT. 125—136. l.
- Komoróczy Géza*: A Biblia és az ókori kelet. 3. r. Az Éden elvesztése. 4. r. Nimród. Világosság. 1974. 15. évf. 5. sz. 267—275. l., 8—9. sz. 512—529. l.
- László Gyula*: Előszó műveltségünk kezdetéről. Tiszatáj. 1974. 29. évf. 2. sz. 54—62. l.
- Lukács József*: Istenek útjai. A kereszténység előzményeinek tipológiájához. 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 345 l.
- Major Máté*: Geschichte der Architektur. Bd. 1. (Die Architektur der Urgesellschaft und der Sklavenhaltergesellschaft. Übers. Miklós Marosszéki.) Bp.—Berlin 1974, Akad. Kiadó—Henschelverl. 718 l., 4 térk.
- Maróth Miklós*: Ugariti-hettita kapcsolatok és a laryngális elmélet. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 7—14. l.
- Papp Vilmos*: Az ókori Izráel gazdasági és társadalmi fejlődése az állam megalakulásáig. ThSz. 1974. 16. évf. 1—2. sz. 15—20. l.
- Pleidell Orsolya*: Statikus és dinamikus világkép az ókori Egyiptomban. IÉT. 195—204. l.
- Sarkady János*: Reise in das alte Athen. ([Übers.]: Heinrich Weissling.) Bp.—Leipzig 1974, Corvina—Prisma-Verl. 388 l.
- Sarkady János*: Zur politischen Karte

- Griechenlands im mykenischen Zeitalter. AClassD. 9. 15–24. l.
- Török László**: Régészeti adatok a núbiai keresztelési liturgiához. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 68–72. l.
- Ürögdi György**: Kard és törvény. Marius és Sulla kora. Bp. 1974, Gondolat. 225 l. 14 t.
- c) *Ismertetések*
- Franke, P. R.**: Kleinasien zur Römerzeit. München 1968. — Ismerteti: **Ürögdi György**. Alba Regia. 13. 288. l.
- Gaál Ernő**: Alalah társadalma és gazdasági élete az i. e. 18–17. században. Bp. 1972. — Ismerteti: **Komoróczy Géza**. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 79–82. l.
- Kyzlasov, L. R.**: Istorija Tuvy v srednie veka. Moskva 1969. — Ismerteti: **Fodor István**. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 426–430. l.
- Lukács József**: Istenek útjai. Bp. 1973. — Ismertetések: **Agh Attila**. MFŠz. 1974. 18. évf. 4–5. sz. 646–648. l.; **Hahn István**. MTAFT. 23. köt. 2. sz. 173–178. l.
- Mócsy András**: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. — Ismerteti: **Szilágyi Mária**. AUSBhist. 14. 343–346. l.
- A római jog világa**. Összeáll.: **Diódsi György**. Bp. 1973. — Ismerteti: **Pólay Elemér**. AT. 1974. 21. köt. 1. sz. 90–93. l.
- Spätromische Gardehelme**. München 1973. — Ismerteti: **Fitz Jenő**. Alba Regia. 13. 289–290. l.
- 3. Középkor**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- A bizánci irodalom kistükre**. [Antológia.] (Vál., bev., ismertető szövegek és jegyz. **Hadisz Dimítriosz**. [Közrem.] **Kapitánffy István**.) Bp. 1974, Európa. 843 l., 34 t.
- Andrei Walter**: Régi vegyjelek. (Tervezte és sajtó alá rend. a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai Tanszéke. [Fadúccok]: **Haiman György**.) Bp. 1974. 37 l., 54 t.
- Tardy, L[ajos]—Vásáry, I[stván]**: Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei/1569. AO. 1974. 28. tom. 2. fasc. 213–252. l.
- b) *Feldolgozások*
- Balázs Béla**: Kopernikusz világképe. Geonómia és Bányászat. 1974. 7. köt. 1–2. sz. 11–20. l.
- Barta György**: Kopernikusz, a sokoldalú reneszánsz ember. Geonómia és Bányászat. 1974. 7. köt. 1–2. sz. 7–10. l.
- Bogdán István**: A fehér mív. Papíripar. 1974. 18. évf. 5. sz. 269–270. l.
- Bugyi Balázs**: Fabricius Hildanus, a XVI–XVII. század legnevesebb német sebésze. OHL. 1974. 115. évf. 2630–2631. l.
- Csongor Barnabás**: Regény és társadalom a kínai középkorban. Keletkutatás. 1973. 85–94. l.
- Ecsedy Hilda**: Cultivators and Barbarians in Ancient China. AO. 1974. 28. tom. 3. fasc. 327–350. l.
- Frédéric, Louis**: Japán hétköznapjai a szamurájok korában. (La vie quotidienne au Japon à l'époque des Samourai.) 1185–1603. (Ford. Gyáros Erzsébet.) Bp. 1974, Gondolat. 349 l.
- Gurevics, A. J.**: Időképzetek a középkori Európában. TörtF. 31–89. l.
- Gurevics, A. J.**: A középkori ember világképe. (Kategorii szrednevokovoj kul'turü.) (Ford. Előd Nora.) Bp. 1974, Kosuth Kiadó. 296 l.
- Hédervári Péter**: A nagy kaland története. MH. 1974. 7. évf. 346. sz. 4. l.
- Horváth Alice**: Adatok a XV. századi építésetelmélet kutatásához a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Zichy-kódexe” alapján. Építés — Építészettudomány. 1974. 16. köt. 1–2. sz. 101–120. l.
- Jász Dezső**: Gaspard de Coligny, a hadvezér. [Bev.] (**Tolnai Gábor**: „Egy a sok közül”. /Tisztelgés a 75 éves — elött./ Kiad. a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Tudományos Tanácsa.) Bp. 1973. 59 l.
- Jász Dezső**: Hugenották. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Magvető. 185 l., 14 t.
- Jónás Ilona**: A világi értelmiség középkori térnyerésének történetéhez. /Az intellektuális munkához kapcsolódó mesterségek a XIII. századvégi párizsi adórajstromokon./ Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 879–900. l.
- Kara György**: Az idő a mongolok titkos történetében. IÉT. 91–102. l.
- Klaniczay Gábor**: Az eretnekség és a szövőipar kapcsolata a XII–XIII. századi eretnekmozgalmaknál. FeudM. 9–46. l.
- Kniezsa Veronika**: Az óangol krónika. FK. 1974. 20. évf. 3–4. sz. 306–329. l.
- Kónya István**: Kálvin és Servet. Világosság. 1974. 15. évf. 8–9. sz. 520–524. l.
- Kónya István**: A reformáció fogalma, szükségessége és okai. TanML. 4. 207–222. l.
- Makkai László**: Az Erzsébet-kori Anglia magyar szemmel. ÉIT. 1974. 29. évf. 21. sz. 963–966. l.
- Ofetea, Andrei**: A reneszánsz és a reformáció. (Renașterea și reforma.) (Ford.

- Réz Pál, Kulmák István.) Bp. 1974, Gondolat. 438 l., 34 t.
/Európa nagy korszakai. Reneszánsz sorozat./
- Róza Zoltán: La satire politique des goiærds. AUSBphimod. 4. 37–66. l.
- Székely Gy[örgy]: Erasmus und die Reformation. AUSBclass. 1. 105–112. l.
- Szkazkin, Sz.: A Dolcino-felkelés. Vt. 1974. 24. sz. 47–54. l.
- A XVII. század első évtizedeinek kultúr-történeti összképe. [Írták] Géher István stb. AngTDK. 1973–1974. 52–94. l.
- Vámos Éva: A tagok és alkalmazottak helyzete a dél-német kereskedőtársaságokban a XV–XVI. században. FeudM. 101–124. l.
- Wojak, Tadeusz: A lengyel reformáció döntő eseménye. A varsói konföderáció 1573-ban. ThSz. 1974. 16. évf. 1–2. sz. 21–31. l.
- Wojtilla Gyula: Politikai elméletek a VII. századi ind irodalomban. Keletkutatás. 1973. 157–162. l.
- c) *Ismertetések*
- Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972. — Ismertetik: Bertényi Iván. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 272–273. l.; Kurcz Ágnes. ITK. 1974. 78. évf. 3. sz. 393–394. l.
- Cheney, C. R.: Notaries public in England in the thirteenth and fourteenth centuries. Oxford 1972. — Ismerteti: Bónis György. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 422–423. l.
- Európa és Közel-Kelet. IV–XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. I/1–I/2. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. 1971. — Ismerteti: Bertényi Iván. AUSBhist. 14. 356–358. l.
- Feodal'naja Roszszija vo vszemirno-iztoriceszkom proceszse. Moszkva 1972. — Ismerteti: Kurunczi Jenő. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 500–504. l.
- Göyünc, Nejat: XVI yüzylda Mardin sancagi. Istanbul 1969. — Ismerteti: Vass Előd. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 570–572. l.
- Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo. Spoleto 1968. — Ismerteti: Borossy András. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 302–304. l.
- Proceedings of the Ist International Humanistic Symposium at Delphi September 25–October 4, 1969. I–II. tom. Athens 1970–1971. — Ismerteti: Niederhauser E[mil]. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 231–233. l.
- Rausch, Wilhelm: Handel an der Donau. I. Die Geschichte der Linzer Märkte im Mittelalter. Linz 1969. — Ismerteti: Kállay I[stván]. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 430–432. l.
- Smidt, Sz. O.: Sztanovlenie roszzsijszko-goszmoderzsavsztva. Moszkva 1973. — Ismerteti: Varga Ilona. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 505–506. l.
- Soltész Zoltánné: A Gutenberg-kutatás legújabb eredményei. [Bibliothek des Buchwesens I. Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung. Stuttgart 1972.] MK. 1974. 90. évf. 1–2. sz. 181–184. l.
- Vlasto, A. P.: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge 1970. — Ismerteti: Bartha A[ntal]. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 419–426. l.
4. Újkor
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Baker, S[amuel] W[hite]: A Nilus rejtélye. (The Albert N'yanza, great basin of the Nile, and explorations of the Nile sources. Vál., ford., bev. és jegyz.: Vécsey Zoltán.) Bp. 1974, Gondolat. 381 l., 16 t., 1 térk.
/Világjárók. Klasszikus útleírások 14./
- A francia színház a XVIII. században. [Antológia.] (Vál., szerk., [bev.], magy. és jegyz. Staud Géza.) Bp. 1974, Gondolat. 230 l., 8 t.
/Európai antológia. Francia felvilágosodás./
- Szofronij, Vratsanszki: A gyarló Szofronij élete és szenvedése. (Zsitie i sztradanija gredsnago Szofronija.) [Viszsaemlékezések.] (Ford. [és utószó:] Juhász Péter.) [Bp.] 1974, M. Helikon—Európa. 60 l., 10 t.
- b) *Feldolgozások*
- Béll Béla: Kopernikusz hatása a földrajztudományokra. Időjárás. 1974. 78. évf. 6. sz. 369–372. l.
- Bertaud, Jacques E.: Madame de Genlis et ses deux voyages en Angleterre. SECL. 275–300. l.
- Bovikin, V. I.: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 30–48. l.
- Dalín, V. M.: Babeuf társadalmi eszméinek kialakulása. Vt. 1974. 23. sz. 67–102. l.
- Demcsenko, N. A.: Mezőgazdasági termelés Moldvában a XIX. században és a XX. század elején. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 353–404. l.
- Dulong, Claude: A szerelem a XVII. században. (L'amour au XVIIe siècle.)

- (Ford. Dániel Anna.) Bp. 1974, Gondolat 466 l.
- Faludy Anikó*: Lazzaro Spallanzani/1729—1799/. OHI. 1974. 115. évf. 44. sz. 2628—2630. l.
- Földényi László*: A burzsoa-citoyen szétválás Defoe világában. AngTDK. 1973—1974. 137—176. l.
- Gonda Imre*: Gavriilo Princip és a nagyhatalmi politika. MH. 1974. 7. évf. 205. sz. Mell. II. 1.
- Hageberg, G. B.—Müller, H. H.*: Cukorrépa termesztésére és feldolgozására alakult tőkés társaságok Németországban a XIX. században. AtSz. 1974. 16. évf. 3—4. sz. 446—470. l.
- Hauptfauer, Max*: Geschichte der Elektrifizierung der deutschen Landwirtschaft. MgMúzK. 1971—1972. 375—384. l.
- Hauser, Albert*: Bäuerliche Wirtschaft und Ernährung in der Schweiz vom XV. bis XVIII. Jahrhundert. MgMúzK. 1971—1972. 95—104. l.
- Heckenast Gusztáv*: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományai a XVIII. században /1670—1790/. TSz. 1973. 16. évf. 1—2. sz. 188—207. l.
- Heüz Gerhard*: Zur Struktur der Feudalrente. MgMúzK. 1971—1972. 207—212. l.
- Henning, Friedrich-Wilhelm*: Die Entwicklung der Produktivität in den bäuerlichen Betrieben während der letzten Phase der feudalistischen /traditionellen/ Landwirtschaft. MgMúzK. 1971—1972. 317—325. l.
- Hont István*: David Hume és a „szegény országok növekedési stratégiája a XVIII. században. FeudM. 211—240. l.
- Horváth Jenő*: Die Italienische Sozialistische Partei und der Krieg 1914—1915. AUSBhist. 14. 101—110. l.
- Jacobeit, Wolfgang*: Die Umwandlung der traditionellen Landwirtschaft in volkshundlicher Sicht. MgMúzK. 1971—1972. 291—296. l.
- Janion, Maria*: A romantikusok és a forradalom. FK. 1974. 20. évf. 1—2. sz. 83—91. l.
- Jennűz János*: Az Amerikai Egyesült Államok munkásmozgalma az első világháború éveiben. /1914—1917./ PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 88—127. l.
- Jennűz János*: William Morris élete. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 214—217. l.
- Jordáky Lajos*: A Román Nemzeti Párt megalakulása. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 138 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 72./
- Kakuk Zsuzsa*: A török virágnyelvről. Keletkutatás. 1973. 55—64. l.
- Kapronczay Károly*: Józef Majer a krakói Tudományos Akadémia megszervezője. OHI. 1974. 115. évf. 28. sz. 1663—1665. l.
- Kapusi Erzsébet, G.*: Egy nagy forradalmár ifjú éve. [Vaszil' Kolarov]. AnnDebr. 1972. 315—322. l.
- Kodelová, Oldriska*: Hauptzüge der landwirtschaftlichen Entwicklung in den böhmischen Ländern und das landwirtschaftliche Schulwesen in den Jahren 1870 bis 1914. MgMúzK. 1971—1972. 385—388. l.
- Kolodziejczyk, Ryszard—Kulas, Jozef*: A lengyel munkásmozgalom eszmei-politikai fejlődése 1918 előtt. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 150—167. l.
- Kostrouicka, Irena*: Transformations dans l'économie agricole traditionnelle polonaise au XIX. siècle. MgMúzK. 1971—1972. 345—348. l.
- Kövér György*: Értelmisségi kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában. Studium. 4. 5—10. l.
- Kramarik, Jaroslav*: Die geographische Verbreitung der Arel in Böhmen und Mähren und ihre kulturhistorische Bedeutung. MgMúzK. 1971—1972. 241—257. l.
- Kun Miklós*: K voproszu isztorii pervuh numerov „Poljamoj zvezdu”. AUSBhist. 14. 3—36. l.
- Ljublinszkaja, A. D.*: A parasztság Franciaországban a XVII. században. Vt. 1974. 24. sz. 55—66. l.
- Madaras Éva*: Pápa, püspökök, politikusok. A keresztényszociális tömegpárt kialakulása Ausztriában. Világosság. 1974. 15. évf. 6. sz. 359—366. l.
- Maduruwicz-Urbańska, Helena*: Forschungen über die landwirtschaftlichen Regionen Polens im Zeitraum vom XVI. bis XIX. Jahrhundert. MgMúzK. 1971—1972. 121—127. l.
- Mathias Peter*: Ki szabadtotta meg láncaitól Prométheuszt? /Természettudomány és technikai változások 1600 és 1800 között./ TSz. 1973. 16. évf. 1—2. sz. 61—75. l.
- Melik, Vaszilij*: A szlovén városok demográfiai és etnológiai fejlődése a XIX. században. PT. XVI—XIX. 225—248. l.
- Mounier, Jacques*: Jean-Jacques Rousseau en Allemagne dans la deuxième moitié du XVIII. siècle. SECL. 255—274. l.
- Müller, Hans-Heinrich*: Zur Frage der Umwandlung der traditionellen Landwirtschaft. MgMúzK. 1971—1972. 341—344. l.
- Nagy László*: Az ültetvényes gazdálkodás eredményeiről és problémáiról Haiti francia gyarmaton a XVIII. században. AtSz. 1974. 16. évf. 1—2. sz. 202—212. l.

- Niederhauser Emil*: Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban. TSz. 1974. 17. évf. 4. sz. 507–512. l.
- Pigler A[ndor]*: Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. 2. erw. Aufl. Bp. 1974, Akad. Kiadó. Bd. 1. 556 l.; Bd. 2. 650 l.; [Bd. 3.] Tafelband. 344 l.
- Ring Éva*: A lengyel Nemzeti Köznevelési Bizottság tevékenysége 1774–1793 között. FeudM. 155–186. l.
- Schremmer, Eckert*: Die Veränderung der Produktionsstruktur auf dem flachen Land im XVII. und XVIII. Jahrhundert in Süddeutschland. MgMúzk. 1971–1972. 213–222. l.
- Sey István*: A balti kormányzóságok jogbágytörvényhozása 1765–1819 között. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1207–1225. l.
- Šmelhaus, Vratislav*: Die Teiche als Faktor gründlicher Wandlungen in der böhmischen Landwirtschaft. MgMúzk. 1971–1972. 109–120. l.
- Soboul, Albert*: A francia forradalom története. /1789–1799./ (Précis d'histoire de la révolution française.) (Ford. Józsa Péter.) 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 617 l., 14 t.
- Szabó Miklós*: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. TSz. 1974. 17. évf. 3. sz. 326–359. l.
- Szenikrányi Zoltán*: Az akadémiák szerepe a francia barokkban. Építés – Építészettudomány. 1974. 16. köt. 1–2. sz. 121–138. l.
- Tótnas György*: The Western capitalist textile trade: the road from the protective system to liberalism in the first half of the XIX. century. AUSBhist. 14. 37–64. l.
- Török Katalin, F.*: Agrargeschichtliche und agrarethnographische Lehren von den Flurkarten aus dem XVIII. Jahrhundert. MgMúzk. 1971–1972. 189–197. l.
- Urbán Aladár*: George Washington. ÉIT. 1974. 29. évf. 50. sz. 2360–2364. l.
- Várnai András*: Az európai Kína-kép alakulása és hatása a felvilágosodás korában. FeudM. 125–154. l.
- Vávra, Miloslav*: Die Bedeutung von Ferenc Schams für den Weinbau der Welt und besonders für die mährischen Weinbauern. MgMúzk. 1971–1972. 349–354. l.
- Vávra, Miloslav*: Die Tier- und Pflanzenzüchter in Mähren im Hintergrunde der Entdeckung von Mendel. MgMúzk. 1971–1972. 355–358. l.
- c) *Ismertetések*
- Constantiniu, Florin*: Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea. București 1972. — Ismerteti: *Miskolczy Ambrus*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 294–295. l.
- Csép Attila*: Simon Bolívar. Bp. 1973. — Ismerteti: *Anderle Á[dám]*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 451–452. l.
- Eldem, Vedat*: Osmanlı İmparatorlugunun iktisadi şartları hakkında bir tektik. Ankara 1970. — Ismerteti: *Vass Előd*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 572–576. l.
- Életek és korok*. Szerk. H. Balázs Éva. 1–14. köt. Bp. 1967–1970. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 306–308. l.
- European Diplomatic History. 1815–1914. Documents and interpretations. New York 1972. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1974. 24. sz. 199–200. l.
- Der Friede von Brest-Litowsk. Düsseldorf 1971. — Ismerteti: *Rabati Magda*. Vt. 1974. 24. sz. 209–211. l.
- Grey, Ian*: The Romanovs. The Rise and Fall of a Russian Dynasty. London 1971. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 298. l.
- Grodzinski, Stanislaw*: Historia ustroju spoleczno-politycznego Galicji 1772–1848. Wrocław–Warsawa–Kraków–Gdańsk 1971. — Ismerteti: *Besnyő Miklós*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 289–290. l.
- Gutsche, Willibald*: Aufstieg und Fall eines kaiserlichen Reichskanzlers. Berlin 1973. — Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 355–359. l.
- Harrington-Müller, Diethild*: Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrates 1873–1910. Wien–Köln–Graz 1972. — Ismerteti: *Somogyi É[va]*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 452–454. l.
- Il'ko, V.*: Zakarpatsz'ke szelo na pocatku XX. szt. L'viv 1973. — Ismerteti: *Udvari István*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 727–729. l.
- Izsépy Edit*: Kosciuszko. Bp. 1973. — Ismerteti: *Petneki Áron*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 745–746. l.
- Jaurès, Jean*: Válogatott beszédek és írások. Bp. 1973. — Ismerteti: *Köves Rózsa*. MN. 1974. 30. évf. 23. sz. 13. l.
- Kozlovskij, P. G.*: Magtatszkoe hozajsztovo beloruszszij vo vtoroj polovine XVIII v. Minszk 1974. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 553–555. l.
- Ludassy Mária*: Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit. /A francia felvilágosodástól a

- francia forradalomig./ Bp. 1972. — Ismerteti: *Vadász Sándor*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 743—745. l.
- Mathew, David*: Lord Acton and his Times. London 1968. — Ismerteti: *Frank Tábor*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 730—733. l.
- McNally, Raymond T.*: Chasdayev and His Friends. Tallahassee, Florida 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1974. 24. sz. 200—202. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom története a XVIII. század hatvanas éveitől 1917-ig. Bp. 1973. — Ismerteti: *Mérei Gyula*. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 174—179. l.
- Race and Class in Latin America. New York—London 1971. — Ismerteti: *Anderle Ádám*. AtSz. 1974. 16. évf. 3—4. sz. 568—570. l.
- Rothwell, V. H.*: British War Aims and Peace Diplomacy, 1914—1918. Oxford 1971. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Vt. 1974. 24. sz. 207—209. l.
- Sávoly Mária*: A Népszerű történelem-sorozat új kiadványai. [1973-ban.] Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 739—742. l.
- Thomas, Laurens*: The Enthusiasts. London 1971. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1974. 20. tom. 3—4. sz. 454—457. l.
- Utkina, N. F.*: Esztesztvennonaucsniy materializm v Roszszii XVIII. veka. Moszkva 1971. — Ismerteti: *Kurunczi Jenő*. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 725—277. l.
- 5. Legújabb kor**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Breznyev, L[eonid] I[Vics]*: Az SzKP és a szovjet állam külpolitikája. (O vnesnej politike KPSzSz i szovetszkogo goszdarsztva.) /Beszédék és cikkek./ (Ford. Gallyas Ferenc, Szabó Tamás, Zalai Edvin.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 583 l., 1 t.
- Dimítrov, Georgi*: Egységfront, népfront, szocializmus. Válogatott beszédék és írások. (Vál., szerk. és jegyz.: Borsi Emil. [Ford.] Juhász Péter, Karig Sára.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 406 l.
- Duclos, Jacques*: Harcaim, emlékeim. (1. r.) (Vál. Salgó László. Ford. Gergely Pál, Józsa Péter, Dániel Anna.) [Bp.] 1974, Gondolat—Kossuth Kiadó. 699 l.
- „Felszállnak a sikoltások”. Iberia. Irodalmi és politikai antológia. (Vál., szerk. tanulmányok és jegyz.: *Bencsik Vilmos*.) Bp. 1974, Kozmosz. 316 l., 8 t.
- Gramsci, Antonio*: Levelek a börtönből. (Lettere dal carcere.) (Vál. és bev. *Komját Irén*. Ford. Gábor György, Zsámboki Zoltán.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 406 l.
- Guéhenno, Annie*: Erőpróba. (L'épreuve.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Rajnavölgyi Géza.) Bp. 1974, Európa. 260 l.
- Ignatev, Oleg [Konsztantinovics]*: Szabadságharcosok között Afrikában. (Luzitánok Afrikában.) + (Hétköznapi háborúja.) (Po tropam vojnü.) (Bissauguineai napló. + A Zambézi-től nyugatra.) (Na zapade ot Zambezi.) (Angolai napló.) [Útleírások.] (Ford. Gallyas Ferenc.) [Közrem. és bev.] *Máté György*. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 267 l., 12 t.
- [*Kozsevnikova*], *Tamara [Bogdanova]*—*Popovics, Marina [Lavrent'evna]*: Örök szárnyalás. (Zsizn', vecsnüj vzlet.) [Visszaemlékezések.] (Ford. [S.] Nyirő József.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 245 l.
- A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsához tartozó tagországok népgazdasága. Statisztikai adatgyűjtemény. [Kiad. a] Kölcsönös Gazdasági Segítség, Titkárság. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 374 l., 32 t.
- Kuckhoff, Greta*: A rózsafüzértől a Vörös Zenekarig. (Vom Rosenkranz zur Roten Kapelle. Ein Lebensbericht.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Szíjártó László.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 395 l.
- Lascenko, P[etr] N[ikolaevics]*: Harcról harcra. (Iz boja — v boj.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Kállai János.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 367 l.
- Marchais, Georges*: Demokratikus kihívás. (Le défi démocratique.) (Ford. Széll Jenő.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 240 l.
- Nemzetközi statisztikai évkönyv. 1974. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1974, Stat. Kiadó. Soksz. 365 l.
- Schweitzer, Albert*: Életem és gondolataim. (Ma vie et ma pensée.) [Önéletírás.] + Az őserdő peremén. (A l'orée de la forêt vierge.) [Visszaemlékezések.] + Levelek Lambarénéből. (Briefe aus Lambaréne.) + J. S. Bach. [Tanulmányrészletek.] (Ford. Balassa Sándorné.) Bp. 1974, Gondolat. 518 l., 6 t.
- Togliatti, Palmiro*: A demokráciáért, a békéért és a szocializmusért. Szemelvények a beszédekből és cikkekből. (Összeáll. Fencsik László.) [Bp.] 1974, Kossuth Kiadó. 182 l.
- Toller, Ernst*: Német voltam én is... (Eine Jugend in Deutschland.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Tandori Dezső.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 237 l.
- Vajda Péter*: Diplomáciai dokumentumok a második világháború előtörténetéből. 1—4. Nsz. 1974. 32. évf. 55., 56., 57., 58. sz. 6. l.
- Vajda Péter*: Így látta a vezérkar főnöke. Vasziljevskij marsall háborús emlék-

- iratairól. *Nsz.* 1974. 32. évf. 100. sz. 8. l.
- A város a hegyekbe megy. (Riportok, publicisztikai írások, tanulmányok a szovjet életről.) [Antológia.] (Vál. és jegyz. Anatolij [Pavlovics] Zlobin. (Ford. Bárány György, Doboss Gyula stb.) [Bp. 1974], Európa. 340 l. /Modern könyvtár. P. 356./
- Villegas, Sergio: A stadion. (Das Stadion.) Szentanúk a chilei junta terrorjáról. (Ford. Vámos Imre.) Bp. 1974, Gondolat. 155 l.
- Vinarov, Ivan: A csendes front harcosai. (Bojeü na tihija front. Szpomeni na razuznavacsa.) [Visszaemlékezések. Sajtó alá rend.] Sztefan Zselev. Ford. Bodey József.] Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 191 l.
- Virradat. A szlovák nemzeti felkelés a művészetben. — Svitanie. Slovenské národné povstanie v umeni. (Összeáll. és bev. Fónod Zoltán. Ford. Karol Wlachovsky.) Bratislava—Bp. 1974, Madách Kiadó—Corvina. [72] lev.
- Zsivkov, Todor: A forradalmi tapasztalat a munkásosztály fegyvere. (Za szep-temvirszkoto antifasisztko vösztenie ot 1923 g.) — az 1923-as antifasiszta bolgár felkelésről. [Interjú és beszéd. Ford. S. Nyíró József, Lengyel Károly. Kiad. a] Bolgár Kulturális Központ. Bp. 1973, Kossuth Kiadó. Soksz. 33 l. /Bolgár valóság 4./
- b) *Feldolgozások*
- Andrus, Burton C.: A nürnbergi huszonkettő. (The infamous of Nuremberg.) (Ford. Tellér Gyula.) 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 211 l.; 4 t. /Népszerű történelem./
- Árkus István: Véres napok Chilében. Bp. 1974, Kossuth Kiadó—Táncsics Kiadó. 237 l., 4 t.
- Babanászsiz, Szerjosz—Sulász, Kosztasz: A görög kapitalizmus néhány jellemző vonása. [Bp.] 1974. Soksz. 102 l. /Politikai gazdaságtan füzetek 12./
- Baracs Dénes—Schütz István: Portugália szegfűvel. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 349 l., 4 t.
- Békés egymás mellett élés — ideológiai harc. ([Tanulmányok. Írta] Lakos Sándor, Berecz János stb.) [Kiad. az] MSzMP, Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 221 l.
- [Bezünenszkij], L[ev] A[lekszandrovics]: Hitler halála. (Vüszter, kotorogo ne bülo.) (Ford. Berényi Pálné.) 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 123 l., 4 t. /Népszerű történelem./
- Borsi Emil: A népfelzabardító háború népi demokratikus forradalommal fejlődése Jugoszláviában. Bp. 1974. 73 l. /Tudományos szocializmus füzetek 30./
- Bromlej, Ju. V.: A Szovjetunió nemzetinek mai fejlődése. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 186—192. l.
- Bulgária 30 éve a szocializmus útján. (Fél. szerk.: Vadász Sándor.) Kiad. a TIT, Történelmi Választmány; [Budapest], Bolgár Kulturális Központ. Bp. 1974. Soksz. 49 l.
- (Cernúj), Oszip (Evszejevics): A német tragédia. (Nemeckaja tragedija.) Elbeszélés Karl Liebknechtéről. [Életrajzi regény.] (Ford. Csibra István.) Uzsgorod—Bp. 1974, Kárpáti Kiadó—Kossuth Kiadó. 445 l.
- Csonka Rózsa, [M.]: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája. /1919—1929./ Bp. 1974, Akad. Kiadó. 256 l.
- Duczinska Ilona: Theodor Körner és a katonapolitikai vita a Schutzbund kérdésében /1927—1933/. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 91—135. l.
- Dzsihangir, Fehmi: A Török Köztársaság fél évszázada. Politikai és gazdasági áttekintés. [Bp.] 1974, Kossuth Kiadó. 265 l.
- Episev, A[lekszej] A[lekszejevics]: Párt-politikai munka a szovjet hadseregben és flottában. (Mogucsee oruzsie partii. Nekotrcüe voproszú partijno-politiceszköj rabotü v armii i flote.) [Írta] A. A. Jepisev. (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 349 l.
- Fejes György: A KGST első negyedszázada. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1974. 25. évf. 6. sz. 209—215. l.
- Fomin, V.: Katonapolitikai helyzet a szovjet—német arcvonal déli szárnyán 1944 őszén. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 411—437. l.
- Földes Pál: Így kezdődött. Az európai népek antifasiszta harca. 1936—1941. Bp. 1974, Kozmosz. 230 l.
- Freyer, Paul Herbert: Halál a tengereken. (Der Tod auf allen Meeren.) A fasiszta Németország tengeralattjáró-flottája a második világháborúban. (Ford. Moller Pál. 2. kiad.) [Bp. 1974], Zrínyi Kiadó. 339 l.
- Gage, Nicholas: A maffia nem egyformán fizet. [The mafia not equal opportunity employer.] ([Ford. és] utószó: Gellért Gábor.) [Bp.] 1974, Kossuth Kiadó. 262 l.
- Hall, Gus: Az amerikai imperializmus ma. (Imperialism today.) Kísérlet korunk főbb kérdéseinek és eseményeinek értékelésére. (Ford. Szuhay-Havas Ervin, Tandori Dezső, Lisszauer Zoltán.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 361 l.

- Haraszi Éva, H.*: Száz éve született Winston Churchill a politikus és a történetíró. MN. 1974. 30. évf. 280. sz. 5. l.
- Haraszi Éva, H.*: Treaty-breaders or „Realpolitiker”? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935. (Transl.: Sándor Simon.) Bopperd am Rhein—Bp. 1974, Doldt Verl.—Akad. Kiadó. 276 l.
- Heynowski, [Walter]—Scheumann, [Gerhard]*: A „Híllgatás hadművelet”. (Operation Silencio.) Chile Salvador Allende után. Dokumentáció: Peter Hellmich. (Ford. Bor Ambrus.) Bp. 1974, Mogyetó. 237 l.
- Horn Gyula*: Kapcsolatok a kommunisták és a szociáldemokraták között. Nsz. 1974. 32. évf. 263. sz. 4. l.
- Huszonöt év. 1949—1974. (A nemzetközi békemozgalom huszonöt éve.) [Kiad. az] Országos Békatanács. [Bev.] *Makai György.* Bp. 1974. 15 l., 28 lev. (25 éves a KGST.) [Tanulmányok.] [Közread. a] Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsa, Mezőgazdasági Állandó Bizottság. [Bp.] 1974, (Hírlapkiadó). 112 l. A „Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle” 18. évf. 1974. 1. száma.
- Iszraeljan, Viktor [Leonovics]*: A Hitlerellenes koalíció diplomáciája. (The anti-Hitler coalition diplomatic co-operation between the USSR, USA and Britain during the Second World War. 1941—1945.) A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia diplomáciai együttműködése a második világháború alatt. 1941—1945. (Ford. Schweitzer Klára.) Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 537 l.
- Jakovlev, N[ikolaj] N[ikolaevics]*: Pearl Harbor rejtélye. (Zagadka Perl-Harborra.) (Ford. Hangay Sándor.) 2. kiad. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 253 l., 4 t. /Népszerű történelem./
- Jaroszewicz, Piotr*: A népi hatalom harminc esztendeje [Lengyelország]. BSzoc. 1974. 17. évf. 7. sz. 3—13. l.
- Jemnitz János*: A bécsi felkelés 40. évfordulója. Nsz. 1974. 32. évf. 35. sz. 6. l.
- Jemnitz J[ános]*: Der Widerhall der Rede Karl Liebknechts im Reichstag am 2. Dezember 1914. AH. 1974. 20. tom. 3—4. sz. 411—419. l.
- Jonca, K.*: A „völkerrechtliche Grossraumordnung” elmélete, különös tekintettel a dunai és a Balkán államokra. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 372—375. l.
- Jordán Gyula*: Az agrárkérdés néhány vonatkozása Kínában az 1930—40-es években. BMEK. 2/2. 77—90. l.
- Kalmár György*: A felrobbant ország. Pakisztán — Bengália. Bp. 1974, Gondolat. 396 l., 40 t. /Világjárók 93./
- Katz, Robert*: Halál a katakombában. (Death in Rome.) (Ford. Tandori Dezső.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 293 l.
- Kende István*: Guerras locales en Asia, Africa y América Latina. 1945—1969. Bp. 1974, Soksz. 137 l. /Studies on developing countries 60./
- Kerekes György*: Kubától Chiléig. Forradalmak és ellenforradalmak Latin-Amerikában. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 501 l.
- Kerekes L[ajos]*: Der Anschluss und die „Alternative” der Donaukonföderation in der Aussenpolitik Otto Bauers in den Jahren 1918—1919. AH. 1973. 19. tom. 3—4. sz. 335—364. l.
- Kerekes Lajos*: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős Monarchia felbomlása után. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 67—90. l.
- Kerekes Lajos*: A bécsi munkásfelkelés 40. évfordulójára. MN. 1974. 30. évf. 35. sz. 5. l.
- Korunk világgazdasága. 3. köt. A fejlődő országok. (Szerk. Nyilas József.) 2. átd. kiad. Bp. 1974, Közgazd. és Jogi Kiadó. 741 l.
- Kulakov, F.*: A lenini agrárpolitika és megvalósulása a Szovjetunióban. BSzoc. 1974. 17. évf. 10. sz. 13—23. l.
- Láng Imre*: A Roosevelt-kormányzat első évének gazdaságpolitikai dilemmája. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 136—185. l.
- Lawreckij, Ioszif (Romualdovics)*: Che Gevara. (Erneszto Cse Gevara. Ford. Kassai Ferenc.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 289 l., 16 t.
- Lázár György*: 25 éves a KGST. Pénzügyi Szemle. 1974. 18. évf. 7. sz. 531—542. l.
- Lénárt, J.*: A leninizmus és a szlovák felkelés sajátosságai. BSzoc. 1974. 17. évf. 8. sz. 18—25. l.
- Macartney, C[aróle] A[ylmer]*: Hozzászólás a Ránki György és Juhász Gyula előadásáról folytatott vitához. TSz. 1973. 16. évf. 3—4. sz. 437—439. l.
- A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. (Politiceszkaja ekonomija szovremennogo monopoliszticeszkogo kapitalizma.) (Fél. szerk.: N. N. Inozemcev, Sz. M. Menyikov stb. Ford. Mihail István, Szigeti Endre.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 707 l.
- Mayer, Roger*: Fegyverkezés és leszerelés. (Vers le désarmement. Ford. Gergely Pál.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 252 l.
- Merzsanov, Martin [Ivanovics]*: Berlinben a háború végén... 1945. április—május. (Tak éto bülo. Poszednie dni fasistszkogo Berlina.) (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 261 l., 4 t. /Népszerű történelem./
- Mikecz Ferenc*: A Szovjetunió félévszázados fejlődésének néhány történelmi tanulsága. TanML. 4. 183—194. l.

- Molcsanov, [Nikolaj Nikolaevics]:* De Gaulle tábornok. ([General] de Goll.) [Életrajz.] (Ford. Pirityi Sándor.) Bp. 1974, Zrínyi Kiadó — Kossuth Kiadó. 563 l.
- A munkásosztály és pártja a mai szocialista társadalomban. (Rabocsij klaszsz i ego partija v szovremennom szocialiszticeszkorn obacsesztve.) (Ford. Fazekas István.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 184 l.
- Nagy András:* A nemzetközi kereskedelem elemzése és előrejelzése. 1955–1980. [Közread. a] Konjunktúra- és Piacutató Intézet. [Bp.] 1974. Soksz. 172 l., 1 mell.: 82 l.
- Nagy László:* A békés egymás mellett élés politikájának főbb történeti szakaszai. PtK. 1974. 20. évf. 2. sz. 3–54. l.
- Nagy László:* A francia munkásmozgalom és az algériai nemzeti mozgalom a két világháború között. AUSzecsoc. 13. 3–18. l.
- A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 22. köt. 1. füzet. Társadalomtudományok. (Szerk. Novák József.) Miskolc 1974. Soksz. 109 l.
A kötet tartalmából:
Szabó László: Nyugat-Németország és a fejlődő országok közötti külkereskedelmi kapcsolatok alakulása a 2. világháború után. 55–76. l.
- Ormos Mária–Incze Miklós:* Az európai fasiszta mozgalmak és rendszerek eredetének és jellegének kérdéséhez. PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 49–99 l.
- Az 60 éves Szovjetunió köszöntése. (Szerk. Gallyas Ferenc, Fischer Sándorné.) Bp. 1973. 245 l.
A moszkvai /1972. dec. 21–22./ és budapesti /1972. dec. 15.; 1972. dec. 29./ emlékünnepek beszédeiből.
- Pálffy József–Novák Zoltán:* Atlanti paktum. 1949–1974. Bp. 1974, Zrínyi Kiadó. 341 l., 18 t.
- Papp József:* Belgium gazdasági helyzetének alakulása 1945 után, különös tekintettel a Közös Piacon belüli fejlődésére. + Románia gazdasági helyzetének alakulása a második világháború óta. Bp. 1974. Soksz. 110, 60, 15 l.
/Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági Főosztály közleményei 48./
- Pickshaus, Klaus–Raulf, Dieter:* Osztályharcok a mai Nagy-Britanniában. (Klassenkämpfe in Grossbritannien heute. Ford. Dalos György.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 190 l.
- Pintér István:* Szocialista német állam született. 1–6. Nsz. 1974. 32. évf. 228. sz. 4. l., 229–233. sz. 6. l.
- Portal, R.:* Egy kiemelkedő modell: a Szovjetunió. Vt. 1974. 24. sz. 127–150. l.
- Pulai Miklós, íj.:* A fontsterling kulcsvaluta pozíciójának alakulása két fontválság időszakában. Bp. 1974. Soksz. 531. /Magyar Nemzeti Bank, Közgazdasági Főosztály közleményei 54./
- Ránki György:* A második világháború története c. könyv vitája. Történelem. 13. 1974. 52–84. l.
- Regős Edit:* A francia baloldali erőik összefogásának történetéből /1965–66/. BMEK. 2/2. 63–76. l.
- Séguy, Georges:* A CGT májusa. (Le mai de la CGT.) (Ford. Pécsi Anna.) Bp. 1974, Táncsics Kiadó. 174 l.
/Nemzetközi szakszervezeti mozgalom./
- Sik Endre:* The history of Black Africa. A fekete Afrika története. Vol. 3–4. Bp. 1974, Akad. Kiadó. 399 l., 4 t., 1 térk.; 414 l., 3 t.
- Simai Mihály:* Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt. Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 266 l.
- Szász István:* A szlovákiai nemzeti felkelés. MN. 1974. 30. évf. 201. sz. 5. l.
- Száva Péter:* A iasi-kisinyovi hadművelet. EIT. 1974. 29. évf. 34. sz. 1587–1591. l.
- Szentes Tamás:* Politische Ökonomie der Entwicklungsländer. (The political economy of underdevelopment.) (Übers.: Ulrich Stiehler.) Frankfurt — Köln — Bp. 1974, Europäische Verl. — Akad. Kiadó. 347 l.
/Politische Ökonomie. Geschichte und Kritik./
- Szlepov, L. A.:* Az SZKP története a pártprogramok tükrében. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 169–194. l.
- A szociáldemokrácia Nyugat-Európában. [Irták] *Vilgári András, Johancsik János* stb. Bp. 1974. 244 l.
/Tudományos szocializmus füzetek 25–28./
- (A Szovjetunió 15 köztársasága. 4. füz.) Szovjet-Baltikum. ([Irtá] *Ábel Péter, Garamvölgyi István* stb.) [Kiad. a] Magyar–Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1974. 285 l., 6 t., 9 térk.
- Szpirin, [Leonid] M[ihajlovics]:* Egy kaland kudarca. (Krah odnoj avantjuri.) /A baloldali eszerek moszkvai lázadása. 1918. július 6–7./ (Ford. Berényi Pálné.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 139 l., 4 t.
/Népszerű történelem./
- Ungvári Tamás:* A rock mesterei. Az ellenkultúra kultúrtörténete. Bp. 1974, Zeneműkiadó. 343 l.
- Vajda Péter:* Fidel Castro. Nsz. 1974. 32. évf. 40. sz. Mell. 4. l.
- Vályi Zsuzsa:* Forradalom és ellenforradalom Chilében. Bp. 1974, Magvető. 251 l.
- Várnai Ferenc:* A Szovjetunió szerepe a második világháborúban. Nsz. 1974. 32. évf. 261. sz. 9. l.

- Veress Miklós*: Béke a végeken. Éllr. 1974. 18. évf. 41. sz. 3. l.
- Zarnovsky, Janusz*: A lengyel értelmiség a XX. században. TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 119–143. l.
- Zubakov, V[aszilij Efimovics]*: Ostromgyűrűben. (Geroicoeszki Leningrad.) (Ford. Gerő Ernő.) Bp. 1974, Kossuth Kiadó. 248 l., 8 t. /Népszerű történelem./
- c) *Ismertetések*
- Agibekov, G. M.*: A Vörös Szakszervezeti Internacionálé. /A Profintern vázlatos története./ Bp. 1973. — Ismerteti: *H. I.* PtK. 1974. 20. évf. 1. sz. 219–220. l.
- Bagramjan, I. H.*: Így kezdődött a háború. Bp. 1973. — Ismerteti: *Borus József*. MH. 1974. 7. évf. 11. sz. Mell. IV. 1.
- Barla-Szabó Ödön*: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Sipos Aladár*. PtK. 1974. 1. sz. 217–219. l.
- Brezsnyev, Leonid Iljics*: Az SZKP és a szovjet állam külpolitikája. Bp. 1974. — Ismertetik: *Tatár Imre*. MH. 1974. 7. évf. 202. sz. 4. l.; *Várkonyi Tibor*. MN. 1974. 30. évf. 163. sz. 10. l.
- Cambel, Samuel*: Slovenská agrárna otázka 1944–1948. Bratislava 1972. — Ismerteti: *Janics Kálmán*. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 555–559. l.
- De Gaulle, Charles*: Háborús emlékiratok. Bp. 1973. — Ismertetik: *Ránki György*. MH. 7. évf. 46. sz. Mell. I.; *Várkonyi Tibor*. MN. 1974. 30. évf. 28. sz. 13. l.
- Fejes Judit*: A fasizmus kérdései a nyugatnémet történeti irodalomban. Megjegyzések H. C. F. Mansilla könyve kapcsán. TSz. 1973. 16. évf. 1–2. sz. 273–282. l.
- Fejes Judit*: Tanulmány a Komintern VII. Kongresszusának előkészítéséről. [*D. Micsev*: Georgi Dimitrov és a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának előkészítése. Bekobe, 1972/2. 30–42.] TSz. 1973. 16. évf. 3–4. sz. 531–532. l.
- Garmiza, V. V.*: Krusenyie eszerovszkih pravityelsztv. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Iván Géza*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 286–288. l.
- Irving, David*: The Rise and Fall of the Luftwaffe. The Life of Luftwaffe Marshal Erhard Milch. London 1974. — Ismerteti: *H. Haraszi Éva*. Vt. 1974. 24. sz. 215–216. l.
- Kálmán Lászlóné*: Könyv a német antifasiszta álcázott irodalomról. [*Güttig, Heinz*: Illegale antifaschistische Tarnschriften 1933 bis 1945. Leipzig 1972.] MK. 1974. 90. évf. 3–4. sz. 368–370. l.
- Kerekes Lajos*: Az első osztrák köztársaság alkonya. Bp. 1973. — Ismerteti: *H. Haraszi Éva*. MH. 1974. 7. évf. 142. sz. Mell. IV. 1.
- Kollektivnaja monografija ob ucsasztii internacionalisztov-inosztrancev v Oktjabr'szkoj revoljucii i grazsdanszkoj vojne. Moszkva. 1967, 1971. — Ismerteti: *Milei György*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 257–265. l.
- Kolomejczyk, Norbert*: Rewolucje ludowe w Europie 1939–1948. Varsó 1973. — Ismerteti: *Szokolay Katalin*. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 211–214. l.
- Kühnrich, Heinz*: Partizánháború Európában 1939–1945. Bp. 1973. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1974. 21. évf. 2. sz. 362–364. l.
- Mao, Jenan, 1942–45. P. Vlagyimir* most kiadott naplójából. Ismerteti: *Ó./Nsz.* 1974. 32. évf. 20. sz. 6–7. l., 21. sz. 6–7. l.
- Dommanget, Maurice*: L'introduction du marxisme en France. Lausanne 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1974. 20. tom. 1–2. sz. 228–230. l.
- Molcsanov, Nyikolaj Nyikolajevics*: De Gaulle tábornok. Bp. 1974. — Ismerteti: *Sztana Béla*. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 719–726. l.
- Momcilovic, Djordje*: A bánáti oldalon. Belgrád 1974. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1974. 21. évf. 3. sz. 536–538. l.
- Moneta, Jakob*: Die Kolonialpolitik der französischen KP. Hannover 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1974. 20. tom. 3–4. sz. 461–463. l.
- Mowat, C. L.*: Great Britain since 1914. London 1971. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1277–1278. l.
- Ovszjanij, I. D.*: A második világháború előkészítésének titkai. Bp. 1973. — Ismerteti: *Pritz Pál*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 523–524. l.
- Pálffy József—Novák Zoltán*: Atlanti paktum 1949–1974. Bp. 1974. — Ismerteti: *Ballagó László*. HK. 1974. 21. évf. 4. sz. 726–728. l.
- Radicalism and Reform in the New Deal. California — London [1972]. — Ismerteti: *Láng Imre*. Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 510–512. l.
- Ránki György*: A második világháború története. Bp. 1973. — Ismertetik: *M. Kiss Sándor*. Valóság 1974. 17. évf. 9. sz. 108–110. l.; *Pethő Tibor*. MN. 1974. 30. évf. 79. sz. 5. l.; *Rázsó Gyula*. MH. 1974. 7. évf. 81. sz. Mell. IV. 1.; *Sipos Péter*. TÁSz. 1974. 29. évf. 7. sz. 100–102. l.
- Reisberg, Arnold*: Februar 1934. Hinter-

- gründe und Folgen. Wien 1974. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1974. 24. sz. 214–215. l.
- Syndicalisme révolutionnaire et communisme. Les archives de Pierre Monatte. 1914–1924. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1974. 108. évf. 1. sz. 299–301. l.
- Tito válogatott beszédei. Bp. 1973. — Ismerteti: *Tatár Imre*. MH. 1974. 7. évf. 18. sz. 4. l.
- Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz. Paris — The Hague 1967. — Ismerteti: *Jemnitz J[ános]*. AH. 1973. 19. tom. 3–4. sz. 437–441. l.
- 6) Tudományos élet**
- Arató Endre*: Szimpózium a jugoszláv területek felszabadító mozgalmairól és felkeléseiről a XVI. századtól az első világháborúig./Belgrád, 1974. március 4–6./ Száz. 1974. 108. évf. 2. sz. 572–576. l.
- Bianchi, Leonard*: A jogtörténetírás Csehszlovákiában /1968–1971/. JogtörtTan. 3. 269–272. l.
- Czeglédy, K[ároly]*: The XXIXth International Congress of Orientalists. AO. 1974. 28. tom. 2. fasc. 288–290. l.
- Degré Alajos*: A francia levéltárak ismeretterjesztő munkája. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 455–461. l.
- Deme Péter*: A párttörténeti és marxizmus-leninizmus intézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása. PtK. 1974. 20. évf. 4. sz. 150–153. l.
- Dömötör Ákos*: Kultúrtörténeti szimpozion Sziszekén. 1974. július 1–5. Száz. 1974. 108. évf. 4. sz. 1021–1023. l.
- Fried István*: A VII. szlavisztikai konferencia Varsóban /A romantika problémái/. FK. 1974. 20. évf. 1–2. sz. 253–255. l.
- Gaál György*: A történelemtanítás időszerű kérdései Jugoszláviában. Ttan. 1974. 19. évf. 6. sz. 24–29. l.
- A gazdasági integráció és a forradalmi világfolyamat. Nemzetközi elméleti találkozók. BSzoc. 1974. 17. évf. 9. sz. 44–65. l.
- Hohendorf, Gerd*: A német munkásmozgalom forradalmi közoktatás-politikai és pedagógiai hagyományainak kutatási feladatai és eredményei. Nyelvtört.FT. 123–134. l.
- Jemnitz János—Mucsi Ferenc*: A nemzetközi munkásmozgalom kutatóinak IX. nemzetközi konferenciája. Linz, 1973. szeptember 11–15. Száz. 1974. 108. évf. 5–6. sz. 1333–1337. l.
- Kállay István*: A müncheni XII. Nemzetközi Genealógiai és Heraldikai Kongresszus. 1974. szept. 9–13. LSz. 1974. 21. évf. 2–3. sz. 461–463. l.
- Magyar Eszter*: Erdészettörténeti előadások az 1965-ös bécsi történeztudomány-kongresszuson. AtSz. 1974. 16. évf. 3–4. sz. 576–578. l.
- Narocsnycikij, A. L.*: A főiskolai historiográfia-oktatásról. Száz. 1974. 108. évf. 3. sz. 699–712. l.
- Nemzetközi tudományos tanácskozás Jugoszláviában a korai munkásmozgalom kérdéseiről. [Irtta:] *K. E. PtK.* 1974. 20. évf. 4. sz. 164–165. l.
- Peczé Ferenc*: Tallózás az utóbbi évek jugoszláviai jogtörténeti irodalmában. JogtörtTan. 3. 273–280. l.
- Plaschka, Richard G.*: Jelentés az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut /Osztrák Kelet- és Délkelet európai Intézet/ 1970. évi tevékenységéről. Vt. 1974. 24. sz. 165–179. l.
- Seeds of Conflict Series. 1. Irredentist and Nationalist Questions in Central Europe 1913–1939. 1. Austria. 2. Czechoslovakia. 3. Hungary. 4. Romania. Nendeln 1973. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Vt. 1974. 24. sz. 213–214. l.
- Sipos Levente*: A párttörténeti folyóiratok szerkesztőségének tanácskozása az anti-kommunizmus elleni harcáról. PtK. 1974. 20. évf. 3. sz. 195–206. l.
- Szabolcs Ottó*: Általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok a szocializmus építésében. /A moszkvai Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumról./ TSz. 1974. 17. évf. 1–2. sz. 261–263. l.
- Szűcs László*: A moszkvai VII. Nemzetközi Levéltáros Kongresszus. LK. 1972. 43. évf. 2. sz. 195–202. l.
- A történettudomány fejlődése Romániában az elmúlt évtizedben. Eredmények és távlatok. [Irtta] *Dan Berindei* stb. MRTT. 57–80. l.

Tanulmánykötet-cimek rövidítésjegyzéke

- AAgr. 11., 12. — Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tom. 11. 1973., Tom. 12. 1974.
- AANyír. 5/5., 5/7. — Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Tom. 5/[5]. Marxizmus—leninizmus, történettudomány. 1973, Tom. 5/[7]. Pedagógia—pszichológia. 1973.
- AAPPM. 2. — A Pollack Mihály Műszaki Főiskola tudományos közleményei. 2. Közgazdaságtan, filozófia és tudományos szocializmus. 1973.
- AClassD. 9. — Acta Classica Universitatis... Debreceniensis. Tom. 9. 1973.
- AgREK. 1973. — Az Agrártudományi Egyetem közleményei. 1973.
- AJGÉvk. 1973—1974. — Az Arany János Általános Iskola és Gimnázium évkönyve. 1973—1974. 1974.
- Alba Regia. 13. — Alba Regia. 13. 1972. 1974.
- AngFT. 8. — Angol filológiai tanulmányok. 8. 1974.
- AngTDK. 1973—1974. — Az Angol Tudományos Diákkör évkönyve... 1973—1974. 1974.
- AnnAgr. 11—12. — Az Egri Múzeum évkönyve. 11—12. 1974.
- AnnDebr. 1972. — A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1972. 1974.
- AnnSzeg. 1971/2., 1972—73/1. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1971/2., 1972—73/1. 1974.
- Arrabona. 16. — Arrabona. 16. 1974.
- Arsdec. 2. — Ars decorativa. 2. 1974.
- AUDhist. 16/6. — Acta Universitatis Debreceniensis... Sectio historica. 16. Magyar történeti tanulmányok. 6. 1973 [1974].
- AUDhist. 19/8. — Acta Universitatis Debreceniensis... Sectio historica. 19. Egyetemes történeti tanulmányok. 8. 1974.
- AUSBclass. 1. — Annales Universitatis... Budapestiensis... Sectio classica. 1. 1974.
- AUSBhist. 14. — Annales Universitatis... Budapestiensis... Sectio historica. 14. 1973.
- AUSBphilmod. 4. — Annales Universitatis... Budapestiensis... Sectio philologica moderna. 4. 1973.
- AUSEt. 17—18. — Néprajz és nyelvtudomány. 17—18. 1973.
- AUSzegsoc. 13. — Acta Universitatis Szegediensis... Sectio scientiae socialismi. 13.
- BarÉvk. 1972. — Baranyai helytörténetírás. 1972. 1973.
- BékésmMK. 2. — A Békés megyei múzeumok közleményei. 2. 1973.
- BMEK. 2/1., 2/2. — A Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékcsoportjának közleményei. 2. 1974. 1. és 2. sz.
- BóF. — Budaörsi füzetek. [19]73. 1973.
- BTMÉvk. 23. — Budapest régiségei. 23. 1974.
- ComH. — Comenius and Hungary. 1973.
- ÉtjV. 8., 9. — Értudü o Vengrii. 8. 1973, 9. 1974.
- Fejérm. Évk. 7. — Fejér megyei történeti évkönyv. 7. 1973.
- FelszGyMS. — A felszabadulás és a népi demokratikus újjászületés kezdetei Győr, Moson és Sopron megyékben. 1974.
- FeudM. — Dolgozatok a feudális művelődéstörténet köréből. 1974.
- FolA. 25. — Folia archaeologica. 25. 1974.
- FolH. 2. — Folia historica. 2. 1973.
- ForrHáb. — Forradalomban, háborúban. 1974.
- FTÉvk. 2. — Földtani tudománytörténeti évkönyv. 2. 1973. 1974.
- GyőriTIT. — Embernevelés. 4. 1973.
- Hajdú-Biharm. MKP. 1944—1948. — A Magyar Kommunista Párt szervezeti fejlődése Hajdú és Bihar megyében. 1974.
- Hajdú-BiharmMT. 4. — Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. 4. 1974.
- HajdúságiMÉvk. 1. — A Hajdúsági Múzeum évkönyve. 1. 1973.
- HmviGimnÉvk. 1974. — A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. 1974.

- HOMÉvk. 12. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 12. 1973.
 IAF. 74—75. — Ifjú aktivisták fóruma. [1974—75.] 1974.
 IÉT. — Idő és történelem. 1974.
 JelSt. — Jelentéstan és stilsztika. 1974.
 JogtörtTan. 3. — Jogtörténeti tanulmányok. 3. 1974.
 JPM. 14—15. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 14—15. 1969—1970. 1974.
 Keletkutatás. 1973. — Keletkutatás. 1973. 1974.
 KMHF. 2. — Komárom megyei honismereti füzet. 2. 1974.
 KMT. 3. — A Tatai Herman Ottó Természettudományi Stúdió munkái. 3. 1973.
 Kölcsey T. — A Hymnus költője. 1974.
 Lóra csikós! — Lóra csikós! 1974.
 MgMúzK. 1971—1972. — A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1971—1972. 1973.
 MIOK Évk. 1973/74. — Évkönyv. 1973/74. 1974.
 MMszo. — Magyar munkásszociográfiák. 1888—1945. 1974.
 MMVéd. 1971—1972. — Magyar műemlékvédelem. 1971—1972. 1974.
 MNGÉvk. 2. — A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve. 2. 1974.
 MNyj. 19. — Magyar nyelvjárások. 19. 1973.
 MOMÉvk. 1. — A Magyar Olajipari Múzeum évkönyve. 1. 1974.
 MRTT. — A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. 1974.
 MSH. 1. — Középkori kútfőink kritikus kérdései. 1974.
 MúzL. 20—21. — Múzeumi levelek. 20—21. 1974.
 NevtörtFT. 1. — Neveléstörténeti források és tanulmányok. 1. 1974.
 NHH. — Nagy hazugság a háborúról. 1974.
 NógrádmMK. 20. — Nógrád megyei múzeumi közlemények. 20. 1974.
 NrÉ. 55. — Néprajzi Értesítő. 55. 1974.
 OSZK Évk. 1970—1971. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1970—1971. 1973.
 OTVGy. 1973. — Történelemtudomány — történelemtanítás. 1973.
 PapírV. — A papír világa. 1974.
 PedT. 3. — Pedagógiai tanulmányok. 3. 1974.
 PEKJÉvk. — Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv. 1774—1974. 1974.
 PT XVI—XIX. — A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a XVI—XIX. században. 1974.
 RSZ. — Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. 1974.
 SajnovicsT. — Sajnovics János emlékünnepe és tudományos szimpozion. 1974.
 SaváriaNyE. 1973. — Savária Nyári Egyetem. 1973. 1974.
 SECL. — Studies in eighteenth-century literature. 1974.
 SNyE. 1974. — University Summer Course. 1974.
 SomMK. 1. — Somogyi múzeumok közleményei. 1. 1973.
 Somogym. Évk. 5. — Somogy megye múltjából. 5. 1974.
 SomogymMM. 1870—1918. — A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében. 1870—1918. 1973.
 StudEthn. 15—16. — Műveltség és hagyomány. 15—16. 1974.
 Studium. 4. — Studium. 4. 1973 [1974].
 SzHIK. — A szocialista hazafiság időszerű kérdései. 1974.
 SzolnMÉvk. 1973. — Szolnok megyei múzeumi évkönyv. 1973.
 SzolnokMSzMP. 1974. — MSzMP Szolnok Megyei Oktatási Igazgatóságának évkönyve. 1974.
 TanBp.M. 20. — Tanulmányok Budapest múltjából. 20. 1974.
 TanML. 4. — Tanulmányok a marxizmus—leninizmus témaköréből. [4.] 1974.
 TanTolnam. 5. — Tanulmányok Tolna megye történetéből. 5. 1974.
 Tanúságtévők. 1. — Tanúságtévők. 1. 1868—1905. 1974.
 TataHOKM. 4. — A tatai Herman Ottó Kör munkái. 4. 1974.
 TelTK. 24. — Településtudományi közlemények. 24. 1974.
 TokajB. — Tokajhegyalja borgazdasága. 1974.
 TörtF. — Történelem és filozófia. 1974.

- TSIK.
Tsz törtTan. 2.
Új Auróra. 4.
VadT.
VMSz. 6., 7.
ZalamKórhÉvk. 5.

ZGy. 2.
ZsD.
- A területi statisztika időszerű kérdései. 1974.
— Termelőszövetkezettörténeti tanulmányok. 2. 1973
— Új Auróra. 4. 1974.
— Vadászattörténet. 1974.
— Veszprém megyei művelődésügyi szemle. 6. 1973, 7. 1974.
— A Zala megyei Tanács 2. sz. Kórház Rendelőintézetének évkönyve. [5.] 1974.
— Zalai gyűjtemény. 2. 1974.
— Zseliei dolgozatok. 1973.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

- AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ — Archaeológiai Értesítő
AEt — Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI — Állam és Igazgatás
AJ — Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁJ — Állam és Jogtudomány
AL — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt — Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AnthrK — Anthropológiai Közlemények
AO — Acta Orientalia
ArsH — Ars Hungarica
AT — Antik Tanulmányok
ATe — Acta Technica
AtSz — Agrártörténeti Szemle
BarMűv — Baranyai Művelődés
BékÉl — Békési Élet
BSz — Borsodi Szemle
BSzoc — Béke és Szocializmus
Dem — Demográfia
ÉlIr — Élet és Irodalom
ÉIT — Élet és Tudomány
ET — Ethnográfia
FK — Filológiai Közöny
FőÉ — Földrajzi Értesítő
FőK — Földrajzi Közlemények
FSz — Felsőoktatási Szemle
GK — Geodézia és Kartográfia
Göcseji Hel — Göcseji Helikon
GytD. — Gyógyszerészettörténeti Diárium
HevMűv — Hevesi Művelődés
HK — Hadtörténeti Közlemények
HSz — Hevesi Szemle
IT — Irodalomtörténet
ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
JK — Jogtudományi Közöny
KgSz — Közgazdasági Szemle
Kts — Könyvtáros
LK — Levéltári Közlemények
LSz — Levéltári Szemle
MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
MG — Magyar Grafika
MH — Magyar Hírlap
MK — Magyar Könyvszemle
MMMKözl — A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei
MNy — Magyar Nyelv

MN	– Magyar Nemzet
MNyőr	– Magyar Nyelvőr
MP	– Magyar Pedagógia
MS	– Magyar Sajtó
MT	– Magyar Tudomány
MTAFT	– A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történet-tudományi Osztályának Közleményei
MűÉ	– Művészettörténeti Értesítő
MV	– Műemlékvédelem
MZ	– Magyar Zene
NÉhong	– Nouvelles Etudes Hongrois
Népmű	– Népművelési Értesítő
NK	– Numizmatikai Közlöny
Nsz	– Népszabadság
NyK	– Nyelvtudományi Közlemények
OHI	– Orvosi Hetilap
PF	– Palócföld
PSz	– Pedagógiai Szemle
PtK	– Párttörténeti Közlemények
SSI	– Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
SSz	– Soproni Szemle
StSz	– Statisztikai Szemle
StudEt	– Studia Ethnographica
Száz	– Századok
SzSzSz	– Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	– Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus
TárstudKözl.	– Társadalomtudományi Közlemények
TáSz	– Társadalmi Szemle
TechnSz	– Technikatörténeti Szemle
TF	– Tolnai Fórum
ThSz	– Theológiai Szemle
TMűv	– Tolnai Művelődés
TSz	– Történelmi Szemle
VSz	– Vasi Szemle
Vt	– Világtörténet
ZT	– Zalai Tükör

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- A föld és fejlődéstörténete.** Bp. Gondolat, 1975. 1005 l. + 48 képmell.
- Grahame Clark: A világ őstörténete.** Bp. Gondolat, 1975. 445 l. (Társadalomtudományi Könyvtár).
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok.** Bp. Gondolat, 1975. 467 l.
- Hanák Péter, Márkus László, Ormos Mária Ránki György: Világtörténet képekben II. kötet 1640-től 1970-ig.** Bp. Gondolat, 1975. 839 l.
- Magyarország reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok** (Szerk.: Galavics Géza). Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 561 l.
- Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 174 l.
- Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 380 l.
- Bánkuti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1740 január—április).** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 137 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 78).
- Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925—1945** (Szerk.: Frank Tibor). Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása, 1975. 438 l. + 35 mell.
- Tóth István: A rómaiak Magyarországon.** Bp. Gondolat, 1975. 241 l. (Magyar História).
- Hungary and Sweden Early Contracts early Sources.** (Szerk.: Folke Lindberg and György Ránki) Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 121 l.
- Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 273 l. (Gazdaságtörténeti értekezések 7.)
- Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914—1917.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 603 l.
- Kónya István: Tanulmányok a kálvinizmusról.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 179 l.
- A háborúk és a hadművészet története (A szerkbiz. vezetője: Sz. Sz. Lotockij.)** Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1975. 515 l. + 54 l. mell.
- Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában.** Bp. Magvető Kiadó, 1973. 390 l.
- L. Bezimenszkij: A titkos barbarossa dosszié.** Bp.—Uzsgorod, Kárpáti Kiadó—Kossuth Kiadó, 1975. 345 l.
- Fodor István: Verecke híres útján..** Bp. Gondolat, 1975. 297 l. (Magyar História).
- David Stacion: A Bonaparték.** Bp. Gondolat, 1975. 459 l.
- Borisz Popov: Viharos idők.** Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1975. 342 l.
- Tóth Sándor: Budapest felszabadítása 1944—1945.** Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1975. 288 l.
- Ronald E. Coons: Steamships, Statesmen and Bureaucrats. Austrian policy towards the steam navigation company of the Austrian Lloyd 1836—1848.** Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1975. 209 l.
- A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve I.** Debrecen, 1974. 251 l.
- Gustav Gündisch: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Fünfter Band 1438—1457.** Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1975. 639 l. + 9 tábla.
- Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919.** (Összeáll. és szerk.: Vonsik Ilona.) Salgótarján, 1975. 364 l.
- Halász Péter: A termelészövetkezeti mozgalom története Apátfalván.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 115 l. (Agrártörténeti tanulmányok 3.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. XI. 13. — Terjedelem: 46,5 (A/5) ív
76.2468 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Д. Секей*: Сукно из немецких и западнославянских земель в средневековой Венгрии — *Д. Эмбер*: Внешнеторговый оборот Венгрии во второй трети XVIII века — *М. Ормос*: Венгеро — французские переговоры в 1920 г. — СООБЩЕНИЯ — *Д. Кришто*: Несколько замечаний о венгерских родах — *О. Паулиньи*: От Кёрмёцбаны до Телькибаны — *Г. Клингенштейн*: Происхождение и образование канцлера Каунница — *Ж. Л. Бенке*: Из истории социального страхования периода контрреволюции — *Г. Фаркаш*: Некоторые вопросы развития капитализма в комитате Фейер — ИНФОРМАЦИЯ — *З. Сас*: Об источниковедческой ценности наследия Франца-Фердинанда — Защита докторской диссертации Шандором Орбаном (*И. Вуда*) — Защита докторской диссертации Лайошом Керекешем (*Л. Пал*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES — *Gy. Székely*: Différentes marques de draperie dans la Hongrie du Moyen Age de provenance des régions allemande et slave occidentale — *Gy. Ember*: Les échanges du commerce extérieur de la Hongrie au deuxième tiers du XVIIIe siècle — *M. Ormos*: Les négociations franco-hongroises en 1920 — COMMUNICATIONS — *Gy. Kristó*: Remarques sur les clans hongrois — *O. Paulinyi*: De Körmöcbánya à Telkibánya — *G. Klingenstein*: Origine et éducation du chancelier d'État Kaunitz — *Zs. L. Benke*: Contribution à l'histoire de l'assurance ouvrière entre-les-deux guerres mondiales — *G. Farkas*: Données à l'évolution économique capitaliste dans le comitat Fejér — BULLETIN — *Z. Szász*: Valeur de source des legs de François Fernand — Discussion sur la thèse de doctorat de Sándor Orbán (*I. Vida*) — Discussion sur la thèse de doctorat de Lajos Kerekes (*L. Pál*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DE PÉRIODIQUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

CONTENTS

STUDIES — *Gy. Székely*: Cloth Brands from the German and West-Slavic Territories — *Gy. Ember*: The Foreign Trade of Hungary in the Second Third of the 18. Century — *M. Ormos*: French-Hungarian Negotiations in 1920 — REVIEW ARTICLES — *Gy. Kristó*: Some Remarks on the Hungarian Families — *O. Paulinyi*: From Körmöcbánya to Telkibánya — *G. Klingenstein*: The Family Background and Education of State-Chancellor Kaunitz — *Zs. L. Benke*: On the History of the Workers' Insurance in the Counter-Revolutionary Epoch — *G. Farkas*: Some Questions of the Capitalist Economical Development in County Fejér — REPORT — *Z. Szász*: On the Source Value of the Franz-Ferdinand Request — Discussion on the Doctor's Thesis of Sándor Orbán (*I. Vida*) — Discussion on the Doctor's Thesis of Lajos Kerekes (*L. Pál*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Gy. Székely*: Tucharten aus deutschen und westslawischen Gebieten — *Gy. Ember*: Ungarns Außenhandelswarenverkehr im zweiten Drittel des 18. Jahrhunderts — *M. Ormos*: Französisch-ungarische Verhandlungen im Jahre 1920 — BEITRÄGE — *Gy. Kristó*: Einige Bemerkungen über die ungarischen Sippen — *O. Paulinyi*: Von Körmöcbánya bis Telkibánya — *G. Klingenstein*: Soziale Herkunft und Erziehung des Staatskanzlers Kaunitz — *Zs. L. Benke*: Aus der Geschichte der Arbeiterversicherung der gegenrevolutionären Epoche — *G. Farkas*: Einige Fragen der kapitalistischen Wirtschaftsentwicklung im Komitat Fejér — BERICHT — *Z. Szász*: Über den Quellenwert von Franz Ferdinands Nachlaß — Debatte über die Doktordissertation von Sándor Orbán (*I. Vida*) — Debatte über die Doktordissertation von Lajos Kerekes (*L. Pál*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

Ára: 32,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT- TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

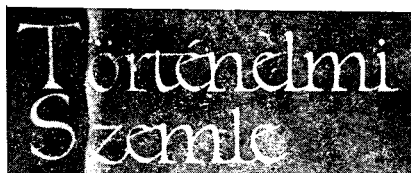
1975/4. sz.

- Szemere Vera:* A NÉKOSz történetéhez
Balogh Sándor: A politikai pártok és a szövetkezetek kérdése Magyarországon 1945—1946-ban
Székely Gábor: A kommunista mozgalom antifasiszta tevékenységéről az 1920-as évek elején
Kelen Jolán: Hirossik János a magyar munkásmozgalomban
Szlavka Petrova: Viták a fasiszmusról Bulgáriában
Szerényi Sándor: Megjegyzések Lackó Miklós tanulmányához
A Blum-tézisek (Közli: Szabó Ágnes)

A Politikai Főiskola Közleményei

1975/4. sz.

- A szovjet filozófusok magasrendű kötelesege
Nemes Dezső: A Horthy-rendszer jellegéről
Borsi Emil: A fejlett szocializmus gazdasági építése az európai szocialista országokban
Ripp Géza: A kapitalizmus új válságának fő összetevői
Lick József: A személyiség fejlődése a szocializmusban
Perlaki Gyuláné: A szabad Angyal föld története. 1945—1975. II.
Ladislav Hrzal: A társadalomtudományok fejlődése Csehszlovákiában
Péner Imre: A Német Szociáldemokrata Párt keleti politikája a NATO-ba való belépéstől a bad-godesbergi konferenciáig (1955—1959)

1975/2—3. sz.

- KÁROLYI MIHÁLY SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA
Hajdú Tibor: Károlyi Mihály politikai pályafutásának kezdete (1901—1909)
Léván György: Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből
Jemnitz János: Károlyi Mihály politikai elképzelései és nemzetközi kapcsolatai a második világháború éveiben (1938—1944)
Varga F. János: Károlyi és az antifasiszta emigráció egységfrontja (1941—1944)
Ardai Lajos: Angol—magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében (1918 október—1919 március)
H. Harasztiné Éva: Adalékok Károlyi Mihály antifasiszta elméleti és gyakorlati tevékenységéhez az 1930-as években
Károlyi Mihály: Andrásy, vagy az arisztokrata (Közli: Szerényi Imre)
Rónai Mihály András: Yvette levelesládája (Magyar emigránsok levelei Yvette Lebaszhoz)

Levéltári Szemle

1975/1. sz.

- Bálint Ferenc:* A termelőszövetkezeti tanács Békés megyei irodája 1954—1965
Baranya Margit: Baranya megye egészségügyi szolgálata
Farkas Gábor: A Fejér megyei Tanács VB mezőgazdasági osztályának iratkezelési rendszere 1950—1956
Glatz Ferenc: Legújabbkori helytörténet-írásunk néhány kérdéséhez
Horváth Ferenc: A szabadművelődés története 1945—1949
Kadácsiné István Sarolta: A tanácsai mezőgazdasági szakigazgatási szervekre vonatkozó jogszabályok ismertetése 1950—1955
Oltvai Ferenc: A szocialista brigádnaplókról, tekintettel a Szegedi Nyomda brigádnaplóira

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST